

REGISTERED No. B. 1905

વર્ષ ૧૬ મું
ગ્રંથાંક
૧૮૧ થી ૨૯૦

વિવિધ ગ્રંથમાલા

સં. ૧૯૮૨
નં. માસિક
માસ

શુભસંગ્રહ-ભાગ બીજો

(દુકા અને ઉપયોગી ૨૬૦ લેખો)

146

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ
જા. ૧૦

મુલ્ય રૂ. ૨, પાકું પૂકું રૂ. ૨.૫૦

કુપન-નં. ૨
અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૧૫૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શુભસંગ્રહ-૨

વિષય ૬

વિવિધઅંશમાળા: અંશાંક ૧૮૬ થી ૧૯૦, વર્ષ ૧૬ મું, સંવત ૧૯૮૨

શુભ પંચ - ભાગ વી જા

(ટુંકા અને ઉપયોગી રક્ત લેખો)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ફર્યા
સંપાદક અને પ્રકાશક: લેખક: - અખિલેશ
સ્થળ: અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૬૦૦૦, પ્રસિદ્ધ થયો-કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ માં
મૂલ્ય રૂ ૨) પાકું પૃંકું રા।

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૧૫૬
e

અમદાવાદમાં-રાયખડમાં ' સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ' માં
વિશ્વ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થશે, ઈ૦ સૂચનાઓ

૧-વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આ પછીનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે. મહાભારત અને રામાયણની રોકાણ વગેરેને લીધે વિવિધ ગ્રંથમાળામાં વધારે દીઠ થઈ છે. સંવત ૧૯૮૨નાં એ માળાનાં પુસ્તકોમાં દાનવીર કાર્નેગીવાળું પુસ્તક ચોથા ભાગ જેટલું છે, અને આ પુસ્તક (તેનાં ૫૫૪ દોઢાં મ્હોટાં હોવાથી) અર્ધા વર્ષ જેટલું છે. આથી હજી પણ એક પુસ્તક (લગભગ દાનવીર કાર્નેગીના કદ જેટલું) એ વર્ષ ખાતે બાકી રહ્યું છે. એ પુસ્તક (આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ બીજો) હવે છપાવા માંડ્યું છે, એટલે ધણું કરીને ૧૯૮૪ ના પોષમાસમાં તે વી. પી. થી મોકલાશે અને તેના દ્વારા નવા વર્ષનું-એટલે કે સંવ ૧૯૮૩ નું વાર્ષિક મૂલ્ય (સાદાં પૂંઠાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૪ અને પાકાં પૂંઠાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૫) મંગાવી લેવાશે. એ ઉપરાંત મ. ઓ. ચાર્જના એ આના પોસ્ટવાળાને જૂદા આપવાના છે. માટે એ વિષે નીચલા પૈકી જેમને કાંઈ પણ લખવાકારવવાનું હોય તેમણે તે આ પુસ્તક પહોંચેથી આઠ દિવસસુધીમાં લખી મોકલવું.

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા ગ્રાહક થવું હોય.

ख-જેમને નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હોય.

ग-જેમને સાદાં પૂંઠાંમાંથી પાકાં પૂંઠાંના વર્ગમાં જવું હોય.

घ-જેમને પોતાના શિરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય.

च-જેમને દરેક પુસ્તક રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી મેળવવા માટે રૂ. ૧૧ વધારે ભરવો હોય.

૨-ઉપલું વી. પી. પાછું વાળનાર એ પુસ્તક ખોશે. ઉપર મુજબ સૂચના અપાયા છતાં જેઓ સવેળાથી તે મુજબ ન કરતાં અત્ર તરફનું વી. પી. નહિ સ્વીકારે, તેઓ તે ૧૯૮૨ ના છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક્ક ખોશે.

૩-અમદાવાદનાં ગ્રાહકોને પણ વ્યવસ્થાની સુગમતા માટે ઉપલું પુસ્તક અન્ય સર્વ ગ્રાહકોની પેઠે ક્રમશઃ વી. પી. થીજ મોકલાશે. રૂબરૂ લવાજમ ભરીને થોડાક આના બચાવવા જતાં જે અમ અને કાળજી તેમને રાખવી પડે છે તેમજ સંસ્થાને પણ સળંગ વ્યવસ્થામાં જે અગવડ આવે છે, તેના અનુભવ પછી વી. પી. નોજ રસ્તો વધારે ઠીક જણાયો છે. આમ છતાં જેમને રૂબરૂમાંજ પૈસા ભરવા હશે, તેઓ ૧૯૮૪ના માગસર મુદત ૧૫ સુધીમાં પોતાનો રજીસ્ટરનંબર દર્શાવીને ભરી જઈ શકશે. આથી તેમને બચાવ તો માત્ર ઉપર જણાવ્યું તેમ વી. પી. ખર્ચના એ આના જેટલોજ થશે.

૪-વી. પી. થી કેને નહિ મોકલાય ? જે સંજ્ઞાઓએ નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં રહેવાની ના લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાનાં “ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ ” દ્વારા જે લાય-બ્રેરીઓ પૈસા ભરે છે તેમને ઉપલું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતેજ મોકલાશે.

૫-આફ્રિકા તેમજ બીજાં દેશાવરનાં ગ્રાહકોને દરેક પુસ્તક (ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ દરેક વીસ તોલા દીઠ અર્ધા આનાને બદલે એ આના જેટલું આવતું હોવાથી તથા શિક્ષીગના પોસ્ટલ ઓર્ડર બદલ અહીં શિક્ષીગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના મળતા હોવાથી દેશાવરના ગ્રાહક મહાશયોએ પોતાના પાકાં પૂંઠાં સાથેના વાર્ષિક લવાજમ બદલ રૂ. ૭ અથવા ૧૨ શિલિંગ મોકલી આપવાના છે.

૬-વિવિધ ગ્રંથમાળામાં એક વર્ષનો ખાડો પડી ગયો છે; તે ખાડો સંવત ૧૯૮૪ માં નહિ પૂરાઈ રહે તો ૧૯૮૫માં પૂરાઈ રહેવા સંભવ છે. માટે વાંચનાર બંધુઓને પણ એ (૧૯૮૪-૮૫ નાં) એ વર્ષો દરમિયાન (૧૯૮૩ ના વર્ષ સાથે) કુલ ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ભરવાનું આવશે.

૭-એ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા નીચલામાંનાં તેમજ નવી પસંદગી થશે તેમાંનાં પુસ્તકો નીકળશે.

મુસ્લીમ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, શુભસંગ્રહના નવા ભાગ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળાના નવા ભાગ, મસાઅહ અને અસદકાર, ટુંકી વાર્તાઓના નવા ભાગ, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જીવનચરિત્ર, સુમોધ રતનાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું ચરિત્ર, પદ્મિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, કવિવર

રવીંદ્રનાથ ઠાકુરના લેખો, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, તથા:—

નીચલાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ વિવિધગ્રંથમાળામાં આપવી કે કેમ તે વિષે આગળ દાનવીર કર્નેલીવાળા પુસ્તકદાર દરેક ગ્રાહકને પોતાનો વિચાર દર્શાવવા સૂચવેલું, તેના પરિણામે જાણવાનું કે ભારતના વીર પુરુષો, મહાન શીખ ગુરૂઓ, કાશ્મીર કેમિયન, ભારતના સંત પુરુષો, બુદ્ધચરિત્ર, સૉફ્ટીસ, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, દેશદેવી જોન ઑફ આર્ક, કાર્લાઇલ, વિલિયમ વૉલેસ, એમાંનાં પણ અને તેટલાં પુસ્તકો એ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન નીકળશે.

૮-સં. ૧૯૮૧ માં વિવિધ ગ્રંથમાળાનો બીજો વર્ગ શરૂ કરેલો, તેને લગતું ૧૯૮૧ નું જે પુસ્તક બાકી છે; તે બંનેમાં સુધી ૧૯૮૪ ના ફાગણ સુધીમાં છપાઇ જવા આશા છે. એ પછીને માટે તો એ વર્ગ હાલ બંધ રખાયો છે. માટે જેમણે એ વર્ગનું બીજા વર્ષનું પણ લવાજમ લેખું હશે, તેમને તે ચાલુ વર્ગના નવા વર્ષના લવાજમમાં જમા અપાશે, અને ગ્રાહક માગશર સુદ ૧૫ સુધીમાં લખશે તો પાછું મોકલી અપાશે.

૯-મહાભારત તેમજ રામાયણ વગેરે જે જે પુસ્તકો સં. ૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત થી આપવાનું રાખ્યું છે; તે તરફ આ વખતે પણ દરેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લગતી લોકીકત આ પછીના પૃષ્ઠમાં અપાઇ છે.

૧૦-મગવતી ભાગવત-આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ છપાવી શરૂ થઇ છે, તે આવૃત્તિ ઉત્તરાણથી હોળીસુધીમાં બહાર પડી જવા આશા છે. મૂલ્ય રૂ. ૫) અને તરત માટે ૪૫૫ રહેશે.

૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત

૧-સંપૂર્ણ મહાભારત-મોટા સાત ભાગોમાં નીકળી ચૂક્યું છે.

એમાં ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૨૦૦, ચિત્રસંખ્યા ૩૦, મજબૂત અને બહા સ્વદેશી કાગળ, બાદીનાં મજબૂત પૃષ્ઠાં, મૂલ્ય રૂ. ૬૬; પરંતુ બહાર પડવામાં વધુ ઢીલ થવાથી કિફાયતની મુદત પણ વધુ લંબાવીને ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી અમદાવાદમાં રૂ. ૩૨) અને મુંબઈમાં ૩૩) રખાઈ છે. વળી મહાભારતચિત્રાવલિ મફત મળશે. ચિત્રાવલિ સાથે કુલ વજન બાવીસ શેર હોવાથી પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૫) ચઢશે. મૂલ્ય તથા પોસ્ટેજ બંને પ્રથમથી મોકલીને અથવા પોસ્ટેજ વી. પી. દ્વારા ભરવાનું રાખીને પોસ્ટરસ્તે મંગાવવું. રેલ્વે રસ્તે મંગાવનારે કિંમત પ્રથમથી મોકલી આપવી.

૨-શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું-નવી આવૃત્તિ-ભાષાંતર પણ નવું છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરવાવાળો આ ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ મહાભારતના છઠ્ઠા ભાગ તરીકે હોવા છતાં છૂટો પણ મળી શકશે. આમાં ભીષ્મપિતામહ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, દેવર્ષિ નારદ અને અન્ય પણ અનેકાનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદો તથા ઉપદેશો છે. કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૨૮, પાકાંપૃષ્ઠાં, મૂલ્ય રૂ. ૫, પોષ સુધી ૪૫૫, પોસ્ટેજ રૂ. ૧)

૩-શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-નું ઉત્તમ ભાષાંતર-આવૃત્તિબીજી

આમાં પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧×૧૦, મજબૂત પાકાં પૃષ્ઠાં, સ્વદેશી કાગળ, મૂલ્ય રૂ. ૬), જે ભાગમાં ૬૫૫, પોષસુધી ૭૫૫ કમી, પોસ્ટેજ રૂ. ૧. એમાં હનુમાન ઇત્યાદિ પશુ હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્રને કૂદેલા કે તરેલા? ઈં બાળતો પર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક લેખો છે.

૪--શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ--ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા ચોપાઈઆવા મોટા અક્ષરમાં અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે. પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨૦, કદ ૬૧૧×૧૦, પાકાં પૂઠાં, સ્વદેશી મજબૂત કાગળ, તથા વિદ્વાનોના ઉપર જણાવેલા ઉત્તમ લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન અને રામાયણમાહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાબતો અપાઈ છે. મૂલ્ય રૂ. ૬, જે ભાગમાં બાંધેલાના ૬૧, ૧૯૮૪ના પોષ સુધી ૦૧૧ કમી, પોસ્ટેજ ૧૧.

૫--શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-મોટા બેભાગમાં-ત્રીજી આવૃત્તિ

વેદાન્તના આ સર્વોપરિ ગ્રંથમાં આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠ. ૧૯૦૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મજબૂત કાગળ, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય ૧૦, પરંતુ ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી રૂ. ૮ અને મુંબઈમાં ૮૧૧ પોસ્ટેજ રૂ. ૨)

૬--૭--મહાભારત ચિત્રાવલિ તથા રામાયણ ચિત્રાવલિ

એ પૈકી રામાયણચિત્રાવલિમાં રામાયણને લગતાં ૩૬ ચિત્રો છે; તથા મહાભારતચિત્રાવલિમાં મહાભારતનાં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાંત ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, શ્રીમહાભારતમાહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષયો આપ્યા છે. આર્ટ પેપર ઉપર છપાયા છતાં દરેકનું મૂલ્ય ૦૧૧ પાકું પૂઠું ૧) પોષસુધી ૦૧૧ ને ૦૧૧, પોસ્ટેજ ૦૧

૮--મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચાર તથા સૂચનાઓ

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગયા અંકતરીકે નીકળેલા આ ૨૦૦ પૃષ્ઠના અને ૮ ચિત્રવાળા પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦૧૧ છતાં પોષ માસ સુધી છ આનામાંજ મળશે તથા પોસ્ટેજ પણ નહિ આપવું પડે.

૯--શુભસંગ્રહ ભાગ બીજો (આ પુસ્તક પોતેજ)

આ પુસ્તક પોષમાસ સુધીજ પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨) માં મોકલાશે. વી.પી.બર્ચ રૂ. ૦૧, એ પછી પો.જૂઠું

૧૦--મહાભારતવિષે અનેક વિદ્વાનોના વિચાર

મહાભારતના પહેલા ભાગમાં મહાભારત અને રામાયણને લગતી જે ખાસ હકીકતો અપાઈ છે, તેનું આ જૂઠું પુસ્તક હોઈને એમાં પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮, મૂલ્ય ૧૧, પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૧, પરંતુ પોષ આખર સુધી ૧) અને ૧૧ પો. વી. પી. બર્ચ ૦૧

૧૧--બીજી નવી આવૃત્તિઓ ઇત્યાદિ

શુભસંગ્રહ ભાગ પહેલો, દયાળુમાતા, સદ્ગુણી બાળકો, બાળસદ્બોધ, બાળકોની વાતો, દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ, આ પ્રત્યેકનું મૂલ્ય ૦૧, પણ કોઈપણ એક ભતની પાંચ પ્રતનો રૂ. ૧, તથા એમાંની એક કે વધુ ભતની મળીને રૂ. ૧૦૦ ની પ્રત ૬૦૦ તથા મુંબઈમાં ૫૫૦ અપાશે.

નફત કે ઓછા મૂલ્યે માગના ને વિનતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:-

આ સંસ્થામાં વગરકિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઈવાર કોઈ સંજોગ તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે. માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી નકામી છે. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અલ્પ-સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ આવી મળતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બચી શકે છે કે, ખાસ અમુક કોરીના અને અમુક સ્થિતિવાળાને તથા અમુક રૂપે જ આપવાનું હોય છે; અને તે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગે જ અપાય છે, અને રૂબરૂમાં કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વાર કોઈને વગર માગે કાંઈ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત અને હક્ક સુધ્ધાં માની લે છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ શરૂ કરી દીધી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરશે, અથવા જે પણ આપણે જોઈતું હશે તે આપ્યા કરશે. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તેમને અપાયેલું જોઈ-સાંભળીને બીજા માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને પરિણામે નારાજ થાય છે !

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયેલાં, તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવોને પણ જે દષ્ટિથી ધનવાનો પાસે માગવા જાય, તે દષ્ટિથી માગવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો ભલે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી સ્થિતિ વચ્ચે અને કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને આ સેવક અન્નભિક્ષુ હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજી વસ્તુઓના પણ દાતાપણાનો દારૂ પાવો, એ વાત તેને ગમતી નહિ હોવાથી એ નાકાચકી બદલ તેના પ્રત્યે માગણી કરવારૂપી સજા નહિ કરતાં તેને દુઃખ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલિક માનવાના ભ્રમથી કે બીજી કોઈ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે મુક્ત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમને વિનતિ છે કે એવો ભ્રમ તેઓ કાઢી નાખે. વળી આ સેવકની તો હજી પણ એવી માન્યતા છે કે, “માત્ર ઇચ્છાને જ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની રકમો જોઈએ; અને સુપાત્રોને શોધનાર પરખનારા અનેક ઉચ્ચકક્ષા કર્મચોગીઓ જોઈએ; તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. માટે આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઈ સરતાપણું લાવી શકાય, તેમાં જ સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઈ કિંમત ખર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય, તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને બદલે ધનપતિઓ પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્રસેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બજાવતા હોય, ત્યાં જ માગવી જોઈએ. આ સેવક પાછોપાચે એવું માને છે કે, પૈસાની ચાચના કરી જાણનાર કોઈ પણ માનવ, બીજી કોઈપણ બાબત કરતાં જ્ઞાનદાયક ગ્રંથોને ખાતર જોઈતાં નાણાં વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકશે. વળી જેઓ મહિને રૂ. ૨૫-૫૦ પણ એક યા બીજી રીતે મેળવતા હોય, તેઓ જો અન્નવસ્ત્ર કરતાં પણ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારે સમજતા હોય તો તો બીજી બાબતોમાં થોડીક કરકસર કરીને પણ ગ્રંથખરીદીની સગવડ ઉભી કરવી, એ તેમને માટે અશક્ય નથી. બાકી આ સેવકને તો જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે ચલાવત વર્ણવવા બેસવું, તેના કરતાં તો “મજબૂત” “સંસ્થાનો માલિક” “લૂંટારો” “દેશલાખનો માલિક થઈ બેઠેલો” “ખાઉધરો” “સસ્તું શબ્દ તરફ ધ્યાન આપે પણ ‘સાહિત્ય’ શબ્દ તરફ ધ્યાન નહિ આપનારો” “કુલહીન” “વ્યભિચારી” તેમજ એથી પણ વધારે ઉદાર છલકાળો મજા એ જ તેને વધારે ગમે છે.

લિ. અવગુણસાગર લિ. શુ-અખંડાનંદ.

મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમજી માણુસોને તો વહેલો મોડો પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સવેળા અને કિફાયતી કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો ? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું ખીજું કનિષ્ઠ ભાષાન્તર રૂ. ૫૦)થી પણ અનેકોને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઈ લેવો ઘટે છે.

૨-મહાભારતના પહેલા ભાગમાં પુષ્કળ લેખો ઉમેરવા દરવાથી ભાદ્રપદ આખરેજ બધા ભાગ તૈયાર થઈ શક્યા; અને તેથી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક નીકળી શક્યો, તેથીજ મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિફાયતી મૂલ્ય ૧૯૮૪ ના પોષમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત એ સમયસુધી અમદાવાદના કાર્યાલયમાં ૩૨) થી અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) થી અપાસે, તથા મહાભારતચિત્રાવલિ મફત અપાશે. પોટેન્સ રૂ. ૫)

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા ઠીક છે. છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીઠ ખર્ચાઈલા પૈસા બદલ રૂ. ૨૦૦ એછા લેવાશે.

૪-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલબાદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય બેઠાં ગ્રાહક થનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગાવી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવલ્લે ગણ હોય, તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીનો નંબર, તારીખ, ઠેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ઘણી હયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. બે કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તે આપવામાં ગુચ્ચવાડો અને ઢીલજ થશે.

૫-રેલ્વેરસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બહુ એછા ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ઇં પણ નહિ ચઢતાં માત્ર રેલ્વેખર્ચજ રૂ. ૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે મંગાવનારે રેલ્વેનું નામ અને રેલ્વે રીસીટ મોકલવાના શીરનામા ઉપરાંત મૂલ્ય પણ પ્રથમથીજ મોકલવું.

૬-મહાભારતનું વજન પેકિંગ સાથે શુમારે ૨૬ રતલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં બંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રતલ સુધી મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવતી વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી કે:-આ સંસ્થાસિવાયનાં ખીજાં પુસ્તકો લાવી મોકલવાનું એક નિયમતરીકેજ બંધ છે, અને કમીશન હાલ નીચેના નિયમ મુજબ અપાય છે.

हस्तकोमां अपाता कमीशनना गलना नेयम

૧-અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી મહાભારત સિવાયનાં પુસ્તકો કમમાં કમ રૂ. ૨૫) કે વધુનાં લેવાથી ૧૨૧૧ ટકા, અને ૧૦૦) કે વધુનાં લેનારને ૧૫ ટકા અપાય છે. ૨૫) નાં કે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો ઉપરાંત મહાભારતની એક પણ પ્રત લેવાઈ હશે, તો તેમાંથી પણ ઉપલા ટકા કપાત થશે.

૨-એકલું મહાભારતજ લેવા ઇચ્છનાર માટે કમમાં કમ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તોજ ૧૨૥૬
ટકા અને દશ પ્રત એકસાથે લીધી હશે તોજ ૧૫ ટકા કપાશે.

૩-મુંઅમમાં પણ ઉપલાજ ધોરણથી કમીશન અપાશે; પરંતુ તે ૧૨૧ ને બદલે ૬૧ દર્કા, અને ૧૫ દર્કાને બદલે દોઢ આનો અપાશે.

૪-કોઇ પણ પુસ્તકની કિશાયતી કિંમતમાંથી કોઇ પણ કમીશન કપાતું નથી.

૫-આફ્રિકા વગેરે દૂર દેશાવસ્થી મંગાવનારે પણ ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી રૂ. ૩૬) ને બદલે ૩૨) અથવા તે પચાસ શીર્લોંગ મોકલવા, અને પોસ્ટેજ ૬૦ બદલ અગિયાર શીર્લોંગ અથવા રૂ. સાત મોકલવા એ સમય પછી તે પૂરેપૂરી કિંમત તથા પોસ્ટેજ ઉપર મુજબ મોકલવું.

૬-રામાયણુ તેમજ મહાભારતમાંનાં થોડાંક બહારનાં ચિત્રો સિવાયનાં બાકીનાં જે પણ ચિત્રો વહેંચવા કારવવા સારૂ છૂટાં લેવાં હશે, તેનું મૂલ્ય નીચે મુજબ છે:—

૧ થી ૧૦ પ્રત સુધી.....	દર પ્રત દીઠ.....	૭ પાઇ
૧૧ થી ૫૦ ,,	,, ,,	ચાર પાઇ
૫૧ થી ૧૦૦ ,,	,, ,,	ત્રણ પાઇ
૧૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	અઢી પાઈ
૫૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	બે પાઇ



પ્રકાશકનું નિવેદન

૧૯૮૨ ના ચૈત્રથી શ્રાવણ સુધીના વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંકતરીકે “શુભ સંગ્રહ”ને આ બીજો ભાગ શુભાકાંક્ષી વાંચનાર બંધુઓની સેવામાં છેક ૧૯૮૪ ના કાર્તિકમાંજ મોકલવા ભેગ આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલા જૂદી જૂદી બાબતોને લગતા જાણવાવિચારવા જેવા લેખો સાથે તેના લેખકોનાં નામ તેમજ જે જે સામયિક પત્રો ઉપરથી તે લેવાયા છે તેમનાં નામ પણ બનતાં સુધી અપાયાં છે. આ સ્થળે તે તે તમામ લેખકો, સંપાદકો તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આભાર માનવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગનું કદ જેમ મોટું (વિવિધ ગ્રંથમાળાના અર્ધા વર્ષ જેટલું અથવા સામાન્ય કદનાં ૮૦૦-૯૦૦ પૃષ્ઠ જેટલું) થયું છે; તેમ તેમાં લેખસંખ્યા પણ ૨૬૦ જેટલી થઈ છે. એના અંગે સામયિક પત્રો વગેરેમાં જે મોટી સંખ્યાના લેખો જોવાયા-વંચાયા, તેમાંથી સેંકડે જે એકાદ બે લેખો વિશેષ ઉપયોગી જણાયા તેજ આમાં સંગ્રહાયા છે. એમાંના કેટલાક લેખ ગુજરાતીમાં હતા; કેટલાક અનુવાદરૂપે લીધા છે; અને કેટલાક જેમના તેમ હિંદી ભાષામાં છપાયા છે.

સામયિક પત્રોદ્વારા અનેકવિધ લખાણોનો જે બહોળો પ્રવાહ વહા કરે છે; તેમાં કોઈ કોઈ લેખ રત્ન જેવા હોય છે તેપણ બીજાં સામાન્ય લખાણો ભેગા સ્વરૂપ સમયમાં હમેશ માટે નષ્ટ થઈ જાય છે. એ વિશેષ ઉપયોગી લેખોને ચુંટતા ચાલી તેને સંગ્રહગ્રંથરૂપે દીર્ઘાયુષી અને જનસમાજના સદામાટે વફાદાર સાથી બનાવવા; એ પણ આ સેવકને મન એક અગત્યનું સેવાકાર્ય છે. તેથી આજથી પાંચ વર્ષ પૂર્વે વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા એક લેખસંગ્રહ ગુજરાતી લિપિમાં અને હિંદીભાષામાં છપાવેલો. એના નિવેદનમાં બીજી હકીકત ઉપરાંત એવા સંગ્રહોની આવશ્યકતા અને હિતાવહતાવિષે તેમજ તે દેશભાષા(હિંદી)માં પ્રસિદ્ધ કરવાના વિશેષ લાભોવિષે કેટલુંક જણાવવાનું હતું; તેથી આ સ્થળે પણ તેમાંનો ધણો ખરો ભાગ આ સેવકની તેની તેજ ભાગી તૂટી હિંદી ભાષામાં આ નીચે (સહજ ફેરફાર સાથે) અપાય છે.

“ત્રીસ કોટી જનસંખ્યા કેા ધારણ કરનેવાલા યહ વિશાલ ભારતવર્ષ કેા અપને હી પૈદા કિયે હુએ ઔર બદાયે હુએ બેદલાવ, સ્વાર્થવૃત્તિ ઔર દેપાદિ દૈત્યોં કી દુષ્ટતા-સે કેસી કેસી કાતિલ દુર્દશાયેં ઇ. સ. ૧૦૦૦ કે બાદ ભોગની પડી; ઔર ઉનકે મારે વહ અપની અસલી દશા કેા તો ક્યા, પરંતુ તત્કાલીન દુર્દશા કેા ભી ભૂલતા હુઆ કેસી બેહોશી મેં ગીર પડા થા, યહ દુઃખપ્રદ બાત યહાં યાદ આ જતી હૈ.”

“કોઈ ભી વ્યક્તિ અથવા પ્રજા કે ઉપર કિસી મહાપીડા કેા આ પડના ખુદ ઉનકા હી કોઈ ભારી દોષ વા પાપ કે બિના નહીં બન સકતા. જહાંતક ઉનકે અપને અંગ મેં કોઈ મુખ્ય અવગુણ-રૂપી અંતઃશત્રુ ઉદિત હોકર બઢ જતા નહીં; વહાંતક મકદૂર નહીં કિસી બાહ્યનિમિત્ત કી કિ વહ આકર ઉનકેા સતા સકેં. સ્વચ્છદષ્ટિસે ભલે હી કહા જવેં કિ ભારત કેા સતાને ઔર ગીરાને-વાલી અમુક બાહર કી પ્રજા અથવા વ્યક્તિયાં થી; પરંતુ યથાર્થ દષ્ટિસે દેખા જાય તો વહ સખ માત્ર બાહ્યનિમિત્તરૂપ હી થી ઔર સચ્ચે શત્રુ તો વહ અંદર કે હી શત્રુ થે. ઉન શત્રુઓં કે વશ હોકર જખ ઉનકે મુખ્ય અંગભૂત પ્રાન્ત હી એકદૂસરે સે લડલડતે હુએ નિર્બલ હો ચલે થે; તખ ફિર કિસી બાહર કી લોભી પ્રજા આ ચઢેં ઔર નિર્બલતા કેા લાલ અચ્છી તરફ ઉઠાવેં યહ બાત સ્વાભાવિક હી થી.”

“જયચંદ અગર અપને પડોશી દેશબંધુ પૃથ્વીરાજ કે પ્રતિ અતિદ્રેષી નહીં બનતા; બન કરકે ભી દેશકે ભીતર હી ભીતર કામ લેતા ઔર શાહબુદ્દીન ઘોરી કેા બાહર સે નહીં બુલાતા; તો પૃથ્વીરાજ ચહુઆન કી ગૌ બન કર છૂટનેવાલા વહ બાદશાહ કી મકદૂર હી ક્યા થી જો ફિર યહાં આ સકે ? વહ ચઢ ભી આયા, પરંતુ પૃથ્વીરાજ કી વિલાસપ્રિયતા અગર ઉતની બઢ ગઈ નહીં હોતી ઔર સામના કરને મેં વહ ઇતના પ્રમાદ નહીં કરતા, તો સાક્ષાત્ રુદ્ર જૈસા મેવાડેશ્વર રાના સમરસિંહ જૈસા સહાયક હોને પર ભી ઉન પૃથ્વીરાજ કી હાર કેસે હો સકતી થી ? તાત્પર્ય યહ કિ અવ-

गुलुगुलु अंतःशत्रुओं के अठ जने से ही देश को सेंकड़ों वर्ष तक आबलशत्रु के अधीन होकर महादुर्दशा भोगनी पड़ी थी. देश के पुनरुद्धार के अजिवापी सुपुत्र अकबर और शिवाजी जैसे कोपकोप सितारे भारत के काले लाज्याकाश में यमक ली यूके; परंतु जहांतक ज्ञानरूप सूर्य का उदय तथा उनकी सहगुलुगुली किरणों का अभली प्रकाश दूर था; जहांतक अज्ञानरूप काली रात्रि हर जगह अपना अभल यज्ञा रही थी; जहांतक उन अंतःशत्रु रूप निशाचरों का काबु देशव्यापी हो रहा था; वहां तक उन सितारों का प्रकाश स्थायी और सुभसंपत्तिदायक कैसे हो सकता था? कुछ आश्वासनरूप हो कर के भारत के वह प्यारे सितारे भी अकेली अकेली आये, और अपनी अशाश्वत यमक दमक दिया कर यल जसे. जस हो यूका; अज वह निशाचर सजका सज जेर लगाते लुगे विशेष पीडा देने लगे.”

“महाराष्ट्रीय सेनानायकों के आन्तरिक द्वेष के भारे अतिम भारतीय महायुद्ध में दुरानी के हाथ लक्षावधि भारतीय वीरों का नष्ट होना, तथा धनके भारे लक्षावधि स्त्री, वृद्ध और बालकों का अनाथ, अनाश्रित होकर अति आकंद करना; यह भारत के लिये थोड़े दुःख की आत नहीं थी.”

“अके दूसरी अंतःपीडा ने भारत का दुःख और भी बढ़ा दिया. महान भोगलसभ्राटों की दरबार में अपनी वज्जभय छाती निकाल कर जैहनेवाला; उनका दक्षिण दरतरूप जन कर अपने आलुअल से सारे भारत में और काबूल-कंदहार में भी उनकी आदशाही को फैलानेवाला वो वीरभूमि राजस्थान; पिछले जुल्मी सभ्राटों की ही दुष्ट असल यातनाओं का सह कर के भी अजतक अपनेको थोडा अलुत समाल सकनेवाला वह राजस्थान; धनका अपने ही छोटे लाल महाराष्ट्र के हाथ से लूटा जना, जलाया जना और प्रजल ललाकांड मयाया जना! लला धसि से अठ करके विशेष पेटपीड यह भारतपिता के लिये दूसरी कौन हो सकती थी?”

“परंतु धतनी महापीडा सह करके भी भारत का छूटका कहां हो सकता था! अंदर अंदर की घुट-काट तथा संकीर्णता के ओये लुगे गीजने से जना लुआ ‘अंतर्द्वेष’ नामक वृक्ष, जे अज सारे भारत को अपनी विषमय छाया में दया यूका था, धनके और दल भी धनके लुगतने आकी थे.”

“सोमनाथ जैसे धर्मस्थान का लूटे जना तो यह भारत शुरु में ही भोग यूका था; परंतु वह तो विदेशी-विधर्मी के हाथ से लुआ था! अज किसी लिंदु के हाथ से भी तो होना आलिये! होकर के हाथ से वह भी हो यूका. नाथद्वारे के लिंदुधर्मतीर्थ पर उन लिंदु के हाथ से ही अत्याचार होना, श्रीकृष्ण की मूर्ति को गाली और तिरस्कार से अपमानित करना तथा उन मंदिर को लूटा जना भी जन यूका!!”

“पाहक! गलराधये मत, धतने से छूटकारा नहीं. धेर दोष-पाप तो प्राण को ले करके ही पक्षा छोड सकते हैं. ऐसा न होवे वहांतक अके से अके अदिया प्रयोगों का उनके पास धाटा नहीं था. अजतक तो लुआ था मात्र श्रीकृष्ण का ही अपमान. अज कृष्ण की भी दुर्दशा होनी आलिये न! आपने पढा होगा कि भारत के अधःपात का यंत्ररूप वो प्राचीन भारतीय युद्ध की जड, वह भारत के शीत-सौंदर्य की मूर्ति कृष्ण(द्रौपदी)के धेर अपमान से ही शुरु दुष्ट थी. निर्दोष स्त्रीजति के वैसे ही गलरे शापरूपी जल की उन दुर्गुलु-द्वैत्यों को अज आवश्यकता थी. किसी कृष्ण अथवा द्रौपदी से भी अलंत निर्दोष षोडष वर्षीया कुमारिका-मेवाडेश्वर राना भीमसिंह की पुत्री “कृष्णा-कुमारी” थी. धनके लिये दो प्रजल राजपूत राज्यों की उम्मीदवारी आ यूकी थी, और धसी कारण से किसी न किसी अके उम्मीदवार के हाथ राना का आबलस्वार्थ नष्ट होनेवाला था. धससे अजने के लिये वह सिसोदियाकुलदुनारी, रपगुलु की पिटारी कृष्णाकुमारिका का वध अपने ही स्वार्थी पिता के हाथ होना! परंतु उनके अपने हाथ न यल सके. तज अपने कुटुंबी पटावत को आजा ही गध! वह धर्मवीर राजसेवक कलता है:—“राजज्ञा से भी धर्माज्ञा विशेष है. धर्माज्ञा के अनुकूल आज्ञा होवे, तज तो उनके लिये शिर ली दे देना मंजूर है; परंतु धर्मविरोधी आज्ञा के पालन में उंगली ली नहीं लिजेगी.” दूसरे कुटुंबी पटावत को आजा होती है. धर्म से भी राजज्ञा को अही माननेवाला वह धर्महीन कटार भोंकने को तत्पर होता है. स्वर्गीय गुलुसौंदर्य की देवी अजगलाव से पितृहित के लिये प्राण देने को सामने अही है. कन्या की माता योगमाया की तरह वहां अही अही गंगायमुना की तरह अजप्रवाल जहा रही ह, और शिर को पटकती दुष्ट अलांडलेही आकंद कर रही है. अंतःशुरु की

तमाम स्त्रीयां का, राजमहालय के तमाम पुरुषवर्ग का, तमाम दासदासी और बालबच्चों का भी हृदयकाट रोदन समग्र राजमहालय में हाहाकार वर्ता रहा है।”

“कन्या के निर्दोष मुण्डने और अउग तत्परता ने उस नीत्य का हृदय भी हिला दिया ! कटार गीर पड़ी, मारनेवाला दूर न जा रहा। हाथ में कलम लिये हुआ विधाता भी अदृश्य भाव से यह सग्न देण रहे है। यह धोरातिधोर पाप अगर अन हीं नयगा, तब तो भारत के बावी में जे शब्द लिखना पड़ेगा, उनका सोच करके वो कांप रहे है। कटार का गीरना मानो उनका कलम का ही गीरना था। विधाता ने उन भूरे बावी के हटाने के लिये अपने योगबल से जैसे तीन प्रयोग तौ निष्फल ही कर दिये। अतः यौथे प्रयोग में जहर का प्याला दिया गया ! कृष्णाकुमारी अपने पिता का जवन तथा श्रीवृद्धि की प्रार्थना करती हुई सरल-अचल भाव से विष का प्याला पी कर, अपने पहले से अपनी माता के आंसु पोंछती हुई धीर नम्र भाव से कहती है:-“माँ ! क्या मैं तेरे उदर से नहीं नन्मी हूँ ? क्या तेरी पुत्री हो करके भी मैं यह संसारपीडा से छुड़ानेवाले मृत्युदेवता से डर सकती हूँ ?” प्याला तो कन्याने पी लिया, परंतु वहां भी विधाता ने अदृश्य भाव से योगबल दे कर उनका प्राण अत्या लिया। दूसरे और तीसरे प्याले का भी वही परिणाम हुआ। विधाता ने थकित हो कर अंतर्दृष्टि से देखा तो माहूम हुआ कि जन्म भ्रष्ट भारतवासी ही भारत मैया पर धोर पाप षटाना चाहते हैं, तब तो फिर यह अधर्मिणी शत्रु धन कृष्णा का बलिदान भी लेगा ही लेगा ! अस, सप्तम प्रयोगरूप कालिल विष का अतुर्थ प्याला सफल हो चुका !”

“राजमहिषी के रूप में जड़ी हुई योगमाया अथ शाप दे कर अपने पति को, सारे राजस्थान को अथवा भारत को भी नष्ट कर सकती थी; परंतु वो तो थी अपने पत्नीधर्म के तथा देशधर्म के समजनेवाली महान आर्यदेवी ! उसने भिचार लिया कि यह सग्न अनर्थ का कारण अपना पति, प्रदेश अथवा भारत नहीं है; परंतु देशसंतानों के हृदय में अष्टा नभामे लुभे नीत्य स्वार्थ छ० शत्रु ही है। अस, वो भारत के सम्बन्ध शत्रु को ही योगमाया ने शाप दे दिया कि ‘भारत से तेरी ही नज्र उभड नय।’ अस, विधाता राज राज हो गये। गीरी हुई कलम उठाकर भारत के लाज्याकाश में “सुभ” के दो अक्षर लिख कर वह सर्वातीत परम पिता का महिमा गाते लुभे नायते-कूदते ब्रह्मलोक में चले गये। यहां माता का भी देहान्त हो गया। धन्य माता भारतेश्वरी !
घंटे मात्रम् ”

“अस्तु: ये तो बावी की जात रही। तत्काल के लिये तो उक्त घटना अतिपीडित भारतपिता के कलेजे में अत्यंत गहरा आघात पहुँचानेवाली हुई। हाउपिंजर बना हुआ वृद्ध भारत में अथ यह निर्दोष कृष्णा की घात का आघात सहने की ताकत नहीं रही थी। राजमहिषी के गीरते ही वो भी अपनी शुध भुध जो कर गीर पडा ! गीरते गीरते धनके मुँह से जड़ी दुःखलरी आह अपने संतानों के लिये निकल पड़ी।”

“धोर जेहोशी में पडने के बाद या तो जन का निकल जना, या तो व्याधिशुधार की शरणात होना; दो में से एक जात अकसर हुआ करती है। भारत का भारतीयत्व- भारत का सर्वस्व-भारत का ज जन अथवा ज जन से भी अधिक प्रिय अगर केरि थीन उनके लिये थी तो वह उनका ‘धर्म’ ही था। यह पुराने जगद्गुरु के लिये और सग्न जाते धर्म के पीछे ही रह सकती है। अस, याहो यह धर्मिणी प्राण अथ भारतपिता का चला नय, याहो व्याधिरूप आन्तरिक शत्रु पिछे हटते चले ! दो में से केरि भी एक जात होनी अथ अनिवार्य थी।”

“भारत का यह धर्मिणी प्राण तौ निकल भी कैसे सकता था ? जे प्राण उनका लट्टी लट्टी तक-उनकी सप्तधातु तक-प्रवेश कर चुका था; उस प्राण को ब्रह्मविद्यापी अमृत-वक्षी का सहारा अथ भी कायम था; वह कैसे निकल कर न सकता था ? वृद्ध हुआ है तब भी भारतपिता ने अपने धर्म-प्राण को अन्य प्रज्जों की तरह व्यवहारसिद्धि का साधन नहीं समझ रखा था कि उसके मारे वह जैसी आपत्तियों से लयभीत हो कर बिलकुल निकल नवे और अपनी आश्रित आर्य-हिंदुप्रज के नाभनिशान तक भिटा देवे ! ! धर्म भारतपिता ने तो यह धर्म-प्राण की अपेक्षा

यावत् व्यावहारिक सुख-संपदाओं का तुच्छातिवृत्त मान रक्खा था। शतकों के शतकों तक उन आन्तर्भाव्य महाशत्रुओं की धातक पीड़ायेँ सहता आया था तौ भी अपने धर्मरूपी प्राण को, यह बूढ़ा भारत अपने छाउपिंजरवत् शरीर के प्रत्येक अंग में किसी न किसी ढंग से कायम रख सका था। किसी न किसी गुप्त अंग में तो यह प्राण की पूर्ण और शुद्ध मात्रा भी उसने जमा रखी थी, कि न्ने मात्रा कुछ शांति का मौका आते ही अपना महाप्रभाव दिखा देने की योग्यता रखती थी। “जुव का शिव-नर का नरायण” जना देनेवाली वह अक्षविद्या को, तथा अपने वह ध्विरावतार और महर्षिगण की यरणधूलि को शिरोधार्य करना, अतक भारतवर्ष खूब नहीं सका था। उन पुत्रोत्तमों ने प्रदान किये हुये शुभ संस्कार और भ्रष्टापदेशों को वह अतक भी थोड़े अहुत याद रख सका था। व्यास-वसिष्ठादि के भस्तिष्करूपी हिमालयद्वारा जड़ी लुई वह गंगा-यमुना को, और सरस्वती जैसी वेदोपनिषद्रूपी ज्ञानसरिता को वो अपने हृदयप्रयागरूपी अक्षवेत्ताओं में अतक जूँदी रख सका था। प्राचीन महाजनों के यारिज्य-यश को सिंधु और अक्षपुत्रा की तरफ विस्तृत रूप से धारण करती लुई रामायण और महाभारत की कथायेँ, व्याधिग्रस्त नाडियों की तरफ संक्राण और भेद प्रवाल से भी भारत के भस्तिष्क, दस्त और जहरभ्रष्टों में (आत्मण, क्षत्रिय और वैश्यों में) थोड़ा अहुत धर्मप्राण का दान दे रही थी। स्मृति और पुराणरूप नर्मदा और गोदावरी का प्रवाल भी अधोवाहिनी नाडियाँ की तरफ उनकी जंघा से लेकर पादतल तक (शुद्ध और अंत्यजवर्ग तक) किसी न किसी अंश में धर्म-प्राण पहुँचा रहा था। प्रातःस्मरणरूपी शुक और जनक की तरफ अक्षनिष्ठा को प्राप्त करके निवृत्ति या प्रवृत्तिपूर्वक प्रारम्भ व्यतीत करनेवाले गौरांग, रामानुज, रामानंद, कबीर, नानक, तुलसीदास, ज्ञानदेव, तुकाराम, अकन्याथ, रामदास, नरसिंह, गीरां धत्यादि सेंकड़ों महात्माओं की परंपरा जरी रहती लुई, भारत के जूँध प्राण में जेतना सिंघन करती लुई तथा समयानुक्रम संस्कार देती लुई हिमालय की तरफ अडग लाव से भारत के भस्तिष्कस्थान को शोभा रही थी। धन महात्माओं ने तथा प्राचीन महर्षि और राजर्षियों ने जोध किया हुआ व्यवहारधर्मरूपी वायु, वो भस्तिष्कस्थान पर भीली लुई अक्षविद्या के प्राणपोषक बीजों को जलाता हुआ भेद गति से भी भारत के प्रत्येक अंगपर छीडक रहा था। धन बीजों की तासीर के साथ भारत में जन्मे हुये शतावधि पुत्र-पुत्रियों ने पानी की जगल अपना जूत, जाद (जातर) की जगल भांस, वायु की जगल प्राण, प्रकाश की जगल रूप-सौंदर्य और आधार की जगल अपनी लहरी-जोपरी तक को भी दे करके भारत के यह धर्मरूपी प्राण-पजेर को कायम कर रक्खा था। कृष्णकुमारी भी भारतपिता के यह धर्मरूपी सन्ने प्राण कायम रखने के ली लिये अपने नश्वर शरीर का जलदान दे चुकी थी।

“जुवन की ऐसी ऐसी संगीन सामग्रियों को थोड़ी अहुत भी लुगतता आया हुआ यह प्रलु का प्यारा-अके समय का देवद्वारा जगतलर का महान गुरुरूप वृद्ध भारत का सर्वप्राचीन धर्मप्राण उसे छोड कैसे न सक्ता था? अस, अतक यही मार्ग रहा था कि उन प्राण के अक्षे में वह महाअंतःशत्रु-वह निशाचरगण का अभल हटता अक्षे, और अंत में पूरा नष्ट हो कर के भारतभ्रष्ट में ज्ञानसूर्य और सुखसामर्थ्य अदने का पूरापूरा अवकाश भिन्न जवे!”

“कुदरत का कानुन है कि—

अमल किसी का कभी यकसा जमा रहता नहीं, चढा बादल सदा युं ही बना रहता नहीं; गीर पडा लडका हो चाहे अपनी गलती के सबब, आहको सुन ली पितानें फिर पडा रहतानहीं.

महाराज तुलसीदासज ने भी इरमाया है कि:—

तुलसी हाय गरीब की, कभी न खाली जाय; मुवे ढोर के चाम से, लोहा भस्म हो जाय.”

“क्योंकि कोछ भी व्यक्ति अथवा समाज की अंतिम आल जड़ी गहरी और जेरदार होती है। जडे जडे कर राक्षस, कोट्याधिपति धनिक, पराक्रमी राज-महाराज और यकवर्ती सम्राटों को, यह विद्युत् से भी महाजलवती आल ने उनके अपार धनवैभव, सेनासमूह और जड़ी-जड़ी आदशाहीओं के साथ जमेड डाला है। किसी व्यक्ति अथवा समाज की गहरी आशिष भी

ઐસા હી મહાન પ્રભાવ રખતી હૈ. જસ તરહ દુઃખી કી આહ, સમય આને પર જુલમી કે મૂલસહિત ઉખાડ દેતી હૈ; વૈસે કિસી દુઃખી પ્રાણી અથવા સમાજ કી શુભાશિષ ભી સ્વર્ગેચ્છુ કે સ્વર્ગ તક ઔર નિષ્કામ કે મોક્ષતક પહુંચા દેને કી તાકત રખતી હૈ. જગતભર કી તમામ લૌકિક-અલૌકિક વિદ્યાઓ પર અપના પ્રભાવપૂર્ણ ઝુંડા ફેલાતી હુઈ બ્રહ્મવિદ્યા ઇસી સમય સે ઉચ્ચહસ્ત ઔર મુક્તકંઠ સે અપના ગંભીર આદેશ સુના રહી હૈ કિ:-“ખબરદાર! અય સંપત્તિવાનો! અપને ધન, દુલ, વિદ્યા અથવા સત્તા ઇં મદ મેં મત્ત બનકે કોઈ ભી પ્રાણી અથવા સમાજપર અન્યાય વા અત્યાચાર મત કરો. તુમહારે પાસ ચાહે આકાશ કે સમાન પુણ્ય હોગા; ચાહે વિશ્વવ્યાપી સત્તા ઔર મેરુસમાન સંપત્તિ હોગી; તખ ભી ઉનકી આહ ઉન સારે પ્રાણી પદાર્થ કે એકદમ નષ્ટ-બ્રષ્ટ કર દેગી, ઔર તુમકો મહાનારકી બના દેગી. જગત કે ઇતિહાસ કા પ્રતિપ્રકરણ તુમકો યહી બાત બતા રહા હૈ.”

“અસ, ભારત કી વો અંતિમ આહ ને ભી વહી કામ કિયા. વહ ગહરી આહ કે ઉન પરમ પિતા ને સુન લિયા, ઔર-

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

યહ અપને મહાત્મ કે અનુસાર આપને ઉન દુર્ગુણ-દૈત્યદલ કે હાંને કી ઠાન લી. ”

“વહ ધર્મપ્રાણ નમ્રશરીરી ભારત કી આરત (દુઃખ) શાન્ત કરને મેં સમકે પહિલે યહ આવશ્યક થા કિ ઉનકો, ઉનકે સન્નતીય ઔર સચેત પ્રાણી (બાહર કે દૂસરે ચૈતન્યવાન દેશ) ઉનકો અપને અંક મેં (ખોળામેં) ઉઠા લેવેં ઔર અપને તાન્ને અંગ કી ગરમી પહુંચા કર ઉનકે જકડે હુએ ઠંડે ગાત્રોં મેં ચેતના દેવેં. મુસલમાન જાતિ તો ઇનકો પાપપ્રારબ્ધ ભુગતાને મેં નિમિત્ત-ભૂત બન હી ચૂકી થી. એશિયાકી ઔર પ્રબળેં તૌ અખ તક ઇસ કાર્ય કે લાયક હી નહીં હુઈ થી. માત્ર યૂરપ કે હી દેશ ઇસ કાર્ય કે લિયે કુછ યોગ્ય હોતે ચલે થે. સર્વજ્ઞ પરમ પિતા કે સખ કુછ જ્ઞાત થા. ઉન્હોંને ભારત કે ઇન યૂરોપીય જાતિયોં કી હુંફ મેં રખ દિયા ઔર ઇનકી બેહોશી દૂર કરા કે ચેતના પ્રદાન કિયા.”

“યહ યૂરોપીય જાતિયોં ભી વ્યાપારી-સ્વાર્થી તો થી હી. ઇન જો જો જાતિ ને ભારત કે જો જો અંગોં પર (પ્રદેશોં પર) અપની કુછ કુછ હુંફ-ગરમી પહુંચાઇ થી; ઉસપર ઉન્હોંને અપના કાણુ ભી જમાના ચાહા. વ્યાપારી કે નાતે સે સહાયક પદ કે પ્રાપ્ત હોનેવાલી યહ સ્વાર્થી પ્રબળોં ને અખ માલિક ભી બન બૈઠના ચાહા, ઔર ખુદ ઉનકે હી અંગોં કે હથિયાર બના કર લડના લડાના ચલા દિયા ! પરંતુ યહ ગરબડ સે ભી આખિર વહ કૃપાલુ પિતા કા કુછ હિતાવહ ઉદ્દેશ હી નિકલ આયા ! ”

“અન્ય સખ યૂરોપીય જાતિયોં કી અપેક્ષા ખ્રિસ્તજાતિ ઉનકો વિશેષ યોગ્ય દિખાઇ દી. હજારોં કેષ દૂર તથા યૂરપ કે ભી પરલે છેડે પર રહનેવાલી યહ વિદેશી ગૌર જાતિ કી બલિધતા, કળાકૌશલ્ય, એકતા ઔર મહત્વાકાંક્ષા દેખકર પરમાત્મા ને ઉનકો હી સખ યૂરોપીય જાતિયાં પર વિજયી બના દિયા ઔર ભારત કી રક્ષા-ચિકિત્સા કા ભાર ઉન્હીંકો સોંપ દિયા ગયા ! ખ્રિસ્તન વૈધરાજ ને ઉન ત્રિદોષાવસ્થા મેં એક-દૂસરે સે લડતે હુએ અંગોં કે લડાનેવાલે તત્ત્વોં સે અલગ કર દિયે, ઔર ઉનકો અપને પ્રબલ કાણુ મેં દબા કરકે યહ વિનાશક બખેડોં કે ચૂપ કર દિયે ! સખ અંગોં કે બીચ મેં મધ્યસ્થ પદ કા રાજદંડ યહ ખ્રિસ્તન પ્રબળ ને ધારણ કરકે ઉન સમકે ઉપર અપની શાંતિમયી છત્રછાયા ફેલાતે ફેલાતે સારે ભારત કે ઉસ છાયા કે નીચે લા દિયા ! ! ”

“ઇન ખ્રિસ્તન જાતિ કી છત્રછાયા મેં આ કરકે, સો વર્ષ તક ઉનકો ઐક્ય, સ્વાતંત્ર્ય, સેવા-પ્રત ઇત્યાદિ દેખતે રહને સે ભારતકો ભી અપની દુર્દશા કા કુછ કુછ ખ્યાલ આને લગા ! ઇસી કારણુ સે ભારતવાસીયોં મેં ઐક્ય ઔર હક્ક કા બાગ્ગ અખ બીસોં બર્ષ સે બજને લગા હૈ ઔર સ્વાતંત્ર્ય કા નક્કારા ભી અખ આસ્તે આસ્તે ગર્જ રહા હૈ. યહ ભારત અસલ મેં કોઇ છોટા સા લડકા નહીં હૈ; યહ તો પકવ વય કે પહુંચા હુઆ ઔર એક સમય કા સર્વ દેશોં કા શિરમોર હૈ. સિર્ફ નિજ-પુત્રોં કી આંતરિક શત્રુતા કી હી વ્યથા સે બિમાર હો કર ગીરા થા. ઇનકે વહ દોષ-પાપ કે ભોગ ભી પૂર્ણ હો કર સુખસૂર્ય કા પ્રભાત ભી આના ચાહિયે. ઇનકો અખ ઉદયસૂર્ય કા સુખાનુભવ કરાના

ઇશ્વરી સંકેત સે મુકરર હો ચૂકા હૈ. મહાન ષિટનજાતિ ઇસ કાર્ય મેં નિમિત્તભૂત બનકર “અતિ મહાન” કી પદવી લેના ચાહતી હૈ અથવા અધર્મ બદાકર ષિટિશ સામ્રાજ્ય કે ડૂબાના ચાહતી હૈ; ઉસકી પૂરી ખબર તો વિધાતા કે હી હો સકતી હૈ. પરંતુ ભારતવાસીયોં કી તો અપની ઉન્નતિ કે લિયે યહી ફર્જ હૈ કે અંદર કે સન્ન્યે મિત્ર-શુભેચ્છકરૂપી સદ્ગુણસમૂહ કે (બાતોં કે સાથ અમલ લી કરતે રહ કર) અચ્છી તરહ બદાતે ચલે. વહ મિત્રોં કે નામ સંયમ, સેવાભાવ, સ્વાર્થભાગ, ભાષાઐક્ય, ધર્મનીતિ કી વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનચારિત્ર્ય કી ઉન્નતિ, આચારવિચારોં કા સુધાર, દીનવાત્સલ્ય, અંતરૈક્ય ઇત્યાદિ અનેકાનેક હૈ. સખ સ્થૂલ સંપત્તિયોં કા મૂલ એસી અંતરસંપત્તિયોં હી હૈ. વિશ્વ કા અબાધ્ય નિયમ હૈ કે જો લી વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઇન અંતરસંપત્તિરૂપ મણિયોં કે પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઉનકે પાસ ઉન સ્થૂલ બાહ્યસંપત્તિયોં કે લી જાયા કી તરહ અપને આપ આના પડતા હૈ. જગત-મેં કોઇ લી બાહ્ય ચીજ એસી નહીં હૈ કે જો ઇસ પરિણામ પ્રાપ્ત કરને મેં બાધા ડાલ સકે. ”

“દેશાદય કે સત્વર આકર્ષનેવાલે અનેકવિધ કાર્યોં મેં “દેશભાષા કા પ્રચાર” લી એક મુખ્ય વિષય હૈ. પ્રાન્તિક ભાષાઓં કા ભેદ જગત કે સભી બડે સભ્ય દેશોં મેં પાયા જતા હૈ; પરંતુ ઇનકે સાથ એસે દેશોં મેં સળકી અનુકૂલતા ઔર ઐક્ય બદાને કે લિયે એક “દેશભાષા” લી મુકરર રહતી હૈ કે જસકો દેશ કે પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ફરજિયાત પદાઇ જાતી હૈ. ઇસલિયે ભારત કે-યાને ઇનકે અંગરૂપ પ્રત્યેક પ્રાંત કે ઇસ માર્ગ કા લી અવલંબન કરના આવશ્યક હૈ.”

“અંગ્રેજી કા શિક્ષણ પાચે હુએ સહસ્રોં મનુષ્ય પ્રત્યેક પ્રાંત મેં મિલેંગે. હમારી એકતામૂલક નેશનલ કોંગ્રેસ લી ઇસા ભાષા કે પ્રતાપ સે શુર હો સકી. લિન્ન લિન્ન પ્રાંતવાસી અંગ્રેસર લી ઇસી ભાષાદ્વારા અપને હૃદયભાવ પરસ્પર કે દિખા સકે. પરંતુ કયાયહ વિદેશી ભાષા કલી ભારત કે તીસ કોટી સંતાનોં મેં પ્રચલિત હો સકતી હૈ? માન લિયા જાવે કે હો લી સકતી હૈ; તો કયા દેશી ભાષાઓં કે સાથ ગાઢ સંબંધ રખનેવાલી હિંદી કી અપની અનૂદી પ્રગ્નકીયતા તથા ધાર્મિકતા ફિર કાયમ હો સકેગી? ઇસી લિયે દેશભાષા કી પસંદગી દેશ કી હી કિસી ન કિસી વર્તમાન ભાષા-કો દેની પડેગી. સખકે પહિલે દષ્ટિ જરૂર સંસ્કૃત કી ઔર જા સકતી હૈ. પરંતુ ઉનકો દેશભાષા બનાવે કે લિયે અખતક યહ બૂઠે ભારત કા કોઇ લી અંગ ન તો લાયક હુઆ હૈ, ન તો નજદીક કે સમય મેં હોનેવાલા હૈ. તામિલ ઔર દ્રાવિડ કા તો વિચાર લી નહીં હો સકતા. રહી અબ્બ હિંદી, બંગલા, મરહટી ઔર ગુજરાતી. ઇન ચારોં મેં સરલતા, સુલભતા, જોશ, મિષ્ટતા, પ્રચાર, ઇન સભી દષ્ટિ સે દેખને પર સિવાય હિંદી કે ઔર કોઇ લી ભાષા “દેશભાષા” કે લાયક નહીં જાન પડતી. ઔર પ્રાંત તો કયા, મદ્રાસ હોતે તક લી થોડે બહુત યહ ભાષા કે સમજનેવાલે મિલ સકતે હૈ. ભારત કી કરીબ આધી જનસંખ્યા યહ ભાષા કો થોડીબહુત સમજ સકતી હૈ. ઇસ વાસ્તે હિંદુસ્તાન કે લિયે હિંદી હી “દેશભાષા” હો સકતી હૈ. ઇતના હી નહીં પરંતુ હોને લી લગી હૈ. ગુજરાત મેં તો અનપદ સ્ત્રીયાં ઔર અત્યજ લોગોં મેં લી એસે મનુષ્ય થોડે હી હોંગે જો હિંદી કો બીલકુલ સમજ ન સકતે હો. ફિર લિખને પઢનેવાલોં કા તો કહના હી કયા?”

“વિવિધ ગ્રંથમાલા કે ગુર્જર પાઠકગણ ઉત્તમ વિચારોં કે સાથ સાથ અપની યહ “દેશભાષા” સે લી વિશેષ પરિચિત હોવે, યહી યહ પુસ્તક હિંદી ભાષા મેં નિકાલને કા મુખ્ય આશય હૈ. કોઇ એસા મત સમજે કે ઉનકી માતૃભાષા “ગુજરાતી” કો છુડા દેના ચાહતે હૈ. યહ સેવક કી લી માતૃભાષા ગુજરાતી હી હૈ. માતૃભાષા કે સાથ સાથ “દેશભાષા” કા લી મુંહાવરા બદાયા જાવે, યહી ઉદ્દેશ હૈ.”

“હિંદી ભાષા કે અચ્છે અચ્છે વિદ્વાનોં કે હિંદી માસિકપત્રોં મેં જોપે હુએ અનેક ઉત્તમોત્તમ લેખ જો કે કંઈએક હિંદી માસિકપત્રોં કે પઢને કે સિવાહ કલી લી નહીં અવગત હો સકતે હૈ; વહ ઇસ ગ્રંથદ્વારા સંગ્રહિત હો કર પાઠકબંધુઓં કી સેવા મેં સાદર કિયે ગયે હૈ, સો ઉપરોક્ત હેતુ સે હી કિયે હૈ. હો સકા વહાંતક બહુત સે લેખ સરળ હિંદી ભાષાવાલે દિયે ગયે હૈ; તબ્બ લી કંઈએક પાઠકોં કી સમજ મેં કોઈ કોઇ શબ્દ નહીં આવે, વહાંપર ઉનકો આસપાસ કે સંયોગ સે હી સમજ લેના પડેગા. પરંતુ જબ્બ વહ ઇસ બાત કા ખ્યાલ કરેંગે કે આપ ઉમદા વાચન કે સાથ સાથ અપની દેશભાષા કા અભ્યાસ લી બદા રહે હૈ; તબ્બ ઉનકો યહ શ્રમ કુજ લી

ગિનતી કા નહીં લગેગા. ક્યોંકિ અબ્યાસ કા આત્મા “અમ” હી હૈ ઔર માત્ર શરૂ મેં હી વહ કઠિન લગતા હૈ. ખુદ યહી પુસ્તક કો દો મહિને કે બાદ પુનઃ પઢને મેં પહિલે કે જૈસા અમ નહીં પ્રતીત હોગા. ઈશ્વરેચ્છા સે ઐસી દો-ચાર પુસ્તકેં નિકલને કે બાદ તો આપકો ગુજરાતી કે જૈસા હિ હિંદી કા મુંહાવરા હો જાયગા તથા ઐસી સુમિષ્ટ, જોશદાર ઔર સખ પ્રાન્તોં મેં ચલ સકને-વાલી દેશભાષા આપકો અચ્છી તરહ અવગત હો જાયંગી.”

“ભાષા કી તરહ લિપિ કા ઐક્ય બી દેશ કે લિયે અદ્ભુત ઉપકારક હો સકતા હૈ, પરંતુ યહ વિષય કુછ વિશેષ અમસાધ્ય ઔર મતભેદ કા હૈ. ગુજરાતી ઔર નાગરી લિપિ કે ત્રીન હિસ્સે કે અક્ષર તો માત્ર ઉપર કી લકીર કે સિવાહ ઔર કોઇ બી ર્ક નહીં રખતે. યહ સેવક કા મતવ્ય ઐસા હૈ કે નાગરી લિપિ મેં સે ઉપર કી લકીર નિકલ જનની ચાહિયે ઔર થોડે અક્ષરોં મેં સુધારણા બી હોની ચાહિયે. જૈસે કે ક્ષ, જ, મ, જ, ઘે. બહુમતિ કે અનુસાર અગર મુકરર હુઆ તો ગુજરાત-વાસીં બી નાગરી લિપિ કા સ્વીકાર કરને મેં બાધા નહીં માનેંગે. યહ અંથ કી લિપિ હિંદી નહીં રખને કા સખજ યહ બી હૈ કે ભાષા ઔર લિપિ કા એકસાથ હિંદી હોના અનેક ગુજરાતી પાઠકોં કે લિયે દુષ્કર હો જતા હૈ. સીધા સીધા લિખા જાવે ઇસી લિયે લકિર કી ઉત્પત્તિ માલૂમ પડતી હૈ. ગુજરાતી મેં બી લકીર કે સાથ હી લિખા જતા થા; ઔર છાપાખાને નિકલે તખ સે ઉપ-રોક્ત કારણુ દૂર હુઆ, તખ લકીર બી દૂર હો ગઇ હૈ.”

“નાગરી અક્ષરોં મેં ઉચ્ચાર કા અમુક ભેદ દિખાતા હો, વહાં પર નીચે ખિંદુ (ટપકું) લગાને કી રીતિ થોડે સમય સે ચલાઈ ગઇ હૈ; પરંતુ ગુજરાતી લિપિ મેં યહ પ્રકાર વ્યાપક ન હોને સે યહ પુસ્તક મેં નહીં લિયા ગયા. હિંદી લેખકગણુ વિશેષતઃ પૂર્ણવિરામ કે જગલ (।) ઐસા ચિહ્ન કિયા કરતે હૈ; ઇસકે બદલે મેં બી ઇસ પુસ્તક મેં ગુજરાતી ર્કિકા પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન દિયા ગયા હૈ.”

“દૈનિક, સાપ્તાહિક ઔર માસિકપત્રોં કા સંબંધ સામયિક લેખોં કે સાથ જ્યાદા હોને પર બી કંઈએક લેખ ઉસમેં ઐસે આતે હૈ કે જો કિસી અચ્છે અંથ કી તરહ સંગ્રહ ઔર ઉપકારક માલૂમ હોતે હૈ. અંગ્રેજી સંપાદક ઔર પ્રકાશકગણુ અપની ભાષા કે ઐસે અચ્છે સુપાહ્ય લેખોં કે સંગ્રહ સમય સમયપર પ્રસિદ્ધ કિયા કરતે હૈ ઔર વહાંકે પાઠકગણુ બી ઉન સંગ્રહઅંથો કા બડા આદર કરતે હૈ.”

x

x

x

x

“દેશી ભાષાઓં કે સામયિક પત્રોં સે બી ઐસે ઉત્તમ વ ઉપયોગી સંગ્રહ તૈયાર હો સકતે હૈ; પરંતુ “ઐસે દિન કહાં કે મીયાં કે પાઉં મેં જૂતી!” શિક્ષાપ્રચાર કી વર્તમાન પદ્ધતિયાં ઔર ન્યૂનતાયે ખુદ ઉન દેશી ભાષાકે પત્રોં કી ગ્રાહકસંખ્યા બી ઠીક ઠીક નહીં બઢને દેતી; વહાં લેખ-સંગ્રહ કી તો ખાત હી કયા! ગુજરાતી મેં પાંચ-સાત સાલપર નિકલા હુઆ ‘સુદર્શન’ કા એક અચ્છા સંગ્રહ કે વિષય મેં સુના ગયા હૈ કે ઇનકી એક સહસ્ત્ર પ્રતિયાં બી અખતક નહીં બીક સકી! પાઠકગણુ કે પુણ્ય સે “વિવિધ અંથમાલા” કો પરમાત્મા ને યહ કઠિનાઇ સે મુક્ત રખ્ખી હૈ, ઇસી સખજ સે કોઇ બી વિષય અથવા યોજનાયુક્ત અંથ ઉપકારક પાયા જાને પર ધૌરન ગ્રાહકગણુ કી સેવા મેં હાજર કર દિયા જતા હૈ, ઔર ઉસકી ચાર પાંચ હજાર પ્રતિયાં પ્રચલિત હો જતી હૈ. વિવિધ વિષયક સારભૂત લેખોં કા પરિચય દેનેકે સાથ સાથ ‘દેશભાષા’ કા અબ્યાસ બી બઢાને-વાલા યહ હિંદી લેખસંગ્રહ યહી સુખીતા કે પ્રતાપ સે પ્રસિદ્ધ હો સકા હૈ.”

“ન્યુને હુએ અચ્છે અચ્છે ગુજરાતી લેખોં કા બી એકાદ પુસ્તક “વિવિધ અંથમાલા” દ્વારા પ્રતિવર્ષ નિકાલા જાવે તો પાઠકોં કે લિયે વહ બડા રોચક વ ઉપયોગી હો સકતા હૈ; પરંતુ સંસ્થા કે અનેકવિધ કાર્યવશ અખ તક ઐસા એક બી પુસ્તક નહીં નીકલ સકા. એકસાથ દો હેતુ સિદ્ધ હોને કી લાઝમ સે હી યહ હિંદી લેખસંગ્રહ કિસી પ્રકાર તૈયાર હો ગયા હૈ. વૈસે તો એક એક દિન મેં એક એક સંગ્રહ બી ઇકઠા કર દેના બડી ખાત નહીં હૈ. પરંતુ લિખ લિખ સામ-યિક પત્રોં કે સૈકડોં અંકોં મેં હજારોં લેખ દેખતે-ઉલટાતે હુએ સો-દોસો લેખોં કા પઢને યોગ્ય નીકલ આના ઔર ઉસકો પઢને કે બાદ દસ-બીસ લેખ વિશેષતાયુક્ત મિલ જાના; ઔર ઇસી તરહ મિલે હુએ સો દોસો લેખ એકત્ર કરને કે બાદ ઉનકો કંઈએક બાર પઢ પઢ કે ઉનમેં સે અધિક ઉપયુક્ત બીસ

તીસ લેખ ચુને જતા; એસા કામ જસને કહી ક્રિયા હોગા વહી જાન સકતા હે. યહ સેવક કી તરહ જનકા યાદશક્તિ કી કમી ઔર પ્રકૃતિ કી જડતા ઇલાદિ હરકતે ન હોવે, ઉનકી ખાત દૂસરી હે.”

“ યહ સેવક કી માતૃભાષા હિંદી નહીં હોને સે ઇસ નિવેદન મેં ગલતિયાં દિખ પડે સો ક્ષમા કર કે સુધાર લીજયેગા.” ઔ તત્સત્

સંવત ૧૯૭૩ માર્ગશીર્ષ શુકલપંચમી.
નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૯૧૬.

} ભિન્ન-અખંડાનંદ
મંત્રી-સ. સા. વ. કાર્યાલય.

ઉપલા લેખમાં આવા સંગ્રહો દરવર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાવવા છતાં અત્યારસુધી અત્ર તરફથી તે મુજબ બન્યું નથી. આ સંગ્રહ વખતે પણ મનમાં એમ થયા કર્યું છે કે, વિવિધ ગ્રંથ-માળાદ્વારા અથવા જૂદા માસિકરૂપે ઉત્તમ લેખોના આવા સંગ્રહોજ માત્ર આપ્યા કર્યા હોય તો કેવું સાફ! ગુજરાતી કરતાં હિંદી માસિકોમાં કેટલાક લેખ વધારે મહત્વના અને અસરકારક શૈલીમાં આવતા હોવાથી માત્ર તેવા હિંદી લેખોના સંગ્રહ પણ ગુર્જર લિપિમાં નીકળ્યા કરે તોપણ તે માનસિક ખોરાક ગુર્જર પાઠકોમાટે મહત્વનો, રસપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક નિવડે, અને તેની સાથે તેમને દેશભાષા પણ સારી પેઢે આવડતી ચાલે. ગુજરાતી પાઠકોમાટે હિંદી ભાષા સમજવામાં જેમ સુગમ છે, તેમ તે યાત્રામાં અને બીજી રીતે પણ ઉપયોગી થાય તેવી છે. ઈશ્વરેચ્છા હોય તો અત્ર તરફથી પણ વહેલે મોડે આ ગ્રંથમાળાદ્વારા એવા સંગ્રહોજ મોટે ભાગે નીકળતા ચાલે, એ અશક્ય નથી. આ સંગ્રહમાં પણ લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલા (૯૦) લેખો હિંદી ભાષામાં અપાયા તે ઉપલીજ સમજણથી અપાયા છે.

આમાંના લેખોની પસંદગી અને છપાઈ સવા વર્ષ પર શરૂ થઈ ચૂકેલી, તેથીજ એમાં કનખલના રામકૃષ્ણ મિશનવાળો લેખ લેવાયો હતો.

હરકોઈ પુસ્તકની પેઢે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધાર્યા પછીજ વાંચવું જોઈએ.

આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને સંમત સમજવાનો નથી; તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે તે વાદવિવાદમાં પણ ઉતરે તેવો નથી.

આ સેંકડો પડવાળી પત્રાવલિમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં કાંઈપણ હિતાવહતા જણાય, તો તેનો સર્વ યશ તેને તૈયાર કરનારા વિદ્વાનોનેજ અપાવો જોઈએ. કેમકે આ સેવકે તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ પ્રકારની હજારો વાનીઓમાંથી યથામતિ જે જે પીરસવા જેવી લાગી, તે માત્ર પીરસવાનુંજ કામ બજાવ્યું છે. કયી ચીજ જમવી ને કયી ન જમવી, કયી ચીજ સારી લાગવી ને કયી ખરાબ લાગવી; એ તો પ્રત્યેક જમનારની પોતાની સ્થિતિ અને રુચિ ઉપર છે.

પસંદગી કરાયા પછી તેનાં ટૂંક જોવાનું આ સેવકથી બનતું નથી, આથી તેમજ બીજાં કારણોથી પણ આ સંગ્રહમાં કોઈ અગત્યની ભૂલચૂકો આવેલી જણાય તો તે સ્વાભાવિક સમજીને સજ્જનોને તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા વિનતિ છે.

આ સંસ્થા તરફથી શુભસંગ્રહનો પહેલો ભાગ ૧૯૮૨ ના બીજા ચૈત્રમાં નીકળેલો, તેની બાંને આવૃત્તિ સત્વર ખૂટી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ પણ છપાઈ ચૂકી છે. એ તેમજ બીજાં પણ થોડાંક ખાસ વહેંચવા જેવાં પુસ્તકો સામટાં લેનારને ખાસ કિંદાયતે આપવાની જે ગોઠવણ કરાઈ છે; તથા સં. ૧૯૮૪ પોષ માસ સુધી મહાભારત, રામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ, ચિત્રાવલિઓ વગેરે ખાસ કિંદાયતે આપવાનું ઠરાવ્યું છે; તેને લગતી હકીકત તેમજ હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલવા વિષે, મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ, મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના, પુસ્તકોમાં અપાતા કમીશનના હાલના નિયમ, એ હકીકતો આ પહેલાંનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે, તે તરફ પુનઃ પણ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગની પ્રતો તો ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો ઉપરાંત માત્ર એ હજારજ વધુ છપાઈ છે. અને તે ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી કાંઈપણ પોસ્ટેજ લીધા સિવાય મોકલવાનું રાખ્યું છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક ઔ તત્સત્
સંવત ૧૯૮૩-આસો વદી ૯

અવગુણસાગર ભિન્ન-અખંડાનંદ

ઉત્તમ ગ્રંથાન્ન સૈનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्गभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलावेनोः ॥

અર્થાત્ જોને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-બીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજું જે આશુ તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.” “સ્વામી વિવેકાનંદ”

“પુસ્તકોમાં હું યુથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ્યેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જોને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.” “મહાત્મા ગાંધીજી”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x અધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું ખીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માણી થવાનું સુભાગ્ય જોને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.” “બંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજા કોઈ ચીજમાં નથી.” “મારકન”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને અધ્યેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટા છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.” “સ્વર્ગનાં રત્નો”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“અરાખ એપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“ખોરાકવિનાના શરીરની પેટે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ધોર છે.”

એક વિદ્વાન દીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા

હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ. ”

“ પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“ એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે:—‘માણસને લુગડાંલત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુલ-તવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું. ”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી લાવેલી જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો. ”

“ ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:—‘ અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે છો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. ’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ? ”

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવામાટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણ્દૂષણ-ગુણદોષ-તેના જોવામાં આવે છે અને તેમ થતાં દૂષણને ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લાઇ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થઇ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણસ્થાનમાં તેની આબાદ લિંડી છાપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઇને બહાર પડે છે. ”

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતા-નું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે. ”

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસેદાર થવાને પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમાંના દાખલાઓ જોઇને સ્પુરણાત્મક થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે. ”

“ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે. ”

“ શિક્ષણનું મોટામાં મોટું લક્ષ્ય ચરિત્રસંગઠન છે અને ચરિત્રસંગઠનમાં મોટામાં મોટી મદદ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણ-નું એક મોટામાં મોટું અંગ માનવું જોઈએ. ”

“ માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં રૂડાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપજવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંધીએ તેટલું થોડું છે. ”

શુદ્ધિપત્ર

આસ મુધારી લેવા યોગ્ય અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૧	૩૫	વય ।	વય-
૧૫૨	૬	સ્તાવન	સ્તાવન્
૧૫૨	૨૮	પાથિ	પથિ
૧૫૩	૨૦	વિપદગ્રીષ્મ	વિપદગ્રીષ્મ
૧૫૮	૮	ત્રમ્યુત્થાન	અમ્યુત્થાન
૧૮૫	૩૪	હકમથી	હુકમથી
૧૮૬	૪૧	ધરભાગ	ધટ્ટભાગ
૧૯૪	૧૬	પીઓ છે	પીઓ છે
૨૦૮	૩૫	રક્તપિજં	રક્તપિત્તં
૨૦૮	૩૫	ઝવરચ્છર્દિ	ઝવરચ્છર્દિ
૨૦૯	૧૬	અષ્ટાહુદયના	અષ્ટાંગ હુદયના
૨૧૧	૪૪	સ્વાધ્યાયાસ્થા	સ્વાધ્યાયાન્મા
૨૧૧	૪૫	જ્ઞમદિતવ્યમ્	જ્ઞપ્રમદિતવ્યમ્
૨૧૧	૪૫	ધર્માપ્ર	ધર્માજ્ઞ
૨૧૪	૨૮	ખાફળવાની	ખાળફવાની
૨૩૬	૧૮	પાવા	પાવા
૨૪૪	૨૮	ખાયાત	આયત
૩૩૯	૧૦	ખંધુ	વધુ
૩૪૦	૯	મુઝ-કંઠ	મુક્તા-કંઠ
૩૯૬	૪૦	તયાર	લિયે તૈયાર
૩૯૮	૩૬	માતાવે	માતાકે
૪૧૪	૨૮	દષ્ટિપાત	દષ્ટિપાત
૪૧૫	૫	નાનુજાનમિ	નાનુજાનામિ
૪૧૫	૫	હ્યહમે	હ્યમે
૪૩૬	૨૨	પ્રમવતિ	પ્રમવતિ
૪૩૮	૩૩	અવશ્યમેવ	અવશ્યમેવ
૪૪૩	૪	માતિ	ન માતિ
૪૫૦	૨૫	૧૬૦૨	૧૯૦૨
૪૮૯	૪૦	મહજ	સહજ
૪૯૭	૨૩	એવ	એવી
૫૦૧	૬	રાગઓનો	રગઓનો
૫૦૯	૨૭	નીકરતાં	નીકળતાં
૫૩૧	૩	મરણાથ	મરણાથ
૫૪૪	૨૦	કરન	કર ન
૫૬૫	૩૯	બોજના	યોજના
૫૬૮	૪૩	કારણુ	કરુણુ
૫૮૭	૨૮	હી	ભી
૬૧૫	૧૪	દરિદ્ર	દરિદ્ર
૬૪૦	૧	દાસત્વ કા	સ્વામી વિવેકાનંદની
		અંત હો ચૂકા	૨૫મી સંવત્સરી
૬૪૯	૨૯	બહુધાપ્યકં	બહુધાપ્યેકં

અક્ષરો ભાગવા-તૂટવાથી થયેલી અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૦	૯	વષમાં	વર્ષમાં
૧૩૦	૩૭	કયું	કર્ચું
૧૩૩	૭	ધળમાં	ધૂળમાં
૧૩૭	૩૪	પારબ્રમણ્ય	પરિબ્રમણ્ય
૧૪૫	૧૬	સ્વરૂપમ	સ્વરૂપમાં
૧૪૫	૧૯	સાંભળાને	સાંભળીને
૧૪૬	૨૩	દવસ	દિવસ
૧૫૫	૧૧	આપધાલય	ઔપધાલય
૧૫૫	૩૬	આર	ઔર
૧૫૭	૫	ભળસેળ	ભેળસેળ
૧૮૫	૧૪	નાહ	નહિ
૧૯૦	૨૬	ભડાયાં	ભોડાયાં
૨૪૫	૧૦	ધમને	ધર્મને
૨૫૯	૪૫	ભ	ભે
૨૬૩	૩	મહષિ	મહર્ષિ
૨૮૩	૩૯	('આગળધસો'માંથી ('આગળધસો'માંથી))	
૨૮૭	૬	ફળદ્રૂપ	ફળદ્રૂપ
૨૮૯	૧૯	વર્ષન	વર્ષની
૨૮૯	૨૨	કહેવા	કહેવાય
૨૮૯	૪૦	સ્થાય	સ્થાયી
૨૯૮	૩	અંકમાંથ	અંકમાંથી
૨૯૮	૨૩	કીર્તિ	કીર્તિ
૨૯૯	૧૧	માત્રાઅખસ	મૌત્રાઅખસ
૩૨૦	૬	થાત	તથા
૩૨૧	૩૩	ગવથી	ગર્વથી
૩૩૬	૨૩	હ.	હે.
૩૩૭	૫	મ	મૈ
૩૩૮	૧	સંક્ષિપ્ત	સંક્ષિપ્ત
૩૩૮	૨૮	હ;	હે;
૩૫૧	૧૯	૧૫	હોય
૩૫૧	૩૮	શાક્તનોજ	શાક્તનોજ
૩૫૬	૫	ધર્તૃવૃત્તિ	ધર્તૃવૃત્તિ
૩૫૬	૫	હિંદુસ્થાનમાં	હિંદુસ્થાનમાં
૩૬૦	૪૪	સ્વર્ગ	સ્વર્ગ
૩૬૧	૪૨	આદર્શ	આદર્શ
૩૬૫	૧૦	વષ	વર્ષ
૩૬૬	૪૧	આર	ઔર
૩૮૦	૯	નિર્વીય	નિર્વીર્ય
૩૮૨	૨૪	દ્રાપદીજીએ	દ્રૌપદીજીએ
૩૮૫	૮	રા	રેરા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૬	૨૯	કાય	કાર્ય
૩૮૮	૨	હિમ યતી	હિમાયતી
૩૮૮	૨૮	સામગામન	સામગામના
૩૯૧	૮૩	સેવ	સેવક
૩૯૬	૨૩	ચાથેપન મેં	ચૌથેપન મેં
૩૯૯	૨૩	હ;	હૈ;
૪૦૦	૨૦	નિષ્કપ	નિષ્કર્ષ
૪૦૦	૨૮	કાયકર્તા	કાર્યકર્તા
૪૦૫	૩૬	આદર્શ	આદર્શ
૪૦૫	૩૭	આર	ઔર
૪૦૮	૧૩	આર સંસ્કૃતિ	ઔર સંસ્કૃતિ
૪૦૯	૧૫-૧૬	કર્તવ્ય-પથ	કર્તવ્ય-પથ
૪૧૭	૩૧	માન	મનિ
૪૪૧	૧૮	કછ	કછુ
૪૫૧	૫	આર	ઔર
૪૫૧	૨૬	૧૬ વર્ષ	૨૫ વર્ષ
૪૫૫	૩૨	નશ્વય	નિશ્વય
૪૬૨	૩૧	કર્ચુ,	કર્ચુ,
૪૭૦	૧૨	સાત્ત્વક	સાત્ત્વિક
૪૭૦	૧૭	સિસોદિયા	સિસોદિયા
૪૭૯	૨૩	શવ	શિવ
૪૮૨	૪૫	હદ્દો	હદ્દો
૪૮૪	૪૨	અવધતના	અવધૂતના

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮૫	૪૪	કયાઓ	ક્રિયાઓ
૪૯૨	૩૭	ધ્રજવા	ધ્રજવા
૪૯૪	૪૧	બબલાની	બબલીની
૪૯૫	૩૧	પસા	પૈસા
૫૨૬	૧૩	આર	ઔર
૫૩૮	૪૬	બહ	બૈહ
૫૪૨	૨૪	આર	ઔર
૫૪૫	૪	આર	ઔર
૫૪૫	૨૮	મિટ્ટીયોં	મિટ્ટી યોં
૫૬૨	૨૬	ઔર-આર	ઔર-ઔર
૫૬૮	૩૧	ટટ	દ્વેટ
૫૭૭	૧	છત	છૂત
૫૭૭	૩૧	એક જમાત	એક હી જમાત
૫૭૮	૫	આદર્શ	આદર્શ
૫૭૮	૧૫	વ્યાકત	વ્યક્તિ
૫૮૪	૧	અછત	અછૂત
૫૯૦	૨૧	હિંદુ-ધર્મ	હિંદુ-ધર્મ
૫૯૩	૧૧-૧૨	અનાય	અનાય
૫૯૩	૨૦	છતે	છૂતે
૫૯૩	૩૧	છત	છૂત
૫૯૩	૪૩	છત કે	છૂત કે
૬૦૨	૧૭	અછત-ખાલિકા	અછૂત-ખાલિકા
૬૧૫	૧૪	મરુભમિ કે	મરુભૂમિ કે
૬૧૬	૧૯	શક્તિ કે	શક્તિ કે



અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક-જદુનાથ સરકાર...	૧૨૯
૨	આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક-મહર્ષિ અગસ્ત્ય ...	૧૩૬
૩	મહાત્મા જાનકીવર શરણુશ ...	૧૪૨
૪	જગદ્ગર ભટ્ટનું દીનાકંદન...	૧૫૦
૫	સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ	૧૫૪
૬	કુલનો મેળો (હિંદી ભાષા) ...	૧૫૫
૭	મહાન પુરુષોના ઉપદેશ...	૧૫૬
૮	જળવિષે ...	૧૫૭
૯	આઓ કૃષ્ણ ! (હિંદી ભાષા) ...	૧૫૮
૧૦	આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લઘુન	૧૬૦
૧૧	અમેરિકાની એક જાણવા જેવી સંસ્થા	૧૬૯
૧૨	લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારોમાટે ઉત્તમ તક ...	૧૭૫
૧૩	સંવેદન-સંહિતા ...	૧૭૮
૧૪	દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય ...	૧૮૪
૧૫	આંખનો આબાદ ઉપાય...	૧૮૬
૧૬	મધની સેવાવૃત્તિ ...	૧૮૭
૧૭	મહાન શોધક એડીસન બહેરા કેમ રહ્યા છે ? ...	૧૮૯
૧૮	જગદ્ગુરુનું આગમન ...	૧૯૦
૧૯	વિજળીથી નિરાપચેત રહેવાની જરૂર...	૧૯૧
૨૦	જંગલની જડીભુટ્ટી-આંગણામાંની દવા	૧૯૧
૨૧	કનકદાસ ...	૧૯૨
૨૨	માખાપમાટે પ્રશ્ન ...	૧૯૪
૨૩	જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ...	૧૯૫
૨૪	બ્રજપ્રાણનો વિનિપાત ...	૧૯૭
૨૫	ગ્રામ્યજીવન ...	૧૯૮
૨૬	સર્પદંશનાં લક્ષણ ...	૨૦૦
૨૭	રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે ! ...	૨૦૧
૨૮	વડોદરાનો લાભ માઇસોરે લીધો !	૨૦૨
૨૯	ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમા-ધમ કોણ ? ...	૨૦૨
૩૦	દાસબાળુનું સમાધિમંદિર ...	૨૦૩
૩૧	મુંગો સમર્પણધર્મ ! ...	૨૦૫
૩૨	દિનચર્યા ...	૨૦૬
૩૩	અમલકારી સ્વામી ...	૨૧૨
૩૪	જેવું ઇચ્છે અન્યનું, તેવું આપનું થાય.	૨૧૩
૩૫	મમરથી અવવાનો ઉપાય ...	૨૧૪
૩૬	બેબિલોનની કેટલીક હકીકત ...	૨૧૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૭	વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો	૨૧૭
૩૮	નિર્વાણમાર્ગ ...	૨૧૮
૩૯	હસી દ્યોને ! હસી દ્યોને ! ! ...	૨૧૯
૪૦	શારીરિક નબળાઇ અને તેના ઉપાયો	૨૨૦
૪૧	સિંહણની છાતી ...	૨૨૨
૪૨	આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન ...	૨૨૩
૪૩	આધુનિક કેળવણી-યુવાનોપર માઠી અસર ...	૨૨૪
૪૪	બ્રહ્મચર્યાશ્રમની જરૂર ...	૨૨૫
૪૫	આરોગ્યવિજ્ઞાન ...	૨૨૬
૪૬	ઉચ્ચ ઉદ્દેશવાળું જીવન...	૨૨૮
૪૭	ભાગ્ય ઉદય કય હોગા ? (હિંદી ભાષા)	૨૨૯
૪૮	રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ...	૨૩૦
૪૯	એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ ...	૨૩૧
૫૦	ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ	૨૩૨
૫૧	મહત્તાનાં માપ ...	૨૩૩
૫૨	રે હિંદુ સંસાર ! ચેત ! ચેત ! !	૨૩૫
૫૩	સાચા માળીની પરખ ...	૨૩૬
૫૪	સંતાનસંરક્ષણ ...	૨૩૭
૫૫	વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો ...	૨૩૯
૫૬	ગુરુજીએ ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું !	૨૪૦
૫૭	ઈશ્વરપ્રાર્થના ...	૨૪૨
૫૮	રશિયાની વીરપૂજા ...	૨૪૩
૫૯	શુકનમાં લાપસી શામાટે ? ...	૨૪૫
૬૦	જુઓ જાપાનનું શિક્ષણ ! ...	૨૪૬
૬૧	ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો ! ...	૨૪૭
૬૨	વધારે મરણો શાથી થાય છે ? ...	૨૪૮
૬૩	તપસ્વીની તેજધારાઓ ...	૨૪૯
૬૪	રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય ?	૨૬૪
૬૫	ખાદીનો પ્રચાર ...	૨૬૫
૬૬	ખેડુતોને કેળવવામાં ચિત્રપટ્ટોનો ઉપયોગ	૨૬૮
૬૭	રેડીઓ જગત...	૨૭૦
૬૮	મહાન દેશસેવક કેવા હોય ?-દ્યુથર જુરમેન્ક ...	૨૭૧
૬૯	હરિનામરૂપી રસાયણસાથે પાળવાનું પથ્થર	૨૭૭
૭૦	ધર્મવીર હકીકતરાય ...	૨૭૮
૭૧	શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન (હિંદી ભાષા)	૨૭૯
૭૨	“ સારસનો મેળાવો ”...	૨૮૦
૭૩	ચોવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામમંત્રણ(હિંદી)	૨૮૧
૭૪	નવી મા હોય તો નવો બાપ પણ થાય ને ? ...	૨૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૫	એક પ્રયત્ન વ્યાયામસંધ	... ૨૮૨	૧૧૨	વીણા કી ઝનકાર (હિંદી ભાષા)	... ૩૭૮
૭૬	આનું નામ તે રામરાજ્ય !	... ૨૮૪	૧૧૩	કોને પડી છે !	... ૩૭૯
૭૭	દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા	૨૮૯	૧૧૪	હોલી આજ મનાતે હૈં (હિંદી ભાષા)	૩૮૦
૭૮	શક્તિવર્ધક પાકો બનાવવાની રીતો	૨૯૦	૧૧૫	ખરો કર્મચોગી કેવો હોય ?	... ૩૮૧
૭૯	મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા (હિંદી)	૨૯૪	૧૧૬	“લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી”	૩૮૪
૮૦	પાંજરામાંનું પક્ષી (હિંદી ભાષા)	... ૨૯૭	૧૧૭	ઘેરાનું પંચ	... ૩૮૬
૮૧	ઉસ્તાદ મૌલાવિખશ (હિંદી ભાષા)	૨૯૮	૧૧૮	દીવાલને અંધાર !	... ૩૮૭
૮૨	તુલસીરસ (હિંદી ભાષા)	... ૩૦૧	૧૧૯	શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ	... ૩૮૯
૮૩	કાલી કમત્રીવાલે બાપા કી લોકો- પયોગી સંસ્થાએ (હિંદી ભાષા)	... ૩૦૩	૧૨૦	હે રામ ! (હિંદી ભાષા)	... ૩૯૬
૮૪	અસિધારા-વ્રત (હિંદી ભાષા)	... ૩૦૬	૧૨૧	રામનવમી (હિંદી ભાષા)	... ૩૯૯
૮૫	ખેતીવાડી અને બાગબગીચો	... ૩૦૬	૧૨૨	શ્રીરામચંદ્ર (હિંદી ભાષા)	... ૪૦૦
૮૬	શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સૂચનાઓ	... ૩૧૨	૧૨૩	શ્રીરામચંદ્રજી કા અલ્હિસાવાદ (હિંદી)	૪૦૩
૮૭	દૂધ કેવી રીતે વાપરવું ?	... ૩૧૪	૧૨૪	શ્રીરામચરિત્ર ઔર વર્તમાન હિંદુભૂતિ (હિંદી ભાષા)	... ૪૦૪
૮૮	શરીરસુખાકારીબળવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય	૩૧૬	૧૨૫	વીરશક્તિમયુજી કે પ્રતિ સૂર્યનખા- કી ચિટ્ટી (હિંદી ભાષા)	... ૪૧૬
૮૯	હિંદુઓને પડકાર	... ૩૧૭	૧૨૬	રામ-નામ (હિંદી ભાષા)	... ૪૧૭
૯૦	શાસ્ત્રોક્ત અપર અથવા આપરીઆની ઓળખ	... ૩૧૮	૧૨૭	શંભુકવચ (હિંદી ભાષા)	... ૪૨૦
૯૧	દર્દીઓને સલાહ	... ૩૨૨	૧૨૮	રામ ! તુમ કહાં હો ? (હિંદી ભાષા)	૪૨૫
૯૨	ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણનું ઝેર	... ૩૨૩	૧૨૯	ભગવાન રામ (હિંદી ભાષા)	... ૪૨૮
૯૩	ભગવતી સાવિત્રીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત (હિંદી)	૩૨૬	૧૩૦	રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી (હિંદી)	૪૩૧
૯૪	હૃદયોદ્ધાર (હિંદી ભાષા)	... ૩૪૧	૧૩૧	શ્રીરામ કા આદર્શ જીવન	... ૪૩૫
૯૫	ગામડાંની શારીરિક અવદશા	... ૩૪૨	૧૩૨	અદ્ભુત-પંચક-(કાવ્ય)	... ૪૪૨
૯૬	ચીચોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે દંડયુદ્ધ	... ૩૪૬	૧૩૩	ધારા ભારત (કાવ્ય)	... ૪૪૨
૯૭	એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા	... ૩૪૮	૧૩૪	શ્રીરામચંદ્ર કી ખિન્નતા	... ૪૪૩
૯૮	હિંદુભૂતિની મહત્તા	... ૩૪૯	૧૩૫	રામ કા બાયકોટ	... ૪૪૫
૯૯	લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો	૩૫૦	૧૩૬	હરદ્વાર મેં કુંભ કા મેળો	... ૪૪૬
૧૦૦	આત્મજ્ઞાન અથવા ‘આપણે કોણ?’	૩૫૧	૧૩૭	સંકલ્પ	... ૪૪૯
૧૦૧	હિંદુઓની સમ્યાધ	... ૩૫૪	૧૩૮	કાંગડી કા ગુરુકુલ	... ૪૪૯
૧૦૨	ગુરુ ગોવિંદસિંહ	... ૩૫૯	૧૩૯	પૂનામાં આવી વસેજો એક પંચ- કારી પરદેશી	... ૪૫૩
૧૦૩	‘માનવજીવનનું ધ્યેય અને સાક્ષ્ય	૩૬૦	૧૪૦	હિંદુસંસારનું ધોરતમ અધઃપતન	૪૫૪
૧૦૪	પુરોહિતનું બલિદાન !	... ૩૬૩	૧૪૧	લીલલોકોનો રામનવમીનો મેળો	... ૪૫૬
૧૦૫	ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો	... ૩૬૪	૧૪૨	ઓ હિંદુ બહેનો ! વાંચો, વિ- ચારો અને રડો !	... ૪૫૮
૧૦૬	નવયુવકોં કા અસ્વાની કા સંદેશ (હિંદી)	૩૬૫	૧૪૩	મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે.	... ૪૬૬
૧૦૭	ધસાધયોં કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા)	... ૩૬૬	૧૪૪	શ્રી શિવાજી જીવપતિ	... ૪૬૭
૧૦૮	દર્દીઓને સલાહ	... ૩૬૭	૧૪૫	રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ	... ૪૬૮
૧૦૯	સ્ત્રીઓની શોભા	... ૩૬૯	૧૪૬	હિંદુપતનો તારણહાર	... ૪૭૦
૧૧૦	મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના	... ૩૭૦	૧૪૭	હિંદુવટનો રક્ષણહાર	... ૪૭૩
૧૧૧	સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્ય ઉપાય	... ૩૭૭	૧૪૮	હિંદુવટને હાકલ !	... ૪૭૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૯	છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ...	૪૭૬
૧૫૦	છત્રપતિ શિવાજી (હિંદી ભાષા) ...	૪૮૭
૧૫૧	દુનિયા કે રંગ-દંગ ,, ,, ...	૪૮૯
૧૫૨	હિંદુજાતિ ! રો આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર !! ...	૪૯૧
૧૫૩	ગ્રામ્યવાસીઓનાં સહભાગ્ય અને નગર-વાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય ! ...	૪૯૫
૧૫૪	જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય ...	૪૯૬
૧૫૫	એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુતસુ ...	૪૯૯
૧૫૬	છટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એન્ડ્રીકો ફેરી ...	૫૦૦
૧૫૭	અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય ...	૫૦૩
૧૫૮	છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નદારી સોંપતનું ફળ ...	૫૦૪
૧૫૯	હિંદુઓ, સાવધાન ! ...	૫૦૬
૧૬૦	ભગવાન બુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ ...	૫૦૭
૧૬૧	‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૧૯
૧૬૨	સિદ્ધાર્થ રાજન અને યશોધરાદેવી ...	૫૨૦
૧૬૩	પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ ...	૫૨૨
૧૬૪	હજરત મોહમદ સાહબ ઔર હલીમા (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૩
૧૬૫	રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપ કા પત્ર (હિંદી) ...	૫૨૪
૧૬૬	ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ ...	૫૨૫
૧૬૭	ગોસ્વામી તુલસીદાસ કા જીવન-કાર્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૬
૧૬૮	રામાયણકાલ મેં મહિલાઓં કી દશા (હિંદી ભાષા)... ...	૫૨૯
૧૬૯	બાલ-શિષ્ટાચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૩૫
૧૭૦	વૈરાગી કી ક્ષમતા (હિંદી ભાષા)... ...	૫૩૭
૧૭૧	હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમ-ઝેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા. (હિંદી ભાષા) ...	૫૪૦
૧૭૨	ધુટલુભર પ્રાર્થના ...	૫૫૦
૧૭૩	અજ્ઞાનતા કી પરમાત્મશ્રદ્ધા (હિંદી) ...	૫૫૧
૧૭૪	દેખો, અંત્યજ્ઞે મેં લી કેસે કેસે સંત ઔર ભક્ત હુએ હૈ. (હિંદી) ...	૫૫૬
૧૭૫	અજ્ઞાત ઔર હિંદુસમાજ (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૪
૧૭૬	એક ચમત્કાર... ...	૫૬૭
૧૭૭	વિસર્જન (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૮

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૮	જ્ઞાત કિસ બાત કે, અજ્ઞાત કિસ બાત કે ? (હિંદી ભાષા)... ...	૫૭૭
૧૭૯	શિક્ષા કા આદર્શ (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૮
૧૮૦	વિશ્વાસ-ઘાત... ,, ,, ...	૫૭૯
૧૮૧	હિંદુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દે-ખાતાં ચિન્ન (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૯
૧૮૨	અજ્ઞાત ઔર વ્યભિચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૦
૧૮૩	અજ્ઞાત-નારી કી દુર્દશા (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૧
૧૮૪	અજ્ઞાત-નારી કા સમુદ્ધાર ,, ,, ...	૫૮૪
૧૮૫	હિંદુભાષ્યોં કો ચેતાવની ,, ,, ...	૫૮૬
૧૮૬	પરિરમ્ભ (કાવ્ય) ... ,, ,, ...	૫૮૭
૧૮૭	યાદ કરો અજ્ઞતોં કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈં ઔર હોતે હૈં ? (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૮
૧૮૮	હિંદુધર્મ મેં અજ્ઞતોં કા સ્થાન (હિંદી) ...	૫૮૯
૧૮૯	સનાતની કે નામ સે કૃપમંડૂકોં કી પુકાર (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૦
૧૯૦	આપણી ભાવના દદ છે, તો વિજય પણ આપણોજ છે ! ...	૫૯૧
૧૯૧	પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આબાદ ઉપાય ...	૫૯૧
૧૯૨	છુઆ-જ્ઞાત (આભાષ્ટ) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૨
૧૯૩	વૃણા કરના પાપ હૈ. ,, ...	૫૯૪
૧૯૪	વર્ણવ્યવસ્થાવિષે મહાજનોના ઉદ્દગાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૬
૧૯૫	ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન જાતીય ચરિત્ર ચિત્રણ (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૯
૧૯૬	સમાચારસંગ્રહ (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૧
૧૯૭	એક વીરાત્મા કા વૃત્તાંત અથવા કુદરત કા કાનુન (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૫
૧૯૮	ભારત કે બાહર રામાયણી કથા કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા)... ...	૬૧૧
૧૯૯	હમારા કર્તવ્ય (હિંદી ભાષા) ...	૬૧૪
૨૦૦	રાષ્ટ્ર કે યુવકોં કો આવાહન (હિંદી) ...	૬૧૫
૨૦૧	ઉપવાસ કી અવધિ ... ,, ...	૬૧૭
૨૦૨	પ્રજાસેવક-સમિતિ ... ,, ...	૬૧૮
૨૦૩	ગીતાજી સાચો માર્ગ બતાવશે. ...	૬૧૮
૨૦૪	નિર્જાતનાં કારણો અને તેના ઉપાયો ...	૬૧૯
૨૦૫	અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે ? ...	૬૨૫
૨૦૬	કયા યદ્દ કર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ? (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬
૨૦૭	અજ્ઞાતોં સખલા બનેગી, તલી દે-શાહાર હોગા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦૮	હિંદુસમાજ! તને સમર્પણ! ધૂળ પડે તારા હિંદુપણ ઉપર!! ...	૬૨૭
૨૦૯	દરેજા ૬૦ હજાર ચોપડીઓ! ...	૬૨૭
૨૧૦	શુલામીની ભાવના છેડો ...	૬૨૮
૨૧૧	ગૌમાતા કી મહત્તા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૮
૨૧૨	જ્ઞાતિના નારાયણ ...	૬૨૯
૨૧૩	અરીહનો ઉપયોગ ...	૬૩૦
૨૧૪	શિવાજીનો સદેશો-તેમના આત્મા સાથે વાતચીત... ...	૬૩૧
૨૧૫	ધર્મને નામે અધર્મ! ...	૬૩૨
૨૧૬	આતે પુરુષવર્ગનાં પરાક્રમ કે કાળાંકર્મ! ...	૬૩૪
૨૧૭	“ચન્દા” (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૩૬
૨૧૮	ગારત ભારત કી આરત (કાવ્ય)(હિંદી) ...	૬૩૬
૨૧૯	બુદ્ધિમાન દેશભક્તો પ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના ...	૬૩૭
૨૨૦	અછૂત ભી હૈં દરિદ્રી કે દુકારે (હિંદી) ...	૬૩૮
૨૨૧	સ્વામી વિવેકાનંદની ૨૫ મી સંવત્સરી ...	૬૩૯
૨૨૨	મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૧
૨૨૩	તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ ...	૬૪૨
૨૨૪	પ્રભુપ્રાર્થના-(કાવ્ય) ...	૬૪૫
૨૨૫	પાણીના અનુભવી ઉપાયો ...	૬૪૬
૨૨૬	વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૭
૨૨૭	જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો... ...	૬૪૮
૨૨૮	પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ ...	૬૪૯
૨૨૯	જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ! (કાવ્ય) ...	૬૫૦
૨૩૦	સર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલ-વીઆ-સ્મૃતિ ...	૬૫૧
૨૩૧	વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? ...	૬૫૩
૨૩૨	ઉદ્દ્યોધન-(કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૫૪
૨૩૩	મુસ્લીમ બિરાદરોને ભક્ષામણ ...	૬૫૫
૨૩૪	ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસીઓને સમર્પણ! ...	૬૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩૫	ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને ...	૬૫૭
૨૩૬	ભારતવર્ષની જનનીઓને ...	૬૫૮
૨૩૭	હિંદુજાતિ કે આદર્શપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૦
૨૩૮	હિંદુસમાજ માટે લાલજના ઉદ્દગાર ...	૬૬૧
૨૩૯	છંદોર મેં અહલ્યાબાઇ કા સ્મૃતિ-દિવસ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૨
૨૪૦	ગૌવધની ચેળ ઉપર રામચાણ દવા-દુક્કરનું તેલ ...	૬૬૩
૨૪૧	અયોગ્ય સમાલોચકો (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૩
૨૪૨	વૅલ્ડસ્ટનનાં કેટલાંક બોધવચનો ...	૬૬૪
૨૪૩	દરિદ્રતામાં રત્નમાનવો વધારે પાકે છે. (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૬
૨૪૪	પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર ...	૬૭૦
૨૪૫	અનુરોધ (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૭૦
૨૪૬	આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી. ...	૬૭૧
૨૪૭	નેવનાં પાણી મોભે ચડ્યાં!! ...	૬૭૨
૨૪૮	દૂધમાં સાકર ભળી! ...	૬૭૨
૨૪૯	હિંદ લજ પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે. ...	૬૭૩
૨૫૦	સૂર્યનો સાચો ઉપાસક ...	૬૭૫
૨૫૧	ઐ વીર હિંદુઓ! હોશ કરો.(હિંદી) ...	૬૭૬
૨૫૨	કુલીનતાનો કાળો નાગ ...	૬૭૭
૨૫૩	સંતસમાગમનો મહિમા... ...	૬૮૦
૨૫૪	નવું કાટ ખાય નહિ તેવું પોલાદ... ...	૬૮૦
૨૫૫	રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉ. રાવની શોધ ...	૬૮૦
૨૫૬	દેશોદ્ધારની સાચી બુદ્ધિ આવેલી ક્યારે ગણાય? પરોપદેશે પાંડિત્યને બદલે જ્યારે શ્રેયથીજ આચરણ થાય. ...	૬૮૧
૨૫૭	ધર્મની અંતિમ પરીક્ષા... ...	૬૮૫
૨૫૮	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૭
૨૫૯	રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉ. રાવની શોધ ...	૬૮૮
૨૬૦	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૮

સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક

જનનાથ સરકાર

હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓનાં દુર્ભાગ્ય છે કે, તેઓને પોતાની જન્મભૂમિનો ઇતિહાસ પારકી આંખે જોવાયેલો, પારકે ત્રાજવે જોખાયેલો અને ગૌરવશૂન્ય શૈલીમાં લખાયેલો પાઠ્ય પુસ્તકરૂપે મગજમાં ઠાંસવો પડે છે. ભારતના ભૂતકાળની અનેકાનેક વાતો આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સંશુદ્ધ કરી આપનારા સમર્થ ભારતીય વિદ્વાનો મોજુદ હોવા છતાં એક વખતના રૂઢ થઇ ગયેલા, અનેક દોષોવાળા, સાહેબશાહી ઇતિહાસો અંગ્રેજીમાં તથા પ્રાંતિક ભાષાના અનુવાદોરૂપે હજી આપણી ઊગતી પ્રજાનું માનસ લંબેચોં કરે છે. નથી હોતી તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારની લાગણી, નથી હોતી તેમાં ભારતીય નરરત્નોમાટે માનદંડિ કે નથી હોતું તેમાં સ્વદેશનું ગૌરવ. ‘કલકત્તાના કારાગૃહ’ જેવી ઠોકી ખેસાડેલી ઘણી વાતો વિદ્વાનોએ ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ખોટી સાબીત કરી આપી, છતાં આપણા એ ઇતિહાસો હજી જેવા ને તેવા અચળ રહ્યા છે.

એ ઇતિહાસોમાંથી જે શિવાજીને લૂંટારાનરીકે અને જે ઔરંગઝેબને ધર્મધ જીલમી બાદશાહ-તરીકે આપણાં બાળકો માનતાં થાય છે, એજ ઔરંગઝેબ અને શિવાજીવિષે સાચી ગૌરવભરી માહિતીવાળા, જાણે દિવસે દિવસની હકીકત નજરે જોઇને લખી હોય એવી બારીક ચોકસાઇવાળા તેજસ્વી ઇતિહાસગ્રંથો, ભારતીય વિદ્વાન જ્ઞાનવર્ચસ અધ્યાપક જનુનાથ સરકારે જગતને આપ્યા છે. એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તાના ગ્રંથો આપણને આપણા દેશ, જનતા અને સંસ્કૃતિમાટે ગૌરવ અને ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ આપે છે. એટલી સમતાથી એઓ ભૂતકાળ અવલોકે છે ને પ્રત્યેક વિગત એટલી ચોકસાઇથી તપાસીને તેને યોગ્ય રીતે સાંકળે છે, કે એ વાંચતાં જાણે ઇતિહાસના એ કાળમાંજ આપણે જીવતા હોઇએ એમ લાગે છે.

અં સરકાર આજે માત્ર હિંદમાંજ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ગણાય છે એમ નથી; જગત આખાના ઇતિહાસવેત્તાઓમાં એમનું બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે. નીચેના એમના નાનકડા પરિચયથી સમજાશે કે, એ સ્થાન મેળવતાં એમણે કેટલો સંયમ, કેટલું તપ ને કેટલી એકાંત ઉપાસના સેવ્યાં છે. કરચમડિયા ગામ બંગાળાની ઉત્તરે રાજશાહી જિલ્લામાં નાટોરના સ્ટેશનથી દશ માઇલ દૂર આવેલું છે. આજથી અર્ધી સદી ઉપર એ ગામમાં એક નાના કાયસ્થ જગીરદાર રહેતા હતા; તેમનું નામ બાબુ રાજકુમાર સરકાર. એ વિદ્વાન, સંસ્કારી અને પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ હતા. કળા અને ઇતિહાસમાટે તેમને અનહદ પ્રેમ હતો; એટલો કે દેશને એક આદ્ય ખૂણે પોતે પડ્યા છતાં પચાસ વરસ પહેલાંના એ જમાનામાં પણ ઇંગ્લેંડનું ‘ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ’ એ મંગાવતા અને કેંસલ કંપની તરફથી નીકળતું અગ્રગણ્ય ‘કલામાસિક’ એમણે ચાલુ રાખ્યું હતું. પૂર્વની કળા તરફ પણ તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો અને અત્યારે દુર્લભ થઇ પડેલા, બર્જેસના લખેલા પૂર્વના સ્થાપત્યના ગ્રંથો તથા ગ્રીક કંપનીવાળાં શિલ્પકળાનાં મોટાં સુંદર આલ્બમો એમના ગ્રંથસંગ્રહમાં એમણે કાળજીથી સંઘર્યાં હતાં. દેશદેશના ઇતિહાસગ્રંથો એમનું માનીતું વાચન હતું. નવલકથાને તો એ કદી હાથ સરખાએ અડકાડતા નહિ.

આવા સંસ્કારી, વિદ્વાન ને કળા તથા ઇતિહાસપ્રેમી પિતાને ત્યાં ૧૮૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૧૦મી તારીખે ભારતનો ભાવિ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા અવતર્યો. જનુનાથના જન્મ અને સંસ્કારની ભૂમિકા કુદરતે જાણે અગાઉથીજ કરી રાખી હતી. સાદું એકાગ્ર જીવન, ચુસ્ત રીતભાત અને સરળ રહેણીકરણીનો પિતાનો અણીશુદ્ધ વારસો જાણે પુત્રમાં ઉતર્યો હોય, એમ જનુનાથ નાનપણથીજ સરળતાની ભૂતિ હતા. રમતિયાળપણું કે કૂદાકૂદ, સ્વચ્છંદ વર્તન કે તોફાન કશુંજ એમનામાં ન મળે. વાંચતાં આવડતું ગયું તેમ તેમ પહેલાં પિતાનાં ચિત્રોનાં પુસ્તકો અને પછી ઇતિહાસના ગ્રંથો એમણે જેવા ને વાંચવા માંડ્યા. ધીમેધીમે પિતાની આખી અભરાઇ અને કબાટો ખલાસ થયાં. બધાં ચોપાનિયાં જેવાઇ ગયાં. બધાં સુલભ પુસ્તકો વંચાઇ ગયાં.

રાજશાહીની કાલેજમાં અંગ્રેજ અભ્યાસ કરી જનુનાથે સોળમે વર્ષે એન્ડ્રુસ(મેટ્રિક)ની

પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી. એ વર્ષે પાસ થયેલા સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં એમનો નંબર છઠો હતો; અને તેમને 'પ્રમથનાથ પારિતોષિક' મળેલું.

ઉપર જોયું તેમ નાનપણથીજ રમતગમતથી અલગ રહેલા જદુનાથનું શરીર આ વયસુધી નબળું રહ્યા ક્યું; પણ ૧૮ મે વર્ષે તેમના જીવનમાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો અને વ્યાયામે તેમના જીવનક્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. એ હકીકત તો એમના પોતાના નીચલા શબ્દોમાંજ સાંભળવા જેવી છે.

“૧૮ વરસનો થયો ત્યાંસુધી તો ઉત્તરબંગાળામાં મારા વતનમાં રહ્યો અને ભણ્યો; તે દરમિયાન હું દરવરસે એ અઢી મહિના તો મેક્સેરિયાથી પટકાતોજ; પણ ૧૮૮૯ના જૂનમાં હું કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થયો અને ઇડન હિન્દુ હૉસ્ટેલમાં જોડાયો ત્યારથી આ સ્થિતિ ફરી ગઈ.

અમારી હૉસ્ટેલના કમ્પાઉન્ડમાંજ એક સાઈ જેવું પુટખોલનું મેદાન હતું. અત્યારે બંગાળ પુટખોલમાં મોખરે છે તેવું એ વખતે નહિ; માત્ર થોડીથોડી શરૂઆત થયેલી. અમારી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં પુટખોલ રમાતો. તેમાંનો સૌથી અચ્છો કુસ્તીબાજ ખેડાડી સુરેશચંદ્ર ચક્રવર્તી ને હું બંને એક ઝોરડીમાં રહીએ. એ ભાઈ હમણાંજ 'રાય બહાદુર' નો ખિતાબ મેળવી બિહારના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના હોદ્દાપરથી ફારગ થયા છે. એણે મને પુટખોલ રમવા લલચાવ્યો ને રમતાં શીખવ્યું. ખરું કહું તો એણે મારી જીંદગી બચાવી.

કેમકે કલકત્તામાં મારા એ પહેલાંજ વરસના આખા વસવાટદરમિયાન મને મેક્સેરિયાનો માત્ર એકજ હુમલો થયો—ત્રણ દિવસનો; તે આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો. ત્યાર પછી મેં ભારે ભારે આકરી પરીક્ષાઓને માટે જીવંતોડ મહેનતો કરી છે, પણ માઈ માયું સરખુંએ નથી દુખ્યું. ઉલટો હું મજબૂત ને ખડતલ બન્યો અને લેશમાત્ર થાક્યાવિના કલાકોના કલાકોસુધી બેજા પાકી જાય એવી મહેનત કરવાની શક્તિ મેળવી.

વરસ આખુંએ અમે પુટખોલ રમતા. અમારામાંના એક ભાઈ સાહેબે (જે અત્યારે ઢાકાના એક સારા જમીનદાર છે) તો 'મધરાતિયા મંડળી' કહેલી. અમે કેટલાક જણ વાળુ કરીને વાંચવા બેસતા, તે ઠેક મધરાત સુધી અને પછી ખારનો ટકોરો થાય એટલે ચોપડીઓ બંધ કરી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં ઉતરી પડીએ ને પાએક કલાક તદ્દન ચુપકીદી અને શાંતિથી પુટખોલ ખેલીએ. આ રમતથી અમારાં થાકેલાં મગજને બહુ વિશ્રાંતિ મળતી અને ત્યારપછી અમે મીઠી ઘેરી નિંદર ભોગવતા.

પણ દુનિયામાં બધીજ સારી વસ્તુઓનું આવરદા બહુ ટુંકું હોય છે. એક દહાડો મધરાતે અચાનક અમે રમતા હતા તેજ ટાણે હૉસ્ટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું બારણું ઉઘડ્યું. રમતના મેદાન પર તેમની બત્તી પ્રકાશી.....અને અમારી મધરાતિયા મંડળી ભાંગી પડી. કોઈ અદેખાએ આડી ખાધેલી.

આ તો બધું પુટખોલની રમતનું જમા પાસું. એનું ઉધાર પાસું પણ છે. એક વખત બરાબર બી. એ. ની પરીક્ષાને બેજ માસ હતા; એવામાં રમતમાં માઈ ગળાનું હાડકું ભાંગી ગયેલું ને મારે ત્રણ અઠવાડિયાં પથારીવાસ કરવો પડેલો.

પણ એથી કાંઈ વ્યાયામનો મહિમા ઘટતો નથી. કૉલેજ છોડીને અધ્યાપક થયા પછી હું પુટખોલ ન રમી શકતો તે વેળાએ પણ મેં 'ઈંગ્લિશ પુટખોલ શીટ્સ' ના સેક્ટરીતરીકે તથા અનેક મેંચોમાં 'રીફરી' તરીકે રહીને જીવાનિયાઓને ઉત્તેજન તો દીધાજ ક્યું છે. ઉંમરે પહોંચ્યા પછી એ રમતની જહેમત વેઠવા જેવી સ્થિતિ ન રહી, ત્યારે પણ વ્યાયામ મેં તબ્યો નથી-જ; એક નહિ તો બીજી રીતે પણ ચાલુ રાખ્યો છે;—નાની નાની રજાઓમાં રાજગિરિ, ગયા, શેપરામ, પારસનાથ વગેરે ટેકરીઓના પ્રવાસો કરીને તથા દીવાળીની લાંબી રજાઓમાં માળવા, રજપૂતાના, દિલ્હી અને દક્ષિણમાં મરાઠી પ્રદેશમાં મારી ઐતિહાસિક યાત્રાઓ કરીને. આ વ્યાયામનેજ પ્રતાપે અત્યારે પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ હું જાતે નરવો રહી શક્યો છું અને મગજનું કામ કરનારા ઘણાખરા (ગોખલે જેવા) હિંદી મદાન પુરુષો જે રોગ અને મૃત્યુના ભોગ થઈ પડે છે, તેમાંથી બચી શક્યો છું.”

કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી ૧૮૯૧ માં અંગ્રેજ અને ઇતિહાસના વિષયો લઈ તેમણે

ખી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી અને માસિક રૂ. ૫૦ ની શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) મેળવી. બીજે-જ વર્ષે તેઓ અંગ્રેજ સાહિત્યનો વિષય લઇ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠા; અને પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે આવી રૂ. ૧૦૦ નું ઇનામ તથા સોનાનો ચાંદ મેળવ્યાં. એ પરીક્ષામાં નિબંધ-માટે તેમણે સેંકડે ૯૫ ટકા માર્ક મેળવ્યા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીની એ પરીક્ષામાં એટલા ઉંચા માર્ક હજીસુધી કોઇએ મેળવ્યા નથી.

તરત તેઓ કલકત્તાની રિપન કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક નિમાયા. અંગત અભ્યાસ તો હજી પણ ચાલુ જ હતો. ૧૮૯૭ માં તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદની અંગ્રેજી અને ઇતિહાસની વિષ્ણુત પરીક્ષા પસાર કરી સાત હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મેળવ્યું. ઉપરાંત કલકત્તા યુનિવર્સિટી માટે ‘ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદુસ્તાન, તેની હકીકત અને ભૂગોળ’ નામનું એક મૌલિક પુસ્તક લખી ‘પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલર’ ની માનવંતી પદવી પામ્યાં.

૧૮૯૮ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં જોડાયા અને તેમને પટણા કૉલેજમાં ઇતિ-હાસના અધ્યાપકની જગ્યા મળી. અહીં તેઓ જે ૧૯ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી રહ્યા તે દરમિયાન કૉલેજના કામ ઉપરાંત એમણે બાકીનું ખાનગી જીવન પણ અત્યંત અભ્યાસપરાયણ ગાળ્યું. કલકત્તા કૉલેજમાં લણુતા વિદ્યાર્થી જદુનાથની એક અંતરની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી કે, હિંદુસ્તાનનો એક સર્વિસ્તર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવો. એ મહત્ત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાનો અનુકૂળ યોગ એમને પટણાના શાન્ત અધ્યાપક જીવનમાં સાંપડ્યો.

રાતદિવસ એમણે ઇતિહાસનું અન્વેષણ સતત ચાલુ રાખ્યું. રાતના બાર વાગ્યાસુધી એમનો દીવો બળતોજ હોય. આ કડક સાધનામાટે એમણે સમાજના જલસા, મેળાવડા, ઓળખાણો, વિનોદો-બધાનો ભોગ આપ્યો છે: કેવો તે એમના નીચેના શબ્દોપરથી સમજાશે. એમણે ઓગણીસ વર્ષના અધ્યાપકજીવન પછી પટણા પહેલી વાર છોડ્યું, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એ પ્રસંગને અસાધારણ ગણીને એમને પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપેલું. એનો જવાબ વાળતાં એ બોલેલા કે:—

“મારા ઓગણીસ વર્ષના અહીં કરેલા કાર્યસંબંધી વિચાર કરતાં, આ પટણા શહેર છોડતી વખતે મને દિલગીરી સાથે માલૂમ પડ્યું છે કે, મારી સામાજિક ફરજો બજાવવામાં હું તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યો છું. ખરું છે કે મેં કૉલેજમાં અથાગ કામ કર્યું છે, હિંદના ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ઘણીજ શોધખોળો કરી છે. આ કાર્યો કરવા સારૂ રાત અને દિવસ મેં સરખાંજ ગણ્યાં છે તથા રજાઓના દિવસોમાં પણ મેં આરામ ભોગવ્યો નથી. આ બધું મેં કર્યું તે ખરું, પરંતુ સરકારી સમાજમાં અન્યોન્ય વ્યવહારમાટે જે સામાજિક ફરજો મારે બજાવવી જોઈએ તે હું બજાવી શક્યો નથી.”

“હું કોઇ પણ ગૃહસ્થને ઘેર મળવા સરખો પણ જઈ શક્યો નથી, કે નથી કોઇ પણ જાહેર મેળાવડામાં પણ હાજર રહી શક્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્રેના કોઇપણ મનુષ્ય-ની ઓળખાણમાં હું નથી આવી શક્યો. મહાન પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ, હિંદના ઇતિહાસના તનતોડ અભ્યાસીઓ, સાહિત્યપ્રેમી જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓ અને મારા અંગત મિત્રોસિવાય બીજી કોઇપણ વ્યક્તિના સહવાસમાં હું નથી આવ્યો. આનું કારણ આપ રખે એમ માનો કે, હું મનુષ્યરૂપી છું. ખરું કારણ એ છે કે, મારા પોતાના કામ આગળ મને લેશમાત્ર અવકાશ નથી રહ્યો; અને મારા આ દોષને માટે હું આપ સૌની ક્ષમા માગું છું. અહીં મને માફ ખાસ કાર્ય કરવાનો ઘણોજ હિત્સાહ મળ્યો છે. જોકે મેં ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ અત્રે આવ્યા પહેલાં કર્યો હતો; પરંતુ તે અભ્યાસનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કાગળપત્રો, દસ્તાવેજો તેમજ હિંદના ઇતિહાસસંબંધી શોધખોળને માટે કરવાની પૂરતી સગવડ તો મને અહીંજ મળી છે. વરસમાં છ મહિના સુધી રહેતી પટણાની સૂકી, ઠંડી અને પુષ્ટિકારક હવા તેમજ અત્રેનાં પ્રથમનાં દશ વર્ષમાં કૉલેજના કામમાં મને મળેલી ઘણીજ પુરસદ, એ બે કારણોને લીધે મારો અભ્યાસ વધારવાની તેમજ જૂના લેખો અને ગ્રંથો વગેરે તપાસવાની ઉમદા તક મને અહીં લાધી છે. મારી ઘણીખરી શોધ-ખોળ મેં અહીંજ પૂરી કરી છે. આ સર્વ કારણોને લીધે હવે પછી મારે જ્યાં જ્યાં જવાનું થશે, તે સર્વ જગ્યાએ પટણા શહેરને હું ઘણા માનપૂર્વક યાદ કરીશ.”

“જે કોઇ હિંદવાસી અત્યારે જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા જગતના બીજા દેશોની પંક્તિએ પોતાના દેશને પહોંચાડવા ઉમેદ રાખતો હોય, તેણે આરામ તો લેશમાત્ર લેવો ઘટતો નથી. સ્વાર્થને તેણે દૂર ધક્કેલી દેવો જોઇએ અને સામાજિક કાર્યો પડતાં મૂકવાં જોઇએ. હું તો કહું છું કે, કુટુંબ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવું જોઇએ. જો કે આ ઘણો ભાર લાગે છે; પણ જો પશ્ચિમના દેશોમાં હિંદ-વાસીઓનું મોં ઉજળું રાખવું હોય તો આ ભારે લાગે તેમણે પ્રસન્ન ચિત્તે આપવો જોઇએ.”x

અધ્યાપકતરીકેની એમની કારકીર્દિ ઘણી સફળ થઈ છે. કોઇપણ વિષય સમજાવતાં પહેલાં તેઓ તેને લગતી છેક અંતસુધીની રજેરજ માહિતી મેળવી લે છે અને પછી તેને સુંદર રીતે સાંકળીને અતિશય મધુર અને સરળ ભાષામાં તેનું નિરૂપણ કરે છે.

૧૯૧૭ માં પટણામાંથી છૂટા થઈ ૧૯૧૯ સુધી તેમણે ખનારસ હિંદુ કૉલેજમાં અધ્યાપક-તરીકે કામ કર્યું. ત્યાં તેઓ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસનો વિષય શીખવતા. ૧૯૧૯ માં ખનારસથી કટકની રાવણેશ્વર કૉલેજમાં અધ્યાપકતરીકે ગયા અને ત્યાં ૧૯૨૩ સુધી કામ કરી ફરી પાછા પટણા કૉલેજમાં આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) તરીકે આવીને વિરાજ્યા.

આજ વર્ષે તેમને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનનીય સભ્યતરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. આ મંડળમાં દુનિયા આખીમાંથી માત્ર ત્રીસજ વિદ્વાનો ચુંટાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આજસુધીમાં આ માન એક અધ્યાપક સરકારને અને બીજું મહામહો-પાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનેજ મળ્યું છે.

૧૯૨૬ માં શહેનશાહ જ્યૉર્જે તેમને સી. આઇ. ઈ. (કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર) ના ઇલકાબથી નવાજી તેમની વિદ્વતાની કદર કરી; અને એજ સાલના જૂન માસમાં મુંબાઇની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ એમને સર જેમ્સ કેમ્પબેલ સુવર્ણચંદ્રક આપી વિભૂષિત કર્યાં. આ ચાંદ દર ચોથે વર્ષે કોઇ જગતવિખ્યાત વિદ્વાનનેજ અપાય છે.

આ ઉપરાંત સરકાર તરફથી તેમને હિંદુસ્તાનનાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટરે તપાસનાર મંડળના એક ખાસ સભાસદતરીકે પણ નિમવામાં આવ્યા છે; પરંતુ એથીએ વિશેષ માન તો એમને હમણાં મળ્યું છે. આ વર્ષે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર (કલનાયક) તરીકે એમની નિમણૂક થઇ છે અને એકાંતજ અધ્યાપકજીવનના ફળરૂપ જે ઉંચામાં ઉંચી મહાન પદવી મળવી જોઇએ તે મળી ચૂકી છે.

આ પદવીએ પહોંચ્યા છતાં, આજ ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પણ હજીયે તેમનું અભ્યાસકાર્ય તો હજી જેવું ને તેવું ચાલુજ છે. એક તરફથી ઐતિહાસિક કાગળપત્રો અને જૂના ગ્રંથોનું અન્વેષણ કર્યે જાય છે; બીજી તરફથી અનેક નવા ગ્રંથોનાં સમર્થ અવલોકનો અને વિવેચનનું કામ પાર વગરનું કર્યે જાય છે.

સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી, ઉર્દુ, પર્શિયન, મરાઠી, ફ્રેન્ચ અને પોર્ચુગીઝ-આટલી ભાષાઓ તો એમણે સિદ્ધ કરી છે. અભ્યાસમાં જેમ જેમ જે જે ભાષાની જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ તે તે ભાષા શીખી લેતા ગયા; કારણ કે ઇતિહાસ લખવાના પૂરાવામાટે મૂળ દસ્તાવેજો અને ગ્રંથો જાતેજ વાંચી તપાસી ચોકસાઈ કરવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

અંગત ખર્ચમાટે જરૂર કરતાં વધુ જેમણે પાછસરખીયે ખર્ચા નથી, અને મોજશોખ-માટે એક દમડીસરખી પણ બગાડી નથી, એવા અં સરકારે જૂના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો પ્રાપ્ત કરવાને પોતાનું અંગત પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું છે; અને ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રવાસો પોતાના ખાનગી ખર્ચે કર્યા છે. પોતાના ઇતિહાસમાં એવી એક પણ વાત કે માહિતી તેઓ લખવાનાજ નહિ કે જેને માટે તેમની પાસે ચોક્કસ સખળ પૂરાવા ન હોય. ઘણીયે વાર એવો એકાદ સચોટ પૂરાવો, દસ્તાવેજ કે ગ્રંથ લેવાને માટે હિંદુસ્તાનના કોઇ આધા અજાણ્યા જૂણાઓમાં પોતાને ખર્ચે તેઓ ગયેલા છે.

મોગલ સમયના અતિદુર્લભ અસલ હસ્તલિખિત પુસ્તકો પારીસના સંગ્રહસ્થાનમાંજ માત્ર છે; અને પ્રો. સરકારને પોતાના ગ્રંથ લખવામાટે તેની જરૂર. એમણે સેંકડો રૂપિયા પહરના ખર્ચેને એ ગ્રંથોના પાનેપાનાના ફોટોગ્રાફ લેવડાવી મંગાવ્યા ! કલકત્તા, મુંબઇ ને લંડન તથા ફ્રાન્સના જૂની ચોપડીઓ વેચનારા બધા અં જદુનાથ સરકારનું નામ જાણેજ; અને એમના ખપની

કોઇપણ ચોપડી હાથ આવે કે તરત પહેલી ખબર એમનેજ આવે.

ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ખરોખર સમજવા સારૂ એમણે દરેક યુગની કલાકૃતિ સમજવાનો પણ ખૂબ ચત્ન કર્યો છે. મોગલસમયનાં ચિત્રો ઓળખનારતરીકે એમની ભારે ખ્યાતિ છે. નકલી ચિત્રો તેઓ પલકવારમાં પારખી કાઢે છે. કળાપ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ પણ એમના પિતાના જેટલોજ છે. તેઓ કહે છે કે, દેશનો ખરો વૈભવ તે દેશની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનજ છે. મોટાં રાજ્યો હતાં ન હતાં થઇ ગયાં છે ને તેમની નિશાનીઓ ધળમાં રગદોળાઈ છે; પણ તેમની પ્રીતિ જીવતી રાખી હોય તો તેમની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનેજ.

દશેરા પછીની દીવાળીના તહેવારોની લાંબી રજાઓમાં તેઓ પોતાની કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને લઇને નાના પ્રવાસો કરે છે; પણ એ પ્રવાસોમાં ઠાંક કે ધમાલ ખીલકુલ નહિ. દરેક જણ પોતાના સામાન અને પોતાની જાતની વ્યવસ્થા સાચવે, મનુર કે નોકર સાથે લેવો નહિ તેમ ભાડે મેળવવો નહિ. ધર્મશાળામાં ઉતરવું ને પગે ચાલીને બધા ભાગો જોવા.

૧૯૦૮માં વડોદરામાં જ્યારે સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્ત દિવાન હતા, ત્યારે તેઓ ગુજરાત તરફ પ્રવાસે આવેલાં. તે વખતે તેમણે માર્ગમાં આવતું દરેક ઐતિહાસિક સ્થળ નિરખેલું. તે એવી રીતે કે રાતના ભાગમાં રેલ્વેની મુસાફરી કરી દિવસે કોઇ સ્થળે પહોંચવું. તે જોઈ પાછી રાત્ર મુસાફરી. એ રીતે વખત અને પૈસા બચાવી તેમણે ઉજ્જૈન, સાંચી, ભોપાળ વગેરે જોયાં.

કૌલેજાદ આગળ ઔરંગઝેબે કાસીમખાને જે સ્થળે હરાવ્યો હતો તે જગ્યાએ પહોંચવામાટે પોતાનો સામાન સ્ટેશનના વેષ્ટિંગ રૂમમાં રાખી પરભાર્યાંજ ઉપડેલા અને ખરી યુદ્ધભૂમિ ઉપર પગે ચાલી નદીકાંઠાની બધી જગ્યા જોઈ ઇતિહાસની રેખા કદપેલી. એક વખત બુદ્ધગયાના આવા પ્રવાસમાં ભગિની નિવેદિતા તથા કવિવર રવીન્દ્રનાથ પણ તેમની સાથે હતા. પ્રવાસમાં તેઓ દૂધ અને રોટીથીજ માત્ર ચલાવી લે છે. તેઓ કહે છે કે, ખાવાપીવાના સ્વાદ અને વૈભવથી જ્ઞાન તથા અનુભવ ગુમાવાય છે.

પ્રવાસ કરવાવિષે તેઓ બહુજ ભાર મૂકીને કહે છે કે, પ્રવાસ હમેશાં પગે ચાલીને કરવો અને દરેકદરેક સ્થળ તથા ચીજનું અધ્યયન તથા અવલોકન કરવું. ભગિની નિવેદિતાનું એક વાક્ય તેઓ વારંવાર સંભળાવે છે કે, ‘તમારા દેશને ચાહતા પહેલાં તેને પૂરો નિરખજો.’ વિદ્યાર્થીઓને તેઓનો સંદેશ છે કે:—‘મોજશોખને ધિક્કારજો અને સાદું કર્તવ્યપરાયણ જીવન કેળવજો.’

એમના એકધારા, સાદા ને અભ્યાસપરાયણ જીવનમાં તો મોજશોખને સ્થાન ક્યાંથીજ હોય? નવ વર્ષની નાની વયે એક વાર એમણે અંગાળી નાટક જોયેલું; પણ પછી જ્યારે તેમને ખબર પડી કે, રંગભૂમિ ઉપર તો વેશ્યાઓ ઉતરે છે, ત્યારથી તે આજસુધી એમણે કદી નાટક જોયું નથી! એમના કડક જીવનનું આથી સુંદર ખીલું દૃષ્ટાન્ત કયું હોઈ શકે? અંગાળાની રંગભૂમિ આજે તો વિખ્યાત થઈ છે અને ઉચ્ચ કોટિના સંસ્કારી પુરુષો તેમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે; તોપણ આપણા વિનોદને ખાતર સ્ત્રીજાતિને રંગભૂમિપર આવવું પડે એ તેમને ઇષ્ટ નથી લાગતું.

તેઓ કહે છે કે, આપણા બધાજ જીવાનિયાઓએ કૌલેજની કેળવણી લેવાની કશી જરૂર નથી. સર્વ વિષયોનું સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન બધાને માટે જરૂરનું છે. એથી આગળ જવાની દરેકને જરૂર પણ નથી, ને દરેકમાં લાયકાત પણ હોતી નથી. કૌલેજની શી તથા પુસ્તકો પાછળ નાણાં અને જીંદગી ખર્ચી નાખવા કરતાં સૌએ વિવિધ વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે તેટલી કેળવણી લઈ પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગધંધા પાછળ લાગી જવું બહેતર છે, એમ તેઓ માને છે. જે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિવડે આગળ જતાં દેશને કે જ્ઞાનભંડારને કંઈક પણ લાભ આપી શકે, તેવા હોય એમણેજ આગળ કૌલેજનો અભ્યાસ કરવો.

કેટલાક શ્રીમાનો વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ વગેરે દેશોમાં ભણવા મોકલે છે. તે વિષે અ. સરકાર કહે છે કે, જેને ને તેને મોકલવા ફીક નથી. વિલાયતના પ્રોફેસરો વારંવાર ફરિયાદ કરે છે કે, હિંદના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય કેળવણી પણ પૂરી લીધાવિના અહીં આવે છે, તેથી તેમનાં શરૂઆતનાં બે ત્રણ વર્ષ તો એ ઉણપ પૂરવામાંજ જાય છે. ખરૂં જોતાં હિંદુસ્તાનમાંજ અને તેટલી પૂરી કેળવણી લઈને મૂઢી વિલાયત જાય તો વખત બચે અને સાફ તથા પૂરું શીખી આવે. યુરોપ વગેરે દેશોના પ્રવાસ-

થી ખાસ કરીને તો માણસમાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓ આવે છે, જીવનવિષે એમને વિશાળ દૃષ્ટિમળે છે અને દુનિયાની ધક્કામુક્કી તથા હડસેલાવચ્ચે ઉભા રહેવાની શક્તિનું ભાન થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને રાજદારી ચળવળોમાં ભાગ લેતા જોઈ અં સરકાર બહુ નારાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે, માત્ર ઝુંબેશ ઉઠાવ્યે કશું વળવાનું નથી. લોકજીવનમાં કોઈ ગંભીર અને સંગીન કામ જેઓને કરવું નથી તેમનો રાજકીય જુસ્સો ખાલી વેગમાત્ર છે. સમાજસુધારણા, લોકશિક્ષણ અને જ્ઞાનના અન્વેષણ પાછળ શાંતિ ને દૃઢતાથી કામ કરનારા સંખ્યાબંધ માણસોની દેશને જરૂર છે. જીવનની અનેક બાબતો હજી વિકાસ સાધ્યાવિનાની અધુરી પડી છે; ભાં એકધાં અને સંગીન કામ કરનારાઓની ખોટ છે. એ પૂર્વાવિના સ્વાતંત્ર્યનું સ્વરૂપ સમજવાનું નથી. એમના આ વિચારો જોડે સૌ સંમત હો કે ન હો, પણ એમનું જીવન તથા ચારિત્ર્ય તો આ દરેકદરેક વિચારની સચોટ સાક્ષી પૂરે છે.

શાહજહાંના સમયથી માંડીને તે ઠેઠ મોગલસામ્રાજ્યના અંતઃસુધીનો રજેરજ વિગતથી ભરેલો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એમણે લખ્યો છે. મોગલ આદલશહોના સમકાલીન રજપૂતો તથા તેમનાં રાજ્યોની હકીકત એમણે અરાબર લખી છે. દુર્ગાદાસવિષે અં સરકાર વાત કરતા હોય ત્યારે આપણને જાણે એમજ લાગે કે એ પોતે દુર્ગાદાસના જાની મિત્ર હશે! એટલી હદસુધીની એની ઝીણી અને ખાનગી હકીકતો રજુ કર્યે જાય. એમણે દરેક બાબત નિષ્પક્ષપાત તુલા રાખીને જોખી છે અને સમતાપૂર્વક રસિકતાથી લખી છે. ઔરંગઝેબને થતો અન્યાય એમના ઇતિહાસથી અનેક રીતે દૂર થાય છે. શિવાજીને આઠ રાણી હતી એ વાતની તો આપણને આટલા જમાના વીત્યા પછી જાણ થઈ; -એમનાજ તરફથી. કોઈપણ મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથકાર તરફથી એ હકીકત બહાર પડી નહોતી. કલકત્તાના કારાગૃહ જેવો કોઈ પ્રસંગ અન્યોજ નથી, એ પૂરવાર કરનાર પ્રોં સરકાર છે, એ વાત તો હવે મશહૂર છે.

મોગલસમયની તવારીખો ઉપરાંત તેમણે ‘શ્રીચૈતન્ય પ્રભુની યાત્રા તથા ઉપદેશામૃત’ નામનો એક ધાર્મિક ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પણ એમણે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં એમણે પેદાશ, ઉદ્યોગધંધા, સગવડ, જમાખંધી, મજૂરી, કાયદા, નાણું વગેરેપર વિસ્તારથી જોમદાર લાપામાં લખ્યું છે. આ સિવાય પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા ખીજા વિષયો ઉપર છૂટક છૂટક લેખો પણ તેમને હાથે ચાલુ લખાયાજ કરે છે. કૉલેજોમાં ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા અપાવું જોઈએ, એવો તેમનો મત છે; અને એ વિષે એમણે એક નિબંધ પણ લખ્યો છે.

એમનાં આ બધાં લખાણો તથા અંગત અધ્યયન વગેરેનું કામ કૉલેજની જવાબદારીઓ પૂરી કર્યા પછીના ખાનગી વખતમાં અને રજાઓમાંજ એમણે કર્યું છે. આટલા કાર્યનિમગ્ન રહેતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને તે પોતાના જીવનમાં છૂટથી લખવા દે છે. પોતાના ગાંઠના ખર્ચે એમણે સારા વિદ્યાર્થીઓને ઘેર રાખી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તૈયાર કરી બહાર પાડ્યા છે. ધણા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તેમના હાથ નીચે રહીને કામ કરી ગયા છે. બંગાળના અત્યારના કેટલાએક પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમના શિષ્યગણમાં હતા. તેમનામાંના શ્રી રાધાકૃષ્ણ મુકર્જી તથા રાખાલદાસ બેનરજીએ તો પોતાની વિદ્વત્તામાં સારી નામના મેળવી છે. એમના અંગત સહવાસમાં કેળવાયેલા તથા એમના કામની દિશા સંભાળી રાખનારાઓમાં એક પ્રો. કાલિકારંજન કાતુંગ હાલ દિલ્હીમાં પ્રોફેસર છે અને એમણે ‘શેરશાહની તવારીખ’ તથા ‘જટલોકોનો ઇતિહાસ’ નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. ખીજા એક શ્રી બ્રિજેન્દ્રનાથ બેનર્જીએ ‘ઇંગ્લેંડમાં રાજા રામમોહનરાય’ ‘બંગાળની બેગમો’ ‘મોગલ વિદુષીઓ—નૂરજહાં અને જહાંઆરા’ વગેરે લખ્યાં છે. અત્યારે પણ બે શિષ્યો તેમના સહવાસમાં કામ કરે છે, જેઓ ‘ટીપુ સુલ્તાનની રાજ્યનીતિ’ પર લખી રહ્યા છે. આવી રીતે એમણે એવી પરંપરા બાંધી દીધી છે કે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ પાછળથી પણ એકધાં ચાલ્યાજ કરશે.

કૉલેજમાં પડતી ઉનાળાની લાંબી રજાઓ વખતે મેદાનના પ્રદેશોમાં અસહ્ય ગરમીને લીધે લખવા-વાંચવા-વિચારવાનું અશક્ય થઈ પડે છે તથા ચાલુ કામ અટકે છે. આ કારણથી અં

સરકાર ઉનાળાને માટે દાર્જિલિંગમાં રહેવાનું રાખે છે. ત્યાં એમણે બંગાળી ક્ષત્રીમાં ધણું વ પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણેનું એક સાદું મકાન કર્યું છે, ને એનું નામ 'સરકાર આવાસ' રાખ્યું છે. નામ ઉપરથી કાઢને મોટા મહાલયની કલ્પના આવી જાય; પણ એ તો આગગાડીના ડબ્બા જેવી પાટયાની સાદી બંગલીજ માત્ર છે. તેના બે ભાગ કરેલા છે અને દરેક ઓરડી આઠ આઠ ફુટ લંબાઈપહોળાઈની છે. આગલી ઓરડીમાં બારી આગળ ટેબલ છે ત્યાં પોતે લખવાવાંચવાનું અને લોકોને મળવાનું રાખે છે. બીજી ઓરડીમાં સૂવામાટે પાટિયાંનો ખાટલો અને પરચુરણ સામાન રહે છે. ચોપડીઓનાં તો બધે વન ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોપડીઓ અને અવલોકનમાટે ટપાલમાં આવેલા ગ્રંથોપરથી ઉકેલેલાં કાગળીઆં પડ્યાં હોય !

એમના જીવનની સાદાઈ જોઈને તો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે, કે તેઓ કાંઈ મહાવિદ્વાન કે પ્રિન્સિપાલ કે સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ ધારણ કરનાર વ્યક્તિ હશે ! એમનું લખવાનું ટેબલ જુઓ તો સાદાં પાટિયાંનું બનાવેલું સાવ મામુલો ! એજ ટેબલપર શિવાજી અને ઔરંગઝેબના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસના પાંચ ગ્રંથો લખાયા હતા. ટેબલપર સગવડ પડતી ઉંચાઈએ ગોઠવેલી એક વિજળીની બત્તી નજરે પડે છે; એ હમેશાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી બળનારી. અધ્યાપક સરકારનાં બધાં પુસ્તકો અહીં દાર્જિલિંગમાંજ લખાયેલાં. માત્ર કેટલીક બાબતોના પૂરાવા જોઈએ તે પટણા જઈને લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં જોઈને ગોઠવી લેતા.

રોજ સાંજે ચાર વાગે એટલે એ નિયમિત રીતે ફરવા નીકળવાના. એ વખતે સાદાં કોટપાટલુન હેટ વગેરે પહેરે છે; પણ તેમાં જરાયે આછકડાછ ન લાગે. મળવા આવનાર માણસ સાથેના વર્તનમાં પણ સબ્યતા અને નમ્રતા એટલી કે એ જોઈને આપણા દેશના સામાન્ય ઐજ્યુએટને પણ પોતાની અકડાઈમાટે શરમાવું પડે. ફરવા નીકળતી વખતે કાંઈપણ એકાદ સોબતી સાથે હોય તો તેને નિભાવી લે. તે જ્ઞાનમાં ગમે તે કાટિનો હોય, તોપણ તેની જોડે મિત્રની પેઠે સંભાળણુ ચાલુ રાખે અને રખેને સાથે આવનારને પોતાના અતડાપણુથી અટકું ન લાગે એ ખ્યાલે લગભગ બધો વખત પોતેજ વાતચિતનો રસ ટકાવી રાખે. આ ગુણ બહુ ઓછા વિદ્વાનોમાં માલૂમ પડે છે.

આપણામાં 'વૃદ્ધ' લેખાતી આજ એમની પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ એ સ્ફુર્તિવાળા, તંદુરસ્ત અને સચ્ચિર મિળજવાળા છે. તેમના દાંત બધા સાચુત છે, ટટાર ચાલે ધણું ચાલી શકે છે અને ખડતલપણે લાગટ કામ ખેંચી શકે છે. એમના પિતા ઠેકાણે ૧૮૦૪માં ૭૫ વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગુજરી ગયેલા. દીર્ઘજીવન અને તંદુરસ્તીની એમના કુટુંબની આ ઈશ્વરી બક્ષિસની ખરી ચાવી તો એમની સાદી અને સરળ રહેણીકરણી તથા ચુસ્ત અને એકાગ્ર જીવનમાં છે.*



આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક

મનુષિ અગસ્ત્ય

વેદકાળના મંત્રદ્રષ્ટા મહાન ઋષિઓમાંના અગસ્ત્યઋષિ આર્યોવર્તની બહાર આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવામાટે જાણીતા છે. રામાયણ અને પુરાણોમાં એમને દક્ષિણાપથના લયંકર રાક્ષસોમાં જઈ તેમને વશ કરવા અને સુજન બનાવવામાટે બ્રાહ્મણધર્મપ્રચારકોમાં અગ્રેસર ગણેલા છે. વેદમાં એમની ઉત્પત્તિને માટે એમ કહેલું છે કે, એક વાર યજ્ઞ ચાલતો હતો તેવામાં ઉર્વશી અપ્સરા ત્યાં આવી. તેને જોઈ મિત્રનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ એક ઘટમાં પડ્યું, તેમાંથી આ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. આથી તેઓ ઘટોદ્ભવ, કળશયોનિ મૈત્રાવરુણી અને ઔર્વશય વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. એ લોપામુદ્રા-કૌશિતકીને પરણ્યા હતા અને તેમને દ્વિધાર્ય તથા દ્વિધાર્યુ નામે બે પુત્રો થયા હતા. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે, તે પુલસ્ત્ય ઋષિના કુળમાં જન્મ્યા હતા અને કર્દમની હવિર્ભૂ કન્યાને પરણ્યા હતા. ગમે તેમ હો; પરંતુ દક્ષિણાપથને સંસ્કૃત કરી ત્યાં આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાટે અગસ્ત્ય પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીનોમાં મુખ્ય અગ્રેસર, આર્યધર્મપ્રચારક અને પ્રસારક ગણાય છે.

બૌદ્ધોના પહેલા બ્રાહ્મણો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ લઈ ગયા હતા. સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાંના આર્યો પ્રથમ પૂર્વ તરફ ગંગાચરિત્રના પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં પોતાની સંસ્કૃતિ ખીલવી અને કાશીને બ્રાહ્મણવિદ્યાનું તથા શૈવધર્મનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિ કાશીમાં રહેતા ત્યારે ત્યાં ઠેકઠેકાણે એટલાં બધાં શિવલિંગ સ્થપાયેલાં હતાં કે ઋષિને ગંગાસ્નાન કરવા જતાં શિવલિંગને ઠેસ વાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી પડતી. કાશીમાં તેઓ જાગ્રો વખત રહ્યા નહિ, એટલામાં તો આર્યવિદ્યા, કળા, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચારમાટે તેમને દક્ષિણ તરફ જવું પડ્યું. વિંધ્યાચળ ઓળંગીને હજી આર્યસંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ગઈ ન હતી; અને કંઈક ગઈ હતી તો તેને ત્યાં રહેતા રાક્ષસો અને જંગલી લોકો વારંવાર ઉચ્છિન્ન કરતા હતા. અગસ્ત્યે દક્ષિણમાં જતાં વિંધ્યપર્વત જે પૌરાણિક કથા પ્રમાણે ઉંચો ને ઉંચો વધતો હતો, તેને દંડવત્ત નમસ્કાર કરી લાંબો થઈને પગે પાડ્યા પછી, ઋષિએ ઉભા થવાની આજ્ઞા આપી નહિ; પોતે પાછા ફરશે ત્યારે ઉઠાડશે, એમ તેને કહ્યું. તે ફરીને પાછા ફર્યા નહિ અને વિંધ્યાચળ ઉભોય થવા પામ્યો નહિ. આ ઉપરથી ‘જનાર પાછું ન આવે’ એવા પ્રસંગને માટે ‘અગસ્ત્ય યાત્રા’ અને ‘અગસ્ત્યના વાયદા’ એવી કહેવતો નીકળેલી છે.

બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ લઈ જનાર ઋષિમુનિઓને દખ્ખણમાં રહેતા જંગલીઓ-રાક્ષસો, વાનરો અને રીંછો વારંવાર ખીડા કરતા હતા. દખ્ખણમાં સુશીલ ને સુધરેલી આર્યપ્રજાએ જવું અને રહેવું એ મોટી મુશ્કેલી અને જોખમદારીનું કામ હતું; તેથી ઉપત્તી પૌરાણિક કથાને એવી રીતે ઘટાવવામાં આવે છે કે, પહાડ જેવી મુશ્કેલીને અગસ્ત્યે દૂર કરી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને આર્યોને નમતી બનાવી. રામાયણમાં તપોવનો અને આશ્રમોનો જંગલીઓને હાથે કેવો નાશ થતો હતો તે બતાવેલું છે. દખ્ખણમાં વિંધ્ય પછી તરતજ જે સંસ્થાન વસાવવામાં આવ્યું તે અગસ્ત્યનું વસાવેલું હોઈ તેમાં આર્યઉપદેશકો વગેરે રહેતા. આને “જનસ્થાન” કહેવામાં આવ્યું. તેની દક્ષિણે અર્ધસુધરેલા પણ પાશવમાં રહેલા વાનરોનું સંસ્થાન હતું; અને તેની પેલી તરફ વધારે દખ્ખણમાં રાક્ષસો રહેતા હતા. આ ક્રમ આપણે રામપ્રવાસ પરથી જાણીએ છીએ. વિશ્વામિત્ર પ્રથમ પોતાના યજ્ઞને રાક્ષસો બાધ કરે નહિ તે માટે, રામલક્ષ્મણને બાળપણમાંજ રક્ષકતરીકે લઈ ગયા હતા; અને તેમણે રાવણની બહેન તાડકા અને તેને સહાયક રાક્ષસોને મારી યજ્ઞ લાગે થતો અટકાવ્યો હતો. અરણ્યકાંડમાં દક્ષિણાપથ જે ગાઢ જંગલો અને જંગલીઓથી ભરેલો હતો, તેને અગસ્ત્યે કેવા શ્રમે ઋષિમુનિઓને વસવા યોગ્ય બનાવ્યો, તે વર્ણવેલું છે. બ્રાહ્મણો અને તેમનાં યજ્ઞયાગાદિ કાર્યના કટ્ટા શત્રુ-રાક્ષસોને અગસ્ત્યે પોતાના ઉપદેશથી અને ચમત્કારી ઔશ્વર્યથી નમાવી દીધા હતા. રાવણને મારી સીતાને લઈ પાછા ફરતાં રામ સીતાને સંબોધીને કહે છે કે:—

નિર્જિતાસિ મયા ભદ્રે શત્રુહસ્તાદમર્ષિણા । અગસ્ત્યેન દુરાધર્ષા મુનિના દક્ષિણેવદિક્ ॥

“ હે ભદ્રે ! અગસ્ત્યમુનિએ દુરાધર્ષ દક્ષિણદિશા જતી હતી (રાક્ષસોને વશ કરી સુજનને રહેવા યોગ્ય બનાવી હતી), તેમ અમર્ષવાળા શત્રુના હાથમાંથી હું તમને જતી લાવ્યો છું.” ઉત્તરા-પથમાંથી આર્ચ મિશને નીકળેલા અગસ્ત્યમુનિ જેમ જેમ દખ્ખણમાં આગળ વધતા જતા હતા, તેમ તેમ આર્ચ આશ્રમો-થાણાં-નાખતા જતા હતા. આવાજ એ મુનિએ સ્થાપેલા કુંજ પર્વત આગળના એક આશ્રમમાં વનવાસદરમિયાન સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે રામ રહ્યા હતા.

મુનિ મૈત્રાવરુણીને આશ્રમો ખાંધતા જતાં પણ રાક્ષસો જપીને ખેસવા દેતા નહિ. એવલીનો ઇશ્વલ અને બદામી-વાતાપિપુરનો વાતાપિ, આ બે કૂર રાક્ષસો દંડકારણ્યની ઉત્તરે રહેતા બ્રાહ્મણ મુનિઓને વારંવાર સતાવતા હતા-અરે સતાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમને ખાઈ જતા હતા. બદામીથી ત્રણેક માઇલપર માલકૂટ પર્વત ઉપર અગસ્ત્યે તેમને વશ કર્યા હતા. વાતાપિપુર, જેને હાલ બદામી કહેવામાં આવે છે તે, આ મુનિના રહેવાથી એક વિદ્યાપીઠ બની રહ્યું હતું અને અત્યારે પણ દક્ષિણપથના કાશીતરીકે જૂના પડિતો તેને માને છે. ઐહોલ અને બદામીનાં કેટલાંક પ્રાચીનતર ખંડેર અત્યારે પણ તેનું પુરાતનપણું દર્શાવે છે. સન ૧૫૦ માં ટોલેમીએ બદામીને (બડિઆમાઓઇ) એ નામે જણાવ્યું છે.

આર્ચધર્મ અને આર્ચસંસ્કૃતિ દક્ષિણપથમાં પ્રસારવામાટે ત્યાંના નાનામોટા રાજાઓનો અગસ્ત્યમુનિએ આશ્રય લીધો હોય, એમ પણ જણાય છે. સ્કંદપુરાણની કેટલીક આખ્યાયિકાઓમાં અને લેખોમાં આ વાત જણાવેલી છે. વજ્રાંગદ નામના એક પાંડવ રાજાએ એકવાર ઝનુને ચઢી દ્રાવડદેશમાં આવેલા સોન પહાડ ઉપરનાં દેવળોને અપમાન આપ્યું હતું. ઘોડાપર બેસી તેણે દેવાલયને ખુંદી નાખ્યું હતું. મૈત્રાવરુણી કુંભોદ્ધલવ મુનિ અગસ્ત્યે તેને તે પછી એવો તો નરમ બનાવી દીધો હતો કે, જે દેવાલયનો તેણે નાશ કર્યો હતો તે દેવાલયના દેવતા સોનેશ્વર મહાદેવનો તેલકત બન્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરી ઋષિ અને ઋષિપત્નીના આશીર્વાદ મેળવ્યા. દક્ષિણપથમાં વિદ્યાકળાના આદિપ્રવર્તક અગસ્ત્ય મુનિ છે. તેમણે વૈદિક, વ્યાકરણ, વેદ અને ધર્મ લોકોને શીખવાડીને કોમળ સુજન બનાવ્યા તથા આર્ચધર્મને લગતા સિદ્ધાંતો અને બધી પરંપરા પણ તેમને આપી. એમણે પોતાનું ગોત્ર સ્થાપ્યું કે જે ગોત્રના બ્રાહ્મણો અઘાપિ હયાન છે. દખ્ખણના વયોટલ વિદ્વાનો અત્યારે પણ એમ કહે છે અને માને છે કે, તામિલભાષા, દ્રાવેડિયન લિપિ, વ્યાકરણ, પ્રતિમા બનાવવાનું (પ્રતિમાલેખન) શાસ્ત્ર-શકલાધિકાર વગેરે ગ્રંથો અને વિદ્યાઓ, એજ આદિ ધર્મપ્રવર્તકના જ્ઞાન અને શ્રમને આભારી છે.

અગસ્ત્યમુનિ દક્ષિણપથને આર્ચ બનાવતા બનાવતા છેક કેપકુમારીન સુધી પહોંચી ગયા હતા. એ ભૂશિર નજીક આવેલા પાયોધી પહાડ ઉપર તેમને અર્પણ થયેલાં આલયો આવેલાં છે. એમ કહેવાય છે અને શ્રદ્ધાળુઓ માને છે કે, પ્રાકૃત આંખને નહિ જણાય એવે રૂપે અઘાપિ તેઓ એ શિવાલયોમાં આવે છે અને પૂર્વકાળે જેમ દખ્ખણમાં આવતા અને વળી અલોપ થઈ જતા, તેમ હાલ પણ તેઓ કોઇવાર દેખાવ દે છે અને કોઇવાર અદૃશ્ય રહે છે; પણ દક્ષિણમાં પારબ્રમણ્ય તો રાખે છેજ.

મુનિથી સંસ્કૃત થયેલી દખ્ખણની પ્રજાએ તેમને દેવતારૂપ માની બદલો વાળી આપ્યો છે, એમ કહ્યાવગર ચાલતું નથી. ધણાં મંદિરો અને આલયોમાં તેમની મૂર્તિનું લોકોએ સ્થાપન કર્યું હતું. ધણે ઠેકાણે તે દેવતુલ્ય પૂજાય છે, અગસ્ત્યપૂજન પૌરાણિક કાળનું છે. અગસ્ત્ય દેવનું પૂજન કરવાનો વિધિ અગ્નિ અને સ્કંદ પુરાણમાં બતાવવામાં આવેલો છે. પૂજનવિધિ પછી ધ્યાન માટેના શ્લોકમાં કહે છે કે:-“હે કુંભોદ્ધલ ! તમે અગ્નિમરુતથી ઉપજેલા, મિત્રાવરુણના પુત્ર, કાશમંજરી જેવા સ્વેત વર્ણાંગ અને જગતવ્યાપી છો. વળી આપ, કે જેઓ મુનિલક્ષક વાતાપિને જર્મી ગયા હતા, જે સમુદ્રને પી ગયા હતા તે અગસ્ત્ય મુનિ, તમોને નમસ્કાર છે.” કેપકુમારીન આગળના પાયોધી પહાડ ઉપર તેઓ અદ્ભુત ચરિતરૂપે રહેલા છે. કોરોમંડળ કિનારાના

§ કાવીડિયનો અગસ્ત્ય મુનિને એક ઇશ્વરતરીકે પૂજે છે. તેમનાં દેવાલયો બાંધેલાં છે અને તેમને પોતાના ઇષ્ટદેવ માને છે. દક્ષિણપથમાં તેમના નામનો સંવત્સર પણ ચાલતો. અગસ્ત્ય સંવત્સર ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા કે સાતમા સદ્દમાં ચાલ્યો થયેલો, એવો યૂરોપિયન વિદ્વાનોનો મત છે. અગસ્ત્યમુનિએ જે પ્રયાસો કરેલા છે તે, આગલા ઋષિમુનિઓ કેવા ખંતી અને સાહસિક હતા તે દર્શાવી આપે છે.

દક્ષિણપૂર્વ પ્રાંતપર આવેલા વેદારણ્યમાં તેઓ સુંદર મૂર્તિરૂપે રહેલા છે. મૂર્તિ સુંદર કારીગરીના નમુનો છે. તેમના હાથમાં કમંડળુ, અક્ષમાળા અને માથે જટા છે. આવા અલૌકિક મૂર્તિસ્વરૂપે તેઓ દ્રાવિડોથી પરમેશ્વરરૂપે અઘાપિ પૂજાય છે.

આ પ્રમાણે દખ્ખણુને આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્ય-બ્રાહ્મણધર્મ આપ્યા પછી અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રની પેલી પારના લોક તરફ નજર પહોંચાડી. વિન્ધ્યપર્વતની આડને લીધે જે મહર્ષિ દખ્ખણુમાં જતાં અટક્યા ન હતા, તે સમુદ્રની આડથી આગળ વધતા અટકે, એ સંભવિત ન હતું. પુરાણોમાં તેમના આ સાહસને ચમત્કારરૂપે વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે, સાગરે તેમને માર્ગ આપ્યો નહિ; ત્યારે તેઓ એક અંજલિમાં તેને પી ગયા-અર્થાત્ અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્ર ઓળંગી સામી પાર ગયા અને ત્યાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉપદેશ કરી લોકોને ઉદ્ધાર કર્યો. ઉપલબ્ધ ઇતિહાસો ઉપરથી જણાય છે કે, જે જે પ્રજાઓ સ્વદેશ છોડી બહાર નીકળી છે, તે સર્વે ધર્મોપદેશ કરનારા સાહસિકોથીજ સ્વદેશબહાર જઈ પોતાનાં સંસ્થાનો અને રાજ્યો સ્થાપી શકી છે. સમુદ્રનું પાન કરી કુલયોનિ ભગવાન અગસ્ત્ય જે દેશોમાં ગયા, તે દેશો તે બાળ કોઈજ નહિ, પણ દક્ષિણ્યર્માં, સુમાત્રા અને સુંદર્વીપસમૂહમાંનાં જવા, બેર્નિયો અને બાલી વગેરે દ્વીપો હતા. સમુદ્રપરના આ પરાક્રમથી તેઓ ‘પીતસમુદ્ર’ વગેરે નામે ઓળખાય છે.†

દખ્ખણુમાં શિવાલયો બંધાવી તથા પોતાનાં ગોત્રની પરંપરા ચલાવી અગસ્ત્ય મુનિ પૂર્વ તરફ ગયા અને ત્યાં પણ તેમણે સુંદર શિવાલયો બંધાવી શૈવધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. “શિવારાધનતત્પર” એવા નામે ત્યાં તે કહેવાયા અને બ્રાહ્મણધર્મ તથા આર્યસંસ્કૃતિના પ્રચાર ઉપરાંત કેમ્બોડિયામાં જઈ ત્યાં એક રાજ્યવંશ પણ ઉભો કર્યો-કેમ્બોડિયાના મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને તેઓ પરણ્યા અને તેને નરેન્દ્રવર્મા નામે પુત્ર થયા. તે કેમ્બોડિયાની ગાદીએ બેઠો. કંબુ-કેમ્બોડિયાના અંકારવતમાંથી મળેલા એક શિલાલેખમાં તેમનેમટે આ પ્રમાણે લખાયેલું છે:- “આર્યભૂમિમાં જન્મેલ અગસ્ત્ય નામે બ્રાહ્મણ, જે શિવારાધનતત્પર છે તે અધ્યાત્મવિદ્યાના અદ્ભુતબળે શ્રીભદ્રેષ્વર મહાદેવની આરાધનામટે કેમ્બોડિયા આવ્યા અને દીર્ઘકાળપર્યંત શિવનું આરાધન કરી નિઃશ્રેવસ-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા.” બીજા એક લેખમાં-“અગસ્ત્ય નામે એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ જે વેદનિષ્ણાત હોઈ આર્યલોકોની ભૂમિમાં જન્મેલ છે તે અહીં (કંબુ દેશમાં) આવ્યા, મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને પરણ્યા; તેથી એક પુત્ર થયો તે નરેન્દ્રવર્માને નામે લોકમાં વિખ્યાત છે.” આ વંશાનુક્રમ બીજા શિલાલેખોમાં પણ લખાયેલો છે; એટલે એમ માનવામાં વાંધો નથી કે, લોકમાં સારી રીતે જાણીતી વાત-દંતકથા ઉપરથીજ તે લેખમાં કોતરાયેલ છે. આ લેખોને લગતું શિવાલય કેમ્બોડિયામાં બહુજ સુંદર બાંધણીએ બંધાયેલું છે અને તે અગસ્ત્યમુનિના પરિશ્રમનું ફળ છે, એમ કહેવાનું રહેતું નથી. જે રાજવંશને તેઓ જન્મ આપનાર હતા, તે રાજવંશ એ શિવાલયને મોટી મોટી દેણગીઓ દઈ નિભાવતો હતો.

કેમ્બોડિયામાંજ નહિ, પરંતુ શ્યામદેશ-સિયામમાં પણ દખ્ખણુના જેવી પંચધાતુની પ્રતિમાઓ તામિલ ભાષાના લેખોસાથે મળી આવે છે. તામિલ સ્થપિત-સલાટોની કારીગરી સિયામ, ચંપા, કંબુ અને સુંદર્વીપોમાં ગયેલી જણાય છે. શિવારાધના અને બ્રાહ્મણી આચારવિચાર વગેરેનો એ દેશો સાથેનો દખ્ખણુનો સંવ્યવહાર ઘણા લાંબા કાળનો હોવાનું જણાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિને પૂર્વ તરફ ખરેખરી ખીલવનાર અગસ્ત્ય મુનિ હતા, કે જેમણે મેકોંગ નદીના કિનારા ઉપર જઈ આર્ય-આશ્રમ-થાણું નાખી આર્ય રાજવંશ સ્થાપ્યો હતો. સ્કંદ પુરાણમાં સોન પહાડ ઉપરના મંદિરને ખુંદનાર પેલો આર્યદ્વિષી રાજા ‘કામ્બુજ હય’ ઉપર સવાર થયેલો હતો એમ જણાવેલું છે. આ રાજાને શૈવ બનાવી કામ્બુજને શિવધર્મની દીક્ષા આપવાનું મહાન કાર્ય અગસ્ત્યમુનિએ બજાવ્યું હતું. એકલો ધર્મજ તેમણે પ્રસાર્યો નથી, પણ લોકોને લગભગ આર્ય-

† સમુદ્ર માર્ગ નહિ આપવાથી તેમણે કોયે ભરાઈ તેનું પાન કર્યું, એ વાર્તા ઉપરાંત બીજી વાર્તા એવી છે કે, કાલેય નામના રાક્ષસો સમુદ્રમાં સંતાઈ રહેતા અને વખત આવ્યે બહાર નીકળી ત્રણે જગતને સંતાપતા હતા. ઇંદ્રે આ રાક્ષસો સામે લગઈ ઉભી કરી, ત્યારે તેને સહાય કરવા કાલેયોને સંતાઈ રહેવાના સ્થાન-રૂપ સમુદ્રને મુનિ પી ગયા; અને પછી સંતાવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ઈંદ્રાણ પડેલા રાક્ષસોને ઇંદ્રે હરાવ્યા. આથી તેઓ પીતાબિન્ધ અને સમુદ્રચુક વગેરે નામોથી પુરાણોમાં વર્ણવાયા છે.

સમાન બનાવી બધી રીતભાતે આર્ય જેવાજ બનાવી દીધા હતા. હાલના યુરોપીયનો અને અન્ય મુસાફરો મુક્તકંઠે પોકારીને કહે છે કે, ત્યાંના લોકનાં બોળિયાં હાલ મુસલમાન બની જવા છતાં તેમનાં ઘર (સમાજ) અને હૃદય તો બ્રાહ્મણ જેવાં રહેલાં છે.

આ મુનિ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મના ઉપદેશમાટે ક્યાં ક્યાં ફર્યા હતા, તે વાયુ પુરાણમાં જણાવેલું છે. બર્હિનદ્વીપ-બોર્નિયો, કુશદ્વીપ, વરાહ ને સૌખ્યદ્વીપ-આ દ્વીપો સુંદરદ્વીપ-સમૂહમાંનાજ છે. બીજા દેશો અને બેટામાં તેઓ ફર્યા હતા. તે મહામલયપર્વત ઉપર રહેતા હતા. સુમાત્રામાં આ નામનો એક પર્વત છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે, ઔદ્યોતો જતા પહેલાં સૈકાઓ પૂર્વે બ્રાહ્મણ (મિશનરીઓ) ઉપદેશકો ચીન અને પૂર્વ તરફના દ્વીપસમૂહો ઉપર ફરી વળ્યા હતા.

ઇ.સ. ૭૩૨ નો એક સંસ્કૃત લેખ દક્ષિણ કોડોઇમાંથી મળી આવ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે મધ્ય જાવામાં સંજય નામે એક રાજા હતો. સંસ્કૃત લેખ આ પ્રમાણે છે:-“ જાવા નામે એક ઉત્તમ દ્વીપ છે, ચોખ્ખા અને બીજાં અનાજોના અખૂટ ભંડારરૂપ અને સોનાની ખાણોવાળા તે દ્વીપમાં એક સુંદર અને ચમત્કારી શિવનું ધામ છે, જેનો હેતુ આ જગતમાં પરમ સુખ મેળવવાનો છે. એ ધામ કુંજર-કુંજદેશમાં રહેતી એક જાતિનાં મંદિરોની પ્રતિકૃતિરૂપે બંધાયેલું છે. ” આ લેખ ઉપરથી એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે કે, દખ્ખણમાં કુંજર-કુંજ નામે એક પવિત્ર ધામ હતું. તેરમી શતાબ્દના વિજયનગરના લેખો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, તુંગભદ્રાના કિનારા સામે હાલના હેમ્પીની ઉત્તરે ‘ કુંજરકોણ ’ નામે એક ધામ હતું. આ રમણીય પહાડ ઉપર કોણુ રહેતું હશે ? આનો ઉત્તર આપણને હરિવંશમાંથી એવો મળે છે કે, કુંજર પહાડ ઉપર અગસ્ત્ય મુનિનો પવિત્ર આશ્રમ હતો. ઉપલા લેખો અને આ એતદેશીય પૂરાવાઓ ઉપરથી એમ પૂરવાર થાય છે કે, કુંજરકોણુ દેશના લોક જાવા ગયા હશે અને ત્યાં તેમણે પોતાના દેશમાં તુંગભદ્રાના તીર ઉપર જેવાં શિવાલય હતાં તેવાં શિવાલયો જાવામાં બાંધ્યાં હશે, કે જેનો ઉપલા લેખોમાં ઇસારો છે. બીજો શિલાલેખ આનાથી આગળ વધી એમ બતાવે છે કે, અગસ્ત્યે પોતે જાવા જઈ શિવાલય બંધાવ્યું હતું. કળશજે (અગસ્ત્યે) પોતે શિવાલય બાંધી તેને ‘ ભદ્રાલોક ’ નામ આપ્યું હતું. તેમના બધા વંશજો ત્યાં તમામ સુખો અને શાંતિ મેળવો ! અગસ્ત્ય ગોત્રના શૈવ બ્રાહ્મણોએ જાવા જઈને એક સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રપરથી જણાય છે કે, વૈદિકકાળે મૈત્રાવરુણીએ પોતાનું ગોત્ર પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું. જાવામાં પોતાનાં ગોત્ર ઉભાં કરનાર અને શિવાલયો બંધાવનારતરીકે અગસ્ત્ય જાણીતા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ દખ્ખણની માફક તે મૂર્તિને રૂપે આલયોમાં સ્થપાઈ લોકોથી પૂજા પાળુ હતા. શરૂઆતમાં સુખડના લોકોની તેમની પ્રતિમા બનાવવામાં આવતી, પરંતુ તે પછી સુંદર પથ્થરની બનાવવા માંડી. સન ૭૬૦ ના એક શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, જાવાના એક રાજાએ જોયું કે, તેના બાપદાદાઓએ બનાવેલી અગસ્ત્યની સુખડની મૂર્તિ જમીન ઉપર પડી જઈ થઈ ગઈ છે, ત્યારે તેણે સલાટને ચમત્કારી કાળા પથ્થરમાંથી અગસ્ત્યમુનિની એક પ્રતિમા બનાવવાનું ફરમાવ્યું. જાવા અને બાલીદ્વીપમાં અઘાપિ પણ ધર્મના સોગનનામાં અગસ્ત્યનું નામ લેવરાવાય છે. “ જ્યાંસુધી ચાંદો સૂરજ તપે છે અને જ્યાંલગી પવન વાય છે, ત્યાંસુધી તેમના નામની મહત્તા-આમન્યા ચાલે છે. ” આ ઉપરથી એમ કહેવું બોદું નથી કે, ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકા પહેલાં અગસ્ત્યની પૂજા જાવામાં ચાલુ થયેલી હતી. તે દખ્ખણમાંથી ત્યાં ગયેલી હતી. એમના જેવી પ્રતિમા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી આવે છે, તેવી ને તેવીજ ક્વચિત્ સહેજસાજ ફેરફારવાળી તેમની પ્રતિમાઓ સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા, એનામ-અંપા, બોર્નિયો, જાવા અને બાલી વગેરે દેશો અને દ્વીપો કે જ્યાં તે મહાત્મા ધર્મોપદેશ કરતા અને આર્યસંસ્કૃતિનો વાવટો ફરકાવતા ફરેલા, તે તે સ્થાનોમાંથી મળી આવવા માંડી છે. જાવામાં તેમની મૂર્તિ લોકમાં ચાલતા શિવગુરુ અથવા ભદ્રારક ગુરુને નામે ઓળખાય છે. જાવાની પ્રેગો નદી આગળથી લગવાન અગસ્ત્યની એવી સુંદર કારીગરીવાળી એક મૂર્તિ મળી આવી છે, કે જેની બરોબરીમાં બીજી કોઈ પણ મૂર્તિ મૂકાય નહિ. સમુદ્રપાર આવેલા દૂરના જાવા જેવા બે-ટ્રાંચી મળી આવેલી આ પ્રતિમા જાવા અને હિંદના તે વખતના સંમેલને તેમજ હિંદના શિક્ષક

શાસ્ત્રને જેવો આપે એવી રીતે બરોબર બ્રાહ્મણધર્મના યોગીના સ્વરૂપની આબાદ છાપ પાડે એવી રીતે બનાવેલી છે. બુદ્ધદેવની એ તરફ મળી આવતી પ્રતિમાઓ કરતાં આની કારીગ અત્યુત્તમ હોઈ બૌદ્ધકાળની શિલ્પવિદ્યાની અસરનો સાવ અભાવ દર્શાવી આપે છે.

મહાન શિવભક્ત મુનિ અગસ્ત્યનું ચરિત્ર તેમના શિષ્યો અને સહાયકોના નામનિર્દેશવગર અપૂર્ણ કહેવાય, માટે હવે તેમના શિષ્યો અને સહાયક ઉપદેશકોસંબંધી એ અક્ષર લખીશું. તેમને સહાય કરનાર અથવા તેમના જેટલોજ ખંતથી પરદેશમાં ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મ ફેલાવનાર તૃણબિંદુ નામે એક ઋષિ હતા. તૃણબિંદુ અગસ્ત્યના જેવાજ નિષ્ણાત અને પ્રચાર-કાર્યમાં તેમની સ્પર્ધામાં ઉભા રહે એવા ખંતી હતા; જે કે પ્રથમ તે અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા અને અગસ્ત્યેજ તેમને ધર્મપ્રચારમાં પ્રેર્યા હતા. ઉત્તરાપથમાંથી તેઓ બન્ને ગુરુશિષ્ય સાથેજ દક્ષિણ-પથની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. દખ્ખણમાં તે તૃણધૂમાગ્નિ નામે ઓળખાતા અને તામિલભાષાનું વ્યાકરણ રચવામાં અગસ્ત્યને તેમણે સહાય આપી હતી. આ સહાયક શિષ્ય અને તેમના સંબંધને લગતી એક રમુશ અને રસપ્રદ વાર્તા આ પ્રમાણે છે:—

એકવાર અગસ્ત્યમુનિએ પોતાના શિષ્ય તૃણબિંદુને પોતાનાં પત્ની લોપામુદ્રાને તેડવા ઉત્તરાપથ મોકલ્યા ને એવી આજ્ઞા કરી કે, તેણે (તૃણબિંદુએ) લોપામુદ્રાથી લમેશ એક વાંસજ દૂર રહ્યા કરવું, તેને અડકવું નહિ. ઋષિપત્નીને લઈ દખ્ખણમાં જતાં રસ્તામાં વગાધ નદી ઉતરતાં લોપામુદ્રા માથેડું ઉપરાંત પાણીમાં સપડાઈ ગયાં. તૃણબિંદુએ તરત બુદ્ધ વાપરી બાહોશીભેર તેમને પકડી લીધાં ન હોત તો તે નદીના ઊંડાણમાં ડૂબીને તણુઈ જત. આશ્રમે પહોંચ્યા પછી મુનિને આ અકસ્માતની વાત જણાવવામાં આવી, એટલે તે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થવાથી પોતાના શિષ્ય તૃણબિંદુ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેને શાપદીધો કે, સ્વર્ગનાં દ્વાર તારેમાટે બંધ થજો—અર્થાત્ તને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તૃણબિંદુએ કહ્યું કે, આ શાપ અન્યાયી છે તેથી હું પણ તમને એવોજ સામે શાપ દઉં છું કે, તમને પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ. આ ઝઘડામાંથી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અંટસ અને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થયાં. આ વાર્તા ખરી હોય તો આપણને એમ માનવુંજ પડે કે, તૃણબિંદુએ પણ અગસ્ત્ય સામે સ્પર્ધા કરવામાં જવા જઈ તેમના જેવાં કાર્ય આરંભેલાં. જવામાંથી આના પૂરાવા પણ મળી આવ્યા છે. એક ભૂતિ ઉપર દેવનાગરી લિપિએ એવો લેખ લખેલો છે કે:—લગવાન તૃણબિંદુ મહર્ષિ. બીજી એક પ્રતિમા ઉપર મરીચિ ઋષિનું નામ છે, એટલે આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે, સુંદરીપોમાં આર્યસંસ્કૃતિ ફેલાવવા અને આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાં અગસ્ત્ય સાથે બીજા ઋષિઓ, તેમના શિષ્ય અને સહાયકતરીકે ગણેલા હતા.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણઋષિઓ હાલના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની માફક પ્રાણ સટો-સટનાં જોખમ વહેરી લઈ પરદેશ જતા. ત્યાંના જંગલી લોકોને કેળવતા અને ઉપદેશથી સુધારી ધર્મબોધ કરતા તથા તેમનાથી અલગ નહિ રહેતાં તેમની સાથે લોહીનો સંબંધ બાંધી રાજ્યસ્થાનો પણ ઉભાં કરતા; એ વાત લગવાન અગસ્ત્ય મહર્ષિ અને તેમના શિષ્યો તથા સહાયકો, મુનિ તૃણબિંદુ સરખા સાહસિક અને નિડર પ્રજાઉદ્ધારકોના ચરિત્રપરથી સિદ્ધ થાય છે. હાથપગ બેઠીને બેસી રહેવામાં, લંબાણ ક્રિયાઓની અનુચોગતામાં, સ્વાર્થમાં, મમતામાં, પોતાનીજ મોટાઈમાં અને ખોટા મિથ્યાભિમાનમાં માણસથી કંઈજ બનતું નથી. પાછલા વખતમાં હિંદુસ્તાન આવી હાલતમાં જેમનું તેમ અમુક સરહદમાં બંધાઈ રહેવાથી દુનિયાની સર્વે પ્રજાને દયા આણવા જેવી સ્થિતિએ આવી ગયું. વર્તમાન સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર, તેનાજ પૂર્વજોનાં આવાં સાહસ અને પરાક્રમેનાં વૃત્તાંતમાંથી થશે, માટે આવાં વૃત્તાંતો લોકની જાણમાટે જેમ બને તેમ વધારે બહાર લાવવાં જોઈએ. અલબત્ત, આમાં એટલું યાદ રાખવાનું કે, આગળ જેમ ટોણાબાજી-ગપેગપ ચલાવવામાં આવતી, તેમ થવું જોઈએ નહિ. એકટંગિયા લોક જેઈ આવનાર ભોળા ને વહેમી યાત્રીઓના ગપાટાથી પ્રવાસવાર્તાઓ ચિતરાવી જોઈએ નહિ. એમાં ચોકસાઈથી ખરી હકીકતો તેના મૂલાધારો સાથે પ્રજા આગળ રજુ કરવી જોઈએ. જે આવાં ચરિત્રો લોકોના વાંચવામાં આવે તો ‘અટકે અટકી પડ્યા’ જેવું થાય નહિ. કેળવણી, માણસાઈ, ધર્મ અને સ્વાર્થ સૌ આમાં સમાઈ જાય છે. હિંદના મહા કવીશ્વર ટાગોરના પૂર્વ તરફના પ્રવાસ પછી, પૂર્વતરફ એટલે જાપાન, ચીન અને મસાહાના દ્રાપ્તઓમાં આર્યોની સંસ્કૃતિ નષ્ટપ્રાય થતાં થતાં પણ કેવી પ્રજા છાપ ત્યાંના લોકપર પાડી રહેલી

છે, તેના હેવાલો 'ત્રિમાસિક વિશ્વભારતી' અને તેનાં 'બુલેટીન'માં ઘણા આવ્યા છે. ગયા એપ્રિલના ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકમાં પણ બરમા, સિયામ, કેમ્બોડિયા, એનામ, સુમાત્રા, જાવા, બોર્નિયો અને બાલી વગેરે માટે કંઈક જાણવા જેવા હેવાલો આવ્યા હતા અને આવે છે. એ બધા ભાગો, દ્વીપો વગેરે હાલ બેલ્ગિયમ, હોલાંડ, ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વગેરેને તાબે વહેંચાઈ ગયેલા હોવાને લીધે, તેમજ તેમની રાજભાષા-દેશભાષામાં ત્યાંના હેવાલો લખાયા છે તથા પરદેશી મુસાફરોએ પોતપોતાના દેશની ભાષામાં પોતાના પ્રવાસો લખ્યા છે, એટલે આપણે એ જૂદી જૂદી ભાષાઓ જાણતા નથી તેથી તે જાણવા પામ્યા નથી; પરંતુ વિશ્વકોશ અને બીજાં સાધનો ખુદ હિંદીઓના ચાલુ થયેલા પ્રવાસોમાંથી હાલ આપણે આપણી સંસ્કૃતિ, બહારના દેશોમાં આગળ કેવા માનભર્યા આતિથ્યે પૂજતી હતી તે જાણવા માંડ્યું છે. બહુ સારી ખાત્રીભરેલી રીતે કહેવાય છે કે, જાવાની પૂર્વે આવેલો એક નાનો બેટ જે 'બાલી' ને નામે ઓળખાય છે, ત્યાં અદ્યપિ બ્રાહ્મણો વસે છે અને શિવધર્મ પાળે છે. તેઓ મનુસ્મૃતિના આચારવિચારે અને રીત-રિવાજો ચાલે છે; જો કે તેમનો ઉપલો જખ્ખો તો મુસલમાની કાપે વેનરાઈ ગયો છેજ. બાલિયન બ્રાહ્મણો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવને માને છે અને બ્રહ્મને લગતી તાત્ત્વિક ભાવના રાખે છે. આ બાલોનાં બ્રાહ્મણો જાવાથી ત્યાં ગયેલા છે. આખા સુંદરીપ જૂથમાં બ્રાહ્મણધર્મની ત્રિમૂર્તિનું પૂજન-અર્ચન ચાલે છે. જાવામાં દખ્ખણના બ્રાહ્મણો અને લોકોજ જમ વસેલા ન હતા, પણ દખ્ખણના રાજાઓએ ત્યાં જઈ રાજ્યાધિકાર ભોગવી આજ લગી-૧૪ મા સૈકા લગી હિંદુત્વને જાળવી રાખ્યું હતું. ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં જાવા અને મસાલાના બેટો તરફની સફરોના ઠેકઠેકાણે ઇસારા છે. ગુજરાતમાં તો જાવા સમૃદ્ધિનું ધામ ગણાઈ જાવે જઈ આવનાર બેટો ધનાઢ્ય થઈ જતો એવી કહેતી પણ ચાલેલી છે.

આ હકીકત રૂપમાં નિબંધરૂપે અને વિશ્વભારતીમાં તે ઉપરથી એક ટુંકા પણ ચાતકદાર લેખતરીકે આવેલી તેનો આ સારમાત્ર, ગુજરાતીઓ કે જેઓ અગાઉ એ તરફ જવા આવવાને માટે જાણીતા છે, તેમને પ્રોત્સાહન મળે અને કોઈ વીર વિદ્વાન, કોઈ ધાર્મિક ઉપદેશક કે કોઈ વીર વેપારી સુંદ ટાપુઓ તરફ જવા તત્પર થાય અને હોલવાઈ જતી આર્યસંસ્કૃતિને પુનરપિ પ્રજ્વલિત-કરે, એવા શુભાશયે લખાયો છે.+

મણિલાલ છબ્યારામ ભટ્ટ



મહાત્મા જાનકીવર શરણજી *

ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે અને એજ કારણે ભારતવાસીઓ સેંકડો આધાતો સહન કરવા છતાંય પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શક્યા છે. રામ, કાર્થેજ, યૂનાન, બેબિલોન વગેરેનાં તો નામજ રહ્યાં છે. તેમની પુરાતન ભૂમિ ઉપર આજે જે લોકો વસે છે તેમને અને મૂળનિવાસીઓને કંઈજ સંબંધ નથી. તેમનો તે ધર્મ પણ નથી અને તે ગૌરવ પણ નથી. ધર્મ અને જાતીયતા બન્ને પદ્ધતિ થઈને ધૂળમાં રાગાર્ધ ગયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષના ધર્મનો પ્રભાવ તો તેને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખનારાઓ ઉપર પણ પડ્યો છે; તેનું એક દષ્ટાંત જોઈએ. આપણા લોકોમાં તુલાદાનનું માહાત્મ્ય બહુ ભારે ગણાય છે. ઓડિશાના પ્રસિદ્ધ મહારાજ વીર-સિંહદેવે મથુરામાં ‘વિશ્રાંત’ ઉપર સોનું, ચાંદી, અન્ન, ઘી, તેલ વગેરે મળીને ૮૧ મથુનું તુલા-દાન કર્યું હતું; અને જે ત્રાજવાંએ તેઓ તોળાયા હતા તે હજુસુધી ત્યાં પડ્યાના ધરમાં રાખી મૂકવામાં આવ્યાં છે. ઔરંગઝેબે આપણા ધર્મને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાટે જે જે કર્યું છે, તે તેના સમકાલીન બે હિંદુકવિઓની નીચેની ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:-

દેવલ ગિરાવતે ફિરાવતે નિસાનઅલી, ઐસે દૂબે રાવ-રાને સખી ગયે લખકી;
ગારા ગનપતિ આપ ઔરન કો દેત તાપ, આપકે મકાન સખ મારિ ગયે દખકી;
પીરા પૈગંબરા દિગંબરા દિખાઈ દેત, સિદ્ધકી સિધાઈ ગઘ રહી ખાત રખકી;
કાસિહુકી કલા જાતી મથુરા મસીદ હોતી, સિવાજી ન હોતો તો સુનત હોત સખકી.
(ભૂપણ)

જખતે સાહ તખત પર બૈકે, તખ તૈ હિંદુ ન સૌં ઉર અંકે;
મહુંગે કર તીરથન લગાયે, બેદ દિવાલે નિદર ઢહાયે;
ધર ધર બાંધિ જેજિયા લીન્હે, અપને મન ભાયે સખ કીન્હે.

(લાલ કવિકૃત છત્રપ્રકાશ)

હવે જુઓ કે એજ ઔરંગઝેબ આ તુલાદાનવિષે શું કહે છે. તે પોતાના પૌત્રને એક પત્રમાં લખે છે કે:-

“જો કે સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ, અનાજ, તેલ વગેરેથી આપણે તોળાવું એ આપણા દેશની પરિપાટી નથી, તેમજ ઇસ્લામની પણ એ રીતિ નથી; પરંતુ આ કાર્યનું પ્રસાદદાન અનેક દીન દુઃખીઓને મળે છે, તેથી હું પોતે પણ વર્ષમાં એવાર મારા પવિત્ર શરીરને તોળાવીને તેના ભારે ભાર સામગ્રી યોગ્ય લોકોને દાન કરું છું. તું પણ વર્ષમાં બે વાર અને દરેક તુલામાં સાત વાર જૂદી જૂદી ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી તોળાઈને વહેંચી દીધા કરજે. આ કાર્ય શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારની આપત્તિઓનું દમન કરવામાટે અત્યંત જરૂરનું છે.”

આ તો ધર્મની વાત થઈ. એ સિવાય ચિત્તની શાંતિ પણ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બાબતો શીખવનાર કોણ હશે? સાધારણ બ્રાહ્મણ પંડિત ઉપદેશ કરે તો ધણાખરા લોકો કહેશે કે, એ તો પોતાના સ્વાર્થને સારું કહે છે. આથી આપણા દેશમાં આપણને ઉપદેશ આપનાર કેટલાક એવા મહાત્માઓ હોય છે કે, જેઓએ સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી હોય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, શાંતિના ઉપાય બતાવવા અને તે ઉપરાંત ભગવદ્ભક્તિના અધિકારીઓને તેમનો માર્ગ બતાવવો એ મહાત્માઓનું કાર્ય હોય છે. તેઓમાં કેટલાક એવાયે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, કે જેમણે લાખો માણસોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને જેમના અમૃત-મય ઉપદેશ હજુસુધી લોકોને આ સંસારયાત્રામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. એવા એક મહાત્માનું ચરિત્ર અમે વિવિધ ગ્રંથમાળાના વાચકવર્ગને ભેટ કરીએ છીએ. તેમનું નામ મહાત્મા જાનકીવર શરણ અને તેઓ શ્રી અયોધ્યામાં કિલ્લાપર રહેતા હતા. તેમના શિષ્યવર મહાત્મા રામ વલ્લભ શરણજી તેની નીચે ‘સદ્ગુરુ સદન’ માં નિવાસ કરે છે. ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં શ્રી અયો-

* શ્રીમાન બાબુ પ્રભુદયાલ શરણજીના ‘શ્રી સદ્ગુરુ ચરિત’ નામના પુસ્તકને આધારે લખાયેલા શ્રી અબધવાસી સીતારામજીના ‘સરસ્વતા’ માંના એક લેખ ઉપરથી અનુવાદિત

ધ્યાથી સાત કાશ પશ્ચિમે મુખારકગંજની સાથેજ કલાકરપુર નામે એક ગામ છે. તેના એક ભાગને 'મહેરખાન મિશ્રનું' પડે' કહે છે. ત્યાં મહેરખાન મિશ્ર નામના એક સરવાર-દેશી બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમનાજ નામથી તે પડે વસ્યું હતું. મિશ્રજી એક ધનવાન ગૃહસ્થ હતા. તેમના ચાર પુત્રો બન્ને ત્રણ ત્રણ વર્ષના થઇને મૃત્યુ પામ્યા હતા. પુત્રશોક બહુ ભારે હોય છે. આથી મિશ્રજી બહુ દુઃખી રહેતા હતા. ઘણા દિવસ પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે મિશ્રજીને કંઈ પણ આશા નહોતી, તેવામાં અનાયાસે ભગવદ્દર્શનને ઉપર્યુક્ત મહાત્માજીએ મિશ્રજીને ત્યાં સંવત ૧૮૭૯ માં જન્મ લીધો. તે વર્ષે મિશ્રજીની ખેતીમાં વીધે બમણું ચારઘણું અન્ન પાક્યું. મિશ્રજીએ ભારે ઉત્સવ કર્યો. તેમણે શોકવ્યવહારને અનુસરીને માનતા માની હતી તેથી તેમની વર્ષગાંઠને દિવસે તેમને ટોપલામાં બેસાડી ધસડ્યા હતા અને ઉત્સવ કર્યો હતો. તેમની માતા તેમનું બહુ પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કરતાં.

ત્રીજે વર્ષે બાધા ઉતરાવી માથાના વાળ લેવાડાવ્યા અને પાંચમે વર્ષે કાન વિંધાવીને તેમની મેંડ વધારવામાં આવી અને તેમનું નામ રમેશ પાડવામાં આવ્યું. છઠ્ઠે વર્ષે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેઓએ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીપાસે સંસ્કૃત અને એક મોલવી સાહેબ પાસે ફારસી ભણવાનું શરૂ કર્યું. તેઓની બુદ્ધિ એટલી પ્રબળ હતી કે થોડાજ દિવસોમાં તેઓ તેમની પહેલાંના ભણુનારાઓ કરતાં આગળ વધી ગયા. મોલવી સાહેબ અને તેમનાં કુટુંબીઓ તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં. જે દિવસે તેઓ મુખારકગંજમાં મોલવી સાહેબને ત્યાં ભણવા નહોતા જતા, તે દિવસે તેઓ પોતે અથવા તેમનો પુત્ર કારણ પૂછવા આવતા. પછી નવમે વર્ષે તેમને યજ્ઞોપવીત દીધું. અગીઆરમે વર્ષે રમવાફૂલવામાં ભારે ધામધૂમપૂર્વક તેમનું લગ્ન થયું. તેમને રુચિ નહોતી; પરંતુ હથિયારો અને ધોડે-સ્વારીનો ભારે શોખ હતો, તેથી પિતાજીએ તેમને એક ધોડો લાવી આપ્યો હતો અને નાનાં નાનાં હથિયાર પણ કરાવી આપ્યાં હતાં. તેઓ તમચો રાખતા અને નિશાન ખેલતા હતા. એક દિવસ એક પક્ષી તેમના નિશાનથી ધાયલ થયું, તેજ દિવસથી નિશાન તાકવું તેમણે છોડી દીધું.

એજ ગામમાં એક ગણેશી બાબા નામના ગોસાંઘ રહેતા હતા. તેમના સંસર્ગથી તેઓ શિવ-પૂજન કરવા લાગ્યા.

મુખારકગંજમાં શ્રી સરયુજીની પાસે ઘૃતાચીકુંડ છે. સ્વામીશ્રી યુગલાનન્ય શરણુજી શ્રી અવધથી આવ્યા, ત્યારે તેઓ કેટલોક સમય ત્યાં રહ્યા હતા. તે દિવસોમાં સ્વામીજીએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. સીતારામસિવાય પાંચમે અક્ષર તેઓ મુખથી કહી શકતા નહિ. માત્ર સંકેતથી અથવા જમીન ઉપર લખીને આવશ્યક વાતચીત કરતા હતા; અને પાંચ સાત ઘેરથી બિંક્ષા માગી લાવીને ભોજન કરતા હતા. મહારાજજી પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. પૂર્વસંસ્કારે કરીને સ્વામીજી મહારાજજીને બહુ ચાહવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ પોતે મોહિત થઈ જઈને અને આગ્રહ કરીને તેમને યુગલ મંત્ર આપ્યો અને ચૌદ મહિના ત્યાં રહીને તેઓ અવધ પાછા ફર્યા.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ બાદ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીનો મહારાજજીની સમાન ઉંમરનો એકનો એક પુત્ર મરી ગયો. પંડિતજીને ભારે શોક થયો. તેમણે મહારાજજીના પિતાને કહ્યું કે, મારો વિચાર કેટલાક દિવસમાટે બહારગામ જવાનો છે, જે આપ રમેશદત્તને મારી સાથે મોકલો, તો તેનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહેશે અને મારાથી પુત્રશોક પણ ભૂલી જવાશે. મહારાજજીના પિતાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને પંદર વર્ષની ઉંમરે તેઓ પંડિતજીની સાથે કાયલ ગયા.

કાયલમાં એક સુબેદાર પંડિતજીના રનેહી હતા. તેમની પ્રેરણાથી પંડિતજીની કથા પલટનમાં થવા લાગી. એ સિવાય અહીં પંડિતજી પલટનના કેટલાક અંગ્રેજોને નાગરી શીખવવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પછી પંડિતજી અને સુબેદાર વચ્ચે મેળ ધરી ગયો. સંયોગવશાત્ સુબેદારને તાવ આવવા લાગ્યો. લોકોએ સુબેદારને કહ્યું કે, આપને પંડિતજી સાથે વિરોધ થયો ત્યારથી આપ માંદા પડ્યા છો. સુબેદાર પંડિતજીને નિવાસસ્થાને ગયા. તે વખતે પંડિતજી ત્યાં નહોતા. ફક્ત મહારાજજી આસન ઉપર બેઠા હતા. સુબેદારની માંદગીની હકીકત સાંભળીને એક કાગળ ઉપર 'શ્રી સીતારામ' લખી તે કાગળ તેમને આપ્યો અને કહ્યું કે, આને માંદગીઆમાં ધાલીને ગળે

બાંધજો, તાવ નહિ આવે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે; એટલે તો સુમેદાર પંડિતજી ઉપર અધિક સ્નેહ રાખવા લાગ્યા. હવે એ વાત આખી પલટન અને શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ કે પંડિતજીના એક વિદ્યાર્થીએ સુમેદારને સાળા કરી દીધા.

આ વાત પલટનના અંગ્રેજ અમલદારના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેણે મહારાજજીને બોલાવીને દર્શન કર્યાં અને તેઓ સાથે વાતચીત કરીને તે બહુ પ્રસન્ન થયો. તેણે પંડિતજીને કહ્યું કે, આજથી અમે તેમની પાસેથી ભણીશું. તે દિવસથી તેઓ સાહેબને ભણાવવા લાગ્યા.

કેટલાક દિવસ પછી પલટન કોયલથી અચાનક બદલવામાં આવી. અચાનક કલકત્તાથી ૭ ફોશ છે. મહારાજજી રામલીલા જોવામાટે કલકત્તા ગયા. બીજે વર્ષે સાહેબે મહારાજજીને કહ્યું કે, અહીં પલટનમાં રામલીલા કરાવો. મહારાજજીએ ત્યાંજ રામલીલા કરાવી. પલટનના સિપાઈ લાલ અને કાળા પોષાક પહેરીને વાનર અને રાક્ષસો થયા, વાજાંત્ર-હથિયાર વગેરે સાથેની બનાવટી લડાઈ બતાવી અને ભારે આનંદ થયો.

તેજ સમયમાં મહારાજજીના પિતાનો દેહાંત થયો. પંડિતજી ઈશ્વરદત્તજી પોતાને ઘેર ગયા અને મહારાજજી ત્યાંથીજ કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

કાશીમાં તેઓ વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેજ સમયનો તેમના હસ્તાક્ષરનો લખેલો એક પત્ર મળી આવ્યો છે, તેમાં તેઓ પંડિત ઈશ્વરદત્તજીને લખે છે કે:—‘આપની કૃપાથી એક નાનકડો ગ્રંથ પૂર્વમીમાંસાનો, એક સાંખ્યનો, એક પતંજલિનો અને એક ન્યાયનો થઈ ગયો છે; અને થોડુંક શ્રીરામાનંદજી લાખ્ય પણ જોયું છે.’

૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરીને ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તેજ અરસામાં તેમની પત્નીનો દેહાંત થઈ ગયો. તેઓને ફરીથી લગ્ન કરવામાટે ખૂબ કહેવામાં આવ્યું; પરંતુ તેઓએ કાંઈનું ગણકાયું નહિ. તેઓનું મન પહેલેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચોંટતું ન હતું, કેમકે સ્વામી શ્રીયુગલાનંદશરણુજીએ તેમને મંત્રજ નહોતો આપ્યો પણ તેમના હૃદયમાં વૈરાગ્યનું બીજ પણ વાવી દીધું હતું, તેથી પત્નીના દેહાવસાનથી તેઓનું મન ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પૂર્ણરૂપે ઉડી ગયું.

ચારબાદ તેઓ વારંવાર શ્રી અવધની વિહાર-ભૂમિ જોવા અને ગુરુદર્શન કરવા ચાલ્યા જતા અને તેમના ભાઈ તેમને પાછા વાળી લાવતા.

તેજ અરસામાં સ્વામી શ્રી યુગલાનંદશરણુજી અવધથી ચિત્રકૂટ ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી તેમણે મહારાજજીને એક પત્ર લખ્યો કે:—‘એક સપ્તાહમાં આવો તો ઉત્તમ, પંદર દિવસમાં આવો તો મધ્યમ અને મહિના પછી આવશો તો નિષ્કૃષ્ટ.’ તેઓ આ પત્ર મળતાંજ સંસારને સંભામ કરી, સમસ્ત બંધન તોડી નાખી, ઘરનો ત્યાગ કરી ચિત્રકૂટ તરફ પધાર્યા અને એક અઠવાડિયાની અંદરજ સ્વામીશ્રીની સેવામાં હાજર થયા.

ત્યાં કામાદ્રિની પરિક્ષા (પરક્રમ) નાં સ્થાનોનાં દર્શન અને સંતોનાં સંભાષણથી તેમને ભારે આનંદ થયો. ત્યાંજ સ્વામીશ્રીએ તેમને કહ્યું કે ભિક્ષા લઈ આવો. તેઓએ કહ્યું કે, મેં તો કાંઈ દિવસ લીખ માગી નથી, હું કેવી રીતે લીખ માગું? સ્વામીજીએ કહ્યું કે, ‘તમારે માગવું નહિ પડે. તમે ભિક્ષામાટે જશો કે તરતજ લોકો જાતેજ આપી દેશે.’ બન્યું પણ એજ પ્રમાણે અને અનેક દિવસોસુધી ગુરુશિષ્ય બન્ને ખૂબ આનંદપૂર્વક મંદાકિનીને કિનારે રહ્યા.

ચિત્રકૂટથી તેઓ કલકત્તા ગયા. ત્યાંથી જગદીશપુરીની યાત્રા કરી. પુરીથી નીકળીને કામીન પહોંચ્યા. ત્યાંના લગવતીના મંદિરના પૂજારી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. તેણે વિવિધ પ્રકારે તેમની સેવા કરી. એક દિવસ તેઓને તે પોતાના પૂજસ્થાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હતાં; અને એક મનુષ્યના કાપેલા મસ્તકમાંથી લોહી નીતરતું જોવામાં આવ્યું, પણ તેમના ચિત્તમાં ગ્લાનિ થઈ અને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેણે તેમને રોક્યા અને પડદો પાડી દીધો. તે સંધ્યું સુગંધિત પુષ્પો અને માનભોગ વગેરેમાં ફેરવાઈ ગયું. તેણે તેમને બીજી અનેક ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ બતાવી અને કહ્યું કે, ‘શું કશું? તમે વૈષ્ણવ સાધુના ચેલા છો, નહિ તો હું તમને શક્ત બનાવત અને ખૂબ મજા કરાવત.’ મહારાજજી કહેતા હતા કે, ‘એ શક્ત સિદ્ધપુરુષ હોતો.’ ત્યાંથી તેઓ ચિત્રકૂટ આવ્યા; પરંતુ તેમના ગુરુજી અવધ ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તેમની પાસે આવીને નિર્મળીકુંડ ઉપર રહ્યા.

તેઓના આવ્યાના સમાચાર જાણીને તેમના ભાઈ આવ્યા અને તેમને ઘેર લઈ ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમનો જીવ ન ચોંટ્યો અને અયોધ્યા પાછા આવી સ્વામીજીને કહ્યું કે, “મારે ત્યાંથી દૂર થઈ જવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં રહેવાથી કુટુંબીઓ વારંવાર ડખલ કરશે.” એ પ્રમાણે કહીને, સ્વામીજીની આજ્ઞા લઈને ચાર વર્ષ કાશીજીમાં રહી વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેઓનું તેજ એટલું બધું હતું કે તેઓ જે વિદ્યાલયમાં જાય ત્યાં જતા હતા, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ વહેંચાતું તે વહેંચનાર તેમના તેજથી અંજાઈ જઈને તેમને કંઈ પણ આપી શકતો નહિ. કોઈ પૂછતું કે, તેમને કેમ ન આપ્યું? તો તે કહેતા કે, “ભાઈ! એ મહાપુરુષ આપણી વસ્તુ શામાટે લે?”

એકવાર શ્રીકાશીજીમાં રામાયણના ટીકાકાર બંદન પાઠક અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, ગોસ્વામીજીની વાણીના અર્થ જેટલા હું સમજ્યો છું, તેટલા કોઈ સમજ્યું નહિ હોય. આથી બાબા રઘુનાથદાસજીએ કહ્યું કે:—“લઈ રઘુપતિપદ પ્રીતિ પ્રતીતી, દારુણ અસંભાવના વાતી.” આ ચોપાઈમાં દારુણ અસંભાવનાનો શું અર્થ છે? પાઠકજી ચૂપ થઈ ગયા; એટલે બાબાજીએ ફરીથી કહ્યું:—“મેં તકંથી પ્રશ્ન નથી કર્યો,” પણ મને એ વાતની ખબર નથી. તે સભામાં શ્રીમહારાજજી પણ હતા. તેઓએ કહ્યું કે મારી સમજ આ પ્રમાણે છે:—

“ભગવાન ન હોવાની શંકા કે જે નાસ્તિકોને હોય છે, તેને અસંભાવના કહે છે. ભગવાનનાં અનેક ચતુર્ભુજ આદિ સ્વરૂપોમાંથી શ્રીરામચંદ્રના બે હાથવાળા સ્થામ સુંદર સ્વરૂપમ પરાતપર સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન થાય તે દારુણ અસંભાવના છે. તે શિવજીનાં વચનથી શ્રીસીતાજીની દારુણ અસંભાવના નાશ થઈને, શ્રીદશરથરાજકુમારમાં પરાતપર સ્વરૂપ નિશ્ચય થઈને પ્રીતિ પ્રતીતિ થઈ.”

આ ભાવ સાંભળીને બંદને મહાત્માઓએ શ્રીમહારાજજીની પ્રશંસા કરી.

મુસાફરીમાં તેઓ ગૃહસ્થાના મકાનમાં નહોતા ઉતરતા. દેવાલયમાં, તીર્થના કિનારે કે વસ્તી બહાર વાડી-બગીચામાં પોતાનો મુકામ જમાવતા હતા. લોકો ત્યાં પણ પહોંચી જતા અને તેમની સેવા કરતા. કોઈ નિર્ધન માણસ આગ્રહ કરે તો પોતે તેને ઘેર ચાલીને જતા; પણ ધનવાનોને ઘેર નહોતા જતા. તેઓ કહે છે કે:—

“હે સાધુ! વૈરાગ્ય એ શું છે? રાજ અને ધનવાન પાસે કંઈ પણ ન માગવું. રાજને ખારણે ન ચઢવું, તેવું મોં ન જોવું, કરોડોનો ખજાનો આપે તોપણ તે તરફ દૃષ્ટિપાત પણ ન કરવો.”

તેઓ મનુષ્યમાત્રને વહાલા લાગતા; મનુષ્યમાત્રને તો વહાલા લાગતા, પણ જંગલી જંતુઓ પણ તેમને પીડતાં નહિ. અનેક વર્ષોની મુસાફરીમાં તેમને દિવસોના દિવસસુધી જંગલમાં ચાત્રવું પડ્યું; પણ તેઓ સદા ક્ષેમકુશળજ રહ્યા. ઈંદ્રિયદમન તેમનામાં પૂર્ણપણે હતું. યુવાન, સુંદર અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ હજારો ધનભંડારો આગળ તેમની કોઈ પણ ઈંદ્રિય મનની આજ્ઞા બહાર નથી થઈ કે નથી મન ઈંદ્રિયોને વશ વર્ત્યું. કેટલીએ જગાએ સુંદર અને ધનવાન સ્ત્રીઓ તેઓઉપર મોહિત થઈ ગઈ હતી અને અનેક જીવપ્રપંચથી પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતી; પણ તેઓ તો જેમ શ્રીનારદજી ઇંદ્રપ્રેરિત કામદેવના કૌતુકથી બચ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે નિર્લેપ રહ્યા હતા.

ભાગ્યવશાત્ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માનવાનો અનુભવ પણ તેમને ખરાબર થયો હતો. એકવાર આખો દિવસ બૂખ્યા રહ્યા પછી કુરુક્ષેત્રમાં એક મોગલે તેઓને બે જમરૂખ આપ્યાં. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહેતા હતા કે, “કડકડતી બૂખમાં બે જમરૂખ મળ્યાં, તે પણ એવાં લાગ્યાં કે જાણે રાજ્ય મળી ગયું.” મુસાફરીમાં તેઓ ઘણેભાગે એકલાજ રહેતા અને પોતે ઉંચકી શકે તેટલોજ સામાન સાથે રાખતા. તેઓ કહ્યા કરતા કે:—

તલાશે ચાર મેં કયા હુંદિયે કિસીકા સાથ, હમારા સાયા હમેં નાગવાર રાહમેં હે.

બળવા પછી તેઓ કાશીથી કલકત્તા થઈને ગંગાસાગર પહોંચ્યા. શ્રીગંગાજીનાં દર્શનથી તેઓના મનમાં એવો ઉત્સાહ આવ્યો કે ગંગાજીને કિનારે કિનારે શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરતા કરતા અઘાયક વૃત્તિ સાચવી પગપાળાજ ગંગોત્રી જવું જોઈએ. તેઓ તરતજ ચાલી નીકળ્યા અને ‘સુંદર વન’ ની શોભા જોતા જોતા ત્રીજે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા; ત્યાંથી શ્રીરામપુર આવ્યા.

ત્યાં ગંગાકિનારે એક બંગાળીબાણુના બાગમાં તેઓ ઉતર્યા. તે બાણુ મહાસજ્જન હતા. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને એક વર્ષસુધી તેઓ પાસેથી કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. એક દિવસ ત્યાંથી તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા અને ચાર દિવસ ચંદ્રનગરમાં રહીને ચિંચુડા ગામમાં એક મંદિરમાં રહ્યા. ત્યાંના મહંતે તેમનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો. તેઓ કહેતા હતા કે, ચિંચુડાના મંદિરની શ્રીકિશોરીજીની કે શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિ જેવી મૂર્તિ સમસ્ત બંગાળમાં ક્યાંયે નથી. તેમાં એક ચિત્ર પંચવટીનું છે. એક કુટીમાં શ્રી યુગલ સરકાર (શ્રીરામચંદ્રજી) વિરાજ્યા છે. એક કુટીમાં સૌમ્યમૂર્તિ લક્ષ્મણજી ભોજન કરી રહ્યા છે અને દષ્ટિ સરકારનાં ચરણોમાં લાગેલી છે. એ ચિત્ર ખૂબ ચિત્તાકર્ષણ કરે એવું છે. કેટલાય હજાર રૂપિયાની આવકવાળી જગ્યા મંદિરના ખર્ચના નિભાવમાટે છે.

ત્યાંજ તેમણે રથયાત્રા કરી. લોકોએ તેમને ઉંચા સિંહાસન ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની સાથે-સાથ બેસાડ્યા અને સેંકડો બંગાળીઓ ઉઘાડે માથે અને ખુલ્લે પગે રથને ખેંચતા હતા. આ કૌતુક જોઈને તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ત્યાંના મહંત તેઓના ગુણ અને સ્વરૂપ ઉપર એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે, જો શ્રી મહારાજજી ત્યાંજ રહે તો મંદિર અને જગ્યા વગેરે તેમના નામ ઉપર ચઢાવી દેવા તેઓ તૈયાર હતા; પરંતુ શ્રી મહારાજજીએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને ત્યાંથી પણ તેઓ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

ચિંચુડાથી મુર્શિદાબાદ આવીને તેઓ મહંત ગોપાળદાસને ત્યાં ઉતર્યા. તેમની પણ ઈચ્છા હતી કે, તેઓ ત્યાં રહે અને મંદિરના મહંત થાય. તેઓ પ્રતિજ્ઞાની ખૂબ નિંદા કરતા અને કહેતા કે:-

અમિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર ગૌરવમ્ । પ્રતિષ્ઠા શૂકરી વિષ્ણુ ત્રિણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

એક દિવસ ત્યાંથી પણ તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા. મુર્શિદાબાદથી ચાલી નીકળીને ભાગલપુર, રાજમહલ, મુંગેર વગેરે સ્થાનોમાં નિવાસ કરતા કરતા તેઓ પટણા પહોંચ્યા અને ઉદારીઓની ‘સંગત’ (જમાત)માં ઉતર્યા. ત્યાં ઉદારીઓ અને ગ્રામવાસીઓએ તેઓની ખૂબ સેવા કરી. પછી તેઓ સુલતાનગંજ આવીને કેટલાક દવસ પહોંચી ગુફામાં રહ્યા.

સુલતાનગંજથી ઉપડ્યા તો ચૈદ કોશસુધી વસ્તી ન મળે. ત્યાંજ વનમાં તેઓ એક ઝાડની નીચે પડી રહ્યા. એટલામાં લગભગ ચૈદ-પંદર વર્ષની ઉંમરના બે બાળક-એક શ્યામ અને એક ગૌરવર્ણવાળા-દેખાયા. તેમણે તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ભૂખ્યા છો કે?” તેઓએ કહ્યું:-“હા.” થોડીવાર પછી એ બાળકોએ બે હાંફલી અને દાળ ચોખા લાવી, જંગલમાંથી લાકડાં વીણી લાવી દાળભાત બનાવી તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ઉઠો, પ્રસાદ તૈયાર છે.” તેઓ ઉઠ્યા, પ્રસાદ જમ્યા. તે બાળકોને કહ્યું:-‘તમે પણ જમો.’ તેઓએ કહ્યું:-‘અમે અમારે ઘેર જમીશું.’ એમ કહીને તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પ્રાતઃકાળમાં તેમણે તપાસ કરી, ગાંઠિના ગાંઠિસુધી વસ્તીનો પત્તો ન હતો. શ્રી મહારાજ કહેતા હતા કે, એ દાળભાતનો સ્વાદ અલૌકિક હતો.

એ પ્રમાણે લીલા કરતા કરતા શ્રીકાશીજી, મીરજાપુર, કાનપુર, ફર્રખાબાદ છત્તાદિ શહેરોમાં રોકાતા રોકાતા તેઓ શ્રીહરિદ્વાર પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગઢવાલ થઈને શ્રીગંગોત્રી પહોંચી ગયા.

ગંગોત્રીથી પાછા ફરતાં હૃષીકેશમાં અયોધ્યાજીના કેટલાક સંત મળ્યા. તેમની મારફત સ્વામીજીએ એક પંખો મોકલ્યો હતો અને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “આ પંખો નથી, પણ પંખ મળતાંજ ઉડી આવો. ધણા દિવસથી તમને જોયા નથી.” પંખો અને પત્ર મળતાંજ તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને રેલમાર્ગે અયોધ્યા આવીને ગુરુજીનાં દર્શન કર્યાં.

કેટલાક દિવસ ગુરુ સેવામાં રહ્યા પછી તેઓએ વિચાર્યું કે:-

દરવેશખાં રહે તો બેહતર, આખે દરિયા વહે તો બેહતર.

અને ચૂપચાપ જનકપુર ચાલી નીકળ્યા. આગ્રા શહેરમાં જઈને રાધાસ્વામીને ત્યાં ઉતર્યા. તેમને રાય વૃંદાવન બહાદુરના પત્ર મારફત તેઓના આગમનની સૂચના મળી હતી. રાય શાલી-ગ્રામ બહાદુરને તેમની સેવામાં રોકવામાં આવ્યા; અને તેમની સેવા તેમણે ખૂબ લાવપૂર્વક કરી.

એક દિવસ રાય શાલીગ્રામ બહાદુરે તેમને પૂછ્યું કે, ‘આપ અમારા સ્વામીજીને કેવા સમજો

છો ?' તેઓએ કહ્યું:—' સારા સંત છે. ' તેમણે કહ્યું:—' હા, સારા સંતજ નહો છો. તેઓ તો આ સમયમાં ભગવાનના અવતાર છે. ' તેઓશ્રીએ કહ્યું:—' તમે ગુરુભક્ત છો, તમારે એજ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. '

ત્યાંથી તેઓ શ્રીવૃંદાવન પધાર્યા. કેટલાક મહિના ત્યાં રહ્યા. ઉર્દુભાષામાં ભક્તમાળ રચનાર શ્રી તુલસીરામજી તથા શાહ કુંદનલાલજી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. જ્યારે શાહજી ' શ્રી રાધેશ્યામ ' કહેતા અને તેઓશ્રી ' સીતારામ ' કહેતા, ત્યારે પરસ્પર ખૂબ આનંદ થતો. ત્યાંના ખાસ સ્થળોનાં ખૂબ ફરી ફરીને દર્શન કર્યાં. ત્યાંની ઠાકોરસેવાની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા. શ્રી ગોસાંઈ મધુસૂદનદાસજીની શ્રીમદ્ભાગવતની કથા તેમણે સાંભળી હતી. તેની પણ તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા.

ત્યાંથી તેઓ દિલ્લી પધાર્યા. નિમ્નમુદીન ઓલિયાની સમાધિ તથા ખીજાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોયાં. ત્યાંજ પૂર્વપરિચિત અને ઘણો વખત અવધમાં રહેલા કેપ્યુટી ભાસ્કરરાવ સાથે તેમનો બેઠો થયો. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને તેઓનો પંજબ જવાનો વિચાર જાણીને ઉચ્ચ દરજ્જાના ડાયામાં બેસાડીને તેમને પંજબ પહોંચાડ્યા.

પંજબમાં જઈને અમૃતસરના શીખોનું ગુરુદ્વાર જોયું. તે સ્થાન બહુ રમણીય છે. તેઓ કહેતા હતા કે, આઠે પહોર ઉત્સાહ તો માત્ર ત્યાંજ રહ્યા કરે છે. ત્યાંથી તેઓ લાહોર આવ્યા. લાહોરમાં બાબા અટલસિંહજીની સમાધિનાં દર્શન કર્યાં; બાબા અટલસિંહજીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીજ વારં-વાર કહેતા હતા.

કેટલાક દિવસ પંજબમાં રહીને તેઓ વૃંદાવન આવ્યા અને થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા બાદ અવધ પાછા ગયા. અવધમાં થોડા દિવસ રહી ફરીથી મિથિલા આધ્યા ગયા. રસ્તામાં મધૌલ જઈને બાબુ બીખમસિંહજીની વાડીમાં ઉતર્યા.

આ યાત્રામાં શ્રીમહારાજે એક મંદિરમાં શ્રીકિશોરીજીની મૂર્તિનું નાક ખંડિત જોયું. તેની હકીકત પૂછતાં માત્રમ પડ્યું કે, ' મહાત્મા શ્રીસૂરકિશોરજી જનકપુરમાં રહેતા હતા; તેમની સેવા-પૂજાની તે મૂર્તિ છે. તેઓ બહુ ભાવિક સંત હતા. શ્રીકિશોરીજીને પોતાની પુત્રી માનતા હતા. એક દિવસ ભાવાવસ્થામાં તેમને જણાયું કે, શ્રીકિશોરીજી કહે છે કે, ' બાપુ ! મારો નથ બહુ ભારે છે, મારાથી તેનો ભાર સહન થતો નથી. ' તેમણે પૂજારીને મંદિરના દરવાજા ખોલી નાખવા કહ્યું. દરવાજા ખોલ્યા પછી જોયું તો શ્રીકિશોરીજીનું નાક ખંડિત થઈને નથ નીચે પડી છે. ' ' ધન્ય છે ભાવિક સંતોનાં ચરિત્રને ! તેમનીજ વાત છે કે, તેઓ એકવાર શ્રીઅયોધ્યાજી આવ્યા હતા, પણ સરયુજીને આ કિનારે એટલાજ ખાતર ન રહ્યા કે જમાઈના રાજ્યમાં પાણી શી રીતે પીવાય ! રાત્રે શ્રીકિશોરીજી તેમની પાસે પધાર્યાં. તે વખતે શ્રીકિશોરીજીએ સફેદ વસ્ત્ર અને ફૂલોનાં ઘરેણાં ધારણ કર્યાં હતાં. તેઓએ એ જોઈને કહ્યું:—' અમે તો દશરથજીને ભારે ઐશ્વર્યવાન જાણીને સંબંધ કર્યો હતો. શા કારણથી પુત્રીને ઘરેણાં પહેરાવતા નથી ? ' એટલે શ્રીકિશોરીજીએ કહ્યું:—' બાપુ ! અહીં ઘરેણાંની અછત નથી. ગરમીને કારણે મેં જતેજ તે ઉતારી મૂક્યાં છે. '

તે મહાત્માના એક પ્રયાગદાસ નામના એક શિષ્ય બહુ ભાવિક હતા. તેઓ શ્રીરધુનાથજીને પોતાના બનેલી માનતા હતા. બાળકાંડથી આગળની રામાયણ પણ સાંભળતા નહિ. એક દિવસ સંયોગવશાત્ કોઈ જગ્યાએ વનવાસનું ચરિત્ર સાંભળ્યું, ભારે તેઓ બેચેન થઈ ગયા હતા ! તરતજ શ્રી ચિત્રકૂટ તરફ તેઓ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં શ્રીરધુનાથજીને ગાળો દઈને કહેતા જતા કે, ' તમે તો ગયા તો ગયા, પણ મારી રાજકુલારી બહેનને શામાટે લેતા ગયા ? ' ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા તો જોયું કે શ્રીરધુનાથજી અને શ્રીલક્ષ્મણજી ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થયેલા છે, ખીજા રાજકુમારો પણ સાથે છે, શ્રીકિશોરીજી પાલખીમાં છે, બધો રાજસી ઠાઠ છે. તેમણે કહ્યું:—' અમે તો સાંભળ્યું હતું કે, આપ રાજ્ય છોડીને વનમાં ચાલ્યા ગયા છો. ' શ્રીરધુનાથજીએ કહ્યું:—' હું તો તમારેમાટે તમે જેવી જાવના કરશે તેવોજ સદાયે છું. '

શ્રીપ્રયાગદાસજીના એક ગુરુભાઈ હતા. તેઓ શ્રીરધુનાથજીના ઘોડાઓના અશ્વપાલ થવાની ઇચ્છા કર્યા કરતા હતા. હમેશાં લીલું ઘાસ વાડીને મેદાનમાં રાખી મૂકતા, આગળ પાછળ ખીલીઓએ

બરાબર બાંધતા અને ખરેખર ફેરવીને ઘોડાએને પ્રેમપૂર્વક સ્વચ્છ રાખતા. એક દિવસ એજ પ્રમાણે કરતા હતા, તેવામાં કોઈ રાજની સ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી. તેમણે પડકારીને કહ્યું:—“ખબર-દાર! અહીં આવ્યા તો, રાજકુમારના ઘોડા બાંધેલા છે.” રાજના નોકરોએ કહ્યું:—“રાજ સાહેબ! અહીં ઘોડા ટુંદ કંઈપણ નથી, એક ચળાવલો માણસ ખરેખર લઇને ફરે છે અને આગળપાછળ ખીલીઓ ઠોકેલી છે.” રાજએ તે તરફ સ્વારી આગળ ચલાવી. જુએ છે તો સેંકડો ઘોડા દોરડાં તોડીને લાતો મારવા લાગ્યા. રાજના બધા નોકર ધાયલ થયા. રાજ શરમિંદો થઈ તે મહાત્માના ચરણોમાં પડ્યો અને અપરાધમાટે ક્ષમા માગી. મહાત્માએ કહ્યું કે, અમારી ઘોડાળની ધૂળ બધા ઉપર લભરાવો એટલે બધા સાજા થઈ જશે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે.

યાત્રા પૂરી થયા પછી તેમણે એક સંતની સાથે જનકપુરનાં જંગલોની મુસાફરી કરી. ત્યાં સીતામઢીમાં ઉતરી. સીતામઢીમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા બાદ અહલ્યાસ્થાને ગયા. તે જગ્યાએ રામશાસ્ત્રીજી નામના એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા રહેતા હતા. તે મહાત્માજીને અહલ્યાસ્થાન ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. એકવાર તેઓ રાજ ઉદયનારાયણસિંહની સાથે કાશીજી આવ્યા. કાશીમાં એકવાર તેઓ માંદા થયા, ત્યારે રાજજીને કહ્યું કે, “મને જલદી અહલ્યાસ્થાને લઈ જાઓ. મારું શરીર અહીં છૂટી જાય એવું ન બને તો સાઈ.” લોકોએ વિવેક કર્યો કે, “મહારાજ! કાશીપુરી મુક્તિ આપનારી છે, અહીં દૂરદૂરના લોક મરવામાટે આવે છે.” તેઓશ્રી બોલ્યા કે, “મારું હૃદય પથ્થર જેવું છે, મારી સદ્ગતિ અહલ્યાસ્થાનસિવાય બીજી જગ્યાએ નહિ થાય, કે જ્યાં શ્રીરધુનાથજીએ પથ્થર ઉપર વિશેષ કૃપા કરી છે.” તરતજ તેમને શ્રી અહલ્યાસ્થાને પહોંચાડ્યા.

અહીં કેટલાક કાયસ્થો તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. તેમને કહીને તેઓશ્રીએ શાસ્ત્રીની સમાધિ અને તેમનાજ નામે એક ધર્મશાળા બંધાવી આપી.

અહલ્યાસ્થાનથી આવીને શ્રી અયોધ્યાજીમાં કેટલાક દિવસ ગુરુસેવા કરીને બદીનારાયણની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પાછા ફરીને થોડા દિવસ પછી જનકપુર પાછા ગયા. આ યાત્રામાં શ્રીકમલા નદીના તટ ઉપર કુટી બનાવીને ત્યાં નિવાસ કર્યો.

તેજ કુટીમાં એક દિવસ શ્રીરામશોભાદાસજી સંત (જેઓ થોડા દિવસથી શ્રી અયોધ્યાજીમાં મોટી જાવણીમાં રહેતા હતા) પોતાના ગુરુજી તથા બીજી સોળ મૂર્તિઓને સાથે લઈ તેમનાં દર્શને આવ્યા. દિવસના ચાર વાગ્યાનો સમય હતો, સત્સંગમાં તો રાત પડી ગઈ. બધા સંતો ત્યાંજ રહ્યા. પ્રાતઃકાળમાં સંતો શ્રીકમલાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. શ્રી મહારાજજીના મનમાં થઈ આવ્યું કે, “રાત્રે સંતો અહીં રહ્યા, કંઈ પ્રસાદ ન થયો, આ વખતે કંઈ હોત તો દીક.” સંતો સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા અને તેઓશ્રી પાસે રજા માગી; ત્યાં તો એક આશ્ચર્ય ચરિત્ર દેખાયું. એ ચરિત્ર અમે શ્રીરામશોભાદાસજી પાસેથીજ સાંભળ્યું છે.

એક આઠ નવ વર્ષની ઉંમરની કુમારિકા એક નાની ટોપલીમાં પુરી અને ખાંડ તથા એક હાંડીમાં દહીં લઈને હાજર થઈ. બધી વસ્તુઓ શ્રીરામજી સમક્ષ મૂકીને બોલી:—“મારી માતાએ કહ્યું છે કે, બાવાજીને આપી આવ. ’ એમ કહીને અંતર્ધાન થઈ ગઈ. સઘળા સંતો ચકિત થઈને તેઓશ્રીને ચરણે ઢળી પડ્યા અને કહ્યું:—“ધન્ય છે આપને !”

શ્રી મહારાજજીએ એજ પદાર્થો સંતોને આરોગાવ્યા. શ્રીરામ શોભાદાસજી કહેતા હતા કે, “મિથિલાજીનું દહીં ધણેભાગે સ્વાદિષ્ટ તો હોય છેજ, પણ આ દહીંનો સ્વાદ કંઈ જૂદોજ હતો.” બધા સંતો કહેતા હતા કે, ‘અમે જન્મભરમાં આવું દહીં ચાખ્યું નથી.’

દિલ્હીવાસી મોલવી અબ્દુલ રહેમાન સાહેબ બળવા પછી રૈલીમાં રહેતા હતા. તેઓ શ્રી અયોધ્યાજી આવ્યા અને શ્રીમહારાજને મળ્યા. શ્રીમહારાજજીએ તેમને મોટા મહારાજશ્રીનાં દર્શન કરાવ્યાં. એ મોલવી સાહેબ સંત હતા, મૌલાના રમની મસનવી મધુર સ્વરે વાંચતા હતા અને સુંદર અર્થ કરત હતા. તેમણે એ આખું પુસ્તક મોટા મહારાજશ્રીના દરબારમાં સાંભળાવ્યું. મહારાજશ્રી પણ સાંભળતા હતા. એક દિવસ મોલવીસાહેબે મોટા મહારાજ સમક્ષ નીચેના ભાવનાં શેર વાંચ્યાં:—

“હૈયાનાં આંખ ઉઘડી હોય તો એવી માથુકને જુઓ કે પ્રત્યેક સૂર્યોદયનો પ્રકાશ તેના

મુખનું નર (પ્રતિબિંબ) અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળનો અંધકાર તેની લટોની હાયા છે. ” શ્રી મહારાજજી પણ ત્યાંજ બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું:-મોલવી સાહેબ ! તેનો અર્થ તો આ પ્રમાણે છે કે:-“ હૈયાની આંખ ઉઘડી હોય તો એકજ માથુકને જુઓ. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે તેનુંજ મુખ જુઓ અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળે તેનીજ લટોને જુઓ. કોઇ વખત કોઇ અંગની ઝલકથી ઉન્મત્ત બને તો કોઇવાર બીજી અંગની દમકથી મસ્ત રહો. ” આ અર્થ સાંભળીને મોલવી સાહેબ સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને કહ્યું કે, “ કાજળ તો સર્વ કોઇ આંજે છે, પણ અંજન અંજનમાં ફેર હોય છે ને ! ”

... ... મહારાજશ્રીએ સ્વામીજી તરફ જોઇને કહ્યું:-

“ તેરે હી સુઝાયે સુઝે અસુઝ સુઝાવસો; તેરેહી જુઝાયે જુઝે અજુઝ જુઝાવસો. ”

સંવત ૧૯૩૨ માં તેઓશ્રીએ પંજાબની છેલ્લી યાત્રા કરી. તેઓ મુલ્તાન થઇને કાશ્મીર ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરીને લાહોર આવ્યા. ત્યાંજ તેમને શ્રી મોટા મહારાજની માંદગીનો તાર મળ્યો. તેઓશ્રી ત્યાંથી તરતજ શ્રીઅવધ ચાલી નીકળ્યા. શ્રી સ્વામીજીના સ્વર્ગવાસને દિવસે સાયંકાળે પહોંચ્યા. ત્યારથી અવધમાંજ નિવાસ કર્યો. મહા વદી અમાસ સં ૧૯૫૮ ને રોજ તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ થયો. મહાત્મા જનકીવરશરણુજી પ્રેમમાર્ગના સાધુ હતા. સ્વામી વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો પ્રેમમાર્ગ સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ શ્રી મર્યાદા પુરુષોત્તમ અને લીલા પુરુષોત્તમમાં ભારે અંતર તો એ છે કે, લીલા પુરુષોત્તમ સ્ત્રીનાં સ્મરો મૂર્તિમાન હતા. શ્રીરધુનાથજી સાથે એવો પ્રેમ કરવામાટે શ્રીમથિલેશનદિનાની સખી બનવાની આવશ્યકતા છે. આ માર્ગમાં આપણા મહાત્માજીનો ભગવત-પ્રેમ અખંડ હતો. તેઓશ્રીએ કદાપિ કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા નથી કરી, કોઇ પાસે કંઈ માગ્યું પણ નથી કે પોતા પાસે કંઈ પણ રાખ્યુંએ નથી.

તેમના ઉપદેશ મેં અનેકવાર સાંભળ્યા છે. તેમનાં વચનામૃતો દુઃખી હૃદયને શાંતિ આપતાં, એ ચાળીસ વર્ષની વાત છે. મહારાજ જંગબાદુરનાં સગાંને નેપાળમાંથી દેશપાર કર્યાં, ત્યારે તેમનાં કેટલાંક કુટુંબીઓ શ્રીઅવધમાં રહ્યાં અને તેમને દર્શને ગયાં. તેઓશ્રીએ શ્રીરધુનાથજીના ચરિત્રનાં દષ્ટાંત આપી તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે જેથી પ્રસન્ન થઇને બધાં મહારાજશ્રીની મહત્તાનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એક દિવસે તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, સાધુ થવા ઈચ્છો તો ત્રણ વાતનો મનમાં નિશ્ચય કરી લેજો. (૧) આપીશું બધાને, પણ કોઇની પાસેથી કશુંયે લઇશું નહિ. (૨) બીજાઓને કામ કરી આપીશું, પણ પોતાનું કામ કોઇની પાસે નહિ કરાવીએ. (૩) સઘળાં દુઃખ ભલે અમારા ઉપર આવી પડે પણ લોકો સુખી થાઓ. તેઓશ્રીનું ચરિત્ર પણ આજ આદર્શને અનુસરતું હતું. હિંદુ-મુસલમાન સર્વની સાથે તેઓ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક મળતાહળતા અને મૌલાના રૂપનાં વાક્યો એવીઉત્તમતાથી સમજાવતા કે, મોલવી સાહેબ પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા.

તેઓશ્રીના શિષ્યવર મહાત્મા રામવલ્લભ શરણુજીની ગુરુભક્તિ એટલી બધી છે કે તેમણે શ્રીઅવધમાં ગોલાઘાટ ઉપર સદ્ગુરુ-સદન નામે એક પરમ સુંદર મંદિર અને પાકો ઘાટ બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરમાં તેઓએ પોતાના ગુરુશ્રીના ચિત્રપટની સ્થાપના કરી છે.



જગદ્ગરભટ્ટનું દીનાકંદન

(‘સરસ્વતી’ જુલાઈ, ૧૯૨૬ માંના મહાવીરપ્રસાદજી દ્વિવેદીના લેખ ઉપરથી)

કાશ્મીરના મહા કવિ જગદ્ગરભટ્ટની સ્તુતિ કુસુમાંજલીમાં ૩૮ સ્તોત્ર છે. તે બધાની શ્લોક-સંખ્યા ૧૪૦૦ ઉપર છે. કોઈ સ્તોત્રનો વિસ્તાર વધારે છે, તો કોઈનો ઓછો. કેટલાંક સ્તોત્રોમાં તો સો સો, દોઢ દોઢસો શ્લોક છે. જગદ્ગર મહા કવિ હતા; પરંતુ તેમણે પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર શિવસ્તુતિ કરવામાં જ કર્યો. બીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર તેમણે કવિતા ના કરી. આ વાત તેમના આ પુસ્તકની અંતિમ ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ મालુમ પડે છે. તેમણે વાગ્દેવીને સંબોધન કરીને કહ્યું છે કે, “તું ભયભીત અને ત્રાસ પામતી હશે કે બીજા કવિઓની જેમ કદાચ આપણું નાના નાના નરેશો અને ઠાકોર-દરબારોની મિથ્યા પ્રશંસા કરીને મને વધુ ભ્રષ્ટ ના કરે તો સાહે. તું તારા એ ડરને છોડી દે. આનંદથી પ્રસન્ન વદન કર. જો, મેં તારો ઉપયોગ શિવસ્તુતિમાં કરીને તને કૃતાર્થ કરી છે. ”

સંસ્કૃત ભાષામાં સ્તુતિ વિષયક સાહિત્ય ઘણું જ છે. સેંકડો નહિ, હજારો સ્તોત્રો, જૂદા જૂદા દેવોની સ્તુતિનાં મળી આવે છે; પરંતુ જે રસ, ભાવ અને ઉક્તિની વિલક્ષણતા જગદ્ગર ભટ્ટની કવિતામાં છે, તે મને તો બીજે ક્યાંય દેખાયાં નથી. તેમની કવિતાનો વારંવાર પાઠ કરવા છતાંયે મન કંટાળતું નથી. મનમાં એમજ થયા કરે છે કે, હમેશાં તેનો પાઠ કર્યા કરીએ. એકાન્તમાં આંખો બંધ કરીને ભક્તિભાવપૂર્વક તેમની સ્તુતિઓનો પાઠ કરવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો ખ્યાલ તો સહુદય ભાવિકનેજ આવી શકે. વાંચનાર સહુદય હોય તો તેની આંખોમાંથી આંસુ ન ટપકે એ અસંભવિત વાત છે. જગદ્ગરે સ્તુતિકુસુમાંજલિના અંતમાં એ સ્તોત્રોની સરસતા વિષે જે કંઈ કહ્યું છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે તેમનું કથન છે કે:-

इमां वनश्रेणिमिवोन्मुखः शिखी चकोरकः कार्तिकचन्द्रिकामिव ।

रथाङ्गनामा तरणेरिव त्विषं स्तवावलीं वीक्ष्य न कः प्रमोदते ॥

વર્ષાકાળની મેઘમાળાઓને જેમને આકાશ તરફ ઉંચી ડોક કરી રહેલો મધુર આનંદથી જેવો પુલકિત થઈ ઉઠે છે, કાર્તિકમાસના પૂર્ણચંદ્રની ચંદ્રિકાના દર્શનથી ચક્રોરપક્ષી જેવું પ્રમોદ-મત્ત થઈ જાય છે, પ્રાતઃકાળની સૂર્યપ્રભાનાં દર્શનથી ચક્રવાકનું ચિત્ત જેવું આનંદમગ્ન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારી આ સ્તવાવલીનો પાઠ કરીને એવો કયો ચૈતન્યવાન માણસ હશે કે જે તેના અલૌકિક રસ અને સાંદર્ય ઉપર મુગ્ધ ન થાય ?

मनस्विनीनामिव सावि वीक्षितं स्तनघ्नयानामिव मुरधजल्पितम् ।

अवश्यमासां मधु सूक्तिर्वीरुधां मनीषिणां मानसमार्द्रयिष्यति ॥

માનિની કુલકામિનીઓનાં કુટિલ કટાક્ષ જેવી રીતે કામીઓના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખે છે અને બાળકોનાં મધુર મધુર વચનો જેવી રીતે માણસના હૃદયને હલમલાવી દે છે, તેજ રીતે મારી આ સુંદર ઉક્તિરૂપી લતાઓનાં ફૂલોનું મધં યાને રસાયન પણ સહુદય માણસોના અંતઃકરણને જરૂરજ પીગળાવ્યા વિના નહિ રહે.

બરાબર વાત છે. જગદ્ગર ભટ્ટે વાપરેલા ‘અવશ્ય’ શબ્દ તરફ તો જુઓ. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેમની સૂક્તિઓ સરસ હૃદયવાળાઓનાં હૃદયપર અસર કર્યાવિના નહિજ રહે. તેમની આ ભાવના સોળે સોળ આના સાચી છે. સહુદયોને રડાવનારી-તેમના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખનારી જગદ્ગર ભટ્ટની વાણીના કેટલાક નમૂના આજે અમે વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

સ્તુતિ કુસુમાંજલિના દશમા સ્તોત્રનું નામ કશ્ણુકંદન છે; તેમાં ૯૧ શ્લોક છે. તેમાં તેના નામ પ્રમાણે કવિએ ભારે કશ્ણુજનક રૂદન કર્યું છે. સ્તુતિ, પ્રશંસા, ઉપાલંભ સર્વ કંઈ કરીને તેમણે શિવજીના હૃદયમાં કશ્ણુ ઉપત્તન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. તેની આગળના અગીઆરમા સ્તોત્રનું નામ તેમણે દીનાકંદન રાખ્યું છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪૧ છે. તેમાં પણ આદ્યંત રૂદન

રૂદન અને રૂદનજ છે. કેટલાક શ્લોકો તો એટલા કરણ છે કે કઠોર હૃદયોને પણ હલમલાવી દે. કર્ણાકંઠન-સ્તોત્ર સમાપ્ત કરતાં જગદ્ગરભટ્ટ કહે છે:—

અજ્ઞાનાન્ધમબાન્ધવં કવલિતં રક્ષ નેરક્ષામિદૈઃ ક્ષિતં મોહમહાન્ધકૂપકુહરે દુર્હૃદ્મિરામ્યન્તરૈઃ ।
ક્રન્દન્તં શરણાગતં ગતધૃતિં સર્વાપદામારૂપદં મા મા મુશ્ચ મહેશ પેશલદશા સત્રાસમાશ્વાસય ॥

આનો ભાવાર્થ સમગ્રય કે ન સમગ્રય. તેની શબ્દરચના, તેનું શબ્દલાલિત્ય, તેના અનુપ્રાસયુક્ત શ્લોકોથીજ ધણોખરો આનંદ મળી રહે છે; અને વારંવાર વાંચવાનું મન થયા કરે છે, એ બહુજ કોમળ કૃતિ છે—બહુજ કોમળ-કાન્ત-પદાવલી છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

હું અજ્ઞાનથી આંધળો થઈ રહ્યો છું, મારી સદ્વિચાર શક્તિ જતી રહી છે, હું સગાં સંબંધીઓપિનાનો છું, મારે કોઈ સહાયક નથી, મને આશ્વાસન આપનાર કોઈ નથી, ઈંદ્રિયો નામના રાક્ષસો મને ખાઈ જાય છે, શરીરમાં રહેલા કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓએ મને મોહરૂપી મહાઅંધારા કુવાના પોલાણોમાં ઘુસાડી દીધો છે; તેથીજ હું ત્યાં પડ્યો પડ્યો રૂદન કરું છું. મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. જન્મ-જરા-મરણરૂપી અનેક દુઃખોએ મને ઘેરી લીધો છે. હું ધણોજ અકળાયો છું, બહુજ ગભરાયો છું, તેથી આપને શરણે આવ્યો છું. મારે ખીન્નું કોઈ ઠેકાણું નથી, જે રીતે થઈ શકે તે રીતે મારી રક્ષા કરો. મને તજશો નહિ. મારા જેવા ભયભીત, દુઃખી અને ત્રાસી ગયેલા પાપીને આપ આપની કોમળ અને કરુણાભારી દૃષ્ટિથી કંઈક આશ્વાસન તો આપો.

પરંતુ ત્યાંથી જ્યારે કંઈ પણ આશ્વાસન-આશ્વાસન ન મળ્યું, ત્યારે તેઓ કહે છે કે:—

યદ્વિશ્વોદ્ધરણક્ષમાપ્યશરણત્રાણૈકશીલાપિતે ।
મામાર્ત્ત દ્વગુપેક્ષતે સ મહિમા દુષ્ટસ્ય મે કર્મણઃ ॥
દેવ્યાં દિવ્યતમૈઃ પયોધરભૂતૈઃ પૃથ્વી પૃથત્યાં કળા ।
દ્વિત્રાશ્ચેન્ન મુલે પતન્તિ શિશ્વિનઃ કિં વાચ્યમેતદ્દિવઃ ॥

આપની દૃષ્ટિ કાંઈ ગમે તેવી નથી. તે માંડજ નહિ પણ આખા વિશ્વનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે તેવી છે. તેણે તો નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવાનું—જેને કંઈ ઠામઠેકાણું નથી તેઓનું રક્ષણ કરવાનું—ખીડુંજ ઝડપેલું છે. એમ હોવા છતાં પણ તે મારા તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી રહી છે, તેમાં તેની કૃપણતા નથી. તેમાં તેનો કંઈ દોષ નથી. આ બધો દોષ મારાં કુકર્મોનાજ છે. જે આકાશ વાદળાં મારફતે અમૃત જેવા જળની વૃષ્ટિ કરીને આખી પૃથ્વીને ભિંજવી દે છે તેનાં બે ચાર બિંદુ પણ જે મયૂરના મુખમાં ના પડે તો તેમાં તેનો શો દોષ? દોષ તો એ અભાગીઆ મયૂરનોજ ગણવો જોઈએ.

આ રીતે રૂદન કરીને જગદ્ગર ભટ્ટે પોતાનું કર્ણાકંઠન સમાપ્ત કર્યું છે. ત્યારપછી તેઓ પોતાના દીનાકંઠનની શરૂઆત કરીને પોતાની દીનતા બતાવવાનું ચાલુ રાખે છે. ૧૩૨ શ્લોકો સુધી તેઓ પોતાનો આ કમ ચાલુ રાખે છે. સ્તોત્ર સંમાપ્ત થવા આવ્યું, ત્યારે તેમણે રૂદનની હદ આણી દીધી છે. આ સ્તોત્રના પાછલા ભાગના કેટલાક શ્લોકો ચૂંટી કાઢીને નીચે આપવામાં આવે છે.

નાથ પ્રાથમિકં વિવેકગ્રહિતં તિર્યગ્વદસ્તં વય ।
સ્તારુણ્યં વિહતં વિરાધિતવધૂવિસ્મમ્ભનારમ્ભજૈઃ ॥
સ્વામિન્ સંપ્રતિ જર્જરસ્ય જરસા યાવન્ન ધાવન્નયં ।
મૃત્યુઃકર્ણમુપૈતિ તાવદવશં પાદાશ્રિતં પાહિ મામ્ ॥

નાથ, હું મારી દુર્ગતિનું શું વર્ણન કરું? આત્યાવસ્થા તો મેં ખેલકૂદમાં ગુમાવી. તે અવસ્થામાં તો કાર્યાકાર્યનું મને કંઈ પણ જ્ઞાન ન રહ્યું, એટલે પશુ પક્ષીઓની જેમ ખેલવા કૂદવામાં અને ખાવા પીવામાંજ તે ઉંમર ગુમાવી દીધી. ત્યાર પછી યૌવન આવ્યું. તે ઉંમરનો નાશ મેં પ્રેમમાં કોપાયમાન થયેલી શ્રેષ્ઠ પ્રેમવાળા સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવામાં અને મનાવવા—સમજાવવામાં કર્યો. હવે આ વખતે હું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. માંડ શરીર જીર્ણ થઈ ગયું છે.

અંગ પ્રત્યંગ શિથિલ થઇ ગયું છે. મોત દોડતું ચાલ્યું આવે છે; એટલે જ્યાં સુધી તેના આ-ક્રમણનો અવાજ મારે કાને અથડાયો નથી, ત્યાં સુધીમાંજ મારા રોગનો કંઈ પણ ઇલાજ થાય તેમ છે. આપને ચરણે પડેલા મારા જેવા પરતંત્ર અને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયેલાને તેના આ-ગમન પહેલાંજ બચાવી લે. દોડો. વાર ના લગાડશો.

આસીદ્યાવદસ્વર્ગર્વકરણગ્રામામિરામાકૃતિ સ્તાવનમોહતમોહતેન ન મયા શ્વશ્નં પુરઃ પ્રેક્ષિતમ્।

અદ્યાકસ્મિકપાતકાતરમતિઃકં પ્રાર્થયે કં શ્રયે કિં શક્તોમિ કરોમિ કિં કુરુ કૃપામાત્મદ્રુહં પાહિ મામ્

મારી ઇદ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ નહોતી થઇ, ત્યાંસુધી તેઓ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હતી; ત્યાંસુધી મારા ગર્વનું ઠેકાણુંયે નહોતું. હું મારી જાતને ખુબજ પ્રેમભૂતિ-ખુબજ રૂપવાન સમજતો હતો. તે કાળે અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાં પડવાથી હું આંધળો થઇ ગયો હતો; અને આંધળાને તો સામેની ચીજ પણ દેખાતી નથી. આથી મને મારી દૃષ્ટિ સામેનોજ ખાડો ન દેખાયો. પરિણામ એ આવ્યું કે હું તેમાં અકસ્માત પડી ગયો અને હવે અત્યારે અત્યંત ભય-ભીત થઇને રૂદન કરું છું. હાય ! હવે આ વખતે હું કોને પોકારું ? કોનો આશરો શોધું ? કોની પ્રાર્થના કરું ? મને કંઈ પણ સૂઝતું નથી. લગવાન, હવે તો આપજ મારો ઉદ્ધાર કરો તો થાય. કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કરો. મને-આત્મશત્રુ-આત્મદ્રોહીને બચાવી લે.

જાન્યન્ધઃ પથિ સંકટ પ્રવિચરન્હસ્તાવલંબં વિના।

યાતશ્વેદવટે નિપત્ય વિપદં તત્રાપરાધોઽસ્ય કઃ ॥

ધિગ્ધિદ્ માં સતિ શાસ્ત્રચક્ષુષિ સતિ પ્રજ્ઞાપ્રદીપે સતિ ।

ભિગ્ધે સ્વામિનિ માર્ગદર્શિનિ શઠઃ શ્વશ્ને પતત્યેવ ચઃ ॥

કલ્પના કરજો કે કોઈ જન્માંધ મનુષ્યને કોઈ ભારે જરૂરી કામમાટે એક મહા ધનધોર રસ્તે જવું થયું. ભાગ્યવશ તેને કોઇ હાથનો સચવારો આપી તે રસ્તેથી દૂર લઇ જનાર પણ ના મળ્યું. માર્ગદર્શક સિવાયજ તેને તે રસ્તે જવું પડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં એક ઉંડો ખાડો આવ્યો. તેમાં પડીને તે મરી ગયો. તે સ્થિતિમાં તે બિચારાનો શો અપરાધ ? શું કોઇ તેના દોષ કાઢી શકે ? પરંતુ મને શકને તો જુઓ. હું આંધળો નથી. એ સ્વાભાવિક આંખો સિવાય ત્રીજી શાસ્ત્રરૂપી આંખ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલી છે. બુદ્ધિ-વિવેકરૂપી દીવો પણ મારા હાથમાં છે. આપ જેવા દયામય સ્વામી મારા માર્ગદર્શક પણ મેળુદ છે, તોય પણ હું દોડીને ઉંડા ખાડામાં જઇ પડ્યા છું, તેથી મારા જેવા મહા મૂઢમતિને ધિક્કાર હો ! અનેકવાર ધિક્કાર હો !

ત્રાતા યત્ર ન કશ્ચિદસ્તિ વિષમે તત્ર પ્રહર્તું પૌથિ।

દ્રોગધારો યદિ જાગ્રતિ પ્રતિવિધિઃ કસ્તત્ર શક્યક્રિયઃ ॥

યત્ર ત્વં કરુણાર્ણવભ્રમુવનત્રાણપ્રવીણઃ પ્રભુ-।

સ્તત્રાપિ પ્રહરન્તિ ચેત્પરિમલઃ કસ્યૈષ ગર્હાવહઃ ॥

માની લ્યો કે કોઇને એવા કોઇ વિષમ માર્ગેથી જવાનું છે કે, જ્યાં વધ કરનારાઓ, ચોરો અને લૂટારાઓનો ખૂબ ભય છે અને રક્ષણનો કંઈ પણ ઉપાય નથી. આ દશામાં જો મુસાફર લૂંટાઇ જાય અથવા જાનથી હાથ ધોઇ બેસે તો કોઈ શું કરે ? કેમકે આવી મુશ્કેલીઓનો કંઈપણ ઉપાયજ નથી; પરંતુ કરણાના મહાસાગર અને એકનાજ નહિ પણ ત્રણે ભુવનોનું રક્ષણ કરવામાં પરમ પ્રવીણ આપ જેવા જે માર્ગના રક્ષક છો, તેજ માર્ગેથી જનારો કોઇ મુસાફર લૂંટાય કે જાનથી જાય તેમાં લઘુતા કોની છે ? તેમાં નિંદા કોની છે ? તે મુસાફરની નહિ. પરાજયનો જવાબદાર તે કદાપિ નથી. જવાબદાર તો રક્ષકજ ગણાશે; અને એ પરાજય પણ તેનોજ ગણાશે.

કિં શક્તેન ન યસ્ય પૂર્ણકરુણાપીયૂષસિક્તં મનઃ ।

કિં વા તેન કૃપાવતા પરહિતં કર્તું સમર્થો ન યઃ ॥

શક્તિશ્ચાસ્તિ કૃપા ચ તે યમમવાદ્મીતોઽપિ દીનો જનઃ।

પ્રાપ્તો નિઃશરણઃ પુરઃ પરમતઃ સ્વામી સ્વયં જ્ઞાસ્યતિ ॥

જે પુરુષનું મન પૂર્ણ-કરુણારૂપ અમૃતથી ભિંજાયેલું નથી, તેનું શક્તિમાન હોવું પણ

ખિલકુલ કામનું નથી અને કૃપાળુ હોખને પણ જે પરમાર્થ સાધન નથી કરી શકતો-જે પારકાનું હિત કરવામાં સમર્થ નથી નિવડતો તેની તે કૃપાળુતા પણ કંઈ કામની નથી. આપમાં તો શક્તિ પણ છે અને કૃપા પણ છે. આ તરફ ગરીબમાં ગરીબ હું, યમરાજના લયથી લયબીત થઈને આપને શરણે આવ્યો છું; અને આપની સમક્ષ હાજર છું. આ દશામાં મારા જેવા આશ્રયરહિત સાથે આપને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, તે આપ પેતેજ જાણતા હશે. મારે તેના ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

આર્તિઃ શલ્યનિમા દુનોતિ હૃદયં નો યાવદાવિષ્કૃતા ।

સૂતે લાઘવમેવ કેવલમિયં વ્યક્તા સ્વલ્પશ્ચાગ્રતઃ ॥

તસ્માત્સર્વવિદઃ કૃપામૃતનિધેરાવેદિતા સા વિમો- ।

યંદુક્તં કૃતમેવ તત્પરમતઃ ચામી સ્વયં જ્ઞાસ્યતિ ॥

જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખોની વાત જ્યાંસુધી મુખે નથી કહેવાતી ત્યાંસુધી તે હૃદયમાં એટલું દુઃખ આપે છે કે જાણે કાળજીમાં તીર પેસી જવાથી વેદના ન થતી હોય, પરંતુ કોઈ સહૃદય અને સમર્થની સમજાજ તે વાત કહી શકાય છે; કેમકે ત્યારેજ તે દુઃખની વેદના કંઈ ઓછી થાય છે. દુર્જન અને હૃદયહીનના આગળ કહેવાથી લાલ તો કંઈ થતો નથી, પણ ઉલટાં હલકા પડાય છે, મસ્કરી થાય છે; તેથીજ આપને સર્વસમર્થ, સર્વજ્ઞ અને કૃપામૃતના મહા સાગર સમજીને મેં મારા દુઃખની કથની કહી સંભળાવી છે. બસ, માફ કર્તવ્ય પુરું થયું. જે કંઈ યોગ્ય હતું તે મેં કરી દીધું. ત્યારપછી શું કરવું તે તો આપ જાણો અને આપનું કામ જાણે. મને વિશ્વાસ છે કે, આપથી આપનું દ્વેન કર્તવ્ય ગુપ્ત નથી. આપ તેને સાની રીતે સમજતા હશે. વિશ્વાન્તિર્ન ક્વચિદપિ વિપદગામિભીષ્મોષ્પતસે ચિંત વિત્તે ગલતિ ફલતિ પ્રાક્ષ્મવૃત્તે કુવૃત્તે । તેનાત્યન્ધં સપદિ પતિતં દાંધેદુઃસ્વાન્ધ્રકૂપે મામુદ્ધર્તુ પ્રભવતિ મવ ત્વાં દયાબ્ધિં વિના કઃ

દુઃખરૂપી ધ્રાવ્યમ્મરુતના બીણુ તાપથી તપેલા મારા મનને ક્યાંય પણ આરામ નથી. મારી પાસે પૈસા નથી, ધન ધાન્યનો પણ નાશ થઈ ગયો છે. પૂર્વજન્મ સંચિત દુર્વૃત્તિઓ, આ જન્મમાં તેના માફાં પરિણામ ખૂબ આપી રહી છે. એ દુઃખપરંપરાઓથી આંધળો બનેલો હું ઘેર દુઃખરૂપી અંધારા કુવામાં પડી ગયો છું; તેમાંથી મને બહાર કાઢવાનું બળ આપ સિવાય બીજા કોઈની પાસે નથી, કેમકે આપ કશ્ણાસાગર છો-આપ દયાસાગર છો. આપ સિવાય બીજા કોની પાસે હું ઉદ્ધાર માટે પ્રાર્થના કરું. હે પ્રભો! આ ઘેર યાતનાઓમાંથી જો કોઈ મારો છૂટકારો કરી શકે તેમ હોય તો તે એક માત્ર આપજ છો.

જાનુશ્યામુપસૃન્ય રુગ્ણચરણઃ કો મેરુમારોતિ ।

શ્યામાકામુકવિશ્વમમ્બગતલાદુત્પ્લુત્ય ગૃહ્ણતિ કઃ ॥

કો વા બાલિશભાષિતઃ પ્રભવતિ પ્રાપ્તું પ્રસાદં પ્રમો- ।

ગિત્યન્તર્વિમૃશન્નપાશ્વર બલાદાત્યાશ્મિ વાચ્ચાન્નિતઃ ॥

શું કદિ કોઈએ લંગડાને ધુંટણીએ ધુંટણીએથી સુમેરૂપર્વતના શિખર ઉપર પહોંચેલો જોયો છે? અથવા શું કદિ કોઈપણ માણસને આકાશમાં ઉડીને રજની પતિ ચંદ્રમાને ખેંચી લાવતો જોયો છે? કોઈએ નહિ. એ વાત સંભવિતજ નથી. એ રીતે મારા જેવો મૂઠ માણસ આ સ્તોત્રોમાં કરવામાં આવેલા મૂર્ખતાપૂર્ણ બકવાદથી આપને પ્રસન્ન કરવા-આપનો પ્રસાદ પામવા-પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રયત્ન સફળ થવાનો સંભવ નથી. હે મધ્વર, હું એ સારી રીતે જાણું છું. હું જાણું છું કે, આ રીતના નીરસ શબ્દવિલાસ અથવા મિથ્યાપ્રલાપોથી હું આજીવન પ્રસન્ન નહિ કરી શકું; પણ હું તો કશું શું? હું વેદનાઓથી ગભગભ ગયો છું, દુઃખોથી તરફડીઆં મારું છું. તેજ મને જોર જીલ્લમથી વાચાળ બનાવે છે-તેજ મને બોલવાની ફરજ પાડે છે.

અસે પૌંઢકશર્કરપિ કદુતાં કંઠે ચિરં ચર્ચિતા વૅગસ્ય વરનાયિકાપિ કુરુતે સક્તયા મૃશં મોચિતા ।
હૃદયં ગગનાપગાપિ જનયન્ત્યન્તર્મહુર્મજ્જનાઃ વિશ્વદ્વાં મધુ નપિ પુણ્યતિ કથા દીર્ઘેતિ વિશ્વમ્યતે ।

અનેક દિવસસુધી ખાતા રહેવાથી અત્યંત મીઠી શેરડીના રસની બનેલી સાકર ઉપર પણ અરૂચિ થાય છે. અલૌકિક સુંદરી નાયકાનું પણ અતિ સેવન કેટલાક સમય પછી નીરસ થઈ

જાય છે, તેનાથી પણ કંટાળો આવી જાય છે. ભગવતી ગંગામૈયાના જળમાં અનેક ડૂબકાં ખાવાથી-તેમાં વારંવાર સ્નાન કરવાથી મનમાં ઉદ્વેગ થયાસિવાય રહેતો નથી. એજ રીતે મહામધુર અને મનોરંજક વાર્તા પણ, અહીં લખાવીને કહેવામાં આવે તો તેમાંથી સાંભળનારની શ્રદ્ધા જરૂર ઉઠી જાય છે, એમ સમજીને હું મારી આ કશ્ચ-કથાને હવે સમાપ્ત કરું છું.

इत्थं तत्तदनन्तसन्ततलसश्चिन्ताशतव्यायतव्यामोदव्यसनावसन्नमनसा दीनं यदाक्रन्दितम् ।

तत्कारुण्यनिधे निधेहि हृदये त्वं ह्यन्तरात्माखिलं वेत्स्यन्तः स्थमतोऽर्हसिप्रणयिनः क्षन्तुं ममातिक्रमम्

હે કશ્ચાસાગર ! મને એક બે ચિંતાઓ નથી સતાવતી. હું તો સેંકડો ચિંતાઓનો શિકાર થઈ ચૂક્યો છું. વળી એ ચિંતાઓ એવી નથી કે જે બે ચાર ઘડી કે દિવસસુધીજ મને સતાવતી હોય નહિ, તેમ નથી. તેનો હુમલો તો મારાઉપર સતત ચાલુજ રહે છે, તેથી એ કારણોને લીધે મારા હૃદયમાં જે મહામોહનો વંટોળ ભરાયો છે તેણે મારા મનને અહીંજ દુઃખી અને છિન્ન વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યું છે. મારું આ દીનાકંઠન તેનુંજ પરિણામ છે. તે આપ દયા કરીને, મારી આ રોકકળને સાંભળીને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો; તે ઉપરાંત હું બીજું શું વધારે કહું ? આપ તો પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છો, સૌના મનની વાત જાણો છો, તેથી મારી-દાસની-પ્રેમીની આ વાચાળતારૂપ.....ને ક્ષમા કરજો.

ભગવાન સદાશિવ જગદ્ગરભટ્ટની કહેલી ઉક્તિઓમાં એક ઉક્તિનો થોડો ભાગ બાદ કરીને બાકીની બીજી મારા તરફથી પણ કહેલી સમજવાની કૃપા કરજો. તે એક ઉક્તિના એક ભાગથી મારી કહેવાની મતલબ જ્ઞાનરૂપી નેત્ર સાથે છે. જગદ્ગરને તે ત્રીજું નેત્ર હતું; પણ હું તો એનાથી સર્વથા વંચિત છું, તેથી હું આપની સવિશેષ કૃપાનો અધિકારી છું કે નહિ તેનો ચુકાદો આપજ આપશો.

સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ

(લેખક:-ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી)

બૌદ્ધધર્મના મૂળ ગ્રંથો મેળવીને અભ્યાસ કરવાના હેતુથી શ્રી દર્ષના સમયમાં ચીનથી એક મુસાફર આવ્યો હતો. તેનું નામ હુએનસંગ. તે પંદર વર્ષસુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો ને પછી ચીનમાં ગયો. બુદ્ધદેવની ૧૫૦ યાદગાર વસ્તુઓ, એક સોનાની મૂર્તિ, એક ચંદનની મૂર્તિ, એક ચાંદીની મૂર્તિ ને ૬૫૭ પુસ્તકો; આટલો સામાન લઈ તે ચીનમાં પાછો વળ્યો. ચીનના શહેનશાહે તેને એક પ્રાંતના હાકેમની જગ્યા આપવા કહ્યું; પણ હુએનસંગે જવાબ વાળ્યો:-“ મારે તો ચીન દેશની સેવા કરવી છે.”

હુએનસંગે પોતાનું કામ એક ચિત્તથી શરૂ કર્યું. ખરાબર બીજાં ૨૦ વર્ષસુધી એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનો ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. આવી રીતે એણે ૭૪ પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો. બ્યારે એને લાગ્યું કે હવે વખત ભરાઈ ગયો છે ને શરીરમાં શ્રમનાં ચિન્હ જણાય છે, ત્યારે પોતાના એક મિત્રને બોલાવી તે બધા અનુવાદો સાંભળવા લાગ્યો. જે દિવસે પોતાના બધા અનુવાદો સાંભળી રહ્યો તે દિવસે શાન્તિથી પોતાની જન્મભૂમિ માતા-ચીનના ખોળામાં એ સૂઈ ગયો. બસ, આ એનો છેલ્લો દિવસ બન્યો. પોતાના સાઠ વર્ષના જીવનમાંથી પહેલાં પચીસ વર્ષ વિજ્ઞાન-અભ્યાસમાં ને છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષ દેશસેવામાં ગાળનાર હુએનસંગની સમાધિ હજી ચીનમાં ભક્તિ-પૂર્વક સચવાઈ રહી છે.

ખરેખર, શુભ સંકલ્પમાં અપાર શક્તિ છે. ફળ મળે વા ન મળે, પણ મનુષ્યમાં ઈશ્વરે જે અમર સંસ્કાર મૂક્યો છે, તેને ઇશ્વરી ન્યાય (થાપણ) માની, એ સંસ્કારને વિકસાવી, તેને માનવજાતના હિતમાં મદદગાર બને તેમ કરવા, એ સનાતનધર્મ હુએનસંગના જીવંત ઇતિહાસમાં ભર્યો છે.

ચાલુસાલે હરદ્વારમાં ભરાનારો

કુંભનો ઝેલો

(ત્યાંના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ તરફની અપીલ)

પૂર્ણ કુંભ જો હરિદ્વારમાં ૧૯૨૭માં બારહ વર્ષકે પીછે લગેગા. હિંદુઓકે લિયે—ગૃહસ્થી ઓર સાધુઓ—બડાહી આકર્ષક હોગા. અત એવ મેલેકે દિનોમાં હરિદ્વારમાં બડી ભીડ હોગી. પ્રાયઃ ઉચિત પ્રબંધ ન હોને કે કારણ અનેક સંહારક રોગો ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, ઓર અપને ધરોં ઓર નિવાસ-સ્થાનસે દૂર પડે હુએ અભાગે યાત્રિયોંસે સેંકડોકી સંખ્યામેં અપના કર વસૂલ કરતે હૈં. પ્રયાગ ઓર કુંભસે પ્રાપ્ત અનુલવસે હમેં નિશ્ચય હૈં કી આગામી કુંભમેં હરિદ્વારપર ઓર સ્થાનોંકી અપેક્ષા કહીં અધિક ભીડ હોગી. પલિલે કે અનુસાર રક્ષા વ સહાયતાકે લિયે સેવાશ્રમ અપને કેંદ્ર ખોલેગા ઓર કાર્યકી વ્યવસ્થા નિમ્ન પ્રકાર હોગી.

(૧) સ્થાયી ઔષધાલય રક્ષક વિભાગઃ—ઇસમેં એક ડૉક્ટર, દો કમ્પાઉન્ડર, એક મલહમપટ્ટી કરનેવાલા ઓર બહુતસે સેવક હમારે સ્થાયી ઔષધાલય ચિકિત્સાલયમેં અધિકારમેં હોંગી. (હૈંજેકા વિભાગ ઇસસે ભિન્ન હોગા.)

(૨) સામયિક રક્ષક વિભાગઃ—ઇસ વિભાગમેં એક ડૉક્ટર, એક કમ્પાઉન્ડર ઓર દો સેવક હોંગે જો પ્રતિદીન ઠહરનેકે સ્થાનમેં જાકર ઉન રોગીયોંકા ઇલાજ કરેંગે, જો સેવાશ્રમમેં આનેમેં અસમર્થ હૈ વે યદિ ઉન્હેં કોઈ એસા રોગી મિલા જો ચિકિત્સાલયમેં લાયા જ સકતા હૈ તો ઉસકી સૂચના મુખ્ય કેંદ્ર કે દેંગે.

(૩) વિશેષ હૈંજ વિભાગઃ—ઇસ વિભાગમેં સ્વયંસેવકોંકી ભિન્ન ભિન્ન ટોલિયાં રહેંગી.

અ—સ્વયંસેવકોંકી એક ટોલીકે સુપુર્દ રાત્રિ ઓર દિન હૈંજેકે રોગીયોંકી સેવા સુશ્રુષાકા વિશેષ વાર્ડ હોગા.

બ—સ્વયંસેવકોંકી દુસરી ટોલીકા કાર્ય રોગીયોંકે લાનેવાલી ગાડી મેં હૈંજેકે રોગીઓંકા ચિકિત્સાલયમેં લાના ઓર યદિ કોઇ મર જય તો ઉસકા અંતિમ સંસ્કાર કરના હોગા.

ક—ત્રીસરી ટોલી ચાર કાર્યકર્તાઓંકી હોગી જનકા કામ સંક્રામક રોગોંકે સ્થાનોંકા રોગોંકે કીડોંકા નાશકર શુદ્ધ કરના હોગા.

(૪) ભોજન વિભાગઃ—ઇસ વિભાગકે કાર્યકર્તા રસોઇ ઓર સામાન આદિકા પ્રબંધ કરેંગે ઓર રોગીયાં કાર્યકર્તાઓ તથા અતિથિઓકે પથ્ય તથા ભોજન આદિકી દેખરેખ કરેંગે.

ઇસ કાર્યકે સફળતાપૂર્વક કરનેકે લિયે હમકો બાહરસે કાર્યકુશળ કાર્યકર્તાઓ ઓર ડૉક્ટરોંકા લાના હોગા; કારણ કિ સેવાશ્રમ કે થોડેસે કાર્યકર્તાઓસે સ્થાયી ઔષધાલયકા કાર્યભી બડી હી કહીનતાસે ચલ સકેગા. ઇસકે અતિરિકત ઔષધિ, પથ્ય ઓર દુસરી આવશ્યક વસ્તુઓંકી બડી સંખ્યામે આવશ્યકતા હોંગી. વિશેષકર કુંભકે અવસરકે લિયે બહુતસે અતિથિઓંકે આનેકી સંભાવના હૈ. જો ઇસ અવસરપર યહાં હી રહેંગે. અત એવ ઇસ સ્થિતિપર સફળતાપૂર્વક ઓર સુચારૂ રૂપસે કાર્ય કરનેકે લિયે કમસે કમ ૧૦૦૦૦) દશહજાર રૂ. કી આવશ્યકતા હોગી. સેવાશ્રમ કે હીએ અપની થોડી ઓર નિયમિત પુંજકે સાથ ઇસ કાર્યકા કરના અસંભવ હૈ, યહ જાન કર હમ વિનીત ભાવસે ઉદાર તથા ધાર્મિક જનતાસે પ્રાર્થના કરતે હૈ કિ વહ કૃપા કર અપના દાન, ધન વા અન્નકે રૂપમેં વિના અધિક વિલંબ કિયે હુએ ભોજનેકી કૃપા કરે. ઇસકે લિયે હમ ઉનકે અત્યંત અનુગ્રહિત આર આભારી હોંગે.

ઇસ અપીલ કે પ્રકાશન કે સાથ હમ ઉન મહાનુભાવોંકા જાહેરોં કિસી પ્રકારકી ભી સહાયતા આશ્રમકો પ્રદાન કી હૈ ઉસીકો ધન્યવાદ દેતે હૈ. પૂર્વમે સેવાશ્રમકો જો સહાયતા જનતાસે પ્રાપ્ત હુઇ હૈ ઉસકા વિચાર કર હમારા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ હમારી ભવિષ્યકી માંગ ભી પુરી હોગી ઉપર લિખીત આવશ્યકતાઓંકી પૂર્તિ કે લિયે દિયા ગયા છોટેસે છોટા દાન ભી ધન્યવાદપૂર્વક. સ્વીકાર કીયા જાવેગા ઓર ઉસકી રસિદ નિમ્ન લિખીત સ્થાનોંસે દી જાવેગી.

(૧) સ્વામી કલ્યાણાનંદ—રામકૃષ્ણ મિશન સેવાશ્રમ—મુ. કનખલ (હરદ્વાર)

(૨) સેક્રેટરી ઉદ્દ્યોધન—૧ મુકરજીવન, બાગ બાબર મુ. કલકત્તા

(૩) સેક્રેટરી, રામકૃષ્ણ મિશન—પોસ્ટ ઓફિસ—મેલુરમઠ મુ. હૌડા (બેંગાલ)

મગન રૂપોના ઉપદેશ

(“વિશ્વામિત્રમાંથી” સંગ્રહકર્તા-રામનાથ શર્મા-“કમલેશ” વિશારદ)

“ઉત્તમ કુળમાં જન્મવા કરતાં ઉત્તમ અને ગૌરવપૂર્ણ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વધારે મહત્તા રહેલી છે”

“મહાન કાર્યોના પ્રતિપાદનમાં જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમાપ્તિ જતું નથી; પરંતુ જાતેજ મહાન થવું એજ કર્તવ્ય છે.”

“ઉત્તમ ચારિત્રની કિંમત હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રાજ્યસત્તા અને સિંહાસન કરતાં અનેક ગણી વધારે છે.”

“જે મનુષ્ય સદાચારી નથી, તે ઇશ્વરને વિદ્યાદ્વારા પણ નથી મેળવી શકતો.”

“માણસની રહેણી કરણીજ દર્શાવી આપે છે કે આ માણસ સારા કુળનો છે કે નહિ. શર-વીર છે કે કાયર અથવા પવિત્ર છે કે અપવિત્ર.”

“સદાચારજી વિદ્વાનનું બૂધણ છે અને તેની જીવન-યાત્રાને સુગમ કરનાર છે.”

“જે પરાંપકારમાં રમ્યોપમ્યો રહે છે, ઇશ્વરમાં જેને વિશ્વાસ છે અને સત્યને જે અનુસરે છે, તેને માટે આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ સમાન છે.”

“સાચા મનુષ્યના રક્તનું એક બિંદુ પણ મહા સમુદ્રના અગાધ જળ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.”

“સંસારની સર્વ પદવીઓમાં મનુષ્યનું પદ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.”

“મનુષ્યોની સંખ્યા, નગરોનો વિસ્તાર અને તેમની સમૃદ્ધિ એ કોઈપણ દેશની સાચી ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રમાણ નથી; પરંતુ તે દેશ જે જનનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ તેનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે.”

“પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સત્કીર્તિજ તેના આત્માનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ શત્રુગાર છે.”

“‘સદ્ગુણ’ મનુષ્ય માંદો પડતાં તેની સાથે માંદાચે નથી પડતા અને તેની મૃત્યુ સાથે નાશ પણ પામતા નથી.”

“મહાન પાંડિત્ય અને વિદ્વતા તેમજ તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્ય મહાન નથી થઈ શકતો. મહત્તાને માટે તો સુચારિત્યનીજ આવશ્યકતા છે.”

“મહાન કુખેર લંડારી જેટલા દ્રવ્યવાન થવા કરતાં કીર્તિ અને પ્રેમના લંડારી થવું વધારે મહત્વનું છે.”

“તમે ધનપતિ હો કે ગરીબ, અમીર હો કે ફકીર, એ બધું સો વર્ષ પછી બૂલાઈ જશે. પરંતુ તમારાં સદાચરણુ યા દુરાચરણુનો પ્રભાવ હજારો વર્ષસુધી રહેશે.”

“ગરીબાઈનો વારસો મળવો એ સદ્ગુણોનો વારસો મળવો જેવું છે.”

“ધનની જરૂર નથી, સત્તાની જરૂર નથી, સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી અને આરોગ્યની પણ એટલી જરૂર નથી-માત્ર સુચારિત્યનીજ જરૂર છે.”

“મનુષ્યના જીવનનું ‘માપ’ તેનાં કરેલાં કાર્યોથી થાય છે, ઉંમરથી નહિ. વિચારદ્વારા તેના જીવનનું ‘માપ’ થઈ શકે છે, નહિ કે શ્વાસોચ્છવાસદ્વારા. તેના હૃદયની લગનીથી જીવનનું માપ થાય છે, નહિ કે ધડિયાળનાં કાંટાથી. જે માણસ સારામાં સારા વિચાર રાખે છે, ઉત્તમ મનોવૃત્તિ-ઓવાળો છે અને જે સારાં કામ કરે છે, તેજ માણસ સૌથી વધારે જીવે છે.”

“દેશની પ્રત્યેક પાઠશાળા, પ્રત્યેક ઘર, પ્રત્યેક રસ્તાની બાજુએ અને પ્રત્યેક યુવક યુવતીના શયનાગરમાં એ સૂત્રા ટાંગેલાં હોવાં જોઈએ કે:-

સુચારિત્યજ શક્તિ છે, સુચારિત્યજ દ્રવ્ય છે, સુચારિત્યજ ધર્મ છે, સુચારિત્યજ મોક્ષ છે; અને સુચારિત્યજ બધી ઉન્નતિઓનું મૂળ છે.”

જઠ વિષે

(“ કેલાસ ” માંથી મૂળ લેખક શ્રીયુત વિજયસિંહજી વૈદ્યશાસ્ત્રી)

મનુષ્યે સ્વાસ્થ્ય રક્ષાને માટે શુદ્ધ જળ, વાયુનું સેવન કરવું અત્યંત જરૂરનું છે. આજે વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાંચકોના લાભાર્થે જળવિષે કંઈક વર્ણન કરું છું:—

શુદ્ધ જળ.—જે પાણી ગંધવિનાનું, કોઈ રસના ભળસેળ વગરનું, શીતળ, તરસ મટાડનાર, નિર્મળ, હલકું અને હૃદયને પ્રિય લાગે તે ગુણુકારી છે.

અશુદ્ધ જળ:—જે પાણી મેલું, ગંધાતું, જીવજંતુવાળું, પાન, સેવાળ તથા કાદવથી હોળાયેલું. વર્ણવિનાનું, રસવિનાનું, ભડું અને દુર્ગંધવાળું હોય તે નુકસાનકર્તા છે. હોળાયેલું, કમળપત્ર, સેવાળ તથા તણખલાંથી છવાઈ રહેલું, ખરાબ જગ્યાનું, સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણ પડ્યા વિનાનું, ઋતુવિનાનું, વરસ્યા પછી ત્રણ દિવસ રાખી મૂકેલું અને બગડેલું પાણી વાપરવું ના જોઈએ, એવું પાણી પીવાથી સઘળા દોષો કોપાયમાન થાય છે. એવા પાણીના સ્નાન અને સેવનથી તરસ, આફરો, જીર્ણજ્વર, ખાંસી, મંદાગ્નિ, અભિષ્યન્દ, કંઠ તથા ગલગંડ વગેરે રોગો થાય છે.

પાણી પીવાની જરૂર:—પાણી એ પ્રાણીઓના જીવનસ્વરૂપ છે. પાણી પીવાની ઇચ્છા કદાપિ રોકવી ના જોઈએ; કેમકે ક્ષારિત મુનિ કહે છે કે:—

તૃષ્ણા ગરીયસી ધોરા સઘ્યઃ પ્રાણવિનાશિની । તસ્માદ્દેયં તૃષ્ણર્તાય પાનીય પ્રાણધારણમ્ ॥

અર્થ:—તરસ્યા માણસને જરૂર પાણી પાવું જોઈએ; કેમકે તરસ એ મહાભયંકર અને પ્રાણનાશિની હોય છે. તરસથી મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી પ્રાણનાશ થાય છે; તેથી પાણીનો લાગ ન કરવો જોઈએ.

પાણી પીવાની વિધિ:—અધિક પાણી પીવાથી અત્ર સારીરીતે પચતું નથી, તેથી અગ્નિ પ્રબળ કરવા માટે થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું જોઈએ.

વાસી પાણીના ગુણ:—જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં વાસી પાણીની આઠ અંજલિ નિયમ પૂર્વક પીએ છે, તે રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ભોજનું કયન છે કે, રાત્રિને અંતે પાણી પીવાની ટેવ પાડવાથી દરસ, સોજો, સંગ્રહણી, તાવ, જઠર, વૃદ્ધાવસ્થા, કોહ, મેદવિકાર, મૂત્રાત્રાત, રક્તપિત્ત, કાનનાં દરદો, ગળાનાં દરદો, માથાનાં દરદો, કટીશૂળ, નેત્રરોગ, બીજા વાયુપિત્ત, ક્ષન અને કફથી પેદા થયેલા રોગો નાશ પામી શકે છે.

જે માણસ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને નાક મારફતે હમેશાં ત્રણ અંજલિ પાણી પીએ છે, તેની શુદ્ધિ તીવ્ર થઈને આંખોનું તેજ વધે છે; અને બળવૃદ્ધિ થઈ રોગ, ભૂતપલિત કોષ તેની પાસે આવતું નથી. શરીરમાં કરચલી પડવી, પીનસ, સ્વરભંગ, ખાંસી અને સોજો મરી જાય છે.

જેણે તેલ યા ઘી પીધું હોય, ઘા થયો હોય, રેચ લીધો હોય, પેટમાં આફરો ચઢ્યો હોય, મંદાગ્નિવાળો હોય, હેડકીઓ આવતી હોય તથા કફ અને વાયુના રોગવાળો હોય તેણે નાકવાટે પાણી પીવું ના જોઈએ.

ઠંડાપાણીના નિષેધ:—પાંસળાનાં દર્દોમાં, પ્રતિશ્યામાં, વાયુસંબંધી રોગોમાં, આફરો અને બંધકોશમાં, રેચ તથા તરતના તાવમાં, અરૂચિ અને સંગ્રહણીમાં, ગુદ્મરોગમાં, શ્વાસ અને ખાંસીમાં, વિદ્રધિ અને હેડકીમાં તથા ચિકાસવાળા પદાર્થો સાથે પીવામાં ઠંડું પાણી તજવાયોગ્ય છે.

થોડું પાણી પીવું:—અરૂચિ, મંદાગ્નિ, શોથ, ક્ષય, મુખ-પ્રસેક ઉદરરોગ, નેત્રરોગ, તાવ, અને મંદમેહમાં થોડું પાણી પીવું જોઈએ.

દુષિત જળને થોડાં કુંવાની વિધિ:—પ્રથમ પાણીને ચોખ્ખા કપડાથી ગાળી લેવું જોઈએ. પછી ગરમ કરીને અથવા સૂર્યના તાપમાં તપાવીને શુદ્ધ કરવું જોઈએ; અથવા સોનું, ચાંદી, પથ્થર અને રેતીને સાતવાર ગરમ કરી પાણીમાં ઠારી દેવાથી પાણી શુદ્ધ થાય છે.

आओ चण !

(“विश्वामित्र”ना अभिलेखभांशी)

आओ कृष्ण कहेया, आओ. त्रिविध तापसे संतप्त हमारे हृदय मन्दिरको ओक पार अभूतपाणीसद्विहारी ली सिंचित कर दो. हमारी आशावताये मुरझा रही हैं कर्मयोगशी वारिणी वृष्टि कर उन्हें ओकवार द्विहारी हाराबारा बनाओ.

हम तुम्हें अकारण नहीं पुकार रहे हैं. तुम्हें कष्ट देनेका हमें जिलकुल साहस नहीं होता, यदि कुरुक्षेत्रके मैदानमें तुमने

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । ऋभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

की आशा नहीं दिलायी होती ? प्यारे कृष्ण ! क्या अपनी प्रतिसा बूल गये जे आओ हमें याद दिलातेकी आवश्यकता उपस्थित हुआ है ? तुम तो सर्वज्ञ हो, द्विहारी क्यों आओ भूदे पडे हो ? क्या भारतकी वर्तमान दशा का और भी पतन होना चाहते हो ? लगवन् ऐसी निष्ठुरता तुममें कयसे उत्पन्न हुआ ? क्या कुरुक्षेत्रसागर नामका तुमने जलज्वार कर दिया ? क्या तुम्हारी कुरुक्षेत्रका अगाध समुद्रभी सूख गया ? नहीं तो ओक पार भारतमें आकर अपने जयनकी रक्षा क्यों नहीं करते ? ओक द्रौपदीकी लाज रचनेके लिये तुम कितने चिन्तित हुआ थे, आओ तो भारतभूमिमें लाजों द्रौपदी व्याकुल होकर तुम्हें पुकार रही हैं. ओक कंसको मारने के लिये तुमने क्या क्या जेल दियाये थे ? आओ हमें सैकड़ों कंस तुम्हें युनौती दे रहे हैं. ओक सुदामाकी दीन दशा देखकर तुमने आंसुओंसे उनके चरण धो डाले थे, आओ तो लाजों सुदामा तुम्हारे दर्शनके लिये व्याकुल हो रहे हैं. तुम्हारे लिये तो अनन्त कार्यक्षेत्र पडा हुआ है. द्विहारी आओ तुम्हारे नहीं आनेका कौनसा कारण हो सकता है ? क्या कार्यभारसे डर तो नहीं गये ?

तुम्हारी लीलाभूमि भारतभूमी का आओ विदेशियोंने पददलित कर रखा है, उस अजस्रभूमि की आओ तुम्हारे जैसे सेवक का पाकर भारतमें द्वेषकी नदियां जहाजों थीं उन्हें अजल लरपेट करनेकी भी सुविधा नहीं नहै. हे गोपाल ! लिखते देखनी कांपती है, तुम भी सुनकर ओक पार थर्रा जलज्वार कि उस भारतमें गोपधका नाम नहीं था वहां यवनों और विदेशी गोपधकोंके लिये प्रति पसेकंडमें ओक गाय कसाव्योंके छुरे के नीचे पड कर खिंदुओंका कासती हुआ तुम्हारे धामका यही जल रही है. क्या भारतवासीयोंके उत्कट पाप कर्मसे कुछ हो तुमने सभी गौओंकी गोशोकही में भगा देनेका निश्चय किया है ? नहीं तो, जहां ओक निर्दोष गजराजका आलके मुष्से जयानेके लिये तुम नज्जे पांव दौड पडे थे, वहां प्रतिदिन हमारे गौओंके रक्तपातसे भारतभूमिका कलुषित होते देखकर भी तुम्हारी निद्रा लंग क्यों नहीं होती ? तुमने भारतका सुजला, सुखला और शस्य श्यामला देखकर अपनी प्रियतमा लक्ष्मीके निवासके लिये यही स्थान ठीक किया था, पर तुम्हारे आने में देर देखकर वे भी इसकर सात समुद्र पार तुम्हारी ओजमें लटक रही हैं. शीघ्र आकर उन्हें सान्त्वना क्यों नहीं देते ?

योगिराज ! तुमने अर्जुनका उस कर्मयोगकी शिक्षा देकर महाभारतके युद्धने प्रवृत्त कर या था, उसका आओ सर्वथा लोप हो रहा है. लोगोंका कर्म अकर्मका ज्ञान ही नहीं है, द्विहारी उसका कुशल रीतिसे संपादन किस प्रकार करें ? तुम्हें तो भालमही होगा कि आओ भारतमें कितने भनुष्य आली स्थितिको प्राप्त होकर अभूतत्वके अधिकारी जने हैं ! तुमने ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफल हेतुर्भू माते संगोस्त्व कर्मणि ॥’ का उपदेश देकर निष्काम भावसे कर्म करनेका आदेश दिया था—पर भारतवासी उसे बूलकर दुःखोंके लंवरमें पडे हुआ है. अज तो वहां सभी काम टके से तौले जते हैं. ‘पढ भेटा यंडी, उससे यडे हंडी’ और ‘पढा यंडिका, उससे यडे हंडिका’ का निनाह सर्वत्र गूंज रहा है. कर्तव्यकर्मकी दृष्टिसे काम करने वाले सरल प्रकृति के या साक्ष शब्दोंमें जे सींग के गधे समझे जल रहे हैं. ‘निराशी और निर्भय’ होकर काम करनेवाले कहां दियायी देते हैं ? इल यही हुआ है कि समाजकी सभी व्यवस्थाओंमें गडबड लावा भय गया है. समाजशी

ગાડીકે સહી પહિયે આજ બેકાર હો રહે હૈ—ગાડી ઉન્નતિકે પથમે સરપટ કેસે દોડ લગાવે ? સમાજકે શીર્ષસ્થાનીય બ્રાહ્મણદેવતા જ્ઞાનબલસે બલી હો સમાજકા સંચાલન કહાં તક કરેગે વે પાની પોંડે, રસોધયે ઔર ન માલમ કયા કયા બનકર શુદ્ધરત્તિકા અવલમ્બન કર રહે હૈ. ક્ષાત્ર-ધર્મકા તો ભારતસે લોપ હી હો રહા હૈ—નહીં તો તુમહારી લીલાભૂમિ ઇસ પ્રકાર પરાધીનતાકી કાલિમા સે કલંકિત કયોં હોતી ? વૈશ્યોંકી ચર્યા તુમસે કયા કરે ? જનકે હાથોં કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્યકા ભાર તુમને સોંપા થા, વે આજ વિદેશી વ્યાપારકા જૂઠન ચાટનેમેંહી અપનેકો કૃત-કૃત્ય સમજ રહે હૈ. પ્રતિ વર્ષ એક કરોડ પશુઓંકા બધ દેશમેં હો જતા હૈ, પર ઉનકે કાનમેં જૂં ભી નહીં રેંગતી. બહુત હુઆ તો ગ્રાહકોંસે ધર્મખાતે કે નામ પર ચંદા લેકર કહીં પિંજ રાખોલ ખોલ દિયા ઔર ગોભક્ત હોનેકા સ ટંકિકેટ પાગયે. ભગવન્ ! તુમહેં જનકર આશ્ચર્ય હોગા કિ બહુતસે કુલાંગાર તો ઇન ધર્મખાતોંમેં એકત્ર દ્રવ્યોંકો ભી અપના હી સમજ મનમાને તોરસે અપવ્યય કરતે હૈ. દેશકા વાણિજ્ય મિટ્ટીમેં મિલ ગયા હૈ ઔર કરોડોં ભારતવાસી ભૂખોં મર રહે હૈ; પર ઉનહેં પૂછનેવાલા કોઇ નહાં હૈ. તુમને કહાં થા, ‘**દરિદ્રાન મર કૌન્તેય**’ પર યહાં તો લાટ ગવર્નરોંકો દાવતેં દેકર હી શેઠ કૃતકૃત્ય હોતે હૈ. કહી તક સુનાયે; આજ તુમહારે ગીતાધર્મકો માનનેકા ઢોંગ કરનેવાલે, બે બે તિલક લગાનેવાલે ઔર અપનેકો ધર્મા-વતાર માનનેવાલે લોગ **શુનિચૈવ સ્વપાકે ચ પંડિતા સમદારીનઃ** કે જાનતે હુએ ભી અછૂતોંકો કુતોંસે ભી વદતર સમજતે હૈ. કુતોં તો ઉનકી ગોદમેં, ઉનકે કન્ધોં પર, ઉનકી સુખશૈલ્યાપર વિરાજ સકતે હૈ; પર અછૂતઃ સૌ હાથ દૂર તક નહીં ફટકને પાતે. કહો ફિર ભારતમેં શુદ્ધવર્ણ-શ્રમ ધર્મકી પ્રતિષ્ઠા કેસે સ્થિર રહ સકતી હૈ ? શિલાધાર હી લોપ હો જાને સે ભવન કબ તક ખડા રહેગા. ઇસીસે આજ હિન્દૂ મન્દિર ધ્વંસ હોને પર હૈ. વાસુદેવ ! એકબાર આકર ઇસકી મરમ્મત કર જાઓ નહીં તો ઇસે દહા કર કોઇ નયા હી મન્દિર ખડા કર દો. યદિ દેર કરોગે તો તુમહેં પહચાનનેવાલા ભી કોઇ નહીં મિલેગા.

ભગવન્ ! તુમને ગીતામેં ધર્મકા સાર તો ભર હી દિયા હૈ, પર ઉસે સમજાનેવાલા ઔર સમજકર ઉસકે અનુસાર ચલનેવાલે નહીં દિખાયા દેતે ? આઓ, એકબાર અપની જાદૂ ભરી ખંશી ફૂંક દો, જિસસે હજારોં વર્ષકી હમારી મોહનિદ્રા ટૂટ જાય ઔર હમ કર્મયોગકે માર્ગમેં પ્રવૃત્ત હો જાય. આજ ભારતમેં વહી સમસ્યા ઉપસ્થિત હૈ જિસકા સમાધાન કર તુમને અર્જુનકા મોહ ભડગ દિયા થા. એકવાર આ જાઓ ઔર હમેં રાહ દિખા કર ગન્તવ્ય સ્થાન તક પહુંચા દો ? સ્વાધીન ભારતહી તુમહારા શિક્ષાકા મર્મ સમજ કર સંસારમેં ઉસકા વિસ્તાર કર સકતા હૈ. યદિ તુમપ્રતિજ્ઞાકી રક્ષા કરના ચાહતે હો તો એકબાર અવસ્ય આઓ, નહીં આના હો તો હમેં ઇસ તરહ ધુલા ધુલા કર મત મારો. એક વાર હી પ્રલયકી ભયંકર લીલા દિખાકર ભારત ભૂમિકો મહાસાગરમેં પ્લાવિત કર દો.



આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લંઘન

(ઔધનિવાસી શ્રી ૦ ૫૦ નારાયણ ભટ્ટ પાઠકે હમણાંજ મળવેલા
જાતિ અનુભવનો લેખ વેદિકધર્મમાં છપાયેલો તે ઉપરથી અનુવાદિત)

૧-પૂવ વૃત્તાન્ત

આ વખતે મારી ઉંમર ૪૯ વર્ષની છે. શરૂઆતથીજ માઈ સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું હતું; પરંતુ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોથી પેટની બિમારીને લીધે અને પેટમાં વાયુ વધી જવાને લીધે મારી તંદુરસ્તી બગડી અને હું માંદો પડ્યો. ૩૮, ૩૯ વર્ષની ઉંમર સુધી મારી તંદુરસ્તી ઘણી સારી હતી અને હું બળવાન હતો તથા ઉદરરોગ શું છે તે જાણતો પણ નહોતો.

હું શ્રી ૦ મહારાજસાહેબ ઔધનરેશના મંદિરમાં પૂજારી છું અને મને પૂજા, અર્ચન, અનુષ્ઠાન, પાઠ દત્તાદિનું કાર્ય બહુજ રહે છે. મારે એ નિત્યકર્મ ઉપરાંત કોઈ કોઈ વખતે નૈમિત્તિક ધર્મકાર્ય પણ કરવું પડે છે, તે તો વળી બહુ. આ સર્વકાર્ય ધર્મવિધિ પ્રમાણે સાંગોપાંગ કરવાને માટે મારે કોઈ કોઈ વખત રાત્રીના ૨-૨૧ વાગે ઉઠવું પડે છે; કારણ કે જો હું તે વખતે ન ઉઠી શકું તો ઉપર જણાવેલું માઈ પૂજાપાઠનું કાર્ય સંપૂર્ણરીતે થઈ શકતું નથી.

૨-બંધકોષની શરૂઆત

સાધારણ રીતે માણસને ઉઠવાનો યોગ્ય સમય ૪-૪૧ વાગ્યાનો હોય છે. આ સમયને બ્રાહ્મ-મુહૂર્ત કહેવામાં આવે છે. આ સમયે જાગ્રત થવાથી મળશુદ્ધિ વગેરે સારી રીતે થાય છે. હું પણ જ્યાં સુધી ૪ વાગ્યે ઉઠતો હતો, ત્યાંસુધી મને ઝાડો ખુલાસાથી આવતો હતો અને કોઈપણ પ્રકારની બિમારી ઉત્પન્ન થતી નહોતી; પરંતુ જ્યારથી મારે ૨-૨૧ વાગ્યે ઉઠવાનું થયું અને પૂજા પાઠનું કાર્ય વધારે કરવાનું થયું, ત્યારથી દસ્ત ખુલાસેથી આવતો બંધ થયો; કારણકે ૨-૨૧નો સમય શૌચશુદ્ધિનો છેજ નહિ, તોપણ તે સમયે ઉઠીને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી પરવારીને પૂજામાં જોડાઈ જતો હતો. આ સમયથી તે એ પહોરનું ભોજન થાય તે સમયસુધી મારે પૂજાપાઠમાં રહેવું પડતું હતું અને તેને લીધે ૪-૫ વાગ્યે શૌચ જવાનો વેગ આવે તોપણ મારે તે વેગને રોકવો પડતો હતો; કારણ કે પૂજાપાઠના સમયમાં ઝાડે ફરવા જવું તે અશક્ય હતું. આ પ્રમાણે દરરોજ બનતું હતું. આથી રાત્રિના એ વાગે શૌચ જવું પડતું હતું કે, જે સમય શૌચવિધિને માટે બિલકુલ પ્રતિકૂળ હતો અને તેથી મારે તે વખતે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો. જે વખતે એટલે ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, તે વખતે મારે બળજોરીથી તે વેગને અટકાવવો પડતો હતો. આ ક્રમ નિત્યનો થઈ પડ્યો અને તેથી આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલાં મને અવશ્યતી રોગની શરૂઆત થઈ, કે જેને બંધકોષ, કમળઆન અથવા મલાવરોધના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને જે સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ છે. કેમકે:-**નવેગાન્કાર-યેહીમાન । ન વેગાન્ધારયેહીમાન ॥** અર્થાત્ “બળપૂર્વક વેગને ઉત્પન્ન કરવો નહિ; તેમજ ઉત્પન્ન થયેલ વેગને અટકાવવો નહિ” આ આરોગ્યનું સૂત્ર છે; પરંતુ મારી દિનચર્યાજ એવી જાતની બની ગઈ હતી કે મારે તો પ્રતિદિન આ બંને નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડતું હતું. હું ૨-૨૧ વાગ્યે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, ત્યારે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ ટેવને લીધે મને બંધકોષનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને ઉત્તરોત્તર તે વધવા લાગ્યો.

પ્રતિદિન અનિયમિત વખતે અર્થાત્ એ પહોરના ભોજનની પછી અગર તો રાત્રિનું ભોજન લીધાબાદ શૌચનો વેગ આવતો હતો અને તે સમયે શૌચ થતો પણ હતો. ભોજનની પછી શૌચ નું આવવું એ બિમારીની નિશાની છે; અને આથી ઉપરનાં એ કારણો જે કુપથ્યનાં જણાવ્યાં, તે ઉપરાંત આ ત્રીજું કારણ પણ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રમાણે થવાથી પેટ બગડે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું! પરંતુ શરૂઆતમાં આ બાબત મારા ધ્યાનમાં આવી નહિ કે અસ્વાભાવિક ક્રિયા એ કોઈ મોટી બિમારીનું બીજ છે; અને આથી ધીમે ધીમે બંધકોષ વધવા લાગ્યો અને પેટમાં વાયુ પણ ધીમે ધીમે જોર પકડવા લાગ્યો.

૩-પેટમાં દરદ થયું

ઉપર જણાવેલું બંધકોશનું દરદ વધવાથી નાભિની નીચેના ભાગમાં જોરથી દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ; અને પ્રતિદિન આ દરદ વધવા માંડ્યું અને થોડા મહિના બાદ તો ગંભીર રૂપ પકડ્યું. આ પછી નાભિની ઉપરના પેટના ભાગમાં પણ દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ. આ વખતે માંડે પેટ સખ્ત રહેતું હતું. આ બંને સ્થાનનું દર્દ વધવા લાગ્યું. આ બંને સ્થાનમાં વાયુનો ગોળો ચઢીને દરદને પેદા કરતો હતો.

આ સમયે વૈદ્ય અને ડોક્ટરના ધણા ઉપાયો કર્યા, અનેક પ્રકારના શેક કર્યા, બંધારણ કર્યા અને દવાઓ પણ ખાધી; પરંતુ ઉપર જણાવેલી વ્યથામાં કંઈપણ ફરક પડ્યો નહિ.

આ પછી નાભિની નીચેનો ભાગ કંટાળુ થવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં તો આ સ્થાન એટલું બધું કંટાળુ થઈ ગયું કે કમરનું હલનચલન પણ લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું. આ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું કે, મને તે વખતે કેટલું કષ્ટ થતું હશે? આ સ્થાન કંટાળુ થવાને લીધે મૂત્ર થવાનું પણ અટકી ગયું અને શૌચસિવાય બીજો વખતે પેશાબ ઉતરતોજ નહિ; જેથી મારાં દુઃખ અને દરદ ધણાંજ વધી ગયાં.

૪-વાયુવિકાર

આ પછી પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. અને વાનો ગોળો કહેવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે આ ગોળો એકજ જગ્યાએ રહેતો હતો અને ઘણું કષ્ટ પેદા કરતો હતો; તેમજ કોઈ કોઈ સમયે તો તે આખા પેટમાં ફરતો હતો. આ બંને રીતોથી પેટમાં અસહ્ય દરદ પેદા થતું હતું.

૫-તૃષણવૃદ્ધિ

આ પછી જમણી તરફના અંડનો આકાર વધવા લાગ્યો. બે-ચાર માસ પછી બીજી તરફનો અંડ પણ વધવા લાગ્યો. અંડની અંદર જે ગોળી રહે છે તે વધીને મોટા પથ્થર જેવી સખ્ત બની જતી હતી. આ કારણથી બેસવું/ઉઠવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આ વખતે મારું શારીરિક કષ્ટ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે મને મૃત્યુની છાયા દેખાવા લાગી.

આ સમય પછી હું મીરજશહેરમાં ગયો અને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન મિશનના ડૉ. વાલનેશ અને વેલને મેં મારી બિમારી બતાવી. આ લોકોએ જણાવ્યું કે, આ રોગમાં શસ્ત્રક્રિયાની બીજકુલ જરૂર નથી. આથી આ ડોક્ટરો પણ કોઈ ઉપાય કરી શક્યા નહિ. તે પછી ત્યાંના બીજા અનેક વૈદ્યો અને ડોક્ટરોના ઇલાજ કર્યા; પરંતુ તેથી જરાપણ ફાયદો થયો નહિ.

૬-ઓપરેશન (શસ્ત્રપ્રયોગ)

આ પછી ધણાજ પ્રયત્નને અંતે અને કેટલીક લાગવગને લીધે ડૉ. વાલનેશ પાસે ઓપરેશન કરાવ્યું અને તેથી અંડવૃદ્ધિમાં થોડો લાલ જણાયો અને ૪-૫ માસમાં મારું અંડકોશ પૂર્વવત્ર સારું થઈ ગયું; પરંતુ બીજી બિમારીઓ તો જેવી ને તેવી કાયમજ રહી.

૭-અગ્નિમાં

જેમ જેમ ઉપર જણાવેલ વિકાર વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ મારો જઠરાગ્નિ મંદ પડવા લાગ્યો અને અનાજ પણ થોડું લેવાતું ગયું. સાંજના વખતનું ભોજન તો લગભગ બંધ કરવું પડ્યું. કોઈ વખતે લેવાય તો કોઈ વખતે ન લેવાય એવી સ્થિતિ ચાલુ થઈ. આ કારણથી અશક્તિ વધવા લાગી. આ પ્રમાણે લગભગ ૭-૮ વર્ષ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.

૮-હૃમેશની અવસ્થા

પ્રતિદિન સાંજે લગભગ પાંચ વાગ્યે મારાં વાયુ ઉત્પન્ન થતો હતો અને તે વેગથી ઉપર ચડતો હતો. જ્યારે આ વાયુ છાતીમાં પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે તો મારું મગજ સ્થિર રાખવું અશક્ય બનતું. આ વખતે મને કોઈ કંઈ પૂછે અગર તો કોઈ બોલાવે તો મારું ધ્યાન તે તરફ આકર્ષાતુંજ નહોતું. હું મારી બિમારી અને દુઃખમાંજ લીન થઈ જતો હતો. મારી આ સ્થિતિ એક બે કલાક રહેતી હતી. કાંઈ ખાવામાં આવતું અગર ભોજન કરવામાં આવતું તો થોડા સમયસુધી આરામ રહેતો હતો; પરંતુ ખાંધા પછી શૌચ થઈ જતો હતો અને શૌચ થયા પછી તરતજ પૂર્વોક્ત વાયુનો દોષ વધી જતો હતો. આ સર્વ દરદ નિદ્રા ન આવે ત્યાંસુધી રહેતું હતું. નિદ્રા આવ્યા

પછી દરદ બંધ પડી જતું હતું. આ પ્રમાણે સવારે તથા સાંજે પ્રતિદિન ચાર કલાક સુધી અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું અને એક દિવસ પણ આરામ જણાતો નહિ.

૯-લંધનની શરૂઆત

સર્વ ઉપાય અજમાવી નોંધ્યા; પરંતુ વ્યાધિ મટવાનું ચિન્ન જણાયું નહિ. આથી ઉપવાસ અગર લંધન શરૂ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, પાસેના બુધ-પાચેગ્રામના રહીશ એક ગુજરનો રોગ લંધન કરવાથી દૂર થયો. આ ઉપરાંત બીજી વાત એ પણ સાંભળવામાં આવી કે, ઔષ્ધ રિયાસતના એક કારકુનની બિમારી પણ અપવાસથી મટી ગઈ. આ હકીકતો સાંભળીને મારું સ્વાસ્થ્ય સુધારવાને મેં પણ લંધન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એટલામાં શ્રી૦ ઔધનરેશની પાસે કોઈ કાર્યવશાત્ લોણાવવાના સુપ્રસિદ્ધ નિસર્ગોપ-ચારક અથવા લંધનચિકિત્સક શ્રીયુત બીવલ્લકર આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીએ મારી તબિયત ત-પાસીને કહ્યું કે ૧૦-૧૨ દિવસ લંધન કરી જુઓ. હું માનું છું કે, તમે આરોગ્ય મેળવી શકશો. આથી મને ધીરજ મળી. સાથે સાથે મેં લંધનવિષયનું પુસ્તક વાંચી તે વિષયની માહિતી મેળવી અને લંધન કરવાની તૈયારી કરી.

ગયા અપાડ સુદ બીજને દિવસથી મેં અપવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે મને સખત સજેખમ થયું અને તેની સાથે જોરથી ખાંસી ઉપડી; પરંતુ ઘણાજ આશ્ચર્ય સાથે જણાવવું પડે છે કે, બે-ચાર દિવસ લંધન કર્યા પછી સજેખમ તથા ખાંસી ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ.

૧૦-લંધનની દિનચર્યા

લંધન કરવાના દિવસોમાં હું ફક્ત ઠંડું પાણી પીતો હતો. દરરોજ પાકું પાંચ અથવા છ શેર (૮૦ રૂપિયાભારનો એક શેર) પાણી પીતો હતો. આ પાણીમાં થોડો લીંબુનો રસ નીચોવતો હતો. કાઢએ મને તેમાં થોડું સિંધાલુણ નાખવા કહેલું, પરંતુ હું તે નાખતો નહિ. આ સિવાય હું કંઈ પણ લેતો નહિ હતો. લીંબુના રસથી પેટમાં આરોગ્ય રહે છે અને પીવામાં કંઈક સ્વાદિષ્ટ પણ લાગે છે.

શરૂઆતમાં મારો વિચાર એવો હતો કે, હું બે-ચાર દિવસ લંધન કરી જોઉં; પરંતુ જ્યારે ૪-૫ દિવસ પસાર થઈ ગયા, ત્યારે મને વધારે ધીરજ મળી અને મેં અપવાસ વધારે વખતસુધી લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેર દિવસ પસાર થયા છતાં પણ મારો દૈનિક વ્યવહાર વિનાકળે ચાલ્યો જતો હતો. સવારમાં વહેલું ઉઠવું, સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજાપાઠ ઇત્યાદિ મૂલપીઠ પહાડપર ચઢીને કરવાનું નિયમપૂર્વક ચાલ્યા કરતું હતું. મૂલપીઠના પહાડપર ચઢવું અને પાછું ઉતરવું એમાં સારી રીતે દોઢ કલાકની કસરત મળતી હતી. તેરમે દિવસે પણ મને જરાએ થાક જણાયો ન હતો. આખા દિવસમાં ૩-૪ માર્ગલનું જમણ કરવું પડતું હતું. તેર દિવસ ફક્ત પાણી ઉપરજ ગુજાર્યા છતાં મારામાં એટલી શક્તિ રહી હતી કે લંધન કરવાથી મારી શ્રદ્ધા વધારે અને વધારે વધવા લાગી અને મેં લંધન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારથી લંધન શરૂ કર્યું, ત્યારથી નવસેકા પાણીની બે વખત બ્રશિ લેતો હતો. આ બંને વખતની પ્રતિદિવસની બ્રશિથી આંતરડાંની શુદ્ધિ થતી હતી અને જે હું પાંચ છ શેર (પાકું) પાણી પીતો હતો તેથી પણ પેટની શુદ્ધિ થતી હતી. દરરોજ બ્રશિમારફતે મળની ગાંઠો નીકળતી હતી. આ જોઈને મને આશ્ચર્ય થતું હતું કે, જે આટલો બધો મળ પેટમાં ભરેલો રહે તો તે પછી વાયુનો આફરો ન ચડે તો બીજું શું થાય ?

તેર દિવસ લંધન કરવાથી મને બીલકુલ શ્રમ જણાયો નહિ; તેમજ મારું પ્રતિદિનનું કાર્ય સારી રીતે ચાલતું હતું તેથી, મેં બીજા આઠ દિવસ લંધન આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઔદમે દિવસે મારી જીભ કાળી પડી ગઈ અને મને તાવ પણ આવવા લાગ્યો. આ વખતે મારી ધીરજ ખૂટી અને લંધન બંધ કરવાનો વિચાર પ્રબળ થવા લાગ્યો. આગળ ઉપર મારી સ્થિતિ કેવી રહેશે તે વિષે મને સંદેહ પેદા થયો; છતાં ઉપર પ્રમાણેજ લંધન આગળ ચલાવ્યું. ચાર પાંચ દિવસમાં તાવ ઉતરી ગયો; તેમજ જીભનો કાળો રંગ પણ ધીમે ધીમે મટી ગયો.

આ પ્રમાણે અઢાર દિવસ પસાર કર્યા. પ્રતિદિન પાકા પાંચ છ શેર પાણી પીવાનું અને જે વખત નવસેકા પાણીની ખાંસ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. અઢારમે દિવસે પણ મળતી ગાંઠો હમેશ મુજબજ પડી. આ જોઈને તેમજ પેટમાં વાયુનું કષ્ટ પણ જેવું ને તેવુંજ કાયમ રહેતું હતું તે જોઈને મનમાં ગભરાટ પેદા થયો અને આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે મને અસંભવ લાગ્યો; તેમજ આગળ ઉપર આ સર્વ કેવી રીતે સમાપ્ત થશે તે વિષયમાં પણ ચિન્તા ઉભી થઈ. આ વિષે ઘણી શંકાઓ આવવાને લીધે હું ગભરાયો અને તેથી પૂના ગયો; અને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ લંધનચિકિત્સક શ્રીયુત કિનરેજીને મળ્યો. તેઓશ્રીએ મને બહુજ ધીરજ આપી કહ્યું કે:—“તમે લંધન આગળ ચલાવો, બીલકુલ ડરો નહિ. લંધન કરવાથી મનુષ્ય મરતું નથી; પરંતુ લંધન કર્યા પછી અયોગ્ય રીતે ભોજનાદિ સેવન કરવાથી મરે છે. આથી તમારે બીલકુલ ગભરાવું નહિ. લંધન આગળ ચલાવો અને તમે જરૂર આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરશો. પૂનાથી હું લોણાવડા ગયો અને ત્યાંના નિસર્ગોપચારક શ્રી. બિવલકરજીને મળ્યો. તેમણે પણ મને ધીરજ આપી અને લંધન આગળ ચલાવવા ઉત્સાહ આપ્યો. આથી મેં વધારે વખત લંધન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારે લંધનના અઢાર દિવસ વ્યતીત થયા, ત્યારે મને એક પ્રકારની દુર્ગંધ આવવા લાગી. પહેલાં તો મને એવો ખ્યાલ થયો કે, કોઈ બીજા સ્થાનમાંથી આ દુર્ગંધ આવતી હશે; પરંતુ રાતદિવસ આ દુર્ગંધની સાથે સાથે રહેવાને લીધે મને વિચાર આવ્યો કે, આ દુર્ગંધ મારા શરીરની અંદરનીજ છે. આ દુર્ગંધને લીધે મને બહુજ કષ્ટ પેદા થયું; કારણ કે તે અતિ અસહ્ય હતી અને વળી રાતદિવસ સાથેની સાથે રહેવાથી વધારે દુઃખ દેતી હતી; પરંતુ તે પોતાની મેળેજ સંચિત થયેલી હતી અને ભોગવવી આવશ્યક હતી; કારણ કે આપણે સંચિત કરેલાં કર્મોનો ભોગ આપણા સિવાય કોણ કરે ?

એટલામાં લંધનનો ૨૪મો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આ દિવસે મારી માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. આથી તેના અંત્યેષ્ટિ તથા બીજી આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં થોડા દિવસ ગયા અને તેને લીધે પરગામ પણ જવું પડ્યું. આ સર્વ દિવસોમાં લંધન તો ચાલુજ હતું; અને છતાં પણ કોઈ જાતનો વિશેષ શ્રમ માત્રમ પડ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે ૨૭ દિવસ વીતી ગયા. હવે થોડો થોડો થાક જણાવા લાગ્યો. ખેડો હોઈ તો ઉઠવાનું મન થાય નહિ. સૂતકને લીધે પૂજનપાટનું કાર્ય બંધ રાખવું પડ્યું અને તેથી મૂળપીઠવાળા પલાડ ઉપર ચટ્ટાઉતરવાની કસરત પણ બંધ રહી હતી. આ સિવાયનો બીજો તમામ વ્યવસાય ચાલુજ હતો.

૨૮મે દિવસે થાકની અસર બહુજ જણાવા લાગી અને મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ, મન પણ ગભરાવા લાગ્યું તથા હું ઉત્સાહહીન બની ગયો. આ વખતે મારા મિત્રોની સલાહથી મેં એક પાશેર (૨૦ રૂ. ભાર) દૂધ લીધું. આ દૂધમાં દૂધના જેટલુંજ પાણી મેળવ્યું અને તેને ઉકાળીને એકેક ચમચો લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૨૮મો દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો અને ૨૯મા દિવસે મનમાં ફરીથી ઉત્સાહનો સંચાર થયો અને લંધનક્રિયા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ દિવસે પણ પૂર્વની પેઢેજ નાકમાર્ગે ખરાબ ગંધ આવતી હતી. આ બદલે ૩૦મો દિવસ સમાપ્ત થયો ત્યાંસુધી અર્થાત્ છેલ્લા ૧૨ દિવસ સુધી કાયમ રહી.

૩૦ મા દિવસ પછી તો દુર્ગંધ બંધ થઈ ગઈ અને તેને ઠેકાણે સુગંધ આવવા લાગી. આ સુગંધ ઘણીજ મનોહારી હતી.

આ પ્રમાણે ૩૨ દિવસસુધી લંધન ચલાવ્યું. પછી તો લંધનક્રિયા આગળ ચલાવવાનું અશક્ય લાગ્યું; આથી લંધનની સમાપ્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ ૩૨ મા દિવસે પણ અસ્તિમારૂતે મળતી ગાંઠો શૈયમાં નીકળી હતી. આ સર્વમાં પહેલા ૧૫ દિવસસુધી મળતી લીંડીઓ પીળા રંગની નીકળતી હતી અને ૧૭ મા દિવસથી કાળા રંગની પડવા લાગી. વાસ્તવમાં મારો વિચાર જ્યાંસુધી શૈયમાં મળતી ગાંઠો નીકળતી બંધ પડે ત્યાંસુધી લંધન કરવાનો હતો; પરંતુ હવે ઉત્સાહ રહ્યો નહિ. આથી મેં લંધન બંધ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખરી રીતે તો જો મેં ૮-૧૦ દિવસસુધી અપવાસ લંબાવ્યા હોત તો મારાં આંતરડાં તદ્દન વિશુદ્ધ થઈ જાત; પરંતુ આ સર્વ અખત મનના ઉત્સાહ ઉપરજ આધાર રાખે છે અને જ્યારે મનની ધીરજ ખૂટે છે, ત્યારે આવી ખાતો સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; આથી લંધન બંધ કરવાનુંજ મને ઉચિત લાગ્યું.

આ ૩૨ દિવસના લંધનમાં મારું વજન ૪૯ શેર (અંગાળી) હતું, તે ૪૦ શેર થઇ ગયું.

૧૧-લંધનની સમાપ્તિ

૩૨ મે દિવસે ખોરાક શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એક સંતરાનો રસ લીધો. આ રસમાંથી પણ એકેક ચમચોળ લેતો હતો. ૩૩ મે દિવસે બે સંતરાનો રસ લીધો. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સંતરાં વધારીને ૮ દિવસમાં ૩૬ સંતરાંનો રસ પીધો. આ પ્રમાણે કુલ ૪૦ દિવસ પસાર થયા. છેલ્લા આઠ દિવસોમાં મને તરસ લાગતી તો હું માત્ર ઠંડું પાણી પીતો. તે સિવાય કંઈપણ લેતો નહિ.

૪૧ મે દિવસે શરૂઆતમાં પાશેર (૨૦ રૂ. ભાર) દૂધમાં તેટલુંજ પાણી મેળવી ઉકાળાને લીધું અને પછી થોડું થોડું વધારતે ચાલીને અર્ધો શેર (૪૦ રૂ. ભાર) દૂધ સમાનભાગે પાણી મેળવીને લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૪૮ દિવસસુધી કર્યા પછી દૂધ અને પાણી સાથે મેળવીને તેના ઉપર રહેવાનું અશક્ય લાગતાં ૪૯ મે દિવસે કેવળ ગાયનું દૂધ થોડું થોડું લેવાનું શરૂ કર્યું. દિવસમાં ચાર વખત દૂધ પીતો હતો અને આખા દિવસમાં દોઢશેર દૂધ (પાકું) ગાયનું પીતો હતો. આ સિવાય જ્યારે તરસ લાગતી ત્યારે જરૂર જેટલું પાણી પીતો હતો. લંધનની શરૂઆતથી દશેરાના તહેવારસુધી લગભગ ૪ માસ થયા. આમાંથી પ્રથમના લંધનના ૪૮ દિવસ બાદ કરવામાં આવે તો બાકીના લગભગ અઢી માસસુધી ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો. વચમાં વચમાં કોઇ કોઇ વખત સફેદ કંદનું અથવા બીંડાનું શાક ખાતો અને કોઇ કોઈ વખત ઘરમાં કદની મિઠાઇ ખનાવીને તે પણ ખાતો. આ સિવાય કંઈ પણ અન્ન લેતો નહિ.

દશેરાને દિવસે મારા મિત્રોના આગ્રહને વશ થઇને થોડુંક અન્ન ખાધું અને દિવાળીના દિવસોમાં પણ થોડુંક અનાજ ખાધું. આ ખાવાથી થોડુંક દરદ થવા લાગ્યું; પરંતુ જ્યાંસુધી લંધન કર્યાબાદ એકલા ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો હતો ત્યાંસુધી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ રહેલું હતું. પેટમાં વાયુ, દરદ અગર કોઇ પ્રકારની પીડા નહોતી અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય હતું. કહેવાની મતલબ કે લંધન કરવાથી અને લંધન કર્યાબાદ ઉપર પ્રમાણે પથ્ય પાળવાને લીધે મારું શરીર તદ્દન નિરોગી બની ગયું.

મારું શરૂઆતનું વજન ૪૯ રતલ હતું. તે લંધન કરવાથી ધીમે ૪૦ રતલ થયેલું, પરંતુ હાલમાં ૫૧ રતલ છે. શરીરમાં ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ આવી ગઇ છે, મનનો ઉત્સાહ પણ ધણોજ વધી ગયો છે અને ચિત્તની પ્રસન્નતામાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં માથામાં ચક્કર આવતાં હતાં અને માથું ભારે તથા ગરમ પણ રહેતું હતું. હવે આ સર્વ શાંત થઇ ગયું છે. પહેલવહેલાં કોઇ પણ અધ્યયનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતીજ નહોતી. હવે પૂર્ણ રીતે એકાગ્રતા થવા લાગી. પહેલાં કોઇ પણ નવીન વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું એ મારેમાટે અશક્ય હતું; પરંતુ હમણાં વિદ્યાધ્યયનમાં ચિત્ત એવું તો એકાગ્ર થઈ જાય છે કે જે વિષય ચાલતો હોય તે સારી રીતે સમજવામાં આવે છે.

પહેલાં જે વખતે જિભારી વધી ગઇ હતી તે વખતે હું બ્રહ્મચર્ય પાળીજ શકતો નહોતો; પરંતુ લંધન કર્યા પછી ત્રીજા દિવસથીજ હું સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળી શક્યો છું અને મારા મનની વૃત્તિઓ પણ બ્રહ્મચર્યસિવાય બીજા વિષય તરફ દોરાતી નથી.

આ પ્રમાણે હું અલંત માંદગીની અવસ્થામાંથી ફક્ત લંધન કરવાથીજ લગભગ નિરોગી અવસ્થામાં આવી ગયો છું. છેલ્લાં દશ વર્ષો મારી જિભારીમાં ગયાં. તે વખતમાં મારે જીવી શકવાનું બીજકુલ દુઃખદાયી હતું; પરંતુ લંધનક્રિયાથી મને નવજીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ લંધન કરવાના દિવસોદરમિયાન મને વચમાં એક બે વખત તાવ આવી ગયો હતો; પરંતુ લંધન ચાલુ રાખવાથી તે પોતાની મેળેજ ઉતરી ગયો હતો. આ ચાર-પાંચ મહિનામાં મેં લંધનનો જે અનુભવ લીધો છે તેથી મને માલમ પડે છે કે, માત્ર લંધનથી મનુષ્યની હરકોઇ જિભારી દૂર થઈ શકે છે. લંધન કરવામાં પૈસા ઇત્યાદિ કોઇ પ્રકારનું ખર્ચ થતું નથી; પરંતુ લંધન કરવાવાળાને લંધન મૂકી દીધા બાદ જે પથ્ય પાળવાનું હોય છે તે યોગ્યરીતે પાળવું જોઈએ; કારણ કે લંધન પછી જે પથ્ય સંભાળવામાં નથી આવતું તો લાભને બદલે ગંભીર હાનિ થાય છે. લંધન છોડ્યા પછીનું પથ્ય આ પ્રમાણે છે:- (૧) પહેલાં કેટલાક દિવસ સુધી માત્ર ફળનો રસ લેવો; (૨) કેટલાક દિવસ દૂધ અને પાણી મિશ્ર કરીને પીવું; (૩) એકલા દૂધ ઉપર

રહેવું અને (૪) હલકું ભોજન લેવું. આ સર્વ અંકેકા નિયમને માટે ૮ થી ૧૫ દિવસની અવધિ હોવી જોઈએ. જે આ સમયમાં કુપથ્ય કરવામાં આવે તો ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. આ પ્રમાણે લંધન ધણુંજ લાભદાયી છે; પરંતુ તે પછીનું પથ્ય સંભાળવું જરૂરનું છે.

આશા છે કે પેટના દરદીઓ મારા અનુભવ ઉપરથી લાભ લેશે.

(જૌંધ, કાર્તિક સુદ ૪ સંવત ૧૯૮૩)

લંધનના વિષયમાં “વૈદિક ધર્મ” ના સંપાદકના વિચારો

પૂર્વોક્ત લંધનનું વૃત્તાન્ત જેવું બન્યું છે તેવુંજ આપવામાં આવ્યું છે. પંડિત નારાયણ ભટ્ટજીનું મકાન સ્વાધ્યાયમંડળથી બે મિનિટના અંતરપર આવેલું છે અને જ્યારથી લંધનની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારથી લગભગ દરરોજનું વૃત્તાન્ત અમે ખાસ ધ્યાન રાખીને સાંભળતા હતા. એક તો અમારે લંધનનું પરિણામ જોવું હતું અને બીજું તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે તે પણ જરૂરનું હતું. એટલા માટે લગભગ દરરોજ તેમને મળીને આ અનુભવનો વિચાર કરતા હતા.

આ સંબંધમાં અમારા વિચાર એ છે કે, અહીંનાં કુદરતી રીતે અપાડ, શ્રાવણ અને ભાદરવો, આ ત્રણ માસમાં ક્ષુધા ઓછી થઈ જાય છે અને હવા શરદીવાળી રહે છે, તેથી લંધનને માટે આ મહિનાઓ ઉત્તમ છે. જેવી રીતે આ વર્ષાઋતુમાં દીર્ઘ લંધન કરવું શક્ય છે, તેવી રીતે શરદી અગર ગરમીની ઋતુમાં (શિયાળા કે ઉનાળામાં) લંધન કરવું શક્ય નથી; કારણ કે તે વખતે જરૂરામિ તેજ હોય છે. આ સાથે પં. નારાયણ ભટ્ટજીની પાચનશક્તિ પહેલાંથીજ ઘણી મંદ પડી ગઈ હતી. આ સર્વ કારણોને લીધે તેઓ આટલા દીર્ઘકાળસુધી લંધન કરી શક્યા. અમારા વિચાર પ્રમાણે તે હજુ ૮-૧૦ દિવસના વધારે અપવાસ કરી શકત; પરંતુ અહીંનાં તેમને ધૈર્ય દેનાર કોઈ સારો લંધનચિકિત્સક નહોતો. અમે સર્વે આ વિષયથી અજાણ હતા અને તેથી લંધનની સમાપ્તિ કરતી વખતે અમને સર્વને ઘણોજ ગભરાટ થયો હતો. તેમને કોઈ ધીરજ દેનાર નહોતું; પરંતુ તેમના પોતાનામાંજ કોઈ વિવક્ષણ પ્રકારનું ધૈર્ય હતું, કે જેને લીધે તેઓએ દીર્ઘ લંધનની સમાપ્તિ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે કરી. આને માટે અમે લંધનકર્તાને અંતઃકરણથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

લંધન કરવામાં શરીરની વાત, પિત્ત અગર કફની પ્રકૃતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો દીર્ઘ લંધનને માટે અયોગ્ય નિવડ્યા છે. બીજી પ્રકૃતિનાં માણસો કરી શકે છે.

લંધનવિષયમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, તરસના પ્રમાણમાં છૂટથી પાણી પીવાથી લંધનમાં શ્રમ-થાક જણાતો નથી; પરંતુ થોડું પાણી પીવાથી બહુજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય પણ જો ખૂબ પાણી પીએ તો તે દીર્ઘ લંધન કરવાને સમર્થ બને છે—અર્થાત્ પાણીના આશ્રયથી પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે લંધનમાં પાણી પીવાથી કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી.

લંધન કરનારાઓએ એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી કે, લંધનમાં કોઈ પણ કારણસર દવા લેવી નહિ. જે દવા લેવામાં આવે તો તેનું બહુજ ખરાબ પરિણામ આવે છે; એટલા માટે આ વિષયમાં બહુજ સાવધ રહેવું—અર્થાત્ શુદ્ધ જળ, થોડો લીંબુનો રસ અને સિંધાણુ કે મીઠું આ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થ પેટમાં નાખવો નહિ.

આજ પ્રમાણે ચિંતા, ફિકર, શ્રમ, તડકા, રાત્રીનાં જાગરણ, ઇલાદિ ક્રિયાઓ કરવી નહિ. દિવસમાં વાતચીતથી કે બીજી સાત્વિક રીતે આનંદ મેળવવો. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી તે સર્વથી ઉત્તમ છે; કેમકે એથી અદ્ભુત લાભ મેળવી શકાય છે. દુનિયાદારીનાં કામકાજ મૂકી દઇને લંધન-ક્રિયામાં જો આત્મિક ઉન્નતિને માટે પરિશ્રમ લેવામાં આવે અને બાકીનો સમય આનંદમાં વ્યતીત કરવામાં આવે તો ઘણોજ લાભ થાય.

“ હવે લંધન મારાથી થઈ શકશે નહિ ” એવો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી જખર-જરતીથી લંધન આગળ ચલાવવામાં નુકસાન છે. આવે વખતે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે ક્રમશઃ લંધન તોડવું સારું છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે, લંધન કરી રહ્યાબાદ પણ મનનો સંયમ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે; કારણકે ભૂખ લાગે છે તે વખતે જીલ ઉપર (સ્વાદ ઉપર) સંયમ રાખવો કઠિન થઈ પડે છે. અમારા કેટલાએ મિત્રો જેઓએ ૧૦-૨૦ દિવસના અપવાસ ઉત્તમ રીતે કર્યા હતા તેઓએ પાછળથી એકદમ અનાજ ખાવાનું શરૂ કરી દીધું—અર્થાત્ લંધન પછીનું પથ્ય પાળ્યું નહિ અને તેથી એક બે માસમાં પેટની વ્યથા થઇને તેમનાં મૃત્યુ થઈ ગયાં.

આથી સર્વ વાચકોએ લંધન પદ્ધતિનું પથ્ય પાળવું ખાસ આવશ્યક છે અને તેમાં જરાપણ ભૂલ ન કરવી એ ખાસ યાદ રાખવું.

કેટલાક લોકોને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ૨૦ અગર ૩૦ દિવસના અપવાસ કરવાથી એટલે તેટલા દિવસ ખીલકુલ ભોજન ન કરવા છતાં મળતી ગાંઠો ક્યાંથી નીકળે છે? આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે, પેટની અંદર જે નાનાં આંતરડાં રહેલાં છે તેની લંબાઈ લગભગ ૩૦ ફીટ (વીસ હાથ) છે. આ સર્વ મળથી ભરપૂર રહે છે. આ આંતરડાંમાં દરેક જગ્યાએ થોડો કે વધારે મળ ભરાઈ રહે છે, એ વાતમાં સંદેહ નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિદિન અર્ધો હાથની લંબાઈનું આંતરડું સાફ થતું રહે તોપણ લગભગ ૩૦-૪૦ દિવસસુધી મળ નીકળે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

જે નિત્ય સારી રીતે ખસ્તિ લેવામાં આવે તો આશરે એક માસના લંધનમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ થઈ જાય અને તેથી સંપૂર્ણ નિરોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

અમારા ધાર્મિક આચારોમાં કેટલાએક વારો અને તિથિઓમાં અપવાસ કરવાનું ફરમાવ્યું છે. જેઓ જૂના વિચારના શ્રદ્ધાળુ માણસો છે તે સોમવાર, મંગળવાર કે શનિવારને દિવસે એકજ વખત જમે છે. બુધ, ગુરુ અને રવિવારને દિવસે પણ કોઈ કોઈ તો અપવાસ કરે છે અથવા તો એક વખત જમે છે; ઘણું કરીને અઠવાડીયામાં એક અથવા બે વખત એકટાણું કરે છે.

તિથિઓમાં એકાદશી કે શિવરાત્રી (ચૌદશ) અગર ઉપોષણ પ્રસિદ્ધ છે. આ દિવસો સંપૂર્ણ અપવાસના છે. આ સિવાય ચોથ કે એની બીજી તિથિએ એકટાણું પણ કરવામાં આવે છે. વળી આ ઉપરાંત ખાસ હેતુસર પણ કેટલાક લોકો અપવાસ કરે છે. નવીન વિચારના લોકો જૂના લોકોની અપવાસ કરવાની વાતોની હાંસી કરે છે અને અપવાસથી મુક્તિ મળે છે એ બાબતને હસી કાઢે છે; પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે, જૂના વિચારના લોકોએ અઠવાડીયામાં એકાદ અપવાસ કરી જે સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું હતું તે સ્વાસ્થ્ય નવીન સુધારકને પ્રતિદિન ભોજન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. અમેને વિશ્વાસ છે કે, સાપ્તાહિક કે પાક્ષિક અપવાસ અગર એકટાણું કરવાની પદ્ધતિ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એક વિચારણીય અને ઉપાદેય વાત છે. જે નવ-સુધારક પોતાના સ્વાસ્થ્ય-અસ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરી તેની સાથે સાપ્તાહિક લંધનનો સંબંધ જોશે તો તેને ઘણું સમજવાનું મળશે.

સાપ્તાહિક કે પાક્ષિક એકટાણું અગર અપવાસથી આત્મનિક મુક્તિ મળે કે નહિ તે એક વિવાદાસ્પદ વિષય છે; પરંતુ તેના લંધનથી રોગોમાંથી “મુક્તિ” મળે છે તે વાત તો નિર્વિવાદ છે. એટલા માટે આ વિષય ઉપર વાચકવર્ગ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી વિચાર કરે એજ વાત અહીં વિશેષ રૂપથી કહેવી જરૂરની છે.

લઘુલંધનને માટે કેટલીએક વિધિ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે. તેમાંથી કેટલીએક અહીં જણાવી છે.

(૧) ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત:-પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ ભોજન કરવું અને તે પછી દરરોજ અંકક કોળીઓ ઓછા કરતાં કરતાં અમાસને દિવસે પૂરું લંધન કરવું. પાછું સુદ એકમથી એક એક કોળીઓ વધારતા વધારતા છેવટે પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ અન્ન ઉપર આવી જવું. એક કોળીઆની માત્રા એટલીજ સમજવી કે જેટલું અન્ન એક વખત મોંમાં મૂકીને સારી રીતે ચાવી શકાય તેટલું અન્ન ખાવું.

(૨) યવાગૂ લક્ષણ:-ચોખ્ખા વગેરે ધાન્યને ઉકાળીને તેનું ઓસામણ કે પાતણું સત્વ અગર રસો બનાવીને તે પીવું. આ પણ એક શરીરશુદ્ધિનું સાધન છે.

(૩) કેવળ દૂધ ઉપર રહેવું.

(૪) કેવળ ફળ ઉપર રહેવું.

(૫) કેવળ એકજ અનાજ ખાવું.

આ સિવાય અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં છે કે જે શરીરશુદ્ધિને માટે બહુજ લાભદાયક છે. આજકાલ નવશિક્ષિત લોકો પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ વધારે કરે છે; પરંતુ તેમાં જણાવેલાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો આરોગ્ય સાથે શો સંબંધ છે તથા તે વાતથી આપણે આપણું આરોગ્ય કયી રીતથી સિદ્ધ કરી શકીએ એ બાબતનો અભ્યાસ કરતાં નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે લોકો સાપ્તાહિક

કે પાક્ષિક અપવાસની હાંસી કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તની વાત તો હકામાંજ કાઢી નાખે છે. અમોએ આ ઠેકાણે તે વાતને આરોગ્યની સાથે શું સંબંધ છે તેનો વિચાર કરવાની સૂચના કરી છે. એ વાત ઉપર પણ કેટલાએક લોકો ક્રોધ કરશે; પરંતુ પ્રસંગવશાત્ સત્ય હકીકત આપણી સમક્ષ રજુ થઇ ગઇ છે તેથી તે જેવી છે તેવી લખવી પણ જોઇએ. આથી અમો તદ્દન નિરૂપણની વાચકોને નિવેદન કરીએ છીએ કે, જો તેઓ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર કરશે તો તે ઘણુંજ લાભદાયક થઈ પડશે.

સળેખમ, ખાંસી, ગળાના ચોળીઆ આવી જવા, સામાન્ય તાવ, અપચો, પેટના દોષો, માથાનાં દરદો, આંતરડાંના રોગો વગેરે કેટલાંએક એવાં દરદો છે કે જે યોગ્ય અપવાસ કરવાથી ઔષધવિનાજ મટી જાય છે; પરંતુ આજકાલના નજીવા રોગોમાં પણ ડોક્ટરની પાસે જવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તેથી આપણી કુદરતી શક્તિથી આરોગ્ય મેળવી શકાય એવો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી આ ધાતક પ્રવૃત્તિમાં નવશિક્ષિતોની ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિને લીધે આપણા રીતરિવાજોનો ઉપહાસ કરવાની ટેવ વધી પડી છે અને તેથી નરસાની સાથે સારું પણ વગોવાય છે. આથી જો વાચકવર્ગ આ બાબત ઉપર શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી અને અંદરનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિથી વિચાર કરશે તો જરૂર લાભ થશે.

આ સર્વ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે, સાપ્તાહિક અગર પાક્ષિક અપવાસની પ્રથા આરોગ્ય વધારવાની દૃષ્ટિથીજ શરૂ કરવામાં આવી હતી; મતઝળ કે તેનો ઉપયોગ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવો જોઇએ; પરંતુ કેટલાંએક જૂના વિચારના અને ધર્મોંધ લોકો આ અપવાસની પ્રથાએનો પણ ઘણો દુરુપયોગ કરે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંએક લોકોને વીર વૈજયંતી કહે છે. તેઓ એકાદશીને દિવસે બીલકુલ આહાર કરતા નથી, તેમ પાણી પણ પીતા નથી. તેઓ તે દિવસે કોઇપણ જાતનો બીજો પદાર્થ પણ મોંમાં નાખતા નથી. બીજો દિવસે એટલે આરશને દિવસે સવારમાં સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઇ પૂજાપાઠ કરી સ્વર્ણદય થયા પહેલાંજ પૂર્ણ ભોજન કરે છે. આ ભોજનમાં તેઓ એવા તો ભારે પદાર્થો ખનાવે છે કે જે સારા જઠરાગ્નિવાળા માણસો પણ પચાવી શકતા નથી. આ કારણથી તે અપવાસ તે લોકોને આરોગ્યસાધક થતો નથી; કારણકે અપવાસના સમયમાં આંતરડાંની શુદ્ધિને માટે શીતળ જળ, વરસાદનું પાણી, ગંગોદક કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી પીવું જોઇએ; આથી કોડાની શુદ્ધિ થાય છે. લંધનને બીજો દિવસે પણ હલકું, સાત્ત્વિક અને પુષ્ટિકારક ભોજન કરવું જોઇએ, કે જેથી તે સહેલાઈથી પચી શકે. ધર્મોંધ લોકો આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેથી તેઓનો અપવાસ કરવાનો પરિશ્રમ નકામો જાય છે.

કેટલાક લોકો અપવાસને દિવસે ફળાહાર કરે છે. આ ફળાહારમાં તેઓ એવા ભારે પદાર્થો વાપરે છે કે તે તંદુરસ્ત માણસ પણ પચાવી શકે નહિ. આથી તે લોકો પોતાનાં આંતરડાં અને પેટને બગાડે છે. આ કારણથી ધાર્મિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અપવાસ કરવાના રિવાજો એટલા બધા બગડી ગયા છે કે તેનો વિચાર કરતાં એવા નિશ્ચય ઉપર આવવું પડે છે કે, ધાર્મિક અપવાસ કરવાવાળા અપવાસના મૂળ ઉદ્દેશથી ઘણા દૂર ચાલ્યા ગયા છે. આ કારણથી સાપ્તાહિક, પાક્ષિક કે માસિક નિયમસર અપવાસ કરવાવાળાઓનાં આરોગ્ય સુધરવાને બદલે બગડતાં ચાલ્યાં છે.

જે લોકો આરોગ્યને માટેજ અપવાસ કરે છે, તે લોકોએ એકટાણું અથવા તો અપવાસ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવાં. લંધનના દિવસોમાં ગંગાજળ, વરસાદનું પાણી કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી જેટલા વધારે પ્રમાણમાં પીવાય, તેટલા પ્રમાણમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ કરવાનો ગુણ આવે છે. જો આવી જાતનું પાણી મળી ન શકે તો ઉંડા ફૂવાઓનું પાણી પીવું. તે પણ ન મળે તો સાંધારણ પાણી પણ ચાલે.

આ બાબતમાં નિયમ એ રાખવો કે, જેટલા દિવસ લંધન કર્યું હોય તેથી બમણા દિવસ-સુધી ફક્ત દૂધપરજ રહેવું—અર્થાત્ (૧) એકટાણુમાં એક દિવસ દૂધપર રહેવું. (૨) એક દિવસના અપવાસમાં બે દિવસ દૂધપર રહેવું. (૩) ત્રણ દિવસના અપવાસમાં છ દિવસ દૂધપર રહેવું.

લંધન તોડવાનો વિધિ ઉપર બતાવી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે કરવાથી જે માણસો લાંબા અપવાસો કરી નથી શકતા, તે લોકો આવાં નાનાં લંધન પણ વારંવાર કરે તો આરોગ્ય મેળવી

શકે છે. ખાસ કરીને આવા અપવાસો પેટનાં દરદો મટાડે છે. લંધન પછી દૂધ ઉપર રહેવાનું કહ્યું છે તે દૂધ પણ થોડું જ લેવું. જેટલું પચી શકે તેટલું અને મળી શકે તો તાજું દૂધ લેવું તે ઉત્તમ છે.

ચાંદ્રાયણ ઇલાદિ બીજા પ્રકારો પણ આરોગ્યને માટેજ છે.

જો પાઠકોમાંથી કોઈ કદાચ આ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથો વાંચે અને તેમાં જણાવેલાં ગમ્યાંના લાગો કાઢી નાખી આરોગ્યસાધક બાબતજ સ્વાસ્થ્યવૃદ્ધિને માટે લે તો તે રીતોથી પણ આરોગ્યવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જે લોકો એક દિવસનો પણ અપવાસ કરી શકતા નથી, તે લોકો જો ચાંદ્રાયણ પદ્ધતિ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ભોજનની ન્યૂનાધિકતા કરે તો તેઓ પણ પોતાનું આરોગ્ય જાળવી શકે. જેઓ આમ કરી ન શકે તેઓ અનાજોનાં એસામણ કે પાતળા રસાઓ પીએ અને ભારે ખોરાક ન લે તો તે રીતે પણ આરોગ્ય મેળવી શકે. જેઓ આમ પણ ન કરી શકે તેઓ ફક્ત એકલાં ફળો ઉપરજ રહે તોપણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સિવાય ફળ, અલ્પ ભોજન કે થોડા દૂધ ઉપર રહીને પણ શરીરને નિરોગી બનાવી શકાય છે.

આ પ્રમાણે અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનાં વ્રતો ફક્ત આરોગ્ય સાચવવાને માટે બનાવ્યાં છે. આજકાલ તેનો ઉપયોગ તેનો ઉદ્દેશ સમજ્યા વગર થાય છે. તેમાં દોષ તે વ્રતોનો નથી પણ વ્રત કરનારાઓનોજ હોય છે. એટલા માટે વાચકોને માફ નિવેદન છે કે, વ્રતનો વિચાર તેઓએ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી કરવો; અને જે ભાગ પોતાના આરોગ્યને માટે સાધક હોય તેનેજ ગ્રહણ કરવો અને બીજાને તથા દેવો.

અનુવાદક-વૈદ્ય મણિશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી-અમદાવાદ

ગુરુઓ, પંડિતો કે વક્તાઓ ઉપર પણ પથરા તો ફેંકાશેજ, પરંતુ તેથી ડરવાનું નથી.

‘સ્વર્ગનો પ્રકાશ’

‘નૈસર્ગિક સુંદરતાપર કૃત્રિમતાનો ઢોળ ચઢાવવાની જરૂર નથી.’

‘સત્યવેદી’

‘પુરુષોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે સદાસર્વદા તેઓ વિપથગામી બની જાય છે, પરંતુ તેમની પત્નીઓએ પોતાના બળ, છળ અને કૌશલ્યથી ગમે તેમ કરીને પણ તેમને સીધા માર્ગપર રાખવા જોઈએ.’

‘બાળુ રત્નીન્દ્રનાથ ટાગોર’

‘બને તેટલી રીતે લોકો પાસેથી ઓછી સેવા લેવી અને તેમની અધિક સેવા ઉઠાવવી.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘મનુષ્ય પોતાનું જીવન કોઈ ઉપયોગી કાર્યમાં રોકે છે કે નિરૂપયોગી કાર્યમાં રોકે છે, એટલા ઉપરથી તેના જીવનનું ખર્ચ મૂલ્ય નક્કી કરી શકાતું નથી; પણ તે કેટલે દરજ્જે ત્યાગી થયો છે અને નિરભિમાની બન્યો છે તે ઉપરથીજ તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું જોઈએ.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘અતિ ઉચ્ચ સાધ્ય સિદ્ધ કરવામાટે કષ્ટ સહન કરવા ઉપરાંત લોકોનો ઉપહાસ પણ સહન કરવો પડે તો એનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી.’

‘માર્કસ ઓરેલિયસ’

‘સુખી થવાનો સરળ માર્ગ પરોપકારાર્થે દેહ અર્પણ કરવો એજ છે.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘પોકળ દંભરૂપી દુર્યુણ અન્યને વિશેષ અપાયકારક નથી, પણ પોતાનેજ તે અત્યંત નુકસાનકારક છે.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘જેની દાનત શુદ્ધ હોતી નથી તેનાથી કદીપણ મહત્કાર્ય સાધ્ય થતું નથી.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાળકોમાટે શિક્ષકો નથી, પણ શિક્ષકોમાટે બાળકો ઉત્પન્ન થયેલાં છે.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘આપણને અર્વાચીન કાવ્ય પસંદ પડે છે તો તે અતિ રમણીય અને શુદ્ધ છે એ કારણથી નહિ, પણ આપણી બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઈ છે તેથીજ બ્રષ્ટ કાવ્યો પસંદ પડે છે.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

‘લાખો માણસોના સમૂહના આંતરભાગમાં નિદ્રાધીન પડેલી શક્તિ જે સાહિત્યથી જાગ્રત થાય છે, તેજ સાહિત્ય કળાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે; માટેજ સામાન્ય સમાજના મુખે હમેશાં ગવાતાં પદ અથવા વાતોજ પસંદ કરવા જેવાં છે.’

‘મ૦ ટૉલ્સ્ટૉય’

(હિંદુસ્તાનના સં. ૧૯૮૨ના દીપોત્સવી આંકમાંથી)

અમેરિકાની એક બાણવા જેવી સંસ્થા

‘ખરાબ’ કહેવાતા બાળકો માટેનું આદર્શ આશ્રમ

(અનુવાદક:-શ્રી દિલ્હીપુરા અ. દિવાનજી-હિંદુસ્થાનના ૧૯૮૨ ના દીપાવસવી અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

“ નિરૂપયોગી થઈ પડેલા આ દિવસોના શુષ્ક અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચડ્યો અને ત્યાં તો એ શુષ્ક અરણ્યમાં ઝળકી ઉઠેલું જીવનનું ચેતન્ય ઝરણું મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી ખીજ વસ્તુઓ ભૂલાઈ જશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણો તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાંજ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સસનું દર્શન થયું છે-અને સાથી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં કંઈક અદૌકિક વસ્તુ હું અનુભવી રહ્યો છું.”

મિ. ક્લૉઈડ સ્ટાર માને છે કે:-

“ ખરાબ બાળક જેવી વસ્તુજ દુનિયામાં નથી. જેને આપણે ‘ખરાબ’ કહીએ છીએ તે તો અવળે માર્ગે વળેલા બાળકની વૃત્તિમાત્ર છે. સુજનતા અને પ્રેમના અનુકૂળ વાતાવરણમાં રહેનાર સર્વ બાળકો હમેશાં સારાજ નિવડે છે.”

અને એ ક્લૉઈડ સ્ટાર કોણ છે ?

સમાજે બાળકોને વંડી ગયેલાતરીકે ફેંકી દીધા હોય તેવા “ખરાબ” બાળકોમાંથી સરસ પુરુષો બનાવવા સાર ક્લૉઈડ સ્ટારે ૧૨ વર્ષ અગાઉ પોતાનું આશ્રમ ખોલ્યું હતું અને આજે તે આશ્રમ જગતમાં ‘સ્ટાર કૉમનવેલ્થ’ તરીકે મશહુર છે. “ખરાબ” બાળક હોય છે એવું ક્લૉઈડ માનતાજ નથી અને એવા એમના વિચારોપર એમણે સ્ટાર કૉમનવેલ્થની ભવ્ય સંસ્થા રચી છે. સમાજના અસહ્ય ત્રાસથી બાળકમાં સર્વ સદ્વૃત્તિઓ સર્વાંશે કચરાઈ ગઈ ન હોય તો એ “ખરાબ” કહેવાતા બાળકોમાંથી સરસ, ચારિત્રવાન બુદ્ધિશાળી પુરુષો પ્રગટ થઈ શકે છે. એ સસની પ્રતીતિ ક્લૉઈડ દરવર્ષે આશ્રમમાંથી નીકળતા બાળકોદ્વારા આપી રહ્યા છે.

અને એ બાળકોનાં શરીર અત્યંત નિરોગી હોય છે. કવચિતજ તેઓ માંદગીથી પીડાય છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થ શરૂ થયાને આજે બાર વર્ષ વહી ગયાં અને કેટલાયે બાળકો તેમાં રહી ગયા અને રહે છે; છતાં એકપણ મરણ ત્યાં થયું નથી. સ્ટારનો અનુભવ એવો છે કે, તંદુરસ્ત શરીરમાંજ તેજસ્વી મન તથા પવિત્ર આત્મા નિરંતર વસેલા હોય છે.

શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોસુધી એ ખીલતી સંસ્થામાં છથી બાર બાળકો રહી શકતા. અત્યારે બાળકોની સંખ્યા ૬૦ ની છે. છેલ્લાં બાર વર્ષોમાં સમાજના “વંડી ગયેલા” કહેવાતા ૩૦૦ બાળકોને ક્લૉઈડ સ્ટારે પોતાની સંસ્થામાં આશ્રય આપ્યો છે અને જ્યારે એ બાળકો સંસાર છોડી બહાર જીવનક્ષેત્રમાં પડે છે, ત્યારે સર્વ કોઈ સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યશપતાકામાં તેજસ્વી રંગ પૂરી તેના સત્કાર્યના સ્મરણસ્થભો થઈ પડે છે. હજીસુધી સ્ટાર કૉમનવેલ્થનો બાળક નિષ્ફળ નથી નિવડ્યો અને એમાંજ સ્ટારની તેજસ્વી ભાવનાઓનો વિજય પ્રકાશે છે.

સ્ટાર હજી યુવાનજ લાગે છે અને એનામાં એ યુવાવસ્થાનો ઉછળતો ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ છે, કે એ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરશે કે કેમ એજ શંકા છે. સ્ટારની કારકીર્દિમાં કાર્યપરાયણતા પ્રથમથીજ ઝળકી ઉઠે છે.

જ્યારે તે બાળક હતા ત્યારે તેમની પડોશમાં પતિપત્ની વાતો કરતાં હતાં કે:-“ આ બિચારાં બાળકોને કોઈ બોલાવતું નથી અને સર્વ કોઈ એને વંડી ગયેલાં ગણી ફેંકી દે છે. આપણે એને રાખીશું અને એમનું જીવન સુધારવા પ્રયાસો કરીશું.” પાછળથી ક્લૉઈડ જોઈ શક્યા કે એ પડોશી દંપતિએ ખરેખર પેલા નિરાધાર બાળકો રાખ્યા અને સમાજે જેમને કંટાળી વંડી ગયેલા તરીકે ફેંકી દીધા હતા તેજ બાળકોને તેમણે ચારિત્ર્યવાન પુરુષો બનાવ્યા અને તેમ કરવામાં એમણે એકજ વસ્તુપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. તેમનું વાતાવરણ એટલું શુદ્ધ બનાવી દીધું કે તેમનામાં છુપાયેલી સદ્વૃત્તિઓ ખીલવા લાગી. બાળક ક્લૉઈડપર આ અખતરાઓની ઉંડી અસર થઈ-એના અંતરમાં પ્રેરણા જાગી-કે ‘બસ, આવા શિક્ષણકાર્યમાં જીવન સમર્પણ કરવામાં કેટલો

બધો આનંદ પડશે! અને તેજ દિવસથી ફ્લોઇડનાં ભાવિ સ્વપ્નાંઓનું કેન્દ્રસ્થાન એજ પ્રેરણાએ લઇ લીધું. આશ્ચર્યની મહાવિદ્યાલયમાંથી સ્નાતકની પદવી મેળવી તેમણે પ્રસિદ્ધ મેકફેડનની વ્યાયામશાળામાં કામ કર્યું. તે સમય દરમિયાન ફ્લોઇડે મેકફેડનના શરીરવિકાસના નિયમોવિષે જે દૃઢ અભિપ્રાયો બાંધી લીધા તે જીવનપર્યંત તેમણે આજ લગી સાચવી રાખ્યા છે અને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દૃઢ માન્યતાઓને યોગ્ય સ્થાન મળી ગયું છે.

વારસામાં મળેલી કંઇક મિલકતના પર ફ્લોઇડે એમના જીવનનાં સ્વપ્નાંઓનો કાર્યપ્રદેશ રચવા માંડ્યો. એમણે આશ્ચર્યની પાસે ૪૦ એકરનું ખેતર ખરીદ્યું અને તે પર એક નાનકડું મકાન બાંધાવ્યું. એ મકાનને એમણે આનંદ કુંજ (ગ્લેડસમ કોટેજ)નું નામ આપ્યું; કારણ કે તેઓ માને છે કે, તે દિવસે તેમના જીવનમાં સર્વોત્તમ આનંદની શરૂઆત કરી દીધી હતી. હજી મકાન તો પૂરું બાંધાયું ન હતું એટલામાં ફ્લોઇડે શાળા ખોલી અને ત્રણ બાળકોને દાખલ કરી દીધા. મકાન બાંધાતું હતું તે દરમિયાન બાળકો પાસેના તબેલામાં સૂતા. વખત જતાં એમણે તે ખેતર અને મકાન એક મંડપને સોંપી દીધાં અને પોતે તો પેલા બાળક જેટલા ગરીબ થઇ રહેવા લાગ્યા! અને જે પુરુષ આવા બલિદાનપર પોતાનું જીવનકાર્ય શરૂ કરે છે તેની સફળતાવિષે કોઈકનેજ શંકા આવે.

મીશીગાનની અદાલતોના ન્યાયાધીશો સમજી ગયા કે, સ્ટારની શાળા સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. આથી તેમની પાસે આવતા વંદી ગયેલા બાળકોને તેમણે સ્ટાર પાસે મોકલવા માંડ્યા. સ્ટારની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાવા લાગ્યા, એટલે સ્થળસંકાયની મુંઝવણ વધતી ગઇ. ફ્લોઇડે બીજું મકાન બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. વખત જતાં નાણાં મળી રહેશે એ આશામાં એમણે તે મકાન પાછળ ખર્ચ કરવા માંડ્યો; પરંતુ આખરે તો એ ખર્ચ કરતાં હજાર ડોલરનું દેવું થઇ ગયું અને સ્ટાર પાસે તો કંઈ રકમ રહી ન હતી. એક દિવસે તો એમના ગળવામાં ફક્ત ૩.૪૬ ડોલરજ રહ્યા. નિરાશ થઈ સ્ટાર વિચાર કરવા લાગ્યા અને એવા પંદર પુરુષોની યાદી બનાવી, જે દરેક એમને સો સો ડોલર આપી શકે. એમણે વિચાર કર્યો કે જે આ પંદરમાંથી પાંચ પુરુષો પણ ન આપે તોયે હજાર ડોલર મળી જશે; પરંતુ કદાચ પાંચથી વધુ ના પાડે તો ? અને બધાજ ન આપે તો ?

એ ડોલર ઉધરાવવા સ્ટાર તૈયાર થયા એટલામાં ટપાલી આવ્યો અને ટપાલમાંથી હજાર ડોલરનો ચેક નીકળ્યો ! ચેક મોકલનાર બહેન લીલી જી. ન્યુટન હતાં. કાગળમાં લખ્યું હતું કે સ્ટારના કાર્યથી તેમને ખૂબ સંતોષ થયો હતો અને જે સ્ટાર સંસ્થા શીલાટેલરીઆમાં ખસેડવામાં આવે તો પોતાનાં સર્વ નાણાં એમાં રોકવા એ બહેન તૈયાર હતાં.

સ્ટારે જવાબ લખ્યો કે, સંસ્થાને શીલાટેલરીઆમાં લઈ જઈ શકાય એમ છે નહિ; અને જે એ શરત સિવાય નાણાંની મદદ એ બહેન તરફથી મળશે તો સંસ્થાના બીજા મકાનને તેમનું નામ આપવામાં આવશે. જ્યારે ટપાલી જવાબ લાવ્યો, ત્યારે લીલી ન્યુટન મરણપથારીપર પડ્યાં હતાં અને કાગળ વાંચી તરતજ તેમણે બે હજાર ડોલરનો ચેક મોકલી આપ્યો. લીલી ન્યુટનનું એ છેલ્લુંજ કાર્ય હતું. આવી રીતે “ન્યુટન હોલ” માં એ બહેનના ડોલર ખર્ચાયા હતા, જેમણે સ્ટાર અથવા એમની સંસ્થાનાં કદી પણ દર્શન કર્યાં ન હતાં.

દિવસો પસાર થયા અને સ્ટાર સંસ્થાના ફાળામાં ઉમેરો થતો ગયો; પરંતુ એનો ખર્ચ તો ફાળાથી કંઈક વધારેજ રહેતો; એટલામાં કોઇ બીજી લડી બહેને એક નવું ઘર બાંધવા નાણાં આપ્યાં. મીશીગાનના કેટલાક પ્રદેશોએ કાયદા પસાર કરી સ્ટાર સંસ્થાના નિભાવભાટે ખાસ નાણાં જૂઠાં કાઢ્યાં. “ગ્રાંડ રેપીડ્સ” સંસ્થાનાં બહેન એમીલી જ્વેલ કલાર્કે શાળાના મકાન સારૂ ૩૦,૦૦૦ ડોલર આપી દીધા. વળી જૂદે જૂદે ટેકાણેથી ફર્નીચર, વાજાંત્રો, ચિત્રો વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ આવવા માંડી અને સ્ટાર સંસ્થા ખીલતી ગઇ. અત્યારે જમીન, મકાન ઇત્યાદિ મિલકતના કિંમત ૧૫૦,૦૦૦ ડોલર છે.

ફ્લોઇડ સ્ટારે પ્રથમથીજ એટલું તો સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે એમની સંસ્થા કંઈ દવાખાનું નથી કે જેમાં ગમે તેટલા ખરાબ થઇ ગયેલા બાળકો દાખલ થઇ શકે. દાખલ થતી વખતે દરેક બાળકને બેનેટે યોજેલી માનસિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. વર્ષસુધી તો કોઈ પણ પ્રકારની ડાખલગીરીવિના વડીલ અથવા ન્યાયાધીશને બાળકની સર્વ જવાબદારી સ્ટારને સોંપી દેવી

પડે છે. સ્ટાર એટલી પણ કાળજી રાખે છે કે, અદાલતની શિક્ષાત્મક બાબતો આવી જાય તે પહેલાં એમને સંસ્થામાં લઇ લેવા જોઈએ. આથી પેલી અદાલતની શિક્ષાની નૈતિક અસરમાંથી બાળકો મુક્ત રહે છે.

શરીર, મન અને આત્માનો એકસાથે વિકાસ થવો જોઈએ, એ સત્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન સ્ટારને જોડતું થયું છે તેટલું લાગ્યેજ બીજાને થયું હોય. સ્ટાર માને છે કે, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને પવિત્ર આત્મા રોગી શરીરમાં રહી શકે નહિ અને તેથીજ બાળકના વિકાસમાં નિરોગી શરીરને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. સ્ટારનાં મકાનો હવાઉત્તરથી ઉલરાઈ ગયેલાં હોય છે અને જળાશયોનું કદ પણ બારી જોડતું હોય છે. સ્વચ્છ પથારીમાં બાળકો ઉંઘે છે અને તેમને ખૂબ સારી નિદ્રા મળે છે. સૂતી વખતે બાળકો તકીઆ વાપરતા નથી. નાનાં બાળકો રાતના ૮ વાગે સૂઈ જાય છે અને કોઈ પણ બાળક દાઢી મોઢો સૂતો નથી. સવારના ૬ વાગતાં ઉઠવાનો ઘંટ વાગે અને પથારી-ઓ યોગાનમાં મૂકી દેવામાં આવે છે. પછી બાળકો ઠંડા પાણીમાં નહાવા દોડી જાય છે. ૬-૩૦ વાગે નાસ્તો થાય છે અને પછી દરેક બાળક પોતાની પથારીને પાછી યોગ્ય સ્થળે મૂકી દે છે. બાળકોને દરરોજ વારાફરતી કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું હોય છે. કોઈક પવાલાં સાફ કરે છે તો કોઈક ઝાડુથી ચોરડાઓ સાફ કરે છે. તે સિવાયના બાળકો રમવા દોડી જાય છે. ૮ વાગે એટલે પછી અભ્યાસનો સમય શરૂ થાય છે. પછી બાળકો કંઈક કામ નીકળે અને પાછો અભ્યાસ શરૂ થાય. વળી સાંજ પડતાં રમતો શરૂ થાય. ૪૦ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે અને લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ તેમના ખોરાકની વસ્તુઓ ખેડી લે છે. વર્ષદરમિયાન વિધિવિધ જાતનાં ફળ અને વીસેક જાતનાં શાક ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. વાસી વનસ્પતિને રસોઈઓ શિયાળા સાફ સાચવી રાખે છે.

સ્ટાર અથવા બાળકો કોઈને માંસ ખાવાની ટેવ નથી એટલે ખાટકોને કંઈ આ સંસ્થામાંથી લાલ નથી મળતો. ૧૨ વર્ષ અગાઉ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ તે સમયે ખોરાકમાં માંસને સ્થાન ન હતું; પરંતુ બહારથી ખૂબ ટીકા થવા લાગી કે સ્ટાર બાળકોને ભૂખ્યા રાખે છે એટલે ત્યાંના ખોરાકમાં માંસને કોઈક વખત સ્થાન મળવા લાગ્યું. થોડા સમયસુધી આમ ચાલ્યું. પછી તો અંતરના અવાજને માન આપવાનો નિશ્ચય કરી માંસનો સદંતર બહિષ્કાર થયો; જો કે સ્ટાર કેવળ વનસ્પતિ-આહારમાં માનતા નથી. માંસ હંમેશાં હાનિકારક છે એમ એ માનતા નથી, છતાં એટલું તો એ કબૂલ કરે છે કે, માંસ ન લેવાય તો વિશેષ સારું; પરંતુ માંસાહારની નૈતિક અસર એટલી ખરાબ છે કે બાળકોમાં તે એ ત્યાજ્યજ્ઞ ગણવામાં આવે છે. “બાળ-દૃષ્ટિમાં વિકારોનું સ્થાન જેવું તેવું” નથી અને માંસાહાર એ વિકારોને જરૂર ઉત્તેજિત કરે છે. વનસ્પતિઆહાર તથા માંસાહારના પ્રયોગો મેં છૂટથી કરી જોયા છે અને છેવટે એજ નિર્ણયપર હું આવ્યો છું કે, વિકારોના દોષમાંથી બાળકોને બચાવવા વનસ્પતિ આહારનું ઔષધ રાખવાનું ઔષધ છે. આથી જ્યાં-સુધી મારા હાથમાં એ સંસ્થા છે ત્યાંસુધી માંસાહારને લેશ પણ સ્થાન બાળકોના ખોરાકમાં નહિજ મળે. જો પાછો હું માંસાહાર દાખલ કરું તો એ વિકારોનાં દર્શનો પાછાં શરૂ થઈ જાય.

અમારી સંસ્થામાં આવનારા લગભગ બધાજ બાળકોને પ્રથમથીજ માંસાહારની ટેવ હોય છે. મલિન વાતાવરણમાંથી આવેલા એ બાળકો દુઃખી હોય છે; પરંતુ વનસ્પતિ આહારની એમને ટેવ પડતી જાય છે તેમ તેમ તેઓમાં ઇષ્ટ પરિવર્તન થઈ રહે છે. આ કદાચ અકસ્માત પણ હોય. વનસ્પતિ આહારથી ટેવાયેલા એ બાળકો અમારે ત્યાં આવ્યા તે વખતે પ્રવેશપરીક્ષામાં તેમની બુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી માલમ પડી.

અમારી શાળામાં અમે વિદ્યાર્થીઓનું સ્વરાજ્ય ચલાવીએ છીએ. આથી જ્યારે મેં માંસાહારનો સદંતર બહિષ્કાર કરવાનો હરાવ કર્યો, ત્યારે મેં વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ હરાવ મૂક્યો. માંસાહાર-વિષેના મારા અનુભવો મેં એમને કહી સંભળાવ્યા અને તરતજ એમણે સર્વાનુમતે મારા હરાવને સંમતિ આપી. તેઓ માંસાહાર જવલ્લેજ કરતા એટલે એમને તેનો ત્યાગ બહુ આકરો ન લાગ્યો. રસોઈઓ પણ શાક અને ખાવાની વાનગી એટલી સ્વાદિષ્ટ બનાવતા કે વિદ્યાર્થીઓના સ્વાદને સંપૂર્ણ સંતોષ મળતો. તેમને માંસાહારની ખોટ જણાતી નહિ. બાળકો એ સ્વાદિષ્ટ ભોજનમાં ખૂબ રસ લેતા. હું હિંમતપૂર્વક કહી શકું છું કે, મારી પાસે છે એવા બળવાન, નિરોગી અને

સ્વચ્છ બાળકો કેઠકે ઠેકાણે જ હશે.

જો કે અમારા શિક્ષકબંધુઓને તેમના ધરમાં માંસાહારની છૂટ છે છતાં બાળકોના વનસ્પતિ આહારમાં હું જોડાયો છું એટલે તેઓને માંસ ખાવાનું મન થતું નથી. અમારા આશ્રમના રસોડામાંથી અમે સર્વ તામસી પદાર્થોનો અલ્પિકાર કર્યો છે. પ્રથમ ચાહ તથા કૌશીને તિલાંજલિ મળી અને પછી ધીમે ધીમે મરી, રાધ વગેરે મસાલાઓનો લાગ થયો. બીજાઓ વાપરે છે તેનાથી મીઠું પણ અમે ઓછું વાપરીએ છીએ.

ફળ, શાકભાજી, દૂધ અને ઘઉંની રોટલી એજ અમારો મુખ્ય ખોરાક છે. શિયાળામાટે ઉનાળામાં સાચવી રાખેલાં ફળ તથા શાકભાજી અમને ખૂબ ખપ લાગે છે અને ખિસ્મીસ, ખજુર, અંજીર વગેરે સૂકા મેવો ખાવાથી અમારામાં તાકાત ઠીક આવી રહે છે. કેળાના લુમખાના લુમખા લાવવામાં આવે છે અને જ્યારે ખરાબર પાકે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ખોરાકમાં મધ પ્રિય થઈ પડ્યું છે. પીણામાં દૂધસિવાય અમે છાશ અને પુષ્ટિકારક કોકો જેવી નિરોગી વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ. ”

સામાન્ય તંદુરસ્ત બાળકમાટે નિયમિત કસરતની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ તેમના શરીરનો વિકાસ વ્યવસ્થિત રીતે થાય અને તેમાં અંદરના અવયવોને પણ યોગ્ય કસરત મળી રહે તે દૃષ્ટિથી સ્ટારે કુશળ વ્યાયામશિક્ષક પાસે કસરતનું નિયમિત શિક્ષણ રાખ્યું છે. શિયાળામાટે વ્યાયામશાળા તો છેજ. બહારની સર્વ રમતો સારૂ પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે અને વિદ્યાર્થીઓમાં કસરત તથા રમતોને લગતાં વિધિવિધ મંડળો છે.

પાસેની ટેકરીઓપર બાળકોને ચઢવાની ગમ્મત પડે છે અને ખેતર પાસે આવેલું રમણીય સરોવર તરવા સારૂ તેમજ બરફપરથી સરવા સારૂ ઉપયોગી થઈ પડે છે. માર્ચ મહિનામાં હજી બરફ પૂરી રીતે ઓગળ્યા ન હોય ત્યાં તો કસરતશાળામાંથી થાકેલા બાળકો તળાવ તરફ દોડતા આવે છે. જ્યારે બરફ પૂરતા પ્રમાણમાં પડે છે, ત્યારે બાળકો સ્ટાર પાસે બરફસ્નાનની માગણી કરે છે. સંમતિ મળતાંજ બાળકો બરફમાં આળોટે છે અને પછી અંદર જઈ ઉના પાણીથી નાહી લે છે. પછી તેઓ સૂવાની તૈયારી કરે છે. આવા બરફસ્નાનથી કોઈને હજી શરદી નથી લાગી.

શરીરવિકાસને આટલું સ્થાન અહીંજ મળે છે, એટલે આ બાળકોની તંદુરસ્તીવિષે સાંભળી સર્વ અજાણ થાય છે. કોઈ બાળકને સહેજ પણ તાવ આગ્યો હોય એવું લાગ્યેજ બન્યું હશે. કોઈ બાળકને શીતળા કઢાવવા નથી પડ્યા. ઓરી, અછબડા કે શરદીના રોગમાંથી સ્ટાર કૌમનવેદ્ય મુક્ત રહી છે. અત્યારસુધી ત્યાં કોઈનું મરણ થયું નથી અને બાર વર્ષો વહી ગયાં છતાં ત્રણજ વખત ડૉક્ટરને બોલાવવો પડ્યો છે. એક વખત કોઈક બાળકને હૃદયનો દુખાવો હતો. બીજી વખત ઘેરથીજ માંદા આવેલા બાળકને ડૉક્ટરની જરૂર પડી હતી અને છેલ્લી વખત કંઈક ઇન્ફ્લુએન્સાથી પીડાતા બાળકો સારૂ ડૉક્ટર આવ્યા હતા.

યોગ્ય ખોરાક મળતો હોય, ખૂબ ઉંઘ મળતી હોય, લવાઉઘસની સંપૂર્ણ સગવડ હોય અને શરીરની તંદુરસ્તીને અનુકૂળ પરહેજ પળાતી હોય ત્યાં આવાં આશ્ચર્યજનક પરિણામ આવેજ !

સ્ટાર કૌમનવેદ્યમાં બીજી વસ્તુ પણ તરી આવે છે. જ્યાં નિરોગી શરીર અને તેજસ્વી બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં પ્રેમ અને પ્રેમપૂર્વક થયેલી દલીલો ખરાબ બાળકોમાં અજાણ પરિવર્તન પ્રકટાવે છે. વાતાવરણ અનુકૂળ હોય અને વિશ્વાસ ને પ્રેમથી બાળકો સાથે વર્તન રાખવામાં આવે તો ઘણા બાળકોમાં સત્ય, પ્રેમ, વિવેક અને સંસ્કારિતા એની મેળે કેળવાઈ રહે છે.

સ્ટાર એમ માને છે કે, સૈકાંઓ થયાં બાળકની માનસિક સૃષ્ટિની કોઈએ શોધખોળ કરીજ નથી અને તેથીજ બાળકવિષે ભારે ગેરસમજ ઉભી થાય છે.

“ બાળક તેના જીવનના વિકટ સમયમાંથી પસાર થાય છે, એટલે તેની તો પૂર્ણ કાળજી સેવામાં આવે છે; પરંતુ માબાપ શામાટે સમજતા નહિ હોય કે બાળકો પણ એવીજ દશામાંથી પસાર થાય છે. તેમને ક્યાં ખબર છે કે, યુવાવસ્થામાં કેટલાક બાળકોમાં એક પ્રકારનું ક્ષણિક ગાંડપણ જાગે છે. ”

દષ્ટાંતથી સમજાવતાં સ્ટાર જણાવે છે કે, બાળક તેના શૈશવમાં સુશીલ અને વિવેકી હોય છે; પરંતુ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તે ઉદ્વેગ અને ખરાબ બની રહે છે; પરંતુ જ્યારે

યુવાવસ્થામાંથી તે પસાર થાય છે ત્યારે તે પાછો વિવેકી, સુશીલ, સત્યવાદી અને ચારિત્ર્યવાન બની રહે છે.

સ્ટાર જણાવે છે:—“પરંતુ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, બાળકની સદ્વૃત્તિઓ મનુષ્યની સદ્વૃત્તિઓથી તદ્દન જૂદી હોય છે. જે યુવાવસ્થાના મંથનકાળમાં તે બાળકને અનુકૂળ વાતાવરણમાં ન રહેવા દીધો હોત અને તેની દુષ્ટ મલિન વૃત્તિઓપ્રતિ સદ્વર્તન રાખવામાં આવ્યું ન હોત તો મીશીગાનમાં અત્યારે તે બાળક વંદી ગયેલામાંજ ખપી જાત.”

સ્ટારની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે, પિતાઓ બાળકના શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી માતાઓપર નાખે છે.

“ પિતાઓ તેમનાજ બાળકને ઓળખતા નથી. ઘણી વખત બાળક અને પિતા એકલા રૂબરૂ મળતાં મુંઝાય છે; કારણ કે તેઓ એકબીજાથી અજાણ્યા છે.

ઘણા પિતાઓ તેમનાજ બાળકને મારી પાસે લાવે છે; પરંતુ તે બાળકનો અભ્યાસ કેટલો થયો છે તેની તેમને ખબર હોતી નથી. ખરી રીતે કેવળ માતાઓપરજ બાળકની સર્વ જવાબદારી ન નાખવી જોઈએ.

ગમે ત્રે રીતે ગમે ત્યાંથી જીવનના વિકટ પ્રશ્નોનું જ્ઞાન બાળક મેળવી લે એના કરતાં પિતાઓજ એમને એ અગત્યના પ્રશ્નોનું શિક્ષણ પ્રથમથીજ આપે એજ ઇષ્ટ છે. બાળકો સાથે મિત્ર થઈ રહેતાં પિતાને આવડ્યું જોઈએ. તેમની સાથે માછલી પકડવામાં, દરીઆમાં તરવામાં અને ક્રિકેટ રમવામાં પિતાએ ખૂબ ઉત્સાહ દર્શાવવો જોઈએ; અને એવી રીતે બાળકના આંતર જીવનનો નિકટ પરિચય મેળવી લેવો જોઈએ. જે પિતા બાળકના અંતરને ઓળખી લઈ તેનો ઉત્સાહ મેળવી લેશે, તો પોતાના આયુષ્યને લંબાવી પોતે તો સુખી થશેજ; પરંતુ બાળકનું ભવિષ્ય પણ તેવું સુધરી જશે.”

જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે સ્ટાર બેદરકાર માબાપોની સખત ઝાટકણી કાઢે છે. એક વખત એક માતા તેના વંદી ગયેલા બાળકને સ્ટાર પાસે લઈ આવી. વાતો કરતાં સ્ટારને ખબર પડી કે, બાળક ૧૨ વર્ષ ઉંપરની ઉંમરનો હતો છતાં માતાએ તેની અર્ધી ટીકીટ લીધી હતી. સ્ટાર એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—

“તમે પણ બાળકપર સંસ્કાર હીક પાડતાં લાગો છો. એકાદ બે ડૉલરમાટે તમે બાળકના દેખતાં જૂઠું બોલતાં બીજકુલ અચકાતાં નથી ! ”

આ પ્રસંગનું પુનઃ સ્મરણ થતાં સ્ટાર જણાવે છે:—“ખરેખર દેશની ઉન્નતિ સાર તો હવે માબાપને સાર આશ્રમ બોલવું પડશે ! હું આ કંઈ મસ્કરીમાં નથી કહેતો. મને એટલેસુધી કહેવાને મન થાય છે કે, બાળકની માનસિક દશાનું જેને લાગ નથી, તેમને લગ્ન કરવાની પણ છૂટ ન મળવી જોઈએ.

પ્રથમ તો પરણતાં પહેલાંજ સ્ત્રીપુરુષોએ એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. શિક્ષકોને તેમના ધંધા સાર તૈયાર કરવા આપણે અધ્યાપન મંદિરો બોલીએ છીએ, આપણાં પશુપક્ષીની કેળવણીમાટે પણ આપણે એટલાજ ઉત્સુક હોઈએ છીએ; પરંતુ જ્યારે માબાપની વાત આવે છે, ત્યારે ગમે તેવાં મૂર્ખ માબાપને પણ આપણે ચક્રાની લઈએ છીએ.

એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે લગ્નના પરવાના પ્રમાણે માબાપ થવાના પરવાના પણ રાખવા પડશે; અને જ્યારે પરવાના આપવાની કચેરી બોલવામાં આવશે, ત્યારે પ્રવેશદ્વારપર મોટા અક્ષરે લખવામાં આવશે:—

‘ જીવન અને નાણાક સ્ત્રીપુરુષોએ પરવાના સાર અરજી કરવાની તરફી પણ ન લેવી.’ ”

સ્ટાર કૌમનવેલ્થની મુલાકાત લેનારપર બાળકોના વિવેકી પુરુષાર્થની ઉંડી છાપ પડ્યાવિના નહિ રહે. આશ્રમમાં સ્વછંદી વર્તન તો નહિજ દર્શાવે; એમ છતાં તેમની ઉછળતી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કંઈ શિક્ષકો કચરી નથી નાખતા. ફર્નીચર બરાબર ગોઠવાયું હશે, દિવાલ તથા જમીન પણ સ્વચ્છ હશે અને મકાનની સુઘડતા પણ આકર્ષક લાગશે. આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જશે કે, જે બાળકોની આસપાસ યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેઓ કંઈ ધાંધલીઆ અને તોફાની નથી નિવડતા.

રસોડામાં ડોકીઉં કરીયું તો જણાશે કે, ત્યાં પચાસ સાઠ બાળકો ગમ્મત કરતા બાણાના ટેબલ આગળ ગોઠવાઈ ગયા છે. રસોડામાં સૂર્યનો પ્રકાશ ખૂબ આવે છે, ટેબલપર સુંદર ફૂલનાં કુંડાં

ગોઠવાયાં છે અને સ્વચ્છ ચાદર ટેબલ પર પાથરેલા છે. એવા ટેબલ પર પછી ખાણું પણ એટલી-જ કાળજીથી અને સ્વચ્છતાથી પીરસાય છે. દરેક ટેબલ સાથે એક અનુભવી યુવાન બેસે છે અને બાળકોને તેમના વર્તનમાં જરૂર પડતી સૂચના કરે છે. બાળકોમાં હલકું વર્તન જણાતું નથી, છતાં તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કચડાઈ નથી જતી.

સાંજના મોટા ખંડમાં બાળકો એકઠા થાય છે અને કોઈક પુસ્તકો વાંચે છે, કોઈક સંગીત ચલાવે છે અને કોઈક રમતોમાં ગુંથાય છે. નિયમન અને વ્યવસ્થા જળવવા સારૂ પણ બાળકોને જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. બાળકોનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં સામાન્ય ગુન્હાઓની તપાસ વિદ્યાર્થીઓ પોતેજ કરે છે અને તેનો નિકાલ પણ એ મંડળજ કરી નાખે છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થમાં આથી નિયમન એટલું સરસ જળવાય છે કે માબાપોને ખબર પડતાં તેઓને એ સુંદર વ્યવસ્થાની અદેખાઈ આવે છે. જ્યારે બાળકો સંસ્થા છોડી જાય છે, ત્યારે પણ દીર્ઘ કાળસુધા એમનામાં પોતાની સંસ્થાપ્રતિ પૂજ્યભાવ અખંડ રહે છે.

સંસ્થાની દિવાલો પર સુંદર ચિત્રો મૂકેલાં હોય છે અને દર સાંજે ફોનોગ્રાફ તથા પીઆનો બાળકોને સંગીતની સારી પ્રસાદી આપે છે. એક દિવસ કોઈક કુશળ “પીઆનીસ્ટ” એ ખરાબ કહેવાતા બાળકો આગળ પીઆનો વગાડવા આવી અને નવીનતા સારૂ એક નવોજ સૂર શરૂ કર્યો. બાળકોમાં એકાએક બળભળાટ જાગ્યો અને પેલી “પીઆનીસ્ટ” તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે સ્ટારે જવાબ આપ્યો “બાળકોમાં કિલકિલાટ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે તેઓને તમારા એ નવીન સૂરની ખબર છે. બાળકોને એવા સુંદર અને ટ્રેષ્ટ સૂરોજ સાંભળવા ગમે છે. જ્યારે તેજસ્વી બુદ્ધિના પરિચયમાં બાળકો આવે છે, ત્યારે તેમને અલૌકિક પ્રેરણા મળી રહે છે અને-પછી તે તેજસ્વિતા કોઈક ચિત્રકારમાં હોય કે કોઈ સંગીતશાસ્ત્રીમાં હોય-બાળકોને એ અલૌકિક પ્રેરણા મળતાં તેમની બુદ્ધિને તથા તેમના નિરોગી શરીરને અજબ રીતે પોષણ મળી રહે છે. ઉન્નત સંગીત, સુંદર ચિત્રો અને સંસ્કારી સાહિત્યથી ખરાબ દેખાતા બાળકોમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તે કદી પણ સોટીના ચમકારાથી થતું નથી. મારા બાળકોને હું સદ્ગૃહસ્થો બનાવવા માગું છું અને તે માટે આવા સંસ્કારી વાતાવરણની ખાસ જરૂર છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૭ સંસ્થાઓ તરફથી હજાર બાળકોને બચાવી લેવા સારૂ સ્ટારને આમંત્રણ મળ્યાં છે. સ્ટારની સમય-શક્તિને મર્યાદા હોય છે, એટલે બહારના બાળકોની વ્યવસ્થા કરવા તે અશક્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ મીશીગન સંસ્થાના બાળકોને પણ એ પૂરા પડી શકતા નથી.

એક અંગ્રેજ બહેન સ્ટારની સંસ્થાની મુલાકાત લઈ ગયાં અને તેની છાપ એ બહેન પર એટલી ઉંડી પડી કે તે ઇચ્છા કર્યાં અને સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યોજના પ્રમાણે સેન્ટ હીલેરી આગળ એમણે એક સંસ્થા હમણાંજ ખોલી છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થની સંસ્થામાટે આ જેવું તેવું પ્રમાણપત્ર નથી.

પરંતુ સ્ટાર પર તો હજારો પ્રમાણપત્રો આવ્યા કરે છે અને તેમાં સ્ટાર પોતે સર્વોત્તમ સ્થાન તો પૂર્વના કવિ અને તત્ત્વજ્ઞાની રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમાણપત્રને આપે છે. ટાગોર બાળકોના મિત્ર છે અને થોડાજ સમય પર તે સંસ્થામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના બાળકો સાથે તેઓ દોસ્તી બાંધી ગયા. ટાગોરે પછી સ્ટારને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું:—

“નિરપેક્ષ રીતે પડેલા આ દિવસોના શુષ્ક અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચઢ્યો; અને ત્યાં તો એ શુષ્ક અરણ્યમાં ઝળકી ઉઠેલું જીવનનું ચેતન્યઝરણું મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી બધી વસ્તુઓ ભૂલાઈ જવાશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણ તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાંજ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સત્યનું દર્શન થયું છે અને ત્યાંથી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં હું કંઈક અલૌકિક વસ્તુજ અનુભવી રહ્યો છું.”

“આપણને એવા સુધારાની જરૂર છે કે જેથી આપણામાં ભ્રાતૃભાવની લાગણી પરસ્પર વધે, આતિથ્યસત્કારની તીવ્ર પ્રેમભાવના આપણામાં ઉદ્ભવે અને વડીલોની આમન્યા-આજ્ઞાનું પાલન થાય.”

‘દિવ્યરશ્મિ’

“સ્વધર્મના ગ્રંથોનો ત્યાગ કરી સૌ પહેલાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે.”

‘બાલુ બંકિમચંદ’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારો માટે ઉત્તમ તક

(મુંબઈ સમાચાર ના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવી અંકમાં-લેખક:-શ્રી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર)

આપણા આપદાદાઓએ અફઘાનિસ્તાનને માર્ગે હિંદમાં ઉતરી આવી વસવાટ કર્યો, તે વખતે આ દેશ ઉજ્જૈન ન હતો. આર્યો હિંદુસ્થાનમાં અથવા ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશમાં ઘણી કોમો વસતી હતી અને રાજ્ય પણ કરતી હતી; પણ નવા આવનાર આર્યો પુરાણી વસ્તીના કરતાં વધારે બુદ્ધિમાન, વધારે હિંસક હથિયારોથી સજ્જ અને વધારે સ્વરક્ષાને બદલે લડાયક હોવાથી અસલી કોમોને કૃણદ્રૂપ પ્રદેશોમાંથી મારી મારીને ઉજ્જૈન અને ટેકરાવાળા તથા જંગલવાળા ભાગોમાં નસાડતા ગયા. આ અસલી કોમોના લોકોને રાક્ષસ, દાનવ, દરથુ, વાંદરા (એટલે વાનર-મુખી), અનાય એવાં નામોથી આર્યો ઓળખવા લાગ્યા. ખારમા સૈદ્ધમાં પંજળ તરફથી રાજપૂત લોકોએ ઉતરી આવીને રાજપૂતાનામાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, તે વખતે ત્યાંના અસલી બીજા રાજ્યોને મારી હટાવ્યા, તેના વિજયચિન્હ તરીકે હજુ કેટલાક રજપૂત રાજ્યો ગાદીનશીન થાય છે, સારે બીજાની આંગળી કાપીને તેમાંથી નીકળેલા લોહીથી ટીકો અથવા ચાંદ્વો કરે છે. સુરત પાસે ડાંગના જંગલમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તે ચાલુ સૈદ્ધાની શરૂઆતમાંજ વધારે સારા રાજ્યવલિવટ ચક્રાવવાને બદલે અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધાં. આસામના પહાડીઓમાં નાગા, લુ-શાઈ, ખારી વગેરે અસલી કોમોનાં રાજ્યો ગયા સૈદ્ધમાંજ, જૂદે જૂદે બહાને લશ્કર મોકલાવી લઈ લીધાં છે તેનું વર્ણન ગેઝીટિયરોના પાનામાં મોજુદ છે. મધ્યહિંદના ગોંડ રાજ્યો એક ઉદાર અંગ્રેજ સિવિલિયનના કહેવા પ્રમાણે મહારાજ્યો હતા અને તેમનું રાજ્ય મધ્યપ્રાંતના મોટા ભાગ પર મોગલ શહેનશાહતના વખતમાં હતું.

રાક્ષસ મટીને દુખળા

સમયના વહેવા સાથે આ જૂની કોમો રાક્ષસ મટીને ‘દુખળા’ થયા, રાજ મટીને હમાલ થયા અને માલીક મટીને ગુલામ થયા. તેમની જૂની મહત્તા ભૂલાઈ ગઈ અને જાણે કે તેઓ આર્યોનું દાસ્ય અને હલકું કામ કરવા હજારો વર્ષથી સરજનયા હોય એવી માન્યતા થઈ ગઈ. કે-ટલીક કોમોને અંત્યજનું, મુએલાં દોર દસડવાનું અને મનુષ્યોનાં મળ-મૂત્ર ઉઠાવવાનું કામ ગળે ધાલવામાં આવ્યું, જેથી તેઓ અસ્પૃશ્ય થઈ ગયા. આજ મિતિએ પણ સાબરમતીની પ્રસિદ્ધ જેલમાં પાંચમહાલના જે બીજોને કેદીતરીકે જવા પ્રસંગ આવે છે, તેમની પાસે ઘણેભાગે પાપખાનાં સાફ કરાવવાનું કામ કરાવાય છે. ગઈ મોટી યૂરોપીય લડાઈમાં આસામમાં ‘નાગા’ કોમના મનુષ્યો મોકલવામાં આવ્યા તેમને ફ્રાન્સમાં, મેસોપોટેમીઆમાં અને ખીજાં સ્થળોએ લશ્કરના સિપાઈઓના ભાંગીતરીકે મેલું ઉપાડવાને જખરજસ્તીથી કામે લગાડ્યા. આવી રીતે વધારે સંસ્કારી મનાતી જતો પછાત પડેલી કોમોને આજ પણ દાખીને, કચરીને, નીચ મનાતું કામ જખરજસ્તીથી કરાવતાં જરા પણ પાછું વાળી જોતી નથી.

આસામનો ચોથો ભાગ ‘જંગલી’

પણ કોઈ કહેશે કે એ તો બહુ જુનું સંખ્યાની, કે છેક જંગલી લોકો જેઓ, ઓસ્ટ્રેલિયાના કે અમેરિકાના અસલ વતનીઓની માફક નાશ થવાને સરજનયેલા છે, તેમની આ વાત છે અને તેને અણુધટું મહત્વ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ આપણા વસ્તીપત્રકના આંકડાઓ આ દલીલનું પોકળ બતાવી આપે છે. મધ્યપ્રાંતની ૧ કરોડ ને ૬૦ લાખની વસ્તીમાં પૂરાં ૩૨ લાખ, એટલે આખી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ આવી અસલ વતની ગોંડ, હલકા વગેરે લોકોનોજ છે. આસામની ૮૦ લાખની વસ્તીનો ચોથો ભાગ, એટલે પૂરાં ૨૦ લાખ નાગા, ખારી, લુશાઈ, અખોર, મીશ્મી, કાચારી, ગારો એવી પુરાણી જાતિઓના છે. મુંબઈ ઇલાકાંની લગભગ એ કરોડ ૬૭ લાખની વસ્તીમાં ૧૮ લાખ ઉપર બીલ, કાળીપરજ, હાકુર, વારલી, કોકણા, કાતકરી એવી વસ્તીની સંખ્યા છે. આખા દેશની ૩૨ કરોડની વસ્તીમાં તેમની કુલ સંખ્યા ૧ કરોડ ૬૦ લાખની, એટલે સેંકડે પૂરા પાંચ ટકાની છે. એટલે દર સોની વસ્તીમાં પાંચ માણસ ‘જંગલી’

અથવા ‘રાની’ કહેવાતી જતોના લોકો છે. આ સંખ્યા નાની કહેવાય ? આ વસ્તી ગણતરીમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ ? આસામ પ્રાંતની કુલ વસ્તીથી આ કોમોની વસ્તીસંખ્યા બમણી થાય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડ બંનેની વસ્તી કરતાં આ વસ્તી પાંચગણી કરતાં પણ વધારે છે અને મુંબઈ શહેરની પર્યટી વસ્તી કરતાં તેરગણી છે.

આપણે જવાબદાર

હવે આટલી મોટી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ મહત્ત્વવાળી પ્રજા, અથવા પ્રજાઓ તરફ આપણે આજસુધી કેવી વર્તણૂક ચલાવી છે ? ખરેખર તે આપણને શોભાવે તેવી તો નથીજ, બલકે શરમાવે તેવી છે. આપણે તેમની સારી ખેડેલી જમીનો-જંગલો કાપીને ખેડવાણુ બનાવેલી જમીનો પડાવી લીધી છે. તેમને શાહુકારી ધંધામાં સારી રીતે છેતર્યા છે અને એક વખત થોડી રકમ લાભ કે એવાજ કામને માટે આપી જીંદગીભરના કે બેચાર પેઢીસુધીના પણ ગુલામ બનાવી લેવામાં આપણું બધું બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે, તેમને દારૂના વ્યસને ચઢાવીને પણ જેવા બનાવી મૂક્યા છે. લાઠી વાપરનારા લેયા કે પદાણુને લાડે રાખી તેમને લયભીત બનાવી મૂક્યા છે, ટુંકમાં તેમને ગુલામ અથવા પશુની સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યા છે. કોઈ પરોપકારી ખ્રિસ્તી પાદરી કે અંગ્રેજ અમલદારની દયાથી તેમની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્નો થયા હશે, પણ આપણા ધનાઢ્યોએ, આપણા ધર્મચાર્યોએ, આપણા પંડિતોએ, આપણા જીવદયાના હિમાયતી જૈન ભાઈઓએ કદી તેમના તરફ નજર સુઢાંએ કરી છે ? કદી તેમને માટે ધર્મચાર્ય દવાખાનાંઓ, કદી ધર્મનાં સ્થાનો, કદી જ્ઞાન મેળવવાની શાળાઓ આપણા વૈષ્ણવોએ કરી છે ? ઉલટું વ્યારા તાલુકાના વૈષ્ણવ કપોળો ત્યાંના કાળીપરજોની જમીનો પડાવી લેવામાં કુશળ ગણાયા છે, નવસારી જીલ્લાના પારસીઓ રાની ગામડાંઓમાં દોરી લોટો લઇને જાય છે અને ત્યાં થોડાં વર્ષમાં જગીરદાર, દારૂનો દુકાનદાર અને ‘કાળીપરજો’ ના રાજા બની જવાને પંકાએલા છે. સુરતજીલ્લાના અનાવલા તથા પાટીદારો “ધણીયામા” બનીને પોતાના “દુખળાઓ” ને નાસી જાય ત્યારે માર મારીને પાછા પકડી આણવામાં પોતાની બધી બુદ્ધિ, કુશળતા અને કાર્યદક્ષતા વાપરે છે. વડોદરા રાજ્યે ગદ્દ સાલમાં કાળીપરજોની સ્થિતિ તપાસવા એક કમિટી નીમી હતી તેની પાસે એક વણીક વેપારીએ સાક્ષી આપી હતી કે, “આવા ભોળા, અજ્ઞાન અને બુદ્ધિહીન લોકોને છેતરીને પૈસાદાર થવાની કેને ઇચ્છા ન થાય ?” આ કથી જાતનું મનુષ્યબંધુત્વ ? આ તે આર્યત્વ કે રાક્ષસત્વ ? પ્રભુ હિંદુસ્થાનને આમાંથી બચાવો.

મીશનરીઓ પાસેથી શીખો

આથી ઉલટું પરધર્મી-પરદેશી ખ્રિસ્તી મિશનો આ કોમોને માટે કેટલું બધું કરી રહ્યા છે, તે આંખો ઉઘાડીને જોવાની પણ આપણે તરદી લેતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ આના દાખલાઓ આપણા કાને અથડાય છે, ત્યારે પણ “તેઓ તો પોતાના સ્વાર્થમાટે, પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવામાટે તેમ કરી રહ્યા છે” એવી બેશરમી દલીલો કરતાં આપણે અચકાતા નથી; પણ તમે તમારા સ્વાર્થમાટે, તમારા ધર્મમાટે, તમારા દેશમાટે આ જૂની કોમોને માટે પારમાર્થિક કામો કેમ કરતા નથી ? હજારો ગાઉથી, બીજા ખંડોમાંથી પરધર્મી લોકો આવીને તમારા દેશના લોકોને જ્ઞાન આપે, કરોડોની સહાય આપે, ધર્મને માર્ગે ચઢાવે અને તે માટે પોતાની જીંદગી આ દેશમાં ખપાવી દે, અહીંનાં મરવાની, દટાવાની હોંસ રાખે પણ તમારું તો રૂવાડું સરખુંએ ન કરે ? જૂની વસ્તીને તેમનાં જંગલોમાં જઈ સહાય તો ન કરો, પણ તેમનાં લોહી ચૂસવાને અને ગુલામી દુનિયામાંથી નાણુદ થયે છતાં તમે ગુલામગીરીમાં તેમને સંજડાવો એ શું તમારી પ્રજાતરીકેની લાયકા છે ? બિહારના સાંતાલ પ્રગણામાં ૪૦ વર્ષથી કામ કરતો નોર્વેનો રેવ. બોર્ડિંગ કે ગરીબ સાંતાલોના લોહી પર ચુંથનારા ડૉક્ટર મેક્કેલ કે તેની પત્ની ડૉક્ટર મેક્કેલ કે હમણાંજ પોતાને સ્વદેશ અમેરિકા સીધાવેલ અહમદનગરના ડૉક્ટર

મની જોડીમાં મૂકી શકાય એવા એક પણ હિંદી નર તમે બતાવી શકો તેમ છો ? “પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે” એ વૈષ્ણવની વ્યાખ્યા એકે વૈષ્ણવને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે એમ જાતી ઠોકીને કોઈ કહી શકશે ?

પોતપોતાની જ્ઞાતિમાટે ?

આપણો દેશ અનેક ધર્મ, અનેક જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિ તથા 'ટોળામાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. તેમાં સુધરેલા પ્રકારના 'કોમ્યુનાલીઝમ'—પોતપોતાના વાડાવાળામાટે કામ કરવાની ભાવનાએ તો હદેજ કરી છે. હિંદુ તે હિંદુનેજ માટે, મુસલમાન તે કેવળ મુસલમાનનેજ માટે અને પારસી તો નાની કોમ રહી તેથી પોતાના અસ્તિત્વને માટે કામ કરી રહ્યા છે. હિંદુઓમાં વળી નાગર બ્રાહ્મણ પોતાની જ્ઞાતિવાળાઓમાટે, વાણીઆ વાણીઆમાટે, ભાટિયા ભાટિયામાટે, પાટીદાર પાટીદારમાટે એમ સૌ પોતપોતાને માટે ફોડી લેવાની પદ્ધતિ પર કામ કરી રહ્યા છે; પણ આ તો જે કોમો જન્મતી છે, આગળ પડતી છે, બુદ્ધિમાન છે તેની વાત થઈ; પણ જેઓ ધોર નિદ્રામાં છે, જેમને દેશનું કે પ્રજાપણાનું ભાન સુદ્ધાં નથી, જે કેવળ પોતાનું પેટ ભરવામાંજ ગુચ્ચ-વાઈ ગઈ છે, જે દારિદ્ર્યમાં ડૂબી ગયેલી છે તેનું કાણુ ? નાગરોનાં મંડળો કોળીઓને સહાય કરવામાટે બંધાયાં સાંભળ્યાં નથી, વાણીઆ કે ભાટિયાઓએ હલકી ગણાતી જ્ઞાતિઓને માટે શાળાઓ ખોલી નથી, (બદકે પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ ફક્ત ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓમાટે છે એમ આકાશગર્જના કરતાં લજ્જિત થતા નથી.) પાટીદારોએ અંત્યજોને સારી સ્થિતિએ ચઢાવવા પ્રયત્નો કર્યાનાં આપણને સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં નથી. નોર્વે-સ્વીડનના કે કેનેડાના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો કે ક્રાન્સના કે ઇટલિના રોમન કેથેલીકો, કે ખ્રિસ્તીધર્મના સેંકડો પંથોના અનુયાયીઓ હિંદના લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનું જ્ઞાન આપવા કરોડો રૂપિયા એકઠા કરી મોકલે અને વાપરે; પણ અમારાજ દેશના, અમારાજ ધર્મના, પોતાને ઉચ્ચ કહેવરાવતા લોકો અમારાજ ધર્મથી અજ્ઞાન ભાઈઓને માટે પૈસો પણ ન ખર્ચે, દવાખાનામાં તેઓને પેસવા પણ ન દે તથા શાળાઓમાં પરદેશી સરકારના હુકમ-છતાં પણ અંત્યજ બાળકોને દાખલ ન થવા દે એ જેટલું શરમાવનાઈ છે, તેટલુંજ સત્ય છે. એકાદો શિદ્ધ પોતાને અંત્યજોના કલ્યાણના કામમાં ખપાવી દે, કે એકાદો ની-લમણિ ચક્રવર્તી આસામની ખાસી ટેકરીમાં પોતાના બુદ્ધાપામાં પણ સેવાકાર્ય કરે તેથી દેશનું દળદર શીટવાનું નથી.

પરાઈ પીડ જાણુ

પ્રાંતે પ્રાંતે અસહ્ય વતની કોમોમાટે કલ્યાણકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. તેને અંગે આખી જીંદગીભર સેવા કરનારા હિંદી મિશનરીઓ—સેવકો—કોડીબંધ અને સેંકડો જોઈએ. સેવા કરનારા ડૉક્ટરો, લાખો રૂપિયા મેળવીને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનારા મહિ, પણ ગરીબોની સેવા કરી ખ્યાતિ પામેલા મીરજના ડૉક્ટર વાનલેસ કે બામદાના ડૉક્ટર-યુગલ મેંકફેલની માફકના કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. પોતાની વિદ્વતા ગરીબોનાં બાળકોને તેમની ઝુંપડીઓમાં, પહાડોનાં શિખર ઉપર કે ગાઢ જંગલમાં જઈને જ્ઞાન આપનારા અધ્યાપકો અને આચાર્યો જોઈએ છે. કોઢીયા (પતિયા), લૂણા, લંગડા, આંધળા અને નવારસ બાળકોની સેવા કરનાર ડૉક્ટરો અને દુનિયાદારીમાં પીડ થયેલા ગૃહસ્થો જોઈએ છે. બીજા, ચોધરી, ગામીટ, દુબળા, વારલી, કાતકરી, વડર, વાદી, રાવળ, ઠાકુર, ઢેડ, ચમાર, ભંગી, શેણુવા, કાથુડીઆ, કોટવાળીઆ વગેરે એવી એવી કોમોનાં સ્થાનો શોધી કાઢી, તેમની વચમાં જઈ વાસ કરી, તેમની બોલી શીખી, તેમને જ્ઞાનવાન, ધાર્મિક તથા ધંધાદારી બનાવનારા સેંકડો બદકે હજારો કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. આવા સેવકો ભાડુતી કે સારા પગારની લાલચે મળી શકશે નહિ. જેને ઇશ્વરી સંદેશો મળશે, કે જેને પોતાના દેશના કલ્યાણમાટે ધગશ હશે, કે જે ખરો બાતુલાવ સમજતો થશે, કે જે યજુર્વેદના વાક્ય પ્રમાણે “હું મારા દેશને માટે અનેક કળેટા સહેવાને તૈયાર છું” એમ કહેશે; એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર મનથી આચરશે તેજ આવું કાર્ય કરી શકશે. અન્નબ્રત, આવા લોકોને તથા તેમનાં બાળબચ્ચાંને ખાવાને શેટસો તો જોઈએજ અને તે પ્રજાએ-એકલા શ્રીમંતવર્ગે નહિ પણ સાધારણ જનસમૂહે પણ-પૂરો પાડવોજ જોઈએ. આ યુગને કળિયુગ માનનાર કળિયુગ પ્રમાણે આચરણ કરે અને બીજાઓ ના જુએ; પણ સત્યયુગના આચરણ કરનાર માણસ આજે પણ સત્યયુગ છે, એમ માને અને મનાવે. “પરાઈ પીડ” જાણવાને દિવ્ય ચક્ષુની જરૂર નથી. માનુષી ચક્ષુ અને અનુકંપાવાળું હૃદય બસ છે. એવાને પરાઈ પીડના ઉપાય કરવાનાં સાધન મળીજ રહેશે-પ્રભુ પૂરાં પાડશે.

સંવેદન—સંહિતા

(લેખક:-૨૧૦ સૌં કનુબહેન દવે, 'મુંબઈસમાચાર' ના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવીઅંકમાંથી)

જગતજ જગતને છોડવશે, મંજુલાઇ ! સારાયે જગતનાં પાપથી ત્રાસી તમે તે જગતપરનો મોહજ ઉઠાવી લેશો. તેની ઝીણી ઝીણી 'વર્ડ્સલીનેસીસ'ને નહિજ ગણી રહો. એ તો સાવ સ્વાભાવિકજ છે. એક બાબુ જગત ને બીજી બાબુ જગત્તાથ. એકમાં પડ્યા ને લખદાયા ત્યારે બીજાને ખોયો. એકમાં અલિપ્ત રહ્યા ત્યારે બીજાને મેળવ્યો; અને તે મેળવ્યો એટલે બીજું કંઈજ નહિ, પણ જીવન સારી રીતે જીવતાં-પ્રભુરાદમાંજ પરાવતાં આવડ્યું, એ ચોક્કસ થયું. આત્માને તારવાને માટે હરેક જે પળો ચોરીસે કલાક કાયમ નિકટજ વસી રહે છે, તે પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કર્યો એજ 'પ્રભુમય જીવન'-એજ જગન્નાથને મેળવવાનું મંગલાચરણ !

સૌ કામ તેનીજ ખાતર ને તેને અનુલક્ષીને કરવાં એ બાબત તો ક્યારનીયે હું જીવનમાં વણી રહી છું. પુત્રીને પણ મારો એજ આદેશ છે, ને તે સંપૂર્ણપણે સમજી ગઈ છે, એટલે મને સંતોષ છે. આથીજ હારજિતના ઓળા તેને નહિ અડકી રહે, તે તેથી નહિ લોભાય, તે તેનીપાર સચ્ચિદાનંદનું સત્ય વિલસે છે તે પ્રત્યેજ વળશે ને તેનેજ સત્કારી સ્વીકારશે ને સન્માનશે.

“ હારોની હાર, લગાટ લખી હારોની હાર. ”

એ તમારું ગીત મને તો જરિયે પસંદ ન પડ્યું. પ્રત્યેક મોટા માણસો-સંતો ને મહંતો-જગતની દૃષ્ટિએ હારેલજ છે. ભગવાન બુદ્ધ તથા ઈસુ ખ્રિસ્તને વિષે જગતનો પામર વર્ગ શું ધારતો હશે ? રાજપાટનાં વૈભવી સુખ છોડનાર એક રાજકુમારને જગતનીજ હારજિતમાં રચ્યો પચ્યો વર્ગ કેવી દૃષ્ટિથી જોતો હોવો જોઈએ ? તે તો એમજ માને કે, આ મિથ્યા દુઃખ શામાટે વહોરી રહેલ છે ? તેનીજ રીતે ભગવાન ઈસુનું. જગતની દૃષ્ટિથી તો તેને વધસ્થંભપર ચઢવાનું શું પ્રયોજન હતું ? એમજ કહી શકાય !

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો સંસારના ઇતિહાસમાં તો સચોટ નિર્દેશાયાંજ છે. જેણે જેણે અહીંનું સુખ વહાવું કર્યું છે, તેણે તેણે ત્યાંના 'ટ્રેઝર' ગુમાવ્યાજ છે. જગતના માછીઓ બ્યારે જગતનાં માછલાં મારવાથી છૂટ્યા, ત્યારેજ માનવ માછલાંઓનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. અલબત્ત, આ ઈશ્વરી 'ટ્રેઝર' તમે કહો છો તેમ 'ટેન્જબદ્ધ' કદાચ ન દેખાય, પ્રસંગે તેમાં 'અન્યાય' જેવુંજ જણાય; છતાં તેમ તે નથીજ. ઘણાકોને એમ લાગે છે કે કેવળ નિષ્પાપ એવા ભગવાન ઈસુને વધસ્થંભ શે ? પણ એ તો રૂપગ્રાંથિ ઉકેલશે તો તરતજ જણાશે કે સત્યના, સૌંદર્યના ને સારપના મંત્રોમાટે 'ક્રુસીફિકેશન' સહન કરવુંજ પડે. તે દ્વારાજ તેમની ગણના થાય તેમ કોઈ મહાન ઘટનાની ખાતરે આવા પ્રસંગો મહાન પુરુષોના જીવનમાં યોગ્યથેલા છે. કોઈક પ્રાચીન મહત્તમ ભાવનાને જગતમાં બલવતી કરવાના કારણે-એટલે દેખીતી હારોમાંજ હું તો તેનાજ 'જય જયકાર' ન્યાળી રહી છું !

અલબત્ત, કદાચ આપણું ધૈર્ય ખૂરી જતું જણાય છે; કદાચ આપણી બળસંપત્તિ નષ્ટપ્રાય થતી લાસે છે; કદાચ આપણા અધિકારથી વધુ પડતું કાર્ય આપણે ઉઠાવી રહેલ છીએ એમ જણાય છે; પરંતુ તે સૌ તેમ લાસેજ છે, જણાયજ છે; નહિ કે તે તેમજ છે. 'સોઈંગ મશીન' ના બે ઉત્પાદકો તો સાવ ગરીબડી માડીના બચાઓ હતા. એક મધરાતે તેમને વિચાર થયો કે, “સૉગ ઓફ ધી શર્ટ” ની ગાનારી બિચારી ગરીબડી તેમની બહેનોને માટે તેમણે કાંઈક ચંત્ર તો ગોતવુંજ; અને અનેકાનેક વિધો આન્યા છતાંય તે તેમણે ગોત્યું ને સારી સ્ત્રીજાતનો આશીર્વાદ ઝીંચ્યો.

લ્યુથર કેણુ ? એક ખાણુ ખોદનાર માખાપનો પુત્ર. “રાજસભાને છાપરે જેટલાં નળીયાં છે, તેટલા ભલે મારા દુશ્મનો હો, તોપણ હું તો સત્યને માર્ગેથી નહિજ ચળું” એ ટંકાર એક ખાણુખોદનો છાકરો બોલી ઉઠ્યો ને જગતે તે ઝીંચ્યો. અને તાપ ને કષ્ટ સહવાં પડ્યાં; પણ પાછળથી આજ પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસશે તો માલૂમ પડ્યાવિના નહિજ રહે કે, રાજસભામાં લ્યુથરનો ઉકેલો પ્રકટ પ્રતિષેધનોજ પ્રભાવ બ્યાં ને ત્યાં વિજયી થયેલ છે. અસત્તી સામેનો પ્રકટ પ્રતિષેધ અને તેમ કરી સંતતું સંસ્થાપન-એજ છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના દુનિયાના ઇતિહાસનું ગંભીર-

માં ગંભીર તારતમ્ય નીકળી શકે છે. ગાંધીના 'સત્યાગ્રહ' ને 'અસહકાર' પણ તેનાજ ફળગામાત્ર છે—તેજ પ્રમાણે અન્ય દેશોના રાજવિપ્લવો પણ તેનેજ આભારી છે. એકલા રાજવિપ્લવોજ નહિ પણ સમાજ ને ધર્મ પણ તે 'આઉટસ્પોકન એમ્ફેરીક પ્રોટેસ્ટ' જ આજ જ્યાં ને ત્યાં આદરી રહેલ જણાય છે; અને એ રીતે ગીતાવાક્યની સિદ્ધિ કરી રહ્યા છે કે:—

જ્યારે જ્યારેજ અન્ધાર ધર્મનો થાય, ભારતી; જામે અધર્મનાં જૂથ, ત્યારે હું નિજને સજ્જું.
સંરક્ષા કાજ સાધુની, પાપીના નાશકારણે; ધર્મ સુસ્થાપવા માટે "જન્મુ" છું હું યુગે યુગે."

"જન્મુ છું હું ક્ષણે ક્ષણે" એજ વાક્ય મને તો ત્યાં યોગ્ય ઢોત તો અતિપ્રિય લાગત. આપણે જોતા નથી, જાણતા નથી, પણ તે તો ક્ષણે ક્ષણેજ જન્મે છે. સતતા જ્યની ખાતર અને અસત-ના પરાજયની ખાતર; અને એનું સત્ તે સાચું છે, જગતનું નહિ. જ્યારે એના ને જગતના સ્વી-કારેલા સતની વચમાં ફેરફાર હોય છે, ત્યારે જગતનું સત્ તે અસત્ છે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશયને સ્થાન નથી. રૂપિયા, આના ને પાછની ગણકરીત્તિમાં રચ્યાપચ્યા જગતને તે મહાન કાનુ-નના મહાન સતની કેવી રીતે ઓળખ હોઈ શકે?

પણ આપણે જ્યારે તે સંબંધી કંઈક જાણીએ છીએ, જગતથી પર ઉઠવાને કંઈક પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ, ત્યારે આપણો તો ચોખ્ખો ધર્મજ છે, મંજુલાઈ! કે જેમ અને તેમ જગતની સમવિષમતાએને ગળીજ જવી, ને તેની પાર પ્રકટ પરમાત્મતત્ત્વનાં સંદોદિત જય જયકારનુંજ નિ-શ્ચય સ્વરૂપ નિહાળવું. વધુ શું લખું?

x x x x

ક્રોધને છોડો, મંજુલાઈ! તો ઉંડામાં ઉંડું ને મહાનમાં મહાન કામ કરી શકશો. મિથ્યા ચીડ તો નજ થવી જોઈએ. તે સર્પને તો માથાપરથી ઉતારી-ઉછાળી કાઢ્યેજ છૂટકો.

શમતા-શાન્તિને અલ્પકર્મમાં પહેલું સ્થાન ગીતાકારે આપેલું છે. એ શાન્તિ આપણે ન સમજીએ તો અલ્પકર્મમાંથી ચલિત-પતિત થઈએ છીએ, એમજ ગણાય.

સમત્વ-સામ્ય-શાન્તિ-એ સૌ તેના યોગનાંજ પગથિયાં છે, અલ્પનિષ્ઠ થવાનાં તે સાધન છે.

પ્રભુજીના આશીર્વાદ ઉતરે ને સૌને ખચાવી લો; ઉગારી-ઉદ્ધારી રહો.

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેને નર્કદાર ગીતાકારે કહ્યાં છે, તેમાં શું ખોટું છે? તેમાં પ્ર-વેશ કરનાર મનુષ્ય સીધો નર્કમાંજ પડવા તૈયારી કરી રહેલ છે એ સાવ સાચું છે. "ધર્મા વિરુદ્ધ કામોઽદમ્"—એ પણ તેનુંજ કથન છે, અને તે સાચ છે. સજ્જનને પોખતી, ઉચ્ચ કરતી, પવિત્ર કરતી, જે જે કાંઈ પ્રેરણાઓ, ભાવનાઓ, કામનાઓ, ઇચ્છાભિલાષાઓ ચિત્તસ્થળે જામે તે સૌ તેનાજ સ્વરૂપમાત્ર છે. તેજ તેમનો સૌનો પ્રેરક, ચાલાક ને શાસક પિતા છે; પરંતુ તેથી વિરુદ્ધ જે જે કાંઈ ભાવ અસજ્જનને પોખતા તે સૌ નર્કદારજ જાણવા. આજ પ્રમાણે ક્રોધનું 'પુણ્યપ્ર-ક્રોધ' એ વ્યાજબી છે. દેવાધિદેવ પણ એવો પુણ્યપ્રક્રોધ ધારણ કરી રહે છે. સાધુની સંરક્ષા કાજે અને પાપીના નાશને કારણે તેનેય પ્રક્રોધ ધારણ કરવાની ફરજ પડે છે; અને તેવો પ્રક્રોધપ્રસંગે મનુષ્ય ધારણ કરે તો તેમાં અડચણ નથી. અન્યાયની સામે, અધર્મની સામે, દુષ્ટતાની સામે, ન્યાય, ધર્મ ને પવિત્રતાનું સંસ્થાપન કરવા-કરાવવા ગમે તે કક્ષામાં રહેલ મનુષ્ય પુણ્યપ્રક્રોધ ધારણ કરવા શક્તિમાન છે—રાજ્ય, સંસાર કે ધર્મ—ગમે તે માર્ગમાં. આમાંય ક્રોધ પ્રાણીપ્રતિ ન હોવો જોઈએ. અન્યાય, અધર્મ અને દુષ્ટતાના ભાવપ્રતિજ તે હોવો જોઈએ; બાકી નાની નાની બાળ-તમાં ક્રોધ કે ચીડ થઈ આવી કપાળ કે માથાં ફૂટવા જેવી સ્થિતિ થાય તે તો દુઃસહજ ગણાય. તે ક્રોધ પુણ્ય નથી, અપુણ્ય માત્ર છે. તે ક્રોધ તામસી છે, તે ચોખ્ખું નર્કદારજ છે. અસંયમી આણુસોજ તેને વશવર્તી થઈ રહે છે ને પાપને માર્ગે પળે છે. આત્માને તારવો તેમજ ડૂબાડવો આપણેજ હાથ છે. સંયમ તે તારનાર છે, અસંયમ તે ડૂબાવનાર છે. સંયમ તે સ્વર્ગ છે, અ-સંયમ નર્ક છે. પુણ્યપ્રક્રોધ દેવને વહાલો છે, ને તેથી દૈવી છે. કેવળ ક્રોધ દેવને અપ્રિય છે અને તેથી તે આસુરી છે. હવે લોભવિષે વિચારીએ. તેનું પણ તેમજ છે. પુણ્યલોભ, અપુણ્યલોભ, ઉચ્ચોચ વધ-વાની પ્રત્યેક આશાભિલાષ ને ધ્યેયને મેળવવા માટેના પ્રયત્નો તે પુણ્યલોભનાજ ગણી શકાય; પરંતુ મ-ક્રોધનો લોભ તે તેમ નજ ગણાય. તે તો ચોખ્ખું નર્કદારજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે ધનલોભ, કીર્તિલોભ એ સૌ એણુઓનું સમજી શકાશે. કોઈનું ખૂંડ કરી પોતાનું લાલું કરવાની ઇચ્છાથી જે

લોભ રચાય તે અપુણ્ય. જ્યારે સર્વનું ભણું યોગ્ય પોતાનું ભણું કરવાની ઇચ્છા રખાય અને તે માટે પ્રયત્નો રચાય તે લોભ પુણ્ય. કેવળ ધનલોભી થઈ કે કીર્તિલોભી થઈ શરણ પડેલાંઓની સુખાકારી સુદ્ધિ તે ન જળવી શકાય ત્યારે તે લોભ તો નર્કદાર જેવોજ હું ગણી શકું-ભલે પછી લોકની વાહવાહ બોલાતી હોય.

x x x x

પ્રભુ પ્રથમ-પિતા પ્રથમ-અને તેના પ્રેર્યા આપણે: એ ભાવજ સર્વોપરિ હોવો જોઈએ; અને પ્રભુ એટલે સર્વ સત્, સર્વ જ્યોતિ, સર્વ અમૃત, સર્વ આનંદ, સર્વ શાંતિ, સર્વ શક્તિ, સર્વ જ્ઞાન, સર્વ વિજ્ઞાન, સર્વ સમૃદ્ધિ, સર્વ સિદ્ધિ ને સર્વ શિવત્વ.

ગીતાકારે મનુદેહને “આત્મૌપમ્યેન” જેવાથી ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે. માનવદેહનાં પ્રત્યેક અણુઅણુમાં જે જીવનતત્ત્વ રેલી રહ્યું છે અને જે શાશ્વત તથા સનાતન છે, તે દષ્ટિથી પોતાને અવલોકવાની ભાવના પ્રકટેલી છે; અને નીચલું ટાગોરનું ગીત પણ એજ રણકો રવે છે:-

મારે સકળે અંગ આપનોજ સચેતન સ્પર્શ છે એમ અનુભવી, હે જીવનપ્રાણ ! હું મારા શરીરને સદૈવ પવિત્ર રાખવા પ્રયત્ન કરીશ. સમસ્ત શરીરની પવિત્રતા-બાહ્યાંતર શુદ્ધિ-એટલામાટે ધારણ કરવી કે તેને અંગાંગ તેનોજ સચેતન સ્પર્શ છે. રક્તના ઘોળા અને રાતા કણોમાં નસેનસ ફરતા જીવનતત્ત્વમાં તેજ અનુત્તમ વિહરી રહેલ છે, એમ સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ આ શુદ્ધિ તેના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ શકે.

પ્રભુસર્જિત વિરાટ વિશ્વદેહને નાનીસુની પણ લગ્ન ન નડે, એવુંજ આ નાનકડા મનુદેહનું સર્વાંગ શુદ્ધ ચિંતન-કર્મ હોવું જોઈએ.

અને આવી શુદ્ધિ જળવાઈ એટલે ઉંચી કેટિની ભૌતિક ને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ એની મેળેજ સાંપડી એ સિદ્ધ છે. આ શુદ્ધિયકીજ મનુષ્ય ઈશ્વરની પ્રકૃતિરૂપ સાચી રીતે ઉભો, એ પણ સાથે સિદ્ધ થયું.

ગીતાકારે વર્ણવેલી દૈવી સંપત્તિના પ્રત્યેક ગુણ આ જાનની શુદ્ધિના ઉત્પાદકજ ગણી શકાશે. તેમાંના આસુરી ગુણો તે આ શુદ્ધિના કદા વિરોધીઓ ઠેરવી શકાશે; અને તેમની શિક્ષા પણ ભગવાન કૃષ્ણે સ્વમુખે ભાષેલ છે, તેનીજ તે નરાધમ કૂરને જાજતીજ થઈ રહેશે; જ્યારે દૈવી સંપત્તિને વરેલ વિભૂતિપ્રત્યે તેનો અપૂર્વ ભાવ સદૈવ ઝરતોજ રહેશે, એ પણ નિઃશંક છે.

x x x x x x

સુખદુઃખ આવે તે સહેવાંજ જોઈએ. ઈશ્વરે મનુષ્યને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ બક્ષી પૃથ્વીપર પાઠવ્યો-સ્વતઃ તરવા કે ડૂબવા ! ડૂબ્યો તો દુઃખ; ને તર્યો તો સુખ. સુખ ને દુઃખના મૂળનું પ્રતિપાદન હું તો આમજ કરી શકું છું. ઉપરાંત એ સુખદુઃખને તેણે ‘અનિત્ય’ કહ્યાં છે, અથવા ‘નિત્ય આવતાં ને જતાં’ જણાવ્યાં છે. તે સ્થિર નથી. સ્થિર તો ઇદ્રિયાર્થોથી પર શાશ્વત શિવત્વ છે, જેને અશાશ્વત સુખદુઃખની ઝડીઓ જરાયે અસર નથી કરી શકતી. નિરસક્ત વૃત્તિયકી કેવળ તેમને ભોગવવા માત્રનોજ આદેશ છે, નહિ કે તેમાં લુપ્તધને લલ્લપ થવાનો.

કહું છે આપણાં કર્મોપર સુખદુઃખનો આધાર છે. અલપત, તે છેજ. ઉપર કહ્યું તેમ પોતાનાં તારણનાં કૃત્યોનાં ફળ સુખ. પોતાના અવસાદનનાં કૃત્યોનાં ફળ દુઃખ. તે આજ મળે કે કાલ મળે; પરંતુ જરૂરજ મળે. એના ફળવિના તો દૂર દોડી શકાયજ નહિ. આમ જતાં દયાળુ ઈશ્વર ડૂબવાની અણીએ પણ પોતાના પુત્રને-પ્રતિકૃતિને બચાવવા-ઉગારી લેવા ઓછી જહેમત નથી ઉઠાવતો. અનેકાનેક ‘વૈર્નિર્ગમ’ દ્વારા તે મનુષ્યમાત્રને ડૂબતો અટકાવવા કોશીય કરી રહેલ છે; અને જતાંય માનવી જ્યારે તેજ પતનપંથેજ વળે છે, ત્યારે તો ઈશ્વર પણ નાઇલાજ છે-ત્યારે તો તેનાં ફળ મનુષ્યને મળેજ છૂટકો.

આદમને ઓછી ‘વૈર્નિર્ગમ’ નહોતી અપાઈ. ઇવને પણ ઓછી સૂચવણી કરવામાં નહોતી આવી, અને જતાંય તે પડી. ના કહ્યા ઉપરાંત તે એકલી વાડીમાં વિહરવા ગઈ-દુઃખની આગાહી જતાંય. તે ‘પડી,’ ને તેનો સાથી (બાવણપણે નહિ, પણ સંપૂર્ણ બહાદુરીથીજ તેની સાથે) તેજ પતનના પંથ વચ્ચે ઉભો. સ્વર્ગીય સુખ ખોવાયું. ઈશ્વરનો ‘ન્યાય’ પરમેશ્વરપુત્ર ઇસુના ‘દયાળુત્વ’ વડેજ કંઈક આકરો થતાં અટક્યો; ને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ-કલ્યાણપ્રાપ્તિ થશે, એમ કહી

રહો; પણ હજી તે કલ્યાણ—તે સાશ્વત સુખ દૂર છે.

આ પૃથ્વીની સ્થાપના તો પ્રભુએ ઉંડેરા આશય સાથે કરી; પરંતુ તેમાં થયું ત્રિચિત્ર. બીજા જ્યોતિર્ગોળના વાસીઓ ડૂબવાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા છતાંય ન ડૂબ્યા. જ્યારે પૃથ્વીપરના વધારે ને વધારે તે માર્ગેજ જવા લાગ્યા; અને ઈશ્વરની કરણીના અર્થનો અનર્થ થઇ રહ્યો. વળી પાછી ખુબી પણ એ થઈ કે દેખીતી રીતે પુણ્યાળુઓ—ધર્મીઓને ત્યાં ધાડ-દુઃખનાં વાદળ વધુ ને વધુ છવાવા લાગ્યાં; જ્યારે પાપીઓ—અધર્મીઓને ત્યાં સુખની દેખીતી વૃદ્ધિ થઇ રહી! પરંતુ વૃદ્ધિનો પરિપાક અમૃત માંડો નથી, તે લાન તે વૃદ્ધિ જીવનનારને ન રહ્યું. તે તો ફળ આવ્યેજ જણાયું; અને એ ફળ એટલે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજસાથેનું ઈશ્વરી કાનુનનું ઉલ્લંઘન કર્યાનું દુઃખ. આનું નામજ વિચારફળ. પ્રભુએ તેથીજ કહ્યું, રૂડા વિચાર, રૂડી વાણી ને રૂડું વર્તન; નેક મનસની, નેક ગવસની ને નેક કુનસની; એનાં ફળ સુખથી ભરપૂરજ હોય. ભુંડા વિચાર, ભુંડી વાણી ને ભુંડા વર્તન બદમનશની, બદગવશની, બદકુનશની એનાં ફળો દુષ્ટ ને દુઃખકરજ હોય. એ ને એ ચાર જેવીજ આ વાત. ગુલાબ વાવો ને ગુલાબજ પામી રહો. કૌચ વાવો ને કૌચને ઉછેરી રહો. માટેજ તેણે કહ્યું: “પોતાને માટે જેવું ઇચ્છો તેવુંજ સામાને માટે પણ ઇચ્છો.” તમને કેાઇ બીજા કહે ને ગમે—ન ગમે, તેજ રીતે તમે પણ બીજાને માટે તેને ગમતું—ન ગમતું વિચારીનેજ વિચાર, વાણી ને વર્તન આદરી રહો. તમને શુભ ગમે છે તો બીજાને શુભ થાય તેવુંજ તમે કરી રહો. તમે તેનું અશુભ ઇચ્છશો, તો તેનો બદલો અશુભજ તમને મળશે. આજ કે કાલ કે પરમ દિવસે—પણ નિશ્ચય મળશેજ મળશે. અશુભ કદીય શુભમાં નહિ ફેરવાય—તેમ શુભ અશુભમાં. એ તો ‘નાસતો વિચિતે માવો નાડમાવો વિચિતે સતઃ’

x x x x x

“સમત્વં યોગમુચ્યતે”—આ સમત્વને ધારણ કરવું, એ ભારેમાં ભારે દુઃખની, કટુતાની, ઝહરની, ઝડીઓ વરસી રહે તોએ સમત્વનો ત્યાગ ન કરવો, શાન્તિ પકડી રાખવી અને તેમાંય—ઉંડામાં ઉંડા એ કટુતાના વર્ષાણુમાંય—અમીવર્ષાણુ પરમાત્મનું રાજી રહેવું છે, એવો સાક્ષાત્કાર કરવો તેજ અડીના માનવજીવનને સર્વથા ઉચિત છે; અન્ય માર્ગ—તરવાનો—ભવબંધ પાર જવાનો—નથીજ.

દુઃખ આવશે—શોક ઉતરશે; અશાન્તિ ઉત્પન્ન થવાનાં અનેકાનેક કારણો હશે; ગ્લાનિ, વિષાદ અને ઉદાસિતા ચિત્તને ઘેરી લેશે; વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના વિચારો, સંકલ્પો, તર્કવિતર્કો મનને ડોલાયમાન કરી મૂકશે; મનુષ્યો—સર્ગાસંબંધીઓ—મિત્રો, સૌ પ્રત્યે કદાચિત્ ખફા—મરજી પણ થઇ આવશે; તેમના કડના બોલ સાંભળવા પડશે;—આમજતાં જાતે તો પાપમાં ન પડાય, જાતે તો સમત્વને નજ છંડાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ઈશ્વરે જીંદગી દીધી છે, તો તેની ખાતર, તેના સમત્વના કાનુનને વશવર્તી બની જીવવાની ખાતરજ જીવાવી જોઇએ છે. ક્રોધ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, ધિક્કાર, દ્વેષ એવા દુર્ગુણો તો ત્યાં નજ હોવા જોઇએ—શું પ્રાણી કે શું પદાર્થપ્રત્યે.

ગીતાકારે જે યોગ જમાવવાની સૂચના કરેલી છે, તે વ્યાજબી છે. સ્થિર આસન માંડી સ્વસ્થ ચિત્તે એક સ્થળે બેસી યોગ માંડવો એ આજના પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં અને એકાગ્રતાવિરુદ્ધના જીવનક્રમમાં સાવ જરૂરનું છે. ચોવીસ કલાકમાંથી આવો એક કલાક જૂદો મૂકાય તોયે ઘણું સારું. હું તો એ કલાકને ‘મહાલક્ષ્મી’ સમોજ ગણી લઉં. એ લલાઇની ધડીને જીવન સરસી વધાવીજ લઉં. સ્વભાવપુરઃસરની શાન્તિ અને અભ્યાસ તથા યોગવડે કેળવેલી શાન્તિ એ બેમાં ફેર છે. પહેલી શાન્તિનો કદાચ ભંગ થવા પામે; પણ સદૃઢ થયા પછી બીજી શાન્તિ તો નિશ્ચય ને અડગજ રહે. અનેક ખડકો ને વિકટ પ્રસંગો વટાવીને જીતેલી શાન્તિ—સમતા સદૈવ અજ્યેજ રહે. વિષમતાના કાષ્ઠપણુ નાના કે મોટા પ્રસંગે તેને નજ છોડી રહે. તેનો કિલ્લો સદાસર્વદા સુસજ્જ ને વિજયવંતજ રહે.

સમત્વ રાખવા માટે એક માન્યતા—સાબીતી મેળવેલી માન્યતા ખાસ આવશ્યક છે. તે માન્યતા આ છે કે, ઇન્દ્રિયાર્થો સૌ શીત અને ઉષ્ણુસમા સુખદુઃખવન્તા છે, અનિત્ય છે, આવતા ને જતા છે અને તેમને સહી લેવાને તેમ કરી તેમનાથી પર ઉભવું એજ સાવ શ્રેયસ્કર છે—એકતું એક દુઃખ, એકનો એક શોકનો પ્રસંગ, એકનો એક વિષમ બનાવ ઝાઝી વેળ નહિજ ટકે અને તેથીજ તે પ્રત્યે ઉદ્—આસીનતા (ઉંચે બેસણું બેસવાની રીતજ) અખતાર કરવી જરૂરની છે. કુદ-

રતને કુદરતનો કર્તા એ વિષમ પ્રસંગની ઘટતી ઉકેલણી કહીજ રહેલ છે, ને જેવા સારા પ્રસંગો આવ્યા ને ગયા તેવીજ રીતે આ નરસો પ્રસંગ પણ આવ્યો છે ને જતો રહેશે, એ નિઃશંક છે એમજ માનવાનું છે. એવાજ ક્રમ-સર્વત્ર પ્રવર્તી રહેલ જેવાનો જાણવાનો છે અને એ રીતે સાચા યોગીને છાજે એવું જીવન જીવવાનું છે. 'સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ' તો આજ રીતે થઈ શકે. જનક ઇત્યાદિઓ આજ માર્ગે જીવન જીવતા ને જીવી તેને જીતતા. સંસારનાં કાર્યોનો નિકાલ તેઓ આ એકાગ્ર વૃત્તિવડેજ લાવી શકતા. તે તેને બાધક નહિ પરંતુ સાધક નિવડતી અને આ પાર તથા પેલીપાર બન્નેની સિદ્ધિ સ્થાપતી.

x x x x x

આનંદ એ પરમાત્માનું પરમસ્વરૂપ છે. એક તારાના પ્રદેશમાંથી બીજાપર પ્રવેશ આદરતી વેળાના તેના ભવ્ય દિવ્ય સંચલનનો આનંદ કંઈક અનેરોજ છે. સૃષ્ટિક્રમમાં જ્યોતિર્ગોળ ગળડાવવાનો-ગોઠવવાનો તેનો જીવંત આનંદ પણ અદ્ભુતજ છે. તેનું સાકારનિરાકારવે અસૌકીક આનંદલક્ષણ લક્ષ્ય રહે છે. તેના મૂળનું નાનકડું મરકલકડું, તેના નેત્રની નાનકડી અમૃતરેખા, તેની સમસ્ત સૌન્દર્યવતી પ્રતિભાપ્રભા—અજળ અજળ છે. વેદોએ નેતિ નેતિ કહ્યા તે વ્યાજબીજ છે. એ અવર્ણ્યનું વર્ણન કોણ કરી શકે? તેમ એના અવર્ણ્ય આનંદનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે?

જ્યાં જ્યાં જીવન ત્યાં ત્યાં આનંદ. જ્યાં જ્યાં આનંદ ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો વાસ. આખું વાતાવરણ કેવળ તેના સંગીતાનંદના રણકારેજ રમી રહ્યું છે. વાયુની પ્રત્યેક લહરિમાં લોકલોકાન્તરમાં પ્રસરી રહેલ જેની આનંદજોળજ ઉછળી-ઉભરી રહી છે.

સ્નેહ, સત્ય, સૌન્દર્ય—એ આ આનંદનાં ત્રિવિધ અંગો છે, અને ધંધર તે ત્રણેયંત્ર છે—ત્રણેથી જોતજોત છે—તે જાતે સ્નેહસાગર છે. તે જાતે સત્યનારાયણ છે. તે જાતે સૌન્દર્યધામ છે; અને આથી તે સમ્યક્દાનંદ છે. તેને જેવો, જાણવો ને અંતે પ્રવેશવો એ કંઈ ઓછું આશ્વાદક નથી.

મનુષ્યોને જાણ નથી એવાં અસંખ્ય સૃષ્ટિધામો આ પૃથ્વીની પાર છે; ને તેના સૌ પાલકોનો એ રાજધિરાજ તે પરમાત્મા છે. નરી પ્રકાશપૂર્ણ તો તેની નગરી છે, નર્યો પ્રકાશપૂર્ણ તો તેનો દિવ્ય મહાલય છે, તે સર્વ ચક્ષુ ને સર્વશ્રોત્ર તે સર્વતો પાણિવાયુ—સર્વત્ર વિશ્વવિશ્વાની-રમાં એકમદ્વિતીયમ્ રૂપે વિચરે છે—વિદરે છે. તે આનંદ પાંગવાર પ્રકટાવી રહે છે. તેના આનંદમાંથી આનંદજ સર્વત્ર પ્રસરે છે—પ્રકાશમાંથી પ્રકાશજ સરે છે, તેમ ચંદ્રમાંથી ચંદ્રિકા ને સૂર્યમાંથી સૂર્યતેજ પ્રસરે છે—પ્રકટે છે તેમ આનંદવિહોણી તેની દષ્ટિજ નથી. જ્યાં જ્યાં આનંદ નથી ત્યાં ત્યાં તે નથી—તેની અમૃતમીઠી દષ્ટિ નથી. ઉંચો ને ભવ્ય આનંદ, આત્મિક ને પ્રેમલ આનંદ તેને રુચે છે, પરમ સેવાભાવી આનંદ તેને આનંદે છે, કૌટુંબીક આનંદ તે પોષે છે, સત્ય, શ્રીમદ્ ઉર્જાત એ સર્વ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તે ઉભેલ છે. મજૂરની મજૂરીનો આનંદે તેનોજ છે; કારણ તે જાતેજ અનન્ય સેવક છે. સાચો સ્વામી તેજ કે જે સાચો સેવક છે. તેના સ્વામિત્વનો આનંદ તેજ તેના સેવકત્વનો ઉલ્લસિત આનંદ છે.

તેની ધુંસરી નરમ છે. તે નરમ ધુંસરીને જે કોઈ ધારણ કરે છે—શાન્તિથી અને બીન-ફરિયાદે—તેનાં યોગક્ષેમ તે વહી રહે છે. વણમાઝ્યાં અતીવ શ્રેયસ્કર મહાદાનોનેજ સ્મરણમાં લાવીએ તોયે તેણે ઉપજાવેલો પ્રત્યેક ચિત્તનો આનંદ નિરનધિ થઈ પડશે—આ પ્રાણ, આ આકાશ, આ પ્રકાશ, આ સૌ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, આ જીવની કાળપરંપરા.

શિકાયત—ફરિયાદ તો માણસને ઘટતીજ નથી. તેણે એટલેટલું આપ્યું છે—બધ્યું છે—વધ્યું છે—કે વધુ માગી શકીએજ નહિ. 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' આપણેજ કર્યું છે, બાકી તેણે તો સ્વર્ગ-રાજ્યના ધણીરણી આપણને કેરવ્યા હતા—સ્થાપ્યા હતા. એજ 'પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ' પણ આપણેજ કરી શકીએ છીએ—તેના આનંદના માર્ગે વહીને, તેના સુરચિત ભવ્ય શાસનને અનુસરીને—તેની આશ્વાદક નરમ ધુંસરી ધારણ કરીને.

x x x x x

ઉચ્છિષ્ટ અને અમેઘ્ય અન્નની માફક આત્માને ત્રાસક એવા સર્વ કોઈ વિચારોનો સર્વથા

ત્યાગજ ધટે છે. નહિતર વિશેષ પ્રકારનાં તેમનાં બંધન, વૃત્તિ, વાણી ને કૃતિ સદાસર્વદા નીચાતિ-નીચજ કરતાં રહે છે-સંપૂર્ણ અવસાદન સ્થાપી રહે છે. જેમાં આત્મા સ્વભાન બૂલે છે, ને અંતે વિનાશને પામી રહે છે. સ્મૃતિભ્રમ અને બુદ્ધિનાશ તો તેના અનુષંગી ને વશવર્તી લાવે છે.

જેણે જીવન જેવી મહાન બક્ષિસ દીધી છે-વિનામાગ્યે-તે તેને પોષવાની સામગ્રી પણ પૂરી પાડીજ રહેલ છે. પદ્માલયનાં સૌ પદ્મોનો વિકાસ ને વિકાસ વણુમાગ્યેજ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે. જે કાળે જે યોગ્ય હશે તે કાળે તે થઈજ રહેશે. આપણે ઇચ્છ્યું વા અનિચ્છ્યું તોય.

આથી કરીને હું કનિષ્ઠ છું, હું નીચ છું, હું બેનશીબ છું, હું નતશીર છું અને તેમજ રહેવા સરખાયેલ છું, એવું એવું ફૂર ભાન કે એવી કઠોર વાણી તો કદી પણ ન થવાં જોઈએ. ઇશ્વરને તો કીડીથી કુંજર તેમજ મનુષ્યથી મહાન દેવોપર્યંતની સર્વની ફિકર છે. તેણે આ પૃથ્વી તેમજ ઇતર ઔપચલની સૃષ્ટિઓ વિનાહેતુએ વા વિનાઆશયે તો નથીજ સ્થ. નાનુંસૂનુંયે કાંઈ તેના ભવ્ય વિશ્વમાં નિરર્થક નથી; તેમ નિરર્થક રહેવાયે સરખાયું નથી. એક કૃતરાને પણ પુરુષાર્થ કરવાની તક મળી છે, એ કહેણી કાંઈ ખોટી નથી. મનુષ્યોની કને પુરુષાર્થ મૂક્યો છે, તે તે વડે જે જે ભાવનાઓ ધડે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની પરમ પ્રયત્નશીલતાય તેનામાં બક્ષાયેલી છે. હવે કહો કે મનુષ્ય કયી રીતે કનિષ્ઠ ને નીચ છે ? ઉચ્ચ-નીચતાના લાવે તો પોતાના મનના છે, જેને મિથ્યા શોભન વસ્તુઓપ્રત્યે ધસડાતું અટકાવવું અને નિશ્ચય રાખવું એજ ઉંડું કર્તવ્ય છે.

× × × × ×
શાન્તિના સર્વ કોઈ માર્ગો ઇષ્ટ છે. અશાન્તિ જે વડે ઉત્પન્ન થાય તેમાં સર્વ કોઈ વિચારો, શબ્દો ને કાર્યો સર્વથા અનિષ્ટ છે. શાન્તિમાંજ પરમાત્મપ્રાપ્તિની ભાવના છે, અશાન્તિમાં આસુરપ્રધાન રાક્ષસ ઉભો છે ને સર્વસ્વનું પ્રાશન કરી રહ્યો છે.

મોટમોટા ખડકો તૂટી પડે, મોટમોટાં વિદ્વાં આવી પડે, મોટમોટી દેખાતી હારો ને પરાજયો આવી પડે, આવી જાતના સૌ કિલ્લા જમીનદોસ્ત થાય તોય આત્મશાન્તિ તો નજ તજવી એવો સાચો સંકલ્પ સદાને માટે હોવોજ જોઈએ.

કોઈજ કોઈનું બગાડી શકતું નથી. નાનું તૃણસરખુંય તેની ઇચ્છાવિના ઉપાડી શકાતું નથી. પોષક તેમજ સંહારક કાર્ય તેનાંજ છે. વૈર તેનું છે અને તેને તે અદા કરશે. મનુષ્ય નહિ; ઇતર કો પ્રાણીય નહિ.

× × × × ×
મનુષ્યજન્મ તેના સ્વરૂપમાં તો અહીંયે ધન્યજ છે, જે સાચી રીતે જીવાય તો-જીતાય તો. **હ્રદ તે જિતઃ સર્વગઃ** અહીંજ તેમને માટે સ્વર્ગ જીતાયેજ છે, જે જાતે આત્મજિત છે. કામ, ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, લોભ, વિસાભાવ ઇત્યાદિને જે ચિત્તમાં જરાપણ સ્થાન નથી આપતા તે સૌ આત્મજિતજ છે-તે સૌ અહીંજ ધન્ય છે. વર્તમાન સંધે ધન્યતા માનને ઉગળાં રહેલજ તેઓ છે. ભવિષ્યની તેમને દરકાર નથી. ત્રિકાળ તેમને માટે એક જીવન્ત વર્તમાનમાંજ ઓતપ્રોત થયેલ છે.

‘બુદ્ધિવાદની બાહોશીવાળા વિદ્વાનો બહુધા કર્તવ્યશૂન્ય હોય છે.’ ‘મ૦ ટ૦ હર્સ્ટોય’

‘ઉચ્ચ કોટિના માણસો કોઈનુંયે ધ્યાન ખેંચવા મથતા નથી. કોઈની આગળ હાથ ધરવાનું કે ખુશામત કરવાનું તેમને પસંદ હોતું નથી. આથીજ અલ્પ બુદ્ધિવાળા અને ખુશામતની ટેવવાળા લોકો ગમે તે મેળવી શકે છે.’ ‘બોમાર્ક’

‘લાયકાત વગર ઇશ્વરી જ્ઞાન મળતું નથી.’

‘ખીજના દોષ જેવામાં ન રહી જતાં આગળ વધો.’

‘ધાર્મિક વાતો કરવી એ કાંઈ મોટી વાત નથી, પરંતુ સંકટના વખતમાં પણ બરાબર ધર્મ પાળવો એજ મુશ્કેલ છે.’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય

(“સાંજવર્તમાન” તા. ૧૨-૬-૧૩ ના અંકમાંથી-લખનાર-મી૦ બેહમન શા. જી. ખનાણ)

માણસનું અપૂર્ણ છે અને તેથી ભૂલચૂકને પાત્ર છે. કમનસીમે કેટલાંક માણસો ખરાબ સોખતથી અથવા કુદરતી ખરાબ મનની વલણને લીધે કેટલીક ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોનો ભોગ થઈ પડે છે અને પોતાના નસીબનું નખખોદ વાળે છે અને બીજાઓને દુઃખી કરે છે; તેમજ આપણે સધળા અપૂર્ણ હોવાથી આપણા સર્વમાં કાંઈ ને કાંઈ ખોડખાંપણ તો હોયજ. નવા વર્ષના પવિત્ર દિવસે આપણી ખોડખાંપણ અને આપણા દુર્ગુણો ઉપર વિચાર કરવાની અને તેઓને દૂર કરવાની આપણી ફરજ છે.

સાધારણ રીતે જોતાં પતેતીનો દિવસ ખાસ એવીજ રીતે પસાર કરવાની આપણી ફરજ છે. આવી નેમથી તમે સન્મુખ આ અગત્યની બાબત વિશે સૂચના કરવાની રજા લઉં છું.

પશ્ચાત્તાપ—પશ્ચાત્તાપ એ બંદગીનો એક ભાગ છે. પશ્ચાત્તાપ કરતી વખતે બંદગી કરનાર પોતાથી થયેલા જાણ્યા-અજાણ્યા ગુનાહોને માટે ખુદા આગળ પોતાની દિલગીરી જણાવે છે અને ફરીથી આવા ગુન્હા ન કરવાને ઈશ્વરને વચન આપે છે; અને એ ગુન્હા માફ કરવાને ખુદાને વિનંતિ કરે છે. બંદગીનો આ ભાગ કેટલો ફાયદાકારક છે તે આપણને સહેલાઈથી માલમ પડે છે. બંદગીના આ ભાગથી માણસ દર દિવસે વધારે ને વધારે સદ્ગુણી થવાની કોશીશ કરે છે અને ગુન્હા કરતો અટકે છે. ગુન્હાભરેલાં કામોથી દૂર રહેવા અને સદ્ગુણોમાં વધારો કરવા બંદગી કરનારે આ ભાગ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ. હવે બીજા ગુન્હા કરીશ નહિ એવું વચન દરરોજ આપવામાં આવે છે, તે પાળવાની કોશીશ કરવી જોઈએ; તોજ આપણે ઈશ્વરની કૃપા મેળવી શકીએ છીએ, એવો ખ્યાલ કુદરતી રીતે બંદગી કરનારના મનમાં આવે છે, તેથી તે ગુન્હા કરતો અટકે છે. સદ્ગુણી બની સુખી થવાની આ રીત કેટલી સહેલી અને ફાયદાકારક છે ! જોઓ બંદગીના ફાયદા માનતા નથી તેઓને સલાહ કરવામાં આવે છે કે, તેઓની પાસે કાંઈ બીજું એવી સહેલી રીત છે કે જેથી માણસો ગુન્હા કરતાં અટકે ? જોને ઈશ્વરનો ડર હોય છે તેજ નાની તેમજ મોટી ચીજોમાં ગુન્હા કરતો અટકે છે; પણ જોઓને ખુદાનો ભય હોતો નથી અને બંદગી ઉપર ઇતખાર હોતો નથી તેઓ દરરોજ ગુન્હાભરેલાં કામો કરે છે અને છેવટે દુઃખી થાય છે. માણસનું ગુન્હાને પાત્ર છે; પણ જોઓ પોતાનો જે રીતનો ગુન્હો થયો હોય તેનો ખરા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને હવેથી એ ગુન્હો ન થાય તે વિશે ખુદાને વચન આપે છે, તેથી તે ખુદાની કૃપા મેળવે છે અને તે ખુદાના રક્ષણમાં રહે છે. તે દિનપરદિન ગુન્હો કરતો અટકે છે અને છેવટે સદ્ગુણી બની ઉત્તમ સુખ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે. બંદગીના બળથી કેટલાક માણસોએ પોતાની દુર્ગુણો ટેવો કેમ દૂર કરી હતી તેના જાણવાલાયક દાખલા વાંચનારની ખાત્રી કરવા અહીં આં રજુ કરવામાં આવે છે.

બંદગીના બળથી એક વિદ્યાર્થીએ પોતાના દુર્ગુણો ઉપર મેળવેલી ફતેહ

એક ચોપાનીઆમાં એક વિદ્યાર્થીએ પોતાની દુર્ગુણો ટેવો બંદગીના બળથી કેમ સુધારી તેનો નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપ્યો છે:-

“હું જાણું છું કે હું એક ખ્રિસ્તી છું, પણ ખ્રિસ્તીતરીકેના સદ્ગુણો ધરાવતો નથી. વારં-વાર પેલા લક્ષ્યાવનારો સેતાન મને લક્ષ્યાવી જતો હતો. મારા મનમાં સતત પાપી અને દુર્ગુણી વિચારો આવ્યા કરતા હતા અને મને એમ લાગતું હતું કે, આવા વિચારો કરવા ન જોઈએ. આંખમાં આંસુ સાથે રડતો અને ખુદાને બંદગી કરતો કે, મને પવિત્ર બનાવ. પહેલાં થોડાક મહિના સુધી મને એમ લાગતું કે, મારાથી અંતરમાં મારી તપાસ કરવા, વાંચવા અને બંદગી કરવા સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકાતું નથી; અને જેમ જેમ હું મારી તપાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ પેલા લક્ષ્યાવનારો સેતાનની જાળ વધારે ને વધારે માલમ પડતી ગઈ અને વધારે ને વધારે જણાતું કે, તેઓને દૂર કરવા મારે માટે અશક્ય છે, પણ ઈશ્વર મારી નજદીક હતો અને તેની ફક્ત એક નજર પૂરતી હતી. હું પાપોથી દૂર રહી પવિત્ર બંદગી ગુજારવાની કોશીશ કરતો હતો. આવી

જીંદગી સુખરવાને માટે હું આંખમાં આંસુ લાવી ધધિરની બંદગી કરતો હતો. કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી આ પ્રમાણે મેં બંદગી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રફતે રફતે મને રાહત મળવા લાગી. વસંત ઋતુમાં પેલા લલચાવનારા સેતાન સાથે ખૂબ લડત ચલાવ્યા પછી અને ધણીક રીતે લલકરી સ્થિતિમાં આવ્યાપછી બે અઠવાડિયાં સુધી પૂરતી શાંતિ મળી. ત્યારપછી વળી બીજી લાલચોની સામે લડત ચલાવવી પડી હતી, પણ ખુદાની કૃપાથી તેમાં ફતેહ મળી હતી. સધળો વખત ખુદાની કૃપાને માટે કેટલો બધો નાશાયક છું તેનો મને ખ્યાલ આવતો, ત્યારે મારી આંખમાં આંસુ આવતાં હતાં. જૂન મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં અમે બંદગી કરવા બેગા મળ્યા, મને ધણેજ આનંદ લાગ્યો, જો કે હું નાશાયક હતો. અમારી બંદગી વારંવાર થતી અને સધળાઓને આશિષ મળતી હતી.

એક વખત રવિવારે અમારા પેગમ્બરે મરતી વખતે જે પ્યાર સધળાઓ ઉપર જાહેર કર્યો હતો, તે વિષે અમે બંદગી કરતા હતા. બંદગી ખલાસ થયા પછી લજન ગાતા હતા તેટલામાં મારાં હૃદયમાં એકદમ એવી તો રોશની પ્રકટી નીકળી અને તેનો ઝળકાટ એટલો તો હતો કે હું લજન ગાઈ શક્યો નહિ અને મોટેથી બોલી ઉઠવાને અંકુશ રાખી શક્યો નહિ. કેટલાક દિવસો સુધી મને બીજું કંઈ કરવાનું ગમ્યું નહિ કે રખેને જે આનંદ મેળવ્યો છે તે ખુદાને ગુસ્સે થવાનું કારણ મારી તરફથી મળે તો જતો રહે; પણ રફતે રફતે મને મજબૂતાઈ આવી; મારો આનંદ નદીની સાફક વહેવા લાગ્યો અને વર્ણુવી ન શકાય એવી ખુશાલી અને ધધિરની આશિષ મારામાં પ્રકટ થયાં. ઐદ મહિના પસાર થઈ ગયા છે તે છતાં મારામાંથી કદી પણ આવો આનંદ જતો રહ્યો નથી. શરીરની નબળાઈ સિવાય આ આનંદનો બીજો કોઈ પણ રીતનો અટકાવ થયો નથી. સધળો આનંદ ખુદાની મરજીને આધીન થવાનો છે.

બંદગીના બળથી એક બાનુએ ચીડીઆ સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવ્યો.

એક બાનુનો સ્વભાવ ધણો ચીડીઓ અને ગુસ્સાવાળો હતો; તેણી કેટલીક વખતે એકદમ પોતાનો મિજાજ બોધ દેતી, જેથી તેણી ધણી દિલ્લગીર થતી હતી; કારણ તેણીને એમ લાગતું હતું કે, આવા સ્વભાવથી તેણી સદગુણી બાનુ કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જાણ્યા છતાં તે પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી શકતી ન હતી. પોતાના આવા સ્વભાવને લીધે તેણી પશ્ચાત્તાપ કરતી અને ખુદાને બંદગી કરતી હતી; પણ બંદગીપર અને ખુદાપર જે રીતનું આક્રીન રાખવું જોઈએ તે રીતનું તેણીમાં ન હોવાથી તેણીની બંદગી અને તેણીની કોશીશો નિષ્ફળ નિવડતી હતી. બાનુઓની બંદગીને માટે સલા મળી હતી. તે વખતે તેણીને ખુદાપર અને બંદગીપર પ્રરતું આક્રીન રાખવા અને ખુદાને પોતાને સોંપી દેવાને સઘળાંએ તાકીદ કરી હતી. તેણીએ એ પ્રમાણે કર્યું અને ઘેર જતાં જતાં તેણીએ બંદગી કરી કે તેણીને ફતેહ મળે. તેણી જાણતી હતી કે પોતે કુટુંબમાં વારંવાર ગુસ્સે થતી હતી અને કોઈપણ રીતે પોતાનો ગુસ્સો અટકાવવાનું તેણી અશક્ય ધારતી હતી; પણ હવે તેણીએ ખુદાપર ઇતખાર રાખ્યો હતો. તેણી, હવે માનતી હતી કે ખુદા સર્વશક્તિમાન છે અને તેની શક્તિ આપણી ઉપર રહે છે. ઘેર પહોંચીને પોતાનું પ્યારણું ઉઘાડતાં તેણીએ જોયું કે, તેણીનો નોકર તેણીના આપેલા હુકમથી નાફરમાન થઈ આગલા દાદરેથી પાણીનું વાસણ લઈ જતો હતો. આ ખામોશ કરવાનું તેણીને ધણુંજ મુશ્કેલ માલમ પડ્યું; પણ સૌથી વધારે ખરાબ તો એ થયું કે, પેલા નોકરે પોતાની બાઈને આવી રીતે ઓચિંતી આવી લાગેલી જોઈ અને પોતાને તેણીના હુકમથી વિરુદ્ધ કામ કરતાં જોયો, ત્યારે પેલા નોકર એકદમ ગભરાઈ ગયો અને આવા ગભરાટમાં તેના હાથમાંનું પાણીનું વાસણ ઓરડાના ગલીઆપર ટોળાઈ ગયું. પેલી બાનુ એક બોલ બોલી નહિ પણ પોતાના મનથી ખુદા મને મદદ કર! ખુદા મને મદદ કર! એમ બોલવા લાગી. તેણીએ પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી સઘળું સાફસુફ કરાવી નાખ્યું. બંદગીના બળથી આવું શિક્ષણ મળેલું જોઈ, તેણીને પોતાના સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવવાને પહેલાં અશક્ય લાગતું હતું તે હવે તેણીને લાગ્યું નહિ.

બંદગીના બળથી દારૂ-તંબાકુની ટેવો દૂર થઈ.

વિલિયમ એ નામનો ધર્મગુરુ, એક છાકટા માણસે બંદગીના બળથી પોતાની એ માડી ટેવ કેમ છોડી હતી તેનો નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપે છે. પચીસ વરસથી વધુ વખતની તેને છાકટાપ-

ણાની માદી ટેવ હતી. જ્યારે તે એ ટેવ છોડવાની કાશીશ કરતો હતો તે વખતે એ ટેવની તત્કાલ અહુજા જોરાવર થયા લાગી અને કેટલાંક વરસો સુધી કંટાળો લાગ્યો. એક દિવસે જ્યારે ઘણીજ ઠંડી પડતી હતી, તે વખતે તે બગરમાંથી માલ ખરીદી ઘેર પાછો ફરતો હતો. રસ્તામાં એક દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થવાનું હતું. જેમ જેમ તે દુકાનની નજદીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તેની આગલી ટેવ વધારે ને વધારે જોર કરવા લાગી અને તેને એવું લાગ્યું કે, હવે આગળ પસાર થઈ શકવાનું નથી. તેને એવું લાગ્યું કે તે દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થઈ શકાતુંજ નથી. પોતે ખરીદેલો માલ બાળુ મૂકી દીધો, પાસેના જંગલમાં ગયો અને ગોઠણે મંડળે પડી ખુદાને કાકલુદીથી બંદગી કરી કે, આ ખરાબ તત્કાલમાંથી તેને છોડવે. તે કહે છે કે:—“ખુદાએ મારી બંદગી સાંભળી અને તેનો મને જવાબ મળ્યો. હું જમીનપરથી ઉઠ્યો તે વખતે આ ટેવથી છૂટો થયેલો માણસ થયો અને તે વખતથી તે આજસુધી હું છૂટો છું.”

બીજો દાખલો

ટેનીસીમાં એક અધિપતિ કે જે તંબાકુનો ગુલામ થઈ ગયો હતો, તે પોતાનો હંવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“તંબાકુની ટેવ છોડવાને હું ૬૬ મનથી વારંવાર નિશ્ચય કરતો હતો. કોઈ કોઈ વખત થોડાક મહિના અથવા અઠવાડિયાં. એક વખત બાર મહિનાસુધી તંબાકુથી દૂર રહ્યો, પણ એ ચીજની તલબથી તફાવત છૂટો થયો ન હતો.”

“તા. ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૫૦ ને રવીવારે સવારે હું એકાંત જગ્યામાં ગયો. મારા ગોઠણે પડ્યો અને ખુદાને અરજ કરી કે, આ ટેવ છોડવાને મને મદદ કર. ત્યાં ને ત્યાં તેણે પાકો નિશ્ચય કર્યો કે, ખુદાની મદદથી આ શાપપાત્ર ચીજને કદી પણ અડકીશ નહિ; અને તે દિવસથી આજસુધી મને બીડી પીવાની અથવા તંબાકુ ખાવાની તત્કાલ થઈ નથી. જ્યારે પણ હું તંબાકુ જોતો તે વખતે ઈશ્વર તરફ માઈ અંતઃકરણ રાખી, આ ચીજથી દૂર રહેવાને મને મદદ કરવાની તેને આજીજી કરતો હતો. હું આજે ૨૩ વરસ થયાં એ ચીજની ઈચ્છાથી દૂર થયો છું.”

પ્રિય વાંચનારને છેવટે મારી એટલીજ સૂચના છે કે, કોઈ ખરાબ ટેવ પડી હોય તો તે એકદમ દૂર થઈ શકશે નહિ, ઘણીક વખતે એ ટેવ ઉપર કાબુ મેળવવામાં નિષ્ફળતા મળશે, તેથી કાશીશ છોડી દેવી નહિ; પણ ખંત રાખવી અને જ્યારે પણ ખરાબ ટેવ હુમલો કરે, તે વખતે બંદગી કરવી ચાલુ રાખવી. ઘણીક કાશીશો પછી બંદગીનું બળ જોરાવર થશે અને છેવટે એ ખરાબ ટેવથી દૂર રહેવાની પૂરતી શક્તિ મળશે. છેવટે એટલુંજ ધમ્મું છું કે, આ પતેતીના શુભ દિવસે સર્વ કોઈ પોતાની ખોડખાંપણ તપાસી બંદગીના બળવડે તેઓને દૂર કરી ખર્ચ સુખ ભોગવવાને શક્તિવાન થાય ! આમીન !

આંખનો આબાદ ઉપાય

ખાખરાના મૂળનો અર્ક—આ અર્કને સુરમો આંજવાની સળીવડે આંખમાં આંજવાથી આંખની ઝાંખ, ખીલ, પડળ, ડુલું, છારી વળવી, મોતીઓ, ઝામરવા વગેરે આંખનાં તમામ દરદોમાં ફાયદો થાય છે. આ દવા થોડા દિવસ આંખમાં આંજવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી જાય છે કે, ઘણા વિદ્યાર્થીઓનાં ચશ્મા ઉતરી જાય છે. આ દવા આંખનાં દરદોમાટે ખાસ અનુભવસિદ્ધ અને અકસીર છે.

ખાખરાનાં મૂળના લાંબા લાંબા પાતળા ટુકડા કરીને એક હાંધામાં ભરીને એક શકારાથી તેનું મોં બંધ કરી દેવું. પછી જમીનમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં કલાઈવાળું અથવા મારીનું રીંદું વાસણ મૂકવું અને તેની ચારેબાજુએ પાણી ભરી રાખવું. પછી બંધ કરેલા હાંધાને કાણું પાડી તે કાણું નીચેની તરફ રહે તેવી રીતે ખાડામાંના વાસણ ઉપર મૂકી સજ્જડ બંધ કરી તેની ચારે તરફ અડાયાં-જાણાંનો તાપ કરવો. આથી મૂળાંનાં અર્ક છિદ્રવાટે નીચેના વાસણમાં ટપકશે. જે ધરભાગ હોય છે તે નીચે જમી જશે અને પાતળો અર્ક ઉપર રહેશે. તે પાતળા અર્કને ગાળી લેવો અને તેનો અંજનતરીકે ઉપયોગ કરવો. આથી ઉપર જણાવેલાં આંખનાં તમામ દરદોમાં ફાયદો થશે.

મધની સેવાવૃત્તિ

(“બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ” નામના પુસ્તકમાંથી)

હજારો વર્ષપૂર્વે મગધ દેશમાં મચ્છલ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં મધ જન્મ્યો હતો. તે જ્યારે ઉંમરલાયક થયો, ત્યારે પોતાના ગામના લોકોની સ્વાર્થપરાયણતા જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ વહી વહીને બહાર ફેંકવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદુ પાણી જાય નહિ માટે કૂવાને પાળ બાંધવાનું, વગેરે બીજાં એવાંજ લોકોપયોગી કામો કરતો; પરંતુ તેના આ કામથી રાજ થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચોરાઓપર કે દારૂનાં પીંદાંપર ભેગા થઈ કહેતા કે, “અરે! આ પેલો ગાંડીઓ મધ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને આલ્યો નકામી માથાફાડ કરવાને! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે કે? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું! તેને બદલે આ તો ગામનું ભલું કરવા નીકળ્યો છે? શું કરવું છે આપણે આખા ગામને! મધને પોતાની મૂખાંધ સાફ કોષક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે.”

મધની છયોક નિંદા થતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં; તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજેજ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખી જાય. કોઈ વૃદ્ધ કહે કે, આ ગંદવાડ શું કામ કરો છો? તો તેઓ કહેતી:—“તમારે શું? પેલો મધ મુઓ છેને! તે આવશે અને કરશે સાફ!”

મધના આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના લોકો ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ; પરંતુ મધને આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય એવી એક બે તરુણીને શંકા આવવા લાગી.

ગામના બે તરુણ મિત્રો મધથી આકર્ષાઈને તેને ગુરુ કરવાના ઇરાદાથી તેની પાસે ગયા અને બોલ્યા:—“આજસુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પકેલી થાપણની જેમ ખર્ચ ન પડે, તેમજ તારા સહયુગ્મી તું અમારી પાસે હોવા છતાં અમને ખર્ચ પડી નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” મધ બોલ્યો:—“મિત્રો! સદાચરણમાં કાળનો સદૃશ્ય કરવાની તમારી ઇચ્છામાટે તમને ધન્ય છે; પરંતુ આમાટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય-નાશવંત છે, એ તમે જાણી જ છો; માટે આવા કાળભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ તો સાફ; કારણ ધર્મ શાશ્વત છે. તે અનાદિ છે, તેને આપણી પાસેથી કોઈપણ દૂર કરી શકે એમ નથી.”

“કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ લોક ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ધાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ભાષણ ન કરવું અને માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું—એ પાંચ નિયમ એકનિષ્ઠાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરોપકારાદિ સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ.”

તરુણ બોલ્યા:—“આજથી આ પાંચ નિયમો અમે બરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું અને ધરકામથી બચેલો કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું.”

આમ ધારે ધારે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકોમાટે અને અનાથ અપંગ લોકોમાટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યા, નાના નાના પૂલો બાંધ્યા, તળાવો બોધ્યા અને એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યા. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. તેમના આ કાર્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે, થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. દારૂનાં પીંદાંવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી અને ત્યાંના મુખી-ન્યાય અને વસુધી અમલદાર-ને દંડના રૂપમાં ઘણીજ મોટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટૂંકા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં મુખીને જમવાની સુધાં ધૂરસદ મળતી નહિ; પણ હવે મુખીને આખો દિવસ તકીઆને અટ્ટેલી વાતો કરતાં બેસવું અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું, એટલેજ ઉદ્યોગ રહ્યો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી

કેમ પલટાઈ ગઈ, તેની તપાસ કરતાં મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી કાંતિ કર્યાનું મુખીને જણાવ્યું. આ ત્રીસને આ પ્રદેશમાંથી ઉંચકી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી કાંઈ જરૂરી કામમાટે પોતે મગધદેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

રાજાને મળી મુખી બોલ્યો:—“મહારાજ શું કહેવું? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયકે ઘણેજ ઉત્પાતમચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી નાસે છે અને હરામખોરોના ડરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી; આ પ્રમાણે ખેતી, વેપારજોગાર બધું અધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારા પરગણામાંજ નહિ, પણ આસપાસના સૌ પ્રાંતમાં પણ કર વસુલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે.”

રાજા અતિશય સંતાપ પામી બોલ્યો:—“આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સાઈ થયું; તમારી સાથે હું નાની ફોજ આપું છું, તેની સહાયથી તમે તે તોફાનીઓને પકડી લાવો.”

મુખીએ પોતાના પરગણામાં જઈ, મધ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ મુખીનો કાંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. તેમને પકડવામાટે રાજાનો હુકમ છે, એમ કહેતાંની સાથેજ તેઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા, તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ઘાલી દીધી અને તેમને પકડી આણવાના સમાચાર રાજાને આપ્યા. રાજા તે વખતે અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને પ્રસન્ન ન હતી. તેણે ત્યાંથીજ હુકમ છોડ્યો કે, તોફાનીઓને મહેલના આંગણમાં ઉંધા સૂવાડી તેમના શરીરપર હાથી ચડાવો.

રાજાના હુકમ પ્રમાણે મધ અને તેના સાથીઓને મુરકેટાટ બાંધી ઉંધા સૂવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તીશાળામાંથી એક મહોન્નત હાથી તેમનાપર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મધે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું:—“લાઈઓ! આજસુધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, સદાચારણથી મનુષ્ય મુખીજ થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાંજ ગાળ્યું છે, છતાં અમારાપર આ સંકટ કેમ આવ્યું? પણ મિત્રો! આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા દિલને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે, એટલે આ લોકમાં તો માણસને ન્યાય મળતો નથી, એ ખુલ્લું છે; પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બંધનમાં આવી જઈએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છૂટકારો થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે; માટે આપણાં કુકર્મોજ આપણા રક્ષક અને આપણાં સત્કર્મોજ આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી તમારા મનને ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે; તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીલાવના દૃઢ કરો. જેવો તમારો લોકપર પ્રેમ હતો, તેવોજ તમારી ઉપર ફરિયાદ કરનાર મુખીપર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજાપર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથીપર તમારો પ્રેમ થવા દો. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું એવા બેદો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વની ઉપર મૈત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ લિન્ન લિન્ન અંગો હોય છે, તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગો છીએ, એ સમજ લીધી પડવા દેશો નહિ. આજપર્યંત કરેલાં સત્કૃત્યોનું તમે આ સમયે ચિંતન કરો.”

હવે જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવામાટે આવેલા આજળ આણ્યો, ત્યારે તે મોટેથી કીકીઆરી પાડી એકદમ પાછળ હટ્યો! કેમ કર્યો તે તેમના શરીરપર પગ દેજ નહિ. ફરી બીજો, ત્રીજો, એમ બેચાર હાથી આણ્યા; પરંતુ તે સર્વ માવતના અંકુશના મારની દરકાર ન કરતાં કીકીઆરી કરી પાછળ હટ્યા, એકે હાથીએ મધને અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ!

આ સમાચાર રાજાને મળતાંજ તે બોલ્યો:—“આ લોકો હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસે કંઈ જડીબુટ્ટી હોવી જોઈએ.”

મધ બોલ્યો:—“મહારાજ! અમારો મંત્ર કહીએ તો આજસુધી અમે એકનિષ્ઠાથી શીક્યું

પાલન કરતા આવ્યા છીએ. જાણીજુઠીને અમે કોઇ પ્રાણીનો ધાત કર્યો નથી, પરંતુ અમે માતા-સમાન માનીએ છીએ, અસત્ય લાલચુ અમે કદીએ કર્યું નથી અને મઘાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અલિપ્ત રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજાની સેવા અમે યથામતિ કરતા આવ્યા છીએ, અમારાપર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો; ત્યારે મેં મારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે, આપણને પકડનાર મુખીપર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજપર અને મારનાર હાથીપર આપણે બધાએ મૈત્રીની લાવના રાખવી. કોઈપણ પ્રકારે દ્વેષનો સ્પર્શ આપણા મનને થવા ન દેવો. અમારા આ શીલનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એજ અમારો મંત્ર છે.”

રાજ્યએ પોતાના દૂત મોકલીને મઘના ગામની અને આસપાસના ગામની ખરી સ્થિતિ શું છે, તેની ખાત્રી કરી; ત્યારે તેને જણાવ્યું કે, મઘ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે. ત્યાંના લોક સુખી હોઇ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે. ચોરી, મારામારી, ટંટાકિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઇ છે. આ જાણીને રાજ્યએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા મુખીને પકડીને એકદમ ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગાએ મઘને નીમવામાં આવ્યો; ત્યારે મઘ રાજપાસે ગયો અને મુખીને મારી આપવાની વિનંતિ કરી તે બોલ્યો:—“મહારાજ! આ મુખી ન હોતતો અમને આપના દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત; અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચઢાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. મહારાજે એને જીવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે.”

મઘની વિનંતીને માન આપી રાજ્યએ મુખીને છોડી મૂક્યો.

મહાન શોધક એડીસન બહેન કેમ રહ્યા છે ?

(લેખક-જ. હ. ‘મુંબઇ સમાચાર’ તા. ૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

આ મહાપુરુષને નાનપણમાં કોઇએ માથા ઉપર જોરથી પ્રહાર કરવાથી એ બહેન થઇ ગયા. તેમનાં પત્નીને તેમને માટે બહુજ લાગણી થતી હોવાથી તેમણે ડૉક્ટરોની સલાહ લીધી. મહા મહા પ્રયત્ને મીં. એડીસને કાન બતાવવાની હા પાડી. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે, એક નાનું સરખું ઓપરેશન કરવામાં આવે તો કાન સાજા થઇ જાય. આ સાંભળી તેમનાં સ્ત્રી બહુજ ખુશી થયાં. પ્રયોગ-માટે દિવસ નક્કી થયો; પણ તે દિવસેજ મીં. એડીસને પોતાની ઑપીસમાં આવીને પોતાના મદદનીશને કહ્યું કે:—“ ડૉક્ટરને ટેલીફોન કરી આજ ઑપરેશન બંધ રખાવો.”

તેમનાં સ્ત્રીને કાને આ વાત આવી ત્યારે તે બિચારાં બહુ નિરાશ થઇ ગયાં. તેમણે પટાવી પટાવીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેમના પતિએ જણાવ્યું કે:—

“ આસપાસની ગરબડ અને અવાજોની પીડા ટળી જવાથી હું વિચાર કરતાં શીખ્યો છું. હજી મારે મરતાં પહેલાં ધણી બાબતો વિચારવાની છે. જો મારા કાન સુધરે તો મારે વિચાર કરવાનું બંધ પડી જાય ને નવી ટેવ પડે, માટે તેવી ટેવ પાડવા જેટલો હવે મને અવકાશ નથી; તેથી ભલે છે તેમજ રહે.”

ફોનોગ્રાફની શોધ કરીને જગતમાં અવાજ પ્રસરાવી દેનાર તથા ટેલીફોનદ્વારા દૂરસુધી અવાજ પહોંચાડનાર આ મહાપુરુષે પોતે આ પ્રમાણે પક્ષીઓનાં મધુર ગાયન અને મનુષ્યોનું મોહક સંગીત કે બાળકોના કાલાકાલા બોલ સાંભળવાનો આનંદ લેવામાટે જાણીજોઇને પ્રયત્ન કર્યો અને તે લાભ બોયો એ ઓછો આત્મભોગ કહેવાય ? પરોપકાર આથી બીજો વધારે કયો ?

એમને મોટરમાં ફરવાનો બહુ શોખ છે અને પ્રખ્યાત ફોર્ડ મોટર બનાવનાર કરોડાધપતિ તેમના ગાઢ સ્નેહી છે. ખોરાકમાં પોતે રોટલી અને દ્રાક્ષજ લે છે. ધણીવાર રાતના બે વાગ્યાસુધી વાંચ્યા કરે છે ને સવારે સાત વાગે તો પાછા કામે વળગે છે.

પુષ્પોની સુવાસ અને તેમના ખીલતા વિવિધ રંગ તેમને બહુ પ્રિય છે, તેથી પોતાના સુંદર બગીચામાંજ તેઓ ધણીવાર પોતાના મિત્ર મિં. ફોર્ડ સાથે વિવિધ ચર્ચામાં આનંદ લે છે.

જગદ્ગુરુનું આગમન

(હિંદુસ્તાન તા. ૬-૬-૨૬)

આ વીસમી સદીના યુગમાં દુનિયા જડવાદના મહાસાગરમાં ઉંડે ને ઉંડે ધસતી જાય છે. એ સમયમાં અધ્યાત્મવાદના કે નૈતિક ઉન્નતિમાર્ગે એ દુનિયાને દોરવામાટે કોઇ મહાપુરુષ કે મહાશક્તિ ઉભી થાય એ આધ્યાત્મિક ભાવનાપ્રાધાન્ય હિંદુ જેવા દેશને અને જેમના ધર્મનાં મંડાણો, જેમની સંસ્કૃતિના પાયાઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વની માન્યતા ઉપર રચાયા છે એવા હિન્દીઓને સદા આવકારદાયક તો થઈ જ પડે; પરંતુ હવે અધશ્રદ્ધાનો યુગ ગયો છે અને હિન્દીઓ પણ તર્કશાસ્ત્રની તુલનાએ જે ચીજ કે સિદ્ધાંત માન્ય થઈ શકે એવામાં જ શ્રદ્ધા રાખવાની વૃત્તિ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. ૧૯ મી સદીના અંતમાં હિન્દીઓને અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઝાંખી કરાવવા અને હિંદને પશ્ચિમના દેશોના વ્યક્તિવાદમાંથી બચાવવા હિંદમાં ત્રણ મહાન હિન્દીઓ સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદે અત્યંત જગતની હતી. તેમના અસાધારણ પરિશ્રમ અને પ્રચારની અસર માત્ર હિંદમાં જ નહિ, પણ અમેરિકામાં પણ થઈ અને ત્યાંના પણ ઘણા સંસ્કારી જનોની વૃત્તિ અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ વળી. હિંદને અત્યારે કોઇ સંત કે મહાપુરુષની જરૂર હોય તો ઉપરોક્ત ધર્મપ્રચારકોના જેવાની છે અને તેવા પુરુષના અભાવે હિંદનું નૈતિક અધઃપતન થતું જાય છે.

આ સંજોગોમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ શ્રીમતી એની બેઝંટ એક નવો ફતવો બહાર પાડી શ્રીમં જેમ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના એક હિંદી યુવકને નવા જગદ્ગુરુતરીકે ઓળખાવ્યા છે. શ્રીમં બેઝંટ કંઈક વર્ષો થયાં પોતાના ભાષણોમાં જણાવ્યા કરતાં હતાં કે, દુનિયામાં થોડાં વર્ષમાં એક મહાન નર જગતના ગુરુતરીકે પાકશે, અને દુનિયાને સન્માર્ગે દોરશે. આટલું કથન કોઈને પણ વાંધાભર્યું લાગ્યું ન હતું; પણ આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર તેમણે એક કૃષ્ણમૂર્તિ નામના બાળકને તે જગદ્ગુરુ થશે, એમ માની તેને તે મહાકાર્ય માટેનું યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી, ત્યારે ઘણાઓને હાસ્યાસ્પદ લાગેલું; અને વળી જ્યારે મદ્રાસ હાઇકોર્ટમાં એજ કૃષ્ણમૂર્તિના પિતાએ શ્રી. બેઝંટસામે મુકદ્દમે માંડી, તે અને તેના બીજા એક ભાઈને પોતાને કબજે સોંપવાની માગણી કરી હતી, ત્યારે જ થીઓસોફીની વિચિત્ર માન્યતાઓ અને શ્રી. બેઝંટના અનુયાયીઓની અધશ્રદ્ધામાટે ઘણાને તર્કવિતર્ક આવતા. ત્યાર પછી તો જગદ્ગુરુની વાતો બંધ પડી અને મી-સીસ બેઝંટ બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિમાં જડાયાં અને પછીથી તો તેમણે સમસ્ત દેશમાં વ્યાપી રહેનારી અને દેશના રાજકીય જીવનમાં ઘણો ખળભળાટ મચાવનારી હોમરૂલ લીગની ચળવળ ઉપાડી. એ ચળવળનો ઓસરતો જુનાગ ૧૯૧૯માં આવ્યો અને ત્યાર પછી મીસીસ બેઝંટનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન પણ મહત્ત્વનું રહ્યું નહિ. અસહકારની ચળવળ-દરમિયાન તેમણે પોતાની લેખિની અને વક્તૃત્વશક્તિનો ઉપયોગ એ ચળવળ તોડવા કર્યો. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેમણે બે પ્રશ્નો હાથ ધર્યાં છે; અને તેમાંનો દેશની દૃષ્ટિએ અગત્યનો પ્રશ્ન તો “ ઇમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા બીલ ” ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાનું અને બીજો પ્રશ્ન તે જગદ્ગુરુના આગમનનો ઢંઢેરો પીટવાનો છે. ડૉ. બેઝંટ જગતને મનાવવા મથે છે કે, દુનિયામાં જગદ્ગુરુનું આગમન થશે તે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની કાયાદારા થશે; અને તે એ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના યુવકની મારફતે જગતમાં પ્રચાર કાર્ય કરશે. ડૉ. બેઝંટ કહી છે કે, આ ઘટનાની તેમને ખબર તો તેમના ગુરુ હિંદુ ઋષિમુનિઓ તરફથી અલૌકિક રીતે મળી છે. ડૉ. બેઝંટ ગયે મહિને હિંદ-થી વિદાયત ગયાં ત્યારે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિને સાથે લઈ ગયાં છે અને તેને દેશદેશાંતરમાં જગદ્ગુરુના વાહનતરીકે ઓળખાવવાનું પ્રચારકાર્ય કરનાર છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની ક્રાંસમાં એક વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિએ મુલાકાત લીધી તે દરમિયાન શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના જે વિચારો જાણવા મળ્યા તે ઉપરથી તો તેઓ એક સાધારણ સંસ્કારી સુશિક્ષિત યુવક ઉપરાંત કંઈ અધિક જરાએ માલમ પડતા નથી.

હિંદના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્ય જેવા જે મહાપુરુષો થઈ ગયા તે સર્વેએ પહેલેથી જ પોતાની મહત્તાને ખ્યાલ સમાજને પોતાના આચરણ અને સ્વભાવથી આપેલો અને તેઓ સાધારણ દુનિયાદારી જેવા ન હતા; પરંતુ દુનિયાની સેવા કરવા જન્મેલા એટલે તેની પ્રતીતિ તેમની નાની વયમાં જ સર્વેને થયેલી. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિએ અત્યારસુધીમાં સમાજની શું અનુપમ સેવા કરી છે

અથવા તેમણે પોતાનાં મંતવ્યોનો પ્રચાર કરવા શા શા પ્રયાસો કર્યા છે? એ દુનિયાને ખબર નથી. પોતે પણ જણાવે છે કે, તેઓ એક સામાન્ય વ્યક્તિ છે અને ટેનીસ જેવી રમતોમાં રસપૂર્વક મગ્ન રહે છે અને તેમને જે અસાધારણ મહત્તા આપવામાં આવી છે, તે માટે તેઓ યોગ્ય નથી. લંડનમાં થીઓસોસીસ્ટોની સભામાં એક જણાએ ડૉ. બેઝન્ટના નવા કૃતવાનો વિરોધ કર્યો, એટલે ડૉ. બેઝન્ટ એટલાં છેડાઈ પડ્યાં કે, તેમણે થીઓસોસીકલ સોસાયટીના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવાની ધમકી પણ આપી હતી. આ બધું શું સૂચવે છે? અમને તો લાગે છે કે ડૉ. બેઝન્ટ નિર્દોષતાથી અને અજાણતાં પોતાનાં મંતવ્યોમાં પોતાના અનુયાયીઓને અને દુનિયાને અધશ્રદ્ધાથી મનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ એ જગદ્ગુરુનું વાહન છે, એ માનવાને આ યુગમાં દુનિયા તૈયાર નથી. એઓશ્રી એક સારા ધર્મપ્રચારક હશે તેમજ તેમનું શ્વન ઉચ્ચ શ્રેણીનું હશે, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પ્રત્યે અંગત અમારે લેશ પણ વાંધો કે વિરોધ નથી; પરંતુ તેમને જગદ્ગુરુના વાહનતરીકે ઓળખાવવા, એ વાત ગળે ઉતરતી નથી. ડૉ. બેઝન્ટ આવી રીતે અધ-શ્રદ્ધાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવાના પ્રયાસ કરે એ શું હાસ્યાર્પદ નથી લાગતું?

વિજળીથી સાવચેત રહેવાની જરૂર

(શૃંગલક્ષ્મી-૧૭ મું વર્ષ-અંક ૪-૫ માંથી)

આકાશમાં ધનધોર વાદળ છવાયાં હોય અને વિજળી ચમકાર કરી રહી હોય, ત્યારે કોઈ પણ અગાશીમાં નહિ જવું જોઈએ.

યાદ રાખવું કે હિંચી ચીજો, જેવી કે ઝાડ, ધ્વજ યા કોઈ હિંચી ઇમારત વિજળીને પોતાની તરફ ખેંચે છે, માટે આ ચીજોથી દૂર રહેવું જોઈએ. જો તમે કોઈ ઝાડવાળી જગામાંજ હો તો ઝાડની પાસે ન જવું. જો એકલા અને બીજાઓથી જૂદા હો તો ઝાડના ઝુંડમાં રહેવું, હિંચાં ઝાડથી દૂર રહેવું.

વરસાદ વરસતો હોય અને વાદળ ગાથ રહ્યું હોય તો દોડીને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ન જવું; દોડવાથી હવામાં હલનચલન પેદા થાય છે, તેનાથી થતા વેગને લીધે વિજળી તેના તરફ ખેંચાઈ આવશે.

આવે વખતે તમે કોઈ ઘરમાં હો તો બારીઓથી દૂર રહેજો અથવા તો બારીઓ બંધ કરી દેજો.

ધનધોર વરસાદ, વાદળોની ગર્જના અને વિજળીના કડાકા થતી વખતે છત્રી ઓઢીને કોરા રહેવા કરતાં લીંગમ જવું સાઈ છે. કોરી ચીજો વિજળીને વધારે ખેંચે છે.

જંગલની જડીબુટ્ટી-આંગણમાંની દવા

(દલિત કોમના એક અંકમાંથી)

ધૂપતરીકે બાળવામાં આવતા ગુગળથી તો લાગ્યેજ કોઈ અજબધુ હશે. આ ગુગળની એક સરસ અને અકસીર બનાવટ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

આસંધ, અતિવિષ, પીપર, શતાવળી, કાંટાશેળીઆનાં મૂળ, ગજો, વરધારો, વરીઆળી, હરડે, ચવક, નાગરમેય, કચોરો, વજ, અરકશીનાં પાન, ખિત્રી, એરંડાનાં મૂળ, રાસના અને ધમાસો, આ અઢાર ચીજો બે બે તોલા લેવી અને તેમાં શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ચાર તોલા મેળવી, બધાને અધકચડે ખાંડી નાખી દરરોજ એક તોલો સવારે ને એક તોલો સાંજે પાણી પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી અધોગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળીને પી જવું. આ ઉકાળો એટલો બધો તો અકસીર છે કે એથી ગમે તેવો લકવો અગર સંધીવા હોય અગર અધુરું અંગ પથ્થર જેવું બંધાઈ ગયું હોય તોપણ તે દરદ નાશુદ થઈ જાય છે.

પેટની કબજીયત રહેતી હોય તો બે ત્રણ દિવસે એરંડીઆ તેલનો જીલાબ લેવો.

બરોળની ગાંઠ વધેલી હોય તો તે ઉપર ગુગળ અને ચૂનો એકઠો કરી લઈ મારવામાં આવે છે.

કનકદાસ

(લેખક-દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, નવજીવન-તા-૨૭-૯-૨૫)

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સંબંધ હોવાનું જોઈએ એવી મહા માણસના હૃદયમાં છે. આ શ્રદ્ધા સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે. પ્રજાને અલાવે માણસ આ એનો સંબંધ વિચિત્ર રીતે બેસાડવા માગે છે અને તેથી અનેક જાતના વહેમો પેદા થાય છે. માણસ અસત્ય બોલ્યો અને થોડાજ વખતમાં એને ઠોકર લાગી, કે તરતજ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે:—“જેયું પાપનું પરિણામ ! હજી દુનિયામાં સત રહ્યું છે.” લાક્ષણિક પંજાબી લે. ગવર્નર હદપાર કરી અલ્લદેશમાં મોકલે અને થોડાજ દિવસમાં જો તે લે. ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જાય ક્યાં ! સાધુજનને હેરાન કરવા એ કંઈ સહેલી વાત છે ?” પુરાણોમાં પણ કેટલાંયે પાત્રો હાથમાં પાણી લઈને કહે છે કે:—“ જો અત્યારસુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ અલ્લયારી રહ્યો હોઉં તો આકાશમાં સૂર્ય થોભી જાય અથવા તો મરી ગયેલો અલ્લહ જીવતો થાયો.” આવી પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથે એનો યોગ થવો જોઈએ.

પશ્ચિમસાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ ક્ષેત્ર છે. ભક્તિયોગ-ધુરંધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન બહુજ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. કોઈ વેપારી દારિકાથી ખૂબ કિંમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે. માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું ને દરિયાએ રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. ખારવાઓએ હદ કરી, પણ બચવાનો રસ્તો ન મળે. એકએક મોજાં જાણે મોતની ભૂખડી જીલ. કિનારાપર ઉભેલા એક મહાપુરુષે આ દૃશ્ય જોયું. એના હૃદયમાંથી કારુણ્યની સરિતા છૂટી. એણે ધ્વજની પ્રાર્થના કરી કે: ‘પ્રભો, આ અનાથોને સહાય થા. એમને ઉગારી લે.’ એક ક્ષણની અંદર દરિયો શાંત થયો, જાણે કોઈ વીતરાગ યોગીનીજ મુખમુદ્રા! વહાણ સહીસત્તામત કાંઠે આવી પહોંચ્યું. આ મહાપુરુષનીજ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી. નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું:—“મહારાજ ! આ નૌકામાં જે માઈ સર્વસ્વ છે, એ આપનુંજ છે. આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવીશ; પણ આ વખતે આપે મને જીવિતદાન આપ્યું છે. આ ધન લઈને મારાપર અનુમલ કરો.” નિત્ય-તૃપ્ત સંન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય ? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું:—“ આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોપીચંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સંતોષ છે, બાકીનું તાઈ ધન તુંજ લઈ જા, અમે લઈને કરીએ શું ?”

એ ગોપીચંદનના ઢગલામાંથી દૈવશાત્ એ મૂર્તિઓ નીકળી. સ્વામીએ એકને તો ત્યાં ને ત્યાંજ માલપેન કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી દોઢેક ગાઉ ઉપર ઉડપીમાં પધરાવી. ઉડપીના શ્રીકૃષ્ણની એજ મૂર્તિ જોવા અમે ગયા હતા. મંદિર છે તો નાનું, પણ પ્રમાણસર છે. ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું મહાદ્વાર હમેશાં બંધ રહે છે; કેમકે મહાદ્વાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે. પાછળની બાજુની દીવાલમાં પથરાની એક જાળી છે તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જવું હોય તો મંદિરની ડાબી બાજુએ એક બારણું છે ત્યાંથીજ જવાય છે. ગમે તે માણસ અંદર જઈ ન શકે. અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ઘેર અંધાઈ અને એટલી બંધ ઓંધાયેલી હવા કે પરસેવાની સેરો છૂટી. જીવ ગભરાઈ ગયો. જાણે ગર્ભવાસનો બીજો અનુભવ ! અકળામણમાં ને અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે:—‘ હે વૈકુંઠનાથક ! બીજીવાર ગર્ભવાસનો અનુભવ ન થાય.’ મૂર્તિના નાક ઉપર સોનાનો કકડો કેમ જડ્યો હશે એ કંઈ ખ્યાનમાં ન આવ્યું. કાઠીઆવાડની આ મૂર્તિ અહીં દક્ષિણમાં ક્યાંથી આવી ગઈ એ વિચાર મનમાં આવ્યો; પણ મુખ્ય કુતૂહલ તો મૂર્તિ મહાદ્વારથી વિમુખ કેમ એજ હતું. તપાસ કરતાં અંત્યજ સાધુ. કનકદાસની વાર્તા હાથ આવી.

૨

સંત કવિ કનકદાસ મૂળ ધારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ. એમનું અસલ નામ વીરનાથક. ધંધો શિકારીનો. અચૂક બાણ મારી લક્ષ વેધવામાં એને તોલે આવે એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો. (એ વખતે કાણે ધાર્યું હશે કે આ અરુણોનો સરદાર ઉપનિષદમાં

નતાવેલી પ્રજાનો ધનુઃ શરોદ્યાત્મા પ્રજા તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે । અપ્રમત્તેન વેદ્યક્યં શરવત્ તન્મયો મન્વેત્ ॥ એવી દેવી તીરંદાજમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે ?) ચિત્રકલદુર્ગ (હાલનું ચિતલદુર્ગ)ના રાજની નોકરીમાં એ સેનાપતિના યોદ્ધાસુધી ચઢ્યો. પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી બન્યો; પણ એક વખતે એક લડાઈમાં એને ઉપરતિ થઇ. અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે:—“બાપ ! આ બધી દુનિયાની માયા છોડી દે અને એકતારી તથા ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઇને દાસ થા. આત્મવીરોનું લક્ષણ એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે ઝાઝું લડવું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે તેમાં તેઓ હારી જતા નથી. વીરનાયકે ગૃહસંસાર છોડ્યો અને એ યાત્રાએ ઉપડ્યો. તિરૂપતિ, કાંચી, કલહટ્ટી વગેરે ફરી વિજયનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. અહીં એમને એમના ગુરુ મળી ગયા. એમણે મધ્વસાંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી યાત્રાએ ઉપડ્યા.

ચિદંબરમ્, શ્રીરંગમ્, મદુરા, રામેશ્વર, અનંતશયન, કન્યાકુમારી, ગોકર્ણુ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેદી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા. ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણોનું થાણું. કનક જેવા અંત્યજને ઉભા રહેવા પણ કોણ દે ? પછી ભિક્ષા મળવી તો દુરજ રહી. અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું. ઉડપીના મંદિરની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા આઠ મઠના સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના સોડે મઠના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી. અસાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલતરીકે તેમની ખ્યાતિ છે. તેમણે જોઇ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચઢે એવો છે. મંદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક આપે અને પછીજ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણેજ અપાય. કનકની યોગ્યતા જણ્યા પછી વાદિરાજ મંદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય; એને હસ્તોદક આપે ત્યાર પછીજ બીજા બ્રાહ્મણોને મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ ચીઢાયા. વાદિરાજે કહ્યું:—“અરે, કનકદાસ મારા કરતાંએ મોટો છે. એને ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય, બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું, વાદિરાજ મંદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મુટ્ટી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે છે:—“બ્રાહ્મણો ! મારા હાથમાં શું છે તે કહો.” દરેકે જૂદા જૂદા જવાબ આપ્યા. છેવટે કનકનો વારો આવ્યો. એ તો ભક્તિમાં મગ્ન થઈ ગયા. એમના કંઠમાંથી ગાન સ્પર્ધુ, “એ તો વાસુદેવ પરમાત્માજ છે.” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો બોળો વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મુટ્ટી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું ? એક શાળી-ગ્રામ અને તુલસીપત્ર.

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસે બ્રાહ્મણોને એક એક કેળું આપ્યું અને કહ્યું:—“ આજે એકાદશી છે, કોઇ જુએ નહિ એવે ઠેકાણે જઇને આ ખાજો.” અર્થાત્ કનકને પણ એક કેળું આપ્યું હતું. સાંજે બધા ભેગા થયા, પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કેવું થયું છે એ જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું. દરેક જણે ક્યાં ક્યાં એકાંત શોધ્યો ? આ જાણી લઇએ તો ખૂબ રમુજ પડે. એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળું એમ ને એમ રહ્યું હતું. એણે કહ્યું:—“ જ્યાં જાઉં ત્યાં વાસુદેવ છેજ. એકાંત મળે ક્યાં ? એટલે હું કેળું એમ ને એમ લઇને બેઠો છું. ”

એજ દિવસે કનકદાસને મંદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઇ આવ્યું. વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા. કનકના કોડ પૂરા કરે એવું બીજું કોઇ ઉડપીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલીવાર બ્રાહ્મણો એમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ થઇને કનક મંદિરની પાછળ ગયો અને ગાવા લાગ્યો. કરુણામાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહિ. મૂર્તિ એકાએક પેલા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મોં ફેરવી ઉભી.

આ થયું શું ? હવે કરવું શું ? કોઇને સૂઝે નહિ, વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના જાણતાંવેંત કહ્યું:—“અરે, તમે કનકદાસનો કંઇક ગુન્હો કર્યો છે તેથીજ વાસુદેવે આપણા આચાર-ધર્મતરફ પૂઠ ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ, પથરાની જાળી કોરાવી અને કનકને દર્શન થયાં ! આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસેજ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રથયાત્રાને પ્રસંગે કોણ જાણે શાથી, પણ રથ કેમે કર્યો ખસે નહિ. આખરે વાદિરાજે કહ્યું:—“એમજ દેખાય છે કે કનકના સ્પર્શવગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જોઈ લીધું કે, અંત્યજ્ઞેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાડું ચાલવાનું નથી. આજે કુર્ણાટકમાં ચુરતમાં ચુરત મરજદી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો કનકનાં રમેલાં ભજનો ગાઈને ભક્તિરસ કેળવે છે; એને સંતતરીકે સ્વીકારી એવું ચ રત્નામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે અને છતાં એજ કનકદાસનાં જાતભાઈઓને હડધૂતના હડધૂતજ રાખે છે. હિંદુધર્મનો બચાવ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અન્તરે નહિ તો હિંદુધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી અને પરમાત્મા હિંદુસમાજથી વિમુખજ રહેવાનો.

માખાપમાટે પ્રશ્ન

(કૃ. જો. બાગલ. વ્યાયામના એક અકમાંથી)

- ૧ છોકરાંઓએ સવારમાં વહેલાં ઉઠવું, પણ તમે વહેલાં ઉઠો છો કે કેમ ?
- ૨ ઉઠતાં વેંતજ આળસને અલગ કરી, ઝાડે ફરી આવી, કાગળા કરી નાખી દાતણપાણી પરવારી લેવું; પણ તમે તેમ કરો છો કે કેમ ?
- ૩ સવારમાં છોકરાં પાસે ભક્તિરસનાં ભજનો અથવા શ્લોકો તમે બોલાવો છો કે કેમ ? આપ પોતે કદી બોલો છો કે કેમ ?
- ૪ છોકરાંઓએ કસરત કરવી; પણ તમે તેમને કોઈ વખતે ઉત્તેજન આપો છો કે કેમ ? તમે જાતે વ્યાયામ કરો છો કે કેમ ?
- ૫ જીવન ગાળવામાં ડગલે ડગલે શક્તિની જરૂર પડે છે. તમે તેવું કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૬ તમે છોકરાંઓનાં દેખતાં ચાહ પીઓ છે અને ધનપાન કરો છો કે કેમ ?
- ૭ છોકરાંઓને સાફ તાજું દૂધ મળે તેવી વ્યવસ્થા તમે કરી છે કે કેમ ?
- ૮ છોકરાંઓની સમક્ષ તમે ધરગથ્ય કંઈ વાત કરો છો કે કેમ ?
- ૯ પોતાનું કામ જાતે કરવું, કોઈના ઉપર આધાર રાખવો નહિ. તે મોટાઈ અને ડાહ્યાપણાનું લક્ષણ છે એવું તમે તેમને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૦ નહાતી વખતે શરીરનો કયો ભાગ કાળજી રાખી ધોવો જોઈએ તે તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૧ ટાઢ પાણીથી નહાવાના ફાયદા તમે કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યા છે કે કેમ ?
- ૧૨ પથ્થરથી શરીર ધસવું નહિ તેવું તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૩ છોકરાંઓને તરતાં તમે શીખવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૪ શરીરે તેલ ચોળવાથી શું ફાયદો થાય છે, તે તમે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૫ હમણાં જે તેલો બજારમાં વેચાય છે તે તુકસાનકર્તા છે, તેવું તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૬ નહાયા પછી શરીરે તેલ ચોળવાથી અથવા માથામાં તેલ નાખવાથી કેવા પ્રકારની ગંધ ઉડે છે, તે તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૭ નહાયા પછી શરીરનો કયો ભાગ ખૂબ ધસીને લૂછવો જોઈએ તે તમે સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૮ હમેશાં પ્રથમ ટાઢ પાણીથી માથું, ફૂંટીની આસપાસનો ભાગ, ગુદા, જનનેન્દ્રિય અને તેની પાસેનો ભાગ તમે ધુવો છો કે કેમ ?
- ૧૯ આંખને શી રીતે ધોવી તે તમે જાણો છો કે કેમ ?
- ૨૦ આંખો ધોવાની રીત તમે છોકરાંઓને શીખવી છે કે કેમ ?
- ૨૧ આંખો ધોવાથી થતા ફાયદા તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે કહ્યા છે કે કેમ ?
- ૨૨ તમારાં બાળકો દાતણ શાનાં કરે છે ?
- ૨૩ દાંત સાફ કરવામાટે દાતણ અથવા મંજન તમે તેમને અમુક સાફ છે એવું કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૨૪ દાંતનો અને આરોગ્યતાનો સંબંધ તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?
- ૨૫ થુંક અને લાળનો આરોગ્યતા સાથેનો સંબંધ આપ જાણો છો ? છોકરાંઓને તમે તે કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન

(લેખક:—‘જીનો જોગી’ હિંદુસ્થાન તા. ૨૯-૭-૨૬ના અંકમાંથી)
પાણી કેટલું

આપણા શરીરમાં કે ભાગ પાણી છે અને તેટલા માટેજ શરીરને પાણીની ઘણી જરૂર રહે છે. માણસ ખોરાકસિવાય લાંબો વખત ચલાવી શકે; પરંતુ પાણીસિવાય ચાલે નહિ. આપણા ખોરાકની ચીજોમાં કેટલું પાણી છે તે વાચકોની જાણ માટે નીચે ટાંક્યું છે:—

દૂધ	૮૭ ટકા.	જાશ	૯૪ ટકા.
માખણ	૯ ”	ધઉં	૧૨ ”
ચોખા	૧૨ ”	લીલા વટાણા	૭૮ ”
ફણસી	૯૦ ”	કાકડી	૯૬ ”
ખટેટા	૭૮ ”	ગાજર	૮૫ ”
કુંગળી	૮૯ ”	સકરીઆં	૭૩ ”
કોખી	૯૦ ”	કોલી ફલાવર	૯૭ ”
મેથી	૯૦ ”	ટમેટાં	૯૨ ”

ઉપરના કોષ્ટક ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાશે કે, કયી ચીજમાં કેટલું તત્વ છે.

ચામડીનાં દરદો

સાધારણ રીતે ચામડીનાં દરદો થવાનું મુખ્ય કારણ અસ્વચ્છતા છે. ચામડીની પૂરેપૂરી દર-કાર રાખવામાં આવે તો ચામડીનાં દરદો જેવાં કે દાદર, ગુમડાં, ખસ, ખરજવું વગેરે થવા પામેજ નહિ. ધાંચીને ચામડીનાં દરદો સાધારણ રીતે થતાં નથી તેનું મુખ્ય કારણ તેની ચામડીને તેલનું મર્દન મળી જતું હોવાથી તે સૂકી થઈ જતી નથી તે છે. ચામડીનાં દરદો અટકાવવાને માટે એ ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે કે, શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડવા દેવાં. આ કિરણોથી શરીરની ચામડી સાફ રહે છે, તેમજ પાચનશક્તિ પણ વધે છે. આપણા બાપદાદાઓ ઉઘાટે શરીરે એક કાળિયું ખલા ઉપર નાખી બજારમાં ફર્યા કરતા તેનું રહસ્ય આ કેમ ન હોય? સુધરેલા કહેવાના પશ્ચિમના દેશોના સમાગમથી આપણા બાપદાદાઓને નાગા કહેવા લાગ્યા અને આપણે બીનજરૂરી કપડાં શરીરપર ધાલવા માંડ્યાં. તેને લીધે ચામડીને પોષણ ન મળવાથી ચામડીનાં દરદો થવા માંડ્યાં. પૂજ્ય ગાંધીજીની લંગોટી આ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ તો ખરીજ ને? દાદરનું દરદ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ પહેરવેશ છે. સ્ત્રીઓના પહેર-વેશને લીધે સાથળસુધી હવાની આવ-જા થઈ શકે છે, જ્યારે પુરુષોના ચોરણ કે કછોટા મારેલા ઘોતીઆમાં પૂરતી હવા જઈ શકતી નથી. આ ઉપરાંત બીજું કારણ એ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ જ્યારે નહાય છે ત્યારે હમેશાં બંધ જગ્યામાં નહાય છે, જેથી સાથળના મૂળ વગેરે બરાબર ધસીને સાફ થઈ શકે છે. પુરુષોને જાહેર રસ્તા ઉપર નહાવાનું હોય છે, જેથી તે ભાગો બરાબર સાફ થતા નથી અને આ કારણોને લઈનેજ સેંકડે નેવું ટકા જેટલાને દાદરનું દરદ સાથળના મૂળ-માંજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં સાધારણ દરદોમાંથી બચવામાટે આપણા પૂર્વજો નદીનાળામાં નહાવા જતા, જેમાં પાણીની અંદર બેસી શરીરના ભાગ સાફ થઈ શકતા; પણ કમનસીબે હવે નદી-નાળાનાં નીર પણ સૂકાઈ ગયાં છે. પાણીના અભાવે જ્યારે બની શકે ત્યારે શરીરના ભાગ ઉપર તડકા આવવા દેવો તે જરૂરનો છે, તેમજ હવા પણ જેટલી ખુલ્લા શરીરને મળે તેટલી આવ-વા દેવી જોઈએ. ગુલ્લ ભાગોને પણ બરાબર સાફ નહિ રાખવાથી પણ ઘણાં બધાંકર દરદો થાય છે. આ બધું અટકાવવા એકજ રસ્તો સહેલો અને સરળ છે. તે એ કે, શરીરના ભાગ ઉપર તડકા અને પ્રકાશ પડવા દેવો. એક લંગોટી પહેરી અર્ધો પોણો કલાક સૂર્યનારાયણની પૂજા કરવાથી આ નેમ પાર પડી શકે તેવું છે. મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરમાં જ્યાં હવા, પ્રકાશ કે તડકાનું નામજ નહિ ત્યાં દાદરના દરદાઓ સંખ્યાબંધ હોય એમાં નવાઈ શું? ચામડીની સ્વચ્છતા પહેલેથી રાખવા બાળકોને શીખવવું જોઈએ અને બાળકોને તો નાગાં રાખવા દેવાં તેજ ઉત્તમ છે.

લોખંડનાં મકાન

પથ્થર, ઇંટ, લાકડાં વગેરેનાં બનાવેલાં મકાનોને બદલે થોડો વખત થયાં સીમેન્ટના બ્લોક-નાં મકાનો થયેલાં આપણે જોઈએ છીએ. હાલમાં વિલાયતની મ્યુનીસીપાલિટીમાં લોખંડના ઢાળાનાં મકાનો બાંધવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ મકાનોમાં ખાસ સગવડ તો એ છે કે, તે તરતજ ઉભું થઈ શકે છે; તેમજ ખીજ જગ્યાએ ખસેડવું પડે તોપણ કાંઈ પણ નુકસાની-સિવાય ખેસવી શકાય છે. સાધારણ અનુમાન એવું થાય કે, આવા લોખંડનાં મકાનોમાં ગરમી ધ-ણીજ લાગે; પરંતુ આ લોખંડનાં ખીડ એવી જાતનાં બનાવવામાં આવે છે કે તેમાં ઠંડી-ગરમી પણ ઇંટચુનાના મકાનમાં લાગે તેવાંજ લાગે છે. ટુંકામાં આ લોખંડનાં મકાનો પથ્થર, ઇંટ, ચુના અને લાકડાંનાં બનાવેલાં મકાનો કરતાં વધારે સુગમતાવાળાં અને સગવડવાળાં ગણાય છે. હજી આ મકાનોની શરૂઆત થઈ છે; પરંતુ એકાદ દશકાની અંદર તો આવાં મકાનો ટેર ટેર થઈ જવા પામશે. ખિયારા ! કડીઆસુતારનું શું થશે ? તેની રોજી લાંગી પડશે કે શું ? એ તો પછી લોખંડનાં મકાનોના બોલ્ટ ફેરવતા થઈ જશે. પ્રભુએ દાંત આપ્યા છે તો ચાવણું આપી દે છે. જમનો પ્રગતિનો છે તેમાં નવીનતા તો દિનપ્રતિદિન થયાજ કરવાની !

તંદુરસ્ત ખીડી ?

ઘણા ખીડીના બંધાણી શોખની ખાતર ખીડી શરૂ કરે છે. ખીડીની અંદર રહેલી સુગંધ ઉ-પર ઘણા શ્રીદા થઈ જાય છે; પરંતુ કમનસીબે ખીડીમાં જે ‘નીકાટીન’ ઝેર છે તે ખીડી પીનારને સુખેથી જીવવા દેતું નથી. આ નીકાટીન ઝેરને લધે ખીડી પીનારને ઉઘટી થાય છે, માથું ફરવા માંડે છે અને બેચેની ઉત્પન્ન થાય છે. બે-ચાર વખત માથું મારીને ખીડી પીવાથી મગજને ટેવ પડી જાય છે અને છેવટ માણસ બંધાણી બની જાય છે. ખીડી બનાવવાવાળાએ આવા કુમળા મગજવાળા કે જેઓ ખીડી એક વખત મોઢામાં નાખે કે ઉઘટી થાય તેવા ખિયારા ખીડીની લહેજત લઈ શકે તેટલા ખાતર તેમની દયા (?) ખાઈને બજારમાં તંદુરસ્ત ખીડી-એટલે કે જે ખીડીની અં-દરથી ઝેર-નીકાટીન કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એમ કહીને નવી ખીડીઓ દાખલ કરી. આ ખીડી-ઓમાં ઝેર-નીકાટીન-સિવાય ખીજ બધી લહેજત છે એમ કહેવામાં આવે છે, જેથી કેટલાક દરદી-ઓને માનસિક સંતોષની ખાતર ડોક્ટરો આવી ખીડી પીવાની સલાહ આપે છે; પરંતુ હમણાં આવી તંદુરસ્ત ખીડીની તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે આવી ખીડીની અંદરથી સેંકડે માત્ર ૧૦ થી ૨૦ ટકા નીકાટીન ઓછું કરી શકાયું હોય છે. વળી કહેવાની કેટલીક તંદુરસ્ત ખીડીની અં-દર તો સાધારણ નીકાટીનના પ્રમાણ કરતાં વધારે નીકાટીન માલુમ પડ્યું હતું. આનું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે, નીકાટીનરહિત તમાકુ બનાવવાને માટે તેને બીની હવામાં લાંબો સમય રાખવામાં આવે છે અને પછી તેને તદ્દન સૂકવી નાખવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં બીની હવાને લીધે નીકાટીન ઓછું ન થયું હોય તો તે જ્યારે તમાકુ સૂકવવામાં આવે ત્યારે તે સૂકી તમાકુમાં વધારે પ્રમાણ બતાવે છે. ગમે તે કહો, પરંતુ આવી તંદુરસ્ત ખીડીથી પ્રભુએ કે ડોક્ટરોએ ઠગાવું નહિ. તંદુરસ્ત રહેવાનો સરસ ઉપાયજ એ છે કે ખીડી પીવીજ નહિ. કુદરત પહેલી ડુક લેતી વખતેજ ઉઘટી કરાવે છે તે ચિન્ન ચોખ્ખું છે કે તમારે લાયક તે ચીજ નથી.

જ્ઞાનભંડાર

પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં લોખંડ છે; એટલે ૪૦૦૦ માઇલ ઉંડે લોખંડ છે. આ લોખંડનો થર ૨૦૦૦ માઇલમુઠી છે. ત્યાર પછી લોખંડ અને પથ્થર છે. ઉપલા ભાગમાં પથ્થર છે. પૃ-થ્વીની સપાટીના થરમાં જે ચીજ મળે છે તે થર તો માત્ર ૮ થી ૧૦ માઇલજ ઉંડો છે.

માણસો સાડાપાંચ ઔસ એટલે કે લગભગ ચૌદ તોલા ઘી એક દિવસમાં પચાવી શકે છે. આથી વધારે ખાવામાં આવે તો તે ઝાડામાં નીકળી જાય છે. મથુરાના ચોખા શું ૧૪ ભારજ પ-ચાવી શકતા હશે ?

એકલું દૂધ ખાવા કરતાં તે રોટલો કે રોટલી સાથે ખાવું જરૂરનું છે. એકલું દૂધ હોજરીમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં તેનું ઠંડી થઈ જઈ લોઢો જામી જાય છે જેને પચતાં વખત લાગે છે.

પોલકું કે કમખો ?

માણસો સાધારણ રીતે શરીરને સુરક્ષિત રાખવાને માટે કપડાં પહેરે છે. જંગલી અવસ્થામાં આપણે કપડાંનો બહુજ ઉપયોગ કરતાં ! હવે સુધારાના વહેનમાં જરૂર કરતાં વધારે કપડાં શરીર ઉપર ધાકવા મંડ્યા છીએ. પરિણામે ઘણાં દરદો થવા લાગ્યાં છે અને ચામડીની ‘સન બાથ’ આપવાની લલામણો યૂરોપાદિ દેશોમાં થવા લાગી છે. ઉપરાંત જર્મની આદિ દેશોમાં તો નમ્રાવસ્થામાં રહેનારાઓની મંડળીઓ સ્થપાઈ છે. તે આપણા પુરુષવર્ગમાં કપડાંમાં યૂરોપની નકલ થવા લાગી છે. જ્યાં એક ખાદીના ઝબ્બા અને એક ખાદીની પોતડીથી ચાલે ત્યાં કાટપાટલુન, શર્ટ, જેકેટ, અંડરવેર વગેરે અનેક કપડાં પહેરી શરીરને કુદરતી હવાથી દૂર રાખીએ છીએ. સ્ત્રીઓ તો ફેશનમાં પ્રવાઈ જાય તેવો તેમનો કુદરતી સ્વભાવ હોય છે; એટલે આંધળું અનુકરણ કરવામાં તે સુદ્ધિનો બીલકુલ ઉપયોગ કરતીજ નથી. એક સ્ત્રીએ અમુક ફેશનનું કપડું લીધું એટલે બીજી પોતાના ધણીને જીવ આપને પણ તેવી ફેશન ધરમાં ધાકવાનીજ. પછી લલેને પતિ બિચારો પાંચ પૈસા પણ કમાઈ શકતો ન હોય ! આવી રીતે આપણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં પોલકાએ ધર ધાક્યું છે. અગાઉના જમાનામાં કમખા કે ચોળી પહેરવામાં આવતી. હજી પણ સુધારાની સરહદ નહિ જોનારી સ્ત્રીઓમાં આ જતનો પહેરવેશ કમખો, કાંચળી, ચોળી વગેરે નજરે પડે છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ડોક્ટરોએ એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે, પોલકાં પહેરવાથી છાતી-સ્તન-ને બહુ લટકવું પડે છે. આવી રીતે રહેવાથી સ્તનની અંદરની દૂધની નળીઓ લંબાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે લટકતા સ્તનવાળી સ્ત્રીઓની ધાયમાંથી દૂધ બહુ નીકળતું નથી અને તેને સ્તનના રોગો થઈ આવે છે. આટલા માટેજ આપણા બાપદાદાએ કમખો કે ચોળી શોધી હતી, કે જેથી સ્તન બરાબર જગ્યાએ રહે. ખાસ કરીને જે નાના બાળકવાળી સ્ત્રી કમખો કે ચોળી ન પહેરે, તો તેની ધાય દૂધના વજનથી લટકતી રહેવાને લીધે દૂધની નળીઓ તણાઈને સાંકડી થઈ જાય છે અને દૂધની આવક બંધ થઈ જાય છે. પછી બાળકોને શીશીથી દૂધ પાવાની અને આપણો રાખવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા આપણા સાધારણ વાંધાને લીધેજ બચ્ચાંઓનું મરણપ્રમાણ વધી પડે છે. જે સ્ત્રીઓ કમખા કે ચોળી પહેરે છે તેની છાતી મજબૂત અને ઉંચી હોય છે, જ્યારે કાંક કે પોલકાં પહેરનારની છાતી તદ્દન સપાટ હોય છે. ફેશનમાં તણાઈ જતી સ્ત્રીઓ કાંઈક સમજે અને શરીરરક્ષણનો વિચાર કરી વસ્ત્રો ધારણ કરે તો સાફ !

પ્રજપ્રાણનો વિનિપાત

(વૈદ્યકલ્પતરુ-આક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

માનવમુખિના પ્રેમને લઈને વિલાયતથી હું વારંવાર હિંદુસ્તાનમાં આવું છું અને જોઉં છું તો દશકે દશકે અને પેઢીએ પેઢીએ હિંદનો પ્રજપ્રાણ નિરતેજ બનતો જાય છે અને હિંદનું પ્રજ-શરીર દુર્બળ બનતું જાય છે. જાહેર પુરુષો અને સરકાર આ દુર્દશા સામે નહિ જીએ તો હિંદનું ભાવી શોચનીયજ નિર્માયું છે.

અત્યારની રાજદારી લડત કરતાં પ્રજજીવનના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો વધારે મહત્વના ગણાવા જોઈએ. હિંદમાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ ભયંકર છે. ક્ષાય અને મેન્સેરીઆ હિંદની જનતાને વેરાન બનાવી રહ્યાં છે. આટલા વેગવંત વિનાશનું એકજ કારણ છે અને તે એ છે કે, આપણી પ્રાણશક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ બની ગઈ છે અને આપણે તદ્દન માયકાંગલા બની ગયા છીએ.

ગરીબાઈ, પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ, હવા ઉગ્રશવાળાં મકાનોની અછત અને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ આપણી પ્રાણશક્તિ હરી રહ્યાં છે. અભ્યાસનો ખોળે, બાળલગ્ન અને સાંસારિક બંધનથી આપણાં બાળકો ક્ષયના ભોગ બની મરે છે; અગર ક્ષીણવાળી પ્રજનો વારસો મૂકી જાય છે.

હિંદમાં દરવર્ષે ૧૦ લાખ માણસો એકલા ક્ષયથીજ મરે છે. તેનો એકજ ઇલાજ છે અને તે એક નાનાં નાનાં ગામડાંઓ વસાવી ત્યાં પ્રકૃતિ દેવીને પ્રસન્ન કરનાર ઉદ્યાનો બનાવવાં જોઈએ.

ગ્રામ્યજીવન

(લેખક:-ધૂમકેતુ; સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૦-૨-૨૬)

પ્રજા ઉપર એકજ ધરેડમાં રહેવાનો દોષ આવે ત્યારે એ પ્રજા મૃત્યુ પામે છે, એમ કહી શકાય; પરંતુ એકજ ધરેડમાં રહેવાનો અર્થ એમ નથી કે યોગ્ય હોય અથવા ન હોય, છતાં ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારવો. ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારનાર પ્રજા કરતાં, જૂના ચીલામાંથી ખસવાની ના કહેનાર પ્રજામાં શ્રદ્ધાનું બળ વધારે છે. રાજદારી પરિસ્થિતિને અંગે કેટલાક અનિવાર્ય યોગ્ય ફેરફારો કરવા એ પ્રજાકીય જીવનમાં રહેલી પ્રસંગોને સમજી લેવાની વિવેકબુદ્ધિ છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિ જ્યારે ખુશામતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ફેરફારો આંધળા અનુકરણ જેવા બની જાય છે. આપણે ગ્રામ્ય જીવનમાં ફેરફાર કરવાની વિવેકબુદ્ધિ ન દર્શાવતાં, યુરોપીય શહેરી જીવનનું આપાદ અધઅનુકરણ કરવાની ખુશામત કરી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જીવનમાં કોઈ દિવસ ઉભા ન થયેલા અનેક વિકટ પ્રશ્નો, પોતાનો જવાબ મેળવવા અધીરા બની રહ્યા છે. કાં તો આપણે એમાં હોમાઈ હમેશને માટે પ્રજાકીય વિશેષતા ગુમાવી બેસવાના; અથવા તો આપણા વિચારોના પુનર્વિધાનથી નવુંજ બળ જમાવવાના. જીવન અને મૃત્યુસિવાય ત્રીજો માર્ગ નથી, માટે વિકાસ કે વિકારસિવાય ત્રીજું પરિણામ નથી.

ઘણી વખત યુરોપ-અમેરિકાના દાખલાથી એમ સમજાવવાનેયત્ન કરાય છે કે, માત્ર આપણેજ જૂના ચીલાના રહેવાસી પછાત પડ્યા છીએ; અને હજી પણ જો આગળ નહિ વધીએ તો વધારે પછાત રહેવાના. માત્ર આપણી રાજ્યદારીજ નહિ પરંતુ સામાજિક પ્રગતિને માટે ગ્રામ્યજીવનજ, આપણો વિકાસ સાધશે, એવું ઘણા માને છે અને એ માન્યતા વિશ્વસનીય છે.

પુરાતન ગામડું

હિંદનું ગામડું એ આજે પાંચ હજાર વર્ષનું પુરાણું મંદિર છે. છેક ઋગ્વેદના સમયમાં ગામ, ગોપાળ અને ગોદરો સામાજિક જીવનમાં આગળ તરી આવે છે; ત્યાર પછીના બધા સમયમાં ગામડું આપાદ ઋગ્વેદનીજ ઋચાની જેમ પ્રજાજીવનમાં વણાતું આવે છે. આજે યુરોપની છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રવૃત્તિ સમાજવાદ છે. સમાજવાદના વિચારોથી ત્યાંનું વાતાવરણ ભર્યું છે; પરંતુ પ્રગતિના આ છેલ્લા પગથીયામાં, નીચે પડી જવાનાં અનેક કારણો છે. એમાં માનવજીવનનાં કેટલાંક મુદ્દે તત્ત્વોના વિનાશનું ઝેર ભર્યું છે; પરંતુ એજ પ્રશ્ન જે જે યત્રવાદના જન્મની સાથે જન્મ પામ્યો છે, તેનું નિરાકરણ હિંદનાં ગામડાંમાં છે; કારણકે ગામડાંનું જીવન સમાજવાદના ધાર્મિક અંગ જેવું છે. સમાજવાદના વિનાશક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યાંવિના ગ્રામ્યજીવન ધાર્મિક સમાજવાદ સ્થાપે છે.

૪૦ સ. ૦ પૂર્વે ૩૨૭ માં મહાન સિંકદર આવ્યો. પૃથ્વીને નંદકુલવિહીન કરનાર સમ્રાટ અંદ્રગુપ્તના સમયમાં મેગાસ્થીનીસ એલચીરપે રહ્યો છે તે લખે છે કે, સિત્તેરથી એંશી ટકા લોક ગામડાંમાં રહે છે, રાજદારી અને સામાજિક સર્વ જીવનનું મૂળ ગ્રામ્યજીવનમાં ન રોપાય ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનમાટે કોઈ જીવન શક્ય નથી. ગ્રામ્યજીવનના પુનરુદ્ધારમાં સ્વાયત્ત શાસન આવી જાય છે.

રોગનો ઉપાય કરવો એ તંદુરસ્તી નથી. રોગ ન હોય તે તંદુરસ્તી છે. રોગ લાગુ પડ્યા પછી કામચલાઉ થીંગડાં લગાવવામાં એને પ્રગતિ કહેનાર સત્તા કાં સ્વાર્થી અથવા દંભી હોય.

આજના શાસનમાં ને સમાજમાં પ્રગતિમય તત્ત્વો હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ આ દેશના મૂળ પાયારૂપ ગ્રામ્યજીવનના વિનાશથી થયેલી અપૂર્વ ગેરવ્યવસ્થાને પહોંચી વળવા તૈયાર કરી રાખેલાં થીંગડાં છે!

વિનાશનાં બીજ

જે રીતે આ શાસનપદ્ધતિ નિયમિત પોલીસ રાખે છે તેમ પોલીસ નહિ હોય; અને શક્ય છે કે જે રીતે આજની કેળવણી અપાય છે તેમ કેળવણી પણ નહિ હોય; પરંતુ પ્રજાની સ્વાધીનતાપર આ કેટલો અનિવાર્ય બોલે છે? પ્રજાને રેંસી નાખવાનોજ આ પ્રયોગ નથી? અત્યારે પ્રજાકીય જીવનમાં રસાયન ક્યાં છે અને ક્યાંથી હોય?

ગ્રામ્યીન હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંમાં દરેકે દરેક કુળીમાં સ્વાયત્ત શાસનના સિદ્ધાંતો હતા. સ્વાધીનતા, સાદાઈ ને સરળતા આ ત્રણ ધર્મની પ્રજા બનેલી હતી.

અને એ ઇતિહાસ સાંભળતાંજ નદીપર હિલોળા દેતી ભેંશા યાદ આવે છે. અંગેઅંગમાંથી નવજીવનની તાજી સેર ફુટતી હોય તેવા કનૈયા જેવા બાળકો, વડની વડવાઈપર જીવનનું પ્રભાત શરૂ કરતા; ખોટી ચિંતા નહિ અને નિરર્થક ધમાલ નહિ; ઘેર ઘેર ધંટીના સૂર ગાળે; ફળીએ ફળીએ ગાયના છાણુમૂત્રથી ધ્રામો પડે; નદી નદીપર રબારીની બંસીના નાદ સંભળાય.

એ ગામડાના ઉત્સવોમાં રસ અને રસાયનની તો છોળ ઉડે; પેત્રાં ધમધમાટ દેતાં જડાં લૂગડાં, ભરતભરતમાં નોખી ભાત; ઉગતા યૌવનના તનમનાટ જેવી પેત્રી કાપડાની બાંધો; અને જીવનને રસરૂપે નીચોવી નીચોવીને રંગેલી, ઉડીને વળગે તેવી કસુંબલ ચુંદડીઓ; અરે! આજે પ્રજામાં યૌવનનો રસ ક્યાં છે? આજે સાચો વિરહ, સાચો પ્રેમ ને સાચી મદાનગી ક્યાં છે? આજે હવે જીવનમાંથી પ્રેમની મીઠાશ ચાલી ગઈ છે. સીમસીમમાં મોરના ટોંકાર વચ્ચે ગાજતા મોલ-માં પહેલાંના જેવી લીલી મોસમ રહી નથી. આજે આમ્યજીવનમાં ઘાટાં દૂધ, દડબાં દહીં, તાળાં શાક ને મીઠાં ગંગાજળીઆનાં પાણી બેસ્યાદ બની રહ્યાં છે, અરે! પ્રજાકીય વિનાશનાંજ બધાં બીજ આપણી વચ્ચે છે!

આમ્યજીવન અને ધાર્મિક સમાજવાદ

ગામડામાં મનુષ્યનું રહેઠાણ પોતેજ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો સાચવી રહેલ છે. આમ્યજીવનમાં એકબીજાનાં ઘર સહિયારા ફળીમાં હોય છે.

શેરી વાળવામાં પુણ્ય મનાય છે, ને એક ઘરનો મહેમાન બીજા ઘરનો અતિથિ મનાય છે. આ પડોશધર્મ એ સમાજવાદનુંજ અંગ છે. એ ઉપરાંત ગૌચર, ગોપાળ ને ગોંદરો; આ ત્રણે સૌનાં સામાન્ય છે. ગોપાળને તો જે રીતે જીવનનિર્વાહ થાય છે, તે આખી રીતજ અત્યંત સુંદર મનોવૃત્તિ દર્શાવે છે. રસ્તાઓનું સમારકામ ને જાંપાનું રક્ષણ, અતિથિનો સત્કાર ને ગામ-જાંપો; ચોરો ને ચખુતરો કૂતરાંના રોટલા ને ગોંદરાનું ખડ; મેઘચર ને સામાન્ય તહેવાર; આમ્યજીવનના લુપ્ત બનતા આ બધા સંસ્કારોમાં સમાજવાદનાંજ બીજ છે; પરંતુ આ સમાજવાદ યુરોપના સમાજવાદની પેઠે, વ્યક્તિત્વના દક્ષપર ચણાવાને બદલે, દયાધર્મપર ચણાયો છે; ને તેથી તેની સંભાળ કૂતરાં, કાગડા ને કબુતર સુધી પહોંચી છે. એક ગામની રસભૂમિમાં જે ઉત્પન્ન થાય, તેમાં માત્ર મનુષ્યોનોજ નહિ, પણ પશુઓનો દક્ષ છે; એવો દયાધર્મ આર્યસંસ્કૃતિમાં હલોહલ ભર્યો છે.

આર્થિક સમાનતા

મેગાસ્થિનીસના સમયમાં કલકત્તાથી કંદહાર ને હિમાલયથી કચ્છસુધીમાં લાગ્યેજ વીસ શહેરો હતાં. આ સ્થિતિજ એવી હતી કે પૈસાની વહેંચણી લગભગ સરખી થાય. આજે જે જળર-જસ્ત દાનની રકમો વાંચી આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીએ છીએ, એવા દાનશીલ શ્રીમંતો ત્યારે નહિ હોય; પરંતુ આજનાં સુવાવડખાનાં, પાંજરાપોજો ને અનાયાત્રમો, આપણી પ્રજાકીય હીન અવસ્થા દર્શાવે છે, તેમ આજનાં દાનો આપણી આર્થિક અસમાનતા દર્શાવે છે. જે ગેરવ્યવસ્થાને પરિણામે એ શ્રીમંત બન્યો છે, તેમાં એણે એક થીંગડું વધારે માર્યું. આર્થિક સમાનતાને પરિણામેજ ન્યાયકોર્ટનો બહુ ખપ પડતો નહિ; કારણકે ન્યાયકોર્ટ માત્ર એટલુંજ કરે છે કે, જે અસમાનતા મનુષ્યને મનુષ્ય તરફ ધિક્કારથી જોતાં શીખવે છે, તે અસમાનતા, જળવી રાખવામાં મદદ કરે છે, તેથી મેગાસ્થિનીસે લખેલી વાત હવે બરાબર સમજાશે. જ્યાં અસમાનતા ધબ્બો ઉત્પન્ન કરે એટલી ભયંકર નથી હોતી, ત્યાં ગુન્હાનો સંભવ તદ્દનજ ઓછો છે.

ગામડાંની સ્વાધીનતા

દરેક ગામડું પોતાપોતાનું રાજ્ય ભોગવતું. મુખ્ય વહીવટ કરનાર પટેલની નિમણૂંક રાજ્ય તરફથી થતી નહિ. આ એકજ ઘટના એમ દર્શાવે છે કે, ગામડું પોતાનો પટેલ પોતે ચૂંટતું. આ પટેલનું મુખ્ય કામ ગામડાની વ્યવસ્થા રાખવાનું હતું. રસ્તા સુધારવા, અતિથિસત્કાર કરવો, કોષ વિદ્વાન આવે તો માન આપવું અને રાજ્યસાથેનો લોકોનો સંબંધ જળવવો. ખેડુતોપર વેઠ હતી નહિ એટલે ખેડુતો રાજ્યના સીધા સંબંધમાં ન આવતાં, પટેલ મારફત મહેસુલ ભરી દેતા; પરંતુ બીજા બધા કામમાં તેઓ સ્વાધીન હતા. જતકમાળામાં લખ્યું છે કે, લોકો ગામડાની બહાર બ-ગીચો કે વાડી બનાવતા ને તે કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પણ મદદ કરતી; પરંતુ રાજ, લોકશાસનમાં કેળ-

વણી વગેરે સામાન્ય જવાબદારી સ્વીકારતો નહિ; અને પ્રાં જદુનાથે આ દલીલપર મોગલ સમયના ગામડાનું સ્વાયત્તશાસન બહુ ઉદારનીતિ દર્શાવતું નથી, એમ કહ્યું છે; પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં, એક જાતકમાળામાં લખ્યું છે કે, આટલી જમીન ગુરુને અર્પણ થાય છે, એવી શરતે કે તેનાં ગૌચર ને જંગલ રહેવાંજ જોઈએ. ગૌચર કે જંગલ વેચાય નહિ. એનો ખીજો અર્થ એટલોજ થાય છે કે, જમીન લોકોની મનાતી અને રાજા જમીનનો માલીક ન હતો. ગમે તેમ છતાં ગામડાંઓ સ્વતંત્ર, મુખી ને સમૃદ્ધિવાન હતાં તે વિષે શંકા નથી.

દૈવી જીવન

પરંતુ આ સર્વ સ્વાધીનતા જો ગામડામાં દૈવી જીવન ન હોય તો નિરર્થક છે. આમ્ય જીવનના કેટલાક પ્રસંગોજ એવા છે કે, માનવજીવનને ઉન્નત બનાવે. માનવજીવનનો બધો સરવાળો પ્રેમધર્મમાં આવી જાય છે, જ્યાં પશુપર પ્યારથી બાંધેલ ટોકરીઓ અવાજ કરી રહી હોય; ને જ્યાં ઘેરઘેરથી ગાયો કંકુના ચાંદલા કરી બહાર નીકળે ત્યાં, સાધારણ પ્યારની તો વાતજ શી કરવી? ગામડાંઆને જેટલાં પશુ વહાલાં છે તેટલી જમીન વહાલી છે; એટલાંજ વહાલાં ઝાડવાં ને ખેતર છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણન છે કે:—“તે પ્રમાણે જ્યાં જમીનપર આવો પ્યાર રહેતો હોય, ત્યાંથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય શક્ય નથી? ગામડાંમાં પિતાના મૃત્યુ પછી લાઘવો સાથે રહેતા ને મોટો લાઘ પિતાનું તુલ્ય મનાતો. યૂરોપનો અત્યંત ચર્ચામાં પડેલો. પેક્ષે પ્રશ્ન, જેને એલન કી ‘ધ લુમન કવેશ્ચન’ કહે છે તેનું સુંદર નિરાકરણ આમ્યજીવનમાં હતું. યૂરોપમાં સ્ત્રીઓને તેમના રક્ષણમાટે કામ આપવાની વાત થાય છે, તેમાં સર્વત્ર ‘હોમલેસનેસ’ પ્રવર્તવાની ખીક લાગે છે. આ રહ્યું એનું નિરાકરણ. સ્ત્રીધનતરીકે દીકરીને જે આપવામાં આવતું તે તેના રક્ષણપૂરતું હતું અને માતાનો બધો વારસો દીકરાને નહિ પણ દીકરીને મળતો; પરંતુ પ્રજાકીય જીવનમાં મુખ્ય વાત તો એ હતી કે:—કોઈ પણ પ્રજાને મહાન થવામાટે જે તાલીમ જોઈએ—કામનું મહત્ત્વ—તે આ ગામડાંઆમાં હતી. આપણાં વીસમી સદીનાં બધાં કારખાનાં વચ્ચે જેટલી ગરીબાઈ ને હીન અવસ્થા આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ, તેટલીજ અધમ મનોદશા પણ કામના કલાક બાંધીને આપણે કેળવી છે. વસ્તુતઃ પ્રજાના નાશમાટે જેટલાં તત્ત્વો જોઈએ, એટલાં આપણી વચ્ચે છે. આપણી સમક્ષ એકજ સવાલ છે. આમ્ય જીવનના પુનર્વિધાનથી આપણે ફરી પ્રજા બનશું કે વિનાશી તત્ત્વો વચ્ચે આપધાત કરશું?

સર્પદંશનાં લક્ષણ

(લેખક: અયોધ્યાનાથ શર્મા, કેલાસ તા. ૮-૧૧-૨૬)

સાપના કરડયા પછી ધણેભાગે નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે:—

- ૧-કાળા ધામાંથી ધારે ધારે ગુલાબી લોહી વહે છે.
- ૨-કરડેલે સ્થળે સોજો આવે છે.
- ૩-કોઈવાર ધાની ઉપર ફાટ ઉપડે છે અને તેથી દરદી બેચેન થઈ જાય છે.
- ૪-કોઈ કેઠવાર અત્યંત કમજોરી દેખાય છે, શરીર પીગું પડી જાય છે અને મોં અને જીભ સૂકાવા માંડે છે. વહેવા માંડેલું લોહી ઘટ્ટ રહે, લોહીનું વહેવું બંધ રહેવાથી વિષ શરીરમાં ન ફેલાઈ જાય.

૫-સાપના ઝેરથી બચવાના કેટલાક ઉપાયો અને ઔષધિઓનો અમે નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેનો ઉપયોગ લાભદાયક સિદ્ધ થયો છે; પણ કોઈ અનુભવી ડોક્ટરની સંમતિ લઈને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧-હુક્કાનું પાણી વારંવાર પીવડાવવું.

૨-એજ રીતે ખાવાની તંબાકુ ૬ રતી પીસી થોડા ઘીમાં નાખીને વારંવાર પીવડાવવી.

૩-ખૂબ ગરમ દૂધમાં ઘી નાખીને પાવું જોઈએ.

રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે !

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૪-૪-૨૬નું મુખપૃષ્ઠ)

એ નરવીરનું નામ ડૉ. બાસન. તેની ઉંમર આજે ૭૨ વર્ષની છે. તે જ્યારે વિલના નગરની શેરીઓમાં એકલો ચાલ્યો જતો હોય છે, ત્યારે ધરેધરમાંથી નાનાં બાળકો બહાર ફેંદી આવી, તેની રૂપેરી દાઢી સાથે જોડ કરવા માંડી જાય છે. તે જ્યારે વિલનાના રાજમાર્ગે ઉપરથી પસાર થાય, ત્યારે તેને એક પણ માનવ એવો સામ્રો ન મળે કે જે અતિ આદરપૂર્વક પોતાનું માથું નમાવી એ દાદાને પ્રણામ ન કરે. ડૉ. બાસન લીથુઆનીઆ દેશનો તારણહાર છે. લીથુઆનીઆનાં પચાસલાખ નરનારીઓનો એ જીવતો જંગતો રાષ્ટ્ર-દેવતા છે. ડૉ. બાસનની જીંદગાનીના પરિશ્રમને પરિણામે-એ પુરુષવરની અર્ધાં સદીની જહંમતના પરિપાકરૂપ આજનું આઝાદ, તવંગર અને ખુશખુશાલ લીથુઆનીઆ ખડું થયું છે.

ઇસુની પંદરમી સદીસુધી, રશીયાના હુમલા સામે, સ્વાધીનતાની દેવીના ચરણમાં અસંખ્ય બત્રીસલક્ષણા પુત્રોનું બલિદાન દીધા પછી, આખરે લીથુઆનીઆનું કૌવત ખૂટ્યું. તે રશિયન સામ્રાજ્યનો માત્ર તાણુકો બની ગયું.

લીથુઆનીઆનો છેલ્લો પાંચ સૈકાનો ઇતિહાસ એ લીથુઆનીઆન પ્રજાના લોહીના અક્ષરે લખાયેલો દુઃખનો અને પાતનાનો, આત્મસમર્પણનો અને શહીદીનો રોમાંચકારી ઇતિહાસ છે. રશિયન ખિતાબ અને માન-અકરામના મોહમાં પડેલા લીથુઆનીઆના ખુશામદખોર અમીરો-ઉમરાવોના દેશદ્રોહનો એ ઇતિહાસ છે. રશિયન સરકારે લીથુઆનીઆ રાષ્ટ્રનું નામનિશાન જૂંસી નાખવાને લીથુઆનીઆ ઉપર વરસાવેલા સીતમેનો એ ઇતિહાસ છે. ઝારોએ લીથુઆનીઆના કોઇ પણ ગામગામડામાં, કોઇ પણ મકાનઝૂંપડામાં લીથુઆનીઆન લાખા ન બોલાવી નેહએ એવું કરમાન કાઢ્યું.

એ વખતે મોસ્કોની વિદ્યાપીઠમાં એક લીથુઆનીઆન તરણ ડાકટરીનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની વય ૨૨ વર્ષની હતી. તેની બુદ્ધિપ્રતિભા અને તેની ડાકટરી-દૃશ્યતા ઉપર તેના અધ્યાપકો વારી જતા. તેને રશિયન શહેનશાહના ઉમરાવ બનાવવાના તેના શુભેચ્છકોના અલિલાખ હતા; પણ તે તરણને માત્ર તો કોઇ એનાખું લાવીજ નિર્માણ થયું હતું.

તે ડૉ. બાસન મોસ્કોની વિદ્યાપીઠના ઓરડામાં ડાકટરીની પદવીને માટે મુઠ્ઠાંઓની શ્રમશ્રમ કરતાં કરતાં તેમના અંતરમાં સ્વદેશ-પ્રેમ અને સ્વાધીનતાનો આતશ પ્રગટ્યો. તેજ ધડીએ તેણે તેનાં શત્રો છોડી દીધાં. લાવના અને આવેશથી ઉભરાતા તરણ ડૉ. બાસને આખી જીંદગાની દેશને ચરણે ધરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફકિરના વેશમાં મોસ્કોનો ત્યાગ કર્યો.

ડૉ. બાસને રાષ્ટ્રોદ્ધારના મહાકલ્પિત કાર્યની તૈયારીઓ માંડી. સ્વલાખાના ઉદ્ધારવિના રાષ્ટ્રોદ્ધાર અશક્ય છે એમ નિરાધાર રચી, તેમણે પ્રથમ બલ્ગેરીઆમાં બળવાખોરોનું થાણું નાખ્યું અને લીથુઆનીઆન લાખામાં વર્તમાનપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું. એ પત્રનું નામ ઉષા. ઉષા એટલે નવજીવનનો પ્રેરણાસંદેશ. ઉષા લીથુઆનીઆને ગામડે ગામડે પહોંચી ગયું.

ડૉ. બાસનની આસપાસ તેમના જેવાજ શક્તિશાળી મરણીઆ સાથીઓનું જૂથ જમવા માંડ્યું. તેમણે રાષ્ટ્રલાખાના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ વધારે જોશથી ધપાવવા માંડી. લીથુઆનીઆમાં નવા પ્રાણ આવ્યા. કોઇ યોદ્ધો નિદ્રામાંથી જાગે, તેમ આખો દેશ ટટાર થઈ ગયો. એ ૧૯૦૫ ની સાલ.

ડૉ. બાસને હવે બીજી દિશાઓમાં ઝુકાવ્યું. તેમણે દેશપરદેશમાં વસતા દેશબંધવો જોગ એક નિવેદન પ્રકટ કરી, રાષ્ટ્રોદ્ધારને માટે લોનની માગણી કરી. પિતૃજમિના પ્રેમથી, પ્રેરાઈ, દુનિયાના વિધવિધ લાગોમાં વસતા લીથુઆનીઆનો એ જોઈતી લોનો કાઢી આપી. ડૉ. બાસને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ કાઢી, ગામડે ગામડે નિશાળ મૂકી.

૧૯૧૮ ની સાલ આવી. રશિયન સામ્રાજ્યના ચૂરેચૂરા અને બૂકેબૂકા કરતું મહાપ્રલયનું મોજું રશિયા ઉપર ફરી વળ્યું. લેક્વીન અને કેરેન્સ્કોની સરદારી નીચે રશિયાની પ્રજાએ ઝાર-શાહીને જમીનદોસ્ત કરી. લીથુઆનીઆ સ્વતંત્ર થયું. ડૉ. બાસન ૪૫ વર્ષની દેશનિકાલી પછી

પાછા સ્વદેશ પધાર્યા. તે દિવસ ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની સોળમી તારીખ. તે દિવસ લીધુઆનીઆ સ્વાધીનતાના ઉત્સવ-દિનતરીકે ઉજવે છે.

૩૦ આસને સ્વરાજની સરકાર સ્થાપી અને અધુરું રહેલું રાષ્ટ્રવિધાન પૂરું કર્યું. આજે લીધુઆનીઆ કલેશ અને કલહની દોઝખ સમી દુનિયામાં સુખ અને શાંતિના સ્વર્ગસમું બની રહ્યું છે. તેના રાષ્ટ્રીય વાવટા ઉપર સાવચેતીના અક્ષરો લખ્યા છે:- ‘સામ્રાજ્યો અને શહેનશાહ-તોનો સંહારજ સર્જાયો છે. લીધુઆનીઆ ! તું એ વિનાશને માર્ગે જમ્મશ નહિ !’

વડોદરાનો લાલ માઈસોરે લીધો !

(વૈદ્યકલ્પતરુમાંથી)

“સયાજીવિજય” પત્ર જણાવે છે કે વડોદરા ઉપર હમેશનો એક આક્ષેપ છે કે, ઘણીવાર તેની કિંમતી અને ઉપયોગી યોજનાઓ અને પ્રયત્નોનો લાલ ખીજ લઇ જાય છે. શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં લાલ તેવું થયું છે. શ્રીમંતની ખાસ ઇચ્છાનુસાર પ્રાંત માણેકરાવજીએ આરોગ્ય મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. શ્રીં સરકારમાં રજુ કરેલી જે અભિપ્રાયમાટે ખાતામાં જતાં મહુમ મેં કલાર્ક સાહેબની સૂચનાઓ પ્રમાણે ફેરફાર સાથે ફરીથી રજુ થઇ હતી. તે રેડ-ટેપીઝમના પ્રભાવે અઘાપિ જુમ્મા દાદા વ્યાયામશાળા અને ખાતાં વચ્ચે ઝોલા ખાતી પડી રહી છે. મુખ્યમંત્રી યુનીવર્સિટી પણ તેવીજ રીતે તેનો લાલ લેવા લજી વિચાર કરે છે. દરમિયાન તે બાબતની જાણ માઈસોર રાજ્યને થતાં તેણે એ યોજના તુરંતજ મંગાવી જોઇ અને તે પસંદ પડવાથી પોતાને ત્યાં દાખલ કરવા હુકમ કર્યો છે; અને તે માટે પ્રાંત માણેકરાવજીને સલાહ આપવા રૂબરૂ માઈસોર બોલાવેલા છે. શારીરિક શિક્ષણની આવી પદ્ધતિસરની યોજના દાખલ કરવાની પહેલ કરવામાટે માઈસોર રાજ્યને મુખારકબાદી ઘટે છે. હજી પણ વડોદરા તુરંત અનુકરણ કરે તો મોડું થયું નથી. “સૌરાષ્ટ્ર પત્ર” જણાવે છે કે, વડોદરાના વ્યાયામવીર બંધુ માણેકરાવે આજે આટલાં વર્ષો સુધીની ગાયકવાડ સરકારની ઉપેક્ષા સહ્ય પછી, એના જીવન-કાર્યને એક મહાન સફળતા વરી છે. જુમ્માદાદા વ્યાયામ મંદિરની અંદર લગભગ અર્ધી શતાબ્દી થશે એ પુરુષે મથી મથી, દેશના દેહ-દારિદ્ર્યનો ઇલાજ શોધવામાં ઉંમર ગુજરી દીધી છે; અને એ પ્રયત્નમાંથી પોતે એક વ્યાયામ વિશ્વવિદ્યાલયની આખી યોજના તૈયાર કરી કાઢી છે. એ યોજના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે પોતેજ શ્રી. માણેકરાવ પાસેથી માગેલી હતી, પણ તેને અમલમાં મૂકવા જેટલાં નાણાં શ્રીમંતને ગળેથી છૂટ્યાં નહિ. વીરવની વાટ શ્રીમંતને સૂઝી નહિ. અખાડો કરવાની કટકો જમીન અગર તો બીજી રંગ માત્ર પણ રાજસલાયની આશાવગર પ્રભુપર વિશ્વાસ અને માતૃભૂમિપર મમતા ધરીને વૃદ્ધ માણેકરાવે જે સાધના જરી રાખી હતી, તેનાં મૂલ આજે માઈસોર રાજ્યે મૂલવી લીધાં છે. માઈસોરે એ આખી યોજનાને પોતાને આંગણે અપનાવી લીધી છે, એ વાત સાંભળતાં અમારા દિલમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનો આત્મરવ ઉઠે છે કે:-

“તુલસી કયૂ ન જાણ્યે, જહાં આપકો ગામ; “તુલસી તુલસી સખ કહે, દૂસરે તુલસીરામ.”

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમાધમ કોણ ?

(મનહર છંદ-સંત ગરીબદાસજી કૃત)

અર્થ જે પોતાનો છોડી પર ઉપકાર કરે, જન તે જગતમાંહે ઉત્તમ જણાય છે; પરંતો પોતાનો બેડ જણુનો સુધારો કરે, લક્તજનમાંહે તે તો મધ્યમ જણાય છે. અર્થ જે પોતાનો સધી ખીજનો બિગાડે તેવા, અવિદ્યાના ઓથ માંહે, અધમ જણાય છે; પરંતુ પોતાનું બેડ જણુનું બિગાડી નાખે, અધમાઅધમ દાસ ગરીબ જણાય છે.

દાસબાળુનું સમાધિમંદિર

(સોરાઠ તા. ૨૪-૪-૨૬)

કુદરતે કેવાં જોડલાં સરજ્યાં છે ! આકાશના અંતરમાં વિજળીના અંગારા અને પ્રશાન્ત તારા એકીસાથે પ્રકાશે છે. પૃથ્વીના ઉદરમાં ખદખદતો ધાતુ-રસ અને શીતળ ઝરાઓ, બન્ને જોડાજોડ વહે છે. પવનની પાંખોમાંથી પ્રચંડ વાવાઝોડાં અને મંદ મંદ સુગંધીમય લહરીઓ, બન્ને વહુટે છે. સમુદ્રના પાણી ઉપર કેંક વડાણો ફૂમે છે ને સાથોસાથ કેંક સાચાં મોતીની છી-પલીઓયે તરે છે. એવાં દ્વંદ્વોની લીલા ઈશ્વરે કલકત્તામાં પણ હજુ હમણાંજ કરી લીધી. હિંદના એ ગંધ કાલના પાટનગર કલકત્તાના હૈયામાં એક પડખે જ્યારે હિંદુમુસલમાનો એકબીજાની ગરદનો ઉડાવી રહ્યા છે, ત્યારે એના કલેજની ખીજી બાજુએ ભવાનીપુરના રસ્સા રોડ ઉપર કોમી ભાઈબંધીના કોલ સરખી અને મરતાંઓને આવરદા દેવા સરજાયલી એક સંસ્થાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકાય છે.

એ સંસ્થાનું નામ ‘ચિત્તરંજન સેવા-સદન.’ હિંદના એ હરિશ્ચંદ્રાવતારનો એક સમયનો રાજમહેલ ગયે ગુરૂવારે દેશના દરિદ્ર-નારાયણનું દેવાલય બની ગયો. ઘણાં વર્ષોસુધી જ્યાં એક રાજેશ્વરી વાસન્તી દેવીનાં શયન તથા પ્રસૂતિનાં બિજાનાં પથરાયાં, તેજ ખંડોમાં હવે પ્રજ્વળી ગરીબ ગર્ભિણી માતાઓનાં સુવાવડખાનાં ખોલાયાં છે. તેલ, અત્તરો અને અગર-ચંદનની સુગંધે મધમધેલાં એ લક્ષ્મીનંદનનાં દિવાનખાનાંઓમાં આજે દીનદરિદ્રોની પ્રાણદાત્રી ઔષધિઓ પોતાની ગંધ પ્રસરાવી રહી છે. ચિત્તરંજનનાં બે-ચાર પુત્રપુત્રીઓને રમવાની એ કૂલવાડીમાં વસી ગરીબોનાં સંખ્યાબંધ મેલાંધેલાં ને રોગીઝ બચ્ચાંઓ નિરંકુશ વિહાર કરશે. એના દરવાજા ઉપર કોઈ એને અટકાવશે નહિ. પ્રજ્વળી દુઃખી દરિદ્રી માનાઓને વિસામાનું એ ધામ સેંકડો રાજદારી કાર્યક્રમોના સરવાળા કરતાં વધુ મહત્ત્વનું બની ગયું છે.

અને એ શી રીતે બની ગયું ? વિક્રમપુરના એ અવતારી ગોપીચંદ ચિત્તરંજનના અંત-રાતમાની માંહેથી પણ ૧૯૨૫ ની એક પ્રભાતે સ્વરો ઉઠ્યા કે:-

“એ રે સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“તાં સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“મારે મન રાજ ન ભાવે એ જી !”

એ નિદ્રાહીને પોતાનું વસિયતનામું લખાવ્યું:- ‘૨ લાખ અને ૨૦ હજારનો આ બંગલો દેશની માતાઓને અર્પણ કરું છું. મારી પડદે પૂરાયલી એ પંખિણી બહેનોને, કશાયે કોમી ભેદ-વિના, આ બંગલાના ઉત્પન્નમાંથી શરીર અને આરોગ્યનાં સત્યો શીખવજો. સંજીવન અને સુખા-કારીની દૃતિકાઓ બનાવીને એ બહેનોને દેશનાં ગામડાંમાં તંદુરસ્તીના મંત્રો રટવા મોકલજો. કૂલોની કળા જેવી હિંદી ગૃહ-લક્ષ્મીઓને અજ્ઞાનવશ બની કૃતાંતના પંખમાંથી બચાવજો.’

એટલું કહીને એણે પોતાની આલેશાન મહેલાતને છેલ્લા રામ રામ કર્યા, એના પડછાયા જેવી દેવી વાસંતી પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓને આંગળીએ વળગાડી રસ્સા રોડની પગથી ઉપર આવીને ઉભાં રહ્યાં. પછી એનો આત્મારામ પણ તેટલીજ સહેલાઈથી એ દેવભુવનશા શરીરને ત્યજી શાંત પગલે ચાલી નીસર્યો; પરંતુ બંગલાનાં દાન કરી જનાર એ બંધુને પોતાની મસ્તીમાં એટલીએ પુરસદ ક્યાં હતી યાદ કરવાની, કે પોતાને માથે માથાના વાળ જેટલું-૨ લાખ અને ૬૦ હજારનું કરજ મોટા ડુંગર કરીને ઉભું હતું ! એના ટ્રસ્ટીઓને ખબર પડી. કરજ પેટે બંગલો મૂકાઈ ગયો. એની ચિંતા ઉપરથી મહાત્માજીએ સારાયે દેશ પાસે દશલાખ રૂપીઆનો સવાલ નાખ્યો. સમયનો દેવ પોતાના પંચાની આંગળી ઉપર હજુ તો આઠ વેદા ગણે છે ત્યાં તો એ દશે લાખ રૂપીઆ હાથ જોડીને હાજર થયા અને ખીજી બાજુએ લેણદારોમાંહેલા એક મદદ તો પોતાના માગણીની સાઠ હજારની રકમ એ સથે દેશબંધુના નામપરથી ભૂંસી નાખી. બાકીનું કરજ પતાવાયું, બંગલો છોડાવી લેવાયો અને રૂ. સાત લાખની અનામતના વ્યાજમાંથી આજે ત્યાં માતાઓને દેહવિદ્યા દેવાનું વિદ્યાલય તથા વિનામૂલ્યનું રંક પ્રસૂતિ-મંદિર ખુલ્લું થયું. હિંદુ, મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી કોઈને માટે ત્યાં કોમી મનાઇનું “પાડીયું” નથી લટકાયું.

આધુનિક યુગના કોઇ પણ રાજદારી અગ્રેસરનું આવું ઉચિત સ્મારક થયું હોય એવું આપણી યાદદાસ્તમાં નથી. ધણુયે વિદેહ પુરુષસિંહોની આરસ-પ્રતિમાઓ ધણુયે હિંદી નગરોનાં ચોકચૌકોને શોભાવતી હશે. મેદાનો, રાજમાર્ગો, જળાશયો, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ અને કૈંક વ્યાખ્યાન-મંદિરો ઉપર દેશસેવકોનાં નામની તખ્તીઓ વિરાજતી હશે; પરંતુ દેશબંધુનું આ સમાધિમંદિર તો એ સૌમાં અનેરી ભાત પાડે છે. એના જીવનમંત્રનો અને એના મૃત્યુ-સંદેશનો એ વફાદાર શિલાલેખ છે. રાજદારી વિગ્રહનાં ધમસાણોમાં અંપલાવીને એક પ્રકારની પટ્ટાખાજ ખેલનારા એ ચિત્તરંજનનું ચિત્ત તો જળમાંહેના કમળસરિખું કેવળ એક જૂદીજ દૂનિયા ઉપર ચોંટયું હતું. રાજકારણના અવળા સવળા દોરપર નાચ્ય કરી રહેલા એ નટવરની નજર તો માત્ર આદ્યે આદ્યેના એકજ ખિંદુ ઉપર ઠરેલી હતી. પક્ષાપક્ષીના સ્પર્ધા-ખેલો, ચુંટણી અને ધારાસભા-પ્રવેશની ધમાલો, મહાસભાને હસ્તગત કરવાનાં રમખાણો, લખાણો અને ભાષણોની ટપાટપીઓ; એ બધી સૃષ્ટિમાં ચિત્તરંજનના હૃદયનો તાર-સાચો સૂર પકડતો ન હતો. એની આત્મ-વીણાનો મેળ તો ગ્રામ્ય-જીવનના પુનરુદ્ધારમાંજ મળતો હતો. એના જીવને અંપવામાટે ગ્રામ્ય-સુધારની યોજનાઓ રચાતી હતી. એના અંતઃકરણને ગામડાંનોજ મહાપ્રશ્ન વસોવી રહ્યો હતો. અને ગામડાં એટલે ? આરોગ્ય, શરીર-સુખાકારી, વૈદક જ્ઞાનનો પ્રચાર તથા બાલ-સંરક્ષણનો વિદ્યાવિસ્તાર. આજ એની આ બધી ભાવનાઓની સિદ્ધિનું સ્થંભારોપણ થયેલું જોઇનેજ કેમ જાણે અમરલોકના એ નિવાસીએ આત્માના સુખની અશ્રુધારા ટપકાવી હોય તેમ સેવા-સદનના સમારંભની ઘડીએ આકાશ અચ્છી રીતે વરસ્યું હતું—નં. ૧૪૬ રસ્સારોડની ધરતી ભીંજાઇ હતી.

સેવા-સદનની દિવાલોનાં કણેકણમાં કેવળ એક દેશબંધુનીજ સાધના નહિ, પણ સારાયે દેશની ભાવના ડુંકાઇ ગઇ છે. એના આયુષ્યભરમાં એને દારે બેસીને મદદ પામેલાં સેંકડો અનાથોની આંતરડીના આશીર્વાદ, એ બંગલામાં એકઠી મળેલી સંખ્યાબંધ દેશલક્ષ્મીની મંડળીઓના મહાભિન્નાય, કૈંક સાધુવરોના શબ્દોચ્ચાર કે પુણ્ય-વિચાર અને ખુદ એના પોતાનાજ આત્મ-હુતાશનમાંથી પ્રજ્વલતી હજારો મહેન્દ્રાઓની જ્વાળાઓ; એ તમામનું એક અખંડ ધૂપસરીખું મંગળ વાતાવરણ એ મકાનનાં પુદ્ગલોને પાવન કર્યાંજ કરશે.

અને એથીયે ઉચેરી પુનિતતા તો એ પતિદેવના સમાધિ-મંદિરને ગંગાસ્વરૂપિણી વાસન્તદિવીની આત્મ-સૌરભમાંથી સાપડી રહેશે. ભરથારને પગલે પગલે ભેખ ધરી ચાલી નીકળનારી એ ભગવતી આજ પતિદેવના અવસાન પછી જીવે છે, કેવળ પતિદેવના જીવન-કાર્યને પાર લઈ જવાની આકાંક્ષાએ. સેવા-સદનનાં સદ્ધિમાં એ અધિષ્ઠાત્રી દેવી બની ઉભી છે. પતિ પુરુષવર બનીને ધૂમ્પો, તો સતી 'જનની' શબ્દનું સાર્થક સમજાવવા શ્વાસો ભરે છે. સેવા-સદનને દારેથી દેશની સો સો વાસંતીઓને ઘેરે એ સતી માતૃત્વની ચેતના ડુંકવા બેસી ગઇ છે. હિન્દની પ્રજાને, પૂર્વે કદી ન જોયેલું એવું મહિમામય દ્રશ્ય જોવાનું સાંપડ્યું છે. હિન્દનાં સૌ રાજદારી પક્ષોને માટે એ દેવ-ધામ બન્યું છે, વાદવિખવાદ અને પક્ષાપક્ષીમાં ખરડાઇ રહેલાં કૈંક અલ્પ માનવ-પ્રાણીઓને પોતાના મૃત્યુપર કેવી સમાધિ મંડાય તે સમજવાનું આ રહસ્ય-મંદિર ખુલ્લું થયું છે. માનવી જીવે છે ત્યાંલગી તો એના ધણુયે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઝેરનીજ ડુંકા મારી વાતાવરણને વિષયુક્ત બનાવે છે. અમૃતની ડુંકા તો દેશબંધુ સરીખાના મૃત્યુને મુખેથી જ નીકળવાની. જીવનના સંદેશ ફેક છે—જો મૃત્યુ પછી એ શાંત પડી જાય તો. દેશબંધુનું મૃત્યુ એ સેવા-સદનની અંદરથી સંજીવનની ડુંકા નાખશે. ચિત્તરંજનના રાજદારી સંદેશોએ એ સેવા-મંદિરમાં ચઢેનેજ આમવર્તને પહોંચશે. સદ્ગતની એ સમાધિ ઉપર આપણી પણ પુષ્પાંજલિ અર્પણ થજો !

આંખો ઉઘાડી રાખવામાં આવશે તો જ્યાં ત્યાં તક જોવામાં આવશે. કાન ઉઘાડી રાખવામાં આવશે તો મદદ માગતાં માગતાં ભરી જનારની ખૂબો સાંભળવામાં આવશે. કંપી લાયક બાબતોમાં મદદ આપવી તે માટે ખુલ્લાં દિલને ખોટ પડશે નહિ, હાથ ઉઘાડા હશે તેને ઉદારતાભર્યા કામ કરવાની ખોટ પડશે નહિ.

(આગળ ધસોમાંથી)

મુંગો સમર્પણધર્મ !

(સૌરાષ્ટ્રતા-૨૯-૫-૨૧માંથી)

વસવાણીજીને તેમના પ્રવાસમાં લાઘવો અને તેમની રોજનીશીમાં નોંધાયેલો આ એક પ્રસંગ છે :
વાચસ્પતિ અને વિદ્યામાર્તંડ જેવા વિદ્વાતાના અનેક અલંકારોથી વિભૂષિત એક પંડિત હતા. તેમની લેખિનીએ પાંડિત્યનાં અનેક પુસ્તકો લખી લખીને જગતની જનતાને ચરણે ધર્યાં હતાં અને એ પુસ્તકોની કિંમતતરીકે પંડિતજીને વિશ્વવ્યાપી કીર્તિ અને અદ્ભુત દ્રવ્ય સાંપડ્યાં હતાં. પંડિતજીના શિરપેચમાં કીર્તિનાં અનેક સુવર્ણરંગી પીછાંઓ ચોઢાયાં હતાં.

એ પંડિતજી એક દિવસ તેમના મિત્રજનને ઘેર એક ગામડે ગયા. થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. દરમિયાન ઘરની એક બાલિકા સાથે તેમને ગાઢ મૈત્રી જમી. ગ્રામ્ય કૂલવાડીના ઉદ્વડતા કૂલસમીં નિર્દોષ અને તોયે ચતુર એ બાલિકા અને દુનિયાદારીમાં પાવરધા એ પંડિતજી વચ્ચે અનેક અવનવી ગોઠડીઓ થઈ. પંડિતજીને જવાની વેળા આવી. વિદાયની ઘડીએ બાળા પંડિતજીની કોટે વળગી પડી : “ દાદા ! તમે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં, પણ તેનું પરિણામ શું ? ”

“ મારે કીર્તિની વાંચના હતી. તે વાંચના સંતોષાઈ. આજે હું જગદિખ્યાત છું. બેટા ! તારી શી ઇચ્છા છે ? ” દાદાએ પૂછ્યું.

બાળાએ પંડિતજીની કોટેથી હાથ ઉઠાવી લીધા. તે થોડે દૂર જઈ ઉભી રહી. થોડી પણ તાણુખીના મૌનમાં સ્તબ્ધ બની ગઈ. પંડિતજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધતી હોય તેમ તેણે તેના અંતરમાં ઉડી શોધ કરવા માંડી. આખરે કંઈ જવાબ મળ્યો હોય તેમ તે બોલી :—

“ હું ? હું તો તમે જશો, એટલે આ પડખેની ઝુંપડીમાં જઈ મારા કામમાં લાગી જઈશ. એ મદુલીમાં એક વૃક્ષ વિધવા વસે છે. તે ગરીબ છે, બિમાર છે, પથારીવશ છે. તેની સારવાર કરવા કોઈ તેની પાસે નથી જતું. અમારા ગામનાં માણસો તેના ઘર પાસેથી પસાર થાય છે, સારે તે ડોસી ઉપર તિરસ્કારની—અવગણનાની એક કઠોર નજર ફેંકી ચાલ્યા જાય છે; પણ કોઈ એ વિધવાને મીઠા શબ્દોનોયે દિવાસો નથી દેતું. હું એ વિધવા પાસે જઈશ. હું તેનું ઘર વાળીચોળીને સાફ કરીશ, તેને માટે રસોઈ કરી આપીશ, તેની પથારીએ બેસી તેનું માથું ચાંપીશ, તેને માટે ઔષધિ લાવી આપીશ.....અને ત્યાં તો સાંજ પડી જશે. ”

પંડિતજી ગયા; પણ એક ક્ષણના એ વાર્તાલાપથી તેમનું અંતર વલોવાવા લાગ્યું. એ ગ્રામ્ય બાલિકાના શાંત, નિર્દોષ શબ્દોદ્વારા કોઈ ઈશ્વરી હપકો તેમના હૃદયમાં વ્યથા મચાવી રહ્યો. “ તમે કીર્તિને માટે તકસો છો, હું શાંત આત્મ-સમર્પણ માગું છું. ” એ સ્વરે પંડિતજીના મગજમાં ધુંટાવા લાગ્યા.

“ કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ ” એ શબ્દો પંડિતજીના કાનમાં રણુકી રહ્યા. તેમની છાતીમાં એ શબ્દો કોતરાઈ ગયા. પંડિતજીએ પુસ્તકો લખવાનું છોડી દીધું. તેમણે કીર્તિને માટે વલખાં મારવાનું મૂકી દીધું. તેમણે તેમનો જરીનો શિરપેચ અને સુવર્ણનાં કીર્તિ-પદકો ઉતારી નાખ્યાં. “ કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ ” ની સાધના તેમણે આદરી.

કીર્તિ નહિ, પણ મુંગો ત્યાગજ આજના ભારતનું-તરુણ હિન્દીઓનું જીવનધ્યેય હોવું જોઈએ. આત્મ-સમર્પણની લાવનાજ આ યુગનો જીવનમંત્ર હોવો જોઈએ. એ મંત્રમાંજ આજના ધવાયેલા, ઝંખી ભારતવર્ષને નવજીવન અર્પવાનું બળ છે. કીર્તિના કામી નહિ, પણ શાંત સમર્પણ-ધર્મનીજ અનુયાયી કેટલા હિન્દીઓ આજે ભારતમાતાની મદુલીમાં ચૂપચાપ સેવા-કાર્ય કરવા તૈયાર છે ?

દિનચર્યા

(લેખક—વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર; ગુજરાતીપંચના દિવાળીના ખાસ અંકમાંથી)

“રાત્રે વહેલા જે સૂઈ, વહેલા ઉઠે વીર; બળ, બુદ્ધિ, બહુ ધન વધે, સુખમાં રહે શરીર.”

કવીશ્વર દત્તપતરામનો આ દોહરો કોના વાંચવામાં આવ્યો નહિ હોય ? પણ વાંચ્યાથી સાર્થક થતું નથી. તે પ્રમાણેનું વર્તન કરવાથીજ લાભ થાય છે. આ વિષે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કેવો વિધિ છે તે ખતાવવાને અત્રે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થસુખસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ (વાગ્ભટ્ટ)

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાઓએ આયુર્વેદ શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ ઉપર અત્યંત આદર રાખવો યોગ્ય છે. ‘ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને શરીરની આરોગ્યતાની મુખ્ય જરૂર છે. આરોગ્ય જળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જ્યારે કોઈ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન જણાય, ત્યારે તે શરીર નિરોગી કહેવાય છે; અને તે બાબત લાવમિત્ર વૈદ્યે લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:—**દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા યથોદિતાં । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥** દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નિરોગી રહે છે, બીજી રીતે નહિ; તેવી રીતે જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય—અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિય અને મન જેનાં પ્રસન્ન હોય તે પણ નિરોગી કહેવાય છે. હાલ દિનચર્યાસંબંધી પ્રથમ આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે કે:—**બ્રાહ્મેમુદ્ઘર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થોરક્ષાર્થમાયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥** નિરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષામાટે પાછલી ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે ઉઠવું ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહે છે ને આળસ આવતું નથી. સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય આવે છે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે કરી શકાય છે અને મન હમેશાં પ્રભાતસમયે શાંત રહેવાથી, મનની અસર તન ઉપર સારી થાય છે. એ પ્રમાણે વહેલું ઉઠવું એ વહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી; કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને અમુક સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોટું થતું જાય, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સંભવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય, તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે; કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી પડી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કામળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે, જેથી સહેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચારવૃત્તિ અનેક સંકલ્પવિકલ્પરહિત હોવાથી સહેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પવિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સહેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટા માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણ જણાય છે; માટે સ્ત્રી વેળા સંકલ્પવિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તુરંત આવી જાય છે. યુવાવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યને શરીરનો થાક ઉતારવામાટે ઓછામાં ઓછા સાત કલાક ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર છે, તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા સચવાતી નથી, માટે આગલી રાત્રિએ નવથી દશ વાગતાં ઉંઘવું ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહે તો અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાઈ છે. આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે—અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતારવા આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે; માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રે વહેલા સૂઈને પાછલી રાત્રિએ વહેલા ઉઠવું યોગ્ય

છે, જેથી શરીર આરોગ્ય રહીને સુખી અને વિચારશીલ થવાય છે. વહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે; કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિવડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ પસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે અને જરૂર પડે કે તુરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલનારને તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બાબત માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે:-

સર્વેશામવ રોગાણાં નિદાનકુપિતામલાઃ । તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥

ધણું કરી સર્વ પ્રકારના રોગનું કારણ કોપ પામેલા મળજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કારણ નાના પ્રકારના અહિત પદાર્થોનું સેવન છે. વળી શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા મળમૂત્રાદિક વેગોને ન રોકવામાટે ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-**નવે ગાન્ધારયદ્દો-માન્ જાતાન્મૂત્રપુરીષયોઃ । નરેતસોનવાતસ્ય નવખ્યાઃ ક્ષવથાર્નં ચ । નોદ્ધારસ્ય ન જુંમાયાન વેગાન્શુષ્ણિ પાસાયસોઃ । નનાવ્યસ્ય ન નિદ્રાયા ન શ્વાસસ્ય થ્રમેણ ચ ॥ વેગાનિમહજારોગા મયે ચ પરિકીર્તિતાઃ ।** ઇચ્છં સોસામનુષ્ણત્તિવેગાનેતાન્નધારયેત્ ॥ વિદ્વાન માણસે મૂત્ર, મલ, વીર્ય, વાઘુટ, ઉલટી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકવા નહિ, તેમજ ઓડકાર, બગાસું, ખૂખ, તૃષા, આંસુ, ઉંઘ તથા મહેનતથી થયેલા શ્વાસના વેગને પણ રોકવાં નહિ; કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી જે જે રોગો ઉત્પન્ન થવાના કલા છે તે થાય છે, માટે તે રોગોને નહિ થવાને ઇચ્છતા માણસોએ વેગ રોકવા નહિ. મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દંતધાવન (દાતણું) કરવાનું કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર મૂત્રત્યાગ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરીને દાતણું કરવું ને જરૂર જણાય તો મળનો પણ ત્યાગ કરવો; કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર જણાય તો તેનો ત્યાગ કરવો, પણ બળાતકારથી ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયાવિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જેરથી કરાંજીને ત્યાગ કરવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**નવેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યાન્નવેગાનિરવદ્વલાત્ । કામશોકભયક્રોધાન્ મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥** મળમૂત્રના વેગવાળા મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં બીજું કાંઈ કામ કરવું નહિ-અર્થાત્ તેના વેગને રોકવાં નહિ; તેમ બળાતકારથી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના વેગને રોકવા. મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર જળવડે સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધી સંબંધી કાંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં યાતંપ વિમહ્યત્ । પ્રક્ષાલનં મતંપાણ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥** ગુદાદિ મળમાર્ગને જળથી ધોવું તે પવિત્ર કરનાર કહ્યું છે ને હાથપગનું ધોવું તે શુદ્ધિકારક માન્યું છે.

દંતધાવન

હવે દાતણું કરવાનું કારણ એવું છે કે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, ખાનપાનાદિક કરવાથી મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચઢ્યો હોય તે મેલ તેવડે ધસી કાઢી નાખીને મુખ સ્વચ્છ જળથી સાફ કરવું જોઈએ; અને તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાય છે ને તેમાં દુર્ગંધીસંબંધી મોઢાના અગર દાંતના અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે સ્વચ્છ રાખવા વિષે ભાવપ્રકાશના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**લક્ષ્યેદંતધવનં દ્વાયશાંગુલ માયતમ્ । કનિષ્ઠિકામવત્ સ્થૂલ મૃજ્વ ગ્રંથિતમાવ્રણમ્ ।** **एकैकं घर्षयेद्देतं मृदुना कूर्चकेणवा । दन्तशोधनं चूर्णेन दंतमांसान्यवाधयन् ॥** જિહ્વાનિર્લેખનં હૈમંગાજતંતામ્ર જંચવા । પાટિતમૃદુતત્કાષ્ટે તેન જિહ્વાં લિખેત્ સુખમ્ ॥ તજિહ્વય મંલવૈરસ્ય દુર્ગંધ જડતાહરસ્ ॥ નચદિદ્વલતાલવોષ્ટં જિહ્વાં દંતગદે તુ ચ । મુલસ્ય પાકે શોથે ચ દંતકાષ્ટં કદાચન ॥ ગંઢૂષમપિ કુર્વીત શીતેન પયસામુદુઃ ॥ કફતૃણા મલહરં મુલાન્નઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ સુલ્લોષ્ણોદક ગંઢૂષ કફા સમ-લાપહઃ ॥ વન્ન જાડય હરશ્ચનપિ મુલ્લાઘવકારકઃ ॥ પ્રથમ બાર આંગળ લાંબુ, ટચલી આંગળીના અગ્રભાગ જેવું જડું, સરળ અને ગાંઠ તથા સળાવિનાનું દાતણું ચાવવું. પછી તેના ચાવેલા કોમળ અગ્રભાગવડે અગર તો દાંત સાફ કરવાની મશીવડે દાંતના પેદાના માંસને

ધળ ન થાય તે રીતે એક એક દાંત ધસવો. પછી સોના, રૂપા અગર ત્રાંખાની જીભી અથવા તેા કામળ દાંતજીને ચીરી તે વડે ધળ ન આવે તે રીતે જીભને ધસવી, એટલે ઉલ ઉતારવી; કારણુ તે જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે; પણ કંઠ, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગસમયે તેમજ મુખના પાક તથા સોજાસમયે કદી દાંતજી કરવું નહિ, દાંતજી કર્યા પછી ઠંડા જળવડે વારંવાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષા તથા મેલને નાશ કરનાર અને મુખને અંદરથી શુદ્ધ કરનાર છે. તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરુચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર ને મુખને હલકું કરનાર છે, અને એ પ્રમાણે કોગળા કર્યા પછી આખું મુખ સારા જળથી સારી રીતે ધોવું ને રાત્રે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો જે મેલ, પીયા વગેરે ઉઠ્યા પછી બહાર પાંપણ આગળ એકઠો થઈ બાઝી રહેલા હોય તે પણ ધોઈ નાખીને આંખોને સ્વચ્છ રાખવી; અને ત્યાર પછી આંખને સુરમાનું અંજન કરવું. તે વિષે એજ ગ્રંથમાં એજ દેકાણે કહ્યું છે કે:—

અંજન

સૌવીરમંજન નિત્યં હિતમક્ષણોસ્તતો મજેત્ । લોચનેભવતસ્તેન મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥
પંચરામાન્તણ્ણમશ્રુ કેશરોમાણિ કર્તયેત્ । કેશશ્મશ્રુતસ્વાદીના કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥
ઉત્પાટયે જુલોમાનિના સાયાન કદાચન । તદુત્પાટન તા દૃષ્ટેર્દૌર્લભ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥
કેશપાશે પ્રકુર્વીતં પ્રસાધન્યા પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસ્તદનકંદયં રજોજન્તુ મલા પદમ્ ॥

અર્થ:—આંખને હમેશાં સુરમાનું અંજન હિતકારી છે, કેમકે તે વડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાય છે, માટે તેનું અંજન કરવું. પાંચપાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાદી, મૂઝ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કારણ કે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થાય છે; પણ ક્યારેય નાકના વાળ ખુંટાવવા નહિ; કારણ તેમ કરવાથી દષ્ટિ ઝાંખી થાય છે. વળી નિલ તેજ નાખી કાંસડીવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને નાશ કરનાર છે. ત્યાર પછી નિરંતર શરીર દઢ રહેવા સારૂ સહન થઈ શકે તેવી કસરત કરવી.

વ્યાયામ

કસરત કરવામાટે વાગૂલટ્ટના અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય દ્વિત્વોન્નિર્મદસઃ ક્ષયઃ । વિમક્તઘનગાત્રત્વં વ્યાયામાદુપજાયતે ॥
વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં વ્યાધિ નૈવોપજાયતે ॥ કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જહરાગ્રિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના તમામ અવયવો છૂટા તથા દઢ થાય છે; અને કસરતથી જેમનાં શરીર દઢ હોય છે તેમને વ્યાધિ ક્યારેય પણ થતો નથી. આ વિના કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું બાધેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાય છે ને એના દેહને વિષે કોઈ વખત જરાવસ્થા અને શિથિલતા આવતી નથી, પણ તુરત ભોજન કરેલા, સંભોગ કરેલા તથા શ્વાસરોગી, કાસરોગી, ક્ષયરોગી, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત, શોષી તથા શોથરોગી દુર્બળ એટલાઓએ ક્યારેય કસરત કરવી નહિ. તેમ શરીર ખમી ન શકે તેવી રીતે કસરત કદી કરવી નહિ, કેમકે વાગૂલટ્ટે અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—તૃણા ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિજં શ્રમઃ ક્રુમઃ । અતિ વ્યાયામતઃ કાસોજ્વરત્રહર્દિશ્વજાયતે ॥ વ્યાયામ જાગરાધ્વક્ષી હાસ્ય ભાષ્યાદિ સાદસમ્ । ગજં સિંહં હવાકષન્ મજન્નાતિ વિનશ્યતિ ॥

અતિ કસરત કરવાથી તૃષા, ક્ષય, પ્રતમક નામનો શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ, જ્વર તથા ઉલટી થાય છે; કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ, હાસ્ય તથા ભાષણાદિ આ દશને અતિ સેવનાર મનુષ્ય હાથીને ખેંચનાર સિંહની પેઠે નાશ પામે છે; માટે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ એ નિયમને અનુસરવું યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે કસરત કર્યા પછી

અભ્યંગ

કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે બાબત લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડમાં કહ્યું છે કે:—

અભ્યંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગે તુ પુષ્ટિદોશિરઃ શ્રવણપાદેષુ તં વિશેષેણશીલયેત્ ।
નિરંતર શરીરમાં અભ્યંગ એટલે તેજ યોગવાથી શરીરને પુષ્ટિ મળે અને તેમાં મરનક, કાન તથા ખગને વિષે તેજનું મર્દન કરાવવું; કેમકે અભ્યંગ શરીરને પુષ્ટિ આપવા સાથે વાત-કફ દોષને નાશ

કરે છે; ને થાકની શાંતિ, બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કામળતા અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તૃપ્તિ કરનાર છે અને મસ્તકના તમામ વ્યાધિઓને દૂર કરનાર છે. તેવી રીતે નિલ કાનમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાથી કાનમાંના રોગ, મેલ ને ઓડ તથા દાઢીનું ઝલાઈ જવું વગેરે થતાં નથી; સારી રીતે શબ્દ સંભળાય છે અને બહેરાપણું થતું નથી. તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દષ્ટિ દેનાર છે અને પગનો થાક, પગનું કંપન નસો ચઢી જવી તથા પગની ફાડતોડ, કળતર વગેરેનો નાશ કરે છે; માટે સ્નાન કરતાં પહેલાંનો અભ્યંગ રોમ, છિદ્ર, નાડીઓ અને નસોદ્વારા શરીરને તૃપ્ત અને બળવાન કરે છે; કારણ જળથી સિંચન કરેલાં મૂળવાળાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વગેરે જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં તેલથી સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે; પણ તુરત તાવ આવેલાએ, અજીર્ણવાળાએ, બુલાબ લીધેલાએ, ઉલટી કરેલાએ તથા અસ્તીકર્મ કરેલા મનુષ્યે કાઈ રીતે પણ અભ્યંગ (તેલ ચોળવું) કરવું નહિ. એ પ્રમાણે શરીરે તેલનું મર્દન કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલ શરીરની નસોમાં પ્રસરવા દઈ જે ચૂર્ણ વગેરે લેપથી શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાશ દૂર થાય એવી વસ્તુ (સાબુ વગેરે) જળ-મિશ્રિત કરી શરીરે ચોળવી ને શરીરે સહન થાય તેવા ટાઢા અગર ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું.

સ્નાન

અને તે બાબત વાગ્બલદે અષ્ટાહ્લદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

उद्यर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्थिरिकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परं ॥ दीपनं

वृष्वमायुष्यं स्नानपूजा बलप्रदम् । कंड्वमलश्रम स्वेद तंद्रा तृद्धाहवाप्मजित् ॥
જલ્યાદિ શરીરને મસળીને મેલ કાઢવો, એ કફને નાશ કરનાર, અવયવને દૃઢ કરનાર તથા આમડી-ને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે અને સ્નાન જઠરાગ્નિ વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને ઉત્સાહને બળ આપનાર છે; ખજવાળ, મેલ, થાક, પરસેવો, સુસ્તી, તૃષ્ણા, દાહ, તથા મનના મેલને ટાળનાર છે. ઠંડા પાણીનું સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને શમાવનાર છે; ને જે ઉના પાણીએ કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત તથા કફને ટાળનાર છે, પણ હમેશાં ધણા ઉના પાણીવડે માથું પલાળવું એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરે છે; પણ તે વાત તથા કફપ્રકોપસમયે હિતકારક કહેલ છે. સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે શ્માલથી શરીરને લોહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ આપનાર તથા શરીરના દોષને ટાળનાર છે. એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશકાળને અનુસરી ઘટે તેવાં શુદ્ધ ને સુગંધીદાર વસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને ત્યારપછી પરમાત્મા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી સુખડ, કેસર, કપૂર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોવાળાં ચંદન તથા પુષ્પની માળાઓ વગેરે ધારણ કરી અગરબત્તી, ધીનો દીવો વગેરે કરી, મન પ્રવૃક્ષિત રાખી, ભગવાનનાં નામ, મંત્ર વગેરેનો ૧૦૦ એકસો સાત વખત જપ કરવો, એથી મન પ્રસન્ન થાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃપાથી વિજયપ્રાપ્તિ થાય છે.

ભોજન

ત્યારપછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય—અર્થાત્ ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર કરવો યોગ્ય છે; કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને ઉત્તેજન આપે છે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગ્યા પછી કરેલો આહાર પોતે પાચન થઈને પાછી ભૂખને તાજ કરે છે; પણ જે યથાર્થ ભૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય, તો તે કરેલો આહાર, જેમ સારી રીતે નહિ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, પોતે બળી ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને હારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાજ કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી, ભૂખને મારી નાખે છે અને શરીરમાં અજીર્ણ આદિ રોગો થવાનું કારણ આવી પડે છે. તેવી રીતે બરાબર ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને ભૂખ મરી ગયા પછી ખાધેલું અન્ન બરાબર પાચન થતું નથી. વળી વધારે યા ઓછું ખાવાથી પણ નુકસાન થાય છે, તે વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૪૬ માં કહ્યું છે કે:—

“अप्राप्तकालो भुजानः शरीरे ह्यलघौ नरः । तांस्तान्व्याधीनवाप्नोति मरणं बाधिरञ्छति ॥

अतीतकाले भुजाना वायुनोपहतोऽनलो । पूच्छाद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न कांक्षति ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને । મરણના શરણને પામે છે; તેમજ ભૂખ મારીને જમનાર મનુષ્યને બીજી વાર ભોજન કરવાની રુચિ થતી નથી; કેમકે વાયુથી નષ્ટ થયેલા જઠરાગ્નિસમયે 'ખાધેલું' અન્ન કષ્ટથી પચે છે, તેમ રુચિ છતાં થાકું કરેલું ભોજન તૃપ્ત કરતું નથી અને બળનો હાથ કરે છે; અને રુચિવિના ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે; સ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં સંતોષ, બળ, પ્રુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; અને અસ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં એથી ઉલટું કરે છે, માટે ઉપરના દોષોથી રહિત અને પાકશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે રાંધેલું ભોજન હમેશાં જમવું યોગ્ય છે. બીજું એક પહોરમાં જમવું નહિ, તેમ જ પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવું નહિ; કેમકે એક પહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને જ પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવાથી બળનો હાથ થાય છે. જ્યારે રસદોષ તથા મળનો પાક થાય છે, ત્યારે ભૂખ લાગે છે; અને તેજ અન્ન ખાવાનો વખત કહેલ છે, એટલે જેને જેટલીવાર ભૂખ લાગે તેને તેટલી વખતે ખાવું યોગ્ય છે. પાચન આધારની બાબતમાં ભાવમિત્રે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:-**उद्गार शुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचित । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥** શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાફ આવવું, શરીરમાં દત્તકાપણું અને ભૂખ તથા તરસ લાગવી, એ પાચન થયેલા 'આધારનું' લક્ષણ છે. જઠરાગ્નિ આધારને પચાવે છે; પણ તે વખતસર ન મળે તો કફાદિ દોષોને પચાવે છે. દોષનો હાથ થયાથી ધાતુને; અને ધાતુના હાથ પછી પ્રાણને પચાવે છે, માટે આધાર એ સંતોષ અને શાંતિ આપનાર છે, દેહને નિભાવનાર છે અને સ્મૃતિ, આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્વ તથા શેલા વધારનાર છે; પણ અત્યુષ્ણ અન્ન ખાવાથી બળનો નાશ થાય છે, તેમ ઠંડું તથા સૂકું અન્ન તુરત પચતું નથી અને શરીરને વ્યાધિ કરનાર થાય છે, માટે હમેશાં રીતસર ભોજન કરવું જોઈએ. આધાર હમેશાં એકાંતમાં કરવો તે વ્યાજબી છે; કારણ ઘણા માણસોની દૃષ્ટિ આગળ કરેલા આધાર અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વિષે ભાવમિત્રાચાર્યની ખાસ આજ્ઞા છે કે:-**“आहारनिर्हाराविहारयोगाः सदैवसद्भिर्विजने विधेयाः”** આધાર, મળમૂત્રનો ત્યાગ તથા વિહાર સદા સમજી મનુષ્યે એકાંતમાં કરવા યોગ્ય છે; કારણ એટલાં વાનાં ખુદ્દી રીતે કરવાથી લાજ આવે છે ને લાજથી જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો આવતાં તે ક્રિયામાં ફેરફાર પડે છે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહે છે.

આધારના છ પ્રકાર

બીજું આધાર કરવાની વસ્તુ જો કે અનેક પ્રકારની બતાવી છે, તોપણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. યોષ્ય (ચૂસવા લાયક આધાર), પેય (પીવા લાયક), લેણ (ચાટવા લાયક), ભોજ્ય (ભોજન કરવા લાયક), ભક્ષ્ય (ભક્ષણ કરવા લાયક), ચર્વ્ય (ચાવવા લાયક), એ પ્રમાણે છ પ્રકારનો આધાર ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી ભારે છે, એમ જાણવું. તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થો ભોજ્ય, લાકડા તથા મંડકાદિ ભક્ષણ કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પૌઆ, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્વ્ય, કઢિ આદિ ચાટવાના પદાર્થો લેણ, કેરી, તથા શેરડી આદિ ચૂસવાના પદાર્થ યોષ્ય અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થ પેય કહેવાય છે. સૃષ્ટિમાં કોઈપણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આધારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે, જેથી કોઈ પ્રકારનો આધાર કરતાં શરીરને લાભ અને અલાભ થાય છે. અનુકૂળ પરિણામને લાભ અને પ્રતિકૂળ પરિણામને અલાભ કહેવાય છે; અને તે ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા રસ છે અને તે રસ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્બલે અષ્ટાંગ હૃદયના સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યું છે કે:-**रसाः स्वाद्व ल लवण तिक्तोष्ण कषायकाः । षट्द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं कलावहा ॥** મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો એ છ રસો પદાર્થોનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે. પૂર્વાપર એકબીજાથી બળવાન છે. દરેક વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થો હોય છે; જે પોતપોતાનું કામ કરે છે, જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણવીર્યાદ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ગુણ-અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, માત્ર એક રસ ઉપર આધાર રહેતો નથી; માટે જેના શરીરને અનુકૂળ જે

આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો આહાર કરવો નહિ; કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષો રહેલા છે. તે બે ત્રણ નિયમમાં હોય તો આરોગ્ય કહેવાય છે ને તેમાંથી એક પણ બે દોષ કાપે તો તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ બાબત વાગ્બટ સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયોદોષાઃ સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતાદેહન્યતિ તં વર્તયંતિ ચ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ દોષો સંક્ષેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતા દેહને નાશ કરે છે ને અવિકારી દેહને નિભાવે છે; માટે એ ત્રણ દોષને નિયમમાં રાખવા સારું અનુકૂળ આહારવિહાર વગેરેની જરૂર રહે છે. હવે આહારની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃપ્તા લાગતાં જ પીવું; કેમકે તૃપ્તા લાગે ને પાણી ન પીવામાં આવે તો લોહીનું શોષણ થાય છે. જમતાં પહેલાં પીધેલું પાણી શરીરને કૃશ કરી જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે, વચમાં પીધેલું પાણી સારી રીતે આગેના ખોરાકને પાચન કરી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, ને અંતે પીધેલું પાણી શરીરની સ્થૂલતા સાથે કફ કરનાર છે અને તેની રીતે તરસ્યાએ ખાવું નહિ; ને ભૂખ્યાએ પાણી પીવું નહિ; કેમકે તરસ્યા આવે તો તેને ગુલ્મરોગ થાય છે ને ભૂખ્યા પાણી પીએ તો જલંદર નામનો રોગ થાય છે; પણ પાણી પીવું તે દુર્ગંધવિનાશ, રસવગરનું, તૃપ્તા ટાળનારું, ગાળી શુદ્ધ કરીને શીતળ કરેલું, નિર્મળ એવું જળપાન કરવાથી હૃદય પ્રસન્ન થાય છે. હવે ભોજન કર્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરવું, કેમકે જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું હોય તે કાઢી કોગળા કરવા, નહિ તો દાંતમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાબ ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને દાંત સડી જાય છે તથા તેમાંથી દાંતરોગ થવા સંભવ છે. ત્યારપછી મુખશુદ્ધિ કરવામાટે તાંબુલ વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોનું સેવન કરવું અને ત્યારપછી સો પગલાં કરીને ડાબે પડાએ સહજ સ્થ રહેવું, પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી; કેમકે તેથી કફ વધે છે, માટે ગ્રીષ્મઋતુસિવાય બીજી ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ કરેલો છે.

ઉદ્યોગ

ઘાતું કરીને દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ સારું ઉદ્યોગ કરવા માટેનો છે અને રાત્રિનો સમય ઉદ્યોગથી થાકી ગયેલાને આરામ માટેનો છે; માટે દિવસે સૂવું નહિ ને રાત્રિએ જાગવું નહિ, પણ જેમનો ઉદ્યોગ રાત્રિએ છે તેમણે સુખેથી દિવસે સૂવું ને રાત્રિએ જાગવું. ઉદ્યોગ માટે અગર તો બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ધરથી બહાર જવું પડે છે ત્યારે દેશકાળને અનુસરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર, પાઘડી, પગે જોડા, હાથમાં લાકડી તથા છત્રી વગેરે ગ્રહણ કરવાં પડે છે અને તે વિષે વાગ્બટાચાર્યે સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં આજ્ઞા કરી છે કે:-**ઉષ્ણીપં કાન્તિકૃત્કેશ્યં રજોવાત-કફાપહમ્ । લઘુતચ્છસ્યતે યસ્માદ્ગુરુ પિત્તાશ્ચિરોગપ્લત્ । ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગ-હત્ । સુખપ્રચારમોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥** **ઇત્યાદિ ॥** પાઘડી કાંતિ આપનાર, કેશને દિતરૂપ અને ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે, પણ તે હલકી હોવી જોઈએ; કેમકે ભારે હોય તો પિત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જોડાનું પહેરવું પણ નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય વધારનાર, પગનારોગને હણનાર, સુખેથી ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વધારનાર છે. હાથમાં લાકડી રાખવી એ પણ સત્ય વધારનાર છે. ટેકા આપનાર અને ભયને નાશ કરનાર છત્રી ઓઢવી એ પરસાદ, તડકા, વાયુ, રજ તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક ને મંગલિક કહી છે. એ પ્રમાણે દિવસે દરેક મનુષ્યેએ પોતપોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં રહી વૈદ્યશાસ્ત્રના નિયમોને માન આપી વર્તવું જોઈએ. આ પ્રકરણની સાથે આચાર્યનો પણ નિત્ય સંબંધ છે. આચાર્યના સદાચાર ને દુરાચાર એ બે ભેદ છે. સદાચારણથી ઉન્નતી રીતે વર્તવું તેને દુરાચારણ કહે છે. જેમ જગતમાં જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવાની ખાસ જરૂર છે. સદાચાર એ સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરને ઓળખવાનું પહેલું પગથોડું છે, માટે સદાચાર જાણનાર તે પ્રમાણે વર્તવાથી આસ્તિક બની પરમેશ્વરના શરણમાં રહી શાંતિરૂપ સુખને પામે છે; અને તે બાબત કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવદનીમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચારવિષે નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:-**સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયામ્યાપ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયધનમાહુત્ત્વં પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્નમદિતવ્યમ્ । ધર્માપ્રિ પ્રમાદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।**

મૂલ્યેન પ્રમદિતવ્યમ્ । ચાન્યવધ્યાનિ કર્માણિ તાનિસેવિતવ્યાનિ નો હતરાણિ । ચાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિત્વયોપાસ્યાનિ નો હતરાણિ ॥ સત્ય બોલ, ધર્મનું આચરણ કર, વિદ્યાબ્યાસમાં પ્રમાદ ન કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય દાન આપી પ્રજ્ઞતંતુનો ઉચ્છેદ ન કર, તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં, બીજાં નહિ અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે ગ્રહણ કરવાં, બીજાં નહિ. એ પ્રમાણે “દિનચર્યા” એટલે પ્રાતઃકાળથી આરંભીને સાયંકાળસુધી મનુષ્યને વર્તવાના નિયમો સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે, તે મુજબ વર્તનાર મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી થાય છે. વિદ્વત્સ્વતિશયેન કિં. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ચમત્કારી સ્વામી

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૬-૧૦-૨૬)

પ્રોફેસર રામમૂર્તિના ખેલમાં ચમત્કાર-હાલાહા ઝેર પીવાનો પ્રયોગ,
લલલલા ડોક્ટરોની મુંઝવણ

ગ્રાંટરોડપર બાલીવાળા થીએટરમાં પ્રો. રામમૂર્તિના આશરા હેઠળ થયેલા અંગ્રાજી તથા કસરતના ખેલમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબત સિદ્ધપુરુષ સર્વલક્ષક શ્રી સ્વામીજીના પ્રયોગો હતા. આ સ્વામી ૮૦ વરસની ઉંમરના છે; છતાં જુવાન દેખાય છે. તેઓ શરૂઆતમાં કાચના કકડા બીસ્કીટની માફક ખાઈ ગયા હતા અને ત્યાર પછી પાસેનું નાઇટ્રીક એસીડ પી ગયા હતા. તે બાદ તેમણે એક લોખંડની વાટકી દેવનાપર મૂકી તેમાં સીસું નાખ્યું હતું અને તે ઓગળીને રસ થતાં તે ગરમ ગરમ પોતાના મોઢામાં રેડીને ગળી ગયા હતા. પ્રો. રામમૂર્તિએ પ્રેક્ષકોમાંથી ડોક્ટરો તથા બીજા ગૃહસ્થોને ખાત્રી કરવા સ્ટેજ ઉપર બોલાવ્યા હતા. તેમણે સ્વામીજીનું મોઢું, દાંત વગેરે તપાસી જાહેર કર્યું હતું કે, આમાં કોઈ જાતનો દગો કે તદખીર નથી. ત્યાર બાદ ડૉ. પાવરીએ પ્રુસીક એસીડની એક બાટલી કાઢી સ્વામીજીને પૂછ્યું કે, આ પી જશો? સ્વામીજીએ તરતજ તેમાંથી થોડુંક પોતાની હથેળીમાં કાઢ્યું અને તે દૂધની પેડે ઠંડું કરીને પી ગયા હતા; ત્યાર પછી તેઓ બીજા ડૉ. પાવરીએ પ્રમાણે પી ગયા હતા; પણ તેમનાપર કોઈ જાતની અસર થઈ નહોતી. આ પ્રયોગથી ડોક્ટરો ઘણા અગ્રાજી થયા હતા. પછી ડૉ. જી. ડી. મોદીએ પ્રેક્ષકોને સમજાવ્યું કે, પ્રુસીક એસીડ ઘણું જલદ અને કાતીલ ઝેર છે અને તેનાં થોડાં ટીપાં લેવાથી તેમજ તેની વાસ પણ સુંઘવાથી માણસ મરી જાય છે; પણ સ્વામીજી બે વાર તેનો ડૉ. લઈને કંઈ પણ ઈજા પામ્યા વગર જીવતા રહ્યા એ ખરેખરો ચમત્કાર છે.

સ્વામીજીની શક્તિનું રહસ્ય

તે બાદ પ્રો. રામમૂર્તિએ સ્વામીજીવિષે ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે, તેમણે ૧૫ વરસ હિમાલયમાં તપશ્ચર્યા કરીને ઉપાસનાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. જૂના વખતમાં શંકરાચાર્ય તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પારો તથા ઝેર પી ગયાની વાત આપણે માનતા નથી, પણ પૂરતી લાયકાત મેળવી માણસ તેમ કરી શકે છે, તેના સ્વામીજી જીવતા જાગતા પૂરાવો છે.

પ્રો. રામમૂર્તિના ચેલાઓ તથા બીજા પહેલવાનોની જેવા લાયક કસરતો પણ હતી. તેમાં પ્રો. આલમૂર્તિ ૫૦૦ રત્નનો પથ્થર છ શીટની ઉંચાઈએથી પડતો પોતાની છાતીપર ઝીંકે છે તથા એક મજબૂત લોખંડની સાંકળ પોતાના ખભા અને પગ વચ્ચે ખેંચીને તોડી નાખે છે, તે ખાસ વખણાયા હતા. તે સિવાય દેશી દબની આસનની કસરતો, કુસ્તી વગેરે પણ હતાં.

છેવટમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ પ્રેક્ષકોનો આભાર માનતાં જણાવ્યું કે, આ ખેલની આવક હું કંઈ પોતે વાપરવાનો નથી, પણ પ્રજાને દેશી કસરત શીખવવાને મેં જે સંસ્થા કાઢી છે, તેના ખર્ચામાટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પછી તેમણે દેશી કસરતોના ફાયદા સમજાવતાં કહ્યું કે, આસનોની કસરતથી અપચો, કબજાત વગેરે રોગો મરી જઈને અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે. વળી દેશી કુસ્તીથી જે શરીરની ખીલવણી તથા બળ મળે છે, તે યુરોપીયન પદ્ધતિથી મળતાં નથી.

જેવું ઈચ્છો અન્યનું, તેવું આપનું થાય

(લેખક: શ. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ. ‘ગુણસુંદરી’ માસિકમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

પ્રભુ ખ્રિસ્તનો એક શિષ્ય પીટર તેની પાસે એક વખત ગયો અને પૂછ્યું:—“પ્રભુ ! મારો ભાઈ મારી સામે કેટલી વખત ગુન્હો કરે ત્યાંસુધી મારે એને મારી આપ્યા કરવી જોઈએ ? “સાત વખત સુધી ?” પ્રભુએ એને જવાબ વાળ્યો. “સાત વખત નહિ પણ સિત્તેર ગુણ્યા સાત.” તે પછી પ્રભુએ પીટરને એક વાત કહી. એક રાજાએ એમ દરાવ કર્યો કે, પોતાના નોકરો જે તેના દેવાદાર હોય તેનો બધાનો હિસાબ લેવો. તેના નોકરોમાં એક નોકર એવો મળી આવ્યો જેણે રાજાની પાસે દશ હજાર ડયુકેટ (એક જાતનું નાણું) ઉઝીના લીધા હતા. તે નોકરની પાસે તો એક પાછ પણ હતી નહિ; એટલે રાજાએ હુકમ કર્યો કે તે નોકરને, તેની સ્ત્રી અને છોકરાંઓને બધાંને વેચી નાખવાં તથા તેની માલમિલકત પણ વેચી નાખવી અને તે બધાંના વેચાણમાંથી જે આવે તેનાથી પોતાનું દેવું વસુલ કરવું. તે નોકર રાજાને પગે પડ્યો અને આજીજી કરી કે, તેને છૂટો કરવો અને તે પોતાનું દેવું ભરશે. રાજાને તેના ઉપર દયા આવી અને છૂટો કર્યો. તે નોકર છૂટો થયો કે તરતજ એક બીજો નોકર કે જે તેની પાસેથી ફક્ત થોડા પૈસા લઈ ગયો હતો તેની પાસે ગયો અને પોતાના પૈસા પાછા માગ્યા. તે નોકર તે થોડા પૈસા પણ પાછા આપવાની સ્થિતિમાં નહોતો અને તેથી તેણે પેલા બીજાને આજીજી અને કાલાવાલા કર્યા કે, તેને થોડો વખત પણ જતો કરવો; પણ પેલા પહેલા નોકર માને એમ ન હતો અને તેણે તો પેલાને કેદમાં નંખાવ્યો. આ વાતની રાજાને ખબર પડી એટલે તેણે પેલા નોકરને કહ્યું કે:—“અરે દુષ્ટ નોકર ! મેં તારું બધું દેવું માફ કર્યું અને તું આટલું દેવું પણ માફ કરી શકતો નથી !” એમ કહી તે રાજાએ તે નોકરને જેલમાં મોકલાવી દીધો. આ વાત ઉપરથી પ્રભુ ખ્રિસ્તે સાર સમજાવ્યો કે:—“જો તમે તમારા ભાઈને ખરા અંતઃકરણથી મારી નહિ આપો તો પરમેશ્વર પણ તમારા ગુન્હા માફ નહિ કરે.” જો આપણે આપણા ભાઈને એક નાના ગુન્હાને માટે પણ મારી આપી શકીએ નહિ તો જે આપણા જીવનમાં સંકડો પાપો કરીએ છીએ તેને માટે પ્રભુ કેવી રીતે આપણને મારી આપી શકે ? પણ આપણે બધા આ વાત ભૂલી જઈએ છીએ અને આપણા ભાઈ, આપણા મિત્ર, આપણા પડોશી, આપણા સગાંવહાલાંઓએ આપણો કંઈ નાનામાં નાનો ગુન્હો કર્યો હોય તેમનમાં યાદ કર્યા કરીએ છીએ અને વખત આવ્યે તે નાના ગુન્હાનું પણ વેર લેવા ચૂકતા નથી.

પડોશી શું છે તે તો બધાંને ખબર હોવીજ જોઈએ. નિર્જન અરણ્યમાં કે પર્વતની ખીણોમાં કે જીર્ણ મકાનોમાં કે વિશાળ દેવાલયોમાં આપણે કંઈ પણ જોલીએ ત્યારે તેનો પડોશી સંભળાય છે. જે પ્રમાણે આ પડોશી પ્રકૃતિમાં સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા ભાઈઓની સામે કંઈ પણ વેરની લાગણીઓ રાખી હોય તેનો પડોશી પડ્યા વિના રહેતો નથી અને તે પડોશી આપણને નુકસાન કરે છે. આસ્ટ્રેલિયામાં એક જાતનું લાકડાનું લથિયાર છે, જેને જીમરેન્ગ કહે છે. આ જીમરેન્ગ કોઈના તરફ ફેંક્યું હોય તો તે ત્યાં જઈને પાછું ફેંકનારના હાથમાંજ આવે છે.

આ પ્રમાણે વૈરભાવ રાખ્યો હોય તો તે વૈરભાવ વધારે ભયંકર પરિણામ સાથે આપણા ઉપર આવીને અથડાય છે. પ્રભુએ તો એક વખત કહ્યું હતું કે, જો તારે તારા ભાઈ સાથે કંઈ થયો હોય તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા આવે ત્યાર પહેલાં તે કંઈઓ પતાવીનેજ આવજો; પણ આપણે તો દેવદર્શન કરીએ છીએ, શ્રીનાથજી અને પવિત્ર ગંગાજીએ યાત્રા કરવા જઈએ છીએ ત્યારે પણ વૈરનું પોટલું હૃદયમાં રાખીનેજ જઈએ છીએ. સર્વે ધર્મોનું મૂળ તત્ત્વ એ છે કે, પ્રભુ તે પ્રેમ છે અને જગતમાં બધાં તરફ પ્રેમ રાખવો એ મૂળ કર્તવ્ય છે. તેને બદલે નજીવાં કારણોથી, આપણે વૈરભાવને સંધરીએ છીએ અને “તુ હિ તુ હિ” પોકારવાને બદલે આપણા નવા નવા કંઈઓ અને વૈરભાવોથી જીવનને કલુષિત કરીએ છીએ. એક કુટુંબ સુખમાં રહેતું હોય છે અને કાંઈક નજીવું કારણ બને છે કે તરતજ તે લીલી વાડીઓ સૂકાઈ જાય છે અને તેને બદલે ખાવા ધાતી મરુભૂમિ ઉભી થાય છે. જીવનનું રહસ્ય જીવનને એકતાર બનાવવાનું છે. સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાનું સંગીત શરૂ કરે ત્યાર પહેલાં બધાં વાજાંત્રાને એકસર કરવાનો યત્ન કરે

છે અને એકસૂર થાય ત્યારેજ હૃદયને દ્રવી નાખતું અને પ્રભુ સાથે એકમય કરતું સંગીત શક્ય છે. તેજ પ્રમાણે જીવનને સંગીતમય બનાવવું હોય તો તે એકસૂર હોવું જોઈએ અને તે એવી રીતે એકસૂર ત્યારેજ બને કે જ્યારે જૂઠા જૂઠા કલહો નષ્ટ થયા હોય જ્યાં કલહો શરૂ થાય કે તરતજ એકસૂરતા ચાલી જાય અને સંગીત બંધ પડે.

“નૃપ્યો મારો તંજુરાનો તાર ને, લજ્જન અધુરું રે રહ્યું લગવાનું.”

એમ એક કવિએ ગાયું છે તે બરાબરજ છે. હિંદુ સંસારનાં દુઃખદ ચિત્રો ઘણાં છે. તેમાંનું એક દુઃખદ ચિત્ર સર્ગાવલાલાંઓ વચ્ચેના ઝઘડાનું છે. આ ઝઘડા મહત્વના હોતા નથી, સિદ્ધાંતના હોતા નથી પણ બહુ ક્રુદ્ધક અને નજીવા હોય છે. હૃદયનું વિશાળપણ હોતું નથી, ક્ષમા આપવાની તૈયારી હોતી નથી. મનુષ્યોનાં શરીરો પ્રભુનાં મંદિરો ગણાય છે. તે મંદિરોમાં પ્રભુની પ્રતિમાને માટે જે ગોખો હોવા જોઈએ તેને બદલે તેજ ગોખોમાં આપણા છોકરવાદી કજીઆઓને સ્થાન આપીએ છીએ અને પ્રભુની પ્રતિમાને ચંદનપુષ્પ ચઢાવવાને બદલે આ ગોખોમાં મૂકેલા આપણા કજીઆઓને સવાર ને સાંજ વંદન કરીએ છીએ. જેવા દેવ તેવા પૂજારી. જે હૃદયમંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના થાય તો જીવનમાં શાંતિનાં ઝરણાં રેલાય; પણ પ્રભુની મૂર્તિને બદલે કજીઆ અને વૈરોની સ્થાપના થાય તો શાંતિનાં ઝરણાં સૂકાઈ જાય અને મૃત્યુના ભયંકર ઘંટો વાગવા માંડે. મૃત્યુ એટલે એકલું શરીરનું મૃત્યુ નહિ, પણ ઉચ્ચ આશાઓનું, મહત્વાકાંક્ષાઓનું, પવિત્રતાનું અને સર્વોચ્ચ આદર્શોનું. શબ્દો અને લાગણીઓ નિર્જીવ નથી. જે શબ્દો મુખમાંથી છૂટે છે અને જે લાગણીઓ હૃદયમાં થાય છે તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી. જો તે પવિત્ર શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ સુંદર આવે છે. જો તે વૈરભાવથી ભરેલા શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ ભયંકર આવે છે. ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કે, જે કુટુંબમાં કલેશ શરૂ થાય છે તે કુટુંબમાં એક બે મૃત્યુ થયા વગર રહેતાં નથી. તેનેજ મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ જીમરેન્ગ કહ્યું છે. જે વૈરભાવો આપણે રાખ્યા અને જે દ્વેષની લાગણીઓને સંઘરી તેનાથી સામાવાળાને તો નુકસાન થાય કે ન થાય પણ આપણાં પોતાના ઉપર તેનો ફટકો આવીને પડે છે અને એક બે વહાલાંઓને ઉપાડી જાય છે. ભરત આગળ નર્મદા નદીને એક ઓવારે સંધ્યાકાળે એક વખત હું ઉભો હતો. તે દિવસે કાંઈ પર્વ હતું અને નાના દીવડાઓ પટ્ટીઆમાં રાખી લોકો નદીમાં તરવા મૂકી દેતા હતા. આવા દીવડાઓની હારમાળ ચાલી જતી હતી. ગુજરાતના ખીજ એક શહેરમાં એક રસ્તા ઉપર છેડે ઉભો હતો અને જોડે છે તો ખાકૂળવાની હારમાળ લાગી રહી હતી. દરેક મનુષ્યે વિચાર કરવાનો છે કે, પોતાને તે નર્મદા નદીમાં તરતો અને જીવનને ઉજ્જવલ કરતો એક દીવડો થવું છે કે વૈર, દ્વેષ અને કલેશથી ભરેલો એક ખાળકૂવો થવું છે ?

મગરથી બચવાનો ઉપાય

(લેખક:-જેઠાલાલ મોતીલાલ. ‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦-૧૦-૨૬)

સાહેબ, ‘ગુજરાતી’ પત્રના તા. ૩-૧૦-૨૬ ના અંકમાં પાના ૧૫૦૨ માં લખ્યું છે કે, ચોમાસાની ઋતુમાં નગીનાળાં ઉતરતાં કંઈક માણસો મગરના ભોગ થઈ પડે છે, તો તે દૂર રહે ને માણસ પાસે આવે નહિ તેવો ઉપાય કોઈ બતાવશે તો જનસમાજમાં ઉપકાર થશે; તો તેનો ઉપાય ચોક્કસ નીચે મુજબ છે.

જ્યાં મગરનો ભય છે ત્યાં ઉતરતાર માણસોએ આકડાના ઝાડનું એક ડાળખું પાસે રાખી ઉતરવું, જેથી મગર જીવ લઈને નાસી જાય છે ને પાસે પીલકુલ આવશે નહિ. મગરને જો આકડાના દૂધનું એક ટીપું અડકી જવાથી કોઈ કોઈ મરી જાય છે, તે ખીકથી મગર જીવ લઈ નાસી જાય છે.

બેબિલોનની કેટલીક હકીકત

(લેખક—રા. નરેન્દ્ર. ગાંડીવના ૧૯૮૨ ના દિવાળીના અંકમાંથી)

જે હિંદુસ્તાનના વતનીઓ દુનિયાની પ્રગતિ દાંકતા હતા, તેને પોતાના અંગ દાંકવાને આજે પરદેશી કાપડ આયાત કરવું પડે છે ! જે આર્યો દૂરના દેશોમાં વ્યાપાર ખેડતા, વસાહત કરતા હતા અને રાજ્યો સ્થાપતા હતા, તેજ આર્યોનાં સંતાનો આજ સેંકડો વર્ષોથી વિદેશીઓની ઝુંસરીતજે નિર્મોહ્ય જીવન ગુમરી જેમ તેમ દિવસો કાઢે છે. જે મિસરવાસીની સત્તા, સમૃદ્ધિ અને વિદ્યા દુનિયાની દૃષ્ટિએ અમોઘ ગણાતી હતી, તે મિસરવાસીઓ આજે પોતાનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લેવા તરફડીમાં મારી રહ્યા છે. જે ચીનની પ્રગતિ પોતાના હુન્નર અને સંસ્કૃતિથી દુનિયામાં ખ્યાતિ મેળવી ગઈ હતી, તેજ પ્રગતિ આજે એકબીજાનાં ગળાં કાપી પોતાના લોહીથી તરબોળ થઈ રહી છે. જે ધરાનીઓએ પોતાનો વિજયવાવટો ભથ્થા, મિસર, આરમિનિયા, મકદુનિયા, ગ્રીસ અને હિંદની હદસુધી ફરકાવી પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાથી દુનિયાને છક કરી નાખી હતી, તેજ દેશ આજે એક અગર બીજી રીતે પરદેશી પ્રગતિ પાંખમાં સપડાયેલા છે.

ધરતીમાં ઝુંડો એશિયા અને યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર ફરકાવનાર તુર્કો આજે નાનકડા અંગોરા જેવા પ્રાંતમાં ભરાઈ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા ફાંફાં મારી રહ્યા છે.

આ બધું શું ? કેવળ વિધિની વિચિત્રતા. એજ વિધિની એ ઘટના કે અર્ધનિમ્ન સ્થિતિમાં રહેનારી જંગલી પ્રજાઓ જે સુધરેલી પ્રગતિ ત્રાસરૂપ હતી, તેજ આજે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે; તે બંને વખતે પશુખળથી; પણ વિદ્યા, કળા અને શોધક-બુદ્ધિમાં પણ આજે તે અગ્ર ગણાય છે.

એજ એ વિધિએ, જેનું આજે માત્ર નામજ રહ્યું છે, પણ નિશાન તો પુરાણી જગાના શોધકોના કોદાળી પાવડાના અથાગ પ્રયત્ને રહ્યાંસહ્યાં મળે છે, તે બેબિલોન જેવા અજિત શહેરને ધરાનીઓને લા પાયમાલ કરાવ્યું.

આદિ તવારીખનવેશ હીરોડોટસે આપેલું બેબિલોનનું વર્ણન વાંચતાં, એ શહેરની રચના, મકાનોની ભવ્યતા, શહેરની સુંદરતા અને તેના કિલ્લાની મજબૂતી તે વખતના બેબિલોનીઓની કલારસિકતા, બુદ્ધિચાતુર્ય અને સાદસતું આખા દિગ્દર્શન કરાવી આજના આગળ વધેલા જમાનાના વિકાસને પણ અજાયબીમાં ગરક કરે છે; અને તેના વિનાશનો વિચાર આવતાં સહજ બે આંસુ ટપકી આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી, તેના પ્રલક્ષ પૂરાવો આપીને ઘડીભર તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે.

બેબિલોન ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૨૦૦ વર્ષપર વસેલું ગણાય છે; પણ ઇતિહાસકાર તેનું જે વર્ણન આપે છે તેવી સ્થિતિમાં તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠી સૈકામાં આવ્યું અને તેનું માન નૈનસની રાણી સેમીરામીસને ઘટે છે. રાણી સેમીરામીસ પછી રાણી નાઇટીટીસે શહેરની સુંદરતા અને તેના બચાવના કામોની મજબૂતીમાં વધારો કર્યો હતો.

હીરોડોટસ લખે છે કે, આ શહેર ચતુષ્કોણ હતું અને તેની દરેક બાજુની લંબાઇ ૧૨૦ ફોર્લોંગ એટલે ૧૫ માઈલ હતી. એની આજુબાજુ દિવાલ હતી અને તેના ફરતી ધણી ઉંડી અને પહોળી ખાંડ હતી. તેમાં યુક્રેટીસનું પાણી ભરેલું રાખવામાં આવતું હતું.

આ ખાંડની પાર પાછી બીજી દિવાલ હતી. તેની પહોળાઇ ૭૫ ફીટ અને ઊંચાઈ ૩૦૦ ફીટ હતી. આ દિવાલપર ચાર ઘોડાની ગાડી સહેલાઈથી ફરી શકે તેટલું અંતર રાખી એક માળાનાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ દિવાલમાં ૨૦૦ દરવાજા હતા અને દરેક દરવાજાનાં બારણાં અને બારસાઓ તદ્દન પિત્તળનાં બનાવેલાં હતાં.

જાણે આ બચાવનાં સાધનો પૂરતાં ન હોય તેમ યુક્રેટીસ નદીનું વહન ફેરવી તેમાં કમોમ વાંકો દાખલ કરી તેની લંબાઇ અને વિકટતા વધારવામાં આવી હતી, જેથી હલ્લો લાવનાર લશ્કરને એક કરતાં વધારે વખત તેને ઓળંગવી પડે અને તેને ગમે તે બે વાંક વચ્ચે અટકાવી મહાત કરી શકાય.

શહેરની અંદરની રચના તેથી પણ અદ્ભુત અને કળાપૂર્ણ હતી. તેનું વર્ણન વાંચતાં

સ્વાભાવિક હાલનાં આપણાં શહેરસુધારક ખર્ચાળ ખાતાંઓ માટે દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી.

શહેર યુક્રેટીસના બન્ને કિનારા ઉપર વસેલું હતું એટલે કે એ નદી ગામની મધ્યમાં વહેતી હતી અને તે પણ કિલ્લાની દિવાલોમાં થઇને પસાર થતી હતી અને રક્ષાયેલી હતી. વળી આવી મોટી નદીને પણ જરૂર પડતાં સૂકવવાને ખાતર દિવાલ બહાર આવન માઇલના ઘેરાવાનું એક તળાવ બનાવી તેમાં નદીનું પાણી જોઇએ ત્યારે ભરી શકાય, તેવી નહેરની યોજના કરી હતી. આથી બે કાર્ય સરતાં. પાણીનો સંગ્રહ થઈ શકતો. તે ઘેરાના સમયમાં કામમાં આવતો તથા શહેરીઓને નાવની સહેલગાહનું સાધન ઉભું થઈ શકતું હતું.

આ નદીના બંને કાંઠા શહેરની અંદરના ભાગમાં ઈંટની દિવાલથી રક્ષાયેલા હતા અને તેના ઉપર એક પૂલ પણ બાંધવામાં આવેલો હતો.

શહેરની બંને બાજુના મુખ્ય રસ્તાઓનો સામસામે આ નદીના બંને કાંઠે અંત આવતો અને તે છેડાઓ પિત્તળના દરવાજાથી રક્ષાયેલા રહેતા.

શહેરના બધા રસ્તાઓ સીધા એકજ માપના હતા; અને જ્યાં જ્યાં એકબીજાને મળતાં ત્યાં એક સુંદર વિશાળ એક બનતો. રસ્તાની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ માળનાં એકસરખાં મકાનો આવી રહેલાં હતાં.

નદીથી શહેરના બે ભાગ પડી જતા હતા અને દરેક ભાગમાં એક રાજાનો મહેલ અને એક દેવ; ખીલસનું દેવળ આવી રહેલાં હતાં. આ બંને બહુજ લગ્ય મકાનો હતાં. તેમાં દેવળની તમામ બાજુઓ બે ફ્લોંગ લાંબી હતી અને વચ્ચે એક મિનારો ચોરસ આવી રહેલો હતો. તેને સાત માળ હતા અને દરેક માળ ફરતું છજીંડા ઝુકાવી ગ્રેફકોને બેસવામાટે ને હવા ખાવામાટે સવડ કરવામાં આવી હતી. છેક છેલ્લા માળ ઉપર દેવળ હતું. તેમાં મૂર્તિ ન રહેતી, પણ તે ઓરડો બહુજ કાળજીપૂર્વક શણગારવામાં આવતો અને તેમાં એક સોનાનો પલંગ અને સોનાનું ટેબલ રાખવામાં આવતાં. છતાં આ ખાલી દેવળનો ભપકો ગ્રેફકોને આંજી નાખતો.

તેની નીચેના માળમાં દેવ ઝિયસની સદંતર સુવર્ણની ૧૨ હાથ ઊંચી પ્રતિમા સુવર્ણના પાટપર પધરાવેલી હતી અને સામે સાવ સુવર્ણનું એક ટેબલ મૂકેલું રહેતું. તે પરની ધૂપદાનીમાં દર જ્યંતીપર એક હજાર ટેલન્ટ લોખાન બાળવામાં આવતો. આ બધો લોખાન અરબસ્તાનને રસ્તે આવતો. પાટનાં પગથીઆં અને દેવળનો બધો શણગાર અને સરસામાન કેવળ સુવર્ણના બનાવેલો હતો.

આ દેવળો લુંટવા ડરાયસે પ્રયત્ન કરેલો, પણ એટલે દરજ્જે જવું તેને દુરસ્ત ન જણાયેલું. આખર ઝરક્સીસે દેવળો લૂંટી બધી સમૃદ્ધિ પોતાની રાજધાનીમાં વિદાય કરી દીધી હતી.

એ સમૃદ્ધિશાળી અને સુંદર શહેરને ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૩૮ માં સાયરસે સર કર્યું, પણ અંડણી લઇ સંતોષ પામ્યો.

તેના પછી ડરાયસે પાછો આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો; પરંતુ કિલ્લાની નબળાઇનો લાલ સાચ-રસે લીધો હતો તેથી અને બેબિલોનના વતનીઓએ બચાવનાં સાધનો ગળજૂત કરવાના સમયે, ડરાયસ વીસ મહિનાના ઘેરા પછી પોતાનું અતુલ સૈન્ય અને અવનવી તદખીરો છતાં કિલ્લો સર કરી શક્યો નહિ અને હતાશ થઇ પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો. તે વખતે તેના એક સરદાર ઝોપીરસે પોતાને હાથે પોતાનાં નાકકાન કાપી બેબિલોનીઓને એમ મનાવ્યું કે, ડરાયસે બીનસમયે માફ અપમાન કરી આ સજા કરી છે અને તેથી તે ડરાયસપર વૈર લેવા બહુ આતુર છું; બેબિલોનના વતનીઓએ તે વાત માની તેને શહેરમાં લીધો.

પોતાનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસાડવાને ખાતર ગોઠવેલી બાજી પ્રમાણે ડરાયસે સેમીશમીટના દરવાજે એક હજાર સૈનિકો હલ્લો કરવા મોકલ્યા અને ઝોપીરસે તેમને હરાવવાનું બીકું ઝડપ્યું. આ સૈનિકોને હલાલ કરવાજ મોકલ્યા હતા. ઝોપીરસે તેમને ઝખે કર્યા ને વિજયવંત શહેરમાં આવ્યો. વળી સાત દિવસ પછી બે હજાર સૈનિકો નીનેટીસને દરવાજે હલ્લો લઇ આવ્યા અને તેમને પણ ઝોપીરસે હરાવ્યા. બેબિલોનના વતનીઓની શ્રદ્ધા ઝોપીરસપર બેઠી, છતાં આ પ્રપંચી સરદાર અને તેના માલીકે ઉતાવળ ના કરી અને તે પછી વીસ દિવસ બાદ ધરાની સૈન્યના ચાર હજાર સિપાઇઓ ચાલકીયન દરવાજે હલ્લો લઇ આવ્યા. તેનો નિકાલ પણ ગોઠવેલી

ખાજી પ્રમાણે થયો. પરિણામે ઝોપીરસ બેબિલોનનો મુખ્ય સરદાર નીમાયો અને કિલ્લાનો અચાવ તેને સોંપાયો.

તુરતજ ડરાયસે શહેરની નજદીક લશ્કર દોર્યું અને ચારેબાજુ હલ્લો શરૂ કર્યો. બેબિલોનનું લશ્કર લડવામાં મશગુલ હતું તે વખતે ઝોપીયસે બીલસ અને સીસસના દરવાજા ખોલી નાખી ડરાયસને શહેરમાં દાખલ કર્યો. પછી શહેર પડ્યું-લૂંટાયું-શહેરીઓના લોહીથી નદીનું પાણી રક્ત થયું અને સમૃદ્ધિ લૂંટાઇ. હમરો સ્ત્રીપુરુષોને ડરાયસ કેદીતરીકે લઇ ગયો. છતાં શહેર હયાત રહ્યું.

પણ બેબિલોન પડ્યું તે પાછું ઉઠ્યું નહિ. તે ધરાની ઝુંસરી નીચે કચરાતું ચાલ્યું અને ડરાયસ પછી તેના વારસ ઝરકસીસે તે તેનાં દેવજો અને મહેલો લૂંટી તોડી પાધર કર્યાં અને ઘાતકીપણે બેબિલોનના વતનીઓને તારાજ કર્યાં.

આજ એ બેબિલોનની ખ્યાતિજ રહી છે. બેબિલોન ફરી અંધારું નથી ને અંધારો નહિ. જે વખતે યાત્રિક અને વિજળિક શક્તિઓનો અભાવ હતો, જે વખતે રસ્તા અને મુસાફરીનાં કે માલ લાવવાનાં સાધનો કેવળ સામાન્ય હતાં, જે વખતે ગુરુવાકષણના સિદ્ધાંતો અને ત્રિકાણુમિતિની ઝીણી ગણતરી કરી પ્લાન એસ્ટીમેટ કરનાર ઇજનેરો નહોતા, તેવા વખતે આવું જગતવિખ્યાત શહેર રચનાર કલારસિક રાણી સેમીરામીસ કે તેના અચાવની મજબૂત યુક્તિઓ યોજનાર રાણી નાઇટીટીસના ગુણ ગાઇએ કે આવા સુવિખ્યાત શહેરને જેર કરનાર લોબી સાયરસ અને ડરાયસ કે ધન અને સત્તાલોભી ઝરકસીસને શાપ આપીએ? કે, જે વખતે રેલ્વે, ટપાલ કે તારનાં સાધન નહોતાં, જે વખતે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવામાં જવનું જોખમ હતું, મુસાફરી મોંઘી, કંટાળાભરેલી ને લાંબી થઇ પડતી, જે વખતે વર્તમાનપત્રો ન હતાં અને એક સ્થળની ખબર બીજે સ્થળે માસો કે વરસો વીલે પહોંચતી અને તે પણ અધુરી કે મીઠું મરચું ભરેલી; જે વખતે લેખનકળાનો વિકાસ નહોતો અને કાગળોની વિપુલતા નહોતી, જે વખતે એક વરસમાં વીસ આશ્રિતિ પ્રસિદ્ધ કરી કમાઇ કરવાને અવકાશ નહોતો તેવે વખતે દેશદેશના રીતરિવાજો, બનાવો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓની શોધ કરી કેવળ પરાપકારાર્થે પદ્ધતિસર તવારીખ લખી લખિયની પ્રગ્નને વારસામાં આપી જનાર હીરોડોટસને વંદીએ ?

બેબિલોન સેમીરામીસ, નાઇટીટીસ, સાયરસ, ડરાયસ ને ઝરકસીસ એ અધા આ મહાન ઇતિહાસકારને લઇનેજ આજ જીવે છે. હીરોડોટસ ન હોત તો ભૂતકાળના ઉંડા ઉદરમાં એ અધાં સમાઇ ભૂંસાઇ ગયાં હોત, માટે એ મહાન વ્યક્તિને વંદી વિરમીશ.

વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો

(એતીવાડી-તા-૨૩-૮-૨૫)

ફ્રાંસના એક શોધક ક્રિસ્ટો ફ્લૉરોએ વિદ્યુતશક્તિનો ઉપયોગ કરીને પાકમાં કદળી પણ ન શકાય એટલો વધારો કરી બતાવ્યો છે. હવામાંની વિદ્યુત, પૃથ્વી ઉપરનું લોહચુંબક અને સૂર્ય-પ્રકાશમાંની વિજળીનો ઉપયોગ કરીને તે ઝાડની પેદાશ વધારે છે. તેણે સાદા ઝાડની પેદાશ વધારી છે અને વાંઝીઆં ઝાડોને ફળફૂલવાળાં બનાવ્યાં છે. ૨૫ ફીટ ઊંચા થાંભલા જમીનમાં દાટીને તેણે પોતાનું યંત્ર બનાવ્યું. દક્ષિણ તરફ પગ રાખી સૂનારાઓને ધસધસાટ ઉંધ આવે છે, એ કલ્પનાના આધારે ક્રિસ્ટો ફ્લૉરે પોતાનું યંત્ર દક્ષિણોત્તર ગોઠવ્યું. દરેક થાંભલા ઉપર એક ધાતુનો કાંટો દક્ષિણ તરફ ફેરવી રાખેલો હોય છે. આ કાંટાવતી હવાના જૂદા જૂદા પ્રવાહોનો ફાયદો લઇ શકાય છે. દરેક થાંભલાને એક એટીના હોય છે અને તે હવામાંની વિજળી એકઠી કરે છે. એ સિવાય તે થાંભલા ઉપર એક ધાતુની નળી હોય છે. ત્રાંખાના અને જસતના ટુકડા ભેગા બાંધીને તે બનાવેલી હોય છે. આ નળી સૂર્યની ગરમીમાંથી વિદ્યુત બનાવે છે. એ યંત્રવડે એક પ્રવાહ ચાલુ થાય છે. એના સિવાય બીજો પ્રવાહ નળીની અંદર અને વાયુગતિદર્શક ગોળ ગોળ ફરનારા પદાર્થવડે બહાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જે શક્તિ હવામાંથી, પૃથ્વીમાંથી અને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે લોખંડના તારદ્વારા જમીનમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ વિજળી જમીનમાંનાં જીવડાંને મારી નાખે છે અને પાકમાં વધારો કરે છે.

નિર્વાણમાર્ગ

(લેખક:-અંદુલાલ કેશવલાલ અમીન. ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

“મારી પાસે આવ, હું તને દુનિયાનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાય એવી વાત સમજાવું.”— બુદ્ધ આર્યવર્માની માફક બૌદ્ધમાર્ગીઓ આત્માને શાશ્વત માને છે. આપણે ક્યાંથી આવ્યા તેની આપણને ખબર નથી. આપણું હાલનું જીવન, આપણા અનંત જીવનનો એક ભાગ, એ જીવન-નાટકનું એક દ્રશ્ય છે. દરેક શરીર આત્માને રહેવાનું ઘર માત્ર છે અને પ્રાણીની સ્થિતિ તેણે પહેલાં દરેકાં સુકૃત અને દુષ્કૃત ઉપર આધાર રાખે છે. હાલમાં જે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરશે, તે ઉપર ભવિષ્યનો જીવનનો આધાર છે. માણસો મૂર્ખ કે શાણા, પાપી કે પુણ્યશાળી, જબરા કે નબળા અકસ્માત નથી જન્મતા. તેમની સ્થિતિ, ‘વાવે તેવું લણે’ એ આધારે થયેલી હોય છે અને જેવું તે લણે છે તેવુંજ તેણે વાવેલું હોય છે. તેથી જો માણસની ઇચ્છાઓ પાપ તરફ વળેલી હોય તો તેનો અર્થ એ કે, તેણે પહેલાંની જીવંતીઓમાં પાપવૃત્તિ કેળવેલી છે; અને માણસ પુણ્યશાળી, દાનશીલ, સહનશીલ અને પ્રેમમય હોય છે, તેવું કારણ એજ કે તેણે પહેલાંના જીવનમાં એ સદ્ગુણ કેળવેલા છે. તેણે ભગ્નાથ આચરેલી અને તે એના આત્માની ટેવ થઈ રહેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતેજ પોતાનું કારણ થઈ પડે છે; પોતાના સદ્ગુણ તેમજ પોતાની આમીઓનું કારણ તે પોતેજ છે. જગતના શાશ્વત નિયમો પ્રમાણે માણસ પોતેજ પોતાનો અને પોતાના ભવિષ્યનો ધડનાર છે. ભવિષ્યમાં તે કેવો થશે તે નક્કી કરવાનું તેની શક્તિની અંદર છે અને તેવા થવામાટે તેણે કામ કરવુંજ જોઈએ, નહિ તો તેનાથી આગળ નહિ વધાય.

દરેકને સરખી તક મળેલી છે. હાલ સરખી ન લાગે પણ તેનું કારણ તે પોતેજ છે. તે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે એમ છે; આ જન્મે નહિ તો આવતે જન્મે; તેમ નહિ તો પછીના જન્મે. માણસ એકદમ પૂર્ણ નથી બનતો. કિંમતી વસ્તુઓની માફક તેને પૂર્ણ થતાં વાર લાગે છે. પુણ્ય-શાળી માણસ એક દિવસમાં ન નીપજે, બી વાવતાંની સાથે ઝાડની આશા ન રખાય. આમ માણસ-પોતાની પહેલાંનાં કૃત્યો, લાગણીઓ ને વિચારોનો બનેલો છે અને તેનાં હાલના જીવનમાં તે પોતાનું ભવિષ્યનું જીવન ધડાચા કરે છે. યુગાંત આચરો અને તમારા આત્માને યુગાંતની ટેવ પડશે. ભગ્નાથ આચરો અને તમારો આત્મા સુંદર બનતો જશે. આમ પ્રગતિનિયમનો તસદ્ધાંત આત્માને લાગુ પાડેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રકૃતિબુદ્ધિ લાનપૂર્વક થયેલી વર્ણવેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતાને ધારે તેવો બનાવી શકે અને દરેકને સુખની ઇચ્છા હોય છે, તેથી સુખ કેમ મેળવવું એ જાણે તો તે તરત મેળવે. તેથી સુખદુઃખ શું છે તે જાણવું જોઈએ, જેથી સુખ મેળવી દુઃખ દૂર રખાય.

દુનિયા દુઃખ, દોગાઈ, લગાઈ, ટોટો, ધિક્કાર એવાં એવાં અનિષ્ટોથી ભરેલી છે, એવું ઘણા ધર્મોમાં લખેલું છે. ઘણા પંથ તો એ સિદ્ધાંત ઉપરજ રચાયા છે. દુનિયા સુખી હોત તો પછી ધર્મની જરૂર શી રહેત? બૌદ્ધ ધર્મમાં કહેલું છે:—‘જીવંતીને દુઃખ નામનો રોગ લાગુ પડેલો છે. માણસે તેનું કારણ જાણી, તે રોગ મટાડી તેમાંથી છૂટવું જોઈએ.’ “સંસારમાં જીવન જીવવું એજ દુઃખ છે, જીવન અને દુઃખ જો એકજ વસ્તુ છે. વિચાર અને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસ કરનારને એ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. વિચારો કે:—

“દુનિયામાં કયા માણસને લાગ્યું કે તેને સંપૂર્ણ સુખ છે, તેની સ્થિતિ છે એમ ને એમ રહે તો સાઈ? કોઈ માણસને એમ લાગ્યું નથી. માણસને ફેરફારની ઇચ્છા થયા કરે છે અને તે વર્તમાનથી કંટાળે છે અને ભવિષ્યની ઇચ્છા કરે છે; અને ઇચ્છેલો ભવિષ્યકાળ આવતાં તો તે પહેલાંના વખત કરતાં સારો નથી લાગતો. ગઈ કાલમાં ને આવતી કાલમાંજ તેને સુખ માલમ પડે છે, અજમાં નહિ. જીવાનીમાં આવવાના વખતની રાહ જોવાય છે, ઘડપણમાં ગત કાળનું સ્મરણ થયાં કરે છે. ફેરફાર એટલે શું? હાલની સ્થિતિનો નાશ અને જીવંતી એટલે ફેરફાર અને ફેરફાર એટલે નાશ એમ બૌદ્ધમાર્ગી કહે છે. માણસને મૃત્યુની બીક લાગે છે, તેનાથી થરથરે છે, છતાં મૃત્યુ અને જીવન એકજ છે, તેમાં જરાપણ અંતર નથી. દુઃખ પણ તેજ છે. તૃષ્ણાથી પીડાયેલા જેમ સાગરનું પાણી પીએ, તેમ માણસ જીવનની ઇચ્છા કરે છે. જેમ એ જીવન-વારિ વધારે પીવામાં

આવે છે તેમ તેમ તૃષા વધે છે, છતાં માણસો તે પીધાજ કરે છે.”

બૌદ્ધમાર્ગી આમ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવે છે, દુનિયામાં દુઃખ છે તેનું કારણ તેમાં જીવન છે. તેથી જીવનમાટે નહિ-ફેરફાર, ઉતાવળ, અસંતોષ, મરણને માટે નહિ-પણ નિવૃત્તિ, શાંતિને માટે પ્રયત્ન થવો જોઈએ. માણસનું એજ ધ્યેય હોવું જોઈએ; તેથી જો માણસને સુખ જોઈતું હોય તો તેણે મહાન શાંતિ-નિર્વાણ મેળવવું જોઈએ. જેમનાં નેત્ર સ્વચ્છ થયાં છે-પડળ દૂર થયાં છે-તેને આ સહ્ય મધુર લાગશે. ‘ધર્મ’ મધુરી વસ્તુ છે, તે હૃદયને આનંદથી ભરી દે છે.’

નિર્વાણ મેળવવું એ બૌદ્ધમાર્ગીનું ધ્યેય છે. તેના પોતાના પ્રયત્ન ઉપરજ નિર્વાણ મળવાનો આધાર છે.

નિર્વાણ કેવી રીતે મળે એ સવાલ હવે આવે છે. માણસ કેવી રીતે વર્તે, વિચારે, કે જેથી તે નિર્વાણમાં ભળે ? સુકૃત અને સુવિચારણી દરવાજામાં થઈને તે માર્ગે જવાય. આખરદાર અને પ્રમાણિક બનો, દયાળુ બનો, સત્યને ચાહો ને અસત્યથી અળગા રહો. સુખના માર્ગની આ શરૂઆત છે. સામાનું ભણું કરો; એટલામાટે નહિ કે તે તમારું ભણું કરે, પણ તેથી તમે તમારા આત્માનું ભણું કરો છો. દાન આપો, દાતાર બનો. એ માણસને માટે જરૂરનું છે. પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ શીખો. બીજાની લાગણીઓ સમજો, તમારામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરો અને તમારામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. પ્રેમ, બીજાનો આપણા ઉપરનો પ્રેમ નહિ, પણ આપણો બીજા ઉપરનો પ્રેમ, તેના જેવું દિવાસારૂપ બીજું કશું નથી. આખી દુનિયા સાથે પ્રેમમય થાઓ, બધાં પ્રાણીઓ સાથે, ઘાસમાંનાં જીવજંતુ સાથે પણ પ્રેમમય થાઓ. આત્મા બધે સરખો છે. માણસના પ્રાણ બીજાના પ્રાણથી જુદા નથી, પણ એકજ છે; તેથી જો માણસ પોતાનું હૃદય પૂર્ણ બનાવવા માગે તો તેણે આખી દુનિયા સાથે સમ-ભાવ રાખવો જોઈએ અને દુનિયાને બરાબર ઓળખવી જોઈએ; પણ તેમાં પોતે આગળ થવું જોઈએ. બીજાને ન્યાયી બનાવવા પોતાને ન્યાયી થવું જોઈએ; બીજાને સુખી કરવા પોતે સુખી થવું જોઈએ. બીજાનો પ્રેમ મેળવવા પોતે પ્રેમ રાખવો જોઈએ.

ઘણા ધર્મવેત્તાઓ આનું શીખવ્યું છે; પણ તે ઉપરાંત બૌદ્ધ-માર્ગી શીખવે છે:-

પુણ્ય અને માન આપવું તે, સહ્ય અને પ્રેમ એ બધી ઘણી સુંદર ચીજો છે, પણ તે તો શરૂઆત છે-તે તો માત્ર અંદર પેસવાનો દરવાજો છે. ફક્ત તેથીજ માણસ નિર્વાણ ન મેળવી શકે, એટલાથીજ દુનિયાના દુઃખોમાંથી મુક્તિ ન મળે-પવિત્રતા અને પુણ્ય ઉપરાંત માણસે ધણું કરવાનું છે. પ્રેમથી હૃદય શુદ્ધ કર્યું હોય, સારાં કાર્યોથી હૃદયની દુષ્ટતા દૂર કરી હોય, સારે માણસને આગળ જવાનો માર્ગ સૂઝે છે. સારે તેને માલમ પડશે કે, જીવન એજ દુઃખ છે અને પાપ તથા દુઃખથી દૂર થવા માણસે જીવનથી દૂર થવું જોઈએ-તે મરણ પામીને નહિ; કારણકે આ જન્મનું મરણ તે બીજા જન્મની શરૂઆત છે. હાલના જીવનનો અંત લાવવો એટલે બીજા લાંબા દુઃખી જીવનની શરૂઆત કરવી એમ છે. દુઃખનો અંત નિર્વાણમાં છે. સંસાર જે દુઃખરૂપ છે તેથી તેણે અલગ થવું જોઈએ અને આત્માને એવો કેળવવો જોઈએ કે દુઃખરૂપ સંસાર દુઃખરૂપે દેખાય; તેથી તે પછી તેનું લક્ષ્ય નિર્વાણ ઉપર ચોંટી અને તે નિર્વાણ મેળવે.

તે નિર્વાણમાટે દરેક પ્રયત્ન કરવાનો છે અને દરેકે તે મેળવવાનું છે અને વખત થતાં દરેકે તે નિવૃત્તિગૃહ મેળવશે.

હસી લ્યોને ! હસી લ્યોને ! !

(લેખક:-રા. ગરીશ. ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી)

જહાંમાં ઝિંદગી દૂંડી નકામાં અશ્રુ આંખે શાં ? જવું ક્યારે ન જાણો છો, મુસાફરજી, હસી લ્યોને ! સુખોની રાશની અમકે અગર દુઃખો સદા પળવે, જહાંગીર કે ફકીર હો પણ, બિરાદર ઓ, હસી લ્યોને ! હૃદયમાં દુઃખ માનો તો, બધી આલમ દીસે રડતી, દુઃખદ એ દુઃખમય છોડી, છૂટા કંઠે હસી લ્યોને ! કરીને સોગિયું મોઢું, ક્યે શું આફતો જાશે ? વિપત્તિ દૂર કરવાને, હૃદય હળવે હસી લ્યોને ! હસે તેનું વસે છે ને, રહે રાતું સદા ખોતું, ઉરે લોકોક્તિ એ સમજ, મળે તક ત્યાં હસી લ્યોને ! પ્રભુનો વાસ ત્યાં ત્યાં છે, હસિન હૈયાં વસે જ્યાં જ્યાં, પ્રભુ પધરાવવા દિલમાં, પ્રભુબૂખ્યાં, હસી લ્યોને ! હસે આ વૃક્ષ ને સરિતા, હસે વાયુ અને વિજળી, ધ્રુવવતો ત્યાં હસે સાગર, તમે પણ તો હસી લ્યોને ! હસે ચાંદો અને સૂરજ, હસે પંખી પણ પેલાં, હસે કુદરત અમલહાસ્યે (તેમાં) પૂરાવી સૂર હસી લ્યોને !

શારીરિક નબળાઈ અને તેના ઉપાયો

(પ્રો. રામભૂતિના જાણવાનેગ વિચારો 'હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

તંદુરસ્તી તથા તાકાતમાટે માંસાહારની જરૂર છે કે ?

હાલના જમાનામાં ભીમતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા અને યુરોપઅમેરિકામાં પણ પોતાના અપૂર્વ શારીરિક બળમાટે નામના મેળવી આવેલા જાણીતા હિંદી પહેલવાન પ્રો. રામભૂતિ હાલમાં મુંબઈમાં આવ્યા છે અને મુંબઈગિરાઓને પોતાના ખેત્રો બતાવવાની તક આપી રહ્યા છે. તેમણે હાલમાં ગીરગામ ખેડેરાડપર કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા સ્થાપી છે, જે થોડા દિવસ પર મી. જી. જી. ઓર્ડરના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી મોટી ગંજવર સભા સમક્ષ ખુલી મૂકવામાં આવી છે. તેઓએ આ શાળામાં દેશી કસરત પદ્ધતિથી રોગો મટાડવા તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના વર્ગો ખોલ્યા છે અને તેનો લાભ ધણા જણોએ લેવા માંડ્યો છે. પ્રો. રામભૂતિએ દેશી હિંદી કસરત પદ્ધતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરીને તેને સારા પાયાપર મૂકી છે.

તંદુરસ્તી તથા અંગબળ મેળવવાસંબંધી તેમના વિચાર જાણવાનેગ હોવાથી અમારા પ્રતિનિધિએ તેમનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો.

પ્રો. રામભૂતિએ જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરત પદ્ધતિ દરેક રીતે આપણા લોકોને અનુકૂળ આવે તેવી તથા તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપનારી હોવાછતાં હાલમાં આપણા લોકો તે છોડી દઈને યુરોપીયન પદ્ધતિ તરફ જાય છે તે દિલગીરીભર્યું છે. યુરોપમાં સેરો, સોમસન વગેરે પહેલવાનોએ પોતાની પદ્ધતિ કાઢી છે; પણ તેથી ફક્ત શરીરના સ્નાયુઓ (મસલ્સ) મોટા થઈને શરીર જીંદુ અને મેડોળ થઈ જાય છે; પણ તેથી હોજરી, ફેક્સાં વગેરે શરીરની અંદરના અવયવો મજબૂત થતા નથી, જ્યારે આપણી દેશી કસરતથી અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે અને તેથી ખરી તંદુરસ્તી તથા તાકાત આવે છે. વળી યુરોપીયનો હમણાં જે રમતોમાં આગળ વધ્યા છે તેમાંની કેટલીક તો આપણી કસરતનું અનુકરણ છે. દાખલાતરીકે બૉક્સીંગ. આપણી “ મુષ્ટિયુદ્ધ ” નામની કુસ્તી ઉપરથી તેઓએ લીધું છે. વળી જાણીતી જાપાનીઝ કસરત “ જી-જી-સુ ” હિંદી બાક કુસ્તી ઉપરથી આપણી દેશી કસરતનું અનુકરણ કરીને પરદેશી લોકોએ પોતાની પદ્ધતિ રચી છે.

શરીર, મન અને આત્માની ખીલવણી

પ્રો. રામભૂતિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરતની પદ્ધતિ શરીરની અંદરના અવયવોને મજબૂત બનાવી તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેથી આત્મા અને મનની ખીલવણી પણ સારી રીતે થાય છે. આથી તે દરેક રીતે સાયન્સીક એટલે સાયન્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને રચાયેલી છે. આપણી પદ્ધતિના બે ભાગ છે. પ્રાણાયામ અને વ્યાયામ. વ્યાયામ, એટલે શરીરને મજબૂત બનાવવાની કસરત. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણ, મન તથા આત્માને ખીલવનારી કસરત. પ્રાણાયામ કરવાથી ફેક્સાંમાં શુદ્ધ હવા જાય છે અને તેથી લોહી શુદ્ધ થાય છે; તેથી કામ કરવામાં સારીરીતે ધ્યાન આપી શકાય છે, એટલે કે મનની એકાગ્રતાની શક્તિ વધે છે અને એ રીતે અમુક બાબત ઉપર એક ચિત્ત રાખવાથી મનને તથા આત્માને શાંતિ મળે છે અને ફિકરચિંતા દૂર થઈ સુખ મળે છે. વળી પ્રાણાયામ તથા ધ્યાનથી પ્રાણશક્તિ અને શરીરની તથા મનની તાકાત વધી આવરદા લાંબો થાય છે. આ રીતે આપણી કસરતપદ્ધતિ શરીર, મન અને આત્માને ખીલવી આપણને સુખનું પરમ સાધન બક્ષે છે.

પ્રો. રામભૂતિના અદ્ભુત બળનું રહસ્ય

તેઓ તેમના અદ્ભુત પ્રયોગો કેવી રીતે કરે છે; એમ પૂછતાં પ્રો. રામભૂતિએ જવાબ આપ્યો કે, તેનું રહસ્ય પણ આપણી પ્રાણાયામ અને ધ્યાનની પદ્ધતિમાં છે. જ્યારે મારી છાતીપરથી મોટર લઈ જવાની હોય કે ભારે પથરો તોડવાનો હોય, ભારે હું માફ બધું ચિત્ત છાતી ઉપરજ રોકું છું અને જાણે સમાધિ ચઢાવી દીધી હોય તે પ્રમાણે બીજા દરેક ખ્યાલ તથા વિચારો ભૂલી

જાઉં છું. આ રીતે હું ખીલકુલ ધન્યવગર આ બધા પ્રયોગો કરી શકું છું; કારણકે મન એ સૌથી સર્વોપરિ સત્તા છે અને તે શરીરને કાણુમાં રાખી શકે છે.

શરીરબળ તથા તંદુરસ્તીને માટે માંસાહારની જરૂર છે કે નહિ? એમ પૂછતાં પ્રો. રામમૂર્તિ-એ જણાવ્યું કે, અનાજ તથા વનસ્પતિથી જેટલું બળ તથા શક્તિ મળે છે, તેટલું માંસાહારથી મળતું નથી. તેમાં સાત્વિક ગુણો રહેલા હોવાથી મન મજબૂત થાય છે અને શરીર ઉપર કાબૂ રાખી શકે છે; પણ માંસાહારમાં રજો અને તમેગુણ હોવાથી મન તામસી પ્રકૃતિનું બને છે અને શરીર ઉપર તે સત્તા ચલાવી શકતું નથી.

વળી ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજમાં પુષ્ટિ આપનારાં તત્ત્વો જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં છે. તેમાં અડદની દાળ એટલીબધી પુષ્ટિકારક છે કે તેને માંસદાળ કહેવામાં આવે છે, તેમજ ઈંડામાં જે તત્ત્વ છે તે બદામમાં પણ છે. એકંદરે આપણો અનાજ અને વનસ્પતિનો ખોરાક માંસાહાર કરતાં ચઢીઆતો છે. આપણે હિંદીઓ હાલમાં નબળી દશામાં છીએ તે કંઈ માંસાહાર નહિ કરવાને લીધે નથી; પણ આપણા ઉત્તમ જૂના રિવાજો તથા આપણું શૌર્ય તથા વીરતા ભૂલી જવાથી આપણે આવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. તેમાં આપણા ખોરાકનો દોષ નથી. આપણો ખોરાક તો એટલો ઉત્તમ છે કે યૂરોપઅમેરિકાના ઘણા લોકો હવે માંસાહાર છોડીને અનાજ તથા વનસ્પતિનો ખોરાક લેવા લાગ્યા છે.

મુંબઈમાં રહીને શું કરવા માગે છે ?

હવે ભવિષ્યમાં તમે શું કરવા માગો છો ? એ સવાલના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ કહ્યું કે, મેં માં સરકસ ગયે વરસે બંધ કરી નાખ્યું છે અને હવે હું આપણી પ્રજાની તંદુરસ્તી તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના કામમાં મારી જીંદગી ગુજારવા માગું છું. તે કારણથી મેં મુંબઈમાં કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા ખોલી છે; તેમાં હું રોગ સારા કરવાની તથા શરીરબળ ખીલવવાની કસરત પ્રજાને શીખવવા માગું છું. તે સિવાય હું કેટલાક જણાને મારી પદ્ધતિની તાલીમ આપી શિક્ષકો તૈયાર કરવા માગું છું, કે જેથી તેઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં જઈને આપણી દેશી પદ્ધતિનો દેશને લાભ આપી શકે. મેં મુંબઈમાં હાલમાં શરૂઆત કરી છે તેનું કારણ એ છે કે, ખીજાં બધાં શહેરો કરતાં મુંબઈમાં લોકો વધારે નબળા અને રોગી છે, તેથી તેમની તંદુરસ્તી ઉપર પહેલાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મારો હેતુ અહીં શારીરિક ખીલવણીમાટે મોટી કૉલેજ સ્થાપવાનો છે; અને હું આશા રાખું છું કે, તે માટે જોઈતી જમીન તથા ખીજી સગવડ અહીંની સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી તથા પ્રજા તરફથી મળી શકશે. વળી બે વરસ પછી આખી દુનિયાના કસરતખાજો અને ખેલાડીઓને અહીં ખેલાવી એક રમતગમતનો મેળાવડો કરવાની પણ મારી ઇચ્છા છે. શરીરબળ મેળવવા તરફ તમારું ધ્યાન કેવી રીતે વળ્યું ? આના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ જણાવ્યું કે, હું નાનો હતો ત્યારે મારાં સર્ગાવહાલાં મને રામાયણ તથા મહાભારતની કથા સાંભળવા લઈ જતાં હતાં. ત્યાં ભીમ, અર્જુન, દુર્યોધન, હનુમાન વગેરેનાં પરાક્રમો સાંભળી મને પણ તેમના જેવા બળવાન થવાની ઇચ્છા થઈ અને મેં અખાડા તથા કસરતશાળામાં તાલીમ લેવા માંડી.

પ્રો. રામમૂર્તિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, દુનિયામાં કામ કરવાને તથા તંદુરસ્તી અને સુખ ભોગવવાને શારીરિક કસરતની ખાસ જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ આપણું સ્વમાન તથા મોભો બળવવાને માટે પણ તેની જરૂર છે.

યૂરોપે પ્રો. રામમૂર્તિની કરેલી કહર

પ્રો. રામમૂર્તિની કારકીર્દિ પહેલેથીજ યશસ્વી નિવડી છે. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૮૩માં મદ્રાસ ઈલાકાના વિજયાનગર પાસેના ગામમાં જન્મ્યા હતા. શરૂઆતથીજ તેમનું ધ્યાન શારીરિક ખીલવણી તરફ હોવાથી તેમણે બહુ અભ્યાસ કર્યો ન હતો. સને ૧૯૦૫ માં યૂરોપનો પ્રખ્યાત સેંડો મદ્રાસમાં આવ્યો, ત્યારે પ્રો. રામમૂર્તિએ તેના ખેલ કરી બતાવવાની ચેલેન્જ આપી હતી; પણ સેંડોએ તે કબૂલ રાખી નહોતી. ત્યાર પછી પ્રો. રામમૂર્તિ પણ પોતાની પાર્ટીસાથે હિંદમાં ફરીને પોતાના ખેલો દેખાડવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૬ માં તે જાપાન જવા નીકળ્યા, પણ મલાક્કામાં ત્યાંના કોઈ અદેખા ખેલાડીએ ઝેર આપવાથી તેમની તબિયત બગડી અને તેઓ હિંદ પાછા

આવ્યા. બાદ સને ૧૯૧૧ માં રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે તેઓ વિલાયત ગયા હતા અને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજા, મહારાજા તથા અમીરઉમરાવો આગળ પોતાના ખેલો બતાવી મોટી નામના મેળવી હતી અને તેમને કેટલાક સોનાના ચાંદો તથા સર્ટિફિકેટો મળ્યાં હતાં. ત્યારપછી તેઓ ફ્રાન્સમાં ગયા હતા. ત્યાં પણ તેમની સારી કદર થઈ હતી અને ત્યાંનાં છાપાઓએ તેમની તારીફ કરી જણાવ્યું હતું કે, પ્રો. રામમૂર્તિ આગળ યૂરોપના સેંડો, સેમ્સન વગેરે કંઈ વિસાતમાં નથી અને તેમની જૂના જમાનાના હરકયુલીસ, ભીમ વગેરે દૈવી બળવાળા પુરુષો સાથે સરખામણી કરી હતી.

ફ્રાન્સમાં પ્રો. રામમૂર્તિને એક અકસ્માત નડવાથી હિંદ પાછા ફરવું પડ્યું. તેઓ પોતાની છાતીપરથી હાથીને જવા દેવાને ખેત્ર કરતા હતા એટલામાં ત્યાંના કોઈ યૂરોપીયન હરફે તેમની છાતીપર મૂકેલા પાટીઆને છોડવાથી પાટીયું તૂટી ગયું હતું અને હાથીનો પગ પ્રો. રામમૂર્તિની છાતી ઉપર પડવાથી તેમની પાંસળીઓ ભાંગી ગઈ હતી. આથી પ્રો. રામમૂર્તિને કેટલાક મહિના માંદા રહેવું પડ્યું અને તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા હતા.

સિંહણની છાતી

(રાષ્ટ્રશક્તિ-તા. ૧-૯-૨૬)

એ જીવમી રાજાનો મદ તોડવા એણે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. જેની છાંયા હેઠળ શીતળ શાંતિ પામવાને બદલે લોકોના હૈયામાં ભડભડ દ્રેષ સળગતો. તેની સત્તાને ધૂળમાં રગદોળવાને શિરને સાટે એણે રણધેલા પ્રજાજનોની સરદારી સ્વીકારી અને ચીનના એ મહાજનલિપિ સમ્રાટને યુદ્ધનાં કહેણ કહાવ્યાં, સમ્રાટે દરખાસ્ત લખી. “કોણ છે આ પત્રનું લખનાર મગતર ? ચીનના સાર્વભૌમ સત્તાધારી શહેનશાહ સામે ઉઘી આંખો કરનાર કોણ છે આ, જેને માથે કાળ ભમી રહ્યો છે ? ચમરાજનાં એને તેડાં આવ્યાં છે કે શું ? ”

સેનાપતિએ પડકાર કર્યો:— “મહારાજ ! એની માતા તો આપણા કેદખાનામાં સળડે છે. હુકમ કરો, કે તેનું ધડ શિરથી જૂદું પડે.”

સમ્રાટે ફરમાન કાઢ્યું:— “જણાવો એ ડોશીને કે તારા પુત્રને તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ, નહિ તો તારું ડોકું ધડથી જૂદું થશે.”

હાથમાં ખંજર લઈ સેનાપતિ ડોશીના કેદખાનામાં ચાલ્યો.

x x x x x x

નાનકડી કોટડીમાં એક ખૂણે એ બેઠી હતી. ગાત્ર એનાં ગળવા લાગ્યાં હતાં. શરીર હાડચામનો માળો હતું પણ એ હાડચામના માળા પાછળ બ્રહ્માંડને ડોલાવે તેવો આત્મા ભલુકતો હતો. બાર ઉઘડ્યાં ને ખંજરસહિત સેનાપતિએ આવી સમ્રાટનો સંદેશો કહ્યો.

“તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ તારા પુત્રને આ ડોશીમા ! નહિ તો, આ ખંજર તારી છાતીમાં ભોંકાઈ તને પળવારમાં હતી નહતી કરશે.

પણ જગતના ઇતિહાસે જેનાં નામ જાણ્યાં નથી એવી એ તો સિંહણ હતી ! એ નનામી વીરાંગનાની ગગનભેદી ગર્જના ચીનના ઇતિહાસમાં સદાયે સુવર્ણાક્ષરે રહેશે !

“નરાધમ ! નરાધમોના સરદાર તારા સમ્રાટને કહેજે કે, સિંહણનાંજ બાળક સિંહ નિવડે છે. શમશેરની ધારે તું મને ડરાવવા ઇચ્છે છે ? મારા રુધિરની નીક મારા દેશને કાળે ભલે વહો ! ” વૃદ્ધ વીરાંગનાએ સેનાપતિના હાથમાંથી ખંજર ઝૂંટવી લીધું ને પોતાની છાતીમાં આરપાર ભોંકી દાધું.

“નીચ ! તારામાં કંઈ પણ હૈયું હોય, તો લઈ જજે આ રક્ત ગળતું ખંજર, ને સંભળાવજે મારો છેલ્લો બોલ મારા સપુત્રને કે “બેટા ! જલિમને કાળે તારી સમશેર સદા ભલુકતી રહે. તારી માતાના દેહની તને ખીક હતી તે હવે ટળી છે. પ્રજાનાં દુઃખદર્દમાં તારી ભાગીદારી સદાય અવિચળ રહે અને પુત્ર સુખી કરો મારું જન્મસ્થાન, મારી માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરો ! ”

આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન

(લેખક:-વૈદકવિ દુર્લભ શ્યામ કુવ ખાનોસા. પો. દરીઆપુર, વરાડ.)

વાતાવરણની અસર

વાતાવરણની કેટલી હદસુધી અસર થાય છે તે સંબંધમાં હું તમને મારા અનુભવનો દાખલો આપીને તેનું સ્પષ્ટ સમજાવવા માગું છું. એક દિવસ સુંદર પ્રભાતે હું અત્યંત આનંદની સાથે નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો. આ સમયે મારા શરીરમાં સ્પૃર્તિ હતી અને મારું મન આનંદથી ઉભરાઈ જતું હતું. મારે અમુક ઠેકાણે જવાનું હતું. હું તરતજ સ્ત્રીટકારમાં બેઠો. આ કારની અંદર મારી બાજુમાં એક ચિંતાતુર માણસ અગાઉથી બેઠો હતો. તેની કોઈ હેડી ચિંતા (વ્યગ્રચિત્તે) એ મારા મન ઉપર એટલી બધી અસર કરી કે મારો આખો દિવસ ગમગીનીમાં જ ગયો ! પ્રથમ મને ખબર નહોતી કે એ માણસ શોકગ્રસ્ત હશે. તે એટલો બધો શોકમાં હતો કે તેની આવી સ્થિતિનાં આંદોલનો આસપાસ પ્રસરી રહ્યાં હતાં. આ વખતે મારા મનમાં કશાય વિચારો નહિ હોવાથી તેના શોકમય વિચારે મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી ! તમે મને પૂછશો કે, હું જ્યારે એટલો બધો આનંદના આવેશમાં હતો ત્યારે તે માણસના મન ઉપર મારા આનંદની અસર હું કેમ ન કરી શક્યો ? આ તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. મારા આનંદની અસર તેના શોક ઉપર થવી જોઈતી હતી, તેને બદલે તેના શોકની અસર મારા આનંદની ઉપર થઈ એ શું ! આનું સ્પષ્ટીકરણ હું કરું છું તે તમે ધ્યાન દઇને સાંભળો. એ માણસના અંતઃકરણમાંથી શોક(ગમગીની)નો બળવાન ધોધ (પ્રવાહ) કાયમ વહી કરતો હતો. કહેવાની મતલબ એ છે કે, તે શોકમાં જ મગ્ન બની ગયો હતો અને શોકસિવાય તેના મનમાં બીજા વિચારો ન હતા; જ્યારે હું કોઈ પણ વિચારમાં એકાગ્ર નહોતો. રસ્તામાં જે જે દ્રશ્યો આવતાં તે તરફ હું આમતેમ જોયા કરતો, તેથી તેના શોકમય પુદ્ગલોએ મારા ઉપર અસર કરી.

ઓજસ્વીના શરીરમાંથી ઓજસૂ વહે છે.

તમે જ્યારે ભાષણ સાંભળવા જાઓ છો, ત્યારે તમને આટલો અનુભવ તો થતો જ હશે કે, કેટલાક વક્તાની શ્રોતાઓ ઉપર સચોટ અસર થાય છે અને કેટલાકની નથી થતી. જે ઓજસ્વી હોય છે તેના શરીરમાંથી ઓજસૂ સતત વહી જાય છે. જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ વહે છે અને લોહચુંબકમાંથી અમુક પ્રવાહ વહે છે, તેમ ઓજસ્વીના શરીરમાંથી ઓજસૂ વહે છે. ઓજસૂ પોતાની આસપાસનાં માણસો ઉપર અજબ અસર કરે છે ! આવી રીતે પેલા ગમગીન માણસના શરીરમાંથી વહેતા પ્રવાહે મારા શરીરપર અસર કરી હતી.

વિચાર ગમે ત્યાં અસર કરી શકે છે.

આ ઉપરથી જોડાણેડ ખેસવાથીજ આપણા મન ઉપર અસર થાય છે અને બીજી રીતે નથ થતી, એમ સમજવાનું નથી. વિચારની પ્રેરણા ઘણે દૂરસુધી પણ પહોંચી શકે છે. શાપના કે આશીર્વાદના વિચારોથી તમે માણસનું ભુંડું અગર ભલું કરી શકો છો. એક હીલર પોતાના ધર આગળ બેઠો બેઠો આરોગ્યના પ્રજ્ઞ આંદોલનોથી દૂરના દરદીને રોગમુક્ત કરી શકે છે. હિમાલયના શિખર ઉપર જવાથીજ કલ્યાણ થઈ જાય છે એમ ન સમજશો. તે માણસ પણ વિચારોના આકારોથી છટકી જઈ શકતો નથી. જેવા અને જેટલા વિચારો, તેવી અને તેટલી તેની અસર.

કોઈની ઈર્ષ્યા કે નિંદા ન કરો.

દરેક માણસ પોતાના દોષો ભલે ઓછાવતા પણ છુપાવવા માગે છે અને બીજાના દોષો ઉઘાડા કરવા માગે છે. આવી રીતે પરાયા દોષનું દર્શન કરવું તે સાચું નથી. આ ટેવ બીજાકુલ ખરાબ છે. આવા પારકા દોષનું દર્શન કરનારા માણસો પોતાના અંતઃકરણને ઈર્ષ્યાળુ અને સંકુચિત બનાવે છે. કોઈની નિંદા અગર ઈર્ષ્યા પોતાને તથા સામાને શું નુકસાન કરી રહ્યાં છે તેની તેને ખબર નથી હોતી. કોઈની નિંદા કરવી અગર કોઈનું વાંકું બોલવું એ મોટામાં મોટો દુર્ગુણ છે. આપણે જેને માટે જ્યારે ખરાબ વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે વિચારમાં તેને નુકસાન કરવા થોડું ઘણું તત્ત્વ તો એની મેળેજ સમાઈ જાય છે. આ પ્રવાહ જેની આપણે નિંદા કે ઈર્ષ્યા કરવાનું

ધાર્યું છે તે તરફ વળે છે અને તેને નુકસાન પણ કરે છે. જે આપણા આ પ્રવાહની સામા માણસ ઉપર અસર ન થઈ તો તે પ્રવાહ ત્યાંથી ઉછળીને પાછો આપણી તરફ વળે છે અને આપણને નુકસાન કરે છે. આ એક કુદરતનો ખાસ નિયમ છે કે, સારા વિચારોથી આપણી આસપાસ ફિરસ્તાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; જ્યારે ખરાબ વિચારોથી આપણે આપણી આસપાસ સેતાનો પેદા કરીએ છીએ. તમારા શત્રુની પાસે સારા વિચારનાં આંદોલનો મોકલવાથી સમયપરત્વે તેજ માણસ તમારો શત્રુ મટીને મિત્ર બની જાય છે. સુવિચાર કરવામાં આપણને કશુંય ખર્ચ કરવું પડતું નથી, કે વધારે તકલીફ ઉઠાવવી પડતી નથી. રંકમાં રંક પણ સુવિચારથી સમાજનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સારા થવું હોય તો સત્યને શોધો.

અંતમાં એટલું સાંભળજો તથા સાંભળજો કે, તમે ખરાબ વિચાર નથી ધરાવતા. ભલે ન ધરાવતા હો, એટલા તમે પ્રશંસાપાત્ર છો; તોપણ એટલું સમજજો કે, મહાપુરુષે એ સત્યની કિંમત બહુ ભારે આંકી છે. તમે એકાગ્ર બની પ્રેમપૂર્વક તથા સાચી શ્રદ્ધાથી સત્યની ઉપાસના કરો. જે તમે સત્યની શોધમાં હશો, તો તમને તમારી ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ સાચો માર્ગદર્શક પણ મળી જશે. જગતના ગુરુઓ અને પ્રભુના પ્રિય ભક્તો કહી ગયા છે કે, જીવનના ભોગે પણ સત્યને ચૂકશો નહિ. આ સત્ય તમને સારાના સંગથી મળશે અને તેથી તમે સુખી થશો.

આધુનિક કેળવણી-યુવાનોપર માઠી અસર

પ્રો. રાધાકૃષ્ણનો મત.

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૨-૧૧-૨૬)

કલકત્તા યુનીવર્સિટીના પ્રોફેસર એસ. રાધાકૃષ્ણ, જેઓ ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યા પછી મદ્રાસ થઈને આજે અહીં પાછા ફર્યા છે, તેમની મુલાકાત એસોસિએટ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ લીધી હતી. તે મુલાકાતદરમિયાન તેમણે જણાવ્યું હતું કે, જે આપણા જુવાની-આઓને પોતાની જ સંસ્કૃતિ તરફ ધિક્કાર દેખાડવાની તાલીમ મળતી રહેશે, તો આપણો દેશ કે જે ક્યારેનાય બહારથી ભાંગી ભુકડો થયો છે, તેના પુનરુદ્ધારની આપણે થોડીજ આશા રાખવી રહી. પોતાના વ્યક્તિત્વમાટેનું માન આપણે આમવર્જેજ કરવાના નૈતિક સુધારા અને શિક્ષણના સંગીન પાયારૂપે છે. કમનસીબે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિએ આપણી સંસ્કૃતિના માટે પ્રેમ ધરાવતા કંઈ નથી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આપણામાંના ઉત્તમ પુરુષો પણ પ્રાચીન પ્રમાણોના આધારે આગળ વધવાને બદલે આગલી વાતોથીજ અટકે છે. જે આપણી કેળવણી આપણા જીવનમાં ઉતારી હોત, તો આપણે આપણા વહેમો કે જેમાં આપણને હજીએ વિશ્વાસ છે તે દૂર કર્યાં હોત. આપણી કેળવણીના અત્રિટિત સાહિત્યના સ્વરૂપે આપણા જીવનના સવાસોનો સામનો કરવામાટે આપણને નાશાયક બનાવ્યા છે. આપણા ગ્રેજ્યુએટો ફક્ત કાયદા અને જાહેર નોકરીમાટે લાયક છે તેમાં તેઓ લાગેલા ન હોય ત્યારે તેઓ રાજદારી ચળવળમાં ઝંપલાવે છે. હાલની આર્થિક અસ્વસ્થતા ટાળવી હોય તો દેશના અગ્રાધ બુદ્ધિબળને દેશનાં મોટાં રાષ્ટ્રીય સાધનો ખીણવવાના ઉપયોગમાં લેવાની કોઈ રીતિ અખતાર કરવી જોઈએ. કેળવણીમાટે આપણે ત્યાં અત્રગ રખાતું નાણું પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની કેળવણીમાટે તે રીતના રખાતા નાણાંના પ્રમાણમાં કંઈ હિસાબમાં નથી. કેળવણીના વિષયમાં એક મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.

અહ્યયર્થશ્રમની જરૂર

(ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ. હિંદુસ્થાન તા. ૩૦-૩-૨૬)

ગુજરાતમાં અહ્યયર્થશ્રમનું મીઠું છે. સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી મહારાજ વ્યાખ્યાન આપતાં વારંવાર કહેતા કે, “ગુજરાતીઓ લડકે લડકી કી પ્રજા હૈ.” તમારામાં શૌર્ય, નિડરતા તથા સાહસ ક્યાંથી હોય ! ગુજરાતીઓ બુદ્ધિવાન છે, રસિક છે, વ્યાપારકુશળ છે; પણ તેઓમાં જોશ, ઝનુન કે કોઈ પણ કાર્ય પાછળ મરી શીટવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. અનેક મુસલમાન બાદશાહોએ, અનેક મરાઠા સરદારોએ આવા આ પ્રાંતપર ઘા કર્યા કે તેને શરણુ ગુજરાત થયું છે. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; બરઝ, સુરત અને ખંભાતના નવાબોએ નવાબશાહી ચલાવી. અનેકવાર આ શહેરો લૂંટાયાં. આખરે અંગ્રેજો માલીક થઈ બેઠા, પણ તેનો બચાવ કરવા ગુજરાતીઓ આ છેલ્લા થોડા સૈકામાં મરણીઆ થઈ લડ્યા નથી. દુર્બળ તથા કાયર પ્રજા શી રીતે લડી શકે ? આ સર્વ દોષોનું મૂળ અહ્યયર્થનો અભાવજ છે. અહ્યયર્થ એટલે વિવાહ ન કરવો અને લગનથી દૂર રહેવું એટલુંજ નથી. અહ્યયર્થ એટલે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, તપોમય તથા કટણ જીવન છે. મોજશોખ-એશઆરામથી દૂર રહેવું, નિયમિત તથા સાદું જીવન ગાળવું એમાંજ અહ્યયર્થ છે. અહ્યચારી કુદરતનાં બાળક છે અને કુદરત માતાના સ્વાભાવિક નિયમો પાળી જીવન ગાળે છે, ત્યારે આપણું જીવન બનાવટી, કપટી અને વ્યવહારને અવલંબીને હોય છે.

અહ્યયર્થ પાળવામાટે નિત્ય નિયમપૂર્વક આત્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવું જોઈએ. સૂર્યોદયસમયે સ્નાન ઇત્યાદિથી નિવૃત્ત થઈ સંધ્યા, અગ્નિહોમ વગેરે કરવાં જોઈએ, નિત્ય વ્યાયામ કરી શરીરને વજ્ર જેવું બનાવવું જોઈએ, સાદો પણ પૌષ્ટિક આહાર કરવો જોઈએ, નમ્રતા, વિનય, સત્યતા, સાધુતા ખીલવવાં જોઈએ અને વિદ્યાભ્યાસમાં મસ્ત બની શરીર, બુદ્ધિ તથા આત્માને પુષ્ટ કરવાં જોઈએ. કુદરતનાં સુંદર દશ્યોની વચમાં રહીને તેના નિયંતાની અનોખી કૃતિઓ નિરખી તેની સાથે આનંદની ગોળિટ કરતાં શીખવું જોઈએ. આવી અવસ્થાનું નામ અહ્યયર્થ છે. આ જીવન કંઈ ગૃહસ્થાશ્રમીઓની વચમાં રહી ગાળી શકાય નહિ.

અર્થ તથા કામમાં ચકચૂર ગૃહસ્થીઓની વચમાં અહ્યયર્થના આદર્શો ફળીભૂત ક્યાંથી થાય ? વળી ગૃહસ્થીને પોતાનું જીવન નિભાવવાની ફિકર હોય, રાતદિવસ તેના પ્રયાસમાં રોકાયલા હોય, એવા તે ગૃહસ્થીને પોતાના બાળકને અહ્યયર્થ પળાવી, નિયમપૂર્વક સાદું જીવન ગળાવી, વિદ્યા આપવાની પુરસદજ ક્યાંથી હોય ? રંગરાગમાં અને અનેકવિધ ભોજન તથા અનેક રીતે શોભતા વસ્ત્રાલંકારમાં ચકચૂર તે ગૃહસ્થીઓ અહ્યચારીને સાદાઇનો, ઇંદ્રિયનિગ્રહનો પાઠ શી રીતે શીખવી શકે ? વળી શીખવે તો તે પાઠની અસર પણ અહ્યચારીપર કેટલી પડે ? એ તો પોથીમાંનાં રીગણાં જેવુંજ થાય ! વળી ખીચારા શહેરીઓની ગંદા હવામાં કોઈ ખૂણામાં જ્યાં રોટલો આપે પણ એટલો ન આપે એવી સાંકડી જગ્યામાં માંડ જીવન ગાળતા હોય; જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારાનાં દર્શન અલબ્ધ હોય, તેવા સ્થાનમાટે અહ્યચારી કુદરતનો બાળક હોઇજ ન શકે. ખરો મનુષ્ય પેદા કરવો એ કાંઈ જેમ અનાયાસે માતાપિતાના વિકારોથી બાળક સૃષ્ટિમાં આવે છે તેમ સહેલું નથી. ખર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો લાલની રીત ઠીક છે, પણ જો નર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો તેનો સાંચો તો જુદોજ છે. આપણા પૂર્વજોએ નર બનાવવાનો એક સાંચો પેટંટ કયો હતો, એમાંથી દરેક બાળક પસાર થતું હતું. એ સાંચો તે ગુરુકુળ છે. જે આર્યપ્રજા એક વખત જગતની શિરતાજ હતી; જેની સંસ્કૃતિ તથા વિદ્યાનાં જ્યુગલ દુનિયાના એક છેડાથી ખીજા છેડા-સુધી વાગી રહ્યાં હતાં; જેના આત્મજો પાસે પૃથ્વીભરના માનવો શિષ્ય બની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરતા હતા; જેના થોદાઓનાં રણવાદ્ય પૃથ્વીપરની દરેક જાતિપર જીતના જોસદાર ધોષો સંભળાવતાં; જેના વૈશ્યો સમુદ્રમંથન કરી, વ્યાપાર ખેડી, પોતાના હુન્નરોથી કાંચનમયી લક્ષ્મી-દેવીને પોતાને ઘેર લાવી વસાવતા; તે આર્યપ્રજા ? તે શૂર, વીર, ધીર, સત્યાગ્રહી, ઐક્યના બળથી સર્વપર ઝઘમટી, સર્વની પર પોતાની હાક વર્તાવતી, તે ઉપદેશ્ય આર્યપ્રજા આજે છે નહિ; કારણ કે તે આર્યપ્રજાનો ઉત્પન્ન કરનાર ઋષિઓનો પેટંટ સાંચો ગુરુકુળ નષ્ટ થયો. તે સાંચાનો ચલાવનાર

ગુરુ છે. ગુરુ બાળકને સાત આઠ વરસની ઉંમરે યજ્ઞોપવીત આપી તેને દ્વિજ બનાવે છે—તેને બીજો જન્મ આપી તેનો બીજો જન્મદાતા બને છે. ઓછામાં ઓછું ૨૫ વરસની ઉંમરસુધી બ્રહ્મચર્ય પળાવી, વિદ્યા ભણાવી, ઉત્તમ સંસ્કારો આપી, નિર્મળ વાતાવરણ રાખી તેને નર બનાવી પ્રજાને અર્પણ કરે છે. આ પ્રાચીન પ્રથાએજ આપણને એક જીવતી જગતી પ્રજા બનાવી હતી. આ પદ્ધતિના નષ્ટ થવા સાથે આપણું પ્રજાત્વ નષ્ટ થયું, ગાઢ અજ્ઞાને પ્રજામાં વાસ કર્યો અને અંધપરંપરા શરૂ થઈ. પ્રજાનાં ભાષાઐક્ય, ધર્મઐક્ય તથા વિચારઐક્ય દૂર થયાં અને અવસ્થા હિન્નભિન્ન થઈ. ગુજરાતી ભાષાઓ ! આપણામાં જે કાયરપણું—નિસ્તેષા છે, આપણે કાર્યો આરંભ કરી પાછળ પડીએ છીએ તેનું કારણ આપણામાં શરીરબળ નથી.

હિંમત, અડગતા, ધૈર્ય અને ખંત નથી તથા આપણા વૈદિક ધર્મની વિજળી આપણામાં ચમકારો જગાડી, પાછી મંદ પડી જાય છે તેનું કારણ તપાસો તો આજ છે. બ્રહ્મચર્યનો અભાવ તથા તેને પોષનાર કૃત્રિમ જ્ઞાતિઓનાં બંધનો એજ આપણી અધોગતિનું કારણ છે. શું આપણી સંતતિને આપણે તેમાંથી ઉગારી શકીશું ? શું તેઓને દંઢ તથા આગ્રહી બનાવવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ ? શું તેઓ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ આપણી સતત લાગણી છે ? જો તેમ હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પુનરુદ્ધાર કરનારી ગુરુકુળ સંસ્થાજ તે કાર્ય કરી શકશે. તે સંસ્થામાં આપનાં બાળકો મૂકો, તેનું પોષણ કરો તથા તેના અગ્રગન્તા બનો ! ઉત્તિષ્ઠિત ! જાગ્રત ! પ્રાપ્ય વરાહિ-
બોધત ઐ રામ !

આરોગ્યવિજ્ઞાન

(દૈનિક હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

મેલેરીઆ અને ક્વીનાઇન

‘લીટરરી ડાયજેસ્ટ’માં આ વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

ક્વીનાઇનથી મેલેરીઆના જંતુઓ નાશ થઈ જશે; પણ મેલેરીઆના જંતુને શરીરમાં આવતા અટકાવવાની શક્તિ નથી—અર્થાત્ મેલેરીઆનાં જંતુઓને તે મારી નાખશે, પણ એની અસર માટે મેલેરીઆનાં જંતુઓ શરીરમાં હોવાં જોઈએ.

વળી ક્વીનાઇન થોડા પ્રમાણમાં આપ્યું હોય તો તે વધારે અસર કરે છે. જ્યારે ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાય ત્યારે માણસના ઉપર વધારે અસર કરે છે; પણ સૌથી અજાણ્ય સત્યો આ વિષયમાં તો ગાંડાની ઇસ્પતાલના કેસોના મળેલા અનુભવોપરથી રચાયેલાં છે. અજાણ્યબીલરી વાત એ છે કે માણસનું ગાંડપણ, તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆના જંતુઓ દાખલ કરવાથી મટી જાય છે. દાલના જમાનામાં ગાંડપણ અને પક્ષાઘાતને અટકાવવાને માટે અને મટાડી દેવાને માટે આ રીતજ વપરાય છે; એટલે કે તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ બહારથી દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ઘણા દરદીઓ સાજ થઈ ગયા છે. આ સત્ય કંઈ નવું શોધાયું નથી; પણ પુરાતન કાળના વૈદ્યો જેવા કે, હાપ્પોક્રેટ અને ગેલેનને પણ આ માહિતી હતી. મેલેરીઆનાં જંતુની મગજ ઉપર થતી અસર તો ઘણા કાળથી જાણીતી છે.

ઇંગ્લાંડની ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં ઘણા રોગીઓને આ પ્રકારની દવા આપવામાં આવી હતી અને તેમાંથી ૩૦ ટકા તો તદ્દન સાજ થઈ ગયા હતા. ત્યારથી ડૉક્ટરો અને રોગચિકીત્સકો મેલેરીઆના જંતુને રોગનાશકતરીકે વાપરવા તથા એવા બીજા જંતુઓ શોધી કાઢવા પ્રેરાયા છે. આ પ્રકારે લેબોરેટરીમાં મેલેરીઆનાં જંતુ શરીરમાં બહારથી દાખલ કરવાથી શરીર ઉપર થતી પ્રત્યેક અસર તેઓ નોંધી શક્યા છે અને સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શક્યો છે. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ. પી. જેમ્સ કહે છે કે, મચ્છરમાં માણસથી જંતુ પેદા થાય છે કે પછી મચ્છર માણસના શરીરમાં જંતુ પેદા કરે છે, તે કહેવું અસંભવિત છે. તે કહે છે કે, જે મચ્છરો બંધ તળાવમાં રહેતા હોય તેઓમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ હોતાં નથી. આથી તેઓ માણસને કરડે તોપણ માણસને મેલેરીઆ થાય નહિ, પણ જે મચ્છરો આપણી આબુબાબુ રહે છે અને કંઈક જૂદીજ સ્થિતિમાં જેઓ રહે

છે, તેવા મચ્છરોમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; અને પછી આ મચ્છરો જ્યારે માણસને કરડે છે, ત્યારે તેમનામાંથી મેલેરીઆનાં જંતુઓ માણસના લોહીમાં લળી જાય છે. પછી તેઓ વધવા માંડે છે અને પછી એટલેસુધી વધી જાય છે કે માણસને તાવ આવે છે.

કર્નલ પી. જેમ્સના કહેવા પ્રમાણે તો દરેક ઘરમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ એકજીમને મેલેરીઆના જંતુઓ લાગતા હોય તોપણ ત્યાંથીજ.

વળી કહે છે કે, આપણા ઘરની પાસે અને અંદર જે મચ્છરો રહે છે તેમના જીવનનો અવ્યાસ આપણે કરવો જોઈએ.

વળી દરેક માણસના લોહીમાં કેટલાક પદાર્થો હોય છે, કે જે આ જંતુઓ આવે એવા ને એવા ખાય જઈ છે. આ પદાર્થો કાઢતા લોહીમાં ઓછા હોય અને કાઢનામાં વધારે હોય; ઓછા હોય તો જંતુઓ ખવાઈ નહિ જતાં થોડાં થોડાં વધવા માંડે અને આખરે એટલાં બધાં વધી જાય કે મેલેરીઆ તાવ આવે; માટે હવે પછી દરેક મનુષ્યનું લોહી તપાસી આ જંતુઓ દાખલ કરવાં જોઈએ.

લીવરધુલના વિશ્વવિદ્યાલયનો જંતુશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર કહે છે કે, બદારથી દાખલ કરેલા જંતુવડે આવતો તાવ ક્વીનાઇનના નાના પ્રમાણથી મરી જાય છે; પણ જ્યાંસુધી મેલેરીઆજંતુ શરીરમાં ન હોય ત્યાંસુધી ક્વીનાઇનની કરી અસર થતી નથી.

વળી તે લોકો કહે છે કે, માણસ ક્વીનાઇન લેતો હોય અને પછી મેલેરીઆનાં જંતુઓ અંદર દાખલ કરવામાં આવે તોપણ મેલેરીઆનો તાવ માણસને આવશે. ક્વીનાઇન હમેશાં ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી વધારે જલદીથી અસર કરે છે; પણ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી તેમ થતું નથી.

પણ આમ કેમ થાય છે? વધારે લેવાથી સામું નુકસાન કેમ થાય છે? આના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, ક્વીનાઇનને મેલેરીઆના જંતુને મારી નાખવામાં આપણા શરીરના લોહીના કેટલાક પદાર્થો મદદ કરે છે. આ મદદ જો ક્વીનાઇન ઓછા પ્રમાણમાં અપાયું હોય તોજ બની શકે; પણ જ્યારે ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાયું હોય ત્યારે આ કેટલાંક જીવનબિંદુઓ જે મેલેરીઆના જંતુઓનો નાશ કરે છે તે જીવનબિંદુઓ મરી જાય છે; એટલે મેલેરીઆના જંતુઓ એકદમ આગળ વધી શકે છે અને પરિણામે તાવ ઉતરતો નથી અને ફરી પાછો આવે છે. તે કહે છે કે, લડાઈમાં અને ખાનગી દવાખાનામાં ઘણીવાર આ પ્રકારના તાવ (ચક્ષુ ઉતરતા) ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી થાય છે.

ક્વીનાઇનની ઓળખ

સિન્કોનાનામનું ઝાડ થાય છે, તેનું વર્ણન નીચે મુજબ ઔષધીગુણદર્શ(મેલેરીઆ મેડીકા)માં આપેલું છે. આ ઝાડ આપણા દેશમાં આસામ અને બિહાર તરફ થાય છે; પણ વધારેમાં વધારે હોલાન્ડમાં થાય છે અને ક્વીનાઇનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે ડચ લોકોના હાથમાં છે. ડચ લોકોની સીન્ટકિટના હાથમાં આ વેપાર છે અને વિશ્વમાં વપરાતું ઘણુંખરું ક્વીનાઇન એજ કંપની પૂરું પાડે છે.

આ ઝાડની છાલમાં કેટલાંક તત્ત્વો રહેલાં છે. આ બધાં તત્ત્વોમાંથી ક્વીનાઇન એ એક તત્ત્વ છે. ક્વીનાઇનના બે ક્ષાર આવે છે. ક્વીનાઇન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ અને ક્વીનાઇન સલ્ફેટ. તેની માત્રા ૧ થી ૧૦ ગ્રેન સુધીની છે. આ બંને ક્ષાર પાણીમાં ઓગાળી શકાતા નથી, માટે તેમને ઓગાળી નાખવામાટે તેજબની જરૂર છે; પણ તેજબમાં પાણી પુલકળ રેડવું જોઈએ. ક્વીનાઇનનો સ્વાદ ઘણો કડવો હોય છે. હમણાં બજારમાં યુ. ક્વીનાઇનની નવી જાત નીકળી છે. તેનો સ્વાદ બીલકુલ હોતો નથી; પણ આ ક્ષાર પહેલાના જેટલો અસરકારક નથી. ક્વીનાઇન હમણાં હમણાં બહુ વપરાય છે. ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં તે શક્તિસુધારક છે !

શીતળા કઢાવવા કે નહિ?

ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં છેલ્લાં એકવીસ વર્ષમાં શીતળા માતાથી પાંચ વર્ષની નીચેનાં માત્ર ૬૦ છોકરાં મરણ પામ્યાં છે. ત્યારે શીતળા કઢાવવાથી ૨૦૨ મરણ પામ્યાં છે. આવા દારણે ઘણા માણસો શીતળા કઢાવવાની વિરુદ્ધ છે.

વાદળી વાપરવાથી કંઈ થઈ જાય તો તેને ગરમ પાણીમાં બોળી રાખવાથી પછી સારી અને પોચી થઈ જાય છે.

ઉચ્ચ ઉદ્દેશવાળું જીવન

(ચિત્રમયજગત-જુલાઈ ૧૯૨૬)

જગતમાં અસંખ્ય મનુષ્યો એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાના જીવનમાં કયા ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા ધારે છે તેનો કદી વિચાર સરખો પણ કરતાં નથી. મનુષ્યજીવન એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન છે અને તેમાં મનુષ્ય ધારે તેવા અનેક ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરી શકવા સમર્થ છે; પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતે એક પણ ઉદ્દેશને નક્કી કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેના જીવનની સ્થિતિ સુકાનવિનાની નૌકાના જેવી થાય છે અને તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળતામાંજ પરિણમ પામે છે.

મનુષ્ય પ્રતિદિન બળના એક અસાધારણ સમૂહસાથે જાણતાં કે અજાણતાં એકતા પામે છે અને તેમાંથી થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં બળ મેળવે છે. આ બળનો તે ઉદ્દેશવિનાનાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગ કરે છે—અર્થાત્ મેળવેલા બળનો દુરુપયોગ કરી તેનો નાશ કરે છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે, જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારના બળનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં મનુષ્યો તેને કયા કામમાં ઉપયોગ કરવો છે તે નક્કી કરે છે. એક અજ્ઞાન રાંડીરાંડ ડોશી પણ ચૂલો કે સગડી સળગાવતાં પહેલાં તેના ઉપર શું મૂકવું છે તેનો નિર્ણય પ્રથમથી કરે છે. જો કંઈપણ નિર્ણય અગાઉથી કરવામાં આવ્યો ન હોય તો તે લાકડાં અથવા તો કોલસાનો દુરુપયોગજ થઈ તેનો નાશ થાય છે. આજ પ્રમાણે વિદ્યુત, વરાળ વગેરે વધારે બળવાન સામર્થ્યોના ઉપયોગનો પણ મનુષ્યો એક ઉદ્દેશ નક્કી કરી તેને ઉપયોગમાં લે છે અને તેમ કરવાથીજ મનુષ્યો તે સામર્થ્યવટે સામાન્ય નહિ પણ અસામાન્ય કાર્યો પણ કરી શકે છે.

મનુષ્ય પોતે ઉદ્દેશવિનાનું જીવન ગાળવામાં અસાધારણ બળનો નિત્ય આવી રીતે દુરુપયોગ કરે છે એવું તેને ભાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. તે પોતાના નિત્યના વ્યવહારે અજ્ઞાનના પટમાં રહીને ક્યાં કરે છે. અનેક ઉદ્દેશવિનાની ક્રિયાઓમાં બળનો ક્ષય કરે છે; પરંતુ કેવું અસાધારણ બળ તેને પ્રાપ્ત છે અને તેનાવડે તે કેવાં ચમત્કારિક કાર્યો કરવા સમર્થ છે, તે તે સમજતો નથી! અજ્ઞાન! અજ્ઞાનનીજ એ બલિહારી છે!

આમ છતાં કેટલાક પોતાનાજ ડહાપણને સર્વોત્કૃષ્ટ માનનારા પણ હોય છે અને પોતાના જીવનમાં શું પ્રાપ્તવ્ય છે અથવા પોતાના જીવનનો શો ઉદ્દેશ છે, તે પોતે સમજતા હોય તેમ માની ઢંગધડાવિનાનાં કોઈ કોઈ લક્ષ્ય બાંધે છે અને તેનાથીજ રાજ થઈ સંતોષ માને છે. તેઓ ઘડીમાં એક વસ્તુપ્રતિ પોતાના પ્રયત્નને દોડાવે છે, તો ઘડીમાં બીજી વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદરે છે. વળી કંઈ નવું જાણતાં કે સાંભળતાં ત્રીજામાં મનને દોડાવે છે; પરંતુ એક સ્થાયી ઉદ્દેશ—એક અચળ લક્ષ્યને તે ધારણ કરી તેનેજ સિદ્ધ કરવા આગ્રહ સેવતા નથી. માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાનો મનની આવી અસ્થિર અવસ્થાને પણ આ સંબંધમાં નીચા પ્રકારની ગણે છે. એક અચળ ઉદ્દેશને દૃઢતાથી વળગી રહેવું; એજ મનની બળવાન અવસ્થા છે.

મન જ્યારે એક આવા ઉદ્દેશથી ઓતપ્રોત થાય છે; મનના પ્રત્યેક અંશમાં આપણા ઉદ્દેશની છાપ સ્પષ્ટ પડી રહે છે, ત્યારે મન આપણા જાણતાં અને અજાણતાં બળને તેજ દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે અને આપણા બળનો સદુપયોગ થાય છે, જેથી જીવનના એક મહાન કાર્યને આપણે સાધી શકીએ છીએ.

આપણા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બને તેટલું વધારે સ્પષ્ટ રચવું, એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઉદ્દેશનું આંખું સ્વરૂપ રચવાથી કંઈજ ફળ નથી. આવા મનુષ્યોમાટે એમજ કહી શકાય કે, તેઓ પોતાની સ્થિતિ સમજતા નથી. પોતે ક્યાં છે, શું કરવું છે, ક્યાં જવું છે, તેનું કશુંજ તેમને ભાન નથી. આવા મનુષ્યો જગતમાં શું એક પણ મહત્ત્વનું કાર્ય સાધી શકશે? જીવનના મહાન ઉદ્દેશોમાંનો એક પણ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકશે? મનુષ્યજીવનમાં અનુભવાતાં અસંખ્ય ઉચ્ચ સુખોમાંના એક પણ ઉચ્ચ સુખને અનુભવી શકશે? અદ્ભુત સામર્થ્યને ધારણ કરવાના અનુપમ લાભને પામી શકશે? તમારું હૃદય આનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે, અ.વું મહાન ફળ તે કદી પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

ધરમાંથી બહાર નીકળી ક્યાં જવું છે, તેનો સ્પષ્ટ વિચાર ન કરનાર રસ્તા ઉપર આમથી તેમ

ધક્કા ખાઇ પગનાં તળીઆં ધસીને, ટાંટીઆ નરમ કરીને અને મગજને અસ્વસ્થ કરીને જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે. જીવનપ્રવાસે નીકળનાર મનુષ્ય પણ ઉદ્દેશવિનાનાં કર્તવ્યો કરવામાં આવીજ સ્થિતિનો અનુભવ કરે એમાં આશ્ચર્યસરખું શું છે ?

મનુષ્યજીવન એટલું અદ્ભુત છે, તેમાં એટલા બધા સંભવો રહેલા છે, તેમાં એવાં અસાધારણ કાર્યો થઈ શકે એમ છે, કે તેની કલ્પના થઇ શકે તેમ નથી. અનેક પ્રજાઓમાં થયેલા અસંખ્ય મહાપુરુષોનાં જીવનનું અવલોકન કરો અને તમને જણાશે કે, જીવનમાં અનેક ઉચ્ચ અને ઉજ્જવલ કર્તવ્યોવાડે મનુષ્યોએ પોતાનાં જીવન વિભૂષિત કર્યાં છે; પોતાના જીવનનાં જ્વલંત ઉદાહરણોથી અનેક અજ્ઞાન પ્રાણીઓના માર્ગને પ્રકાશિત કર્યાં છે; અનેક દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રવૃત્તિઓથી કર્તવ્યની દિશા દર્શાવી છે. આમાંની કોઇએક દિશાના, આ કર્તવ્યોમાંના કોઇ મહાન અને તેજસ્વી કર્તવ્યને, આ અસાધારણ ઉદ્દેશમાંના કોઇએક અપૂર્વ ઉદ્દેશને ધારણ કરો અને તેને સિદ્ધ કરો; એટલે તમે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ ગણાશો, દેવ નહિ પણ ઈશ્વર ગણાશો !

પણ એ સર્વ ક્યારે ? આવા કોઇ મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેમાં પ્રયત્નને વાળશો ત્યારે. કોઇ મહાન ઉદ્દેશનેજ લજી ધારણ કરતાં તમને આવડતું ન હોય તો તે પ્રથમ શીખો. મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને વળગી રહેનાર અવશ્ય તેને સિદ્ધ કરે છે, અવશ્ય મહાપદને પામે છે. પ્રથમ એક ઉદ્દેશને નક્કી કરો-સારી રીતે-સ્પષ્ટપણે નક્કી કરો.

વિજય કહો કે સિદ્ધિ કહો, જીવનની સફળતા કહો કે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ કહો, એ સર્વ ઉદ્દેશને અનુસરે છે-ઉદ્દેશની પાછળ ખેંચાય છે. ઉદ્દેશને ધારણ કરવામાં જેણે વિજય મેળવ્યો તે વીર વિજયીજ છે.

ઉદ્દેશના નિર્ણયવિના મનુષ્યના કર્મે નિષ્ફળતા લખાયેલી છે. બે સુંદર ધાસની ગંજીઓ વચ્ચે ઉભેલો એક ગધેડો નિર્ણય કરી ન શક્યો કે આ બેમાંથી કયી ધાસની ગંજીમાંથી ધાસ ખાવું ? અને આખરે બૂખે મર્યો ! રમણીઓનાં વિશાળ દોળાંમાં સ્વછંદે વિહરતી કયી મનોહારિણી સ્ત્રીને લઉં ? એનો નિર્ણય ન કરી શકનાર યુવક પોતાની કલ્પનાની સુંદર સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. દ્રવ્યના પર્વતમાંથી શું લઉં ? ને શું ન લઉં ? એવી મૂઠ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો મૂર્ખ દરદ્રીજ રહ્યો. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ! કયું ઉચ્ચ લક્ષ્ય ધારણ કરું એના નિર્ણયની કલ્પનામાંજ રમતાસુધી તારું જીવન નિષ્ફળજ છે ? ગમે તે એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને સિદ્ધ કર. પુનઃ એથી અઢતું લક્ષ્ય જણાય તો તેને ધારણ કર; એમ આગળ વધી પરિણામે મહાપદને પ્રાપ્ત કર. પરમાત્માના અવર્ણનીય પદનો અનુભવ કર. એજ તારા જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ, એજ તારા કર્તવ્યની પરાકાષ્ઠા.

ભાગ્ય ઉદય કય હોગા ?

(લેખક:-અવધીય, રામપ્રિય શરણસિંહ “ રત્નેશ. ” વિશ્વામિત્રમાંથી)

તેરા ભારત ! ભાગ્ય ઉદય કય હોગા, મંગલમય જગદીશ સદય કય હોગા;

છટેગી કય ધર કી દુસહ લડાઇ, જીસને તેરી યહ દુર્દશા કરાઇ.

કાલા કુલી રહેગા કય તક ભારત ? વ્યાધિ-અસ્ત, બલહીન, દીન અતિ આરત.

કલહ સ્યામ મુખ લેકર કય ભાગેગા ? સોકર કય યહ દેશ પુનઃ જાગેગા.

ઉપજેગે કય ફિર આદર્શ-સુધારક ? મર્યાદા કે રક્ષક, દુષ્ટવિદારક.

અડિયલ ટટ્ટે કય તક અડે રહેગે, કય તક પુનરુત્થાન ન હોને દેગે.

કય ગૂંજેગા રાગ સ્વદેશીપતકા, હોગા કય સ્વરાજ્ય લક્ષ્ય જીવન કા;

કય ભાઇસે ભાઈ ગલે મિલેગે, આપસ મેં હો અક, બલાએ લેગે.

પલટેગા કય સુખદ બસન્ત તુમહારા, હોગા કય કષ્ટોં કા અન્ત તુમહારા;

જીસને કબી નહીં દેશી પર તાકા, સમજેગે કય મર્મ દેશ સેવા કા.

અજુન સે બર બીર વ્યાસ વિજ્ઞાની, જન્મેગે કય હરિશ્ચન્દ્રસે દાની;

હોંગે કય શુકદેવ જનકસે યોગી, કય તેરી આદર્શ-સખ્યતા હોગી.

રાવણાર કય આ ભૂ-ભાર હરેગે, કય ‘ રત્નેશ ’ તુમહારા કોષ ભરેગે;

આયેગે કય કૃષ્ણ ગોદમેં તેરી, કાટેગે કય પરાધીનકી બેરી.

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૦-૨-૧૯૨૬)

ઇસુનો ધર્મ પ્રચારવા દુનિયાના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચેલા પાદરીઓને હાથે ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા લઇ, તેમની નિશાળમાં દશ વર્ષસુધી ચીની અને અંગ્રેજી શિક્ષણ લઇ એક ચીની તરુણ સત્તર વર્ષની ઉંમરે આગળ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયો. અમેરિકાની એક વિદ્યાપીઠમાં તેણે ચાર વર્ષસુધી ઔદ્યોગિક વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને તે દરમિયાન તેણે અમેરિકાનું જીવન ઝીણવટથી નિહાળ્યું. અમેરિકાની શક્તિ, અમેરિકાનોની આબાદી અને દુનિયામાં અમેરિકાના પુત્રનું ઉચ્ચ સ્થાન, એ બધાની પાછળ કયું પ્રેરણાબળ ઉભું છે, તે પણ તેના અંતરમાં બરાબર ઉતરી ગયું.

તે ચાર વર્ષ પહેલાં ચીનથી આવ્યો ત્યારે તેના મોં ઉપર ઇસુએ પ્રભોધેલી નમ્રતા વિરાજતી, તેના મુખમાંથી બાઇબલનાં સુવચનો ઝરતાં અને તેણે તો અમેરિકાને ઇસુના પગલે ચાલનારો અને વિશ્વપ્રેમ તથા અર્દિસાનાં પૂજન કરનારો પરમ પવિત્ર સાધુ-દેશ કહી લીધેલો. તે આવ્યો ત્યારે મનમાં નિર્ધાર રચીને આવેલો કે, અમેરિકામાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ‘ખ્રિસ્તી’ જીવનનો આદર્શ મેળવી હું ચીન પાછો આવીશ અને પાદરી બની એક શાળામાં જીવન સમર્પી ઇસુ પિતાનાં બોધવચનોનો પ્રચાર કરીશ.

પણ અમેરિકામાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી તેનું એ સ્વપ્ન ઉડી ગયું. અમેરિકામાં તેણે ઇસુની પૂજા નહિ, પણ કોઇ બીજી પૂજા જોઇ, તેના મોં ઉપરથી નમ્રતા અદૃશ્ય થઇ. તેની જગ્યાએ દૃઢતા અને નિશ્ચય ગોઠવાયા. તેની આંખોમાંથી વિશ્વપ્રેમ અને માનવ-બંધુતાની કાવ્યમય મધુરતા ચાલી ગઇ અને તેને બદલે તેમાં ઝનુન અને આગ ચમકવા લાગ્યાં, તેણે જીવનનું નવું જ સ્વપ્ન રચ્યું.

અમેરિકાથી ઉપડતી વેળાએ તેના એક મિત્ર-અધ્યાપકે તેને જીવનની યોજના પૂછી. તેણે જવાબ આપ્યો કે:—“ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિને આ દેશમાં મેં ચાર વર્ષસુધી નિરખી નિરખીને જોયાં અને એ મહાન ધર્મનાં અને એ વિશ્વવિસ્તૃત સંસ્કૃતિનાં મેં જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હતાં તે બધાં ઓસરી ગયાં. એ મારો ભ્રમ હતો. હવે મને સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું છે. આજ સુધી મેં આકાશમાં કલ્પનાનાં ઉદ્ભવનોનો આનંદ લીધો; અને હું આ નક્કર પૃથ્વી ઉપર મારા પગ સ્થિર કરી આ દુનિયાના રંગ જોવા માગું છું.”

“ચીનમાં હતો ત્યાંસુધી અજ્ઞાનની ભ્રમણા નીચે એમજ સમજતો કે, ચીનમાં લૂંટ ચલાવતા યૂરોપીયન વેપારીઓ તો કોઇ રજાખજા ધર્મચૂકયા ખ્રિસ્તીઓ હોવા જોઇએ. આખી ખ્રિસ્તી પ્રજા એવી નહિ હોય; પણ અમેરિકાના મારા અનુભવે મારી એ માન્યતાને બૂલભરેલી ઠરાવી. હવે તો હું અહીંથી એકજ નિર્ધાર રચીને જાઉં છું કે, જાંદગીમાં પગલે પગલે નફાતોટાનીજ ગણતરી કરનારી યૂરોપની પ્રજાઓના ત્રાસમાંથી મારા પ્યારા વતન ચીન દેશને મુક્ત કરવા, એ સામે જોરાવર બળવો ઉઠાવવા હું મારા દેશભાઇઓને તૈયાર કરવામાં આખી જાંદગાની સમર્પીશ. યૂરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની પવિત્ર મુરોદો અને પુણ્ય પ્રવચનોમાં શ્રદ્ધા મૂકવી એ આત્મદ્રોહ છે. હવે તો અમે તમારી સાથે લડીનેજ અમારી સ્વાધીનતા પાછી મેળવશું.”

“હું માનતો હતો કે, ઇસુના અનુયાયી કહેવડાવનારી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ ઇસુના નવા કરારને જીવનના પાયામાં પધરાવ્યો હશે. આખા સમાજની રચના એ પાયાઓ ઉપર હશે; પણ મેં જોયું કે, પશ્ચિમની પ્રજાઓ કોઈ જૂઠીજ ભાવનાઓને પૂજે છે. હું ચીનમાં જઈને એ ભાવનાઓ પ્રચારવાનો છું.”

“એ ભાવના તે રાષ્ટ્રવાદની ભાવના-પ્રથમ મારો દેશ અને પછી આખી દુનિયા-એ ઉજાળતા દેશપ્રેમની જ્વલન્ત ભાવના. એ ભાવના ચીનના યુવાનોમાં થનગનાટ મચાવતી ચીનના ખૂણે ખૂણામાં પ્રસરી જશે ત્યારેજ હું જાંપીશ.”

“એક વાત યોક્કસ છે કે, જ્યાંસુધી ચીનાઓ મજબૂત અને શક્તિશાળી ન બને ત્યાંસુધી દુનિયામાં ચીનની કોઇ કોઠીની પણ કિમત કરવાનું નથી; અને મજબૂત તથા શક્તિશાળી એટલે શબ્દોનો પશ્ચિમ જે અર્થ કરે છે તે. એ મજબૂતી અને એ શક્તિ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાવિના સુજલા

સુદ્ધા મધ્યજ્ઞ શીતલા માતાને નામે કેસરિયાં કરવા પ્રેરતી એ માતૃપ્રેમની ભાવના વિના કદીએ આવવાની નથી. એટલે અમેરિકામાંથી હું એ સંદેશ ઝીલીને જઈ છું અને જીવનભર એ સંદેશ મારા પ્રિય સ્વદેશમાં ફેલાવ્યા કરીશ. એ ભાવનાને બળે જાપાને જોતજોતામાં પોતાને માટે જે મગરૂચ સ્થાન મેળવ્યું છે, તેવુંજ સ્થાન ચીન પણ મેળવશે અને એ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવીને-પોતાનું વિશિષ્ટત્વ જળવીને તે જગતની ઉત્કાન્તિમાં પોતાનો ભાગ ભજવશે.”

એ પ્રકારના વાર્તાલાપને અંતે તે યુવકે અમેરિકા છોડ્યું અને તે ચીનમાં અદૃશ્ય બની મુંગો મુંગો તેની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને ફેલાવવા મંડ્યો.

આ દશ વર્ષ પહેલાંની વાત. આવા આવા ભાવનામસ્ત યુવકોનાં જૂથ જમાવી ડૉ. સુન-પાટ-સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રીયતાનો શંખધ્વનિ ગજવ્યો. એ ભાવના ઝીલીને મહાસાગર ભરતીને તોફાને ચઢ્યો હોય, તેમ આજે ચીન ઉછળી રહ્યું છે. એ ભાવનાને પ્રતાપેજ શાંગહાઇના મીઝમજુરોની કતલ થતાં વિદ્યાર્થી-યુવકોનાં ટોળેટોળાં નીકળી પડ્યાં. નિશાળોને તાળાં દેવાયાં, ચીનમાં ભારે હડતાળો પડી અને જંગી સરઘસો નીકળ્યાં તથા વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજ સિપાઇઓની ગોળીએ વિંધાઇ જાતી કુરબાની કરવાનું પસંદ કર્યું. એજ ભાવનાના પ્રેર્યા યુવકોએ ૧૯૦૬માં જાપાની માલના અલિખકારની હિંમતવાદ આખા ચીનમાં ફેલાવેલી અને એજ ભાવનાને વશ બનીને ચીની જુવાનો પરદેશી આગ-ખેટોને સળગાવી મૂકે છે અને વિદેશી વેપારીઓને નિરાંતે જાપવા દેતા નથી. જ્યાંસુધી ચીનની બેઠીઓ નહિ તૂટે, જ્યાંસુધી ચીનાઓ સાથે યૂરોપીયનો સમાનતાનો વર્તોવ નહિ આવે, ત્યાંસુધી આ ભાવનાનો દાવાનળ વધારે ને વધારેજ પ્રસરતો જશે.

હિંદના યુવાનો આવી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાએ રંગાય અને તેમની પ્યારી ભારતમાતાની જંજીરો તોડવાના ભગીરથ કાર્યમાં ચીનના યુવાનોની જેમ ઝુકાવે એ વેળા ક્યારે આવશે ?

“ એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ ”

(ઑક્ટોબર ૧૯૨૫ ત્રિમાસિક ‘પુસ્તકાલય’માંથી)

“ નામદાર નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં પાસચરણ હોલના મુખ્ય જાગીરદાર હકીમ સેયદ કાસીમને ત્યાં એક ઘણોજ કિંમતી પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ છે. ” એ સંગ્રહમાં હજારો પુસ્તકો અને કળા, વિજ્ઞાન, વૈદ્યક વગેરેને લગતાં તાડપત્રો વગેરેપર લખેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. કેટલાક તો છેક વેદના વારાના દેખાય છે. પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા વિષયોને લગતાં પુસ્તકો છે:—

(૧) સડો નહિ લાગવામાટે મસાલો ભરવાસંબંધી-છજીપ્તમાં જોવામાં આવ્યું છે તેમ શબને સડો લાગ્યા વગર જેમનાં તેમ હજારો વર્ષસુધી રાખી શકાય છે.

(૨) લાલ, પીળું, કાળું વગેરે કાંઈપણ રંગનું ૩ ઉગાડવાની કળા.

(૩) અજાયબ કાચ—એવો કાચ તૈયાર બનાવીને તેને દરિયાની સપાટીપર ધરવામાં આવે તો સમુદ્રના તળિયાની વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખી શકાય.

(૪) હાલકી ધાતુમાંથી સોનુંરૂપું બનાવવાની વિદ્યા; લોહું ગાળવાની વિદ્યા; ઝવેરાત અને મોતીને ગાળીને મનપસંદ આકાર, કદ તથા રંગ બનાવવાની વિદ્યા; નીચી સપાટી ઉપરથી મોટા પર્વત ઉપર પાણી વહેવડાવવાની વિદ્યા, હજારો વર્ષોસુધી સતત પાણી ગરમ રાખી મૂકવાની વિદ્યા, આ સિવાય બીજી ઘણી નવાઈ ઉપજાવે તેવી બાબતોસંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો તેમાં છે. જ્યારે આપણા હિંદુસ્થાનના રાજાઓમાંથી લાગ્યેજ કોઈ નરેશ આવી વસ્તુઓમાં રસ લે છે, સારે જર્મનો અને અમેરિકનો જેવા પરદેશીઓ આવા પુરાતન ગ્રંથો હિંદુસ્થાનમાંથી ખરીદી લઈ જાય છે એ શોચનીય છે. પહેલાં કરતાં હાલ સમય બદલાયો છે; પરંતુ હજી એ દિશા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્યતા છે.

ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૬—૫—૨૩)

બેલજીઅમવાસીઓ શું કરે છે ?

‘ ગાંડાઓને કેદમાં ન નાખતાં સ્વતંત્ર રહેવા દે ’

‘ માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ માં નીચેનો લેખ જોવામાં આવે છે:—લડાઇની શરૂઆતથી યુરોપમાં ગાંડાઓની સંખ્યામાં ભારે વધારો થયો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો આવા સખસો એટલા બધા વધી ગયા છે કે ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલમાં જગ્યા પહોં નથી. આથી બેલજીઅમના એક નાના ગામનો દાખલો ટાંકવો અહીં રમુજ થઈ પડશે. ૧૭ મી સદીથી ત્યાં એવો રિવાજ થઈ પડ્યો છે કે, ત્યાં ગાંડા માણસોને ગામનાજ લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવો પડે છે. ગામના લોકોને સરકાર તરફથી નીચેનો જે ટાઇટલ મળ્યો છે, તે માટે તેઓ મગર છે. આ ગામને ‘ ગાંડાઓને કૌટુંબિક આશ્રય આપનાર લોકોની ’ અથવા કેટલાકે ‘ ગાંડાઓનું ગામ ’ એ નામથી ઓળખે છે. આ ગામનું નામ ‘ ઘીલ ’ છે અને તે એન્ટવર્પ શહેરથી ૧૨ માઈલને અંતરે આવેલું છે. આ ગામમાં ૩૦૦૦ કુટુંબો વસે છે અને કુલે ૧૫ હજાર માણસોની વસ્તી છે. લોકો સંતોષી, તંદુરસ્ત અને આનંદી સ્વભાવવાળા છે. છટ્ટા સૈકામાં સેન્ટ ડીફન જે પાપી પિતાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તેની કબર ઘીલમાં આવેલી હોઈ તે સ્થાન ત્યારથી ગાંડાઓમાટે યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું છે.

અહીં આવતા જનારોએને દેવળના એક ભાગમાં ઉતારો આપવામાં આવતો. એ ભાગને ‘ દરદીઓનું ગૃહ ’ એ નામથી ઓળખવામાં આવતું. એવો વખત આવી લાગ્યો કે, ઘીલમાં યાત્રાળુઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે તેમને માટે ઉતારાની સગવડ કરવી પહોં મુશ્કેલ થઈ પડી, જેથી પાસેનાં ગામોમાં લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવા માંડ્યો. આથી કરીને ઘીલના લોકોને ગાંડાઓ સાથેના સમાગમ ઘોડો અને નિકટ થવા લાગ્યો; અને સૈકાંઓ જતાં આવા લોકોને કુટુંબોમાં આશ્રય આપવાનો રિવાજ દાખલ થયો અને તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. અલસારે જે રિવાજ જોવામાં આવે છે, તેની શરૂઆત આવી રીતે થઈ હતી. સૈકાંઓસુધી આવા કમનસીબ સખસો સાથે સ્વાભાવિક રીતે દયા અને પરોપકાર વૃત્તિ બતાવવામાં આવતી; પણ ૧૮૫૨ થી સરકારે આ સંસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારથી બેલજીઅમમાં આવા માણસોની દરકાર રાખવા માટે ખાસ માણસો રોકવામાં આવ્યા છે.

આ કૌટુંબિક રીતે ઉપાયો લેવાથી દરેક ખસી ગયેલા મગજવાળાઓને ફાયદાકારક રીતે ટેકાણે લાવી શકાય. માત્ર જેઓનું ભેજું ઘણુંજ ચસ્કેલ હોય, તેવાઓ ઉપર થોડોઘણો દાખ રાખવાની જરૂર છે. અનુભવથી એમ માલમ પડ્યું છે કે, જે ગાંડાઓ પોતાનાજ કુટુંબમાં લયરૂપ થઈ પડતા હતા તેઓ આ સ્થળે એકદમ શાંત અને કલ્યાણગરા થઈ ગયા છે. ગાંડાઓના મન ઉપર સ્થળાંતર અને લલમનસાઇબરેલી વર્તણૂકની આટલી બધી અસર થઈ શકે છે.

જેવો ગાંડા આવે છે એટલે તેને મુખ્ય હોલમાં પરીક્ષાને માટે લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેના મનની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે ગાંડા માણસને ખીજા કુટુંબ ભેજો મૂકવો એમાં અલબત્ત ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. સાધારણ રીતે ગાંડાને કાઢપણ કુટુંબ ભેજો રાખવાને માટે તે કુટુંબને જે કિંમત આપવી પડે છે, તે નક્કી કરવામાં આવે છે. લડાઇ પહેલાં ૬૦૦ ફ્રાંક આપવા પડતા હતા. અલસારે ૧૦૦૦ આપવા પડે છે. ગાંડાઓને તેમના સગાંવહાલાંઓ તથા મિત્રો ગમે તે વખતે મળી શકે છે. ગાંડાઓને કુટુંબમાં દરેક છૂટ લેવા દેવામાં આવે છે. તેમને તેમની ઇચ્છા મુજબનું કામ સોંપવામાં આવે છે. કલ્યાણગરા ગાંડાઓને તો મેળાવડામાં ચાહ-પાણી-નાસ્તો પણ સૌની સાથે મેસીને લેવા દેવામાં આવે છે. શીઆળામાં ચાર વાગતા પછી અને ઉનાળામાં આઠ વાગતા પછી તેઓને ઘરની બહાર જવા દેવામાં આવતા નથી. આરીતે ગાંડાઓની જેવી માવજત ખીજા દેશોમાં કરવામાં આવે છે તેના કરતાં જુદાજ પ્રકારની માવજત બેલજીઅમમાં કરવામાં આવે છે. અહીંની માફક તેઓને ગોંધી રાખવામાં આવતા નથી. તેમને જોલને બદલે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે. એટલે કે ગાંડાને દરેક કાર્ય કરવાની છૂટ મળે છે. તેને કૌટુંબિક જીવનથી વિમુખ રાખવામાં આવતો નથી. માત્ર તેના ઉપર સરકાર તરફથી ચક્રો આંખ રાખવા-

માં આવે છે. ખરી રીતે ધીલવાસીઓને તો ગાંડાઓ તરફની એક જાતની ઉપજ છે અને ધીલવાસીઓ આ ધંધો ચલાવવામાં માન સમજે છે.

ગણતરી ઉપરથી માલમ પડે છે કે, ગાંડાઓના ૨૫ ટકા જેટલા માણસો સુધરી પોતાને ધેર જાય છે. સરકારના આંકડા સાથે સરખાવતાં આ પ્રમાણ અગત્યનું છે. ધીલની ખુફી હવાને લીધે ગાંડાઓમાંથી પાંચ પાંચ ટકા જેટલાનું મરણ નીપજે છે, જ્યારે સરકારી ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલમાં મરણનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આ રીત નમુનેદાર છે. ધીલવાસીઓને આ વારસામાં મળેલી છે. ધીલમાં જો કોઈ જાય તો તેને ગાંડાઓને ડાહ્યા માણસોમાંથી પારખી કાઢવાનું કામ થયું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કેમકે સાધારણ માણસ કરતાં ગાંડા માણસ ડાહ્યા જેવો વધારે લાગે છે.

મહત્તાનાં માપ

(લેખક:-રા. “કુમુદકાન્ત.” ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! આટલાટલાં દુઃખ પડ્યું છતાં તેની અસર તેને કેંએ છે? વળી કહે છે ‘લહું થયું, જન્મજમાંથી છૂટ્યા.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

સોમપુરનું વાતાવરણ જ્યારે આમ ચકડોળે ચઢ્યું હતું, ત્યારે જગદીશનું હૃદય આત્માના અન્ય-કત ગાનમાં લીન થયું હતું.

x

x

x

ગરીબ માઆપનો જગદીશ જન્મથીજ દુઃખી હતો. માઆપના સુખની તો તેને ઝાંખી થઈ જ નહોતી. અને દુઃખ એ તો ગરીબાઈની પ્રકૃતિજ હોય તેમ તેની સ્ત્રી ચાર બાળકોને મૂકી ગુજરી ગઈ હતી. આથી તેની ગરીબાઈ બેવડાઈ હતી; એ બેવડી ગરીબાઈમાં જગદીશ આનંદ માનતો. સગાંઓના હાથમાં ઉછરેલ જગદીશ બાળ-ઉછેરના નિયમોથી અજાણ હતો, એટલે તે પોતાનાં બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ ન શકતો.

પોતાના પડોશીને દુઃખી જોઈ પોતાને સુખી માનવા એ માનવ-જીવનની પ્રથા પડી રહી છે; અને એ મુજબ ગરીબ જગદીશ જ્યારે પોતાનાં દુઃખી બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ શકતો નહિ ત્યારે સગાંઓ દૂર રહી જગદીશનું દુઃખ જોઈ પોતાને સુખી ગણતાં. અહા! માનવજીવનની મહત્તા ન સમજાય તો મનુષ્ય કેટલો અધમ બને છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જગદીશને હમેશાં સવારના ત્રણ કલાક ને સાંજના પણુ તેટલાજ કલાક ઈશ્વરસ્મરણમાં ગાળવાનો નિયમ હતો અને તે છ કલાકદરમિયાન તે કોઈને જવાબ દેતો નહિ.

લોકો પૂછતા:—“જગદીશ! એ છ કલાક તું શું કરે છે?”

જગદીશ કહેતો:—“ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક.”

અને લોકો હસી પડતા ને કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

લોકોની એ નિંદાનો જવાબ જગદીશ નિર્દોષ હાસ્યથીજ વાળતો અને તે હાસ્યમાં તેના આધ્યાત્મિક-અભ્યાસના પડથા પડતા.

x

x

x

આજે જગદીશનાં ચારેય બાળકો બિમાર હતાં. તે બનતી સંભાળ લેતો ને ઈશ્વરસ્મરણ ન ચૂકતો. લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! બાળકો બિમાર હોય ત્યારે ઈશ્વરસ્મરણ ન થાય તોય શું? એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

દુઃખીનું દુઃખ હમેશાં ભયંકર હોય છે; તેજ પ્રમાણે જગદીશનાં બાળકોની બિમારી વધી પડી ને તેણે પોતાનાં વહાલાં બાળકોને પોતાને હાથે એક એક દિવસને અંતરે ચિતામાં સુવાડ્યાં. જગદીશે પોતાનું એાથું બાળક ચિતામાં સુવાડ્યું ત્યારે આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું, જાણે કુદરત પણ તેનું દુઃખ રડતી હતી. તે દિવસે આખા ગામનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું. “જન્મ થયો, પ્રભુએ પડતાને પાટુ મારી!”

લોકો ખરખરો કરતા:—“ભાઈ! બાળકોવિના ઘર સુનું થયું!”

જગદીશ કહેતો, “એ સુનકારમાં ઈશ્વર જેટલો નજીક છે, તેટલો આ જન્મજમાં નથી. લહું

થયું, ઈશ્વરે મારો માર્ગ સરળ કર્યો.”

લોકો કહેતા:—“કેવો મૂર્ખ! કહે છે ‘ભલું થયું.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

ને જગતની નરી આંખે દેખાતી એ મૂર્ખાંધ પાછળ જગદીશની ઈશ્વરી પ્રેમગાથાનાં ગહન ગાન હતાં. લોકનિંદાને ન ગણકારતાં તે આધ્યાત્મિક ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મશગૂલ રહેતો.

જગદીશે પોતાને આંગણે રોવાફૂટવાની મના કરી. સગાંએ તેને સમજાવી કહ્યું:—“એમાં આલેજ નહિ. આ તો તારું જીવન ધૂળ થયું, તારે લોકાચાર કરવોજ જોઈએ. ફૂલ જેવાં બાળકો આમ નજર સામેથી દૂર થાય ત્યારે લોકરૂઢિને અનુસરવુંજ જોઈએ.”

જગદીશે કહ્યું:—“પ્રભુ ન્યાયી છે, તેણે જેમ ધાર્યું હોય તેમજ થાય છે; માટે તેના એ ન્યાય-માટે આપણે શોક કરવાનોજ ન હોય. તમે કોઈ એમ ન ધારશો કે, મારાં બાળકોમાટે મને કેં લા-મણી નહોતી. તમે જેઓ રોવાફૂટવાની સલાહ દેવા આવ્યાં છો તેઓના કરતાં મારાં વહાલાં બાળકોમાટે મને બહુ લાગે છે.”

તેજ વખતે જગદીશની આંખમાંથી પહેલીજવાર આંસુનું એક ડીપું પડ્યું.

જગદીશનું હૃદય પિતાહૃદય બન્યું હતું અને તેને સાંસારિક માયાના આછા રંગ લાગ્યા હતા, એટલે તે ક્ષણભર દ્રવ્યું. જગદીશે તરતજ લાગણીઓ કબજે કરીને સગાંઓને રીતરિવાજમાટે મના કરી વિદાય કર્યાં.

સગાંએ કહ્યું:—“રોવાફૂટવાનીય મનાઈ! કેવો મૂર્ખ! ”

હવે તો આખું ગામ કહેતું, “મૂર્ખનો સરદાર!” ગામમાં કોઈ મૂર્ખ નીકળતો તો લોકો કહેતા:—“આ મૂર્ખ પણ જગદીશથી સારો!”

ધરે ધરે, શેરીએ શેરીએ ને ચોટે ચોટે એજ ગવાતું, “ઓ જગદીશ! કેવો મૂર્ખ!”

સગાં વીખેરાયાં ને જગદીશ એકલો પડ્યો ત્યારે સંધ્યામાં નીલવર્ણી આછા રંગ પૂરાતા હતા. જગદીશ ઈશ્વરસ્મરણમાં ખેડો તે પહેલાં તેને વિચાર આવ્યો, ‘હજીય આ હૃદયમાં સંસારમાટે મમતા છે ને આંખમાં તેની માયા ભરી છે; નહિ તો હૃદય દ્રવે નહિ, આંખમાંથી આંસુ સરે નહિ. તે સર્વ જ્યારે તૂટી જશે ત્યારે એ પ્રભુ! તું દૂર નથી!’

ને ઈશ્વરી પ્રેમે જગદીશને ગળગળો કર્યો. જાણે કે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય!

જગદીશ હવે દિવસોના દિવસ ઈશ્વરસ્મરણમાંજ ગાળતો. જગતની દૃષ્ટિએ મૂર્ખ ગણતો જગદીશ હવે આત્માના ઉંડાણમાંથી ઉઠતા અવાજનો અટલ અભ્યાસી બન્યો અને તેમાંજ તેને જીંદગીનું સાર્થક લાગ્યું—આધ્યાત્મિક અભ્યાસ તેનાં ખાનપાન બન્યાં.

કોઈ પૂછતું, “જગદીશ કયાં?” તો લોકો કહેતા, “એ તો ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક કરે છે.” પૂછનાર જવાબની ઢગથીજ હસી પડતો.

કોઈ અજાણ્યો પૂછે, “એ જગદીશ કોણ?” તો લોકો કહેતા, “ચાર ચાર બાળકોને ચિતા-માં સુવાડનાર લાગણીહીન નરપશુ!”

અજાણ્યો થરથરી બોલી ઉઠતો, “કેવો મૂર્ખ?”

x

x

x

આજે જગદીશનું ઘર લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ ગયું હતું ને જગદીશનું નિર્જીવ શરીર એક ખૂણામાં પાટલા ઉપર આસનવાળી બેઠું હતું. આંખોમાં તેજ, ચહેરા ઉપર હાસ્યમિશ્રિત ગુલાબી આછી છાયા ને શરીરના દરેક અવયવનું સામ્ય. એકઠા થયેલા સર્વ લોકોને શોક અને આશ્ચર્યમાં ડૂબાડવાને બસ હતાં. તે શોક ને આશ્ચર્યમાં જગદીશની કહેવાતી મૂર્ખાંધમાટે ધિક્કાર-તરી આવતો હતો.

દરેક માણસના મરણ પછી એક સમય એવો આવે છે, કે જ્યારે સર્વ કોઈ તેના દુર્ગુણો ભૂલી જઈ તેના મરણમાટે શોક દર્શાવે છે અને તેના સહગુણો ગાય છે; પણ જગદીશનું તેમાં સ્થાન ન હતું, તેની કહેવાતી મૂર્ખાંધથી સોમપુરનું બાળક પણ અજાણ્ય ન હતું. હજીય લોકોએ કહ્યું:—“કેવો મૂર્ખ! અંતે જીવ ખોયો!”

ને મહત્તાને મંદિરીએ પગલાં માંડનાર દરેક આત્માની પાછળ જગબત્રીસીનું અદ્વિતીય હોય છે; ન ગણકારનારો આગળ વધે છે, ગણકારનારો અધમતાના ઉંડાણમાં ગળે છે.

રે હિન્દુ સંસાર ! ચેત ! ચેત !!

(ગાંડીવ. તા. ૨૧-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

(બાળલગ્નની ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત બનેલા એક ગુજરાતી હિંદુ નવજુવાને આપઘાત કરતાં હેલ્લી ઘણે કરેલા નિવેદનમાંથી કાળજી કરી નાખે તેવા ફક્ત આજના હિંદુસમાજને અમે ભેટ કરીએ છીએ.)

મારી સાત વરસની વય હતી. ઢીંગલાઢીંગલીના ખેલ ખેલતો હતો, આજા ઝાંખા એકડા પાડીપર આલેખતો હતો. અરે ! ગુલઝારના ગુલ જેવો હતો. હૈયે તેવું હોડે ઉચરનારો બાળક હતો. કવિશબ્દોમાં કહું તો પ્રભુવિહોણા સંસારમાં પ્રભુનો પયગંબર હતો. દેશનું નાનું જ્વાહિર હતો. દેશના ઉદયની દોરી મારા હસ્તમાં હતી. ત્યારે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, ઢીંગલાઢીંગલીની રમત રમનાર પોતેજ ઢીંગલાઢીંગલીના સ્વરૂપમાં મૂકાશે, ગુલના ગુલઝદનપર વળનો બોલે મૂકાશે. આજા ઝાંખા એકડા ધુંટનારને પ્રેમના પાડો શીખવવા શરૂ થશે ! અફસોસ ! એકાદ સાંજે આવી આપાએ મોંમાં ગોળ ખવરાવ્યો-રે, જેર ખવરાવ્યું અને કહ્યું કે 'ખેટા ! તારૂં વેવિશાળ કર્યું છે !' આમ કહી આપાએ પોતે મારા નખોદના નગારાપર પહેલી ઢાંડી પછાડી !!

x

x

x

x

મારી બા મને અને મારી બાળકપત્નીને ઉમેલાં કે હસતાં દેખી હાસ્ય સાથે-રુદનમય હાસ્ય સાથે-કહેતી કે 'ખેટા ! આ તારી નાની વહુ થાય !' અહા ! ત્યારે તે કેવી હરખાતી ! એ જૂઠ્ઠા હરખમાં મારી મા મારી પાયમાલીનીજ પપુડી વગાડતી; થોડા દિવસ ગયા. દશ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો. બીજી ચોપડી પૂરી કરી હતી. એક સાંજે ચાર વાગે ઘરમાં મંગળ મંગળ વર્તી રહ્યું. બંદા વરરાગ્ન બન્યા. લગન-અરે વણલડકે ને વણધૂમાડે બાળી નાખનારી અગન આવી. કપાળ-માં મોટેા આંદોલો ને અક્ષત ચોઢી ગધેડાની માફક ડોકમાં ઘરેણાંનો જખરો બોલે લાદી ઘોડલે ચઢ્યો. હું પરણ્યો !

x

x

x

x

હું વાંચવા બેસતો ત્યાં તે આવી મારી ચોપડી ખુંચવી લેતી અને મને વાતોમાં કે અડપલે વળગાડતી. જે આપાનું ધ્યાન દીકરાને ઘોડે બેસાડી ગીત ગવડાવીને વાજી વગાડવામાં પડ્યું-જે આપાનું ધ્યાન ન્યાતવરામાં પડ્યું, તે મારી નિશાળની સ્થિતિની તપાસમાં ક્યાંથી પડે ? નિશાળ ગઈ. વિદ્યાર્થીજીવન તૂટ્યું. મારા નખોદના નગારાપર ફરી મેંજ ઢાંડી લગાવી !

x

x

x

થોડા દિવસ વીત્યા. બાપ ગયો, મા ગઈ. જીંદગીના સંગ્રામની ઘંટીમાં હું પીસાવા લાગ્યો. અધુરામાં પૂરું દેશનું દારિદ્ર્ય વધારનાર એકાદ બે બાળકનો પિતા થયો. એ સંતતિ ! પહેલો પુત્ર જન્મથીજ આંધળો અને પાંગળો હતો ! હાય ! રે, ગુલામ દેશનાં ગુલામ સંતાન !

x

x

x

x

મારી સ્ત્રી પણ કાચના વાસણ જેવી નાબુક હતી. સંતોષથી કદી હું કેમ ખાઈ શકું ? બિમારીનો મેં ઇજારો રાખેલો ! આપીકા મુડીનો અર્ધો ભાગ ડોક્ટરો ખાઈ ગયા. પૂલપરના પથરા દિવસે દિવસે લાંબે વખતે ધસાઈ જાય, તેમ મારી સ્થિતિ પણ દિવસે દિવસે ધસાતી હતી ! હાય ! અત્યારે મારા ઘરમાં ચારેપૂણે ભૂખજ ડોકીઆં કરે છે. જેવી હોય તો આવો, બતાવું. ક્ષયરાજની સવારી પત્ની પાસે ક્યારનીય આવી પહોંચી છે. પ્રભુ ! દુઃખનો પાસીરીક તેં મારા પરજ ઢોળ્યો ! ના, ના ! મારા હિતેચ્છુઓએજ. હવે તો જીવન અકારં છે !

x

x

x

x

પિતા, પિતા ! તારા લાડલાવાનો ભોગ થઈ પડેલો પુત્ર હવે તમને ત્યાંજ રડાવવા આવે છે ! હાય ! દુનિયા ! હું તો જઈ છું ! ચેતજો ! ચેતજો ! આ બચ્ચાંના પિતાઓ ! આ વડીલો ! મારા આ લોહીનાં આંસુથી ચેતજો !

પ્રભો ! તારે શરણે. (આત્મઘાત)

(બળશક્તિ માસિકપરથી)

સાચા માણીની પરખ

(લેખક:-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ. બાલજીવન-નવેમ્બર ૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

સાચો નામનો એક માણી હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયાં. તેમને પેટે કાંપ સંતાન નહોતું અને જીંદગીસુધી ખાંધ શકાય તેટલું ધન તેમની પાસે હતું.

એક વર્ષ પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. સાચાએ વિચાર્યું કે, પોતે વૃદ્ધ થયો છે અને કાંઈ ધન રળવાની હવે જરૂર નથી; તો આ દુકાળના વખતમાં લોકોનું કાંઈ લલું પોતાને હાથે થાય તો હીક.

આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર ત્રણેક ગાઉપર એક કૂવાને કાંઠે પરખ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાતદિવસ ત્યાં રહીને વટેમાર્ગીઓને તથા દેરદાંખરને પાણી પાવા લાગ્યાં. સાચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ધરાદાને અનુકૂળ મન આપ્યો હતો, એટલે તે પણ રાતદિવસ પરખમાં સ્વામીની સાથે રહેવા લાગી.

તે કૂવામાંથી પાણી ખેંચતી અને માટલાં ભરતી. સાચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો; પરંતુ જેવી જુદી સાચામાં હતી, તેવી તેની સ્ત્રીમાં નહોતી. કોઈ ઢેડનો છોકરો પરખે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનું ડીચકું ચડતું. પરખથી દૂર પાણી પાવા જતું પડતું, પોતાના ગામનો કોઈ વટેમાર્ગી પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે સાચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણુબનાવ ભૂતકાળમાં થયેલો હોય, તો તે પાણી પાવા ઉડતીજ નહિ; અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજી પોતાની મેળે પ્રેમ-ભાવથી પાણી પીવા ઉઠતો.

તેના ગામનો કોઈ શેઠ કે ગરાસીઓ પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી ખુશામત કરતી; અને કોઈ તરસ્યાં દેર આવતાં, ત્યારે તેની મોજમાં આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો ચોખ્ખી ના કહેતી. સાચા માણીને પોતાની સ્ત્રીનો આ સ્વભાવ ગમતો ન હતો; પણ કંકાસ નહિ થવા દેવાને ખાતર તે ચૂપ રહેતો; અને પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કાંઈની કરતો.

એક વાર એક કુંભારનાં દશ ગધેડાં ઘરે લાવેલાં નીકળ્યાં. કુંભારે પરખે આવીને ગધેડાને થોડું પાણી પાવા માગણી કરી. ત્યાં સ્ત્રી બોલી ઉઠી, ‘હજી માણસોને પાણી પહોંચતું નથી ત્યાં ગધેડાને પાણી શાનું પાછએ? તારે ગામ જઈને પાજે.’ કુંભારે કહ્યું કે, ગધેડાં બહુ તરસ્યાં છે; ને પાણી પાશો તોજ ગામભેગાં થશે, નહિ તો મરી જશે.

પણ સ્ત્રીએ માન્યું નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠ્યો; પણ તેની સ્ત્રી ખૂબ ચીઢાઈ. તેણે પાણીનાં માટલાં ઝૂંટવી લીધાં અને સ્વામીને ટપકો દીધો. સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરતજ કૂવાપર ગયો અને પાણી ખેંચી ખેંચીને ગધેડાંને પાવા લાગ્યો. ગધેડાં બહુ તરસ્યાં હતાં. પાણી ખેંચતાં ખેંચતાં તે થાક્યો; પરંતુ સેવાયુદ્ધથી થાકને ગણકાર્યો નહિ.

સાચો પાણી પાઈ રહ્યો ને પાછો પરખમાં આવ્યો અને જરા આરામ લેવાને સૂતો. તુરતજ તેને તાવ ચઢ્યો અને રાતે તો તે મરણ પામ્યો.

ખીજ બાળુએ તેની કોધી સ્ત્રીએ પરખની ચોકડીમાં જઈને ફાંસો ખાધો હતો. પોતાની નાહિપર થઈને સ્વામીએ ગધેડાંને પાણી પાવા માંડ્યું તેથી તે અભિમાની સ્ત્રીને બહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો અને તેથીજ તેણે એ કુકર્મ કર્યું હતું !

સાચાની સ્થૂળ સેવા, તેની પાછળ રહેલી સેવાયુદ્ધ કે જેમાં મૈત્રી તથા કરુણા રહેલાં હતાં અને તેથી ઉત્પન્ન તેની સ્ત્રીની વૈતરાણ સેવા, કે જેની પાછળ સેવાયુદ્ધ તથા તેને અનુકૂળ આંતર્યુષ્ણો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ ખીજ દિવસના પ્રભાતમાં વટેમાર્ગીઓના સમજવામાં આવ્યું. સાચો માણી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, ઢેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું, ગમે તેવા પ્રાણી-પરવે કેવી સેવાયુદ્ધ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઈ સંતોષ આપતો હતો, તેમજ તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની સેવાની પાછળ કેવી કટુતા, ભાવહીનતા વગેરે અવગુણો હતા, તે લોકો તો બજાતાજ હતા; પરંતુ એકજ કામ કરનાર બેઉ જણની સેવાનાં બે જૂદાં જૂદાં પરિણામો આ-વેલાં બેઠને તેમનું હૃદય દ્રશ્યું.

ગામલોકોએ એકઠા થઈને બેઠેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને સાચાની પરખ જ્યાં હતી, ત્યાંજ પાકી પરખ બાંધવી ‘સાચા માણીની પરખ’ ને નામે તેનું નામ અમર કર્યું.

સંતાનસંરક્ષણ

(અનુવાદક:—શ્રી. ધર્મરત્નપ્રસાદ જોષી—સુરત. એમ. ખી. એ. એસ. (લંડન.)

(“હિંદુસ્થાન” તા-૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

જ્ઞાનની જેટલી જરૂર સ્ત્રીપુરુષોને છે, તેટલીજ જરૂર બાળકોને પણ છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ અવિદ્યારૂપ અધિકાર છે. મનુષ્યનું ભાવિ ફક્ત તેના જ્ઞાન ઉપરજ નહિ; પરંતુ તેના આપદાદા, માતાપિતા, ગર્ભધારણ, ગર્ભધાન અને એવીજ અનેક વાતો ઉપર રહેલું છે. બાળકની શારીરિક પ્રકૃતિની માફક તેની માનસિક પ્રકૃતિનો આધાર પણ તેના કુળ, શિક્ષણ, પોષણ, તેના વંશના ગુણ અને બાલ્યાવસ્થાની માવજત ઉપર છે.

એક રશિયન વિદ્વાન લખે છે કે, મારાં માતાપિતાએ એક વેસ્થા બાલિકાને બાળપણમાંથીજ બોળે લીધી હતી. આ બાલિકાના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ તેની વેસ્થા માતા પરલોકવાસિની થઈ હતી. તેમણે આ બાલિકાનું પોષણ પોતાના પુત્રોની માફકજ કર્યું હતું. બાળકો પણ તેને સગી બહેન ગણતાં. બાલ્યાવસ્થાથીજ આ બાલિકાના હૃદયમાં કુતર્કોએ સત્તા જમાવી હતી; પરંતુ તેની સાથે રમતાં પેલાં બાળકોમાં તેનો સર્વથા અભાવ હતો. તે જૂકું બોલવા લાગી. નિર્દયતા-ભય આચરણ કરતી હતી. તેમાં તેને આનંદ જણાતો. માતાપિતાએ સાવધાનતાથી શિક્ષણ આપ્યું, પરંતુ તેણે તો પોતાની માતાનોજ ધંધો યુવાવસ્થામાં હસ્તગત કર્યો અને ફક્ત બાવીસ વર્ષના વયે તે ચોરીઓ અને હત્યાઓ કરવા લાગી. આવાં કર્મોથી તેને દેશનિકાલની સજા થઈ. આનું તાત્પર્ય એ નથી કે, વેસ્થાનાં સંતાન ખરાબજ હોય છે; પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે, માતાના ગર્ભમાંથીજ તે બાળક દુર્વાસના અને દુશ્વરિત્ર લઇનેજ સંસારમાં આવે છે. તે બાળકને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવા છતાં તે દુર્વૃત્તિઓનું સમૂળ ઉત્તેજન થઈ શકતું નથી.

વિલિયમ રોજર પોતાના અનુભવથીજ લખે છે કે, જો આ અસ્વાભાવિક દશા વીસ છોકરાંઓમાં જણાય તો તેજ દશા એંશી છોકરાંઓમાં જણાય છે. ઓછામાં ઓછી ઉંમર કે જેમાં પુત્રી ગર્ભવતી થઈ હોય તો તે આઠ વર્ષની વય છે અને પુત્ર તેર વર્ષમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરી શક્યો છે. બે વર્ષના બાળકમાં પણ કામાસક્તિનાં ચિહ્ન જણાયાં છે. એ બાળક કામના આવેગથી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ તરફ ખેંચાતો હતો અને મન તથા શરીરથી કામચેષ્ટા પ્રકટ કરતો હતો. જે જ્ઞાન બાળક, મિત્રો અને અશિક્ષિત વર્ગ પાસેથી લે છે, તે ગટરના ગંદા પાણી જેવું છે, જેનું પાન કરવાથી હાનિ થાય છે; પરંતુ જે જ્ઞાન શિક્ષિત માતા અગર અધ્યાપિકા આપશે, તે જ્ઞાન નિર્મળ હશે.

આજકાલ શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની કેવી ખરાબ દાલત છે, તે દેખતા પુરુષથી છુપી નથી. ઇદ્રિયોની પવિત્રતા, વાસ્તવિક ધર્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેનો દુરુપયોગ કરીને જાતજાતના રોગોમાં ફસાય છે. માતાપિતા એમ જાણે કે, “અમારો બાળક ભોળો છે, અમારો છોકરો તો એવું કંઈ સમજતોજ નથી;” પરંતુ એજ બાળક પોતાના દુષ્ટ સાથીઓદ્વારા કુચેષ્ટાઓ શીખી પોતાનું સલાનાશ વાળે છે. જે તેનાં માતાપિતા પહેલેથીજ તેને સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપી, તેના મનપર બ્રહ્મચર્યની રક્ષાની આવશ્યકતા ઠરાવે, તો તે દુષ્ટત્યો કરી પોતાના જીવનદૃષ્ટિમાં કદી પણ પ્રદાર નહિ લગાવે; અને દુષ્ટોની જાળમાં પણ નહિ ફસાય.

પુત્રીઓને પણ જે માતૃત્વની પવિત્રતા અને જોખમદારીનું જ્ઞાન માતા અથવા શિક્ષિકા આપે તો તેને પણ પડતી બચાવી શકાય. ‘હું ક્યાંથી આવ્યો? મારી બહેન મારા ઘરમાં ક્યાંથી આવી?’ વગેરે પ્રશ્નો બાળકોના મનમાં સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણચાર વર્ષનાં બાળકો આવા પ્રશ્નો પિતાને પૂછે છે. આવા સમયે તેને અયોગ્ય પ્રત્યુત્તર ન આપવો, પરંતુ તેની સમજ અને જ્ઞાનપિપાસા મુજબ સરળ જવાબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવો જોઈએ. ઉત્તર આપતી વખતે લજ્જા કે સંકોચનો ભાવ કદીપણ ન થવો જોઈએ, નહિ તો બાળક ઉપર ધણી ખરાબ છાપ પડશે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, બાળકની અવસ્થા અને યોગ્યતાથી વધારે વાત ન જણાવવી.

જેમ જેમ તે બાળક મોટું થાય, તેમ તેમ તેને વધારે હકીકત સમજાવવી. છ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન તેને કરાવી દેવું જોઈએ. બાળાઓને આ જ્ઞાન આપવાની જરૂર બાળકો કરતાં વધારે છે.

જર્મન વિદ્વાન શ્રીયુત મોલનો મત એવો છે કે, ‘સ્ત્રીપુરુષના જ્ઞાનસંબંધી બોધ પ્રત્યેક બાળકને એકાંતમાં આપવો જોઈએ. બાળકોને આ જ્ઞાન આપવા માતાજી યોગ્ય વ્યક્તિ છે. તે જ્ઞાન કોઈપણ ઉંમરે આપી શકાય છે. કેવળ એટલુંજ યાદ રાખવું કે, તેને યોગ્ય ઉપદેશ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવો. આ દૃષ્ટિએ માતાજી બાળકની આઘશિક્ષિકા છે. આ વિષયમાં સર્વથી પ્રથમ જરૂરી વાત એ છે કે, ગુપ્ત ભાગોનાં નામ સારાં રાખવાં. જેમ કે ગુદા, જનનેન્દ્રિય વા મૂત્રેન્દ્રિય, ગર્ભાશય વગેરે. આ વિભાગોનાં નામો તમારે એવી રીતે લેવાં કે જાણે તમે લાઘવગ કે મોઢાનાં નામો લેતા હો, જેથી બાળક પણ આ નામોનો ઉપયોગ નિઃસંકેત્ય ભાવથી કરે. જે માતાપિતા આ નામો લેતાં સંકેત્ય કરશે, તો બાળક એથીયે વધુ સંકેત્ય કરશે અને પોતાના હૃદયની વાત બતાવશે નહિ. માતાપિતા બાળકના વિશ્વાસપાત્ર થયાવિના તેને સુધારી શકશે નહિ.

ઇન્દ્રિયશ્ચિતાના ઉપદેશમાં સારાં પુસ્તકોની ઘણી સહાય લઈ શકાય છે. અજ્ઞાની માબાપો બાળકને લજ્જાનથી આ વિષયો સમજાવતા નથી. તેઓ બાળકની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવાને આ વિષયનું કોઈ સારું પુસ્તક પણ આપતાં નથી. તેઓ બાળકને અધિકારમાં રાખી નિશ્ચિંત રહે છે; પરંતુ આમ કરવાથી બાળક દુષ્ટ સોજનને લીધે ખરાબ પુસ્તકો વાંચવા માંડે છે અને તે ખરાબ ગ્રંથકારોની કામોદીપક લાપાનો ભોગ થઈ પડે છે. આવા વાચનથી તે બાળકને ભયંકર હાનિ થાય છે. જે માતાપિતા આ વિષયવિષે સારા વિદ્વાનની કલમથી લખાયેલી ચોપડી બાળકને આપે તો બાળક કુમાર્ગે જતાં જરૂર અટકશે. અંગ્રેજીમાં તો બાળકોને માટે એવાં ઘણાંય પુસ્તકો મળી શકે છે; પરંતુ ગુજર્જરગિરામાં આવાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. ‘ઓલ્ડમોસ્ટ ફોરટીન’ નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક આ વિષયમાં સારું છે.

પુસ્તકો આપવા પહેલાં બાળકોને બાળજન્મને લગતાં ચિત્રો બતાવવાં જોઈએ. એ વડે તેને ઘણી વાતો સમજાવી શકાય છે. બાળકને આ વિષયનું જ્ઞાન વનસ્પતિના ઉદાહરણથી આપવાનું શરૂ કરવું કે પુકેસર સ્ત્રીકેસરમાં પડવાથી બી બને છે. પછી પક્ષી, માછલી, પશુ અને છેવટે સ્ત્રીના ગર્ભાધાનની માહિતી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવી શકાય છે. વળી વાર્તા તથા કહેવતોમાં પણ આ વિષય સમજાવી શકાય છે. આ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે ભયંકર મેથુન-રોગોમાં અસંખ્ય યુવકો ફસાય છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે:—“જે માબાપ પોતાનાં સંતાનોને આ પવિત્રધર્મશિક્ષા નથી આપતાં તેઓ સંતાનદ્રોહી છે.” આ અજ્ઞાનને લીધેજ કેટલીક કુલીન કન્યકાઓ પાપપંકમાં પડી પોતાની અને પોતાનાં માતાપિતાની લજ્જાની કારણભૂત બને છે. અનુભવથી જણાય છે કે, જે બાળાઓ વેશ્યાવૃત્તિ ધારણ કરે છે તેમાં ખરાબીનું બી ઘણુંખરૂં બાર વર્ષની ઉંમર અગાઉ રોપાયું હોય છે.

આથી માબાપો બાળકને આ જ્ઞાન આપી તેના વિશ્વાસપાત્ર બની તેના હૃદયની ગુપ્ત વાતો જાણી લેવી. શરીર નિરોગી રાખવામાટે કસરતની જેટલી જરૂર છોકરાને છે, તેટલીજ જરૂર છોકરીને પણ છે; પરંતુ આપણી કન્યાશાળાઓમાં તેનો અભાવ છે. આથી કેટલીક બાળાઓ રોગગ્રસ્ત જણાય છે. તરવું, દોરડાં ફૂદવાં, ગૃહકાર્ય વગેરે હલકી કસરતો પણ લાભદાયક છે. ચૂરોપમાં પુટ-બાલ, ક્રીકેટ વગેરે પણ સ્ત્રીઓને શીખવાય છે; પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, ભારે કસરત સ્ત્રીને હાનિકારક છે.

બાળક દશ વર્ષે જે વાત બરાબર સમજી શકે, તે વાત છ વર્ષની ઉંમરે તેને નકામી છે. તેનું કારણ એ છે કે, બાળકની જૂદી જૂદી શક્તિઓ જૂદા જૂદા સમયે ખીલે છે; માટે સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપતી વખતે ઉંમરનું પ્રમાણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આદર્શ સંસારનું દર્શન યુવાવસ્થામાંજ થાય છે; સૌંદર્યનું જાદુ, લજ્જાના ભાવ, આત્મસંયમનું સ્વભાવિકપણું, સ્વાર્થહીન પ્રેમ, કર્તવ્યનો અર્થ, કાવ્ય અને કળા ઉપર રસ, ધાર્મિક કલ્પનાઓની ઇચ્છા, આ બધું શુદ્ધ બાળકોમાં પોતાની મેળેજ જન્મી જાય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મમાં તો આયુષ્યનું પ્રમાણ જરૂરનું છે, પરંતુ જે ધર્મશિક્ષામાં પણ વયનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેવાય તો વધુ સફળતા મેળવી શકાય.

શહેરી બાળકોમાં લગ્ન (બહારની અગર અંદરની) ગ્રામ્ય બાળક કરતાં વધારે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મવિષયની વાતો કરતાં શહેરી લોક પોતાના વિચાર છુપાવે છે. શહેરોમાં નીચ પંક્તિના લોકો પણ અધિક સંયમી અને સારી ભાષામાં બોલે છે. આથી જ શહેરનાં બાળકો પાસે આ વિષયની વાત કહેવાય તો કદાચ તે બાળક સમજી પણ ન શકે. કહેનાય છે કે, શહેરની બ્રહ્મતા બલે ઓછી હોય, પરંતુ તે ઉડી હોય છે. આમ હોવું શક્ય છે; પરંતુ એ ગુપ્ત રહેવાધીજ બાળક બચે છે. એક રશિયન લેખક કહે છે કે, 'ગામમાં રહેનાર બાળક કરતાં શહેરવાસી બાળકને સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મવિષયક જ્ઞાનથી દૂર રાખવું સુગમ છે.' આથી જણાય છે કે, આ વિષયના જ્ઞાનની જરૂર દરેકને સમાન છે.

વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો

(લેખક:-જદુરામ રવિશંકર ત્રિવેદી. ગુજરાતી તા. ૧૨-૯-૨૬)

૧ જ્યાં ડાંગર પાકે છે, ત્યાં ક્યારડાઓમાં આસોધી માગશરસુધી ડાંગરના છોડવા ઉભા હોય છે. તેની ઉપર લટકતો કાશિટો હોય છે. તે કાશિટાને સૂકવીને, વાટીને, ગોળમાં તેની છ ગોળી બનાવવી અને દરરોજ છ દિવસ સુધી રોજ સવારના દાનણ કરીને એક ગોળી ખાવી. એના ઉપર પરેજી પાળવી પડતી નથી. આ એક અકસીર ઉપાય છે. એક કાશિટાની છ ગોળીજ આ દરદ મટાડવામાટે પૂરતી છે, આ દવાથી વાળો ફરીથી થશે નહિ.

૨ બાદીઆના તોલો ના થોડા દહીં સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ત્રણ દિવસસુધી ખાય તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

૩ વાળાના મોઢા ઉપર ભેરવશીંગ (કૌચાંતી શીંગ) ની રૂંવાટી ચીમટાવતી ઉપાડી મૂકવી; એટલે વાળો તુરત બહાર નીકળે છે.

૪ એળીઓ, હીંગ, અશીણુ, કબૂતરની હગાર (ચરક), આ ચારેને સરખે વજન લઈ અરીઠાના પાણીમાં વાટી વાળા ઉપર ચોપડવી. તે પર આકડાનું પાન બાંધવાથી ૨૪ થી ૩૬ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણાજ માણસોના વાળા મટયા છે.

૫ સરગવાના ઝાડનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી જે જગોએ વાળો નીકળ્યો હોય, તે જગાએ બડો લેપ કરવાથી વાળો બળી જશે.

અમરવેલ, તે તાંતણા જેવી પીળા રંગની વેલ ચોરની વાડો ઉપર થાય છે. તે વાટીને તેની છુગદી જે જગાએ વાળો થયો હોય તે જગાએ મારવાથી મટી જાય છે અને એની મેજે બહાર નીકળી જાય છે.

(લેખક:-કાલીદાસ રાજભાઈ. 'ગુજરાતી' તા. ૨૫-૭-૨૬)

૧ મીણો હરમો નામે ઝેરી વનસ્પતિ થાય છે, તે એટલી બધી ઝેરી છે કે તેની નીચે કોઈ કોઈ વેળા નાનાં પક્ષીઓ મરેલાં જોવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કપાડી લોકો વાળામાટે ઘણીવાર વેચવા આવે છે. વાળાવાળી જગો ઉપર આ મૂળ ઘસીને કે વાટીને લગાવતાં વાળો પાંચ મિનીટમાં બહાર આવી પડે છે.

૨ જે જગાએ વાળો નીકળ્યો હોય તે જગોપર ત્રાંબાનું પતરું વેલવાળું રાખી તેમાંથી વાળાને બહાર કાઢવો. તે જગોપર વીંછીનો ડંખ અપાવવો. ત્રાંબાનું પતરું રાખવાનું કારણ ફક્ત વાળાવિનાની કોઈ જગોપર વિંછી ડંખ ન મારી શકે. બની શકે ત્યાંસુધી વાળાપરજ ડંખ આવવો જોઈએ.

૩ અરીઠાં, ઝેરકચોલાં, અશીણુ, ખાખરાનાં બીજ, (પીતપાપડો) સાદું કપૂર-ગુગળ વગેરેને વાટી, પીંપળાનાં પાનપર લેપ કરી લગાવતાં વાળો બહાર આવી પડે છે.

૪ ભેરવશીંગ(કૌચાં)ની રૂંવાટી પાડી વાળા ઉપર દબાવવી, જેથી વાળો બહાર આવી પડે છે. ઉપરના ચાર ઉપચારો અમારા જાતિ અનુભવના છે.

વાળો ખરાબ પાણી પીવાથી અને તામસી ખોરાક લેવાથી કાપે છે. વાળાનું દર્દ ચોમાસાની ખેસતી ઋતુમાં ઘણું ભયંકર નિવડે છે, વાળા લુછની પીડા હજાર મૃત્યુની પીડા બરોબર છે; માટે સંભાળીને રહેતાં અને ખાનપાનનો યોગ્ય વિચાર કરી ચાલતાં એ પીડા દૂર થાય છે.

ગુરુજીએ ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું !

(સૌરાષ્ટ્ર તા-૩૧-૧-૨૫)

(વિજ્ઞાનાચાર્ય શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝને કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજના ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકતરીકે આઠીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. એ પ્રસંગે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તેમને માનપત્ર આપ્યું અને શ્રી જગદીશચંદ્રે તેનો જે જવાબ આપ્યો, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ.)

ગુરુજીને ચરણે

ગુરુજી,

આપનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે આપને વર્ણવવાને પણ અમે અસમર્થ છીએ. આપને શું કહીએ ? આપને ઉદ્ભિન્નજ્ઞશાસ્ત્રી કહીએ કે ભૌતિકશાસ્ત્રી ? આપની અર્થના પ્રાણીશાસ્ત્રી-તરીકે કરીએ કે માનસશાસ્ત્રીતરીકે ? એ સૌ આપને તેમના હોવાનો દાવો ધરાવે છે. એશિયાના એ વિજ્ઞાનચક્રચૂડામણિ ! આપની યુગપ્રવર્તક શોધો જગતભરની પ્રશંસા પામી છે. આપના વિજ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના એ ભારતના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામનારો બનાવ છે, આપની શોધો એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવનારી ઘટનાઓ છે. વૈજ્ઞાનિકની તીક્ષ્ણ ભર્મદ્રષ્ટા દષ્ટિની સાથે આપનામાં કવિની મુગ્ધકર કલ્પનાનું મિલન થયું છે.

વયોવૃદ્ધ અને માનતૃપ્ત આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. મારકોનીના પ્રતિરપર્ધી ન્યુટનના સ્વજન, આપનામાં અમે ગર્વ ધરીએ છીએ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીતરીકે મહાન અને મનુષ્યતરીકે તો એથીયે વિશેષ મહાન, આપના ચરણમાં અમારાં પ્રીતિ-પુષ્પો ભેટ કરીએ છીએ. પ્રકાશના એ ફિરસ્તા ! વિજ્ઞાનની દુનિયાના એ પુરુષવર ! આપનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ.

આપના પ્રેમપાત્ર શિષ્યો.

ગુરુજીની આશા

પશ્ચિમમાં પૂર્વજીને ગૌરવે પુત્રપરિવાર ગૌરવવંતો બને છે. પૂર્વમાં પુત્રો અને અનુજીને મહત્તા પૂર્વજીને ગરવા બનાવે છે; એટલે મારા ભૂતકાળના અને અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ તેમની સિદ્ધિઓની મહત્તાવડે મને જે માન આપે, એના કરતાં વિશેષ માન બીજું કયું હોય ? હિંદુ-સ્થાનમાં સર્વત્ર વિદ્યાર્થીઓ મારાપ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિભાવ ધરાવે છે અને મને તેમના શિક્ષક-તરીકે સ્વીકારે છે, એના કરતાં કયા વસ્તુ મારા હૃદયને વિશેષ સ્પર્શી શકે ? મને જે સફળતા મળી છે, તે મારી અંગત મહત્ત્વકાંક્ષાને તૃપ્ત કરવાને તો જ્ઞેષ્ઠ્યે તે કરતાંયે ઘણી વધારે છે; પણ તમારે માટેની મારી મહેત્ત્વજ્ઞાને તો કેાઇ સીમાજ નથી, કારણ કે અમે જે જે કામ અધુરું મૂકીએ, તેને આગળ ધપાવનારા તો તમે-આજનો યુવકવર્ગ છે. જીવનની ત્યાગભરી તપશ્ચર્યાઓ તપીને ભાવિ મહા ભારત સર્જવું એ જીએદારી તો તમારી છે.

તમે પૂછો છો કે, મેં જીવનમાં આ બધું બળ ક્યાંથી મેળવ્યું ? તમે જાણવા ઇતેજાર છો કે, મારા માર્ગમાં પથરાયેલા એ અસંખ્યાત અંતરાયોને હું કેમ જીતી ગયો ? મારા જીવન ઉપર મોટામાં મોટી અસર મારા પિતાની છે. માંડે આ જીવન તેમની દુરદેશીનો પ્રતાપ છે. મારા બાળ-પણમાંથીજ તેમણે મને સામાન્ય જનસમાજની સાથે મહોખ્ખત શીખવી. સાથે સાથે તેમણે મને ભૂતકાળના એ વીર્યવાન ભારતનું અને ભવ્ય આદર્શોનું દર્શન કરાવ્યું. તે ત્યારે જીજ્ઞાના સર્વશ્રેષ્ઠ દરજ્જાના અમલદાર હતા, તેમના હાથ નીચેના નોકરો તેમનાં બાળકોને શ્રીમંતોમાટેની અંગ્રેજી નિશાળમાં મોકલતા, ત્યારે મારા પિતાએ મને ગામડી નિશાળે મોકલ્યો. ત્યાં દિવસરાત કાળી મજૂરી કરનાર મજૂરોના અને આજે જેમને હલકાં વર્ણો ગણવામાં આવે છે, તેમનાં સંતાનો મારા સાથીઓ થયા. તેમની પાસેથી હું ખૂબ શીખ્યો. માછીમારોના છોકરાઓ પાસેથી મોટી મોટી નદીઓના બીનરમાં વસતા વિચિત્ર મગરોની હું વાર્તાઓ સાંભળતો. તેમના સહવાસથી હું કુદરતનો પ્રેમી બન્યો. અને જે ભાવનાવાદ યુવકોને કૂદતા બનાવી મૂકે છે, તે મને વીર ભારતના એ મહા વીરકાવ્ય મહાભારતના દૈનિક પાઠથી મળ્યો. તેમાંથી હું શીખ્યો કે, જીવન એટલે સ્વપ્ના-પ્રેમશૌર્યના ઉચ્ચતમ કાનુનોની મર્યાદામાં રહીને ચાલ્યે જતું અવિરત યુદ્ધ.

એ ગામડી નિશાળમાંથી મને શહેરની નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો અને પછી જાંદગીની

એથીયે મોટી શાળામાં, જીંદગીની લડત લડવાને ઉભો રાખવામાં આવ્યો. કલકત્તાની એ હિંદુ સ્કૂલમાં મારા જેવો અબણ્યો છોકરો આવે, એ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને અધટિત લાગ્યું. તેમણે તેમના નાયકની સાથે યુદ્ધ કરવાને મને ખીકું મોકલ્યું. મારે એ સ્વીકાર્યેજ છૂટકો હતો, સદ્ભાગ્યે હું જીત્યો. અમે બન્નેએ હાથ મીલાવ્યા અને ત્યારથી સાચા મિત્રો બનીને રહ્યા. લડાઈને એ નિયમ છે કે, લડાઈ પૂરી થઈ રહ્યા પછી મનમાં કોઈને માટે કશો વસવસો ન રાખવો; વિજય કે પરાજય એ વિધિના હાથની વાત માની તેને વિસારી મૂકવી. તમે આજે વિજયને દ્વારે ઉભા છો અને હું કદાચ કાલે તમારો સંગાથી બનું; પણ તે દરમિયાન આપણા મનને તો આપણે નિર્મળજ રાખવું, એ મારા આખા આ જીવનના અનુભવે આપેલું જીવનસૂત્ર છે.

મને જીંદગીમાં કયુંજ સરળ કે સુગમ નથી લાગ્યું, ડગલે ડગલે અને પગલે પગલે મારે લડાઈ લડીને અને જીત મેળવીનેજ આગળ વધવું પડતું અને આ લડાઈઓએજ મારામાં બળ પૂર્યું છે. જ્યાં જ્યાં મારે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું છે, ત્યાં લડાઈને અંતે એકેય પક્ષમાં જરાય કડવાશ અમે નથી રહેવા દીધી. મારા પ્રતિપક્ષીઓ આજે મારા સર્વોત્તમ મિત્રો બન્યા છે.

ચાળીસ વર્ષ પહેલાં લૉર્ડ રીપનની સરકારે, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. ટોની અને ડીરેક્ટર આર્થ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટનો સખ્ત વિરોધ છતાં મને ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકની જગ્યા આપી. સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટે નિખાલસ દીલે મને કહ્યું કે, હિન્દી અભ્યાસના વિજ્ઞાનને ચોક્કસાઈપૂર્વક શીખવવાને સ્વભાવથીજ નાલાયક છે; અને ઉપરાંત, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના તોફાનીતરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા વિદ્યાર્થીઓને કાબુમાં રાખવા એ મારાથી નહિ બની શકે. તેના એ અજ્ઞાનને કારણે બંધાયેલા વિરુદ્ધ મતને માટે મેં જરાએ માફું ન લગાડ્યું. મારે તો, તેઓ એવો મત બંધવામાટે શરમીંદા બને, એ કરવાનું હતું અને મેં એ કયું. પરિણામે પ્રિન્સિપાલ અને ડીરેક્ટર બંને મારા સરસ મિત્રો બન્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે મારા દૃઢ પક્ષપાતી થયા.

પછી હું ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની દુનિયામાં પેડો. ત્યારે પણ મારે એજ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો. કોઈ અબણ્યો તેમના ટોળામાં પેસી જાય એ તેમને નહોતું પાલવતું. મારી વૈજ્ઞાનિક શોધો વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને ખોટા દરાવનારી અને તેથી કોઈ ન માની શકે એવી હતી. મારાં યંત્રો કામ કરતી સ્થિતિમાં જાહેરમાં બતાવવાનું મને આમંત્રણ થયું. હું સાધનો લઈને વિલાયત ગયો; પણ મજબૂરની ખેદરકારીથી એ નાનુક યંત્ર નંદવાઈ ગયું અને એ વખતે તો પૂરેપૂરો પરાજય પામીને, મોટું આર્થિક નુકસાન સહીને, હું પાછો ફર્યો.

ખીજ વખતે મેં વધારે મજબૂત યંત્ર બનાવ્યું અને તે મારી સાથેજ રાખીને હું વિલાયત ગયો. તે યંત્રનું નામ મેગ્નેટીક ફેરોકોઆક્ષ, કે જે વસ્તુને દશકરોડગણી મોટી કરીને બતાવી શકે છે. આ સિદ્ધાંતતરીકે પણ અસંભવિત છે, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માનતા; એટલે આ પ્રયોગ જોવાને જગતના મોટા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ લંડનમાં ભેગા થયેલા. હું એ યંત્ર લઈને ત્યાં ગયો; પણ દરવાજે મોટરમાંથી ઉતરતાં, જરાક હડદો લાગવાથી તેનો અતિ નાનુક દોરો તૂટી ગયો. વિદ્યાર્થી એટલી અનુકૂળ કે મારા ખીસ્સામાં 'સેકોટાઇન કેપસલ' હતું. તેના વતી મેં દોરો તત્કાળ પાછો સાંધી લીધો અને બધા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. આ બંધા ઉપરથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે, સામાન્ય અજ્ઞાનની સામે ઝુઝીને માન્યતા મેળવવી કે સફળતા સાધવી, એમાં કેટલી ધીરજ અને કેટલો સતત પરિશ્રમ જોઈએ છે !

જગતનાં રાષ્ટ્રોના સંઘમાં હિન્દને માટે માનભર્યું આસન મેળવવાના ઉદ્દેશમાં આપણે બધા એક છીએ. આપણે તે એકત્રિત અને અથાગ પ્રયત્નોથી, તેમજ યુદ્ધના નિયમોનું બરાબર પાલન કરીને, જરૂર સાધીશું. શરતમાં ઉતાવળાઓ નહિ, પણ ડાહ્યો જીતે છે; પણ ડહાપણ એટલે નિર્બળોની પરાધીન વિવેકબુદ્ધિ નહિ, પણ ડહાપણ એટલે શક્તિની અસ્મિતામાંથી જન્મતી કાર્યની અતુરાર્થ. હિંદુસ્થાન સંગ્રામ ખેલીને સ્વાધીન બને કે તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વધારે અનુરૂપ બીજા માર્ગોએ સ્વતંત્રતા પામે, પણ તેના લાવિને માટે તો કશો સંદેહજ નથી; કારણ કે ભારતની સંસ્કૃતિમાં કંઈક એવું તત્ત્વ છે કે જેમાં કોઈ અસામાન્ય અને અનંત ગુપ્ત શક્તિ ભરી છે અને તેને પ્રતાપેજ જગતભરને ખેદાનખેદાન કરી મૂકનારાં કાળનાં આક્રમણો સામે ભારતની સંસ્કૃતિ અનિત અને અજેય ઉભી છે. સાચેજ, આટલા બધા ફેરફારો અને હુમલાઓ સામે દૃઢ રહેવાની

તાકાત તો એજ મહાસંસ્કૃતમાં વસેલી હોય, કે જેણે નાઇલ નદીના તીરે મધ્યાહ્ન તપેલા એ મીસરના બુદ્ધિવૈભવને, બેબીલોન અને આસરીઆનાં સમર્થ સામ્રાજ્યોને વિનાશ પામતાં જેમાં અને જે આજેય એની એજ અજેય શ્રદ્ધાપૂર્વક લાવી તરફ મીટ માંડતી ઉભી છે.

ઈશ્વરપ્રાર્થના

(આર્યપ્રકાશ તા-૧૩-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

વ્યાખ્યાન-હે સહનશીલેશ્વર ! આપ અને અમે પરસ્પર પ્રસન્નતાથી રક્ષક થઇએ, આપની કૃપાથી અમે સદૈવ આપનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરીએ તથા આપનેજ પિતા, માતા, બંધુ, રાજા, સ્વામી, સહાયક, સુખદ, સુહૃદ, પરમગુર્વાદિ જાણીએ; ક્ષણમાત્ર પણ આપને ભૂલીએ નહિ, આપની તુલ્ય અથવા આધિક ક્રોધને ન જાણીએ. આપના અનુગ્રહથી અમે સર્વ પરસ્પર પ્રીતિમાન, રક્ષક, સહાયક, પરમપુરુષાર્થી થઇએ, એકબીજાનું દુઃખ ન જોઇ શકીએ, સ્વદેશસ્થાદિ મનુષ્યોને અત્યંત પરસ્પર વૈરરહિત, પ્રીતિમાન અને પાખંડરહિત કરીએ, ‘સહનૌમુનક્તુ’ તથા આપ અને અમે લોક પરસ્પર પરમાનંદનો ભોગ કરીએ, અમે લોક પરસ્પર હિતથી આનંદ ભોગવીએ કે આપ અમને આપના અનંત પરમાનંદના ભાગી બનાવો. તે આનંદથી અમે લોક એક ક્ષણ પણ અલગ ન રહીએ. “સહવીર્યમ્ કરવાવૈ” આપની સહાયતાથી પરમવીર્ય જે સત્ય વિદ્યા તેને પરસ્પર પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થઇએ. “તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ” હે અનંત વિદ્યામય ભગવન્ ! આપની કૃપાદૃષ્ટિથી અમારા લોકોનું પડનપાડન પરમ વિદ્યાયુક્ત થાઓ તથા સંસારમાં સર્વથી અધિક પ્રકાશિત થાઓ અને અન્યોન્ય પ્રીતિથી પરમવીર્ય પરાક્રમથી નિષ્કંટક ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવીએ. અમારામાં સર્વ નીતિમાન સજ્જન પુરુષ થાઓ અને આપ અમારા પર અત્યંત કૃપા કરો, કે જેથી અમે લોકો નાના પ્રકારનાં પાખંડ, અસત્ય, વેદવિરુદ્ધ મતોને ઝટ છોડીને એક સત્ય સનાતન મતસ્થ થઇએ. કે જેનાથી સમસ્ત વૈરભાવનું મૂળ જે પાખંડ મત, તે સર્વ તત્કાળ પ્રલય થઇ જાય. “મા વિદ્વિષાવૈ” અને હે જગદીશ્વર ! આપના સામર્થ્યથી અમારા લોકોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રહે-એટલે કે અમે પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ, કિંતુ સર્વ તન, મન, ધન અને વિદ્યાને પરસ્પર સર્વના સુખોપકારમાં પરમ પ્રીતિથી લગાવીએ. ઓ જ્ઞાન્તિ ! જ્ઞાન્તિ ! જ્ઞાન્તિ !” હે ભગવન્ ! ત્રણ પ્રકારના સંતાપ આ જગતમાં છે. એક આધ્યાત્મિક એટલે જે જ્વરાદિ પીડાથી થાય છે તે; બીજો આધિભૌતિક એટલે જે શત્રુ, સર્પ, વ્યાધિ, ચોર આદિથી થાય છે તે; તથા ત્રીજો આધિદૈવિક એટલે મન, ઇન્દ્રિય, અગ્નિ, વાયુ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અતિશીત, અત્યુષ્ણતા ઇત્યાદિથી થાય છે. હે કૃપાસાગર ! એ ત્રણે તાપોની જલદીથી નિવૃત્ત કરો, જેથી અમે અત્યાનંદમાં અને આપની અખંડ ઉપાસનામાં સદા રહીએ. હે વિશ્વગુરો ! મને અસત્ (મિથ્યા) અને અનિલપદાર્થ તથા અનિત્ય કામથી છોડાવીને સત્ય તથા નિત્યપદાર્થ અને શ્રેષ્ઠ વ્યવહારમાં સ્થિર કરો. હે જગન્મંગલમય ! સર્વ દુઃખોથી મને છોડાવીને સર્વ સુખો મને પ્રાપ્ત કરો. હે પ્રજ્ઞપતે ! મને સારા પ્રજ્ઞપુત્રાદિ, હસ્તિ, અશ્વગવાદિ ઉત્તમ પશુ, સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્યા અને ચક્રવર્તી રાજ્યાદિ પરમૈશ્વર્ય જે સ્થિર સુખકારક છે, તે શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. હે પરમવૈદ્ય ! સર્વથા મને સર્વ રોગોથી છોડાવીને પરમ વૈરાગ્ય આપો. મહારાજાધિરાજ ! જેથી હું શુદ્ધ થઇને આપની સેવામાં સ્થિર થાઉં. હે ઇશ્વર ! કુકામ, કુલોભાદિ પૂર્વોક્ત દુષ્ટ દોષોને કૃપાથી છોડાવીને દ્રેષ્ઠ કામોમાં યથાવત્ મને સ્થિર કરો. હું અત્યંત દીન થઇને એજ માગું છું કે, હું આપ અને આપની આજ્ઞાથી લિન્ન પદાર્થમાં કદાપિ પ્રીતિ ન કરું. હે પ્રાણુપતે ! પ્રાણુપ્રિય ! પ્રાણુપિતા ! પ્રાણુધાર ! પ્રાણુજીવન ! સુરાન્યપ્રદ ! મારા પ્રાણુવાળા આપજ છો, મારો સહાયક આપનાવિના અન્ય કોઇ નથી. હે મહારાજાધિરાજ ! જેમ સત્ય, ન્યાય અને રાજ્ય અમારા લોકનું પણ આપના તરફથી સ્થિર થાય. આપના રાજ્યના કિંકર આપના કૃપાકટાક્ષથી અમને શીઘ્ર બનાવો. હે ન્યાયપ્રિય ! અમને પણ ન્યાયપ્રિય યથાવત્ કરો. હે ધર્મોદીશ ! અમને ધર્મમાં સ્થિર રાખો. હે કરુણામય પિતા ! જેમ માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોનું પાલન કરે છે, તેમ આપ અમારું પાલન કરો !

રશિયાની વીરપૂજા

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૧૯-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

પશ્ચિમનું ગોઝ જગત આજે પૂર્વની મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે. મૂર્તિપૂજકો એને મન અસંસ્કારી-જંગલીઓ છે; પરંતુ અજાણપણે એ મૂર્તિભંજકોમાંયે એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા તો પ્રવર્તેજ છે. રાષ્ટ્રપીરો દેવલોક પામ્યા પછી જાહેર સંસ્થાઓમાં કે ચોટે ચોટે એમની પ્રતિમા ઉભી કરી, તેને હારતોરાથી શણગારવી, શેક્સપિયર કવ્યો સ્થાપી, શેક્સપિયરની મૂર્તિ કે છબીને માન આપી એની સંવત્સરીઓ ઉજવવી, પેટ્રન સેન્ટની છબી આગળ કે ભગવાન ખ્રિસ્તના પથ્થરચર્યા કૌંસ આગળ શિર ઝુકાવવું, એ મૂર્તિપૂજા નહિ તો બીજું શું છે? સ્મૃતિદ્વારા કે પ્રતિમાને માન અર્પી-ને પુરુષવરોની પૂજા કરવી, એ તો માનવજીવનનો સ્વભાવ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે આજ-દિનસુધી એ સ્વભાવ અચૂક રીતે પ્રભવતો આવ્યો છે. પુરાતન કાળમાં જ્યાં લોકો વીરનરને દેવ-તરીકે પૂજતા, ત્યાં આજે તેજ મહાનુભાવ અથવા તો તેના જેટલોજ ગૌરવવંતો પુરુષ માત્ર નર-વીરતરીકેજ સન્માન પામે છે. એ પણ ઉંચી કોટિની પૂજા-અર્થનાજ છે. પશ્ચિમમાં રશિયાની આ જાતની વીરપૂજા સૌથી જ્વલંત દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

અટારીએ અટારીએ

અપ્રતિમ આંગ્રજ નવલકાર એચ. જી. વેલ્સ ૧૯૦૨માં રશિયામાં પ્રવાસે નીકળ્યો, ત્યારે ગામે ગામે રશિયાનો રાષ્ટ્રવિધાતા કાર્લ માર્ક્સની પ્રતિમાઓ હારતોરામાં શોભતી દીડી. દુકાનોમાંયે એની મૂર્તિઓની હારો વિક્રયમાટે ખડકલાખંધ એણે જોઇ. અંગ્રેજ નવલકારને રસ પ્રજ્વળી આવી ભક્તિપ્રત્યે સૂગ ચઢી; પણ એને ખબર નહિ હોય કે રશિયાની સાચી વીરપૂજા તો એ વખતે માત્ર નમ્ર સ્વરૂપે દેખાતી હતી. આજે મોસ્કો, વૉરસો કે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં જનારા ગોરાઓ સદ્-ગત મજૂરવાદી રાષ્ટ્રનેતા લેનિનપ્રત્યે પ્રજ્વળે છે. જલકતો ભક્તિભાવ નિરખીને દંગ થાય છે, વફા-દારીની જ્વલંત નિશાનીતરીકે લોકો દુકાનોમાં અને ઘેર ઘેર એ મજૂરોના રક્ષણહાર પિતાની તસ્વીરને દીપકમાળથી ઝાકમઝોળ શણગારે છે. સમાજવાદીઓ એ તસ્વીરને સમાજવાદના મૂર્ત સ્વરૂપતરીકે ધરઆંગણે રાખે છે, સામ્યવાદીઓ એની પ્રતિમાને સમાનતાનું રાષ્ટ્રચિહ્ન ગણે છે. કોઇ સ્ટીમશીપ કંપનીની અટારીઓમાં તો કોઇ વ્યાપારી પેઢીઓમાં અને મજૂરસંઘોના કઠેરાપર ખસ, એ એકજ આરસની પ્રતિમા શણગારાયેલી દેખાય છે. ચોકલેટ વેચનાર ફેરીઓ પોતાની ગાડીના હુઠાપર એ મૂર્તિને પધરાવી રાખે છે. દરજીના સંચા ઉપર લેનિનનું સ્થાન અવિચળ છે. પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકવિકેતાઓને મકાને એ તસ્વીર અનિવાર્ય છે. ધર્મમંદિરો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સામાન વેચનારી દુકાને પણ પુષ્પહારવડે દીપતી લેનિનની છબી કોઇ ગોખમાં પધરાવેલી હોય છે. વીંટીમાં હીરાથી મઢેલી સૂક્ષ્મ તસ્વીરથી માંડીને દેહસમાન મૂર્તિઓ મોસ્કોમાં આંગણે ને અટારીએ, મજૂરવાદનો મૂક સંદેશ સુણાવતી ખડી છે.

લેનિન-મંદિરો

ધર્મ-શ્રદ્ધાળુ લોકો ભગવાન ખ્રિસ્તની, કોઇ ધર્મોલયોની અને કોઇ ધર્મગુરુઓની છબીઓ ધરમાં અમુક નિયત સ્થળે ગોઠવી, તેને મંદિરસમાન બનાવે છે અને સવારસાંજ ત્યાં મસ્તક નમાવી કિરતારની બંદગી કરે છે. શું ઇંગ્લંડ કે શું હિંદ-બધેજ આવી અનન્ય ભક્તિ શ્રદ્ધાળુ વર્ગમાં હોય છેજ. રશિયામાં આજે લોકો એ તસ્વીરોના ધર્મમંદિરને ઠેકાણે પોતાને ઘેર એલાય-કું લેનિનમંદિર રાખે છે. ઘર ઘર તો હીક, પણ કારખાનાંઓમાં અને ઑફિસોમાં પણ અમુક ભાગ લેનિનની પ્રતિમામાટે નિરાજો રાખવામાં આવે છે અને એની બીંતોપર ‘લેનિનનાં અમર જીવન-સૂત્રો’ ચિતરવામાં આવે છે. ‘લેનિન આજે દિવ્ય ધામમાં છે, પણ તેનો આત્મા રસભૂમિના રક્ષ-ણ્યાર્થે અહીં મૌનુદ છે!’ એવાં ભક્તિવાક્યો પણ એ દિવાલોને અને તેનાં તોરણોને શણગારી રહ્યાં છે. શહેરી લોકો જો કે લેનિનની પ્રતિમા આગળ કૌંસની જેમ પોતાના હાથની ચોકડી ચિતરતા નથી, તોપણ એમનાં અંતરનો પૂજ્યભાવ નિઃશબ્દતામાંયે જણાઈ આવે છે. ગામડાંનાં ભોળાં ખેડૂત નરનારીઓ તો માથું નમાવીને એ પ્રતિમાઓ સમક્ષ કૌંસ સુદ્ધાં કરે છે! રોશને રોશને પણ રશિયાના આ નિર્ધનતાપ્રિય તારણહારને ગોખ-મંદિરોમાં પધરાવવામાં આવ્યો છે. એનાં

દર્શન કરીને ગામડીઆઓ પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે. જાણે રશિયાનો એ પ્રસ્થાનમંગળનો ગણેશ !
તીર્થયાત્રા

પણ આના કરતાંયે વધારે છક કરનારી લક્ષિત તો લોકોની લેનિન-યાત્રાઓમાંથી સાંપડે છે. આજે એના સ્વર્ગપ્રયાણને માત્ર એ-અઢી વરસોજ વીત્યાં છે. જાનેવારીની એ અમંગળ પ્રભાતે વરસાદ અને ખરફમાર વચ્ચે લક્ષિતમતી જનતા પોતાના રાષ્ટ્રવીરનો દેહાવશેષ નિરખતી, અમોલ બંદગી કરતી ઉભી હતી. એ લગ્ય કરુણ દૃશ્ય આજે એ વર્ષ પછી વધારે લગ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મોસ્કોમાં એની મૃત્યુસમાધિ ઉપર આજે શસ્ત્રધારી સૈનિકો પહેરે ભરે છે અને વિશાળ રશિયાનાં દૂર દૂરનાં ગામોમાંથી શ્રદ્ધાળુ જનો સમાધિનાં દર્શને ટોળાંબંધ આવ્યે જાય છે. એની મરણુતથિને દિને તો ત્યાં આખાંયે યુરોપના મજબૂત પ્રવાસી જનો ધ્વજપનાકા લઈને મેદની જમાવે છે અને 'જય હો મહાત્મા લેનિનનો ! જય મોલ્શેવિઝમનો !' એવા સૂર ગુંજતા ગુંજતા કૂચ કરે છે. સમરકંદમાં એક કાળે તેમરસેનની કબ્રની લોકો યાત્રા કરતા. આજે જેસલેમની પુણ્યભૂમિ ઉપર ખ્રિસ્તીઓ પ્રવાસે સંચરે છે. અખિલ આશ્રમના ઇસ્લામીઓ મક્કા શરીફે પૂજ્યભાવે દર્જ કરવા જાય છે; રશિયાના-અરે, યુરોપ સમગ્રના-સાખો મજબૂતવાદીઓનું જીવંત તીર્થધામ એ મહાનુભાવ લેનિનની મૃત્યુસમાધિ છે.

દેવમાનવ

ગઈ સાલ લેનિનની સંવત્સરી કોઈ અદ્ભુત રીતે ઉજવાઈ હતી. મોસ્કોને ચોટે ચોટે લોકો એ રાષ્ટ્રવીરની જીવી ખરીદીને મહાવતા હતા. આજે પ્રજા એને માનવકોટિથી પર માને છે. રશિયાનો એ દેવમાનવ છે. લોકસભામાં એની ખુરશી ખાલી રહે છે. એના પ્રત્યે પ્રજાની માનની લાગણી એટલી ઉત્કટ છે કે એ ખુરશીપર એની પ્રતિમા પધરાની કૂચમાળાઓવડે અનુગામી પ્રમુખો તેની અર્ચના કરે છે; એની આરામગાહ હતું અપૂર્ણ છે, તોયે એની જાળીએ ને અટારીએ દર રાત્રે લોકો રોશની પ્રકટાવે છે. આરામગાહની ધ્મિરતમાટે દેશવિદેશના રથપતિઓ પાસેથી રેખાંક નમુના મંગાવાયા છે. લેનિન આજે લોકસાહિત્યનો કોઈ અદ્ભુત નાયક બનતો જાય છે. એના જીવનની આસપાસ કેટલીયે અદ્ભુત રસિક કથાઓ ગુંથાઈ ગઈ છે. એક જગી મંડળ એનાં લેખનો અને ગ્રંથોને જગતની વિધિવિધ લાપાઓમાં ઉતારવાનું અવિરત કાર્ય કર્યે જાય છે. આખા યુરોપીય ઉપરાંત કાલમુક, અસ્કિર, ખિરગીદ, યાકુત અને તાર્તર પ્રજા આજે એ મંડળના પ્રયત્ન-દ્વારા પોતાની લાપામાં લેનિનના મનન-સાહિત્યનું રસપાન કરે છે. લેનિનનાજ સહકર્મચારીઓ લેનિનનાજ પૂજક બન્યા છે. એમને મન લેનિનનો શબ્દ બ્રહ્મવાક્ય કે કુરાનની ખાયાત છે. આજે તો જાણે રશિયામાં દેવમાનવ લેનિનનો કોઈ નવીન ધર્મ ફેલાયો છે. રસભૂમિનો એ ધરખમ અને પ્રતિભામાન મહાન પીટર પણ આટલો નહોતો પૂજ્યો. રસ સ્વાધીનતાનો સ્થાપક લેનિન, દલિત મજબૂરોનો ઉદ્ધારક લેનિન, જગતભરમાં સાચી સમાનતાને ઉતારનાર લેનિન, અવસાન પામીને આજ રશિયાનો આરાધ્ય દેવ બન્યો છે.

ઉંચામાં ઉંચી ટાચે—ઉંચામાં ઉંચા શિખરે તમારે પહોંચવું હોય તો તમારા ઉદ્યોગની નીચામાં નીચી જગાએથી કામ શરૂ કરો. તમારા ધંધા સાથે જેનો સંબંધ હોય એવી કોઈપણ બાબતને નજીવી કે નિરપયોગી નહિ સમજતાં તેને લગતી એકે એક વિગતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવો.

x

x

x

એક માર્ગ અથવા ધંધો પસંદ કરો, તેની સઘળી વિગતોનો અભ્યાસ કરો, તેનેજ માટે કામ કરો.

x

x

x

તમારે શું કરવું તે વિષે જગત કાંઈ કહેવું નથી; પણ તમે જે કંઈ કરવાનું માથે લો તેમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ બનો, એમ તેનું કહેવું છે.
('આગળ ધસો'માંથી)

શુકનમાં લાપસી શામાટે ?

(હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

હિંદુસંસારમાં સાધારણ રીતે સારા પ્રસંગે હમેશાં શુકનમાં ઘડેલી લાપસી કે ઓરમું કરવામાં આવે છે. આ શુકનમાં ખીજ કાઢ પકવાનને બદલે લાપસીને શામાટે પસંદગી આપવામાં આવી હશે, તે વાત સમજવા જેવી છે. અત્યારના જમાનામાં તો લાપસી કે ઓરમું એ ગામડાનું પકવાન ગણાય છે; અને સારા જમણવારમાં તે સ્થાન ભોગવતું નથી, છતાં પણ આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે, આપણા બાપદાદાઓ મૂર્ખ ન હતા.

જૂના કાળમાં જે જે રીતરિવાજો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે તે રિવાજો સારા હોવાથીજ ધર્મને નામે દાખલ થયા છે. ખાવામાં, પીવામાં, આચારમાં જ્યાં જ્યાં જે રિવાજો છે અને તેને ધર્મની ખીક લગાડી દેવામાં આવી છે, તેમાં પણ ચતુરાઈજ છે. અત્યારના અર્ધદંઝ આપણે પૂરું રહ્ય સમજ્યા સિવાય બુદ્ધા માબાપો જેવડું હતાં એમ કહી તેનું પાલન કરતા નથી. પરિણામ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે, આપણા બાપદાદા કરતાં આપણે ઓછું ખાઈ શકીએ છીએ, ઓછું પાચન કરી શકીએ છીએ, ઓછી શક્તિવાળા થઈ ગયા છીએ અને ઓછું આયુષ્ય ભોગવીએ છીએ.

જે જે વહેમ ગણી કાઢી તુચ્છકારવામાં આવે છે, તે વહેમ નથી; આવા વહેમની હકીકતમાં આગળ ઉપર ઉતરીશું ત્યારે તે સમજાશે. રમ્મસ્વલા સ્ત્રીને ન અગાય; સુવાવડીનાથી આલડછેટ લાગે; નાહ્યાધોયા સિવાય મંદિરમાં ન જવાય; વગેરે રિવાજો છે તે વહેમ નથી; પરંતુ શારીરિક તંદુરસ્તીને અંગે વિચારીને દાખલ કરેલા રિવાજો છે. તેનું પાલન ન કરનારા અદે-ખાઈ કરે છે.

હવે અસલ વાતપર આવીએ. ઘડેલી અંદર જે પોષક તત્ત્વ છે, તે તેની અંદરના ખીજમાં છે. આ ખીજ ખાવાથી માણસની જીવનશક્તિ વધે છે. જે અનાજ જીવનતત્ત્વ-વીટેમીન્સ કહેવામાં આવે છે, તે આ ખીજમાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તથા ખેતરોને લગતી શોધખોળ કરનારાઓએ એકમતે જાહેર કર્યું છે કે, જેમ જેમ ઘડેલો લોટ ખારીક કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેના ખીજનો નાશ થાય છે. ખીજનો નાશ એટલે તેની અંદર રહેલાં જીવનતત્ત્વ વીટેમીન્સનો પણ નાશ થાય છે. આવો લોટ તે આપણો પરસુદી મેદો છે. આ લોટ શરીરને લાલ કરવાને બદલે નુકસાન કરે છે. એવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે કે, એક માણસને ભુખ્યો રાખવામાં આવ્યો જ્યારે ખીજ માણસને માત્ર પરસુદીની રોટલી આપવામાં આવી. પરિણામે પરસુદીની રોટલી ખાનારનું વજન અપવાસી કરતાં ઘણું ઘટી ગયું. એ સૂચવે છે કે, પરસુદી શરીરને પોષવાને બદલે શરીરને નાશક છે. લાપસી કે ઓરમાની અંદર ઘડેલો જડા ભરડવામાં આવે છે. આવા જડા લોટની અંદર તેનું ખીજ જળવાઈ રહે છે અને એ ખીજ શરીરને પોષણ આપે છે. આંડ દિવસે તો તમે આવો પૌષ્ટિક ખોરાક ન ખાઓ, પણ શુકનનરીકે સારે પ્રસંગે આ લાપસી કે ઓરમું ખાઓ; તેટલા માટે બુદ્ધા બાપાએ શુકનમાં લાપસી રાખી છે. તલધારી લાપસી, અંદર ગોળ અને ઘીના ખોરાકને ખીજું કાઢ પણ પકવાન પહોંચે તેમ નથી. પછી ભલે તે દૂધપાક, શીખંડ, ખાસુંદી, ઘેખર, મેસુર વગેરે ગમે તે કહેા. આ લાપસી અને ઓરમું ખીનજેખમી અને પૌષ્ટિક છે. સુધરેલા લાપસી આ બાબતની તોંધ લે તેટલામાટે આટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બચ્ચાંનું નામ પાડતી વખતે ખારમે દિવસે તો આખા ઘડેલો ખાત્રી તેની ધુધરી કરવાનો રિવાજ છે. આ ધુધરીમાં પણ ગોળ-ઘી નાખીને ખાવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તો લાપસી-ઓરમા કરતાં પણ આ ધુધરી ચઢે તેમ છે; પરંતુ હવે ધુધરી તો જંગલીનો ખોરાક ગણાય છે. સુધરેલા માણસોને પાછા જંગલી થયા સિવાય છૂટકો નથી એમ અસારના ખોરાકશાસ્ત્રીઓ અને મોટા ડોક્ટરો યુરોપમાં ખૂબ પાઠી રહ્યા છે. ખોરાકની અંદર આપણે ત્યાં ધાલમેલ હજી પ્રભુકૃપાએ ઓછી છે. યુરોપાદિ દેશોમાં તે ટોચે પહોંચવા આવેલ છે, એટલેજ ત્યાંના ડોક્ટરો તે તરફ વધુ લક્ષ આપવા મંડયા છે.

વિલાયતમાં ફળાહાર

હિંદુસ્થાનના ખોરાકમાં જે કાંઈ ચીજની ખામી હોય તો તે ફળની છે. આપણને જોઈએ તેટલાં ફળ ખાવાનાં મળતાં નથી. ગરીબાઈને અંગે આપણે ફળ ખાઈ શકતા નથી. ઉપરાંત ફળ ખાવાં એ જરૂરીઆત નહિ પણ મોજશોખ છે, એમ આપણામાં ખોટો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. આપણે ત્યાં જે ફળો થાય છે, તેનોજ આપણે છૂટથી ઉપયોગ કરીએ તો આપણો ખોરાકક્રમ વ્યાજબી ગણાય. આપણે ત્યાં લાલ પાકાં ટામેટાં, પોપૈયાં, પાકાં ચીલડાં વગેરે થાય છે; પરંતુ આપણે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે ખાતા નથી. વિલાયતના આંકડા બહાર પડ્યા છે, જે જાણુવા જેવા છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં એક માણસે એક વરસમાં ૧૦૦ સફરજન, ૭૫ નારંગી અને ૩૦ કેળાં ખાધાં. એક વરસમાં ૪૮૩૦૦,૦૦૦ પાઉંડની કિંમતનાં ફળ યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આવ્યાં. આપણે ત્યાં તો માણસ આટલાં બધાં ફળ ખાતો નથી. વ્યાજબી રીતે જે ફળની જે વખતે મોસમ હોય, ત્યારે તેણે તે ફળ ખૂબ ખાઈ લેવાં જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં સુભાગ્યે કેરીની મોસમમાં માત્ર કેરીઓ પુષ્કળ ખાવાની મળે છે અને ત્યારેજ ગરીબ તેમજ તવંગર તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. માણસોએ ખ્યાન રાખી ફળ ખાવાં જોઈએ; કારણ કે ફળની અંદર જીવનતત્ત્વ-વીટમીન્સ હોય છે. કેરીની મોસમમાં માણસને નવું લોહી આવી જાય છે, તેનું કારણ આ જીવનતત્ત્વ છે.

જીવો જાપાનનું શિક્ષણ !

(ગાંડીવ તા. ૫-૯-૨૬ ના અંકમાંથી)

(ટોકીઓની કન્યાશાળાઓમાં ત્યાંની બુદ્ધિમતી સંચાલિકાઓએ કન્યાઓ સમક્ષ એક સુંદર પ્રશ્ન રજૂ કરેલો 'તમને પુરુષત્વ ગમે કે સ્ત્રીત્વ ?' ૬૬૦ જવાબ આપનારી બાળાઓમાં ૨૩૬ બાળાઓએ પુરુષ થવા-પ્રત્યે પસંદગી બતાવી હતી અને ૨૮૮ બાળાઓએ અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી રહેવાની અને અમુક સંજોગોમાં પુરુષ થવાની રુચિ પ્રદર્શિત કરી હતી. માત્ર ૧૩૬ બાળાઓએ સ્ત્રીત્વ પસંદ કર્યું હતું. પેલી ૨૩૬ બાળાઓમાંની એકનો જવાબ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.)

નારીપણું નથી ગમતું, ગુરુમાતા! નારીપણું નથી ગમતું. દેશની માટીમાંથી ઉત્પન્ન થઇ તેનાં અન્નજળવડે દેહ પોષી, એજ દેહને પ્રાણથી પણ પ્યારી જન્મભૂમિ કાળે કુરબાન કરી નાખવાનું ન મળે તો જીવનનું સાર્થક શું ? રણાંગણમાં માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્યજ્યોતથી ઝળહળતા વાવટા નીચે બપ્તર અને કવચ સજી પોતાનાં ખૂન વહાવવાની તક ન મળે તો એ જન્મમાં શાં બપનાં ? પુરુષોને માયાજળમાં ફસાવનારી, ધર્મપંથથી ભ્રષ્ટ કરનારી મોહક પૂતળી બનવાનું, વિશ્વાસ અને મોહમસ્તીની પ્રતિભારૂપી દીંગલી બની રમાડાયા કરવાનું જે અવતારે કપાળમાં લખ્યું, તે અવતાર એજે નહિ તો બીજું શું ? જ્યાં તોપોની ગગનભેદી ગર્જનાઓ જાણે સારા બ્રહ્માંડને હચમચાવી મૂકતી હોય, મ્યાનમાંથી કેસરીઆં કરવા નીકળી પડેલી ખડગ-સુંદરીઓને ચક્રચક્રાટ વિજળીના ચમકારાનેયે ભૂલાવી દેતો હોય, માતૃભૂમિને કાળે ધા ઝીલવાની અને ધા કરવાની જ્યાં હોડ બકાઇ રહી હોય, એ સ્થાને માથાંને હથેળીમાં લઇને ધૂમવાના લહાવા, એ રણ-સંગ્રામની રમતોનાં ખેલન જે દેહે ન ભોગવાયાં તે દેહે સૂર્યનો પ્રકાશ દીઠો તોયે શું-ન દીઠો તોયે શું ? પ્યારી નીપેનમૈયાના (જાપાન) દિગ્વિજયનો કીર્તિસ્તંભ જે રુધિરવડે ચણાઈ રહ્યો હોય, તે રુધિરમાં જે દેહનાં રક્તખિંદુઓ ન લાગે, એ દેહ કરતાં તો ધન્ય એ લોખંડી ચોસલાઓને, જેની તોપ ને તરવાર બને છે !

માતા ! દેશને કાળે કુરબાની કરવાનો હક્ક પુરુષો ભોગવે છે. એ લદાવો લેવા મને પુરુષત્વ જોઈએ છે. નિર્બળતાની પ્રતિમા સરખું આ નારીપણું નથી ગમતું-નથી ગમતું.

ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

(‘સ્વામી રામતીર્થ’ ના સદુપદેશ’ માંથી ‘હલિતકોમ’ માં લેવાયલું, તે ઉપરથી)

શ્રીઓ, બાળકો અને મનુરવર્ગની કળવણીપ્રત્યે બેદરકારી રાખવી એ તો જે શાખાપર આપણો આધાર હોય, તેજ શાખાને કાપી નાખવા સમાન છે; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ પ્રગરૂપી વૃક્ષના મૂળમાંજ ઘા કરવા બરાબર છે.

હિંદુસ્થાનમાં અનેક હિલચાલો વિજયી ન નિવડવાનું કારણ એજ છે કે, કાર્ય કરનાર લોકોએ પોતાની સર્વ શક્તિ મૂળ તરફ ન વાપરતાં માત્ર ફળ અને પાંદડાંઓ—જેવા મોટા કહેવાતા લોકો—ને પાણી છાંટવામાં ગુમાવી દીધી છે; ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રવૃક્ષના આધારરૂપ બિચારા શુદ્રોનેજ પ્રકાશ અને ચૈતન્યની જરૂર છે.

આજ આપણા આ કમનસીબ દેશમાં એમની કિંમત મીડા જેટલી ગણવામાં આવે છે અને આવાં ગરીબગુરખાંઓની સેવા કરવા તમે બહાર પડશો, તેમના લલા કાળે ચિંતા કરશો એટલે લોકો તમને ઠપકો પણ દેશે, કેટલાક મસ્કરી કરવા લાગશે; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, આ મીડાને એકડાની જમણી બાજુએ મૂકવાથી એકડાની કિંમતને દશગણી વધારવાની તેમનામાં શક્તિ છે.

કમનસીબે હાલના ઉપદેશકોની વૃત્તિ એવી છે કે, સરકારી અમલદાર વગેરે મોટા લોકો પોતાના બ્યાખ્યાનમાં આવે એટલે તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. એ ખરૂં છે કે, સરકારી નોકરો બીજા માણસો કરતાં વધુ હોંશિયાર હોય છે અને તેથી તેઓ થોડાધણા ઉપયોગી પણ છે; પરંતુ તેમનો જુસ્સો હમેશના ઘસડામોરાથી મંદ પડી ગયેલો હોય છે. એ લોકોને તેમના માનમતબાઈથી કેદખાનાના શ્રેષ્ઠ આસન ઉપરજ બેસી રહેવા દો; કારણ દેશનો ખરો ઉદ્ધાર તો દેશરૂપી ઝાડનાં ગરીબ મૂળોથી થવાનો છે. એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો કે, ગરીબ લોકો, શ્રીઓ અને બાળકોના હાથથીજ સત્યની સ્વારી આગળ વધશે.

લોકોની હાલની ધર્મબુદ્ધિ અને દાન કરવાની વૃત્તિ પણ બહુ બગડી ગયેલી છે. ભૂખમરાથી ટળવળતા ગરીબ લોકોની આપણે જરાયે ચિંતા કરતા નથી. માત્ર ભરેલાં પેટવાળાઓ, નિરુદ્ધોગી અને આળસુઓનેજ ભોજનનું દાન કરવાથી સ્વર્ગે પહોંચી જવાય છે એમ માનીએ છીએ; અને આ દાનસંબંધે પણ લોકોના વિચાર એવા થઈ ગયા છે કે સમાજના એક ભાગને છેક નીચેની નાખી, તેને તદ્દન કંગાળ બનાવી દઈને મેળવેલા પૈસામાંથી નહિ સરખો ભાગ દાનતરીકે પાછો આપવો. પોતેજ નીચેની લીધેલા ગરીબો તરફ તેમની ઘણી દુઃખી હાલતમાં કીર્તિ કે હોદ્દાને ખાતર એકાદ તુરંજ કકડો ફેંકી દેવો એજ જાણે કે મોટું ધર્મ—દાન ન ગણાતું હોય, એમજ એ બિચારાઓ સમજે છે; પરંતુ ખરી ઉદારતા શું છે તે તમે જાણો છો? દીન—ગરીબ અને પતિત—નીચે પડેલા લોકો તરફ સાચી લાગણીથી જે જુએ છે, તેજ ખરો ઉદાર મહાત્મા છે !

હિંદુસ્થાનના રાજરજવાડાઓ ! ધનાઢ્યો ! ધર્મગુરુઓ અને રાજકર્તાઓ ! થોડાંજ વર્ષોમાં શું પરિણામ આવશે તેનો તમને ખ્યાલ છે ?

આજ અસંખ્ય જાતિભેદ અને ચોકાધર્મથી શું પરિણામ આવ્યું છે તે જાણો છો ? એ સાચું છે કે, યુરોપઅમેરિકાની જેમ અસંખ્ય હડતાળો નથી પડતી, પરંતુ આખો દેશ દુર્બળ અને મુંગા મેંઢાથી પણ વધારે બીકણ બની ગયો છે. હાલના જરીપુરાણા થઈ ગયેલા ન્યાત-જાતરૂપી વસ્ત્રની નીચે શું છે ?—ગરીબ અને ભૂખે મરતા સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ હિંદી ખેડૂતો !

કટોકટીના સમયમાં આપણે જન્મેલા હોવાથી દેશસેવા કરવાના પ્રસંગ બેઠએ તેટલા છે. આજ તમને દેશધર્મ આજ્ઞા કરે છે કે, રાષ્ટ્રાય બંધુભાવ આગળ તીવ્ર જાતિભેદને ગોણુ માનો ! પોતાનાં નાનાંમોટાં સઘળાં બાળકોપર એકસરખો પ્રેમ રાખનારી માતાના જેવું આપણા અંતઃકરણને બનાવવું એજ જીવનની સફળતાનો સાર છે.

અને એ જીવન સફળ કરવા કાળે તમે જીંદગીને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર છો એટલી શક્તિ અને હિંમત તમારામાં હોય તો ઉઠો અને ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

વધારે મરણો શાથી થાય છે ?

(લેખક:-વિજયશંકર જયશંકર. ' હિંદુસ્થાન ' તા-૨૪-૫-૨૬ ના અંકમાંથી)

દેશી વૈદાને ઉત્તેજન આપો.

એપ્રિલ ૧૯૨૬ ના વૈદ કલ્પતરુમાં ' દેશી વૈદ ' એવા મથાળા નીચે જે લકીકત છપાઈ છે તેમાં લખેલું છે કે:-

“ આ ધારાસભામાં (મુંબઈની) જે મેંબરો આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદકની સીપારસ કરતા હોય તેમને હું પૂછું છું કે, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ શિક્ષણ મેળવેલા ડોક્ટરોની ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદ કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતું નથી અને ત્યારેજ આ આખી સભા સમજી જશે કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ”

આ ઘણો ગંભીર સવાલ છે. કરોડો માણસોની જીંદગી તથા તંદુરસ્તી સાથે તેનો સંબંધ છે; તેથી લખવાની રજા લઉં છું કે, વિદેશી દવાઓમાં ઘણી દવાઓ જેવી કે શીતળાની રસી વગેરે જનાવરોનાં લોહી-પરમાથી ખનાવવામાં આવે છે અને તેથી લગ્નરો તંદુરસ્ત બાળકો તેમજ મોટી ઉંમરના મનુષ્યો તેવી દવાના ઝેરથી બીમાર પડી મરી જાય છે, અથવા તો કાંઈ ભયંકર દરદોથી પીડાય છે. તે સંબંધી સત્તાવાર લકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવામાટે કૃપાળુ અંગ્રેજોએ તથા અમેરિકનોએ ખાસ મંડળીઓ સ્થાપી છે અને તેમનાં માસિકોમાં ઘણી ચોંકાવનારી લકીકતો વખતોવખત ઉઘાડી પાડવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલી જાતની ઝેરી વિદેશી દવાઓ માણસજાતમાટે કેવી જીવલેણ છે, તેનો ખ્યાલ કરવામાટે “ શીતળાની રસી ” એવા મથાળા નીચે એક ઘણો ચોંકાવનારો લેખ નવ-સારીમાં પ્રસિદ્ધ થતા ચેરાગ નામના માસિકના ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે ધ્યાનથી વાંચવા આપને અરજ કરું છું.

અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ કુલીજના જીવાન દીકરાને શીતળાની તેમજ ટાઇફોઇડની રસીઓ મૂકી. તેને પરિણામે તે હતભાગી જીવાન પુરુષ તરફડી તરફડીને મરી ગયો. તે લેખમાંથી નીચેના શબ્દો ટાંકું છું.

“ આવાં મરણો સાધારણ માણસના ઘરમાં થાય છે, ત્યારે તો રસીને ખદ્દે બીજા રોગનું નામ નોંધાવી દઇને દરદીના સગાને ઠગીને ડોક્ટરો એ મરણ બીજા કારણથી થયેલું ગણાવે છે; પણ આ તો પ્રેસિડેન્ટનો દીકરો હોવાથી પોગળ પુટયું. ”

તા. ૧૭-૪-૨૬ ના જામે જમશેદમાં “ પેટન્ટ પ્રુડને આગ લગાડો ” એવા મથાળા નીચે એક લેખ છપાયો હતો તેમાંથી નીચેના શબ્દો તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું.

“ પેટન્ટ પ્રુડ અને દવાવાળા ગરીબ હિંદમાંથી દરવર્ષે એક કરોડ રૂપિયા લૂંટી જાય છે અને આપણે ઘેર દુઃખદરદો સોંપે છે. ”

કરોડો રૂપિયાનો આ વેપારી તથા ધંધાદારી સવાલ હોવાથી શીતળાની રસી વગેરે ઝેરી દવાઓથી નીપજતાં લગ્નરો મરણોનાં ખરાં કારણ છુપાવીને જૂઠાં કારણો પ્રસિદ્ધ કરીને માણસ-જાતને વિલાયત તથા અમેરિકા જેવા દેશોમાં પણ હગવામાં આવે છે; તેથી આ દેશના ઘણા સત્તાવાળાઓ એમ માને કે, વિદેશી દવા બહુ સારી છે-એ કુદરતી છે.

વિદેશી ઝેરી દવાઓ માણસ જાતમાટે કેવી ભયંકર છે, તે સંબંધી સત્તાવાર રીતે પ્રજા-મત કેળવનારા દયાળુ અંગ્રેજો તથા અમેરિકનોની મંડળીઓનું સાહિત્ય, મુંબઈની શ્રી જીવદયા મંડળી (૧૪૯, શરાફખાતર મુંબઈ,) ના સેક્રેટરી પાસેથી મળે છે. તે વાંચીને જે પોતાની ખાત્રી થાય કે, દેશી દવાઓ કરતાં વિદેશી દવાઓથી ઘણાં વધારે મરણો તથા જીવલેણ દરદોના કેસો થાય છે, તો તેવી ઝેરી વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ આ દેશમાં કાયદાથી બંધ કરવાની તથા નિર્દોષ દેશી દવાઓને ઉત્તેજન આપવાની નામદાર મુંબઈ સરકારના અમલદારો મહેરબાની કરે, અને તેથી લાખો મનુષ્યોના તેમને આશીર્વાદ મળે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

તપસ્વીની તેજધારાઓ

(સૌરાષ્ટ્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ઝંડાધારી’ નામના પુસ્તકમાંથી)

(મહર્ષિજનું જીવનચરિત્ર વીરત્વની વિશ્વવિદ્ય ધટનાઓથી ભરપૂર છે. મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ-જીવન પોતાના પ્રત્યેક પાસામાંથી કેવું ઝળકી રહ્યું છે ! જગતના રોષતિસ્કાર અને વિદ્વેષનું ઝેર ઘોળી ઘોળીને પીતાં પીતાં તેના બદલામાં એ યોગીવરે પોતાના આત્મ-મંથનમાંથી કેવું અમૃત વલોવી વલોવીને આપ્યું છે, તેની સાક્ષી હતા આ જીવન-મંસંગો હતા છે. આચરણની ઝીણવટમાંજ મહત્તાની કસોટી છે. એ કસોટીની જવાબા વચ્ચે સળગતા મહર્ષિ કેવા દીપી ઉઠે છે ! એમના સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ સેવનારાઓને પણ એમની મહાનુભાવતાની આ ધટનાઓ સત્યનું ભાન કરાવે છે. મતભેદો તો જગતમાં પડ્યા રહેશે, ગગનમાં ચંદ્રે કેવળ આવી જીવન-ફારોશો.)

જ્ઞાનપિપાસા

સિદ્ધપુરના મેળામાં ભગવી કંથાઓનો જાણે કે મહાસાગર ઉલટ્યો છે. ભોળો બાળક પોતાના ગુરુપદને યોગ્ય એવા કોઈ યોગીરાજને ઢુંડી રહ્યો છે. રોજ રોજ વીસ વીસ ગાઉની મજલ કાપતો એ અરણ્યો વિધીને આવી પહોંચ્યો છે, અયાનક એના આવડા ઉપર એક વજ્રપંજો પડ્યો ! ઉંચું જુએ ત્યાં પોતાના પિતા !

“કુલાંગાર ! તેં મારો વંશ લગ્નવ્યો ?” એવાં કેં કેં વચન-પુખ્તોની વૃષ્ટિ એ કોપાયેલા પિતાની જીભમાંથી ચાલવા લાગી. બાળકનું માથું નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી, આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને પિતાના પગ ઝાલી લીધા. જળભર્યો જવાબ દીધો કે “હવે હું નહિ કંઈ ?” પિતાએ તો દીકરાને માથે કડક ચોકીજ લગાવી દીધી. રાત્રિને ત્રીજે પહેરે, ઝોલાં ખાતાં પહેરેગીરોને “લઘુશંકા કરવા જાઉં છું” એવું સમજાવી એ નવયુગનો ગૌતમ ચાલી નીકળ્યો, લોટા સાથે બાકીની રાત એક દેવાકથના ધુમટપર ચઢીને વીતારી. રાત્રિભર અબોલ તારાઓની સાથે જાણે ગુપ્ત વાર્તા ચલાવી. પ્રભાતે સંસારની છેલ્લી ગાંઠ છોડી નાખીને એણે દુનિયાની બહાર દોટ દીધી.

x

x

x

x

“આ ઢુંડી કાયાનું પિંજરું હવે ક્યાંસુધી વેકવું ? દેહ પાડી નાખું તો ? હિમાલયનાં હિમ-ભયોં શિખરોપર જઈને ગાત્રોને ગાળી નાખું તો ?”

“ના ના ! જીતવા ! એક વાર તો આ દેહદારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઉં. અંદરના મળ-મેલ સાફ કરી નાખું અને હિમાળે શા સારું ગળું ? લોકોનાં દુઃખોની સળગતી ભટ્ટીમાં-જ ન ઝંપલાવું ? ચાલો આત્મારામ, ચાલો આ પહાડી શિખરો ઉપરથી ધરતીનાં સડબડતાં માનવીઓની વચ્ચે !”

x

x

x

x

ત્રોણાસાગરથી ઉતરીને યુવાન યોગી જ્ઞાનની શોધમાં ચાલ્યો. આપઘાતના મનસુખા છોડી દીધા; પણ પુસ્તકોનાં લફરાં હજી લાગ્યાં હતાં. ગંગાના કિનારા ઉપર એ પોથીઓનાં પાંદડાં ઉખેળતાં ઉખેળતાં યોગાભ્યાસના અટપટા કોયડા ને નાડીચક્રનાં લાંબાં વર્ણનો વાંચ્યાં. એની છાદની સરાણુ-પર એ નાડીચક્રનો વિષય ચઢી ગયો. અંતરમાં સદેહ જાગ્યો અને જ્ઞાનની સળગતી પ્યાસ એમ તે શે’ શાંત થાય ? એક દિવસ ગંગાના નીરમાં એક મુડદું તરતું જાય છે. પોથીઓનાં થોથાંને કિનારે મેલી શોધકે પ્રવાહમાં ઝંપલાવ્યું. શખને બહાર ખેંચી આણ્યું. ચપ્પુ લઈને ચીરી જોયું. ચીરીને હૃદયનો ભાગ બહાર કાઢ્યો ! એની આકૃતિ, સ્વરૂપ અને લંબાઈપહોળાઈ પુસ્તકોનાં વર્ણનોની સાથે મેળવી જોયાં. પુસ્તકનાં વર્ણનોની સાથે ખીજાં પ્રત્યેક અંગની સરખામણી કરી; પણ પુસ્તકોમાં લખેલા પેલા નાડીચક્રના ખ્યાન સાથે દેહના ચક્રનો મેળ નજ મળ્યો. પુસ્તકને તુર્તજ તોડી ફાડી એ શખની સાથેજ પાણીમાં પથરાવી દીધું, બુદ્ધિનો વિજય થઈ ગયો !

x

x

x

x

સોળ સોળ વર્ષના રજળપાટને અંતે છત્રીસમા વર્ષની વયે ગુરુજ્ઞાનને માટે તલસતા એ દયાનંદને ગુરુ લાખ્યા. ગુરુ વિરગ્મનંદની સેવા એ તો અસિધાર જેવી હતી. અંધ ગુરુજી દુર્વાસાનો-જ અવતાર હતા ! ધમકાવે, ગાળો ભાંડે, મારે અને પીટે. એક દિવસ તો દયાનંદને માત્ર અમુક

પાઠ ન આવડવાને કારણે વિરજનદંત્રએ પિત્તો ગુમાવ્યો. કોધાંધ બનીને એમણે દયાનંદને એક લાકડી દહાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર પુટ થઇ લોહી વહેવા લાગ્યું; પરંતુ સત્ત્વનો શોષક એટલે-થી કેમ છેડાય ! બે હાથ જોડીને સુકોમળ અવાજે એ બોલ્યા:-‘મહારાજ ! માઈ શરીર કઠોર છે; એટલે મને મારતાં તો ઉઘટો આપનો સુવાળો હાથ સમસમી ગયો હશે. મને આપ ન મારો, કેમકે આપને ધન થાય છે.’

દંડીજી નામના શિષ્યે ગુરુજીને એમની આ નિર્દયતા બદલ ઠપકો દીધો. ભોળા, બોલિયા જેવા ગુરુને જ્ઞાન થયું; પસ્તાયા; બોલ્યા કે: ‘ભાઈ, હવે પછી નહિ માઈ.’ આ વાતની દયાનંદને જાણ થતાંજ એમણે જમને દંડીજીને કહ્યું: ‘શામાટે ગુરુજીને તમે મારે વાસ્તે ઠપકો દીધો ? એ શું કાંઈ મને દ્વેષથી મારે છે ? એ તો કુંભાર જેમ માટીને ટીપી ટીપી તેમાંથી સુંદર ઘાટ બનાવે છે, તેમ મને પણ મનુષ્ય બનાવવામાટેજ શિક્ષા કરી રહ્યા છે.’

એ લાકડીના પ્રહારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર જીવનભર રહ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દષ્ટિ ત્યાં પડતી, ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્-ગદિત થઇ જતું હતું.

ગુરુજીના સ્વભાવની ધખધખતી ભટ્ટીમાં અઢી વર્ષસુધી તવાઇ તવાઇને એ કંચન નિર્મળ બની ગયું. રહ્યાંસહ્યાં પાપની ભસ્મ થઇ ગઇ. અઢી વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થતાં સ્વામીજીએ ગુરુને ચરણે પડીને વિદાય માગી કે: ‘મહારાજ ! મારાં રોમેરોમ આપને ધન્યવાદ દઇ રહ્યાં છે. આપે મને સાચું વિદ્યાદાન દીધું. હવે હું દેશાટનમાટે આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું; હું આપને ગુરુદક્ષિણા-માં શું આપું ? મારી પાસે રાત્રી પાઈ પણ નથી. આ ચપટી લવીંગ છે, તે આપના ચરણોમાં ધરું છું.’

દયાનંદના મસ્તક ઉપર શીતળ હાથ મેલીને ગુરુજી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા: ‘બેટા ! મેં તને બહુ જ સંતાપ્યો છે. હવે મને તારાસરખો તેજસ્વી અને સાગરપેટો શિષ્ય ક્યાં મળવાનો હતો ? જ બેટા ! તારી મંગળ કામનાઓ પૂરી થજો. મારે તારી ગુરુદક્ષિણા ન જોઇએ. ગુરુદક્ષિણામાં હું એટલુંજ માગી લઉં છું કે વત્સ ! તું આ દુઃખી ભારતવર્ષની સેવા કરજો.’

ગુરુની મહત્તાનું રટણ કરતો દયાનંદ સંસારની રણવાટમાં ચાલી નીકળ્યો.

હજારો વર્ષ થયાં અબોલ બની ગયેલા ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપર ફરીવાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રો ગુંજી ઉઠ્યા છે. ઋષિમુનિઓનો વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોનાં ગામડે ગામડાં ચીરતો ધૂમે છે. ચાલીસ ચાલીસ, પચાસ પચાસ રાજપૂતો પંક્તિમાં ગોઠવાઇને ગંગાતીરે ખડા થાય છે. એ તમામને યજ્ઞોપવિત પહેરાવતા દયાનંદજી ગાયત્રીના સિંહનાદ ગજવે છે અને કેટલોય કાળ વીત્યા પછી પહેલીજ વાર, સંસ્કૃતિ માતાનાં સ્તનપરથી દૂર ફેંકાયેલાં, ધાવણાં, નિઃસહાય સંતાનોસરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપ કરવાનો અધિકાર પણ મહર્ષિ દયાનંદેજ અર્પણ કર્યો.

ક્ષમાવીર

સોંરો ગામમાં એકવાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કદાવર, પહેલવાન, વિકરાળ જાટ આવી પહોંચ્યો. મોં ઉપર રોષ સળગે છે; ભવાં ચઢી ગયાં છે; ખભાપર ડાંગ રહી ગઇ છે; લાલધૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ પીસતો એ રાજપૂત સભાને ચીરીને સડસડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. એના મોંમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા કે ‘રે ધૂર્ત ! તું સાધુ થઇને મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરે છે ? ગંગામૈયાને નિંદે છે ? દેવોની વિરુદ્ધ બકવાદ કરે છે ? હવે બોલ જલદી, તારા કયા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાખું ?

આખી સભા થરથરી ઉઠી; પણ સ્વામીજીએ તો રતિમાત્ર ચલાયમાન થયાવિના, એની એજ ગંભીર મુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો કે: ‘ભાઈ ! જો મારો ધર્મપ્રચાર તને અપરાધ લાગતો હોય તો એ અપરાધ કરનાર તો માઈ મસ્તકજ છે. એ માથુંજ મને આવી વાતો સૂઝાડે છે; માટે તારે સજ કરવી હોય તો એ માથા ઉપરજ તારી ડાંગ ઝીંકી દે બેટા !’

એ ક્ષમા-વીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી ધગધગતો અંગાર જાણે કે જળ-ધારાવડે ખૂટાઈ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડ્યો. રડવા લાગ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા: ‘વત્સ !

તે કશું નથી કહ્યું. મને કદાચ માર્થો હોત તોપણ શી ચિંતા હતી? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજે!

x

x

x

x

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામોગામ ઘૂમી રહ્યાહતા. એક વખત કર્ણુવાસ-
માં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળાપર હજારો માનવી એકઠાં થયેલાં હતાં. બરોલીના ઠા-
કાર રાવ કર્ણુસિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના
નોકરચાકરોને-અરે ગાય, ભેંસ અને ઘોડાઓને કપાળે અને કંઠે પણ તે બળાત્કાર કરીને તિલક
કઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રિએ એના મુકામપર રાસલીલા રમાતી હતી. સ્વામીજીને પણ પં-
ડિતો બોલાવતા આવ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું 'એવા હલકા કામમાં હું લાગ ન લઈ શકું. આપણા
પૂજનીય પુરુષોનો તમે વેશ લઈ રહ્યા છો એ ધિક્કારને પાત્ર કૃત્ય કહેવાય.' રાવ કર્ણુસિંહને
આ અપમાનનો ધા વસમો લાગ્યો. બીજે દિવસે સાંજે પોતાના મંડળને લઈ રાવ આવી પહોંચ્યો.
સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ તક્લીન છે. રાવને આવેલા જોઈ સ્વામીજીએ સત્કારકર્મો કે 'આવો'

'ક્યાં બેસીએ?' કડક સ્વરે રાવ ગર્જી ઉઠ્યા.

'જ્યાં આપની ખુશી હોય ત્યાં.' હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

'તમારી પડખે બેસીશું.'

'ખુશીથી; આવો, બેસો.' કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસનપરથી પોથી હઠાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટોટો મચવવો હતો; એના મદોન્મત કંઠમાંથી વ્યતો નીકળ્યાં કે 'સંન્યાસી
શ્રદ્ધને રાસલીલામાં હાજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી?'

'રાવ મહાશય, આપના પૂજ્ય પૂર્વજોના વેશ લઈને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો
બનીને બેઠા બેઠા એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપનેજ આવવી શ્રે! કોઈ
સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુટુંબીજનોના વેશ જોઈને ખુશી ન થાય.'

'અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિંદા કરો છો, કેમ?'

'ના લાઈ, હું ગંગાની નિંદા નથી કરતો; પણ ગંગા જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તે-
ટલીજ હું એને વર્ણવી બતાવું છું.'

'એટલે! ગંગા કેટલી છે?'

કમંડળ હઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'જુઓ, મારેમાટે તો આ કમંડળ ભરાય તેટલીજ.'

કર્ણુસિંહના હોઠ કંપી રહ્યા હતા. સ્વામીજી ફરીવાર બોલ્યા, 'રાવ સાહેબ, આપના કપાળ-
માં આ તિલક શાનું?'

'એ 'શ્રી' છે. એને ધારણ ન કરનાર ચંડાળ છે.'

'આપ ક્યારથી વૈષ્ણવ થયા?'

'કેટલાંક વર્ષો થયાં.'

'અને આપણા પૂર્વજો પણ વૈષ્ણવ હતા?'

'ના.'

ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપણા પૂર્વજો તેમજ થોડાં વર્ષપૂર્વે આપ પોતે પણ
ચંડાળજ હતા એમ કહ્યું!'

રાવનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને એણે ત્રાડ દીધી, 'મેં સંભાળીને બોલ્યું.'

બીજા દશબાર હથિયારબંધ લોકો હતા, એમના પંજ પણ પોતપોતાની તરવારપર ગયા.
શ્રોતાઓ ડરી ગયા; પણ સ્વામીજીએ પોતાની સદાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ રાખ્યું કે 'શીદને ડરો
છો? કશી ચિંતા નથી, મેં સત્યજ કહ્યું છે.'

રાક્ષસમાંથી બહુકતા ફણિધરની માફક રાવ કર્ણુસિંહ ધ્રુંગાર કરતા ગાળોનો વરસાદ વરસા-
વવા લાગ્યા. એનો જમણો હાથ વારંવાર ખડ્ગની મૂઠપર જવા માંડ્યો; પરંતુ સ્વામીજીએ તો મેં
મલકાવીનેજ શાંત વાણી ઉચ્ચારી કે 'રાવ સાહેબ, વારંવાર ખડ્ગ શામાટે ખખડાવો છો? જે
શસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો આપના ગુરુજીને તેડી લાવો; પણ શસ્ત્રાર્થજ કરવો હોય તો પછી અમ
સંન્યાસીને શીદ ડરાવો છો? જઈને જયપુર જોધપુરની સાથે બાખડોને!'

કોપ-જ્વાળામાં સળગતો રાવ તરવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એકવાર તો સ્વામી-

જીએ ધક્કો દબને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો. ત્યાં તો ચોગણો કાપ કરીને રાવ ફરીવાર ધસ્યો. જરાયે વાર નહોતી; પણ સ્વામીજીએ ઉભા થઇને અપાટામાં પોતાનો પંજો પહોળો કરી રાવના હાથમાંથી તરવાર ઝાલી ઝુંટવી લીધી અને તરવારની પીંછીને જમીન ઉપર ટેકવી. મૂઠપર એક એવો દાબ દીધો કે, ‘કડાક!’ કરતા એ તરવારના બે ટુકડા થઇ ગયા! રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘કેમ, હવે હું તમારા પર પ્રહાર કરીને બદલો લઉં, એવી તમારી ઇચ્છા છે?’

રાવનું મોં અંખવાણું પડ્યું.

‘તમારા અત્યાચારથી ચીઠાઇને હું તમારું છું ચિંતવું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે!’

તરવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફેંચી દીધા. રાવ વિદાય થઇ ગયા. આ ઘોર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે એકા દતા. તેઓએ આગ્રહ કર્યો કે રાવને અદાલતમાં ધસડવા નોંધએ. સ્વામીજી કહે કે, ‘એ કદી ન બને. એ બિચારો તો પોતાની ક્ષત્રિવટ ચૂક્યો, પણ હું મારા બ્રાહ્મણત્વમાંથી શામાટે લથડું?’

લક્ષ્મણનોએ આવીને સ્વામીજીને વિનવ્યા કે લોકો આપની જીંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે. તો આપ આંદો ઉધાડા સ્થાનમાં ન રહેતાં તમારા અંદરના ખંડમાં રહો.’

સ્વામીજી કહેતા, ‘ભાઈ! અહીં તો તમે રક્ષણ કરશો, પણ બીજે જગથ ત્યાં કોણ અચાવવાનું હતું? મને તો પ્રભુ જેવડો મોટો ચોકીદાર મળ્યો છે. મને કશો ભય નથી.’

એક દિવસ સભાની વચ્ચેવચ્ચ એક કાલિનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ નશામાં ચકચૂર થઇને આવ્યો અને ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંક્યું. પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચેજ પડી ગયું; પણ ત્યાં એકેલા સાધુઓની આંખોમાં ખૂન ભરાઇ આવ્યું. તેઓ આ બ્રાહ્મણને પકડીને મારવા મંડ્યા. સ્વામીજીએ તેઓને અટકાવીને કહ્યું કે ‘શા માટે? મને કંઈજ દુઃખ નથી અને કદાપિ નેડો મને વાગ્યો હોત તોપણ એ ક્યાં રામબાણ હતું?’

‘મહારાજ! એકલા એકલા આપ કાં દસી રહ્યા છો?’ લક્ષ્મણે પૂછ્યું.

‘જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. હમણાં તમને એનો તમાશો બતાવું.’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્ન લઇને આવી પહોંચ્યો. ‘સ્વામીજી, નમો નારાયણ’ કહીને એણે મિષ્ટાન્નની ભેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘હ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ; હું પણ ખાઉં’.

પરંતુ પેલા માણસે મિષ્ટાન્ન ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, ‘ખાઓ, કેમ નથી ખાતા?’ બ્રાહ્મણ કાંપી ઉઠ્યો. એણે બે હાથ નોંડ્યા, સ્વામીજીએ પાસે એકેલા એક કૂતરાને બટકું ખવડાવ્યું. તરત કૂતરો ઢગી પડ્યો.

પોતાના ભક્તોને સ્વામીએ બતાવ્યું કે ‘આટલામાટે હું દસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ જોયો?’

લક્ષ્મણે પોલીસને બોલાવવા ઉઠ્યા. સ્વામીજી કહે કે ‘એ નજ બને. જુઓ આ બાપડો થર-થરે છે. એને એટલી સમજ જ નથી થશે.’

બ્રાહ્મણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

અમૃતસરમાં એક દિવસ એક પાંડશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું કે ‘ચાલો, આજે આપણે એક કથા સાંભળવા જવાનું છે. તમે તમારાં દક્તરોમાં ઇંટોના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇંસારો કંઈ કે તરતજ તમે કથા કહેનારની ઉપર ઇંટોનો મારો ચલાવજો. કાલે તમને લાડુ આપવામાં આવશે.’

એ કથાકાર મહર્ષિ દયાનંદવિના બીજો કોણ હોય? બાળકોસહિત પંડિત કથામાં ગયા.

સાંજ પડી અને અંધારું થયું કે તત્કાળ ગુરુજીએ ઇશારત કરી. સ્વામીજીના માથાપર ઇંટોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભા ખળખળી ઉઠી, પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડ્યા.

પોલીસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યા. પોલીસના પંખમાં સપડાયેલાં એ બટુકો ચોધાર રડતાં હતાં. ઘૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કબૂલ કર્યું કે, પંડિતે લાડુની લાલચ દબને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એજ પળે લાડુ મંગાવ્યા. બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું કે, ‘બચ્ચાઓ ! તમારા પંડિતજી તો કદાચ તમને લાડુ ન આપે, એમ સમજીને હુંજ આપી દઉં છું. ખાઓ અને આનંદ કરો !’

x

x

x

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે, ઇસ્લામ ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઉભો થઇ ગયો. તરવારની મૂઠપર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો:-‘સ્વામી, મોં સંભાળીને બોલજો. ખબરદાર અમારા ધર્મવિષે કાંઈ બોલ્યા તો !’

અત્યંત કોમળ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા:-‘બેટા ! તારા મોંમાં તો હજુ દુધીઆ દાંત છે. જો હું તારી એવી ત્રાડોથી ડરતો હોત તો આટલું જોખમ શિરપર શીદ ઉઠાવત ? બેસી જ ભાઈ !’

લજ્જા પામીને યુવક બેસી ગયો.

x

x

x

અજમેરનો પાદરી શંકરેડ સાહેબ સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન ન કરી શક્યો. એણે રાત્રી પીળી મુખમુદ્રા કરીને ચેતવણી ઉચ્ચારી કે:-“કેદમાં પડશો, કેદમાં !”

સ્વામીએ હસીને જવાબ દીધો: “અંધુ ! સત્ય ખાતર કેદ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું દલે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કેટડીમાં નખાવશે તો એ વેદના સહેતાં સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું છુદ્ વાંચવાનો, કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી થવાની પાદરીજી ! લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નહિ છોડું. ઇસુ ભગવાનનેય ક્યાં નહોતું લટકવું પડ્યું !”

x

x

x

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને સ્વામીજીને પાનનું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યની સ્નેહ-ભેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મોંમાં મૂક્યું, લગાર રસ લેતાંજ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે, એ પાપીને કશુંયે ન કહેતાં પોતે ગંગા-કિનારે જઈ, ઉલટી કરી, ઝેર ઉતારી નાખ્યું. કાંઈયે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસનપર શાંત મુખમુદ્રા લઇ બેઠા; પણ પાપ ન છુપ્યું. અપરાધી ઝલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફતાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે, સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે, પણ સ્વામીજીએ એની સાથે બોલવુંએ બંધ કર્યું. ચકિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે “ભાઈ ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું, હું અહીં મનુષ્યોને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા ત્યજે, પણ હું મારી ખાનદાનીને શા સાઈ ગુમાવું ?”

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડા દીધો.

x

x

x

કાશીના મહારાજની સરદારીનીચે બનારસી પંડિતોએ આવીને એકવાર દયાનંદજીને શા-અર્થને માટે ઘેરી લીધા. પોતાના વિજયની જૂઠી તાળીઓના હર્ષનાદ કરીને સંધ્યાકાળે પંડિતોની ટોળીએ શોર મચાવ્યો. ગડબડ મચી ગઇ. પચાસહજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઈંટો, પથ્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ થઇ. સાધુવર શબ્દ સરખોએ ન બોલ્યા. ફક્તો વરસતાં હોય તેવી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા રાખી, પંડિતો ચાલ્યા ગયા. ઇશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે જ્યારે દયાનંદ ઉપર આવું વીતક વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનસૂબો કર્યો કે:-“ચાલો જોઇએ. અત્યારે આ અપમાનની શી અસર દયાનંદ ઉપર થઇ છે ? એના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનું માપ કાઢીએ.” ઇશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ તો ચાંદનીમાં સ્વામીજી ‘કુંજર શી’ ગતિએ ટહેલી રહ્યા છે. પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન-વાર્તાઓ માંડી. મધુર વિનોદ રેલાવ્યો. ન મુખપર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા. ન ખેદ, કે ન લગારે છુપો રોષરાગ ! જાણે કશુંયે બન્યું નથી. ઇશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યાં. યોગીવરના નિર્ભળ ચિદાકાશમાં

નિરાશાની નાનીસરખી વાદળી ન બાળી, પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, “મહારાજ ! આજસુધી આપને પંડિતજી માનતો હતો, આજે એ પંડિતાઈને ચેલે પાર જઈને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગનાં દર્શન કર્યાં !”

x

x

x

મથુરાપુરી આખી ખળભળી ઉઠી છે. જાણે કોઈ શયતાન આવીને ધર્મને નરકમાં ધસડી જતો હોયની એવી વ્યાકુળતા મથુરાના પંડાઓમાં મચી રહી છે. સ્વામીજીએ આદ્વાન દીધું કે સુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવો. પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, માળાગાળી અને મારામારી મચાવવા ! અગાસી ઉપર ઉભા ઉભા સ્વામીજી મોં મલકાવી રહ્યા છે અને નીચે જમાવટ કરીને ઉભેલા લાઠીદાર ચોખાઓ ગાળોનો મારો ચલાવે છે. મકાન ઉપર ચોકી કરતા ક્ષત્રિય સેવકોએ કહ્યું કે:—“મહારાજ, રજા આપો, આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ.”

સ્વામીજી કહે છે કે “ના લાઈ ! આ ધર્માધતા ઉપર દયા ઘટે, કોપ ન ઘટે. બાકી તો મારા અહીં આવવાનો આટલો એ લાભ શું ઓછો છે, કે આ આળસના પીર, ઉંઘતા, પશુવત્ પંડાઓમાં આટલી પણ જગૃતિ તો આવી ! આટલી સંખ્યામાં એ બાપડા એકઠા મળ્યા, એ ફાયદો કાંઈ કમ નથી !”

x

x

x

સ્વામીજી વ્યાખ્યાન દઈ રહ્યા છે. એવે ભરસલામાં એક કસાઈએ અને એક કલાલે આવી અૂસો પાડીને ઉઘરાણી કરવા માંડી કે:—“સ્વામીજી ! હવે તો બહુ દિવસ વાયદા દીધા, આટલો બધો આંકડો ચઢ્યો છે. હવે તો પૈસા ચૂકવો !”

આવું સાંભળીને સેવકોની આંખોમાં ખૂન ભરાયું. સ્વામીજી બોલ્યા કે:—“ખામોશ પકડો, શબ્દ પણ ન કહેશો હો !”

સલા જેમની તેમ ચાલુ રહી. વ્યાખ્યાન શાંતિથી ખતમ થયું; એટલે એ બન્ને જણાને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂર્ણ વાતસલ્યથી બન્નેને ગળે પોતાના હાથ વીંટી પૂછ્યું ‘લાઈ ! સાચું કહેજો હો, આ તમને કોણે શીખવેલું ?’

હાથ જોડીને બન્ને બોલ્યા “બાપુ ! માંગીલાલ મુનીએ. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે.”

હસીને સ્વામીજીએ બન્નેને છોડી દીધા.

x

x

x

મુંબઈમાં દયાનંદનાં પગલાં થયાં. વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોસાંધ મહારાજેએ માન્યું કે, આપણો કાળ આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે “મહર્ષિજી ! વલ્લભપંથીઓની છેડ ના કરતા હો ?”

દયાનંદજી કહે છે કે:—“લાઈ ! અસતને તો ઇંદ્રના આસનપર પણ દીકું નહિ મેલું. શું હોય તે થાઓ ?”

x

x

x

“બળદેવસિંહ ! બચ્યા ! તારી આંખોમાં આજ હું માંડે મોત ઉકેલી રહ્યો છું.” સ્વામીજી એક દિવસ બોલ્યા.

બળદેવને માથે વિંજળી પડી.

“બોલ બચ્યા ! આજ ગોસાંધને ત્યાં ગયો હતો ?”

બળદેવે ચકિત બનીને ડોકું ધૂણાવ્યું.

“શી શરતે મને વિષ દેવાનું હતું ?”

“એક હજાર રૂપીએ.” બળદેવે અંતર બોલી નાખ્યું.

“જો બચ્યા ! પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઈ ન મારી શકે હો ! કાશીમાં મને હજાર હજાર હોયેલું હતું. રાવ કર્ણસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવીને ખવાડ્યું હતું. બીજા કેકે એ પ્રયોગો મારાપર અજમાવ્યા છે, પણ હું જીવું છું; ને યાદ રાખજો, હું હમણાં નથી મરવાનો.”

બળદેવસિંહ સ્વામીના ચરણોમાં લોટી પડ્યો.

x

x

x

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન આપી રહ્યું છે. વહલસંપ્રદાયના ટોળાએ ઈટ, પથ્થર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજીના માથાપર શરૂ કરી દીધા. સૌએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સલાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા:—

“ મારા લાંકુઓએ ફેંકેલા ઈટપથ્થર તો મારે મન ફૂંચેલી વૃષ્ટિસમા છે અને વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયેજ સમાપ્ત કરીશ, અધુરું નહિ. મેં ત્રાય. ભલે પથ્થરો વરસતા.”

મારો સહેતાં સહેતાં સ્વામીજીએ બરાબર મુકરર સમયેજ સમાપ્તિ કરી.

x

x

x

૧૮૭૫માં સ્વ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સ્વામીજીને પૂનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જઈને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદ્યાપતે દિવસે પ્રભાતે પાલખીમાં—વેદ પધરાવી, હાથીને હોદ્દે સ્વામીજીને બેસાડી ધર્મ—સવારી કાઢી. નગરની બદમાશ ટોળીએ આની સાથેસાથ ‘ગર્દભાનંદ સવારી’ ચઢાવી કોલાહલ કર્યો, અપશબ્દોની ઝડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતીપરથી કાદવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટ્યો. સ્વામીજી અને સ્વ. જસ્ટીસ રાનડે બન્ને જણા કાદવમાં ખરડાયા. જસ્ટીસ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પલકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત, પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું “રાનડેજી ! કશી ચિંતા નહિ. કશુંએ કશું આ બાપડાએને દેશે નહિ.”

x

x

x

મિરજાપુરમાં છોટુગિર નામનો એક ગુસાંઈ રહેતો હતો. ભારી જલદ પ્રકૃતિનો એ આદમી હતો. એક વખત જબરદસ્ત ટોળું લઈને એ સ્વામીજીના મુકામપર ચઢી આવ્યો. આવતાંની વારજ સ્વામીજીના પગ ઉંપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને ફાવે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પૂછ્યું “આ કોણ છે?”

“કાશી વિશ્વનાથ જેવાજ અહીંના એક ખુદ્દા મહાદેવના પૂજારી છે.”

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ ભાઈ લડાઈ મચાવવાજ આવ્યા છે. એટલે પોતે તો વધુ નિર્ભય બનીને કાશી વિશ્વનાથનું ખંડન કરવા મંડ્યા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડબો પડ્યો હતો. તેમાં હાથ ધાલીને આ ગુસાંઈ એક એક પતાસું ઉઠાવીને અજીઠે હાથે પતાસાં બુકડાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા “ ભાઈ ! પતાસાં ખાવાં હોય તો મૂકો ભરીને એકસામટાં લઈ લે; પણ મારાં બધાં પતાસાં અજીઠાં શીદને કરી રહ્યો છે?”

ગુસાંઈએ માન્યું નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી: “બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલોજ આ બધાને હમણાં સીધા કરી નાખું છું.”

વિકરાળ આકૃતિને દેખીને છોટુગિરનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ બેસી ગયો. ટોળું દિગ્મૂઠ બની ઉભું રહ્યું.

છોટુગિરનો ધમંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો, પણ એની દેષજવાળા હોલવાઈ નહિ. એક રાત્રિએ એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજીપર હુમલો કરવા મોકલ્યા. સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા, એવામાં એ ગુંગાઓએ આવીને હઠામસ્કરી આદરી દીધી. એક—બે વાર તો સ્વામીજીએ એમને કામળ વાણીવડે સમજાવ્યા પણ જ્યારે જોયું કે ભલમનસાઈ ફોગટ જાય છે, ત્યારે પોતે સિંહગર્જના કરી અને એ તો આત્મસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ ! છાતીવિનાના એ બન્ને માનવ-પશુઓ કાંપી ઉઠ્યા. પરસેવે ભીંજાયા. પેશાબ છૂટવાથી વસ્ત્રો પણ બગડ્યાં.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું:—“જાઓ, સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. અમે સંન્યાસી ! અમારો ધર્મ કોઈને મારવાનો નથી, બચાવો !”

x

x

x

કર્ણવાસમાં સ્વામીજી ફરીવાર આવી ચઢ્યા છે. બરૌલીના પેટા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ શરદ્પૂર્ણિમાનું સ્નાન કરવા આવ્યા છે. એની રસાયત સાથે તો નાયરંગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામિલ રહેલી છે ! સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસોજ કદમપર રાવનો ઉતારો છે.

આગલા પ્રસંગનું વેર રાવના અંતરમાં ખટકતુંજ હતું. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને ચકચકતી તરવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા.

મધરાતનો સમય છે. ચોમેર ચુપકીદી છવાયેલા છે, કેવળ ગંગાનો મંદ સ્વ ગુંજે છે અને વાયુની કોઇ કોઇ લહરિમાં ઝાડપરનાં પાંદડાં ખડખડે છે. “સ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન છે, થોડે અંતરે ભક્ત કૈથલસિંહ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા પડ્યા નરકોરાં બોલાવે છે.

એ સમયે કર્ણસિંહના ત્રણ નોકરો હાથમાં નાગી તરવાર લઇને ચૂપચાપ ચાલ્યા આવ્યા, પણ અંગો થરથર ધ્રુજે છે. કલેન્ન ધનકારા મારે છે. તરવારો તો તીક્ષ્ણ છે, પણ એક નિર્દોષ વીતરાગપર એ તરવારો ચક્રાવવા જેટલી હિંમત તેઓના હાથમાં નથી.

બહુ વારસુધી તેઓ ઉભા રહ્યા. આખરે થાક્યા. છાતી ન ચાલી. પાછા વળીને રાવની પાસે આવ્યા. રાવે ધમકાવીને ફરીવાર મોકલ્યા. તે વખતે સ્વામીજીની સમાધિ ઉતરી ગઇ હતી અને રાવે પોતાના નોકરોને દીધેલી ધમકી પણ સ્વામીજીએ કાનોકાન સાંભળી હતી. બીજી વાર પણ નોકરો પાછા વળ્યા; પણ રાવની જીદ તો આજે ઋષિના દેહની સાથે મોતની હીચકારી રમત રમી નાખવા ચાલતી હતી. એણે ફરીવાર ધમકાવીને નોકરોને ધકેલ્યા.

એ આવ્યા. સ્વામીજીએ બીજું કંઇજ ન કયું. ઉઠીને ગગનભેદી હુંકાર ગજવ્યો. જમીન-પર એક લાત મારી. તરવારધારીઓની ભુજઓમાંથી તરવારો પડી ગઇ, એ નાહા.

કૈથલસિંહજીની આંખ પણ ઉઘડી ગઇ. સ્વામીજીને એણે વિનવ્યા “હત્યારાઓ હજી ફરીવાર આવશે હો. મહારાજ ! માટે ચાલો, ક્યાંક છુપાઇને રાત વીતાવીએ.”

સ્વામીજીના મુખમાંથી ગીતાપાઠ ગુંજી ઉઠ્યો કે

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

‘કૈથલ ભાઇ ! સંન્યાસી તે ગદયુક્તાના આશરા ક્યાંસુધી શોધતો ફરશે ? મારો રક્ષણ-હાર તો પ્રભુ જેવો હજાર હાથવાળો બેઠો છે. તું ગભરા નહિ. ભાઇ ! હું જે ધારત તો એ ત્રણેના હાથમાંથી તરવારો છીનવીને તેઓનાં માથાં વાટી લેત.”

તે દિવસેજ રાજઘાટ ઉપર પંજાબી સેનાની એક ટુકડીનો પગલ હતો. તે લોકોને રાવ કર્ણસિંહના આ અસાચારની જાણ થઇ ગઈ. તેઓનું ખૂન તપી આવ્યું. પચીસ પંજાબી વીર શસ્ત્રો બાંધીને સ્વામીજીની પાસે આવી ગળ્યા અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે:—“એક વાર અમને આજ્ઞા આપો ને પછી જોઇ લો, કે અમે એ સાધુઓના શત્રુને કેવો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. ભલે અમારી નોકરી તૂટી જાય, પણ એને તો પૂરો કરીનેજ પાછા ફરીશું.”

પ્રેમભરપૂર શબ્દોવડે સ્વામીજીએ એ સૈનિકોને શાંત કર્યા અને સત્સંગમાં બેસી એક શીતળ ઉપદેશ સંભળાવ્યો.

અમૃતસરમાં જ—સાત હજાર મનુષ્યોની મેદની જામી છે. આજે પંડિતો અને મહર્ષિજીની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરોનો મામલો મચવાનો છે, મહર્ષિજી બેઠા છે. થોડીવારમાં પંડિતોનું ટોળું જય-જયનાદ ગુંજતું દાખલ થયું. તિલકધારી સાત-આઠ પંડિતો બગલમાં પુસ્તક દબાવીને સન્મુખ બેસી ગયા. ત્યાં તો ચારેબાજુથી પંડિતોના ચેલાઓએ ઈટપથરનો મારો ચલાવ્યો. સલા-મં-ઉપમાં ધૂળની મોટી ડમરી ચડી. પોલીસો દોડ્યા આવ્યા. એટલે પંડિતો પલાયન કરી ગયા. સેવકો કોપાયા. ટોળાને પીટવા ઉઠ્યા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય નેત્રે આનંદભર વાણી કાઢી કે, “ગરમ ન થશો, બચ્યાઓ ! આ તો મહિરા-પાનનો નશો કહેવાય અને મારું કાર્ય તો વેદનું ગણાય. દારૂડીઓને વેદ મારે નહિ, ઔષધ આપે. વળી હું તો આર્યધર્મની ફૂલવાડીનો પામર માણી છું. ફૂલવાડીમાં ખાતર પૂરતાં પૂરતાં માણીનાં અંગ ઉપર પણ ધૂળકચરો છવાય, એમાં શી તાજબી છે ! મને એની ચિંતા નથી. હું તો ઝંખું છું એટલુંજ કે, આ ફૂલવાડી સદા લીલીછમ રહે અને ફાલ્યા કરે.”

ત્યાગ-વીર

પિંજરે પડેલો રાજહંસ ઉઘાડું દાર દેખીને માનસરોવરના પંથપર ધસવા માંડે તેમ, મૂળ-શંકરે પોતાનાં માતાપિતાના પ્રેમ-પિંજરમાંથી છૂટીને જે દિવસ સત ધામના કેડા ઉપર વેગવંત ઝગલાં ભરવા માંડ્યાં હતાં, તે દિવસની આ કથા છે, દિવસ બધો ભયાનક અટવીઓ વિંધતો

વિધતા એ ધસ્યે જાય છે અને રાત્રિયે કોઈ હનુમાનનાં કે દેવીઓનાં ઉજ્જ્વલ મંદિરોમાં લપાઈ રહે છે. ત્રીજે દિવસે માર્ગમાં એક સાધુવેશધારી ધૂતારાઓનું ટોળું મળ્યું. આ એકલ વિદ્યારનું કારણ પૂછતાં લગવાં વસ્ત્રોપ્રત્યે પૂજ્યભાવે જોનારા એ બાળકે પોતાનો સાચો મનોભાવ કહી બતાવ્યો.

“જોઈ લેજો આ મહેરબાનને !” સાધુ વેશધારીઓએ ટોણો માર્યો:—“ભાઈ સાહેબ જાય છે ત્યાગી બનવા, અને શરીર ઉપરથી તો હજી સોનાનાં વેઢવીંટી તો છૂટતાં નથી !”

“આ હ્યો ત્યારે, પહેરજો હવે તમે !” એમ કહીને બાળકે પોતાની વીંટીઓ અને વસ્ત્રાભરણો એ ટોળાની સામે ફગાવી દીધાં. છાતી ઉપરથી પ્રચંડ શિક્ષાઓનો બોજો ઉતરી ગયો હોય તેવો સુખનો નિઃશ્વાસ મેલીને મૂળશંકરે મહાપંથપર ધસવા માંડ્યું.

સંન્યાસી જીવનની શરૂઆતમાં ભટકતાં ભટકતાં આ તરણ ત્યાગીએ એક દિવસ ઓખી મઠમાં મુકામ ડીધો. મઠની છાકમછોળ સમૃદ્ધિ ત્યાંના સાધુઓના વિદ્યાસોની ઉપર ટોળાતી ભાળી રજવાડી દાઢમાઠમાં મહાલતો મહાંત આ તેજસ્વી બ્રહ્મચારીને દેખી મોહાયો.

“બેટા ! તું મારો ચેલો બની જા. આ ગાદીનો તને વારસ બનાવું, લાખોની સંપત્તિ તારા ચરણોમાં લોટશે.”

આ દરખાસ્તને દયાનંદે તત્કાળ તિરસ્કારથી વધાવી. કાચા સૂતરને તાંતણે એ ઐરાવત નહિ બંધાયો.

વડોદરા રાજ્યના દિવાન બહાદુરે એક દિવસ સ્વામીજીને જમવા બોલાવ્યા. જમણીને વિદાય દેતી વખતે એ દિવાને એક હજાર રૂપિયા એ સ્વામીજીના ચરણમાં ભેટ ધર્યાં. સ્વામીજીએ થેલીને પાછી ટેલી કહ્યું:—“ભાઈ ! હું તો કુ-રીતિઓનું ખંડન કરી રહ્યા છું. હું પોતેજ ઉડીને જો આ સ્વીકારીશ તો પેલા ગોસાંઘઓને પોતાની પધરામણીઓનો કેવો મજેનો બચાવ મળી જશે !”

સ્વામીજીના પ્રભાવમાં અંજયેલા તે કાળના એક વાઘસરોય સાહેબે સ્વામીજીની વિપત્તિઓની કથા જ્યારે સાંભળી, ત્યારે સ્વામીજીના રક્ષણમાટે કાયમી સિપાઈઓ નીમવાની તેમજ રેલ-ગાડીની મુસાફરીમાટે પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવી આપવાની એ નામદાર ઇચ્છા બતાવી. સ્વામીજીએ આભાર માનીને ઉત્તર દીધો કે, ‘સહાયને હું નહિ સ્વીકારી શકું. એથી તો લોકો મને રાજસત્તાનો નોકર અથવા તો ખ્રિસ્તીઓનો પાદરી માની બેસે !’

વાઘસરોય ‘તો શું આપ રાજ્યની નોકરીમાં કાંઈ બુદ્ધિ સમજો છો ?’

સ્વામીજી:—‘હું તો સંન્યાસી છું. મેં તો પરમેશ્વરરૂપ સાચી સરકારની નોકરીજ સ્વીકારી લીધી છે.’

વાઘસરોય:—‘ત્યારે શું અત્યારની સરકારને આપ સાચી નથી માનતા ?’

સ્વામીજી:—‘એટલે કે આ સરકાર પરિવર્તનશીલ છે અને મારી ઈશ્વરી સરકારનો નિયમ તો અટલ અને એનો ઇન્સાફ અદલ છે. મનુષ્યોના ન્યાયનિયમો સમયાનુસાર બદલાય છે.

ઉદેપુરમાં મહર્ષિજી એકાંતમાં બેઠા છે. ત્યાં મહારાણા પધાર્યાં. એમણે આવીને કહ્યું “સ્વામીજી ! જો મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન છોડી દો તો એકલિંગ મહાદેવના મહાંતની ગાદી આપને સોંપી દઉં. લાખોની નીપજના આપ ધણી થશો. આખું રાજ્ય આપને ગુરુ કરી માનશે.”

દુભાયેલા મહર્ષિએ ઉત્તર દીધો:—‘રાણાજી ! આવી લાલચ બતાવીને મને મારા પ્રભુથી વિમુખ બતાવવા ચાહો છો ? આપનું આ નાનકડું રાજ્ય અને કુખા જેવડો એ શિવ-મઠ, કે જેમાંથી તો હું એકજ દોટ દહને બહાર નીકળી જઈ શકું છું, તે શું મને અનંત ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉઘાપવા જેટલો નિર્બળ બતાવી શકશે ? ફરીવાર મને આવું કહેવાનું સાહસ ન કરના. લાખો મનુષ્યોનો પ્રભુપ્રત્યેનો વિશ્વાસ કેવળ મારા વિશ્વાસપરજ ટકી રહ્યો છે, જાણો છો રાણા ?’

રાજાજી ત્યારથી સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

x

x

x

લાહોરમાં આર્ય-સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમાજીઓએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય-સભાના સંસ્થાપકને કંઈક પદવી આપવી. બીજાઓએ અનુમોદન આપ્યું.

હસીને સ્વામી બોલ્યા:-“લાઇઓ, મેં કોઇ નવો પંથ ચલાવવામાટે ગુરુ-ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો. હું તો ઉત્કૃષ્ટ બોળા મતવાદીઓને મોકોથી અને મહંતોથી સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મને કે અન્ય કોઇને પણ પદવીઓ ન ઘટે. પદવીઓનાં પરિણામ ખુરાં સમજવાં.”

બીજી દરખાસ્ત પડી “સ્વામીજીને આ સમાજના ‘પરમ સહાયક’ સ્થાપવા.”

સ્વામીજી કહે “તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને કયા પદે સ્થાપશે? પરમ સહાયક તો એ એકજ છે. માફ નામ લખવું હોય તો ફક્ત અદના સહાયકોના પત્રકમાંજ લખજો.”

સામર્થ્ય-વીર

એક દિવસ દયાનંદજી યમુનાતીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા છે. એવામાં કોઈક સ્ત્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પન્નાસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને લાલ્યા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો-પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યા. પગ ઉપર કોઇ મનુષ્યના માથાનો ભીનો સ્પર્શ થતાં સ્વામીએ નેત્રો બોલ્યાં. ચમકીને અરે માતા! અરે મૈયા! એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉભા થઇ ગયા અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઇને એક મંદિરના લીધણ ખંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત એમણે અન્નજળવિના, કેવળ ધ્યાનચિંતનમાંજ તન્મય રહીને એ સ્ત્રી-સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

x

x

x

એક દિવસ કેટલીએક સ્ત્રીઓ મોડક શણગારો સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, ‘બહેનો! ક્યાંથી આવો છો?’

‘મહારાજ! સાધુઓની પાસે થઇને અહીં આવીએ છીએ.’

‘સાધુઓની પાસે શામાટે?’

‘આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.’

‘મારી પાસે શામાટે?’

‘ઉપદેશ લેવામાટે’

‘બહુ સારું. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ અહીંથી ઉપદેશ લઇ જઇને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પાછી અહીં ન આવજો.’

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન દેખાઈ.

x

x

x

પોષમાઘની કડકડતી ઠંડીમાં, જ્યારે ઝાડપાનપર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જમીને બરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વિંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કૌપીનભર, પન્નાસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત બેઠા રહેતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઇ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયુનાં ગોરા કલેકટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઇ ગયાં હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટપર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ તેજસ્વી કાયાને સમાધિની લહેરમાં વિરાજમાન દીડી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. સ્વામીજીની સમાધિ છૂટી ત્યારે કલેકટર સાહેબે પૂછ્યું:-‘આપને ઠંડ નથી લાગતી?’ સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો ‘એને ઠંડ શાની લાગે? રોજ માલ માલ ઉડાવતો હોયને?’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા:-‘સાહેબ! અમે હિંદુઓ તો દાળ રોટલી ખાઈએ એમાં માલ માલ શો હોય? પણ આપ તો ઇંડાં જેવો પૌષ્ટિક માલ આરોગો છો અને શરાબ પણ ઉડાવો છો; એટલે

જે માલમાલ ખાવાથીજ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડોવાર મારી બાજુમાં બેસી જીઓ.'"

ઝંખવાણે પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે 'તો પછી આપ બતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'આપજ કહો, આપનું મોં ઉધાડું રહે છે તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખવાની સતત આદતને લીધેજ ! એજ પ્રમાણે મારા દેહને આદત પડી છે. એમાં બીજું કશુંય જાદું નથી.'

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

નદીના દૂર દૂરના કોઈ નિર્જન સ્થળપર જઈને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એકજ હોવાથી પ્રથમ કૌપીનને ઘોષ, સૂકવો, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સૂકાઈ જાય ત્યારે પોતે ઉડીને સ્નાન કરી કૌપીન બાંધી પોતાને મુકામે જતા. એક દિવસ કેટલાએક મલ્લો સ્વામીજીના શરીરબળની નામના સાંભળીને એમને શોધવા ચાલ્યા. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. મલ્લરાજેને નિદ્રાળી પોતે વાતનો મર્મ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે બીનું હતું. જમણે હાથે કૌપીનને જોરથી નીચોવીને મલ્લોને કહ્યું:-'તમારામાંથી જેને પોતાના કૌવતનું ગુમાન હોય તે આ કૌપીનમાંથી નીચોવીને પાણીનું એક પણ ટીપું કાઢી બતાવે.'

બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચોવી જોયું. એક પણ બિંદુ ન પડ્યું !

x

x

x

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ ત્રુટિઓ બતાવી ખંડન કરતા હતા તેથી મુસલમાનોને એમના ઉપર ભારે રોષ ચઢેલો. એક દિવસ સાંજે ગંગાતટ પર સ્વામીજી આસન લગાવીને બેઠા હતા. દૈવયોગે મુસલમાનોની એક ટાળી ત્યાં થઈને નીકળી. પોતાના ધર્મના ટીકાકારને ઓળખ્યો, બે પહેલવાનો ધસી આવ્યા. સ્વામીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બંને જણાએ બંને હાથવતી સ્વામીજીનાં બે બાવડાં પકડ્યાં અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફેંકાવી દેવા જતા હતા, ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાની બંને લુગ્ગાઓ સંકોડીને પોતાના શરીરની સાથે દબાવી દીધી. બંને મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની બગલમાં સપડાઈ ગયા ! પછી તો મગદુર શી કે હાથ સરકાવી શકે ? એમ ને એમ સ્વામીજીએ જોરથી ઉઝાળો મારી ગંગામાં ઝંપલાવ્યું. પેલા બંને જણ પણ સાથેજ ધસડાતા ગયા. પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બંને મલ્લોને થોડાં ગળકાં ખવડાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા. મુશ્કેલીથી બંને જણ બહાર નીકળ્યા. કાંઈ ઉભેલું ટાળું આથી ખૂબ ચીઠાઈ ગયું. બધાએ હાથમાં પથ્થરો લઈને સ્વામીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોઈ. સ્વામીજી સમજી ગયા, એટલે પોતે શ્વાસને રૂંધીને પાછાસન લગાવી પાણીપર ખેંચે જમાવી. અંધાઈ થઈ ગયું. પેલા સમજ્યા કે બાવો ડૂબી ગયો. ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ પાણીમાંથી નીકળીને અધુરી રહેલી સમાધિ ફરીવાર લગાવી.

x

x

x

એક દિવસ બગ્ગરમાં એક માતેલો સાંઢ લોકોની પછવાડે દોડતો, કેંકને કચરતો ને પટકતો દોડતો આવે છે. લોકો ઓટલાપર ચઢી ગયા છે અને 'સ્વામીજી ! ખસી જાઓ, ચઢી જાઓ,' એવી ચીસો પાડે છે. વગરથડકયે સ્વામીજી સાંધા ને સાંધા સાંઢની સામે ચાલ્યા ગયા. તદ્દન નજીક ગયા એટલે સાંઢ પોતાની મેળે રસ્તો છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ આવીને પૂછ્યું કે:-'મહારાજ ! સાંઢ શીંગડે ચડાવત તો ?'

'તો બીજું શું ? શીંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેત !'

x

x

x

જેઠપુરમાં એમણે મુસલમાન મતનું ખંડન ચલાવ્યું. તે સાંભળી ફિજીયાખાં નામના એક મુસ્લીમના રોમેરોમમાં જવાળા ઉડી. રોમે ભરાઈને એ ગાજી ઉઠ્યાઃ 'સ્વામી ! અત્યારે જો મુસલમાનોની રાજસત્તા હોત તો તમે જીવતા ન જાત.'

સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરેથી ઉત્તર દીધો કે:-'જો એવો અવસર આવે તો હું કદી

થરથરી ન જાઉં કે ન તો ચૂપચાપ બેઠો રહું; પણ બે-ચાર વીર રજપૂતોની પીઠ થાળીને એવાં તો શરતન ચઢવું કે મુસલમાનોના હોશ ઉડી જાય. ખબર છે ખાં સાહેબ ?”

ખીજે બળતા ખાં સાહેબ શું બોલી શકે ?

એક દિવસ સ્વામીજી ગંગાના ઉંડા જળમાં લોટતા હતા. એવામાં એક મસ્ત મગરમચ્છ તેમની લગોલગ થઈને નીકળ્યો. કિનારેથી ભક્તજનોએ ખૂમ પાડી કે: ‘મહારાજ, ભાગ્યને; મગર આવે છે.’ લગારે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પજ્વા પજ્વા જવાબ દીધો કે ‘ફિકર નહિ. હું જો એને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શામાટે છેડવાનો હતો ?’

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ ઉનારો કર્યો. લોકોએ હોંશે હોંશે પરાણાગન કરી. એવે તેઓને કાઈ ઉત્સવ-દિન આવી પડ્યો. રાત્રિયે તેઓએ સ્વામીજીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગરખલારના એક ઉજ્જડ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં લયનક દેવી-પ્રતિમા ઉભી છે. પાસે ઉઘાડી તરવારે એક કાળભેરવ શા’ પૂજારી ઉભો છે. મઘમાંસની સામગ્રી તૈયાર છે. અશ્વીત્ર નૃત્ય-લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શાક્તધર્મનો અખાડો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે “દેવીને નમન કરો !”

સ્વામીજી કહે “આ જન્મે તો એ નહિ બને.”

“એ...મ !” કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની બોચી પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચક્રિત સ્વામી ઉંચે જુએ તો એમર ઉઘાડી તરવારવાળા નર-પિશાચો ઉભા છે. તરવાર ચઢાવે તેટલીજ વાર છે.

સ્વામીજીએ હલંગ મારી. પૂજારીના હાથમાંથી તરવાર ઝૂંટવી લીધી. ડાખા હાથનો ધક્કો મારીને પૂજારીને દિવાલ સાથે અફળાવ્યો, તરવાર વીંઝતા વીંઝતા મંદિરના યોગાનમાં જઈ પડ્યા. ત્યાં જુએ તો કુદાડ અને છરા ઉગામીને ટોળું ઉભું છે. ખારણા ઉપર તાળું મારેલું છે. મોનને અને સ્વામીજીને અદી આંગળનું અંતર છે. કેસરી કૂદે તેમ સ્વામીજી કૂદ્યા. દિવાલ-પર પહોંચ્યા. બહાર ભૂસ્કો માર્યો, આભુઆભુના ઘીચ જંગલમાં દિવસભર છુપાઈ રહ્યા. ખીજ રાત્રિએ પોખાર ગણી ગયા.

એકવાર છ સાત અલમસ્ત મિત્રોએ જઈને સ્વામીજીને કહ્યું:—“મહારાજ ! આપના પગ દાખવાના ભાવ થાય છે.’ સ્વામીજી સમજી ગયા: ‘છોકરાઓ માફ શરીર-બળ માપવા માગે છે!’ તેઓ બોલ્યા “પગ તો પછી દાખવે, પ્રથમ તો તમે બધા ભેળા મળીને મારા આ પગને ભોંય-પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ !”

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યો. સાતઆઠ યુવકો મંડ્યા જરે કરવા. પરસેવે નીતરી ગયા. પગ ન ચસક્યો.

“મહારાજ !” રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ કટાક્ષ કરી, “આપ કહો છો કે, શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે, આપ પોતે પણ આપને અખંડ બ્રહ્મચારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્રકોટાનો એવો કશો પ્રતાપ અમે તો ભાળતા નથી !”

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કશો ઉત્તર ન દીધો. એમનું ફંવાડુંયે ન ફરક્યું. લાંબી વારસુધી સરદાર સાહેબની સાથે વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. પછી જ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા, ત્યારે મહર્ષિજીએ જાનામાના જઈને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

હુંગર જેવડા ઘોડા ચસકતા નથી ! સરદાર ચાખૂક લગાવે છે. ફરી ફરી ચાખૂકના પ્રહાર કરે છે; પણ ઉછળી ઉછળીને ઘોડા થંભી જાય છે. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર પાછળ નજર કરે ત્યાં હનુમાનજી શા’ સ્વામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઇને સ્વામીજીએ કહ્યું: “હવે તો સમસ્યા ટળીને ?”

વિસ્મય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

“આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ છે; પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માધને પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે; કાં તો હું એનો હાથ પકડું ને એ ઘોડાવી દે, અગર હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વાળી આવે. ચાલ્યા આવો, અહ્યર્થના પરચા બતાવું.”

ગુજરાનવાલાની એ ગંજવર સભામાંથી એક પણ શીખ બચ્યો, એક પણ મસ્તરાજ મહર્ષિનો આ પડકાર ઝીંકવાની હામ ભીડી શક્યો નહોતો.

મેરક નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધનું ખંડન કરનાર એક જાહેર લાપણ દીધું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ખીજ્યા. જે માર્ગેથી સ્વામીજી પોતાના ઉતારાપર જવાના હતા, તે માર્ગે ડાંગો લઈ લઈને એડા બાંધી બેસી ગયા. કહેવા લાગ્યા કે “આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવતો ન જાય.”

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ. વ્યાખ્યાન પૂરું થયે લકતોએ વિનયું કે, “થોડી વાર ઠેરી જાઓ. રસ્તે જોખમ છે.”

હસીને સ્વામી બોલ્યા “ના રે ! એ બાપડા કશુંય કરી શકવાના નથી. હું તદ્દન બેધડક છું; ને વળી મેં એક માણસને સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું.”

એમ કહી એજ ગલ્લી વિધીને મહારાજ પોતાની હમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડાંગબાજો એકખીજનાં મોં સામે જોતા રહ્યા. કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો ન કર્યો.

x

x

x

“સ્વામીજી ! જોધપુર જવાનો વિચાર છોડી દો, એ લોકો આપને ઈજ્જત કરશે.”

“મારાં આંગળાંને જલાવીને મશાલ બનાવે તોયે શું ? હું જઈશ, અને સલતો સંદેશો આપીશ.”

વિનોદ-મૂર્તિ

કાશીમાં મહર્ષિનો પગલ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે, કોઈએ એ પાપીની પાસે ન જવું; એનું મોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને ગર્વ રહ્યો હતો કે, જે મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું ! પરંતુ એમનું મોં જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઈ શકતા નહિ; પણ આખરે મોં જોવુંજ ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સૂઝી ગઈ. એક દિવસ રાત્રિએ અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને ચર્ચાનું આદ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મૂકી કે ‘હું આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાકકાન એ વડે કાપી નાખવાં.’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, “પંડિતજી ! મારી પણ એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ રાખીએ. આપણામાંથી જે હારે તેની જલ પણ આ ચપ્પુવડે કાપી લેવી; કેમકે નાકકાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે. વાદવિવાદમાં જે કાંઈ દોષ થયે તે તો જલનોજ થશે !”

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠ્યા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા: “હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને !”

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા: “અરે, એવું હોય તો મારા મોં પર પડેલો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડીજ લાવજો.”

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઈને પ્રદનો પૂછવા હોય તો તેને બેસવામાટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મૂકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે:—‘અમને નીચું આસન શામાટે આપો છો ? તમારા આસન જેટલીજ ઉંચી ખુરશી અમને પણ મળવી જોઈએ.’

સ્વામીજી હસીને કહ્યું:—‘લાઈ! હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગમતા ખાતરજ ઉંચે બેસણે બેસું છું; છતાંયે જે આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચઢાવી, મારા કરતાંયે ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઈ ચક્રવર્તી રાજના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મચ્છર કંઈ ઉંચા બની જતાં હશે ? આસનની ઉંચાઈ નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.’

x

x

x

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચખૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીજી સાથે શાસ્ત્ર-
ર્થ કરવા મંડ્યો. સ્વામીજીના કરતાંયે ઉંચા બેસણાનો આ ધગંડ ખીજ સજ્જનોથી ન સહેવાયો.
પંડિતને સમ્યક્તાની રીત સમજાવવા લાગ્યા, પણ હદીસો પંડિત પલ્લવ્યો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન
વાણીમાં લોકોને કહ્યું “શા સાર એ બિચારા જીવને સતાવો છો? કશી હાનિ નથી. ભલે એ પં-
ડિત ઉંચે આસને બેઠા. ઉંચા આસનથીજ કંઈ કોઈને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુઓને
પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાંયે ઉંચેરો પેલા ઝાડની ડાળીએ બેઠો છે!”

x

x

x

દાનાપુરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કેપ-દટ્ટિ કરવા માંડી. ભકતોએ કહ્યું:-
‘મહારાજ! એ લોકોની વિરુદ્ધ કાંઈ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઈ જાય છે.’ તે
વખતે તો સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા, પણ સાંજે ભરસલામાં એમણે ઉચ્ચાર્યું કે:-

“છોકરાઓ મને કહે છે કે, મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો; પણ હું સત્યને શી રીતે છુપા-
વું? અને જ્યારે મુસલમાનોનું ચાલતું હતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું ખંડન ખડગથી કર્યું હતું;
પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે મને તો શબ્દોથી ખંડન કરવાની મના થઈ રહી છે!”

x

x

x

“સ્વામીજી!” એક કૃષ્ણભક્ત ચપટી ધૂળ લઇને આવ્યો. “સ્વામીજી! કૃષ્ણ ભગવાને બા-
ળપણમાં માટી ખાધી હતી, એટલે હું એ બાળ-લીલાની આ પ્રસાદી આપને ચખાડવા આવ્યો છું.”

હાજરજવાખી સ્વામીજી બોલ્યા:-“ભોળા ભાઈ! છોકરાં તો માટી ખાય? કૃષ્ણે પણ નાનપ-
ણમાં ખાધી હશે, પણ એટલામાટે આપણાથી-ઉંમરલાયક મનુષ્યોથી તે એવી નાદાની થાય ખરી!”

x

x

x

મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં સ્વામીજીની ચોગરદમ મનુષ્યોની ગિરદી વિંટ-
ળાવા લાગી. મૂર્તિપૂજના ખંડનથી ખુશી થનારા ઇસ્લામીઓ પણ દોડ્યા આવ્યા; પણ સ્વામી-
જી તેઓના અજ્ઞાનને ઓળખતા હતા. એક મુસ્લીમ સજ્જને આવીને કહ્યું:-“આપ હિંદુઓની
મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરો છો એ બહુ સારું કાર્ય છે, અમારા મહજબને અનુકૂળજ થઈ રહ્યું છે.”

“ભાઈ! તમે ભૂલો છો” સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો “હું તો તમામ મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન
કરું છું; અને ઇસ્લામનેય મૂર્તિ-પૂજન ક્યાં નથી? હિંદુઓની પ્રતિમા તો ચાર આંગળથી માંડીને
બહુ તો એક હાથ જેટલી ઉંચી હોય છે. એને તો હરકોઈ પ્રકારે હટાવી શકાશે; પરંતુ મુસલ-
માનોની મૂર્તિઓ તો કબર, હજીરા અને મિનારાને સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઉભી છે.
એટલે ખરી મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિ-પૂજને હટાવવામાંજ પડે છે!”

ચક્રાર મુસલમાન આ શબ્દોના આંતરિક મર્મને સમજી ગયો, ચૂપ બન્યો.

સ્વમાન-પ્રેમી

જમાલપુર જંકશનના ચોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટહેલી
રહ્યા છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયર પણ પોતાની પત્નીસહિત ત્યાં ઉભો હતો. આ વેષધારી
સાધુને પોતાની સમક્ષ નિર્જનજપણે ટેલતે દેખીને મઝમ સાહેબને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેના ગોરા ભર-
થારે સ્ટેશન માસ્તરને આજ્ઞા કરી કે ‘આ નાગરાને અહીંથી હટાવો.’

સ્ટેશન માસ્તર તો મહર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વિનવ્યા
કે ‘મહારાજ! ગાડીને હજી વાર છે, આપ પેલી બાજુ આવીને ખુરશીપર જરા આરામ કરશો?’

સ્વામીજી સમજી ગયા; બોલ્યા કે ‘જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઈને કહો
કે, અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ, કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી હાવાં
છડના બગીચામાં તદ્દન નમ્ર શરીરે રજળવામાં જરાયે લજ્જા નહોતાં પામતાં!’

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો હટાર મારવાનું ચાલુજ રાખ્યું. પછી જ્યારે પેલા ગોરા
એન્જિનિયરને સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવીને
વિનયથી વંદન કરી ભાવભર્યા શબ્દો ઉચાર્યા કે ‘આપશ્રીનાં દર્શનની ધણી કાળની ઉમેદ આજે
તૃપ્ત થઈ!’

x

x

x

આગ્રામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના બિશપની સાથે સ્વામીજીને ચર્ચાના પ્રસંગો પડેલા હતા. ઉદાર દિલના મહર્ષિ એક વખત ખ્રિસ્તીનું દેવળ જોવા ગયા; અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં દરવાજો ઉમેલા ખ્રિસ્તીએ કહ્યું ‘મહારાજ ! પાધડી ઉતારીને પ્રવેશ કરો.’

સ્વામીજીએ થંભીને ઉત્તર દીધો: ‘અમારા દેશની રીતિ પ્રમાણે તો માથાપર પાધડી બાંધીને જવું એજ સમ્યકતાનું ચિહ્ન છે. એટલે મારા દેશની સમ્યકતાવિરુદ્ધ હું નહિ વર્તું. હા, આપ કહો તો જોડા ઉતારી નાખું.’

ખ્રિસ્તીએ કહ્યું:—‘ત્યારે તો બંને ઉતારી નાખો.’

સ્વામીજી દરવાજાથીજ પાછા ફરી ગયા. સ્વમાનનો ભંગ એજ એમને માટે તો જીવતું મોત હતું.

x

x

x

જયપુર રાજ્યના એક મોટા અધિકારીને એક સન્નજને કહ્યું કે,—‘ચાલો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા.’

પેલા અધિકારીએ જવાબ દીધો કે, ‘તમે તો દર્શનનું કહો છો, પણ હું જો માંડ ચાલે તો એને કૂતરાને મોંયે ફાડી ખવરાવું?’

શ્રાદ્ધ અને મૂર્તિપૂજના ખંડનથી જયપુર-નરેશ પોતે પણ સ્વામીજી ઉપર ખીજવાયા. સ્વામીજીને માથે રાજ-રોષનું ચક્કર ફરવા લાગ્યું.

હાકુર લક્ષ્મણસિંહજી નામના ભાવિક ક્ષત્રિયે જયપુર રાજના કચવાટની વાત જાણ્યા પછી મહર્ષિજીને વિનવ્યા કે, ‘આવી હાલતમાં આપને આંહી રહેવું ઉચિત નથી. આપના શિરપર જોખમ લમે છે.’

સ્વામીજી બોલ્યા, ‘હાકુર ! મારે માટે ના ડરો; પણ આપને પોતાનેજ જો જયપુરપતિની નારાજીનો ડર હોય તો સુખેથી આપ મારી કને આવવું બંધ કરી શકો છો. આપ રાજ્યના તાબેદાર છો; પણ હું તો કોઈ માનવીનો નોકર નથી. મારા આત્માને તો કોઈ મનુષ્ય છીનવી શકવાનો નથી. તો પછી મારી કને બીજી એવી કયી વસ્તુ છે કે જે છીનવાઈ જવાનો મને ડર હોઈ શકે ?’

x

x

x

લાહોરમાં નવાબ નિવાજિશ અલીખાનની કોઠીમાંજ મહારાજનો ઉતારો હતો. ત્યાંજ બેસીને મહારાજે લોકો સમક્ષ મુસલમાન મતની વિવેચના ચલાવી. નવાબ પોતે પણ એ વ્યાખ્યાનમાં આવી ચઢ્યા. વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા બાદ એક સન્નજને સ્વામીને કહ્યું:—‘આપને કોઈ લિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી પણ ઉતરવાનું મકાન દેતો નથી ! ઉપકાર માનો નવાબ સાહેબનો કે એમણે ઉતારો દીધો; છતાં ઉલટું આપે તો એને દુઃખ લાગે તેવી રીતે એનાજ છાંયડાતળે મુસ્લીમ પંથની ચર્ચા કરી. નવાબ સાહેબ પણ એ સાંભળી રહ્યા હતા !’

સ્વામીજી બોલ્યા,—‘ભાઈ ! હું તો આંહી કાંઈ મુસલમાન ધર્મની કે બીજા કાંઈ ધર્મની યશ-ગાથાઓ ગાવા નથી આવ્યો; હું તો આવ્યો છું વેદધર્મનો ખુલ્લો પ્રચાર કરવા અને નવાબને ભાળ્યા પછી તો ઉલટો હું જાણી ખુઝીનેજ આર્યધર્મની મહત્તા સમજાવી રહ્યો હતો. એનો મને શો ડર છે ? એક નારાયણસિવાય મને કોઈની ધાર્મિકતા નથી.’

x

x

x

એક દિવસ સ્વામીજીના રસોઈયાનો કાકો મહેમાન આવ્યો. એ પોતાના ભત્રીજાને લંબેરવા લાગ્યો કે—‘તારે તો સ્વામી જમી રહ્યા બાદ જમવું પડતું હશે. એ રીતે તો રસોઈ અજીદી બની ગઈ ગણાય; માટે હવેથી તું ચોકા બહાર બેસાડીને સ્વામીજીને ભોજન દેતો જાજે.’

ત્યાં તો સ્નાન કરીને સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આવીને પોતાની મેજેજ ચોકા બહાર બેસી ગયા. બહારજ થાળી મંગાવી.

રસોઈયો પૂછે છે:—‘મહારાજ, બહાર કેમ બેસા ?’

‘ભાઈ, તને અને તારા કાકાને તો ન્યાત બહાર મૂકવાનો ભય છે; પણ હું તો હરકોઈ ઠેકાણે ભોજન પામી શકીશ. મને કશો ડર નથી. તમને હું શામાટે નાહક જોખમમાં ઉતારું ?’

રસોઈયો તાજજીવ બન્યો, ‘સ્વામીજીએ વાત શી રીતે જાણી લીધી !’

રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય ?

(મુ'બઈ સમાચાર તા. ૯-૫-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

બાણીતા વિચારક સાધુ વસવાણીએ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજવિષે નીચેનો લેખ લખ્યો છે. શિવાજી મહારાજની જયંતિ તાજેતરમાં રાયગઢના કિલ્લામાં ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાઈ હતી, તે મહત્ પ્રસંગે આ લેખ લખાયો હતો.

છત્રપતિ શિવાજી એ કંઈ મહારાષ્ટ્રની મીલકત નથી. શિવાજી એ હિંદનું અમૂલ્ય રત્ન છે અને એક દિવસ એવો પણ આવશે કે શિવાજી જગતજોધતરીકે લેખાશે.

ખોટા ઇતિહાસ—શિવાજીનો વિચાર કરતાં જ મને દોઢવેલ, ગેરીબાદી કે અબ્રાહમ લીંકન જેવી સમર્થ વ્યક્તિઓનો વિચાર આવે છે. આપણા ઇતિહાસે આપણા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં છત્રપતિ વાળી મૂક્યો છે. મહાન દેશભક્ત અને શૂરીર શિવાજીને “ગુંગરના ઉંદર” અથવા “લૂંટારા” કહે છે. વીન્સન્ટ સ્મીથે પણ એ મહાન વ્યક્તિને એક લૂંટારાની ટોળીનો સરદાર કહ્યો છે, પણ મરાઠાઓ લૂંટારા ન હતા પણ દેશભક્તો હતા, અને શિવાજી એવા પ્રખર દેશભક્તો અને દેશને માટ મરી શીટનારા લોકોનો સમર્થ નાયક હતા.

હિંદનું દરદ-જ્યારે શિવાજી મહારાજ હિંદમાં પ્રકટયા, ત્યારે હિંદની સ્થિતિ દયાજનક હતી. ઇસ્લામના મહાન આદર્શો ભૂલાયા હતા. પહેલાંના ખલીફાઓ પવિત્ર સત્યવક્તા અને પેગમ્બર સાહેબનાં ફરમાનોને અનુસરનારા હતા. એટલે કે તેમનામાં સહિષ્ણુતા હતી; પરંતુ હિંદમાં મોગલોની પડતીના જમાનામાં એ ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શો ભૂલાયા. લોકો કરના બોળથી અને રાજકર્તાઓના બુદ્ધિમોથી ત્રાસી રહ્યા હતા. પેગમ્બર સાહેબના નામે હિંદનાં કેટલાંક સુંદર શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નમુના જેવાં સ્થાનો એ અરસામાં નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે શિવાજી અને તેના બહાદુર મરાઠા સાથીઓએ ઝુંડો ઉઠાવ્યો અને તેમણે દક્ષિણમાં સ્વરાજની સ્થાપના કરી.

હિંદુ સંસ્કૃતિનો પૂજારી—શિવાજીને હિંદુ ધર્મરક્ષક કહેવામાં આવે છે અને તે તદ્દન સાચું છે. એ કાળમાં શિવાજી મહારાજ ગૌઆહાણપ્રતિપાળ કહેવાતા, પણ સાથે એ વાત યાદ રાખવાની છે કે, શિવાજીએ એક પણ મસ્જિદનો નાશ કર્યો ન હતો અને એ માટે તેણે કડક ફરમાનો કાઢેલાં હતાં. હિંદુ ધર્મનું સાચું રક્ષક એના દિલમાં ઉતરેલું હતું. હિંદુ સંસ્કૃતિનો એ અનન્ય પૂજારી હતો અને બધાં એકજ પ્રભુ પિતાનાં સંતાનો છે, એમ એ માનતો.

એની બહાદુરીનાં કારણો—એ ખાસ કારણોથી શિવાજી અદ્વિતીય છે. એ બે કારણો માતૃ-ભક્તિ અને ગુરુભક્તિ. એમના ગુરુ અને માતાએજ એમના જીવનને આવું ઉત્તમ બનાવ્યું. એમણે શાળામાં કેળવણી નહોતી લીધી; પરંતુ એમની માતા રામાયણ અને મહાભારતમાંથી વાતો કહેતાં અને હિંદના મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સંભળાવતાં. આ શિક્ષણમાંથી શિવાજીએ આત્મસન્માન, સાદાઈ, હિંમત અને સ્ત્રીસન્માનના પાઠ શીખ્યા હતા.

જ્યારે કલ્યાણનો કિલ્લો શિવાજીએ જીત્યો, ત્યારે તેના એક સેનાપતિએ શિવાજીને ખુશ કરવા ખાતર એ ગઢના કેદ થયેલા મુસ્લીમ સુબાની સુંદર પુત્રીની શિવાજીને ભેટ ધરી; એટલે શિવાજીએ દરબાર લયો. એ સુંદર યુવતીને ત્યાં બોલાવવામાં આવી. દરબારીઓ એ સૌંદર્ય જોઈ આભા થઈ ગયા. તે પછી શિવાજીએ એ યુવતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“એ મારી બહેન છે. રાવણ બળવાન હતો, પણ સીતાની લાલસામાં તેનો નાશ થયો. શાસ્ત્રો પુકારે છે કે, સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ.” આમ કહીને શિવાજીએ એ મુસ્લીમ યુવતીને મુક્ત કરી તેને ભેટ સોગાદો આપી તેના માખાપ પાસે સહિસલામત રીતે મોકલી હતી.

શક્તિધર્મનો પેગમ્બર—એના જીવનમાં બીજું પ્રેરક બળ તે ગુરુભક્તિ. ગુરુ રામદાસ જેવા સમર્થ યોગી એના ગુરુ હતા. એમના પ્રત્યે એની અવિચળ ભક્તિ હતી. આ ગુરુ રામદાસનું અસલ નામ નારાયણ હતું. નાનપણમાં એ હિંદની મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા અને હિંદની પ્રજાની દુઃખી અને દિન સ્થિતિ જોઈ એમનું હૃદય ધવાયું એટલે એમણે સાધુ જીવન ગાળવા અને આખા દેશમાં વિચરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લક્ષ્મી ચોરીમાંથી એ માખાપના પંજમાંથી લાગ્યા પછી

તો ધરના મરી પ્રજના બન્યા. નારાયણ મરી રામદાસ થયા. રામદાસ એટલે લગવાન રામના સેવક અને શ્રીરામ એટલે શક્તિનો અવતાર અને તેજ પ્રમાણે સ્વામી રામદાસે પણ શક્તિધર્મ-મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. મહારાષ્ટ્રની નિંદમાં પડેલી પ્રજા એ સાધુના અહાલેકથી જાગી.

હિંદુધર્મના રક્ષણમાટે રામદાસે પડકાર કર્યો. ૧૬૫૯ માં સ્વામીજી અને શ્રી શિવાજીનો ભેટો થયો. શિવાજીએ એમને ગુરુ કર્યા. એક દિવસ રામદાસ સ્વામી ધર ધર ભીખ માગી રહ્યા હતા. શિવાજી પાસેના ધરમાં હતા. તેમણે ગુરુનો સાદ સાંભળ્યો. શિવાજી આન્યા, ગુરુને વિનતી કરી પોતાને ઘેર તેડી ગયા. શિવાજીએ એમના ભિક્ષાગ્રામમાં એક સીંચ કરેલો દસ્તાવેજ મૂક્યો. સ્વામીએ કહ્યું:—“આ તો અજબ આતિથ્ય ! મને લાગી છે ભૂખ ત્યારે તું રોટલાને બદલે મને કાગળનો ટુકડો આપે છે ?” તે પછી શિવાજીએ કાગળ વાંચી બતાવે છે. તેમાં શિવાજી પોતાનું આખું રાજ્ય સ્વામીને ચરણે ધરી દીધું હતું. સ્વામીએ જરા દસીને પૂછ્યું:—“તમે મને બધું આપી દીધું ત્યારે તમારે શું કરવાનું રહેશે !” શિવાજીએ જવાબ આપ્યો:—“હું આપનો દાસ થઈ રહીશ. તે પછી સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ સાધુવેશ ધારણ કરી શિવાજી ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. આ નિષ્ઠા જોઈ સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે અને તેને પોતાના રાજ્યમાં જન્મ રાજ્ય ચલાવવા આજ્ઞા કરે છે. શિવાજી વાંધો ઉઠાવે છે. પણ સમર્થના સેવકતરીકે-ધર્મના સેવકતરીકે તે રાજકારભાર હાથમાં લે છે. શિવાજીની ગુરુભક્તિનું આ અનુપમ અને જ્વલંત દર્શાવે છે.

એ પછી તો શિવાજીએ પ્રજાને મુક્ત કરી. શિવાજીએ હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું. દુઃખી અને દીનનો એ બેલી બન્યો. વિધવા અને અનાથનો એ તારણહાર થયો. અને એણે હિંદુ સમક્ષ એકજ આદર્શ-એકજ સંદેશ મૂક્યો અને તે “ધર્મની સેવા”

ખાદીનો પ્રચાર

(લેખક-રા. રા. કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૨-૫-૨૬)

(૧) પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ખાદી શામાટે વાપરવી ને તે વાપરવાથી શા ફાલ થાય છે.

(૨) સાંપ્રત સમયનો મનુષ્ય, પાંચ કે દશ શતકના મનુષ્ય કરતાં સર્વ દિશામાં ઘણોજ આગળ વધ્યો છે. મી. લુઇસ નામના એક સુપ્રસિદ્ધ ઇંગ્લીશ સંશોધકે એવી અદ્ભુત શોધ કીધી છે કે “સુધારા” નો આરંભ ૩૯૫૦ પછીથી થયો તે વાત સાચી નથી. તે સંગીન પૂરાવાની સદાયથી એમ સિદ્ધ કરે છે કે આ સુધારો લગભગ ત્રીસહજાર વર્ષ પહેલાં અમેરીકામાં આવેલા કાર્થાગિન સમુદ્રની આસપાસના પ્રદેશમાં પૂરજોસમાં ચાલતો હતો. તે વખતના મનુષ્ય-પ્રાણીમાં મી. લુઇસ કહે છે કે, સુખ કે દુઃખ જાણવાની લાગણીનો અભાવ હતો. આ વાત એમ સાબીત કરે છે કે જેમ સમય જતો જાય છે, તેમ તેમ માણસના શરીર બંધારણ અને મન-અંતઃકરણ-રચનામાં સદાકાળ ફેરફાર થતો જાય છે. એક હજાર વરસ પહેલાં જે મનુષ્ય હતો તેના કરતાં આ જમાના-આ ક્ષણનું મનુષ્યપ્રાણી તદ્દન નીરાળુંજ છે એમ કહેવામાં બીજકક્ષ અતિશયોક્તિ નથી. આજનો માણસ બુદ્ધિવિશાળતા અને સંગીનતામાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. આ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે આખી સૃષ્ટિનાં છતર જંતુઓ અને પ્રાણીવર્ગમાં માત્ર મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિવિકાસથી કુદરત ઉપર પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જમાવે છે. આવા પ્રકારની સત્તા મનુષ્યે કુદરત ઉપર ક્યારનીએ જમાવી છે. આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વીઆદિ પાંચમહાભૂત તત્ત્વો ઉપર મનુષ્યે અસ્ખલિત અને સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો છે. અફસોસની વાત એ છે કે આ બધી સત્તા મેળવ્યા છતાં આજના મનુષ્યમાં એવો શોચનીય ફેરફાર જોવામાં આવે કે તે પોતે પોતાનો વધારેને વધારે ગુલામ બનતો જાય છે. દુકામાં કહીએ તો સાંપ્રત સમયના સમાજની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને એમ જણાય છે કે મનુષ્ય-જીવન વિકારનાં મૂળમાંજ સજો પેડો છે. આર્યાવર્તના મનુષ્યપ્રાણીનો મૂળ સ્વભાવ-ગુણ એ નિવૃત્તિ પરાયણતા. આ નિવૃત્તિ-પરાયણતા એ અસારે પોતાની જગા ખાલી કીધી છે અને

તેની જગા આધુનિક યુગમાં પ્રવૃત્તિએ લીધી છે. પ્રવૃત્તિની ધમાકમાંથી પ્રગતિને બદલે વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે મનુષ્ય એક વાત કે કામ પૂરું ન કરે ત્યાં હળર રીતે એના જીવનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. આપણા દેશના યુવકો અને વૃદ્ધામાં મનનો વેગ અતિશય વધ્યો છે. આનાં પરિણામ શુભ કે અશુભ, એ વાતનો નિર્ણય તો પરિણામ ઉપર આધાર રાખે. યુરોપના એક વખત સત્તા અને સમૃદ્ધતા શિરોબિંદુએ પહોંચેલા સઘળા દેશોની સ્થિતિ તો અત્યારે શોકજનક અને ભયંકર બની છે; પણ ન્યારે અમુક દેશ કે તેની પ્રજા અમુક શુભ દેખાતા ભાગ ઉપર જોસભર ધસતી હોય ત્યારે જો તેના આ વેગને રોકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો પૂરજોસમાં દોડતી મોટરના જે હાલ થાય તેવા તે પ્રજાના પણ હાલ થાય.

આજે સંસ્કૃતિના ચિન્હતરીકે યંત્રોની ધમાલ આગળ ધરવામાં આવે છે. આજથી સો વરસ પહેલાં યુરોપમાં પણ એમજ હતું; પણ તે ખંડમાં તો એવો કડવો અનુભવ થવા લાગ્યો છે કે, આ દુનિયાને જેટલા કાચા-પાકા માલની જરૂર છે, તેના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો વધારે માલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રતિદિન તે માલમાં વધારો થતો જાય છે. મુંબઈ શહેરનું તાજું દૃષ્ટાંત લઈએ. આ શહેરની મીલોએ પેદા કરેલો કરોડો રૂપિયાનો માલ શીલીકમાં પડ્યો છે અને મીલોની સ્થિતિ એવી ગંભીર બની છે કે એકસાઈજ જકાત કાઢી નાખવામાં આવી છે; છતાં મીલોની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર પણ લાભપ્રદ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. આવી સ્થિતિ દશ વર્ષ ચાલે તો મુંબઈ શહેર તારાજ થઈ જાય. આખા દેશની વ્યાપાર-સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર માત્ર એકલા મુંબઈ શહેર ઉપર રહ્યો. એટલે થોડા સમયમાં આખા દેશની પણ દયાજનક હાલત થાય. ત્યારે કરતું શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિકટ છે પણ અમે તે ઉત્તર આપવાની હિંમત કરીએ છીએ.

જોને જોડો ખૂંચે તેને તેની વેદનાની ખરી ખબર પડે. જેમને મીલના હથોડાના માર વાગ્યા છે તે તો હવે કખૂલ કરે છે કે, સાયંકાળથી બહુ ઝાઝો લાભ નથી. આ મીલો કરતાં તો સો વરસ ઉપરના આપણા રેંડીઆ હળર દરજ્જે સારા હતા. આ ધમધમ કરતી મીલોના કરતાં સુરત શહેરના હાથવણાટનાં કારખાનાં સો ઘણાં સારાં હતાં, તે શહેરનો કીનખાખ અને ઉમદા ઝરીવાળું રેશમી કાપડ આખા યુરોપમાં જતું હતું અને તે વખતની આખી દુનિયામાં વખણાતું પણ હતું, આ બધાનો નાશ થયો. દુર્દૈવે તેનો સદંતર નાશ કર્યો અને તેનું સ્થાન મીલસંચાએ લીધું. આપણા દેશના પુનરોદ્ધારના બે રસ્તા છે અને તે બન્ને રસ્તા ઉત્તમ છે. તે રસ્તા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આપણે પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોની અહિતકર સંસ્કૃતિને દેશવટો આપવો જોઈએ અને આપણા ઋષિ-મુનિ પ્રણીત સાદા જીવનનો પ્રારંભ કરવો. શ્રીયુત વિકૃત્તલાઘ પટેલની માફક પોતે હિંદી રાજકીય કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ થાય તોપણ ખાદીનું ધોતીયું, ખાદીનો ઝબ્બો અને ખાદીની પીછોડી પહેરી ખુદ નામદાર વૉઇસરોય પાસે જવું. શ્રીયુત વિકૃત્તલાઘના દાદા હતા. તે દેડની વણેલી ખાદી પહેરતા હતા. ખાદીનું એક અંગરખું દેશી ગામડીઆ દરજ્જા પાસે શીવડાવે અને તે સાચવીને રાખી મૂકે. ન્યારે રાજદરબારમાં જવું હોય અથવા વિવાહ વાજનમાં ઘૂમવું હોય, ત્યારે આખા થોડો સમય તે કેડીઉં પહેરે અને આ કામ પૂરું થયું કે તુરત તે સાચવીને પેટીમાં મૂકી દે. આ રીતે માત્ર બે જાડાં ખાદીનાં ધોતીઆં અને એક જુની પાઘડીવડે આપણા વૃદ્ધો આખી જીંદગી કાઢતા. આપણા દેશના ૯૦ ટકા લોકો એમ કહે છે કે વીસ વરસ પહેલાં અમારી જે સ્થિતિ હતી તે અમને હાલની ભપકાદાર દેખાતી સ્થિતિના પ્રમાણમાં સોગણી સારી હતી એમ અમને અત્યારે લાગે છે.

(૨) બીજો રસ્તો એ કે આપણે ખાદીનો બહોળો ઉપયોગ કરતાં અને કરાવતાં શીખવું જોઈએ. ખાદીના સંબંધમાં આ હતભાગી દેશના દરેક માણસની બે પ્રકારની ફરજ છે. પહેલી તો એ કે પોતે ખાદીના પોષાકનોજ ઉપયોગ કરવો. બીજી ફરજ એ કે ખાદીપ્રચાર કાર્ય યથાશક્તિ યથામતિ કરવું. જો આ દેશનો મોટો ભાગ આ બે કામ માથે લે તો આખા દેશને લાભ થાય. મુદ્દલ ગેરલાભ તો નજ થાય.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ આજે જીવનનો હેતુ ફર્યો છે. જીવનની હાલની વ્યાખ્યા એ કે જીવન એટલે પ્રવૃત્તિ-પ્રગતિ; પરંતુ એ પ્રગતિ આધ્યાત્મિક નહિ. મનુષ્યના સદાકાળ અભિવૃદ્ધ થતા વિલાસી સ્વભાવને જે સૌથી સારી રીતે પોષી શકે તેનું નામ આધુનિક પ્રગતિ. મુંબઈની ધણી મીક્ષાના એજન્ટો દિવસના ૨૪ કલાક આત્મ-સ્વાર્થપરાયણતા અને આત્મ-હિત તરફ જ પોતાની દૃષ્ટિ રાખે છે. તેઓ મીલમજુરોના કલ્યાણતરફ એક ધણુલર પણ જોતા નથી. ખૂદ ગ્રેટબ્રીટનમાં પણ આના જેવીજ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે. પ્રગતિની ભાવના સંકુચિત બની છે; અને તેથી મનુષ્યના જીવનમાં વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક દોષ પેદા છે.

વરસો પહેલાં તો મનુષ્યો પોતાની જરૂરીઆત સમજીને સાદા ખેતરમાંથી હમેશાં સંતોષ ભર્યું જીવન ચલાવતા. એ મનોદશા અત્યારે આ દેશના કોઈ સ્થળમાં પ્રદર્શિત થતી નથી. જે મહાન ધમાલ મુંબઈ શહેરમાં ચોવીસ કલાક ચાલતી દેખાય છે, તેવીજ ધમાલ-શારીરિક અને માનસિક બંને ગામડાઓમાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે ધુસી ગઈ છે. આ બધો સમયનો પ્રભાવ છે એમ કહીએ તો ચાલે, સારાંશ એકે મનુષ્યનો વિકાસ જેમ આગળ આગળ વધે છે તેમ એ વિકાસથી મનુષ્યવ્યક્તિ દૂર ને દૂર થતી જાય છે.

એક મનુષ્ય જથ્થાબંધ જમીનનો કે મીલનો માલિક બને અને બીજો પ્રતાપની માફક સ્વ-બાળ-વૃંદના રોટલાના ટુકડાવિના પોતાનાં આંસુગં પાડે એવી દયાજનક સામાજિક સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકવાની! આનું પરિણામ તો નજીકના લવિષ્યમાં એ આવવાનું કે આધુનિક સમાજના લિનન ભિન્ન સ્થિતિનાં વ્યક્તિસમૂહોવચ્ચે અત્યારે સોનાની સાંકળની નજીકથી જોડાયેલી છે, તે વહેલી કે મોંઠી તડ દઈને તૂટવાની-જરૂર તૂટવાની અને સમાજના હાલના સ્વરૂપમાં મહાન પરિવર્તન થવાનું. સામાન્ય જનસમાજ અને મજુર વર્ગનું એકબે એ શ્રીમંત વર્ગના નાશનું મુખ્ય કારણ બનવાનું જો શ્રીમંતવર્ગ વખતસર ન ચેતે તો હાલના સમાજની “શેડીઆ ચાકર અને ચાકર શેડ” એવી વિપરીત દશાના ગણેશ અવસ્ય ખેસવાના. રૂશીઆએ આ વાત સિદ્ધ કરી. ગ્રેટબ્રીટનની રંગભૂમિ ઉપર આવા પ્રકારનો વેશ લજવવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે. હાલના બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળે મજુરો માથું ન ઊંચકે તે માટે નાણાંની મોટી લાકડચ મજુરવર્ગ આગળ ધર્મ; પણ શાશ્વત ગોદવણવિના ભૂખે મરતા મજુરો કદીપણ સંતુષ્ટ થાય તેમ નથી. ફ્રાન્સના રાજકીય પરિવર્તને આખા યુરોપની સમાજો ઉપર પોતાની છાયા પાથરી હતી. તે પ્રમાણે ગ્રેટબ્રીટનના મજુરવર્ગો દંભવિત દાવાન-ળના છાંટા આ દેશની સમાજ ઉપર કાં ન પડે? આ ભાવી આફતમાંથી બચવાનો ઉપાય માત્ર એકજ અને તે ઉપાય એ કે આખા દેશના ઘરેઘરમાં ખાદી પ્રચાર ખાદીઉપયોગ થાય અને લોકો સાદું જીવન ગાળતાં શીખે એવો પ્રયત્ન સત્વર થવો જોઈએ. નર્મદા કે જમનાના ચોમાસાના અપ્રતિબંધ પ્રવાહને રોકવાની મનુષ્યમાં શક્તિ છે, તો પછી મનુષ્ય મન-વિચાર-ઓઘને મનુષ્ય પોતાની અગાધ અને તીવ્ર બુદ્ધિવડે અવસ્ય રોકી શકે. આ કાર્યમાં માત્ર ભગીરથ પ્રયાસ અને અત્યુત્તર ઉત્સુકતાનીજ ખાસ જરૂર છે. સમાજ જે કાંઈ સાંખી શકે તે એટલુંજ કે દરેક મનુષ્ય, પોતાની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં, જમીનના કકડા કે મીલ-ઉદ્યોગ નીતિ લાલનો લાગી થઈ શકે, કારણકે સ્વરક્ષણ (આમાં સ્વકુટુંબરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે) કરવું તે પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વાભાવિક હક્ક છે. તે હક્કના ઉપર ધીર મનુષ્ય-સમૂહ કે રાજકીય સંસ્થા વ્યાજબી રીતે ત્રાપ મારી શકે નહિ. “આત્મરક્ષણા હી કર્તવ્યા યેન કેન પ્રકારેણ” એ આર્ય-ધર્મ-સૂત્ર સર્વોંશે સત્ય છે. આ મર્યાદા ઓળંગાઈ કે ભોગ મળ્યાં સમજવા. એ જમીનના નાનકડા કકડા ઉપર ભલે તે મનુષ્ય-વ્યક્તિ યથેચ્છિત પ્રગતિ કરે. તેમાં ધતરજન આડે આવે નહિ. ભલે તે મનુષ્ય સ્વક્ષેત્રમાં, પોતાના બચ્ચા સાથે વરસતા વરસાદમાં પ્રમાણિક મજુરી કરી, અથવા મજુરી કરાવી, ઇશ્વરદત્ત શુદ્ધ અને સાદો ખોરાક સહકુટુંબ આરોગે. આવાં અનેક આર્યગૃહો બંધાય ત્યારે દેશમાં સત્યુ-ગનું પુનરાવર્તન થાય.

ખેડતોને કેળવવામાં ચિત્રપટોનો ઉપયોગ

(લેખક:-હેલન. ઇ. ગોલ્ડ. હિંદુસ્થાનના તા. ૫-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી ઉતારો)

મોસ્કો! માત્ર બેજ અક્ષરો? પણ શું તેમનો પ્રભાવ કે તેમણે આખા ઇતિહાસમાં કંઈક નવીજ રાશની પૂરી છે. આ દિવ્ય અક્ષરોએ ધર્મ, લક્ષ્ય ને સાધ્યના દૃષ્ટિબિંદુ આમુલાગી ફેરવી નાખ્યા છે. તેના નવા ધર્મમાં મરનારનાં મંદિરો પૂજવાનાં હોતાં નથી, જીવંત ધ્યેયવાદ આગળ મસ્તક નમાવવાનું હોય છે.

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક જીવન એ સર્વેમાં પૂરેપૂરો ફેરફાર થઈ ગયો છતાં મોસ્કોનો દેખાવ કંઈ થોડોજ બદલાયો છે? રસ્તા હતા તેવાને તેવાજ છે. ત્યાંના નગરજનો તો થોડાજ દિવસ પર થયેલી જગતને ધૂમ્પતી કાતિની વિસ્મૃતિજ પમાડે છે. ક્રાંતિના કંઈક અવનવાં દૃશ્યો જોવાના હેતુસર જો કોઈ મોસ્કોમાં જાય તો તેને ખાટું મોં કરીનેજ પાછું આવવું પડશે. પણ છતાં તે ક્રાંતિની સુખાકારી અસરો અનુભવી તે આનંદ અને અભિમાનથી પ્રસારી જશે તો ખરોજ.

પરોપજીવી વર્ગ

સાંતો બીજાની મજુરીથી અનેલો હરામનો રોટલો ખાનાર પરોપજીવી વર્ગ તો હવે સમૂળગો નષ્ટ થઈ ગયો છે. હાલના જમાનામાં એકવારના જાહોજલાલ ગણાતાં જુકેનન રસ્તાપર એકથ માણસ લપકાદાર કિંમતી પોપાકમાં આમતેમ ટોળટપ્પા કરતો દેખાશે નહિ. રસ્તે જનાર નમાલા જેવો એકથ માણસ હવે કોઈ શેઠ શાહુકારો જેવાને જતા આવતા ધુંટણે પરી કુરનીસ કરશે નહિ. ત્યારની શેઠાણીઓ હવે કયાંય કામમાં રોકાયેલી હશે ને ત્યારનાં ખુશ મસ્કરીઓ હવે મજુરી કરી પસીનો ઉતારતા હશે.

નવા જમાનાનો નવો પ્રભાવ

એક દિવસ અમને ત્યાંની એક માલદાર સ્ત્રી સાથે અચાનકરીતે મેળાપ થયો. ત્યારે તેના વિચારો સાંભળી અમે તો દિગ્ભ્રમી થઈ ગયા. આ સ્ત્રીએ ઘણો ખર્ચ કરી કેળવણી મેળવી હતી. તે અનેક લાખો પ્રવાહની માફક બોલી શકે છે. બહોળી મુસાફરી કરી છે. રાજક્રાંતિના નવા જમાનામાં તેની બધી માલમતા સૂર્ય ઊગતાં જેમ જરફ પીંગળી જાય તેમ એકજ રાતમાં તેની નજર આગળજ નષ્ટ થઈ ગઈ; છતાં પણ તેથી હાય નહિ ખાતાં તે તો ઉમંગીજ રહી છે. તે હાલ સહકારી ચળવળના પરદેશ ખાતામાં કામ કરી રહી છે; ને અહીં તેના વિવિધ લાખાના જ્ઞાનનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. આખી માલમતા નષ્ટ થઈ જતાં આ બાધના વર્તનમાં જરાય નિરાશા કે ક્ષોભ દેખાયો નથી.

તેને ચિંતા તો માત્ર એકજ પડી છે. સોવીએટ સરકારની સારી અસર થવી જોઈએ. તે અમને એક ચિત્રપટ જોવા લઈ ગઈ હતી. આ ચિત્રપટ પ્રચાર કાર્ય માટેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું; તેની ઉમંગી આતુરતા, કદર અને મહેમાનગીરી અમે સહજમાં ભૂલીએ તેમ નથી. અમે લડનથી રૂશીઆ જવા ઉપજા ત્યારે કેટલાક માલદાર લોકો ખૂબ સામાનસુમાન સાથે પોતાના રમના દિવસો મોજશોખમાં ગાળવા બદલ ગામ ઉપડી જતા હતા.

અમે ઘેર આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો કશું બદલાયું હતું નહિ. તવંગર વર્ગો રસ્તે રખડતાજ હતા ને લાખો કામદારો ભૂખમરાથી ટળવળતા હતા, પણ અહિંસાત્મક પ્રજ્ઞસત્તાની અસર થવા કંઈક કાળ તો જોઈએજ.

મોસ્કોના લિખાઈ

મોસ્કોમાં આ એક સવાલજ છે, અમે ત્યાં જવા નીકળ્યા ત્યારે એક રૂશીઅન ગૃહસ્થે અમારી પાસે આવીને કહ્યું-“મોસ્કોમાં લિખાઈ નજરે પડે તો નવાઈ પામશે નહિ હો.”

પણ અનુભવથી અમે જાણ્યું કે ગ્લાસગો કરતાં અહીં લિખાઈઓ ઘણાં ઓછાં દેખાય છે. વળી તેઓ રસ્તામાં નથી ગાતાં કે નથી વગાડતાં. તેઓ ફક્ત માગે છે, બગીચામાં અને ઘણું કરીને દેવજોનાં પગથાંઓપર તેઓ ઉભેલાં દેખાય છે.

પૂર્વમાં લીખ માગવી એ પણ એક ધંધો ગણાય છે, પણ હવે સરકાર આ સવાલનો સમાધાનકારક ફડકો આણવા વિષે ઉત્કટપૂર્વક પ્રયાસ કરી રહી છે. વિશેષે તેને યુવાન લિખાઈ માટે ખાસ લાગણી રહે છે.

રૂશીઆમાં લગભગ ત્રણ લાખ જેટલા નિરાધારોની વસ્તી માનવામાં આવે છે, ને તેમાં માટે લાગે તે જોઈએ છે. લગભગ અને રાજ્યકાંતિમાં માર્યા ગયા તેમનાં બાળકોનો છે, તેમની માતાઓ ભૂખમરાથી મરણવશ થઈ ગઈ હતી. ધણીવાર સરકાર આમાંના કેટલાકને વીણી વીણીને ; દૂદી નૂદી સંસ્થાઓમાં મોકલી આપે છે. વળી તેઓ ત્યાંથી શહેરોમાં નાસી આવે છે, ઘણે ભાગે નાનાના દિવસોમાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચે છે ને સખ્ત ઠંડી પડે ત્યાંસુધી ફૂલો, વર્તમાનપત્રો દીવાસળીઓ વેચી જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવે છે.

આ જવાન લિખાઈઓ ધણી સાવચેતી રાખે છે. એક મધુરી સાંજે અમે ફરતા હતા ત્યારે એક જવાન બાઈએ અમને તેની પાસેનાં ફૂલ ખરીદ કરવાની ફરમાસ કરી, અમે તેને ઇંગ્લીશમાં હું કે, અમને ફૂલની જરૂર નથી. તેને તો અમારી પારકી જવાન સાંભળી પહેલાં તો મૂંઝવણ પડી; પણ પળવારમાં તેણે કહ્યું:—‘ચિટીશ છો ત્યારે’ ને ધીમે રહીને હસ્તે મોંઢે એક પૈસો માગ્યો. ટલાક લિખાઈઓ તો વળી પાંચ પાંચ લાખા જાણનારા હોય છે. આંતર રાષ્ટ્રીયતાનો આ એક વિનયજનક હેવાય ?

ખેડુતો આગળ કસોટી

ખેડુતો એ એક ત્યાંનો બીજો મોટો સવાલ છે. સોવીએટના ટીકાકારો એમજ માની રહ્યા કે ખેડુતોની લાગણીને અંગે સોવીયટ પદ્ધતિમાં કંઈક પરિવર્તન થશે. નવી પદ્ધતિની ‘‘દિવ્ય શિક્ષા’’ તો ખેડુતો આગળજ થનાર છે.

ખેડુત વગર રૂશીઆ ટકેજ કેમ ? તે સહેજમાં આ નવું રાજ્યતંત્ર ઉથલાવી પાડી શકે એટલે ખેડુતો સહકાર મેળવવો હોય તો તેની સાથે ક્રમે ક્રમે સમાધાની કરવીજ જોઈએ.

અમારા મોસ્કોના પ્રવાસમાં આ સવાલ પર ધણીજ તમતમતી ચર્ચા થતી. કૉમ્યુનીસ્ટ પક્ષના લોકો સલાસદોએ (અને તેમાં જીનોવીક્ષ પણ હતા) કહ્યું હતું કે ‘ખેડુતોનું’ બળ ક્રમે ક્રમે વધવા જાય છે, એટલે તો હવે સવાલ એજ રહ્યો કે આ બળને ઉપયોગિતાની નહેરમાંથી શીરીતે જીવું કે જેથી પ્રગતિને જરાય ઘોકકો પહોંચે નહિ. ખેડુત લખી શકતા નથી, વાંચી શકતા નથી; છતાં પણ લવિષ્યનો તે આધારભૂત છે. માત્ર સરકાર ધ્યેયવાદી હોવાથી કદી નિરાશ થતી નથી, ખેડુતને કેળવવો એજ તેનો સિદ્ધાંત છે અને કદાચ વાર લાગે પણ અંતમાં તો તે જીતજ નીવડશે.

ખેડુતોની લાવના ઉસ્કેરવામાટે હવે મોસ્કોમાં ‘ખેડુત લવન’ સ્થાપવામાં આવ્યું છે આ આમાં લગાઈ પૂર્વકાળમાં એક બાદશાહી હોટેલ હતું.

નવી જાતની સંસ્થાઓ

અહીં ગ્રાન્ડ ડયુકની કોલસાની ઓરડીઓ હતી. તે હવે વ્યાખ્યાન હોલમાં ફેરવી નાખવામાં આવી છે. લેનીન જેવાઓનાં ચિત્રો તે જગ્યાને હવે શોભાવે છે. તેની નીચે ‘‘લેનીન એજ નેતા’’ તથા અક્ષર કોતરવામાં આવ્યા છે. અહીં ખેડુતોને નવા રાજ્યતંત્રના ચિત્રપટો બતાવવામાં આવે ખેતીવાડીને લગતા જે કજીઆ ઉભા થાય તે વિષે મફત સલાહ આપવા જોડેની ખોલીમાં વક્રી-ત રાખવામાં આવી છે. વળી જેઓ દૂરથી આવ્યા હોય તેમને સુવામાટે ત્યાં જોગવાઈ રાખવામાં આવે છે. ત્યાંની હાઉસીંગ કમીટીઓ આવી વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. ત્યાંના નોકરોએ અમને જ-વ્યું કે શરૂઆતમાં તો ખેડુતોને આ જોગવાઈનો ઉપયોગ કરવા પણ ધણીજ મનાવવા પડતા. મા તો ત્યાંની સફેદ પથારીઓ જોઈ મુઝવાતા ! આ ખેડુત લવનમાં એક સુંદર પ્રદર્શનાલય છે ત્યાં ખેતીવાડીને લગતાં સાધનો ખુલાં મૂકવામાં આવ્યાં હોય છે. અમુક જાતના પાકમાટે જમીનો ! હોવી જોઈએ, ક્યાં પક્ષીઓ અને કીડાઓ ઉપયોગી છે ને તેમને કેમ ઉછેરવા, નુકશાનકારી કોનો નાશ કેવી રીતે કરવો, કપડાં કેમ પહેરવાં વગેરે ઉપયોગી જ્ઞાન ચિત્રપટો મારફતે આપવામાં આવે છે. ત્યાં દરેક જીવજાની બનાવટો સંત્રહી રાખવામાં આવે છે. છેક હળથી માંડીને મન-ગન સુધીની, આનો અર્થ તો તરવારને હળ એક સામટા વાપરવાનીજ તાલીમ ને ! આવી વી જાતની સંસ્થાઓ દેશભરમાં ખોલવામાં આવે છે, તેમાં ઘણા હેતુઓ રહ્યા છે. શહેર અને રાડાઓમાં સંબંધો વધારવા, જીલ્લા જીલ્લાઓમાં લેવડદેવડ વધારવી અને ખેડુતને તેના લવિષ્યનાં નનું ભાન કરાવવું. આવા અદ્ભુત પ્રયોગને સફળતા ન ઇચ્છવી એ તો તેને માટે જેમણે ધ્યેય-માં જાન ખોયા તેમને અપમાન કરવા સમાન છે.

રેડીઓ જગત

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૨૭-૭-૨૬)

રેડીઓ પેનહોલર

રેડીઓવડે શું શું કામ થઇ શકે, તેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. હાલ તુરત-માંજ એક વધારો થયો છે અને તે રેડીઓ પેનહોલર નીકળ્યું છે, કે જેવડે દૂરથી રેડીઓ યંત્ર-વડે “બ્રાડ-કાસ્ટ” કરવામાં આવેલા નકશાઓ, હાસ્યચિત્રો, કાર્ટુનો કે લખાણ, તરતજ તે પેન-હોલરવડે બીજાં ઠેકાણે મૂળના જેવાજ આકારમાં નોંધાઇ જાય છે. આ નવી શોધ કરનારનું નામ મી. સી. એફ. જેન્કીન્સ છે કે, જેઓએજ રેડીઓવડે ચિત્રો મોકલવાની શોધ કરી છે. આ યંત્ર બહુ ગુપ્તવાડાનું નથી. એની ગોઠવણ એવી છે કે જ્યાં સંદેશાઓ લેવાના હોય ત્યાં એક પતરાનો ૬ ઇંચ લાંબો કટકો એક ટેલીફોનની કાન આગળ ધરવાની ડબ્બી જેવા આ-કારની ડબ્બીમાં લગાડેલો ઉંચો ટાંગવામાં આવે છે. તેની સાથે એક લોખંડો તાર ઢળતી સપાટીપર મૂકવામાં આવેલા કાગળને અડકેલો હોય છે અને તેનો સંબંધ સાધારણ જાતના રેડીઓ રીસીવર સાથે તારવડે રાખવામાં આવેલો હોય છે. આ લોખંડો તાર તે “રેડીઓ-પેનહોલર” લખવાની કલમનું કામ કરે છે. રેડીઓવડે ચાલતા એક પાસેના યંત્ર ઉપર દૂરથી જે સંદેશાઓ આવે તેની અસર થાય અને તેવડે આ રેડીઓ કલમ ઉંચી નીચી થાય અને નીચે મૂકવામાં આવેલા કાગળ ઉપર આકૃતિઓ થાય છે, કે જે મોકલવામાં આવેલી આકૃતિના જેવીજ હોય છે.

આ નવો સંચો કાંઇ ઘણો કિંમતી નથી હોતો અને તેનો ઉપયોગ એક સાધારણ “રેડીઓ-રીસીવર” સાંભળવાના યંત્રતરીકે સહેલાઈથી થઇ શકે, માત્ર તેના ઉપર “લાઉડ-સ્પીકર” (ધ્વનિપ્રસારક) લુગણું મૂકવાની જરૂર રહે છે.

રેડીઓવડે કાકડીનો પાક

નોટીંગહામ ખાતેના એક બગીચાના માળીએ વિચિત્ર હકીકત રજૂ કરી છે, તે જણાવે છે કે કાકડીના અને ટોમેટાના છોડવા પાસે રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા અને તાર રાખવાથી કાકડીના ૧૬ ફૂટ લાંબા ઝાડ ઉપર બગીચે ફૂટ લાંબી ૩૫ કાકડીઓ ઉતરી હતી. આ બાબતમાં એક રેડીઓ-ઇન્સ્પેક્ટરે તપાસ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે થોડા વખતપર એવા અખતરા કરી જેવામાં આન્યા હતા કે અનાજનો પાક વધારે અને જલદી ઉતારવામાટે રેડીઓ યંત્ર કામમાં આવી શકે કે કેમ ? તે અખતરાઓ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું હતું કે જો છોડવાઓ ઉપર રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા તથા તાર-એરીઅલ-રાખવામાં આવે તો પાક ઉપર તેની અસર તો જરૂર થાય; પરંતુ સંતોષકારક અસર કરવામાટે ઘણા મજબૂત પાવરની-લાંબો વોલ્ટની-વીજળી જોઈએ, અને તેની ગોઠવણ કરવામાં ખર્ચનો ઘણો વ્યય થાય. વળી રેડીઓ રીસીવર એટલે માત્ર સાંભળવાના યંત્ર રાખવાથી પાકઉપર અસર થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ “ટ્રાન્સ મીટર” એટલે સંદેશ ફેલાવવાના યંત્રની અસર થાય.

રેડીઓવડે આગની આગાહી

અમેરીકા અને કૅનેડાનાં જંગલખાતામાં કેટલોક વખત શોધખોળ કર્યાના પરિણામે જણાય છે કે, રેડીઓ યંત્રનો ઉપયોગ જંગલમાં લાગતી આગની અગમચેતી આપવામાટે થઇ શકશે. એમ ધારવામાં આવે છે કે હવાના ભેજ (હ્યુમીડીટી) તથા દબાણને અને જંગલની આગને સંબંધ છે અને રેડીઓના “સ્ટેટીક”ને અને હવા નીચે ભેજને સંબંધ છે. જ્યારે જંગલમાં ભેજનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું થઈ જાય ત્યારે આગ લાગવાનો સંભવ છે અને તેથી ઓછો ભેજ થયો છે એ રેડીઓ યંત્રથી જણાઇ શકે. એવી કરામત કરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી ચેતીને આગળથી જુગલવાનાં સાધનોની તૈયારી કરવામાં આવે તો રેડીઓના “સ્ટેટીક” વડે વાવાઝોડાં અને તો-ફાનોની આગાહી પણ ૨૪ કલાક પહેલાં કરી શકાય છે એમ વિજ્ઞાનીઓનું માનવું છે. આવા યંત્રની શોધ હજી પૂર્ણ થઇજ નથી; પરંતુ તે થોડા સમયના પરિશ્રમ પછી અવશ્ય થશે એવો સંભવ લાગે છે અને જો આવું યંત્ર ખાત્રીપૂર્વક કામ કરે તો, હવે પછી લાગનારી આગો અને થનારાં તોફાનોથી લાંબામાં જે નુકશાની થાય છે, તેટલી નુકશાની લવિષ્યમાં થવાનો સંભવ નથી.

મહાન દેશસેવક કેવા હોય ?—લુથર બુરખેન્ક

(લેખક:-વિદ્યાર્થી. સાહિત્ય-જન્યુઆરી ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“ જરાક નીચા નમીને પેલા આંખા ઉપરથી બે ચાર ફેરીઓ તોડી લ્યોને. ” કોઈ તમને એમ કહે તો તમે શું ધારો ? લુથર બુરખેન્કના જીવનચરિત્રના લેખકને એવોજ પ્રસંગ આવ્યો હતો. માત્ર આંખાને બદલે ‘ ચેસ્ટનટ ’ ની વાત હતી. સાધારણ રીતે ‘ ચેસ્ટનટ ’ નાં ઝાડ થાય છે ઉંચાં, અને ઉંચે જોતાં ડોક રહી જાય, ત્યારેજ તેનાં ફળ મેળવી શકાય, અગર નીચે પડેલાં વીણી લઇ સંતોષ માનીએ ત્યારે. લુથર બુરખેન્કે એવી એક જાત ઉગાડી છે, કે દીંચણભરના ઝાડ ઉપરજ ફળ ખેસે અને ઝાડ એનાથી ઉંચાં વધેજ નહિ. ઝાડ નાનાં એટલે ફળ પણ નાનાં કે ઓછાં એવું નહિ. સારાં, મોટાં અને મીઠાં ફળ જથ્થાબંધ એ ઝાડ ઉપર ખેસે એવી ટેવ એ ઝાડને એણે પાડી છે. બીજા પ્રયોગથી ‘ ચેસ્ટનટ ’ ને રોપ્યા પછી છઠ્ઠે મહિને ફળ ખેસવા માંડે, એવા પ્રકારનાં ઝાડ તૈયાર કર્યાં છે. ગોઠ્ઠો વાવીને છઠ્ઠે મહિને આપણને ફેરીઓ મળે તો ? પણ આપણે બહુ ઉતાવળ કરીએ છીએ.

મી. બુરખેન્કના કાર્યની સમાપ્તિ આટલેથીજ નથી થતી. હળિયા વગરનાં ‘ પ્લમ ’ (જરદ આણની જાતનાં ફળ), બીજા ત્રણેય વજનની હુંગળી, કાંટા વગરના ફાફડા થોર, કાંટા વગરનાં ‘ બેરી ’ નાં ઝાડ (ચણીબોરની જાતનાં ઝાંખરાંવાળાં ઝાડ), અદ્દર ઇંચ વ્યાસનાં સૂર્યમુખી અને બાર ઇંચ વ્યાસનાં ‘ એમેરીકીસ ’ એ અનેક પ્રકારનાં ફળ અને ઝુલમાં સુધારાવધારા કર્યાં છે. કોઈ ઝાડને તેણે મોટાં કર્યાં છે, કોઈને નાનાં બનાવી દીધાં છે, કોઈનાં પાંદડાંને રંગ ફેરવ્યો છે, તો બીજાનાં પાંદડાંને આકાર ફેરવ્યો છે, કોઈના થડના કાંટા કાઢી નાખ્યા છે, તો કોઈનાં થડધર્મા-રતી કામમાં આવે એવાં કર્યાં છે. રંગ વગરનાને રંગ અને ગંધ વગરનાંને સુગંધ આપી ઝુલ પણ ફેરવ્યાં છે. મોટાં ઝુમખાદાર, સુગંધી, સારી આકૃતિનાં સુંદર રંગોવાળાં એમ અનેક તરેહનાં નવીન પુખ્તો આપ્યાં છે. ફળમાંથી હળિયા કાઢી નાખ્યા છે, શીક્કાં ને મીઠાં કર્યાં છે, નાનાંને મોટાં કર્યાં છે, કઠણ છાત્રનાંને કુમળાં કર્યાં છે, મોસમમાં ફળનારને બારમાસી કર્યાં છે. જંગલીને શહેરવાસી કર્યાં છે. ટુંકામાં એણે ઝાડનાં મૂળને, થડને, પાનને, ઝુલને અને ફળને હતાં તેથી સારાં અને વધુ ઉપયોગી બનાવવામાં જીંદગી ખર્ચી છે અને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવી સફળતા પણ મેળવી છે.

તમને એમ થશે કે આ બધાં ગપ્પાં છે, ઠંડા પહોરમાં બાળકોને કહેવાની વાતો છે, ઍરેબિયન નાઇટસના જમાના હવે તો વહી ગયા છે અને આવી જાદુઇ વાતો આ જમાનામાં કોઈ માનવા તૈયાર નથી. ખરેજ આ વાતો જાદુઇ છે અને બુરખેન્કને અમેરિકાના લોકો ‘ સાન્ટારોઝા ’ ના જાદુગરતરિકે ઓળખે છે. આપણે ત્યાં તો એનું નામ જાણનાર પણ કોઇક અને અમેરિકામાં એને ન ઓળખનાર કોઇક. ‘ ક્લૅફિનીઆ ’ માં એના જન્મદિવસે શાળાઓમાં રજા પાડે છે; એટલો એ લોકપ્રિય અને જાણીતો છે. એ દિવસે હજારો બાળકો એને મળવા જાય છે અને લાખો એને પત્ર લખે છે, એવો એના પ્રત્યે બાળકોનો અને બાળકો પ્રત્યે એનો પ્રેમ છે. ઝાડપાન પછી બીજા નંબરે બુરખેન્કને બાળકો ગમે છે અને એમના ‘ ઉછેર ’ માટે એણે વિચાર કર્યાં છે.

‘ માસાયુસેટ્સ ’ પરગણામાં એનો જન્મ થયો. એના પિતાનું એ તેરમું બાળક અને શરૂઆતથી એની તબિયત નાજુક—આ ત્રણથી ચોથી વાત એના અંગત જીવનસંબંધી એના ચરિત્રકારે નથી લખી. સાડાત્રણસો પાનાનું પુસ્તક એણે એના જીવનકાર્યની હકીકતથી ભર્યું છે. અમેરિકામાં જીવન-ચરિત્રો હમણાં હમણાં આ દબથી લખાય છે; પણ આ તો આ કથા થઇ. નાજુક તબિયતે એણે શાળામાં પૂરી ફળવણી લેવાનાં દાર બંધ કર્યાં અને એજ નાજુક તબિયતે એને કારખાનામાં લીધેલી નોકરી છોડાવી. નાનપણથીજ એનો શોધક સ્વભાવ હતો, સ્ટીમથી ચાલતી હોડીનું એણે રમકડું બનાવેલું અને કારખાનામાં પણ એક બે યાંત્રિક શોધ કરેલી, પણ એના પ્રારબ્ધમાં ખુદાં મેદાન અને ખેતરોમાં શોધખોળ કરવાનું લખેલું, એટલે નાજુક તબિયતે એને બાગ અને ખેતીના કામમાં પડવાની ફરજ પાડી. ચોખ્ખી હવા અને ઉગ્મશ તથા કસરત, એ બધું એ સિવાય એને મળવાનો સંભવ નહોતો.

એક દિવસ બગીચામાં કામ કરતાં એક બટાકાના છોડ ઉપર બેઠેલા જીંડવા ઉપર એની અચાનક નજર પડી. સામાન્યરીતે બટાકાના છોડને જીંડવાં નથી જ બેસતાં અને કાંઈક વાર બેસે તો તેના ઉપર નજર પડતી નથી અને નજર પડે તો એ મૂળમાં જ નફા દેખી રહેલી વૃત્તિ જીંડવાંની કિંમત સમજતી નથી. બટાકા એટલે આંખોવાળા કટકા રોપીને જ ઉગાડવાની વસ્તુ, એમ સૌ કોઈ જાણે; એટલે બીજી રીતનો વિચાર પણ ન કરે. બુરખેન્કે તો એ જીંડવું જીવપેડે સંભાળ્યું. અને એનાં ત્રેવીસે ત્રેવીસ બીજ જૂઠાં રોપી એનું કાળજીથી જતન કર્યું. એમાંથી બે છોડના મૂળમાં એવા મોટા અને સારી જાતના બટાકા બેઠા, કે બાકીનાને પડતા મૂકી એ બે છોડના બટાકાનું ધર કરી વધારે પ્રમાણમાં એજ જાત ઉગાડી. બગીચામાં એનો પ્રચાર કર્યો. આજે એ જાત ‘બુરખેન્ક બટાકા’ ને નામે પ્રખ્યાત છે અને જથ્થાબંધ પ્રમાણમાં એની ખેતી ત્યાં કરવામાં આવે છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે આજસુધી ઉગાડેલા બટાકાના દર ‘બુશને’ એક ‘સેન્ટ’ જે બુરખેન્કને આપવામાં આવે, તો એ કાટચાધિશોમાં પણ સર્વોપરી થાય અને તોયે સરકારે તો ૧૫૦ જ ડોલર ધનામ આપ્યું; પણ ‘કેલીફોર્નિઆ’ માં જઈ વસવામાટે બુરખેન્કને તે રકમ પૂરતી હતી. ત્યાં જમીન લઈ ફળપ્રુક્તના બાગ-બાનનો ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૮૭૫ થી આજ સુધી એણે એટલું બધું કરી બતાવ્યું છે અને એટલું બધું કરી બતાવવા તૈયારી કરે છે, કે ‘બ્રુક્લિન’ કહેવાવાને એ તદ્દન લાયક હશે.

‘ફળ’ ની દિશામાં એના પ્રયાસ અનેક છે. સફળતાઓ પણ આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે. ‘પ્લમ’ અને ‘એપ્રિકોટ’ નામનાં બે ફળનું મિશ્રણ કરીને બનેથી જૂઠું છતાં બનેના સારા ગુણોવાળું ‘પ્લમકોટ’ નામનું તદ્દન નવું ફળ તેણે તૈયાર કર્યું છે. હમેશ કાળાં જ થતાં ‘બ્લેકબેરી’ એણે સફેદ દૂધજેવાં બનાવ્યાં છે. મગફળીની જાલજેવી પાતળી જાલનાં અખરોટ-અખરોટ સામાન્ય રીતે કેટલાં સખ્ત પડમાં ટંકાયેલાં હોય છે તે સૌ જાણે છે અને દળિયા વગરનાં પ્લમ એની જાણીતી નવાઈઓ છે. કડવાં અને અખાદ્ય, કાંઈક અંશે ઝેરી—‘નાઇટ શેડ’ નાં ફળ મીઠાં અને સ્વાદુ બનાવ્યાં છે. બદામની ઉપર જાલ થાય છે. એ જાલ ખરી પડ્યા પછીની બદામ આપણે ત્યાં આવે છે. તેને લાગીને આપણે મીઠા કાઠી ખાઈએ છીએ. બદામ ઉપરની જાલ નકામી હોય છે, અને ‘પીચ’ (આડુ)નો દળિયો આપણે ફેંકી દઈએ છીએ. એણે એવું ફળ તૈયાર કર્યું છે, કે ‘પીચ’ નું ફળ અને દળિયો એજ બદામ, જેમ જરદાલુમાં હોય છે તેમ, એટલે મિશ્રણ થી બદામના ઉપર ગલ ઉગાડ્યો કે, ‘પીચ’ ની અંદર બદામ લગાવી દીધી. ગમે તેમ કહો પણ એક ફળ એવું બનાવ્યું કે એનું કાંઈ નકામું ન જાય. જેનાં નામથી આપણને કાંઈ સમજણ ન પડે એવાં અનેકવિધ ફળ એણે બનાવ્યાં, સુધાર્યાં, વધાર્યાં અને આકર્ષક કર્યાં છે; પણ તેમના વિષે ગુજરાતીમાં લખવાથી કાંઈ ફાયદો હાંસલ થાય તેમ નથી; જાપાન, ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા કે આફ્રિકા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ફળ, ઝાડ કે બીજ મંગાવવાં, એના ઉપર પ્રયોગ કરવા અને કદમાં, મીઠાશમાં, જથ્થામાં ખોતાને સંપૂર્ણ ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી એને સુધારવાના પ્રયાસ છોડી ન દેવા, એ મી. બુરખેન્કનો કાર્યક્રમ અને પરિણામે લોકો આંગળાં કરડે એવી નવાઈ.

‘ફુલ’ નું પણ તેમજ. જેને સ્વપ્નેએ રંગ હશે એમ ન લાગે તેને રંગીન કરવાં. જેવો રંગ જે જાતમાં હોયજ નહિ એમ લોક માને તેવો રંગ તે જાતને અર્પવો. ગંધ ન હોય તેને સુગંધી બનાવવાં એ બધું એને મન રમત. ખસખસનાં ફુલ ભૂરાં થતાં નથી. બુરખેન્કે તે ઉગાડી બતાવ્યાં. ‘કાલા’ ને ગંધ હોતો નથી. એમાંની સુગંધી જાત બુરખેન્કે માળી લોકોને અને તેદ્વારા શોખીનોને અર્પણ કરી. ‘લીલી’ ની તો એણે અનેક જાત ઉગાડી છે. “દુનિયાભરમાં” આજસુધી ઉગી નહિ હોય એટલી જાતની ‘લીલી’ મારા બગીચામાં ઉગે છે, એવું એ અભિમાન લઈ શકે છે અને “હજી તો લાખો જાતો અણઉગાડી શોધવાની પડી છે” એમ કહે છે, ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. ગુલાબ ઉપર કયા બાગવાને અખતરો નહિ કર્યો હોય! બુરખેન્ક પણ કાંઈ અપવાદ નથી. અનેક જાતનાં નવાં ગુલાબ એણે ઉગાડ્યાં છે. કેટલાંક એના રંગમાટે તો બીજાં એની ખુશખોમાટે, કાંઈક તેના કદમાટે તો કાંઈક મોટા જથ્થામાં ઉગવામાટે પ્રખ્યાત છે. જંગલી ફુલને તેણે સુધારી વધારીને બગીચામાં અને શોખીન લોકના બટન હોલમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. “શાસ્તા ડેઈ-ઝી” નામનાં મોટાં, ઘણાં જથ્થામાં ઉગતાં, સફેદ ચાંદની જેવાં ફુલની જાત નવી ઉગાડીને બગી-

આમાં શોભા કરનારાઓ ઉપર મોટા ઉપકાર કર્યો છે. પુલનું કદ વધારવું એ પણ એનું એક કાર્ય છે. અઢાર ઈંચ વ્યાસનાં સુરજમુખી અને બાર ઈંચ વ્યાસનાં “આમાફીલીસ”નાં પુલ એણે આપેલી નવાઇ છે. જ્યાં એક ડાંખળે એક બે પુલ બેસતાં, ત્યાં જથ્થાબંધ ઝુમખાં બેસતાં કર્યો છે. સીંગલ પાંદડીનાં ફળને ભરાવદાર ગોટા જેવાં બનાવ્યાં. એમ રૂપ, રંગ, ગંધ, કદ અને જથ્થો બધામાં એણે સુધારો કર્યો છે.

શાકભાજીની દિશામાં પણ એણે ઘણું કર્યું છે. શિયાળામાં ‘રૂબાઈ’ ઉગતું નથી. તેને શિયાળામાં ઉગતું કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ બારેમાસ ઉગતું કર્યું છે અને તે પણ મોટી સ્વાદિષ્ટ જાતનું. ‘રૂબાઈ’ વટાણાના એક વેપારીની ખાહેશથી સરખા દાણાના આખા ખેતરમાં એકી વખતે પાકી જાય તેવા અને દરેક છોડે ઘણો ફાલ આવે એવી જાતના વટાણા તૈયાર કરી આપ્યાનો દાખલો જાણીતો છે. બટાકાની વાત આપણે ઉપર વાંચી ગયા; પણ બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાંની કલમ કરી એકજ છોડના મૂળમાં બટાકા અને છોડ ઉપર ટમેટાં એમ બેવડો પાક લીધો. ગમ્મત અથવા પ્રયોગને ખાતર એજ વખતે એણે ટમેટાના છોડ ઉપર બટાકાની કલમ કરી. ન તો ટમેટાનાં મૂળમાં બટાકા બેસે ન બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં થાય; એટલે કુદરતે ત્રીજોજ માર્ગ લીધો; અને બટાકાના છોડની શાખામાંથી વડાઈ જેવાં મૂળ પુટી તેના ઉપર બટાકા લટક્યા. ધંધાની અગર શાકની દૃષ્ટિએ બુરખેન્કને આ અખતરો નકામો લાગ્યો; પણ શ્રાવક ભાઈ-ઓ આ અખતરાના ઉપાયથી ધર્મના બાધસિવાય બટાકાનો સ્વાદ ન લઇ શકે ? બગીચામાંજ ઉછેરાતાં સુંદર પુલવાળાં ફેટકીક જાતનાં ઝાડનાં મૂળને નીચે કાંદા થાય છે. (કુંગળી જેવા) એ કાંદા કડવા અને બેસ્વાદ હોય અખાઇ હોય છે. મી. બુરખેન્ક એને ખાઇ બનાવી બગીચાને શાકભાજી આપતો બનાવ્યો. આપણે દમેશ જોઇએ છીએ તેવી કુંગળીની ગંધ એણે દૂર કરી; એટલુંજ નહિ પણ એનું કદ વધારી બશેર ત્રણશેરની બનાવી અને એટલુંજ જાણે આજુ હોય તેમ એના ઉપર સુંદર ભુરા રંગનાં પુલ આપી બગીચાને પણ શોભાવે એવી બનાવી. ‘કામાસી-આ’ નામનાં સુંદર પુલ પણ બેસ્વાદ મૂળના છોડનાં મૂળ સુધારી, બટાકાની લરીફાઇ કરે તેવાં બનાવ્યાં. આમ એણે સૌંદર્ય અને ઉપયોગ બન્ને તરફ નજર રાખી સુવર્ણ અને મુગંધ એકઠાં કર્યાં. મોટી શીંગો, મીઠી શીંગો અને અનેક જાતનાં ખાઇ ફળપુલ કંદ (શાકભાજીનાં) એણે ઉગાડ્યાં. ‘કાલી ફલાવર’ ‘કાબેજ’ ટમેટાં, વટાણા, પાપડી છં અનેક જાતની ચીજોમાં ફેરફાર કરી મોટા મીઠા બારમાસી શાકભાજીના પદાર્થ ઉગાડ્યા.

ધાસ, પાલા અને શોભાનાં ઝાડ ઉપર પણ એણે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે. ‘લોન’ ઉપર ધીચ ઉગે, ઝાઝુ કાપવું ન પડે, ઉનાળે ઝાઝું પાણી ન માગે, ચોમાસે કહોવાઇ ન જાય, એવી જાતનાં ધાસની જાત તૈયાર કરી છે. પાંદડાંના ઉપર પણ પ્રયોગ કરી રંગબેરંગી, વિચિત્ર આકારનાં, વળવાળાં, ફણવાળાં, કાંટા જેવી ધારવાળાં છં જાતજાતના આકર્ષક આકારોનાં પાંદડાં બનાવી બગીચાની ધારે ઉગાડવાના રોપમાં શોભા અર્પી છે. રંગબેરંગી (દ્રવધનુષ્યરંગી) પાંદડાંનાં અનાજ ઉગાડ્યાં છે, જેનાં પાંદડાં શોભા આપે, સાંઠા ઢોર ખાય અને કણસલાં માણસને ઉપયોગી થઇ પડે. બગીચાના રસ્તાની વાડોમાટે મેદીની પેડે લીલાંછમ પાંદડાંથી ભરચક અને કાતરથી કપાય એવા છતાં સુંદર પુલ કે સ્વાદુ ફળવાળા જાતજાતના છોડ તૈયાર કરી બગીચાની શોભા અને આવકમાં વૃદ્ધિ કરી છે. થોરીમાંથી, ફાફડ થોરમાંથી કાંટા કાઢી નાખી મનુષ્ય અને ઢોર ઉપર એણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે તો જૂદો લેખ લખાવો જોઇએ. દુકાળનાં વર્ષોમાં આપણે જોયું છે કે, કાંટા ન હોય તો થોરી ઢોરને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડે છે. કાંટા બાળીને અથવા અપુથી દૂર કરીને ઢોરને ખવડાવ્યાના અનેક પ્રયોગ થઇ પણ ગયા છે. થોરી એવા પ્રકારનું વૃક્ષ (છોડ!) છે, કે જેને પાણી ન પાઓ તોય મરુભૂમિમાં પણ ભરઉનાળે લીલું રહે. બીજી કાંઇ જાતનું ધાસ ન હોય ત્યારે આવો લીલો પૌષ્ટિક ખોરાક કેવળ કાંટાને લીધે આપણે જોતા કરવો પડે એ ખરેખર ખેદજનક છે. આ કાંટા મી. બુરખેન્કે કાઢી નાખી આપણી હથેળી જેવી લીસી અને સાફ પાંદડીની થોરી બનાવી છે. આટલેથી તે અટક્યો હોત-એણે બીજું કાંઇ ન કર્યું હોત-તોએ એણે ઘણું કર્યું કહેવાત; પણ એટલેથી અટકે તો એ ‘સાન્ટાઓઝા’નો ‘જાદુગર’ શાનો ? એણે થોરી ઉપરનાં ફળને ખાઇ બનાવવાનું જારી રાખ્યું છે. એનાં ફળ ઉપર પણ કાંટા હોય છે.

આજ તે પણ દૂર થઈ ગયા હશે. એ કાંટા ન હોય તો કંઈક અંશે એ ખાલ અને સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે. આપણે ત્યાં ગરીબ લોકને એ સ્વાદથી ખાતાં જોઈએ પણ જીએ; પરંતુ ખરા સ્વાદથી ધનવાનો પણ સફરજન-નારંગી જોઈ પોતાના લાણમાં એને ખેસાડે એવાં બનાવવા મો. ભુરખેન્કનો પ્રયત્ન છે અને એ કૃષિ ખેસે છે કેટલાં ? અકેક ફાકડે સો સો. એક એકરમાં સો ટનથી વધુ અને સુંદર દેખાવ ન આપે તો ભુરખેન્કનો લાથ કેમ ઓળખાય ? અત્યારસુધીમાં (૧૯૭૭ સુધીમાં) ધોળાં, પીળાં, જાંબુડીઆં એમ અનેક રંગનાં અને કંઈક સ્વાદવાળાં ફળની જન તૈયાર થઈ છે. કેવળ ફળની દૃષ્ટિથી પણ કાંટાવગરની થોરીનાં જાડ દરેક બગીચામાં રોપાવાં જોઈએ.

જાડના થડને પણ એણે વશ કર્યું છે. ધાર્યું મજબૂત લાકડું બનાવવું, તેને જલદી ઉગાડવું, એને ઇમારતી કામમાં આવે એવું કરવું, નાનું કરવું, મોટું કરવું, એ સૌ એના હુકમ પ્રમાણે જ જાણે અને છે. 'એક' ઈં પોણોસો-સો વર્ષે તૈયાર થતાં જાડનો ઇમારતી લાકડાતરીકેના વાપરમાં ઘણો નાશ થઈ ગયો છે અને અત્યારે એવી જાડપે દુનિયા ચાલે છે કે, ઇમારતી લાકડામાટે પચાસ-પોણોસો વર્ષ વાટ જોવી તેને પાલવતી નથી. મો. ભુરખેન્કે નવ વર્ષમાં તૈયાર થઈ જાય અને ઇમારતી કામમાં આવે એવું પાકટ અને કદમાં મોટું થાય એવું જાડ બનાવ્યું છે-બનાવ્યું એજ શબ્દ એને માટે જુગતો છે. ઇમારતી કામમાં આવે એટલુંજ નહિ પણ પુષ્કળ જગ્યામાં એને ખયાય એવાં ફળ ખેસે છે. અખરોટનુંજ એ જાડ. 'રાયલ વૉલનટ' નું જાડ મોટું થાય છે, જલદી થાય છે, ફળ સારાં અને મોટા પ્રમાણમાં આવે છે અને 'એક' જેવું લાકડું આવે છે. 'મેરી'નાં જાંબરાં દૂર કર્યાની અને ચેસ્ટનટનાં જાડ નીચાં કર્યાની વાત આપણે વાંચી ગયા.

અનાજ ઉપર એનો લાથ ન કર્યો હોય એમ તે કાંઈ અને ? અમેરિકા મહાદ્વીપીક પ્રમાણમાં ઉગાડે છે. એક સાંઠે પંદર પંદર ટોડા ખેસે એવી જાડ તેણે બનાવી છે. મીઠાશ વધારે હોય, ટોડા દીક દાણા વધારે હોય એવી જાડ, દાણામાં 'સ્ટાર્ચ' વધારે હોય એવી જાડ, પીળા, લાલ કે સફેદ દાણા ખેસે એવી જાડ એમ અનેક જાડ તેણે ઉગાડી છે. ઘઉંની જાડ પણ નવીન બનાવી છે. કણસલા દીક દાણા વધારે-ઊંચે, રોગની સામે ટકકર ઝાલે અને બધી જાડનાં લવાપાણીને અનુકૂળ હોય, એવી જાડ બનાવી છે. "દાર્ક" ના દાણા પણ એવરા મોટા થાય એવું કર્યું છે. જંગલી ધાન્ય સુધારીને નવી જાડનાં ધાન્ય બનાવવાનું લાથપર લીધું છે. બગીચામાં આંતરે આંતરે શોભાના છોડતરીકે અનાજના ક્યારા કરવા એની લક્ષમણ છે. આથી પ્રયોગ, શોભા અને ખેતરાક ત્રણેની અનુકૂળતા થાય છે.

એ જે જે વસ્તુ લાથમાં ઝાલે છે, તેમાં તેની સર્વગામી દૃષ્ટિ હોય છે. એ જાણે છે કે, એકજ વસ્તુ અનેક કારણે કિંમતી ગણાતી હોય છે. દાખલે કદ મોટું હોય તે પસંદ, તો બીજાને મીઠાશ પસંદ, ત્રીજાને ફાલ મોટા ખેસે તે ઉપર લક્ષ્ય ને ચોંચાને એના સ્વરૂપનો મોલ. ભુરખેન્ક જ્યારે પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે આ કારણે એ ચાર જાડો નીપજાવે છે અને બે ત્યાંસુધી અને તેટલા બધાએ સારા ગુણ એકમાંજ એકત્રિત કરી શકાય તેવી તજવીજ કરે છે. આજ કાળે ફૂલ શોભાનાં અને છોડ ખાલ મૂળવાળા અને, થડ ઇમારતી લાકડું આવે અને ફળ બજારમાં પૈસા અપાવે એવાં જાડ ઇં તરફ એનું લક્ષ્ય વધારે હોય છે.

પણ આ બધું અને આટલું બધું એ કરે છે શી રીતે ? એના લાથમાં કાઈ જાદુઈ વિંદી કે લાકડી આવી ગઈ છે, કે જેથી ફળ, ધૂલ, જાડ એના હુકમમાં રહી તેનું કંઈ કરે ? કે એ કાંઈ રસાયણી પ્રયોગો અજમાવે છે ? કે એ કરે છે શું ? એણે શું કર્યું છે, તે જાણવા કરતાં શી રીતે કર્યું છે તે જાણવું આપણને વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. એણે જીવનભરમાં કશું ખાતગી નથી રાખ્યું. જે કાંઈ એણે કર્યું છે, કરે છે કે કરવા ધારે છે, તે સઘળું બધાની આગળ જરાએ સંકાયવગર રજુ કરી દે છે. પૂરી માહિતીની જેને ઇચ્છા હોય તે એનાં પુસ્તકો વાંચી શકે છે; પણ આ લેખમાટે તો મેંજ શબ્દોમાં એની કીમીઆગવી જણાવી શકાય; નિર્ચકજનન (ફોસ-બીડીંગ) અને વીણામણ (લાઇન બીડીંગ). એ જૂદી જૂદી જાડનાં પુષ્પોના પુકેસર અને સ્ત્રીકેસરના સંયોગથી ત્રીજી જાડ ઉત્પન્ન કરવાની કળાને નિર્ચકજનન કહે છે અને એકજ જાડમાંથી સાંઈ બીજાઉ વીણી તેમાંથી છોડ ઉગાડી, તે પેડીનાં સાંઈ બીજ સંગ્રહી, વળી ફરીથી તેમાંથીજ પાક લેવા, એમ એ પાંચ સાત પેઢીસુધી વીણી વીણીને બીજ સંધરવું એ વીણામણ (લાઇન બીડીંગ).

મા બન્ને વાત સાદી અને સૌને જાણીતી છે. ‘સાસ બીડીંગ’ તો કુદરત રાજી પવન, માખી મને પતંગીઆ મારફત કરે છે અને ‘કાર્વન’ને માટે તો એજ રીતે નવી નવી જાતો-શું જાડ-જાનની કે પશુ ઇન્-પ્રથમ પેદા થયેલી. ‘લામન બીડીંગ’ પણ જૂની કરામત છે; પણ બન્ને-લા સુયોગ સાધવો અને તેની પાછળ અથાગ પરિશ્રમ, સતત ખંત અને અખૂટ ધરજ એ જોઈતા. [માણમાં રાખવાં એ ‘બુરખેન્ક’ની સફળતાની કુંઝા આજસુધીમાં આ રીતે સેકંડા નહિ, જારી નહિ, પણ કરોડો પ્રયોગો ‘બુરખેન્ક’ કરીને અનેકવિધ જાડપાન, ફળ, પુલ આપ્યાં છે, આપ્યે જાય છે અને આપવા ધારે છે. બીજા જેટલેથી સંતોષ પામે, અહો હો ! એમ ધરાઈ જાય, તેનાથી વધારે કરી બતાવવાની એની વૃત્તિ છે. પોતાનું ‘ધાર્યું’ પરિણામ ન આણી શકાય. પોતાનું મન પરિપૂર્ણપણે સંતોષ ન પામે, ત્યાંસુધી બીજાને મન અપૂર્ય એવા છોડ પણ તે બજારમાં વેચવા કાઢે નહિ, એવી તેની ખાસિયત છે. નાની જગ્યા-એની પામે બધું થઈ માત્ર બાવીસ એકર જગ્યા છે-અને લાખો છોડ પ્રયોગમાટે ઉછેરવાના એટલે થોડા ઉપયોગી છોડ કે ધરૂ રીણી કાઢી બાકીના એ બાળી મૂકે છે. બજારભાવે એની એવા એક એક હોળીના કિંમત દશ-દગ્ગર ડોલર થાય છે. આપણે ત્યાં અને અમેરિકામાં એ બીજા પ્રયોગ કરનારાઓને એમ કરવાની જરૂર ન પડે અને થોડીક મહેનત અને જાડા ખંતે સારાં પરિણામ આવી શકે; પણ બુરખેન્કને તો પોતાનું ‘ધાર્યું’ કરવાની અને તે ન થાય ત્યાંસુધી પૂરી ધીરજથી પ્રયોગ કર્યા કરવાની ટેવ છે. દરેક વર્ષે લાખો બીજાનાં ધરૂ કરે, તેમાંથી પરાણે પાંચ-પચીસ છોડ પસંદ કરે અને તેનાં જતન કરી મોટાં થાય, ત્યારે તેનાં બીજા ઉતારી તેનાં ફરી વણાવધિ ધરૂ ઉછેરે. એમ પાંચમાત્ર પેઢીસુધી મહેનત કરે, ત્યારે એકાદ છોડ એને મનપસંદ પરિણામ આપે. ઉપર જણાવી ગયેલા મટાણા પાછળ એને જ પેઢીના પ્રયોગ કરવા પડેલા, કેટલાકને માટે તો એને પચીસ પચીસ વર્ષનાં મટાણાં વાતાંસુધી ધીરજ રાખવી પડેલી. બટાકાની પેઢે સહેજમાં તો કાઠકિજ વાર એ ફાવે છે, બાકી એને ખંત-ધીરજ બહુ રાખવી પડે છે.

મોટાં ફળ-જાડ જેમને દરેકને બીજામાંથી ઉગી ફળ આવે, ત્યાંસુધી ઓછામાં ઓછાં દશ-બાર વર્ષ જોઈએ. તેના પ્રયોગો પાંચમાત્ર પેઢીસુધી કરવામાટે મનુષ્યની જીંદગી પૂરતી નથી અને બુરખેન્કને નામે તો એવાં અનેક નવીન ફળજાડ ચઢી ચૂક્યાં છે; પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. અનેક પ્રયોગને ખંતે એણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, બીજામાંથી જરાક મોટું જાડ થાય એટલે એજ જાનના મોટા વૃક્ષ ઉપર તેની કલમ ચઢાવી દેવાથી એ વર્ષમાં ફળ એસે છે અને તેથી લગભગ ત્રણ પેઢીના અખતરા એકજ પેઢી જેટલા વખતમાં થઈ શકે છે. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અખતરામાટેનો સમય બને તેટલો ટુંકો કરવાની એની એક ખાસિયત છે. સતત પ્રયત્ન-થી એની આંખ, એની દ્રાણેન્દ્રિય એવાં ટેવાઈ ગયાં છે કે દગ્ગરો નમુનામાંથી એને જોઈતા ચાર-પાંચ નમુના એ પાંચદશ મીનીટમાં જૂદા પાડી શકે. દગ્ગરો પુલમાંથી સહેજ જૂદી પડતી ગંધવાળું કે સહેજ જૂદા પડતા રંગની જાંબવાળું પુલ તેને એકદમ જૂદી આવે. આમ પણ એ સમયનો બચાવ કરી શકે છે. ધરૂના ઉછેરમાં, એને ખાતરપાણી આપવામાં અને લવા તથા ગરમી આપવામાં જાતે ઝીણવટથી તકેદારી રાખે છે. બીજા પણ પોતાની નજર આગળ સંગ્રહે છે. આમ પ્રયોગ નિષ્ફળ ન જાય, જલદી થાય, એ માટે બધી ઝીણી વિગતો ઉપર એ જાતે ધ્યાન આપે છે.

દરેક જાડ કે છોડમાં સૌથી પહેલી વાત એ નિરોગીતાની જુએ છે. જરાય રોગી, નમાણું કે તાકાતવગરનું ધરૂ એ તરતજ ઉપાડી નાખે. ગમે તેવું સુંદર ફુલ કે સ્વાદિષ્ટ ફળ થવા સંભવ હોય, પણ જો જાડ કે છોડ રોગ સામે ટક્કર ઝીલે તેમ ન હોય તો એ આખો અખતરો ફરીથી કરે. જો જંતુ તેનો નાશ કરી શકે, જો બેજ કે ઉગાથી તેને દરકત આવે, તો ગમે તેટલા જથ્થા-બંધ કે ગમે તેવાં સુંદર ને સ્વાદિષ્ટ ફુલ કે ફળ આપનાર જાડને તે પોતાના બગીચામાંથી દેશપાર કરતાં અચકાય નહિ. બુરખેન્ક પોતાને ત્યાં કોઈ પણ જાતની જંતુનાશક દવા કે પદાર્થ વાપરતા નથી. એને દરેક રોગ સામે ટક્કર ઝીલી શકશે એવી ખાતરી થયા પછીજ એ જાડ બજારમાં મૂકે છે.

આપણે બુરખેન્કના ચરિત્રમાંથી શું શીખીએ? આપણે ત્યાં લવાપાણીની અનુકૂળતા છે, સૂર્યનારાયણની આપણા ઉપર મહેર છે, અનેકવિધ વનસ્પતિ આપણે ત્યાં ઉગે છે, ઉગી શકે છે. આપણે વધારે સારાં ફળ નથી જોઈતાં, વધારે મીઠાશ આપણાથી નથી જીરવાય એવી, આપણને

વધારે પેદાશ નથી ગમતી, એવું તો કોઇજ નહિ કહે. આપણને હળિયાવગરનાં જાંબુ કે ગોટલા-વગરની કેરી નથી લાવતી એમ નથી. પીયના હળિયામાંથી બદામ નીકળે એ સૌને ગમે. બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં ઉગે એ શાકભાજીના બગીચાવાળાને ગમે. બોરસલીને ચીકુનાં ફળ બેસે (બન્ને એકજ જાત હોવાથી આ ખ્યાલ હવાઇ નથી) તો સુગંધી પુષ્પ અને સ્વાદુ ફળનો સુ-યોગ થાય. બોરના કાંટા અને હળિયા બન્ને કાઢી નાખવા જેવી વસ્તુ છે. કાંટાવગરના શેર દાખલ કરવા જેવી વનસ્પતિ ગણાય. આમાં કશું અશક્ય નથી. કાંટાવગરનાં ગુલાબ આપણે ત્યાં ઉછરતાં જોયાં છે. રાયણ ઉપર ચીકુની કાંઠા હાલ થઇ છે. તે કીમીઓ હવે સૌ જાણી શકે તેટલો સહેલો થયો છે. રણોલી બોરની કાંઠા સદ્દર થયું, તે સૌ જાણે છે. આજે ગુજરાતમાં ફળ-જાડનો શોખ વધ્યો છે, પણ આવડત વધી નથી. થોડા ધનવાનોના બગીચા વગરબીજેથી પો-પાણના અભાવે ફળની ખેતીની પીછેહઠ થશે અને વળતાં પાણી સાંઈ હશે તેવે ધસડી જશે. આવે વખતે સારા અનુભવી અખતરા કરનારાઓ, આપણાં ખેતીવાડી ખાતાંઓ, આપણા ખેતીવાડીના ગ્રેજ્યુએટો, આપણા અનુભવી ખેડૂનો અને આપણા શોખીન ધનિકો થોડા થોડા પ્રયોગો કરે, થોડાંક પણ સાંઈ વળતર આપે એવાં ફળાઉ જાડો ગુજરાત-ને આપે, તો આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં લક્ષ્યાવધિ નાણું પેદા કરવાની અને બચાવવાની તક ગુજરાતને મળે. અરે, નવા પ્રયોગો ન કરવા હોય તો જે પ્રયોગો સફળ થયા છે, તેજ દા-ખલ કરે અને વિસ્તારે તેવે ધણું છે. માત્ર એ દિશામાં કોઇ પહેલ કરે તેની ખોટ છે. આ-પણા ખેડૂનો ઉદ્યોગી અને મહેનતુ તો છેજ. અજ્ઞાન હશે, જરા નવી ધરેડમાં પડતાં વાર લગાડે એવા જૂના મતના પણ હશે; પરંતુ પડોશમાં નવી જાતના પ્રયોગ થતાં જુએ અને પોતાનીજ જેવી જમીનમાં પોતાને મળે તે કરતાં વધારે નફો થતો જુએ તો એ નવા પ્રયોગનો લાભ ન ઉઠાવે એવા મૂર્ખ નથી અને અહીંજ સરકાર અને ધનવાનોનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

બુરખેન્કને હજુ ધણું કરવાની ઉમેદ છે. હજુસુધી જે ક્યું છે, તે કરવા ધાયું છે તેના હિસાબે કાંજજ નથી; અને જે કરી શકાય તેવું છે તેનું ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ છે, એમ એ આજે એની ૭૮ વર્ષની ઉંમરે કહે છે. “હજુ તો મેં મારું કાર્ય માત્ર આરંભ્યું છે. જાડને માણસના ઉપયોગમાં લાવવાના કામની હજુ શરૂઆત છે. ભવિષ્યમાં હું જાડ અને છોડ ઉપર વધારે ફળ બેસે એમ કરવા ઇચ્છું છું, પણ એના કરતાં તેમને અધિક મિષ્ટ, અધિક સારવાન અને ખુશનુમા બનાવવા ઇચ્છું છું. એમાં એવા ગુણો ઉતારવા ઇચ્છું છું, કે જેથી તે બહુ દિવસસુધી સુરક્ષિત રહી શકે, સડે નહિ, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલતાં ખરાબ ન થાય અને એમાંનો પ્રત્યેક ઝેરી કે હાનિકારક અંશ દૂર થઇ જાય. લાગ્યે એવો કોઇ દિવસ વીતતો હશે, કે જ્યારે કાંઈ ને કાંઈ નવી વાત હું ન શીખતો હોઉં. કામ કરનારે છોડને ઓળખવા એ અત્યંત આવશ્યક વાત છે. આવતા પાંચ વર્ષમાં આજસુધી નથી ક્યું એટલું કામ કરવા ધારું છું.”

બુરખેન્ક કેવળ બગીચાવાળો નથી. એને હૈયે દેશદાઝ છે. એણે પ્રયોગો કરીને જાડપાન ઉછેરવા ઉપરાંત મનુષ્યની (એ “માનવ-છોડ” કહે છે) ઉછેર ઉપર પણ વિચાર કર્યો છે. એના મત પ્રમાણે જન્મ અને વૃદ્ધિ વનસ્પતિ-પશુ-મનુષ્ય ત્રણેમાં એકજ રીતે થાય છે. નરમાદા-નો સંયોગ એ ત્રણેમાં ઉત્પાદનકારણ છે. હવાપાણી અને બરદાસ્તથી ત્રણે વૃદ્ધિ પામે છે. બીજગત ગુણ-અવગુણ પેઢીઉતાર ત્રણેમાં ઉતરે છે. ‘ક્રોસ બ્રીડીંગ’ અને ‘લાઇન બ્રીડીંગ’ પશુમાં આપણે અજમાવીએ છીએ, વનસ્પતિમાં અજમાવીએ છીએ, મનુષ્યમાં અજમાવી શકીએ-અજમાવી જોવાં જોઈએ. વનસ્પતિ અગર પશુની પેઢે મનુષ્યોની પ્રયોગશાળા તો નજ થાય, પણ લગ્ન વખતે યોગ્ય કાળજી રાખવામાં આવે તો પ્રજા જરૂર સુધરે. કોની સાથે લગ્ન કરવાં એના કરતાં કોની સાથે ન કરવાં, એ વાત ઉપર વધારે કાળજી રાખી શકાય; અને બીજી વાત રહી ઉછેરની. એમાં જરૂર આપણે વધારે ધ્યાન આપવું ઘટે. જેટલાં જાતન જાડ કે પશુનાં કરીએ, જેટલી કાળજી આપણા માનીતા ગુલાબ કે મોગરાના ખાતર પાણીની રાખીએ, તેટલી અને તેથી અનેકગણી વધુ કાળજી આપણા ભવિષ્યના પ્રજાજનની ન રાખીએ, એ મૂર્ખાઇ નહિ તો બીજું શું? પેઢીઉતાર ગુણ સચવાય, દુર્ગુણ નાશ પામે, પ્રજા સશક્ત અને સુંદર બને, એ બધા તરફ નજર રાખવી ઘટે અને વનસ્પતિ અને પશુઉછેર શાસ્ત્રમાંથી શોધેલાં સત્વો શક્ય હોય

માં માનવજાતિ સુધારવાને અર્થે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. છોડ પછી બીજે નંબરે બાળકો ધુર-
નકની પ્રીતિનાં પાત્ર છે. માનવજોડની માવજત એ એનો પ્રિય વિષય છે. બાળકો આપણી
નેહભરી ચિંતાનાં અધિકારી છે-કોઈ પણ જાતનાં ફળ કે કુલના છોડ કરનાં એમનો હક્ક
માપણા ઉપર અધિક છે, એ ધુરમેન્ક માને છે; અને બાળકો ઉપર એનો સ્નેહ અને પશુપાત્ર
જન્મ્યુત છે. અમેરિકાની પ્રગ કેમ સુધરે, એના લોહીમાં ઇટાલી, ઇંગ્લંડ કે જર્મનીથી આવના
||કોનો અંશ કેટલે અંશે મળવા દેવો ઇં પણ એના વિચારના વિષય છે; પણ આ લેખમાટે
મે બધું અપ્રસ્તુત છે.

હરિનામરૂપી રસાયણ સાથે પાળવાનું પથ્ય

(સંત હરિદાસકૃત)

(એસા ધ્યાન શિવ હરીહર કા ધરકર આસન વાધંબર કા, -એ રાગ.)

- હરિનું નામ રસાયણ સેવે પણ જો પથ્ય પળાય નહીં,
નામ રટણનું પ્રળ નવ પામે ને ભવરોગ ટળાય નહીં. ૧
- પહેલું પથ્ય અસત્ય ન વદવું નિંદા પરની થાય નહીં,
નિજવખાણ કરવાં નહીં સુણવાં વ્યસન કશુંએ કરાય નહીં. ૨
- હરિજનને દુભાય ન જરીએ હરિજન નિંદા થાય નહીં,
ખળ આગળ હરિનામ તણા ગુણ ભૂલે પણ વરણાય નહીં. ૩
- હરિહર માંહે ભેદ ગણીને વિતર્ક વાદ વદાય નહીં,
વેદશાસ્ત્ર આચાર્યવરોનાં વચનો ઓલંઘાય નહીં. ૪
- નામતણા અતુલિત મહિમાને વ્યર્થ વખાણ ગણાય નહીં,
છે હરિનામ હવે ડર શો એમ જાણી પાપ કરાય નહીં. ૫
- છે હરિનામ હવે ડર શો એમ નિજ કર્તવ્ય તજાય નહીં,
નિજ વર્ણાશ્રમ ધર્મ સાચવી દુર્જન સંગ સજાય નહીં. ૬
- પરનારી માતા સમ લેખી કદી કુદૃષ્ટિ કરાય નહીં,
ત્યમ, પરધન પાષાણ ગણીને નિજ અભિલાષ ધરાય નહીં. ૭
- જીવ સઘળા હરિના જાણીને કોઈને કષ્ટ અપાય નહીં,
મન વાણી કાયાથી કાઢવું કિંચિત કુડું થાય નહીં. ૮
- હું હરિનો હરિ છે મમ રક્ષક એહ ભરસો જાય નહીં,
જ હરિ કરશે તે મમ કિંતનું એ નિશ્ચય બદલાય નહીં. ૯
- ઇતર નામ સરખું સાધારણ હૃદિનું નામ ગણાય નહીં,
લૌકિક ધર્મની સાથે નામને કદીએ સરખાવાય નહીં. ૧૦
- કયું કરું છું ભજન આટલું જ્યાં ત્યાં વાત કરાય નહીં,
હું મોટો મુજને સૌ પૂજ એ અભિમાન ધરાય નહીં. ૧૧
- આ સૌ પથ્ય દ્વંદ્વમાં રાખી કદીએ પણ જીજ્ઞાસ નહીં,
નામ રસાયણ સુખથી સેવે તો તે એળે જાય નહીં. ૧૨
- સ્વરૂપ કાળમાં સિદ્ધિ મેળવે ત્યાં સંદેહ જરાય નહીં,
શ્રી હરિદાસ તણા સ્વામીને મળતાં વાર જરાય નહીં. ૧૩

ધર્મવીર હકીકતરાય

(‘જન્મભૂમિ’ તા. ૧૧-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

ધર્મવીર બાળક હકીકતરાયજીનો જન્મ ફર્રખશિયર બાદશાહના શાસનકાળમાં સંવત ૧૮૨૦ માં પંજાબના પ્રસિદ્ધ નગર નિયાલકોટમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ વાઘમલ અને માતાનું નામ ગોરાં હતું. એ ક્ષત્રિય જાતિનો પુરુષ હતો. વાઘમલજી સિયાલકોટના હાકેમના દરબારમાં એક ઉચ્ચ પદ પર નોકર હતા. ઉચ્ચ પદ અને ઉત્તમ જ્ઞાતિના હોવાથી હકીકતરાયજીનો વિવાહસંબંધ સિંદસપ્રદાયના એક ઉચ્ચ જાતા ક્ષત્રિયની પુત્રી સાથે થયો હતો. (જ્યારે હકીકતરાય પોતાને સામરે ગયા ત્યારે તેમના સમગ્રએ પોતાને ત્યાં રાખી ધર્મની મદત્તાનું જ્ઞાન આપ્યું. આ ઉપદેશની તેમને ઘણી અમર થઇ. તે ધર્મપ્રેમી અને સત્યવીરજની ગયા.ત્યાંથી પોતાને ઘેર આવી શાળામાં લખુવા જવાનું શરૂ કર્યું.) આ વખતે હકીકતરાયની ઉંમર બાર વર્ષની હતી.

શાળામાંથી એક દિવસ મોલવીસાહેબ બહાર ગયા હતા,એ લાગ જોઇ મુસલમાનના છોકરાઓએ હકીકતરાયની છેદણી શરૂ કરી. તેમણે સતીશિરોમણિ સીતાજીને ગાળો દેવા માંડી અને જૂઠું કલંક ચલાવવા લાગ્યા. હકીકતરાયથી હવે શાંત ન રહેવાયું. તેમણે પણ તેના ઉત્તરમાં મહમદ સાહેબની છોકરી ફાતમામાટે (જે શબ્દોનો પ્રયોગ મુસલમાન છોકરાઓએ સીતાજીને માટે કર્યો હતો.) તે શબ્દોનોજ પ્રયોગ કર્યો. આથી મુસલમાન છોકરાઓએ મળીને હકીકતરાયને ખૂબ માર્યો. મોલવી સાહેબ આવ્યા કે તરતજ તેમને મુસલમાન છોકરાઓએ કહ્યું કે, કાફર હકીકતે રસુલે અલ્લાહની શાબ્દી ફાતિમાને ગાળો દીધી. હકીકતરાયે તેના જવાબમાં કહ્યું કે, પહેલાં એમણે મહારાણી સીતાપર જૂઠું કલંક લગાવી ગાળો દીધી, તેજ શબ્દો મેં ફાતિમાને માટે કહ્યા છે. એ સાલગતાંજ મોલવી સાહેબનો પારો ગઈ ગયો. હકીકતરાયને જ્ઞાન, મુક્કા,સોટીઓથી ખૂબ માર્યો અને પછી તમામ હકીકત લખીને તેને કાજની પાસે મોકલી આપ્યો.

કાજએ હુકમ કર્યો કે, જો હકીકતરાય તોબાદ પોકારીને મુસલમાન થઇ જાય તો તેને છોડી દેવા; નહિ તો તેને ગદ્દન મારવો. આ હુકમ સાથે લઇ મુકદ્દમો ચલાવવા સિયાલકોટના હાકેમ અમીરખેગની પાસે મોકલી આપ્યો.

અમીરખેગે કાજ અને મોલવીના મેંએથી સર્વ વ્રતાંત સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો કે:-“બાળકોનું લડવું, જગડવું અને ગાળાગાળી કરવાનું હમેશ થયાંજ કરે; માટે એવી બાળકોમાં સારા અને વિચારશીલ માણસોએ ધ્યાન આપવું ઉચિત નથી; માટે આપ એ ઝગડાને વધારે ના જગાડો. છોકરાઓને ધમકાવી છોડો મુઝી હકીકતરાયને પણ મારી રીતે ધમકાવી જવા દો.

કાજએ કહ્યું કે, ધર્મની આજ્ઞામાં બુદ્ધિ અને ન્યાયનો અવરોધ નથી આવી શકતો. એણે તો કુરાન અથવા તરવાને આધીન થવું જોઇએ. અમીરખેગ આ ઘેર અત્યાચાર કરવાનું ચાલતો નહોતો, એટલેમાટે તેણે પોતાને માથેથી આ બલા ટાળવામાટે હકીકતરાયનો મુકદ્દમો લાહોરના સુબેદારની પાસે મોકલી આપ્યો.

હકીકતરાયની સાથે તેની મા, બાપ, નાનકડી વિવાહિતા સ્ત્રી અને નગરનાં સેંકડો માણસો લાહોર ગયાં.

જ્યારે કાજઓએ કેાઇ પ્રકારથી માન્યું નહિ, ત્યારે લાચારીથી સુબેદારે હકીકતરાયનું શિર કાપવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા સાંભળતાંજ હકીકતરાયની મા ગાંડની પેડે દોડી અને હકીકતરાયને છાતીમઝો ચાંપી રેની રેની કહેવા લાગી-“જેટા! મુસલમાન થઇ જા; જીવતો હોઇશ તો તારી પૂંદ જોઇને પણ મારી આંખો ફરશે! તારાસિવાય અમારી-વૃદ્ધોની સેવા કેાણ કરશે?”

હકીકતરાય કાથ જોી બોલ્યો કે:-“માતાજી! જે મળમૂતના શરીરને માટે આપ આટલું રુદ્ધ કરો છો અને મને ધર્મથી પતિત કરવાનું ચાહો છો, તે એક દિવસ માટીમાં મળી જવાનું ને? જનની! આપણો આર્થધર્મ છોડીને તારી કુખને અને પિતાજીના વંશને કલંકિત કરવા નથી

આહતો ! હું સિંહપુત્ર છું ! ગીધને મોને મરીને જાતિને બદનામ કરવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી. આપ મારા આ નાશવંત શરીરની ચિંતા છોડી દો અને પરમાત્મામાં ધ્યાન લગાવો. ”

x x x

જહ્વાદ હકીકતનો હાથ પકડી વંધસ્થાને લઇ ગયો; પરંતુ હકીકતની ગોરી ગોરી સુરત, વિશાળ નેત્રો અને હસમુખો ચહેરો જોઇને તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઇ. હકીકતરાયે તરવાર ઉઠાવી જહ્વાદના હાથમાં આપી કહ્યું કે:—“ભાઈ ! એમાં તારો કંઈ દોષ નથી. તું તારા સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર.” ઇશ્વરધ્યાનમાં તલ્લાન થઇ હકીકતરાયના શિરપર આંખ મીચીને જહ્વાદે તરવાર ચલાવી ! ધડથી માથું જૂદું થઇ ગયું !! ધર્મવર હકીકતરાયનો આત્મા આ નશ્વર વિશ્વ-માંથી પરજાકમાં પ્રયાણ કરી ગયો. અહા વન્ય છે એ ધર્મપરાયણ વીર હકીકતરાયને !

આર્યજનનિ ! ભરતભૂમિ ! તું હકીકતરાય જેવા સાચા ધર્મશીલ સંતાનોને ઉત્પન્ન કરી પોતાના નામને એકવાર પુનઃ સંસારમાં વિખ્યાત કર ! !

હે ઇશ્વર ! પરમાત્મનું ! તું આર્યોના હૃદયમાં હકીકતરાય જેવા સાહસની સ્થાપના કર, કે જેથી અમે તારા પવિત્ર વૈદિક ધર્મના મહત્વને જાણી સાચા આર્ય બનવાની યોગ્યતા મેળવી શકીએ !!!

શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન

(લેખક-‘વિયોગી હરિ’-માધુરી-વર્ષ ૩, ખંડ ૨ માંથી)

(છપ્પય)

(૧)

જયતિ દેશ ઉદ્ધરન, મોહ-તમ-હરન કલ્પધા, સૌમ્ય મૂર્તિ, નિર્બીન, શાંત, સમ, દાંત, દયાકર;
આજસવી, મતિમાન, યન-ત. કલ્પ-પરયન, અહ્યર્ચ-અત-બીર, ધીર-બર, જ્ઞાન-રસાયન.

અતિ ઉદ્દલટ નિગમામ-સુભટ, શુભ્ર તપોધન, જય-જયનિ;
જય અભિ-અમલ-વંકજ-સિક, રામતીર્થ-મુકર જયતિ.

(૨)

જયતિ એક જાતિય ભાવ-ભાવક, ભુવ-નાયક, રાટ-બદ-આચાર્ય, રાપટ-ગૌરવ-ઉન્નાયક;
દેશ-મક્તિ-રસ-મધુપ, દેશ-કલ્પ-કીર્તિ-કલાપી, સ્વર્ગોધિપ સ્વાતંત્ર્ય-મંત્ર-સ્વર મધુર-અલાપી.

ભુવ-ભારત-જનની-પ્રિય-સુવન, જીવન-ધન, સહદય, સદય;
જય બંધન મત્ત-ગયદ-હિત, રામતીર્થ-મુગપતિ અભય.

(૩)

જયતિ કૃણુ-પદ-પદ્મ-સરસ-મકરંદ-મધુઅન, શ્રીયુદ્ધાબન-રસિક, ભાવના-ભરિત, રાસ-રત;
જયોદમાન્દ્ર-શિત-શિખર-રમણ, કેતસ-ઉપાસી, ‘સોડમસ્મિ’દનિ-બૃત્તિ-બિમલ-ગિરિ-ગુહાનિવાસી.

નિત પરમ પૂત, અવધૂત બર, સુંદર, સદજ સમાધિમય,
સુરસરિતા-ગંગ-તરંગ-કલ-કેલિ-કલોલ-મરાલ જય.

(૪)

નિખિલ શાસ્ત્ર-નિષ્ણાત, બદ-બેદાંત-બિભૂષિત, તમ સ્વર્ણ-સમ શુદ્ધ, ભુદ્ધ, અતિ અમલ, અદ્ભુત;
ભાનુ પ્રચંડ, અખંડ દંભ-પાખંડ-ખિનાસક, દિવ્ય જ્યોતિષન, કર્મ-કુશલ, સદ્ધર્મ-પ્રકાશક.

પરિપૂરન પ્રતિભા-પ્રમા-ધર, પરાપરા-પંડિત-પ્રખર;
જય આર્ય ઇષ્ટ-પથ-પથિક ઋષિ રામતીર્થ કલિ-કલુષ-હર.

(૫)

દિયૌ ત્યાગિ સરખસ્વ ધારિ ધૌવીન કર્મંડલ, હાય અસન-ગદ સત્ય-ધુળ રોપી મહિ-મંડલ;
કિયા બિજય મદ-જાલ, કામ કૌ અજય સમર મુનિ, સત્ય-મેતુ બનિ યા ભૂનલ પૈ ભયૌ અમર-ધુનિ.

નિત-નિત નૂતન તવ ગુન-ગનનિ ગર્વે હમ સખ દ્રેહ તજિ;
સખ સદાચાર-રત રહે નિત લહિ સ્વતંત્રતા-સુખ સહજિ.

“ સારસનો મેળાવો ”

(લેખક:-નારણદાસ જમનાદાસ મહેતા-પ્રાંતિજ. ‘ગુજરાતીપંથ’ ના એક દિવાળીના અંકમાંથી)

સારસનો સ્નેહ કવિઓએ જગતપ્રસિદ્ધ કર્યો છે; કારણ તે સ્નેહ નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક છે. આવા શુદ્ધ સ્નેહનું પાન કરતા સારસના જોડાને જોડાજોડ ધીમી ચાલે ચાલતાં અને પળે પળે પોતાના સાથીના સામી અમીલરી દષ્ટિ નાખતાં જોઈ ક્યા સહૃદય મનુષ્યને અસર નહિ થાય ?

મનુષ્ય માયાપો પોતાનાં બાળકોનાં દીંગણાદીંગણીના જેવાં માત્ર લડાવો લેવામાટેજ કરેલાં લગ્નોથી જોડેલાં વય, જ્ઞાન અને સ્વભાવનાં કજોડાંને વ્યાવસારિક ખડકોથી ભરપૂર આ સંસારના સમુદ્રમાં હડસેલી મૂકે છે અને તે ફૂટાતાં, પીટાતાં, ગળકાં ખાતાં ખાતાં, છેવટે એક દિવસ પણ આરામનો ભોગવ્યાવિના, વિદીર્ણુ હૃદયે સંસાર છોડી જાય છે. આવાં કજોડાં જોઈએ તેટલાં નજરે પડે છે. તેમાં શુદ્ધ સાત્વિક સ્નેહનું તો નામજ ક્યાંથી હોય ? પરંતુ ઉઘટો અભાવ અવધિવગરનો હોય છે. એક તરફથી મનુષ્ય જે પોતાના જ્ઞાનને લઈને પ્રભુની સર્વ ચૈતન્યકૃતિમાં સર્વોત્તમ હોવાનો દાવો કરે છે, તેજ બીજી તરફથી દુનિયામાં સર્વ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ જે “સ્નેહ” તેમાં એક પક્ષીથી ઉતરે છે !

સારસનો સ્નેહ એવો તો સચોટ છે કે એકનો લય થતાં બીજું પાછળજ મરે છે. આવો સ્નેહ સહજ પ્રાપ્ત થતો નથી. ખરૂં પતિવ્રત સારસ માદાનું છે અને ખરૂં પત્નીવ્રત સારસ નરનું છે; એટલુંજ નહિ પણ સારસના આખા જીવનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે, તેનું સર્વ જીવનજ સ્નેહમય છે.

એકલાં પતિપત્નીમાંજ સ્નેહ છે તેમ નહિ, પણ પોતાના બાળકપ્રત્યેની માયા અને તેના જીવનની કાળજી તેમનાં અતુલ સ્નેહનું દર્શન કરાવે છે.

વાવણીની મોસમ પછી તુરત સારસ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાં મૂકવાને માટે બનતાંસુધી બાણ અને પાલાના મૂળની જમીન પસંદ કરે છે. આ જગ્યાએ ઉંચાણ હોવાથી પાણી નડતું નથી અને બાણ અગર પાળાનું એથું મળવાથી કાંઈક લપાવાનો આધાર મળે છે. ઘણેભાગે એક સારસ-માદા બે ઈંડાં મૂકે છે, કોઈકજ એક મૂકે છે; પણ બેથી વધારે કોઈ મૂકતી જણાઈ નથી.

ઈંડાં મૂક્યા પછી ચારામાટે એકજ જાય છે. એક તો વારાફરતી બેઠાની સંભાળ રાખવા લાંજ રહે છે. આવે વખતે કોઈએ આવી જગ્યા પાસેથી વગર લાકડીએ નીકળવું બહુ ખોટું છે; કારણ સારસ તુરત શંકાશીલ થાય છે ને તેની લાંબી ચાંચથી એવો તો સખ્ત હુમલો કરે છે કે તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આવા કોઈ પ્રસંગે જાતનો બચાવ કરવા જતાં અગર કોઈ વાધરી અગર બગાણીઆ ઈંડાનાં કાચલાં, જે દવાના ખપમાં આવે છે, તેને ખાતર કદી ઈંડાં અથવા બચ્ચાનો વધ કરે છે તો તેવે વખતે આ ગરીબપણુ મમતાળુ પક્ષીનું આકંઠ વગરસમજે પણ જોનારને કરણજનક લાગે છે અને જોનાર સહેજ આંસુ અણુધમ્છયાં પણ સારે છે. જ્યારે આવો માણસ એ જગ્યાએથી ખસે છે ત્યારે આ જોડું તે જગ્યાએ જઈને જુએ છે અને જો ઈંડું અથવા ઈંડાનો ભાગ કે મરેલ બચ્ચું ત્યાં હોય છે તો આસપાસથી ઝીણાં લાકડાં અગર રાડાંના કટકા લાવી તેનાથી તે નિર્જીવ વસ્તુને ઢાંકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવે વખતે ક્યાંય ધૂણી નજરે પડે છે તો તેવી જગ્યાએ જઈ માણસ ન હોય તો સળગતું કીટીઈ ચાંચમાં પકડી લાવી લાકડાં-રાડાંના ઢગલાપર મૂકે છે અને સળગે તો તુરત ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે. ફરી આ જગ્યાપર તે જોડું કદી આવતું નથી, હમેશ-માટે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે.

ઐત્રીલ મહિનામાં બચ્ચાં મોટાં થયાં ગણાય છે. આ મહિનાની આખર અને મે મહિનાની શરૂઆતમાં આ પક્ષીનો મેળાવો થાય છે. મેળાવાની જગ્યા જળાશય અને સહેજ ટેકરાટેકરી-વાળી પસંદ કરે છે. ખારી નદીપર, મહેસાણા લાઇનપર દેત્રોજમહેસાણા વચ્ચે અને કટોસણથી થોડે છેટે આવા મેળાવા જોવામાં આવેલા છે. આ મેળાવામાં આસપાસનાં બધાં સારસ પક્ષીઓ બચ્ચાં માથે આવે છે. બધાં રાતના એકજ જગ્યાએ જમા થાય છે. સવારમાં બહાર ચારામાટે

નીકળે છે અને બચ્ચાંઓનો ભેળાઆરો થતાં એકબીજાના પરિચયમાં આવે છે. આ મેળાવો આ પ્રમાણે છથી આઠ દિવસ ચાલે છે. તેમના નિયમાનુસાર તેનો અંત આવતાં છેલ્લે દિવસે સવારના પક્ષીઓ વેરાવા માંડે છે, ત્યારે બપોળે બપોળે પક્ષી પોતપોતાની મનપસંદ દિશા લે છે; ને જોને જોડી ના મળી હોય તેજ છેવટે એકલું ચાલ્યું જાય છે. આવાં એકલવાયાં પક્ષીઓ ધણી વખત જોવામાં આવે છે. તે જોડી નહિ મળવાના સમયે રહેલાં હોય છે તેજ.

આ પ્રમાણે દરવર્ષે નિયમિત જગ્યાની આસપાસ સારસ પક્ષીની ન્યાત મળી પોતાના બચ્ચા-ને પોતાનો સાથી પસંદ કરવાની તક આપે છે અને સાત-આઠ દિવસનો પરિચય થયા બાદ પસંદ પડતા સાથી સાથે જીવન સાંધી આપી સર્વે છૂટાં પડે છે.

ક્યાં સારસ પક્ષી અને ક્યાં હિંદુ જનસમાજ !! એક પક્ષી હોવા છતાં પોતાના બચ્ચાનું જીવન સુધરે તેને માટે આટલી કાળજી રાખે છે, ત્યારે બીજું મનુષ્ય હોવાનો દાવો કરતાં છતાં લાકડેમાંકડું વળગાડી બન્નેનું જીવન દુઃખમય બનાવવા બનતું કરે છે. એકનો સ્નેહ કહેવતરૂપ થઈ પડે છે, ત્યારે બીજામાં સ્નેહનો છાંટો દેખાતો નથી. એકના મોતથી બીજું સારસ દેહ સમ-ર્પણ કરે છે, ત્યારે ધણી અગર સ્ત્રીના મરણમાં સ્ત્રી અગર પુરુષ છૂટકારો સમજી સંતોષ માની ઓચરે છે કે:—“ભલું થયું ભાગી જન્મળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ.”

આ પણ એક કુદરતની અજબ બલિહારી છે.

ચોવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામસ્મરણ

ગંભીર ચૌપાઈ.

જય જય આદિ વરાહ, મીન વામન મન્વંતર; સનકાદિક નરસિંહ દેવ, વર ધ્રુવ ધન્વંતર;
કપિલ કમઠ હયગ્રીવ, હંસ હરિ નર નારાયણ; ઋષભદેવ રઘુવીર, કૃષ્ણ પરિબ્રજ પરાયણ.
શુદ્ધ નિકલંકી વ્યાસ, પૃથુ પૃથવી કે ઇશ; પરમુરભ અભિરામ, યજ્ઞદત્ત એ ચાવીશ;
તિનકે પદ અરવિંદ, વંદ પુનિ વંદન કરહોં; તિનહિ ચરનકિ રેતુ, સદા મેરે શિર ધરહોં.
પાદકિ રેતુ પ્રસાદ, ખુલેં અનુભવકે લોચન; દેખ્યા ચેતન બ્રહ્મ, લયા જિનતેં ભવ મોચન;
અબ ન પરેં ભવદૂપ, રૂપ નિજ અપના પાયા; દેવા ગુરુ દયાલ દયા, કરી મોહિ બતાયા.

નવી મા હોય તો નવો બાપ પણ થાય ને?

(હિંદુસ્થાન તા. ૩-૮-૨૬ માંથી)

[બાપદીકરો ઓટલાપર બેસી વાતો કરતા હતા. બાપે છોકરાને કહ્યું કે:—“ આ તારી નવી માને તારે બા કહેવી.”]

છોકરો:—બાપા ! તમે મારેમાટે નવી મા કેમ લઈ આવ્યા ?

બાપ:—તારી જુની મા મરી ગઈ એટલે તને ગમે નહિ તેમાં.

છોકરો:—ત્યારે બાપા તમે મરી જશો, ત્યારે મારી આ નવી મા મારેમાટે કોઈ નવો બાપ લઈ આવશે કે ?

બાપ:—મેર ગધેડા, એમ તારાથી બોલાય કે ?

છોકરો:—કેમ બાપા ! એમાં ખોટું શું ?

બાપ:—તારી માથી બીજીવાર પરણાયજ નહિ.

છોકરો:—ત્યારે બાપા ! તમને પરમેશ્વરે પરવાનગી આપેલી કે તમારાથી મારેમાટે જોઈએ તેટલી મા અણાય ?

એક પ્રચંડ વ્યાયામસંઘ

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૮-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી)

ગુજરાતમાં તેનું અનુકરણ થવાની જરૂર

છેલ્લી લગાઇ પછી ઝેકાસ્ત્રોવાઝીઆ એ દેશ સ્વતંત્ર થયો છે. તે પહેલાં બોહેમીઆના એક ભાગતરીકે તે ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હતો; અને ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હતો ત્યારથીજ ત્યાં વ્યાયામ સંઘની ચળવળ શરૂ થઇ હતી. હાલમાં હિંદમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં વ્યાયામ તરફ લોકાભિરુચિ વધતી જાય છે તેવે વખતે, ઝેકાસ્ત્રોવાઝીઆમાં ઉભી થયેલી પ્રચંડ વ્યાયામ મંસ્થાની ચળવળ ઉપરથી એવી સંસ્થાઓની સંઘટના કેવી રીતે કરવી તે સંબંધમાં વાચકોને ઠીક જાણવાનું મળશે, એમ સમજીને આ લેખ આપવામાં આવે છે.

આ સંઘટનાનું ‘સોક્રાસ સંઘટના’ એવું નામ છે. સોક્રાસ એટલે કાકાકૌઓ અને સંઘતા પ્રત્યેક સભાસદની ટોળીમાં સંઘતા ચિન્તનરીકે કાકાકૌઆનું અકેકું પીછું હોય છે, તેથી એ ચળવળનું નામ ‘સોક્રાસ ચળવળ’ એ નક્કી થયેલું છે.

‘બળવાન શરીર’

આ ચળવળના પ્રવર્તક ડૉ. મીરોસ્લાવ ટીરશ એ એક જૂની-નવી કળાના અભ્યાસી અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. ગ્રીસ અને ઇટલીનો સ્પૃર્નિમય ગ્રાચીન મનિલાસ વાંચીને એક રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા ઘેર કરવા સારૂ માનસિક અને શારીરિક તૈયારી કરવી એ હેતુથી તેમણે આ ચળવળ શરૂ કરી. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં ઑસ્ટ્રીયાની આપખુદ સત્તાનું જોર કમી થયું તે વખતે ડૉ. ટીરશ માત્ર ૨૮ વર્ષના જુવાન હતા. તે પછી એ વર્ષ પૂર્ણ તૈયારીમાં ગાળી ૧૮૬૨ની સાલમાં પોતાના ધ્યેયનું નાનકડા પ્રમાણમાં દિગ્દર્શન કરવામાટે તેમણે એક વ્યાયામ મંડળ સ્થાપન કર્યું. ડૉ. ટીરશની કલ્પના અને ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ માન્ય કર્યા અને તેમણે તાબડતોળ તેના પ્રચાર કર્યો. દેશનો પરતંત્રનામાંથી ઉદ્ધાર વ્યાયામ સંઘટનાની મારફત કરવો એ કલ્પના જર્મનીની એપ્રીકરણની ચળવળમાં ‘ટર્નવેરીન’ નામની વ્યાયામ સંસ્થાના કામ ઉપરથી ડૉ. ટીરશને સૂઝેલી હોવી જોઈએ; પણ ટીરશે જર્મન સંઘટનામાંના વધારાના કડક નિયમોનો ભાગ માની નાખીને તેને બદલે સ્વયંસ્પૂર્ત સદકારી ખાતાના તત્ત્વ ઉપર આ ચળવળ શરૂ કરી. વ્યાયામની માથે માથે માનસિક ઉન્નતિને પણ તેટલુંજ મહત્ત્વ આપવાથી તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. ‘બળવાન શરીર’ એવું આ સંસ્થાનું ધ્યેય હોવાથી એક એકલાથી કર્યું વળે નહિ, સઘળા લોક આ સંઘટનામાં સામેલ થાય તોજ કામ પાર પડી શકે. એવું સમુદાયમાટેનું ધ્યેય પણ આ ઘટનામાં સભાસદો સમક્ષ હોવાને લીધે તેને પ્રગતીય સ્વરૂપ પણ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રાપ્ત થયું.

પાંચ લાખ સભાસદ

ડૉ. ટીરશને પહેલા ફગર નામના એક શ્રીમાન વેગરીની સલાયત મળી. એ વેપારીએ પોતાનું તમામ નાણું પ્રેગમાં મધ્યવર્તી વ્યાયામશાળા ખાંધવા સારૂ આપ્યું. એજ વેપારીની પુત્રીએ ડૉ. ટીરશની સાથે લગ્ન કર્યું અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં ટીરશ ગુજરી ગયા પછી આ સોક્રાસ ચળવળ તેની પત્નીએ પૂરેપૂરી ખંતથી ચાલુ રાખી. હાલમાં આ ચળવળનાં અધ્યક્ષ ડૉ. જોસફ સીનર છે અને એ સંસ્થાના ફલ ૫,૦૦,૦૦૦ સભાસદો હોઇ તેમાં અડધોઅડધ સભાસદો પુરુષ, ૧ લાખ સ્ત્રીઓ, ૯૦ હજાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષો અને ૨૨ હજાર બાલકબાલિકાઓ છે. આ સંઘટનાની સગવડમાટે ૫૩ જાદા જાદા પ્રાંતવિભાગો કરેલા ગેમ તેના તાબામાં એકંદર ત્રણ હજાર કરતાં પણ વિશેષ સ્થાનિક સોક્રાસ સંસ્થાઓ છે. પ્રત્યેક સભાસદને વાર્ષિક લગભગ ૭ શિલિંગ જેટલી શી આપવી પડે છે. તેમાંનો ૧ શિલિંગ પ્રાંતિક સંસ્થાઓમાટે જાય છે અને તે સંસ્થા તેમાંથી ૪ પેન્સ મધ્યવર્તી સંસ્થા તરફ મોકલે છે.

ખાસ મહોત્સવ

આ સંઘનો દર પાંચ-છ વર્ષે એક ખાસ મહોત્સવ કરવામાં આવે છે અને તે માટે સભાસદ દીઠ ૨ શિલિંગ જેટલો ફાળો એકઠો કરવામાં આવે છે. ચાલુ સાલમાં એવો મહોત્સવ થયો હતો.

તેમાં એક લાખ પાઉન્ડ જેટલો ફાળો ભરાયો. એ ફાળામાંથી હજારો પ્રેક્ષક, હજારો લોકોની મેદાની કવાયત જોઈ શકે એવો એક મેડો ગોળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શારીરિક શ્રમનાં અને મજૂરીનાં કામ સલાસદોષે હોંસથી અને કશા પણ બદલાની આશા નહિ રાખેલી હોવાથી ખર્ચ ઓછો થયો; કારણ મહોત્સવનું તમામ ખર્ચ-સલાસદોષે રહેવા તથા જમવાની સગવડ વગેરે ખર્ચ-કાઠીને બાકી કેટલાંક નાણાં વધ્યાં તે ગ્રેગ ખાતેના મધ્યવર્તી વ્યાયામ મંડળનો વિસ્તાર કરવામાં ખર્ચાવાના છે.

પ્રશંસનીય તાલીમ

આ વાર્ષિક ઉત્સવમાં વીક્ટોરિયા સ્ટીડ નામનો લેખક હાજર હતો. તેણે ‘રીઝ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ માસિકના ગયા મહિનાના અંકમાં આ સંબંધમાં લેખ લખ્યો છે. તેમાં પ્રસ્તુત ઉત્સવનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે, પા માર્ગલ લાંબા અને ૩૦૦ યાર્ડ પહોળા મેદાનની આસપાસ ૬૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકોથી ભરાયેલો મંડપ માનવમેદનીથી ખળભળી રહેલો, તેમ છતાં બાબા ૬૦,૦૦૦ માણસો ઉભાં ઉભાં જોઈ શકે તેવી બીજી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. સમારંભના આરંભમાં ચારે તરફ ચાર કમાનદાર દરવાજામાંથી ઇશારત મળતાંજ પકડા બાજુએ હાલીને પ્રત્યેક દરવાજામાંથી ૨૦x૧૮૦ એમ ૩૬૦૦ માણસોની ચાર ટોળી ઝેન્ડના અવાજોમાં કૂચ કરતા મેદાનમાં દાખલ થયાં. પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર એકેક ઝેન્ડ રાખવામાં આવ્યું હતું. સફેદ સદરા, જામલી ઇન્જર, કાળી ટોપી અને તેમાં કાકાકૌઆનું પીછું, એ સંકેત સંઘટનાનો પહેરવેશ છે. ઝેન્ડના તાલમાં તેમણે જૂદી જૂદી જાતની કસરતો કરી બતાવી. સૌની દિલચાત સદજ હોવા છતાં એકજ સમયે, એકજ સરખી થતી. આ સમારંભના પહેલાં દિવસે વાદળ ચઢી આપ્યાં અને કવાયત ચાલુ હતી. તેવામાંજ જોસખંધ વરસાદ પડ્યો અને સઘળા લોકો ભીંજા ગયા. તેમના પગ નીચે કીચડ કીચડ થઈ ગયો, પણ તેમાંથી કોઈએ હું કે હાં સુધાં ક્યું નહિ. જાણે કશું બન્યુંજ ન હોય એવી બેફિકરાઈથી સરખી કવાયત પાર પડી. આજ ખતે મંડપની બહાર સ્ત્રીઓ પણ ઉભી હતી. તે પણ વરસાદથી સહેજ પણ ડગી નહિ. પુરુષોની કવાયત થઈ રહ્યા પછી ૧૨,૮૦૦ સ્ત્રીઓએ એજ પ્રમાણે વરસાદ કે કીચડની પરવા ન કરતાં કવાયત કરી. આ સંઘટનામાં માત્ર બાહ્ય દેખાવ અથવા તો સમારંભપૂરતુંજ લક્ષ્ય અપાતું નથી; પરંતુ ‘સેક્રાલ’નો પ્રત્યેક સલાસદ દઢ વફાદાર અને સદાયરણી થવો જોઈએ, એવી વ્યવસ્થા છે. આ સમારંભ જોયા પછી વીક્ટોરિયા સ્ટીડના મુખમાંથી સાહજિક એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે:—“ આ વ્યાયામ સંઘટના નથી પણ એક ફાળ છે; અને મધ્ય યુરોપમાં ઉત્પન્ન થયેલ આ સંઘટના યુરોપના ભવિષ્યનિર્માતાઓને બાંધી રાખે છે. ” મુજરાતીઓ કોઈ પણ સમારંભ વખતે વરસાદ પડે ત્યારે કેવળ ભીંજવાના ડરથી જો અકળાટ-ગભરાટ બતાવે દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તેમણે આ સોકાલના સ્ત્રી-સલાસદો પાસેથી પણ તાલીમનો એટલો પાઠ શીખવા જેવો છે !

“ કોઈ પણ વસ્તુ પૂરી રીતે અને બરાબર રીતે કરવા ઉપરજ તે સારી થવાનો આધાર રહે છે. ”
 “ પ્રકાશ મેળવવા મહેનત કરનાર આત્માની પોતાની અંદરજ પ્રકાશ રહેલો હોય છે. ”
 “ જેઓ ભૂતકાળનો ખેદ કયાં કરે છે અને ભવિષ્યથી બીધા કરે છે, તેઓ વર્તમાન જીવનની પવિત્ર પળોનો લાભ લઈ શકતા નથી. ”

“ આપણી હીરાકણીસમાન છે—જેનાવડે ઈશ્વર પોતાનાં જવાબિરોને ઓપ આપે છે. ”
 “ કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં તમારો પરાજય થાય ત્યારે તમારે સમજવું કે, હવે વિજય સમીપમાં છે. ”

“ આગ્રહ અને દઢ નિશ્ચયની ખરી કસોટી નિષ્ફળતા છે. ” (‘આગળ ધસો’ માંથી)

આનું નામ તે રામરાજ્ય !

('હિંદુસ્થાન' ૨૪-૧૨-૧૯૨૨ ના અંકમાંથી)

ઝાપાટાલેન્ડ-એક ઉદ્યોગવાદી પ્રજાસત્તાક

જ્યાં ખાનગી મિલકત, નાણું, ખરીદ-વેચાણ જેવું કંઈજ નથી-મોટા પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

એક લાઈ અમને ૪૦૦૦૦૦૦ માણસોના અનેલા એક ઉદ્યોગી પ્રજાસત્તાકનો નીચેનો હેવાલ મોકલે છે. એની શરૂઆત ૧૯૧૧ માં દક્ષિણ મેક્સિકોમાં કરવામાં આવી હતી. અહિંવાલ ૧૯૧૯ માં પ્રકટ થયો હતો.

આ પ્રજાસત્તાકનું અસ્તિત્વ હવે છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી.

નામ

(ઝાપાટાલેન્ડ નામ અહીં એક દક્ષિણ મેક્સિકોના મધ્યમાં આવેલા ઉદ્યોગી યુનિયનને આપવામાં આવેલું છે. પ્રજાસત્તાકના લક્ષકરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ જનરલ ઝાપાટાના નામ ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. જનરલ ઝાગ જેઓ હાલ કેલીફોર્નીયા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરે છે તેમના મોઢાનો નીચેનો હેવાલ છે. એન! પોતાના દેશમાં લક્ષકરના ઇજનેર ખાતામાં તેઓ મેજર જનરલ છે.)

તમે અમારા પ્રજાસત્તાકને ઝાપાટાલેન્ડ કહો છો; કારણકે અહીં અમેરિકામાં હજી વીરપૂજા છે; પણ અમે તો એને 'ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનું ઉદ્યોગી યુનિયન' એવું નામ આપ્યું છે. એક માણસની વ્યક્તિપ્રતિભાથી ચાલતો આ દેશ નથી; પણ આચરણમાં મૂકેલું એ સમાજવાદી રાજ્ય છે.

નાણું, ખૂન, છૂટાછેડા વગેરેનો અભાવ

નાણુંવગર, રાજતંત્રવગર અને તકરાર કર્યા વગર સાત વર્ષ સુધી ૩૦ લાખ માણસો કેમ રહ્યા હશે, એ તમારામાં અજાણ્ય બની કરશે. ત્યાં દરેક વસ્તુ પુષ્કળ છે; છતાં કોઈ માણસને એ કલાકથી વધુ કામ કરવાની જરૂર નથી-જો કે છૂટાછેડાની સ્વતંત્રતા છે, પણ હજી એકે નોંધાયો નથી-દરેક સ્ત્રીપુરુષ બંદુક સાથે તાલીમ લે છે, પણ આ વખતદરમિયાન એકે ખૂન થયું નથી; એ સાંભળી અજાણ્ય બની લાગશે. આ તો અમારે મન સાધારણ વાત થઈ ગઈ છે. એથી અમને અજાણ્ય બની ઉત્પન્ન થતી નથી. અમે તો એ પ્રમાણે રહીએ છીએ.

અમારા સાહેબો કમાન્ડરને ખબર આપીને ગમે તે વખતે રજા લઈ શકે છે; અમારી ગાડીઓ જ્યાં જોને ઉતરવું હોય ત્યાં ઉભી રહે છે; જ્યારે સમાચાર હોય ત્યારેજ અમારાં જાપાં પ્રકટ થાય છે. જ્યારે હું આ બધી વાત અમેરિકાને કહું છું ત્યારે તેઓ હસી પડે છે.

લૂંટ શું ?

અમારો વગર લખેલો એક કાયદો એવો છે કે કોઈ માણસ બીજાને ધૂતી શકે નહિ. આજ અમારું બંધારણ અને રાજ્યતંત્ર છે. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીપુરુષ લગ્નમાટે પોતાના નામ નોંધાવા જાય, ત્યારે તેઓ લગ્નની પ્રાર્થનામાં કહે છે કે:—

‘વર અને વહુતરીકે રહેવા અમે કૃષ્ણ થઈએ છીએ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને તેમને લૂંટ નહિ કરવાનું શીખવવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.’

સરકાર અને કાયદાવગર કોઈ દેશને ચાલે નહિ, કોઈ સત્તામાં જોઈએ નહિ તો ગુચવાડો થાય, એવું જ્યારે અમે લોકોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમને હસવું આવે છે.

પણ બધો વખત લોકો કહે છે કે, ઝાપાટાલેન્ડ નામનું ઉદ્યોગી યુનિયન છે.

તંદુરસ્તી અને પૈસો

યુનિયનમાં દાખલ થવા માગનાર કોઈ અમેરિકન આવો વિચાર કરે:—‘આ લોકો તંદુરસ્ત અને સુખી તો જણાય છે; પણ તેઓ વધુ સમૃદ્ધિવાન નથી. ઘણા લોકોના ઘરમાં તો ફરસબંધીએ નથી અને જડાં કપડાંસિવાય તેઓ બીજું કંઈ પહેરતાં નથી.’ ઘણા મેક્સિકોના જાણી જોઈને આવી રીતે રહે છે, એ વાત અમેરિકનોએ જૂઠ્ઠી નહિ. અમેરિકનોના રહેવાના ખર્ચ સાથેજ તેમના ખર્ચની સરખામણી કરવી જોઈએ નહિ; પણ કરંડાના નોકરો સાથે તેમજ રાજ્યકાંતિ

પહેલાં એજ યુનિયનીસ્ટો સાથે કરવી જોઈએ. અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ થાય તો પરિણામે રહેવાના અર્થમાં ફેર પડી જાય.

નવા માણસે યુનિયનમાં એક વાત ખાસ જોવી જોઈએ. સાત વર્ષની ઉપરનાં છોકરાંઓ દિક્ષાં માલમ પડશે અને એજ કુટુંબમાં એનાથી નાનાં છોકરાંઓ મજબૂત અને તોફાની જ-ણાશે. છોકરાંના ચહેરા ઉપરથી તેઓ કહી શકે કે, સાત વર્ષ ઉપરજ માખાપોને પુષ્કળ ખોરાક અને આરામ મળવા લાગ્યો હશે. ઝાપાટાને પોતાને દશ વર્ષનો નબળો છોકરો છે અને સાત વર્ષની અંદરના બે નાના તોફાની છોકરા છે.

દરેક સ્થળે દરેક ઉદ્યોગની પોતાની સત્તા છે, કોઈ મધ્યસ્થ સત્તા નથી. બધા ખાણ ખોદનારાઓ એક ખાણમાં મળે છે અને પોતાના ફેરમેનને ચુંટે છે. તેમની મરજી પડે તો તેજ દિવસે ફરીથી મળી તેઓ તેને કાઢી બીજાને ચુંટે છે, પણ પ્રગ્નસત્તાકની સ્થાપના વખતે ચુંટેલા કેટલાક ફેરમેન એટલા હોંશિયાર અને એટલા માનીતા થઈ પડ્યા છે કે તેઓ હજી ફેરમેનતરીકેજ કામ કરે છે, એ કુદરતીજ છે ! અમુક ઉદ્યોગના ડાયરેક્ટરને (માલીક નહિ પણ ખરો ડાયરેક્ટર) માથે સાધારણ કામદાર કરતાં વધુ જવાબદારી છે. વધેલું કામ તેણે રાત્રે પોતાની સાથે પણ લઈ જવું જોઈએ.

પગાર જેવી વસ્તુ નથી.

તેથી જે સમાજમાં ડાયરેક્ટરને પોતાના કામમાટે કાંઈ મળતું નથી અને જ્યાં એની શક્તિ ઉપર સારા કામનો આધાર રહે છે, ત્યાં લાયકાતવગરનો માણસ પોતેજ તે જગ્યાએથી ખસી જશે. ડાયરેક્ટરની પસંદગી બહુમતિથી થાય છે, પણ જે લઘુમતિને અસંતોષ હોય તો તે બીજી ખાણમાં અથવા બીજા ઉદ્યોગમાં કામ કરવા જાય.

બીજા ઉદ્યોગો પણ એજ રીતે ચાલે છે. સોલ્જરો એક ઠેકાણે મળે છે અને પોતાના ઑફિસરને નીમે છે. રેલના કામદારો એક ઠેકાણે મળી પોતાના ઇન્જનેરને નીમે છે. અમુક ખાણમાં કામ કરનાર ખેડુતો એક ઠેકાણે મળી પોતાના મુખ્ય ખેડુતને નીમે છે. ડૉક્ટર ઇસ્પીતાલ ઉઘાડે અને નર્સ તથા દરદીઓ પસંદ પડે તો ત્યાં જાય. શિક્ષક નિશાળ ઉઘાડે છે. બીજા માણસ ધંધો કરે છે. દરેક જણ પોતાની હુશિયારીથી ફાવે છે. કોઈ માણસ બીજાને શેક કહેતો નથી અથવા તેના નફામાટે કામ કરતો નથી. તે મુખ્ય કામદારના હાથ નીચે કામ કરે, પણ તે પોતે પસંદ કરેલા માણસના હાથ નીચેજ કામ કરે છે. તે કામ અથવા તે માણસ ગમે તે વખતે છોડી શકે એમ છે.

કામ કરવાનો વખત.

દરેક ઉદ્યોગના કામદારો તે ઉપયોગસંબંધી ધારા ધડે છે અને કામ કરવાના કલાક નક્કી કરે છે. સખત અને કંટાળો આપે એવા કામમાટે ઓછા કલાક રાખવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે દિવસમાં ઇન્જનેર બે કલાક કામ કરે છે, ફેરમેન ફક્ત એક કલાકજ કામ કરે છે. કોઈ માણસ કામ કરવા ન ઇચ્છે તો તેને ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. અમુક માણસ કેટલા કલાક કામ કરે છે, તેનો હિસાબ રાખવામાં આવતો નથી.

આળસુની મશ્કરી !

કામ છોડી જનાર માણસ સામે ઉપહાસસિવાય બીજું શસ્ત્ર નથી; પણ એ શસ્ત્ર પૂરતું છે. કામને માટે દિવસના બે કલાક સરેરાશ વખત છે; પણ પાક વખતે ખેડુતોને ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરતા મેં જોયા છે; પણ તેમને પાછળથી રજા મળે છે. નર્સ બે અઠવાડીઆંસુધી એક-સામટું ૧૨ કલાક કામ કરે છે અને પાછળથી મરજી પડે ત્યાંસુધી આરામ લે છે.

સાટાંતું અનસ્તિત્વ

અમારે ત્યાં સાટાંતી સીધી પદ્ધતિ નથી. દાખલાતરીકે ખાંડના દાગીનામાટે એક યુગલ બટાકા. ગામડામાં લોકો ખેતરમાં જઈને જોઈતો ખોરાક લાવે છે. શહેરમાં ખેડુતો લોકોની સગવડ-માટે બજારમાં ઉત્પન્ન લાવે છે. અમુક લક્ષમાં ખાંડની જરૂર જણાય તો પાસેની મીલમાંથી મંગાવે છે. એક મોટી ખાંડની મીલમાં મોકલવામાં આવતી ખાંડનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે. આનો હેતુ બીજા લક્ષાઓપર દેખરેખ રાખવાનો નથી, પણ કોઈ લક્ષ્ય રહી ન જાય એ જાણવા-

તો છે. વારંવાર કેઇ ક્ષતામાંથી ખબર મળે છે કે, અહીં ખાંડ પુષ્કળ છે અને બીજાની જરૂર નથી.

સોનું અને આયાત

જ્યારે અમે બીજા દેશમાંથી ખરીદીએ ત્યારે તો અમારે નાણું વાપરવું જોઈએ; એટલે અમારી ખાણોમાંથી સોનું વાપરવું જોઈએ. ધારો કે બટાકા ઉગાડના એક વર્ગને ખેતરનું યંત્ર જોઈએ છીએ અને તે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં જ મળી શકે એમ છે. એ વર્ગના લોકો એક દેકાણે મળી ખરીદ કરવા એક માણસને નીમે છે. સ્ત્રીપુરુષ અને કામ કરવા અશક્ત બનેલાં દુધ પણુ મત આપી શકે છે; પણ વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ નથી. અમુક માણસને મોકલવા ધારતા લોકો એક ખૂણે જના રહે છે, બીજાને મોકલવા ધારતા બીજા ખૂણે જાય છે અને આવી રીતે ખરીદ કરનાર ચુંટાય છે. ત્યારપછી પાસે ખાણમાં કામ કરતા વર્ગ પાસે તે જાય છે અને જોઈતું સોનું મળે છે ત્યાં સના ભરાય છે અને તાકા તેને સોનું આપવા મત આપે છે, જેથી યુનિયન વધુ સમૃદ્ધિવાન થાય એવી વસ્તુઓ દુનિયાબધારથી મેળવવા સિવાય એ સોનાનો શો ઉપયોગ છે ? આવી રીતે તે માણસ સોનું લાવે ત્યાં ખરીદ કરે છે. આ યંત્ર બટાકા ઉગાડના વર્ગની માલિકીનાં થઈ જતાં નથી. પણ જ્યારે બીજા ક્ષતને જરૂર પડે ત્યારે તેને આપવામાં આવે છે.

મકાન મકાનો

અમારા યુનિયનના કાર્મ માણસને ઘરની જરૂર હોય તો ખાંડકામના ખાના પાસે જઈ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. ખાનું તેને કદાચ ખબર આપે કે, ફલાળા મહોલ્લામાં એક સુંદર ઘર ખાલી છે. ઘરને જોઈને તે કહે કે આ ઘર પસંદ નથી તો તેઓ તેને કહે કે ભલે, તમારી યોજના મૂકી જાઓ અને તમારો વાગે આવશે ત્યારે તમરે માટે અમે મકાન તૈયાર કરીશું.

નાનું અથવા મોટું મરજી કાવે તેવું ઘર તેને મળી શકે, પણ અલગત મોટા ઘરની સંભાળ રાખવી મુશ્કેલ હોવાથી તથા ગમે તેને એટલું મોટું ઘર મળી શકતું હોવાથી મોટા ઘરમાં કાંઈ લાભ નથી. ૬૦ ઓરડાની હવેલી જોઈએ તોયે મળે પણ કદાચ બીજા ૨૦ કુટુંબો અંદર રહે.

દાર અને ઉપદેશકાર્ય સૌથી ઓછું

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જે કામ માટે પૈસા આપવામાં આવે છે તેનો યુનિયનના કામમાં સ્વીકાર થતો નથી. દાખલાતરીકે ઉપદેશકાર્ય અને દારૂ બનાવવાનું કામ બેમાંથી એકે સામે કાયદો નથી; પણ નિયમિત કામ પૂરું થયા પછી એ કામ કરવાનું હોવાથી અને પૈસા જેવી વસ્તુ નહિ હોવાથી ઉપદેશ અને દારૂનું કામ સૌથી ઓછું થાય છે. રાજ્યકાંતિ વખતે અમારા ધર્મગુરુઓ નાસી ગયા. થોડા રહ્યા છે અને અમારી સાથે રહી કામ કરે છે અને જો કે તે ઓ ધારે તેમ ઉપદેશ કરી શકે; પણ અમારા પ્રજાસત્તાક ધર્મસ્થાનની સ્થાપના થઈ નથી.

વડીલો નથી

વડીલો કે રાજકીય પુરુષો નથી. તેમને માટે લૂંટ ચલાવવા કાંમ નથી. ઉલટું એન્ડ વગાડવું, સીનેમાનો ખેલ દેખાડવો અને છુલકાઇટમાં ભાગ લેવો તેને કામ ગણવામાં આવે છે.

ઘરના કામકાજનો કામમાં સ્વીકાર થાય છે. આ કામ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ કરે છે; કારણ કે એવી જાતની મજબૂત લાગણી છે કે એમને માટે યોગ્ય જગ્યા ધરજ છે. જો તેઓ વિરોધ દર્શાવે તો તેમને બીજું કામ કરવા દેવામાં આવે છે. આરામને ખાતર કેટલીક સ્ત્રીઓ આજ ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષોનું સ્વયંસેવક સૈન્ય

સ્ત્રી અને પુરુષો બંને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરે છે અને દરેક નિશાન તાકવાની તાલીમ લે છે. યુનિયન પાસે લોકોનું ખરેખરું સૈન્ય છે. આ સૈન્ય કોઈ મુડીવાદી લશ્કરી સત્તાનો ભય લશે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે. બધા સૈનિકો સ્વયંસેવકો છે. તેઓ પોતાના ઔરીસરોને નીમે છે. આ ઔરીસરો પોતાના ઉપરી જનરલને ચુંટે છે, તેઓએ જાપાટાને નીમ્યા છે. તે લાલ લશ્કરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ છે. જો જનરલ પશ્ચિમ યુનાઇટેડ સ્ટેટના રાજકર્તા કહેવાય તો તેમને રાજકર્તા કહી શકાય.

મુલકનો વિસ્તાર

સિપાઇઓ લમેશાં સરહદનું રક્ષણ કરવામાં રોકાયેલા રહે છે અને કરંજાના મુલકમાં સરહદ વધાર્યે જાય છે. આ સિપાઇઓ આગળ વધે એટલે રક્ષણ માટે વધુ સિપાઇઓ જોઈએ છીએ.

પાસેના લતામાં અમુક સંખ્યાની માગણી કરવામાં આવે છે. માગ્યા કરતાં હમેશાં વધુ આવે છે તેથી કેટલાકને પાછા મોકલી દેવા પડે છે. તેઓ એક દિવસ, કદાચ એક અઠવાડિયું બે અઠવાડિયાં જરૂર પ્રમાણ કામ કરે છે. કેટલી ઝડપથી બંદર વગેરે સાથે તેઓ તૈયાર થઈ શકે છે તે જોવા તેમને કેટલીકવાર એકદમ બોલવામાં આવે છે.

જ્યારે અમે કરંજાના દેશમાં અમારી સરહદ વધારીએ છીએ અને કદાચ ફળદ્રુપ ખીણ સરજ કરીએ છીએ ત્યારે અમને લાગે છે કે, અમે સ્વતંત્રતાની હદ વધારીએ છીએ; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, જ્યાંસુધી આખી દુનિયા સ્વતંત્ર થાય નહિ ત્યાંસુધી અમે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ શકીએ નહિ.

૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ

અમારો મુલક હવે ૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ છે. ૫૫૦ માઈલ લાંબી અને આશરે ૧૭૦ માઈલ પહોળી એ એક પટી મેક્સિકોની વચમાં થઈ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ વળે છે અને પૂર્વના ભાગમાં પહેલાંના મીક્સિકન, ગુરેરો અને ઓક્ષાકા રાજ્યોના સમાવેશ કરે છે. અમારી આબુખાબુ કરંજાનું મેક્સિકો આવી રહેલું છે. અમારા મુલકમાં બંદર નથી અને અમારે જોઈતું પણ નથી; કારણ તેમ હોય તો કોઈ મોટી લશ્કરી સત્તા અમારો વિનાશ કરી શકે. અમારા દેશમાં પરવતો અને જમીનના નીચા ભાગ પણ છે અને આના મોટા ભાગમાં ખેતી થાય છે. આબોલવા ઉબળુયાં માંડાને સમશીતોળુ છે અને વસંતઋતુમાં દક્ષિણ કેલીફોર્નિયા જેવી છે.

૪૦૦૦૦૦૦ ની વસ્તી

અમારે ત્યાં વસ્તીપત્રક નથી; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, અમારી વસ્તી ૩૦ લાખથી વધુ છે. આમાં ફક્ત ૨૦૦૦ યૂરોપીયન છે અને આમાંના ઘણા મેક્સિકન અને યૂરોપીયન મિશ્ર પ્રજા છે.

પરદેશીઓ-શંકાની દૃષ્ટિએ

અમારા દેશમાં પરદેશીઓને હમેશાં લૂંટ ચલાવનાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. વળી કેટલાક પરદેશીઓને સોનું આપી અમેરિકામાં ખરીદ કરવા અમે મોકલ્યા હતા, પણ તેઓ પાછા ફર્યા નહીં. આ કારણથી પરદેશીઓ તરફ હજી શંકાની નજરથી જોવામાં આવે છે. જો કરંજા તેમને આવવા દે તો પરદેશીઓના વસવાટમાં વાંધો નથી. અમારા દેશમાં ફરવા આવનાર ઘણાને તેણે પાછા કાઢ્યા છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે એને બીક એ છે કે, એના દેશ કરતાં અમારા યુનિયનના સારા રિપોર્ટ બહાર જાય.

શાળાશિક્ષણ-એક રોગ

અજ્ઞાન અને રોગ સમાજવાદી રાજ્યમાંથી જન્મી રહે છે. અમારી રાજ્યકાંતિ પહેલાં ૬૪ ટકાથી વધુ અલભુ હતા. હવે ૪૦ ટકા સિવાય બીજા પોતાનું નામ તો લખી શકેજ છે. શિક્ષકોએ પોતે રચેલાં ટાઈપથી લખેલાં ચોપડીઓથી તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકો દિવસે શાળામાં જાય છે અને સ્ત્રીપુરુષો સાંજે જાય છે. જે માણસો ટપાલ લઈ જાય છે, તેઓ દરેક કાગળના પાછળ પોતાનું નામ લખે છે. તેમ કરવામાં તેઓ અભિમાન ધરાવે છે. કદાચ લખવાની ટેવ પડે માટે પણ તેમ હોય; પણ ટપાલ ઘણી હોતી નથી. મફત મુસાફરી અને પુષ્કળ વખત હોવાથી ઘણા લોકો પોતાના મિત્રોને મળવાજ જાય છે અને જે કહેવું હોય તે મોઢે કહે છે.

પાછા જમીન તરફ

આનું એક વિચિત્ર પરિણામ એ આજ છે કે, જમીન તરફ પાછા ફરવાની ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ છે. રાજ્યકાંતિની શરૂઆતમાં અમારા મોટામાં મોટા શહેરની વસ્તી આશરે ૧૦૦૦૦ હતી. હવે એથી ત્રીજા ભાગથી પણ ઓછી છે.

૧૯૧૧ ની શરૂઆતમાં જ્યારે અમારી રાજ્યકાંતિની શરૂઆત થઈ ત્યારે અમારા પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ એમ કહેવાય.

પોરફીરીઓ ડી આઝ બીજી વાર પ્રમુખ થયા. એ બંધારણવિરુદ્ધ હતા. ત્યાર પછી દરેક વર્ષે સો કે તેથી વધુ રાજ્યકાંતિકારો ઉભા થયા અને તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા; પણ ૧૯૧૦ની અંતમાં જ્યારે ડી આઝ અને મેડેરા બંને પ્રેસીડન્ટ માટે ઉમેદવાર હતા ત્યારે લોકો ઉત્કેષાયા.

ચુંટણીનો ફાર્સ થયો અને ડી આજે પ્રેસીડન્ટતરીકે પાછી જગ્યા લીધી; પણ જ્યારે મેડેરાએ જાહેરનામું બહાર પાડી જણાવ્યું કે, કોઇ પણ જગ્યામાટે ફરી ચુંટાઇ શકાય નહિ. ત્યારે લોકો નિશાન નીચે ભેગા થયા. મુડીવાદ સામે થવા મજુર હમ્મેશ તૈયાર હોય છે; કારણ કે તેને ખબર હોય છે કે, મને લૂંટવામાં આવે છે. તેને આ વખતે એમ માલમ પડ્યું કે, જમીન પાછી આપે એવો આગેવાન મળ્યો છે. અમે તેને ફરીથી ચુંટણી નહિ કરનાર લશ્કર કહેતા. ૧૯૧૧ ના મેમાં ડી આજ નાસી ગયો. ડીલા ખરાને તેની જગ્યાએ કામચલાઉ પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો અને બધે શાંતિ પ્રસરી. મેડેરા અને બીજા બુદ્ધિશાળી વર્ગને લાગ્યું કે રાજ્યક્રાંતિ પૂરી થઇ ગઇ છે.

પણ જ્યારે મજુરોને માલમ પડ્યું કે, જે જમીનમાટે તેઓ લડત લડતા હતા તે મેડેરા આપવાના નથી, ત્યારે તેઓને માલમ પડ્યું, કે રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત હમણાંજ થઇ છે. ત્યાર પછી ખરી રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત થઇ. ડી આજ, મેડેરા, હુઅર્ટા, કરંઝા અને જેઓ મજુરોની સામે થયા તેમની સામે ત્યાર પછી અમે લડવા માંડ્યું. પહેલાં અમે આપખુદ ડી આજ સામે લડ્યા, ત્યાર પછી મેડેરા જેવા મારા મિત્ર હતા અને ફક્કડ માણસ હતા છતાં મજુરોના શત્રુ હતા તેમની સામે અમે લડ્યા; ત્યાર પછી અમારા લશ્કરના ઇજનેર હુઅર્ટા સામે લડ્યા અને હવે ઘોળી દાઢી-વાળા, મુંદર ચહેરાવાળા વકીલ અને પહેલાં ચૌઆલા રાજ્યના પ્રમુખ કરંઝા સામે અમે લડીએ છીએ.

પ્રમુખ કરંઝા

મેક્સિકોના સમાજવાદ પક્ષના કરંઝા એક સભ્ય છે; છતાં તેઓએ લોકોની જમીન લૂંટ ચલાવનારાઓને વેચી દીધી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કોઇપણ પ્રમુખ કરતાં તે વધુ મુડીવાદી છે. તેમની વય ૮૦ વર્ષની છે. દેખાવમાં તે નીચા જાડા છે, ચક્ષમા પહેરે છે અને સારી રીતભાતવાળા છે. પૈસાથી તેમને લલચાવી શકાય તેમ નથી; પણ લોકેષણ તેમને ચલિત કરી શકે એમ છે.

વીક્ષા

વીક્ષા એ કુમળા હૈયાનો સમાજવાદનો આદર્શવાદી છે; પણ રેડીકલ નથી. પ્રજાઉપયોગી સાધનો સરકારની માલકીનાં હોવાં જોઇએ એમ તેઓ માને છે; પણ નાણું કે ખાનગી મિલકત રદ કરવાની તરફેણમાં નથી. જે હુમલાથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ એની પાછળ લાગી હતી તેમાં એ નિર્દોષ હતા અને તેથીજ અમેરિકનોએ એમને પકડ્યા નહિ. તેમને માલમ પડ્યું કે, જે ગાણસને તેઓ ખોળે છે તે આ નથી. તેમ મેક્સિકોમાં હવે જે રાજ્યક્રાંતિ થશે તેમાં વીક્ષા કરંઝાની સામે પડશે પણ પાછળથી જીતનાર એને ભૂલી શકશે નહિ.

ઝાપાટા પોતે

ઝાપાટા જાતે ઉંચો, મજબૂત, ૪૦ વર્ષનો મેક્સિકન ઇડીયન છે. જ્યારે રાજ્યક્રાંતિ થઇ ત્યારે તેઓ દરરોજ ૧૦ પેન્સના પગારે તમેલામાં કામ કરતા હતા અને તે વખતે લખીવાંચી શકતા પણ નહિ; પણ એ કદાવર માણસ છે એ લોકોએ રહે એમ નથી. તેમનામાં તીવ્ર બુદ્ધિ છે, તેઓ જન્મવક્તા અને કુદરતી રીતે માણસના નેતા છે. તેઓ દેશભક્ત, નમ્ર હૃદયના અને નિરભિમાન છે. વળી તેઓ સારી રીતભાતવાળા છે. જે તમે એને દિવાનખાનામાં હમ્મેશના પોશાકમાં જુઓ તો તમને માલમ પડે કે, તેઓ કેમ્પમાં હોય છે તેવાજ વિનોદી છે. અમારા પ્રિય સરદાર છેલ્લી રાજ્યક્રાંતિના નેતા ઝાપાટા છે પણ તેઓ યુનિયનના રાજકર્તા નથી.

પરદેશી દખલ

અમારા પ્રજાસત્તાકને બહારનાં રાજ્યો કચડી શકે, પણ તેમણે યુનિયનના એકેએક સ્ત્રીપુરુષની સામે ઝુઝવું પડે; પણ આખરે અમે છેલ્લી રાજક્રાંતિ પૂરી કરી છે. અંદર અમારો કોઇ દુશ્મન નથી.

દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા

(લેખક-શ્રી ગોપીનાથજી વર્મા 'ચાંદ' ૧૯૨૬ ના એપ્રિલના અંકમાંથી)

સાધારણ રીતે દાંતથી આપણને ત્રણ લાભ છે:—

૧-દાંત આપણા ખાણ પદાર્થોને સારી પેઠે ચાવીને પચવાયોગ્ય બનાવે છે. જો ખાણ પદાર્થો નિયમિત પચ્યા કરે તો ઘણાખરા રોગ તો આપણી પાસે ડોકીયું કરવા પણ ન આવે. નિરોગી શરીરથી કોઈ પણ કામ કરવામાં ચિત્ત ચોંટે છે અને જીવનમાં આનંદ આવે છે. એથી વિરુદ્ધ રોગગ્રસ્ત શરીર દુઃખદાયક તથા જીવનમાં બોભરપ થઈ પડે છે.

૨-દાંતથી બીજો લાભ એ છે કે, તે બોણવામાં મદદ કરે છે. જેમને દાંત હોતા નથી તેમની વાણી શ્રવણ-મધુર અને સ્પષ્ટ લાગતી નથી. વાત કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ બીજાઓને સંતુષ્ટ કરવાનો અને પોતાના મનના લાવને પ્રકટ કરવાનોજ હોય છે. દાંતવિનાનો માણસ આ બંને લાભોથી વંચિત રહે છે.

૩-મુખની સૌંદર્યવૃદ્ધિ પણ દાંતનું મુખ્ય કામ છે. કોઈ દાંત પડી ગયો હોય તો ચહેરો બેઝાળ અને વિકૃત થઈ જાય છે.

દાંત આપણા જીવનમાં બે વખત આવે છે. પહેલા આલ્પકાળમાં જેને 'દુધીઆ દાંત' કહે છે. દુધીઆ દાંત બાળકોને ૬-૭ મહિનાથી અઢી વર્ષની ઉંમરસુધીમાં પડે છે. તે ઘણેભાગે વીસ હોય છે. તે દાંત સાધારણ રીતે અતિ સુંદર અને નાના નાના હોય છે. સ્થાયી દાંત ન આવે ત્યાં-સુધી આ દાંતજ કામ આપે છે.

ઘણું કરીને ૬-૭ વર્ષની ઉંમરમાં દુધીઆ દાંત પડવા માંડે છે અને તેની જગ્યાએ સ્થાયી દાંત આવવા લાગે છે. સ્થાયી દાંત ઘણેભાગે ૩૨ હોય છે-અર્થાત્ ૧૬ નીચે અને ૧૬ ઉપર. આ દાંત દુધીઆ દાંતથી મોટા હોય છે. આ દાંતોમાં થોડાકને ઘડના દાંત કહે છે અને તે ૧૭ થી ૨૧ વર્ષની ઉંમરસુધીમાં આવે છે. કહેવા છે કે, આ દાંત મૃત્યુસુધી સ્વસ્થ અને સખળ રહે છે.

બધા દાંત એકસરખા નથી હોતા. કોઈ તેજદાર, કોઈ શુદ્ધ, કોઈ તીક્ષ્ણ અને કેટલાક કુંઠિત અને પહોળા હોય છે. પ્રત્યેક દાંતનું નામ જૂદું જૂદું છે. દાંતથી વિવિધ પ્રકારનાં કામ કરવામાં આવે છે, તેથી દાંત વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક દાંતથી કોઈ ખાવાની ચીજ કરડવામાં સગવડ હોય છે, કેટલાક કોઈ વસ્તુને તોડવામાં તેજદાર હોય છે અને કોઈ કોઈ દાંતથી બોજનની કોઈ વસ્તુ તરતજ ચાવી નખાય છે. દાંતના ઉપલા ભાગ સમતલ નથી હોતા, તેથી પણ કામમાં એક સગવડ થાય છે.

નિયમ પ્રમાણે વ્યવહાર નહિ કરવાથી દાંત કમજોર થઈ જાય છે. દાંતમાં મેલ જામી જવાથી દાંતનાં મૂળમાં એક પથ્થર જેવી કંડણ વસ્તુ પેદા થાય છે, તે દાંતને હાનિકર્તા છે. કોઈ કોઈ વિજ્ઞાનવેત્તાનો એવો અભિપ્રાય છે કે, દાંતમાંથી લોહી નીકળવાનું કારણ એજ છે. દાંતને સારી રીતે સાફ નહિ કરવાથી બે દાંતની વચ્ચે બોજનની નાની કણિકાઓ રહી જાય છે તે દાંતને સડાવે છે. તેનાથી બદબો આવે છે અને દાંત અકાળે પડી જાય છે. દાંતના રક્ષણમાટે કેટલીક બાબતો જેવી બાબતો નીચે આપવામાં આવે છે. આશા છે કે, તેથી અનેક જણને લાભ થશે.

૧-બાળપણથીજ છોકરા અને છોકરીઓને દાંત સાફ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ કામ માતાનું છે. એકવાર ટેવ પડી ગયા પછી કોઈપણ પ્રકારની અડચણ કે અગવડ નહિ આવે. ઘણેભાગે એવુંજ જોવામાં આવે છે કે, જેમને નાનપણથી દાંત સાફ કરવાની ટેવ પડી નથી હોતી, તેઓ મોટા થયે પણ દાંત તરફ ધ્યાન નથી આપતા. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, અદ્વાવસ્થામાંજ કેટલાયના દાંત પડવા લાગે છે.

૨-જ્યારે દુધીઆ દાંત પડી જાય છે તથા સ્થાય દાંત આવવા લાગે છે, ત્યારે માતાએ છોકરા-છોકરીઓના દાંત તરફ ખાસ નજર રાખવી જોઈએ. હાલતા દાંતને ઉખાડી નાખવા જોઈએ. કેટલાક છોકરા-છોકરીઓ દુઃખવાના ભયથી હાલતા દાંતને ઉખાડતા નથી. પરિણામે દુધીઆ દાંત

રહેવા છતાં સ્થાયી દાંત નીકળી આવે છે. આવા દાંત બેડોળ થઈ જાય છે અને વિચિત્ર દેખાય છે. પછી અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તે દાંત જલદી સાફ થતા નથી.

૩—વધારે ગરમ તથા વધારે ઠંડી ચીજો ન ખાવી જોઈએ; કારણ કે બન્ને સ્થિતિઓ દાંતને હાનિકર્તા છે.

૪—લીમડો, વડ, ખાવળ વગેરે ઝાડની કેમળ ઝાળખીઓના ટુકડાથી દાંત સાફ કરવા જોઈએ. અશ વગેરેથી પણ દાંત સાફ કરી શકાય છે.

૫—દાંતથી તથા અશથી દાંતને અંદર તેમજ બહાર તથા વચ્ચેથી એમ દરેક જગાએથી સાફ કરવા જોઈએ. જો અવાળાંમાંથી લોહી નીકળે તો તે જોઈને ડરવું નહિ; પરંતુ વધારે જોસથી સાફ કરવા જોઈએ.

૬—દાંત ધસવાના પણ નિયમ છે. ઉપદ્રા દાંત સાફ કરતી વખતે અવાળાં તરફથી શરૂ કરીને નીચેની ખાણુસુધી ધસવા જોઈએ અને નીચેના દાંત ધસતાં અવાળા તરફથી ધસતાં ધસતાં ઉપરની ખાણુસુધી ધસવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધસવાથી દાંત સહેજે સાફ થઈ જાય છે. બીજી રીતે ધસવાથી દાંત જલદી સાફ નથી થતા. આ પ્રમાણે દાંત સાફ કરવાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસસુધી હમેશાં પાડવાથી દાંત સાફ કરવામાં જરા પણ દુઃખ નથી થતું.

૭—રોજ દાંતને બે વાર સાફ કરવા જોઈએ. સવારે ઉઠી ઉઠ્યા પછી તથા રાત્રે વાળી કપડાં પછી અને સૂઈ જતા પહેલાં. બે દાંતની વચ્ચે ઘણેભાગે ખાદ્ય પદાર્થની કોઈ કોઈ કણો રહી જાય છે. તેને સાફ નહિ કરવાથી રાત્રે દાંતની અંદરજ તે સડી જાય છે અને દાંતને નુકસાન પહોંચાડે છે. ઘણાખરા માણસો રાત્રે દાંત કચડતા દેખાય છે અથવા તેમના મોંમાંથી લાળ નીકળવા લાગે છે. તેનું કારણ પણ દાંતમાં રહેલો મેલજ છે. રાત્રે ખાદ્ય પછી દાંત સાફ કરવાથી દાંતમાં કોઈ જાતનો મેલ નથી રહેતો અને આનંદપૂર્વક નિદ્રા પણ આવે છે.

૮—દાંત સાફ કરવાને માટે કોઈ મૂલ્યવાન દાંતમંજનની ખાસ આવશ્યકતા નથી. થોડું મીઠું, ફટકડી અને ચાકની ભૂટા એકસાથે મેળવીને ધસવાથી દાંત સારી રીતે સાફ થાય છે.

૯—કોઈ દાંત ખરાબ થઈ જાય તો તેને પગલી નાખવો જોઈએ અથવા કોઈ યોગ્ય વૈદ્ય પાસે તેની દવા કરાવવી જોઈએ.

૧૦—સંયોગવશાત્ દાંત લાગી જાય તો કૃત્રિમ દાંત બેસાડી લેવો જોઈએ, તેમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી.

૧૧—કેટલાય પદાર્થો દાંતને સહેજે સાફ કરે તેવા હોય છે. જેમકે અનેક પ્રકારનાં શાક, ફળ વગેરે. જમ્યા પછી દાંતને પુષ્ટિ આપે એવાં ફળનું સેવન કરવું જોઈએ.

૧૨—મળમૂત્ર ત્યાગ કરતાં દાંત બીડેલા રાખવા જોઈએ અને શૌચાદિમાટે બેસવું પડે ત્યાં સુધી તેજ પ્રકારે બીડેલા રાખવા જોઈએ. આમ કરવાથી દાંત મજબૂત થાય છે. તરતજ પડી જતા નથી અને લાંબા કાળસુધી કામ આપે છે.

શક્તિવર્ધક પાકો બનાવવાની રીતો

(લેખક—સદ્ગત વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પઠિયાર—“સુંદરી સુઓધ” માસિકના અગાઉના અંકમાંથી)

હવે ધીમી ધીમી ગુલાબી ઠંડી પડવા લાગી છે, એવા વખતમાં શક્તિ વધારનારા કોઈ સારા પાક અથવા એવીજ બીજી કંઈ ઉત્તમ પ્રકારની દવા ખાવામાં આવે તો તે બહુ જલદીથી પચી જાય છે અને તેથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે. ઉનાળામાં ગરમીને લીધે પાક બગડી જાય છે; તેમજ ચીકણી ગરમ વસ્તુઓ ખાવી ફાયદાની નથી. એજ પ્રમાણે ચોમાસામાં પણ દરદોનું જેર વિશેષ હોય છે અને જરૂરિયાત મંદ હોય છે, એટલે ચોમાસામાં પણ બધા માણસોને પાક ખાવાનું અનુકૂળ આવતું નથી; પણ શરીરમાં ઝમઝમાટી આપવાવાળી ગરમ, ચીકણી, ઘાતુ વધારનારી તથા મગજને તાજગી આપનારી પૌષ્ટિક દવાઓ ખાવાને માટે શિયાળાનો વખત બહુ અનુકૂળ છે, માટે ઘણા લોકોથી પોતાને ઘેર બહુ સહેલાઈથી અને ઓછા ખર્ચમાં બની શકે તેવા કેટલીક જાતના

પાકો બનાવવાની રીતિ સમજાવવાની જરૂર છે. આ બાબત લખવાનું મને મન થયું છે તેવું બીજું કારણ એ છે કે, તુલસીનાં બીનો પાક, પીંપળાના ફળનો પાક તથા હાથલાનાં ડોડવાંના રસનો પાક વગેરે બાબત ઉપર મુંબઈ વૈદ્યસભામાં મેં લાંબુ આપ્યું હતું, તે ઉપરથી એ બધા પાક કેમ બનાવવા એવો સવાલ પૂછનારા સેંકડો કાગળો મારી ઉપર આવેલા છે. એટલે મને લાગ્યું કે, પાક બનાવવાની રીતો જાણવાની હજારો લોકોની ઇચ્છા છે, માટે એ પ્રયોગો ખુલા દિલે જાહેરમાં મૂકવા જોઈએ. આમ લાગવાથી પાક બનાવવાની વિધિનો આ લેખ હું લખું છું.

૧-તુલસીનાં બીના પાક અને તેના ફાયદા

ઘણાએ હિંદુલોકો પોતાને ઘેર કુડામાં તથા બગિચાઓમાં તુલસીના છોડ રોપાવે છે. એ તુલસી બે જાતની હોય છે. તેમાં જે તુલસીનાં પાન બહુ લાંબાં હોય છે તે લીલી તુલસી કહેવાય છે અને જે તુલસીનાં પાન જરા કાળાશ પડતાં હોય તે કૃષ્ણતુલસી કહેવાય છે. એ બન્ને તુલસીનાં બી પાક બનાવવામાં કામ લાગી શકે છે; પણ એ બંને જાતનાં બીમાં કાળી તુલસીનાં બી વધારે સારાં ગણાય છે. તુલસીના બી એટલે તુલસીની ઉપર જે મંજરી થાય છે, તે જેને લોકો માંજર કહે છે તે સૂકાયા પછી તેન ચોળા ખંખેરવાથી તેમાંથી ખસખસના દાણા જેવાં, રાઈના જેવા રંગવાળાં બી નીકળે છે તે. એ બી કંઈ ઠેકાણે ઠેકાણે મળતાં નથી; પણ ખાસ ચાંદીને, ચોકસાઈ રાખીને કાંઈ બગીચામાંથી મેળવીએ ત્યારે તે બી મળે છે. ગાંધી લોકોની દુકાને તુલસીનાં બીને નામે કાંઈ બીજી જાતનાં બી બાધી આપે છે; પણ એ બાધી કંઈ તુલસીનાં બી જેટલો ફાયદો થતો નથી. આપણી તરફ તુલસીનાં ખેતરો લોકો વાવતા નથી. એટલે તુલસીનાં બી જથ્થાબંધ મળી શકતાં નથી; પણ મેં સાલબુદ્ધિ છે કે, બંગાળામાં તુલસીનાં બી મળી શકે છે અને મથુરા પાસે વૃંદાવન છે ત્યાં તુલસીનાં ખેતરો છે તે મેં જોયેલાં છે. એ લોકોને મેં પૂછ્યું કે, તુલસીનાં ખેતરો રાખવાં તમને કેમ પાલવે છે? ત્યારે એ લોકોએ કહ્યું કે, તુલસીની ખેતી કરવામાં બહુજ મોટો ફાયદો છે; કારણ કે તુલસીના એક ક્યારામાંથી આખું વરસ તુલસી ઉતારે તેની કિંમત રૂ. ૧) એક મળે છે અને એક વાધા જમીનની અંદર ઘણા ક્યારા થઈ શકે છે. એ તુલસી દેવને ચઢાવવામાટે તેનાં પાંદડાં તોડી લેવામાં આવે છે. એ પછી કાર્તિકમાસમાં તેનાં બી તૈયાર થાય છે. એ એક રતલ બીની કિંમત એક રૂપિયાથી માંડી ચાર રૂપિયાસુધી ઉપજી શકે છે. એ સિવાય તુલસી સૂકાઈ ગયા પછી તેનાં જે લાકડાંઓ રહે તે લાકડાંઓની કિંમત પણ ઘણી ઉપજે છે. એ લાકડાંઓ માળા તથા કંડી બનાવવાના કામમાં લોકો વાપરે છે અને તે લાકડાંના બંગાળી એક મણના વીસ રૂપિયા કિંમત ઉપજે છે. આવી રીતે તુલસીનાં પાંદડાંમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે ને તુલસીનાં બીમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે; તેમ તુલસીનાં લાકડાંમાંથી પણ બહુ મોટી કિંમત ઉપજી શકે છે, માટે તુલસીનાં વાવેતર કરવા ગુજરાતના ખેડૂતો ધ્યાન આપે તો તેઓને બહુ ફાયદો થઈ શકે તેમ છે.

લીલી અને કાળી તુલસીસિવાય બીજી એક જંગલી જાતની તુલસી થાય છે. તે પોતાની મેળે જંગલોમાં ઉગી નીકળે છે. તેનાં પાંદડાં બહુ મોટાં હોય છે અને તેનાં બી પણ રાઈના દાણા જેવાં હોય છે, તેનો રંગ પણ ઘણું કરીને રાઈના દાણાને મળતોજ હોય છે. એ તુલસીને કેટલાક લોકો રામ તુલસી કહે છે અને કેટલાક લોકો તેને રાન તુલસી પણ કહે છે. તેના છેડા કૃષ્ણતુલસી કરતાં મોટા થાય છે અને એ તુલસીમાંથી બી પણ વધારે નીકળે છે. તે બીનો પણ પાક બની શકે છે અને તેનાં બીની તપાસ જો આસો માસમાં કરી હોય તો તે વખતે ઘણાં બી મળી શકે છે; પણ અફસોસની વાત એ છે કે, જે ઠેકાણે એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ થાય છે ત્યાંના લોકોને એ વસ્તુઓની કંઈ કિંમત હોતી નથી. એટલે તેઓ એ બીને સાચવી રાખવાની તજવીજ કરતા નથી. તેથી તે કિંમતી બી પોતાની મેળે પાકીને જમીન ઉપર ખરી જાય છે અને ત્યાંજ તેનો નાશ થાય છે, માટે આવી ઉત્તમ વસ્તુઓનો નાશ ન થાય ને તેનો કંઈ સદુપયોગ થાય તેમ કરવાની સૌ લાખજોડોએ કાળજી રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીને ખાંડી, વાટી, અગર ઘંટીએ દળાવીને તેનો લોટ જેવો બારીક બૂકો કરવો. તે બૂકો શે. ૦૧ લેવો. મરી તો. ૧, લાંગ તો. ૦૧, કેસર તો. ૦૧, એકચી તો. ૧, બદામનો મગજ શેર. ૦૧, માવો શે. ૦૧, ચણાનો લોટ શેર ૪૧, સાકર શે. ૧૧૧, ઘી શેર ૧૧; એટલી વસ્તુ-

એ તૈયાર રાખવી. પછી પ્રથમ ચણાના લોટમાં સારી પેટે ઘીનું મોણુ દઈ તેમાં જરા દૂધ છાંટવું. એ પછી લોખંડ અગર પિત્તળના વાસણમાં ઘી મૂકી, ઘી ગરમ થાય ત્યારે તેમાં ચણાનો મોણુ દીધેલો લોટ નાખી ધીમી આંચે શેકવો અને જ્યારે અડધો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં માવો નાખવો અને એ લોટની સાથે માવાને પણ શેકાવો દેવો. માવાને તેમાં નાખ્યા અગાઉ છૂટો પાડી નાખવો. લોચા જેવો એમ ને એમ નાખવો નહિ. એ પછી જ્યારે માવાની અંદરનું પાણી બળી જાય ને માવો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં બદામના મગજનો ભૂકો નાખવો. બદામનો મગજ રીતસર પાકી જાય, ત્યારે તેમાં તુલસીનાં બીનો ભૂકો નાખવો. એ ભૂકામાં લાંગ ને એલચીનો તથા મરીનો ભૂકો પણ મેળવી દેવો અને તે પછી તુરતજ ઉતારી લેવો. ત્યારબાદ સાકરની ચાસણી તૈયાર રાખવી. તેમાં કેસર નાખવું. એ ચાસણી કેવી રાખવી તેનો આધાર જૂદી જૂદી ઋતુઓ ઉપર છે. જેમકે શિયાળામાં ચાસણી જરા નરમ હોય તો પાક રીતસર રહે છે; પણ જો આકરી ચાસણી થાય તો પાક બહુ કઠણ બની જાય છે; તેમજ ચોમાસામાં જો નરમ ચાસણી રહે તો પાક બહુ જલ્દીથી બગડી જાય છે અને દીકો પડી જાય છે, પણ જો આકરી ચાસણી હોય તો પાક સારો થાય છે. બીજું એ કે, પાકની અંદર ઝાઝું ઘી સમાવવું હોય તો જરા આકરી ચાસણી લેવી પડે છે અને થોડા થોડાં કામ ઉકેલવું હોય તો નરમ ચાસણી રાખવી જોઈએ. આ બધી બાબતો વારંવાર પાક બનાવનારા વૈદરાજો તથા મિઠાઈ બનાવનારાઓ સમજે છે; પણ ઘણા લોકોને આવી ઝીણી ઝીણી બાબતોની ખબર હોતી નથી અને આ લેખ તો સામાન્ય લોકોને માટે છે, એટલે આ બધી બારીક વિગત કહેવી પડે છે. એ પછી તૈયાર થયેલી ચાસણીમાં તૈયાર થયેલા પાકને મીલાવવો અને સારી રીતે લલાવવો. એ પછી દરવા જેવું થાય, ત્યારે તેને થાળીની અંદર દારી દેવું. એ પછી તેમાં ચપ્પુવડે કાપા પાડી પોતાની મરજી પ્રમાણે નાના કે મોટા કકડા બનાવવા. એ પાક દરરોજ જો તોડાથી દશ તોડાચુધી સૌં સૌના જઠરામિના જોર પ્રમાણે ખાઈ શકાય છે. એ પાક સવારના પહોરમાં ખાવો અને તેની ઉપર પાશેર કે અડધો શેર દૂધ પીવું. એ પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, ખટાશ વગેરે ચીજો ન ખવાય તો એ પાક ઘણોજ વધારે ફાયદો આપી શકે છે અને જો શાકભાજીમાં બહુ મસાલાઓ ખવાય તો તે પાક ઓછો ગુણુ આપે છે; માટે પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, આમલી, ગરમ મસાલો વગેરે વસ્તુઓ ન ખાવામાં આવે અગર ઓછી ખાવામાં આવે તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીમાટે વૈદકશાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે કે, એ બી બહુજ શક્તિવર્ધક છે. એ બીથી ધાતુ બંધાય છે અને વીર્ય વધે છે. શરીરમાં સાચી ગરમી આવી જાય છે અને વાયુના તથા કકના ઘણી જનના રોગ મરી જાય છે. જો એ પાક વિધિપુરઃસર બનાવ્યો હોય અને પોતાની પ્રકૃતિ સમજીને રીતસર ખાધો હોય તો તેથી બેલદ ફાયદો થાય છે અને બીજી ઘણી જનના રોગો એ પાક ખાધાથી મરી જાય છે.

તુલસીનો પાક બનાવવાની ઉપર જે રીત બતાવેલી છે, તે રીત સહેલામાં સહેલી અને ઉત્તમોત્તમ છે; કારણકે એમાં ઘણું ખર્ચ લાગતું નથી કે ઘણી મહેનત પડતી નથી; તેમજ તેમાં કોઈ કોઈ નહિ મળી શકે તેવી અઘણી વસ્તુઓ પડતી નથી અને તેની બનાવટ પણ બહુ સહેલી છે. એટલે ઘણા લોકોથી બહુ સહેલાઈથી તે બની શકે તેમ છે. એ સિવાય તુલસીના બીનો પાક બનાવવાની બીજી પણ ઘણી રીતો છે અને એ પાકમાં બીજી પણ ઘણી જનની દવાઓ નાખી શકાય છે; પણ એ બધી વાતો કંઈ આ ઠેકાણે લખી શકાય નહિ; કારણકે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના માણસોમાટે અને જૂદા જૂદા રોગોમાટે જૂદી જૂદી દવાઓ મીલાવીને સેંકડો પ્રકારના પાક થઈ શકે છે અને પાક બનાવવાની રીતઓ પણ ઘણી હોય છે. એટલે એ બધી વાતો લખનાં કંઈ પાર આવે નહિ. એ તો દરેક માણસોએ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે યોજનાઓ કરી લેવી જોઈએ. તુલસીનાં બી પૌષ્ટિક છે અને ચીકાશવાળાં છે તથા તેલવાળાં છે; એટલે તેમાં દસ્તને બાંધવાનો ગુણુ છે. એથી જેને વધારે દસ્ત થતા હોય તેને એ પાક બહુ સારો ફાયદો કરે છે; પણ જેને દસ્તની કબજીયત હોય તેને કોઈ કોઈ વખતે એ પાકથી ઝાડો રોકાય છે, માટે એવે વખતે એવા માણસોએ પાક બનાવતી વખતે તેમાં ઝાડો સાફ લાવવામાટે નસોતરનો ભૂકો અગર સાટો-

ડીનાં મૂળનો બૂકો મીઠાવવો જોઈએ. એમાં સાટોડીનાં મૂળ એ વધારે સારી ચીજ છે. x

૨-પીંપળાની પેપડીનો પાક અને તેના ફાયદા

પીંપળાને જે ફળ થાય છે તે ફળને પેપડી કહે છે. તે ફળ પક્ષીઓ ખાય છે; અને જ્યાં ગામને ઝાંપે પીંપળાઓ હોય છે, સાં છોકરાંઓ પણ એ ફળ વીણી વીણીને ખાય છે. એ પાકેલી પેપડી લાવી તેને છાંયે સૂકવવી, પછી તેને ફૂટવી અગર દળાવીને લોટ બનાવવો અને તે લોટનો તુલસીનાં બીની માફક પાક બનાવવો અને તેમાં પણ એજ પ્રમાણેની વસ્તુઓ નાખવી તથા વજન પણ તેજ પ્રમાણે સમજવું. તે સિવાય કોઈ માણસને માવો પસંદ ન હોય, અગર કોઈને બદામની જરૂર ન લાગે તો એ વસ્તુ નાખ્યાવિના પણ ચલાવી શકાય છે; તેમજ પેપડીનું તથા તુલસીના બીનું વજન પણ પોતપોતાના શરીરની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઓછું વધતું કરી શકાય છે. જેમકે ઉપર જણાવેલ વજનના પાકમાં નવટાંક પેપડી પણ નાખી શકાય, પાશેર પેપડી પણ નાખી શકાય અને એથી વધારે પણ નાખી શકાય; પણ એ પ્રમાણે જેમ પેપડી વધારે કે ઓછી નાખીએ તે પ્રમાણે પાકના ગુણમાં તથા સ્વાદમાં ફેર પડે છે અને બહુ દવાવાળો પાક ઘણા લોકોને ખાવો લાવતો નથી; તેમજ પચવામાં પણ મુશ્કેલી પડે છે. તેથી ઉપર જે નિધિ બનાવેલો છે, તે સ્વાદ તથા ગુણ બંને વસ્તુ સચવાય અને સૌને માફક આવે તથા સહેલાઈથી બની શકીને ઓછા ખર્ચમાં થઈ શકે તેવી છે; માટે જેનાથી બની શકે તેણે તેનો લાભ લેવો જોઈએ. પીંપળાની પેપડી પુરુષોને તાકાત આપવામાં અતિશય ફાયદાવાળી વસ્તુ છે અને સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય ॥ ઘણી બળતના દોષો એથી દૂર થાય છે. વળી પીંપળાની પેપડી ખવરાવવાથી બાળકોની ભાષા સુધરી જાય છે અને તેને જલદીથી બોલતાં આવડી જાય છે તથા તેઓના શરીરમાંથી ઘણી બળતના રોગો દૂર પેપડી ખાવાથી જ મરી જાય છે. એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ માત્ર પક્ષીઓજ ખાઈ જાય છે તથા નીચે ખરીને ધુળમાં મળી જાય છે. જે દવામાં તેના કરતાં સોમા ભાગ જેટલો પણ ગુણ ન હોય તેવી દવાઓ બહુ મેંઘી કિંમતે ઘણા લોકો વાપરે છે ને ઉલટા દુઃખી થાય છે. એમ ન થાય માટે આવી સાદી સાદી નિદોષ ધરગતુ વસ્તુઓના લાભ લેતાં શીખવું જોઈએ.

૩-હાથલાના ફળના રસનો પાક

ગામડાંઓમાં ખેતરોની વાડોમાં હાથલાના થોર નામે કાંટાવાળા થોર થાય છે. તેનો આકાર હાથના પંજા જેવો હોય છે, તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે અને તેમાં લાલ ડોડવાં થાય છે. તેની ઉપર પણ બહુ બારીક કાંટા હોય છે. એ પાકેલા ફળને લાવી તેની ઉપરની છાત્ર કાઢી નાખવી અને અંદરથી જે ગર્ભ રહે તે ગર્ભને છુટી નાખવો. એટલે તેમાંથી રસ નીકળશે. એ રસને બાકા કપડાવડે બે વખત ગાળી લેવો. તે રસમાં સાકર નાખી તેની ચાસણી બનાવવી. મનઘળ કે ચાસણી બનાવવા માટે સાકરમાં જેમ પાણી નાખીએ છીએ, તેમ પાણી નહિ નાખતાં તેને બદલે હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ નાખવો અને તેની ચાસણી બનાવવી. એ પછી ચણાનો લોટ શે. ૧ લઈ તેને ઉપર મુજબ મોણુ દઈ તથા દૂધનો ઢાળો દઈ ઘીમાં મોહનથાળની પેડે શેકી લેવો. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ભાંગ તથા મરી મીઠાવવાં અને બરોબર લોટ શેકાઈ રહે, ત્યારે પેડી ચાસણીમાં મીઠાવી દેવું. એ પાક ખાંસી તથા દમના દરદવાળાઓને બહુ ફાયદો કરે છે અને જેના શરીરમાં બહુ શરદી રહેતી હોય અને બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય તેને પણ એ પાકથી બહુ ફાયદો થાય છે. એ પાક લાલ રંગનો થાય છે. એ હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ કાઢતી વખત બહુ સંભાળવું જોઈએ; કારણ કે તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે. એ કાંટા પાકની અંદર ન આવી જાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ. એ પાક ખાવાથી પણ અજબ જેવો ફાયદો થાય છે. એ ડોડવાં હજારો ખાંડી મફત મળી શકે તેમ છે; કારણકે કોઈ પણ લોકો તેમાંથી કોઈ ખાસ ચીજ બનાવતા નથી, પણ જે કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી ઋધ કરે તો હાથલાનાં ડોડવાંમાંથી ગોળ તથા સાકર બહુ સહેલાઈથી બનાવી શકાય તેમ છે. એ સિવાય બીજી પણ ઘણી બળતની દવા તેમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે. તેમાં ખાસ ખુબીની વાત એ છે કે, એના

x પૌષ્ટિક પાકોમાટે રેચક પદાર્થ વિરોધી ગુણવાળા હોવાથી તે એવા પાકોમાં નખાવા જોઈએ નહિ, એવા ભાવનું એક અમત્યના દેશી વૈદ્યકના ગ્રંથમાં વાંચેલું ચાલે છે, માટે આવી બાબતમાં અનુભવી વૈદ્યને સત્ લઈ તે મુજબજ વર્તવા લલામણુ છે.

લિણુ: અખંડાનંદ

જાડને પાણી પાતું પડતું નથી કે તેની ઉપર કંઈ મહેનત લેવી પડતી નથી; પણ ખરાબમાં ખરાબ જમીનમાં પણ પોતાની મેળે તે ઉગી નીકળે છે. જથાબધ ફળ આપ્યા કરે છે, માટે એવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ફેકટ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને એવી ફેકટ જતી વસ્તુઓમાંથી પણ દેશની સમૃદ્ધિ વધે એવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.

૪-હાથલાના અને બીજાં બીજાના પાકો વગેરેની રીત

હાથલાના ફળનો રસ કાઢી લીધા પછી તેમાંથી જે બીજ રહે તે બી પણ બહુ ગુણકારી વસ્તુ છે. એ બી કઢાવી તેને પાણીથી ઘોઘને સૂકવી રાખવા પછી તેને ખંડાવવાં, તે બી બહુ સખત હોય છે. તેને ફૂટી તેનો ભૂકો કરતાં બહુ મહેનત પડે છે. એ બીમાંથી પણ બહુ મજેનો લોટ નીકળે છે. એ લોટનો પણ ઉપરની વિધિ મુજબ પાક થઈ શકે છે અને એ પાકના ગુણ પણ ઘણા સરસ છે. ખાસ કરીને ધાતુપુષ્ટિની બાબતમાં પણ આ પાક બહુ સાઈ કામ આપે છે અને શરીરમાં ગરમી રાખવાની બાબતમાં પણ એ પાક અજબ જેવો ફાયદો કરે છે.

આ બધી વસ્તુઓના જેમ પાક બની શકે છે, તેમજ તેમાંથી તેના પેંડા પણ બનાવી શકાય છે. એ પેંડા બનાવવાની રીત એવી છે કે, એક શેર માવો લેવો. તેને ગરમ કરી પેંડા બનાવવા જેવો થાય, ત્યારે તેમાં પાશેર તુલસીનાં બીનો ભૂકો નાખવો તથા એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખવો અને તેમાં પાવલીભાર લાંગ તથા એક તોલો મરી મીઠાવવાં અને સવાશેર સાકર નાખવી ને પેંડા વાળી લેવા. તે પેંડા દરરોજ એક તોલાથી પાંચ તોલાસુધી ખાઈ શકાય છે. એજ પ્રમાણે પીંપળાની પેંડાના પેંડા પણ બની શકે છે તથા હાથલાના બીજના લોટના પેંડા પણ બની શકે છે. એ સિવાય શિવલિંગી તથા બીલીના ફળની અંદરથી જે બીજ નીકળે છે, તેના પેંડા પણ એ રીતે બની શકે છે. એ બંને જાતના પેંડા પણ અતિશય ગુણુ કરે છે. એ સિવાય શિવલિંગીના બીનો તથા બીલીના બીનો પણ ઉપરની રીત મુજબ પાક બની શકે છે અને તે પાક પણ બહુ સારો ફાયદો આપે છે. આવીજ રીતે સફેદ ઘ્રાનો પાક બનાવાય છે અને તે પણ લોહી સુધારવાના કામમાં અતિશય ઉપયોગી છે; તથા આંખોનાં કેટલાંક ખાસ દરદોને પણ એ પાક બહુજ ગુણકારી છે, માટે આવી સાદી સાદી ને મફત મળતી વસ્તુઓમાંથી પોતાની તંદુરસ્તી સુધારવાનો મહાન લાભ લોકો લે; અને આવી જાતના સહેલા સહેલા પ્રયોગો સૌના તરફથી વધારે વધારે જાહેરમાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા

(લેખક-‘ જ્ઞ ’ સરસ્વતી ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ માંથી)

કૃપમંદુકતા બી હી અનિષ્ટકારિણી કયા એક પ્રકાર સે વિનાશકારિણી હોતી હૈ. મનુષ્ય યદિ અપને હી ધર, ગ્રામ યા નગર મેં આમરણુ પડા રહે તો ઉસકી બુદ્ધિ કા વિકાસ નહીં હોતા, ઉસ કે જ્ઞાન કી વૃદ્ધિ નહીં હોતી, ઉસકી દૃષ્ટિ કે દુરગામિની ગતિ નહીં પ્રાપ્ત હોતી. દેશ-વિદેશ જાને, ભિન્ન ભિન્ન જાતિયોં ઔર ધર્મોં કે અનુયાયિયોં સે સમ્પર્ક રખને, દૂર દેશોં મેં વ્યાપાર કરને આદિ સે વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન ઔર ઐશ્વર્ય કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ, મનુષ્ય મેં ઉદારતા આ જાતી હૈ; જો આચાર-વિચાર ઔર રીતિ-રસમ અપને સમુદાય મેં હાનિકારક હોતે હૈં ઉન્હેં છોડ દેને કી પ્રવૃત્તિ હૃદય મેં જગૃત હો ઉઠતી હૈ. જો બાત એક, દો યા દસ-બીસ મનુષ્યોં કે લિએ હિતાવહ હોતી હૈ વહી એક દેશ કે લિએ બી હિતાવહ હોતી હૈ. ઇંગ્લેંડ એક છોટા સા ટાપૂ હૈ. ઉસકા વિસ્તાર યા રકબા હમારે દેશ કે સૂમે અવધ મે બી શાયદ કમ હી હોગા; પર ઉસ છોટે સે ટાપૂ કે પ્રગતિશીલ નિવાસિયોં ને હજારો કોસ દૂર આસ્ટ્રેલિયા ઔર કેનાડા તક મેં અપકે પ્રભુત્વ જમા લિયા હૈ. દૂર કી બાત જાને દીજિએ, અપને દેશ ભારત કે બી પાઠાવનત કરકે વે આજ ૩૬ સો વર્ષ સે યહાં રાજ્ય કર રહે હૈ. યદિ વે કૃપમંદુકતા કે કાયલ હોતે તો ન ઉનકે પ્રભુત્વ ઔર ઐશ્વર્ય કી ધનની વૃદ્ધિ હોતી ઔર ન ઉનકે રાજ્ય કી સીમા હી કા વિસ્તાર ધતના અહતા. ઉનકી વર્તમાન ઉન્નતિ ઔર બિજિર્જતાવસ્થા કા પ્રધાન કારણુ ઉનકી પ્રગતિશીલતા આંર

અધ્યવસાય હી હૈ. જિસ મનુષ્ય યા જિસ દેશ મેં મહત્ત્વાકાંક્ષા નહીં વહ કભી ઉન્નતિ નહીં કર સકતા. ઇસે અબાધ સલ સમજિએ.

યદ્યપિ કુછ સમય સે ઇહ્લે દુકલે ભારતવાસી વિદ્યોપાર્જન ઔર વ્યાપાર કે લિયે ઇસ દેશ કે પ્રાયઃ પ્રત્યેક પ્રાંત સે અબ વિદેશોં કેા જાને લગે હૈં તથાપિ અધિકાંશ મેં સમુદ્ર-પાર કરના ચહો વાલે બહુત બડા પાપ ઔર ધર્મવ્યુતિ કા કારણ સમજતે હૈં. જો રાજપૂત, કિસી સમય, જશરત પડતે પર, થોડે કી પીઠ સે ભાગે કી નોક સે છેદ કર નીચે આગ મેં રોટિયોં પકાતે ઔર ખાતે થે વે તક ઇસ સમય ચોરપ ઔર અમેરિકા આદિ કી યાત્રા કરને મેં ધર્મહાનિ સમજતે હૈં. કૌજ મેં ભરતી હોકર અરબ, મિસ્ર, ફારિસ, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેંડ ઔર હાંકકોંગ જાને મેં હમ લોગોં કી જાતિ ઔર ધર્મ કી હાનિ નહીં હોતી, પર અન્ય ઉદ્દેશ સે જાને સે હમ ડરતે હૈં. યહ પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે કમ હો રહી હૈ, પર ઉસકે સમૂલ જાતે રહને મેં અભી બહુત સમય દરકાર હૈ.

હમારી ઇસ દૂપમંડૂકતા ને હમારી જો હાનિ કી હૈ ઉસકી ઇયત્તા નહીં, ઉસકે કુદલ હમ પદ પદ પર ભોગ રહે હૈં. ઉસને હમેં કિસી કામ કા નહીં રકખા, પરન્તુ દુર્દૈવ હમેં ફિર બી સચેત નહીં હોતે દેતા. ઉસને હમેં યહાં તક અંધા બના દિયા હૈ કિ હમ અપને પૂર્વ પુરુષોં કે ચરિત ઔર ઉનકે દષ્ટાન્ત બી જૂઝ ગયે હૈ. હમારે જિન ધર્મધુરીણ પ્રાચીન ઋષિયોં ઔર મુનિયોં ને દ્રીપાન્તરોં તક મેં જાકર આર્યોં કે ધર્મ, જ્ઞાન ઔર ઐશ્વર્ય કી પતાકા ફેલાઈ ઔર બડે બડે ઉપનિવેશોં તક કી સ્થાપના કર દી, ઉનકી ચરિતાવલી આજ બી હમેં અપની પુરાની પોથિયોં મેં લિખી મિલતી હૈ; પરન્તુ ઉનકી ઔર કિસી કા ધ્યાન હી નહીં જાતા. ઉનકે કાર્યોં કા અનુસરણ કરના તો દૂર કી જાત હૈ.

“રૂપમ્” નામ કા એક સામયિક પત્ર અંગ્રેજી મેં નિકલતા હૈ. ઉસમેં બડે હી મહત્ત્વ કે લેખ ઔર ચિત્ર પ્રકાશિત હોતે હૈં. ઉસમેં ઓ. સી. ગાંગૂલી નામ કે એક મહાશય ને એક લેખ અગસ્ત્ય-ઋષિ કે સંબંધ મેં પ્રકાશિત કરાયા હૈ. યહી લેખ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કી વિશ્વભારતી નામક પત્રિકા કે ગત જુલાઈ માહને કે અંક મેં ઉદ્ભૂત હુઆ હૈ. ઉસ લેખ મેં યહ લિખા ગયા હૈ કિ હમારે પ્રસિદ્ધ ઔર પ્રાચીન અગસ્ત્ય-મુનિને કમ્બોડિયા હી મેં નહીં, સુમાત્રા, જાવા ઔર બોર્નિયો તક મેં જાકર વહાં પર ભારતીય સભ્યતા કા પ્રચાર કિયા થા. યહ વહી અગસ્ત્ય-ઋષિ જાન પડતે હૈં જિનકે વિષય મેં કહા જાતા હૈ કિ ઉન્હોંને સમુદ્ર કે અપને ચુલ્લૂ મેં ભર કર પી લિયા થા. ઇસ અતિશયોક્ત યા રૂપક કા મતલબ શાયદ ઇતના હી હૈ, કિ જીસ સમુદ્ર કે પાર જાના લોગ પાપ સમજતે યા જીસકે સન્તરણ સે લોગ લયબીન હોતે થે, ઉસી કે પાર વે ઇસ તરફ ચલે ગયે, જીસ તરફ લોગ ચુલ્લૂ ભર પાની કેા પાન કર જાતે હૈં. અગસ્ત્ય કેા આપ કલ્પનાપ્રસૂત પુરુષ ન સમજ લીજીએગા. ઉનકા ઉદ્દેશ્ય આશ્વસાયન-ગૃહ્યસૂત્રોં તક મેં હૈ; પુરાણોં મેં તો ઉનકી ન માલૂમ કિતની કથાયેં પાછ જાતી હૈ. ઉનકે યજ્ઞાયે હુએ અગસ્ત્ય-ગોત્ર મેં ઇસ સમય બી મહત્ત્વશઃ મનુષ્ય વિદ્યમાન હૈ. પૂર્વીય દ્રીપોં મેં પાયે ગયે એક શિલાલેખ તક મેં ઇસ જાત કા નિર્દેશ હૈ.

અગસ્ત્ય-ઋષિ કા નિવાસસ્થાન કાશી થા. વે મહાશૈવ થે ઔર કાશી કે એક શિવ-મંદિર, બહુત કરકે વિશ્વનાથ કે મંદિર સે સંબંધ રખતે થે. વે બડે વિદ્વાન ઔર બડે તપસ્વી થે. ઉનમેં ધર્મ-પ્રચાર-વિષયક ઉત્સાહ અખંડ થા. શંવ-મન કી અભિવૃદ્ધિ કે લિયે ઉન્હોંને દક્ષિણપથ કે પ્રાન્તોં મેં જાને કા નિશ્ચય કિયા. ઉસ સમય ત્રિધ્વ-પર્વત કે પાર દક્ષિણી પ્રાન્તોં મેં જાના દુષ્કર કાર્ય થા; ક્યોંકિ ઘોર અરણ્યોં કેા પાર કરકે જાના પડતા થા, પરન્તુ સારી કઠિનાઇયોં કેા હલ કરકે મહામુનિ અગસ્ત્ય વિધ્યાયજ્ઞ કે ઉસ પાર પહુંચ ગયે. વહાં જાકર ઉન્હોંને દૂર દૂર તક કે જંગલ કટવાકર વહ પ્રાન્ત મનુષ્યોં કે યસને ઔર આવાગમન કરને યોગ્ય બના દિયા. વાલ્મીકિ-રામાયણ કે અરણ્યકાણ્ડ મેં લિખા હૈ, કિ ઉસ પ્રાન્ત કેા મનુષ્યોં કે યસને યોગ્ય બનાને મેં દંડકારણ્ય કે અસભ્ય જંગલી લોગોં (રાક્ષસોં) ને અગસ્ત્ય કે કામ મેં બડી બડી બાધાયેં ડાલી; પરન્તુ અગસ્ત્ય ને ઉન સબકા પરાભવ કરકે કિતને હી આશ્રમોં ઔર નગરોં કી સ્થાપના કર દી. ઇરાવલ ઔર વાતાપિ નામ કે દો રાક્ષસ (શાયદ અસભ્ય જંગલી લોગોં કે સરદાર) ઉસ સમય વહાં બડે હી પ્રબલ થે. ઉનકે ઉત્પાત સદા હી જારી રહતે થે. ઉન્હોં

की अगस्त्य से हार जानी पड़ी। इस यात का भी उल्लेख पूर्वोक्त रामायण के लंकाकांड में है। वर्तमान नेपाल और आसामी नगर इन दोनों राज्यों की याद अथ तक दिखा रहे हैं।

अगस्त्य-ऋषि ने दक्षिण में अपने मत की का प्रचार नहीं किया, उन्होंने वहांवालों के कला-कौशल भी सिखाया। कितने ही नरेशों तक को उन्होंने अपने धर्म में दीक्षित किया। पांड देश के अधीश्वरों के यहां तो उनका सजसे अधिक सम्मान हुआ। उनको वे लोग देवता के सदृश पूजने लगे। अगस्त्य ही ने वहां पहले पहल आयुर्वेद का प्रचार करके रोग-निवारण की विद्या लोगों के सिखाई। कहते हैं कि उन्होंने ताम्र-भाषा का प्रचार या सुधार किया। द्रविड़देशीय वर्णभेद का संशोधन भी उन्होंने के द्वारा हुआ माना जाता है। उसके व्याकरण का निर्माण भी उन्होंने किया। उन्होंने के नामानुसार वह अगोथियम आख्या से अलिखित है। मूर्ति-निर्माण-विद्या पर भी अगस्त्य-ऋषि के द्वारा निर्मित एक संदिता सुनी जाती है। मतलब यह, कि इस महर्षि ने दक्षिणपथ के मनुष्यों के निवासयोग्य ही नहीं बना दिया, किन्तु उन्होंने वहां के निवासियों के धर्म, विद्या और कलाओं आदि का भी दान देकर उन्हें सभ्य और शिक्षित भी कर दिया।

परंतु अगस्त्य के मतने ही से संतोष न हुआ। उपनिवेश-संस्थापन और सभ्यता-प्रचार की पिपासा उनके हृदय से फिर भी दूर न हुई। इस कारण उन्होंने समुद्र-जघन के तोड़कर द्वीपान्तरे के जाने की ढांढी। उन्होंने समुद्र के पी उखा। अथवा आज-कल की भाषा में कहना चाहिये कि तरण-योग्य यान या जहाज बनवा कर उनकी सहायता से वे उसे पार करके उसके पूर्वतटवर्ती द्वीपों या देशों में जा पहुंचे। वहाँ उन्होंने हिन्दू या आर्यधर्म का प्रचार आरंभ कर दिया। शिक्षाक्षेत्रों से ज्ञात होता है, कि धीरे धीरे वे दूरवर्ती कम्बोडिया तक में पहुँच गये। उस देश में एक जगह अंकार-वट नामक है। वहाँ एक दूटा-दूटा शिलाक्षेत्र मिला है। उसमें लिखा है:—

“आत्मणु अगस्त्य आर्य-देश के निवासी थे। वे शैवमत के अनुयायी थे। उनमें अक्षौ-किक शक्ति थी। उसी के प्रभाव से वे इस देश तक पहुँच सके थे। यहां आकर उन्होंने लक्ष्मण नामक शिवलिंग का पूजा-अर्चा बहुत काल तक की। यहीं वे परमधाम के पधारे।”

कम्बोडिया में अगस्त्य ऋषि ने अनेक जड़े जड़े शिवमंदिरों का निर्माण करा कर उनमें लिंग-स्थापना की। वहाँ उन्होंने एक राजवंश की भी नींव डाली। इस प्रकार उन्होंने कम्बोडिया के तत्कालीन निवासियों के अपने धर्म में दीक्षित करके उन्हें सभ्य और सुशिक्षित बना दिया।

यह सत्य करके भी अगस्त्य का शान्ति न भित्री। वायु-पुराण में लिखा है, कि वे अहिंद्रीप (ओर्नियो), कुशद्वीप, वराहद्वीप और शांज्यद्वीप तक में गये, और वहाँ अपने धर्म का प्रचार किया। ये पिछले तीनों द्वीप कौन से हैं, यह नहीं जाना जा सकता; तथापि इसमें सन्देह नहीं कि ये ओर्नियो के आसपासवाले द्वीपों ही में से कुछ होंगे।

अगस्त्य के विषय में जो बातें ज्ञात हुई हैं वे यद्यपि कल्पानियां सी जान पड़ती हैं; तथापि शिलाक्षेत्रों, मंदिरों, मूर्तियों और परंपरा से सुनी गद्य कथाओं के आधारपर मालूम नहीं होता है, कि इनमें तथ्य का कुछ न कुछ अंश जरूर है। जवा, कम्बोडिया और भारत के प्राचीन ग्रंथों और शिलाक्षेत्रों में इस अगस्त्य का उल्लेख है, संभव है, वह एक ही व्यक्ति न हो—जुड़े जुड़े कुछ व्यक्ति एक ही नाम के हों; क्योंकि अगस्त्य ऋषि का गोत्र भी तो प्रयुक्त है। हो सकता है कि उस गोत्र के अन्य लोग भी अगस्त्य ही के नाम से प्रसिद्ध हुये हों; तथापि इसमें सन्देह नहीं कि अगस्त्य नामधारी भारतवासियों ने अपने देश के दक्षिणी भागों तथा कम्बोडिया और जवा आदि दूर देशों में भारतीय धर्म का प्रचार करके वहाँ के निवासियों के भारतीय सभ्यता प्रदान की।

कितने परिताप की यात है कि उन्होंने अगस्त्य के देशवासी हम लोग अथ कृपमंडूक अनकर दुर्गति के गर्त में पड़े हुये सज रहे हैं।

पांजराभांनुं पक्षी

(लेखक—श्रीधरीप्रसाद शर्मा. सरस्वती टीसेंयर १९२६ भांथी)

जडे प्यार से प्राणों के पिंजरे में जंम कर ऐक पंछी पोस रक्खा था. वह कहता—‘तुम यों मुझे धस सोने के पिंजरे में जन्म किये हुये हो ? मुझे छोड़ दो, मुक्त कर दो, स्वतंत्रता दो—मैं उड़ जऊँ—उड़कर उन्मुक्त आकाश में निमुक्त वायु का सेवन करता हुआ, नील नभो-उड़ल के अपने करुण-कंठ से निकली हुई संगीत-धारा से गुंजयमान कर दूँ. वह स्वतंत्र हृदय का स्वातंत्र्यगान सुनकर तुम सुन्पी होगे, जगत सुन्पी होगा, बराबर सुन्पी होगे. धस राधीनता में तो मेरा कंठ ही नहीं पुन्नता, मैं गाना क्या गाऊँ ?’

परंतु उसके लाभ कदने पर भी मैंने उसे पिंजरे से आदर नहीं निकाला. प्राणों के भीतर जो जे प्राण है, उनके अंदर भी जे सभसे अंतरतम प्रदेश है, उसे वहाँ लुकाकर—सज्जी नज्देन अया कर छिपा रक्खा. सोचा कि अज धस अंधेरी डोहरी से—धस निरासे कैदपाने से यह छी कभी कहीं उड़ कर नहीं ज सकेगा. मैं जे कुछ धसे पाने के दूंगा वही आयगा, पीने दूंगा वही पीयेगा, मैं जज जे सिपाडंगा वही गाना गायेगा; परंतु न जने कयों मेरे ज सेवा-यत्न करने पर भी, हृदय के प्रेम का समस्त सागर उसी पर उडेल देने पर भी, पंछी उसी दिन सुन्पी नहीं द्दिपाछ दिया. प्रतिदिन उसके मुँह पर ऐक प्रकार की उदासी की छाप द्दिपाछ देती—उसके गान में वेदना का स्वर जजता हुआ मालूम पडता. मैं जे गीत गाने के होता वही गाता, तो भी न जने कयों वह संगीत न तो हृदय के संतोष प्रदान करता, न नां में अमृत टपडाना. आंणों से उसका जे वेदना-विजडिन विष सा वदन-मंडल द्देष पाता सी से सारा आनंद दवा हो जाता. दर्प की ऐक हवकी सी तरंग भी हृदय-सागर में नहीं उठ पाती.

ऐक-दो दिन, मास, वर्ष करते-करते ऐक युग बीन गया. निल वही वेदना, वही अंत-द, वही दादाकार उस पंछी के प्राणों से प्रकट होते मालूम पडते. माया के भारे-भनुष्य-हृदय द्दुर्लभता के कारण मैं उसे मुक्त न कर सका, अंधत-हीन न जना सका. दरदम उसे प्राणों पेटरी में जंम किये दी रदा.

पर औ ! यह क्या ? ऐक दिन सवेरे ही उठ कर देखा, कि वह पंछी तो मेरा पिंजरा पक्षी कर के उड़ गया ! मेरा जूत, लविण्यत, वर्तमान-तीनों काज अधिकारमय जनाकर वह जणु-प्यारा पंछी न जने कज, किस रास्ते से उड़ कर नीकल लागा ! उसके लिये त्रिभुवन छान से पर कहीं उसका पता नहीं पाया. प्राणों के प-दे-परदे में, हृदय के डाने-डाने में दुंदा, पर क कहीं न मिला. जगत का साहित्य-सागर मंथन कर डाला, पर किसी ने उसका संकेत नहीं तलाया. मैं री पडा. राने-राने आंसुओं की गंगा जहा दी-हृदय ने उसी अश्रुतीर्थ में स्नान र दिव्य दृष्टि लाल की. उसने देखा कि मेरा वह प्राणु-प्यारा पंछी दूर—जहुत दूर—जहाँ क उस दिव्य दृष्टि की सीमा है, उसी के छोर पर विमल आकाश में, स्वतंत्र वायु में, अपने उजय क्ष विस्तारित कर सूरिये कंठ से गाना गा रदा है ! वह संगीत कितना मधुर, कितना प्राण-पशी, कितना हृदयहारी और कितना लोकोत्तर आनंद-दायक है ! प्राण सुन्पी हो गया—उसे दने की याद मिट गज—उसे पाने की लाजसा जती रकी—उसे पुनः प्राणों के पिंजरे के अंदर जंम कर रजने की अलिजापा नष्ट हो गज. अज समजा, मेरा वह प्यार नहीं, अत्याचार था—स स्वतंत्र पक्षी की स्वतंत्रता पर निर्भम कुंआराधान था. आज मेरा पंछी स्वतंत्र है, मुक्त, स्वाधीन है, सुन्पी है ! धससे जद कर सुज की जात और क्या होगी ? उसने प्राणों के अंदर पिंजरे में जंम होकर पडे-पडे तो किसी दिन मंदाकिनी की निर्मल धारा की तरल औसी र-बहरि नहीं जहाछी थी ! मेरे स्वार्थमय, मोहमय, मायामय, आत्मसुजमय, अनुराग की दी पर तिल तिल करके उसके समस्त सुजों का जलिदान हो रदा था और मैं समजता था कि उसका यह अत्यंत आदर कर रदा हूँ—हृदय का निःसीम प्रेम उस पर वर्षण कर रदा हूँ; र आज जना कि वह सज केरा अत्याचार था. आज मेरा पंछी स्वाधीन हो गया. धस से दकर आनंद और क्या होगा ? धस आनंद के, धस हर्ष के तो रजने योग्य धस नन्हेंसे हय में पर्याप्त स्थान भी नहीं.

ઉસ્તાદ મૌલાબખ્શ

(અનુવાદક—સુરજપ્રસાદ શુક્લ. ‘સરસ્વતી’ ૧૯૨૬ના ડીસેમ્બરના અંકમાંથી)

કિસી સમય હમારે દેશ મેં સંગીત કા બહુત આદર થા, કિંતુ અખ વે દિન નહીં રહે. ભારતીય સંગીત કી પ્રતિધ્વનિ તો કહીં કહીં સુનાઇ બી પડ જાતી હૈ, કિંતુ વીણા અખ બી ધૂલલુણ્હિત પડી હુમ હૈ. ઇસી અનાદત વીણા કો પુનઃ એક બાર મુખરિત કરને કે હેતુ જીન્હોને અપના સમસ્ત જીવન લગા દિયા—ઉનમેં મુસલમાન ઉસ્તાદ મૌલાબખ્શ બી એક થે.

સન ૧૮૩૩ મેં દિલ્હી મેં કિસી સમ્પત્તિશાલી જર્મીદારવંશ મેં આપકા જન્મ હુઆ થા. ધનવાન વ્યક્તિ કી સંતતિ હોને કે કારણ આપકે લિએ સુઅવસરોં કા અભાવ નહીં રહા. ખેલ, કુસ્તી આદિ મેં હી અપના સમય વ્યતીત કર દિયા કરતે થે. યદિ કોઇ વિદેશી આપ કે શરર મેં આતા તો ઉસકી યથાસાધ્ય સેવા ઔર સહાયતા કરના મૌલાબખ્શ અપના કત વ્ય સમજતે થે. આપ કો કુસ્તીલડને કી વિશેષ રુચિ થી. એક બાર એક વિદેશી ફકીર કે આને પર મૌલાબખ્શ યથારીતિ ઉસકી સેવા કરને ગયે. ફકીર ચિસ્તી દલ કા સૂફી થા. ઉસને મૌલાબખ્શ સે એક ગીત ગાને ા અનુરોધ કિયા. મૌલાબખ્શને કહા કિ મૈને સંગીત કી શિક્ષા નહીં પાઇ, તો બી મુઝે કઇ એક ગીત માલૂમ હૈ. યહ કહ કર વે ગાને લગે. ફકીર ઉનકા ગાના સુન કર ઇતના મુગ્ધ હો ગયા કિ ઉસને ઉનસે કુસ્તી આદિ છોડ દેને કા અનુરોધ કિયા. ઉમને કહા કિ કુસ્તી આદિ કી અપેક્ષા એક મહત્તર ઉદ્દેશ કે લિએ તુમ્હારા જન્મ હુઆ હૈ. મૌલાબખ્શ કા નામ થા ચોલખા. ફકીરને ઉનકા નામ મૌલાબખ્શ રખ દિયા. ઉસને ભવિષ્યત્વાણી કી, કિ તુમ્હારે નામ કી મહિમા ચારોં ઔર ધ્વનિત હો ઉઠેગી. ફકીર કે ઉપદેશ કે અનુસાર મૌલાબખ્શ ને બી સંગીતચર્યા મેં અપના સારા જીવન લગા દિયા.

ઉસ સમય ભારતવર્ષ કે ગુણી દુસરે આદમી કે સન્મુખ અપની વિદ્યા કા પ્રકાશ નહીં કરતે થે. જે ધને-ગિને દો હી ચાર શિષ્યોં કા, જો ઉનકી ભક્તિ કરતે થે, છિપકર વિદ્યાદાન કરતે થે. ઉસી સમય કિસી શરર મેં ઘસીટીયાં નામક એક બહુત બડે ઉસ્તાદ થે. ઉનકી કીર્તિ સુનખર મૌલાબખ્શ ઉસ શરર કો ગયે. વહોં ઉન્હે મ લૂમ હુઆ કિ ઉસ્તાદજી સમસ્ત વિદ્યાર્થીયોં કો લોટા દેતે હૈ. કિંતુ મૌલાબખ્શ નિરાશ હોનેવાસે લોગોં મેં નહીં થે. ઉન્હોને પ્રયત્ન કરકે માલૂમ કર લિયા કિ ઉસ્તાદજી અર્ધરાત્રિ કે સમય સંગીત ા અભ્યાસ કરતે હૈ. ઉસ્તાદજી કા એક દરખાન અરીમખોર થા. મૌલાબખ્શ ને ઉસમે કિસી પ્રકાર મિત્રતા કર લી. અર્ધરાત્રિ કો ખેડકર ગયોં લડાને કે લિએ એક સાથી પાકર દરખાન બી બડા સુખી હુઆ. ઇસ તરફ કઈ માસ તક વે ઉસ્તાદજી કા અલાપના સુનતે રહે. જો રાત્રિ કો ચોરી કરકે સુનતે થે, દિન કો વહી અભ્યાસ કરતે થે. કુછ દિનોં તક ઇસી પ્રકાર કરતે કરતે વે ઉસ્તાદજી કે ગાનોં કી હુમ્મહ નકલ કરને લગે. આપકે ગાનોં મેં ઉસ્તાદજી કે ગાનોં કિ પ્રતિધ્વનિ આને લગી. એક બાર ઉનકી કુટિ કે પાસ મેં જાતે સમય ઉસ્તાદજી બી ઉનકા ગાના સુનકર ચકિત હો ગયે. શરર મેં અપના એક પ્રતિદ્વંદી પાકર ઉસ્તાદજી ઉનકી કુટિ મેં ગયે ઔર ઠીક અપના હી જૈસા ગાના સુન કર બહુત વિસ્મિત હુએ.

મૌલાબખ્શ કા પરિચય પાયે બિના અખ ઉસ્તાદજી સે ન રહા ગયા. મૌલાબખ્શ ને કહા “કૃપયા યહ પ્રશ્ન ન પૂછિએ. યહ એક ગોપનીય કથા હૈ.” ઉસ્તાદજીને પૂછા—“અપને ઉસ્તાદ કા નામ બતલાને મેં તુમ્હેં કૌન સી આપત્તિ હૈ?” મૌલાબખ્શ ને કહા—“કેવલ યહી બતલા દેને સે ભવિષ્ય મેં મેરી ઉન્નતિ કા પથ એક-દમ બંદ હો જાયગા. ઇસલિએ ઉસ્તાદ કા પરિચય ગોપનીય હી રહને દીજિએ, કિંતુ ઉસ્તાદજી મૌલાબખ્શ કે વ્યવહાર ઔર વિદ્યાપર અસંત મુગ્ધ ઔર આકૃષ્ટ હો ગયે થે. આખિર ઉન્હોને મૌલાબખ્શ કા પીછા ન છોડા. મૌલાબખ્શને કહા—“યદિ ઉસ્તાદ કા નામ બતલાને પર વે મુઝસે નારાજ હો કર વિદ્યાદાન કરના છોડ દે તો આપ વાદા કીજિએ કિ મૈં સહાયતા કરુંગા.” ઉસ્તાદજી કે રાજ હોને પર મૌલાબખ્શ ને કહા—“આપ હી મેરે ઉસ્તાદ હૈ.” ઉસ્તાદજી તો અવાક રહ ગયે. ઉસ્તાદજીને બડે આશ્ચર્ય સે કહા—

“आज मैं तुम्हें देखने का मेरा यह पहला ही अवसर है, जैसे भग्न से काम न चलेगा.” मौलायज्ज ने कहा:—“मैं सत्य ही कह रहा हूँ कि आप ही मेरे गुरुदेव हैं.” इस के बाद उन्होंने सारी कहानी सुना दी. अली तक उस्तादजी किसी के अपना शिष्य बनाने के लिये राज न हुआ था, किंतु मौलायज्ज ने उन्हें धतना मुग्ध कर लिया कि उन्होंने उसी दिन से मौलायज्ज के अपना शिष्य बना लिया.

कुछ वर्ष बाद मौलायज्ज एक असाधारण गवैये हो गये. उनके उस्ताद की मृत्यु होने पर उत्तर-भारत छोड़ कर वे दक्षिण की ओर चले गये. असाधारण गायक होने पर भी उन्हें अलिमान देशमान के भी न छू गया था. इसी कारण देश-विदेश घूमने पर, पूछ प्रशंसा होने पर, कुछ ध्यान न दिया.

व्यवसाय करनेवाले उस्तादों के पास भी मौलायज्ज कुछ न कुछ सीख ही लिया. यही नहीं, यदि कुछ शिष्य के पास भी कुछ सीखने योग्य वस्तु होती तो उसके सीखने के लिये वे सकोय न करते थे. जानी, भूर्ज, धनि, दरिद्र-सभी से वे प्रेम से आतमीत करते थे. मानव-जन के साथ और देखना ही उनका उद्देश था.

दक्षिण-भारत जाने पर मौलायज्ज के यह पूर्णतया भाव्य हो गया कि उत्तर-भारतीय संगीतपर अरब और फ़ारस के संगीत का यथेष्ट असर पड़ चुका है, द्रविड़ों का कर्नाटक संगीत अली अलकुल विशुद्ध है. उस पर विदेशी प्रभाव नहीं है. इनका सरगम के ऊपर अधिकार भी और ही ढंग का है. यह देख कर मौलायज्ज त्यागराज और दीक्षित प्रभृति दक्षिणदेशीय संगीत-रचनाओं की कृतियों के अत्यंत पक्षपाती हो गये. मौलायज्ज ने मैसूर के राज-दरबार में जो पूछ नाम कमाया. हिंदुस्तानी संगीत के उत्तर-भारत से दक्षिण भारत की ओर अग्रसर करनेवाले प्रथम वही थे. उस समय रेज-पथ न होने के कारण इनके मध्य किसी प्रकार का सम्बंध नहीं था. राज-दरबार की ओर से मौलायज्ज के एक पुरस्कार देना निश्चित हुआ था. किंतु इसी बीच में वहाँ के सभासद की पुत्री का वीणावादन सुनकर अर्ध गीत गाने के समय की अपूर्व संगीत-रचना देखकर वे मुग्ध हो गये; और उससे सीखने के लिये अपनी धृष्ट प्रकट की. उस कुमारी ने कहा:—“संगीत हमारी आत्मा-जति की वंशगत संपत्ति है! अन्य कोई आदमी जति धसके विज्ञान और अंतर्निहित तत्त्व के सीखने का अधिकारी नहीं. यदि आपने सीखने की धृष्टा ही की है तो आगामी जन्म में आत्मा के धर जन्म दें.” यह बात मौलायज्ज के सुल गध; इस अपमान से अपमानित हो वे राजदत्त पुरस्कार के वही छोड़ मैसूर से चले गये. “पृथ्वीपर आत्मा छोड़ कर और किसी की आत्मा संगीत का अधिकारी है या नहीं” इसी समस्या के हल करने में वे अपना समय गिनाने लगे.

मौलायज्ज चलते समय कह गये थे कि इस शास्त्र पर पूर्ण अधिकार कर के ही मैसूर लौटूंगा. यह संवाद सुनकर महाराज से लेकर उनका एक साधारण लकत तक अत्यंत दुःखित हुआ. उन्होंने अंगदोर, भल्लार प्रभृति नाना स्थानों में घूम कर तन्त्र के एक आत्मा के निकट संगीत के लांछन का आविष्कार किया. वह आत्मा धतने के विचार का था, कि वह स्वगतियों के भी संगीत की शिक्षा नहीं देना चाहता था. और अपनी इस विषय की पुस्तकें किसी विश्वसनीय पुरुष के भी नहीं देता था.

इस आत्मा के साथ परियय कर मौलायज्ज ने संगीत-शास्त्र के अमूल्य रत्नों का संग्रह कर लिया. उन्होंने आत्माओं-द्वारा रचित सभी श्रेष्ठ रचनाओं के पदा अर्ध रागप्रस्ताव, ताल-प्रस्ताव, स्वर-प्रस्ताव, गायन-कला, गति, लय, संधिप्रभृति संगीत-विज्ञान के नाना अंशों का अध्ययन किया. उन्होंने अत्यंत निराश होकर जिस मैसूर के छोड़ दिया था. सकल शास्त्रों में सुपडित हो पुनः उस मैसूर के गये. महाराज कृष्णराज ने उनकी परीक्षा देने के लिये दक्षिण के समस्त संगीतज्ञ आत्माओं के आमंत्रित कर एक सभा की. उस सभा में मौलायज्ज गान की रचना अर्ध स्वर और ताल में सर्वश्रेष्ठ उतरे. उस समय की प्राचीन हिंदु-प्रथा के अनुसार छत्र, आभर, कवगी, सिरपेंच आदि वस्तुओं से सम्मानित किये गये. इसके पार किसी प्राचीन उच्च वंश की कन्या के साथ उन्होंने विवाह कर लिया. इस गौरव के समय देश-विदेश में उन की

भूषण भ्याति दुष्ट. अनेक देशी रणवाडों ने उनहें निमंत्रित किया; पर वे सभ निमंत्रणों की रक्षा न कर सके. हां, जडोदा के महाराज भंडोराव की अनुरोधरक्षा अवश्य की. दुष्मण का विषय है कि इन महाराज के राज्य में जल्द वे संतुष्ट नहीं हो सके. वहाँ जाने पर उनहें भावूम हुआ कि महाराज ने उनके गुण-नैपुण्य के कारण नहीं बुझाया है, किंतु राज-सभा अत्रंकृत करने के लिये बुझाया है. महाराज मौलायज्ज को इस प्रकार स्वाधीन-प्रिय रूप निराश हो गये. उनहोंने देखा कि अन्यान्य गायकों की तरह मौलायज्ज केवल महाराज के भलेमान होकर रहने के लिये राज नहीं.

एक दिन महाराज ने अपने सलाहकों से पूछा कि एक-मात्र गायक होकर मौलायज्ज किस अधिकार से राज्यव्यवस्था धारण करते हैं? मौलायज्ज ने कहा कि शासनकर्ता का मान केवल उसके शासन में ही है, राज का मान केवल उसके राज्य में ही है, किंतु विद्वान सर्वत्र पूज्य जाता है. इसी से मैं राज्यव्यवस्था धारण करता हूँ.

मौलायज्ज का गर्व तोड़ने के लिये महाराज ने एक उपाय सोचा. उनहें एक संगीतज्ञ सलाह में आह्वान किया. उनके राज्य में उस श्रेष्ठी का कुछ इस्ताद न था, अतएव भारत-वर्ष के अन्यान्य प्रदेशों से कहमहुसेन, अलीहुसेन, कन्हाड़ी, नसीदणों प्रभृति विख्यात गवैयों को बुझाया. ये सभी अपनी अपनी विद्या में भूषण पंडित थे, किंतु मौलायज्ज की तरह सर्वशास्त्र-निपुण नहीं थे. भारतवर्ष के गवैयों में एक जगह लारी होष यह है कि जो नाद में भूषण दक्ष है वे विद्वान के सलारे नहीं बलने, जो भूषण जडे वैज्ञानिक हैं वे नाद की ओर अपना ध्यान नहीं देते, उनके पास गवा है वे गाना हाक तरह से नहीं जानते, जो भूषण भरती से गाते हैं, उनका सुकंठ से सम्पर्क नहीं. मौलायज्ज में ये कुछ दोष नहीं थे. इसी से उनहोंने पुनः नय प्राप्त की, जेव' इस्तादों के सकल दोषों को उनके सम्मुख रख दिया. इस परीक्षा से उनहें अच्छी तरह भावूम हो गया कि संगीतशास्त्र का देश में कितना पतन हो चुका है.

इससे मौलायज्ज हिंदुस्तानी और कर्नाटक संगीत के पार्थक्य को अच्छी तरह समझ गये. उनहोंने यह तर्क निकाला कि आर्य-संगीत के उपर अरब और पारस्य के संगीत का प्रभाव यथेष्ट रूप में पड़ाने से हिंदुस्तानी संगीत में मोहिनी-शक्ति भूषण जड गढ़ है; किंतु कर्नाटक का संगीत छंद, ताल, लय आदि के नियमों में उत्तर-भारत की अपेक्षा बहुत आगे है. दक्षिण में संगीत एक पवित्र विद्या है. संगीतकार उसके पूजनीय रूप में सम्मानित हैं; किंतु उत्तर-भारत में संगीत आमोद-प्रमोद-मात्र रह गया है. यही कारण है कि संगीत और उसके लक्षकों का लोग धृती नीची निगाह से देखते हैं. मौलायज्ज ने उत्तर और दक्षिण की दोनों प्रणालियों को मिला कर एक नूतन प्रणाली का प्रवर्तन किया. उनहोंने कलकत्ते के महाराज मण्डीन्द्र मोहन की सहायता से गवर्नर जनरल से मुलाकात की; और दिल्ली-दरबार में अपनी दक्षता दिखा कर भूषण सम्मान प्राप्त किया. फिर जडोदा के महाराज सयाज्ज राव गायकवाड के योरप से लौटने पर मौलायज्ज को अपनी धृष्टा के पूर्ण होने की आशा दिखा दी. उनहोंने महाराज के नेतृत्व में एक शिक्षाक्षेत्र का स्थापन किया. मौलायज्ज ने भारतीय संगीत की स्वर-लिपि पर अधिकार जमाने के लिये एक संकेत-मात्रा की ली सृष्टि की; किंतु संगीतलक्षकों ने उनके इस कार्य में बहुत आश्रयें डालीं. उनहोंने कहा, कि भारतीय संगीत के सौन्दर्य का नियम के अधीन नहीं कर सकते. उनके प्रतिद्वन्द्वियों ने उनकी संगीत-मात्रा की शिक्षा देपकर नूतन नूतन संगीतमात्राओं की सृष्टि कर दी. अत्येक निजरचित संकेत-मात्राओं के प्रचार का धृष्टुक हो गया. इस प्रकार मौलायज्ज के उपर एक नवीन आपत्ति सी डाल दी.

मौलायज्ज के अभ्यास करने का ढंग भी विचित्र था. वे प्रतिदिन ६ घंटे से लेकर ६ घंटे तक वीणा-वादन जेव' संगीत का अभ्यास करते थे. ६० वर्ष की अवस्था तक वे इसी प्रकार सरस्वती देवी की आराधना करते रहे. वे संगीत के स्वर्गीय सौन्दर्य पर इस प्रकार मुग्ध

हो जाते थे कि वीणा से सुंदर राग-रागिनियों का अवाप करते समय उनकी आंखों से आंसू बहने लगते थे।

मौलायश अत्यंत दयालु थे। उनका बड़ेरा प्रतिभावान था। उनकी जातघात में भी गाने की तरह भाधुर्य था। उन्होंने संगीत-शिक्षाविषयक बहुत सी पुस्तकें लिपी हैं। प्रायः सभी रागों और तालों पर कुछ न कुछ लिखा है। सन १८६६ में मौलायश की मृत्यु हुई। उनके दोनो पुत्र, पौत्र एवं परिवारस्थ सभी संगीत में प्रभु निपुण हैं। उनके ज्येष्ठ पुत्र भुवनेश्वरजी अडोहा की राजसभा के गायक एवं अडोहा के संगीत विद्यालय के शीर्षस्थानीय हैं और द्वितीय पुत्र डाक्टर ओ० ओम० पटन लंडन के 'रायल एकेडमी ऑफ् म्यूजिक' से योग्य संगीत में निपुण हुए। x

तुलसीरहस्य

(लेखक—गणेशदास प्रामाणिक, 'सरस्वती' डिसेम्बर १९२६ ना अंकमांथी)

जिन सत संग जिनके न होई, राम कृपा जिन सुख न सोछ। १

सत संगति मुद भंगल भूला, सोछ इस सिधि सय साधन कूला। २

महात्मा तुलसीदास ने उपर्युक्त यौपाध्यों संतों की वंदना में कही है।

उसके पूर्वसंतों के लक्षण इस प्रकार बतलाये हैं—

जस पुरुष में लगवः प्रेम हो, जे सदा लगवद्वय की बर्या करता हो, लगवान पर उसका पूरा लोरोसा हो और जे स्वयं दुःख सदकर भी दूसरे का दुःख दूर करने में तत्पर हो, वही सत्पुरुष कहा जाता है। गृही और त्यागी दोनों श्रेष्ठियों में जैसे सत्पुरुष होते हैं। इनमें विशेषता घटनी ही है कि त्यागी सत्पुरुषों में उक्त लक्षणों का अन्वय से प्रकाशित होना सरल है, किन्तु गृही सत्पुरुषों में संसार के जंजल उक्त लक्षणों के पूर्णरूप से प्रकाशित होने में अधिक है। इस विशेषता के कारण गृही 'सत्पुरुष' की और त्यागी 'संत' की संज्ञा प्राप्त करता है।

तुलसीदास स्वयम् त्यागी संत थे, अतएव उनकी कही हुई यौपाध्यों में आया हुआ। 'सत्संग' शब्द का अर्थ 'सन्तों की संगति' करना हीक होगा। जैसे हो-यार संत जहाँ एकत्र होंगे वहाँ लगवान की ही कथा की बर्या होगी; अतएव लगवव्यवस्था ही 'सत्संगति' है। उक्त यौपाध्यों में जे 'सत्संगति' शब्द आया है उसका अर्थ 'हरिकथा' होना चाहिये। तुलसीदास ने सन्तों की वंदना में एक यौपाध में कहा भी है—'हरिहर कथा विराजत भेनी'। अथ हय यदां उक्त यौपाध्यों में प्रत्येक का अलग अलग अर्थ देते हैं। प्रथम यौपाध का अर्थ इस प्रकार है—

(१) संत पुरुष के संग जिन सत-असत का ज्ञान (विवेक) नहीं होता। और ये दोनों-संत और विवेक लगवान की कृपा के बिना सरलता से प्राप्त नहीं होते।

टीका—जैसा हमने में आता है कि संत-समागम से किसी श्रोता में विवेक उत्पन्न होता है, किसी में नहीं भी होता। अतएव संत पुरुष का भिन्न ज्ञान ही विवेक का कारण नहीं है। किसी ने हीक कहा है कि 'नौ नेम पानी यदै तौ न लीजै डार।' अतएव श्रोता का हृदय भी कामन होना चाहिये, इससे उस पर हरि-कथा की छाप पड़ सके। हृदय की इस प्रकार कोमलता और शुद्धि की निर्मलता के लिये लगवत-कृपा आवश्यक है।

अथ दूसरी यौपाध लीजिये। इसका अर्थ करने में किसी ने इसे इपके माना है और किसी ने इसे उपमा माना है। अतएव दोनों दृष्टियों से इसका अर्थ करना चाहिये। इससे तुलसीदास की गूढ़ कवित्व-शक्ति का महत्त्व ही व्यक्त होगा।

x अंगला के एक लेख का अनुवाद।

पहले हम ३५३ की दृष्टि से अर्थ करते हैं—

सत्संगति याने हरिकथाशी भेलि की जउ आनंद और कल्याणशी है। उसीके फल सारे साधन हैं और फल सिद्धि याने लगवदलकित है।

टीका:—सत्संगति—संतसभागम में गुरुस्थों को जो हरिकथा—लगवान की चर्या—सुनने को मिलती है, उसकी जउ आनंद और कल्याण है। जैसे जउ के कारण वृक्ष भेलि आदि अवित रहते हैं, उसी तरह हरिकथा का श्रवण याने प्रवाह या चर्या आनंद और कल्याण पर स्थिति रहता है। लगवान की कथा सुनने में तत्क्षण आनंद मिलता है और श्रोता के मन में यह भावना होती है, कि इससे मेरा कल्याण होगा। अतएव संसार में लगवचर्या के रहने के कारण प्रत्यक्ष आनंद और लविष्यत् कल्याण ये दोनों पाते सत्संगति की जउ कही गछ। यदि ये दोनों पाते न हों तो कोछ लगवकथा क्यों सुनता ? और श्रोता के अभाव से उसकी चर्या ही अंश हो नवगी।

मुक्ति या लगवान की प्राप्ति के लिये श्रुतने साधन हैं—कर्म या आचरण हैं—वे इस सत्संगतिशी भेलि के फल हैं। अपने कल्याण की कामना से लगवकथा के श्रवण से श्रोता में लगवदलकित प्राप्त करने की जो चेष्टा उत्पन्न होती है, उससे धर्प्रिय—संयम और नाम-जप आदि जो कर्म करने पड़ते हैं, वे साधन कहलाते हैं। धर्मी साधनों से कल्याणशी फल की प्राप्ति होती है, इस लिये ये साधन फल कह गये, और ये सत्संगतिशी भेलि के ही फल लुखे, क्योंकि सत्संगति से ही धनकी उत्पत्ति लुछ।

फल से फल उत्पन्न होता है, अतएव साधनाशी फल से सिद्धिशी फल उत्पन्न होगा। वृक्ष या भेलि का जो फल सतेज रहता है, याने जउ से उसमें रस जराजरा पहुँचता रहता है, उस फल में फल लगता है। उसी तरह इसकी साधना में आनंदानुभूति और कल्याण का भावनाशी रस पहुँचता रहता है, उसे लगवत्—प्राप्ति, लगवान की लकित की प्राप्ति, ज्ञान की प्राप्ति, श्रवण—मुक्तिशी फल की प्राप्ति होती है। यह सत्संगति का उचित परिणाम होने से वह सत्संगतिशी भेलि का ही फल लुखा।

वृक्ष के जो फल निस्तेज हो जाते हैं उनमें फल नहीं लगते। उसी तरह जो व्यक्ति कल्याण की कामना से साधन में प्रवृत्त होकर भी, अपनी साधना में आनंद नहीं पाता और कल्याण की भावना उसमें सदा नहीं जनी रहती, उसको सिद्धि नहीं मिलती।

अब हम उपमा की दृष्टि से अर्थ करते हैं—

वह सत्संग आनंद और कल्याण की जउ है, वही सज साधनों का फल है, वही सज सिद्धियों का फल भी है।

मनुष्य के लिये दुनिया में जो सच्चा आनंद है, वह हरिकथा में ही है। लगवचर्या से ही मनुष्यों को यथार्थ कल्याण होता है; अतएव आनंद और कल्याण का मूलकारण सत्संग ही है।

मनुष्यों ने अपने कल्याण के लिये श्रुतने प्रकार के साधनों को अज तक जोज निकावा है, उनमें सत्संगशी साधन याने हरिकथा की चर्या ही फल के समान सुगंधित और सुंदर साधन है, क्योंकि धरी से अनायास आनंद की प्राप्ति और वृत्ति होती है।

नाना प्रकार की साधनाओं से श्रुतने प्रकार की सिद्धियां मनुष्यों को प्राप्त हो सकती हैं, उनमें लगवदलकित ही श्रेष्ठ सिद्धि है, क्योंकि अन्य सिद्धियों में कोछ मृत्यु के साथ लय हो जाती है, तो कोछ केवल परलोक में काम देती है; परन्तु लगवदलकितशी सिद्धि श्रवण में आनंदप्रद और मृत्यु के बाद कल्याणकारक होती है। ऐसी लगवदलकितशी सिद्धि सत्संग का परिणाम होने पर भी उससे पुनः सत्संग ही उत्पन्न होता है। धरी लिये सत्संग फल भी कहा गया। धर्तर सिद्धियों का द्रस्थ परिणाम भी लगवदलकित ही है, इस लिये लगवदलकित सज सिद्धियों का फल है। हरिकथाशी सत्संगति जैसे स्वयं एक साधना है, जैसे ही वह स्वयं ही उसका आनंदोपभोगशी फल भी है। आनंद का उपभोग ही सच्चा कल्याण है। अतएव लगवचर्या स्वयं ही मूल आनंदमंगल, मनोहर और सरल साधना एव सच्ची सिद्धि है।

કાલી કમલીવાલે બાબા કી લોકોપયોગી સંસ્થાએ

(લેખક-અમૃતલાલ શીલ. 'સરસ્વતી' ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

કયા સાધારણ ગૃહસ્થ, કયા ધનવાન, કયા રાજમહારાજ, કયા ત્યાગી સાધુ-સંત, જિન મ-હોદયોં ને હરિદ્વાર, હૃષીકેશ, કેદાર, બદરિકાશ્રમ, ગંગોત્તરી આદિ હિમાલય કે તીર્થ-સ્થાનોં કા દર્શન ક્રિયા હૈ, ઉનમેં શાયદ હી એંસા કોઇ હો જસકા કાલી કમલીવાલે બાબા-દ્વારા સ્થાપિત સંસ્થાઓં-દાતવ્ય-ચિકિત્સાલયોં-ધર્મશાલાઓં આદિ સે કુછ ન કુછ ઉપકાર ન હુઆ હો. અત-એવ ઉનકી ધન સંસ્થાઓં કે નામ તો લોગોં ને ઘર બેઠે હી સુને હોંગે.

આજ સે ૪૦-૫૦ વર્ષ પહલે હૃષીકેશ મેં એક ઉચ્ચ કોટિ કે સાધુ રહતે થે. વે પૂર્વાશ્રમ મેં વંજ્ય-દેશ-વાસી થે ઔર સંન્યાસ-આશ્રમ મેં ઉનકા નામ શ્રીપાદ વિશુદ્ધાનંદગિરિ થા; પરંતુ સર્વસાધારણ મેં વે કાલી કમલીવાલે બાબા કે હી નામ સે પ્રસિદ્ધ થે. એક બાર વે હિમાલયવાસી સાધુઓં ઔર યાત્રિયોં કી દુર્દશા ઔર કષ્ટ દેખ કર બહુત દ્રખિત હુએ. અતએવ વે કલકતે ગયે ઔર વહાં કે ઉદાર હિંદુઓં સે ઉપર્યુક્ત સાધુઓં ઔર યાત્રિયોં કી દુર્દશા કા હાલ કહા. ફલતઃ દાનવીર શેઠ સૂરજમલ ઝુનઝુનાવાલા ઔર અન્ય વ્યાપારી, વિશેષ કર મારવાડી વ્યાપારી, સહાયતા કરને કો તૈયાર હો ગયે. ધનકી સહાયતા પાકર ઉક્ત કમલીવાલે બાબા ને હૃષીકેશ, હરિદ્વાર, કેદાર, ગંગોત્તરી આદિ સ્થાનોં મેં ધર્મશાલાયેં, દાતવ્ય ચિકિત્સાલય આદિ સ્થાપિત ક્રિયે ઔર ઉસ પ્રદેશ મેં રહ કર તપસ્યા કરનેવાલે સાધુ-તાપસોં કે રહને, ખાને, ઓઢને, તાપને આદિ કા પ્રબંધ કર ગૃહસ્થ ઔર ત્યાગી સાધુ-સંતોં તથા તીર્થ-યાત્રિયોં કો અપને અશેષ ઋણગત્ત મેં આબદ્ધ કર લિયા. ઇસકે ઉપરાંત ઉન્હોંને ઉપર્યુક્ત શેઠ સૂરજમલજી સે પ્રાચીન લક્ષ્મણઝૂલા કે સ્થાન પર લોહે કા પૂલ બનવા દિયા. (આજ કઈ સાલ હુએ, વહ પુલ ટૂટ ગયા ઔર ઉસકો ફિર બનવાને કી ચેષ્ટા કી જ રહી હૈ,) ઇસ પ્રકાર ઉત્તરાખંડ મેં લોક-સેવા કે કાર્ય કો પુરઃસર કર વે હૃષીકેશ મેં અપના જીવન ઉપ-ર્યુક્ત સત્કાર્યોં કે સંચાલન મેં સદા લગાયે રહતે. અંત મેં જ્ય વે સમાધિસ્થ હો ગયે, તખ ઉનકે એક-માત્ર શિષ્ય શ્રીપાદ નારાયણગિરિ કી ખોજ કી ગઇ. શ્રીપાદ નારાયણગિરિ અપને પૂર્વાશ્રમ મેં વંજ્ય-દેશ-વાસી થે, અંગ્રેજી ઔર સંસ્કૃત મેં ઉચ્ચ કોટિ કે વિદ્વાન થે, પરંતુ બડે વિરક્ત ઔર પરિવાળક બી થે. ૧૯૦૮ કે લગભગ ઉન્હોંને મદ્રાસ-નગર મેં અપના આશ્રમ સ્થાપિત ક્રિયા થા, વહાં ઉનકે સૈકડોં ભક્ત ઔર શિષ્ય હો ગયે, જો ઉનસે દર્શન, વિશેષતઃ વેદાન્ત કી શિક્ષા લેતે થે. મદ્રાસ મેં ઉનકે સ્થાન કા નામ 'નારાયણધામ' પડ ગયા. ઉન્હોંને વહીં ૧૯૨૩ મેં મદાનિર્વાણ લાલ ક્રિયા. જ્ય ઉનકા પતા નહીં મિલા, તખ બાબાજી કે પહલે સે હી આશ્રિત નાથ-સંપ્રદાયી રામનાથજી ઔર ઉદાસી-સંપ્રદાયી આત્મપ્રકાશજી ને ઇસ બડી સંસ્થા કા સારા પ્રબંધ અપને હાથ મેં લે લિયા. ઇનકે પ્રબંધ-કાલ મેં ભારતવર્ષ કે દૂસરે નગરોં કે અન્ય સંપ્રદાયોં ઔર જાતિયોં કે દાનવીર બી સહાયતા કરને લગે. ઇન સહાયકોં મેં સૂર્યવંશાવતંસ હિન્દૂપતિ રાજપૂત-કુલ-ગૌરવ મહારાણા ઉદયપુર કા બી નામ હૈ. યાત્રિયોં કી બેટ સે બી અછી રકમ આને લગી. હિમાલય-પ્રદેશ કે ક્ષેત્રોં કે ઉપરાંત પ્રયાગ, કાશી, ગયા, કુરુક્ષેત્ર આદિ ક્ષેત્રોં મેં બી બાબાજી કે નામ સે અન્નસત્ર ઔર આશ્રમ સ્થાપિત હુએ ઔર હૃષીકેશ મેં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય બી સ્થાપિત હુઆ. ઇસ આયુર્વેદ-વિદ્યાલય કો સરકાર બી આર્થિક સહાયતા દેતી હૈ. કુછ દિનોં કે બાદ ઉપર્યુક્ત દોનોં મહાનુભાવોં મેં કુછ વિરોધ હો જાને સે દોનોં અલગ હો ગયે, ઔર હૃષીકેશસ્થ 'સ્વર્ગાશ્રમ' નામ કી ધર્મ-સંસ્થા કી અધ્યક્ષતા આત્મપ્રકાશજી ને લે લી, જો આજ બી ઉન્હીં કે હાથ મેં હૈ, ઔર બાકી સંસ્થાએ રામનાથજી કે અધીન રહીં. ઇન દોનોં મહાત્માઓં ને બી અપને કો કાલી કમલીવાલે કે હી નામ સે પ્રસિદ્ધ ક્રિયા. અબી કુછ દિન હુએ કિ રામનાથજી કા સ્વર્ગવાસ હો ગયા. (૧ ફેબ્રુરી, ૧૯૨૬). ઉનકે દેહાન્ત હો જાને પર રામનાથજી કે સમય કે કર્મચારી હી ઉનકી સંસ્થાઓં કા અબી તક થોડા-બહુત કામ ચલા રહે હૈં, -સુનતે હૈં, રામનાથજી ને અપને જીવન-કાલ મેં એક ટ્રસ્ટ સ્થાપિત કરના ચાહા થા. ઔર ઉસકા મસવિદા બી બન

ગયા થા, પરંતુ ઉસકા ફલ કુછ નહીં હુઆ. આજ-કલ રામનાથજી કે આત્મવાસી ગૃહસ્થ કર્મચારી મનીરામજી અપને કો 'બાબા મનીરામ' કે નામ સે ઉત્તરાધિકારી કલ રહે હૈં ઔર અદાલત સે મારી સંપત્તિ અપને નામ કરા લેને કી ચેષ્ટા ભી કર રહે હૈં.

હમકો નિશ્ચયરૂપ સે માનૂમ હૈ, કિ કુછ દિનો કે લિયે પ્રયાગ કે દારાગંઝ મેં સ્થિત ઉનકા અન્નસત્ર બંધ હો ગયા થા. ઇધર વલ અખ ફિર ચલને તો લગ ગયા હૈ, પરંતુ ખેદ કી ખાત હૈ કિ કર્મચારિયોં કે કઠોર વ્યવહાર સે કેવલ પ્રયાગ કે નહીં, બલકે સખ સ્થાનોં કે અન્નપ્રાર્થી સાધુ દુઃખિત હોતે હૈ. રામનાથજી કી જીવિતા અવસ્થા મેં હી ઉનકે કર્મચારી અન્નપ્રાર્થી સાધુઓં સે પ્રાયઃ કઠોર વ્યવહાર કરતે થે, ઔર કભી કભી તો ઉનકે ઉપર હાથ તક ચલા દેતે થે, યહી નહીં, ઉનકો સડા-ગલા ઔર કચ્યાજલા ભોજન તક દેતે થે. પિછલે દિનોં સાધુઓં ને કિ-તને હી દિન તક જો સત્યાગ્રહ કર અન્ન નહીં સ્વીકાર કિયા થા, ઉસકા કારણ યહી અન્યાય-પૂર્ણ વ્યવહાર થા. ઉસી સમય ટ્રસ્ટ દંત્યાદિ કી કલ્પના કી ગર્ભ થી. જમ ટ્રસ્ટ કા નામ સુન કર અકાધ અહિંસક સાધુ-સંત ફિર અન્ન સ્વીકાર કરને લગે, તખ ટ્રસ્ટ કી કલ્પના ભી શૂન્ય મેં મિલ ગઇ. કર્મચારિયોં કે દુષ્ટ વ્યવહાર સે હી દુઃખિત હોકર ઇસ ઘટના સે કઇ વર્ષ પહલે પંજબ ઔર સિંધ કે દાતાઓં ને ઇસ સંસ્થા સે અપના સંબંધ ભંગ કર અપને ચંદે કે ધન સે એક દૂસરી હી ધર્મશાલા ઔર અન્નસત્ર ખોલ દિયા થા. ઐસે હી કર્મચારિયોં મેં એક મહાત્મા આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કે પ્રવાન અધ્યક્ષ બને હુએ હૈં, ઉનમેં કિતને હી ગુણ કયોં ન હોં ઔર કિતને હી પ્રાચીન કર્મચારી કયોં ન હોં, વે હૈ તો ઉન્હીં કર્મચારિયોં મેં સે એક. અતએવ ઐસી દશા મેં ઉનકો ઇસ સંસ્થા કા પૂર્ણ અધિકાર દેના કભી ઉચિત નહીં હો સકતા; પરંતુ વે તો અખ અપને કો રામનાથજી-દ્વારા નિયુક્ત ઉનકે ઉત્તરાધિકારી કે રૂપ મેં પ્રકટ કર રહે હૈં. પરંતુ આત્મપ્રકાશજી કા તો યલ કથન હૈ કિ રામનાથજી ઉનકો એક વસીયતનામાદ્વારા કેવલ મૈનેજર બના ગયે હૈં. ઇસી કારણ ઉન્હોંને અપના દાવા અદાલત મેં દાયર કિયા હૈ. તો અખ ઐસી લોકોપયોગી સંસ્થા કે લિયે અદાલત હોગી !

યદિ ઇસકા કોઇ ઉચિત પ્રબંધ જલદી ન કિયા જાયગા, તો ઉસ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા કે અનુષ્ઠિત ઇન તમામ પરમોપકારી કાર્યોં કે બંદ હો જાને કા બડા કર હૈ. સુનતે હૈં કિ રામનાથજી કે સમય મેં ઇસ સાધુ-સેવા કે કામ કે લિયે જો ચંદા 'મક્કના થા વલ સખ ખર્ચ' નહીં હો જતા થા. ખચત કે લાખોં રૂપયે બેંકો અથવા સેંકોં કે પાત જમા હૈં. યલ ભી સુનને મેં આતા હૈ, કિ જીસ કામ કે લિયે દાતાઓં ને ધન-દાન કિયા થા, ઉસકે ઉપરાંત ખચા હુઆ ધન દૂસરે કામોં મેં ભી ઉઠ રહા હૈ. હમારી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ મેં યલ પદ્ધતિ ઠીક નહીં હૈ. જીસ ઉદ્દેશ સે દાતાઓં ને દાન દિયા ઉસી પ્રકાર કે કામ મેં અર્થવ્યય કરના ચાહિએ-અર્થાત્ સાધુ-સંતોં ઔર તીર્થ-યાત્રિયોં કી સહાયતા ઔર ઉપકાર કે લિયે હી ધન કા વ્યય હોના ચાહિએ. યદિ દૂસરે ઉપકારી કામોં કે લિયે ધન કી આવશ્યકતા હો તો પ્રયોજન બતા કર ઉસકે લિયે અલગ ચંદા માગના ચાહિએ.

ઉપયુક્ત સંસ્થા કી રક્ષા કે દો ઉપાય હમારે ધ્યાન મેં જાયતે હૈં. એક તો નિયમ કે અનુસાર ઉસે ટ્રસ્ટ કો સોંપ દેના, જો એક ઉપયુક્ત વૈતનિક અધ્યક્ષ-દ્વારા ઉસકે કાર્યોં કા સંચાલન કરાવે; પરંતુ ઇસ ઉપાય કે અવગમન સે એક લાગી સંન્યાસી-દ્વારા સ્થાપિત સંસ્થા મેં સાંસારિક ભાવ કા દોષ લગ જાયગા. ઇસકે સિવા ઐસા કરના ઉચિત ભી નહીં હૈ. પરલોકવાસી નારાયણગિરિજી અપના એક-માત્ર શિષ્ય છોડ ગયે હૈં, જીનકા નામ શ્રીપાદ આનંદગિરિજી હૈ. કુછ દિન હુએ મદરાસ મેં હમકો આપકા દર્શન મિલ્લા થા. આપ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓં કે વિદ્વાન, કર્મઠ, ઉદારભાવાપન્ન હૈ. આપ કિસી વિશેષ સંપ્રદાય અથવા પંથ કે પક્ષપાતી અથવા વિરોધી નહીં હૈં, ઔર ઇસ કામ કે સંપૂર્ણ ઉપયુક્ત હૈં. યલ ભી હમકો જાત હૈ કિ આપકે પૂર્વાશ્રમ કા વંશ પરોપકાર કે કામોં કે લિયે આજ ભી પ્રસિદ્ધ હૈ. અનએવ આપકો દૂંદ કર કાલી કમલીવાલે બાબા કી ગદી પર બિઠાના ચાહિએ ઔર આપસે ઇસ સંસ્થા કા કામ લેના ચાહિએ. ઐસા હોને સે ઇસ સંસ્થા કા ધાર્મિક રૂપ ભી નહીં નષ્ટ હોગા. ઇસકે સિવા ઐસી સંસ્થાઓં કી અધ્યક્ષતા કે લિયે ભારત મેં વિરક્ત સાધુ-સંપ્રદાય મેં ભી શિષ્ય-પ્રશિષ્ય

હી સનાતન-કાલ સે અધિકારી માને જાતે રહે હૈં. ઇસ કારણ ઇસકી અધ્યક્ષતા કે લિએ આનંદ-ગિરિજા ન્યાયતઃ અધિકારી હી નહીં, કિન્તુ ઉસકે ઉપયુક્ત પાત્ર બી હૈ. યદિ આપ ઇસ ભાર-કે પ્રહણ કરના અસ્વીકાર કરે, તો બી આપસે અનુરોધ કર અપને પરમગુરુ કે સુનામ-રક્ષા કે લિએ આપકો બાધ્ય કરના ચાહિએ.

ઉપયુક્ત સંસ્થા કા સંચાલન કેવલ પરિશ્રમ-સાધ્ય હી નહીં હૈ, કિન્તુ દાયિત્વપૂર્ણ બી હૈ. યદિ ઉસકા કામ કિસી ગૃહસ્થ કે સૌંપ દિયા જાયગા તો ઉસે ઉપયુક્ત વેતન દેના પડેગા, કયોંકિ એસે કર્મચારી કે નિજ કા ખર્ચ ચલાને કે ઉપરાંત અપને બાલ-બચ્ચોં કે લિએ બી કુછ પ્રબંધ કરના આવશ્યક હૈ. યદિ ઉસકો અચ્છી રકમ વેતન મેં ન મિલેગી તો ઉચિત તથા અનુચિત ઉપાયોં સે ધન-સંગ્રહ કરને કા ડર લગા હી રહેગા; પરંતુ યદિ ઉસકા કામ એક લાગી સાધુ કે સૌંપ દિયા જાયગા તો ધન નષ્ટ હોને કા ડર નહીં. એક ખાત યલ બી હૈ કિ જજ યલ દાન એક વિરક્ત સાધુ કે ઉત્સર્ગ કિયા જ ચુકા હૈ તજ ઉસકી અધ્યક્ષતા કિસી ગૃહસ્થ કે નહીં મિલ સકતી ઔર ઉનકે પ્રશિષ્ય કે રહતે હુએ કિસી દૂસરે સાધુ-સંન્યાસી કે બી નહીં મિલ સકતી. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કે જો જીતને કામ કી અધ્યક્ષતા કર રહા હૈ વલ ઉતને હી કા સ્વતંત્ર માલિક જનને કી ચેષ્ટા કર રહા હૈ. યદિ એસા હુઆ તો યલ મહાન પરાંપકારી સંસ્થા છિન્ન-ભિન્ન હોકર અનેક છોટી છોટી સંસ્થાઓં મેં પરિણત હો જાયગી ઔર ઇનકે અધ્યક્ષ યાત્રિયોં સે પૈસા કમાના અપના ધર્મ સમજને લગેગે. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કી દશા શોચનીય હો રહી હૈ. પિછલે દશકરા કે દિનોં હમારે કુછ પ્રેમી હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે થે. વહોં વે દો-એક ધર્મશાલાઓં મેં ભી ગયે થે, જહોં ઉન્હેં કુછ પ્રસાદ દેકર ઉનસે દક્ષિણા લી ગઇ. ઇસસે માલૂમ હોતા હૈ કિ ઇન સ્થાનોં મેં દેવાલયોં કે પૂજારિયોં અથવા પંડોં કી તરફ યાત્રિયોં સે ભેટ લેને કી પ્રથા બી પ્રચલિત હો ગઇ હૈ. ઇસ પ્રકાર સે બાબાજી કા નામ ચાહે જના રહે, પરંતુ ઉ-નકી સંસ્થા કા મહાન ઔર ધાર્મિક ભાવ નષ્ટ હો જાયગા. ઇસ કામ પર યદિ કોઇ દૂસરે સં-પ્રદાય કા સાધુ બી નિયુક્ત હો તો બી વલ કલા એસે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ સે ઔર એસી જન ખપા કર પરિશ્રમ નહીં કર સકતા, જૈસા બાબાજી કે પ્રશિષ્ય અપને પરમ ગુરુ કે સુનામ સ્થાયી રખને કે લિએ કરેગે. અતએવ ઇસકા પ્રબંધ બહુ જલદી કરના ચાહિએ, કયોંકિ યાદ દાતાઓં કે વિશ્વાસ હો જાયગા કિ કામ ઠીક નહીં ચલ રહા હૈ ઔર જો રૂપયા હમ દે રહે હૈં વલ કહોં કા કહોં જ રહા હૈ ઔર સાધુસંત જૂઓં મર રહે હૈં, તો સંભવ હૈ કિ વે દાન દેના હી બંદ કર દે, ઔર એક બાર બંદ કર દેને કે ઉપરાંત ફિર આરંભ કરના યદિ અસંભવ નહીં તો કહિન નિઃ-સંદેહ હૈ. અતએવ ઇસ સંસ્થા કે જીવિત રખને કે લિએ કેવલ ચંદાદાતા હી નહીં, બલકિ સા-ધારણ ધર્મપ્રાણુ હિન્દુ સજ્જનોં કે કષ્ટ સ્વીકાર કર ઉદ્યોગ કરના ચાહિએ, કયોંકિ ચંદે કે ઉપરાંત તીર્થ-યાત્રિયોં સે જો ભેટ ઇસ સંસ્થા કે મિલતી હૈ વલ બી આમદાની કા એક બડા હસ્સા હૈ. ઇસ કારણ સારે ભારત કે તીર્થ-યાત્રિયોં કે ઇસ કામ મેં હાથ બંટાના ચાહિએ. કિસી કારણવશ ઇસકે બંદ હો જાને સે કેવલ પરાંપકારી પરલોકવાસી બાબાજી કી હી આત્મા દુઃખી નહીં હોગી, બલકિ સાધારણ ધર્મપ્રાણુ હિન્દુઓં કી બી.

હમ આનંદગિરિજા કે જાનતે હૈ. યહી નહીં, ઉનકે પૂર્વાશ્રમ કા બી હાલ હમેં જાત હૈ. અતએવ હમ નિરપેક્ષ ભાવ સે કહ સકતે હૈં કિ યદિ ઉન્હોંને ઇસ કામ કે સ્વીકાર કર લિયા (કયોંકિ જો કર્મઠ વિદ્વાન અપને પૂર્વાશ્રમ કે ધન ઔર ઐશ્વર્ય કે વિષ્ણુ કી તરફ લાગ કર એક માત્ર લંગોટી પર સંતુષ્ટ હો જાતા હૈ વલ જલદી એસે ઝમેલોં મેં નહીં ફૂંસના ચાહતા) તો વે ઇસકી ઉન્નતિ ઔર પ્રબંધ કરને મેં અપની ઔર સે કુછ ઉઠા ન રકખેગે. અવશ્ય હમ યલ બી ચાહતે હૈં કિ ઉનકે ગદી પર બેઠને કે બાદ ઇસ મહતી સંસ્થા કી રક્ષા કે લિએ એક સભા બના કર ઉસકી રજીસ્ટરી કર દી જાય, ઔર સમય સમય પર ઉસકી આમદની ઔર ખર્ચ કે હિસાબ કી જાંચ બી કી જાયા કરે.

ઇસ સંબંધ મેં સંવાદ-પત્રોં મેં જો નાના સંવાદ જપે હૈં, ઔર અપને ઉન ઇષ્ટ-મિત્રોં સે જો તીર્થાટન આદિ કે વિચાર મેં હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે હૈં, જો કુછ સુના હૈ ઉન સંબંધે આ-ધાર પર દુઃખિત હોકર હમને નિરપેક્ષ ભાવ સે યહોં યલ લિખા હૈ. આશા હૈ, સર્વસાધારણ

કી દષ્ટિ ઇસ ઓર આકર્ષિત હોગી, જીસસે જલદી અર્થોત્ આનેવાસે કુલ (ચેત્ર) સે પહલે હી ઇસકા સુધાર ઓર અગ્રહ પ્રબંધ હો જાય.

અસિધારા-વ્રત

(લેખક-સોચનપ્રસાદ, 'સરસ્વતી' ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અસિધારા-વ્રત કા ઉલ્લેખ 'રઘુવંશ' કે ૧૩ વેં સર્ગ મેં આયા હૈ. 'કથાસરિત્સાગર' ઓર 'પંચતંત્ર' મેં હી ઉસકા વર્ણન હૈ. મહિનાથ ને ઇસ પદ કી જો વ્યાખ્યા કી હૈ વહ દીક નહીં જાંચતી, કિન્તુ 'દિનકર' કી દીકા સે ઉસકા પ્રકૃત અર્થ જ્ઞાત હોતા હૈ. 'દિનકર' કહતે હૈ:—

एकस्यामेव शय्यायां मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण शपति तदसिधाराव्रतम् ॥

અર્થાત્ સ્ત્રી ઓર પુરુષ જળ એક હી બિછાવે પર અપને બીચ મેં તલવાર રખકર બ્રહ્મચર્યપૂર્વક શયન કરતે હૈં તળ ઉનકા વહ વ્રત અસિધાર હોતા હૈ.

જર્મની મેં હી યહ પ્રથા પ્રચલિત થી, જેકળ ગ્રિમ અપને 'ડયસ રેસાલ્ટરથમર' કે ૧૬૮ વેં પૃષ્ઠ પર લિખતે હૈ:—

यदि कोई आदमी किसी स्त्री के साथ सोवे और उसे वह स्पर्श करना न चाहे तो वह भीच में એક તલવાર રખ કર સોવેગા. યહ એક પ્રાચીન પ્રથા થી.

ઇસ ખાત સે બહુત વિદ્વાનો કે ઇસ અનુમાન કી પુષ્ટિ હોતી હૈં કે આર્ય-જાતિ કી ભારતીય જર્મનશાખા કે પૂર્વપુરુષ એક હી સ્થાન કે નિવાસી થે.

ઇસકા વિશેષ વિવરણ નવમ્બર, સન ૧૮૮૮, કે ઇન્ડિયન એંટ્રીક્વેરી કે ૩૨૨ પૃષ્ઠ પર મિલેગા.

ખેતીવાડી અને બાગબગીચા

('હિંદુસ્થાન' દૈનિક તા. ૨૮-૫-૧૯૨૬)

નાળીએરની ખેતી અથવા

અઢાર માસમાં ફળનાર નાળીએરની ખેતી.

[લેખક:—ડાહ્યાભાઈ છોટાભાઈ અમીન એમ. એ. એચ. એસ (ઇડીયા),

એફ. આર. એચ. એસ. (લંડન)]

આ લેખમાં દુનિયાનાં સઘળાં જાતનાં નાળીએર અને તે દરેક જાતનું વર્ણન તથા તેની ખેતી એ વિષય ટુંકાણમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. સૌથી નવાઈ પમાડનારું તો એ છે કે, જમીનને લગભગ અડધીનેજ નાળીએરનાં ફળ આવે છે. એવી જાતનું વર્ણન સાંભળીને જરૂર અજાયબ થવા જેવું છે, તમે ખોટું નહિજ માનતા. આ માટે અમોએ બહુ ચોક્કસાઈથી તેના પૂરતા નિષ્ણોતોના અભિપ્રાય મેળવ્યા છે અને ત્યારપછી લોકોને તે માટે ભલામણ કરીએ છીએ. અઢાર માસમાં નાળીએરને ફળ આવે છે એ તમે જાણશો, ત્યારે નવાઈ પામશોજ; અને તેની મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરનારે અમોને લખવાથી તેમને તેના છોડમાટેની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે તથા નમુનામાટે જેને રોપવા હોય તેમને અમીન નરસરી ગીરગામ બેકરોડ ઉપર લખવાથી મળી શકશે.

નાળીએર

૧-ઝાડની ઓળખ, વર્ગ અને જાતો

(ગુ). નાળીએર, (સં). નારીકેવ, (મ). નારળ, (લિં). નારીકેળ, (ઈ). કોકોનટ, (બં). કોકસ--ચુસીફેરા.

આ તાડના વર્ગનું ઝાડ છે અને તે વર્ગમાં તાડ, ખજૂરી, સોપારી વગેરે જાતો આવી જાય છે.

નાળીએરના ઝાડના તમામ ભાગો મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે અને તેથી હિંદુઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને કોકણ અને મલબારકિનારાઓ ઉપર એવી માન્યતા છે કે, શ્રીપરશુરામે આલણીને આપેલું આ એક કલ્પવૃક્ષ છે. આ માન્યતા યથાર્થ છે, કારણ કરોડો લોકોને તેની ખાસ જરૂર જણાય છે અને તેના વગર ચાસે તેમ નથી. જે પ્રાંતમાં આની મોટા પ્રમાણમાં

ખેતી છે એટલે કે મલબારકિનારા ઉપરના ત્રાવણકોર જીલ્લાના વતનીઓ આ જાડમાંથી તેમનું ઘર, ઘરમાંની ઉપયોગી ચીજો, ખેતીનાં ઓળરો વગેરે બનાવી જાણે છે અને તે બાજુમાં પાંચ માણસોના કુટુંબને ૧ એકર નાળીએરીની વાડી હોય તો પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી શકે છે. આનું મૂળ વતન હિંદી અને પાસીફિક મહાસાગરમાંના એટા છે. ગરમ પ્રદેશોમાં આની જબરજસ્ત પ્રમાણમાં ખેતી થઈ રહી છે. આ પછી હિંદુસ્થાનમાં મલબારકિનારા અને માટે ખાસ વખણાય છે.

એકલા ત્રાવણકોર જીલ્લામાં આની ખેતી આશરે ૪૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાં થાય છે અને તેની વાર્ષિક ઉપજ લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ની છે.

૨-જમીન અને માવજત

હિંદુસ્થાનમાં એમ માલૂમ પડે છે કે, દાર્યાની સપાટીથી એકદમ ઉંચા પ્રદેશોસિવાય બધે આની ખેતી થઈ શકે છે. કાળી અને ચીકણી જમીન આને માફક નથી આવતી; કારણ કે તેનાં મૂળોમાં રેષાવાળાં ન હોવાથી સમી જાય છે. મરડ તથા કાંકરીવાળી જમીનમાં પણ એને સાફ પોષણ મળતું નથી, પણ જે જમીનમાંથી ખીલકુલ પાણી ન મળે એવી રેતાળ જમીન આને માટે ઉત્તમ છે. આવી જમીનમાં ખારા પાણીનો અંશ અને મીઠા પાણીની ચીકાશ ન હોવાથી તે માફક આવે છે. આને સમુદ્રના પવનથી પણ વધારે ફાયદો થાય છે. સાધારણ રીતે સમુદ્રનો પવન જ્યાં લાગે છે અને જ્યાં ઉપક્ષા પ્રકારની જમીન છે, ત્યાં નાળીએર થઈ શકે છે અને તેથીજ મલબારકિનારા આજે સારી રીતે માફક આવે છે.

૩-રોપ તૈયાર કરવા અને રોપણી

ખીજને માટે, નાળીએરના જાડ ઉપરથી સૂકાયેલાં નાળીએર ભેગાં કરી ઉપરથી ફેંકી ન દેતાં ધીમે રહીને નીચે ઉતારવાં, નહિ તો અંદરના લાગને ઈજા પહોંચે છે. તેથી ઉપર જે જાડ રાખી તેમાં મૂકી ઉતારવામાં આવે છે. આમ ઉતાર્યા પછી જેમાં પાણી સાધારણ અને હવાવાથી ધાતુ જેવો અવાજ થતો હોય તેવું નાળીએર ખીજને મટે પસંદ કરવું જોઈએ. જેમાં પાણી વધારે હોય અથવા તદ્દન ઓછું હોય તેવાં નાળીએર ખીજને માટે નકામાં છે; કારણ પહેલામાં કાચું હોવાને લીધે ઉગી શકતું નથી તેમજ ખીજનો ફળગો મરી ગયેલો હોય છે તેથી તેની ઉગવાની શક્તિ નાશુદ થઈ છે. ઉપર પ્રમાણે પસંદગી કર્યા પછી મૂગ નક્ષત્રમાં છાયાવાળી અને પાણીની નજીકની જમીન પસંદ કરીને તેમાં રોપવા. તે એવી રીતે કે પ્રથમ જમીનમાંથી સર્વ કચરો વગેરે કાઢી સાફ કરવી અને તેને એકદમ પોચી બનાવવી. પછી દોઢ ફુટ ઉંડી અને દોઢ ફુટ પહોળા નીકો બનાવી તેને એક બે દિવસ સુધી પાણી પાઈ તર કરવી અને ત્રાજે દિવસે તેમાં નાળીએર રોપવાની શરૂઆત કરવી. નાળીએર જેવી રીતે જાડ ઉપર લાગે છે, તેવી રીતે નીકમાં રોપવાં. માથા ઉપર વધારે મારી નાખવી નહિ, પછી તેને પાણી પાવું અને આજુબાજુએ પાણી છાંટી જમીન ઠંડી રાખવી તથા હમેશાં ઠંડક રહે તેવી ગોઠવણ કરવી. ત્રણ-સાડાત્રણ મહીના પછી ફળગો નીકળે છે. આ પછી પાણીનું પ્રમાણ વધારવું. આને છ મહીનામાં ત્રણ પાનાં ફુટે છે અને આમ ૩ પાન ફુટના પછી તેને કાયમની જમીનમાં રોપવાને હરકત નથી. આમ ખીજે ઠેકાણે રોપવા-માટે મધ્ય નક્ષત્રથી તે વૈશાખ મહીનાસુધી રોપવાને હરકત નથી; પણ કેટલાક પાણીની મહેનત અચાવવા એમાંસાની શરૂઆતમાં રોપે છે; પણ એટલું યાદ રાખવું કે, ૩ પાન ફુટનાસિવાય છોડને કાયમને ઠેકાણે રોપવા નહિ.

એક એકરમાં ૨૦ ફુટને અંતરે છોડ વાવવાથી ૮૦ છોડ વાવી શકાય છે; માટે જ્યાં આગળ નાળીએરીનું વાવેતર કરવું હોય ત્યાં વાવના પહેલાં એક માસ અગાઉ (ઉનાળામાં) ખાડા ખોદાવી તપવા દેવા, ખાડાનું માપ ૬ ફુટ ઉંડા, ૬ ફુટ પહોળા અને ૩ ફુટ લાંબા એ પ્રમાણે ખોદાવવા. એક મહીનો તપ્યા પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી ખાડા ભરી દેવા. ખાતર ખાડામાંથી નીકળેલી માટીમાં મેળવી પછી ખાડા ભરવા.

ખાતર:-૨ પાઉંડ રાખોડો, ૦૧ પાઉંડ મીઠું અને ૨૧ પાઉંડ ચૂનો(કળી) ખાડામાં છોડ મૂકતા પહેલાં તેમને એક બે દિવસ મીઠાના પાણીમાં પલાળવા મૂકવા; એટલે એક મોટા વાસણમાં મીઠાનું પાણી કરી તેમાં પેલા છોડો મૂકી રાખવા. આમ કર્યાથી આગળ ઉપર તેમને ઉધાધનો ઉપ-

દ્રવ થતો નથી. હમેશાં યાદ રાખવું કે, છોડ ખાડામાં મૂકવામાટે સંખ્યાકાળ (સાંજ) ઉત્તમ છે. બીજું ખાડામાં છોડો એવી રીતે મૂકવા કે તેમના ફળગાઓ દક્ષિણદિશા તરફ રહે. આમ કર્યાથી પવનનો લય રહેતો નથી. બીજું જે જગ્યાએ નાળાએ રોપ્યા હોય તે જગ્યાએ જે વરસાદમાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તો દરેક છોડના થડ આગળ માટીનો ઢગલો વાળવો, જેથી તેને પાણી લાગે નહિ અને તે કોહી જાય નહિ. છોડ રોપ્યા પછી જે વરસસુધી તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. તેને ખૂબ તડકા ન લાગે તે માટે તેના ઉપર છાંયો કરવાની ખાસ જરૂર છે. કોકણમાં તાડના કે નાળાએરીના પાનનો છાંયો કરે છે. વરસાદની મોસમમાં છાંયો કાઢી નાખવો. આ રીતે રોપ રોપવાથી આગળ સાફ ઉત્પન્ન લેવાની આશા રાખી શકાય છે.

પાણી

છોડને પાણી આપવાને માટે ખાસ કરીને જૂદી રીત છે. તે એ કે, છોડની ચોતરફ ખામણું કરવું અને તેમાં પાણી રેડી ભરવું. રોપ્યા પછી પહેલાં જે અડવાડીઆં તેમને દિવસમાં જે વાર પાણીની જરૂર છે. પછી બીજાં જે અડવાડીઆં દિવસમાં એકજ વાર આપવું. આ પછી તેનાં મૂળીઆં જોર પકડશે. પછી જે અડવાડીઆં એક દિવસ છોડને પાણી આપવું. આ પછી જ્યાં જેવી હવા હોય તેમ તે પ્રમાણમાં પાણી આપવું. સાધારણ રીતે પહેલા વર્ષે રોજ એક ઘડો, બીજા વર્ષે જે ઘડો, ત્રીજા વર્ષે જે દિવસના અંતરે ૩ ઘડો, ચોથા વર્ષે ૩ દિવસના અંતરે ૪ ઘડો, આ પ્રમાણે પાણી આપવું; અને આ રીતે પાણી વધારવું. કાસ કે પંપથી પાણી આપવું હોય તો ખામણું ભરાય ત્યાંસુધી પાણી એકાંતરે આપે તોપણ ચાલે. બીજા વર્ષે ત્રણ દિવસને અંતરે અને ત્રીજા વર્ષે ચાર દિવસને અંતરે અને આ પ્રમાણે આગળ કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે તેનાં મૂળીઆં વધારે પાણી મળવાથી કોહી ન જાય તે સંભાળવાનું છે અને આનાં મૂળીઆં હમેશાં બીજાં જાડની માફક બહુ ઉંડાં જતાં નથી, તેથી સપાટી આગળ પુષ્કળ પાણીની જરૂર હોય છે. તેની સાથેજ મૂળીઆંમાં ઘણો વખત પાણી ભરાઈ રહે તેમ હોવાથી તેની સંભાળ લેવી. એટલે પાણીની ખરાબર ગોઠવણ કરવી અને પાણી, ખાતર અને માવજત હોય તોજ સાફ ઉત્પન્ન આપે છે.

ખાતર

નાળાએરીની જેતીમાં ખાતરથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે. ખાડામાં નાખતી વખતે જે નાખવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ ખાતર કરતાં ઉવાછથી છોડનો ખચાવ કરવામાં વધારે થાય છે; માટે નીચે ખાતર આપવાની જૂદી જૂદી રીતો આપી છે. ત્રાવણકાર અને મલખારકિનારક ઉપર નીચેનું ખાતર આપે છે.

પહેલી રીત:—રાખોડો, ખોળ, મીઠું અને હાડકાંનો ભૂકો દરવર્ષે નાખે છે અને ૧૦ વર્ષની ઉપર જાણ, બકરાંની લીંડી, લીલાં પાન અને થોડુંક મીઠું આપવાનો રિવાજ છે. આ ખાતર બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે:—જાણ, લીંડી વગેરેને સારી રીતે ભેગાં કરી જરા ભીંજવી થોડું મીઠું અને ચૂનો નાખી પછી આપવું. બીજું:—નાળાએરીના છોડ નાના હોય ત્યારે તેનાં જે ઠેકાણે પાંદડાં પુટે છે ત્યાં મીઠું અને રાખોડો મિશ્ર કરીને લગાવે છે તેથી ભમરાનો ઉપદ્રવ થતો નથી અને વળી તે અવાધને નીચે આવી ખાતરતરીકે ઉપયોગમાં આવી જાય છે. આમ એક ધાથી બે પક્ષી મરે છે.

આ જીલ્લામાં નીચેનું કૃત્રિમ ખાતર વપરાય છે:—એક સારી રીતે ખીલેલા જાડને ૧૦ શેર (પાઉંડ) ખોળ, ૨ શેર રાખોડો, ૨ શેર માછલીનો સૂકો ભૂકો અને ૧ શેર મીઠું મેળવીને થડ આગળ નાખી ઉપર માટી વાળી દે છે. આ દર વરસે કરે છે અને જે માછલાંનો ભૂકો ન મળે તો હાડકાંનો ભૂકો વાપરે છે. બીજું જે જમીનમાં ચૂનાનું પ્રમાણ આખું માલમ પડે તો બે ત્રણ વરસે એક વાર ૧૦ થી ૧૫ શેર કળીચૂનો પણ આપે છે. ઉપલા મિશ્રણમાં નીચેના અંશો રહેલા છે:—નાઇટ્રોજન ૦.૫૩ ટકા, ફોસ્ફરીક ૧.૦૧ ટકા અને પોટેશ ૭૪ ટકા. જે જે જમીનમાં આ તત્ત્વોની કમતરતા હોય તેમાં આ ખાતરથી સારો ફાયદો થાય તેમ છે. ધારો કે, એક એકરે ૨૫૦૦ નાળાએરી ઉતરે તે જમીનમાંથી ૧૮ શેર નાઇટ્રોજન, ૫ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૩૮ શેર પોટેશ. આ ઉપરથી જે જાડને પોતાને જે ખોરાકની જરૂર છે તે પણ ગણીએ તો દર વરસે એક એકરે ૨૪ શેર નાઇટ્રોજન, ૧૨ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૬૦ શેર પોટેશ અને ૧૦૦ થી ૨૦૦ શેર કળીચૂનો.

આ પ્રમાણથી ઓછું ખાતર નહિ ચાલે. અહીંનાં બીજી પણ એક બે રીતો આપીએ છીએ. (આ ખાતર ૧ વીધાનું સમજવું.)

૧-સલ્ફેટ ઓફ એમોનીયા ૧૦૦ રતલ, ૨-હાડકાંનો ખારીક ભૂકો (ખોન-મીલ) ૧૫૦ રતલ, ૩-સુપર ફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ ૫૦ રતલ, ૪-કોઇનીટ ૧૦૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઓફ પોટેશ ૫૦ રતલ=કુલ ૪૫૦ રતલ.

આ રસાયણીક ખાતરોપ્ત પછી પહેલાં છ વરસ અગર ફળ આવતાં સુધી આપવાનો રિવાજ છે.

ખાતર-બીજું

૧-સલ્ફેટ ઓફ એમોનીયા ૧૨૦ રતલ, ૨-ખોન મીલ ૨૮૦ રતલ, ૩-કોઇનીટ ૧૦૦ રતલ, ૪-સુપર ફોસ્ફેટ ૬૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઓફ પોટેશ ૭૦ રતલ=કુલ ૬૩૦ રતલ.

આ ખાતર જ્યારે ફળની શરૂઆત થાય, ત્યારે વાપરવું એમ જણાવવામાં આવે છે.

ખાતર-ત્રીજું

૧-એરંડાનો ખોળ ૨૫૦ રતલ, ૨-તળાવની માટીની ઉપરની પોપડી ૫૦૦ રતલ, ૩-રાખ ૨૦૦ રતલ, ૪-ચામડીઆને ત્યાંનો મેલ તથા સૂકાયેલું લોહી ૧૦૦ રતલ, ૫-હાડકાંનો ભૂકો ૧૦૦ રતલ=કુલ ૧૧૫૦ રતલ.

ઉપરનું વિલાયતી ખાતર મળવાને મુશ્કેલી નડે છે અને મોંઘું પડે છે. તે માટે આનો ઉપયોગ કરવાની કેટલાકો લલામણ કરે છે.

ઉપરનાં કોઇપણ ખાતરોમાંથી જે વાપરવું હોય તેજ દર વરસે વાપરવું અને તે ઝાડને કેમ આપવું તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

મધ્ય નક્ષત્રમાં પહેલા પંદર દિવસ ઝાડનાં મૂળાંમાં ઉઘાડાં કરી જે આગળ પુટતાં હોય તેમ-ને કાપી નાખનાં અને ખામણું બરાબર કરવું અને તેમાં ઉપરનું કોઇપણ ખાતર નાખવું અથવા તો નીચેનાં ખાતરો પણ વપરાય છે:—ખામણામાં છાણ નાખી તેના ઉપર દીવેલીના ઝાડનાં પાન અને ડાળો વગેરે તોડી નાખે છે અને બે ત્રણ દિવસ પછી ખામણું માટીથી ઢાંકી દે છે. છાણને બદલે ખારી માટી પણ વપરાય છે અગર તળાવના કે ખાખોચીઆની માટીની પોપડી પણ નાખે. વિષ્ઠાના ખાતરથી પણ લાભ થાય છે. ગોવા તંદ્ર ધાસનોર ખોડો અને મીકું નાખે છે અને ૩-૪ દિવસ પછી માટીથી ઢાંકી દે છે. અહીંનાં બીજું એક વિલાયતી ખાતર પણ જણાવવામાં આવે છે.

૧-છાણ ૨૫ રતલ, ૨-પોટાસીયમ સલ્ફેટ ૩ રતલ, ૩-પોટાસીયમ કલોરાઇટ ૧ રતલ, ૪-હાડકાંનો ભૂકો ૪ રતલ, ૫-દીવેલીનો ખોળ ૪ રતલ=કુલ ૩૭ રતલ.

આ ખાતર પણ માફકસર આવે છે એમ કહેવાય છે.

પણ ઉપર કહી ગયા તેમ એટલું યાદ રાખવું કે, કોઇ પણ એકજ જાતનું ખાતર વાપરવું, નહિ તો ઝાડ કમજોર થશે.

દુર્યમ પાકોવિષ

નાળાંએરીની વાડીમાં કોઇપણ જાતના દુર્યમ પાકો લેવા સલાહકારક નથી; કારણ આમ કરવાથી જમીનનો કસ કમતી થાય છે અને તેથી કરીને મૂળ પાકને (નાળાંએરીને) બરાબર પો-પણ નહિ મળે; માટે જો કંઈ દુર્યમ પાકતરીકે વાડીમાં વાવવું હોય તો તે ફક્ત અદાર માસમાં ફળે તેવી નાળાંએરી હાલ બહાર પડી છે; અને તેનો સારો જથ્થો અમારી પાસે સ્ટોકમાં હોય છે (નહિ તો ઔરડર લઇ મંગાવી આપવામાં આવે છે.) તેજ છે. આ નાળાંએરી રોપવાથી ફાયદો એ થશે કે, આને માટે ખાતર નાખવું પડશે. તેનો ઉપયોગ જમીનનો કસ વધારવામાં થશે; બીજું મોડાં ફળનારાં નાળાંએરી તૈયાર થાય ત્યાંસુધી તો આના ૮ થી ૧૦ પાકો આપણને લેનાં ફાવે છે. આ નાળાંએરી પથરાવાળી જમીનમાં પણ થઇ શકે છે. આ તેનો મોટો લાભ છે. આવી જમીનમાં પ્રથમ થોડી મહેનત કરી, છ પુટ લાંબા, પહોળા અને ઉંડા ખાડા ખોદાવી ૩ મહીના તપવા દેવા. પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી છોડ રોપવા. આને રોપ્યા તારીખથી ૧૮ માસ પછી ફળ આવે છે.

તેને આપવાનું ખાતર:—ખાડા તપી રહ્યા પછી તેમાં સહેલું છાણનું ખાતર અને રેતી અગર તળાવ અગર ખાખોચીઆની માટીની સૂકાએલી પોપડી અને તેમાં ૬ શેર (પાઉડ) કળીચુનો, ૧

શેર મીકું મેળવીને ખાડામાં નાખવી. તેના ઉપર લીલા પાંદડાંનો એક થર આપવો અને તેની ઉપર ખાડામાંથી નીકળેલી માટી નાખી ખાડો ભરી દેવો. પછી ત્રણ મહીનાસુધી અઠવાડીયામાં એક વાર પાણી આપતા રહેવું અને ત્યારબાદ ૬ મહીનાનો ફળુગો પુટેલો રોપો ખાડામાં ઉપર મુજબ રોપવો. (મોટા નાળીએરો માટે જે રીત કહી છે તે રીતે) આની આસપાસ પણ ઉપર મુજબ આમણું કરવું અને વચ્ચે થડની પાસે માટીનો ઢગલો કરવો. આ નાળીએરો ૧૫ ફુટને આંતરે વાવી શકાય છે. દર વરસે ઉપરની માફક ખાતર-પાણી બધું આપવું. આ પ્રમાણે જો માવજત કરવામાં આવશે તો ૧૮ મહીનામાં જરૂર ફળ મળશે. બીજું માવજતમાં આને થોડું વધારે પાણી જોઈએ તેમજ છાંયો પણ જોઈએ. પાણી પાઈ રહ્યા પછી આમણું ઉપર ઘાસ અગર પરાળ નાખી આમણું ઢાંકી મૂકવું, જેથી પાણી જલ્દી સૂકાઈ જાય નહિ.

આજ સુધીમાં આપણે કોઈએ આમ અઢાર મહીનામાં ફળ આવે તેવી નાળીએરીનું નામ સાંભળ્યું નથી. તેથી નવાઈ લાગે તેમ છે; પણ આ છેક ગપાટા નથી અને આનો અનુભવ તો દરેક નાળીએરીની વાડીવાળાઓએ કરી પોતાના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાનો રહ્યો; માટે અમારી ખાસ ભલામણ છે કે, દરેક વાડીવાળાએ બીજા પાકો લઇને જમીનને કસરહિત કરવા કરતાં એનો પાક લઈ તેને માટે જે ખાતર વાપરવામાં આવે તેનાથી જમીનને જે સહેજે લાલ થવાનો છે તે કરી આપવો. છેવટે અમો કહેવા માગીએ છીએ કે, જો કોઈને બીજા કોઈ પાકો લેવાના હોય તો ફક્ત વટાણાની જાતોનાજ પાકો લેવા. આનાથી જમીનમાં નાઇટ્રોજનનો વધારો થશે અને સહેજે નાળીએરીને તેનો ઉપયોગ થશે; માટે બીજા કોઈ પાક લેવાની લાલચ રાખવી નહિ.

નાળીએરીના રોગો

(૧) પાનનો રોગ (૨) બડ-રોગ (૩) શડીઓ રોગ (૪) મૂળીઓ રોગ. આ સિવાય બે જાતના ભમરાઓનો પણ નાળીએરીને ઉપદ્રવ થાય છે તે. (૧) કાળો શીંગડાવાળો ભમરો અને (૨) લાલ ભમરો (ધનેકું.)

રોગોને અટકાવવાના ઇલાજ

(૧) પાનનો રોગ:-આ રોગ પ્રથમ ટોચ ઉપરનાં ફળાં પાંદડાંને થાય છે અને ત્યાંથી બીજા પાન ઉપર આની અસર થઇ ફેલાવો થાય છે અને લીધે ઝાડની જીવનશક્તિ નબળી પડે છે અને ફળ મોટાં થતાં નથી તથા ખરી પડે છે. આ રોગવાળાં પાંદડાં કાળાશ પડતાં જણાય છે અને આખરે આમળાઇને જમીન ઉપર પડી જાય છે. આનો નાશ કરવામાટે, ચિપ્પો દેખાય કે તરતજ પાન કાપી બાળી મૂકવાં જેથી ફેલાવો અટકશે. આ અનુભવસિદ્ધ ઇલાજ છે.

(૨) બડ-રોગ:-આ રોગ પ્રથમ કુમળાં પાનને (અગર કુંકને) લાગુ પડે છે. પ્રથમ ચિપ્પો તરફ કુમળાં નાળીએરો કંઈ પણ ખાસ કારણસિવાય એની મેળે ખરી પડે છે. પછીથી અર્ધાં પાકાં ફળાં પણ આવી રીતેજ પડી જાય છે; પણ ઘણું કરીને પાકેલાં નાળીએર ઉપર ને ઉપરજ મરી જાય છે. ફક્ત પણ કાળાં પડેલાં જણાય છે. આમ રોગ વધતો જઈ આખું ઝાડ મરી જાય છે. આ રોગોનો દેખાવ માલૂમ પડે કે તરત જૈરડોર્મિશન નામની દવા તેનાં છેક ઉપરનાં કુમળાં પાન ઉપર છંટાવી આ ક્રિયા રોગ નાશુદ્ધ થતાં સુધી ૬ થી ૮ મહીનાના આંતરે છાંટવી.

આમ અઠવાડીયામાં એક વાર બીજી પણ આજે મેળવીને મિશ્રણ બનાવવું અને તે રેડવું. એવી રીતે કે કુમળાં પાન ઘોવાઇને નીચે પણ તે મિશ્રણ ઉતરે. મિશ્રણ:-૬ રતલ મોરથુથુ, ૪ રતલ કળાંચુનો અને ૫૦ ગેલન પાણી એકત્ર કરી ઉપર કલ્લા મુજબ અઠવાડીયામાં એકવાર રેડવું.

(૩) શડીઓ રોગ:-આ રોગના ચિપ્પો તરફ ચડમાંથી લાલાશ પડતો રસ ગળે છે. આમ દેખાવ થાય કે તુરત તે જે જગ્યાએથી નીકળતું હોય તે કાપી કાઢવી અને બાળી મૂકવું; અને કાપી કાઢેલા લાગને ડામર ચોપડવો; જેથી ભમરાઓનો ઉપદ્રવ તે ટેકાણે નહિ થાય. જો રોગ વધારે હોય તો જ્યાંથી ફાટ પડી હોય ત્યાં આપણો હાથ જાય એટલું મોટું કાણું પાડવું અને તેમાંથી તમામ સડેલો લાગ કાઢી નાખવો. પછી તેમાં મીકું ભરવું. ત્યારપછી રેતી-સીમેન્ટથી બંધો લાગ ભરી કાઢવો અને ગરમ ડામરથી કાણું પૂરી દેવું. રોગ ભયંકર હોય તો ઝાડને બાળી મૂકવું.

(૪) મૂળીઓનો રોગ:- આ રોગ મુખ્યત્વે કરીને બેળાતનો છે અને ફક્ત ફળ આપનારાં

ઝાડોનેજ લાગુ પડે છે. પ્રથમ નિશાનીતરીકે ઝાડનાં કુમળાં પાન ચીમળાઈ જાય છે અને પીળાં પડી છેવટે કાળાં પડે છે અને પડી જવા જેવાં લટકી પડે છે. આમ પાન ઉપર અસર થયા પછી ફળો એક પછી એક પડવા માંડે છે અને છેલ્લે ઝાડનું આખું મથાળું પડી જાય છે. બીજા પ્રકારના રોગોમાં જૂનાં પાનને પ્રથમ અસર થાય છે અને છેવટે પરિણામ તો પ્રથમના જેવુંજ આવે છે, એટલે આખું મથાળું તૂટી પડે છે. આમાં પ્રથમ રોગ લગભગ અસાધ્ય અને બીજો જરા કષ્ટસાધ્ય છે. આ પ્રમાણે મરી ગયેલા ઝાડનાં મૂળીઆનો બહારનો ભાગ સડેલો હોય છે, તેમજ થડની અંદરનો બે-ત્રણ ફુટ સુધીનો ભાગ પણ રતાશ પડતો જણાય છે. કેટલીક વખતે થડની બહાર પણ કુંડાળાંના આકારની લાલ નિશાનીઓ જણાય છે. આને માટે કાંઈ ખાસ ઉપાયો લાગુ પડતા નથી; પણ વાડીની આરોગ્યતા ખાતર વગેરે ઉપાયોથી ખરાબર સાચવવી. રોગી ઝાડને મોરડો મિશ્રણથી ઘોતાં રહેવું અને ઉપર બતાવેલા ચૂનો અને મોરચુચુના મિશ્રણનો પણ ઉપયોગ કરવો અને છેલ્લે રોગી ઝાડને તદ્દન નાશુદ્ધ કરવું—એટલે બાળી મૂકવું. આવા ઝાડને છાણનું ખાતર આપવું નહિ; તેમજ જે જમીનમાં ઝાડ ઉછું હોય તેના ખાડામાં ચૂનો ભરવો અને ખાડાની આબુઆબુ બેથી ત્રણ ફુટ જગ્યા છોડી તેનો કાંઈપણ કામમાં ઉપયોગ કરવો નહિ; કારણ તેમાં જંતુઓ હોવાનો સંભવ રહે છે.

જંતુઓના ઉપદ્રવવિષે

(૧) કાળો શિંગડાંવાળો ભમરો—આ ભમરો રાત્રે નીકળે છે અને નાળિયેરીની ટાચમાં નીકળતાં કુમળાં પાન તોડી કાઢી કાઢે છે, એટલે ઝાડ વધતું અટકે છે અને મરી જાય છે; કારણ તેણે કાચેલા કાણામાં પાણી જમી જાય છે અને આખું ઝાડ સળી જાય છે. આથી ખરાબ વાસ મારે છે. આ ભમરાની માદા સડેલા ખાતરના ઢગલામાં અગર સડેલા ઝાડમાં અગર સડેલા લાજ-પાલાના ઢગલામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. કેટલીક વાર નાળિયેરના થડમાં કાણાં કરીને પણ માદા પોતાનાં ઇંડાં ત્યાં મૂકે છે. તેના યેળ થઇ થોડા દિવસમાં તેનો ભમરો થાય છે. થડમાંનો ભમરો કાઢવામાટે અમારો ખાસ અનુભવસિદ્ધ ઇલાજ આ પ્રમાણે છે:—એક લાંબો લોઢાનો સળીઓ લઇ તેની અણી કાઢી તે અણીવાળો ભાગ સહેજ વાંકો વાળવો. (અર્ધ ગોળાકાર માફક) આ સળીઓ ધીમે રહીને કાણામાં નાખવો અને પોચા હાથે એક ગોળ ચક્કર પેટા સળીઆને આપવું. પછી સળીઓ બહાર કાઢવો, તેની સાથે આ ભમરો બહાર નીકળશે. તેનો નાશ કરવો અને કાણાની અંદર એળાઆના પાણીની પીચકારી મારવી, જેથી અંદરની યેળ તથા ઇંડાં મરી જાય છે. પછી ડામર અને રેતીથી કાણું બંધ કરવું. આ ઇલાજથી અમોએ વાંસદા સ્ટેટમાં ઘણી નાળિયેરી બચાવી છે. આ ભમરો ઘણાં ઝડપથી થડ કાચાને અંદર ઉતરી શકે છે; માટે હમેશાં ઝાડ તપાસતા રહેવું.

બીજો ઇલાજ:—રાત્રે એક છાછડું વાસણ લઇ તેમાં ગ્યાસલેટ અને પાણી ભેળું કરીને રેડવું પછી તેમાં એક સળગેલા બત્તા (ફાનસ વગેરે) મૂકવી અને આ વાસણ બત્તા સાથે વાડીમાં મૂકવું. ઉપર કહેલું છે કે, આ ભમરો રાત્રે બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળ્યા પછી બત્તા ઉપર મોહ પામીને ઝડપ મારશે તેવોજ વાસણમાં પડી ગ્યાસલેટ હોવાને લીધે મરણ પામશે. બીજો ઇલાજ:—દી-વેલાનાં બીજાં તળી તેના બૂકા બનાવવો અને ઉપર મુજબ છાછડું વાસણ લઇ પાણીમાં મેળવી તે વાસણ મૂકી દેવું. તેની વાસથી પણ ભમરો અંદર આવીને પડી મરી જાય છે. ૧૦-૧૫ ઝાડ દીક ઉપરના ઇલાજવાળું એક વાસણ મૂકવું. ચોથો પણ એક ઇલાજ છે તે એ કે, વાડીમાં જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂના પડીઆનો ઢગલો કરવો. આમાં માદા પોતાનાં ઇંડાં મૂકશે. તે ભેગાં કરી બાળી મૂકવાથી તેમનો નાશ થશે.

(૨) લાલ ભમરો (ધનેડું):—આ ભમરો લાલ રંગનો હોય છે અને ઉપરના ભમરા જેટલોજ નુકસાનકારક છે, એટલુંજ નહિ પણ જરા વધારે નુકસાનકારક કહીએ તોપણ ચાલે. આ ભમરાઓ ઝાડના દરેક જતના ભાગમાં તેમજ સડી ગયેલા ભાગમાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. આ જતના ભમરાઓ ઝાડના નરમ અને કુમળા ભાગોને ખાઇને અને કાણાં ખાડીને પુષ્ટ થાય છે અને તેમાંજ ફરી પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે અને વખતસર ઇંડાંમાંથી બીજા ભમરાઓ બની પાછો ઉપદ્રવ કરે છે. એમ ચાલ્યાજ કરે છે અને આમ ઝાડોને મોટા પ્રમાણમાં સડો લાગે છે. આને એળખવાની રીત એ છે કે, જ્યાં આજણ કાણું હોય તેની પાસે કાન ધર-

વાથી એક જાતનો અવાજ નીકળે છે. આનો ઉપાય જ્યાં કાણું હોય ત્યાંથી તેટલો લાગ કાપી કાઢવો અને ઉપર મુજબ ડામરથી ઘા ભરી કાઢવો. ડામર અંદર જાય તેમ ન હોય તો ડામરનું પોતું પલાળી કાણુમાં ખોસી દેવું અને ઉપરથી સીમેન્ટથી બંધ કરી દેવું. રોગ લયંકર હોય તો ઝાડ કાપી બાળી મૂકવું. સારાં તંદુરસ્ત ઝાડોને આ રોગ લાગુ પડતો નથી; માટે તેમની તંદુરસ્તી ઉપલા ઉપાયોથી સાચવવાને કાળજી રાખવી. ઝાડને હમેશાં તપાસનાં રહેવું અને જરા પણ રોગની નિશાની જણાય તો દુરત ઇલાજ કરવો. આમ કરવાથી પણ રોગોનો અટકાવ થશે. બીજું વાડીમાં સરી ગયેલાં ઝાડો અગર બીજી વસ્તુઓના કટકા કરી ઠેકઠેકાણે રાખી મૂકવા. તેમાં ઉપલાં જંતુઓ કદાચ થયાં હોય તો તે તપાસનાં રહેવું અને તેવું માલમ પડે કે તુરત તેમનો નાશ કરવો.

નાળિયેરની ઉપયોગીતા

ઉપર શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે, નાળિયેરને કલ્પવૃક્ષ માનવામાં આવે છે તે બીજકુલ યથાર્થ છે; કારણ નાળિયેરના ઝાડમાંથી, ધરસંસારનાં ઉપયોગી ચીજો બને છે. જેવી કે સાવરણી. (પાનના રેષામાંથી,) ધર ઉપર નળીઆંતરીકે આનાં પાનને એક પ્રકારથી ગુંથીને ગરીબ લોકો ઉપયોગ કરે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રાવણકોર એટલે મલબારકિનારા ઉપરના લોકો આ ઝાડમાંથી પોતાની ઉપયોગની ધણીખરી ચીજો બનાવી જાણે છે. અહીંનાં તેમાંથી નીકળતા કાચા પદાર્થો જેવા કે કોપર, કૃણી ઉપરની છાલ, કાચરીઓ વગેરેનું શું શું બને છે તે તપાસીએ. ઉપરની ચીજો સારા પ્રમાણમાં પરદેશ ખાતે જાય છે અને ત્યાં આપણને નવાઇ પમાડે એવી રીતની ચીજો તેમાંથી બને છે, જે આપણે ત્યાં પાછી આવે છે અને મોઢી કિંમતે વેચાઇ આપણી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે.

કૃણ ઉપરની છાલનું રૂપાંતર

જે નાળિયેર આપણને બજારમાં વેચાતું મળે છે તે તેવીજ સ્થિતિમાં ઝાડ ઉપર નથી હોતું; પણ તેના ઉપર કુદરતે સખત રેષાવાળી છાલ ચઢાવેલું હોય છે. જો કે તે બહારથી સુવાળી અને ખુબસુરત દેખાય છે પણ તે રેષાઓ બહુ ચીકણા હોય છે. આ રેષાઓને ખરા પાણીમાં ઘણો વખત રાખી કહોવાડાવવામાં આવે છે. પછી તેને મોગરાથી કૂટીને રેષા છૂટા પાડી શકાય છે. તેની અહીંનાં અમુક જાતના લોકો (ખારવા વગેરે) દોરડીઓ જેને આપણે કાથીની દોરડી કહીએ છીએ તે બનાવે છે. દોરડીઓ કેટલી ઉપયોગી છે તે કોઇ પણ હિંદવાસીથી અજાણ્યું નથી. ધર બાંધવામાં, ઘરમાંની ચીજો જેવી કે ખાટલા વગેરે ભરવામાં આનો મોટા પ્રમાણમાં હિંદુઓ ઉપયોગ કરે છે. આ દોરડીની ખરોખરી લાગ્યેજ કોઈ બીજી જાતના દોરડી કરી શકતી હશે; પરંતુ આ કરવાનું કામ ઘણી સખત મહેનતનું છે, આને માટેજ આપણી સરકારે અંદામાન જેવા બેટામાં મોકલવામાં આવતા જન્મટીપના કેડાઓને કૂટવાનું કામ સોંપ્યું છે. ત્યાં આને માટે તેમના ઉપર કેવી રીતે જીલમ ગુજારવામાં આવે છે, તે અહીં બીજકુલ અસ્થાને હોવાથી લખ્યું નથી અને બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં આ ઝાડોની ખેતી છે ત્યાંના સખત મજુરીના કેદીઓને પણ આ કૂટવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તેના આમ કૂટી તૈયાર કરેલા રેષા પરદેશ ખાતે પણ ચઢે છે. ત્યાં આધુનિક મશીનરીની સહાયથી મોટાં દોરડાંઓ (જેવાકે કોસમાં વપરાય છે તેવાં) બનાવવામાં આવે છે. આ રેષાઓનું પૃથક્કરણ કરી દોરડાંઓ બનાવવાના, પાથરવાની કંતાન બનાવવાના, બ્રશ બનાવવાના, વાળવાની સાવરણીઓ બનાવવાના, એમ જૂઠા જૂઠા વર્ગ પાડે છે અને છેલ્લા વર્ગના એટલે નરમ વર્ગના રેષાઓ ગાદલાં, મોટર ગાડીના તકીઆ, કેઓ વગેરે ભરવામાં વપરાય છે અને એકદમ ભૂકા રહે તેનો ઉપયોગ ખાતરમાં થાય છે.

શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સૂચનાઓ

(લેખક-એન. ટી. “દૈનિક હિંદુસ્થાન” તા. ૧૦-૧-૨૭ માંથી)

બ્યારે તબિયત બગડે ત્યારે દવાની દરકાર નહિ રાખનાં દવાવગરના કુદરતી ઉપચારો અજમાવો. લાંબા સમયની કોઇ વેદના હોય તો એમ નહિ ધારવું કે, અઠવાડીઆમાં સાજા થવાશે. નિયમિત વ્યાયામ ચાલુ રાખી મગજશક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

તાપના વખતમાં કાળાં કપડાં પહેરવાં નહિ. તે ખરાબ દેખાય છે તથા તાપને ખેંચે છે. શરીરપર અંદરના ભાગમાં ગરમ-ઉનનું કપડું સારા અસ્તરવગર પહેરવું નહિ. તમિયતની સંભાળની પણ દરકાર ન રહી શકે એટલા ઉદ્વોગમાં અહોરાત્ર મગ્યા રહેવું નહિ. ઉંડા શ્વાસ લેવાની કસરત હરગીઝ બૂલવી નહિ.

કદી ઉન્માદકારક કેરી પીણાં પીવાં નહિ.

તદ્દન બંધ અંધારી જગ્યામાં રહેવું નહિ. તદ્દન બંધ ઓરડામાં સૂવું નહિ. પૂરતો પ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા અને એટલી છૂટથી લેવાં.

આઠ કલાકથી વધારે નિદ્રા લેવી નહિ.

કોઇ પણ પ્રકારનો શ્લેષ્મ-માંસાહાર-ખોરાક બૂલેચૂકે સહેજ પણ લેવો નહિ.

એડીવાળા ખૂટ પહેરવા નહિ, તેમજ એકદમ સંકુચિત ટાઇટ કપડાં પહેરવાં નહિ.

દરરોજ થોડો પણ શારીરિક વ્યાયામ લેવાને ચૂકવું નહિ.

ઉતાવળે જમવું નહિ. ચાવીને ખાતાં પ્રસન્ન મનવડે પૂરતો સમય લો અને દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવો.

પુષ્કળ પાણી પીવાને જરા પણ અચકાતા નહિ.

જમતાં એક કલાક પહેલાં અથવા જમીને તરત કસરત કે મહેનતનાં કામ કરવાં નહિ.

કોઇ પણ રીતે તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

માંદાને ખાવા કાંઈ પણ આપવું નહિ; માત્ર ત્રવાહી દૂધ, કાંજી, હલકો જીજ ખોરાક આપી અંદરના અવયવોની શુદ્ધિ સ્વલ્પ સમય થવા દો.

દરરોજ નહાવાને અચકાવું નહિ. તેમ ન બને તો અઠવાડીઆમાં ત્રણ વખત પણ ચૂકવું નહિ.

ચાહ, કાંરી, ભાંગ, ચરસ, ગાંજો, ધૂમ્રપાનનું નિત્ય અતિસેવન જીવલેણ છે.

કબજાઅતમાટે જીલાબ લેવો નહિ. એનીમા-પાણીથી કોઠો ઘોષ નાખવો.

તમારા અથવા તમારા કુટુંબમાટે દવા વગરના ઉપચારો અજમાવવાને ડરતા નહિ. જ્યારે કૃતરાંખિલાડાંને મારવા માગતા હો તો તેને લગતી દવા કરજો.

પેટના વિકાર-મળનો નાશ કરવા અવયવોની નિયમિત ગતિ-ચલનવલનમાટે જીલાબ આદિ-નો ઉપયોગ નહિ કરતાં થોડે દિને તદ્દન નિરાહાર અપવાસનો અચુક અખતરો અજમાવો.

તંદુરસ્તી, સુખ અને દવાવગરના ઉપચારોને લગતું સર્વ સાહિત્ય વાંચવાને આળસ રાખવું નહિ.

ખાળકને નવ માસસુધી માત્ર દૂધ તથા પાણીસિવાય કાંઈ આપવું નહિ.

જ્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષોના શરીરના બાંધા સખળ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમને લગ્નસંબંધ યોજવો નહિ.

કોઇના પણ હોઠ ઉપર ચુંબન લેવા કદી લલચાતાં નહિ.

ગમે ત્યાં ખુરસીમાં ઢીલા થઈ બેસવું નહિ, હમેશાં ટટાર સીધા બેસવાની ટેવ રાખવી.

જ્યારે સામાને હૃદયવેદના જેવી કાંઈ શિથિલ બેચેન પ્રકૃતિ જેવું લાસે, ત્યારે તેની સાથે કુસ્તી કરવા યા બાથ બાડવા યા બેટવા જરા પણ હુંશિયારી દાખવવી નહિ.

સર્વદા સૂર્યોદયપૂર્વે નિદ્રાત્યાગ કર્યા બાદ બીજાનામાં આળસથી ન આળોટતાં શૌચ, દંતધાવન ઇં શુદ્ધિક્રિયાથી મુક્ત થઈ સ્નાનસેવાસ્મરણમાં સજ્જ રહો. એ નિયમિત અનુષ્ઠાન શરીર, મન, આત્મોન્નતિના અપૂર્વ આદેશ સહજ સાધ્ય કરશે.

સર્વે ઇદ્રિયોને સ્વાધીન રાખો. કોઇ પણ પ્રકારે તેને સ્વાધીન થવું નહિ. મનને સદા આનંદ સાથે અંકુશમાં રાખી, ઉજ્જવળ જીવન-ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરો.

ગૃહશુદ્ધિ અર્થે ધૂપ વગેરે સાહિત્યોવડે માર્જન કરો. અઠવાડીએ એકવાર હવન કરવો.

પ્રાતઃકાળે તેમજ સાયંકાળે ખુદ્ધી હવામાં ફરવાની ટેવ શરીરસુખમાટે અત્યંત વિતાવહ છે.

જૂખતરસ વેડી, મારવી નહિ. શરીરની પાચનશક્તિના પ્રમાણમાં નિયમિત ખોરાક લેવો.

મળમૂત્રાદિ નૈસર્ગિક હાજતોમાં અવરોધ પાડવો નહિ.

માનસિક આધિ ઉપાધિમાં કિંચિત ઉદ્વેગ રાખવો નહિ. ‘જે થાય તે સારાને માટે’ ધૈર્ય અને શૌર્યથી સદા સંતોષનું સખળ સેવન ચાલુ રાખવું. જેથી પહાડ સરખાં સંકટો ક્ષણમાં તૂટી પડશે.

દૂધ* કેવી રીતે વાપરવું ?

(લેખક-મજબુદાર 'ગુજરાતી કેસરી' તા. ૧૨-૧૧-૨૫ ના અંકમાંથી)

“આપણા શરીરનો વિકાસ કરવા અને ટકાવી રાખવા જે જે પદાર્થોની અગત્ય છે તે સર્વ પદાર્થો એકલા દૂધમાંથી મળી શકે. આથી આપણે દૂધને એક સંપૂર્ણતા પામેલા ખોરાકતરીકે ઓળખી શકીએ; અર્થાત્ દૂધના જેવો ઉત્તમ ખોરાક બીજો એક પણ નથી. દૂધમાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ હોય છે:-ધી (ફેટ) અને દૂધમાંથી બનતી ખાંડ. ધી-માખણને આપણું શરીર એકદમ ઉપયોગમાં લઇ લે છે અને મીલ્કશુગર ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મીલ્કશુગર (દૂધમાંથી બનતી ખાંડ) શરીરના વિકાસને અર્થે ઉત્તમ જણાઇ છે. આપણી શરડીની ખાંડમાં જે હાનિકારક તત્ત્વો છે તે બધાંથી આ ખાંડ તદ્દન મુક્ત છે; પણ આ ખાંડ (મીલ્કશુગર) પ્રાણીઓના દૂધસિવાય કુદરતના બીજા કોઇપણ ખૂણામાંથી જડી શકી નથી.

આપણે જાણીએ છીએ કે, દૂધ વાસી થાય છે ત્યારે ખાટું થઇ જાય છે, પણ માંસની પેટે બગડી જતું નથી. આનું કારણ આ ખાંડજ છે. મીલ્કશુગર ધીમે ધીમે પાચન થાય છે અને માલ્ટશુગર કરતાં ચોથા ભાગના વખતમાં શરીરમાં શોષાઇ જાય છે. એ વળી ધીમેથી પચતી હોવાથી જઠરની આગળ વધીને આંતરડા લગી જાય છે. ત્યાં લગણુમાં ધીમે ધીમે પચે છે અને ત્યાં લેક્ટીક એસીડના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ લેક્ટીક એસીડ શરીરમાં થતા બિગાડને અટકાવી કરોડો મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવે છે. આ મીલ્કશુગરને લીધેજ દૂધ બગડતું નથી; ફક્ત ખાટું થઇ જાય છે, જ્યારે માંસ બગડી જાય છે. ડૉ. કેલોગ લખે છે:-“દશ વર્ષો પૂર્વે મેં એક માંસનો ટુકડો છાશની બરછીમાં નાખી મૂક્યો. આ ટુકડાને કોઇપણ જાતની જંતુવિનાશક દવા લગાડ્યાવગરજ નાખ્યો હતો; છતાં આજે દશ વર્ષ પછી જોતાં એ એમનો એમ બગડ્યાવગર નીકળ્યો ! આ બધા પ્રતાપ પેલાં મીલ્કશુગરના અને એસીડ (ખટાશ) ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓનાજ છે; એટલે નાનાં બચ્ચાંની પાચનક્રિયા વગેરેને સંભાળવાનું કામ કુદરતજ દૂધની મારફત કરે છે.

દૂધમાં કેસીન નામનો જે પદાર્થ છે, તે શરીરનો વિકાસ અને મરામત ઘણી જલ્દી કરી ખોરાકને બરાબર પચાવે છે અને પોષણાર્થે શરીરમાં ભળી જાય છે. આ સિવાય દૂધમાં બીજાં પ્રોટીન-સ પણ છે. એ પણ ઉપર પ્રમાણેજ કામ કરે છે.

વળી ગાયના દૂધમાં માતાના દૂધ કરતાં ચારગણા હાર છે. દૂધમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂનો વધારે છે. એક પીંટ ચૂનાના પાણી(લાઇમ વૉટર) માં જેટલો ચૂનો હોય છે તેના કરતાં ૧૧ થી ૧૬ ગ્રેન જેટલો વધારે ચૂનો એક પાંટ દૂધમાંથી મળી આવે છે. આ જગાએ માંસાહાર અને વનસ્પતિ આહારનો ફેર પ્રત્યક્ષ થાય છે. માંસમાં દૂધથી ડબલ ચૂનો હોય છે, છતાં શરીરમાં તો તે ફક્ત અડધા ગ્રેનજ ભળવા દે છે. હાડકાંના વિકાસનો મુખ્ય આધાર ચૂના ઉપરજ છે; એટલે આખા શરીરના વિકાસમાટે કુદરતે દૂધ જેવો ઉત્તમ ખોરાક બીજો એકે બતાવ્યો નથી. ચૂનો હાડકાંના વિકાસમાટે અને પ્રોટીન માંસપિંડના વિકાસમાટે વપરાઈ જાય છે.

એક બીજું અગત્યનું સત્ત્વ દૂધમાં છે. તેને વીટામીન કહે છે અને આ સત્ત્વને લીધેજ દૂધ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખોરાક કહેવાય છે. દરેક વનસ્પતિ પોતપોતાનું વીટામીન જમીનમાંથી સત્ત્વ કાઢી બનાવી લે છે, પણ ગાય કંઈ તેને બનાવી શકતી નથી. ગાય તો આવી જૂદી જૂદી જાતની વનસ્પતિ જે પોતાને ઉપયોગી જણાય તે ખાય છે અને બધાં વીટામીનનો સામટો જથ્થો દૂધવાટે બહાર કાઢે છે. અલબત્ત, આ જગાએ દૂધ તદ્દન ચોખ્ખું અને તાજુંજ દોહલું સમજવાનું છે, નહિ કે ઉકાળેલું અથવા જંતુવિનાશક દવાઓના ભેગવાળું (મુંબઇના દૂધ જેવું).

દૂધમાં કેટલાક પાચક રસો પણ છે-ડાઇજેસ્ટીવ, ફરમેન્ટસ, ગેલેક્ટોઝ, ઓક્સીડેઝ અને રીડક્ટેઝ. આ બધા પાચનક્રિયામાં ખાસ મદદ કરે છે. દૂધ ઉકાળવાથી આ બધા રસોનો નાશ થાય છે. આ રસોનો નાશ થાય છે કે નહિ તે જોવા સ્ટોર્ચ નામના વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે અખતરો અજમાવ્યો છે. એક કાચની કસનળી (ટેસ્ટ ટ્યુબ)માં પાંચ ક્યુબીક સેન્ટીમીટર દૂધ લઇ તેમાં એક

અમેરિકાના ગોવાળીઆઓ અને ખેડૂતો આજળ ડૉ. જે. એચ. કેલોગે આપેલા ભાષણનો તરજુઓ આખ્યાનકર્તાના ‘ઓટો ઇન્ટેક્સીકેશન’ નામના પુસ્તકમાં આ આખું આખ્યાન છપાવ્યું છે.

દીધું એ ટકા હાઇડ્રોજન પેરોક્સાઇડ અને એ દીધાં એ ટકા સોલ્યુશન પેરોક્સાઇડની દીધામીન નાખી હલાવવું. જો દૂધ ઉકાળેલું નહિ હોય તો ઘેરો જામલી રંગ દેખાશે અને ઉકાળેલું હશે તો કોઈ રંગ જ થશે નહિ.

દૂધને આપણે પ્રવાહી 'ટીસ્ટ' પણ કહી શકીએ; કારણ એ લોહીમાંથી જ બનેલું છે અને તાજું હોય, શરીરની ગરમીથી ગરમ લાગતું ધારોણ દૂધ લોહીની માફક જંતુઓને મારી નાખવાની શક્તિવાળું હોય છે. લોહીમાં દેખાતા એન્ટીબોડી, એલ્યુટીનીન, એન્ટીટોક્સીન અને ઓપ્સોનીન દૂધમાં પણ હોય છે. બધા એન્ટીબોડીઓ જૂદા જૂદા ઉપયોગ માલમ પડ્યો નથી, પણ રોગને અટકાવવામાટે એ બધી ધણી તૈયારીઓ કરી મૂકે છે. એમ માનવાને સબળ કારણો મળી આવ્યાં છે.

દૂધ તાજું હોય અને વગર ઉકાળેલું જ વાપરવું જોઈએ. દૂધને ૧૫૮ ડીગ્રી ફેરનહીટ સુધી ગરમ કરવાથી એમાંના એન્ટીબોડીઝ મરી જાય છે અને ૧૭૬ ડીગ્રી ફેરનહીટ એમાંના પાચક રસોનો નાશ થાય છે. તેથી દૂધ ઉકાળ્યાવગરનું જ વાપરવું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઉદર ઉપર દૂધના અખતરા અજમાવ્યા છે. થોડાક ઉદરો પકડી અમુક વખત સુધી કેટલાકને ફક્ત ઉકાળેલું દૂધ પોરાકતરીકે આપ્યું ને થોડાને વગરઉકાળેલું દૂધ આપવામાં આવ્યું. ઉકાળેલું દૂધ પીનારા ઉદરો અમુક મુદત પછી તપાસતાં, જેવા હતા એવા ને એવા માલમ પડ્યા અને વગર ઉકાળેલું દૂધ પીનારા જડા, જખરા અને હૃદયુષ્ટ માલમ પડ્યા. આ અખતરો કુદરતી-ધારોણ-દૂધ વાપરવાની બાબતને પુષ્ટિ આપે છે.

વગરઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ ઉત્પન્ન કરનાર બેક્ટીરીઓ હોય છે. તે હાનિકારક જંતુઓની સામે થાય છે, તેથી દૂધ માંસની પેઠે ગંધાઇને બગડી જતું નથી; પણ દૂધ ઉકાળવાથી એ જંતુઓ મરી જાય છે, તેથી દૂધને બગડતાં વાર લાગતી નથી અને હાનિકારક જંતુઓ પણ વગર-અડચણે તેની અંદર ઉછરી શકે છે.

ખરેખર, કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલું દૂધ વીટામીન અને એન્ઝાઇમથી ભરપૂર છે. એમાંના પ્રોટીન મગજને તથા રનાયુઓને પોષણ આપી વધારે છે; સોલ્ટસ શરીરમાં રહેલા હાડપિંજરને પુષ્ટિ આપે છે અને ફેટસ-ધી-(સ્નેહ) વિકાસક્રમની ગતિને આગળ ધપાવે છે; પણ અફસોસની વાત છે કે આપણા લોકો એ દૂધને ઉકાળીને એટલે એમાંનાં ખાસ અગત્યનાં તત્ત્વોનો નાશ કરીને જ વાપરે છે !

ઉકાળ્યા વગરનું દૂધ પણ ચોખ્ખું તો હોવું જ જોઈએ. ઠંડું ગાય બાંધવાના તબેલા આગળથી સ્વચ્છતાની કાળજી રાખવી જોઈએ. ગાય, બેંસ વગેરે પ્રાણીઓ પણ નિરોગી હોવાં જોઈએ. રોગી પ્રાણીઓનું દૂધ અસંખ્ય રોગોને જન્મ આપે છે અને કરોડો મનુષ્યો આ રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. ધણીવાર એમ જણાયું છે કે, ગંદા તબેલાની ગાયબેંસના દૂધથી જ ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો.

હવે દૂધ કેવી રીતે વાપરવું જોઈએ ? દૂધને જો આપણે નાના ધુંટડા ભરીને તથા 'ચાવી ચાવી'ને ગળે ઉતારીએ તો એ 'સલામત' લાળ સાથે લગી જમ મોઢામાં પાતળું થઈ પેટમાં જાય છે, તેથી એને પચતાં વાર લાગતી નથી; પણ એમ ને એમ ગળે ઉતારવાથી જઠરમાં પહોંચતાં પ-હોંચતાં જ ફાટીને દહીં બની જાય અને તેથી પચનાં ઘણા વખત લાગે.

જ્યારે નાનાં બચ્ચાંએને માતાના દૂધને બદલે ગાયના દૂધથી ઉછેરવાનાં હોય, ત્યારે ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું અને માતાના દૂધ જેવું બનાવી આપવું જોઈએ. અમેરિકામાં દર વર્ષે નવાં જન્મતાં પચીસ લાખ બાળકોમાંથી અઢી લાખ બાળકો દૂધની આ પ્રકારની સંભાળ નહિ લેવાથી મરણને શરણ થાય છે. ગાયના દૂધમાં માતાનાં દૂધ કરતાં ચારગણો ચૂનો, ત્રણગણાં પ્રોટીન્સ અને બેતૃતીઆંશ જેટલી ખાંડ હોય છે.

આંચળવાળાં પ્રાણી પોતાનાં બચ્ચાંનાં વિકાસમાટે જ ઉપયોગી થાય એવું દૂધ ઉત્પન્ન કરે છે. માયનો વાછરડો બે વર્ષે જુવાન બળદતરીકે બોળખાય છે એટલે કે માયનું દૂધ એનાં બચ્ચાંને બે વર્ષે જુવાન બનાવે છે. માણસોમાં સોળ વર્ષે જુવાની આવે છે, એટલે માયના કરતાં

આઠમા ભાગની પાચનશક્તિ ઈશ્વરે માણસને આપી છે. માતાનું દૂધ માફકસર અને સોળ વર્ષે જીવાન બનાવી શકે એવું બનાવ્યું છે, તેથીજ ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું કરી નાનાં બચ્ચાંના ઉપયોગમાં લેવું. માફકસર પાતળું કરવાની સહેલી રીત નીચે પ્રમાણે છે:—જેટલું દૂધ હોય તેટલુંજ ચોખ્ખું પાણી લઈ એક શેર અષોળ ખાંડ નાખી ઉપયોગમાં લેવું.

કેટલાક માણસોને દૂધ ઉપર કુદરતી અણુગમે ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે; એટલે દૂધની સામે નજર સુદ્ધાં કરતાં, એમનો જાણે જીવ ઉડી જાય છે. આવા માણસો ડાકટરની દેખરેખ નીચે પહેલાં એક શેર પાણીમાં એક ચમચો દૂધ, પછી બે ચમચા, એમ ધીમે ધીમે પ્રમાણ વધારી દૂધ પીતાં શીખી શકે છે અને અણુગમે દૂર કરી શકાય છે.

શરીરની ચરખી વધારવા તથા શરીરનો ખાંધો મજબૂત કરવા ડાકટરો દવાતરીકે વાપરે છે ને એમાં એમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

દૂધ એ માંસ તથા ઇંડા કરતાં ઘણો સસ્તો અને સલામતીભર્યો ખોરાક છે અને માંસ કરતાં વધારે ગુણકારી અને સલામતી ભર્યો છે. એટલે માંસાહારી લોકો, માંસ ત્યજી, ગાયને પાણી-પોષી દૂધજ ખાય--પીએ તો ઘણો ફાયદો થાય. સરકાર પણ કતલખાનાં તરફથી લક્ષ આપું કરી ગોરક્ષાના પ્રચારને ઉત્તેજન આપે તો નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા થતી અટકે અને ઠેર ઠેર નમાલાં અને માઈકાંગલાં મનુષ્યોને બદલે હજુપુષ્ટ (ચોખ્ખા જેવા !) મનુષ્યોજ નજરે પડે.

શરીરસુખાકારી જળવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય

(લેખક:—રમણલાલ જયકીશનદાસ બી. એ.—વડોદરા. ‘વ્યાયામ’ માંથી)

દુનિયામાં એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે તંદુરસ્તી જળવવા ન ઇચ્છે? સૌ કોઈને સુખ પ્રિય હોય છે. કહ્યું છે કે:—“ આપ સુખી તો જગ સુખી ! ” સુખના સંગી થનાર અસંખ્ય મજે, પણ દુઃખમાં ભાગ પડાવનાર કલ્પિતજ નજરે પડે છે; તોપછી પ્રશ્ન એજ રહે છે કે, ખરો સુખી કોણ? સાર્વભૌમ રાજા, તવંગર શેઠીઓ, જંગલનો જોગી કે રસ્તાનો બીખારી? આ બધામાં સુખી કોણ? આ પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર કે, સુખી એજ હોઈ શકે કે જે શરીરે તંદુરસ્ત છે. દુનિયાનાં સુખો પૈકીનું પહેલું સુખ તે “ જાને નર્ચા ” એમાં બે મત સંભવતાજ નથી. હરકોઈ આ વાત જાણે છે અને માને છે; પરંતુ ઘણેભાગે મનુષ્યો આ સુખ મેળવવા તથા જળવવાના સહેલા ઉપાયોથી અજાણ હોય છે અગર જાણતા હોવા છતાં તે પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ વગરના હોય છે.

શરીરના કુદરતી સંચાને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવાને દરેક માણસે ખોરાક લેવો પડે છે; પરંતુ આ ખોરાક પણ શરીરને રુચ્છો અને માફકસરજ લેવાની જરૂર છે. ખોરાક પેટમાં ગમે તે પ્રકારે ધોંચ્યો એટલાથી કાંઈ શરીરની સુખાકારી જળવાતી નથી; પણ જે ખોરાક શરીરમાં દાખલ થાય તેને પચાવવાની શક્તિની ખાસ આવશ્યકતા છે અને જે માણસની પાચનશક્તિ સતેજ હોય તેજ માણસ તંદુરસ્ત રહી શકે છે. ખોરાકનો અપચો અટકાવવાને અને આ પાચનશક્તિને હમેશાં સતેજ રાખવાને ફક્ત એકજ અને સહેલો ઉપાય છે અને તે એજ છે કે, “તમારા ખોરાકનો દરેક કોળીઓ તેમાંનો તમામ રસ ચુસાઈ જાય ત્યાંસુધી ચાવવાની ટેવ પાડો.” આ કાંઈ હાલમાંજ થયેલી નવીન શોધ નથી. આશરે સો વર્ષ પહેલાં “સ્પેલનઝાની” નામના મનુષ્યે પોતાની જાત ઉપરજ અખતરો કરી પૂરવાર કહ્યું હતું કે, સારી પાચનશક્તિમાટે પૂરેપૂર્ણ ચાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. દરેક ખોરાકમાં જૂદો જૂદો સ્વાદ રહેલો છે અને આ સ્વાદથી થતો આનંદ, તેમ પેટની તંદુરસ્તી આજ એક ટેવથી વધારી શકાય છે. તો શામાટે સહેલથી મેળવી શકાતી તંદુરસ્તીમાટે દરેક માણસે નાનપણથીજ આ ટેવ પાડતાં ન શીખવું? ચાવવાની ટેવ સારી હોય તો ગમે તે ચીજ વગરનુકસાન કર્યો શરીરમાં ગળાડાવી શકાય. ગયા સૈકામાં ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનારા પણ પોતાના ગુલામોના દાંત તરફ ખાસ કાળજી રાખતા હતા અને ગુલામનો એક એક દાંત ઓછો થતાં તેની કિંમતમાં પણ તે પ્રમાણે ઘટાડો થતો હતો. મોટા મોટા ડાકટરો પણ પોતાના દરદીને ચાવવા તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવા ખાસ બલામણુ કરે છે અને કહે છે

કે, અપૂર્ણ થવાનું મૂળકારણ અપૂર્ણ ચાવવું એજ છે. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના ડૉક્ટર સર એન્ડ્રુ કલાર્કે પણ કહ્યું છે કે, આપણને પ્રભુએ બત્રીસ દાંત આપ્યા છે તો આપણે ખાતી વખતે દરેક કોળીઆને બત્રીસ વખત ચાવવો જોઈએ. આટલુંજ નહિ પણ મોટી મોટી વીમા કંપનીઓ પણ વીમો ઉતારતી વખતે આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખે છે.

આશરે પચાસેક વર્ષ ઉપર વેનીસમાં વસતા એક અમેરિકન વેપારીનો, શરીરમાં વિશેષ વધી ગયેલા વજનને લીધે, તેની ઉંમર પહોંચતી હોવા છતાં વીમા કંપનીએ રીમો લેવાની ના પાડી. આથી તેણે પોતાની તંદુરસ્તી વધારવા અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા. પછી એક અનુભવ કરી જોવા ખાતર સંપૂર્ણ રીતે ચાવવાની ટેવ પાડવા માંડી અને તેને ફક્ત થોડાજ વખતમાં તેનો મોટો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેની તબિયત સુધરવા માંડી. આ ઉપરથી ચાવવાના ગુણોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો અને એક-એ વર્ષ જેટલા ટુંકા સમયમાં તો તેણે અગત્યના લાયકાત, તંદુરસ્તી અને શક્તિ મેળવી. ત્યારપછી તો તેણે આજ વિચારોનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો ધંધો હાથ લીધો અને તેનાં લખાણો વાંચીને અને લાપણો સાંભળીને સેંકડો માણસો પોતાનો ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચાવવા લાગ્યા અને સહેજમાં અગત્ય તંદુરસ્તીનો લાભ મેળવી શક્યા. આ અનુભવસિદ્ધ વાત દરેક જણે ધ્યાનપર લેવા જેવી છે.

વળી ખોરાક સંપૂર્ણ ચાવવાથી શરીરમાં રહેલા “સેલીવા” વગેરે પાચનક્રિયાને મદદ કરના રસોને ખોરાકસાથે એક રસ થઈ આ ક્રિયાને સતેજ કરવા તક મળે છે, તેમજ આ ટેવને લીધે ખોરાકનો જોઈતો સ્વાદ ચાખી આવંદ મેળવી શકાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ખોરાક જ્યારે ચવાતો હોય છે, ત્યારથીજ આપણે જેને “પાચન રસ” (એપીટાઈટ જ્યુસ) કહીએ છીએ, તે પેટમાં પડવા માંડે છે અને એ રીતે ખોરાક એકરસ થઈ પેટમાં જતાંની સાથેજ તેને પચાવવાની શરૂઆત કરવા પેટ તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેવાયલો ખોરાક પાચન કરવા પણ ઘણોજ થોડો વખત લાગે છે અને તંદુરસ્તીમાં પાચનશક્તિ સતેજ હોવાને લીધે કોઈ પણ જાતનો સડો પેસવા પામતો નથી; પરંતુ જ્યારે ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચવાયા પહેલાં પેટમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે આપણી પાચનક્રિયા કાંઈક મંદ થાય છે અને ખોરાક એજ સ્વરૂપમાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વખતસુધી પેટમાંજ પડી રહે છે. આમ થવાથી વખતસર ભૂખ લાગતી નથી અને પેટમાં દુખાવો થઈ અનેક રોગો જન્મ થવા પામે છે.

ચાવવાની ક્રિયાને પેટમાં રહેલાં આંતરડાં સાથે પણ સીધો સંબંધ હોય છે. આ ક્રિયા એકલા પેટનેજ તેનું કામ કરવા સતેજ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં ખોરાકનાં પરમાણુઓને ફરવું પડે છે, તે સઘળા અવયવોને ઉત્તેજિત કરી બળવાન બનાવે છે.

માટે શરીરની તંદુરસ્તી જાળવવા તથા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર દરેક મનુષ્યે જેમ અને તેમ સત્વર સંપૂર્ણ રીતે ખોરાક ચાવવાની ટેવ પાડવા પ્રયત્ન શરૂ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તવાથી વખતોવખતનાં ડૉક્ટરોનાં બીજ ચૂકવવાનો કડવો અનુભવ સહેજમાં દૂર થઈ જશે. દરેક સમજી પુરુષે આ ટેવ પાડી પોતાની જાતને તંદુરસ્ત કરી અન્યને પણ તેનો લાભ લેવા પોતાથી બનતો બોધ આપવો.

હિંદુઓને પડકાર

(‘ગુજરાતી’ તા. ૨૩-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઢાંકા જીવંતાના હિંદુઓની પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી ડૉ. મુંજેએ જણાવ્યું કે, જ્યાંસુધી ધર્મ-મંદિરો અને અનાથ અબળાઓનું રક્ષણ કરી શકવાની આપણામાં શક્તિ નથી ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યની વાત કરવી નિષ્ફળ છે. જ્યારે ધર્મનો તદ્દન વિશ્વસ થવાની પળ આવે, ત્યારે હિંદુઓને સ્વરાજ્યના વિચારો પણ ન આવવા જોઈએ. સ્વામીજીનું મહાન કાર્ય તપાસો અને તરતજ આપણને માલમ પડશે કે, હિંદુ હિંદમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના એજ એમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; તેમજ જ્યાંસુધી આપણે અંતઃજેદાર ન કરી શકીએ, ત્યાંસુધી એ સ્વરાજ્યની સ્થાપના સ્વપ્ના-

સમાનજ રહેવાની. અંગાળમાં સ્ત્રીઓની જે પતિત દશા આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી દરેક નેતાએ સમજવું જોઈએ કે, સ્વરાજ કરતાં પણ વધુ જરૂર આપણને એ માતાઓની છે. ભગવદ્-ગીતામાં હું તો માનું છું અને ગીતા ચોખ્ખું કહે છે કે શક્યતઃ શકતાનુંજ અનુકરણ કરવું.

શાસ્ત્રોક્ત અર્પર* અથવા ખાપરીઆની ઓળખ

(વૈદ્યકદંપતરુના એક અંકમાંથી)

હાલ કેટલાક માસથી “ અનુભૂત યોગમાલા ” નામના પાશ્વિક હિંદી પત્રમાં શાસ્ત્રોક્ત ખાપરીયાસંબંધી ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાએક વિદ્વાન વૈદ્યરાજોએ એવું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, અર્પર એટલે તુત્યભેદ અને તે તુત્યભેદ મળતો ન હોવાથી તેને બદલે મોરથુથુ(તુત્ય)નો ઉપયોગ કરવો. અર્પર એ તુત્યભેદ છે એવું બતાવનારાં પ્રમાણો તેમણે ભાવ-પ્રકાશ, ધન્વંતરિનિઘંટુ, રસમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાંથી આપ્યાં હતાં. હવે આ બાબતમાં મોટા મોટા પ્રમાણભૂત રસગ્રંથોનો આધાર લઈને હું મારો વિચાર આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કરું છું. પ્રથમ તો રસશાસ્ત્રમાં અર્પરનાં કયાં કયાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેનો વિચાર ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧-રસકેજસદં ચૌરં સીસકાકારસત્વકમ્ । રસકામધેનુ

આમાં અર્પરનું નામ જસદ છે એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

૨-સ્વર્પરો નેત્રરોગારી રીતિકૃત્તામ્રરંજનઃ । રસાર્ણવ

આમાં રીતિકૃત્ અને તામ્રરંજનઃ એ બે શબ્દોથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે, ગ્રંથકારને જસદ અર્થ અભીષ્ટ છે. રીતિકૃત્ એટલે પિત્તળ બનાવનાર અને તામ્રરંજનઃ એટલે ત્રાંબાને રંગ આપનાર. આ કાર્ય જસદથી થાય છે, પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદથી થતું નથી.

૩-જસદં દ્વિવિધં પ્રોક્તમ્ જસદં સસ્યકં તથા । ધાતુરત્નમાલા

આમાં પણ જસદ શબ્દ સાફ લખ્યો છે.

૪-રસકો રસકં ચૈવમતંયશદ કારણમ્ મૃત્તિકાભશ્ચપીતાભઃ । રસતરંગિણી (નવીન)

આમાં યશદ કારણમ્ આ શબ્દ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ ગ્રંથકારે જેમાંથી અર્પર ઉત્પન્ન થાય તેવી માટીને અર્પર માની છે.

૫-કાડીઆવાડ પ્રાંતમાં જસદને ખારીપારી કહે છે. ખારીપારી શબ્દ અર્પરનો અપભ્રંશ છે.

હવે આપણે અર્પરના ગુણધર્મસ્વરૂપનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરીએ. રસશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, અર્પરમાંથી કલઈ જેવું અથવા સીસા જેવું સત્વ નીકળે છે.

૬-વંગામં પતિતં સત્વં સમાદાય નિયોજયેત્ । રસરત્નસમુચ્ચય

આમાં કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું કહ્યું છે.

૭-સત્વં કુટિલસંકાશં મુચ્યતેનાત્રસંશયઃ । રસાર્ણવ

આ પ્રમાણમાં સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું લખ્યું છે.

૮-સત્ત્વંવંગાકૃતિગ્રાહ્યમ્ રસકસ્યમનોહરમ્ । રસરત્નાકર

આ ગ્રંથકાર પણ કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું લખે છે.

૯-તદાસીસોપમં સત્ત્વં પતત્યેવનસંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

આમાં પણ અર્પરનું સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું માન્યું છે.

જે અર્પરનો અર્થ માત્ર તુત્યભેદ અથવા તુત્ય એવો માનીએ તો તુત્યભેદ અથવા તુત્યમાંથી નાગ વંગ જેવું સત્વ નીકળવાનો કેવળ અસંભવ છે. તુત્ય અથવા તુત્યભેદમાંથી તો તામ્રજ નીકળે.

* જયપુર નિઃ ભાં વેદ સંમેલનમાં વલ્લભ ગ્રંથકલા ત્રિભુવનદાસ મુનિએ “શાસ્ત્રોક્ત અર્પર” એ વિષય ઉપર આપેલું આખ્યાન.

૧૦—વળી અર્પરનો એવો સ્વભાવ છે કે, અગ્નિ ઉપર રાખવાથી તેમાંથી ધૂમ નીકળે અને ખીજ ધાતુઓની જેમ અગ્નિ ઉપર સ્થિર રહે નહિ.

અસ્થિરોઽગ્નિગતોઽત્યર્થ દહ્યતે ક્ષણમાત્રનઃ । રસરાજસુંદર

૧૧—નાગાર્જુનેનકથિતૌ શુદ્ધૌશ્રેષ્ઠરસાવુભૌ । કૃતૌ યેનામિસ નૌ રસસ્વર્પરકૌશુભૌ ॥

તેનસ્વર્ણમયાસિરિર્જિતાનાત્ર સંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

અર્થઃ—નાગાર્જુને પારો અને અર્પર આ બે રસોને શ્રેષ્ઠ ગણ્યા છે અને આ બંનેને જે કેટલા અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવે તેણે સુવર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

૧૨—આ નીચેનો શ્લોક પણ ધણા રસગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છેઃ—

રસશ્વરસકશ્વોભૌ યેનામિસ નૌકૃતૌ

દેહલોઽપ્યગ્નિર્દાસીતસ્ય ન સંશયઃ ॥ રસરત્નસમુચ્ચય રસાર્ણવ.

રસકામધેનુ. ટોડરાનંદ. આયુર્વેદપ્રકાશ. રસરાજસુંદર—

અર્થઃ—પારોને અને અર્પરને જે અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવી શકે તેા તેહસિદ્ધિ અને શોહસિદ્ધિ દાસી છે.

૧૩—રસ કામધેનુમાં પણ અર્પરમાંથી ધૂમ નીકળવાનું લખ્યું છે.

યદિવન્હૌ વિનિક્ષિપ્તઃ સ્વર્પરોધૂમવાન્ ભવેત્ । પૃષ્ઠ ૧૫૧

અર્પરનો એક એવો ગુણ છે કે, તાત્ર આદિ ધાતુઓને રંગ આપે છે. તેમને સુવર્ણસમ પીતવર્ણ બનાવે છે.

૧૪—શુદ્ધં તાત્રં રસં તારં ભવેત્સ્વર્ણપ્રથમં યથા । રસરત્નાકર

રસાર્ણવમાં તેા તેનું નામજ તાત્રરંજન એવું આપ્યું છે.

હવે અર્પરના વર્ણ અને સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. કેટલાક રસગ્રંથોમાં તેનો વર્ણ પીત લખ્યો છે અને કેટલાક આચાર્યોનો મત છે કે, શોધન પછી તે પીતવર્ણ થાય છે.

૧૫—કડુકાલાવુનિર્યાસેના લોહચરસકંપચેત્ ।

શુદ્ધોદોષવિનિર્મુક્તઃ પીતવર્ણસ્તુજાયતે । રસાર્ણવ.

અર્થઃ—કડવી તુંબીડીના રસમાં અર્પરને પકાવવું તેથી શુદ્ધ દોષરહિત પીતવર્ણ થાય છે.

૧૬—પારદદંક એકઃ સ્યાદ્ દ્વિપલંપીતસ્વર્પરમ્ । આયુર્વેદ પ્રકાશ.

આમાં પીતવર્ણ અર્પરનો પ્રયોગ કર્યો છે.

જો કે ભાવપ્રકાશમાં અર્પરનો ગુણ તુલ્ય સમાન લખ્યા છે તોપણ અન્ય ગ્રંથો જોવાથી એવું દેખાય છે કે, અર્પરમાં તુલ્યથી જૂદા ખીજા ગુણો છે.

૧૭—રસકઃ સર્વમેહઘ્નઃ કફપિત્તવિનાશનઃ નેત્રરોગક્ષયઘ્નશ્ચ લોહપારદરંજનઃ ।

ત્રિદોષઘ્નં ચ તત્સત્ત્વં નેત્રરોગવિનાશનમ્ । રસકામધેનુ.

૧૮—ત્રિદોષજિપ્તિક્ષ્ણકાતિસાર ક્ષયજ્વરઘ્નોરસકોતિરૂક્ષઃ

નેત્રામયાનાં પ્રકરોતિ નાશં સ્યાદ્રંજકઃ કામલનાશનશ્ચ । રસરાજસુંદર.

અર્થઃ—અર્પર સર્વ પ્રમેહને મટાડે છે તથા નેત્રરોગ, ક્ષયરોગ અને કફપિત્તનો નાશ કરે છે. તાત્ર તથા પારદનું રંજન કરે છે (તેને રંગ આપે છે). તેનું સત્ત્વ ત્રિદોષ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

ભાવપ્રકાશે અર્પરના જે વામક અને ભેદક ગુણો લખ્યા છે, તેનો આમાં ધસારો પણ નથી અને તુલ્યના ગુણોથી ભિન્ન ખીજા ગુણોનું વર્ણન છે.

૧૯—અર્પરમાં નવીનજ્વર મટાડવાનો વિલક્ષણ ગુણ છે.

ત્રિઃસમ્પન્નજલભાવિતસ્વર્પરસ્ય ચૂર્ણં નિશોત્થનવનીતવિમાર્દિતં સ્યાત્ ।

વલ્લદ્વયં હરતિશર્કરયાનુપાનં સઘોજ્વરંજ્વરશ્ચુરારિસશ્ચપુંસામ્ । નિષંદુરત્નાકર.

અર્થ:—તાજ માખણમાં અર્પરનું મર્દન કરી તેને એકત્રીસ વાર લીંબુના રસની ભાવના આપવી. આ જ્વરમુરારિ નામનો રસ બે વાલ પ્રમાણમાં સાકરના અનુપાન સાથે આપવાથી નવીન જ્વરને મટાડે છે.

આમાં નવજ્વર મટાડવાનો ગુણ અર્પરમાં હોવાનું લખ્યું છે.

હવે લઘુમાલિની વસંત જે બે ભાગ અર્પર અને એક ભાગ સફેદ મરીને માખણ થાત લીંબુના રસમાં ઘુટવાથી બને છે તેના શાસ્ત્રોક્ત ગુણોને પણ લક્ષમાં લેવા જોઈએ.

૨૦—જીર્ણે જ્વરે ધાતુગતેતિસારેરક્રાન્વિતેતક્રમભેવિકારે ।

ઘોરવ્યથે પિત્તમથે ચ દોષે વલ્લદ્યંદુગ્ધયુતં ચ પથ્યમ્

પ્રદરનાશયત્યાશુતથાદુર્નામશોણિતમ્ । વિષમં નેત્રરોગં ચ ગર્જેદ્રપિવકેસરી

વસંતોમાલિનીપૂર્વઃ સર્વેરોગહરઃ શિશોઃ ગર્ભિણ્યેસચદેયોવૈજયંત્યાઃ પુષ્પકૈઃ સહ

સર્વજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો ગર્ભપોષણઉત્તમઃ । યોગરત્નાકર.

અર્થ:—આ માલિની વસંત જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર, અતિશય પીડાવાળો પિત્ત દોષ-એમાં બે વાલ આપવો અને દૂધસહિત પથ્ય આપવું. તે પ્રદરને તથા અર્શના લોહાંતે મટાડે છે અને જેમ સિંહ હાથીનો નાશ કરે છે તેમ વિષયનેત્ર રોગોનો નાશ કરે છે. આ માલિની વસંત બાળકોના સર્વ રોગોનું હરણ કરે છે. ગર્ભિણીને બાળના ફૂલ સાથે આ દવા આપવી. આ શ્રેષ્ઠ રસ સર્વજ્વરનો નાશ કરનાર તથા ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરનાર છે. હવે આ રસમાં આપણે જો અર્પરના સ્થાનમાં તુત્ય ભસ્મ નાખીએ તો શું ઉપર કહેલા સર્વ ગુણો થવાનો સંભવ છે? વળી મોરથુયુ જેવી વામક, ભેદક અને જીવ ગભરાવનાર વસ્તુ બે વાલ પ્રમાણમાં બાળકોને અને ગર્ભિણીને આપી શકાય? તે શું ગર્ભનું પોષણ કરે?

૨૧—તુત્યં ટંકણસૂતર્ણવિષં સ્યાદ્ગંધકં તાલકં સર્વસ્ત્વત્તમેવિમર્દધાટિકાંતત્કાર વહ્નીરસૈઃ॥

ગુંજૈકાગુટિકાસુશર્કરયુતાસજીરકેણાથવા । એકીદ્વીત્રચતુર્થશીત હરણઃશીતાંકુશાનામતઃ ॥

યોગરત્નાકર.

અર્થ:—મોરથુયુ, ટંકણ, પારો, અર્પર, વજનાગ, ગંધક, હડતાળ, આ સર્વ વસ્તુઓ શુદ્ધ લઈ પ્રથમ કન્નજી કરી બીજી વસ્તુઓ મેળવી એક ઘડીસુધી કરેલીના રસમાં ઘુટવું. પછી ગુંળ પ્રમાણ ગોળી બનાવી સાકર કે જીરાના અનુપાનમાં તે આપવી. આ શીતાંકુશ નામનો રસ એકાલિક, ધ્યાલિક, ચાલિક, ચાતુર્થિક અને શીતજ્વરોનો નાશ કરે છે.

આ શીતાંકુશ નામના રસમાં અર્પર અને તુત્ય આ બંને વસ્તુઓ વાપરી છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બંને વસ્તુઓ એક નથી તેમજ એકને બદલે બીજી પણ વાપરી શકાય નહિ.

૨૨—વળી રસશાસ્ત્રવેત્તા પંડિત યશોધરે પોતાના રસપ્રકાશ સુધાકર નામના ગ્રંથમાં અર્પરની શુદ્ધિ લખી છે તે નીચે પ્રમાણે.

કાંજિકેવાથતક્રેવાનૃમૂત્રમેષમૂત્રકે

દ્રાવિતોઢાલિતઃ સમ્યક્સ્વર્પરઃ પરિશુદ્ધયતિ । રસપ્રકાશઃ ધાકર

અર્થ:—અર્પરને સારી રીતે ગાળીને કાંજમાં, ઝાશમાં, માણસના મૂત્રમાં તથા ઘેટાના મૂત્રમાં ટાળવું. એ પ્રમાણે કરવાથી અર્પરની સારી રીતે શુદ્ધિ થાય છે. આમાં ગાળવાનું અને ટાળવાનું જે લખ્યું છે તે ધાતુઓનું બની શકે પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદનું બની શકે નહિ.

ઉપર આપેલાં બધાં પ્રમાણોથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે અર્પર શુદ્ધનો અર્થ જસદ અથવા જેમાંથી જસદ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી માટી અથવા પથ્થર એવો માનવો જોઈએ.

અર્થમાં ભ્રમ થવાનું કારણ.

ખરી વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે અર્પર શુદ્ધના બે અર્થ છે. ૧-જસદ, ૨-અર્પર તુત્ય. આ પ્રમાણે હોવાથી આ સર્વ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે.

સ્વર્પરં દિવિધં પ્રોક્તં જસદં સસ્યકં તથા । ધાતુરત્નમાલા.

અર્થ:—અર્પર એ પ્રકારનું. એક જસદ અને બીજું તુત્યભેદ. રસકામધેનુમાં તુત્યના બે ભેદ કલા છે. એક મયસ્તુત્ય (મોરથુત્ય) અને બીજો ભેદ અર્પરીતુત્ય. તુત્યં તુ દિવિધં પ્રોક્તં માયૂરં સ્વર્પરં તથા આ બે પ્રકારમાં મોરથુત્ય તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પણ બીજો તુત્યભેદ કલો છે તેનો કોઈ આચાર્ય, ગ્રંથકાર કે ટીકાકારે સ્પષ્ટતાથી નિર્દેષ કર્યો નથી કે તે કયી વસ્તુ છે.

મારી કલ્પના એવી છે કે, જે વસ્તુને શીરંગદાના દાનહ ફરંગ કહે છે તે આ બીજો તુત્યભેદ હોવો જોઈએ તેમ માનવાનાં કારણો પણ છે. શીરંગદાના મેલા લીલા રંગની વસ્તુ છે. સાફ લોખંડ ઉપર લીંબુનો રસ લગાડી જે શીરંગદાના ધસવામાં આવે તો ત્રાંબાનો કસ આવે છે, એટલે જેમ મોરથુત્યમાં તાત્ર છે તેમ આમાં પણ છે. હવે પ્રશ્ન એવો ઉભો રહે છે કે, જ્યાં અર્પર કે રસકં શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં કયી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. જસદનો કે અર્પરી તુત્યનો? ઉપર કહેલાં લઘુમાલિની વસંતનો વિચાર કરીએ. તેના ગુણોમાં લખ્યું છે કે, તે જીર્ણ-જ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિત્તજન્ય દોષ, સ્ત્રીઓનો પ્રદરરોગ, રક્તાર્શ, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરોને દૂર કરે છે. વિષમ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. આ રસ જાળના ફૂલની સાથે ગર્ભિણીને આપવો. તે ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરે છે અને બાળકોના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. તે બે વાલ પ્રમાણમાં આપવો. પથ્યમાં દૂધ આપવું. શાસ્ત્રમાં તુત્યના ગુણ વામક, લેખન અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર (વમનદારા) એવા લખ્યા છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મોરથુત્ય જેવી તીવ્ર વસ્તુ ગર્ભિણી તથા બાળકને આપવા યોગ્ય નથી. શું બે વાલ પ્રમાણમાં આપવાથી તુત્ય ભસ્મ કે શુદ્ધ તુત્ય અતિસાર કે રક્તાતિસારને મટાડી શકે છે? અથવા શું તે બાળક અને ગર્ભિણીને પોષણ આપી શકે છે? આવો વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રયોગમાં જસદની માટી કે જસદની ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. જસદના પૌષ્ટિક ગુણો આયુર્વેદ અને આંગ્લ પદ્ધતિમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે સુવર્ણમાલિની વસંતનો વિચાર કરીએ. આ પ્રયોગ જ્વરપ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યો છે. વૈદ્યગણ શક્તિ વધારવા માટે તથા ક્ષયાદિ રોગોમાં જીહ્વણ કાર્યમાટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમાં પણ જસદનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. આવા પ્રયોગમાં ઘણા વૈદ્યો જસદની ભસ્મ કરીને વાપરે છે. બીજા કેટલાએક વૈદ્યો જસદની માટી જેને અંગ્રેજીમાં કાલામીના પ્રીપેરેટ કહે છે તે વાપરે છે. આ માટી તે એક પ્રકારની જસદની ભસ્મજ છે. તેને અંગ્રેજીમાં ‘ઇમ્પ્યોર કારબોનેટ ઓફ ઝીંક’ એવું બીજું નામ આપવામાં આવ્યું છે; માટે આવા પ્રયોગોમાં તે વાપરવામાં કંઈ પણ શંકા કરવા જેવું નથી.

હે હિંદુસ્તાનના વીરપુત્ર! તું બહાદુર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગર થા! અને જગતને જાહેર કર કે “હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં જન્મે છું અને દરેક હિંદવાસી-હિંદનો બ્રાહ્મણ અને લંગી પણ-મારા ભાઈઓ છે.”

ઓ હિંદવાસી! તારી કેડ ઉપર એકમાત્ર લંગોટી રહેલી હોય તોપણ તું ગવથી મોટે સાદે કહેજે કે “હિંદનું જીવન એજ માઈ જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણું, જીવાનીની વિલાસભૂમિ અને ઘડપણની સ્વર્ગસભી કાશી છે.”

ઓ મારા ભાઈ! તું જગતને કહેજે કે “હિંદુસ્તાનની પવિત્રભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ માઈ કલ્યાણ છે.”

હે ભારતીય! આ મહામંત્રનો તું રાતદિવસ જપ કરજે કે. “હે લક્ષ્મીપતિ! હે ગૌરીપતિ! હે જગદંબા! મને ખરૂં પુરુષત્વ આપજો. હે સર્વ પ્રકારના બળ-ઐશ્વર્યના ભંડાર! મારી નિર્મળતાનો, મારી બીરુતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો.”

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

દર્દીઓને સલાહ

(સલાહકાર:-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી. 'દૈનિક હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

મૃત્તાધાત (પેશાબ બંધ થઈ જવો.)

આ દરદ જે વખતે ઉપડે છે તે વખતે દરદીનો પ્રાણ છૂટી જશે એવો ખનાવ ખનો ભય છે; અને થાય છે પણ તેમ, કે ઘણો વખત થઈ જવાથી દરદી દેહ છોડી પણ દે છે. આવાં દરદોમાં વિલાયતના મોટા પાસ થએલા (એમ. બી. બી. એસ.) ડૉક્ટરો ફક્ત ઑપરેશન અને ઇન્જક્શન મૂકાવવા માટે ભક્ષામણ કરે છે કે, સારસિવાય મટશેજ નહિ; પણ અમારા ઇંડીઆની વનસ્પતિમાં શું ગુણ છે તે જ્યારે અથોર જંગલોમાં ભટકે તોજ સમજી શકાય એમ છે. જુઓ સાહેબો, નીચેનો સહેજો સટ જેવો ઉપાય છે.

કાપડ ખનતા અગર કપાસ પીલતા એન્જનમાં જ્યાં રટીમ તૈયાર થાય છે, ત્યાં પાણીનો ખાર ખાતે છે. તે ખારમાંથી એક ચોખ્ખાપુરથી ચણેડીપુર સુધી રોગીનું બળાબળ જોઈ પાણી સાથે આપવાથી વગરધન્ય એ તુરત પેશાબ છૂટે છે અને સળી મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ખાર ઘણો ઉત્તમ છે.

બરોલ (પ્લીહા) બરોલ

આ બરોલ નામનું દરદ તાવ આવવાથી ઉપડી આવે છે અને દરદીના પેટમાં જાણે પથ્થર ઘાલ્યો હોય તેમ થઈ જાય છે અને રીબાઇને મરણનુદય થઈ જાય છે, તો તેનો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય ખનાવી વાપરીને દુઃખથી પીડાતાઓમાટે જાહેર જીવનમાં મૂક્યો છે.

ખડખડાની છાલનો ક્ષાર (ક્ષાર કાઠવની રીત વૈદ્યને પૂછી લેવી) કાઢીને તે ક્ષાર અર્ધા રતીની માત્રાથી દરરોજ ઉંટડીના મૂત્ર અથવા ગરમ પાણીમાં જમ્યા પછી-ખોરાક પચી ગયા પછી અથવા સવારમાં લેવાથી ગમે તેટલી જૂની બરોલ હોય તોપણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે, માત્રા ઉંમરના પ્રમાણમાં અર્ધા રતીથી બે રતીસુધી લેવી જેથી મટી જશે. ઇતિ શિવમ્.

સંગ્રહણી

અસાધ્ય સંગ્રહણીનો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય:-સંચળખાર તોલો ૧, અરીણ તો. ૧, ઉંચી હિંગ તો. ૧, એક કળીનું 'છોલેલું' લસણ તો. ૧, સુંકનો વચ્ચગાળ બૂકો તો. ૧. એ બધાં ઔષ્ધોને સાથે વાટી કાગદી લીંબુના રસમાં ખૂબ ઘુંટી એક એક વાલની ગોળી કરવી. સવારસાંજ ગાયના દહીં સાથે અગર જાશ સાથે અગર પાણી સાથે એકેક ગોળી ખાઈ જવી, જેથી જૂના કે નવા જાડા, દોષજન્ય અતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, મરડો, વાયુ, કૃમીના જાડા અને વેદો અને ડૉક્ટરોએ લાગ કરેલી એવી અસાધ્ય દરેલી સંગ્રહણી ઉપર કદી નિષ્ફળ ન નિવડે એવો અને પંચામૃત પરપટી તથા ગ્રહણી કપાટરસ, જે રોગી ઉપર નિષ્ફળ નિવડેલા તેવા ઘણા રોગીઓ આ ગોળીથી સારા થયા છે. પરંતુ, ઘઉંનો ખોરાક, વાસી અન્ન, ખીચડી, કઠોળ, દૂધ અને મૈથુન, એટલાનો લાગ કરવો. પથ્ય:-જાશ, સાડી જૂના ચોખ્ખા, સિંધવ, જીરું, મરી એટલું ખાઈ શકાય છે.

ખાંસી, શ્વાસ, દમ.

આ ઉપાય ધરડા, જીવાન, બાળક વગેરે પીડાતાઓને આશીર્વાદ થઈ પડે છે. ખનાવીને વાપરો, પછી જુઓ કે તે શું કામ કરે છે !

ગોળીની ખનાવટ

લીંડીપીંપર બંગાળી તો. ૫, સફેદ મરી તો. ૫, શુદ્ધ વજનાગ તો. ૨, આ ત્રણ વસ્તુ ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડાંછાણ કરવું. પછી કાળાદ્રાક્ષ તો. ૫, ઇળીઆ કાઢીને લેવી અને તેમાં કાળી તમાકુનાં ડાંખળાંની રાખ (કાયલા) કરવી. એ સર્વે વસ્તુનું મિશ્રણ કરી તેમાં એલચી, જાયફળ, લવંગ, એ ત્રણે એકેક તોલો નાખી ખૂબ ઘુંટી ગોળી મગના દાણા જેવડી ખનાવી તેમાંથી સવાર-સાંજ એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે લેવી. કદ જોટો થઈ ખાંસી મટી જશે. તે લાંબો વખત લેવાથી શ્વાસ, દમ સારો થઈ જશે.

ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણનું ઝેર

(લેખક:-રા. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી-પેટલાદ. 'ગુજરાતી' તા. ૧૩-૨-૨૭ માંથી)

જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણો ઉપર ખોરાકની વસ્તુઓની શી અસર થાય છે અને એ વાસણોની ધાતુ એ ખોરાકમાં કેટલે અંશે ઓગળે છે, તે સંબંધમાં કેટલીક જાણવાનું હકીકત અમેરિકાના સરકારી અધી અને ફોના મુરખા વગેરે બનાવવાના વિષયોને લગતા એક માસિક-ના જન્યુઆરીના અંકમાં એક લેખ આવેલો, તેના ઉપરથી નીચેના લેખ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. એ લેખ ન્યુ જર્સી અને પેન્સિલ્વેનિયાના સ્ટેટ કેમિસ્ટ અને ન્યુયૉર્કના ખોરાક તપાસનારા કેમિસ્ટ શ્રી. આર. ઓ. બ્રુક્સ. બી. એસ. સી. એ લખેલો છે.

કડીસ એ કેમીકલ કંપનીમાં ફોના રસ, સરકો વગેરે એક પીપમાંથી બીજા પીપમાં લઈ જવા માટે નળ, વાલ્વ અને કોક અનેક ધાતુઓના વાપરી જેવામાં આવ્યા; અને કેટલીક ધાતુઓને વાસ્તે તો તેના બનાવનારાઓએ ખાત્રી આપેલી કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી. ધાતુઓનાં કેટલાંક મિશ્રણો બાજત મોટી મોટી જાહેર ખજાનો આપીને એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી; પણ પૌલ હેસાક નામનો એક સરકારી અધી રસાયનશાસ્ત્રી કે જેણે ઘણાં કારખાનાં બાંધ્યાં છે તે કહે છે કે, એવી એકેએક ધાતુ મીઠાં ફોના માંહેલી સહેજ ખટાશને લીધે પણ ખવાઈ જાય છે અને તેથી દરેક જગ્યાએ હવે ધાતુને બદલે કડક રબર વાપરવું પડે છે. સરકો બનાવનારાં અને ફોના રસ, મુરખા વગેરેના વેપાર કરનારાં સઘળાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હવે કોઈ મણુ જાતની ધાતુને બદલે રબર અને લાકડુંજ વાપરે છે. વાસણો, નળ, પંપ, ટાંકીઓ, બધુંજ રબરનું બનાવવામાં આવે છે; અને હાલ તરતને વાસ્તે એમ મનાય છે કે, રબરથી શરીરને નુકસાનકારક કોઈ પરિણામ ખોરાકની કોઈ વસ્તુમાં આવતું નથી.

દરેક ધાતુ ખોરાકમાં રહેતી સહેજ પણ ખટાશમાં ઓગળે છે અને તે ખોરાકની સુગંધ, તેનો રંગ અને તેનો સ્વાદ, એ ત્રણેને બગાડે છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વાસ્થ્યને એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. કારખાનાંઓમાં મોટે જથ્થે તૈયાર કરાતી ખોરાકની વસ્તુઓમાં અમુક પ્રમાણથી વધારે ઓગળેલી ધાતુને લાગ જણાય તો તે ખોરાક નષ્ટ કરવાની અને તેવો ખોરાક વેચનારને ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે સજા કરાવવાની વ્યવસ્થા સુધરેલા દેશોમાં કડકપણે જાળવવામાં આવે છે.

દાખલાતરીકે પારસીઓ, મુસલમાનો અને અંગ્રેજો જે જીલેટિનની જેલી બનાવીને ખાય છે તેમાં જે એક લાખ લાગે ત્રણજ લાગ ત્રાંબુ ઓગળેલું જણાય, તો તે જીલેટિન નષ્ટ કરવામાં આવે છે. જે જસતનાં વાસણોમાં અથવા જસત ચઢાવેલાં લોખંડનાં પતરાંની ગેદેનાઇઝડ ટાંકીઓમાં જીલેટિન બનાવવામાં આવ્યું હોય; અને તેમાં એક લાખ લાગે માત્ર દશ લાગ જસત ઓગળ્યું હોય તો તે જીલેટિન નષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તેના બનાવનારને સજા કરાવવામાં આવે છે. આપણે અહીં ફોના રસ, જીવન અથવા બીજાં ચાટણો, મુરખા વગેરે દીનના ડબ્બાઓમાં પેક કરીને વેચાય છે તેમ સુધરેલા દેશોમાં સહેલાઈથી વેચી શકાતું નથી. અમેરિકાના યુડ ઇન્સ્પેક્શન ડીપાર્ટમેન્ટ નં. ૧૨૬ પ્રમાણે દીનના ડબ્બાઓમાં પેક કરેલા ખોરાકમાં જે એક લાગે ત્રાંસ લાગ દીન (કલ્ક) ઓગળ્યું હોય તો તે નષ્ટ કરવામાં આવે છે. અહીં તો જીવનના ડબ્બાની અંદરની કલાઇજ નહિ, પણ લોખંડ સુદાં ઓગળીને ડબ્બાની અંદર પા પા ઇંચ જેટલું જીવન કાળાશ પડતા રંગનું થઈ ગયેલું હોય એવા ડબ્બા વેચાતા આ લેખકે નજરે જોયેલા છે.

વિલાયતી ખોરાકની ડબ્બાઓ પણ આવાજ બગાડવાળા હિંદુસ્તાનમાં દગલાબંધ વેચાય છે. એકિંગ પાઉડર એટલે પાઉ બીસ્કુટ વગેરે બનાવનારાઓ લોટ બાંધીને તેમાં આથો લાવવા વાસ્તે જે સફેદ ખાર-એકિંગ પાઉડર-વાપરે છે તે ઘણી વખત સીસાના ખારના ભેગવાળો હોય છે અને એક લાખ લાગે જે લાગ સીસાનો ખાર મળેલો હોય તોપણ તેવો એકિંગ પાઉડર સુધરેલા દેશોમાં દાખલ સુદાં થવા દેવામાં આવતો નથી તો વેચાય તો ક્યાંથીજ ! અહીં તો કલાઈ કરનારાઓ કલાઇની સાથે સારી પેકે સીસું મેળવી તેનાથી વાસણોને કલાઇ કરી જાય છે અને ગામડાના તેમજ શહેરના નિર્દોષ વસનારાઓ અજાણતાં રસોઇમાં ઝેર ખાય છે.

શહેરના હેલ્થ ઓફીસરોએ આવા ઝેર ખવડાવનારાઓની કદી પણ ખબર લીધી હોય એવું હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવ્યું નથી. એક રીતે નહિ પણ હજારો રીતે શહેરોની અંદર મોટા પગાર લેતા તંદુરસ્તીના સાહેબશાહી અમલદારોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ઝેર ફેલાવવાનું કામ વેપારીઓ, કારીગરો, ખોરાકી વેચનારાઓ, ડોક્ટરો, સુગંધીદાર પદાર્થો વેચનારાઓ, રંગ વેચનારાઓ, દવા વેચનારાઓ અને એવાજ બીજા અનેક જણ અનેક રીતે કરે છે અને કોઈ પણ તંદુરસ્તીના અમલદારમાં એટલી હિંમત આવેલી જોવામાં આવી નથી કે તે આવા એકાદ પણ ખુનીને પકડીને સજા કરાવે!! સડેલું ખજૂર અથવા સડેલા ઘઉં વેચનારાને સુરત અને દિલ્હીના તંદુરસ્તીના અમલદારે કનડીને ખજૂર અને ઘઉં ફેંકાવી કે ડટાવી દીધાનું સાંભળ્યું છે, પણ વિલાયતી વેપારી અથવા તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઝેર ફેલાવનાર એકે માણસને કોઈ અમલદાર પકડતો નથી.

ઝેર ફેલાવવાનું કામ કરનારા દૂધવાળાઓ તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં પણ છડેચોક વેપાર ચલાવે છે, જ્યારે ન્યૂં પાણી મેળવનાર પણ અંગ્રેજી ન જાણનાર પરદેશી લૈયો ઇનસ્પેક્ટરને આજીજી ન કરે તો માર્યો જાય છે. ટંકણખાર અને ફોર્મેલ્ડી હાઈડ અને બીજા અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ મેળવેલું દૂધ મોટાં શહેરોમાં છડેચોક વેચાય છે; પણ એ આગળ વધેલા, સમ્યક્તા શીખેલા અને કાયદામાંથી કેમ છટકવું તે જાણનારા વેપારીઓનું નામ દેવાની કોઈની તાકાત નથી. નેશનલ બેબી વીકમાં પણ દૂધમાં જોડેલી ધૂળનાં રજકણો બતાવવા વાસ્તે શીલ્ટર પેપરો (ચપટી ધૂળ ઉમેરીને) બગાડવામાં આવ્યા હતા અને આ લેખક આખા સ્ટોલમાં ચક્ષમાં પહેરીને ખૂણે ખૂણે શોધી વળ્યો; છતાં દૂધમાં મેળવાતાં આવાં ઉપર કહેલાં અંગ્રેજી ઝેરોનું દિગ્દર્શન કરાવનારું કશુંએ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ! બેબી વીકની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં એક કરતાં વધારે રાજમાન્ય ડોક્ટરો હોવાનું આ લેખક સારી રીતે જાણે છે; છતાં અજબબીની વાત છે કે, એ ડોક્ટરોને દૂધમાં મેળવાતી ઝેરી વસ્તુઓ બાળમરણ અને બાળકોની માંદગીમાં કારણભૂત જણાઈ નથી. શું એના પરથી એમ સમજવું કે, હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુશ્વમ્ ?

કોઈ એમ ધારવાની જૂઝ ન કરે કે, વાસણની ધાતુ માત્ર ખટાશથીજ ઓગળે છે. જસતને ઓગળવાને ગરમ પાણી પણ બસ છે. બોઇલરમાં જસતના પતરાના કટકા નાખવામાં આવ્યા હોય તો તે ઉના પાણીમાં ઓગળતાં પાણીમાંનો હાઇડ્રોજન છૂટો પડી આખા બોઇલરને ફાડી નાખે છે. આવા દાખલા સત્તાવાર રીતે નોંધાયેલા છે. ગેલ્વેનાઈઝ કરેલી લોખંડી બાલ્ટીઓ અને ટબ કદી ચૂસે ચઢાવતા નથી, છતાં માત્ર કંડા પાણીમાંજ તેનું જસત વખત જતાં ખવાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે ગેલ્વેનાઈઝના પતરાની ટાંકીઓમાં તૈયાર કરવામાં આવેલાં સરખતો, ચાટણો, મુરખ્યા, સરકા, આસવો, અથાણાં અને માખણ, તેજ વગેરે બધામાં જસતનું ઝેર વ્યાપે છે. ઇંડાંમાં જરાએ ખટાશ હોતી નથી, છતાં જસતના વાસણમાં રાખવામાં આવે તો ઇંડાંની સફેદી વગેરે ઝેરી બને છે, ને હજારો રૂપિયાનો એવો માલ સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો દરીઆમાં હોમાવી દે છે.

સફરજન, પીચ, વગેરે મીઠાં ફળોમાં રહેલો મેલીક એસીડ, નારંગી, સ્ટ્રોબેરી, ક્રીસમીસ, ટમેટા, વગેરેમાં રહેલું સાઇટ્રીક એસીડ તથા દ્રાક્ષ અને આમલીનું તારતરીક એસીડ તો ધાતુઓ ઉપર જખરી અસર કરે છે. જીવનમાં વપરાતાં આમળાંમાં દ્રાક્ષ અને આમલી કરતાં ઓછું એસીડ (ખટાશ) હોતું નથી. અને આ બધી ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણોમાં રંધાતાં કટાણો સ્વાદ પેદા કરે છે. વિલાયતી વટાણા કે જે ડબાઓમાં પેક થઈને આવે છે તે લીલા દેખાય એટલા માટે ત્રાંખાના ક્ષારથી રંગવામાં આવે છે. એ રંગવાના કામમાં ધણેજ થોડો, સ્વાદવગરનો અને અદ્રાવ્ય ક્ષાર વપરાય છે; છતાં સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો એ વટાણાને પોતાના દેશમાં પેસવાને નાલાયક અને ઝેરી ગણે છે તો જે હોટેલો, લોન્જો, વીશીઓ વગેરેનાં ખોરાકો, સવારથી સાંજસુધી ઉકળતું રહતું વાસણ અને ચાટણો, અવલેહો, આસવો વગેરે સીસું મેળવેલી કલાઈથી સસ્તામાં કલાઈ કરાવેલાં વાસણોમાં અથવા સદંતર કલાઈ વગરનાં ત્રાંખાનાં વાસણોમાં કલાઈસુધી ઉકાળ ઉકાળ કરવામાં આવે છે, તેના ઝેરીપણાની હદ કેટલી હોવી જોઈએ તે સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. મુંબઈમાં રોજના હજાર હજાર માણસો જ્યાં જમે છે, એવાં હોટેલો કે લોન્જોનાં દાળશાક મુંબઈના હેલ્થ ઓફીસરે કોઈ દિવસ પૃથક્કરણ

કરી નેવા લીધાં હોય એવું કાઢએ કદી સાંભળ્યું છે ?

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના જુલાઈ માસના અમેરિકન વીનીગર ઈન્ડસ્ટ્રી એન્ડ પ્રોડક્ટસ જર્નલમાં મિ. બ્રુક્સે લખેલા એક લેખમાં સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કર્યું હતું કે, સરકારમાં ચારથી બાર ટકા એસેટિક એસિડ આવે છે અને સરકાર સીસાને, ત્રાંબાને, પિત્તળને અને જસતને પણ ઓગાળીને ઝેરી બને છે. દ્રાક્ષાસવ કે જે એક જાતનો સરકાર છે, તે કયાં, કેવી પરિસ્થિતિમાં બને છે, એ નેવા તપાસવાની આપણી તેમજ આપણા વૈદ્યોની પહેલી ફરજ છે. અચારમાં અને શાકભાજીમાં રોજ સરકાર ખાનાર મુસલમાન અને પારસી બંધુઓ પણ આવી બાબતોમાં ધણા બેદરકાર રહે છે. શહેરોમાં વસતા લોકો ઓક્સીજનની અને સાફ સફાઈની વાતો કરે છે, તે કરતાં ખોરાકમાં અને બીજી રીતે રોજ દાખલ થતાં ઝેરો અટકાવે તો મારા ધારવા પ્રમાણે, અડધી બિમારીઓ ઓછી થઈ જાય.

હરડેનો અને આમળાંનો મુરખો અને ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ ટીનના ડબ્બામાં પેક કરી વેચાય છે. એ વસ્તુઓમાં રહેતું ટેનીન ટીનના ડબ્બામાંની કલકને પ્રથમ ખાઈ રહ્યા બાદ લોખંડને અડતાં તેને ઓગાળીને ખુલ્લેક સાહી બનાવે છે. [ખુલ્લેક સાહી હરડાંના સત્વ-ટેનીન-અને લોખંડના ખાર (હીરાકશી)થી બને છે.] તેથીજ એ વસ્તુઓ ડબ્બામાંથી કાઢતી વખતે કાળી પડી ગયેલી જણાય છે. જે ડબ્બાનું લોખંડ ઓગળ્યું ન હોત તો એ વસ્તુઓ કાળી પડત નહિ. ગંધકમિશ્રિત પદાર્થો અથવા જે વસ્તુઓમાં કુદરતી રીતે ગંધક રહેલો છે, તેવા પદાર્થો પણ ડબ્બાના રેણુમાં સીસું ભેળવેલું હોય તો તે સીસા સાથે એ ગંધક મળતાં કાળો રંગ બની જાય છે; જેને લેડ સલ્ફાઇડ કહે છે. આપણે ચલામાં (ધરમાં બનાવેલી ચલામાં) આવતાં ચોખ્ખાભાર અથવા રતીભાર ટેનીનના હિસાબ કરી તેની ઉપર મોટા મોટા લેખ ચીતરીએ છીએ; પણ હરડાં, ત્રિકાં, કાથો, અદિરાદી વડી, ખેરસાલ, વગેરે પુષ્કળ જથ્થામાં ટેનીન ધરાવતા પદાર્થો રાતદિવસ જરાએ ધારતી-વગર ખાઈએ છીએ અને કદી પણ તેની વિરુદ્ધ કોઈ બોલતું નથી. ટેનીન તો એક નજીવી વસ્તુ છે પણ ઉપર જણાવેલાં ધાતુઓ અને ખોરાકની વસ્તુઓના સંમેલનથી ઉપજતાં ઝેરો કે જેનાથી બહુ બીવાનું છે તેનો કદી ખ્યાલ સરખો કરતા નથી; એનું કારણ વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર સાથે આપણે દુસ્મનાવટ રાખી છે તેજ છે.

ઉપર જણાવેલાં કારણોસરજ બહારની બનાવેલી વસ્તુઓ ખાવાની મનાઈ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે. જલેખીના આથો જે વાસણમાં નાખવામાં આવે તેમાંનું ઝેર જલેખીમાં નહિ આવતું હોય, એમ આપણે કેમ માની શકીએ ? ઢોકળાંના લોટમાં આથો લાવવા માટે જે વાસણમાં ભિંજવવામાં આવે છે તેનું ઝેર પણ ઢોકળાંમાં ન ઉતરતું હોય એ કોણ માની શકે એમ છે ? અને બજાર દુકાનદારો શુદ્ધ કલાર્ધવાળા અને રોજ રોજ માંજેલાં વાસણોમાંજ જલેખી અને ઢોકળાંના આથો નાખે છે, એમ કોણ કહે છે ? પાંઉ અને બીસ્કુટનું ખમીર પણ કેવી સ્થિતિમાં લાવવામાં આવે છે, તે જે નજરે જેવામાં આવે તો કોઈ ગંદામાં ગંદો માણસ પણ એ વસ્તુઓને હાથ લગાડતાં કંપી ઉઠે.

વિલાયતી નોવેકાને બદલે જે અંગ્રેજી લણેલાઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વાંચતાં શીખે, તો દુનિયામાં તંદુરસ્તી સાથે કેમ જીવતા રહેવું તે જાણી શકે.

હજારો બાબતો તો હેલ્થ ઓફિસરો જાણે છતાં બોલેજ નહિ. નોટો, સિક્કા, રેલ્વેના ડબ્બા, વિલાયતથી આવતાં જૂનાં કપડાં, મોટરો, આ બધી ચીજો, રોગના જંતુઓ અને ઝેરી ગેસ ફેલાવવામાં હદ ઓળંગી જાય છે. હજારો તો રોગીનો ચેપ અસ્ત્રાપર લઈ બીજા તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં દાખલ કરતોજ આવે છે. કોઈ દિવસ અસ્થાને સ્ટરીલાઇઝ કરતોજ નથી અને છુંદણું છુંદનારા તો મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની છાતીપરજ વિજળીના સંચાથી પોતાનો ધંધો ચારેતરફ એકે પડેલો રાખ્યા વગર ચલાવે છે. એકના લોહીમાં બોળેલી સોય તરતજ બીજાના લોહીમાં બોળાય છે. તેને નથી ટીટેનસના જંતુની બીક કે નથી બીજા કોઈ રોગની બીક અને છતાં તંદુરસ્તીના અમલદારો બધું જોઈ હવા ખાય છે ! માત્ર જુએ એજ કે લેયાના દૂધમાં પાણી ન હોવું જોઈએ ! આ દંભ તે કેવી જાતનો કહેવાય ? કાયદો ન હોય તો કાયદો કરાય તેવી પરિસ્થિતિ કોણ ઉભી કરે ?

भगवती सावित्रीनुं संक्षिप्त वृत्तान्त*

सती पार्वती, सीता और सावित्री इन तीनों का हम हिन्दू, लगवती का अवतार मानते हैं। हमारा विश्वास है कि, लगवती आदिशक्ति ने इन तीनों अवतारों के द्वारा श्री-धर्म के विपुल स्वरूप को प्रकट किया था। इसी लिये भारत-माता की समस्त दुःखिताओं इन तीनों का अपना आराध्य और अनुकरणीय मानती हैं और इनके पुण्य चरित्रों की निरंतर आवृत्ति करके अपने दुःखों को शीतल और शान्त करती हैं। इन तीनों महिमाभयी देवियों के पवित्र चरित्रों से हमारा समस्त धार्मिक-साहित्य समुज्ज्वल हो रहा है और हम यह निःसंकोच भाव से कह सकते हैं कि, इन तीनों के महिमाभय चरित्रों की समता करने वाला दूसरा चरित्र हमारे ही क्या, अ-पिब विश्व के साहित्य-मंदिर में नहीं है। महाभाषा की यह पवित्र सुंदर त्रिमूर्ति, पुण्य-सलिला विवशी का लौति हमारे धार्मिक संसार को सदा परिष्कावित करती हैं। इसी लिये हमारे देश के गगनगन्धी कवियों ने इनके पुण्य चरित्रों को अपनी दिव्य वाणी का विषय बनाकर अक्षय्य पुण्य की छिपझण्डि की है, अस्तु, ये अमर चरित्र हैं, इनकी दिव्य आत्मा से धर्म का पथ सदा समुज्ज्वल रहना है। इसी लिये आज हमारा परम सौभाग्य है कि, हमें लगवती सा-वित्री के पुण्य चरित्र को विवृत करने का मंगलमय अवसर प्राप्त हुआ है, आज हमारी लेखनी का सुदिन है, हमारी प्रतिभा का मंगल मुहूर्त है और हमारी कल्पना का आज महोत्सव है, उसके मंगल-चरित्र को अपनी आर्ष-वाणी का विषय बनाकर लगवान व्यासदेव कृतकृत्य हुआ थे, उन मंगलमूर्ति लगवती सावित्री के अपूर्व चरित्र के अंकित करने का अवसर पा कर यदि हमारा समस्त कल्पना-स्रोत अखिलव वसन्त-श्री को धारण करके आनन्दमय हो उठे, तो उ-समें आश्चर्य ही क्या है! उनही अलौकिक शक्ति के संमुख स्वयं धर्मराज तक को नतशिर होना पड़ा, उन्होंने अपने अर्पांड तपोव्रत से त्रिधि के विधान को भी पकड़ दिया, उन्होंने अपने अपूर्व पातिव्रत से अपने आराध्य पति को मृत्यु के पाश से छुड़ा लिया, उन्होंने अ-पनी दिव्य तेजोमयी साधना के अक्ष से अपने दृष्टि-विहीन सास-ससुर को आँखों में ज्योति उत्पन्न कर दी, उन वेद-माता सावित्री को साकार-मूर्ति लगवती सावित्री के श्रीचरणों में प्रणि-पात करके हम उनके पुण्य-मधुर चरित्र को विवृत करते हैं। भारत-माता की प्यारी पुत्रियों ! तुम भी लगवती सावित्री के चरणचों में प्रणाम करो, उनकी की कृपा से तुम धर्म के कठिन पथ पर अग्रसर होने में समर्थ हो सकोगी, जय ! सावित्री देवी की जय !

x

छन्दों वर्ष पहिले की कथा है. उस समय मद्रेश में अश्वपति नामक राजा राज्य करते थे. राजा अश्वपति सत्यवादी, धर्मात्मा और जितेन्द्रिय थे. वे राजा होकर भी अत्यंत सरल जीवन व्यतीत करते थे और प्रजा की रक्षा और उन्नति में सदा प्रयत्नशील रहते थे. उनके राज्यत्व काल में प्रजा को किसी प्रकार का दुःख नहीं था; राज्य में किसी प्रकार की विसृम्भलता भी नहीं थी. राजा पुण्यात्मा थे, इसी विले उनके राज्य में यथा समय पर वर्षा होती थी और वसुंधरा सदा धन-धान्यपूर्णा रहती थी. उनका राज्यमहिषी भी सदा जाया के समान उनका अनुसरण करती थी और पति के मंगल के विले सदाव्रत, निषम अथवा तप का अनुष्ठान किया करती थी. वे भूर्तिभती अन्नपूर्णा की भांति, अनिधि-वर्म का परिपादन करती थी और प्रजा को अपने पुत्र के समान मान कर सदा उसको सुखी रखने का प्रयत्न करती थी.

X મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથમાં આવા અતિ ઉત્તમ કથાનો અને અસરકારક દર્શનો તથા ઉપદેશો
 જેવાં વિગતવાર તથા એટલાં બધાં સમાવશાં છે કે એની ઉપગ્રંથતા જેવાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં કાર કરીને પણ
 આનો ગ્રંથ ધર્મ વસાવવો એ હિસાસ કરવાં પણ મહાત્માનો અર્થનો વસાવવા ઉપર છે. પણ આટલો મહાત્મા
 આનો અપાસી બહાર બહાર.



ભગવતી સાવિત્રી:—આ મહાસતીએ મૃત્યુના દેવ યમરાજને પોતાના જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે એવા તો પ્રસન્ન કર્યા, કે તેઓ પાસે વિધાતાના છઠ્ઠીના લેખ પણ રદઆતલ કરાવીને પતિદેવના લીધેલા પ્રાણ પણ પાછા મૂકાવ્યા; પુત્રરહિત માતપિતાને સો પુત્રો અપાવ્યા; અને સાસુસસરાનાં ગયેલાં ચક્ષુ તથા રાજપાટ મુદ્દાં અપાવ્યાં ! હે હિંદુ બહેનો અને બંધુઓ ! આપણે મહાન પૂર્વજોના આવા ઉત્તમોત્તમ આચારવિચાર ભૂલતાં ચાલ્યાં તેથીજ આવી અવદશાને પામ્યાં છીએ. જો હજી પણ ચેતીએ તો એવાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય મેળવી દેલાવાંને ઉન્નત થવાની તક છે. હજી પણ કાંઈ અક્કલ હોય તો આવાં આવાં માનવરત્નોનાં નામ અને કામ નિત્યપ્રતિ સ્મરણ કરો; સાંભળો—સંભળાવો; તથા બંને હાથ જોડીને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક તે દિવ્યાત્માઓના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થો કે તેમનાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય પાળવા—પળાવવાનું બળ અને આશીર્વાદ તમને પ્રાપ્ત થઈ તમારાં સુખ—સૌભાગ્ય પ્રકાશી ઉઠે !! જય ! ભગવતી સાવિત્રીની જય ! મહાસતી પાર્વતી, સીતા, અનસૂયા અને દમયંતી ઇત્યાદિની જય ! રામકૃષ્ણાદિ પુરુષોત્તમોની જય ! મહાન પૂર્વજો અને ઋષિમુનિઓની જય ! ભારતમથાની જય !

पर धीरे धीरे वर की यह राजपूरी प्रति पुराण से सुगंध नहीं थे। राज्य का, वैभव का, धर्म का, पुण्य का, पर, जोके जात का अभाव का, और यह अभाव उनके हृदय के समस्त आनंद के अभाव की विषाद-छाया से सर्वदा आच्छादित दिखे रहता था। और यह अभाव था सन्तान का। राज-रानी सन्तान के न होने से सदा दुःखी रहते थे। हमारे पीछे छस राज्य का कौन खलावेगा ? हमारे परमोक्तप्रधान के अनन्तर कौन हमें और हमारे पूर्व-पुरुषों का जलानलि देगा ? हमारे कुल का कौन विधुत होने से अव्यावेगा-धसी प्रकार के सोय-वित्तर में रात-दिन राज्य और उनकी परम सुखीला महिषी पड़ी रहती थीं; और सभ प्रकार के सुख और आनंद के साधन प्राप्त होते दुखे की, उनके हृदय भिन्न और सुख भिन्न रहते थे। जीवन का समु-ज्ज्वल सुख समाप्त हो गया और धीरे-धीरे राज्य और रानी दोनों के उपर वृद्धत्व का प्रभाव परिलक्षित होने लगा। पर, उनकी आशा पूर्ण नहीं हुई; उनके राजप्रासाद में आलस का मधुर स्वर सुनाई नहीं दिया; उनके हृदय का दारुण अधिकार और की धनीभूत हो उठा। राज्य और राजमहिषी दोनों ही अत्यंत उद्विग्न हो उठे।

एक दिन की जात है। दो घड़ी दिन यह यूँ था, सारा संसार सूयकान्ति की धारा में स्नान कर रहा था। राज्य की अपनी नित्यनैमित्तिक क्रियाओं में निवृत्त होकर राजप्रासाद के एक शून्य कक्ष में बैठे दुखे अपने दुर्भाग्य के दारुण विधान की जात सोच रहे थे। उसी समय प्रतिहारी ने आ कर निवेदन किया:—“महाराज ! राजपुरोहितजी पधारें हैं।”

महाराज ने कहा:—“आदरपूर्वक से आओ !”

धीरे-धीरे राजपुरोहित ने उस शून्य कक्ष में प्रवेश किया। राज्य ने आसन से उठकर प्र-स्थान किया; और उन्हें आसन प्रदान करके आप उनके सामने बैठ गये। राजपुरोहित ने एक बार राज्य के मुखमंडल की ओर देखा। उन्होंने देखा कि, महाराज के मुखमंडल पर विषाद की धनी छाया छाई हुई है। राज-पुरोहित उस विषाद-छाया का मूल रहस्य जानते थे; उन्होंने विदित था कि, सन्तान के शोक में ही महाराज और महिषी दोनों रात-दिन चिन्तित रहते हैं। राज-पुरोहित ने धीरे गंभीर वाणी में कहा:—“महाराज ! राजमहिषी का की खुशवा ली-जये। आज मैं आप दोनों के सामने कुछ कहूँगा।”

राजमहिषी का खुशवा लेना गया। कुछ ही मिनटों के भीतर राजमहिषी ने वहाँ प्रवेश किया। राजमहिषी के सुंदर मुखमंडल पर की गंभीर विषाद की छाया छाई हुई थी; छसलिये मेवाहत अंश-मंडल के समान उनके वदन-मंडल की शोभा उस समय भिन्न हो रही थी। राजमहिषी ने राज-पुरोहित को लज्जित-भाव से प्रस्थान करके अपने पति-देव के आँखे लाल में आसन प्रस्थ किया। राज्य और रानी दोनों उत्सुक होकर राजपुरोहित के मुख की ओर देखने लगे।

राज-पुरोहित ने शान्त-स्वर में कहा:—“महाराज ! आप दोनों की के समान मुझे की आ-पके निःसन्तान होने का दुःख सदा उद्विग्न दिखे रहता था। अनेक तेजस्वी ऋषियों और भ-होताओं से मैं ने छस दुःख का निवारण करने की प्रार्थना की; पर मुझे सक्षता नहीं प्राप्त हुई। अन्त में मैं ने आदि-शक्ति का आश्रय लिया। मैं ने उनके यंत्रों में अपने हृदय की आभवाषा निवेदन की। अन्त में लगवती का करुणा-पूर्ण हृदय मेरे विनम्र निवेदन पर द्रवी-भूत हुआ और जगज्जननी ने मुझे कव रात्रि का स्वप्न में दर्शन देकर ने आदेश दिया है, उसी का निवेदन करने के लिये मैं आज प्रातःकाल ही आपके पास उपस्थित हुआ हूँ।”

राजपुरोहित के धीरे मधुर वचनों का सुन कर राज्य और राजमहिषी दोनों की के हृदय आनन्द से उत्फुल्ल हो उठे। उस प्रकार गंभीर महासागर में डूबता हुआ मनुष्य सहसा तट-क्षेत्र पर आ लाने से उत्फुल्ल हो उठता है; उस प्रकार महाहरि, वनप्रान्त में पड़े दुखे अ-लक्ष वैभव का सहसा पा कर आनन्द से उन्मत्त हो उठता है; वैसी ही इसा राज्य और रानी की भी हुई। वे सभ आशाओं का तिलांजलि दे बैठे थे; उन्होंने निश्चय रूप से समझ लिया था कि, उनके लाल में सन्तान-सुख नहीं है; पर उस पुण्य प्रभात में परम पूज्य राजपुरोहित के इन आशापूर्ण वचनों का सुनकर राज्य और रानी के आनन्द का पारावार नहीं रहा। दोनों के मुखमंडल पर ने विषाद की छाया दूर हो गई, और दोनों के वदन-

भंडल, मेघ-निर्मुक्त चन्द्र-भंडल की लौति प्रकट हो उठे. राजा ने कहा:—“पूज्यवर ! आप आपने मुझे जे आशा प्रदान की है, उसके लिये मैं आपका परम कृतज्ञ हूँ. वास्तव में आपने हमारे कुल को विनाश से बचा लिया है; आपने हमें वह निधि दी है, उसके पाने की सख आशाओं हम छोड़ बैठे थे.”

धतना कहकर राजा और उनके साथ ही रानी ने भी राजपुरोहित के पवित्र चरणों में प्रणाम किया.

राजपुरोहित ने कहा:—“लगवती ने आशा दी है कि, आप एक वर्ष तक नियमित रूप से सावित्री-मन्त्र का जप कीजिये, नित्य प्रति सावित्री-मन्त्र की सहस्र आहुति अग्नि में दीजिये और केवल एक बार, दिने के छोटे भाग में, सात्विक आहार कीजिये. राजमहिषी को भी यही सख करना होगा. एक वर्ष के उपरान्त लगवती की कृपा से आपका मनोरथ सफल होगा.”

राजा ने कहा:—“लगवती की आशा का मैं राजमहिषी सहित पालन करने को उद्यत हूँ. भगवद्भक्त का निर्णय कीजिये गुरुदेव !”

राजपुरोहित:—“परसों त्रयोदशी है. उसी दिन से आप दोनों धस भगवत्सम अनुष्ठान में प्रवृत्त हो जाइये.”

धतना कहकर राजपुरोहित उठ खड़े हुए. राजा और रानी दोनों ने फिर लज्जित-भाव से उनके प्रणाम किया. राज-पुरोहित आशीर्वाद देकर चले गये.

लगवती की करुणा की शीतल धारा में दुर्भाग्य का दारुण दुर्विधान निमग्न हो गया.

राज्य-संयोजन का भार प्रधान अमात्य के हाथों में देकर राजा राजमहिषी सहित तपोवन में चले गये और वहाँ जाकर दोनों ही संयम और नियम के साथ सावित्री-मन्त्र का अनुष्ठान करने लगे. ब्रह्मापत्नी लगवती सावित्री की मानसिक आराधना में वे दोनों रात-दिन तल्लीन रहते; नियमित रूप से एक बार आहार करते; संयमपूर्वक तपोमयी साधना में प्रवृत्त रहते, धीरे-धीरे एक वर्ष व्यतीत हो गया. अनुष्ठान की समाप्ति पर राजा ने यज्ञ किया और उस समय राजा ने राजमहिषी के साथ, प्रणवलिप्त यज्ञ-अग्नि में श्रद्धा और लज्जित सहित, लगवती सावित्री का ध्यान करके पूर्णाहुति दी, उसी समय यज्ञ-अग्नि की शिखाओं के भीच में परम तेजोमयी लगवती सावित्री देवी आविर्भूत हुई. उनके प्रदीप्त प्रकाश के सामने अग्नि का प्रकाश मन्द हो गया. राजा और रानी दोनों ने लगवती के पादारविन्द में प्रणाम किया. लगवती सावित्री ने दोनों को आशीर्वाद देकर कहा:—“वत्स ! मैं तुम्हारी अभ्युदय आराधना से अत्यंत आनन्दित हूँ. तुमने यही श्रद्धा और विधि के साथ मेरा पूजन किया है. वर माँगो !”

राजा ने कहा:—“आप अंतर्धामिनी हो. आपसे मेरी मनोवाञ्छा छिपी नहीं है. ब्राह्मणों और ऋषियों का कथन है कि, सन्तान परम धर्म है. मुझे कोई सन्तान नहीं है, मेरा राजवंश सन्तान के बिना शीघ्र ही विनष्ट हो जायेगा. धस लिये मात ! यदि आप मुझ पर प्रसन्न हैं तो मुझे वर दीजिये कि, मेरे अद्भुत से पुत्र हों.”

लगवती सावित्री ने कहा:—“वत्स ! मैं ने पहिले ही तुम्हारे अभिप्राय को जान लिया और परमाराध्य ब्रह्माण्य मे तुम्हारे पुत्र के निमित्त कहा था; पर ब्रह्माण्य ने कहा है कि, तुमको एक तेजस्विनी कन्या होगी. वह कन्या साधारण कन्या नहीं है, सहस्र पुत्रों की अपेक्षा वह कन्या श्रेष्ठ है. उस कन्या से तुम्हारा राजवंश पवित्र होगा और तुम्हारे कुल की कीर्ति अमर हो जायेगी. तुम पुत्र से भी अधिक मानकर उस कन्या का पालन करना. उसी कन्या के आध्यात्मिक जल से एक दिन तुम सौ पुत्रों के पिता होगे.”

राजा ने कहा:—“जैसी लगवती की आज्ञा.” इसके बाद लगवती अन्तर्हित हो गई; और उसी पुण्य रज्जनी को राजमहिषी ने गर्भ धारण किया. चन्द्रमा की कलाओं की लौति वह गर्भ धीरे-धीरे जलने लगा. नौ मास भीतने पर राजमहिषी ने एक कन्या-रत्न प्रसव किया. उस समय उस कन्या का जन्म हुआ उस समय सारा गृह सहसा प्रकाशमान हो उठा. उस कन्या के दिव्य तेज को देखकर राजा और रानी दोनों परम प्रसन्न हुए; उन्होंने देखा कि, मातों साक्षात् लगवती सावित्री ही शिशु-रूप धारण कर के अवतीर्ण हुई है. वही तेजस्वी

सौंदर्य, वही विशाल अरुण कमल-सोयन, वही आल-सूर्य की-सी दिव्य कान्ति. राज और रानी दोनों ही उस दिव्य-लक्षणा कन्या को पाकर परम आनन्दित हुये. उन्होंने मन ही मन लगवती सावित्री को प्रश्रुत किया. वह वास्तव में साधारण कन्या नहीं थी; वह लगवती की तेजोमयी शिशु-मूर्ति थी !

राजपुरोहित ने भी कन्या को देखकर यही कहा कि, वह लगवती के तेजोमय अंश से समुद्भूत हुई है. राजपुरोहित ने कहा:—“ राजन्! आप वास्तव में अउ सौभाग्यशाली हैं और आप से भी अधिक सौभाग्यशालिनी हैं राजमहिषी, उनके गर्भ से साक्षात् जन्म-भाता लगवती सावित्री ने जन्म लिया है. ऐसा तेज, ऐसा लावण्य और ऐसा मनोहर स्वरूप क्या साधारण कन्याओं में पाया जाता है? सावित्री देवी की कृपा से आपको यह दिव्य कन्या प्राप्त हुई है, सावित्री देवी के ही विशिष्ट तेजोमय अंश से यह कन्या उत्पन्न हुई है, इसी लिये इसका नाम भी ‘सावित्री’ ही रीक होगा. ”

छतना कहकर राजपुरोहित ने उस नवजात कन्या के पाद-पद्म पर अपना जटाजूटशोभा अस्तक रत्न दिया. कन्या के मुखमंडल पर एक अलिनव आला प्रकट हुई. सारा उपस्थित ऋषि-समाज एक स्वर से निनाद कर उठा:—“ लगवती सावित्री की जय. ”

राजदंपति भी कह उठे:—“ लगवती सावित्री की जय. ” हम भी कहते हैं—“ लगवती सावित्री की जय. ”

शुक्ल पक्ष के शारदीय चन्द्रमा की लौति सावित्री जन्मे लगी; पर जैसे ही जैसे वे अवस्था में बढ़ती जाती थीं, वैसे ही वैसे उनके शरीर की दिव्य-तेजोमयी कान्ति भी प्रदीप्त और प्रस्पृष्ट होती जाती थी. राज और रानी दोनों ही ऐसी तेजोमयी किशोरी को पाकर परम प्रसन्न रहते थे. जय लगवती सावित्री पाँच वर्ष की हुई, तब उन्हें पढ़ाने के लिये अउ-अउ प्रसिद्ध विद्वान नियुक्त किये गये. थोड़े ही समय में सावित्री ने सय विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त कर ली; वेदवेदांग, उपनिषद्, साहित्य, छतिसास, संगीत, चित्रकला इत्यादि समस्त विषयों में कुमारी सावित्री की अगाध गति हो गई. वह तो सय पूर्वजों की लाभाभात्र थी, नहीं तो वेद-भाता सावित्री के लिये विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त करने की क्या आवश्यकता ! उसके श्रियरत्नों से विद्या की मन्दाकिनी सलसल-सलसल धाराओं में विलकत होकर प्रवाहित होती है, उसके मुख से निकलनेवाली वाणी ही वेद का स्वरूप धारण करती है और उसके वीणा के स्वरों में सदा दिव्य संगीत अंकुरित होता रहता है, उसे गुरु-मुख से विद्या सीखने की आवश्यकता क्या है ? पर, जय मर्त्यलोक में अवतार लिया है, तब पूर्ण रूप से समस्त प्रकार की लाभाओं करनी ही होंगी. अस्तु.

राज-रानी दोनों ही कुमारी सावित्री की उस दिव्य प्रतिभा की आत जनकर और भी उत्पुष्ट हो उठे. कुमारी सावित्री भी उनके सय प्रकार से परितुष्ट करने लगीं. शारदीय कौमुदी की धारा में स्नान करते हुये, उपवन की विकसित लता के पास बैठकर जय कुमारी सावित्री वीणा के स्वर में स्वर भिजाकर सामवेद के पवित्र मन्त्रों का गान करतीं, तब ऐसा प्रतीत होता था मानों स्वयं वेद-वाणी ही शरीर-धारिणी जनकर गा रही हो; जय वसन्त के सुरलित प्रभात में गुलाब के दूधों से लगवती की सौन्दर्यमयी प्रतिभा का आरु सुगार कर के, कुमारी सावित्री स्वरयित स्तोत्र का गायन करतीं, तब लगवती की प्रतिभा भी विमुग्ध लाव से सुनने लगती. हेमन्त के मध्याह्न में जय तपोवन की कुटीर के सम्मुख आसीन होकर कुमारी सावित्री विनय-मधुर वाणी में ऋषियों के साथ उपनिषद् के मूलतत्त्वों की विवेचना करने में प्रवृत्त होतीं, तब उनकी उस अगाध विद्वता को देखकर ऋषिगण उन्हें साक्षात् सरस्वती के समान मानकर मन ही मन उन्हें प्रश्रुत करते थे. और जय ग्रीष्म की शीतल अरुणरागमयी सन्ध्या के समय कुमारी सावित्री अपनी सभियों के साथ उपवन में विहार करतीं, उस समय वे मूर्तिमती सौन्दर्य-लक्ष्मी के समान प्रतीत होतीं. इस प्रकार सय विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त करके, समस्त कलाओं में प्रवीण होकर, तेज और तप की मूर्तिमती प्रतिभा के समान, कुमारी सावित्रीने यौवन के समुज्ज्वल युग में पदार्पण किया.

साक्षात् महालक्ष्मी के समान कुमारी सावित्री का सौन्दर्य—तेज उस समय समुद्भासित हो रहा था।

यौवन-युग में पदार्पण करते ही कुमारी सावित्री का सौन्दर्य मध्याह्न-सूर्य की विभल कान्ति के समान समुद्भासित हो उठा। उनके समस्त परिपुष्ट अंगों से प्रकाश की जैसी जगवती धारा निकलने लगी थी, उसके सामने दृष्टि करने से आँख तिलमिलाने लगती। उनका विशाल ललाट यज्ञ-अग्नि की समुज्ज्वल कान्ति के समान जलजल करता था; उनका प्रसन्न मुग्धमंडल प्रभाकर के समान प्रभा विकीर्ण करता था। कुमारी सावित्री भर्तिभती सूर्यकान्ति के समान प्रतीत होती थीं।

पर, यह प्रदीप्त लावण्य उनके माता-पिता की चिन्ता का प्रधान कारण हो गया। कन्या युवती हो गई, अथ उसका विवाह कर देना चाहिये—यह विचार कर महाराज अध्वपति ने कितने ही राजकुमारों के साथ उनका विवाह कर देने का प्रयत्न किया। पर, कोई राजकुमार उन्हें अपनी पर्य्यवशायिनी बनाने का प्रस्तुत नहीं हुआ। उनके इस दिव्य तेजोमयी लावण्य-लक्ष्मी का देखकर किसी राजकुमार का यह साहस नहीं हुआ कि, वह कुमारी सावित्री का अपनी अर्द्धांगिनी बनाता। जे कोई सावित्री का देखता, उनके प्रदीप्त सौन्दर्य पर दृष्टि डालता, वही उनसे विवाह करने से धिक्कार कर देता। वह क्या साधारण सौन्दर्य था ? क्या साधारण राजकुमार के भोगने योग्य वह लावण्य था ? वह तो सूर्य के समान—प्रभर अग्नि के समान प्रज्वलित लावण्य था। तब साधारण राजकुमार उसको कैसे अपना उपभोग्य बनाता ? उसकी ओर दृष्टि डाल के देखना तक कठिन था, उसके प्रदीप्त लावण्य पर दृष्टि डालने ही से आँखें तिलमिलाने लगती थीं, उससे विवाह करने के लिये ली किसी परम तेजस्वी तपस्वी की आवश्यकता थी। लजवती की आध्यात्मिक शक्ति के चमत्कार का दिखाने के ही लिये वह अवतार दिव्य स्वरूप धारण करके प्रकट हुआ था, तब उस परम तेजस्विनी कन्या के पाणिग्रहण के लिये साधारण राजकुमार कैसे साहस करता ?

पर, इससे महाराज अध्वपति और उनकी राजमहिषी भी चिन्तित हो उठीं। एक दिन था जब वे दोनों सन्तान के लिये उद्दिग्ध रहते थे; आज सन्तान है, तो उसके विवाह की चिन्ता में दोनों व्यग्र रहते हैं। आत तो यह है कि, माता-पिता का सारा जीवन सन्तान के हितचिन्तन ही में व्यतीत होता है। अध्वपति और उनकी राजमहिषी ने इस विपत्ति से उद्धार पाने के लिये फिर जगज्जननी जगदम्मा की शरण ली। वही सज्जका निस्तार करती है; वही सज्जकी माता है।

एक दिन की आत है। कुमारी सावित्री ने एक अनुष्ठान किया था; उस दिन अनुष्ठान की समाप्ति पर शेष स्नान करके कुमारी सावित्री ने अपने छिष्टदेव का ध्यान किया। उसके उपरांत आह्वयों से स्वरितवाचन कराया और उनके आशीर्वाद का शीश पर धारण करके वह एक सवःप्रस्रुटित गुत्ताम-माता को लेकर अपने पिता के चरणों में उपस्थित हुई। पिता के चरणों में प्रणाम करके कुमारी ने वह पवित्र माता पिता के हाथों में दे दी, और आप स्वयं एक ओर का अवनत भस्तक करके बैठ गई। उस समय प्रभात-सूर्य कि किरणें सावित्री की ही हुई माता का चूमन कर रही थीं, पूल ली हँस-हँस कर उनका अभिनन्दन कर रहे थे। पिता ने एक ओर अपनी इस दिव्य तेजोमयी कन्या की ओर देखा। उन्होंने देखा, कुमारी सावित्री का समस्त अंग यौवन की अभिनव तरंगों से उसी प्रकार दिव्योद्भासित हो रहा है, उस प्रकार सूर्य की प्रसन्न कान्ति में मानसरोवर का शुभ्र स्वच्छ सलिल दिव्योद्भासित होता है; पर जब उनके हृदय में यह लाव उठा कि, उनकी इस लक्ष्मी-स्वरूपा युवती कन्या से विवाह करने के लिये कोई राजकुमार उद्यत नहीं होता है, तब उनका मुग्धमंडल सहसा भलीन हो गया। कुछ देर तक राजकुमारी विचार में पड़े रहे कि, अब क्या करना चाहिये और किसी प्रकार कन्या के लिये घर की योजना करना चाहिये ? सहसा उनके मन में एक विचार उत्पन्न हुआ और उस विचार ने उनके विषाद का जलुत जल अंश में कम कर दिया। राजा ने शान्ति लाने करते हुये कहा—
“मेरी सावित्री !”

सावित्री ने वीष्णु के समान भयुर स्वर में कहा:-“आज्ञा पिताशु !”

राज ने गम्भीर वाणी में कहा:-“भेटी ! तू अथ युवावस्था के प्राप्त हो गछ है. तत्त्व-दर्शी ऋषियों का कहना है कि, जो पिता अपनी युवती कन्या का विवाह नहीं करता है और जो पुत्र अपनी माता की रक्षा नहीं करता है, वह निन्दा के योग्य है और उसे नरक लोगना पड़ना है. देवता और मनुष्य सभा उसे खुरी दृष्टि से देखते हैं. छसलिये भेटी ! तू स्वयं जा, और अपने अनुग्रह अपना पति ढूँढ ला. मैं तो सत्य कुछ प्रयत्न करके हार गया; अथ तू ही चेष्टा कर और मुझे पाप से जया. भेटी ! तू ही अथ छसि जटिल समस्या के सुत्रज्ञा !”

कुमारी सावित्री पिता के जयनों के सुनकर लज्जित हो गछ; उसके अरुण नयन और ली-अरुण हो गये. उसने कुछ उत्तर नहीं दिया; पर उसका मौन ही उसकी स्वीकृती का निदर्शन था.

कुमारी सावित्री रथ पर आरुढ़ होकर वृद्ध मन्त्रियों के साथ बिना जाने मार्ग पर चल दी. चलते समय उसने जडे लज्जित-भाव से माता-पिता के शीखरों में प्रक्षिपात किया. पिता ने नयनों में आंसू भर कर, माता ने लोचनों से नीर जडाकर, कुमारी सावित्री के जिहा किया. कुमारी सावित्री अपनी मंगल-यात्रा पर चल दी.

पिता-माता का शुभ आशीर्वाद उनके पथ के परिष्कृत करता हुआ आगे-आगे चल रहा था.

सावित्री के गये हुये कितने ही दिन व्यतीत हो गये. राज और रानी दोनों उत्कंठा-पूर्वक पुत्री के लौटने की प्रार्थना करने लगे.

मध्याह्निकाल का समय था. सारा विश्व सूर्यदेव की कान्ति-मंदाकिनी में स्नान कर रहा था. महाराज अश्वपति अपने प्रासाद के एक सुसज्जित कक्ष में बैठे हुये व और उनके सामने ही उनसे कुछ दूर आसन पर आसीन थे योगिवर नरद. योगीश्वर नरद अपनी अमृतमयी वाणी से महाराज अश्वपति का हृदय शीतल कर रहे थे. महाराज अश्वपति के वामपार्श्व में सुशोभित थी पतिगत-प्राणा महाराणी. वे ली लज्जित-युग्ममयि नरद की रसमयी वाणी के शीतल प्रवाह में आनंदपूर्वक अवगमन कर रही थीं. लज्जित लज्जित का गुल-गान कर रहे थे.

उसी समय कुमारी सावित्री ने उस कक्ष में प्रवेश किया. राज और रानी सहसा पुत्री के देखकर आनंद से उत्प्रेक्ष हो गये. कुमारी सावित्री ने पहिले लज्जित नरद के, आर तत्पश्चात् माता-पिता के लज्जितपूर्वक अलिवादन किया. तीनों ने उसे आशीर्वाद दिया. कुमारी स वत्री माता के पास गकर बैठ गछ.

महर्षि नरद ने पूछा:-“राजन् ! तुम्हारी छस कन्या की समता करने वाली कन्या छस समय त्रिलुवन में नहीं है. मुझे तो ऐसा प्रतीत होता है कि, कुमारी सावित्री के रूप में साक्षात् लजवती सावित्री ने अवतार धारण किया है. पर, मैं देखता हूँ कि, तुमने अभी तक छसका विवाह नहीं किया. कन्या युवती हो गछ, अतः अथ तो छसके विवाह की आयोजना तुम्हें शीघ्र ही करनी चाहिये.”

महाराज ने उत्तर दिया:-“महर्षिवर ! मैं जडुत चेष्टा करने पर ली छसके अनुग्रह वर के प्राप्त न कर सका. तथ मैं ने सावित्री के ही अपने आप अपने अनुग्रह वर भोजने के त्रिये वृद्ध अमात्यों के साथ भोग था. आज वह कछ मडीनों के उपरान्त लौट कर आछ है. छसने किस युवक के अपना पति वरण किया है, सो सत्य कथा यद स्वयं ही कहेगी.”

छसके उपरान्त कुमारी सावित्री अपने पिता की प्रेरणा से लज्जित हुर्ष कदने लगी:-“आ-पकी आज्ञा पा कर मैं बिना जाने हुये मार्ग से चल दी. मैं कितने ही राज्यों की राजधानी में गछ, कितने ही तपोवनों की मैं ने यात्रा की; पर कहीं मुझे मेरे अनुग्रह वर की प्राप्ति नहीं हुछ. अंत में मैं एक तपोवन में पहुँची. वहाँ पर शास्त्र देश के राज धुमत्सेन अपनी महाराणी और अपने पुत्र के साथ तपोभय जवन व्यतीत करते हैं वे जडे धर्मात्मा, ब्रह्मण्य, उदार, प्रजपात्रक, सत्यवादी, न्यायी, जितेन्द्रिय, संयमशील, नियमवान नृप थे; पर कछ दिन पीछे वे अन्धे हो गये और उनका उस अन्धावस्था से अनुयित ज्ञान उडाकर उनके भेरियों ने उनका राज्य हर लिया. महाराज धुमत्सेन अपने पुत्र और पत्नी के साथ तपोवन में चले

गये और वहाँ तपस्वी-श्रवण व्यतीत करने लगे. वहाँ पर महर्षि-वर गौतम श्रुति रक्षते हैं तथा और भी अद्भुत से ऋषि-जन निवास करते हैं. उनके ही बीच में महाराज द्रुमसेन भी रहते हैं और उनकी अमृतमयी वाणी से अपने हृदय को परितोष प्रदान करते हैं. उन्होंने पुत्र-सत्यवान को मैं ने अपना पति वरणी किया है. वे ही मेरे अनुग्रह हैं और उन्होंने श्रीचरणों में मैं ने अपने आपको समर्पित कर दिया है.”

कुमारी सावित्री के अच्युत सुन कर पिता-माता को तो परम हर्ष हुआ; परंतु महर्षि-वर नारद का प्रसन्न मुग्ध-मंडल सहसा गंभीर विषाद की छाया से आवृत हो गया. थोड़ी देर के उपरान्त अकत-वर नारद ने कहा:—“राजन्! तुम्हारी कन्या ने सत्यवान को पतिरूप में निर्वाचन करके परम अनर्थ किया है.”

राज और रानी दोनों ही अकित और उद्विग्न होकर महर्षि के मुग्ध-मंडल की ओर दृष्टि डाले. उन्होंने देखा कि, महर्षि के चिर-प्रसन्न वदन-मंडल पर, विषादमयी चिन्ता की रेखा पर-स्फुट हो रही है. महाराज ने व्याकुल भाव से पूछा:—“सो क्यों? क्या सत्यवान के कुल अथवा माता-पिता में कुछ दोष है?”

महर्षि ने कहा:—“सो बात नहीं है. द्रुमसेन जो सत्यवादी एवं धर्मात्मा हैं. उनके अ-कांत सत्यवादी होने के कारण ही ऋषियों ने उनके पुत्र का नाम सत्यवान रखा है. उसका नाम चित्राक्ष भी है क्योंकि आद्यकाल में घोटों से उसे विशेष प्रेम था और वह घोटों के चित्र बनाने में असा कुशल था. उनका वंश भी अकान्त पवित्र और प्रतिष्ठित है.”

तब महाराज ने फिर पूछा:—“तब क्या सत्यवान में कुछ दोष है?” महर्षि ने कहा:—“सो बात भी नहीं है. मैं जानता हूँ कि, सत्यवान सूर्य के समान तेजस्वी, अक्षरपति के स-मान विद्वान्, धर्म के तुल्य वीर और पृथ्वी के समान क्षमाशील है. वह अकान्त पितृवत्सल है और सदा पिता-माता की सेवा में सतत संलग्न रहता है. देखने में भी वह परम सुन्दर है; वह अकान्त अहम्पुत्र है, उदार है, धर्मनिष्ठ है. सत्यवान में इस प्रकार का कुछ दोष नहीं है.”

तब तो महाराज और महारानी की उत्कंठा तथा उद्विग्नता और भी बढ़ गई. महाराज ने कहा:—“अकत-वर! तब क्या बात है? कृपया स्पष्ट रूप से यह हमारे हृदयों की उद्विग्नता दूर कीजिये.”

महर्षि ने कहा:—“सत्यवान में वैसे कुछ दोष नहीं है, वह कुमारी सावित्री के अकान्त अनुग्रह है; पर उसमें एक दोष है और उस दोष का दूर करना असंभव है. वह दोष यह है कि, वह ठीक आज से एक वर्ष के उपरान्त, आज ही के दिन, इसी समय मृत्यु को प्राप्त हो जायगा. यही उसका सत्य से असा दोष है.”

यह सुनकर राज और रानी दोनों ही अने चिन्तित और दुःखी हो गये. राज ने कहा:—“भेटी! जय ऐसी बात है, तब तो किसी दूसरे वर की ओर कर. उसका एक ही दोष है उसके समस्त गुणों का विरुद्ध किसे देता है.”

तब सावित्री ने मुग्ध उपर उठाकर, शान्त किन्तु स्थिर स्वर में, वेदव्य वचन उच्चारण किया, उन्होंने प्रत्येक रमणी को अपने हृदय-पटल पर दिव्य वर्णों में अंकित कर रचना आ-ह्वये सावित्री देवी ने कहा:—“पितृदेव! वृक्ष एक ही पार पतित होता है, पर्वत एक ही पार अंकित होता है; इसी प्रकार रमणी का हृदय-दान भी एक ही पार होता है. मैं ने उन्हें अपना पति निर्वाचित कर लिया है; मैं ने अपने मन से उन्हें अपना परमार्थ बना लिया है. सत्य यादें कुछ हो, यादें उनमें एक ही गुण न हो; पर मैं तो उन्हें अपना पति बना चुकी. आर्य-कन्या का एक ही पार पाणि-अहम्पुत्र होता है; आर्य-दुहितृ संकल्प और कार्य में विवेक नहीं करती. इस विवेक पूर्वक आप इसमें आधा मत दीजिये. मैं सत्यवान की को अपना धृष्टेव बनाऊँगी, कुछ दूसरा किसी लांति इस शरीर और मन का स्वामी नहीं हो सकता.”

इस समय कुमारी सावित्री के मुग्ध-मंडल से यह तेजोमयी वाणी विनिर्गत हो रही थी,

ઉસ સમય એસા પ્રતીત હોતા થા માનોં સાક્ષાત્ જગદીશ્વરી બોલ રહીં હોં. સાવિત્રી કે મુખમં-
ડલ પર એક અભિનવ દિવ્ય પ્રકાશ પ્રતિફલિત હો રહા થા ઔર ઉસ દિવ્ય તેજ કે સમુખ
ભક્તવર નારદ કી બી દષ્ટિ તિલમિલા ઉઠી થી. મહર્ષિ ને ઉસ દિવ્ય કન્યા સે કહાઃ—“ બેટી ! કયા
યહ તુમહારી અટલ પ્રતિજ્ઞા હૈ ? ”

કુમારી સાવિત્રી ને કહાઃ—“ હૈ, ઋષિવર ! હિમાચલ કે કૌચન શિખર સે બી એકાન્ત
અચલ હૈ. જીસ અચલ ભાવ સે એક દિન ભગવતી સતી ને શંકર કે વરણુ ક્રિયા થા, ઉસી
અટલ પ્રતિજ્ઞા કે સાથ મૈ ને બી સત્યવાન કે વરણુ ક્રિયા હૈ. વિશ્વ કી કોઇ શક્તિ, સ્વર્ગ કી
કોઇ વ્યાધાત, વિધિ કી કોઇ વિધાન, મેરી ઇસ અટલ પ્રતિજ્ઞા કે વિચલ નહીં કર સકતા.
દેવ ! આપ આશીર્વાદ દીજીએ કિ, આપકી પુત્રી કી પાતિવ્રત અખંડ રહે. ”

ઇતના કહ કર કુમારી સાવિત્રી ને ફિર એક બાર મહર્ષિવર નારદ કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ
ક્રિયા. મહર્ષિ ને બડે પ્યાર સે ઉઠાકર કુમારી સાવિત્રી કે અપને પાસ બેઠા લિયા. ઉસકે ઉપ-
રાન્ત ઉન્હોંને કહાઃ—“ રાજન્ ! બડે સૌભાગ્ય સે આપકો એસી કન્યા પ્રાપ્ત હુઇ હૈ. વાસ્તવ મેં
કોઇ બી કુમારી સાવિત્રી કે ઉસકી પ્રતિજ્ઞા સે વિચલ નહીં કર સકતા. તખ હોને દીજીએ, સ-
ત્યવાન ઔર સાવિત્રી કી મંડલ-મિલન હોને દીજીએ. પાતિવ્રત મેં અખંડ અજ્યેય શક્તિ હૈ
ઔર ઇસમેં સન્દેહ નહીં કિ, કુમારી સાવિત્રી મેં ઉસ શક્તિ કી પૂર્ણ વિકાસ હુઆ હૈ. ”

રાજા ઔર રાની ને કહાઃ—“ મહર્ષિ કી આદેશ પરિપાલનીય હૈ. ”

આર્ય-કન્યા કી હૃદય-દાન એક હી બાર હોતા હૈ; યહ વિધાતા કે વધાન સે બી અધિક
અચલ હૈ.

x

x

x

x

રાજા અશ્વપતિ ને વિવાહ કી સામગ્રી એકત્રિત કી ઔર એક દિન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ, અમાલ,
ઋત્વિજ ઔર રાજ-પુરોહિત કે સંગ લેકર વે કન્યા સહિત રાજા દુમત્સેન કે આશ્રમ મેં ગએ.
ઉસ સમય ઉન્હોંને રાજસી આડમ્બરોં કે તિલાંજલિ દે દી થી; ઔર વે રાજપુરોહિત ઔર
અમાલ્ય કે લેકર રાજા દુમત્સેન કે પાસ ઉપરિચિત હુએ. એક પ્રહર દિન વ્યતીત હો ચૂકા થા
ઔર સૂર્યદેવ કી વિમલ કાન્તિ-ધારા મેં તપોવન કી પ્રત્યેક પદ્મવ રનાન કર રહા થા. રાજા
દુમત્સેન અપને નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોં સે નિવૃત્ત હોકર એક શાલ-વૃક્ષ કે નીચે બેઠે હુએ થે. રાજા
અશ્વપતિ ને ઉનકે પાસ જાકર અપના નામ ઉચ્ચારણુ કરકે ઉન્હેં પ્રણામ ક્રિયા ઔર યથાચોગ્ય
પૂજા કરકે ઉન્હોંને બડી સાવધાની સે અપના પરિચય દિયા. રાજા દુમત્સેન ને બી અર્ધ્ય ઔર
આસન દેકર ઉન્હેં પરિતુષ્ટ ક્રિયા ઔર ઉનકે આને કી અભિપ્રાય પૂછા. તખ મહારાજા અશ્વ-
પતિ ને શાન્ત, વિનીત, મધુર વાણી મેં ઇસ પ્રકાર અપના અભિપ્રાય પ્રકટ ક્રિયાઃ—

“ પૂજ્યવર ! મેરી સાવિત્રી નામ કી કન્યા હૈ. મૈ ને ભગવતી સાવિત્રી કી આરાધના કરકે
ઉસે પ્રાપ્ત ક્રિયા હૈ. આપ મેરે ઉપર અનુગ્રહ કરકે ઉસે અપની પુત્ર-બધૂ બનાના અંગી-
કાર કીજીએ. ”

રાજા દુમત્સેન ને કહાઃ—“ રાજન્ ! હમ આજકલ રાજ્યહીન હૈ ઔર વનવાસી જીવન વ્ય-
તીત કર રહે હૈ. સાવિત્રી આપકી ઇકલૌતી કન્યા હૈ; બડે સ્નેહ ઔર આદર સે સુખ મેં પલી
હૈ. તખ ઉસે હમારે આશ્રમ મેં બડે કલેશ ઉઠાને પડેગે. ”

અશ્વપતિ ને વિનયપૂર્વક કહાઃ—“ પૂજ્યવર ! મૈ ઔર મેરી પુત્રી ઇકલૌકિક સુખ ઔર દુઃખ
કે અસ્થિર ઔર વિનાશશીલ માનતે હૈ. ઇસલિએ આપ ઇસકી ચિન્તા મત કીજીએ. સાવિત્રી
આપકે ચરણોં કી સેવા કી મંઝલમય અવસર પાકર પરમ પ્રસન્ન હોગી ઔર મુઝે વિશ્વાસ હૈ
કિ, આપ બી ઉસકી તન્મયી સેવા સે સદા પરિતુષ્ટ હોંગે. મૈ બડી આશા લેકર આયા હૈ; મુઝે
નિરાશ ન કીજીએ દેવ ! ”

રાજા દુમત્સેન ને કહાઃ—“ વૈસે તો મૈ સ્વયં હી આપકે કુલ સે સમ્બન્ધ કરના ચાહતા થા;
પર જખ મૈ રાજ્ય-ભ્રષ્ટ હો ગયા, તખ વૈસા કરને કી મુઝે સાહસ નહીં હુઆ; પર જખ
આપ સ્વયં આગ્રહ કર રહે હૈ, તખ મુઝે બી ઇન્કાર નહીં હ. મૈ આનંદપૂર્વક કુમારી સાવિત્રી
કે અપની પુત્ર-બધૂ બનાઉંમા. ”

इतना कह कर राजा धुमत्सेन ने स्नेहपूर्वक राजा अश्वपति को आबिग्न किया। उसके उपरान्त आश्रमवासी ऋषियों को आमंत्रित करके विधिपूर्वक कुमारी सावित्री का सत्यवान के साथ विवाह कर दिया गया।

गुरुजन और ऋषियों के आशीर्वाद को सादर स्वीकार करके कुमारी सावित्री ने सत्यवान के वाम-पार्श्व में आसन ग्रहण किया।

x x x x

अपने पति की साधना-कृती में प्रवेश करते ही कुमारी सावित्री ने अपने समस्त आश्रुपण्य और वस्त्र उतार डाले और मुनिजनोचित वस्त्र धारण कर लिये। वह रात-दिन भूति-भती अन्नपूर्णा की भांति अपने पूज्य सास-ससुर की सेवा किया करती और अपने मधुर स्वभाव, स्नेहमय व्यवहार से समस्त आश्रम-वासियों को सदा प्रसन्न रखती। सत्यवान तो कुमारी सावित्री जैसी दिव्य लावण्यमयी गणपती लार्वा को पाकर अकाल प्रसन्न हुआ। राजा धुमत्सेन और उनकी महाराणी भी इषवती, सुशीला, सेवामयी पुत्रवधू को पाकर परम प्रसन्न हुए। कहने का तात्पर्य यह है कि, सावित्री देवी ने तपोवन की अन्नपूर्णा का आसन ग्रहण किया; तपोवन उनकी सेवा, साधना और सौंदर्य की पवित्री त्रिवेणी से परिष्कृत होने लगा।

इसी प्रकार समय व्यतीत होने लगा; पर सावित्री के हृदय में नारदजी का कथन रात-दिन अटकता रहता था। वह एक-एक दिन गिनती थी और जैसे-जैसे वह दिन निकट आता जाता था, वैसा-वैसा वह और भी उद्दिग्ध और चिन्तित होती जाती थी। उसने अपना जीवन अकाल साधनामय बना लिया था और वह नित्य तपोवन के वट-वृक्ष के नीचे बैठकर अकाल मन से लगवती की आराधना किया करती थी। वह आदि जननी से अपने पति के दीर्घ जीवन की कामना किया करती थी और अपने सौभाग्य को सुरक्षित रखने के लिये वह चिर-सौभाग्यदायिनी लगवती की आराधना किया करती थी; पर वह अपनी चिन्ता और व्यग्रता को अपने अन्दर ही में छिपाये रखती; एक सूक्ष्म विषाद-रेखा तक उसके मुखमंडल पर प्रतिबिम्बित नहीं होने पाती। उसके मुख पर सदा प्रसन्नता का प्रकाश विद्यमान होता रहता था और वह सदा अपने कर्तव्य-कर्मों का अकालतन्त्र-भयता और प्रसन्नता के साथ प्रतिपादन किया करती थी; पर उसका हृदय सदा चिन्तित रहता; उसका मनोमन्दिर पति की आगत मृत्यु की लयंकर विभाषिका से सदा व्याकुल रहता।

अन्त में वह लयंकर दिन अत्यन्त सन्निकट आ पहुँचा। केवल चार दिन शेष रह गये। चौथा दिन सत्यवान की छद्मदीक्षा का अन्तिम दिन होगा। तब तो सावित्री का हृदय अत्यन्त व्याकुल हो उठा; पर उसने अपनी विषम व्याकुलता को प्रकट नहीं होने दिया। पति की आगत मृत्यु से रक्षा करने के लिये वह अकाल उद्दिग्ध हो उठी।

तब उसने त्रिरात्रि (तीन रात्रि का) व्रत का संकल्प किया। यह एक अत्यन्त कठोर व्रत था। जब उसके सास-ससुर ने इस व्रत की बात सुनी, तब तो वे अत्यन्त भिन्न हुए और महाराज धुमत्सेन ने उसे स्नेहपूर्वक सावित्री को पास बुलाकर कहा:—“भेटी ! तीन रात, तीन दिन तक निराहार रहना अकाल कठिन है। तू इस व्रत को मत अंगीकार कर।”

महाराज धुमत्सेन की महाराणी ने इसी भाँति बहुत कुछ कहा, पर सावित्री अपने व्रत पर अटल रही। उसने कहा:—“तात ! आप इसका संताप मत कीजिये। आप के श्रियरक्षों की कृपा से मैं अवश्य इस व्रत को सफलतापूर्वक सम्पादन करूँगी। व्रत का लंग करना पाप है।”

देवी सावित्री को धर्म पर ऐसा आश्चर्यकर सास-ससुर को अंत में आता देनी ही पड़ी; और ऋषियों ने व्रत की सफल सम्पत्ति का आशीर्वाद दिया। देवी सावित्री संयमपूर्वक लगवती की मानसिक आराधना करने लगी। अंत में वह कात्त-रात्रि आ पहुँची। उसके दूसरे दिन सत्यवान की छद्मदीक्षा की सम्पत्ति का विधान था। उस रात्रिभर सावित्री देवी ने जगद्विख्या और रातभर वह लगवती के श्रियरक्षों का ध्यान करती रही। रातभर मन ही मन उसने महामाया को गुहारा; रातभर वह जगज्जननी की कण्ठ्या की याचना करती रही।

प्रभात-काल हुआ. आज ही लयकर दिन है; आज ही उसके पति की छहलीला का अन्तिम दिवस है. उसने प्रहर दिन बड़े तक पूर्वोद्विग्न किया था; और अग्नि के प्रज्वलित करके उसमें डोम किया. उसके उपरान्त उसने उठकर ज़ारी-ज़ारी से ऋषियों के, गुरुजनों के और वृद्ध ब्राह्मणों के प्रणाम किया. सज ने व्रत की सख्त सम्पत्ति पर उसे सौभाग्यवती रहने का भंगलभय आशीर्वाद दिया. तब सावित्री ने ध्यान-योग के द्वारा उन शुभ आशीर्वादों का हृदय में धारण किया और लज्जवती से उन आशीर्वादों की सख्तता के लिये विनय की; पर जैसे ही जैसे वह समय उसका निर्देश नारद ने किया था, सन्निकट आता जाता था, वैसे-वैसे वह परम उद्दिष्ट होती जाती थी.

उसके उपरान्त उसके सास-ससुर ने उसने कहा:—“भेरी ! तेरा व्रत सख्त हुआ; तेरा उद्योग पूरा हुआ. अब तू भोजन कर और व्रत का पारण कर. अब विदग्ध करने की आवश्यकता नहीं है.”

सावित्री ने कहा:—“मैं सूर्यास्त होने पर भोजन करूंगी. मैं ने मन में यही संकल्प किया है.”

सास-ससुर खूब हँस रहे. सावित्री उस दारुण मुहूर्त की प्रतीक्षा करने लगी.

सती की चिन्ता भी साधना की एक विशुद्ध भंगल-भूति है.

थोड़ी देर के उपरांत सत्यवान कंधे पर इसी रथ कर वन की ओर जाने का प्रस्तुत हो गया. तब सावित्री ने कहा:—“नाथ ! आज आप अकेले-अकेले वन का नहीं जाने पावेंगे. आज मैं भी आप के साथ चलूंगी. न जाने क्यों आज आपको अकेला छोड़ने के लिये मेरा मन नहीं चाहता. मुझे भी साथ लेते लिये.”

सत्यवान ने कहा:—“ले चलने में तो मुझे कुछ घन्कार नहीं है; पर आज तुम्हारा शरीर दुर्बल है, तुमने तीन दिनों से कुछ भी खाकर नहीं किया है. वन के भीतर चलने में अजब खड़े होंगे. तुम उसे कदाचित् सहन नहीं कर सकोगी.”

सावित्री ने हँसकर कहा:—“जैसी जातों में मैं नहीं आऊंगी. मुझे तो कुछ भी दुर्बलता प्रतीत नहीं होती है. वन बहुत दूर थोड़े ही है. यहाँ पर थोड़े-थोड़े गेरा मन नहीं लगता है. आप मुझे निषेध मत कीजिये.”

सत्यवान ने कहा:—“तुम्हारी छत्ता; पर माता-पिता से आज्ञा ले लेना आवश्यक है.”

सावित्री अपने सास-ससुर के पास गई. उन्हें अतिपूर्वक अलिवादन करके उसने कहा:—“तात ! माता ! वे इस और समिधाओं लेने के लिये वन का जग रहे हैं. मैं भी उनके साथ वन का शोभा देखने के लिये जाना चाहती हूँ. आप यह न समझें कि, मैं व्रत के कारण दुर्बल और शक्तिहीन हो रही हूँ. मुझे कुछ भी कष्ट नहीं है. आज न जाने क्यों मेरा मन वन की सुन्दर शोभा का देखने के लिये आकुल हो उठा है. आज आप मुझे आज्ञा दे दीजिये कि, मैं उनके साथ जाकर पुष्पित वन का देख आऊँ.”

सास-ससुर ने अकेले ज़ार मना भी किया, पर सावित्री के अनुरोध और अनुरोध से अन्त में उन्हें आज्ञा देनी ही पड़ी. सावित्री का लेकर सत्यवान वन की ओर चले.

सती मृत्यु के कराव हाथों से अपने सौभाग्य की रक्षा करने के लिये यही !

कुसुमसन्निभता वनवेलियों का, शीतल सुरलित लता-कुण्डों का, जंगे-जंगे इक्षित वृक्षों का, हरे-हरे मैदानों का देवती हुई देवी सावित्री अपने पति के साथ धधर-धधर वन में घूमने लगी. यद्यपि सावित्री का हृदय आगत-विपत्ति की आशंका से अकान्त उद्दिग्ध हो रहा था, पर पति के मनोरंजन के लिये उसके मुख पर ज़रूर हँस-हँसा लीला कर रही थी. सत्यवान ने अपनी उलिया में बहुत से मधुर और भीठे इस तोड़कर लर लिये और सभी हुई समिधाओं का एक गढ़ा भी झाँध लिया. उसी समय सदसा उसका शरीर टूटने लगा और शिर में खल उठ गया. दारुण मुहूर्त सन्निकट आ पहुँची.

सत्यवान ने सावित्री से कहा:—“ प्रिये ! आज मुझे जैसी शिथिलता प्रतीत हो रही है वैसी कहीं नहीं हुई थी. मेरा सारा शरीर द्रुत रहा है और मेरा शिर पीडा से दटा जा रहा है. मुझे तो अथ भडा होना तक दुष्कर हो गया है. अथ मैं लेटना चाहता हूँ. ”

क्षणभर के लिये सावित्री का हृदय स्तम्भित हो गया. वह जान गयी कि, लयंकर समय सन्निकट है; पर अपने हृदय को अडे संयमपूर्वक शान्त करके वह बैठ गयी और उसने अपने पति सत्यवान का शिर अपनी गोद में रम लिया. धीरे-धीरे वह काल-मुहूर्त सन्निकट आने लगा. सावित्री व्याकुल होकर किन्तु धैर्यपूर्वक उस मृत्यु-मुहूर्त की प्रतिज्ञा करने लगी.

x

x

x

x

x

थोड़ी देर के पीछे उसने देखा कि, उसके पति के परिपार्श्व-प्रांत पर सहसा एक पुरुष प्रकट हुआ. वह लाल कपडे पहिने हुआ था; उसकी आँखें ली अंगारे के समान लाल-लाल थीं; उसका शरीर श्याम था; वह देखने में परम तेजस्वी प्रतीत होता था; उसके एक हाथ में एक पाश था. वह अपनी लाल-लाल आँखों से सत्यवान के शरीर की ओर देखने लगा. तब तो देवी सावित्री धीरे से पति का भस्तक पृथ्वी पर रखकर ખડी हो गयी और उन्होंने उस तेजस्वी पुरुष को प्रणाम किया. उस समय लय और व्याकुलता से उनका हृदय अत्यन्त उद्भिन्न हो रहा था. उन्होंने खड़ी चेष्टा करके कहा:—“ मैं जानती हूँ कि, आप कोष्ट देवता हैं. आप का दिव्य शरीर है. कृपा करके बताइये कि, आप कौन हैं और क्या करना चाहते हैं ? ”

तेजस्वी पुरुष ने कहा:—“ तू पतिव्रता है और तपस्विनी है; इसी लिये तूने मुझे देख पाया है. मैं यमराज हूँ; तेरा यह पति सत्यवान क्षीणआयु था; आज इसकी मृत्यु का दिन है; मैं इसे अपने पाश में बाँध कर ले जाऊँगा. ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मैं ने सुना था कि, मनुष्यों का प्राण लेने के लिये आपके दूत आया करते हैं; पर मेरे पति का प्राण हरने के लिये आप स्वयं क्यों आये हैं ? ”

यमराज:—“ राजकुमारी ! तेरा पति सत्यवान, गुणवान और धर्मात्मा है. वह मेरे दूतों के ले जाने योग्य नहीं था इसी लिये मैं स्वयं आया हूँ. ”

छतना कहकर यमराज ने अलपूर्वक सत्यवान के शरीर से एक अंगुष्ठमात्र शरीर निकाल लिया और अपने पाश में बाँधकर दक्षिण की ओर चल दिये. सत्यवान के शरीर की सारी शोभा जाती रही और वह श्वास-रहित होकर श्रीविहीन दिग्भाष पडने लगा. देवी सावित्री भी अत्यन्त दुःख से परिपीडित होकर यमराज के पीछे-पीछे चल दी.

थोड़ी दूर चलने के उपरान्त यमराज ने देखा कि, उसके पीछे-पीछे देवी सावित्री भी आ रही है. तब उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! अब तुम लौट जाओ और अपने पति की और्ध्वदै-हिक क्रिया करो. अब तू अपने पति से अन्तर्मुख हो गयी; यहाँ तक चलना अशुभ है. ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! स्त्री की गति ही पति है; जहाँ मेरा पति जायगा वहीं मैं भी जाऊँगी. यही सनातन धर्म है. तप, पातिव्रत, गुरुभक्ति और आपकी कृपा से मेरी गति रुक नहीं सकती. महाराज ! तत्त्वदर्शी ऋषियों ने कहा है कि, सात पग साथ चलने ही से मित्रता हो जाती है, सो इसी नियम के अनुसार मित्रता के नाते मैं कुछ आपसे कहती हूँ सो सुनिये. धर्म ही प्रधान है; क्योंकि धर्म के बिना मानवगति नहीं है. ऋषियों ने भी यही कहा है:—सत्ता के अपना-अपना धर्म पालन करना चाहिये. मैं भी अपना धर्म-पालन करूँगी. पति का साथ न छोड़ना ही रमणी का परम-धर्म है. ”

यमराज सावित्री के वचन सुनकर परम प्रसन्न हुआ. उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! मैं तेरे वचनों का सुनकर परम प्रसन्न हुआ हूँ. अपने पति के ज्वन को छोड़कर जे चाहें सो माँग ले. ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मेरे अन्धे श्वसुर राज्य-भ्रष्ट होकर तपोभय ज्वन व्यतीत कर रहे हैं. उनके नयनों में फिर से ज्योति उत्पन्न हो जाय-यही मैं आपसे वर माँगती हूँ. ”

यमराज ने कहा:—“ तथास्तु; पर अब तू लौट जा. तू दुर्बल है; अशुभ दूर चलने से रुक जायगी. ”

सावित्री ने कहा:-“ यह कैसे हो सकता है ? जहाँ मेरे पति नयँगे वहाँ मैं भी नजानगी; पर, मैं आपसे एक बात कहती हूँ, सुनिये. सत्पुरुष एक पार के मिलने ही से दया करने लगते हैं. सत्पुरुष का सत्संग स्वर्ग से भी बढ़कर है-धरती बिम्बे सत्संग की अपार महिमा है.

यमराज सावित्री के मधुर वचनों से अत्यंत आनंदित होकर कहने लगे:-“ भेटी ! म तुझसे बहुत प्रसन्न हूँ. तेरा कथन अत्यंत ख़तर है. सत्यवान के जवन के छोड़कर तू और एक वर माँग.”

सावित्री ने कहा:-“ आप परम दयालु हैं. मुझे वर दीजिये कि, मेरे श्वसुर अपना लुप्त साम्राज्य पावे और धर्म में उनकी भक्ति दृढ़ रहे.”

यमराज ने कहा:-“ अवेमस्तु ! तेरा श्वसुर अपना लुप्त राज्य पावेगा और धर्म में इसकी सदा दृढ़ रति रहेगी; पर अथ तू लौट ज, क्यों व्यर्थ में श्रम उठाती है ? ”

सावित्री ने कहा:-“ महाराज ! यह तो किसी लौट नहीं हो सकता; पर, आप मेरी और एक बात सुनिये. सत्पुरुषों का स्वभाव अज्ञ दयालु और मधुर होता है. वे शत्रु पर भी दया करते हैं; किसी से कभी द्रोह नहीं करते हैं. धरती बिम्बे सत्पुरुष धन्य हैं. उनका परिचय और मित्रन जड़े पुण्य से प्राप्त होता है.”

यमराज ने कहा:-“ सावित्री ! तेरे वचन अमृत से भी अधिक मधुर हैं. तेरे वचनों में धर्म का शुद्ध स्वरूप प्रकट होता है. धरती बिम्बे तू सत्यवान के जवन के छोड़कर और एक वर माँग.”

सावित्री ने कहा:-“ आप वास्तव में जड़े करुणामय हैं. मेरे पिता के कोछ पुत्र नहीं है-सो कुल की कीर्ति बढ़ाने वाले उनके सौ पुत्र उत्पन्न हों-यही वर दीजिये देव ! ”

यमराज ने कहा:-“ ऐसा ही होगा. तेरे पिता के सौ पुत्र होंगे; पर अथ तू लौट ज, तू बहुत दूर चली आई है.”

सावित्री ने कहा:-“ पति के साथ रहकर मुझे रत्तीखर थकावट नहीं प्रतीत होती है. मेरा मन तो मेरे पति ही के साथ है. महाराज ! आप जड़े धर्मात्मा हैं. आप विवस्वान जगदात्मा सूर्य-देव के पुत्र हैं; धरती से आपको धर्मराज कहकर प्रज आपकी पूजा करती है. सत्पुरुष ही विश्वास के योग्य हैं, क्योंकि वे सदा प्रीति करने वाले होते हैं. उन पर मनुष्यों के धरती बिम्बे अपनी आत्मा से भी अधिक विश्वास होता है.”

यमराज ने कहा:-“ सावित्री ! तू ने ही कहा. वास्तव में तूने धर्म की बात कही है, सो मैं तुझ पर परम प्रसन्न हूँ. तू अपने पति के जवन के छोड़कर और जे वरदान माँगे सो माँग ले.”

सावित्री ने कहा:-“ महाराज ! मेरे पति सत्यवान से मेरे सौ औरस उत्पन्न होंगे, यही मुझे यौथा वरदान दीजिये.”

यमराज ने कहा:-“ ऐसा ही होगा. तेरे सौ पराक्रमी और पुण्यात्मा पुत्र होंगे; पर अथ तू श्रम मत कर. ज लौट ज.”

सावित्री:-“ महाराज ! सत सदा निर्विघ्न रहते हैं. उन्हें दुःख-सुख नहीं व्यापता है. सन्तों के सत्य से ही सूर्य स्थित है, सन्तों के तप से पृथ्वी स्थित है, लूत-लविष्य की गति भी सन्त ही है. धरती बिम्बे सत्पुरुषों की प्रसन्नता प्राप्त करनी चाहिये; क्योंकि वह कभी निष्फल नहीं जाती है.”

यमराज सावित्री की ऐसी धर्ममयी मधुर वाणी सुनकर विमुग्ध हो गये. उन्होंने कहा:-“ भेटी ! तू तो जड़े सुंदर वचन कहती है; मेरे मन के तेरे वचन जड़े मधुर और प्रिय प्रतीत होते हैं. धरती बिम्बे अथ तू अन्तिम वर माँग ले ! ”

सावित्री बोली:-“ महाराज ! मैं चाहती हूँ कि, मेरा पति सज्जव हो जय, जिससे मेरे सौ पुत्र उत्पन्न होंगे. महाराज ! पति के बिना मैं मृतक के समान हूँ; पति के बिना मुझे स्वर्ग और अपवर्ग तक की धिम्मा नहीं है.”

ऐसी तपोमयी पतिव्रता के सामने अंत में यमराज के हार माननी ही पड़ी; और उन्होंने प्रार्थना में से सत्यवान का अंगुष्ठमात्र शरीर जोड़ दिया. चलते समय उन्होंने कहा:-“ धन्य हो रा. ज

भेटी सावित्री ! तुम पतिव्रताओं की श्रद्धाभूषिणी हो। तुमने विधि के अर्पणनीय विधान का भी पक्ष दिया। नमो ! नमो ! नमो ! मेरे आशीर्वाद से तुम बार सौ वर्ष तक अपने पति के साथ रहकर आनंद भोगोगी।”

भतना कलकर यमराज अंतर्हित हो गये। अर्पण पातिव्रत ने मृत्यु का श्रुत लिया।

x

x

x

x

देवी सावित्री जन्दी-जन्दी पैर जटाती लुध वहाँ पहुँची, जहाँ उनके आराध्य पति-देव का मृतक शरीर पृथ्वी पर पड़ा था; पर जल्द तक वे वहाँ पहुँची, तब तक प्राणवायु ने उस शरीर में प्रवेश कर लिया था और सत्यवान की हेल द्विरी वैसी ही सुंदर और श्रीमती प्रतीत होने लगी थी। शव की लयंकरता दूर हो गयी थी, और जवन की आला उसपर विलसित होने लगी थी। देवी सावित्री ने धीरे-धीरे पति के शिर का उठाकर अपनी गोद में रख लिया और वे उनके जगने की प्रतीक्षा करने लगीं। धधर धीरे-धीरे रात्रि का अधिकार धनीभूत होने लगा।

लगलग अके धडी के उपरांत सत्यवान जगे। वे सलसा धमकाकर उठ बैठे और सावित्री की ओर देखकर कहने लगे:—“ प्रिये ! आज मैं ने जडा लयंकर स्वप्न देखा है। उसकी स्मृतिमात्र से मेरा हृदय काँप उठता है। ”

सावित्री ने धसका कुछ उत्तर नहीं दिया। सत्यवान ने द्विरी कहा:—“ जडी देर तक मैं सोता रहा। अब तो रात्रि हो गयी। सारा वन अधिकारभय हो उठा है और धधर-धधर हिसक पशु भी धूमने लगे हैं। अब कैसे मार्ग भीखेगा ? ”

सावित्री ने कहा:—“ मैं धधर-धधर से सुभी पत्तियाँ जटार लाती हूँ। न हो, आज रात्रि का यही विश्राम कीजिये। मैं आज जलाकर रातभर आपकी सेवा करूँगी। अग्नि के लय से काँध हिसक पशु हम लोगों के पास नहीं आयगा। आपका शरीर भी आज अच्छा नहीं है। ”

सत्यवान ने कहा:—“ प्रिये ! ऐसा करना उचित नहीं है। मेरे पिता-माता जडे ही चिन्तित होंगे। मुझे जल्द कभी देर हो जाती थी, तब वे दोनों व्याकुल होकर मुझे दूँदते द्विरीते थे। मेरी माता तो मुझे सायंकाळ के उपरांत घर से जालर निकलने की नहीं देती हैं। यदि हम लोग रात में यहाँ रहें, तो मेरे पितामाता अवश्य दुःखी होकर प्राणत्याग कर देंगे। वे जेयारे धस समय भी दुःखी हो रहे होंगे और मुझे धधर-धधर दूँदते द्विरीते होंगे। धसमे सहेल नहीं कि, मेरा शरीर धस समय जलुत शिथिल हो रहा है और मुझे आज दो पग चलना भी दुष्कर-सा प्रतीत होता है; पर कीसी प्रकार तो चलना ही होगा। सावित्री ! यज्ञो अब देर न करे। ”

सावित्री ने कहा:—“ अच्छी जात है। यह इलों की जलियायही वृक्ष पर टँगी रहने दीजिये, धन-हे कल ले जयेंगे। आधिये, आप मेरे कन्धे पर हाथ रख लीजिये; मैं आपका धीरे-धीरे ले चढ़ूँगी। यह देभीये ! सौभाग्य से आज पूर्णिमा है और आकाश में चंद्र-देव भी उदय हो रहे हैं। अब तक यह जडे-जडे पेड़ों के पीछे थे, अब तो उनकी आदनी से सारे वन-पथ स्पष्ट रूप से दिखाने पड रहे हैं। ”

सत्यवान ने सावित्री के कन्धे पर हाथ रख लिया। सावित्री ने अके हाथ उनकी कमर में डाल लिया और दोनों कुटि की ओर चल दिये।

धन्य सती ! आज बार दिन से अन्न का अके कौर भी तुम्हारे मुख में नहीं गया है; पर तौ भी तुम कितने सालस से अपने पति का लिये ज रही हो। यह तो द्विरी भी सांसारिक पथ है, तुमने तो परलोक के पथ पर भी उनका साथ नहीं छोडा और उन-हे यमराज के पास से छुडा ही लिया ! धन्य हो तुम और धन्य हमारी यह सुवर्णमयी वसुंधरा जिसकी गोद में तुमने जन्म लिया था !

पातिव्रत की कैसी अज्येय शक्ति है ?

धधर जल्द सूर्यास्त हो गया और पुत्र और पुत्र-जधु नहीं आये, तब तो महाराज धूम-रसेन और उनकी महाराणी जडे ही दुःखित और उद्विग्न हो उठे। लगवान यमराज के भंगल-भय आशीर्वाद के पुण्यप्रभाव से उनकी आँखों में द्विरी ज्योति उत्पन्न हो गयी थी और धस

विलक्षण अमरकार के देवकर सारे ऋषि और वे स्वयं परम आश्चर्यान्वित और आदरार्हित हुये थे; पर वह सारा आनंद इस समय पुत्र और पुत्र-वधू की चिन्ता में विलीन हो गया था। वे व्याकुल भावसे ध्वर-ध्वर ऋषियों की कुटी में, वन के निकुञ्ज में, तपोवन के आश्रमों में सावित्री और सत्यवान को भोजनते फिरते थे। बार-बार व्याकुल होकर वे उच्च स्वर में उन दोनों का नाम ले-ले कर पुकारते थे। जैसे-जैसे ही रात्रि अधिक होती जाती थी, वैसे-वैसे ही उनका शोक भी धनीभूत अधकार की लौति बढ़ता जाता था। अंत में जगज्जलन हो गया, तब उन दोनों ने, उन वृद्ध माता-पिता ने, मन में निश्चय कर लिया कि, किसी हिसक जगत् ने पुत्र और पुत्र-वधू को मार डाला। वे अब ही व्याकुल-भाव से “हा पुत्र! हा पुत्र-अधु!” कहकर रोने लगे।

उनका करुण विलाप सुनकर सारे ऋषि अकस्मिक हुये और उन्हें सांत्वना देने लगे। सुवर्या ऋषि ने कहा:—“राजन्! तुम शांति धारण करो। मैं निश्चयपूर्वक कह सकता हूँ कि, सत्यवान अविनाश है; क्योंकि उसकी धर्मपत्नी जितेन्द्रिय, तपस्विनी और पतिव्रता है।” गौतम ऋषि ने सांत्वना देते हुये कहा:—“हीन है। महर्षि सुवर्या का कथन असत्य नहीं हो सकता। मैं अपनी समस्त तपस्या और साधना के फल पर यह कह सकता हूँ कि, तुम्हारे पुत्र और तुम्हारी पुत्र-वधू दोनों अविनाश हैं।” सग ऋषियों ने महर्षि गौतम के वाक्यों का समर्थन किया। उसके उपरांत वृद्ध महर्षि दाल्भ्य ने कहा:—“राजन्! तुम्हारे दोनों नेत्र भुज्ज गये हैं; सावित्री बिना आहार किये हुये गद्य है, तब यह निश्चय है कि, सत्यवान अवश्य अविनाश है।” इसी प्रकार महर्षिवर धौम्य ने, ऋषियूगमणि भरद्वाज ने तथा अन्य उपस्थित ऋषियों ने राजा धुमत्सेन और उनकी राजमहिषी को सांत्वना दी और उन्हें विश्वास दिलाया कि सावित्री और सत्यवान दोनों अविनाश हैं। त्रिकालदर्शी सत्यवादी ऋषियों और तपस्वियों के उन वाक्यों का सुनकर, राजा धुमत्सेन को अतीव सांत्वना प्राप्त हुई, मृत-आशा फिर सज्ज हो उठी। ऋषियों का भी सत्यवान और सावित्री पर अपार प्रेम था, इसी लिये वे सभी उत्सुक भाव से सत्यवान और सावित्री के लौटने की प्रतीक्षा करने लगे। इस बीच में वे पुराणों की धर्ममयी कथाएँ कहकर वह राजा और महिषी के हृदय को शांत करने लगे।

एक प्रहर रात्रि व्यतीत हो गद्य। एक बार फिर धुमत्सेन का मन अधीर और अस्थिर हो उठा; पर, ऋषियों ने बार-बार उन्हें समझाया और सांत्वना दी। और थोड़ी ही देर में सावित्री देवी के कंधे पर हाथ रखे हुये सत्यवान ने वहाँ प्रवेश किया। उन दोनों का सकुशल लौटा हुआ देवकर सगके सग प्रसन्न हुये; राजा और रानी के आनंद का तो पारावार ही नहीं रहा। उनकी आँखों से आनंद की अश्रुधारा प्रवाहित होने लगी।

माता-पिता तथा ऋषियों के शीघ्रता में सावित्री और सत्यवान ने लज्जापूर्वक प्रणाम किया। उन्होंने सावित्री को चिरसौभाग्यवती होने का और सत्यवान को चिरायु होने का आशीर्वाद दिया। इसके उपरांत सावित्री सास के पास और सत्यवान पिता के पास बैठ गये।

उस समय सावित्री के मुख-मंडल पर दिव्य विजय की अलौकिक आभा लीला कर रही थी।

सग ऋषिगण शांत होकर बैठे। तब वृद्धवर्ष भरद्वाज ऋषि ने कहा:—“सत्यवान! आज तुम धृती के तक कहें? तुमने यह नहीं सोचा कि, तुम्हारे माता-पिता और हम सग तुम्हारे लिये कितने चिन्तित और व्याकुल रहेगे।”

सत्यवान ने विनम्र स्वर में कहा:—“पूज्यवर! मैं इल और समिधा लेकर चलने ली था कि, सहसा मेरा शरीर टूटने लगा। और शिर में लयंकर शूल होने लगा। मैं बेट गया; बेटते ही मुझे निंद आ गद्य और मैं ऐसा सोचा कि, जगज्जलन हो गया, तब मैं उठा। ऐसा श्रम मुझे कभी नहीं हुवा था। इसीलिये देर हो गद्य।”

धौम्य ऋषि ने पूछा:—“सत्यवान! तुम्हारे पिता के दोनों नेत्र फिर से न्योतिपूरु हो गये हैं। क्या तुम इसका कारण जानते हो?”

सत्यवान यह सुनकर परम प्रसन्न हुआ उसने कहा:—“मैं नहीं जानता कि, किस देवता के प्रसाद से ऐसा हुवा है।”

तब गौतम ऋषि ने कहा—“भेरी सावित्री! क्या तू इसका कारण जानती है?”

सावित्री ने कहा:—“हाँ तात! मैं इसका सच कारण जानती हूँ.”

सच ऋषियों ने उसको सुनने की ठिकंठा प्रकट की; तब सावित्री ने विनम्र भाव से सच हाथ डाला. किस प्रकार नारद ऋषि के मुख से अपने पति की मृत्यु की बात सुनकर उसने उसके साथ वन में जाने का आग्रह किया, कीस प्रकार यमराज से उसने वरदान प्राप्त किये और अपने पति के प्राणों की रक्षा की, छत्यादि समस्त कथा सावित्री ने विनम्र, शांत, मधुर स्वर में कहकर सुनाई. इस विवक्षु कथा को सुनकर सारा ऋषिभंडल यमकृत हो उठा. सचने एक स्वर से सावित्री के अर्धांग तप और पतिव्रत की मुञ्ज-कंठ से प्रशंसा की. सचने उसे आशीर्वाद दिया. सचने सावित्री की नयनयकार की.

राज्य घुमत्सेन और उनकी रानी ने ऐसी तेजस्विनी पुत्र-वधू को रूप में पाकर अपने आपका कृतकृत्य माना. उन्होंने बार-बार उसके भस्तक पर हाथ डेरा; बार-बार उसके शिर को सूँधा और बार-बार उसकी स्नेहपूर्वक प्रशंसा की. सावित्री ने पति-कुल और पिता-कुल दोनों का पवित्र किया और दोनों की रक्षा की.

अंशंत में मिलने पर सत्यवान ने स्नेहपूर्वक सावित्री का हाथ अपने हाथ में लेकर कहा—“भारी ! वह स्वप्न नहीं, सत्य था ?”

सावित्री ने लज्जपूर्वक कहा:—“लगवती ने जड़ी रक्षा की.”

सत्यवान ने उसे हृदय से लगाकर कहा:—“तुम वास्तव में मेरी प्राणेश्वरी हो, क्योंकि तुमने मेरे प्राणों की रक्षा की है.”

सावित्री ने पति के गले में हाथ डाल दिया. उसने उन्हें आगे कुछ नहीं कहने दिया.

वह रात्रि व्यतीत हुई. प्राची दिशा में मंगलमय सूर्यदेव पधारि और सारा विश्व फिर जगृत होकर हँसने लगा. तपोवन आज आनंद की रंगभूमि-सा हो रहा था. सचके सच आनंद की धारा में अवगाहन कर रहे थे. ऊँधर देवो उँधर सावित्री की पुण्य-कथा हो रही थी; और सभी सावित्री के अर्धांग पातिव्रत की प्रशंसा कर रहे थे.

उसी समय शास्त्र देश के प्रमज्जन आये और उन्होंने महाराज घुमत्सेन को शुभ समाचार दिया कि, उनके मन्त्री ने उनके पैरी को परास्त करके उसको युद्ध में निहत किया है. प्रम के प्रतिनिधि ने कहा:—“तब महाराज ! आप पधारिये. सेना और सामंतगण तपोवन के बाहर आपके पधारने की प्रतीक्षा कर रहे हैं. शास्त्र देश के राज-सिंहासन को बच कर अलंकृत कीजिये. हम सच आपकी सेवा में छसीलिये उपस्थित हुये हैं.”

राज्य को नेत्रवान देखकर प्रमज्जन अडे यकित और प्रसन्न हुये. सारा तपोवन ‘महाराज घुमत्सेन की नय’ से मुग्धरित हो उठा; और उसी समय ऋषि-भंडल की ओर से ‘सावित्री देवी की नय’ की ध्वनि उत्थित हुई.

तदनंतर राज घुमत्सेन आश्रमवासी ऋषियों को प्रणाम करके अपनी मल्लिपी, पुत्र और पुत्र-वधूसहित अपनी राजधानी को पधारि. सावित्री की तपोभयी पातिव्रत-साधना की शक्ति का विलक्षण यमत्कार देखकर प्रमज्जन ने भी सावित्री की नय-नयकार की. वह प्रभात मंगल-प्रभात में परिश्रुत हो गया.

कालान्तर में महाराज अश्वपति के भी सौ पुत्र उत्पन्न हुये. देवी सावित्री के भी सौ औरस पुत्र उत्पन्न हुये और बार सौ वर्ष तक उन्होंने अपने पति के साथ आनंदपूर्वक दाम्पत्य-सुख भोगा. सारा विश्व सावित्री की जननी-रूप में पूजा करने लगा.

और आज भी हिन्दू-जलना देवी सावित्री का पूजन करती हैं और उनसे अपने सौ-लाभ की रक्षा की प्रार्थना करती हैं. देवी सावित्री भारतीय सती-भंडल की नयोतिर्भयी मयि हैं; उनकी अमर कीर्ति से आज भी हम गौरवान्वित हैं और हमारा धार्मिक प्रतिहास उनके पुण्य-यस्त्रि की पवित्र अक्षय आला से प्रोज्ज्वल है.

धन्य है देवी सावित्री! और धन्य है हमारी मातृभूमि! उसकी गोद में देवी सावित्री ने जन्म लेकर विश्व के मातृ-मंडल के सम्मुख धर्म के विशुद्ध स्वरूप को प्रकट किया था। आज उस दुर्दिन में भी भारत को इस आत का गौरव है कि, सावित्री देवी जैसी पतिव्रताओं की समता करने वाली महिला विश्व के किसी भाग में उत्पन्न नहीं हुई। विश्व के किसी दूरी की कल्पना तक छतनी छैथी नहीं उठ सही। सावित्री समस्त संसार की है पर, उनकी जननी है भारत-माता! यह क्या कम गौरव की बात है?

स्वर्ग और सौभाग्य उसकी चरण-रङ्ग को शिर पर धारण करके पवित्र होते हैं; स्वयं यमराज उसकी अतुल-शक्ति के सामने नतशिर होते हैं; उन पतिव्रताओं की यूगभङ्गि देवी सावित्री भारतीय ललनाओं की इस दुर्दिन में पथ-प्रदर्शिका हो, यही हमारी लगवती राजरा-जेश्वरी कल्याण-सुन्दरी के श्रीचरणों में प्रार्थना है।

हृदयोद्धार

(लेखक:-आशावादी-‘सरस्वती’ जन्म-सुआरी-१८२७ ना अंक उपरधी.)

लगवन्! मेरी विनय-अनुनय आपके कर्ण-गोचर होने पर भी निष्कृत हूँ! सारा रोना-घोना बूझ गया! याचना का मैं सदा से विरोधी था, किन्तु यह समझ कर कि आप जैसे उदार स्वामी के निकट कोष्ठ वस्तु अर्पण न होगी, मैंने अपना हृदय भी छोड़ा; पर उसका भी कुछ असर न हुआ। आप जैसे धीर-वीर अमन आलोक के करुण-कन्दन से क्या विचलित होते हैं?

इल-प्राप्ति का मुझे विशेष याद न थी, किन्तु उसकी अप्राप्ति ने मेरा चित्त व्यथित कर दिया। जन्म तक याचक नहीं बना था तब तक संतोष था। हाथ पसार कर असक्षम मनोरथ रखने का मैंने आपकी अप्रसन्नता का द्योतक समझा-अपनी अयोग्यता का नद्वय! क्योंकि जितनी आपने कृपायेँ की हैं उनमें मैं किसके योग्य था!

प्रभो! आपकी दयालुता में सन्देह करना मेरी नीयता थी। तुम्हें सांसारिक लाभ के अर्थ आपका होपी हृदयाना अपनी लक्ष्मी में कलंक लगाना है। यदि मैं आपके निकट अपने अर्थ कोष्ठ वस्तु अर्पण नहीं मानता, तो आपकी कृपा के सम्मुख मेरे लाल की कोष्ठ ऐसी वस्तु नहीं, उसका आपकी प्रसन्नता के लिये मैं सदैव त्याग न कर सकूँ। फिर रोना किस बात का? दुःख और होपारोपण केवल छसी लिये था कि मैं अपनी भूल से सांसारिक अर्थार्थ का आपके प्रेम और अनुग्रह का सूचक समझता था। कदाचित् छसी भूल का संशोधन करने के अर्थ आपने मुझे छन्धित वस्तु की सिद्धि से वंचित रक्खा। अथवा इस असक्षमता का यह कारण हो कि मैं अपने को आपका कृपापात्र समझता था और आप मुझे इस अनुचित अलिमान से मुक्त करना चाहते हैं। प्रभो! आप इस अयोग्य आलोक के सांसारिक मिश्रण पित्राकर पित्राङ्गना नहीं चाहते। नहीं नहीं, आप अपने प्रिय शिष्य को शायद यह उपदेश देना चाहते हैं कि वह कार्यरत की लिक्षा-वृत्ति छोड़ शरों की लौति युद्धक्षेत्र में आवे। प्रभो! लिक्षा-वृत्ति का तो मैं विरोधी था ही। अपने अपने लक्ष्य के विचारों की और भी पुष्टि कर दी। इस असक्षमता ने मुझे निष्काम-सेवा के दृढ मार्ग पर अग्रसर कर दिया। आपकी कृपाओं की लौति मैं अपनी लक्ष्मी को सहज और कामना-रहित बनाने की चेष्टा करूँगा। आपकी पुरी में अपनी पुरी समझूँगा। अपने हित को आपके हाथ में सौंप दूँगा। इस बात के लिये आप मुझे अनधिकारी समझेगे, आपकी प्रसन्नता के हेतु उसकी अप्राप्ति को अपना परमहित मान सदा प्रसन्न रहूँगा। किन्तु लगवन्! मैं आपसे युद्ध न करूँगा। मैं भीष्म नहीं हूँ, जो केवल आपका प्रलुप्त होने के लिये आपसे लड़ूँ। मैं स्वयं अपना सर्वस्व छोड़ने का तैयार हूँ। मैं अर्जुन नहीं हूँ, जो दार्शनिक पहेलिकाओं के यक्षर में आकर कर्तव्य-परायण योद्धा बनने की प्रयाति के अर्थ मनुष्योचित भाया-मोह को छोड़ भूँ में रावण भी नहीं हूँ, जो विरोध-द्वारा लक्ष्मी करूँ। आपका भारना हो तो बिना युद्ध के ही भार लीजिये। ‘सत्संगजानि निघनान्यपि तारयन्ति.’ आपके सम्मुख नतमस्तक हो दीन-भाव से अपने अस्त्र-शस्त्र समर्पण करने में ही मैं अपना परम श्रेय समझता हूँ। प्रेम की हार का मैं जित से ज़रूर मानता हूँ।

ગામડાંની શારીરિક અવદશા

(લેખક:-ખિહારી-‘પ્રજાપંથુ’ ના રૌપ્ય-મહોત્સવ વિશેષાંકમાંથી)

ગુજરાતી હિંદુઓ દિવસે દિવસે નબળા થતા જાય છે અને મોટા તેમજ નિશાળે જતા કુમળા હિંદુ બાળકો અન્ય કોમના તેમના બિરાદરો જેવા તંદુરસ્ત કે મજબૂત નથી, તે વાત જગ-બહાર છે. આપણા કયા દેશોની આ સમ્મ છે તે જાણવાને શાંત ચિત્તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બાળવિવાહ, બાળલગ્ન, બાળકોને ગૃહસંસારમાં નાખવા, ગરીબાઈ, હાલતું શિક્ષણ વગેરે વગેરેને શિરે સવળો દોષ દેવાય છે; પણ તેમાં બધાં કારણો આવી જતાં નથી. ગુજરાતી હિંદુઓ એવા ગરીબ નથી કે તેમને ખાવાના સાંસા પડે. હાલતું શિક્ષણ એટલું બધું અધરૂં નથી કે તેથી તબિયત આમ છેક લથડી જાય. થોડે ઘણે અંશે તેથી ઉપજતી ચિંતાને લીધે શરીર બગડે છે એમાં શક નથી, પણ બધો દોષ તેને ઘઈ શકાય તેમ નથી. વળી આ ચિંતા શહેરીઓને વધારે છે અને ગુજરાતી સાત ચોપડી સુધી ભાગ્યેજ પહોંચનારા ગામડાના હિંદુ બાળકોને તેવી ચિંતા બહુ નડતી નથી. બાળલગ્ન અને બાળસંસારની માડી અસરો ઘણીજ થાય છે, એ વાત બેશક છે. આ રસમ એકદમ નાબુદ થઈ શકે એમ નથી, પણ આ ઉપરાંત કેટલાક ખરાબ રીતરિવાજો એવા છે કે જે નાબુદ થઈ શકે એમ છે. તેની માડી અસરો ગામડાંના બાળકોપર થવા લાગી છે; અને તે એટલી બધી હદે કે જ્યાં ત્રણ પેઢી જેવામાં આવે છે ત્યાં મોટાં હાડકાંવાળા, ભરાકિ શરીરવાળા, મજબૂત અને કદાવર દાદાના પૌત્ર લખોટી જેવાં મોંવાળા, સૂકલકડી ને માઈકાંગલા જેવામાં આવે છે.

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં હું ક્યોં છું અને ત્યાંના રીતરિવાજોને તપાસી જોયા છે. હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે, નીચે જણાવેલાં કારણોની અસર થોડી માડી નથી થતી. એ કારણો એવાં છે, કે જે લોકો તરત દૂર કરી શકે. લગ્નને ધર્મ સાથે જોડેલું છે, પણ આ કારણો દૂર કરવામાં ધર્મનો એ બાધ આવી શકે તેમ નથી. જેટલી એ બાળસંસારની માડી અસર થાય છે તેથી અધિક માડી અસર આ રિવાજોની થાય છે. એ રિવાજો છોડવાનો પ્રયત્ન કરી છોડી ન દેનાર પ્રજા આત્મઘાતી છે.

પાતળા સોટા જેવા શરીરવાળા, પોતાના હાડકાંના માળાને ઢાંટી દેવા જોઈતાં પૂરતાં ચરબી-માંસ વગરના, બેસી ગયેલાં ડાઘાંવાળા, નિસ્તેજ આંખો અને ફિક્કા હોઠવાળા, આનંદ, ઉમંગ, આશા વગેરે સદ્ગુણોથી વિમુખ થયેલા ગામડાંના યુવકો અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલા આ સંસારને માટે ધીમે ધીમે નાલાયક બને છે; અને જો આજ પ્રમાણે ઘણો વખત ચાલ્યું તો ગામડાનો ગુજરાતી સમાજ નષ્ટ થશે. શહેરીઓની ખરી હરકતો ઘણી છે, પણ ખરી હરકતોની સાથે દેખાડવાની ખોટી હરકતો બતાવી તેઓ શરીર સુધારવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેમને અને તેમની હરકતોને બાળુપર મૂકીએ; પણ જે ગામડાઓમાં ચોખ્ખાં હવાપાણી ને ખોરાક સહેલાઈથી મળી શકે છે, ત્યાં તેમના પારસી અને મુસ્લીમ બિરાદરો કરતાં હિંદુ બાળકો નબળાં, ફિક્કાં અને શરીરે વજનમાં હલકાં માલમ પડે છે. આને માટે તેમનો ખોરાક અને તેમની રહેણીકરણી પણ જવાબદાર છે. મુસલમાન કે પારસી ભાઈઓમાં નાનાં કુમળાં બાળકોને સંસારમાં ધકેલી દેવામાં નથી આવતાં તેથી પણ તેમનાં શરીર સારાં રહે છે.

હાલના હિંદુઓએ કેવો હલકા પ્રકારનો ખોરાક ખાવા માંડ્યો છે, તે તપાસીએ. પહેલાંના હિંદુ બાળકો સવારમાં ઉઠી રોટલો કે ભાખરી ખાતા અને જોડે ગોળ યા અથાણું, પાપડ કે દૂધ કે જાશ ખાતા ને પછીથી નિશાળ હોય તો નિશાળે જતા અથવા પોતાનાં માખાપોને ખેતરના કામમાં મદદ કરવા જતા. બપોરે પાછા આવી દાળભાત, ખીચડી, કુરીઓ કે થુલી ખાતા. જુવારના ફાડાઓને દાળના પાણીમાં રાંધવાથી કુરીઓ બનતો અને ઘઉંના ફાડાઓને પાણીમાં રાંધવાથી થુલી બનતી. કુરીઓ સુરત જીલ્લાના કણબીઓ વગેરે ખાતા અને થુલી અમદાવાદ જીલ્લામાં ખવાતી. પછીથી તેઓ પાછા નિશાળે જતા અને સાંજે છૂટતા. નિશાળમાંથી છૂટ્યા બાદ ગામને પાદરે ગેડીદડા, આમલીપીપલી વગેરે મરદાની રમતો રમી થાક્યા પાક્યા ઘેર

આવતા અને ભૂખ્યાડાંસ જેવા થયા હોય, ત્યારે રોટલા-રોટલી અને દૂધ કે શાક એ બંનેનું વાળુ કરતા. કેટલાક વળી ખીચડી પણ ખાતા.

જ્યારે છોકરાઓ આ પ્રમાણે રમતા અને કૂદતા ત્યારે છોકરીઓ પણ રમતી-કૂદતી. અંબો-લાડીની, ફેરપુદીની બળદાયક રમતો રમતી. આનંદદાયક અને બળવર્ધક આ તેમની રમતોની અસર બાલિકાઓના શરીરપર અને મનપર થતી. વળી તેમનાં ઘર એક નાનકડી કસરતશાળા જેવાં હતાં. તેમને ત્યાં વાસણ માંજવાનાં, કપડાં ધોવાનાં, દાણા દળવાના કે ભરડવાના, ભાત ખાંડવાનું વગેરે કામ કરવાનું હતું. દરેક બાલિકાને પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરવાનું હતું. તેઓ પણ પોતાના ભાઈઓના જેવોજ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાતી. બાળવ્રગનથી થતી માઠી અસરોથી થયેલાં કમતાકાત શરીરો આને લીધે પાછાં કૌવતવાન થતાં.

ત્યારે આજે કેમ આમ છે ? નવી રૂઢિઓ દાખલ થઇ અને ખોરાક બગડ્યો ને કસરત ગઈ તેથી, એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. નવી દાખલ થઇ પડેલી રૂઢિઓએ તો બાળકોનાં લોહી સોસવા માંડ્યાં છે. પ્રથમ જવાબદાર રૂઢિ તો ચાલ પીવાની ટેવ છે. જે ચાલ પહેલાં ફક્ત વારતહેવારે થતી તે ચાલ આજ સામાન્ય ચીજ થઇ પડી છે. ગામડાંમાં કંઈ ઉંચી જાતની ચાલને થોડો વખત પાણીમાં પલાળીને ચાલ થતી નથી, પણ હલકી યા મધ્યમવર્ગની ચાલને પુષ્કળ લઇ પુષ્કળ ઉકાળી તેમાં પુષ્કળ ખાંડ નાખી પુષ્કળ પીવામાં આવે છે. સવારના પહોરમાં ચાલના કડવા ઉકાળાએ નાસ્તાનો પગ ટાળ્યો છે. આવી સખત ચાલ જેને ગામડાંના લોકો ‘સટોંગ’ કે ‘સ્ટોંગ’ ચાલ કહે છે, તે સવારમાં અનેક વખત લેવાય છે. કોઇ મળવા આવે કે ચમચીના માપે નહિ પણ બાચકાને માપે નખાતી ચાલના ઉકાળા મોટાનાના સર્વે પીએ છે. આથી તેમની ભૂખ મરી જાય છે. આ ચાલપર અગીઆર-બાર વાગ્યા લગી બાળકો મગજમારી કરે છે. પછીથી તેમને દાળભાત રોટલી કે રોટલા ખાવા મળે છે. બપોરે પાછી ચાલ મળે અને સાંજે રોટલારોટલી કે ખીચડીદૂધ મળે છે. સવારનાં રોટલોરોટલી તેમનાં ગયાં તે ગયાં અને તેને બદલે ઝેરપાન થયાં, એ એક નુકસાન. મરી ગયેલી ભૂખને લીધે બપોરે ને સાંજે ઓછું ખવાય એ બીજું નુકસાન. આ ઉપરાંત ભાતદાળ, રોટલા, રોટલીની બનાવટમાં એ ફેરફાર થયો. પ્રથમ હાથછડના અને તે વળી એકવડી ઘડનો બેડો ઓરેલો ભાત ખવાતો ત્યારે હાલ મીઠાછડના પોલીશ કરેલા ચોખાને ઘણા પાણીમાં બારી ઓસાવી નાખી સફેત બનાવી ખાવામાં આવે છે; જેથી પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં સઘળાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોરહિત તેમનો એ ખોરાક છે. આ ઓસામણુ પહેલાં કાઢતા તો તેને દાળ કે કઢીમાં નાખતા અથવા તેનાથી રોટલા બાંધતા, પણ હવે તો તે ઓસામણુને ખાળમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં કે બાજરીના રોટલારોટલી બનાવવા સાથે તેને દળી મોટા વેલની ચાળણીમાંથી ચાળી તેને વાપરવામાં આવતો, જેથી ફક્ત વગર દળાયેલા દાણા કે છેકળ જાડું ચળામણુ નીકળી જતું. આ પણ પાછું તે પછીથી દળવાના દાણા ભેગું નખાતું. હાલમાં લોટને ઝીણા હવાલાવતી ચાળી બધું થુલું બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં વગેરેમાંથી આમ હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વોને રસ્તામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. જાડી દાળની ધીમે ધીમે પાતળી દાળ થવા માંડી છે. શાકને પહેલાં તેલમાં વઘારી તેમાં પાણી નાખી બાફવામાં આવતાં તેને બદલે હવે તેને તેલમાં તળી ઉપરથી સહેજ કાળા કરી ખાવામાં સ્વાદથી બાધું ગણાય છે. આથી શાકમાં રહેલી કુદરતી સુવાસ ઉડી જાય છે. આ પ્રમાણે પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ખાળમાં જાય છે, હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વો રસ્તામાં પડે છે અને સુવાસિક તત્ત્વો આકાશમાં ઉડી જાય છે. આ ઉપરાંત આવી રીતે તૈયાર કરેલા ખોરાકમાંથી વાઘટામીન નામનું તત્ત્વ પણ ઉડી જાય છે. હાલના હિંદુઓ પેટ ભરે છે ખરા, પણ તેમનો ખોરાક કમપૌષ્ટિક છે. મોટા તેમજ નાના આવા ખરાબ ખોરાક અને ચાલના ઉકાળાની અસરથી હેરાન થાય છે. ગામડાંના હિંદુઓને પુકારીને કહેવાની જરૂર છે કે, ચાલમાં રહેલા થીઈન, કેશીઈન, અને ટેનીનથી ભૂખ મરી જાય છે અને તેથી બદલજમી થાય છે. આવી બદલજમીથી પીડિત નરનારીઓની પ્રજા નબળી હોય તેમાં નવાઈ શી ? અને વળી આવાં નબળાં જન્મેલાં બાળકને નાનપણથી જ ચાલના ગરાડી બનાવવાને તેમને લાડ લડાવનાર તેમનાં માબાપો પ્રયત્ન કરે તો પ્રજા મજબૂત ક્યાંથી થાય ?

આ ઉપરાંત વળી લોકો ખાંડસાકરને પૌષ્ટિક ધોરાકમાં ગણવા લાગ્યા છે. નાના બાળકના શરીરમાં અતિ મીઠું દૂધ કે અતિ મીઠી ચાહ પડે છે, અને તે ઉપરાંત છૂટાં પતાસાં કે સાકર પણ બાળકને ખવડાવવામાં આવે છે. છેક નાનાં બાળકને સાકર કે પતાસાનું પાણી છીપી તેમને રડતા છાના રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મોટા માણસને ખાંડ પચવી મુશ્કેલ છે, તો પછી નાનાં બાળકની શી દશા ? તે તેમના પેટમાં ખદબદી ઉઠે છે, જેથી ત્યાં ખટાશ પેદા થાય છે અને અંદરની પાતળી ત્વચાને નુકસાન કરે છે. બાળકોના ઘણા રોગોનું આ એક કારણ છે.

બાળકોનો ધોરાક બગાડવાના બીજા અનેક રસ્તા પણ લેવાય છે ને તેમાં મુખ્ય ધોરાકમાં નખાતા મરીમસાલા છે. શું હિંદુઓ એમ સમજે છે કે, ચાલનો કડવો ઉકાળો, પુષ્કળ ખાંડ, કમપૌષ્ટિક ધોરાક અને મસાલા નાખીને તમતમાટ બનાવેલી વાનીઓ કાઢ અકળ ક્રિયાને લીધે જઠરમાં બદલાઈ તેનું ચોખ્ખું લોહી, મજબૂત હાડકાં અને માંસ બનશે ? જે હિંદુઓ ખારે માંસ આવી ચીંજેનું સેવન કરી અર્ધ માંદા થયા હોય છે, તે હિંદુઓ શ્રાવણ અને ભાદરવા માસમાં જ્યારે તેમના અનેક તહેવાર આવે છે ત્યારે મિઠાઈ વગેરે પુષ્કળ ચાંપી માંદા પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે બેજ વગેરે કુદરતી કારણોને લીધે પાચનક્રિયા મંદ પડે છે, ત્યારે તેઓ આમ કરે તે શું ઓછી બેવકૂફી છે ? તેઓ પેટને લોહાની નળી માનતા હોય એમ જણાય છે.

જે હિંદુઓ મદિરાપાન કરતા હોય છે તેમની દશા તો તેથીએ ખુરી હોય છે. તે પૈકીના ઘણા તો ગરીબામને લીધે મદિરા અને ધોરાક બે લઈ શકતાજ નથી, તેથી નશાની ચીજ લે છે અને ધોરાક વગર કે થોડા ધોરાક ચલાવી લે છે.

તેમની નબળાઇનું બીજું કારણ રમતગમત અને કામકાજનો અભાવ છે. પહેલાંની બળદાયક અને ચપળતાવર્ધક દેશી રમતો રમવામાં છોકરાઓ આનંદ માનતા, પણ હાલમાં એવી રમતોની સાથે જે અવાજ થાય છે, તે અવાજથી કંટાળો ખાનાર માઆપો અને તેમને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરનાર કેટલાક શિક્ષકો આવી રમતો તરફ તિરસ્કાર દેખાડી તેમને તે રમતો રમતા અટકાવે છે. જ્યાં એવી રમતો રમાતી બંધ થઈ કે આનંદ, ઉત્સાહ વગેરે નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે માઆપો અને તેમના મળતીઆઓ બાળકના જીવનને ખારું બનાવી દે છે. કમપૌષ્ટિક ધોરાક અને કમતાકાત કરનારાં પીણાંઓના ભોગ થઈપડેલા બાળકોની રમતગમત છીનવી લીધાથી તેઓનાં શરીર સુધરી શકતાં નથી. વળી માઆપો પણ જાણે છોકરો ભણે છે એટલે શું ! તેમ સમજી રવિવાર કે રજાને દિવસે તેને પોતાનું કામ-ખેતરનું કામ-પણ સોંપનાં આચકો ખાય છે. છોકરીઓની દશા તો એથીએ ખુરી છે. છોકરાઓ તો બહાર પણ જઈ શકે છે અને થોડી ઘણી પણ સારી હવા લઈ શકે છે ને થોડું કઠાય કઠાય રમી શકે છે; પણ બિચારી છોકરીઓને દોડવું ફૂલવું હવે દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એવી રમતો ન છાજતી ગણાય છે. વળી પહેલાં ગૃહવ્યાયામ-શાળામાં દળવાખાંડવાનું હતું તે બંધ થયાં છે. સંચા દળે છે ને ખાંડે છે. ફક્ત ન છૂટકે પાણી ભરવાનું રહ્યું છે; અને તે પણ જ્યાં કોળી, ભીત્ર, દુબળા, ધારાળા વગેરે જાતના લોકો પાણી ભરનારા ન મળે ત્યાંજ. પોતે નાનપણમાં રમીદૂદી કામ કરી આનંદમાં ઉછરેલી માતા પોતાના બચપણનો વખત ભૂલી જઈ પોતાની બાળકીઓને તેમ ન કરવા દેવામાં મોટાઈ માને છે. આમ કસરતના અભાવે તે બાળકીઓ પાછળથી માતા થવાને નાલાયક બને છે અને પહેલાંજ પ્રસૂતિ-એ તે પૈકી કેટલીક શુભે શુભાચ જેવી દેખાતી બાળાઓનાં બદન તૂટી જાય છે અને ખખળી ઉઠે છે. આનંદે ઉલરાતાં અને સુખી ગૃહોને બદલે નાદુરસ્તોને રહેવાનાં શાન્ત નિવાસસ્થાનો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, જ્યાંના દુભાંગી લોકો તંદુરસ્ત, મજબૂત અને આનંદી માતાઓને બદલે ફિક્કી, માંદલી અને દુઃખી માતાઓને તેમનાંજ જેવાં ફિક્કાં બાળકોને ઉછેરતી જુએ છે.

આ ઉપરાંત ગામડાંની પ્રજાની જંગલી રીતભાતો પણ તેમની તંદુરસ્તીબગાડવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. જ્યાં ત્યાં ગંધાતા પાણીનાં તળાવડાં જેવામાં આવે છે, જેમાં ખારે માસ રસોડામાંથી વહી જતું પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેમાં કીડા પણ ખદબદે છે. ઘરોની પાસે કે પાછળ ઉકર-શના ઢગલા જેવામાં આવે છે અને અધારા કાઢારામાં રહેલાં ઢોરોનાં જાણુમૂતરની વાસ પણ ઘરમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે. ગામડાંની ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી વગેરેનાં વખાણ કરનારાઓને

આ ગામડાંઓમાં ફેરવવામાં આવે અને ત્યાં રહેલાં માખી, મચ્છર, ચાંચડ વગેરેનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો દેખાડવામાં આવે અને તેમાંથી નીકળતી બોતી તેમને લહેજત લેવા દેવામાં આવે તો તે પછી વખાણુ ગાવાનાં છોડીજ દેશે. આ ઉકરડા તેમનાં ધરની પાસેનાં જળાશયો ખગાડે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ધણી વખતે તળાવની પાળે કે તેની અંદર અને નદીના લાકાની અંદર દિશાએ જાય છે અને ત્યાં પણ ખગાડ કરી મૂકે છે. જે લોકોને ત્યાંનાં જળાશયો આમ થોડાં ધણાં ખગડે અને જ્યાં પ્લેગ, કૌલેરા વગેરે રોગોને આણુનાર અને ફેલાવનાર માખી, ચાંચડ, મચ્છરની ફાજો હોય ત્યાં રોગચાળા વખતે ધણા માણસનો કચ્ચરધાણુ નીકળી જાય તેમાં નવાઈ શી ! આ જંગલી રૂઢિઓ પ્રમાણે ચાલનારા ગામડાંમાં વસતા આપણા લાઇઓને થોડીક આરોગ્યવિદ્યા શીખવવાની જરૂર છે.

ગામડાંમાં વળી પ્રસૂતિના સમયે જે બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે તેવી શહેરોમાં ધણા ભાગે હવે દેખાડવામાં નથી આવતી. શહેરો છેકજ સુધરી ગયાં છે એમ તો કહેવાનું છેજ નહિ; ત્યાં પણ તેટલાજ બેદરકાર લોકો વસે છે, પણ જરૂર પડે ત્યારે સાધનો મળે છે જેથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ શહેરોના ધણા ભાગમાં જોવામાં આવે છે તેમ ગામડાંઓમાં બધે પોતાના ધરને થોડાક સમયમાં ઉજ્જવલ કરનાર છે તેવી સદ્ભાગી સ્ત્રીના તરફ તેનાં સગાંવહાલાં ઓછી નિર્દયતા નથી વાપરતાં. જ્યારે પ્રસૂતિને સમયે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો હવાઉઝશવાળો ઓરડો જોઈએ, પહેરવાને સારૂ તદ્દન ચોખ્ખાં કપડાં જોઈએ, ત્યારે હિંદુ માતાઓને નસીબે અંધારો ઓરડો જેમાં બદારની હવા પ્રવેશ કરીજ ન શકે તેવો ચોટેલો હોય છે, તેમને ગંદાં જૂનાં કપડાં પહેરવા મળે છે અને ગંદી બેદરકાર લગ્નમહીઓ પાસે તેમને લગતું સઘળું કામ કરાવવામાં આવે છે. નવાઈની વાત એ છે કે, સ્ત્રીની હત્યા કરવા માટે આટલા બધા ઉપાયો લીધા છતાંજ તેઓ પૈકી ધણી જીવતી રહે છે; પણ જે માતાઓ જીવતી રહે છે તે પૈકી ધણીનાં શરીર પ્રસૂતિના આંચકા બાદ અખળી ગયેલાં ભાગે છે. જે હિંદુ પ્રજા તેમના તરફ બેદરકારી અને નિષ્કૃષ્ટતા બતાવે છે, તે હિંદુ-પ્રજાની નજરે તેમનાં કરેલાં પાપોની એવાણીરૂપ માંદલી માતાઓના ફિક્કા અને નિસ્તેજ ચહેરા, ઉદાસી આંખો અને માંદી રહેલા હાડકાંના માળા ને જાણે મોટી પડતી હોય એવી તેમની ઝુલી ગયેલી ચામડી નજરે પડે છે. આ નબળી થયેલી અને નબળી થતી માતાઓ નબળાં બાળકોને ઉછેરે છે. શું હિંદુઓને આથી શરમાવા જેવું નથી ?

અચપણથી પ્રજાદોષે નબળાં થયેલાં આ બાળકોને તેમના પિતાઓનાં ચોખ્ખાં હવા વગેરેથી વિમુખ એવાં ઘરોમાં ઉછરવાનું છે, ત્યાં અર્ધ બેદારગર જીંદગી ગાળવાની છે, વાઈટામીન વગરનો અને ધણાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો જેમાંથી કાઢી નાખેલાં છે એવો કમકૌવતદાર ખોરાક ખાવાનો છે, મરીમસાલા ગળી જવાનાં છે, રોજના અનેક પ્યાલા ભરી ચાલના કડવા ઉકાળા ગટગટાવવાના છે અને જે ઠેકાણે માંકડ, મચ્છર, ચાંચડ વગેરે મનુષ્યના દુસ્મનોનો વાસ હોય ત્યાં સૂવાનું છે. હવે કાણુ કહેશે કે ગામડાંની ભવિષ્યની પ્રજા મજબૂત થશે ?

હવે એક કારણ રહ્યું. જ્યારે શહેરના લોકો સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજદારી વગેરે અનેક આ-બતોપર ચર્ચા કરે છે, તેમને તેવી બાબતોપર વારંવાર સાંભળવાનું પણ મળે છે અને તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું તેમને મન થાય છે; ત્યારે ગામડાંમાં તેવું નથી, જેથી તેઓ અંદર અંદરની ખટપટની કે વિવાહ, લગ્ન, સીમંત વગેરેના ઉપર વાતો કરે છે. આવી વાતો કરતી વખતે ધણીક વખત તો જે ભાષા વપરાય છે તેમાં બીજાસ ભાવ ધણો જોવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ઉછરતાં બાળકો પાસેજ હોય છે અને એવી ભાષાની અસરથી તેમના વિચારો ખગડે છે. જે બિચારા આત્માઓ કમનસીબે હિંદુમાં અવતરે છે તેમના જન્મથી નાકૌવત થયેલા અને પાછળથી કમતાકાત ખોરાક વગેરેથી ખગડેલા શરીરપર આવા વિષયાસક્ત વિચારોની અતિ મારી અસર થાય છે.

સંસારસુધારકો શહેરોમાં પરિષદો ભરી સમજવાને સમજવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને બદલે ગામડાંમાં જઈ સાદાં અને જાદુઈ જ્ઞાનસોની મદદવતી ભાષણો કરી ત્યાંની રહેણીકરણી, આણીપીણી વગેરેની શી માડી અસરો થાય છે તે સમજવવા પ્રયત્ન કરે અને ત્યાંના લોકોના ખાસ સહવાસમાં આવી તે બદલાવે તો તેઓ બળહીન થયેલી અને થતી પ્રજાને પાછી બળવાન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડશે અને હિંદુપ્રજાને નષ્ટ થતી અટકાવશે.

ચીચોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ

(સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૭-૩-૨૬ ના અંકમાંથી)

શિયાળાની સુસવતી ઠંડી અને પરોઢીઆનો પહોર ! વજાંગ મારુતિસરખા જીવાનોનાંચે હાળાં મગડી જાય એવું એ કાળજળ લીમ ! સવારના પાંચ વાગ્યાને સુમારે જ્યારે મેઘલીનાં અંધારાં જળજાળમાંથી ભેદાવા લાગ્યાં ત્યારે ગોંડળ રાજ્યના પાટણવાવથી બે કોસ દૂર ચીચોડમાં એક ભરવાડના આંગણમાંથી ગોઝારો ઉઠ્યો કે,

‘ ઘોડાઓ રે, આંધ દીપડો બેઠો સે. ’

કોશ, કોદાળી ને કડીયાળી ડાંગો લઇને જીવાનીઆઓ ભેગા થયા, ત્યાં તો દીપડો કામ પતાવીને-ઘોડાને ચીરીને ફાળ ભરતો નાડો. અંધારામાં પત્તો લાગ્યો નહિ.

ઉગમણી દિશામાં સૂરજ નારાયણની લાલ લાલ કિરણો ફૂટીયું, એટલામાં તો ગામમાં વાત ફરી વળી કે પેલા ફાટેલ-પેંધી ગએલ દીપડાએ આજે ભરવાડની ઘોડી ઉપર મારણ કયું. આ ઉન્મત્ત દીપડાનો ત્રાસ ત્રણ ત્રણ ચોમાસાથી ચાલુ હતો. એને મારવાના પ્રયત્નો બધાજ નિષ્ફળ ગયેલા. ગઈ સાલ એણે દોરઢાંખરનો દાળોવાટો કાઢ્યો હતો. એકાંતરે સવાર પડે ને કોઈના બળદ-ઘોડા-ગાય-ભેંસની ગળકી ચૂસાયાની રાડ પડીજ હોય !

પણ આજે તો એને ગોતીને દાર કરવાનો નિર્ધાર કરી ગામલોક ચાલી નીકળ્યા અને એ ગામલોકને અગ્રે કોણ કોણ ? ચીચોડના મીયાંજાતિના જવાબદાર ગિરાસીયા-જીવાન અને વૃદ્ધ સાથે સાથે. આ લોકો ચીચોડના ગામેતી કહેવાય છે. દીપડાને સગડે સગડે આદમીઓનું ટોળું આગળ ને આગળ ચાલ્યું. સૂરજદેવ આલામંડળમાં બે ત્રણ નાડવા ઉંચા ગયા, અને દશ વાગ્યાને સુમારે એક ખેતરમાં દીપડો દૂર દૂર તબકચો. ગામેતીઓએ ચીસ નાખી “ એલા, એ રિયો ” અને બધાએ પૂરપાટ દોટ દીધી. આડા ફરીને ‘હુડીયો, હુડીયો’ કરતાં દીપડાને ચીચોડની આથમણી દશમાં તગડ્યો. ત્યાં ખેતરમાં જનવર ઢીલાનાંગળ કરીને એરંડાના છાંયડામાં ‘ભસાક કરતો’ બેસી ગયો અને લાંબો લસ થઇને સૂતો. જાણે આદમીનાં ટોળાંની બીકજ નહિ !

પંદર આદમીના ટોળામાંથી જીવાનીના ખમીરવડે ત્રસત્રસતી લાંબી ભુજવાળા, ગામેતી ખીમા ડોસાએ આગળ ડગ ભરી જમગરી સળગાવી અને ગોળી ‘સણુણુ’ કરતી જઇને ચોટી દીપડાના પડખામાં. પેટાળ નીચે જરકો કરતીક ને પેલી મેર ચાલી ગઈ.

પણ દીપડો તો જાણે ફૂલ પણ ન ફરક્યું હોય તેમ નિરાંત કરીને પડ્યોજ રહ્યો. પાંચ મીનીટ, દશ મીનીટ, પંદર મીનીટ વીતી પણ એ તો ન હાલે કે ન ચાલે. માત્ર ધડી બે ધડીએ પટપટ પૂછડી હલાવે ! એટલે બીજા જીવાન ગામેતી રામા સાંગાએ ફરીને જમગરી ચેતાવી, અને બંદુક ફૂટી ન ફૂટી, કાન આગળ દારનો ધુમાડો ઉઠ્યો, એટલામાં તો દીપડો ‘હૂ હૂ હૂ હૂ’ કરતો ફાળ દઇને રામા સાંગા ઉપર ત્રાટક્યો ને તરાપ મારીને રામાને ધરતી ઉપર ફેંકી દીધો. નીચે પટકતાવેંત એક થાપો મારી એના થંભામાં નોર ખુતાડી દીધા.

રામાના બાપ ધરડા ડોસા સાંગાએ જોયું કે, ‘હાય હાય ! રાવણ જેવા મહાજોધ દીકરાને હમણાં મારી નજર આગળ આ દીપડો વિંબી નાખશે, મારા જીવતરમાં ધુડય પડી !’ સાંગાની વૃદ્ધ નસોમાં ઝનુન ધબકી ઉઠ્યું અને તેણે એકજ દૂધકે દીપડાની ડોકી પકડી, મરડી તેને રામા ઉપરથી ઉંચકી નીચે નાખી દીધો. તરતજ દીપડો એના ઉપર તરાપ મારી. દીપડો એના ઉપર આવે સાર પહેલાં તો સાંગાએ રામાની નીચે પડેલી બંદુક ઉંચકી લીધી અને દીપડાનો થાપો પડતાં પહેલાં તો તે આડી ધરી દીપડાના મોઢામાં ખોસી દીધી. સાથે થોડોક હાથ પણ દીપડાના મોઢામાં ચાલ્યો ગયો.

દીપડો હવે તો વિફર્યો. તેણે કારમી ત્રાડ નાખી, જોરથી દાંત ભીંસી ‘કચ કચ કડડ’ કરતી બંધુકને ને સાંગાના હાથને બન્નેને ચાવી નાખ્યાં અને સાંગાના પડખામાં એક પ્રચંડ થાપો મારી તેને નીચે પટક્યો. નીચે ડોસો સાંગો અને ઉપર જમદૂત સરખો રાવણમથ્થો દીપડો !

એય જનમગરી ખાલી ! હવે શું થાય ? કોઈની પાસે બીજું હથિયાર ન મળે. સાંગાના દીકરા રામાના હાથમાં માત્ર એક કાટલી જીનવાણી જુઠી તરવાર હતી અને કરુણા ગામેતીના હાથમાં હતી એક ખોખડધજ કડીઆળી ડાંગ. તરવારનો ધા કેમ થાય ? નીચે પડેલા ડોસાને વાગે તો ?

કરુણા ગામેતીને શરૂ ચઢ્યું. એણે હાકલ દીધી: “થાજે માટી” અને પોતાના માથા ઉપર ત્રણુવાર ફેરવીને કડીઆળી ડાંગ લડ લઇને દીધી દીપડાના કપાળમાં.

ડાંગનો ધા પડતાં દીપડો રધવાયો અન્યો ને સાંગા ગામેતી ઉપરથી ઉઠી એણે કરુણા ઉપર લાય સાંધી. કરુણાએ ટાંપ ચૂકાવી પોતે ગુલાંટ ખાઈ દીપડાની પુંઠે જઈ ઉભો. દીપડાની વડઝમાં આવ્યો ગામેતી ખીમા રૂડા ને એક થાપા ભેગો જઈ પડ્યો હો.

દીપડો એના ઉપર ચડી બેસવા જતો તો એટલામાં તો બાહોશ બનેલા રામા ગામેતીએ પોતાની જીનવાણી તરવાર ફેરવી સોઢ ઝાટકીને ઝીંકી દીપડાની ખોપરીમાં, ને ભડસ કરતી ખોપરીમાં સોઢવઢ ફાટ્ય પડી ગઈ. સાથે તરવારના બે કટકા ખણખણાટ કરતા બે બાજુએ ઉડી પડ્યા. દીપડો પણ પડ્યો. ત્યાં તો પેલા બારેય જણ કોદાળી, બરછી ને કુદાડી લઇને અડપી પડ્યા.

પેલા થાપા ખાઇને નોર ખુચી જવાથી ધાયલ થયેલા રામા સાંગા અને ખીમાને લોકો ઉપાડીને ગામમાં લાવ્યા અને પડે નાખ્યા.

દીપડા સામેની આ ત્રણે જણની સમરલીલા કાંઈ કલાક બે કલાક નહોતી ચાલી; ત્યાં તો ફાટેલા, રધવાયા થયેલા હિંમત પ્રાણીની ફૂર વિજળીક ગતિ સામે એટલીજ ત્વરાથી દાવપેચ ખેલવાના હતા; એટલે તો આ ભયંકર, જીવસંટોસટની રમતમાં બ્રહ્માની ઘડી જેવી દશ મીનીટો વીતી; પણ એ એક એક મીનીટ એટલે તો પેલા બહાદુરોને મન હશે એક એક યુગ !

ચીચોડના મીયાંઓ કહે છે કે, “જે જગ્યાએ દીપડો માર્યો એ ધરતીજ નગદ શરવીરા-ઇનું પુરાતન ક્ષેત્ર છે. અમારા પંદરે ભડવીરોમાંથી એકેય પાછો હાથો નહિ, એટલેજ એક-બીજાની હરમતવડે અમે સાંગોપાંગ ઉત્યાં. અમે આ કંઈ પહેલવહેલો દીપડો નથી માર્યો. આમ ને આમ પૂરા સત્તરને અમે રામશરણ કરી દીધા છે.” પણ આ દ્વંદ્વયુદ્ધ તો અનોખુંજ છે. આ તો—

“કાઠી ખસીયા વરયા શરૂ રજપૂત જ્યાં, મીર આહીર ગોહીલ વંકા;

ખડગના ખેલની રંગભૂમિ મહી, જંગના વાજતા નિત્ય ડંકા.

સિંધુડો સૂર જ્યાં બીરને ભડ કરે, ધડુકતા ઢોલ ત્રાંબાળુ ધણણી;

ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર—ધરણી.”

એવી-શૌર્યનાં અગણિત સંસ્મરણોવડે બહેકતી સોરઠની અમર ભોમકાનો એટલેજ અમર શૌર્યપ્રસંગ છે.

દીપડા સાથે બીજાણ બથ્થબથ્થા કરી, લોથ થઇને ઘેર આવેલા આ શરવીરોને દેખતાંજ ધોમ ધખતે બપોરે ચીચોડનો પસાયતો સતરાખાજ દોડતો પાટણવાવ પૂર્યો અને ફેજદારને ખબર કર્યા. ફેજદારે ટેલીફોનથી ગોંડળનરેશને સમાચાર મોકલ્યા અને ધાયલ થયેલાઓને અને મરેલ દીપડાને લઈ પાટણવાવ આવવા હુકમ મોકલ્યો.

ફેજદારે તેમનો ધોરણસર પંચકયાસ કરી તેમને ઇસ્પતાલમાં જવાની પરવાનગી આપી; પણ હવે તો તેમના ધા દરતા હતા અને ત્યાં અસહ્ય વેદના થતી હતી. દરદ વધવા માંડ્યું, અને સાંઝ પડી. ત્રણેને ચીચોડ મોકલવામાં આવ્યા.

અને આ શરવીરોની કદર ગોંડળના રાજવીએ ફેવી રીતે કરી ? તેમને ઇનામ અકરામ કે સારો હોદ્દો આપીને નહિ. એમણે તો દીપડા સાથે મલ્લકુસ્તી કરનારાઓને બહાદુરી બદલ દીપડાનું ચામડું એનાયત કરવાનું નમુનેદાર કર્મોન કર્યું. ફેજદારે દેદો પાસે ચામડું ઉતરાવી તે નરવીરોને આપ્યું, પણ ચામડુંએ અનેક છોડા અને વીંધિવાળું હોવાથી તદ્દન નકામું નિવડ્યું. અત્યારે તે વ્યાધિચર્મ પાટણવાવના પોલિસ થાણામાં ચીચોડના શરવીર ગામેતીઓની સ્મૃતિને પણ વિસરાવતું એક અંધારે ખૂણે સડી રહ્યું છે.

ચીચોડના શરવીર મીયાંઓએ કંઈ બદલા કે ઇનામ અકરામની અપેક્ષાએ દીપડા સાથે રણ-જંગ નહોતો જમાવ્યો. એમને આવી જાહેરાતની પરવાહ પણ નહિ હોય; પણ સમજી માનવીની

સામાન્ય બુદ્ધિ આવી બહાદુરીની કદરદાની જોવા હંમેશાં આતુર હોયજ. ઇંગ્લંડ કે અમેરિકામાં આવી વીરતા કોઈએ દાખવી હોય તો તેની કિંમતો લેવાય, બહાર પ્રજા તેની પાછળ ઘેલી ફરે, રાજ્ય તેના ઉપર માન-આદર-કિતાબ ને ઇનામની નવાજેશો વરસાવે, વર્તમાનપત્રોનાં એ અદ્ભુત પ્રસંગના લાંબા ઝગમગતા અહેવાલો છપાય, સામાજિકો ને માસિકોને પાને પાને તેમની તસ્વીરો ઉભરાય, ને કંઈ કંઈ થાય; પણ આ નિઃસ્પૃહી ને નિરભિમાની ગામડીઆ તો રહ્યા કોઈ અજાણ્યે ખૂણે સડતા હેમ્પડનો, કોમ્બેલો, એટબાઈ અને યુજેન સેન્ડાઓ. તેમને માત્ર ચામડાથી નવાજવા સિવાય, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દુનિયા સમક્ષ કોણ મૂકે? ગરવા સોરઠમાં એક કાળે ધરણી ધ્રુવવતી વીરતા અને અગાર સરીખાં ખમીર આજે ઓસરી પડ્યાં છે. તેનું મૂળ રાજવીઓની અને અગ્નની આ વીરનરોપત્યેની જડતાભરી બેદરકારી-ખીન-કદરદાનીમાંજ છે.

એ માસ અગાઉ આ બનાવ ગોંડળની હદમાં બનેલો. ત્યારપછી ગોંડળના કુમારશ્રી નટવર-સિંહજી એ બાજુ રંઝાડ કરતા એક ખીજ દીપડાને મારવા સાડ તા. ૧૭-૧-૨૬ ના રોજ સી-ધાવેલા. પાટણુવાવના ફોજદારે તેમને પેલી ભાંગેલી તરવારના ટુકડા અને જમમગરીવાળી બંદુક બતાવ્યાં, ત્યારે કુમારશ્રીએ દિગ્મૂઠ બની પૂછ્યું, “શું? શું? આ હથિયારથી દીપડો માર્યો?” ફોજદારે મારી માગીને કહ્યું “બાપુ! હમા કરજો એ તો મજબૂત ને અનાડી જત રહી એટલે દીપડાને માત્ર બદ્ધબદ્ધ કરીને પૂરો કરી નાખ્યો.” કુમારશ્રી સાશ્વર્ય નયને જોઈ રહ્યા.

પછી કુમારશ્રી નટવરસિંહજી પચાસ માણસોના રસાલા અને બંદુક ગોળાના ગાંડીભર સર-જમ સાથે ચીંચાડ આગળ ઓસામના ડુંગરોમાં રખડી રખડીને થાક્યા, પણ શિકાર ન થવાથી પાછા સ્વગૃહે સિધાવ્યા.

એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા

(લેખક:-ગોપીનાથ વર્મા-‘શૃલલક્ષ્મી’ હિન્દી માસિક ઉપરથી)

એક મદ્રાસી યુવક ઘણા દિવસથી જમશેદપુરમાં રહે છે. સ્થાનિક કંપનીમાં નોકર છે. આ યુવક તા. ૨૩ મી જુલાઈને દિવસે રાતના ૧૦ વાગ્યાથી સવારના ૬ વાગ્યા સુધી નોકરી ઉપર હતો. તે રાત્રિએ તે પોતાને કામે થોડો વહેલો જઈ પહોંચ્યો. ઘેર સ્ત્રી એકલી હતી. પહેલેથીજ દાવ શોધતો એક નરપિશાય પંજાબી લાગ મળતાં તે મદ્રાસી યુવતીના ઘરમાં ઘૂસ્યો. મદ્રાસી યુવતી ભણેલી ગણેલી તથા બુદ્ધિમાન હતી. ઘરમાં ધુસતાંજ તે પંજાબી તેને ડરાવવા ધમકાવવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ઘરમાં જેટલા પૈસાટકા હોય તે બધું હાજર કરી દે નહિ તો તારું ખૂન કરીશ અને આખરે લઈશ. યુવતીએ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તરતજ જવાબ આપ્યો, “અરે! આપ આટલા નાખુશ શામાટે છો, ઉભા રહો, હું આપના આગળ ઘરની સઘળી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હાજર કરી દઉં છું. મારા પતિ મને બહુ દુઃખ દીધા કરે છે. હું જાતેજ તમારી સાથે આવી નીકળીશ. લો આ ઘરેણું છે તે બાંધી લો. થોડાઘણા રૂપીઆ પેસા ખૂણામાં દાટેલા છે તે હમણાંજ ખાદીને કાઢી લાવું છું.” આટલું સાંભળતાં તો તે પાપી પંજાબી અતિશય પ્રલાઇ ગયો. ઘરેણું તથા ખીજ અમૂલ્ય વસ્તુઓ એક પોટલીમાં બાંધવા લાગ્યો. યુવતી ખૂણામાં ગઈ. તેણે પેટીમાંથી એક ધારવાળો છરો કાઢીને પોતાના પાવવમાં સંતાડ્યો. કેટલાંક રૂપીઆ પણ સાથે લીધા. પંજાબીના આગળ રૂપીઆ મૂકીને તેને ગણી જોવાને કહ્યું. તે દુષ્ટ રૂપીઆ ગણવા લાગ્યો. બરાબર લાગ જોઈને સ્ત્રીએ તેની જાતીમાં છરો ઘોચી ઘાલ્યો અને તે બેહોશ થઈ નીચે પડ્યો. યુવતીએ તાળું વાસીને સ્થાનિક થાણામાં જઈને પોલિસને ફરિયાદ કરી. પોલીસના માણસો તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે તે જગાએ આવ્યા. યુવતીએ કહેલી સઘળી બાબત જોમની તેમ મળી આવી. તે રાત્રિએ યુવતી કોઈ નજીકના સગાને ત્યાં સૂઈ રહી. સવારે છ વાગે તેનો પતિ પણ આવી પહોંચ્યો અને સઘળી હકીકત સાંભળી. આ બનાવ નજરો નજર જોયેલો છે. સંભળાય છે કે તે સ્ત્રીને ઇનામ આપવામાં આવશે. શહેરમાં આ બનાવે સણસણાટ ફેલાવી દીધો છે. તે દુષ્ટ પંજાબી મરી ગયો છે.

હિંદુ જાતિની મહત્તા

(લે:-આચ્છવલાલ છોટાલાલ કચેરીયા 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૪-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતભરની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનું સ્થાન ઉંચામાં ઉંચી કોટિએ પહોંચેલું છે. ક્ષમા અને ત્યાગની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિસમી એ સંસ્કૃતિની છાપ એટલી સજ્જડ પડે છે કે જે વ-રસો સુધી ભુંસાતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની ભાવનાઓ એટલી પ્રબળ હોય છે કે હિંદુ-ધર્મમાંથી પતિત થયા પછી પણ તે વિશુદ્ધ ભાવનાઓના રણકારા તેના હૃદયને ઝમઝમાવે છે. અસારે એવા લગ્નરો અને લાખો, પતિત થયેલા હિંદુઓ પોતાને હિંદુધર્મમાં પાછા દાખલ કરવા પોકારી રહ્યા છે. કારણ ? કારણ એજ કે, તેમના હૃદયમાં હિંદુ સંસ્કૃતિની ઉંડી છાપ પડેલી હોય છે. કેટલાંક કારણોને વશ થઇ જેઓ અત્યારે હિંદુધર્મ સ્વીકારી શકતા નથી, તેવા પરકોમમાં ભળી ગયેલા પણ અસારે આપોકાર જાહેર કરે છે કે, અમે પણ એક વખત હિંદુ હતા અને હિંદુના પુનિત નામથી પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિની પ્રબળ ભાવના ઉપર વિધર્મિઓના અનેક પ્રહારો પછી પણ તે અજોડ અને અજોય ઉભેલી છે અને તેના ગૌરવમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે.

આત્મશુદ્ધિનું ભાન થયેલ લગ્નરો અને લાખો પતિત હિંદુઓનો સ્વધર્મમાં પાછા આવવાની પ્રબળ ઇચ્છાનો વેગ એટલો વધ્યો કે હિંદુધર્મમાં ધુરંધર નેતાઓનું લક્ષ તે બાળુ ખેંચાયું અને હિંદુત્વના છૂટાછવાયા થઇ ગયેલા અંગ-ઉપાંગોને એકત્ર કરવા શુદ્ધિ અને સંગઠનની લીલાચલાના પ્રયત્ન પાયા મંડાયા અને તે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં અનેક સંકટો અને મુશ્કેલીઓ સહેતાં સહેતાં, ચૂસ્ત હિંદુત્વના આક્ષેપો અને પ્રહારોની દરકાર નહિ કરતાં, વિધર્મિઓ તરફથી આપવામાં આવતી પ્રાણાંત દંડની ધમકીઓ નહિ લેખવતાં, રાજ્યની પણ ખફગી વહોરીને, એ ધર્મકાર્ય અપનાવવા સતત પ્રયત્ન કરતાં એક મહાન રાષ્ટ્રવિધાયક નરવીર ક્ષત્રીજયો, હિંદુત્વના ગૌરવ સમો આત્મા, એક ફૂર અત્યાચારી મુસ્લીમના હાથે લણાયો. ધર્મચર્યાના બદાને બિછાનાવશ મહાન નરનું સ્વાગત, સ્વીકાર્યા પછી તે નરપિશાચે પાંચ પાંચ ગોળીબારથી જન લીધો. આ મહાન નરનું સંસારી નામ મુન્શીરામ હતું, જે દુનિયાભરમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને નામે વિખ્યાત હતું. એવા ભડવીર એ હતા કે જેણે મૂર્ખાઓની સંગીનો અને મશીનગનો સામે પોતાની છાતી ખુલ્લી કરી પોતાના અડગ ધૈર્યનો પરિચય આપા જગતને કરાવી દીધો અને ઈશ્વરમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા દાખવી પોતાનું શ્રદ્ધાનંદજીતરીકેનું નામ દીપાવ્યું. આ મહાન નરની ખોટ એકલી હિંદુ કોમને નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષને ન પૂરાય તેવી પડી છે; પરંતુ હિંદુધર્મ આવા અસાચારીઓને પણ શિક્ષા કરવા ના પોકારે છે અને ક્ષમા આપવાના પોતાના પવિત્ર સિદ્ધાંતને વળગી રહે છે.

ઈ. સ. ૬૦૦ ની સાલથી એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે, કાફરનું ખૂન કરવાથી બેહસ્ત અને હુર પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ માન્યતા ખોટી હોવાનો એકરાર અમુક ગણ્યાગાંડ્યા મુસ્લીમ બંધુઓને બાદ કરતાં કેટલાઓએ કર્યો છે ? અને તે ધર્મધેણી ભાવનાઓને પોશી આ પરિણામ આવ્યું છે. ઈ. સ. ૬૦૦ થી તે આજ દિનસુધી લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં એવો એક પણ બનાવ નથી બન્યો કે કોઈ ધર્મધેણા હિંદુએ પ્રમાણિક ધાર્મિક મતભેદના કારણે કોઈ વિ-ધર્મિનું ખૂન કર્યું હોય.

દરેક હિંદુભાઈઓ પોતે પોતાનો “ ફર્ગિવ એન્ડ ફર્ગેટ ” અર્થાત “ ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાઓ ”નો સિદ્ધાંત ન ભૂલે અને ગમે તેવા અપકૃત્ય તરફ પણ ક્ષમા બતાવી હિંદુધર્મને અને તેનીજ સંસ્કૃતિને શોભાવે.

લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ” ના એક અંકમાંથી)

લોકમાન્યનાં સૌથી મોટાં દીકરી પાર્વતીબાઈ કેતકર લખે છે કે:— ‘ હું શીમેલ હાઇસ્કૂલમાં જતી ત્યાં મરાઠી ચોથા ધોરણુ જોડે અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી પણ શરૂ કરાવતા. ૧૨ મા વરસ પછી છોકરીઓ પરણે છે ને ત્યાંસુધીમાં મરાઠી પણ તેમનું પૂરું થતું નથી. ત્યાં અંગ્રેજી પણ ટ, ક્, જ. થાય; તેથી પ્રથમ મરાઠી પૂરું પાડું થયા વગર અંગ્રેજી નજ શીખવવું, એમ દાદા કહેતા ને એજ કારણથી દાદાએ અમારી નિશાળમાં આવીને અંગ્રેજીના કલાક વખતે મને બીજા એકાદા ગણીત કે સંસ્કૃતના વર્ગમાં બેસવા દેવી એવી ગોઠવણ કરી હતી. આથી તે વખતના શાળામાંના કેટલાક શિક્ષકો દાદાને ‘ ચસ્કેલ ’ કહેતા ને ટીકા કરતા.

હું નિશાળેથી ઘેર આવું એટલે મારે સાડી બદલવી પડતી; તેથી એકવાર મેં દાદાને કહ્યું કે ‘ મને છોટનો સાળુ લઇ આપો. ’ દાદાએ જવાબ આપ્યો ‘ છોટનો સાળુ ન લેવાય. બધાં વિલાયતી હોય છે. ’ આમ કહીને લંબાણપૂર્વક સ્વદેશીનો મહિમા મને કહી સંભળાવ્યો. ત્યારથી સમજતી થઇ કે, નિશાળમાં બીજી છોકરીઓ જે ભલકાબંધ કપડાં પહેરીને આવે તે બધા વિલાયતી કપડાંનાં બનેલાં હોય છે. અમારા ઘરમાં સુતરાઉ બધું થાણું કલ્લોથ અને ગરમ કાપડ વુલન મીલોને બદલે ધાળણીઓનું વપરાતું.

ઘરમાં બે વખત ચલા થતી પણ આઈ અમને કદી ચલા આપતી નહિ. અમને દૂધજ આપાતું. અમે દાદાને પૂછીએ ‘ તમે કેમ ચલા પીઓ છો ? ’ દાદા કહેશે ‘ ટેવ પડી; તમારે તે-માંથી બચવું જોઈએ. બાપ દારૂડીઓ હોય તોપણ છોકરાઓએ દારૂ પીતાં કદી ન શીખવું જોઈએ. ’ વિશ્વનાથ (લોકમાન્યનો સ્વર્ગસ્થ જ્યેષ્ઠ પુત્ર) ને જનોઇ દીધા પછી દાદા રોજ તેની પાસે સંધ્યા કરાવતા. કોઇવાર ન કરી હોય તો ગુસ્સે થતા. એક દિવસ વિશ્વનાથ કહે ‘ ત્યારે તમે કેમ સંધ્યા નથી કરતા ? ’ દાદા કહે ‘ હું તારા જેવડો હતો ત્યારે રોજ કરતો, હવે તો હું રોજ વેદ વાંચું છું એટલે સંધ્યા નથી કરતો. ’ અમને એમના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ એમ જોઇ મેક્સમૂલર સાહેબે કરેલાં વેદોના ભાષાંતરનાં જડાં જડાં પુસ્તક દાદાએ અમને દેખાડ્યાં ને કહે ‘ પૂર્વે દૈત્યો વેદને ચોરીને લઇ ગયા હતા. હવે જર્મનો ભાષાંતર કરીને ધોળે દહાડે લઇ ગયા છે. ’

સવારે ચલા પીતી વખતે દાદા રોજ ટપાલ જોતા અને વિનોદ કરતા. ૧૯૦૮ ના સુરતના બખેડા પછી મોડરેટ તેમજ એક્સ્ત્રીમીસ્ટ છાપાંઓ વચ્ચે સારી પેઢે ગાળો ચાલતી. એક દિવસે ચલા પીતી વખતે અમને પૂછવા લાગ્યા ‘ તમે બધાં રોજ ચલાની સાથે કંઈને કંઈ ખાઓ છો; ’ હું શું ખાઉં છું તે કહેા જોઈએ ? ’ દાદા ચલા સાથે કોઇ દિવસ કશું ખાતા નહિ, તેથી અમે કહ્યું કે, ‘ તમે તો કોઇ દિવસ કશું ખાતા નથી. ’ દાદા હસીને કહે ‘ કેવું અજ્ઞાન ! અરે, હું રોજ ચલા સાથે ગરમાગરમ ગાળો ખાઉં છું ! ’

સને ૧૯૦૬-૭ ની સાલમાં સ્વદેશી હીલચાલ ઉપડી અને સરકારની દમનનીતિ શરૂ થઇ તે વેળા બીપીન બાણુએ છાપાંઓદારા જાહેર કર્યું કે, જેમને જેલની તૈયારી કરવી છે તેમણે અગાઉથીજ ઘરમાં જરબંદીના રોટલા વગેરે ખાવાની તાલીમ લેવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ વાંચીને લોકમાન્યે કહેલું કે, જેલને સારજ શું આવડી તૈયારી કરવાની ? જેલ મળો કે ન મળો. દેશને સારા દિવસ ન આવે ત્યાંસુધી આ જેલજ છે, એમજ માનીને દેશભક્તે ચાલવું જોઈએ. જેને જેલમાં જવું પડે એટલા ખાતર જરબંદીના રોટલાની તાલીમ લેવી પડે એણે કર્મયોગ બહુયોગ નથી એમ સમજવું. જરબંદી ખાઇને ભલે તે ચાહે તેટલી તૈયારી કરે, તેને હાથે કાર્યસિદ્ધિ થવાની નહિ.

આત્મજ્ઞાન અથવા 'આપણે કોણ ?'

(લેખક:-આલકવિ-‘વિન્ધ્યોત્તર’ સં. ૧૯૮૨ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી)

સુખ મેળવવા માટે મથતા રહેવું એ મનુષ્યનું જીવનકાર્ય નથી. પણ ‘આપણે કોણ ?’ એ જાણવું તેજ મનુષ્યનું સાચું ધ્યેય હોઈ શકે. સઘળા પ્રાણીઓમાં વસવા છતાં તે પરમાત્મા મારા અંતઃકરણમાં પણ વસેલ છે; તેજ પ્રમાણે સઘળા પ્રાણીમાત્રમાં પણ હું છું અને મારામાં સર્વ જૂતમાત્ર છે (સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વ ભૂતાનિચાત્મનિ). આ બાબતનો અનુભવ લેવો એજ દરેક માનવીનું કર્તવ્ય છે. આ તત્ત્વનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તેના હાથે સર્વ પ્રાણીનું હિત જેનાથી સંધાય એવાંજ કામો થાય છે. આખા જગત તરફ આત્મોપમ્ય દૃષ્ટિથી જેનારનો આ સહજ સ્વભાવ બને છે. પછી જૂતમાત્ર ઉપર પ્રેમ કર, અગર તો પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર કાર્ય કર; એવું તેને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતાને માટે કરવાનું એવું કંઈ રહેતું નથી, તોપણ સાચો જ્ઞાની પુરુષ હાથપગ જોડીને કોઈ દિવસ બેઠો રહે એ બનવું શક્ય નથી. કર્મ સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી, હું તો સંન્યાસી થયો છું, એવું કહેનાર પુરુષોએ સંન્યાસીના વેષમાં રહીને પ્રાણી-માત્રનું પરમ હિત સંધાય એવાં કાર્યો આજન્મ કર્યાં છે.

હજારો માણસોમાં ‘આપણે કોણ ?’ એવું જાણવાની ઇચ્છા કોઈકનેજ થાય છે અને તે સિદ્ધિ મેળવવાનેજ પ્રયત્ન કરતો થાય છે. એવા પ્રયત્નો કરનારાઓમાંથી કોઈકજ મને આવી મળે છે એવું ભગવાને કહ્યું છે. આવા આ અદ્વ્ય માણસોમાંથી આત્મજ્ઞાન થયા પછી કર્મનો બંધી રીતે ત્યાગ કરીને જંગલમાં જઈ વસનારો કોઈ હોય તો અપવાદતરીકે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં કંઈ હાંસલ નથી. આત્મજ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની મહાત્માએ શું કરવું ? એ વિચારવાનું આ સ્થળ નથી અથવા એવા જ્ઞાતાઓએ આમજ કરવું જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરવું એ પણ કઠિન છે; પરંતુ જગતનો સર્વસામાન્ય અનુભવ જોઈએ તો આવા બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ, સંસાર-સાગરમાં ડૂબકા ખાતા પોતાના બંધુઓને સન્માર્ગ બતાવવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય સમર્પે છે. આ વાત ઇતિહાસ-પુરાણો ઉપરથી અને અર્વાચીન સમયના મહાન પુરુષોના વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાટે મથતા રહેવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનો જેવી રીતે સહજ ધર્મ થઈ પડે છે, તેજ પ્રમાણે આ બ્રહ્માનુભવની સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રહેલું આત્મતિક સુખ પણ તેને ભોગવવા મળે છે. આ આત્મતિક સુખ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આત્મજ્ઞાની બ્રહ્મા-નંદમાં તરંગવા લાગ્યો; માટેજ એવી જાતના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ ઇચ્છાથી જ્ઞાની પુરુષે પ્રથમથીજ પ્રયાસો કર્યા, એવું કહી શકાશે નહિ. ઓગણપચાસમો સિદ્ધાન્ત ભૂમિતિકાર યુક્તિવધી છોડવાયો, તે સાથે તેને પોતાના દેહનું ભાન રહ્યું નહિ અને પ્રમેયસિદ્ધિના આનંદથી તે ગાંડો થયો, ત્યારે આ અનુપમેય આનંદ મેળવવામાટેજ યુક્તિવેદ દિવસોના દિવસો વિચાર કરવામાં કાઢ્યા અને મગજને થકવી દેવામાં કાઢ્યા એમ કહી શકાશે નહિ. સુખ અને સુખની ઇચ્છા કરનાર, એવું દૈત ઉત્પન્ન થયા પછી એકત્વથી મળનાર બ્રહ્મસંસ્પર્શજન્ય સુખ મળવુંજ મુશ્કેલ છે.

સુખ શોધવાની પાછળ લાગેલી મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ થયું નથી; પણ મનુષ્યોની તૃષ્ણાઓ અને હાજતો વધી છે; અને સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યનું ધ્યેય નથી. આ સિદ્ધાંત વધારે ને વધારે માણસોને અનુભવમાં આવવા લાગ્યો છે. આ દૃશ્ય જગતની પેડીમેરની અતકર્ષ શક્તિનું જ્ઞાન પોતાને થાય, એ શક્તિનોજ હું પણ એક અંશ હોઈને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પોતે જાણવું અને તેની પ્રતીતિ મેળવવી એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આધિભૌતિક શાસ્ત્રો એક વિશિષ્ટ મર્યાદા ઓળંગીને માણસ જઈ શકે એ શક્ય નથી, એમ કહેવા માંડ્યાં છે. ઇદ્રિયથી પર-અતીત એવો આ જ્ઞાનનો પ્રદેશ કેવળ બુદ્ધિજ કળી શકે ! આ જૂનું તત્ત્વ ફરી એક વધારે ઠોકર ખાધા પછી માણસને સમજવા લાગ્યું છે. સુખપ્રાપ્તિ એ માણસનું ધ્યેય નથી, પણ આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું એજ સઘળાઓનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત સર્વને માન્ય હોય, તો

પણ એ ધ્યેય કેવી રીતે સાધવું આ સવાલ બાકી રહે છે અને આ પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે જે વખતે માણસ ઉકેલી શકશે, તે વખતે આપણું આ જગતપરનું જીવનકાર્ય કયું તેનો નિશ્ચય કરી શકશે.

આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું, સર્વ ભૂત એક આત્મા છે આ તત્ત્વનો અનુભવ કરવો એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત પાશ્ચાત્ય કે પૂર્વના સધળા વિદ્વાનો આજે કબૂલ કરે છે. પરમેશ્વર છેજ નહિ આવા નાસ્તિક વિચારો પ્રગટ કરનારા ડાહ્યા આજે પણ નથી એમ નથી; અને આ વિચારો નવીન પણ નથી. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જે વખતથી ઉદય થયો, તે સાથેજ આ નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયેલ છે. ગુલામના કૂડને તેની સુંદર પાંખડીઓના નીચેજ કાંટા હોય છે. આ કાંટા જેમ ગુલામને છોડીને જતા નથી, તે મુજબ માનવીના ધ્યેયનો નિર્ણય કરનારા તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ચોંટી રહેલા આ નાસ્તિક વિચારો કોઈએ પ્રકાશિત કર્યા હોય તો તે માટે ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કારણ નથી.

માણસની વૃત્તિ બહિર્મુખ હોય ત્યારે તેના વર્તનને પોષક હોય એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન વાંચીને થોડો વખત તેને સમાધાન થાય, પણ તે સમાધાન કાયમ ટકનારું નહિ. માણસ તુરત અંતર્મુખ થાય છે. વિષયોની ક્ષણભંગુરતા તેના જાણવામાં આવેલી હોય છે. સુખના ઉપભોગ કરતાં તૃષ્ણાઓ અને હાજતોનો છેદ ઝપાટાથી વધતો જાય છે, એનો અનુભવ તેને આવેલો હોય છે. આવે વખતે નાસ્તિકવાદીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાજમાં મૂળ ધાકી બેસશે અને કોઈક વખતે તેનું વૃક્ષ થશે, એવી જરાપણ ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી. એ તત્ત્વજ્ઞાન લૂકું હોય છે. માનવનીતિનો ઇતિહાસ આ વાત કહેતો આવ્યો છે, તેથી આવા મિથ્યાવાદીના તત્ત્વજ્ઞાનમાટે વિચાર કરવો એટલે ફેગટ કાળક્ષેપ કરવા જેવું છે.

આત્મસ્વરૂપ ઓળખવું એજ માનવીનો સાચો ધર્મ એવું મનમાં નિશ્ચિત થયા પછી તે કેમ આચારમાં મૂકવો એનો વિચાર કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

ધર્મનાં એ અંગ માની શકાય. એક તો એ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજું તે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા માટે કરી આપેલ નિયમ. જગતમાંના જૂદા જૂદા ધર્મોમાં જે બ્રાહ્મવિધિ નિર્માણ થયા, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ આજ હતો. આ બ્રાહ્મવિધિ શુદ્ધ બુદ્ધિથી આચરણમાં મૂકવા એટલેજ તે નીતિ. ધર્મ એટલે અંતિમ તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય અને નીતિ એટલે એ ધ્યેય સાધવાને માટે મનુષ્યોએ પોતાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં રાખેલું વર્તન. દ્રુવજીની જેમ અચલ અને નિષ્કંપ ધ્યેય સામે રહ્યાવિના માણસની સંસારસાગરમાંની આ નૌકા સુરક્ષિત ચાલવી એ શક્ય નથી. નાવિક ગમે તેટલો કુશળ હોય, તોપણ હોકાયત્રની સહાયવિના હું મારી નૌકા ચલાવીશ આ તેનો ફારસફેગટ છે.

માનવીજીવનનું સાર્થક કરવાને આવી રીતે ધર્મ અને નીતિ એ બન્ને અત્યાવશ્યક છે. ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, સમાજનું સંગઠન તૂટવા લાગ્યું, સાધુ પુરુષોની હેરાનગતિ થવા લાગી, દુષ્ટાનું જોર વધવા માંડ્યું, આવું જે જે વખતે કહેવાય; ત્યારે ધર્મ અને નીતિને ફારગતી અપાઈ છે, એવોજ તેમાંથી અર્થ નીકળે છે.

હોકાયત્ર તેની જગા ઉપર છે, પણ આગખોટનો કેપ્ટન દારૂના નિશાને લીધે ઠેકાણા ઉપર ન હોય, તો હોકાયત્ર શું કરી શકશે ? જગતમાં પ્રચલિત છે એવા સધળા ધર્મોની અત્યારે આવીજ દશા થઈ છે. ધ્યેયની બાબતમાં કોઈને મતભેદ નથી, પણ આ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને માટેનો જે બાહ્યવિધિ એટલે નીતિ, જે આચરણ માણસે રાખવું જોઈએ, તેનું યોગ્ય જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ આજે માનવીઓમાં જૂદી જૂદી તકરારો, દ્રેષ, તિરસ્કાર, અસહિષ્ણુતા વગેરે દુર્ગુણોનું જોર વધ્યું છે.

ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સધળી માનવજાતિ એકજ પરમાત્માનાં બાળકો છે, જ્યારે આ વાત ખરી છે ત્યારે આ વિચારને અનુસરીને માનવજાતિએ પરસ્પર વર્તન ન રાખવું જોઈએ ? આ આચરણને અમલમાં લાવવાને સધળા ધર્મમાંના તાંત્રિક બાહ્ય વિધિને સંકેલી મૂકવા જોઈએ. આ તાંત્રિક બાહ્ય વિધિને આચારમાં મૂકવા એટલેજ ધર્મનું પાલન થાય છે. આ દુષ્ટ કલ્પનાએજ મનુષ્યના અત્યંત હિતનું નખોદ વાળ્યું છે ! આ બાહ્યવિધિ ઉપરથી માણસનું મન જેટલું પાછળ ખેંચાશે, તેટલો તેટલો તે પોતાના ધ્યેયની નજીક જશે, એમાં શંકા નથી. મનુષ્યનું આત્મતિક કલ્યાણ સાધવાને સહાયભૂત થાય એવાજ બાહ્ય આચાર હોવા જોઈએ.

એમ નિશ્ચય થયા પછી બાહ્યવિધિનું ખરું શુદ્ધ સ્વરૂપ કયું, એ શું સમજવું ન જોઈએ ?

પુરાણ મતાભિમાન, પરંપરા, સંપ્રદાય, પૂર્વગ્રહ વગેરે અનેક બાબતો આ વર્તનમાં આડે આવશે; પણ આત્મહિત સાધવાને ખરો તનમનાટ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ આડે આવનારી બાબતોનું મહત્ત્વ ઓછું કરવું જોઈએ. સવારે ઉઠ્યા ત્યારથી રાત્રે સૂતાસુધી આપણા ધર્મમાં જે બાહ્યવિધિ કલા હોય તેમાંથી કોઈ આપણાથી કદાચ ન બની શક્યા, તો તેનામાટે દિલગીર થવાનું કારણ નથી; પણ સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સઘળા જગતનો પિતા એક પરમાત્મા છે, એ દૃષ્ટિએ આપણા દેશબંધુઓ સાથેના વર્તનમાં આપણા હાથે અપરાધ તો થતો નથી ને ? આ વિચાર પ્રત્યેકે પ્રથમ કરવો જોઈએ. કોઈને હાનિ પહોંચે એવું કોઈ કૃત્ય મારા હાથથી થયું નથી ને ? કોઈના મનને દુઃખ થાય અથવા તો કોઈને ઉદ્વેગ થાય એવું તો હું બોલ્યો નથી ને ? સ્વાર્થ સાધવાને અસત્યનું તો અવલંબન કયું નથી ને ? મારા હાથે કોઈને અન્યાય તો થયો નથી ને ? કાયાથી, વાણીવડે અગર મનથી કોઈના અહિતના વિચાર તો કર્યા નથી ને ? કોઈનાપર મેં બુલમ કર્યો નથી ને ? અથવા બુલમમારેને મદદ થાય એવું કોઈ કૃત્ય મારાથી થયું નથી ને ? પોતાના અને પોતાનાં બાળકોના ભરણપોષણમાટે પૈસા કમાવાની નજરે પ્રમાણિકપણાને તિલાંજલિ તો નથી આપી ? બિચારા ગરીબોને સુકી લાખરીનો કટકો મળતો નથી એવું નજરે જોવા છતાં મારા પોતાના દૂધચોખામાં જરાપણુ કમતરતા ન આવે તે માટે પૈસાના ઢગલે ઢગલા તો બેળા કરી રાખતો નથી ને ? પોતાનાજ દરવાજા આગળ ગરીબોનાં બાળકો બિચારાં નાગાં ઉઘાડાં રખડતાં અને ટાઢથી ધ્રુજતાં-થરથરતાં જોવા છતાં પોતે સુટ ઉપર સુટ શીવડાવીને એન-બાજી તો ઉડાવતો નથી ને ?

ગરીબોને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર ટંકના ખોરાકના ફાંફા થાય છે; શરીરના અંગને ઢાંકવા જેટલાએ કપડાંનો કકડો મળતો નથી; ટાઢ-તડકાથી થાકેલું શરીર રાતની વખતે લાંબું કરવાને કયાંયથી જમીનનો કટકો પણ નથી મળતો; એવી દેશની સ્થિતિ જોવા છતાં, પરસ્પર સ્પર્ધાને ભોગ પડીને 'અમુક ભાઈથી હું શ્રીમાન' એમ બતાવવાને-લાખો રૂપિયા ખર્ચીને માળ ઉપર માળ ચઢાવીને અંગલા તો નથી બનાવતો ?

ધર્મ પ્રમાણેનું આચરણ પોતાથી થાય એવી સુશુદ્ધિ છે; પણ ધર્મનું ખરું-મુખ્ય અંગ તેનેજ બૂલીને તાંત્રિય બાહ્યવિધિ આચરવામાંજ ભૂણ અને સમાધાન માનવાની ભાવના જે વખતે માણસના મનમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થશે, ત્યારે ઉપરોક્ત વિચારો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયાવિના કદી રહેશે નહિ.

ત્યારે 'સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે' આ રહસ્યને વર્તનમાં ઉતારવું એજ માનવીનું જીવનકાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થઈને- 'હું પ્રભુનો છું અને બીજાં પ્રાણીઓ પણ પ્રભુનાંજ છે' આ ભાવના નિશ્ચિત થયા પછી તેના હાથથી સર્વનું હિત જોનાથી સઘાય એવાંજ કર્મો હમેશાં થયાવિના રહેશે નહિ. સર્વમાં તે પોતાપણું સમજશે.



હિંદુઓની સમ્યાઈ

(લેખક:-જામનગરવાળા નાગેરી મનસુખલાલ મગનલાલ-‘ગુજરાતી’ તા.૨૭-૯-૨૫ના અંકમાંથી)

પૃથ્વીમંડળપરની સર્વ જાતોમાં જેવી સમ્યાઈ હિંદીઓમાં છે તેવી ખીજ કોઈ પણ મનુષ્ય-સમુદાયમાં છે નહિ. આ વાત મનઃકલ્પિત નથી. આ વાતના સમર્થનમાટે અનેક અબ્રાન્ત પ્રમાણો છે. હિંદુનીતિ સંસારમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. હિંદુજાતિના જીવનકાળમાં અનેક પ્રાચીન જાતિઓ વિનષ્ટ થઈ ગઈ છે. અનેક નવી જાતિઓનો પ્રાદુર્ભાવ પણ થઈ ગયો છે. હિંદુજાતિની સમ્યાઈની આલોચના કરીએ, ત્યારે માત્ર તેની વર્તમાનદશાપર ધ્યાન નહિ આપતાં તેના પ્રાચીન ઇતિહાસપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી હિંદુજાતિ માનમર્યાદાથી ભૂષિતા થઈ પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હતી ત્યારપછી વિદેશીઓએ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું; અને ક્રમશઃ તેઓ ભારતવર્ષાધિપતિ બની ગયા. ત્યારથી આજસુધી આ દેશપર વિદેશીઓજ શાસન ચલાવે છે. વિદેશીઓના શાસનકાળ-દરમિયાન ભારતવર્ષની પ્રાચીન સભ્યતાપર અનેક આઘાત-પ્રત્યાઘાત થયા છે, તેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ અત્યારે રહ્યું પણ નથી; તદ્દપિ હિંદુજાતિ પોતાના પ્રાચીન આદર્શોને ખીલકુલ ભૂલી નથી, અઘાપિ પોતાના માન અને ગૌરવની રક્ષા કરી રહી છે. હિંદુઓ હજાર વર્ષ પૂર્વે કેટલા સાચા હતા તેનું કિંચિદપિ વૃત્તાંત અમે અહીં કહીએ છીએ.

અધુના તે સમય પણ નથી રહ્યો કે નથી રહી હિંદુઓની સમ્યાઈ. આ વૈદેશિક સંસર્ગનું ફળ છે. કંઈક સમયનો પણ પ્રભાવ છે. જુઓ, આંગ્રજ ન્યાયાલયોનો ઉદ્દેશ ન્યાય કરવાનો-સત્યા-સત્યનો નિર્ણય કરવાનો છે. અત્યારે ન્યાયાનુસંધાનમાં, ધારાશાસ્ત્રીઓ ઇત્યાદિની મોટી આવશ્યકતા છે. ધારાશાસ્ત્રીઓની મદદવિના કોઈ કેસ જીતી શકાતો નથી; કિંતુ કોણ કહે છે કે, ધારા-શાસ્ત્રીઓ સત્યમાર્ગપ્રદર્શક છે? આથી તો લોકમત વિરુદ્ધ છે. મુસલમાનોના શાસનકાળમાં હિંદુગ્રન્થ અત્યાચારથી પીડિત હતી. સ્વરક્ષણને માટે તેને અનેક પ્રયત્નો કરવા પડતા હતા; કિંતુ આંગ્રજશાસ્ત્રમાં તે ભય નથી, તદ્દપિ પોતાના જીવનનિર્વાહમાટે મનુષ્યોને અનેક ઉપાયો કરવા પડે છે. તે ઉપાયો કેવળ સાચા નથી હોતા. અઘાપિ શહેરમાં રહેતા મનુષ્યો કરતાં ગ્રામવાસીઓ સત્યપર અધિક પ્રેમ ધરાવે છે. ગ્રામપંચાયતોમાં અઘાપિ ‘દૂધનું દૂધ’ અને ‘પાણીનું પાણી’ થઈ જાય છે. શહેરોની લીલા અકથનીય છે! અનેક કારણોથી તેની સમ્યાઈ જેવી જોઈએ તેવી નથી રહી. અઘાપિ ભારતવાસીઓ અન્ય દેશવાસીઓ કરતાં વધુ સાચા છે. અસત્ય વધવું એ એક મહાપાપ છે, એવી માન્યતા અઘાપિ ભારતવર્ષમાં છે.

પ્રાચીન ભારતવાસીઓની સત્યનિષ્ઠાનું વર્ણન અમે નહિ કરીએ. આ માટે તો તે વિદેશી-ઓનું જ કથન અધિક પ્રમાણિક છે. તેમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે લખવામાં આવે છે.

પ્રાચીન હિંદુસાહિત્યમાં સત્યની જેવી પ્રશંસા કરી છે, તેને ક્ષીધે પણ હિંદુઓની સત્ય-પ્રિયતા વધુ પ્રમાણિત થાય છે. સારાંશ કે, હિંદુજાતિની સત્યનિષ્ઠામાટે ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે.

(૧) યુનાન, ચીન, આદિ દેશવાસીઓનાં લખાણો

(૨) મુસલમાન અને આંગ્રજ લેખકોએ કરેલું વર્ણન

(૩) હિંદુસાહિત્યનું અંતર્ગત પ્રમાણ

આ પ્રમાણો અમે નીચે આપીએ છીએ:-

(૧) ઇસુથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં કેશિયસ નામક એક યુનાની, ઇરાની બાદશાહના દરબારમાં રહીમ હતો. તેણે હિંદુઓના સત્ય વ્યવહારના વિષય ઉપર પોતાના ગ્રંથોમાં થોડું ધણું લખ્યું છે. તેણે ભારતવાસીઓની ન્યાયશીલતાની પ્રશંસા કરવામાં જ એક પ્રકરણ લખી કાઢ્યું છે. સર્વથી પહેલાં ભારતવાસીઓના વિષયપર તેણે જ લખ્યું છે.

(૨) પાટલીપુત્રમાં સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં સિલ્યુક્સ નિકેટરનો યુનાની એલચી મેગા-સ્થનીસ હતો. તેણે લખ્યું છે કે:-“ભારતમાં ચોરીઓ બહુ જ થોડી થાય છે. મનુષ્યોને સત્ય અને ધર્મવિષે બહુ જ માન છે. અહીંના લોકો ચોરના ભયથી પોતાનાં દારો બંધ નથી કરતા અને તેઓને

પોતાના કોષરક્ષણને માટે તાળાંઓની આવશ્યકતા નથી પડતી.”

(૩) ઇસ્વીસન પૂર્વે દ્વિતીય શતાબ્દીમાં થયેલો એરિયન લખે છે કે:—“ હિંદુસ્તાનમાં ગામે અને શહેરોની સ્થિતિ જાણવામાટે નિરીક્ષકો નીમવામાં આવે છે. તેઓ સ્થાનોની મુલાકાત લઈ સત્ય હેવાલ રાજા પાસે રજુ કરે છે. અસત્ય બોલવાનો આરોપ કદાપિ કોઈ પણ ભારતવાસીપર મૂકવામાં આવ્યો નથી. ”

(૪) હુ એન સાંગ એક ચીની યાત્રી હતો. તે સાતમી શતાબ્દીમાં બૌદ્ધધર્મનું અધ્યયન કરવા ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે:—“ ભારતવાસીઓમાં સમ્યાઈ અને ઇમાનદારી એ બે મોટા ગુણો છે. તેઓ કોઈનું પણ ધન અન્યાયથી નથી લેતા. તેના રાજ્યશાસનમાં સત્ય પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ”

(૫) ભારતવર્ષપર સર્વથી પ્રથમ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપનાર મુસલમાનોની પણ આ વિષયમાં જે સંમતિ છે તે અગીઆરમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઇંદ્રસી નામે મુસલમાન લેખકના પુસ્તકમાં આપેલી છે. તેના સારાંશ આ છે:—“ હિંદુઓ ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ ન્યાયપથથી કદાપિ વિચલિત થતા નથી. પોતાના આ ગુણોને લીધે તેઓ એટલા બધા પ્રસિદ્ધ છે કે તેમના દેશમાં સર્વ દેશના અનેક મનુષ્યો આવે છે. ”

(૬) તેરમી શતાબ્દીમાં માર્કોપોલો નામે યાત્રી ભારતવર્ષમાં આવેલો હતો. તે કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાપારીઓ છે. તેઓ મહાસત્યનિષ્ઠ છે. કોઈ પણ ચીજની લાલચથી તેઓ કદાપિ અસત્ય બાંધણું નથી કરતા. ”

(૭) ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલો ફ્રાયર જોર્ડેનસ નામક ઇસાઈ ભિક્ષુક લખે છે કે, “ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં રહેવાવાળા મનુષ્યો મહાસત્યવક્તા અને ન્યાયપ્રિય છે. ”

(૮) પંદરમી શતાબ્દીમાં કમાલુદ્દીન અબ્દુલ રઝાક સમરકંદી ખુતનનરેશના પ્રતિનિધિતરીકે કાલીકટ અને વિદ્યાનગરના દરબારમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે, “ આ દેશમાં (હિંદુસ્તાનમાં) વ્યાપારીઓ અને દુકાનદારો ખૂબ મોજમગ્ન હોય છે. અહીં ચોરીનો લય નથી. ”

(૯) સોળમી શતાબ્દીમાં અકબર આદશાહનો વજીર અબુલફઝ આઘન-ઇ-અકબરીમાં લખે છે કે, “ હિંદુઓ મોટા ધાર્મિક, શિષ્ટાચારી, પ્રસન્નચેતા અને ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ વધુ પ્રમાણમાં હળવુંમળવું પસંદ નથી કરતા. પોતપોતાના કાર્યમાં સર્વ કુશળ હોય છે. સર્વ સત્યપથ પ્રહણુ કરે છે. તેઓ અન્યના ઉપકારોનું વિસ્મરણ નથી કરતા. પોતાના ઉપકારીઓપ્રત્યે તેઓ બહુ કૃતજ્ઞ હોય છે. તેઓ અત્યંત સ્વામીભક્ત હોય છે. હિંદુસૈનિક તો સમરાંગણમાંથી ભાગી જવાનું શીખ્યોજ નથી. ”

(૧૦) પાંચલા સમયમાં હિંદુઓનો પ્રેમ મુસલમાનો તરફ પણ એવોજ હતો. કર્નલ સ્લીમેન લખે છે કે, “ મેં સલામત અદલી નામે એક મહાપ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન અફસર સાથે વાતચીત કરી. તેણે કહ્યું કે, મુસલમાનોમાં ૭૨ ફિરકાઓ છે. દરેક ફિરકાનો આદમી પોતાનાજ ફિરકાવાળાઓ સાથે રહેવાનું પસંદ કરે છે. હિંદુઓ એવા નથી. તેઓ મુસલમાન સાથે પણ રહેવાનું પસંદ કરે છે. ”

(૧૧) સર જોન માલ્કમ સાહેબ લખે છે કે:—“ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, હિંદુઓમાં અસત્ય બાંધણું કરવાની ટેવજ નથી. જો તેઓ જૂઠું બોલે છે તો બીકથી વા કેવળ નહિ સમજવાથી. જો તેઓને વાત સમજવી દેવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ અસત્ય બોલશે નહિ. ”

(૧૨) પ્રેફેસર વિલ્સને હિંદુઓની સત્યપ્રિયતા અને તેમના સહવ્યવહારની મહાપ્રશંસા કરી છે. તે લખે છે કે, “ હું કલકત્તાની ટંકશાળામાં હિંદુ કારીગરો સાથે ઘણો વખત રહ્યો છું. હું તેઓની સ્થિતિ સંપૂર્ણરીતે જાણું છું. તેઓ ઘણા મજતીયા, હસમુખા અને સ્વામીભક્ત હોય છે. તેઓ દારૂ નથી પીતા, નથી ટંટા શીસાદ કરતા કે નથી સ્વામીની આજ્ઞાનો અવરોધ કરતા. તેઓ સ્વકાર્યમાં ઘણા કુશળ હોય છે. જ્યારે તેઓ કોઈનો વિશ્વાસ કરે છે, ત્યારે પોતાનું હૃદય તેની પાસે ખાલી કરે છે. ” વિલ્સન સાહેબ હિંદુ પંડિતોના સહવાસમાં પણ આવ્યા હતા; કારણ કે તેઓ તેમની પાસેથી સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યા હતા. પંડિતોના વિષયમાં પણ તે લખે છે કે:—“ તેઓ પરિશ્રમી, બુદ્ધિમાન, પ્રસન્નચિત્ત અને સરળ હૃદયના હોય છે. તેઓ બાળક જેવા સરળ હોય છે. ”

કામકાજ અને ખીજા લોકિક વિષયોથી તેઓ અપરિચિત હોય છે.” આ તો તેમણે પંડિતાવિષે કહ્યું. પણ ભારતવાસીઓમાટે તેમણે લખ્યું છે કે, “તેઓ શિષ્ટાચારી, સભ્ય, બુદ્ધિમાન, ઉદારચેતા અને નિયમોનું અનુસરણ કરવાવાળા હોય છે.”

(૧૩) કર્નલ સ્લીમન ધૂર્તવૃત્તિ અટકાવવામાટે હિંદુસ્થાનમાં ધણાં વર્ષોસુધી કમીશનર-તરીકે રહ્યા. તેમણે ‘માઈ બ્રમણ’ (માય રેમ્બલ્સ) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું અને સને ૧૮૪૪ માં પ્રકટ કર્યું. તેમાં ભારતવાસીઓની ખરી સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે. સ્લીમન સાહેબ પોતે સત્યપ્રિય હતા. આ પુસ્તકમાંથી થોડુંક નીચે આપવામાં આવે છે.

“ગામવાસીઓમાં અસત્યનો અંશમાત્ર પણ નથી. તેઓ અસત્ય વદવાનું તથા છેતરવાનું જાણતા નથી. અસભ્ય બીલોમાંના કેટલાક તો એવા છે, કે જેઓ અસત્ય કદી નહિ ઉચ્ચારે અને ચાહે તેવા મનુષ્યની હત્યા કરતાં સંકોચ નહિ પામે. ગામમાં પિંપળાનું ઝાડ હોય છે. હિંદુઓ આ ઝાડને પવિત્ર માને છે. તેઓ કહે છે કે, આ ઝાડમાં અમારા દેવ રહે છે. કોઈપણ ગામવાસી આ ઝાડ નીચે ઉભો રહી અસત્ય ભાષણ નહિ કરે. ગામ પંચાયતોમાં સર્વ મનુષ્યો સત્ય વદે છે. મારી પાસે સેંકડો એવા મનુષ્યો આવ્યા હતા, કે જે અસત્ય વદવાથી અપરાધમુક્ત બનતા હતા અને તેમના ધનની અને પ્રાણની રક્ષા થતી હતી; પણ તેમણે અસત્ય બોલવાનો અસ્વીકાર કર્યો. જે મનુષ્યો શહેરની અદાલતોમાં આવી અસત્ય બોલે છે, તેઓ પણ ગામપંચાયતોમાં કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી. જે તેમના હાથમાં ગંગાજળ રાખવામાં આવે અથવા તો તેમને તેમના દેવના સોગંદ આપવામાં આવે તો તે લોકો કદાપિ અસત્ય નહિજ બોલે.”

(૧૪) મૉટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ પોતાના ‘ભારતના ઇતિહાસ’ માં લખે છે કે, “અમારાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં જેવા હુમ્યાલકંગા મનુષ્યો મળે છે તેવા હિંદુઓમાં નથી. ગામોમાં પ્રાયઃ સર્વ મનુષ્યો લલાજ હોય છે. પાડોશીઓની સાથે તેઓ સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખે છે. ખીજાઓની સાથે પણ તેઓ અસહવ્યવહાર રાખતા નથી. ભારતવર્ષમાં ઠગો અને ડાકુઓનાં પાપ-કાર્યોની ગણતરી કરીએ તોપણ ઇંગ્લંડમાં જેટલા અપરાધો થાય છે તેટલી સંખ્યામાં નથી થતા. હિંદુઓ સરળ અને સાચા છે. તેઓ કેદીઓપ્રત્યે જેટલી દયા બતાવે છે તેટલી દયા એશિયામાં કોઈપણ ખીજા જાત બતાવતી નથી. તેઓ વ્યભિચારી નથી. આ વાતને લીધે તેનું સ્થાન ખીજા દેશો કરતાં અવશ્ય ઉચ્ચ છે. તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી અમને પણ ધડો મળે છે.”

(૧૫) હિંદના આદિગવર્નર જનરલ વૉરન-હેસ્ટિંગ્સ સાહેબ લખે છે કે:-“હિંદુઓ સન્નજન છે. તેઓ ખીજાઓ ઉપર દયા કરે છે. જે કોઈ તેમનાપર ઉપકાર કરે છે તો તેઓ કૃતજ્ઞ થાય છે. જે કોઈ તેઓની સાથે બુરાઈ કરે તોપણ તેનો બદલો લેવા અન્ય દેશવાસીઓ જેટલે દરજ્જે ઉતુક્ત થાય છે તેટલે દરજ્જે તો તેઓ ઉતુક્ત નથીજ થતા. તેઓ સ્વામીભક્ત હોય છે. સર્વ સાથે સ્નેહ રાખે છે. રાજાનાં કદાપિ ઉદ્વેગન નથી કરતા.”

(૧૬) ગિશપ હેબર લખે છે કે, “હિંદુ લોકો વીર, સભ્ય અને બુદ્ધિમાન છે. વિદ્યા અને સુધારાપર ખુબ પ્રેમ રાખે છે. તેઓ ગંભીર અને મિલનસાર છે. માતાપિતાની સેવા કરે છે. સદા ધૈર્ય અને શિષ્ટાચારથી કામ લે છે. જે તેઓ સાથે થોડી પણ દયાથી વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે તો તેઓ મોટી કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરે છે. આ હિંદુઓ જેવા મનુષ્યો મેં કદી પણ જોયા નથી.”

(૧૭) પ્રૉફેસર મેક્સમૂલર લખે છે કે, “હું વીસ વર્ષો થયાં હિંદુઓના એટલા બધા પરિચયમાં આવ્યો છું કે જે તેમનામાં કોઈ કુટેવ હોય તો તે પણ મારાથી છાની ન રહે. જ્યારે તેઓ પરસ્પર એવા અંગ્રેજ સાથે વાદવિવાદ કરે છે, ત્યારે તેઓ સર્વ સત્ય બોલવાની ચેષ્ટા કરે છે અને ઉદારતાપૂર્વક અન્ય સાથે વર્તે છે. મેં યુરોપ અને અમેરિકાના લોકોમાં આવો સહવ્યવહાર નથી દીઠો. તેઓના તર્કમાં ઉદ્વેગ ન હતી, પ્રત્યુત સહનશીલતા રહેતી હતી. હું એમ પણ કહું છું કે, જ્યારે સંસ્કૃતજ્ઞ આંગ્રજ વિદ્વાન તેમને ‘અસભ્ય’ કહી મેણાં મારતો હોય, વા દુર્વાચ્ય શબ્દ બોલતો હોય (જે દુર્વાચ્ય શબ્દોને લીધે તેની પોતાની અનભિજ્ઞતા અને શિક્ષાઝુટિ પ્રકટ થાય છે) ત્યારે તે મનુષ્યોને આશ્ચર્ય થતું. જ્યારે તેઓ બૂલ કરતા ત્યારે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરવા તત્પરજ રહેતા. જ્યારે તેમની વાત સપ્રમાણસિદ્ધ થાય, ત્યારે તેઓ પોતાના આંગ્રજ મિત્રોની સાથે કદીપણ તાણુતોડ કરતા નહિ. તેઓ પોતાની વાત સાચી કરવા

માટે કદિ પણ હડ કરતા નથી. અસત્ય ત્યાજ્ય છે, એમ તેઓ સદેવ માને છે. જેવી હુમ્મ્યાઈ અન્ય મનુષ્યોમાં નજરે પડે છે તેવી હુમ્મ્યાઈ તેઓમાં નથી દેખાતી. કોઇની ચીજ લઇને છુપાવી દેવી, પછી સામા માણસને જ જૂડો પાડવો અને આવી રીતે ખીજને ધમ્મા દઇ પોતાની પ્રશંસા કરવી આવી સધળી વાતો તેઓમાં નથી હોતી. આવા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓદ્વારા અમને પણ લાભ થાય છે. ”

વળી પ્રો. મેક્સમુલ્લર પોતે જ કહે છે કે, “ મને અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે, જેવી વ્યાપારિક શાખા ભારતવર્ષમાં છે તેવી ખીજ કોઇપણ દેશમાં નથી. ભારતવર્ષમાં કુંડી સ્વીકારાયજ છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી થતો કે, ભારતવર્ષના સર્વે ૩૩ કરોડ મનુષ્યો દેવતાજ છે; પરંતુ હું આપને એમ હસાવવા માગું છું કે, હિંદીઓપર અસત્ય વદવાનો આરોપ મૂકવો એ તો તદ્દન મિથ્યાજ છે.

ઇસ્વીસન ૧૦૦૦ પછી ભારતવર્ષપર વિદેશીઓ આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મુસલમાનોના રાજ્યમાં હિંદુઓપર જે અત્યાચાર થયો તે જાણી મને તો એટલું આશ્ચર્ય થયું કે, ભારતવાસીઓમાં આટલી બધી સમ્યાઈ અને સન્નનતા કયી રીતે રહી ગઇ? બિલાડી સામે ઉંદર કદી પણ સાચું નથી બોલી શકતો. આ રીતે હિંદુ પણ મુસલમાન અમલદાર સામે સાચું બોલવાની હિંમત કરીજ શકે નહિ. જો આપણે કોઇ બાળકને ધમકી આપીએ તો બાળક ધમકીથી ડરી જઇ જૂઠું બોલશે. એજ રીતે જો આપણે લાખો મનુષ્યોને લયલીત કરીશું તો આપણા પંજમાંથી છૂટવા અસત્ય પણ બોલશે, એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ઇગ્નંડ જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં સાચું બોલવું કંઈ કઠિન નથી જતાં હું જેમ જેમ વૃદ્ધ થતો જાઉં છું, તેમ તેમ નમ્ર સત્ય બોલવું કઠિન થતું જાય છે. અત્યાચારથી પીડિત હિંદુઓને પણ હવે ખબર પડી હશે કે, દુર્દિવસોમાં સર્વથા સત્યજ ઉચ્ચારવું એ કેટલું કઠિન છે. ભારતવર્ષમાં વિદેશીઓનાં આક્રમણો થયાબાદ નિરંતર અત્યાચાર થવાથી હિંદુઓ અને સત્ય વચ્ચે અંતર પડવા લાગ્યું. ”

હિંદુઓની સમ્યાઈના વિષયમાં હિંદુ સાહિત્યમાં પણ અનેક પ્રમાણો મળે છે. એવો કયો હિંદુમંથ છે, કે જેમાં સત્યનો મહિમા વર્ણવ્યો ન હોય? આ વિષયનાં અગણિત પ્રમાણોમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં સત્ શબ્દનો અર્થ ‘ હોવું ’ થાય છે. જે વાસ્તવિક છે તે સત્ય છે. આવી રીતે ઋત્ નો અર્થ સીધો થાય છે. જે વાત મીઠું-મરચું લભરાવ્યાવિનાની, દગાફટકાથી નિરાળી હોય છે, તે ઋત અથવા સત્ય કહેવાય છે. આ શબ્દોથી માલૂમ થાય છે કે હિંદુઓ સત્યને સરળ, સ્વાભાવિક અને સીધી વાત સમજે છે. હિંદુઓમાટે સત્ય બોલવું અને સત્ય વ્યવહાર ચલાવવો એ વાત બહુજ સરળ હોય છે.

પોતાના દેવતાઓને હિંદુઓએ સત્, ઋત્ આદિ વિશેષણો વારંવાર આપ્યાં છે. તેમણે પરમાત્માને સત્, ચિત્, આનંદનું અભિધાન આપ્યું છે.

ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં ૧૦૪ અને ૧૧૪ મંત્રોમાં વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે કે, ‘ જૂઠા મનુષ્યો નાશ પામે. ’

અથર્વવેદના (૪) ૧૫ માં કહ્યું છે કે, ‘ જે મનુષ્યો અસત્ય બોલતા હોય તેમને તું તારા પાશમાં બાંધી લેજે અને અસત્યવક્તાઓથી સદા દૂર રહેજે. ’

શતપથ બ્રાહ્મણમાં ધણાં સ્થળોમાં સત્યની ધણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૨, ૩) ભાવાર્થ એ છે કે, જે સત્યવાદી હોય છે તેના પ્રભાવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે અને તેની ઉન્નતિ નિરંતર થાય છે. અસત્યવક્તાઓનું આથી વિપરીત હોય છે. આને લીધે મનુષ્યોએ સર્વત્ર સત્યજ બોલવું જોઇએ.

અસત્ય બોલવાથી મનુષ્ય અપવિત્ર અને પતિત થઈ જાય છે. તૈત્તિરીય અરણ્યકના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, ‘ જેવી રીતે ખાડાપર રાખેલી તરવારપર ચાલતો મનુષ્ય ડરે છે કે ‘ આ પડ્યો, હમણાં પડ્યો ’ અને સાવધાન રહે છે, તેવી રીતે મનુષ્યોએ અસત્ય વક્તાઓથી સાવધાન રહેવું જોઇએ. ’

કોપનિષદમાં પિતાપુત્રનું એક આખ્યાન છે. જેમાં પિતાએ પોતાના સત્યવ્રતાનુસાર યજ્ઞમાં

પુત્રનું બલિદાન આપી દીધું. જ્યારે પુત્ર યમરાજ પાસે ગયો, ત્યારે યમરાજે તેને ત્રણ વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. આ ત્રણે વરમાં એક એવો વર હતો, કે જે આપવા યમરાજ બીલકુલ ઇચ્છતા ન હતા; પરંતુ વચનબદ્ધ થઈ જવાથી યમરાજને દેવોળ પડ્યો. આ વર ‘મૃત્યુ બાદની વાતો જાણવાનો’ હતો.

રાજા દશરથ કેકેયીને વચન આપે છે તે આખા રામાયણનો મુખ્ય આધાર છે. જે કે વિવશ થઈને વચન દેવાઈ ગયું છતાંય તે પાળવું એ પરમાવશ્યક હતું. જ્યારે રાજા દશરથના વચનાનુસાર કેકેયીએ રામચંદ્રને વનવાસ દેવાનું કહ્યું, ત્યારે રામને વનવાસ જવાની આજ્ઞા રાજાએ આપીજ પડી. આવી આજ્ઞા આપવાથી રાજાને એટલું તો દુઃખ થયું કે પોતાના પ્રાણ પણ સમર્પી દેવા પડ્યા. સસજ કહ્યું છે કે,

રघुकुल रीति सदा चली आई । प्राण जाहि अरु वचन न जाई ॥

રાજા દશરથના દેહાવસાન બાદ જ્યારે ભરત રામચંદ્રજી પાસે ગયો અને તેમને અયોધ્યા આવવાનું કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે:-“ચૌદ વર્ષસુધી વનમાં રહેવાની પિતાજીની આજ્ઞા છે, એટલે પિતરાસાનો ભંગ કરી શકતો નથી.” ત્યારબાદ જગ્યાલિખ્તપિએ પણ રામચંદ્રજીને બહુ સમજાવ્યા, પણ રામચંદ્રજી તો દૃઢ રહ્યા. આ વખતે રામચંદ્રજીએ સત્યની જે પ્રશંસા કરી છે, તે વાંચવા યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં પણ આવીજ રીતે સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, સ્ત્રીપર હું શસ્ત્રપ્રહાર કરીશ નહિ. આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર ભીષ્મે શિખંડીનાં બાણો સહીને પોતાના પ્રાણ ત્યજી દીધા; પરંતુ શસ્ત્ર ચલાવ્યું નહિ. આજ મહાભારતમાં વળી પણ લખે છે કે, સહસ્ત્ર અશ્વમેધ અને એક સત્ય ત્રાજવામાં તોળવામાં આવે તો સત્યનું પદ્મું ભારે થશે અને સહસ્ત્ર અશ્વમેધથી ચઢી જશે. જ્યારે દુષ્યંત શકુંતલાને ઓળખી શક્યો નહિ અને પોતાની પત્ની-તરીકે તેનો અંગીકાર કર્યો નહિ, ત્યારે શકુંતલાએ દુષ્યંતને કહ્યું કે:-“હે રાજા! આપના અંતઃકરણને પૂછી જુઓ. સમજતા નહિ કે હું એકલી છું. આપ આપના હૃદયસ્થ પુરુષને ઓળખતા નથી. તે આપનાં દુષ્કર્મોને જાણે છે. તેની સામે આપ પાપ કરી રહ્યા છો. પાપી મનુષ્ય એમજ સમજે છે કે, પોતાને કોઈ દેખતુંજ નથી. આ ખોટું છે તેને પોતાના હૃદયસ્થ સનાતન પુરુષ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

શતપથ બ્રાહ્મણમાં અરુણ-ઔપવેશીએ પોતાના મિત્રના પ્રશ્નનો જવાબ દેતાં કહ્યું કે, “ગા-ર્હસ્થ અગ્નિ રાખવાવાળાઓને તો મૌનવ્રતજી ધારણ કરવું પડે છે; કારણ કે તેમને માટે અસત્ય ત્યાજ્ય છે અને જ્યારે મૌનવ્રતનુંજ અવલંબન કરી શકાય, ત્યારેજ અસત્ય ત્યાજ્ય થઈ શકે છે.”

સ્મૃતિઓમાં પણ આવાજ પ્રકારનો સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યજી કહે છે કે, “વનમાં આશ્રમે બાંધી રહેવાથી, સાંપ્રદાયિક વિધિઓનું પાલન કરવાથી કે શ્વેત-કૃષ્ણ વર્ણના થવાથી ધર્મ થતો નથી. ધર્મ તો કર્મથીજ થાય છે. જે કાર્ય તમે તમારામાટે ન ઇચ્છતા હો તે અન્યમાટે પણ કરતા નહિ.”

મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે, “દુષ્ટો એમ સમજે છે કે અમારાં પાપકર્મોને કોઈ જાણતું નથી; પરંતુ તેમને તો તેમનું અંતઃકરણ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

ભલેને તમે તમારી આખી જીંદગીસુધી સત્કાર્યો કર્યો હોય; છતાંય તે બધાં અસત્ય બોલવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે, “સત્ય વ્યવહાર કરો, અસત્ય નહિ. દૂર દષ્ટિ રાખો, નજદીક નહિ. સત્ય બોલો, અસત્ય નહિ. પરમાત્મા તરફ દષ્ટિ રાખો, નીચેના મલિન પદાર્થો તરફ નહિ.”

હિંદુ સાહિત્ય સાથે પરિચય રાખવાવાળો એવો કોણ છે, કે જેણે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ચરિત્ર સાંભળ્યું ન હોય કે વાંચ્યું ન હોય? હરિશ્ચંદ્રે તો સત્ય ખાતર રાજપાટ, સ્ત્રીપુત્રાદિ ત્યજી દીધાં. હિંદુ ઇતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય, ગ્રંથ-સર્વેમાં સત્યની પ્રશંસા ઘણી સારી રીતે કરી છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સત્યનો જ્વલંત આદર્શ દેદીપ્યમાન છે.

(હિંદી ઉપરથી)

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

(શ્રીમાન ડી. એલ. વાસ્વાની, એમ. એ. ના “પ્રચારક”માં છપાયેલા લાપણ ઉપરથી)

તમે કહેા છો કે, તમને ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનું અભિમાન છે. શું તમને ખરું અભિમાન છે ?

અમને એક ખિમારી લાગુ પડી છે અને તે ભૂલી જવું તે છે. અમે પોતાને ભૂલી ગયા. અમારા ઐતિહાસિક વીરોને ભૂલી ગયા અને આપણી જાતિના આદર્શોને ભૂલી ગયા.

હું બધા ધર્મો અને બધી જાતિઓનું જ સન્માન કરું છું, પણ નમ્રતાની સાથે માફ કહેવું એ છે કે, સમ્યતા અને આદર્શવાદિતામાં ભારતના ઇતિહાસની બરોબર ખીજ કાઢ દેશનો ઇતિહાસ નથી, ભારતનો ઇતિહાસ મને શાસ્ત્રોની સમાન પુનિત છે. તે મારેમાટે પંચમ વેદ છે. તમારામાંથી કેટલા લોક એ જાણતા હશે ? કેટલા પોતાના જીવનમાં તેની કદર કરતા હશે ?

ઇજ્જતના એક વીરે એક સભામાં બોલતાં બેઠની સાથે કહ્યું હતું:—‘હું સંતાનહીન છું. માફ હૃદય એટલા માટે દુઃખી છે કે જાતિસેવામાટે અર્પણ કરવા મને પુત્ર નથી.’ ઘણા યુવકોએ ઉઠીને એકદમ ઉત્તર આપ્યો:—‘મહાશય ! અમે આપના પુત્ર છીએ.’ તમારામાંથી કેટલા જાણુ ગુરુ ગોવિંદસિંહના પુત્ર થવા ઇચ્છુક છો ?

કેટલાએક આવીને મને કહે છે:—‘હવે તો આ દશ ગુરુઓની વાતો ભૂતકાળની થઈ ગઈ છે.’ હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે, ‘આ વાતો નાશ પામેલાં પુસ્તકોની નથી, પરંતુ જીવંતી જગતી ભેરી છે.’ ગુરુ ગોવિંદસિંહના જીવનમાં વર્તમાન ભારતમાટે એક જ્વલંત અપીલ છે.

કેવું મહાન ચરિત્ર છે ? ગુરુના જીવનને વાંચો ! તેઓ પહાડપર ધ્યાન કરે છે. આકાશવાણી થાય છે:—‘પુત્ર ! સંતાનો રક્ષા અને પાપીનો નાશ કરો.’

ગુરુ ગોવિંદસિંહના કાળમાં ભારતપર ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો. તે ઘણી વિચિત્ર વ્યક્તિ હતી. તે શાકાહારી હતો. દારૂનો તિરસ્કાર કરતો હતો. વ્યક્તિગત જીવનમાં તે બહુ સાદો હતો. તે ભક્તિભાવથી કુરાન ભણતો; પરંતુ તેણે એ અનુભવ નહોતો કર્યો કે, ધર્મ બળથી નથી ફેલાતો, કારણ કે ધર્મ તો પ્રેમ છે.

અઢીસો વર્ષ પહેલાંની વાતોને સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ઔરંગઝેબદારા કરા-યેલા અનાચારો અને અલાચારોને હિંદુઓએ કેવા સહા હતા ! ! ! હિંદુસમાજમાં એ અદ્-ભુત શક્તિ શામાટે છે ? એણે ઘણું સહન કર્યું છે અને ઘણું જીત્યું છે. હિંદુસમાજની આ શક્તિ આજે દબાઈ ગઈ છે. વાસ્તવિક રીતે તમે કમજોર નથી, પણ તમારી શક્તિ કેદમાં છે. તે સાંકળોથી બંધાયેલી છે. આ સાંકળો ફૂર રિવાજોની છે. મિથ્યા અભિમાનની છે. આ સાંક-ળોને તોડી નાખો તો તમે હિંદુજાતિનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો.

જંજીરોને કાણ તોડશે ? ગુરુ ગોવિંદસિંહ. જેમના સંબંધમાં તમારી સામે હું લાપણ ઘઈ રહ્યો છું, તેમણે રાષ્ટ્રને બચાવવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન કરી દીધું. તેમણે પોતે પો-તાના પિતાને પ્રજાને માટે બલિદાન કરવાનું કહ્યું. ગુરુએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે:—‘તમારા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ નથી.’ અને જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરના શહીદ થવાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે ગુરુ ગોવિંદસિંહને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ. વીરોના શબ્દકોષમાં ‘ઉદાસી’ શબ્દ છેજ નહિ. તેઓ કેવળ એકજ મંત્ર જાણે છે અને તે મંત્ર છે શક્તિનો. ગુરુ ગોવિંદસિંહ બહાદુર હતા. તેઓ પોતાના પિતાના મૃત્યુને ઇશ્વરીય ઉદ્દેશ્ય સમજતા હતા. તેમણે ગુરુ પાસેથી ૬ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના ધર્મ અને રાષ્ટ્રની રક્ષામાટે તરવાર ધારણ કરી હતી. ગુરુ ગોવિંદ-સિંહે પિતાને જે વચન આપ્યાં હતાં, તે તેમણે પૂરાં કર્યાં. ગોવિંદસિંહ એક વીર યોદ્ધા હતા. તેમણે પોતાના આદર્શની રક્ષામાટે પોતાનું સર્વસ્વ અને છેવટે ચાર પુત્ર સુદ્ધાને બલિદાન કરી દીધા.

પોતાના પાંચ પ્રિય ચેલાઓને ગુરુએ કહ્યું છે:—‘પહેલાં મૃત્યુને સ્વીકારો. દરેકની રજા બની જાય અને પછી મારી પાસે આવો.’ શું આ શબ્દોમાં આજના ભારતમાટે સંદેશ નથી ?

ગુરુ કહે છે:—‘મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો.’ જે કોઈ રાષ્ટ્ર જીવિત રહેવા ઇચ્છતું હોય તો તેણે મૃત્યુથી ન ડરવું જોઈએ; પણ તેણે મુક્તિની દૈવી યુક્તિ સમજવી જોઈએ. કપટો સહન કરવામાંજ રાષ્ટ્રોનો પુનર્જન્મ છે, કામળતાજ અમારું પાપ છે. જેઓ ખરું જોતાં વિનમ્ર હોય છે, તેઓ

કમજોર નથી હોતા. ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, રજા બની જાઓ’ એ સિદ્ધાંત આપણામાંથી કેટલા માને છે ? સેવાના સન્માર્ગ પર ચાલનાર કેટલા પુરુષો છે ? અમારા ભાગલા ને અઠારસો તડોના મૂળમાં અહંકાર છે. આથી એક જાતિ બીજી જાતિ સાથે, એક વર્ગ બીજા વર્ગ સાથે, એક સમાજ બીજા સમાજ સાથે અને એક ભાઈ બીજા ભાઈ સાથે મળીને નથી રહેતો—અલગ પડી જાય છે. અહંકાર રાખીને અમે દીન અને નિર્બળોને વિસારી દીધા છે. ગુરુ દીન અને દુઃખીઓને પોતાના પુત્રની પેઠે છાતીએ લગાવતા હતા. ગુરુ તેમને કેટલો પ્યાર કરતા હતા ! જો ગુરુના બતાવેલા માર્ગ પર અમે ચાલવા ઇચ્છતા હોઈએ તો અમારે દુઃખીઓની સેવા કરવી જોઈએ. ગુરુના પરિવારમાં અસ્પૃશ્યો નહોતા, બધા ભાઈ ભાઈ હતા. તેમણે કહેલો મૃત્યુનો સ્વીકાર અને પ્રેમ તથા વિનમ્રતાની સાથે ગરીબોની સેવા કરવાના મહાન સંદેશમાં ભારતના કલ્યાણની આશા છે.

તેમનો સંદેશ છે:— ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, પત્યેક રજા બની જાઓ અને પછી મારી પાસે આવો.’

‘માનવજીવનનું ધ્યેય અને સાફલ્ય’

(લેખક:—રામદાસ જે. રૂપારેલ. ‘સાહિત્ય’ માસિકમાંથી)

વિશ્વમાં દરેક માનવપ્રાણીને જન્મીને અનેક કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તેમાં તે સાફલ્ય પામવાની આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ કેટલાએકોનું જીવનધ્યેય અચોક્કસ હોવાને કારણે, તેઓ પોતાનાં કાર્યોમાં પાર પડી શકતા નથી. કોઈ પણ કાર્યોમાં ધ્યેયનું દૃઢપણું આવશ્યક છે.

મનુષ્યજીવન શામાટે ? જન્મીને શું કરવાનું છે ? વગેરે વિષયોપરત્વે, ઘણાં થોડાંજ મનુષ્યો વિચાર કરતાં હશે; જ્યારે કેટલાકો ફક્ત લૌકિક વ્યવહારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહી, પોતાનું જીવન કંગાલ રીતે પસાર કરે છે. નથી હોતાં તેમનાં જીવનમાં આનંદ કે ઉલ્લાસ, કે નથી હોતા કોઈ પણ પ્રકારના અભિલાષ. કારણ ? તેમનો જીવનક્રમ નિયમિતપણે રચેલો હોતો નથી. કમબલ્ક જીવનજ માનવાને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચાડે છે.

મનુષ્યજીવન પર ચર્ચા કરતાં પહેલાં, મનુષ્યોત્પત્તિવિષે વિચાર કરવાની અને જાણવાની આ સ્થળે જરૂર પડશે અને તે અત્રે યોગ્ય ગણાશે, એમ હું માનું છું.

સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજાપતિના શરીરમાંથી ચાર વર્ણો તથા આદિદેવોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ હિંદુધર્મના શાસ્ત્રકારો કહે છે; અને સૌ કોઈ માને છે તથા તેને મહાભારતાદિક ઇતિહાસોમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે, કે જેમાં “નારદ વગેરે દશ ઋષિઓ, બ્રહ્માના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે” એમ જણાવેલું છે. તે પરથી માની શકાય છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃષ્ટિ મૈથુનધર્મ-વિનાની હતી. મનુ ભગવાન તથા શતરૂપાર્થી મૈથુનસૃષ્ટિનો આરંભ થયો છે—અર્થાત્ મનુ ભગવાન સૃષ્ટિના સરજનહાર થયા. જગતનું જનકત્વ મનુભગવાનને મળેલું છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે:—“મનુભગવાન થકી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, “મનુજ” મનુ થકી જન્મેલી કહેવાય છે અને તે પરથી “મનુષ્ય” કહેવાય છે.” આ પરથી મનુભગવાન સૃષ્ટિને મૈથુનધર્મવડે ઉત્પન્ન કરનારા પિતા છે, એમ માનવાને સખળ કારણ મળે છે. અસ્તુ; આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો તેમજ ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે.

આર્યોવર્તમાં પુનર્જન્મની ભાવના ઘણી મહત્ત્વની અને મનુષ્યજીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે. “જેવી મતિ, તેવી ગતિ”—અર્થાત્ મન, વાણી તથા કાયાથકી જેવાં કર્મો કરવામાં આવે તેના પ્રમાણમાં શુભાશુભ ફળ મળે; અને તેને અંગે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે તથા તે “જન્મ” ને “પુનર્જન્મ” કહેવાય. પુનર્જન્મ મનુષ્યની વાસના પર આધાર રાખે છે અને તેટલામાટે વાસના પર વિજય મેળવવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગત જન્મનાં કર્મો પ્રમાણે આત્માને આગામી જન્મમાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તે કર્મોનો વ્યવસ્થિત કાળ, તેજ “જીવન.” જીવન એટલે આયુષ્યનો ક્રમ, મૃત્યુલોક પર અમર આત્માની સફર. મૃત્યુલોક કર્મભૂમિ છે અને સ્વર્ગલોક ભોગભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં કરેલાં કર્મો પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા, સ્વર્ગ અને નર્કની યોજના યોજાઈ છે. “જો નર કરણી કરે, તો નરનો

નાશયજ્ઞ થાય.” અર્થાત્ સર્વોત્તમ કાર્યો કરીનેજ મનુષ્યમાંથી “દેવ” થવું શકાય છે. કર્મવિના સુક્તિ નથી અને તેટલાજ માટે કર્મો કરવા માનવજન્મની જરૂર છે.

જીવન એ યાત્રા છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અનુભવ થાય છે. પ્રવૃત્તિ-મય જીવિતને ધણીવાર ચાલુ સ્થિતિ કરતાં, ઉચ્ચ સ્થિતિની અપેક્ષા થાય છે; અને તે જીવનના ઉત્તમ ધ્યેયોમાંહેનું એક ધ્યેય છે. જીવનમાં અનેક અનંત શક્તિઓ સમાધિ છે. તે જાણવામાટે, ખીલવવામાટે, અસાધારણ બુદ્ધિની જરૂર છે. પક્ષીઓને ઉડવામાટે જેમ બે પાંખો છે, તેમ મનુષ્યને જીવનસાફલ્યમાટે “જ્ઞાન” અને “કર્મ” સમી બે પાંખોની આવશ્યકતા છે.

માનવપ્રાણીનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બંને શરીરો તેના અંતઃકરણને આધીન રહે છે. સારા-સારનો વિચાર કરવો, વસ્તુને જાણવી, ઝાળખવી, મનન કરવું અને પોતાપણાનું અભિમાન ધરવું એ બધાં અંતઃકરણનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એવા ચાર વિભાગો તત્ત્વ-જ્ઞાને યોજ્યા છે. જીવનસાફલ્યમાટે અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવું જોઈએ. માનવીઓપર જન્મતાં-નીજ સાથે અનવલોભન, જાતકર્મ, નિષ્ક્રમણાદિક સોળ પ્રકારના સંસ્કારો થાય છે; પરંતુ તે અંતઃકરણશુદ્ધિમાટે, મારા મત મુજબ જરાએ ઉપયોગી નથી.

મનુષ્યજીવન પરોપકારી, નૈતિક, ધાર્મિક અને આદર્શ હોવું જોઈએ. પરોપકાર એજ જીવનનો સુંદર રાહ છે.

“સંસારસુ સરસો રહે, ને મન મારી પાસ; સંસારમાં લેપાય નહિ, તે જાણ મારો દાસ.”

જેવી રીતે કમળપત્ર પાણીમાં હોવા છતાં પાણીથી દૂર છે, તેજ પ્રમાણે જે સંસારી સંસાર-માં રહીને તેના મોહપાશથી દૂર રહી સંસાર પાર ઉતરે, તો તે આદર્શ સંસારી છે.

મનુષ્યધ્યેયના પ્રકાર ખાસ કરીને સંસ્કાર પ્રમાણે ઘડાય છે અને તેની સાથે દેશકાળ પણ ગોળુ ભાગ લેજવે છે. કેટલાંક ભોગી અને વિદ્વાસી હોય છે, તેમજ કેટલાંક સ્વાર્થી અને પરમાર્થી હોય છે, ત્યારે કેટલાંક ત્યાગી અને મુમુક્ષુ હોય છે.

આદર્શ લૌકિક વ્યવહાર, એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. “મોક્ષ” એ જીવનનું સર્વોત્તમ અને સર્વમાન્ય ધ્યેય છે અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમી તથા સંસ્કારી જીવન ગાળવામાં સમાધિ છે અને ધણુજ થોડા પ્રમાણમાં મનુષ્યો તેને પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નિવડે છે; કારણ કે મનુષ્યોનો સામાન્ય સ્વભાવ ભોગી અને વિદ્વાસી તથા સ્વાર્થી હોય છે, પરંતુ જે મનુષ્ય ધારે તો તે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે ખરો, એ નિર્વિવાદ છે. સાંસારિક વિષયોમાં જે નિષ્ણાત હોય છે, તેજ પરમાર્થ સાધી શકે. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, એ સંસારના માર્ગો છે. અંતઃકરણ એ દેહરથનો સારથિ છે. સારથિ સંસ્કારી હશે તોજ જીવનનું સાર્થક થશે.

અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવા માટે, પ્રથમ સંયમની જરૂર પડશે. વાસનાનો નાશ કરવો પડશે. સંયમ, શાંતિ, વિવેક, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય, એ જીવનસાફલ્યના અનુપમ માર્ગો છે અને તેનાજ થકી સંસ્કારી થઈ શકાશે. તથા આદર્શ ધ્યેય તો પ્રભુના પાદમાં વિરમવામાં સમાયું છે અને તે સંયમી મનુષ્ય સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સાંસારિક કર્મો નિષ્કામપણે કરવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. વાસનાનો નાશ, એજ જીવનસાફલ્યનો સુંદર રાહ છે. પુરુષાર્થ પણ જીવનનું ધ્યેય ગણાય છે; અને તે ધર્મ, અર્થ, તથા કામ તેમજ મોક્ષની ક્રમવાર પ્રાપ્તિમાં સમાયેલું છે.

મનુષ્યપ્રાણીની મહત્તા મહાન છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતથી તે અત્યારસુધીની મહાન શોધખોળો તથા સુધારા મનુષ્યોને આભારી છે અને તેટલામાટે માનવયોનિની મહત્તા વિશાળ છે.

મનુષ્યજન્મ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મહાપુરુષોનો આશ્રય, દેવનો અનુમોહ હોય તોજ પ્રાપ્ત કરી શકાય; છતાં પણ પુરુષાર્થ પુરુષ પોતાના પ્રભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આદર્શ સંયમી થવાને સંસારલાગની જરૂર પડે છે, પરંતુ સંસાર ભોગવ્યાવિનાનો લાગ નિરર્થક ગણાય છે. સંસાર સેવ્યા પછીનો ત્યાગ આદર્શ હોઈ શકે; કારણ તે સમયે વાસના તૃપ્ત થયેલી હોય છે, ભોગની ઇચ્છા હોતી નથી અને તેથી કરીને લાગીના નિયમો સહેલાઈથી પાળી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય સંસારમાં રહીને સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી થઈ શકતો નથી, ફક્ત કોઈ વિરલજ તેમ કરી શકે છે. સામાન્ય પ્રકારના માનવોને માટે સંસાર સેવ્યા બાદ ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી નીતિમય જીવન ગાળીને, જીવનનું પરમ ધ્યેય પ્રભુપ્રાપ્તિ મેળવવાનું છે. તે પ્રાપ્ત કરવા ઉત્તમ રાહ સમજાવૂંકનો ત્યાગ છે અને તેમાંજ જીવનની મુક્તિ સમાઈ છે. તેજ જીવનનું સાકલ્ય છે.

સંસારી જો સંસારનું વિધિપૂર્વક સેવન કરે, તો તે ત્યાગીના કરતાં વહેંચે સંસારસાગર તરી જાય; પરંતુ કમલાગ્રે વર્તમાનકાળમાં એવો વિધિયુક્ત આદર્શ સંસારસેવનમાં રહોજ નથી. એજ ભારતવર્ષ છે, કે જેના ભૂતકાળમાં અસંખ્ય પુરુષો પોતાને તથા દેશને અપનાવી ગયા છે અને વિશ્વને કર્મ તથા ત્યાગના પાઠો શીખવી ગયા છે. તેજ આજનો ભારતવર્ષ કેવી દશામાં છે ! પરદેશીઓના પાદપ્રવાર સહન કરી રહ્યા છે અને જીવનનું ધ્યેય ફક્ત કંગાલ રીતે જીવવામાં મનાય છે. એ કોનો વાંક ? દેશનો કે દેવનો ?

દેવોને પણ દુર્લાભ એવા મનુષ્યાવતારને પ્રભુપ્રાપ્તિ અર્થે ઉપયોગમાં લેવો, એજ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. એજ સર્વોત્તમ જીવનનું સાકલ્ય છે. માનવજીવનની સાર્થકતા તેમાંજ સમાઈ છે.

નીતિ અને ધર્મમાટે જે નિયમો ઘડાયા હોય છે, તે ધર્મ કહેવાય છે અને તેને અનુસરનાર મનુષ્ય ધાર્મિક કહેવાય છે. તેમ ન કરનાર સમાજનો તેમજ પ્રભુને ગુન્હેગાર ગણાય છે. યાદ રાખવું કે, ધર્મ રક્ષણમાટે છે, નહિ કે ભક્ષણમાટે. ધર્મ ધર્મનું રક્ષણ કરે છેજ. કોઈ પણ મનુષ્ય જો ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે, તો ધર્મ તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરે. આ સનાતનસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. ધર્મપાલન એ અંતઃકરણ પવિત્ર કરવાનું સાધન છે અને તેજ પ્રમાણે સંયમ તથા નીતિ મનુષ્યજીવનને ઉત્તમ, સંસ્કારી અને સફળ બનાવવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

ધ્યેય અને તેના સાકલ્ય સાથે, મનુષ્ય પોતાનું જીવન સંસારમાં કેવી રીતે પસાર કરે છે ? તે જાણવાની પણ અત્યારે ખાસ જરૂર છે. આ વિષે આ સ્થાને યથાશક્તિ વિવરણ કરીશ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

મનુષ્યજીવનપર દેશકાળનું વાતાવરણ ઘણી સારી રીતે અસર કરે છે. પાંચ દળર વર્ષો-પૂર્વેના મનુષ્યનાં ધ્યેયો અને આધુનિક માનવીઓનાં ધ્યેયો ! ! ! એ બંનેમાં ઘણો તફાવત નજરે પડે છે. તેનું કારણ ? દેશની આધુનિક દશા. આપણે હવે પાંચદળર વર્ષો પૂર્વેના માનવજીવનપર અને તેમની દશાપર ઉડતી નજર નાખીએ.

તે સમયના મનુષ્યો સંપીલા અને કળાકૌશલ્યમાં પ્રવીણ હતા. સંસ્કૃત વાણીનો પુષ્કળ ફેલાવો હતો. લોકો આધ્યાત્મિક વિષયના અભ્યાસી હતા. પરદેશસાથેના વાણિજ્ય થકી, આર્થિક સ્થિતિમાં સુંદર વધારો કરતા હતા. રાજવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ હતી. લોકો ચતુર અને સુધરેલા હતા. સમૃદ્ધ અનહદ હતી અને ભરતખંડની કીર્તિ સમસ્ત ભૂમંડળમાં સર્વોત્તમ હતી.

હવે અર્વાચીન સ્થિતિ ભાળીએ.....

રાજ્યક્રાંતિને અંગે મનુષ્યજીવનમાં અજબ ફેરફાર થયો છે. પરદેશી, વિલાસી અને સ્વાર્થી રાજ્યકારોના કારણે મનુષ્ય તથા દેશની સર્વ રીતે સંપૂર્ણ પામમાલી થઈ રહી છે. “યથા રાજ તથા પ્રજા” ના ન્યાય પ્રમાણે, પ્રજામાં પરદેશીઓના તમામ દુર્ગુણો પ્રવેશ્યા છે. પ્રજા વિલાસી, સ્વાર્થી અને નિર્નીર્ય બની છે; અને લોકોમાં આત્મવિધિત્સા, અભિમાન વગેરે દુર્ગુણો વધ્યા છે; તેથી કરીને પ્રજાના આયુષ્યના ક્રમનો ભંગ થયો છે—અર્થાત્ પ્રજા અલ્પાયુષી થઈ છે.

આવા સંજોગોમાં મનુષ્યો ધ્યેયવિનાના જીવે છે; અને ધ્યેયવિનાનું “જીવન” ઘણી-વિનાના ઢોર જેવું છે. મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિમાટે, અર્જ જીવન જીવી જાણવામાટે, તેમજ જીવન સાર્થક કરવામાટે કોઈ મહાપુરુષની જરૂર છે.

વેદવેદાંતનાં રહસ્યો સમજાવવા, સમાજનો સડો દૂર કરવા, કર્મસૂત્રના મંત્રો સુણાવવા, કોઈ જ્ઞાનીઓની આવશ્યકતા છે.

દેહનૌકાને સંસારસાગરમાંથી તારીને મોક્ષકિનારે પહોંચાડનાર જ્ઞાનરૂપી સુકાનીની જીવન-સાકલ્યમાટે જરૂર છે. પ્રભુ તે પાર પાડે, એજ અભ્યર્થના.

પુરોહિતનું અભિદાન !

(‘પ્રતાપ’ તા. ૫-૩-૧૯૨૭ ના અંકના મુખપૃષ્ઠપરથી સાબાર ઉદ્ધૃત)

પુરોહિત:-રાણાજી ! તમને બન્નેને આ શું સૂઝ્યું ? ક્ષત્રિયની તરવાર લાઇ લાઇના ગળાપર ! હા ! આ નરવીરોની ભૂમિનો આ શો અધઃપાત ! રાણાજી ! ચિતોડનું સત્યાનાશ વળી જશે. આ તરવારના ધા લાઇને ગળે નથી, એ ચિતોડને ગળે બાળજો. દુશ્મનો ઝઝમી રહ્યા છે; ચિતોડ ઉપર ઘેર આક્રમક લટકી રહી છે; આ વખત લાઇલાઇનાં ગળાં કાપવાનો ? પૃથુરાજો અને જયચંદે લડીને આર્યાવર્ત યુમાત્ર્યું, એ યાદ છે ? યાદ કરો ! તમારા પ્રતાપી પૂર્વજોનું વીરત્વ સંભારો ! ચિતોડ તમારો મોંઘો વારસો છે. અભિદાન અને શિરસમર્પણની આ ભૂમિ ભારતની કીર્તિનો ખ-બનો છે. લાઇ લાઇ કપાઇ મરશે, તો એની રક્ષા કેાણ કરશે ? એના રક્ષકો એકમેકના ટોટા પીસશે તો ચિતોડનું શું થશે ? તમારી સમશેરો-તમારું વીરત્વ-તમારી શક્તિ શત્રુઓ સામે વાપરજો ! લાઇ લાઇની આ તકરાર ચિતોડના નાશની ઘેર ખોદે છે. જો ચિતોડની દાઝ હૈયે હોય, તો આ હાથ આ રીતે લોહીથી ખરડાતા બચાવો અને વેર ભૂલીને લાઇએ લાઇ ભેટો ! આ બ્રાહ્મણના આશીર્વાદ છે કે...

શાક્તસિંહ:-ચિતોડ ! અરે ચિતોડ તો હવે મોગલોનું છે. ગોરદેવ ! એ વિદ્વાતાનાં શાસ્ત્રો ચોરીના માંડવામાં સંભળાવજો. શાક્તસિંહ હવે આ વેર નહિ ભૂલે. કાં તો હું નહિ કે કાં તો આ મિથ્યાભિમાની પ્રતાપ નહિ. ચિતોડ જશે તો એવાને પાપે જશે. આ અપમાન કરતાં ચિતોડ દુશ્મનનું થાય, એ શું બહેતર નથી ? જાઓ, દૂર જાઓ; નહિતર તમે નાહક છુંદાઈ જશો. (પુરોહિતને હડસેલે છે.)

પુરોહિત:-અધધધ ! આ શું સાંભળું છું ? આ બ્રાહ્મણનું અપમાન ? ઓ નરાધમ ! લે ! હું આ ઉભો ! ચઢાવ તારી એ પાપિણી તરવાર, આ ગળે ચઢાવ ! ક્ષત્રિયો ધર્મ ભૂલ્યા, જાત ભૂલ્યા, ટેક ભૂલ્યા, દેશ ભૂલ્યા, સાં બ્રાહ્મણની જીંદગી શા કામની ? હાય ! રજપૂતાનાનો વિનાશ હવે અચૂક છે ! ઓ ઉંચા આકાશ ! તારા વજ્રનિપાતો વરસાવ ! ઓ પ્રતાપી માર્તંડ ! તારી આગની જવાલાઓ પ્રકટાવ ! ઓ મેઘ ! તારા પ્રત્યયથી આ ધર્મબ્રષ્ટ ભૂમિનો નાશ કર ! ઓ ઉકુગણો ! આ પતિત ભૂમિ ઉપર તૂટી પડો ! ઓ દિગ્ગજો ! આ હૃદયશૂન્ય માનવજાતિનો ભાર હલકો કરો ! ઓ શેષ ! તારી ફૂણ સળકાવ ! ઓ દેવાધિ દેવો ! તમારાં આયુષ્યોથી આ આર્યત્વવિહોણી ભૂમિને આસુરી તત્ત્વોથી ઉગારો ! ઓ નવખંડ પૃથ્વીને વિંટાયેલા અપાર રત્નાકર ! તારાં અમાપ જળમાં આ અધર્મી જાતિને સમાવી દે ! તપસ્વીઓની યોગસમાધિશા, માનવલોક અને સ્વર્લોકની સીડીશા, ઓ ધુર્જટિ હિમાદ્રિ ! તારી અચલતા છોડ અને આ આચાર, કર્મ અને ધર્મબ્રષ્ટ મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડ ! ઓ કૈલાસવાસી ત્રિપુરારિ ! તમારું ત્રીજું લોચન ખોલો અને ભારતમાંથી અધર્મને બાળીને ભસ્મ કરી નાખો ! નથી-નથી-ભારતમાં હવે આર્યત્વ નથી, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષત્રિયત્વ નથી, બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મત્વ નથી, આર્યત્વનાં ઓજસુ નથી ! જો ભૂમિમાં નરરત્નો પાક્યાં, તે ભૂમિમાં પથરા નીકળ્યા ! જો આર્યબાળાને-સતીને ખોળે વીર કેસરી ધર્મમૂર્તિ અમર પુરુષો જન્મ્યા, તે ખોળે લામ લાઇના વેરી જન્મ્યા ! એ સતીઓ-એ શૂરી ક્ષત્રિયો-એ ધાર આંસુએ રડે છે ! ભડભડાટ બળતી આગમાં હસતે મોઢે દેહ સળગાવી દેનાર એ ભારતની દેવીઓ આજે લાજે છે ! હા ! ભારત એના શત્રુઓનું વિકારભુવન થશે. આજે એક શત્રુ હશે, પણ યાદ રાખજો એ એકના અનેક તમારે પાપે આ ભૂમિમાં ઉભરાશે ! આજે પ્રતાપ અને શાક્તસિંહ કપાઈ મરશે; પણ યાદ રાખજો કે એ આગ સમસ્ત ભારતમાં, કોમેકોમમાં અને ઘેરેઘેર સળગશે ! અને લાઇ લાઇના વિનાશના એ દાવાનળમાં આ પ્રાચીન ભૂમિનાં પુરુષાર્થ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો નાશ થશે. ઓહ ! આ મારાથી નથી જોવાનું ! ચિતોડની ભસ્મ ચોળીને, ચિતોડની ધૂળ માથે ચઢાવીને, ચિતોડના કાંકરાની શિવપૂજા કરીને, ચિતોડની રિદ્ધિસિદ્ધિના અભિલાષ સેવીને હું મોટો થયો, એ આશાઓના આજે ચૂરેચૂરા થઇ ગયા ! બસ ! હવે હદ થઇ ! તમારામાંથી એક મરે તે પહેલાં હું આ ભૂમિનો ત્યાગ કરીશ. (પુરોહિત પોતાના શરીરમાં ખંજર ભોંકી દે છે.)

ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો

તે પાળવાથી સારણુગાંઠ દૂર થાય છે !

(લેખક:-સર ડબ્લ્યુ. આરબુથ નોટલેન.-‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

સારણુગાંઠનું દરદ વધારે પ્રમાણમાં પ્રચલિત થતું જાય છે, એ વાત તે દરદમાટે જે ઓપ-રેશનો આજકાલ કરવામાં આવે છે તે પરથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. ઘણાં માણસો પેટમાં દુઃખવા માંડે છે ત્યારે આ દરદ થયું હોય એમ માને છે. આ પેટના દુઃખારા સાથે માંદગીની અન્ય નિશાનીઓ પણ હોય છે. આ દરદીઓને તાકીદે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે; અને જો કેસ બહુ ખરાબ ન હોય તો દરદીની સગવડે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞની બહુમતિને “એપેન્ડીક્ષ” શું હોય છે તથા મનુષ્યની શરીરરચનામાં તે કેવો ભાગ ભજવે છે, તેની માહિતી હોતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ કયી સ્થિતિમાં સારણુગાંઠનું દરદ વધવા પામે છે, તે પણ એ જાણતા નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, એ એક સાધારણ ગતનું દરદ છે; અને જ્યારે તેમને ખબર પડે છે કે, આરોગ્યતાના નિયમ પાળતી અને સાદો ખોરાક લેતી અસલની પ્રજ્ઞને આ દરદ થતું નહોતું, ત્યારે તેઓ અજાણ્ય થઈ જાય છે. તેમના પોતાનાજ વડવાઓ કે જેઓ આ નિયમોનું પાલન કરતા તેઓને આ રોગ થતો નહિ.

દેશી જાતિઓ ખચી જાય છે ?

એક ડોક્ટર કે જે ૩૪ વર્ષ લગી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યો હતો અને ગોરી ચામડીવાળાઓમાં જે દુર્ગુણો જલદીથી પ્રવેશ પામે છે, તે એનામાં ન હતા. તેણે મને ખાત્રી આપી કે, તેણે આ દરદનો એક પણ કેસ દક્ષિણ આફ્રિકાની દેશી પ્રજામાં જોયો નથી. તેણે કહ્યું કે, એક દેશી, ગોરી ચામડીવાળાને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો અને આ લોકોનો ખોરાક લેતો હતો તથા એમના રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરતો હતો. તે જલદીથી ગોરી ચામડીવાળી પ્રજાઓનાં આંતરડાંમાં થતા રોગોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. આ રોગોમાંનો જાણીતો રોગ સારણુગાંઠનો છે. એપેન્ડીક્ષ કીડાના આકાર જેવી વસ્તુ છે. તેની લંબાઈ બેથી પાંચ ઇંચની હોય છે. એ એક ગતની નળી છે, કે જેની અંદર પાતળું પડ આવેલું હોય છે. આ પડમાં ચીકણો પદાર્થ ઝરપે છે. આ નળી મોટા આંતરડાના શરૂઆતના ભાગમાં ઉઘડે છે, કે જ્યાં આગળ નાના આંતરડાનો ખોરાક મોટા આંતરડામાં દાખલ થાય છે.

શરીરને ઝેરી બનાવે છે.

જે ખોરાક નાના આંતરડામાંથી મોટા આંતરડામાં જાય છે, તેમાંથી પૌષ્ટિક તત્ત્વો કાઢી લેવામાં આવેલાં હોય છે અને બાકી રહેલો ખોરાક મોટા આંતરડામાંના જીવો ભાગી નાખે છે. પછી આ ખોરાક શરીરમાંના નુકસાનકારક ઝેરી તત્ત્વાવની ગરજ સારે છે. મોટા આંતરડામાંનો ખોરાક જે જલદીથી અને સમયાનુસાર બહાર કાઢવામાં ન આવે, તો તે પાતળા પડને નુકસાન પહોંચાડી તેમાં સોજો ચઢાવે છે. વૈદક ભાષામાં આ સોજને ‘કેલાઇટીસ’ કહેવામાં આવે છે. આ સોજે એપેન્ડીક્ષ પર અસર કરે છે; કેમકે એપેન્ડીક્ષ આ ક્ષેત્રની નજીક આવેલું છે અને આને લીધે ઘણી વખત “એપેન્ડીક્ષ” નું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે તથા કંઈ ખોરાક તેમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. કંઈ જાડાના દબાણને લીધે કે શરીરમાંથી નીકળતા રસોના એકઠા થવાને લીધે આખી નળી ઉપર સોજો આવી જાય છે. આ સોજ સામાન્ય પણ હોય. કેટલીક વખત આ સોજે ઘણું તીવ્રસ્વરૂપ લે છે, જેના પરિણામે એપેન્ડીક્ષ કાઢી જાય છે, અગર તેમાં “ગેનગરીન” થઈ જાય છે.

આ બંને આક્રમક તરતજ ઓપરેશન કરાવવાનું સૂચવે છે. જ્યારે વચલી સ્થિતિ હોજરીમાં થતા દુઃખારાતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રકારના સારણુગાંઠના રોગમાં જીવનું જોખમ સમાયેલું છે, તેથી ગમે તેવા સંજોગોમાં વૈદક સલાહ લેવાની ખાસ અગત્યતા છે; અને સારી વૈદક સલાહ લીધાવગર મિત્રો કે માઆપોએ જીલાખ વગેરે આપવા નહિ. કેટલીક વખત જીલાખ

લેવાથી ઝેરી પદાર્થો “એપેનડીક્ષ” માંથી બહાર નીકળી આવે છે અને આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આથી મરણ થવાનો ભય પણ ઉભો થાય છે. બીજા કોઈ પણ દરદમાં સારણુ-ગાંઠના દરદ જેટલી તાબડતોબ વૈદક સલાહ લેવાની જરૂર ઉભી થતી નથી અને આ સલાહ લેવામાં આવે તો ઘણી વખત દરદીએને મરણના મુખમાંથી બચાવી લેવાય છે. વચલી સ્થિતિમાં સારણુગાંઠનો અટકાવ કરી શકાય છે; પણ આમ કરવાથી કળજીયાત અને “ટાનસીલાઇટીસ” દેખાવ દે છે. આવી વખતે જેમ ઘણી વખતે કરવામાં આવે છે, તેમ દરેક ભોજન પછી દરાવેલા વખતે આંતરડાં ખાલી કરવાં જોઈએ. આમાં કંઈ નવું નથી; પણ તે એજ છે કે, આપણે આપણા વડવાઓની સાદી રીતભાત અને સાદો ખોરાક ભૂલી ગયા છીએ. કેટલાકોએ આ વાત ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રીકો પર દસાવી હતી અને તે પણ ઘણાજ સરળ શબ્દોમાં. તેઓએ કહ્યું હતું કે, “પ્રમાણસર ખોરાક એક વખત સાફ જાડો લાવે છે અને અમારી તો તે એક આદત થઈ છે.” આ વાત આપણામાટે અને આપણા બંધુઓમાટે પણ સગવડભરી છે.

આપણે એટલા બધા ઉદ્યોગી છીએ અને એ પણ નિરાશાજનક છે કે, આપણે આપણા બાળકોમાટે પાણીના કુંડ પણ શાળાઓમાં રાખી શકતા નથી. આ એક દુર્ગુણ છે કે જેનો નિષેધ ફક્ત છોકરાઓના માખાપોએજ નહિ પણ સમસ્ત સમાજે કરવો જોઈએ. આપણે આપણા ખોરાક અને રીતરિવાજો એવી રીતે બદલવા જોઈએ, કે જેથી આપણને રોગો અને અકાળ મૃત્યુ જેવો દંડ ન આપવો પડે. નવી આરોગ્ય સંસ્થા કે જેને વર્તમાનપત્રો ટેકો આપે છે તે પ્રજાને આરોગ્યતાના ફાયદાઓ સમજાવવાનું ચાલુ રાખશે કે જે પ્રમાણે વર્તીનેજ પ્રજા રોગોને ટાળી સંપૂર્ણ આરોગ્ય, સુખ અને આનંદ મેળવી શકશે. સારણુગાંઠના દરદમાટે લોકોને કહો કે અને અટકાવ તમારા હાથમાંજ છે.

નવયુવકોં કે અસ્વાનીકા સંદેશ

(‘વર્તમાન’ તા. ૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી સાહાર ઉદ્ધત)

ગુરુકુલ જ્યાંતિ કે અખિલ-ભારતીય યુવક સંમેલન મેં આચાર્ય અસ્વાની ને સ્મૃતિપ્રદ વાણી મેં કહા કે, હમ લોગ સ્વામિસુન્દર કૃષ્ણ કે સેવક હૈ. વહી હમારા ઇષ્ટદેવ હૈ, ઔર હમ ચાહતે હૈ કે શ્રીકૃષ્ણ કે સંદેશ સે હમારે નવયુવકોં કે હૃદય ભર જાય. કોઈ કહતા હૈ કે યહ શાંતિ યુગ હૈ; કિન્તુ મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, યહ શાંતિ કે યુગ નહીં. યુવકોં કે કર્મ કે યુગ હૈ. મૈં હમેશ સે યુવકોં કે પ્યાર કરતા રહા હું, ઔર મેરે હૃદય મેં અખ બી યુવકોં કે પ્રતિ ધોર-પ્રેમ કે સાગર લહરા રહા હૈ. મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, પરમાત્મા કે અતુલ અનુકમ્પા સે યુવક હી નવિન રાષ્ટ્ર કે નિર્માતા હો સકતે હૈ. લોગ કહતે હૈ કે, ભારતીય યુવક ભટક રહે હૈ, નષ્ટ હો રહે હૈ ઔર ઉનસે કોઈ આશા નહીં; પર મૈં આશાવાદી હું. ઔર મૈં ભારત કે ઉદ્ધાર નવયુવકોં દ્વારા દેખતા હું. મૈં રાત્રિ મૈં એકાન્ત મેં આકાશ કે તારોં કે દેખતા હું, ઔર ઉસ સમય હમારે હૃદયસે દર્દભરી આવાજ નિકલતી હૈ, ઔર સોચતા હું કે ધન્હીં તારોં ને રામ, કૃષ્ણ કે ભારત કે, ગૌરવમય ઔર સમ્પન્ન ભારત કે, બલશાળી ઔર જગતગુરુ ભારત કે દેખા હૈ, ઔર આજ યે દરિદ્ર, પરતંત્ર, ઘૃણિત ઔર અછૂત ભારત કે દેખ રહે હૈ. ઉસ સમય હમ અપની માતા સે પૂછતે હૈ કે, ઐ માં, તુને હમારે નવયુવકોં કે ઔર સે કયોં મુખ ફેર લિયા હૈ? માતા કહતી હૈ કે, ભારત કે યુવક ઔર યુવતિયોં કે ઔર દેખો. વહી ભારત કે ઉદ્ધાર કરને વાલે હૈ. ઉન્હીં કે હાથોં મેં ભારત કે ભવિષ્ય હૈ, ઔર વે હી ભારત કે આશાલતા હૈ. ઇસ પ્રેમ કે બદલે મેં મૈં ઉનસે યહી ચાહતા હું કે, વે સત્ય ધર્મ પર આરૂં રહે.

એક જમાના થા કે, જખ ભારતવર્ષ સારે સંસાર કે ગુરુ થા, કિન્તુ આજ વહ અછૂત માના જતા હૈ. હજારોં વર્ષ પૂર્વ ભારત સૈકડોં દેશોંપર શાસન કરતા થા. ભારત કે, સ્વતંત્રતા કૌસિથોં ઔર પાર્લામેન્ટ સે નહીં પ્રાપ્ત હોગી, વરન્ વહ યુવકોં કે શક્તિ કે હી ખૂતે મિલેમી. ઇસ હેતુ યુવકોં કે નિયંત્રિત હોને કે અત્યંત આવશ્યકતા હૈ. આપને આદેશ કિયા કે દેશ કે હર ભાગ મેં, આત્મ જોલે જાલે ચાહિયે, જહાં પર યુવકગણ સત્ય ધર્મપર ડટ કર ભારત કે ભાગ્ય-નિર્માણ કરને કે લિએ શિક્ષા પાકર તૈયાર હો સકે, જે ભારતીય ધર્મ કે ફેલાને મેં સહાયક હોં. ભારતવર્ષ કેવળ અપને હી લિએ નહીં જતા, વરન્ વહ સંસાર કે માનવતા કે-ભલાઈ

के लिये जाता है। यद्यपि भारत माता आन्ध्र मलिन और दलित है, तथापि मेरा विश्वास है कि, वह अमिट और अमर है।

आश्रमों के चलाने के लिये प्रोग्राम का निष्कर्ष करते हुये आचार्य ने कहा कि, आश्रम के प्रत्येक अनुष्ठान के प्राचीन भारतका संदेश अवश्य पढ़ना चाहिये। प्रत्येक आश्रमवासी को दृढ़ और सरल होना चाहिये; क्योंकि सरलता में ही अल और जीवन वास करते हैं। सादगी में शक्ति है, अल है, आन्ध्र है। देश के नवयुवक ईशान के गुलाम हैं, पर ईशान भूर्भूतता है और इस प्रकार भूर्भूतता के पीछे हमारे नवयुवकों को नहीं पड़ना चाहिये। हमारे ऋषिमुनि, और पूर्वज सादें थे। x x x x x युवकों को ईशान का दास न होना चाहिये, क्योंकि ईशान का अर्थ भूर्भूतता है। प्रत्येक नवयुवक को महापुरुषों की अवस्थितियों का अध्ययन करना चाहिये और उनके पदचिह्नों का अनुसरण करना चाहिये। महात्मा सुकरात ने युवकों को यही उपदेश दिया था कि, अपने को पहचानो। हम आन्ध्र हमारे हैं कि, हमारे नवयुवक अपने देश के प्राचीन गौरव को जलते न रहे हैं। पर भारत की स्वतंत्रता के लिये नवयुवकों को इस प्राचीन गौरव को अपना लेना होगा। उन्हें रामायण, महाभारत, गीता आदिका अध्ययन करना होगा; और पांचवां मंत्र-अन्तिम पद सभसे मुख्य सेवा है, और आश्रम के प्रोग्राम में इसका महत्व बहुत ही अधिक बढ़ा हुआ है, राष्ट्र-निर्माण अक्षय्य-निर्माण के अतिरिक्त अन्य वस्तु नहीं है। अतएव युवकों को अक्षय्य को दृढ़ करना चाहिये।

भारत में यह एक भारी दुर्योधन है कि, वह पश्चिम का उपासक बनता न रहा है। मैं पश्चिम की स्वाधीनता, कारीगरी, बुद्धिमत्कार-सभको प्यार करता हूँ, परन्तु जो पश्चिम हमारे पैरों में जिरियाँ डालता है, उसकी कठोर और कठुलाहीन सभ्यता को मैं सहन नहीं कर सकता। मैं चाहता हूँ कि, प्रत्येक युवक पाश्चात्य-सभ्यता के समस्त चिह्नों और विचारों को अपने ऊपर से उतार डेके, और भारतीयता को ग्रहण करे। (हर्ष) अंत में आचार्य ने हृदय-शीला के तारे को लक्ष्य कर देते वाक्ते भर्त्सनापूर्ण शब्दों में युवकों से अपील की कि, “जगो, प्रिय नवयुवको ! आश्रमों को जगो ! सत्यता, धर्म और प्रेम के राज्य में जगो ! अपने देश की धन्यता के स्थानों को जगो ! जगो, और अता दो पीड़ित जाधियों को कि, भारत अन्ध्र तक क्यों अलित है, जन्म कि, राम, ग्रीस और मिस्र म्रियमाण होकर गंभीर सभाधि में सुप्त हो रहे हैं ! हे राष्ट्र के पीर युवको ! जगो ! जगो ! और समस्त भारत को मंत्र-मुग्ध कर दो, उसे जगा दो ! (हर्ष) इससे आद । प्रसिद्धात्त अस्वानीने निम्नाशय की कविता को पढ़ कर अपना जापण सभाध किया:-

“ जगो ! जगो ! हे पूर्व देश के ऋषियों की सन्तानो, जगो ! कथ तक नींद की पुआरी में पड़े रहोगे ? क्या जगोगे अथवा यश आनंद के सपने ही देखा करोगे ? ”

धसाधियों का प्रचार.

(“ उद्योग ” ता. २१-३-२७ ना अंकमांथी)

पादरीलोक हिन्दुस्तान को धसाध बनाने के लिये कितना प्रयत्न कर रहे हैं। यह धस आत से जना न सकता है कि उन्होंने जैसा कि धसाधियों के ‘ प्रचार ’ नामक अण्णार से प्रकट होता है। १९२७ ध० में धर्मप्रचार के लिये पढ़तर पादरी नियुक्त किये हैं, अर्थ के लिये ७० करोड रुपियों की मंजूरी दी गध है और अण्णतक सभ मिलकर २२२२७६८ आदमी धसाध बनाये न थूके हैं। प्रचारकी शिक्षा देने के लिये १०७ विद्यालय जोले गये हैं। धसाध होने वाले अधिकतर लोग हिन्दू ही हैं। यह तो धसाधियों का काम हुआ, उधर मुसलमानों की तण्णवीग दे-पिये। किस प्रकार हिन्दुओं को लडपकर रही है। एक हमारी हिन्दू महासभा है, जो साध लर में एक पार किसी जगल अपना महाधिवेशन करने को ली सक्षलता का सारांश सभजती है। हम नहीं जनते कि वह महासभा किस लिये कायम हुई है आर अण्ण तक उसने क्या किया ? क्या सभा अपने उद्देश्य की पूर्ति में कुछ क्रियात्मक कार्यवाली करने को तैयार नहीं है ? अगर सभा को अलित रहने की धच्छा है तो उसे जतिउन्नति के लिये कुछ काम करना चाहिये, नहीं तो धस प्रकार की विभावरी सभाओं से कोध लाल नहीं।

દર્દીઓને સલાહ

(લેખક-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી-દૈનિક 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૬-૩-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

હરસ-તેની ચિકિત્સા અને ઉપાય

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને વારસામાં મળેલો એટલે જન્મનો, એ પ્રમાણે હરસ રોગના છ પ્રકાર ગણેલા છે. સાધારણ લોકો જેને અરશ-મસા તથા બવાસીરના નામથી ઓળખે છે, તેને હરસ રોગ કહે છે. એ રોગમાં છ જાત કલ્પેલી છે; પરંતુ તે ખુની અને બાદી એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે અને તે એકેક જાતના ગુદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આંટામાં (વળામાં) થાય છે, તેથી ખુની અને બાદી એવી બે જાતોના ત્રણ ત્રણ સ્થાન ગણતાં છ પ્રકાર થાય છે. ખુની હરસમાંથી લોહી પડે છે અને બાદીમાંથી લોહી પડતું નથી, પણ તેમાં ફાટ ચાલે છે. તે ખુની અને બાદી બે પૈકી કોઈ પણ જાતના હરસ, ગુદાની પહેલી વળામાં થયા હોય તો તે બહાર દેખાયા કરે છે અને બીજી વળામાં થયા હોય તો ઝાડો થતી વખતે તે બહાર નીકળે છે અને પાછા ઉપર ચઢી જાય છે, પણ ત્રીજી વળાવાળા મસાઓ કોઈ પણ વખતે બહાર નીકળતા નથી; પરંતુ અંદર રહીનેજ પીડા કરે છે. તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે, પહેલી વળાવાળા હરસ સાધ્ય છે અને ત્રીજી વળામાં થયેલા અસાધ્ય છે, એ પ્રમાણેનું વિવેચન અમારા અનુભવ પ્રમાણેનું કર્યા પછી, શાસ્ત્રીય રીતે હરસના રોગનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી; કારણ કે માધવનિદાને જૂદી જૂદી જાતના ખોરાકથી અને જૂદી જૂદી જાતનાં કારણોથી છ પ્રકારના હરસનું વર્ણન કરેલું છે. જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે આયુર્વેદના ગ્રંથો જેવા કે માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વાગ્ભટ, ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતાનું નિદાનસ્થાન ૪૦ જોઈ લેવું. આ રોગના ઔષધ-માટે શાસ્ત્રોમાં બહુસાલગુડ, સુરણવટક, અમૃતભક્ષાતકાવલેહ, લોહભક્ષાતકાવલેહ, બૃહત કચ્ચાદરસ વગેરે ઘણા ઉપાયો બતાવેલા છે; પરંતુ તે બાબતમાં અમારો અનુભવ નહિ હોવાથી તેનો ઉતારો કરી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી, પણ એ રોગને માટે જે અનુભવ અમને થયો છે, તે લોકોની જાણમાટે નીચે આપીએ છીએ. જે ગુદાની ત્રીજી વળામાં બાદીના મસા થયા હોય તે ઝાડો ઉતરતો ન હોય એટલે તેમાં વિશેષ ફાટ ચાલતી હોય તો-કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, રેવંચીની ખટાઇ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ઇન્દ્રજવ, વાવડાંગ, એ દરેક તોલો તોલો લઈ તેને અધકચરાં ખાંડી રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી મૂકવાં, સવારે તે ભૂકાને ચોળીને તેમાં બે રૂપિયાભાર ગોળ મેળવીને કપડે ગાળી તે પાણી પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ફાટ મટી જશે. વળી જ્યારે બે-ચાર મહીને ફાટ ઉભળી આવે ત્યારે એ પ્રમાણેનું હીમ બનાવી દિવસમાં એક વાર સવારે ત્રણ દિવસસુધી પીવું. જે મસામાંથી લોહી પડતું હોય અને મસા બહાર દેખાતા ન હોય તો ઇન્દ્રજવ, વાવડાંગ, લીંબોળી, કાચકાની મીંજ અને દીકામાળી, સરખે ભાગે લઈ, તેની ફાકી રૂપિયા અર્ધાભારની ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર લેવાથી, લોહી પડતું અટકી જાય છે. જે ઝાડે જતા મસા બહાર નીકળતા હોય અને હાથ પાણી લીધા પછી ઉપર ચઢી જતા હોય, અગર મસા બહારજ રહેતા હોય અને તે ખુની કે બાદી ગમે તે જાતના હોય તો વરખી હડતાલ તોલ્યા બેને પ્રથમ ખુબ ખારીક વાટી તેમાં ચોખ્ખો કાથો તોલ્યા ચાર ઉમેરીને વાટવું. પછી છ તોલ્યા ઘીને સો વાર પાણીથી ઘોઈ તેમાં તેને બલમાં ઘુંટવો, એટલે વધારાનું પાણી નીકળી જશે અને મલમ તૈયાર થશે. એ મલમ ડબીમાં રાખી મૂકવો. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બહારના મસા ઉપર તે મલમ ચોપડવો અને અંદરના મસા હોય તો મસા બહાર આવે ત્યારે એ મલમ ચોપડી મસા ઉપર ચઢાવી દેવા. એ મલમથી મસા કરમાઈ જાય છે અને પાછા ભરાતા નથી. (હડતાલ અશુદ્ધ પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી હોતો.) જે ખુની કે બાદી મસા થયા હોય, લોહી પડતું હોય અથવા ન પડતું હોય તો વવળાતુ સુરણ લાવી તેને છોલીને છીણી તડક સૂકવવું. પછી તેનું વસ્ત્રગોળ ચૂર્ણ કરી મૂકવું. એટલું યાદ રાખવું કે, આ ચૂર્ણ જીભને કે ગળાને લાગે તો જીભ અને ગળામાં અસહ્ય વેદના થાય છે. તે જ્યાંસુધી લીંબુની, દહીંની કે હીમજી હરડેની ખટાશ જીભને ન લગાડીએ ત્યાંસુધી મટતી નથી. એવું જોખમભરેલું આ ચૂર્ણ છે, એટલામાટે અંગ્રેજી દવા વેચનારાઓને ત્યાં 'એમ. ટી. ડરમુલ' નામની જીલેટીનની બનેલી ખાલી લંબગોળ ગોળીઓ મળે છે. તેમાં આ સુરણનો ભૂકો ભરીને તેનું

લાંકણું બંધ કરી પાણી સાથે ગળવાથી ગળામાં કે જીભમાં ચૂર્ણ લાગતું નથી, પણ પેટમાં જઈને તે ગોળી ફાટી જાય છે અને હરસ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. એ કેપ્સુલ નંબર એક, નંબર એક સુન, બે સુન અને ત્રણ સુન સુધી આવે છે; તેમાં નંબર બે સુનની કેપ્સુલ-ધણી સગવડવાળી છે, તેમાંની બન્ને ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર ગળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. બીજું હરસના રોગો-માટે આસોમાસમાં આવતા નવરાત્રિનું વ્રત કરવાનો અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ; પણ તે માતાની પ્રસન્નતામાટે નહિ, પરંતુ હરસના રોગને નાબુદ કરવાને માટે છે. જો કોઈની ઇચ્છા હોય તો નવરાત્રિના નવ દિવસ સુધી નવ અપવાસ કરીને, નવે દિવસ વવળતું સુરણ બાપી અથવા મીઠા સુરણના કકડા કરીને પાણી નાખ્યા વગર મીઠું, હળદર, ધાણા-જીરું નાખી તેલમાં પકાવી ઘણું કકડ ન થઈ જાય અથવા કાચું ન રહી જાય એવું બનાવીને પેટ ભરીને ખાવું. એ સિવાય નવ દિવસમાં પાણીસિવાય બીજા કોઈપણ જાતનું ખાનપાન લેવું નહિ. આ પ્રયોગથી હરસ નાબુદ થાય છે.

આ હરસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારથીજ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને જ્યારે હરસના રોગીનો અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને શરીર ઉપર સોજા આવે છે; આંખ, નખ, જીભ પીળાં, ઘોળાં, કાળાં પડી જાય છે, ત્યારે એ રોગીની આશા છોડી દેવી પડે છે; પરંતુ આ લખેલા ઉપાય સચોટ છે, છતાં મારી પાસે ખાસ સંગ્રહ કરેલા દુઃખીજનોને માટે જાહેર જીવનમાં મૂકું છું, જેથી તેનો ઉપયોગ કરી પોતાના દરદમાંથી મુક્ત થવાને અનુભવશે.

ઉપાય ૧ લો

નાગલા દુધેલી (વાડ દુધેલી) અને ચમાર દુધેલી એવાં જેનાં નામ છે, તેના વેલા બારે માસ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગોળાકાર લેતાં અને સામસામાં હોઈ તે બેથી પાંચ ઇંચ લાંબાં અને ચારેક ઇંચ પહોળાં હોય છે. લીલાશ લેતાં ઘોળા રંગના ફૂલનાં ઝુમખાં આવે છે અને એની શીંગો ઉપર કાંટા હોય છે. એ વેલાનો કોઈ પણ ભાગ તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એ બધે ઠંડાણે થાય છે. આ વનસ્પતિમાં દિવ્ય ગુણ છે. એનાં પાંદડાં બે તોલાના આશરે લઈ ત્રીણા ટુકડા કરી ઘી સાથે તળીને ખાવાથી અરશમાં પડતું લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે. ઘણાએક અરશના દરદીઓ કે જેમનું લોહી બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી અટકતું નહોતું, તેમને આ પાંદડાં પાંચ-સાત દિવસ ચવરાવવાથી હમેશના માટે લોહી પડતું બંધ થયું છે; માટે રક્તારશના દર્દીઓને બીજા કોઈ પણ ઔષધનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં આનો અનુભવ લેવા સલાહ આપવામાં આવે છે.

ઉપાય ૨ જો

ઢોરનાં શીંગડાના પોલાણમાં ઉધાઈ લાગવાથી તેનાં ચીંથરા જેવાં ઘર બાજે છે, કે જે શીંગડાં મૂળાંઆંતરીકે ઓળખાય છે. તે મૂળાંઆં પાંચ તોલા લાવીને તેમાં મરી ને સૂકાઈ ગયેલા વગડાઉ ઉંદરનું માંસ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં બે તોલા હીંગ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાડામાં કાલસાના અંગારા ભરી તેના ઉપર આ બૂકામાંથી થોડોક બૂકો નાખીને ગુદાને ઘૂમરી આપવી, જેથી બહારના હરસ નિર્જળ થઈ જશે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અરશ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અરશ ચીમળાઈ ગયા પછી ખેરવી નાખવાનો ઉપાય કરવો. સાજાખાર અને કળીચૂનો સરખાભાગે લઈને તેને પાણીમાં કાલવીને લેપ કરવો, જેથી સઘળા અરશ ખરી પડશે. આ અરશ ખરી પડવાની જગ્યાએ ચાંદું પડે તો ત્રિકૂળાં એટલે હરડાં-એડાં અને આમળાં તથા ગુગળ એ ચીજો સરખા ભાગે લઈ તેઓને બાળીને રાખ કરી ઘેચેલા ઘી સાથે મેળવીને તે જગ્યાએ ચોપડવી, જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદું રૂઝાઈ જશે. આ ઉપાય નિભય છે અને અનુભવસિદ્ધ છે. કેટલાક વૈદો અને હકીમો આ ઉપચારથી મટાડી સો-અસો રૂપિયા લે છે. ઇતિ શિવમ.

શ્રીઓની શોભા

(લેખિકા:-સૌ. પાર્વતીબહેન પુરુષોત્તમદાસ (ખાવળાવાળાં) 'ચિંતન' પોષ ૧૯૮૩માંથી)

કેળવણીના અભાવે ઘણી સ્ત્રીઓ ઘરેણુંકપડાંથી શરીરને શોભાવવામાં ખરી શોભા માને છે. પોતાના ગળ ઉપરાંત પોતાના પતિ પાસે નકામો ખર્ચ કરાવે છે અને પોતાના ઘણીને ઘણી મુશ્કેલીમાં લાવી મૂકે છે; પરંતુ બહેનો ! ખરી શોભા શરીર શોભાવવામાં નથી, પણ સદ્ગુણરૂપી શણુગાર અને શિયળરૂપી સાડીમાં જેવી શોભા છે તેવી ગમે તેવા અમૂલ્ય દાગીના કે સાડી પહેરવામાં નથી. સ્ત્રીઓએ ગૃહકાર્યમાંથી પરવારી જેટલો નવરાશનો વખત મળે તેટલો વખત સારા ઉદ્યોગમાં ગાળવો; જેમકે આપણને ઉપયોગી થાય તેવાં હુન્નરકામ શીખવાં, શિખામણ લેવા યોગ્ય હોય તેવાં ગીતો ગાવાં, સારાં પુસ્તક વાંચવાં વગેરે. પોતાના મનને અવળી અસર થાય તેવાં પુસ્તક કદાપિ વાંચવાં નહિ, કેમકે ખરાબ ચોપડીનું વાચન ઝેર પીવાસમાન છે. અસલની મહાન સતીઓ આપણામાટે અમૂલ્ય જ્ઞાનરૂપી વારસો મૂકી ગઇ છે અને પોતાનો જન્મ સફળ કરી પોતાનાં નામ અમર કરી ગઇ છે. અસલની સ્ત્રીઓ સદ્ગુણ અને શિયળરૂપી શણુગારમાં એટલી બધી શોભા માનતી હતી કે જસમા ઓડણુ કે જે ઓડજેવી મળુર અને હલકી વર્ણમાં અવતરી હતી, છતાં પોતાના શિયળરૂપી શણુગારમાટે સિદ્ધરાજ જેવા મહાન પરાક્રમી રાગની સમૃદ્ધિને પણ તુચ્છ ગણી પોતાનું નામ અમર કરી ગઇ છે.

પતિને બોળરૂપ ન થઇ પડતાં આપણાથી બને તેટલી તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી. તેમના મનને આનંદમાં રાખવું. વ્યાવહારિક ઝગડાવાળી વાતો કરી તેમના મગજને અશાંતિ કરવી નહિ. પતિ કામથી પરવારી ઘેર આવે ત્યારે તેમને કેવી રીતે આનંદ આપી શકાય એનો વિચાર કરવો. પતિ પાસેથી જ્ઞાન લેતાં શીખવું. ઘણી બહેનોને એવી કુટેવ પડી હોય છે કે પારકાની નિંદા અને કુચલીમાંજ પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગાળે છે; પરંતુ વખત અમૂલ્ય છે. કરોડ રૂપિયા ખર્ચતાં પણ ગયેલો વખત ફરી મળતો નથી, તેનું તેમને બિલકુલ ભાનજ હોતું નથી. ડાહ્યા માણસો કરોડ રૂપિયા ગુમાવવા કરતાં એક પણ સેકંડ જવા દેવામાં વધારે નુકસાની સમજે છે. પહેલાંના વખતમાં સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને મિત્રની ગરજ સારતી; પરંતુ હાલ તો બોળરૂપ થઇ પડે છે.

બહેનો ! આ એક વાત વળી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. બાળકને બાળપણમાં સારી કેળવણી નહિ મળવાથી જોઇએ તેવાં સદ્ગુણી બની શકતાં નથી. પોતાની આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખવો. કરકસર કરવી, પણ કંજુસાઇ કરવી નહિ. જેટલો વખત લેખે કાઢ્યો હોય તેટલો આપણને લાલ છે; પણ વખત નકામો કાઢ્યો હોય તો તેટલું નુકસાન થયું સમજવું.

જેટલી શોભા આપણે શરીરની વધારવા મથીએ છીએ એથી કરોડગણી શોભા આત્માની વધારવા મહેનત કરવી. હાડ, માંસ અને રુધિરથી ભરેલા આ દેહને શણુગારી શું લાલ કાઢવો છે? આપણા મનની અંદર ભૂતપ્રેત જેવા ભ્રમ, દોરા, ચિટ્ટી, બાધા જેવા અનેક જાતના વહેમ ધર કરી બેઠા છે, તેને જ્ઞાનરૂપી પાણી સિંચી મગજમાંથી ભ્રમરૂપી કચરો કાઢી નાખવો. ઘણી સ્ત્રીઓ તો વળી પોતાના પતિથી ખાનગી રીતે બાધાઓ રાખે છે, દોરાચિટ્ટી કરાવે છે. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે ઢાંગી ધૂતારા ફાવી જાય છે. જેટલે અંશે અજ્ઞાનતા વધારે તેટલે અંશે બાહ્ય વસ્તુઓથી શરીર શોભાવવાનો શોખ વધારે હોય છે. ખરી શોભા તો સદ્વર્તનમાં રહેલી છે.



મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના[†]

(લેખક:-ગિરિજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ-‘સાહિત્ય’ માસિકના એક અંકમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

આજકાલ અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાકે ભારતવાસીઓને માંત્રિક વિષયો ઉપર શ્રદ્ધા નથી. તેને તેઓ ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કેટલોક આસ્તિક અને ભાવિક વર્ગ તે ઉપર વિશ્વાસ અવશ્ય ખતાવે છે, કિંતુ તદ્વિપયક સાધારણ સિદ્ધાંતોને પણ તે સમજી લેવાની પરવા કરતા નથી. આથી આ વર્ગના લોકોને કોઈવાર કોઈ માયાવી અગર ધૂર્તની જળમાં ફસી પડવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. આવે સમયે મંત્રતંત્રના વિરોધીઓને કૃત્સિક ટીકાટિપ્પણી કરવાનો અનાયાસે અવસર મળી જાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે, શ્રદ્ધાળુ વર્ગને પણ તંત્રમંત્ર ઉપર અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે.

મંત્રશાસ્ત્રનો વિષય ગહન અને જટિલ છે. તેને સમજવો એ સાધારણ વાત નથી. તેના સંબંધમાં એટલેસુધી લખ્યું છે કે, **एतद्गोप्यं महागोप्यं न देयं यस्य कस्याचित्** । તથાપિ આ વિષયનું શાસ્ત્રમાં જે વિવેચન કરેલું છે તે અત્યંત સુંદર, બુદ્ધિપુરઃસર અને મનનીય છે; એટલા માટે આ લેખકારા શાસ્ત્રસંમત વિચારોને પ્રકટ કરતાં એ ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

ભારતીય વાક્યમયમાં મંત્રવિદ્યાનું આસન સર્વ વિદ્યાઓ કરતાં ઉંચું છે. વૈદિક સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. જેવી રીતે કાવ્ય, કોષ, અલંકાર, વ્યાકરણ, ન્યાય અને હંદ આદિ વિષયોમાટે સ્વતંત્ર અલગ અલગ ગ્રંથો રચાયેલા છે, તેવી રીતે મંત્રાવધાના સંકેતો સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે. જૈન સાહિત્યમાં નમસ્કારમંત્ર કલ્પ, પ્રતિષ્ઠા કલ્પ, ચક્રેશ્વરી કલ્પ, જ્વાલામાલિની કલ્પ, પદ્માવતી કલ્પ, સૂરમંત્ર કલ્પ, વાગ્વાદિની કલ્પ, શ્રીવિદ્યા કલ્પ, વર્દ્ધમાન વિદ્યા કલ્પ, રોગાપહારિણી કલ્પ આદિ અનેક કલ્પગ્રંથ વિદ્યમાન છે. તેવી રીતે બૌદ્ધસાહિત્યમાં તારા કલ્પ, વસુધારા કલ્પ, ઘંટાકર્ણુ કલ્પ આદિ અનેક ગ્રંથ મોજુદ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં આ શાસ્ત્રનો અલગ ભંડારજ છે; તેમાં કાત્યાયની, નિર્વાણ, કુલાણુવ આદિ અનેક અપરિમિત તંત્રગ્રંથ છે. ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથોમાં કેટલાક છપાઈ ગયા છે, પરંતુ આ વિષયના અધિકાંશ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ હજી અપ્રકાશિત રહી ગયા છે અને દિનપ્રતિદિન દુર્લભ બનતા જાય છે. આ ત્રણે સાહિત્યોના મંત્રશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથોની નામાવલિમાત્રથી એટલું જણાઈ આવે છે કે, કોઈએક સમયે આ વિષયની ભારતમાં મહાન ઉન્નતિ થયેલી હોવી જોઈએ.

કલ્પગ્રંથ—જેમાં મંત્રવિધાન, યંત્રવિધાન, મંત્રયંત્રોદ્ધાર, બલિદાન, દીપદાન, આવાહન, પૂજન, વિસર્જન અને સાધન આદિ વિષયોનું વર્ણન કરેલું હોય તે ગ્રંથને કલ્પગ્રંથ કહે છે.

તંત્રગ્રંથ—જેમાં ગુરુશિષ્યસંવાદરૂપે તથા શિવપાર્વતીસંવાદરૂપે મંત્ર, તંત્ર અને ઔષધિ-વદલી આદિ દ્રવ્યોનું વર્ણન હોય તેને તંત્રગ્રંથ કહે છે.

પટલગ્રંથ—કોઈ એક દેવતાને આરાધ્યમાન કરી તે દેવતા સાથે સંબંધ રાખનારી મંત્ર, યંત્ર આદિ સાધનવિધિઓ જેમાં લખી હોય, માંત્રિક ભૂમિકાઓનું વર્ણન પણ હોય તથા અનેક કામ્ય કર્મોમાં નિજ્જાત થવાના સર્વ વિષયોનું વર્ણન હોય, તેને પટલગ્રંથ કહે છે.

પદ્ધતિગ્રંથ—જે ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓની સાધનાના પ્રકાર બતાવ્યા હોય તેને પદ્ધતિગ્રંથ કહે છે.

બીજકોશ—મંત્રોના પારિભાષિક શબ્દો સમજવાની તથા એક એક અક્ષર અને બીજની અનેક વ્યાખ્યાઓ જે ગ્રંથોમાં લખેલી હોય, તેને મંત્રકોશ યા બીજકોશ કહે છે.

આ પ્રકારે કલ્પ, તંત્ર, પટલ, પદ્ધતિ અને બીજકોશ વગેરે ગ્રંથોમાં મંત્રશાસ્ત્રનું સાહિત્ય વિલક્ષ્ય છે અને તેનો આ ક્રમ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યમાં વિદ્યમાન છે.

મંત્રસાધન કયા માર્ગદ્વારા કરવું જોઈએ-અર્થાત્ કયા માર્ગદ્વારા મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકે છે એ પહેલું જાણવું જોઈએ. આ સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્રમાં ત્રણ માર્ગોનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે, જેને દક્ષિણ, વામ અને મિશ્ર કહે છે. સાત્વિક દેવતાની સાત્વિક ઉપાસના સાત્વિક મંત્ર અને સાત્વિક સામગ્રીદ્વારા કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને દક્ષિણ યા સાત્વિક માર્ગ કહે છે. મદિરા, માંસ, મીન, મૈથુન અને મહિલા આદિ પાંચ વસ્તુઓથી યુક્ત ભેરવભરવી આદિ તામસ પ્રકૃતિનાં દેવદેવી-

ઓનાં સાધના અને ઉપાસના જે માર્ગદ્વારા કરાય છે, તેને વામમાર્ગ કહેવાય છે. તેવીજ રીતે જે માર્ગમાં મીન, માંસ, મદિરા આદિ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષરૂપે ન ગ્રહણ કરી તેમના પ્રતિનિધિઓથી ઇષ્ટની સાધના કરવામાં આવે છે, તેને મિશ્ર માર્ગ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દક્ષિણ અને વામ, એ બેજ માર્ગો છે. વામમાર્ગ પ્રાયઃ તંત્રશાસ્ત્રનો વિષય છે. કલ્પગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન કરેલું નથી. વામમાર્ગી કેવળ ભૈરવ અને કાલિ આદિ દેવી-દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. નવનાથને ગુરુ માને છે. ગુરુચરણપાદુકા, શ્રીચક્ર તથા ભૈરવીચક્રની તેઓ પૂજા કરે છે; પરંતુ મંત્રશાસ્ત્રના વિષયમાં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, વામમાર્ગનો પ્રભાવ મિશ્રમાર્ગ ઉપર તો પડ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણમાર્ગ ઉપર પણ તેનો થોડો ધણો પ્રભાવ અવશ્ય પડેલો છે. આથી દક્ષિણમાર્ગ-વાળા પણ તામસ પ્રકૃતિવાળા દેવતાઓની આરાધના કરવા લાગ્યા છે. પુરુષાકૃતિની આત્મશક્તિ એજ સાચી શક્તિ છે. આથી આત્મવસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેનો પ્રભાવ બળી મંત્રસાધના કરનાર દક્ષિણમાર્ગનો પણ સાધક શક્ત કહેવાય છે. આથી તે પોતાને શક્ત કહેવડાવવામાં સંકોચ નથી કરતો; પરંતુ વામમાર્ગી તથા કૌલ પોતાને વામમાર્ગી તથા કૌલ કહેવડાવવામાં ભય ધરે છે. દક્ષિણમાર્ગ સાત્ત્વિક હોવાને લીધે પ્રકટ માર્ગ છે, ત્યારે વામમાર્ગ અસાત્ત્વિક હોવાને લીધે ગુપ્ત માર્ગ છે. ‘ગોપનીયં ! ગોપનીયં ! ગોપનીયં પ્રયત્નતઃ’ ની શિક્ષા તે પ્રથમથીજ આપે છે. તંત્રગ્રંથમાં એમ પણ લખેલું છે કે, ‘સર્વે શક્તા દ્વિજાઃ પ્રોક્તા ન ચ શૈવા ન ચ વૃણવાઃ’ અન્યેવ એ વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે કે, તંત્રશાસ્ત્ર પ્રાયઃ વામમાર્ગને પુષ્ટ કરવાવાળો ગ્રંથ છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ વામમાર્ગનું બળ અધિક વધી પડવાથી સાત્ત્વિક મંત્રો અને સાત્ત્વિક દેવતાઓનું સિદ્ધ થવું દુઃસાધ્ય થયું અને તેથી કેટલાકનો સ્વયં મંત્રશાસ્ત્રમાંથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો.

મંત્રશાસ્ત્રમાં કેરલ, કાશ્મીર અને ગૌડ નામક ત્રણ સંપ્રદાયો પ્રચલિત છે. વૈદિક ધર્માવલંબી માત્રિકામાં પ્રાયઃ કેરલ સંપ્રદાય છે, બૌદ્ધમાં ગૌડ અને જૈનોમાં કાશ્મીર સંપ્રદાય છે. કાશ્મીર-સંપ્રદાયી સરસ્વતી વગેરે સાત્ત્વિક દેવતાઓના ઉપાસક અને દક્ષિણમાર્ગી હોય છે. ગૌડસંપ્રદાયી તારા તથા કાલિ આદિ તામસ પ્રકૃતિ દેવતાઓના ઉપાસક અને વામમાર્ગી હોય છે. કેરલ સંપ્રદાયી મિશ્રમાર્ગી હોય છે; તેમાં પ્રકટરૂપે દક્ષિણ અને ગુપ્તરૂપે વામમાર્ગનું અવલંબન કરાયેલું હોય છે. આ સંપ્રદાયના સાધક મહાલક્ષ્મી આદિ રજસ્ પ્રકૃતિના દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. સંપ્રદાયના સંબંધમાં લખ્યું છે કે,

સંસાર સારભૂતત્વાત્ પ્રકાશાનન્દદાનતઃ ।

યજ્ઞઃ સૌમાન્યકરણાત્ સંપ્રદાય इतीरितઃ ॥ (કુલાર્ણવ)

ગુરુહીનાત્ ક્રમસ્ત્યાગાત્ સંપ્રદાયવિયોગતઃ ।

દારિદ્ર્યં પ્રથમં ભૂયાન્નાન્ન કાર્યા વિચારણા ॥ (શકિતસંગમ)

આ બંને શ્લોકો અત્યંત વિચારણીય છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધાવગર મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી; એટલા માટે સંપ્રદાયનું અવલંબન કરવું, એ સાધનને માટે પરમાવશ્યક છે.

વેદાગમ, બૌદ્ધાગમ અને જૈનાગમ આ પ્રકારે મંત્ર શાસ્ત્રમાં ત્રણ આગમ છે. જૈનાગમ દક્ષિણ માર્ગાવલંબી અને કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. બૌદ્ધાગમ વામમાર્ગાવલંબી અને ગૌડ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે તથા વેદાગમ મિશ્રમાર્ગાવલંબી અને કેરલ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. વૈદિક મતાવલંબી માત્રિક વર્ગ વેદાગમને શૈવાગમ પણ કહે છે. આનું કારણ એ બતાવાય છે કે, મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થયેલી છે. આ માટે તંત્રશાસ્ત્રમાં શિવપાર્વતીના સંવાદરૂપે મંત્ર-યંત્ર-તંત્રોનું વર્ણન કરાયેલું છે.

મંત્રશાસ્ત્રના સંપ્રદાયોને ચક્રપૂજા પણ માન્ય છે. જૈનોના કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં ‘સિદ્ધચક્ર’ની (નવપદ મંડલ ચક્રની) સાત્ત્વિક પૂજાનું વર્ણન છે. કેરલ સંપ્રદાયમાં ‘શ્રીચક્ર’ની પૂજાની વિધિ છે. ગૌડ સંપ્રદાયમાં ‘ભૈરવીચક્ર’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘ભૈરવીચક્ર’નું પૂજન કરનારાઓનો એ સિદ્ધાંત છે, કે ‘પ્રાપ્તે ભૈરવી ચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજોત્તમાઃ’ ચક્રપૂજાની કલ્પના બ્રહ્માંડપૂજા યા વિશ્વપૂજા, વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વસેવા ધર્મસૂચક છે.

મંત્રદીક્ષા—ગુરુસમીપ યથાવિધિ મંત્રોપદેશ લેવો તેને દીક્ષા કહે છે. જે સંપ્રદાયની વિધિ અનુસાર મંત્રદીક્ષા લીધી હોય, તે સંપ્રદાયના પ્રકારથી સાધના કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ મંત્રદીક્ષા શિષ્યની યોગ્યતા સૂચિત કરે છે.

મંત્રપીઠિકા—મંત્રશાસ્ત્રમાં ચાર પીઠિકાઓનું વર્ણન છે. પીઠિકાસિવાય મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. શ્મશાનપીઠ, શવપીઠ, અરણ્યપીઠ અને શ્યામા પીઠ, એ પ્રમાણે ચાર પીઠ છે.

પ્રત્યેક રાત્રે શ્મશાનભૂમિમાં જઈ યથાશક્તિ વિધિથી મંત્રનો જપ કરવો, તેને શ્મશાન-પીઠ કહે છે. જેટલા દિવસનો પ્રયોગ હોય, તેટલા દિવસ મંત્રની સાધના યથાવિધિ કરવી જોઈએ. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના લઘુબ્રાતા ગજસુકુમાલ મુનીશ્વરે આ પીઠિકાથી પરમેષ્ઠી મહામંત્રની સાધના કરતાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધિ અને મુક્તિ મેળવી હતી. આને પ્રથમ પીઠિકા પણ કહેવાય છે.

કોઈ મૃતક કબેર ઉપર બેસી અગર તેમાં પ્રવેશ કરી મંત્રાનુષ્ઠાન કરવું તેને શવ-પીઠિકા કહે છે. આ પીઠિકા વામમાર્ગીઓની પ્રધાન પીઠિકા છે. કર્ણ-પિશાચિની, ઉચ્છિષ્ઠ ગણપતિ કર્ણ-શ્વરી, ઉચ્છિષ્ઠ ચાંડાલિની આદિ દેવતાઓની સાધના તથા અધોર પંથીની સાધનાઓ આ પીઠિકા-દ્વારા કરવામાં આવે છે.

અરણ્ય પીઠિકા—મનુષ્યજાતિનો જ્યાં સંચાર ન હોય, સિંહ, શ્વાપદ, સર્પ આદિ હિંસક પશુ પ્રાણીઓનીજ જ્યાં વિશેષતા હોય, એવા નિર્જન વનસ્થાનમાં કોઈ વૃક્ષ અગર શૂન્ય મંદિર આદિનો આશ્રય લઈ મંત્ર સાધના કરવી અને નિર્ભયતાપૂર્વક મનને એકાગ્ર કરી તલ્લીન થવું, તેને અરણ્ય પીઠિકા કહે છે. નિર્વાણ મંત્રની વિધિમાં લખ્યું છે કે ‘નિર્વાણમંત્રં यदि साधको जपेत् अरण्यभूमौ शिवसन्निधौ स्थितौ ।’ અર્થાત્ અરણ્યમાં જઈ શિવમંદિરમાં નિર્વાણ મંત્રનો જપ કરવાથી શીઘ્ર સિદ્ધિ થાય છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં આત્મ-સિદ્ધિ કરવાને માટે નિર્જન વનમાંજ રહેવાની પ્રથા હતી. તેઓ નગર, ગ્રામ આદિમાં અગર તેની સમીપમાં પણ રહેતા નહોતા. સદા એકાંત વનમાં રહીને આત્મધ્યાન કર્યો કરતા હતા, ત્યારે તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. જ્યારથી ત્યાગી વર્ગ વનવાસ ત્યાગી નગર, ગ્રામ આદિનો આશ્રય લેતા થયા, ત્યારથી સર્વ સિદ્ધિઓ નષ્ટ થવા લાગી; અને માયામોહમાં ફસી તેમનું જીવન ભ્રષ્ટ થતું ગયું અર્થાત્ ત્યાગી જીવનને માટે એકાંતવાસ ઐષ્ઠ છે.

શ્યામા પીઠિકા—આ કઠિનથી કઠિનતર છે. કોઈ વિરલા મહાપુરુષજ આ પીઠિકાથી ઉત્તીર્ણ થઈ શકે. એકાંત સ્થાનમાં પોડશર્પા, નવયૌવના, સુદર સ્ત્રીને વસ્ત્રરહિત કરી તેની સન્મુખ બેસી સાધક મંત્ર સાધવામાં તત્પર થાય અને મનને યતિકંચિત્ પણ ચલાયમાન ન થવા દે અને બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર થઈ મંત્રનું સાધન કરે, તેને શ્યામા પીઠિકા કહે છે. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે દ્વૈપાયન-પુત્ર મુનીશ્વર શુકદેવ, સ્થુલી લશ્મ્યાચાર્ય અને હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેએ આ પીઠિકાનું અવગ્રંથન કરી મંત્રસાધના કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

અહીં સુધી મંત્રશાસ્ત્રની બહિરંગ આલોચના થઈ-અર્થાત્ મંત્રની સાધનામાં કયા કયા જરૂરીઆતો છે, તે સંક્ષેપમાં બતાવ્યું. હવે તેની અંતરંગ આલોચના કરવામાં આવે છે.

મંત્ર કોને કહેવાય? મંત્ર એ શી વસ્તુ છે? તેનાથી લાલ શો? કયે પ્રકારે લાલ થાય? તેમ થવાનું કારણ શું? તેવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નોના સમાધાનને માટે મંત્ર શબ્દની પરિભાષા જાણી લેવી આવશ્યક છે. આ વિષય વ્યાવહારિક નથી. આનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રથી છે. મનની એકાગ્રતા તે એનો પાયો છે. ઇન્દ્રિયોના વિપયો ઉપરથી લક્ષ્ય દર્શાવી લઈ, મનને એકાગ્ર કરી મંત્ર સાધના કરવાથી મંત્રસિદ્ધિ થાય છે. મનની ચંચળતા જેટલી જલદીથી દૂર થાય તેટલીજ વહેલી મંત્રસિદ્ધિ થાય. મંત્ર શબ્દ નો શબ્દાર્થ પણ મહર્ષિઓએ એવો કર્યો છે કે, ‘મનનાત્ત્રાયતે યસ્માન્તસ્માન્મન્ત્ર પ્રકીર્તિતઃ ।’ (ક. ઘ. ૬૧૭) અર્થાત્ ‘મ’ કારથી મનન અને ‘ત્ર’ કારથી રક્ષણ એટલે જે વિચારોથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે મંત્ર. મંત્રવિદ્યા એ યોગનો ઉચ્ચ કોટિનો વિષય છે. હીપ્પોક્રિટિઝમ, મેસમેરિઝમ વગેરે આ વિદ્યા આગળ ગુપ્ત છે. મનથી વર્ણોચ્ચારોનું ધર્ષણ થવાથી એક દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકટ થાય છે. આજ વર્ણોના સમુદાયનું નામ મંત્ર છે. આ વિષયનો જ્ઞાતા સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તેટલા માટે શાસ્ત્રકરોએ મંત્ર શબ્દનો અર્થ ‘વિચાર’ કર્યો છે. આથી રાજનીતિશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, જે વિચારોને શુભ રાખી રાજ્યતંત્ર ચલાવાય તેને મંત્ર કહે છે; એટલા માટે રાજ્યતંત્રના પ્રધાન સંચાલકનું નામ ‘મહામંત્રી’ અને તેની સાથે કામ કરનાર સમૂહને ‘મંત્રીમંડળ’ કહેવામાં આવે

છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે:—

તન્મંત્રાણ્યહઽક્ષીણં ચતૃતીયાદ્યગોચરં ।

રહસ્યાલોચનં મન્ત્રો રહસ્યમુપદ્ધરમ્ ॥ (શ. ક. ૬૧૬)

મંત્ર સાધકની યોગ્યતાનુસાર સિદ્ધ થાય છે, તેથી માંત્રિક કહ્યા કરે છે કે ‘જપાત્સિદ્ધિઃ જપાત્સિદ્ધિઃ’—જપતાળ જાઓ, અવશ્ય સિદ્ધિ મળશે.’ મંત્રનું રહસ્ય ખતાવવાને માટે એક મનો-રંજક દૃષ્ટાંત અહીં આપ્યું છે.

પ્રસિદ્ધ મીમાંસક માધવાચાર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં દરિદ્ર હતા, પણ પોતે મહાન વિદ્વાન હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે, ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ કરી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ વિચાર થતાં તેમણે ગાયત્રીના પુરસ્કરણનો પ્રારંભ કરી દીધો. એક પુરસ્કરણ પૂર્ણ થયું; પરંતુ લક્ષ્મી ન મળી. તેમણે બીજા પુરસ્કરણનો આરંભ કર્યો. આ વખતે પણ લક્ષ્મી ન મળી. હતાશ ન થતાં તેમણે ત્રીજા પુરસ્કરણ કર્યો, છતાં એ દરિદ્રતા ન ગઈ. અંતમાં સ્ત્રી, પુત્ર અને ધરખાર છોડી દેશાંતરમાં જઈ તેમણે સંન્યાસ લીધો. તેજ રાત્રિએ લક્ષ્મી માધવ પાસે આવી કહેવા લાગી કે, ‘વર માગ !’ માધવે કહ્યું:—“તું કોણ છે ?” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“તું વર્ષોથી મને યાદ કરતો હતો. હવે હું આવી છું. હું લક્ષ્મી છું.” માધવે કહ્યું:—“હવે મને કંઈ ન જોઈએ. જ્યાંથી આવી હોય ત્યાં ચાલી જા.” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“મારું દર્શન કદાપિ નિષ્ફળ ન જાય, માટે કંઈ માગી લે.” માધવે કહ્યું:—“આટલા દિવસ ક્યાં હતી ?” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“તમારાં પૂર્વકર્મ બહુ મલિન હતાં તેથી તમારું મન પુરસ્કરણ ઉપર પુરસ્કરણ કરવા છતાં શુદ્ધ ન થયું; પરંતુ સંન્યાસ લેવાથી તે પવિત્ર થઈ ગયું અને તેથી હું આવી. તમારો મંત્ર હવે સિદ્ધ થયો.”

આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે, મનની શુદ્ધિ ઉપર મંત્રશાસ્ત્રનો આધાર છે. જ્યાંસુધી માધવને દ્રવ્યની લાલસા હતી, ત્યાંસુધી શુદ્ધિ ઉપર પડેલો પડેલો હતો; પરંતુ લાલસાથી પડેલો હઠતાંજ મંત્ર સિદ્ધ થઈ ગયો. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે, યદિ કોઈ કાર્ય કરવું હોય તો વાસના, રહિત થઈ કાર્યમાં તલ્લીન થવું જોઈએ, ત્યારેજ કાર્ય શીઘ્રતર સિદ્ધ થાય છે. મંત્રનો જપ તલ્લીન બની કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ મંત્ર સાધતાં સાધનીય કાર્ય તરફ લક્ષ આપતાં મંત્રમાં તલ્લીનતા રાખી શકાતી નથી અને એકાગ્રતાવગર મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. વાસનારહિત બની તલ્લીનતા—એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ સદૃશ વાત નથી. તે મહાન જાતિક પ્રશ્ન છે.

હવે યંત્રસાધનની વાત લઈએ. અષ્ટગંધ, સુરભીદ્રવ્ય આદિની શાહી બનાવી બોજપત્ર, કાગળ યા સુવર્ણ, રજત, તામ્ર આદિ ધાતુપત્ર ઉપર પટદલ, અષ્ટદલ, શતદલ, સદસદલ તથા ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ યા વર્તુળ રેખાઓની અંદર અક્ષર યા અંકો લખવા અને તેનું યથાવિધિ પૂજન કરી સાધના કરવી, તેને ‘યંત્રસાધના’ કહે છે. સિદ્ધચક્ર યંત્ર, શ્રીચક્ર યંત્ર, ભૈરવીચક્ર યંત્ર, ઋષિમંડલ યંત્ર, વિજય યંત્ર આદિ હજારો યંત્ર છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મંત્ર અને યંત્ર એ સાથે કરવાં પડે છે. યંત્રવિદ્યા એ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે. વર્ણો યા અંકોને એકાગ્રતાપૂર્વક લખવાં, તે આ સાધનાની મુખ્ય ક્રિયા છે.

ઔષધિદ્રવ્યોદ્ધારા કાર્ય સિદ્ધ કરવું તેને તંત્રસાધના કહે છે. કેટલાંક તંત્રોમાં ઔષધિ દ્રવ્યોના મિશ્રણની સાથે મંત્રયંત્રનો પણ ઉપયોગ થાય છે. જડ અને ચેતનશક્તિના સંયોગદ્વારા કાર્યસાધના કરવી તે તંત્રસાધનાનો વિષય છે. મંત્ર, યંત્ર તથા તંત્રનો એકબીજાની સાથે સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે, તેથી તંત્રસાધન પણ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે.

મંત્ર, યંત્ર અને તંત્રથી શું શું કામ થાય છે, તેને માટે માંત્રિકાએ કામ્યકર્મોના પ્રયોગોનું એક વર્ગીકરણ કર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્તમ્ભનં મોહમુષાટં વશ્યાકર્ષણજૃમ્ભણમ્ ।

વિદ્વેષણં મારણં ચ શાન્તિકં પૌષ્ટિકં તથા ॥

વિદ્યા પ્રવોદ પૂર્વસ્ય તૃતીય પ્રાપ્તતાદયમ્ ।

ઉદ્ધૃત કર્મધાતાય ઔઘૈર સ્વામિ સૂરિમિ ॥ (મંત્ર દાર્શનિકા)

અર્થાત્-સ્તંભન, મોહન, ઉચ્ચાટન, વસ્ત્રાકર્ષણ, નૃમ્બલણ, વિદ્રેષણ, મારણ, શાંતિક અને પૌષ્ટિક, આ પ્રકારે નવ પ્રકારના મંત્રપ્રયોગો કહેલા છે.કોઈ કોઈના મત પ્રમાણે શાંતાનિક એ દશમો પ્રયોગ મનાય છે.

જે મંત્ર, યંત્ર અગર તંત્ર કરવાથી ચોર, સર્પ, શ્વાપદ અને પરચક (શત્રુસેના) વગેરેનો આક્રમણલય મટી જાય અને તે જ્યાં ને ત્યાં અટકી જાય, તેને ' સ્તંભનપ્રયોગ ' કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી સાધક કોઈને પણ પોતાને વશીભૂત કરી લે તેને 'મોહનપ્રયોગ' કહે છે. રાજ-મોહન, સલામોહન અને સ્ત્રીપુરુષમોહન, એમ મોહનપ્રયોગના ત્રણ પ્રકાર છે. આ ત્રણેની સાધનાઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ છે. જે પ્રયોગ કરવાથી વિદ્રેષી રોગાક્રાંત બની જાય અને સ્થાનેથી પદભ્રષ્ટ બની જાય, તેને ઉચ્ચાટનપ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી ધ્વંષિત પદાર્થ સાધકની પાસે સ્વયં આલ્યો આવે, કદાચ ચેતન પ્રાણી હોય તો તેનું વિપરીત મન પણ અનુકૂળ બની સાધકને શરણે જાય, તેને વસ્ત્રાકર્ષણ પ્રયોગ કહે છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી શત્રુ આદિ સાધકથી ડરવા માંડે, લયભીત બની જાય, દયાઈ જાય, કાંપવા લાગે તેને નૃમ્બલણ પ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગબળથી દેશ, કુટુંબ જાતિ યા સમાજમાં પરસ્પર વિદ્રેષ, ઝૂટ, કલહ યત્ન લાગે, તેને વિદ્રેષણ કહે છે.આતતાયી અને અન્યાયી આદિને આત્મ-શક્તિપૂર્વક મંત્રપ્રયોગદ્વારા સાધક પ્રાણદંડ આપી શકે, તે પ્રયોગને મારણ પ્રયોગ કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી મહામારી, રાજલય પરચકલય આદિ રોગ અને વિપ્લવોની શાંતિ થાય, તેને શાંતિક પ્રયોગ કહે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે ' સિદ્ધ વૈદ્યસ્તુ માન્ત્રિકઃ ' અર્થાત્ ઔષધવગર મંત્રપ્રયોગથી જે રોગની શાંતિ કરે તે ચારે પ્રકારના વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને સિદ્ધ વૈદ્ય કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી ઐશ્વર્ય વધે, સુખપ્રાપ્તિ થાય, દેવ-દર્શન થાય, શુભાશુભ ભવિષ્ય પ્રતીત થાય, સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય, તેને પૌષ્ટિક પ્રયોગ કહે છે.

કેટલાકના મત પ્રમાણે દશમો શાંતાનિક પ્રયોગ ગણવામાં આવે છે. જે પ્રયોગથી વંધ્યાને પુત્રલાભ થાય, વંશની વૃદ્ધિ થાય તેને શાંતાનિક પ્રયોગ કહે છે. મૃતવત્સા રોગ આદિનો ઉપાય આ પ્રયોગમાં છે.

આ વર્ગીકરણમાં દશ પ્રયોગો બતાવ્યા છે; પણ કેટલાક તાંત્રિક-સંપ્રદાયી કેવળ છ પ્રયોગ-જ માને છે અને ઉપર્યુક્ત દશે પ્રયોગોનો છ પ્રયોગોમાં અંતર્ભાવ કરી લે છે.

પહેલાં ભારતમાં આ વિદ્યાનો અધિક પ્રચાર હતો; પરંતુ જ્યારથી દેશમાં માનસિક દુર્બળતા વધતી ચાલી, ત્યારથી આ વિદ્યા પણ કમી થતી ગઈ.

મંત્રવિદ્યા જેવી ઉપયોગી વિદ્યાના પૂર્ણજ્ઞાતા આજ દષ્ટિગત કેમ નથી થતા? ભારતીય સંપ્રદાયોમાં જેટલા સંપ્રદાય છે, તે સર્વમાં ધર્મગુરુદ્વારા મંત્રદીક્ષા લેવાનો પ્રચાર હજી સુધી પ્રચલિત છે; તથાપિ તે ધર્મગુરુઓમાં અગર તેમના આપેલા મંત્રોમાં ' કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુ ' નું સામર્થ્ય કેમ નથી? મંત્રદાતા ગુરુ અને મંત્રદીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા જોઈએ? સાધના કેવા પ્રકારની જોઈએ? આદિ સર્વ સમજવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્વયં થઈ જાય છે.

મંત્રદાતા ગુરુ અને દીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા હોવા જોઈએ, તે સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્ર કહે છે કે:-

પૂર્વમાત્મહિતં જ્ઞાત્વા સૂરિણઃ ગુણશૂરિણઃ ।

શિષ્યસ્યાપિ હિતં ચિન્ત્યં દાતુ કામ ન કાશ્ચનસ્ ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ગુરુએ પોતાનું તેમજ શિષ્યનું હિત વિચારી નિઃસ્પૃહભાવે મંત્રદાન કરવું, કિંતુ કંચન આદિના લોભે કરી ન કરવું.

મંત્રાધિકારી માટે લખ્યું છે:-

દક્ષો જિતેન્દ્રિયો ધાંમાન્ કોપાનલ જલોપમઃ ।

સત્યવાદી વિલોભશ્ચ માયામદ વિવર્જિતઃ ॥

માનત્યાગી દયાયુક્તઃ પરનારી સહોદરઃ ।

જિતેન્દ્ર ગુરુમક્તશ્ચ મન્ત્રપ્રાદી ભવેન્નરઃ ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ચતુર, જિતેન્દ્રિય, બુદ્ધિમાન, શાંત, અક્રોધી, સત્યવાદી, નિર્લોભી, કપટ, અહંકાર અને અભિમાનથી રહિત, દયાયુક્ત, પરસ્ત્રીત્યાગી, જિતેન્દ્ર અને ગુરુભક્ત હોય તેજ શિષ્ય મંત્રદાનને યોગ્ય છે. આ પ્રકારે બીજી કેટલીએ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો છે કે જેની ઉપેક્ષાથી મંત્રશાસ્ત્રની અવનતિ થઈ રહી છે.

તંત્રમંથના કર્તા માંત્રિકાએ આ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થઈ છે, એમ બતાવ્યું છે. કલ્પમંથના કર્તા માંત્રિકાએ એની ઉત્પત્તિ ‘પૂર્વધરો’ થી થઈ છે, એમ માન્યું છે; અને આ વિદ્યાના અધિકારીતરીકે ફક્ત ત્યાગી વર્ગને ગણ્યો છે. વેદોના મંત્રવિભાગના જે મંત્રો સંહિતા-બદ્ધ છે તેના સંબંધમાં અનેક મત છે. કેટલાક તેને બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા માને છે, તો કેટલાક તેને અનાદિ કહે છે. કેટલાક ઋષિપ્રણીત કહે છે, તો કેટલાક તેને અવિદ્યાત્મક માને છે. આ રીતે મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિવિષે અનેક મત છે; તથાપિ એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે, ભારત-ની ઉન્નતિના પૂર્ણ વિકાસસમયે આ વિદ્યા પ્રચલિત હતી. પછીથી વિદ્યાધર આદિ કુલોમાં પહોંચી. અંતમાં તેનાં અનેક રૂપાંતર થયાં અને આજે તે લિન્ન લિન્ન દશમાં યત્કિંચિત્ અવશેષ રહી ગઈ છે.

આજકાલ માંત્રિક કહેવડાવનારાઓ મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતાના દાસ બની પૂજા-સ્તુતિ-ભક્તિ કરે છે અને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા ચાહે છે; પરંતુ ત્યાગીવર્ગ આ પ્રમાણે નહોતો કરતો. ત્યાગી મંત્રાક્ષરોને જપ અવશ્ય કરતા હતા, પરંતુ મંત્રાક્ષરોના સર્વ વર્ણોનો લોભ-વિલોભ સન્નિ-પાત કરી તે મંત્રસ્વરૂપ બની જતા અને તેથી તેમની તપશ્ચર્યા અને એકાગ્રતાથી આત્મિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાને લીધે-મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા સ્વયં આવી તેમની સેવાભક્તિ કરવા લાગી જતા અને તેમનેજ આધીન રહેતા. જે કાર્યમાં તેમની ઇચ્છા જણાતી તે કાર્ય તેમના કહ્યા વગર દેવતાઓ સ્વયં કરી નાખતા. આ બાબત બહુ ઉચ્ચ કોટિની છે. આવા મહાત્માઓને માટે લખ્યું છે કે, દેવાડપિ તં નમસ્યાન્તિ યસ્ય ધર્મસહાયકઃ ’ આ પ્રકારે તંત્રોમાં પણ લખ્યું છે કે:-

દૈવાર્ચનં જગત્સર્વં મન્ત્રાધીનશ્ચ દેવતા ।

તે મન્ત્રાઃ બ્રાહ્મણાધીનાઃ તસ્માત્ બ્રાહ્મણદેવતાઃ ॥

તેની મતલબ એ છે કે, મંત્રને આધીન મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા છે અને તે મંત્ર બ્રહ્મજ્ઞાની (આત્મજ્ઞાની) મહાપુરુષોને આધીન છે, તેથી આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ સ્વયમેવ સાક્ષાત્ દેવસ્વરૂપ છે. તેને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. કેટલાએક બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ શ્લોકનો આશય સમજ્યાવગર એમ કહેવા મંડી પડે છે કે, અમે બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ, માટે અમે સર્વ બ્રાહ્મણ દેવતા છીએ; પણ આ પ્રમાણે કહેવાથી કંઈ તેઓ દેવતાઓ થઈ શકતા નથી. વળી ઉપલા શ્લોકમાં જે બ્રાહ્મણ શબ્દ છે તે જાતિવિશેષ નહિ, પણ ગુણવિશેષ છે. જે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જ્ઞાતા હોય તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે. કાશ્મીર સંપ્રદાયી માંત્રિક સરસ્વતીના ઉપાસક હોય છે. ‘મુખે પ્રસરણં યસ્યાઃ સા સરસ્વતી’ એ સરસ્વતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અર્હન્મુખપદ્મમાં વાસ કરનારી, લગવદ્વાણીનું નામજ સરસ્વતી છે. તે સાત્વિક ઉપાસના છે. તે સિદ્ધિ અને મુક્તિદાતા છે. રાજસ અને તામસ ઉપાસના કરવાથી લૌકિક કાર્ય થઈ જાય, પણ પરલોકસિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ કલિકાલનો મહિમા અગમ અને અપાર છે. ભારતીય સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ પણ મોહમાં ફસી આવી ઉપાસના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. સર્વ-સંગપરિત્યાગી સંન્યાસીઓ પણ માયાદેવીની ઉપાસના કરવા મંડ્યા છે. એક દિવસ એક ભારત-પ્રસિદ્ધ મહાધીશ આચાર્યને હું મળ્યા ગયો. તે સમયે તે અનેક બ્રાહ્મણો સાથે દેવપૂજા કરી રહ્યા હતા. હું ત્યાંજ બેસી ગયો. પૂજા સમાપ્ત થયા પછી તેમની સાથે બહુ જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ. તેઓ અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન હતા. મેં પૂછ્યું:-“ સ્વામીજી! આપ સંન્યાસીઓના આચાર્ય છો. આપના શાસ્ત્રમાં સંન્યાસીઓમાટે કર્મ કરવાનો નિષેધ ગણાયેલો છે અને આપ ખુદ પૂજા આદિ કામ્યકર્મ કરી રહ્યા છો એમ કેમ ? ” ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, “આપનું કહેવું યથાર્થ છે. શાસ્ત્રની આજ્ઞા એવીજ છે, પણ મહાધીશ આચાર્યમાટે એ પ્રમાણે કરવાની પરંપરાથી રીતિ છે અને તે રીતિ એક પ્રકારની રૂઢિ બની ગઈ છે. તેને જો અમે છોડી દઈએ, તો અમારા ભક્ત અમને નાસ્તિક કહે, એ બચને લઇને અમારે આ કરવું પડે છે.” પછી મેં તેમને

કંઈ કહુંજ નહિ. આ ઘટનાને અહીં લખવાનું તાત્પર્ય એટલું છે કે, જ્યારે સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ માનસિક દુર્બળતાને કારણે ગભરાઈ રહિયું સન્માન કરી રહ્યા છે, ત્યારે મંત્ર સિદ્ધ ક્યાંથી થાય? જે અખંડ ધૈર્યવાન હોય, તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે અને તેને સાચો આચાર્ય ગણી શકાય. આવા હાલ સર્વ સંપ્રદાયોના આચાર્યોના છે! જૈનાચાર્યો ઉપર પણ વામમાર્ગીઓનો થોડો ઘણો પ્રભાવ પડી ગયો છે. કેટલાંએ ગચ્છોમાં જ્યારે નવીન આચાર્યનો પદ્માલિષેક થાય છે, ત્યારે શ્રીપૂજ્ય કોઈને કોઈ દેવસ્થાન ઉપર જઈ તેલ ચઢાવે છે. તપગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મધરવાડા (ગુજરાત) જઈ મણિભદ્રની મૂર્તિને તેલ ચઢાવે છે. મંડોળરા ખતરગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મંડોર (જોધપુર સ્ટેટ) જઈ ભૈરવને તેલ ચઢાવે છે. લાપસી વગેરે કરી પૂજારી વગેરેને પ્રસાદી જમાડે છે. તેવીજ રીતે ગુર્જરાય લુકેગચ્છના શ્રીપૂજ્ય સોનારાય ભૈરવને તેલ અને પ્રસાદ ચઢાવે છે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાની કોઈ જૈન શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. આ પ્રથા આધુનિક છે, અજ્ઞાનસૂચક છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, ભારતીય જનતામાંથી મંત્રશાસ્ત્ર જાણનારા ઘટ્ટી ગયા છે અને ઐદિક કામનાઓનો અભિલાષી વર્ગ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. માંત્રિક સ્વયં મંત્રસ્વરૂપ બની દેવતાઓને પોતાના આજ્ઞાકારી બનાવવાનું ભૂલી ગયા છે અને ખુદ પોતે આજ્ઞાકારી બની બેસા છે.

ગુરુકુળ કાંગડીમાં રાજેન્દ્રબાબુએ અધ્યક્ષપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી થોડાક ફક્કરા

(‘નવજીવન’ તા-૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

“પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનને તન્ને એમ મારું કહેવું નથી, પણ એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લોકહિતકારી બનાવવાં અને તેને અનુકૂળ મનોવૃત્તિ રાખવી; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણી ભોગ અને વિલાસની પ્રવૃત્તિ ઉચિત સીમામાં મર્યાદિત ન થાય, જ્યાંસુધી યમનિયમની કંઈલું સાધનાથી આપણે ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ ન કરીએ, જ્યાંસુધી ત્યાગ અને સેવાથી આત્માને પુષ્ટ ન કરીએ ત્યાંસુધી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લોકહિતકર કરવાં અશક્ય છે. આપણાં ગુરુકુલો અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે આવશ્યક જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ચર્ચા અને સંપ્રદાયની સાથેસાથે આપણને આત્મનિગ્રહ, સાગ અને સેવાની દીક્ષા આપે.”

“ભારતની કોઈપણ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય અથવા ભારતીય કહેવડાવવાને માટે અધિકાર ત્યારેજ રાખી શકે કે જો તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભારતવર્ષની વર્તમાન સ્થિતિનો, આવશ્યકતાઓનો, હિનતા અને દીનતાનો-દુઃખદારિદ્રનો અનુભવ કરાવે; જો એ દુઃખદારિદ્ર દૂર કરવાનો, દેશની દુર્બળતા દૂર કરવાનો, વિખરાયેલી શક્તિનો સંચય કરવાનો અને નવજીવન સંચાર કરવાનો માર્ગ બતાવે; અને તે માર્ગપર સંકેત, સાહસ, દૃઢતા અને એકાગ્રતાની સાથે ચાલવાની યોગ્યતા વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્પન્ન કરે.....૧૯૨૧માં વસ્તીના ૯૦ ટકા માણસો ગામડામાં રહેનારા હતા, અને ૧૮૯૧થી ૧૯૨૧ સુધીમાં ગ્રામવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ સેંકડે એક ટકા વધ્યું છે. જો આ કમ જારી રહ્યો તો ભારતીય લોકોને નગરવાસી બની જવાને માટે ત્રણ હજાર વર્ષ જોઈએ. આ કારણે આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારવી જોઈએ, ગ્રામ અને ગ્રામીણ જીવનજ ભારતવર્ષની સભ્યતાનો આધાર માનીને આપણે આપણી શિક્ષણશૈલી નિર્માણ કરવી જોઈએ.”

“આજે મેટ્રિક્યુલેટો અને ગ્રેજ્યુએટોની વીસ-પચીસની મામુલી નોકરીમાટે સેંકડો અને હજારો અરજીઓ થતી આપણે જાણીએ છીએ. સરકારી શિક્ષાલયોમાં ભણવાથી નોકરી મળીજ શકે છે, એ દાવો તો મિથ્યા છે. સરકારી વિદ્યાલયોના, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિના મોટામાં મોટા અને કટ્ટામાં કટ્ટા પક્ષપાતીઓને હું પૂછું છું કે, શું તેઓ બતાવી શકે છે કે ત્યાં કેળવાયેલા અધ્યાપિકો વિદ્યાર્થીઓને નોકરી મળીજ જાય છે અથવા તેમની રોટલીનો સવાલ ટળી જાય છે? જો તેમ ન હોય તો શા સાર આપણને પૂછવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષાલયો-ગુરુકુલો સુદ્ધાં-ના વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્યમાં શું થશે? બંને કેસો રોટીનો સવાલ સરખોજ મુશ્કેલ હોય તો લોકો રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોને શા સાર નથી અપનાવતા? કારણ આમાંથી નીકળીને તો વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રસેવા અને સમાજસેવાનો અવસર મળશે, જ્યારે સરકારી વિદ્યાલયોમાં રહીને તો સરકારી ચક્કી ચલાવવાની છે, સરકારને ગુલામીનું રાજ્ય કાયમ રાખવામાં મદદ કરવાની છે.”

સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્ય ઉપાય

(‘મોડર્ન રિવ્યુ’ માંથી અનુવાદક:-ચુ. ધ. પટેલ)

સ્વામી વિવેકાનંદના શિષ્યોદ્વારા ચાલતા ‘ પ્રભુદ્ ભારત ’ નામના માસિકમાં સાપ ઉતારવાનો સાદો ઉપાય નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે, સુઝ માણસો તેનો ઉપયોગ કરી જનસમાજને આવા ધરગથ્ય ઉપાયોથી પરિચિત કરશે.

“ હિંદુસ્તાનમાં સાપ કરડવાથી જેટલાં મરણ થતાં હશે તેટલાં મરણ બીજે ભાગ્યેજ થતાં હશે. આજકાલ સાપ, વિંછી ઇં નો ઉતારવાની રામબાણ દવાઓ જાહેરખબરોદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે; પણ આમાંની ઘણી દવાઓ નિર્ચક હોઈ ફક્ત પૈસા કમાવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. બીજી મુશ્કેલી એ પણ છે કે, સારી દવાઓની જાહેર ખબર નિરક્ષર ગરીબ ગામડાની પ્રજાને પહોંચતી નથી; જ્યારે સાપ, વિંછી ઇં નો ઉપદ્રવ ગામડાંઓમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અમો પણ જે અહીંનાં લખીએ છીએ તે ગામડાંઓમાં નહિ પહોંચે, તોપણ અમારા ઉપાયો એટલા બધા સાદા અને ધરગથ્ય છે કે, સુઝ માણસો જીવદયાની ખાતર પણ આ ઉપાયોની અજમાયશ કરશે; અને જો આ ઉપાયો ફળીભૂત થાય તો તેનાથી જનસમાજને અને તેટલો પરિચિત કરશે.”

“ થોડા વખત પહેલાં અમારા આશ્રમમાં ખબર આવી કે, પાસેના એક ગામમાં કોઈને સાપ કરડ્યો છે. તુરતજ એ સ્વામીઓ તે ગામમાં ગયા અને નીચે પ્રમાણેનો ઉપાય અજમાવ્યો. સારા ભાગ્યે ત્યાંના માણસો જાણતા હતા કે, ડંખ ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લેવામાં આવે તો લોહીદારા સાપનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરી જશે નહિ; તેથી તેઓએ દરદીને જ્યાં સાપ કરડ્યો હતો, ત્યાંથી થોડે છેટે ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લીધો હતો, પણ આ ઉપાય લેવામાં બહુ ટીલ થયેલી હોવાથી ઝેર આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયેલું હતું અને સ્વામીઓ જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે દરદી પૂરેપૂરી બેભાન સ્થિતિમાં હતો. તેઓએ તુરતજ તુલસીનાં પાંદડાંનો અને કેળનો રસ કાઢ્યો. તુલસીનો રસ માથે, કપાળે, ગળે, છાતીએ, નાભિએ વગેરે જગ્યાએ ઘસવા માંડ્યો અને કેળનો રસ પાંચ દશ મિનિટે ચમચે, અડધો ચમચે પાવા માંડ્યો. છ-સાત કલાકના આ પ્રમાણેના સતત પ્રયાસ પછી દરદીને કંઈક ભાન આવવા માંડ્યું. આટલી બધી મોટી અસર થવાનું ઘણું કારણ તો એક છે કે, આ ઉપાયની અજમાયશ સાપ કરડ્યા પછી લગભગ આઠ કલાક પછી લેવામાં આવી હતી. લગભગ સવારમાં ૯ વાગે આ ઉપાયની શરૂઆત થઈ હતી. જ્યારે ધીમે ધીમે ભાન આવતું ગયું, ત્યારે વળી એક બીજા ઉપાયની અજમાયશ કરવામાં આવી. ડંખ ઉપર એક ચીરો કરવામાં આવ્યો અને પછી એક નાના મરઘાના બચ્ચાની ગુદા ઉપર પણ એના જેવો બીજો ચીરો કરવામાં આવ્યો. પછી મરઘાની ગુદાવાળો ચીરો પેટા ડંખના ચીરા સાથે જોડવામાં આવ્યો. આવી રીતે પાંચ મરઘાં સાપના ઝેરથી મરી ગયાં. છઠું મરઘું જીવ્યું અને દરદીને પણ ભાન આવી ગયું. પછી ગુદાવાટે જળપ્રયોગથી (એનીમાથી) ઝાડો કરાવવામાં આવ્યો. દરદીને ધીમે ધીમે સાઈ થતું ગયું અને ૨૪ કલાકમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો થઈ ગયો.”

“ ઉપર પ્રમાણેનો ઉપાય કેટલાકને ગુંચવણભરેલો લાગે અને વળી મરઘાનાં બચ્ચાંના ઉપયોગથી કેટલાક ડરી જઈ આ સાદા અને ધરગથ્ય ઉપાયનો ઉપયોગ ન કરે; પણ તેમને માટે અમો ભાર દબને કહીએ છીએ કે, એકલા તુલસી અને કેળના રસના પ્રયોગથી સાપનું ઝેર પૂરેપૂરું નાશ થતું નેવામાં આવ્યું છે. મરઘાના પ્રયોગથી તો કદાચ જલદી ઝેર ઉતરી જાય એટલુંજ. સાથે સાથે બીજા સ્વામીઓએ સાપ ઉતારવાના બીજા ધરગથ્ય ઉપાયોની અજમાયશ કરી છે, તેની નોંધ લેવી ઠીક થઈ પડશે.”

“ તુલસીને બદલે કમળના મૂળનો (પદમ સ્ત્રિલ) અથવા રાખાનો અથવા કુંવારના પાઠાનો રસ અને કેળના રસને બદલે કપાસનાં પાંદડાંનો રસ હોય તોપણ ચાલશે; પણ એક વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, કમળના મૂળનો રસ ફક્ત માથા ઉપરજ લગાડવો. જો આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ ન મળી આવે તો પછી ફક્ત તુલસીનો રસ ચોપડવો અને પાવો. આથી આરામ થશે. જ્યારે દરદીની સ્થિતિ હાથથી ગઈ હોય તે વખતે પણ દરદીના શરીરને તુલસીનો રસ ચોપડવાથી કંઈક ભાન થયેલું જણાશે.”

“ જો કે કમળ અને કુંવારનું પાકું ઝેરનો નાશ કરે છે, તોપણ અમો આ બીજા ઉપાયોમાટે અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. અગ્નિ, તુલસીથી ઝેર નાશુદ થાય છે અને જૂના વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ ઝેર નાશુદ કરનારતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. અમારામાંના એક સ્વામી-એ વિંછીના ઝેરી ડાંખ ઉતારવામાં તુલસીના રસનો પૂરેપૂરો ફાયદો જોયો છે. સામાન્ય રીતે હિંદુઓનો તુલસી એ પવિત્ર છોડ છે અને તે મેળવવો સહેલો થઈ પડે છે.”

“ જે ભાઈઓ આ ઉપાયની અજમાયશ કરી સફળતા-નિષ્ફળતાની ખબર અમારા આશ્રમ-માં પહોંચ્યાડશે, તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવશે. ”

પત્ર લખવાનું શિરનામું:—તંત્રી ‘પ્રયુદ્ધ ભારત’ અલમૌડા-માયાવતી. (હિમાલય)

વીણા કી ઝનકાર

લેખક ‘નારદ’ અર્જુન તા. ૧૭-૩-૨૭ માંથી)

દુનિયા મેં સખ સે અધિક ધર્મપરાયણ જાતિ યદિ કોઈ હૈ તો હિંદુજાતિ હૈ. ઇસ કે ધર્મ કી મહિમા દેખની હો તો ચલો વૃન્દાવન કો, જહાં બડા ભારી મેત્રા હો રહા હૈ અગર વહાં ન જા સકો તો ચલો હરિદ્વાર કો, જહાં કુમ્ભ કા મહામેત્રા હોનેવાલા હૈ.

વહાં ધર્મ કે બડે અહમુત નમૂને દિખાઈ દેજે. એસી એસી જાતે દિખાઈ દેંગી, જિન્હેં સીધી ખોપડી કે આદમી સમજ ન સકે.

જો જો કુછ દિખાઈ દેગા, ઉસકે કુછ નમૂને સુનિયે. આપકો વહાં એસે મહાત્મા મિલેજે જિન સે નમ્બર દસિયે ભી શર્મા જાય.

વહાં આપકો એસે ત્યાગી દિખાઈ દેજે જિન કે તમેલો મેં દસ દસ લાઈ ખડે હૈ. દસ દસ નૌકર સોને ઔર ચાંદી કે બર્તનો મેં ખાના ઔર પાની લેકર તૈયાર ખડે રહતે હૈ.

વહાં આપ એસે એસે જતી દેખેજે જિનકે ઘરો મેં દો દો ત્રીન ત્રીન ભગતનિયાં રહતી હૈ, ઔર ઉનકી વાસનાઓ કો તૃપ્ત કરતી હૈ.

વહાં આપકો એસે એસે મહન્ત ભી દિખાઈ દેજે જિનકા જીવન મેં જો કોઈ કામ હૈ તો ગરીબોં કી મહેનત કી કમાઈ કો ઉડાના ઔર મજે ઉડાના, ઔર સ્વયં દંડ પેલના ઔર ખાએ હુએ માલ પચાના.

ઉસ કુમ્ભ મેં આપ એસી એસી કુલાંગનાઓં કો દેખોજે જો મુંઠ પર લાયલર કા લખ્યા ધુંધટ કાઢે ખિના ઘરસે બાહિર નહીં નીકલતી, પરન્તુ લુચ્ચોં ઔર બદમાસોં કી આંખોં કે સામને નજે બદન નહા કર મોક્ષ પાના ચલતી હૈ.

વહાં આપકો એસે એસે ધર્માત્મા શેઠ ભી દિખાઈ દેજે જો ઘર મેં અનાથાશ્રય કા ચન્દા આને પર વહી સે સાખિત કર દેતે હૈ કિ ઉનકે પાસ દાન દેને કે લિએ એક કોડી ભી નહીં હૈ, પરન્તુ નિહલ્લે અન્નમય કોષોં કે ચરણોં મેં લગ્નરો કી થેલિયાં રખને કો તૈયાર હો જાયજે.

જિસ જાતિ કે પાસ એસે એસે ધર્મ કે નમૂને હો, ઉસકે બરાબર ધર્માત્મા જાતિ સંસાર મેં કહાં મિલેગી? બસ યહાં તો જો કુછ હોતા હૈ. ધર્માનુકૂલ હોતા હૈ. ચોરી,બદમાસી, ગરીબોંકી લૂંટ, દુરાચાર ઔર મુક્તખોરી-સખ ધર્મ કે નામપર બોલો ધર્મ કી જય!

કેને પડી છે !

(લેખક:-આપુલાલ. વી. ગામી. ' ચેતન ' પોષ-૧૯૮૩)

દુનિયામાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કોઈને કોઈની પડી હોતી નથી. સૌને પોતપોતાની પડી હોય છે. બહારથી પરાર્થ દેખાતા પ્રયત્નોનું કેન્દ્ર જો તપાસીએ તો તે સ્વગામીજ હોય છે. પરાર્થ પીડા વહેરનારા અને તેમાં માનનારા વીરલાજ હોય છે અને આવા વીરલાજો સમાજ અને દેશનું કંઈ ભલું કરી શક્યા છે.

અત્યારે આપણા સમાજમાં જે દાવાનળ સળગી રહ્યા છે, જે દાવાનળની પીડાથી હજારો કુટુંબો પાયમાલ થતાં જાય છે, જેના ત્રાસથી પુરુષ, સ્ત્રી અને છોકરાંનાં જીવન છિન્નભિન્ન અને અધોગામી બની રહ્યાં છે, તે દાવાનળને ઠારવામાં તેની ભલુકતી જવાળાઓને શાંત પાડવામાં કેટલા બધા પ્રયત્નની જરૂર છે અને કેટલા ત્યાગની આવશ્યકતા છે, તે યથાર્થ જાણી લઈ તે પ્રમાણે કાર્યો ઉપાડી લેવાની દરેક સમાજસેવકમાં જો લાગણી થઈ આવે તો તે કાર્ય સુલભ થઈ પડે. અનેક કુરિવાજો, વહેમો અને અજ્ઞાનાંધકારને ભોગ થઈ પડેલો આપણો સમાજ દિનપ્રતિદિન તેજ-વિહીન; શક્તિવિહીન અને નમાલો બનતો જાય છે. તેમાંથી તેને ઉગારવાનો ધલાજ નથી વાતો-માં રહ્યો, નથી ભાષણોમાં રહ્યો, નથી લેખોમાં રહ્યો કે નથી ઠરાવોમાં રહ્યો. તેને માટે તો ધન, માન અને કીર્તિનો ભોગ આપી જગતથી અજ્ઞાત એકાદ ખૂણામાં પડ્યા રહી શાંતિથી કાળજતૂટ કામ કરવાની જરૂર છે. હુન્નર, ઉદ્યોગ અને કેળવણીના નવાં નવાં ક્ષેત્રો ઉઘાડી, તેને વિકસાવી દિનપ્રતિદિન તેને આગળ ને આગળ ધપાવી મંડ્યા રહેવામાંજ આપણો ઉદ્ય સમાયો છે. તમસ-માં ધોરતા આપણા સમાજ આગળ કામનાદગ્દગ રળું કરવાની જરૂર છે. આવડતને અભાવે તેની શક્તિનો વેગ વિરુદ્ધ દિશામાં વહી જાય છે. કુસંપ, ધર્ષો અને અજ્ઞાનમાં રીખાતા સમાજને તારવાનો ઉપાય તેની આજુબાજુ સંસ્કાર અને ઉદ્યોગનું વાતાવરણ ખડું કરવામાં રહેલો છે.

પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બધું કરે કોણ ?

અજ્ઞાનાંધકારમાં ભટકતો સમાજનો વિશાળ સમૂહ એ કામ સ્વયં ઉપાડવા, યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે અશક્તિમાન છે; ત્યારે સમાજના કેળવાયેલા આ કાર્ય ઉપાડી શકે? કેળવાયેલાને સમાજની કંઈ પડી છે ? તેમનાં હૃદય સમાજનાં દુઃખો અને વહેમો જોઈ ખળભળી ઉઠ્યાં છે ? પોતાના સમાજને જગતમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા તેમના હૃદયમાં તનમનાટ વ્યાપી રહ્યો છે? સમાજનું ઋણ વાળવા તેમનું હૃદય તૈયાર છે ? ધન, માન, કીર્તિનો ભોગ આપવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે ? યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવામાં તેમને આનંદ મળે છે ? એક નાનું શું ભીંતકું ચણવું કંઈ છે; જ્યારે મોટાં મકાનો તોડવાં એ સહેલું છે; એ તો જેને અનુભવ થયો હોય એ જાણી શકે છે.

સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે, જે કાર્યમાં હાડકાં નમાવ્યા સિવાય કીર્તિ, માન અને મોટાઈ મળતી હોય છે, તે કાર્યનાં યશોગાન ગાવા, તેનું અગ્રપદ લેવા સૌ કોઈ તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યાં ફક્ત બોલીને, ઠરાવો કરીને કે વાલ વાલ કહીને કામ કરવાનું હોય છે, ત્યાં જરૂર આપણા કેળવાયેલા આગળ પડતા હોય છે. જ્યાં સત્તાની લગામ મળવાનો સંભવ જણાતો હોય છે, ત્યાં બેલાશક આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે. કાર્યનું ગમે તે થાય પણ પોતાનો માનમરતબો જાળવતો હોય તો કોઈ પણ કામ કરતાં ન અટકવામાં હમેશાં આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે.

યાદ રાખવાની વાત એ છે કે, કોઈપણ કાર્ય બોલવાથી થતું નથી. કાર્ય ઉપર એકનિષ્ઠા કે ભક્તિ-સિવાય તે કાર્ય ફળતું નથી. તેને માટે સતત વિચાર કર્યો સિવાય કાર્યની પ્રગતિ થતી નથી, તે પોપાતું નથી અને ખીલતું પણ નથી. આખાં વર્ષમાં બે-ચાર દિવસ તે ઉપર વિચાર કરવાથી શું કરી શકવાના હતા ? એવીસે કલાક પોતાની જાનજમાં મચી રહેનારા યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવાના રહસ્ય-ને શું સમજી શકે ? જાનજમાં ગુંચવાયેલી અને તેમાંજ રમખાણ થતી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ શું જોઈ શકે ? એને તો જ્યાં સાં પોતાના જેવાજ વ્યવહાર દષ્ટિએ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! સ્વચ્છ બુદ્ધિ સ્વચ્છ કાર્યોને જોઈ શકે. સ્વાર્થના આવરણથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિને સર્વત્ર સ્વાર્થ દેખાય, સારામાં પણ ખોટાનો ભાસ થાય, ગુણોને ન પારખી શકે, છિદ્રો ઝટ શોધી કાઢે અને છિદ્રોને દૂર કરવાનો ઉપાય ન લેતાં આખાં વસ્તુનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય.

આવી સ્થિતિમાં કોને કોની પડી હોય ? બીજાનું ગમે તે થાય, પણ તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને શો ફાયદો મળવાનો છે તેનોજ વિચાર કરવામાં આવે છે.

“ લાપણો કરવામાં માફ શું જાય છે ? લાવને પચીસ પચાસ વાક્યો પોપટની માફક બોલી નાખી! ક્યાં એ મારા હૃદયને ઝડે છે ? ક્યાં મને એ લાગુ પડે છે ? ભલે, લોકો તે પ્રમાણે વર્તે કે ન વર્તે તેમાં માફ શું જવાનું છે ? આપણને માન મળે છે, મોટાદ મળે છે, પછી બીજું શું જોઈએ ? આપણી વાલવાલ ગવાય છે. ભલેને પડે બીજા ઉંડા ધરામાં ! તું તારું સાધી લેને ! ” આવી વિચારપરંપરાથી જ્યાં કાર્યો થતાં હોય તે કેટલા દિવસ ટકે ? તેની અસર કોના ઉપર થાય ?

“ આજ઼઼઼઼઼઼઼ સમાજ નિર્વીર્ય અને નમાલો બની જતો હોય તેમાં મારે શું ? ખારમાંઆમાં દળજોરે રૂપિયા ચટણી થઈ જતા હોય અને ધરનાં ધર ઉપડી જતાં હોય તોયે શું ? આખુલે જીવન મીઠું ને રોટલો ખાધને અને કૂતરાના જેવું જીવન ગાળીને સંસારયાત્રા પૂરી કરવામાં આવતી હોય તેમાં મારે શું ? સામાન્ય સિપાઈને જોઈ કાળજી થકતું હોય, નીચું મોં કરી તેની બે-ચાર ગાળો સહન કરી લેવાતી હોય તોયે શું થઈ ગયું ? શું મારા છોકરાંઓને એશઆરામી કેળવણી નથી મળતી ! નિરાંતે હાડકાં નમાવ્યા સિવાય મને તો રોટલો મળ્યે જાય છે. મારી કીર્તિ અને વાલવાલ સમાજ આખામાં ગવાઈ રહી છે. મોટી મોટી સલાઓના પ્રમુખ થવાનું મને માન મળે જાય છે. સમાજના કોઈ પણ કાર્યમાં મારો અગ્ર દિસો તો હોયજ છે. સર્વ મારી તરફ માન અને ડરની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે. તેમની દૃષ્ટિએ હું કેટલો યશો મોટો લાગું છું ? ટાઢા લોહીનો રોટલો મને મળી રહ્યો છે, તો પછી મારે શું જોઈએ ? ”

સૌને પોતપોતાની લાગી હોય છે. ત્યાં કોણ કોને સંભારે ? પોતાનું કાર્ય સાધવા જતાં કદાચ અડફ્ટે સમાજનું કામ આવી જાય તો હીક છે. બે-ચાર વાક્યો બોલી હા ના કરી મોટા થવાનું માન લેવામાં શું જવાનું છે ? જ્યાં આવુંજ ચાલી રહ્યું હોય ત્યાં ઉન્નતિની શી આશા રખાય ? જ્યાં જાતિહિતમાટે ધગશ અને બળનરા ન હોય, ત્યાં કેવાં કાર્ય થઈ શકે ? પોતાનું પડતું મૂકી, રજાગાવી, સમાજનું કે દેશનું હિત સાધવા જ્યાંસુધી યુવકો ન નીકળી આવે, ત્યાંસુધી જે કાંઈ બોલવું તે થુંકે ઉડાડવા બરાબર છે, લખવું તે ખાલી લીટા કર્યા સમાન છે અને દરાવો કરવા તે ખાલી દંભ છે. પરમાત્મા આપણુ સર્વને યજ્ઞાર્થે કામ કરવાની પ્રેરણા આપે !

હોલી આજ મનાતે હૈં

(તા. ૧૮-૩-૨૭ ના ‘અર્જુન’ ઉપરથી)

સુનો લીડરોં કે દિલ કી, કુછ ખાતેં તુમ્હેં ખતાતે હૈં; રંગ કી પિચકારી ભર ભર કર, હોલી આજ મનાતે હૈં. ગાંધી બાબા સખ સે અચ્છે, ઇકલે મૌજ ઉડાતે હૈં; ચખે ખદર કી મુરતી પર, સખકો નાય નઆતે હૈં. પંડિત મોતીલાલ બુદાપે, કે દિન શેષ ખિતાતે હૈં; છોડ વફાઈ અખ અપની, ઉન કરની પર પછતાતે હૈં. શ્રી આયંગર દે ધક્કા બસ, આગે બઢતે જાતે હૈં; ઇધર ઉંઘર દાયેં ખાયેં, સખ ઓર સે ટાંગ અડાતે હૈં. પંડિત માલવી તીસમારખાં, ખાતેં બડી બનાતે હૈં; લક્ષ્મી ચાપો સખકી કરતે, સખ સે પ્રેમ નિલાતે હૈં. લાલા લાજપત બડે કષ્ટ સે, જીવનભાર ઉઠાતે હૈં; હુએ ત્રિશંકુ સમાન વ્યોમ મેં, ઇધર ઉધર મંડરાતે હૈં. મીયાંમોહમ્મદઅલી તુમ્હારી, સભી મજાક ઉડાતે હૈં; ધરકેરહેન ઘાટકે અખ, તો અગલેં આપ બજાતે હૈં. ખડેબિયાં ઇન દિનોં કિધરકી, હવા આપબી ખાતેહૈં; હુઆ ખિલાફત ફંડલજમ અખ, નથીકૌનસી ધાતેહૈં. મિયાં આસિફઅલિ રંગીલે, હુધતુમ્હારે સાથ સુરી; મૂંડ મુંડાતે પડગયે આલે, અખ તકસિર ખુજલાતે હૈં. ખ્યાળ સાહિબ કહિએ અખ, કયું હુઅલે હોતે ખતે હૈં; સોતે જાગતે યમદૂતો ખ્યાળ, ભલાયું આતે હૈં. હટોહટોમીસ્ટર જયકરહેં, બડી ઠાટસે આતે હૈં; ગિટ પિટ ગિટ પિટ બોલે કેસા, અચ્છાઅસર જમાતેહૈં. સ્વામી સત્યદેવજી દેખો, ફર્સ્ટક્લાસ મેં જાતે હૈં; કોઈ સુનતા નહીં મગર વહ, ખિચુલ બજાતે જાતે હૈં. કોઈ રોવે કોઈ ચીખે, હમ તો અપની ખાતે હૈં; હોલી હૈ ફિર હોલી હૈ, હમ હોલી આજ મનાતે હૈં.

અરો કમચોગી કેવો હોય ?

(કાર્તિકેશી કાંઈ કમચોગી નથી; પણ એ તો એક પ્રકારના લૌકિક વિષયનો ભોગી છે અને કેવો પૂર્ણ નિસ્પૃહી તથા ત્યાગી હોય તો કમચોગી ગણાય, તે સમજવામાટે આ લેખ ઉપયોગી હોવાથી તે 'સુવર્ણમાળા' માંથી લીધો છે. લેખકનું નામ મળ્યું નથી.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કોણ હતો ને ક્યાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહિ; પણ દીઠે સૌ તેને ઓળખતા. તેને માટે જાતજાતની વાતો પ્રચલિત હતી. કોઈ કહેતું કે, એ જાદુગર છે. કોઈનો મત પડતો કે, બહાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે, તે શ્રીમંત છે પણ ગરીબીનો ઢાંગ કરે છે. વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુશ્કેલીસ માનતા. ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉદાવર્ગીર લાગતો ને ગામના એક બે પોલીસ સિપાઈઓ તેની પર નજર પણ રાખતા. કોઈનો મત હતો કે એ તરંગી છે. તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઈ હતી. ગામમાં બાળકો તો તેની પછવાડેજ લમતાં હતાં, કારણ તેઓને પીપરમીંટ, અખરોટ, કાળુ કે એવુંજ કંઈક મળ્યા કરતું. પાગલનાં ખીરસા આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાંજ ભૂલી ગયો. કોઈ કોઈ વખત સ્મશાનમાંથી કે નદીકિનારેથી કે એવીજ કોઈ એકાંત જગાએથી મધ્યરાત્રિની શમશમાકાર નિરવ શાંતિમાં દિલના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિદ્રા ત્યાગે એવું અદ્ભુત સંગીત સંભળાતું. ખીકણ લોકો એ ગાન યક્ષણીઓ ને ઠાકિનીઓ ગાય છે, એમ કહી ફફડી ઉઠતાં. માત્ર કોઈક કોઈક દિવસવાન ગામડીઆઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર પાગલ હતો.

+ + + + +

એક સાંજે હું ફરવા નીકળ્યો. રાસ રમવા નીકળનાર બાળાઓની માફક સમીરલહરિઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામબહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઈ ભૂતપૂર્વ વીરના સ્મારકચિહ્ન-સમા એકાદ પાળીયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડ્યા હતા, એમાંના એકપર હું બેઠો; ને વિચારવા લાગ્યો કે, બહારના પાગલ દેખાવ નીચે મનુષ્યજાતનું કોઈ ખેમૂલું છુપું રત્ન તો નહિ હોય? કદાચ એમ પણ સંભવ છે કે એ અરેખરો બદમાસ પણ હોય. જે હોય તે તપાસ તો કરવીજ જોઈએ. આમ નિશ્ચય કરી મેં આસપાસ નજર ફેરવી, ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુતપર મારી દષ્ટિ પડી.

“એલા, હે...એ...એ અહીં આવ તો.” મેં હાક મારી. ખેડુ પાસે આવ્યો.

“આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે, તેને તું ઓળખે છે?” મેં પૂછ્યું.

“પાગલ ! હા, હા, આવ્યો ગાંડીઓ. એને કોણ ન ઓળખે ! એનું કામ પડ્યું.” કહેતાંની સાથેજ તેના મોઢાપર હાથ છવાયું; પણ મારા સબ્ય દેખાવપર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઈ ગયો.

“આસ કામ તો નહિજ, પણ એ ક્યાં રહે છે તે મારે જાણવું છે. તને ખબર છે?” મેં કહ્યું.

“હા, જુઓ આ પાછળ નદીની પેલી તરફ વડો છે તેની પાછળ જે ઝુંપડી જેવું દેખાય છે ત્યાં રહે છે, પણ..... આ એજ આવે.” એમ કહી ખેડુતે ગામે તરફ દષ્ટિ કરી અને પછી ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દષ્ટિ કરી તે તરફથી એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. એક-બે છોકરાં તેની પછવાડે આવતાં હતાં. મુઠ્ઠી ભરી કાંઈક આપી તેમને વિદાય કરી એ પાળીયાની દિશામાં ચાલ્યો આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને જોયો. તેણે માથાપર એક પટકો જેમ તેમ બાંધ્યો હતો. શરીરે ઘોળી કફની પહેરી હતી. તેનું મોઢું લંબગોળ ને આકર્ષક હતું. બે બાજત એકદમ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એક તો તેના હોઠ આસપાસ રમી રહેલું સ્મિત ને બીજી તેની દૂર-સુદૂર કાંઈક જોયાં કરતી હોય તેવી ઘેનઘેરી આંખો. તે સ્મિત બેજ માણસોમાં હોય છે. કાં કોઈ ગાંડામાં અથવા તો કોઈ અવધૂતમાં.

તે ઝપાટાબંધ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. થોડી વારે ઝુંપડી આવી. તેમાં એ પેઠો.

“હું અંદર આવું?” મેં વિવેકથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ને લાઇ” જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર જાઓ સામાન નહોતો. ખૂણામાં એક પાણીનો ગોળો; થોડાંક દામ; વચમાં એક સાદી ને એક તરફ એક જૂની પુરાણી દિલ્લરખા; બસ આટલુંજ રાચરચીલું હતું.

“કંઈ કામકાજ” તેણે મારા તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“કામકાજ તો ઘણુંએ હતું; પણ તમે કાંઈક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત” મેં કહ્યું.

“હા, મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે.” તેણે કહ્યું.

“હું સાથે આવું?” મારાથી પૂછાઈ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ જોઈ રહ્યો, પછી કહ્યું “મારી સાથે? મને બધાય શું કહે છે તે જાણો છો ને? મારી સાથે આવવામાં શો લાભ મળશે? મારા માર્ગ ન્યારા છે.”

“ન્યારા ભલે ખીજને માટે રહ્યા. મને એ એવા નહિ લાગે; પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતિ સ્વીકારશો.”

“હીક ચાલો” કહી તેણે એક કપડામાં દિલ્લરખા વિંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થયેલું મકાન આવ્યું. ખડકી ધીમેથી ઉઘાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના લાગમાં એક અર્ધ ત્રેલી ખાટલીમાં એક ડોશીમા સૂતાં હતાં.

“કાં મા! આજ કેમ છે?” કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ અડાડ્યો.

“બેટા! કાલ કરતાં કાંઈક ઠીક છે.” ડોશીમાએ ક્ષીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“મા! આજ એની દવા આપું છું, કે જેથી તાવ નહિ રહે” એમ કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો અને દિલ્લરખા કાઢી, તાર મેળવ્યા ને એક ભજન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અજાણ્યો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાએ તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉરતાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો, પણ આ ભાવ મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલે એકતાન થઈ ભજન છોડવા માંડ્યું. વાતાવરણમાં ભક્તિરસની છોળો ઉડવા માંડી. મકાનની બહાર હાલતાં વૃક્ષો સ્થિર થઈ ગયાં. અનીલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. ભજન અર્ધ પહોંચ્યું ત્યાં ડોશીમાને કપાળે આછો આછો પરસેવો થવા માંડ્યો. ભરસલામાં દ્રાપદીજીએ ચીર ખેંચાતી વખતે કરેલી પ્રાર્થના કે નરસિંહ મહેતાએ કટોકટીને પ્રસંગે કરેલું સ્તવન કપી જતનાં હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ મને પહેલવહેલો આવ્યો. એ તો દિલના તાર પરચારા પરમશક્તિ સાથેજ જોડાતા હોય તેમ લાગ્યું. થોડી વારે ભજન પૂરું થયું, પણ આ શું? ડોશીમા ખાટલીમાં એકદમ બેઠાં થઈ ગયાં.

“વાહ પ્રભુજી વાહ, બેટા! મારો તાવ ગયો. દીનોનાથ તારું ભણું કરે” કહેતાંની સાથેજ મા ઉભાં થઈ ગયાં. દીવાસળી માટે થોડી શોધ કરી દીવો પ્રકટાવ્યો. પછી પાગલ પાસે આવી તેનું મોઢું ધારી ધારીને જોયું. આંખમાં આંસુ ઉભરાણાં. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—“પેટનો દીકરો-એ ન કરે એવું તેં કર્યું. શું આપું? મારી પાસે કાંઈ ન મળે. થોડીક મીઠી રાખ કરી આપું?”

“ના, મા! મારે કાંઈ ન જોઈએ. મોઢું થયું છે એટલે જશું” કહી પાગલ ઉપડ્યો. હું પણ બહાર પડ્યો. થોડેક ચાલ્યા પછી પાગલે મને કહ્યું:—

“બિચારીની સંભાળ રાખનાર કોઈજ નથી.” હું તો ત્રણ બાબતોથી અજાણ્યોમાં ગરકાવ-જ થઈ ગયો હતો. પાગલની સહૃદયતા, તેણે સાધેલી અદ્ભુત કલા ને સંગીતનો દર્દપર પ્રભાવ. થોડી વાર રહીને મેં કહ્યું:—

“તમારી પાસે આવી કળા છે તો કોઈ અમીરકમરાવ.....” હજી હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાંજ એ બોલી ઉઠ્યો:—

“શું? એ તમારા ઉમરાવોની વાતજ કરશો નહિ. પચીસ વર્ષ એ સાધનમાં ગાળ્યાં તે મુઠ્ઠીભર નિષ્કર અમીરોને ખુશ કરવા નહિ, પણ ગરીબ નિરાધારોની સેવાર્થે.”

“પણ ક્યાં ખીમારી ને ક્યાં સંગીત!” મેં પૂછ્યું.

“સંગીતની દરદોષર શું અસર થાય છે, એ વાત તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો તમને જણાવશે. ત્યારેજ તમે જાણશો. મેં જે જાણ્યું ને અનુભવ્યું, તે તમે નહિજ માનો. ખાકી જગતભરના કળાભક્તોને કહેજો કે, તમારું લક્ષ્યખિંદુ કળાજ નહિ પણ તે દ્વારા સેવા છે.” તેણે કહ્યું.

ત્યાં તો ઝુંપડી આવી. હું તેનાથી છુટો પડ્યો. મારા મનમાં એકજ વિચાર ધૂમતો રહ્યો.

“કળાનો ઉપયોગ સેવા, માત્ર રંજન નહિ.” અરે, શાસ્ત્રોમાં ને ઇતિહાસમાં આપણી સમક્ષજ પરેલા દાખલાઓ આપણે કાં ન સમજીએ ?

લોકો ગમે તે કહે પણ પાગલની સાચી પ્રવૃત્તિઓ થોડી ને ટુંકમાં કહેવાય એવી હતી. કોઈ અત્યંત કંગાળ કે નિરાધાર આદમી ખિમાર હોય ત્યાં પાગલ પોતાની દિલ્લરૂઆ લઈ પહોંચ્યોજ હોય. આદજ પૈસા ખીસ્સામાં હોય તો તે ચાર આપી દેતાં ખંચાતો નહિ. કોઈ દુઝળી ગાય કે એવુંજ કોઈ પ્રાણી જુએ તો તે તેને ગળે હેતથી હાથ ફેરવી કાંઈક વાત કરવા લાગી જતો. તે હમેશાં શ્રીમંત, લપકાદાર કે અધિકારી જેવા માણસોથી લડકીને દૂરનો દૂરજ નાસતો. કોઈ કોઈ વખત તો ખેતરે પણ જઈ ખુલ્લું સૂરે દુહાપર દુહા લલકારી ખેડુઓ કે કણુખણોનાં મોઢાં હસતાં કરી આવતો. બાકી તેને વધારેમાં વધારે આનંદ ત્યારેજ મળતો કે જ્યારે એ કોઈ ગરીબ દરદીની મેલી પથારી પાસે બેસી કોઈ ધૂળીઆં મકાનમાંથી આલ સાથે હાથતાળી લેતી ભૈરવી કે કલ્યાણની તાન ઉપર તાન લેતો હોય.

તરંગ ચઢે તો કોઈ કોઈ વખત સામેથી લાંફતાં લાંફતાં ચાલ્યાં આવતાં કોઈ મજુર કે મજુરણના માથાપરથી બોળે પોતાને માથે થોડો વખત લઈ પાગલ તેઓને રાહત આપતો. આમ જ્યારે થાય ત્યારે બોળે ઉપાડનાર વ્યક્તિ આ અણુધાર્યાં સહાયક તરફ ડોળા ફાડી જોઈ રહે ને પાછળથી “સાવ પાગલ” કહે તો એમાં એનો શું વાંક ? પણ આવી બાબતો ક્યાં ગણાવવા બેસું ?

તેનું મૂળનામ અમૃતપ્રસાદ હતું. ઉત્તરલિંદુસ્થાનમાં કોઈ શહેરમાં તેનો જન્મ શ્રીમંત મા-બાપને ત્યાં થયો હતો. નાનપણથીજ તેને સંગીતનો શોખ હતો. તેના પિતા એને વેપારી બનાવવા માગતા હતા; પણ વેપારમાં પ્રસાદનું ચિત્ત બિલકુલ લાગતું નહિ. જન્મથીજ તેની મનોવૃત્તિ નોખી હતી. જે મોજશોખના વાતાવરણમાં એ ઉછર્યો તેનેજ એ અંતઃકરણથી ધિક્કારવા લાગ્યો. બારજ વર્ષની વયે કોઈ ઉસ્તાદની સાથે એ લાગી ગયો. તેના પિતાએ બહુએ શોધખોળ કરી, પણ પત્તો નજ લાગ્યો. એ ઉસ્તાદજી પાસે પચીસ વર્ષ સુધી રહી તેણે સંગીતશાસ્ત્રનાં મૂળતરવો ધુટી ધુટીને પીધાં. ઉસ્તાદજી પણ શિષ્યની તેજસ્વી ખુદ્દિથી તાજજીવ થયો. ચારપછી ઉસ્તાદજીએ પોતાના માનીતા શિષ્યના લાહોરમાં જલસાઓ કરાવ્યા. શ્રોતાજનો એનો અદ્ભુત કાણુ જોઈ દિગ્-મૂલ થયા, ચારે તરફ વાહવાહ થઈ રહી.

પછી કોઈ અમીરે તેની દીકરીને સંગીત શીખવવા પ્રસાદને રાખી લીધો. પાછળથી ઘણીએ વાતાંઓમાં બને છે તેમ બન્યું. એ બાળા પ્રસાદની સાથે પ્રેમમાં પડી—ના, ના, મોહમાં પડી એમ મારે કહેવું જોઈએ; કારણ પ્રેમ શબ્દ તો બહુજ પવિત્ર છે. પ્રસાદ તેને બેટી કહીનેજ બોલાવતો. જ્યારે જ્યારે પ્રેમ આપવા—લેવાની હમેશની જાણીતી વાત નીકળતી, ત્યારે પ્રસાદ આટલુંજ કહેતો:—“બહેન ! કળાને અલગવાય નહિ, સાચી કળાનો ભક્ત હમેશ સ્ત્રીઓને ભાન ભૂલાવે છે, પણ ધિક્કાર હજો જે કળાભક્ત ભાન ભૂલે તેને ! તું તો મારી દીકરી જેવીજ છે ને રહેવાની. બહેન ! તારે પૂજજ કરવી હોય તો કળાના શુદ્ધ સ્વરૂપની કર, તેના ભક્તની નહિ.” જેને મોહજ થયો હોય તે પ્રસાદના સિદ્ધાંતો શે સમજે ? પરિણામ એ આવ્યું કે એ બાળાએ ઝેર ખાઈ આત્મ-હત્યા કરી. પ્રસાદ તેને એક પિતાના જેવા નિર્મળ પ્રેમથી હૃદયપૂર્વક ચાહતો હતો. તેના આવી રીતના અવસાન પછી પ્રસાદ પલટાઈ ગયો. તેણે લપકાદાર વસ્ત્રો ત્યાગ્યાં. એક સાદી કફની ને માથે જેમ તેમ વિંટાળેલો પટકો, આ એનો પહેરવેશ બન્યો. અમીરકિમરાવો કે રાજમહારાજો એને ત્યાં થતા જલસાઓમાં જવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. આગલા જલસાએને લીધે તેની પાસે જે કાંઈ નાણું થયેલું તે તેણે છૂટે હાથે ગરીબ ને દુઃખી લોકોને વહેંચવા માંડ્યું. બસ, તેણે પોતાની રાજ-ખુશીથીજ મુક્તીસ લાલત પસંદ કરી લીધી.

એ પછી તે કોઈ પણ એક સ્થળે લાંબો વખત તે રહેતો નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એ સાવ ફના થઈ જતો; છતાં ખુબી એ હતી કે, એવી મુક્તીસીમાં પણ દેવી અન્નપૂર્ણા તેના પર કૃપા રાખતી.

એક પ્રભાતે ખબર મળી કે એ ઓચીંતોજ આ ગામમાંથી ક્યાંય ઉપડી ગયો હતો. એ ક્યાં ગયો તેની કોઈને ખબર પડીએ નથી ને પડવાનીએ નથી.

હજુએ કોઈ કોઈ વાર એકાંતમાં એ વિચિત્ર વ્યક્તિની મૂર્તિ નજરસમક્ષ તરે છે અને સારી સૃષ્ટિમાં પડ્યા પાડતો સ્વર સંભળાય છે કે “કળા એટલે સેવા !”

“ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ”

(લેખક:-શ્રીસત્યવ્રત. ‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

મનુષ્યસ્વભાવ અલંત વિલક્ષણ અને વિચિત્ર છે. જનસમાજમાં અનેક મહાન પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમની હૈયાતીમાં તેમની ખરી કિંમત આંકવાની કૃતજ્ઞતા અને વિવેકબુદ્ધિ સગાજમાં નથી. તેમના મરણ પછી જનસમાજને આંચકો લાગે છે અને પછી તેમની ખરી કિંમત આંકવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. આપુંજ સ્વામી શ્રીદયાનંદજી મહારાજના વિષયમાં પણ બન્યું છે. તેમના જીવતાંસુધી તેમનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. પૌરાણિકોએ તેમને નાસ્તિક ઠરાવ્યા, ખીજાઓએ તેમને છુપા ખ્રિસ્તી પ્રચારક ગણ્યા, ત્રીજાઓએ તેમને વર્ણાશ્રમભંગજતરીકે પિછાન્યા, કોઇએ તેમને ધર્મના દુશ્મનતરીકે ગણ્યા અને કોઇએ કંઈ. કોઇએ તેમના પ્રાણ હરવામાટે પાનના ખીંડામાં હળાદળ દીધાં, કોઇએ ધર્મ રક્ષવા એ એકાકી સંન્યાસી ઉપર તરવારના પ્રહાર કર્યા, કોઇએ મશ્કરી કરવા ગધેડાપર સ્વારી કરાવી, કોઇએ ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો તો કોઇએ ઇંટ-પથ્થરોનો ઉપહાર આપી પોતાની કૃતજ્ઞતા (!) પ્રગટ કરી. આમ તેમની જાહેર જીંદગીના પ્રભાવથી ઝેરથી પ્રાણ લીધાની અંતિમ સંધ્યા ફાણસુધી એ એકલ મલ્લ સંન્યાસીને અન્યાય અને ધોર અન્યાય દેશભરમાંથી મળ્યા કર્યો; પણ આખી જીંદગીસુધી ધોર તપ તપેલો એ સંન્યાસી, પોતાના મૃત્યુને એવું વિદ્યુતશક્તિવાળું-જેરદાર બનાવી બંધ છે કે તેમના મૃત્યુ પછી તેમનાં અનેકવિધ કાર્યો એવા ઝપાટાથી ચાલ્યાં કે આજનો ભારતનો બંધો એ ઋષિના પુણ્યલોક નામ ઉપર કૃતજ્ઞતાથી અશ્રુઅંજલિઓ આપતો અને પોતાના પૂર્વજોએ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આદરતો અનુભવાય છે. આજ એજ ઋષિના તપ:પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયેલો ભારત-તરુણ નવજીવનના સંદેશાઓ તેમના મૃત્યુ-પ્રસંગમાંથી વીણી વીણી પોતાનો ભાવીમાર્ગ ઘડે છે અને સમાજ શું કે ધર્મ શું, રાજકારણ શું કે વિશ્વબ્રાતૃત્વ શું-દરેક દિશામાં ઋષિએ મૂકેલ પગલાંને અનુસરવા આતુર અને ઉમંગભર્યો દેખાય છે. ઋષિએ જીવનભરમાં જનતાને મૂર્તિપૂજથી મુક્ત કરવા અનેક ઉપદેશો આપેલા, પણ તેમાં વિદ્યન નાખનાર સનાતનીઓના ચિરંજીવીઓ એજ પથ્થરોને આજ પણ ગંગા-યમુનામાં પધરાવી રહ્યા છે. પિંડદાન અને તર્પણનાં શાસન હવે ભારતના ધર્મ-પટલપરથી ઝાંખાં થવા લાગ્યાં છે. ધર્મગુરુઓનાં ધતિંગો જે દયાનંદે કડવી રીતે ખતાવેલાં, તેના કરતાં શતગણાં વધુ તીવ્ર અને અસહ્ય કટુ ધતિંગો આજ ચોમેર ઉઘાડાં પડી રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓની તેમણે કરેલી વડીલાત આજે પુષ્પિત થઈ રહી છે. વર્ણાશ્રમધર્મના તે વેળાએ ગણાતા એ ઉચ્છેદક-નેજ આજનો હિંદુ ચાતુર્વર્ણ્યનો સુયોગ્ય રખેવાળ માની તેમનાં અદૃશ્ય ચરણમાં પોતાનું માથું ભક્તિભાવથી નમાવે છે. સર્વ રોગોની રામબાણ મહૌષધિ બ્રહ્મચર્યસેવનનાં ડિંડિમધોષો કેવળ આ દેશમાંજ નહિ, સમસ્ત સંસારભરમાં ઉદ્ધોષિત થઈ રહ્યા છે. સનાતનીઓના અજ્ઞેય દુર્ગ કાશી-ધામમાં આજ શુદ્ધિના ગણેશ મંડાયા છે; અને સમસ્ત દેશે આજ દયાનંદને અનેક રીતે પહેલાં નિદેલ, છતાં અસ્પૃશ્યતાનું ધર્મ-મહાપાતક ટાળવા તે પ્રતિજ્ઞા લઈ રહેલ છે. પચાસ વર્ષ-અડધી સદીના નાનકડા ગાળામાં દયાનંદના તેજસ્વી અને વીર્યવંતા સિદ્ધાંતોનો આ ચોમેર સમગ્ર પરિવર્તનકાળ અદ્ભુત વિજય નથી સૂચવતો ? દયાનંદે સહેલાં ધોર કળેટા અને તપેલાં અદ્ભુત તપોનો શું આથી વધુ યોગ્ય વિજય ખીજો કોઈ હશે ખરો ? જેમને અર્ધી સદી પહેલાં, જે સિદ્ધાંતોમાટે મારી નાખવામાં આવ્યા, આજ તેનાજ તેજ સિદ્ધાંતો સમગ્ર દેશ સ્વીકારે એ, તે ધર્મવીર મહાત્માનું સર્વોત્તમ માહાત્મ્ય નથી સૂચવતું શું ? “ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ” ની સત્યતા પ્રતીત નથી થતી શું ?

આજ અમે તેમના સિદ્ધાંતોની બધી બાજુ ઉપર આ સ્થળે વિચાર કરી શકતા નથી. કેવળ એક જ પ્રશ્નની ગદી ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીશું અને તે એજ કે, જેમને સમગ્ર દેશે બંગાળથી સિંધુ નદીસુધી અને હિમાચળથી કન્યાકુમારીસુધી તાત્કાલિક અત્યંત મહત્વ આપ્યું છે, તે પ્રશ્ન એટલે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો મહાપ્રશ્ન. મહાસલાના ચોપડેથી માંદી છેલ્લામાં છેલ્લી હિંદુસલાની નાની શાખાના ચોપડાસુધી અને તે દ્વારા પ્રત્યેક હિંદુ આખાલવૃદ્ધ નરનારીના કોમળ હૃદયમાં જે પ્રશ્ને આજ લડકાવી છે, તે પ્રશ્ન એટલેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો માર માર કરતો આજનો કાળધર્મ થઈ

પડેલો મહાપ્રશ્ન ! આ પ્રશ્નને હાથમાં લઈ કેવળ પંપાળી હાથ ફેરવી પાછો મૂકી દેવાય એવો નિર્માણ હવે નથી રહ્યો. એ પ્રશ્ન આજ છેવટનો હિંદુધર્મનો ફેંસલો કરી નાખવા તૈયાર થયો છે. તે કહે છે કે, માર્ગ-અસ્પૃશ્યતાનું-નિવારણ કરી હિંદુજાતિ અમર થાઓ અથવા આ સંસારમાંથી તેનું નામનિશાન નાબુદ થાઓ. કાં તો તેના નિવારણથી ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને હિન્દવી સ્વરાજ્યને હાંસલ કરો અગર ઋષિમુનિઓના નાનાવિધ તપસંચિત અમર વારસાને દફનાવી વિધર્મીઓના પગતળે છુદાઈ અદૃશ્ય થઈ જાઓ. આ મહાપ્રશ્ન હવે સમાધાનનીતિ-બાંધછોડની નીતિ નથી ચાહતો. તે એક ધાએ ચોખ્ખા બે કટકા કરવા માગે છે. તે તો આજ રા સ્વરે ગગન ગળવતો કહે છે કે, કાં તો જીવો અને જીવાડો અથવા મરો અને નાબુદ થાઓ. હા કે ના એકજ સ્પષ્ટ ઉત્તર. ચોખ્ખો અને ચટ ફેંસલો તે પ્રશ્ન માગે છે અને તે પણ તુર્તજ. તે અમુક મુદતને હવે ઓળખવા નાં પાડે છે. તે પ્રશ્ને આજ રુદ્રસ્વરૂપ ધારણ કરી ભયંકર વિક્રાંતતા ધારણ કરી છે. તેના ઉકેલમાંજ આર્યજાતિ-હિંદુજાતિનું જીવન છે, તેના નકારમાંજ તેનું મૃત્યુ ઉભું છે. તેના નિવારણથી આવતા નવજીવનને ખાળવા ઇસાઇયત કે મુસલમાનીયત જરાય શક્તિમાન નથી અને તેના નકારથી હિંદુજાતિના આવતા મહામૃત્યુને પણ ખાળવા કોઈ ધંવંતરી સમર્થ નથી. એવો અનનુભૂત અને અશ્રુત મહાપ્રશ્ન આજ ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક પ્રત્યેક ગગનમાં ગાળે છે અને દરેક ક્ષેત્રને પોતાના સૂરથી તે તરફજ ટકટકી લગાવતું આકર્ષિત કરી રહ્યો છે. સંસારના ઇતિહાસમાં આ મહાપ્રશ્નની મહત્તાની જેટલીને બીજે પ્રશ્ન નહિજ હોય. જે પ્રશ્ને જીવન અને મૃત્યુની ઘાંડી કેવળ હા કે ના ઉપર ધરી હોય તેવો પ્રશ્ન સમગ્ર સંસાર આજ પહેલ વહેલો ભારતમાં અનુભવે છે. આ સ્થિતિ છે માટેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પ્રશ્ન એટલે ભારતના જીવન-મરણનો મહાપ્રશ્ન. અમે નિર્ભય થઈ એ પણ કહી શકીશું કે, આ પ્રશ્નની મહત્તા પાસે સ્વરાજ્ય અને ચરખાના પ્રશ્નો સૂર્ય આગળ પતંગિયાસમાન ટુચ્છ છે. જેનો નિકાલ સૌથી પહેલો કરવાનો છે તે આજ, અને આ એકજ મહાપ્રશ્ન છે. અસ્તુ. આ પ્રશ્નની ગંભીરતા આજથી પચાસ વર્ષો પૂર્વે તે અદ્ભુત દ્રષ્ટા મહર્ષિ દયાનંદે પારખેલી, જેને આજ અમે હજી પણ તેટલી ગંભીરતાથી અનુભવી શકતા નથી. તેમણે તર્કથી અને દલિલોથી, શાસ્ત્રોથી અને વેદોથી, મનુષ્યતાના નામથી અને દયાના નામથી, પાપના પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારથી અને ઉન્નવજળ લાવિ થવાના સદ્ભિપ્રાયથી એનો નિકાલ કર્યો કે, અસ્પૃશ્યતા-એક ભાઈ જેવા ભાઈને-એકજ પરમ પિતાના અમૃતસંતાનને અડકવા ના પાડવી, અડકતાં અલડાઈ જવાની વૃત્તિ રાખવી, તે પ્રભુ પિતાનું ભયંકર અપમાન કરવા બરાબર છે. કોઈ વેદ, કોઈ ધર્મગ્રંથ મનુબાંધવને બહિષ્કાર કરવા ના પાડે છે અને જે તેમ કરવા કહે છે તે શાસ્ત્રજ નથી. તે ધૂર્ત-પ્રપંચ છે. માયાવી રાક્ષસની દાનવી-લીલા છે. અધોર નરકાસુરનું ધોર નર્ક-તાંડવ છે ! કોઈ જન્મમાત્રથીજ અસ્પૃશ્ય નથી, તેમ કોઈ જન્મમાત્રથીજ સ્પૃશ્ય નથી. સત્ય, ન્યાય, સમભાવ, પ્રેમ, પવિત્રતા, સદાચાર, એ જેમાં જેમાં હોય, ગમે તે દેશની ગમે તે જાતિમાં-તે તે સ્પૃશ્ય છે; અને તદ્વિપરીત-અનાચારયુક્ત જાતિ કોઈ પણ દેશની ધર્મંડોર કાં ન હોય-તે તે અસ્પૃશ્ય છે. જન્મ અમુક જાતિમાં થવો એનો કંઈ હિસાબ નથી. ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ એજ પ્રધાન વિચારણીય છે. દુઃકમાં ધર્મ એ સ્પૃશ્ય અને અધર્મ એ અસ્પૃશ્ય છે. ધર્મ કોઈ એકજ દેશની એકજ જાતિની બાપુકી મિલકત નથી. જે ધારણ કરે તે ધાર્મિક અને જે ધાર્મિક તેજ સ્પૃશ્ય.

આ તે આદ્ય દ્રષ્ટાની આજના મહાપ્રશ્નપરતે ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની મીમાંસા હતી, જે આજ પણ જેવી ને તેવીજ ઉભી છે. બદલે આજ તે મીમાંસા વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નજરે તરવરવા લાગી છે. અર્ધી સદી પૂર્વે દયાનંદની આ મીમાંસા તે સમયના જનસમાજને કડવી લાગી, પણ આજે તે મહોષધિસમાન તેને નવજીવન દઈ રહી છે. એને માટેજ અમે આજના અમારા લેખનું મધાળું

‘લહેરાતી હે એતી દયાનંદ કી’

એ રાખ્યું છે. અસ્તુ. આ મહાપ્રશ્ને આજે કેવું ગંભીર રૂપ લીધું છે અને તેના નિરાકરણમાંજ અમારું જીવન તથા મુક્તિ છે, તે બતાવવા અને તે સાથે દયાનંદના ઉપદેશનો વિજય સૂચવવા હું નીચલું બ્યાન (સ્થલાભાવ બ્યાનમાં હોવા છતાંયે) રજૂ કરીશ.

શુભારે એ માસ પૂર્વે મધ્યપ્રાંતના છત્તિસગઢ વિભાગમાં દુર્ગ (દુર્ગ) જીલ્લાના મહાર-
અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ હિંદુધર્મ છોડી ધર્માન્તર કરવા વિચાર કર્યો. તેમની સંખ્યા ૧,૨૦,૦૦૦
એક લાખ અને વીસ હજારની હતી. ધર્માન્તર કરવાનો-મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી થઇ જવાનો
વિચાર એટલા માટે તેમને નિર્ણય કરવો પડ્યો કે ત્યાંના ધોળી, હજમ વગેરે લોકોએ તેમનાં
કામ છોડી દીધાં. આટલાથી શાંતિ ન થઇ કે ઉચ્ચ વર્ણોએ તેમને પીવાના પાણીમાટે પણ તંગ
કર્યા. આ અન્યાય અને ધોર અત્યાચારના ઉપાયતરીકે તેમણે ધર્માન્તરનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું અને
અનેક પાદરીઓ, અનેક મુસ્લિમ મોલવીઓ આ પંખીડાંઓને જળમાં સપડાવવા આખા જીલ્લામાં
દોડધામ કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ ઉપર એ લયંકર સંકટની વેળા હતી. હિંદુધર્મનું નાક કપા-
વાની એ વિપત્તિપૂર્ણ ક્ષણ હતી; પણ હિંદુધર્મનાં સમગ્ર પુણ્યો ખતમ થયાં નહોતાં; થોડાંક પુણ્યો
બાકી હતાં. ઋષિ દયાનંદે તપેલાં તપો ફલિત થવાનાં હતાં, તેથી હિંદુધર્મની લાજ રહી. ત્યાંના
હિંદુ કાર્યકર્તાઓએ કલકત્તા, ઉમરાવતી વગેરે સ્થળોની હિંદુસભાઓને તારથી ખબર કર્યા અને
ત્યાંના કાર્યકર્તાઓનું મંડળ ગયા ડિસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ જીલ્લાનાં ગામડાંઓમાં ઘુસ્યું.
ઠામઠામ વ્યાખ્યાનોની ઝડી લાગી અને એક દિવસ હિંદુધર્મની ઉદારતા, શ્રેષ્ઠતા અને સમા-
નતાવિષે ઉપદેશના ધોષ ફાટી નીકળ્યા. ખીજા દિવસે અસ્પૃશ્યો સાથે કરેલા અત્યાચારના પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપે બહારથી આવેલા આગેવાનોએ સ્વયં તે મહારખંધુઓની હજમત પોતાના હાથે
કરી, પોતાના ઉપદેશની સત્યતા સિદ્ધ કરી આપી, ધર્માન્તર કરવા ઇચ્છનારાઓને પાછા વાળ્યા.
શ્રીધનશ્યામસિંહ યુમ, સુદરલાલ શર્મા, પં. રત્નાકર, ઝા. પં. જંગીલાલજી, શ્રી ઓગલે વગેરે
મહાશયોએ જનસમાજના દેખતાં તેમની મૂછો કરી દીધી. તળાવમાં તેમની સાથે બધાએ સ્નાન
કર્યું અને કેટલાક આગેવાનોએ અસ્પૃશ્ય ગણાતા લાઇઓનાં ધોતિયાં પણ ધોઈ આભ્યંતર અભિ-
માનમળ દૂર કર્યો. આટલાથી કામ અટક્યું નહિ. ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓર્ડના જાહેર ફૂવા ઉપર બધા ગયા
અને અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ તેમાંથી જળ કાઢ્યું, જે આગેવાનોએ પીધું. ક્યાં અફતોને ફૂવા ઉપર
ચઢવાની મનાઈ અને ક્યાં તેમના હાથથી કાઢેલું પાણી પીવાનો મનોહર પ્રસંગ! અસ્પૃશ્યતાનું
નિવારણ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું. અનેક શતકોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરંભાયું અને ઋષિના ઉપદેશે
ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ લીધું; માટેજ ત્યાંના સવાલાખ લાઇઓએ ધર્માન્તર કરવાનો વિચાર છોડી દીધો
અને હિંદુજાતિના પુત્રોજ બની રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પાદરીઓ અને મુસ્લિમ-મોલવીઓ, મૌલા-
નાઓ અને અનેક અલીઓને હાથ ધસી, નાક ચઢાવી પાછા ફરવાનો સમય આવ્યો; માટેજ
વાચક ફરી એક વાર બોલ અને આનંદથી ગરજી ઉઠ કે—**લહેરાતી હૈ લેતી દયાનંદ કી !**

વાચકજંધુ ! ઠરાવો કરી આશ્વાસન આપવાનો જમાનો હવે નથી. હવે ક્રિયાત્મક કામ
કરવાનો સમય આવ્યો છે. જે તને તે મહાન ઋષિ દયાનંદના સિદ્ધાંતોનો પ્રેમ હોય અને શ્રદ્ધા-
નંદજીના ખૂનનો બદલો સરસ રીતે લેવા માગતો હોય તે આજથી જ પ્રતિજ્ઞા કર કે, અસ્પૃશ્યો
મારાજ લાઇ છે, તેમને હું ખુશીથી સ્પર્શશિ અને મારામાં મેળવીશ. યાદ રાખ આ દલિતોના
ઉદ્ધાર વખતેજ તારા શ્રદ્ધાનંદનો વાત કરવામાં આવ્યો છે. હુતાત્મા શ્રદ્ધાનંદ તારામાં અફતોદ્ધાર
કરવાનું સામર્થ્ય આપે ! આમીન.

ઐરાનું પંચ

(લેખક:—આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત—‘ પ્રચારક ’ના એક અંકમાંથી)

‘ મુસલમાનના હિંદુ ? બાપ રે બાપ ! ! ’

‘ ઓ બહેન ! સાંભળ્યું કેની ? આજે ગામમાં શાસ્ત્રી ધ્રુવશંકરજીએ હોમ કરીને મુસલમાનો-
ને હિંદુ કરી નાખ્યા ! ! ! મુસલમાનના હિંદુ કર્યા, બાપ રે ! એ તે કેમ થાય ? કોઇપણ કાળે
મુસલમાનના હિંદુ ના થાય. કદી ગધેડાની ગાય તે થતી હશે ? ’ એમ સુભદ્રા ડોશી તપખીરની
ચપટી લેતાં લેતાં બોલ્યાં.

સીતાબા બોલ્યાં:—‘ કાંઇ હિંદુ કરવાથી હિંદુ થઈ શકે ખરા ? તેમના હિંસક રિવાજો કદી

સુધરેજ નહિ. રહેવા દોને. આજલગી હિંદુના મુસલમાન થતા તો અમે જોયા, પણ મુસલમાનના હિંદુ તો થતા ક્યાંય જોયા નહિ. તેનું બધું આધેલુંપીધેલું ભુંસાય નહિ. કાગડાનો વળા હંસ તે ક્યાંથી ?

છટ્ટા ધોરણમાં ગયેજ વરસે પાસ થયેલી લક્ષ્મી બોલી ઉઠી: ‘ સુભદ્રા કાકી ! ગધેડાની ગાય તો નજ થાય, પણ એ તો કહોની, ગાયનો ગધેડો પણ થાય કે ?’

‘ હંહં.....ગાયનો ગધેડો કેમ કાળે થાય ના’ સુભદ્રા ડોશી બોલ્યાં.

‘ વાર ! ત્યારે હંસનો કાગડો થાય કે ?’ લક્ષ્મી બોલી. ‘ ના, ના. તું જાણે છે તો ખરી. એટલું પણ સમજતી નથી ?’ સીતાબા બોલ્યાં.

લક્ષ્મી:-હીક ! એક રજપૂત હોય કે એક બ્રાહ્મણી હોય, તમે તેને હંસ માનો છો, ગાય માનો છો. જે તેઓ મુસલમાનના ધરનું પાણી પીએ અથવા બ્રાહ્મણી મુસલમાનના ધરમાં બેસે, તો એ વટલે કે ?

સીતાબા:-હારતો. મુસલમાનનું આધું એટલે વટલેસ્તો.

લક્ષ્મી:-પછી આ તો હંસ, કાગડો થયો બા !

સુભદ્રા:-લક્ષ્મી ! તારી વાત તો ખરી છે; પણ આ કેમનું થતું હશે ? કાણ જાણે ! આપણે તો એટલુંજ જાણીએ-હિંદુ વટલી શકે છે.

લક્ષ્મી બોલી ઉઠી:-કાકી ! જે વટલે છે તે સુધરી પણ શકે છે. પગે કાદવ ચોટે, ધોધએ તો નીકળી જાય; તો પછી બીજા ધર્મમાં જવાથી જે વટાળ લાગે છે તે પણ કાઢી શકાય છે, અને શુદ્ધ આચારવિચારવાળા હિંદુ બનાવી શકાય છે.

સુભદ્રા ડોશી:-હા ! હા ! બહેન, તારી વાત મળે તો ઉતરે છે; પણ કેમ વાર આપણે મુસલમાનને હિંદુ થતા જોયા નથી એટલે આપણને નવાઈ લાગે છે.

લક્ષ્મી:-કાંઈ નહિ કાકી, હવે હિંદુઓ, મુસલમાનને હિંદુ કરે છે. આ ક્રિયાને શુદ્ધિક્રિયા કહે છે. એક ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનની શુદ્ધિ થાય છે તો તે પછી આપણા સમાજમાં આવે છે અને તેને હિંદુનરીકેના બધા હક્કો આપવામાં આવે છે.

સુભદ્રા:-અલો બહેનો ! આપણા ગામની મોલેસલામ ગરાસણીઓ હિંદુ થઈ છે. તેને મળવા જઈએ.

લક્ષ્મી:-પ્રજાકાકાએ હમણાંજ કહ્યું કે, સવારે તે બધા હિંદુ થયાં છે. તેમાંની કેટલીકે તો ઈમર પહેરવી છોડી દીધી. કેટલીકે શુદ્ધિ પછી માટીનાં જૂતાં બેઠાં ફેડી નાખ્યાં ને કેટલીકે તો ધરની થાપ સુધા ઉમેડી નાખી. પેલી સમજુત્યાએ તો ચૂલે ચઢાવેલી હાંધી પણ ચકલે મૂકી દીધી.

સુભદ્રા:-વિધર્મીને પાવન કરવાથી મોટું પુણ્ય છે એ અંદાનદશંકર કથામાં કહેતા હતા, તે આજ બરોબર મને સાંભરે છે. બીજું બધું જવા દઈએ, પણ એકેક ગાય તો મરાતી બચીને ?

લક્ષ્મી:-હવે તો ધડાધડ બીજા બધાં ગામે શુદ્ધિમાં પડવાનાં. શુદ્ધિનો જખરો પવન વાયો છે. કોઈ મોટું હિંદુ થશે તો કોઈ વહેલું.

સીતાબા:-સમજણનો ફેર પડેસ્તો.

દીવાતળે અંધારું !

(લેખક:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત-‘ પ્રચારક ’ના એક અંકમાંથી)

દેડવાડાની સલામાં પીરોજપુર ગામના ચોખરીઆટો જઈ પહોંચ્યા. ભાપણોની ધમાલ મચી રહી હતી. રા. મારુતીશંકરે તો ગગમગા થઈ હિંદુ દેડોની સુગ લેવાની પેટ ભરીને વાતો કરી. બધામાં ઉત્સાહ રેડાયો. લોકોનાં મન ઉછાળા મારવા લાગ્યાં. સલા શાંતપણે પાર પડી. લોકો પછી વિખરાયા. મારુતીશંકરે પોતાની પાંધડી ને ખેસ જમાલમિયાને ત્યાં મૂક્યાં. જમાલમિયાં તેને અડક્યા ને તે પાંધું આપ્યું. મારુતીશંકર ઘેર પહોંચ્યા તો તેમનાં દેવી તાંબાકુડી ભરી પાટલો નાખી બહાર ઉઠ્યાં હતાં. મારુતીશંકરે સ્નાન કર્યું ને ધરમાં પેઠા-ત્યાં તો દૂર ઉભેલા દીબળીબોર જવાનીયા બોલી ઉઠ્યા-આ શું દીવાતળે અંધારું કે ?

મેં ઓઘડલાઇ સુધારક છે. વિધવાવિવાહના ચુસ્ત હિમયતી છે. ઇશ્વરકૃપાએ તેમના પ્રતાપથી અનેક વિધવાઓ સધવા થઇ છે. તેમની પુત્રી બહેન ચંચળનાં લગ્ન વસંતપંચમીએ ધામધૂમથી થયાં, પણ એક અઠવાડીઆમાં જ યમરાજે ચંચળનું સૌભાગ્ય ઝુટી લીધું. વિધવા ચંચળે ફરી પરણવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ તેના વિરોધમાં ઓઘડ ડોમ્બાએ સાખીત કરી બતાવ્યું કે દીવાતળે અંધારું !!! એક જણને વાત કરતાં તે બોલ્યા, ‘બીજાનાં પુનર્લગ્ને બદો કરાવી આપે, પણ હા ! ધરમાંજ એવું થાય તોપણી બાપદાદાની કીર્તિ પર પાણી ફરી વળે એનું કેમ ? પછી રજીયું રંગદોળ્યું એકજ.’

કરુણાશંકર મહારાજ કળિકાળમાં વર્ણાશ્રમધર્મનું પૂછકું પકડીને બેઠા છે. તે દિવસે કથામાં તેમણે આર્યસમાજીઓની સખત શબ્દોમાં ખૂબ ઝાટકણી કાઢતાં કહ્યું કે એ લોકો વર્ણાશ્રમધર્મમાં જરાય માનતા નથી. શ્રોતાજનોએ દરેકજની ધૂતમાં પોકારી દીધું કે સત્યવચન, મહારાજ ! ગોવિંદાય નમો નમઃ મહારાજની સફેદ દાઢી ભકતજનોની ‘હાજી, બાબા, હા,’ ની લહેરમાં ફરકવા લાગી. હરિદાસ મહારાજ કરુણાશંકર મહારાજની સફેદ દાઢી જોઇ વિચારમાં પડી ગયા કે, વર્ણાશ્રમધર્મની બાંજો પોકારનારા મહારાજ હજીસુધી કેમ ગૃહસ્થી રહ્યા છે ? સંન્યાસી કેમ નથી ? પાસે બેઠેલા શંકરભાઇ કહેવા લાગ્યા, ‘ભાઇ ચૂપ રહે ! એ તો દીવાતળે અંધારું !’

સાવલી ગામ ૬ કુલીન ગામોમાં ગણાય છે. મોરાર પટેલ પોતાના પટાવાળા હમીદખાન સાથે ‘હટો બાપજી ! હટો બાપજી !’ ના પોકારો વચ્ચે વાંકી પાવડી મૂકી જઇ રહ્યા છે. સામે રામલી ઢેડી છાશ લઇ આવે છે. પગ જરા વાંકો પડવાથી મોરાર પટેલને અડી પડી. પટેલે પાટીદારી દેડો ઉગામી રામલીના માથામાં જોરથી ઠોક્યો, ને રામલીને લોહીલુહાણ કરી મૂકી. ગામમાં પટેલ વખણાયા કે, હિંદુ ઢેડી તે વળી કેમ અડી જાય ? હમીદખાન મિયાં એવામાં બીબીની શોધમાં હતા, ને ઘણી ફિકરમાં ફરતા હતા. હેવટે થાકીને આંખ આડા કાન કરીને શિવલી ભંગી-યણને રાખી બેઠા. શિવલી પછી તો મરીયમ બની. મિયાંની બીબી બન્યા પછી મોરાર પટેલની બીડીઓ વાળવામાં એણે ખૂબ મદદ કરી. લોકો કુલીનતારૂપી દીવાની નીચે અંધારું જોઇ શક્યા.

તે દિવસે કાંલેજ હાલમાં ભાવણ કરતાં મી. ચંદુભાઇએ વરવિક્રય ને કન્યાવિક્રય પર ખાસું મળેનું લાંબું વિવેચન કરેલું હતું. બી. એ. પાસ કરી ચંદુભાઇ ઘેર આવ્યા હતા. સામગામન સોમાભાઇ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તેમની સાથે જોડવાની આતુરતાથી તેમને મળવા આવ્યા હતા. ચંદુભાઇ, સોમાભાઇની પુત્રી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાવા રાજી તો થયા; પણ લગ્ન એજ શરતે સ્વીકારવાની વાત કરી કે તેમના સસરા ભાઇસાહેબને વિલાયત મોકલી તેમનો બેરીસ્ટર થવાનો ખર્ચ આપે. એને વિક્રય કહેવો કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં ઘોળાયો; સોમાભાઇ સમજ્યા કે ખરેખર દીવાતળે અંધારું છે.

વૈષ્ણવોના આચાર્ય શ્રી. ગોકુલપતિ કળિયુગમાં સાક્ષાત્ કૃષ્ણ અવતાર બની બેઠા છે. તેમને ત્યાં ચીરહરણ, માખણચારી, ગોપીઓ સાથે રાસક્રીડા વગેરે અનેક લીલાઓની દરેકજ ધમાલ રહે છે. મોટા મોટા શેઠ અને શેઠાણીઓ આ કૌસ્તુભમણિ કલિયુગના શ્રીકૃષ્ણના અનેક જાતના સ્પર્શથી પરમાનંદિત થાય છે. અમરપુરીના ક્ષત્રિય રાજ ગોસ્વામી મહાપ્રભુની લીલાઓ જોઈ ખુશ થયા. મહારાજને અશરણીઓની થેલી ભેટ કરી. મહારાજે આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવી દીધો. એક દિવસે મહારાજની લીલાઓ પૂરી થવા આવી હતી કે ક્ષત્રિયરાજ કહેવા લાગ્યા કે, હે કૃષ્ણના સાક્ષાત્ અવતાર ! આ બધી લીલાઓ કરી આપ સાક્ષાત્ કૃષ્ણચંદ્ર ભગવાનના સ્વરૂપ થઇ રહ્યા છો; પણ હવે ફક્ત ગોવર્ધન લીલા બાકી રહી છે. મારા સેવકો ગાડામાં ૧૫ મણનો પથ્થર લાવ્યા છે. આપ હાથ ઉંચો કરો, જેથી આજે ગોવર્ધન-લીલા પણ થઇ રહે.

ગોસ્વામી મહાપ્રભુ આ સાંભળી આલા બની ગયા; પણ પછી તો તે ક્ષત્રિયરાજએ તેમના હાથ વાંસ સાથે બાંધી તે પર પથ્થર મૂકાવ્યા. તેઓ કચડાયા. આ કૃષ્ણરૂપી દીવાતળે કેટલું અંધારું હતું એ હિંદુસમાજે ત્યારેજ જોયું!

શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ

(‘ સુવર્ણભાગા ’ માગશર ૧૯૮૩ ના અંકમાંથી)

વેદધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવનાર, મહર્ષિ દયાનંદનો સાચો વારસદાર, દક્ષિણે ઉદ્ધારક અને રાષ્ટ્રીયતાનો તપસ્વી આજે પરધર્મના ઝનૂની હુતાશનમાં હોમાધને અમર નામના મૂકી ગયો છે. એ તપસ્વીનું નામ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ. આર્યોચિત અતિથિધર્મના પાલનમાં એના પ્રાણ હરાયા છે. કાફિરની કતલ કરીને બેહિસ્તમાં હુરાઓની બાથમાં બીડાવાની મુરદ સેવનાર એક ધર્મોપદેશ મુસ્લીમ અબ્દુલ રશીદ હિંદુવટની એ ગૌરવમૂર્તિને આંગણે અતિથિ બને છે અને પછી લાગ જોઈ નિઃશસ્ત્ર, નિર્દોષ અને સહિષ્ણુ સ્વામીજીને પાંચ પાંચ જોળાએ વિંધી નાખે છે. એ માર્ગ-બૂધ્યા મુસ્લીમ એટલુંયે નથી જોતો કે જોને તે પોતાના દીનનો અને ઇસ્લામી આલમનો શત્રુ ગણીને સંહારવા આવ્યો છે, એ તો મુસ્લીમોનોય બાંધવ છે. દિલ્હીમાં લોહીતરસ્યા મુરખાઓની બંદુકો સામે તેના જાતબાઈઓને કાળે-ઈસ્લામીઓને માટે-પણ પોતાની પહોળા છાતી ધરી દેનાર મિત્ર છે. અરે ! એટલી ઉદાર ને કદરદાન દષ્ટિ તો વેગળી રહી; પણ એને માનવતાસુલભ શુદ્ધિ પણ નથી સૂઝતી કે, શ્રદ્ધાનંદ ખિમાર છે, અશક્ત છે, અસાવધ છે, માટેજ આ સંહાર વધારે હીચકારો બની રહે છે. સ્વામીજી પાસે પાણી માગનાર એ માનવપશુ પાણીનો તરસ્યો નહોતો. એને તો દીનના શત્રુ એક કાફિરના રુધિરની પ્યાસ હતી અને એ તેણે જોતજોતામાં છીપાવી લીધી.

સુધારકનું જીવનજ જોખમોની એક જીવતી પરંપરાસમું હોય છે. ધર્મસુધારક કે સમાજ-સુધારક, ગમે તે સુધારકની રચના એકવાર તો પુરાણી રૂઢિના સંહારપર મંડાયેલીજ રહે છે; એટલેજ બંડ જગાવનારની સામે પ્રારંભે ધોધમાર બંડ જાગે છે. મહર્ષિ દયાનંદનું જીવન આવા આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસજ છે. એ રુદ્રાવતારની સામે ખુદ હિંદુસમાજના સનાતનવાદીઓએ બીજા પડયંત્રો રચી, વિષપ્રયોગવડે એનો જીવ ચૂસી લીધો હતો, તે માર્ગ-બૂધ્યા ઝનૂની પરધર્મોને હાથે તપસ્વી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન કેટલું આશ્ચર્ય ઉપજાવી શકશે ? મહર્ષિના જાજરમાન શિષ્યને ઉચિત મરણ, કાંગડીના તપોધનને સાંપડ્યું છે. આ વીરોચિત અવસાન થકી તો આર્યસમાજ અધિક ઉજમાળો બની રહે છે. એની જે કંઈ ખામીઓ હશે, હિંદુવટની જે કંઈ જડતા રહી ગઈ હશે તે સર્વ આ શહીદની શોણિતધારાવડે ધોવાઈ જાય છે. વિજયી વેદ-ધર્મનો અને સમાજસેવાનો ઝંડો ફરકાવનાર આર્ય શહીદોની પરંપરામાં સ્થાન પામીને ઋષિ શ્રદ્ધાનંદજી આજે હિંદુવટને અને હિંદની રાષ્ટ્રીયતાને અસ્ખલિત જાગૃતિનો અમોલ પડકાર આપ્યો જાય છે.

શહીદ શ્રદ્ધાનંદજીના ઉજ્જવલ મૃત્યુપર અભિમાન લેતાં તો સાત સાત દાયકાઓપર પથરાયેલું એમનું સેવાજીવન નજર સમીપ તરવરી ઉઠે છે. સમાજની બધીઓ સામે, આર્યજનની-નાં સાંસારિક બંધનો સામે, અસ્પૃશ્યતા સામે, રાજદારી પરાધીનતા સામે, ધર્મના નામે માનવ-જીવન ઉપર જડવામાં આવતી શૃંખલાઓ સામે અને હિંદુવટ ઉપર દારુણ આક્રમણ કરતી વિધર્મી પ્રવૃત્તિઓ સામે શ્રદ્ધાનંદજીનું સિત્તેર વર્ષનું આયુષ્ય પોણી સદીના રણસંગ્રામસમું જીવન-લંત ઉમું છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વજાતિમાટે આખી જીંદગી ખર્ચી, આખરે એ સેવાવત-ધારી જીવનની કુરબાની કરી દેનાર તપસ્વીની મહત્તા પ્રીછવામાટે પુસ્તકો આલેખવાં પડશે. અહીં એ તપોધનના જીવનની આછી આછી તેજછાયાઓનું અપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનો માત્ર પ્રયત્ન થાય છે.

શૈશવ અને કૌમાર

સંવત ૧૮૩૬ માં મહર્ષિ દયાનંદે વાંસજરેલીમાં આ વચનો ઉચ્ચાર્યા હતાં, “ મારા આત્માને હણવાનો દાવો કરનાર શૂરવીર નર મને કોઈ તો બતાવો. ” સમાજના ઉદ્ધારકની કાયા હણનાર ખુની એના આત્માની અખંડ જ્યોત જગતપર પ્રકટાવી દે છે. શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂનનું પણ એજ ઉજળું રહસ્ય છે. શ્રદ્ધાનંદજીનો સંહાર કરીને ખુની અબ્દુલ રશીદે માન્યું હશે કે, તેણે હિંદવટના પોષક ને પ્રેરક બળનો વિધ્વંસ કર્યો છે, પણ એજ ખૂન આજે જાય છે હવેરો જીભ

ધારણુ કરીને વીરહાક બોલાવે છે કે અદ્વાનંદ અમર છે, અમર છે. શહાદત સ્વીકારનાર એ વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા હવે બેવડા જોસથી હિંદુવતના ઉત્થાનની જવાબા પ્રુકે છે અને દયાનંદનાં સુવર્ણ-વચનોની યાદ તાજ કરે છે.

પંચનદના વેદપ્રાચીન પ્રદેશમાં જ્યાં શતદ્રુ (સતલજ)નાં નીર ભૂમિને હરિયાણાં હાસ્ય બક્ષે છે ત્યાં જલધર પરગણાને છેડે તાલવન ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત ક્ષત્રિયકુળમાં આજથી ઇકા-તેર વર્ષપૂર્વે એક બાળકે પહેલીજવાર દુનિયાનાં અજવાળાં નીરખ્યાં. એનું નામ મુનશીરામ રાખવામાં આવ્યું.

પંચનની વીરભૂમિમાં સતલજને કિનારે બાળક મુનશીરામનો શૈશવકાળ વીત્યો. એ વખતે એમના પિતા નાનકડાંદ્રની સ્થિતિ સંકટામણમાં હતી અને હાડમારીના દિવસો ચાલતા હતા; પણ મુનશીરામના લાગ્યતેજે કુટુંબની સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને સંવત ૧૯૨૨ માં નાનકડાંદ્ર કાશીના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. સતલજનાં ઉછળતાં નીરની પ્રેરણા પીતો કુમાર મુનશીરામ ભાગીરથીને તીરે કંઈ ઓરજ પ્રેરણા પામ્યો. શાળાની કેળવણી એણે આ તીર્થધામમાંજ લીધી. એક પોલીસ અધિકારીના લાડકવાયા પુત્રની જીંદગી કોઈ જૂદીજ દિશામાં વહી રહી હતી. પ્રથમ તો એને રામભક્તિનો નાદ લાગ્યો. માણસદોને મોંએ રામકથાની કરુણ પ્રશસ્તિઓ સાંભળી તે ડોલતો. એના આત્માના સંસ્કાર જગૃત થતા. એવા આર્દ્ર હૃદયના આ કુમારને બુદ્ધિ નામે એક વણિક રામભક્તનો સમાગમ થયો. આત્માને આત્મા મળ્યો અને એ સુભગ સંગમમાંથી મધુર ભક્તિ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સેવા અને સૌજન્યના ભાવો મધમધી ઉદ્યા. એ રામરસની છાળો તો શ્રદ્ધાનંદજીના અવસાનકાળસુધી રેલાયાજ કરી. ગદ્ય સાલજ ટંકારામાં એમના બુદ્ધિ અવાજે રામકથા અને રામાયણરહસ્યની મોહિનીમાં સૌરાષ્ટ્રની જનતાને સાંકળી લીધી હતી.

એજ અરસામાં મુનશીરામે મહર્ષિ દયાનંદનું પુણ્યનામ સાંભળ્યું. નવજીવાનના દિલમાં એ નામે અવનવી ભાવનાઓની જવાબા પ્રકટી. ભાગીરથીનો પવિત્ર તટ, કાશીવિશ્વનાથનું લવ્ય દેવ-મંદિર, પંડ્યાઓની પૂજાઅર્ચના, એ સૌની છાપ એના હૃદયમાં કોઈ અગમ્ય ને નાસ્તિક ભાવ-નાઓ કોતરી રહી હતી. એને ધર્મના આવા આવા બાહોપચારો ઉપર અનુરાગ નહોતો પ્રકટતો. અંતઃપ્રદેશમાં ઉંડે ઉંડે કોઈ ગૂઢ ને અકથ્ય ઉર્મિઓનું મંથન વલોવાતું હતું. એ અંતઃક્ષોભના પ્રતાપે એનો અભ્યાસ અવરોધાયો. ઇન્ટરમીડીએટથીજ એણે કૌલેજ-જીવનને છેલ્લી સલામ ફરમાવી. એ પછી જીવાન મુનશીરામનું ચિત્ત ધંધાપર ચોટ્યું, એટલે એણે વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી જલંધરમાંજ અટપટા વ્યવસાયની બારીઓ ખુલ્લી મૂકી.

શક્તિનો વિજય સર્વ દિશાઓમાં નિર્મયો હોય છે અને શક્તિશાળી મુનશીરામને પણ વકીલાતના ધંધામાં ફતેલ સાંપડી. ન્યાયની અદાલતમાં એની પ્રતિભા તેજસ્વી મુદ્રા આંકતી. પૂરાં સત્તર વર્ષોસુધી એણે કાયદાની આંદીધુટીઓ ઉકેલ્યા કરી. જે ધંધામાં કાવાદાવા અને કુનેહની કરામતોવાડે અપરાધીને પણ ઇન્સાફના સાણસામાંથી બચાવી લેવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે તે રોજગારીમાંયે મુનશીરામની પ્રમાણિક સમ્મ્યાધ ને અડગ નીતિ તેને ધડીભર પણ છાંડી જતી નહિ; અને સત્તર સત્તર વર્ષની આ પ્રવૃત્તિમાં તેનું આત્મમંથન તો અવિરત ચાલ્યાજ કરતું હતું. એક પળ પણ એરી નહોતી વીતતી કે જ્યારે એને સમાજસેવા અને ધર્મસંસ્કારની ધગશ કોઈ કલ્યાણ-પ્રવૃત્તિમાં પેરેવી ન દેતી. એને ચરણે સમૃદ્ધ ધંધાની લક્ષ્મી લોટતી આવતી, પણ એ ઉપર તેને ઘણીયે વાર નિર્વેદ વ્યાપતો. એનો આત્મા ઉંચેરી ભૂમિકામાટે અંતરથી તલખતો હતો. અંતરમાંથી દિવ્ય જ્યોતના દર્શનની ઝંખનારૂપ અકથ્ય ચીસ ઉઠતી હતી.

ગુરુની ખોજ

ધનંતર શું, શાસ્ત્ર શું, પાપાણની મૂર્તિઓમાં વળી શી ચેતના છે ? આવા આવા પ્રશ્નોપર તેનું હૃદય ઉકળતું હતું. રામાયણનો અનુરાગ વીરપ્રશસ્તિ જોવામાં બુદ્ધિવાદને ભેટયો હતો. એને સર્વત્ર અધિકારજ ભાસતો. માત્રસેવાભાવના ઉદ્દામ બનતી જતી. નાસ્તિકતા સખળ બનતી ચાલી. એ માર્ગ દેખાડનાર ગુરુની ખોજમાં હતો. કાશીના પંડિતોની પ્રમાણિકતા ઉપર તેને ઇતબાર નહોતો. આખરે એની દષ્ટિ શ્રીવતાર દયાનંદ ઉપર ઠરી. વારાણસીમાં એણે યોગીવર દયાનંદને જડ સનાતનવાદનું

વિજયી ખંડન કરતા જોયા. એમના વેદટંકાર આગળ શાસ્ત્રોની ચર્ચા છોલીલી પડતી નિહાળી અમે એમના અલ્પચર્ચાતેજ રાચતા પ્રચંડ દેહની પ્રતિભા આગળ સ્થૂલકાય ને દુર્બળ પડિતોને અસ્પૃશ્યતા અનુભવતા પેખ્યા. વેદધર્મના ઝંઝાધારીના દેહમાં એણે પરમાત્મજ્યોતનાં દર્શન કર્યાં. તેના તેજ-અંબારમાં મુનશીરામના અંતઃપ્રદેશનો અધકાર ભેદાયો અને એણે આર્યધર્મની દીક્ષા લીધી. પરમ જીવનના ગેખીદારની ચાવી એને સાંપડી ગઈ. હવે એને પોતાની સંપત્તિ પર સાચેજ નિર્વેદ આવ્યો. સેવાજીવન એજ એનું ઐહિક ધ્યેય બની રહ્યું.

શિક્ષણસુધારણુ

પ્રમુદ્ધ મુનશીરામે રાષ્ટ્રવિધાયકની આર્ષ દષ્ટિથી જોયું કે, સરકારની શિક્ષણપદ્ધતિ દેશમાં સ્વા-વલંબી ને સ્વમાની નવયુવકો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેવળ મહેતાગીરીમાં રાચનાર ચૈતન્યહીન ઓડાંજ ધડી કાઢે છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ એને શિક્ષણક્રમમાં અનિવાર્ય જણાયો. તરુણ જનતાની મદાંજગી વૃથા ગોખણપટ્ટીમાં હીણાતી જોઈ એનો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો. એ અરસામાં લાહોરમાં એંગ્લો-વેદિક કૉલેજની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. (ઇ. સ. ૧૮૮૫) ધર્મગૌરવ અને રાષ્ટ્રગૌરવને પ્રેરનાર પુસ્તકો પર મુનશીરામનું લક્ષ્ય ચોંટયું. એણે બુલંદ અવાજે જાહેર કર્યું કે, કૉલેજ અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વેદોને પ્રધાનપદ મળવું જોઈએ. આ વ્યવહાર મંતવ્યપર તેને પં. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું સમર્થન મળ્યું; પણ મુનશીરામનો અવાજ કાને ધરાયો નહિ, એટલે તેને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નિર્માણ કરવાની નવી ભાવના જાગી. શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર એણે વર્ષોસુધી મનન કર્યું. પરિણામે એક અપૂર્વ અને સબળી યોજના તૈયાર થઈ. પંજાબના આર્યસમાજના પ્રભાવશાળી નેતા ગુરુદત્ત શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું અને મુનશીરામને સરદારી સાંપડી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાનની ધડી આવી લાગી.

ગુરુકુળની સ્થાપના

પરદેશી શિક્ષણપટ્ટીમાં પીસાઇને ચેતના પરવારતી તરુણ જનતાનો ઉદ્ધાર સાકાર કરવા મુનશીરામે કમર કસી. એણે વડીલાતનો ધંધો ફગાવી દીધો અને સર્વ શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના પર ઠાકવી. લવ્ય ભૂતકાળની અલ્પચર્ચાશ્રમની શિક્ષણપ્રથાને પુનર્જીવન આપવાની યોજના એણે જનતાસમક્ષ ધરી દીધી. પછી એણે ગુરુકુળ સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; પણ તેની સિદ્ધિ અર્થે તો હજારો રૂપિયાની આવશ્યકતા ખડી થઈ. સરકારી મદદની એને ઉપેક્ષા નહોતી. ઉલટું સરકારી શિક્ષણ-પ્રણાલીની અનિષ્ટ પ્રથા સામે એને બેકો બળવો સળગાવવો હતો. અલ્પચર્ચા, પવિત્રતા અને ધર્મભાવનાને પોષણ આપે એવું સ્થળ શોધાયું. હીમાચળની અડીખમ બલંદિઓ વટાવી, લાગીરથી જ્યાં સપાટ પ્રદેશને લીલોછમ કરે છે, ત્યાં પુણ્યક્ષેત્ર હરદ્વાર નજીક કાંગડીપર એ સમાજસેવકની નજર ઠરી. જ્યાં અલ્પચર્ચાએને દુન્યવી માનવીઓના વિકારો અભડાવી ન શકે, જ્યાં કુદરત, કિરતાર અને નિર્દોષ માનવજીવનનો એકાંત સંયોગ વિદ્યાર્થીજીવનની પવિત્રતાને આડે પહોર પોખ્યા કરે, જ્યાં નિર્જનતાને રમ્ય બનાવતો કવિત્વલયોં પશુપંખીઓનો સંગાથ જીવનની મધુર ને મદાંજલરી ટશરો પુટાવે, ત્યાં ગુરુકુળનું ખાતમુદ્દત નિર્માયું. ત્રીસ હજારનો અંદાજ બંધાયો. માનવતાનો સેવ બનીને, હિંદની તરુણ જનતાનો સાથી બનીને, મુનશીરામ ઝાળી લઇને ગામેગામ ભટક્યો. થાકને એણે ગણકાર્યો નહિ. વિટંબણાઓ એની વિસાતમાં નહોતી. એ તો દિનરાત એક નિયત કર્તવ્ય-પથ ઉપર મજલ દર મજલ ધપે જતો હતો. દેશભરમાં ધૂમીને એણે છજ મહીનામાં આવડી રકમ ઉધરાવી લીધી. જે જમાનામાં પ્રજાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું લગારે ભાન નહોતું જાગ્યું અને આર્યસમાજની સામે ધનાઢ્ય સત્તાતનવાદીઓની લાલ આંખ ફરકતી હતી, એ જમાનામાં આ ફતેહ અદ્ભુત લેખાઇ ગઈ.

પ્રાણુવાન શિક્ષણ

સેવાવ્રતધારી શ્રદ્ધાનંદની ભાવના ફળી અને ૧૯૦૨ માં કાંગડીમાં ગુરુકુળ ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ ઉજવાયો. ચોમેર વિસ્તરતી લયાનક વનઘટા, હિંસક પ્રાણીઓનો સતત ઉપદ્રવ, જંગલી માતંગોનાં વારં-વાર આક્રમણ-આવા વીરત્વપોષક વાતાવરણવચ્ચે એણે અલ્પચર્ચાઓનું જૂથ વસાવ્યું. ત્યાં હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું નવસર્જન થવા લાગ્યું. માતૃભાષા તમામ શિક્ષણનું વાહન બની રહી. પરબ્રહ્મ-

વાહી વેદોના અધ્યયનને પ્રધાનપદ અપાયું; છતાં એ શિક્ષણક્રમ સંકુચિત નહોતો. પશ્ચિમની વિદ્યાનેય તેમાં સમીચીન સ્થાન હતું. અભ્યાસેવન અને વ્યાયામવડે વિદ્યાર્થીઓની કાયામાં ઓજસ્ અને વીર્યનો સંગ્રહ થયો. પ્રાણુવાન શિક્ષણ એ સંસ્થાનું ધ્યેય બની રહ્યું. આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને નિરખવા આવનાર તેનાં ભવ્ય સંસ્મરણો લેતા ગયા. યુરપી અને અમેરિકન વિદ્વાનો તે જોઈને હેરત પામ્યા. ટાલ્ટડકા અને વરસાદમાં ખુલ્લા શરીરે ધૂમતા, જાડાં પાંચાં પ્રભાતસ્નાન લેતા, પહાડોને પગતળે કાઢતા અને કુદરતના સૌંદર્ય સાથે મસ્ત ખેલન કરતા અભ્યાસીઓનાં દર્શન કરી પરદેશીઓ પણ પ્રેરણા પામ્યા. અમેરિકન કેળવણીકાર મહાશય ફ્રૂસે તેા અહીં ત્રણ ત્રણ માસપર્યંત નિવાસ કરી, કાંગડી ગુરુકુળની શિક્ષણપ્રણાલિની તારીફ જગતને એક પુસ્તકદારા સુણાવી છે. આવી સ્વાધીન અને જીવનઘોત કેળવણી આગળ એણે વંદના ઝુકાવી છે. લૉર્ડ ઇસ્ટીંગ્ટન, માઇકલ સેડ્વર, લૉર્ડ મેસ્ટન, રામસે મેકડોનલ્ડ-કેટકેટલા વિલાયતી અમીરોએ આ સંસ્થાનાં દર્શન કરી પ્રશંસાના સ્ત્ર કાઢ્યા છે! અરે, બ્રિટીશ તાજના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયો પણ એનો પરિચય સાધવાનું ચૂક્યા નહોતા. રામસે મેકડોનલ્ડે તેા એનાપર એક પુસ્તકમાં જ્વલંત સંસ્કારચિત્ર આલેખ્યું છે. મુનશીરામજીના વેદસ્તવનના બુલંદ નાદોએ એની હૃદયતંત્રીઓ ઝળઝળાવી મૂકી છે. કાંગડીના કુલપતિની દેહલતામાં એણે ભગવાન જિસસ અને સેન્ટ પિટરનાં દિવ્ય તેજ વિલોક્યાં. આ સર્વ વાતોનો એકરાર તેણે એક ગ્રંથમાં વેગવતી વાણીમારફત કર્યો છે.

નવું સર્જન

ગુરુકુળના અભ્યાસીઓ વચ્ચે મુનશીરામ વાત્સલ્યમૂર્તિ માતાસમા વિરાજતા. લાલા મુનશીરામની કીર્તિ મહાત્મા મુનશીરામનું પદ વરી લાવી. એનો માંસલ દેહ, રાષ્ટ્રોન્નતિની ભાવનામાં સળગી ઉઠતાં એનાં જ્વલંત નેત્રા અને એનો ખુલ્લસભર્યો ચહેરો નીરખનાર એની સત્સલતા નિહાળીને તાબુખ થતો. એના જીવનમાં વીરત્વ સાથે ક્ષમાનો સંગમ થયો, ઉગ્ર તેજ અને રુદ્રતા સાથે સૌજન્ય અને સુકુમાર સ્નેહની ફેરમ પ્રકટી. **वज्रादपि कठोराणि मृदानि कुसुमादपि એવું હૈયું** એને પ્રાપ્ત થયું; અને એ હુંફની છાયામાં તરુણોના જીવનનું એક નવું અને પ્રાણુવાન સર્જન રચાઈ રહ્યું; પણ મહાત્મા મુનશીરામનો માર્ગ કંઈ ગુલાબોવડે નહોતો પથરાયો. પ્રજાવિધાનના દુર્ગમ રાહપર તેા કંઈક શુભા વેરાયા હતા. એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાંય ‘ચારચક્ષુ’ સરકારે રાજદ્રોહની ઘોર વાદળીઓ ઘેરાયેલી દીડી. ગોરા દેવાધિદેવોની ખફા એનાપર ધુરકવા લાગી. એના પંથ આડે અનેકવિધ આવરણો ખડાં થયાં; છતાં એ ભડવીર નજ ડગ્યો. એ તેા વિજયને વરવા નીસરેલો આ જીવન લડવૈયો હતો. એની છાતી લોખંડની ઘડાઈ હતી. સત્તર સત્તર વર્ષોસુધી તે પારાવાર આપત્તિઓ સામે નિરપંદ ઝુઝ્યો. ઝોંખ, રિવોલ્વર અને કારાગારની એણે ગણતરી ન કરી અને એણે વિજય મેળવ્યો. ગુરુકુળની સંસ્થા એના વિરાટસ્વરૂપે આજે મુનશીરામની ભાવનામૂર્તિસમી નિશ્ચળ ઉભી છે. ત્રીસ વર્ષને અંતે આજે એ સંસ્થાની પંજાબભરમાં પથરાયેલી શાખા-પ્રશાખાઓમાં દોઢ હજાર કન્યા-કુમારો સ્વાધીનતાનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. પોણોસો સ્નાતકો એમાં શરીર અને માનસ કેળવીને સંસારમાં આજે સ્વમાન અને ધર્મભાવનાથી મહેકતું જીવન ગુજરી રહ્યા છે.

મહિલાશિક્ષણનો નિર્માતા

કેળવણીકાર મુનશીરામની શિક્ષણભાવના વિરાટ હતી. એણે કાબેલ શિક્ષણશાસ્ત્રીની નજરવડે વિક્ષોધી લીધું હતું કે, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ખરી ચાવી મહિલાશિક્ષણમાં છે. બાળક એ જો ભાવી પ્રજા છે, તેા એ પ્રજાની ધડનાર તેની જનનીજ છે. માતાના કુસંસ્કારો ભાવી પ્રજાના વિધાતક નીવડવાના, માટેજ પ્રજાવિધાન સાડ પ્રથમ દરજ્જે મહિલાશિક્ષણની જરૂરત છે, એમ જાણી લઈ તેણે જલંધરમાં કન્યાઓનું મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. સ્ત્રીજીવનની ઉન્નતિમાટેની એની ધગશ પંજાબમાં હામહામ પથરાયેલાં કન્યાશિક્ષણાલયો અને દિલ્હીના કન્યાગુરુકુળરૂપે સાકાર ઉભી છે.

સમાજસુધારણા

પણ એણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું નિર્માણ કરીનેજ ઇતિહાસવ્યતા નથી માની. હિંદુ સમાજનાં બહુવિધ દુષણો સામે એની ઝુંબેશ એટલીજ ધોધમાર હતી. શાંતિ-પેદાશાંતિના સાંકડા વાડા એના દિલ્લને ડાંખ દેતા હતા. એ બંધને તોડી વણોડી, એ કાળે તેા લગભગ વિશ્વવકારક ગણાય

એવું આચરણ એણે અપત્યાર કર્યું. પોતાનાં સંતાનોને એણે પરજ્ઞાતિમાં વસાવી વર્તનનો મજબૂત દાખલો બેસાર્યો. જ્યારે ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિનો હિંદને ખ્યાલ નહોતો ત્યારે હિંદુસમાજના વિરોધવચ્ચે સામી છાતીએ ચાલીને અંત્યજોનું અંધુત્વ રાખનાર આ એકલ સમાજસુધારક હતો.

મુનશીરામમાંથી શ્રદ્ધાનંદ

ધીમે પણ અચૂક પગલે જરા એના ઉપર ધસી આવતી હતી. એણે જીવનનો નમતો પહેાર નીહાળ્યો અને પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિઓપરથી. સર્વ અનુરાગ સમેટી લીધો. એણે સંન્યાસ ધારણ કર્યો. મહાત્મા મુનશીરામ મટીને તે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ બન્યા. હાથે સર્જેલી નવી સૃષ્ટિનો અનુરાગ વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમ્યો. લગવાં પહેરીને એ તો જગતનું કલ્યાણ કરવા બહાર પડ્યા.

રાષ્ટ્રવિધાન

વાનપ્રસ્થ જીવનમાં મુનશીરામે બ્રહ્મચર્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વપ્ન સફળ કરીને આત્મનિમજ્જનની સંન્યસ્ય જીંદગી સ્વીકારી; પણ એટલામાં તો સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદને કાને પરાધીનતાનું રુદન કરતી ભારતમાતાનો આર્તસ્વર અચડાયો. એણે નિશ્ચય કર્યો કે, જ્યાંલગી માતૃભૂમિ વેદના અનુભવે છે, ત્યાંલગી મારે આત્મકલ્યાણની નિવૃત્તિ કશા અપની નથી. રાષ્ટ્રનો સાદ જો પુત્રને ન જગાડે તો એ પુત્ર નથી, પણ પથ્થર છે. વિરક્તિ અને સંસારત્યાગના ઓઠાતળે એને વનવાસમાં ઝાંકાં ખાવાની મતિ નજ સૂઝી. એ તો વૃદ્ધાવસ્થામાંયે જીવાનજોષ લડવૈયાના સાજ સજીને બહાર આવ્યા અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રોત્થાનની અવિરત ઝુંબેશમાં ડૂબાવી દીધી. ત્યારથી એના જીવનની પ્રત્યેક પળ પરાધીનતાની શૃંખલા તોડવામાં ખર્ચાવા લાગી. રાષ્ટ્રવિધાન એજ એનો જીવનમંત્ર બની રહ્યો.

વીરત્વની પરાકાષ્ઠા

કાંગડીની વનરાજીમાં મત્ત માતંગો ને હિંસક પ્રાણીઓનો સામનો કરનાર જીવાન મુનશીરામને હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં એથીયે અધિક શૌર્ય દાખવવાના પ્રસંગો ખડા થયા. ૧૯૧૯ ના કાળા સંવત્સરમાં પંજબના રૌલેટ કાયદાએ દેશભરમાં અરેરાટી પ્રસારી દીધી અને પડતાપર પાટુ લગાવવા જલ્દીઆનવાલા બાગનો પૈશ્વાચિક હત્યાકાંડ ખેલાયો. પ્રજા સમગ્રનાં હૈયાં થરથરી ઉઠ્યાં. દિલ્હી નગરમાં લયંકર ઉસ્કેરાટની લાગણી પ્રસરી રહી. હિંદુ-મુસ્લીમ સર્વ કોઇ એ જીભજલાંગીરી સામે પોતાનો વિરોધ દાખવવા ટોળે મળ્યા. વચ્ચે શ્રદ્ધાનંદજીનો સિંહનાદ ગર્જી ઉઠ્યો: “બસ, નિર્દોષ માનવતાનો સંહાર નહિજ થવા દઇએ.” હજારો હિંદુમુસ્લીમ જનોને પોતાની વિરાટ હુકમાં સંઘરી એ ભીખમસમો અણુનમ અને અડગ સંન્યાસી ચાંદનીચોકમાં આવી ઉભો. લશ્કરી કાયદાના સાજ સજીને સરકારની ગુરખા ટુકડી વિરોધ પોકારનાર જનતાની મેદની વીખેરવા મારમાર કરતી ખડી થઈ. વીખરાઇ જવાના લશ્કરી આદેશની અવગણના કરી સંન્યાસી સ્વસ્થ ઉભો રહ્યો. હિંદુ-મુસ્લીમો કંપી ઉઠ્યા: “હમણાં આ મશીનગનો અમારા ઉપર હલવાઇ જશે!” પણ શ્રદ્ધાનંદજીને આત્મબળમાં અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. ગુરખા સોલ્જરો સંગીન લઇને હલ્લો કરવા ધસ્યા. મેદનીને મોખરે જઇ શ્રદ્ધાનંદ છાતી કાઢીને ઉભા રહ્યા. “વિંધી નાખો, તાકાત હોય તો સંગીન ચલાવી દો.” ગુરખાઓ સ્તબ્ધ બનીને ઉભા રહ્યા. તપોધન સંન્યાસીનું એ તાપસતેજ, એની કાયામાંથી નીસરતાં પ્રતિભાકિરણો, એની આંખની સૌમ્ય ને જ્વલંત ધ્રુતિ-આત્માના ઓજસ આગળ પશુબળ અંખવાણું પડ્યું. યુગ યુગ સુધી આ ઘટના ભારતવાસીઓનાં સંતાનો પોતાની જનનીનાં ધાવણમાં ધાવશે.

પંજબીઓનો વિશ્વાસ

પંચનદના દેશને એ સંન્યાસીના નામની લગતી લાગી હતી. એના શબ્દે પંજબીઓ ઘેલા થતા. શ્રદ્ધાનંદની સેવા ઉપર તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા; એટલેજ જ્યારે અમૃતસરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી અને અતિથિઓનાં જૂથ આવી ઉતર્યાં, ત્યારે મુસળધાર વરસાદની વચ્ચે સરકારની કડક નીતિની ખીકે પ્રજાજનો મહાન આપવાને તૈયાર નહોતાં. એવી વિકટ વેળાએ એક શ્રદ્ધા-

નંદના અવાજને પંજળીઓએ પોતાને મસ્તકે ચઢાવ્યો અને એકેક ધરે પચાસ પચાસ અતિથિઓને સાચવી લીધા.

હિંદુવટનો ઉદ્ધારક

એને વેદધર્મ અને હિંદુવટ ઉપર પ્રેમ હતો, પણ એ તેણે રાષ્ટ્રભાવનામાં મિલાવી દીધી હતી. હિંદુ-મુસ્લીમ એક સાધવામાં એની ઝુંબેશ અળેડ હતી. એ યોગીવરજ એક એવા હિંદુનેતા હતા કે જેને મુસ્લીમ જનતાએ પોતાનીજ સભામાં વ્યાસપીઠપરથી સાંભળવાની સહિષ્ણુતા દાખવી હતી. આ એકજ ઘટના એની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવનાની જીવંત સાબિતી છે. એને કદર કોમવાદી કહેનારાઓ આત્મવચનામાં ગોથાંજ ખાય છે. અમૃતસરના ધોર હત્યાકાંડ પછી હંટર કમીટી સમક્ષ બળતી ભાષામાં જુબાની આપનાર શ્રદ્ધાનંદનું હૃદય હિંદુમુસ્લીમ બન્ને કોમ ઉપર ઉતરેલી આફતની કરુણ ચીસો સંભળાવતું હતું. અસહકાર અને ખિલાફત પ્રવૃત્તિમાં એનો કોમવાદનો એક પણ સૂર કોઇએ કદી સાંભળ્યો છે? પણ અસહકારના જુવાળ એસરાઇ ગયા અને ખિલાફતની ઝુંબેશ ઉપરથી પ્રજાને ઈતિહાસ ઉઠી ગયો, ત્યારે હાડવૈરીઓની જેમ હિંદુ-મુસ્લીમોએ રમખાણો મચાવ્યાં. મલબાર, કોહાટ, મુલતાન, પીંડી, સહરાનપુર, મથુરા-કેટલે કેટલે ઠેકાણે કોમી પાશવતાએ કચ્ચરધાણ વાળ્યો! મલબારમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે બળીઆ મુસ્લીમોને હાથે નિર્બળ ને અસહાય હિંદુજનતાને મેંદાની માફક રહેંસાઈ જતી નીરખી. એમના હૃદયમાં હિંદુઓની એકસંપીના અભાવપર, હિંદુઓની અરક્ષિત અને પરાવલંબી દશાપર, હિંદુઓની આત્મરક્ષણની અશક્તિ ઉપર લજ્જા ઉપજી. એ બન્ને કોમનું એક ચાહતા હતા, પણ તે સમાનતાના ધોરણે, એક કોમ પોતાના પશુબળથી બીજીની ગરદનપર ચઢી બેસે ને તેનો અવાજ ગુંગળાવી નાખે એવા અન્યાયી અને એકપક્ષી ધોરણુપર નહિ. સાચો ભાઈચારો બે બળવાનો વચ્ચે સંભવે. નામદં અને શરવીરતાનો કૃત્રિમ સંગાથ કેટલીક ધડીઓ લગી ટપી રહે? એક બાળુથી હિંદુઓ ઉપર લોહીતરસ્યા મુસ્લીમોનું આક્રમણ, બીજી બાળુથી તેમની સામે ધસ્યે આવતી મુસ્લીમોની ધર્મોન્તરણ ને વટાળકાર્યની પ્રવૃત્તિ, ત્રીજી બાળુ હિંદુજનતામાંથી ખ્રિસ્તધર્મમાં ખેંચાઈ જતો એક જગપ્પર વર્ગ અને ચોથી બાળુ ખ્રિસ્તધર્મને ભેટેલા હજારો જાતિખાંધવોની હિંદુવટમાં પુનઃ આવવા ઇતેમ્મરી છતાં તેમને સદા અસ્પૃશ્ય અને મ્લેચ્છ માનનાર હિંદુ-સમાજની મંડૂકવૃત્તિ-આમ યોગરદમથી એણે હિંદુવટને કાળના ઝપાટામાં ઝંપલાવી નિહાળી. એટલે એણે વટલેલાની શુદ્ધિ કરવાની અને સ્વધર્મીઓનો દુર્ગ દુર્ભેદ બનાવવાની શુદ્ધિ-સંગઠનની આત્મરક્ષક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. હીણાની હિંદુવટને ઉદ્ધારવાની અને સખળ સંધ કરી લીધા પછી મુસ્લીમોની સંગાથે સમાનતાને નાતે સંપ રચવાની ભાવના આચરણમાં મૂકી. સાથે સાથે અંત્યબેદાર અને દલિત કોમના ઉદ્ધારની હીલચાલ પણ એણે જોસભેર આદરી દીધી. એક વેળા ‘સહર્મપ્રચારક’ અને ‘શ્રદ્ધા’ નામે પત્રો શરૂ કરીને રાષ્ટ્રીય લડતમાં વેગળાં મૂકેલાં એ સામાજિકોને ‘લીબરેટર’ રૂપે પુનઃ પ્રકટાવ્યાં. એ ‘લીબરેટર’ ને પાને પાને દલિત વર્ગનાં આંસુ લૂછતા પરમાર્થી સાધુની વેદના સદેહે આલેખાઈ રહી છે. કવચિત્ એમાં શુદ્ધિ સંગઠનની પ્રચારણાએ ચિતરાઈ છે; છતાં એનો પ્રધાન સૂર રાષ્ટ્રભાવનાનું સંગીત ગુંજે છે. એમાં શરૂ કરેલી ‘ઈન ઓન્ડ આઉટ આફ ધી કૌન્સિલ’ લેખમાળા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના વેધક ને વિવેચક રાજદારી વિચારોથી પ્રચુર એક બહુમૂલ્ય મીમાંસા છે. હિંદુવટના એ ઉદ્ધારકની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવના તો જુઓ. છેક ૧૯૨૪ માં તેણે હિંદુ મહાસભામાંથી રવાનગી લીધી. શાને કાળે? ત્યાં લાલાજી અને પંડિત માલવીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંયે કોમીવાદ દાખલ કરવાની અને કોમી ધોરણે હિંદુમહાસભા તરફથી ધારાસભાના સભ્યો દોડાવવાની યોજનાઓ ઘડતા હતા. હિંદુ-મુસ્લીમ એકદિલી સર્જવા ઇચ્છનાર સંન્યાસીને એ કોમવાદ ન રચ્યો. એણે હિંદુમહાસભાને સલામ ફરમાવી. આવા ઉદાર ને પરધર્મના સહિષ્ણુ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વામીને કદર કોમવાદી અને ઇસ્લામનો શત્રુ ગણનાર મુસ્લીમો ખરેખર ભયંકર અન્યાય આચરી રહ્યા છે.

આફત

શુદ્ધિનું સંચલન ઉઠાવ્યા પછી સ્વામીજી ઉપર નિરંતર આફત તોળાઈ રહી હતી. એમના પર કંઈક ભસા-ચિઠ્ઠીઓના વરસાદ વરસ્યા હતા; પણ બોમ્બ, રિવોલ્વર ને છુરીસામે સદેવ ખુદી

છાતી રાખીને અડગ ડગ ભરનાર તપોધન એમ શાનો ચળે ? તેમાંયે છેલ્લા છ માસથી ખુનીની છુરી એની આંખ સામેજ ચળકાટ કરી રહી હતી. જે અસગરી બેગમે ખાનગી રીતે વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરી વેદધર્મનું ગૌરવ પરખ્યું હતું, તેને તેની સ્વેચ્છાથીજ આર્થા ખનાવી હિન્દુ-વટમાં લાવનાર સ્વામીજીનું મરણ બહુ દૂર નહોતું. મુસ્લીમ બંધુઓએ સ્વામીપર પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણનો આરોપ ઢોળી અદાલતનાં પગથીઆં અનેકવાર ધસડી નાખ્યાં હતાં; પણ અદાલતને આંગણે તો અદ્વાનંદજી નિર્દોષ ઠરીને બહાર આવ્યા. એ ઘડીએથી એનું રુધિર ચાખવા કેટલાંક ખુની હૈયાં તલસી રહ્યાં. સ્વામીજી સર્વ ધમકીએને મધુર રસ્મને હસી કાઢતા; પણ આખરે એ જસા-ચિટ્ટીઓ સાચી ઠરી. ધર્મોધ મુસ્લીમવર્ગ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કે હિન્દુઓની જગૃતિ સહી ન શક્યો.

અને ત્રેવીસમી ડિસેમ્બરના નમતા બપોરે ખિમાર, ખિછાનાવશ, અશક્ત, નિર્દોષ ને એકલ સ્વામીજી ઉપર એક નામદર્ મૂર્ખ મુસ્લીમે, સ્વામીજીનું આતિથ્ય સત્કાર્યા પછી, બેવડા બનીને પોતાની રિવાજ્વર છોડી મૂકી. વીરનરને વીરાચિત અને સુમહોજ્જ્વલ અવસાન સાંપડ્યું; પણ સાધુસુના હિંદો એક વિરલ સાધુ જતાં તો આર્યાવર્ત માર્મિક જન્મની વેદના અનુભવી રહ્યો.

ખૂનની વિચારણા

અદ્વાનંદજી કંઈ ધર્મોધ કે અનુદાર આચાર્ય નહોતા. સનાતનવાદની જડમાં સડી સડીને સમાજમાં પોતાના દુરાચારોની બદલો ફેલાવનાર મહંત, શર્મા કે ગુસાંઈ નહોતા. એ તો સૌમ્યતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. રાષ્ટ્રવિધાયક અને ધુરંધર સમાજસુધારક હતા. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકદિલીની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર દેશનેતા હતા. મુસ્લીમો વચ્ચે તેઓ કેટલાયે મિત્રો સર્જી શક્યા હતા. હિન્દુવટના ઉદ્ધારની લાવનાને અને કામવાદને તેઓ રાષ્ટ્રવાદમાં સહેજે ડૂબાવી શકતા; એટલેજ એમની ખોટ સારા ભારતને, હિન્દુ-મુસ્લીમ સકળ જનતાને સાલે તેવી છે, તેથીજ આજે ગઝનવી, અલીભાઈઓ, સર મહમદ શરી, ઝીણા અને અબ્દુલ કાદિર જેવા ધરખમ મુસ્લીમ નેતાઓ આ હિયકારા ખુનીના ધર્મજનુન ઉપર ભ્યાનત પોકારી રહ્યા છે અને એમ છતાંએ કોમી એક્યની સર્વ સંભાવના છુંદાઈ ભુંસાઈ ગઈ છે. જે ઘડીએ કોમી કલહને ત્યજી પરસ્પર તડ-બેડની તૈયારીઓ થતી હતી, તે અણીની પળે આ અશનિપાત કોમી હુતાશનનું ખીજરોપણ કરે છે. મુસ્લીમ નેતાઓનાં આશાવાન વચનો તો હજુયે કોમી એખલાસની સંભાવના ઉપસ્થિત કરે; પણ જે કોમમાં સર અબ્દુલ રહીમ જેવો નેતા અદ્વાનંદના ખૂનને, દિલ્હીના ચોકમાં કોપાયમાન જનસમૂહને હાથે વૈરવૃત્તિ અર્થે હણાયેલા એક મામુલી મુસ્લીમના મરણ સાથે સરખાવી, આ હીય-કારા ખુનીને તિરસ્કારવાને બદલે અદ્વાનંદજીનું અવસાન ગળી જવાની મૂર્ખાઈભરી શિખામણ આપે છે, જે કોમમાં એક જખ્ખર ને જનુની વર્ગ ખુની અબ્દુલને ગાઝી ખનાવી તેનાં પ્રશસ્તિ ચિત્રો દિલ્હીની બજારમાં વેચી ખુનનેજ આદરણીય ગણે છે, તે કોમ સમાનતાના ધોરણે કયી પેરે હિન્દુઓ સાથે એકદિલી સ્થાપી શકશે ? કુરાન શું જખ્ખરજસ્તીથી વટાળકાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે ? હદિસ અને કુરાનમાં શું ખિનચુનાહ કાફિરની કતલ કરવાનું શાસન છે ? કુરાન જે બુદ્ધિવાદને બાબુએ મૂકી એકલી સમશેરનું શાસન આપતું હોય તો હઝરત મહમદ પેયગમ્બરને કોઈ બીજીજ આલમ શોધવી પડશે. તખ્લીગ પરિષદને પ્રમુખપદેથી એક મુસ્લીમ બેરિસ્ટર ધગધગતી વાણીમાં સદેશ આપે છે કે, દશ વર્ષમાં કુલઝપટ હિન્દુઓને અલગાવી મુસલમાન ખનાવી મૂકવા અને જ્યારે સ્વરાજ્ય સાંપડે ત્યારે એકલા મુસ્લીમોએજ સ્વાધીન શાસનની લગામ હાથ ધરવી. તંગ વાતાવરણમાં આ અજખામણી ને અઝલશન્ય મનોદશાની ખુલંદ જાહિરાત કેટલી બધી હાનિકારક નીવડશે ? આ પરિસ્થિતિમાં તો હરેક મુસ્લીમ નેતાની ફર્જ છે કે, તેણે કુરાને શરીફની આજ્ઞા સ્વેચ્છાંદી રીતે કેઈપણ માનવનો વધ કરવા નથી ફરમાવતી, એમ સાફ સાફ પોતાના ધર્મબાંધવોને સંભળાવી દેવું. કુરાનના ફર્માનવટિક અન્ય કોઈ દલીલને કે બુદ્ધિવાદને લાત મારવાનો મહાવરો પામેલી મુસ્લીમ જનતાને ખ્વાજા હસન નિઝામી કે સર અબ્દુલ રહીમ કુરાનનું સાચું રહસ્ય ક્યારે બીંધાડશે ? ગાંધીજીને ખુની અબ્દુર રશીદની દયા આવે છે. સર્વ કોમને આવશે; પણ કેવળ કુરાન-અધીન મુસ્લીમ મનોદશાનું નિદાન કરી એ લીપણ વ્યાધિમાટે ઓસડ શોધનાર ઉદાર મુસ્લીમ નેતાઓ પ્રાંતે પ્રાંતે નહિ પાકે, ત્યાંસુધી આ પ્રજળતા કોમી વડવાનલનું શમન સ્વપ્ન જેટ-જુથે સિદ્ધ થવાની આશા બાંધવી બર્ષ છે.

हे राम !

('छिंदुप'ना ता. ७-४-१९२७ ना अंकमांथी)

“ श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गति ।

रामेण प्रतिहन्यते कलिमलं रामाय कार्थ नमः ॥

रामात् त्रस्यति कालमीमभुजगो रामस्य सर्व वशे ।

रामे भक्तिरखंडिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥”

प्रभो ! आज का ही वह दिन था, जन्म तुम अयोध्या के राजमहलों में माता कौसल्या के गर्भ से प्रकट हुये थे। यही चैत्र शुक्ला नवमी की पुण्य-तिथि थी, ऐसी ही मधुमास की मधुर मलय-वायु प्रवाहित हो रही थी। जगत में ऋतुराज वसन्त की निराखी शोभा छायी हुई थी। वृक्ष-वृक्ष में नये पत्ते, डाल-डाल में नये फूल निकल आये थे। मञ्जरित रसाल की डालपर बैठी कुछ प्यारी कोकिलाओं प्राण-मन-विनोदनी सूरीवी तानें छोड़ रही थी। हृदय-हृदय में नयी उमंगें लहरें ले रही थी और दशरथ के आंगनमें तो—

“ पारावार पूरन अपार परब्रह्म-रासि, कोसिला के कोर ओक वार लीं कुरै परी.”

उस समय पृथ्वी पाप के भोज से दूषी हुई थी, ऋषि-मुनियों और साधु-संतों का पूज-पाठ भी निर्विघ्न नहीं होने पाता था, कुल-लक्ष्णों का सतीत्व कुछ राक्षसों की क्रीडा की सामग्री हो रहा था, यारों और अत्याचार नष्ट भूति धारण करतां उपनृत्य करता दिग्भ्रम होता था। लंका में रावण नामका राक्षसों का राज अन्याय, अधर्म, अत्याचार, अतियार और अविचार की सदेह-भूति अनकर धर्म और धर्मात्माओं के ध्वंसपर तुला बैठा था। प्रतिकार का कोप विपाय दृष्टि-गायर नहीं होता था। सिवा अन्याय के सामने सिर झुका देनेके किसीमें वह शक्ति नहीं रह गयी थी, जे संसार का घस प्रजल धुमकेतु के उपद्रव से जया दे।

उसी समय हे राम ! तुम धराधामपर आये। दशरथ ने सोचा, कि इनके जवनव्यापी धर्माचरण के इस से, पुण्यों के प्रताप से, याथेयन में इनका पुत्र-रत्न प्राप्त हुआ है; परंतु राम ! तुम तो केवल दशरथ या कौसल्याकी ही सम्पत्ति नहीं थे—तुम तो अभिलक्षणांके नायक थे, पर-मात्मा के अवतार थे, जगत के असंख्य जवों का अत्याचार की यच्छी में पिसने से जयानेके लिये नररूप में अवतीर्ण हुये थे। इसी से लरी जवानी में, जन्म संसार के साधारण से भी साधारण श्रेष्ठी के युवक जवन की सजसे प्यारी धडियों का आनंद के साथ, हसीमुखी में ही जिता देना चाहते हैं, तुमने ससागरा पृथ्वी के अकवर्ती-राज्यपर लात मारकर चौदह वर्षों के लिये कठिन वनवास का व्रत अंगीकार कर लिया।

राजतिलक की पूरी तैयारी हो चुकी थी, सारे अवध में जधावे जग रहे थे, धर-धर मंगल के गीत गाये जा रहे थे, गतःकाल ही राम का युवराज का पद दिया जयेगा, यह निश्चित हो चुका था; परंतु काओक सुधा-कलश में विष की जूँद पड़ गयी। सौतेली माता कैकेयी के मनमें कुटिला मंथराकी कपट-मंत्रणा के कारण कुमति उत्पन्न हुई और उनहोंने सत्यव्रत राज से राम के वन-वास की आज्ञा मांगली। पुत्र-वत्सल पिताने अपने मुँह से वह कठोर आज्ञा जारी नहीं की—यह काम भी इनकी ओरसे कैकेयीने ही किया; परंतु निर्दोषपर वज्र-प्रहार करते हुये ओक वार क्रूर से भी क्रूर आत्मा भी कांप जाती है। कैकेयी से तुरत ही कुछ कहते न जग पडा। राम के यह पूछनेपर कि पिताओ ओकओक ऐसे दुःखी क्यों हो रहे हैं ? इनके मनमें कौनसा कष्ट है ? कैकेयी ने कहा: “ पुत्र ! न तो महाराज का कोप दुःख है, वे तुमसे असंतुष्ट हैं; परंतु कोप जात ऐसी इनके मनमें अवश्य है, जिसे वे सकोयके मारे तुमसे नहीं कह सकते। यदि तुम इनकी जात मानने के तयार हो, तो अभी तुमसे मैं सज जाते जालकर कह सकती हूँ.”

यह सुन, रामने किस शांति और गंभीरता के साथ विद्वारता जेव वीरता से लरे हुये वचन कहे थे, वह सुनिये:—

“ भद्रो ! भिग् नार्हसे देवि ! वक्तुमामीदं वचः । अहं हि वचनाद्राजः पतयेमपि चार्णवे ॥

मत्स्येयं विषं तक्षिणं पतयेमपि पावके । नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥
तद्ब्रूहि वचनं देवि ! राक्षो यदमिकाक्षितम् । करिष्ये प्रतिजानीहि रामो दिनाभिभाषते ॥”

“भाता ! यह तुम क्या कह रही हो ? मेरे लिये तुम्हें ऐसा कहना उचित नहीं है। क्या तुम्हें भालूम नहीं है, कि मैं महाराज की आज्ञा पाऊँ, तो धधकती आग में दूध पड़ूँ, समुद्र में दूध गिराऊँ और हसते हसते लयकर विष का घाला पी लूँ ? वे मेरे पिता, गुरु, राजा और महर्षी हैं—उनकी आज्ञा मेरे लिये वेद-वाक्य से भी बढ़कर है। शीघ्र कहो, वे क्या चाहते हैं ? वे जे कहें, वह करने के लिये मैं तैयार हूँ। ठीक जन्म हो, राम हो आते नहीं करता, जे कहता है, उसे पूरा कर दिया जाता है।”

धस प्रतिज्ञावचन को सुनकर कैकेयी ने अपने तरकस के वे दोनों तीर निकाले; जे कहायित् जे से जे धीरे पुरुष का हृदय और डालते; पर रामने उनमें दूध की तरह स्वीकारकर मुसकराते हुये कहा—“मैं ! धतनी सी आत के लिये महाराज की धतना दुःख है ? हो, मैं अभी वन जाता हूँ। लाछ भरत को गद्दी मिले, धससे बढ़कर आनंद की आत मेरे लिये और क्या होगी ? हाँ, यह दुःख मुझे अवश्य रहा, कि भरत की राजगद्दी मैं अपनी आँखों न देख सकूँगा।”

यह कह राम, पिता क्षुब्ध-भरका विश्राम किये, वन जाने का तैयार हो गये। कैकेयी के कोप-लवन से ऐसा वज्र सा कठोर आदेश लेकर आकर आनेपर भी किसीने उनके तेजोमय मुष्मत्-उल की काँति में तनिक भी कभी नहीं देखा। किसीको यह अनुमान करने का भी अवसर नहीं मिला, कि अभी-अभी धस कामलता की आनपर छंद का लयानक वज्र परस पड़ा है।

पिता का वही आदेश रामने एक दिन, दो दिन नहीं, चौदह वर्षों तक सिर-आँखोंपर रक्खा। हजारों तरह के कष्ट उठाये, पर एक दिन के लिये भी पीछे हिरकर नहीं देखा; पिछले दिनों के लिये पश्चात्ताप तक नहीं किया—सामने आये हुये नीरस और कठोर कर्तव्य के पालन में ही प्राण-पणु से लगे रहे।

कितने परिवर्तन हुये; परंतु राम ! तुम्हारे रूप में तो कभी कुछ परिवर्तन नहीं दिखाध दिया। वही सागरसा अगाध अनंत गगनसा छिदार-हृदय जवन के सुष्मभय प्रलातसे लेकर जवनान्त की अधेरी संध्यातक सदा काम करता रहा। मानों जगत को यही शिक्षा देने के लिये तुम धस पृथ्वीपर अवतरित हुये थे, कि जवन का समर-स्थली में निरंतर युद्ध करना ही वीर के जवन का सार्थकता है। उसे एक दिन के लिये भी विश्राम, सुष या सुविधा का मुँह जेड़ने की आवश्यकता नहीं। युद्ध ही उसकी प्रकृति है, कष्ट सहना ही उसका पुरस्कार है।

और, तुम्हींने पहले-पहल हमें यह सिखाया, कि जगत में कुछ जव छोटा या नीच नहीं है। सभीमें उस परमात्मा का अंश वर्तमान है, जे सूर्य की किरणों की भाँति आकाश-आँडाल सभके भीतर फैला हुआ है। ऐसा न होता, तो निपादों के राज गुह को तुम क्यों प्यार से अपना सभा जनाते और उसे गले लगाते ? जिन अन्दरों का सवेरे-सवेरे कुछ नाम भी नहीं होता, उनमें का अपना मित्र क्यों कर जनाते ? विभीषण को अपना परम सभा कहकर क्यों कर आलिंगन करते ? लीलानी के नूँठे जेरे का क्यों सराह-सराह कर आते ? नाथ ! धसी लिये तो हम तुम्हें परमात्मा कहकर जन्मते, मानते और पूजते हैं। धसीसे तो हमारा यह विश्वास हो गया है कि—

“राम-लक्ष्मि-भञ्जि उर अस जके, दुःख-लवसेस न सपनेहु ताके।”

हे प्रभो ! हे राम ! आज धस रामनवमी के दिन हमें तुम्हारे कौन-कौनसे अरित नहीं याद आते ? प्ररंतु देव ! सत्य जन्मना, हम आज ऐसे पतित हो गये हैं, कि तुम्हारे उपासक कहलाकर भी हम थोथे अलिमान और जुड़े धर्मांडपर में पडकर जगतलर से निहित और उप-हासार्पण होते हुये भी न जने कौनसा सुरा लला दिन देजने के लिये अज भी अपनेको आर्थ और लिङ्ग कहते हुये पृथ्वी का लार जहाये हुये हैं। शताब्दी के आद शताब्दियाँ पीतती अली गयी—हमने दासता के दिन जे सुष से काट डाले और आजतक उसके साथ नाता जेडे जेडे एक आर शतसहस्र कंठ मिलाकर तुम्हारे अरुणों में अपनी विपत्ति की कथा भी निवेदन करना नहीं चाहते। लाछ लाछ का जे प्रेम तुम दिया गये हो, आज यदि हममें उसका शतांश क्या सह-आंश भी होता, तो न जने हमारे ये दुःख के दिन कथके पिटा हो गये होते। तुमने तो वान-

रों को सभा बनाया था और आज हम स्वयं वानरों से भी गये-भीते होकर अपने ही बाध-
यों से घतनी वृष्टा करते हैं, उनकी विपत्ति देखकर मन ही-मन घतने प्रसन्न होते हैं, कि हिंस्र
पशु भी कदाचित् अपने किसी सज्जतीय पशु की पीडा देखकर उतना प्रसन्न नहीं होता होगा !
स्वार्थ, आत्माधीन और निर्लज्ज हृदयहीनताके हम पुत्रसे जने दुःखे हैं ! नाथ ! इस पाप-पंक्तसे,
इस अधम दशा से कौन हमारा उद्धार करेगा ? दयाभय ! क्या फिर एक बार आकर अपने प्यारे
भारत की वर्तमान दयनीय दुर्दशा को दूर न करेंगे ?

क्या चाहते हो ? हमारे अस्तित्व का बोध ? नाथ ! वही होता, तो फिर रोना काहेका था ?
फिर तुम्हें उवाहना देनेका ही क्या काम था ? तब तो हम पोथीपुराणों के पन्नें उलटकर यह नहीं
देखने जते, कि तुमने एक समय उसी हिंदुजति को अपने जवन से पवित्र किया था, जिसके
नामपर कलंक की कालिमा लगानेवाले आज एक की जगह हमरों रावणु हमारे ही धर के अंदर
बूछे इटकारते हैं ! किस दिन के लिये प्रभो ! तुमने हमें निर्भीक होनेसे जया रभा है ? कौनसा
दिन देखना भडा है, जिसके लिये शत-शत वर्षोंसे पतित दशाको प्राप्त हुए यह हिंदुजति
पृथ्वी के ऊपर जती-जगती दिग्बाध हो रही है ? जपान में घतने बूकप आते हैं ! परंतु प्रभुवर !
हमारे लिये कोध जैसा बूकप क्यों नहीं आता, कि हम सज्ज एकसाथ ही अरज-उपसागर या
अंगाल की भाठी में डूब भरते ? इस जवन से मृत्यु क्या सहस्रवार वरणीय नहीं ? यह तिल-
तिल करके जलना, तपेदिक के ज्वाला की तरह रोज धुल-धुल कर भरना, यह प्रतिदिन एक के बाद
दूसरी विपत्ति उठते रहना क्या कोध सुख का जवन है ?

आओ, प्रभो ! एक बार फिर आओ ! हे राम ! माता आद्यशक्ति के साथ एक बार फिर
भारत में आओ ! हिंदु-जति को, हिंदुधर्म को इस प्रकार डूबनेसे जयाओ ! हिंदु ही हिंदु-धर्म
और हिंदु-जति को डूबो रहे हैं ! धर्म-कर्म का बोध होता जाता है ! अधर्म अदृष्टता जाता है. रह
गयी है केवज सुभी शान और मुंहमें राम, जगजमें छरी ! परंतु नाथ ! क्या सत्यमुच्य तुम
कभी आओगे ? तुम अडे ही निजपुर न्यायकर्ता, विकट विचारक हो ! तुमने "जुडे ही कलंक सुनि
सीतासी सती लागी, हम साये हूँ कलंकितों केसे अपनाओगे ?"

परंतु रमानाथ ! सत्यमुच्य तुम्हारे अरित्र अडे ही विचित्र है ! हम क्षुद्र मानव उन्हे कैसे समझ
सकते हैं ? कौन जलुता है हमारे सामने जे विकट वर्तमान मुंह देखाये नजर आ रहा है, उसके
भीतर तुम्हारी कौनसी भइती लीला छिपी हुई है ? इस जगतमें जे कुछ हो रहा है, जे कुछ
हो चुका है और आगे जे कुछ होनेवाला है, वह सज्ज तो तुम्हारी ही लीलाओं के बिन्नबिन्न
रूप हैं ! हम इसी सत्य को भूल गये हैं, इसीसे तो हम जे नीचे गिरे हैं, सो ऊपर उठनेका नाम-
तक नहीं लेते ! यदि हम यह ज्ञान दें, कि हमें इस अवस्था में पटककर तुम्हीं हमें इस आत की
शिक्षा दे रहे हो, कि गिरकर उठ अडे होना ही सच्ची मनुष्यता है. तो फिर हमारे उठते दूर न
लगे ! परंतु हमारे पापों ने हमारी मनोवृत्तिपर, हमारे ज्ञानपर, हमारे विवेकपर, हमारी बुद्धि-
पर, तम का वह परदा डाल दिया है, कि हे अनंत ! हम इस अनंत अज्ञात में सर्वत्र तुम्हारे हो
अनंत रूप को विद्यमान नहीं देखते ! यदि देखते, तो प्रह्लाद की तरह हम भी अपनेमें, परायेमें,
जगद् में, जल में, पृथ्वी में, आकाश में, मित्र में, शत्रु में, स्वजति में, विजति में, आह्वय में, शत्रु में,
पतित में, पुण्यात्मा में, धर्म में, अधर्म में-सर्वत्र, सज्ज समय, तुम्हारी ही व्यापक रूप देख पाते.

कौनसी साधना करनेसे हे राम ! हम भी तुलसीदास की तरह जांग से तुलसी हो सकते हैं,
यह जतलाओ ! प्रभो ! तुम्हारे बिना हमारे उद्धारका और कौनसा पंथ है ? ज्ञान का अंजन
हमारे आंजोमें देकर हमारी दृष्टि की सारी भलिनता दूर कर दो. हे सीतापते ! जिसमें हम मातावे
अतुलनीय स्नेह-सागर में, पिता के अनुपम वात्सल्य में आता के निष्कपट अंधुत्व में, सभाओं के
सुअद सज्ज-लाव में, स्वजति में, अलिमान में, स्वधर्म के गर्व में तुम्हारा ही भगवत्सम रूप देखें
और अभिन्न विश्वपर अपने हृदय का समस्त प्रेम डालकर सज्जों अपना सगा समजना सीख
जयें. हममें वही लावना भर दो, जगवन् ! जिससे हम उसी तरह अपने परम शत्रुवें ऊपर भी
दया करें और कुछ उसी आंतरिकता के साथ उस के निधनपर अश्रु-विसर्जन करें; जैसी सहृदयता के
साथ अपने परम वैरी आततायी रावणु के रण-शय्यापर अनंत शयन करते देख तुम्हारी आंजो

ભર આવી થી ! હમેં એસા કઠોર બના દો, દયામય ! કિ તુમહારી હી તરહ હમ બી જગત-ભર કે કષ્ટોં કા પર્વત સિરપર ઉઠાયે હુએ કર્તવ્ય કે પથ સે પગભર બી ધર-ઉધર ન હોં ! ઉસકે લિયે હમ રાન્ય લાગ દેં, પ્રાણુ દે દેં, પ્રાણુપ્યારી કો બી આંખોં કા આંટ કર દેં ! ધર્મકા પાલન કરને કે પથ મેં કોઈ બાધા હમેં રોક ન પાયે—અવિરામ ગતિ સે હમ નિરંતર આગે હી બઢતે ચલે જાયેં !

રામ ! હમ ચાહે લાખ ગિર ગયે હે. પરંતુ તુમહેં અભીતક નહીં ભૂલે ! જન્મ લેકર મરણુ પર્યંત હમ તુમહેં નહીં ભૂલતે પ્રતિદિન, પ્રતિક્ષણુ કિતને બહાનેસે હમ સેંકડો બાર તુમહારા નામ લેકર અપને હૃદયમેં હર્ષ, શોક, ધૃણુ, નિર્વેદ, કરુણા આદિ ભાવ વ્યક્ત કરતે હે ! મરને પર ‘રામનામ સત્ય હે’ કી ધ્વનિ કે સાથ હી હમારી જીવન-લીલા કા અંત હોતા હે ! ઉસી દિન સબસે અધિક પ્રખરતા કે સાથ હમેં યહ વિદિત હોતા હે, કિ ઇસ સંસાર મેં રામ-નામ હી સત્ય હે ઓર સબ કુછ મિથ્યા હે ! ઉસી દિન હમ ઇસ સત્ય કી ઉપલબ્ધિ કરતે હે, કિ તુમહીં ઇસ જગત કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઓર સંહાર કે કારણુ હો ! તુમહીં માતા હો, તુમહીં પિતા હો, તુમહીં બ્રાતા હો, તુમહીં બંધુ હો, તુમહીં સ્વામી હો, તુમહીં સેવક હો ! માતાપિતા હો કર તુમહીં સંતાન કે ઉપર સ્નેહકા સુધા-કલશ ઢાલતે હો ઓર સંતાન બનકર તુમહીં ઉસ સ્નેહ-વાતસલ્ય કા ઉપભોગ કરતે હો, પ્રણુ હોકર તુમહીં દાસપર શાસન કરતે હો ઓર દાસ બનકર તુમહીં પ્રણુ કી સેવા મેં અપના અસ્તિત્વતક ભૂલ જાતે હો, તુમહીં ધની હોકર દાન દેતે ઓર યાચક બનકર ભિક્ષા-પાત્ર ફેલાતે હો, તુમહીં નાયક-નાયિકા કે પ્રાણોં કે અંદર બેઠકર ઉનસે પ્રેમ-લીલા કા સરસ અભિનય કરાતે હો, તુમહીં સકલ કર્મોં કે કર્તા, સકલ ધર્મોં કે ધાતા, સબ વિધિયોં કે વિધાતા ઓર નિખિલ વિશ્વ કે નિર્માતા હો.

હે રામ ! હમારે બડે ભાગ્ય થે, જો તુમને હમારે દેશ મેં, હમારે સમ્પ્રતીય ઓર સહધર્મી બનકર જન્મ ગ્રહણુ કિયા, ઓર હમેં હી કયા, સારે સંસાર કો અપને આદર્શ દિખા ગયે, ઉન આદર્શોં કો હમ ભૂલ ગયે, ઇસી લિયે હમ આજ ક્ષુદ્ર હે, ક્ષુદ્રાદપિ ક્ષુદ્રતર હેં મિટ્ટી કે ઢેલે સે બી તુમ્હા એવં અપદાર્થ હ; પર જિસ દિન હમ અપને આપકો પહચાનકર ફિર ઉઠ બડે હોંગે, ઉસી દિન હમારે યહાં ફિર દશરથ હોંગે, કૌસલ્યા હોંગી, અયોધ્યા હોંગી, ભરત હોંગે, લક્ષ્મણુ હોંગે, સતીશિરોમણિ સીતા હોંગી ઓર હોંગે રણુ-દુર્મદ રાવણુ કે અત્યાચાર સે દબી હુધ પૃથ્વી કા ભાર હટાનેવાસે અશરણુશરણુ, અધ-હરણુ, તરણુ-તારણુ, વિધન-વિદારણુ, જાનકી-રમણુ ભગવાન રામચંદ્ર !

શ્રી રામચંદ્ર કી જય !

રામનવમી

(લેખક:-શ્રીયુત કુમાર ગંગાનંદસિંહજી-તા.૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ”ના અંકમાંથી)

આજ કા દિન હમેં શ્રીરામચંદ્રજી કી શક્તિ કી ઉપાસના કરને કા સ્મરણુ કરાતા હે. અત્યાચાર શમન કરને કે લિયે યદિ હિંદુઓં કે આદર્શ રામચંદ્રજી કો શક્તિ કી ઉપાસના કરને કી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઈ, તો ન માલૂમ આજ નિર્બલ-નિરીહ હિંદુઓં કો શક્તિ કી ઉપાસના કરને કી કિતની અધિક આવશ્યકતા હે. હમારે જીવન કે પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસ સે અધિકાધિક સ્પષ્ટ હોતા જાતા હે, કિ પ્રત્યેક પલ હમારી શક્તિ કા કેવલ હાસ હી નહીં હો રહા હે, વરન હમારી શક્તિ-સંચય કરને કી ક્ષમતા બી નષ્ટ હોતી જા રહી હે. યહી કારણુ હે, કિ હમ હિંદુ-સંગઠન કે વિષયમેં ઇતની મત-વિભિન્નતા પાતે હેં ઓર ઉદાસીનતા હમ પર અધિકાર જમાયે હુઈ હે.

બહુધા દેખા જાતા હે, કિ જહાં કહીં હિંદુ સભા સ્થાપિત હુઈ ઓર કાર્યકર્તા ચુને ગયે, કિ અવશિષ્ટ વ્યક્તિ સમઝતે હે, કિ યહી ઉનકે ઉત્સાહ કી પરાકાષ્ટા હે. કાર્યકર્તા યા તો અપની પદ-પ્રાપ્તિ સે હી સંતુષ્ટ હો જાતે હે યા અવશિષ્ટ જનતા કે નિરુત્સાહ ઓર નિરુદ્ધમ કો દેખકર ક્રિંકર્તવ્ય-વિમૂઢ હો, ચુપચાપ બેઠ રહતે હે. કહનેકા તાત્પર્ય યહ હે, કિ કબી કાર્યકર્તાઓં કી અ-કર્મણ્યતા કે કારણુ ઓર કબી જનતા કી અકર્મણ્યતા કે કારણુ હમ અપને લક્ષ્ય કા સાધન નહીં કર પાતે. મેં માનતા હું, કિ કાર્યકર્તા કે સિરપર બડી ભારી જિંમ્મેદારી હે. વહ આન્દોલનરૂપી રથ કા

સારથિ હૈ; પર જિસ પ્રકાર રથ કે અંજ યદિ સુદૃઢ ન હો, તો ચતુર-સે ચતુર સારથિ બી ઉસે દક્ષતાપૂર્વક નહીં લે જા સકતા, વૈસે હી કુશળ કાર્યકર્તા બી જનતા કે વાસ્તવિક સહયોગ કે વિના આંદોલન કે ખડા નહીં રખ સકતા.

આજ હિંદુજનસમુદાય કે અતિરિક્ત હિંદુજાતિ કે હાથ મેં કોઇ શક્તિ નહીં હૈ. યહ લક્ષી ભાંતિ જનતે હુએ બી યદિ વિભિન્નતાઓં કે એકતા મેં વિલીન કરને કે કોઇ હાર્દિક પ્રયત્ન હમ ન દેખે, તો ઇસ કે સિવા કયા કહના પડેગા, કિ હમમેં યથેષ્ટ ક્ષમતા નહીં હૈ, કિ હમ અપને વિખરે હુએ અંગોં કે ઇકકૂ કરે !

હો ખાતે તો હમારે સામને પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ હૈ:—

(૧) હિંદુસંગઠન કિસી અન્ય આંદોલનપર અવલમ્બિત નહીં હૈ. ચાહે કોઇ આંદોલન ચલે યા ન ચલે, ચાહે અવસ્થા કિતની હી કયોં ન બદલ જાયે! જખતક હિંદુ-સભ્યતા, હિંદુ-આદર્શ તથા હિંદુ-ઉત્કર્ષ કી રક્ષા કરને કી આવશ્યકતા હૈ, તખતક હિંદુ-સંગઠન કે આંદોલન કી આવશ્યકતા બી નિર્વિવાદ હૈ.

(૨) હિંદુ-જાતિ કે અપને આપ બન્ન ઉપાર્જન કરના હૈ. ઉસકા એસા સોચના વૃથા હૈ કિ વહ કીસી દૂસરી જાતિ કે અસહયોગ યા સહાનુભૂતિ સે કુછ પાયેગી યદિ ઉસકે અપને પૌરુષ સે, અપને ઉદ્ધમ સે, અપને અધ્યવસાય સે કુછ લાલ નહીં હુઆ, તો વહ નિશ્ચય જાને કિ ઉસે કિસી દૂસરે કા મુંહ તાકને સે કુછ લાલ હોને કા નહીં.

સારા સંસાર અપની જાતિ, અપને દેશ ઔર અપને ધર્મ કી ઉત્કૃષ્ટતા જગત મેં સ્થાપિત કરને કે લિયે જટપટા રહા હૈ. હમ ઉન જાતિઓં કી પ્રતિદ્વન્દિતા દેખ રહે હૈ. એસે સમય મેં જખ હિંદુ-જાતિ કે અપની વિભિન્નતા બનાયે રખને કી લગન લગી હુઇ હૈ, તખ હમ ઇસે કયા નિષ્કષ નિકાલે?

ભારતવર્ષ મેં આજ હો વાતોંપર વિશેષ જોર દિયા જા રહા હૈ. એક તો ‘હિંદુ ઔર મુસલમાનોં કે બીચ એકતા’ ઔર દુસરી-‘સ્વરાજ્ય’, પર જખતક હિંદુઓં કી આવાજ એક નહીં હોંગી, ઉનકી ક્રિયા એક મનસે નહીં કી જાયેગી, તખતક મુસલમાનોંસે સમજૂતા કરેગા તો કોન ઔર સ્વરાજ્ય મિલેગા તો કિસે ?

હિંદુ-જાતિ આજ કે દિન કા મહત્વ સમજે, શક્તિ કી ઉપાસના કરે. ઉસે અપની રક્ષા આપ કરની હૈ. શક્તિસંચય કરને કે વિષય મેં ઉદાસીનતા દીખાના માનોં અપને આપહી આત્મઘાત કરના હૈ. શક્તિ-સંચય કર લેને પર હી હમ ‘રામરાજ્ય’ સ્થાપિત કર સકતે હૈ. હિંદુ-જાતિ નિરીહતા છોડે, અવિશ્વાસ છોડે, હિંદુસભા કે કાયકર્તા નિરુત્સાહ ઔર નિરુદ્ધમ કે વશીભૂત ન હો તબી લગવાન હમારા સહાયક હોગા ઔર હમ અપને લક્ષ્યકી પૂર્તિ કરેગે.

શ્રીરામચંદ્ર

(લેખક:—આચ્યુ કેશવચંદ્ર ગુપ્તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંથ” ના અંકમાંથી)

ચૈત્ર કી શુભ રામનવમી! આજકે દિન દીન ભારત, રઘુકુલકે ચંદ્ર શ્રીરામચંદ્રકી પુણ્ય-સ્મૃતિબહાનેકા અપને સ્મૃતિ-ભાંડારકી એક શ્રેષ્ઠ સમ્પત્તિ લેકર, અશ્ચર્ય કે મદ મેં અપની હીનતા, હીનતા ઔર: જ-ડતા કી અનુભૂતિ સે બી પરે હો ગયા હૈ. હો લલા કયોં નહીં ? પ્રાચીન ઔર નવીન કે મધ્યમેં ભા-વકા એક સ્રોત તો નિરંતર બહતા હી રહતા હૈ. જિસ પ્રકાર કિસી વ્યક્તિ કે સમસ્ત જીવનકે ભિન્ન-ભિન્ન સ્તર, ભિન્ન ભિન્ન યુગોં કી ભાવના ઔર કલ્પના, ધ્યાન ઔર ધારણા તથા કૃતકર્મા કે કર્તૃત્વ કે અભિમાન કે ઉપર હી ઉસકા વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત હૈ. વૈસેહી જાતીયતા કે અંતઃસ્રોત કી વિશિષ્ટતાકી અનુભૂતિકા મૂલ બી ભિન્ન ભિન્ન યુગોંમે અપને સંઘ કે કર્તૃત્વ કા અભિમાન હી હૈ. અનેક સામા-જિક અનુબંધન આંશિક ભાવ સે દેખનેપર તખતક વિચારાનુમોદિત નહાં માલૂમ પડતે, જખતક ઉન્હેં પૂર્ણ સમાજ કે અંગસ્વરૂપ માનકર ઉનપર વિચાર નહીં ક્રિયા જાતા. શ્રીરામચંદ્ર કા વનવાસ, લ-ક્ષ્મણ કા ત્યાગઆદિ અનેક એસી ઘટનાઓં કા ઇસ ક્ષત્રિય-અવતાર કે જીવન કે સાથ ધનિષ્ઠસંબંધ હૈ, કિ ઉન્હેં સમજનેકે લિયે અહિંદુઓં કા બડી કઠિનાઇકા સામના કરતા પડતા હૈ; પરંતુ આર્થ-જાતિકે સમસ્ત સંસાર કે અંતસ્તલ-નિહિત આદર્શ કી દૃષ્ટિ સે દેખને પર ઇસમેં તનિક બી સ હ

નહીં રહ જતા, કે શ્રીરામચંદ્ર કે સમાન આદર્શ મહાપુરુષ કા શરીર ધારણ કર લગવાનને જે લોકશિક્ષા પ્રદાન કરી છે, વહ ખડી હી અમૂલ્ય છે.

લગવાન કે દસોં અવતારોં મેં શ્રીરામચંદ્ર કર્મ કે અવતાર હૈ. વે ક્ષત્રિય થે ઓર કર્મ હી ક્ષાત્ર-ધર્મ કા ખીજ હૈ. શોકપર શોક આકર ઇસ રાજપુત્ર કે પૈરાંપર પછાડ ખા-ખાકર ગિર પડે ઓર ચૂર-ચૂર હો ગયે—કમલ કે પત્તે પર પડે હુએ જન્મ-ખિંદુ કી તરહ અનાદ્રુત, અસંલગ્ન ઓર વિનિર્જિત હો ગયે ! કિસી પ્રકાર કા શોક ઉતકો અભિભૂત કર અકર્મણ્ય નહીં બના સકા. યહ થા સહિષ્ણુતા, ક્ષત્રિય-તેજ, નિષ્કામ-કર્મ અથવા શમ-દમ-તતિક્ષા સે પુષ્ટ હુઆ વિક્રમ. ધર્મ કે ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કર્તવ્ય કી સાધના કા અભાવ હી શાયદ ધર્મ કી ગ્વાનિ હૈ. યહી વાત ઉસ સમય હુઈ થી, ઇસી લિયે નારાયણ ને અપને કો શ્રીરામચંદ્ર કે રૂપ મેં પ્રકટ કિયા થા. સીતાલક્ષ્મી હૈ, સ્વર્ગ કી સમ્પદ હૈ—જાનકી કો પાને કે લિયે ઇસ ક્ષત્રિયવીર કો શિવ-ધનુર્ભંગ-રૂપી શિવશક્તિ કી પરીક્ષા દેની પડી થી; પરંતુ ઇસી દુર્લભ નારી-રત્ન કો જિસને વનવાસ દે દિયા, વહ ઓર બી ઉંચી શક્તિ થી—નિર્લોભિતા, દેવ-દુર્લભ સંયમ ઓર સત્ય કે ચરણોંપર આત્મ-અલિદાન ! આસુરી વિક્રમ કે આદર્શ રાવણ ને ઉસી સીતા કો હરણ કર લિયા. પ્રભુ ને પુનઃ અપને ક્ષત્રિયવિક્રમ કી પરીક્ષા દી—ધર્મ કે સામને અધર્મ પરાજિત, વિધ્વસ્ત ઓર લન્નિજત હુઆ. ફિર ઇસ સીતા કા ઉદ્ધાર લાલ કે લિયે નહીં, કર્તવ્ય-પાલન કે લિયે કિયા ગયા. ફિર ઉસી રત્ન કો ક્ષત્રિય-રાજ કે ઉચ્ચ કર્તવ્ય કે આદર્શ કી રક્ષા કરને કે લિયે વનવાસ કરને કો ભેજ દિયા ગયા. પ્રજાનુરંજન કે ઉચ્ચ આદર્શ કે લિયે—મૂર્ખ ઓર મિથ્યા સંદેહ મેં પડકર અપની શુદ્ધિ ઓર જ્ઞાન કો ખો દેનેવાલી પ્રજા કી પ્રતિ કે લિયે—ઇસ નિષ્કામ કર્મ-વીર નરપતિ કી આજ્ઞા સે ઉસ રમણી-રત્ન કી વનવાસિની બનના પડા. ‘રામ’ યહ શબ્દ મુંહ સે નિકલતે હી હમ એક આદર્શ કર્તવ્યશુદ્ધિ ઓર પ્રગટ સંયમમૂલક નીતિજ્ઞાન કે માની સમજતે હૈં. નવીન જગત મેં બી અડારહી થતાખટી મેં એસી હી એક સમસ્યા ઉઠ ખડી હુઈ થી. રાજ-પત્ની મેરી એન્ટની કો મૂર્ખ ઓર પ્રતિહિંસાપરાયણ પ્રજા કે હાથોં સિર કટવાના પડા થા. આધુનિક રૂસ કે ઇતિહાસ મેં બી એસા હી હુઆ. ઇસી લિયે “ડિપ્લોમેસી” (ફૂટ-નીતિ) કે હિસાબ સે બી રામ-શુદ્ધિ બડે ઉંચે દર્જે કી રાજનીતિ હૈ. પ્રજા કે વિદ્રોહી હો જાનેપર તો મહારાની કો ખો હી દેના પડતા. મેં યહ નહીં કહતા, કે સીતા કે વનવાસ કે મૂલ મેં ભય થા; પરંતુ મેરે કહને કા મતલબ યહ હૈ, કે યદિ રાજનીતિ કે હિસાબ સે બી દેખા જાય, તો ઇસ કાર્ય સે ઉચ્ચ શ્રેણી કી નીતિ કા પરિચય પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

હિંદુઓં કે સમસ્ત અનુષ્ઠાનોં કા આદર્શ પૃથ્વી કે અમૂલ્ય પુરાણ ‘રામાયણ મેં’ હૈ. જિન સખ નીતિયોં કે અનુશાસન કો વિધિબદ્ધ કરને કે લિયે વર્તમાન સારા જગત ભાવરાજ્ય મેં ચક્કર કાટ રહા હૈ, ઉન્હીં સખ નીતિયોં સે ભરે હુએ કાર્યોં કે દષ્ટાંત શ્રીરામચંદ્ર ઓર રઘુવંશ કે ઇતિહાસ મેં ભરે પડે હૈં. કૌલિક ધર્મ યા ચર્ય કે સાથ રાષ્ટ્ર કા કિસ પ્રકાર સમાધાન હો સકતા હૈ? ઉસકી મીમાંસા રામાયણ મેં હૈ. વસિષ્ઠજી ઓર વિશ્વામિત્રજી નૈતિક ઓર ધાર્મિક ભાવોં કે નમૂને હૈ. વહ શક્તિ રાજશક્તિ કી તલવાર ઓર કર્મ કે ઉપર નિર્ભર કરતી હૈ—ક્રિયાકાંડ કે પ્રવર્તન કે લિયે, અન્યાય કો શક્તિ કે દ્વારા દમન કરતે સમય. પરંતુ રાજશક્તિ કા નીતિજ્ઞાન ન્યાયવિચાર કે લિયે ધાર્મિક આદર્શ કે સામને હી ઘૂંટને ટેકતા હૈં. તાડકા-રૂપિણી અધર્મ-મૂર્તિ કે વિનાશ કરને કી માનસિક વૃત્તિ તો બ્રાહ્મણ કી થી; પરંતુ જુગ્મઓં ક્ષાત્રય કી થી. અહલ્યા કે રથવિરતા-રૂપ ઇકઠે હુએ પાપોં કા અંત કરને કી ચેષ્ટા ઓર સંધાન તો બ્રાહ્મણ કા થા, પરંતુ ઉસ પ્રસ્તરીભૂત અન્યાય કા અંત કિયા ક્ષત્રિય અવતાર કે ચરણોં કે સ્પર્શને !

અસ્પૃશ્યતા કે જિસ અજ્ઞાનાંધકાર મેં આજ હિંદુ-સંસાર ડૂબા હુઆ હૈ, રઘુકુળમણિ શ્રીરામચંદ્ર કી તેજેમયી દીપ્તિ ઉસકે લિયે રોશની કા કામ કર સકતી હૈ. ગુહ ચાંડાલ થા; પરંતુ પૂર્ણ-બ્રહ્મ રામ ઉસકે મિત્ર થે, શદ્ર કા દાસત્વધર્મ ઉસકો ધૃણા કા પાત્ર નહીં બનાતા—બડા બનાતા હૈ. પૂજનીય બનાતા હૈ—ઇસ નીતિ કે નિદર્શન શ્રી હનુમાનજી હૈ. યે દાસ થે, સેવક થે; પરંતુ ઉસી અટલ ભક્તિને હનુમાનજી કો એસા બના દિયા, કે બ્રાહ્મણ બી ઉન્હેં પ્રણામ કરતે હૈ. ફિર દ્વાપર-મેં ગોકુલચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ ને વિદુર કે ઘર જા, રૂપે સાગ-પાત ખાકર, ઇસી નીતિ કા પ્રચાર કિયા થા, ઇસી ભક્તિ ને વિભીષણ કો વરેણ્ય બના ડાલા હૈ, વિભીષણ કે દાંત લંકા કે સિંહાસનપર ગડે હુએ થે, વહ સ્વજાતિ-દ્રોહી, ખંધુ-વિરોધી થા. બાતુવત્સલ શ્રીરામચંદ્ર ને કયોં ઇસ રાક્ષસ કો અપના

અનુચર બનાયા થા, યહ સોચકર બહુતસે લોગ અચાને મેં પડ જાતે હૈ; પરંતુ ઇસકા કારણ અસલ મેં યહ થા, કિ વિભીષણ પ્રભુ કે એકાંત ભક્ત થે. એસી અચલા ભક્તિ કેા તુચ્છ સમ-જને સે ભાક્ત કી જો હૃદય કેા બાંધનેવાલી શક્તિ હૈ, ઉસકા અપમાન કરના હોતા, ઇસીસે રથુકલ-મણિ ને વિભીષણ કેા અપને શિબિર મેં સ્થાન દિયા થા. વિભીષણ અનાય રાક્ષસ થે. આર્યોં કે વિધિનિયમ કી તરાજૂપર વિભીષણ કેા તૌલને સે તો ન્યાય કી મર્યાદા અક્ષુણ્ણ નહીં રહતી. વ્યાધ યા સર્પ કેા વિચાર મનુષ્ય કે નીતિશાસ્ત્ર કે અનુસાર કરના, વ્યાધ યા સર્પ કે ઉપર ધોર અવિચાર કરના હૈ. રાક્ષસ સ્વભાવતઃ ક્રૂર, અલાચારી, માયાવી થા-ઉસકી અભિવ્યક્તિ મેં ક્રમશઃ ભક્તિ ઔર મહત્ત્વ કી સેવા આ પડી; અલાચાર કે વિરોધ મેં ઉઠનેવાલી તરવાર ને રાક્ષસ કેા અભિવ્યક્તિ કે ઉચે સ્તરપર પહુંચા દિયા થા. ઉસી માપ-દંડ સે માપને સે સમજ મેં આ સકતા હૈ, કિ કયોં વિભીષણ કે ચરિત્ર કે મહત્ત્વ, ઉદારતા ઔર ઐકાંતિક ભક્તિ ને ઉસકો હનુમાન આદિ જોયે દર્જે કે ભક્તોં કી શ્રેણી મેં પહુંચા દિયા થા ?

આસુરી સંપત્તિ ઔર સાત્વિક સંપત્તિ કેા પાર્થક્ય રામાયણ મેં હી ચિત્રિત કર કે દિખલાયા ગયા હૈ. અયોધ્યા ઔર સોને કી લંકા ઇસ તુલના કે દષ્ટાંત હૈ. અન્ય દષ્ટાંત રાજકુમાર રામ-લક્ષ્મણ ઔર ઇન્દ્રજિત આદિ રાજકુમાર હૈ. વીરત્વમેં ઇન્દ્રજિત આર્ય-રાજકુમારોં કે સમકક્ષ થા, પરંતુ ક્ષમતા કેા અંત યહીં હો જાતા હૈ. શેષ જો કુછ હૈ, વહ પ્રકૃતિ કી વિભિન્નતા કેા નિર્દેશન હૈ.

પ્રાચીન ભારત કેા સમાજ-રૂપી મહલ પારિવારિક જીવન કી ધનિષ્ઠતા કેા હી ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થા. વહ પ્રાચીન જગત કેા હી વિશેષત્વ થા. સંઘબદ્ધતા કી ભિત્તિ ગોત્ર મેં થી. પહલે-પહલ યુરોપ ને હી ઇસમેં ગડબડ ઘોટાલા કિયા હૈ. વહાં કે સ્ત્રી-પુરુષ આજકલ અપની મનોવૃત્તિ કે ઉપર સંઘ કી સ્થાપના કરતે હૈ-વહાં સભી સ્વતંત્ર હૈ, કોઇ કિસી કે સાથ બંધા હુઆ નહીં હૈ. સખ અપની અપની રુચિ ઔર વાસના કેા હી બંધન મેં બંધે હુએ હૈ. વંશ કી ધારા વંશ કે નામ કે સાથ હી પર્યવસિત હો જાતી હૈ. મનુષ્ય આહોં તો ઉસકો ભી બદલ દે. ઇંગ્લેંડ મેં પિતા કી સ્થાવર સંપત્તિ કેા ઉત્તરાધિકારી કેવલ ઉસકો બડા બેટા હી હોતા હૈ. વિવાહ કે નિયમોં મેં સપિંડ, સગોત્ર, સમા-લોચક આદિ કે જગડે-જંજટ નહીં હૈ. ભાઇ-બહેન મેં ખ્યાલ નહીં હોતા ઔર લોગ યદિ જુઆ યા માસી કે સાથ ખ્યાલ કર લે, તો ઉનકી સંતાન જરજ માની જાયેગી; પરંતુ આર્યાવર્ત કે ઇસ ટૂટે-ફૂટે સમાજ મેં ભી સપિંડ ઔર સગોત્ર કેા ખ્યાલ હટા દેના બડી મુશ્કિલ ખાત હૈ. સખ ભાઇયોં કેા ઇકઠે એક પરિવાર મેં રહના પડતા હૈ, ઇસ યૌથ-પરિવાર કેા રહસ્ય સમજ લેને સે હી રામ, લક્ષ્મણ, ભરત ઔર શત્રુઘ્ન કે સ્નેહ કી શિક્ષા સમજ મેં આ જાતી હૈ. તભી સમજ મેં આતા હૈ, કિ કયોં યુવક ભરત ને એક ઇતને બડે રાજ્ય કેા અકસ્માત હાથ મેં પાકર ભી વન મેં બઢે હુએ અપને સૌતેલે ભાઇ કી ખડાઈ સિંહાસનપર રખ દી ઔર આજકલ કી નીતિ કે અનુસાર અપને કેા પૂરા મૂર્ખ પ્રમાણિત કર દિયા. ઇસ ભ્રાતૃપ્રેમ કે મહત્ત્વ ઔર ઉદારતા કેા વહી ભડી ભાંતિ સમજ સકતા હૈ, જિસને પારિવારિક પ્રેમ કેા હી સમાજ કી ભિત્તિ કે રૂપ મેં દેખના સીખા હૈ. યહ અનુષ્ઠાન હિંદુ-સમાજ કે મૂલ મેં હૈ-ઇસી લિયે જિસ ગ્રંથ ને ઇસ અનુષ્ઠાન કેા ઉચ્ચ સ્થાનપર ખિટા રખા હૈ વહ ગ્રંથ હિંદુ કે લિયે આદર્શ ગ્રંથ હૈ.

ઔર રામાયણ કી મહાલક્ષ્મી જાનકી-ચિરદુઃખિની સતી, ગૃહલક્ષ્મી, રાજ્યલક્ષ્મી, વિજયપ્રિયા, સીતા સતીત્વ કી મુકુટમણિ ઔર કેામલતા કે આવરણ કે ભીતર હિમાલય કી તરફ દઢ હૈ, વે ચિરવિર-હિણી હૈ, તો ભી સદા હી શ્રીરામચંદ્ર કે હૃદય કે પવિત્ર સે ભી પવિત્ર ગુપ્તસ્થલ મેં વે કમલ કે સિંહા-સનપર બેઠી હુઈ હૈ. જાનકી કેા ઉસ અમલ-શુભ મન કી જ્યોત્સના કી છટા ને અંધકાર સે મલિન બને હુએ આર્યાવર્ત કેા યુગ-યુગાંત સે ઉદ્ધારાસિત કર રખા હૈ. જાનકી કેા નામ લેતે હી સખસે પહલે માં જાનકી કી વાત યાદ આતી હૈ. પૂર્ણિમા કે નામ કે સાથ નામ લેતે હુએ આજ ભી હમ સીતારામ કહતે હૈ-શ્રીરામચંદ્ર કે પવિત્ર નામ કેા ઉચ્ચારણ કરને કે પહલે હમ કલ્યાણમયી માતા જાનકી કેા પવિત્ર નામ લેતે હૈ. સીતા કે દુઃખ કી કથા સ્મરણ કર જગત કે જીવ કિતના સુખ પાતે હૈ! કયોંકિ જગન્માતા કે સામને દુઃખ કેા સદા પરાજિત હોના પડા થા.

ઇસ શુભ રામનવમી કે દિન મૈને સ્વજાતિ ઔર સ્વદેશ કી મંગલ કામના સે પ્રેરિત હોકર હી ઉસ રથુવંશ કી કથા કી આલોચના કરને કેા દુસ્સાહસ કિયા હૈ, જિસ રથુવંશ કી કથા કહતે સમજ

अभर कवि कालिदास ने हताश भाव से कहा था:—

क सूर्यप्रमथः वंशः क चाल्पविषया मतिः । तिसृषु दुस्तरं मोहादुद्ग्रेषनास्मि सागरम् ॥

उन्ही रघुकुलमण्डि के श्रीचरणों में प्रणाम कर मैं प्रार्थना करता हूँ, कि उनका आदर्श फिर भारत में दिशा देने लगे, धन धर्मदान के द्विनों में वे फिर सबीके हृदय में उतर आये और अपने अभोध आशों से जड़ता, अज्ञता, हिंसा दोष और लीरुताइपी राक्षसों का वध कर डालें।

श्रीरामचंद्रल का अहिंसावाद

(लेखक—श्रीयुत पं० अदरीनाथ लहू जी. ओ. 'हिंदुपत्र' ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी)

आजकल हमारे देश में अहिंसावाद की धूम मची है। किसी जति की अधोगति का यह सभसे प्रथम प्रमाण है कि वह 'अहिंसा' 'अहिंसा' सिद्धांतों और करे विपरीत आचरण। महात्मा गांधी के कहने से लोग और भी अधिक अहिंसावाद-वादी बन गये, यद्यपि महात्मा के सिद्धान्त का मर्म विरले ही समझ सके। लला सोचने की बात है जिसे संसार में कुछ काम करना हो, वह ऐसा कैसे कर सकता है कि किसी के तन या मन को न दुखावे ? जो किसी के तन या मन को न दुखावेगा वह तो कुछ भी न कर सकता। यहां तक कि उसके लिये भोजन करना भी असंभव हो जायेगा; क्यों की अन्न में ली जल है, और दूध दुहना गौ की सन्तान का भोजन छीनना है ! दूधिये, कैसा धर्मसंकट है ! यदि हम देश की उन्नति की ओर ध्यान देते हैं तो 'वसुधैव कुटुंबकम्' नीति से अष्ट होते और बहुत से विदेशियों के स्वार्थों का हानि पहुँचाकर उन के तन और मनका कुट पड़वाते हैं। यदि हम समाजसुधार के काम में हाथ डालते हैं तो पुराने विचार के लोगों के जल दुखाते हैं ! जो जन्म के कायर हैं, वे इसी प्रकार के विचार किया करते हैं। जिस जति के लोग धर्म के इपथा पया जय, दिनर अही-भाते में जुड़े हिसाब लरे, अपने लाभ का गला काटने और उसे तयाह करने के लिये जल और इरेज रये, भेदमानी का आसरा लेकर दीनजनोंपर डिकी करा लें और उस के वर्तन-लांटे भिकवाकर उनके अन्धों और अन्धियों का घर के आहर निकलवा दें, वे सांज के आँटियों का दाना डालें और भदिर में धंटा हिलावे और अहिंसावादी कहलावे ! मर्यादा-पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रल इस प्रकार के ढोंग के पूरे विरोधी थे। मर्यादा की रक्षा के लिये हिंसा का सहारा लेकर छल-अल-कौशल से लोकहित करना ही उनका उद्देश्य था और वह उन्होंने उँके की चोट पूरा किया। आजकल की विचारपरंपरा तयसे बहुत कुछ बदल गयी है। इसलिये उनके कुछ कामों से हम लसे ही सहमत न हों, पर अधिकांश में उनका अरित्र आदर्श ही था, इसमें संदेह नहीं। उन्होंने हमें दिशा दिया है, कि मर्यादा की रक्षा और ढोंग का विनाश कैसे करना चाहिये।

स्त्रीपर शस्त्र उठाना वीर का शोभा नहीं देता, पर यदि स्त्री दुराचारिनी हो और लसे आदमियोंपर व्यर्थ टूटी पड़ती हो, तो उसे उद्वलून अनाना या उचित शिक्षा देना पाप नहीं। शस्त्राभा के साथ यही किया गया।

यदि उपासना में लोग विघ्न डालते हैं, तो उनका पूरा विनाश कर डालना धर्म है, ऐसा न करनेसे अधर्म अदेगा और मनुष्य का—अपने विश्वास के अनुसार उपासना करने का—जन्मसिद्ध अधिकार छिन जायेगा और दुष्टों का अपनी दुष्टता की आनगी दिभाने का हौसला बढ़ जायेगा; यही सोचकर रामचंद्रल ने यज्ञों के विध्वंस करने और ऋषियों की पूजा में आधा डालनेवाले राक्षसों का निर्दयतापूर्वक वध करके भारत की बावी सन्तान का रास्ता दिभाया। यदि उन्होंने ऐसा न किया होता, तो आर्यजति का राक्षसों ने ज़मंडल से कभीका लोप कर दिया होता।

अरित्रहीन व्यक्ति का सुधारने का पूरा प्रयत्न किया जायँ; यदि वह न माने तो उसे पूरा दंड दिया जायँ, और इस बात का कभी विचार ली न किया जायँ, कि वह धनी है या निर्धन, राज है या रंक, उँची जति का है या नीची का। प्रभुता, धन या उँच्य जति की आड में किये गये पापों का सहन करनेवाली जति के लोग 'मनुष्य' कहलाने के दावा नहीं कर सकते; क्योंकि वे पशुओं से ली

गये हैं। बहुत उच्चकुल का ब्राह्मण, जडा ही विद्वान, तपस्वी, महापत्नी रावण जय दूसरे की स्त्री का लेकर जागता है, तो कुत्ते की भौत मारा जाता है, और ब्राह्मण होने के कारण जन्म से ही अभ्यक्ष होनेकी बात धूल में मिटा दी जाती है ! जय दूसरे की स्त्री का लगानेवाला वेद पंडित रावण उस व्यवहार का पात्र समझा गया, तो और लोग जे ऐसा करें, क्यों न सीधे उसी घाट उतारे जायें ? यह जे ब्राह्मण, जे क्षत्रिय, जे वैश्य और जे शूद्र अपनी स्त्रियों का अपमान होता देख सकते हैं, वे किस गिरतेपर रामचंद्र का धर्म और भयोदा-पुरुषोत्तम मानते हैं, यह समझ में नहीं आता! समर्थ आदिभियों की क्षमा 'क्षमा' कहलाती है, कायरों की क्षमा 'क्षमा नहीं' कहला सकती।

श्रीरामचरित्र और वर्तमान हिंदुजाति

(लेखक—श्रीयुत-गोवर्द्धनलाल ऐम. ए. बी. एल. 'हिंदुपंच' ना ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी)
पर्वों या त्योहारों की जतीयता के साथ धनिष्ठ संबंध है, हम किसी जति के पर्वों का एक ऐसा आधना कह सकते हैं, जिसमें उस जति के ध्येय और आदर्श, उसकी वासनाएं, उसके भाव और विचार ठीक-ठीक प्रतिबिम्बित होते हैं। पर्वों में किसी जति का मन और हृदय ज्वाल-कर रखा हुआ होता है। ध्यान-पूर्वक देखने से हम इन पर्वों के द्वारा किसी जति के मनमें उठने-वाली विचार-लहरियों का स्पष्ट अवलोकन कर सकते हैं तथा उस के हृदय-रूपरेखा का साक्ष्य सुन सकते हैं। पर्व जतीयता की वह डोरी है, जे सभी व्यक्तियों का एकसाथ बांधकर सुसंगठित र-भती है; परंतु यह प्रेम की डोरी है-बोहे की शृंखला नहीं। इसका आधार ह्वाव या जल-प्रयोग नहीं, वरन स्नेह और श्रद्धा होती है। यह स्वेच्छा की भेदी है। यह जतीय एकता का चिह्न और जतिय धर्मशक्ति का द्योतक है। पर्व सामूहिक ज्वन का सङ्कल और यथार्थ जनाने के साधन होते हैं। यह अनेकता और विभूजलता का दूर लटाये रभते हैं। किसी जति के हजमों और लाजों मनुष्यों का एक जनाने रभनेमें यह प्रधान भाग लेते हैं। इन पर्वों में जतियों का व्यक्तित्व केन्द्रित होता है। किसी जति का पर्व वह स्त्रोत है, जिसके मध्य से जतीय ज्वन, जससाती न-दी की तरह, गरजता और उलय कुलों से टकराता हुआ प्रवाहित होता है।

जति और राष्ट्र के निर्माता-व्यक्तियों के हृदय में जतीय भावों का दृढ करने, जतीय आदर्शों और महत्वाकांक्षाओं का गहरे तौरपर अंकित करने-समस्त मनुष्यों का एक और सुसंगठित करने तथा जति के सभी लोगों का एक दूसरे के प्रेम में शराभार रभने के लिये ही, पर्वों और त्योहारों की सृष्टि हुई है। अक्सर पर्वों में संक्षिप्त रूप से किसी जति का इतिहास भी निहित होता है, अक्सर पर्वों के मध्य से हमें धनुषों की टंकार, वीरों के हूँकार, सेनाओं के चींकार, विजय के गंभीर अट्टहास या पराजय के करुण आर्तनाद की ध्वनि सुनाई देती है। जैसे पर्वों पर ध्यानपूर्वक विचार करनेसे हम देख सकते हैं, कि विपत्ति के घने और काले आदलों ने किस प्रकार देही-प्यमान जतीय गौरव और वैभव का अधकाराञ्छन करना चाहा था-जतीय नौका किस प्रकार लहर में पड़ गयी थी-किस प्रकार जतीय स्वतंत्रता का सूर्य अस्ताव्यव का जनेवाला था तथा किस जल और पौरुष, किस उत्साह और उमंग, किस उत्सर्ग और जलिदान, किस सज्जेता और सज्जता, किस धीरता और अभ्यवसाय, किस उपाय और प्रयोग के द्वारा जति ने उसका सामना किया और विजय प्राप्त की? शायद देवताओं और असुरों तथा राम और रावण के युद्ध का भी यही तात्पर्य है, अक्सर पर्व ऐसी ही विजयों की जयंतियों या जति के लाडले-आंजो के तारे हैं हृदय के स्वाभी-वीर नेताओं के स्मारक हुआ करते हैं। जैसे पर्व हमारी आंजो के सामने इन नेताओं के धवल-निर्मल चरित्र उनके देवदुर्लभ गुण, उनकी निरपृथता और सदाचार, उनकी सच्ची लगन और अहम्य उत्साह, उनकी विचार-गंभीरता और दूरदर्शिता, उनकी तन्मयता और कार्य-क्षमता, जेव' सभसे जड़कर जति के प्रति उनकी प्रगाढ़ प्रेम,—जतीय आदर्श के प्रति उनकी समुद्रवत् गहरी और अथाह लज्जित के उपस्थित करते हैं; पुरानी स्मृति का ताज कर के हमें जतीयता के पवित्र सुधा-पान से विभोर, उद्वास से शराभार और उत्साह से जेत-प्रात

करते हैं, वह हमारी पुच्छता और संकीर्णता, हमारे भ्रम और कापुरुषता का हरण करके हमें उच्च और विशाल बनाते हैं। उनके द्वारा हमारे सभी पाप और संताप नष्ट होते हैं, हमारी क्रांति और निश्चिंता दूर होती है और हममें एक और उत्साह का संचार होता है। हम निर्भय, शुद्ध और स्वच्छ बनते हैं, उनके द्वारा हमें जति से पृथक् अपने अस्तित्व तक का भी ज्ञान नहीं रह जाता। उनके द्वारा हमारी नसों में इस विद्युच्छक्ति का, हमारे हृदय में इस उमंग का, संचार होता है, कि हम जति के कल्याण, जतीय आदर्शों की रक्षा के लिये भर भिड़नेतक को तैयार हो जाते हैं। उनके द्वारा हमारे हृदय में जतीय व्यक्तित्व की जड़ें मजबूत होती हैं—जतीय आत्मा के साथ हमारी क्षुद्र वैयक्तिक आत्मा का साक्षात्कार होता है और हमारी क्षुद्र आत्माओं अपने अलग-अलग अस्तित्व को छोड़कर विराट जतीय आत्मा में—समुद्र में जल मिलनेवाली नदियों की तरह—विधीन हो जाती है।

मेरा विश्वास है, कि जिस तरह प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व या विशेषता प्राप्त है—जैसे कि कोष्ठ हो मनुष्य सिर्फ इपरंग, आकार और आकृति में ही नहीं, वरन स्वभाव और गुण धर्मादि में भी ठीक एक दूसरे की तरह नहीं होते—प्रत्येक मनुष्य किसी न-किसी प्रकार दूसरों से भिन्न होता ही है और यही उसका व्यक्तित्व है—उसी प्रकार जतियों का भी एक व्यक्तित्व या विशेषता होती है, जिस प्रकार धर्मात सिर्फ छट या नूने धर्मादि का ढेर नहीं है, जिस प्रकार कोष्ठ यंत्र सिर्फ नाना प्रकार के रंग या कागज—मात्र नहीं है, जिस प्रकार कोष्ठ संगीत सिर्फ सारि-भ्रम धर्मादि नहीं है, जिस प्रकार कोष्ठ वृक्ष सिर्फ डालों या पत्तियों धर्मादि का समूह मात्र नहीं है, जिस प्रकार धन सभी वस्तुओं का एक संगठन, एक रचनात्मक एकता, एक विशेषत्व प्राप्त है—उसी प्रकार जति की भी एक विशेषता, एक आत्मा होती है। जतियों केवल—मात्र व्यक्तियों का समूह नहीं है, अनेक होते हुए भी जति के सभी मनुष्य, जति के नाते, एक-दूसरे के साथ एक भाषा, एक प्रकार के वसनभूषण, रहन—सहन, एक धर्मसिद्धांत या धर्मास, एक भूत, वर्तमान या भविष्य परंपरा समझे एक-दूसरे के आदर्श, सम्बन्धता या संस्कृति के सूत्र में जड़े हुए होते हैं। अपने आदर्श और संस्कृति की रक्षा करना प्रत्येक जतिकी पवित्र कर्तव्य है। ऐसा करके ही वह अपने को और समस्त संसार को संपूर्ण, समुन्नत और सुखी बना सकती है, जिस प्रकार प्रत्येक जात में दूसरों का अनुकरण करनेवाला तथा अपना कोष्ठ भास सिद्धांत न रचनेवाला मनुष्य अवज्ञा की दृष्टि से देखा और पुच्छ अनुमान किया जाता है, उसी प्रकार अपने जतीय आदर्श और सिद्धान्तों पर न चलनेवाली जति भी धृष्टा और अवज्ञा की पात्री बनती है।

हम अभी कुछ थूके हैं, कि जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व, विशेषता या आत्मा प्राप्त होती है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य भिन्न-भिन्न भावों, जज्जभातों, उमंगों, कामनाओं और अलिङ्गापाओं से बना होता है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य जवन का भिन्न-भिन्न उद्देश्य रखता है और संसार को एक ही दृष्टि से नहीं देखता,—जिस प्रकार विविध धटनाओं का विविध मनुष्यपर एक ही प्रभाव नहीं पड़ता,—जिस प्रकार एक ही तरह के भोजन, वस्त्राभरण और अध्ययन सभी मनुष्यों को रुचिकर नहीं प्रतीत होते,—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य की विद्या—धारा समान वेग और एक ही पथ से प्रवाहित नहीं होती,—उसी प्रकार भिन्न-भिन्न जतियों की भी भिन्न-भिन्न आंतरात्माओं, भिन्न-भिन्न आदर्श, संस्कृति और विचार दृष्टि होती है, विश्व आर संसार को भिन्न-भिन्न जतियां अपने भास दृष्टिकोण से देखती हैं। संसार में अपने स्थान और कर्तव्य, जवन के उद्देश्य और लक्ष्य के संजघ में प्रत्येक जति के अपने भास विचार या सिद्धान्त होते हैं, इसी विशेषता को मनुष्य या जति का स्वभाव, व्यक्तित्व, धर्म या संस्कृति कहते हैं, अतएव अपने व्यक्तित्व को विकसित करना, अपने लक्ष्य को प्राप्त करना, अपने स्वभाव को उन्नत बनाना प्रत्येक जति का अधिकार ही नहीं, वरन कर्तव्य ही है—जैसे कि नानात्व असा-दृश्य या विविधता ही संसार का आधार है, इसी में जवन का स्वाद और सौंदर्य है, स्वयं की भिन्नता, परिवर्तन और उतार—चढ़ाव में ही संगीत का आनंद है, कछ रंगों का मिलावट एवम उन-के कड़ीपर गहरे और कड़ीपर शीके होने से ही चित्रों की शोभा है। विविधता ही संसार और सृष्टि का आश्रय है, जवनका रहस्य इसीमें केन्द्रीभूत है, पूर्ण एक-रूपता, अद्वैत समानता, अवि-

विद्युत् सादृश्य, मृत्यु या प्रलय के लक्षण हैं, इसलिये मानव-समाज की उन्नति और पूर्ण विकास में सही जतीय विनियमों और विवक्षितताओं की आवश्यकता है, इनमें से किसी एक के नष्ट हो जाने से मनुष्य की पूर्ण उन्नति में बाधा पड़ती है; मनुष्य का पूरा विकास नहीं हो सकता, इन विशेषताओं में से किसी एक के नष्ट हो जाने पर समस्त मानव-समाज दरिद्र हो जाता है।

अतएव जतीयता की रक्षा करना, जतीय संस्कृति को जग्याये रखना, जतीय आदर्शों पर चलते रहना, प्रत्येक जाति का धर्म है। यह केवल जतीय गौरव का ही अनुरोध नहीं है, सार्वभौम दृष्टि-समस्त मनुष्यता की दृष्टि से भी ऐसा करना हमारा पवित्र कर्तव्य है।

हम अभी देख चुके हैं कि पर्वों के द्वारा अद्भुत रूप से जतीयता की रक्षा होती है। पूर्ण उत्साह और श्रद्धा के साथ इन पर्वों का मनाये बिना जतीय आदर्श और संस्कृति की रक्षा होनी असंभव है; परंतु इन पर्वों का यंत्रवत् पालन करने से काम न चलेगा, हमें इनपर विचार भी करना होगा। अपने मस्तिष्क और हृदय दोनों से हमें इनको मनाना पड़ेगा। बिना ज्ञान के—बिना जतीय आदर्श और संस्कृति पर अच्छी तरह गवेषणा किये और इनके यथार्थ तत्त्व को हृदयंगम किये—बिना इनके महत्त्व को अच्छी तरह समझे—इनके प्रति यथार्थ लक्षित या श्रद्धा नहीं उत्पन्न हो सकती, इसी प्रकार बिना श्रद्धा और लक्षित के सिद्ध ज्ञान का भी कोई मूल्य या महत्त्व नहीं है, अतएव महापर्वों के दिन केवल भूषे रहने से या विशेष प्रकार का भोजन करने से, या किसी पुराण या धर्म-ग्रंथ से कुछ कथाओं के सुनने से, इन पर्वों का वास्तविक पालन नहीं हो सकता। हमें बूझना नहीं चाहिये, कि पर्वों का यथार्थ महत्त्व जतीय है, पारलौकिक नहीं; परंतु इस अद्योगति के जमाने में हम जतीयतामिहीन श्रद्धालुकिहीन, ज्ञानशुद्धिहीन, जलपौरुषरहित, निर्लज्ज, आत्म-समान-शून्य हिंदुओं ने इन पर्वों को केवल परलोक की जीर्ण, मुक्ति या स्वर्ग प्राप्त करने का साधन मात्र बना रखा है। इन पर्वों के जरी करने में हमारे दूरदर्शी पूर्वजों का जो अलौकिक या उद्देश था, उसका हम एकदम भूल गये हैं। सभी सांसारिक सुखों से वंचित, अनशनसे मरनेवाली, “कटिमात्र वस्त्रावृत” दासता की जंजलों से जकड़ी हुई वर्तमान हिंदु-जाति समस्त सांसारिक उन्नति—सही जतीय महत्वाकांक्षा को व्यर्थ समझती है! उस के लिये देश, समाज या मनुष्य का ही चीज नहीं है। संसार क्षणभंगुर है, जवन अस्थायी—नहीं—नहीं, पानी का बुलबुला है। सांसारिक सुख नश्वर और नरक में ले जानेवाले हैं। पत्नी—पुत्र, कुटुंबपरिवार, सभ्य-के-सभ्य असभ्य में हमारे शत्रु ही हैं क्योंकि ये सभ्य हमें माया-भ्रमता में इसाये और परलोक से जेपपर रक्ते हैं! काम, अर्थ, धर्म, मोक्ष सभी में समानरूप से विश्वास करनेवाली तथा वर्णाश्रम-धर्म का आविष्कार करनेवाली प्राचीन हिंदु-जाति की सभ्य-की-सभ्य संतानें—सही अवस्था और सही आयु के लोग—आज लाग, वैराग्य, योग और संन्यास का स्वप्न देख रही हैं। हम आध्यात्मिकता या दार्शनिकता का आड़े कितना ही ढोंग क्यो न करें, इससे हमारी नपुंसकता, अकर्मण्यता और तुच्छता ही प्रकट होती है। हम अपनी अज्ञानता या दृढमंड़कता के कारण अपनी ही नावस्था की कितनी ही विशद व्याख्या क्यो न करें, परंतु हम संसार के लिये धृष्टा, अवज्ञा और दंसी के पात्र हैं और सदैव ऐसे ही बने ली रहेंगे।

इस धर्म की व्याख्या करते हुये हमारे शास्त्रकार कहते हैं, कि इससे संसार या समाज का धारण हो वही धर्म है—अर्थात् जो धर्म केवल पारलौकिक ही नहीं, बल्कि इसका सामाजिक महत्त्व ही अधिक था।

“यस्माद्धारण संयुक्त स धर्म इति निश्चयः”

“प्रमवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।” “धर्मेण विधृताः प्रजा।”

धर्त्यादि, धर्त्यादि (महाभारत, शां०) —धर्म या आचार ही इस धर्म, और समस्त संतों और महान् पुरुषों का लक्षण है।

“आचार लक्षणो धर्मः संतस्त्वाचार लक्षणाः। आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

(—महा० अनु०)

अब जो आचारधर्म समस्त आगमों में सर्वश्रेष्ठ ज्ञतयाया गया है—जिस निष्काम कर्म की प्रशंसा स्मयं लगवान ने भी अपने श्रीमुख से की है—जो धर्म स्वार्थपरता का विरोधी, मनुष्यता का

प्रेमी, सेवा का चिरसंगी, प्रेम और सहानुभूति का आगार और क्षुद्रता और संकीर्णता का शत्रु है—जो धर्म लहवाह, अधविश्वास या भण्डव्य से उतना ही दूर है, उतना कि पृथ्वी से सूर्य,—जो स्वतंत्रता और ज्ञान का मित्र और उत्पत्ति का मार्ग तथा ज्वन और विकास का नियम है—वही धर्म समय के दौर से आज धीरे स्वार्थपरता, जातीय द्वेष, कर्तव्य-विमुक्तता, अज्ञानता, कर्मशून्यता और नपुंसकता के अर्थ में प्रयुक्त हो रहा है। (धर्म और भण्डव्य के भेद और अर्थपर यहां अधिक लिखने का स्थान नहीं है। लेखक ने इस की व्याख्या अन्यत्र और अपने “नीति-विज्ञान” नाम की पुस्तक में की है, उसे पाठक याहें तो देख सकते हैं।) किसी धीरे अधोगति, कितना बयानक पतन है ! “ दरिया में रहकर भगर से जैर ” इसी का नाम है। हम जाति में, समाज में रहते हैं; पर इसके प्रति अपना कोष्ठ दायित्व या कर्तव्य नहीं समझते। हम अपनी जिता स्वयं आप ही निर्माण कर रहे हैं। हम जिस डाल पर पड़े हैं उसी को काट रहे हैं। उस समाज की गोद में पलकर हम पड़े और पुष्ट हुये हैं, उसीका हम हनन कर रहे हैं। क्या इससे बढ़कर भूर्भूतता या कृतघ्नता का अनुमान भी किया जा सकता है ?

हमारे धर्म के अनुसार मनुष्य से बढ़कर कोष्ठ देवता नहीं हैं। हमारा धर्म भी मानव-समाज से प्रेम करता है, वह भी मनुष्यसमाज में मनुष्य की ही तरह अवतरित होता है। कर्तव्य की शिक्षा देने के लिये ही अनन्त भी अपने को अधेनों से युक्त करता है। देशकाल-हीन होकर भी वह अपने को जातीय और सामाजिक नियमों की जंजलों से जकड़ देता है। वह स्वदेश-प्रेम, स्वधर्म-प्रेम, स्वजाति-प्रेम की शिक्षा देता है। सभी वासनाओं और कामनाओं से रहित होकर भी वह कर्म में रत होता है; वह साधुओं का परित्राण और दुष्टों का विनाश करता है; आततायियों का दंड देकर वह जातीय संस्कृति, “ श्रुतिमार्ग ” की रक्षा करता है।

हमारी सभी देवदेवियों किसी-न-किसी प्रत्यय, किसी न-किसी आदर्श की उत्तीर्णगती भूतियों हैं। उनका स्तुति और वंदना के द्वारा ज्ञान कर्तव्य, समाज-सेवा और सहानुभूति की शिक्षा प्रदत्त करना ही उनका यथार्थ पूज्य है। हमारे पूज्य पूर्वजों ने सिर्फ स्वर्ग या मुक्ति प्राप्त करने के अलिप्राय से कभी उनका पूज्य नहीं की; उन्होंने अपने सामाजिक कर्तव्य का विस्मरण कभी नहीं किया; उन्होंने कभी संसार या समाज को लात नहीं मारी।

अतएव निर्धुंधता के साथ केवल भण्डव्यी दुकम समझकर, स्वार्थ के वशीभूत होकर जाति और समाज से घृणा करके, सिर्फ मोक्ष, मुक्ति या स्वर्ग-प्राप्ति के अलिप्राय से, पर्वों का मनाना कदापि क्षम्य और न्याय नहीं है। केवल कुछ दिवसों में भूखे रहकर या विशेष वस्तुओं को आकर; कान पर जूथ रफ़फ़ या हाथों में राप्पी आंधकर या रामलीला या रासलीला देखकर ही हम धन पर्वों के महत्त्व और लक्ष्य से अवगत नहीं हो सकते।

हमें धन पर्वों पर विचार और गवेषणा करनी होगी। हमें उन सिद्धांतों और आदर्शों का, उनका रक्षा के लिये धन पर्वों की सृष्टि की गयी थी, समझने का प्रयत्न करना पड़ेगा। हमें उन जातीय वीरों के, उनके उपलक्ष्य में, उनकी स्मृति को ताज्ज करने के लिये पर्व मनाये जाते हैं चरित्र और गुण का श्रद्धा और स्नेहपूर्वक अध्ययन करना पड़ेगा और धन वीरों की के समान हमें भी जातीय हित के लिये अहपरिकर होना पड़ेगा। हमें जातीय प्रतिहास का मनन करना पड़ेगा—हमें देव और दानव, सुर और असुर, आर्य और अनार्य के युद्धों पर विचार करना होगा।

पृथ्वी का लार हरण करने, दुष्टों का दहन और यज्ञों की रक्षा करने, आसुरी सभ्यता को मिटाने तथा आर्य-सभ्यता का स्थापन करने के लिये ही प्रत्येक अवतार में अवतार का आविर्भाव हुआ था। अतएव कर्तव्य-क्षेत्र से मुंह मोड़ने से और कायरसुलल त्याग और वैराग्य का ढोंग रखने से काम न चलेगा। ऐसा करना हमारी सभ्यता और संस्कृति के अकडम विरुद्ध है। जातीय प्रतिहास के अध्ययन से साह्य विहित होता है, कि दासता के जमाने में, जातीय गौरव और कीर्ति के क्षीण और निस्तेज हो जाने पर, इस पाभर नीति का जन्म हुआ था। संसार का प्रतिहास हमें स्पष्ट तौर पर ज्ञात होता है। कि केवल दुर्बल और पौरुषहीन जातियों ही भण्डव्य, त्याग, वैराग्य धत्यादि की शरण लेती हैं। वीर और जलवान जातियों केवल कर्तव्य के जननी हैं। उनका सभस्व ज्वन अन्याय और अत्याचार, शोच और संताप, दुःख और दारिद्र्य से

યુદ્ધ કરને, જાતિ કા મુખ ઉજ્જવલ કરને, ઉસકા સમ્માનત ઓર શ્રીસંપન્ન બનાને તથા ઉસકા ઉત્તરોત્તર ઉન્નત કરનેમેં વ્યતીત હોતા હે.

વિશેષકર વર્તમાન સમય મેં હમારે લિયે અપને આદર્શોં કા સમજને ઓર ઉનપર ઠીક ગૌર સે ચલને કી બડી બારી આવશ્યકતા હે. ઇસ સમય હમારા જાતીય જીવન સંકટ મેં હે. આજ દિન હમારે ઉપર એક-ન-એક અત્યાચાર હુઆ હી કરતા હે. હમારી જાન ઓર માલ, ઇજ્જત ઓર સમ્માન, હમારે નેતાઓં કી જીંદગી ઓર હમારી કુલવધૂઓં કા સતીત્વ સબકે સબ ખતરે મેં હે. હમારી દેવ-દેવિયોં કી અવજાં હો રહી હે, હમારે મંદિર ઓર મૂર્તિયોં ટૂટ રહી હેં ઓર નાના પ્રકાર સે હમારી સ્વતંત્રતા કા અપહરણ હો રહા હે. ઇસ સમય પૃથ્વીપર હમારા અસ્તિત્વ તક સંદિગ્ધ હો રહા હે. વિધર્મી હમેં અહિંદુ બના છોડને કી હી માનોં પ્રતિજ્ઞા કિયે હુએ બેઠે હેં. ઇસ સમય હમારે સામને કેવલ દો હી ઉપાય હેં. યા તો અપની અકર્મણ્યતા ઓર કાય-રતા, અપને મિથ્યા ઓર જુઠે ધર્મ, લાગ ઓર વૈરાગ્ય કા ત્યાગ કરકે હમ કર્મક્ષેત્ર મેં ઉતર પડેં ઓર આર્ય-સભ્યતા આર સંસ્કૃતિ કે લિયે વિરોધી શક્તિયોં કે સાથ મોઝ્યાં લેં, યા નહીં તો હમ સબકે સબ અપને ધર્મ, સભ્યતા ઓર સંસ્કૃતિ કા જલાંજલિ દેકર કિસી પ્રકાર અપમાન ઓર અવજાં, ધૂણા ઓર લાંછન સહતે હુએ અપની કાયર સુલલ આરામ કી જીંદગી ખિતાતે હુએ પરજોક કી ચિંતા મેં વિભોર રહેં ઓર સમસ્ત જાતિ કા અપની સભ્યતા ઓર સંસ્કૃતિ સે વિમુખ તથા વિધર્મી હોને દેં. ઇન દોકે સિવાય કોઇ તીસરા રાસ્તા નજર નહીં આતા.

ઇસી લયનક પરિસ્થિતિ કા દેખતે હુએ, ખિખરી હુઇ જાતીય શક્તિ કા એકત્રિત કરને કે નિમિત્ત, કુછ મહામના જાતીય નેતાઓં ને સંગઠન કા ખિચલ બળ્યા હે. ઇસકી આવાજ કા સુન-કર નિઃસંદેહ કુછ જાતીય સભ્યતા ઓર સંસ્કૃતિ કે અભિમાની સૈનિક ઉનકે ઝંડ કે નીચે આ લી ડટે હેં. કાર્યતઃ ઇસ સમય હમારે મન મેં તરહ-તરહ કે સંકલ્પ-વિકલ્પ, નાના પ્રકાર કે ઉફાન ઓર આવેગ ઉઠ રહે હેં. કુછ લોગ તો ઇસ પવિત્ર ઉત્સાહ સે અક્ષરશઃ ઉન્મત્ત બી હો રહે હેં. ઇસી લિયે હમમેં સે બહુત સે લોગ આજ અપને ખિજડે હુએ લાઇયોં કા પુનઃ શુદ્ધ કર રહે હેં. ઇસી લિયે આજ હમ અપને ઉન લાઇયોં કા પ્રેમ સે આલિંગન કરના ચાહતે હેં, જનકે સ્પર્શમાત્ર સે હમ પદલે કલુષિત હો જાતે થે, રાગી-બેગી કે સંબંધ કા તો નામ લેના હી વૃથા હે. ઇસી લિયે હમ મેં સે બહુત સે લોગોં ને જાતિ-પાંતિ-તોડક-મંડલતક સ્થાપિત કર લિયા હે. ગરજ યહ કિ અન્યાય ઓર અત્યાચાર સે પીડિત હોને કે કારણ હમમેં પુનઃ જાગૃતિ આવી હે ઓર હમ અપની ઇસ પતિતાવસ્થા કા અંત કરના ચાહતે હેં.

પરંતુ હમમેં સે બહુત સે લોગોં કા હમારા યહ કાર્ય ધર્મ-વિરુદ્ધ પ્રતીત હોતા હે. ઉનકો ઇસમેં પાશ્ચાત્ય દેશોં કે અનુકરણ કી જૂ માલૂમ હોતી હે. ઇસ લિયે વહ બીત હો રહે હેં. ઉન કો સમસ્ત આર્ય-સભ્યતા ઓર સંસ્કૃતિ કે મિટ જાનેતક કા લય હો રહા હે.

યહ કદાપિ અસ્વીકાર નહીં કયા જા સકતા, કિ પરિસ્થિતિ કે અનુસાર અપને મેં, અપને વિચાર મેં, અપને ભોજન-છાજન, વસ્ત્રાભૂષણ-નહીં નહીં-અપને સમાજ ઓર આદર્શતક મેં કિંચિત્ પરિવર્તન કરના હી વિશ્વ કા ધર્મ હે. પરિવર્તન તો પ્રકૃતિ કા અટલ નિયમ હી હે. નિઃસંદેહ ઇસી પ્રાકૃતિક નિયમ કે વશીભૂત હોકર સંસાર કે પ્રાણિયોં ને અપને આકાર-પ્રકાર, અપની દેહ ઓર ઇન્દ્રિયોં, અપને અંગોં ઓર અવયવોં તક મેં પરિવર્તન કિયા હે; પરંતુ યથાર્થ પરિવર્તન ઓર નકલ મેં બહુત અંતર હે. અધ-અનુકરણ મૃત્યુ કા લક્ષણ હે; પરંતુ યથાર્થ પરિવર્તન જીવન કા નિયમ હે. પરિવર્તન કે અંદર સે સ્વતંત્ર બલ ઓર ઇચ્છાશક્તિ સે યુક્ત આત્મા કી ઝાંખી હોતી હે; પરંતુ અનુકરણ કે મધ્ય સે મૃત આત્મા કે મૃતક શરીર કી દુર્ગંધ ઉઠતી હે. જૈસા કિ સ્વામી વિવેકાનંદજી કહા કરતે થે, બીજ પૃથ્વી મેં ડાલ દિયા જાતા હે: મિટ્ટી, હવા ઓર જલ કે સાથ ઉસકા સંસર્ગ હોતા હે; પરંતુ વહ સ્વયં ઇનમેં સે કિસી એકને અપને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કા વિલીન નહીં કરતા, વહ ઇન સબકો અપને કામ મેં લાતા હે ઓર ઉસી સે વૃક્ષ કી ઉત્પત્તિ હોતી હે, જો મિટ્ટી, જલ યા વાયુ સબ સે બિન્ન હે.

અતએવ અપને અસ્તિત્વ કા કાયમ રખકર હી અપને ધર્મ ઓર સંસ્કૃતિદ્વારા દિખલાયે હુએ માર્ગોં કા અનુસરણ કરકે હી-શુદ્ધિ પ્રદર્શિત રાસ્તેપર ચલકર હી-હમ યથાર્થ ઉન્નતિ કર

सकते हैं। केवल अधविश्वास या अध-अनुकरण से कदापि काम नहीं चल सकता।

तब क्या संगठन और शुद्धि के विरोधियों का जतीय छिन्नति, हिंदु-धर्म और हिंदु संस्कृति के प्रचार और प्रसार के विपक्षियों का कहना हीक है, या उनका लय बिलकुल ही निर्मूल है? क्या हम अपनी नयी जगृति, नूतन स्फूर्ति में प्राचीन पथपर चल रहे हैं? या उतावले होकर हम अपने जतीय आदर्श और संस्कृति तथा धर्म के विरुद्ध, सिर्फ पाश्चात्य जतियों या अन्य जतियों का अनुकरण कर रहे हैं? जतीय आदर्शों के पालन करने में असमर्थ अथवा आत्मिक अज्ञानसे रहित होकर, दुष्प्र और दारिद्र्य से तंग आकर हम अन्य जतियों की तरह, जतीय छिन्नति, जतीय गौरव और जतीय प्रसार के विपक्षपूर्ण रास्ते पर सरपट दौड़े चले जा रहे हैं?

प्रश्न बहुत जडा और व्यापक है और इस लेख में इसकी संपूर्ण और सर्वांगीण भीमांसा की असंभव है; तो भी आज हम जिस महान आत्मा का जन्मदिवस मना रहे हैं, उसके कृत्य और चरित्रपर ध्यानपूर्वक विचार करने से हमारी वर्तमान समस्याओं पर बहुत कुछ प्रकाश पड सकता है और उनके हल हो जानेकी भी बहुत जडी संभावना है।

इसलिये आधये, ज्य हम इस वीरात्मा के—आज सदस्यों वर्षों के बाद भी हम जिस का जयघोष करते हैं—चरित्रपर विचार और उसके महत्त्व का मनन करें ऐसा करनेसे ही हमें कत-व्य-पथ विहित हो सकता है। हमारी समस्याओं सुझा सकता है। हमें देखना चाहिये कि इसने क्यों किस हेतु सर्वशक्तिमान होकर भी हमारे घर में जन्म लिया था? धर्म मनुष्य क्यों बना और मनुष्य जनकर इसने कौनसे काम किये थे? वह कौनसी जातों के पसंद करता था और कौन काम उसे अच्छे नहीं भावूम होते थे? इन सज्ज जातों के जनकर ही हम इसकी यथार्थ पूजा करने में समर्थ हो सकेंगे।

यह भी जरे दिन थे। इस समय भी जतीय जवन संकट में था। रावण नामक के प्रजण प्रतापी असुरने समस्त पृथ्वीपर अपना अधिकार जमा लिया था। वेद और पुराण की इस समय चर्चा भी न हो सकती थी। यज्ञ और योग इस समय निषिद्ध कर दिये गये थे। आर्य-संज्यता और संस्कृति का सूर्यास्त हो रहा था। पृथ्वी उसके लय से थर-थर कांपती थी। उर के भारे देवताओं का कोष्ठ वश न चलता था। यह सज्ज इससे पराजित हो चुके थे। ऋषि और मुनिगण सभी जेथेन हो रहे थे। इसने अपनी नीति और धर्म की धाक पूरे तौरपर जैडा ली थी। सभी परवश हो रहे थे।

अहमसृष्टि जहूँ लागि तनु-धारी, दशमुज वशवती नर-नारी।

सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र, वायु और वरुण सभी इस की आज्ञा का पालन कर रहे थे। कोर्ष रक्षक और उद्धार-कर्ता नहीं था। आर्यजाति, आर्य धर्म और आर्य-संस्कृति निराश्रित और निर्जल हो रही थी।

जैसे ही समय में देवताओं की प्रार्थना और वंदना से प्रलुने नर-तनु धारण करने तथा असुरों और दुष्टों के दमन करने का धर्म के संस्थापन करने का निश्चय किया। पाठक! क्या यह क्या हमारे मृतक शरीरों में प्राणवायु पुकने के लिये काशी नहीं है? क्या धर्म सर्वशक्तिमान नहीं है? क्या इसकी धिछामात्र से ही, उसके जरा सी अकृष्टि हिलानेसे ही रावण का नाश नहीं हो सकता था? तब इसके धतना कष्ट करने, मनुष्य के घर जन्म लेने, अकारण, स्वतंत्र होकर भी सांसारिक मनुष्यों की तरह कार्य और कारण के सूत्र में जधने की क्या जरूरत थी? तात्पर्य स्पष्ट है। धर्म लज्जित और नामस्मरण के नहीं, वरन कर्म के पसंद करता है। धर्म दृष्टवाना चाहता है, कि विना जेष्टा, प्रयत्न और कर्म के कोष्ठ हल प्राप्त नहीं हो सकता। पंथ और पुंस्त्व विहीन होकर हाथ पर हाथ धरकर बैठने तथा सिर्फ धर्म का नाम रटनेसे कभी मनस्काभना पूर्ण नहीं हो सकती। कार्य और कारण का सिद्धसिद्धा कभी तोडा नहीं जा सकता। हमारी वर्तमान अच्छी या जुरी अवस्था हमारे पूर्व के अच्छे या जुरे कर्मों का हल है। अतएव जिना कर्म के हमारी जुरी अवस्था का निराकरण नहीं हो सकता। पंथ और हिंजडे जनकर सिर्फ धर्म का नाम रटकर जलोष्ट प्राप्त कर लेने का स्वप्न देखना अद्विधूनियों की पिनक के सिवा और कुछ नहीं कहा जा सकता है। कर्म का प्रभाव सिर्फ कर्म से ही मिटाया जा सकता है। कार्यकारण की जंजूर कभी तोडी नहीं जा सकती। इस लिये धर्म के भी संसार में मनुष्य जनकर मनुष्यों की तरह आचरण करने, मनुष्यों की ही तरह

येष्टा, उद्योग और कर्म करने की जरूरत होती है। कर्म की महत्ता को दिखाने के लिये भनुष्य को जन्म-तीव्रता और कर्मस्थिता की शिक्षा देने के लिये ही अवतारों का प्रादुर्भाव होता है। धर्म हमें यह ज्ञान-तत्वाना याद दिलाता है, कि स्वयं वह भी कार्य-कारण के सिद्धिसिद्धे को जंग नहीं कर सकता।

पाहक ! हमारी धर्म भीमांसा से असंतुष्ट होकर तुम यह कह सकते हो, अवतारों का यह यथार्थ अभिप्राय और तात्पर्य नहीं है। धर्म संसार में लीला करने और लक्ष्यों को सुख देने के लिये आया करता है। यौक्ति कर्म, योग और ज्ञान का पथ लयकर और दुर्गम है और इनके द्वारा मुक्ति प्राप्त करना अत्यंत दुस्तर है; इसीलिये मुक्ति-पथ को सुलभ बनाने के निमित्त, धर्म संसार में आता और लीलाओं किया करता है, ताकि लोग धर्म लीलाओं की कथाओं को पढ़ और सुनकर “अनि प्रयास” अवसागर से पार उतर जायें; परंतु पाहक ! मैं तुम्हारी ही न्याय-बुद्धि से प्रार्थना करता हूँ, कि क्या यह धर्म की धर्मरता को न्यून नहीं करता ? क्या धर्म स्तुतिप्रेमी, पुशामद-पसंद है ? क्या वंदित और स्तुतित होने के लिये ही वह सृष्टि-रचना किया करता है ? जन्म तुच्छ भ-नुष्य भी पुशामद और स्तुति को पसंद करने के कारण नीच और वृथ्वित अनुमान किया जाता है, तब क्या धर्म को पुशामदपसंद और स्तुति-प्रेमी बनाना उसकी धर्म अवज्ञा करना नहीं है ?

और लीला ? धर्म के सम्बंध में कुछ नहीं कहना ही अच्छा है क्या अरु और आकाश, सूर्य और चंद्र, जल और स्थल, प्राणी और उद्भिद्, पुष्प और लता, पहाड़ और समुद्र, नदी और प्रलुत, कमल और जल, प्रेम और सौंदर्य—नहीं नहीं विचित्र, विराट और रक्ष्यमयी प्रकृति ही उसकी यथेष्ट लीला नहीं है ? दशरथ के घर जन्म लेकर उसने ऐसी कौन सी लीला की है, जो धर्म महान लीला से महत्तर है ? क्या धर्म की धर्म विशाल लीला का स्मरण और चिंतन कर अवसागर से पार होना असंभव था ? वह आया; भनुष्य की तरह आया भनुष्यों के साथ सम-वेदना और सहानुभूति प्रकट की, भनुष्य की ही तरह सुख-दुःख के वशीभूत हुआ। भनुष्य की ही तरह वह गृह-परिवार, पिता-पुत्र, नारी और कुटुंब, अंध और अंधव, धर्म और कर्म, युद्ध और लड़ाई, देश और जति के पाश में आबद्ध हुआ उसने कीर्ति और जयाति प्राप्त की, जति का भ-स्तक दिया किया, आर्य सभ्यता और संस्कृति का विस्तार किया और धर्म से जति के प्रत्येक व्यक्ति के हृदय सिंहासनपर आरुढ़ हुआ। उसने न तो कोछ अमत्कार दिखलाया और न कोछ लीला की की। वह साधारण भनुष्य की तरह जन्मा और साधारण भनुष्य की ही तरह संसार में विदा भी हुआ।

अतएव उसने स्वयं अपने जन्म के द्वारा जिस कर्म-पथ का निर्देश किया है उसपर चलना ही—उसने जिन कर्मों को किया है उनका करना ही—जतिप्रेम और स्वदेशप्रेम का जो जन्मवत् उदाहरण उसने हमारे सामने रखा है, उसी के अनुसार जति और देश की सेवा करना ही उसकी यथार्थ पूजा है। वह स्वयं भनुष्य था, इसलिये वह भनुष्योचित कर्मों से ही प्रसन्न हो सकता है। वह स्वयं कर्मा था, इसलिये कर्मवीर ही उस की प्रसन्नता प्राप्त कर सकते हैं। वह वीर योद्धा और सदाचारी था, इसलिये वीर, योद्धा और सदाचारी ही उसकी कृपा प्राप्त कर सकते हैं। वह स्वयं अलिप्त, ददांक और नीराग था, इसलिये ही जन्म नपुंसकों, रागियों, निर्धनों और कायरों को उससे कोछ आशा नहीं रखनी चाहिये।

परंतु हाय री ! हमारी भूर्भुता और जडता आज हम लहजे और साडियोतक पहनकर अभ्रशः स्त्री बनकर और स्त्रियोचित कामों को करके योद्धा और सिंहरतक धारण कर के—आंघों में सुर्मा और कज्जल, हाथों में थूडियों, नजों में मेहदी, पैरों में महावर लगा कर के—पाल को संवार-कर और—जुडायोटी बनाकर—केशों में पुष्प धारण करके—स्त्री बनने के नेश में अपने पुरुषस-यक नामोतक को त्याग कर के एव स्त्रीका सा नाम पहल करके—नहीं नहीं, अलुत दई स्त्रियों की तरह कटाक्ष यत्नाकर और स्त्रियों की ही तरह बटक-भटक कर और नयनपाल यत्नाकर तथा नभरे करके—उसकी दया और करुणा को अपनी और आकर्षित करना चाहते हैं। हाय ! कैसा लय-नक पतन है ! वीर और देशविजयी तथा लंकापर्यन्त समस्त दक्षिणी भारत में आर्य-संस्कृति के ईशानेवाले उद्भट रण-राजनीति-निपुण राम के वंशजों की कै रवस्था है ! !

आह ! क्या इस पूज्य योद्धापर हमें रहम भी नहीं आता ? हम अपने वर्तमान आचरण

द्वारा उसका भर्मान्तक दुःख पहुँचा रहे है ! वह हमें देखकर लज्ज से जमीन में गड़ा गम रहा है. शर्म से आंभेतक उपर नहीं उठा सकता ! ! !

आततायी, अन्यायी, अत्याचारी और उच्छृंखल शासकगण भी ओरतोपर हाथ नहीं उठाते; शायद इसी कारण हमने भी श्री जनना आरंभ किया था. श्री जनक अधिक रक्षा प्राप्त करने के अलिप्राय से ही शायद हमने पूजा की धस परिपाटी का आविर्भाव किया था ! उच्छृंखल और अन्यायी राज्यों का आजापान करने-करते तथा उनकी पुशामद-पसंदी और नियम-विहीनता, उनकी अस्थिरता और अनियन्त्रित कार्यों के अवलोकन करके ही, शायद हमने धर्म के भी एक दूसरा अनियन्त्रित और उच्छृंखल राज मान रखा है और इसीलिये उसकी पुशामद और स्तुति किया करते हैं; परन्तु राम कर्तव्य-पथ के दिग्दर्शन के लिये, नति और धर्म की रक्षा करनेके लिये अवतरित हुआ था; स्तुति और पुशामद करनेके लिये—धीमा करने या लवसागर से पार उतारने के लिये नहीं, देवताओंद्वारा स्तवित होने तथा अपने धर्मरत्न के संबंध में याद दिलाये जानेपर वह स्वयं ही कहता है—“आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्” (मैं अपनेका दशरथ का पुत्र राम नाम का एक मनुष्य समझता हूँ.)

कर्तव्यशून्य पराधीन नतियां ही हमारी तरह धर्म की पूजा करती हैं. वीर और पलवान नतियों कभी पंगु और अपाहिण जनक धर्म की आराधना नहीं करती. पलवान और कर्मवीर जनना-यथार्थ मनुष्य जनना ही राम की असल पूजा है.

राम मनुष्य और पूरुषमनुष्य था. वह मनुष्यत्व के आदर्श और आर्य-सभ्यता और संस्कृति का व्यक्तिकरण—उसका उताजगता चित्र था. वह आर्यों की भूतिमान नतीय आत्मा था. राम के स्वर्ण में, आर्यों की सभस्त कामनाओं और अलिप्रायों ने उनके जीवन के ध्येय और आदर्श तथा उनकी सारी शुभ कल्पनाओं ने पार्थिव रूप धारण किया था. वह एक जीवन—आर्य-नति का भूत, वर्तमान और लविष्य जीवन—सभी कुछ था. उस एक मनुष्य के जीवन में सभस्त आर्यों का अपनी नतीय आत्मा की जांझी लुप्त थी.

वर्तमान समय में भी हम जेशक राम की पूजा करते हैं, हम राम-चरित्र का पाठ और उस का अभिनय भी करते हैं; परन्तु हम रामचरित्र के वास्तविक रहस्य से अनभिज्ञ हैं; हमारी पूजा-स्तुति और अभिनय से रामचरित्र की वास्तविक महत्ता, राम का यथार्थ संदेश कदापि प्रकट नहीं होता. धर्म का एकमात्र कारण हमारा ज्ञान-हीनता ही है. श्रीरामचरित्र के आरंभ में ही आदि-कविने रामचरित्र के वास्तविक रहस्य, राम के यथार्थ संदेश की स्पष्ट व्याख्या कर दी है. महर्षि नारद के साथ आदिकवि का प्रथम प्रश्न यही है:—

कोन्वास्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्चवीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥

चारत्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥

आत्मवान्को जितक्रोधो ह्युतिमान् कोऽनसूयवः । कस्य विभ्यात देवाश्च जात-रोषस्य संयुगे ॥

अर्थात् धस संसार में गुणवान और वीर्यवान कौन है ? धर्मज्ञ, कृतज्ञ, सत्यवादी और दृढव्रत कौन है ? चरित्रवान और सभी प्राणियों का हित करनेवाला कौन है ? कौन पुरुष विद्वान, सामर्थ्यवान और प्रियदर्शन है ? आत्मवान, ह्युतिमान और भत्सर-रहित कौन है ? किसने क्रोध का जित लिया है और रणभूमि में किसके कुपित होनेपर देवता भी भीत होते हैं ? (पाठक ! धन पंक्तियों का जरा ध्यानपूर्वक पढ़ना और “वीर्यवान्,” “दृढव्रत,” “चरित्रवान्,” “विद्वान्,” “सामर्थ्यवान्” और “आत्मवान्” धर्मादि शब्दोंपर विचार करना.) कहने का तात्पर्य यह, कि वास्मीकि दिव्य और पुरुषार्थपूरुष गुणों की एक सूचि बनाकर नारद से पूछते हैं, कि यह सभ के सभ गुण एकसाथ किस मनुष्य का अलंकृत कर रहे हैं ? नारद का उत्तर भी ध्यानपूर्वक मनन करने योग्य है. धस से विदित होता है, कि हमारे पूर्वजों का मनुष्यत्व का आदर्श कैसा था. वह कौन से गुणों का पसंद करते थे और किस प्रकार का जीवन जिताना चाहते थे. नारद कहते हैं:—

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने षड्याम्यहं बुद्ध्या तैर्युक्तः भूयतां नर ॥

क्ष्वाकु-वंश-प्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो ह्युतिमान्भूतिमान्वशी ॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः। विपुलांसो महाबाहुः कम्बूपीवो महाहनुः ॥
 महोरस्को महेष्वासो गूढयन्त्ररन्दिमः। आजानुबाहुः सुशिरः सुललाटः सुविक्रमः ॥
 समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्। पीनवक्षो, विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥
 धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः। यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥
 प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिवृद्धनः। रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥
 रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता। वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
 सर्व-शास्त्रार्थ-तत्त्वज्ञः स्मृतिवान्प्रतिमानवान्। सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥
 सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः। आर्यः सर्वसमञ्जसः, सदैव प्रियदर्शनः ॥
 स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः। समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥
 विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत् प्रियदर्शनः। कालाम्निसदृशो क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥

अर्थात् हे मुनि ! तुमने उन गुणों का वर्णन किया है उनका पाया जना दुर्लभ है, तो भी इन गुणों से युक्त जो पुरुष है, उसके बारे में सोचकर कहता हूँ। सुनो ! धृतिवाक्यंश में उत्पन्न राम नाम से विख्यात एक पुरुष है, जो नियतात्मा, (स्थिर-चित्त, विचलित नहीं होनेवाले) महावीर्य, धृतिमान, नीतिमान, धैर्यसंपन्न और आकर्षणशील हैं। वह बुद्धिमान, नीतिमान (राजनीति प्रवृत्ति सही नीतियों के जनने और पालन करनेवाले), सुवक्ता, श्रीमान और शत्रुओंपर विजय प्राप्त करनेवाले हैं। उनके रक्तध उज्ज्वल, लुब्धक लंगी, कंठ शंख के समान और ढोड़ी जड़ी है। उनकी छाती अति विशाल है। वह जो धनुष को धारण करनेवाले है और उनके जन्तु गूढ़ हैं। उनकी लुब्धक धुटनों तक लंगी, उनके शिर और ललाट चिन्नत तथा सुंदर हैं। वह पराक्रमी है। उनके सभी अंग सुशील और प्रभाणानुकूल हैं। वह स्निग्ध-वर्ण और प्रतापवान है। उनका वक्षस्थल मोटा और आंगे जड़ी हैं। वह लक्ष्मीवान और सभी शुभ लक्षणों से युक्त है। वह धर्मज्ञ, सत्य के भूतिमान स्वल्प और सदैव प्रगल्भितमें लगे रहते हैं। वह यशस्वी, ज्ञानसंपन्न निर्मल और समाधिमान हैं। वह प्रणपति (अन्ना) के समान श्रीमान और पालनकर्ता है और वह शत्रुओं का गंजन करते हैं, वह ज्यों की रक्षा करनेवाले और धर्म के भी रक्षक है, वह स्वधर्म और स्वजनों के रक्षक हैं, वह वेद-वेदांगों के तत्त्वों का जननेवाले और विशेषकर धनुर्वेद के प्रेमी हैं, वह सभी शास्त्रों के यथार्थ अर्थ का जननेवाले हैं, उनकी स्मृतिशक्ति जड़ी तीव्र है और वह प्रतिभाशाली है। वह सभी लोगों के प्रिय और साधुस्वभाव हैं। उनका हृदय अत्यंत विदार है और वह अद्वितीय अतुर हैं। जिस प्रकार नदियों समुद्र के पास जमा करता हैं, उसी प्रकार सभी साधु लोग निरंतर उनके पास जमा रहते हैं। वह आर्य, समदर्शी (सम्पन्न ऐकदृष्टि रखनेवाले) और दृष्टने में सदैव सुंदर हैं। वह कौसल्या के आनंद का जलनेवाले हैं। उनमें सभी गुणों का ऐकत्रीकरण हुआ है, उनमें समुद्र की तरह गांभीर्य और हिमालय की तरह धैर्य है, वह वीर्य में विष्णु और सुंदरता में चंद्रमा के सदृश हैं। क्रोध में वह ठीक कालाम्नि के तुल्य और क्षमा में पृथ्वी के समान हैं।

इसपर किसी टीका की आवश्यकता नहीं है। पाठक ! इस अवतरण के ध्यानपूर्वक पढ़ना और प्रत्येक शब्दपर विचार करना। हेमो, नारद सर्वप्रथम शारीरिक अल और सुंदरता की ही व्याख्या करते हैं। इससे विदित होना है, कि हमारे पूर्वज सर्वप्रथम शारीरिक अल और सुंदरता के ही उपासक थे। वे अल-रहित, क्षीण-शरीर और कुश्प से घृणा करते थे; परंतु इस अधोगति के जमाने में हम जगवान के सिद्ध आल-स्वल्प का ध्यान करते हैं। हमने उनके हाथों से धनुष-आण तो नहीं छीन लिये हैं; परंतु उन्हें स्त्रियों के सगान वस्त्राभूषणों से जरूर सज्ज दिया है हमने उनकी नाक में गुलाब और घेरा में कडे तक पहना दिये हैं ! क्या हमारी असंज्य हाकुरोंडियों की असंज्य भूतियों में से किसी एक के द्वारा भी राम के इस स्वल्प की शीकी से भी शीकी आंकी होती है। जिसका महर्षि नारद ने वर्णन किया है ? क्या हमारे अभिनयों द्वारा नारदकथित अल और अनुप्रायित सुंदरता की हलकी सी भी गंध आती प्रतीत होती है ? हमारी भूतियों, स्त्रियों या रामकीजाओं के रामचंद्र के हाथ का धनुष पीरता का छोटक-अलका परिभाषक-नहीं है ?

वह एक आलस के हाथ में पिलौने के सदृश प्रतीत होता है। हमारे आलस अकसर जैसे-जैसे पिलौनों-छोटी-छोटी अंडुकों, तलवारों और तोपों से भेदा करते हैं; हमारी रामलीलाओं और भट्टियों के रामचंद्र के हाथ के धनुष-बाण का मूल्य इन आलसों के पिलौनों से किसी अंश में अधिक नहीं प्रतीत होता !

उक्त उद्देश्य से स्पष्ट प्रकट होता है, कि हमारे पूर्वज संसार से उदासीन, परलोक की धून में भ्रस्त, सोलहों आने लागी और वैराग्य-निरत न थे। उनका आदर्श केवल मोक्ष और मुक्ति न था। वह प्रतिभा, कीर्ति, ज्वाति, यश और सम्मान की भी कामना करते थे। वह कर्मवीर, रघु-दुर्दान्त और अहलूर होते थे। इसी लिये इन सभ्य गुणों से अलंकृत पुरुष को ही वे आदर्श मानते थे।

परंतु आज अवस्था अकेल विपरीत है। हम तो गिर गये हैं, साथ-ही-साथ हमने अपने आदर्श का भी अद्भुत नीच बना डाला है। हम स्वयं उन्नति करके देवता और धर्म और राम के समान धैर्य-अलक्षुस-पन्न तो हो ही नहीं सके हैं, उल्टे हमने अपने देवताओं और अवतारों में भी अपने सभी दौर्भाग्यों का आराप कर डाला है ! स्वयं पूर्ण और उन्नत होने के अदले हम अपने आदर्शों और देवताओं का भी अपनी ही तरह नीचे धसीट लाये हैं।

लगवान राम पूर्ण मनुष्यत्व के अवतार—आर्य-गौरव के प्रभर देदीप्यमान मार्तंड तो थे ही; परंतु उनकी अतुल कीर्ति और सुयश का मुख्य स्तंभ उनका स्वजति, स्वधर्म और स्वसंस्कृति से प्रेम ही है। मुझे दुःख है, कि इस क्षेत्र में राम के समस्त कार्यों—उनके पूरे जीवन—उनकी अथाह राजनीति—उनके अपूर्व देश-लक्षित और समाज-नीति की आलोचना नहीं की जा सकती। तो भी मुझे पूरा विश्वास है, कि पाठक यदि ऊपर किये गये संकेतों के आधार पर राम के कार्यों और चरित्र के संक्षेप में विचार करेंगे, तो उनका मेरा कथन अक्षरशः सत्य प्रतीत होगा। अपने वैयक्तिक गुणों के कारण तो राम श्रद्धा के पात्र हैं ही; परंतु उनका वास्तविक महत्त्व जतीय ही है। आह ! कैसा विशाल और जरा-पूरा जीवन था ! कैसी अनोखी सृष्टि, कैसी तीव्र दृष्टि, कैसा अदभ्य उत्साह, कैसा विलक्षण धैर्य, कितनी जड़ी कर्मनिष्ठा, कितना विराट् आत्मविश्वास था ! वह राजनीति का कितना जडा पंडित ! सैद्धान्तिक राजनीति के अलावे व्यावहारिक राजनीति में भी वह कीतना कुशल था। वह अकेले निकला और अकेले ही उसने लंकापर्यंत समस्त देशों को पराजित किया ! धितना ही नहीं, उसने कितनी जलियों का आर्य संस्कृति का अनुवर्ती बना डाला ! वर्तमान पाश्चात्य जगत के राजनीतिज्ञों और थोड़ाओं के अपने ज्ञान और कृतिपर जडा गर्व है और वह समस्त प्राच्य जलियों का राजनीतिक ज्ञान-से ही विहीन अनुमान करते हैं; परंतु एक राम—अकेले रामने सुग्रीव और विभीषण प्रभृति कितने सहायक प्राप्त किये, कितनी जड़ी सेना एक त्रित की, किस प्रकार दुर्गम पहाड़ों, विकट वनों और अथाह समुद्र के मध्य से उनका संचालन किया जेव कितने जडे राजनीतिज्ञ, सेनानायक और रघुनिपुण विरोधी राज के ऊपर विजय प्राप्त की ! क्या सिकंदर और सीजर, नेपोलियन और हनियाल प्रभृति सभी वीरों के कार्यों का योग भी अकेले राम के कृत्यों के सामने तब आने का साहस कर सकता है ? जिस्मार्क या रिश्लो, डिजरेली या लॉयड जर्जों को छूट-राजनीति का पंडित क्या राम के साथ जराजरी करने का दावा कर सकता है ? व्यावहारिक और सैद्धान्तिक राजनीति का कैसा अपूर्व सम्मिलन था !

पाठक ! आओ, हम जरा विश्लेषणात्मक दृष्टि से उसके जीवन और कृत्यों पर एक सरसरी नजर दौड़ा जये। राम की इस लोकप्रियता और उसकी इस अपूर्व ज्वाति का क्या कारण है ? एक शब्द में इस का उत्तर है—उसका “मर्यादा-पुरुषोत्तम” होना, इस शब्द को हम भी साधारणतः व्यवहार करते हैं; परंतु हम इसका वास्तविक और यथार्थ अलिप्राय नहीं समझते, हम इसका अधुरा ही अर्थ करते हैं। हमने वषों से दासता में जकड़े रहने और कार्यतः सभी गौरव, कीर्ति, ज्वाति, सुयश और सम्मान से वंचित रहने के कारण रात-दिन अपमानित और पददलित होने के कारण—हम समझते हैं, कि निरीह तौरसे, निर्जिव और नपुंसक की तरह, विना किसी “क्यों और काहे” के, प्रयत्नित रीतिनीति, विधान और परिपाटी का निःशब्द पालन करना ही इस

शब्द का अर्थ है; परंतु धतना ही किसी मनुष्य को "पुरुषोत्तम" कथोकर बना सकता है? केवल धत-नेसे ही कोई मनुष्य-जति की आंजो का तारा कथोकर बन सकता है? यदि जात धतनी ही हो, तो शायद हमारे वर्तमान समाज के अधिकांश मनुष्यों को इस विशेषण से विभूषित करना होगा; क्योंकि हमसे अधिक भयानक का-धुआ छुत, पान-पान के नियमों धत्यादि का पालन करनेवाली और कोई जाति संसार में नहीं पायी जायेगी। भयानक का अर्थ धतना संकुचित नहीं है। भयानकपालन के साथ-साथ संस्कृति के लिये प्रगाढ़ प्रेम—उसके विस्तार और प्रसार की लगन—जति को उन्नत, संमान-सं-भ्रमसंपन्न बनाने की उत्कट अलिखी ली होनी चाहिये। लगवान राम में यह गुण अत्यंत अधि-क मात्रा में थे और इसीलिये जति ने उनको धतना सम्मानित किया है; इसलिये वह आज हमारे हृदयमंदिर के अधिकारी और आर्य-जति के प्राण हो रहे हैं। राम हिंदुसंगठन के प्रथम प्रव-र्तक, शुद्ध भक्त के प्रथम प्रचारक, असंख्य और विधर्मी जातियों के प्रति आर्य-धर्म और संस्कृ-ति के प्रथम संदेशवाहक थे। उन्होंने आर्य-धर्म और संस्कृति का सुदूर-प्रदेशों तक फैलाया था; सं-कट के समय जति और धर्म की रक्षा की थी, उन्होंने सुदूर लंका तक आर्यपताका इहरा दी थी, उन्होंने असंख्य जातियों की कौन कहे, अदरों और रीछों को भी आर्य-धर्म और संस्कृति में दक्षित किया था।

उनमें अतुल्य जतीय प्रेम, अहलुत लगन थी। इसलिये वह अकेले जंगलों में जाने से न हिचके। यद्यपि पिता ने स्पष्ट शब्दों में कोई आज्ञा नहीं दी थी; यद्यपि कौसल्या माता की है-सियत से, उन्हें वन में न जानेकी ही आज्ञा देती रही; यद्यपि उनके वनगमन के धरादे को ल-क्ष्मण कायरता और कापुरुषता ही कहते रहे; तथापि वह अपने निश्चय से न डिगे। यद्यपि ल-रत ने उन्हें वापिस लाने की सज्ज तरह से चेष्टा की, तथापि वह न लौटे। आह लगवन्! तुम में कितनी दूरदर्शिता थी, कितना अज्ञा आत्म-विश्वास था, कैसी सम्यगी लगन थी,—तुम्हारी राज-नीतिक दृष्टि कितनी तीव्र थी! इस चौदह वर्ष के अकेले वनवास में तुमने जिस घट को घटिक किया, जिस असंभव को संभव बनाया, यमत्कार और नदू दियेलाया, वह तुम अयोध्या के सिंहा-सनपर बैठे-बैठे, अयोध्या की समस्त सेना और धन-वैभव की सहायता से जूझगीजर में भी न कर सकते। अहा! तुम में अपने धर्म और संस्कृति के प्रचार की कैसी दुर्दमनीय धृष्टि थी। तु-मने आर्यसभ्यता और संस्कृति का द्वार सज्ज के लिये खोल दिया, किसी को इससे वांचित न रचना-यला। तुमने पराधों को यहाँ तक अपनाया, कि एक लीलनी के जूठे पैरों तक को आने से न हिचके! परंतु हाय! आज तुम्हारी संताने तुम्हारे श्रवणपर दृष्टिपात न कर अपने विछुड़े कुंजे लाधियों तक को गले लगाने के लिये शास्त्रों और स्मृतियों से प्रमाण दुँड रही है! उन्हें यह काम भयानक-विरुद्ध प्रतीत हो रहा है। हाय! कितनी अही नशुद्धि है, तुमने तो अकेले ही समस्त आर्य-जति को संगठित कर जाला था। अनार्यों को पराजित कर लीमगर्जन के साथ आर्य संस्कृति की पताका गगन में उड़ियमान की थी; परंतु आज तुम्हारी करोड़ों संतानें धतनी स्त्रियों हो रही हैं कि वह एक उगलीतक नहीं उठा सकती! प्रभो! हममें सुशुद्धि हो, हमें ज्ञान प्रदान करो, कि हम तुम्हारे वास्तविक संदेश को समझ सकें।

हजारों वर्ष की पराधीनता के कारण हम राजनीति, समाजनीति और जतीयता को कोई महत्त्व नहीं देते और पददलित और अपमानित होकर भी हम केवल स्वर्ग और मोक्ष-पर ही लक्ष्य रखते हैं; परंतु राम का आदर्श संन्यास और तपस्या नहीं था। वह जतीयता और राजनीति का मंत्र जपा करते थे और इस क्षेत्र में अपने अनमोल कार्यों के कारण ही वह हमारे हृदयाधीश्वर बने हुए हैं, नहीं तो आर्य-जति के अंदर से उन के समान श्रवण-यितानेवाले अनेक पुरुष जोज कर बाहर निकाले जा सकते हैं। क्या उनका ज्ञाति और सम्मान का कारण पिता का आज्ञापालन था? यदि यहा कहा जाये, तो वह माता की आज्ञा के उल्लंघन करने के दोषी भी अवश्य हलरेगे। क्या स्नेहमयी कौसल्या के प्रेममय अनुरोध का उत्स-न्न करना उनके लिये उचित था? क्या माता-प्रसव और पालन करनेवाली माता-का हमपर कोई लक्ष्य नहीं है? क्या धन धर्मपूष्य और भर्त्सनी वयनों की अवज्ञा की जा सकती है?

॥ इहं पूर्वकल्याणं सुखं वा पतिपौखे । अपि तु पुत्रे तु पश्येयमिति ॥ रामस्तथा मया ॥

अलन्तं निगृहीतास्मि मर्त्यनृत्यमतन्त्रिता । परिवारेण कैकेय्या समावाप्यथ वा वरां ॥
न चाधर्मवचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् । विहाय शोक-संतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि । शुश्रूषमामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥
ययैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहमे । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमिता वनम् ॥
स्वद्वियोगाज्जमे कार्यं जीवितेन सुखेन च । त्वयासह मम श्रेयस्त्वृणानामपि मक्षणम् ॥
यदि त्वं यास्यासि वनं त्यक्त्वा मां शोक-छातसाम् । अहं प्रायः महासिष्ये न च शक्यामि
जीवितुम् ॥

पुनः क्या आर्य-जति के मध्य अकेले राम ने ही पिता का आशा-पालन किया है ? भीष्म ने पिता के लिये कितना कठोर व्रत धारण किया था ? पुरुने ययाति के लिये कितना जडा उत्सर्ग किया था ? परशुराम ने पिता की आज्ञा से अपनी माता तक का वध कर डाला था, क्या राम का आशापालन इन लोगों के आशा-पालन से अधिक महत्त्व का है ? और यदि अंधे की तरह पिता का आशा-पालन ही आर्य-जति की नजरों में सत्य से जडा शुभ होता, तो फिर ब्रह्माद घतना सम्मान क्योंकर प्राप्त कर सकता था ? क्या राम की जयाति और सम्मान का बलस्तंल उन के अस्त्रयय या ऐकनारी-व्रत को कहेगी ? क्या इस शुभ में राम से जडकर कोछ उन्नवव उदाहरण हमारे पास नहीं है ? ऐक कथा, हनरो; सिर्क ऐक वार अपने पुरानों के पन्ने और ऋषियों और राज्यों के यरित्रोंपर दृष्टिपात करो, और क्या सीता-स्नेहमयी सीता-धरित्री के सम्मान विपत्तियों को सहनेवाली और उर्क तक न करनेवाली सीता-प्रेम, लज्ज, क्षमा, दया और पातिव्रत की साक्षात् प्रतिश्पिष्ठी सीता के प्रति राम का व्यवहार पूर्यतः न्यायानुद्ध था ? क्या आदर्श लाछ होने के कारण रामने घतनी प्रतिष्ठा प्राप्त की है ? आतृ-स्नेह के कछ उन्नवव उदाहरण तो राक्षसों में भी पाये जाते हैं; परंतु अन्य किसी पुरुष को राम का सा सम्मान क्यों नहीं प्राप्त हुआ ? क्या सत्यप्रतिज्ञता या धर्मनिष्ठा घलादिक में हरिश्चंद्र प्रभृति से भी राम किसी भी अंश में जडकर थे ? राम की जयाति और सुयश का ऐक ही कारण है, और वह है उनकी दुर्दान्त वीरता, जगवान श्रीकृष्ण जी, जहां वह सखी उत्तम और श्रेष्ठ वस्तुओं का पर्थुन करते हैं, कहते हैं कि—“रामः शस्त्रभृतामहम्” (अर्थात् शस्त्रधारीओं में राम मैं हूँ)। राम आदर्श राजनीति-परायण राज और प्रजपालक थे, इसी कारण वह आर्य-जति के पूज्य हैं, इसी कारण आज विजतीय राज्य में भी हम “राज रामचंद्र की जय” जोलते हैं, हिंदू असंज्य देवदेवियों की पूजा करते हैं और जय-जयकार मनाते हैं; परंतु उनका जतीय अतिकार “राज रामचंद्र की जय !” ही है, राम का महत्त्व और विशेषत्व उनकी जतीयता में ही केन्द्रीभूत है, उनके पूजनीय होने का कारण उनकी अद्वलुत दूरदर्शिता, उनकी गौरव-पूर्य राजनीति, उनका जतीय अलिमान और जतीय संस्कृति का प्रसार और विस्तार और उनका हिंदुसंगठन ही है, कैसी तीव्र दृष्टि थी ! कैसा दृढ निश्चय था ! कितना धैर्य और गांढीर्य था, कैसी अविचलितता थी ! कैसा अनुपम साहस, कितनी जडी प्रज्ञा और विवेक-शक्ति थी, कितना जडा आत्म-विश्वास था, जिसे छुआ, उसे ही सोना जना डाला ! असह्यता उनके सामने से जन लेकर जागी द्रिती थी ! प्रजो ! घतने पनो को अपने आवेगमय प्रलाप से रंगने के पश्चात् भी तुम्हारे गुणानुवाद से ज नहीं जयता, परंतु अज मैं पाहकों को जडत सता यूका और मेरी जकवाद से अज वह तो नःसदेह जय गये होंगे ! इसलिये हे जगवन ! अंत में तुमसे यही प्रार्थना करता हूँ, कि तुमने जिस पवित्र भूमि में जन्म लिया था, तुमने जिस का उद्धार किया था, वह आज धार संकट में है, उसका जार जडत जडा गया है, वह निराश्रित और निरवलम्ब सी हो रही है, जडा लयंकर समय उपस्थित हो गया है, तुम्हारी त्रिय संतानों आज नपुंसक जन रही हैं, उनकी हृदय-विदारक दुर्दशा हो रही है, वह सखी आत्म-सम्मान से वंचित होकर अंचलों से मुंह ढांकर तुम्हारी पूजा करती हैं, तुम जिस धर्म और संस्कृति का संस्थापन करने आये थे, वह मिटती छुछ प्रतीत होती है, तुमने जिस जतिकी मुज उन्नवव किया था, वह आज मृत-प्राय हो रही है, जगवन ! क्या तुम को हमपर दया नहीं आती ? अज जडत हुआ, रोजे-रोजे अज आंजो में आंसू भी नहीं है; या यों कहो, कि नि-

लज्जता के कारण हम राना ली भूल गये हैं। लगवन्! धतनी निष्ठुरता क्यों? अपने पुरुष मनुष्यत्व की ओर चिनगारी ली तो हमारे हृदयों में जल हो, ताकि योग्य संतान की तरह हम तुम्हारा ली मुष्मि उज्ज्वल करें और तुमने तो आर्य-जति के द्वारे का सिर्फ धंका में ही उड़ाया था, हम इसे समस्त संसार में उड़ीयमान करें-तुमने तो सिर्फ निषादां, लीलां, रीछां, अंदरों धलादि को अपने जंटे के नीचे अंकित किया था। हम समस्त संसार और सभी सभ्य जतियों को तुम्हारे जंटे के नीचे ले आये-समस्त संसार को आर्य-धर्म और संस्कृति से अलंकृत करें। लगवन्! हम स्वर्ग, मोक्ष और मुक्ति, किसी वस्तु की कामना नहीं करते। तुम हमारे हृदयों को केवल जति-प्रेम, स्वधर्मप्रेम से भर दो। हमें अपने ही समान वीरता, धीरता प्रदान करो। एक शब्दों में लगवन्! हमें मनुष्य बनाओ। अस, मेरी यही एक याद, यही एक कामना है। क्या तुम मेरी पुकार सुनोगे? क्या तुम हमें धन्वित वरप्रदान करोगे? यदि तुमने इस याद की पुकार नहीं सुनी, यदि तुम कानों में तेल डाले सोये रहे, तो हम ली कहे देते हैं, कि हम तो भरेगे ली, किंतु साथ-साथ तुम्हारा ली नाम लेनेवाला इस संसार में कौन न जयेगा-तुम्हारा ली इस वसुंधरापर कौन निशान पाकी न रह जयेगा!

वीर लक्ष्मण के प्रति सूर्यनभा की चिट्ठी

(लेखक:—श्रीयुत मनसुभा-‘हिंदुपंथ’ना ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी सालार उद्धृत)

भाषा डियर लैसमैन,

आप का ज्यूटीकुल चेहरा इस दिन शिकार के वक्त देखने को मिला था, जम आप ओक माछर-टाछर के पीछे हवा के माझिके दौड़े ज रहें थे। लखो ! मुझको जड़ी मुशी डुछ, कि आप इस जंगल में आये हैं। सय जनिसे, मैं अभीतक अन-मेरीड हूँ, और आपपर मेरी तमिषत भयल पड़ी है। हमारे मुँह में ऐसा ही स्वाज है, कि जे नौजवान औरत जिस किसी भई का हाथ पकड़ कर कोर्टशिप का धनवीटशन देती है, वह उसको मंजूर करना ही पड़ता है।

लेकिन नहीं, आप किसी अनजन मुँह का आडमी भालूम पड़ता है, इसलिये मैं अपनी इमिली के मुतलिके कुछ धनधारमेशन दे देना मुनासिब समझती हूँ। डिज मैजिस्ट्री रावल दि आप्रेशर की मैं यंगर सिस्टर हूँ, इसलिये मेरा अर्थ रायल-इमिली में हुआ है। आजकल मैं अपने लाछ डिज रायल लाछनेस जेर-ड्यू-सेन और प्रिन्स ट्रि-शिरा के साथ आपलवा तण्डील करने के वास्ते वहाँ आयी हूँ। मेरी शादी के वास्ते जहुते रे प्रिन्स धूमते-झिरते हैं। भगर इनकी नामाङ्कल सरते मुझको पसंद नहीं। धंका में मुझसे जयादा ज्यूटीकुल और कोर्छ लेडी नहीं है। इस लिये, आप को किसी आत की शिकायत रपने का मौका नहीं दिया जा सकता। इस लेटर को आप कोर्टशिप का पैगाम समझिये। यह अपनी तकदीर समझिये; जे मैं लेडी होकर, आप को यह लव-लेटर लिख रही हूँ। मैं क्या कहूँ? मेरा दिल भाउन्टेन जेवरेस्ट की डिवाँ से उछल रहा है। लेकिन, आप को शादी करने के बाद, अपने अहर और सिस्टर-धन-दा से अलग होकर मेरे साथ जंगले में रहना पड़ेगा। और दूसरी शर्त यह होगी, कि आप-दासे आप को अपना डूस ली जेन्ज करना पड़ेगा। यह घाती और काछनी छोड़कर पुल इस साल के माझिके पहिनना पड़ेगा ! हमारे मुँह में भई को लई-नेकड रहने की सज्जत मना ली है। इस शादी के वास्ते हमने तुम्हारे लिये व्हाइट-वे-वेड-डॉ के यहाँ ओक अडिया पंप-थू का आर्डर जेज दिया है। डॉर्ड-जैड आस्किवथ का ट्रावलिंग जेजेंट आप के पास आज हो पहर को आयेगा। उस को अपने डूस का माप दे देना पड़ेगा। टाछम जहुत कम है, इसलिये हमने जेजेंट आर्डर देकर स्पेशल जेजेंट देना जेला है।

हमारी आभिरी शर्त यह है, कि अकसर हम लोग पहाड पर जाता है। उस वक्त आप को यहाँ जंगले की डिजाजत के वास्ते रहना पड़ेगा। दूसरी आत यह, कि हमने रायल-इमिली में अर्थ लिया है, इसलिये अकसर जडे-जडे सरदारों के यहाँ हावत और डान्स में ली जाना पड़ता है। इस वास्ते आप को हमारे पर्सनल मामले में कौन धन्टर-झियर नहीं करना होगा।

તીસરી વાત યહ, કિ હમ આપ કી સિસ્ટર-ઇન-લા સીટા (નામ કેસા ભદા હૈ) કે નહીં દેખતે સકતા. આપ કા એહર બદર રામ ભી કુછ હૈંસમ નહીં હૈ. ઇસ વાસ્તે ઉન દોનોં કા ખાયકાટ કરના પડેગા. મૈરિજ-સેરિમની કે વક્ત આપ કો હમારે સાથ નાચના પડેગા; ઇસ વાસ્તે આજ શામ સે, આપકો હમસે ઇસકા લેસન લેના પડેગા. અગર ડાન્સિંગ મેં, આપ કા-મયાખ નહીં હુઆ તો હમારા ડિસ-ગ્રેસ હોને સકતા હૈ.

માઇ ડિયર, હમ કી પૂરી ઉમ્મેદ હૈ, રાદર આઈ એમ ક્વાઇટ સ્થોર આફ ઇટ, દેટ, આપ મેરા ઇનવિટેશન, મંજૂર કરેગે. બાકી વાત શામ કો. જવાબ-વિલા કી ઘની ઝાડિયોં કે પાસ મૈ ખડી રહુંગી, જરૂર તથરીફ લાઇયેગા.

સિફ આપ કી—હર રાયક હાઇનેસ, સૂર્પનખા એચ૦ બી૦ ઓ૦, સી૦ વાઇ૦ ઝેડ૦
રાયલ કેપ (ઇન્કારબ)

રામ-નામ

(લે૦—શ્રીયુત પંડિત કિશોરીલાલજી ગોસ્વામી “હિંદુપંથ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

“આપદામપદન્તારં દાતારં સર્વસંપદામ્ । લોકાભિરામં શ્રીરામં ભૂયા ભૂયો નમામ્યહમ્ ॥

ઇસ રસમય રામ—નામ કી મહિમા કો યોગીરાજ શંકર ને શ્રીમુખ સે કહા હૈ, શેષ ને સહ-સ્ત્ર-મુખ સે ગાયા હૈ, બ્રહ્મા ને ચતુર્મુખ સે સુનાયા હૈ, ઔર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન ને લક્ષ્મી કો નિજ મુખ સે બતાયા હૈ, કિ:—

“રામરામેતિ રામેતિ રમે ! રામે ! મનોરમે ! સહસ્રનામતતુલ્યં ‘રામનામ’ વરાનને ॥”

અહા ! ઇસ વૈજ્ઞાનિક શબ્દ ‘રામ’ કો વૈયાકરણ-કેસરી મહામુનિ પાણિનિ ને ‘રમુ-ક્રીડાયામ્’ ઇસ ધાતુ સે સિદ્ધ કર યહ અર્થ દરસાયા હૈ, કિ રમન્તે યોગિનો યસ્મિન્’ અર્થાત્ જો યોગિયોં કે મનોવિનોદ કા સાર પદાર્થ હૈ ! સચ હૈ, જિન્હે સંસ્કૃત-વ્યાકરણ કા કુછ ભી જ્ઞાન હૈ ઔર જો વર્ણોં (અક્ષરોં) કે ઉચ્ચારણ કે ‘સ્થાન-પ્રયત્ન’ કે જ્ઞાતા હૈ, વે ઇસ નાત કો ભલી ભાંતિ સમજ સકતે હૈ, કિ ઇસ ‘રામ’ શબ્દ કા ઉચ્ચારણ કરને મેં ‘જલ’ કો જરા ભી કષ્ટ નહીં હોતા. જરાસી ‘જલ’ હિલી કી “રા” નિકલા ઔર તનિક ‘ઓઠ’ મિલકર બિલગે, કિ ‘મ’ બન ગયા; ઔર વિના કિસી કષ્ટ કે ‘રામ’ નામ કા ઉચ્ચારણ સુખપૂર્વક હો ગયા. એસા મંગલમય નામ દૂસરા હૈ કૌન ? ઔર ઇતના વ્યાપક હી કૌન હૈ ? બાબા ! તુલસીદાસને ખૂબ હી જૈય-પડતાલ કે બાદ યહ સિદ્ધ કિયા હૈ, કિ:—

“ભાવ કુભાવ અનખ આલસહં, નામ લેત મંગલ દિસિ દસહં.”

સચ હૈ, લોગ આપસ મેં મિલતે હી “રામરામ” કરતે હૈં. સ્ત્રિયોં ભી પરસ્પર ભેટતે હી “રામરામ” કહતી હૈ. કિસી કા કોઇ કષ્ટ સુના કિ, ચટ મુંદ સે નિકલ ગયા—‘રામરામ !’ કંદા-મતપ્રાણુ જીવ ભી ઇસ રામ-નામ કો બિના કષ્ટ કે હી કહ સકતા હૈં.

“રામનામ-માન-દીપ ધરુ, જીહ દેહરી દાર; તુલસી બીતર બાહિરે, જો આહસિ ઉંજિયાર.”

ઔર કંઠાવરોધન હોનેપર ભી, ‘મનસા સ્મરન્ મુચ્યતે’ અર્થાત્ પ્રાણી ઇસ રામ-નામ કો મન સે સ્મરણ કરતે હી મુક્ત હોતા હૈ. યહી ‘તારક મંત્ર હૈ’ જિસે સ્વયં શંકર અંતસમય મેં કાશીવાસિયોં કો દેકર ઉનકી મુક્તિ કરતે હૈ. લલા, ઇસ સીધે “રામ” નામ કી બાત તો દૂર રહે, શ્રીગુસાંઇજી લિખતે હૈ, કિ:—

“ઉલટા નામ જપત જગ જના, વાલ્મીકિ ભે બ્રહ્મસમાના.”

અહા, વાલ્મીકિજી બૂલકર ‘મરા-મરા’ જપતે થે, સો વહ ઉલટા નામ હી કુછ દિનોં મેં સીધા-અર્થાત્ “રામ-રામ” હો ગયા ! આજ ભી જિસકા જી આહે દસ પાંચ બાર શીઘ્રતા સે ‘મરા-મરા’ કહે ઔર દેખ લે, કિ વહ કિતની જલ્દી સીધા હોકર “રામ-રામ” બન જતા હૈ !

યોં તો કિસી-ન-કિસી રૂપ મેં સારા સંસાર ‘રામ’ કો જનતા-માનતા હૈ, પર ભારતવર્ષ કે હિંદુ, વિશેષકર સનાતનધર્માવલમ્બી ઇસ રામરસ મેં પગે હુએ હૈં. ઉનમેં ભી એક બહુત બડા

દલ વલ હૈ, જો અનન્ય-રામોપાસક હૈ.

ઇસ રામ-નામ કી મહિમા સર્વપ્રથમે મહર્ષિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિને ઘોષિત કી, જિન કા આદિકાવ્ય “વાલ્મીકિ રામાયણ હૈ” જિસે રચકર વે અમરકવિ સંસાર કે ‘આદિકવિ’ કે સમુન્નત સિંહાસનપર સમાસીન હુએ. ફિર શ્રીશંકર ભગવાનને ‘અધ્યાત્મ-રામાયણ’ કહી ઔર કવિ-કુલયુગ ગોસ્વામી તુલસીદાસ ને તો સારે સંસાર કો અપને અનૂકે કાવ્યામૃત કા રસાસ્વાદન હી કરા છોડા. ઇસ સમય સસાગરા પૃથ્વી મેં કૌન ઐસા સુહૃદ્ય હૈ, જો તુલસી કી સુંદર ઔર સરસ કવિતા કા કાચલ નહીં ?

મહાત્મા કબીરદાસ કહતે હૈં:-

‘રામ કહત કોઠી તરત, જાકે તન નહીં ચામ; ખાલી જિભિયા પાછકૈ, કયોં ન ભજસિ સિયરામ.’

ભક્ત દાદ્વદ્યાલ કહતે હૈં:-

“રામ રામ કહતે રહો, જળ્ય લગિ ઘટ મેં પ્રાન; ક્યહુ તો દીનદ્યાલ કે, ભનક પરૈગી કાન.”

મુસલમાન-કુલ-દીપક, મહાકવિ રહીમ ખાનખાના કહતે હૈં:-

“ધરિ ઉડાવત સીસ પૈ, કહ રહીમ કેહિ કાજ; જિહિ રજ ઋષિપત્ની તરી, તિહિ દુદ્ધત ગજરાજ.”

મુસલમાન મહાકવિ મૌલાના ‘નજર’ ગાતે હૈ, —

‘રામ’ કહને કી મજા, જિસ કી જાંપર આ ગયા, મુક્તાશ્વન હો ગયા, ચારોં પદારથ પા ગયા.’

‘કુમરી’ કે આઘાચાર્ય ઔર લખનૌ કે મશહૂર બાદશાહ વાજિદઅલીશાહ કી યદ કુમરી હૈ:-

(રાગ ખમ્ભાચ)

‘રામ લખન પુલન બીનત લખિ, જન, જનકી રીઝિ ગઇ,

પહિરાવત જૈમાલ રામ કોં, રાજમંડલી ખીઝિ ગઇ;

પરસુરામ કી આજ સલી, મનમાની મનસા સિઝિ ગઇ,

વાજિદઅલી સુતુ મેરી અલી, રાવન કી મહિમા છીઝિ ગઇ.’

કહાંતક ગિનાવેં, હિંદુ તો કયા; અનેકાનેક મુસલમાન કવિયોં ને ભી રામનામ કી મહિમા ગાથી હૈ. સુના હૈ, એક મુસલમાન કવિને તુલસીકૃત રામાયણ કા શેરો મેં કલા હૈ, જો લખનઉ મેં જપ ભી ગયી હૈ.

ભારતકે સુપ્રસિદ્ધ યવન-સમ્રાટ શાહેજહાંકે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહજહા દારાશિકોહ ને વેદોપનિષદોં કે સાથ-સાથ વાલ્મીકિ રામાયણ કા ભી અનુવાદ (ફારસી કે જંદોં—શેરોં મેં) ફારસી ભાષા મેં કરાયા થા. કાશી કે કવીન્સ કૉલેજ કે પ્રિન્સિપાલ સ્વનામધન્ય મહાત્મા ગ્રાઉસ સાહબ ને વાલ્મીકિ રામાયણ કા જદોબદ્ધ અનુવાદ અંગરેજી મેં રચકર જપાયા થા. વલ અંગરેજી અનુવાદ યત્રતત્ર ઉપલબ્ધ હોતા હૈ.

યહ સખ કુછ હૈ, પર ઇસ મહતી રામનામ કી મહિમા કે વિશ્વવ્યાપી પ્રચાર કા સારા શ્રેય મહાકવિ તુલસીદાસ કો હી હૈ. મહાત્મા મૈકસમૂંલર સાહબને વાલ્મીકિ રામાયણ કા તુલ-નાત્મક આલોચન કરકે યહ સિદ્ધ કિયા હૈ કિ, રામ કી રામતા દરસાને મેં તુલસીદાસ વાલ્મીકિ સે બહુત ઉંચે પહુંચ ગયે હૈં.

એક દૂસરે પાદરી સાહબ ને અકુલાકર યહ ‘સત્ય’ કહ ડાલા હૈ કિ,—‘તુલસીકૃત રામાયણ કા પ્રચાર બાધબલ સે કમ નહીં હૈ.’

અસ્તુ. યદિ રામ-નામ કી મહિમા ગાથી જાએગી, તો કર્પાન્ત-પર્યન્ત ભી વલ સમાપ્ત ન હોગી; કયોં કિ—‘રામ ન સકહિં રામ ગુન ગાઇ.’ અતએવ અબ હમ યહાં સંક્ષેપ મેં હી કુછ પંક્તિયાં લિખકર ઇસ છોટે સે પ્રબંધ કો સમાપ્ત કરેંગે.

સંસર્ગ-દોષ સે ‘રામ’ નામ મેં ભી કુછ દોષ આ ગયા હૈ. વલ યહ હૈ, કિ યદપિ ધર્મોત્તમ હિંદુ ‘રામ’-નામ કો ‘સત્ય’ માનતે હૈં, કિન્તુ યદિ કોઈ આદમી કીસિ મંગલ-કાર્ય મેં ‘રામ-નામ-સત્ય-હૈ’ ઐસા કહ દે, તો લોગોં કો બહુત હી ખુરા ઔર અશુભ માલૂમ હોગા ઔર વલ આદમી ઉસ મંગલ-સ્થાન સે અપમાનપૂર્વક નિકાલ બાહરકિયા જાએગા. ઉસ બેચારે કે સાથ ઐસા ખુરા વર્તાવ કયોં કિયા જાએગા ? ઇસ કા સીધા-સાદા ઉત્તર યહી હૈ, કિ યહ વાક્ય, અર્થાત્ “રામનામ સત્ય હૈ” કેવલ શવયાત્રા કે સમય હી લોગોં કે મુખ સે ઉચ્ચારિત હોતા હૈ, અન્ય સમય નહીં; મગર મુદેં કો ‘રામ’-નામ સુનાને સે કયા લાભ હૈ ? ઇસ પર ‘રુદ્રયામલ-

तंत्र' से एक श्लोक यहां लिख दिया जाता है:-

‘शिवे ! शवे न सञ्चारो, भवेत्प्रेतस्य कस्यचित् । अतस्तद्वाहपर्यन्तं रामनाम जपो वरः ॥’

श्री शंकर लगवान पार्वती से कहते हैं—‘हे शिवे ! शव (मूर्दे) के शरीर में ‘कोई’ प्रेत न घुस जाये, इसलिये जन्मतक वह मुर्दा जलाकर लश्म न कर दिया जाये, तत्पश्चात् ‘राम’ नाम का जप करना उत्तम है।

इसी कारण बोग किसी व्यक्ति के प्राणान्त होने के पक्ष से ही उसे “राम”-नाम सुनाने लगते हैं और ‘राम’-नाम का उच्चारण करते हुये शव को श्मशान में ले जाकर फुंक देते हैं। यदि ऐसा न हो, तो शव-शरीर में ‘कोई’ प्रेत अज्ञातरूप से घुस जाता और उसकी ‘अ-त्येष्टि’-क्रिया में अडेअडे विघ्न उपस्थित कर उस मृत व्यक्ति को अपने अधीन कर के प्रेत-योनि में ले जाता है। इसी कारण बोग इस समय ‘रामनाम सत्य है’—यह वाक्य कहते हैं, जो दूसरे अवसरपर इसी रूप में नहीं कहा जाता। छतना कहने का तात्पर्य यही है, कि राम-नाम परम भगवन्मय है और इससे घोरान्तिधोर प्रेत-आधा दूर होती है। यह प्रायः देखा जाता है, कि किसी आश्रम में यदि ‘प्रेतआधा’ होती है, तो “रामरक्षा”—मंत्र पढ़कर जाड देने से वह तत्क्षण दूर हो जाती है; क्योंकि “राम”—नाम के सुनते ही भूत, प्रेत, पिशाच, डाकिनी, शाकिनी, अक्षराक्षस आदि अपयोनिक जन्म लयलीत होकर पलायन कर जाते हैं। उपर्युक्त तंत्र में, प्रेतसाधन-प्रकरण में एक स्थलपर कहा है,—

“शवसाधनवेलायां रामनाम विवर्जयेत्”

अर्थात् यदि ‘कोई’ कापालिक (डौल) साधक श्मशान में जाकर अथवा निज निवास-स्थान में ही प्रेतसाधन करता हो और वहां ‘कोई’ ‘राम’ नाम कहने लगे, तो उस साधक की सारी क्रिया असिद्ध रह जायेगी, क्योंकि ‘राम’ नाम सुनते ही भूत, प्रेत, पिशाच आदि अप-देवता लयलीत होकर पलायन कर जाते हैं।

अतएव, धन सत्य आत्मा से यही सिद्धांत होता है, कि ‘राम’ नाम त्रिकात में सत्य, पवित्र, पावन और मुक्तिप्रद है। हमारा तो ऐसा ही दृढ निश्चय है।

ऐसे भी हिंदु हैं, जिनके सनातन धर्म की दृष्टि से अथवा हिंदु हैं, जो ‘राम’ नाम से घोर विद्वेष रखते हैं। ऐसे आसुर जनों के लिये गीता में श्रीलगवानने स्पष्ट कह दिया है कि:-

“तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभा—नासूरीष्वेव योनिषु ॥

अर्थ—“हम उन नराधम, क्रूर द्वेषी आसुर जनों को संसार में अराजक अशुभ और आसुरी योनि में ही डेँका करते हैं। यह तो श्रीलगवान का कथन है और हमारा यह कहना है कि:-

कवित्त

‘निपट निराम, काम हानि निसिन्धम जैसे, आम को गुलाम है अगोरे धन-धाम का।

नाम को नसावै, अहनाम यों कहावै गुन—आम को भिटावै भाल भारत दुहाम का।

देव-पितृ-विप्र के न नाम क्यौं दान देत, भरे पै भिँके ना आम अक हूँ छहाम का।

सुकवि किशोरीदास लापत हमारे ज्ञान, राम को न जानै तकिं जलिये हराम का।”

अतएव ‘राम’ को प्रणामकर और ‘पंचदेवता’ से ‘रामराम’ कर हम भी इस छोटे से निष्पक्ष का अर्थ समझ सकते हैं।

रामाय रामचंद्राय रामभद्राय वेधसे, रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥

શંબુકવચ

(એકાંકી નાટક લે:-પં ૦ રાધામોહન 'કાવ્યતીર્થ' "હિંદુપંથ" તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

પહલા દશ્ય (સ્થાન-સરયૂ કે કિનારે રાજેધાન)

(શ્રીરામચંદ્ર કા પ્રવેશ)

રામ:-જીવન ભાર હો ગયા. રાજપુરી રાક્ષસી કી તરફ મુંઢ ફાડે મુઝે ખાને કો દોડતી હૈ. અહોરાત્ર હૃદય મેં હાહાકાર મચા રહતા હૈ. જનકી કે સાથ હી માનોં મેરે જીવન કે સભી સુખોં ને મુઝસે સદા કે લિયે બિદાઇ લે લી.

(મંત્રી કા પ્રવેશ)

કયોં મંત્રી! કયા સમાચાર હૈ?

મંત્રી:-મહારાજ! કયા ખતાઉં? ચારોં એરે અનાવૃષ્ટિ કે મારે પ્રજા ત્રાહિત્રાહિ પુકાર રહી હૈ. લોગ અન્ન બિના મર રહે હૈં.

રામ:-મંત્રી! ન માલૂમ મૈને કૌન ઐસા અધર્મ કિયા હૈ, જિસસે મેરી પ્યારી પ્રજા કો ઇને દિનોં ઐસે-ઐસે કષ્ટ ભોગતે પડ રહે હૈં. અગ્ચા, તુમ સર્વત્ર ચતુર મનુષ્યોં કો ભેજકર અ-કાલ-પીડતોં કો સહાયતા પહુંચાને કા કામ જનરી કર દો. જિતના લી ખર્ચ હો સકે, દિલ ખોલ-કર કરો-પ્રજા કો કષ્ટ મત પાને દો.

મંત્રી:-જૈસી આજ્ઞા મહારાજ કી. મૈં અલી ઇસકા પ્રબંધ કરતા હું. (પ્રસ્થાન)

રામ:-રાજ્ય! પ્રજાપાલન! કુછ હંસી-ખેલ નહીં હૈ. ન માલૂમ કયોં, લોગ લાલચ-ભરે લોચનોં સે સિંહાસન કી ઓર દેખા કરતે હૈ. યહ નહીં સોચતે,કિ યહ ફૂલોં સે નહીં,કાંટોં સે ભરા હૈ. ઇસ રાજ્ય ઓર શાસન કો લેકર મૈને તો અપના સર્વસ્વ લી નષ્ટ કર ડાલા,પ્રજા કો પ્રસન્ન રખને કે હી લિયે મૈને અપની દેવી સી જનકી કો જંગલ મેં ભેજ દિયા-અપને પ્રાણોંપર આપ હી વજ્ર-પ્રહાર કર લિયા; પરંતુ હાય! ઇતનેપર લી નિષ્કુર વિધાતા કો દયા નહીં આતી. વહ મેરી સહસ્ર-સહસ્ર પ્રજા કે નાશપર તુલા હુઆ હૈ. રાજ્ય મેં ચારોં ઓર અનાવૃષ્ટિ કે ભારે લીપણુ હાહા-કાર મચા હુઆ હૈ. અબ મૈં કયા કર? મેરે પાસ ઓર કૌન સી અતુલનીય નિધિ રખી હૈ, જિસે દેકર મૈં પ્રજા કો ઇસ કષ્ટ સે ખચારોં?

(દ્વારપાલ કા પ્રવેશ)

દ્વારપાલ:-મહારાજ! એક બ્રાહ્મણુ આપ સે મિલને આયે હૈં. પૂરે પ્રાગલ માલૂમ હોતે હૈં. આજ્ઞા હો તો ઉન્હે લિયા લાગોં, નહીં તો વે ધક્કામુક્કી કરને કો તૈયાર હૈ-કિસી કે રોકે રકને-વાલે નહીં માલૂમ પડતે.

રામ:-ગ્ગઓ, ઉન્હેં બટે આદર સે તુરત લે આઓ.

(દ્વારપાલ કા જનના)

ન માલૂમ વે બ્રાહ્મણુ કૌન હૈ. ઇસ સમય ન જાને કયા સદેસા લે આયે હૈં!

(બ્રાહ્મણુ કા પ્રવેશ)

બ્રાહ્મણુ:-મહારાજ! મેરા જવાન બેટા મર ગયા! મુઝે ખૂદે કી જિંદગી કા સહારા ઢિન ગયા. મહારાજ! ઐસા કયોં હુઆ? આપ કે રાજ્ય મેં અકાલ મૃત્યુ કયોંકર હુઇ? સૂર્યવંશીય કિસી રાજા કે રાજ્ય મેં ઐસા નહીં હુઆ. આપકે હી શાસન મેં ઐસા અનર્થ કયોંકર હુઆ? મેરે પુત્ર કી અકાલ મૃત્યુ કે લિયે આપ હી ઉત્તરદાયી હૈં.

રામ:-બ્રાહ્મણુ-દેવતા! આપકો નહીં માલૂમ, મૈને પ્રજા કે લિયે અપને લાથોં અપના કલ્મેજ કાટકર ફેંક દિયા હૈ. કયા ઉસકી યહી ઇનામ હૈ?

બ્રાહ્મણુ:-મહારાજ! યદિ આપ અકાલ-મૃત્યુ કો નહીં રોક સકતે, તો ફિર કયોં સિંહાસન-પર બેડે? કેવલ અપની સ્ત્રી કો નિકાલકર જંગલ મેં ભેજ દિયા,અસ યહી બહુત બડા પ્રજા-રંજન હો ગયા? આપ નહીં જાનતે, પ્રજાનુરંજન બહી ભારી સાધના હૈ. મહારાજ! પતા લગાઇયે, યા તો આપને હી કોઇ બહુત બડા પાપ કિયા હૈ યા આપકે રાજ્ય મેં હી કહીં ઘોર પાપાચાર હો

रहा है. छसीसे आन मेरा प्यारा बाब लूट गया.

रामः—अच्छा, दया कर के मेरा आतिथ्य ग्रहण कीजिये. मैं छसका पना लगाकर उचित विचार करूंगा.

ब्राह्मणः—मैं तुम जैसे अनायासी राज के घर अतिथि होकर नहीं रह सकता. (प्रस्थान)

रामः—ब्राह्मण ने भिक्षुल ही सच्ची जात कही है. मैं सचमुच ही बहुत जडा पापी हूं. मैंने बिना अपराध के ही अपनी सती-साध्वी सदधर्मिणी सीता का त्याग दिया है. अपने सौभाग्य का आप ही अपने पैरों से रौंद जडा है. (वसिष्ठ का प्रवेश)

वसिष्ठः—राम !

रामः—गुरुदेव ! मैं जडा पापी हूं. मेरे ही पापों के कारण आन मेरे राज्य में घोर अनर्थ हो रहे हैं. मेयारे ब्राह्मण का जवान भेटा भर गया. अज आप ही कहें, मैं छसका क्या प्रायश्चित्त करूं ? यदि मेरे जते-ज आन में जल जाने से ली प्रज की लडाध हो, तो मैं सदधर्म वैसा करने का तैयार हूं.

वसिष्ठः—प्यारे राम ! तुम क्यों व्यर्थ ही मन-ही-मन पछताते हो ? न तो तुम पापी हो, न दुरायारी. तुम कर्तव्यता पालन करनेवाले, सत्य के सेवक हो-तुम्हें तो पाप छू ली नहीं सकता. मैं छन सज अनार्थों का कारण तुम्हें जतलाता हूं. मुझसे गोदावरीतीरनिवासी कुछ महर्षियोंने कल है, कि वहां शंखुक्व नामक किसी शूद्र ने अपना काम छोडकर ब्राह्मणों का काम अपना लिया है और याग-यज कर रहा है. छसीलिये आन राज्य में ये सज उपद्रव हो रहे हैं. वह वणुश्रम-धर्म का विरोधी दंडकारण्य में छिपा हुआ यज कर रहा है. उसने समाज की शृंखला तोड दी है. वह पूरा-पूरा दंड पाने योग्य है. तुम राज हो; जकर उसे दंड हो, अस सारा अभंगल हूर हो जयेगा.

रामः—गुरुदेव ! शंखुक्व का अपराध मेरी समज में नहीं आया ! मेयारा जेक काने में जेदा हुआ जप-यज कर रहा है, उससे ब्राह्मण का भेटा क्योंकर भर गया ? मैं तो उस निर्दोष का कुछ ली दंड देना नहीं चाहता. उस मेयारे का कोछ अपराध नहीं है. वह ब्राह्मण-पालक मेरे ही पापों के कारण भरा है. मैं ही छस पाप का प्रायश्चित्त करूंगा.

वसिष्ठः—राम ! मैं तुम को यह जतला देना चाहता हूं, कि तुम्हारा कोछ अपराध नहीं है. सारा अपराध छस वणुश्रमधर्म के विरोधी, समाज के नियम का लंग करनेवाले, धर्मद्रोही शंखुक्व का ही है. शास्त्र यही अनजाते हैं, ऋषि-मुनि जैसा ही कहते हैं. शंखुक्व का दंड देकर तुम धर्म की स्थापना करो.

रामः—अच्छा, मैं ललीलांति विचार कर के यदि उसे अपराधी समजुंगा, तो अवश्य ही दंड हूंगा.

(द्वारपाल का आना)

द्वारपालः—महाराज ! यमुना के तीरपर रहनेवाले, ऋषि-मुनि लवणु नामक राजस से सताये जकर आप के पास शरण लेने आये हैं.

रामः—जजो, शीघ्र ही शत्रुघ्न को राजदरबार में आने के लिये कहो.

(द्वारपाल का जना)

जिधर देजो जिधर ही अत्याचार, अनाचार, व्यलियार, अशान्ति, उपद्रव, विध-आधा, विपत्ति और उच्छृंखलता फैली लुछ है ! मैंने क्या जाक प्रजपालन किया ? गुरुदेव ! यलिये, मैं शत्रुघ्न को लवणु के संहार के निमित्त शीघ्र ही प्रस्थान करने का कह हूं.

(राम और वसिष्ठ का जना)

हूसरा दृश्य (स्थान-दंडकारण्य)

(राम और लक्ष्मण का प्रवेश)

रामः—लक्ष्मण ! यही वह पंचवटी है, जहां पिता के वचन को पूरा करने के लिये हम लोगोंने अपने प्रथम यौवन के कितने ही दिन जंगल में भंगल बनाते हुये जिताये थे. छसके

સાથ હનરો-લાખો સ્મૃતિયાં જુડી હુધ છે. ઉસ સમય હમ વનવાસી હોતે હુએ બી સુખી થે. આજ અયોધ્યા કે સિંહાસનપર બેઠકર લી મુઝે વહ સુખ નહીં છે. મેરે જીવન મેં માનેાં દાવાનલ ધધક રહા હે. સ્મૃતિ કા વૃશ્ચિક-દંશ ને મુઝે નિત્ય, પ્રતિક્ષણ કાટ-કાટકર રાજ્યદમા કે રોગી કી ભાંતિ પ્રતિપલ મૃત્યુ કે નિકટ પહુંચા રહા હે. સુખ ગયા, શાન્તિ ગયી; રહ ગયા કેવલ સ્મરણ-કેવલ ઉન પિછલે દિનો કી યાદ !

લક્ષ્મણ:-આર્યપુત્ર ! જો સુખ ફિર કલી લોટકર નહીં આતા, ઉસ કે લિયે હૃદય ઇસી પ્રકાર અધીર હોતા રહતા હે—

રામ:-લક્ષ્મણ ! પુણ્ય-સન્નિલા ગોદાવરી સે પવિત્ર કી હુધ યહી વહ પંચવટી હે, જો જનક-નંદિની કે ચરણો કે સ્પર્શ સે પરમ તીર્થ બન ગયી હે. ઇસ જૂમિ કી મિટ્ટી કા એક-એક જરો મુઝે પ્યારા હે; કયોં કિ ઇસ કે સાથ જનકી કે ચરણો કી રજ કા સંબંધ હે. આઓ, ભાઇ ! આજ ઇસ મૃત્તિકા કા શરીર મેં લગાકર મેં અપની અંગજવાલા શાંત કરે. (અંગમેમિટ્ટી ભલતે હે)

લક્ષ્મણ:-આર્યપુત્ર ! વહ દેખિયે, વહી પ્રસ્તવણ-ગિરિ હે. કિસ તરહ ગર્વ સે આકાશ મેં સિર ઉઠાયે બગા હે. ઉસકે નીચે ગોદાવરી કલકલ-ધ્વનિ કરતી હુધ પ્રવાહિત હો રહી હે. ચલિયે, વહીં મેરા પરમ પ્રિય સીતા-તીર્થ હે. વહીં ચલિયે.

રામ:-ચલો, ભાઇ ! વહીં ગોદાવરી સે મેં સીતા-હરણ કી વહ દુઃખદાયિની કહાની સુનુંગા. ઓહ ! ઉસ દુષ્ટ પાપી રાવણ ને જળ જનકી કો હરણ કર લિયા થા, તમ ગોદાવરી કી ધારા મેં હમ દોનોં ભાઇયોં ને અપની આંખોં કી અશ્રુધારા મિલાકર ઉસે પૂરી ત્રિવેણી બના દિયા થા. ભાઇ ! આજ વહ રાવણ નહીં હે; પરંતુ મેંને અપને-આપ હી અપની ઉસ અમૂલ્ય નિધિ કા વિસર્જન કર દિયા હે.

લક્ષ્મણ:-આર્યપુત્ર ! આપ અધીર ન હોં. આપને જો કુછ કિયા હે, વહ કર્તવ્ય કે અનુરોધ સે, રાજધર્મ કી રક્ષા કે લિયે કિયા હે. અભી તો આપ એક ઔર નીરસ ઔર કઠોર કર્તવ્ય-પાલન કરને કે લિયે યહાં આયે હે !

રામ:-હીક હે. મુઝે તપસ્વી શંખુક મુનિ કો-શ્દ્ર-તાપસ કો પ્રાણદંડ દેના હે. બગા હી અપ્રિય કાર્ય કરના હે; પરંતુ લાખ-લાખ પ્રજા-જનોં કે મંગલ કે નિમિત્ત ઇસ કામ કો તો પૂરા કરના હી હોગા. ચલો, શ્દ્ર મુનિ કે આશ્રમ મેં ચલો. (પ્રસ્થાન)

ત્રીસરા દૃશ્ય (સ્થાન-દંડકારણ્ય કા દૂસરા હિસ્સા)

(શ્દ્ર-મુનિ શંખુક કી યજ્ઞશાલા. શંખુક યજ્ઞ કે લિયે વેદી બના રહા હે. ઇસી સમય ઉસકી સ્ત્રી તુંગલદ્રા આતી હે.)

તુંગલદ્રા:-આર્યપુત્ર !

શંખુક:-પ્યારી ! મેં આર્યપુત્ર નહીં, ધોર અનાર્યપુત્ર હૂં. કયા તુમ નહીં જનતીં ? મેરે પિતા એક બ્રાહ્મણ કે ઘર રહકર ગૌએ ચરાયા કરતે થે ? વે બારહ બરસતક ઉન કે યહાં રહે, તો બી ઉન્હેં ઉનકે ઘર પાની કા ઘગા છૂને કા બી અધિકાર નહીં થા.

તુંગલદ્રા:-આપ યહ કયા કહતે હે ? કયા પાની કા ઘગા બી છૂને સે અપાવત્ર હો જતા હે ?

શંખુક:-જિન્હોને શાસ્ત્રોં કી રચના કી હે, ઉનકા યહી કહના હે. હાં, આધારભેદ સે ઇસમેં કમી-બેશી હોતી હે. ઘડે કા પાની છૂને સે અપવિત્ર હો જતા હે; પર તાલાબ કા નહીં !

તુંગલદ્રા:-અચ્છા, તો કયા તુમને ઇતની વિદ્યા પઢી, ઇતને યાગ-યજ્ઞ કિયે, તો બી તુમ આર્ય નહીં હો સકતે ?

શંખુક:-નહીં, બ્રાહ્મણ લોગ ઇસ બાત કો કબી નહીં માન સકતે. હાં, મેં અપને જોર સે ચાહે જિસ સે જો કુછ કહલા લૂં.

તુંગલદ્રા:-જૈર, બ્રાહ્મણ લોગ તુમહેં આર્ય કહેં યા અનાર્ય; પર મેં તો આર્યપુત્ર હી કહુંગી ! મેં તો યહ બાત કબી નહીં માન સકતી, કિ મેરે સ્વામી કિસી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય યા વૈશ્ય સે કિસી દર્જે કમ હેં.

(शंभुक के सेवक का आना)

शंभुकः—क्यों ? क्या समाचार है ?

सेवकः—महाराज ! दंडकारण्य के ऋषियों ने आपके नाम की राजदरबार में नाविश की है, कि आपने शास्त्र की भयांहा लंग कर डाली है.

शंभुकः—अच्छा ! अयोध्यातक यह नाविश पहुंच गयी ? भैर, छसके आगे का हाल कह सुनाओ.

सेवकः—सुना है, आपका दंड देने के लिये स्वयं महाराज रामचंद्र यहां आ पहुंचे हैं.

शंभुकः—अस ! छतनीही सी आत है ? जम्हो—जउे लाज्य, जे धर जैके महाराज के दर्शन होगे !

(सेवक का जना)

तुंगलद्राः—स्वामी ! तुमने यह यज्ञ क्यों डाना ? शास्त्र के नियम की क्यों अवहेलना की ?

शंभुकः—प्यारी ! लय न करो. मैं जैसे शास्त्र के सामने सिर झुकाना नहीं चाहता, जे मनुष्य को उसके जन्मसिद्ध और न्यायसंगत अधिकार से भी वंचित करता है. महाराज आते हैं, तो आने दो. डर क्या है ?

तुंगलद्राः—यदि महाराज का कोप हो ?

शंभुकः—उसकी मुझे परवा नहीं है. तुम्हारा स्वामी का पुरुष-कायर नहीं है. आज मेरे यज्ञ की पूर्णाहुति है. तुम जकर गोदावरी-तीरपर सीता-तीर्थ में नहा आओ, यज्ञ की भीर यहीं लेती आओ. तबतक मैं वेदी जनाता हूं.

तुंगलद्राः—अच्छा, जाती हूं. लगवान तुम्हारे मनोरथ पूरे करें. (जना)

शंभुकः—आज मेरा ऐकप्यारगी नये दंग का यज्ञ होगा, जिस में एक बी ब्राह्मण नहीं सम्मिलित होगा, शूद्र ही होता, और शूद्र ही उद्गता, शूद्र ही ऋत्विक् होंगे. क्या आर्यावर्त में, क्या दक्षिणायन में, कभी किसीने ऐसा यज्ञ नहीं किया होगा.

(इसी समय बहुत से निमंत्रित स्त्री-पुरुष आते और वेदी-रचना में लग जाते हैं. शूद्र-ऋत्विक् वेदी के चारों ओर बैठ जाते हैं. शंभुक आदि मित्रकर वेद-गान करते हैं. शूद्र नर-नारियों का समूह जलपूर्ण भंगल-कलस वेदी के किनारे-किनारे रखकर एक ओर पड़ा हुआ जाता है. वेदमंत्र पढ़ते हुये शूद्र-मुनि ने यज्ञाग्नि में पूर्णाहुति देनी चाही, इसी समय राम और लक्ष्मण आते हैं.)

शंभुकः—ओह ! यह क्या ? अकस्मात् दशों दिशाओं प्रलामय क्यों हो गयी ? ओह ! यह श्याम-सन्नेह कौन है ? क्या मेरे यज्ञ का इल शरीर धारण कर मेरे आंजों के सामने आ गया ? अहा ! इसी भूर्ति के दर्शनों के लिये तो मैं सारा जवन तपस्या करता रहा हूं.

(कुछ लोगों ने आगे बढ़कर राम और लक्ष्मण की अगवानी की. लक्ष्मण एक जगह पड़े रहे. राम शंभुक के सामने आ पहुंचे.)

रामः—शंभुक ! तुम तो समझ ही गये होंगे, कि मैं किस लिये आया हूं. मैं तुम्हारा कात्त हूं—तुम्हें प्राण-दंड देने आया हूं.

शंभुकः—प्राण-दंड ! हे ससागरा पृथ्वी के अधिपति ! मैंने ऐसा कौनसा अपराध किया है, जिस के लिये आप मुझे प्राण-दंड देने आये हैं ?

रामः—तुमने वर्णाश्रम-धर्म की भयांहा तोड़ी है, समाज की शृंखला तोड़ी है. तुम्हारे ही यज्ञ करने से ब्राह्मण का जवान भेटा भर गया है—दक्षिणप्रदेश में अकाल फैला हुआ है.

शंभुकः—प्रभो ! क्या आप को ठीक भावूम है, कि मेरे ही कारण अकाल फैला हुआ है ? मेरे ही करते ब्राह्मण का आलस भर गया है ? नरपति ! आपने यह युक्तिहीन आत कैसे मुंह से निकाली ? अथवा लगवती सीता का निर्वासन करने के साथ ही साथ आपने सारी भक्ति-भुक्ति और न्याय-निष्ठा को भी हृदय से निकाल बाहर कर दिया है ?

रामः—शूद्रराज ! आत का जतंगड करने से काष्ठ भतलण नहीं है. विचार किया न चूका है. मैं तुम्हें प्राण-दंड देने आया हूं.

शंभुकः—प्रभो ! मुझे भावूम है, कि जण राज लुक्म देते हैं, तण मुझे भरना ही पडेगा; परंतु यह कैसी आत है, कि अपराधी को तो अपने दोष की आत भावूम भी नहीं दुध और

उस का विचार चुपचाप उस की पीठ पीछे हो गया? यह तो अज्ञा ही अनोखा न्याय है. आप का यह अधःपतन देखकर तो अज्ञा ही दुःख होता है. राधव! क्या आपकी यौवन की सारी प्रतिभा अकस्मात् नष्ट हो गयी? कुछ भी आधी नहीं रह गयी? मालूम होता है, जिस सती के तेज से आप तेजस्वी अने दुःख थे, उसे जोकर आपने सग कुछ जो दिया!

रामः—शंभुक! तुम मेरे न्यायान्याय का विचार करनेवाले कौन हो? मैं तुमसे बदस करने नहीं आया. युक्ति—तक मेरे मन में है. मैं ने कुछ करने आया हूँ, वह शास्त्र के अनुकूल है. तुम ब्राह्मण्ड के लिये प्रस्तुत हो जाओ! जोशो, बडोगे या चुपचाप शिर झुका दोगे?

शंभुकः—युद्ध का क्या काम है? आप अडे लारी विश्वविजयी वीर हैं, आप से लडाइ में मैं थोडे पार पाडिगा? हंड देने आये हैं, तो फिर युद्ध के लिये क्यों लडकारते हैं?

(तुंगलद्रा का प्रवेश)

तुंगलद्राः—तुम्हीं राजा रामचंद्र हो? प्रभो! तुम्हारा नाम तो मैं अचपन से ही सुनती आती हूँ—मन—ही—मन तुम्हारी पूजा करती हूँ; परंतु आज तुम्हारा यह कैसा अपूर्व न्याय है, देव? तुम बिना अपराध के ही मेरे स्वामी को मारने आये हो?

रामः—देवि! तुम्हारे स्वामीने शास्त्र के साथ, समाज के प्रति मित्रोद किया है. उनका अपराध अदुत अज्ञा है. तुम स्त्री हो, तुम छसे क्या समझेगी?

तुंगलद्राः—प्रभो! यदि सत्यमुच्य वे दोषी हैं, तो उन्हें क्षमा कर दो. मैं नारी होकर आंसू-लरे नेत्रों से आप से क्षमा मांगती हूँ. राजा का बूषण क्षमा है. क्षमा के ही प्रताप से राजा के लिये यह पृथ्वी स्वर्ग बन जाती है. राजेन्द्र! क्षमा करो.

रामः—अदुत अज्ञा अपराध तुम्हारे स्वामीने किया है. वह क्षमा के योग्य नहीं. तुम्हारे पति के ही करते दक्षिणाय के लोगों ने भेती—आरी छोड आत्मण के कर्म करने शुरु कर दिये है. छस समाज—विश्व से अडे—अडे अनार्य हो रहे हैं.

शंभुकः—भारी तुम क्यों व्यर्थ ही क्षमा—क्षमा चिन्ता रही हो? मैंने न तो कडा अपराध किया है, न उसके लिये क्षमा मांगता हूँ. मैंने केवल अपनी भति की उन्नति की है, उसे उत्तम कर्म सिखाये हैं. आत्मणों ने उसे जिन अधिकारों से वंचित कर रखा था, वे ही अधिकार मैंने उसे दे दिया हैं. मानव की हृद्र स्वार्थ—नीति को कुचकर धर्म के विधान को प्रधानता दी है. रघुनाथ! आप को ब्राह्मण—हंड ही देना है, तो जुशी से हीनिये, व्यर्थ क्यों देर कर रहे हैं?

(शंभुकने गर्व से छाती तान दी. रामचंद्र ने कमर से तलवार निकाल ली. तुंगलद्रा भीच में ही आकर अडी हो जाती है.)

तुंगलद्राः—निर्दय राजा! मेरे स्वामी को मारने के पदले, मेरी गरदन धड से अलग कर दो. चुप क्यों हो रहे? साथ क्यों रोक लिया? तुमने न जाने जंगल के कितने हिरन मारे होंगे. ललाटपर सिड्डन क्यों पड गयी? लो, तलवार खला दो. नारी—वध करने से लियकते क्यों हो? अचपन में ही तुमने ताडका का वध किया था. राजसिंहासनपर बैठकर तुमने सती साध्वी सीता को निरपराध धर से आहर कर उसके हृदय के परदे—परदे में आग लगा दी है. लाणों राक्षसियों की मांग का सिन्दूर पोंछ चुके हो. आज मेरे हृदय में भी तलवार धुसेड कर जगत में अमर कीर्ति लाज कर लो. देर क्यों करते हो?

रामः—बद्धभयु! तुम छस नारी को मेरे सामने से हटा दो.

(बद्धभयु आगे अडे)

तुंगलद्राः—किसकी सामर्थ्य है, जो मुझे यहां से हटा ले जये? राम! यदि तुम मुझे नहीं मारते, तो लो, मेरे सामने ही मेरे स्वामी को मार डालो. सती के सामने ही उसके पति का संहार कर डालो. मैं भी देखुं, कि तुम्हारा हृदय किस पथर का बना है!

रामः—सत्य कहती हो, देवि! मेरा हृदय पथर का ही बना है. छस पथर को पसीजने की आदत नहीं है. सत्य के कारण ही मैंने वृद्ध पिता को रोता—बिलबता छोड जंगल की राह ली, सत्य के ही लिये मैंने जनकी का विसर्जन कर दिया और आज सत्य की ही रक्षा के लिये मैं शंभुक को वध करने आया हूँ.

શંકુક:—મૂડી બાત. રઘુનાથ ! તુમ સત્ય કી નહીં, સત્ય કી હઠરી કી પૂજા કરતે હો. સત્ય તો તુમસે કબી કા વિદા હો ચુકા. અપને જીવન કે આરંભ મેં તુમને અલગત સત્ય કા પાલન ક્રિયા થા. જબ ગુહ ચાંડાલ કે છાતી સે લગાયા થા, અનાર્ય વાનરોં કે સખા બનાયા થા, રાક્ષસ વિભીષણ કે મિત્ર બનાયા થા, શબરી કે જૂઠે ખેર પ્રેમ સે ચખે થે; પરંતુ આજ રાજધાની મેં આકર રાજસિંહાસન પર બેઠકર તુમને સત્ય કે ત્યાગ દિયા—અબ વહ તુમહારે પાસ નહીં આને કા. રાઘવ ! તુમ બડે અભાગે હો. પર તો બી મેં તુમહેં પ્યાર કરતા હું. પ્રથમ યૌવન સે હી રામ કા નામ જપતા આતા હું. તુમહારે રૂપ કા અબતક ધ્યાન હી કરતા થા. આજ તુમ મેરે સામને હો—લો, મેરા સિર ઉતાર લો. મેં એક બાર તુમહારા ચહ સાંવઢા—સલોના રૂપ ભર—આખે દેખકર આખે બંદ ક્રિયે લેતા હું, તુમ અપના કામ કરો. (આખે બંદ કર લેતા હૈ, રામ ઉસકા સિર ઉતાર લેતે હૈ. તુંગલદ્રા મૂર્ચિત હો ગિર પડતી હૈ.)

તુંગલદ્રા:—(મૂર્છા ટૂટનેપર) પ્રભો ! પ્રાણેશ્વર ! મૃત્યુન્જયી પુરુષ—પ્રવર ! આજ તુમને બડે ભારી સત્ય કી રક્ષા કે લિયે મૃત્યુ કે ગલે લગાયા હૈ. મેં વીરનારી હું—તુમહારે લિયે મેં તનિક બી શોક નહીં કરતી. નાથ ! સ્વર્ગ મેં શીઘ્ર હી મેરા તુમહારા મિલન હોગા ! પરંતુ નિર્દય રાઘવ ! ઇસ અભિશપ્ત જીવન મેં તુમ ઘડીભર કે લિયે બી ચૈન નહીં પાઓગે. ક્ષણક્ષણ ચિંતા કરતે હી તુમહારા જીવન જાયેગા. ફૂલોં કી સેજ તુમહેં કાંટે કી સેજ માલૂમ પડેગી. ચૈન કી નિંદ કિસી દિન ન લે સકેગે. જાગતે—જાગતે બી સપના હી દેખતે રહેગે—હજારોં લોગોં સે ધિરે હુએ હોનેપર બી એકાંતતા કા અનુભવ કરેગે. કોઇ તુમહારે પ્રાણોં કી પીર નહીં સમજેગા. સામને મરીચિકા કી તરફ સુખ દેખને હુએ બી તુમ સુખ કા સ્પર્શ બી ન કર સકેગે—જ્યોં હી ઉસકી ઓર બઢેગે, ત્યોં હી વહ હવા મેં મિલ જાયેગા. બડી નિરાશા, ધોર યાતના ઓર ભયાનક હૃદયવેદના કે સાથ તુમહારી બી મૃત્યુ હોગી. તુમ ભલે હી પરમાત્મા કે અવતાર, સાક્ષાત્ નારાયણ હી ક્યોં ન હો, સતી કા ચહ શાપ તુમહેં ભોગના હી પડેગા.

રામ:—દેવિ ! બડે આદર કે સાથ રામ તુમહારા ચહ શાપ શિરોધાર્ય કરતા હૈ. (સિર ઝુકા લેના !)

રામ ! તુમ કહો હો ?

(લેખક—પં. પ્રદુમ્નકૃષ્ણ કૌલ. “હિંદુપંથ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ગોપાલદાસ બડે હી મેમી—ધર્મી થે. અપને ઉદરપોષણ કે બંધ કે પશ્ચાત્ ઉન્હેં જો અવકાશ મિલતા થા, ઉસે વે ઇશ્વરોપાસન મેં હી વ્યતીત કરતે થે. ઉનકા રહન—સહન એકદમ સાદા થા. દુનિયા કે હલપ્રપંચોં કી ઉન્હેં હવાતક નહીં લગી થી. ઉનકે કુટુંબ મેં કેવલ ચાર પ્રાણી થે—વે, ઉનકી સ્ત્રી, ઉનકા દશ વર્ષ કા પુત્ર મુરલી તથા ઉનકી વિધવા ભાભી.

ગોપાલદાસ પ્રતિદિન રાત્રિ કે સમય ભોજન કરને કે ઉપરાંત ઘંટે આધ—ઘંટે રામાયણ પઢા કરતે થે. જિસ સમય ગોપાલદાસ રામાયણ પઢતે, ઉસ સમય મુરલી ઉનકે પાસ આ બેઠતા ઓર બડે પ્રેમ સે રામચરિત્ર સુના કરતા થા. જહાં કહીં ઉસકી છોટી બુદ્ધિ સે પરે કોઇ બાત આ જાતી, વહાં વહ બિના કિસી સંકોચ કે અપને પિતા સે અપની શંકા કા સમાધાન કરા લેતા થા. ગોપાલદાસ બી અપને પુત્ર કા ઇશ્વરાનુરાગ દેખ, બડી પ્રસન્નતા સે ઉસકી શંકાઓં કે દૂર કર દિયા કરતે થે.

એક દિન અપને નિયમ કે અનુસાર રાત્રિ કો ગોપાલદાસ રામાયણ પઢ રહે થે ઓર મુરલી ઉનકે પાસ બેઠા હુઆ ધ્યાન સે રામગુણ—ગાન સુન રહા થા. ગોપાલદાસ ને પઢા:—

જડ ચેતન જગજીવ—જન, સકલ રામમય જનિ; બન્દઉં સજકે પદ—કમલ, સદા જોરિ જુગપાનિ.

ઇસ દોહ્રે કો સુનતે હી મુરલી બોલ ઉઠા:—“ બાણજી ! કયા સચમુચ હી ઇસ સંસાર કે જડ—ચેતન સભી પદાર્થોં મેં શ્રીરામચંદ્ર રહતે હૈ ? ”

ગોપાલદાસ—“ હા. ”

મુરલી:—“ પર મુઝે વે તો કહીં નહીં દિખાઇ દેતે ! ”

ગોપાલ:—“ બેટા ! નિશ્ચય હી ભગવાન્ રામચંદ્રજી સારે સંસાર કે જડ ઓર ચેતન પદાર્થોં

મેં, જલચર, નલચર ઔર થલચર સભી પ્રાણિયોં મેં વ્યાપ્ત રહે હૈ. હમ મેં ભી રામ હૈ, તુમ મેં ભી રામ હૈ, ચૌકી મેં ભી રામ હૈ ઔર છાતે મેં ભી રામ હૈ; પર રામ કા દર્શન હોના સહજ નહીં હૈ. ઇસકે લિયે ખડે ધૈર્ય, વિશ્વાસ તથા તપસ્યા કી આવશ્યકતા હૈ.”

મુરલી:—“ તો ફિર તપસ્યા કરને કે લિયે ઋષિ-મુનિયોં કી નાંધ જંગલ મેં ચલા જના હોગા ? ”

ગોપાલ:—“ વહ આવશ્યક નહીં. જિસ મનુષ્ય કા હૃદય શુદ્ધ હૈ, ઉસે જંગલ ઔર મંકાન દોનોં હી ખરાબર હૈ. ધરપર ઈશ્વરોપાસના કર વહ ઉસી પ્રકાર ઉનકા દર્શન કર સકતા હૈ, જિસ પ્રકાર જંગલ મેં. ”

મુરલી:—“ તો ફિર મેં ઉનકા દર્શન યહીં ખડે કર સકતા હું ? ”

ગોપાલ:—“ નિશ્ચય. ”

મુરલી:—“ પર ઉસ દિન તો આપને કહા થા,કિ બાલક ધ્રુવ કે ભગવાન કે દર્શન જંગલ મેં જાકર ઘેર તપ કરનેપર હુએ થે. ”

ગોપાલ:—“ હાં. ધ્રુવને તો જંગલ મેં જાકર હી તપ ક્રિયા થા; પર પ્રલ્હાદને તો ધરપર હી દર્શન પાચે. ભગવાન ને ઉસકી ભક્તિ સે પ્રસન્ન હો પગ-પગપર ઉસકી રક્ષા કી. ઉસે તો સારા સંસાર હી ઈશ્વર દિખાઇ દેતા થા. વહ જીધર દેખતા, ઉધર હી રામ કે હી દર્શન હોતે થે. ”

મુરલી ને ઇસ ખાત કો સુનકર એક ઠંડી સાંસ છોડી ઔર કહા:—“ હા ! મેં ધ્રુવ યા પ્રલ્હાદ કયોં ન હુઆ ? ”

આજ બંબઈ કી ન્યૂ આલ્ફ્રેડ કંપની મેં ‘ ભક્ત-પ્રલ્હાદ ’કા તમાશા હૈ. ગોપાલદાસ ને બાલક મુરલી કે હૃદયપર રામભક્તિ કા ઔર ભી ગહરા પ્રભાવ ડાલને કી ગરજ સે ઉસે તમાશે મેં લે જાને કા નિશ્ચય ક્રિયા. યથાસમય વે મુરલી કો સાથ લેકર નાટકશાલા મેં ગયે.

બડી ભીડ થી. હોલ દર્શકોં સે ખચાખચ ભરા થા.

યથાસમય નાટક આરંભ હુઆ. મુરલી બડી ઉત્સુકતા સે નાટક કા પ્રત્યેક દશ્ય દેખ રહા થા. રામ કે પ્રભાવ સે કુમ્હારી કે જલતે ઔવે મેં સે બિલ્લી કે બચ્ચોં કા જીવિત નિકલતા, પ્રલ્હાદ કે ઉંચે પર્વત કે શિખર સે નીચે ગિરવાયે જાનેપર ભગવાન કા પ્રકટ હોકર ઉસકી રક્ષા કરના, વિષ કા અમૃત હો જના તથા જલતી હુધ અગ્નિ મેં સે ઉસકા સુરક્ષિત બચકર નિકલના આદિ દશ્ય બાલક મુરલી કે હૃદયપર ગહરા પ્રભાવ ડાલ રહે થે. મુરલી કા પ્રેમ ઈશ્વર કી ઔર બઢતા જતા થા. ઈશ્વર-દર્શન કી અભિલાષા ઉસે કઠિન તપસ્યા કરને કે લિયે પ્રોત્સાહન દેતી જાતી થી. સંપૂર્ણ પદાર્થોં મેં ઈશ્વર કી સર્વવ્યાપકતા કા વિશ્વાસ ઉસ કે હૃદય મેં દઢ હોતા જાતા થા.

લગભગ દો બજે નાટક સમાપ્ત હુઆ.

પિતા-પુત્ર દોનોં ઘર આયે. મુરલી પ્રસન્ન થા. ઉસે સફલતા કા રહસ્ય માલૂમ હો ગયા.

મુરલી સંસાર સે વિરક્ત હો ઉઠા. ઉસને ખેલના-ફૂંદના બંદ કર દિયા. અચ્છે અચ્છે કપડે પહિનના ઉસે અરુચિકર માલૂમ હોને લગા. ઇચ્છા-ભોજન કરને કી ઉસકી રુચિ જાતી રહી.

વહ દિન-રાત એકાન્ત મેં બેઠા હુઆ ન જાને કયા સોચને લગા. વહ પાગલોં કી નાંધ ઈધર-ઉધર ધૂમતા,બાગોં કી સૈર કરતા ઔર કબીઘટોં ગંગાતટપર બેઠ ગંગ-તરંગ કે સાથ અપની ભક્તિ કી લહરોં કો નિશ્ચિત સ્થાનપર પહુંચાને કા પ્રયત્ન કરતા. આઠોં પહર ઉસ કે મુખ સે રામ કા હી નામ નિકલને લગા. કબી-કબી વહ જોર સે સૌંસ છોડતે હુએ કહ ઉઠતા:—“ રામ ! તુમ કહો હો ? ” રાત્રિ મેં સોતે-સોતે ભી વહ ઇસી પ્રકાર પ્રલાપ કર ઉઠતા થા.

ઇસી પ્રકાર બહુત સમય ખીત ગયા. મુરલી કે હૃદય મેં અટલ વિશ્વાસ થા; અતએવ ઉસને અપના ધૈર્ય ન છોડા. વહ ઔર ભી દઢતા સે ઈશ્વરોપાસના કરને લગા.

સંધ્યા કા સમય થા. ભગવાન ભારકર કા રથ અસ્તાચલ કે શિખરપર પહુંચ ચૂકા થા. લોગ ઠંડી વાયુ સેવન કરને કે લિયે બાહર નિકલ પડે થે. મુરલી બી એક બાગ મેં પહુંચા ઔર એક ઝાડી કે નીચે પડી હુધ બેંચપર બેઠકર ધ્યાનાવસ્થિત હો ગયા.

એકાએક ઉસી ઝાડી મેં એક ટહનીપર બેઠી હુધ સ્યામા મધુર શબ્દોં મેં બોલ ઉઠી. ઉસકી સૂરીલી આવાજ ને મુરલી કા ધ્યાન ભંગ કર દિયા. વહ એકાએક ચૌંક ઉઠા. ઉસે એસા વિદિત હુઆ, માનોં કોઇ ઉસે રામ કે દર્શન હોને કા પતા બતા રહા હૈ.

વહ ચક્રપકાકર ધધર-ઉધર દેખને લગા. કહીં કોઇ દિખાઇ ન દિયા. કેવલ ઉસી ઝાડી કી એક ટહનીપર બેઠી હુધ સ્યામા સૂરીલી તાન છોડ રહી થી.

“તબ કયા ઈસી પક્ષીને ભગવાન કે સ્થાન કા પતા બતલાયા હૈ ?”-મુરલીને સોચા. “સંભવ હૈ, વહ પક્ષી ઉડતે-ઉડતે કિસી ઐસે સ્થાનપર પહુંચા હો, જહાં ઇસે ભગવાન કે દર્શન હો ગયે હોં. તબી તો વહ અબી મુઝસે ઉસ સ્થાન કા પતા બતલા રહા થા.”

યહી સોચ મુરલી ધીરે-ધીરે અપને સ્થાન સે ઉઠા ઔર ઉસ પક્ષી કો પકડને કે લિયે આગે બઢા. મુરલી કે ઉસ ટહની કે પાસ જાતે હી વહ પક્ષી ઉડ ગયા. મુરલી મન મારકર અપને સ્થાનપર આ બેઠા.

“ભગવાન ! ધ્રુવપ્રહ્લાદ કી નાંઇ મેં બી તો બાલક હી હૂં. મેં બી તો તુમહારા નામ પ્રેમ સે લિયા કરતા હૂં, મેં બી તો તુમહારે દર્શનોં કા ઉત્સુક ઔર ઇચ્છુક હૂં; ફિર મુઝસે ઈતની ઘૃણા ક્યોં ? પ્રહ્લાદ ઔર ધ્રુવ કી તો તુમને રક્ષા કી, સ્વયં આકર ઉનકે કષ્ટ હરે, ઉન્હેં હૃદય સે લગાયા; પર મુઝે હૃદય લગાના તો દુર રહા, દર્શન તક નહીં દેતે. રામ ! તુમ કહાં હો ? એકબાર-કેવલ એકબાર-મુઝે અપની મધુર ભૂતિ કા દર્શન કરા દો.”

ઈસી પ્રકાર મુરલી દેરતક બકતા રહા. ઉસકે નેત્રોં મેં આંસુ થે ઔર હૃદય મેં ઘડકન ધીરે-ધીરે અંધેરા બઢતા જ રહા થા.

એકાએક વહી પક્ષી આકર મુરલી કે હાથપર આ બેઠા. મુરલી હડબડાકર ખડા હો ગયા; પર ઇસ બાર વહ પક્ષી નિડરભાવ સે બેઠા હી રહા. મુરલી ને બડે પ્રેમ સે પક્ષીપર હાથ ફેરતે હુએ કહા:-“ખારે પક્ષી ! તુમ મુઝે દેખતે હી ક્યોં ઉડ ગયે થે ?”

પક્ષી:-“તુમ મુઝે પકડના ચાહતે થે. ક્યોં-કિસ લિયે ?”

મુરલી:-“તુમહીને તો મુઝે ભગવાન કે મિલને કા ઠિકાના બતલાયા થા. મેં તુમ સે વહી બાત ફિર પૂછના ચાહતા થા. મેં તુમહેં કોઇ કષ્ટ ન દેતા. અસ, રામ કા પતા પૂછના હી મેરા અભીષ્ટ થા.”

પક્ષી:-“રામ કા પતા ! વાહ ! ખૂબ પૂછા. અરે, રામ કા પતા કોઈ ખાસ થોડે હી હૈ ? વહ તો ઘટ-ઘટ-ચાપી હૈ.”

મુરલી:-“પર મુઝે તો કહીં નહીં દિખલાઇ દેતા, મેં ઉસકે દર્શનોં કે લિયે વ્યાકુલ હૂં. બતલા દો, ખારે પક્ષી ! રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા ઉપાય બતલા દો.”

પક્ષી:-“સારે સંસાર કે જીવોંપર પ્રેમ કરને લગો. શુદ્ધ આંતઃકરણ સે મિલો ઔર ઉન્હેં અપનાઓ. અસ, રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા સબ સરલ ઉપાય યહી હૈ.”

મુરલી:-“મેં તો સારે સંસાર કો પ્રેમ કી દષ્ટિ સે દેખતા હી હૂં.”

પક્ષી:-“ઔર મુઝે ?”

મુરલી:-“તુમહેં બી.”

પક્ષી:-“તબ ફિર સમજ લો, કિ મેં હી રામ હૂં.”

મુરલી કી નિદ્રા ભંગ હુધ ઉસને દેખા, કિ સચમુચ હી ધનુષ-બાણ-ધારી સૌન્દર્યશિરોમણિ શ્રી રામચંદ્રજી ઉસ કે નેત્રોં કે સમ્મુખ ખડે હેં.

મુરલી પુલકિત હો, સબ સુધ-શુધ બો, ઉસ દિવ્ય ભૂતિ કે ચરણોંપર ગર પડા.

ભગવાન રામ

(લેખક—પં. બ્રહ્મદત્ત શર્મા. ‘હિંદુ પંથ’ તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

યોં તો બહુત દિનોં સે રામનૌમી કી ચર્ચા સુનાઇ દેતી થી; કિંતુ જળ હોલી સમાપ્ત હો ગયીં ઔર રામનૌમી કે દિન પાસ આને લગે, તળ રામનૌમી કા મેલા દેખને કે લિયે મેરી આંખેં ચક્રાર હો ગયીં. મેં બીસ વર્ષ સે દિલી મેં રહતા હૂં; પર ઐસી ઉમંગેં આજતક નહીં ઉઠીં. ફિર આજ હી અસાધારણ ઉમંગેં કી પ્રખલ તરંગે કયોં હેં? રામનૌમી કે દિન મૈને કોઈ કામ નહીં કરને કા ફેંસલા તો કર લિયા; મગર કઇ આદમિયોં કો ઉસ દિન જતે તૈયાર કર કે દેને કા વાદા કર ચૂકા થા. ઇસલિયે રામનૌમી સે દો દિન પહલે મૈં રાત કો બિદકુલ હી નહીં સોયા. તમામ રાત બરાબર જૂતે બનાતા રહા. મેરી ધરવાલી બી બરાબર મેરે હી સાથ કામ કરતી રહી. યહ કોઈ વિશેષ ખાત ન થી. ઇસ સે પહલે બી કઇ ખાર વહ મેરે સાથ કામ કર ચૂકી થી; પરંતુ ઇન દોનોં રાતોં કી વિશેષ ખાત યહ થી, કિ મેરા સાત સાલ કા બચ્ચા બી એક મિનટ નહીં સોયા. કલ રામનૌમી કા મેલા દેખને કા ધ્યાન ઉસકે સર મેં ઐસા ધૂમ રહા થા, કિ વહ ખાર-ખાર ઉસી કા જિકર કરતા થા. મૈને ઔર ઉસકી માંને બહુત કહા, કિ બેટા! સો જ; મગર વહ ન સોયા.

રામનૌમી કા શુભ દિન થા. મૈને સ્નાન કિયા. ઉસ દિન મૈને અપની રાંપી-સુતારી કો બિદકુલ લાથ ન લગાયા. મેરે બચ્ચે કા યહ લાલ થા, કિ ઉસે દિન કાટના મુશ્કિલ હો ગયા, ‘મેલા દેખને કળ ચલોગે? કયા અબી રામ કી સવારી નહીં નિકલી?’ ઇસી પ્રકાર કે દજનોં પ્રશ્ન વહ કરતા થા. મેરા ઘર કહો યા દૂકાન ઉસી સડકપર થી, જિસ સે હોકર ભગવાન રામ કી સવારી નિકલા કરતી થી. ઇસલિયે મુઝે દર્શન કી કોઇ ફિકે ન થી. દિન કે ૩ બજે કે કરીબ અઝેજી બાજેં કી આવાજ મેરે કાન મેં પડી ઔર થોડી હી દેર બાદ ભગવાન રામ કા જુલૂસ મેરી દૂકાન કે સામને સે ગુજરા. જળ ભગવાન કી ગાડી આયી, તળ મૈને ઝુકકર બડી પ્રતિષ્ઠા કે સાથ પ્રણામ કિયા. મેરી આંખોં કે તારે બચ્ચે ને બી લાથ જોડ કર કહા:—“બોલો, રામચંદ્ર કી જય.” જુલૂસ આગે બદ ગયા. મેરે બચ્ચે કે લિયે દૂકાન પર બેઠના મુશ્કિલ હો ગયા. “ચલો, ચલો” કી વહ રટ લંગાધી, કિ મૈં બી ઉસે લેકર જુલૂસ કે સાથ હો ગયા. રાસ્તે મેં ઉસને મુઝસે ભગવાન રામ કે વિષય મેં ઐસે ઐસે પ્રશ્ન કિયે, કિ અગર કોઇ રામાયણ કા પૂરા પંડિત બી હોતા, તો ઘયરા જતા. મૈને અપની બુદ્ધિ કે અનુસાર ઉસકે પ્રશ્નોં કા જવાબ દેકર ઉસકા મુંહ બંદ કર દિયા. ભગવાન રામ કી મનોહર મૂર્તિ મેરે ઔર મેરે બચ્ચે કે હૃદયપર જમ ગયી.

મેરી ઔર મુઝસે બી બદકર મેરે બચ્ચે કી યહ ઇચ્છા થી, કિ જિસ સ્થાનપર ભગવાન રામ કી સવારી બડી હો, ઔર રામ-રાવણ યુદ્ધ હો, ઉસ દશ્ય કો દેખેં; પરંતુ અબી ઇસમેં કુછ દેરી થી. હમ અચ્છી જગહ ઢુંદતે હુમ્પે ચારોં તરફ લાગે ફિરતે થે. હમેં અચ્છી જગહ કોઇ જાને હી નહીં દેતા થા. હમ ચારોં તરફ ઘૂમતે ફિરે; પર કોઇ અચ્છી જગહ નહીં મિલી. એક તરફ થોડી સી જગહ નજર પડી, યસ મેરા બચ્ચા લાગકર વહાં જાને લગા, ઇતિને મેં રાય બહાદુર ગ્રીઝકમલ કી ગાડી કા ઘોડા ઉસપર ચઢ ગયા. ઇસ મેં ન તો રાયબહાદુર સાહબ કા કોઇ કુસૂર થા, ન ઉન કે સાધસ કા. કમ સે કમ મુઝે ઉનકે ખિલાફ કોઇ શિકાયત ન થી. લડકે કી ટાંગ મેં સખ્ત ચોટ આયી. શરીર કે ઔર હિસ્સોં મેં બી ચોટ લગી, ટાંગ કી ચોટ કે કારણ લડકા બેહોશ હો ગયા. રાયબહાદુર સાહબ ગાડી સે ઉતરે ઔર લડકે કો દેખકર અફસોસ કરને લગે. સાધસ સે કહા:—“ઇસે ગાડી મેં ખિલ્લાકર ફોરન હી અસ્પતાલ લે જાઓ.” મગર ઇસી બીચેં કિસીને કહા:—“હુજૂર! યહ ચમાર કા લડકા હૈ.” ઇન શબ્દોં કા સુનના થા, કિ રાયબહાદુર સાહબ કે ચેહરે કા રંગ બદલ ગયા. લડકે કી શોચનીય દશા કી ઉનકો ચિંતા નહીં રહ ગયી, માનોં કોઇ ખાત હી નહીં હુઈ.

મૈને દોડકર લડકે કો ગોદ મેં ઉઠાના ચાહા, તો રાયસાહબ કડક બોલે:—‘હરામજદે! યહાં ચમાર કા કયા કામ હૈ?’ મેરે દિલ મેં આયા, કિ કહ હૂં, કિ કયા ભગવાન રામ કી

લીલા દેખને કા હમેં અધિકાર નહીં હૈ? પરંતુ દુઃખ ઔર ડર કે કારણ મેરી જીયાન ન ખુલી. રાયસાહબ અપની ગાડી લેકર ચલે ગયે. હજારો હિંદુઓં ને યહ દ્રશ્ય દેખા; પરંતુ રાયસાહબ કે ખિલાફ કિસી કી જીયાન ન ખુલી. મેં લગવાન કી લીલા દેખને આયા થા. મેરા ખચ્ચા બી ઇસીલિયે આયા થા; પરંતુ અપની હી યહ લીલા દેખકર સંસાર મેરી આંખોં મેં શલ કી તરહ ખટકને લગા. હે રામ! તુમને યહ ક્યા ક્રિયા! મેં યહ સોચ હી રહા થા, કિ એક તરફ સે આવાજ આયી:—‘પરે હટો, પરે હટો, સ્વરૂપ આ રહે હૈ.’ એક નવયુવક હિંદુ ને, જે સેવા-સમિતિ કા સ્વયં-સેવક માલૂમ હોતા થા, મેરી પીઠ મેં એક હાંટર મારકર કહા:—‘હટાઓ ઇસ લાશ કે! રાસ્તા સાફ કરો.’ મૈને અપને કલેજે કે ટુકડે કે ઉઠાકર છાતી સે લગાયા ઔર સડક સે દૂર લે જા કર ઉસે હોશ મેં લાને કી ચેષ્ટા કરને લગા. લડકે કી ટાંગ સે ખૂન બહ રહા થા, મેરે ચારોં ઔર બહુત સે લોગ જમા હો ગયે; પરંતુ ઉનમેં કોઇ એસા ન થા, જે મેરી કુછ બી સહાયતા કરતા.

થોડી હી દેર કે બાદ ઉસ જગહ એક પાદરી સાહબ આયે. ઉન્હોંને મેરી ઔર દેખા, ઔર બોલે:—‘ઇસ તરહ ક્યા તુમ લડકે કી જાન લે લેના ચાહતે હો? ઇસે ઉઠાઓ ઔર તુરત અસ્પતાલ લે જાઓ.’ મૈને આંખોં મેં આંસુ ભરકર કહા:—‘હુજૂર! આપ કહતે તો સચ હૈં, મગર અસ્પતાલ દૂર હૈ. મેં કિસ તરહ લે જાઉં?’ પાદરી સાહબ કે મુઝપર દયા આ ગયી. બોલે:—‘ધબરાઓ મત, મેરી ગાડી ખડી હૈ. ઉસી મેં બેઠ જાઓ.’ મેં ઉઠા ઔર અપને બેહોશ લડકે કે ગાડીપર સવાર કરાયા. કોચવાન ને થોડે કે તડાકે કે સાથ હાંટર મારા ઔર ગાડી તુરન્ત હી અસ્પતાલ કી તરફ રવાના હો ગયી. પાદરી સાહબ ને રાસ્તે મેં મુઝ સે કુછ બી ન કહા; પરંતુ મેરે હૃદય કા સિંહાસન, જહાં ‘લગવાન રામ કી’ મૂર્તિ સ્થાપિત થી, કુછ-કુછ હિલને લગા. મુઝે એસા માલૂમ હોને લગા, કિ રામ કી જગહ વહાં એક ઔર હી મૂર્તિ વિરાજમાન હૈ. અસ્પતાલ મેં જે દિન ગુજરે, ઉનકી કથા બહુત લખ્ખી હૈ. એક માસ કે બાદ મેરા ખચ્ચા અચ્છા હોકર અસ્પતાલ સે ઘર આયા. ઇસ એક મહીને મેં મૈને ઔર મેરી પત્ની ને જે-જે ત-કતીફ ઉઠાયી; ઉન કા યદિ વર્ણન કરું તો હિંદુમાત્ર કી આંખેં શર્મ સે નીચી હો જાયેંગી.

યહાંપર મેં કેવલ એક હી બાત સુનાના ઠીક સમજતા હૂં. જે પાદરી સાહબ મેરે ખચ્ચે કે અસ્પતાલ પહૂંચા આયે થે, મેરે ખચ્ચે કી ખિમારી કે દિનોં મેં બી પાંચ છઃ વાર ઉસકી ખબર લેને ગયે; પર જિન રાયબહાદુર સાહબ કી ગાડી સે ઉસકી ટાંગ ટૂટી થી, ઉન્હોંને શાયદ હી કબી ઇસ ઘટના કે બાદ ક્રિયા ન હોગા.

ઇસ ઘટના કે હુએ ૧૦ વર્ષ હો ગયે. મેગ લડકા અજ મેરે પાસ નહીં રહતા, પાદરી સાહબ ને ઉસે મિશનરફલ મેં દાખિલ કરા દિયા થા. અજ વહ એન્ટ્રન્સ પાસ કર કે એફ૦ વાય૦ એ૦ મેં પઠ રહા થા. ઉસકી ઇતિની ઉન્નતિ દેખકર મેરે ચિત્ત મેં પ્રસન્નતા કી અપરિમિત લહેરે ઉઠા કરતી થી. મેરે હૃદય કે સિંહાસન સે રામ કી મૂર્તિ બિલકુલ ઉઠ ગયી થી ઔર ઉસકી જગહ પ્રભુ ઇસા મસીહ વિરાજમાન હો ચૂકે થે. ધીરે-ધીરે મેરે બેટેને બી૦ એ૦ કી પરીક્ષા પાસ કર લી ઔર પાદરી સાહબ કી સિફારિશ સે વહ પુલિસ વિભાગ મેં નૌકર બી હો ગયા. યહ ૧૫ વર્ષ બીતતે હુએ મુઝે કુછ બી માલૂમ ન હુઆ. મેં તમામ પિછલી બાતેં ભૂલ ગયા. ઇસ ખીચ મેં હર સાલ રામનૌમીપર લગવાન રામ કા જીલ્સ મેરી દૂકાન કે આગે સે નિકલતા રહા; પર મૈને કબી ઉસકી તરફ ધ્યાન બી નહીં દિયા. બાબ્બેં કી આવાજ સે મેરે દિલપર કુછ બી અસર નહીં પડતા થા ઔર જીલ્સ કી જય-ધ્વનિ મેરે હાથ સે મેરી રાંપી કે અલગ નહીં કર સકતી થી.

જ્યતક મેરા લડકા પઠતા રહા, ત્યતક જૂતે બનાકર અપના ગુજરા કરતા રહા; પર જાજ નૌકર હો ગયા ઔર ઉસને અપને રહને કે લિયે અલગ કોઠી લે લી, તજ મેં બી ઉસકે પાસ હી રહને લગા. મેં અજ ખૂદા હો ગયા થા ઔર મેરી સ્ત્રી બી ખુદિયા હો ચૂકી થી. હમ દોનોં અપને બેટે કે પાસ હી રહતે થે. ઉસકી હર તરફ સે સેવા કરતે થે; પરંતુ સ્ત્રી બેટે કે નિગાહેં હમેં કુછ બી બદલતી હુઈ માલૂમ પડને લગી. કબી-કબી વહ હમેં ધુકે-ધુદિયા, સુસ્ત, કાલિલ આદિ શબ્દ બી કહને લગા.

યહી રામનૌમી કે દિન થે. મિસ્ટર ડેવિડ (યહ મેરી આંખોં કે તારે કા નામ હૈ) ખુશી

भुशी घर में आये और जट-पट कपड़े पहने। मैंने पूछा:—“क्या बाहर न रहे हो? क्या आओगे? जाना क्या आओगे?” वह बोला:—“आज मैं घर में जाना न आऊँगा। अभी सेठ जीजकमलजी की मोटर आनेवाली है। आज मैं इन्दी के घर दावत में जाऊँगा। सेठ का नाम सुनकर मेरी आंखों के सामने वही आज से १५ वर्ष पहले रामनौमी का दृश्य आयरकोप की लांति धूमने लगा, जय कि मेरा अच्छा घसी सेठ की गाड़ी के नीचे जम्मी हुआ था। मैंने आकाश की ओर देखते हुये सर उठाकर कहा:—‘धसामसीह! तू अज ही कौतुकी है। जिस जीजकमल ने उस समय मेरे लडके की खीट की जरा भी परवा न की थी और यह भी न सोचा था, कि वह भरता है या श्रुता है, आज वही सेठ इसे अपने घर दावत में बुला रहा है। और उसके लिये अपनी मोटर भेजता है। मैंने अपने पुत्र से कुछ न कहा। वह चला गया और रात के १० बजे वापिस आया।

घर आ कर वह चुपचाप अपने पलंगपर लेट गया, मैं उसके पास गया, तो उसके मुँह से शराब की गंध आ रही थी। मैंने पूछा:—‘भेटा! यह क्या आत है? क्या तुमने आज शराब पी है?’ वह कड़ककर बोला:—‘हां, सेठजी के लडके ने एक पेग पिला दिया है।’ यह सुनकर मेरे हृदय को अज लारी धक्का लगा; परंतु मैं चुप हो रहा!

रामनौमी का दिन था। शाम के पांच बजे डेविड के लिये सेठ जीजकमलजी की मोटर आयी। वह उसमें बैठकर मेला देने के लिये नाने लगा, तो अपनी अम्मा से बोला:—“अम्मा! अगर तुम्हें भी आना हो, तो तांगा किराये कर के आ जाना।” मैं उस घटना के बाद कभी मेला देने न गया था; पर आज मेरी घरवाली ने बहुत कुछ कहा, तो मैं भी चलने के लिये तैयार हो गया। मेरी घरवाली को वास्तव में मेला देने का बाल न थी, उसे तो अपने भेटे की शानदार हालत देखने की साध थी। मैंने तांगे के लिये बहुत काशिश की; पर कोई तांगा न मिला। मेरी घरवालीने बहुत कुछ कहा, तो हम दोनों पैदल ही चलने के लिये तैयार हो गये और मेले की तरफ चल दिये। जय मेले के पास पहुँचे तो सड़कपर लोगों की घतनी लीज थी, कि चलने का रास्ता भी नहीं मिलता था। गाड़ियों, मोटरों और तांगों का अज जेर था। घतने में एक मोटर अजी तेज से हमारे पास से होकर निकल गयी।

मैं तो न देख सका; पर मेरी स्त्री ने कहा:—‘देओ, देओ, वही मेरा भेटा न रहा है। अपने अच्छे को सेठ जीजकमल और उनके साहज्य लोगों के साथ देखकर मेरी घरवाली को घतनी भुशी हुई, मानों उसे सारे संसार का राज्य मिल गया हो। हमारे देखते-देखते थोड़ी दूर के शसलेपर ही वह मोटर अजी हो गयी।

एक गरीब ब्राह्मण, जिसे आंखों से बहुत ही कम नजर आता था, लकड़ी के सटारे सड़क के किनारे-किनारे मेला देने न रहा था। तेज से जाती हुई मोटर उसकी लकड़ी से टकरायी और वह धम्म से जमीनपर मुँह के जल गिर पड़ा। उस के मुँह में बहुत चोट लगी। भूत पहने लगा। डेविड मोटर से नीचे उतरा और हँटर से उस थुठे ब्राह्मण की कमरपर भारता हुआ बोला:—“नालायक! तू सड़क के बीच से क्यों न रहा था, थुवाओ सिपाही को। अभी घसिका बालान करो।” थुठे ब्राह्मण ने कहा:—“हुनूर! मेरा कुछ भी कसूर नहीं है। मैं तो एक तरफ से न रहा था।” लेकिन डेविड के क्रोध की कोह सीमा न रही। वह हँटर इतकरता और मुँह से गालियों जकता जाता था। सेठ जीजकमल के भेटे मोटर में सवार थे। अपने भेटे की यह दृशा देखकर मुझे बहुत दुःख हुआ। मैंने उसके पास नकर कहा:—‘भेटा! यह क्या करते हो? क्या घस गरीब थुठे को मार ही उलोगे?’ डेविड ने मेरी ओर देखकर हाथ नीचा कर लिया और मोटर में बैठकर वहां से चल दिया।

मैंने उस थुठे ब्राह्मण को सड़क के एक तरफ बिठाकर उसका मुँह अपने रमात्र से साफ कर दिया। भूत यह हुआ, तो मालूम पड़ा कि चोट अधिक नहीं है। ब्राह्मण ने कहा, “आभा! तुम्हारा बला हो, तुम नओ, अज मैं चला जाऊँगा।” यह दृश्य देखकर मेरा चित्त बहुत दुःखी हुआ। मैंने अपनी स्त्री से कहा, कि अज मैं आगे नहीं न सकता। उसने जवाब दिया:—“थोड़ी दूर और चलो फिर लौट आयेगे।” मैंने उसकी प्रार्थना स्वीकार कर ली, मेरी आंखें भुशी हुई थी; अगर कुछ दिमाध न पड़ता था। पांच बजे रहे थे; पर दिव अभी जाता था।

ધતને મેં મુઝે ઐસા માલૂમ હોને લગા, કિ એક સુંદર નવયુવા મેરે સાથ ચલ રહા હે. ફિર મેરે કાનેાં મેં આવાજ આયી:-

“લક્ષ્મણ રામદાસ! દેખ યહ માયાં કા જલ કેસા ભયાનક હે! જળ ઇસ માયા કા ચક્ર ચલતા હે, તળ મનુષ્ય કહીં સે કહીં જા ગિરતા હે. ફિર તો ઉસે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઇસાઈ, પહાદી કા જ્ઞાન નહીં રહતા. જો ભગવાન કે ચરણોં સે દૂર હો જતા હે, વહ અભિમાન ઔર સ્વાર્થ મેં ફંસકર નાશ કી તરફ દૌડતા હે. ”

મૈને યહ સુરત દેખી, યહ શબ્દ સુને; પર મૈં યહ ન પહચાન સકા, કિ વહ કૌન હે ઔર ન યહી સમજ સકા, કિ ઉસકા કયા મતલબ હે? મૈં થોડી દૂર ઔર ગયા, ફિર મૈને અપની સ્ત્રી સે કહા કિ અજ મૈં આગે નહીં જા સકતા. હમ દોનોં ઘર લૌટ આયે.

ઘર આયા તો મુઝે ઐસા માલૂમ હોને લગા, કિ કોઇ મુઝે નરક કી તરફ ધસાંટે લિયે જા રહા હે. મૈને ઘરવાલી સે કહા:-“દેખો! મૈં અજ ઇસ ઘર મેં, જહાં કેવિંડ રહતા હે, કબી નહીં જાઉંગા. અગર તુમ બેટે કે સાથ રહના ચાહો, મુઝે કોઈ આપત્તિ નહીં; મગર મૈં તો અપને પહલે હી મકાન મેં જાકર જૂતિયાં ખનાને કા કામ કરંગા ઔર અપના બાકી જીવન ઉસી તરફ ખિતાઉંગા.” મેરી ઘરવાલી કે મેરી ઇન બાતોં સે બડા દુઃખ દુઃખા.

પર વહ મેરે સાથ હી ચલી આઈ, મૈને અપના પહલા મકાન ફિર કિરાયેપર લે લિયા ઔર જળ સુખહ કે વક્ત અપની રાંખી સે ચમડા સાફ કરને લગા, તળ ફિર એક સુંદર યુવા કે અપને સમીપ દેખા, જો મીકે શબ્દોં મેં મુઝસે કહ રહા થા:-

“લક્ષ્મણ રામદાસ! તૂ ધન્ય હૈ, કિ માયા કે જલ મેં નહીં ફંસા. દેખ, અગર તુઝે મેરી સલાયતા કી જરૂરત હો, તો મૈં હાજિર હૂં!” યહ વહી સુરત થી, જિસે મૈને એક દિન પહલે સડક કે કિનારે ચલતે હુએ અપને સાથ દેખા થા; યહ વહી આવાજ થી, જો ઉસ દિન પહલે-પહલ મૈને સુની થી. અજ મૈને પહચાના, કિ યહ તો લક્ષ્મણસેવ ભગવાન રામ હૈ, જો મુઝે સાક્ષાત્ દર્શન દે રહે હૈ. મૈને હાથ જોડ કર કહા:-“ભગવન! મુઝે કુછ બી નહીં ચાહિયે, યદિ આપ દયા હો કરના ચાહતે હૈ, તો મેરે બેટે કે નરક કે રાસ્તે સે બચાધયે. જીસ તરફ વહ જા રહા હે, વહ બડા હી ભયંકર રાસ્તા હે. ઔર મૈં તો તુમહેં અપને હૃદય કે પ્રેમસિંહાસન મેં કબી દૂર ન કરંગા.

(ઓ હિંદુ કહેવાતા અને મોટા મહાત્મા, ઉપદેશક, લક્ષ્મણ અને જ્ઞાનીમાં ખપતા બંધુઓ! આ વાર્તા ઉપરથી તમારી અક્ષલ કાંઈ ઠેકાણે આવશે ખરી? કે પછી અક્ષલના બારદાન રહી તમારી હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનેજ રસ્તે રહેશે?)

રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી

(લેખક:-એક “પુરાની લકીર કા ફકીર.” ‘હિંદુપંથ’ તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

આર્ય-જાતિ કે પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ શ્રીમદ્વાલ્મીકિ-રામાયણ મેં, આર્ય ઔર અનાર્ય દોનોં હી જાતિયોં મેં, પરદાપ્રથા કે પ્રચલિત હોને કા ઉલ્લેખ કિતને હી સ્થલોંપર પાયા જતા હે. સંસ્કૃત-સાહિત્ય-ગ્રંથોં મેં રાજદારીઓં કે “અસૂર્યમ્પત્ત્યા” કા વિશેષણ દિયા ગયા હે-અર્થાત્ આર્ય-રાજાઓં કી રાનિયોં મેં પરદાપ્રથા કા પાલન ઐસી કડાઈ સે હોતા થા કિ, પર-પુરુષ કી તો બાત હી ક્યા, સર્વજન સૂર્ય ભગવાન બી ઉનકો નહીં દેખ પાતે થે. ઇસી સે જિસ સમય શ્રીરામચંદ્રજી ઔર લક્ષ્મણજી કે સાથ જનકનંદિની જનકીજી વનવાસ કે લિયે નગર મેં હોકર નિકલીં, ઉસ સમય અયોધ્યાવાસિયોં ને અત્યંત દુઃખી હો, કહા થા:-

“યા ન શક્યા પુરા વ્રહ્મં ભૂતૈરાકાશગૈરપિ । તામચ સીતાં પદ્યંતિ રાજમાર્ગગતા જનાઃ॥”
(અયો. સર્ગ ૩૩, શ્લો. ૮.)

અર્થાત્ જન સીતા મહારાની કે આકાશચારી જીવ બી નહીં દેખ સકતે થે, ઉન્હીં સીતાજી કે આજ રાહ ચલતે લોગ દેખ રહે હૈ. ઇસ પરદાપ્રણાલી કી સુરક્ષા કે લિયે તત્કાલીન રાજાઓં કે રનવાસોં મેં પૂરી-પૂરી સાવધાની રખી જતી થી. યહાંતક કિ રનવાસોં મેં કંઈ ડ્યોઢિયાં

होती थी और उनका भास उयोढीपर पहुँचारी का काम स्त्रियों, वृद्ध-पुरुषों और आलकों से लिया जाता था। यह बात हमें निम्नोद्धृत श्लोक से अवगत होती है:-

“प्रणम्य रामस्तान्बृद्धांस्तृतीयाया ददर्श सः । स्त्रियो बृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः॥”
(अयो० सर्ग २०, श्लो० १२.)

अर्थात् श्रीरामचंद्र (दूसरी उयोढीपर आते) वृद्ध आलकों का प्रणाम कर (अपनी माता कौशल्या के लवन की) तीसरी उयोढीपर पहुँचे, जहाँ स्त्रियों, वृद्ध पुरुषों और आलकों का पहरा था। इसके अतिरिक्त रामायण से यह भी पता चलता है, कि आर्य-राज्यों के रनवास में हरभेक पुरुष जाने नहीं पाता था। जो पुरुष वृद्ध और राज के विश्वस्त होते थे, वे ही जा सकते थे। रनवास में जाने का अधिकार महाराज दशरथ ने वृद्ध अर्थात् विश्वस्त सुभंत का दे रखा था। यथा:-

“स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् । तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमतम् ॥”
(अयो० सर्ग १४, श्लो० ४४.)

अर्थात् महाराज की नै-नैकार करते सुभंत राजलवन में गये। महाराज दशरथ ने वृद्ध और विश्वस्त होने के कारण उनका उयोढी भाग कर दी थी। उनका हर समय पिना रोक-टोक रनवास में जाने का अधिकार प्राप्त था।

रनवास में रहनेवाली रानियों ही में परदाप्रणाली प्रचलित थी और जनसाधारण में इसका चलन न था-जो लोग यह कहते हैं, उनका समझ लेना होगा कि, प्रथम तो “यथा राज तथा प्रज” की लोकहित उनके कथन के विरोध में कही जा सकती है। फिर अयोध्याकांड में जहाँ किसी सार्वजनिक उत्सव का वर्णन आया है, वहाँ स्त्रियों के छज्जे, अरों में ही में बैठने का वर्णन आदिकविने किया है। रामायण में हम देखते हैं, कि जिस समय दोनों राजकुमार जनकीसहित वनवास के लिये अयोध्या से रथ में बैठकर रवाना होते हैं, उस समय लावी वियोग से विकल अयोध्यावासी उनके रथ को घेरकर रथ के साथ दौड़ते हैं। धन दौड़नेवालों का वर्णन करते हुये आदिकवि ने रथ के साथ पुरुषों की का जना लिखा है। यथा:-

“ततः स बालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता । राममेवामिदुद्राव धर्मात्ता सलिलं यथा ॥”
(अयो० सर्ग ४०, श्लो० २०.)

अर्थात् अयोध्यावासी क्या आलक, क्या बृद्ध और क्या युवक-सभी अत्यंत विकल हो, श्रीरामचंद्र के रथ के पीछे वैसे ही दौड़ने लगे, जैसे धाम से सताया जल पानी की ओर दौड़ता है। रामायण के अयोध्याकांड से यह भी अवगत होता है, कि उस समय परदे के आदर कुमारी कन्याओं का छोड़ अन्य कोई कुल-स्त्री नहीं निकलती थी। यह बात निम्न श्लोक से स्पष्ट अवगत हो जाती है:-

“नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः । सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥”
(अयो० सर्ग ६, श्लो० १७)

अर्थात् उस राज्य में राज नहीं रहता, वहाँ सुवर्ण के आभूषणों से भूषित कुमारियों उद्यानों में खेलने नहीं जातीं। रामायणकाव्य के आर्यों में स्त्रियों के लिये पर्दे में रहने की प्रथा तो थी ही; साथ ही अवसर उपस्थित होनेपर, वे आर्योत्तरों के साथ व्यवहार करते समय परदाप्रथा का पूर्ण सम्मान करते थे। यह बात हमें रामायण के उस स्थल का देखने से अवगत होती है, जिस स्थलपर कुछ लक्ष्मण के वानरराज सुग्रीव के अंतःपुर में जाने का वर्णन दिया हुआ है। आदिकवि कहते हैं:-

“चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः । तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥”
(किष्कि० सर्ग ३३, श्लो० २७)

अर्थात् लक्ष्मण (जन्म सुग्रीव के रनवास की भास उयोढीपर पहुँचे, जहाँ से स्त्रियों के आभूषणों की जनकार सुन पड़ती थी) श्रीरामचंद्र के कथन से कुछ होने पर भी रनवास के भीतर घुसने के लिये धुस नहीं गये, किन्तु इस विचार से कि रनवास की परदा-प्रणाली का अंग करने के कारण उनके अरित्रपर धन्या न लग जाये, वे भास उयोढीपर, ओक और किसी

पुनः सान् जगहपर भउं रहे. फिर श्रीरामजने स्त्रियों के किन समयों में परदा नहीं करना । दिये यह स्वयं अतवाया है. उस समय विभीषण महारानी जनकी के बहुत अच्छी परदे से की पालकी में पिठा आनरशिपिर में पहुँचे, उस समय पालकी के साथ रथवाली के लिये गये हुये राक्षस भोजे, (जो शिरोपर पगडियां बांधे थे और हाथों में भेत लिये हुये थे) ।।रों और धूम-धूमकर सभ के हटाने लगे. उन के हटाने से रीछों, आनरों और राक्षसों के उड़के जुंउ वहाँ से हटकर दूर भउं हो गये. उस समय अपने पीछे प्राण्य होमनेवाले वानरा-इंकों का ऐसा तिरस्कार देण, श्रीरामचंद्रज ने विभीषण से कहा था:-“ भिना मुझ से अनुमति नये तुम धन सभके कयों कष्ट दे रहे हो ? इस लुल्लु को (हटो-अयो की बिह्वलट के) भिटाओ, यों कि ये सभ तो मेरे ही स्वजन हैं.” फिर—

न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारस्तिरस्क्रिया । नेदशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥
यस्यनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दृष्यते स्त्रियः ॥
।षा विपदगता चैवं कृच्छ्रेण च समन्विता । दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः॥”

(युद्ध० सर्ग ११४, श्लो० २७-२८)

अर्थात् स्त्रियों के लिये न धर, न परदा (कनात), न अटारी, न चिक और न इस प्रकार । (आडंबरपूर्ण) राजसत्कार आउ करनेवाला है, जैसा कि इस समय तुम कर रहे हो. नका परदा तो उनका आचरण है. कहा न सकता है कि श्रीरामचंद्रज की इस उक्ति से । स्त्रियों के लिये परदे की आवश्यकता का भंडन होता है; किन्तु इसी लिये तो श्रीरामचंद्रज अपने आंतरिक उद्देश के स्पष्ट करने के लिये आगे कहते हैं, कि विपत्तिकाल, पीडा, युद्ध, न और स्वयंवर-सभा में स्त्रियों का पुरुषों के सामने प्रुलभप्रुल्ला निकलना-पैठना होपावह ही है. (अर्थात् धन के छोड़कर अन्य सभ दशाओं में स्त्रियों का परदे के बाहर निकलना होपावह है). फिर कहते हैं, सीता भी विपत्ति में ईसी लुध भउं दुःख में है, अतएव यदि स के ये सभ लोग देण दें तो इस में कोई शुराध नहीं. फिर मेरी उपस्थिति में तो इस समय सीता का सभ के सामने निकलना नितान्त होपावह नहीं है.

श्रीरामचंद्रज के उक्त कथन में परदा, कनात, चिक आदि सभी आतों का उल्लेख होने से पष्ट है, कि स्त्रियों के आड में रथने के लिये रामायणकाल में आर्य एवं सभ्य कल्लाने-।ली नितियों में साधारणतया कनात तानी नती थी, परदा डाले नते थे और चिके काम में ।यी नती थी. उस काल में केवल २८ वे श्लोक में वर्णित अवस्थाओं में कुल स्त्रियों का रदे के बाहर निकलना जनता में निंदा समझा नता था. उस नमाने में भी न्ने प्रतिष्ठित ।ग थे, उनको अपनी स्त्रियों का परदा “ द्वाद ” डालना बहुत शुरा मालूम पडता था. वे लोग अपनी उन स्त्रियोंपर न्ने परदाप्रथा के लंग करती थी, कुछ होते थे. यह आत रावण की पट-नी, महोदरी की इस समय की उक्ति से स्पष्ट हो नती है, जिस समय वह रणक्षेत्र में अपने मृत पति रावण के शव के देण शोकसंतप्ता हो विलाप कर रही थी. महोदरी रावण के व के संभोधन कर कहती है:—

दृष्ट्वा न खल्वभिकुद्धो मामिहानवगुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतं प्रभो ॥
द्व्येष्टद्वारदागंस्ते भ्रष्टलज्जावगुण्ठनान् । वहिर्निष्पातितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥

(युद्ध० सर्ग १११, श्लो० ६१-६३)

अर्थात् हे स्वामिन् ! मैं भिना धुंधट के नगर के द्वाद से होकर यहाँ पैदल खली आयी . क्या इस प्रकार मेरे आने से तुम मुझ से उठ गये हो और इसी से मुझ से नहीं भोलते ? भो, ये तुम्हारी सली प्यारी स्त्रियां लज्जान्त्याग और परदा “ द्वाद ” रनवास के बाहर निकल आयी हैं. धनके इस प्रकार आयी लुध देण, तुम धनपर कयों नहीं क्रोध प्रकट करते ?

इसी प्रकार रामायण के अन्य स्थलों में भी, स्त्रियों का इस काल में धुंधट काटना और परदे के भीतर रहना मिलता है. उपर न्ने अवतरण दिये गये हैं, उनसे तो रामायणकाल

में स्त्रियों का धुंधट काढना और परदे में रहना निस्संदेह सिद्ध होता है।

अतएव भारतवर्ष में, जो सभ्यता की जन्मभूमि है, स्त्रियों के लिये परदा तानना और धुंधट काढना आदि-काल से प्रचलित है। रामायणकाल के बाद ऐतिहासिक मध्यकाल में भी भारत की कुल-स्त्रियों में परदा-प्रणाली का प्रचलित होना, हमें चित्तौर की महारानी के प्रति-वृत्त से अवगत होता है। अतः आज स्त्रियों के लिये परदा और धुंधट की जो प्रथा छसि आर्यभूमि में देवी जाती है, वह महात्मा गांधी के अविव्यारित एवं आवेशपूर्ण शब्दों में न तो—“पाशविक” है, और न स्मृतिकारों के मतानुसार, बिलकुल “भेकार” ही है। हमें तो, महात्माजी के—“हिंदी नवजवन” में “परदे को झाड़ें” शीर्षक में परदा-प्रथा के लिये “पाशविक” और “बिलकुल भेकार” लिखा हुआ देख, अज्ञ आश्चर्य हुआ। जो परदा-प्रथा आर्य जाति में चिरकाल से प्रचलित है और जिसकी आवश्यकता का अनुभव कर, आज तक सभी श्रेष्ठ एवं सभ्य जन, जिसका आदर करते चले आते हैं, उसी परदाप्रथा के लिये महात्माजी जैसे एक उत्तरदायी व्यक्ति के मुख से ऐसे असंगत और तथ्यशून्य विशेषणों का निकलना—किस विचारवान् को आश्चर्य में न डालेगा ?

महात्माजी तथा उनके इस विचार से सहमत लोगों से हमारा सानुरोध यह आग्रह है, कि वे ठंडे दिमाग से जरा सोचें कि जो प्रथा युग-युगान्तर से हमारी जाति में प्रचलित है, वह “पाशविक” कैसे है ? यदि यह प्रथा “पाशविक” है, तो क्या इस प्रथा के प्रचलित करनेवाले “पशु” थे ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” किस अर्थ में है ? क्या पशुओं में यह परदा-प्रथा प्रचलित है ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” क्यों अतलायी गयी ? हम तो देखते हैं, कि पशुओं और पशुवत् आचरणशील जंगली जातियों में ही स्त्रियों के लिये परदा-प्रथा का विधान नहीं है। अतएव “परदे को झाड़ें” वाली प्रथा का ही हम निःसंकाय लाव से यदि कहना चाहें, तो “पाशविक” कह सकते हैं। फिर परदाप्रथा के संघर्ष में एक आत और भी कही गयी है। वह यह, कि यह प्रथा “बिलकुल भेकार” है और “छसि से देश की असंख्य हानियां हो रही हैं।” यह लेख देखकर और साजरमती-आश्रम की घटनाओं के लिये प्रायश्चित्त-स्वरूप महात्माजी के कुछ दिनोंतक अनशन-व्रत धारण करने की आत का हठात् स्मरण होते ही हमें तो कहना पड़ता है कि, महात्माजीने जिस समय परदा-प्रथा की निंदा की, उस समय निःसंदेह वे रोष के वशवर्ती हो गये थे। नहीं तो जिन महात्माजी को परदाहीन घरों की कितनी शोच्य घटनाओं का रत्ती-रत्ती हाल मालूम है, उन महात्माजी के मुख से ऐसी आतें कभी नहीं निकलती। जिन देशों में परदा-प्रथा प्रचलित नहीं है, उन देशों की स्त्रियों की नैतिक और चारित्रिक निर्मलताओं की अश्राव्य पाप-कथाओं लोगों से छिपी हुई नहीं है। उनका महाविस्तारित वर्णन कर के हम पाठकों का समय नष्ट करना उचित नहीं समझते। हम यह नहीं कहते कि वर्तमान युग में, जिसके लिये महात्मा तुलसीदासजीने लिखा है:-

“कविकाल बिलाव किये मनुज, नहिं मानत कोउ अनुज तनुज।” और जिस युग के लोगों को—“परतिय-लपट कपट-सयाने” अतलाया है, परदा की प्रथा से, स्त्रियों दोषों से भरी रहती हैं,—नहीं, नहीं—“परदे की ओट” में भी शिकारियों की ‘ओट’ होती ही है; किन्तु जितना अवसर और अवकाश परदा-प्रथा द्वारा पुराणियों को हर रूढ़ि के है, उतना परदा “झाड़ें” से नहीं। हमारी धारणा तो ऐसी है, कि जो लोग स्त्रियों के लिये “परदा-झाड़ें” की व्यवस्था देते हैं, वे जाति के हितचिंतक नहीं, बल्कि “परतिय लपट कपट सयाने”—स्वलावसंपन्न लोगों के वकील हैं।

एक आत और है। वह यह कि, रामायण-काल में स्त्रियों के दिव्य, निर्मल चरित्र हमें तभी देखने को मिलते हैं, जब हम उस काल में लक्ष्मणजी जैसे आत्मसंयमी महात्माओं के दर्शन पाते हैं। इस एक महान् आत्मा के चरित्र की उत्कृष्टता उस समय हमारे नेत्रों के सामने आ जाती होती है, जिस समय हम उसके उस कथोपकथ को पढ़ते हैं, जो धनिक और सीताजी के बीच तब हुआ था, जब लक्ष्मणजी अपने गेड़े बाध की आग्रा शिरोधार्य कर

सीताजी को वात्सीकि के आश्रम में छोड़ने गये थे। सीताजी लक्ष्मणजी से कहती हैं:—

निरीक्ष्यमाद्य गच्छत्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ।

(उत्तरकांड, सर्ग ४८, श्लो० १६)

अर्थात्—हे लक्ष्मण ! तुम अथ जग्यो, किंतु यह देखते जग्यो, कि इस समय मैं गर्भवती हूँ। यदि आजकल का कोई युवक लक्ष्मण की जगह होता, तो अपनी मातृसमा लौगध के पेटपर हाथ डेर गर्भ के अग्नये को टोले बिना थोड़े ही मानता ? किंतु वहां थे लक्ष्मण। अतएव लौगध की इस उक्ति का सुन वे आवाह हो गये। आदिकवि कहते हैं—लक्ष्मणजी—

“व्याहर्तुं न शशाक ह”

अर्थात् वे कुछ भी न कर सके। विचार में पड़ गये। कुछ देर जाद सोच कर बोले,—

x x x किं मां वक्ष्यसि शोभने । दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवामधौ ॥

कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥

(उत्तर० सं० ८४, श्लो० २१-२२)

हे लाज्यवति ! यह तुम क्या कह रही हो कि मुझे देखते जग्यो ? हे सुकृतिनि ! मैंने तो आज तक यह भी नहीं देखा कि तुम्हारा रूप कैसा है—तुम काही हो कि गोरी ! तुम को अपनी पूज्या समझ, मेरी दृष्टि तो सदा तुम्हारे चरणों की पर पड़ी है। फिर श्रीरामचंद्रजी के पीछे पीछे और सो भी इस निर्जन वन में मैं तुम्हें क्यों कर देख सकता हूँ ? आदिकवि ने लिखा है, कि यह कहकर लक्ष्मणजी सीताजी के उत्तर—प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा न कर तुरंत नावपर सवार हो गंगा के इस पार चले आये।

अथ विचारने की आत है, कि रामायणकाल में, जिस समय लक्ष्मणजी जैसे भयानकरक्षक आदर्श पुरुष थे, उस समय भी परदा-प्रथा इस देश में प्रचलित थी। इस जमाने में पुराणों के लविष्य कथानुसार, कलियुगी प्रण के मन से धर्म का डर अलगजोरी दूर किया न रहा है और वह पापपरायणता में दिन-दिन डूबती चली न रही है, तथ ही परदा-प्रथा को “अलकुल जेकार” समझना, या समझना। इस परिणामदर्शी के निकट विचारणीय विषय न समझा जायेगा ? हमारा साग्रह अनुरोध है, कि भारतवासी अपने समाज का दिनान्दिन लक्ष्मी लांति विचारकर महात्माजी के उक्त कथन को कार्य-रूप में परिणत करें; क्यों कि जिस प्रकार महात्माजी ने आवेश में भर यह आत कह डाही है, उसी प्रकार अधलक्षित के आवेश में भर, महात्माजी के लक्ष्म, यदि परदे को झाड़ डेकने को उद्यत हो जायेंगे, तो आगे की पीढ़ी अपने धन पूर्वपुरुषों की समझपर पश्चात्ताप किये बिना न रहेगी। कहा भी है:—

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ॥”

श्रीराम का आदर्श जीवन

(लेखक:—श्रीयुत प्रोफेसर लौटूंसिंहजी गौतम, पी० ए०, काव्यतीर्थ, अम० आर० ए० ए०)

प्रत्येक समय में, प्रत्येक देश में, मानवसमाज का यही उद्देश्य होता आया है, कि उसे सुख मिले और दुःख की निवृत्ति हो; इस दुःख-अलुल संसार में उसे कोई ऐसी अद्वैत औषधि मिल जाये, जिससे वह दुःखरूपी रोग को पास न इटकने दे। “दुःख का नाश” “सुख की प्राप्ति”—इसी उद्देश की सिद्धि के लिये इस संसार में लयकर कांड लुभ्ये; अनेक मत-मतान्तरों का जन्म हुआ; अनेक दर्शनों की स्थापना हुई; लित-लित मार्गों से उद्देश की सिद्धि अतायी गयी; धन मार्गों के अज्ञ पथिकों में वाद-विवाद हुआ; मत-भेद अथवा मार्ग-भेद के कारण अनेक युद्ध भी हुए; रुधिर की नदियां बहनीं; शान्ति के स्थान में अशान्ति, सुख के स्थान में दुःख, अंधत्व के स्थान में शत्रुत्व, संगठन के स्थान में विघटन हुआ; प्रकृति को कालीरूप धारण करना पड़ा; अज्ञानी मनुष्यों में पाशविक वृत्ति आ गयी; उनका विकास रुक गया; मानवी अधन जकड़ गये और सुख स्वप्न हो गया।

सुख प्राप्त न होने के कारण हो ही हो सकते हैं—या तो पथ ही हीक न था या उस पथ

के पथिक ने हीक या सच्चे पथ का त्याग किया। जे कुछ हो, यह बात निर्विवाद सिद्ध है, कि सुख की प्राप्ति के लिये आनन्दामृत पान करने के लिये, निर्वाण अथवा ब्रह्म-निर्वाण-प्राप्ति के लिये स्वर्ग, ऐकुंठ, ब्रह्मिस्त अथवा देवन्स तक पहुँचने के लिये, एक कल्याण-पथ की आवश्यकता है, जिसका अनुसरण करने से मनुष्य को अपने लक्ष्यतक-भंगिले-भक्तसह तक पहुँचने में सहाय न रहे।

जिन धार्मिक नियमों के अनुसार चलने से हम उद्देश्यतक पहुँचेंगे, उनका नाम वेदों में “ऋत” कहा गया है। वही वरुण, सविता आदि देवों की नित्य-सत्य-प्रवर्तक शक्ति है। उसी शक्ति का उपनिषदों में “दैवी शक्ति” की संज्ञा दी गयी है। उसी शक्ति के अनुसार चलने से मानव-अपने अभीष्ट स्थानतक पहुँच सकता है। ब्रिन्न-ब्रिन्न नामों से उसी ऋत-शक्ति की उपयोगिता बतायी गयी है। संसार में उसी शक्ति के अनुसार जीवन का नियमन करना ही सच्चा “सदाचार” है-वास्तविक धर्म है। उस ऋत-शक्ति के प्रतिद्वन्द्व कार्य करना “दुराचार” है-पाप है। “सदाचार मूलो हि धर्मः” अर्थात् धर्म का मूल सदाचार है। सच्चा “सदाचार” क्या है? इसकी भीमांसा करने में जे-जे वाद-विवाद उठ जाते हैं। हमने जन-जुद्धकर सच्चा “सदाचार” लिखा है; क्योंकि मिथ्या “सदाचार” जे वास्तव में असदाचार है, कली-कली सदाचार का रूप धारण कर लेता है। जधन्य कार्यो के “सदाचार” की संज्ञा देने में सारी मानवी-बुद्धि का दुरुपयोग किया जाता है। निरीह निर्बल पशुओं की हत्या, कपटव्यवहार, मानव-समाज में आतंक पैदा करना, अनु-धत्व-हीन नृशंस आचरण आदि भी “सदाचार” के अंतर्गत रणे जाते हैं। इसीलिये “सदा-चारः अलक्षणः” कहा गया है-अर्थात् सदाचार हीक-हीक क्या है, इसकी परिभाषा नहीं दी जा सकती। महाभारत ने इस विषय में हीक कहा है:-

“न हि सर्वहितः कश्चित् आचारः संप्रवर्तते। येनान्यो प्रभवति सोऽपरात् बाधते पुनः ॥”

अर्थात् कोछ भी आचार ऐसा नहीं है, जे सबके लिये समान हितकर हो। जिससे किसी का उत्कर्ष है, उसी से दूसरों का बाधा पहुँचती है। तो फिर ‘आचार’ सदाचार अथवा सच्चा “सदाचार” क्या है?

अधिकांश मानव-समाज ने यह मान लिया है, कि “महाजनो येन गतः स पन्था” अर्थात् अवतारी-पुरुष, ऋषि-महात्मा जिस मार्ग से चले, उसी पथ का पथिक जनना सदाचार है; क्योंकि “तर्कोऽप्रतिष्ठः स्मृतयो विभिन्नाः नासौ मुनिः यस्य मतं न भिन्नम्।” अतः “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्” ऐसी दशा में जय धर्म का हीक-हीक बोध अपनी परिमित बुद्धि से नहीं हो सकता, तब निर्दिष्ट मार्ग का अवलम्बन ही हमारे उद्देश्य का एक-मात्र साधन है।

ब्रिन्न-ब्रिन्न धर्मों अथवा मतों में इन पथ-प्रदर्शकों की-इन आचरण-निर्देशकों की-आत्मा और उनके आचरण ही उन पथों के अनुयायियों के लिये अंतिम शब्द मान लिये गये हैं। हिंदु-धर्म तथा उस के अनेक संप्रदायों में सत्य से जड़ी विशेषता यह है, कि तर्क का उचित स्थान दिया गया है। और इसी कारण “हिंदु-धर्म” का सोन निरंतर प्रवाहित है। ब्रिन्न-ब्रिन्न समय में ब्रिन्न-ब्रिन्न अवतार हुए हैं। यदि गौतम बुद्ध ने “अहिंसा परमो धर्मः” की अगुन जड़ी शान से जगकर अहिंसात्मक कर्मवाद की स्थापना की; यदि अति-हासिक काल में महावीर वर्द्धमान ने अपनी तपस्या के उदाहरण से आध्यात्मिक विशेषता की चरमसीमा प्राप्त की, यदि लगवान श्रीकृष्ण ने मनोमोहिनी जंसी जगकर संसार के प्रेम का पाठ पढ़ाया और उच्चतम लगवहक्ति का रहस्य स्वर्गीय शब्दों में गाकर हृदयंगम कराया, तो लगवान राम ने संसारी पुरुषों के लिये एक अत्यंत उन्नत आदर्श दिखाया। जिस के आचरण से संसारी पुरुष-मायाबद्ध, सत्व, रज, तम आदि गुणों से वेष्टित, विषयों के भूतले, ध्वंसा और वासनाओं के दास-आदर्श जीवन जीता सकते हैं। और भी अवतारी पुरुष हुए हैं। जिनसे आदर्श की स्थापना हुई है, उनके विशेष विवरण का यहां स्थान नहीं है; परंतु धन अवश्य पुनः कथनीय है, कि ब्रिन्न ब्रिन्न अवतारी पुरुषोंने ब्रिन्न-ब्रिन्न प्रकृतिवाकों के लिये मार्ग अताये हैं। अहिंसावाद, उचित हिंसावाद, ब्रिन्न-ब्रिन्न प्रकार के ज्ञानवाद, कर्मवाद, भक्तिवाद, सभी अताये

गये हैं। हिंदु-धर्म धन अवतारों, ऋषियों और महात्माओं की कृतियों से आदर्श का कोष है। “अधिकारीभेदेन अधिकारभेदो भवति”—यह हिंदु-धर्म का एक अभ्युत्थनीय अटल सिद्धान्त है।

अन्य मतों में इस सामयिकता का लेश भी नहीं है। तत्कालीन अरब के रहनेवालों के लिये जिस मार्ग का अनुसरण इज्जत मुहम्मद साहबने जताया, वही मार्ग इस वैज्ञानिक समय में भी इस्लामी संसार का ध्येय मार्ग बन रहा है। औद्ध-मत से प्रभावित ईसाई-मत की भी वही दशा है। मुहम्मद साहब अथवा इससे ने देश और समय की परिस्थिति देखकर अपनी समझ, विद्या और तपोबल के अनुसार लिन लिन पथों की स्थापना की थी। विज्ञान धर्मों में सुधार करने के तकल्ले कर रहा है। हम साधारण हिंदु धर्मियों का कष्ट ऐसा होना नहीं समझते। अन्ततो गत्वा मुहम्मद साहब ने द्वैध-लक्षित की उपासना जतायी और इससे ने विशिष्ट द्वैध-लक्षित की। ‘धर्म-श्रवण नित्य हो पदार्थ है, धर्म उपास्य है, श्रवण उपासक है’—यही मोहम्मदी मत है। ‘धर्म और पुत्र में भेद होता हुआ भी भेद नहीं है, पर दर्शन के उच्चतम प्रकाश में धर्म मतों की निर्जलता स्पष्ट दिग्दर्श पड़ेगी।’ इस का अर्थ यह है, कि धर्म मतों में अन्तिम मानवी विकास के लिये स्थान नहीं है और भी बहुत सी बातें धर्म मतों में हैं, जो इस समय के लिये तो उपयुक्त थी; पर आज नितान्त दानिकारक हैं। ‘कादिर’ और “लीदेन” शब्दों के अर्थ इस पुराने कोष के अनुसार लगाना आज राष्ट्रीय विचार से ‘कुद’ हो रहा है, तभी तो हमें विजना पड़ता है, कि आज ‘श्रीराम का जीवन’ ही हम सभ संसारी प्राणियों के लिये, समस्त जगतीतल के सभ्यतालिमानी मानव-समाज के लिये, “आदर्श” जीवन होना चाहिये; क्यों कि प्रथमतः श्रीराम का जीवन करुण-रस का भूर्तिमान जीवन है। जन्म में करुण-रस, आजीवन करुण-रस, स्वर्गारोहण में करुण रस, वीरता और शृंगार में करुण-रस! जहाँ देखिये, वहाँ करुण-रस स्थायी भाव से वर्तमान है। अन्य रसों का पर्याप्त प्रवर्तन है; पर करुण-रस का प्राबल्य है। राम का जीवन वर्णन करते हूँ मलाकवि लवभूति ने करुण-रस की सुधा-सरिता में पड़ते हूँ यदांतक कह जाता है:-

“एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तन् ।

आवर्त बुद्बुदतरंगमयान् विकारान् अम्भो यथा सलिलमेव नु तत्समग्रम् ॥”

अर्थात्-रस वास्तव में एक ही है। अवस्थाभेद के कारण अन्य रस अन्य रूप धारण करते हैं। अतः करुण-रस ही अल की नाँव नाम-रूप के भेद से वीर-शृंगारादि शेष आठों रसों का रूप धारण करता है।

जिस जति और मनुष्य में करुण-रस की गति निश्चित करता है—अर्थात् करुण-रस से प्रेरित होकर उन्नति की जाती है, वह जति और वह मनुष्य सच्चे विकास के मार्ग पर स्थित है। इस कारुणिक दृष्टि से संसार के इतिहास में श्रीराम का जीवन सत्यमुच्य निराशा है। संसार के प्राचीन, मध्यकालीन और आधुनिक इतिहास के कोने-कोने आज देखिये, श्रीराम के जीवन की आध्यात्मिक यमक, नैसर्गिक सुगंध, वीरयुक्त उत्कर्ष, हैवी आदर्श, प्रशंसनीय विश्व-अंधुता, निष्कपट सहृदयता, सच्ची पवित्रता, पूत लाविता तथा सांसारिकता में भी स्वर्गीयता एकसाथ कहीं न मिलेगी और स्मरण रखिये, न मिलेगी। यूनान के इतिहास में सिकंदर; रोम के इतिहास में सीज़र; आधुनिक यूरोप के इतिहास में नैपोलियन; इन तीन प्रधान वीरों पर सारा यूरोप घतराता है। ये संसार भर के परम वीरपुरुष समझे जाते हैं; पर क्या इन वीरों ने संसार को अधिक समृद्ध और सुखी बनाया? पर क्या इनोंने विकास की गति में सहायता दी? प्रसिद्ध ऐतिहासिक ऐय० श० वेल्स अपने ‘धी आउटलाइनस ऑफ़ हिस्टरी’ में ठीक पूछता है—अर्थात् मानव-समाज के लिये इनोंने क्या कार्य किये? इसके कोष में इनोंने क्या दान दिये? महाशय वेल्स का उत्तर यों है—“सिकंदर भूज शराज पीता था; निर्दय हत्या करता था। हाँ, इसने दाढ़ी बनवाने की प्रथा लक्ष्मी लायी। इसी प्रकार सीज़र भी ५४ वर्ष की अवस्था में क्लिओपेट्रा के साथ एक वर्ष तक रागरंग में भस्त रहा। वह आदता तो संसार का लला करना; पर विषय का दास बना रहा।” यही दशा नैपोलियन की थी। सुविद्या भिन्न होने से वह

भी व्यक्तिगत स्वार्थ में खूब हो गया—छत्यादि। ऐशिया के यंगेज और तैमूर लंग का उद्देश्य पशु-जल से एक साम्राज्य स्थापन करना था, व्यक्तिगत वासना पूरी करनी थी; परंतु संसार का कोष वीर राम के पास ખંડे होने की योग्यता नहीं रखता; क्योंकि राम के स्वार्थ की निःस्वार्थता में; वीरतादि की कसौटी में, पशुजल का आध्यात्मिक जल में और निजत्व को परत्व में लीन कर दिया था। विकास करना ही उनका ध्येय था। संसार में सच्ची शान्ति स्थापित कर उसे अधिक सुखी बनाना उनका जीवन का उद्देश्य था। सदाचरण की भर्यादा स्थापन करना उनका अर्वाष्ट सिद्धान्त था और मानवी जीवन का अभिलक्ष्य—जीवन के राग में लय करना आदर्श था। संभव है किसी के जीवन में अकाध गुणों का विशेषत्व पाया जाये; परगुणों की समष्टि के विचार से श्रीराम का जीवन आदर्श जीवन है और “यावत् स्थास्यान्ति गिरयः सरितश्च महीतले,” तब तक राम-जीवन आदर्श-जीवन ही बना रहेगा।

धृतिदास तो राम-जीवन की महत्ता प्रमाणित कर ही रहा है, धर्मशास्त्र भी उसका समर्थन करता है। स्वयं कृष्ण भगवान ने अपने को, “रामः शस्त्रभृतामहम्” कहकर हमारे कथन की पुष्टि की है। शस्त्रधारियों में—रामरण रहे, हमारा संसारी जीवन शस्त्र-धारी जीवन है—भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने को “राम” अतलाया है। वैज्ञानिक संसार का अच्युत-अच्युत जनता है, कि हमारा जीवन ही एक संग्राम है—जुने के मानी शस्त्रधारी होना है। इसलिये जनेवालों के लिये ‘राम’ ही आदर्श है! सतों की रक्षा और दुष्टों का नाश शस्त्र के बिना नहीं हो सकता। शस्त्र से रक्षित राज्य में ही शान्ति हो सकती है, अतः जीवन को सार्थक करने के लिये शस्त्रधारी बनना ही पड़ता है। “अहिंसा परमो धर्म” का सिद्धान्त अवस्था-विशेष के लिये ही कहें हो सकता है; पर साधारण संसारी मनुष्य के लिये उचित हिंसा अनिवार्य है। अस्तु—

स्वयं श्रीराम अपने कथन के अनुसार हम संसारी मनुष्यों के आदर्श हैं। अध्यात्म रामायण के अयोध्याकांड के प्रथम सर्ग में नारद—मुनि का शुभाग्रमन होता है। भगवान् श्रीराम कहते हैं:—

“उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमाय युतः । संसारिणां मुनिश्रेष्ठ, दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ किं कार्यं ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भीः॥”

नारद उवाच उवाच—

“किं मोहयसि मां राम, वाक्यैर्लोकानुसारिभिः। सत्यार्थमिति प्रोक्तं सत्यमेतत् त्वया विभो॥ जगतामीदृभूता या सा माया गृहिणि तव । त्वत्सन्निर्कर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मादयः प्रजाः॥”

अर्थात् राम ने कहा, “हम संसारियों के लिये आप मुनियों का दर्शन दुर्लभ है। जो आता हो, कहे।” नारद मुनि कहते हैं, कि “लोका के अनुसार जातों से आप मुझमें मोह क्यों पैदा करते हैं?” धृतिदास कहते पर नारद सम्मेलन करते और फिर कहते हैं, “राम! आप अपने को संसारी कहते हैं, यह सत्य ही है; क्योंकि जगत की प्रथम जननी माया आप की गृहिणी है और आप ही के सन्निकर्ष से सृष्टि होती है। अतः आप अयश्वमेव संसारी हैं।” अतः यह निश्चय हुआ कि “शस्त्रधारी राम हम संसारी मनुष्यों के लिये आदर्श हैं। उनका जीवन एक महाकाव्य है। संसार के लिये जता-जगता भूतिमान धर्म है। सद्गति और अभिरतव प्राप्त करने की कुंज है! वही राम “यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदुत्तमवर्तते” उनके जीवन के महाकाव्य से जो संसारी मनुष्य अपने जीवन का नियमन करेगा, वही सदाचारी है; वही धार्मिक है। उसी का जीवन सद्गति है।”

श्रीराम के जीवनशील महाकाव्य की ध्यता साधारण मनुष्य नहीं कर सकते। अर्वाष्ट-पुराण में स्वयं ब्रह्माने कहा है, कि राम-गीता-माहात्म्य को शंकर भगवान ही पूरा जनते हैं, देवी जगज्जननी पार्वती उस माहात्म्य का आधा जनती हैं, उसका आधा स्वयं वे (ब्रह्मा) जनते हैं। ऐसी स्थिति में ब्रह्माने नारद से स्पष्ट कह दिया कि, “तत्ते किंचित् प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते” अर्थात् उसे मैं थोड़ा कहूंगा; कुल कहने की मुझ में सामर्थ्य नहीं। इसी राम-जीवन की कथा लिख कर आदिकवि वाल्मीकि ने अपनी लेखनी अमर की। इसी की

गाथा अध्यात्म-रामायण में शिव ने पार्वती से कही-धसी श्रीरामजीवन की ओर जलक लकत-शिरोमणि तुलसीदास के 'रामचरितमानस' में पायी जाती है और रामजीवनपर धसी प्रकार अनेक लाषाओं में अनेक विचार हुए हैं। यहाँपर भी कुछ विचार-पुष्प राम के चरणोंपर अर्पण किये जाते हैं। सत्य का सारांश यही है, कि राम का जीवन मानव-समाज के लिये, न कि केवल हिंदु-धर्मानुयायियों के लिये, आदर्श जीवन है। "हरि अनंत हरिकथा अनंता" वाला सिद्धान्त राम के जीवनपर पूरा लागू है। जैसी दृष्टि में श्रीराम के जीवनपर ग्राह्य कितनी भी ऐतिहासिक, साहित्यिक, राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक भीमांसा की जाये, तो भी श्रीरामजीवन-रूपी महाकाव्य की अंतिम टीका नहीं पायेगी। अतः इस लेख का उद्देश्य यही है, कि हमलोग श्रीराम के जीवन को आदर्श जीवन समझ कर उसके अनुसार अपने जीवन का नियमन करें। हम ऊपर कह आये हैं, कि ऋतु से परियालित मार्ग ही सच्चा कल्याण-पथ है और उसी पथपर चलना सच्चा सदाचार है। "सदाचार" के प्रदर्शक अवतारी पुरुष और महात्मा यों होते हैं। उनमें राम ही संसारी पुरुषों के लिये पथ-प्रदर्शक हैं। इस कथन की पुष्टि इतिहास, धर्मशास्त्र और श्रीराम के कथनानुसार की गयी है।

श्रीराम का ही जीवन हमारे लिये क्यों आदर्श-जीवन है? क्या ही अच्छा होता, यदि यहाँपर हम श्रीराम-जीवनपर अपनी तुच्छ बुद्धि के अनुसार पूर्ण भीमांसा करते और यह दिखलाते, कि कैसे श्रीराम के जीवन की छोटी-छोटी घटनाओं भी आदर्श-स्थापन करनेवाली हैं, कैसे श्रीराम के जीवन में कहीं समाजवादी के लिये आदर्श हैं, तो कहीं धर्मवादी के लिये; कहीं राजनीति की प्रतिभा चरम सीमातक पहुँच गयी है, तो कहीं मानवी उत्कर्ष का अंत हो गया है; सारांश यह कि मानव-समाज के लिये उसमें कैसे कैसे आदर्श (मोजूद हैं, वह मैं पूरा पूरा यहाँपर) लिख सकता तो अच्छा होता; पर लेख बहुत बढ़ता जाता है इसलिये और स्थानाभाव अथवा अपनी परिमित बुद्धि का विचार कर श्रीराम-जीवन की कुछ ही घटनाओं की भीमांसा की जायेगी।

श्रीरामजीवन की मोटी कथा हिंदु समाज के आणाल-वृद्ध सभी जनते हैं और संसार के अन्य धर्मावलम्बियों में से कितने ही, जो मानव-समाज-शास्त्र के छात्र हैं, वे भी इसे जानते हैं। राम-जीवन की अत्यंत संक्षिप्त कथा सती सीताजी ने स्वयं हनुमान से यों कही है:—“निर्मल रघुवंश में राम का जन्म हुआ। राम ने यज्ञरक्षा में विश्वामित्र की सहायता की। अहल्या का शाप छुड़ाकर शिव-धनु तोड़कर सीता देवी का पाणि-ग्रहण किया, परशुराम का मद उतारा, अयोध्या-नगर में पारवर्ष तक वास किया, पिता की आज्ञा से दंडकारण्य की राह ली, विराध का वध किया; भरद्वाज्यादि का संहार किया और स्वांग बनाये हुये भारीय का वध किया। इस के पश्चात् नकली सीता का हरण हुआ, कुबंध और जटायु का मोक्ष हुआ, राम ने शवरी की पूजा स्वीकार की, सुग्रीव से मित्रता की, आलिक का वध किया, सीता की भोज कराई, समुद्र में पूत आंधकर लंकापर आक्रमण किया गया, दुष्टात्मा रावण का संहार कर विभीषण को राज्य देकर पुष्पक-विमान से राम, सती सीता के साथ अयोध्या लौट आये और फिर राज्य करने लगे। समयानुसार अहिक वीक्षा-संवरण की। यह तो कुछ संक्षेप कथा; पर यदि गूढ़ दृष्टि से देखा जाये तो 'आठै कथा पार नहीं लहई'।”

राम के जन्म से लेकर उनके स्वर्गारोहणतक उनके जन्म की छोटी-से छोटी घटना आदर्श का जलजानेवाली है। ओक-ओक घटना लिन-लिन दृष्टिकोण से देखी जातेपर लिन-लिन अर्थ देती है। अच्छा, कुछ घटनाओं का विशेष विचार सुनिये। जन्म श्रीराम का जन्म होता है, तब संसार में आनंद की अमृतधारा बहने लगती है। लकतशिरोमणि तुलसीदासजी राम का जन्म-वर्णन करने में अपने को भूल जाते हैं। इन लकतों की समझ में प्रकृति की अति विलक्षणता होती है। सूर्य तक अपना मार्ग भूल जाते हैं। संसार में ओक नये युग के श्रीगणेश का उँका सुपके-सुपके पिंट जाता है, आनेवाले लविष्य की आला दिभाई पडने लगती है।

જળ શ્રીરામ લડકે હી થે, તબી એક દિન વિશ્વામિત્ર દશરથ કે યહાં ઉપસ્થિત હોતે હૈં
 ઔર રાક્ષસોં કે બધ કે લિયે રામ કો લે જાને કા આગ્રહ કરતે હૈં. મહર્ષિ વસિષ્ઠજી અકેલે મેં
 દશરથ કો ઉપદેશ દેતે હૈં કિ આપકે યહાં રામ કા અવતાર “ભૂમેર્મારાવતારાય” હુઆ હૈ,
 અતઃ ઉન્હેં જાને દીજિયે. પૃથ્વી કા ભાર ઉતારના હી રામ કે જીવન કા આદર્શ થા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
 ન થા, રાજનીતિક શક્તિ બઢાકર રુધિર ચૂસના ન થા. ઉનકા ઉદ્દેશ પૃથ્વી કા બોજ હલકા
 કરના થા. નિશાચરોં દ્વારા સ્થાપિત અરાજકતા કા અંત કરના થા. અતઃ દશરથને દોનોં પુત્રોં
 કો વિશ્વામિત્ર કે સાથ ભેજ દિયા. રાક્ષસ મારે ગયે.

રાક્ષસોં કે મારને ઔર શિવ-ધનુષ કે તોડને મેં રામ ને કિસ નૈસર્ગિક બલ કા પરિચય
 દિયા, યહ સબપર જ્ઞાત હૈ. સીતા કે સંગ વિવાહ હોનેપર રામ અયોધ્યા લૌટે ઔર સાનંદ
 રહને લગે. કુછ દૈવી ચક્ર અથવા ભારતીય વસુધરા કે ભાગ્ય સે રામ કી વિમાતા કૈકયી કી
 બુદ્ધિ મોહાચ્છન્ન હુઇ. ઉસને રામ કો વનવાસ ઔર ભરત કો રાજ્ય દેને કી પ્રાર્થના દશરથ સે
 કી, દશરથજી સ્ત્રીજિત થે. વે રાને લગે. જળ રામ ને આકર કૈકયી સે અપને પિતા કી દશા
 જાનની આહી, તબ કૈકયી ને દો વરદાનોંવાલા કચ્ચા ચિટ્ટા સુનાકર કહા—

“સત્યપાશેન સંબદ્ધં પિતરં ત્રાતુમર્હસિ” રામને દુઃખ સે કહા—

“પિત્ર્યર્થે જીવિતં દાસ્યે, પિબતં વિષમુવેક્ષણમ્। સીતાં ત્યક્ત્વેડથ કૌસલ્યાં રાજ્યં ચાપિ ત્યજામ્યહમ્॥
 અતઃ કરોમિ તત્સર્વં યન્મામાહ પિતા મમ । સત્યં સત્યં કરોમ્યેવ રામો દ્વિર્નાભિમાષતે ॥”

(અં ૨૧૦)

ભગવાન્ રામ ને અયોધ્યા છોડી. સો બી કિસ શાન સે ઔર કિસ પીરતા સે, વહ બી
 સુનિયે. સીતાજી કે પૂછનેપર મુસ્કુરાતે હુએ રામ કહતે હૈ—

“રાજા મે દળ્હકારણ્યે રાજ્યં વત્તં શુભેઽસ્થિલમ્ ।”

અયોધ્યાવાસી રામ કે પ્રેમ કે કારણુ ઉનકે સાથ લગ જાતે હૈં. રામ કિસી પ્રકાર ઉનસે
 પીછા છુડાતે હૈં.

ભરત અપને નનિહાલ સે આકર અપની માતા કા દુષ્કૃત્ય સુનકર જસ બ્રાતૃભક્તિ કે
 ભાવોં કી જિસ સુધા-મન્દાકિની કા-પરિચય દેતે હૈં, વહ મીઠી સ્વર્ગીય ભક્તિ માનવ-સમાજ
 કે લિયે સ્થાયી એવં અમૂલ્ય રત્ન હૈ.

“અસ કી જીવ જંતુ જગ માહી, જેહિ રધુનાથ પ્રાણપ્રિય નાહી;”

“ભે અતિ અહિત રામ તેહિ તોહી, કો તુ અહસિ સલ કહુ મોહી. ”

માતા કે અપરાધ ભરત અપને શિરપર લેતે હૈં—

“રામ-વિરોધી હૃદય તે, પ્રકટ કીન્હ વિધિ મોહિ;

“મો સમાન કો પાતકી, વાદિ કહૌં કછુ તોહિ. ”

અયોધ્યા સે આજે બઢનેપર ગંગા-તટપર પહુંચકર શ્રીરામ મહાલ સે નાવ માંગતે હૈં.
 મહાલ કેવલ ઐરંગ ઉત્તર દેતા હૈ—“નાવ નહીં લાઉંગા, જખતક આપ પદ-પદમ ન પખાર ને
 દેંગે.” યહી થા હિંદુ-સંગઠન કા ભાવ ! યહી થા હૃદય કા પ્રેમ ! ઉંચ-નીચ કા વિચાર ઉંચે
 મસ્તિષ્ક મેં નહીં હોતા ! “નીચ ” કહનેવાલા કભી ઉંચા હો હી નહીં સકતા. ઉંચે કો તો
 સબ ઉંચા સમજતે હૈં. વહ સ્વયં અપને કો જાતિ, ધર્મ ઔર માનવ-સમાજ કા સેવક સમજતા
 હૈ. “મૈં સેવક સચરાચર ” કહકર રામને અપના પરિચય હનુમાન કો દિયા થા.

“સ્વમાગમૃત્યા દાસ્યત્વે પ્રજાનાં ચ નૃપઃ કૃતઃ। બ્રહ્મણા સ્વામિરુપસ્તુ પાલનાર્થં હિ સર્વદા॥”

અર્થાત્-હમારે યહાં રાજા કો અહ્માને સ્વામીરૂપ બનાયા; પર વાસ્તવ મેં વહ પ્રજા કા
 સેવક હૈ ઔર ઉસકી રક્ષા કે લિયે રાજા અપના ભાગ કર-રૂપ મેં લે લીયા કરતા હૈ.

યહી પ્રેમ ઔર કર્તવ્ય કા ભાવ થા, જિસને આર્યજાતિ કો સંસાર-શિરોમણિ બનાયા
 થા. ઇસી કે અભાવ ને અભી કલ કી જંગલી જાતિયોં મેં ઇતના દમ્ભ ભર દિયા હૈ, કિ વે હમેં
 બખર ઔર જંગલી સમજને લગી હૈં. યહ હમારે કુકર્મોં કા પરિપાક હૈ, બચકર પતન હૈ !
 શોક-જનક દશા હૈ !! અસ્તુ. પ્રેમ કા બંધન તોડના માનવી શક્તિ કયા, પશુ-શક્તિ કે બી
 બાહર હૈ. અતઃ રામ—

“ સુનિ કેવટ કે ઐન, પ્રેમ લપેટે અટપટે !

વિહંસે કરુણા-ઐન, ચિતય જનકી લપણુ તનુ !

“વેગિ આનિ જલપાત્ર પખાર, હોત વિલંબ ઉતારહુ પાર. ”

કહતે હૈં ઔર ઉસ પાર જાતે હૈં. ચક્રવર્તી રામ કો સંકાય હોતા હૈ, કિ મધ્યાહ્ન કો કુછ ન દિયા ગયા. સતી સીતા પતિ કે મન કી ખાત તાડ જાતી હૈ ઔર અપની મુન્દરી મધ્યાહ્ન કો દેને લગતી હૈ; પર મધ્યાહ્ન નહીં લેતા.

“ ફિરતી ખાર મોહિ જો દેવા, સો પ્રસાદ મોહિ સિર ધરિ દેવા. ”

યહ કહકર મધ્યાહ્ન મુન્દરી લેના સ્વીકાર નહીં કરતા, બેગાર ન થી, વર્ણાશ્રમ કી પતિતા-વસ્થા કા લેશ-માત્ર બી ન થા. સ્વત્વ ઔર કર્તવ્ય સાથ-સાથ ખર્તે જાતે થે. ઇસી આધાર-પર વર્ણાશ્રમ-ધર્મ રહ સકતા થા ઔર અખ બી રહ સકેગા.

કઈ ઘટનાઓં કો મુનિ-મિલન, વિરાધ-ખરદ્વણુ-વધ, સીતા-હરણુ, સુગ્રીવમિત્રતાદિ છોડ કર હમ ઉસ સ્થાનપર પહુંચ જાતે હૈં, જહાં શ્રીરામ કી રાજનીતિક પટુતા કા ઉદાહરણુ મિલતા હૈ. સુગ્રીવ સીતા કી ખોજ કરા રહે હૈ. હનુમાન લંકા જા ચૂકે હૈ. વિભીષણુ રામ સે મિલતા હૈ. સુગ્રીવ જૈસે સ્વાર્થી જન કો ચિંતા હોતી હૈ, કિ કહીં વિભીષણુ રાવણુ કા બેદિયા તો નહીં હૈ ? રામ કહતે હૈં:—

“ કોટિ વિપ્ર વધ લાગિ જાહ, આયે સરન તજૈ નહિ તાહ;

બેદ લેન પઠવા દસસીસા, તખલુ ન કછ લય હાનિ કપીસા.

જગ મહં સખા નિસાચર જોતે, લજમન હને નિમિષ મહં તેતે;

જો સભીત આવા સરનાઈ, રખિલૌં તાહિ પ્રાનકી નાઈ. ”

રામ ને વિભીષણુ કો “ ભુજ વિસાલ ગહિ હૃદય લગાવા ” ઔર ખડી સહૃદયતા સે પૂછા:—

“ ખલમંડલી ખસહુ દિનરાતી, સખા ધર્મ નિખલૈ કેહિ ભાંતી ? ”

ઔર—

“ અસ કહિ રામ તિલક તેહિ સારા, સુમન-ટટિ નલ લખ અપારા. ”

કૈસી અપ્રતિમ આત્મવિશ્વાસ હૈ ! કૈસી સહૃદય રાજનીતિક ચાલ હૈ ! કૈસી પ્રશંસનીય સજ્જનતા હૈ ! કૈસે સાર્વભૌમિક ભાવ હૈ ! રામને વિભીષણુ કો ગલ્લે લગાયા. શત્રુ કો મિત્ર મેં પરિણુત કિયા. અપને અનુયાયી વાનરોં કો ઉત્સાહિત કિયા. લક્ષ્મણુ કા માન બઢાયા. લંકા ગયે. રાવણુ કો કુલપરિવારસહિત મટિયા-મેટ કિયા. આર્ય-સભ્યતા કા અંડા ગાડ દિયા. અપના લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કિયા. પૃથ્વી કા ખોજા હલકા હુઆ. અરાજકતા મિટ ગઈ. રાક્ષસી લીલા કા અંત હુઆ ઔર ભારત મેં ફિર શાન્તિ કી ખંસી ખજને લગી.

રામને પુત્ર, પિતા, ભાઈ, સમ્રાટ, મિત્ર આદિ કે કર્તવ્યોં કા આદર્શ સ્થાપિત કિયા. ખાલિ-બધ, શૂદ્ર-તપસ્વી-વધ ઔર સીતા પરિત્યાગ કે વિષય મેં લિજ્જ લિજ્જ મત હૈં. યદિ સમય મિલા તો કિસી ઔર લેખ મેં ઇનપર વિવેચન કિયા જાયેગા. આજ ઇતિના હી કહના પર્યાપ્ત હૈ કિ રામ કે જીવન કા અનુસરણુ હી ભારત કે ભવિષ્ય કે લિયે કલ્યાણુકર હૈ. હમેં અપને ધર્મ કા પાલન કરના ઔર ઇસ પ્રકાર અપના જીવન સફલ કરના હૈ.

આજ સંસાર મેં અશાંતિ હૈ, આજ અનાય નારી-બચ્ચોં કે કંદન સે સંસાર સ્મશાન હો રહા હૈ-ધર્મસંકટ મેં હૈ, માનવ-સમાજ કે અધિકારોંપર ધાર્મિક ઉન્માદ કા અત્યાચાર હો રહા હૈ, પશુ-બલ કી વૃદ્ધિ હૈ, હૃદય-હીન રાજનીતિ ને અપને તાંડવ-નૃત્ય સે સંસાર કો નરક મેં પરિણુત કર દિયા હૈ, અતઃ હમેં રામ-જીવન કો આદર્શ માનના કર્તવ્ય હૈ. પર સ્મરણુ રહે, કિ હમ કિસી કો અપના શત્રુ ન સમજે. ઉન્માદ કે વશીભૂત મનુષ્ય હમારી કૃપા કે પાત્ર હૈં. “ રામ-જીવન ” કો આદર્શ માનનેવાલોં કે કોષ મેં ઘૂણા શબ્દ કે લિયે સ્થાન નહીં હૈ:—

“ ઉમા જો રામ-ચરણુ-રત, વિગત-કામ-મદ-કોધ;

નિજ પ્રભુ સમ દેખહિં જગત, કા સન કરહિં વિરોધ. ”

રામ કે જીવનપર અપના જીવન નિયમન કરનેવાલા મનુષ્ય અગતા, મોહ, સ્વાર્થ, ઇર્ષ્ય-લોભુપતા, ધર્માન્ધતા કા શિકાર નહીં બનતા. કયા હમ વિશ્વાસ કરે, કિ હમારે ભારતીય ભાઈ

શ્રીરામ કે જીવન કે આદર્શ માનકર સંસાર મેં ફિર રામ-રાજ્ય સ્થાપિત કરેંગે ઔર ઇસ પશુબલ મેં દુઃખી સંસાર કે ફિર આધ્યાત્મિક વિકાસ કે ઉચિત માર્ગ પર રખ સકેંગે ? એસા કરને હી સે ભારત સંસાર કે પ્રતિ અપના કર્તવ્ય નિભા સકેગા ઔર હમ ભારતીય અપની સ્થાયી કીર્તિ, યશ-વિરુદ્ધાવલિ ઔર ઇતિહાસ કી રક્ષા કર સકેંગે ? ભગવાન વિશ્વનાથ હમેં શક્તિ દે, કે હમ અપને કર્તવ્ય શ્રીરામ-જીવન કે પ્રકાશ મેં પૂર્ણતયા પાલન કર સ્વયં સચ્ચે કલ્યાણુતક પહુંચેં તથા અપને ભાઇયોં કે-સચ્ચરાચર જગત્ કે-ઉસી કલ્યાણુતક પહુંચાયેં, જસ સે 'હમ' 'તુમ' કા ભેદ મિટકર બ્રહ્માનંદ કા અનુભવ હો.

અધૂત-પંચક

(લે:—શ્રીયુત “કંટક” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ” ના અંકમાંથી)
 જો પ્રાણુ સે પાલા જિયે, સત્ય સનાતન ધર્મ; બતલાતે સબકો રહે, સદા કર્મકા મર્મ. ૧
 જાતિ જિલાતે જો રહે, દેકર જીવન-દાન; જિન્હેં પ્રાણુ સે પ્રિય રહા, ઋષિ-મુનિયોં કા માન. ૨
 જો સબકી સેવા સદા, કિયા કરે સાનંદ; તન-મન સે માના કિયે, વેદ-વિપ્ર-વ્રજયંદ્ર. ૩
 હુએ અહિંદુ કિસ તરહ, એસે પૂત અધૂત; સદા સચ્ચિદાનંદ કે, વે હૈં પ્યારે પૂત. ૪
 અપનાને કો આજ ભી, ઉન્હેં ન લો તૈયાર; વે પાપી હૈં આપ હી, ઉનકો સનક સવાર. ૫

પ્યારા ભારત

(લે:—શ્રીયુત બાબુ ગંગાપ્રસાદ બી. એ. એલ. ટી. “હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)
 હમેં હૈં પ્યારા ભારત દેશ !

(૧)

સૌરભ-સિન્ધ સમીર પ્રવાહિત, ‘કલ-કલ’ સરિતા-નાદ,
 વન-પર્વત કી રચિર રમ્યતા, વિવિધ ફૂલોંકા સ્વાદ;
 કલિસ કુસુમોંકા શુચિ આર્દ્રાન, બ્રમરકી મીઠી ‘ભન-ભન’ તાન,—
 સભી પ્રકૃતિકા કીડાયલ હૈ, કેસા ભારત-દેશ !
 હમેં હૈં પ્યારા ભારતદેશ !

(૨)

સખસે પહલે જ્ઞાન-માનુકા મિલા હમેં આલોક,
 કિયે ઉન્હીં કિરણોંસે હમને આલોકિત સખ લોક;—
 વહી અબ હા ! હમ હૈં પરતંત્ર, જગતકે સારે દેશ સ્વતંત્ર,—
 કિન્તુ ન ક્યા ફિર જગકર જગકો, દેંગે ‘સુખ-સન્દેશ’?
 હમેં હૈં પ્યારા ભારત દેશ !

શ્રીરામચંદ્ર કી ખિન્નતા

(લે. શ્રીયુત પં. ગંગાપ્રસાદજી અગ્નિહોત્રી “હિંદુપંચ”ના તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

નૂનમથવતાં મધ્યે મમવાક્યમનુત્તમમ્ । માતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

ત્રેલોક્ય કા પરિશ્રમણ કરતે-કરતે અત્યંત થકે હુએ હોનેપર બી જ્યોં હી નારદજી કો યહ સ્મરણ હો આયા, કિ આજ ભારત કે સનાતન ધર્મ-પ્રેમી સંજન મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કી જ્યન્તી મનાને કા સમારોહ કર રહે હોંગે, ત્યોં હી ઉનકે હૃદય મેં શ્રી રામચંદ્રજી કી ભક્તિ કા રત્નાકર ઉમડ ઉઠા, ઉસકી તરંગોં મેં ઉનકી પરિશ્રમજન્ય થકાવટ ન જાને કહોં બહ ગધ. વે બડે ઉત્સાહ સે શ્રી રામજન્મોત્સવ દેખને કે લિયે ભારત કી ઓર ચલ પડે. ભારત કે અમ્બઈ, કાનપુર, કરાંચી, દિલ્લી ઓર કલકત્તા આદિ નગરોં મેં ખસનેવાલે પરમ ધાર્મિક ધનવાનોં કે ભવનોંપર નારદજી ને પધારકર વહાં શ્રીરામચંદ્ર કે જન્મોત્સવ કો દેખ, ઇતના સુખ પાયા, કિ ઉસ કા વર્ણન કરને કે લિયે ક્ષીરસાગર ગયે ખિના ઉનસે નહીં રહા ગયા. વે કલકત્તે સે સીધે ક્ષીરસાગર કે લિયે રવાના હો ગયે. વે મન મેં સોચતે જાતે થે, કિ જબ શ્રીરામચંદ્રજી ભારતવાસિયોં કી ભક્તિ કા વર્ણન મુઝસે સુનેંગે, તખ વે નિઃસંદેહ બહુત પ્રસન્ન હોંગે.

ક્ષીરસાગર મેં પહંચકર જ્યોં હી નારદજી ને અપને પહંચને કે સમાચાર ભગવાન રામચંદ્રજી કે પાશ લિજવાયે, ત્યોં હી ભક્તવત્સલ શ્રીરામજી ને આપ કો ખુલવાયા. આપ કે ભગવાન કે સમીપ પહંચતે હી ભગવાન ને આપ કા સ્વાગત કર આપસે કુશલ પૂછી ઓર આપ કો બેઠને કે લિયે આસન દિયા. આસનપર બેઠકર નારદજી ને ભારતીય ભક્તોં કી ભક્તિ કા વર્ણન ભગવાન કો કહ સુનાયા. ઉસે સુનકર ભગવાન કા વર્ણુ કુછ પીલા સા હો ગયા ઓર વેદુઃખી સે દીખ પડે. શ્રીરામચંદ્રજી કી ઉક્ત અવસ્થા દેખ, નારદજી ને બડી આતુરતા કે સાથ પૂછા, કિ ભગવન્! વર્તમાન ભારતીય ભક્તોં કી ભક્તિકથા સુનકર આપ કી યહ દશા કયોં હો ગઈ? ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને બડે દુઃખ કે સાથ કહા કિ:-

“નૂનમથવતાં મધ્યે મમ વાક્યમનુત્તમમ્ । ન માતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

હે નારદજી ! મૈને નરદેહ ધારણ કર ભારતવાસિયોં કો ઉનકે કલ્યાણાર્થ ને અમોઘ ઉદ્દેશ દિયે થે, ઉનકો વર્તમાન ભારતવાસી હિંદુમાત્ર બી નહીં માનતે. અપને ઉપદેશોં કી અવજા હોતી હુઇ દેખકર મેં બહુત હી દુઃખી હો જાતા હૂં!”

ઉક્ત બાત કો સુનકર નારદજી આશ્ચર્યચકિત સે હો રહે. ઉન્હોને બડી નમ્રતા કે સાથ શ્રીરામચંદ્રજી સે પૂછા કિ, ભગવન્! આપને અપને પરમ પ્યારે ભારતીયોં કો કૌનસા ઉપદેશ દિયા થા, જિસ કી અવજા કર વે શ્રીમાન કો ઇસ પ્રકાર દુઃખી કર રહે હૈં? ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને કહા કિ મૈને રામાવતાર મેં ભારતીય જનોં કો યહ ભલીભાંતિ સમજા દિયા થા, કિ ભારત કો ધનધાન્ય તથા સુખ-સંપત્તિશાલી બનાયે રખને કે લિયે ઉન્હેં ગોરક્ષા, કૃષિ ઓર વાણિજ્ય કી રક્ષા ઓર વૃદ્ધિ કરતે રહના હોગા. ઇતના હી નહીં; કિન્તુ વૃષ્ણાવતાર મેં મૈને સ્વયં ગોપરિપાલન કર ઉન્હેં પ્રત્યક્ષ શિક્ષાદ્વારા સમજા દિયા થા, કિ તુમ લોક કલ્યાણપર-પરા કી દાત્રી કલ્યાણી ગૌ કી સેવા સદા કરતે રહના, મેરે ઇસ હિતકર ઉપદેશ કા યથેષ્ટ આદર કરતે રહના. મૈને ઉનસે કહા થા:-

શ્રીરન્તુ બાલવત્સાનાં યે પિબન્તીહ માનવાઃ । ન તેષાં ક્ષીરપા કેચિત્ જાયન્તે કુલવર્ચ્ચનાઃ ॥

(અ. પ. ૧૨૫-૬૬)

અર્થાત્ જો લોક છોટે બજીરવાલી ગૌઓં કા દૂધ પી જાતે હૈં, ઉનકે વંશ મેં દૂધ પીનેવાલી ઓર કુલ કી વૃદ્ધિ કરનેવાલી સન્તાન નહીં હોતી.

નારદજી ! મેરા યહ ઉપદેશ ભારતવાસિયોં કી મંગલકામના સે ઓત-પ્રોત ભરા હુઆ હૈ; પર પરમ ખેદ ઓર સન્તાપ કા વિષય હૈ, કિ વર્તમાન ધનવાન ભારતવાસી મેરે ઇસ ઉપદેશ કા સોલહો આને અનાદર કર રહે હૈં. છોટે બજીરોં કે હિસ્સે કા દૂધ પી જાને કી વાત કૌન કહે, વે ઉન ગૌઓં કા દૂધ પીતે હૈં, જિન કે દૂધમુંહે બચ્ચોં કો લાલચી ગ્વાલે માર ડાલતે હૈં. ઉન્હી ગૌઓં કે દૂધ ઓર ઘી સે બનાયે હુએ પકવાન્નોં કા મુઝે નૈવેદ્ય દિખાકર મુઝે ‘વદતો વ્યાધાત’

દોષ કા દોષી બનાકર મુઝે પ્રસન્ન કરના ચાહતે હૈં. વે અપની ઇસ નિંઘ ભક્તિપર તનિક ભી લન્નિજત નહીં હોતે. નારદજી ! યસ મેરી ઉદ્વિગ્નતા કા યહી કારણ હૈ.

શ્રી ભગવાન રામચંદ્રજી કે શ્રીમુખ સે ઉક્ત વાક્ય કો સુન, નારદજી ભી અહુત દુઃખી હુએ ઔર ભારતવાસિયોં કી મંગલકામના સે પ્રેરિત હો કર આપને પૂછા, કિ ભગવન્ ! અપ્પ તક જો હો ચૂકા સો તો હો ચૂકા, પર અપ્પ આગે ભારતવાસિયોં સે ઇસ જલ્પના પાપ કી પુનરાવૃત્તિ ન હો, ઇસકા કોઈ સરળ ઉપાય હો, તો ઉસ કા વર્ણન કીજિયે. મૈં 'હિંદુપંચ' દ્વારા ઉસ ઉપાય કો ઉનપર પ્રકટ કર દુંગા. ભક્તવત્સલ ભગવાન ને નારદજી કી ભારત-હિતકામના સે પ્રસન્ન હોકર કહા કિ, ભારત કે ધનવાનોં કો સમજા દો, કિ વે ધનહીનતા કે બહાને કો બહાકર અપની અપની કોઠિયોંપર ગોસાહિત્ય કા સદાવર્ત ખોલ દે. કુમ્ભ આદિ પર્વોંપર ગોસાહિત્ય કા દાન કિયા કરે. અપને બડે-બૂડેં કે શ્રાદ્ધ મેં ગોસાહિત્યકા પ્રચૂર માત્રા મેં દાન કિયા કરે. લડ કે-લડકિયોં કે વિવાહોત્સવોંપર ગોસાહિત્ય કા વિતરણ કરે. ઇતના દાન કરકે હી વે ચૂપ ન રહ જાયે. ઉન્હેં સ્થાન-સ્થાનપર આદર્શ ગોશાલાએ ખોલકર, ઉનમેં ગવાયુર્વેદ કી શિક્ષા કે અનુસાર ગોપરિપાલન કરના ચાહિયે. અપ્પ તો ભારતવાસી તબી સુખી હોંગે-તબી મનુષ્યપદ કે યોગ્ય હોંગે, જપ્પ મેરે આજ્ઞાનુસાર ગોપરિપાલન કર ભારતીય ગોધન કો હંપુષ્ટ ઔર સુખી બનાયેંગે.

પરાનુગ્રહકાંક્ષી નારદજીને શ્રીરામચંદ્રજી કે મુખ સે ઉક્ત કથ્યાણુપદ ઉપદેશ કો સુન, ભગવાન કો પ્રણામ કિયા ઔર કહા કિ ભગવન્ ! આપ કી ઇસ મંગલમયી આજ્ઞા કા પ્રચાર જૂઠન કે ભય સે અન્ય પત્ર સંપાદક ભલે હી ન કરે, પર 'ભારત ધર્મ' ઔર 'ગોત્રાસ' તો ઇસકે મહત્ત્વ કો જનકર ઇસકા પ્રચાર અવસ્ય હી કરેંગે.

ભગવાન સે વિદા હોતે સમય નારદજી ને અહુત ધીમે સ્વર મેં કહા, કિ મૈં અનુમાન કરતા થા, કિ આપ બમ્બછ, કલકત્તા ઔર દિલ્હી કે પિંજરાપોલ કે સંચાલકોં કી ગોભક્તિ સે અહુત પ્રસન્ન હોંગે; પર આપને ઉનકી ચર્યાતક નહીં કી. ઉત્તર મેં ભગવાન ને કહા, કિ પિંજરાપોલવાલે ઉલટી ગોભક્તિ કર રહે હૈં—અર્થાત્ વે ગૌ કી સેવા તખ કરતે હૈં, જપ્પ વહ દુષ્ટોંદ્વારા નિરુપયોગી બના ડાલોં જતી હૈ. ઉન્હેં એસા પ્રયત્ન કરના ચાહિયે, કિ ગોવંશ કા એક ભી પ્રાણી નરાધમેં દ્વારા નિરુપયોગી ન બનાયા જાયે. વે ગોપરિપાલન કી શિક્ષા કા યથેષ્ટ પ્રચાર કરેંગે તો ઉસ સે ભારતીય ગોધન કા પ્રત્યેક પ્રાણી ઇતના સ્વસ્થ ઔર ચિરંજીવી હોગા, કિ વહ જન્મ-ભર ભારતવાસિયોં કા હિત કરતા રહેગા ? ઉન્હેં ઉન સાત્વિક ભોજ્યાનોં કો દેતા રહેગા, જિન કે સેવન સે મનુષ્યોં મેં સાત્વિક બુદ્ધિ, સાત્વિક ધૃતિ ઔર સાત્વિક જ્ઞાન કા ઉદય ઔર વિસ્તાર હોતા હૈ ઔર ઉનકી કૃપા સે વહ મનુષ્ય-જન્મ કે પ્રધાન-હેતુ કથ્યાણુ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

નારદજી ને ભગવાન સે વિદા હોતે સમય યહ વર પુનઃ માંગા કિ ભગવન્ ! અપ્પ ભારત કે ધનવાનોં કો એસી સુબુદ્ધિ દીજિયે, કિ 'હિંદુપંચ'મેં આપ કે ઉપદેશ કો પઠકર ઉસે કાર્ય કા રૂપ દે, અપને હિત કા સાધન કરને લગે. ભગવાન ને 'તથાસ્તુ' કહકર નારદજી કો વિદા કિયા.

નારદજી કી હી પ્રેરણા સે યહ લેખ છપવાયા ગયા હૈ. ઇસકા આદર કરના સમજદાર, ભગવદ્ભક્ત, ધનવાન ભારતીયોં કે અધીન હૈ.

राम का आयकाट

(लेखक:—आषा आह्मीदास "हिंदुपत्र" ता. ७-४-१९२७ ना अंकमांथी)

“मैं कट्टर सनातनधर्मी, मेरा लडका महाकट्टर सनातन धर्मी और मेरी स्त्री महामहाकट्टर-धर्मी सनातनधर्मिणी। मेरे जूते जू तो ऐसा कदापि नहीं हो सकता, अगर मैं अपने सच्चे पाप का भेदा हूँ, अगर मेरी जगान में अयोध्या आया और सरयू मैया का घर है, अगर हमारी पंचायत के छस लुके में (लुका जिया कर के) अशुद्धों का शुद्ध करने की ताकत है, तो राम का जति से अलग कराये बिना अन्न आने की कौन कहे लुधुआ गदहापर लादी लादना भी हराम है !”

धतना सुनते ही घोषियों की अग्निलारतवर्षाय घोषी-महासभा में प्रसन्नता की वर्षा होने लगी-सभी के लुके जिये हो गये। सभा क्या थी, मानों दस पीढ़े में लुकों की जेती लललदा रही थी। चारों ओर से “हिक-हिक” का नारा गूँज उठा। धतने में दूसरे घोषी ने तमककर कहा—“मैं जूदा हूँ, परंतु मेरी उम्र नौजवान, हाँत छंसते-जेवते पड़े, आंभें भस्तानी लौरियां। अधर्म की आत कइना मेरे लिये हंसी-भोज नही। अउ महाराज स्वर्गीय राज दशरथ ने ऐसा अधर्म दल-अल्लाव के लिये भी नहीं किया था। फिर छस शाही आनदान के शाहजहान ने त्रता-युग में ऐसा अधर्म क्यों किया ? गद्दीपर बैठने से क्या होता है ? यह कोछ कोछकाई नहीं, शंकर का धनुष नहीं, कि जूसे हमलोग न तोड सकें ! रावण की आतों में आकर, फिर उसके कंधेपर बैठ कर, आकाश की हवा आते-आते उसके घर जना, फिर जगीये के जंगले में हलरना-ऐसी स्त्री का फिर स्वीकार कर लेना और जुह शवरी जैसी नीच स्त्री के जूड़े और आना, धर्म की नाक काटना है, नाक ! फिर कोछ ऐसा-ऐसा धर्म होता तब तो आत दूसरी थी। यह तो है “सत्य सनातनधर्म !” जिन के पुरुषार्थमायारी, उन के भेदा अंटादारी !

धतने में तीसरे ने अपने दोनों हाथ जिये कर सर हिलाते लुके “पंचो ! मेरी भी प्रार्थना सुनना ” कहना शुरु किया। यह धर्म-सक्रायत मामला यहाँ तक होकर न रहेगा; जबकि हमलोग जंगी, चमार, नाई, कहार-सजकी अलग अलग सभा करायेगे और उन सभाओं में भी आय-काट का प्रस्ताव पास करायेगे। यदि किसी सभा के माननीय सदस्य हमारे धर्मरक्षक प्रस्ताव का विरोध करेंगे, तो हमलोग अकहम उस जतिबर के कपडे घाना अंद कर देंगे, उनके दरवाने अपने गदहे का पेशाब भी न करने देंगे। (करतलध्वनि)

अंत में धनकी सभा में “लगवान राम का आयकाट” वाला प्रस्ताव सर्व-संमति से पास हुआ और निश्चित हुआ, कि प्रातःकाल राजप्रासाद के सामने सभ लोग अकत्रित होकर छसकी सूचना दें और उनकी धृष्टा जन लें। धीरे-धीरे यह जगल लगवान राम के पास भी पहुँची-वे जेयारे जहुत धजराये। कुछ सिपाहियों से कहा, कि आज रात्रि में यह भी देखते रहना कि घोषियों के मुहल्ले में कैसा रंग है ? लोग अपने-अपने घरों में क्या आतचीत करते हैं ? उसी रात्रि रात में आइत की मारी, धर्म की सतावी अक घटना भी घट गध। अक घोषी की स्त्री, पति की आज्ञा के बिना कहीं जाकर चली गध थी। उस के आनेपर पतिने डाँटकर कहा, “सुनती है ? तू आज मेरी आज्ञा के बिना कहाँ गध थी ? अब मनमाना धधर-धधर आने-जाने से काम नहीं चलेगा। मैं राम नहीं हूँ, कि रावण के वहां गयी औरत का फिरसे कणूल कर लुं, मारे उठों के क्यूमर निकाल लुंगा और घर से निकाल दूंगा। क्या मेरा भी जतिलाधियों से आयकाट करायेगी ? यह सारी आते पहरदार सुन रहा था। उसने जकर रामज से कहा तब तो वे जउ दुःखी लुके। प्रातः राय लेने के लिये गुरुजनों का जुलवाया। सभी रायजहादुर छिक्रे लुके। धधर घोषियों का सनातनधर्मी दल अपने-अपने गदहोंपर सवार और हाथ में उठ उठ हाथ का अक-अक लुका लिये आ पहुँचा। लजनों की तादाद में राजप्रासाद के सामने अकत्रित होकर ‘शेम-शेम,’ ‘धिक्कार-धिक्कार’ की आवाज से कोध प्रकट करने लगे, अंत में वसिष्ठ ने सभ को शान्त किया। सभ बैठ गये और लुकों की धनधोर गुडगुडाहट होने लगी। सर्व-संमति से वसिष्ठ सरपंच जनाये गये। मुकदमा पेश हुआ। जेयारे रामचंद्र ने अभिपरीक्षा की तमाम पुरानी भिसालें और भिसलें पेश कीं;

मगर घोषियों के धूम के आगे किसीकी न बची। जेयारे जूड़े वसिष्ठजी की भी जोखी अंदर हो गयी।
 एक घोषी ने अडे होकर और रामजी की ओर अंगुली हिला-हिलाकर साक्षात् सम्हालते हुये कहा:-
 'घन्हेने शवरी के जूड़े जेर क्यों पाये? क्या यह क्षत्रियों के लक्षण है? क्या यही सनातन-
 धर्मीयों के लक्षण है? जय रावण कंधेपर सीताजी को लेकर लागा, तब सक्षार्थ क्यों नहीं पेश
 की गयी? अय अजर हमारे मन के मुतालिक ईसला नहीं हुआ, तो हम लोग अवध के राज में
 एक भी निंद नहीं देंगे-सरयूजल से अपने हुक के भी न धोवेंगे। हम लोगों के लिये उजल रिया-
 यत करना हुंवार है।'

अंत में घोषियों के घन्छानुसार और अलुमत् होने के कारण "सीता-परित्याग" का प्रस्ताव
 पास हुआ। रामजी के लिये राज होने के कारण रियायत की गयी कि तीर्थयात्रा और यज्ञ तथा
 भोजन-लंडारा कर के अपना दोष मिटा दें।

बलते-बलाते एक घोषी ने वसिष्ठजी से कहा:-"महाराज! हम लोग गदहे हैं-काँध ज्वाल
 न करना।" वसिष्ठजी ने क्रोध में कहा:-"अगर गदहे नहीं हो, तो सहैव गदहों की संगत में
 रहोगे-उन्हीं की कमाध के लोरोसे तुम्हारा गुजर होगा।"

यह विशेष प्रतिनिधि की पुरानी रिपोर्ट से छान-पीनकर निकाली कुछ "लगवान राम के
 आयकाट" की कथा है, 'हिंदु-पंथ' के पाठकों की पंथायत में पेश की जाती है।

हरद्वार में कुंल का मेला

(प्रस्तावक:-डॉ० हरिद्वारी सिंहजी-'अर्जुन' उपरथी)

हिन्दु धर्म का कायापलट-सनातन धर्मसंमेलन-अगृति के यमकदार
 यिज्ञ-लोकमत की जल-विराट शुद्धिसंमेलन के ठराव

कायापलट

कुंल के महापर्व का आज अंतिम दिन है। जिस मनुष्य ने भीमगोडे से लेकर कनकल तक
 दूँद्रे हुये मेले को सप्ताहभर देखा है, वह कह सकता है कि हिंदुधर्म का कायापलट हो रहा
 है। यह ठीक है कि हरिद्वार वही है, मन्तो और साधुओं की भीड़ वैसी ही है, मोक्षार्थियों का ज-
 भाव वैसा ही है, परंतु इस शरीर के अंदर जो आत्मा काम करती है, वह बदल रही है। जिस
 ने १२ वर्ष पूर्व का कुंल देखा हो, वह १९२७ के कुंल को देख कर अनायास कह उठेगा कि ११
 वर्ष में हिंदुजति की दशा में बहुत परिवर्तन आ गया है।

परिवर्तन के यिज्ञ

परिवर्तन के यिज्ञ अनेक और स्पष्ट है। कछ भीलों में दूँद्रे हुये मेले में कमसे कम १००
 ऐसे स्थान अने हुये हैं, जहां उपदेश प्रचारक कथा का प्रबंध है, व्याख्यान और लजन होते
 हैं, सनातन धर्म के तीन पंडाल है, आर्य समाज के तीन पंडाल हैं, सिक्यों के कछ पंडाल
 हैं। हर एक अण्डे के साथ प्रचार का स्थान अना हुआ है, जहां दिनभर लजन और
 व्याख्यान होते हैं। सय जगह प्रचार की एक ही स्वर है, एक ही तान है। हिंदुजति की रक्षा
 करो, विधर्म के आक्रमण से इसे जयाओ, अछूतों के प्रति अपने कर्तव्य का पालन करो,
 विधवाओं की रक्षा करो-यह आवाज थी, जो सय पंडालों में सुनाई देती थी। सर्वसाधारण
 जनता केवल अंडन या नोंक जोंक से संतुष्ट नहीं होना चाहती थी। देशहित तथा जतिहित
 की आतों को पसंद करती थी। कुंलरनान के जूड़े शरीर में भी समय से उत्पन्न परिवर्तन के
 यिज्ञ दिखाध दिये।

सनातन धर्म कॉन्फ्रेंस

परिवर्तन का सय से अडा यिज्ञ वह सनातन धर्म कॉन्फ्रेंस थी, जिसका अधिवेशन भीम-
 गोडे के पास हो रहा था। वहां पूज भीड़ रहती थी। अडे अडे महापुरुषों ने इसमें हिस्सा लिया।
 यह तो मानना पडेगा कि कछ वक्ताओं ने जेलगांव(निरंकुश) लाषा का प्रयोग किया, और कभी

अकालियों पर, कभी आर्यसभानियों पर और कभी अन्य सुधारकों पर वाक्यवाणों की वर्षा की, परंतु उन कुछेक अद्वैतियों का कार्य देखकर यह नहीं बूझा देना चाहिये कि सामान्यतया सनातन धर्म का-के-स की प्रवृत्ति सुधार सभा की ओर थी। सनातनधर्म सभा का जे महानुभाव इस समय संचालन कर रहे हैं, वह किसी न किसी समय आर्यसभाएँ रह चुके हैं। कोई इठ कर और कोई किसी गौण मतबेद से प्रेरित होकर सनातन धर्म सभा के कर्णधार बन गये हैं। उनका जुकाव सुधार की ओर है फिर समय पड़ा नहीं है, वह मनुष्य को कान से पकड़ कर परिवर्तन के लिये तैयार करता है। हिंदुमात्र पर समय का प्रभाव पड़ा है; परिणाम यह है कि आज का सनातन धर्म भी सुधार के लिये उतावला होता है। सनातनधर्म सम्मेलन के सभ्य प्रस्तावों पर दृष्टि डालिये। वह भूषण उन्नतिशील हैं। उनमें सनातन मुद्रा को तोड़ दिया गया है। भद्विहों का, तीर्थों का, साधुओं का और गोशालाओं का सुधार किया जाय, अछूतों की दशा को संभाला जाय, विधवाओं की और ध्यान दिया जाय—यही ध्वनि थी, जे यारों ओर से उठ रही थी। कुंभपर सनातनधर्म के नाम पर जे प्रचार हुआ है, उसका सारांश यह है कि हिंदुधर्म में परिवर्तन की जरूरत मांग पैदा हो गयी है। प्रत्येक सुधारक का हृदय इस दृश्य को देख कर प्रसन्न होना चाहिये।

लोकमत की जल

अलकुंड पर योरोपीयन अइसरो के बैठने का जे मामला था उसमें लोकमत की जल डुध। हिंदु महासभा की ओर से दो महीने से यह लिखा जा रहा था कि अलकुंड पर पूल बनाकर विधर्मी अइसरो के बैठने से हिंदुओं का भिलकुल हिल दुपता है, इस कारण उसे न बनाया जाय; परंतु अइसरो ने न माना। गत सप्ताह प्रज का असंतोष अहुत बढ़ गया। जिस पर स्वामी विश्वानंद ने आंदोलन शुरू किया सत्याग्रह का निश्चय हो गया। और स्वामी विश्वानंद, प्रो० धर्म, स्वा० रामानंद, स्वा० उदकारानंद, प० गोविंदलाल भावनीय, लाला यमनलाल आदि ने सत्याग्रह के लिये नाम लिखवा दिये। धीरे धीरे चार पांच सौ स्वयंसेवकों के नाम जर्ती हुई जिनमें से अहुत सी स्त्रियां भी थी। भावनीय ने वायसराय को तार दिया और स्थानीय अइसरो की गिरी भी लिखी। इस सारे शोर का परिणाम अच्छा निकला, स्थानिय अधिकारियों ने इस पूल पर बैठने का विचार छोड़ दिया, और इसकी सूचना पत्रद्वारा भावनीय को दे दी। लोकमत के इस विषय पर हिंदू अधाध के पात्र है।

विराट शुद्धिसम्मेलन

ता. ६-४-२७ का उपदेशक महाविद्यालय के आचार्य श्रीस्वामी स्वतंत्रानंद महाराज के सभापतित्व में ला० हि० शुद्धि सभा की ओर से शुद्धि सम्मेलन १२ अग्रे दिन से अठे ही समारोह के साथ आरंभ हुआ। मनोहर लज्जों द्वारा मंगलाचरण होने के पश्चात् सभापति का प्रभावशाली भाषण हुआ, जिसमें उन्होंने अतलाया कि शुद्धि नष्ट आत नहीं है, अदिक प्राचीन काल से चली आती है। ऐतिहासिक घटनाओं द्वारा इसे पुष्ट करते हुये, अंत में शुद्धि की गति को तीव्र करने का आदेश किया।

इसके पश्चात् क्रमशः चार प्रस्ताव सर्वानुमति से पास हुये।

प्रस्तावों का ३५ नीचे दीजे अनुसार है। प्रस्ताव इस प्रकार है:—

(१) क्योंकि अहुत से मुसलमान और इसाध साधुओं का वेश धारण करके हिंदू महिलाओं तथा अइसों को प्रसला कर मुसलमान बना रहे हैं। इसलिये साधु महात्माओं से यह सम्मेलन सत्र अह निवेदन करता है कि वे अपने कर्तव्य को समझते हुये, हिंदू जति की रक्षा के लिये शुद्धि-कार्य में योज देवे और जहां को (बूझा लटका) अहिंदू अपने धर्म को अहण करने की छत्रारम्भनेवाला मिले, वही इसका जतीय प्रवेशसंस्कार कर के आर्य जति में सम्मिलित कर लेवे।

(२) यह सम्मेलन प्रत्येक हिंदूओं को अपनी स्पष्ट सम्मति अतलाता हुआ, इस आत को मानने के लिये अनुरोध करता है कि यदि कोई गलती से या मजबूरी से दूसरे धर्मवालों के साथ का जान पान कर ले और उस पर पश्चात्ताप करे तो उसे पूर्ववत् स्वधर्मी समझना चाहिये।

સંકલ્પ

(લેખક:—શ્રીયુત રમેયા બાબા—“હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

પહેલા દૃશ્ય—સ્થાન અનૂર્ણા પાઠશાલા

સમય—સંધ્યા કે છ બજે

(શ્રીરજરટડં ચતુર્વેદી, ૫૦ સત્સંગી પાન્ડેય તથા ચુહડરામ બેઠે બાતે કર રહે હે. ઇસી સમય એક લિશ્તુક કા વહાં આના ઔર એક ડકલી બજાકર ગાના.)

ગાના

લિશ્તુક:—જય-જય જય! અખંડ મંડલાકાર, જગ-આધાર, સુખદાતાર, બિનવેં તોહિં બાર-બાર; નિર્મિત રજત અખંડ હો, સુન્દર, સધર, સુગોલ, તવ માયાવશ જગ ફિરત, મહિમા-અમિત અતોલ. યાની, ધ્યાની, સંયમી, પંડિત ઔર પ્રધાન, ધર્મ સમાજ અરુ બલિ કે, અગુચન કે તૂ પ્રાન; તુમહારી જગ યશ-કીર્તિ અપાર, હમપર કૃપા કરો કરતાર-જયં

બાબુ સાહબ! એક પૈસા.

રજરટડં ચતુર્વેદી:—યહ લો, ઔર ઝટ યહાંસે સિધાર બાબો.

(લિશ્તુક કા પૈસા લેકર પ્રસ્થાન)

ચુહડરામ:—ચતુર્વેદીજી! આપને નાહકે ઉસ લિશ્તુક કો ઇતની જલ્દી યહાં સે લગાયા! સુના, ઉસને કેસા અચ્છા ગાના ગાયા? મેરા તો દિલ ચાહતા થા, કિ ઉસકે દો-એક ગાને ઔર સુન.

ચતુર્વેદી:—ઉસને કયા ગાયા, મૈને તો કુછ ખ્યાલ હી નહીં કિયા.

સત્સંગી પાન્ડેય:—ઔર મૈને બી ધ્યાન નહીં દિયા. અગર તુમહેં જરા-તરા સ્મરણુ હો, તો સુનાઓ. જરા મૈં બી સુન, કિ ઉસને કેસા કયા ગાયા, જીસપર તુમ ઇતને લફ્ હો રહે હો?

ચુહડરામ:—ભાઈ! મૈં તો ગાને કા શૌકીન હૂં. જહાં કહીં મન-લાયા ગાના સુના, કિ ઝટ યાદ કર લિયા.

(ગાના ગાકર સુનાના)

સત્સંગી:—વાહ! ખૂબ! બહી ગલતી હો ગયી. જરૂર ઉસસે દો-એક ગાને ઔર સુનને થે. ઉસકે ગાને તો બડે મહેદાર ઔર માનીદાર હેં.

ચુહડ:—બેશક, તબી તો મૈં અફસોસ કર રહા હૂં. ઉસને ગાના કયા ગાયા, ટકેકા સચ્ચા યશ સુનાયા. સચ્ચમચ્ચ આજકલ બે કુછ હૈ, ટકા હી હૈ. ઇસ કે બિના મનુષ્ય કી દિન-રાત ટકટકી લગી રહતી હૈ; પર ભાઈ! ઇધર તો ઇસ કે દર્શન હી દુર્લભ હૈં. યસ, જ્યો-ત્યોં કર કે પેટ પાલતા હૂં. વહ બી નમક ચાટ-ચાટકર. દેખો ન, હમ સે કિતને ગયે-ગુજરે ઇસી કલકતા-શહર મેં ચાંદી કાટ રહે હૈ. અંટી ગરમા રહે હૈ, મનમાના મતલબ ગાંઠ રહે હૈં ઔર સાથ હી ધલુએ મેં નામ બી કમા રહે હૈ; મગર આપને રામ કો ઇસ સે કયા ગરજ? યહાં તો સંતોષ ઔર સાધુતા કા પાઠ પઢે બેઠે હૈં. લૈયા! અબ વહ જમાના નહીં રહા. અબ તો દગા, ફરેબ, ઢોંગ, ખુશામદ, ઠકુરસહાતી ઔર “ઉપર સે કુછ-ભીતર સે કુછ” કા પાઠ સીખો, તબ તો ગુજર હૈં ઔર નહીં, તો મારે-મારે ફિરો કૌડી કે તીન-તીન બનો.

ચતુર્વેદી:—આપ કા કહના અક્ષરશઃ સત્ય હૈ, કિન્તુ હમ લોગોં કા કિયા કુછ હો નહીં સકતા. કારણ, હમ મેં વૈર-વિરોધ ઔર ફૂટ-વૈમનસ્ય કી ઇતની અધિક માત્રા હૈ, કિ હમ કોઇ કામ હી નહીં કર સકતે. ચૌવીસ ઘંટે મેં એક મિનટ બી તો આપસ કી શિકવા-શિકાયત સે દુરસત નહીં મિલતી. કોઈ કામ કરે તો કયા ખાક કરે?

સત્સંગી:—ઠીક કહા. મુઝે બી અપને બનને કી કોઇ સુરત નજર નહીં આતી. જહાં ઇતના મનોમાલિન્ય હૈ, કિ એક દુસરે કો દેખ-દેખકર જલા કરતે હૈ, વહાં યહ કેસે આશા કી બચે, કિ હમ સબ મિલકર કોઇ કામ કર સકેંગે?

ચુહડ:—ઇસ કી ચિંતા છોડો. વૈરવિરોધ કહાં નહીં હૈ? યહ રોગ તો ઇસ સમય ભારત-વ્યાપી હી કયા, વિશ્વવ્યાપી હો રહા હૈ. ઇસ સે કોઇ ધર ખાલી નહીં. મગર કામ બી તો હો હી રહા હૈ. અરે ભાઈ! યહ સબ વ્યર્થ કા તર્ક-વિતર્ક છોડકર આઓ, એક બાર હમ બી અપના કરમ ઠોકકર મેદાન મેં દૂદ પડે. જરૂર કુછ-ન-કુછ હાથ લગ હી બચેગા. ‘કર્મણ્યે-

વાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન'

ચતુર્વેદી:—હહહહ! ખૂબ કહી, 'બાવન તોલે પાવ રત્તી' ઠીક. જૈસી બહે બમાર, પીઠ તબ તેસી દીજે. યહી ચતુરોં કી રીતિ હે ઓર સબસે ઉત્તમ નીતિ હે. તો ફિર એસા કોઇ કામ સોચો. જીસ મેં હરેં લગે ન ફિટકરી ઓર રંગ લી ચોખા હોય. ખુબ ટકા બનાયા જાયે ઓર સાથ હી નામ લી કમાયા જાયે.

ચૂહડ:—સબ સોચા-વિચારા. તૈયાર હૈ, કેવલ કામ શુરુ કરને કી દરકાર હૈ. આધયે, હમ લોગ લી એક સંસ્થા ખોલ દે' ઓર ઉસી કે ઝરિયે જો ચાહેં સો કર લેં.

સત્સંગી:—(તોંદપર હાથ ફેરતે ઓર નાચને કા ભાવ દિખાતે હુએ) બસ-બસ, વહી કહા જો મેં ચાહતા થા. અગર હમારી લી એક સભા ખુલ જાયે, તો મેં વહ-વહ કરામાત કર દિખાઉં, કિ દેખકર દુનિયા દંગ હો જાયે. લેકચર દેના મેં જનૂં, ખાત બનાના મેં જનૂં, માયા ફેલાના મેં જનૂં, માનકો પીછે ઓર અપમાનકો આગે કર કે અપના કામ સંવારના મેં જનૂં; ઇતના હી કયોં, મુઝસે બઢકર કોઇ અચ્છા લેખ લિખ લે, તો જનૂં! ઇતના હોનેપર લી મુઝે કોઇ ન જને? બાપ રે બાપ! નોકરી કરતે-કરતે સારી ઉમ્મર ખીત ચલી; મગર ટકેકા દર્શન દુર્લાભ! મેરી કહીં પૂંછ હી નહીં. ખૈર, ભાઈ! અબ તુમ્હારી હી રાય પછી રહી, લેકિન ભાઈ! દેખના, પીછે કદમ ન રખના. ખુબ તૈયાર હોકર મૈદાન મેં ઉતરના, કયોં કિ કામ તો સબ મેં કર ડાલૂંગા, તુમલોગ સિફ મેરી પીઠ ઠોકતે ઓર કામ પડનેપર હામી ભરતે રહના.

ચૂહડ:—હાં-હાં, હમલોગ આપ કે પીછે બરાબર કદમ બઢાયે ચલેંગે. કહી પાઠ ન દિખાયેંગે.

સત્સંગી:—તો કહો, કિસ રોજ સભા ઇકઠી કી જાયે?

દોનોં:—જીસ રોજ આપ કહેં.

સત્સંગી:—અચ્છા, તો ઇસ કા ભાર મેરે હી ઉપર છોડ દો. મેં તુમ લોગોં કે ખબર દે દુંગા. લેકિન એક બાર ભાઈ! આઓ, હમ સબ મિલકર ટકે કા ગાન કર કે અપના-અપના રાસ્તા લેં.

દોનોં:—હાં; ઠીક ઠીક હૈ.

(સબ કા એક સાથ ગાના)

જગત મેં ટકા ધર્મ ઓ' કર્મ, ટકા હી નર-જીવન કા મર્મ.
બડે-બડે ગુણિ-જનકો દેખા, પંડિત ઓ' વિદ્વાન સુવેષા,
ધીર, વીર, ધર્મ-ધ્યજ સારે, નહીં કોઇ હૈં ઇસ સે ન્યારે;
ગંવાવે સહી ટકાહિત, ભરમ ટકાહી નર-જીવન કા મર્મ.
નર નહિં જિસ કા બિગડા પાની, પાની બિના વ્યર્થ જંદગાની,
જૈસી ચારોં ઓર કહાની, ચૂહડે-માંગ જાય યહ પાની;
હમેં તો કરના મુઠ્ઠી ગર્મ, ટકા હી નર-જીવન કા મર્મ.
એમ. એ. બી. એ. ભટ્ટ, વિશારદ, પગડ-ધારી પોથી-ગારદ,
ધનિ કોં કે નિત તેલ લગાયેં, ચરણ ચૂમને ઝપટે-ધાયેં;
છોડકર સહી હયા ઓ' શર્મ, ટકા હી નર-જીવનકા મર્મ.

કાંગડી કા ગુરુકુલ

(લેખક:—પંડિત વીરેન્દ્ર શર્મા બી. એ.—'હિંદુપંચ' તા ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

આભાસ

અબી ઉસ દિન કાંગડી કે ગુરુકુલ કી રજત-જુબિલી બડી ધૂમ-ધામસે મનાયી ગઇ હૈ. ગત ૧૬ વીં માર્ચસે ૨૧ વીં માર્ચતક ગુરુકુલ ભારત કે ગણ્ય-માન્ય મહાપુરુષોં ઓર શિક્ષા-પ્રેમિયોં કે આગમન સે માનોં સહસ્ત્રકંઠ હોકર ઉસ સ્વર્ગીય મહાત્મા કા યશોગાન કરતા હુઆ ગગન વિક-મ્પિત કર રહા થા, જિસકે ઉદાર હૃદય ઓર વિશાલ મેધાને ઇસ પ્રાચીન શિક્ષા-પદ્ધતિ કે નવીન આદર્શ કી કલ્પના કી થી. ઇસ ગુરુકુલ કી સ્થાપના હુએ ૨૫ વર્ષ હો ગયે, ઇસી લિયે ઇસ વર્ષ ઉસકી રજત-જયન્તી મનાને કી બહુત પહલેસે તૈયારિયાં હો રહી થી. યોં તો હર સાલ હી

ઈન્દી' દિનોં ગુરુકુલ મેં ખાસા મેલા લગ જતા હૈ; પરંતુ ઇસ સાલ રજત-જયન્તી કે કારણ ચલ્લ પલ્લ ખૂબ ખાસી રહી. ખાસ કર કે ઇસ આદર્શ વિશ્વવિદ્યાલય કે સંસ્થાપક સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કે એક આતતાયી કે હાથોં મારે જાને સે આસમુદ્ર-હિમાલય સમસ્ત ભારત કે હિન્દુઓં કી દષ્ટિ ઇસ કી ઓર વિશેષ રુપસે આકર્ષિત હો ગયી. મહાત્મા ગાંધી, કૉંગ્રેસ કે અધ્યક્ષ શ્રીયુત શ્રીનિવાસ એયંગર, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સાધુ વાસ્વાની આદિ બહે-બહે આદમિયોં કે પહુંચ જાને સે ઇસ વારકે જલસે મેં બડી અપૂર્વતા આ ગયી. કહીં હિંદી-સાહિત્યસમ્મેલન હો રહા હૈ, કહીં કવિસમ્મેલન હો રહા હૈ, કહીં વિદ્યાર-પરિષદ હો રહા હૈ, કહીં વ્યાખ્યાન હો રહા હૈ, કહીં હવન હો રહા હૈ-ચારોં ઓર પૂરી ચલ્લ-પલ્લ દિખાઇ દેતી થી. હરએક હૃદયમેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કી યહ અપૂર્વ જીતિ-જગતી સ્મૃતિ વહ અસર ડાલ રહી થી, જો શાયદ ઉન કે જીવન-કાલ મેં ઇતની પ્રખરતા કે સાથ હૃદયપર આધિ-પત્ય ન જમા સકતા.

સ્થાપના

ભારત કે વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં જો શિક્ષાપ્રણાલી પ્રચલિત હૈ, ઊસ કી બહુત બાર બહુત લોગોંને બહુત હી કહી અલોચના કી હૈ. ગત અસહયોગ-આન્દોલન કે સમય તો એસા માલમ પડતા થા, કિ યે સારે વિશ્વવિદ્યાલય ખાલી હી હો જાયેંગે; પરંતુ એસા નહીં હુઆ ઓર હોના અસંભવ બી થા, કયોં કિ ઇન વિશ્વવિદ્યાલયોં સે હટાકર જાત્રોં કો કિસી ઉત્તમ શિક્ષા-પ્રણાલી કે અનુસાર શિક્ષિત કરને કા કોઇ ઉદ્દેશ નહીં કિયા ગયા. જો હો, યહ તો સબી સ્વીકાર કરતે હૈ, કિ આજ કલકી યૂનિવર્સિટિયોં ક્લાઈક' યા વકીલ-મુખ્તાર-ડાક્ટર પદા કરનેવાલી મશીનેં હૈ. ઇન મેં પદે હુએ જાત્ર અપના સ્વાસ્થ્ય જો દેતે હૈ-દિમાગ ખરાબ કર લેતે હૈ, અગર કહીં નૌકરી મિલ ગયી યા ઉપર લિખે વ્યવસાયોં મેં સફલતા મિલતી, તો ફીક હૈ; નહીં તો પઠ-લિખકર ચોપટાનાથ હી હો જાતે હૈ. ફિર વે કિસી કામ લાયક નહીં રહ જાતે. સાથહી ઇસ શિક્ષા-પ્રણાલી સે થોડા-બહુત બુદ્ધિ-વિકાસ લલે હી હો જાયે; પરંતુ ધાર્મિક યા નૈતિક શિક્ષા તો કુછ બી નહીં મિલતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને ઇસી ત્રુટિ કો લક્ષ્યકર પ્રાચીન ગુરુકુલોં કે ઢંગપર ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કી સ્થાપના કરને કા સંકલ્પ કિયા ઓર અપને જીવન મેં હી અપના સંકલ્પ સિદ્ધ કર કે દિખલા દિયા. સન. ૧૬૦૨ ઇ.કી ૨૨ વીં ફેબ્રુઆરી કો ગુરુકુલ કી સ્થાપના હુઇ થી, યદ્યપિ પંજાબ-પ્રાંતીય આર્ય-પ્રતિનિધિ-સભા કા ઇસ મેં હાથ થા, તથાપિ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (ઇસ સમય મહાત્મા મુંશી-રામ) હી ઇસ કે પ્રધાન નેતા થે.

અવસ્થિતિ

હરદ્વાર સે ૫ મીલ ઓર કનખલ સે ૩ મીલ દૂર, ગંગા કે દક્ષિણ-તટપર કાંગડી નામ કા ગાંવ મેં યહ વિશ્વવિદ્યાલય અવસ્થિત હૈ. પાસ હી ગિરિરાજ હિમાલય કા મનોહર પર્વતી દ્રશ્ય દિખાઇ દેતા હૈ. કલ-કલ-નાદિનિ જાગૃતી કી ધારા નેત્રોં કો આનંદ દેતી હૈ. જંગલ, પહાડ ઓર નદી કે શાન્તિમય સુંદર પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોં કે ખીચ બ્રહ્મચારિયોં ઓર ઉન કે ગુરુઓં કો લેકર યહ વિશ્વવિદ્યાલય માનોં જગત કે સમસ્ત ઝગડે-ઝઝટ, પાપતાપ, માયા-મોહસે અલગ હોકર કેવલ સરસ્વતી-સમારાધન ઓર પરમાત્મા-ચિંતન કો હી જીવન કા લક્ષ્ય બનાયે હુએ એકાન્તવાસી યોગી કી તરહ સખસે ન્યારા હોકર બેઠા હૈ. વિદ્યાર્થી વહાં જીવન કે લિયે ઉપયોગી નાના પ્રકાર કી ઉંચીસે ઉંચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને હૈ. ઇસકે સ્નાતક કિસી વિશ્વવિદ્યાલય કે ગૈજુઓં સે યોગ્યતામેં કમ નહીં હોતે. યહાં સબી વિષયોં કી શિક્ષા કા માધ્યમ માતૃભાષા હિન્દી હૈ. જો લોગ કહતે હૈ, કિ સબી વિષયોં કી શિક્ષા હિંદી કે માધ્યમ દ્વારા નહીં દી જ સકતી, ગુરુકુલ ઉન કી ખાત કા સપ્રમાણ એવં સોદાહરણ ખંડન કરતા હૈ.

જન દિનોં સ્વામીજીને ઇસ ગુરુકુલ કી સ્થાપના કા ઉપક્રમ કિયા થા, ઉન દિનોં જનતા મેં ઇતની જાગૃતિ નહીં થી, જીતની આજ હૈ. આજ તો ઇસ જાગૃતિ કી બહોલત લાખોં-કરોડોં કે ચદે ખાતકી ખાત મેં ઇકઠે હો જાતે હૈ. લોગ ચંદા ખા બી જાતે હૈ, તોભી ઉન્હેં નયે-નયે ફંડ ખોલકર ચંદા જમા કરને સેં સફલતા મિલ જાતી હૈ, પર ઉસ સમય ઇસ કે લીયે ડર હજાર રુપયે ઇકઠે કરને મેં હી સ્વામીજી કો એડી-ચોટી કા પસીના એક કર દેના પડા થા. સૌભાગ્ય સે મુંશી અમન સિંહ નામક એક ઉદાર સજ્જન ને વહ જમીન જીસ પર ગુરુકુલ ખડા હૈ ઓર અપની

અહુત સી સમ્પત્તિ પંજબ-પ્રતિનિધિ સભા કે દાન કર દી.ઇસી સમ્પત્તિસે ગુરુકુલ કી નીંવ પડી. ફિર તો ક્રમસે દેશને ગુરુકુલ કી બરાબર સહાયતા કી હૈ,જસકા પરિણામ યહ હુઆ હૈ, કિ ગુરુકુલ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરતા ચલા ગયા હૈ.ઇસ સમય ગુરુકુલ-કૉલેજ મેં ૨૨ ભવન ઓર દો બેડે-બેડે હાલ હૈ, જનમેં એકમેં પુસ્તકાલય આર દૂસરેં મેં રસાયનશાલા હૈ.ઇસ કે સિવા છ સૌ જાત્રાં કે રહને યોગ્ય જાત્રાવાસ બી તૈયાર હો ગયા હૈ.એક ભવન મેં ધનુર્વિદ્યા સિખલાઇ જાતી હૈ. કીડા શાલા બી તૈયાર કી ગયી હૈ. ઇસ કે સિવા યજ્ઞ-શાલા, અતિથિશાલા, રન્ધનશાલા, અધ્યાપકોં કે નિવાસ-સ્થાન, ઔષધાલય ઓર ભોજનશાલા આદિ કે લિયે બી અલગ-અલગ મકાન બને હુએ હૈ. કેવલ કાલેજ કે હી મકાનોં મેં ૫૦ હજાર રૂપયે ખર્ચ હુએ હોંગે. ગુરુકુલ કા અપના પ્રેસ બી હૈ, જસ મેં ૨૦ હજાર રૂપયે કા સામાન હોગા. ઇસ મેં ગુરુકુલ કે પાઠ્ય-ગ્રંથ ઓર અન્યાન્ય ઉપયોગી ગ્રંથ છપા કરતે હૈ.

પ્રવેશ-નિયમ

છ સે આઠ વર્ષતક કી અવસ્થાવાલે બાલક ગુરુકુલ મેં ભર્તી કિયે જાતે હૈ. ખાસ-ખાસ હાલતોં મેં ૧૦ વર્ષતક કે બાલક બી લે લિયે જાતે હૈ. ઇસ સે અધિક અવસ્થા કે તો કબી લિયે હી નહીં જાતે. પ્રત્યેક બાલક કે માતા-પિતા યા અભિલાવક કેા યહ શર્તનામા લિખ દેના પડતા હૈ, કિ વે ઉસ બાલક કા બ્યાલ ૨૫ વર્ષ કી અવસ્થાસે પહલે નહીં કરેંગે.ગુરુકુલ-વિદ્યાલય મેં ૧૦ કક્ષાએં હૈ. ઇન સભી મેં પાસ હોતેચલે જાતેપર જાત્રા કેા કાલેજ મેં ભર્તી કીયા જાતા હૈ.વહાં ૪ વર્ષ પઢતેપર વહ સ્નાતક-શ્રેણીમેં પઢતે જાતા હૈ. યહાં રહતે સમય બિના પૂરી પઢાઈ સમાપ્ત કિયે કેાઇ જાત્ર ગુરુકુલ કે અધ્યક્ષ કી આજ્ઞા કે બિના ઘર નહીં જ શકતા-હાં ઉસે જાતે કી આજ્ઞા બી માતા-પિતા યા અન્ય કિસી ગુરુજન કી ખીમારી યા ઇસી પ્રકાર કે અન્ય આવશ્યક કાર્યોં કે હી નિમિત્ત મિલતી હૈ. નહીં તો યહાં રહતે સમય ગવંધ-ગાંવ યા શહરસે કેાઇ સરોકાર નહીં રખના પડના ! હાં, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કે લિયે અધ્યાપક ઇન્હે અપને સાથ કહી લે જાય, તો ભલે હી લે જાયેં.જાત્રાં કેા મહીને મેં એક બાર અપને અભિલાવક યા માતા-પિતા કે પાસ ચિટ્ટી લિખ-ને કી આજ્ઞા મિલતી હૈ. ઉન્હે યહાં પઢતે સમય નિરામિષાદારી બ્રહ્મચારી હોકર રહના પડતા હૈ.

શિક્ષા-પ્રણાલી

પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા ગુરુકુલ મેં ૧૬ વર્ષ કી ઉચ્ચતક શિક્ષા દી જાતી હૈ.ઇસકા દસ શ્રેણિ-યાં મેં સાંગોપાંગ વેદ, સંસ્કૃત-સાહિત્ય, અંગરેજી ભાષા ઓર સાહિત્ય, પદાર્થવિજ્ઞાન, દર્શન, અંક-ગણિત, ખીજગણિત, વ્યાવહારિક ઓર સિદ્ધાન્તાત્મક જ્યામિતિ. વ્યવસાય-વાણિજ્ય, કૃષિ ઓર ચિકિત્સા-શાસ્ત્ર કી શિક્ષા દી જાતી હૈ.જહીં શ્રેણી સે બાલકોં કેા અંગ્રેજી પઢાઈ જાતે લગતી હૈ ઓર તીસરી શ્રેણી સે હી વેદોં કા અધ્યયન આરંભ હો જાતા હૈ.

નવમ્બર મહિને સે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા કૃષિ કા શિક્ષા દી જાતી હૈ.ગુરુકુલ કે પાસવાલે ખેતોંમે સે એક-એક ખંડ સખ વિદ્યાર્થીઓં કેા દિયા જાતા હૈ, ઉસમેં વે અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર અપને હાથોં ખેતી કરતે હૈ. ઇસ સે દો લાભ હોતે હૈ-એક તો જન કા સ્વાસ્થ્ય ઉન્નત હોતા હૈ; દૂસરે ઉન્હે કૃષિ કા વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

દિનચર્યા

સવેરે ૪ બજે હી ગુરુકુલ કા ઘંટા બજતા હૈ.ઉસી સમય બડી ઉમરવાલે જાત્રાં કેા શય્યા છોડ દેતી પડતી હૈ. છોટે-છોટે જાત્રાં કે લિયે ૪૫ બજે દુસરા ઘંટા બજતા હૈ, ઉસી સમય વે સ્તોત્રપાઠ કરતે હુએ ગંગા-સ્નાન કરને જાતે હૈ. અહુત ઠંડ પડતેપર વે સ્નાનાગાર મેં હી નહાતે હૈ. સ્નાન કે પહલે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર વ્યાયામ કરના હોતા હૈ,ઇસકે બાદ પાા સે ૬ બજે તક ઉન્હે શાસ્ત્ર-વિધિકે અનુસાર સંધ્યા, પ્રાર્થના, ઉપાસના ઓર હવન કરના પડતા હૈ. ફિર પાઠ શુરુ હો જાતા હૈ, ઇસકે બાદ ઉન્હે ખાને કે લિયે છુટી મિલતી હૈ.યહાં કબી કેાઇ જાત્ર માંસ નહીં ખા સકતા. ભોજન કે બાદ ઉન્હે થોડી દેર વિશ્રામ કરને દિયા જાતા હૈ. ઇસી સમય કેાઇ-કેાઈ પુસ્તકાલયસે પુસ્તક લેકર પઢતે હૈ. દિન કેા કબી કેાઇ સોને નહીં પાતા. ૨૫ બજે સખ કેા દૂધ પીને કેા મિલતી હૈ.

પોને ત્રીન બજેસે ફિર પાઠ શુરુ હોતા હૈ ઓર ૪ બજે સમાપ્ત હો જાતા હૈ, તખ સખ

छात्र मेढान में जेबने जते है और वहांसे लौटकर सायंकाव की संध्या, होम या प्रार्थना आदि करते हैं। इस के बाद उन्हें रात का भोजन दिया जाता है। आ-पीकर वे आध घंटे तक जगीये में टहलते हैं। वहांसे लौटकर दिन का पाठ स्मरण करने के बाद वे रात के ६ बजे तक सो जाते हैं। भोजन और पाठारंभ के समय उन्हें यह श्लोक पढ़ना पड़ता है:—

‘सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावह । तेजस्विनावधीमस्तु मा विद्विषावहौ॥’

“सर्वशक्तिमान भगवान् हम गुरु और शिष्यों की रक्षा करें। उनकी कृपासे हमें परम आनंद प्राप्त हो। वे हमारी शारीरिक पठन-पाठन सक्षम कर हमें एक दुसरे को प्यार करना सिखायें।”

गुरुकुलकी-विशेषताएं

गुरुकुल की अद्भुत जड़ी विशेषता यह है, कि आधुनिक, स्कूल कालेजों की तरह इसमें शरीर-सम्पत्ति का उपेक्षा नहीं की जाती। प्रत्येक छात्र के स्वास्थ्य की ओर ध्यान दिया जाता है। इसी से वहां रोग व्याधि का शीघ्र पता नहीं लगता, घन रूप वर्षों के अंदर अत्यंत वहां केवल एक ही आदमी मरा है। स्वास्थ्य की ओर गुरुकुल के अधिकारियों का कितना ध्यान है, वह इसी से समझ लिये की वहां दो सौसे भी अधिक दुधारी गौआं पाली जाती हैं, उनके दूध, घी, मक्खन और गुरुकुल की भूमि में उत्पन्न साग-सब्जिसे छात्रों के शरीर पुष्ट होते हैं।

दूसरी विशेषता हिंदी के माध्यमद्वारा सभी विषयों की शिक्षा देना है। इसके लिये गुरुकुलने अद्भुतसी परिभाषायुक्त पुस्तकें तैयार कर डाली हैं। इस विषय में गुरुकुल की पराजरी की कोई संस्था भारत में नहीं है।

तीसरी बात गुरुकुलके आदर्श की महत्ता और प्राचीन संस्कृति का सशुद्ध रूप है। एक बार महात्मा ऐंर्गुज साहयने गुरुकुल का देण्डकर लिखा था,—“गुरुकुल के छोटे-छोटे अन्धे जग्य वेदमंत्र पढ़ते हैं और इस वर्ष के छात्र भी संस्कृत में वातयित करते हैं, तब यही भावम पड़ता है की भारत के प्रति सन्धे प्रेम की नींव यही डाली जाती है।”

चौथी विशेषता यह है, कि यहां प्राच्य और प्राश्चात्य—प्राचीन और नवीन का अपूर्व संमेलन हुआ है। छात्रों का हिंदी के सहारे आधुनिक सभी विषयों की शिक्षा दी जाती है। इस लिये जहाँ वे वैदिक साहित्य में व्युत्पन्न होते हैं, वहां अंगरेज के भी पूरे पंडित और सभी आधुनिक विषयों के जनकार जन जाते हैं। पांचवी विशेषता यह है, कि आलकों के यरित्र-गठन की ओर अडा ध्यान दिया जाता है।

कुछ संभतियां

भारत के-भूतपूर्व वाधसराय लॉर्ड येम्सहैडने गुरुकुल का निरीक्षण कर जड़ी प्रसन्नता प्रकट की थी और इस के सिद्धान्तों की उच्चता की मुक्तकंठ से प्रशंसा की थी। महात्मा गांधीने गुरुकुल का निरीक्षण कर लिखा है,—“गुरुकुल आर्यसमाज के कार्यों में सर्व श्रेष्ठ है और यह वास्तव में एक जड़ी लारी जतीय संस्था है।”

साधु ऐंर्गुज साहय कहते हैं,—“इसी प्रकार की संस्थाओं के भीतर से नवीन भारत की प्राणु-शक्ति स्थायी और द्रढ लिज्जत के उपर दिभाध दे रही है।”

छ'गल्लंड के भूतपूर्व प्रधान मंत्री मि० रामसे मैकडोनल्डने लिखा है,—“जतीय शिक्षा के इतिहास में गुरुकुल अपूर्व कीर्तिस्तम्भ के समान है।”

उपसंहार

गुरुकुल के अनुकरणपर देश में और भी कितनी ही संस्थाओं खुली और अच्छा काम कर रही हैं, पर कांगड़ीका गुरुकुल सर्वोपरि है। आशा है, इस बार रजत-जयंती के अवसरपर देशने जैसी सलानुभूति इस आदर्श संस्था की ओर प्रकट की है, वह अनुदिन वृद्धिगत होगी और इसे और भी उंचे शिखरपर पहुँचाने का प्रयत्न देश की ओरसे किया जायेगा। स्वाभी श्रद्धा-नंद की अमर कीर्ति का सारे देश को अपनी सजसे जड़ी धरोहर समजना चाहिये।



પુનામાં આવી વસેલો એક પરોપકારી પરદેશી

(લેખક:—અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર—નવજીવનના તા. ૨૪-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

પૂના શહેરમાં થોડાક મહિના થયાં એક અમેરિકન આવીને વસેલ છે. તેનો ધંધો માંદાઓને મૌખિકપાણી આપવાનો તથા ભૂખ્યાને ભોજન આપવાનો છે. તે પરદેશી ગોરા છે તેથી સૌને વહેમ ડાયો હતો કે તે ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચારક કોઈ પાદરી હશે અને વટલાવવા આ કામ કરતો હશે; પણ મુંબાઈના રોજીંદા પત્ર ‘ઇન્ડિયન ડેલી મેલ’ના એક ખબરપત્રીએ થોડા દિવસ પર તેની જાણકાર લીધી. તે ઉપરથી માલમ પડ્યું કે તે ખ્રિસ્તીધર્મના કોઈ પણ પંથનો પાદરી કે મિશનરી નથી. વળી જે પરમાર્થનું કામ તે નિરાશિમાને કરી રહ્યા છે, તે હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના ઉદ્દેશથી નહિ; પણ કેવળ સેવાભાવે, નિર્ભેળ સેવાભાવે કરી રહ્યો છે.

તેણે સદરહુ ખબરપત્રોને જણાવ્યું કે, “મને કોઈ પણ મિશને ધર્મપ્રચાર અર્થે આ દેશમાં મોકલ્યો નથી અને હું દીક્ષા મેળવેલો મિશનરી નથી. હું હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના વિચારને ધેક્કાઈ છું અને તે ઉદ્દેશથી જે જે પ્રયત્નો કે કાર્ય કરવામાં આવે છે તેને વખોડું છું. જે માંધ ખ્રિસ્તીલોકો ધર્માંતર કરાવવાનું (ખ્રિસ્તીઓ કરવાનું) કામ લઈ બેઠા છે, તેઓ પોતાના મરા ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ અન્યાય કરે છે.” વળી તેણે કહ્યું કે, “હું તો શ્રીમંત અને ગરીબ બન્નેને દાકતરી મદદ આપું છું. તેના બદલામાં જેઓ આપી શકે તેમની પાસેથી દાનની ભિક્ષા માગું છું; અને જે કાંઈ મળે છે, તે ગરીબોમાં વહેંચું છું. મારો પોતાનો કોઈ અમુક ધર્મ નથી, પણ બધા ધર્મને માટે મને બહુ માન છે.”

ગમે તે જ્ઞાતિના કંગાલો ને ભૂખે મરતાને આ પરદેશી પેટ ભરીને ખવરાવે છે, ન્યાત કે ઈર્મના ભેદ વિના સર્વની ક્ષુધાશાન્તિ કરે છે; ઉપરાંત દહીંઓની સારવાર કરે છે. આથી તે પૂનાના દક્ષિણીભાગમાંનું ખુબ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. સાધારણ રીતે દક્ષિણીઓ ગુજરાતી કરતાં ધારે શંકાશીલ ગણાય છે. તેમના પ્રદેશમાં વસી એક અમેરિકન—એટલે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોનો નાગરિક—વિશ્વબંધુત્વના પદાર્થપાઠ પૂનાવાસીઓને શીખવી રહ્યો છે. પ્રભુનાં બાલ, ગમે તે દેશમાં, ગમે તે ધર્મમાં, ગમે તે સ્થિતિમાં જન્મેલાં હોય તો પણ તે એક વિશ્વપિતાનાં બાળકો કાંઈ બંધુજ છે. એક ભાઈ બીજા ભાઈને જમારે કે તેની સેવા કરે તેમાં કાંઈ તાબુખી ન લાગે; એક અમેરિકન એક હિંદીની સેવા કરે, એક હિંદી એક આફ્રિકાના સીદીભાઈની સેવા કરે; એક ઉત્તરના જેવા વાળવાળો પરમાર્થી સીદીભાઈ ચીનાની સેવા કરે તેથી આપણને તાબુખી ન લાગવી જોઈએ કે શંકા ન આવવી જોઈએ; પણ આવા ભાઈચારાના દાખલાઓ એટલા જૂજ આપણી નજરે પડે છે કે આપણને સહેજે શંકા આવે છે કે આવા કાર્યમાં તેનો કાંઈક તો વાર્થા હશે.

આવી સ્થિતિ સાધારણ—વચલા વાંધાની—જનસમાજની છે, તો પછી આપણા દલિતભાઈઓની તો શી અવસ્થા? કોઈ પણ ટેડ, ખાલપાકુટુંબની કે ભંગીભાઈની, અરે, કોળી દુબળાની પણ સેવા કરવા કોઈ બ્રાહ્મણ, વાણિયો કે પાટીદાર જાય તો તે ગરીબ ભાઈના મનમાં કાંઈ કાંઈ વેચાર આવે! કાંઈક ઉપકારમાં દબાઈ જાય, કાંઈક તેના માન્યમાં પણ ન આવે કે મારા માંદા માળકને વગરપૈસે, મારે ઘેર ચાલી આવીને, આ મોટું માણસ આમ દવા આપે. કાંઈક ઊંડો ગ્રોંડો વહેમ પણ આવે કે આજે નહિ તો થોડા દિવસ પછી મારી પાસે દવાનો પૈસો માગશે કે તેનું ખાતું પડાવી લેશે. પ્રભુજ જાણી શકે કે કાંઈ કાંઈ ગડમથલ તેના દિલમાં થતી હશે.

પણ આપણામાં ગરીબોની, પતિતોની, કંગાલોની સેવા કરનારા છે ક્યાં? આપણામાં ધરથી કન્નરો માઇલ દૂર જઈને પરદેશી પરધર્મીઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરનારા છે ક્યાં? અરે, ધરને આંગણે, શીળે છાંયડે, વગર પૈસાની પણ સેવા કરનારા, મીઠી વાતો કહેનારા, દરદીને દિલાસો દેનારા, મરતાને પ્રભુનું સ્મરણ કરાવી દેનારા, દારૂડિયાનું ઘેન ઉતરી જાય ત્યારે ઉપદેશ કરનારા, ગામડાંમાં ભાદરવા—આસોના તાવમાં લોકલબોર્ડની કિનાઇનની ગોળીઓ વહેંચનારા, ગરીબ યોધરા, ગામીત કે બીલને જંગલખાતાના કે પોલીસખાતાના ત્રાસથી ઝુંપડે ઝુંપડે ફરીને બચાવનારા, અમેરિકન ભાઈ તો બાજુએ રહ્યા પણ રવિશંકર બ્યાસો કે સુખદેવો ને જુગતરામો ક્યાં

છે? લાખે એક પણ નથી મળતો. આ તો આપણા દેશના, પ્રાંતના સ્વજનોની સેવા કરવાની વાત થઈ. આપણે જેને સંકાઓ થયાં દબાવ્યા છે, જેમની જમીનો આપણે આંચકા લઈને ગણતિયા કરી મૂક્યા છે, અથવા જેમને જન્મભરતા આપણા ગુલામ જેવા 'દુબળા' બનાવી મૂક્યા છે, અથવા જેને અડકીને દવા આપવાથી પણ અલડાઈ જઈએ છીએ, અને તેવી મદદ વિના જેમનાં સેંકડો માણસોને કૃતરાને મોતે મારી નાખીએ છીએ તેની સેવા કરવાની વાત થઈ. જેના બળથી સ્વરાજ લેવું છે, જેને હિંદુ 'ઇલેક્ટોરેટ'માં ગણાવી આપણી સંખ્યા મોટી દેખાડવી છે તેની સેવાની વાત થઈ; તો પછી આફ્રિકાના પંચાત દેશોમાં કે દક્ષિણ સમુદ્રના ટાપુઓના કે બોર્નીઓના ટાપુના જંગલી લોકોમાં વસીને તેમની સેવા કરવાનું તો સ્વયંનુયે ક્યાંથી આવે કે તેમના માટે પૈસાની અપીલ કોણ કરે? આવાં ઘેલાં માણસો, આવા કાધર ડમિયનો હિંદમાં પ્રભુ ક્યારે પેદા કરશે?

હિંદુ સંસારનું ધોરતમ અધ:પતન

બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓની અબજબભરી કહાણી

(લેખક:-શિવદાસ ચાંપસિંહ ઠક્કર-'હિંદુસ્તાન'ના તા. ૧૪-૪-૨૭ના અંકમાંથી)

રેસ્કયુ હોમની જરૂર

મુંબઈમાં થોડા પખવાડીઆ પર હિંદુસલાહારા જે કાશ્મીરી હિંદુ વિધવા બાઈને શુદ્ધ કરી લેવામાં આવી હતી તેમાં માટુંગા સમાજનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. આ બાઈની ખર્ચ મેળવનાર અને તેને ભારે ખટપટ અને મરદામરદીથી મોટી જેલમતે માટુંગે લઈ આવનાર માટુંગા સમાજના લૈયાઓજ હતા.

સંયુક્ત પ્રાંતની બ્રાહ્મણબાઈનો ઉદ્ધાર

હમણાં આ સમાજે હિંદુ પ્રજાની એક બહુ મોટી કીર્તિભરી સેવા બજાવતાં સંયુક્ત પ્રાંતની એક યુવાન બ્રાહ્મણ બાઈનો ઘણીજ ગૌરવભરી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો છે. જેની ખેદ અને આશ્ચર્યભરી ખીનાઓ નીચે મુજબ છે:-

સંયુક્ત પ્રાંતમાં એક ગામે વસતા એક બ્રાહ્મણ યુવાને પોતાની ૧૩-૧૪ વર્ષની પરણેતર સ્ત્રીને તેના માવિત્રે મૂકી અને મુંબઈ આવી નોકરીએ લાગી લગલગ ૩૫ વર્ષ સુધી તેની કશી ભાળ લીધી નહિ.

આ બાઈને ત્યાંના કોઈ ધૂર્ત ફ્રાંસિસાવી તેની સાથે આટો વ્યવહાર કર્યો, તેથી બાઈને ગર્ભ રહી ગયો.

આ બાઈ માવિત્રાથી કેમ ત્યજાઈ?

તેનાં માવિત્રાને તેની ખર્ચ પડતાં તેઓ નાતજાતથી બહિષ્કારને પામે તેટલા માટે તેઓએ તેને અહીં લાવી તેના પતિને હવાલે કરી. તેના પતિએ તેના આ કારણે અસ્વીકાર કર્યો; છતાં તેઓ તેને તેની પાસેજ છોડી ગયા.

ભણેલા પતિએ શું કર્યું? હાથે મુસલમાનને આપી દીધી.

તેના પતિએ એ બાઈ કોઈને આપી દેવાનો નિર્ણય કર્યો અને મુસલમાનને અપાય તે પછી કોઈ વાતે ક્યારે પણ ખટપટ થાય નહિ, વારસા હિસ્સાનો પ્રશ્ન પણ નહિ, તેથી તેણે કોઈ મુસલમાનને આપી દેવાનો ઇરિદો કર્યો.

આ વાતની આ સમાજના લૈયાઓને ખર્ચ પડતાં તેઓ તેની પાસે ગયા અને અત્રેની હિંદુસલાને અથવા તો આર્યસમાજને આપવાને તેને સમજાવ્યો. તેણે વિચાર કરી ૩-૪ દિવસ પછી જવાબ આપવાનું કહ્યું; તેટલામાં એમને ખર્ચ મળી કે ભાવખાલાના કોઈ મુસલમાનના ઘરમાં કોઈ બ્રાહ્મણ હિંદુ છોકરીને લાવવામાં આવી છે અને તેણી બહુ રોકડળ કરે છે.

લૈયાઓની કમાલ

આ પરથી આ લોકો ત્યાં એકદમ તપાસ કરવા પહોંચી ગયા; ત્યાં તેમને જણાયું કે આ બાઈ તેજ છે કે જેને તેના પતિ કોઈ મુસલમાનને આપી દેતો હતો.

તેઓ તુરતજ ત્યાં જો લેયાઓને મૂકી મારી પાસે આવ્યા અને મને આ સઘળી હકીકતથી વાકેફગાર કર્યો.

અમે એક અરજી તૈયાર કરીને તેમાં બાઈની સહી લાવવાની તથા એ બાઈની સાથે નેકાહ કરી લેવામાં ન આવે અગર ક્યાંય લઈ જવામાં ન આવે; અને જો લઈ જવામાં આવે તો તેને લઈ આવવાની ખટપટો શરૂ કરી દીધી.

તુરતજ પાંચ લેયા બાઈના ઘરની આબુબાબુ ફરતા થઈ ગયા. લાગ સાધી તેઓ ગઈ પરમે એ બાઈના મકાન પર ચઢી ગયા. ત્યાં એ જેના કબજામાં હતી તે મુસલમાન હાજરજ હતો, તેથી તેણે તેને ધાયલ કરી નાખી. લોકો ભેગા થઈ ગયા; તકરાર પર વાત પહોંચી તેથી એ લેયાઓ નીચે ઉતરી આવ્યા.

એક ભલા મુસલમાનની સહાયતા

આ ધાંધલમાં તે તરફ રહેનાર એક મુસલમાન કે જે આર્યસમાજપ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવે છે, તેને બાઈનો કબજો ધરાવનાર મુસલમાનની રીત ઠીક નહિ લાગતાં તેણે ઈન્સાનિયત ભરી રીતે લેયાઓના કાર્યની પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને કહ્યું કે, બાઈની સંમતિવગર નેકાહ નહિ થાય. આ બાઈ જો તેમની સાથે આવવા ખુશી હોય તો તેને મુક્ત કરવાને પોતાથી બનતું કરવાને તેણે તેમને કબુજાત આપી.

તેણે તે માટે કાશેષ કરી પણ તે મુસલમાને માન્યું નહિ અને તેણે નેકાહ કરી લેવા માટે તુરતજ એક મોલવીને બોલાવી મંગાવ્યો. તે મુસલમાને લેયાઓને ખબર કરી દીધી.

તુરતજ એક મોલવી આવી પહોંચ્યો કે જે સાથે આ લેયા પણ ઉપર ચઢી ગયા. એમણે તેને બાઈની વાત કરી, તે રાજી હોય તો નેકાહ કરવાની દરખાસ્ત કરી અને બાઈ બાઈના-વાળી હોવાથી મુસલમાની સરાહ મુજબ તેની સાથે નેકાહ થાય નહિ તે પણ તેમણે મોલવીને જણાવી દીધું.

આ પરથી કેટલીક રકઝકને આંતે બાઈને આ લેયાઓની રૂબરૂ પૂછવાનું નક્કી થયું ને તેમ થતાં બાઈએ રો કકળાટમાં અહીંથી મુક્ત થવાની આજીજી કરી, તેથી મોલવી ચાડી ગયો; પણ બાઈને લાવનાર મુસલમાને બાઈને મુક્ત કરી નહિ. હવે શું કરવું? તેનો લેયાઓને વિચાર થઈ પડ્યો; પણ વચ્ચે પડી પેલા મુસલમાને બન્ને બાબુને સમજાવ્યા અને લેયાઓને આવતી કાલે બનશે તો હું બાઈને જરૂર મુક્ત કરાવીશ એવો ભરોસો આપ્યો તેથી લેયાઓ નીચે ઉતરી આવી આબુબાબુ ફરતા રહ્યા.

બીજે દિવસે એટલે ગઈકાલે ત્યાં દશ લેયાઓ એકત્રિત થઈ ગયા અને એ બાઈના બીજા લાગતાવળગતાને અને તેના ગામવાળાને શોધી તૈયાર કરી તેમાંથી પાંચ સાતને પોતાની સાથે તેડતા ગયા. ત્યાં તેમને સામીબાબુથી ત્રણ પદાણુ પણ રોકેલા જેવામાં આવ્યા. જેમને એમણે પોતાનો નશ્વ જાહેર કરી દીધો કે, મોલવીએ આમાં હાથ ધાલ્યો નથી. આમ પદાણુને સમજાવ્યા તેથી પદાણુ નરમ પડી ગયા.

થોડીવાર પેલો ભલો મુસલમાન નીચે આવ્યો અને કહ્યું કે તે પુરેપૂરું માનતો નથી, પણ કંઈ નરમ પડ્યો છે. હવે તમને ગમે તેમ કરો. આ પરથી આ લેયાઓએ એક વિકટોરીઆ બોલાવીને બાઈના તે લાગતા વળગતામાંથી જે જણ સાથે આઠ લેયા ઉપર ચઢી ગયા. બાઈની સાથે વાતો કરવાની હુજૂત કીધી. બાઈની સાથે વાતો થઈ. બાઈએ પોતાની પાપઝરી ગફલત પર પુષ્કળ રોષને તેમની સાથે આવવા કાલાવાલા કર્યા. બાઈને એક ઘોતી આપવામાં આવી. બાઈએ ઘોતી પહેરી લીધી ને ચોરણી પહેરાવવામાં આવી હતી તે ફેંકી દીધી. પગમાં ચાંદીનો કોષ મુસલમાની દાગીનો હતો તે પણ ઉતારી નાખ્યો અને લેયાઓ સાથે આવવા ચોરડીની બહાર નીકળી. ખટપટ-રકઝક ધણી થઈ પણ બાઈ નીચે આવી ગાડીમાં તેમની સાથે બેઠી, જે લેયા ગાડીમાં બેઠા, એક ઉપર બેઠા બાકીના પગે ચાલતાં આગળ વધ્યા; પણ મામલો ઠીક ન લાગી રસ્તામાં આવતાં એક લેયાના ઘરમાં ઉતરી પડ્યા. ચાર કલાક બાદ મામલો સહિસલામત દેખાતાં તેઓ બાઈને લઈ રેલ્વેદ્વારા સાંજે સાત વાગે માંદુંગે આવી પહોંચ્યા અને આ બાઈનો ઉદ્ધાર કર્યો.

બાઈની કરવામાં આવેલ શુદ્ધિ

આ બાઈ અહીં એક ભૈયાની વૃદ્ધ માતા સાથે રહે છે અને એની વૈદિકવીધિ અનુસાર શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નાનકડો માટુંગા આર્યસમાજ ધર્મ અને પૂરતી જાતિલક્ષિતસહિત પરાક્રમ ભરી રીતે પોતાનો પાઠ ભજવી રહેલ છે.

આ બાઈ મુસલમાનના ઘરમાં ત્રણ રોજ રહી તે દરમિયાન પોતાને હાથે રાંધી ખાતી હતી. જે ઘરમાં બાઈને રાખવામાં આવી હતી તેમાં હિંદુ લોક પણ રહે છે; પણ જાત્યાભિમાનની જ્યોતિ વગર તેઓ કાંઈ ઉપયોગી થયા હતા નહિ.

આ બાઈને મુસલમાનને સોંપી દેનાર ધણી ઇંગ્રેજ લજ્જેલો ને કલાર્કતરીકે માસિક રૂ. ૮૦) પગાર મેળવનાર છે.

હિંદુ પ્રજાને અપીલ

મુઝબમાં આટલી વસ્તી છતાં આવે વખતે ઉપયોગી થઈ પડે તે માટે તેમનો હજી એક પણ રેસ્કયુ હોમ સ્થપાયો નથી. સેંકડો મંદિરો અને તેમના પૂજારી મહારાજો કે માલિકાનાં ઘરો આવી દયાપાત્ર સ્ત્રીઓ માટે નકામાં છે. પરંતુ માટે પાંજરાપોળો અને પક્ષીઓ માટે કબુતરખાનાં છે; પણ આવા નિરાધાર ગભરૂ માનવો માટે બદમાસોનાં શિકારસ્થાન સિવાય કશું પણ પરિણામ નથી. આ દશા ધણી ખામીભરી છે. આને માટે મદાન સ્વર્ગસ્થ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી છેલ્લી ફેરે મલખાર જતાં અહીં પધારેલા ત્યારે તેમણે તુરતમાંજ અહીં રેસ્કયુ હોમ સ્થાપવાની આગ્રહ ભરી અપીલ કરેલી. વળી છેલ્લી પ્રાંતિક હિંદુપરિષદ થઈ હતી ત્યારે તે માટે એક ઠરાવ પણ થયેલો. તે બાદ સ્વામીજીના ખુન પછી તેમના નામથી તે સ્થાપવા અહીં નિર્ણય પણ થયેલો. ફંડની શરૂઆત પણ થયેલી, પણ પૂરતું ઉત્તેજન ન મળવાનાં કારણે તે હજી સ્થાપાયું નથી. આ મુઝબની હિંદુપ્રજા પર અત્યંત કાળા ડાઘસમાન કલંક છે, તે તેણે કોઈ પ્રકારે સત્વર ધોઈ કાઢવું. આ માટે પૈસાનો વર્ષાદ વરસાવી દેવો જોઈએ અને આ બાઈના પતિએ બતાવી આપેલી હિંદુઓની ધર્મગ્લાનિ, શૂન્યતા, અચેતનતા અને જાતિયઅભિમાન વીલિનતાની દશા સુધારવા માટે તેણે પૂરતો ઉંડો વિચાર કરવો જોઈએ તથા જાતિધર્મની આવી કમજોરીઓ અને બેવકુફાઈઓ દૂર કરવા યત્ન કરી રહેનાર ભારતની આર્યસમાજો અને હિંદુસભાઓને તેણે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ અને તન-મન-ધનથી સહાયક થઈ પોતાની દશાને સુધારવી જોઈએ. ઇત્યાદિ

ભીલલોકોનો રામનવમીનો મેળો

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

સંવત ૧૯૭૯ ના દુષ્કાળમાં સંકટનિવારણનું કામ કરતાં ગુજરાતની બાદશાહતના પાછલે દરવાજે, ગુજરાત માળવાના ધોરી માર્ગમાં પથરાયેલા પંચમહાલના પ્રદેશમાં, શ્રી. ઠક્કર બાપાને એક ધરડી નગ્નાવસ્થામાં રજાળતી ભીલબાઈનાં દર્શન થયાં. એ દર્શનની પ્રેરણામાંથી દાહોદ ભીલ-સેવા મંડળ જન્મ પામ્યું. પંચમહાલના પછાત પ્રદેશના દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકાઓના ૬૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં અત્યંત દયામણું જીવન ગાળતા એક લાખ ભીલોનું-ઋષિ વાલ્મિકી અને શબરીના એ વંશજોનું-મનુષ્યત્વ વિકસાવવા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે થાણું નાખ્યું. એના ફળ રૂપે, ભીલોના પ્રભુ રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ આજે છેલ્લાં બે વર્ષથી ભીલોના ધામમાં ઉજવાવો શરૂ થયો છે.

યશવાટિકા આશ્રમમાં

દાહોદથી આઠ માઈલ નૈઋત્યમાં આવેલું, દેવગઢ બારીઆના દેશી રાજ્યને સ્પર્શીને ઉભેલું, જેસવાડા નામનું એક ગામડું છે. એ ગામથી અર્ધા માઈલ દૂર, મુંબાઈવાળા શેઠશ્રી જીવણલાલ વલ્લભદાસની સંખાવતથી ‘યશવાટિકા’ આશ્રમ બંધાયો છે. આશ્રમના આંગણમાંજ ગદ્ય રામનવમીના દિવસે રામમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી; અને ભીલોમાં ધર્મસંસ્કાર ઉગે એ હેતુથી-તેઓ તેમના ‘રામબાબા’ ની વિશેષ નિકટમાં આવતા થાય એ નેમથી-રામનવમીનો ભીલમેળો પણ ભરવામાં આવેલો. એ મેળો અત્યંત સફળ અને અર્થસાધક નીવડેલો. તેમાં દાહોદ-ઝાલોદ તરફ ના શેઠ

શાહુકારો, સરકારી અમલદારો, ગુજરાતના અગ્રેસરો અને સૌથી વિશેષ લીલ લાઇઓએ બહુ સારી સં-
ખ્યામાં ભાગ લીધેલો. ત્યારેજ લાગેલું કે લીલોના ઉદ્યાનમાં આવા મેળો ભારે ભાગ લઈવી શકશે;
એટલે રામનવમીના મેળો ભરવો-લીલો પાસે તેમના પ્રભુજી રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ ઉજવાવો
-એ લીલ સેવા મંડળનાં કાર્યોમાંહેનું એક મહત્વનું કાર્ય બની ગયું. આમ, આ વર્ષનું રામનવમી
પર્વ પણ લીલ-મેળો યોજીનેજ ઉજવાયું. આ બીજો મેળો પણ પહેલા જેટલોજ સફળ અને
અર્થસાધક નીવડ્યો.

મેળોના મંડપ

મેળોને માટે યશવાટિકાઆશ્રમના આંગણમાંજ આંખાના પાનથી છાયેલો નાનો મંડપ
ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. મંડપને સ્થંભે સ્થંભે નાની નાની પ્વજ્જઓ ફરફરતી હતી. મંડપના
મુખ પાસે તેમજ રામ-મંદિરના દરવાજા સમીપ કેળના સ્થંભોની ભુક્તિભરી ગોઠવણ કરવામાં
આવી હતી. ચારેતરફ રાષ્ટ્રીયધ્વજનાં તોરણો, તુળસી રામાયણની ચોપાઇઓ અને દુહાઓની
કપડાની ઝાલરો પવનમાં હીંચકા ખાતી હતી. મંડપના મુખ પાસેજ બાળવીરોની (સ્કાઉટોની)
છાવણી નાની રાવટીઓ કરીને પહી હતી. એ રાવટીઓની વચ્ચે યશવાટિકા સેનાધ્વજની ભગવી
ઝુંડી ઉડતી હતી. સામેજ રામમંદિરની “રામ લક્ષ્મણ જનકી, જય બોલો હનુમાનકી” નો
જયઘોષ ગાતી ઝંડી ગગનવિહાર કરી રહી હતી. મંડપની વચ્ચે મત્સ્યવેધ કરવા એક લાંબો
દંડ રોપવામાં આવ્યો હતો. આ બધું દ્રશ્ય જોઇને મેળામાં ભાગ લેવા આવનારાં લીલ લાઇઓને
કે ઉજળીયાત નરનાર જાણે કોઇ વિશુદ્ધ, પાવનકારી વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરતાં હોય એવું તેમને
સહેજે લાગતું હતું.

રામનવમીની પ્રભાતે

મહેમાનોની એક ટુકડા લઇને ઠક્કરખાપા તો આદમના દિવસેજ યશવાટિકામાં પહોંચી ગયા
હતા. રામનવમીનું સોનેરી પ્રભાત પ્રગટ્યું. રામજન્મની જયનોખતો વાગવી શરૂ થઇ. દાહોદની
બીજી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ, આ ઉત્સવના પ્રમુખ શ્રી. નારાયણ મલકાની સાથે, ઠેઠ દાહોદથી
ફર્ય કરતા ગાજતે વાજતે આવી પહોંચ્યા. લીલલોક, સ્કાઉટોનું ટુપખુગલ વગેરે રણવાદોના
સંગીતથી તેમનું સ્વાગત થયું. ત્યારબાદ કલાકેક બાળવીરોની રમતો ચાલી. પછી સત્યાગ્રહાશ્રમ-
વાળા પરમ રામભક્ત પંડિત ખરેજીએ, અગીઆર વાગ્યે, રામચંદ્રજીની જન્મકથા માંડી. ‘શ્રીરામ,
જય રામ, જયજય રામ’ ની ધૂનથી મંગળાચરણ થયું. કથાનો પ્રવાહ ચાલતાં તો, ગામનાં ઝુંપડે
ઝુંપડેથી લીલ સ્ત્રી-પુરુષો ઉભરાવા લાગ્યાં. કથા પૂરી થઇ. આરતી પ્રગટી. પ્રસાદ વહેંચાયો.

ઉત્સવની કાર્યવાહી

પછી ચાર વાગતાં, દાહોદથી આમંત્રિત મહેમાનો અને શહેરીઓ આવી પહોંચ્યા. લીલોની
પણ સારી મેદની જામી. ૨૦૦૦ ઉપર માનવ-સંખ્યાથી મંડપ ચિકાર ભરાઇ ગયો. ઉત્સવનો
આરંભ થયો. યશવાટિકાઆશ્રમના આચાર્ય લાઇ વાણીકરે આશ્રમનો અહેવાલ વાંચ્યો, ગીતાજીના
બારમા અધ્યાયનું લીલ લાઇઓએ સ્લોકોચ્ચારણ કર્યું. સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજીએ ‘તુમ ગાઓ
પ્રભુ કે ધન્યવાદ’ ગાઇ સભાના કામની શરૂઆત કરી. બાદ જે જોવા ઓતૃવર્ગ અધીરો બન્યો
હતો તે લાઇ જેડીસીંગના બંદુકની નિશાનબાજીના ખેલો શરૂ થયા. ગયે વર્ષે પ્રો. દેશબંધુએ
તીરકામકાની નિશાનબાજી બતાવી પ્રાચીન હિંદી કળાનું દર્શન કરાવેલું. આ વેળા લાઇ જેડીસીંગે
શબ્દવેધ, ચલનવેધ, પાદવેધ વગેરે વેધો કર્યા બાદ, નીચે પાણીમાં ઉંધું જોઈ ઉપરના મત્સ્યને
વેધી નાખી મત્સ્યવેધ પણ કરી બતાવ્યો. તેમના એક આઠ વર્ષના પુત્રે તરવારની પદ્માબાજી
ખેલી બતાવી.

મલકાનીજીનું પ્રવચન

આ પ્રસંગે પ્રમુખ મલકાનીજીએ અતીવ સુંદર પ્રવચન કર્યું. તેમાંથી સારભાગ લઇએ.

“આજના રામનવમીના મેળાના પ્રમુખસ્થાને મને બેસાડ્યો તે માટે હું તમારો ઉપકાર માનું
છું....તમે હિંદુસ્તાનની અસલ વતની કામ છો. આપણા પુરાણોમાં તમારા જેવી અનેક કોઓ
વિષે ઉલ્લેખ છે. તે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તમે શરીરે મજબુત, ચપળ અને હિંમતવાન આલેખાયા
છો. તમારા વડાઓએ મધ્ય હિંદમાં સૈકાંઓ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. ત્યાંથી તમે ગુજરાત, ખાન-

દેશ અને રજપુતાનામાં પ્રવેશ કર્યો. હજી એ રજપૂત રાજ્યોને રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તમારા અંગુ-
ઠાના લોહીથી રાજ્યાતિક્રમ કરવાનું માન તમે ભોગવો છો... ભૂતકાળનો વિચાર છોડી આજનો
વિચાર કરતાં તમારી સ્થિતિ દયાજનક લાગે છે. તમારા કથીરના દાગીનાથી કોઈ બહારનાને
કદાચ તમારા ભૂખમરા ને ગરીબાઈનો ખ્યાલ ન આવે, પણ મને લાગે છે કે તેથી તમારી દીન
અને હીન સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે નજરે ચઢે છે. તમે તીરકામઠાં હાથમાં રાખો છો, પણ સર-
કારના અમલદારો અને સિપાઈસિપાઈથી ડરો છો; શાહુકાર આગળ ગરીબ બકરી જેવા બની
જાઓ છો; અને છતાં એ લોકો તમને લુટારીઓ તથા ચોરો તરિકેજ ઓળખે છે... તમારે હવે ખેતીમાં
સુધારો કરવો જોઈએ અને ખીજા કામધંધે અથવા મજૂરીએ લાગવું જોઈએ. હવે જમાનો બદ-
લાતો જાય છે તીરકામઠાંનો જમાનો હવે નથી રહ્યો. તમે વેળાસર નહિ જાઓ તો ખાવાનાં પણ
સાંસા પડશે. તમારી દશા બદલાય છે, એવો સમયનો ઘંટનાદ વાગે છે. એ સાંભળો અને જાગો
દાર (હરો) છોડો. છોકરાઓને નિશાળે લખાવો મોકલો. કરજ કરવાની ખુરી ટેવમાંથી છૂટો.
આજસ મરડી કામ ધંધે મંડ્યા રહો. ”

મહેમાનોમાંથી ડૉ. ચંદુલાલ, છોટુભાઈ પુરાણી, પંડિત ખરેજી, સ્કાઉટોના ઉત્તરવિભાગ
માટેના વ્યવસ્થાપક ગુણવંતરાય વગેરેએ પણ પ્રાસંગિક ભાષણો કર્યાં.

‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ’ ની ખરેજીએ ધૂન મચાવ્યા પછી સભા પૂરી થઈ.

રાત્રિનો ક્રમ

રાતે, લીલોને જમાડ્યા બાદ, તેમને દારૂચાગ ઇત્યાદિ સહયોગ આપવા બદ્ધ કાનસની
તકતીઓ બતાવવામાં આવી. ખીજી તરફ સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજીએ ‘ધુંધટકે પટ ખોલે રે તેરે રામ
મીલેંગે’ એ ધીમી હલકે ગાઈ આખી મંડળી ઉપર જાણે વર્ષાકરણ કરી લીધું. એવા ભક્તિભા-
વથી ઉભરાતા વાતાવરણમાં એ કલાક સુધી ખરેજીએ સંગીતનો પ્રવાહ વહાવ્યો.

છેલ્લો કાર્યક્રમ ‘કેમ્પ ફાયર’ નો હતો તેમાં તો ચારેતરફ આનંદની છાંયો ઉડી. જુગતરામ
દેવેનું ‘આંધળાનું ગાવું’ લજવાયું. ચારે પ્રહસનો લજવાયાં. મોડી રાતે આખી મંડળી ‘રામ
આખા’ નો જયકાર ગળવી વિખરાઈ.

રામનવમીનો મેળો પૂરો થયો.

ઓ હિંદુ બહેનઓ ! વાંચો, વિચારો અને રડો
અને જો એટલું પણ હવે તમારા નસીબમાં રહેલું ન હોય તો નક્કી
જાણજો કે, તમે છેક રસાતાળમાં જવાને સૂજાયેલા છો.

લેખ પહેલો

(લેખક:- ઢેડગોર-શ્રી અમૃતલાલ વિકુલદાસ ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૧૩-૩-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

[આ લેખનું મથાળું મેં ધરાદાપૂર્વક મૂક્યું છે. લેખ નનામો છે પણ ‘ઢેડના ગોર’ કંઈ
શેરીયે શેરીયે ભટકતા જેવામાં નથી આવતા. એટલે આ અભિમાની ‘ઢેડના ગોર’ પોતાનું નામ
છુપાવવાનો ઢોંગ કરીને આપણને સૂચ્યું છે કે ઢેડના સેવક ભલે ઘણા થાય પણ ‘ઢેડના ગોર’
તો એક ઠક્કરબાપા જ રહેશે. લેખ લાંબો છે તેથી વાંચનાર ન કંટાળે. જે તેનામાં જરાએ
લાગણી હશે તો વાંચવાનો આરંભ કર્યા પછી તે તેને છોડી નહિ શકે. આ લેખની લીટીએ લીટીએ
દલિતો પ્રત્યેનો પ્રેમ ટપકી રહ્યો છે. એમાંથી થોડાં બિંદુ લઇને પણ જે આપણે આપણા
હૃદયને ભીનાં કરીએ તો દલિતોનું ને આપણું બંનેનું દુઃખ ભાગે. **માઠ કંઠ ગાંધી]**

(આ લેખમાં અંગત વાતો છે, પણ જાહેર કાર્યને લગતી હોઇને ખાનગી નથી; છતાં
અંગત વાતો જાહેરમાં ન મૂકવાના શિષ્ટાચારને લીધે લેખકના પ્રત્યે વાંચનારને અણગમો થવા
સંભવ છે. આ જોખમ વેઠી પણ આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવો મને દુરસ્ત લાગ્યો છે. **લેખક**)

તા-૧૫-૨-૨૭ ની રાત્રે અત્યંત સેવામંડળના આઠ સેવકો ખોરસદ તાલુકાના બોદાલ ગામે
એકઠા મળ્યા હતા. જુદીજુદી બાબતોની ચર્ચા કરી સોળ ઠરાવો કર્યા હતા અને તે ઠરાવો
પ્રોસીડીંગની ચોપડીમાં લખાયા હતા. આ આઠ પૈકી પાંચ સેવકોને સવારમાં રવાના થઇને પો-
તપોતાને સ્થળે-નવસારી, નડિયાદ, માણસા-પહોંચી જવાનું હતું. સૌને પોણા છ વાગે જમાડ્યા.

શૈય દાતણ કરી, ચા પી, એક ભાડાની ફ્રીઝરમાં પાંચે ભાઈઓ સાત માઇલને રસ્તે વાસદ સ્ટેશને જવા નીકળ્યા. અમે ત્રણ પેરીક્ષિત, ચુનીભાઈ પટેલ અને હું ચાલતા આશરે ૧૧, ૨ માઇલ દૂર પામોલ ગામે જવા નીકળ્યા. આ ગામના અંત્યજ ભાઈઓની ઘણા વખતથી માગણી હતી કે તેમને અમારે એક શાળા કાઢી દેવી, એટલે એક શિક્ષક મોકલી કેવળ અંત્યજને દેડ, ચમાર, ખાલપા, ગરોડા (પણ ભંગી નહિ, કારણ ભંગીઓ દેડને પણ અસ્પૃશ્ય છે !)ના બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવું અને અંત્યજોને અન્ય રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાનું સાધન પૂરું પાડવું. આશરે ૧૦-૧૨ માસ પહેલાં તેમને આવી શાળા આપવાની વ્યવસ્થા થોજી હતી; પણ જે પાટીદાર શિક્ષકને ત્યાં મોકલવા ધાર્યો હતો, તે બિચારો ક્ષયરોગનો ભોગ થયો. આથી આ શાળા બોળાએ પડી હતી; કારણ અંત્યજબાળકોને શિક્ષણ આપવાને હોંશ ધરાવનારા (પૂરું વેતન લઈને પણ) બહુ દુર્મિત્ર હોય છે.

પામોલનો ઢેડવાડો

આ ગામ મોટું છે. વસ્તી ૧૭૦૦ની આશરે છે. તેમાં ઢેડભંગીનાં ઘર આશરે ૭૫, એટલે વસ્તી ૩૦૦થી પણ વધારે છે. ઢેડવાડાના રસ્તા બંદે ગલીઓ, બહુ જ સાંકડી, આશરે દશ ફુટની હશે. તેમાં દરેકના ઘર સામે સામી લાઇનના ઘરની પછીતે ખુટા ઢોળીને તેની સાથે ભેંસો, પાડીઓ દારબંધ પુષ્કળ બાંધેલી હતી. ચોમાસામાં તો આ ગલીઓમાં છાણમૂતરની નદીઓ જ વહેતી હશે. આજે શિયાળા ઉનાળાની સંધીએ પણ ગંદકીનો પાર નહોતો. શહેરના સુધરાઈ ખાતા વાળાઓ અને તંદુરસ્તીના અમલદારો ટીકા કરે છે કે, હિંદીલોકોને સુધરાઈથી રહેતાં આવડતું નથી; પણ જ્યાં નગરરચના આવી, એટલે કે બિઝકુલ વાડા નહિ અને ગલીઓ દશ ફુટથી પહોળી નહિ, ત્યાં બિચારા અંત્યજોને ભાગે તો પૂરતી રહેવા જગ્યા પણ આવે નહિ. પોતાને રહેવાને પૂરું પાડે ઘર ન હોય, ત્યાં વળી પોતાનાં ઢોર, ભેંસ, ગાય, ઈં ને રાખવા તો જુદાં ઘર અથવા છાપરાં ક્યાંથી જ હોય ? ગરીબીનો અને દરિદ્રતાનો ખ્યાલ સેંકેડોના પગાર ખાનાર અમલદારો અને યુરોપના ધનિક દેશોમાંથી આવતા મુસાફરોને ક્યાંથી આવે ?

પામોલ અંત્યજશાળા

અમારા મંડળને અત્રે શાળા કાઢતાં વખત લાગ્યો, તેથી આઈ. પી. મિશને અત્રે છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં એક શાળા ઉઘાડી છે, તે અમે જોઈ. સવારના નવેક વાગ્યા હતા, તેથી શાળા તો ચાલતી ન હતી; પણ ત્રણ ચાર છોકરાઓ એકઠા થયા હતા. તેમને એક છોકરો ભીંતઉપર મૂળાક્ષરો લખ્યા હતા તેના ઉપરથી 'ધમણનો ધ' અને 'નગારાનો ન' એમ બોલાવતો હતો. આઠ દશ દેડ ભાઈઓને એકઠા કરી શાળા સંબંધી ચર્ચા કરી. અમારી શાળા-ગાંધીજીની હિંદુ શાળા-તમારે જોઈએ છે ? એમ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, 'અમને તો જે અમારા છોકરાને ભણાવે, સુધારે, તેવી નિશાળ જોઈએ. અમારે તો પાદરીની નિશાળ હોય તોયે ઠીક, પણ પાદરીની નિશાળમાં સાફ ભણાવતા નથી. માસ્તર જે ત્રણ કલાક થોડુંક ભણાવી, બે ચાર ગીતો ગવડાવી, પોતાને ગામ ચાલતો થાય છે. તે જો અહીં હામ કરીને રહેતો હોય તો છોકરા કાંઈક રજે. અમે તો ચાર છ આનાની મજૂરી ખોવડાવીને છોકરાંને નિશાળે મોકલીએ, અને તોય માસ્તર ન શીખવાડે, તો અમારું બેય બગડે. તમે સાફ ભણાવતા હો તો અમારે તમારી નિશાળ જોઈએ. પહેલાં અમારે ત્યાં પાદરીની શાળા હતી. તે ઉઠી ગઈ. પછી મુક્તિફોજની આવી તેય ઉઠી ગઈ. પછી વળી રોમન કથોલીકની આવી. અમે જાણતા હતા કે રોમન કથોલીક તો પેસાવાળા, તેની શાળા આવશે તો નહિ ઉઠી જાય; પણ તેયે ગઈ. ગરીબનાં નસીબ ગરીબ. આ વળી પાદરીની ૧૦-૧૨ દિવસ થયાં આવી છે. તે કેટલા દહાડા ટકશે તેની કોને ખબર ? તમારી શાળામાં પાછું આમ જ નહીં થાય ને ?' અંત્યજોને ભણવાની ગરજ નથી, તેઓ બહુ અજ્ઞાન છે, તેમને પોતાના સ્વાર્થની પણ ખબર નથી, એવું કહેનાર ઉંચ વયુના હિંદુઓને હું પૂછવાની હિંમત કરું છું કે, તેમણે કોઈ દિવસ અંત્યજના વાસમાં જઈ, તેમના ખાટલા પર બેસી, તેમનો વિશ્વાસ મેળવી, બેઘડી નિરાંતે વાતચીત કરી, તેમના છોકરાઓને ભણાવવા માટે શાળા કરી આપવા કે એવા કાંઈ સેવાકાર્ય માટે વાતચીત કરી છે ? હજારો ગાઉથી, પરદેશથી, પરધર્મી લોકો, તમોએ ધૂતકરેલા લોકોને ભણાવવા, તેમને બે અક્ષર કે બે આંકડા શીખવાડવા પ્રયત્ન કરે છે, તેના દસમા હિસ્સાનો પ્રયત્ન તમારા પોતાના ધર્મના લોકો-આ કમનસીબ અંત્યજોને માટે

તમે ક્યો છો ? વળી પાદરીઓ તેમને વેઠ-મેગારમાંથી બચાવે છે, રક્ષણ આપે છે, તેવો માનવધર્મ તમે કદી બળવ્યો છો ? આ સંબંધમાં આ અંત્યજ્ઞભાષ્યોમાંથી એકે કહ્યું કે, 'જ્યારે અમારા પડખેના ગામમાં વધારાની પોલીસનું થાણું હતું ત્યારે અમારામાંથી ૧૦-૧૫ માણસને, સિપાઇઓ અમારા ગામમાં આવે ત્યારે કાયમ ચોરામાં તેમની તહેનાતમાં બેસાડી રાખતા હતા. પાદરીને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે અમારી વારે ચઢીને તેમણે તે સિપાઇઓના જમાદારની ધૂળ કાઢી નાખી હતી. હવે તો અમને પહેલાના જેવો વેઠનો ધમાસો નથી; પણ પાદરીની ઓથ હોય છે ત્યારે કોઇ અમારું નામ લઇ શકતું નથી.' આવી રીતે કયા હિંદુ ભાષ્યો, કયા શહેરી સેહેલાણીઓ, કયા મોટી શી મેળવનારા વકીલો કે કયા હિંદુપંથના બાવા, બ્રહ્મચારીઓ કે સંન્યાસીઓ તેમને મદદ આપે છે, અને હલકા સિપાઇઓના જીવનમાંથી બચાવે છે ?

ઉપર પ્રમાણેની નહિ ધારેલી દલીલો આ યુદ્ધિમાન અને ગણા અંત્યજ્ઞ ભાષ્યોને મ્હોંએથી સાંભળ્યા પછી મારાથી તેમને શાળા આપવાની ના પાડવાની હિંમત કેમ આવી શકે ? શાળાને માટે એક ઓશરી તેમણે બતાવી તે જોઈ. તે નાની હતી. તેથી બે ઓશરીઓમાં મળીને શાળા બેસે એમ દરાવી, ૧૦-૧૫ દિવસમાં શિક્ષક મોકલી આપીશ એવું વચન આપી હું બીજા કામે વળ્યો.

અંત્યજ્ઞેનું પાણીનું દુઃખ

અંત્યજ્ઞેને પાણીનું જે દુઃખ, હાડમારીને ત્રાસ પડે છે, તેની તો નજરે જોયા વિના વાંચનારને કલ્પના ન આવી શકે. પાણીના કુવાની આસપાસ એક, બે કે ત્રણ કલાક સુધી, કોઇ દયાળુ અંતઃકરણવાળી ઉંચ કહેવાતી હિંદુવર્ણની પાણી ભરનારી બાઈ પાણી નામશે એવી આશાએ બેસી રહેવું પડે, સંધ્યાસમયે કે રાત્રે દોરને પાણી પીવાના હવેડામાંથી પણ ચોરીશુ-પીથી ઘડા ભરી લાવવા પડે, આમ કરતાં પણ કોઇને કાંઈ ઉણું પડે તો ગાળોનો વરસાદ વરસે, તે સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના સાંખી લેવી પડે. આ શિક્ષા પ્રભુ દુષ્ટમાં દુષ્ટ જનને પણ ન આપે.

પામોલના લોકો બોરસદની તાલુકા બોઈની સહાયથી એક કુવો દાલ બાંધી રહ્યા છે. બોઈ તેમને એક હજાર રૂપિયા મદદ દાખલ આપવા કહ્યું છે, તેમાંથી અરધી રકમ કુવાનું અરધું કામ બોદાણુ અને ચણતર સહિતનું થઈ રહે ત્યારે મળે અને બીજી અરધી કુવાનું કામ પુરું થઈ રહે અને ઉપરનું મથાળું બંધાઈ રહે ત્યારે મળે એ શરત છે. તે પ્રમાણે પ્રથમથી અરધી મદદ મળી ગઈ છે. અત્યારસુધી કુવાનું કામ ખર્ચ રૂ. ૧૮૦૦ થઈ ચૂક્યું છે. પાંચસો મળેલા તે બાદ કરતાં બાકીના ૧૩૦૦ રૂ. તેમણે અનેક કષ્ટથી એકઠા કર્યા હતા. કોઇ સાહુકારની પાસેથી વ્યાજે લઈ આવે અને તે ભરવા માટે પોતપોતામાં ઉધરાણું કરે. આવી રીતે ત્રણ વખત ઉધરાણું કરવું પડ્યું હતું. તે ઉધરાણું એકઠું કરનાર આગેવાન મોરાર તેજ આ ઉધરાણાના પૈસા એકઠા કરવામાં તેને પડેલી તકલીફ માટે અનિશ્ચ બૂમ મારતો હતો, અને સોગન બાંધને કહેતો હતો કે ફરીને હું આવું કામ ન્યાતનું હોય તો પણ કરવાનો નથી; પણ બીજી જ ક્ષણે તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો, કારણ કે તેણે જાણ્યું કે વગર વ્યાજે સાત માસસુધી હું તેમને રૂ. ૫૦૦ અંગઉધાર ઉછીના આપવા તૈયાર હતો.

સાહુકારી કે પઠાણી વ્યાજ ?

આ ટેડપંચે ત્રણ વખત મળીને રૂ. ૧૩૦૦ એકઠા કર્યા હતા. તેમાં પેટલાદવાળા પ્રસિદ્ધ દાનવીર નારણભાઈ શેઠે રૂ. ૨૫૦ બક્ષીસ આપેલા તેનો સમાવેશ થયેલો હતો. બાકીના રૂ. કટકે કટકે વ્યાજે કાઢી લાવી વાપરેલા, તે પાકની મોસમ વખતે કે મજૂરી કરી લોકો કમાઇને ભરી દેતા; પણ જ્યારે વ્યાજે સાહુકાર પાસેથી લઈ આવતા ત્યારે વટાવના એટલે કે કોથળી છોડામણના, સેંકડે રૂપિયા ત્રણ તેમને ભરવા પડતા. તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયે દોઢ દોકડાનું વ્યાજ, એટલે કે દરવર્ષે દરસેંકડે ૧૮ ટકાનું વ્યાજ જૂદું. આવા પ્રમાણિક માણસો પાસેથી, તેઓ વખતસર પૈસા પાછા પહોંચાડે છે એવી શાખવાળા હોવા છતાં પણ, આટલું જમરું વ્યાજ લેવામાં આવે છે, તેનું કારણ કે તેઓ ગરીબ અરવૃક્ષો છે. ખેડા જીલ્લામાં સાધારણ વ્યાજનો દર હલકો છે; પણ ગરીબો પાસેથી અને વળી ટેડની પાસેથી વધારે વ્યાજ ન લેવાય તો કેાની પાસેથી લેવાય ? ગરીબોને નીચોવવામાં, પડેલાને પાટુ મારવામાં, રીયાતાને રીખવવામાંજ આપણા

વૈશ્યોની વૈશ્યવૃત્તિ સમાયેલી છે ?

મારી પાસેના જાહેર ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦ વગરવ્યાજે આવતા ભાદરવા માસસુધી ઉછીના આપવાનું મેં વચન આપ્યું. આ સાંભળી તેઓ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. અને ‘નવો કુવો બંધાવી આપવા જેટલું તમને પુણ્ય થશે’ એવા ઉદ્દગારો રહેજે તેમના માંએથી નીકળ્યા. ‘આ વખતે અમારી પાસેથી કાચળાછોડામણના સંકડે પાંચ રૂપિયા લેત અને વ્યાજના રૂપિયા પચાસેક થાત. આ આશરે રૂ. ૭૫ ની રકમ તમે બચાવી, તેથી પ્રભુ તમારું ભલું કરશે.’ આવા ઉદ્દગારો તેઓમાંથી વૃદ્ધ હતા તે કાઢતા હતા. પાસેના બોદાલ ગામે પાછા ફરી, ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આ બાબતનું લખાણ કરાવી, સદરહુ પંચની સહીઓ લઈ મારી મુસાફરીને અંતે ચારપાંચ દિવસમાં હુંડી મોકલી આપવાનું વચન આપી ખુદાના આ કમનસ્વી બંદાઓથી અમે જૂદા પડ્યા.

જગતમાં આવું ક્યાંએ હશે ? અસ્પૃશ્યોના અસ્પૃશ્ય !

બોદાલમાં ભંગીઓના કુવાનું પ્રકરણ જાણવા જેવું છે, સાંભળીને રડવા જેવું છે, આપણી સમાજની સ્થિતિ જાણી આંસુ ઢાળવા જેવું છે. હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ એમ સમજે છે કે અંત્યજ એટલે એકજ કામ, એકજ જ્ઞાતિ અને બધાજ સરખા; પણ આ માન્યતા સત્યથી કેટલી વેગળા છે ? અંત્યજોમાં દેડ અથવા વણકર, ચામડીયા અથવા ચમાર અથવા ખાલપા, ગરોડા, તુરી, શેણવા, થોરી, ભંગી અથવા ઓળગાણા, નાડીયા ભંગીઓ, તથા મહારાષ્ટ્રમાં મહાર, મોચી, ઢોર અને માંગ જ્ઞાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ અસ્પૃશ્યોમાં પણ અસ્પૃશ્ય તે ભંગી ! ગરીબ બિચારા ભંગી. તેમણે તો આપણું મેલું ઉઠાવવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો, આપણા શહેરોની શેરીઓ અને રસ્તાઓ સાફ કરવાનું સ્વીકાર્યું તે દિવસથી, જ્યારથી આ મહાન સેવા કરવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું કે તેમની પાસેથી જળરજ્જતીથી કે તરવારને ગોદે કબૂલ કરાવ્યું ત્યારથી તેઓને હમેશને માટે આપણે ખાડામાં હડસેલ્યા, પતિતના પતિત માન્યા. ગામડાંઓમાં તેમને મેલું સાફ કરવાનું કે એવું કામ કરવાનું કવચિત્તજ હોય છે, તેમનું ગુજરાન વાંસના ટોપલા, સુપડાં બનાવી વેચવાનું કે ખેતરમાં મજૂરી કરવાનું હોય છે; છતાં તેમના બાપદાદાઓને આપણે જે અમાપ ઉંડા ખાડામાં હડસેલી પાડ્યા હતા તે અધમ માનેલી સ્થિતિમાંથી તેમના વંશજો અનેક જમાના પછી પણ નીકળી શકતા નથી, બદલે આપણે તેમને નીકળવા દેતા નથી.

સાતેક વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કોડીનાર તાલુકામાં હું ખાદીના કામે ફરતો હતો, ત્યારે કેટલાંક ગામોમાં દેડ અંત્યજોના માટે જુદો કુવો હોય, તે ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારે ભંગીનો કુવો પણ જુદો બંધાવી આપેલો મેં જોયો હતો. તે વખતે મારા અજ્ઞાનને લીધે મને એમ લાગેલું કે ગાયકવાડ સરકાર આવા પૈસા શીદ બગાડતા હશે ? અને દેડોને તેમના માટે બંધાવેલા જુદા કુવામાંથી ભંગીઓને પાણી ભરવા દેવાની ફરજ કેમ નહિ પાડતા હોય ? પણ આજે બોદાલમાં જોયેલી લોકીકતથી અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કહેલી લોકીકતથી જાણ્યું કે ગાયકવાડ સરકારે ગરીબોનાં દુઃખોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી, પછીજ આવો હુકમ છોડ્યો હોવો જોઈએ.

બોદાલ ગામમાં ભંગીનાં ઘરો આશરે ૨૦-૨૫ છે. એકજ ગામમાં ભંગીવાડો આટલો મોટો હોય એવાં ગામો બહુ થોડાં હોય છે; પણ તેમને પીવાના પાણીનો જુદો કુવો આજસુધી નથી સાંપડ્યો, તેથી તેમની મુશ્કેલીનો પાર નથી. તેમાંનાં ઘણાં કુટુંબો અમદાવાદ, મુંબઈ, વડોદરા એવાં મોટાં શહેરોમાં આ દુઃખને લીધે ચાલ્યાં ગયાં છે. દેડને માટેના ત્રણે કુવા આ ગામમાંજ હોવા છતાં તેમાંથી એકે કુવામાંથી તેમને પાણીનું ટીપું પણ ભરી જવાની પરવાનગી નથી. આમાં દેડભાઈઓનો હું ખાસ દોષ નથી કાઢતો, કારણ કે તેમણે તો કેવળ વાણિયાબ્રાહ્મણનું અનુકરણ કરેલું છે. જેવું આપણે તેમના પ્રત્યે કર્યું, તેવું તેમણે ભંગીઓ પ્રત્યે કર્યું. “ શ્રેષ્ઠો જે જે આચરણ (કે દુરાચરણ) કરે તેવું ઇતર જનો કરે ” એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે થયું છે. ઇતર જનોનો બિચારોનો શો દોષ ? કહેવાતા શ્રેષ્ઠો સુધરશે, પછી ઇતર જનો લાંબા વખતે સુધરશે. આજે તો એવી સ્થિતિ છે કે કોઈ અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમમાં ભંગીનો છોકરો દાખલ થાય છે કે તરત દેડ અથવા ખાલપા વિદ્યાર્થીઓ કે તેમનાં માબાપો કોલાહલ કરી મૂકે છે ! અંત્યજ કામમાં રંગાયેલ અને ઓતપ્રોત થયેલ મામા ફડકે પણ ભંગીના

છોકરાઓને પોતાના આશ્રમમાં આકર્ષવા નિષ્ફળ નીવડયા છે અને ખ્રિસ્તી મિશનને પણ ભંગી ખ્રિસ્તીને ઢેડ ખ્રિસ્તીઓથી જુદા રાખવા પડે છે ! પામોલના અંત્યજના કુવા માટે રૂ. ૫૦૦) વગર વ્યાજે ઉછીના આપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે મેં ટકોરમાં પૂછ્યું કે “ આ કુવે ભંગીના પાંચ સાત ઘરો છે, તેમને પાણી પીવા દેશોને ? ” લોકો ચમકી ઉઠ્યા, “ હેં એ શું કહ્યું ? ” એમ મોટે સાદે અનેક મુખેથી ઉચ્ચારણ થયું, અને એકે તો એમ પણ કહ્યું કે:- ‘ એમ હોય તો તો અમારે તમારા પૈસા ન જોઈએ. ’ મારે પાઘડી ફેરવી બાંધવી પડી કે:- ‘ એ તો હું જરા મસ્કરી કરું છું. અમે લોકો અમારે કુવે તમને પાણી નથી ભરવા દેતા, તોપણ તમે ભંગીને શેના ભરવા દો ? ’ આમ કહી વાત બદલી નાખી.

“ બહેન, આ ભંગીબાઈને પાણી નહિ નામે ? ”

ભંગીઓને પાણીને માટે કેટલો ત્રાસ પડે છે, તે મારે નજરે જોવું છે, એમ કહેતાંજ સ્થાનિક કાયકર્તા ભાઈ અંબાલાલ મને ગામને કુવે લઈ ગયા. ત્યાં એક ભંગીબાઈ બે ત્રણ કલાકથી પાણીના બે ઘડા ભરવા આવેલી, કુવાથી થોડે દૂર પોતાના અચ્ચાને ધવરાવતી બેઠી હતી. તેને મેં પૂછ્યું કે:- ‘ બાઈ તું ક્યારની અંહી બેઠી છે ? ’ તેણે કહ્યું:- ‘ ભાઈ, સવારની બેઠી છું. ’ તે વખતે સવારના અગ્યાર વાગ્યા હતા. તેના કહેવામાં અતિશયોક્તિ હશે એમ શંકા થતાં, તે કુવા ઉપરજ એક પાટીદારની ૧૨-૧૩ વર્ષની છોડી પાણી ભરતી હતી તેને આ વાત ખરી છે કે એમ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે:- ‘ હા ’ એ બહુ વખતથી બેઠી છે. ’ હવે સ્થિતિ એમ છે કે ભંગીઓના ઘડા કે માટલામાં સીધું કાંઈ પાણી રેડતું નથી, રેડી શકતું નથી. અમારા શિક્ષક યુનિભાઈ પટેલે એક વખત પોતાની ડોલમાંથી ભંગીના માટલામાં પાણી રેડવાની ધૃષ્ટતા આ કુવા ઉપરથીજ કરી હતી, અને તેના ઉત્તરમાં તેમને સખત ચેતવણી મળી હતી કે, ‘ માસ્તર, આવું અમારા ગામમાં નહિ ચાલે. ’ કુવાના પડથારની નીચે એક નાની કુંડી બાંધેલી હોય છે, તેમાં જેને દયા આવે, જેના હૃદયમાં પ્રભુ વાસો કરતો હોય, તે બાઈ પાણી રેડે. કુંડીમાંથી બહાર એક વાંસના કટકાની નળા નીકળતી હોય છે, તેની નીચે ભંગી પોતાનો ઘડો મૂકે, અને તે પાણીથી તે બિચારીનો ઘડો અરધે કે એક કલાકે ભરાય; પણ તેમાંએ વળી આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખો ઘડો પાણી આ કુંડીમાં રેડવા જેટલી દયા બતાવનાર બાઈ તો કાંઈ ભાગ્યેજ નીકળે. પોતાના માટલામાં રેડતાં થોડું ઘણું વધે તેટલુંજ, કળશો-એ કળશો જેટલું, પાણી આ કુંડીમાં નામે. ફેંકી દેવાને બદલે આ કુંડીમાં રેડે એટલી તેમની મહેરબાની! બેઠેલી ભંગી બાઈ પાણી (ભરીને નહિ પણ) દયાથી મેળવીને, પોતાને ઘેર છોકરાને લઈને જલદી પહોંચી જાય તે મતલબથી ઉપર જણાવેલ પેલી પાટીદારની ૧૨-૧૩ વર્ષની કન્યાને મેં વિનંતિ કરી:- ‘ બહેન, આ ભંગીબાઈને પાણીના બે ત્રણ ઘડા તું કાઢી ન આપે ? ’ તેના કુમળા હૃદયમાં દયા આવી. કુવો ૬૦-૭૦ ફુટ ઉંડો હતો; છતાં આ બાળાએ આ ધર્મકાર્ય કર્યું, અને અમે રસ્તે પડ્યા. અહીં ભંગીના કુવાના બોદાણુ માટે રૂ. ૧૫૦) દોઢસો સુધી આપવાનું વચન આપી, તેનું બોદાણુકામ ઉધડું કાંઈ પાસે કરાવી લેવા સ્થાનિક ભાઈઓને વિનંતિ કરી બીજું કામ હાથમાં લીધું.

અંત્યજઆશ્રમ ચોજ્યું

બોરસદ તાલુકાનાં ગામોમાં ઢેડવાડાઓ બહુ મોટા છે. ૪૦-૫૦ ઘરની વસ્તી એ તો સાધારણ. સો સવાસો ઘરના ઢેડવાડાવાળાં ગામો પણ ખરાં. ભંગીનાં ઘરો પણ તેટલા પ્રમાણમાં નહિ, છતાં બીજા જીલ્લાનાં ગામડાઓ કરતાં અત્રે વધારે છે. આટલી મોટી અંત્યજોની વસ્તી આ તરફ કેમ થઈ હશે તેનો ઇતિહાસ કાંઈ શોધી શકે તો તેમાંથી કાંઈ અતિ ઝનુની અને જીલમગાર હિંદુરાજની કે પાટીદાર ‘બાપા’ ની કલાણી બહાર આવે; પણ મારે તેનું શું કામ ? આ તાલુકામાં અને આખા બેડા જિલ્લામાં ખ્રિસ્તી મિશનનો મોટો પથારો છે અને તેને પરિણામે ખ્રિસ્તી અંત્યજો-ઢેડ અને ભંગીઓની મોટી સંખ્યા છે, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. આવી મોટી અંત્યજ વસ્તીમાં ‘ ગાંધી બાપુ ’ નું એક પણ અંત્યજ વિદ્યાર્થીનું આશ્રમ નહિ, એ મને ઘણા વખતથી સાલ્યા કરતું હતું. આણંદ મુકામે મળેલી સને ૧૯૨૨ ની અંત્યજ પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી મેં પોકારીને કહ્યું હતું કે, “ આવતા બાર માસની અંદર આણંદમાં, છેવટ બેડા જિલ્લામાં એકાદું અંત્યજ આશ્રમ સ્થાપીશ. ” પણ તે વચન તો મારા મોંમાંજ રહ્યું હતું, તે પણ

યાદ હતું. આવો એકાદો આશ્રમ પોતાના ગામને પાદરે નીકળે એવો અહીંના સ્થાનિક કાર્ય-કર્તાઓનો આશ્રય છેલા બાર માસથી ચાલુ હતો. આથી લાઇ અંબાલાલને કહ્યું કે ગામની નજીકમાં એવી કોઇ જમીન ખતાવો કે જેમાં આશ્રમ બાંધી શકાય અને થોડી ખેડ પણ થઇ શકે. આશરે એક વીધાની 'સન'દિયા' જમીન તેમણે ખતાવી અને તે મને પસંદ પડી. ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવા માટે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની મંજૂરી માગવા માટે થોડી મોટી વિગતોવાળો યોજનાનો પત્ર તૈયાર કર્યો. આ આશ્રમ થોડા વખતમાં ચાલુ થઇ જશે, એમ કહી શકાય. અંત્યજના કામ માટે જોઈતા પૈસા મેળવી આપવાની જવાબદારી તો શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને ગાંધીજી ઉપર છે. તેની તો મારે કાંઈ ચિંતા નથી. યોગ્ય કાર્યકર્તા મેળવી લેવાની જ જવાબદારી મારા ઉપર છે અને લાઇ પરીક્ષિત અને હરિવદન જેવા ઉત્સાહી યુવકોનો મને ટેકો છે, તો તેથી હું ગમે તેટલા અંત્યજ કામનો ખોળે લઉં તોપણ ઉપાડી શકીશ. આશ્રમ બાંધવામાટે હાલ તુરત ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયા જોઈશે. તેમાં હરકત નહિ આવે અને આશરે ત્રીસ વિદ્યાર્થીનો ચાલુ ખર્ચ પણ ત્રણથી ચાર હજાર રૂપિયા દર સાલ લાગશે. હિંદુ જનતા તેની અસહ્ય બેદરકારી, સ્વાર્થપરાયણતા અને ટુંકી દષ્ટિ હોવા છતાં, ગાંધીજીને લીધે એટલી તો જાગૃત થઇ છે કે કાર્યકર્તા ચારિત્રવાન હોય તો આટલી રકમ તો દર સાલ આપી શકે.

અંધ વિદ્યાર્થી વહાલાભાઈ

મિત્રોએ આપેલા બે બળદના ડમણિયામાં બેસી બોદાલથી બોરસદ થઇને વાસણે આવ્યો. અહીંની અંત્યજશાળા તપાસી. વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ઓછી હતી. ફક્ત ૧૦ હાજર હતા. ચાર પાંચ છોકરાઓ જનમાં મજૂરીએ ગયા હતા. કપાસની મોસમ શરૂ થતાં ૧૨ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓ જનતા સંચામાં કપાસ ચોરવા પુરુષો કરતાં વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે. મોટી ઉંમરના પુરુષો કરતાં તેઓ વધારે કલાક કામ આપે છે અને મજૂરી થોડી માગે છે. આથી જનો શરૂ થઇ જતાં અંત્યજોના બાળકોની માગ સારી જાગે છે ને નિશાળનું લણતર છોડાવીને તેમનાં માખાપો તેમને આ મજૂરીએ તેડી જાય છે, કે મોકલે છે. તેમને છથી આઠ આનાનું રોજ મળે છે; અહીંનો શિક્ષક ખિસ્તી, પણ હિંદુધર્મ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાવનાર છે, તેથી તેની જોડે મુસ્કેલી આવતી નથી. આ શાળામાં એક અંધ છોકરો વહાલાભાઈ આવે છે. તે પ્રથમ અનિયમિત આવતો પણ તેને અહીં લજનો શીખવાડવાની વ્યવસ્થા બોરસદ સત્યાગ્રહ જાવણીવાળા નારણભાઈ પટેલની સાથે કરી દીધાથી તે નિયમિત થયો છે અને જ માસના અરસામાં બારીસ મોટાં લજનો સસ્તા સાહિત્યના 'લજન સંગ્રહ'માંથી તેણે મેંએ કરી નાખ્યાં છે. અમને 'મારી હુંડી સ્વીકારો મદારાજ રે, શામળા ગિરધારી' એ ધણું લાંબું ૧૫-૧૬ કડીનું લજન તેણે એક પણ ભૂલ વિના ગાઇ ખતાવ્યું. તેના કેટલાક અશુદ્ધ ઉચ્ચારો સુધારવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. તેની સ્મરણશક્તિ બહુ સારી છે. આંધળો દળે કે ગાય. તેનો બાપ તેની પાસે કોદરી ભરડાવે છે ને મેં લજન શીખવાડવાની ગોઠવણ કરી આપી છે. એક છોકરાને પાઠ વંચાવતાં હાથના નખ જીલ વતી કેટલાક છોકરાઓ ઉતારે છે એમ તેમાં આવતાં પરીક્ષિતભાઈની દષ્ટિ તેજ છોકરાના નખ ઉપર પડી, અને તે મેલથી ભરેલા અને લાંબા વધેલા જોયા. આથી બધા છોકરાઓના નખ મેં અને પરીક્ષિતે તપાસ્યા ને અમારાં ખીસાંનાં અપુઓથી જેના લાંબા હતા તેના ઉતાર્યાં. અંધ વહાલાભાઈએ પોતાને હાથે પોતાના નખ ઉતાર્યા હતા પણ અરાઅર ઉતર્યાં ન હતા, તે પણ મેં દીક કર્યો. વહાલાભાઈના બાપ શાળામાં બેઠા હતા, તેના મોંમાંથી સ્હેજે નીકળી ગયું કે:-'બપો બાપ તો આ છે, હું નહિ.' મને કંઈક સંતોષ થયો, બોરસદ ચલ્યો.

સીતાની પર્ણકુટી

વાસણથી પગે ચાલતા બોરસદ આવતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં નારણભાઈ પટેલ પોતાની ઝુંપડીએ અમને લઇ ગયા. ત્યાં જવાની મારી ધ્રુષ્ટ બહુ નહતી, પણ તેમના આગ્રહને માન આપી ગયા. ગયા પછી એમ લાગ્યું કે ન ગયો હોત તો મોટી ભૂલ થાત. તે સાધારણ ઝુંપડી નહિ, પણ ખરેખરી પર્ણકુટી, ઝાડનાં પાંદડાં અને ડાંખળીઓની જ બનાવેલી ઝુંપડી હતી. આંબાના મોટા વૃક્ષની નીચે પણ સહેજ ઉગમણમાં આ કુટી બાંધી હતી; પણ તે સાથે તેમાં એક સીતા-નારણભાઈનાં પત્ની-પણ હતી. આવા ખેતરમાં, એક કુટીમાં, હાથમાં પુસ્તક લઇને વાંચતી,

એક આધેડવયની, બહુ બીર નહિ તેમ બહુ વાચાળ નહિ એવી પાટીદાર કેમની સ્ત્રી જોઈ, ત્યારે પચાસેક વર્ષ પર મારી મોટી બહેને મને વાંચી સંભળાવેલ સીતાની પર્ણકુટીનું ચિત્ર તરત જ ખડું થયું; પણ મને લાગ્યું કે આ બાઈને આવા એકાંતમાં કોઈ પણ જાતના પાડોશ વિના, સગાંસાંઘથી દૂર, બાળબચ્ચાંની પણ સોખત વિના, કોઈ પણ સ્ત્રીમિત્ર (કે શત્રુ) વિના કેમ ગોઠતું હશે? તેના દીવસ કેમ નિર્ગમન થતા હશે? નારણભાઈએ તરત ખુલાસો કર્યો કે પ્રથમ તો તેમને અહીં આવવું પોતાનું નહતું. તેઓ વસો છોડીને મારી ઝુંપડીમાં વાસ કરવા આવવા ખુશી નહોતાં; પણ નાગપુર સત્યાગ્રહમાં હું જઈ આવ્યા પછી, તેમને મારાપ્રત્યે વિશેષ લાગણી થવાથી તેઓ મને સાથ આપવાને છેલ્લા અઢાર માસથી આવ્યાં છે, અને હવે તો તેમને અહીં ગોઠે છે. હું કોઈ દિવસ રાત્રે બેરસદ કે વાસણાથી આઠ નવ કે દશ વાગે આવું છું, ત્યારે પણ તેને એક-લીને મૂંઝવણ આવતી નથી.

આવી કુટીમાં રાચરચીલું, જીંદગી ભોગવવાની ચીજો કંઈ કંઈ હશે તે જોવાનું કુતૂહલ મને થઈ આવ્યું અને તે દાખી શક્યો નહિ. તે બહેનની પરવાનગી લઈ પર્ણકુટીમાં દાખલ થયો. ત્રણ દેવદારી પાટીઆની પેટીઓ, એક લોઢાના પતરાની ટ્રંક, પાંચ સાત ટીનના ડબ્બાઓ, કેસરી (મરાઠી)ના કેટલાક અંકો, નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, રસોઈનો ચુલો, હાંદલાં તથા થોડાં તપેલાં અને લોટા પ્યાલાં, લીંબુના અથાણાની બે ત્રણ માટલીઓ, બે ચાર ગોદડાં અને એવી બહુજ સાદી ધરવખરી હતી. કુટીની ભોંય બહુજ સ્વચ્છ રીતે લીંપેલી હતી, ને કુટી પણ વિશાળ હતી. ૧૬ ફુટ લાંબી અને ૧૫ ફુટ પહોળા હતી. આંખાની છાયાનું તો પૂછવું શું? રજા લેતાં દિલગીરી થઈ. અત્રે શાંતિ મેળવવા ખાતર, નિઃસંગ દશા ભોગવવા અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય અનુભવવા, “અનુભવીને એકલું આનંદમાં રહેવું રે” એ સત્ય કરવા, એકાદી રાત્રિ રહેવા મન બહુ લલચાયું; પણ લોભ-સેવાનો પણ લોભ. આવતી કાલે વાંકળના બીલ આશ્રમની મુલાકાત લેવાનો લોભ ન રોકી શક્યો અને મૂંઝાયેલા હૃદયે સીતા તથા રામની-બન્નેની રજા લીધી. ‘રામ’ (નારણભાઈ) તો ઠેક બેરસદ સુધી મૂકવા આવ્યા, અને વાસદ રેશન (૧૧ માઇલ દૂર) જવાની મોટરમાં અમને રવાના કરી પછી પોતાની પર્ણકુટીએ આશરે ૬૧૧ વાગે પાછા ફર્યા.

નારણભાઈની ને મારી નબળાઈઓ

ચાલતાં ચાલતાં મેં નારણભાઈને પૂછ્યું હતું કે, “તમારે કાર્ય કરવું ગામલોકોની સાથે દિવસ આખો બહાર; એટલે કે બેરસદ કે વાસણામાં ફરીને કામ કરવું, તો પછી ગામમાં ઘર લઈને ન રહેતાં, આમ કોઈના ખેતરમાં એકાંતવાસમાં કોઈના સંગ વિના, ઝુંપડીમાં રહેવાનું શું કારણ?” તેમણે કહ્યું:—“પ્રથમ હું ગામમાં રહેતો હતો. ત્યાંના વાસથી મારા મનની કેટલીક નબળાઈઓ બહાર આવી. ગાંધીજીના શિષ્યના શિષ્યને બેરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીના આજીવન સભ્યને આવી નબળાઈ ન હોવી જોઈએ, તેથી મેં મારી નબળાઈ ટાળવા, મારા મનને સંયમી કરવા, ગામ છોડી આ ઝુંપડીમાં રહેવા આવવા ઠરાવ કર્યો અને આજે ત્રણેક વર્ષથી રહું છું. પ્રથમ તો એકલો રહેતો હતો; પણ હવે તો મારાં પત્ની પણ સાથે રહે છે. માનસિક નબળાઈઓ ત્યાગી શક્યો છું અને હવે તો આ ઝુંપડી છોડવી કેમ ગમે?” આવા નિખાલસપણે પોતાની નબળાઈઓનો દરેક માણસ એકરાર કરતો હોય, છેવટ, થોડા મિત્રોને પણ વાત કરતો હોય તો તેના સુધરવાનો માર્ગ કેટલો સહેલો થાય? અને આ તકનો લાભ લઈને, હું મારી પણ એક નબળાઈનો એકરાર કરી દઉં તો પ્રભુ જરૂર મને માફી આપશે.

હું ધંધે ઇજનેર હતો. બંગલા, સડકો, મહેલો બાંધવાનું કામ તે સાથે કંટ્રાક્ટરોની સાથે રોજનો પરિચય. હજારો રૂપિયા કમાવી આપવાની કે બોવડાવવાની જેના હાથમાં સત્તા હોય છે, તે સત્તાનો કાયમને માટે કોઈ દુરુપયોગ ન કરે એ તો કેમ બને? વેશ્યાની સાથે પોતાના ધંધાને અંગે ઘણો વખત પરિચયમાં આવવાનું બને અને તેના પ્રલોભનમાં ન પડવું, એ જેટલું એક સાધારણ મનુષ્યને માટે દુષ્કર છે, તેટલુંજ એક ઇજનેરે કંટ્રાક્ટર પાસેથી લાંચ ન લેવી એ દુષ્કર છે. મેં મારી ૨૩ વર્ષની ઇજનેર તરીકેની નોકરીઓમાં ફક્ત બે વખત લાંચ લીધી હતી, એમ મને યાદ છે. એક વખત પોરબંદર રાજ્યમાં ભાદરવીયર (બંધ) ના એક કંટ્રાક્ટર પાસેથી રૂ. ૪૦૦ ચારસે લીધા હતા. તેમાં મારો બચાવ એટલોજ છે કે, તે વખતનું

તેનું કામ પૂરું થઇ ગયું હતું. છેવટનું ખીલ પણ ખની ગયું હતું અને પછી તેણે લાંચ આપી હતી, અને મેં લીધી હતી. ખીજી વખત પોરબંદર રાજ્યને માટે આરિદ્ર્યાની ખનાવટની નેતરની ખુરસીઓની મોટી ખરીદી કરવા મુંઝવે ગયો હતો. તે ખરીદીમાંથી આશરે ૩૦૦ રૂપિયા વધારે કિંમત ખતાવી મારી ખાધા હતા. આ બે વખત પછી કોઇ વખત લાંચ લીધેલી મને યાદ નથી. આમ આ મારી નબળાઇનો જાહેર એકરાર કરી જાહેર મારી માગી શકું.

દુકંમાં આ દિવસે નીચે પ્રમાણેનાં સેવાકાર્ય કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો:-

૧ પામોલ ગામમાં અંત્યજનેના કૂવા માટે રૂ. ૫૦૦ વગરવ્યાજે આપવાના વ્યવસ્થા કરી, તેમનાં બાળકો માટે શાળા કઢાવી આપવાનું વચન આપ્યું.

૨ ખોરસદ ગામમાં ભંગીના કૂવાના ખોદાણુ માટે રૂ. ૧૫૦ સુધી આપવાનું વચન આપ્યું. ભંગીઓને પડતો પાણી માટેનો ત્રાસ નજરે જોયો.

૩ ખોદાલમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓના અંત્યજ આશ્રમમાં યોજના કરી મંજૂરી માગી.

૪ વાસણાની અંત્યજશાળા તપાસી. છોકરાઓના વધેલા નખ ઉતાર્યા, અંધ છોકરાને ભજનો શીખવા ઉત્તેજ્યો.

૫ નારણલાઇની નબળાઇનો નિખાલસ એકરાર સાંભળી, મારી નબળાઇનો એકરાર કરવા પ્રેરાયો.

આ દિવસને અંતે રાત્રે ૯ થી ૧૧ સુધી વડોદરામાં શારદા-સુમંત એ સુખી યુગલ સાથે બે કલાક શાંતિથી જાહેર વિષયોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, એ તો દૂધચોખામાં સાકર ભજવા જેવું થયું. અંગત વાતો લખવા માટે, વાચક મારી આપશે ?

લેખ બીજો

(લેખક:-અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૨૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

કાઠિયાવાડના એક ગામમાં અંત્યજ શાળા છે, ત્યાંના શિક્ષક ભાઇ.....સંસ્કારી, સેવા-ભાવવાળા અને જન્મે વલુકર (અથવા ઢેડ) છે. ગાયકવાડ સરકારની ફરજિયાત કેળવણીની નીતિથી તેઓ ભણ્યાગણ્યા છે; અને પોતાની જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાટે પોતાથી ખનતું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ સુધ્ધ, સુવિચારના અને તેમની રહેણીકરણી ઉપરથી કોઇ ઢેડતરીકે ન ઓળખાય તેવા છે; છતાં પુરાણપ્રિય કાઠિયાવાડના એક નાના ગામમાં રહી તેમને પોતાની જ્ઞાતિનાં બાળકોને ભણાવવાનું ભાગ્ય કે કમભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી ત્યાંના દરેક માણસ તેમને ઢેડતરીકે ઓળખે છે અને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, પણ તેઓ તેવીજ રીતે પોતાનું કાર્ય મુંઝે મોઢે કર્યેજ નાચે છે; પરંતુ આવી અસહ્ય સ્થિતિ સહેતાં સહેતાં કોઇ વખત માણસનો ગુસ્સો, બળાપો ને દુઃખના ઉદ્ગાર બહાર આવી જાય છે, તે આ ભાઇના નીચેના પત્રોથી જાણવામાં આવશે. તેના દરેક દુકાં વાક્યમાં કરુણકથા ભરી છે. ગામનું નામ, ડોંકટરનું નામ, લેખકનું નામ, સજ્જન નગરશેઠ અને ગરાસિયાભાઇનાં નામો, જાણીજોઇને આપ્યાં નથી. આપવાથી કદાચ લેખક-શિક્ષકને કોઇ નુકસાન કરે એમ જાણી આપ્યાં નથી.

૧

તા. ૬-૪-૨૭

નમસ્કાર સાથે વિ. કે તા. ૫-૪-૨૭ને રોજ મારી વહુને સુવાવડ થઇ. તા. ૭-૪-૨૭ના રોજ બપોર પછી મારી સ્ત્રી બહુ બિમાર થઇ ગઇ. ઝાડા થયા ને બોલવાનું બંધ થયું, શ્વાસ વધારે ચઢ્યો, છાતી સૂજી ગઇ, પાંસોડાં બીંસાતાં હતાં. હું અત્રેના મે. ડૉ.....ને બોલાવવા ગયો, પણ તેઓશ્રીએ કહ્યું કે:-‘હું ઢેડવાડામાં આવવાનો નથી. ઢેડને અડીને તપાસવાનો પણ નથી.’ છેવટે નગરશેઠ.....તથા ગરાસિયા દરબાર.....ને હું ડૉ. સા. પાસે તેડી ગયો. સારે રૂ. ૨) રીના નગરશેઠ પાસે કબૂલ કરાવ્યા; તે પછી આવવાને શરત કરી કે ઢેડવાડા બહાર દહીંને લાવો, તો આવું. ડૉ. સા. આવ્યા. ઢેડવાડા બહાર બે દહાડાની સુવાવડી બાઇને કાઢી. પછી ડૉ. સાહેબે મુસલમાનને થર્મોમિટર આપી ને તેમણે મને આપી. મેં મારી સ્ત્રીની કાખમાં ચૂકી. ત્યારપછી થર્મોમિટર મેં મુસલમાનને આપી, તેમણે ડૉ. સા. ને આપી. તેઓશ્રીએ

રા. સ

અંધારે દીવે જોઈને કહ્યું કે:—‘ન્યુમોનિયા ને મુંજરો થયો છે.’ રાતના આઠનો વખત હતો. ડૉ સાહેબ ગયા, દવા લાવ્યા. અળશીના લેપનો ડબ્બો હું દુકાનેથી લાવ્યો. દવા કરીએ છીએ. ડૉ સાહેબે શારીરિક તપાસ કરી નહિ, છોટી જોઈ ગયા. રા. ૨) શીના આપ્યા. આવી ગંભીર બિમારી છે.થી મારા કુટુંબની ખબર કાઢવા આવ્યા છે. ઇશ્વર સુવાણુ કરે તો થાય આ બદલ શું કરવું તે આપ જણાવશો. લી. આપનો નમ્ર સેવક

૨

વિ. કે મારો દીવો હોલવાઈ ગયો છે. મારી સ્ત્રી આજે બપોરના બે વાગે સ્વર્ગવાસી થઈ છે. લી. સેવક

ઉપરના પત્રો ઉપર ચર્ચા કરવી કે બળાપા કાઢવા નકામા છે. લણેલગણેલ ડૉક્ટર એ મુસલમાન લાઈને વચમાં રાખવાથી અંત્યજને અડાડેલા કાચ અને પારાના થર્મોમિટરને શું થયેલું માને, બે દિવસની સુવાવડી અને માંદી બાઈ તરફ ફેટરાંબિલાડાં કરતાં પણ વધા ખરાબ રીતે વર્તે, એ નિર્દય ડૉક્ટરને શું કહેવું? ને જે સમાજ આવી નિંદા વર્તણૂક સહ કરી લે, તેને શું કહેવું? તેને માટે તો વિચારીને રડવું એજ માર્ગ દેખાય છે.

મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે.

(વાયડા મિત્રમાંથી-લેખક અ. સૌ. તિલોત્તમા ત્રીકમલાલ કે. શાહ, વડોદરા)

હમેશાં ઘરઉપયોગમાં વપરાતી આ નજીવી સ્ત્રીજ ઘણા રોગને નાશુદ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમાંના થોડાક પ્રયોગો નીચે આપ્યા છે.

- ૧ મંદાસિ ઉપર-મરી ભાંગ સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૨ ,, મરી પાન સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૩ શ્વાનવિષ ઉપર-મરીનું સંચળ સાથે સેવન કરવાથી તે લડકાયું કુતરું કરડયાનું બે ઉતારે છે.
- ૪ કમળા ઉપર-મરીનું કરીઆતા સાથે સેવન કરવાથી તે કમળાને મટાડે છે.
- ૫ બરોળ ઉપર-મરી ટંકણખાર સાથે લેવાથી તે બરોળને મટાડે છે.
- ૬ વીંછી ઉપર-મરી ઘોડાવજ સાથે ધસીને લેપ કરવાથી વીંછીનો ડાંખ ઉતરી જાય છે.
- ૭ ભગંદર-મરીને દેવદારના લાકડા સાથે ધસી લેપ કરવાથી ભગંદર થયેલા રોગીને ફાયદો કરે છે.
- ૮ રક્તપિત્ત-મરીનું જીરા સાથે સેવન કરવાથી તે રક્તપિત્ત મટાડે છે.
- ૯ ઉધરસ-મરીનું બેડાં સાથે સેવન કરવાથી ઉધરસ મટાડે છે.
- ૧૦ પિત્ત ઉપર-મરીનું આંબળા સાથે સેવન કરવાથી પિત્ત મટાડે છે.
- ૧૧ વાયુ ઉપર-મરી પીપર સાથે લેવાથી તે વાયુ મટાડે છે.
- ૧૨ પ્રમેહ ઉપર-મરી મુંઠ સાથે લેવાથી તે પ્રમેહ મટાડે છે.
- ૧૩ વાંઝીઆપણા ઉપર-મરી કસ્તૂરી સાથે લેવાથી તે વંધ્યત્વદોષ મટાડે છે.
- ૧૪ ધાતુપુષ્ટિ માટે-મરી ઘોળી મૂસરી સાથે લેવાથી તે પુષ્ટિ આપે છે.
- ૧૫ વીર્યસ્તંભન માટે-મરી અક્કલગરા સાથે સેવન કરવાથી સ્તંભન કરે છે.
- ૧૬ કમળા ઉપર-મરી કાકડાસીંગ સાથે લેવાથી કમળા મટાડે છે.
- ૧૭ ઝાડા ઉપર-મરી ભાંગરાના રસ સાથે લેવાથી અતિસાર મટાડે છે.
- ૧૮ કમળા ઉપર-મરી બાળી નાખી ભાંગ સાથે લેવાથી કમળા મટાડે છે.
- ૧૯ રક્તપિત્ત-મરી અરણીના રસ સાથે સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત તથા તેને લગતા રોગો મટાડે છે.
- ૨૦ કમળી-મરી દારૂળદર સાથે સેવન કરવાથી તે કમળી મટાડે છે.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ



(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૨૧-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

આ મહાન પુરુષનો જન્મ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયો હતો.

એક કવિ કહે છે કે:-

“કાશીદી કળા જતી મથુરા મસીદ હોતી, શિવાજી ન હોત તો સુન્નત હોત સખદી.”

આ મહાન આત્મા ! તને અમારાં ઢાટી ઢાટી વંદન હોજે !

ત્રણસો વર્ષ અગાઉ હિંદમાં મોગલસમ્રાટ્ ઔરંગઝેબના ધર્મોપપણાના ત્રાસે હિંદુસમાજ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉઠેલો, હિંદુસમાજના વિનાશનાં ભયંકર વાદળો ચઢી ચૂકેલાં અને સનાતન વેદધર્મના વિનાશના ડંકાઓ આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યા હતા. મોલવીઓ, મુલ્લાઓ, રાજ્યકર્મચારીઓ અને ખુદ એ ધર્મોપ શહેનશાહ ઔરંગઝેબે પક્ષો નિશ્ચય કરેલો કે, હિંદુસ્થાનમાં હિંદુત્વને નષ્ટ કરીને હિંદુસ્થાનને મુસ્લીમસ્થાન બનાવવું.

પરંતુ એ પામર મનુષ્યો ખિચારા શું કરી શકે ?

હિંદુસમાજ પરમકૃપાળુ પ્રભુને રડતા દૃઢયે કરુણાજનક સ્વરે પ્રાર્થનાઓ કરી કે, “ઓ પ્રભુ ! અમારા દેશના, અમારા ધર્મના, અમારા સમાજના રક્ષણમાટે તું આ પવિત્ર ભારતમાં જન્મ ધારણ કર.”

પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી અને એ ભયંકર આત્મસમયે હિંદુસમાજ, હિંદુ-ધર્મ અને હિંદદેશના રક્ષણમાટે એ દિવ્ય પુરુષને—એ આજનબાહુને ભારતના ઉદ્ધાર અર્થે મોકલી આપ્યો.

એજ આપણો પ્યારો રાષ્ટ્રદેવ ગૌઆબાણપ્રતિપાલ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ !

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકનો મુખ્ય લેખ)

ભારત-ઇતિહાસના અધોર અને અત્યંત અટપટા અરણ્યપથો ઉપર પોતાનો પરમ તેજસ્વી પ્રકાશ પાથરતા જે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષવરો ખડા છે, તે પુરુષવરોની પુનિત નામાવલિમાંથી એવો નરસિંહ કયો છે કે જેના માત્ર નામસ્મરણેજ, આજની પરાધીન દશામાં, આપણે ધડીભર આપણા લોહીમાં વસી ગયેલી દીનતા અને દાસત્વને જાણે ભૂલી જઈએ ? અને સ્વાધીન, સ્વમાન-પ્રેમી, સ્વદેશપ્રેમી મનુષ્યોત્તરીકે શ્વાસોચ્છ્વાસ ખેંચવા મંડીએ ? ભારતની ઐતિહાસિક વિભૂતિઓમાંથી એવી વિભૂતિ કયી છે, કે જેની કલ્પનામૂર્તિ આપણાં ચક્ષુઓ સમીપ ખડી થતાં, આપણે ધડીભર તો આ દુનિયાનાં દુઃખોને ભૂલી જઈએ, આપણી બધી નિર્બળતાઓને ખંખેરી નાખીએ અને દઢતા તથા નિશ્ચય, કોઈ વિશુદ્ધ ધ્યેય અને એ ધ્યેયની સાધનાનો પુરુષાર્થ, આપણા આખા જીવનનો જાણે કબજો લઈ લેતાં હોય એવી પ્રેરણા અનુભવીએ ? એવા નરસિંહો, એવી વિભૂતિઓ, ભારત-ઇતિહાસમાં કેટલીક છે ? અને તેમાંયે ભારતની ઉત્તરની કિલ્લેબંદી તોડી, મુસ્લીમોએ આપણા ઉપર ધસારો કર્યો અને અહીં સમ્રાટોતરીકે વાસ કર્યો તે કાળથી, છેલ્લી આઠેક શતાબ્દિઓમાં, એવા નરશાહો આપણી વચ્ચે કેટલાક નીપજ્યા છે ? આંખો ઇતિહાસની આખી અટવીમાં એ શોધને માટે વ્યર્થ ભટકી ભટકીને પાછી ફરે છે; અને અંતર કરુણ સ્વરે પોકારી રહે છે કે, માંડ ત્રણ-ચાર વિભૂતિઓજ એવી હાથ લાગે છે, કે જે પોતાનું પુનર્વિધાન સરજી રહેલા આજના ભારત-વર્ષને અને ભાવી ભારતવર્ષને માટે પ્રેરણામૂર્તિ બની શકે ! એવી એક પ્રેરણામૂર્તિ જીવંત શિવાજી મહારાજ !

સત્તરમી સદીનો સૂર્યોદય થતો હતો. લોહીથી ખરડાયેલા, મુઠ્ઠાંઓથી ઢંકાયેલા, લૂંટારાઓથી જવાયેલા આ દુર્ભાગી ભારતના માર્ગો ઉપર તે કાળે પણ સવિતાદેવ તેમનાં તેજ વરસાવતા ભારતીય પ્રજાની દુર્દશાના સાક્ષીસભા આકાશભ્રમણ કરતા હતા. મુસ્લીમ શહેનશાહત બરાબર જામી ગઈ હતી. તલવારની અણી ભોંકીને ખીન-મુસ્લીમને મુસ્લીમ બનાવવાની વટાળ-પ્રવૃત્તિ પૂર-જોસમાં ચાલતી હતી. હિંદુ દેવાલયો અને હિંદુ તીર્થધામો જમીનદોસ્ત બની રહ્યાં હતાં અને તે જમીન ઉપર, તેજ પથ્થરોથી નવી મસ્જિદો રચાઈ રહી હતી. હિંદુપ્રજાનું અસ્તિત્વ કોઈ હજાર માર્ગોએ ભૂંસાઈ રહ્યું હતું. પરદેશી પ્રવાસીઓ પણ એ ત્રાસ અને એ અત્યાચાર જોઈ કંપી ઉઠતા હતા. કોઈ રામદાસસ્વામી સમા વિચારસૃષ્ટિમાં બળવો માંડી રહ્યા હતા; પણ વસ્તુતઃ તમામ મોટાં હિંદુરાજ્યોનો કચારનોયે લય થઈ ચૂક્યો હોવાથી અને ‘હિંદુપતનો તારણહાર’ બનવાના દુઃસાધ્ય જીવન-કર્તવ્યને જીંદગીનું નિશાન બનાવી-જીવનની પળેપળની સાધનાનું ધ્યેય બનાવી-રજી ચઢે એવો અસ્મિતાવાન કોઈ નરવીર જાગતો ન હોવાથી, ‘હિંદુ’ નામનો પણ નાશ થવાની વેળા આવી પહોંચી હતી. એવે સમયે શિવરાજનો અવતાર થયો. તેણે જીવનાન્તસુધી, લવાની તલવારની અને તેના માવળ સરદારોની સહાયને બળે, જીગ્યાઈ માતાની તથા રામદાસ સ્વામીની પ્રેરણાના બળે, મહાભારત અને રામાયણના પ્રતાપી વડવાઓનાં પરાક્રમોની સ્મૃતિઓના બળે, અને સૌથી વિશેષ, આત્માભિમાન અને અદ્ભુત મહેચ્છાના બળે, અત્યાચારી સત્તાઓની સામે સંગ્રામ ખેલ્યો અને તેમના આક્રમણને થંભાવી દીધું-અને એટલુંજ નહિ પણ એ આક્રમણનાં પૂર પાછાં વાળી હિંદુઓમાં સ્વત્વની રક્ષાની નવી ભાવના કુંકડી, તેમને શરૂ સમરવીરો બનાવી, હિંદુ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. એ શિવાજી મહારાજનું જીવનકર્તવ્ય ! શિવાજી મહારાજે યુગપક્ષો સાધ્યો, ઇતિહાસનો ક્રમ બદલી નાખ્યો. કશાજ પ્રતિરોધવિના કચરાતી, પીડાતી, છુંદાતી આ ભારતવર્ષની પુરાણી આર્યપ્રજામાં પ્રબળ વિરોધનો જુસ્સો જન્માવ્યો. એ શિવાજી મહારાજની સ્વદેશસેવા ! શિવરાજની ત્રણસોએકમી જન્મજયંતિનો ઉત્સવ આવતા મંગળવારથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મંડાય છે. એ શિવરાજની આ મહાસેવાઓનો સ્વીકાર કરવા અર્થે, આજે ફરીવાર નવપ્રેરણાની ભારે જરૂર ખડી થઈ છે ત્યારે એ પ્રેરણામૂર્તિમાંથી નવું પ્રેરણાદોહન કરવા કાળે.

શિવરાજની કર્મલીલા મહારાષ્ટ્રમાં ભજવાઈ, શિવરાજના ભગવી ઝુંડા નીચે ઉભી એ

સ્વરાજ-સુદ્ધમાં સાથ પૂરવાનું માન વિધિએ એક મરાઠાઓનેજ આપ્યું; પણ એટલા માટે કાંઈ શિવરાજ એક મહારાષ્ટ્રનીજ મિલકત બની શકે છે? શિવરાજના વડવાઓ રાજપૂતાનાના રક્ષણ-હારે હતા અને એ ક્ષત્રિયકુળ મૂળ તો ગુજરાતમાંથી મેવાડ તરફ સંચરેલું, એ દાવે શિવરાજને કંઈ એકલા ગુજરાતની પુંજ કહી શકાય છે? એ આંક ખોટા છે, એ મૂલ્ય અધુરાં છે. શિવરાજ તો જગત સમસ્તની વાત ન કરીએ તોયે, અખિલ ભારતવર્ષની પૂંજ છે. પંજાબ, અંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, ગુજરાત, રાજપૂતાના એ તમામ પ્રાંતોની, પ્રાંતીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય દૌલત છે. શિવરાજ આખી હિંદી પ્રજાની-હિંદુ, મુસ્લીમ, શિખ વગેરે તમામ કોમોની બનેલી હિંદી પ્રજાની સંપત્તિ છે. શિવરાજને રાષ્ટ્રવીરનુંજ સ્થાન શોભે. એ સિવાય એ નરસિંહને નાનપ એસે. શિવરાજના જીવનની નિર્મળ ભાવે તુલના કરનારાઓ, એ ‘ભગવા ઝુંડા’ના સેવકોના જીવન-આદર્શ પ્રાંછી, એ સ્વરાજ્યવીરની જીવન-સાધના નીરખી, એ પરમ વિરાગી સાધુપુરુષની સર્વ ધર્મોપદેશની વિરલ સન્માનવૃત્તિ જાણી, એ રાજપુરુષ-યોદ્ધાનો સ્વદેશને અત્યાચારે અને સીતમે-માંથી મુક્ત કરવાનો સર્વોપરિ અભિલાષ તુલામાં મૂકી, ફેંસલો લખે છે કે, ‘શિવ જન્મે હિંદુ છે, કરણીએ હિંદુવની રક્ષા અર્થે ઝુઝ્યો છે; પણ એના જીવનની સિદ્ધિ, જે આજે ત્રણસો વર્ષના કાળવહન પછી આપણી સમક્ષ ઉભી છે, તે તેને રાષ્ટ્રવીરના ગરવા સિંહાસન ઉપરજ સ્થાપે છે.’ શિવરાજનું જીવન એવું ભવ્ય છે અને તેનાં કાર્યોમાં એવી પ્રખળ રાષ્ટ્રભાવના, એવી વિશુદ્ધ ધર્મ-ભાવના, એવી પુનિત કર્તવ્યભાવના ઝળહળે છે કે ભારતવર્ષ એને ભારતવીરતરીકે ન આરાધે તો ભારતવર્ષ ગુમાવે-શિવરાજ કે મહારાષ્ટ્ર નહિ, હિંદુ જાતિ કે હિંદુ ધર્મ નહિ.

અને હિંદુજાતિ તો જગતના મહાજનોના કાર્તિમંદિરમાં નેપોલિયનો અને ગેરીબાટ્ટીઓની સાથે આસન પામી શકે એવા પ્રતાપી પોતાના આ પુત્રને-શિવરાજને-બતાવી ગર્વ લઇ શકે, કે હિંદુજાતિ વંધ્યા નથી, હિંદુજાતિ હજીયે ભારતીય ઇતિહાસમાં અને જગતની તવારીખમાં આવાં સમૃદ્ધ અર્પણોના પોતાનો ફાળો પૂરવાને બરાબર સમર્થ છે. હિંદુજાતિના ગગન-સ્પર્શી જંગી વટવૃક્ષની ડાળીઓનું છેદન ગમે તેટલા જોરથી ચાલી રહ્યું હોય, જગતભરમાં શાખા-બાહુઓ પ્રસારતા હિંદુ-જાતિના તરુનાં મૂળ બાળી નાખવા ગમે તેવા જલદ પ્રયાસો ચાલતા હોય, સદીઓ થયાં પરાધીનતાની તોપ હિંદુજાતિના આત્માને ગમે તેવા જોરથી કચડી રહી હોય; પણ એ બધું છતાં શિવરાજે તો હજી હિંદુજાતિમાંથીજ પાકે છે. એવો ગર્વ બીજી કયી જાતિ લઇ શકે તેમ છે? એવો ઇતિહાસ બીજી કયી જાતિ બતાવી શકે તેમ છે? હિંદુઓ આજે કહી શકે કે, શિવરાજના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી એકજ ઘોષણા ગાજી રહી છે; અને તે એ કે, હિંદુત્વ અમર છે; શતાબ્દિઓના રાજકીય પરાધીનતાની બેડીઓના ગમે તેવી પ્રાણવાન જાતિને પણ ઠેઠ પાતાળમાં હડસેલી દે એવા જીવલેણ દબાણ નીચેથી પણ તે મસ્તક ઉઠાળી શકે છે; તેના અંગે અંગને છેદી નાખી તેમને છુટાંછવાયાં રઝળતાં કરી નાંખાયા છતાં, તે અંગો ફરીવાર સંયોજન પામી, તેમાંથી ફરીવાર પ્રાણવાન અને પ્રતાપી આત્માની બુલંદ બાંગ ઉઠી શકે છે; હિંદુત્વ તેની ભુજાઓના બળે ગમે તેવાં વિધ્નો અને અંતરાયોને બેદી શકે છે, ગમે તેવાં આક્રમણોની સામે તરવાર વિંઝી શકે છે, અને એમ વીરતાપૂર્વક પ્રતિ-બળને શમાવી દીધા પછી ફરીવાર ફૂલેફાલે છે; હિંદુત્વ અમર છે, અજર છે. હિંદુઓ આજે ટટાર મસ્તક રાખી એટલું કહી દે.

હિંદુત્વની આવી અખુટ શક્તિની સૌ કોઈને પ્રતીતિ કરાવનારા આ શિવાજી મહારાજનો ઉત્સવ એ સમસ્ત ભારતવર્ષનો અને અખિલ ભારતીય પ્રજાનો ઉત્સવ છે. જીવાનોનો જીવન-આદર્શ બની શકે એવા એ વીરનો ઉત્સવ એ સર્વ ધર્મોના અને સર્વ વર્ગોના ભારતીય યુવકોનો ઉત્સવ છે. ગુજરાત, ગુજરાતના યુવકો, એ ઉત્સવદિને-આવતા મંગળવારના પર્વદિને-શિવરાજની જીવન-કથાની ઝાંખી કરજો. જે આદર્શોને માટે અને જે ભાવનાઓને માટે શિવરાજ ઝુઝ્યો છે, એ આદર્શો અને એ ભાવનાઓમાંથી એકાદને, આછી અધુરી, જીવનમાં પધરાવજો. પુરુષવરોની જયંતિ-નો એ અર્થ છે. રાષ્ટ્રવીરોના જન્મોત્સવનો એ અર્થ છે. એવી જયંતિઓ અને એવા જન્મો-ત્સવો વેળા, એવાં પ્રતાપી જીવનોમાંથી, એ જીવનોને પ્રતાપી બનાવનારી ભાવના અપનાવી લેવાની હોય છે; અંથીજ એ ઉત્સવો સહેતુક અને સાર્થક બને છે. ગુજરાત ! શિવરાજની જીવન-ભાવના તું અપનાવી લેજે; શિવરાજનો ઉત્સવ ઉજવી એટલી કમાઇ કરી લેજે; અને ગુજરાતી

નરનારો ! શિવરાજના જયજયકારથી ગુજરાતને ગળવી મૂકજો; એ વીર યોદ્ધાની, એ ઉજ્જવળ દેશભક્તની તમારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા કરજો.

હિંદુપતનો તારણહાર

(લેખક:-નાનાલાલ કવિ-‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાહ્યાર ઉદ્ધૃત)

(૧)

એક ગુજરાતીતરીકે એ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવરાજ મહારાજની ત્રિશતાપ્તિની જયંતિમાં ભાગ લેતાં આજ હું ગૌરવ માનું છું.

હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાના વીરને મારી વંદના છે, સારા ગુજરાતની વંદના છે. ગુજરાતના-મહાગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે આજ આ સમારંભ વચ્ચે ઉભી વંદન વંદું છું, એ ભારતવીરને.

ગુજરાતીઓને કાળે તો આજ સાત્ત્વક અભિમાનનું પર્વ છે.

આપ પૂછશો કે, આજ મહારાષ્ટ્રનો ઉત્સવ છે, એમાં ગુજરાતીઓને શું ? ગુજરાતને શું ઇતિહાસ અનોખીજ વાત ઉચ્ચારે છે.

ચિતોડના રાજપુત સજનસિંહની અગિયારમી પેઢીએ શિવરાજ મહારાજ થયા એ જો ઐતિહાસિક સત્ય હોય:

શિવરાજ મહારાજ સિસોદિયા કુલના-બાપ્પા રાવળના વંશના હતા એ જો ઇતિહાસ હોય: તો-તો

ચિતોડનેયે એ બાપ્પા રાવળ ઇડરે-ગુજરાતે દીધા. ચિતોડને પણ ઘેલોહી-સિસોદિયા વંશ ગુજરાતે દીધો: એ ઇતિહાસ છે.

શિવરાજ મહારાજના વડિલોનું વતન ચિતોડ હોય, તો ચિતોડના મહારાણાઓના વડિલોનું વતન ગુજરાત હતું, એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે.

એટલે ઇતિહાસ કહે છે કે, શિવરાજ મહારાજના પૂર્વજોનું મૂળ વતન ઇડર તે વલ્લભીપુર-ગુજરાત હતું.

કાશીપ્રયાગના ગંગાતીર્થમાં નહાઓ છો એ ઋષિકેશ: મહારાષ્ટ્રહરદ્વાર આગળનાં ગંગા-તીર્થ એ ચિતોડ: ત્યાં ગંગાજીએ ગિરિમાળ છોડી, ત્યાં ગંગાજી ધરતીના સપાટ પ્રદેશમાં ઉતર્યાં.

શિવરાજ મહારાજની કુલગંગાના મૂળવતનનાં તીર્થક્ષેત્ર એમ અમારા ગુજરાત દેશમાં.

મહારાષ્ટ્રીઓ ! ગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે ગુજરાતીતરીકે હું આજના ઉત્સવમાં સાચ્યેજ ગૌરવ લઉં છું.

(૨)

બીજું: શિવરાજ મહારાજને કોણે કોણે ઘડ્યા ?

આપ તો જાણોજ છો એ કાળિદાસ કહે છે,

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ

જગતમાત્રના પિતરૌ, પાર્વતી ને શંકર ભગવાનસમાં, સૌ-સૌનાં માતાપિતા.

તે તેમને હોય સૌના જીવનની પ્રથમ વંદના.

શ્રુતિ ભગવતી ઉચ્ચારે છે કે, **માતૃદેવો મહા, પિતૃદેવો મહા**

શિવરાજ મહારાજનાંયે પ્રથમ ગુરુઓ એમનાં માતાપિતા,

શાહજી ને જીજ્ઞાઘ.

સિંહાદ્રિની શિલાસમા શાહજી હતા. વજ્રના વીર, મહારાષ્ટ્રના આહણીવંશના ઇસ્લામી નરેશોના સરદાર; પણ ગૌરવવંતા, સ્વમાનવંતા, ટેકીલા રજપૂતસમા કરડા, એ સમશેરિયા હતા. દેવગિરિના વ્યવવંશની, ને એમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના યદુકુળની જીજ્ઞાઘ હતાં વેલડી.

એ માતાપિતાએ શિવરાજને સરખ્યા.

પિતાએ પુત્રરૂપે પુનર્જન્મ લીધો, માતાએ હૈયાનાં હીર પાઈ ઉછેર્યો, ને ભરયૌવનમાંયે બાલવત્ શિખામણો દીધો.

પુત્રનો રાજ્યાભિષેક નિરખી, જીવનની પરમ કૃતકૃત્યતા પામી, ચત્કિચિત્ જીવનધર્મ અવશેષ નથી રહ્યો માની, જીવનયજ્ઞની જાણે પૂર્ણાહુતિની આરતી ઉતારી, જગતભરમાં ડંકો ગજવી, જીજ્ઞાસુ મોક્ષમાર્ગે સંચર્યાં.

એ માતાએ તો જીવનમાં જીંદગીનો મોક્ષ સાધ્યો. એ માતાએ મનના પરમ મનોરથ ધરતી-ખોળે પૂરા કીધા.

(૩)

શિવરાજ મહારાજના ત્રીજા ગુરુ એમના ધર્મપિતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

જીંદગીનો પાયો ધર્મ છે, રાજ્યનો પાયો ધર્મ છે, સારા સંસારનો પાયો ધર્મ છે: એ સનાતન આર્યભાવના.

શિવરાજ મહારાજમાં એ આર્યત્વ સિંચનાર ને મહારાવનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

ગ્રાન્ટ ડે કહે છે તેમ શિવરાજ મહારાજ જન્મે હતા સિંહાદ્રિના વાઘ ! સ્થૂલદ્રષ્ટ ગ્રાન્ટ ડે જોયું નથી. તે એજ કે, એ વાઘના આર્યવીર સરજ્યા હતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજ મહારાજ હતા ગાંડીવધન્વા અર્જુન: એમને નિષ્કામ ધર્મ સહ્યોધ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ. શિવરાજ મહારાજના જીવનમાં ગીતાજીના યુગયુગજૂના જગત્સંદેશ ઉતાર્યા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજના રણધ્વજ ઉપર લગવો જુડો આરોગ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

ગ્રાન્ટ ડે નથી પૂરા એળખ્યા રામદાસ સ્વામીને કે રામદાસ સ્વામીના નિષ્કામ સહ્યોધને. રામદાસ સ્વામીને, એમની ઓંદડીને ગ્રાન્ટ ડે પૂરાં પારખ્યાં-પિછાન્યાં હોત તો, લખ્યું છે તે કદાચ ન લખત કે, 'શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો વાઘ; 'શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો લૂંટારો.'

સિંહાદ્રિમાં તો સિંહ પાકતા અને શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો ગાંડીવધન્વા. ને શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી એટલે એ અર્જુનના શ્રીકૃષ્ણદેવ.

શિવરાજના સંગ્રામોને યજ્ઞસ્વરૂપ કીધા, શિવરાજના રણધ્વજને ધર્મધ્વજ કીધો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શ્રી રામદાસ સ્વામી શિવરાજના ધર્મપિતા ને ત્રીજા ઘડનાર.

(૪)

ને શિવરાજને ચોથા ઘડનાર તુળજપુરનાં ત્રિભુવનેશ્વરી મહાશક્તિ જગદંબા તુળજભવાની. એમણે શિવરાજને સમશેર દીધી.

દંડકારણ્યમાં પ્રવેશતાં રામચંદ્રજીને અગસ્ત્યઋષિએ બ્રહ્માસ્ત્ર દીધું હતું.

શિવરાજ મહારાજને એમ તુળજભવાનીએ દીધી સમશેર. શિવરાજ મહારાજની સ્વરાજ્ય-સદ્ધિની એ મહાશક્તિ, હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાની એ મહાદેવી, શ્રી શિવરાજ મહારાજની સમશેર ભવાની.

એ ચાર શિવરાજ મહારાજનાં સર્જનહારોએ.

(૫)

શિવરાજ મહારાજના જીવનમાંથી મારી આંખ આગળ તો આજ પ્રસંગ તરવરી રહે છે.

કોઇની આંખે તોરણ લીધો એ પ્રસંગ તરવરતો હશે; કોઇની આંખે સિંહગઢ જીત્યો એ તરવરતો હશે; ગઢ આલા, પણ સિંહ ગેલા; કોઇની આંખે આગ્રાનો દરબાર, તો કોઇની આંખે રાયગઢનો રાજ્યાભિષેક તરવરતો હશે.

મારી બે આંખો સમક્ષ બે પ્રસંગો આજ તરવરે છે.

એક તો રામદાસ સ્વામીને રાજ્યસમર્પણ.

ઘતિહાસને ચોપડે કંઈ કંઈ દાન નોંધાયાં છે: પણ આ સમર્પણની જોડ જડવી દુર્લભ છે.

એ તો હતાં જીવનસિદ્ધિનાં પરમ સમર્પણ. જીંદગીભરનાં સાધનસિદ્ધિનાં એ હતાં મહાદાન.

એ અવસરે તો શિવરાજ મહારાજ જીવનનાં પરાક્રમ, જીવનના મહાશ્રમ, જીવનના સકલ

સ્વસ્ત્રામ, જીવનની સર્વેયે મહાશક્તિઓ, જીવનસર્વસ્વ ગુરુદેવને સમર્પતા હતા.

ઓ આર્યજનતા! શિવરાજ મહારાજ શ્રીસમર્થ સ્વામીને શું સમર્પતા હતા? સકલ જીવનધન, પરમ આત્મભંડાર ગુરુચરણારવિન્દે ત્યારે તે ઠલવતા હતા.

એ જીવનસર્વસ્વનાં મહાદાન આંખે આજ તરવરે છે.

(૬)

ને બીજો પ્રસંગ: એ આળંદીની પર્ણકુટિ, એ તુકારામની સુદામાજીના જેવી ઝુંપડી. સુદામાજીને ત્યાં જાણે કૃષ્ણદેવ પધાર્યા હોય ને!

પૂનાને શણુગારવાની ભાવના શિવરાજને જન્મી. ‘પૂનાને સંસ્કૃતિનું તીર્થ કરું; પૂના માફ થાય મહાશક્તિઓનું ધામ; મહારાષ્ટ્રની રાજધાની બને; મહારાષ્ટ્રના પરમ આત્મભંડારની અલકાપુરી.’ શિવરાજ મહારાજને એ સંસ્કારભાવના જન્મી.

અષ્ટપ્રધાનમંડળીને પાઠવી આળંદી. એ કવિવરને, એ ભક્તરાજને જમ વિનવો મારા પુણ્યપત્રનમાં આવીને વસવા.

અષ્ટપ્રધાનમંડળી આળંદી સંચરી. પ્રણિપાતો કરી રાજસંદેશ ભાખ્યો કે, ‘મહારાજ વિનવે છે, પુણ્યપત્રન પધારો.’

એ સુદામાએ કહ્યું કે ‘દારિકાના વૈલવધામમાં-દારિકાની રાજમંત્રણાઓમાં અમારાં કામ નહિ. મહારાજને આ એક અલંગ આપજો ને કહેજો કે જીવનાં જતન કરે છે એવાં ધર્મનાં જતન કરે.’

એથી શું મહારાજને માઠું લાગ્યું કે એ સુદામાએ કૃષ્ણદેવનાં રાજઆમંત્રણનાં અપમાન કીધાં? નહિજ. શિવરાજ મહારાજ દેવમાટીના ઘડેલા મહાપુરુષ હતા. કવિજનના સુદામામંદિરિયે પોતે સંચર્યા: ‘ભક્તરાજ! પધારો મારે પુણ્યપત્રને. કવિવર! આવો ને શોભાવો મારી રાજસમૃદ્ધિને.’

ભક્તરાજે મહારાજનેયે નકાર્યો, કવિવરે રાજવૈભવનીયે ના પાડી. ‘રાજ! માણ તારા રાજવૈભવને ને ખેલ તારાં સંસાર કુરુક્ષેત્ર. જળવળે જીવથીયે અદકરો એક તારા સ્વધર્મને.’

આજેયે શિવાજી મહારાજને પગલે પગલે પુણ્યપત્રનથી આળંદી પાલખી પરવરે છે એ ભક્તજનની વંદનાએ, એ કવિવરના અભિનંદનાર્યે.

ને ત્રાતાજનો હો! ત્રણ ત્રણ સદીઓથી-આજ ત્રીજી સદી પૂરી થાય છે, ચોથી સદીનું પ્રભાત ઉગે છે-ભારતવર્ષ કેને પૂજે છે? એ દેહધારી શિવરાજની વ્યક્તિને? કે સંગ્રામજયિતી એ શિવરાજની સમશેરને?

ના, ના: એ દેહધારીને એ ભારતજનતા પૂજતી નથી આજ; એ સંગ્રામ સોહાવતી વિજય-વરશાલિની સમશેરનેયે આરાધતી નથી આજ.

ભારતજનતા એ વીર હૈયામાંની ભાવનાને વંદન વંદે છે.

(૭)

સજ્જનો! શિવરાજને ઓળખો છો? શિવરાજ એટલે કેાણુ?

શિવરાજ મહારાજ એટલે ધી ઍટ્ટેસ્ટ હિંદુ સીન્સ પૃથ્વીરાજ ચૌહાન! છેલ્લી સાત સાત સદી-ઓમાંનો હિંદુપત્નો રાજમુગટ, હિંદુત્વનું રાજતિલક.

૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાય ચૌહાણ પડ્યો; દિલ્હી પડી; સાથે હિંદુપત પડી. હિંદુ પાદશાહત આથમી.

શિવરાજ મહારાજને હિંદુ પાદશાહતની પુન: સ્થાપનાનું સ્વપ્ન સાંપડ્યું: ‘દિલ્હી જતું; ભારતના એ સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુન: સ્થાપના કરે.’

હૈયાની ઝાળ સમી એ મહાભાવના શિવરાજ મહારાજ ન સાધી શક્યા. એમના પૌત્રના મંત્રીકુલદીપકે, એક ક્ષણભરના લીંબુઉછાળ રાજપદની પેઠે, ઘડીક દિલ્હી જતી; ઘડીક એ માંડવ-જૂના કિલ્લાઓને કાંગે ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો; ઘડીક ભારતવર્ષને સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુન: સ્થાપના કીધી; ઘડીક શિવરાજ મહારાજનું સ્વપ્ન સાચું પાડ્યું.

વિધિના આંક અવળા હશે. એ બધું સ્વપ્નવત ક્ષણજીવી વિવડ્યું.

ભારતનું હિંદુત્વ એતા હૈયામાંના અચ્યુતખ્યા હતાશને આજ પૂજે છે: શિવરાજ મહારાજની અનોભાવનાને પૂજે છે.

એના દોઝેરોમ ઉચ્ચરતા હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાઃ એના છિદ્રછિદ્રમાંથી નિર્ઝરેતો હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાનો મહામંત્ર.

ભારતનું હિંદુત્વ આજ પૂજે છે છેલ્લી સાતસાત સદીઓના એ હિંદુકુલતલકને.

મેવાડનો રાણો પ્રતાપ, પંજબકેસરી રાજ રણજિતસિંહ, વેદટંકારકારી બ્રહ્મચર્યાબિરદ્યશસ્વી મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીઃ એ ત્રણ એવીજ મહાભાવનાના વારસો, એવીજ મહા-પ્રેરણાના પ્રેરિતો.

પણ શિવરાજ મહારાજ તો હિંદુપતની એ મહાત્રિપુટિનાયે મુગટમણિ.

રાણા પ્રતાપની 'નંગેરીવ' ભાવના હતી, 'ન નમું.' રાણા પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા હતી 'મેવાડ મુગલોને નહિ જાય.' મહારાણા પ્રતાપને પોઝીટીવ કંસ્ટ્રક્ટીવ મહાભાવના ન હતી કે, 'દિલ્હીને જીતું, દિલ્હીને તખ્તે હિંદુપતને સ્થાપું', ભારતવર્ષમાં હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના કરું.'

પંજબકેસરી રણજીત, શીખોનો સિંહ, ગુરુઓનો વીર, એ તો પંજબકેસરી રણો, ભારતકેસરી ન થયો. એને એ ભાવ નહોતા જગ્યા કે પંજબકેસરી ખીલી ભારતકેસરી થાઉં.

ને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી? સ્વામીજીને સ્વપ્નાં પડ્યાં હતાં આર્ય-સંસ્કૃતિને પુનર્જન્મે અવતારવાનાં. ભારતનું સનાતનત્વ, ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કારિતા, ભારતની વેદબ્રાહ્મીન સંસ્કૃતિ, ભારતનું કાળજૂનું આર્યત્વ આંગણે આંગણે રોળવાનાં એ સંન્યાસીને પડ્યાંતાં સ્વપ્નાં.

જગતમાં આર્યત્વ અમર છે; ને સાચ્યાં પડશે અધ્યાત્મખંડે સ્વામીનાં એ સ્વપ્નાં, ક્યારેક ને પૃથ્વીભરમાં.

પણ આજ તો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એટલે શિવરાજવિહોણા શ્રીરામદાસ સ્વામી. ૧૯ મી સદીમાં મહર્ષિ દયાનંદજીને શિવરાજ મહારાજ ન સાંપડ્યા. પોતે શ્રીસમર્થના સમો-વડિયા ખરાઃ એમને ન લાધ્યા શિવરાજ મહારાજ.

ઇતિહાસની સારવણી સારવતાયે એમ શિવરાજ મહારાજ એટલે છેલ્લી સાત સાત સદીઓના હિંદુત્વના મંદિરના ધર્મધ્વજ.

જનતા આજ એમના હિંદુત્વને પૂજે છે, એમની એ મહાભાવનાને પૂજે છે.

શિવરાજ મહારાજનો સારોયે જીવનસમારંભ હતો હિંદુત્વનો મહાધ્વજ, ને એ મહાધ્વજની વેદીના હુતાશની કાળીકરાળી જીલ્વાઓ ઉચ્ચારતી ને રટતી ને ફડફડતી હતી એકજ મહામંત્રઃ હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના, હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના.

આજ એ યજ્ઞભસ્મને ભારતનું હિંદુત્વ લલાટે આંકે છે, ભાગ્યદેશે ચડાવે છે, આત્મ-વંદના વંદે છે.

એ હૈયાના હુતાશને અલિવંદવા આ સમારંભે આજ એકઠો મળ્યો છે.

આપ સૌની સંગાથે મારી યે શિરસા વંદના છે, આત્મ ઠાળીને અલિવંદના છે એ ભારતવીરના હૈયાના હુતાશને, એ ધર્મધ્વજની મહાભાવનાને, સત્તરમા સૈકાના એ હિંદુ-પતના ગાંડીવધન્વાને.

હિંદુવટનો રક્ષણહાર

(લેખકઃ-સાહુ વાસવાણી-સૌરાષ્ટ્ર તા. ૩૦-૪-૨૭ માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

દક્ષિણના કુંગરાઓમાં જાણે આજે એકલા અદુલા ભટકતા દેખાતા એ પુરુષવરનું-શિવાજી મહારાજનું-પ્રાતઃસ્મરણીય નામ સ્મરણે ચડતાં, ઇગ્લાંડના એ ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના એ ગેરીબાલ્ડી, અમેરિકાના એ અબ્રહમ લીંકન અને હંગેરીના એ ડીકની મૂર્તિઓ આંખ સામે ખડી થાય છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, મહારાષ્ટ્રમાં સ્વાધીનતાનો જગવો ઝંડો ફરકતો કરનાર એ રાષ્ટ્ર-વીર નરસિંહની રોમાંચકારી જીવનકીલા અંતર-ચક્ષુથી નીરખતાં, ધડીભર એમજ મનમાં વસી જાય છે કે આજે યે, તેના જીવન-સાથી ઘોડા ઉપર પલાણેલો એ પુરુષ, પૂનાવા રાજમાર્ગ ઉપર એકાકી ઉભો ઉભો, શીરંગીઓનું અખલ સામ્રાજ્ય અને હિંદીઓની એટલીજ નિરાધાર

નિર્જળતાને લાલ આંખે જોતો જોતો, તેના મરાઠા સરદારોને પડકારી રહ્યો છે કે, ‘અય મદો, ફરી એકવાર સંઘબળ જમાવો અને સમરાંગણની વાટ લ્યો!’ આટલું પ્રેરણાદાયી, આટલું પ્રતાપી જીવન હિંદના ઇતિહાસમાં બીજા કયા નરનું છે ?

એ વિભૂતિ એક મહારાષ્ટ્રની જ દૌલત નથી; પણ તે સમસ્ત હિંદુસ્થાનની અને સકલ માનવ-જાતની સમૃદ્ધિ છે. એ નરશાદૃલ એક મરાઠા કામની જ નહિ, એક હિંદુજાતિની જ નહિ, પણ દુનિયાના પડ ઉપર જ્યાં જ્યાં સ્વાધીનતાના પૂજારી અને શૂરવીરતાના લકતો વાસ કરતા હોય, જ્યાં જ્યાં સ્વાર્થત્યાગનો મહિમા મનાતો હોય-ત્યાં ત્યાંની તમામ પ્રજાઓની એ મિલકત છે.

* * * * *

અને છતાં, ક્રાંત્યેક્ષ અને ગેરીબાદીની ગુણુ-ગાથાઓ અજબ લક્ષિતભાવપૂર્વક ગાનારા એના એ અંગ્રેજ ઇતિહાસક્રોએ આ પુરુષને કેવો કદૂપો ચિતર્યો છે ? એક અંગ્રેજોએ અનન્ય દેશલક્ષ્મીને અને સમરવીરને લૂંટારાઓનો સરદાર આલેખ્યો છે, ત્યારે બીજાએ તેને રખકુ મવાલી માન્યો છે, અને ત્રીજાએ ‘ડુગરનો ઉંદર’ કહ્યો છે; અને એ આપણાં બાળકો, આપણી શાળાઓમાં, આપણા દેશના ઇતિહાસતરીકે લખે છે !

શિવાજીનો અવતાર થયો, ત્યારે ભારતવર્ષની અતિકરુણ દુર્દશા હતી. ઇસ્લામની ઉજ્જવલ પ્રણાલીઓ ભૂંસાવા માંડી હતી. મોગલોના અંતિમ દિવસોમાં, પ્રજા અરાજકતાના અને અસ્તવ્યસ્તતાના ત્રાસ નીચે, જીલ્મજહાંગીરી અને કરવેરાની અતિશયતાના ભારણ નીચે પીલાતી હતી. મુસ્લીમ ખલીફાઓની સાદગી અને પવિત્ર જીવનની પરંપરા તૂટી હતી અને ઇસ્લામનાં અનિયંત્રિત બળો હિંદુ શિલ્પકળાના સર્વોત્તમ નમુનાઓને પયગંબરને નામે જમીનદોસ્ત કરવામાં મગ્યાં હતાં. એ વખતે શિવાજી અને તેનું મરણીયું મરાઠી કટક દક્ષિણની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયું. એ વખતે શિવાજીએ તેના અનુપમ બાહુબળથી, હિંદુત્વની અને હિંદદેશની રક્ષા કરી અને ‘રક્ષણહાર’નો ગૌરવપ્રદ ખિતાબ તેના નામ સાથે જોડાયો.

હિંદુઓ તેને હિંદુવટના રક્ષણહારતરીકે પિછાની ગૌરવ લે છે અને એ પણ સાચું જ છે. તેણે મુસ્લીમ આક્રમણકારીઓ સામે તેના સૈનિકોની કિલ્લેબંદી રચી, મહારાષ્ટ્રની રક્ષા કરી એ નિર્વિવાદ છે; પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા તો એક હિંદુતરીકે કરતાં એક હિંદીતરીકે થવી ઘટે છે. આજે જો જૂનાં મરાઠી દક્ષતરોમાંથી એ શિવાજીએ તેના સિપાઇઓને સંબોધેલાં ફરમાન નીકળે છે કે, ‘મુસ્લીમોના હિંદુમંદિરના લલ્લા વખતે સામે થજો, પણ કદી મુસ્લીમ ફકીર કે મુસ્લીમ મસ્જદ ઉપર હાથ ઉગામશો નહિ.’ શિવાજીની રગેરગમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં અમૃત વહેલાં હતાં; એટલે જ તેની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રવિધાતાની હતી.

અને આ મહાનુભાવના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉદાત્ત ગુણોનું સંમિલન થયું હતું ? કદાચ એજ શક્તિ તેના બધા વિજયોની અને તેની જ્વલંત જીવનલીલાની વિધાત્રી છે. એ ઉદાત્ત ગુણોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મશહૂર છે; પણ એ માંહેના બે શિરોમણિ પ્રસંગો નોંધવા જેવા છે.

* * * * *

શિવાજીએ કલ્યાણનો કિલ્લો સર કર્યો. કલ્યાણનાં મુસ્લીમ કુટુંબો શિવાજીના સૈન્યની સત્તા નીચે આવ્યાં. એક સૈન્ય-નાયકે શિવાજી મહારાજને ખુશ કરવા, તેની અદ્વ્ય મતિ મુજબ, કલ્યાણના પરાસ્ત થયેલા સરદારની પુત્રીને પકડી, શિવાજીને ભેટ ધરી. એ મુસ્લીમબાળા અત્યંત રૂપવતી હતી. શિવાજીએ તેના પ્રત્યે એક પવિત્ર નજર નાખી, તેને બહેનના વહાલભર્યા સંબોધને બોલાવી, પોતાની માતા પાસે દીકરીતરીકેનું લાલન-પાલન પામવા મોકલી દીધી. પછી બીજે દિવસે પોતાના સિપાઇઓનો અને સરદારોનો દરબાર ભર્યો. તે બાળાને દરબારમાં બોલાવી. આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. બાળાને હળેલે નેત્રે સભામાં પ્રવેશ કરતી જોઈ, શિવાજી તેના માનમાં ઉભા થયા, અને સૌથી ઉંચેઈ આસન એ યુવતીને આપ્યું.

‘આ મુસ્લીમ બાળા મારી ધર્મ-લગિની છે. મારી માતાએ માઈ પારણું જુઝાવતાં હાલરડાં ગાયેલાં કે રાવણ મહાન હતો, પણ તેણે સીતાપ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરી અને તેનો નાશ થયો. માતાનું એ વચન મારે માટે શ્રાવ્ય છે.’ શિવાજીએ એની ધર્મ-બહેનને પહેરામણી કરી, અને પછી

તેના પિતા પાસે સહિસલામત પહોંચ્યાડી. શિવાજીને ખુશ કરવા આ અપકૃત્ય આચરનાર પેલો સૈન્ય-નાયક આખી સભાના ફિટકારનો માર્યો જાણે ત્યાં ને ત્યાં જમીનમાંજ સમાધ ગયો !

* * *
જેવું શિવાજીનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ હતું, તેવીજ ઉચ્ચતમ ધર્મમયતા અને નિરપૃહતા તેના જીવનમાં છલોછલ ભરી હતી.

મહારાષ્ટ્રના નવજન્મમાં અપ્રકટ છતાંયે અત્યંત જખ્ખર હિસ્સો આપનાર, ભગવા ઝુંડાના સંસ્થાપક સ્વામી રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. શિવાજીએ તેની જીવનદીક્ષા આ ગુરુને ચરણે લીધેલી. એ જીવનદીક્ષાને પ્રતાપે શિવાજીના ભાગમાં મહાન મરાઠા સામ્રાજ્યનું વિધાન કરવાનું સાંપડ્યું. મોગલસમ્રાટ જેને નામે કાંપી ઉઠે, એવા એક બલિષ્ઠ હિંદુસમ્રાટતરીકે સારા દેશમાં તેની ગણના થવા માંડી હતી. શિવાજીના જીવન ઉપર કીર્તિનો કળશ ચઢી ચૂક્યો હતો. ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાલ શિવાજી મહારાજના નામની છડી મહારાષ્ટ્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પોકારાતી હતી.

એ સમયમાં એક દિવસ શિવાજી, સમ્રાટને શોભે એવા રસાલા સાથે સતારા ગયા. ત્યાં તેના ગુરુજી વસે છે એવા તેને સમાચાર મળ્યા અને અચાનક તેના ગુરુદેવને પાસેના આંગણમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ‘મૈયા ભિક્ષા દે’ નો અવાજ દેતા જોયા. શિવાજી ગદ્ગદિત થઈ ગયા. તેની આંખો સજળ બની. શિવાજી દોડ્યા. રામદાસજીના ચરણમાં લોટી પડ્યા.

‘પ્રભુ મારું આંગણું પાવન કરો’ અતિશય નમ્રભાવથી શિવાજીએ પ્રાર્થના કરી. ગુરુ રામદાસ શિવાજીની સાથે ચાલ્યા. શિવાજીએ ગુરુદેવનું પોતાના આંગણમાં સ્વાગત કરતાં એક કાગળ તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં મૂક્યો.

‘આ શું છે ? હું ભૂખ્યો છું. મારે તો ભિક્ષા જોઈએ છે, અને તું તો કાગળનો ટુકડો આપે છે !’ ગુરુદેવ બોલ્યા.

ગુરુજીએ કાગળ ઉપાડ્યો, ઉઘો-અવળો ફેરવ્યો. તેમાં શિવાજીએ લખ્યું હતું કે:-‘હું આપનો નમ્ર સેવક છું. આ સામ્રાજ્ય આપને અર્પણ છે.’

રામદાસજી ખડખડાટ હસ્યા: ‘ત્યારે હવે તું શું કરીશ ?’

‘આપની સેવા.’

‘તારાથી આ ભગવાં અને ભિક્ષાપાત્ર ધારણ થઈ શકશે ?’

‘આપની કૃપાથી થશે.’ શિવાજીએ નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા.

શિવાજીએ ભગવી કંથા પહેરી અને હાથમાં સંન્યાસીનું કમંડળ ઉપાડ્યું. મરાઠાસામ્રાજ્યને સ્થાપક ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા તૈયાર થયો. રામદાસ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને શિવાજીને જોઈ રહ્યા.

‘જેટા ! તને આ ન શોભે. તું તો ક્ષત્રિય છે. તારો ધર્મ રાજ્ય કરવાનો છે. લે, આ રાજ-મુકુટ પહેરી લે.’

‘જી, મેં રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે. હવે હું આપનો સેવક છું.’

‘દીક, લે તો હું તને આજ્ઞા કરું છું કે રાજતરીકે નહિ, પણ ધર્મના સેવકતરીકે આ રાજ્યનો વહિવટ કરજે.’ શિવાજીએ ફરીવાર મસ્તક નમાવ્યું.

અને ધર્મના સેવકતરીકે-ભગવા ઝુંડાના રક્ષકતરીકે-શિવાજીએ કેવો ઉજ્જવળ કારભાર ચલાવ્યો તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે.



હિંદુવટને હાકલ !

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

‘હિંદુ સંગઠન એટલે હિંદુ નામ ધરાવતા આ આર્યભૂમિના એક એક પુત્રને હિંદુત્વના ભગવા ઝુંડા નીચે ખડો કરવો તે. હિંદુ સંગઠન એટલે ગમે તે પંથ કે શીરકાનું તિલક કરતા પણ દિલમાં હિંદુત્વનું ઉજ્જવળ અભિમાન સંધરતા ખાવીસ કરોડ આર્યોને હિંદુત્વની દુહાધ રવીકારતા કરવા તે. આવી આત્મસંરક્ષક પ્રવૃત્તિને જો કોઇ આક્રમણ કહેતું હોય તો હું કહું છું કે, અમે આક્રમણકારી છીએ.

‘કેટલાક શુભેચ્છકો કહે છે કે, સંગઠનની હલચલ દિવસે દિવસે અસહિષ્ણુ બનતી જાય છે. એ બિરાદરોને મારો પ્રશ્ન છે કે, તમે સહિષ્ણુતા કેને કહો છો? જો સહિષ્ણુતા એટલે નીચી મુંડીએ હલ્લો સહી લેવો એમ હોય, જો સહિષ્ણુતા એટલે તમારું જીવન હણી નાખવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં બળો સામે પણ તમારે ચૂપ રહેવું એમ અર્થ થતો હોય, તો હું કહું છું કે, હિંદુ હવે એ સહિષ્ણુતામાં નથી માનતો. એ સહિષ્ણુતા નથી. એ આત્મ-સંહાર છે. કોઇ કોમ આત્મ-સંહારમાં નજ માની શકે.

‘હિંદુઓને હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે, તમને આ પૃથ્વી ઉપરથી સાફ કરી નાખવા જખખર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. એ આક્રમણકારી પ્રવૃત્તિની હાજરીમાં તમે નિષ્ક્રિય રહેશો એ નહિ ચાલે. હિંદુની આજની લાચાર દશા એ તેની નિષ્ક્રિયતાનુંજ પરિણામ છે. કોઇ ન માનજો કે, હિંદુધર્મ અપમાનો બરદાસ્ત કરી લેવા સૂચવે છે. હિંદુઓ! વસ્તુસ્થિતિને ઓળખો અને તેનો મર્દાનગીપૂર્વક સામનો કરો.

‘દુનિયાની કોઇ પણ પ્રજા જેને માટે મગરર બની શકે એવા તમારા વિશિષ્ટ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર આજે આક્રમ જઝુમી રહી છે. કાં તો તમે તમારા મનુષ્યત્વની ધોષણા કરો અને આક્રમને ટાળી નાખો; અને કાં તો તમારી ગરવી સંસ્કૃતિને અને તમારા પ્યારા ધર્મને બીરુતા-પૂર્વક નાશ પામવા છો. હિંદુઓની જો આજની મનોદશા નહિ બદલાય તો હિંદુ કોમ અને હિંદુ-ધર્મ તથા હિંદુસંસ્કૃતિનો આ પૃથ્વી ઉપરથી લોપ થશે.....હું દુનિયાના દેશ દેશમાં ભટક્યો છું અને મેં તમામ પ્રજાઓના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું અવલોકન કર્યું છે. એ બધા પછી, હું પ્રમાણિક-પણે માનું છું કે, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુ જીવનની ક્યાંય જોડી મળે તેમ નથી. મને શ્રદ્ધા છે કે, એક દિવસ આખું જગત આ હિંદુસંસ્કૃતિની ઉપાસના માંડશે; પણ એ શુભ દિવસ ઉગે ત્યાંસુધી, હિંદુઓ! તમે તમારી સંસ્કૃતિને જીવતી રાખી શકશો?’

(લાલા લજપતરાયના ભાષણમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાલાર ઉદ્ધૃત)

‘હિંદવી સ્વરાજ્ય’ નો સ્વમદ્રષ્ટા

પૂનાની પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્રને બરાબર સમાંતરે પશ્ચિમ ધાટને નામે ઝોળખાતી આશરે ૯૦ માઈલ લાંબી અને ૧૨ થી ૨૪ માઈલ પહોળી ડુંગરાઓની એક લાંબી હાર દોડી જાય છે. એ ડુંગરાઓની કુદરતી રીતેજ એવી ગોઠવણ થયેલી છે કે આસપાસનો આવળ દેશ એક અભેદ કિલ્લેબંદી બની જાય છે. આજથી બરાબર ૨૮૨ વર્ષ પહેલાં, ઉનાળાની એક સાંજે, અઢાર વર્ષનો એક જુવાન ધોડેસ્વાર, પશ્ચિમ ધાટની એ ડુંગરમાળ ઉપર પોતાનો પાણીપથો ધોડો દોડાવ્યે જતો, આથમતા સૂરના ધેરા લાલ રંગનાં કિરણોથી રંગાઇ ધડીલર આકર્ષક બનતો આસપાસનો તળેટીનો મુલક અતિ ઊંચી નજરે જોઇ રહ્યો હતો. એ સૂક્ષ્મભાવલોકનની સાથે સાથે, તેના મનમાં એ બધું ધીમે ધીમે સર કરવાની સ્પષ્ટ યોજના ધડાયે જતી હતી. ઠીંગણા બાંધાનો, બાંધી દડોનો, પશ્ચિમધાટની વેરાન પહાડી જમીનના રંગ જેવા વર્ણનો, માથે ચટકું બાંધેલો અને કેડે લાંબી સીધી તલવાર ધારતો, કોઇ અસામાન્ય તેજથી ચમકતો ઉંડો

આંખોવાળો એ જીવાન, એ ધડીએ, તેની કલ્પનાની પાંખોને છૂટી મૂકી દઇ, અનેક મનોરથો ધડતો હતો; અને સાથે સાથે તલવાર ઉપર હાથ નાખી, તે મનોરથોને સિદ્ધ કરવાનો નિરધાર રચતો હતો. યુરોપના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયેલા સ્પાર્ટાની આબેહુબ પ્રતિકૃતિસમા મહારાષ્ટ્રના આ પ્રદેશમાં ઉભો ઉભો તે, મોગલોના પાટનગર આગ્રા ઉપર હલ્લો કરી ‘હિંદવી સ્વરાજ્ય’નો ઝુંડો ફરકાવવાનાં અને આખા ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની આજુ વર્તાવવાનાં સ્વપ્ને જોતો હતો. ભારતવર્ષની માટીમાંથી પાકેલા અને ભારતવર્ષના અન્નજળથી પોષાયેલા ભારતવર્ષના પુત્રોનું ફરીવાર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના જીવનકર્તવ્યને જાણે તેને સાદ સંભળાતો હતો....એવાં સ્વપ્નાંઓ જોનાર અને એવા મનોરથો ધડનાર અદાર વર્ષના એ જીવાને-એ શિવાજી મહારાજ, એ સ્વપ્નાં અને મનોરથોની સિદ્ધિ પાછળ આખી જીંદગી કુરબાન કરી દીધી. નેપોલિયનના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલથી અને ગેરીઆદરીના અદિતીય સ્વદેશપ્રેમથી, લોલીના પરમાણુએ પરમાણુમાં હિંદુત્વનું અભિમાન અનુભવતા એ યોદ્ધા-રાજપુરુષે તેનું સ્વરાજ્યનું સ્વપ્નું સાચું કર્યું અને ભારતીય ઇતિહાસનો આખો ક્રમ બદલી નાખ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષ આ ૩૭ મે ને દિવસે એ પ્રજોદ્ધારક પુરુષવરની ૩૦૧ મી જન્મજયંતિ ઉજવે છે.

શિવનેરના કિલ્લામાં જન્મ

શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ ના મે માસની ૩૭ તારીખે શિવનેરના કિલ્લામાં થયો. એની જન્મદાત્રીનું નામ માતા જીજ્ઞાષા. શિવાજીના જન્મ પહેલાં, જીજ્ઞાષાના પિતા લુકજી જધવરાવ અને જીજ્ઞાષાના સ્વામી શાહજી વચ્ચે વિખવાદ થતાં, શાહજીએ નાસભાગ માંડેલી અને જધવરાવ પાછળ પડેલો. એ વેળા શાહજીની સાથે ગર્ભવંતાં જીજ્ઞાષા અને નાનો પુત્ર સંભાળી પણુ ઘોડેસ્વારી કરી ફર્ય કરી રહ્યાં હતાં. શિવનેરના કિલ્લા પાસે આવતાં, પ્રસવનો સમય આવી પહોંચ્યો જાણતાં, શાહજીએ જીજ્ઞાષાને એક મિત્રના રક્ષણ નીચે ત્યાં રાખ્યાં અને પોતે આગળ દોડ માંડી. શાહજી ઉપડ્યા પછી થોડીજ વારે જધવરાવનું કંટક આવી પહોંચ્યું. જધવરાવના માણસોએ તેને સમજાવ્યો કે, ‘તારી પુત્રી આ કિલ્લામાં એકલી પડી છે. તારે શાહજી સાથે લડાઈ છે, જીજ્ઞાષા સાથે નહિ. જીજ્ઞાષાને કોઈ મુસલમાન સતાવશે તો તારી આબરૂ જશે. જીજ્ઞાષાને તારે સલામત સ્થળે લઈ જવાંજ જોઈએ.’ જધવરાવ જીજ્ઞાષા પાસે ગયો. પોતાની સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો; પણ શિવાજીની એ અડગ ટેકીલી માતાએ તેના પતિના શત્રુનો આશ્રય ન સ્વીકાર્યો. જીજ્ઞાષાએ જધવરાવના ગમે તેવા સુરક્ષિત, સુખદાયી મકાન કરતાં શિવનેરનો અંતરિયાળ અને અરક્ષિત કિલ્લો વધારે પસંદ કર્યો. જીજ્ઞાષા તે ધડીએ તો જધવરાવ સાથે ન ગયાં, પણ તેમણે પછી આખી જીંદગીમાં પણ કદી પિતૃગૃહ સામુંજ જોયું નહિ. એવી વીર નારીની કુખનું સંતાન તે શિવાજી.

રામાયણ અને મહાભારતનું શિક્ષણ

શિવાજીના જન્મ પછીનો આખો દશકો શાહજીને રખડપાટમાંજ ગાળવો પડ્યો; એટલે જીજ્ઞાષા અને શિવાજીને શિવનેરના કિલ્લામાં એકલાંજ રહેવું પડ્યું. એમ પણ કહેવાય છે કે, જધવરાવ સાથેના કલહને કારણે શાહજીએ જીજ્ઞાષાને પણ ત્યાગ કરેલો, અને તેને શિવનેરમાં રહેવા દઈ, પોતે તુકાબાઈ મોહિતે નામની નવી સ્ત્રી કરેલી. ગમે તેમ, જીજ્ઞાષાને પતિની અવગણના પામેલી સ્ત્રીની દશામાં રહેવાની વેળા આવી, એટલે એ પતિવ્રતા નારીએ એક પાસ પોતાનો બધો પ્રેમ નાના શિવાજી ઉપર ઢોળવા માંડ્યો અને બીજી પાસ વૃત્તિઓને અંતરાભિમુખ બનાવી મનને ધર્મમાં પરોવવા માંડ્યું. શિવનેરના એકાંત કિલ્લામાં માતા અને પુત્ર વર્ષોસુધી એકલાં સાથે રહેવાથી બંને વચ્ચે અજબ પ્રેમગાંઠ બંધાઈ. શિવાજી જીજ્ઞાષાને જગદંબાસ્વરૂપે પૂજવા લાગ્યો. તેની આજ્ઞાઓને અને તેના ઉપદેશોને જીવનનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યો, અને જીજ્ઞાષાની આંખો સમક્ષ પણ એક નાનો શિવાજીજ દેખાવા માંડ્યો. તેણે તેને મહાભારત અને રામાયણની કથાઓનું વારંવાર પાન કરાવી, તેનામાં ઉડા ધર્મસંસ્કાર પાડવા માંડ્યા અને ધર્મના ઉદ્ધારની દીક્ષા આપવા માંડી. જીજ્ઞાષાએ શિવાજીની મનઃસૃષ્ટિમાં મહાભારતના વીર યોદ્ધાઓ ખડા કર્યા અને રામાયણના ઉત્તમોત્તમ આચારધર્મની સજ્જડ છાપ પાડી દીધી. લાઇ, બહેન, પિતા કે કોઈ એકલોહીઆ આમજનની સોબતવિનાના, કોઈ સાથીવિનાના, એક માનુ-પ્રેમનુંજ પાન કરીને

દિવસો સુખમય બનાવતા બાબક શિવાજીમાં, તેને માટે નિર્માણ થયેલા જીવનકાર્યને અર્થ અનિવાર્ય એવાં અનેક તત્ત્વો ખીલવા માંડ્યાં. શિવનેરના કિલ્લામાં અને આસપાસના ટેકરાઓ ઉપર એકલો ભટકતો આઠેક વર્ષનો એ બાળક સ્વાવલંબન અને સ્વાશ્રય શીખતો ગયો, કોઇની મદદવિના ગમે તેવી મુઝવણીમાંથી માર્ગ કાઢવા લાગ્યો, મરાઠાની સ્વભાવગત સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને સાદગી-નિખાલસતા તથા નિડરતા-જમાવતો ગયો, માઇલોના માઇલોસુધી અને દિવસોના દિવસોસુધી અવિરત ઘોડેસ્વારી કરી શકે એવું સુદૃઢ શરીર ધડતો ગયો; અને સૌથી વિશેષ, તેના પોતાના મનોરથોને એકદમ આચરણમાં ઉતારવાની અને ગમે તે ભોગે તે સિદ્ધ કરવાની અસામાન્ય સાહસિકતા તેનો સ્વભાવ બનતી ગઇ. પુત્રમાં આ ગુણોની ખીલાવટ થતી જોઇ જીજ્ઞાસાના હર્ષનો પાર ન રહેતો. શિવનેરના કિલ્લા ઉપર, શિવાજીના જન્મ પછી શિવાજી અને જીજ્ઞાસાએ જે નવ વર્ષો ગાળ્યાં, તે સમયમાં લાવી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું પ્રારંભિક ધડતરકાર્ય થયું.

ગુરુદેવ દાદાજી કોંડદેવની છાયામાં

સને ૧૬૩૬ માં જીજ્ઞાસા અને શિવાજી શિવનેરથી પૂના આવ્યાં. શાહજીની આજ્ઞાથી શિવાજીની સંભાળ દાદાજી કોંડદેવ નામના શાહજીની પુનાની જગીરના કારભારીને સોંપાઇ. દાદાજી કોંડદેવ કારભારીતરીકે અત્યંત સમર્થ અને મનુષ્યતરીકે ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યવાન હતા. તેમની વ્યવહાર વિચાર-સરણીમાં ઉંચી ભાવનાઓને કે સ્વપ્નાઓને સ્થાન નહોતું; પણ સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ જીવન ગાળવામાં તથા ન્યાયપરાયણતામાં અને સર્વપ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખવામાં તે એકલા ગણાતા. તેમના શ્રમ તથા શાણપણથી, શાહજીની ઘોડ, ભીમા અને નીરા નદીઓ વચ્ચેની પુનાની જગીર ખૂબજ આખાદ બની અને તેમની ન્યાયપરાયણતાના સંબંધમાં તે કહેવાય છે કે ‘એક વખત દાદાજી તેમની વાડીમાં ફરતા હતા. તેમણે પોતે નિયમ કરેલો કે, એ વાડીમાંથી પાંદડું સરખું તોડનારને સખ્ત નક્ક્ય થશે. ફરતાં ફરતાં, દાદાજીથી એક ફળ તોડાઇ ગયું. ફળ તોડ્યા પછી તે તરતજ દાદાજીને પોતે કરેલા ગુન્હાનું ભાન થયું; પણ શું થાય ? ગુન્હો થઇ ચૂક્યો હતો. દાદાજીએ તરતજ જે હાથે ફળ તોડ્યું હતું તે હાથ છેદી નાખવા તલવાર કાઢી. માણસોએ ખૂબ સમજાવ્યા, પણ દાદાજીએ પોતાના કાયદા પોતે પાળવાજ જોઇએ એવો દૃઢ આગ્રહ ધર્યો; પરંતુ માણસોએ માત્ર શરતચૂકથી થયેલી આ ભૂલ માટે આવી સખ્ત શિક્ષા નજ સહવા દીધી. આખરે દાદાજીએ પોતાના અંગરખાની જમણી બાંધ તોડી નાખી અને તે દિવસથી જીંદગી સુધી એક બાંધવાળુંજ અંગરખું પહેલું. એવા ગુરુદેવના હાથનીચે શિવમાં જીવનના નિયમો નિર્દય સખ્તાઇપૂર્વક પાળવાની વૃત્તિ જન્મી. માતાએ દીધેલા ધર્મ-સંસ્કારો, ધર્મપ્રેમ અને ન્યાયવૃત્તિ વિશેષ દૃઢ બન્યાં. શિવમાં અસમાનતા સામે અને અભ્યાચાર સામે પુણ્યપ્રકોપની ભાવના પ્રકટી. શિવમાં નિરાધારતા અને નિર્બળતાપ્રત્યે દયાની લાગણી પ્રકટી. તેનામાં તેના દેશબાંધવોની દરિદ્ર દશા, મુસલમાનોના ધર્મઝનુનમાંથી નીપજતા ભૂદ્મો, હિંદુ-ત્વને ભૂંસી નાખવા ઠેર ઠેર મંડાયેલા જગજગર પ્રયત્નો, એ બધી આસપાસની દુઃખસૃષ્ટિ જોઇ, એ દોઝખનો નાશ ન કરે ત્યાંસુધી ન ખૂઝાય એવો પ્રલયકારી આતશ સળગ્યો. સત્તર અઢાર વર્ષનો એ જીવાન, બાપની નાની જગીરની આવક ઉપર સુખચેનની જીંદગી ગાળવાની નિર્વાર્ય વાસના ઉપર ધિક્કાર વરસાવવા માંડ્યો અને પોતાના જેવી આગથી સળગતા સાથીઓ શોધી દુષ્ટાનું દમન કરવા અધીરો બન્યો. જીજ્ઞાસાએ શરૂ કરેલું શિક્ષણ કોંડદેવે પૂરું કર્યું. હિંદુત્વના રક્ષણહાર બનવાની તાલાવેલીએ ગાંડા બનેલા એ જીવાને પોતાનો ઘોડો, તલવાર અને માવળસૈનિકાનું દળ લઇને કેસરીયાં કરવા નીકળી પડવાની તૈયારીઓ માંડી.

માવળ સાથીઓનો સંગાથ

શિવનો શિક્ષણ-કાળ પૂરો થયો. જીંદગીના ખડખડા માર્ગ ઉપર ઘોડો ફેલાવવાની તેણે તાલીમ લઇ લીધી અને શિવની તાલીમ એટલે ? શિવના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શિવને બિલકુલ અક્ષરજ્ઞાન નહોતું. ઇતિહાસમાં પોતા જેવી કારકર્દી નોંધાવી જનારા પુરુષોની જેમ શિવને લખતાંવાંચતાં બિલકુલ ન આવડતું. ત્યારે શિવે ક્યા તાલીમ લીધી ? શિવાજીએ બહાદુર લડવૈયાની તાલીમ લીધી. ઘોડેસ્વારીમાં અને તીરંદાજીમાં, તલવારની પદાબાજી ખેલવામાં અને યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવવામાં, વીર સૈનિક અને કુશળ સેનાપતિની કળામાં શિવ અન્નેડ બન્યો. મહાભારત અને

રામાયણનાં એ વીરકાવ્યોનાં અનંત શ્રવણથી, ધર્મયુદ્ધનાં અને ધર્મને કાળ આત્મસમર્પણનાં, યુદ્ધકળાનાં અને રાજધર્મનાં શૌર્યપ્રેરક દૃષ્ટાંતોથી તેણે તેના યુવાન હૃદયને બરાબર રંગી નાખ્યું. શિવ કર્મવીર બન્યો અને બીજી તરફથી તેણે તેની કર્મની આરાધનાને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર અને લાયક સાથીઓ શોધવા માંડ્યા. તેની નજર પશ્ચિમઘાટના ડુંગરાઓ ઉપર ઠરી. એ મુલક અને એ મુલકના વાસીઓ તેણે તેના કાર્યની આરંભભૂમિતરીકે સ્વીકાર્યા. એ માવળદેશના માવળ લોકોમાંથી શિવે પોતાના પહેલા સિપાઇઓ પોતાના જીવનભરના સાથીઓ અને માથું કાપી આપીને સ્વામીભક્તિ સિદ્ધ કરનારા સેવકો મેળવ્યા. માવળો મુખ્યત્વે પશ્ચિમઘાટ અને અરબીસમુદ્ર વચ્ચેના કોંકણ નામે ઓળખાતા મુલકમાં વસતા-આજે એ કોમ ત્યાં વસે છે. કોંકણ આખી પટ્ટી, પહાડો અને ધાડાં જંગલોથી છવાયેલી હોવાથી, માવળો બહુ ગરીબ, અજ્ઞ અને જંગલી હાલતમાં જીવતા; પણ, એ છતાં, પહાડોમાં રહેલાં હોવાને કારણે અને પશ્ચિમઘાટની અભેદ કિલ્લેબંદી ભેદીને કોઇ મોગલ શહેનશાહ કે મુસ્લીમ સરદાર તેમના સ્વાધીન આત્મા ઉપર જાંજીરો ન પહેરાવી શક્યો હોવાને કારણે, માવળો તેમની ઐશ્વર્યદાક્ષ દશામાં પણ, વીર કોમને શોભા આપે એવું જૂનું ખમીર જળવી રહ્યા હતા. તેમનામાં સ્વાશ્રય અને સાહસ, હિંમત અને ખંત, સાદાઈ અને તોછડાઈ લાગે તેવી સ્પષ્ટવક્તૃતા, માણસ વચ્ચેની સમાનતા અને ગરીબાઈમાં પણ ગૌરવભરી મગજબી-એ બધા મનુષ્યત્વ અર્પનારા ગુણો બરાબર ઝળકી રહ્યા હતા. એવી એ પાણીદાર મરાઠા કોમને કબજે લેવા શિવે પ્રથમ એ માવળોના સરદાર યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, બાજી કલસકર વગેરેને મિત્રો બનાવ્યા; અને પછી, તેમની મારફત માવળોનું દળ જમા કરી તેમને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી.

કિલ્લાઓ અને જંગલોનું અવલોકન

મહારાષ્ટ્રના એ આખા મુલકની કેડીએ કેડી અને માર્ગે માર્ગના બોમીઆ માવળ સૈનિકો સાથે શિવે સલાદ્રિની ગિરિમાળાના ડુંગરાઓ ઉપર અને જંગલોમાં અવિશ્રાંત ભટકવા માંડ્યું. તેણે એ આખા દેશના કિલ્લાઓ અને ગામો તથા લોકોની જાત-માલિતી મેળવવા માંડી. શવ જેમ જેમ તેની જન્મભૂમિમાં અસંખ્ય ગામગામડાંઓમાં ભટકતો ગયો અને માતૃભૂમિની તથા દેશબંધુઓની દુર્દશા સગી આંખે નિરખતો ગયો, તેમ તેમ મુસ્લીમ સત્તાધીશોને લાથે ગરીબ હિંદુજનતા ઉપર ગુજરતા સીતમોના જાત-અનુભવે તેની આંખોમાંથી લોહી ઝરવા માંડ્યું. શિવને સમકાલીન તેનો એક પોર્ટુગીઝ જીવનકથાકાર કહે છે તેમ, આસપાસની ભૂમિની દુર્દશા જોઈ શિવનું રિમત એકાએક અદસ્ય થઈ જતું; અને તેના ચહેરા ઉપર ઘેરો શોક છવાઈ જતો. તેના સાથીઓમાંથી કોઈ તેને આ એકાએક પલટાનું કારણ પૂછવાની હિંમત કરતું, ત્યારે શિવ ચૂપ બેસી રહેતો. તે મુંગો મુંગો પાસે ખેદાનખેદાન ભેલેલાં હિંદુ દેવાલયો તરફ આંગળી ચીંધતો અને પાછો ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ બની જતો...પછી એકાએક વિચારનિદ્રામાંથી જાગી તે એકદમ હાકોટો પાડતો: 'ઓ મારા સાથીઓ! જીંદગીભર મારો સાથ ન છોડવાનું તમે મને વચન આપો. હું મારું જીવન ધર્મને ચરણે ધરી દેવાનો તમને આજથી કોલ આપું છું.' ફરી-વાર શિવ ઘોડા ઉપર ચઢતો અને ભવાનીની જય બોલાવતા માવળ સિપાઇઓની સાથે પાછો ડુંગરાઓમાં ભટકવા નીકળી પડતો. સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં કોઇની કલ્પનામાં પણ ન સંભવી શકે એવી ઉન્નત ભાવનામસ્તી અનુભવતા શિવે પોતાને માટે મુગલાઈ સામે બહારવટાની જીંદગી નક્કી કરી. તેણે સ્વાધીનતાની તપશ્ચર્યામાં વધારે સુખ જોયું; અને એ રણશીંગડું પુકવા લાગ શોધવા માંડ્યો. પણ શિવની આ વૃત્તિઓ કોંડેવને ન ગમી, તેણે શિવને એ માર્ગેથી વાળવા અને વ્યવહાર જીવન ગાળી બને તેટલું લોકકલ્યાણ કરવાને પંથે ચલાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ભાવિનો ગદન સંદેશો ઉકેલતા શિવે એ સલાહ ન સ્વીકારી. તેણે તો સાહસ અને સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાનું જ જીવન પસંદ કર્યું. શિવે આખરે ૧૬૪૬માં માતા જાળ્યાઈની આશિષ મેળવીને સ્વાધીનતાના ભેરીનાદથી આખા મહારાષ્ટ્રને ગળવી મૂક્યું.

આઝાદી જંગનો આરંભ

સને ૧૬૪૬નું વર્ષ દક્ષિણના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે યાદગાર રહી જાય તેવું છે. એ વર્ષમાં ત્રણ મહત્વની ઘટનાઓ બની. એક વિજયપુરના મહમદ આદિલશાહ બિમાર પડ્યા-એટલા બિમાર

થયા કે પચારીવણ બની ગયા અને વિજયપુરમાં સત્તા માટે મોટી ખટપટ શરૂ થઈ. બીજી, અવર્ષમાં-પોતાના મૃત્યુ પહેલાંના વર્ષે દાદાજી કોંડદેવે પુનાની જગીરની લગભગ ૧૯ વર્ષના શિવન હાથમાં મૂકી અને શિવ કેવો કારભાર કરે છે, તે પોતે દૂર ઉભા રહીને જોવા માંડ્યું. ત્રીજી, આ એક તરફથી વિજયપુરમાં સોયના મોંમાંથી હાથીઓ ચાલ્યા જતા હોવાથી અને બીજી તરફથી પોતાના હાથમાં સત્તા આવવાથી શિવે પોતાનો સત્તા-પ્રદેશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. શિવે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પ્રથમ શિવે પોતાના સરદાર બાજી ફલસકર, જેસાજી કંક અને તાનાજી માલસુરેને માવળ લડવૈયાઓના કટક સાથે તોરણા ઉપર મોકલી, કિલ્લાના રખેવાળને ગભરાવી એક પણ સિપાઈના મૃત્યુ કે કશીયે મારામારી વિના, એ કિલ્લો હાથ કર્યો. તોરણામાંથી શિવને બે લાખ હોન (એટલે દશ લાખ રૂપિયા) નો ખજાનો મળ્યો. શિવે એ કિલ્લાને નવું નામ આપી તેને પ્રચંડગઢ કહેવા માંડ્યું. પછી તોરણાથી પાંચજ માઈલ ઉપર, ઉગમણી દિશામાં રાજગનામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. શિવના આ આક્રમણની ફરિયાદ વિજયપુર પહોંચી; પણ શિવે વિજયપુરના ઉમરાવોને હાથ કરી લઈ, આગળથીજ પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી રાખેલો, તેમ શાહજી પછી કંઈ સાચાખોટા ખુલાસાઓ કરી વાતને પતાવી દીધી; એટલે શિવના આ 'ગુ-હા'ની આદિ લશાહની કચેરીમાં બહુ નોંધ ન લેવાઈ. શિવ આ બધા 'રાજરંગો' જોઈને મનમાં હસ્યો. તેણે જ્યાંસુધી ચાલે ત્યાંસુધી, વિજયપુરને પોતાની યોજનાનો ખ્યાલ આવવા દીધાવિના કિલ્લાએ જીત્યે જવાનો વિચાર કર્યો; પણ ત્યાં તો શાહજીનો દાદાજી કોંડદેવ ઉપર કાગળ આવ્યો કે 'શિવને કબજામાં રાખો, આવી રંજડ કરે એ ન ચાલે.' દાદાજીએ ફરીવાર શિવને શીખ આપી શિવે ફરીવાર એ દુનિયાડાણા પુરુષનાં વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો. દાદાજીએ શાહજીને એ સ્થિતિર્થ વાકેફ કર્યા; પણ શાહજીએ ફરીવાર કંઈ લખ્યું-કયું નહિ, એટલે કોંડદેવે મૌન સેવવા માંડ્યું અને શિવે પોતાની વિજયપરંપરા ચાલુ રાખી. ત્યાં તો ૧૬૪૭માં કોંડદેવ અવસાન પામ્યા.

શિવ સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપે છે.

કોંડદેવના અવસાન વેળા તો વીસ વર્ષનો શિવ તેની જગીરના કારભારની બધીજ જવાબદારીઓ સંભાળવા બરાબર તૈયાર થઈ ગયો હતો. શિવને યુદ્ધ ખેલતાં પણ આવડતું હતું અને રાજ્યનો કારભાર ચલાવતાં પણ આવડતું હતું. શિવને ન્યાય તોળતાં પણ આવડતું હતું. માત જીજ્ઞાસુઓ અને ગુરુ કોંડદેવે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષોસુધી, શિવને દરેક કામમાં સાથે રાખી, તે બરાબર પલોટયો હતો. એટલે શિવે પોતાની જગીરનો કારભાર સંભાળતાં, પ્રથમ તો, શાણુ રાજપુરુષને શોભે એવી રીતે, આખા રાજતંત્રની પુનઃરચના આરંભી દીધી. તેણે પોતા તરફ અગ્રાહ લક્ષિતભાવ ધરાવતા અને સાથે સાથે રાજકાજમાં કુશળ એવા માણસોને જવાબદારીને પદે મૂકવા માંડ્યા. આ કામ પૂરું થયા પછી, તેણે શાહજીની આખી જગીર-તેના છૂટાછવાયા તમામ કિલ્લાઓ અને ગામો-એક સત્તાનીએ લાવવાની અને એક સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. એ અર્થે, તેણે પ્રથમ સુપા સર કર્યું. સુપાનો વહિવટ શાહજીની નવી સ્ત્રી તુકાબાઈ મોહિતેના ભાઈ સંભાજી મોહિતેના હાથમાં હતો. સંભાજી મોહિતેએ શિવની આજ્ઞા માનવાની ના પાડતાં શિવે એક દિવસે અચાનક તેના ઉપર છાપો માર્યો અને તેને ફેદ કર્યો. સુપા સર કર્યા પછી, ચાકણન કિલ્લા ઉપર પોતાની આણુ વર્તાવી. પછી બારામતી અને ઇંદાપુરનાં ચાણુ હાથ કર્યો; અને વિજયપુરના રખેવાળ પાસેથી કોંડાણાનો કિલ્લો કળથી પડાવી લીધો. પુનાથી ૧૯ માઈલ ઉપર આવેલા વિજયપુરના પુરંદર નામના કિલ્લા ઉપર પણ શિવરાજે સ્વરાજનો વાવટો ચઢાવી દીધો. પછી રાહિરા, તિકાણા, લોહગઢ વગેરે વિશેષ કિલ્લાઓ પોતાની જગીરમાં ઉમેરી દઈ, શિવે બે વર્ષમાં તો પુનાને ફરતી કિલ્લાઓની એક સુદઢ કતાર ખડી કરી દીધી.

શાહજી વિજયપુરની કેદમાં

પછી શિવે પશ્ચિમઘાટના કુંગરાઓ ઓળંગ્યા અને કોંકણ સર કરવા તત્તવાર ખેંચ્યા. તેણે માહુડી, કલ્યાણ, સુરગઢ, વીરવાડી, તાલા, ઘોંસલગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લાઓ અને ગામો, એક પછી એક, એકદમ ઝડપથી કબજે લઈ લીધાં; અને થોડા માસમાં તો ઉત્તરકોંકણ ઉપર પોતાની આણુ વર્તાવી, પોતાનો સુબો મૂકી શિવ પાછો પણ ફર્યો; પણ શિવે પુના પહોંચી હજી જરા આંસ ન ઉતર્યો, ત્યાં તો તેને ચોકાવનાર ખબર મળી કે તેનાં આ બધાં આક્રમણોથી ગુસ્સે

થઈ વિજયપુરના મુખ્ય સેનાપતિ મુસ્તફાખાને, આદિલશાહની આજ્ઞાથી, શાહજીને કેદ કર્યા છે; અને તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી છે. શિવને થોડા દિવસ પછી, વળી વિશેષ ચોકાવનારા સમાચાર મળ્યા કે, શાહજીને બેડીઓ પહેરાવી વિજયપુર લાવ્યા છે; અને જો શિવ તેનું આ બહારવટું બંધ ન કરે અને વિજયપુરની કચેરીમાં હાજર ન થાય તો શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણી તેને જીવતા દફનાવી દેવામાં આવશે. થોડા દિવસ પછી ત્રીજીવાર માંદા સમાચાર આવ્યા કે, શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે. શિવ ખૂબ મુંઝાયો. તેનાથી વિજયપુરની તાબેદારી સ્વીકારાય નહિ અને એ રીતે તેની આખી સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર પાણી ફેરવાય નહિ; અને બીજી તરફથી પિતાને એવી દશામાં મરવા પણ દેવાય નહિ. શિવે આખરે, ખૂબ વિચારને અંતે માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે મોગલ શહેનશાહનું રક્ષણ માગવાનું નક્કી કર્યું. તેણે જોયું કે, આદિલશાહ પાસે કોઈ ધાર્યું કરાવી શકે તો તે મોગલ શહેનશાહજી. વિજયપુર તથા દિલ્હી વચ્ચે બહુ બનાવ ન હોવાથી પોતાની વિનતિનો તરતજ સ્વીકાર થવાની પણ શિવને આશા હતી. શિવે શાહજીના મુરદબાજીને પત્ર લખ્યો. મુરદબાજીદારા શિવે શહેનશાહ શાહજીનાં વિનતિ ગુજરી કે, ‘મારા પિતાને વિજયપુરની સરકાર મારી નાખવાનો મનસુબો કરી રહી છે. તેમને ગમે તેમ મુક્તિ અપાવો. એ બદલ હું આપની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર છું.’ શિવના ઇતિહાસકારોની એક ટુકડી કહે છે કે, ‘શિવના એ પત્રથી શાહજીનાં એ આદિલશાહ ઉપર દબાણ કર્યું અને શાહજી છૂટો થયો;’ ત્યારે ઇતિહાસકારોનું બીજું જૂથ કહે છે કે, ‘શાહજીનાં તો વચ્ચે ન પડ્યો, પણ વિજયપુરના બે ઉમરાવોના પ્રયત્નથી શાહજીનો અમુક શરતોએ છૂટકારો થયો.’ એ શરતો મુજબ શિવને ૧૬૪૯ થી ૧૬૫૫ નાં છ વર્ષ સુધી શાંત રહેવું પડ્યું. એ છ વર્ષો શિવે, પોતે જીતેલા મુલકમાં સુવ્યવસ્થિત તંત્ર સ્થાપવામાં અને બીજા વહિવટવિષયક સુધારાઓ કરવામાં વીતાવ્યાં.

શિવના નવા વિજયો

૧૬૫૫ માં શિવે ફરીવાર તેની તલવાર આનબહાર કાઢી; અને તેના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ થઈ પડેલા જાવલી ગામને જીતવા કૂચ કરી. જાવલીના સુબાનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી મરણ નીપજાવી, શિવે આખું જાવલી સંસ્થાન કબજે કર્યું અને જાવલી હાથ આવતાં દક્ષિણકોંકણ અને કોલ્હાપુર ઉપર પોતાની વિજયનોખત વગાડવા શિવને માટે દાર ખુલ્લાં થયાં; એટલુંજ નહિ પણ જાવલીમાં તેને અઢળક ખજાનો હાથ લાગ્યો અને કસાયેલા હજારો માવળ સિપાઈઓ મળ્યા. પછી શિવે જાવલીથી બે માઇલ ઉપર પ્રતાપગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો અને ત્યાં માતા લવાનીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. પછી આગળ વધતાં શિવે અર્ધો રત્નાગિરિ જીત્યો જીતી લીધો... આમ તોરણના કિલ્લાની પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી શિવની વિજયપરંપરાએ એક દશકામાં તો-૧૬૫૬ના આરંભ સુધીમાં તો-તેનું રાજ્ય કેટલુંય વધારી દીધું. શિવના સત્તા-પ્રદેશના સીમાડાઓ દક્ષિણમાં કેદ રત્નાગિરિ અને કોલાબા સુધી પહોંચવા લાગ્યા. આખા કોંકણ ઉપર શિવની આજ્ઞા ફરવા લાગી. નાનામોટા અને નવાજૂના મળી ૪૦ કિલ્લાઓ ઉપર શિવની પતાકા ફરફરવા લાગી. શિવનું સૈન્યબળ પણ ખૂબ વધી ગયું. દશહજાર થોડેસ્વારોનું હયદળ અને વીસ હજાર માવળ સૈનિકોનું પાયદળ શિવની આજ્ઞા ઝીલવા તૈયાર રહેવા લાગ્યાં.

અફઝલખાન રોજાચો

આજસુધી શિવે મોગલ શહેનશાહના મુલકને પોતાના હક્કોમાંથી બહુજ કાળજીપૂર્વક બાદ રાખ્યો હતો. શિવ સમજતો હતો કે, તેની સત્તા હજી જન્મતી હતી એ સમયે મોગલ શહેનશાહને અને વિજયપુરના આદિલશાહને-એ બંનેને એકસાથે ઉસ્કેરવામાં હકાપણ નથી; પણ ૧૬૫૬માં મહમદ આદિલશાહના મૃત્યુ પછી, શિવે મોગલ શહેનશાહતના મુલક ઉપર પણ ચઢાઈ કરવા માંડી. ત્યાં તો વિજયપુરના સત્તાધીશોએ ગમે તે ભોગે શિવને પરાજય આપવાની-તેને કેદ પકડવાની કે તેનો જીવ લેવાની-તૈયારીઓ માંડેલી જોઈ, શિવે ફરીવાર મોગલો સાથે દોસ્તી બાંધી. દરમિયાન વિજયપુરની કચેરીમાં શિવે નમાવવાનું બીડું ફર્યું. અફઝલ લિતારી અફઝલખાન નામના એક ઉમરાવે તે બીડું સ્વીકાર્યું. અફઝલખાને શિવની સાથે દોસ્તીનો દંભ કરી, તેને જળમાં ખેંચી કોઈ કરા-અંતથી તેને કેદ પકડવાનો અથવા મારી નાખવાનો મનોરથ ધડ્યો. એ સંકલ્પથી તેણે પુના તરફ કૂચ માંડી. માર્ગમાં તુઝળપુરમાં શિવની કુલદેવી ભવાની માતાની મૂર્તિ તેણે ભંગાવી અને તેને ધડીમાં રા. ૬

પીલાની તેના રજકણે રજકણ જૂદાં કરી નાખ્યાં. આવી રીતે મૂર્તિઓ ભાંગતો અને મંદિરો તોડતો અફઝલખાન આગળ વધતો હતો તે જોઇ, શિવે તેના સામનો કરવા સામાં પગલાં માંડ્યાં. તેણે પ્રતાપગઢ આવી ત્યાં મુકામ નાખ્યો. અફઝલ પણ માણિકેશ્વર, પંદરપુર અને મહાદેવમાં હિંદુઓ ઉપર અત્યાચાર ગુજારતો પ્રતાપગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં કિલ્લાની તળેટીમાં પાર ગામે તથા તાપ્યા. શિવ અને અફઝલ વચ્ચે સંદેશાઓ ચાલ્યા. રાજકારણના શેતરંજના અને કુશળ ખેલાડીઓએ એકબીજાને ફસાવવા ખૂબ જાણે પાથરી અને દૂતોદ્વારા અત્યંત મીઠા સંદેશાઓ આપ્યા-લીધા. શિવે જોયું કે, તેના જીવનમાં આ કટોકટીની ધડી છે-એ હારજીત ઉપર તેની ભાવી સફળતા-નિષ્ફળતા નક્કી થવાનાં છે. શિવે પોતાના મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરી, માતા જીગ્યામણની આશિષ લીધી, ભવાની માતાની સહાય માગી; અને આખરે અફઝલને અફઝલનાં શસ્ત્રોથી રાજવાનો નિરધાર કર્યો. ...આખરે, સંદેશાઓને અંતે અફઝલ અને શિવની મુલાકાત નક્કી થઇ. શિવે અફઝલના સંદેશવાહક પાસેથી જ જાણી લીધું કે, એ મુસલમાન સરદાર તેના ઉપર દગો રમવા માગે છે. એટલે શિવે પણ તેનાથી સવાયા ઉતરવાની તૈયારી કરી. તેણે પોતાના મૃત્યુના કિસ્સામાં, પાછળથી રાજ્ય કેમ ચલાવવું અને સ્વરાજવિસ્તારનું ધ્યેય કેમ સિદ્ધ કરવું, એ સંબંધમાં તેના સરદારોને જીણામાં જીણી સૂચનાઓ કરી; અને પછી અફઝલને મહાત કરવાનો વ્યૂહ રચવા માંડ્યો. શિવે, પોતે અફઝલથી બહુ ડરે છે એવો દેખાવ કરી, અફઝલને પ્રતાપગઢ ઉપર મુલાકાત આપવા આવવા વિનંતિ કરી. શિવની એ વિનંતિથી ફૂલાઇ મુસ્લીમ સરદારે એ માગણી સ્વીકારી. શિવે પ્રતાપગઢના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર અફઝલનો સત્કાર કરવા, ઝરીનો શમીયાનો રચ્યો. પોતે, ઉપરના સાદા પોશાકની નીચે સુદૃઢ બંધાર પહેર્યું. પ્રતાપગઢની તળેટીમાં, ઝાડીની પાછળ, પોતાના માવળી સિપાઇઓને સંતાડ્યા અને પછી અફઝલને આવકાર આપવા તૈયાર થઇને બેઠો.....અફઝલ, ગજરાજની માફક જુલોતો જુલોતો શમીયાણામાં આવ્યો અને આસન લીધું. અફઝલની કમરે તલવાર લટકતી હતી. તેની પાસે તેના ચાર ખાસ સુબોટો ઉભા હતા.....પાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારવા કોઇ બહારવટીઓ આવતો હોય તેમ શિવે નિઃશસ્ત્ર દશામાં શમીયાનામાં પ્રવેશ કર્યો. અફઝલના સિંહાસનનાં પગથીયાં ચઢી, તેને નમન કર્યું. અફઝલ ઉભો થયો અને શિવને બેટવા અને બાહુઓ પ્રસાર્યા. કશું જ જાણતો ન હોય તેમ શિવ એ બાહુઓમાં બીડાયો. તત્કાળ અફઝલે શિવને બીંસ દીધી, પડખેથી તલવાર કાઢી અને શિવના માથામાં ઝીંકી. શિવના માથા સાથે પછડાઇ તલવાર પાછી ફરી, ત્યાં તો શિવે અફઝલના પેટમાં વાધનખ ભરાવી તેનાં આંતરડાં બહાર કાઢી નાખ્યાં. શિવ આંચકો મારી અફઝલની બીંસમાંથી છૂટી ગયો અને પોતાના માણસો તરફ દોડ્યો. ઝપાઝપી મચી, શિવના સરદારોએ અફઝલનું માથું કાપી શિવની પાસે મૂક્યું. ‘અફઝલ મરાયો’ ના પોકારથી શિવની જાવણી ગાજી રહી. વિજયી શિવસૈન્યે મુસ્લીમો ઉપર હલ્લો કર્યો. મુસ્લીમો નાહા. નાસતાં નાસતાં ૩૦૦૦ મરાયા. ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડાઓ, ૧૨૦૦ ઉંટો અને દશ લાખ રૂપિયાનો ખજાનો શિવના હાથમાં આવ્યો. અફઝલના બે દીકરાઓ, તેના બે સરદારો, તેની બેગમે અને બાળકો કેદ પકડાયાં. શિવે બેગમે અને બાળકોને તત્કાળ છોડી મૂક્યાં અને તેમને સલામત વિજાપુર પહોંચાડ્યાં.....અફઝલની આ હારથી વિજાપુરની રહી સહી આખરે પણ સાફ થઈ ગઈ અને મરાઠાઓની નવી ઉદય પામતી અતિ જોરાવર સત્તાતરીકે, સારા હિંદુસ્થાનમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી ગઇ. આ પ્રસંગને મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અનેરું સ્થાન છે. મરાઠાઓ તે દિવસને પોતાની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાના સુવર્ણદિનતરીકે લખે છે....આ વિજયથી હરખાતા અને ગર્વમાં મસ્તક ઉછાળતા મરાઠા લશ્કરોએ દક્ષિણ કોંકણમાં ફૂંચ કરી, પન્હાલાનો દુર્ગ સર કર્યો અને વિજાપુરી લશ્કરોને બીજી હાર આપી તથા બીજા અનેક નવા વિજયો મેળવ્યા.

સાહિસ્તખાનનો પરાજય

શિવનો આ વિજય, તાનજ મયૂરાસન ઉપર ચઢેલા ઔરંગઝેબથી ન સહાયો. તેને બીતી લાગી કે, એ બળવાખોર કદિક મોગલ મુલક ઉપર પણ હાથ નાખશે; એટલે એણે શિવને દાબી દેવા પોતાના સરદાર સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. સાહિસ્તખાને ૧૬૬૦ ના આરંભમાં દક્ષિણમાં આવી, શિવ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું અને બીજી તરફથી વિજાપુરનાં લશ્કર હલ્લે

માંડે એવી મેઘવૃષ્ટિ કરી. લાગલાગટ ત્રણ વર્ષસુધી લડાઈ ચાલી. શિવ કિલ્લાઓ ગુમાવતો અને પાછા મેળવતો. સાહિસ્તખાન પોતાની ફતેહો જોઈ હરખાતો. તેણે ૧૬૬૦ ના મે માસથી, પુના છતી લઘ, પુનામાં નિવાસ કરેલો અને ત્યાંથી ફરમાનો છોડી માણસોદારા શિવની સાથે ઝપા-ઝપીઓ ખેલતો. ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, શિવને થાકેલો જોઈ સાહિસ્તખાન પણ આરામ તરફ વળ્યો. તેણે પુનામાં પોતાની બેગમે સાથે ખૂબ સુખચેનમાં રહેવા માંડ્યું. તેની એ ગાફેલિયતનો શિવે બરાબર લાલ લીધો. શિવે એક ઘાટ ઘડ્યો—એ ઘાટના ઘડતરમાં રહેલી હોશિયારી માટે અને તેના અમલમાં જોઈતી સાહસિકતામાટે ઇતિહાસમાં યાદગાર રહી જાય એવો હતો. શિવે એક રાતે એકાએક એ મોગલ સરદારના મહેલમાં પહોંચી, તેના શયનગૃહમાં પ્રવેશી, તેના દેહરક્ષકો અને દાસીઓનું કુંડાળું બેઠી, બેગમ સાથે પલંગમાં પોઢેલા સાહિસ્તખાનની છાતી ઉપર તલવાર ધરી અને એક ઝટકાથી તેની જાંઘ વાડી નાખી. શિવનો આ હલ્લો સફળ થતો જોઈ તેની સાથે આવેલા તેના યુનંદા ચારસો સાથીઓએ મહેલમાં મુંગા મુંગા કતલ ચલાવી. પછી તો ખૂબ કોલાહલ મચ્યો. મુસલમાન સિપાઈઓ જંગી ઉડ્યા. સાહિસ્તની સહાયે દોડ્યા. રમખાણ મચ્યું. સાહિસ્તનો પુત્ર મરાયો. ખીજા મુસલમાન સરદારો કપાયા. દરમિયાન, મુસલમાન લશ્કરને તૈયાર થયેલું જોઈ, અને પોતાની શોધ ચાલતી દેખી, શિવ અજબ કળાપૂર્વક લશ્કર વચ્ચે થઇને અદસ્ત થઇ ગયો. આ હલ્લામાં શિવે ૭ સૈનિકો ગુમાવ્યા, ત્યારે મુસલમાનોના પક્ષે સાહિસ્તખાન ધવાયો અને તેનો પુત્ર, તેની બેગમે, તેનો મુખ્ય સરદાર અને તેના ૪૦ દેહરક્ષકો—એટલા મરાયા; ઉપરાંત સાહિસ્તના બે ખીજા પુત્રો અને આઠ સ્ત્રીઓ ધાયલ જની. શિવની આ છતનો દિવસ એ ૧૬૬૩ ના એપ્રિલની પાંચમી તારીખની રાત્રિ....પછી તો સાહિસ્તખાન, શોક અને શરમમાં માથું નીચું નાખી, વધારે સલામતી અર્થે તરતજ ઔરંગઝેબને સિધાવ્યો; અને પાછળથી, તેની આ નામોશીના વર્તમાન બાદશાહ ઔરંગઝેબને પહોંચતાં સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાંથી પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો....સાહિસ્તખાન ૧૬૬૪ ના જાન્યુઆરીમાં પાછો ફરતો હતો, ત્યાં તો શિવે ગુજરાતમાં પહોંચી, સુરત ઉપર છાપો મારી, ફરીવાર મોગલોની આબરૂ પાડી. સુરતમાં, સુરતના સુબા ધનાયતખાને શિવનો જાન લેવા પ્રયાસ કરી જોયો; પણ શિવ તેને પણ પૂરો પડ્યો. પછી ૧૬૬૫ માં દક્ષિણની સુબાગીરી કરવા અને શિવ પાસે મોગલ શહેનશાહની આજ્ઞા મનાવવા જયસિંહ આવ્યો; ત્યાંસુધી શિવે મોગલોના ઉપર હલ્લાઓ કરી, મોગલોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવી મૂક્યા. દક્ષિણમાં દેર દેર શિવરાજનો જય ગવાવા લાગ્યો. શિવને પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ થતું જતું દેખાયું.

શિવ ઔરંગઝેબના કારાગારમાં

સાહિસ્તખાનના પરાજયથી અને પછી તો, સુરતનું સત્યાનાશ નીકળ્યાથી, ઔરંગઝેબના રૌપ્યનો કોઇ પાર રહ્યો નહિ. તેણે એ 'લુંટારા' ને જળમે કરવા જયસિંહ અને મીરજા રાજને મોટા લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં રવાના કર્યો. જયસિંહે બહુજ કુશળતાથી યુદ્ધના વ્યૂહ રચ્યા અને શિવને ખૂબ હંકાર્યો; પણ જયસિંહની કુશળતા અને તેની સમૃદ્ધ સૈન્યસામગ્રી પાસે શિવની કારીગરી ન ફાવી. આખરે શિવને, સમય વતી, જયસિંહ સાથે પુરંદર મુકામે સુલેહ કરવી પડી. એ સુલેહ—ખતને આધારે શિવને તેના ૨૩ કિલ્લાઓ મોગલ શહેનશાહને આપવા પડ્યા અને શહેનશાહની નોકરી સ્વીકારવાની કબજાત આપવી પડી. પછી તો શિવે મોગલોને વિજાપુર સાથેની લડાઈઓમાં પણ સહાય આપવા માંડી; પણ જયસિંહને એમ લાગ્યું કે, શિવ વખતે મોગલસૈન્યને ઉધે માર્ગે દોરશે, એટલે તેણે શિવને બાદશાહ ઔરંગઝેબને મળવા આગ્રા મોકલવાની યોજના ઘડી કાઢી. શિવ ઔરંગઝેબ પાસે જવાને બિલકુલ ખુશી નહોતો; પણ જયસિંહના ખૂબ આગ્રહને તે ન નકારી શક્યો. શિવને મુસલમાન શહેનશાહ પાસે માથું નમાવવું બિલકુલ પસંદ નહોતું; પણ આખરે જયસિંહે ખુદ ઔરંગઝેબના આગ્રહના ખરીતાઓ બતાવવાથી, શિવ ૧૬૬૬ ના માર્ચ માસમાં, પોતાના વડા પુત્ર સંભાળ, સાત મુખ્ય સરદારો અને ૪૦૦૦ સૈનિકો લઇ, આગ્રા જવા ઉપડ્યો. મેની ૯ મી તારીખે તે આગ્રા પહોંચ્યો. શિવને આગ્રામાં પ્રવેશ કરતો જોવા—દક્ષિણના એ નરબ્યાધને નીરખવા ઔરંગઝેબના જનાનખાનાની બેગમે અને શાહજહાંઓ, આકાશ—સ્પર્શતી મહેલાતોની અટારીઓમાં ગોઠવાઇ ગઇ હતી. રસ્તા ઉપર માણસો ટોળે મળ્યાં હતાં. એ સત્કાર સ્વીકારતો શિવ પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો. ૧૧ મીને

દિવસ ઔરંગઝેબની મુલાકાતનો નક્કી થયો. નિયત સમયે ઔરંગઝેબના દરબારમાં શિવે પ્રવેશ કર્યો. સિંહાસન પાસે જઈ મસ્તક નમાવ્યું અને નજરાણું ધર્યું. ઔરંગઝેબે શિવની સલામો બાદશાહી ઔરવમૂર્વક સ્વીકારી અને ઇશારતથી શિવને સાધારણ દરબારના સરદારો સાથે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. શિવે એ જોયું. દક્ષિણના નરશાર્દૂલની આંખો ફાટી ગઈ. ઔરંગઝેબ તેને પોતાના મિજબાનતરીકે નિમંત્રી, આવી રીતે અપમાને, એ તેનાથી સહાયું નહિ. શિવે હાથગ મારી, કમરેથી તલવાર ખેંચી. દરબારમાં ગલરામણ થઈ પડી. ઔરંગઝેબના માણસો હોશિયારીપૂર્વક શિવને બાંધી તેને ઉતારે લઈ ગયા. પાછળથી શિવે જાણ્યું કે, તે ઔરંગઝેબના કારાગારમાં છે.

શિવાજી કારાગાર તોડે છે.*

ઔરંગઝેબે પોતાને આપેલા આવા જાહેર અપમાનથી છંદગીમાં કદી ન અનુભવેલી એવી નાનપ અને શરમ અનુભવતો, રોમરોમ ક્રોધથી સળંગતો અને ઔરંગઝેબનું કારાગાર તોડી, ફરીવાર પોતાના પહાડી નિવાસમાં પહોંચી, ફરીથી પણ મુગલાઈ સામે બમણા જોરથી ખાંડાં ખજી-ખજીવવા દાંત કચકચાવતો શિવ, આ દરબારના પ્રસંગ પછી, કેટલાય દિવસસુધી ઉંડા વિચાર-માં દૂબી ગયો. દિવસ અને રાત તેના મગજમાં એક ઘાટ ઘડાયા કરતો-પાંચ હજાર મોગલ સિપાઈઓના સખ્ત પહેરા વચ્ચે થઈને નાસી છુટવાનો અને રાજકારણની શેતરંજમાં ઔરંગઝેબ કરતાં અનેકગણા કુશળ ખેલાડીતરીકે તેના મદતું મદદન કરવાનો શિવે આખરે ઘાટ ઘડ્યો. શિવે પ્રથમ ઔરંગઝેબ સાથે સંદેશાઓ ચલાવ્યા. ગોવળકોંડા અને બિજાપુર મોગલાઈમાં ઉમેરી દેવાની લાલચ આપી. ઔરંગઝેબે એ ‘મહેર’ માટે શિવનો ‘અહેશાન’ માન્યો. શિવ પામી ગયો કે, ઔરંગઝેબ કાંઈ પણ હિસાબે તેને કારાગારમાંથી મુક્ત કરવા માગતો નથી, પણ શિવ એમ નિરાશ અને એવો કાપુરુષ નહોતો. તેણે શેતરંજ ફરીવાર રમવા માંડી, નવો પાસો નાખ્યો, નવી ચાક્ર ચાલી. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનું મરાઠાદળ પાછું મહારાષ્ટ્ર મોકલી દીધું અને પોતે ત્રણેક સાથીઓ સાથે એકલો રહ્યો. એથી એક તરફથી ઔરંગઝેબને શાન્તિ થઈ કે, હવે માત્ર ચાર મરાઠાઓનીજ સંભાળ રાખવી રહી; અને બીજી તરફથી શિવને પણ ચાર માણસોનો છુટકારો મેળવવા પૂરતીજ ચિંતા રહી. પછી શિવે પોતાને આગ્રાનાં હવાખાણી માફક નથી આવતાં અને પોતે બિમાર છે એવો દેખાવ કરવા માંડ્યો. શિવની બિમારી વધતી ચાલી. શિવે દેવદેવીઓની પૂજા કરાવવા માંડી અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દેવા માંડ્યાં. શિવે, જાણે પોતાનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો હોય, તેમ મોગલ સરદારોને અને બ્રાહ્મણ-પુરો-હિતોને હમેશ મીઠાઈના ટોપલાના ટોપલા મોકલવા માંડ્યા. શિવને ઉતારેથી સવાર અને સાંજ, વળીની વચ્ચે લટકાવેલા મિઠાઈના ટોપલાઓને કાંધે ઉંચકી જતારી મજુર-ખેલડી-ઓની હારની હાર ચાલવા માંડી. પ્રથમ તો દરવાજો બધા ટોપલાઓ ચોક્કીદારો તપાસતા, ધીમે ધીમે તપાસ મોળી પડી અને શિવની માંદગી વધતી જતી હોવાની વાત ચાલવા માંડી. ૧૯ મી ઓગસ્ટના મધ્યાહને શિવના એક અનુચર દરવાજો જઈ પહેરેગીરોને સંદેશ પહોં-ચાડ્યો કે, શિવ ખૂબજ બિમાર છે, પથારીવશ છે; માટે તેને મળવા કરવા કાંઈ ન આવે એવો બંદોબસ્ત રાખજો. શિવની સાથે અહેરાનું ખૂબજ મળતાપણું ધરાવતો શિવનો ઔરમાન જાઈ હીરાજી ફર્જંદ શિવને બદલે શિવની પથારીમાં સૂતો; અને શિવે એ અવસરનો લાલ લઈ, પહેરેગીરોને બરાબર થાપ દીધી. તે અને સંભાળ એજ સાંજે, મિઠાઈના સંખ્યાબંધ ટોપલા-ઓમાંથી બેમાં બેસી, આગ્રાના કિલ્લાની બહાર સત્તામત નીકળી ગયા. ઔરંગઝેબના બધા મનો-રથોને ધૂળ મેળવી, ઔરંગઝેબનું અલેચ કારાગાર તોડી, શિવ નાસી છુટ્યો. પછી તો છુટી ગયેલા શિવ-શાર્દૂલના દેહ ઉપર ફરીવાર ફાંસલા નાખવા પ્રયત્નકુશળ ઔરંગઝેબે ખૂબ માણસો દોડાવ્યા, ખુબ ફાંફાં માર્યાં; પણ શિવ તો હિંદુસંન્યાસીના વેશે, મથુરા અને બીજાં તીર્થધામો-ની યાત્રા કરતો કરતો, કશીજ આંચવિના, રાયગઢ પહોંચી ગયો; અને એવાજ અવધતના વેશમાં માતા જીજ્ઞાષાના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દડવત પ્રણામ કર્યો, અદ્ભુત ઈશ્વરી કૃપાથી અંકિત એ શિવ-પલાયનના પ્રસંગની રમૂતિઓ આજે પણ મરાઠાઓને હર્ષ-રોમાંજ અનુભવાવે છે.

જયસિંહના નવા ઘવ-શિવની યુદ્ધધોષણ

શિવને આત્રા મોકલ્યા પછી જયસિંહની બધી ધારણાઓ અને યોજનાઓ વ્યર્થ ગઈ હતી. તેનો વિજયપુર ઉપરનો હક્કો નિષ્ફળ નીવડતાં, એ હાર બદલ, ઔરંગઝેબ તેના ઉપર રોષે ભરાયો હતો. ત્યાં સિવ ઔરંગઝેબના પહેરાઓથી તોડીને પાછો રાયગઢ પહોંચ્યો, એથી તો જયસિંહની ચિંતાઓ ખૂબ વધી ગઈ. તેમાં વળી તેના પુત્ર રામસિંહ ઉપર શિવને નસાડવાનું આજ મૂકાયું, એટલે જયસિંહને પોતાની જીવનસંધ્યા ઘેરા સ્થામ રંગોથી છવાતી લાગી. જયસિંહને તેના છેલ્લા દિવસો બગડતા દેખાયા. જયસિંહે શિવને ફરીવાર પિંજરામાં પૂરવા, રાજપૂતને ન શોભે તેવી બાજુ રચવા માંડી; પણ શિવનું જીવનકાર્ય હતું અધૂરું હતું. તેની રક્ષયિત્રી ભવાનીનું છત્ર હતું તેની રક્ષા કરી રહ્યું હતું; એટલે શિવ તેના આ હિંદુ બ્રાતાના હુમલામાંથી પણ સન્નામત છટકી શક્યો. પછી તો ઔરંગઝેબે જયસિંહથી કંટાળી તેને પાછો બોલાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને અવિરત પરિશ્રમ, ઔરંગઝેબની અકૃપા અને કૌટુંબિક ઉપાધિઓથી સાવ સત્વહીન બની ગયેલો જયસિંહ ૧૬૬૭ ના મેની આખરમાં ઘર તરફ પાછો ફર્યો અને અસહ્ય માનસિક વેદનાથી પીડાતો, રસ્તામાંજ બર્હાનપુર પાસે, ૨ જુલાઈને દિવસે મરણ પામ્યો. જયસિંહની જગ્યા સ્વચ્છંદી મુઆઝમ અને મિત્ર જેવા જસવંતસિંહે સંભાળી; એટલે શિવ એકદમ નિશ્ચિંત બની ગયો. શિવે પ્રથમ પોતાનું આખું રાજ્યતંત્ર સુવ્યવસ્થિત કર્યું, જૂના કિલ્લાઓ સમરાવ્યા અને વિજયપુર અને જંજીરાના મુલકમાંથી જેટલો પડાવી શકાય તેટલો પ્રદેશ પોતાનામાં ઉમેરી દીધો; અને પછી પોતાનું લશ્કર જેટલું વધારી શકાય તેટલું વધારી, યુદ્ધસામગ્રી જેટલી વધારે ભેગી કરી શકાય તેટલી ભેગી કરી, શિવે ૧૬૬૮ના ડિસેમ્બર માસની ૧૧ મી તારીખે મોગલો સાથે લડાઈનું ફરીવાર રણશીંગું વગાડ્યું. શિવનાં કટકોએ મોગલ મુલકમાં લૂંટફાટ માંડી, પુરંદરની સંધિથી મોગલોને માંડી આપેલા કિલ્લાઓ એક પછી એક પાછા જીતવા માંડ્યા. પ્રતિદિન મોગલોના નવા નવા કિલ્લા અને ગામો શિવના હાથમાં ગયાના આધાતજનક વર્તમાન ઔરંગઝેબને પહોંચવા માંડ્યા. શિવની નવી વિજયપરંપરાએ ઔરંગઝેબને ગભરાવી મૂક્યો. આમ ૧૬૭૪ની આખર સુધી શિવે ચોમેર હુમલાઓ અને ચડાઈઓ કરી, દક્ષિણમાં તો મોગલસત્તાને સાવ નામનીજ બનાવી દીધી અને બીજાં બધાં મુસલમાન રાજ્યોને એકદમ નબળાં કરી નાખ્યાં.

શિવ 'છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ' બને છે.

શિવના 'સ્વરાજ્ય' ના સીમાડા હવે તો ઠેઠ કર્ણાટક અને કાનરા સુધી પ્રસરવા લાગ્યા. તેના નામનો પ્રભાવ ઉત્તરહિંદમાં પણ પડવા લાગ્યો. શિવની 'હિંદુ મહારાજ્ય' સ્થાપવાની સહેજા ફળતી લાગી. શિવે કહેલો 'મહારાજ્ય' ના પાયા સુદૃઢ નખાઈ ગયા. શિવે ઘણો મુલક જીત્યો અને અદળક દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. મોગલ શહેનશાહના સૈન્યની સાથે પણ સરળતાથી તલવારો ભટકાવી શકે એવું તેણે લશ્કર જમાવ્યું અને ભગવો ઝંડો ફરકાવતી યુદ્ધનૌકાઓનું પ્રયોગ નૌકાસૈન્ય પણ તેણે તૈયાર કર્યું; છતાં ઔરંગઝેબ તેને પોતાની રૈયત ગણવાની-પોતાનો નાનો જગીરદાર માનવાની ધૃષ્ટતા કરતો અને વિજયપુરના આદિલશાહ તેને બહુ તો પોતાના ખંડિયા જગીરદારનો બળવાખોર પુત્ર ગણવાનું માન આપતા. શિવને એ બહુ સાલતું. મુલક, સામર્થ્ય અને સત્તાની દૃષ્ટિએ તે મોગલનો સમોવડીઓ હતો. દક્ષિણમાં તો તેનું સ્થાન મહારાજનું-છત્રપતિનું હતું. શિવને હવે પોતાના છત્રપતિપદની ધોષણ કરવાની તાલાવેલી લાગી. શિવે, 'હિંદવી સ્વરાજ્ય' ના સ્થાપકને શોભે એવો અભિષેક-ઉત્સવ ઉજવવાની તૈયારીઓ માંડી. ૧૬૭૪ ના પ્રારંભમાં ઉત્સવ મંડાયો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી ૧૧૦૦૦ જેટલા બ્રહ્મદેવોએ સહકુટુંબ આવી વેદોની ઋચાઓની અને શાસ્ત્રોનાં સૂતોની ગગન ગજવતી ધોષણોથી રાયગઢના કિલ્લાને ચાર માસ સુધી ડોલાવી મૂક્યો. શિવે, કર્ણદેવની ઉદારતાપૂર્વક બ્રહ્મદેવોને દાન દેવા માંડ્યાં. તેણે સેનાથી અને બીજી સાત ધાતુઓથી પોતાનો તોલ કરાવ્યો; અને એ ધાતુઓ અને બીજા દશ લાખ રૂપિયા બ્રાહ્મણોને વહેંચી દીધા. આખરે અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાકૃતિનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૬૪ ની ૫ મી જુનના દિવસે શિવાજી મહારાજના અભિષેકની છેલ્લી ક્રિયાઓ થઈ અને તેમણે છત્રપતિતરીકે રાયગઢના રાજજીવનમાં પ્રથમ કબેરી ભરી.

અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ-જીજ્ઞાસાનો સ્વર્ગવાસ

શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનો પાંચમી જીનનો છેલ્લો દિવસ ખૂબ ધામધુમથી ઉજવાયો. શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારોએ એ દિવસના સમારંભનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે જોતાં એમજ લાગે છે કે, એવો લઘાવો જોજી થોડાજ હિંદુ છત્રપતિઓએ લીધો હશે. તે ધન્ય દિવસે બહુજ વહેલા ઉઠી, સૂર્યોદય થતાં પહેલાં, શિવાજી મહારાજે પવિત્ર ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું અને સ્નાન કરાવનાર બ્રાહ્મણોને અર્ધા લાખ નિષ્કાનું દાન દીધું. શિવાજી મહારાજ બત્રીસ મણ સોનાના સુવર્ણસિંહાસન ઉપર ગાજતેવાજતે વિરાજ્યા, લવાની તલવાર અને ધનુષ્યબાણ વગેરે વિજયનાં આયુધોની પૂજા કરી. પછી, ઉપર ગુલાબી મખમલથી છવાયેલા અને નીચે વ્યાઘ્રચર્મથી આચ્છાદિત થયેલા એ છત્રપતિના સિંહાસન ઉપર, શિવાજીની ડાબી બાજુએ મહારાણી સોયરાબાઈએ પતિની સહધર્મચારિણીતરીકે આસન લીધું અને જમણા હાથ ઉપર જરા આગળ પાટવીકુમાર સંભાજી બેઠા. બન્ને બાજુએ અષ્ટપ્રધાનો ચાર ચારની હારમાં બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તેમની પાછળ શિવાજીના સરદારો, સામંતો, સૈનિકો વગેરે ગોડવાયા. શિવાજી ઉપર સંમિલિત જનોએ રત્નજડિત સુવર્ણનાં કમલપુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. આખો ખંડ શિવરાજ મહારાજની જયથી ખાજી રહ્યો. એજ સમયે, શિવાજી મહારાજના દરેકે દરેક કિલ્લામાંથી તોપોના ભડાકા થયા. પછી પ્રધાનમંડળી શિવાજીના ચરણ પાસે આવી ઉભી રહી. તેમને શિવાજીએ દ્રવ્ય, અશ્વો, હસ્તિઓ, રત્નો અને શસ્ત્રોની બક્ષીસ આપી. તેમને તેમના અધિકાર અને હોદ્દાને શોભતી સંસ્કૃત પદવીઓ અપાઈ. તે દિવસથી શિવાજી મહારાજનાં પ્રધાનો અને અધિકારીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં યોજાયો. ફારસી ભાષાને તિલાંજલિ અપાઈ. આભષેક-સમારંભ પૂરો થયો.

શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, આ મહોત્સવમાં શિવાજીને એક કરોડ અને બેતાળીસ લાખ હોન(એટલે લગભગ સાત કરોડ રૂપિયા)નું ખર્ચ થયું. આમ મહોત્સવ પૂરો થયો અને શિવાજી મહારાજે જગત પાસે પોતાનો છત્રપતિતરફ સ્વીકાર કરાવ્યો. ત્યારપછી આઠમેજ દિવસે માતા જીજ્ઞાસાએ, પુત્રને 'હિંદવી સ્વરાજ્ય'ની સ્થાપના કરતો અને 'હિંદુ છત્રપતિ'નું બિરુદ ધારતો, એંશી વર્ષનાં વૃદ્ધ નયનોએ નિરખતાં નિરખતાં અને સંપૂર્ણ આત્મ-સંતોષ અનુભવતાં અનુભવતાં સ્વર્ગનો કેડો લીધો. પોતાના પતિ શાહજીની અવગણના પામેલાં અને પુત્રના પ્રેમ ઉપરજ આવરદા ટકાવી રહેલાં જીજ્ઞાસાએ, પુત્રને ગૌઆલણપ્રતિપાલ મહારાજ બનતો જોઈ અને માનવમહત્તાના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર શોભતો જોઈ, છેલ્લી વાર આંખ મીંચાતી વખતે પરમ સુખ અનુભવ્યું.

શિવાજી મહારાજનો સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર

રાજ્યાભિષેક પછીની વિજયાદશમીએ વિજયદાયી શસ્ત્રોની પૂજા કરીને શિવાજી મહારાજ ફરીવાર સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર-અર્થે નીકળી પડ્યા. કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરી. એ સફળ ચડાઈથી શિવાજીમહારાજના ભંડારમાં વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયા આવતા થયા અને તેમના 'સ્વરાજ્ય'માં સો નવા કિલ્લાઓ ઉમેરાયા. ત્યારપછી પણ તેમની ચડાઈઓ ચાલુજ રહી અને ૧૬૮૦નું વર્ષ ઉગતાં સુધીમાં તો-મહારાજને માટે એ કાળ વર્ષનો ઉદય થતાં સુધીમાં તો-તેમણે તેમના સ્વરાજ્યના સીમાડાઓ ક્યાંય સુધી વિસ્તારી દીધા. મૃત્યુકાળે શિવાજી મહારાજની સમગ્ર ભારતવર્ષના હિંદુસમ્રાટ બનવાની ઈચ્છા તો અણપૂરાયેલીજ રહી; પણ તેમને એક મહારાજ્યના મહારાજ બનાવવા પૂરતો તો તેમનો રાજ્યવિસ્તાર ચઢજ ચૂક્યો હતો. શિવાજીના મહારાજ્યનો ઉત્તર સીમાડો ઠેક ગુજરાતમાં સુરતજલ્લાના ધરમપુર સંસ્થાન સુધી પહોંચતો હતો. દક્ષિણસીમાડો ઠેક કારવાર અને ગોદાવરીના તીરસુધી વિસ્તરતો હતો. પૂર્વની હદ નાસિક અને પુના તેમજ સતારા અને કોલ્હાપુરના જલ્લાઓને પાસમાં લેતી ઠેક બાગલાણને સ્પર્શતી હતી. દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલતો પશ્ચિમકર્ણાટકનો પ્રદેશ-ઠેક બેલગામથી શરૂ થઈને મદ્રાસ ઇલાકાના બેલારી જલ્લા સામેના તુંગભદ્રાના તીરસુધી પ્રસરતો એ પ્રદેશ-પણ શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યનો એક ભાગ બની ગયો હતો. શિવાજી મહારાજનું એ મહારાજ્ય, એ હિંદુપત પાદશાહી.

દીપક જુઝાયો

ભારતવર્ષમાં ૧૬૮૦ સું દસ્વી વર્ષ મંડાયું. શિવાજી મહારાજના જીવનનું એ ૫૩ મું

વર્ષ. એ વર્ષના પ્રારંભ થતાં જ શિવાજી મહારાજના જીવન-દીપકની જ્યેષ્ઠ ગાંધી પડ્યા માંડી. શિવાજી મહારાજના વજ્રદેહને તેમના મહારાજ્યના ભાવી સંબંધની ચિંતાઓના સતત હલ્લાએ ખળભળાવવા માંડ્યો. શિવાજી મહારાજની સેના જેવી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થાએ અને રોગે વિદારવા માંડી. એ માસમાં મહારાજનો દદ, સપ્ત, ગૌરવભર્યો ચહેરો સાવ બદલાઈ ગયો. મોં ઉપર કરુણાપ્રેરક દુઃખની છાયા પ્રસરી રહી અને માર્ચ મહિનો ખેસતાં તો મહારાજ અત્યંત દુર્બળ બની ગયા, માર્ચની ચોવીસમી તારીખથી પથારીવશ થયા. પ્રધાનોએ જોયું કે, મહારાજનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. મહારાજ પોતે પામી ગયા કે, દીપકમાં દિવેલ ખૂટ્યું છે, ઓલવાઈ જવાની ધડી આવી પહોંચી છે. મહારાજે માંદા માંદા પણ, છેલ્લા બાર દિવસ સુધી, સૌને એક પછી એક પાસે બોલાવી જૂદી જૂદી ભલામણો કરવા માંડી. મહારાજે તેમના પ્રધાનોને અને પરિવારને, તેમના સરદારોને અને સૈનિકોને, તેમના ઉમરાવોને અને આશ્રિતોને-સૌને પાસે બોલાવી બોધ દીધો કે, 'આ દેહ નાશવંત છે; એ શિવાજી સમજતો હતો. એટલે એણે કહ્યું નહોતું માન્યું કે આ રાજ્ય અને આ રાજભંડાર શિવાજીના છે. શિવાજી માનતો કે એ બધું ધર્મનું-પ્રજ્ઞનું છે. શિવાજી તો માત્ર તેનો સેવક છે, એટલે શિવાજીનો દેહ પડે તેની સાથે આ રાજ્ય ન પડવું ઘટે, તેની સાથે આપણા ભગવા ઝુંડાનું નર ન હણાવું ઘટે. એ રાજ્ય અને ઝુંડો તો અવિચળ તપવાં જોઈએ. હવે એ કર્તવ્ય તમને સૌને ભજે છે.' એવી મતલબનો કર્તવ્યબોધ કરી, હિંદવી મહારાજ્યના સ્થાપક પોતાનું છેલ્લું કર્તવ્ય બજાવી લીધાનો સંતોષ લીધો. એ બોધ સાંભળનાર સમુદાયમાં જાણે નવી જીવનદીક્ષા લીધાનો ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. આખરે એ ધડી આવી પહોંચી. વર્ષ ૧૬૮૦ના એપ્રિલ માસની પાંચમી તારીખના મધ્યાહ્નની એ ધડી. એ ધડીએ મહારાજનો આત્મા જાણે સમાધિસ્થ થયો-અને સમાધિ થોડી-વારમાં મૃત્યુમાં પલટાઈ ગઈ. મહારાજનું આત્મતત્ત્વ પરમાત્મતત્ત્વમાં લય પામી ગયું. હિંદુપતને તારણહાર હિંદુઓ વચ્ચેથી ઉપડી અગોચર ધામને પંથે પડ્યો. શિવાજી મહારાજ, હાથે સ્પર્શી શકાય, આંખોએ નિહાળી શકાય એવી પાર્થિવ મૂર્તિ મટીને ઇતિહાસની વિભૂતિ બની ગયા.

છત્રપતિ શિવાજી

(‘હિંદુપંથ’ ના તા. ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

આજ સે ત્રીન સૌ વર્ષ પહલે છત્રપતિ મહારાજ શિવાજી હિંદુસ્તાન કી ધરતી પવિત્ર કરને કે લિયે ભૂમંડલપર અવતીર્ણ હુએ થે. જસ સમય ઔરંગઝેબ અપને પિતા કે આંસુઓં ઔર ભાઈ-ભતીજોં કે ખૂન સે સિંચે હુએ સિંહાસનપર બેઠકર મહામહિમ સમ્રાટ અકબર કી ઉદાર નીતિ કી હત્યા કર ભારત કે એક છોર સે દૂસરે છોરતક અપની સંકીર્ણ નીતિ કા પ્રસાર કર રહા થા, સર્વત્ર હિંદુઓંપર અત્યાચાર ઔર મંદિર-મૂર્તિયોં કે ધ્વસ કી લીલા જરી થી; ઉસી સમય શિવાજી જૈસે એક મહાન પુરુષને હિંદુ-જાતિ મેં જન્મ-પ્રદણ કર ઇસ અપાધ ગતિ સે ચલનેવાલે અત્યાચાર કે સોતે કી રાહ મેં વહ કહિન શિક્ષા રખ દી, જે ફિર હટાયે ન હટી ઔર અંત મેં મુસલમાની સલ્તનત કી જડ ઐસી લિલી, કી ઉસકા નાશ અવશ્યમઆવી હો ગયા. શિવાજીને હિંદુઓં કે લિયે મુક્તિ કા દાર ખોલ દિયા ઔર યદિ વે સ્વયં મહાન પતિત ન હોતે, તો ભારત મેં કબી કી હિંદુ-સામ્રાજ્ય કી પુનઃ સ્થાપના હો ગયી હોતી. હમ હિંદુ હૈં, હમેં અપની કમજોરી ઔરોં કી અપેક્ષા અધિક માલૂમ હે. યહ તો કહો, કિ કબી-કબી હમ મેં પ્રતાપ, શિવા, ગુરુગોવિંદ, તિલક, ગાંધી ઔર શ્રદ્ધાનંદ પૈદા હો જાતે હૈં, નહીં તો હમારી આત્માએ ઇતની પતિત હો ગયી હૈં, કિ હમ અપને ધર કા સત્યાનાશ આપ અપને હાથોં સે કરને મેં જીતને બહાદુર હૈં, વૈસી બહાદુરી અપદ હી સંસાર કી કોઇ જાતિ દિખલા સકતી હો. ઇસલિયે શિવાજી કા સ્થાપિત હિંદુ-રાજ્ય ટિકાઉ નહીં હો સકા ઔર હિંદુ બી કબી સિર નહીં ઉઠા સકેંગે ઇસકી આશા ગોદાવરી કે ગર્ભ મેં લીન હો ગયી.

આજ સે કુછ દિન પહલે શિવાજી કા નામ લેના રાજવિદ્રોહિયોં મેં નામ લિખાના સમજા જતા થા. ખડે-ખડે ઐતિહાસિકોં ને કાચજોં કે બંડલ ઔર સ્થાલિયોં કા સમુદ્ર ખર્ચ કર કે લિખ

भारा, कि शिवाजी डाकू था, लुटेरा था, फिर हिंदुस्तान के लक्षे आदमी उस डाकू का क्यों नाम ले ? परंतु समय बदला और शिवाजी के नाम पर लगायी कुछ कलंक-कालिमा प्रमायिक छतिहास के आधारपर धो डाली गयी. सरकार ने भी शिवाजी के स्तावकोंपर कड़ी निगाह रखनी पड़े की और जे शिवाजी-उत्सव किसी दिन अधिकारियों की दृष्टि में लय की चीज था वह अब अयाध गति से उचित उत्साह के साथ मनाया जाता है. सय पूछिये तो उस दिन हमारे आनंद की सीमा न रही, उस दिन हमारे सम्राट के ज्येष्ठ कुमार प्रिन्स-आर् वेल्स ने पूने में अडे आदर के साथ शिवाजी की मूर्ति की प्रतिष्ठा की.

हाल में शिवाजी की ३०० वीं वर्षगांठ महाराष्ट्र में सर्वत्र और भारत के अन्य प्रांतो में भी थोड़ी-अहुत हर जगह मनायी गयी है. इस से मालूम होता है, कि भारतवर्ष के लोगों ने अब अपनी यह भूल भरी लांति समझ ली है, कि शिवाजी डाकू नहीं थे. वे जन गये हैं, कि वे धर्मात्मा, हिंदु-धर्म-रक्षक और गो-आह्वान-प्रतिपादक थे. ऐसे महावीर की जन्मतिथि को पूज्य धूमधाम से मनाने का समारंभ स्वर्गिय लोकमान्य तिलक ने किया था और महाराष्ट्र में नयी जगृति उत्पन्न कर दी थी. उनके ही उद्योग से शिवाजी के संबंध में लोगों में ईजा हुआ भ्रम अहुत कुछ दूर हुआ और आज हम उन्हें सयमुय धर्मावतार के रूप में पूजते हैं.

परंतु अभीतक शिवाजी-उत्सव अहुत कुछ महाराष्ट्र की सीमातक ही आया है. यद्यपि शिवाजी के प्रताप से सारे भारत के हिंदुओं की लजाध कुछ थी. इसलिये हम को उचित है, कि प्रतिवर्ष उनकी वर्ष-गांठ सर्वत्र पूज्य धूमधाम से मनाये, उस से हमारे सोये दुये प्राणों में स्व-देश, स्वधर्म, धर्म, देवी और देवताओं के प्रति लज्जित उत्पन्न हो और किसी दिन हम अपनी पतित अवस्था से निकलकर सुख-सौभाग्य के प्रपर सूर्यलोक में आकर प्रकाश और गरमी का आनंद ले सकें.

शिवाजी हिंदु-धर्म के रक्षक थे. उसकी रक्षा उन्होंने सय प्रकार से की; परंतु वह कार्य करते समय उन्होंने कभी कहीं मुसलमानों के धर्म-स्थानोंपर आक्रमण नहीं किया. कभी अनाथ स्त्रियों और अश्वोंपर हाथ नहीं डहाया. मुसलमान छतिहास-लेपकों ने भी उनके इस लाव की प्रशंसा की है. हमें यादिये, कि अपने धर्म की रक्षा करते दुये हम कभी किसी के धार्मिक लावपर आधात न करें. धार्मिक सहिष्णुता हिंदु-जति का सदैव गुण रही है. आजदेश के दुर्भाग्य से हिंदु और मुसलमानों में लयानक संबंध मया हुआ है, इस समय दोनों दासता में दिन भीता रहे हैं, तो भी अेक समजता है, कि दूसरा उसके धर्म का सहाया करने का तैयार है; परंतु धर्म ऐसी वस्तु नहीं, उसका कोध मनुष्य सहाया कर सके. यही भ्रम संसार के युद्ध-विग्रहों का कारण अतीत काल में भी रहा है और आज भी जन रहा है; परंतु न तो धर्म अधार्मिक जगडों ने-व्यर्थ वितंडावाद ने-पहले ही कभी किसी को लाल पडुंयाया है, न अभी पडुंया सकता है. आसकर धर्म की आड में स्वार्थसाधन का प्रयास करना अतिशय अनुचित है. हमारे पंगाल के भूतपूर्व गवर्नर लार्ड लिटन ने जते-जते ही कहा है, कि आजकल के ये जगडे धार्मिक नहीं, राजनीतिक है. जात अेक पार सय के वियार करने की है.

अस्तु; यह विषय अप्रासंगिक होने के कारण यहीं छोडकर हम पुनः हिंदुजतिसे प्रार्थना करना चाहते हैं, की वह शिवाजी के जन्मदिवस की जयंति प्रतिवर्ष पूज्य उत्साह के साथ मनाया करे, तो उसका अहुत कुछ कल्याण होगा. हमारी यह रामनवमी क्या है ? हमारी जति के अेक सर्वश्रेष्ठ वीर, रामचंद्र के, उनके हम धर्म का अवतार मानते हैं, उसकी जन्म-दिवस की स्मृति ही तो है ? इस दिन उनके नामपर व्रतोपवास, पूजन-लजन आदि कर के हम उनके गुणों का अपने आचरण में ले आने का प्रयास नहीं करते, यह हमारी भरी दुर्ध आत्मा का अपराध है, नहीं तो इस पर्व का प्रधान उद्देश्य तो यही था. उसी प्रकार हमें छत्रपति शिवाजी के जन्म-दिवस की स्मृति मनाने का भी पूरी लगन के साथ उद्योग करना चाहिये.

દુનિયા કે રંગ-ઢંગ

(લેખક:—સંસાર-જવાલા—દગ્ધ દાસ—‘હિંદુપંથ’ તા. ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

અંગ્રેજ ઓર હિંદુસ્તાની

વહ મૂર્ખ હે, જો સોચતા હે,—

(૧) કિ અંગ્રેજ અપના ધતની મિહનત મશક્કત સે ગઢા હુઆ રાજ્ય ચીપટ કરને કે લીયે હિંદુસ્તાનિયોં કે હાથ મેં દે દેગે.

(૨) કિ અંગ્રેજોં કે ચલે જાનેપર યહ દેશ એક દિન કે લીયે લી કિસી કે રહને લાયક રહ જાયેગા.

(૩) કિ જીતને દિન નૌકરી કા લિક્ષાપાત્ર લિયે હિંદુસ્તાની અંગ્રેજોં કે દરવાજે કી ખાક જાનતે ઓર લંબી સલામી દાગતે રહેંગે, તખતક અંગ્રેજોં કે મન મેં ઉનકે પ્રતિ કોઇ સમ્માન કા ભાવ ઉત્પન્ન હોગા.

(૪) કિ અંગ્રેજોં કા પ્રિય-પાત્ર હોને કે લિયે સ્વજાતિ કી યુગલી ખાના જરૂરી હે.

(૫) કિ અંગ્રેજ દેહ, મન યા ચરિત્ર કે બલકી શ્રદ્ધા નહીં કરતે.

(૬) કિ હિંદુ-મુસલમાન યા બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણ કી સૂઝી છોકરોં કી સી લગાઈ દેખ હંસતે-હંસતે અંગ્રેજોં કે પેટ મેં બલ નહીં પડ જાતે ઓર ઉનકે હાથ કા ચુરુટ જમીને મેં નહીં ગિર પડતા.

(૭) કિ અંગ્રેજ આદમી હી નહીં હે ઓર કલ્મ મેં, સમાજ મેં યા અપને દેશ મેં હિંદુ-સ્તાનિયોં કા કલ્લી કોઇ જક હી નહીં કરતે.

(૮) કિ અંગ્રેજ અંગ્રેજ-પદે ઓર દેશી પોશાક પહને હુએ દેશી આચાર-વિચાર માનને-ચાલે હિંદુસ્તાની કી કદર નહીં કરતે.

(૯) કિ વે અપની નકલ કરનેવાલે હિંદુસ્તાની કો અપની ખરાબરી કે આસનપર બેઠાયેંગે યા અપને સમાન અધિકાર ખુશી ખુશી દે ડાલેંગે.

(૧૦) કિ અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનિયોં કી અપેક્ષા સ્થિતિશીલ નહીં હે અથવા વે અપના આચાર, વ્યવહાર, ચાલ-ચલન, આહાર યા વેશ-ભૂષા કીસી દેશ મેં, કીસી હાલત મેં છોડના ચાહતે હે ?

(૧૧) કિ હિંદુસ્તાની શરાબ લી પીતા હે ઓર કામ ભી કરતા હે અથવા વહ કામ કર કે મરના હી નહીં જાનતા-કુછ લુલ્હ લી ઉડાને કી ચેષ્ટા કરતા હે.

(૧૨) કિ અંગ્રેજ હકી-તોડ મિહનત નહીં કરતે, શરાબ નહીં પીતે, ગીત નહીં ગાતે, લડકોં કી તરહ ખેલ-કૂદ નહીં કરતે, રાત કો ખા-પી ચૂકનેપર અપની યા પરાયી મેમ કે સાથ નહીં નાચતે.

બડોં કી ચારી

વહ મૂર્ખ હે—

(૧) જો યહ નહીં જાનતા, કિ બડોં કી ચારી ખાલુ કી ભીત હે અથવા ‘બડોં સે આસ રખે; પર પાસ ન જાયે.’

(૨) જો યહ નહીં જાનતા, કિ મનુષ્ય સૂર્ય કી ગરમી તો સહ લેતા હે; પરંતુ ખાલુ કી ગરમી સે ઉસકી જાન હી ચલ્લી જાતી હે.

(૩) જિસને આજતક નહીં સુના, કિ લંકા કે રાક્ષસોં કો રામ કે બાણોં સે ઉતની ચોટ નહીં પહુંચી, જિતની વ્યથા ઉન કે પ્રાણોં કો બંદરોં કી દાંતા-કિલ-કિલ સે હુઈ થી.

(૪) જો યહ સમજતા હે, કિ બડે આદમી ખ્યાર દિખલા રહે હે, વહ ઉનકી ઉદારતા યા ગુણગ્રાહકતા હે.

(૫) જો યહ નહીં જાનતા, કિ બડે લોગ છોટોં કો મહજ ખયાલ કે ઝોંક મેં આકર યા અપને મતલબ કે લિયે હી અપનાતે હે.

(૬) જો યહ સોચતા હે, કિ બડે આદમિયોં કી ખુશામદ મેં ફાયદા હે.

(૭) જો બડે આદમિયોં કી જતજાયા મેં ખડા હોકર સંસાર કી જ્વાલા સે જલે હુએ કૂતી પુરુષોં કા અપમાન કરતા હે.

(૮) જો બહે આદમિયોં કા કૃપાપાત્ર બનકર અપની બરાબરી યા અપને સે હી ન અવસ્થાવાલે અભાગે મનુષ્યોં કી હંસી ઉઠાતા હે.

(૯) જો યહ નહીં જાનતા, કિ બહે ઓર છોટે કા મિલન તબી મંગલકારી હોતા હે, જબ દોનોં અપની-અપની અવસ્થા સમજ-બૂઝકર મિત્રતા કરતે હેં.

સમય

મૂઢ મનુષ્ય—

(૧) યહી સોચતા હે, કિ ઉસ કે યે સુખ યા દુઃખ કે દિન સદા એસે હી બને રહેંગે.

(૨) યહ નહીં સોચતા, કિ ખૂરે દિન આનેપર સોના બી છુઓ તો મિટી હો જાતા હે ઓર અચ્છે દિન આનેપર મિટી બી છૂને સે સોના બન જાતી હે.

(૩) યહ નહીં સોચતા, કિ સમય કેવલ એક હી બાર આતા હે. ઉસ મોકે સે જો લાભ નહીં ઉઠાતા, ઉસે જન્મ-ભર પછતાના પડતા હે.

(૪) યહ નહીં જાનતા, કિ એક દિન કી ભૂલ જન્મ-ભર છ જલાયા કરતી હે.

(૫) ઇસ બાત કે ભૂલ જાતા હે, કિ એક રાત કા પાપ ત્રીનપુસ્ત(પેટી)તક પીછા નહીં છોડતા.

(૬) યહ નહીં જાનતા, કિ ખૂરે દિન આનેપર બડી સાવધાની ઓર હોશિયારી સે રહના પડતા હે.

(૭) યહ ભૂલ જાતા હે, કિ ખૂરે દિન આનેપર કિસી કે બાબા કહકર પુકારનેપર બી વહ દસે અપના અપમાન સમજતા હે.

(૮) યહ નહીં જાનતા, કિ ખૂરે દિનોં મેં કોઈ કિસી કા અપના નહીં હોતા.

(૯) યહ નહીં જાનતા, કિ સમય કા ફલ મીઠા હોતા હે—સમયપર કા ક્રિયા હુઆ કામ હી અચ્છા હોતા હે.

પરોપકાર

મૂઢ મનુષ્ય—

(૧) પ્રત્યુપકાર કી આશા સે અથવા કિસી કે કૃતજ્ઞતા-પાશ મેં બાંધ લેને કી ગરજ સે પરોપકાર કરતા હે.

(૨) સોચતા હે, કિ ઉસને, જિસકી ભલાઇ કી હે, ઉસકો ઓર ઉસકે ચોદહ પુરુષોં કે ખરીદ લિયા હે.

(૩) યહ સોચકર ઉપકાર નહીં કરતા, કિ ઇસ પ્રકાર કી તો ફિર ચર્ચા હી નહીં હોગી, બલ્કિ ઉસને ઓર કુછ ભલાઇ કયોં નહીં કી, ઇસકે લિયે ઉસકી નિંદા હોગી.

(૪) યહી સોચતા હે, કિ ઉપકાર કર કે વહ કિસી કે મંતુષ્ટ કર સકેગા.

(૫) યહ નહીં જાનતા, કિ કિસ કી ભલાઇ કરના, સો અપના કર્તવ્યપાલન કરના હે, અપની સ્વાભાવિક શુદ્ધ વૃત્તિ કા અનુશીલન ઓર અપની ઉન્નતિ કા સોપાન હે.

(૬) યહ નહીં સોચતા, કિ ઉસને કિસકી ભલાઇ કી હે, ઉસકે દિન અચ્છે હોનેપર વહ ઉસકે સામને આને કે બી સ્વાદાર નહીં હોગા; કયોં કિ એસા કરને સે ઉસે અપની પિછલી દુરવસ્થા યાદ આ જાયેગી યા દૂસરે લોગ જાન જાયેંગે.

(૭) યહ ભૂલ જાતા હે, કિ જિસપર ઉપકાર ક્રિયા જાતા હે, વહ બી મનુષ્ય હી હે. ઉસકે બી સાધ હે, અભિલાષા હે, આશા હે, દુરાશા હે, હિંસા હે, દ્રેષ હે, તમિ હે, વિરક્તિ હે.

(૮) યહ સોચતા હે, કિ જિસપર ઉપકાર ક્રિયા જાતા હે, વહ સબી વિષયોં મેં હીન હે.

(૯) યહ નહીં સોચતા, કિ દેશ, કાલ ઓર પાત્ર કા વિચાર કર કે દાન ક્રિયા જાતા હે.

(૧૦) યહ ભૂલ જાતા હે, કિ અકસર ઉપકાર પાનેવાલે (કૃપાત્ર આદમી) કે પુત્ર યા આત્મીય ઉપકાર કરનેવાલે કે પુત્ર યા આત્મીય કે શત્રુ હોતે હેં.

(૧૧) યહ નહીં સમજતા, કિ ઉસકે બાપ, ભાઇ યા આત્મીય જો ઉપકાર કરતે હેં, ઉસકે લિયે વહ કૃતજ્ઞતા પાને કા અધિકારી નહીં હે.

સ્વામી ઓર સેવક

(૧) સ્વામી ઓર સેવક કા સંબંધ મધુર નહીં હો સકતા, યદિ દોનોં કે હી અપને

વ્યક્તિત્વ કા અભિમાન હો.

(૨) સ્વામી ઔર સેવક દોનોં હી એક-દૂસરે કો મૂર્ખ યા વહમી સમજતે હે.

(૩) યહ સમજના નિરી મૂર્ખતા હે, કિ સ્વામી સદા, સખ સમય, સેવક સે શ્રેષ્ઠ જીવ હે.

(૪) યદિ અપની કુછ તરફી હોને કી આશા રહતી હે, તબી નૌકર માલિક કી ઉન્નતિ કે લિયે લગવાનું સે પ્રાર્થના કરતા હે.

(૫) નૌકર સોચતા હે, કિ માલિક કે ઘર ચોરી ન કરે, તો કયા દૂસરે કે ઘર ચોરી કર કે ચોર કહલાઉં ?

(૬) માલિક સોચતા હે, કિ અપને નૌકરપર ગુસ્સા ન દિખાઉં, તો કિસી ઔરપર દિખાકર કયા માર ખાઉં ?

(૭) બહુત સે બડે આદમી અપને માલિક કા ધન ચુપચાપ ચૂરાકર હી પૈસેવાલે બને હે.

હિંદુભતિ ! રો આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર !!

[એક સત્ય ઘટના-‘હિંદુસ્તાન’ તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી]

(સળગતો સંસારની આ કારમી કથા ગુજરાતના એક શહેરમાંથી એક બહેન લખી મોકલે છે. પાપી વૃત્તિનો જેઠ નામનો એક નરરાક્ષસ પોતાના પાપકૃત્યમાં કેટલે સુધી પરવરે છે અને માઠી-નળ્યાના પ્રાણ ઝુટવી લેવા ક્યાંસુધી હામ ભીડે છે, તે કથા રોમાંચક છે. અહિંસક અને ધર્મપ્રાણુ હિંદુભતિ ! ચેત ! અને તારા જીવનને વિશુદ્ધ અને ઉન્નત બનાવવા ધરના કચરાને સળગાવી મૂક !-તંત્રી)

(૧)

આરંભમાંજ કહી દઉં કે, આ મારી પાપકથા છે, કલંકકથા છે, જીવનની કાળી બાજુની કથા છે; પરંતુ મારા જેવી અનેક ભોળા લામિનીઓને ભરમાવનાર પાપી સ્વજનોથી આ કથા વાંચનારાં ચેતતાં રહે, એ હેતુથી પ્રેરાઈને હું આજે મારી કલંકકથા કહેવા તૈયાર છું.

સંસારસાગરમાં સ્ત્રીજાતિને ભરખી જવામાટે તેના નિકટના સ્વજનોજ કૂર મગર-મચ્છ સ્વરૂપે કેવા તથ્પી રહેલા હોય છે, તેથી બિચારી ભોળા સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોય છે. એમની એ અજ્ઞાન તથા નિરાધાર દશાનો લાલ લઈ તેમને યોગ્ય માર્ગેથી કેવી રીતે ચલિત કરવામાં આવે છે, તે મારી દુઃખી કથા બતાવશે. એ જાણીને મારી બહેનો ચેતતી રહે અને તેમની અજ્ઞાનતાનો દુષ્ટો લાલ ન લે એટલી સાવધાન થાય તો મારી કલંકકથા પણ ઉપયોગી થયેલી માની મને સંતોષ થશે.

(૨)

ગુજરાતની એક સામાન્ય જ્ઞાતિમાં મારો જન્મ થયો છે. મારું જન્મસ્થાન ગુજરાતના એક મોટા શહેરમાં છે. અમારી જ્ઞાતિમાં બાળલગ્નની નવાઈ નથી! મારું લગ્ન પણ એજ રીતે મારી ત્રણ વરસની ઉંમરે કરવામાં આવ્યું હતું. મારા પતિની ઉંમર મારા કરતાં માત્ર છજ માસ વધારે હતી! ત્રણ વરસની વહુ અને સાડાત્રણ વરસનો વર ! આનું નામ લગ્ન ? હા, પણ ગુજરાતમાં આવી રમતોને પણ લોકો બેલાશક લગ્નનું નામ આપી, ‘લગ્ન’ એ લવ્ય સંસ્કારની બેલાશક મસ્કરી ઉડાવી શકે છે !

પરણ્યા પછી ત્રણ વરસે હું એકડો ધુટતી થઈ. તે પછી ધીરે ધીરે નિશાળમાં આવતી થઈ અને થોડુંધણું અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું; પણ જે જ્ઞાતિમાં ત્રણ વરસની બાળકોને પરણાવી દેવામાં આવતી હોય તે જ્ઞાતિ તેને સરસ્વતીમંદિરમાં ક્યાંસુધી રહેવા દે ? અને સાસરે વળાવવાની પણ ઉતાવળ શું કામ ન કરે ? મારે ભાગ્યે પણ વિધાત્રીએ એથી જૂદા આંકડા પાડ્યા નહોતા !

(૩)

સાસરામાં અમારું કુટુંબ ઠીક ઠીક ગણાતું. કુટુંબમાં માણસો પણ પ્રમાણમાં ઠીક સંખ્યામાં હતાં. સસરાજી તો પહેલેથી પરલોક સીધાવ્યા હતા, પરંતુ સાંસુ, જેઠ, જેઠાણી અને બે દીયર એ પાંચ અને અમે બે ગણી એકંદર સાત માણસો ઘરમાં હતાં.

સાસરે ગઇ ત્યારે મારી ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. મારા પતિની વય સાડાચૌદ વર્ષ જેટલી હતી. તેમના મોટાભાઇ બે ત્રણ વરસે મોટા હતા, નાના ગુજરાતી નિશાળે જતા હતા.

હિંદુસંસારમાં ખીનઅનુભવી બાળકો સંસાર માંડી બેસે છે. અમે પણ તેમ ક્યુ. અમારા જેવાં વરવહુનો સંસાર જેવા સુખથી ચાલી શકે તે રીતે અમારો સંસાર પણ સુખથી ચાલવા લાગ્યો.

હું સાસરે આવી એટલે બેરીના વર બનેલા મારા પતિને સંસારની ચિંતા વળગી. થોડા વખતમાં તેમણે નોકરી શોધી કાઢી.

અમારા સંસારના પહેલા છ મહીના આમ સારી રીતે વહી ગયા.

(૪)

પણ સંસાર સરળતાથી કદી ચાલ્યો જાયો છે ? જેમાં સરળતા ને સુખ સદા ન ટકે તેનું નામ સંસાર. મારે ભાગે પણ છ મહીના પછી એનો અનુભવ થયો.

હું સાસરે આવી તેને થોડા દિવસ થયા ત્યારથીજ મારા જેઠ મારી તરફ સમભાવ બતાવતા હતા; પરંતુ એ સમભાવ કેવા સ્વરૂપનો હતો, તે હું જાણતી નહોતી.

એક દિવસ મને એમની ઓળખાણ થઈ. કામપ્રસંગે સાસુજી બહારગામ ગયાં હતાં. જેઠાણી તે પહેલાંજ પિયર સીધાવ્યાં હતાં. મારા પતિ નોકરી ઉપર ગયા હતા અને બન્ને દિવસો નિશાળે ગયા હતા.

મારા જેઠનો જન્મવાનો વખત સૌથી નિરાળોજ હતો, સવારે નોકરી ઉપર જાય અને બપોરે જન્મવા આવે; એટલે જ્યારે તે જન્મવા આવ્યા ત્યારે ઘરમાં માત્ર અમે બેજ હતાં.

અમારી જ્ઞાતિમાં ધુધટો રાખવાનો રિવાજ છે. તે પ્રમાણે હું એમને રસોઇ પીરસીને બહાર જઇને બેસતી; પણ આજે એમનાં ચેન જૂદાંજ જણાતાં હતાં. સ્ત્રીઓ પુરુષોની પાપી નજરને જલદી પારખી શકે છે. મેં પણ પીરસતાં પીરસતાં પારખ્યું કે, જેઠજનાં ચેન આજે જૂદાંજ લાગે છે; પણ પીરસ્યાવિના ચાલે ?

થાળી પીરસીને હું બહાર જવા માંડી, ત્યાં તો મારા જેઠે માંડે નામ દઇને મને ઉભી રાખી. હું ઉભી રહી, પણ ચમકી ગઇ. માંડે હૈયું ધ્રજવા લાગ્યું. એકલવાઇ હું આખા ઘરમાં હતી; પણ જેઠની આજ્ઞા માન્યા સિવાય કેમ ચાલે ?

તેમણે મને કહ્યું:—“ અહીં બેસ, મારે તારી સાથે વાત કરવી છે.”

હું બેઠી.

(૫)

ઓહ, પ્રભુ ! એમની એ વાત શું હતી ?

“ મારી લાજ કાઢવાના ઢોંગ શું કામ કરે છે ? ” એકએક એ દુર્ભતિયા જેઠે ધડાકો કર્યો.

હું શું બોલું ?

પણ તે મારા બોલવાની વાટ જોવા થોભવાનો નહોતો.

“ હું તને ચાહું છું ” તેણે તડ ને ફડ સંભળાવી દીધું; અને હું સાવધાન થાઉં તે પહેલાં તો મારા માથા ઉપરનો છેડો એણે ખેંચ્યો.

હું ગભરાઇ ગઇ, ચમકી ગઇ. ‘ હાય, હાય ! અત્યારે માંડે બેલી કાણુ ? ’ એ વિચાર થતાંજ ધ્રજવા લાગી ને એકદમ ત્યાંથી છટકી જવા માટે ઉઠી, નાસવા માંડી.

પણ કામીને શું લાજ કે વિવેક હોય ? તે મારી વાંસે ઉઠ્યો અને પીક તરફથી મને બન્ને હાથના બંધનમાં મજબૂત રીતે બાંધી લીધી.

એ દુષ્ટે મારા અંગે અંગને ભચડી નાખે તેમ મને દાખી.

મેં ખૂબ મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ હું નિષ્ફળ ગઇ. તે દુષ્ટે મારા મોઢા ઉપર હાથ દાખી અવાજ નીકળવા ન દીધો.

દુષ્ટ શિકારીના હાથમાં ફસેલી હરિણી જેવી મારી દસા હતી. એના બળ આગળ હું હારી બેઠી. તે મને ખીન ખંડમાં ધસડી ગયો.

પોતાના નાના બંધુની પત્નીને બ્રષ્ટ કરતાં એ પાપીને કરોજ વિચાર ન થયો !

(૬)

નીતિ અને અનીતિ, પાપ અને પુણ્યની વચ્ચે માત્ર એકજ સૂક્ષ્મ પડદો હોય છે, તે તૂટ્યા પછી માણસ એ જોડકાંની વચ્ચેના ભેદભેદ ભૂલી જાય છે.

મારી પણ એજ દશા થઇ. જેને દુષ્ટ ગણતી હતી, તેની તરફ પણ પછી તો આકર્ષણ થવા લાગ્યું. મારે એક ભવમાં બે ભવ થયા.

પણ પારકી સ્ત્રીની ખુબસુરતાથી મોહાંધ અનેલાને એ ખબર નહોતી કે, તે એની સ્ત્રી તરફ બેવફા બન્યો તે પહેલાં એની સ્ત્રી તેનાથી બેવફા બની ચૂકી હતી.

એ વાત મારા વ્યભિચારી જેઠની નજરે જણાઇ.

માણસ એ કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે ! અને કેવું સ્વાર્થી ! પણ પોતે લગ્નથી સાંપડેલી સ્ત્રીની સાથે દગો રમી પરસ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી કુકર્મે વળેલો છતાં, પોતાની સ્ત્રીની પાસેથી વફાદારીની આશા રાખે ! રાવણ કરતાં ભુડાં લક્ષણ હોવા છતાં જનકીજના પતિ થવાના અભિલાષ રાખે એ કેટલું વિચિત્ર છે !

મારા જેઠને બહાનું જડ્યું. એણે એની સ્ત્રીને વ્યભિચારિણી કરીને ઘરમાંથી હાંકી કાઢી. પણ એજ માણસ પોતાનાજ સગા ભાઈની સ્ત્રીને વ્યભિચારને માર્ગે દોરી રહ્યો હતો ! એ વ્યભિચારિણી ઉપર દિવાનો બન્યો હતો તે ભૂલી જતો હતો ! સાચેજ દુનિયા કાપડો છે !

(૭)

જેઠાણીની આડખીલી વચ્ચેથી દૂર થઇ, એટલે મેં એક જીવનમાં બે ધર્મ કર્યાં. બિચારા મારા ભોળા હૃદયના પતિની ભલમનસાધનો અમે પૂરેપૂરો લાભ લીધો ! એ ભલા જીવે મારી ઉપર કદી વહેમ ખાધો નહિ, પણ મેં તો એમની સાથે પત્નીધર્મ બજારી, એમની નિદ્રાવસ્થાનો લાભ ખોટી રીતે લેવા માંડ્યો !

મારા કામી વૃત્તિના જેઠની સલાહ અને હિંમત ઉપર ઝુકતી હું પ્રત્યેક રાત્ર એની પાસે બાળુના ખંડમાં-અમારી પાસેનાજ ખંડમાં તે સૂતો હતો ત્યાં-ધસડાઇ જતી અને ત્યાં અમારી વૈશ્યામિક લીલાનો આરંભ થતો !

સાચેજ સ્ત્રીજનતિની હિંમત અજબ છે, એ ખોટું નથી. પાપમાર્ગે પગલાં પાડ્યા પછી તે ભારે નિર્ભય બને છે, એ મારાજ દાખલા ઉપરથી હું જાણી શકી.

બીજા ખંડમાંથી પ્રાતઃકાળે પાંચ વાગે હું મારા ખંડમાં જાઉં છતાં, પછી તો મને એ સ્વાભાવિક થઇ ગયું. ડરમાત્ર મેં પાછળ નાખી દીધો હતો.

અને જાણે અમારા આ પાપકર્મમાં સરળતા કરવામાટેજ ન હોય તેમ અમારા કલંક-કથાના આરંભ પછી એથે મહીને સાસુજી પણ આ દુનિયા છોડી ગયાં.

અમારી આ શયતાન-લીલાની ઉપર આમ દોઢ દોઢ વરસનાં વહાણાં વાઇ ગયાં.

પછી તો હું સીમંતિની થવાથી પિયર ગઇ અને પુત્રીની માતા થઇને પાછી પણ આવી.

પાપનીયે અવધિ હોય છે. એક દિવસ આકસ્મિક સંજોગોમાં એ અવધ પણ અણુ-ધારી આવી.

‘સૌભાગ્ય સુંદરી’નો ખેડ જોવા અમે ગયાં હતાં. ત્યાંથી મારા જેઠને નવીજ પ્રેરણા મળી. તેણે એ રાત્રે મને એક પડીકા આપી અને બીજે દિવસે મારા પતિને ભાત સાથે ખવડાવી દેવાની સલાહ આપી !

જમતની શરમ અને નીતિનાં બંધન છોડનાર ગયડે છે, સારે અધોગતિની ખીણમાં ગયા સિવાય તેનાથી અટકી શકાતુંજ નથી. મારું પણ એમજ થયું.

આટલા પાપથી ઉધડેલી તૃણાને તૃષ્ણ કરવા રાક્ષસી વૃત્તિના મોટાભાઈએ નાનાભાઈનો કામમનો ઘાટ ઘડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બિચારા મારા પતિનો કશો પણ વાંક ન હોવા છતાં એમનો જીવ લેવા હું કાણુ જાણે કેમ તૈયાર થઇ ? હું સ્ત્રી મટી રાક્ષસિણી બની !

બીજે દિવસે મેં ભાતમાં પડીકા નાખી પણ ખરી. બૂકી સફેદ હતી એટલે ખાનારને ખબર પડે તેમ નહોતું. માત્ર તે પેટમાં જવાનીજ વાર હતી. એટલાથીજ હું પવિત્રત્યારી બનત અને મારા દુષ્ટ જેઠને સ્વચ્છંદાચાર કરવાની ધારી તક મળત.

ખિચારા મારા બહા પતિ મને નિર્દોષ માનીને મારી સાથે મારી રીતે વર્તતા. કોણ જાણે કેમ પણ એમને શાક, દાળ ને રોટલી પીરસ્યા પછી માંડે હૃદય ધૂળવા લાગ્યું. મારા જેવી દગાબાજના દિલમાં પણ પાપનો ડંખ પીડા કરવા લાગ્યો. મારાથી રડી જવાયું. મારી આંખો-માંથી શ્રાવણ ને બાહરવો વરસવા લાગ્યો.

મારી આંખમાં આંસુ જોતાંજ તેમણે ખાવાનું પડતું મૂક્યું.

“કેમ રડે છે !” એમણે મમતાથી પૂછ્યું.

“કશું નહિ.”

ખીજો જવાબ મને સૂઝ્યો નહિ; પણ નીચ કામને માટે હું મારા પતિને દગો દઇ રહી હતી, એ ભાન મને ‘સૌભાગ્ય સુંદરી’ના નાટકથી થયું હતું.

“તું સાચું ન કહે તો બળલીના સમ.”

માતાને બચ્ચાના સોગનથી કેટલું લાગી આવે તે માતાજી સમજી શકે છે.

મારાથી એ વખતે ધૂસ્કું મૂકી દેવાયું.

(૮)

“મારું પાપ મને રડાવે છે” જેમ તેમ કરીને મેં કહ્યું.

“મને કહે, હું તારું દુઃખ નિવારીશ.”

“કહું પણ એક શરતે, મને તમે વચન આપો તો.”

“મારું વચન છે.”

“તમારે ત્રણ શરતો પાળવી પડશે.”

“એલાશક.”

“મારા કલંકની કથા છે; પણ એ સાંભળીને તમારે મને મારવી નહિ, એ પહેલી શરત. મને કાઢી મૂકવી નહિ, એ બીજી શરત; અને જેનું નામ આવે તેની સાથે લડવું નહિ, એ ત્રીજી શરત.”

ખરેખર મારા પતિ ઉદારાત્મા છે. અમારી જ્ઞાતિમાં એવા સહિષ્ણુ પુરુષો વિરલજ છે.

એમણે મને વચન આપ્યું.

મેં મારી આ પાપકથા લગાર પણ પડેલા રાખ્યાવિના એમને કહી સંભળાવી.

એ કથાનો અંતભાગ સાંભળતાંજ એમના સંયમની મર્યાદા તૂટી, ક્રોધ પારાવાર થયો અને એકદમ પ્રતિજ્ઞા લેવા લાગ્યા કે:-“કાં તો હવે હું નહિ કે કાં તો એ દુષ્ટ નહિ.”

‘પણ એથી આપણી આખર જશે, તમારું વચન જશે અને વાત વધી પડશે તો ખુનનો બદલો ફાંસી જેવું થતાં આ લીલી વાડી ઉજડ વેરાન બની જશે.’ મેં ધબકતે હૈયે એમને સમજાવ્યા.

મારા જેવી દુષ્ટાનું વચન પણ એમણે માન્યું. ખરેખર, મારા પતિ માણસ નહિ પણ દેવ છે. એમની મહા અપરાધિણી અને ભવોભવની હું ઋણી છું.

તેજ વખતે અમે એ ઘર છોડ્યું. મારા જેઠ સાથે અમારે કામને હવે તો બોલવાનો પણ અવહાર નથી. નાનાભાઈની પત્ની તરફ કુદૃષ્ટિ કરી, માડીબચાનું ખુન કરાવવા તત્પર થનાર એ નીચની અત્યારે તો ધણીજ ખરાબ દશા છે. એની એ દશા ઉપર અમને ધણી વખત દયા આવે છે, પણ એનાં પાપકર્મ યાદ આવતાં તેની તરફ તિરસ્કાર થાય છે.

છૂટા થયા પછી એકાદ વર્ષસુધી તો અમારો સંસાર જેમ તેમ ચાલ્યો ! મારા પતિએ મને ક્ષમા આપી હતી; છતાં તેમનો મારી તરફ જોઈએ તેવો પ્રેમ થતો નહોતો.

પણ પછી તો સમયે ભૂતકાળ ઉપર પડેલા પાડ્યા અને હવે તો અમારો સંસાર પ્રભુ-કૃપાથી સર્વાંશે સુખી છે.

જાણે મારી કલંકકથાનું સ્મરણ પણ ભુંસી નાખવું હોય તેમ કુદરતે મારી બળલાની જીવનલીલાને ન્યૂમોનિયા નિમિત્તે સંકેલી લીધી છે. હાલમાં મારા ખોળામાં કોકો રમે છે.

મને મારા કુકર્મની અત્યારે પણ ભારે પરતાવો થાય છે. પ્રભુની દુનિયામાં મારા જેઠ જેવા નરરાક્ષસોને પ્રતાપે કેટકેટલાંના સંસાર સંજગતો હશે ? હિંદુસંસારમાં એવા ક્ષયતાનો કેટલા બધા હશે ?

મારા પાપકર્મોના પશ્ચાત્તાપ થાય તે માટે પતિદેવની પરવાનગીથી, હું મારી કલંકકથા મારી જીવિ પ્રમાણે લખવા બેઠી છું.

આજસુધી જે વાત જગતમાં અમે ત્રણજ માણસો જાણતાં હતાં, તે ભલે જગત જાણે; અને જાણીને જાણખી લે કે, તેના પેટમાં આવા નરરાક્ષસો વસે છે અને પડદા પાછળ આવી પૈશાચિક લીલાઓ ચાલે છે !

માનશો, આ પાપકથા લખતાં કથમ પણ કંપે છે. વાચકને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, તે ઉદાર નજરે વાંચે. જે સંજોગને આધીન થઇ હું પાપપથે પરવરી તે જોઇ અને યોગ્ય ન્યાય આપે અને મારા દુષ્ટ જેઠની જે કામી વૃત્તિએ મારું જીવન કલંકિત બનાવ્યું તેની ઉપર તિરસ્કાર વરસાવે.

હિંદુસમાજ ! જાગ્રત થા અને તારી પુત્રીઓનું રક્ષણ કર.

(વાંચનાર ! હિંદુજાતિ માટે બીજા પણ કોઇ ને કોઇ ઉપકારક અને બોધપ્રદ લેખો 'હિંદુ-સ્તાન'માં આવ્યાજ કરે છે; માટે તેના દૈનિકના નહિ તો અઠવાડિકના ગ્રાહક તો જરૂર થવા જેવું છે. આ પ્રકારની બીજી પણ વાર્તાઓ ખરા બનેલા બનાવેલી તેમાં આવ્યા કરે છે.

(લિપ્તુ-અખંડાનંદ)

ગ્રામ્યવાસીઓનાં સહભાગ્ય અને નગરવાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય !

('લોહાણાહિતેચ્છુ' તા. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

લોકગીતોના એક લોકકવિએ સમાજને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, શહેરના લોકો પ્રભુને દિવસમાં કેટલી વખત યાદ કરે છે ? જુઓ, ગામડાના લોકો તો લોકગીતોદ્ધારણ પોતાની સ્થિતિ-નું રસિક વર્ણન કરે છે કે:-

હું તો ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં ઢેડાં પડી પડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો દાતણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં દાતણીયાં પડી પડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો નાવણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં નાવણીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો ભોજન કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં ભોજનીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો પોઠણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારી નિંદરડી ઉઠી ઉઠી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.

શેરીએ શેરીએ ચંદ્રિકા ચમકે એટલે લોકહૃદય એ ચંદ્રિકાના તેજમાં નાચી ઉઠે; ઢોલ વાગતાં લોકહૃદયમાં પ્રભુનાં મીઠાં સ્મરણાં જાગે અને ખાતાં, પીતાં, ખેસતાં, ઉઠતાં અને સૂતાં એ સ્મરણાં જાગ્યાજ કરે; એ લોકજીવન ક્યાં અને આજનું શહેરી જીવન ક્યાં ? પેટને ખાતર, કીર્તિને ખાતર, સમાજમાં જીવવાને ખાતર કે ગમે તે ખાતર સવારથી સાંજ સરવાળા અને બાદબાકી કરતો એકાદ મુખ્ય જેવી મોહમયી નગરીનો રહીશ ક્યાં ? એને જીવનની દરેક મિનિટ પૈસા કયી રીતે કમાવા એજ વિચાર હોય છે. કદાચ પૈસાનો વિચાર ફળીભૂત થાય તો સમાજમાં સારો કેમ કહેવાઈ ? એ ચિંતા ઉભી થાય છે. કદાચ એમાંથી મુક્ત થાય તો સરકારદરબારમાં માનાપમાન શી રીતે પામું એની ઉપાધિઓ વળગે છે. આવી સ્થિતિમાં એ શહેરમાં રહેનારો પ્રભુને કેટલી વખત યાદ કરે છે ? એ પ્રશ્ન કોઇ દિવસ જરૂર પૂછજો. બહુ ઓછા ટકા, તમે ન માનો એટલા ટકા, માંડમાંડ પ્રભુને દિવસમાં એકાદ વખત યાદ કરતા હોય તો પ્રભુ જાણે ! બાકી ગીતા વાંચનારા, સવારમાં પૂજના પાટલા પાસે બેસી માળા ફેરવનારા પણ હરિને સાચી રીતે એક-ધ્યાનથી યાદ કરે છે કે નહિ ? એનો જવાબ તો તેઓજ આપે તો ઠીક. પ્રભુને યાદ કરવામાં જે તક્ષીનતા-જે એકધ્યાનની મસ્તી જોઇએ એ તો બહુજ ઓછાના ભાગમાં લખ્યું હોય છે. આવું જ્યાં સમાજની દૈનિકચર્યાનું ચિત્ર છે, એ સમાજ કોઇ વ્યક્તિ, યાત્રિ કે દેશને માટે તત્કાલીન બને એ ન માની શકાય એવી વાત છે.

જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય

[સારાથે યૂરોપ અને હિંદના સંગીતશાસ્ત્રીઓનો પ્રિય અર્જદર્શક
જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનની જાણવાબેગ જીવનકથા]

(લેખક:-નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી-‘બે ઘડી મોજ’ના તા. ૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉત્તમ માનવોમાં બચપણમાંથી જ એકાગ્રતા હોય છે.

સંગીતશાસ્ત્રમાં હિંદીઓ સારી રીતે રસ લે છે; અને જેમને સંગીતનો ખરેખર શોખ છે, તેઓ જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનનાં ગાયનોથી એટલા બધા મોહ પામ્યા છે કે, ગયાળ એક-એ માસમાં એ સંગીતાચાર્યની પહેલી શતાબ્દી ઉજવી અને પોતાની સ્મરણાંજલિ એ મહાન ગાયકને અર્પી. હિંદમાં અને વિશેષતઃ કલકત્તા અને મુંબઈના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કારી સંગીત શાળાઓએ બીથોવનને પોતાના સંગીતગુરુતરીકે સ્વીકાર્યા છે. અને હિંદના અનેક મશહૂર ગવૈયાઓ પણ બીથોવનની કળાપર ફીદા થઈ ગયા છે. એ મહાન સંગીતાચાર્ય વિષે યૂરોપથી પ્રગટ થતા “માઇ મેગેઝીન”માં નીચેની હકીકત આપવામાં આવી છે.

“પ્રખ્યાત જર્મન સંગીતકાર બીથોવનના મૃત્યુને હમણાંજ સો વર્ષ થયાં છે. તેના નિરાશામય, ગમગીન અને કરુણ મૃત્યુ ઉપર સો વર્ષનો પડદો પડી ગયો છે.

સંગીતકારતરીકે બીથોવનની કીર્તિ અમર થઈ ગઈ છે. જગતના સંગીતના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અનેક છે. એણે લખેલાં ‘સીમ્ફોની’ અને ‘એપીસીયોનારા’ ઉપરથી કોઈ એવું અનુમાન બાંધે કે તે દેવ જેવો હશે અગર તો પ્રાચીનકાળના વીરપુરુષ જેવો હશે. તે મહાન, ભવ્ય અને સુંદર હશે; પરંતુ તેનામાં ઉપર જણાવેલું એક પણ શારીરિક લક્ષણ કે ગુણ નહોતા. ચાલો, ચારે આપણે એનું જીવન તપાસીએ.

૧૭૭૦ માં બોન નામના ગામમાં ગરીબ માળાપને ત્યાં ઝુંપડામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ લડવીગવાન બીથોવન હતું. તેનો પિતા અને પ્રપિતા બન્ને સાધારણ ગવૈયા હતા અને રાજદરબારમાં સંગીત કરતા હતા. લડવીગની માતા રસોઇયાની પુત્રી હતી અને તે અંગાઉ રાજના નોકર સાથે પરણી હતી. લડવીગનો પિતા તેનો બીજો ધણી હતો. લડવીગની મા નમ્ર અને હેતાળ હતી; પણ તેનો બાપ કડક અને મગરબ હતો. લડવીગની શક્તિ બચપણથી જ તેના બાપના જાણવામાં આવી ગઈ અને છેક નાની ઉંમરથી જ તેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

ચાર વર્ષની ઉંમરે તે સારંગી બજાવવાનું શીખતો હતો. આઠ વર્ષની ઉંમરે તો થયો ત્યારે તો તેને તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં આકર્ષક કામ કરવું પડતું હતું. અક્ષરજ્ઞાન તો તેને માત્ર નામનું જ આપવામાં આવ્યું હતું. તે સ્વભાવે બચપણથી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડવાથી શરમાળ અને શાંત પ્રકૃતિનો હતો તથા શાળામાં પણ તેને રમતગમતમાંથી બહુ આનંદ મળી શકતો નહિ.

નવ વર્ષની ઉંમરે લડવીગના બાપના મત પ્રમાણે તેને સંગીતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળી ગયું હતું; પણ બીથોવનને પાછળથી પોતાના અધુરા જ્ઞાનમાટે અફસોસ થયો હતો અને મોટા થયા પછી તેણે લેટીન, ફ્રેન્ચ તથા ઇટાલિયન ભાષા શીખવાની મહેનત કરી હતી.

આ ગરીબ અને કાનથી બહેરા માનવીએ પણ જગતને પોતાના

સંગીતબળવડે કેવું ડાલાવી નાખ્યું !

આ અરસામાં એટલે ૧૦ વર્ષની વયે લડવીગે રચેલાં અમુક સંગીત કાવ્યો પ્રકટ થયાં. ૧૧ વર્ષની વયે તે રાજદરબારમાં ઓર્ગન (વાજુ) વગાડનારનો મદદનીશ નીમાયો. અને તે પછી એક વર્ષે તે નાટકશાળામાં રીહર્સલ કરવાના કામ ઉપર રોકાયો. આ બન્ને કાર્યો બદલ તેને કાંઈ રકમ મળતી નહોતી.

બીજી બાજુથી બીથોવનના કુટુંબમાં આપત્તિ આવી પડી. લડવીગનો એક ભાઈ મરણ પામ્યો, તેના બાપનો કંઈ કમાવામાટે ઉપયોગનો ન રહ્યો. અને તેની કમાણી અનિશ્ચિત બની, ભરમાં પૂરતા પૈસા રહેતા નહિ અને આ ચિંતામાંથી છૂટવા તેના બાપ દારૂ પીવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે કુટુંબભાર એકલા લડવીગ ઉપર આવી પડ્યો.

બીથોવનને જીવાનીમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ જોઈ તેના પ્રશંસકોને ધણું જ લાગી આવ્યું છે.

કુદરતના સંગીતમાં મોજ લેતા આ યુવકને ગદ્ગદવૈતર કરતો જોઈ કોને અફસોસ ન થાય ? સાધારણ યુવક તો આ ઉપાધિઓમાં પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ બૂધી જાય; પરંતુ લડવીગની મહત્વાકાંક્ષાઓ વધતી જતી હતી, તેનામાં રહેલી શક્તિ ઉદય પામતી હતી અને તેનું તેને જ્ઞાન થતું હતું !

પોતાના ગામની આસપાસના રમણીય દેખાવો જોઈ તે રાયતો અને કુદરત ઉપર તેને એટલો તો પ્રેમ થયો કે, તે આખરે માતાના ખોળામાં બાળક બેસે તેમ કુદરતને ખોળે જઈ બેઠો. જંગલો, ટેકરીઓ અને ખળખળ વહેતી નદીઓ તેને અવર્ણનીય આનંદ આપતાં.

ટેકરીઓમાં અને કૂડવાળાં ખેતરોમાં થઈને વહેતી હાઇન નદીને કાંઠે ધડીકમાં આકાશ તરફ તો ધડીકમાં નદી તરફ તાડીને ઉભો રહેતો હશે ત્યારે તેના મગજમાં શા વિચારો આવતા હશે, તેના કણ્ઠમાં શું અજ્ઞ સંગીત રેલાતું હશે, તે કોણ કળા શકે એમ છે ? ખીથોવન પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં હાઇન પ્રદેશની ટેકરીઓને યાદ કરતો અને તે વખતે તેની આંખમાં આંસુ આવી જતાં !

સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેની માતા મૃત્યુ પામી અને તે કુટુંબમાં વડો થયો. તેનો દાડીઓ પિતા અને કેટલાંક ભાઈબહેનોનું પોષણ કરવાનો સર્વ ભાર તેને માથે આવી પડ્યો. ધણીવાર તેણે તેના પિતાને પોલીસના પંજામાંથી છોડાવ્યો હતો; પરંતુ આ દરમિયાન એક એવો પ્રસંગ બની ગયો, કે જેથી આ સર્વ આપત્તિઓને તે સહન કરી શક્યો.

આ અરસામાં તેણે વીએનાની મુલાકાત લીધી હતી અને મોઝાર્ટની રૂબરૂ સંગીત કયું હતું. મોઝાર્ટને પ્રસન્ન કરવા તે બહુ આતુર હતો. શરૂઆતમાં તો મોઝાર્ટે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નહિ; પરંતુ છેવટે તે બોલી ઉઠ્યો:—“આનું ધ્યાન રાખજો, કોઈ દહાડો આ છોકરો જગતમાં નામ કાઢશે.”

ચાર વર્ષસુધી ખીથોવન રાજદરબારમાં એકજ જગ્યા ઉપર રહ્યો. ત્યાં તેને સખ્ત કામ કરવું પડતું. જત જતવું સંગીત તે લખતો હતો.

બાવીસ વર્ષની ઉંમરે સંગીતવેત્તાતરીકે જોનના ઇલેક્ટરે તેની ખ્યાતિ સાંભળી અને તેને વીએનાના રાજદરબારમાં મોકલ્યો. આ વખતે વીએનામાં જર્મનીના મોટા સંગીતકારો રહેતા હતા અને ત્યાં હેડન જેવા મોટા મોટા સંગીતાચાર્યો તેને મળ્યા. ખીથોવનને કાંઈક પૈસા મળે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી; પણ તે પૂરતા નહોતા, કારણ કે તેનું કુટુંબ તેની સાથેજ હતું. આ યુવાને પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવાની જવાબદારી અત્યંત ઉપાડી હતી.

ફ્રેંચ બળવાની ચિંતુગારી ઉકતાંજ ખીથોવને જોન ગામનો ત્યાગ કર્યો. શરૂઆતમાં તો તેણે આ ધાંધલ તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ પાછળથી તેણે પ્રજાશાસનનું મજબૂત સમર્થન કર્યું તથા તે નેપોલિયનનો જબરો પ્રથમક બન્યો; અને તે એટલેસુધી કે તેને માટે ‘સીફિની’ સુદ્ધાં રચી કાઢી. આના પહેલા ભાગમાં ખીથોવને નેપોલિયનને એક મહાન પુરુષતરીકે બળવાના આધાર સ્તંભતરીકે ચીતર્યો હતો.

આ ‘સીફિની’ લખાતી હતી ત્યારે નેપોલિયન શહેનશાહ બન્યો છે, એવી ખબર ખીથોવનને મળી; આથી પ્રજાશાસનનાં તેણે સેવેલાં સ્વપ્નાં નષ્ટ થયાં, તેથી તે ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો:—“નેપોલિયન તો સાધારણ માણસ છે.” આ પછી જે ‘સીફિની’ તે લખતો હતો તેમાંથી નેપોલિયનનું નામ કાઢી નાખ્યું. હાલ તે ‘ઇરાઇકા’ના નામથી ઝાળખાય છે.

ખીથોવન સાધારણ હિંમતવાન હતો. પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે લખ્યું છે:—“હિંમતે મદદ તો મદદે ખુદા ! મારું શરીર નિર્બળ છે, છતાં મારી બુદ્ધિશક્તિ હજી પ્રકાશી ઉઠશે.”

તેનો દેખાવ આકર્ષક નહોતો અને તે રાજદરબારી સંગીતકાર હોવા છતાં તેને અંગેની સખ્યતા પણ તેનામાં નહોતી. તેની રીતભાત સામાને પસંદ પડે તેવી નહોતી અને તેની ભાષા પણ અસંસ્કારી હતી. જ્યારે તે કામ કરતો હોય ત્યારે જો કોઈ દબલગીરી કરે તો તે મથોજ ગુસ્સે થઈ જતો.

બે વર્ષ પછી લવિખ્યમાં પડનારી આફતનાં સ્વપ્નાં તેને આવવા લાગ્યાં, રાતદહાડો તેના કાનમાં ગમગીનીના સૂરો આવ્યા કરતા, ઉઘમાં પણ તેને એનુંજ સ્મરણ થયા કરતું અને તે સાધુ જેવો વિરસી બન્યો. ૧૮૦૧ માં આખરે તેણે પોતાનું જીવન ઉઘાડ્યું અને મિત્રને કાગળ-દાસ પોતાના મનની ખરી હાલત જણાવી દીધી.

“મારી જીંદગી કેવી ખરાબ છે ? છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં મેં કાંઈપણ પ્રકારની સોખત છોડી

દીધી છે અને મારાથી માણસો સાથે વાતચીત પણ થઈ શકતી નથી. હું બહેરો થયો છું. મારા દુશ્મનો જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે તેઓ શું કહેશે ?”

આ વિપત્તિમાં જે કાંઈ સંગીત તે લખી શક્યો તેમાં પણ ગમગીની આવવા લાગી, પણ મોટે ભાગે તેનો આત્મા તેથી પરજ ઉડતો હતો. ચોક્કસ આવક ન હોવાથી અને મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાનું માથે આવવાથી નાણાંની મુશ્કેલીમાંથી તે કદી મુક્ત થયો નહિ. તેના ભત્રીજા કાર્લ તરફથી તેને ખાસ કનડગત ભોગવવી પડી. કાર્લ આજસુ, વિષયી અને નિંદ્રા હતો. અંતે બીથોવનના છેલ્લા દિવસોમાં આથી તેને ઘણુંજ દુઃખ થયું હતું. બીથોવનથી કોઈ પણ રીતે આ ઉપાધિઓમાંથી છૂટી શકાયું નહિ, છતાં તે એક વખત બાંધેલી મૈત્રી ખરાબર નિભાવી રાખતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તે પોતાના પોષાક અને બહારના કેખાવની બીલ-કુલ દરકાર કરતો નહિ.

બીથોવને પ્રેમ કરવામાં-જીઓને ચાહવામાં પોતાની ઘણી શક્તિ ખર્ચી નાખી. ઘણાં વર્ષો સુધી તે એક યા બીજી યુવતીના અત્યંત પ્રેમમાં પડ્યો હોય એમજ લાગતું, છતાં તેનું ચારિત્ર નિર્માણ હતું; પણ કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેણે સંવનન કરવાનું છોડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. ગરીબાઈ, બહેરાપણું અને કુટુંબભારને લીધે કોઈ સારી યુવતી તેની સાથે પરણે એવો સંભવ નહોતો. ગુલીએટા નામની યુવતીની સાથે તે પ્રેમમાં પડ્યો હતો; પણ ૧૮૦૩ માં તે તેને છોડી કોઈ પદ્મીવાળા માણસને પરણી ગઈ. આ બનાવથી તેને સખ્ત આઘાત થયો અને તેમાંથી તે ઉગરી શક્યો એજ આશ્ચર્ય !

૧૮૦૬ માં બીથોવનને કાંઈક સુખ મળ્યું. એક સુંદર યુવતી-થેરેસી વોન બ્રન્સ્વીકને તે પિયાનો વગાડતાં શીખવતો હતો. તેમાંથી બન્ને વચ્ચે અનુરાગ ઉત્પન્ન થતાં એકબીજાએ લગ્નસંબંધથી જોડાવાનું નક્કી કર્યું; પણ ગમે તે કારણે આ સંબંધ તૂટી ગયો, છતાં આ યુગલ અંતસુધી એકબીજાને વફાદાર રહ્યું હતું. આ બનાવ પછી અમુક સમય વીતી જવા છતાં બીથોવન પોતાના હાથમાં થેરેસીની જામી લઈ તેને વારંવાર યાદ કર્યા કરતો.

૪૦ વર્ષની ઉંમરે તેના સ્વભાવમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો. તે બીજાઓના વિચારોની દરકાર કરતો બંધ પડ્યો અને તેનો વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જવાનો સ્વભાવ નાણુદ થયો. તેના ચારિત્ર્ય અને તેનાં કાર્યોનો આખરે વિજય થયો; અને બીજાં બધાંની હાર થઈ. તેને પોતાની મહત્તા સમજાઈ અને તેથીજ તે કહેતો:—‘લલાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કાંઈ નથી.’ જગતના આ સૌથી મહાન સંગીતકારના આ નમ્ર શબ્દો ખરેખર તેને શોભાવે એવાજ હતા.

આમ છતાં તેની કષ્ટમય જીંદગી તો ચાલુજ રહી. ઑસ્ટ્રીયાના ત્રણ રાજકુમારોએ તેને પેન્શન આપવા કહેલું, પણ તે નિયમિત મળતું નહોતું. વોટર્સની લડાઈના અરસામાં તે તદ્દન બહેરો બની ગયો અને લખીને વાતચીત કરવાનો વખત આવ્યો હતો. આમ ને આમ બીજાં દશ વર્ષો વીતી ગયાં. તે શિયાળાનો સમય વીએનામાં અને ઉનાળામાં ગામડામાં રહેતો હતો. કુદરતસિવાય બીજા કશાનું તેને આશ્વાસન હતું નહિ. કુદરતનો તેનો ચાહ અગાઉ જેટલોજ જાહેરો હતો અને ખેતરોમાં તથા ટેકરીઓમાં તે ઉઘાડે માથે રખડવા નીકળી પડતો. દુઃખથી તેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિની છાયા વળી હતી, છતાં ચારિત્ર્યના બળથી તે સુંદર લાગતો હતો. તે હમેશાં એકલોજ ફરવા નીકળતો. કુદરતનું આ વહાલું બાળક કુદરતનાજ ખોળામાં મીઠાશ અનુભવતું.

છેલ્લાં વર્ષોમાં તેના ભત્રીજાએ તેને ઘણી ઉપાધિ કરાવી. પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી તેણે આપઘાત કરવા માંડ્યો હતો, પણ પકડાઈ ગયો હતો; અને છેવટે તે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. આ બનાવથી બીથોવનને પારાવાર દુઃખ થયું હતું, કારણ કે તેના ભત્રીજા ઉપર તેનું નિઃસીમ હેત હતું.

આ બધું છતાં તે નિયમિત કામકાજ કર્યેજ જતો. તેના એક નોકરે તેના કામકાજની નીચે પ્રમાણે વિગત આપી છે:—‘તે સાડાપાંચ વાગે ઉઠતો અને ગાતો ગાતો ટેબલ આગળ આવી બેસી લખતો. સાડાસાતે નાસ્તો કરી ઘરમાંથી બહાર ખેતરોમાં ફરવા જતો અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ફરતો તથા કોઈ કોઈવાર નોંધપોથીમાં લખતો. બપોરે ખાણું લેવા ઘેર આવતો અને ત્યારપછી ત્રણ વાગ્યાસુધી તેના ઓરડામાં બેસતો. ફરીથી ખેતરોમાં ફરતો. સાડાસાતે વાળુ કરતો અને તે પછી દશ વાગ્યાસુધી લખી સૂઈ જતો.’

તેનું છેલ્લું સંગીત ૧૮૨૬ માં લખાયું. ખુલ્લી ગાડીમાં એકવાર ફરવાથી તેને શરદી થઇ આવી, ફેફસાંને સોજો ચઢ્યો; અને આમ ચાર મહીના મંદવાડ' બોગવીએચિ'તો તે ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો. ૧૮૨૭ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે સાયંકાળે અતિ પીકા-કાટ બોગવી તેને આત્મા પરજોકમાં સીધાવી ગયો. મરણસમયે તેની ઉંમર ૫૬ વર્ષની હતી. તેણે ઘણું સંગીત રચ્યું છે; અને તેના જાણકારો કહે છે કે, તે સમજતાં વર્ષોનાં વર્ષો લાગશે.

એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુત્સુ

(લેખક:-રા. લક્ષ્મણરાવ નારાયણ સપ્તે, વડોદરા-‘વ્યાયામ’આક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

આપણે ગમે તે કળા અગર હુનરની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય છે તે બાબત ખારીકાઇથી વિચાર કરી જોઇશું તો જણાઇ આવશે કે, દેશની ઉન્નતિ હોય તોજ તે દેશમાં કળાની ઉન્નતિ થઇ શકે છે. તેજ પ્રમાણે જે દેશમાં તે કળા નિર્માણ થઇ હોય તે દેશના આચારવિચારની પણ તે કળા ઉપર અસર થાય છે, તેજ સ્થિતિ જુજુત્સુની બાબતમાં પણ થઇ છે.

કેટલાક લોકોનું એવું માનવું છે કે, જુજુત્સુનો જન્મ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં થયો અને અહીંથી તે વિદ્યા નેપાળના રસ્તે જાપાનમાં ફાઇ છે. એ સમજ ખરી છે કે જોટી છે તેનો નિર્ણય કરવા હાલમાં સાધન નથી; પણ એટલી હકીકત સત્ય છે કે, આ કળા જાપાનમાં ૨૦૦૦ વર્ષથી છે. આ કળા પ્રથમ કોણે કાઢી તે જાણવાનાં સાધન ઉપલબ્ધ નથી; પણ રામાયણમાં વાલી સુગ્રીવ, લવ અને ભરત, એમના બાહુયુદ્ધનાં વર્ણનો વિસ્તારથી કરેલાં છે. તેજ પ્રમાણે ભારતના ભીમે હીડીબ, જરાસંધ, કીચક વગેરે જોડે મલ્લયુદ્ધ કરેલું છે, તેનાં સરસ વર્ણનો વાંચવા મળે છે. તે પ્રમાણે જાપાની ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાં આવાં યુદ્ધોનાં વર્ણનો છે. તે ઉપરથી એટલું જણાઇ આવે છે કે, ૧૦૦ વરસ પહેલાં આ કળાનો પ્રસાર ફક્ત ‘સેમ્યુરાઇ’ ન્યાતનાજ ક્ષત્રિય જાપાનીલોકોમાં હતો.

આ વિદ્યા આ લોકોએ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રાખી હતી. આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલાં જાપાનમાં જોટી ક્રાન્તિ થઇ. શોગન ધરાણાના રાજની સત્તાનો અંત થયો અને તે સાથેજ સેમ્યુરાઇ વર્ગનું પણ જૂઠું અસ્તિત્વ નષ્ટ થયું. તે લોકો બીજા જાપાનીલોકોમાં સામેલ થઇ ગયા અને જાપાનમાં લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિનો ઉદય થયો. જૂના વિચારો બદલાઇ ગયા અને તે કારણે ગુપ્ત રાખેલી આ વિદ્યા પણ આખા જનસમાજને શીખવવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શત્રુ પાસેથી પોતાનો ખચાવ શી રીતે કરવો, તે આ વિદ્યા શીખવાથી સમજાય છે. આ વિદ્યાનો આખા દેશમાં પ્રસાર થવાથી તેનું મહત્ત્વ લોકોના અને સરકારના પણ ધ્યાનમાં આવ્યું, તેથી આ કળાનું શિક્ષણ દરેક સ્કુલમાં, કોલેજમાં આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેજ પ્રમાણે પોલીસ અને લશ્કરી ખાતામાં આનું શિક્ષણ ફરજિયાતતરીકે આપવાની શરૂઆત થઇ.

જે પ્રમાણે આપણા દેશમાં મલ્લવિદ્યાની અનેક પરંપરાઓ છે, તેજ પ્રમાણે જાપાનમાં જુજુત્સુની પણ અનેક જૂદી જૂદી પરંપરાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. તે બધી પરંપરાઓમાંથી સારો ભાગ લઇ હાલ જાપાનમાં પ્રચલિત છે તે જુજુત્સુની પદ્ધતિ મુકરર કરવામાં આવી છે. જુજુ અગર જુજુત્સુ એટલે શક્તિ અને યુક્તિના યોગ્યમિશ્રણથી સામાવાળા ઉપર જય મેળવવાની કળા. બીજી કેટલીક પદ્ધતિઓ છે, પણ તેમાં યુક્તિ કરતાં શક્તિનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ‘કુમ્પો’ નામની એક પદ્ધતિ છે, તેમાં દરેક દાવથી સામાવાળાના શરીરને નુકસાન થાય છે. એ પ્રકારના દાવો જુજુત્સુમાં છે, પણ તેનો ઉપયોગ પોતાનો જીવ જોખમમાં હોય ત્યારેજ કરવાનો છે. ‘પેનકેશન’ નામની એક ગ્રીકપદ્ધતિ છે તે કુમ્પોને મળતી છે. એ બે પદ્ધતિઓનું એટલું તો સામ્ય છે કે તે પદ્ધતિ મૂળમાં આ તરફથી ગ્રીસ દેશમાં ગઇ હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે.

ઇટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એન્રીકો ફેરી

(લેખક:-રા. ચુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ, 'વ્યાયામ' ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

આપણા દેશમાં હાલ ૬૦ વર્ષ થયા પછી મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ ગણાય છે અને ઘણેભાગે તે ઉંમરે પહોંચેલા મનુષ્યો કાંઇ પણ મહત્વનું કાર્ય કરી શકે નહિ, એમ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તો સાધારણ રીતે ગણવામાં આવતું અને તે વખતે ૬૦ વર્ષ અને તે ઉપરાંતની ઉંમરનાં મનુષ્યો પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ પોતાનાં કુટુંબીઓને તથા શિષ્યોને સારી રીતે આપી શકતા. હવે તે સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે, અને ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તો મનુષ્ય જેમ તેમ કરી પોતાનું 'ધુસર' ખેંચતો માલમ પડે છે; તે પછી પોતાના જ્ઞાન અને શુદ્ધિનો લાભ બીજાને આપવાની તો વાતજ શી? પાશ્ચાત્યદેશ આપણા ભારતવર્ષને મુકાબલે પ્રથમ ઘણોજ પછાત ગણાતો; તે હાલ સુધારાની ટોચે પહોંચતો જાય છે અને ત્યાંના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા પણ હિંદુસ્થાનના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા કરતાં ઘણીજ વધારે છે. ત્યાંના લોકોમાં જે સાહસ અને ઉત્સાહ ભર્યા છે, તેને પરિણામે તેઓએ દરેક દિશામાં અનેક શોધો કરી છે; અને અનેક અશક્ય ગણાતાં કાર્યોને શક્ય કરી બતાવવા માંડ્યાં છે. મનુષ્ય અમુક ઉંમરે વૃદ્ધ થઇ જાય છે અને પછી તે દુનિયાના કામને માટે નકામો થાય છે. તેણે તો એકજ સ્થળે બેસીને માત્ર જીંદગીનાં વર્ષ જેમતેમ પૂરાં કરવાં જોઇએ, એવી જે સામાન્ય માન્યતા છે તેને તેઓએ ખોટી પાડવા માંડી છે; અને ત્યાં ૭૦ તથા તે ઉપરાંતની વયના મનુષ્યો જે કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાવગર રહેતું નથી. જર્મન-યુદ્ધમાં અગ્રભાગ લેનાર વોન લીડનબર્ગની ઉંમરનો વિચાર કરો અને તમને સમજશે કે, વૃદ્ધ ગણાતો મનુષ્ય પણ કેટલું કામ કરી શકે છે. તેવાજ એક ઇટાલીના મહાન પુરુષ એન્રીકો ફેરી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે શું કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને તે કયા નિયમો પાળવાથી આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિઓ જાળવી રહ્યા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજી તો ઘણી આશાઓ તે પોતાને માટે રાખે છે, તે આ લેખમાં બતાવવાનો હેતુ છે.

મી. એન્રીકો ફેરી એ છ ટુટ ઉંચો અને કદાવર બાંધાનો મનુષ્ય છે. તેની આંખમાં અજબ તેજ રહેલું છે, તેમજ તેની રીતભાત અને બોલવાની ઢંગ અત્યંત આકર્ષક હોઇ, તે સર્વના પ્રીતિ-પાત્ર છે. તેમની ઉંમર હાલ ૭૦ વર્ષ ઉપરાંતની છે અને હજી એ યુવાન જેવાજ લાગે છે. હેસન ઝીમરમેન નામના ગ્રંથકાર 'પોતાના ઇટાલીને ઇટાલીયનોમાટે' એ પુસ્તકમાં મી. ફેરીવિષે લખતાં લખે છે કે, 'તે એક અદ્ભુત સૌંદર્યવાન પુરુષ છે અને તેમની રીતભાત તથા બોલવાની છટા એવી મોહક છે કે તેની આગળ સર્વ પોતાનું માથું નમાવ્યા સિવાય ભાગ્યેજ રહે.'

તેમની જરૂર જેવી ઘોળા દાઢીથીજ તેમની ઉંમરવિષે કલ્પના કરી શકાય છે અને ઇટાલીનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તે પચાસ વર્ષથી અધ્યાપકતરીકે કામ કરે છે, તે ઉપરાંતજ માની શકાય એમ છે. તેમણે ગુન-હાસબંધના શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોઇ, તેમાં તેમણે ઘણી નામના મેળવી છે; અને તેમની ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતની તે શાળાની માહિતીને લીધે તે ફ્રાન્સદારી વકીલતરીકે અત્યંત પ્રખ્યાત થયેલા છે. તેમણે 'એન્ગ્લર ઑફ ડેપ્યુટીઝ' માં ૩૮ વર્ષ કામ કર્યું છે, અને કાયદાના વર્તમાનપત્રના અધિપતિતરીકે ૩૩ વર્ષસુધી પોતે ચાલુ રહેલા છે.

૭૦ વર્ષ આ મહાન પુરુષ જણાવે છે કે, જીવનની ખરી ખુબીઓની હજી તો મને હમણાંજ ઝાંખી થાય છે. તેમણે લગભગ ૮૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે અને તેમાંનાં ૮ તો ઘણાં મોટાં છે. લગભગ ૨૦૦૦ ઉપરાંત તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે તથા કાયદાના સુધારાવિષે, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમણે ઘણું વિવેચન કરેલું છે. ૧૯૧૯ માં ઇટાલીયન સરકારે તેમને પીનક લૉ અને પીનક પ્રોસીજરમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનું સોંપ્યું હતું અને છેલ્લા ઑગસ્ટમાં આખર 'રાષ્ટ્રીય સભા' જે લંડનમાં ભરવામાં આવી હતી તેમાં તે ઇટાલીયન સરકાર તરફથી પ્રતિનિધિતરીકે ગયા હતા. તેમને 'વૃદ્ધ યુવાન' અને 'યુવાન વૃદ્ધ' પુરુષતરીકે સંબોધન

ચામાં આવ્યા હતા. આ ઉંમરે તેઓ આટલું કાર્ય કેમ કરી શકે છે તથા તેમના આરોગ્યસં-
બંધી શા નિયમો છે તેનો હવે વિચાર કરીશું.

રોકા હી પાપા નામનું ગામડું રોમથી આશરે ૧૫ ગાઉ દૂર આવેલું છે. તે ધણું ઉંચાણ-
માં હોય તેની હવા અત્યંત આરોગ્યમય અને શુદ્ધ છે. આવી સુંદર જગ્યાએ એન્રીકો ફેરી
પોતાના ધણા દિવસો ગાળે છે. અઠવાહીઆમાં છેલ્લા બે-ત્રણ દિવસ તેમજ રાત્રીઓનો ધણો ભાગ
તેઓ ત્યાં ગાળે છે. ત્યાં તેઓ વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે એમ માનવાનું નથી કે ત્યાં તે મોજમજાહ
અને એશઆરામમાં વખત ગગતા હશે. ત્યાં તો તેઓ જૂદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન ગાળે
છે. શહેરની ધમાલથી દૂર હોવાથી, તેઓ અહીં અત્યંત સાદું જીવન ગાળી શકે છે. તેઓ ટેકરી-
ઓ ઉપર ચઢે છે અને ઉતરે છે તથા લાંબી મુસાફરી પગે ચાલીને કરે છે. નજીકમાં એક
સુંદર સરોવર આવેલું છે. ત્યાં શાંત ચિત્તે તેઓ ધ્યાનમાં પ્રવેશે છે અને અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોની
વિચારમાળા અહીં આવી રીતે રચાય છે. પોતાના આ શાંત ગૃહને ફેરી “ધી ગ્રીન સાઇલન્સ”
એ નામથી ઓળખે છે. ત્યાં આજીવનના વાતાવરણ એટલું તો શુદ્ધ અને લીલી વનસ્પતિથી
ભરપૂર છે કે જે નામ તેને આપવામાં આવ્યું છે, તે સાર્થક છે. આ જગ્યા વૃદ્ધાવસ્થાના આરામ-
ગૃહતરીકે રાખવામાં આવી હશે, એમ કોઇએ શંકા કરતાં તેને જે ઉત્તર મિ. ફેરીએ આપ્યો
છે, તે વિચારવા જેવો છે. સિત્તેર વર્ષ થયાં તેમાં શું? માણસ કદી ધરડો થતોજ નથી. માત્ર
સગવડની ખાતર પંચાંગ ઉપરથી ગણતરી કરતાં એમ લાગે છે કે, મને ૭૦ વર્ષ થયાં છે તેથી
મારા ભવિષ્યના જીવનની સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી. એક ધડાનું દૃષ્ટાંત લ્યો. સારી રીતે સાચવી-
ને વાપરનાર મનુષ્ય એક ધડાને અનેક વર્ષોસુધી પાણી કાઢવાના કામમાં લઈ શકે છે; જ્યારે
નિષ્કાળજીવાળો મનુષ્ય થોડા વખતમાં એવા કેટલાય ધડા લાંગે છે. તે એમ જણાવે છે કે, જો
મનુષ્ય નિયમિત જીવન ગાળે અને કુદરતને અનુસરે તો તે કેટલું આયુષ્ય ભોગવે તેની મર્યાદા નથી.

કુદરતી રીતે જીવવું એટલે શું? હાલના સંજોગોમાં તે પ્રમાણે જીવવું શક્ય છે! એ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં તે જણાવે છે કે, કુદરતના યથાર્થ અર્થમાં હાલમાં સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્ય જીવી ન શકે તો-
પણ લગભગ તે પ્રમાણે જીવવાનો તે યત્ન કરી શકે, એમાં સંશય નથી. આપણે શહેરમાં રહીએ
છીએ એ ખરું, રેલ્વેમાર્ગે મુસાફરી કરીએ છીએ એ પણ ખરું; પરંતુ આપણને ખરાબજ હવા
શ્વાસમાં લેવાની હમેશાં કોઈ ફરજ પાડતું નથી. મારા આ રોકા-ડી પાપામાં હું ૨૫ વર્ષથી રહું
છું અને જ્યારે તક મળે ત્યારે હું અહીં આવું છું તથા સારામાં સારું કામ હું અહીં કરી શકું
છું. વકીલ, અધ્યાપક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વગેરે તરીકે જે અનેક દિશામાં મારે કામ કરવાનું છે, તેને
માટે મારા શરીરમાં જીવનપ્રવાહને હું અહીંથીજ ભરું છું.

આ ઉંમરે તદ્દન સશક્ત અને આરોગ્યવાળું શરીર રહેવાનાં બીજાં કારણોમાં મિ. ફેરી જ-
ણાવે છે કે, કામ અને ઉંઘ એ બેમાં હું બહુજ નિયમિત રહું છું અને તેથી હું સારું આરોગ્ય
ભોગવું છું. તે જણાવે છે કે, હું આઠ કલાકની ઉંઘ લઉં છું અને જ્યારે જમતો હોઉં અગર
કસરત કરતો હોઉં તે સમય બાદ કરતાં બાકીનો બધો વખત હું કામમાં રોકાયેલો રહું છું.
માત્ર બે વખત હું જમું છું. નાસ્તો સવારમાં લેતો નથી અને બે વખત જમું છું; તે પણ પેટ
તડાતુમ થાય ત્યાંસુધી જમતો નથી, માત્ર ભૂખપૂરવુંજ ખાઉં છું. બીડી કે દારૂ હું પીતો
નથી. સવારમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી હું ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરું છું અને મને સળેખમ કદી
થયું નથી. તરવાનો મને ધણો શોખ છે અને વારંવાર હું સમુદ્રમાં તરવાનો અખતરો કરું છું.
હું કદી પણ મોઢો પડ્યો નથી. હું ચાલવાની કસરતનો ધણો હિમાયતી છું. તે ધણી સહેલી
અને વિનામૂલ્યે કરી શકાય એવી છતાં અત્યંત આનંદ આપનારી કસરત છે. હું રોમથી મારે ગામ
ધણી વખત ચાલતોજ આવું છું અને સાથે મારો દંડ લઈને ચાલવાનું મને ધણુંજ ગમે છે.
પર્વતની ટેકરીઓ ચઢવાનું મને ધણું ગમે છે અને ફેરિસાને માટે આના જેવી બીજી એકે સારી
કસરત નથી.

મિ. ફેરી જણાવે છે કે, હું કુસ્તીખાજ નથી તેમજ અત્યંત શ્રમવાળી કસરતો પણ મને
ગમતી નથી. ખૂબ જોરથી દોડવું, કૂદવું, તેના કરતાં જે કસરતોથી આનંદ મળે અને કંટાળો
આવેજ નહિ તે મને વધારે ગમે છે. તરવાની કસરત છે એ સર્વોત્તમ કસરત છે; કારણ કે

તેથી શરીરના બધા સ્નાયુઓને કસરત મળે છે.

‘મંડી ગ્લેન્ડ’ એટલે કે વાંદરાની અમુક ગ્રંથિનો ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્યના શરીરમાં નવું જીવન આવે છે એવી જે હાથ નવીન શોધ વિજ્ઞાનિકોએ કરી છે, તે સંબંધમાં મિ. ફેરીનો અભિપ્રાય પૂછતાં તેઓ જણાવે છે કે, “મારા શરીરની જે શક્તિઓ હું આ વયે જળવી રહ્યો છું અને ભવિષ્યમાં જળવવાની મારી શક્તિ અને ખાત્રી છે તે જોતાં હું વાંદરાને મારો ભાગીઓ અથવા સાથી બનાવવા માગતો નથી. ઈશ્વરે મને જે શરીરની બક્ષિસ આપી છે, તેનો સદુપયોગ કરી હું ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવીશજ, એમ મારી ખાત્રી છે. હું વર્ણસંકરના કરવાની વિરુદ્ધ છું.”

પ્રોફેસર ફેરી એમ માને છે કે, ‘શારીરિક કેળવણી’ વિષે દરેક અભ્યાસક્રમમાં સારી યોજના હોવી જોઈએ; તેમજ વિદ્યાર્થીઓને (સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને) જનનેદ્રિયની રચના તથા તેના સદુપયોગ-દુરુપયોગસંબંધી તમામ નિયમોથી તેમને સારી પેઠે વાકેફ રાખવા જોઈએ તથા શારીરશાસ્ત્ર અને પૂર્ણ આરોગ્ય કેમ જળવવું એ સંબંધી ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલાકો એવી શંકા ઉઠાવે છે કે, આ સંબંધી માહિતી આપવી એ કેટલાક દેશોમાં અને ખાસ કરીને યુરોપ અને તેના દક્ષિણના દેશોમાં, એ સમાજના નિયમથી વિરુદ્ધ છે; પરંતુ તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, “એ બાબતને ગુપ્ત રાખવાથીજ ધણું નુકસાન થાય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ જીવનના અગત્યના કાયદાઓસંબંધી આ દિશામાં તદ્દન અજ્ઞાન રહે છે; અને પછીથી ગમે તેવા સંજોગો ઉત્પન્ન થતાં તેમાં ફસાઈ જાય છે તથા શારીરિક અને નૈતિક હાનિ વહોરી લે છે.” તેમણે પોતે તે બાબતમાં પોતાનાં બાળકોને લેખી પત્રોદ્વારા આ જ્ઞાન આપ્યું છે. તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી છે. ઇટાલિયન સમાજમાં આ સંબંધી મોટેથી જ્ઞાન માળાપો પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓને આપે, એ સમય હજી આવ્યો નથી; માટે મિ. ફેરીએ પત્રો લખીને પોતાનાં બાળકોને આ જ્ઞાન આપવાની ચહેલ કરી છે.

મિ. ફેરી કહે છે કે, મારા પત્રોદ્વારા મેં સરળ અને સહેલી ભાષામાં કુદરતના જનનેદ્રિયસંબંધી નિયમો મારાં બાળકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં ખાસ કરીને મારા પુત્રોને શારીરિક તથા નૈતિક આરોગ્યવિષે ખાસ સૂચનાઓ આપી. મને આ સંબંધી કાંઈ જ્ઞાન મારા વડીલો તરફથી મળ્યું નહોતું; પરંતુ મોન્ડીગોઝા નામના વિદ્વાન લેખકનાં પુસ્તકો આ વિષય ઉપર મેં વાંચેલા તે ઉપરથી જણાવવા યોગ્ય લોકીકત મેં એકઠી કરી હતી. મારી તો ખાસ માન્યતા છે કે, આ સંબંધમાં શાળાઓમાં કંઈ શીખવવામાં આવતું નથી, એ મોટી ભૂલ છે. તંદુરસ્તી જળવવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જે તેમને જીવનભર ઉપયોગી થઈ પડનાર છે, તે સંબંધી તેમને પૂર્ણ માહિતી આપવીજ જોઈએ. જે કે આ કામ સહેલું નથી, તોપણ તે અઘરું છે; માટે કરવા જેવું નથી એમ માનવું, એ ભૂલભરેલું છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી પ્રગતિ કરી શકાય એમ છે, અને જે વિદ્વાનો પોતાનો સમય આ દિશામાં ગાળશે, તેમને આગળ ઉપર સમજશે કે તેમનો સમય અત્યંત ઉપયોગી કાર્યમાં ગાળવામાં આવ્યો છે તથા તેનું પરિણામ અત્યંત સંતોષકારક આવેલું છે.”

પ્રોફેસર ફેરીનો અવાજ ધણોજ મધુર અને સંગીત જેવો કર્ણપ્રિય છે. આળીસ વર્ષના યુવાન બોલતો હોય એવું તેમાં ઓળસ છે. તે સંબંધમાં તે જણાવે છે કે, “આ અવાજ મેં કેળવ્યો છે. દરેક વસ્તુ મહેનત કરવાથી થઈ શકે છે. મારે વડીલાત અને વ્યાખ્યાનકાર બનનેતરીકે કામ કરવામાં અવાજની મધુરતાની જરૂર પડી અને તે માટે મારાં ફેફસાં પણ સારાં હોવાં જોઈએ, એમ મને લાગ્યું. તે વખતે હું વીસામાં હતો, હું ગામ બહાર જતો અને ત્યાં મારી અવાજ સુધારવાની કસરતો કરતો. જેટલે મોટેથી બોલી શકાય તેટલે મોટેથી હું બોલવાનો અભ્યાસ પાડતો અને કેઈ વિષય ઉપર જણે વ્યાખ્યાન કરતો હોઈ તેમ મારા વિચારો મોટેથી બોલી જતો. આથી ફેફસાંને, કંઠનળીને અને મારા મગજને સારી કસરત મળતી. શરૂઆતમાં વિચારોની અવ્યવસ્થા થઈ જતી અને કેટલુંક અસંબંધ પ્રલાપ જેવું મને લાગતું; પણ જેમ જેમ મારો અભ્યાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ મારા વિચારો વ્યવસ્થિત ગોઠવાતા ગયા, મારો શ્વાસ નિયમિત થતો ગયો અને અવાજ એવો સુંદર થયો કે ધારેલી અસર હું શ્રોતા ઉપર ઉપજાવવા શક્તિવાન થયો. આ જે શક્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સાત સાત કલાકસુધી પાર્લામેન્ટમાં કંઈ પણ થાકવગર તેમજ કાંઈ જાતની નોંધ પાસે રાખ્યા સિવાય હું

સતત ભાષણો કરી શકતો.”

પ્રોફેસર ફેરી જ્યારે શહેરમાં આવે છે ત્યારે આખી પ્રજાને કંઈક નવો ઉત્સાહ આવે છે. કોઈ રાજકીય સભા હોય, કે પ્રજાકીય અગત્યના પ્રશ્નની ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો હોય, કે વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી ભાષણો આપવાનાં હોય, કે વિજ્ઞાનની કોઈ શોધ માટેની મુસાફરી હોય, કે એવા અનેક ઉપયોગી કામ માટેજ તેમનું આગમન હોય, આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા તેઓ કરે તોપણ તે ઉપરાંત તેમની પાસેથી પ્રજા કોઈ ખાસ વિષય ઉપર ભાષણ પણ કરાવે તથા કોઈક ધાર્મિક સંસ્થાના લાભમાટેની સભા પણ કરાવવા ચૂકે નહિજ. લાંબું આયુષ્ય કેમ ભોગવવું તે સંબંધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા તેમજ નવું નવું જાણવા અનેક મનુષ્યો તેમની સલાહ લેવા આવે તે તો જૂઠુંજ. આ પ્રમાણે શહેરમાં આવે ત્યારે તેમનો આખો વખત લોકોપયોગી કાર્યમાંજ વ્યતીત થાય.

પ્રોફેસર ફેરી પૂરાં ૧૦૦ વર્ષ તો ઓછામાં ઓછું જીવવાની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીસહ આશા રાખે છે. રોમના વિશ્વવિદ્યાલયમાં કે જ્યાં તેમને માટે અત્યંત આદર છે, ત્યાં તેઓ વ્યાખ્યાન આપવાનું અને શીખવવાનું તો ચાલુજ રાખશે; તેમજ વકીલાત પણ કરશે અને ગુન્હા તથા ગુન્હેગારસંબંધી તેમની શોધો પણ ચાલુ રહેશેજ.

ગુન્હા અને ગુન્હેગારસંબંધી તેમના વિચારો જાણવા જેવા છે. ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાથી કંઈ અર્થ સરતો નથી, એમ તેઓ માને છે; પરંતુ તેમનું વલણ શાથી ગુન્હો કરવા તરફ થયું, તે વૈજ્ઞાનિકદષ્ટિએ શોધી કાઢીને તે કારણને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એજ જરૂરનું છે, કે જેથી ફરીથી તે તેવો ગુન્હો કરવા પ્રેરાયજ નહિ. સમાજને ઉદ્ધત અને ન સુધારી શકાય એવા ગુન્હેગારોથી બચાવવી એ જરૂરનું છે, એ વાત ખરી છે; તોપણ જે સુધરી શકે એવા છે, તેમને સુધરવાની તક આપી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પણ એટલુંજ જરૂરનું છે, એમ તેઓ માને છે. હાલનાં કેદખાનાંને ખેતીવાડીનાં નાનાં સંસ્થાનો બનાવી દેવાની તેઓ સલાહ આપે છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આથીજ ગુન્હેગારની શારીરિક અને માનસિક સુધારણા થવાનો સંભવ છે.

પ્રિય વાચક ! આ ઉપરના પ્રોફેસર ફેરીના કંઈક લંબાણથી આપેલા વૃત્તાંતથી સમજશે કે, મનુષ્ય જે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માગે તો તે કરી શકવા સમર્થ છે. હાલમાં આપણા શિક્ષિત યુવાનવર્ગની દશા જુઓ. તેમની શારીરિક સ્થિતિ જોઈ, તમને દયા આવ્યાવિના રહેશે નહિ. આપણા યુવકવર્ગનાં શરીર બગડવાનાં અનેક કારણો છે, અને તે સુધારવા શું કરવું જોઈએ તે ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી, તોપણ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાંથી એટલું તો સમજશે કે, જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શારીરિક સુધારણા ગમે તે મનુષ્ય કરી શકે; અને પ્રથમનો પાયો સુધરતાં, આખું જીવન સુધારવાનું સુગમ થાય. પ્રોફેસર ફેરીએ કસરત અને યોગ્ય આહાર ઉપરજ ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે અને તેમાં નિયમિત રહેવાની તથા હમેશાં નિયમિત કામ કરવાની ટેવ પાડવાની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાથી તે ૭૦ વરસની ઉંમરે પણ કેટલું બધું કામ કરી શકે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ખુસ્તી હવામાં જેટલું રહી શકાય એટલું રહેવું અને ચાલવાની તથા તરવાની બની શકે તેટલી કસરત કરવી એથી કેટલો બધો લાભ છે, તે પણ બતાવ્યું છે. આપણે તેમાંથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરીને લેવા યોગ્ય લાભ લઈએ અને આપણી તંદુરસ્તી સુધારી બીજાને સુધારવાના કામમાં મદદગાર થઈએ એજ વિનંતિ છે.

અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય

અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવા; અવગુણ ઉપર ગુણ કરવા; ક્રોધને શાન્તિથી વશ કરવો; કડવું બોલનારને મીઠાશથી વશ કરવો; વેરી તરફ ક્ષમા બતાવવી; હિંસા તથા નિંદા કરનાર તરફ દયા બતાવવી અને દુઃખ દેનારને પણ ધન્યવાદ આપતાં શીખવો. અખંડ સુખ તથા શાન્તિ મેળવવા માટે આ બતાવેલા સદ્ગુણો શીખવા જોઈએ.

છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નઠારી સોખતનું ફળ

(‘વ્યાયામ’ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

જે વિદ્યાવગરના છે, કામી છે, લોભી છે, દાંલિક છે, મોજ છે અને ગર્વિષ્ઠ છે, એવા દુષ્ટ માણસોનાં સ્વપ્નામાં સુદ્ધાં નીતિ અને ધર્મ એ બે વસ્તુ શું છે, તે સમજવામાં આવતું નથી; તેથી તેઓ જૂઠું બોલે છે, નહિ ખાવા જેવા પદાર્થો ખાય છે, નહિ પીવા જેવી વસ્તુઓ પીએ છે અને નાના પ્રકારનાં વ્યસનોને વશ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેને તાબે થવાને શ્રમ કરવો પડતો નથી કે વખત વ્યતિત થતો નથી, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી ખરાબ ટેવો છોડવી ઘણી મુશ્કેલ પડે છે અને તેમાંએ વળી કેટલીક પડેલી કુટેવો છોડી છુટી શકતી નથી. એટલા સારૂ સૂચવવામાં આવે છે કે, ખાવા દુર્ગુણવાળા મિત્રોનો સંગ કદાપિ કરવો નહિ, તેમણે વિસ્તારેલી જાગમાં અંપલાવવું નહિ અને શ્રેયસ્સંપાદનનાં સાધનો સાધ્ય કરી લઈ જીવનને સફળ કરવું.

આ લેખ શરૂ કરતાં પહેલાં કેટલીએક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ છે, તે આ સ્થળે હું આપું છું. પહેલી સૂચના છે તે જેમને રાત્રે ઉપરાઉપરી સ્વપ્નાં આવે છે તેમને માટે છે. બીજી સૂચના છે તે અજ્ઞાનના કારણથી મુષ્ટિમૈથુનની ટેવ પડી જવાથી નિરંતર જેઓ તેને આધીન થયેલા છે, તેવાઓને નુકસાનકર્તા કુટેવ કાઢી નાખવાની અંતઃકરણમાં ઇચ્છા છે, તેમને સારૂ છે.

સ્વપ્નાં ઓછાં આવે તેને માટે ઉપાયો પુષ્કળ છે; પણ ખરી રીતે જેમણે તો શરીર નિરામય રાખવું એજ મુખ્ય ઉપાય છે. શરીર નિરોગી રાખવા માટે નીચે જણાવેલી વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી:-

(૧) ખુલ્લી હવામાં નિરંતર નિદાન નિયમિતપણે બે કલાક સુધી ખરાબર રીતે વ્યાયામ કરવો. મને એક છોકરાએ કહ્યું છે કે, રાત્રે સૂતા અગાઉ સ્નડોના કહેવા પ્રમાણે કસરત (એક્સ-સાઈઝ) કરવાથી મને સારો ફાયદો થયો છે.

(૨) હમેશાં ટાઢા પાણીથી ન્હાવું સારૂં છે. નિરંતર ટાઢા પાણીથી ન્હાવાવડે પ્રકૃતિ ઠીક ન રહે, તો અડવાડિયામાં એકાદ દિવસ પણ ટાઢા પાણીથી ન્હાવું જેમણે.

(૩) રાત્રિએ ઘણું મોડું જમવું નહિ અને ભૂખ હોય તેના કરતાં નિત્ય ચાર કોળીઆ ઓછા ખાવા; તેમાં પણ રાત્રે તો જેમ ઓછું ખવાય તેમ સારૂં છે. કોઈ પણ પ્રકારનો માદક પદાર્થ પીવો નહિ. (થવાનું હશે તે થશે એમ કહી ચા-કોશી બિલકુલ પીવાં નહિ.)

(૪) હમેશાં જાડો સાફ આવે તેને માટે કાળજી રાખવી.

(૫) જનનેન્દ્રિયની જગ્યામાં જે વારંવાર ખંજવાળવું પડે તો વૈદ્યની સલાહ લેવી કે, ખંજવાળવું કેમ પડે છે? વૈદ્યને એમ પૂછવામાં જરાપણ ડરવાનું કંઈ કારણ નથી. ખંજવાળ આવવાનું કારણ સામાન્ય હોય છે, પણ વૈદ્યની સલાહ લેવી એ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે એવી બાબતમાં યોગ્ય ઉપાય યોજવા વૈદ્યગર બીજા કોઈ ખરેખરી સલાહ આપી શકતા નથી.

(૬) હમેશાં જનનેન્દ્રિયના અગ્રભાગ ઉપરની ત્વચા પાછી લઠાવી અંદરનો ભાગ ઠંડા પાણીથી ખરાબર ધોઈ નાખવો. આ ભાગ ઉપર સફેદ રંગનો ચીકણો પદાર્થ રોજ જામે છે. જો તે ખરાબર ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો ત્યાં આગળ ઘણી ખંજવાળ આવે છે. તે શાથી આવે છે તે ન સમજવામાં આવ્યાથી, ત્યાં આગળ હાથ લગાડવાનો અનિવાર્ય મોહ ઉપસ્થિત થાય છે. આ જે ધોળી વસ્તુ છે તે વીર્યજ છે, એમ સમજી તરુણ માણસો ઘણીવાર ગભરાય છે; પરંતુ આ પદાર્થ સાથે વીર્યનો ચત્કિચિત્ માત્ર સંબંધ નથી. ખરેખરો પવિત્ર માણસ હોય છે, તેનું શુદ્ધ પવિત્ર વર્તન છતાં પણ આ ઠંકાણે ધોળા રંગનો થર બાકે છે; માટે જો તે ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો તેને લીધે ત્વચાના અનેકાનેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

(૭) ન્હાતી વેળાએ શુદ્ધસ્થાન નિરંતર સાણુ લગાડી ધોઈને સ્વચ્છ કરવાનો મહાશ્રેય રાખવો. કેટલાક શરમાળ છોકરાઓ આ શુદ્ધ ભાગ ધોઈને ચોખ્ખો કરતા નથી, તેથી તેમને દરાજ, ગરમી વગેરે ત્વચાના રોગો થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ જે જગ્યાએ વારંવાર હાથ લગાડવો વ્યાજબી નથી, ત્યાં આગળ ખજુલી આવવાથી હાથ લગાડવો પડે છે.

(૮) રાત્રિએ સૂતી વખતે ધોયેલો સ્વચ્છ લંગોટ પહેરીને સુઈ રહેવું. ઘણાખરા મનુષ્યો

કહે છે કે, લગોટ પહેરીને સુષ રહેવાથી નામદર્ધ પેદા થવાની ધાસ્તી રહે છે; પરંતુ તેમનું આ કહેવું ઉચિત નથી. કટેવને કમી કરવાના કામમાં લગોટ ઉપકારક થઈ પડે છે. રાત્રિદિવસ લગોટ પહેરી રાખવો, તે અત્યંત શ્રેયસ્કર છે.

સુવાનું સ્થળ અને પથારી માટે નીચે જણાવેલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી:-

- (૧) સુવાના સ્થળમાં સારી શુદ્ધ હવા આવવા દેવી. ખારીખારણું ઉઘાડાં મૂકીને સુવું.
- (૨) સુતા પહેલાં પેશાબ કરી આવવો.
- (૩) વીર્યપાત વારંવાર થતો હોય તો, સવારમાં ઉઠ્યા ખરોખર પાંચ મિનિટ ઠંડા પાણીની ધાર ઇંદ્રિય ઉપર કરવી.
- (૪) સવડ હોય તો પોતાને માટે સ્વતંત્ર એકાંત સ્થળમાં પથારી પાથરવી. પાથરવાની તળાઈ સાધારણ કદણુ કરવી પણ બહુ નરમાશવાળી રાખવી નહિ.
- (૫) કાંવે તે પ્રમાણે પાસાબેર સૂઈ રહેવું. ચતા અથવા ઉંધા સૂઈ રહેવું, એ ખરોખર નથી; કારણ કે તેથી ઇંદ્રિય ઉત્તેજિત થઈ, વીર્યપાત તરફ વૃત્તિ વાળે છે. પાસાબેર સૂઈ રહેવાની ટેવ પાડવી એ ધણું સરળ છે. પાટીનો પટો અથવા ઝીણી ખારીક પટ્ટી કમરના ભાગમાં એવી રીતે બાંધવી કે, ગાંઠ પાછળના ભાગ પાસે વળી શકે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉંઘમાં કદાપિ ચતા થઈ જવાય તોપણ ગાંઠ ખુંચવાથી જગી જવાય, જેથી વિશ્લેષ આવી શકે નહિ.
- (૬) ખીન્ને ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે, સ્વપ્નાં આવવાનો વખત જે ૨ થી ૫ સુધીનો છે, તે વખત વાંચવામાટે અથવા ખરેખરી ગાઠ નિદ્રામાટે મુકરર કરવો, એટલે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવી શકવાનો નથી. જ્યારે થવાય તે વખતે પેશાબ કરવા જવાની આદત રાખવી.

ઉપર દર્શાવ્યા ઉપરાંત ખીજી ત્રણ સાધારણ સૂચનાઓ ઉપર પણ લક્ષ આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

(૧) ગમે તેમ થાય, પરંતુ ગુણ ઇંદ્રિયને હાથ લગાડવાનો સ્વભાવ સારો નથી; માટે તેની ટેવ પાડવી નહિ.

(૨) સારા વિચારવગરના ખીજા વિચારોમાં લક્ષ લગાડવું નહિ. ધણું છોકરાંઓના મનમાં ખરાબ વિચારો આવે છે; પરંતુ સારા છોકરાઓ તે તરફ ધ્યાન આપતા નથી. વિલક્ષણ ચિત્રો અથવા નકામી વાનોવિષે મનમાં વિચારો આવે તો તેને સર્પની પેડે વેગળા કરી નાખવા. આ પ્રમાણે કરવાથી સ્વપ્નાવસ્થા બંધ થશે.

શરીરમાં ગમે તેટલી ધાતુ વધે, પણ તેનાથી કોઈ પ્રકારે ઉપાધિ થઈ શકતી નથી. જો મન સ્વાધીનમાં ન રહે અને વૃત્તિ વિલ્વલ થાય તો નિરામય શરીરવાળાને પણ વધેલી ધાતુ નુકસાન કરે છે તથા શરીરમાં રોગ કરે છે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે, ધાતુ વધવાથી રોગ થતો નથી; પરંતુ મનોવિકારની વૃત્તિ વિલ્વલ થવાને લીધે રોગ પેદા થાય છે.

(૩) ખાર વરસની વયથી પચીસ વરસની ઉંમર સુધી ૧-વિષયી મિત્રો સાથે ગાઠો સંબંધ, ૨-સ્ત્રીના સ્વરૂપનું અને તેના ગુણનું વર્ણન, ૩-શૃંગારિક કાદંબરીઓ, ૪-નાટક અને નાવેલો વગેરે વાંચવાં અને તેના પ્રત્યક્ષ થતા પ્રયોગો જોવા, ૫-વિષયની વાતો હાસ્યવિનોદમાં કહેવી, વગેરે બાબતો વર્જ કરવી. શરીરમાં વધેલી ધાતુ ન વપરાવાને લીધે શરીરમાં રોગ થાય છે એવી સમજણ વિષયવાસનાને વધારનારી અને અતિશય નુકસાન કરનારી છે. સુખમય જીંદગી ગાળવાના મુખ્ય સાધનરૂપ જે ધાતુ છે, તેને જે વયમાં એકત્ર કરી ભંડાર ભરી રાખવો જોઈએ, તેને બદલે વિષયવાસનામાં તક્લીન થઈ જઈ, જેઓ તાત્કાલિક સુખ ભોગવે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે; અને તેઓ મનોવિકારની વિક્કેલી વૃત્તિને વશ કરી, દીર્ઘાયુષ્ય સુખમય નિર્ગમન કરવા સાથે લવલેશ પ્રયત્ન આદરતા નથી, એ અત્યંત દિલગીરી ઉપજવનારું છે, એમ અમારે ડીંડીમ વગાડીને કહેવું પડે છે.

મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય

અજ્ઞાનતાને લીધે નુકસાનકારક મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાં ફસી ગયેલાઓએ તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો નીચે જણાવેલી સૂચનાઓનું અવશ્ય મનન કરવું.

(૧) પ્રથમ દર્શાવેલી પ્રત્યેક સૂચનાઓ તેમણે કાળજીપૂર્વક પરિપાલન કરવી. સ્વાભાવિકપણે સ્વપ્ના આવે તો વિશેષ ગભરાવાનું કારણ નથી; પરંતુ કુક્રિયાની કુટેવના અભ્યાસને લીધે રાત્રિએ જો વીર્યપાત સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો હોય તો પ્રથમ કુટેવ કાઢી નાખી, પછી સ્વપ્નાં ન આવે તેવા યોગ્ય ઉપાયો યોજવા તબીબી કરવી.

(૨) કુક્રિયાની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાની જો કોઈ છોકરાના મનમાં ઇચ્છા હોય તો તેણે તે ટેવનો ત્યાગ કરવા સારું અડગ નિશ્ચય આદરવો. અંતઃકરણથી બરાબર નિશ્ચય થયો નહિ હોય તો તે કુટેવ પુનઃ તેને વળગ્યા વગર રહેવાની નથી; માટે કુટેવની કુક્રિયાના ખરેખરા ધોર પરિણામનો અંતઃકરણમાં 'ઉંઠો' વિચાર કરી એક વખત દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે હમેશને સારું સ્વીકાર કરી લેવી. એ વગર અન્ય ઉપાય તેમને તેમાંથી મુક્ત કરાવનારો નથી. કુટેવ જેટલી વધારે અને જેટલા વધારે દિવસની હશે, તેટલો વધારે વખત તેને છોડવાને લાગશે; અને તે છોડવા સારું પ્રયાસ પણ વધારેજ કરવો પડશે. સાધારણ સામાન્ય કુટેવ ટળી જાય, તોપણ તે ટેવ જેમ અને તેમ સમુળગી અંતઃકરણમાંથી અળગી થાય તેને સારું જે કંઈ કરવું ધટે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; કારણ કે અઠવાડિયું, મહીનો અથવા વરસદિવસ થઈ જાય, વરસોનાં વરસો વીતી જાય તોયે કુટેવનો મોહ છોડી દેતાં છૂટી શકતો નથી. મોહ ન જાય; પરંતુ પોતાનો કરેલો દૃઢ નિશ્ચયનો ત્યાગ કરવો એ વ્યાજબી નથી. કુક્રિયાની કુટેવ કાઢવા જે પ્રમાણથી પરિશ્રમ કરવામાં આવશે, તે પ્રમાણે તેમાંથી મુક્ત થવાનો વધારે સંભવ છે.

હિંદુઓ, સાવધાન !

તમારા બંધુઓને સાચવો

હિંદુજાતિને લાગુ પડેલો જાતિક્ષય કેટલો ભયંકર, તેમજ હિંદુજાતિની આંખ ઉઘાડનારો છે, તે ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના દશકામાં, જૂદી જૂદી જાતિઓના કેટલા હિંદુઓએ પરધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, તેના આંકડા એક પત્રે પ્રગટ કર્યા છે, તે જોતાં કોઈ પણ હિંદુના દિલને આઘાત થયા વિના રહેશે નહિ. એ આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

બ્રાહ્મણ	૩૪૦૭૧૭	ગવલી	૪૩૬૨૫	દેડ (ડોમ)	૫૦૦૮૭૦
આહીર	૪૧૬૨૫	ગોલા	૧૨૧૨૬૩	દુસાય	૧૪૭૭૦૨
મહાબ્રાહ્મણ	૧૯૮૬૦૯	ગઉડ	૧૬૩૫૮	જોગી	૧૫૨૯૦૫
બાગદી	૧૪૫૪૧૫	વાણીયા(ગુર્જર)	૧૯૧૭૧	વણકર	૧૯૦૨૬૭
વાઘરી	૪૩૩૦૨૮	નાતી (હજમ)	૧૦૭૬૭૫	માળી	૭૩૩૦૬
ભુમીહાર	૨૧૧૨૨૭	ચમાર	૨૩૦૮૫	કંસારા	૧૩૨૪૧૫
સુતાર	૪૧૫૧૬૬	ચાવા	૯૪૫૫૨	કડીયા	૬૦૫૬૪
ફકીટર	૧૮૮૫૭૯	ચાંડાળ	૨૨૪૭૧	કેવટ	૬૫૧૭૫
ભરવાડ	૬૯૨૨૦	ધોળી	૫૩૮૭૪	જનાવર કાપનાર	૬૭૧૩૬૫

આ રીતે પ્રત્યેક દશ વરસે લગભગ સવા કરોડ માણસો આજાં થતાં જાય તો ત્રણસો વર્ષમાં એક પણ હિંદુ, હિંદુઓની ભૂમિ ઉપર રહેવાનો નહિ; અને હજારો વર્ષથી જે ધર્મને લીધે આ ભૂમિનું નામ હિંદુસ્થાન પડ્યું, તે નામ પણ બદલાઈ જવાનું. શુદ્ધિ અને સંગઠનની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપરના આંકડાજ બતાવી આપે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

ભગવાન યુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ

(‘ચિત્રમયજગત’ના સપ્ટેમ્બર તથા નવેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકોમાંથી)

પ્રસ્તાવના:—દુનિયામાં આજપર્યંત અલૌકિકતરીકે મનાયેલા સાત-આઠ મહાત્માઓમાં ભગવાન યુદ્ધની પણ ગણના થાય છે; તથાપિ જેમના ગુણોથી લોભાધને તે ગુણુગાન ગાવામાં આધુનિક ઇતિહાસકારોની લેખણ થનથનાટ કરવા લાગે છે એવા નરવીરોની પ્રભાવલિમાં તેમનું નામ નજરે પડતું નથી. આ માન સીઝર, અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન વગેરેને લાભ્યું છે. સ્પષ્ટ એજ છે ! ભગવાન યુદ્ધ પોતાનો કીર્તિધ્વજ ઉપર જણાવેલા વીરોની પેઠે ઐહિક ઐશ્વર્યના આડંબર ઉપર રોપ્યો નથી અથવા એવી ઐશ્વર્યરૂપી ઇમારત રચતી વેળા, તેને મજબૂતી આણવા સાર દીધેલા નરબલિના રક્તવડે નીતરતી તરવારથી લય પામી પ્રશંસક બનેલા ભાટોની સહાયતાની પણ તેણે અપેક્ષા રાખી નથી. મહાભાગોના સામ્રાજ્યની વાતજ નૂદી. પોતાના સામ્રાજ્યની સાક્ષી પૂરનારા શિલાલેખ તેમણે જનતાજનાર્દનના અંતઃકરણરૂપી શાશ્વત શિલાતલ ઉપર કેવળ જ્ઞાનચક્ષુવડે વાંચી શકાય એવી અદૃશ્ય લિપિમાં કોરી રાખ્યા છે. આવાં સામ્રાજ્યોની રચના આંખની કીકીનેયે પોતાના મૃદુસ્પર્શથી આલ્હાદ આપનાર છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રચંડ શિલાખંડને સુદ્ધાં પોતાના અવિરત વર્ષાવર્થી શૂન્યવત્ કરણુક્ષમ જે નીર તદુપમ નિર્મળ પ્રેમના સામર્થ્યપર થયેલી હોય છે. આ સામ્રાજ્યની શાશ્વતિ પણ ચાર આઠ પેઢીઓ ટક્યા બાદ નામશેષ થઇ જતી શાશ્વતિ પૈકી નથી તે કલ્પકલ્પાંત સુધી ટકનારી હોય છે. આવાં અક્ષય સામ્રાજ્યોના પ્રસ્થાપકોને વિદ્ધન ઐતન્યના અવતાર માનવાની આપણ હિંદુઓની રીત છે.

અવતાર ધારણ કરવાના પરમેશ્વરના ઉદ્દેશ અનેક હોઇ શકે છે. ધર્મોદ્ધાર, દુઃસંહાર, શિષ્ટ-પરિપાલન, આદર્શભૂત આયુષ્યક્રમ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. એ પૈકી યુદ્ધનું અવતારકાર્ય ધર્મોદ્ધારનું હતું.

એ મહાભાગસંબંધી એકંદર હકીકત અહીં આપવી અશક્ય છે; તેથી તેમની આધ્યાત્મિક સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ, આ ત્રણ બાબતોનું જ વિવેચન કરવાનું અહીં યોજ્યું છે. યુદ્ધની બાબતમાં અનેક ભ્રામક, અતિશયોક્તિપ્રચૂર ને અસંભાવ્ય કલ્પનાઓ જનસમાજમાં રૂઢ છે. પાલીભાષાના જાણકાર ને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ ગણાતા સુપ્રસિદ્ધ ધર્માનંદ કોસમ્બીના લેખનાધારે ઉપરની ભ્રામક કલ્પનાઓનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન પણ આ લેખમાં કર્યો છે.

અવતારી હતા છતાં પણ ભગવાને માનવદેહ ધારણ કર્યો હતો; ને પ્રથમ ક્રમે ક્રમે પોતાની ઉન્નતિ કરી લઇને છેવટે સિદ્ધાવસ્થામાંના પુરુષો પ્રમાણે પોતાનું વર્તન તેમણે રાખ્યું હતું. આથીજ તેમનાં વૈરાગ્ય, દયા, પ્રેમ ને સન્નિષ્ઠા અખિલ માનવજાતિને આદર્શભૂત થઇ રહ્યાં છે. તેઓ અવતારી પુરુષ હતા, તેથી તેમની વાત નૂદી ને આપણી નૂદી. તેમની પેઠે વર્તવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો એ અનિષ્ટ છે, એમ માનવું એ મૂર્ખાઇભરેલું લેખાશી. પરમેશ્વર જ્યારે મનુષ્યદેહમાં અવતરે છે, ત્યારે માનવદેહધારી આત્માને કયી કયી કરણી કરવી શક્ય છે, એ બતાવી આપવું એજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો વિકાસ કેટલા પ્રમાણમાં થઇ શકે છે ને તેનું રહસ્ય શું છે, એ સમજાવવા સારજ ઇશ્વર પોતે પંચભૌતિક દેહ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. યુદ્ધની સાધનાનો અભ્યાસ આપણે આજ દૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ, સામાન્ય મનુષ્યને એક તો શું પણ સો જન્મે પણ મેળવવી શક્ય નથી; તથાપિ જે મુમુક્ષુ છે તેમણે, યુદ્ધ પોતાના નેત્ર સામે રાખેલું ધ્યેયજ પોતાની સામે પણ રાખવું જોઇએ. અનંત જન્માંતરે કાં નહિ, પરંતુ પ્રયત્ન કરનારાને મુક્તિ છેજ એવો વિશ્વાસ ભગવાને પોતેજ શ્રીમુખે ગીતામાં આપ્યો છે; તો જન્મેનો હિસાબ રાખવાનું કારણ નથી. ઉજ્જવલ ધ્યેયને આંખ સામે રાખીને તદનુસાર વર્તવું એટલુંજ આપણું કર્તવ્ય ને એજ આપણા જ્યને બીજમંત્ર.

બચપણ ને અધ્યાત્મનું બીજ:—ગૌતમ શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા. શાક્ય એ એક વિશિષ્ટ જાતિનું નામ. આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આ જાતિના લોક આર્યાવર્તના ઉત્તરભાગમાં રહેતા હતા. આ શાક્યરાજ્યના પૂર્વ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરભાગ નિર્જન અરણ્યોથી વ્યાપેલા હતા ને

દક્ષિણે કાસલનું બળવાન રાજ્ય પસરાયેલું હતું. ગૌતમના જન્મની વેળાએ શાક્યોને કાસલોએ જીતી લીધા હતા; તથાપિ ત્યાર પહેલાં તેમણે સ્વતંત્ર ગણસત્તાક-એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઉપયોગ પુષ્કળ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. કાલાનુક્રમે એકતંત્રી રાજસત્તાક રાજ્યનું બળ વધુ ઠ્યું ને કાસલોએ શાક્યને જીતી લીધા. આ આપત્તિથી શાક્ય લોકો ક્ષાત્રવૃત્તિથી વંચિત થયા ને તેમના પૈત્રી ઘણાઓએ કૃષિવૃત્તિનો કાયમનો સ્વીકાર કર્યો. સાધારણ સો કુળનું એક ગોત્ર ને એવા એક એક ગોત્રને એક કુલપતિ, આવી તેમની સમાજરચના હતી. કુલ કુલપતિજ રાજકારણમાં ભાગ લેતો. ગોત્રમાંના બીજા માણસો ખેતીવાડી વગેરે ધંધો કરતા. આ રાજકારણ-વ્યાસંગી કુલપતિને 'રાજ' ના નામથી તેઓ સંબોધતા હતા.

શુદ્ધોદન એ આવા રાજાઓ પૈકીજ એક હતો. શાક્યોની એકવારની રાજધાની કપિલવસ્તુ નગરીમાં તે રહેતો હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. એકનું નામ માયાદેવી ને બીજીનું મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી. આ બન્ને બહેનો હતી. ઇશ્વરકૃપાએ માયાદેવી ગર્ભવંતી થઇ. એ વખતે તેણે લુંબિની નામના પોતાની માલિકાના એક ઉપવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાંજ તેને સારા મુહૂર્તમાં એક તેજસ્વી બાળક અવતર્યું. એ બાળક તેજ ભગવાન બુદ્ધ. બુદ્ધના જન્મસમયે નાના પ્રકારના ચમત્કારો થયાના દાખલા ઠેકઠેકાણેની દંતકથાઓમાં વર્ણવેલા છે. એ બધામાં સુત્તનિપાત્રનું વર્ણન પ્રાચીનતમ છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણનનો વિચાર કરતાં "બાળક જન્મ્યા પછી બે-ત્રણ દિવસની અંદરજ અસિત નામના એક બ્રાહ્મણે કુમાર સર્વ સુલક્ષણસંપન્ન હોવાથી આગળ જતાં મહત્પદ પ્રાપ્ત કરી લેશે આવું ભવિષ્ય કહેલું" એવો થાય છે. આ ભવિષ્ય સાંભળીને, માતૃપિતાને તેમજ આત્મવર્ગને અત્યંત આનંદ થયો; પરંતુ આ આનંદ અનુભવવાને માયાદેવી ઘણા દિવસ જીવતી ન રહી. સુવાવડના સાતમેજ દિવસે તેણે પોતાની ઇલ્લોકની યાત્રા પૂરી કરી. માતાવિહોણ બાળકનું સંગોપન તેની માસી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી દેવીએ સાવત્ર-ભાવ હોવા છતાંય સગી માના જેટલા પ્રેમથી અને કાળજીથી કર્યું.

મહાભાગનાં સાત આઠ નામો પ્રચલિત છે. અમરકોષકર્તાએ—

સ શાક્યસિંહ સર્વાર્થઃ સિદ્ધઃ શૌદ્ધોદનિશ્ચ સઃ । ગૌતમશ્ચાર્કંબંધુશ્ચ માયાદેવીસુતશ્ચ સઃ ॥

આવી તેની નામાવળી આપી છે. 'સુત્તનિપાલ' નામના પાલીગ્રંથમાં બાલ્યકાળથી તે પરિત્રાન્નિકતા અંગિકાર કરી ત્યાંસુધી ગૌતમ, ત્યાંથી સમાધિ થતાં સુધી બોધિસત્વ ને તદનંતર બુદ્ધ; આવી નામપરંપરા જણાઇ આવે છે. આ બીજી પરંપરા વાચકોએ વિશેષ કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આ સિવાય ભગવાનને શાક્યસિંહ ને અર્કબંધુ આવાં નામો પણ આપેલાં જણાય છે. તેમની જાતિનું નામ શાક્ય ને ગોત્ર આદિત્ય હોવાને લીધે પણ કદાચિત્ તેમને આ નામો પ્રાપ્ત થયાં હશે.

લલિતવિસ્તર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં, બીજા અનેક પાલીભાષાના ગ્રંથોમાં ને તેજ પ્રમાણે અશ્વધોષના બુદ્ધચરિતમાં મહાભાગની બાળતમાં અનેક અદ્ભુત ચમત્કારોનું સુંદર વર્ણન નજરે પડે છે; તથાપિ તેમની અધ્યાત્મસાધના ને નિર્વાણસિદ્ધિની બાળતમાંજ અહીં લખવાનું હોવાથી એ ચમત્કારોનું વર્ણન અહીં આપી શકાતું નથી. બિલકુલ નાની ઉંમરમાં પણ બુદ્ધ ધ્યાનધારણા કરતા હોવાનો પૂરાવો મધ્યમનિકાયમાં આવેલા મહાસત્તક સુત્તમાંથી મળી આવે છે. પોતાના પિતાના બગીચામાં જાંબુડાની સઘન વૃક્ષછાયામાં બાલબુદ્ધ ધ્યાનસ્થ થઇને બેસતો હતો, એ સંબંધી મધ્યમ નિકાયમાં નીચે જણાવેલી હકીકત આવી છે:—“હું જાંબુડાના ઝાડની નીચે જઇને બેસતો હતો, એ વાતનું મને સારી રીતે સ્મરણ છે. વિષયલંપટ ને દુષ્ટ વિચારોથી રહિત એવા નિર્મળ મનમાંના વિવેકવિકાસને પ્રાપ્ત થનારા પ્રેમાનંદનો લાભ સૌથી પ્રથમ મને આજ ઠેકાણે થયો. સંબોધન (પૂર્ણ જ્ઞાન) નો માર્ગ આજ હશે કે શું! શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિનો આધાર લઇને એકાગ્ર ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને લીધેજ મને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; ને જ્ઞાનનો માર્ગ તે આજ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો. અગિવેરસા, વિષયો ને દુષ્ટ વિચારોથી અલિપ્ત રહેનારા પૂર્ણાનંદથી મારે બીવું શું? મેં એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, તેને લીધે મારે કદી પણ ગભરાઇ જવું નહિ.” અહીં વર્ણન કરેલું જ્ઞાન ગૌતમને બચપણમાંજ થયેલું હતું, એ કેટલાક તાર્કિકોને ખરું નહિ લાગે; તથાપિ એકાગ્રબુદ્ધિ ને એકાગ્રબુદ્ધિથી થતો આનંદ, એ બન્ને તેને અપરિચિત નહોતાં; એટલું તો ખાસ જણાવવું જોઇએ. સમાધિસુખ દેહદંડથી પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી; પણ પ્રસન્ન મનવડે ધ્યાનધારણા કરવાથીજ મળી

શકે છે, એટલુંજ એનું તાત્પર્ય છે.

બ્રહ્મવિહાર:-જેના ધ્યાનમાં ભગવાન બુદ્ધ નિમગ્ન થઈ જતા હતા, તે દેવતા ક્યા હોવા જોઈએ? એ કહેવું બહુ કઠિન છે. તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, કારુણ્ય ને કામળ અંતઃકરણ ઉપરથી જેતાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ એજ તેમનો ધ્યાનદેવતા થઈ રહ્યો હોવા જોઈએ. બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી ધ્યાનભાવનમાં મૈત્રી, વરુણા, મુદિતા (આનંદ) ને ઉપેક્ષા (ત્યાગબુદ્ધિ અગર ઉદાસીનતા), એવા ચાર ભાગ તેમણે પાડ્યા. આ સાધના કરનારા સાધકોનું વર્ણન આ પ્રમાણેનું મળી આવે છે:-“તેણે (સાધકે) એકાંતમાં બદ્ધાસનસ્થ થઈને જેસવું. શરીરને સમતોલ રાખીને જન્યતબુદ્ધિને ચાલના દેવી. મૈત્રીયુક્ત ચિત્તપટે એક દિશાને ભરી કાઢવી. ત્યારપછી એવીજ રીતે ચારેદિશા તથા સર્વ વિશ્વનું પોતાની મિત્રભાવનાથી આક્રમણ કરવું. પછી ક્રમે ક્રમે કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા આ વૃત્તિઓનો મનમાં અવલંબ કરવો; અને આ સાધનાવડે અખિલ વિશ્વને પ્રેમથી ભરી કાઢવું.” બુદ્ધગ્રંથોની અંદર આ સાધનાનું નામ બ્રહ્મવિહાર એવું રાખ્યું છે. પ્રાણાયામાદિ ધ્યાનના પ્રકાર ગૌતમને કદાચિત્ પરંપરાસંપન્ન પૂર્વજોની તરફથી જ્ઞાત થયા હશે, તથાપિ ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મવિહારનો માર્ગ તો તેમણે પોતેજ શોધી કાઢ્યો.

વિલાસ અને વૈરાગ્ય:-આ પ્રમાણે ભાવી અવતારકૃત્યની મૂળભૂત કલ્પના જે પ્રેમ અને ધ્યાન તેનો અંકુર બુદ્ધના મનમાં બચપણમાંજ ઉગ્યો હતો. ગૌતમના સમયમાં મોટા મોટા શ્રીમંત અને સરદારોના ઘરનાં માણસો પોતાનો વખત નાના પ્રકારના ઉપભોગમાં ને વિષયલોભ-પતામાં વીતાવતાં હતાં. જૂદી જૂદી ઋતુઓમાં સુખાવહ થાય એવાં સુખોપભોગનાં સાધનોથી ભરેલા મહેલો તેમને રહેવા સારૂ બાંધેલા રહેતા. ગૌતમની બાળ્યતમાં પણ આમાંની કંઈએ ઉણપ નહોતી. ફક્ત સુખોપભોગનાં સાધનોથી ફસાઈ જવા જેટલા ગૌતમ મૂર્ખ નહોતા; એટલુંજ. અંગુ-ત્તરનિકાયના તિકનિપાતમાં આ સંબંધી આવો મજકુર આવ્યો છે:-“ભિક્ષુઓ, હું અત્યંત સુકુમાર હતો. મારા વિજ્ઞાસને માટે મારા પિતાએ ટેકડેકાણે નાનાંમોટાં સરોવરો બંધાવીને તેમાં અનેક પ્રકારનાં કમળોના વેલા પસરાવેલા હતા. હું ઘરમાંથી બહાર પડું કે મને તડકાનો તાપ ન લાગે એ-ટલા સારૂ ચાકરલોક મારા મસ્તક ઉપર શુભ્ર છત્રચામરો ધરતા હતા. મારો પોષાક તદ્દન રેશમી વસ્ત્રોનો બનાવવામાં આવતો. શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું, આ ત્રણે ઋતુઓમાં રહેવા સારૂ ત્રણ જૂદા જૂદા રાજમહેલ મારા માટે બંધાવ્યા હતા. ચોમાસાના ચાર મહીનાઓમાં હું મહેલમાંથી બિલકુલ બહાર ન નીકરતાં યુવતીઓનાં ગીતનૃત્યાદિ વિજ્ઞાસોપભોગમાં લીન થઈ જતો. ઇતર રાજ-ઓને ત્યાં નોકરચાકર વગેરેને હલકા પ્રકારનું અન્ન આપવામાં આવતું, પરંતુ મારે ત્યાં તેમને માંસયુક્ત મિષ્ટાન્ન હમેશાં મળતું રહેતું.”

“આવી રીતે સુખવિલાસમાં જ્યારે હું ગરકાવ હતો એ વખતે મારા મનઃસરોવરમાં આ પ્રમાણેના વિચારતરંગ ઉઠ્યા:-‘આપણે પોતે આગળ જતાં વૃદ્ધ થવાના છીએ એ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવા છતાં માણસોએ વૃદ્ધોને શા સારૂ તિરસ્કારવા જોઈએ? નિદાન મને તો, હું વૃદ્ધ થવાનો છું એ સમજતું હોવાથી બીજા સામાન્ય લોકોની પેઠે તેમનો તિરસ્કાર કરવો શોભતો નથી.’ આ વિચારતરંગોવડે મારો તારુણ્યમદ્દષ્ટી પુત્રીનપ્રાસાદ નિઃશેષ ખેંચાઈ ગયો.”

“પોતે ક્યારેય ને ક્યારે પણ રોગથી પટકાઈ પડવાના છે એવું જાણવા છતાં પણ લોકો રોગી માણસોની ધૂણા કરે છે. મારું વ્યાધિગ્રસ્ત થવું અશક્ય નથી, તો તેમ કરવું મને ઉચિત નથી, ઈલાદિ વિચારોથી શરીરસંપત્તિસંબંધી મારા ડોળદમામ તદ્દન ઓસરી ગયા.”

“આપણે પોતે ક્યારે ને ક્યારેય પણ મૃત્યુ પામવાના છીએ એનું જ્ઞાન હોવા છતાંય લોક મડાંને જોઈને દૂર દૂર લાગે છે. હું મર્ત્ય છું, એવું મને સમજાયેલું હોવાથી સામાન્ય લોકોની પેઠે પ્રેતોને જોઈને છેટે ભાગી જવું મને બિલકુલ યોગ્ય નથી. આવી વિચારલહરિઓથી મારો જીવનમદાનલ પૂર્ણપણે ઠંડો થઈ ગયો.”

ઉપલા ઉતારાઓનું બરાબર મનન કરતાં વૈભવના અત્યુચ્ચ શિખરપર વિરાજતા હોવા છતાંય ગૌતમના મનમાં સર્વસાધારણ લોકોની બાળ્યતમાં વિશિષ્ટ અનુકંપા દગ્ગોચર થતી હતી, એ સહજ લક્ષમાં આવશે.

મરીબગરબાંઓ અને દુઃખીજનોના નિઃશ્વાસથી તેમનું કામળ અંતઃકરણ હમેશાં ભરાઈ

આવતું. ઉપર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોપભોગમાં તે ડૂબી ગયા નહિ. દયાળુ મન દીનદુઃખીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિથી હમેશાં આર્દ્ર રહેતું હતું.

તેમની આ કામળ વૃત્તિનો અવિક વિકાસ થતાં થતાં તેનું પર્યાવસાન છેવટે ગૃહત્યાગમાં થયું. હલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં સારથિની સાથે થયેલા સંભાષણને યોગે અથવા એકાદો વૃદ્ધ મનુષ્ય, અથવા કોઇનું પ્રેત કિંવા પથિસ્થ ભિક્ષુ ઇત્યાદિ દૃષ્ટિપથમાં આવવાથી તેમને સકૃદ્દેરાગ્ય પ્રાપ્ત થયાની રસભરી, પરંતુ કાલ્પનિક કથાઓ અનેક આવી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો તેઓ રાતનાં એકલાજ નાસી ગયાનાં, સારથિની સાથે રથમાં બેસીને ગયાનાં અથવા પ્રભુ રામચંદ્રની પેઠે અશ્વારૂઢ થઇને એકલાજ ગયાનાં નાનાવિધ વર્ણનો છે. બીજાં અનેક રથને ગૃહત્યાગ કરવાના દિવસેજ ગૌતમને પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયાની હકીકત પણ આપેલી જણાય છે; પરંતુ આ બધાં યથાર્થ વર્ણનો નથી. એમાં સત્યનો થોડો અંશ હશે; પરંતુ અક્ષરશઃ સત્યતા તેમાં નથી. વ્યાધિમસ્ત મનુષ્ય અથવા વૃદ્ધ અગર પ્રેત કિંવા ભિક્ષુ એ પૈકી બધી અથવા એકાદ વ્યક્તિ વચના રહ મા વર્ષપર્યંત ગૌતમના જોવામાં ન આવી હોય, એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. સારથિએ તેમને ગુરૂપદેશ આપ્યો એ પણ ખરું લાગવા જેવું નથી. ઘર છોડીને જવાના અરસામાં તેમને રાહુલ નામનો પુત્ર હતો એ બીના ખરી હોય; તોપણ તે ગૃહત્યાગના દિવસેજ જન્મ્યો હતો, એવું અનુમાન બાંધવાને કોઇ પણ જાતનો ખાત્રીલાયક પૂરાવો નથી. મધ્યમનિકાયના અરિયપરિચેસનસુતમાં બુદ્ધે સ્વ-મુખે પોતાના ગૃહત્યાગની હકીકત કહી છે. તે આ પ્રમાણે:-

“ભિક્ષુઓ, હું જ્યારે જીવાન હતો અને મારા માથાપરનો એક કેશ પણ ધોળો નહોતો થયો, ત્યારેજ આ વિચારોએ મારા હૃદયસાગરમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો ને મને ઘરમાંથી બહાર ધકેલ્યો. પિતાએ ને માતાએ મને પરવાનગી આપી નહિ. તે બંનેને ઝારઝાર રડતાં મૂકી-નેજ મેં મુંડન કરી લીધું ને કાપાયવસ્ત્રો ધારણ કરીને ઘર બહાર નીકળી પડ્યો.”

વૈરાગ્યનાં કારણો:—ગૌતમે ઘરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો એ હકીકતના કરતાં, ખરી જીવાનીના બહારમાં આ સુકુમાર રાજકુમારે વિષયોપભોગોને તુચ્છ માની તમામ ઐશ્વર્યને લાત મારીને અને વૈરાગ્યદીપિકાને હાથમાં લઇ દુઃસાધ્ય નિર્વાણસુખની શોધ શા સારૂ આરંભી એ જાણી લેવું વધુ મહત્ત્વનું ને બોધપ્રદ છે. ગૌતમના જમાનામાં પોતાને ચક્રવર્તી કહેવાવી લેવાનુંજ ધ્યેય ક્ષત્રિયમાત્રનું અત્યુચ્ચ ધ્યેય હતું. અમુક રાજાને ત્યાં કુમાર જન્મ્યો કે આગળ જતાં તે સાર્વભૌમ થશે કે નહિ એની ચિકિત્સા તેના જાતક ઉપરથી કરવાની શરૂઆત થતી; પરંતુ વસ્તુઓનું ઇંગિત જાણનારા બુદ્ધનું આવું ચક્રવર્તીત્વ સંપાદન કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સમાધાન થાય તેવું નહોતું; કારણ ચક્રવર્તી થાય તોપણ ભય, મોહ, અશાંતિ ઇત્યાદિ શત્રુપરંપરાથી મુક્ત થવું પોતાને શક્ય નથી, એ બુદ્ધ સારી રીતે સમજતા હતા. આ શત્રુઓના ત્રાસમાંથી છૂટીને, તેનાથી દૂર રહેલા અખંડ શાન્તિસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી લેવી-એવી તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા; ને શાન્તિસામ્રાજ્યનો માર્ગ સામાન્ય જનોને બતાવીને તેમને સંસારતાપથી છોડાવવા-એ તેમની અંતઃકરણની ધગશ. સંસારત્યાગ કરીને પરિવ્રાજક બનેલા ને જંગલ જંગલમાં સંચાર કરનારા શ્રમણ આ સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગે પોતાને લઇ જશે, એવો બુદ્ધને દૃઢ વિશ્વાસ હતો.

દંડસુતમાં આવેલા સુત્તનિપાતમાં ગૌતમનાં ગૃહત્યાગનાં કારણો આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:-
“પોતાને સંતોષ-સુખ ન હોવાથી, બીજાનો દોષ કાઢીને એકબીજામાં કલહ વધારનારા લોકો તરફ જોઇને મને અત્યંત ભય લાગવા માંડ્યો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો તે હવે જણાવું છું. દિવસે દિવસે શુષ્ક થતા જતા સરોવરને જોઇને સરોવરમાં રહેનારાં માછલાં જે પ્રમાણે ગર્ભગલિત થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે પોતપોતામાં ઝગડા મચાવીને પોતાનો હાથ કરી લેનારા જનસમૂહતરફ જોઇને હું ગભરાઇ ગયો. મને સંસાર અસાર લાગવા માંડ્યો. દશેદિશાએ થરથર કંપે છે એવો મને ભાસ થવા લાગ્યો. મારું પોતાનું રક્ષણ કરી શકાય એવી નિર્ભય જગ્યા મને ક્યાંઇજ નજરે પડતી નહિ; કારણ દિગંતપર્યંત દૃષ્ટિ ફેંકુ તોય કલહમય જનસમૂહનું ભયંકર ચિત્ર મારી નજર સામે ખડું થતું. આ દિશ્વિતિ જોઇને મારું મન તદ્દન ગળી ગયું.” ઉપરના ઉદ્દેશ તરફ તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં જરામરણાદિ વ્યાધિઓવડે મૂળથીજ હતબલ થયેલા જન-સમાજને, ક્ષણભંજર ઐહિક સુખોપભોગના છંદે લાગી એકબીજાને ત્રાસ કરવાને ઉલ્લુક્ત થયેલો

જોધને બુદ્ધના અંતઃકરણમાં પરાકાષ્ઠાની ઉદ્દિષ્ટતા આવી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ, ધ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ જનકલહોને બીજરૂપ થઈ પડેલી બાબતોમાંજ તેમની ઉદ્દિષ્ટતાનું મૂળસ્થાન છે. જીવની ને તે પ્રમાણે ઐહિક સુખની ક્ષણભંગુરતા એજ તેમના વૈરાગ્યનું મૂળ.

વૈરાગ્યજ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાંનું પહેલું પગલું છે. પ્રચલિત વિષયસુખમાં ને મામે નજર આગળ ચાલુ રહેલી બીજી ક્ષણભંગુર બાબતોમાં ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન થઈને એના કરતાં શુદ્ધતર બાબતોથી થનારા આનંદનો છંદ લગાડવો, એ બીજું પગલું છે. ચર્મચક્ષુને દેખાતી માલ્ય વસ્તુઓપર અવલંબી રહેલું સુખ એ ખરું સુખ ન હોતાં અંતઃકરણની નિત્ય પ્રસન્નતા એજ ખરું સુખ છે, એવી મનમાં ખાત્રી થઈ કે પછી તે આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરી લેવાના પ્રયત્નમાં શામે છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પ્રારંભ અહીંથીજ શરૂ થાય છે.

લેખાંક બીજો

લગવાને હવે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યનો અંગીકાર કર્યો. સ્ત્રી-પુત્રધનાદિ સુખસાધનોનો ત્યાગ કરી, મયપણમાંજ જાંબુડીની છાયામાં દગ્ગોચર થયેલા નિર્વાણસુખનો અક્ષય લાભ મેળવી લેવાના પ્રયત્નમાં તે લાગ્યા. નિર્વાણસાધન ને આત્માનુભવનેજ તેમણે પોતાનાં ધ્યેય બનાવ્યાં. બોધિસત્વના વખતમાં આ ધ્યેય કંઈ નવીન આવ્યાં ન હતાં. જન્મમરણની યાચનાઓમાંથી છોડવનાર ચિરશાંતિ-સુખનું ધ્યેય ભરતખંડમાં અતિપ્રાચીન એવા ઉપનિષદકાળથી રૂઢ થયેલું છે. આજ શાંતિસુખની પ્રાપ્તિને સારૂ હિંદુ આર્યોમાંના અતિ તેજસ્વી તેમજ ઓજસ્વી ઋષિવર્યોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. આ રીતે આ ધ્યેય અનન્ય અને સનાતન છે, તોપણ તેને સાધ્ય કરવાના માર્ગ અનેક ને ક્રમેશાં બદલી શકાય એવા છે. આ સાધનરૂપ લિન્નતા આધુનિક નથી, પણ તે સુદ્ધ પ્રાચીનકાળથીજ શરૂ થએલી છે. આ પ્રકારને અનુસરી ગૌતમના સમયમાં આ ધ્યેયસાધનને માટે કેટલાક વિશિષ્ટ પંથ અને સાધનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે કયી કયી એનું આપણે સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરીએ.

જૂદા જૂદા પંથ

પાલી ભાષાના સુતનિપાત, સલિયસુત, નિભંગ વગેરે ગ્રંથોમાં આશરે ૬૨-૬૩ વૈદિકતર મતનો ઉલ્લેખ જણાય છે. કાસલ અને મગધ દેશમાં આ જૂદા જૂદા મતાનુયાયીઓનો સંચાર ક્રમેશાં ચાલુ હતો. પ્રસંગવશાત્ આવા પાંચપચાસ શ્રમણ એક ઠેકાણે ભેગા થઈ જતાં પોતપોતાના મતની ઉત્તમતા સાબીત કરી આપવાને તેઓ તાત્ત્વિક વાદવિવાદ પણ કરતા. બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી લગવાને તેમનું ગૌરવ કર્યાનું દષ્ટિએ પડતું નથી; કારણ તેમનો ધિક્કાર કરીને એમને મત્યનું ખરું સ્વરૂપ બિલકુલજ સમજાયું નથી, એમના સિદ્ધાન્ત જન્મધોએ કરેલા હસ્તિવર્ણનના જેટલાજ વસ્તુસ્થિતિનિર્દેશક છે, વગેરે પ્રકારના ઉદ્ગાર તેમણે એક ઠેકાણે કાઢ્યા છે. દીર્ઘનિકાયમાં આવેલા બ્રહ્મજનસુતમાં આ બાસઠ મતોનું સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે. આ મતો પૈકી બધાજ એકબીજાથી તદ્દન લિન્ન હોય એ બિલકુલ સંભવતું નથી. એ પૈકી અનેકોમાં પુષ્કળ પ્રામ્ય પણ દેખાઈ આવે છે, તથાપિ કંઈક ક્ષુદ્ર મતભેદોને લીધે તેમને મતાંતરત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.

વૈદિક પંથ

પ્રથમ બ્રાહ્મણ અથવા વૈદિક પંથનો આપણે વિચાર કરીએ. એમાં મુખ્ય ભેદ બે. સંસારમાં રહીનેજ વેદાધ્યયન કરી યજ્ઞયાગાદિ વેદોપદિષ્ટ કર્મ કરનારા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકોનો એક ને બીજો ભર્વસંગપરિત્યાગ કરીને વનમાં રહી અગ્નિહોત્રાદિ વ્રતો ને જપતપાદિ સાધના કરનારા નિત્યસંન્યાસી તપોધનોનો. બન્નેની સામે ધ્યેય એકજ; ને તે એ કે, બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવી. આ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? એ બાબતમાં પુષ્કળ મતભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ દીર્ઘનિકાયના તે વિજયસુતમાં જણાય છે. આ ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નના નિર્ણયસંબંધી મહર્ષિ વસિષ્ઠ ને ભારદ્વાજની વચ્ચે વાદવિવાદ થયાનું વર્ણન છે.

વૈદિકેતર પંથ

આમાં શ્રમણોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. એમનું મુખ્ય ધ્યેય ઐહિક દુઃખમાંથી મુક્ત થવું, એ છે; તથાપિ આ મુક્તતા મેળવવી કેવી રીતે? એ બાબતના મતભેદને લીધે તેમનામાં જૂદા જૂદા બાસઠ મતભેદ થયા. એમાંથી છ મહત્વના છે ને બુદ્ધના વખતમાં તેમને માન પણ સાંકે મળતું હતું. અકિમા, સંસારશુદ્ધ, ઉચ્છેદ, અન્યોન્ય, ચાતુર્યામસંવર ને વિશ્લેષ, આ એ છ વાદોનાં નામ છે.

હમણાં આ પૈકી ચાતુર્યામસંવર અથવા 'નિઘ્રંથી' સિવાયના બીજા બધા પંથ નામશેષ થયેલા છે. 'સામગ્રહસુત' નામનો બૌદ્ધગ્રંથ એમ જણાવે છે કે, આ પંથ મહાવીર સ્વામીએ સ્થાપ્યો છે; તથાપિ જૈનગ્રંથોની અંદર આ બાબતમાં જૂદાંજ વિધાનો કર્યાંતું જણાય છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાવીરનીયે પહેલાં આશરે અઠીસો વર્ષ અગાઉ પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરે આ પંથ સ્થાપ્યો. હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય ને પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્ત, આ એ પંથનો મૂળમંત્ર. આ નિયમ ચતુષ્ટયનેજ ચાતુર્યામ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાવીરે આ ચતુષ્ટયને મૈથુનનિવૃત્તિ આ પાંચમા યામ (નિયમ) ની જોડ દીધી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં 'પાર્શ્વમહામુનિએ ઉપદેશીલો યાગચતુષ્ટયજ વર્ધમાન મુનિએ પંચશિક્ષારૂપે નિરૂપ્યો' એવું વર્ણન છે. સુતપિટક ગ્રંથમાં આ મતસંબંધે પુબ્બળ માહિતી મળે છે. પુનર્જન્મના તત્ત્વપર આ મતના અનુયાયીઓનો વિશ્વાસ હતો. સંયમ અને તપની સહાયતાથી કૃતકર્મકર્મ ધોઈ નાખી મુક્ત થવાના માર્ગને તેઓ અનુસરતા હતા. બાકીના પંથને છોડી દઈ આ એકજ જૈન પંથની આટલી સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનીયે પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો છે એ વાંચકોને સ્પષ્ટપણે બતાવી આપવું. ભગવાન બુદ્ધે આ પંથનાંજ અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય વગેરે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં છે ને તેમાં થોડાંધણો ફેરફાર કરીને પોતાનો પંથ પ્રસ્થાપ્યો છે. એમાંના અપરિગ્રહ, મૈથુનવિરતી આ તત્ત્વોને કિંચિત્ બદલીને બૌદ્ધ ગૃહસ્થધર્મીઓ સાર પરસ્પ્રવિરતિ આવું તેનું પરિવર્તન કર્યું. ઉપર જણાવેલા ફર મતો પૈકી આજની ધડીસુધી આ એકજ પંથ સારી રીતે જીવતો રહ્યો છે. હમણાં અસ્તિત્વમાં છે તે જૈનધર્મજ એ પંથ છે. તેમાંનાં અમૂલ્ય એવાં પાંચ તત્ત્વોને આધારેજ એ જીવી શક્યો છે, એ વાચકોના લક્ષ્યમાં આવ્યું હશેજ.

હવે બાકીના પાંચ પંથોના થોડા સમાચાર લઈએ. અક્રિયવાદી પંથના આઘાચાર્ય પૂરણકાશ્યપ છે. તમામ દુઃખનું મૂળ પાપપુણ્યસંબંધેની ભાવનામાં હોવાથી તે ભાવનાનેજ નષ્ટ કરી નાખીએ કે થયું, એવો તેમનો ઉપદેશ હતો. પાપપુણ્યનો વિચાર એ કેવળ ભ્રમ છે, એમ તેઓ માનતા-અર્થાત્ આ પંથ તે એક પ્રકારનો નાસ્તિકવાદજ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

સંસારશુદ્ધિવાદી પંથનો પ્રસ્થાપક મકખલી ગોસાળ છે. આ વાદનુંજ નિયતિવાદ એવું બીજું પણ નામ છે. સૃષ્ટિમાંની અખિલ ચરાચર વસ્તુ, પ્રાણી અને જીવ, દુર્બળ ને અસ્વતંત્ર હોઈ તે બધા દૈવના તંત્રથી ચાલે છે. પોતપોતાના કર્મોનો ઉપભોગ લેતા રહેવું એજ તેમનો વ્યવસાય અને એ વ્યવસાયમાંથી તેમનો કદી પણ છૂટકારો થતો નથી, એ આ પંથનું આઘતત્ત્વ છે.

ઉચ્છેદવાદી પંથ અજિતકેસકંબલીએ સ્થાપ્યો. આ નિર્ભેજ નાસ્તિકવાદી હતો. મનુષ્ય એટલે પૃથ્વી, અપ, તેજ ને વાયુ-આ ચતુસ્તત્ત્વોની બનાવેલી પૂતળી. મૃત્યુ પછી તેના દેહનું આ ચાર મહાભૂતમાં ફરીથી રૂપાંતર થઈ જાય છે ને ઇંદ્રિયો આકાશમાં લીન થઈ જાય છે. પાપપુણ્ય વગેરે જૂઠું છે. ઐહિક સૌખ્ય એ એકજ ખરું તત્ત્વ, આ એ પંથનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

અન્યોન્યવાદી પંથના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ ને જીવ, આ સાત નિત્ય તત્ત્વ છે. એનો નાશ કરે એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી. મનુષ્યના મરણ પછી પણ આ તત્ત્વો અખાદિત રીતે અસ્તિત્વમાં હોય છે વગેરે સિદ્ધાન્તોપર આ પંથની રચના થયેલી હતી.

હવે બાકી રહ્યો વિક્ષેપવાદી પંથ. એનું જૈનોના સ્યાદાદની સાથે પુબ્બળ સામ્ય છે. એને નિત્યસંશયી નામ શોભવા જેવું છે. આ મત પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રશ્નને માટે ઠરાવિક સાત ઉત્તરો છે. દેવ છે કેંવા નહિ ? આ પ્રશ્નને દેવ છે, દેવ નથી, દેવ છે એમ પણ નહિ, દેવ નથી એવુંયે નહિ, આવા નમુનાના તેમના ઉત્તરો હોય છે.

ભગવાનના ગુરુ

ગૌતમના વખતમાં આવા પ્રકારના જૂદા જૂદા પંથ પ્રચલિત હતા, એ પૈકી શાશ્વતશાન્તિ-સુખની શોધમાટે કયા પંથનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો, એ ક્યાંઈ પણ સ્પષ્ટપણે જણાવેલું નથી. ગૃહ-ત્યાગની પૂર્વે કપિલવસ્તુમાં આલારકાલામ નામના એક યોગીની પાસે તેમનું હમેશાં આવવું જવું થતું. આલારકાલામજ તેમના ગુરુ છે. પરિવ્રાજિકાવસ્થામાં ફરતાં ફરતાં એકવાર ગૌતમ કપિલવસ્તુમાં આવ્યા ને એ વખતે તેમને ઉતારવા સાર યોગ્ય સ્થળ તેમના કાકા મહાનામ શાક્ય શેઠધવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને ભગવાનના સહપાઠી ને આલારકાલામના શિષ્ય ભરંકુશ્રમણના આ-

શ્રમસિવાય બીજું સ્થળ મળ્યું નહિ, એવો ઉદ્દેશ અંતર નિકાયમાંના તિક્કનિપાતમાં જણાય છે. આ ઉપરથી ગૌતમ ભરંડુની પેઠેજ આહારકાલામના શિષ્ય હતા અને ભરંડુનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં લાંબા સમયથી હતો, (નહિ તો ગૌતમને ત્યાં ઉતારવા શક્ય ન થયું હોત) એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે. બોધિસત્વ જે પ્રમાણે કાસલદેશાધિવાસી તે પ્રમાણે આહારકાલામ પણ કાસલદેશીયજ. અંતર નિકાયાંતર્ગત તિક્કનિપાતમાં તેમના મૂળ રહેવાના ગામનું નામ કેસપુત્ત એવું આપેલું છે. ઉપર જણાવેલા છ મતસ્થાપકોના જેટલા આહારકાલામ પ્રસિદ્ધ નહોતા, તો-પણ મલ્લ અને કાસલદેશમાં ને તેમાં કપિલવસ્તુ શહેરમાં તો તેમનું પુષ્કળ વજન હતું. પરિવ્રાજક થતાં પહેલાં ગૌતમનો આહારકાલામની સાથે પુષ્કળ પરિચય હોવો જોઈએ. અરિયપરિચેસન સુતમાં “પરિવ્રાજક થયા પછી કુશળનું (પરમ કલ્યાણનું) જ્ઞાન કરી દેવા સાર લોકદષ્ટિએ પ્રસિદ્ધ એવું એકાદ શાંતિસદન શોધવાના નિમિત્તે ફરતાં ફરતાં આહારકાલામવાળા ઠેકાણે હું આવ્યો” એવું વર્ણન છે. આહારકાલામનો આશ્રમ કપિલવસ્તુ ગામમાંજ ઘણા દિવસથી હતો અને શ્રેષ્ઠ શ્રમણતરીકે તેની ખ્યાતિ હોવાથી મુમુક્ષુ ગૌતમને તેનો પરિચય નહિ હોય એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. પરિવ્રાજક થયા પછી પ્રથમ આહારકાલામની પાસેજ જવાથી એ પરિચય બહુ વધુ હતો, એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે.

રાજગૃહી તરફ ગમન

આહારકાલામ એ ગૌતમના ગુરુ હતા. એ ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરથી નક્કી થયું એમ કહેવાને હરકત નથી. હવે ગૌતમ તેમની પાસેથી કયી કયી બાબતો શીખ્યા તે તપાસીએ. આહારકાલામે બોધિસત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાનો અને આકાશાનંત્યાયતન, વિજ્ઞાનાનંત્યાયતન અને આકિંચન્યાયતન આ ત્રણ ચિદવસ્થાઓ ઉપદેશી. સમાધિશિખરે પહોંચ્યાડનારાં આ સાત પગથિયાં છે; પરંતુ બોધિસત્વનું સમાધાન એટલાથીજ થાય તેમ નહોતું. આ યોગમાર્ગથી એકાદિ વ્યક્તિને કંઈક કાળપર્યંત ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી તેને સમાધિશાંતિમાં લીન કરી શકાય એ ખરું, પણ એકંદર જનતા સામે આચરણીયતરીકે રજુ કરવાને તે અયોગ્ય (નાયં ધમ્મો સંબોધાય) છે, એવી તેમની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી; તેથીજ તેમણે કપિલવસ્તુમાંથી ઉદ્ધકરામપુત્ત નામના સાધુપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. આ સાધુ પણ આહારકાલામ જે સંધનો સાધુ હતો તે પૈકીજ એક હતો. તેણે અકિંચન્યાયતનથી આગલી નૈવ સંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન નામક સાધના બોધિસત્વને ઉપદેશી; પરંતુ બોધિસત્વનું સમાધાન એ સાધનાથી પણ થયું નહિ, કારણ આ સાધના જે કે પાછલી સાધનાઓના કરતાં સરસ હતી, તોપણ તે તેજ માર્ગની હતી. આથી બોધિસત્વે એ સમયે શ્રમણોના વિદ્યાબ્યાસનું કેન્દ્ર ગણાતી મગધ દેશની રાજગૃહી રાજધાની તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. બોધિસત્વ રાજગૃહી તરફ કેવી રીતે ગયા અને ત્યાં ગયા પછી ત્યાંના રાજા બિંબીસારની સાથે તેમનું શું સંબાધણ થયું, વગેરે બાબતોની માહિતી સુત્તનિપાતાન્તર્ગત પખ્ખજ્જસુત્તમાં આપી છે. સંન્યાસલક્ષણસંપન્ન એવા બોધિસત્વને જોઈને બિંબીસારે કહ્યું, “હાથ નીચે ગજસેના રાખીને એકાદ મહાવીરની જેમ તું મારી પાસે રહે. હું તને જોઈએ તેટલું ધન આપીશ. તેનો તું તારે જોઈએ તેવો ઉપભોગ કર. તું કાણ ને તારું કુળ કયું છે, તે મને કહે.” બોધિસત્વે ઉત્તર આપ્યો:—“ રાજા! આ દેશની દેઠ ઉત્તરબાજુએ આવેલા કાસલ દેશમાં ધનધાન્યાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન શાક્યજાતિના લોક વસે છે. હું જન્મે શાક્ય, મારું જોત્ર આદિત્ય. આવી સંપન્નસ્થિતિનો ત્યાગ કરીને હું જે પરિવ્રજક બન્યો છું, તે કંઈ સંપત્તિને લોભે નહિ. કામોપભોગની બાબતમાંથી મારું મન ઉઠી ગયું, એકાંતવાસ મને પ્રિય લાગવા માંડ્યો અને તેથીજ તપશ્ચર્યાને માટે હું નીકળ્યો છું. મને આ એકજ વિપયની માત્ર હવે અભિરુચિ બાકી રહી છે.”

બોધિસત્વને આહારકાલામનો અથવા ઉદ્ધકરામપુત્તનો પંથ સંપૂર્ણપણે માન્ય ન થવાથી અત્યંત શાન્તિદાયી ને પરમ કલ્યાણપ્રદ એવા માર્ગની શોધમાં તે રાજગૃહીસુધી ચાલી આવ્યા. ત્યાં અનેક શ્રમણોને વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરતા જોઈને એ માર્ગે જવાથી પોતાનું ધ્યેય હાથ લાગશે, એમ લાગવાથી પોતે પણ તપ શરૂ કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. આથી તેમણે ત્યાંથી ઉરવેલા પ્રયાણ કર્યું ને ત્યાં તપશ્ચર્યાની શરૂઆત કરી. આવું વર્ણન અરિયપરિચેસનસુત્તમાં આવ્યું છે, તે અહીં ઉતારી લેવું ઇષ્ટ જણાય છે. ભગવાન બોલ્યા:—“ બિશ્નુઓ! કુશલ—(પરમ, કલ્યાણ)—

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાર તપ આચરવાને નિતાંતરણ એવું સ્થાન મેળવવા સાર મેં ચારે તરફ પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યો ને છેવટે અહીં (ઉરવેલામાં) આવ્યો. ત્યાં અતિશય રમણીય એવું એક સ્થળ મારી નજરે પડ્યું. એક અતિશય સુંદર વનમાંથી મંદમંદ ગતિએ એક નદી વહેતી હતી. નદીના બન્ને કાંઠે વિપુલ ને શુભ એવી વેળુ પથરાયેલી હતી. નદીનું પાત્ર પણ વિશેષ હિંદુ ન હોવાથી એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે સહજ લીલાથી જવાતું અવાતું. વનની ચારેબાજુએ ગામો વસેલાં હોવાથી ભિક્ષાટ-નની ઉત્તમ સગવડ હતી. આ બધું જોઈને મને અતિશય આનંદ થયો ને ત્યાંજ મેં મારી તપ-શ્રયાનો આરંભ કર્યો.”

તપશ્ચર્યાના પ્રકાર

બોધિસત્વે કયા કયા પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી એ વિષય મહાસીહનાદસુત્તમાં આવ્યો છે; તથાપિ એ વર્ણનો વાંચવાથી એકજ વ્યક્તિએ એકજ જન્મમાં, આવાં અને આટલાં તપો આચર્યાં હોય એ શક્ય લાગતું નથી. આ વર્ણનમાં અમુક એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા નોંધવામાં નથી આવી એમ નથી. આ ઉપરથી બોધિસત્વે કયાં તપો આચર્યાં એ કહેવા કરતાં એ વખતમાં કયાં કયાં તપો પ્રચારમાં હતાં એ તપો જણાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ હતો, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે. એ પૈકી થોડાંકને અહીં નોંધવાં ઇષ્ટ લાગે છે. લગવાન યુદ્ધ સારીપુત્તને ઉપદેશ આપ્યાનું મહાસીહ સુત્તમાં જે વર્ણન આવ્યું છે, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

“હું સારિપુત્ત ! મેં ચાર પ્રકારનાં તપો આચર્યાંનું મને સ્મરણ છે. હું પ્રથમ તપસ્વી બન્યો, પછી રક્ષ થયો, કેટલેક દિવસે ભુગુપ્તિસતાનો સ્વીકાર કર્યો ને છેવટે પ્રવિવિક્ત બન્યો. હું દિગંબર વૃત્તિથી રહેતો હતો. કોઈ પણ જાતનું લૌકિક આચારનું બંધન પાળવાનું મેં છોડી દીધું હતું.”

“કરતલપાત્રમાં મળેલી ભિક્ષા હું ખાતો હતો; મત્સ્ય, માંસ અથવા સુરાયુક્ત આહાર હું બિલકુલજ અહણ્ય કરતો નહિ. મને બોલાવીને આપેલું જાત્રા (મેળા)માં રાંધેલું, ગર્ભવતી સ્ત્રીએ અથવા કેડ ઉપર બાળકને તેડનારે આપેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ. કૂતરાંએ અથવા માખીઓએ અપવિત્ર કરેલી જગ્યા ઉપરનું અન્ન હું ખાતો નહિ. શાક, સ્યામાક, નીવાર, શેવાળ, થુલું, શેકેલું અનાજ, પિણ્યાક, લીલું ઘાસ, ફળ, પાંદડાં, ગોમય, ચમારોએ ફેંકી દીધેલા ચામડાના ટુકડા વગેરે ખાઈને હું જીવધારણા કરતો હતો. પહેલા દિવસે એક ગ્રાસ (કાળીયો) અથવા એક કડાળી અન્ન, એકાદ બેર અથવા મગનો એક દાણો, બીજે દિવસે બે, ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ સાત દિવસપર્યંત ક્રમે ક્રમે ચઢીને પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ઉતરતો જતો હતો; અને આવી રીતે મેં બિઘ્નિનિગ્રહનું તપ આચર્યું. આથી મારો માંસાળ દેહ સૂકાઈ ગયો ને શરીરમાંનું અસ્થિ-પિંજર સાફ દેખાવા લાગ્યું. એક જૂના પૂરાઈ ગયેલા કૂવાને તળીયે બોખા જેટલા પાણીમાં પડેલું નક્ષત્રિબંધ જેવું દેખાય, તે પ્રમાણે હિંડી ગયેલી મારી આંખોના તેજની અવસ્થા થઈ હતી. મારી ચામડી સૂકાઈને શુષ્ક થઈ જવાથી તે શરીરપર લપડતી હોય એવી દેખાવા લાગી. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં હાથે પાંસળીઓ લાગતી હતી. મળમૂત્રવિસર્જનને માટે ઉઠીને બેસવા જેટલું પણ શરીરમાં સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઈ કોઈવાર હું જે સ્થિતિમાં પડ્યો હોઉં એ સ્થિતિમાંજ એ વિધિ થઈ જતો. એકાદ ચામડાની કાથળીમાં હાડકાં મૂકી રાખ્યાં હોય એવી મારા દેહની અવસ્થા થઈ ગઈ હતી. કોઈ કોઈવાર હું ચીંથરાને પરિધાન કરતો હતો. કોઈવાર ઘોડાના કેશથી બનાવેલું, ચકલી-ઓનાં પીઠાંથી બનાવેલું તો કદી કુશનું અગર મૃગાન્નનું વસ્ત્ર હું ઓઢતો હતો. મૂછો, દાઢી ને માથા ઉપરના કેશ હું પોતાને હાથે ચુંટી કાઢતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના દેહદંડનું આચરણ મેં કર્યું છે. આ મારું તપ.”

“સારિપુત્ત ! હવે મારી રક્ષતાનું વર્ણન સાંભળ. અનેક વર્ષની ધૂળથી મારું આખું શરીર ભરાઈ ગયું હતું, જૂના લાકડાનાં પાટીયાં ઉપર ધૂળ ચઢી ચઢીને જેવી તેની સ્થિતિ થાય તેવી મારા દેહની અવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ તે ધૂળ મેં ઘોષ કાઢવી કે બીજા કોઈએ ઘોષ કાઢવી એવો મારા મનમાં કોઈ દિવસ પણ વિચાર આવ્યો નહોતો.”

“હવે મારી ભુગુપ્તિનું વર્ણન સાંભળ, હું બહુ સાવચેત રહીને હાલચાલ કરતો હતો. પાણીના ટીપાપ્રયે સૂક્ષ્મ હું મોટી દ્યાર્દ્ર દષ્ટિથી જોતો ! એકાદ ક્ષુદ્ર કૃમિકીટક પણ મારા હાથેથી ન માર્યો જાય એવે માટે હું ખૂબજ ખબરદારી રાખતો.”

“મારી પ્રવિવિક્તતાનું” પણ થોડું વર્ણન તને કહું છું. એકાદ નિબીડ અરણ્યમાં જઈને હું રહેતો. પશુને પાળનારા ભરવાડો, કઠિયારા અથવા ખીભું કોઈ પણ જે ભાગમાં આવતું દેખાતું ત્યાંથી હું નાસી જતો અને તેમની દષ્ટિઆડે થતો. આ રીતે મેં પ્રવિવિક્તતા આચરી હતી.”

“કોઈ કોઈવાર હું ગોવત્સોનું છાણ ખાઈને રહેતો. પોતાનાં મળમૂત્ર ખાઈને પણ મેં કેટલાક દિવસો કાઢ્યા છે; આવું સૂગ ચઢે એવા પ્રકારનું મારું ખાવાનું હતું. ઘેર જંગલમાં મેં નિવાસ કર્યો હતો. ટાઢના દિવસોમાં હું ખુલ્લા મેદાનમાં સૂતો. કોઈવાર સ્મશાનભૂમિમાં જઈ મૃતોનાં હાડકાંને ઓસીકે મૂકીને સૂતો હતો. લોકો મારા ઉપર થુંકતા હતા; તથાપિ મારા મનમાં મેં તેમને માટે જરા જેટલો પણ ખરાબ વિચાર આવવા દીધો નથી.”

આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતનાં નિષ્કુર, કઠોર, ઘેરતર, ભયંકર, ખીભત્સ, નિસર્ગસિદ્ધ અને નિસર્ગવિરુદ્ધ એવાં તપો એ સમયમાં પ્રચલિત હતાં. એમાંના કેટલાક પ્રકાર હમણાં સુદાં હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિશિષ્ટ પંથોમાં પ્રચલિત છે. કાંટાની પથારી કરી તેમાં સૂવું, કાંટાવાળી ચાખડીઓ પહેરવી, સખ્ત ટાઢના દિવસોમાં મળા જેટલા પાણીમાં જઈ ઉભા રહેવું, ઉનાળાના દિવસોમાં તપેલા શિલાખંડ ઉપર ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરવી, પંચાગ્નિસાધન, સ્મશાનવાસ, કેશ ચુંટી કાઢવા, ઉપવાસ, કૃત્ત્ર્યોદ્રાવણ વ્રતો વગેરે પ્રકારો હમણાં પણ રૂઢ હોવાનું નજરે પડે છે. પોતાની વિષ્ણુ અને વમન પોતેજ ખાઈ જવાનાં ઉદાહરણો અધોરપંથી લોકોની અંદર એકસરખાં ચાલુ હોવાનું દષ્ટિએ પડે છે. આ ઉપરથી જોતાં હમણાં પ્રચારમાં છે, તે વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાની પરંપરા આજ ૨૫૦૦ વર્ષથી ચાલી આવી છે, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે.

દેહદંડની નિરર્થકતા

આ બધા પ્રકારો પૈકી બોધિસત્વનો ઉપવાસપર વિશેષ વિશ્વાસ હતો, એવું અરિયપરિચેસન તથા મહાસમ્યક સુત ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ એ પૈકી એકનાથીયે પણ બોધિસત્વને શાંતિસુખનો આનંદ મળ્યો નહિ. એનું કારણ આ પ્રકારોની અંદર ‘આર્ય પ્રજ્ઞા’ નહોતી એવું વર્ણન મધ્યમ નિકાયમાં આવ્યું છે:—“તં કિંસ્સ હેતુ । ઇમિસ્સાયેવ અરિયાય પ્રજ્ઞાય બનધિયમા” આવી રીતે શ્રમણોના માર્ગથી નિર્માણ પદવીએ પહોંચવું શક્ય નથી, એવી પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ત્યારે પોતે બાળપણમાં જાણીતી છાયામાં બેસીને કરતા હતા તે ધ્યાનમાર્ગનું બોધિસત્વને સ્મરણ થયું. ભગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેરસાને કહે છે:—“મારા પિતાના બેતરમાં ખેડવાનું ને વાવવાનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે હું જાણીતી છાયામાં ધ્યાનનિમગ્ન થઈને બેસતો હોવાનું મને સારી રીતે યાદ છે. એ ધ્યાનના આનંદનું સ્મરણકરણ ચિત્તાકાશમાં માત્ર ચમક્યું, ત્યાં તો બોધનો (સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો) ખરો માર્ગ તે આજ, એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી.” મહાભાગના આધ્યાત્મિક પ્રગતિના ઇતિહાસમાંનો આ અતિશય મહત્વનો પરિવર્તનકાળ છે.

શ્રમણ સંન્યાસમાં રૂઢ એવા દેહદંડના પ્રકાર અને કઠોર ત્યાગમાર્ગ નિર્વાણપદપ્રાપ્તિની દષ્ટિએ વ્યર્થ છે, એવી ખાત્રી થયા પછી બોધિસત્વને આહારકાલાએ ઉપદેશો સમાધિમાર્ગ યાદ ન આવતાં બાળવયમાં આક્રમેલા ધ્યાનમાર્ગ તરફ તેનું મન વળ્યું. એમાંનો મર્મ શું ? એ સમજવાને બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું, એ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. સંસારસાગરમાં ગુલાંટો ખાતી દુર્ભાજ જનતા તરફ જોઈને મહાભાગનું અંતઃકરણ હળહળી ઉઠ્યું હતું. ઇન્દ્રિયસુખ એ સત્ય અને નિત્યસુખ નથી, એ તેમના અંતઃકરણમાં અચ્છી રીતે ઠસ્યું હતું; પરંતુ વૈષયિક અથવા અકુશળ (અકલ્યાણકારક) બાબતોપર અવલંબી રહેલા સુખનો તિરસ્કાર આવવો એટલાપરજ તેમની મજલ અટકી નહોતી; પણ પ્રેમ, પ્રીતિ, કરુણા, દયા ઇત્યાદિ કુશળ (કલ્યાણકારક) ભાવનાઓને લીધે ઉત્પન્ન થનારા શાશ્વત સુંદર સુખના બિલકુલ છેવટના પગલે તેમને પહોંચવાનું હતું. આ ઉપરથી અહંકાર, કામ, સ્વાર્થાદિકાથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ ને ઇન્દ્રિયસુખપ્રત્યેનું મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થઈને, અકુશળ વિચાર ને ભાવનાઓ નષ્ટ થાય ને શુદ્ધ પવિત્રગંધી અહંકારકંટકશૂન્ય, કલ્યાણકુસુમમયી વાસનાવલ્લરી મનોભૂમિ ઉપર ડાલવા લાગે ને એવા પ્રકારની અકુશળ વિચારવિરતિપૂર્વક કુશળ વિચાર-પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવનારા નિરતિશય-નિર્વાણસરોવરમાં મનઃકમળ વિકસે, એ બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. લોકકલ્યાણ સાધી શકાય તો તે આજ માર્ગથી, એવી મહાભાગની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી.

લેખાંક ત્રીજો

બુદ્ધનો પંથ:-જે સાધનોવડે આત્મતિક સુખશાન્તિ સાધ્ય થાય એ માર્ગ તરફ જ બોધિ-
સત્વનું મન ખેંચાવું સાહજિક હતું. દેહદંડનના માર્ગે, બળજબરીથી, ઇચ્છાશક્તિના બળવડે
ઇદ્રિયોના નિગ્રહ કરીને તેમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને તદ્દન દાબી નાખવી શક્ય નથી. આહાર-
કાલામના સમાધિના માર્ગે એકાદ મનુષ્ય પોતાની એકાગ્રતા વધારી શકશે ને અનેક પ્રહર કિં-
બહુના અનેક મહિના સમાધિસુખનો અનુભવ લઇ શકશે, પરંતુ ‘નાયં ધમ્મો સંબોધાય’ સાર્વ-
ત્રિક ધર્મપ્રસારનો એ માર્ગ નથી, એવું બોધિસત્વે નિશ્ચિત કર્યું. બચપણમાં સહજ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી
જાણુડીની છાયામાં બેસીને લોકહિતસંબંધી ધ્યાન કરતી વેળા જે શુદ્ધ અને પવિત્ર આનંદનો
ઝરો પોતાના અતઃકરણમાં ફૂટ્યો, તેજ આનંદ શ્રેષ્ઠ અને સૌને સાધ્ય છે, એવો બોધિસત્વે
નિર્ણય કર્યો, આજ માર્ગનું આક્રમણ કરતાં પ્રાપ્ત થતી પરમાનંદસ્થિતિમાં નિરંતર સ્થિત
રહેવું એજ નિર્વાણપદવી ને એજ સન્માર્ગ અને સદ્ધર્મ, એવો તેણે પોતાના મનનો નિશ્ચય
કર્યો. પોતે દેહદંડનના માર્ગનો ત્યાગ કરતાં પોતાના સાથીઓ અને લોકો પોતાને પતિત કહેશે
એ ગૌતમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો, પણ કોઇથી ન ખીતાં પોતાના આત્માનુભવને
અનુસરીને પોતાનો આધ્યાત્મિક માર્ગ પાર કરવાનું વિરલ ધૈર્ય એ ગૌતમમાં હતું, એ કહેવું પડે
તેમ નથી, લગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેસ્સાને ઉદ્દેશીને કહે છે:-“ઇન્દ્રિયસુખ અને અકુશળ વિચાર એ
ઉભયને તુચ્છકારી કાઢી કુશળ વિચારોથી થનારા સુખથી હું કેમ ડરું? નહિ, હું કદી પણ
ડરવાનો નથી; પણ તે સુખ અલંત દુર્બળ સ્થિતિવાળા મને થવું શક્ય નહોતું, તેથી મે
થોડો થોડો આહાર લેવાની શરૂઆત કરી. એ પ્રસંગે પાંચ સાધુઓ મારી સેવા કરવામાં તત્પર
હતા. બોધિસત્વને જે ધર્મનો બોધ થશે, તે ધર્મનો ઉપદેશ આપણને પણ તે કરશે, એમ સમ-
જને તેઓ ચાતકની પેઠે વાટ નેઈ રહ્યા હતા; પરંતુ મેં આહારસેવનનો આરંભ કરતાંની
સાથેજ હું તપોબ્રહ્મ થયો, એમ કહેવાની તેમણે શરૂઆત કરી ને તેઓ મારો ત્યાગ કરીને
ચાલી પડ્યા ગયા.” વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્રના સુખને માટે કાયા, વાચા અને
મનવડે પ્રયત્ન કરતાં જે નિષ્કામ સુખ થાય છે, તેજ ખરું સુખ; અને એજ માર્ગે જવાથી સત્ય
જ્ઞાન થશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો બોધિસત્વ લોકોની સ્તુતિનિંદાને દાદ ન દેતાં પોતાનાજ માર્ગે
આગળ ચાલ્યો.

ઉચ્ચેલાના રમ્ય પ્રદેશમાંના નિવાસની વેળાએ દેહદંડપ્રધાન સાધનાસંબંધી તેને ત્રણ ઉપમા-
ઓ સૂઝી હતી:-(૧) પાણીમાં ભીંજાયેલા એકાદ લાકડાની ઉપર બીજો એકાદ સૂકા
લાકડાનો કટકો ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવો કદી પણ શક્ય નથી; એવીજ રીતે કામવિકારથી
અસ્ત થયેલું મન દેહદંડથી કદી પણ શુદ્ધ થવું શક્ય નથી. આથી મનુષ્યને વ્યર્થ શ્રમમાત્ર
થશે. (૨) પાણીમાં પડેલા લાકડાના ટુકડાને પાણીથી દૂર લઈ જઈને તેની ઉપર સૂકા-
યેલા લાકડાનો કટકો જોરથી ધસીએ તોપણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો નથી એજ પ્રમાણે જેની
વિષયવાસના નષ્ટ થઇ નથી, તેને દેહદંડનાદિ તપથી કે અરણ્યવાસથી કંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી.
(૩) સારી રીતે સૂકાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીથી દૂર પડ્યો હોય તેની ઉપર બીજો કટકો
ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે, તેજ પ્રમાણે જેની વિષયવાસના નષ્ટ થઇ છે, તેનેજ મોક્ષની આશા છે.

ઉચ્ચેલાના નિવાસદરમિયાન શારીરિક તપપ્રયેજ બોધિસત્વનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું, તોપણ
માનસિક તપપ્રયે તેમનું દુર્લક્ષ્ય નહોતું. કામ, દ્વેષ, હિંસા વગેરે મનોવિકાર પોતાના મનમાં
એકવાર પણ ન આવે એને માટે તે ખૂબજ સાવચેતી રાખતા હતા, તેવીજ રીતે એકાંત,
મૈત્રી, અહિંસા વગેરે વિચારને તે પોતાના મનમાં અલંત આદરપૂર્વક રાખતા હતા. ‘નિર્ભ-
યતાસિવાય તત્ત્વબોધ થવો દુર્લભ છે, એમ સમજીને રાત્રે-અર્ધરાત્રે સ્મશાનાદિ ભયાનક સ્થળો-
એ જઈને ભયભૈરવની ઉપાસના કરીને હું નિર્ભય થયો’ એવું દ્વૈધાવિતક્રસુત વગેરે ગ્રંથોમાં
લખેલું જણાય છે.

અકુશળ વિચારોથી ચિત્તવિક્ષેપ થાય છે. કુશળ વિચાર સુદમાં બહુ વેગથી આવે તો મનનું
સ્થૈર્ય ખગડે છે, તેથી ચિત્તનું સ્થૈર્ય ઇચ્છનારા બોધિસત્વે આનાપાન સ્મૃતિ-સમાધિનો અભ્યાસ કરી

કર્ચો.પ્રાણુયામ પણ એક પ્રકારનો દેહદંડ છે, એવી માન્યતાથી ગૌતમે આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. આનાપાનસુત્તમાં ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે:-“હિ ભિક્ષુઓ ! આનાપાનસ્મૃતિસમાધિ બહુ ફળદાયી છે. એકાંતમાં બેસવું, આસનસ્થ થવું, દીર્ઘશ્વાસ લેતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ લઉં છું’ એવું તથા દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડું છું’ એવું ધ્યાન કરવું. આ સાધનાથી મન સ્થિર થાય છે. હું બુદ્ધ થયા પહેલાં આજ સાધના કરતો હતો. મારા શરીરને કિંવા ઇન્દ્રિયને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ પહોંચતો નહિ. મારું મન વિકારમુક્ત રહેતું.” ‘સંબોધી’ એટલે પૂર્વજ્ઞાન થયા પહેલાં બુદ્ધનો મારની સાથે (કામદેવની સાથે) ધનધોર રણસંગ્રામ થયો, એવો સુત્તનિપાતના પ્રધાન સુત્તમાં ઉલ્લેખ છે. એ આધાર ઉપરથી લલિત વિસ્તર (અ. ૧૮), બુદ્ધચરિત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ બુદ્ધનું મોટું રસપ્રચૂર વર્ણન આવ્યું છે. આવા પ્રકારનો ઝઘડો બહુશઃ સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે. ઇસુખ્રિસ્તને સુદાં સેતાનની સાથે લડવું પડ્યું, એવું વર્ણન છે. સુત્તનિપાતમાં આ વિષય નીચે પ્રમાણે આવ્યો છે. બુદ્ધ કહે છે કે:-“હું નિર્વાણપ્રાપ્તિ સારૂ નૈરંજરા નદીને કાંઠે અત્યંત ઉત્સાહથી ધ્યાન કરતો બેઠો હતો. માર મારી પાસે આવ્યો ને બોલ્યો: ‘તું કૃશ થયો છે, મરણોન્મુખ થયો છે, નકામો મર નહિ, જીવવાનો કંઈ ઉપાય કર, અગ્નિહોત્રાદિ કરીને સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરી લે. આ નિર્વાણના ફંદામાં ન પડ. નિર્વાણનો માર્ગ દુષ્કર છે.’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘તું અહીં કેમ આવ્યો છે ? મને તારા ઉપદેશની અથવા પુણ્યની જરૂર નથી. મારામાં શ્રદ્ધા, વીર્ય અને પ્રજ્ઞા છે. એમની સહાયતાથી મારું ચિત્ત સ્થિર કરી લઇને હું મારું ધ્યેય સાધી લઇશ. અરે માર ! કામોપભોગ, અરતિ, ભૂખ, તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, બીક, કુશંકા, અભિમાન એજ તારું સૈન્ય. ધૈર્યવાળા પ્રેષિતાત્મા આગળ એટલે કે નિઃશવાન મનુષ્ય આગળ તારા આ સૈન્યનું કંઈ ચાલવાનું નથી. આ જો, હું કમ્મર બાંધીને નિર્વાણ તરફ જઈ છું. પથ્થરવડે મટકાને ફેંડી નાખવાની પેઠે હું ધૈર્યથી તારા સૈન્યને વિધીને આગળ જઈ છું. નિર્વાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરતો હું ગામેગામ ફરીશ ને મારા ઉપદેશથી હજારો શ્રાવક નિર્ભયસ્થાને જઈ પહોંચશે.’ આ સાંભળી માર બોલ્યો:-‘આજ સાત વર્ષથી સ્મૃતિમાન સંબુદ્ધની પછવાડે, હું ભટકું છું; પણ મને એક પણ છિદ્ર હાથ લાગ્યું નથી. હવે હું એકાદા નિરાશ થયેલા કાગડાની પેઠે અહીંથી ચાલ્યો જઇશ.’” આ રૂપક બહુજ સુંદર છે, એમાં જરાયે સંશય નથી.

સંબોધી અથવા સાક્ષાત્કાર:—એક અત્યંત રમણીય એવી વૈશાખ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રે બોધિસત્વને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે દિવસે સુન્નતા નામની કુલીન યુવતીએ તેમને સાત્વિક ભિક્ષા આપી, એમ સુત્તપીટકમાં કહ્યું છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં આ સુન્નતાની પ્રતિમા ઘણે ઠેકાણે જણાઇ આવે છે. બુદ્ધને સુદાં તે દિવસ પરમ ચિરસ્મરણીય નીવડ્યો, એમાં નવાઇ નથી. સુન્નતાએ આદરવડે અને પ્રેમથી પીરસેલી ભિક્ષા લઇને નૈરંજરા નદીના કિનારે જમીને તે રાત્રે બોધિસત્વ એક વિશાળ એવા વટવૃક્ષની નીચે બેઠા. એ રાત્રે વળી પાછો મારની સાથે ફરીથી એકવાર મોટો ઝગડો થયો, એવો સંયુત નિકાયની સગાથાવગ્ગમાં તેમજ લલિત વિસ્તરમાં ઉલ્લેખ છે. એ ઝગડા પછી બોધિસત્વને તત્ત્વબોધ થયો, સંશયની તમામ ગ્રંથિઓ છૂટી ગઇ, અંતરમાં આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો ને એ દિવસથી બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ-શાન્તિ-સામ્રાજ્યના સમ્રાટ થયા. સારપછી થોડાક દિવસ આ કથ્યાણુપ્રદ નવીન માર્ગ કોને, કયારે ને કેવી રીતે ઉપદેશવો એની વિવંચનામાં બુદ્ધ ઉદ્ભવલામાંજ રહ્યા. ‘લોકોને આ માર્ગનો ઉપદેશ કર’ એવો બુદ્ધને ઇશ્વરી સંદેશ આવ્યો; પણ એ માર્ગનું રહસ્ય સમજી લેવાને યોગ્ય એવો કોઇ પણ શ્રમણ તેમને જણાયો નહિ. આલારકાજ્ઞામ અને ઉદ્ધકરામપુત્ર, એ બન્નેય કાળવશ થયા હતા. છેવટે જે પંચવર્ગીય ભિક્ષુ કંઈક કાળપર્યંત તેમની ઝરાબર રહેતા હતા, તેમનેજ ઉપદેશ આપવાનું બુદ્ધે નક્કી કર્યું. તેઓ એ વખતે વારાણસીમાં રહેતા. અષાઢ માસની પૂર્ણિમાના અરસામાં બુદ્ધ વારાણસી આવ્યા અને ‘મને સંબોધી અથવા સાક્ષાત્કાર થયો’ એમ તેમણે તે ભિક્ષુઓને કહ્યું; પરંતુ તેઓ બોલ્યા:-‘આયુષ્યમાન ગૌતમ ! ખડતર તપશ્ચર્યાથી તને જે સાધ્યું નહિ તે તપોબ્રજ થઇને સ્વાદિષ્ટ અન્નની પછવાડે પડેલા તને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે ?’ તેમનું આ અજ્ઞાનભર્યું બોલવું સાંભળી લઇને બુદ્ધ બોલ્યા:-‘ઓ ભિક્ષુઓ ! મેં કયારેય પણ તમારી

સામે બડાઇ મારી છે કે? ન મારી હોય તો મારા બોલવા તરફ ધ્યાન આપો. મને અમૃત-માર્ગ દેખાયો છે. એ માર્ગે જવાથી તમને જલદીથીજ મોક્ષ મળશે, એવી હું ખાત્રી આપું છું.' આમ કહીને ધીમે ધીમે યુદ્ધે તેમના મનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપદેશને 'ધર્મચક્રપર્વતન' એવું નામ સમ્યક્સંયુક્તના ખીખ વગમાં, વિનય-ગ્રંથના મહાવગમાં તેમજ લલિતવિસ્તરના છવીસમા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

યુદ્ધનો ધર્મોપદેશ:—ઋષિપત્તનમાં મૃગવનની અંદરના નિવાસ વખતે યુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો તે આવો છે:—'ઓ ભિક્ષુઓ! કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બન્ને અતિરેક છોડી દેવા જોઈએ. ઉપશમ, પ્રેમ ને સંબોધ આપનારો, જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડનારો એવો મધ્યમ માર્ગ તથાગતે (યુદ્ધે) શોધી કાઢ્યો છે. તે માર્ગ કયો? સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાચા, સમ્યક્કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, સમ્યક્સમાધિ આજ તે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે. સંસાર દુઃખમય છે ને તેનો નિરોધ કરવો જોઈએ, એ આર્યસત્ય છે એવું સમજવા પછીજ મને નવીન દૃષ્ટિ આવી ને મને નવો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો.' યુદ્ધધર્મનો આધારભૂત ઉપદેશ તે આજ. સમ્યક્સંયુતમાં આ વિષય ઉપર ૧૩૧ સૂત્રો છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અવ્યભિચાર અને અપેય આ તત્ત્વો યુદ્ધકાળનીયે અગાઉથી પ્રચારમાં હતાં. નિગ્રથોના અર્થાત્ જોનાના જે પંચયામ તેનાજ આધારે આ ઉપર જણાવેલાં તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે; પણ જે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે, તે માત્ર યુદ્ધે પોતે આત્માનુભવવડે પ્રતિપાદન કરેલો નવો માર્ગ છે. યુદ્ધનું વૈશિષ્ટ્ય આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાંજ હતું. ખોટી દયાના નામ નીચે અપરંપાર નિષ્ક્રિયતા વધી હતી, તપશ્ચર્યાના નામે અનેક પ્રકારના દેહદંડનના માર્ગ ખૂબજ વધી પડ્યા હતા, પણ પાણીસિવાય તરફડનારાં માછલાંની જેમ વિદૂર્લભ થયેલા એવા સંસારી લોકો સાર અઘાપિ કોઈએજ વિચાર કર્યો નહોતો. દયાલાવનાને વ્યાવહારિક ને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવું એજ યુદ્ધનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. સાર્વત્રિક શાન્તિનો પ્રસાર થવાને યુદ્ધમાર્ગજ એ વખતે અત્યંત સકાલિક હતો, એમ કહેવાને હરકત નથી.

આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ:—આ માર્ગ એ શું છે એનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. (૧) સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે જગ એ દુઃખમય છે, દુઃખનું નિરસન કરીને જગતમાં શાન્તિની સ્થાપના કરવી હોય તો લોકોએ એકબીજાની સાથે સત્યથી ને પ્રેમથી સ્વાર્થ છોડીને વર્તવું જોઈએ એવું જ્ઞાન થવું તે (૨) પોતાનુંજ સારું ને પોતાનુંજ કલ્યાણ થાય એવા સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને દુનિયામાં સુખશાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય ને વિશ્વ પ્રેમમય બને એવો સંકલ્પ કરવો, એજ સમ્યક્સંકલ્પ. (૩) અમંગળ ને ખીખને દુઃખ દેનારા શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં સદા સુંદર, મધુર અને પ્રેમમય વાણીનો ઉપયોગ કરવો એજ સમ્યક્વાચા. (૪) હિંસા, ચોરી, વ્યભિચારદિને ત્યાગી દઇ લોકલિતના કામમાં હંમેશાં નિરત રહેવું એજ સમ્યક્કર્મ, (૫) લોકોને ફસાવીને હજબાજી-વડે કિંવા હિંસાથી પેટ ભરવાનું છોડી દઇ શુદ્ધ સાત્વિક ને પ્રામાણિક માર્ગે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરવો, એજ સમ્યક્આજીવિકા. (૬) હું દુર્જન છું, નિર્જન છું વગેરે નિરૂત્સાહી ને કાર્યધાતક કલ્પનાઓને ન સેવતાં અત્યંત શુદ્ધસાત્વિક એવા ઉત્સાહથી સત્કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થવું, એજ સમ્યક્વ્યાયામ. (૭) મનમાં અકુશળ વિચારોને સ્થાન ન દેતાં કુશળ વિચારોનોજ એકસરખો પરિપોષ કરતાં રહેવું એજ સમ્યક્સ્મૃતિ. (૮) મનની ચંચળતા દૂર કરીને સ્થિર એવી શાંતિમાં મનની સ્થાપના કરવી એજ સમ્યક્સમાધિ. આવો આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ એ ઉભયથી યુક્ત એવો છે. અકુશળનો પરિત્યાગ, કુશળનો પરિપોષ ને નિષ્કામતા, એ ત્રણે આ માર્ગનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

કેટલાક આક્ષેપકોને ઉત્તર:—ઔદ્ધર્મને લીધે નિષ્ક્રિયતા વધી, અહિંસા તત્ત્વથી અનર્થ થયો વગેરે આક્ષેપ કેટલાક પાશ્વર્ય પાડિતો તરફથી અને તેમનુંજ અનુકરણ કરવામાં ભૂખણ માનનારા કેટલાક આંગ્રવિદ્યાવિભૂષિત વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવે છે; પણ એ આક્ષેપ બિલકુલ ખોટા છે. જે ધર્મની સ્ફુર્તિવડે લાખો ભિક્ષુઓએ ધરખાર છોડીને ધર્મપ્રચારને માટે વિચરી અનેક સંકટો સહન કરીને દક્ષિણનાં સિંહલદીપથી તે ઉત્તરે ખેહરિંગની સામુદ્રધુનીપર્યંત ને પૂર્વે પીળાસમુદ્રથી તે પશ્ચિમે ઇશ્વર દેશપર્વત પોતાની ધર્મધ્વજા ફરકાવી, એ ધર્મને નિ-

ક્રિય એમ ક્યા મોઢે કહી શકાય? હમણાં કાળવશાત્ એ ધર્મની વિપર્યાસ થઇને કેટલાક લોકોએ એ ધર્મની નિવૃત્તિ બાળુ માત્ર ઉચકી લીધી ને પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું એ ખરું છે, તોપણ એનો દોષ મૂળ બૌદ્ધધર્મ ઉપર આવી શકતો નથી. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહીને સ્વેચ્છાચારી બનનારા નામમાત્રના અદ્વૈતીઓનો દોષ જે પ્રમાણે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ઉપર આવવો શક્ય નથી, તે પ્રમાણેજ આજસુ-એદી બનીને વિહારોની અંદર અનાચારી લિશ્તુઓ વસવા લાગ્યા હોય તો તેનો દોષ બુદ્ધની ઉપર અથવા બુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો ઉપર લાદી શકાય નહિ. મૂળધર્મ સક્રિય, વ્યાવહારિક ને કલ્યાણપ્રદ હતો, એ સંબંધે પુષ્કળ પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અશોક મહારાજનો છઠ્ઠો શિલાલેખજ આપણે ઉદાહરણાર્થ લઇએ.

નાસ્તિ હિ મે તોસો ઉસ્તાનમ્હિ અથ સંતીરણાય વા। કત વ્યમતે હિ મે સર્વ લોક-
હિતમ્। તસ્સ ચ એસમૂલે ઉસ્તાનં ચ અથ સંતીરણા ચ। નાસ્તિહિ મે કેમતરં સર્વ
લોકહિતેન। યચ કિંચિ પરાક્રમાંમિ અહં કિતિ મૂતાનં અનંગં ગણેયં। ઇધ ચ નાનિ સુખા-
પયામિ પરત્ત ચ સ્વર્ગ આરાધયંતુ।

અર્થ:-“ કેટલુંએ લોકકલ્યાણ કર્યું તોપણ, ને લોકોને કેટલોએ ન્યાય આપ્યો તોપણ મને તૃપ્તિ નથી. લોકહિત સાધવું એ મારું સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, ને તેમનું કલ્યાણ કરવું તથા તેમને ન્યાય આપવો એ તે કર્તવ્યને આધારભૂત બીના છે. લોકહિત સાધવાના કરતાં ક્ષમતર એવી બીજી ચીજજ દુનિયામાં નથી. પ્રાણીમાત્રના જાણુમાંથી મુક્ત થવા સારૂ મારો સતત પ્રયત્ન છે. આવા યત્નના બળ ઉપરજ મને હલલોકમાં સુખ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે, એવું મારું માનસ છે.” લોકકલ્યાણ કરવાની આ સ્પૃતિ અને એને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ કરવાનો ઉત્સાહ એ અશોક ચક્રવર્તીના અંતઃકરણમાં બુદ્ધધર્મના ઉપદેશથીજ ઉદ્ભવ્યાં હતાં, એ કોઇને કહેવું પડે તેમ નથી.

મહાયાન પંથના બૌદ્ધ લોકોમાં તો આને માટે કદી સંશયજ આવ્યો નથી. સાતમા સૈકામાં શાંતિદેવાચાર્યે ‘બોધિચર્યાવતાર’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં

સુખાર્થં ક્રિયતે કર્મ તથાપિ સ્થાનવા સુખમ્। કર્મેવ તુ સુખં યસ્ય નિષ્કર્મા સ સુખી કથમ્॥

એનો અર્થ “સુખોદ્દેશથી કરેલાં કર્મોવડે સુખ થશે કિંવા થશે પણ નહિ; પણ જેને સત્કર્મ કરવાથીજ સુખ થાય છે તે નિષ્કર્મ રહેલોજ અશક્ય છે,” એવો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં ઉપદેશેલો નિષ્કામ કર્મમાર્ગ ને આ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો ધર્મ એમાં વિશેષ ફરક નથી, એ કોઇનાયે લક્ષમાં આવશે. આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ કલ્યાણપ્રદ, શ્રેયસ્કર ને સુખકર છે, એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી.

સન્નુ પાપસ્ય અકરણં। કુસલસ્સ ઉપસંપદા। સચિત્તપરિયોદ્ધપનં। એનં બુદ્ધાનુસાસનમ્॥(ધર્મપદ)

અર્થ:-પાપ ન કરવું, પુણ્ય કિંવા સારૂં કરતા રહેવું અને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું એજ બુદ્ધનો ઉપદેશ. આવું સારૂંપે ધર્મપદમાં આપેલું છે. આવો ધર્મ ગમે ત્યારે પણ જગતનું હિતજ કરે એમાં શંકા નથી.

‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય

‘દુસરો કી આલોચના કરને કે પહલે સ્વયં’ અપની બી આલોચના તો કર લિયા કર; દિલ કી સફાઈ કર કે દુનિયા કા ફૂડા કરકટ સાફ કર; ખુદી કો ખોકર વેખુદી મેં મસ્ત હો; આંખ પર સે એકતરફી ચસ્મા હટા કર યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર; આલોચક! જબ તેરા પ્રત્યેક શબ્દ વિવેક કે ગહરે રંગ મેં જૂબ નીકલેગા, તબી તૂ સચ્ચી આલોચના કરને કા અધિકારી હો સકેગા.’

સિદ્ધાર્થ રાજન્ અને યશોધરાદેવી

[એક સંવાદ]

(લેખક:—દેશાદ્ય મગનલાલ દલીચંદ. ‘ચિત્રમયજગત’ ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

સિ૦—અરે ! આ ચીસ ક્યાંથી ? દેવી યશોધરા ! આ શું ? આટલી બધી આકુળ વ્યાકુળ કેમ ? અશ્રુનો અખંડ પ્રવાહ ખાળ્યો ખળતો નથી. તારા કામળ દિલને કાણે દુલ્હનું છે ? ખેલ તો ખરી ? (એમ કહી યશોધરાને ખાહુ-પાશમાં લઇ હૃદય સાથે દાખે છે અને આશ્વાસન દઇ લય-મુક્ત કરે છે.)

ય૦—સિદ્ધાર્થ રાજન્ ! કંઈ નહિ, અમસ્તું ! સહેજ.

સિ૦—યશોધરા ! ‘કંઈ નહિ, અમસ્તું, સહેજ,’ એ વચનો વદવામાં તારો ધ્વનિ ન હોય, પણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તો છેજ. મારા જેવા રાજ-રિદ્ધિવાળા રાજકુમારની રાણી હોવા છતાં, તું શામાટે શોક ધરે અને કાલ્પનિક દુઃખ ભોગવે ? એ સમજતું નથી. મને દુઃખ થાય એવા આશયથી તું વાત છુપાવતી હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એમ કર્યાથી માફ દુઃખ વિશેષ વધતું જાય અને તારું દુઃખ કિંચિત્ પણ ઓછું ન થાય, એ મહત્વનો વિચાર તારે નથી કરવાનો એમ નથી; પણ સાથે સાથે લયમુક્ત બની હૃદય ખોલવું ને હળવું કરવું, એ વિચારયું પણ જરૂરનું છે. અંતરની કથની કથનાર એક અંતર છે અને સાંભળનાર અન્ય અંતરજ છે. દેહે જૂદા છતાં એકજ દેહી છીએ.

ય૦—રાજન્ ! સૌભાગ્ય. અહોભાગ્ય મારાં કે જેના સ્વામીનાથ સિદ્ધાર્થ છે. આવા રાજ-વૈભવમાં મને શા પ્રકારનું દુઃખ હોય ? એ સંભવેજ કેમ ? માત્ર કાલ્પનિક સ્વપ્ન એ દુઃખની ક્ષણિક કથા. ગાઢ નિદ્રામાં લયલયુ અનિદ્ર અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું; પરિણામે ઝખડી, એકદમ જાગી ઉઠીને ચીસ પાડી.

સિ૦—સ્વપ્નાં તો મનેય આવે છે; પણ ઠીક, તારી વાત આગળ ચલાવ.

ય૦—પ્રીતમ દેવ ! “આસો માસની શરદ પૂનમની રાત” એટલે શું ? સૌંદર્ય દેવીનો સાક્ષાત્કાર ઉદ્ઘાસવંતો અંદ્રમા, નગર, વન-ઉપવનની શોભાને પૂર્ણ ટોચે લાવવાને પોતાની સોળે કળાનો ઉપ-યોગ કરી રહ્યો છે; અને એ ચાંદલીઓ ચોકમાં ચમકીને સન્નારીઓના મધુર કંઠમાંથી નીકળી આવતા રાસડાઓને ખીલવી રહ્યો છે. આવે સમયે હું રાજમહેલની અગાસીપરની એક ખેંકપર ખેસી શીતળ શશિની શોભાને એકીટશે જોઇ રહી હતી. અચાનક જંગલના ખુલ્લા પ્રદેશપર નજર ખેંચાઇ. વિશેષે જોતાં જણાયું કે, દિમ જેવો સફેદ અને તેજસ્વી અથ પવનવેગે દોડ્યો જતો હતો. સ્વાર પણ સ્વાંગમાં દિવ્ય યુવક હતો. તેના ફેંટાનું કુમતું પછાડી હવામાં ફરફર ફરકતું વિદ્યુત્તતી માફક ઝખકારા મારતું હતું.

સિ૦—દેવિ, યશુ ! આમાં લય પામવા જેવું શું અને રડ્યા જેવું શું ? પ્રતાપઅંશી રાજની રાણીઓ ‘સખળા’ નામથી સંબોધાય છે, ત્યારે તું તો અખળા કે ?

ય૦—પરમદેવ ! કેસરીઆં કરી રણમાં લડનાર ને મરનાર શરવીર રજપૂતની અંતિમ કાળની પ્રધાન-વાસના જે રહી જાય છે, તે વાસનાને તૃપ્ત કરવાનું પછાડીનું કાર્ય-કર્તવ્ય રજપૂતારાણીઓનું હોય છે. ઝળઝળ બળતી ચિતાઓ જ્યારે એ રમણીઓનું છેવટનું આરામ-સ્થાન-રામનું સ્થાન બને છે, ત્યારેજ તેમને સખળા કહેવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યનો મહાન પ્રશ્ન ત્યાં ઉપસ્થિત થતો અને તેનો તોડ પણ ત્યાંજ કઢાતો. આ સિવાય અન્ય તમામ બાબતોમાં અમેને શાશ્વત અખળા-વાદજ ગળથુથીમાં પાચે છે.

સિ૦—(સતી થવાની પ્રથાપર ચિંતન કરતાં વદન કરુણ-મૂર્તિ બને છે.)

ય૦—આર્યકુમાર ! વાત અવળે પ્રવાહે વહી. એ પાતાળ-પ્રવેશી અશ્વ આપણી હયશાળા-નોજ; અને અશ્વારૂઢ યુવક તે એજ કે જેની સામે હું અત્યારે નિર્ભય બની વાત કરી રહી છું. જોકે આપનું મુખ જોયાનું યાદ નથી, તોપણ અશ્વપરની ખેસવાની છટા અન્યની ન દેખાઇ પણ આપનીજ. રાજમહેલ તરફ પુનઃ આવવા ધણી ધણી અરજ કરી, ખૂસો પાડી, રોઇ, રડી, અનહદ આકંઠ કર્યું; પરંતુ બધું વ્યર્થ. ગયા તે ગયાજ. જંગલમાં પ્રવેશસમયે એક અણુ-ખીલ્યું ઝુલાબનું પુષ્પ ફક્ત ફેંકતા ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું ને અગાસીપરથી પડતું મૂક્યું. ચીસ

પાઠી જાગી ઉઠી ને અનિદ્ર સ્વપ્નની સમાપ્તિ થઈ.

સિં—દેવી યશુ, વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્નમાં કશુંયે સત્ય હોતું નથી. ક્ષણ બે ક્ષણ રંક પણ રાજવૈભવ ભોગવી લે છે અને રાજ ભીખારી બની જઈ ભાખરીના ટાઢા ટુકડાનો સ્વાદ અનુભવી લે છે. યશુ! સોચ મા કર, દુઃખ ના ધર, ધૈર્ય ધર અને શાંત થા. વારંવાર એની એજ વાત-પર વિચાર કરવાથી દિલની આગ ઓઘવાતી નથી—બળતા અગ્નિમાં ધીના હોમની જેમ. તારી પાસેથી હું તો એટલેસુધીયે આશા રાખી શકું કે કદાચ તારું સ્વપ્ન સત્ય નિવડે, તોયે તને કંઈ આઘાત ન થવો જોઈએ. નિર્મિત ને અનિર્મિત કરનાર તું અગર હું કોણ માત્ર ?

યં—દિલના દેવ! કદી કોઈ કાળે નહિ પણ આ કાળે આપનાં વચનોને હૃદયમાં ઉતરતાં કેમ વાર લાગે છે ? ફક્ત બે દિવસમાં બનેલી કાદપનિક ખીનાએ જ્યારે મારી આ દશા કરી, ત્યારે આપ અચાનક મને અહીં એકલી મૂકીને ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ તો મારી અહીંની શી ગતિ થાય ? ક્ષણભરનું સ્વપ્ન આટલું બધું અકળાવે છે ને રીખાવે છે, તોપછી સ્વપ્નના સત્યે તો—(મૂર્છનાવશ થઈ જઈ સિદ્ધાર્થના બોળામાં ઢળી પડે છે. કુમાર આશ્વાસન કરી તેને જાગ્રત કરે છે ને દૈવી નિશાનું પાન કરાવે છે.)

સિં—યશુ! તારું શરીર સાફ નથી. શરીરપરનો અધિકાર તેં ગુમાવ્યો છે; માટે હવે અન્ય પ્રસંગે આ વાત કરીશું.

યં—નહિ, નહિ નાથ! શરીર સાફ હો યા ન હો, દેહ ટકે યા છેલ દે. કોણ જાણે મારું માનસિક દુઃખ દૂર દૂર જતું દીસે છે. હૃદય કંઈક બળવાન બન્યું હોય એમ લાગે છે. મારામાં મને મજા નથી. મારી સાચી મજા આપના વચનામૃતનું પાન કરવામાં એતપ્રોત થઈ ગઈ છે. આપ કહ્યે જાઓ ને હું સાંભળ્યે જઈશ ને આનંદ લઈશ.

સિં—યશોધરા, તું કંઈક સંસ્કારી શ્રવ તો છે, છતાંયે તારી ભૂમિકા—ઉચ્ચ ભૂમિકા ન બંધાઈ. મારા સહવાસમાં તેં પૂરાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં; પરંતુ મહત્ત્વના ફેરફાર ન થયા...અજ્ઞાન-તિમિર દૂર ન થયું. પ્રભાતે ગગનાંગણમાં ઉગતા સૂર્યનું શીતળ મધુર તેજ પણ અંતરમાં ન ઉતર્યું. ટુંકમાં પ્રભુનો તનખો તારામાં ન પ્રગટયો. કસ્તુરીની પ્રાપ્તિમાટે હજારો ગાઉનો પ્રવાસ કસ્તુરીનુંગ માટે તો તદ્દન નકામો છે. કસ્તુરી તેના શરીરમાં છે ને વાસ—ફેરમ બહાર પ્રસરી રહી છે. પરમાત્માની ફેરમ અંદર ને બહાર બધે છૂટી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અંદર છે, એટલે બહારથી એને શોધનારની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ—પ્રયાસ હોય તો તે પણ અફળ જાય છેજ. છેલ્લા લાંબા સમય થયાં તું જાણે છે કે, મને રાજવૈભવ ભોગવવાની જરાએ સ્પૃહા નથી. હું જે જે વાંચતો, વિચારતો, અનુભવતો તે બધામાં તું મારું અનુકરણ કરતી અને તને લેશ પણ પ્રતિબંધ ન હતો. મારા શરીરપરનો મોહ એ તારી પ્રબળ વાસના છે અને એને તો જ્ઞાનભટ્ટીમાં ભસ્મી-ભૂત કર્યેજ છૂટકો.

યં—સિદ્ધાર્થ! સ્વામિન્! સત્ય વાત છે—આપની. આપનો અમૂલ્ય ઉપદેશ વિશેષ આકર્ષે છે. અત્યારે તો રાજ-રાણીનો મોહ તેમજ તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા વૈભવનો મોહ સાવ ગળી ગયો છે. આપ ગગનવિહારી છો. આપની દિવ્ય ભવ્ય ભાવનાઓને યત્કિંચિત્ સમજવાને પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી. અદ્વૈતમતિ અનુસાર મારી સમજમાં જે આવે છે તે એ છે કે, આપની તમામ પ્રવૃત્તિ એક યા અન્ય સ્વરૂપમાં નિવૃત્તિજ છે; અને અંતિમ હેતુ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરવું, એ છે. આ ધ્યેયબિંદુ લક્ષમાં લઈ જંગલનિવાસ પચ્છતા હો એમ હું માનું છું. જંગલમાં ન જાઓ એમ કહેવા હિંમત થતી નથી. ઉમેદ માત્ર આટલી છે કે, આપ મને સાથે લઈ જઈ સહચરી-સહચારિણી બનાવો. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ આપને યોગ્ય અનુકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન કરી શકીશ એ શ્રદ્ધા આ દિલમાંથી ખસતી નથી. જ્યાં મારા...મહારાજ ને તાજના તાજ, ત્યાં આ શિર ને આ શરીર સદા સર્વદા ઝુંકલુંજ રહેવાનું. કોઈ મહાન રાજની સામાન્ય રાણી પટ-રાણીની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાને જેટલી ભાગ્યશાળી માને છે, તેના કરતાં અનંતગણી સહભાગ્યશાળી હું પોતાને ગણું છું. અહોભાગ્ય મારાં છે, સ્વામીનાથ !

સિં—(મનમાં કંઈક ગુંચવાય છે.) જંગલવાસ મારે એકલાનેજ સ્વીકારવાનો આવશે. હજી કંઈ નિર્ણય પર આવ્યો નથી. પ્રિયે, તારા કથનનો છેવટનો ભાગ અતિ ઉક્તિભર્યો જણાય છે.

થ૦—નાથ ! નથી એમ પણ, ગત અનંત લવના સંયુક્ત પુણ્યબળના થોડે મારો સંબંધ—લગનસંબંધ, આપ સાથે સંધાયો છે—મધાયો છે. આપણા બંનેનાં લગનમાં કંઈક વિવિધતા છે—કળાયુક્ત વિવિધતા ને વિશેષતા છે. બળાત્કાર, હરણુ, ગાંધર્વવિધિ અગર તો (રાજકુમારીઓના) સ્વયંવરથી આપણાં લગન નથી થયાં. પિયુષ! માફ કરજો. કહેતાં કહી દેવાય છે કે, આપ એક રાજકુમારિકા બન્યા ને આપે આપનો સ્વયંવર જાતે યોજ્યો ને મારા જેવા રાજકુમાર (?) પર કૃપા વર્ષા. આપણા લગનની વિશેષતા એ છે કે, આપણું જીવન આત્મવિકાસને પંથે સંચરી રહ્યું છે. વિશેષ તો હવે આપ સમજવો, રાજન!

સિ૦—સંસ્કારી યશોધરા ! તું નથી સમજતી એમ કહીને પણ કંઈક સમજ છે અને વિશેષ સમજવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તારું હવે કંઈપણ થશે, એ ચોક્કસ છે; પરંતુ મને ખરોખર જ્ઞે. મારા ખાવામાં, પીવામાં, હરવાફરવામાં, સૂવામાં એમ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ફક્ત એકજ ધ્વનિ ધંટના ડંકાની માફક નિરંતર કર્ણપર અથડાય છે. શેા મધુર એ ધ્વનિ: “ગૌતમ! જાગ્રત થા, ઉષો થા, જંગલમાં જા અને ત્રણ જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણનો—મોક્ષનો માર્ગ સ્થાપન કર.” આ ધ્વનિ મારું ધ્યેય છે. તું સુખી થા ને લવસાગર તરી જા, એ મારા છેવટના આશીર્વાદ છે.

થ૦—કૃપા એ સિદ્ધાર્થ દેવ રાજનની ! નાથ ! આપ મારા નાથ છો, જગતના નાથ છો અને આપ અનાથના યે નાથ છો, પ્રાણેશની આજ્ઞા હોય તો એક સંગીત ગાઉં.

સિ૦—સુખેથી ગા ને બજાવ.

થ૦—

(એકજ દે ચીનગારી, વિશ્વાનલ, એકજ—એ લય)

યોગી તું, અનંત કાળનો યોગી. યુગ અનંત તરનારો, યોગી તું, યુગ અનંત તરનારો.

મન જીત્યું ને જગ જીતાયું, જગ ત્રણ પણ જીતનારો,

કર્મયોગ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો, યુગ-સિંધુ તરનારો—યોગી તું

કર્તવ્યો કંઈ કંઈ કીધાં તે, જળકયો જગમગ તારો !

નીતિ ન્યાય પ્રભુનાં સ્થાપ્યાં, યુગ-રમતો રમનારો—યોગી તું

સમતા ભાવ સદા સુખદુઃખમાં સુખ સ્મિતમાં હસનારો,

સ્મરણુ નિરંતર ચિંતન ચેતન, ગૌતમ પ્રીતમ પ્યારો—યોગી તું

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ કરવું, તેમનું વર્ષામાં એક વખત પણ સ્મરણુ કરવું એ ભાવિ ઉત્કર્ષનું ચ જ્ઞ છે. ઉદયોન્મુખ જે રાષ્ટ્ર હોય તેને તેની જરૂર છે.

મીલ, સ્પેન્સરના ગ્રંથોની આપણે પારાયણો કરીએ છીએ, પણ તેના કરતાં અતિ આગળ વધેલા આપણા પૂર્વાચાર્યોની ઓળખ સુદ્ધાં આપણે વિસરી જઈએ, એથી વધુ બુદ્ધિગંધની બીજ કયી નિશાની જોઈએ ?

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર થવાને પૂર્વાચાર્યોએ કરેલ કૃતિઓ તથા સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુનઃ પરીક્ષણ થવું જરૂરનું છે.

નાના છોકરાઓને પૂર્વપરંપરાનું જ્ઞાન આપ્યાથી તેમના મનમાં ઉદાત્ત તત્ત્વો રોપાય છે, તેમનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી દેશની અને દેવની સેવા કરવાની તેનામાં યોગ્યતા આવે છે.

“ ઉત્સવ વ્યક્તિશઃ ઉપાસના માટે નથી, સામાજિક ધર્મબુદ્ધિ જાગ્રત કરવા માટે છે.”

ખરો ઉત્સવ એટલે જેથી આપણી પ્રગતિને મદદ થાય તે.

મોટા લોકોના ઉત્સવો થાય છે, તે તેમના ગુણોના પ્રચાર કરવા થાય છે. રાષ્ટ્રમાં ઉપજેલા મોટા મોટા લોકોનો ઉત્સવ કરવાથી રાષ્ટ્રના લોકોનું કલ્યાણ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે.

લોકમાન્ય ટિળક

હજરત મોહમ્મદ સાહબ ઓર હલીમા

(લેખક:-જહૂરખાનશા 'હિંદી કોવિદ'-'મનોરમા' ના મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હમારે દેશ હિંદુસ્થાન મેં લગભગ સાત કરોડ મુસલમાન રહતે હૈં. જનતે હો, યે લોગ કૌન સા ધર્મ માનતે હૈં? યે લોગ મુસ્લિમ ધર્મ માનતે હૈં ઓર ઇસી સે મુસલમાન કહલાતે હૈં. મુસલમાન લોગ કેવલ એક ઇશ્વર કો હી માનતે હૈં ઓર હજરત મોહમ્મદ સાહબ કો ઉસકા પેગંબર (ઇશ્વર કા દૂત) સમજતે હૈં. મુસ્લિમ ધર્મ મોહમ્મદ સાહબ હી ને ચલાયા હૈ. આપકો જન્મ લગભગ ૧૪૦૦ ખરસ પહલે અરબ દેશ કે મક્કા નગર મેં હુઆ થા. આપકો પિતા કા નામ અબ્દુલ્લા ઓર માતા કા નામ અમીના થા. આપ જિસ જાતિ મેં પૈદા હુએ થે, વહ કુરૈશ કહલાતી થી. યહ જાતિ મક્કા નગર ઓર ઉસકે આસપાસ કે પ્રદેશ મેં ખસતી થી. યહ જાતિ અરબ બર મેં સખ જાતિયોં સે ખદ ચદ કર થી. અરબી લોગ ઇસ જાતિવાલોં કા ખડા આદર કરતે થે.

યહાં હમ તુમહે મોહમ્મદ સાહબ કી એક અચ્છી કહાની સુનાતે હૈં. કુરૈશ જાતિ કી સ્ત્રિયોં મેં યહ નિયમ થા કિ વે બચ્ચે કે પૈદા હોને કે બાદ ઉસે પાલને પોસને કે લિયે મકકે કે બાહર કી કિસી સ્ત્રી કો સૌંપ દેતી થી. ઇસસે યહ લાલ હોતા થા કિ બચ્ચા મકકે કી જુરી હવા સે બચતા ઓર મરુથલ કી અચ્છી હવા મિલને સે તંદુરસ્ત હો જાતા થા. અમીના ને બી નન્હે સે મુહમ્મદ કો હલીમા નામ કી સ્ત્રી કો સૌંપ દિયા.

હલીમા ખરીસદ જાતિ કી થી. વહ મોહમ્મદ કો મકકે સે બાહર અપને સ્થાન કો લે ગઇ. હલીમા મોહમ્મદ કો અપના દૂધ પિલાતી ઓર ખડે પ્યાર સે ઉનકા પાલન-પોષણ કરતી થી. જખ મુહમ્મદ સાહબ કી ઉમર દો ખરસ કી હો ગઇ ઓર ઉન્હોંને દૂધ પીના છોડ દિયા, તખ હલીમા ઉન્હે લેકર અમીના કે પાસ ગઇ. મરુથલ કી હવા મિલને સે મોહમ્મદ સાહબ ખૂબ મોટે તાજે હો ગયે થે. અમીના ઉનકો દેખ કર બહુત ખુશ હુઇ. ઉન્હોંને હલીમા સે કહા 'બલિન ! મેં મકકે કી હવા સે બહુત ડરતી હૂં અગર બેટે કો તુમ થોડે દિન ઓર અપને હી પાસ રકખો તો બડી કૃપા હોગી. મેં તુમહારી બડી બલાઇ માનૂંગી.' હલીમા રાજી હો ગઇ ઓર મોહમ્મદ સાહબ કો ફિર અપને યહાં લે ગઇ. જખ વે ચાર ખરસ કે હો ગયે ઓર કિસી તરહ કા ખટકા ન રહા તખ અમીના ને ઉન્હે અપને પાસ જીવવા લિયા.

મોહમ્મદ સાહબ હલીમા કો બહુત આહતે થે ઓર ઉસકો માતા કે સમાન સમજ કર ઉસકા ખડ હી આદર કરતે થે. વે હલીમા કો કબી ન બૂલતે થે, ઉસકી સેવા કે લિયે હમેશા તૈયાર રહતે થે. એક બાર અરબ મેં બારી અકાલ પડા. લોગ બૂખોં મરને લગે. બેચારી હલીમા પર બી આફત આઈ. તખ વહ મોહમ્મદ સાહબ કે પાસ પહુંચી ઓર બોલી:-“બેટા! અકાલ કા હાલ તો તુમહેં માલૂમ હી હૈ. મેરા હાલ બી ખુરા હો રહા હૈ.” મોહમ્મદ સાહબ ને જવાબ દિયા:-“મો! ફિક કિસ બાત કી હૈ? મેં તો હમેશ હી તુમહારી સેવા કે લિયે તૈયાર હૂં. અપને ઉસે એક ઝોંટ, બહુત સી મેઢેં ઓર બકરિયાં તથા કુછ રૂપયે બી દિયે. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કો આસીસ દેતી હુઇ ઘર ચલી ગઇ. એક બાર કી બાત હૈ. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કે યહાં આઇ. મોહમ્મદ સાહબ ઉસે દેખતે હી ઉઠકર ખડે હો ગયે. જલ્દી મેં જો આપકો ચટાઈ ન મિલી તો આપને ચટ સે સિર કા સાફા ઉતારા ઓર ઉસે બિછા કર ઉસી પર હલીમા કો બિઠાલા. ઇસ-કે બાદ આપને ખડે પ્રેમ સે ઉસકા હાથ અપની છાતી પર રકખા. મોહમ્મદ સાહબ કી ઐસી બક્તિ દેખકર હલીમા બડી ખુશ હુઇ ઓર વહ બાર બાર આપકો ખડે પ્રેમ સે આસીસ દેને લગી.

ઉસ સમય અરબ કે લોગોં કી હાલત બહુત ખુરી થી. વે યહ બી ન જાનતે થે કિ ઇશ્વર કિસ ચિડિયા કા નામ હૈ. ચોરી કરના, ચૂક બોલના, આપસ મેં લડના-ઝગડના, જરા જરા સી બાત પર આપસ મેં મારપીટ ઓર ખુનખરાખી કરના ઓર શરાબ પીના-ઐસે હી ઐસે ખુરે કામોં મેં ઉનકે દિન ખીતતે થે. ઉનકી યહ હાલત દેખકર મોહમ્મદ સાહબ કો ખડા રંજ હોતા થા. વે હમેશ યહી સોચા કરતે થે કિ યે લોગ અપની યે ખુરી આદતોં કેસે છોડેંગે? અંત મેં વે હરા પર્વત પર જાકર તપસ્યા કરને લગે. બહુત દિન તપસ્યા કરને કે બાદ વે શહર મેં

लौट आये और लोगों का उपदेश देने लगे:—“धृष्टर अक है, उसीने हमें तुम्हें पैदा किया है। उसकी लज्जा करना सभ लोगों का धर्म है। दिन में पांय पार नमान पढ़ना चाहिये और कभी कभी रोज़ भी रचना चाहिये। शराय पीना, मूक भोजन, आपस में लड़ना—जगडना—पुन—अराभी करना ये सभ गुरे काम हैं—धनसे धृष्टर नाराज होता है। सभ लोग लाध लाध हैं—धस लिये आपस में प्रेम से हिल भिन्न कर रहना चाहिये।”

अरभ के लोगों का मोहम्मद साहय की ये जाते बहुत गुरी मालूम हुए और वे आप-का दुःख देने लगे। बहुत दिन तक तो आप दुःख सहते रहे। अंत में आपने उन लोगों का रास्ते पर लाने का यद्वायस्त किया। धसके लिये आपका कर्ध पार उन लोगों से लड़ना भी पडा। अक पार की जात है कि अक लडाध में मोहम्मद साहय ने बहुत से आदमियों का कैद कर लिया। पूछ नाछ करने पर कुछ कैदियों ने कहा:—“हम लोग पुरीसद जति के हैं। हलीमा हमारी ही जति की थी, जिसका दूध आपने पिया है।” यह सुनते ही मोहम्मद साहय ने उन लोगों का छोड दिया। धन कैदियों में अक स्त्री भी थी। उसने मोहम्मद साहय से कहा:—“मैं हलीमा की भेरी हूँ। छुटपन में तुम मेरे साथ भेडा करते थे। देजो, मेरे हाथ में उस समय तुमने काटा था यह उसका निशान है।” यह सुनते ही आपकी पचपन की जाते याद हो आध। आपने उस स्त्री से कहा:—“अहिन ! तुम मेरे पास रहना चाहती हो तो रहे। और धर जना चाहती हो तो मैं तुम्हें आराम से धर लेज हूँ।” स्त्रीने धर का जने का ही विचार किया तय आपने उसे बहुत सा धन दिया और दो आदमी साथ देकर उसे उसके धर पहुँचा दिया।

हजरत मोहम्मद साहय भरते भरते तक हलीमा का उपकार नहीं भूले। उसके नाम पर ही उन्होंने न जने कितने लोगों की लडाध की। हम लोगों का भी किसी की लडाध न भूलनी चाहिये और लडाध का अदवा लडाध ही से देना चाहिये।

राज महेंद्र प्रताप का पत्र

(“विश्वभित्र” ना अक अंकमांथी)

रीगा (लेटविया) होटेल कॉमर्स ४-अप्रैल-१९२७

आपकी सूचना के लिये यह लिख देना पर्याप्त है, कि मैं मारको से सीधे चीन नहीं ज सका। अय मैं अर्लिन और जनेवा में अपने कुछ मित्रों से मुलाकात करने ज रहा हूँ। मारको के अपने अनुभव मैं फिर कभी पुरसत के वक्त लिखुंगा। वे पडे शिक्षाप्रद हैं। हमें अपने इसी दोस्तों के वादोंपर अधिक लरोसा नहीं करना चाहिये। हमें अपने आपपर लरोसा करना होगा। हमें अपने पेशेपर जडा होना चाहिये। अपनी शक्ति के लरोसेपर काम करना चाहिये और अपनी मेहनत का दूध अपने अकमात्र स्वामी धृष्टर या प्रकृति से प्राप्त करना चाहिये। मुझे हर हालत में यह विश्वास हो गया है, कि अय हमारे आन्दोलन के प्रति अक सार्वलौ-मिक सहानुभूति प्राप्त हो रही है। देजिये, गत महासभर ने पददलित जतियों की परिस्थिति में अकअक कितना परिवर्तन कर दिया। यूरोप के अनेक छोटे छोटे राष्ट्र (जिसमें अक देश यह भी है, जिस से पत्र लिख रहा हूँ) धस महासभर के कारण स्वतंत्र हो गये। धसके आद पद-दलितों का उत्साहित करनेवाले आन्दोलन जरी हुये। धस समय चीन की कान्ति दलित राष्ट्रो-द्धर की निश्चित संभावना की सयसे जडा काम है। यह अनुष्य का काम नहीं है—यह काम उन प्राकृतिक शक्तियों का—प्रकृति की उन शक्तियों का है जिन्होंने भूमंडलपर अनुष्यों का पैदा किया और उसके जवन का अयतक जनाये रज्जा। कर्ध भी मानुषिक शक्ति यह क्षमता नहीं रज्जाती कि धृष्टर की धृष्टि का उद्धधन कर सके। यदि हम कुछ समय के लिये कष्ट सहन करते हैं, तो यह हमारी गलती का दूध है। धृष्टर ने जे सृष्टि उत्पन्न की है उसके सुय के लिये वह सदा प्रयत्नशील रहता है। मुझे विश्वास है कि भारत की स्वाधीनता आ रही है। धृष्टर उसके लिये प्रयत्न कर रहा है। हमारा यह धर्म है कि उउ करोड भारतवासियों की स्वतंत्रता सुय और शान्ति प्राप्त करने के लिये अपनी तमाम शक्तियों का लगाकर उस दैवी शक्ति के साथ सहयोग करें।

राज महेंद्र प्रताप

ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ

(' દક્ષિત કોમ ' ના તા. ૧૦-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના નામસ્મરણ સાથે ભારતનો ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ આપણી આંખ આગળ ખડો થાય છે. રાજકારણના અભ્યાસીઓ અને રાજનીતિની કુટિલતાના સમયતરીકે ભલે ઓળખાવે; પણ અમે તો ભારતનો એ યુગનો ઇતિહાસ એટલે સમસિંધુ, અંતરવેધ અને નૈમિષારણ્યના તપોવનમાંથી પ્રસરેલી ધર્મપ્રાણ સંસ્કૃતિ સાથે અરબની મરુભૂમિની સર્વગ્રાસી સુધારણા સાથેનો મહાસંઘર્ષકાળ માનીએ છીએ. પૃથ્વીરાજના પતન પછી યમુનાતીરે ઇસ્લામી સભ્યતાનો પાયો નખાયો અને પાંચ સૈકાના ગાળામાં એ સભ્યતાએ ધીરે ધીરે દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પગપેસારો કર્યો. માર માર કરતી હુણુ-શકાદિ જાતિઓને પોતાના વિરાટ ધર્મજ્યે એકરંગી કરી નાખવાની શક્તિ ભારતીય જાતિમાંથી ધટી હતી અને ભારતના પ્રાચીન ધર્મનાં સદામુક્ત દ્વાર ધીરે ધીરે બંધ થતાં ગયાં હતાં-આંતરરાષ્ટ્રીય ઔદાર્યનું તત્ત્વ નાશુદ્ધ થતું ચાલ્યું હતું. આ વખત મોગલ સલ્તનતનો કર્ણધાર બાદશાહ ઔરંગઝેબ કાશ્મીરથી ધનુષકોટીના કિનારાસુધી ઇસ્લામની એકરંગી સભ્યતાવડે સૌને રંગી નાખવાના મનોરથ રચતો હતો. એ મનોરથ સાથે સાથે મોગલ શહેનશાહતની સરહદ લંબાવવાનું પણ બીડું તેણે ઝડપ્યું હતું. આ સમયે અસહિષ્ણુતા આવી ધર્મના નાવનું સુકાન પકડી બેઠી હતી અને હરપળે લાગ્યા કરતું કે, ભારતની કોટી કોટી પ્રજાના પૂર્વપુરુષોની યુગવ્યાપી ધર્મસાધના અને સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ ઇસ્લામના નવા કલેવરમાં તે સમાશે; પણ માનવ ઇતિહાસના પ્રારંભકાળથી શરૂ થયેલી આર્યપ્રજાની સંસ્કૃતિ અને અમૃતત્વના સંધાનમાં નીકળેલી જાતિની સાધનાનો લોપ થાય એમ ન હતું. રાજકારણના નિમિત્તમાત્ર પાછળ સંસ્કૃતિના આ મહામંથને પ્રકૃતિના ઉદ્ધાન સરખી મહારાષ્ટ્રની ભૂમિમાં એક અજર-અમર શક્તિ પેદા કરી. એ શક્તિનું કાર્ય હતું પ્રેરણા આપવાનું અને એ શક્તિ તે સમર્થ રામદાસ સ્વામી. એ પ્રેરણાશક્તિને જીલી કાર્યમાં ઉતારનાર વ્યક્તિની જરૂરત હતી. એ વ્યક્તિ પણ મળી ગઈ. એ વ્યક્તિ તે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ! અને શિવાજી મહારાજનું જીવન એટલે લાગનો ઝળહળતો પ્રકાશ; શિવાજી મહારાજ એટલે મૂર્તિમંત શ્રદ્ધા અને કર્મ; શિવાજી મહારાજની શક્તિ એટલે કંકરને શંકર બનાવી દેવાની સિદ્ધિ. ઉદાત્ત ચરિત્ર, ચપળ બુદ્ધિ, અનંત ધૈર્ય, સર્વ ધર્મપ્રત્યેનું ઔદાર્ય અને જગતને આ ગુણોનું નવેસરથી દાન આપવા “ હિંદુપદ પાદશાહી ” સ્થાપનના એમના સફળ પ્રયાસો અને એ સૌથી વધીને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વિનાશમાંથી બચાવી લઈ તેને તેમણે આપેલું વ્યવહારૂપ એ સૌ દેવદુર્લભ ગુણોએ કરીને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જ્યજ્ઞયકાર યુગ-યુગ સુધી કાયમ રહેશે.

આજ ભારતની ભૂમિમાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે. એ વખતે ભારતની પ્રજાના અને જગતની કલ્યાણકામનામાટે જે કોઈપણ સભ્યતા ઉપયોગી નિવડી શકે એમ હોય તો તે હિંદુ સભ્યતાજ છે. આ સભ્યતાને સંઘર્ષની અગ્નિક્ષોટીમાં તાની વિશુદ્ધ સ્વરૂપ બનાવી આપવા કાજે ભારતીય પ્રજાએ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવાના છે અને એ પ્રયત્નમાં શિવાજી મહારાજનું પ્રેરણાબળ સદાસહાયક નિવડવાનું. આથી આજ ત્રણસો ત્રણસો વર્ષે શિવાજી ઉત્સવના જે ધર્મસત્રનો આરંભ થયો છે, એ સદા શક્તિદાયક અને ભયવિનાશક નિવડો, એજ અભ્યર્થના ! જય મહાદેવ !



गोस्वामी तुलसीदास का जीवनकार्य

(लेखक:-ज्योत्स्नार राजेंद्रसिंह ओम. एल. सी.- 'भनोरमा' ना मे १९२७ ना अंकमांथी)

समाज की विशृंखला और विषमता को हटा कर उसे एक सूत्र में संगठित करने तथा आहरी शत्रुओं और जगत के दुःखदायक दुष्टों का हलन करके देश में सुखशान्तिमय धर्मराज्य की स्थापना करने के लिये रामावतार हुआ था. जय इस प्रकार की अवस्थाओं उत्पन्न होगी, जो कि मनुष्यसमाज में सदा उपस्थित होती रहती हैं तब तब राम की आवश्यकता होगी. गुसांछल के समय में ऐसी अवस्था उत्पन्न हुई और आज भी वैसी ही दशा फिर उपस्थित हो गयी है. अपने समय के धर्म के शत्रुओं के नाश तथा विशृंखल समाज में सुव्यवस्था स्थापित करने के लिये गुसांछल के देश के सामने किसी वीर के आदर्श उपस्थित करने की आवश्यकता पड़ी. उन्होंने राम से पहले दूसरा आदर्श दृष्टिगोचर न हुआ. राम का आदर्श उस समय की आवश्यकताओं का पूर्ण करने के लिये जिस प्रकार समर्थ हुआ उसी प्रकार इस समय भी हो सकता है. इस समय भी देश में दो प्रकार की समस्याओं थीं आर आज भी हैं, एक आन्तरिक और दूसरी बाह्य.

(१) आन्तरिक समस्या धर्म के नाम पर फैली हुई कुरीतियों, अनाचारों, भ्रष्टाचारों और अत्याचारों का दूर कर असली धर्मतत्त्व का प्रचार करना.

विशृंखल समाज को एक सूत्र में बांध कर एक आदर्श की ओर ले जाना.

पहिले को धार्मिक और दूसरी को सामाजिक कष्ट न सकता है; किन्तु गुसांछल दोनों को धर्मज्ञान के नाम से पुकारते हैं.

(२) बाह्य-धर्म शत्रुओं से समाज की रक्षा करना. इसके लिये गुसांछल ने "गौआल्लणु-प्रतिपाल" "संतरक्षा" और "दुष्टहलन" आदि शब्दों का उपयोग किया है.

दोनों समस्याओं में एकदूसरे पर आश्रित हैं, बिना समाजसंगठन के दुष्टहलन नहीं हो सकता और बिना दुष्टहलन के समाज में शान्तिसुख नहीं हो सकता, जो कि समाज संस्कार के लिये नितान्त आवश्यक है. समाज में आन्तरिक शान्ति स्थापन और संस्कार करने के पहिले शान्तिपूर्ण वातावरण की आवश्यकता है, जिसके लिये आहरी शत्रुओं का दमन प्रथम आवश्यक हो जाता है. इसीलिये राम पहिले संत दुःखदायक, देश-धर्म के शत्रुओं का नाश करते हैं और फिर आदर्श धर्मराज्य स्थापन कर समाज संस्कार और आन्तरिक धर्मव्यवस्था आदि का असली कार्य आरंभ करते हैं. इस रामराज्य के द्वारा गुसांछल जनता को इस आदर्श राज्य के आदर्श की ओर ले जाते हैं, जिसमें राज केवल आहरी शक्ति के अन्तर्गत राज्य नहीं करता बल्कि प्रजा को पूर्ण स्वाधीनता और महाधिकार देता है और उनका सेवक बन कर उनके हृदयसिंहासन पर राज्य करता है. यह आदर्श पश्चिमी प्रजातन्त्रवाद आदि की अपेक्षा भारत के लिये अधिक उपयुक्त है. यही धर्मराजवाद है-यही भारत का सदा से आदर्श रहा है.

हमारे यहां की राज-सत्ता केवल राजसत्ता नहीं है. उसमें धर्म का सदा प्रधान स्थान दिया गया है. इस धर्मराज्य में धर्म और राजनीति का निल संबंध है. धर्म प्रधान तथा राजनीति उसका एक अंगमात्र है. भारत की राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक पराधीनता से मुक्ति पाने के लिये गुसांछल ने भारत के सामने यही अभोध उपाय उपस्थित किया है.

राम के रूप में उन्होंने हमें वह नतीज नेता दिया है, उनका छत्रछाया में हम अधम, अत्याचार और अनाचार की सभ्य शक्तियों का दमन कर सकते हैं. राम का रूप इस धर्म का रूप है जो सभ्य प्रकार के अधर्मों और अत्याचारों तथा अधर्मियों और अत्याचारियों के लिये कालरूप है. याहो वे किसी देश, किसी वेष या किसी रूप में पाये जायें. तुलसीदास का "रक्षित" शब्द किसी नतिविशेष का द्योतक नहीं है, किन्तु उन सभ्य नतियों और मनुष्यों के लिये उपयुक्त है, जिनमें समाज और धर्म के विरुद्ध आचरण पाये जाते हैं.

उनके अस आयरथु लवानी, सो जनहु निश्चर सम प्रानी.

इस औपाध में छिन्होने यह भाव स्पष्ट कर दिया है.

उनके रामरावथु एक विशेष भाव के धोतक हैं. वे केवल व्यक्ति नहीं हैं बल्कि भाव हैं, आदर्श हैं, धर्म-अधर्म के भूतिमान अवतार हैं. रामरावथुयुद्ध व्यक्तियों का युद्ध नहीं किन्तु धन्वी भावों का युद्ध है. बिना अधर्मनाश के धर्म की स्थापना नहीं हो सकती और बिना अधर्मियों के नाश के इस अधर्म की जड़ नहीं उभड़ सकती; क्योंकि अधर्म उनमें घटना ज्यादा हो जाता है, बिना उनके नाश के अधर्म का नाश नहीं हो सकता. इस प्रकार अधर्मियों का नाश धर्मस्थापन के लिये अनिवार्य हो जाता है. गुसांघल ने हमें व्यक्तियों के रूप में वे आदर्श दिये हैं जो उन व्यक्तियों के न रहने पर भी हरकाल और हरसमय के लिये एक से सत्य हैं—त्रिकावाधित हैं. बिना व्यक्तियों के आदर्शों का प्रत्यक्ष रूप जनता को दृष्टिगोचर नहीं हो सकता. इसी लिये छिन्होने उन आदर्शों के व्यक्तियों के रूप में भूतिमान कर के अतला दिया है—व्यक्ति और आदर्श घटने अंकाकार हो गये हैं कि अलग नहीं किये जा सकते. यदि कोछ पूछे कि वीरता, धीरता, सत्यता आदि पुरुषोत्तमों के गुणों का क्या स्वरूप है तो हम अधिक व्याख्या न कर धीरे से दो अक्षरों का नाम उपस्थित कर देंगे. धन्वी गुणों के रूप होने के कारण राम पुरुषोत्तम हैं. इसी प्रकार कोछ पूछे कि धर्म का कैसा स्वरूप है—उसमें कौन कौन से गुण हैं? तो हम विचार न कर वही सज्जमें रमा हुआ अधिक सोच दो अक्षर का नाम दे देंगे. जिस धर्म का स्वरूप अडे अडे ग्रन्थों के वर्णन सुनने से भी समझ में नहीं आता वही क्षमा, दया, करुणा, लक्ष्मणत्व आदि के भूतिमान अवतार तुलसीदास के राम को देखकर तुरंत प्रत्यक्ष हो जाता है. राम में धन धर्मिय गुणों का अवतार देखकर कोछ भी यह कहे बिना नहीं रह सकता है यदि धर्म होगा तो ऐसा ही होगा. धनसे अढकर धर्म में और क्या होगा? सतीत्व का दूसरा नाम सीता कहा जा सकता है. इसी तरह लक्ष्मण और सेवा का अर्थ समझने के लिये भरत और हनुमान को समझने की जरूरत है.

और यदि इससे अढकर कोछ धर्म है तो हमें इसकी आवश्यकता नहीं. हम संसारी ज़वों के लिये ऐसे ही धर्म की आवश्यकता है जो हमारे सुअदुःखों से सुखी और दुःखी होगा. संतो की रक्षा और दुष्टों के दमन के लिये अपना धाम छोड़ कर जन जन द्विरेगा और छोटी सी प्रेम-लक्ष्मण के वश होकर अल्लोका छोड़ कर इस दुःखमय संसार में हमारे दुख अटाने के लिये नर-तन से कष्ट सहन करेगा.

यदि कुछ लोग ऐसे धर्म को कल्पित भी मानें तो हमें पर्वाह नहीं—याह राम तुलसीदास की कोछ कल्पना ही क्यों न हो; पर देश, समाज और व्यक्ति की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये ऐसे ही धर्म और ऐसे ही पुरुष या पुरुषोत्तम की जरूरत है. नहीं नहीं ऐसे ही अनुप्यवधारी धर्म की आवश्यकता है जिसमें धर्मत्व और अनुप्यत्व की विचित्र सामरथा हो.

इस प्रकार समाज को एक आदर्श नेता की आवश्यकता होती है, इसी प्रकार व्यक्ति को भी अपना जीवन एक आस दिशा में ले जाने के लिये एक व्यक्तित्व (पर्सनालिटी) को सामने रखना होता है, जो उसके वांछनीय आदर्शों की भूति हो और जिससे इसकी व्यक्तिगत आवश्यकताओं पूरी हो सके. व्यक्ति की आवश्यकताओं तीन प्रकार की हैं:—

व्यक्तिगत, गार्हस्थ तथा सामाजिक

धन तीनों आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये गुसांघल ने राम को उपस्थित किया है? राम का व्यक्तिगत जीवन उन सभी गुणों से युक्त है जो हमारी व्यक्तिगत उन्नति के लिये आवश्यक हैं. व्यक्ति का परिवार का एक अंग समझ कर परिवार के प्रति उसका क्या कर्तव्य है यह अताने के लिये राम का पारिवारिक जीवन यथेष्ट है. समाज और देश में व्यक्ति का क्या स्थान है तथा समाज के प्रति उसका क्या धर्म है, इसकी शिक्षा भी राम के जीवन से मिल सकती है.

इससे स्पष्ट है कि गुसांघलने उन राम को जनता के सामने उपस्थित किया है वे व्यक्ति तथा समाज की सभी प्रकार की आवश्यकताओं पूर्ण करने के लिये समर्थ है. दुष्ट दगनकारी

और धर्मराज्यस्थापक राज के रूप में वे हमारी लौकिक आकांक्षाओं को पूर्य करते हैं। शत्रुओं का नाश कर वे हमारे धर्म के रक्षक और संस्थापक हैं तथा उसके बाद धर्ममूलक राज्य को स्थापना कर समाजसंगठन और समाज के स्थापक तथा उसी के द्वारा नवीन रूप से समाज संस्कार लोक-धर्म-व्यवस्था के व्यवस्थापक हैं। उनमें धर्मगुरु, समाजसुधारक और शासक, तीनों के कार्यकलाप जड़ी सुंदरता और सामंजस्य के साथ मिश्रित हैं। वे दीन दुनिया दोनों के मालिक हैं, वे प्रज के पारलौकिक मोक्षदाता धर्म भी हैं और धल्लौकिक कल्याणकर्ता शासक भी हैं। उनका शासन केवल अहं-हंउविधानपर स्थापित राज्य नहीं है, किन्तु आन्तरिक आत्मशासन की सुंदर नींव पर स्थापित है। प्रज की लौकिक विभूति बुद्धि के साथ साथ उन्हें प्रज की आत्मिक उन्नति और पारलौकिक योगक्षेम की अधिक चिन्ता है।

पंडित रामचंद्र शुक्ल ने अपनी पुस्तक “गोस्वामी तुलसीदासजी” में इस विषय पर जडा अच्छा प्रकाश डाला है। इससे कुछ अवतरण यहां देते हैं:—

“यह धर्मराज्य है—धर्मका प्रभाव जीवन के छोटे-मोटे सभ व्यापारों तक पहुंचनेवाला है। समस्त मानवी प्रकृति का रंजन करने वाला है! इस राज्य की स्थापना केवल शरीर पर ही नहीं होती, हृदय पर होती है। यह राज्य केवल चलती हुई मशीन नहीं है—आदर्श व्यक्ति का परिवर्धित रूप है। इस प्रकार साथ पैर हैं उसी प्रकार हृदय भी है, इसकी रमणीयता के अनुभव से प्रज आप से आप धर्म की ओर प्रवृत्त होती है।

सुशीलता की पराकाष्ठा राम के रूप में हृदयाकर्षिणी शक्ति होकर उनके भीय प्रतिष्ठित थी। इस शक्ति के सम्मुख प्रज अपने हृदय की सुंदर वृत्तियों को कर स्वरूप समर्पित थीं। भारतीय सभ्यता के भीय राज धर्मशक्तिस्वरूप है।”

गोस्वामीजी ने देश में प्रचलित सभ धार्मिक और सामाजिक अनाचारों के दमन तथा सुखशांति के स्थापन के लिये सभ समस्याओं को हल करने के लिये “रामराज्य स्थापन” को ही एकमात्र उपाय बताया है। सभ प्रकार के अनाचारों और अत्याचारों का समावेश उनका “धर्मजलानि” और “भर्यादा-लंग” शब्दों में हो जाता है। भर्यादालंग संक्षिप्त रूप से गुसांघजी ने विनयपत्रिका के एक पद में रूप दिया है। उसके द्वार वे अपने एकमात्र आधार राम को देशदशा की करुण कथा सुनाते हैं।

“दीन दयाल दुरित दारित दुःख दुनी सकल तिलुं तापतछ है।

देव दुआर पुकारत आरत सभ की सभ सुख लानि लछ है।”

धर्ममें वे देश के तीन प्रधान कष्टों या तापों का वर्णन करते हैं। दुरित, दारिद्र और दुःख। उनके अनुसार देश धन तीन महातापों से पीड़ित है। उनमें प्रथम है “दुरित” अर्थात् पाप। धर्म ‘पाप’ शब्द में वे सभी धार्मिक, राजनैतिक और सामाजिक पाप शामिल हैं। उसका वर्णन गुसांघजी आगे की लकीरों में करेंगे। उन सभ पापों का इस देश में प्रचलित लयानक “दारिद्र” और “दुःख” है। गुसांघजी के वर्णित ये तीन ताप आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक हैं। “दुरित” आध्यात्मिक दुःख “आधिदैविक” और आधिभौतिक हैं। दुरित आध्यात्मिक दुःख आधिदैविक और दारिद्र आधिभौतिक ताप है।

धन तापों से पृथ्वी के सभ प्रकार के सुषों की लानि हो गछ। वह लगवान के द्वार पर आर्त होकर पुकार कर रही है। यहां पर “दुर्ग” शब्द भारतभूमि को है। यह दूसरे देश के लिये उपयुक्त नहीं है क्योंकि वे इस देश की दशा का वर्णन कर रहे हैं। रामायण में भी पृथ्वी गौ का रूप धारण कर लगवान के पास गछ है। गुसांघजी देश के धन तापों से दुःखी और देशलज्जित से प्रेरित होकर उनको दूर करने के लिये लगवान के द्वार पर पुकार करते हैं। इस से सिद्ध होता है कि कामल हृदय महात्मा तुलसीदासजी देश के दुःख को अपना दुःख समझने वाले सभ्य देशप्रेमी हैं और देशलज्जित के प्रेरित होकर ही उन्होंने कविता की। वे देश के सभ्य प्रतिनिधि और नेता का काम करते हैं। कवि के सभ्य कर्तव्य का पालन करते हैं। अपने वर्णन से देश की दुःखित आत्मा का करुण हंदन-करुणात्मा तक पहुंचाते हैं।

आगे की लड़ाई में गुप्तांध्र देश में प्रयत्नित दुरितों या भयानकता का वर्णन करते हैं। वे देश को तीन प्रधान जनसमुदायों में विभाजित करते हैं। ब्राह्मण, राजा और प्रजा। ब्राह्मण-जन के हाथ में धार्मिक शासन का काम है, राजा या क्षत्रिय-जन के हाथ में प्रजा का पालनभार है; तथा साधारण प्रजा उसमें शेष सभ्यता आ जाती है। गुप्तांध्र ने ब्राह्मणों को ब्रह्मदेव और सभ्य वर्णों में श्रेष्ठ माना है; क्योंकि वे ही भारतीय सभ्यता के सदा से मूल रहे हैं। पहिले समाज के सर्वश्रेष्ठ अंग या उत्तम भाग धन्वी ब्राह्मणों की दुर्दशा का वर्णन करते हैं।

“ प्रभु के वचन वेद श्रुत समेत, भग्न भूरति महिदेव भय है,

तिनकी रिस राग मोह पद, बोध लावली लील लघ है। ”

उनका स्वयं भगवान ने अपनी भूर्ति-रूप कहा है और जो यही पर देवतुल्य है। उन्हीं की भक्ति जगत् को, मोह, बोध आदि ने निगल ली तब फिर दूसरों का क्या पूछना ?

अब दूसरा वर्ण क्षत्रिय राजाओं का है जो लोकपाल, लोकपालन और लोकशासन के लिये उत्प्रेषित हैं। उसने भी अपना कर्तव्यपालन और भयानकता छोड़ दी।

“ राज-समाज कुसज्ज को टिकटु, कल्पत कल्प कुचाल नष्ट है,

नीति प्रतीत प्रीतिपरिभिति पति, हेतु आद लठि हेरि लघ है। ”

इन पंक्तियों में देश की राजनीतिक दशा का वर्णन है। इस राजसमाज से गुप्तांध्र का लक्ष्य उस समय के यवन महिलाओं से है जिसका उद्देश्य वे इस दोहे में करते हैं:—

“ गोंड गंवार नृपाक्ष कलि यवन भद्रा महिपाक्ष, साम न दाम न भेद कछु केवल दंड कराव। ”

ये “ यवन भद्रा महिपाक्ष ” सिवा मुगलसत्तारों के दूसरे कौन हो सकते हैं ? भराही में श्री यादव शंकर जगन्नाथ ने तुलसीदासजी पर एक समालोचना-मूल मानस दंत अत्युत्तम पुस्तक लिखी है। मानस की रचना के उद्देश्य के संबंध में हमारा और उनका मत मिलता है कि देश की राज-नीतिक, धार्मिक स्थिति ठीक करने की के लिये गुप्तांध्र ने अथर्वना की, गुप्तांध्र के राजनीतिक उद्देश्यों के संबंध में उनका मत है कि मुगलराज्य को उलट कर स्वराज्य स्थापन करना ही उनका उद्देश्य था। रावण के चरित्र पर विचार करते हुये उन्होंने यहाँ तक कहा है कि गुप्तांध्र ने रावण के कृत्यों के द्वारा अकबर की और छशारा किया है। “ निशाचरों ” और राक्षसों की जगल ‘यवन’ शब्द उनके कर्मों में गिना अंतर किये की जड़ी सरलता से रक्खा जा सकता है।

रामायणकाल में महिलाओं की दशा

(लेखक:—आद्यादित्य ठाकुर एम. ए. काव्यतीर्थ—‘भनोरमा’ ना में १८२७ ना अंकमांथी)

भारतीय ललनाओं की वर्तमान काल में जो अवहेलना दृष्टिगोचर हो रही है। उससे कुछ लोग यह समझ बैठे हैं कि सदा से ही इन लोगों की यही दशा चली आती है। न तो इनकी शिक्षाद्विधा का समुचित प्रयत्न था और न समाज में ही उन्हें कुछ अधिकार प्राप्त था। इस प्रकार के आक्षेप करनेवाले सभ्य से अधिक धर्मशास्त्रकारों का कोसते हैं और यह सिद्ध करने की चेष्टा करते हैं कि पुरुषजाति ने अपने स्वार्थ के लिये ही उन्हें निम्नस्थान प्रदान किया है और उसी स्वार्थ के वश हो हमने कभी उन्हें पनपने का अवसर नहीं दिया; परंतु यह धारणा नितान्त भ्रान्त है।

वैदिक काल में सहधर्मिणी का कितना महत्त्व माना जाता है यह सहधर्मिणी शब्द से ही स्पष्ट होता है। उन दिनों तो ऋषि-पत्नीयां न केवल वेदविद्या में निष्णात ही होती थीं। अपि तु अनेक स्थलों में यहाँ तक उल्लेख पाया जाता है कि वे भद्राद्वी तक थीं। विवाह-काल में जो वैदिक मंत्र पढ़े जाते हैं उन्हें देखने से प्रतीत होता है कि स्त्रीपुरुष का संबंध अत्यंत पुनित और गौरवान्वित माना जाता रहा है। अब यदि कालदोष से लोग पथभ्रष्ट हो जायें तो इसमें शास्त्र अथवा शास्त्रकारों का क्या दोष है ? महर्षि वाल्मीकि के समय में स्त्रियों के मत का कितना प्राधान्य था, अपने मत के प्रकाश करने में उन्हें कहां तक स्वतंत्रता

थी और किस प्रकार लक्ष्मण के अपने अलीक के सिद्ध करने की चेष्टा करती थीं. आनन्दसिंहादिदर्शन रामायण के आधारपर पाठकों के कराया जाता है. कैकेयी ने रामचन्द्र के वनवास और लखन के राज्याभिषेक के लिये किस लक्ष्मण के साथ राज दशरथ के आध्यक्ष किया है यह सभी जानते हैं. कैकेयीने किन कठोर शब्दों में राम दशरथ के धमकाया है ! विष आ कर प्राणत्याग देने की धमकी तो मानो अज्ञात है.

‘अहं हि त्वर्षमद्यव पीत्वा बहु तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिविच्यते॥’

ये उनके अग्रतः हैं. धनने वर्ष व्यतीत हो गये तो भी आनन्दल कुल-लक्ष्मणों के भी अपने लक्ष्मण की रक्षा करने के लिये धसी अज्ञात का प्रयोग करना पड़ता है. धस मशीनगन के समय में भी अभी तक उनके लिये और कोई अज्ञात धन न हो सका. वनवास के लिये कैकेयी की आज्ञा शिरोधार्य कर के रामचन्द्र अपनी माता कौशल्या के पास अनुमति लेने आये, उस समय कौशल्या ने भी आत्मघात कर लेने की धमकी दी है. उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कह दिया कि जिस तरह राम दशरथ तुम्हारे पूज्य हैं उससे अधिक गौरव के साथ हम तुम्हारी पूज्या हैं; हम तुम्हें वन जाने के लिये अनुज्ञा नहीं देती यहाँ से वन के तुम्हें नहीं जाना चाहिये. यदि शोकपीडित मुझे छोड़ कर तुम वन यहाँ की जानोगे तो हम लक्ष्मण कर के अनामोक्षण के प्राण त्याग देंगी; न सकेगी.

यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितोवनम् ।
यदित्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वामां शोकलालसाम् । अहं प्राय मिहासिष्ये न च शक्यामि जीवितुम् ॥

धस समय रामचन्द्र कैसे संकट में पड़े होंगे. वन न जाने से कैकेयी आत्मघात करती है, जाने से कौशल्या-धीर कौशल्या के पक्षसमर्थक लक्ष्मण भी थे, परंतु रामचन्द्र ने युक्ति से कौशल्या और लक्ष्मण के किसी प्रकार राज कर दी लिया; परंतु सीता के पास नजर उन्हें लार माननी ही पड़ी है. उन्होंने बहुत उद्योग किया कि सीता के घर में रहें, अपने वृद्ध स्वश्रमसुर की सेवा करें और उनके पुत्रवियोगजन्य दुःख को शान्त करें; परंतु सीता कुछ नहीं करी. रामचन्द्र के धस धुरी तरह से उन्होंने इटकारा है कि अन्त में उन्हें सीता के आत रीकार करनी ही पड़ी है. सीता के इटकार में स्नेह की मात्रा अधिक है; पर साथ साथ आत्मगौरव भी कम नहीं है. उनके लाषण में शक्ति है. वह एक सहधर्मिणी की उक्ति है और उस उक्ति में अनुनय भी है, विनय भी है, कटुता भी है और धमकी है. प्रलय के आवेश में कुछ शब्द तो ऐसे निकल पड़े हैं जो कम से कम सीता के सदृश सतीशिरामण के मुख से न निकलने चाहिये थे; परंतु वह ऐसा ही समय था जब वे अपने उद्देश्य की सिद्धि करने में सत्य प्रकार के साधनों का उपयोग करने के लिये आध्य थीं, उनके लिये वह जीवन और मरण का प्रश्न था. सीता के लाषण पढ़ने और मनन करने योग्य है. पहिले तो उन्होंने धर्मशास्त्र का आश्रय लेकर पति के साथ यज्ञाधिकार होने से-सहधर्मिणी होने के कारण पति के लाग्य तथा पतिद्वारा अनुष्ठित कर्म का इल्लोमोग पत्नी ही करती है; अन्य संप्रदाय तो पिता, पुत्र, आदि अपने अपने कर्म का इल्लोमोग करते हैं. स्त्रियों के लिये तो न पिता, न पुत्र, न माता, न सप्तीजन-यहाँ तक कि अपनी आत्मा की भी गति नहीं है. धस लोक में तथा परलोक में भी के लिये एकमात्र पति ही गति है.

आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा। स्वानि पुण्यानि भुज्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥
भर्तृभाग्यं तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चेवाहमादिष्टा वनेवस्तव्यमित्यपि ॥
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा॥’

धसके बाद उन्होंने रामचन्द्र के यह विश्वास दिलाना चाहा है कि वन में वे लखन-भूत न होंगी; अपने सुख और दुःख की वे कुछ भी चिंता न करेंगी और सत्य प्रकार से अपने पति के आराम देने की चेष्टा करेंगी. सत्य कुछ समझा सुझाकर अंत में उन्होंने उनसे प्रार्थना की है, याचना की है. वे कहती हैं हमारा चित्त केवल तुम्हीं में अनुरक्त है और किसी में हमारा लाव नहीं है. तुम्हारे वियोग में हम अपने प्राण त्यागने के लिये निश्चय किये हैं. आप हमें वन से लिये और याचना के सहक कीजिये. धससे आप-

કો બોઝ ન હોગા. શ્લોક યહ હે:—

અનન્યભાવામનુરક્તચેતસં ત્વયાવિયુક્તાં મરણાષ નિશ્ચિતામ્ ।

કુરુષ્વ માં સાધુ કુરુષ્વ યાચનાં નાતો મયા તે ગુરુતા મવિષ્યતિ ॥

પરંતુ ઇન સખ પ્રાર્થનાઓં કા શ્રીરામચંદ્રજી પર કેઇ પ્રભાવ નહીં પડા. વે પૂર્વવત્ હી અપને મત મેં દહ રહે. સીતાજી કે શીર સમજાને લગે. વે સમજતે થે જિસ પ્રકાર કૌશલ્યાજી કે સમજા બુઝાકર રાજી કર લિયા થા ઉસી તરફ સીતાજી કે ભી રાજી કર લેંગે. વન કે દોષોં કે દિખાકર ઉન્હેં ડરાને લગે. સિંહ, વ્યાધ, વૃક ઔર ખરાહ કે નામ સુનાકર સહજભીરુ ભાર્યા કે બુલાવા દેને લગે. મત્ત ગજ ઔર નકાદિ કા ભી લય દિખાયા. યહાં તક ડરાયા કિ માર્ગોં મેં જલ તક પીને કા ન મિલેગા. રાત મેં પત્તોં મેં સોના પડેગા, ખાને કે ત્રિયે વૃક્ષ સે ટપકે હુએ ફલ માત્ર મિલેંગે. ઔર ભી અનેક પ્રકાર સે કાન્તાર(વન)કે દુઃખોં કા વિશદપૂર્વક વર્ણન કિયા હૈ. યહ દેનોં પક્ષોં મેં હી હીક થા. યદિ સીતાજી ડર કર ધર મેં રહેં તો અચ્છા હી હૈ. યદિ ઇતને દોષોં કે દિખાને પર ચિત્ત સ્થિર કર કે વનગમન કે લિયે હી સમજ હોં તો ઉન્હેં પીછે યહ કહને કા અવસર ન રહેગા કિ ઉન્હેં સખ ખાતેં યથાવત્ અવગત ન કરાઇ અઇ થી. ઇસ-લિયે શ્રીરામચંદ્રજી સે જિતના હો સકા, વનગમન કે દોષોં કા વર્ણન કર કે ઉન્હેં ભીત કરને કી ચેષ્ટા કી; પરંતુ સીતાજી ઇસ સે ભીતત્રસિત હોનેવાલી ન થી. વે કહને લગીં કિ વનવાસ કે સંખ્ધ મેં જિન દોષોં કા અપને વર્ણન કિયા હૈ ઉન્હેં હમારે લિયે ગુણ હી સમજિયે; કયોં કિ હમારા તુમ પર સ્નેહ હૈ. તુમ્હારે ઉપર સ્નેહાધિક્ય કે કારણ હમેં કેઇ દુઃખ ન હોગા.

‘યે ત્વયા કીર્તિતા દોષા વને વસ્તવ્યતાં પ્રતિ । ગુણાનિત્યેવ તાન્વિદ્ધિ તવ સ્નેહપુરસ્કૃતા ॥’

ઇસકે અનંતર ફિર ભી અનેક પ્રકાર સે સીતાજી ને ઉનસે પ્રાર્થના કી હૈ કિ વે અવશ્ય ઉન્હેં સાથ લે ગયે, લાક્ષણિક આલેશોં ને પિતૃગૃહ મેં હી ઉન્હેં ખતાયા થા કિ ઉન્હેં વન મેં ખાસ કરના પડેગા. પતિવ્રતાઓં કા ધર્મ પતિ કે સાથ રહને કા હૈ. પિતા આદિ ને જર્લ કે દ્વારા સંકલ્પ કર કે જિસ પુરુષ કો સૌંપ દિયા ઉસકી વહ સ્ત્રી સદા કે લિયે હો ગઇ. મરને કે ખાદ ભી વહ ઉસી કી હોતી હૈ.

‘इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यमावेऽपितस्य सा ॥’

ઇસ સખકા ભી રામચંદ્રજી પર કેઇ અસર ન પડા. સીતાજી ને યહાં તક કહ ડાલા કિ યદિ મુઝ દુઃખિની કો આપ વન લે જાના નહીં ચાહતે તો મૈં વિષ, અગ્નિ અથવા જલ કે દ્વારા અપને પ્રાણ ત્યાગ દૂંગી.

‘यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि। विषमग्निं जलं बाहमास्थायै मृत्युकारणाम् ॥’

પરંતુ યહ સખ ભી અરણ્યરોદન હી રહા. રામચંદ્રજી પૂર્વવત્ હી અટલ રહે ઔર ઐથિલી કે બાર બાર વનગમન કે લિયે યાચના કરને પર ભી ઉન્હેંને અનુમતિ ન દી. સીતાજી ચિંતિત હુઇ ઔર અપને નેત્રોં કે ગરમ ગરમ જલ સે પૃથ્વી કો સિંચન કરને લગીં. જખ બાર બાર રામચંદ્રજી ઉન્હેં સમજાને લગે તો ઉન્હેં ક્રોધ આ ગયા. ઉસી ક્રોધ ઔર પ્રેમ કે આવેશ મેં ઉન્હેંને રામચંદ્રજી પર આક્ષેપ કરના પ્રારંભ કિયા. જો સીતાજી સતીસમાજ કી અગ્રગણ્યા થી, જો અપને પતિ કો અપને પ્રાણોં સે અધિક પ્રિય સમજતી થી, વહી સીતાજી પરિસ્થિત કી પ્રતિકૂલતા દેખ કર અપને પ્રાણપતિ કો કુવાચ્ય કહને મેં ભી નહીં ચૂકી. બહુત લોગ ઇસે સીતાજી કી કમજોરી સમજતે હૈ; પરંતુ વાસ્તવ મેં ઉન્હેં અપને ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે લિયે રામચંદ્રજી પર આક્ષેપ કર કે ઉનકે પૌરુષ કો ઉદ્દીપન કરને કે લિયે હી ઉન્હેં ઇતને કઠોર શબ્દ કહને પડે. યથાર્થ મેં યે કઠોર શબ્દ ભી સ્નેહ કી પરાકાષ્ટા કે હી ઘોતક હૈ. જો હો, ઇતના અવશ્ય હૈ કિ શબ્દ બડે કઠોર હૈ. શબ્દ યે હૈ:—

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुष विग्रहम् ॥

અર્થાત્ તુમ્હારા આકાર તો પુરુષ કા હૈ પરંતુ કાર્ય તુમ્હારા સ્ત્રિયોં કા સા હૈ. ઇસ પ્રકાર કે જામાતા પાકર હમારે પિતા વૈદેહ જનકને તુમ્હે કયા સમજા થા? અર્થાત્ જનકજી તુમ્હે તુમ્હારે અસલી તત્વ કો ન જાન સકે. યદિ જાનતે તો તુમ્હારે સાથ હમારા વિવાહ ન કરતે. કયા યે શબ્દ

साधारण कठोर हैं? इससे आगे तो सीताजी मानों अग्नि का उद्धार करती हैं। वे कहती हैं:—
हम तुमारी बायाँ हैं। कुमारावस्था में ही, अनन्य पूर्वा का तुमने पालिश्रम किया था; फिर
घटने दिन तक हम तुम्हारे साथ रह चुकी हैं और सती हैं तब भी तुम इस प्रकार हमें हू-
सरे का देना चाहते हो। जैसे कभी शैलूष-जयाजव हो। जयाजव-अर्थात् जने स्त्री के द्वारा
ही अपनी श्रविका यज्ञाता हो। रामचन्द्रजी को शैलूष की उपमा देना कठोर शब्दों की पराकाष्ठा
है। श्लोक यह है:—

‘स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमधुषिता सतीम् । शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥’

इससे आगे फिर सीताजी की जड़ी लम्बी चौड़ी वस्तुता है। जिन जिन वनकणों का रामचन्द्रजी ने
उल्लेख किया था उन सबको क्रमशः वे सुष का रूप देने लगीं और एक प्रकार से रामचन्द्रजी
को यह विश्वास दिलाती थीं कि जिन कणों का आपने वर्णन किया है, उन्हें जनकर भी हम
उन कणों के ज्ञेयने के लिये सन्नद्ध हैं और उन्हें कण न समझकर सुष ही समझेंगी। भीय
भीय में विषपान कर देने की धमकी भी देती ही जाती थीं। अंत में रामचन्द्रजी को सीताजी
की आत माननी पड़ी और उन्हें यही कहना पड़ा कि तुम यह जने कुछ कर रही हो वह तुम्हारे
और हमारे दोनों कुशों के सर्वथा योग्य है।

सर्वथा सदृशं सीरे मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमनुकान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥

वन में जा कर भी सीताजी ने समय समय पर अपना स्वतंत्र मन अनेक विषयों में जड़ी
निर्भीकता से प्रकट किया है। दंडक वन में जन्म ऋषिलक्षक राक्षसों का संहार करने की श्री-
रामचन्द्र ने प्रतिज्ञा की है और ऋषियों को अलखदान दिया है, उस समय सीताजी ने राम-
चन्द्रजी को समझाया है कि तुम यहां वन में क्षात्र-धर्म का पावन करने नहीं आये हो। वन
में रहकर मुनि-वृत्ति से ही रहना तुम्हें उचित है। वे कहती हैं कि “मनुष्य में धृष्टि-
पूर्वक तीन प्रकार के व्यसन होते हैं। एक तो मिथ्यालाषण, दूसरा परदारालिगमन और ती-
सरा जिनवैर के रौद्रता दिखाना। धन तीनों में से मिथ्यालाषण तो आपमें कभी न था
और न कभी होगा। परस्त्री की अलिखापा करना भी न आपमें है और न कभी था; क्योंकि
आप सदा स्वदारनिरत हैं; किंतु यह जने तृतीय व्यसन है जिस में निर्वेद ही पर प्राणुहंसन
होता है, यह आपके सामने उपस्थित हो गया है। आपने दंडकारण्यवासी ऋषिजनों की
रक्षा के निमित्त राक्षसों का नाश करने की प्रतिज्ञा की है। इससे हमें चिंता हो गद्य है। आप
निष्कारण राक्षसों का नाश कर के अधर्म का आश्रय देंगे। इसी लिये शस्त्र को पास में रखना
अहितकर है। पहले एक समय एक तपस्वी उग्र तपस्या कर रहा था। धृष्ट के मन में लय हुआ
और उन्होंने उस तापस के लीये तपलंग करने की छान ली। वे उसके पास लट का रूप धारण
कर के गये और एक भङ्ग जने साथ लेते गये थे उस तापस के पास धरोहर रखा दिया।
तपस्वीने उसे रभ लिया और दूसरे की धरोहर जो न जय इस लय से वन में
इल-मूलादि लेने जहां जाता, उस भङ्ग को साथ लेता जाता था। धीरे धीरे भङ्ग के साथ
रहने से उसकी तापसी वृत्ति जल गद्य और वह क्रूरवार हो गया। परिणाम यह
हुआ कि उसे नरक भोगना पड़ा। इस लिये आप भी अपने शस्त्रों को निरपराध
राक्षसों पर यज्ञ कर वृथा पाप मत कीजिये।” उनकी यह सलाह कहां तक ठीक है
इससे मतलब नहीं। रामचन्द्रजी ने इसे माना भी नहीं; परंतु उन्होंने अपनी समझ के अनु-
सार जने आत धर्मभावम हुआ स्पष्ट शब्दों में कह दिया। रामचन्द्रजी ने तो उत्तर में यह
कह दिया कि हमने प्रतिज्ञा कर दी सो कर दी। ऋषि लोगों के आर्तवाक्य सुन कर हमें क्या
आ गद्य। अथ तो जने अपनी प्रतिज्ञा से नहीं टल सकते, प्रतिज्ञा करके-विशेष कर आह्वयों
से—अथ हम अन्यथा नहीं कर सकते। याहें इसमें हमें अपना प्राण देना पड़े, याहें तुम्हें
और लक्ष्मण को भी त्यागना पड़े। यह उत्तर रामचन्द्रजी के ही योग्य था। अस्तु!

लिखु रूप धारण कर रावण जन्म सीताहरण के लिये उपस्थित हुआ और सीताजी को
अनेक प्रकार के प्रक्षालन देकर उन्हें अपनी स्त्री बनाने का प्रयत्न किया है उस समय सीताजी
ने उसे जने उत्तर दिया है वह भी ध्यान देने योग्य है। उसमें से कुछ अंश नीचे उद्धृत किया
जाता है:—

त्वं पुनः जंबुकः सिंहमामिहेच्छसि दुर्लभाम् । नाहं शक्य त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ।
श्लुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तुरास्विनः । आशीर्विषस्य वदना दंष्ट्रामारातुमिच्छसि ॥
मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि । कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमानान्तुमिच्छसि ॥

*

*

*

*

यदंतरं सिंहशगालयोर्वने यदंतरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः
सुराग्र्य सौवीरकयोर्यदंतरं तदंतरं दाशरथे स्ववैवच ।
यदंतरं कांचन सीसलोहयोर्यदंतरं चंदनवारि पंकयोः
यदंतरं हस्तिबिडालयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैवच ॥

अर्थात्-तुम जंबुक (शृगाल) होकर मुझ दुर्लभ सिंही को प्राप्त करने की छद्मता कर रहे हो। जिस प्रकार सूर्य की प्रभा को कांच नहीं पकड़ सकता उसी प्रकार मैं तुमसे स्पर्श नहीं कर सकती। तुम वेगवान मृगशत्रु भूमे सिंह के मुख से तथा सर्प के मुख से डाढ़ उपाड़ना चाहते हो। तुम पर्वतश्रेष्ठ मंदर को हाथ से उठाना चाहते हो और कालकूट विष पी कर कुशल रहना चाहते हो।

वन में सिंह और शगाल में जितना अंतर है, क्षुद्र नाक्ष और समुद्र में जितना अंतर है तथा अमृत और कांश्च में जितना अंतर है, उतना ही अंतर दाशरथि में और तुम में है। सोने और सीसे में जितना अंतर है; यंदन, जल और कीचड़ में जितना अंतर है तथा अन में हाथी और बिडाल में जितना अंतर है उतना ही अंतर दाशरथि में और तुम में है।

यह दृग्दर्शन मात्र है। यथार्थ में वह पूरा प्रकरण ही पढ़न करने योग्य है। सीताञ्च पर अधिक लिखने से यह लेख पुरतक का ३५ धारण कर लेगा। इस दिये इसे छोड़ कर औरों के विषय में भी कुछ लिखना उचित प्रतीत होता है। वासीपत्नी तारा का स्थान यतुर स्त्रियों में बहुत गया है और उसने भी अनेक स्थलों में अपने अग्रध पांडित्य का परिचय दिया है। समयानुक्रम प्रत्येक परिस्थिति पर पूर्ण विचार कर वह ने निष्कर्ष निकालती थी, वह जिस सिद्धान्त पर पहुँचती थी वह प्रायः निर्भ्रान्त रहता था और उसका पति वासी भी उसकी शुद्धिभक्ता का कायल था। वह उसे असाधारण विदुषी समझता था। सुग्रीव से युद्ध के लिये आह्वान पाने पर जय वासी आह्वर जाने के लिये अहपरिकर हुआ है उस समय तारा ने उसे निषेध किया है, अनेक प्रकार से प्रार्थना की है, लय दिया है। अंत में यह अताया है कि रामचंद्र ने सुग्रीव से मैत्री कर के तुम्हारे वध की प्रतिज्ञा की है, इसलिये इस समय तुम्हारा युद्ध के लिये जाना हितकर न होगा। सुग्रीव तुम्हारा अनुज है। उसे युद्धकर युवराज बनाओ और उस से संधि कर दो। वासी के समान वीरवरेण्य के लिये यह प्रस्ताव कथमपि मान्य नहीं हो सकता था। वीरों के जैसा उत्तर देना चाहिये तदनु रूप ही उसका उत्तर था। उसने तारा की ओर न मानी और युद्ध के लिये यत्न पड़ा। यह सत्य तो हुआ। परिणाम भी प्रतिकूल हुआ; पर वासी यह अवश्य जानता था कि तारा ने कुछ कह रही है वह सत्य यथार्थ है। इसीलिये मरते समय जय सुग्रीव को वह तारा को सौंपने लगा है उस समय तारा के संयम में उसने कहा है कि सुषेण की लड़की यह तारा हरओक आत के अत्यंत सूक्ष्म विचार करने में अही यतुर है। अनेक प्रकार के उपातों से सज्जित आपत्काल में प्रतिविधान करने में परम प्रवीण है। जिस काम को यह 'अच्छा है' कह दे उसे संशयरहित होकर कर उड़ाना, क्योंकि तारा का मत कभी अन्यथा नहीं निकलता।

सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्म विनिश्चये । औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥

यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्त संशयम् । नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥

तारा के लिये यह कर्म गौरव की आत न थी। कर्तव्याकर्तव्य के विनिर्णय करने में उसे अडे कृतविद्य भी विभूत हो जाते हैं। फिर ओर स्त्री का इस प्रकार सूक्ष्म विचार कर के निर्भ्रान्त सिद्धान्त पर पहुँचना सरल कार्य नहीं था। तारा को सौंपते समय उसके मन विशिष्ट शुष्णों का सुग्रीव से उद्देश्य करना उसने आवश्यक समझा। रामायण में तारा के विषय में उतना थोड़ा वर्णन मिलता है उतने में भी तारा की यतुरता का पर्याप्त प्रमाण मिल जाता है। वासीवध

के अनन्तर तारा विलाप कर रही है। पुरानी आत्मा की स्मृति करा के उसका हृदय विदीर्ण हो रहा है। इस संसार का वह असार समझ रही है, अपने प्राण से भी अधिक प्रिय पुत्र अंगद का भी उसे इस समय मोह नहीं है और वह अपने पति का अनुगमन करने के लिये तैयार जैसी हुई है। जैसे समय में हनुमान्‌जीने उसे सात्वना देना प्रारंभ किया है। अपने किये हुआ पुण्यपाप का इस प्रत्येक प्राणी को भोगना पड़ता है। जन्म यह शरीर ही जल-धुल-धुल के समान क्षणभंगुर है तब इससे लिये शोक करना वृथा है; धृत्यादि कुछ कर अंत में हनुमान्‌जी कहते हैं कि ये सभ्य ऋक्षवानर, अंगद और यह वानरेन्द्र का राज्य सभ्य तुम्हारे अधीन है। वानरराज वाली का संस्कार होने दो और अंगद को उनके स्थान में राज्य में अलिपिक्त करो। जन्म तुम अपने प्रियपुत्र अंगद को सिंहासन में आसीन होओगी तो तुम्हें शान्ति मिलेगी। तारा ने इसका जो कुछ उत्तर दिया है वह अत्यंत युक्ति पूर्ण और उपयुक्त है। वे कहती हैं:-‘अंगद के समान सौ पुत्र एक ओर हों तो भी वह प्राप्त इस वीर (वाली) के मात्र संश्लेषण को हम उनसे अच्छा समझती हैं। अब रही अंगद का राज्य में जहाजने की बात। सो उस संघ में हम से कुछ कहना ही व्यर्थ है। न तो वानरों के राज्य पर ही हमारा कोई प्रभुत्व है और न अंगद ही पर। उसके पितृव्य सुग्रीव पितृस्थानीय है। वही सभ्य कार्यों में समर्थ है और हमारी अपेक्षा आसन्नतर है। हे हनुमान्! अंगद के संघ में तुम ऐसा विचार मत करो, अर्थात् तुम यह मत सोचो कि हम उन्हें राज्य में अलिपिक्त कर देंगी। पुत्र का अंधु पिता होता है, माता नहीं। इसलिये पिता सुग्रीव के रहते हमारा कोई अधिकार नहीं है!’

‘सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता, अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमकीस्थितम् ।

अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्, हतस्याप्यस्य वीरस्य मात्र संश्लेषणं वरम् ॥

न चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वा, पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ।

न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नंगदं प्रति, पिता हि बंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥

इसी प्रकार जन्म रामचन्द्रजी का सदेश लेकर वानर नगरी में क्रोधोद्धत लक्ष्मणजी प्रवेश किया है उस समय उन्हें शांत करने के लिये सुग्रीव ने तारा जी को नियुक्त किया है उस समय भी तारा ने अपनी वाक्यातुरी का अच्छा परिचय दिया है। लक्ष्मणजी उसके युक्तियुक्त कथन से बहुत कुछ शान्त हो गये हैं। इसमें कोई सदेह नहीं कि तारा का स्थान विदुषी और यतुर महिलाओं में अति उच्च था।

रामायण के स्त्रीपात्रों में भद्रोदरी का स्थान भी महत्त्वपूर्ण है। इसलिये उसके संघ में भी कुछ उल्लेख करना अप्रासंगिक न होगा। भद्रोदरी भी अत्यंत बुद्धिमती थी और समय समय पर रावण को वह सत्पराभर्षा देती रहती थी; परंतु अलिमानी रावण उसके वचनों की अवहेलना किया करता था। जिस प्रकार तारा के अनुरोध की रक्षा न करने के कारण वाली का प्राणत्यागना पड़ा उसी प्रकार भद्रोदरी के वचनों का तिरस्कार कर के ही रावण विनष्ट हुआ यदि अपनी कान्ता के हितकर उपदेशों को वह मानता, यदि उनके अनु रूप अपने आचरण सुधारता तो कदाचित् ही उसका इस प्रकार सर्वनाश न होता; परंतु विधिविधान दुरत्यय होता है। जो अवस्थांलानी है उसका प्रतीकार कहां से होगा? वास्तविकी महाराज ने तो भद्रोदरी के संघ में अधिक नहीं लिखा है; परंतु अध्यात्मरामायण में अनेक स्थलों में उसने रावण को समझाया है, हित और अहित बताया है। परंतु-जैसा स्वाभाविक था-रावण ने उस के वचनों पर बहुत कम ध्यान दिया है। भद्रोदरी रावण के स्वभाव से पूर्णतया परिचित थी और वह जानती थी कि रावण की क्या कमजोरियां हैं। अशोकवाटिका में जन्म सीताजी थी, रावण अपनी अंतःपुरिकाओं के सहित उनके पास गया है और उन्हें पहिले तो सान्त्वनापूर्वक अपने वस में करना चाहता है और जन्म सीताजी उसे मुहंताउ उत्तर देत हैं तब वह कुछ हो जाता है और अर्जुन के कर उन्हें मारने का उद्घत हो जाता है, उस समय भद्रोदरी ने रावण को समझाया है कि तुम इस दीनदुःखित और कृपण भानुषी के पीछे क्यों पड़े हो; तुम्हारी तो ‘मदभक्त विद्वान्याना’ जलुसंध्यक देव, गंधर्व और नाग की चरांगनाओं मौजूद हैं जो केवल तुम्हीं को खाहती हैं।

रावण पर धसका असर पडा और वह यह कह कर चला गया कि यदि हो महीने के भीतर अपनी धम्मा से हमारे वश में हो जयगी तब तो सभ सुप्रसहित मेरे साथ यह राज्य का भोग करेगी; और यदि हो भास के आद भी रास्ते पर न आवेगी तो धस मानुषी के मारकर मेरे 'प्रातराश' के लिये तैयार करना. उस समय भट्टोन्मत रावण यह कथ समझ रहा था कि हो महीने में वह स्वयं ही काल का कवल होगा. संसार में प्रायः वही होता है. उपकार की चिन्ता करते समय मनुष्य यह सर्वथा भूल जाता है कि ऐसी एक अचिन्तित शक्ति भी काम कर रही है, जिसके आगे मानवी बुद्धि और शक्ति सर्वथा अकिञ्चित् कर ही रहती है. जिस समय रावण, मेघनाद के वध के अनन्तर गुहा में प्रवेश कर अभिचार का प्रयोग कर रहा था और अंगद आदि वीर उसके पुरश्चरण में आधा जलने के लिये बेगने गये थे, तब भी भट्टोदरी ही यथार्थ में यज्ञध्वंस का कारण हुआ है. अंगद ने भट्टोदरी को पकड़ लिया है और उसकी रत्नजडित कञ्चुकी धड़ने लगा. भट्टोदरी विलाप करती है; रावण को भरी जोड़ी सुनाती है; अंत में रावण हवन छोड़कर उसकी रक्षा के लिये उठता है, धधर वानर-गण यज्ञध्वंस कर के नौ हो ग्यारह होते हैं. अब पतिपत्नीसंवाद प्रारंभ होता है. रावण कहता है 'तुम शोक मत करो, मैं अभी जाता हूँ और लक्ष्मणसहित राम के मारकर आता हूँ. कदाचित् रामचंद्र ही वज्रकल्प सायकों से मुझे मार डालें तो तुम सीता के मारकर मेरे साथ पावक में प्रवेश करना.'

धसके उत्तर में भट्टोदरी कहती है:—

शक्यो न राधवो जेतुं त्वया चान्यैः कदाचन । पामो देववरः साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः॥

*

*

*

*

*

तस्य भार्या किमर्थं वा हृता सीतावनादुबलात् । मम पुत्र विनाशार्थं स्वस्यापि निधनाय च ॥
इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे । विभीषणाय राज्यं तु दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥

अर्थात् 'रामचंद्र तुम्हारे अथवा और किसीके द्वारा कभी जिते नहीं जा सकते. रामचंद्र देवप्रेष्ठ साक्षात् प्रधान पुरुष धर्म हैं. तुम उनकी पत्नी सीता को, मेरे पुत्रों के तथा भुद के विनाश के लिये, वन से अत्रपूर्वक क्यों हर कर ले आओ ? धसके आद भी वैदेही को रामचंद्र को सौंप दो; राज्य विभीषण के हवाले करो और हम तुम दोनों वन का रास्ता लें;' परंतु अलिमानी रावण यह प्रस्ताव क्यों मानने लगा. यथार्थ में न भी मानना चाहिये था. उसकी युक्ति भी हीन है. वह कहता है कि भ्रातृपुत्रादि सर्वस्व जवा कर केवल अपने प्राण के लय से अब क्या संधि करें ? अब तो उन्हींके हाथ से मृत्यु प्राप्त कर के परम पद की प्राप्ति करेंगे.

धन अवतरणों से पता चलता है कि स्त्रियों-केवल पददलित न थी; उनका मान था और समय समय पर उनका प्रभाव भी पड़ता था.

आल-शिष्टाचार

(लेखक:-कामताप्रसाद गुरु-'भनोरमा' ना में १९२७ ना अंकमांथी)

बड़ों में जो बहुत आपसी जगडे हो जाते हैं, उनका एक मुख्य कारण उन लोगों में शिष्टाचार की शिक्षा का साधारण अभाव है. यद्यपि पाठशालाओं में शिष्टाचार की थोड़ी-बहुत शिक्षा प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप से दी जाती है, तथापि विद्यार्थी अपनी अवस्था के प्रभाव में पड़कर बहुत व्यवहार में उस शिक्षा को भूल जाते हैं. कंछ विद्वानों का ऐसा मत है कि बड़ों का शिष्टाचार की शिक्षा देना मानों उन्हें अधन में डालना है; पर अनुभव से धिस बात की आवश्यकता जनी जाती है कि बड़ों का शिष्टाचार की मोटी मोटी बातें अताछ नवें और उन के अनुसार उनसे कार्य कराया जवें.

बड़ों के बहुत से आपसी जगडे व्यक्तिगत मिथ्या अलिमान से उत्पन्न होते हैं. कछ बड़का अपने को औरों से अधिक अलवान समझ कर उनका अनादर करता है, कछ पढने-

लिखने में कुछ अधिक व्यंजन होने के कारण दूसरों को भ्रम समझता है और कोष्ठ सीधे स्वभाववाला विद्यार्थी उपद्रवी लड़कों से मन ही मन वृथा करता है। इन अवस्थाओं में अलुधा अनपन हो जाती है और लड़के एक दूसरे को नीचा दिखाने का प्रयत्न करते हैं। कोष्ठ कोष्ठ लड़के अपने पिता के धन या उच्च पद के अलिमान में दूसरे लड़कों के सामने हून ही हांकते हैं और यदि कोष्ठ लड़का इनकी आत का भंडन कर देता है तो वे उससे पहला लेने की धात में रहते हैं। किसी किसी विद्यार्थी का स्वभाव ही ऐसा दूषित होता है कि वह अपने मिथ्या महत्त्व के आगे किसी भी लड़के का महत्त्व सहन ही नहीं कर सकता। कुछ अंकों में अपना पोशाक ही का ऐसा अलिमान होता है कि वे दूसरे लड़कों से सीधे आत ही नहीं करते और नम्र से नम्र प्रश्न का उत्तर ज़री अँठ के साथ देते हैं। यहाँ कदाचित् यहाँ जताने की आवश्यकता नहीं है कि इन दुर्गुणों से केवल लड़कों की ही नहीं, किन्तु इनके माता-पिता की ज़री निंदा होती है।

लड़कों और विद्यार्थियों में कुसंगति से ज़े ज़े दोष उत्पन्न हो जाते हैं। इसलिये माता-पिता को यह आत अवश्य देवना चाहिये कि लड़का किन लोगों की संगति में रहता है। कुसंगति से छोटे छोटे लड़कों का जयाना चाहिये। कामलमति होने के कारण अलुधा लड़के उचित और अनुचित का शीघ्र निर्णय नहीं कर सकते और सरलता से गढ़े में गिर जाते हैं। ऐसी अवस्था में उन्हें कम से कम शिष्टाचार की शिक्षा तो अवश्य ही जवें जिससे लड़के जुरे आचरणवाले साथियों और लोगों से अपने को जया सके।

लड़कों की अनपन का एक प्रमुख कारण एकदूसरे को चिढ़ाना अथवा आपस में अनुचित हँसी हँका करना है; इसलिये प्रत्येक समजदार विद्यार्थी का यह कर्तव्य है कि वह दूसरे से व्यर्थ हँसी-हँका न करे। दूसरे को चिढ़ाने या उसकी हँसी उठाने में जे मिथ्या आनंद प्राप्त होता है उसकी प्रेरणा से लड़के तो क्या ज़री उमरवाले भी कभी कभी जय सकते। ऐसी अवस्था में यह आत जलुत आवश्यक है कि लड़कों की यह दूषित प्रवृत्ति यथा-संभव कम की जावे। यदि लड़के स्वयं इस आत को सोचें कि जसका वे चिढ़ाते हैं उसके मन में कितना जेद न होता होगा तो वे स्वयं दूसरे के मन को व्यर्थ दुष्माने से अवश्य पीछे हटेंगे। तुलसीदास ज ने कहा है कि—“ परहित सरिस धर्म नहीं भाई परपीडा सम नहीं अधमाई ” जे लड़का दूसरे को न चिढ़ावेगा उसे संभवतः दूसरे लड़के कभी न चिढ़ावेंगे। लड़कों के चाहिये कि वे मिलकर ऐसे व्यक्ति के दोषों को रोकें जे दूसरों के साथ व्यर्थ हँसी-मनक करता है या इनको अश्लीलता सिखाता है।

लड़कों के मिथ्यालिमान से ज़े ज़े अनर्थ होते हैं। लड़के अलुधा अपनी ज़ाछ और दूसरे की निंदा करने में ज़ा आनंद मानते हैं। गरीब लड़के तो इन मिथ्यालिमानी लड़कों की दृष्टि में किसी प्रकार योग्य ही नहीं रहते। विद्या-संजधी मिथ्यालिमान के वशीभूत होकर लड़के अलुधा व्यर्थ वाद-विवाद में प्रवृत्त हो जाते हैं और एक-दूसरे की आत लह-पूर्वक काटने लगते हैं। कभी कभी ये लोग ऐसी गम्भिरियां प्रगट करते हैं जे केवल ज़री उमरवाले अथवा अनुभवही लोग ही प्रगट कर सकते हैं। घतना ही नहीं, ये लोग कभी कभी अपने से अधिक ज्ञानवाले तरुण पुरुषों से भी जलस और लुब्धक करने लगते हैं। इन दोषों से जयने के लिये विद्यार्थियों को चाहिये कि वे ऐसी आतों में जलुत सोच-समज कर जाग लेवें।

कुछ एक उदाहरण लड़के दूसरे लड़कों को व्यर्थ ही दयाते हैं और कभी कभी इनसे कुछ ज्ञान भी लेते हैं। दूसरे लड़कों को चाहिये कि ऐसे दृष्ट लड़कों के साथ कभी धनिष्ठता न जलावें और केवल उपरी मेलजेल रहजें। कोष्ठ कोष्ठ लड़के तो यही तक नीच होते हैं कि आप तो पढ़ने में मन लगाते नहीं और धर्षा-वश दूसरे लड़कों का मन पढ़ने से हटाने का उपाय करते हैं। कोष्ठ कोष्ठ ज़े आदमियों के मंद-बुद्धि लड़कों गरीब आदमियों के तीव्र-बुद्धि लड़कों से मन ही मन धर्षा रहते हैं और इनके कामों में विघ्न जालते हैं।

लड़के अलुधा छोटी छोटी आतों में एकदूसरे से अप्रसन्न हो जाते हैं और अपनी धमका की अपूर्ति को मानलंग समज कर परस्पर लज जैठते हैं। इसलिये उन्हें उचित है कि वे किसी

से अभिसन्न होने के पहिले कम से कम एक बार धतना अवश्य सोच लिया करें कि उनका ऐसा करना उचित है या नहीं। लड़कों में अलुधा स्वार्थ की धतनी अधिक मात्रा रहती है कि वे प्रायः प्रत्येक बात में अपनी ही टेक खींचते हैं और दूसरे के हानि-लाभ अथवा सुख-दुःख का अलुत कम विचार करते हैं। यदि कोई उनसे उन्हींके लाभ की बात कहे तो उसमें भी वे विश्वास नहीं करते। यही कारण है कि कुसंग में पड़े हुए लड़के कठिनाय से सुधरते हैं। लड़कों की शुद्धि कच्ची होने के कारण वे अलुत दूर तक विचार नहीं कर सकते, इससे कारण वे अलुधा धूर्त लोगों के फुसलाने में आ जाते हैं। यदि लड़के शिष्टाचार की बातें स्वयं नहीं समझ सकते तो उनके माता-पिता का कर्तव्य है कि वे संतान के सम्य-आचरण की शिक्षा दें।

वैरागी की क्षमता

(लेखक:—आत्माराम देवकर—'भनारमा' में १९२७ ना अंकमांथी)

(१)

भजौ मन सीतापति भगवंत

स्वारथ स्वारथ को साथी जग परमारथ श्रीकंत, सुख में कबहुँ नाम लेत नहीं ऐसो पौरुषवंत ।
धिक २ तेरी चतुराईको दुखमें दोष धरंत, तब अवगुण प्रभु तदपि न देखत राखत प्रेम अनंत ।

मूढ मंद मति सकल कपट तर्जी भजु भव-ताप-हरंत ॥

प्रातःकाल ठंड कर एक वैरागी घर घर यह लज्जन गाता था। उसके कंठ में 'कामलता, लाव मे' तन्मयता तथा सुललित वाग्धारा में अद्भुत आकर्षण था। कीडावल'णी आलकों के लिये वह एक अच्छा 'पिलौना' था। ज्यों ही उसके लज्जित सुधा-संगीत का शब्द कान में पड़ता, आल-कगलु यारों और से दौड़ कर उसे घेर लेते थे। गृहकार्य व्यस्त आभीलुज्जन पिंजरपद्ध कीर की नांछ लगे ही इडइड कर रह जाते हों; किंतु पराये भाव के लोभसे दिनभर पांच इलाकर बैठे बैठे भज्जी भारनेवाले शौकीन माने। उसकी ताक ही में रहते थे। 'कोई कंकर मार कर उसे भिजता, कोई गालियां देता, कोई उसके कंठ की नकल कर अश्लील और लटी तुकप'दिया सुनाने लगता था; किंतु वैरागी किसी से कुछ न कहता था। वह लज्जित में मग्न हो उसे प्रेम से झुक झुक कर पढ़ों के हुदरा-तिदरा कर गाता था। उस समय उसकी ल'णी ल'णी जटाये' झुक कर वायु में नृत्य करने लागती थीं यह देख आलक तालियां पीटते और नाचने लगते थे। गुंठे छंस कर उसकी पीठपर धूल की वर्षा कर देते थे।

वर्षों का मनोमुग्धकर प्रातःकाल था। आकाश धनधटाच्छादित था। नन्ही नन्ही झूठे धरतीदेवी के आभवक्षःस्थल के सिंघ सिंघ कर शीतल कर रही थी। चित्त के प्रसन्न करनेवाली स्निग्ध वायु यह रही थी। गांव के जमींदार सेठ छुनमुन प्रसाद के पुत्र हलकूराम अपने छोट-मित्रों के साथ बैठक में बैठे गप-सप लडा रहे थे। सड़क पर भिड़तर जाडू दे रहा था और नाक-कान तथा आंखों में धूल भर जाने के कारण पास ही बैठा हुआ 'भीसा'धीमी गुराँद के साथ उसकी, और सरोष नेत्रों से देख रहा था। ठीक, उसी समय वैरागी का कंठ-स्व सुनाय दिया। वह कह रहा था:—

' तब अवगुण प्रभु तदपि न देखत राखत प्रेम अनंत '

मोहनलाल पांडे ने सुनने के लिये सिर उठा दिया। धतनेमें वैरागी उनके पास ही आ गया। दो-चार छोटे छोटे आलकों ने 'परसाद आया! परसाद आया!' कर कर उसकी ओधी पकड ली। वैरागी ने थोड़े से फुटाने निकाल कर उनके आगे डाल दिये और वह मुठी की आशा से हलकूराम की ओर देखने लगा। उन्होंने मुसकुरा कर ध्वन्यात्मक शब्दों में गोरिलाव यौधरी से कुछ कहा। यौधरी ने हुक्का उठाकर उस पर उड़ेल दिया। 'गुड गुड' शब्द करता हुआ वह उसके शरीर और कपड़ों के भिगा जमीन पर न गिरा। वैरागी ने एक विचित्र दृष्टि से हलकूराम की ओर देखा और सुपयाप आगे का रास्ता लिया। आलकों की करतलध्वनि अवे' धन-धोर कीडाशब्द से बैठकभाना गुंज उठा।

उसके बाद उसके वैराग की आलोचना होने लगी। मोहनलाल बोले:—'धस वैरागी का एक दिन मैंने रंड़ी के बंधों में देखा था।' गोरिलाव ने कहा:—'पांडे! यह राज क्वारी

કે યહાં જાકર શરાબ પીતા હૈ. ઇસકો મુઝીબર દેના પાપ મોલ લેના હૈ.’ ગોમતીપ્રસાદ ને હસ કર કહા:-‘ઇસકા સમ્યા હાલ મુઝે માલૂમ હૈ. લેયાજી ! આપકો યાદ હૈં એક વૈરાગી અનુપપુર કે ગુરુ ચૌબે કો ઘોડા દે ઉનકા સારા જોવર લેકર ચંપત હો ગયા થા.’ લેયાજી ને કહા:-‘હાં, સુના તો થા. વહી ન જો દૂતા કર દેને કી શર્ત પર જોવર લેકર જમીન મેં ગાડ દેતા થા ઔર કુછ મંત્રસા પઢને લગતા થા. આંખોં પર પટ્ટી બાંધ ધીરે સે પોટલી નિકાલ રખુ-ચક્કર હો જાતા થા.’ ગોમતીપ્રસાદને સિર હિલા કર કહા:-‘હાંજી, વહી તો યહ બદમાશ હૈ.’ યહ સુનકર સખ લોગ હંસી કે મારે લોટ-પોટ હો ગયે !

(૨)

ઇસકે બાદ વર્ષાં કા પહલા પાની ગિરા, સેઠજી ઘર પર નહીં થે, હલકૂરામ ને હલ ચલવા દિયે. એક ખેત કે કિનારે કિસી દેવતા કી છોટી સી પુરાની મઢિયા થી વહ બી બેગારી ટુંઢીઓં ને જોત જાત કર જમીન મેં મિલા દી. ઉસ ઔર કિસીને ધ્યાન હી ન દિયા. ઉસી દિન શામ કો હલકૂરામ કે સિર મેં દર્દ હુઆ, જોવર ચઢ આયા; રાતભર અંડ-અંડ બકતા રહા, હરિયા નાઇ નૌતિયા કો ખુલા લાયા. ઉસને ઝાડ પૂંક કર તાબીજ બાંધ દિયા. બકતે હી બકતે હલકૂરામ ને નૌતિયા કે જોર સે એલ ચપત જડ દિયા. નૌતિયાજી આંખેં ફેર વહીં ચિત હો રહે. બડી કઠિનાઇ સે ઉન્હે ઉઠવા કર ઘર પહુંચાયા ગયા. હલધર જ્યોતિષી ને શનિજી કી કુદ્દતા બતલાઇ ઔર પૂજા કે ૩-૪ રૂપયે ઐઠ ઘર કા રાસ્તા લિયા. ભગોલે કાછી ને મૂછો પર તાલ દેકર કહા:-“અબી દેખતા હું સાલે ભૂત કો છડી કા દૂધ યાદ ન કરા હું તો મેરા નામ ભગોલે નહીં.” ઇસકે બાદ દીપક જલાકર વહ કુછ તીન, પાંચ કરને લગા. જખ કુછ લાલ ન હુઆ, તખ ઉસને કહા:-“ભૂત-બીત કુછ નહીં, યહ કિસી દેવતા કે ચક્કર મેં આ ગયે હૈં.” નિદાન બડી દૂર સે એક ઓઝાજી ખુલાયે ગયે. ઉન્હોંને બી ઝાડ-ફૂંક કી દો-તીન દિન વહીં પાસ હી પડે રહે. વે જ્યોં હી સ્નાન કરને કે લિયે નિકલતે ત્યોં હી લડકે ઉનકે પીછે દોડતે ઔર ચિઠાતે થે. ગબડૂ પહલવાન ને અપને એક સાથી સે કહા:-“યહ ઓઝા-સોઝા કુછ નહીં, ઉસી દેવતા કો છોડા હુઆ મસાન હૈ. દેખો ન કૈસે લંબે લંબે દાંત, બડી બડી આંખેં ઔર ભાડૂ કૈસે ભયાનક બાલ હૈં.” દૂસરે ને કહા તો ઇસકે ઠીક કરને કા જીમ્મા મેં લેતા હું. ઉસી દિન ઓઝાજી પર માર પડનેવાલી થી. મગર હરિયા નાઇ ને સચેત કર દિયા. બેચારે ઓઝાજી બંદના-બોરિયા સમેટ રાત હી કો રખુચક્કર હુએ.

(૩)

સેઠ છુનમુનપ્રસાદ કે પાસ આદમી ભેજ ગયા. વે બી દોડે હુએ આયે. પુત્ર કી અસાધ્યા-વરથા દેખ સિર પીટ કર રોને લગે. પાસ જાને પર વહ ઇનકી ઔર લાલ લાલ આંખેં દિખલા કર ઇસ તરફ ઘૂરને લગા જૈસે પદદલિત સર્પ મનુષ્યપર. સેઠજી ને શહર સે એક અચ્છા ચિકિત્સક ખુલવાયા. દવા શુરુ હુઇ; પર ઉસસે રોગ ઘટને કે બદલે ઉલટા બઢને લગા. સેઠજી બડે ગબરાયે. ઉન્હોંને ગાંવ કે બૂઢે સયાને મનુષ્યોં કો ખુલા કર સલાહ લી. સખને કહા:-“સાહુજી, યહ દૈવ કા કોપ હૈ. આપને કબી કિસી સાધુ-સંન્યાસી અથવા દેવતા કા અપમાન તો નહીં કિયા ?” સેઠજી ધાર્મિક મનુષ્ય થે. કબી કિસી કા અપમાન નહીં કરતે થે. જાન-બૂઝ કર ઉન્હોંને કબી કિસી દીન-દુઃખી કો નહીં સતાયા થા. કિસી અસામી કી જમીન નહીં છીની થી. કઇ સાલોં કા લગાન પડા હુઆ થા; પર વે કિસી પર કઠોરતા કા બર્તાવ નહીં કરતે થે. ફસલ અચ્છી આને પર સખ આપ હી ખિનામાંગે દે જાતે થે. જો ઉનકે સાથ કપટ કરતે-ઉન્હેં વ્યર્થ તંગ કરતે, કેવલ વે હી ઉનકે કોપ કે ભાજન ખાતે થે ઔર ઐસા કરના ન્યાયસંગત હી થા. અસ્તુ. સેઠજી ને બહુત દેર તક સોચ કે મોહન પાંડે કો ખુલવાયા. એકાન્ત મેં લે જાકર ઉન્હોંને ઇસ વિષય મેં પૂછ-તાછ કી. પાંડે ને પહલે તો હીલાહવાલા કિયા, પર પીછે સાધુ કે અપમાન કી આત ઉન્હેં કહની હી પડી. યહ સુન કર સેઠજી સજ્જ હો ગયે. ઉનકે મુખ સે આપ હી આપ નિકલ પડા:-“હાય ! યદિ પહલે મુઝે માલૂમ હો જાતા તો યહ નૌખત હી ન આતી.”

(૪)

વૈરાગી કી બહુત ખોજ કી ગઇ, પર કહીં બી ઉસકા પતા ન ચલા. લોગ નિરાશ હોકર બઠે ગયે. મધર હલકૂરામ શીઘ્ર હી મૃત્યુ કે મુખ મેં જાને કી તૈયારી કરને લગા. સેઠજી એકદમ

પાગલ હો ગયે. વહ અકેલે જંગલ-પહાડો, સુનસાન સ્થાનોં ઔર મરધોં પર ધૂમતે ફિરતે તથા સાધુ સાધુ કહ કર ગિલાતે થે; પર સંસાર મેં સાધુ સખ જગલ તો હોતે નહીં. ઉન્હેં મિલેં કહાં સે ?

એક દિન વહ ખેત કે કિનારે ખેંડે નીચા સિર કિયે અપને સંચિત કર્મોં પર પશ્ચાત્તાપ કર રહે થે કિ ધતિને મેં ઉન્હેં એકાએક પાસ હી એક ઝાડી મેં કિસી કે કરાહને કી અવાજ સુનાઇ દી. વહ ઉઠકર શીઘ્ર હી ઝાડી મેં ધુસ ગયે. વહાં ઉન્હેં એક વૈરાગી બડી હી દયનીય દશા મેં પડા હુઆ મિલા. શીત સે ઉસકા અંગ ઠિંકુર કર લકડી હો ગયા થા. શ્વાસ ખડે વેગ સે ચલ રહા થા. ચેષ્ટા બિગડી હુઇ થી. પૂછને પર ઉસને ઉન્હેં હાથ હિલા કર વહાં સે ચલે જાને કેા કહા; કિન્તુ વહ સ્વભાવ હી સે સાધુવત્સલ થે. ઉસે એસી અસહાય દશા મેં છોડ કર ચલા જાના ઉનકે લિયે અસંભવ થા. નિદાન ઉન્હેંને પુકાર કર ખેતોં પર સે દો-ત્રીન કિસ્તાન બુલાયે ઔર ઉનકી સહાયતા સે વૈરાગી કેા ઘર ઉઠવા લાયે. વહાં જો વૈષ્ણ હલકૂરામ કી દવા કર રહે થે વે હી વૈરાગી કે ચિકિત્સક હુએ. દવા અચ્છી હોને સે વૈરાગી કી દશા સુધર ચલી ઔર વહ હોશ મેં આકર ખાત-ચીત કરને લગા. હલકૂરામ કી બિમારી કા હાલ સુનકર વૈરાગી ને એક લંબી સાંસ લી ઔર કુછ ઠંદર કર કહા:—“શેઠ! મેરે અપમાન સે નહીં-દેવતા કે અપમાન સે આપકે પુત્ર કી ચહ દશા હુઇ હૈ. મૈને ઉસે કેાઇ શાપ નહીં દિયા-ન કબી ઉસકા અમંગલ ચાહા. મૈં તો સંન્યાસી ઠંદરા. સંસાર કે માન-અપમાન સે મેરા ક્યા વાસ્તા ? મૈં તો નિલ હી એસી લાંછનાયેં સહતા રહતા હું. સંસાર કા કહાં તક અધ:પતન હો ચૂકા હૈ ચહ દેખને કે લિયે મેરે જૈસે મનુષ્યોં કેા સંસાર મેં આના પડતા હૈ. વહ ઇશ્વર હી કી આશા હૈ, હમારા નિજકા આડંબર યા પાખંડ નહીં. ઔર ઇસી સે દુઃખ સહકર બી હમેં સંસાર કેા સન્ચે કલ્યાણ કા માર્ગ દિખાના પડતા હૈ, ઉસે શિક્ષા દેની પડતી હૈ. સ્મરણ રખો ‘ત્યાગ’ બહુત હી દુઃસાધ્ય સાધન હૈ. ઉસે સખ નહીં કર સકતે. ઔર બી સુનો-મૈં ઉસી છોટીસી મઢિયા મેં રહ કર વર્ષોં, શીત ઔર ગર્મીં સે અપની રક્ષા કરતા થા; કિન્તુ જળ સે વહ મિટા કર ખેતી મેં લગા દી ગઇ; તખ સે વહીં ઉસી ખેત કે કિનારે ઝાડી મેં પડા રહતા થા. તુમને મેરી સહાયતા કી તો દીક હી હુઆ. સમર્થ-શ્રીમાન ઇસી લિયે સંસારમેં ઉત્પન્ન કિયે ગયે હૈ. સમય પર દીન-દરિદ્રી કી સહાયતા કરના ઉનકા કર્તવ્ય હૈ. અખ તુમ શીઘ્ર હી ઉસ મઢિયા કેા બનવાઓ ઔર દેવતા કી જો મૂર્તિ મેરી છાતી સે લગી રહતીથી; ઉસી ઝાડી મેં સે” હુંઢવા કર ફિર પ્રતિષ્ઠિત કરો. સેઠને તુરંત હી કામ લગવા દિયા. મઢિયા બન ગઇ ઔર દેવતા કી મૂર્તિ જહાં કી તહાં રખા દી ગઇ. ચહસખ હો જાને પર એક દિન એક વૈરાગી ને જાકર દેવતા કેા પ્રણામ કિયા ઔર હલકૂરામ કે સ્વાસ્થ્યલાભ કે લિયે પ્રાર્થના કી. કહ નહીં સકતે કિ દેવતા ને ઉસે કિસ ભાવ સે ગ્રહણ કિયા; કિન્તુ લોગોં ને દેખા કિ ઉસી દિન સે હલકૂરામ કી ચેષ્ટા બદલ ગઇ ઔર એક સમાહ પૂર્ણ હોતે ન હોતે ઉન્હેંને ચારપાઇ છોડ દી. લોગોં કે હર્ષ કા પારાવાર ન રહા. સેઠ તો પુત્ર કેા ગલે લગા કિસી અલક્ષિત સ્વર્ગીય પ્રેમરાજ્ય મેં વિચરને લગે. દુઃખ કે બાદ સુખ કા સમાગમ બડા હી આનંદદાયક હોતા હૈ, ભુક્ત-ભોગી હી ઇસે જાન સકતે હૈ. પૂર્ણ સ્વસ્થ હો જાને પર વૈરાગી કી આજ્ઞા સે હલકૂરામ ને મઢિયા કી સાતવાર પ્રદક્ષિણા કી ઔર સાધુભોજન કરવાયા. વૈરાગી ને ખડે હોકર કહા:—“આજ સે જો ઇસ મઢિયા કી સાત-આર પરિક્રમા કરેગા, ઉસકી+ તિજરી જાતી રહેગી” સખને ઉનકા ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કિયા. સેઠ છુનમુનપ્રસાદ ઉનકે, ચરણોં પર લોટતે હુએ રોકર બોલે:—“મહાત્મન! આપ દેવતાઓં કે બી દેવતા હૈ. દેવતા જસ અપરાધ કેા ક્ષમા નહીં કર સકતે, ઉસે આપને ઇસ પ્રકાર બૂલા દિયા, માનો હુઆ હી નહીં.”

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ને સત્ય હી કહા હૈ:—

સંત હૃદય નવનીત સમાના કહા કવિન પૈ કહા ન જાના.

+ હમારી ખસ્તી કે બાહર મહ ચતુરે કે રૂપ મેં અખ તક વિદ્યમાન હૈ. લોગોં કી ધારણ હૈ કિ ઉસકી સાતઆર પરિક્રમા કરને સે તિજરી સમૂલ નષ્ટ હો જાતી હૈ. જો કિ કિસી સાધુ મહાત્મા કે આશીર્વાદ કા ફલ હૈ, કહાની સી રચના ઇસી આધાર પર હુઈ હૈ.

૫૪૦ હિંદુસમાજ અળ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અમિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

હિંદુસમાજ અળ લી નહીં સમજેગા, તો
જરૂર અમિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

[એક અછૂત કી અતિકરુણ આત્મકથા]

(લે:-અધ્યાપક શ્રી૦ જહૂરખખશા, ' હિંદી-કાવિદ ' - ' ચાંદ ' ના અછૂતાંકમાંથી)

મિ૦ ટામસ ભારતીય ઇસાઈ થે. બેડે હી હંસમુખ, પ્રસન્નચિત્ત, પર રાખીલે ઔર તેજ-તરાર. શરીર ગંદા હુઆ ઔર રંગ જેહુઆ થા. વે સાહબી ડ્રેસ મેં રહના બહુત પસંદ કરતે થે. ઉન દિનો વે રામપુર મેં તહસીલદાર થે. ઉનકી પ્રકૃતિ મેં એક બડી હી વિચિત્રતા થી. વે હિંદુઓં સે બહુત બ્યાદા નકરત કરતે થે. હિંદુઓં કે મામલે મુકદ્દમે મેં વે આવશ્યકતા સે કહીં બહુત અધિક સખ્તી સે કામ લેતે થે. ઉનકે અધિકાર મેં જો હિંદુ-કર્મચારી થે, વે બી ઉન-સે સુખી ન થે; પર મુસલમાનોં કે પ્રતિ ઉનકે ભાવ દૂસરે હી પ્રકાર કે થે. જળ ઉનકે મામલે-મુકદ્દમે હોતે, તળ ઉનકી વહ ફૂરતા ન જાને કહાં ચલી જાતી થી! મુસલમાન-કર્મચારી યહાં તકે કિ એક અદના મુસલમાન ચપરાસી બી, ઉનકા પ્રેમ-પાત્ર થા ઔર ઇસાઈ તો ઉનકે જાતિ-ભાઇ હી ઠહરે; ઉનસે ઉનકી ગહરી જાનની તો સ્વાભાવિક ખાત થી. ટામસ સાહબ કે ઇસ દષ્ટિ-કોણ કી લિન્નતા સે મેં મન હી મન ખિન્ન રહતા થા.

મેં ટામસ સાહબ કા રીડર થા. જાતિ કા ઠહરા ખાલણુ, ઇસલિયે જળ દેખો તળ મુજ પર ઉનકી વક-દષ્ટિ રહતી થી. મેં કિતના હી ડર કર ચલના, કિતની હી સાવધાની સે કામ કરતા; પર સાહબ કી ડાંટ-ફટકાર સે ન બચતા. મેરે સાથ એક મુસલમાન મુન્શી બી કામ કરતા થા. વહ એક તો લાપરવાહ થા દૂસરે સાહબ કે મિજાજ કા પરિચય પા ચૂકા થા. ઇસલિયે સદા હી કામ મેં અસાવધાની કર બેઠતા થા; પર સાહબ કબી ઉસે ડાંટતે ન થે. કેવલ એક મીઠી ફટકાર સે હી ઉસકી બર્તના કર દેતે થે. ઉનકા યહ દુરંગા વ્યવહાર દેખ મેરા હૃદય જલ ઉઠતા. મેં મન હી મન સોચને લગતા, મુજ પર હી ઉનકી યહ શનિ-દષ્ટિ કયોં રહતી હે-મેંને ઇનકા કયા ખિગાડા હે; પર સરકારી નૌકરી મેં અધિકારી કે સામને-ઔર જળ વહ એજિસ્ટ્રેટ બી હો, જળ્યાન હિલાના, વિપત્તિ ખિસાહના હે. લાચાર! મેં મન મારકર રહ જાતા થા.

એક બાર મેરી પત્ની ખિમાર પડી. ઉસકી દવા-દાર કા પ્રખંધ કરને કે લિયે મુઝે છુટ્ટી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઇ. મેંને ટામસ સાહબ સે કેવલ પાંચ દિન કી છુટ્ટી માંગી; પર સહાનુ-ભૂતિ દિખવાને કે સ્થાન પર ઉનહોંને મુઝે ખુરી તરહ ઝિડક દિયા. એક તો પત્ની ખિમાર થી, ચિત્ત વેસે હી ખિન્ન થા, દૂસરે બપર સે યહ ફટકાર પડી-મારે ક્રોધ કે મેરા સારા શરીર બન્ના ઊઠા, આંખેં લાલ હો ઉઠીં, લાથોં કી મુઠ્ઠી બંધ હો ગઇ; પર સાહબ કે રાખીલે ચેહરે પર દષ્ટિ પડતે હી ક્રોધ મન મેં હી દબા કર રહ ગયા. ફિર બી મેંને નિશ્ચય કર લિયા કિ આજ સાહબ સે ઇસ અપ્રસન્નતા કા કારણુ પૂછ કર હી રહ્નંગા.

અદાલત બંદ હોતે હી મેં ટામસ સાહબ કે બંગલે પર પહુંચા. ઉસ સમય વે કુર્સી પર બેઠે આનંદ સે સિગાર પી રહે થે. મેં ઉનહેં સલામ કર ચુપચાપ ખડા હો ગયા. સાહબ હુઆં છોડતે હુએ મુઝસે બોલે-પડિત! કયા હે ?

મેંને અત્યંત હી નમ્રતા સે કહા:-હુજૂર! અપરાધ ક્ષમા હો, કુછ વિનય કરના ચાહતા હૂં! ઇસ પર ટામસ સાહબ કુછ રખાઇ સે બોલે:-મેં સમજ ગયા! તુમ લોગોં કો સિવા છુટ્ટી કે ઔર બી કિસી વસ્તુ કી ઇચ્છા રહતી હે ? જળ દેખો તળ છુટ્ટી કી પુકાર! મેં કહાં તકે છુટ્ટી ખાંટતા રહ્ ?

મેં:-નહીં હુજૂર! ઔર હી વિનય કરના ચાહતા હૂં; પર કહતે ડર લગતા હે-કહીં આપ અપ્રસન્ન ન હો ઉઠે !

સાહબ:-ડરને કા કયા ખાત હે ? કહો !

मैं:—हुनूर ! जय देवता हूँ, तय आपका हिंदुओं पर अप्रसन्न होते ही देवता हूँ. मैं जैसा कुछ काम करता हूँ—आप उसे बली लांति जनते हैं. मैं कभी छुट्टी भी नहीं मांगता. मेरा साथी छोटा मुन्शी मुसवमान है. आप उसका भी काम बलीलांति जनते हैं. मेरी पत्नी जिमार है—धुरी तरह जिमार है. मैं आपका ताबेदार हूँ. आपसे सहायुक्ति की—सहायता की आशा रखता हूँ; पर यद्यपि मैं अपमान और भिन्नता पाता हूँ. मैं जनना चाहता हूँ कि हिंदुओं पर आपकी यह अप्रसन्नता क्यों है ? उनहोंने ऐसा कौनसा पाप किया है ?

कहते तो मैं धतनी जात कह गया, पर लय के भारे मेरे प्राणों कांप उठे ! मैं उनकी ओर देख तक न सका. नीची दृष्टि करके भड़ा रहा; परंतु साहज्य अप्रसन्न न हुआ ! यह देख मुझे भड़ा विरम्य हुआ ! साहस करके मैंने सिर उठाया ! वे उस समय कुछ सोच रहे थे—लडाए पर सिकुड़न पड़ रही थी ! साहज्य एक कथंभीयकर जड़ी गंभीरता से बोले:—पंडित ! यह पूछने की जात नहीं है. हिंदुओं से मुझे जड़ी धृष्टा है. उन पर दृष्टि पड़ते ही मेरा रक्त ज्वल उठता है. ओह ! तुम पूछते हो, हिंदुओं ने क्या पाप किया है ? हिंदुओं के पापों की भी कौन गिनती है ! मैं समझता हूँ, हिंदुओं के समान पापी कौन इस विराट संसार में हूँ—सरी न होगी ! तुम लोग कहा करते हो, धसाध पापी हैं; दूसरों की ही संपत्ति पर उनकी दृष्टि रहती है ! मुसवमान पापी है—जो पापी है. हिंदुओं का जो दुआया करते हैं; पर पंडित ! धुरा मानने की जात नहीं है. मैं कहता हूँ, धसाध और मुसवमान तुम्हारे जराजरा पापी हरगीज नहीं हैं. यह हो सकता है कि वे दूसरे लोगों को सताया करते हों, पर अपनी कौम से तो मुहज्जत रखते हैं. अपने लाभों के सुभ-दुःख में तो संमिलित होते हैं. एक तुम्हारी कौम है, जे आपस में प्यार करना जनती ही नहीं—उधरे अपने ही लोगों को सताती है. अपनी ही जति के दीन-दुःखियों के गले पर निर्दयता से, क्रूरता से, बोथरी धुरी बलाया करती है. उनहें आठ-आठ आंसू रोते देख आनंद मनाती है—हंसती है. ओह ! इस धार पैशाचिकता की—धस धार क्रूरता की भी कौन सीमा है. ऐसी क्रूर जति संसार में और भी है ! फिर भी तुम पूछते हो कि हिंदुओं ने क्या पाप किया है ? अरे जलिम ! जनता है, मैं कौन हूँ ? मैं तुम्हारे धसी देश में, तुम्हारी धसी जति में उत्पन्न हुआ हूँ. मुझे धसाध किसने बनाया ? तुमने और केवल तुमने ! फिर भी तुम मुझसे पूछते हो कि हिंदुओं ने मेरा क्या जिगाडा है ? तुमने मुझे राम और कृष्ण की गोद से उठा कर धसा की गोद में डेक दिया—क्या यह साधारण पाप है ? अथ तुम मेरे कौन हो ? हिंदू-जति मेरी कौन होती है ? मैं उससे धृष्टा न करूंगा तो क्या उनसे करूंगा, जे मेरे दुर्दिनों में मेरे सहायक जने और जिन्होंने मुझे पाल-पोस कर, लिप्पा-पढाकर आदमी बनाया ?

मेरे ही सामने यह भ्रष्ट मेरी जति का गालियां दे रहा है, यह देख मुझे धार संताप हुआ. भड़ा ही क्रोध आया, पर पराधीन आदमी का स्वाभिमान पेट की ओर दृष्टि जते ही काँवर हो जाता है. मैंने उनसे पूछा:—“ हुनूर ! आप क्या कह रहे हैं ? मेरी समज में नहीं आया. ”

साहज्य कुछ मुसकुरा कर बोले:—तुम्हारी समज में आयेगा ही क्यों ! यदि तुम्हारी समज—तुम्हारी बुद्धि धतनी तीव्र होती, तो फिर मैं धसाध ही क्यों होता ? अच्छा, जैः जज्योः कम तक भड़े रहेगे ?

आशा पाते ही मैं जैय पर जैठ गया और मन ही मन सोचने लगा. आज धन्हे हो क्या गया है ? ऐसी जे सिर-पैर की जाते तो ये कभी न करते थे. धन्हे धसाध होना था, हो गये; धसमे मेरा या हिंदू-समाज का क्या दोष ?

कुछ दहर कर साहज्य ने मुझसे पूछा:—क्यों पंडित ! यदि धस जैय पर कौन जंगी या जसोर आ जैठे, तो तुम क्या करोगे ?

मैंने सहज ही उत्तर दिया:—हुनूर ! यह भी पूछने की जात है. अवल तो मैं उसे यहां जैठने ही न दूंगा; और यदि यह जैठ ही जयगा तो मैं उसकी भरभमत किये जिना न दूंगा ! जंगी या जसोर जैसी अक्षत-जति का मेरे जैसे कुलीन आह्वय की जराजरा से

પર ઢિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અમિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

એને કા અધિકાર હી કયા ? સમાજ મેં મેરી જો મર્યાદા હે, વહ લંગી-બસોર કો કયોંકર પ્રાપ્ત હો સકતી હે ? હાં, ઉસકી મરમત કર મેં ધર જાઉંગા ઓર અપની શુદ્ધિ કરુંગા.

સાહબ:-આખિર તુમ ઉન બેચારોં સે ઇતની ધણી કયોં કરતે હો ? કયા વે મનુષ્ય નહીં હે ? કયા ઉનકી છાતી મેં તુમ્હારે જેસા હૃદય નહીં હે ? કયા ઉન્હેં તુમ્હારે હી ઉત્પન્ન કરને-વાલે ભગવાન ને ઉત્પન્ન નહીં કિયા હે ?

મૈ:-હુજૂર ! ઇસ ખાત સે કૌન ઇન્કાર કર સકતા હે કિ ઉન્હેં ભગવાન ને ઉત્પન્ન નહીં કિયા ! ભગવાન ને તો યહ સારી સૃષ્ટિ હી ઉત્પન્ન કી હે ; તખ લંગી-બસોર કહાં સે આએ ? ઉનકે બી હૃદય હોતા હે, પર ભગવાન ને ઉન્હેં નીચ-જાતિ મેં જન્મ દિયા હે. નીચ જાતિયાં હમારી સેવા કરને કે લિયે હી ઉત્પન્ન કી હે, હમારે ધર્મશાસ્ત્ર-પ્રણેતાઓ ને ઉનકી મર્યાદા નિશ્ચિત કર દી હે. ઉનકી છાયા પડને માત્ર સે હી હમ અપવિત્ર હો જાતે હે ઓર હમેં પાપ લગતા હે. ઇસકે લિયે હમેં પ્રાયશ્ચિત્ત કરના પડતા હે. ઉનકી શોભા, ઉનકા કલ્યાણ ઇસી મેં હે કિ વે અપની મર્યાદા કે અનુકૂલ ચલતે હુએ તન-મન સે હમારી સેવા કરતે રહેં. દૂસરી ખાત યહ બી હે કિ શરોં કે આચાર-વિચાર લી અપવિત્ર હોતે હે, તખ હમ ઉનસે કયોં સંપર્ક રકમેં કયોં ન ધણી કરે ?

સાહબ:-અચ્છા, થોડી દેર કે લિયે તુમ્હારી હી ખાત સહી, પર સખ શરોં કે આચાર-વિચાર તો અપવિત્ર હોતે નહીં ? બહુત સે શરોં કે આચાર-વિચાર બડે હી પવિત્ર દેખે જાતે હે ; ઓર સહી ઉચ્ચ જાતિ કે હિન્દુઓં કે આચાર-વિચાર પવિત્ર નહીં હોતે. બહુત સે બ્રાહ્મણ તક એસે હે, જો ચોરી કરતે હે, નિલ ઝુઠ બોલતે હે, શરાબ પીતે ઓર વ્યભિચાર કરતે હે. ઉનમેં બ્રાહ્મણત્વ કા કોઇ ચિહ્ન લી નહીં પાયા જાતા. અખ બતાઓ, એસા બ્રષ્ટ બ્રાહ્મણ અચ્છા યા એક પવિત્રાચારી શર ?

મૈ:-બ્રાહ્મણવંશ મેં જન્મ લેને કે કારણ, એક બ્રષ્ટાચારી બ્રાહ્મણ લી સૌ પવિત્રાચારી શરોં સે શ્રેષ્ઠ સમજા જાયગા. હુજૂર ! યુરા ન માનિએ, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ હી હે, શર શર હી. બલા શર લી બ્રાહ્મણ કી બરાબરી કર સકતા હે ? આર મેં શર કો હી બ્રાહ્મણ સે અચ્છા સમજ હું તો ઇસસે કયા ? સમાજ તો ઉસે શ્રેષ્ઠ ન માનેગા.

સાહબ:-યહી તો તુમ લોગોં કી અધ-પરંપરા હે. તુમ લોગ અપને હી હાથોં અપને ધર્મ-શાસ્ત્રોં પર હરતાલ ફેરા કરતે હો. મનુસ્મૃતિ મેં સાફ કહા ગયા હે, કિ જો બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ-ધર્મ કા પાલન નહીં કરતા, વહ બ્રાહ્મણ નહીં હે. વહ ચાંડાલ સે લી ગયા ખીતા હે, ઓર ચાંડાલ લી પવિત્રાચારી હોને સે શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર સકતા હે ! અજમિલ કૌન થા ? શખરી કૌન થી ? ઉન્હેંને શ્રેષ્ઠ પદ કેસે પ્રાપ્ત કર લિયા ? પર અખ તો સહી ઓર ઉલ્ટી ગંગા બહ રહી હે. તુમ લોગોં ને કેવલ અપને સ્વાર્થ કે લિયે, કેવલ અપની શ્રેષ્ઠતા બનાએ રખને કે લિયે શરોં કો પશુઓં સે લી નિકૃષ્ટ સમજ લિયા હે, જેસે વે મનુષ્ય હી નહીં હે ! ફિર લી જખ દેખો તખ ધર્મશાસ્ત્રોં કી દુહાઇ દિયા કરતે હો. અચ્છા. યહ બતલાઓ, યદિ તુમ્હારે મંદિર મેં કોઇ શર દાકુરજી કે દર્શન કરને જાના ચાહે તો તુમ ઉસે જાને દોગે યા નહીં ?

મૈ:-હુજૂર ! લોકશૂદ્ધિયોં મેં લી તો કુછ ન કુછ તાત્પર્ય હોતા હી હે. શૂદ્ર આરંભ હી સે અસ્પૃશ્ય સમજે ગયે હે, અતએવ હમ લોગ ઉનસે ધણી કરતે હે : યહ ભાવ કેસે મિટ સકતા હે ? રહી ઉનકે મંદિર મેં જાને કી ખાત, સો યહ તો એક અસંભવ ખાત હે. જખ વે મંદિર મેં જાયગે તખ ઉનકે સ્પર્શ સે હમ લોગ અપવિત્ર હો જાયગે, મંદિર લી અપવિત્ર હો જાયગા ઓર ઇસસે દાકુરજી કા ધોર અપમાન હોગા. અછૂત લોગ સ્વયં અપને મંદિર બના કર પ્રસન્નતા સે દાકુરજી કે દર્શન કર સકતે હે.

સાહબ:-વાહ ! કયા કહના ! ભગવાન કે દરબાર મેં લી યહ છુઆછૂત કા ભેદ-ભાવ ! અછૂતોં કી સૃષ્ટિ કરને સે ભગવાન અપવિત્ર નહીં હુએ, ઇસસે ઉનકા અપમાન નહીં હુઆ ; પરંતુ તુમ્હારે મંદિર મેં અછૂત કા ચરણ પડતે હી મંદિર અપવિત્ર હો જાયગા-ભગવાન કા અપમાન હો ઉઠેગા, ઓર કયોં જી ! જખ અછૂત મંદિર બનાએગે, ઉસમેં ભગવાન કો સ્થાપિત કર નિલ હી ઉનકા દર્શન કરેગે, તખ તો ઉનકે અપમાન કી સીમા હી ન રહેગી ! કયા તુમ લોગ

હિંદુશ્રમાજ અબ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અમિકુંડ મેં હી જ ગિરેગા. ૫૪૩

ભગવાન કા ઐસા ધોર અપમાન, ઔર વહ લી નિલ દેખા કરોગે ? ઇસમે તો ભગવાન કે ક્રોધ કી સીમા હી ન રહેગી; ઉનકી કોપ-દષ્ટિ સે ઇસ નિખિત્ર વિશ્વ મેં પ્રત્યથ કી લહરેં ન ઉઠને લગેં ! તબ તુમ કહાં રહેગે ?

સાહબ કી ઇસ ખાત કા મુઝે કોઇ ઉત્તર ન સૂઝ પડા, મેં હતપ્રભ-સા હો રહા ! સાહબ ફિર બોલે:-તુમ લોગ ઐસે હી પોચ વિચારોં કે કારણ અછૂતોં પર બડા અત્યાચાર કરતે હો, ઉનકી જાયા પડને સે તુમ અપવિત્ર હો જાતે હો, વે દિન-રાત તુમહારી સેવા કરતે હેં, ફિર લી તુમ ઉનસે ધૂણા કરતે ઔર ઉન્હેં ચલી-કટી સુનાતે રહતે હો. કુત્તા ભલે હી તુમહારે ખિસ્તર પર આ બેઠે, પર એક અછૂત તુમહારે મકાન કી સીંઠી પર લી પૈર નહીં રખ સકતા, વે તુમહારે ફૂએં સે પાની નહીં લે સકતે, તુમહારે મંદિર કી ઔર દષ્ટિ લી નહીં ઉઠા સકતે આદિ કિતને હી અત્યાચાર ઉનકી સેવા કે પુરસ્કાર હેં ! જાનતે હો, તુમહારી ઇસ હૃદય-હીનતા સે ઉનકે હૃદય પર કિતના આઘાત લગતા હે ઔર તુમહારી કિતની હાનિ હોતી હે ?

મૈ:-જી નહીં !

સાહબ:-અચ્છા સુનો, એક બહુત પુરાની ઘટના યાદ હો આઇ હે. કિસી છોટ સે ગાંવ મેં એક ખસોર રહતા થા. ઉસકા ટૂટા-ફૂટા ઘર ગાંવ કે બિલકુલ બાહર એક કાને મેં થા; કયોંકિ ખસોર જૈસી નીચ જાતિ કા આદમી ગાંવ કે અંદર જ્યાદા દેર તક ઠહર લી નહીં સકતા, વહાં ઘર બનાકર રહના તો એક અસંભવ ખાત હે, ઉસકે ઘર કે પાસ હી જંગલ લગા હુઆ થા. અબ તુમ જાન સકતે હો કિ જંગલ કે પાસ હી રહને સે બેચારે ખસોર કે જીવન કે દિન કેસી ભયપ્રદ અવસ્થા મેં ખીતતે હોંગે ! શામ હુઇ નહીં કિ ઉસકે ઘર કે કિવાડ બંદ હો જાતે થે. પાસ હી જંગલી પશુઓં કી હુંકાર ઔર ચીતકાર-ધ્વનિ હુઆ કરતી થી. ભય કે મારે ઉસકા પરિવાર કલી કલી જાગતે-જાગતે, કાંપતે-કાંપતે રાત ખિતા દેતા થા. ઇસ ભારતવર્ષ કી અછૂત જાતિયાં નગરોં ઔર ગાંવોં કે બાહર, નિર્મલ વાયુ મેં ભય કી કિતની સાંસે લિયા કરતી હેં ! કૌન સહુદય ઇસ ખાત કા પતા લગાતા હે ! વે કિસ પ્રકાર અપની રાતેં ખિતાયા કરતી હેં, યહ વે હી બલતા સકતી હેં. અસ્તુ.

ખસોર કા પરિવાર બહુત છોટા થા. ઉસમેં કેવલ ત્રીન આદમી થે, પતિ-પત્ની ઔર ઉનકા એક આઠ-દસ વર્ષ કા બાલક. ફિર લી ઉસકે દિન બડી કઠિનાઇ સે કટતે થે. ઉન્હેં કલી દોનોં સમયબર પેટ ભોજન નસીબ ન હોતા થા, ન કલી અચ્છે કપડે પહનને કો મિલતે થે. ખસોર ઔર ઉસકી પત્ની પર સારે ગાંવ કી સેવા કા ભાર થા. ખસોર ગાંવ મેં શુભ-કાર્યોં કે અવસર પર બાજે બજાને જાયા કરતા થા, ઉસકી પત્ની દાઈ કા કામ કિયા કરતી થી; ઇસ સેવા કે બદલે ઉન્હેં પ્રત્યેક કિસાન સે, પ્રતિવર્ષ કુછ બંધા હુઆ નાજ મિલ જાયા કરતા થા, ઔર વહ લી કિતની હી દીન-પ્રાર્થનાઓં પર-કિતને હી બાર ભટકને પર; પરંતુ ઇતને પર લી પૂરા નાજ ન મિલતા થા. દાતા ઉન્હેં એક ન એક અપરાધ લગાકર ઉસમેં કુછ ન કુછ કમી કર હી દેતે થે. શુભ અવસરોં પર ઉન્હેં કલી-કલી ફટે-પુરાને કપડે લી દે દેતે થે. કોઇ-કોઈ દયાલુ દાતા ચાર-છ પૈસે લી દાન કરને કી ઉદારતા દિખાવા દેતે થે ! ધૂરસત કે સમય મેં ખસોર સૂપ, ટોકરી, પંખે, ચટાઇ આદિ વસ્તુઓં બનાયા કરતા થા. ઇસ કાર્ય સે કલી કલી ઉસે ચાર-છ રૂપી-સૂખી ઔર ખાસીતિવાસી રોટિયોં કી આમદની હો જાયા કરતી થી. ઇસ થોડી સી આમદની સે વે અછૂત દંપતી અપની ગૃહસ્થી બડી કઠિનાઇ, પર શાન્તિ ઔર સંતોષ સે ચત્રાતે ઔર ભગવાન સે અપને દાતાઓં કે લિયે આશીર્વાદ કી પ્રાર્થના કિયા કરતે થે,

એક બાર કી ખાત સુનો. ગરમી કે દિન થે. ગાંવ કે માલગુજાર કે બેટે કી શાદી થી. ખસોર કો ઉનકે યહાં બાજા બજાને કે લિયે જાના પડા ! ગરીબ કી આશા ઠહરી ઔર માલ-ગુજાર કા ભય. સરકાર કે યહાં સે અચ્છી આમદની હોગી, ઇસ આશા સે બેચારા ઉનકે દાર પર દિન ભર ધૂપ મેં બૈઠા-બૈઠા બાજા બજાતા રહા, પર ઉસકી આશા ઉસે ધાતક હો ગઇ. બેચારે કો લૂ લગ ગઇ. શામ હોતે-હોતે ઉસે ધુખાર આ ગયા. વહ ઘર આતે હી ચટાઇ પર આ ગિરા. સંબેરા હુઆ, ખસોર માલગુજાર કે યહાં ન પહુંચા. બસ, ઉનકા એક ચપરાસી સાક્ષાત્ યમદૂત કે સમાન ઉસકે યહાં આ ધમકા ઔર ગર્જ કર બોલા:-“કયોં રે કમીને ! તેરા

પૃષ્ઠ હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અમિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

મતના દિમાગ ! તૂ અબ તક બાબ લેકર ન આયા ! વહાં કબ સે તેરી ખાટ દેખી જા રહી હૈ !” ઉસ સમય લી ખસોર કો જોર સે ખુબાર ચઢા હુઆ થા, દર્દ કે મારે ઉસકા સિર ફટા જા રહા થા, આંખેં લાલ હો રહી થી. ઉસને ખડી હી દીનતા સે ચપરાસી સે કહા:—“સરકાર ! મેં મારે ખુબાર કે મરા જા રહા હું, નહીં તો મેં અબ તક બિના ખુલાએ હી પહુંચ ગયા હોતા ! મુઝમેં ચલને કી લી હિંમત નહીં હૈ.” કમીન સચ બી કહે, તો ઉસકી કૌન માનેગા, કમીન હી ઠહરા ન ? ખસોર કી ખાત સુનતે હી ચપરાસી કે ક્રોધ કા ઠિકાના ન રહા, બિગડ કર બોલા:—“સાહે, મેં ખૂબ જાનતા હું, તૂ નંબર એક કા બદમાશ હૈ ! શરાબ પી આયા હોગા ઓર ક્યા ! અબ બહાને બતાતા હૈ ! ચલતા હૈ કિ નહીં ?” ખસોર કિતના હી રોયા, ગિડગિડાયા, ઉસકી પત્ની ને કિતની હી કરુણ-પ્રાર્થનાએં કી, પર વહ ઠહરા માલગુજર કા ચપરાસી ! દીનોં કી પ્રાર્થનાઓં સે યદિ માલગુજરોં કે ચપરાસિયોં કે હૃદય પિગલને લગેં તો ફિર ઉનકા રાજ્ય હી ક્યા રહે ! મતલબ યહ કિ દંપતી કી પુકાર વ્યર્થ હી ગઇ. ખસોર આંખોં મેં આંસુ બર કર ચપરાસી કે સાથ ચલા ગયા ! ઉસને માલગુજર કો જબ કઇ બાર અપના દુખડા સુનાયા, તબ ઉન્હોંને અપને સેવકોં કો આજ્ઞા દી:—“ઇસ બદમાશ કો ગાંવ મેં કિસને બસને દિયા ? ઇસે યહાં સે નિકાલ બાહર કરો ઓર નિકાલતે નિકાલતે મતની માર લગાઓ કિ યહ લી યાદ કરે કિ કિસી સે બદમાસી કી થી.” અબ ખસોર ક્યા કરતા ? જાન પર ખેલ કર શામ તક બાજાં બજતા રહા. દિવાબત્તી હોતે-હોતે લડખડાતા હુઆ ઘર લૌટા ! દાર પર પહુંચતે-પહુંચતે ઉસે ચક્કર આ ગયા ઓર વહ બેહોશ હો કર ગિર પડા. ફિર ઉસે હોશ ન આયા. આધી રાત હોતે-હોતે ઉસકી જીવન-જ્યોતિ ખુજ ગઇ ! ઉસકી પવિત્ર આત્મા અછૂત કા શરીર ત્યાગ કરન જાને કિસ પાવન પ્રદેશ કો ચલી ગઇ ! બેચારે કી પત્ની વિધવા ઓર નિરાશ્રય હો ગઇ, બાલક અનાથ હો ગયા. મૌ-મેટે ને જંગલ કે અંચલ મેં બેઠ કર વહ કાલ-રાત્રિ કૈસે વ્યતીત કી હોગી ! ઓહ !

પ્રાતઃકાલ હુઆ. ચિડિયાં ચૂં-ચૂં કરને લગી, ઠંડી-ઠંડી હવા બહને લગી, વિશ્વ ને નવીન જીવન પાયા. ઐસે આનંદમય સમય મેં વિધવા ખસોરિન ને બિલખતા હુઆ હૃદય લેકર ઘર કા દાર બોલા. ઇસ સમય ઉસકે સામને કેવલ પતિ કે શવ કો ઠિકાને લગાને કા પ્રશ્ન થા ! પાસ મેં પૈસા નહીં હૈ, સારા ગાંવ ઉસે અપવિત્ર, અસ્પૃશ્ય સમજતા હૈ. ઉસકે પતિ કા શવ કૈસે ઠીકાને લગેગા ? ઓહ ! અઝૂત કા જીવન-પથ ઈસા કંટકાકીર્ણ હૈ ! મરને પર લી ઉસકા ઠીકાના નહીં હૈ ! ઉસકે લિયે મરણ જીવન સે લી કઠિન હૈ ! ઉસ ગાંવ કે દૂસરે કોને મેં એક ઓર ખસોર રહતા થા. વિધવા ખસોરિન પતિ કે શવ કે પાસ અપને અજ્ઞાન બોલે-બાલે અચ્ચે કો બિઠાકર ઉસકે પાસ ગઇ. વહ ઉસસે બોલા:—બહિન ! તુમહારે હી જૈસા દુઃખિયા ઓર અભાગા મેં લી હું. મેં અકેલા આદમી ક્યા કરે ? તુમ માલગુજર કે પાસ ચલી જાઓ. અચ્છા, મેં બી ચલતા હું. શાયદ તુમહારે દુઃખ પર ઉન્હોં દયા આ જાવે ઓર વે કુછ બંદોબસ્ત કર દેવેં !

ખસોરિન ઉસ ખસોર કે સાથ માલગુજર કે યહાં પહુંચી. ઉસ સમય માલગુજર દાલાન મેં બેઠા હુઆ હુક્કા ગુડગુડા રહા થા. ઉસે દેખતે હી ખસોરિન ચીખ મારકર રો પડી. બોલી:—સરકાર, મેં લૂંટ ગઈ ! વિધાતા ને મેરા સુહાગ છીન લિયા ! માલગુજર થા પૂરા પશુ. ઉસકે હૃદય મેં દયા-મયા કા એક કણ લી ન થા. બિગડ કર બોલા:—તૂ લૂંટ ગઇ તો મેં ક્યા કરે ? મેં તો તેરા સુહાગ લૌટા નહીં સકતા. રાંડ સમેરે-સમેરે યહાં અપશકુન કરને આ પહુંચી ! તબ ખસોર ને હાથ જોડકર ઉસસે પ્રાર્થના કી:—સરકાર ! આપ સચ કહતે હૈ. કોઈ કિસી કા સુહાગ નહીં લૌટા સકતા. જસકે ભાગ્ય મેં જો બદા હોતા હૈ, ઉસે કૌન મેટ સકતા હૈ ? અબ આપ દયા કરકે ઐસા પ્રબંધ કર દીજો, જસસે ઉસ બેચારે કી લાશ ઠીકાને લગ જાય. ઇસ પર માલગુજર ઓર લી તીખા હોકર બોલા:—અચ્છા, તો ક્યા મેં ને તુમહારે બાપ કા કર્જ ખાયા હૈ ? મેરે કિયે કુછ ન હો સકેગા ! જાઓ, અપની રાહ લો ! બેચારા ખસોર દૂસરે કે લિયે હાથ જોડ કાતર સ્વર સે, ઉસ નરાધમ સે કહને લગા:—નહીં સરકાર, ઐસા ન કહીએ ! આપ હમારે માધ-બાપ હૈ. હમ આપકે રાજ્ય મેં રહતે હૈ. આપ હી હમારા દુઃખ ન સુમેંગે, તો કૌન સુમેંગા ? આપ હી હમારી સહાયતા ન કરેંગે, તો કૌન કરેગા ? પરંતુ ઉસ પાપાણુ-હૃદય પર

‘हिंदुसमाज’ अथ ‘बी’ नहीं’ समझेगा, तो ‘जड़’ अमिहुँ’ में ही न गिरेगा. ५४५

संसारोक्ति का कोष्ठ प्रभाव न पड़ा. वह गरज कर बोला:-‘एक बार तो कह दिया, मेरे अंश कुछ न हो सकेगा! सीधे-सीधे जन्ते हो या नहीं? परंतु असौरिन न मानी. वह विद्यापति-करते दोट गध आर मालगुजर से बोली:-‘पिता! मैं आपकी भेटी हूँ, मुझ पर क्या लगे! अथ तो मालगुजर का क्रोध और भी लड़क उठा. कहने लगा:-‘हाय हाय! समझे मेरे ऐसा अपशकुन! और उपर से धतनी चिह्न-यों! धन कभीनों ने तो मेरी जन ही आधी. अथ तो धनकी शरारते’ नहीं’ सही जती. क्या इस गांव में अडेवा में ही रहता हूँ, तुम सीधे मेरे यहां आ पड़ो? कोष्ठ है, धन साक्षों का अली मार कर हटा दो.

यह हाल देखा तो मेयारे दोनों वहां से आगे चले. गांव में जे और दो-चार लगे। हमी समझे जन्ते थे, वे उन सभके यहां पड़ो. किसीने आंभे’ दिखलाए, किसीने तिरस्कार या और किसीने गालियां सुनाए; पर अपने को श्रेष्ठ समझनेवाले उन लगे आदमियों में एक भी ऐसा न निकला, जे सहायता न करता तो न करता पर उस दुष्टिया से सहायुक्ति लरी हो भीड़ी जाते’ तो करता! यह है तुम्हारी पवित्र हिंदुसमाज की उच्चतर करतूत, अपने ही लोगों के साथ ऐसा दृष्टित व्यवहार करती है. उस असेर ने जवनवर उस व की, हिंदुसमाज की सेवा की थी. उसीकी सेवा करते-करते उसने अपने आपको अविद्वान दिया था. क्या हिंदुसमाज का यह कर्तव्य न था कि अपने एक सभ्य सेवक की मृत्यु वह हो ठंडी सांभे’ लेती, आदर से उसके शव की अंतिम क्रिया करती और उसकी विधवा नी का स्नेह से सांत्वना देती? पर नहीं, हिंदु-समाज धसी कर्तव्यव्युति का कर्तव्य-धन समझती है और धसी में आनंद मानती है. यह भारतवर्ष ही एक ऐसा देश है, जहां मनुष्य का आसन पशु से भी निम्न है और जहां की हिंदु-समाज अपने एक आव-क अंग का दृष्टित समझकर उसकी उपेक्षा ही नहीं’ करती, बल्कि उसके जवन में उसे लाती और मरने पर भी उसके शव का अपमान करती है. जरा तुम्हीं हृदय पर हाथ धर तो कहो, असौरिन के दुःख से दुःखी होनेवाला, उसके लिये अपना अपमान करानेवाला नीय असौर श्रेष्ठ था या अपने को श्रेष्ठ समझनेवाले वे आदम्य, क्षत्रिय और य श्रेष्ठ थे, जे उसका दुःख देपकर हंसते और उसका अपमान करते थे? और!

अथ मेयारी असौरिन का चारों ओर अंधेरा दीपने लगा. पति का शव कैसे श्मशान पड़ोयाया जयगा, कैसे वह जलाया जयगा-यह सोचती-सोचती वह व्याकुल हो उठी और असौर से बोली:-‘लैया, अथ मैं क्या कर? क्या धनकी यह मिट्टीयों ही पड़ी रहेगी? तार ने कहा:-‘अहिन, धनराने से क्या होगा? लगवान ही हम दुष्टियों की लाज रचनेवाले! उन-हों आप हमारी चिंता होगी. मैं धर जाता हूँ. जतना धन होगा, लिये आता हूँ; तक तुम भी कुछ अहोअस्त करो. असौरिन के धर में जतना धन था, उसने निकाल आदर रच दिया. असौर भी दो-तीन बार करके अपने धर का कुल धन उठा लाया; पर धतना नहीं’ था, उससे मुर्दा पृंठ जाता. तथ असौरिन ने अपने धर का आधा छप्पर भी उलवा डाला. धसके आद दोनों ने सभ काठ-किवाड दो-ढोकर भरघट में पड़ोयाया. फिर दोनों ने-तेसे शव का श्मशान में ले गये और किसी प्रकार उसे दिकाने लगाया! पंडित! जरा मे तो, उस दुष्टिया विधवा पर उस समय कैसी भीन रही होगी! एक तो उसका पति न रहा, दूसरे गांववासों ने सहायता के अदले उसका अपमान किया, तीसरे शव की अंतिम अ के लिये उसे धतना परिश्रम-धतना आयोजन करना पड़ा-यहां तक कि उसका धर भी ने लग गया, चौथे उसका छोटा-सा आलक लूपायासा उसके पीछे अलविज्ञाता फिरता होगा! ओह! वह दृश्य कितना भर्मातक रहा होगा! मनुष्य पर ऐसा दुःख पड़े और थ्य अपनी श्रेष्ठता के थोथे अलिमान में डूब कर ऐसा करुणार्द्र दृश्य देपता रहे! कैसी चिकता है, कितनी हृदयहीनता है! यही तुम्हारे हिंदु-समाज की श्रेष्ठता है? क्यों न? धतना कहते-कहते सादथ थुप हो गये! उनकी आंभे’ सजल हो आई! दो अश्रुभिंदु लों पर लक आये! उनके मुण्डे पर ऐसी कामलता-ऐसी विषादमयी छाया मैंने कभी न की! मैं अंकटक उनकी और देपने लगा. कुछेक क्षण थुप रह कर सादथ पुनः बोले:-‘पंडित!

પડક હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

અપની સમાજ કી યશ-ગાથા ઓર સુનોગે ? અચ્છા સુનો, યહ કરુણુ-કથા યહીં સમાજ નહીં હો જાતી. અલી તુમ ઓર લી કરુણાજનક દશ્ય દેખોગે. હાં, તો ગાંવવાલોં કી ઇસ કૂરતા સે વહ દયાલુ ઓર દીન અસોર વિશેષ મર્માહત હુઆ. વહ દૂસરે દિન અસોરિન કે પાસ આકર બોલા:-અહિન ! અખ ઇસ ગાંવ મેં રહને કા ધર્મ નહીં રહા. ગાંવવાલોં કી સજ્જનતા તુમ દેખ હી ચુકીં. યહાં અપની જાતિ કા કોઇ હૈ નહીં. કલ કો મર જાઉંગા તો મેરી લાશ કોવે-કુતે ચીથેંગે, સો અખ તો મૈં યહાં ન રહૂંગા. આજ હી યહાં સે દૂસરી જગહ જાઉંગા. તુમ લી યહાં ન રહના ! ઇસસે તો જંગલ મેં રહ કર બૂખોં મર જાના અચ્છા. વહાં હમેં દેખ કર કોઇ નાક ભોં તો ન સિકોડેગા, કોઈ હમેં બિના અપરાધ કે ગાલિયાં તો ન દેગા ! અપને સુહદ કી યહ આકુલ વાણી સુન અસોરિન બિલખ-બિલખકર રોને લગી ઓર બોલી:-ભૈયા ! જાઓ, ઈસે ભલે માનુષોં મેં હમ લોગોં કા ન રહના હી અચ્છા ! મૈં ખચ્ચે કો લેકર કહાં જાઉંગી ! મેરી લાજ તો ભગવાન કે હાથ હૈ. અસોર કી આંખેં લી ભર આઇ. ખેચારા દુઃખી હોકર બોલા:-અહિન ! મૈં હી તુમહેં અપને સાથ લે ચલતા; પર અલી યહીં દીક નહીં હૈ કિ મૈં કહાં કા મારા કહાં જાઉંગા. યદિ કહીં મેરે રહને-સહને કા સિલસિલા જમ ગયા તો મૈં તુમહેં લી વહીં બુલા લૂંગા. ઇસ પ્રકાર અસોર ઉસે સમજા-બુઝા કર ચલા ગયા, ફિર ઉસે કિસી ને ગાંવ મેં ન દેખા. બહુત દિન બાદ પતા ચલા કિ વહ સાત સમુદ્ર પાર ફિજી મેં પહુંચ ગયા હૈ.

અખ અસોરિન ઓર ઉસકે બેટે કા હાલ સુનો. પતિ કે મરને સે વહ બડી હી દુખિયા હો ગઈ થી, અખ ઉસકા પુત્ર હી ઉસકા એકમાત્ર આધાર થા ! વહ ઉસકી આંખોં કા તારા થા. ઉસકી આશાઓં કા કેન્દ્ર, ઉસકે સુખ કા અવલંબ કેવલ વહી પુત્ર થા. પતિ કે મરને સે ઉસકી આમદની ઘટ ગઇ થી તો લી ઉસકી બડી અલિલાષા રહતી થી કિ મેરા લાલ દુઃખી ન હોને પાવે. વહ આપ ન ખાકર પુત્ર કો ખિલાતી થી. વહ અપને બેટે પર જન દેતી થી. ઉસકે બેટે કા નામ થા દમરુ. માતા કે લાડ-પ્યાર સે દમરુ કુછ સ્વચ્છંદ હો ગયા થા. રોડી ખાઇ નહીં કિ વહ બાહર ચલા જતા થા. માતા લી ઉસસે કુછ ન કહતી થી.

માલગુજર કે ઘર કે પિછવાડે ખેર કે કઇ વૃક્ષ લગે હુએ થે. મીઠે-મીઠે ખેર ખાને કે લાલચ સે દમરુ વહાં બહુત જાતા થા. માલગુજર કા એક સાત-આઠ વર્ષ કા બાલક લી ખેર ખીનને આયા કરતા થા. બાલક અબોધ હોતે હૈં, વે છુઆછુત કા ભેદ-ભાવ નહીં સમજતે. દમરુ વૃક્ષ પર ચઢ જાતા ઓર ડાલિયાં હિલા દેતા, પડાપડ ખેર ખરસને લગતે. માલગુજર કા બાલક ખેર ખીનતા, ફિર દોનોં મિલ બાંટ કર ખાતે. ધીરે-ધીરે દોનોં મેં બડા પ્રેમ હો ગયા. દોનોં એક-દૂસરે કી તલાશ મેં રહતે ઓર જખ મિલતે તો બહુત પ્રસન્ન હોતે. એક દિન માલગુજરને દોનોં મિત્રોં કો દેખ લિયા. માલગુજર સાહજ કો બડા અફસોસ હુઆ, સાથ હી ક્રોધ લી આયા. ઉસને અપને બેટે કો દો ચપતેં જમાઇ ઓર ઉસસે કહા:-“ખરદાર ! જો અખ ઇસ નીચ કે સાથ રહા.” દમરુ અછુત થા ઇસલિયે બચ ગયા; પર માલગુજર ને ઉસે લી સચેત કર દિયા:-“ખરદાર ! આગે સે ઇધર ન આના, નહીં તો ચમડી ઉધડવા લૂંગા.” માલગુજર ને તાકીદ તો પૂરી કર દી, પર બાલક રસીસે ખેરોં કા સ્વાદ ચખને કા લાલચ નહીં ત્યાગ સકતે, ચાહે તુમ ઉન્હેં રોકો, ધમકાઓ, ચાહે મારો. દોનોં મિત્ર ફિર લી મિલતે રહે.

ગાંવ મેં એક છોટા સા મંદિર લી થા, જિસમેં કલી-કલી લજન-કીર્તન હુઆ કરતા થા. એક દિન માલગુજર કે લડકે ને દમરુ સે કહા:-આજ મંદિર મેં ખૂબ જલસા હોગા, ખૂબ હોગી ઓર પ્રસાદ મેં પેડે બેઠેગે. તુમ લી મેરે સાથ ચલો. પેડે કા નામ સુનતે હી દમરુ નાચ ઉઠા. વહ ખેચારા નહીં જાનતા થા કિ મેરે જાને સે મંદિર અપવિત્ર હો જાયગા ઓર મુઝ જૈસે અપવિત્ર જીવ કે ભાગ્ય મેં ભગવાન કા પ્રસાદ પાના લિખા હી નહીં હૈ. તાક્લી પીટતા હુઆ વહ મંદિર મેં જા પહુંચા ! ઉસે દેખતે હી મંદિર મેં હલચલ મચ ગઈ. નીચ હૈ, અસોર હૈ, કહતે હુએ સખ લોગ અપની પવિત્રતા કી રક્ષા કરને કે લિયે વ્યાકુલ હો ઉઠે ! લોગોં કી વહ હલચલ દેખ દમરુ ભૌંચક-સા બડા રહ ગયા, ખેચારા કયા જાનતા થા કિ મુઝે દેખતે હી યે લોગ ઘોર ધર્મસંકટ મેં પડ ગયે હૈં. લોગોં કી હલચલ દેખત હી પૂજારીજી ધબરા ઉઠે ઓર જ્યોં હી દમરુ પર ઉતરી દષ્ટિ પડી, ત્યોં હી વે અપના આપા બૂલ ગયે, મારે ક્રોધ કે બૌબલા ઉઠે, ઉ-

हिंदुसभान् अण्ण ली नहीं समझेगा, तो जर अजिंकुंठ में ही न गिरेगा. ५४७

अस्तित्व से पवित्रता-अपवित्रता के विचार नते रहे. हे लगवन्! कल्युग में कभीनों के सवे घस तरह अठ रहे हैं, हम लोगों की लाज तुम्हारे ही हाथ है, यह कहते हुये वे हमरु टूट पडे ! उन्होंने हमरु को घस तरह मारा कि कोछ पशु को ली न भारता होता. जिस गवान के दरबार में सभी अेक परापर हैं, उसी लगवान के दरबार में प्रसाद पाने की शा से गया हुआ आल हमरु पिटते-पिटते मुंह के अल गिर पडा ! हिंदु लोग अहिंसा की अड़ी ाध दिया करते हैं. छोटे-छोटे कीडों पर अवश्य दया कर सकते हैं; पर उनके हृदय में-वि-ल और कर्णार्द्र हृदय में साक्षात् मनुष्य-शरीरधारी अछुतों के लिये दया का अेक ली ! शेष नहीं है; और वह केवल घस कारण कि अछुत, अछुत हैं-अपवित्र हैं, उनके शमात्र से हिंदुओं की धर्म-नौका अधर्म के तुष्टान में न पडती है. भैर!

प्रसाद के अदले मार पाकर हमरु रोता कराहता घर पहुंचा. माता अपने बाल की वह । देण अस्थिर हो गध, उसने हमरु को गोद में लेकर अडे स्नेह से पूछा:-भेटा ! क्या हुआ ? लभते हुये हमरु ने उसे सण बाल सुना दिया ! सुनकर माता की आंखों से आंसू अहने । उसने हमरु का मुंह चूम कर कहा:-भेटा ! तुम वहां क्यों गये थे ? वहां तुम्हें न नाना दीये. हमरु बोला:-मा ! क्यों न नाना याहिये ? वहां तो सभी नते और ठाकुरज के दर्शन ते हैं. तुम रोती क्यों हो ? माताने उत्तर दिया:-भेटा ! वे न सकते हैं, पर हम नहीं न ते; क्योंकि हम अछुत हैं. हमरु माता की आत न समझ सका, अडे आग्रह से बोला:-माँ ! श्रुत किसे कहते हैं ? हममें-उनमें क्या अंतर है ? मुझे तो कोछ अंतर नहीं नन पडता, व मेरे कपडे ही पराण हैं; सो वहां अडे हुये कछ लडके ली तो पराण कपडे पहने हुये माता घस प्रश्न का क्या उत्तर देती ? उसने केवल रो दिया. तण हमरु बोला:-अच्छा माँ, मो नहीं, अण मैं कभी मंदिर में न नडिगा.

हमरु मंदिर में गया था, घस अपराध पर पूजरी ज उसे कठोर दंड दे चुके थे; पर ववाले धतने से ही शान्त न हुये. उन्होंने अडा वावेडा मयाया. मालगुजर से शिकायत की । तण मालगुजर ने असोरिन को बुझवाया ! सभी लोग मारे कोध के पागल हो रहे थे. ल धतनी ही थी कि वह अश्रुत थी, नहीं तो वे न नने क्या कर डालते ! भेयारे उसे ति-लांति की गालियां सुना कर ही रह गये. असोरिन ने उनसे हाथ न्नेड कर निनति की:- डाराज ! वह अभोध आलक है, क्या नने कि उसे मंदिर में नाना याहिये या नहीं ! मैंने उससे कह नहीं दिया था. अये का यह अपराध क्षमा कर दीजिये. आगे से अैसा न गा. उन लोगों से छुट्टी पाकर उसने हमरु से कहा:-देजो भेटा ! अण कली न नाना. घर ही ना करो. यदि कली नयेगे, और कोछ उलहना देगा तो मैं ली तुम्हें थुरी तरह पीटुंगी.

भेयारा हमरु डर गया. उस दिन से वह कली न आता नता था. माँ ली उस पर वि- । देण-रेण रभती थी, परंतु अये अधन में छटपटाने लगते हैं. कुछ दिन आद ही हमरु धरछा यहां-वहां धुमने-धिरने की होमे लगी. अेक दिन वह अवसर पा निकल अडा हुआ. तते-भेवते हमरु को प्यास लगी. उस समय कुये पर दो-चार स्त्रियां पानी लर रही थीं. नी पीने की आशा से हमरु कुये पर न पहुंचा. उसने अेक स्त्री से पानी मांगा: परंतु वे । पानी के अदले गालियां देने लगीं. उन्होंने अपने-अपने धडे पटक दिये. यह देण हमरु अिक-सा रह गया. पहले के समान ही धिर कोछ आदत न आ नवे-यह सोच भेयारे के लु कांप डे. वह लाग कर घर में न छिपा.

घस बार गांव में पहले से ली न्याहा डालाहल मया. शीघ्र ही मालगुजर के यहां असो- न की बुझाहट डुध. वह गरज कर असोरिन से बोला:-अरी रांड ! तु अहुत अदमाश हो गध तूने ही लडके का सिर पर यडा रकभा है. आण उसने कुआं अपवित्र कर डाला ! अण ग कहां पानी पीयेगे ? असोरिन ने यह सुना तो भेयारी के प्राण स्रण गये. हाथ न्नेड कर ली:-माध्याप ! मैं तो हमेश उसे आंखों के सामने रभती हूं और डाटा करती हूं. आण नजर अया कर निकल गया. मालगुजर उसी प्रकार भिगड कर बोला:-मैं तुझे अण न- । हूं, मुजी से आत ननाती है. तू यों न मानेगी, यह कह कर उसने अपने अेक अपरासी

૫૪૮ હિંદુસમાજ અમ લી નહીં સમજેલા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેલા.

કો આજ્ઞા દી-કમીન કી જાતિ યોં નહીં માનતી, જરા ઉસે ઠીક તો કર દો. કુછ હજી નહીં. પીછે સ્નાન કર ડાલના. યહ સુનતે હી અપરાસી ઉસ અજ્ઞા પર ટૂટ પડા. બેચારી કિતની રોઈ-ગિડગિડાઇ, પર ઉસકે કરુણ કંદન સે કિસીકા હૃદય ન પસીજા. કહો પંડિત! યહ તુમહારી આદર્શ-સમાજ કે અહિંસા-વ્રત કા કેસા સુંદર ઉદાહરણ હે! હિંદુ-પુરુષોં કી ખીરતા કેવલ અપને હી લોગોં કો સતાને મેં-અબલાઓં કો આઠ આઠ આંસૂ રુવાને મેં હી રહ ગઇ હે! ખૈર!

અસોરિન રોતી-બિચખતી ઘર પહુંચી. ઉસને વિકરાલ રૂપ ધારણ કર બાલક સે પૂછા:-તૂ કુએં પર કયોં ગયા થા? મારે ડરકે બેચારા થર-થર કાંપને લગા, આંખોં મેં આંસૂ ભર કર બોલા:-મૌ! ખ્યાસ લગી થી. સભી તો જાતે હૈં, ઇસીસે મેં બી ચકા ગયા. વહાં દો-તીન લડકેં ઓર થે. ઉનસે તો કોઇ કુછ નહીં કહતા; પરંતુ મૌ ને અચ્ચે કે ઇસ ભોલેપન પર કુછ ધ્યાન ન દિયા. અપમાન ઓર ક્રોધ સે ઉસકા હૃદય જલ હી રહા થા. અચ્ચે કા ઉત્તર સુનતે હી વહ અપનેકો ન રોક સકી, ઉસને અચ્ચે કો પીટના શુરુ કર દિયા. અચ્ચા:-‘નહીં મૌ, નહીં મૌ’ કહતા ઉસકે પૈરોં સે લિપટ ગયા, પર ઉસકા હાથ ન રૂકા. અંત મેં અચ્ચા ભૂમિ પર ગિર પડા. રોતે-રોતે ઉસકી હિંચકી બંધ ગઇ. અચ્ચે કી યહ દશા દેખ, માતા કા હૃદય બીતર હી બીતર મથા જાતે લગા. ઉસને અચ્ચે કો ગોદ મેં ઉડા લિયા ઓર વહ ઉસે હૃદય સે લગાકર આપ લી ફૂટ-ફૂટ કર રોતે લગી. માતા ઓર પુત્ર ન જાને કય તક રોતે રહે. ઉસ દિન અસોરિન કે યહાં ચૂંદહા ન જલા. માતા ઓર પુત્ર દોનોં હી ભૂખે પડ રહે. તુમહારી હિંદુ-સમાજ કે ઇન નિર્મમ ઘોર અત્યાચારોં સે કિતને દીન-દુઃખિયોં કે યહાં કરુણકંદન હોતા હે, કિતને ભૂખે-ખ્યાસે તડપ-તડપ કર રાતદિન ખીતા દેતે હૈં-ઇસકા પતા કૌન લગાને જાતા હે! ઓહ, ઇન દુઃખિયોં કી સર્વ આહેં તુમહેં કય તક સુખ કી નિંદ મેં સોને દેંગી? બહ સમય દૂર નહીં હે, જખ તુમહેં અપની ઇસ પૈશાચિકતા કા પ્રાયશ્ચિત્ત રક્ત કે આંસૂ બહા કર કરના પડેગા.

ઉસ દિન સે અસોરિન વિશેષ ચિંતાકુલ રહને લગી. વહ સદૈવ યહી સોચા કરતી થી:-મેં ઇન ધર્મધ્વજિયોં કે ખીચ મેં રહતી હૂં, જિનકા ધર્મ મેરી છાયામાત્ર સે મૃત્યુ કી સાંસેં લેને લગતા હે. યહાં ન મેરી જાતિ કા હી કોઇ આદમી હે, ન કોઇ સહાયક હી હે; તખ એસે લોગોં કે ખીચ મેં રહને સે મેરા જીવન-ખેડા કેસે પાર હોગા? અખોધ અચ્ચા અનજન મેં જરા સા હી અપરાધ કર દેતા હે તો યે લોગ જાન લેને પર ઉતાર હો જાતે હૈં. ઉસસે દો બાર અપરાધ હો ચૂકા હે; અખ કહીં ફિર વહ કોઇ અપરાધ કર બેડા, તો યે લોગ ન જાને કયા કર બેડેંગે! હે ભગવન! તુમહીં મેરે અચ્ચે પર દયાદષ્ટિ કરો! અંત મેં ભગવાન ને ઉસકી કાનર વાણી સુન લી. કુછ હી દિન પીછે ગાંવ મેં દો મિસ્તરી મેમેં આઇ. ઉન્હોંને ગાંવ કી સ્ત્રિયાં કો ભગવાન ઇસા કા સંદેશ સુનાયા. અસોરિન ને લી ઉનકા ઉપદેશ સુના. ઉનકી દયાલુ પ્રકૃતિ સે અસોરિન કો બડી આશા હુઇ. ઉસને મેમોં કો અપના સખ દુઃખડા સુનાયા. દયાલુ મેમોં કી આંખેં ભર આઇ. ઉન્હોંને અસોરિન સે કહા:-મસીહ દુઃખિયોં કા હી દુઃખ દૂર કરને કો સંસાર મેં આયા થા. તુમ લોગ હમારે સાથ ચલો, મસીહ તુમ પર દયા કરેગા.

અસોરિન હર્ષોત્પુલ્લ હો બેટે કો લે, મેમોં કે સાથ ચલી ગઇ. અખ ઉસકે જીવન કી ધારા દૂસરી હી દિશા મેં બહને લગી. ઉસને એક નએ સંસાર મેં પ્રવેશ કિયા, જહાં ન કોઈ બડા થા ન છોટા, ન ઉંચા થા ન નીચ-સભી બરાબર થે. સભી કો સખ કે સુખ-દુઃખ કી ચિંતા લગી રહતી થી. યહાં અસોરિન કો કોઇ ખરી-ખોટી સુનાનેવાલા ન થા. સભી ઉસસે અપને આત્મીય જેસા વ્યવહાર કરતે થે. અખ વહ અચ્ચે કપડે પહિનતી થી. અચ્ચે ભોજન પાતી થી. યહાં સભી ઉસકે ખ્યારે બેટે પર ખ્યાર કરતે થે, કોઇ ઉસસે ઘૂણા ન કરતા થા, વહ લી અચ્ચે કપડે પહિનતા ઓર અચ્ચા ભોજન પાતા થા. ખેલને કો ઉસે સુંદર ખિલોંને મિલતે થે. વહ ખુલે મૈદાન મેં, નિર્મલ વાયુ મેં સ્વાધીનતાપૂર્વક ચિડિયોં કી નાંઇ પુદકતા ફિરતા થા. જિસે ચાહે ઉસે છ લેતા થા, ચાહે જિસસે લિપટ જાતા થા. કયા બંગલે મેં, કયા ગિરજે મેં-જહાં ચાહતા વહીં ચલા જાતા થા; પર ઇસસે ન તો કોઇ આદમી હી અપવિત્ર હોતા થા ઓર ન કોઈ મકાન હી. સચમુચ હી ઉન દુઃખિયોં-મૌ-બેટે પર મસીહ ને દયા કી. અચ્ચા પંડિત! ખતલાઓ ઇન દો આદર્શિયોં કે ઇસાઇ હો જાને સે તુમહારી કયા હાનિ હુઇ?

હિંદુસમાજ અળ્ય હી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા. ૫૪૯

મૈને કહા:—હજૂર, ઉનસે કિસી ને ધસાધ હોને કો તો કહા નહીં થા. વે અપની ધમ્મા સે ધસાધ હો ગએ તો કોઇ કયા કરે? ઇસમેં મેરી યા હિંદુ-સમાજ કી હાનિ હી કયા હૈ?

ધસ પર સાહ્ય બડે તપાક સે બોલે:—યહ સચ હૈ, કિ ઉનસે કિસીને ધસાધ હો જાને કો નહીં કહા થા; પર તુમ્હારે હિંદુ-સમાજ ને ઉનસે એસા નિર્મમ વ્યવહાર કિયા થા કિ ઉનકે સામને, સિવા ધસાધ યા મુસલમાન હો જાને કે, જીવન-રક્ષા કે લિયે અન્ય ઉપાય હી ન થા. યદિ અછૂતોં કે સાથ તુમ્હારી યહી હરકતેં રહીં તો વહ દિન દૂર નહીં હૈ, જમ્મ સમ્મ અછૂત હિંદુ-ધર્મ કી શરણત્યાગ, અન્ય ધર્મોં કે આશ્રય મેં જા બસેંગે. ઇસસે હિંદુ-સમાજ મેં બડી હી વિશુંબલતા ઉત્પન્ન હો જાયગી. ઉસ દિન કયા તુમ્હીં પાખાના સાફ કરોગે? કયા તુમ્હારી હી સ્ત્રિયોં દાઇ કા કાર્ય કરેંગી? કયા તુમ્હીં ધોખી કા કાર્ય કરોગે? કયા ચમારોં કા સમ્મ કાર્ય તુમ્હીં કર ડલોગે? + અબી વે તુમ્હારે સાથ હૈં, ઇસલિયે વે તુમ્હેં બુરે લગતે હૈં. જમ્મ વે તુમસે દૂર હો જાયંગે તમ્મ તુમ્હીં ઉનકે લિયે આઠ-આઠ આંસૂ રોઓગે, ઓર જમ્મ વે તુમસે અલગ હો જાયંગે તમ્મ વે હી તુમ્હારે શત્રુ-ઘાતક શત્રુ બન બેડેંગે. અબી વે તુમ્હારે સાથ હૈં ઇસ લિયે તુમ રર કરોડ હો, ઉનકે અલગ હોતે હી તુમ કેવલ પંદ્રહ કરોડ રહ જાઓગે. કેવલ અપની નાદાની સે—અપની દુલીનતાં કે જૂઠે પાખંડ મેં આ કર તુમ અપના ઇતના ભારી અંશ દૂર કિએ દેતે હો. સોચો, સાત કરોડ મનુષ્યોં કા બલ ઓર સહારા કિતના હોતા હૈ! યદિ તુમ ઉનકે સાથ પ્રેમપૂર્ણ ઓર મનુષ્યતા કા વ્યવહાર કરોગે તો વે તુમ્હારે પસીને કે બદલે અપના ખૂન બહાને કો તૈયાર રહેંગે. સોચો, એસે ભારી બલ કો જાગરદસ્તી ત્યાગ દેને સે તુમ કિતને નિર્બલ હો જાઓગે! અમ્મા પંડિત! એક બાત ઓર બતાઓ! વહી ધસાધ હુઆ દમરુ બસોર તુમ્હારી બરાબરી સે આ બેઠે, તો તુમ ઉસસે ધૂણા કરોગે યા નહીં?

મૈને ઉત્તર દિયા:—મૈં કયોં ઉસસે ધૂણા કરંગા? કોઇ બી ધસાધયોં સે ધૂણા નહીં કરતા.

સાહ્ય હંસ કર બોલે:—બલિહારી હૈ તુમ લોગોં કી બુદ્ધિ કી! પહલે ઉસસે ધૂણા કરતે થે, કયોં? કયોંકિ તમ્મ વહ હિંદુ થા ઓર તુમ્હારે હાકુરજી કો શ્રદ્ધાપૂર્વક મસ્તક ઝુકાતા થા. ઓર અબ્બ ઉસસે ધૂણા નહીં કરોગે કયોંકિ અબ્બ વહ હિંદુ નહીં હૈ; ઓર તુમ્હારે હાકુરજી કો ધૂણા કી દષ્ટિ સે દેખતા હૈ! રામ-ભક્ત કે સ્પર્શ સે તુમ્હારા ધર્મ ડગમગાને લગતા હૈ ઓર રામ કે વિરોધી કે ચરણ ચૂમને પર બી તુમ્હારા ધર્મ પવિત્ર ઓર અચલ રહતા હૈ! કેસી મૂર્ખતા હૈ! ઓહ, તુમ લોગ આંખેં રહતે હુએ બી અધે હો રહે હો! પંડિત! મહાત્મા ઇસા કી શીતલ છાયા મેં દમરુ કી યથેષ્ટ ઉન્નતિ હુઇ ઓર આજ વહ ટામસ નામ લેકર, તહસીલદાર કે રૂપ મેં તુમ્હારા સ્વામી બના બેઠા હૈ! જિસ દમરુ કો દેખ કર એક દિન હિંદુસમાજ કા ખૂન ટંડા પડ જાતા થા, આજ ઉસી દમરુ કે સામને બડે-બડે ધર્મ-ધુરીણ હાથ બાંધે બડે રહતે હૈં, જિનમેં સે એક તુમ હો. બોલો, અબ્બ બી અછૂતોં સે ધૂણા કરોગે?

યહ સુનતે હી મૈં સન્નાટે મેં આ ગયા! પહલે તો મુઝે સાહ્ય કી બાત દિલ્લગી માલૂમ હુઇ; પર શીઘ્ર હી મેરી સમજ મેં સમ્મ બાતેં આ ગઇ. મેરી આંખોં કે સામને સે એક પરદા સા હટ ગયા. આજ મુઝે માલૂમ હુઆ કિ હમ અછૂતોં પર અત્યાચાર કયા કર રહે હૈં, અપની હી જડ પર વજ-પ્રહાર કર રહે હૈં! મૈને ઉસી સમય સાહ્ય કે સામને પ્રતિજ્ઞા કી—અછૂત મેરે ભાઇ હૈં. મૈં ઉનસે કભી ધૂણા ન કરંગા, ઉનસે પ્યાર કરંગા, ઉનકે સુખ-દુઃખ મેં સંમિલિત હોના અપના કર્તવ્ય સમજૂંગા ઓર અપને અન્ય ભાઇયોં કો બી યહ કર્તવ્યપાલન કરને કે લિએ વિવશ કરંગા.

*

*

*

*

*

વાંચનાર હિંદુભાઇ! આવા તો સેંકડો-હજારો બનાવો બન્યા છે ને બન્યા કરે છે. તારામાં છે કાંઇ જરા પણ અક્કલ! છે કાંઇ જરાપણ સહાયતા! છે કાંઇ સ્નાનસ્તક! છે કાંઇ તારા પોતાનાજ વંશજોના હિતપ્રત્યે દીર્ઘદષ્ટિ! છે કાંઇ તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિ-સંતસાધુ ભક્તજ્ઞાની અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવાઓના ઔદાર્ય અને વિવેકવૃત્તિને

+ યદ્યપિ સામ્યવાદ કે સિદ્ધાંત કી દષ્ટિ સે કિસી કો યહ અધિકાર નહીં કિ વહ દૂસરોં કો હીન સમજ ઉનસે અપની સેવા કરાએ; પર અબી ભારતીય સમાજ મેં એસા હોના અસંભવ હૈ.

અનુસરવાની ઇચ્છા? નજ હોય તો નક્કી નાણું કે આવી પહોંચ્યો છે તારાં નહિ તો તારાં સંતાનોના જીવનનો કે હિંદુ નામનો બેમાંથી જે તે એક ચીજનો વિનાશ!

ભિક્ષુ-અખંડાનંદના યથાધટિત

ધુંટણુભર પ્રાર્થના

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૧૪-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એવી વેદનાથી વ્યગ્ર બનીને હું મહિનાઓ થયાં દેશભરમાં ભટક્યા કરું છું. હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં, મારું સન્માન કરવાને ધસી આવતા પ્રેમધેલા લોકોનાં ટોળાં જોઈ-હિંદુ અને મુસ્લીમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી અને સૌ કોઈ ધર્મના અને કેમના લોકોને અત્યંત સહલાવથી એકબીજા સાથે ખલેખલા મિલાવીને ઉભેલા જોઈ, મારા દિલમાં કાંઈતું કાંઈ થઈ જાય છે. હું પોકારી ઉઠું છું કે. આ લલો, ભોળો, દેશપ્રેમની ઉર્મિ અનુભવતો જનસમૂહ-આ ગરીબડો લોકસમાજ, કેમને નામે જનને ચઢી રમખાણો મચાવે છે! આ પ્રજા-વર્ગ તેમની ચારી માતાના દેહને પોતાનું લોહી છાંટી તેને અલડાવે છે! તરતજ હૃદયમાંથી સ્પષ્ટ ઉત્તર ઉઠે છે કે, ના, એ જનસમાજ રમખાણો નથી માંડતો, એ ટોળું હિંદુ દેવાદાયની મૂર્તિઓ નથી ભાંગતું, એ ટોળું મુસ્લીમ મસ્જિદો ઉપર હલ્લો નથી લઈ જતું. ટોળું તો સાવ નિર્દોષ છે.

ઉંડા વિચારને અંતે મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, ટોળું નિર્દોષ છે, તેનામાં કોઈ જાતની અસ્મિતાજ નથી; પણ સાચા દોષિત તો હું અને તમેજ છીએ. આજે ઠેર ઠેર જે રમખાણો મચે છે અને લોહીની નદીઓ વહે છે, તેને માટે હું અને તમેજ જવાબદાર છીએ. એ બધાં રમખાણોને માટે આપણો નેતાવર્ગજ જવાબદાર છે. મને હવે રજમાત્ર પણ આશંકા નથી રહી કે, હિંદુ-મુસ્લીમ એ બે કોમો વચ્ચે ન સંધાય એવી ફાટ પડી ગયાનું કહેનારાઓ જુદા છે. હું માનું છું અને જાહેર કરું છું કે, ભારતમાતાનાં બે ફેફસાંસમી એ બંને કોમો વચ્ચે-એ બંને કોમોના સામાન્ય જનસમુદાય વચ્ચે કશોજ કલેશ કે વિખવાદ નથી. જે કંઈ કલેશ અને વિખવાદ છે તે એ બંને કોમોના નેતાઓની વચ્ચે છે. જે કલહ દેખાય છે તે મારી અને તમારી વચ્ચે વર્તે છે-તે નેતાઓ નેતાઓની વચ્ચે વર્તે છે. એટલેજ હું કહું છું કે, લોકો તો એકત્રિત છે-માત્ર નેતાઓજ વહેંચાયેલા અને વિવાદગ્રસ્ત છે.

પણ હું આશાવાદી છું. આ સ્થિતિથી હું જરાયે નિરાશ નથી થતો. ઉલટું મને એક પ્રકારની શાન્તિ છે કે, આ વિખવાદનું ઝેર હજી જનસમૂહના લોહીમાં નથી મળી ગયું. એથીજ, હું આશાવંત છું કે, હરકોઈ ઇલાજે, મારા બંધુ નેતાઓની સમક્ષ ધુંટણીએ પડીને પણ, તેમને શાન્તિના સહ ઉપર હું ખેંચી શકીશ; અને આ સલાના સલાજનો, તમને તો હું અહીંજ ધુંટણુભર બનીને પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદાને ખાતર, દેશને ખાતર, આવા ખુનખાર ઝઘડાઓ ટાળવાનોજ નિર્ણય કરજો.

(શ્રી નિવાસ આયંગર)

અછૂતજાતિ કી પરમાત્મશ્રદ્ધા

(લેખક:-શ્રી૦. પ્રેમચંદ૨-‘ચાંદ’ના અંલગ્નકમાંથી)

(૧)

માતૃ-પ્રેમ ! તુઝે ધન્ય હૈ. સંસાર મેં ઔર જો કુછ હૈ, મિથ્યા હૈ, નિરસાર હૈ. માતૃ-પ્રેમ હી સત્ય હૈ, અક્ષય હૈ, અનંતર હૈ. તીન દિન સે સુખિયા કે મુંહ મેં અન્ન કા ન એક દાના ગયા થા, ન પાની કી એક ઘૂંદ. સામને પુઆલ પર માતા કા નન્હા-સા લાલ પડા કરાહ રહા થા. આજ તીન દિન સે ઉસને આંખેં ખોલી થી. કભી ઉસે ગોદ મેં ઉઠા લેતી, કભી પુઆલ પર સુવા દેતી. હંસતે-ખેલતે બાલક કે અચાનક કયા હો ગયા, યહ કોઇ નહીં ખતાતા થા. એસી દશા મેં માતા કો ભૂખ ઔર ખ્યાસ કહાં ? એક બાર પાની કા એક ઘૂંટ મુંહ મેં લિયા થા; પર કંઠ કે નીચે ન લે જ સકી. ઇસ દુઃખિયા કી વિપત્તિ કા વારપાર ન થા. સાલ-બર કે બીતર દો બાલક ગંગા કી ગોદ મેં સૌંપ ચૂકી થી. પતિદેવ પહિલે હી સિધાર ચૂકે થે. અબ ઉસ અભાગિની કે જીવન કા આધાર, અવલંબ જો કુછ થા યહી બાલક થા. હાય ! કયા ઈશ્વર ઇસે લી ઉસકી ગોદ સે છીન લેના ચાહતે હૈં ? યહ કલ્પના કરતે હી માતા કી આંખોં સે ઝરઝર આંસૂ બહને લગતે થે. ઇસ બાલક કો વહ એક ક્ષણબર કે લિએ બી અકેલા ન છોડતી થી. ઉસે સાથ લેકર ઘાસ છીલતે જાતી. ઘાસ ખેચને બાજર જાતી તો બાલક ગોદ મેં હોતા. ઉસકે ત્રિયે ઉસને એક નન્હી-સી ખુપી ઔર નન્હી-સી ખાંચી બનવા દી થી. જ્યાવન માતા કે સાથ ઘાસ છીલતા ઔર ગર્વ સે કહતા:-અમ્મા ! હમેં લી બડી-સી ખુરપી બનવા દો, હમ બહુત સી ઘાસ છીલેંગે. તુમ દારે માચી પર બેઠી રહના અમ્મા, મેં ઘાસ ખેચ લાઉંગા. મોં પૂછતી:-હમારે ત્રિયે કયા કયા લાઓગે બેટા ? જ્યાવન લાલ-લાલ સાડિયોં કા વાદા કરતા. અપને લિયે બહુત-સા ગુડ લાના ચાહતા થા. વે હી ભોલી-ભોલી ખાતેં ઇસ સમય યાદ આ આકર માતા કે હૃદય કો શ્વલ કે સમાન વેધ રહી થી. જો બાલક કો દેખતા, યહી કહતા-કિસી કી ડીઠ હૈ; (કોઇકની નજર લાગી છે,) પર કિસકી ડીઠ હૈ ? ઇસ વિધવા કા લી સંસાર મેં કોઈ બેરી હૈ ? અગર ઉસકા નામ માલૂમ હો જાતા તો સુખિયાજાકર ઉસકે ચરણોં પર ગિર પડતી ઔર બાલક કો ઉસકી ગોદ મેં રખ દેતી. કયા ઉસકા હૃદય દયા સે ન પિગલ જાતા ? પર નામ કોઇ નહીં ખતાતા. હાય, કિસસે પૂછે, કયા કરે !!

(૨)

તીન પહરે રાત ખીત ચૂકી થી. સુખિયા કા ચિન્તાવ્યથિત, ચંચલ મન કોઠે-કોઠે દોડ રહા થા. કિસ દેવી કી શરણુ જાય, કિસ દેવતા કી મનોતી કરે, ઇસી સોચ મેં પડે-પડે ઉસે એક ઝપકી આ ગઇ. કયા દેખતી હૈ કિ ઉસકા સ્વામી આકર બાલક કે સિરહાને ખડા હો જાતા હૈ ઔર બાલક કે સિર પર હાથ ફેર કર કહતા હૈ:-“રા મત સુખિયા,તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. કલ ઠાકુરજી કી પૂજા કર દે, વહી તેરે સહાય હોંગે.” યહ કહ કર વહ ચલા ગયા. સુખિયા કી આંખ ખુલ ગઇ. અવશ્ય હી ઉસકે પતિદેવ આએ થે, ઇસમેં સુખિયા કો જરા બી સંદેહ ન હુઆ. ઉ-હેં અબ બી મેરી સુધિ હૈ, યહ સોચ કર ઉસકા હૃદય આશા સે પરિપ્લાવિત હો ઉઠા. પતિ કે પ્રતિ શ્રદ્ધા ઔર પ્રેમ સે ઉસકી આંખેં સજલ હો ગઇ. ઉસને બાલક કો ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર આકાશ કી ઔર તાકતી હુઇ ખોલી:-“ભગવન્ ! મેરા બાલક અચ્છા હો જાય, મેં તુમહારી પૂજા કરંગી. અનાથ વિધવા પર દયા કરો.”

ઉસી સમય જ્યાવન કી આંખેં ખુલ ગઇ. ઉસને પાની માંગા. માતા ને દોડ કર કટોરે મેં પાની લિયા ઔર બચ્ચે કો પિલા દિયા.

જ્યાવન ને પાની પી કર કહા:-અમ્મા, રાત હૈ કિ દિન ?

સુખિયા:-અબી તો રાત હૈ બેટા ! તુમહારા જી કેસા હૈ ?

જ્યાવન:-અચ્છા હૈ અમ્મા. અબ મેં અચ્છા હો ગયા.

સુખિયા:-તુમહારે મુંહ મેં ઘી-શક્કર હો બેટા ! ભગવાન કરે તુમ જલ્દ અચ્છે હો જાવ. કુછ ખાને કો જી ચાહતા હૈ ?

श्यावनः—हां अम्मा ! थोड़ा-सा गुड दे दो।

सुभियाः—गुड मत आओ लैया, अवगुन करेगा। इहो तो भियड़ी जना हूं।

श्यावनः—नहीं मेरी अम्मा ! जरा-सा गुड दे दे, तेरे पैरों पर।

माता इस आग्रह को न टाल सकी। उसने थोड़ासा गुड निकाल कर श्यावन के हाथ में रख दिया और हांडी का ढक्कन लगाने जरूरी थी कि किसीने बाहर से आवाज दी। हांडी वहीं छोड़ कर वह डेवाड भोजने चली गयी। श्यावन ने गुड की दो पिंडियां निकाल लीं और जल्दी जल्दी खट कर गया।

(३)

दिनभर श्यावन की तबियत अच्छी रही। उसने थोड़ी सी भियड़ी खाई, दो-एक पार धीरे-धीरे द्वार पर ली आया और हमजेलियों के साथ जेल न सकने पर ली, उन-हें जेलते देप कर उसका जलन गया। सुभिया ने समझा जम्हा अच्छा हो गया। दो-एक दिन में जम्हा जैसे हाथ में आ जयंगे तो वह एक दिन हाकुरज की पूजा करने चली जयंगी। जडे के दिन जाड़ू-जहारु, नहाने-धाने और पाने-पीने में कट गये; मगर जम्हा सन्ध्यासमय फिर श्यावन का जलन हो गया तो सुभिया धमरा उठी। तुरत मन में शंका उत्पन्न हुई कि पूजा में विवर्धन करने से ही जलन फिर मुरझा गया है। जली थोड़ा-सा दिन पाकी था। जम्हे को लेटाकर वह पूजा का सामान करने लगी। इतना तो जमींदार के जगीये में मिल गये। तुलसी-दल द्वार ही पर था, पर हाकुरज के लोग के जिये कुछ भिष्टान तो चाहिये; नहीं तो गांववालों के पांटेगी क्या ? यद्वाने के जिये कम-से-कम एक आना तो चाहिये ही। सारा गांव जान आछ, कहीं जैसे उधार न मिले। तब वह हताश हो गयी। हाथ रे अदिन, कोछ चार आने जैसे लीं नहीं देता। आभिर उसने अपने हाथों के बाँटी के कडे उतारे और दौड़ी हुई जनिजे के दूकान पर गयी, कडे गिरे। रज्जु, जतासे जिये और दौड़ी हुई धर आछ। पूजा का सामान तैयार हो गया तो उसने जलन को गोद में उठाया और दूसरे हाथ में पूजा की थाली जिये मंदिर की ओर चली।

मंदिर में आरती का घंटा जग रहा था, दस-पांच लकत-जन जडे स्तुति कर रहे थे; धतने में सुभिया जकर मंदिर के सामने जड़ी हो गयी।

पूजारी ने पूछाः—क्या है रे ? क्या करने आछ है ?

सुभिया ज्योतरे पर आकर बोलीः—हाकुरज की मनौती की थी महाराज ! पूजा करने आछ हूं।

पूजारीज दिनभर जमींदार के असाभियों की पूजा किया करते थे, और शाम-सवेरे हाकुरज की। रात को मंदिर ही में सोते थे, मंदिर ही में आपका लोजन ली जन्ता था, जससे हाकुरद्वारे की सारी अस्तरकारी काली पड गयी थी। स्वभाव के जडे दयालु थे, निष्ठावान जैसे कि चाहें कितनी ही ठंड पडे, कितनी ही ठंडी हवा चले जिनानान किये जुंहु में पानी न डालते थे; अगर धस पर उनके हाथों और पैरों पर मैल की मोटी तह जमी हुई थी, तो धसमें उनके कोछ दोष न था। बोलेः—तो क्या लीतर चली आवेगी ? हो तो चूकी पूजा। यहां आकर जलजल करेगी ?

एक लकतजन ने कहाः—हाकुरज को पवित्र करने आछ है।

सुभिया ने जड़ी दीनता से कहाः—हाकुरज के चरन जने आछ हूं सरकार ! पूजा की सज सामग्री लाछ हूं।

पूजारीः—कैसे जेसमजी की जात करती रे ? कुछ पजवी तो नहीं हो गछ है ? जला तू हाकुरज को कैसे ज्योगी ?

सुभिया को जम्हा तक कली हाकुरद्वारे में आने का अवसर न मिला था। आभय से बोलीः—सरकार, वह तो संसार के भाजिक है। उनके दर्शन से तो पापी भी तर जता है। मेरे जने से उन-हें कैसे जलन लग जयगी ?

पूजारीः—अरे, तू जमारिन है कि नहीं रे ?

સુખિયા:—તો કયા ભગવાન ને ચમારોં કો નહીં સિરજા હૈ? ચમારોં કો ભગવાન કોઇ ઔર હૈ? ઇસ બચ્ચે કી મનોતી હૈ સરકાર !

ઇસ પર ઉસી ભક્ત મહોદય ને, જો અબ્બ સ્તુતિ સમાપ્ત કર ચૂકે થે, ડાપટ કર બોલે:—મારે કો ભગા દો ચુડેલ કો, ભરબ્રજ કરને આઇ હૈ. ફેંક દો થાલી-ખાલી. સંસાર મેં તો આપ હ આગ લગી હુઇ હૈ, ચમાર ભી ઠાકુરજી કી પૂજા કરને લગેગે તો પિરથી રહેગી કિ રસાતલ કો ચલી જાયગી !

દૂસરે ભક્ત મહાશય બોલે:—અબ્બ બેચારે ઠાકુરજી કો ભી ચમારોં કે હાથ કો ભોજન કરના પડેગા. અબ્બ પરલૈ હોને મેં કુછ કસર નહીં હૈ.

હંડ પડ રહી થી; સુખિયા ખડી કાંપ રહી થી ઔર યહાં ધર્મ કે ઠેકેદાર લોગ સમય કી ગતિ પર આલોચનાઓં કર રહે થે. બચ્ચા મારે હંડ કે ઉસકી જાતી મેં ધુસા જતા થા, કિન્તુ સુખિયા વહાં સે હટને કો નામ ન લેતી થી. ઐસા માલૂમ હોતા થા કિ ઉસકે દોનોં પાંચ ભૂમિ મેં ગડ ગયે હૈ. રહ-રહ કર ઉસકે હૃદય મેં ઐસા ઉદ્દગાર ઉઠતા થા કિ જાકર ઠાકુરજી કે ચરણોં પર ગિર પડે. ઠાકુરજી કયા ઇન્હોં કે હૈ, હમ ગરીબોં કો ઉનસે કોઇ નાતા નહીં હૈ? યે લોગ કૌન હોતે હૈ રોકનેવાલે? પર યહ ભય હોતા થા કિ ઇન લોગોં ને કહીં સચ્ચમુચ્ચ થાલી-ખાલી ફેંક દી તો કયા કરંગી? દિલ મેં ઐઠ કર રહ જતી થી. સહસા ઉસે એક ખાત ખૂઝી. વહ વહાં સે કુછ દૂર જાકર એક વૃક્ષ કે નીચે અધેરે મેં છિપકર ઇન ભક્તજનોં કે જાને કી રાહ દેખને લગી.

(૪)

આરતી ઔર સ્તુતિ કે પશ્ચાત્ત ભક્તજન ખડી દેર તક શ્રીમદ્ભાગવત કો પાઠ કરતે રહે. ઉધર પૂજારીજી ને ચૂલ્હા જલાયા ઔર ખાના પકાને લગે. ચૂલ્હે કે સામને ખેડે હુએ હાં-હાં કરતે જાતે થે ઔર ખીચ-ખીચ મેં ટિપ્પલિયાં ભી કરતે જાતે થે. દસ બજે રાત તક કથાવાર્તા હોતી રહી ઔર સુખિયા વૃક્ષ કે નીચે ધ્યાનાવસ્થા મેં ખડી રહી.

બારે ભક્ત-લોગોં ને એક એક કરકે ધર કી રાહ લી. પૂજારીજી અકેલે રહ ગયે. તખ્ત સુખિયા આકર મંદિર કે બરામદે કે સામને ખડી હો ગઇ, જહાં પૂજારીજી આસન જમાએ મટલોઇ કો ક્ષુધાવર્દક મધુર સંગીત સુનને મેં મગ્ન થે. પૂજારીજી ને આલટ પાકર ગરદન ઉઠાઇ તો સુખિયા કો ખડી દેખા. ચિઠકર બોલે:—કયોં રે તૂ અલી યહીં ખડી હૈ ?

સુખિયા ને થાલી જમીન પર રખ દી ઔર એક હાથ ફેલા કર ભિક્ષા-પ્રાર્થના કરતી હુઇ બોલી:—મહારાજજી ! મેં ખડી અભાગિની હાં. યહીં બાલક મેરે જીવન કો અલમ હૈ, મુઝપર દયા કરો. ત્રીન દિન સે ઇસને સિર નહીં ઉઠાયા. તુમહેં ખડા જસ હોગા મહારાજજી !

યહ કહતે-કહતે સુખિયા રોને લગી. પૂજારીજી દયાલુ તો થે, પર ચમારિન કો ઠાકુરજી કે સમીપ જાને દેને કો અશ્રુતપૂર્વ, ધોર પાતક વહ કેસે કર સકતે? ન જાને ઠાકુરજી ઇસકા ક્યા હંડ હૈ. આખિર ઉનકે ભી તો બાલ-બચ્ચે થે. કહીં ઠાકુરજી કુપિત હોકર ખાંવ કો સર્વ-નાશ કર દે, તો બોલે-ધર જાકે ભગવાન કો નામ લે, તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. મેં યહ મુલસી-દલ દેતા હાં, બચ્ચે કો ખિલા દે, ચરણામૃત ઉસકી આંખોં મેં લગા દે. ભગવાન ચાહેજે તો સખ અચ્છા હી હોગા.

સુખિયા:—ઠાકુરજી કે ચરણોં પર ગિરને ન દોગે મહારાજજી? ખડી દુખિયા હાં, ઉધર ઠાકર પૂજા કી સામગ્રી જુટાઇ હૈ. મેંને કલ સપના દેખા થા મહારાજ ! કિ ઠાકુરજી કી પૂજા કર, તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. તબી દૌડી આઇ હાં. મેરે પાસ રૂપયા હૈ. વહ મુઝે લે મો, પર મુઝે એક જનભર ઠાકુરજી કે ચરનોં પર ગિર લેને દો.

ઇસ પ્રલોભન ને પંડિતજી કો એક ક્ષણ કે લિએ વિચલિત કર દિયા, કિન્તુ મૂર્ખતા કે ધરણુ ઇશ્વર કો ભય ઉનકે મન મેં કુછ-કુછ બાકી થા. સમ્બલ કર બોલે:—અરી પગલી? ઠાકુરજી ભક્તોં કે મન કો ભાવ દેખતે હૈ કિ ચરન પર ગિરના દેખતે હૈ. સુના નહીં હૈ—‘મન ચંગા તો કહૌત મેં ગંગા.’ મન મેં ભક્તિ ન હો તો લાખ કોઇ ભગવાન કે ચરનોં પર ગિરે કુછ ન જાગા. મેરે પાસ એક જન્તર હૈ. દામ તો ઉસકો બહુત હૈ, પર તુઝે એક હી રૂપયે મેં દે દુંગા.

ઉસે અચ્ચે કે ગલે મેં બાંધ દેના. બસ, કલ અચ્ચા ખેલને લગેગા.

સુખિયા:—તો હાકુરજી કી પૂજા ન કરને દોગે ?

પૂજારી:—તેરે લિયે ઇતની હી પૂજા બહુત હૈ. જો બાત કહી નહીં હુધ વહ આજ મેં કર હું ઔર ગાંવ પર કોઇ આદત-વિપત પડે તો કયા હો, ઇસે બી તો સોચ ! તૂ યહ જન્તર લે જા, ભગવાન ચાહેંગે તો રાત હી ભર મેં અચ્ચે કા કલેશ કટ જાયગા. કિસી કી ડીઠ પક ગઇ હૈ. હૈ બી તો ચોંચાલ. માલૂમ હોતી છત્તરી-ખંસ હૈ.

સુખિયા:—જાપસે ઇસે જર આયા હૈ, મેરે પ્રાન નહોં મેં સમાચે હુએ હૈં.

પૂજારી:—ખડા હોનદાર બાલક હૈ. ભગવાન જીલા દેં, તેરે સારે સંકટ હર લેગા. યહાં તો બહુત ખેલને આયા કરતા થા. ઇધર દો-ત્રીન દિન સે નહીં દેખા થા.

સુખિયા:—તો જન્તર કેસે બાંધુંગી મહારાજ ?

પૂજારી:—મેં કપડે મેં બાંધકર દેતા હું, બસ ગલે મેં પહના દેના. અબ તુ ઇસ વેલા નવીન બસ્તર કહાં ખોજને જાયગી ?

સુખિયા ને ૩૧-૨) પર કહે ગિરોં રકખે થે. એક પહલે હી ભંજ ચૂકા થા. દૂસરા પૂજારીજી કો ભેંટ કિયા ઔર જન્તર લેકર મન કો સમજાતી હુધ ઘર લોટ આઈ.

(૫)

સુખિયા ને ઘર પહુંચ કર બાલક કે ગલે મેં જન્તર બાંધ દિયા: પર જયોં-જયોં રાત ગુજ-રતી થી ઉસકા જવર લી બઢતા જતા થા, યહાં તક કિ ત્રીન બજતે-બજતે ઉસકે હાથપાંવ શીતલ હોને લગે. તબ તો વહ ઘબરા ઉઠી ઔર સોચને લગી:—હાય ! મેં વ્યર્થ હી સંકાય મેં પડી રહી ઔર ખિતાહાકુરજી કે દર્શન કિએ ચલી આઈ. અગર મેં અંદર ચલી જતી ઔર ભગવાન કે ચરણોં પર ગિર પડતી તો કોઇ મેરા કયા કર લેના ? યહી ન હોતા, લોગ મુઝે ધકકે દેકર નિકાલ દેતે, શાયદ મારતે લી, પર મેરા મનોરથ તો પૂરા હો જતા. યદિ મેં હાકુર-જી કે ચરણોં કો અપને આંસુઓં સે ભિગો દેતી ઔર અચ્ચે કો ઉનકે ચરણોં મેં મુલા દેતી તો કયા ઉન્હેં દયા ન આતી ? વહ તો દયામય ભગવાન હૈં, દીનોં કી રચ્છા કરતે હૈં, કયા મુઝ પર દયા ન કરતે ? યહ સોચકર સુખિયા કો મન અધીર હો ઉઠા; નહીં, અબ વિલમ્બ કરને કો સમય ન થા. વહ અવશ્ય જાયગી ઔર હાકુરજી કે ચરણોં પર ગિર કર રોએગી. ઉસ અબલા કે આશંકિત હૃદય કો અબ ઇસકે સિવા ઔર કોઇ અવલંબ, કોઇ આશ્રય ન થા. મંદિર કે દાર બન્દ હોંગે તો વહ તાલે કો તોડ ડાલેગી. હાકુરજી કયા કિસી કે હાથોં બિઝ ગએ હૈં કિ કોઇ ઉન્હેં બન્દ કર રકખે ?

રાત કે ત્રીન બજ ગએ થે. સુખિયા ને બાલક કો કમ્બલ સે ઢાંપ કર ગોદ મેં ઉઠાયા. એક હાથ મેં ચાલી ઉઠાઇ ઔર મંદિર કી ઔર ચલી. ઘર સે બાહર નિકલતે હી શીતલ વાયુ કે ઝોંઝોં સે ઉસકા કલેજ કાંપને લગા. શીત સે પાંવ શિથિલ હુએ જાતે થે. ઉસ પર ચારોં ઔર અંધકાર જાયા હુઆ થા. રાસ્તા દો ફ્લોંગ સે કમ ન થા. પગડંડી વૃક્ષોં કે નીચે-નીચે ગઇ થી. કુજ દૂર દાહિની ઔર એક પોખરા થા, કુજ દૂર બાંસ કી કોઠિયાં. પોખરે મેં એક ઘોખી મર ગયા થા ઔર બાંસ કી કોઠિયાં મેં ચુડેલોં કો અડા થા. બાંધ ઔર હરેહર ખેત થે. ચારોં ઔર સન-સન હો રહા થા. અંધકાર સાંચ-સાંચ કર રહા થા. સહસા ગીદડોં ને કકંશ સ્વર સે ‘હુંઆં હુંઆં’ કરના શુર કિયા. હાય ! અગર કોઇ ઉસે એક લાખ રૂપએ દેતા તો લી ઇસ સમય વહ યહાં ન આતી; પર બાલક કી મમતા સારી શંકાઓં કો દબાએ હુએ થી. “હે ભગવન ! અબ તુમહારા હી આશરા હૈ !” યહી જપતી હુધ વહ મંદિર કી ઔર ચલી જ રહી થી.

મંદિર કે દાર પર પહુંચ કર સુખિયા ને જંજીર ટોલ કર દેખી. તાલા પડા હુઆ થા. પૂજારી જ બરામદે સે મિલી હુધ કોઠરી મેં કેવાડ બંદ કિએ સો રહે થે. ચારોં ઔર અંધકાર જાયા હુઆ થા. સુખિયા ચખૂતરે કે નીચે સે એક ઇંટ ઉઠા લાઇ ઔર જોર-જોર સે તાલે પર પટકને લગી. ઉસકે હાથોં મેં ન જાને ઇતની શક્તિ કહાં સે આ ગઇ થી. દો હી ત્રીન ચોટોં મેં તાલા ઔર ઇંટ દોનોં દૂટ કર ચોખટ પર ગિર પડે. સુખિયા ને દાર ખોલ દિયા ઔર અંદર

જના હી ચાહતી થી જિ પૂજરી કેવાડ ખોલ કર હડખડાએ હુએ બાહર નિકલ આએ ઓર ચોર ! ચોર ! કા ગુલ મચાતે ગાંવ કી ઓર દોડે. જાડોં મેં પ્રાયઃ પહર રાત રહે હી લોગોં કી નિંદ ખુલ જાતી હે. યહ શોર સુનતે હી કષ આદમી ઇધર-ઉધર સે લાલટેનેં લિયે હુએ નિકલ પડે ઓર પૂછને લગેઃ-કહાં હે, કહાં ? કિધર ગયા ?

પૂજરીઃ—મંદિર કા દાર ખુલા પડા હે. મેંને ખટખટ કી આવાજ સુની.

સહસા સુખિયા બરામદે સે નિકલ કર ચખૂતરે પર આઇ ઓર ખોલીઃ—ચોર નહીં હે, મેં હં. ઠાકુરજી કી પૂજ કરને આઇ થી. અહીં તો અંદર ગઇ લી નહીં. માર હલ્લા મચા દિયા.

પૂજરીને કહાંઃ—અબ અનર્થ હો ગયા. સુખિયા મંદિર મેં જાકર ઠાકુરજી કો બ્રજ કર આઇ.

ફિર ક્યા થા ? કષ આદમી જલ્લાએ હુએ લપકે ઓર સુખિયા પર લાતોં ઓર ઘુસોં કી માર પડને લગી. સુખિયા એક હાથ સે અચ્ચે કો પકડે હુએ થી ઓર દૂસરે હાથ સે ઉસકી રક્ષા કર રહી થી. એકાએક એક બલિષ્ઠ ઠાકુર ને ઉસે ઈતની જોર સે ધક્કા દિયા કિ બાલક ઉસકે હાથ સે છુટકર જમીન પર ગિર પડા. મગર ન વહ રોયા, ન ખોલા, ન સાંસ લી. સુખિયા લી ગિર પડી થી. સંભાલકર અચ્ચે કો ઉઠાને લગી તો ઉસકે મુખ પર નજર પડી. એસા જાન પડા માનો પાની મેં પરછાઈ હો. ઉસકે મુંહ સે એક ચીખ નિકલ ગઇ. અચ્ચે કા માથા છુકર દેખા. સારી દેહ ઠંડી હો ગઈ થી. એક લખી સાંસ ખીંચકર વહ ઉઠ ખડી હુઇ. ઉસકી આંખોં મેં આંસૂ ન આએ. ઉસકા મુખ ક્રોધ કી જવાલા સે તમતમા ઉઠા, આંખોં સે અંગારે બરસને લગે. દોનોં મુકિયાં બંધ ગઈ. દાંત પીસકર ખોલીઃ—કયોં પાપિયો ! મેરે અચ્ચે કે પ્રાણ લેકર અબ દૂર કયોં ખડે હો ? મુઝે લી કયોં નહીં ઉસીકે સાથ માર ડાલતે ? મેરે છૂ લેને સે ઠાકુરજી કો છૂત લગ ગઈ. પારસ કો છૂકર લોહા સોના હો જાતા હે, પારસ લોહા નહીં હો જાતા. મેરે છૂને સે ઠાકુરજી અપવિત્ર હો જાયગે. મુઝે બનાયા તો છૂત નહીં લગી ? લો, અબ કલી ઠાકુરજી કો છૂને નહીં આઝોગી. તાલે મેં બંદ કરકે રકખો, પહરા બેઠા દો. હાય ! તુમહેં દયા છૂ લી નહીં ગઇ ! તુમ ઇતને કડોર હો. બાલ-અચ્ચેવાલે હોકર લી તુમહેં એક અભાગિની માતા પર દયા ન આઇ ? તિસ પર ધરમ કે ઠંકેદાર બનતે હો. તુમ સખ કે સખ હત્યારે હો—નિપટ હત્યારે હો. ડરો મત, મેં થાના—ખુલીસ નહીં જાડોગી, મેરા ન્યાય ભગવાન કરેગે, અબ ઉન્હીં કે દરબાર મેં ફિરિયાદ કરોગી. ”

કિસીને ચૂં ન કી, કોઇ મિનમિનાયા તક નહીં. પાપાણુ-મૂર્તિયોં કી ભાંતિ સખ કે સખ સિર ઝુકાએ ખડે રહે.

ઇતની દેર મેં સારા ગાંવ જમા હો ગયા થા. સુખિયા ને એક બાર ફિર બાલક કે મુંહ કી ઓર દેખા. મુંહ સે નિકલાઃ—“હાય મેરે લાલ !” ફિર વહ મુર્ચિત હોકર ગિર પડી. પ્રાણ નિકલ ગએ અચ્ચે કે લિયે, અચ્ચે કે લિયે પ્રાણ દે દિએ !

માતા ! તૂ ધન્ય હૈ ! તુઝ જૈસી નિષ્ઠા, તુઝ જૈસી શ્રદ્ધા, તુઝ જૈસા વિશ્વાસ દેવતાઓં કો લી દુર્લભ હૈ !

(ઓ અહૂતજાતિના હિમાયતીમાં પોતાને અપાવી મિથ્યાભિમાનતું સુરાપાન કર્યો કરનાર બડેખાંઓ ! “ટેડના ગોર ” ની ઉપમાથી લડકીને ભાગી જનાર ભારતસેવક ! જો પ્રથમ પેલા લક્ષા ભગવાનનો મહિમા જાણી લંધો હોત તો આવા સુરાપાનમાં અને લોકપ્રતિષ્ઠા નામક સુકરી વિષામાં મોહિત થવું નજ પડ્યું હોત !! છે હજી પણ મરદામી ? આ રહું ક્ષેત્ર ! હા, તે સાચો કર્મયોગ, સાત્વિક ત્યાગ, સાત્વિક દયાદાન ઇં માટે તીવ્ર ઇચ્છા અને યતન તમારા કિસ્મતમાં લખાયેલાં તમને જ ન ભાસતાં હોય અને ખુશામતખોર ધનગુલામોની ટોળીના ‘મોટાભા’ બન્યા રહેવા જેટલું કમનસીબજી મીડું મધ જેવું લાગ્યા કરતું હોય, ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ તમારો એ કમનસીબમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી ! ત્યાં આવા તેવા મેઝા ઘેલાના શબ્દોનો શો હિસાબ ! અને તેવું જાણવા છતાં પણ આવું દોડડાણા જેવું શામાટે લખાઇ જાય ! કારણ એ જ કે, આ લખનાર અવગુણસાગર નામને પાત્ર હોઇ ‘અખંડાનંદ’ નામ તો માત્ર તે આપણા સર્વના પરમ પિતામાટેજ યોગ્ય છે.)

देवो, अंत्यन्ते में ली कैसे कैसे संत और लक्ष्मि दुखे हैं!

(वेभक-श्री० किशोरीदासजी वाणपेयी शास्त्री-बौद्धना अंत्यन्तकभांथी)

१-भंगी वाल्मीकि

“हुता एक सुपथ सुनाम ताको आलमीकि, श्याम लै प्रगट किया भारत में गांधी”

जात पुरानी, दापर के अंत अथवा कलियुग के प्रारंभ की है; उस समय की, जय भारत में आर्य-साम्राज्य का विवास था और लगवान श्रीकृष्ण ने भीन-भीन कर दुष्टों का दहन कर, लगवती वसुधरा को निष्कंटक कर दिया था। धर्मराज युधिष्ठिर का धर्म-शासन था, शान्ति विराज रही थी। इसी शुभ काल में, इस भारत में, जहां-तहां वर्तमान छुआ-छूत का ली भीन पड रहा था और अनुकूल स्थिति पाकर अंकुरित होने लगा था।

सम काम ठीक कर महाराज युधिष्ठिर ने राजसूय यज्ञ आरंभ किया। केवल इस यज्ञ के ही नहीं, किंतु पांडवों के प्रत्येक क्षेत्र के सूत्रधार थे श्रीकृष्ण महाराज। यज्ञ ली उनके ही तत्त्व-वधान में शुरू हुआ। लगवान ने अपना पांयन्य शंभु रभ दिया और कहा कि जय यज्ञ पूर्य होगा तो यह शंभु आप ही आप भज उठेगा। समने जात मान ली। अनुष्ठान हुआ। सम पुण्य-कर्म विधिवत् हुआ। ऋषि-मुनियों की धूम थी। दौड़-दौड़ कर सम काम सामंत-नरेशगण कर रहे थे। यज्ञ की अवधि समाप्त हो गछ; पर वह शंभु अभी तक मौन ही रहा। लोगों को ली शंका और कुतूहल हुआ, शंभु भज क्यों नहीं? पांडवों के मन में द्वेष और ग्लानि हुई। श्रीकृष्ण से कारण पूछा गया:—महाराज! भज किस जात की कभी रह गछ है, जो शंभु नहीं भजता? उत्तर मिला:—हमारा एक अकिंयन लक्ष्मि तुम्हारे नगर में मौजूद है; पर तुमने उसकी जात नहीं पूछी। उसका इससे अपमान हुआ है, यद्यपि वह स्वयं मान-अपमान कुछ नहीं मानता। उसके लिये तो व्यक्तिगत प्रतिष्ठा का कोष्ठ मूल्य नहीं है; परंतु इससे क्या? हमें-तुम्हें तो भ्याल रचना आहीये। निश्चय समझे, जय तक इस महापुरुष के यरण तुम्हारे घर का पवित्र न करेगे, यज्ञ कली ली सकल नहीं हो सकता; याहे कितने ही ऋषि-मुनि संमिलित क्यों न हों।

सुनकर लोगों के आश्चर्य का हिकाना न रहा। लला महायज्ञ में, जहां समस्त संसार के ऋषिमुनि और लक्ष्मि धंके हैं, इस हस्तिनापुर का ही कोष्ठ लक्ष्मि रह जय; और सो ली जैसा कि जिसके न आने से यज्ञ ही पूर्य न हो ! किसी की समझ में कुछ न आया। तय फिर उन्हीं पतित-पावन से प्रश्न हुआ:—“महाराज ! हम लोगों की समझ में कुछ नहीं आता। आप ही कृपा कर अतलाधये, कौन से लक्ष्मि हैं? आश्चर्य है कि इस शहर में ही रहने-वाले जैसे लक्ष्मि का ली हम लोग नहीं जनते ! हम लोगों के भ्याल से तो समस्त संसार के लक्ष्मि-शिरामणि और ऋषि-मुनि यहां विराज रहे हैं। आप कृपा कर आदेश कीजिये। श्री-कृष्ण ने कहा:—सुनो लाल ! तुम इसे नहीं जनते। हां, मैं जनता हूं—और भूय जनता हूं—कली ली नहीं लूलता। देवो, वह है तुम्हारा भंगी, जिसका नाम है वाल्मीकि कहा ? ”

सुनकर सम दंग रह गये। लगवान श्रीकृष्ण का वाक्य था, कुछ भजौल न थी। युधिष्ठिर ने कहा:—“तो फिर अर्जुन ! शीघ्र किसी को भेज कर.....!”

श्रीकृष्ण ने युधिष्ठिर की जात काट कर कहा:—“नहीं, यह नहीं हो सकता। वहां किसी को भेजने से काम न चलेगा। उन्हे जाने के लिये स्वयं अर्जुन और भीम को जनना होगा; और संमानपूर्वक लाकर लवन पवित्र करना होगा। साथ ही एक जात और है, उसे ली आप अभी सुनकर विचार कर लीजिये। तय फिर जैसी धम्मा हो, वैसा करना। जात यह है, कि उसके लोअन के लिये फिर से रसोअ जनानी होगी और उसे जनाना पड़ेगा आस द्रौपदी को। कहीये, अंजूर है ? ”

लला धनकी जात में ना-नुकर कौन करता ? धर्मराज ने कहा:—महाराज ! और फिर पर-आत्मा ने मनुष्य को हाथ किस लिये दिये हैं ? इसीलिये न कि उनसे लवदलकतों की कुछ सेवा

अन पडे ? आन द्रौपदी के अहोभाग्य है !

धसके पश्चात् अर्जुन और भीम वात्मीकि के घर गये. घर नगर से बाहर था. घर के चारों ओर कांटों की आड़ थी, जिसमें एक लकड़ियों का टट्टर दरवाजे पर लगा था. दरवाजे के टट्टर के हाथ से हटाकर दोनों भीतर धुसे. देखते हैं, एक ओर जाडू और टाकरी रक्खी है; पर भूय साक्ष की दुर्घ है. धधर-धधर कुछ और काम की चीजें पड़ी हैं. धस आड के आद द्विर एक और ललकी सी आड थी. उसके दरवाजे से जय भीतर पहुँचे तो देखा कि एक छोटे से गमले में सुंदर हरा-हरा तुलसी का पौधा लगा है. आंगन दीपा-पोता पड़ा है. कुटिया के द्वार पर साक्ष टाट का परदा लटक रहा है. जिसकुल शान्ति है. धस जोंपड़ी से थोड़ी दूर हटकर, धसकी दाहिनी ओर दो-तीन और कोठरियां अन थीं. वे भी भूय साक्ष-सुधरी थीं. उनमें वात्मीकि के लडके-अम्मे दीप पडे. वे अेयारे धनको देखकर डर के मारे भीतर धुस गये. उनकी चिंता अहुत अद गध. सोचने लगे कि आन आत क्या है ?

अर्जुन ने जोंपड़ी का परदा जरा सा उठाया. देखा तो वही लंगी आसन लगाये पैदा है. सामने छोटे से सिंहासनपर शावग्रामज की भूर्ति विराजमान है. उसपर यंदन और फूल बडे हैं. कोठरी में सुगंध लरी थी, जिसने दोनों का मन हर लिया. धतने में वात्मीकि की दृष्टि धधर आध, सामने अर्जुन और भीम अडे थे. वे लज्जित और शंकित हुये. शीघ्र ही आ-यमन कर दौडे और दूर से मस्तक पृथ्वी पर रभ कर, प्रणाम करने लगे; परंतु उनकी सिर पृथ्वी तक पहुँच न पाया था, तभी दौडकर अर्जुन ने भीय में ही थाम लिया और उन्हे आलिंगन कर, उनकी प्रशंसा करने लगे. द्विर सय लाल कला. वात्मीकि श्रीकृष्ण पर जरा ना-राज हुये.

दाहिनी ओर अर्जुन और आध और भीम थे. भीय में लज्जत वात्मीकि थे. अडे आदर से राज-लवन में उन्हे ले आये.

धधर द्रौपदीज भोजन अनाने में व्यस्त थीं. उनसे श्रीकृष्ण ने कह दिया था:—

“नेतिक प्रकार सय वंजन सुधारि करौ, आन तुव हाथन की हाति सक्षलार्ध है.”

द्रौपदीज अपनी सय कारीगरी अर्थ करने में लगी थीं. भोजन अनने तक वात्मीकि को कभरे में सयसे उंची गद्दी पर पैदा कर सेवा-शुश्रूषा की गध. यद्यपि वे अहुत मना करते रहे और पांच पड कर कहने लगे:—

“जुहनि है डारौं सदा द्वार को जुहारौं.”

सो यह सय मनुहार मेरे योग्य नहीं; पर वहां तो श्रीकृष्ण-वाक्य के धशारे से सय हो रहा था. उसे टालता कौन ? सय ऋषि-मुनि दंग रह गये.

भोजन अन यूका. भीतर से अयर आध. भोजन करने भीतर यौके में गये. आसन जिसा. उस पर श्वपयज अडे. भोजन बुधिष्ठिरज ने स्वयं परोसा. लगवान के समर्पित कर, ज्यों ही पहला आस उठाया, त्यों ही शंभ की प्रयंड ध्वनि शुरु हुध. सयको आश्चर्य के साथ आनंद की सीमा न रही; परंतु द्विर शंभ अंद हो गया. श्रीकृष्ण ने कहा:—यह आत क्या है ? आस आस पर शंभ अजना आहीये. भावूम हुआ, कुछ कोरकसर है. उपर से तो सय हीक था. मन की आत सय से पूछी गध. द्रौपदी से भी पूछी गध. उन्होंने कहा कि महाराज ! मेरे मन में यह आत अवश्य आध कि यह जति का लंगी लला हमारे हाथ की परीक्षा क्या जने ? अस, श्रीकृष्ण ने कहा:—धससे लज्जत का अपमान हुआ है, तुम क्षमा मांगो. ऐसा ही हुआ. द्विर शंभ अरायर अजता ही रहा; और तय तक अजता रहा, जय तक वात्मीकिज भोजन करते रहे. भोजन करने के आद उसकी ध्वनि विरत हुध. यरा पूर्य हुआ. सय मनोरथ पूर्य हुये और सय अपने अपने घर गये.

२-रैदास

संदेहअधिअंडननिपुन, आनि जिसल रैदास की;
सदाचार, श्रुति, शास्त्र, अयन अविरुद्ध उच्यार्थो.

નીર-છીર વિવરન પરમ-હંસનિ ઉર ધાર્યો;
ભગવત કૃપા પ્રસાદ, પરમ ગતિ ઇહિ તન પાઇ.
રાજ-સિંહાસન ઐહિ, જ્ઞાતિ પરતીતિ દિખાઇ;
વર્ણાશ્રમ અભિમાન તજિ, પદ-રજ અંદહિં જનમુ કી.
સંદેહ-અંધિખંડનનિપુન, ખાનિ વિમલ રૈદાસ કી.

નાભાસ્વામી

ભક્તરાજ રૈદાસજી વર્ણુ કે ચમાર થે; ઓર થે સમસ્ત હિંદુ-જાતિ કે મુકુટ-મણિ. આપકા અસ્તિત્વ-કાલ પન્દરહવેં શતક કે પિછતે ભાગ સે સોલહવેં શતક કે મધ્ય તક હૈ. વૈષ્ણવાચાર્ય સ્વામી રામાનંદજી સે આપકો વૈષ્ણવી દીક્ષા મિલી થી. વૈષ્ણવધર્મ ને રૈદાસ કો ઓર રૈદાસ ને વૈષ્ણવધર્મ કો ઉપર ઉઠાયા. યદિ કહેં તો કોઇ અતુચિત નહીં કિ રૈદાસ કો અપની ગોદ મેં લેને સે હી વૈષ્ણવ-ધર્મ અપની ઇસ પરાકાષ્ટા પર પહુંચા. રૈદાસજી ગૃહસ્થ થે; ઓર અપને રહને કે લિએ કાશી જૈસી જગહ હુંદી થી, જો ઇનકે વિરોધિયોં કા કેન્દ્ર થા. યહ દિવ્ય સૂર્ય કાશી મેં હી ઉદિત હુઆ ઓર વહીં અસ્ત બી; પરંતુ ઇસકી જ્યોતિર્મય રશ્મિયોં ને ઉસ સમય સમસ્ત ભારત કો જગમગા દિયા થા. યહી નહીં, અખ લી-ઉસ સૂર્ય કે ચિર-અસ્ત હો જાને પર બી-ઉસકે દિવ્ય પ્રકાશ કી છટા હુમ નહીં હુઇ! વહ અખ બી હમેં માર્ગ ખતા રહી હૈ. હાં, યદિ હમ સ્વયં હી દિવાન્ધ ખન જાયં તો ઓર ખાત હૈ !

જિસ સમય રૈદાસ કો ઉદય હુઆ થા, વહ યહ યુગ ન થા; વહ થા અખ સે લગભગ ચાર સૌ વર્ષ સે પૂર્વ કા અધિકારપૂર્ણ કાલ ! મહાભારત કે બાદ અસ્પૃશ્યતા કા જન્મ હુઆ; ઓર રૈદાસ કે સમય મેં ઉસને યૌવન પ્રાપ્ત કિયા. ઉસ સમય દેશ ઓર સમાજ મેં ભિન્ન-ભિન્ન અત્યાચાર, અનીતિ, બલિષ્કાર આદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન હુએ. જૈસે સમય મેં રૈદાસ મહારાજ ને વિશ્વનાથપુરી કાશી મેં અપના ઝંડા ગાડા, જિસકે નીચે પ્રાયઃ અધિકાંશ ભારત આ ગયા થા. વિરોધી બી અપની કરની મેં ચૂકતે ન થે; પર ભગવાન ભાસ્કર કો બેચારે રાહુ-કેતુ કિતની દેર તક રોક સકતે હૈં ? રૈદાસજી કી મહિમા તથા સદુપદેશ કી મંદાકિની ઇસ વેગ સે બહી કિ છોટ-મોટોં કી કૌન કહે, બડે-બડે દ્વિજ ઓર રાજ-મહારાજ તક આપકે શિષ્ય હો ગયે.

રૈદાસજી કી કીર્તિ સુનકર ચિતૌડ કી રાની સાહિબા, જિનકા નામ જાલા થા, આપકે દર્શન કે લિએ કાશી આઇ; ઓર જૈસા સુના થા, ઉસસે અધિક પાકર, ઇનકી શિષ્યા ખન ગઈ. કુછ દિન રહ કર બહુત-કુછ ઉપદેશ લિયા. ઇસ સમય બ્રાહ્મણોં ને—કાશી કે અવૈષ્ણવ, વિશેષતઃ સ્માર્ત બ્રાહ્મણોં તથા ઇતર સ્માર્તોં ને બડા બવંડર ઉઠાયા. ઉનકા એક ડેપ્યુટેશન મહારાની સાહિબા કે પાસ બી ગયા; પર ઉન્હોંને કહા:—યદિ તુમ ઇસ ખાત કો અતુચિત સમજતે હો તો મહારાજ(રૈદાસ)જી સે વિચાર કરો. અનૌચિત્ય સિદ્ધ હો જાને પર જૈસા કહોગે, હો જાયગા. નિદાન ઇસ જગડે મેં લી રૈદાસજી જીતે ઓર વિરોધી જન અપના સા મુંહ લેકર રહ ગયે !

કુછ દિન બાદ મહારાની ગુરુજી સે વિદા માંગ કર ઘર ચલને લગી. ઉન્હોંને ગુરુજી સે લી રાજધાની ચલને કી પ્રાર્થના કી; પર રૈદાસજી ને ઉસ સમય મહારાનીજી કી યહ પ્રાર્થના અસ્વીકૃત કર દી; ઓર કહા કિ ફિર કબી જજ તીર્થયાત્રા કો નિકલેંગે, તો અવસ્ય આપકે યહાં આએંગે. વિદા હોતે સમય મહારાની ને ગુરુજી કો બહુત કુછ દેના ચાહા; પરંતુ ત્યાગી રૈદાસ ને કુછ લી સ્વીકૃત ન કિયા. વે કહને લગે:—રાની સાહબ ! મુઝે યહ કુછ ન ચાલિયે. મેં તો ભગવાન કી ચાકરી સે છુટી પાકર નિત્ય દો જોડી જૂતિયાં ખના લેતા હૂં. ઇનમેં સે એક કો બેચકર ઉસકે ખર્ચે સંત-સેવા ઓર ભગવાન કી પૂજા-અર્ચા કા કામ ચલ જાતા હૈ ઓર ફૂસરી કે મૂલ્ય સે મેરે ઘર-કુટુંબ કા નિર્વાહ બડી અચ્છી તરહ સે હો જાતા હૈ. ઇસ ખાત કો તુમ દેખ ચૂકી હો; ફિર ભલા હમેં ઇસ ચપલા કે જંગલ મેં કયોં ડાલતી હો ? અંત મેં જાલાજી અપને દલ-બલ સહિત ચિતૌર કો ચલ પડી ઓર ખીચમેં કઇ પડાવ ડાલકર યથાસમય અપની રાજધાની આ પહુંચી.

કુછ દિન ખીતને પર રૈદાસજી તીર્થ-યાત્રા કો નિકલે. માર્ગ તથા કરતે-કરતે એક દિન ચિતૌર લી પહુંચે. વહાં ઇનકા બડા સંમાન હુઆ. ભલા રાજગુરુ કે સંમાન કા કયા પૂજના ! તબી તો નાભાજી ને લિખા હૈ:—

राजसिंहासन बैठि शाति-परतीति दिआर्य.

रैदासजी के सामने ली आला रानी ने ओक दिन शहरभर को निमंत्रण दिया. बिना बिना प्रकार के व्यंजन तैयार हुओ, अच्छी तैयारियां हुओ, सभ लोग जमा हुओ, पंक्ति पैडी. सभके पीयमे ओक पडी स्वर्ण-यौकी पर रैदासजी विराजे. छस समय लोगों में काना-कुंसी होने लगी. रैदासजी समझ गओ और अपने दिव्य प्रभाव से सभका समाधान कर दिया. सभ शान्त हो गओ, सभने भोजन किया. फिर कितने ही धनके शिष्य जन गओ. चित्तौर में कुछ दिन रह कर फिर रैदासजी भाली हाथ अपनी उसी काशीवाली ओंपडी में यक्षे आओ और नूते बनाकर भेजने तथा लगवहलजन करने लगे.

रैदासजी ने सभ छिंदु-शास्त्र अच्छी तरह पढ़े थे. शास्त्रों का मनन भी प्रभू किया था; तभी तो:—

“सदाचार, श्रुति, शास्त्र, वचन अविरुद्ध उचार्यो.”

धनके वचन क्या थे, हंस की योंय थे; उनसे “नीर-छीर विवरन” सहज ही हो जाता था और छसीलियो “परम हंसनि उर धार्यो” क्या कहना है? यमार की आत को हृदय में धारण किया किसने? जैरे-जैरे नत्थु-भैरे ने नहीं, परमहंसों ने! पड़े-पड़े राज-महाराजों और पंडितों के गुरु और गृहस्थ होकर भी परमहंसों के माननीय उपदेशक! अथ क्या व्याख्यो? यही नहीं; किन्तु कट्टर से ली कट्टर अलिभानी

“वर्णश्रम अलिभान तज, पद-रज अन्हहिं नसु की !”

सो यही रैदासजी महाराज हैं.

आप केवल शुष्क शास्त्री ही नहीं; किन्तु मातृभाषा हिन्दी के उत्तम कवि भी थे. कविता उपदेशपूर्ण और प्रसाद-गुण-परिलुप्त है. धनके सभ ग्रंथ और कविताओं प्राप्त नहीं. कुछ छुटकर पद्य मिले हैं, जो प्रकाशित हो चुके हैं. धसमें कोछ आश्चर्य की आत नहीं; क्योंकि हिन्दी के न जाने कितने कवियों की कृतियां अस्तंगत हो चुकी हैं; फिर लला ये तो यमार थे. धनकी जति का नाम ही धनकी काव्य-कला के लुप्त होने अथवा लुप्त करने के लिये पर्याप्त कारण था. सूर्य के अस्त हो जाने पर उसके विरोधी उल्लू न कर दें, थोड़ा है; अस्तु.

अथ हम आपकी हिन्दी-कविता की कुछ आशानी पाठकों को समर्पित करते हैं:—

रैदासजी की साप्ती

आह्वर उदक परवारियो, घट बीनर विविध विकार;	
सुद्ध कवन पर होछओ, सुचि कुंजर विध व्योदार.	१
कर्म अकर्म विचारियो, संका सुनि भेद-पुरान;	
संसा सद हिरहे जसै, कौन हरै अलिभान.	२

रैदासजी के शण्ड

नरहरि! यंचल है भति मेरी, कैसे लगति करौं मैं तेरी,
तू मोहिं देखै मैं तोहिं देखूँ, प्रीति परस्पर होछि;
तू मोहिं देखै ताहि न देखुं, यह भति सभ शुधि ओछ,
सभ घट अन्तर रमसि निरंतर, मैं देखत नहीं जना;
गुन सभ तोर मोर सभ औगुन, कृत उपकार न माना,
मैं तैं तोरि मोरि असमजि सों, कैसे करि निस्तारा;
कह “रैदास” कृष्ण ! करुणामय ! जै जै जगत अधारा. १
आज दिवस देखै अलिहारा, मेरे गृह आया राम का प्यारा,
आंगन, अंगला, लवन लयो पावन, हरिजन पैडे हरि जस गावन;
कड़ं दंडवत् यरन पधारं, तन, मन, धन, उन उपर वारं,
कथा कहै अर्थ अर्थ विचारै, आपु तरै औरन को तारै;
कह “रैदास” मिलै हरिदास, जनम जनम के काटै पास. २

૩-નામા

નાભાસ્વામી જાતિ કે ડોમ થે, યહ પ્રસિદ્ધ હૈ. નાભાજી કી ભક્તિ અનુપમ થી. યે અનન્ય વૈષ્ણવ થે. ઇનકે ગુરુ પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ શ્રી “અમદાસ” જી થે. નાભાજી કે લાખો પંડિત ઔર રાજ-મહારાજ શિષ્ય થે. ઔર તો ખેર, જો કુછ હુઆ સો હુઆ; પર નાભાજી મહારાજ ને એક એસા કામ ક્રિયા હૈ, જો કિસી લી ભક્ત, પંડિત યા કવિ ને ઉનસે પહલે અથવા ઉનકે સમય તક ન ક્રિયા થા; ઔર વહ હૈ-“ભક્તમાલ” કા નિર્માણ. યદિ ભક્તમાલ આજ હમારે સામને ન હોતી, તો સૈકડો ઔર હજારો હિંદી કવિયોં કે ખારે મેં હમેં ઉતના લી પતા ન ચલતા, જીતના આજ ચલ રહા હૈ. યહ બડા અપૂર્વ ગ્રંથ હૈ. ઇસમેં ભક્તિ-પુટ અવશ્ય હૈ; પર ફિર લી ઐતિહાસિક ગ્રંથ હૈ ઔર ઉસ સમય, જય ઇસકી રચના હુઇ તખ, એસે ગ્રંથ કા બનના બડા કદિન થા. ઇસકી ભાષા બડી મીઠી ઔર રસીલી હૈ. અલંકારોં કા લી સમાવેશ હૈ. સાગર કે ગાગર મેં ભરને કી નાભાજી કી આદત થી. ભક્તમાલ મેં લી યહી ખાત હૈ; તલી તો ઇસકે પ્રધાન ટીકાકાર શ્રીપ્રિયાદાસજી ને ઇનકે ખારે મેં કહા હૈ:-

ગુન પૈ અપાર સાધુ કહેં આંક ચાર હી મેં, અર્થ-બિસતાર કવિરાજ ટકસાલ હૈ.

મુઝે તો ભક્તમાલ કે જોડ કા, હિન્દી હી નહીં, અપની પરિચિત કિસી લી ભાષા મેં, ગ્રંથ નજર નહીં આતા. પ્રિયાદાસજી ને લિખા હૈ:-

જોકો જો સરૂપ સો અનૂપ લૈ દિખાય દિયો, ક્રિયો યોં કવિત્ત પટ મિહીં મધ્ય લાલ હૈ.

ગુન પૈ અપાર સાધુ કહેં, આંક ચાર હી મેં, અર્થ-બિસતાર કવિરાજ ટકસાલ હૈ.

સુનિ સંત-સભા જૂમ રહી અલિ-એણી માનોં, ઘૂમિ રહી કહેં યહ કહા ધોં રસાલ હૈ.

સુને હૈ “અગર” અખ જાનેં મેં “અગર” સહી, ચોવા ભએ નાભા સો સુગંધ ભક્તમાલ હૈ.

‘ભક્તમાલ’ મેં સહી જાતિ કે ભક્તોં કા વર્ણન હૈ. જાત-પાંત કા કોઇ ખ્યાલ નહીં ક્રિયા ગયા હૈ, ઔર ઇસ સામ્ય કે જનનાને કે લિખે નાભાજી ને એક ખાત બડે ચાતુર્ય કી કી હૈ. આપને ભક્તમાલ કે આદિ મેં ભગવાન કે ચૌખીસોં અવતારોં કા વંદન ક્રિયા હૈ ઔર ઉસ મંગલ-પદ્ય મેં અપને ગુરુ શ્રી અમદાસજી કા નામ દિયા હૈ. ઇસ મંગલાચરણ મેં આપને પહલે ‘રામ’ યા ‘કૃષ્ણ’ કા નામ ન લેકર “મીન” ઔર “ખારાહ” સે ઉપક્રમ ક્રિયા હૈ. ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ જીસ પ્રકાર ભગવાન કે સખ અવતાર ખરાખર હૈ, વૈસે હી સખ ભક્ત લી ખરાખર હૈ. ભગવાન કી ભક્તિ મેં જાત-પાંત કા કોઇ ઝગડા નહીં હૈ. કમ સે કમ ‘ભક્તમાલ’ મેં તો જાતપાંત કી વિપ્રેલી વિષમતા ન મિલેગી. ઇસલિએ જી-હેં નાક-લોં ચઢાની હો, મંગલાચરણ હી દેખ કર સમજ જાય ઔર આગે ન બડેં. આપ મંગલ કરતે હૈ:-

જય જય મીન, ખરાહ, કમઠ, નરહરિ બલિ, ખાવન, પરશુરામ, રઘુવીર, કૃષ્ણ કીરતિ જગ પાવન.

યદપિ ઇસ લેખ મેં ઇનકી કવિતા કા રવાદ કઇ જગહ પાઠક-પાઠિકાઓં કા મિલેગા; પર ફિર લી એક પૃથક્ ઉદાહરણ દેને કે જી ચાહતા હૈ. કવિ-કુલગુરુ શ્રી સૂરદાસજી કે ખારે મેં લિખતે હુએ, આપ ઉનકી કવિતા કી યોં આલોચના કરતે હૈ:-

“સૂર”-કવિત સુનિ કૌન કવિ, જો નહિં સિર ચાલન કરૈ.

ઉક્તિ, ચોજ, અનુપ્રાસ, ખરન, સુસ્થિતિ અતિ ભારી.

બચન પ્રીતિ-નિર્વાહ, અર્થ અહલુત તુક ધારી.

પ્રતિબિમ્બિત દિવિ દષ્ટિ, હૃદય હરિ-લીલા ભાસી.

જનમ, કરમ, ગુન, રૂપ, સખે રસના પરકાસી.

વિમલ બુદ્ધિ ગુન ઔર કી, જો યહ ગુન શ્રવનનિ ધરૈ.

સૂર-કવિત સુનિ કૌન કવિ, જો નહીં સિર ચાલન કરૈ.

ખેશક સિર હિલને હી લગતા હૈ. કહને કે તરીકે કી હદ હૈ.

વિરોધીઓં સે આપકા લી ખાસા સંગ્રામ આ થા; પર વિજય-માલ પડી ભક્તમાલ કે સંગ્રહ-કર્તા કે ગલે.

૪-નામદેવ

મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત કે 'પંઢરપુર' શહેર મેં એક 'વામદેવ' નામ કે છીપી રહતે થે. વે પરમ વૈષ્ણવ ઓર ઉદાર થે. છીપિયોં કે કોઈ છૂતા નહીં હૈ; પર વૈષ્ણવોં ને ઇન્હેં અપના લિયા થા. વામદેવજી કે એક વિધવા લડકી થી. દૈવવશ ઉસકે કિસી તરહ ગર્ભ રહ ગયા. સમય પાકર વહ બઢા ઓર લોગોં કે માલૂમ હુઆ. લોગોં ને વામદેવજી સે કહા કિ કહીં જાકર ઇસે ગિરવા દો, નહીં તો જાત-પાંત સે ભી જાઓગે; પરંતુ વૈષ્ણવ વામદેવ ને ઇન લોગોં કી એક ન સુની. વે લડકી કી સાવધાની સે રક્ષા કરને લગે. સમય આયા ઓર ઉસ લડકી કે પુત્ર-રત્ન ઉત્પન્ન હુઆ. વામદેવજી ને ખૂબ ઉત્સવ કિયા. યે ધુમ-ધડકે કે સાથ મહીનોં તક વૈષ્ણવોં કે હરિ-કીર્તન હોતા રહા. બાલક કા નામ "નામદેવ" રકખા ગયા. યહી બાલક નામદેવ હૈ, જિસને સમય પર મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત કે જગાયા. ઇસકી ઉન ત્રીન-ચાર સાધુ-આત્માઓં મેં ગિનતી હૈ, જિન્હોંને અપના જીવન સમાજ કે અર્પિત કર દિયા થા.

પન્દરલવેં શતક કે દસરે ભાગ મેં આપ આચાર્યજી હુએ થે. યે હોને પર પ્રસિદ્ધ સંત શ્રી-જ્ઞાનદેવજી ને આપકો દીક્ષા દી થી. નામદેવજી ને મન લગા કર વિદ્યાભ્યાસ કિયા, સદા ગૃહસ્થ રહે; પર કામત્યાગી 'સમર્થ' સે ભી બઢ કર કીએ. વિરોધી-દલ ને ઇન્હેં ભી બહુત સતાયા; પર યે અપને સત્યાગ્રહ પર સર્વદા બઢે રહે ઓર વિજય પ્રાપ્ત કી. ઇન્હેં વિરોધિયોં ને દુઃખ ભી બહુત દિએ, યહ બાત નાભાજી કે છપ્પય કી, પ્રહ્લાદ કી ઉપમા સે માલૂમ હોતી હૈ. ઇસી ઉપમા સે ઇનકી વિજય કી ખ્વનિ ભી નીકલતી હૈ. નાભાજી કહેતે હૈ:—

નામદેવ નિર્બંહી પ્રતિજ્ઞા, જ્યોં ત્રેતા નરહરિદાસ કી ! †

ધન્ય ! જો કુછ ભી હો, અંધકાર પ્રકાશ કે સાથ બાજી નહીં લે સકતા.

મહારાજ નામદેવજી મરાઠી-ભાષા કે ગ્રંથ-લેખક ઓર કવિ તો થે હી; સાથ હી ઉસ સમય ભી, ભાવી રાષ્ટ્રભાષા હિંદી કે ભી બઢે કવિ થે. હિંદી પર આપકા પૂરા અધિકાર થા. શબ્દોં ઓર મુલાવિરોં કા પ્રયોગ તો આપને એસા કિયા હૈ કિ હિંદી-ભાષાભાષી કવિ ભી દંબ હોતે હૈ. કુછ નમૂને દેખિએ:—

અદૌ કયોં ના હોડ માધૌ મો સોં ?

ઠાકુર તેં જન, જન તેં ઠાકુર, ખેલ પયોં હૈ તો સોં.

આપન દેવ દેહરા આપન, આપ લગાવૈ પૂજ,

જળ તેં તરંગ, તરંગ તેં હૈ જળ, કહન સુનન કો દૂખ.

આપહિ ગાવૈ, આપહિ નાચૈ, આપ બજાવૈ તૂરા,

કહત "નામદેવ" તૂ મેરો ઠાકુર, જન ઉરા તૂ પૂરા.

એક ઓર:—

હોલી

મોર પિયા બિલમ્બો પરદેશ, હોરી મૈં કાસોં ખેલૌ;

ધરી પહર મોહિં કલ ન પરતુ હૈ, કહત ન કોઈ ઉપદેશ.

ઝરે પાત બન ફૂલન લાગે, મધુકર કરત ગુંજર;

હા હા કરૌં કંથ ધર નાહીં, કે મોરિ સુનૈ પુકાર.

જ દિન તેં પિય ગવનકિયો હૈ, સિંદુરા ન પહિરૌં મંગ;

પાન પુલેલ સખૈ સુખ ત્યાગે, તેલ ન લાવૌં અંગ.

દામિનિ દમકિ ઘટા ઘહરાની, વિરહ ઉઠૈ ધન ધોર;

ચિત આતક હૈ દાદુર ખેલૈ, વહિ બન ખોલત મોર.

પ્રીતમ કો પતિયાં લિખ લેજૌં, પ્રેમ-પ્રીતિ મસિ લાય;

બેગિ મિલૌં જન 'નામદેવ' કૌં, જનમ અકારથ જાય.

કહિએ, કયા ભાવ હૈ, કેસી ભાષા હૈ ઓર કિસ પ્રકાર કે માધુર્ય કા પ્રસાદ હૈ ? યહ એક મહારાષ્ટ્ર કી હિંદી કવિતા હૈ.

અંત મેં થહ કહના પર્યાપ્ત હોગા કિ મહારાષ્ટ્ર કે જગાનેવાલી ઇની-ગિની આત્માઓ મેં સે નામદેવજી કા એક વિશેષ સ્થાન થા.

૫-કબીર

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વણાંશ્રમ પટ દરસની;
ભક્તિ-વિમુખ જો ધર્મ, તાહિ અધરમુ કરિ ગાયો.
જોગ, જગ્ય, વ્રત, દાન, ભજન બિનુ તુઝી દિખાયો;
હિંદુ તુરક પ્રમાન, ‘રમૈની’ ‘શબદી’ ‘સાખી.’
પક્ષપાત નહીં બચન, સખહિં કે હિત કી બાખી;
આરઠ દસા હૈ જગત પર, મુખ દેખી નાહિન ભની.
કબીર કાનિ રાખી નહીં, વણાંશ્રમ પટ દરસની.”

ઉપર કે છપ્પય મેં કબીરજી કી સખ હાદિક ખાતે આ ગઇ. ઉપર કી યે હૈં કિ આપ જાતિ કે જુલાહે થે. રામાનંદજી કે શિષ્ય થે. નિવાસ ઇન્હોને ભી વહી વિરોધિયોં કી ગઢી “કાશી” ચુના થા. કબીરજી સ્વભાવ કે બડે ખરે થે. સીધી-સીધી સુનાતે થે. બડે પહુંચે હુએ થે. ગૃહસ્થી મેં રહતે હુએ વિદેહ થે. વૈષ્ણવ થે. અવતારવાદી થે; પર મૂર્તિપૂજક ન થે. ભગવાન કે ભજન કે બિના ઔર સખ ઢોંગ સમજતે થે. ઇન્હોને ‘રમૈની’ ‘શબદી’ ઔર ‘સાખી’ બડી અનૂઠી કહી હૈં. ઇસી લિએ લોગોં ને કહા હૈં:—

“જો કુછ રહા સો જોલહા કહિગા, અખ જો કહે સો જંઠી.”

ઇનકે વચનોં કે પ્રસિદ્ધ ગુરુ નાનકદેવજી ભી બડે કાયલ થે. કબીરજી કે બહુત અધિક વચન ‘ત્રંથ’ સાહિબ મેં ઉદ્ધૃત હૈં. યોં તો નામદેવ આદિ ઔર કિતને હી ભક્તોં કે વચનોં કા ‘ત્રંથ’ સાહિબ મેં સ્થાન મિલા હૈ; પર કબીરજી કા ઉત્કર્ષ કુછ ઔર હી હૈ. સ્વયં ગુરુ નાનકદેવજી ને કબીરજી કા અપના ગુરુ કઈ જગહ લિખા હૈ. કબીરજી કા ઇસ ઉત્કર્ષ કા ભી કુછ ઠિકાના હૈ ? હીરે કા જોહરી પરખતા હૈ. રત્ન સોને હી મેં જડા જતા હૈ.

કબીરજી કા જીવન-કાલ પન્દરહેવં શતક કે ઉત્તરાર્ધ સે સોલહવેં શતક કે અંતિમ ભાગ તક હૈ. ધર્મ કે વિરોધિયોં સે કબીરજી જીસ વીરતા સે લડે, ઉસ ઢંગ સે ટોઇ ન લડા. આપ બડે હી ફક્કડ ઔર પહુંચે હુએ સિદ્ધ થે. બડે ભારી આત્મજ્ઞાની થે. ઔર-ઔર ત્રંથોં કે અતિ-રિક્ત “બીજક” નામ કા એક બડા ઉત્કૃષ્ટ ત્રંથ આપને લિખા હૈ. ઇસકી અખ તક બહુત સી અઝી અઝી ટીકાઓં ભી બન ચૂકી હૈ. પ્રખ્યાત સાહિત્ય-સેવી રીવાંનરેશ શ્રી રધુરાજસિંહ દેવ કે પિતાશ્રી વિશ્વનાથસિંહ દેવજી ને ભી ઇસ પર બડી અઝી ટીકા કી હૈ.

બીજક અધ્યાત્મ-ત્રંથ હૈ, પર પ્રક્રિયા કહી-કહીં બિલકુલ ભિન્ન હૈ:—

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વણાંશ્રમ પટ દરસની.”

ઇસમેં અદૈત વેદાન્ત કા ખંડન ભી હૈ. બીજક કા વિષય હૈ, ભક્તિ-મિશ્રિત અધ્યાત્મ જ્ઞાન.

ઔર સખ ખાતે કબીરજી કી પ્રસિદ્ધ હી હૈ. કબીરજી સ્વયં ભારત કે બચ્ચે બચ્ચે સે ઇસ પ્રકાર છિપે નહીં હૈ, જૈસે ચમુખાનોં સે સૂર્યદેવ. ઇસી કારણ ઇનકી ઔર ઔર ખાતોં કે લિખને મેં ન લગ કર, કેવલ ઇનકે કુછ ઉપદેશ-બચન યહાં દે દેના આવસ્યક સમજતે હૈં.

કબીર કી સાખી

સતસંગ

‘કબીર’ સંગત સાધ કી, નિષ્કલ કબી ન હોય; હોવે ચંદન વાસના, નીમ કહે નહીં કોય.
‘કબીર’ ખાઈ કોટ કી, પાની પિયે ન કોય; જાય મિલે જળ ગંગ સે, સખ ગંગોદક હોય.
મૂરખ સે કયા બોલિએ, સઠ સે કહા બસાય; પાહન મેં કયા મારીએ, ચોખા તીર નસાય.
દાગ જો લાગા મીલ કા, સૌ મન સાચુન ધોય; કોટિ જતન ભલ કીજિએ, નીમ ન મીઠો હોય.

પતિવ્રતા

પતિબરતા કો સુખ ધના, જાકે પતિ હૈ એક; મન મેલી બિભિચારિની, જાકે ખસમ અનેક.
પતિબરતા મેલી ભલી, કાલી, કુચિલ, કુરપ; પતિબરતા કે રૂપ પર, વારોં કોટિ સરપ.

પારખી

જખ ગુન કો ગાહક મિલે, તખ ગુન લાખ વિકાય; જખ ગુન કો ગાહક નહીં, તખ કૌડી બદલે જખ.
હીરા તહાં ન ખોલિએ, જહાં હો ખોટી હાટ; કસિ કે બાંધો ગાઠરી, ઉડી કે ચાલો ખાટ.
હંસા ખમલા એક સા, માનસરોવર માંહિ; બગા દંદોરૈ માછરી, હંસા મોતી ખાહિં.

કખીરજી કે શબ્દ

ચેતાવની

કાનો ઠગવા ગઠરિયા લૂટલ હો,
ચન્દન કાઠ કે બનલ ખટોલના, તાપર દુલહિન સૂતલ હો.
ઉઠોરી સખી મોરી માંગ સંવારો, દુલહા મોંસેરુસલ હો,
આયે જમરાજ પલંગ ચઢી બેઠે, નૈનન આંસુ ટૂટલ હો.
ચારિ જને મિલિ ખાટ ઉઠાધન, ચહું દિસિ “ધૂં-ધૂં” ઉઠલ હો,
કહત ‘કખીર’ સુનો ભાઇ સાધો, જરા સે નાતા છૂટલ હો.

પ્રેમ

હમન હૈં ઇસ્કે મસ્તાના, હમન કો હોશિયારી કયા ?
રહેં આગદ ઇસ જગ મેં, હમન દુનિયા સે યારી કયા ?
જો બિછુડે હૈં પિયારે સે, લટકતે દર-બદર ફિરતે;
હમારા યાર હૈં હમ મેં, હમન કો ઇન્તજારી કયા ?
બલક સખ નામ અપને કો, બહુત કર સિર પટકતા હૈં;
હમન ગુરુ નામ સાચા હૈં, હમન દુનિયા સે યારી કયા ?
ન પલ બિછુડે પિયા હમસે, ન હમ બિછુડે પિયારે સે;
ઉન્હીં સે પ્રીતિ લાગી હૈં, હમન કો બેકારી કયા ?
‘કખીરા’ ઇસ્કે કા માતા દુધ કો દૂર કર દિલ સે;
જો ચલના રાહ નાજુક હૈં, હમન સિર બોઝ લારી કયા ?

બસ, અબ અધિક નહીં બઢા સકતે; યદ્યપિ દિલ નહીં માનતા, વહ કહતા હૈં:—ચલો—ચલો! ઇસી
પથ પર ચલો ચલો! પરન્તુ ડર હૈં કિ બાત બહુત બઢ જાયગી, ઇસ લિએ અબ ઇસે યહીં છોડતે હૈં.

૬-કૂવાજી

કૂબાજી કો હુએ ત્રીન સૌ વર્ષ કે લગભગ હુએ હૈં. યે જાતિ કે કુમ્હાર થે. વૈષ્ણવ-ધર્મ
મેં આકર યહાં તક ઉત્તરિ કી થી કિ આચાર્યવત હો ગએ. વૈષ્ણવ ઇનકે નામકા એક દ્વારા હી
પૃથક્ માનતે હૈં. કૂબાજી કા અપને સમય મેં અદ્વિતીય પ્રભાવ થા. યે ઉતને પ્રસિદ્ધ અબ નહીં
હૈં જિતને ઔર-ઔર ઇસ પ્રકાર કે લકત. ઇસકા કારણ યહ હૈં કિ ઔરોં કે સમાન ઇન્હોંને ક-
વિતા આદિ કુછ ન કી થી, અતઃ નામ બિનાઆધાર કે કહાં દહરે; પર જનનેવાલે જાનતે હૈં.
લકતમાલ મેં લિખા હૈં:—

કહત કુમ્હાર જગ-કુલ નિસતાર કિયો, “કૂબા” રહે નામ સાધુ-સેવા અભિરામ હૈં;
આયે બહુ સન્ત પ્રીતિ કરી હૈં અનન્ત, જોકો અન્ત કૌન પાવે અપે સીધો નહીં ધામ હૈં.
બઢી એ ગરજ ચલે કરજ નિકાસિએ કૌ, બનિયા ન દેત કુવાં ખોદો કીજે કામ હૈં;
કહી બોલ કિયો તૌલ લિયો નીકે રોલ કરી, દિનસોં જિખાંએ જન્હેં ખારો એક શ્યામ હૈં.

ઉપસંહાર

ઇન ઔર ઇન્હીં ઔર જૈસે ઔર સૈકડોં અછૂત સન્તોં ઔર લકતોં ને જો કુછ ભારત કા
ઉપકાર કિયા હૈં, વહ અનવલ ઔર વાક કે અગોચર હૈં. યદિ ઔર કિસી દેશ મેં યે હુએ હોતે તો ન
માલૂમ ઇનકા કિતના આદર હોતા; ઔર બાદ મેં હોતા ઇનકે નામકા. ઉસ દેશ કે મનુષ્ય જન્મ-
જન્માન્તર ઇનકે ઋણી રહતે. ઋણી તો હમ બી હૈં; પર ઉસ ઋણ કો માનતે તો નહીં. હમ તો
ઇતને કૃતમ્મ હૈં, કિ આજ તક ઇનમેં સે કિસી કા બી જીવન-ચરિત હી સુસંપાદિત કરકે લક્ષી-ભાંતિ
પ્રકાશિત ન કર સક ! ઇધર કિસીકા કબી ખ્યાન હી નહીં જાતા, કૃતમ્મતા કા બી કોઇ ઠીકાના હૈં ?

અછૂત ઔર હિંદુસમાજ

(લેન્ડ:-શ્રીમતી સુશીલાદેવી નિગમ, બી. એ. “ચાંદ”ના અછૂતાંકમાંથી)

આજ જગત્તે ભૂમંડલ કા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રઉન્નતિ કે શિખર પર આસીન હો ચૂકા હૈ, આજ જગત્તે ઉન્નત દેશોં કે સભ્ય વાયુયાનપર બેઠ કર આકાશ કી સૈર કર રહે હૈ, આજ જગત્તે પાશ્ચાત્ય મહિલાએ વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોં કે દ્વારા દેખનેવાલોં કી આંખોં મેં ચકાચૌધ પૈદા કર રહી હૈ, આજ જગત્તે શિક્ષિત દેશ મેં યુવક સ્વતંત્રતા કી હુંકાર સે ભૂમંડલ કો પ્રકમ્પિત કર રહે હૈ, આજ જગત્તે સભ્ય દેશોં કે ખચ્ચે અપને માતા-પિતા કી ચિન્તા કે કારણ ન બનકર ઉનકે સહાયક બન રહે હૈ. ઉસ ઉન્નત ઔર વિકાસ કે યુગ મેં હમ અપને દેશવાસિયોં કો યહ બતલાને ચલી હૈ કિ ભાઈ ! અછૂતોં કા તિરસ્કાર ન કરો, ઉનસે ધૂણા ન કરો, વે બી આપકે ભાઈ હૈ, વે બી ઉસી મિટ્ટી ઔર પાની સે બને હૈ, જિસસે આપ ! કેસા ઘેર પતન હૈ !! હમારી સદિયોં કી દાસતા કા કેસા કરુણ ચિત્ર હૈ; એવં રૂઢિયોં સે ચલી આઈ કુશિક્ષા કા કેસા નગ્ન સ્વરૂપ હૈ !!! ઔર નમ્રતા કે ઉસ ભીષણ સ્વરૂપ મેં, જગત્તે હમ અપને ભયંકર હાસ કા અન્દાજ કરતે હૈ, તો હૃદય સે સ્વયં હી એક ધ્વનિ નિકલ ઉઠતી હૈ-કયા હિંદુજાતિ કા અસ્તિત્વ સચ્ચ મુચ્છ હી નષ્ટ હો જાવેગા ? કયોંકિ લગભગ ૨૧ કરોડ હિંદુઓં મેં આધી સંખ્યા સ્ત્રિયોં કી હૈ; જિનકી ઉન્નતિ, જિનકી શિક્ષા ઔર જિનકે વિકાસ કા કોઈ સાધન નહીં; વે આજ પરદે કે ભીતર અંધેરે ઘરોં કે તહબાનોં મેં સડ રહી હૈ, શેષ ખચ્ચે હુએ લગભગ ૧૧ કરોડ પુરુષ જિનમેં એક તિહાઈ હિરસા અછૂત પુરુષોં કા હૈ; ઇતિના હી નહીં, શેષ પુરુષોં મેં બાલકોં કા બી સ્થાન હૈ, ઇસ પ્રકાર યદિ હમ ઉન શક્તિયોં કી જડ મેં જાકર ઉન કારણોં કા અનુસંધાન કરે, જિનકે દ્વારા આજ પ્રતિ-ક્ષણ હિંદુ-સમાજ કે રોમાંચકારી નાટક કા હૃદય-વિદારક અભિનય કિયા જાતા હૈ. યદિ આજ હમ ઉન કારણોંપર વિચાર કરે, જિનકે દ્વારા હમારે જાતીય જીવન કા અવશેષ ગૌરવ નષ્ટ હો રહા હૈ, યદિ આજ હમ ઉન નર-પશુઓં કે હૃદય મેં નિત્યપ્રતિ ઉઠનેવાલી ઉન ભાવનાઓં પર વિચાર કરે, જિનકે દ્વારા આજ હિંદુ સમાજ કી લગભગ ત્રીન કરોડ અભાગી બહિનેં વૈધવ્ય કી અત્યંત તીવ્ર જ્વાલા મેં અપને જીવન-પ્રસૂન કો ઝુલસા કર હિંદુસમાજ કે અસ્તિ-ત્વ કી જડ ખોદ રહી હૈ, જિનકે દ્વારા પરમાત્મા કે બનાએ હુએ એક હી રક્ત-માંસ ઔર લોચડે સે બને હુએ એક હી આશા, ઉમંગ ઔર ઇચ્છા કો રખતે હુએ ઔર એક હી ધર્મ કે પથ પર ચલતે હુએ સાત કરોડ અભાગે પ્રાણી ઇસલિએ પદ-દલિત હોતે હૈ કિ કુછ લંપટ, પાખંડી, વ્યભિચારી પુરુષોં ને અપને હાથ મેં વિશાલ હિંદુધર્મ કા ટેકા લે કિયા હૈ; યદિ હમ હિંદુસમાજ કી પ્રજ્વલિત ચિતા મેં વિદગ્ધ હોનેવાલી કરોડોં અસહાય આત્માઓં કી કરુણ કહાની કા અધ્યયન કરે, યદિ હમ નિત્યપ્રતિ સૈંકડોં હિંદુઓં કે, જો કિ ઇસલિએ ઇસાઈ હો રહે હૈ કિ ઉસ ધર્મ મેં જિસકી નીંવ દઢ કરને કે લિએ ઔર જિસે વિશ્વ-ધર્મ બના કર અનંત કાલ તક અમર રખને કે લિએ ઉનકે બાપ-દાદોં ને અપને રક્ત કી નદિયાં બહાઈ થી, સ્થાન નહીં હૈ; યદિ હમ ઉન છોટે-છોટે દૂધમુઠે બાલક-બાલિકાઓં કે ધર્મ-પરિવર્તન કી કહાની પઢેં જો કિ પેટ કી અસહ્ય યાતના સે નાચ-નાચ કર હિંદુ-સમાજ-અભાગે, પતિત ઔર કલુષિત હિંદુ-સમાજ-કે સામને ટુકડે-ટુકડે કે લિએ છુટને ટેક કર અંત મેં વિધર્મ કી શરણ લે રહે હૈ. યદિ હમ અછૂત કહે જાનેવાલે હિંદુધર્મ કે ઉન સચ્ચે ભક્તોં કા કરુણ દશ્ય દેખે, જિનકા સર્વ-સ્વ એવં વૈશ્વ ઉંચી જાતિ કે હિંદુઓં કા અપમાન ઔર અપની દરિદ્રતા હી હૈ, જિનકી સારી આશાએ દરિદ્રતા કે ભીષણ અદ્દાસ મેં વિલીન હો જાતી હૈ; ઔર જિનકા અખિલ સુખ અપમાન ઔર તિરસ્કાર કી પ્રજ્વલિત અગ્નિ મેં ભસ્મ હો જાતા હૈ; જિનકે હિંદુસમાજ કે અત્યાચાર સે ઇસાઈ-ધર્મ કી શરણ લેની પડી થી; ઔર જો આજ નિર્હાંક બાવ ઔર હાર્દિક સહાનુભૂતિ સે દ્રવિત હોકર અછૂતોં કો ઇસાઈ બનાવે કા પ્રચાર કર રહે હૈ; યદિ હમ ઉન અગ્નિની અછૂત ભગિનીયોં કે જીવન-પરિવર્તન કી કહાની પઢેં, જિનકે હિંદુ હો કર કેવલ ઉંચી જાતિ કે હિંદુઓં કી પાપ-વાસના ઔર વ્યભિચાર કી મહાવર્ષિ મેં અપને સુંદર જીવન કી આહુતિ કરની પડતી. આજ ઇસાઈ હોકર અપની શિક્ષા ઔર શિલ્પ-કલા કી પ્રતિમા સે દેખને-

चाहों के आश्रय्यकित कर रही है, यदि आज हम एक और हिंदु-समाज के अछूतों की दशा पर विचार करें, और साथ ही उन-ही अछूतों की उस नवीन शिष्टता, सुंदर आचरण एवं आश्रय्यजनक परिवर्तन पर विचार करें, जो धर्माध-धर्म ग्रहण करने के बाद उनमें प्रतिष्ठित होता है; यदि आज हम एक और उन अछूत जातिक-जातिकाओं की दरिद्रता और कुसंस्कारों पर ध्यान दें, और दूसरी और उन-ही जातियों की नवीन संस्कृति, उनके नवीन जीवन, उनके नव-प्रस्तुतित शुभ विचार, उनका स्वावलम्बन और उनके नवीन नैतिक उत्थान का, जो कि धर्माध जन कर वे प्राप्त करते हैं; यदि हम एक और हिंदु-जति का अछूतों के प्रति लयंकर तिरस्कार का घृणित दृश्य देखें और साथ ही दूसरी और हिंदु-समाज के अत्याचारों से जर्जरित होकर उनके धर्म-परिवर्तन की लयानक लीला तथा हिंदु-धर्म के अन्य धर्मों से हमर भार अच्छा समझते हुआ और लाभ भार अधिक धार करते हुआ भी धर्माध-धर्म का आलिंगन करने की लयानक उत्सुकता, तो हमें हिंदु-जति—भरणासन हिंदु जति के मृत्यु-तांडव का परिचय लक्ष्मी लांति हो लवेगा; और हम इस बात का अच्छी तरह समझ सकेंगे कि धर्म के नाम पर अधर्म का पक्ष और सत्य, ऐत्रं न्याय के नाम पर असत्य तथा अन्याय का समर्थन किस लांति किया जा सकता है। उस समय हमें इस बात का लक्ष्मी लांति पता लग लवेगा कि हिंदु-जति के नाश करनेवाले धर्माध और मुसलमान नहीं; वरन् स्वयं हिंदु ही हैं, जिस प्रकार मृत्यु की घड़ीयों में उन-माद लक्ष्मी-पुत्र का ज्ञान नहीं रहने देता; उसी प्रकार हिंदु-जति अपने जीवन की मृत्यु-घड़ियों में मिथ्यावाद, पाप और लांति-लांति के प्रपंचों से विवेक-हीन हो रही है। यह विवेकहीनता आज हमें एक अधकारपूरुष उद्देश्य-पथ की ओर ले जा रही है; और हम इस पर चलने से अलभमान के भारे लक्ष्मी नहीं समाते!

हमारे समाज की यह लयानक अवस्था संसार के धतिहास के लिये कोई नवीन सामग्री नहीं है। भूमंडल के धतिहास में जतियों के उत्थान और पतन की कहानियों में लिनन-समानों की कुरीतियों की ऐसी घटनाओं सहस्रों भार घटती आध है। संसार की कोई भी ऐसी जति नहीं है, उसके उत्थान की ज्योतिर्मय कथाओं के भीय पतन की दूषित कहानियों का समावेश न हो। यह तो स्वाभाविक है। जतियों का पतन उत्तना ही प्राकृतिक है, उत्तना कि सूर्य में ताप और प्रकाश का होना। दूर की बात कौन कहे, आप स्वयं हमारे ही देश की ही अवस्था लीज्ये। आलक्ष्य-काण में आलक्ष्यों के अत्याचार से जर्जरित होकर, हिंदु-समाज कांप उठा। इस प्रकंपन में, या यों कहिये कि आलक्ष्य के असीम अत्याचारों के भीतर विरोध की प्रतिक्रिया भौजूद थी और समय पाते ही उसने कान्ति का लयानक रूप धारण कर लिया। इस विप्लव के सुंदर वायुमंडल में एक नवीन काल का प्रादुर्भाव हुआ; और इस नवीन काल में लगवान लुद्ध ने संसार को सत्य, दया और निःस्वार्थ-सेवा का उपदेश दिया। आलक्ष्य-धर्म से जर्जरित सारे भारत ने इस सदेश को सुना। यह सदेश अज ही सुंदर, अज ही आकर्षक और अज ही शान्तिप्रद था। इसकी पवित्रता के अनुपम तेज के संमुख स्वार्थ, घृणा, द्वेष और आडम्बर की लित्ति गिर पड़ी और उसके स्थान में भौद्धधर्म का विशाल लवन अज किया गया।

पर, परिवर्तन की समाप्ति यही तक नहीं हुई। लगवान लुद्ध ने इस धर्म के प्रतिष्ठित किया था, वह पनपा, अदा और फैला। उस विज्ञस में विप्लव की सारी सत्ता भौजूद थी; और उस सत्ता में भी भौद्धधर्म के विनाश की सारी शक्तियां निरंतर काम कर रही थी। इसका परिणाम यह हुआ कि कुछ शताब्दियों के बाद भौद्ध-आदर्शवाद अप्रतिम हो लला; और उसके स्थान पर फिर ली सुधार की सारी लोचना के साथ आलक्ष्यधर्म समुपस्थित होने लगा। कहने का तात्पर्य यह है कि संसार में पतन का धतिहास निरर्थक नहीं है। 'पतन' अभ्युत्थान के लिये अत्यावश्यक है, यह सुधार का उद्गम स्थान है। आलक्ष्य-धर्म के पतन पर भौद्धधर्म के रूप में सुधार की एक नव-योचना हुई; और भौद्धधर्म के पतन में आलक्ष्य धर्म के सत्य आदर्श का संस्कृत रूप अवतरित हुआ। इस प्रकार हम देखती हैं कि सत्य के सुंदर स्वरूप उत्थान के भधुर विकास, और विकास के सुलक्षित काल का निदर्शन करने के लिये 'पतन' ली एक अलिन-दनीय वस्तु है; परंतु इस पतन का एक दूसरा स्वरूप भी है। वह

अधिकार से ली अधिक काना और निष्ठुरता से ली अधिक निष्ठुर है। उस स्वल्प के संभुष आदर्श नत हो जाता है, जतीय विकास निर्गति हो जाता है और जवन की सारी प्रयत्न-शीलता कुंठित हो जाती है। वहां जति के अभ्युत्थान की सारी प्रगति प्रतिकूल परिस्थितियों में पड़ कर प्रतिकूल दिशा की अनुगामीनी होती है। इस दशा में वह जति अपने प्राचीन आदर्श, अपनी पुरानी संस्कृति और अपनी संपूर्ण सभ्यता को बूल कर सत्वर गति से विनाश के कलुपिन अंक में अंतर्हित हो जाती है। इतिहास में ऐसे उदाहरणों की कमी नहीं है। यूनान, मिश्र, जैम्बोनी, इरस सभ्य ही इसके उचित उदाहरण हैं। ईसीलिये हम कहती हैं कि आज हमें हिंदु-समाज के लयंकर पतन के सत्य स्वल्प की भीमांसा करनी होगी। हमें इस बात का पता लगाना होगा कि हमारा यह पतन उपरोक्त 'पतन' के प्रथम स्वल्प की मर्यादा में आ सकता है अथवा नहीं; क्योंकि इस सत्य भीमांसा के अंतस्तल में हिंदुओं के जतीय जवन एवं धार्मिक अस्तित्व का अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्रश्न छिपा है।

वास्तव में यह प्रश्न हिंदु-जति के अस्तित्व से ली अधिक महत्त्वपूर्ण है; क्योंकि इसके भीतर हिंदु-जति की ही नहीं, वरन् हिंदु-आदर्श, हिंदु-सभ्यता और हिंदु-संस्कृति के अस्तित्व का भी संकटमय प्रश्न है। हमारी दृष्टि में हिंदु-आदर्श एवं हिंदु-सभ्यता का मूल्य हिंदु-जति के मूल्य से कहीं अधिक है; क्योंकि हिंदु-जति एक गौल्य वस्तु है। उसकी उत्पत्ति, उसका विकास और उसके गौरव का सारा श्रेय हिंदु-सभ्यता पर ही निर्भर है। यदि वादभीति ने रामायण की रचना की थी, यदि पातंजलि ने योग-सूत्र की रचना की थी, यदि ऋषियों और पंडितोंने वेद और उपनिषदों की रचना की थी, तो उसका श्रेय हिंदु-सभ्यता का है। यदि लगवान श्रीकृष्ण के अमृत-संदेशों का उद्गमस्थान लगवहगीता है, तो इसका श्रेय हिंदु-धार्मिकता का है। यदि यितौर की वंदनीय भूमि की पावन-प्रतिष्ठा की मर्यादा का अक्षुण्ण बनाने के लिये धर्म पर भरनेवाले सुक्रीलर राजपूतों ने कसरिया वस्त्र धारण किया था, यदि सतीत्व की परम विपासनामयी लावना का अनंतकाण तक न्योतिर्मय रहने के लिये हजरो हिंदु ललनाओं ने 'जैहर' की प्रणवलिता अग्नि-शिखा के निर्बाक लाव से कूद कर अपने प्राण-विसर्जन किये; यदि जर्जरित, पददलित और असंगठित हिंदुजति का राजनीति की सारी निपुणता से संगठित कर मुगल-राज्य के दंड किले पर हिंदुसाम्राज्य की नींव शिवाज ने डाली थी, तो इन सभ्य का श्रेय हिंदु-आदर्श का है; परंतु उस आदर्श, उस सभ्यता और उस धार्मिकता का मूलतत्त्व उदारता, सत्य और न्याय ही रहा है। हिंदु-आदर्श और हिंदु-सभ्यता के विकास की कहानी न्याय और सत्य के आलोक की पुण्यमयी गाथा है, उसके लगनावशेष पर पतित हिंदु-समाज आज अछूतों के मानवी अधिकारों पर असत्य और अन्याय का आवरण डे रहा है। इसलिये हमारे पतन का स्वल्प लयंकर है। यह एक विश्व-प्रतिष्ठित जति के आदि आदर्श का पतन है और है यह उस सभ्यता का पतन, उसने हिंदु-जति को घतना अधिक प्रतिष्ठित किया। अंततः हमारा यह पतन जतीय सुधार के लिये अनिवार्य न होकर, हमारे नाश का सूचक है। इसलिये हिंदुजति को सावधान होकर सतत परिश्रम से अछूतों पर किये गये अत्याचारों का भूतच्छेदन करना चाहिये; क्योंकि ईसीमें हमारा आध्यात्मिक, नैतिक, सामाजिक एवं जतीय उत्थान है; और इस उत्थान में धार्मिकता की स्वच्छ सरिता अपने पुण्य-प्रवाह से प्रवाहित हो रही है !

हिंदु-धर्म का विश्व-धर्म के नाम से पुकारा जाता है, हिंदु को धृष्टा और द्वेष से जहुत छंया समझा जाता है, हिंदु-धर्म साम्य ब्रातृत्व का साकार चित्र समझा जाता है, परधर्म का विश्व से सत्यानाश किया जा रहा है, धृष्टा और द्वेष के उन्मूलन के स्थान में उनका भीज भेया जाता है; और साम्य तथा ब्रातृत्व लावों को प्रतिष्ठित करने के स्थान पर इनकी समाधि पर पैशाचिकता का निष्ठुर अभिनय किया जा रहा है !

हम अपने भोजन से कुछ लाग निकाल कर कुत्तों और कौओं के लिये जहुत प्यार से पृथक् रख देते हैं; परंतु हम गुरुजम और संपत्ति की आड में उन करोड़ों अलागी आत्माओं का रक्त खूस रहे हैं, जो कि भनुष्य हैं—उनका रक्त, मांस, मज्जा और वीर्य ठीक हमारी ही

તરહ છે ! હિંદુધર્મ બરાહ ઓર કશ્યપ મેં બી ભગવાન કા અવતરણ સમજતા હે; પરંતુ આજ ઉસી હિંદુધર્મ કે માનનેવાલે મનુષ્ય મેં ચાંડાલ કા આલાસ પાતે હે. વિશાળ હિંદુધર્મ શિક્ષા કે ભગ્ન ખંડહરો મેં બી અખિલ બ્રહ્મ કી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત પાતા હે ઉસી હિંદુધર્મ મેં આજ ભક્તિ કી ભાવનાઓં સે પ્રેરિત હોને પર બી કરોડોં અભાગે ઉન શિક્ષા-નિર્મિત મૂર્તિઓં કા દર્શન નહીં કર સકતે ! યહ ધર્મ કા ઉપહાસ નહીં, તો ઓર કયા હે ? હમેં મરતી હુધ્ હિંદુભતિ કે ઇસ ઉપહાસ સે બચના હોગા; અન્યથા ઇસકે અંતસ્થલ મેં નીરવ રુદન કા એક મૂક ચીત્કાર હોગા; ઓર ઉસ ચીત્કાર કે નિસ્તબ્ધ પ્રાંત મેં હમ હિંદુભતિ કે નીરવ, શાંત ઓર ચિરનિદ્રા મેં અભિભૂત પાવેંગે ! !

એક ચમત્કાર !

(‘કુમાર’ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી ઉદ્ભૂત)

“ વીસમી સદીમાં દેવદેવીઓના ચમત્કારો વગેરેમાં માનનારાઓ બહુ ઓછા થતા જાય છે. બુદ્ધિથી વિચાર કરનારાઓએ ચમત્કાર જેવી જણાતી દરેક બાબતનું કંઈ કંઈ કારણ શોધી કાઢી એ ભ્રમ દૂર કર્યો છે.

અમે પણ એજ જાતની એક માન્યતા જૂઠી હોવી જોઈએ એમ ધારી, અમદાવાદથી પ્રાંતિજ-ખેડબ્રહ્મા લાઇનમાં ડભોડા સ્ટેશનથી ત્રણેક ગાઉ દૂર આવેલા પાંચજ ગામમાં હોળી જેવા ગઈ કાલે બપોરે ગયેલા.

દરેક ગામમાં હોળી પ્રગટાવાય છે; અહીં માત્ર વિશેષતા એટલી સાંભળેલી કે એ હોળીનાં લાકડાં સળગી રહ્યા પછી ધબધબતા અંગારામાં થઈ ગામનાં બધાં માણસો દર વર્ષે ઉધાડે પગે ચાલ્યાં જાય છે, તોપણ તેમને કશી ઇજા થતી નથી !

કંઈકંઈ તર્કવિતર્કો કરતા અમે ત્યાં પહોંચ્યા. સાંજે સાતેક વાગ્યે ગામના માણસો ‘કાળકા માતાકી જય ! અંબે માતાકી જય !’ એમ બોલતા એકઠા થયા. અમે પણ સાથેજ હતા. બધે સ્થળે જેમ હોળીઓ પ્રગટાવાય છે તેમ અહીં પણ હોળી પ્રગટાવવામાં આવી. સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. રાત્રે લગભગ દસ વાગ્યે હોળીની જવાગાઓ નીકળતી બંધ થઈ; એટલે વળી પાછાં માણસો ‘કાળકા માતાકી જય, અંબે માતાકી જય’ બોલતાં ભેગાં થઈ ગયાં. બે-ચાર માણસોએ ધગધગતા કાલસાના ઢગલાને આદેસ પુટમાં પહોળો કરી નાખ્યો; અને તે પછી લોકો એક પછી એક તે ઉપરથી પસાર થવા લાગ્યા. અમે તો જોઈજ રહ્યા !

આ ભેદ જાણવામાટે અમે અહીં આવ્યા હતા; એટલે અમે પણ એ ઢગલામાં ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. બળવાની બીક બહુ લાગતી હતી; પણ હાંમત ભીડી અમે અંદર પડ્યા. બે, ત્રણ અને ચોથે ડગલે બહાર નીકળી ગયા. અમારા પગમાં લેશમાત્ર ઇજા થઈ ન હતી ! પછી ફરી એક વાર અમે બંનેએ ચાલી જોયું; પણ જરાયે ઇજા ન આવી. ત્યાંના કેટલાક માણસો જાણે પાણીમાંથી પસાર થવું હોય તેમ પગમાંથી જોડા કાઢી, કપડાં ઉંચાં લઈ ખૂબ આસ્તે, પથ્થરના ઢગલા ઉપરથી ચાલતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા અને બિલકુલ ઇજાવગર બહાર નીકળતા ! કેડમાં છોકરાં બેસાડીને પણ ધણું માણસો અંગારામાં ચાલતાં. નાનાંનાનાં છોકરાછોકરીઓ પણ અંદરથી દોડાદોડ કરતાં.

આટલી બધી હકીકત અમે અનુભવી અને નજરોનજર જોઈ. ખૂબ ધીરેથી ચાલનારના પગના તળિયામાંથી પરસેવો છૂટે છે. ચાલનાં ચાલતાં જો કોઈના પગ નીચે અંદર હોમેલા નાળિયેરની કાચલી-નો અમ્મિકે એવું કંઈ આવે તો પગે ચોંટી જરા ચમકાવે, પરંતુ એનાથી પગમાં ફાલ્સો નથીજ ઉઠતો.

બાળકથી માંડી વૃદ્ધસુધી ત્યાંના સૌ કોઈ આની પાછળ માતાનું સત્ માને છે. કેળવાયેલ માણસો ત્યાં બહુ થોડા છે. અમારા જેવા માતાના પરચામાં અશ્રદ્ધા રાખનારા પણ એમાંથી વગરછળાએ કેમ નીકળી શક્યા ? એનું કારણ અમને કાંઈ સમજતું નથી. હોળી પ્રગટાવવાના સ્થળ સામેજ કાળકા માતાની ઓરડી છે. આ વાતની પરીક્ષા કરવા કોઈ વાર ઘર આગળ હોળી સળગાવી અંદર ચાલી જોવાનો અમારો વિચાર છે.”

વિસર્જન

(લેખક:-શ્રી ૦ ચંડીપ્રસાદજી, બી ૦ એ ૦ 'દૃઢચેશ'-ચાંદ-મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉસ સમય સંધ્યા કા સુંદર સમારોહ થા, સામને સ્વચ્છસલિલા ગોમતી, લાગવતી કરુણા કી શીતલ રસ-ધારા કે સમાન, મંદ મંથર ગતિ સે પ્રવાહિત હોતી હુધ અપને પ્રિયતમ કે પાસ ચલી જ રહી થી; ઔર ઉસકે પીછે હરે-હરે ખેતોં કી અભિનવ શોભા કે સાથ સાન્ધ્યગગન કી સમ-રાગરંગિત સુષમા ગલે મિલ રહી થી; મૈં તટપર ખડા હોકર ઇસ શાન્ત મહોત્સવ કે દેખ રહા થા ?

ઉસ સમય ઐસા પ્રતીત હો રહા થા, માનોં કોઇ ઐન્દ્રગલિક શક્તિ પશ્ચિમ-ગગન કી સુંદર રંગમયી રંગભૂમિ મેં અપની ચમત્કારમયી લીલા દિખા રહી થી. ક્ષણ ક્ષણ મેં દશ્યોં કા પરિવર્તન હો રહા થા. કબી વહાં કુરુક્ષેત્ર કી શોણિત-સિક્ત યુદ્ધભૂમિ કા લયકર દશ્ય સમુપ-સ્થિત હો જતા થા, તો ક્ષણભર કે ઉપરાંત હી વહાં પર રતનજડિત રાજપ્રાસાદ કા આવિર્ભાવ હો જતા થા. થોડી હી દેર કે અનંતર વહાં પર નીલસલિલા કાલિન્દી પ્રવાહિત હોને લગતી થી; ઔર પલક મારતે મારતે વહાં પુણ્યભૂમિ વૃંદાવન કી ગોધૂલિ મુહૂર્ત કા પુનિત દશ્ય આંખોં કે સામને સમુપસ્થિત હો જતા થા. મૈં આત્મ-વિસ્મૃત હો કર લીલામયી પ્રકૃતિ કી ઇસ લલિત લીલા કે દેખ રહા થા !

ધીરે-ધીરે વહ સખ દશ્ય અંધકાર મેં વિલીન હોને લગે; ઔર એક ઘડી ખીતતે ન ખીતતે પશ્ચિમગગન કે એક છોર પર સંધ્યા-સુંદરી કે હાર કે સમુજ્જ્વલ હીરક કી ભાંતિ, એક નિર્મલ નક્ષત્ર ઉદય હો ગયા. ઉસ સમય સમસ્ત ગગન-મંડલ મેં દૂસરા નક્ષત્ર ઉદિત નહીં હુઆ થા; ઔર જ્યોં જ્યોં અંધકાર ધનીભૂત હોતા જતા થા, ત્યોં ત્યોં વિપત્તિ મેં આકંઠ-નિમગ્ન મહાપુરુષ કી ભાંતિ વહ ઔર બી ઉજ્જ્વલતર હોતા જતા થા. ઉસકે ઇસ સમુજ્જ્વલ સાહસ કે દેખ કર મેરે હૃદય મેં એક અપૂર્વ ઉદ્ઘાસ ઉત્પન્ન હો ગયા થા; ઔર મેરે કલ્પનાકાનન મેં ભાવોં કી કલકલમયી કાલિન્દિ પ્રવાહિત હોને લગી થી. મેરી ઇન સ્થૂલ આંખોં કે સામને પ્રકૃતિ કે મધુર મહાકાવ્ય કા એક સમુજ્જ્વલ અંશ દેદીપ્યમાન થા; ઔર મેરે આંતરિક લોચનોં કે સંમુખ આધ્યાત્મિક જગત કા એક આનંદમય દશ્ય અભિનીત હો રહા થા. જીવન કા વહ કેસા મંગલ-મુહૂર્ત થા ? સંધ્યા કે ઉસ સુંદર સમારોહ મેં માનોં મેરે આનંદ કા આલોકમય પ્રભાત ઉદિત હો રહા થા ! પ્રભાત ઔર પ્રદોષ કા વહ કેસા અભિનવ આશ્ચર્યમિલન થા !!

પર ઉસી સમય—આનંદ ઔર ઉદ્ઘાસ કે ઉસ લીલાકાલ મેં, પ્રદોષ ઔર પ્રભાત કી ઉસ મિલન-મુહૂર્ત મેં, સંધ્યા ઔર શાંતિ કે ઉસ મધુર સમારોહપૂર્ણ સમય મેં મેરે કાનોં મેં એક ચીત્કાર કી ધ્વનિ પડી; ઔર ઉસને મેરે ઉસ સુવર્ણરાજ્ય કે સ્વપ્ન કે એક બાર હી નષ્ટ કર દિયા. મૈં ઉદ્દિગ્ધ હોકર ઇધર-ઉધર દેખને લગા. દૂસરે હી ક્ષણ દિર વહી ચીત્કાર સુનાઈ દિયા. ભાવોં કી શૃંખલા ટૂટ કર ઇધર ઉધર બિખર ગઇ ઔર આનંદ કી શીતલ ધારા સહસા વિલીન હો ગઇ; વહ ચીત્કાર દક્ષિણ કી ઔર સે આયા થા; ઔર વહ અવશ્ય હી કિસી અખલા કે કંઠ સે વિનર્ગત હુઆ સા પ્રતીત હોતા થા. મૈં હૃદય કે આવેગ સે ઉસી ઔર કે દોડ પડા !!

આનંદ ઔર આમોહ કિતને ક્ષણભંચુર હે ?

(૨)

રાસ્તે મેં કઇએક કઠીલી ઝાડીયાં થી; પર મુઝે ઇનકી રત્તીભર ચિંતા નહીં થી. મેં દોડા ચલા જ રહા થા. દોએક બાર પથરોં સે મેરા પૈર ઢુકરા ગયા; પર મૈં શીઘ્ર હી સંભલ કર ઉસી ઔર કે પ્રધાવિત હુઆ, જિંધર સે વહ ચીત્કાર આયા થા. અંત મેં મૈં એક ઐસે સ્થાન પર પહુંચા, જહાં ચારોં ઔર ખડે-ખડે વૃક્ષ ખડે થે; ઔર જહાં પર અંધકાર કી છાયા વિશેષ ધનીભૂત હો રહી થી.

વહાં પહુંચતે હી મૈંને દેખા કિ એક યુવતી ધુટને ટેકે હુએ બેઠી હે; ઔર ઉસકે સામને દો વિકરાલ નર-રાક્ષસ ખડે હે. એક કે હાથ મેં છુરી થી, દૂસરે કે લાઠી ! જિસ સમય મેં વહાં પહુંચા, ઉસ સમય વહ યુવતી હાથ જોડ કર ખડે કારણ ઔર વિષાદપૂર્ણ શબ્દોં મેં કહ રહી

थी:-‘मुझ पर क्या करो, मैं बहुत दुःखी हूँ, मैं तुम्हारी गङ्गा हूँ; मेरा धर्म मत नष्ट करो!’

उसके धन करण शब्दों के सुनकर एक बार प्राणुशून्य पाषाण भी द्रवीभूत हो जाता; पर इन राक्षसों के कठोर मुष्ण-भण्ड पर करण की एक सूक्ष्म देभा भी आविर्भूत नहीं हुई। मैंने शीघ्र ही स्थिति के वास्तविक रहस्य को जान लिया; और पेट की ओट से पत्थर निकल कर मैंने गुरुगंभीर स्वर में कहा:-‘धनधाना मत! मैं आ गया हूँ। यह पापी तुम्हारा कुछ नहीं बिगाड़ सकते।’

युवती ने मेरी ओर देखा-उसी प्रकार देखा जिस प्रकार कसावट के पाश में इसी लुप्त गाय अपने परित्राणुक्तों की ओर देखती है। उसके विवरण मुष्ण-भण्ड पर एक प्रकार की अलिनव ज्योति प्रकट हुई और वह सहसा उठ कर मेरे पीछे आकर पड़ी हो गई। उसने मानों मेरे हृदय की आत पकड़ान ली, उसे मानों विश्वास हो गया कि राज-राजेश्वरी लगवती कल्याण-सुंदरी ने मुझे उसके परित्राणु के लिये ही वहां भेजा है। उसके सुंदर मुष्ण-भण्ड पर उस समय आनंद, आश्वासन और विश्वास की नौ विभक्त त्रिवेणी प्रकट हुई, उससे यह स्पष्ट विदित होता था कि वह मन ही मन लगवती के श्रीयरणों में अपनी कृतज्ञता की अंजलि अर्पण कर रही थी।

मुझे कदने में जितनी देर लगी है, उतनी वहां पहुंचने में और उपरोक्त शब्दों के उच्चारण करने में नहीं लगी थी। मेरे इन गुरुगंभीर शब्दों के सुनकर एक बार तो वे दोनों राक्षस स्तब्धित हो गये; पर पाप शीघ्र ही पराजय स्वीकार नहीं करता है। उनमें से एक ने जिसके हाथ में तीक्ष्ण छुरी थी, कड़क कर कहा:-‘तुम कौन हो? और क्यों अपनी जान देने के लिये यहां आये हो?’

मैंने अजब की बार उपेक्षाकृत शांत स्वर में कहा:-‘मैं अपना नाम-धाम मताने के लिये यहां नहीं आया हूँ। जला घसी में है कि तुम लोग यहां से क्यों जलते?’

धस पर वे दोनों अट्टहास कर उठे; और उनका अट्टहास-ध्वनि से वह स्थान गूँज उठा। उनमें से दूसरे ने, जिसके हाथ में लाठी थी, कहा:-‘क्यों जलते जलते? यह क्या तुम्हारी पहिचान है, जो तुम इसे जलाने के लिये धतने उतावले हो रहे हो? जलते! अपना रास्ता दो, नहीं तो मिनिटलर में तुम्हारी लाश यहां तड़पती हुई पड़ी होगी!’

मैंने हंस कर कहा:-‘जो कुछ लाग्य में होगा, सो तो होगा ही; पर यह जान लेना कि तुम धस युवती के शरीर पर अजब हाथ नहीं लगा सकते।’

धतना सुनते ही उसने मेरे उपर लाठी छोड़ दी। मैं पहले ही से धसके लिये समुद्यत था। उसके हावभाव से, उसकी याव-दाव से मैंने पहले ही यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह मुझे यों ही न छोड़ देगा; पर मैं भी नया भिक्वाही नहीं था, मेरे ताड़िल ने मुझे लाठी यत्नाने की कला में शैशवावस्था ही से प्रवीण बना दिया था। धसीलिये मैं निर्द्वंद्व, निश्चित, निर्वि-कार भाव से जड़े-जड़े द्रुस्तर स्थानों में धूमा करता था; और मेरा विश्वास था कि एक-दो आदमी मुझे निहत्थे होने पर भी मार नहीं सकते। उसकी लाठी की ओर ही मेरी दृष्टि थी; ज्यों ही उसने लाठी छोड़ी, त्यों ही मैं थोड़ा सा पीछे हट गया। उसकी लाठी पाली गई; और वह भी पृथ्वी की ओर लाठी के जोंक से आ पड़ा। यही मेरा अवसर था। मैंने शीघ्र ही आगे बढ़कर उसकी लाठी छीन ली। अजब अहिंसात्मक असहयोग का समय नहीं था; लाठी छिन जाने पर भी वे हो थे, और उनमें भी दोनों के पास तीक्ष्ण छुरियां थीं। धसीलिये मैंने अजब सँकोच और सोच-विचार के तिज्ञांजलि देकर उसके उपर लाठी छोड़ दी। लाठी ठीक सिर पर पड़ी। रक्त की धारा जल पड़ी, और वे देवता ज पृथ्वी पर मुँह के जल गिर पड़े। उनका गिरना था कि दूसरे का धायल होना था। पांथ मिनिट भीतते-भीतते हत्याकांड का अनुष्ठान और सभाभि दोनों हो गए।

अजब मैं युवती की ओर मुड़ा। मैंने देखा कि वह पास ही हाथ में एक पथर लिये लुम्बे पड़ी थी। मैंने कहा:-‘यसो! यहां से जल्दी ही यही यसो। कौन जाने पीछे और कौन विपत्ति को सामना करना पड़े!’

युवती ने कहा:-‘कहां चलूँ?’

मैंने कहा:-‘मेरे घर!’

युवती ने व्यक्ति भाव से मेरी ओर देखा। मैं उसका अभिप्राय समझ गया। मैंने कहा:- ‘तुम इसकी चिंता मत करो। मेरे घर पर मेरी खुदी विधवा बहिन है। वह तुम्हें अपनी लड़की के समान रक्खेगी। तुम्हें ‘काष्ठ चिंता नदी’ करनी चाहिए।

अबकी बार युवती ने कहा:-‘पर क्या आप मुझे अपने घर में धुसने देंगे?’

अबकी बार मैंने व्यक्ति भाव से पूछा:-‘क्यों? इसका क्या मतलब?’

युवती के ललित मृदुल अधरों पर धृष्टा की ओक हंसी आविर्भूत हुई। उसने स्थिर शांत स्वर में कहा:-‘मनन्य ! मनन्य यह है कि मैं नति की चमारिन हूँ, और मेरी गिनती उन अछूतों में है, जिनके छू जाने से आपकी नति तक चली न सकती है।

इसकी इस स्पष्ट उक्ति के सुन कर मैं ओक बार तो स्तब्ध हो गया; पर दूसरे ही क्षण मैंने अपना कर्तव्य निश्चिन कर लिया। मैंने कहा:-‘तुम काष्ठ क्यों न हो, चाहे चमार-कन्या हो, चाहे चांडाल-पुत्री; पर तुम मेरी बहिन हो। मेरे घर में तुम्हें अवश्य स्थान मिलेगा।

युवती के ललित बोधनों में आंसू भर आये-उसने कृतज्ञताभरी दृष्टि से मेरी ओर देखा। मैंने इसकी अश्रुधारा में लगवती न्योति की तरल चिलासलक्ष्मी का दर्शन किया; और उस दिन मैंने पहली बार इस भात का अनुभव किया कि रमणी की अश्रुधारा स्वर्ग-गंगा की अमृत-धारा से भी अधिक पवित्र एवं पावन है।

मैं आगे-आगे चल दिया। युवती मेरे पीछे चल दी। मेरे हृदय की रंगभूमि में किलोड कर रहा था दिव्य आनंद ! और युवती के मन-मंदिर में लीला कर रही थी कृतज्ञता की भाव-लक्ष्मी !! दोनों आत्मविस्मृत और भावविभोर थे !

पुण्यसंकल्प प्रकृत-आनंद का पूर्वरूप है !

(३)

घटनाओं की अनावच्छिन्न शृंखला के कारण मुझे रमणी के स्वरूप का वर्णन करने का अवकाश अब तक प्राप्त नहीं हुआ। मेरा ऐसा चिन्तार है-वरन् विश्वास है कि मनुष्य की आत्मा आकृति का कुछ न कुछ अंश में आभ्यंतरिक प्रकृति से सम्बंध रहता है। इस नियम में अपवाद भी होते हैं, पर यहां पर उस सिद्धांत के विस्लेषीकरण का अवसर नहीं है। मैं तो संक्षेप में रमणी के स्वरूप और उसकी दीनवेध-भूषा का वर्णन करके ही संतोष धारण कर दूंगा।

महाद्वि आत्मा ने अपनी जगत्प्रसिद्ध कादम्बरी में जिस चांडाल कन्या का वर्णन किया है, इस युवती की रूप-राशि भी उसी भांति समुज्ज्वल और सुमधुर थी; ऐसा प्रतीत होता था, मानों किसी कोधी ऋषि के लयंकर अभिशाप से अभिशप्त होकर काष्ठ देव-कन्या चमार-कुल में अवतीर्ण हुई हो। उसकी लड़ी-लड़ी आंखों में करुणा, आत्म-सम्मान और सरलता की त्रिवेणी प्रवाहित हो रही थी; उसके विशाल गौर ललाट पर ओक अलिनव तेज दिव्य भस्म के समान उद्भासित हो रहा था। उसके पतले-पतले अधरों पर पारिजत-पल्लव के ललित विकास की लीलाभयी लक्ष्मी किलोड कर रही थी, और उसके सुंदर सुडौल शरीर में मूर्तिमान सौंदर्य अपने प्रिय सभा असंत के साथ आनंदपूर्वक विहार कर रहा था। उसे देखते ही श्रद्धा से भरतक अवनत हो जाता था; और उसके उस तेजोमय स्वरूप का अवलोकन करके मन-मंदिर में लज्जित की भाव-सरिता प्रवाहित होने लगती थी !

उसके उस कांत क्लेशर के आच्छादित करनेवाले समस्त वस्त्र भैले और दृढ़े लुभे थे। ऐसा प्रतीत होता था, मानों वर्षों से वह दुर्भाग्य-पीडिता युवती उन्हीं दृढ़े लुभे भलिन वस्त्रों से अपनी लज्ज निवारण कर रही थी; परंतु उन भलिन और दृढ़े लुभे वस्त्रों के भीतर से उसके शरीर की मधुर न्योति उसी प्रकार चिंकी लुभे रही थी, जिस प्रकार पंक में पड़े लुभे समुज्ज्वल लीरक की प्रसन्न आला चारों ओर प्रसरित होती है। वह ओक अपूर्व दृश्य था ! सभा के उस धनीभूत अधकार में मैंने उस युवती की जिस करुण मूर्ति का दर्शन किया था वह ओक अलिनव तेज और माधुर्य से भंडित थी। ऐसा प्रतीत होता था, मानों दो वृक्ष

राक्षसों के भीयमें ऐसी कुछ मलिन-वसना सीता लगवान की शान्ति-शीतल करुणा के गुहार रही थी, भानों अत्याचार और अनाचार के हाथों में इसी कुछ धर्मनीति अपने परित्राण के लिये धर्म-स्वरूप जगन्नियता से प्रार्थना कर रही थी, भानों पाप और प्रलोभन के पाश में आबद्ध आत्मा अपनी मुक्ति के लिये विश्वेश्वर से चिनय कर रही थी, भानों साकार नरकद्वय के भीय में स्वर्ग-लक्ष्मी व्यक्ति एवं संतस्त लाव से उपर की ओर देखती कुछ स्वर्ग के अधीश्वर से अपनी रक्षा के लिये अनुनय कर रही थी, भानों दो नृशंस हिसकपशुओं से घेरी जाकर सरल भृगांगना करुणामय की करुणा के आतुर लाव से पुकार रही थी। विश्व के रंगमंच पर घस प्रकार के अखिनय एक-दो नहीं हैं; परंतु जवन में मैने पहली ही बार ऐसा दृश्य देखा था। मैने मन ही मन उस युवती के प्रणाम किया, और मेरे मन में स्वतः ही यह लावना उत्थित हो गई कि जिस लागवती-नियम के अनुसार सदा से अंत में पाप की पराजय और पुण्य का परित्राण होता आया है, उसी नियम की सिद्धि में सहायता देने का मुझे आज्ञा-पूर्व संयोग प्राप्त हुआ है। उन नृशंस राक्षसों के देखकर मेरे मन में रत्तीभर लय का संचार नहीं हुआ, मेरा हृदय भानों एक दिव्य तेज से समुज्ज्वल हो उठा, और मुझे ऐसा आभासित होने लगा कि भानों मेरे रक्त के प्रत्येक परमाणु में दिव्य स्फूर्ति का संचार हो गया है, एवं मेरे मन-मंदिर के लावपीठ पर आसीन होकर लागवती-प्रेरणा भानों उस स्फूर्ति का संवाहन कर रही है। संध्या के उस क्षण-क्षण में धनीभूत होते हुये अधिकार में ली मैने उस युवती के स्वरूप में लगवती का दर्शन प्राप्त किया !

उस दिन मैने जाना कि रमणी का रूप क्यों पूजनीय है ? उस भंगल-मुहूर्त में मेरे हृदय निकुंज की प्रत्येक लता आनंद और आभोद से उत्पुष्ट होकर जुमने लगी !

मुझे ऐसा प्रतीत हुआ, भानों उस संध्या की पुण्यमुहूर्त में मेरे जवन का असन्त-प्र-लात उदय हुआ !

x

x

x

x

यद्यपि उस समय दिव्य आनंद के आवेश में मैने उस युवती के यह कह कर सान्त्वना दी थी कि मेरी वृद्धा बहिन उसे अपनी पुत्री से समान मान कर अपने घर और हृदय में आश्रय प्रदान करेगी; और मुझे यह भी विश्वास था कि मेरे अनुरोध और आंसुओं के आभान्य करने का साहस भी मेरी उन करुण-भूर्ति लगिनी के नहीं है; पर तो ली ज्यों-ज्यों मैं घर की ओर बढ़ता जाता था, मेरे मन में एक प्रकार की आशंका उत्पन्न होनी जाती थी। उस आशंका का भूलकारण था मेरी बहिन का धार्मिक कट्टरपन। जगत्तक स्नान करने के उपरांत पूजन से निवृत्त होने के पहले मुझे-अपने सहेला के ली स्पर्श नहीं करती थी, तब लला किस प्रकार वे अमार-कन्या के अपने घर में स्थान देंगी। यह आशंका बार-बार मेरे हृदय के उद्दिग्ग करने लगी थी। तब क्या होगा ? क्या इस अधिकारमयी रात्रि में यह असहाय युवती अछूत होने के कारण ब्राह्मण के गृह से अनादरपूर्वक निकाल दी जायगी ? जिसे मैं आज बहिन करके सम्बोधित कर चुका हूं, उसे क्या मैं अपने घर में आश्रय नहीं दे सकूंगा ? लाघ के द्वार से बहिन क्या अपमानसहित निष्कासित की जायगी; और वह भी ऐसी लयकर रात्रि में ? नहीं, ऐसा नहीं हो सकता; याहें कुछ हो, याहें आज की रात्रि में मुझे अपनी सहेला के, जन्हेने मुझे पाव-पोस कर पडा किया है, छोड देना पडे; पर मैं इस युवती के, इस असहाय अनाथिनी अलला के, इस दुर्भाग्य-दुष्पीडिता धर्म-लगिनी के, कदापि नहीं छोड सकूंगा ! धर्म जगत्त, याहें रहे; जति-जन्धन दूरे, याहें न दूरे; समाज मुझे अक्षिभूत कर दे, याहें न करे; पर मैं इस अनाथिनी अछूत कन्या के किसी प्रकार हिसक राक्षसों की दया पर छोडने के राज नहीं हो सकता ! हिन्दुत्व के छोड सकता हूं, ब्राह्मणत्व के तिलांजलि दे सकता हूं, समाज का परित्याग कर सकता हूं; पर इस अनाथिनी अलला के मैं किसी लांति आश्रयविहीन नहीं कर सकता।

मैने एक बार सामने अधिकार से आवृत गगनमंडल की ओर देखा-कह नहीं सकता कि वह मेरी आन्ति थी अथवा सत्य; पर मैने स्पष्ट रूप से देखा कि इस अधिकारमय आकाश

के एक प्रांत पर ञ्डी होकर एक तेजोमयी मूर्ति मेरी ओर वात्सल्यलरी दृष्टि से देखा रही है। मैंने देखा और मेरे हृदय ने अनुभव किया कि उस भगवन्मयी मूर्ति की मुसकान में मेरे संकल्प का अनुमोदन था, उसकी प्रसन्न मधुर दृष्टि में मेरे निश्चय का समर्थन था। अथ मुझे किसी प्रकार की चिन्ता नहीं रही—अभंगलमयी आशंका भंगलमय संकल्प के सामने ठहर न सकी। मैंने दिव्य दृष्टि से देखा कि मेरा कर्तव्य—पथ सामने है, उस पर धर्म की ज्योति छिटकी हुई है; और स्वयं पुण्य उसे परिष्कृत कर रहा है।

मैं निर्लभ्य, निर्द्वन्द्व, निश्चित होकर उस पथ पर बढ़ने के लिये अग्रसर हुआ !

उस समय मेरा हृदय—कमल आनन्द के आभोद से परिपूर्ण होकर उत्फुल्ल हो रहा था। उसके उस दिव्य आभोद से भस्त होकर मेरे हृदय की समस्त लाव—राशि थिरक-थिरक कर नाच रही थी।

पुण्यसंकल्प दिव्य संदेश का रूपान्तर मात्र है।

(४)

मेरे घर में मेरी वृद्धा सहोदरा का छोड़ कर दूसरा और कोई नहीं था—धन आत की सूचना में ऊपर ही दे चुका हूँ। शैशवावस्था ही में मेरे माता-पिता मुझे धनहीन व्यामयी, स्नेह-मयी लजिनी की कामल वात्सल्यमयी गोद में देकर, कुछ ही महीनों के अंतर से परमपिता परमात्मा की शरण में चले गये थे। मेरे पिता के एक पड़े लाघ अवश्य ही अवशिष्ट थे; पर वे आलस्यलस्यारी थे। उन्होंने आनन्दम विवाह नहीं किया था। माता-पिता के मरने के उपरांत वे ही घर के अलिभावक बने। उनकी जिवितावस्था में तो एक प्रकार से वे वैराग्य-श्रवण ही व्यतीत करते थे। उनके शरीर में प्रकांड जल था; लाठी के वे सिद्धहस्त पंडित थे। उन्होंने मुझे व्यायाम की ओर प्रवृत्त किया; और लाठी की समस्त कला मुझे सिखा दी। चार वर्ष हुए उनका भी शरीरपाक हो गया। इस समय केवल मेरी वृद्धा सहोदरा ही मेरी अलिभावका थीं। यद्यपि इस समय मेरी अवस्था लगभग २० वर्ष की है, पर अथ भी वे व्यामयी लजिनी मुझे निरीह आलक ही समझती हैं; और उसी प्रकार मेरा लावन-पालन करती हैं। थोड़ी सी भी अधिक रात्रि व्यतीत हो जाती है, तो वे चिन्ता से आकुल हो उठती हैं; और झुट्टे नौकर का मेरी ओर में लेजती हैं। हां, उन्होंने विवाह करने के लिये अवश्य मुझसे अनेक बार आग्रह किया, मगर मैंने स्वीकार नहीं किया, इसके लिये वे बहुत अप्रसन्न हुए। कई बार मुझे लला-भुरा कहा; पर अथ मैंने उन्हें यह लय दिखाया कि मैं घर छोड़-कर जङ्गल, तप्य वे रूप हो रही। उसके उपरान्त उन्होंने फिर मुझसे कभी आग्रह नहीं किया।

वे आदर्श हिंदू-विधवा हैं; नेष्टिक अन्नधारिणी होने के साथ-साथ वे परम तपस्विनी हैं। समाह में कम से कम चार दिन उनके अनाहारव्रत में व्यतीत होते हैं, और साल में एक नहीं, अनेक बार वे कष्ट-कष्ट दिन तक जल तक नहीं ग्रहण करती हैं। आज ओकादशी—व्रत है, तो कल चंद्रायण व्रत; आज शिवरात्रि का अनुष्ठान है, तो कल नवरात्रि का नव-दिवस-व्यापी निराहार व्रत का प्रारंभ है। इस प्रकार उन्होंने तप, नियम, संयम, व्रत, अनुष्ठान ध्यादि के द्वारा अपने पवित्र वैधव्य का तन्मयी साधना और तपस्या का स्वरूप रक्खा है; पर धतना सग कुछ होते हुए भी उन्हें हिंदू-धर्म के प्रयुक्त आचार-विचार पर अकान्त श्रद्धा है। वे दिन में जतनी बार शौच से निवृत्त होगी उतनी ही बार स्नान करेगी। और की तो आत ही क्या! यदि मैं भी उन्हें पूज करने के लिये जते समय स्पर्श कर लूं, तो वे अवश्य ही फिर से अपने शरीर का जल से पवित्र करेगी; और मेरे स्पर्शरूपी कलंक का प्रक्षालन करने के लिये वे घोर शीत में भी ठंडे जल के १० सेटों से नहाएंगी। मंत्र-जप करते समय अथवा पूजन के आसन पर बैठते समय यदि कोई ऐसा अनुष्ठान उनकी दृष्टि के सम्मुख आ जाय, जैसे हस्त शस्त्र के नाम से अलिहित करते हैं, तो उस अनर्थ ही हो जाय। फिर तो गंगाजलमिश्रित जल से स्नान किये बिना अब कम से कम एक समाह का निराहार-व्रत-ध्या-रण किये बिना वे दृष्टि-दोषरूपी पाप से पवित्र हो ही नहीं सकती। भोजन करते समय यदि उन पर किसी की परछाई पड़ जाय, तो उस भोजन की समाप्ति ही समझीये। इस

प्रकार जहाँ वे निष्ठापूर्वक तपोमयी साधना में प्रवृत्त रहती थीं, वहाँ उन पर उन अंध संस्कारों का भी अेकाधिपत्य था। जिन्होंने आन्तर्हिन्दू-समाज के मंदिर में सात करोड़ लक्ष-वत्प्रतिमाओं को अछूनों की सत्ता देपी है, वे अपने शरीर का अन्तिम वस्त्र तक दान कर सकती थीं; पर वे दुःख के सागर में निमग्न अछूनों को छूने के लिये किसी लांति समुद्यत नहीं होती थीं। उन्हें अपने आह्वयत्व का गर्व था; अपनी कुलीनता को वे अपनी अभूद्य संपत्ति समझती थीं। अेक नहीं, अनेक बार अछूतों का पक्ष ग्रहण करके मैंने उनके साथ वादानुवाद किया था; पर मैं अेक बार भी उन्हें अपने सिद्धांत की सत्यता को अंगीकार नहीं करा सका। आह्वय होकर शूद्र के साथ संपर्क रचना, उनकी दृष्टि में घोर पाप था; मानों धर्म की वक्षस्थली में तीव्र विषयुक्त छुरी को प्रविष्ट करने के समान था ! और ऐसी अंधपरंपरा की पक्षपातिनी सहोदरा के घर में मैं न्यमार-कन्या को प्रविष्ट कराने के उद्देश्य से अत्रसर हुआ-यह मेरा असीम साहस नहीं तो क्या था ?

परंपरागत संस्कार परम करुणामय हृदय को भी कितना अनुदार एवं अंध बना देते हैं-मेरी सहोदरा इसकी मूर्तिमान उदाहरण थी !

ज्यों-ज्यों मैं घर के निकट पहुँचता जाता था, त्यों-त्यों मेरे हृदय में व्याकुल लावना का विकास होता जाता था। पुण्य-संकल्प ने मेरी जिस आशंका को अेक ही प्रहार में परास्त कर दिया था, वह पुनर्ज्वित सी होती जाती थी। परिणाम की ओर से जितना ही उदासीन होने की मैं चेष्टा करता था, उतना ही वह और भी विकराल स्वरूप धारण करता जाता था। अंत में जब मैंने अपने घर की देहरी पर पैर रक्खा, उस समय मेरी आशंका ने भी मेरे हृदय-मंदिर की देहरी पर उपस्थित होकर भीतर प्रविष्ट होने के लिये उपक्रम किया। पुण्य-संकल्प इस बार पूर्णरूप से उसे आधा न दे सका।

उस पर भी अेक और आपत्ति ने मुझ पर आक्रमण किया। मेरी आंछ आंख सहसा अडे तीव्र वेग से सम्पन्धित होने लगी। अमंगल की आशंका से, अनिष्ट की घस स्पष्ट सूचना से, मैं और भी उद्भिन्न हो उठा। मुझे ऐसा आलासित होने लगा, मानों शीघ्र ही काँध लयंकर विपत्ति का वज्र-प्रहार होनेवाला है; मानों मेरे हृदयमंदिर में, आशाओं और आकांक्षाओं की अेकत्रित राशि में शीघ्र ही अग्नि-संस्कार होनेवाला है। आगत आपत्ति के आक्रमण के आतंक से मेरे हृदय-मंदिर की समस्त प्रवृत्ति-मंडली आतुर और आकुल होकर धधर-धधर प्रधावित होने लगी। मैं उन्हें शान्त करने में अेकान्त असमर्थ सिद्ध हुआ।

पर अब मैं पीछे पग नहीं दे सकता था। कर्तव्यपथ को स्थिर कर लेने पर मैं उससे विचलित होना महाकायरता और नीयता का कृत्य समझता था। इसी लिये अब आगे बढ़ने के अतिरिक्त मेरे लिये और काँध उपाय नहीं था। याहें कुछ क्यों न धटित हो, विपत्ति अपने पूर्ण प्रहार से मुझे विचूर्ण क्यों न कर दे; पर उस न्यमार-कन्या की रक्षा और आश्रय के लार को मैं किसी लांति नहीं परित्याग कर सकता था। आशंका के आतंक से मैं आशुवन गद्गानि की अग्नि में तिल-तिल करके जलने के लिये प्रस्तुत नहीं था।

युवती के लिये हुआ मैंने घर में प्रवेश किया; पर सहसा उसे अंतःपुर में ले जाने का मुझे साहस नहीं हुआ। इसीलिये उसे अपने कमरे में लाकर मैंने बैठा दिया। लैम्प जला कर मेज पर रख दिया; और १०-१५ मिनट में, भीतर से लौट आने का वचन देकर मैंने अक्रमित हृदय से, किन्तु स्थिर गति से अंतःपुर में प्रवेश किया।

पर मैंने देखा कि मेरे कमरे से सटा हुआ जो कमरा था, उसी में बैठी हुई मेरी सहोदरा किसी धर्म-ग्रंथ का अध्ययन कर रही थी। मैंने धीरे-धीरे उस कमरे में प्रवेश किया। मुझे देखते ही उन्होंने ग्रंथ उठाकर अेक ओर रख दिया; और वात्सल्य से परिप्लावित बर्त्सना के स्वर में कहा:-“क्यों रे श्यामू! छत्ती देर तक तू कहाँ था ? मुझे इस बात की रतीभर चिंता नहीं है कि तुझे भोजन लिये हुआ बैठी होगी।”

मैंने कुछ हँसकर कहा:-“तुम्हें तो सदा देर ही भालूम होती है। अभी तो आठ

હી બળ છે. અભી ક્યા દેર હુધ ?”

જી ને અબકી બાર કુછ હંસ કર કહા:—લે, આઠ બજ ગએ ઓર તોરે લિએ દેર હી નહીં હે. મેં તો તુઝ સે સદા યહી કહતી રહતી હું કિ તૂ દીપક જલતે ન જલતે અપને ઘર આ બાયા કર; પર તૂ મેરી ક્યોં સુનેગા ?

મેંને કહા:—જી ! આજ કુછ દેર હો ગઇ, વૈસે તો મેં સદા હી જલદી આ જતા હું.

જી:—આજ ક્યોં દેર હુધ ? કોઇ ન કોઇ તો કારણ અવશ્ય હોગા.

મેંને કહા:—હાં જી ! આજ મેં એક આપત્તિ મેં હંસ ગયા થા; પર તુમ્હારે ચરણોં કી દયા સે મેરા બાલ બી બાંકા નહીં હુઆ.

ઇતના સુનતે હી મેરી સ્નેહમયી જી કા મુખ વિવર્ણ હો ગયા; ઉન્હોંને વ્યાકુલ લાવ સે પૂછા:—ક્યા હુઆ રે ? બતા તો સહી.

મેંને હંસ કર કહા:—કુછ નહીં, તુમ શાન્ત હો કર બેઠો, તો મેં સુનાઉં. તુમ તો પહલે જી સે આકુલ હો છોં; સારી કથા સુનને પર તો ન જાને તુમ્હારી ક્યા ગતિ હોગી.

જી ને આકુલ લાવ સે કહા:—જલદી કહ, મેરા તો જી બહુત છોટા હુઆ જ રહા હે.

મેંને શાન્તિપૂર્વક સારી કથા જી કો સુના દી; કેવલ ઇતના હી નહીં બતાયા કિ મેં ઇસ ચમાર-કન્યા કો અપને સાથ લે આયા હું; ઓર મેંને ઉસે બાહર બેઠક મેં બિઠા રકખી હે. યુવતી કી જાતિ કી બી મેંને સૂચના નહીં દી.

સારી કથા સુન લેને પર જી ને હાથ જોડ કર ભગવાન કો મેરી રક્ષા કે લિએ અનેક ધન્યવાદ દિએ ઓર મુઝસે કહા:—શ્યામૂ ! તૂને વાસ્તવ મેં બડે પુણ્ય કા કામ કિયા; પર વહ સ્ત્રી અબ કહાં હે ?

ક્ષણબર કે લિએ મેં ચૂપ હો ગયા, ફિર મેંને ધીરે-ધીરે કહા:—“ઉસે મેં અપને સાથ લે આયા હું. વહ પાસ વાલે કમરે મેં બેઠી હે.”

જી ને ઉત્પુલ્ક હોકર કહા:—અમ્મ જા કિયા; પર તૂ ઉસે વહાં ક્યોં બેઠા આયા, યહાં ક્યોં નહીં લાયા ?

મેંને ધીરે-ધીરે કહા:—તુમ્હારે ભય સે !

જી ને આશ્ચર્ય પ્રકટ કરતે હુએ કહા:—મેરે ભય સે ? મેરા ક્યા ભય ? જાતી હું; મેં સ્વયં ઉસે યહાં બુલાએ લાતી હું.

ઇતના કહ કર વે બાહર કી ઓર અગ્રસર હુધ; પર મેંને બાધા દેતે હુએ કહા:—એક બાત મેરી સુન લો; જી ! તબ તુમ જાકર ઉસે લિવા લાના.

જી ઠિંક ગઇ; ઉન્હોંને આશ્ચર્યભરે સ્વર મેં કહા:—ક્યા બાત ?

મેંને કહા:—વહ જાતિ કી ચમારિન હે.

જી પર માતોં સહસા વજ્ર-પ્રહાર હો ગયા. દો-ત્રીન મિનિટ તક વે સ્તંભિત સી ખડી રહી. તબ ઉન્હોંને કહા:—ચમારિન હે ? ઓર તૂ ચમારિન કો અપને કમરે મેં બિઠા આયા હે ?

મેંને માહસ કરકે કહા:—ઇસમેં મેંને ક્યા દોષ કિયા ? ક્યા મેં ઉસકો અસહાય અનાથ અવસ્થા મેં ઇસ અંધેરી રાત મેં છોડ આતા ?

જી ને કઠોર સ્વર મેં કહા:—સો તો મેં બી નહીં કહતી; પર બ્રાહ્મણ કે ઘર મેં ચમારિન કા ક્યા કામ ? શ્યામૂ ! મેરે ઘર મેં ચમારિન કો કિસી ભાંતિ સ્થાન નહીં મિલ સકતા.

અબ કી બાર મેંને બી ઉપેક્ષાકૃત તીવ્ર સ્વર મેં કહા:—ચમારિન ક્યા ભગવાન કી બનાઇ હુધ નહીં હે ? ચમારિન ક્યા મેરે ઓર તુમ્હારે ભાંતિ હી મનુષ્યજાતિ મેં ઉત્પન્ન નહીં હુધ હે ? જી ! મેં ઉસે લાયા હું; મેંને હિંસક પશુઓં કે હાથ સે ઉસકી રક્ષા કી હે; મેંને ઉસે બહિન કહ કર સંબોધન કિયા હે; મેં ઉસે અવશ્ય આશ્રય દૂંગા.

જી ને કહા:—તબ મેં ઇસ ઘર મેં કદાપિ નહીં રહુંગી. એક હી ઘર મેં બ્રાહ્મણી ઓર ચમારી નહીં રહ સકતી. યદિ તૂને ઉસે બહિન બનાયા હે, તો ઉસે લેકર તૂ મુખપૂર્વક નિવાસ કર. મેં તો ઉસે અપની ઇસ દેહરી કે બીતર કદાપિ પ્રવેશ નહીં કરને દૂંગી.

મેંને અનુત્ય કરતે હુએ કહા:—તબ ક્યા મેં ઉસે ઇસ અધિકારમયી રાત્રિ મેં ઘર સે બાહર

निकाल दूँ ? क्या राक्षसों से उसकी रक्षा करके फिर मैं उसे उन्हीं के पास लेज दूँ ? ना, उअ ! यह मुझसे नहीं होने का ! जय मैं उसे पहिन बना यूँका; तो मैं उसे अपने घर से धक्का नहीं दे सकता.

उअ ने गंभीर भाव से कहा:—“ सुनो श्यामू ! मेरी वृद्धावस्था है; मैंने अपना सारा जवन इसी प्रकार आचार-विचार से व्यतीत किया है. अब अंतिम समय मैं अपने जवन में केवल तेरे स्नेह के वशीभूत होकर कलंक न लगने दूँगी. मैं तर्क नहीं करती; पर मेरा हृदय यह मानने को कदापि तैयार नहीं कि यमारिन के स्पर्श और दर्शन से आकाश की धार्मिक कृत्यों में रत्तीभर आधा नहीं पहुँचती. आहर-सय से आहरवाले दूसरे भक्तान में, जहाँ गाय अधती है, उसे तुम रात रभ सकते हो. वहीं पर उसे भोजन भोज दिया जयगा; पर मेरे जते उ मेरे कर्मनिष्ठ आचारवान् पिता के घर में यमारिन नहीं रह सकती. कलिका आ गया है, यह मैं जानती हूँ. शूद्र और आकाश का विभेद थोड़े ही दिनों में दूर हो जायगा—यह भी मैं जली लांति देय रही हूँ; पर मैं अपने आचार का तिज्ञांजलि नहीं दे सकती. जाती हूँ, तूने मुझे स्पर्श कर लिया है, मैं स्नान करूँगी. ज, यमारिन ने तुझे भी स्पर्श किया होगा, तू भी स्नान कर. मेरे भरने के उपरान्त जे तेरे उ में आवे सो करना. इस कभरे को भी गंगाजल और गोबर से पवित्र करना होगा.”

धतना कह कर उअ कभरे से आहर हो गछ. मैं स्तब्धित होकर वहीं पडा रहा. थोड़ी देर तक मैं संज्ञाहीन सा हो गया.

पर, जय मुझे प्रकृत-स्थिति का ज्ञान हुआ, तय मैं भी कभरे से आहर निकला. मैंने मन ही मन निश्चय किया कि मैं उस युवती को अपने ही कभरे में रभूँगा. उअ लाय अके, मैं उनही आजा इस विषय में पालन नहीं करूँगा. यह सोच कर मैं कभरे से आहर निकल कर अपने कभरे में गया.

पर यह क्या ? वहाँ तो युवती का पता नहीं था ? वह तो वहाँ से अंतर्हित हो गछ थी ? मैं किंकर्तव्यविमूढ हो गया.

सहसा स्थिति का अर्थ मैं समझ गया. मैंने जान लिया कि उस युवती ने मेरी सहोदरा और मेरी आतों को सुन लिया; और धृष्टा और उपेक्षा से उद्भवान्त होकर उसने आकाश के घर को परित्याग कर दिया. उसके प्रथम दर्शन ही पर मैंने जान लिया था कि उस युवती में आत्म-संमान और तेजस्विता का विपुल अंश था ! उसके तेजोमय स्वरूप और उसकी स्पष्ट उक्ति को सुन कर ही मैंने यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह साधारण रमणी नहीं है; यमार के कुल में उत्पन्न होकर भी उसका हृदय रमणी के गौरव और गर्व से परिपूर्ण था. वह मुझे-अपने अधम लाघ को छोड कर यत्री गछ. यत्री क्यों न जाती ? लाघ होकर भी, उसने उसे अपने घर में आश्रय नहीं दिया. लाघ का पवित्र संयध स्थापित करके भी उसने आहरपूर्वक अपने घर में उसका स्वागत नहीं किया, उस लाघ का और उसके घर का परित्याग करने के अतिरिक्त उस तेजस्विनी देवी के पास उपयान्तर ही क्या था ?

ज्जानि और विक्षोभ से मेरा हृदय पापी की चिता के समान लयंकर रूप से धू-धू कर उठा. मैं भी शीघ्र ही घर से आहर निकल पडा; पर उस घोर अंधकार में मुझे कुछ नहीं दिखाय पडा. केवल दूर पर-जलुत दूर पर, एक दीपक अपने क्षीण प्रकाश से अंधकार को पराजित करने का विह्वल प्रयत्न कर रहा था.

(५)

सारी रात मैं उसे भोजता रहा; पर उस अंधकार में मुझे कहीं उसका पता नहीं चला. प्रभात-काल हो गया; पर मुझे इसकी चिंता नहीं. मैं उसी लांति नगर की ओक-ओक गली में उसे भोजता फिरता था. मैंने मन ही मन प्रतिज्ञा कर ली थी कि जय तक उसका पता नहीं चलेगा, तय तक अपने उस घर को लौट कर नहीं जलूँगा, जहाँ मेरी अनाथिनी, अ-लागिनी, असहाय धर्म-अहिन को आश्रय नहीं मिला था. वह घर मेरे लिये रौरव के समान प्रतीत होने लगा था—उस घर के स्मरणमात्र से मेरा हृदय लयंकर विक्षोभ से आकुल हो उठता था !

धूसी प्रकार मध्याह्निकाण आ पहुँचा। उसके उपरांत मध्याह्न भी व्यतीत हो गया; और दिन का तृतीय प्रहर आ पहुँचा; पर मुझे इसका पता नहीं चला। अभी तक मेरे भूष में अन्न का एक कौर अथवा जल का एक घूँट भी नहीं गया था। सत्य पूछिये तो मुझे भूष अथवा प्यास मालूम ही नहीं हो रही थी। मेरे तलुवों में छाते पड़ गये थे; मेरा शरीर अवसन्न हो गया था; मेरे केश पिंपरे हुये थे; मेरी भुष्-मुद्रा अत्यंत विकृत हो रही थी; और मेरी आँखों में अग्नि विनिर्गत् हो रही थी। धधर-धधर मैं उन्मत्त की भाँति दौड़ता फिरता था। भरीयिका के भ्रम-जल में पड़ कर कस्तूरी-भृगु इस प्रकार व्याकुल भाव से धधर धधर दौड़ता फिरता है; मछु के जो जाने पर नागराज इस प्रकार आतुर हो कर अपना शिर धधर-धधर धुनता फिरता है, ठीक वही मेरी दशा थी। मैं उन्मत्तप्राय हो रहा था। सज्ज काष्ठ मुझे दृष्टते थे; और आश्चर्य करते थे। काष्ठ-काष्ठ मुझसे मेरी घस दशा के संपर्क में प्रान्न भी करते थे; पर मैं किसी को उत्तर नहीं देता था। मैं तो अपनी इस अनाधिनी धर्म-अहिंसा के हूँदता फिरता था।

अंत में संध्या का समय हो आया। मैं भी धधर-धधर धूमते-धूमते गोमती-तटपर पहुँच गया।

वही संध्या थी; पश्चिम के सप्त-राग-रंजित गगन में किसी अज्ञात शक्ति की इसी अँध-जालिक लीला का अलिनय हो रहा था; सामने इसी भाँति गोमती की निर्माण धारा अपने पथ पर प्रवाहित हो रही थी; पर आज मेरे हृदय में आनंद नहीं था, उल्लास नहीं था, भरती नहीं थी। आज तो मेरा हृदय स्मशान की भाँति हो रहा था। ज्ञानि की अग्नि में हृदय का समस्त रस लस्म हो गया था।

सहसा एक ओर से कावाहल सुनाई दिया। मैंने देखा कि एक स्थान पर कुछ आदमी पड़े हुये हैं। कुतूहलवशात् मैं भी धधर ही के चल दिया। २-३ मिनट में मैं वहाँ पर पहुँच गया। वहाँ पहुँच कर मैंने जो दृश्य देखा, उसे देख कर लगभग पूर्ण-रूप से उन्मत्त हो गया, मैंने देखा कि मेरी धर्मअहिंसा चिरनिद्रा में शयन कर रही है। इसकी चेष्टा से प्रतीत होता था कि उसने गोमती में डूब कर प्राण-साग किये हैं। मैं एकटक होकर उस प्राणहीन मूर्ति को देखने लगा।

पर उस प्राणहीन मूर्ति में अज भी एक विशिष्ट तेज था। मैंने देखा-२५४ ३५ से देखा कि उस तेजस्विनी देवी के कुञ्चित ललाट की दो रेखायें विश्व और उसके-इसकी संस्थाओं के प्रति पूर्णरूप से उपेक्षा प्रकट कर रही हैं, और उसके नीच अधर पर उस समय भी धृष्टा की हास्य-रेखा लीला कर रही थी। मैं आत्म-विस्मृत होकर उस प्राणहीन मूर्ति को देखने लगा।

पर थोड़ी ही देर में मेरी संज्ञा लौट आघ; मेरा हृदय दारुण दुःख और लयंकर ज्ञानि से व्याकुल हो उठा। अलुत कुछ रोकने पर भी मैं अपनी अश्रुधारा न रोक सका; मैं कूट-कूट कर रोने लगा। मैंने आगे अद कर उस तेजस्विनी देवी के चरणों में अपना ललाट रज दिया। आलस्य अपनी सखिजांजलि से श्रद्धा का पादप्रक्षालन करने लगा। संध्या के उस धनीभूत अधकार में मेरे आनंद का प्रभात विहीन हो गया।

लोगों ने समझा मुझे उन्माद हो गया है ! अलुत पड़े अंश में उनका विचार ठीक था। उसका हृदय दारुण दुःख से स्मशान बन गया हो, उसकी शुद्धि व्यथा के प्रहार से व्याकुल हो रही हो, उसका प्रभात संध्या में परिणत हो गया हो, वह यदि उन्मत्त हो जय, तो उसमें आश्चर्य क्या

हृदय हा आवेग जय कुछ हलका हुआ, तय मैंने सके-उस तेजस्विनी देवी के-अरखों पर से अपना शिर उठाया। और देखा-आश्चर्यचकित होकर य क सामने ही मेरी वृद्धा सहोदरा पड़ी है। उन्हे देखते ही मैं फिर हाहाकार कर उठा। मैंने देखा कि उनके-उन दयामयी के नयनों में भी अश्रु-जल छवक रहा है। मैंने रोते-रोते कहा:-यही है ! यही मेरी धर्म-अहिंसा है ?

अज ने इधे हुये कंठ से कहा:-स्यामू ! तेरी यह मृत अज वास्तव में पड़ी पुण्यात्मा है। मैंने मेरे हृदय के धार अधकार को दूर कर दिया है।

મैं ચકિત ભાવ સે જીજી કી ઓર દેખને લગા. જીજી ને અપને આપ કેા શાન્ત કરકે કહા:-મैं મોહ મેં પડી હુધ થી. ધર્મ કે નામ પર અધર્મ કેા અનુધાન કર રહી થી. મैं નિત્ય-પ્રતિ 'દુર્ગા સમશતી' મેં પાઠ કરતી થી કિ જગત કી સમસ્ત સ્ત્રિયાં ભગવતી કી હી પ્રતિ-ભાયે હેં; પર મેં ઉસકે અર્થ કી ઓર સે સદા ઉપેક્ષા કરતી થી. ઇન્હોને પ્રાણુ-ત્યાગ કરકે મુઝે ઇસ ઋષિ-વાક્ય સે વાસ્તવિક અર્થ કેા બોધ કરા દિયા હે. યહ બ્રાહ્મણી સે બી અધિક પૂજ્ય હે.

વિપત્તિ કે ઉસ બીષણુ અંધકાર મેં બી મુઝે આનંદ કી એક રેખા દિખાઇ દી. અપની ધર્મ-બહિન કે ઉસ ત્યાગ કે ગૌરવ સે મેં ઉલ્લસિત હો ઉઠા. અપની રનેહ-મયી જીજી કે પાદ-પદ્મ મેં અબ્બ કી બાર શિર રખ દિયા. ઉન્હોને મુઝે અપને હૃદય સે લગા લિયા. ઉનકી આંખોં 'સે ફિર અશ્રુધારા બહ ચલી !

કહ નહીં સકતા કિ યહ મેરે ઉન્માદ કી ઉદ્ભ્રાન્તિ થી, અથવા કિસી દૈવી લીલા કા વિશેષ ચમત્કાર; પર મેંને દેખા-રપટ રૂપ સે દેખા કિ મેરી ઉસ ધર્મ-બહિન કી પ્રાણુહીન મૂર્તિ કે મુખ-મંડળ પર અબ્બ ઉપેક્ષા એવં ધૂણા કે ભાવ લીલા નહીં કર રહે થે; ઉસ પર અબ્બ દિવ્ય આનંદ ઓર સંતોષ કી આભા વિકીર્ણ હો રહી થી.

પ્રાણુ-પરિત્યાગ હી ત્યાગ કી પરમ સીમા હે.

છૂત કિસ ખાત કે, અછૂત કિસ ખાત કે ?

(લેખક-પં. અનૂપશાસ્ત્રી-બી. એ. એલ. ટી. "આંદ" મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

મોહ બેઠે મુખ ક્યોં સ્વધર્મ-અનુયાયિયોં સે, છોડ બેઠે આપ ક્યોં સ્વજાતિ કે સપૂતોં કેા ? ગોડ બેઠે અપને મહાન્ અભિમાન હી સે, માન કેા, ગુમાન કેા, મહાન્ કરતૂતોં કેા. સંભલ સકે ન સાલ સૈકડોં વ્યતીત હુએ, ડાલા હૈ વિધર્મ મેં સ્વધર્મ કે પ્રસૂતોં કેા; અબ્બ તો સુધારો હીન હાલ કેા હુધ હૈ દેર, અબ્બ તો ઉબારો ઇન પતિત અછૂતોં કેા. દેખ કે તુમહારી ઇસ હૃદય-વિહીનતા કેા, કેાસ રહા જન-સમુદાય અવની કા હૈ; મોહિત હુએ હો સાવધાનતા રહી ન શેષ, ગાઠા હૈ સમય પૈ તુમહારા રંગ ફીકા હૈ. જ્ઞાની ઓર માની ક્યારહેન અબ્બ જાતિ બીચ, સારા જ્ઞાન-માન અસ્ત હો ગયા કબી કા હૈ; સમગ્ર અછૂતોં કેા અછૂતોં કે સમાન રહે, આપકે લલાટ પૈ કલંક હી કા ટીકા હૈ. અબ્બ તો સંભાલના પડેગા દુનિયા મેં તુમહે, આંખેં ખોલ-ખોલ હાનિ-લાભ કેા નિહાર લો; જનતા વિધર્મિયોં કી બઢતી દિનોં દિન હૈ, ઘટતે તુમહીં હો ઇસ ખાત કેા વિચાર લો. આજ સે રહેંગે ન અછૂત હો અછૂત અબ્બ, બીષણુ પ્રતિજ્ઞા માનસોં મેં યહ ધાર લો; દીન દલિતોં કેા, પતિતોં કેા, અપનાઓ શીઘ્ર, હીનોં કેા સુધાર લો, અછૂતોં કેા ઉબાર લો. એક હી સમાન પાયા જીવન ધરા કે મધ્ય, રંગ-ઢંગ એક હી હૈ એક જમાત કે; એક હી સમાન પાપ-પુણ્ય ભોગતે હૈ સદા, એક હી સ્વભાવવાલે ઓર એક ગાત કે. એક હી સમાન બન રહતે સકલ મિલ, એક હી બને હૈં સદા સાથી દિન-રાત કે; ફિર યહ કેસા હૈંય-નીચ કા વિચાર કહો, છૂત કિસ ખાત કે, અછૂત કિસ ખાત કે ?

शिक्षा का आदर्श

('आंद' ना मे १९२७ना अंकमांथी उद्धृत)

मद्रास की 'एज्युकेशनल रिव्यू' नामक पत्रिका में अमेरिका की वेदान्त-समिति के अध्यक्ष स्वामी अबेदानंद का 'शिक्षा के आदर्श' पर दिया हुआ भाषण प्रकाशित हुआ है, उसीके एक अंशका अनुवाद हम नीचे दे रहे हैं:-

हमें अनुहार नहीं होना चाहिये; और विभिन्नता में एकता के आदर्श को हमें अपने सामाजिक जीवन की लीन-लीन अवस्थाओं में प्रयुक्त करना चाहिये। जिस प्रकार दो आकृतियाँ एक सी नहीं होती हैं, उसी प्रकार दो भस्तिष्क भी एक से नहीं होते। स्वयं भगवान ने तुम्हारे लिये तुम्हारा पथ निर्दिष्ट कर दिया है। मुझे सहिष्णु होना चाहिये, अपने ही नियमानुसार तुम्हें विकसित होने देना मेरा कर्तव्य है। उपवन में लीन-लीन प्रकार के वृक्ष होते हैं; पर तुम इनमें से किसी भी दो को एक सा बनाने का प्रयत्न नहीं करते। क्या तुम घिस पात का प्रयत्न करते हो कि दो विभिन्न वृक्षों में एक ही सा इल उत्पन्न हो ? ऐसा करके तुम सभी वृक्षों का विनाश कर दोगे। घस लिये मेरे मित्र ! यह विश्व एक उपवन के समान है; जिसमें प्रत्येक व्याक्त एक-एक वृक्ष है। तुम उसे जड़ने दो; और उसे अपना ही इल धारण करने दो। उसकी वृद्धि में बाधा मत पहुँचाओ। यही तुम्हारा आदर्श होना चाहिये। उसकी वृद्धि और उन्नति में बाधक बनने की तुम्हें क्या आवश्यकता है ? तुम अपना हाथ दूर भाँच लो। समस्त बाधाओं को उसके पथ से हटा लो; और उसे स्वतंत्र भाव में जड़ने दो, तब तुम देखोगे कि वह श्रेष्ठतम इलों का धारण करेगा; परंतु घसके पहले कि वह श्रेष्ठतम इलों का धारण करे। तुम्हें उसके लिये उपयुक्त वायु-मंडल समुपस्थित कर देना होगा ! काँच की वृक्ष श्रेष्ठ इलों का धारण नहीं कर सकती, जब तक कि आप उसे उपयुक्त प्रकाश और उष्णता नहीं देंगे; और जब तक कि उसके लिये पृथ्वी, वायु तथा जलरूपी पौष्टिक पदार्थ प्रदान नहीं करेंगे। यही वह वायुमंडल है, जिसमें परिपोषित होकर वृक्ष सुमधुर और सुंदर इल धारण कर सकते हैं। घसी प्रकार आप उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित करके उसे अपने जीवन के सर्वोच्च आदर्शों का प्राप्त करने में सहायता प्रदान कर सकते हैं। तुम याँडाल से क्यों घृणा करते हो ? वह याँडाल हुआ ही कैसे ? क्योंकि तुम्हीं ने उसे याँडाल बनाया है। यदि तुम उसके लिये आदमियों का उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित कर दो, तो तुम कल उसे आदमियों बना सकते हो। यदि वह गंदा, अशुभ एवं अपवित्र है, तो तुम घसके लिये उसे दोष मत दो। वह क्यों ऐसा है ? क्योंकि तुम्हीं ने तो उसे ऐसा बना दिया है; और अब उसे निम्नतम स्थिति में स्थापित करके और उसके लिये ऐसी-ऐसी अवस्थाओं उपस्थित करके जे अकान्त रूप से पतित और अपमानजनक है, तुम उसे दोष देते हो; उसे धुरा जाता हो; और उससे घृणा करते हो। याँडाल दोषी नहीं है। दोषी हो तुम-तुम जे तमान के नेता हो ! तुम्हीं ने उसे ऐसा बना दिया है। घसलिये घसके दोष को स्वयं ग्रहण करो, उस दोष को दूर करो; और उसे ऋषि बनाओ। उसे उपयुक्त शिक्षण दो, उसे समुचित शिक्षा प्रदान करो, उसे स्नेह करो, और उसे अपने पैरों पर खड़े होने का अवसर प्रदान करो। क्या तुम ऐसा करते हो ? नहीं, तुम ऐसा नहीं करते। कुछ वर्ष पहले एक दिन अमेरिका के संयुक्त राष्ट्र के राष्ट्रपति अब्राहम लिंकन अपने एक मित्र के साथ वाशिंगटन की एक गली में यके जा रहे थे। उस समय उन्होंने सड़कपर एक कीड़े का देखा। वह अपने पीठ पर लौटा पड़ा था; और उसके पैर उपर की ओर उठे हुए थे, तथा वह अपने पैरों पर खड़े होने की कोशिश कर रहा था। अब्राहम लिंकन ने नीचे झुक कर उस कीड़े को उठा लिया। और उसे उसके पैरों पर खड़ा कर दिया। उनके मित्रने पूछा:-“क्या कर रहा है ?” उन्होंने कहा:-“ मैंने घस जेयारे को उसके पैरों पर खड़ा कर दिया है।” यह उनका स्वभाव था। घसलिये मेरे मित्र ! मैं यादता हूँ, तुममें से प्रत्येक अब्राहम लिंकन बन जावे। यदि तुम किसी दरिद्र अनुष्य को देखो तो तुम उसे उसके पैरों पर खड़े

હોતે મેં સહાયતા પ્રદાન કરો, ઉસે ઉપયુક્ત અવસર દો. ઉસ પર અત્યાચાર મત કરો, ઉસે કુવાચ્ય મત કહો, ઉસકી નિંદા મત કરો; ઔર તુમ ઉસે ઉસી બાંતિ સ્નેહ કરો, જૈસે તુમ અપની આત્મા કો સ્નેહ કરતે હો !

કૈસે સરલ, સુંદર એવં સત્ય ઉપદેશ હે !

વિશ્વાસ-ઘાત

(લેખક:-શ્રી૦ વ્યાસ મોતીલાલજી શર્મા. 'ચાંદ' ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈ અછૂતોં કી કહાની કષ્ટકર, શ્રવણ સે હમ શ્રવણ કર સકતે નહીં !
ભાવ સારે સ્વાર્થ મેં જબ લીન હૈ, તબ ભલા પરમાર્થ કર સકતે કહીં ? ૧
સ્વાર્થ જબ પરમાર્થ કા શુભ અંગ થા, પ્રેમ-સરિતા બહ રહી થી દેશ મેં;
દેશ-ઉત્તતિ-અર્થ કરતે કર્મ થે, વર્ણ ચારોં આર્ય જન કે વેશ મેં. ૨
વસ્તુતઃ ઉત્તત દશા થે જનતે, ધ્યાન થા અધ્યાત્મ-વિદ્યા જ્ઞાન કા;
ઔક્ય કા સંચય સદા હોતા રહા, હિંદુઓં કો વેદ કા અભિમાન થા. ૩
દ્વૈત-બીજ વપન હુઆ જબ સે યહાં, "છૂત" ઔર "અછૂત" લાખોં હો ગએ;
બન્ધુ સે નિજ-બન્ધુ કરતે હૈં ધૂણા, ઇસલિએ લાખોં વિધર્મા હો ગએ. ૪
પ્રથમતઃ જનકો "મહત્તર" પદ દિયા, આજ ઉનકો બ્રહ્મ, નીચા, કહ રહે;
એક હો, નિજ "ડેઠ" થા જનકો કહા, નીચ સે બી નીચ હો દુઃખ સહ રહે. ૫
સ્વાર્થવશ "નાયક" જનકે માના સદા, આજ વે બન દાસ રહતે હૈં યહીં;
હિંદુઓ ! હિંદૂ સકળ નિજ-બન્ધુ હૈં, કહ રહે વે, કિન્તુ તુમ સુનતે નહીં. ૬
માન દે, અપમાન નિજ જન કા કિયા, ઇસલિએ લાખોં વિધર્મા બન ગએ;
પ્રલ મિલેગા દીન-હિય કી આહ કા, હિંદુઓં ! ગર વે મુસલમા બન ગએ ? ૭

હિન્દુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દેખાતાં ચિહ્ન*

(લેખક:-કુમારી સરસ્વતી દેવી, તકિયાર-'ચાંદ' મે-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

છેડના સોએ હુએ મત તાર કો-ક્યા સંભાલોગે અગર વહ છિડ ગયા ?
હૈ છુપી ઉસમેં બહુત દિન કી કલક, જગ ઉઠેગી આગ ગર વહ છિડ ગયા !! ૧
હૈ બહુત દિન કી મિટી વહ રોશની, હિન્દુઓં કે પતન કા ઇતિહાસ હૈ !
હૈ હજારોં વર્ષ કા જુદમોસિતમ, વહ અછૂતોં કા વ્યથિત ઇતિહાસ હૈ !! ૨
ઔખ ક્યોં હૈ અબ તલક થોં દેખતી ? કાન ક્યોં હૈં સુન રહે ઉસ રાગ કો ?
જબ હમારે હી હમારે સામને, થામતે હૈં દામને-ઇસલામ કો !! ૩
જુદમ સે લાખોં ઇસાઇ હો ગએ, જુદમ કા ફિર બી ન પારાવાર હૈ !
જુદમ હોતે હૈ ધરમ કે નામ પર, કૌમ કે મિટને કા યહ આસાર હૈ !! ૪

अछूत और व्यलियार

('आंद'—मे १९२७ ना अंकमांथी उद्धृत)

द्विजतियों के समान ही शूद्र और अछूत जतियों में भी रमणी का स्थान होय और निकृष्ट है। यद्यपि शूद्र और अछूत जतियों की अनेक नारियां अपने पुरुषों की के समान आह्वर निकल कर परिश्रम-साध्य कर्मों के द्वारा पैसा पैदा करती हैं; और इस प्रकार गृहस्थी के संभालन में पर्याप्त सहायता प्रदान करती हैं; पर तो भी उनकी परतंत्र स्थिति पर इसका रत्ती-भर प्रभाव नहीं पड़ता है; और उन्हें अपनी उच्च-जति की महिलाओं के समान ही पुरुषों की परिवारिका एवं नित्य आजातुकारिणी बनकर अपना जीवन व्यतीत करना पड़ता है। सिद्धान्त-रूप से यह कह सुरा न भी हो; पर वर्तमान काल में स्त्रियों की दारुण दुर्दशा का ऐक मूलकारण यह भी है कि उन्हें आत-आत में पुरुषों की मुभापेक्षिणी बनना होता है; और इसीत एवं अनुचित सभी विषयों में पुरुषों का अपना नित्य ज्ञानवान पथ-प्रदर्शक मान कर, संसार के जटिल मार्ग पर चलना पड़ता है। पुरुष प्राकृतिक रूप से अन्न और वीर्य का प्रधान केन्द्र है, इसलिये यदि वह रमणी जति का रक्षक तथा नेता बन कर उसे विश्व के जटिल एवं कंटकपूर्ण मार्ग पर अपने तत्वावधान में लेकर चले, तो इसमें न तो कुछ हानि है, और न आश्चर्य; पर स्त्रियों की इस परवशता और उनकी स्वाभाविक निर्भरता एवं भीरुता से अनुचित लाभ उठा कर पुरुषों ने उसे अपनी काम-क्रीडा का साधन एवं अपने उच्छ्रंखल उन्माद की शान्ति का उपाय बना दिया है। जो आत उच्च-जति के पुरुषों ने की, वही आत अछूत तथा शूद्र जति के पुरुषों ने भी मान ली। अछूत जति के पुरुषों ने भी रमणी का अपने से नीच, निकृष्ट एवं निर्मल मान कर उसे अपने उच्छ्रंखल एवं उन्माद अत्याचार के यंत्र में बांध दिया !

सत्य पूछिये तो रमणी-जति के प्रति ऐकान्त अनादर एवं अपमान का भाव समस्त-हिंदु-जति में परिव्याप्त हो रहा है; और अछूतों तथा शूद्रों में भी वह संक्रामक व्याधि के समान फैल गया है। शताब्दियों के अत्याचार एवं अनाचार से अछूत जतियों के जन अशेष गुणों का हास हो गया है, उनके कारण उनमें यह नीच भाव और भी प्रबल हो उठा है। हमारे कलने का तात्पर्य यह है कि शताब्दियों और युगों से अछूतों तथा शूद्रों में विद्या, वृद्धि तथा वैभव की त्रिवेणी विलुप्त हो गई है; और इसीके कारण वे रमणी की भर्थादा, रमणी की प्रतिष्ठा, रमणी की महिमा, रमणी की पवित्रता, रमणी की उच्चता एवं रमणी की महतीयता का भी ऐक बार ही विस्मृत कर बैठे हैं। द्विजों ने उन पर जो अत्याचार किये हैं, उनकी आवृत्ति उन्होंने अपनी देवियों पर की है। वे यह आत प्रायः ऐक प्रकार से भ्रूत गये हैं कि रमणी साक्षात् जगज्जननी की अंशभूता है; और इसका सतीत्व, इसका चरित्र और इसका शील दिव्य पदार्थ है। यह सत्य उच्छ्रंखल मानव-प्रवृत्ति की क्रीडा के विषय नहीं है। अपने युगव्यापी अज्ञान और अधकार के वशीभूत होकर वह यह विस्मृत कर बैठे हैं कि अपनी कलुषित प्रवृत्ति की शान्ति के लिये रमणी का व्यलियार-पथ पर धसीटना महापाप है, विश्वेश्वर की दृष्टि में वह अक्षम्य अपराध है; और इसका कोण भी प्रायश्चित्त नहीं है। वह रमणी के दिव्य सतीत्व की, रमणी के पुण्य महत्त्व की एवं रमणी के पावन सौंदर्य का कल्पना तक नहीं कर सकते हैं; और उन्हें यह आत समझने की शक्ति ही नहीं है कि रमणी का अनादर और अपमान करना विश्वेश्वरी के प्रति बार अपमान प्रकट करना है; रमणी का अपनी काम-लिप्सा का विषय बनना विश्व-जननी के प्रति महापाप करना है; और रमणी का गृह-लक्ष्मी के पावन आसन से रजसिल करके उसे परिवारिका एवं पाद-छुंठित बनाना; मानों विश्व की परिवारिका शक्ति के प्रति विद्रोह प्रकट करना है। वे यह नहीं जानते कि इसका परिणाम केवल अपने ही लिये नहीं, केवल अपनी ही जति के लिये नहीं; वरन समस्त हिंदुजति के लिये भयंकर होगा। दैवी प्रकाश की प्रबल अग्नि-ज्वाला इस महापाप का संपूर्ण निराकरण किये बिना शान्ति नहीं होगी, यह नित्य सत्य समझने की शक्ति उन भेयारे अछूतों और शूद्रों में रह ही नहीं गई है; क्योंकि द्विजतियों ने उन्हें

વિદ્યા, શુદ્ધિ એવં વિવેક કી ખિમલ જ્યોતિ કી મંગલમયી સીમા સે એક બાર હી બહિષ્કૃત કર દિયા હૈ. અસ્તુ.

હમારે કહને કા સાર યહ હૈ કિ વ્યભિચાર કી દારુણ પ્રવૃત્તિ કા મૂલ ઉદ્ગમ હૈ રમણી કે પ્રતિ અપમાન એવં અનાદર કી દુષ્ટ ભાવના ! ઇસીલિયે વહ બચંકર માનસિક વ્યાધિ હૈ, જો અપની વિષમયી જવાલા સે દૂસરે સમસ્ત માનસિક ગુણોં કા ભસ્મસાત કર દેતી હૈ. ઇતિ-હાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ કિ ઇસ દારુણ વ્યાધિ સે અકાન્ત હોકર અનેક સબ્ય એવં સમૃદ્ધ જાતિયાં અપના પાર્થિવ અસ્તિત્વ તક ખો ખેઠી. કહાં હૈ આજ વહ વૈભવશાલિની રામન-જાતિ, જીસકી વિજય કે જયજયકાર સે એક દિન નિખિલ ગગન-મંડળ મુખરિત હોતા થા ? કહાં હૈ વહ દુર્દૃઝ યવન-જાતિ જીસકે હુંકારનાદ સે ઉદધિ-મેખલા-મેદિની પ્રકમ્પિત હોતી થી ? આજ ઇતિહાસ કે પૃષ્ઠોં મેં ઉનકી સ્મૃતિ-માત્ર ઉસ અતીત યુગ કી કહાની આંખોં મેં આંસુ ભર કર કહ રહી હૈ. ઇસી રમણી કે અનાદર-રૂપી મહાપાપ કે અનુષ્ઠાન સે ત્રિભુવન-વિજયી રાવણુ કુલ-સહિત નષ્ટ હો ગયા ! દ્રૌપદી કે અપમાન કી અગ્નિ મેં મહાપ્રતાપી કુરુ-વંશ ભસ્મસાત હો ગયા. જમ્મ જ્ઞાનસમ્પન્ન, બલસમ્પન્ન, શક્તિસમ્પન્ન જાતિયાં વ્યભિચાર કી વિષમયી જવાલા મેં પતિત હોકર વિનષ્ટ હો ગઇ, તબ્બ અજ્ઞાન ઔર અધિકાર સે આવૃત પથપર ચલનેવાલી શૂદ્ર ઔર અછૂત જાતિયાં તો ઔર બી જદ્દી ઇસ દારુણ જવાલા મેં જલ કર ધૂલિ હો જમગી.

ઇસીલિએ યહ આવસ્યક હૈ કિ અછૂત જાતિયોં મેં બી ઇસ નિત્ય સત્ય કા પ્રચાર કિયા જાય કિ રમણી જગ-માતા કી પ્રતિમા હૈ, ઔર ઉસકા અપમાન કરના, ઉસે અપની કલુષિત પ્રવૃત્તિ કી શાંતિ કા સાધન બનાના, ઉસકી નિર્બલતા, નિર્બુદ્ધિતા એવં નિસ્સહાયતા સે અનુચિત લાલ ઉઠા કર ઉસે વ્યભિચાર-પથ પર ધસીટના એકાન્ત અનુચિત હૈ, બચંકર પાપ હૈ-બ્રહ્મ-હત્યા સે બી બદ કર ધોર જઘન્ય પાપ હૈ. ઉન્હેં યહ બતાના હોત્રા કિ અપની માં-મેટી કી, બહિન એવં માતા કી રક્ષા કે લિયે પ્રાણુ દે દેના ઉનકા શાશ્વત ધર્મ હૈ; ઉનકે સતીત્વ રક્ત કી રક્ષા કે લિયે, ઉનકે ચરિત્ર કી પવિત્રતા કા અક્ષુણ્ણ રખને કે લિયે ઉન્હેં અપને હૃદય કે શેષ બિંદુ બી સમર્પણુ કર દેને મેં સંકોચ નહીં હોના ચાહિયે; માનવ-ધર્મ કા યહ સર્વોચ્ચ આદેશ હૈ !

અછૂત-નારી કી દુર્દશા

(‘ચાંદ’—મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધત)

જૈસા કિ હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈ, યહ વ્યભિચાર કી પ્રવૃત્તિ રમણી કે પ્રતિ અપમાન ઔર અનાદર કી ભાવના સે સમુત્પન્ન હોતી હૈ; પર પુરુષોં કી ઇસ જઘન્ય ભાવના કા પરિણામ યહ હોતા હૈ કિ ઉસકે દૂષિત વાયુમંડળ મેં નિરંતર રહને કે કારણુ સ્ત્રિયાં બી અપને પ્રકૃત-સ્વરૂપ કા વિસ્મૃત કર ખેઠતી હૈ; ઔર ધીરે-ધીરે અજ્ઞાન ઔર અધિકાર કી શક્તિ કે સાથ-સાથ અત્યાચાર ઔર અનાચાર કે બીજાત્સ તાંડવ કે સાથ-સાથ વે બી યહ બાત મૂલ જાતી હૈં કિ ઉનકા સતીત્વ, ઉનકા ગૌરવ, ઉનકા ચરિત્ર, ઉનકી મહિમા, ઉનકી મહનીમતા-યહ સબ પુરુષોં કે આમોદ, કામ-ક્રીડા એવં વિલાસ-વાસના કે વિષય નહીં હૈ. શતાબ્દિયોં કે અત્યાચાર, અનાચાર એવં દુરાચાર કે નિરંતર સંમિલિત પ્રહાર સે ઉનકી આત્મજ્યોતિ એવં વિવેક-શક્તિ નષ્ટપ્રાય હો જાતી હૈ; ઔર વે પુરુષોં કે પ્રલોભનોં મેં પાપ કે કપટવ્યાપારોં મેં ઉચ્છ્રંબલ-વાસના કે ઉન્માદ એવં વિકાર કે વિપુલ મદ મેં પથ-બ્રષ્ટ હોકર પતિત હો જાતી હૈ. વે સ્વયં હી અત્યાચારી કે અત્યાચાર મેં યોગ દેને કા બાધ્ય હોતી હૈ; વે સ્વયં બલિ-વેદી પર બધિક કી કૃપાણુ કે નીચે અપની કામલ ગર્દન રખ દેતી હૈ. આજ અછૂત જાતિ કી દેવિયોં કી બી યહી દારુણ દશા હો રહી હૈ-સતીત્વ કી વાસ્તવિક મર્યાદા કા અજ્ઞાન ઔર ઉદ્બ્રાન્તિ કે કારણુ વિસ્મૃત કરકે વે કબી-કબી ધોકે સે અપને હિન્નજવલ સર્વસ્વ કા સ્વતઃ હી નરક કે ગર્જર મેં ધક્કા દે દેતી હૈ.

પર હમ યહ કહને કા પાપ નહીં કર રહે હૈં કિ સમસ્ત અછૂત દેવિયાં ઇસી બચંકર સંકામક વ્યાધિ સે મસ્ત હો રહી હૈ; ન હમારે કહને કા યહ તાત્પર્ય હૈ કિ વે અપને પવિત્ર સતીત્વ કા સાધારણ પદાર્થ સમજ કર ઉસે લીલામાત્ર સે પુરુષોં કી કામ-વાસના કે ચરણોં મેં

समर्पण कर देती है। हमारे कंधे का अलिप्राय यह है कि पुरुषों के अत्याचार और अनाचार के निरंतर परिपीडन से उद्भ्रान्त होकर वे अपने शुद्ध, दिव्य, प्रकृत स्वरूप को विस्मृत कर देती हैं; और अज्ञान तथा अविवेक के कारण अपनी समुज्ज्वल भलि को गंवा बैठती हैं; और पीछे भलि-विहीन भलिधर के समान व्याकुल होकर-व्यथित होकर, आनन्ध-व्यापिनी ज्ञानि-ज्वाला में तिल-तिल करके जला करती हैं।

यह कहते हुये हृदय विदीर्ण होता है; एवं लज्ज से हमारा शिर विनम्र हो जाता है कि अछूत और शूद्र जति की देवियों का पथ-भ्रष्ट करने में द्विजति के पुरुषपुंगवों का ली पड़त-कुछ हाथ रहता है। जैसा कि हम ऊपर कह चुके हैं कि पाप के प्रक्षोभन और पुरुषों के कपट-व्यापारों से उद्भ्रान्त होकर अनेक अछूत जति की स्त्रियों अपना समुज्ज्वल रत्न जो बैठती हैं, दरिद्रता के दारुण उत्पीडन से एवं पुरुषों की कमाछ के पर्याप्त न होने से अछूत जति तथा शूद्रों की देवियों का ली धर की मर्यादा से बाहर निकल कर परिश्रम-साध्य कर्मों का करना पड़ता है-उन्हें ली गृहस्थी के निर्वाह के लिये बाहर, विश्व के कपटपूर्ण एवं पाप-पूर्ण कोलाहल में काम करना पड़ता है; और उस समय उनकी निरसहाय, निर्धन अवस्था से अनुचित लाल उठा कर उन्हें पतन के गंभीर अंधकारपूर्ण गर्भ में ढकेलने के लिये पाप और शैतान-दोनों नाना प्रकार के कपट-कौशलों का अनुष्ठान करते हैं; और उन्हें प्रलुब्ध करके पाप के पाश में आपद्ध करके उनका सर्वनाश कर डालते हैं; और शैतान और पाप के भूर्ति-मान स्वरूप जन कर, त्रिपुंडधारी ब्राह्मण, और गलमुच्छधारी क्षत्रिय, एवं थोड़धारी वैश्य अपनी काम-वासना की प्रज्वलित ज्वाला में धन निरसहाय अजलाओं की आहुति प्रदान करते हैं। कोष्ठ धार्मिक ग्रंथों के अशुद्ध एवं असत्य वचनों का अपने कपट-हृत्पथ से मुँह से उच्चारण करके उन अजलाओं का ब्राह्मणगुरु के शीरस्थों में तन, मन, धन समर्पण करने के लिये आदेश एवं उपदेश देते हैं; और उन अज्ञानांधकार में पड़ी हुई रमणियों का स्वर्भ-लाल की आशा दिला कर नरक-पथ पर ले जाते हैं। कोष्ठ-कोष्ठ गलमुच्छधारी एवं लक्ष्मणाही भूराग्रगण्य संन्या के धनीभूत होते हुये अंधकार में, दिनभर के कठिन परिश्रम के उपरांत घर को लौटती हुई अछूत देवी पर जन-प्रांत की तिमिरावृता सीमा में आक्रमण करते हैं; और उसके सतीत्व को विनष्ट करके अपने क्षत्रियत्व, वीरत्व एवं अपने वंश-गौरव की रींग मारने में रत्तीभर संकोच नहीं करते हैं; और घसी लांति अपने धरों में आनेवाली अछूत पिसनहारियों एवं मज्जरनियों का पैसे का, धुली घाती का, चांदी के कड़ों का और कभी कभी सोने की अंगूठी का प्रक्षोभन देकर, तुलसी-माला का धारण करनेवाले एवं भरतक पर श्री-चिह्न का अंकित करनेवाले थोड़धारी लज्जत वैश्य उन्हें-उन अछूत तथा शूद्रजति में उत्पन्न होनेवाली लज्जवती की अंशभूता ललनाओं का अपनी पर्यंकशायिनी जनाते समय रत्ती-भर अनुताप का अनुभव नहीं करते हैं। इस प्रकार जो द्विज-देवता, जो क्षत्रिय-कुल-कमल-दिवाकर ठाकुर साहब, जो वैश्य-वंश-गौरव सेहल अछूतों के संस्पर्श एवं संसर्ग में भूर्तिमान कालुष्य और शैतान का निवास मानते हैं, वे ही उन जतियों की निर्भोधि निरसहाय नारियों का अपने पर्यंक की अंक-शायिनी जना कर परिभ्रष्ट करने में पूर्व-जन्म के परम पुण्यों का पुण्ड्रक प्रसाद मानते हैं! पाप की यह कैसी विडम्बना है? कपट का यह कैसा कलुषित कांड है? कलिकाल का यह कैसा प्रवचनमय व्यापार है?

इस प्रकार अछूत एवं शूद्र-नारियों की दारुण दुर्दशा का लीषण्य एवं व्यथामयी जनाने में द्विजति में उत्पन्न होनेवाले अनेक लंड पुरुष सदा तत्पर रहते हैं; और द्विजजति की आंखों में धूल डाल कर, समाज का अपने बाह्य आडम्बरों से अंधा जना कर एवं देश का अपनी कपट-लीला के द्वारा भूर्ण जनाकर यह तिलकधारी ब्राह्मण, उन्नी भूँछवाले क्षत्रिय, एवं गरी थोड़वाले वैश्य अपनी काम-वासना की प्रणय ज्वाला में धन निरीह, निर्भोधि, निरसहाय अजलाओं की निष्ठुरतापूर्वक आहुति देते हैं; परंतु हमारे कंधे का यह अलिप्राय नहीं है कि सली ब्राह्मण, सली वैश्य, सली क्षत्रिय जैसा करते हैं। हमारे कंधे का जैसा अर्थ करना अनर्थ करना होगा। हमारा अलिप्राय उन्हीं लोगों से है, जो अपने ब्राह्मणत्व की रींग मारते फिरते हैं, अपने क्षत्रियत्व का राग गाते फिरते हैं और अपने वैश्यत्व की कुग्गी पीटते

द्विरते हैं; पर जो प्रच्छन्न-रूप से सभी प्रकार के कुर्मों, कुर्मियों और क्लृपित कांटों का अनुष्णान करने में रतीभर पश्चात्ताप अथवा संकोच ओष नहीं करते हैं। यदि जैसे प्रच्छन्न पिशाचों और पापियों की संख्या नगण्य होती, यदि केवल कहीं-कहीं अपवाद रूप से जैसे दो-चार शैतान अपना क्लृपित व्यापार करते होते, तो कदाचित् हम उनकी और घस प्रकार से संकेतमात्र भी न करते, उनका नाम-निर्देश तो हर की आत है; पर हम देखते हैं कि जैसे निरुद्ध नीच जनों की संख्या अंकांत नगण्य नहीं है; जैसे प्रच्छन्न पिशाचों की व्यापार-लीला का क्षेत्र अंकांत संकुचित भी नहीं है। इन पंक्तियों के लेखक का अपने जीवन में जैसे अनेक नर-राक्षसों के जनने का और उनका जंटा-झंडा करने का अवसर प्राप्त हुआ है। इहाराती डाढ़ी के आवरण में, पीत यंदन के लगे हुये त्रिपुंड के नीचे, राम-नामी दुपट्टे के अंतराल में, शुभ्र भोजोपवीत का धारण करनेवाले वक्षस्थल के भीतर एवं सौम्य सरलता के कपट-पट में कितने क्लृपित भाव, कितने निरुद्ध विचार, कितने लयंकर पद्यंत्र, कितनी पापमयी अलिसंधियां, प्रच्छन्न-रूप में व्यूष्याप अपना कार्य कर रही हैं, यह जनने का जन्हे कुछ थोड़ा सा भी अवसर प्राप्त हुआ है, वे यह आत लक्ष्मी-लांति जनते हैं कि अनेक हृदयों में, अनेक मस्तिष्कों में ब्राह्मण्यत्व, क्षत्रियत्व और शूद्रत्व के आल-आवरण के भीतर, महापाप की लयंकर संहार-लीला का तांडव-नृत्य नित्य निरंतर चलता रहता है; और घसी तांडव-नृत्य की ओर हमने संकेत किया है।

अछूतों और शूद्रों की देवियों के लिये केवल घन्डीं राक्षसों से सामना करना पड़ता है, सो आत नहीं है। उनके असने के लिये, उनका लक्ष्य करने के लिये, उनके सर्वस्व का लूटने के लिये उन-हें जल से, छल से, कपट से, अन्याय से, अत्याचार से, अनाचार से, दुराचार से पतन के गंभीर गर्भ में ढकेलने के लिये मुखिम-गुंते और घसाघ-भिक्षनरी भी सदा सज्जे रहते हैं। इनके यंगुल में ईस कर, इनके निर्यातन-यंत्र में आणकड़ होकर द्विर अछूत-नारी का निस्तार नहीं है। सतीत्व और शील के साथ उसे अपने धर्म, अपनी जाति, अपने घर, अपने परिवार, अपने परिजन, अपने कुटुंब-सभी का तिलांजलि देनी पड़ती है। 'याद' के पाठों के लिये घस करुण-कथा का विशद रूप से विवृत करके जतलाने की आवश्यकता नहीं है; वे घस भर्म-भेदनी कहानी का जनते हैं। किस प्रकार मुखिम-गुंते हमारी अछूत अहिनों और माताओं का जखम पकड़ कर उनका सतीत्व नष्ट करते हैं, किस प्रकार रास्ता चलते वे हमारी अछूत भेटियों और आहुओं का अपनी काम-वासना की अग्नि में जखमसात करते हैं! घसकी-स्मृति-मात्र से हमारा हृदयशोषित औलने लगता है; और हमारी प्रतिहिंसा-प्रवृत्ति, अन्वलित चिता की लांति धू-धू करके जल उठती है। मुखिम-गुंते की लांति आक्रमणपूर्वक नहीं; परंतु कपटपूर्वक एवं प्रवचनापूर्वक घसाघ-भिक्षनरी भी हमारी इन अछूत-अहिनों और माताओं का प्रलुब्ध करके उन-हें परिभ्रष्ट करती हैं।

घस प्रकार हमें इन अछूत-अहिनों की रक्षा के लिये, उनके सतीत्व, उनके यरित्र, उनके शील एवं उनके दिव्य माधुर्य की रक्षा के लिये तीनों ओर के आक्रमणों का विद्वल करना होगा! द्विजतियों के हाथों से, विधर्मियों के प्रहार से, एवं स्वयं अछूत-पुरुषों के जघन्य आक्रमण से हमें इन अहिनों की रक्षा करनी होगी, पर जैसा कि हम ऊपर प्रारंभ में कह चुके हैं, यह सज्ज उस समय तक संभव नहीं हो सकता, जब तक कि हम व्यलियारप्रवृत्ति के मूल उद्गम पर आक्रमण न करें। हमारे कहने का तात्पर्य यह है कि जब तक हम अपने समाज में, अपनी जाति में घस लावना का पूरुष से जग्नत नहीं करेंगे कि रमणी साक्षात् जगदंया की अंशभूता है, रमणी विश्व की संचालक शक्ति की साकार प्रतिभा है, रमणी का सतीत्व समाज का समुज्ज्वल रत्न, जाति का अक्षय प्रदीप, देश का ददीप्यमान आलोक, विश्व की विभल न्योति, धर्म का सुंदर स्वरूप एवं निगमागम का भूर्तिमान सार है, तब तक हम आहें कितना प्रयत्न करें, आहें कितने युद्ध करें, आहें कितनी हत्याएं करें, आहें कितना ही शोषित प्रवाहित कर दें; पर हमें सक्षलता प्राप्त नहीं होगी। हमें अपने समाज में घस शाश्वत सिद्धान्त का जेश से प्रचार करना होगा कि सभस्त विश्व का नारीभंडल आराध्य

हे. अछूत-रमणी और आकाश-देवी दोनों का सतीत्व, दोनों का यरित्र, दोनों का शील समान रूप से रक्षणीय एवं वंदनीय है. रमणी के प्रति अपमान अथवा अनादर का लाव प्रकट करना महापाप है.

अछूत-नारियों का भी हमें जगत करना होगा. शताब्दियों के अत्याचार और अन्याय ने उनकी उस दिव्य शक्ति का विनाश कर दिया है, उसे फिर से हमें ज्वित करना होगा. उनके इस विलुप्त तेज को, विनष्टगौरव एवं अतर्हित आत्म-संमान को हमें फिर से जगत करना होगा. उन्हें जताना होगा कि यद्यपि आज तुम युगों के परिपीडन के परिणाम-स्वरूप अपनी दिव्य शक्ति, अपना अतुल्य तेज, अपना अक्षय आत्म-संमान जो गैरी हो; पर यदि तुम आहो, यदि तुम चेष्टा करो, यदि तुम अध्यवसायपूर्वक प्रयत्न करो, तो फिर से तुम उन्हें प्राप्त कर सकती हो. तुम उनकी दानव-दल-दलित सिंहा-वाहिनी याँडा की अंशभूता हो, उन्होंने एक दिन नारी-जति का अपनी काम-वासना की शान्ति का साधन समझनेवाले, मातृ-जति की महामहिमा और पवित्र गौरव के प्रति असंमान और अनादर प्रकट करने-वाले, रमणी-भंडल की स्वतंत्रता और आत्म-संमान पर पाद-प्रहार करने की कुचेष्टा करने-वाले, शुंल-निशुंल नामक राक्षसों का, उनके वंश और सैन्यसहित संहार किया था. द्विजति में उत्पन्न होनेवाले तुम्हें प्रच्छन्न पापियों, उन्हें भी तुम्हेंतर मुस्लिम गुंडों और तुम्हेंतम धर्साध-मिशनरियों की तो शक्ति ही क्या है, तुमने तो एक दिन त्रेता के इस समुज्ज्वल युग में त्रिभुवनविजयी राक्षसेश्वर रावण के कराव हाथों से अपने सतीत्व की रक्षा की थी! उन अछूत-देवियों के हृदयों में यह लावना जड़भूल कर देनी होगी कि सतीत्व प्राणों की, प्राण-प्रिय पुत्रों की, एवं प्राणों से भी अधिक प्रिय प्रियतम की अपेक्षा अधिक मूल्यवान, सारवान एवं वंदनीय है. उन्हें यह विश्वास दिला देना होगा कि विश्व की काष्ठ शक्ति ऐसी नहीं है, जो तुम्हारी धृच्छा के विरुद्ध तुम्हारा सतीत्व नष्ट कर सके. तुम और कुछ नहीं कर सकती, जैसे लयंकर समय के समुपरिथत होने पर अपनी ही छुरी से अपना हृदय विदीर्ण कर सकती हो, दीवाल से अपना शिर फेंड कर अपना प्राण-लाग कर सकती हो, नदी में डूब कर, आग में जल कर, उंचे से कूद कर, किसी भी प्रकार हो अपने दिव्य-मधुर सतीत्व का व्यलियारी के हाथों से जया कर विश्वेश्वरी के हाथों में दे सकती हो. सतीत्व ही तुम्हारा धृष्ट है; वडी तुम्हारा सार रतन है!

अछूत-नारी का समुद्धार

('आंद'ना मे १८२७ ना अंकमांथी उद्धृत)

अछूत-देवियों में इस शाश्वत-सिद्धान्त का प्रचार करने के लिये हमें-हम उच्च जति के लोगों को-निरंतर प्रयास करना होगा. हमें अछूत देवियों का संगठन करना होगा; हमें अछूत नारी-भंडलों की संस्थापनायें करनी होंगी. प्रत्येक नगर में, प्रत्येक ग्राम में, प्रत्येक मुहल्ले में, हम अछूत नर और नारियों की सलायें संगठित करके इस दिव्य शाश्वत-धर्म का प्रचार करना होगा, जैसा कि हम उपर पार-पार कह चुके हैं. व्यलियार की प्रवृत्ति को परास्त करने के लिये हमें उसके उद्गम पर ही आक्रमण करना होगा; हमें सय से पहले इस लावना को ही नष्ट करने का प्रयत्न प्रयत्न करना होगा; उसने पुरुष को धतना साहसी बना दिया कि वह रमणी के सतीत्व, रमणी के शील एवं रमणी के दिव्य लावण्य को अपनी विकृत विचार-वासना में, अपनी पापमयी विदास-लीला एवं अपनी क्लृपित काम-कीडा में प्रयुक्त करने लग गया; और लगवती की अंशभूता प्रतिभाओं को अपनी परिचारिका बना कर, नंदन-निकुंज से भी अधिक मधुर, उषा के दिव्य अरुण प्रकाश से भी अधिक सुंदर, सखःप्रसूटित गुलाब से भी अधिक सुरजित एवं स्वर्ण से भी अधिक पवित्र धौवन को, उन्मत्त हस्ती की लांति अपने काम-मद के तीव्र आवेग में नष्ट-भष्ट करने लग गया.

पर हमारी इस पुण्य-साधना की संपूर्ण सिद्धि के लिये यह अंकांत रूप से आवश्यक है कि अछूत-नारियों के इस पुनरुद्धार के पवित्र प्रयास में हमारी उच्चजति की जहनें पूर्णरूप

સે સહયોગ એવં સહાયતા પ્રદાન કરે. હમ પુરુષોં કે લિયે ઇસ વિકટ પથ પર અમસર હોકર વિનય પ્રાપ્ત કર લેના અસંભવ નહીં, તો મહાકઠિન અવશ્ય હે. દૂસરી ખાત યહ હે કિ રમણી હી રમણી કે મર્મસ્થલ કા ભલી-ભાંતિ પહચાનતી હે; વહ જાનતી હે કિ પુણ્ય-પ્રવૃત્તિ કી જાત્રિ એવં વિકાસ કે લિયે હૃદય કે કિસ સ્થલ પર અંગુલી રખને કી આવશ્યકતા હે; ઉસે ઇસ ખાત કા સ્વાભાવિક જ્ઞાન હોતા હે કિ હૃદય-વીણા કે કિસ તાર કા ઢૂને સે કૌનસા સ્વર નિકલેગા. ઇસીલિયે ઇસ ખાત કી પરમ આવશ્યકતા હે કિ હમારી વે અહિને, 'અન્હે' ભગવતી કી કૃપા સે વિશેષ બુદ્ધિ, વિશેષ વિવેક એવં વિશેષ વિદ્યા-બલ પ્રાપ્ત હે; અપની અછૂત અહિને કી માર્ગ-પ્રદર્શિકા બન કર ઉન્હેં સત્પથ પર પરિચાલિત કરે. ગૃહસ્થાશ્રમ કી ઉસ સીમા કે ભીતર જહાં રમણી હી કા રાજ્ય હોતા હે, કેવલ રમણી હી પ્રવેશ કર સકતી હે; રમણી હી કે સામને રમણી અપને હૃદય કા પ્રત્યેક પરિમાણ પૂર્ણરૂપ સે ખેલ કર રખ સકતી હે; નારી હી કી સહાનુભૂતિ એવં સમવેદના કી પુણ્યધારાઓં મેં નારી નિઃસંકાય એવં નિર્દોષ ભાવ સે સ્નાન કર સકતી હે. ઇસીલિયે હમ અછૂત નારી કે ઇસ પુનરુદ્ધાર-વ્રત કી સાધના-કુટીર મેં અપની ઉચ્ચ જાતિ કી અહિને ઔર માતાઓં કા સાદર, સપ્રેમ એવં સભક્તિ આવાહન કરતે હે.

અછૂત નારીમંડલ કી આયોજના કા પ્રસ્તાવ રખને સે પહેલે હી હમને ઇસ ખાત કી સૂચના દે દી થી કિ અછૂત ઔર શુદ્ધ જાતિયોં કે પુરુષોં ને ભી ઉચ્ચ જાતિ કે પુરુષોં કે અધ-અનુકરણ મેં સ્ત્રી કા નિકૃષ્ટ એવં હેય માન કર ઉસે અપને પરિપાશ્વ-પ્રાંત મેં આસન-પ્રદાન ન કરકે, ઉસે અપને પદ-પ્રાંત પર કીત પરિચારિકા કે સમાન આસીન કીયા હે. ઔર આજ ભી વહ વહીં પર બેઠી હે. વહીં પર બેઠી-બેઠી વહ અપની દારુણ દુર્દશા કા ભોગ રહી હે. સખસે પહેલે હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી અહિને કા ઉસે વહાં સે હાથ પકડ કર, અપને હાથ કા અવલંબન દેકર ઉઠાના હોગા; ઉસકે શરીર મેં જો ધૂલ લગ ગઇ હે, ઉસકે રોમ-રોમ મેં અસ્વચ્છતા એવં મલિનતા કા જો પ્રવેશ હો ગયા હે ઉસે અપની સહાનુભૂતિ ઔર સમવેદન કી પુણ્યધારાઓં સે પ્રક્ષાલન કરના હોગા. ઉસકો ફિર સે પવિત્ર એવં પરિસ્વચ્છ બના કર ઉસે ઉસકે પ્રકૃત આસન પર અસીન કરાના હોગા. ઇતના કર ચૂકને કે ઉપરાંત વહ કદાચિત્ અપને પ્રકૃત સ્વરૂપ કા પહચાનને યોગ્ય બન સકેગી, તખ કહીં વહ અપની વિલુપ્ત શક્તિ એવં વિનષ્ટ ગૌરવ કી કલ્પના કરને મેં સમર્થ હોગી. સહૃદય પાઠિકાઓં કા બતાને કી આવશ્યકતા નહીં કિ વે હી અછૂત-નારી કે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સમર્થ હો સકતી હે, વે હી ઉસે સ્વચ્છ પરિષ્કૃત એવં પવિત્ર બના સકતી હે. હમ-હમ પુરુષગણ કિસ પ્રકાર ઉસકે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સહાયતા કયા દે સકતે હે? હમારે સામને કયા વહ સ્નાન કરેગી? કયા હમારે લિએ યહ સમ્ભવ હોગા કિ હમ ઉસકે મન ઔર શરીર કા માલિન્ય દૂર કર સકે? કયા વહ હમારે સામને અપને હૃદય કા સમસ્ત રહસ્ય પ્રકટ કરેગી? કદાપિ નહીં! ઇસીલિએ હમારા યહ વિશ્વાસ હે કિ અછૂત-નારી કા ઉદ્ધાર-અછૂત દેવી કા પુનઃ સંસ્કાર ઉચ્ચ જાતિ કી દેવિયોં હી સે હો સકતા હે, વે હી ઇસ મહાયજ્ઞ કી સિદ્ધિ કા સમ્પાદન કર સકતી હે!

હમને ઉપર કહીં પર કહા હે કિ વ્યભિચાર સંક્રામક વ્યાધિ હે; ઔર જખ તક વહ દૂર નહીં કી જાયગી, તખ તક હિંદુ-જાતિ કા વિરાટ શરીર કિસી પ્રકાર સ્વસ્થ ઔર નિરોગ નહીં હો સકેગા. અછૂત એવં શુદ્ધ ભી હિંદુ-જાતિ કે વિરાટ શરીર કે હી અંગ હે-ભલે હી વે પૈર સહી. યદિ ઇસ વિશાલ હિંદુ-જાતિ કા પંગુ નહીં બનના હે, યદિ સ્વસ્થ, નિરોગ એવં શક્તિ-સંપન્ન હોકર ઉસે અબ્યુદય એવં ઉન્નતિ કે પથ પર દ્રુતગતિ સે પ્રધાવિત હોના હે, અપની સમસ્ત શક્તિ કા સંગઠન કરકે, અપની સમસ્ત વિકીર્ણ સેના કા એકત્રિત કરકે, અપને દુર્ધટ તેજ, અપને અમેાઘ વીર્ય તથા અપને અતુલ સાહસ કે સાથ ઉસે ઇસ વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ મેં વિજય પ્રાપ્ત કરના હે, તો ઉસે અપની ઇન અછૂત કહલાનેવાલે ભાઇઓં કા અપને મેં ફિર સે મિલાના હોગા. ઉન્હેં અપને હૃદય પર ધારણ કરના હોગા, ઉન્હેં શિક્ષિત કરના હોગા એવં ઉન્હેં તેજસ્વી, શક્તિ-સંપન્ન તથા જ્ઞાનવાન બનાના હોગા. અછૂતોં કી વ્યાધિ સમસ્ત જાતિ કી વ્યાધિ હે, અછૂતોં કી નિર્બલતા સમસ્ત જાતિ કી નિર્બલતા હે, અછૂતોં કી હીનતા સમસ્ત જાતિ કી હીનતા હે; અછૂતોં કે દુર્ગુણોં, દુર્બલતાઓં એવં દુરાચરોં કા પ્રભાવ સમસ્ત જાતિ પર

પડતા હેં ઓર પડેગા. ઇસીલિએ હમારા કહના હેં કે અછૂતોં કા પ્રશ્ન જાતીય પ્રશ્ન હે, અછૂતોં કી સમસ્યા હમારી એક સમસે બી જાતીય સમસ્યા હે. ઇસ જાતીય સમસ્યા કા નિદાન ઓર ઉસકી ઓપધિ કા હમને અન્યત્ર નિરૂપણ ઓર નિર્દેશ કિયા હે; પર યદાં પર કેવલ હમ ઇતના હી કહના હેં કે શતાબ્દિયોં કે અશેષ અત્યાચાર એવં દારુણ દુર્બંધાર સે અછૂત જાતિ કી દેવિયોં કી જો ભયંકર દુર્દશા હો ગઈ હે, ઉસકા સમુચિત રૂપ સે નિરાકરણ કિએ બિના અછૂતો-દ્વાર કી સફલતા એક અસાર સ્વપ્ન કે સમાન હે; ઓર હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી સુશિક્ષિતા બહિનોં કે ઇસ પવિત્ર યત્ર મેં ભાગ લિએ બિના ઉસ દારુણ દુર્દશા કા નિરાકરણ હોના અસંભવ પ્રાય હે, યહ હમ મુક્તકંક ઉચ્ચ સ્વર મેં કહ સકતે હેં.

‘ચાંદ’ કે ઇન્હીં સમ્પાદકીય વિચારોં કે અન્તર્ગત હમ એક નહીં, અનેક બાર સપ્રમાણ યહ બાત સિદ્ધ કર ચુકે હેં કે સમાજ-સુધાર કા કોઇ આંદોલન ઉસ સમય તક સફલ નહીં હો સકતા, જ્ય તક કે નારી-જાતિ કા સમુદ્ધાર ન હો. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોં સે, સજીવ ઉદાહરણોં સે હમારી ઇસ બાત કી પરિપુષ્ટિ હો ચુકી હે. આજ જો હમારે જાતીય જીવન મેં એક વિશેષ પ્રકાર કી સ્ફૂર્તિ, એક વિશેષ પ્રકાર કી જાગૃતિ, એક વિશેષ પ્રકાર કી પ્રેરણા તરંગિત હો રહી હે. ઉસકા પ્રમુખ કારણ યહી હે કે ધીરે ધીરે હમારા રમણી-મંડલ જાતીય અબ્યુદય કે મહાયત્ર કી સાધના કે પ્રયાસ મેં પ્રવૃત્ત હો રહા હે. હમને અપને ઇસી અનુભવ કે બલ પર, અપને ઇસી ‘અનુભૂત યોગ’ કે વિશ્વાસ પર યહ કહને કા સાહસ કિયા હે કે અછૂત જાતિ કા બી ઉદ્ધાર અછૂતજાતિ કી દેવિયોં હી પર નિર્ભર હે. જ્ય તક શક્તિ-સ્વરૂપિણી અછૂત-નારી અપને પ્રકૃત-સ્વરૂપ સે પરિચિત નહીં હોગી, જ્ય તક ઉસે ઉસકી વિલુપ્ત શક્તિ, વિનષ્ટ ગૌરવ એવં અંતર્હિત તેજ દિર સે પ્રાપ્ત નહીં હોગે, જ્ય તક વહ અપના પ્રકૃત-સ્થાન ગ્રહણ નહીં કરેગી, ત્ય તક અછૂતોદ્ધાર કી સમસ્યા કી સંપૂર્ણ મીમાંસા નહીં હોગી; પર યહ તબી સંભવ હે, જ્ય હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી બહિનેં ઓર માતાએં ભેદ-ભાવ કે તિલાંજલિ દેકર, અપની ઇન પદ-દલિત બહિનોં કે ઉદ્ધાર-યત્ર મેં સહાયતા ઓર સહયોગ પ્રદાન કરેગી. પ્રત્યેક અછૂત ઘર મેં જાકર પ્રત્યેક અછૂત-નારી સે ભેટ કર, ઉનમેં આત્મ-સંમાન કે જાગૃત કરના હોગા. ઉન્હેં જતાના હોગા કે હમ ઓર તુમ દો નહીં હેં, એવં એક હી માતા કી મૂર્તિયાં હેં. હમ શક્તિ કી અવતાર હેં, હમ દેશ કી માતાએં હેં, ગૃહસ્થાશ્રમ કી શ્રી હેં, પુરુષોં કી પ્રેરણા હેં. ઇન અછૂત નારિયોં કા એકત્રિત કરકે ઉન્હેં જતાના હોગા કે રમણી કા સતીત્વ, રમણી કા લાવણ્ય, રમણી કા માતૃત્વ, રમણીકા શીલ-યહ સખ દિવ્ય પદાર્થ હેં; તુમ્હ પાર્થિવ પદાર્થોં કે લિએ ઇનકા બલિદાન કરના ઉચિત નહીં હે. ઓર એક બાર જહાં શાશ્વત-સત્ય કી-યહ જ્યોતિ ઉનકે હૃદયોં મેં પ્રદીપ્ત હો ઉઠી, એક બાર જહાં આત્મ-ગૌરવ કી અક્ષય આભા સે ઉનકી આત્મ-કુટીર આલોકિત હો ઉઠી, એક બાર જહાં ઉન્હેંને અપને દિવ્ય સ્વરૂપ કી ઝાંકી કા દર્શન પ્રાપ્ત કર લિયા, દિર વે સ્વતઃ હી અપને પુણ્ય-પથ પર ચલને લગેગી, ઓર દિર કિસકી શક્તિ હે કે ઉનકે સતીત્વ, ઉનકે સૌંદર્ય એવં ઉનકે યૌવન કે અપની આમોદ-લીલા કા વિષય બના સકે ! ઓર ઉસી પુણ્ય મુહૂર્ત મેં અછૂત-જાતિ કે સૌભાગ્ય-ગગન મેં મંગલ-પ્રભાત કા મધુર ઉદય હોગા ! સામ્ય-ભાવ કે અરુણ પ્રકાશ મેં વિશ્વ-જનની હિંદ-માતા કે અર્ધચંદ્ર-શોભી લલાટ પર સ્વતંત્રતા કા મણિ-મય મુકુટ પહનાવેગી !!

હિંદુ ભાઈઓ કે ચેતાવની

(લેખક:-શ્રી ૦શમ્ભુદયાલજી ત્રિપાઠી ‘નેહ’-‘ચાંદ’-મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હિંદુઓ ! અછૂતોં કા ન દૂર દુદ્ધકારો કબી, પૂર્તિયાં કરેંગે વે, તુમ્હારી કામનાઓં કી ! પ્રેમ સે લગાઓ ઉર અપનાઓ કવિ “નેહ”, હિત હૈ ઇસી મેં, ઇતિ હોગી આપહાઓં કી ! ચોટિયાં કટેંગીં નહીં, મૂર્તિયાં મિટેંગીં નહીં, કીર્તિયાં ઘટેંગીં નહીં, પૂર્વ પુરુષાઓં કી ! પૂજ્ય દેવ-મન્દિરોં કી માનતા હટેગી નહીં, સામને છુટેગી નહીં, લાજ અબલાઓં કી ! !

પરિરમ્ભ

- (લેખક:-શ્રી૦ રામચરિત૦ ઉપાધ્યાય 'ચાંદ' -મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)
- જગ કર ઉઠો, દ્રોહ કો છોડો, મોહ-નિશા અબ ખીત ગઈ;
વ્યર્થ મરો મત ટાંગ અડા કર, તુમ્હેં પ્રકૃતિ અબ જીત ગઈ. ૧
- હો કર કે અતુરૂળ સમય કે, શાસ્ત્ર બદલતા રહતા હૈ !
સોચો, સમજો, હઠ મત ઠાનો, સમય તુમ્હેં ક્યા કહતા હૈ ? ૨
- આત્મા સે સંબંધ ધર્મ કા-હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં;
આત્મા સબકી શુદ્ધ વસ્તુ હૈ, ચાહે ઉપજ દેહ કહી. ૩
- જહાં સંધ હૈ શક્તિ વહીં હૈ, ફૂટ જહાં દૌર્બલ્ય વહીં;
હાથ-પૈર કે બિના શીશ ક્યા-હો જતા હૈ વ્યર્થ નહીં. ૪
- હૈંય નીચ કે લેદ ભગા કર, કર દો પરિરમ્ભણુ આરમ્ભ;
ક્યા હિન્દુત્વ મિટા દેને પર, ચાટોગે લે કર કે દમ્ભ ? ૫
- મુખ મેં રામ, શીશ પર ચોટી, જનકે હૈં વે હૈં ભાઈ;
કર કે ધૂણા બનાતે ક્યોં હો-ઉનકો મુસ્લિમ ઇસાઈ ? ૬
- જસ કુઅં પર પાની ભરતા, ગો-હિંસા કરનેવાલા !
હૈ ક્યા હાનિ ચઢે યદિ ઉસ પર, રામ રામ કહનેવાલા ? ૭
- સાતઠાટિ વે બિછુડ જૈંય તો-તુમ કિતને રહ જાતે હો ?
બાઇસઠાટિ અબી હો, તો ભી-ચૈન ન લેને પાતે હો. ૮
- ઉસી મ્હેચ્છ સે હાથ મિલાતે, જો પહલે કા રહા અમાર;
પર, છૂતે થે ઉસે ન પહલે, ઇસ હિન્દુપન કો ધિક્કાર ! ૯
- ઇસાઈ મૂસાઈ યવનો-સે સબ વિધિ હૈં શ્રેષ્ઠ અધૂત;
નિર્લજ હિન્દુઓ ! ક્યોં ચઢે યૈઠા-હાથ તુમ્હારે સિર પર ભૂત ? ૧૦
- ઉઠે હુએ યદિ ગિરતે હૈં, તો-ગિરે હુએ ક્યોં ઉઠેં નહીં ?
ગિરી જાતિ કો દૌડ ઉઠાના, સમ્પ્રતિ હૈ કર્તવ્ય યહી. ૧૧
- શખરી કે કર સે લે કર યદિ, રામ નહીં ફલ કો ખાતે;
મર્યાદા-પુરોષોત્તમ ફિર વે-કૈસે આજ કહે જાતે ? ૧૨
- યદિ અધૂત હૈં જગ મેં, તો હૈં-જગન્નાથ ઉનકે ભી નાથ;
પ્રતિદિન જાએ તુમ મન્દિર મેં, લિએ અધૂતોં કો ભી સાથ. ૧૩
- ડોમ તુમ્હારા મુસ્લિમ બન કર, સૈયદ કે સંગ પઢે નમાજ;
તુમ ઉસકી છાયા સે બચતે, કૈસે હો સંગઠિત સમાજ ? ૧૪
- જબ કુત્તે ભી હટ જાતે હૈં, તુમસે પા કર કે ફુતકાર;
ફિર અધૂત ક્યોં તજેં ન તુમકો ? કુછ તો મન મેં કરો વિચાર. ૧૫
- સાતઠાટિ મુસ્લિમ ભારત મેં, ઔર અસંખ્યક ઇસાઈ;
ધર્મ-શત્રુ હૈં બને વિછુડ કર, રહે તુમ્હારે હી ભાઈ. ૧૬
- આત્મઘાત સે અધિક અધૂતોં-કા સમજો કરના અપમાન;
સંભલો શીઘ્ર હિન્દુઓ નિજ કર, ક્યોં કરતે અપના અવસાન ? ૧૭

યાદ કરો અછૂતોં કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈં ઔર હાતે હૈં ?

(લેખક:-શ્રી પં. રામચંદ્રજી શુક્લ, “ સરસ ” ચાંદ-મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

- પરમ પાવની સુર-સરિતા હા ! જન પદ-પદ્મોં કી મધુ-ધાર !
શ્રી શિવ શિર પર જસકો રખતે-હૈં જસસે પુનીત સંસાર. ૧
- સતત વિબુધ બુધ વન્દિત જો હૈ-હોતે જસસે પૂત સપૂત;
કહ કર ઉન્હીં પદોં કા હમકો-માન રહે ક્યોં અરે ! અછૂત. ૨
- જન ચરણોં પર વિશ્વવિમોહનિ-રમા-સમા બલિહારી હૈ;
જન પદ-કમલોં કી સુષમા કી-સખ ઉપમા અનુહારી હૈ. ૩
- શ્રીપતિ કે જન ચરણુ-શરણુ કી-સભી બાટ લખતે રહતે;
જન પદામ્બુજોં કે રજ-રસકો-સભી સરસ ચખતે રહતે. ૪
- જસ પદ-રજ કી મહિમા કી થી-ગૌતમ-તિય-ગુહ ને અનુભૂત;
ઉન ચરણોં સે જન્મ હમારા-કહ કર, :ક્યોં કહ રહે અછૂત ? ૫
- ચિત્રકૂટ મેં જન ચરણોં કે-અંક પૂજતા જગત્ સપ્રેમ;
પ્રયત-પાવડી-પૂજન કા થા, જનકી સદા ભરત કા નેમ. ૬
- શેષ-વિદેહ સનેહ ચાહતે-હૈં સરાહતે કહ કર પૂત;
હૈં હમ ઉન્હીં વિષ્ણુ-ચરણોં સે-કૈસે હૈં તખ કહો અછૂત ? ૭
- હાં ! યહ સચ હૈ પદ અરુ મુખ મેં-કભી ન હો સકતી સમતા;
દોનોં હી હૈં એક દેહ કે-અતઃ ઉચિત ક્ષમતા-મમતા. ૮
- સભી દેહ કી, જગ કે મગ પર-સુગતિ હમીં પર હૈં નિર્ભર;
સખ સમાજ-તન ખડા હમી પર-ચલે હમારે હી બલ પર. ૯
- હમી ધર્મ કે તથા કર્મ કે-મર્મ સભી લખને વાલે;
હોકર અરે ! અપાવન સખડી-પાવનતા રખનેવાલે. ૧૦
- ઔર કહે ક્યા, હૈ પ્રમાણુ-ઈસકા ઇતિહાસ ઉઠાઓ ખૂત;
હરિશ્ચંદ્ર કા સલ બચાને-વાલા થા બસ એક અછૂત. ૧૧
- હમેં ગર્વ હૈં ઉસ સુકર્મ કા-જસે ન યોગી* કર પાતે;
હો જતા દિલ દૂના યદિ કુછ-પ્રોત્સાહન સપ્રેમ પાતે. ૧૨
- આપ તજ, હમ તો બી સુખ સે-સેવા કરતે બચેંગે;
અભી ન સહી કભી તો ભાઇ-હમે મુદિત અપનાયેંગે. ૧૩
- આપ કરેં યા કરેં ન હમ-કર્તવ્ય કર્મ કરતે કરતે;
ભારત-નોકા પાર કરેંગે, ધર્મ-ધુરી ધરતે-ધરતે. ૧૪

હિંદુધર્મ મેં અછૂતોં કા સ્થાન

(લેખક:-શ્રી ૦ લાલા કન્નોમલજી, એમ. એન્ડ-‘ચાંદ’-મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુ-ધર્મ મેં સખ સે ઉચી પદવી સંન્યાસી કી હૈ; ઔર સંન્યાસી કી કોઇ જાતિ નહીં હૈ. સખી જાનતે હૈ, વાસ્તીકી કૌન થૈ ઔર કયા હો ગયે. ઔસે હી ઋષિયોં કી કોઇ જાતિ નહીં હૈ, અનેક સંન્યાસી ઔર ઋષિ અછૂત જાતિ કે હો ગયે હૈ. રામચંદ્રજી ને બીલિની કે એર ખાએ, કૃષ્ણચંદ્રજી ને કુન્જ સે પ્રીતિ જોડી, રામાયણ ઔર મહાભાગવત પઢને સે જાત હોગા કિ જો તિરસ્કાર અછૂત જાતિયોં કા અખ હૈ, વહ પહલે કદાપિ નહીં થા. યહ સખ આધુનિક લીલા હૈ. આર્ય-જાતિ મેં પ્રાચીન કાલ મેં અનેક જાતિયોં આ મિલી, જિસકે પ્રમાણ હમારે પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં અંકિત હૈ. અત્યંત પ્રાચીન સમય મેં વૈદિક યજ્ઞ ઔર કર્મોં કી પ્રધાનતા થી, ઉસકે બાદ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોં કી તૂતી બોલી; લેકિન હજાર વર્ષ સે અધિક કાલ સે ભક્તિ-માર્ગ કી પ્રધાનતા હૈ. જખ સે ભક્તિ-માર્ગ ને જોર પકડા, તખ સે કર્મકાંડ કા હાસ હુઆ ઔર હિંદુ-જાતિ ઇસ સરલ માર્ગ કા અવલમ્બન કરને લગી. શ્રીરામાનુજાયાર્ય, શ્રીવલ્લભાયાર્ય, શ્રીનિમ્બાર્કાયાર્ય, શ્રીનારાયણસ્વામી, શ્રીમાધ્વાચાર્ય, શ્રીચૈતન્યસ્વામી-યે ભક્તિમાર્ગ કે ઉચ્ચતમ સ્તંભ હૈ, જિનકે વિચાર અધિકતર સંસ્કૃત ગ્રંથોં મેં પ્રતિપાદિત હૈ; પર પિછલે સમય કે ભક્તિ-માર્ગ-પ્રદર્શકોં ને અપને વિચાર હિન્દી ભાષાદારા હી પ્રકટ કિયે હૈ. ઉદાહરણ કે લિએ ગુરુ નાનક, કબીર, તુલસીદાસ, દાદુ આદિ ઇન મહાત્માઓં ને અપને પ્રતિભાશાલી વિચારોં ઔર પ્રતિદિન કે યત્નાવ સે અછૂત ઔર છૂતોં મેં કોઇ ભેદ હી નહીં રકખા હૈ. જિન્હોંને ભક્ત-માલ નામક ગ્રંથ પઢા હૈ, વે જાનતે હૈ કિ ઇન ૧૦૨ ભક્તોં મેં અછૂત જાતિયોં કે ભક્ત અધિક થૈ. કોઇ ચમાર, કોઈ કોલી, કોઇ વ્યાધ, કોઇ કસાઇ-અર્થાત્ અનેક જાતિયોં કે લોગ થૈ, જિન્હેં અખ અછૂત કહતે હૈ. ઇન્હીં ભક્તોં મેં ગોસ્વામી તુલસીદાસ જોસે ઉચ્ચ જાતિ કે બી થૈ; પર ઇનમેં પરસ્પર કોઇ છૂતછાત કા વિચાર નહીં થા, સખ એક-દૂસરે કે હાથ કા ખાતે થૈ. ઇસ સંબંધ મેં એક કથા પ્રચલિત હૈ; જિસકે સુનને સે માલુમ હોગા કિ ભક્તોં મેં જાતપાંત કા કોઇ ભેદ હી ન થા; કથા થીં હૈ:—

રૈદાસ, ચરણદાસ, ધન્ના આદિ અછૂત જાતિ કે ભક્તોં ને એક બાર વિચાર કિયા કિ ગોસ્વામી તુલસીદાસ કી સમ્મતિ ભક્તિ કી પરીક્ષા લેની ચાહિએ. ગોસ્વામીજી પ્રકટ મેં તો બડે-બડે ઉદાર વિચારોં કે કહા કરતે હૈ; પર બીતર સે ઇન્હેં અપની ઉચ્ચ જાતિ કા બડા ધમંડ હૈ. યહ સમજતે હૈ કિ હમ સખ નીચ જાતિ કે હૈ; ઔર વહ શ્રેષ્ઠ જાતિ કે. જખ તક તુલસીદાસજી મેં યહ અભિમાન હૈ, તખ તક હમારા ઔર ઉનકા મેલ કેસે હો સકતા હૈ? યદિ વહ હમારી મંડલી મેં મિલે, તો હમારે સાથ ખાના ખાવે; નહીં તો અપની ઢપલી અલગ બજાવે. ઇસ પરામર્શ કે પશ્ચાત્ ઇન સખ અછૂત જાતિ કે ભક્તોં ને એક પ્રેમ-ભોજ કિયા; ઔર ઉસમેં સંમિલિત હોને કે લિએ ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કા બી નિમંત્રણ દિયા. ગોસ્વામીજી, જો બડે દુરદર્શી થૈ, સમજ ગયે કિ આજ હમારી પરીક્ષા હૈ. ગોસ્વામીજી ને ઇસ નિમંત્રણ કે સહર્ષ સ્વીકાર કિયા. ભોજન કા સમય આયા; ઔર સખ ભક્ત લોગ મંડલી બાંધ કર બેઠે. દાલ-ભાતાદિ ભોજન્ય પદાર્થ પરસે જાને લગે. યે સખ ખાલ પદાર્થ ઇન્હીં અછૂત જાતિ કે ભક્તોં ને અપને હાથોં સે બનાએ થૈ; ઔર યે હી આપસમેં એક-દૂસરે કે પરસને લગે. જાતિયોં કા કુછ ભેદ ન રહા. ભોજન પરસ ચૂકે થૈ; ઔર ભક્ત-મંડલી ખાને કે તૈયાર થી. ઇતને મેં હી એક ને કહા:—આપને દેખા, તુલસીદાસ નહીં આયા હૈ ! હમ પહલે હી કહતે થૈ કિ ઉસે અપને ગોસ્વામી હોને કા બડા ધમંડ હૈ. યદિ હમારે સાથ ખાના ખા લે, તો ઉસકી જાતિ બિગડ જાવેગી. આજ મહાત્માજી કી જોય હો ગઇ. આજ સે વહ અલગ ઔર હમ અલગ. ભાઈ! ઉચ્ચ-નીચ કા મેલ કેસા ? ઇસ ખાત કા અનુમોદન કરતે હુએ સખ ભક્તોં ને ખાના શુરુ કિયા. ઇતને મેં દેખતે કયા હૈ કિ ગોસ્વામી તુલસીદાસજી જલ્દી-જલ્દી હાંફતે હુએ ચલે આ રહે હૈ. આતે હી કહા:—ભાઇયો, ક્ષમા કરો ! મુઝે કુછ દેર હો ગઇ. મેરે સામને બી દાલ-ભાત લાઓ. યહ સુન એક ભક્ત દાલ કા બર્તન લેકર ગોસ્વામીજી કે પાસ પરસને આયા. ગોસ્વામીજી સખ

સે પીછે આએ થે; ઇસ લિએ વે ઇન સખ કે નીચે, જહાં ઇન લોગોં કે જૂતે પડે થે, ઐઠ ગએ; ઔર જખ દાલ આઇ તો આપને એક ભક્ત કા જૂતા ઉઠા કર ઉસમેં લે લી ઔર દેખતે-દેખતે ઉસે પી ગએ.+ ઇસ દસ્ત સે સભી ભક્ત આશ્ચર્ય મેં આએ ઔર ભોજન છોડ કર તુલ-સીદાસ કે પાસ આકર કહા:—તુલસીદાસ ! તૂ સચમુચ તુલસીદાસ હી હૈ. હમ સખમેં તેરી પદવી ઉંચી હૈ. હમ અલી તક માયા કે ચક્કર મેં હૈ. ધન્ય હૈ તુમહેં; જે ઇસ ઉચ્ચ સિદ્ધાંત પર પહંચે ગએ હો. હમ સખ તુમહારે શિષ્ય હૈ, તુમ બ્રહ્મમય હો; ઔર હમ જડ માયા કે ચક્ર મેં બ્રમણ કર રહે હૈ. ક્ષમા કરો, હમ મૂર્ખોં ને તુમહારી પરીક્ષા લેની ચાહી થી; પર કહો તુમ ઔર કહો હમ ! હમ તુમહારી ચરણ-ધુલિ સિર પર રખને યોગ્ય ભી નહીં હૈં. ભૈયા ! ક્ષમા કરો, ભૂલ હુઇ.

ગોસ્વામીજી બોલે:—ભગવાન કે ભક્તો ! મૈં તો આપકે ચરણપ્રક્ષાલન કરને યોગ્ય ભી નહીં છું; મુઝે તુમ્હ સમજ કર અપની ભક્ત-મંડલી મેં સે મત નિકાલો. મૈં આપકા દાસ હો કર રહુંગા. આપ જૈસે પ્રેમ-પુંજોં કે સામને મૈં કુછ ભી નહીં છું.

યદિ પ્રાચીન હિંદુ-ધર્મ મેં અદ્ભુત જાતિયોં કે સાથ ઐસા કઠોર ખર્તાવ હોતા, જૈસા કી આજકલ હો રહા હૈ, તો હિંદુ-જાતિ કા ગૌરવ ઔર માન ઐસા ન હોતા. વર્તમાન સમય કે હિંદુ-ધર્મ કે ઠેકેદારોં સે પ્રશ્ન હૈ કિ વે હિંદુ-ધર્મ મેં વ્યાસ ઔર વાલ્મીકિ કા રખના ચાહતે હૈં યા નહીં ? યદિ ઇન દો નામોં કા હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિયા જાવે, તો હિંદુ-ધર્મ મેં ક્યા ખચ રહતા હૈ ?

વેદોં કા નિયમિત કરના, ૧૮ પુરાણોં ઔર મહાભારત કા લિખના—વેદાંત-દર્શન કા રચના શ્રી વ્યાસજી કા કાર્ય હૈ. વાલ્મીકિ રામાયણ કી રચના કરના વાલ્મીકિજી કી કીર્તિ હૈ. યદિ યે ગ્રંથ હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિએ જાય, તો હિંદુ-પ્રાચીન ઇતિહાસ, હિંદુ-વૈદિક ધર્મ એવં હિંદુ-ઉચ્ચતમ દાર્શનિક સિદ્ધાંતોં કા કહો પતા લગે ? યે દોનોં મહાનુભાવ અદ્ભુત જાતિ કે થે; ઔર આજ હિંદુ-ધર્મ કી સખ્યતા ઔર વિદ્યા કા ભંડાર ઉઠીં કે હાથોં મેં હૈ. ક્યા ઇન દોનોં કા અદ્ભુત કલ કર નિકાલ દેને સે હિંદુ-ધર્મ કા ગૌરવ ઔર માન હો સકતા હૈ ? કદાપિ નહીં !

હમેં અપને સંકુચિત વિચારોં કા દૂર કરના ચાહિએ; ઔર અદ્ભુત જાતિયોં કે સાથ વહી ખર્તાવ કરના ચાહિએ, જે આર્ય-જાતિને ઉનકે સાથ અપને પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં કિયા થા. અસ્તુ.

સનાતની કે નામ સે કૂપમંડૂકોં કી પુકાર

(લેખક:—નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિધ્યક્ષેત્ર—“ વિશ્વમિત્ર ” ના એક અંકમાંથી)

હોને લગા અખ દેશ મેં હાય ખડા દુષ્કર્મ, કેસે ' જો હૈશે ' યહાં, રહે સનાતન ધર્મ.

દુનિયોં મેં રહે ક્યોંકર હા ! ધર્મ—સનાતન, સખ 'આરિયા' ગયે ભર, હા ! ધર્મ—સનાતન.

ઉસકે હી નામપર હમ, યોં મૌજ લૂટતે થે, હર ઐશકા રહા ધર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૧

અખ રંડિયાં ખરાતોં મેં જાને નહીં પાતીં, ભજનીક પ્રિયૈં દરદર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૨

બેખૈક મંદિરોં મેં અખ શૂદ્ર ભી હૈં જાતે, નહીં માનતે જરા ડર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૩

વિધવાઓં કી ભી શાદી હોતી જહાં તહાં હૈ, માનૈ ન કોઇ શાસ્તર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૪

યવનોં કો શુદ્ધ કરકે અખ હિંદૂ ખના રહે હૈં, પાગલ હુએ હૈં ક્યા નર ! હા ! ધર્મ—સનાતન. ૫

યહ દેખકે 'નરાયણ' હોતા હૈ રંજ બેહદ, પર કિસસે કરૈં અજહર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૬

+ તુલસીકૃત રામાયણમાં પણ ગોસ્વામીજીના ચરિત્રમાં આવો પ્રસંગ અપાયેલો છે; પરંતુ તેમાં અત્યજ સંતસાધુઓને બદલે નાભાદાસજીના આશ્રમમાં—ભોજનની પંક્તિ બેઠેલી જણાવી છે, તે અત્યજ સાધુની હોય તેવું જણાવેલું નથી. હકીકત ગમે તે હો, પરંતુ આ લેખમાં જે ઉદ્દેશ સમાયેલો છે તે તો દરેકમાટે બહુજ મ્યાનમાં લેવા જેવા અને ઉપકારક છે.

આપણી ભાવના દઢ છે, તો વિજય પણ આપણોજ છે !

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” ના તા. ૨૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

(બંગાળના નવજીવાન સરદાર, દેશપ્રેમની જીવંત પ્રતિમાસમા, સુખાઝચંદ્ર બોઝને આ-ખરે બંગાળની સરકારે મુક્ત અર્પી છે. વીરશિરોમણિ સુખાઝનો છૂટકારો કરતાં પહેલાં તેની પાસેથી અમુક શરતો કરાવી લેવા સરકારે ખૂબ ફાંફાં માર્યાં. પણ સુખાઝ અણુનમ રહ્યો. શરતો છૂટકારા કરતાં જેલમાં રીબાધ રીબાધને મરી જવાનું એ શહીદે વધારે પસંદ કર્યું. આખરે સરકાર નમી. સુખાઝ, કેાઇ જાતની શરતવિના છુટો થયો. સુખાઝ જેવા વીરોનો આત્મા કેવી ધાતુનો ધડાયો હોય છે એની ઝાંખી કરાવતો એક પ્રેરણાદાયી પત્ર સુખાઝે એક અઠવાડિયા પહેલાં-જ તેના વડીલ બ્રાતા ઉપર લખ્યો છે. તેમાંથી આ નીચેના ફકરા છે.)

“ તમને લાંબો કાગળ લખવાની પણ શક્તિ નથી રહી; પણ મારે એટલું તો જણાવીજ દેવું જોઇએ કે, મારો વિશ્વાસ અડગ છે. આ જેલખાનાની કાળી દિવાલોની પાછળ પૂરાઇને હું જેમ જેમ વધારે દિવસો કાઢતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારી શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે અચળ બનતી જાય છે. ભાવના એજ જીવનનું સર્વસ્વ છે, એ સનાતન સત્યનું મને આ કારાગારમાં વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થઈ રહ્યું છે. માનવભાવનાની શક્તિ એટલી અજબ છે, કે તે ગમે તેવી કિલ્લે-બંદીને જમીનદોસ્ત કરી શકે છે. આપણે-નિર્બળ, નાચીઝ માટીનાં માળખાંસમા આપણુ માન-વીઓએ-તો, પ્રભુએ તેના પાવનકારી હુતાશનની જે એકાદ નાની ચિનગારી આપણા અંતરમાં મૂકી છે, તે બદલ તે પરમેશના ગુણ ગાતાં ગાતાં, એ ભાવનાની સાધના પાછળ જીવનનું સમર્પણ-જ કરી દેવાનું રહે છે. એથીજ મારો વિશ્વાસ અડગ છે કે જે ભાવનાને કાળે મેં મારું જીવન અર્પી દીધું છે, તે ભાવનાનોજ અંતે તો વિજય થવાનો છે; એટલેજ, દિવસે દિવસે બગડતી જતી મારી તંદુરસ્તીના અને મારા ભાવિના વિચારો મને જરા પણ ચિંતા કરાવી શકતા નથી. ”

“ કેાઇ સમાલોચકો કહે છે કે, હું સરકાર પાસેથી સારી શરતો મેળવવાને આ બધું કરી રહ્યો છું. એ જાણી મને ખેદ થાય છે. સુખાઝ દુકાનદાર નથી. સોદો કરવો એ સુખાઝના સ્વભાવમાં નથી. મેં માત્ર મારા જીવનસિદ્ધાન્તોજ જાહેર કર્યા છે અને એ સિદ્ધાન્તો ઉપરજ હું ઉભવા માગું છું. આ સ્થૂળ જીવનને હું એટલું કિંમતી નથી માનતો કે તેને ખાતર, જેને મેં મારી અમૂલ્ય દૌલત માની છે, એવા મારા સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપું. આપણું યુદ્ધ એ સ્થૂળ યુદ્ધ નથી, તેમ સ્થૂળ પદાર્થોની સિદ્ધિને માટે પણ એ યુદ્ધ નથી. સેંટ પોલના શબ્દોમાં કહ્યું તો ‘ અમે હાડમાંસની જીત મેળવવા નથી ઝુઝતા, અમે તો આ દુનિયાની રાક્ષસી સત્તાઓ સામે, આ વિશ્વનાં અધિકારનાં બળોની સામે, જગતનાં નુશંસ તત્ત્વોની સામે ઝુઝીએ છીએ. ’ આપણો પક્ષ એ સ્વાતંત્ર્ય અને સત્યનો પક્ષ છે અને એ પક્ષનો વિજયજ નિશ્ચય છે. આપણો દેહ ગમે તે રીતે પડે અને નાશ પામે, પણ આપણો નિશ્ચય અડગ હોય તો વિજય પણ આપણોજ છે. ”

પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આખાદ ઉપાય

(“ લોહાણાહિતેચ્છુ ”-તા. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દે શબ્દે મીઠાશ હોય, વાક્યે વાક્યે શુદ્ધ વિચાર હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલ સાફ હોય એનું નામ પવિત્રતા. ગંગાકાંઠે સ્નાન કરી સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હોય, કપાળમાં તિલક કર્યું હોય, મુખે ‘ રામનામ ’ બોલતો હોય છતાં જો એનું દિલ સાફ ન હોય તો એનું નામ અપવિત્ર. માણસ મનુષ્યતરીકે, લેખકતરીકે, વક્તાતરીકે, વર્તમાનપત્રકારતરીકે, વ્યાપારી-તરીકે, સંસારીતરીકે અને સેવકતરીકે આવા પવિત્ર માણસો કેટલા છે ? શબ્દમાં મલિનતા હોય, વાક્યમાં ગંદા વિચારો ભર્યાં હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલમાં ઝેરવેર ભર્યાં હોય એવા-ઓથી પ્રભુ દેશને, માનવજાતિને બચાવે. એવા લાખ કરતાં જેનું દિલ સાફ હોય એવા એક પવિત્ર માણસ જગતને વંદનીય છે. જેને જેને રોજ એવા એક પવિત્ર માણસનું દર્શન થાય છે એને આંગણે સાચી પવિત્રતા ઉતરે છે અને પ્રભુત્વનાં તેજકિરણ પ્રકાશે છે.

ધુઆ-છૂત (આભડછેટ)

(લેખક:-શ્રી૦ હીરાલાલજી, બી૦ એ૦; એમ૦ આર૦ એ૦ એસ૦-“ચાંદ” ના અછૂતાંકમાંથી)

ઇસ ભારતવર્ષ મેં ધુઆ-છૂત કા ઇતના જોર હે કિ ઇસકી બદોલત માલુમ નહીં કિતને આદમિયોં ને અપને પ્રાણુ સે પ્યારે સંબંધિયાં તક કા પરિત્યાગ કર દિયા ઓર અપના જન્મ રો-રોકર ખિતા દિયા. ચાલીસ વર્ષ કી બાત હે કિ, એક બડે પ્રતિભાશાલી વ્યક્તિ સાધારણુ સ્કૂલમાસ્ટરી સે ઉન્નતિ કર વિદ્યાયત પઠને ગયે. વહાં સે વે ઐરિસ્ટરી ઓર વિદ્યાયત કી એમ૦ એ૦ તથા એલ૦ એલ૦ ડી૦ કી ઉપાધિયોં સે વિભૂષિત હોકર ઘર લોટે; પરંતુ, ઘર પહુંચને પર ઉનકી સ્ત્રી ને ધુઆ-છૂત કે ડર સે ઉન્હેં ભીતર ન આને દિયા. યહ અનાદર દેખ, ઉનકા મન ઇતના ખટ્ટા હો ગયા કિ વે વહાં ક્ષણભર ભી નહીં ઠહરે. “પ્રેમાશ્રમ” ઉપન્યાસ મેં શ્રદ્ધા કા જો ચરિત્રચિત્રણુ કિયા ગયા હે, વહ ઠીક-ઠીક પૂર્વોક્ત ઐરિસ્ટર-રમણી કે ચરિત્ર સે મિલતા હે. શ્રદ્ધા કા પતિ પ્રેમશંકર અમેરિકા ગયા થા. વર્ષોં કે પશ્ચાત્ ઘર લોટને પર જખ ઉસકી સ્ત્રી ભોજન પરોસને તક કો ન નિકલી તખ વહ ઇતના મર્માહત ધુઆ કિ ‘જી ચાહા ઇસી ક્ષણુ યહાં સે ચલા જાઉં ઓર આને કા નામ ન લૂં.’ ઠીક, યહી દશા ઐરિસ્ટર સાહબ કી હુઇ. પ્રેમશંકર ને ધૈર્ય સે કામ લિયા, પરંતુ ઐરિસ્ટર ને ક્રોધ મેં આકર ઇતના કડા પ્રણુ કર લિયા કિ વહ જન્મભર કે લિએ અમિટ હો ગયા, શ્રદ્ધા કી નાંઇ ઐરિસ્ટર કી રમણી કે હુદય મેં ભી વિચાર ઉત્પન્ન ધુઆ ઓર ઉસને અનેક પ્રકાર સે અત્યંત નમ્રતા કે સાથ ક્ષમા માંગી ઓર ઉનકી ઇચ્છાનુસાર રહને કી ઉત્સુકતા પ્રકટ કી; પરંતુ ઐરિસ્ટર સાહબ પ્રેમશંકર ન થે કિ પ્રેમ સે પિગલ જાતે. વે ભીમશંકર થે, ઉન્હેંને જો અપને મન મેં પ્રણુ કર લિયા થા વહ ભીમપ્રતિજ્ઞા થી, ઉસ રમણી કો અપની શેષ આયુ રો-રોકર કાટની પડી, ઇસ સખકી જડ ધુઆ-છૂત (આભડછેટ) હી થી.

ઇસ દેશ મેં વિદેશ જાને સે યા સમુદ્ર પાર કરને સે હી ધુઆ-છૂત નહીં લગતી, અલ્લિક યહ સંક્રામક-રોગ ઘર બૈઠે-બૈઠે ભી ઉત્પન્ન ધુઆ કરતા હે; યા યોં કહિએ કિ ઇસકી જડ ઇતની ગહરી ફેલ ગઇ હે કિ સમાજ કા કોઇ ભી અંગ ઇસસે બચા નહીં હે. ઇસ દેશ મેં વૃષ્ટિત વસ્તુઓં સે હી નહીં, વરન માનવ-દેહ-પ્રાપ્ત જીવોં કે જીને સે ભી છૂત લગ જાતી હે. ભલા ઇનકે સાથ સપ્રેમ સામાજિક વ્યવહાર કિસ તરહ હો સકતા હે ? કુત્તે-બિલ્લી ભલે હી છૂ લિએ જાંય, પરંતુ ચોરાસી યોનિ મેં જમણુ કરને કે પશ્ચાત્ બડી તપસ્યા સે નર-દેહ પ્રાપ્ત કરનેવાલા યદિ બસોર કે ઘર પૈદા ધુઆ તો ઉસકા સ્પર્શ હોતે હી છૂત લગ જાતી હે. કહીં-કહીં તો જીના અલગ રહે. એસે વ્યક્તિ કી કેવલ જાંહ પડને સે યા સાહે-સત્તર ગજ કી દૂરી પર આ જાને સે હી છૂત લગ જાતી હે. મદ્રાસ કી ઓર તો કઇ અછૂત-જાતિયોં કે સડક પર ચલને સે સડક અશુદ્ધ હો જાતી હે. કુત્તા-બિલ્લી ભલે હી ઉસ સડક પર મલ-ત્યાગ કરે, પરંતુ સ્નાન કર સ્વચ્છ કપડે પહને ધુએ ઓર પાંવેં મેં મોળાં તક ડાલે ધુએ અછૂત-જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ ઉસ સડક સે નિકલ જાય, તો વહ માર્ગ નરક હો જાતા હે.

કેવલ મદ્રાસ હી મેં નહીં, અન્ય પ્રાંતોં મેં ભી ઇસ પ્રકાર કી વિચિત્રતાએ દષ્ટિગોચર હોતી હે. ઉડીસા મેં ‘ગાંડા’ નામ કી એક જાતિ હોતી હે જો મેહતર કે સમાન ગિની જાતી હે. યદિ ઇસ જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ આમ યા ઇમલી કે ફલ ગિરાને કે લિએ પેડ પર ડંડા ફેંકે ઓર વહ ડંડા અટક જાય ઓર દૂસરે દિન અકસ્માત્ વહ કિસી કોલતા કે શરીર પર ગિર પડે, તો વહ જાતિ-ચ્યુત કર દિયા જાતા હે, ઓર જખ તક વહ અપની બિરાદરી કો દંડરૂપ મેં રોટી ન દે-દે તખ તક ઉસકા હુઝા-પાની બન્દ રહતા હે.

ઇસ દેશ મેં અછૂત-જાતિ એક હી નહીં, વરન દજનોં કી સંખ્યા મેં હે. કેવલ એક મધ્યપ્રદેશ મેં તૈતીસ-ચૌતીસ જાતિયોં હે જો અછૂત સમજી જાતી હે. યથા:-ભાંગી, બસોર, બલાહી, ચમાર, ડોમ, ડોહોર, ગાંડા, ઘસિયા, મેહરા, પાસી, કતિયા, ફેરી, ઘોખી, કુમ્હાર, કુચ-બંધિયા ઇત્યાદિ. કિસી-કિસી કા કહાના હે કિ ઇન જાતિયોં કા વ્યવસાય ઇસ પ્રકાર કા હે, જીસસે ઉનકા નાપાક વસ્તુઓં સે સંપર્ક રહતા હે. ઇસલિએ યે વૃષ્ટિત સમજે જાતે હે ઓર

ઇનસે પરહેજ કિયા જતા હે. ઇસમેં સદેહ નહીં કિ કુછ ઐસી જતિયાં અવસ્થ હેં જૈસે ભગી, અમાર, જનકા સંપર્ક ઇસ પ્રકાર કા હોતા હે; પરંતુ અજૂત કહાનેવાલી બહુત સી ઐસી બી જતિયાં હેં, જનકે કામ મેં કોઇ મેલાપન નહીં હોતા; યથા બસોર કો લીજયે-વહ બાંસ કા કામ કરતા હે, બાંસોં મેં કોઈ અપવિત્રતા નહીં હે, તિસ પર બી બસોર અજૂત ગિના જતા હે. ઐસે હી કપડા કાતને યા બનાને યા કૂંચ બાંધને યા મિટ્ટી કે બર્તન બનાને મેં કોઈ અપવિત્રતા નહીં દીખતી. યદિ બર્તન-લાંડે, કપડે-લેતે આદિ અપવિત્ર ગિને જયં તો ફિર વે સ્વીકૃત કયોં કિયે જાતે હેં ? યહ કયા વિચિત્ર બાત નહીં હે ? કયા યહ વિચિત્ર ન્યાય નહીં હે કિ અપવિત્ર વસ્તુએં અપના લી જયં ઔર ઉનકે બનાનેવાલે બહિષ્કૃત કિયે જય !

કિસી-કિસી કા મત હે કિ ધુઆ-જૂત કા પ્રારંભ તબ સે હુઆ, જબ સે આર્યોં કા અનાર્યોં સે સંપર્ક હુઆ. આર્ય સમસ્ત અનાર્યોં કા અજૂત સમજતે થે; પરંતુ ઉસ સમય સે કિતને અનાય આર્યોં કે બીતર લે લિયે ગયે, કિતની જતિયાં ઉંચી જતિયોં મેં મિશ્રિત યા સંમિલિત હો ગઇ, ઇસકી કોઈ સંખ્યા નહીં હે. યહી નહીં, ભારતવર્ષ કે બાહર કી જતિયાં બી, જૈસે ચૂનાની, તુર્ક, મંગોલ, હૂણુ આદિ આર્યોં મેં મિલા લી ગઈ. આર્યોં મેં ઇતની પાચન-શક્તિ હોને પર બી કયા કારણ હે કિ ધુઆ-જૂત કા પચડા અબ બી ચલા જતા હે ?

બહુત લોગ કહેંગે કિ ભારતવર્ષ મેં સ્થિતિ-પાલકતા કા બડા જોર હે. જો પ્રથા એક બાર નિકલ ચૂકી ઉસકા મિટાના બડા કઠિન હે; પરંતુ જન પડતા હે, ઇસસે બી બદલે સ્વાર્થ કા બડા જોર હે. ઉપર કી તહ વાલે અપના સુભીતા દેખ કર જૈસા તબ કર દેતે હેં, ઉસી લોક પર ગાડી ઢલકને લગતી હે. બહુતેરે લોગ સુગરિહા કુમ્હારોં કો સુઅર પાલને કી અપવિત્રતા કા દોષ લગા, ઉનકો નહીં જતે હેં; પરંતુ ઢીમર સુઅર પાલતા ઔર મછલી મારતા હે, તથાપિ ઉસકે હાથ કા પાની પીતે હેં. ન પિયેં તો ફિર દાસત્વ કા કામ કૌન કરે ? ઇસલિયે સમજાને કો કહ દિયા ગયા:-“ ઢીમર કા કૌંચા પવિત્ર હોતા હે. ” યહ વિશેષ વિશેષ પ્રાંતોં કે સુભીતે કી બાત હે, કયોંકિ છત્તીસગઢ મેં ઢીમરોં કે હાથ કા કોઇ પાની નહીં પીતા. વહાં રાવત (અહીર) કે હાથ કા પાની લિયા જતા હે. રાવતોં કી વહાં પર બહુતાયત હે. ઇસલિયે વે હી ઇસ કામ કે લિયે મિલ સકતે થે. મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ બી ઢીમરોં કે હાથ કા પાની નહીં પીતે. યદિ ઢીમરોં મેં શુદ્ધતા હોતી, તો સબ જગહ ઉનકે હાથ કા પાની પી લિયા જતા. પુનઃ કઇ જગહ ગાંડોં કે હાથ કા પાની પવિત્ર સમજા જતા હે. કારણ સ્પષ્ટ હે, જહાં ગાંડોં કી સંખ્યા અધિક હે ઔર અન્ય જતિ સેવા-કાર્ય કે નિમિત્ત નહીં મિલતી તો ઉન્હીં લોગોં સે કામ લિયા જતા હે, જો વહાં પર સરલતા સે મિલ સકતે હેં. બહુત લોગ મશક કા પાની નહીં પીતે, પરંતુ જહાં કામ નહીં ચલતા વહાં અવસ્થ પીતે હેં. બરાંચ યા રાજપૂતાને મેં પાની કી કમી હે, વહાં ઇસ બાત પર બારીકી નહીં કી જતી. કંઇ અવસરોં પર ધુઆ-જૂત કા આડંબર અલગ રખ દિયા જતા હે, યથા બરિયા લોગોં કી છુછ કુછ પૂરી કોઈ નહીં બાતા; પરંતુ કહારોં કે અભાવ મેં વિવાહ કે પકવાન વે હી ઢોતે હેં. ઉસ સમય કુછ તર્ક નહીં કિયા જતા કિ બરિયા કા ધુઆ કૈસે ખાયા જય ? બરાંચ મેં વિવાહ કે સમય કુછ લોગ કુનખી ઔર માલી કા પાની પી લેતે હેં, અન્ય અવસરોં પર નહીં પીતે. ઇસી પ્રકાર, સાધારણ અવસર પર, ચૌકે કા બડા ધ્યાન દિયા જતા હે; પરંતુ વહી લોગ વિવાહ-શાદિયોં મેં અપવિત્ર સડકોં પર બેઠ કર ખાને મેં આપત્તિ નહીં કરતે. સાધારણ અવસ્થા મેં કભી કભી એક બ્રાહ્મણ દૂસરે બ્રાહ્મણ કે હાથ સે પાની ગ્રહણ કરને મેં આગા-પીછા કરતા હે; પરંતુ વહી ખોમચેવાલે સે સત્રહ જતિયોં કી છુછ પૂરિયાં ખા લેને મેં નહીં હિચકતા. રેલ્વે મેં મેહતર ઔર બ્રાહ્મણ એક હી બેંચ પર બેઠતે હેં, કુછ જૂત નહીં લગતી; પરંતુ જહાં રેલ નહીં હે વહાં નજર ડાલિયે. મલાખાર મેં નમચૂદી બ્રાહ્મણોં કો કિસી દિન સાધારણ માર્ગ હી પર ચલને કા કામ પડ જાને સે ઉનકા સારા દિન સ્નાન હી સ્નાન કરને મેં વ્યતીત હો જતા હે. જીસ દિન ઉનકે દેશ મેં રેલોં કા યથોચિત પ્રચાર હો જાયગા, ઉસ દિન જૂત કો લગાને મેં દેર ન લગેગી. ઇસસે નિષ્કર્ષ યહી નિકલતા હે કિ ધુઆ-જૂત કા પ્રશ્ન સુભીતે પર નિર્ભર હે. જૂત કિસી સે ચિપકી નહીં રહતી. કલ કા ભંગી ઔજ અપતિસ્મા લેકર બડે-બડે પંડિતોં સે હાથ મિલાતા હે. પં-

जन्म में एक भेद नाम की जति है. वह अछूत समज्ज जाती है. एक बार ये लोग सड़क पर काम करते थे, उन्हें पानी पीस लगी एसलिये वे एक निकट के कुओं पर गये. हिंदुओं ने उनकी नीयता के कारण कुओं से पानी पीयने न दिया. सभीप कोई दूसरा जलाशय न था और प्यास का जडा तकाल था. निकट ही एक भस्ज्ज थी. मेघों का उस समय एक उपाय सूज पडा. वे तुरंत भस्ज्ज में ज, कस्मा पठ कर मुसलमान हो गये. कुओं से मुसलमानों का पानी लेने के लिये मनाही नहीं थी. जन्म भेद मुखिलम जन कर कुओं पर आये तज्ज हिंदुओं का जज्ज मार कर पानी पीय लेने देना पडा. दो घंटे पीय में मेघों की अपवित्रता कहां उड गज्ज ? एस प्रकार के सैंकडों उदाहरण्ज्ज दिये ज सकते हैं, ज्जन्में छुआ-छूत की बाधायें इक जती हैं. जगन्नाथज्ज में जकर कोछ ली किसी अन्य जति के हाथ का जा सकता है. अपने कुज्ज-देव नारायण्ज्ज-देव की पूज्ज करते समय एक वर्ग के क्षत्रिय मारों के साथ जैठ कर जाते हैं. उस समय जति-पांति का जधन दूट जता है. उस दिन से शादावल संभ्रज्ज के लोगों के हाथ में इकीर गंउे जांध देता है, उस दिन से वे हिंदु-मुसलमान किसी के यहां का भोजन जा लेते हैं. उस दिन पूज्ज जतम हो जती है, उस दिन से पुनः प्रतिजध हो जता है. जज्ज एस प्रकार मनमानी दील दी ज सकती है, तो इर छुआ-छूत का उपरी आडंजर जनाये रज्जने से क्या लाल है ? परंतु यह तर्क कौन करने जैठता है ? “ जैसा यला आया है यलने दो, यही मार्ग सुगम है ! ” एस सुगम मार्ग में अज्ज गड्डे जोदे ज रहे हैं, एसलिये विचार करने का समय आ गया है. प्रत्येक जति के नेताओं का अज्ज आंज्ज जोलने की आवस्यकता है, नहीं तो लय एस जात का है कि हिंदु-समाज की लुठकती लुछ गाडी विनाश के लयानक गड्डे में न गिर जय ! !

धृष्ट्या करना पाप है.

(लेज्जकः-श्री० रामजोपालज्ज भोळता-“आंइ”ना अछूतांकमांथी)

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥ (कोठोपनिषद्)

हिंदु-धर्म का मूलसिद्धान्त है कि एक ही परमात्मा सर्व जूत-प्राणियों में व्यापक है. जींटी से लेकर ज्जह्ला तक सज्ज में एक ही आत्मा समान-रूप से विखमान है. अतः मनुष्य को सर्वत्र अपनी ही आत्मा समज्ज कर सज्जसे प्रेम करना याहिये. संसार की कोछ वस्तु धृष्ट्या करने के लिये नहीं है. परमात्मा श्रीकृष्ण महाराज श्रीमद्भगवद्गीता में यही उपदेश करते हैं:-

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्चभूतानामन्त एव च ॥

(गीता-अ० १०-२०)

अर्थात्-हे अर्जुन ! सज्ज जूतों के भीतर रहनेवाली आत्मा मैं हूं. सज्ज जूतों का आदि, मध्य और अंत भी मैं ही हूं. अतः किसी भी जूत-प्राणी से धृष्ट्या करना स्वयं परमात्मा के साथ धृष्ट्या करना है. एससे ज्जढकर धीरतम पाप दूसरा क्या हो सकता है ? परंतु कितने दुःज्ज का विषय है कि आज हिंदु-जति अपने धर्म के एस सर्वश्रेष्ठ सिद्धान्त को जूज गज्ज है.

जह्ला हमको हमारे रात-दिन के व्यवहार ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ मळा-मंत्र का दृष्टि में रज्जते लुछे करना अपना परम कर्तव्य समज्जना याहिये, जह्ला ‘वासुदेव सर्वमिति’ हमारा ध्येय होना याहिये, वह्ला हम अपने ही अज्जों के साथ धृष्ट्या कर रहे हैं-केवल धृष्ट्या ही नहीं कर रहे हैं, उन्हें काट-काट कर इंक ली रहे हैं.

अी-जति, जे पुरुष का वामांग समज्जि जाती है, जे हमको गर्भ में धारण करती है, उसको हमारी परम पूजनीया माता का पवित्र पद प्राप्त है, एससे हम छतनी धृष्ट्या करते हैं कि हमारे यहां उसका जन्म होना ही नागवार गुजरता है, और उसे हम अपशकुन जन कर अपना दुर्भाग्य समज्जते हैं. जन्म से लेकर मरण-पर्यन्त उसके साथ हम तिरस्कारयुक्त व्यवहार करते रहते हैं और अनेक अवसरों पर उसका मुँह देज्जना भी पाप समज्जते हैं. उस पर हम

धतने अत्याचार करते हैं उनका हिकाना ही नहीं.

धतना ही नहीं, हमारी धृष्टा के पात्र और लोग भी हैं. जे हमारा भैव साक्ष करते हैं, जे हमारी गंदगी को दूर कर हमें शुद्ध एवं पवित्र होने का अवकाश देते हैं, उनका सारा जीवन हमारी सेवाओं में व्यतीत होता है, वे ही अलागे हमारे द्वारा अछूत कहे जाकर, हमसे इटकार पाते हैं. यदि हमारी दृष्टि दूर से ही उन पर पड़ी, तो मन में उनके प्रति धृष्टा होने लगती है. यदि सयोगवश स्पर्श हो गया, तो लरसक तो उन्हें हम पीटने का दौड़ते हैं, और नहीं तो गालियाँ तो अवश्य ही दे देते हैं. अपने अज्ञानांधकार से हममें यह विचारने की शक्ति ही नहीं कि हिंदू-समाज का वह अमूल्य अंग, जे हमारा धतना उपकार करता है, हमको स्वच्छ बनाता है, हमारी उन आवश्यकताओं की, उन्हें हम स्वयं भी पूरी नहीं कर सकते, पूर्ति करता है; और आवश्यकता पडने पर शत्रुओं से हमारी रक्षा करता है, उसके प्रति कृतज्ञ न होकर छलते धृष्टा करते हैं, यह कितनी लयंकर नीयता है.

यदि भैवे के संश्लेष से ही किसी से धृष्टा करना हमको उचित प्रतीत होता हो तो सत्यसे पहिले हमको उससे धृष्टा करनी चाहिये जे भैव उत्पन्न करता है, न कि उससे जे भैवा साक्ष करने का उपकार करता है; परन्तु हम औसा नहीं करते, क्योंकि हम जानते हैं कि यदि हम भैवा उत्पन्न करनेवाले से धृष्टा करेंगे, तो उसको हम “स्वयं” मानते हैं उसका ही अस्तित्व न रहेगा. कितना अन्याय और कैसा अधर है? स्वयं अपने दोष का दंड ‘निर्दोष उपकार-कर्ता’ का दिया जाता है. इस पर एक निर्दयी, अत्याचारी, स्वार्थबोलुप राजा का दृष्टान्त स्मरण हो आता है, जे एक समय शिकार खेलने गया था. जल शिकार ने उसके घोड़े का भार कर उसे जमीन पर गिरा दिया, तब उसके बाधने जे पीछे से आ रहा था, तुरत शिकार का भार कर राजा के प्राणु अयाग्ये और अपने घोड़े पर आरुढ़ करा कर अपने घर ले आया. इसके प्रत्युपकार में राजने बाध को इस लय से कि कहीं औसा न हो कि लोगों पर उसकी निर्णयता प्रकट हो और बाध का ओहसान जना रहे, उसे देश-निकाले का दंड दिया. राक्षसी स्वार्थ की हद हो गध! कहना न होगा कि इसके परिणामस्वरूप घोड़े ही समय के बाद राजा की लयानक दुर्दशा हो गध, क्योंकि धिंधर के घर में पूर्ण न्याय है जे उचित समय आने पर अवश्य प्राप्त होता है.

आज हीक वही दशा हमारे हिंदू-समाज की हो रही है, जे अपने बाधियों के साथ धृष्टा करके उनपर अत्याचार करते हैं, उनका करुण-कंदन सुनकर रावणहृदय अभेद सी० राजा ने जड़ी व्यवस्थापिका परिषद् में व्याख्यान देते हुये कहा था कि परमात्मा ने उन्हें (अछूतों का) हमारे अत्याचारों से मुक्त कराने तथा हमको अपने अत्याचारों का दंड देने के लिये अंगरेजों का यहां भेज है, और जल तक अपने अंगों पर हम उपरोक्त प्रकार के अत्याचार करते रहेंगे, तब तक लाभ आंदोलन करते रहने पर ली, हमको राजनैतिक परतंत्रता से छुटकारा न मिलेगा.

समाज में सत्य तरह के कार्य करनेवालों की आवश्यकता एक समान रहती है. तात्त्विक दृष्टि से कोछ ली कार्य उंचा वा नीचा नहीं गिना जना चाहिये, अपना अपना कार्य सही के लिये श्रेष्ठ होता है; यथा:—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभाव-नियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (गीता-अ० १८-४७)

अर्थात्—अच्छी तरह संपादन किये हुये पराये धर्म से अपना धर्म विगुण-अर्थात् सद्दोष होने पर ली श्रेष्ठ है, स्वभावसिद्ध अर्थात् गुण-स्वभावानुसार नियत किया हुआ अपना कर्म करने में कोछ पाप नहीं लगता.

लौकिक दृष्टि से चाहे कोछ कार्य उच्च हो वा नीच, अपने-अपने कर्मों का अच्छी तरह आचरण करने से धार्मिकता सज्जी एक समान होती है और उससे परमात्म-प्राप्ति की योग्यता भी एक सी रहती है.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥)

(गीता-अ० १८-४६)

अर्थात्-प्राणी-मात्र की जससे प्रवृत्ति हुई है और जससे सर्व जगत व्याप्त है, उस (परमात्मा) का अपने (स्वधर्मानुसार प्राप्त होनेवाले) कर्मोंद्वारा पूजन करने से अनुष्य के सिद्धि प्राप्त होती है।

धसलिये लौकिक दृष्टि से नीच कर्म करनेवालों से धृष्टा करने तथा उच्च कर्म करनेवालों के अहंकार करने का कोई अधिकार नहीं है।

यदि सामाजिक, मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्यरक्षा के विचार से भैले और स्वास्थ्य के हानि पहुँचानेवाले अंग से परहेज रखने की आवश्यकता प्रतीत हो, तो सभसे अधिक और आवश्यक परहेज उन लोगों से होना चाहिये, जो अहंकार, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि रोगों से असित तथा जो धन रोगों के कारण संसार के और विशेषकर अपने समाज के पीडा दते हैं, अपने कर्तव्य से विमुख होकर समाज के विशुम्भल करते हैं और जो अपनी शारीरिक, मानसिक और आत्मिक दुर्बलताओं के समाज में फैलाकर अपनी नास्तिकता से उसका सर्वनाश कर रहे हैं। यदि वास्तव में कोई परहेज के लायक है, तो धर्म के द्रोही वे ही लोग हैं, जो धस परमोदार और सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म के पालन करनेवाले बाध्यों से धृष्टा करते हैं। परिणाम यह होता है कि जय वे बाध उस धृष्टा से दुःखित हो कर विधर्मी हो जाते हैं, तब उनका आदर-सम्मान करने लग जाते हैं; और धस तरह धस पतित-पावन हिंदु-धर्म के दूसरे धर्मों के मुकाबिले में पतित और हीन सिद्ध करते हैं; परन्तु वे धार्मिक लोग कदापि धृष्टा के पात्र नहीं हैं, जो अपने धर्म में धतनी नास्तिकता रखते हैं कि उसमें रहते हुये, अपने बाध्यों से तिरस्कृत और लांछित होकर भी, उसकी रक्षा के लिये प्राणों के भी न्योछावर कर देना अपना परम कर्तव्य समझते हैं; और राम, कृष्ण आदि की पवित्र लक्ष्मि करके अपने के कृतकृत्य मानते हैं।

यह समस्त संसार एक ही प्रकृति का भेल है, अतः आपस में एकदूसरे के साथ धृष्टा करना प्रकृति से भी विरुद्ध है। प्रकृति का विरोध करके संसार में कोई भी हलर नहीं सकता। उनके साथ हम धृष्टा करते हैं, अनेक अवसरों पर विवश होकर हमको उनके साथ प्रेम करना पड़ता है। उस समय हम विधर्मियों से सताये जाते हैं, लायार होकर सहायतार्थ उस काल के लिये धृष्टा भिटा कर अपने उन बाध्यों से प्रेम कर लेते हैं; धसी तरह राजपूताने में श्री-रामदेवज के भद्रियों में सली नितियों के लोग जिना किसी प्रकार के परहेज और धृष्टा के सम्मिलित होते हैं। “गनगौर” आदि के भेजों में भी परहेज नहीं किया जाता। राजपूत तथा राज-कर्मचारी लोग थोरियों के अपने साथ जेंट पर जिकाने में कोई संकोच नहीं करते। धस तरह अपनी आवश्यकता के समय उनसे सामयिक प्रेम करते हुये भी आवश्यकता भिटने पर ज्यों की त्यों धृष्टा करने लग जाते हैं और प्रकृति के विरुद्ध काम करके अपने पैर पर आप ही दुल्हाड़ी भारते हैं, धससे अधिक भूर्भता क्या हो सकती है ?

यदि हमको विधर्मियों और विदेशियों के अलायारों से मुक्ति पाना है, यदि हमको सुख-समृद्धि प्राप्त करनी है और यदि हमको संसार में ज्वित रहना है तो हमको धृष्टा के लाव, कमसे कम अपने स्त्री-समाज से तथा अपने से हीन स्थितिवाले बाध्यों से, अवश्य हटाने होंगे; नहीं तो हमारे कण्ठों का निवारण कोई हैवी शक्ति भी नहीं कर सकती, मानवी शक्ति की तो जात ही क्या ?

वर्णव्यवस्थाविषे महाजनाना उद्धार

यारों वर्ण परमात्मा ही के शरीर से उत्पन्न हुये हैं—मुख से आलषु, जालु से क्षत्रिय, जंधा से वैश्य और पैरों से शूद्र की उत्पत्ति हुई !

जाति से कोई पतित नहीं है—पतित वह है, जो थोरी, व्यभिचार, अलहला, अशुद्धला, सुरापान धत्यादि दुष्ट कृत्यों के करता है, और उनको गुप्त रखने के लिये जार-जार असत्य बाधषु करता है।

भैने गुण और कर्म के अनुसार ही जति-संस्था की संस्थापना की है। **लगवान कृष्ण**

x

x

x

यह तान्त्रिक मनुष्य कितने पुण्यशील है ? वे पापी, दुरायारी और भेद्यों का भी अपने में सम्मिलित करके इसी प्रकार पवित्र बना लेते हैं, जिस प्रकार गंदला जल पवित्र जल-प्रवाह में मिल कर पवित्र हो जाता है।

जिस प्रकार गंगाजल में मित्रा हुआ जल गंगा-जल हो जाता है, उसी प्रकार यांजल, नीय और यवन भी तान्त्रिक जनों के साथ मिल कर पवित्र हो जाता है। **महानिर्भाष्य तंत्र**

x

x

x

वर्णों में काष्ठ उच्य नहीं है। सय वर्ण परब्रह्म ही से उत्पन्न हुआ है। तदुपरांत ही वे अपने-अपने स्वभावानुसार यदुवर्णों में विलकृत किये हैं। शूद्र अपने आयरण से ब्राह्मण, और ब्राह्मण अपने आयरण से शूद्र हो सकता है। ऐसे ही क्षत्रीय और वैश्य भी अपने-अपने गुण-कर्मों के अनुसार ब्राह्मण और शूद्र हो सकते हैं।

जो ब्राह्मण भुरे और नीय कर्म करता है; अथवा जो दंभी, पापी और अज्ञानी है, वह शूद्र ही है; और जो शूद्र संयम, सत्य और धर्म का सदा परिपालन करता है, वह ब्राह्मण ही है। सदाचार ही से द्विजत्व प्राप्त होता है।

मतंग यांजल-योनियों में उत्पन्न होकर भी उसी देह से अपने तपोपल के प्रभाव से ब्राह्मण हो गया था।

पीतह्वय राज्ञ भी ब्राह्मणत्व का प्राप्त हुआ था।

लगवान व्यासदेव

x

x

x

केवल जन्म ही से काष्ठ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या भेद्यों नहीं होता है। ये सय भेद और कर्म से होते हैं। **शुकाचार्य**

x

x

x

केवर्त कन्या से व्यासदेव उत्पन्न हुआ, यांजल-रभण्य से पाराशरका जन्म हुआ, शूकी से शुक की उत्पत्ति हुई; उलूकी से कल्याण, गण्डिका से वसिष्ठ, लम्बिका से मंदपाल और मंडूकी से मांडव्य पैदा हुए; पर यह सय अपने पवित्र तपोपल से विप्रत्व का प्राप्त हुआ थे। **कश्यपित**

x

x

x

सदाचारी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अथवा शूद्र धन आरों का गायत्री-मंत्र के जप करने का तथा श्रुतिअध्ययन का समान अधिकार है। **पृथ्वी गौतम**

x

x

x

किसी भी जति का मनुष्य हो; पर यदि वह सत्यवादी है तो मैं उसकी सेवा करूंगा, क्योंकि प्रत्येक मनुष्य अपने कर्म और गुण के अनुसार ही उच्चता अथवा नीचता का प्राप्त होता है। सत्य से विहीन सभी जतियाँ नरक में पतित होंगी। सभी जतियों पवित्र हो जायेंगी, यदि वे सत्य-धर्म का पालन करें; और उपकार में रत रहें। **निभिन्नतक**

x

x

x

कभी किसी महात्मा से यह मत पूछो कि तुम्हारी जति क्या है; क्योंकि लगवान के दर-बार में जति का अंधन नहीं रह जाता है। **ऋषिवर कपीर**

अपने अनुरूप क्षेत्र प्राप्त करने में सयका समान स्वतंत्रता होनी चाहिये। जितना ज्ञान है, उतना तुम अपना शिर उठा सकते हो; पर पर सदासमान भूमि पर होने चाहिये। किसी व्यक्ति के कंधे अथवा शिर पर उल्टे स्थापन मत करो, जैसे ही वह व्यक्ति निर्धन अथवा दम्बुक ही क्यों न हो।

भैरे प्यारे भारत के धार्मिक जनो ! शास्त्रों का हीक हीक प्रयोग करो। देश-धर्म तुमसे यह आशा करता है कि जति के अत्यंत कठोर नियमों का तुम दीक्षा कर डालोगे; और जतीय आतृ-भाव के विकास के लिये तुम तीव्र वर्ण-भेदों का नियंत्रित कर दोगे।

आज भारत में स्वामी और पंडितगण अपनी जति की आसस्यमयी निद्रा को अदानी के लिये होरियाँ आ रहे हैं।

योगीश्वर राम आदशाह

तुम अछूतों, यमरों और यांडादों तथा छसी प्रकार के अन्य लोगों के पास जाओ और उनसे कहो:—तुम ही जति की आत्मा हो और तुम में वह अनंत शक्ति निहित है, जो अप्रति विश्व में शक्ति उत्पन्न कर सकती है। अपनी शुभलाओं को छिन्न-भिन्न करके तुम उठ जाओ; और तब तुम्हारी आश्चर्यमयी शक्ति पर विश्व समस्त हो उठेगा। जाओ, और उनके लिये विद्यालयों की संस्थापना करो, और उन्हें यज्ञोपवीत धारण कराओ !

योगीश्वर विवेकानंद

वर्तमान काल में जति-प्रथा जिस रूप में प्रचलित है, उसका अकान्त रूप से विनाश करना ही होगा। यदि भारतीय जनता को नवीन जीवन प्राप्त करना है, तो उसे वर्तु-भेद के वर्तमान स्वरूप को भिटा देना होगा; क्योंकि वह जति के सभी विभागों में लयंकर रूप से आधार समुपस्थित कर रहा है।

पंडितप्रवर लगवानदास

मैं स्वयं अग्रजगण हूँ। हम अग्रजगणों का यह दृढ़ निश्चय है कि हम जति-भेद से उत्पन्न होनेवाली किसी आधार को अपने सामाजिक और राजनैतिक अग्र्युद्य के पथ पर नहीं नही होने देंगे; और इस उद्देश्य की सिद्धि के लिये हमने निश्चय कर लिया है कि हम उन लोगों को, जो जति-भेद के पक्षपाती हैं, किसी प्रकार के विशेषाधिकार प्राप्त नहीं करने देंगे, जब तक कि उन लोगों को, उन्हें उन विशेषाधिकारों से हानि पहुँचाया जा सकती है। उनसे (जति-भेद के पक्षपातियों से) भी अधिक विशेषाधिकार न प्रदान किये जायें। सर शंकरन नाथर

जब आत्म-ज्ञान प्राप्त हो जाता है, तब सारे अंधन शिथिल हो जाते हैं। तब अग्रजगण एवं अग्रजगण, नीच एवं उंच का भेद नहीं रह जाता है।

परमहंस रामकृष्ण देव

यदि कोई विदेशी मुझ से यह जिज्ञासा करे कि यह ३० करोड़ भारतवासी मुस्लीम परदेशियों के पदानत और कीड़ा-पुतलिका क्यों बने हुए हैं? तो मैं एक शब्द में उत्तर दूंगा—अस्पृश्यता। यदि कोई मुझ से पूछे कि स्वराज्य-लाभ की प्रधान आधार क्या है? तो मैं एक बात में उत्तर दूंगा:—अस्पृश्यता। अस्पृश्यता!.....लड़पन और कपटारण्य धर्म के प्रधान आवरण बन गये हैं; देशाचार और लोकाचार ने धर्म का सिंहासन अधिकृत कर लिया है !

आचार्य प्रकुलचंद्र राय

काष्ठ के हाथी और यमों के मृग देखने में बहुत सुंदर और मनोहर प्रतीत होते हैं; पर वे किसी उपयोग में नहीं आ सकते। छसी प्रकार आजकल जन्मना अग्रजगणों की अधिकांश संख्या, काष्ठ के हाथी और यमों के मृग के समान जपरी आडंबरों की से विभूषित हो रही है; परंतु उनमें उस जति के प्रधान गुणों का बहुत कुछ उपयोगी अंश नहीं रह गया है; यह बात तुम्हें उन परिवर्तनों के संघर्ष में स्मरण रहना चाहिये, जो अग्र शीघ्र ही घटित होनेवाले हैं।

श्रीमती ऐनी बीसेन्ट

“पुंस्त्वे स्त्रीत्वे विशेषो वा जातिनामाश्रयः । न कारणं यद्भजने भक्तिरेवेहि कारणम् ॥ यज्ञज्ञानतपोभिर्वा वेदाध्ययन कर्मभिः । नैव द्रष्टुमहं शक्यो मद्भक्तिविमुखैः सदा ॥

(अध्यात्म रामायण)

भारतवर्ष के प्राचीन जतीय चरित्रचित्रण

(लेखक:-श्री० कर्तिकेयचरणलुभुषोपाध्याय-‘आदि’ना मे १६२७ ना अंकमांथी)

आज दिन हम भारतवासी-गण अपने उन पूर्वजों की कीर्तियों का स्मरण कर अपने को धन्य मानते; और अपनी इस अधःपतित, पद-दलित, लाञ्छित और अपमानित अवस्था में भी संसार के आगे अपना भस्तरक डँका किये रहने का हम भरते हैं; क्या कभी हम उनकी कीर्तियों पर सूक्ष्मतापूर्वक विचार करने की छ्छा करते हैं ? क्या कभी हम उनके द्वारा प्रदर्शित आदर्शों पर अभल करने की चेष्टा करते हैं ? क्या कभी उनके कार्यों की आलोचना कर वर्तमान समय में हम उनसे अपने तथा अपने देशवासियों के कल्याणसाधन का यत्न करते हैं ? नहीं, हम ऐसा करना नहीं जनते; और न ऐसा करने की छ्छा ही करते हैं. हम तो केवल उनकी कीर्तियों की याद से ही कूल कर कुप्पा हो जाते हैं; और अपने को उन अद्भुत-कर्माचार्यगणों की संतान समझ कर ही जगद्गुरु होने का दावा करते हैं. अपनी सारी शक्तियों को हम अपने पूर्वजों के अहाने अपनी ही गुण-गरिमा अमानने में व्यय करके परम कृतार्थ हो जाते हैं.

अपने पूर्वजों के कार्यों की प्रशंसा करना या उनकी अतुल क्षमताओं के लिये गौरवान्वित होना स्वाभाविक है. यह कुछ भुरा नहीं; परंतु यदि अपने में एक छोटे अन्धे के गुरु होने की भी योग्यता न हो; और हम अपने को जगद्गुरु समझे, तो क्या हमारा यह कार्य उपहासास्पद नहीं होगा ? इसीलिये दुनिया की आंखों में-समग्र सभ्य जगत् की दृष्टि में-हम आज उपहासास्पद और घृण्य समझे जाते हैं. हमारा कोष्ठ मूल्य नहीं है, हम गुलामों और भण्डारों की जति के आदमी समझे जाते हैं. इसी से कहते हैं कि ऐसा करने से काम नहीं चलेगा. केवल अपने आप-दोहों की अडाध के गीत गाने से काम नहीं चलेगा. अपने पूर्वजों की कीर्तियों की छेकड़ी भरने से, उन पर नाज करने से हम दुनिया की आंखों में सम्मान पा नहीं सकते. सभ्य जतियों की समानता करने के लिये अब उनका आंखों में अपनी प्रतिष्ठा पाने के लिये हमें स्वयं कुछ करना पड़ेगा. तभी हम प्रतिष्ठा अथवा सम्मान पाने योग्य हो सकते हैं; अन्यथा नहीं !

परंतु इसकी कोष्ठ आवश्यकता नहीं कि हम वर्तमान सभ्यता और पाश्चात्य रीति-नीति के अनुसार ही अपनी उन्नति करें. हां, हम यह भी करते, यदि हमारी उन्नति के लिये हमारे पूर्वजों के अताये आदर्श विद्यमान न होते. पाश्चात्य अथवा भारतेतर देशों की सभ्यता और भारत की सभ्यता में अहुत अडा अंतर है. इसीलिये हमें अपने प्राचीन आदर्शों पर ही विचार करने और उनके गूढ तत्त्वों का समझ कर उनकी अताध राह से ही चलने की आवश्यकता है.

संसार का ज्ञान अज तक अतना विस्तृत हुआ है, मनुष्य अज तक अतना ज्ञानोपाजन कर सका है, इसमें अतने भी अच्छे विषय हैं; भारतवर्ष के प्राचीन जतीय चरित्र-चित्रण में उनमें से किसी के आदर्श का अलाव नहीं है. अलाव है, उनके मनन और अध्ययन करने तथा उन पर अभल करने का. अस्तु. यदि हमें अपने पूर्वजों के द्वारा प्रतिष्ठित आदर्शों पर चलना है, तो हमें उन्हें के समान धीर, वीर, साहसी, संयमी, कार्य-कुशल, उदार, महान और कर्मठ बनाना होगा. अपने हृदयों में हमें उन्हें के समान उच्चतम और उदात्त भावों का धारण करना पड़ेगा. हमें अपनी समस्त संकीर्णताओं और तुच्छताओं का, जे काव के प्रभाव से हमारे अंदर पैठ गँध है, जड से जोड़ कर निकास देना होगा. हमें उन तमाम दोषों का अपने अंदर से निकास देना होगा, जे हमारी गलती अब हमारी विचार-भ्रांति से हमारे जतीय अवन के अंदर धुस आये है; और जे अहुत अंशों में हमारे पतन के कारण हुआ है-जे हमारी जति का गहरे गर्वर में ढकेलने के कार्य में सहायक हुआ है.

पर हमारे अंदर प्रविष्ट होनेवाले वे दोष क्या हैं ? प्रत्येक जति का अेक-अेक विशेषत्व होता है ! वह विशेषत्व ही उस जति के उत्थान और पतन-अवन और भरण का कारण होता है. कोष्ठ जति व्यवसायवाणिज्य का ही अपने देश और जति के कल्याण का अविचल

मार्ग समझती है। कोष्ठ जति अपनी संसारमासी आकांक्षाओं की पूर्ति के लिये सामरिक शक्ति की उत्पत्ति और विस्तृति का ही अपने जीवन का लक्ष्य समझती है। कोष्ठ जति अपनी विद्यास-वासनाओं और पार्थिव क्षिप्ताओं की प्राप्ति के लिये न्याय-अन्याय का विचार छोड़, परम स्वार्थी हो। धन-वैभव संग्रह करने का ही अपना परम ध्येय समझती है। इसी प्रकार किसी जति का लक्ष्य कुछ, तो किसी का कुछ और होता है। भारतीय जति धर्म-प्रधान जति है। यह धर्म ही यहाँ का वह विशेषत्व है, उसके उपर इसके जीवन और मरण का प्रश्न अवलम्बित है। हम धर्म का विश्व-ब्रह्मांड का धारण करनेवाला मानते और जनते हैं। धर्म की सिद्धि में ही हम अपनी उन्नति और उसकी हानि में ही अपना पतन देखते हैं।

धनता होने पर भी हम अपने मंत्र-द्रष्टा ऋषियों के अताये धर्म-तत्त्वों का लाल गये हैं। हमारा धर्म अद्वैत विशाल और उदार है। वह पक्षपात से शून्य है। वह किसी का भी विरोधी नहीं है। उसके अंदर सत्य विरोध, समस्त मतभेद और सारे द्वंद्व दूख जते हैं। वह किसी के मत विशेष का समर्थक नहीं है। वह शुद्ध सत्य ज्ञानस्वरूप है। हमारा धर्म हमें विश्व-मानव को-मानव ही क्यों क्षुद्रादपि क्षुद्र कीट-पतंगों तक को-एक समान समझने का अपूर्व तत्त्व अतलाता है। वह भूतमात्र में एक-अणु, अनादि, अनंत, सर्वव्यापी परमात्मा का साक्षात्कार कराता है। वह हमें 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' का पाठ पढ़ा कर सत्य को सादर आखि-गन करने को कहता है। वह हमें 'आत्मवत् सर्व भूतेषु' की अभिप्रेत शिक्षा देता है। वह हमें परम उदार बनाता है। वह हमें संकीर्णता का त्याग करने को कहता है। वह हमारे मन को हि-माक्षय के समान उन्नत और हृदय को आकाश के समान विशाल बनाता है। यह विशालता, महत्ता, उन्नतता, उदारता और व्यापकता ही इस धर्म की विशेषता है। काल के प्रभाव से कहीं-कहीं हम इसकी विशेषता को नष्ट कर देते हैं; और इसके उदार-स्वभाव को भूल कर संकीर्ण रूप दे जालते हैं। यह संकीर्णता ही हमारे धर्म के महत्त्व को घटा कर उसकी असीमता का संहार कर देती है; और इस प्रकार हम अनुदार मत के समर्थक हो जाते हैं। इस प्रकार हमारा वह धर्म, जो हमारा जतीय प्राण है, ह्रास को प्राप्त होता है; और उसके ह्रास से हमारा जतीय जीवन भी मृतवत् हो जाता है।

वेद-वेदांगों, दर्शन-शास्त्रों तथा तंत्रों की ज्ञानराशि को छोड़ कर यदि हम अपने रामायण-महाभारतादि धर्मग्रंथों पर ही अद्वैत विश्वास करें; और उनमें चित्रित आदर्श-चरित्रों पर यदि हम ध्यान दें, तो हम देखेंगे कि हमारे श्रीरामचंद्र ने भी उन्हीं उपनिषदोक्त तत्त्वों पर ध्यान रक्ख कहीं धर्म को संकुचित नहीं होने दिया है।

'आद' के अष्टांक में जैसे ही तीन चित्र प्रकाशित किये गये हैं, उनके द्वारा सा-धारण पाठक भी यह समझ सके कि भगवान् श्रीरामचंद्र ने किस प्रकार गुहक व्याजाल को गले लगाया, वसिष्ठमुनि ने भी किस प्रकार उसे सादर आखिगन किया; और भर्मादा पुरुषोत्तम राम ने स्वयं शवरी के उन्मिष्ट हल किस प्रेम के साथ आये हैं !

क्या धन आदर्श-उदाहरणों को देख कर भी हम छतछत के भूत की छाया से अपने को पवित्र नहीं कर सकते हैं ? क्या हम अपने आभिजाल के अहंकार को दूर नहीं कर सकते हैं ? यदि हम अपने अंदर छुसी कुछ इस संकीर्णताइपी भीमारी को दूर नहीं कर सकते, तो कहना पड़ेगा कि हम वृथा ही अपने पूर्वजों की कीर्तियों का अभिमान करते हैं। यदि हम अपने पूर्वजों के आदर्श के अनुकूल नहीं चल सकते, तो धिक्कार है हमें, जो अपनेको उन ऋषियों की संतान अताते हैं, उन्होंने अपने दिव्य ज्ञानाक्षेप से चिरकाल के लिये जगत को आलोकित और उदासित कर रक्खा है !!

સમાચારસંગ્રહ

('ચાંદ' ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

દલિતોં પર અત્યાચાર

શોક કે સાથ લિખના પડતા હૈ કિ હમારે કુછ સ્વાર્થી એવં મદમસ્ત હિંદુઓં કી ઓર સે ઇસ જાગ્રતિ કે યુગ મેં બી દલિતોં પર બરાબર અત્યાચાર હો રહે હૈ. બલોદા જિલ્લા ધાર કા સમાચાર હૈ કિ વહોં કે નંબરદાર ને, જો ઉચ્ચ જાતિ કા હિંદુ હૈ, પૂર્વ રીતિ-રિવાજ કે વિરુદ્ધ, બલાધયોં કો સાર્વજનિક કુઓં સે પાની ભરને સે રોક દિયા હૈ. આપ કા ફરમાના હૈ કિ યદિ બલાધી લોગ સાફ-સુથરે કપડે ન પહને, અપને યહોં કી સ્ત્રિયોં કો ચોંદી કે આબૂષણ ન પહનને દે, તથા તોંબે-પીતલ કે જર્તન કામ મેં ન લાવે, તો હમ કુઓં સે પાની ભરને કી આશા દે સકતે હૈ ! ઇસ અત્યાચાર કા પરિણામ હિંદુ-સમાજ કે લિએ બીષણ હોગા ! ! !

x

x

x

x

ચમાર કી હત્યા

સમાચાર હૈ કિ રાયપુર જિલ્લે કે નિપનિયા ગાંવ કે બ્રાહ્મણોં ઓર રાજપૂતોં ને મિલ કર એક ચમાર કી હત્યા કર ડાલી. ચમાર કા અપરાધ યહ થા કિ ઉસને યજ્ઞોપવીત (જનેઉ) ધારણ કિયા થા !

x

x

x

x

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ

બોલા (બંગાલ) મેં 'દાસ' જાતિ કે કુછ હિંદુ રહતે હૈ, જિન્હેં વહોં કે લોગ દલિત ઓર અસ્પૃશ્ય સમજતે થે. પ્રસન્નતા કી ખાત હૈ કિ અબ વહોં કે હિંદુઓં ને અપને પુરાને વિચાર બદલ દિયે હૈ. હાલ હી મેં વહોં કી 'બાર લાયબેરી' મેં એક સહભોજ હુઆ થા, જિસમેં દાસ જાતિ કે પુરુષોં કે સાથ વહોં કે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય ઓર કાયસ્થોં ને બી ભોજન કિયા થા.

x

x

x

અનુદારતા કી સીમા

બંગાળ પ્રાંત કે મહાદ નામક ગાંવ મેં દિજોં દ્વારા દલિતોં પર અત્યાચાર કરને કી ખબર સમાચાર-પત્રોં મેં પ્રકાશિત હુઇ હૈ. કહા જાતા હૈ કી મ્યુનિસિપેલિટી ને વહોં કે સાર્વજનિક તાલાવોં કો સર્વ-સાધારણ કે લિએ ખોલ દિયા થા. ઇસ પર વહોં કે દલિત ભાઇ એક તાલાવ પર સ્નાન કરને કે લિએ જા રહે થે કિ પીછે સે કુછ દિજોં ને આક્રમણ કિયા. જિસને ખીસ આદમી ધાયલ હુએ.

x

x

x

અસ્પૃશ્યોં સે સહભોજ

જબલપુર કે કાલીમાઇ કે મંદિર મેં હાલ હી મેં અસ્પૃશ્યોં કે સાથ એક સહભોજ હુઆ થા, જિસમેં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય આદિ ઉચ્ચ જાતિ કે કઇ સંજ્ઞન સમ્મિલિત હુએ થે.

x

x

x

મેહતરોં મેં જાગ્રતિ

દિલ્લી કે મેહતરોં મેં બરાબર જાગ્રતિ હો રહી હૈ. ઉન્હોંને અપને મુહલ્લોં મેં વાલ્મીકિ સેવાસંઘ સ્થાપિત કર લિએ હૈ; જિનકે દ્વારા વે અપની જાતિ મેં નવજીવન કા સંચાર તથા અપની દેવિયોં કી રક્ષા કરને કા સંગઠન કર રહે હૈ. કયા હમ આશા કરે કિ અન્ય સ્થાન કે મેહતર ભાઇ બી દિલ્લી કા અનુકરણ કરેગે ?

x

x

x

સાર્વજનિક જીલ્સોં મેં અછૂત

અલીગઢ, બનારસ આદિ કઇ સ્થાનોં સે હોલી પર સાર્વજનિક જીલ્સોં મેં અછૂતોં કે સંમિલિત હોને કે સમાચાર પ્રાપ્ત હુએ હૈ. ઇસ અવસર પર સમસ્ત હિંદુ બાધયોં ને ઉન્હેં ગંધે લગાયા ઓર ઉન્હેં મિઠાઇ ખાંડી.

x

x

x

મુસલમાનોં કા અત્યાચાર

હાલ હી કા સમાચાર હે કિ બનારસ મેં રૈદાસ લાઇયોં કી એક વિરાટ સભા હો રહી થી; ઔર ઉસમેં જાતિ-સુધાર તથા અધિકાર-પ્રાપ્તિ કે વિષય મેં ઉપદેશ હો રહે થે કિ કોઇ ચાલીસ લાખાંદ મુસલમાનોં ને ઉન પર આક્રમણ કિયા. પુલીસ કે તુરંત હી પહૂંચ જાને કે કારણ લડાઇ ન હો સકી; ઔર ગુંટે લાગ ગયે.

x

x

x

ચમારોં કો અધિકાર

લિવાની કે હિંદુઓં ને ચમારોં કો સાર્વજનિક કુઓં સે પાની ભરને કી આજ્ઞા દે દી હૈ. કઇ સ્થાનોં પર જળ વે પાની ભરને પહૂંચે, તો ઉનકા હાદિક સ્વાગત કિયા ગયા.

x

x

x

મંદિરોં મેં અછૂત-પ્રવેશ

ઢંડા (રૌચી) કે મહંત શ્રી રામશરણદાસજી ને ગત શિવરાત્રિ કે અવસર પર અપને શિવ-મંદિર મેં અછૂતોં કો પ્રવેશ કરને કી આજ્ઞા દે દી થી. અતઃ પ્રાતઃકાલ હી સે બહુત સે મેહતર ઔર ચમાર લાઇ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહન કર મંદિર મેં ગયે; ઔર શિવરાત્રિ-મહોત્સવ મનાયા.

x

x

x

અછૂત-બાલિકા કો પઢાને સે ઇન્કાર

ઉજ્જૈન મેં બાલિકાઓં કે લિએ બારહ સ્કૂલ હૈં; પરંતુ શોક કે સાથ લિખના પડતા હે કિ ઉનમેં સે કિસી મેં ભી બલાઇયોં કી બાલિકાઓં કો ભર્તી નહીં કિયા જતા. હાલ હી મેં એક લડકી એક સ્કૂલ મેં ભર્તી હોને ગઇ થી; પરંતુ વહીં કી મુખ્યાધ્યાપિકા ને ભર્તી કરને સે ઇન્કાર કર દિયા. સાથ હી ઉસસે યહ ભી કહ દિયા ગયા કી વહ કીસી ભી સ્કૂલ મેં દાખિલ નહીં હો સકતી. કયા હમ આજ્ઞા કર સકતે હૈં કિ વહીં કે ઉચ્ચ પદાધિકારી ઇસ ઔર ધ્યાન દેંગે ?

x

x

x

હિંદુઓં કો ચેતાવની

કેમિશ્ના (બંગાલ) કે નિકટ મહેશપ્રાંગણ મેં અછૂતોં ને સભા કરકે હિંદુઓં કો ચેતાવની દી હૈ કિ ઉ-હેં અછૂત કા ભેદ-ભાવ મિટા દેના ચાહિએ; અન્યથા વેઇસાઈ યા મુસલમાન હો જાવેંગે.

x

x

x

કાનપુર મેં અછૂતોદ્ધાર

કાનપુર મેં હિંદુ-બાલ-સભા અછૂતોદ્ધાર કા કાર્ય બી તેજ સે કર રહી હૈ. ઉસને કઇ મુહલ્લોં મેં અછૂતોં કા સંગઠન કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે અછૂત-સભા સ્થાપિત કર દી હૈ. અછૂત પાઠશાલાઓં ભી જગહ-જગહ સ્થાપિત હો ચૂકી હૈ; ઔર બરાબર હો રહી હૈ.

x

x

x

ચમાર કૉન્ફેન્સ

ગાડીવાલા (પંજાબ) મેં હાલ હી મેં એક વિરાટ ચમાર-કૉન્ફેન્સ હુઇ થી. ઉસમેં સભી અછૂત-જાતિ કે લગભગ દસ હજાર પ્રતિનિધિ ઉપસ્થિત થે. ઇસ કૉન્ફેન્સ કા પ્રભાવ ઇતના હુઆ કિ ધીરે-ધીરે હિંદુઓં કી કટરતા દૂર હોને લગી હૈ; ઔર વહાં કે બ્યારહ સાર્વજનિક કુઓં દલિત જાતિયોં કે લિએ ખોલ દિએ ગયે હૈ.

x

x

x

અંત્યજોદ્ધાર-સંબંધી કાનુન

બડોદા રાજ્ય કી વ્યવસ્થાપિકા સભા મેં વહીં કે અંત્યજ-પ્રતિનિધિ શ્રી૦ મૂલદાસજી ભુધર-દાસજી ને એક ભસવિદા પેશ કિયા હૈ. ઇસ કાનુન કે અનુસાર અંત્યજોં કો સાર્વજનિક એવં સરકારી સ્કૂલોં, ખસ્તિયોં, પુસ્તકાલયોં, કચહરિયોં, તાલાવોં, કુઓં, દેવાલયોં, ધર્મશાલાઓં આદિ સે લાભ ઉઠાને કા ઉત્તના હી અધિકાર હોગા, જિતના દૂસરી જાતિયોં કો હૈ. ઇસકે અનુસાર બેગાર કી પ્રથા બિલકુલ નષ્ટ કર દી જાયગી. અંત્યજ રોગિયોં કી સેવા-શુશ્રૂષા સરકારી ઔપધાયોં મેં ઉસી પ્રકાર કી જાયગી, જિસ પ્રકાર કી અન્ય જાતિયોં કી. ઇતના હી નહીં; વરન ઇસ કાનુન

કે ઉદ્ધવન કરને વાલે વ્યક્તિ યદિ સરકારી નોકર હોં, તો નોકરી સે અલગ કર દિયા જાયગા; ઓર યદિ કોઇ ગૈરસરકારી આદમી ઇસકે વિરુદ્ધ આચરણ કરેગા, તો ૫૦૦) રૂપયે તક અર્થ-દંડ (જુર્માના) કિયા જાયગા.

x

x

x

વિરાટ સભા

હાલ હી મેં કલકત્તા મેં અખિલ ભારતવર્ષીય રૈદાસ (ચમાર) સભા હુધ થી. ઉસમેં લગભગ પૌંચ હજાર રૈદાસ ભાઇ ઉપસ્થિત થે ઓર ઉચ્ચવર્ણુ કે સજ્જનોં ને બી ઉસમેં ભાગ લિયા થા. સભા મેં શરાબ, ઓર ગો-માંસ ત્યાગ કરને કે સંબંધ મેં કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

રોહતક મેં જાગૃતિ

હાલ હી મેં રોહતક કે દાનક લોગોં કી એક વિરાટ સભા સ્વામી રામાનંદજી કે સભા-પતિત્વ મેં હુધ થી. ઇસ સભા મેં રાજપૂતાના, ઝીંદ, હિસાર, કરનાલ, ગુડગાંવ, દિલ્લી આદિ સ્થાનોં કે દાનક કઇ સહસ્ત્ર કી સંખ્યા મેં ઉપસ્થિત થે. સભા મેં કઇએક વિદ્વાનોં કે સુધાર-સંબંધી ભાષણ હુએ; તથા કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

બરાસત કૉન્ફ્રેન્સ

હાલ હી મેં બરાસત (બંગાલ) અછૂત કૉન્ફ્રેન્સ કી તીસરા અધિવેશન શ્રી૦ પિયૂષકાંતિ ઘોષ (સંપાદક-અમૃત બાબર પત્રિકા) કી અધ્યક્ષતા મેં હુઆ થા. ઇસ કૉન્ફ્રેન્સ મેં કલકત્તા આદિ સ્થાનોં કે કઇ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ સંમિલિત હુએ થે. ઉસમેં કઇ પ્રસ્તાવોં કે અતિરિક્ત અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, શિક્ષા-પ્રચાર ઓર દલિતોદ્ધાર સંબંધી ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. ઇન પ્રસ્તાવોં કી સમર્થન ઉચ્ચ વર્ણુ કે નેતાઓં ને બી કિયા.

x

x

x

અછૂતોં કી મંદિર-પ્રવેશ

વિક્રમપુર (ઢાકા) ઇલાકે કે પ્રસિદ્ધ આમ વજ્યોગિની મેં અસ્પૃશ્યોં કી મંદિર-પ્રવેશ કી અધિકાર દે દિયા ગયા હૈ. હાલ હી મેં અસ્પૃશ્યોં ને મંદિર મેં જાકર પૂજા કી ઓર ઉચ્ચ વર્ણુ કે હાલુઓં ને ઉનકે સાથ જૈઠ કર જલ ઓર મિષ્ટાન્ન ગ્રહણ કિયા. ઉસી દિન સંધ્યા કી એક વિરાટ સભા હુધ, જિસમેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ પર જોરદાર ભાષણ હુએ ઓર દલિત ભાઇઓં કી સમાન અધિકાર પ્રદાન કરને પર જોર દિયા ગયા.

x

x

x

ગુડગાંવ દલિતોદ્ધાર કૉન્ફ્રેન્સ

હાલ હી મેં ગુડગાંવ જિલા વલ્લભગઢ મેં દલિતોદ્ધાર કૉન્ફ્રેન્સ બડે સમારોહ ઓર ઉત્સાહ કે સાથ હુધ. સભાપતિ કી આસન ડૉક્ટર મુન્જેજી ને સુશોભિત કયા થા; તથા શાહપુરાધીશ શ્રી૦ સર નાહરાસહ, કુંવર રણજયસિંહ, ડૉક્ટર કેશવદેવ શાસ્ત્રી, સ્વામી રામાનંદજી પ્રભૃતિ સજ્જન બી કૉન્ફ્રેન્સ મેં સંમિલિત હુએ થે; ઓર ઉસમેં યોગ દિયા થા. કૉન્ફ્રેન્સ મેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, બેગાર બંદ કરને આદિ કે સંબંધ મેં પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

અછૂતોં કી અધિકાર

હાલ હી મેં બમ્બઇ પ્રાન્તીય વ્યવસ્થાપિકા સભા મેં પ્રશ્ન કરને પર વહોં કે સ્વાયત્ત આસન-વિભાગ કે મંત્રી મહોદય ને સૂચના દી હૈ કિ સરકાર ને અપને કર્મચારીઓં કી તાકીદ કર દી હૈ કિ વે કૉન્સિલ કે ઉસ પ્રસ્તાવ કી અમલ મેં લાવે, જિસમેં કિ અછૂત જાતિઓં કી સાર્વજનિક કુઓં, તાલાવ ઓર સંસ્થાઓં પ્રયોગ મેં લાને કી અધિકાર દિયા હૈ.

x

x

x

અમરાવતી મેં વિરાટ સભા

હાલ હી મેં અમરાવતી કે ગણેશ થિયેટર મેં વહોં કી હિંદુ-સભા કી ઓર સે એક સાર્વ-

જનિક સભા હુઈ થી, ઉસમેં સભી વિચાર કે હિંદુ સંમિલિત હુએ થે. સભા મેં મહારાં કી ઉપસ્થિતિ કમ હજર કી થી. સભાપતિ કા આસન સર એમ. બી. જોશી ભૂતપૂર્વ ઉપ-પ્રધાન મધ્યપ્રાન્તીય વ્યવસ્થાપિકા સભા ને મહણુ ક્રિયા થા. શ્રી. ઓગ્રે, શ્રી. બી. જી. ખાપડે આદિ માનનીય વ્યક્તિયોં ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ પર જોરદાર ભાષણ દિએ. સભા મેં સખ કો તિલ-ગુડ બાંટે ગએ, જી-હેં સખ લોગોં ને ખાયા.

x

x

x

સર્વેન્ટ ઑફ પ્યુપિલ સોસાયટી

સર્વેન્ટ ઑફ પ્યુપિલ સોસાયટી ને હાલ હી મેં અપની સાત વર્ષ કી રિપોર્ટ પ્રકાશિત કી હૈ. ઉસસે પ્રતીત હોતા હૈ કે ઉક્ત સોસાયટી ને પંજાબ તથા સંયુક્ત પ્રાન્ત મેં અછૂતોદ્ધાર કે બહુત કાર્ય ક્રિયા હૈ. જહાં ઉચ્ચ વર્ણુ કે હિંદુ વાસ્તીકિ (ભંગિયોં) કી પરખાઈ તક સે બચતે થે. વહાં હાલોર જૈસે વિશાલ નગર મેં ઉનકે બડે-બડે જીલ્લસ નિકલતે હૈ; ઓર ઉચ્ચ વર્ણુ કે હિંદુ ઉનકા હાર્દિક સ્વાગત કરતે હૈ. ધસી પ્રકાર કમ સ્થાનોં મેં ઉક્ત સોસાયટી કે પ્રચાર કે ફલસ્વરૂપ હિંદુઓં મેં જાગ્રતિ હો રહી હૈ.

હાલ હી મેં સોસાયટી કા વાર્ષિક અધિવેશન બડે સમારોહ સે મનાયા ગયા થા, જસકે સાથ-સાથ એક વાસ્તીકિ કોન્ફ્રેન્સ બી હુઈ કોન્ફ્રેન્સ કે સભાપતિ થે સુવિખ્યાત દાનવીર સેઠ જમનાલાલ જબજા થા !

x

x

x

દલિતોદ્ધાર શિક્ષક-સંમેલન

ગત ૧૦ અપ્રેલ કો શ્રી શ્રદ્ધાનંદ દલિતોદ્ધાર સભા કી પાઠશાલાઓં કે શિક્ષકોં કા સંમેલન જીલ્લંદશહર મેં હુઆ થા. સભાપતિ કા આસન પ્રોફેસર પરમાત્માશરણુ એમ. એ. ને સુરોભિત ક્રિયા થા. ઉસમેં દલિતોં કી શિક્ષા કે વિષય મેં કમ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

અછૂતોં કો અધિકાર

કુલ કે અવસર પર મહામના પં. મદનમોહન માલવીય કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારત વર્ષીય સનાતનધર્મ સભા કા વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ થા. ઉસમેં અછૂત કહલાનેવાલી દલિત જાતિયોં કે દેવસ્થાન મેં પ્રવેશ કરને ઓર સાર્વજનિક કુઓં આદિ સે જલ બરને મેં બાધા દેને કે સંબંધ મેં કમ પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

દલિતોં કો આર્ય-સમાજ-પ્રવેશ

હાલ હી મેં બિજનૌર જીલ્લે કે ગોવિંદપુર તથા મહાદલગૌવ કે લગભગ ૮૦-૯૦ ચર્મકારોં ને આર્યસમાજ મેં પ્રવેશ ક્રિયા. બિજનૌર જીલ્લે કી આર્ય-સમાજદ્વારા ઉનકા સંસ્કાર કરાયા ગયા, જસમેં બી-પુરુષોં ને હવન ક્રિયા. તત્પશ્ચાત્ મહાભોજ હુઆ.

x

x

x

અખિલ ભારતીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ

ગત ૧૭ અપ્રેલ કો હિંદુ-મહાસભા કે અવસર પર પંજાબ-કેસરી લાલા લજપતરાય જી કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારતવર્ષીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ હુઈ. સ્વામતાધ્યક્ષ ને મહાત્મા બાંધકે નેતૃત્વ મેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણુ કા આંદોલન જારી કરને કો કહા; ઓર લાલા લજપતરાય જી ને અપને ભાષણુ મેં અછૂત કે કલંક કી ધોર નિંદા કરતે હુએ. ઉસે ધો ઝાલને કી અપીલ કી. ઉપરાંત અછૂતોદ્ધારસંબંધી કમ પરમોપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. ઉનમેં દલિત-શિક્ષણ કે શિક્ષા એવં સરકારી નોકરી કે વિષય મેં સમાન અધિકાર દિએ જાને ઓર સાર્વજનિક કુઓં કો ઉનકે લિએ ખોલ દેને કો કહા ગયા હૈ.

x

x

x

બનારસ અછૂત-સંમેલન

ગત ૨૪ અપ્રેલ કો ચૌબેપુર મેં બનારસ જીલ્લા અછૂત-સંમેલન શ્રી. નરેન્દ્રદેવજી

સભાપતિત્વ મેં ખડે સમારોહ કે સાથ હુઆ. ઇસ અવસર પર શ્રી૦ ગણેશ શંકરજી વિદ્યાર્થી, શ્રી૦ બિહારીલાલજી ચર્મકાર આદિ કષ્ટ પ્રતિષ્ઠિત સન્નન ઉપસ્થિત થે. સભાપતિ મહોદય ને અપને ભાષણ મેં કહા કિ યદિ હમ અછૂતોં કા નહીં અપનાએંગે, તો હમારે હિંદુ ધર્મ, હિંદુ-જાતિ એવં હિંદુ-સભ્યતા કા શીઘ્ર નાશ હો જાયગા. સંમેલન મેં અછૂતોદ્ધારસંબંધી કષ્ટ ઉપ-યોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. જનમેં અછૂતોં કા સાર્વજનિક અધિકાર દેને એવં ઉનમેં શિક્ષા-પ્રચાર કરને આદિ પર જોર દિયા ગયા.

x

x

x

અછૂત-જલૂસ મેં બાધા

હાલ હી મેં શેજપુરિયા (મંદસૌર) કે ચર્મકારોં ને શ્રીગંગાજી કા જલૂસ ખડે ઉત્સાહ સે નિકાલા થા; પરંતુ વહીં કે ઉચ્ચ વર્ણ કે લોગોં ને બહુત પ્રાર્થના કરને પર બી ઉસે રાસ્તે મેં રોક દિયા; ઔર ચર્મકારોં કા જુરી તરહ સે પીટા.

x

x

x

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ કા સુમર્થન

હાલ હી મેં કલકત્તા મેં અખિલ ભારતીય અગ્રવાલ મહાસભા કા વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ થા. ઉસકે સભાપતિ શ્રી૦ નેવટિયાજી ને અપના ભાષણ દેતે હુએ અગ્રવાલ-સમાજ સે અસ્પૃશ્ય જાતિ કા સુધારને તથા અસ્પૃશ્યતા કા દૂર કરને કા અપીલ કી.

x

x

x

હિંદુ-મહાસભા ઔર અછૂત

ગત ઇરિટર કી છુટ્ટિયોં મેં ડાહટર મુંજે કે સભાપતિત્વ મેં હિંદુ મહાસભા કા દસવોં અધિ-વેશન પટના મેં હુઆ. સભાપતિ મહોદય ને ધર્મશાસ્ત્ર કે કથનોં કા ઉદ્ધૃત કરતે હુએ અસ્પૃશ્યતા કી નિઃસારતા પ્રકટ કી. મહાસભા મેં અછૂત જાતિ કે સંબંધ મેં કષ્ટ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ; ઔર ઉ-હેં સાર્વજનિક અધિકાર દેને પર જોર દિયા ગયા.

એક વીરાત્મા કા વૃત્તાંત અથવા કુદરત કા કાનુન

(૧)

સોલહ સો સાલ ગુજરે, સિસલી મેં રોમન કૈથોલિક લોગોં કા રાજ્ય થા. ઇસાઇ હોના ઉસ સમય કા સમસે બડા અપરાધ થા. ચોરોં, ડાકુઓં ઔર હલારોં કે લિયે ક્ષમા થી, કિંતુ ઇસાઇઓં કે લિયે ક્ષમા ન થી. રાજ્ય-કર્મચારિયોં કે અધિકાર ઇતને અધિક થે કિ જુસે ચાહતે, ઇસ અપરાધ મેં પકડ કર ગોલી માર દેતે, કોઇ પૂછનેવાલા ન થા. ઇસાઇ, અપની જાન બચાતે ફિરતે થે. ઉનકો ખુશ્લમ-ખુશ્લા યહ કહને કા સાહસ ન થા કિ હમ ઇસાઇ હેં, પર વે છિપ-છિપકર સભાએં કરતે થે. દિશોં મેં શ્રદ્ધા થી, વચન મેં સાહસ ન થા. હાં, પકડે જાતે તો ખૂઠ ન બોલતે થે, ન મૃત્યુ સે ડરતે થે. ઉસ સમય ઉનકી ધર્મશક્તિ કા દેખકર લોગ દંગ રહ જાતે થે. કર્મચારી કહતે, તુમ કેવલ ઇતના કહ દો કિ હમ ઇસાઇ નહીં હેં, છૂટ જાઓગે. પ્રાણુ-રક્ષા કી કિતની સરલ વિધિ થી, મગર વે સૂરમા થે! પ્રાણુ છોડ દેતે થે, પ્રણુ ન છોડતે થે. જખ ઉનકો લોહ કે લયંકર શિકંજોં મેં કસા જાતા થા, જખ ઉનકે સિર હથોડે માર-માર-કર ચૂર-ચૂર કિએ જાતે થે, જખ ઉનકી આંધી દેહ ભૂમિ મેં ગાડકર ઉન પર ખૂની કુત્તે છોડે જાતે થે, તો દુશ્મનોં કી આંખેં બી સજલ હો જાતી થી; પરંતુ ઉન ધર્મ-વીરોં કા ઉત્સાહ ભંગ ન હોતા થા, ન મુંહ પર મલાલ આતા થા. હંસતે હંસતે મરતે થે. યહ શરીર કી શક્તિ ન થી, મન કી મહત્તા થી. યહ દુનિયા કી દિલેરી ન થી, ધર્મ કી નિષ્ઠા થી.

ઇસ અંધેર ઔર અન્યાય કા રાજ્ય ચોં તો સિસલી કે સારે ઇલાકે પર થા, મગર સિસલી કી રાજધાની અકતાનિયા કી દશા અકથનીય થી. ઉસકા અનુમાન કરના બી આસાન નહીં. ઉસ સમય વહાં કા ગવર્નર કૈંત્યાનસ થા. સિસલી કે આસમાન ને ઐસા અન્યાયી, ઐસા પાપાણુહદય, ઐસા વિલાસી ગવર્નર કમ દેખા હોગા. વહ ખડે-ખડે આદમિયોં કી ખાત્ર ઉતરવા

લેતા થા, જીતે જાગતે આદમિયોં કો જમીન મેં દબવા દેતા થા. લોગ તડપતે થે, ઔર વહ મુસ્કરાતા થા. માનોં વે મનુષ્ય ન થે, મિટ્ટી કે લોદે થે; ઔર ઇસાઇયોં કે લિયે તો વહ જમ-દત થા. ઉસને અકતાનિયા મેં આતે હો એક ઘોષણા કી, જસમેં સાફ-સાફ કહ દિયા કિ મેં ઇસ શહર કે ઇસાઇયોં કો ચુન-ચુનકર મૌત કે ઘાટ ઉતારંગા. મુઝસે પહલા ગવર્નર બહુત દયાવાન થા, ઉસકે રાજ્ય મેં તુમને બડે એશ કિએ હે; મગર અબ વહ જમાના નહીં હે, કૈંતયાનસ કી હુકૂમત હે. ઇસ હુકૂમત મેં સાંપોં ઔર બિચ્છુઓં કે લિયે સ્થાન હે, ઇસાઇયોં કે લિયે નહીં. મેં અકતાનિયા કી પુણ્ય-ભૂમિ સે ઇસ પાપ-કાલિમા કા ચિર્ન મિટા દૂંગા. વહ કેવલ ધમકી નહીં થી, અકતાનિયા કી ભવિષ્ય-નીતિ કી ઘોષણા થી. ઇસાઇ-પ્રજા સહમ ગઇ. અબ પુલીસ જહાં-તહાં જાપે મારને લગી. પહલે આગ કહીં-કહીં સુલગતી થી, અબ ઉસકી જવાલા ચારોં ઔર ફેલને લગી.

(૨)

કૈંતયાનસ મેં સખસે બડા એબ વહ થા કિ વહ વિષયાસક્ત બી થા, નિલ સૌંદર્ય ઔર ચૌવન કો દૂંદા કરતા થા. ઉસકે રાજ્ય મેં કિસી સુંદરી કા સતીત્વ સુરક્ષિત ન થા, જસે આહતા, મહલ મેં પકડ મંગવાતા. ઉસકે સામને સિર ઉઠાને કી કિસી મેં હિમ્મત ન થી. વહ ગવર્નર થા; ઉસકે પાસ સેના, ઘોડે, શસ્ત્ર ઔર ધન સખ કુછ થા.

રાત્રિ કા સમય થા, અકતાનિયા કે ગલી-ઢૂંચોં મેં અંધેરા છાયા હુઆ થા; પરંતુ કૈંતયાનસ કા રાજ્ય-ભવન ચંદ્રમુખી યુવતિયોં કી જ્યોતિ સે ઝગમગા રહા થા. કૈંતયાનસ રાજ્ય ઔર મદિરા કે મદ મેં મસ્ત થા, સૌંદર્ય ઔર પ્રકાશ સે ચમકતે હુએ કમરે મેં બેઠા હુઆ અપને રસિક મિત્રોં સે ઠીંગ માર રહા થા:-સચ કહના ! કયા મેંને અપની ઇસ આઘી રાત કી નૃત્ય-સભા મેં અકતાનિયા કી સખસે સુંદર કામિનિયોં કો એકત્રિત નહીં કર લિયા ?

સખ દોસ્તોં ને ગર્દન ઝુકા દી ઔર કહા ઠીક હે, મગર સૈલોનિયસ ચૂપ રહા. વહ ચૂપી ન થી, કૈંતયાનસ કે અભિમાન કા ખંડન થા. કૈંતયાનસ કી દેહ કોષ કી આગ મેં જલને લગી. બોલા:-કયોં સૈલોનિયસ ! તૂ ચૂપ કયોં હે ? કયા તુઝે મેરે કથન મેં સંદેહ હે ? સૈલોનિયસ બોલા:-મહારાજ ! મુઝે આપકે કથન મેં સંદેહ નહીં, ન મુઝમેં વહ સાહસ હે. મેં સ્વીકાર કરતા હું કિ આપકે સામને ઇસ સુંદર શહર કી સખસે સુંદર યુવતિયાં ઉપસ્થિત હે; પરંતુ અબી વહ ચુનાવ અધૂરા હે ! તારે હે, પર ચાંદ નહીં હે.

“ તો કયા અકતાનિયા મેં કાઇ ઐસી સુંદરી હે, જે ચંદ્રમા કી ઇન બેટિયોં સે ખૂબસુરત હો ? ”

“ હાં, સરકાર હે. ”

“ કૌન ? ”

“ અગશા ”

કૈંતયાનસ ચૌંક પડા. ઉસે ઇસ પર વિશ્વાસ ન આયા કિ અગશા ઉન સ્ત્રિયોં સે સુંદર હોગી. ઉસને અપને માથે પર હાથ ફેરા ઔર કહા:-મગર મેંને વહ નામ આજ સે પહલે કબી નહીં સુના. સાફ-સાફ કહો, કયા વહ સચમુચ ઐસી પરી હે ?

સૈલોનિયસ:-બસ, કુછ ન પૂછિએ, અકતાનિયા કા ચાંદ હે.

કૈંતયાનસ:-મુઝે માલૂમ હી ન થા.

સૈલોનિયસ:-યે યુવતિયાં ઉસકે સામને કાઇ ચીજ હી નહીં. યહાં આ જાય, તો કમરા ઝગમગાને લગે.

કૈંતયાનસ:-તો ઉસે કલ યહાં છુલવાઓ.

સૈલોનિયસ:-આપ દેખકર દંગ રહ જાયગે. ઐ નહીં, પરી હે. આપકા હૃદય ખિલ ઉઠેગા; પર આસાની સે બસ મેં ન આએગી. ઉચ્ચ-કુદ્દ કી કન્યા હે. માતા-પિતા મર ચૂકે હે, અબ અકેલી રહતી હે. મગર ધન કો તુચ્છ સમજતી હ.

વિષય-વાસના કી આગ પર તેલ પડ ગયા. કૈંતયાનસ કુછ દેર ચૂપ રહા. ફિર બોલા:-મેં ખુદ ઉસકે પાસ જાઉંગા.

(૩)

યહ કહકર કેંતયાનસ ને મિત્ર-મંડલી કેા ઉઠને કા સંકેત કિયા, ઔર જાકર પલંગ પર લેટ ગયા; પરંતુ ઉસે નિંદ ન આધ. સારી રાત અગશા કી કલ્પિત મૂર્તિ, આંખોં મેં ફિરતી રહી. સોચતા થા, કબ્ દિન ચઢે ઔર કબ જાકર ઉસે દેખૂં. આજ ઉસકા રાજસી વિસ્તર અંગારોં કી ભાંતિ ગરમ હો રહા થા. ઉસ પર લોટતા થા ઔર તડપતા થા. ખાર-ખાર ઉઠતા થા ઔર આકાશ કે તારોં કેા દેખકર ઝુંઝલાતા થા. અગર ઉસકે બસ કી ખાત હોતી, તો વહ ઇસ ચિંતા કી રાત ઔર રાત કી ચિંતા, દોનોં કેા ક્ષણભર મેં સમાપ્ત કર દેતા; પરંતુ પ્રકૃતિ અપને નિયમોં કેા કિસી બી અવસ્થા મેં નહીં બદલતી.

આખિર દિન નિકલા. કેંતયાનસ ને અપને રાજસી વસ્ત્ર પહેને ઔર અપને અસ્તબલ કે સળસે ખૂબસુરત ઘોડે પર સ્વાર હોકર રાજ-મહલ સે બાહર નિકલા. થોડી દેર બાદ વહ અગશા કે શાંતિ-ભવન કે સામને ખડા દિલ મેં સોચ રહા થા-ઉસે કેસે દેખુ? વહ ગવર્નર થા, અગશા ઉસકી પ્રજા થી, વહ ઉસકે મકાન કે અંદર જા સકતા થા, વહ ઉસે બાહર ખુલા સકતા થા. યહ સળ કુછ ઉસકે લિયે મુશ્કિલ ન થા, મગર વહ ફિર બી સોચ રહા થા.

સહસા દરવાજા ખુલા ઔર એક ભોલી-ભાલી લડકી ફૂલ ચુનને કી ટોકરી લિએ હુએ બાહર નિકલી. ઉસકે મુંહ પર ચાંદ કી ચાંદની, ફૂલોં કી આભા, ઔર પ્રભાત કી છટા થી, ઔર ઉસકે સાથ વસંત કી બહાર. કેંતયાનસ ને ઉસે દેખા ઔર સળ કુછ સમજ ગયા. યહી અગશા થી. કિતની રૂપવતી, કેસી લજ્જશીલ, કિતની જલદી મન કેા મોહ લેનેવાલી ! કેંતયાનસ ને હજારોં સુંદરીઓં દેખી થી, મગર ઉસકે મન કી જો દશા અગશા કેા દેખકર આજ હુઇ, વહ ઇસસે પહલે કબી ન હુઇ થી. યહ સ્ત્રી નહીં થી, દેવી થી. ઉસકે યૌવન મેં બદલ જાનેવાલી, મર જાનેવાલી, નખટ હો જાનેવાલી પાર્થિવ શોભા ન થી; સ્વર્ગીય આભા થી, જો કબી નાશ નહીં હોતી. યહ મોહિની મૂર્તિ ઉન પાપ-લિપ્સિત વાસના કી ખેટિયોં સે કિતની ઉંચી થી, કેસી પવિત્ર ! ઉનકે સાથ ઇસકી તુલના નહીં કી જા સકતી થી, જૈસે નાલી કે બદખૂદાર કીચડ કા વર્ષા કે નિર્મલ ઔર સ્વચ્છ જલ સે મુકાબિલા નહીં કિયા જા સકતા. કેંતયાનસ હતબુદ્ધિ-સા હો ગયા. વહ આગે ન બદ સકા. ઉસને બોલના ચાહા, મગર ઉસકે શબ્દ ઉસકે ઓઠોં પર જમ ગએ. જીતને આયા થા, હારકર લોટ ગયા.

ઇસકે બાદ ૬ મહીને તક કેંતયાનસ વહ સળ કુછ કરતા રહા, જો પ્રેમી કર સકતા હૈ. પત્ર લિએ, સંદેશે ભેજે, પ્રસોબન દિયા, દીનતા પ્રકટ કી, આત્મ-હલા કી ધમકી દી; પર અગશા પર કુછ અસર ન હુઆ. ઉસને કહ દિયા કિ મૈં અવિવાહિત રહના ચાહતી હૂં, ઔર ઇસ નિશ્ચય સે આજુ-માત્ર બી વિચલિત ન હુઇ. આખિર પ્રેમ ને શત્રુતા કા રૂપ ધારણ કર લિયા. કેંતયાનસ હાકિમ થા. એક સ્ત્રી કી ઇતની મળલ કિ વહ ઇસ ભાંતિ ઉસકી ઉપેક્ષા કર સકે ! ઔર વહ બી ઇસાઈ સ્ત્રી. હાં, વહ ઇસાઈ થી ઔર અબ્બ ઉસે નીચા દિખાના બહુત આસાન થા.

વહ અબ્બલા ઇસ સમય ઉસ દીપક કે સમાન થી, જીસકે આસપાસ કોઇ દીવાર યા કોઇ ઓટ ન થી. એસા દીપક વાયુ કે તેજ-ઝોંકોં સે કબ તક બચ સકતા હૈ ?

(૪)

આખિર એક દિન અગશા ગિરફતાર હો ગઇ. અકતાનિયા કે લોગ ચકિત રહ ગએ. કિસી કેા જ્ઞાત ન હુઆ કિ અગશા કા અપરાધ કયા હૈ ! બહુત-સે લોગ કચહરી મેં ટૂટ પડે. ઉનકે દિલ મેં સહાનુભૂતિ થી, પર સાહસ ન થા. કયા કરતે, કયા ન કરતે. અગશા ઉનકે શહર કી શોભા થી. ઉસને કબી કિસી સે દુર્વ્યવહાર ન કિયા થા, કિસી કા દિલ ન દુખાયા થા. ગરીબ-અમીર સળ ઉસકે શુભચિંતક થે, વૈરી કોઇ બી ન થા. ઉસે ઇસ સંકટ મેં દેખકર, લોગ લોહ કે આંસુ રાતે થે, પર કુછ કર ન સકતે થે. અગશા કચહરી મેં પહુચી. કેંતયાનસ ને પૂછા:-તુ કોન હૈ ? તેરે માતા-પિતા કોન હૈ ? તેરા ધર્મ કયા હૈ ?

દર્શકોં કે દમ રૂક ગએ. વે સોચતે થે, કહીં યહ મહિલા ઇસાઈ તો નહીં, અગર એસા હુઆ, તો ખડા ગજબ હોગા. કેંતયાનસ કસાઇ હૈ, વહ કબી દયા ન કરેગા. સળ આંખેં ઉસ

निर्दोष आलिका के चेहरे पर थी, मगर वहां कोष्ठ चिंता, आत्मिक वेदना की कोष्ठ रेखा न थी। उसने गरदन उठाकर उत्तर दिया:—मेरा नाम अगशा है। मेरे मात-पिता अकतानिया के निवासी थे। मैं छसा मसीह की बेटी हूं।

कैतयानस के दिल की मुराद पूरी हो गई। अज्ज नती कहां है? प्रकट में बोला:—क्या तुझे यात है कि हमारे देश में छस अपराध के लिये मौत का दंड दिया जाता है?

अगशा ने निःसंकोच-लाव से उत्तर दिया:—मुझे मालूम है।

कैतयानस:—और तू फिर भी कहती है, मैं छसा हूं। जानती है, छसका परिणाम क्या होगा?

अगशा:—सज्ज समझती हूं, नादान नहीं हूं। मगर क्या करें, धर्म छोड़ना मुश्किल है।

जान हूंगी, धर्म न हूंगी।

कैतयानस:—यह निर्णयता मृत्यु का सामने देख कर स्थिर न रहेगी।

अगशा:—छसकी भी परीक्षा हो जायगी। यदि मैं मरने का तैयार नहीं, तो मैं छसा होने के योग्य नहीं।

कैतयानस:—जरा समझ-सोचकर उत्तर दे, यह जवन और मृत्यु का प्रश्न है।

अगशा:—सज्ज सोच चुकी, वीरात्माओं के लिये जवन और मृत्यु दोनों समान हैं।

कैतयानस का क्रोध यथेष्ट था। अगशा के वाक्य वाज्याल्य थे। उनमें गवर्नर के लिये कितनी वृत्ता थी, कैसी अवहेलना, जैसे वह उच्चपदाधिकारी न हो, कोष्ठ पुच्छ दास हो। कैतयानस के दिल में लाले बुभ गये। उसने क्रोध से होठ काटे, और सिपाहियों से कहा:—कैदखाने में ले जाओ। कल दैसला करेंगा।

सारे सहर में हाहाकार मच गया। लोग कहते थे, यह न्याय नहीं, अंधेर है। कितनी धर्मात्मा लडकी है, कैसी उपवती! उसे देखकर आंखें खुल हो जाती हैं। ओलती है, तो मुँह से रूल जरते हैं। क्या अज्ज छसे भी मृत्यु-दंड दिया जायगा?

रात को जज्ज सज्ज लोक से गये, और अकतानिया के गलीकूचे सुनसान हो गये, तो कैतयानस अपने राज-महल से निकला और जंटी-गृह का बला, जहाँ उसका जवन, उसका आत्मा, उसका लावी-सुभ जंटी था। उसे देखकर, कैदखाने के पहरेदारों ने दरवाजा खोल दिया, और एक ओर भेज दिया। कैतयानस अंदर चला गया, और कैदखाने के दारोगा से बोला:—मैं अगशा से मिलना चाहता हूं।

बोली दर बाद, वह उसकी कोठरी में था। उस समय कामलांगी अगशा कैदखाने की वज्ज-भूमि पर प्रेसुध पड़ी सो रही थी; पर उसके चेहरे पर चिंता और व्याकुलता का कोष्ठ चिह्न न था। वस्त्र डैदियों के थे, शकल-सुरत राजकुमारियों से भी जटकर थी। सुंदरता का लुरे कपडे भी नहीं छिपा सकते, जैसे चांद काली जटलियों में भी चमकता है। कैतयानस ने कुछ क्षणों तक बोली आंखों से उसके मुख-कमल की ओर देखा, और तज्ज आगे जटकर और उसके कंधे पर हाथ रखकर धीरे से बोला:—अगशा!

(५)

अगशा चौंकर उठ बैठी। उसने धज्जकर धधर-धधर देखा। और समझ न सकी कि मैं कहां हूँ! सहसा उसे उस दिन की सकल घटनाओं याद आ गई। उसने अपने पिअरे लुअे आलों का आधा, अव्यवस्थित वस्त्रों का सँजाला और जट्टी होकर बोली:—तुमको क्या अधिकार है कि अकतानिया की किसी कव्वारी युवती के पास रात के छस समय आओ?

शज्ज कठोर थे, पर कैतयानस का लुरे मालूम न लुअे। धीरे से बोला:—मैं तुम्हारी सौम्य-मूर्ति का पूजारी हूँ; और पूजारी अपनी उपास्य-देवी के मंदिर में जज्ज चाहें आ सकता है।

अगशा यह शज्ज सुनकर सहम गई। उसका मुँह पीला पड गया, उसकी आंखें निस्तेज हो गई, वह कोष्ठ उत्तर न दे सकी।

कैतयानस ने फिर कहा:—अगशा! मैंने तुमसे कितनी जार जिनति की, मुअसे ज्ज्याह कर लो, परतु तुमने हरज्जार जवाज दे दिया। मैं अकतानिया का गवर्नर हूँ। सिसली का सम्राट्

મુઝ પર મેહરબાન હે. મેરે પાસ ધન હે. મેં બીમાર નહીં હું, બદસરત નહીં હું, ફિર તુમ કયોં નહીં માન જાતીં? અગશા! મેં જુઠ નહીં કહતા, મેં અપને આપકો બહુત કુછ સમજતા થા; મગર જીસ દિન સે તુમહેં દેખા હે, ઉસ દિન સે અપને આપકો બહુત સાધારણ, બદ્દિક તુમ્હ સમજને લગા હું. મેં સમજતા થા, મેં ગવર્નર હું, મેરે હાથ મેં શક્તિ હે, જો ચાહું, કર સકતા હું. મગર તુમ્હારે સામને આતા હું, તો સારી સત્તા નષ્ટ હો જાતી હે. અબ મુઝ પર દયા કરો, ઔર મુઝસે બ્યાહ કર લો. મેં આકાશ કે અમર દેવતાઓં કી સૌગંદ ખાકર કહતા હું કિ મુઝસે કોઈ એસા કર્મ ન હોગા, જીસસે તુમ્હારા મન દુખને કી સંભાવના હો—મેં તુમ્હારી પૂજા કરંગા, તુમ્હારી હરએક આજ્ઞા કા અક્ષરશઃ પાલન કરંગા.

અગશા ને ઈસ વકતૂતા કો સુના, ઔર ઉત્તર દિયા:—મેં ઇસકા ઉત્તર બહુત દેર પહલે દે ચૂકી હું, ઔર આજ બી જબ કિ મેરી રિયતિ બદલ ગઈ હૈ, ઔર મેરી સ્વાધીનતા પર તુમ્હારે હાથોં વજ્રધાત હો રહા હૈ, મેરા જવાબ વહી હૈ. તુમ્હેં જો કુછ કલના થા, કલ ચૂકે; અબ મેરા મંતવ્ય સુન લો. મુઝે મૌત મંજૂર હૈ, પર તુમ્હારે સાથ બ્યાહ મંજૂર નહીં. તુમ જો કુછ કર સકતે હો, કર લો; ઔર તુમ દેખોગે, મેં કીસી બી દશા મેં તુમ્હારે ખુની હાથોં કો ચૂમને કે લિએ તૈયાર નહીં. રાત કા સમય ખુદા ને વિશ્રામ કે લિયે બતાયા હૈ. જાઓ, આરામ કરો, ઔર આરામ કરને દો. રાજ્ય કે અપરાધી સે ઈસ સમય તુમ્હારા કયા કામ હૈ?

કૈંતયાનસ કા સિર ચકરાને લગા. ઉસકી ઔંખોં સે આગ કી ચિનગારિયોં નિકલને લગી. વહ આત્માભિમાની થા, વહ હાકિમ થા, ઉસને શાસન કિયા થા. વહ આજ્ઞા દેને કે લિયે ઉત્પન્ન હુઆ થા. ઉસકી આજ્ઞાઓં કા પાલન હોતા થા—ઔર આજ ઉસને અપના સિર એક સાધારણ લડકી કે પૌવ પર જુકાયા, ઔર ઉસને ઉસે ઘૂણા સે ડોકર મારકર પરે હટા દિયા. વહ ટૈસા અનાદર થા? વહ ઇસે સહન ન કર સકા. ઉસને અપના પૌવ જોર સે જમીન પર મારા, ઔર કડકકર કહા:—“તૂ અપની મૌત ખુદા રહી હૈ. તેરી સુંદરતા કો મેરી ઔંખેં દેખતી હૈ”, જહાહ કી તલવાર ન દેખેગી.”

વહ કહકર કૈંતયાનસ બાહર નિકલ ગયા, ઔર અપને પીંછે ઉસ કાલ-કોહરી કા દરવાજા ખંદ કર ગયા. વહ એક જુઠે પુરુષ કા જુઠા પ્રેમ થા, જો પરીક્ષા-અગ્નિ કી એક ઔંચ બી નહીં સહ સકતા, ઔર ક્રોધ કા વિકરાલ રૂપ ધારણ કર લેતા હૈ. વિશુદ્ધ પ્રેમ કબી ક્રોધ નહીં કરતા, ન પ્રતીકાર ચાહતા હૈ. વહ સ્વયં કષ્ટ ઉઠાતા હૈ, મગર અપની પ્રેમિકા કી આંખ મેં આંસુ નહીં દેખ સકતા. કૈંતયાનસ ને દૂસરે દિન હુકમ દિયા:—અગશા કો પ્રાણ્તાંતક પીડા દી જાય.

(૬)

લોગોં કે હોશ ઉડ ગયે, સારે શહર મેં કોલાહલ મચ ગયા. અબ તક પુરુષ મરતે થે, અબ સ્ત્રિયોં કી બારી થી. કચહરી કે બાહર વિસ્તૃત મૈદાન મેં અકતાનિયા કે નિવાસી ઇકઠે થે કિ દેખેં કયા હોતા હૈ? ચારોં ઔર પુલીસ કે આદમી થે કિ કહીં બચવા ન હો જાય. બીચમેં અગશા ખડી થી, ઔર લોગોં સે કલ રહી થી:—મેં લાગ્યવતી હું, જો મુઝે વહ મૌત નસીબ હો રહી હૈ. હરએક કો વહ સુઅવસર પ્રાપ્ત નહીં હોતા. વહ સાધારણ મૌત નહીં, શહીદોં કી મૌત હૈ, જો જીવન સે બી બઢકર હૈ. ઇસસે જાનિયોં ઉન્નત હોતી હૈ, ધર્મ અમર-પથ પર ચલતે હૈ. આદમી અપની મૌત નિલ મરતે હૈ, શહીદોં કી મૌત કોઇ લાગ્યવાન હી મરતા હૈ. કયા તુમ જાનતે હો, મેંને કોઇ પાપ કિયા હૈ?

લોગોં ને એક સ્વર સે ચિદ્દાકર કહા:—તૂ નિર્દોષ હૈ.

“ તો ઇસસે અચ્છી ખાત ઔર કયા હો સકતી હૈ કિ મેં અપને ધર્મ કી વેદી પર નિષ્ઠા-વર હો રહી હું? ઔર મુઝે પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ મેરી મૃત્યુ મેરે ધર્મ કે લાઇયોં મેં કબી બી ન મરનેવાલા જીવન છિડક દેગી. ”

એકાએક જન-સમૂહ મેં હલચલ મચ ગઈ. વહ કૈંતયાનસ કા આગમન થા. લોગોં કે દિલ હલકા ગયે. કૈંતયાનસ ને અગશા કે નિકટ જાકર કહા:—યદિ તૂ અબ બી ઇસાઈ-ધર્મ કા ત્યાગ કર દે, ઔર હમારે જિંદા દેવતાઓં કે સામને ચલકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો મેં તુઝે બરી કર દૂંગા.

લોગા ડર ગયે, મગર અગશા ઉસી પ્રકાર અભય ખડી થી, જેસે ગરજતે હુએ સમુદ્ર કી

ભયાનક લહરોં મેં ચઢાન અચલ ખડી હો. ઉસને ઉચ્ચ સ્વર મેં કહા:—મેં અક્તાનિયા કે ઇસ મહાન જન-સમૂહ મેં ઉચ્ચે સ્વર સે કહતી હું કે મેં ઇસાઇ હું, ઓર ચાહે તુમ મેરે એક હાથ પર ચાંદ ઓર દૂસરે પર સૂરજ રખ દો, મેં તખ બી અપના ધર્મ ખદલને કો તૈયાર નહીં.

જો ઇસાઈ થે, વે ખુશ હુએ; જો ઇસાઈ નહીં થે, વહ હેરાન હુએ; મગર કૈંતયાનસ કોધ સે પાગલ હો ગયા. ઉસકે અપને સિર કો જોર સે હિલાયા, ઓર હુકમ દિયા:—શિકંજ લાઓ.

શિકંજ લાયા ગયા. વહ લોહે કા નહીં મોત કા શિકંજ થા. ઉસે દેખકર, દર્શકોં કે દિલ ધડકને લગે, મગર અગશા બેપરવા ખડી હુઇ ઉસ યંત્ર કી ઓર દેખતી રહી. ફિર વહ હંસતી હુઈ આગે ખડી, ઓર અપને હાથ-પાંવ મોત કે મુંહ મેં ડાલ દિએ. કેસા સાહસ થા, કેસા હૃદય જો મોત કે સામને બી લય-ભીત નહીં હુઆ. ઉસે યંત્રણા કી ચિંતા ન થી, મરને કી ચિંતા ન થી. ઉસે કેવલ અપની ધર્મ-રક્ષા કી ચિંતા થી! વહ એક અખત્રા કી પરીક્ષા ન થી, વહ અગશા કી પરીક્ષા ન થી, વહ ધર્મ કી પરીક્ષા થી; જિસકી કસૌટી મૃત્યુ કી આગ કે સિવા ઓર કોઇ નહીં હૈ. શિકંજ કસા ગયા. ઉસકે અગણિત કોલ અગશા કે કોમલ શરીર મેં ચુલ ગએ. હડિયોં ટૂટ રહીં થી, રુધિર બહ રહા થા, લોગ રો રહે થે, મગર અગશા કી આંખ મેં પાની ન થા, ન જીભ પર આહ કા શબ્દ થા! વહ ઉસી તરહ સતેજ, ઉસી તરહ પ્રકુલિત થી.

કૈંતયાનસ ને વહ અભૂત-પૂર્વ ઘૈર્ય દેખા, તો ઉસે ઓર બી આગ લગ ગઇ. ઉસને હુકમ દિયા:—શિકંજ ખોલ દો, ઓર ઇસે જિન્દા આગ મેં જલા દો, વહ બહુગરની હૈ.

આગ જલાઇ ગઇ, ઓર ઇસકે સાથ હી અક્તાનિયા કે હજારોં દિલોં મેં આગ કી જવાલા ઉઠને લગી. કૈંતયાનસ બાહર કી આગ દેખતા થા ઓર ખુશ હોતા થા; મગર ઉસકી અંધી આંખેં દિલોં કી ઉસ આગ કો ન દેખતી થી, જો વિધાતાને ઉસકી આગ કે મુકાબિલે મેં જલાઇ થી. અગ્નિ પ્રચંડ હુઇ, તો અગશા કે સફેદ કબૂતર-જૈસે સુંદર હાથ-પાંવ કો લોહે કી જંજીરોં સે બાંધા. અખ દર્શકોં કે દિલ કી આગ ઉનકી આંખોં મેં આ ગઇ થી, પરંતુ કૈંતયાનસ કી આંખેં ઇસ ઓર સે બંદ થી. વહ દુનિયા કો દિખાના ચાહતા થા કે આદમી અંધા હોકર કિતના નીચે જ સકતા હૈ! ઉસને કુછ સોચ્યા, ઓર ફિર કહા:—ઇસ પાપિની કો ઇસ આગ કે ઉપર સે ધસીટો.

કિતના ભયાનક દંડ થા, જિસકી કંપના સે હી દેહ કા ખૂન સર્દ હો જતા હૈ; પરંતુ અગશા અખ બી શાંત થી. માનો ઇસ હુકમ કા ઉસસે કોઇ સંબંધ હી ન થા. એકાએક જલ્લાહોં ને ઉસે આગ કે ઉપર સે ધસીટના શુરુ કર દિયા. આગ કી જવાલા ઉઠી, જૈસે કોઇ કિસી કા સ્વાગત કરને કો ખડા હો જાય. ઉસકે કપડે દેખતે-દેખતે જલ ગએ. અખ વહ નંગી થી. અક્તાનિયા કી સખસે ખૂબસુરત, સખસે લજ્જતવતી કવૌરી કન્યા કી વહ બેપરહગી દેખકર લોગ સહન ન કર સકે. ઉનકા ખૂન ખોલને લગા, વે હોઠ કાટને લગે. અગશા જલ રહી થી, શીશે કે ધાતક ટુકડે ઉસકે સુકોમલ શરીર મેં ચુલ રહે થે, ખૂન કે કતરે આગ પર ગિરકર જલ રહે થે ઓર પરમાત્મા કા ન્યાય વહ સખ કુછ ચુપચાપ દેખ રહા થા.

સહસા એક આદમી ને આગે બઢકર કહા:—અક્તાનિયાનિવાસિયો! તુમકો લજ્જત સે ડૂબ મરના ચાહિએ. વહ રાક્ષસ કૈંતયાનસ, વહ નર-પિશાચ કૈંતયાનસ, તુમહારે શહર કે ગૌરવ કો પાંવ તલે મસલતા હૈ, તુમહારી યુવતી કવૌરી કન્યા કો બરે મેદાન મેં નંગા કરતા હૈ, ઉસે વિના કિસી અપરાધ કે જિન્દા આગ મેં જલાતા હૈ, ઓર તુમ સામને ખડે મુંહ તકતે હો. અગર તુમ પુરુષ હો, અગર તુમહારી નસોં મેં લહૂ ઓર લહૂ મેં જીવન કી અગ્નિ હૈ, અગર તુમહારે સીનોં મેં દિલ, ઓર દિલ મેં જાતીય પ્રેમ હૈ, અગર તુમ સખ્ય હો ઓર સખ્યતા કા લેશ-માત્ર બી તુમમેં મૌજૂદ હૈ તો ઇસ ખૂની બેડિએ કો જિન્દા ન જાને દો.

વહ વકતૂતા નહીં થી, બારુદ કે ઢેર પર આગ કી ચિનગારી થી. દર્શક આગે બઢે. કૈંતયાનસ ને હુકમ દિયા:—પકડ લો, વહ વિદ્રોહી હૈ.

મગર સમય પૂરા હો ચૂકા થા, સિપાહી બી બાગી હો ગએ. ઉન્હોંને હથિયાર ફેંક દિએ ઓર કહા:—હમસે વહ ન હોગા.

લોગોં કા ઉત્સાહ બઢ ગયા. અખ પુલીસ બી ઉનકે સાથ થી. ઉન્હોંને પુલીસ કે ફેંકે હુએ

हथियार उठा लिम्बे, और जेर-जेर से यिहाने लगे:-कैतयानस को जला दो ! अगशा को आग से निकाल दो ! छिन्ना होना पाप नहीं है।

कैतयानस यह देखता था, और ठंडी सांस भरता था। वह जन छिपाता फिरता था। कहीं नभ, कंधर लागे, उसे कोछ आश्रय का स्थान नजर न आता था। समय कितनी जल्दी बदलता है। अभी हाकिम था, अभी मुजरिम बन गया! वह डरता था की अगर पकड़ा गया, तो लोग भोटियाँ नोच देंगे। वह दया-हीन था, उसे किसी से दया की आशा न थी। वह अपने भूल की ओर नहीं गया, किसी बार-होस्त के पास नहीं गया। वह नदी की ओर लागा और एक भट्ठाह की नाव में बैठकर उससे बोला:-मुझे पार उतार दे, मैं तुझे भालाभाल कर दूंगा।

भट्ठाह ने उसे पहचान लिया और डर गया। उसे शहर का हाल मालूम न था। उसने नाव पानी में डाल दी, और जेने लगा। कैतयानस ने शांति की सांस ली और समझा कि प्राण अय गये। लोग किनारे पर अडे देखते थे कि उनका शिकार हाथ से निकला जाता है, और भट्ठाह को गालियों देते थे। भट्ठाह समझता न था कि मामला क्या है, और कैतयानस भुश हो रहा था। लोग किनारे से निराश होकर लौट गये, मगर कर्म-इल ने उसका पीछा न छोड़ा। उसकी राह में कोछ नदी न थी।

संध्या-समय था, यारों ओर सन्नाटा था। कोछ शब्द सुनाई न देता था, कोछ शवल-सूरत दिखाई न देती थी। उपर नीला आसमान था नीचे नदी का मैला पानी, और धन दोनों के बीच में एक नाव पाप का लार लिम्बे धीरे-धीरे उस पार जा रही थी। मगर पाप के लिये ज्वन का तीर कहाँ है ? उस नाव पर एक घोड़ा भी था, वह दुल्लतियां जाडने लगा। देखते-देखते नाव उलट गछ, और कैतयानस उसकी मृत्यु-तुल्य लहरों में समा गया। भट्ठाह और घोड़ा अय गया। नाव भी पानी पर तैर रही थी, केवल कैतयानस की लाश का पता न था। वह सोचता था, नदी पार उतरकर घोड़े पर स्वार हो जाऊँगा। मगर उसे क्या पता था कि यह घोड़ा भी मेरा काल बन जायगा! वह अकतानिया की आग की ज्वाला से निकल आया था, परंतु परमात्मा के पानी के प्रवाह से न अय सका। कितना अडा आदमी था, और कैसी शोचनीय मृत्यु, उस पर कोछ शोक मनानेवाला भी न था।

उधर अकतानिया के लोग अगशा के गिर्द जमा थे, अरु के आंसू बहा रहे थे; परंतु अगशा कहाँ थी ? उसे लोगों ने आग के मुंह से अया लिया था, मगर मृत्यु के मुंह से न अया सके। बहुत देर भेषुध रहने के बाद, उसने आंखें जोलीं और एक पार अपने यारों ओर इस तरह देखा, जैसे कोछ देवी अपने लकड़ों को देखती है, और फिर सदा के लिये आंखें बंद कर लीं।

धन्य अगशा देवी ! अनेकानेक वंदन हो आपना यरलुकमणमां। अमो भारतीय आदमों पर दया वर्षावे के आपनी धर्मवीरता अमो कनिष्ठा मानवोमां पल्लु हवे जगृत थाय। जय जगवती अगशादेवीनी !

लिखु-अभंगानंद

भारत के बाहर रामायणी कथा का प्रचार

(लेखक:—सूरजप्रसाद— “सरस्वती” मासिकना एक अंकमांथी)

रामायण की कथा केवल भारतवर्ष की देवलापा और प्रादेशिक लापाओं में ही आगई नहीं थी, प्राचीन काल में हिंदुओं के जहां जहां उपनिवेश थे अवे जहां जहां उनका आना-जना होता था वहां वहां रामायण का भी प्रचार हुआ था। उन देशों की लापाओं में उनका अनुवाद भी हुआ। उदाहरणार्थ यवद्वीप, वाल्वीद्वीप, लम्बकद्वीप, लम्बदेश अवे पार्श्ववर्ती अन्योन्य देशों में रामायण की कथा प्रचलित हुई थी।

सायद यवद्वीप में इसा की पांचवीं शताब्दी में रामायण का अनुवाद हुआ। यवद्वीप की रामायण के साथ उत्तरकांड नहीं है। इसी से कुछ विद्वानों का कथन है कि यवद्वीप में इस समय रामायण की रचना हुई थी उस समय भारतीय रामायण में उत्तरकांड नहीं था। इससे बाद भारतीय रामायण में उत्तरकांड जोड़ा गया। अंगाल के कृत्तिवासी रामायण की तरह यव-

द्वीप के कवि ने भी मूल रामायण के नाना भावों का परिवर्तन कर उसकी रचना की है।

यवद्वीप के रामायण-काव्य का नाम “राम-कवि” है। राम-कवि चार अध्यायों में विभक्त है। ‘राम-गुनदंग’ में आदिकांड की कथा ही विवृत है। दूसरे अध्याय में राम-वनवास से राहवन (रावण) द्वारा सीता-हरण तक की कथा है। तीसरे अध्याय में हनुमान का दैत्य और अगस्त्य (स्वर्गलंका) गमन और सेतु-निर्माण की कथा वर्णित है। चतुर्थ या अंतिम अध्याय में रामरावण का युद्ध, सीता (सीता)-विहार और नायका (अयोध्या) प्रत्यागमन एवं देवविषणु (विभीषण) का लंका के सिंहासन पर बैठने का विवरण है।

यवद्वीप के काव्य-साहित्य में ‘कांड’ नामक एक पुराण-ग्रंथ है। इसमें सृष्टिप्रकाश धत्तादि के वर्णन के साथ रामायण और महाभारत की कहानी एवं अन्य पुराणवर्णित कहानियों का विवरण है। यवद्वीप में उत्तरकांड भी है। यह पृथक् ग्रंथ है। जब यवद्वीप के हिंदु अग्निवासियों ने वालीद्वीप और लम्पकद्वीप आकर उपनिवेश स्थापित किये, तब वे अपनी इस प्रिय संपत्ति का भी अन्यान्य प्रिय संपत्तियों के साथ ले आये थे।

वालीद्वीप की रामायण भी वाल्मीकि की रचना कही जाती है; किन्तु यह रामायण वही नहीं लापा में है। इस लापा में संस्कृत शब्दों का बहुत प्रयोग है। वालीद्वीप की रामायण ६ कांडों और २५ सर्गों में संपूर्ण है। इस रामायण में भी उत्तरकांड नहीं है। यहां भी उत्तरकांड एक पृथक् ग्रंथ के रूप में प्रचलित है। इसमें विशेषत्व यह है कि इसमें राम की मृत्यु के बाद उनके वंशजों का वर्णन है। वाली-रामायण के ७ कांडों में संक्षेप में मूल रामायण का विषय ही विवृत है। एवं अंत में राम का वृद्धावस्था में वानप्रस्थ-आश्रम में आगमन का उल्लेख है।

वाली के काव्य-साहित्य में राग कुसुम-रचित एक और दूसरी रामायण है। इसमें भी उत्तरकांड नहीं है। आज-कल वाली में इसी रामायण का बहुत प्रचार है।

अल्लदेश की रामायणी कथा का नाम “रामयत” है। ‘रामयत’ का रावण ‘दशगिरि’ के नाम से प्रसिद्ध है। वाल्मीकि का रावण भी इस मुंह और जीस हाथवाला नहीं है। रावण का राजमुकुट इस अंगसमन्वित है इसी से अल्लदेश की रामयत में वह दशगिरि है।

भारतीय द्वीपगुणों में एवं अल्ल, आसाम, मलय प्रकृति स्थानों में द्राविड-सभ्यता ही विस्तृत हुई थी, इसी से शायद इन सब देशों की रामायण में द्राविड का प्रभाव अधिक पडा है।

श्याम देश में अयोध्या की आर्य-सभ्यता विस्तृत हुई थी। इसी लिये श्याम में मूल वाल्मीकि रामायण ही का प्रचार हुआ। श्याम की प्राचीन रामायण अब नहीं पाई जाती। श्याम की वाली-लापा में (शायद वाली लापा में) यह रामायण लिखी गई थी। वाली-लापा में भी संस्कृत के बहुत से शब्द हैं।

ये सभी संस्कृतमूलक लापाये हैं। हिंदु-सभ्यता की विस्तृति के साथ ही साथ विभिन्न आगतुक जातियों में भी रामायणी कथा पृथ्वी के कोने कोने में फैल गई थी। जब वे विदेशी लोग भारत में आये थे, तब वही इस मनोरम जातीय चित्र को अपने यत्न के साथ अपने साथ ले गये थे। इस प्रकार रामायणी कथा अशिया के विभिन्न देशों में एवं कश्मीर, योरप में भी विस्तृत हुई।

ग्रीस-सभ्यता के साथ भारतीय सभ्यता का बहुत विषयों में सामंजस्य है। इनकी आलोचना करने से स्पष्ट ही ज्ञात होगा कि प्राचीन भारत के साथ प्राचीन ग्रीस का आदान-प्रदान का संबंध था। मैक्समूलर का मत है कि वेद की एक कथा के आधार पर होमर ने धर्मियड की रचना की थी। किसी किसी का कथन है कि दक्षिण-भारत के कृषि-प्रवर्तन का रूपक लेकर ही रामायण की रचना हुई थी।

चीन-साहित्य में भी रामायणी कथा का प्रचार हुआ था। औद्ध-पंथ “महाविभाषा” कात्यायनीपुत्र-कृत “ज्ञानप्रस्थान” नामक औद्धग्रंथ की एक विराट टीका है। इस विराट टीका

“महाविलाषा” में रामायण का गद्यांश सीता-हरण से लेकर सीता-उद्धार तक है। “महाविलाषा” दो सौ अंकों में समाप्त है। इसके ४६ वे अंक में इस रामायणी कथा का वर्णन है। महाविलाषा की रचना शंकराज कनिष्क के समय में हुई थी। औद्ध-धर्म की विस्तृति के साथ ग्रीनी-भाषा में इसका अनुवाद हुआ और वहां इसका प्रचार हुआ था। इसके बाद ग्रीनी परिमाणक ह्यू-येन-संग ने भी इस ग्रंथ का अनुवाद किया।

‘दशरथ-जन्म’ के साथ ‘महाविलाषा’ का कथांश युक्त कर देने से यह स्पष्ट हो जाता है कि इसा के पूर्व अतुर्थ शताब्दी में भी औद्ध-साहित्य में संपूर्ण रामायण की कथा थी।

अरब के अबुदुदय-काल में अगदाह के राजा हाइन-उल-रशीह ने भारतीय चिकित्सा-ग्रंथ-यस्क, सुश्रुत के साथ रामायण, महाभारत का भी अनुवाद कराया था।

सोलहवीं शताब्दी में सम्राट अकबरशाह के राज्यकाल में उनके आदेशानुसार अफ्दुल-कादिर अहौनी ने रामायण का एक इरसी अनुवाद किया था। चार वर्ष में उनका अनुवाद समाप्त हुआ था। अहौनी ने लिखा है कि उन्होंने ६५ अक्षर-समन्वित पद्यास हज़ार श्लोकों का अनुवाद किया था।

अंग्रेजों के अधिकार के बाद योरोपीय लोगों की दृष्टि भारतीय ज्ञान-खंडार की ओर आकृष्ट हुई। इलानुसार श्रीरामपुर के मिशनरी डेरी और मार्शमैन ने १८०६ और १८१० के साल में अंग्रेजों के संस्करण के आधकांड और अधोधाकांड का अंग्रेजी अनुवाद किया।

सन १८२६ में वान रिडगेव ने काशी-संस्करण की रामायण का आधकांड संपूर्ण अंग्रेजी अधोधाकांड के कुछ अंश का मूल के साथ लैटिन में अनुवाद कर उसका प्रचार किया।

सन १८४० में छटवी-निवासी सिगनर गोरसीडि ने भी वर्गीय संस्करण की संपूर्ण रामायण का संस्कृत के साथ छटवी-भाषा में प्रकाशित किया। गोरसीडि सरकारी सहायता से इस कार्य में सफल हुआ। सन १८४० में वे इस कार्य में नियुक्त हुए और सन १८६० में उन्होंने यह कार्य पूरा किया। उनकी रामायण से अच्छा संस्करण आज तक और प्रकाशित नहीं हुआ।

गोरसीडि की रामायण का अवलम्बन कर दिपोखिट कूशे ने फ्रेञ्च-भाषा में रामायण का अनुवाद किया।

इसी समय जैस्ट-मिनिरट्टर-रिचू नामक पत्र ने रामायण के संक्षेप में एक महत्वपूर्ण निबंध प्रकाशित कर योरोपीय विद्वानों की दृष्टि इस ओर आकृष्ट की, अंग्रेजी भारतीय सिविलियन कास्ट साहय ने कलकत्ता-रिचू में रामायण की प्रशंसा की। छहों दोनों आलोचनाओं के कारण योरोप के कितने ही विद्वानों के मन में रामायण की आलोचना की आकांक्षा प्रबल हो उठी।

काशी-डिक्स-कालेज के भूतपूर्व अध्यक्ष ग्रिथि साहय ने रामायण के काशी-संस्करण का अंग्रेजी अनुवाद किया। मनियर विलियम ने छडियन-अपिक पोअेट्री लिखकर रामायण और महाभारत की विस्तृत भाव से आलोचना की। मिसेस स्पी ने ‘लाघङ्ग-छन-अन्विशयन्ट छडिया’ नामक ग्रंथ की रचना की। एक फ्रेञ्च-लेखक ने भी एक ग्रंथ लिख कर कविगुरु वास्मीकि के यश का कीर्तन किया।

देशीय विद्वानों में स्वर्गीय भन्मथनाथ दत्त ने रामायण का संपूर्ण अंग्रेजी-अनुवाद प्रकाशित किया।

संक्षेप में रामायण की कथा की आलोचना वैदेशिक पंडितों के मध्य अनेकों ने की है। मनियर विलियम की ‘छडियन अपिक-पोअेट्री’ के सिवा उनकी ‘छडियन विसडम,’ ओमन साहय की ‘ग्रेट छडियन-अपिकस,’ डोनाल्ड मेकेन्जी की ‘छडियन मिथ ऐन्ड लीजेन्ड,’ किसी अंग्रेजी महिला द्वारा रचित ‘लीजेन्ड आन्ड दी छस्ट’ प्रकृति ग्रंथ उल्लेखनीय हैं।

टालरेड हीवर रामायण का एक संक्षिप्त संस्करण भी प्रकाशित कर गये है। यह रामायण उनके भारतवर्ष के छतिहास का एक अंश-मात्र है। वह रामायण दो भागों में विभक्त है।

પ્રથમ ભાગ મેં રામાયણ કી કથા હૈ ઓર દૂસરે ભાગ મેં રામાયણ કી આલોચના કી ગઇ હૈ. ગ્રંથ કા અનુવાદ બૃહત્ હૈ, કિન્તુ દુઃખ કા વિષય હૈ કિ હીલર સાહબ ને શ્રદ્ધા કે સાથ રામાયણ કી આલોચના નહીં કી. ઉનકે મન કે ઇર્ષ્યા સે બરે હુએ કલુષિત ભાવ ખાત ખાત મેં વ્યક્ત હોતે હૈ.

હમારા કર્તવ્ય

(લેખક:—શ્રી ૦ રાજેન્દ્રપ્રસાદજી, એમ.એ.એમ.એલ.—“ચૌદ”ના મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હિંદુ-સમાજ કે લિએ ઓર ભારતવર્ષ કે લિએ અછૂતોં કા પ્રશ્ન બહુત જટિલ હૈ, ઓર ઉસ પ્રશ્ન કે સુઝલ સાધ્ય બનાવે પર હી ઇસ જાતિ ઓર દેશ કા ઉદ્ધાર નિર્ભર હૈ. મેં સભાઓ મેં ઓર આપસ કી ખાતોં મેં પ્રાયઃ સુના કરતા હૂં કિ જિન્હેં હિંદુ-સમાજ અછૂત સમજ કર તિરસ્કૃત કરતા હૈ, ઉનકો દૂસરે ધર્મોં કે માનવેવાલે અપનાવે કો તૈયાર હૈ; ઓર યદિ હિંદુ-જાતિ સમય રહતે ન ચેતેગી, તો શીઘ્ર હી યે પરધર્મોવલમ્બી હો જાયગે ઓર ઇતની બડી જન-સંખ્યા હિંદુ-જાતિ સે નિકલ જાયગી. યહ બી કહા જતા હૈ કિ આજ જિતને લોગ હિંદુ-ધર્મ છોડ, કિસી દૂસરે ધર્મ, જૈસે—ઇસ્લામ અથવા ઇસાઇ-ધર્મ મેં જાતે હૈ, ઉનમેં અધિકાંશ ઇન્હોં પદ-દલિતોં કી શ્રેણી હી મેં સે હોતે હૈ. યે સખ ખાતેં સચ હૈ, પર મેં સમજતા હૂં કિ યહ ભાવ બી કુછ અંશ મેં અછૂતપન કે પાપ કો કાયમ રખવે મેં સહાયક હોતા રહેગા. હિંદુજાતિ કો યહ જાન લેના ચાહિએ કિ કિસી બી મનુષ્ય કો, જિસે ઇશ્વર ને ઉન્હોં અવધવોં ઓર શક્તિ-યોં કે સાથ ઉત્પન્ન કિયા હૈ, જો ઉંચે સે ઉંચે ખાલાણ મેં વર્તમાન હૈ, પતિત માનના મહા-પાપ હૈ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મેં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ને કહા હૈ:—

વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિહસ્તિનિ। શુનિ ચૈવ દ્વપાકેચ પण्डिताः समदर्शिनः॥

અર્થાત્—જ્ઞાનીજન વિદ્યા ઓર વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણ તથા ગૌ, હાથી, કુતે ઓર ચાંડાલ મેં બી સમભાવ સે દેખવેવાલે હોતે હૈ.

ઇસ મહાપાપ કે કલંક સે અપના ઉદ્ધાર કરના હિંદુ-જાતિ કા પરમધર્મ ઓર કર્તવ્ય હૈ. સ્વાર્થ-ભાવ સે દાન-પુણ્ય કાર્ય કો કરના ભવિષ્ય કે લિએ ખાધા પૈદા કરના હૈ; ઓર ઉન જાતિયોં કે સાથ અન્યાય કરના બી હૈ, કયોંકિ ઇસ યુક્તિ કા આધાર યહી હૈ કિ અછૂતોં કી હિંદુ-ધર્મ મેં શ્રદ્ધા ઇતની કમ હૈ કિ વડ ઇસ ધર્મ કો છોડ પરધર્મોવલમ્બી હો જાયગે; પર સચ પૂછિએ તો ઉનકી શ્રદ્ધા ઉંચી જાતિવાલોં કી શ્રદ્ધા સે કહીં અધિક હૈ, ઓર વે ઇસ ધર્મ કે અધિક પ્રેમી હૈ, કયોંકિ ઉનકે સાથ હિંદુ-સમાજ કે અન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કે રહતે હુએ બી ઉન્હોંને અલી તક શ્રદ્ધા નહીં છોડી, ઓર જો મર્યોદા ઉનકે લિએ નિર્ધારિત કર દી ગઇ, ઉસે આજ બી માનતે હૈ; પર જળ હિંદુ સમાજ સ્વયં ઉન નિયમોં કો અન્યાયપૂર્ણ સમજવે લગા હૈ તો ઉનકા યહી ધર્મ હૈ કિ ઉનકો દૂર કર કે અપને કો ઉસ પાપ સે બચાવે. અછૂતોં કો હમારી મેહરબાની ઓર સહાનુભૂતિ કી આવશ્યકતા નહીં—એક પ્રકાર હમ હી સહાનુભૂતિ કે પાત્ર હૈ, કયોંકિ અપને અજ્ઞાન મેં હમ ઉનકો અછૂત માન રહે હૈ, ઓર હમ મેં ઇતની શક્તિ કા સંચાર નહીં હોતા કિ હમ અપને કો ઇસ પાપ સે મુક્ત કર સકે. ઇસલિએ અછૂતોદ્ધાર કે કામ મેં બી હમકો સચ્ચે ભાવ ઓર વિચાર કી આવશ્યકતા હૈ. હમારા ધર્મ હૈ કિ હમને જો દુર્વ્યવહાર ઉનકે સાથ આજ તક કિએ હૈ, ઉસકે લિએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, ઓર અપના ઉદ્ધાર કરે!

राष्ट्र के युवकों के आवाहन

शान्त सेवा की लावना

साधु टी० एल० वास्वानी की वक्तृता का अनुवाद—“छिंदूपथ” ना ता. १४-४-२७ ना अंकमांथी)

मित्रो ! यदि मेरी छच्छापर ही आत रहती, तो मैं मोलता ही नहीं, थूपयाप आप लोगो के मेरे में बैठा रहता; क्योंकि मौनमें बड़ी शक्ति है। कुछ शताब्दियों पहले यूनानमें कनइयुशियस नाम का एक ऋषि पैदा हुआ था। उसने कहा है:—“आकाश शांत निस्तब्ध है, ऋतुओं का परिवर्तन थूपयाप ही हो जाता है और सत्य वस्तुओं आपसे आप उत्पन्न होती रहती हैं—आकाश सी भ्रांति निस्तब्ध रहता है।” यदि आकाश स्तब्ध है, तो मनुष्य भी क्यों नहीं मौन रहना चाहे ? मैं बारंवार इस आत का अनुभव करता हूँ, कि भारत को इस समय आतों की अपेक्षा शान्त सेवा की अधिक आवश्यकता है—त्यागके भाव और उच्चतम कर्तव्य का प्रयोजन है। मेरे वयुवा मित्रो ! मैं आज आप के सामने लापण्य करते समय यही लावना प्रकट करना चाहता हूँ, कि हमारे कथन की अपेक्षा हमारे कार्य कहीं बढ़े-बढ़े होने चाहिये।

आपने अपनी इस सभा का अध्यक्ष एक दरिद्र, अयोग्य और मरुभूमिके दर्वेश को बनाया। आपने मुझे शान्त ऐकान्त जीवन से पीछे कर आप को कुछ संदेश सुनाने के लिये यहां बुलाया। जीवन के आरंभ से ही परमात्माने मेरे हृदय को नवयुवकों के प्रति अनुरक्त बना रखा है। मैं आप के सामने कुछ बहुत बड़ा विद्वान या नेता बनकर नहीं आया हूँ—मैं आया हूँ, युवकों का एक बनकर। मैं आपके आशीर्वाद ग्रहण करने आया हूँ। मैं अपने हृदय में आपके प्रति स्नेह रखकर ले आया हूँ। मैं कुछ और भी साथ लाया हूँ—और वह है, आप में—राष्ट्र के नवयुवाओं में—विश्वास, भारत और उसके लाज्योदय का विश्वास। मेरा यह विश्वास है, कि आप नवयुवकगण ही अक्षिप्त और स्वतंत्र राष्ट्र का निर्माण करने में समर्थ हैं। मैं आपके प्रति अपना श्रद्धा और प्रेम प्रकट करता हूँ। आप ही लोग कल के पथ—प्रदर्शक या पद—निर्देशक होंगे। आप उत्तर भारत के निर्माता हैं। मुझ से बहुतों ने कहा है, कितनों ने मेरे पास पत्र लिखा है, कि भारत के युवकगण विपथगामी हो रहे हैं। कितनी ही धारणा है, कि युवकगण सर्वनाश के रास्ते पर रहे हैं। मेरे अनेक देशवासी युवकों के विषय में ऐसी ही अग्रिम धारणा रहते हैं। अपने अन्तिमपूर्ण ऐकान्तवास में, संसार के कोलाहलों से दूर रहते हुये, मैंने अपनी जन्मभूमि के तारकाक्षित आकाश के साथ आतों की हैं और अपने आप ही कह डिया हूँ:—“ये ही तारे अतीत में भी भारत की ओर दृष्टिपात कर रहे थे। उस समय भारत उतना ही उन्नत था, उतना ही आज पतित है। आज वह जैसा ही दरिद्र है, पूर्व में वैसा ही अज्ञान, धनवान, सुभी और सन्तुष्टिवादी था। उन दिनों भारत जगत की सभी गतियों का, सारी मनुष्य-गति का गुरु था, रंजु हाथ ! आज वही भारत सारे जगत के राष्ट्रों में अछूत-अस्पृश्य माना जाता है !” यही होते हुये मैं रो पड़ा हूँ और अश्रुविसर्जन करते हुये रात्रि के अंधकार में चिन्ता डिया हूँ:—“हे भारी वृद्धा माता भारत-भूमि ! आज तूने अपने पुत्रों के सामने से अपनी वह सुंदर और वास्थमयी मूर्ति क्यों छिपा रखा है ?” इसी समय मानों कुछ ध्वनि कानों में पड़ी:—“निराशा मत हो—मेरे युवा पुत्र और पुत्रियों आनेवाले दिनों में जो ही उच्चादृशीपर एक नये राष्ट्र का निर्माण करेंगे।”

हां, नवयुवक ही अक्षर भारत का निर्माण करेंगे। मैं आपके पास आशा और विश्वासका जो संदेश लेकर आया हूँ, आज देश टुकड़ों में बंट गया है। कितने ही हृदयों में निराशा भर गयी है। मैं आपके पास भारत और उसके लाज्यपर अनुपनीय अथवा अपार विश्वास लेकर आया हूँ। भारत के युवक आहें तो आश्चर्य-जनक कार्य कर दिये; परंतु उन्हें एक होना, भेद-भुलकर सेवामें जुट जाना पड़ेगा, उन्हें भारत और उसके आदर्शों में विश्वास की शक्ति सामूहिक रूप से संयोज करनी होगी।

आज हम भारत के नवयुवकों का एक संप्रदाय—‘भारत युवक-संघ’ के नाम से स्थापित

करते हैं। इस संबंध के विश्वास की सजसे पहली बात भारत-धर्म के उपर श्रद्धा और विश्वास है। भारत कभी अपने ही लिये नहीं गया। भारत जाता है ऋषियों का संदेश-प्राचीन ज्ञान का संदेश सारे संसार के सुनाने के लिये। हमारे नवयुवकों के आह्विये, कि उनके हृदय में भारतीय आदर्श आवामेष उत्पन्न करते रहें। यदि वे आदर्श नष्ट हो गये, तो समझ रचना, कि भारत की आशा भी नष्ट हो गयी। इस भारत-युवक-संघ का एक परम आवश्यक उद्देश भारत के धर्म का अध्ययन और प्रसार होगा। मैं आप नवयुवाओं से यह कहना चाहता हूँ, कि आप वर्तमान की विक्षुब्धता और निराशासे अपने विचारों को दूर हटा ले लीये और उस आवी कल्याण की ओर द्रष्टि डालें, जो भारत के भाग्य में होनेवाला है। एक उपनिषद् में लिखा है—“मनुष्य जैसा होने का निश्चय करता है, वैसा ही हो जाता है।” इसलिये आगे चलकर भारत क्या होनेवाला है, उसीके ध्यान और धारणा में लग लीये। आप अपने अंदर छिपे हुए उन गुणों का अनुसंधान करें, जो भारत के उसके मनुष्य-जाति के प्रति कर्तव्य में सहायता पहुँचानेवाले हैं।

भारत युवक-संघ के आश्रमों की स्थापना करनी होगी। सारे भारत के कोने कोने में इन आश्रमों का जाल बिछा देना होगा। इस तरह के आदर्श आश्रम का चित्र मैंने कल्पित कर रखा है; पर इस समय मेरे पास घटना समय नहीं है, कि मैं उस चित्र के सभी अंगोपांगों का वर्णन कर के आपको बतला सकूँ। मैं उस चित्र की दो तीन बातों का संक्षिप्त वर्णन कर के ही संतोष करूँगा। मेरे विचार से इन आश्रमों के अन्य बातों के सिवा राष्ट्रीय प्रगति के इस केन्द्रीय सत्य की शिक्षा का प्रचार करना होगा, कि “जलवान बनो।” मैं भारत के युवकों के शक्ति के लाडले पुत्रों के रूप में देखना चाहता हूँ। मैं चाहता हूँ, कि प्रत्येक युवक शक्ति-संयम करे और सजसे पहले अपने शरीर के सुदृढ़ बनाये, जो इसमें इसके द्वारा आदर्श का हीक-हीक पालन किया जा सके। आज हमारे युवक निर्जल हैं। कुछ वर्ष पहले, एक अंग्रेज सिंध में आया था। उसने कहा, कि सिंधी मजबूत होते हैं। पर आज सिंध के नौजवान शरीर से दुर्बल है। पंजाब के लोग पहले सैनिकता और उच्च-पूरुष कर्तव्यों के लिये परम प्रसिद्ध थे; पर आज हम क्या देखते हैं? वहाँ के युवक भी अब शरीर से बहुत ही निर्जल होते जाते हैं। मेरे माननीय मित्र आणू पीयूषकान्तिधोष, जो स्वागतकारिणी समिति के अध्यक्ष हैं, मेरी इस बात से निश्चय ही संमत होंगे, कि अंगाल के युवक भी शरीर से हीन हो रहे हैं। मैं चाहता हूँ, कि हमारे नौजवान मजबूत हों। भारत के शक्ति की आवश्यकता है—यह हर प्रकार की शक्ति आह्विये—शारीरिक, मानसिक और आत्मिक। कुछ निर्जल जाति स्वतंत्र होने की आशा नहीं कर सकती। कौन्सियों की पहलों में स्वतंत्रता का अन्वेषण मत करो। पार्लामेंट के पर्चों में स्वाधीनता का मत दूँदने लीओ। स्वतंत्रता शक्ति से ही उत्पन्न होगी। इसलिये शक्तिमान बनो। निर्जलता पाप है। विश्वास कीजिये, यह शरीर ध्वंश का मंदिर है। यह प्राचीन उक्ति कितनी सच्चाई से बरी है, कि ‘शरीरं ब्रह्म मंदिरम्’। इसलिये मैं चाहता हूँ, कि हमारे आश्रम में पहली शिक्षा नव-युवकों के जलवान बनने की दी लीये और दूसरी शिक्षा हो सरल बनने की। सत्य पूछो तो वास्तविक सरलता में ही शक्ति होती है। मेरे एक लाहौर के मित्र ने कहा था, कि पंजाब के युवक आणकल फैशन के पीछे पागल हो रहे हैं। पर फैशन महाभूर्त्ता है। भारत के महान पुरुषों के जीवनचरित्र पढ़िये, वे सजसे सीधे-सादे थे। आर्यावर्त के ऋषियों का जीवन यही सीधा सादा था। भारत के वीरों और शिक्षकों के जीवन-रामयंत्र से लेकर इस कलियुग के प्रकाशित करने-वाले महात्मा गांधी तक सभी के जीवन-सरल हैं।

मैं अपने इस प्रस्तावित और कल्पित आश्रम के प्रत्येक युवक के यह नियम बना देने की राय दूँगा, कि वह कम से कम प्रतिदिन एक सेवा का कार्य करे। सेवा-हरिद्रो की सेवा—जीवन के उद्धार और महत्त्वपूर्ण बनाती है। हरिद्रो की सेवा ही ज्ञान की परम सीमा है।

विश्वास कीजिये, देश के असंख्य प्राणी आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं। वे चाहते हैं कि आप उनके नगरों और गांवों में आकर अपना संदेश सुना लीये। एक पुरानी किताब में एक अही सुंदर कहानी लिखी है। एक लड़के ने अपनी माँसे पूछा:—“माँ, तुम अक्सर श्रीकृष्ण की

ચર્ચા ક્રિયા કરતી હો. કયા વે અખ બી જીવિત હે ?” ઉસકી માતાને કહા:-“ હાં, ભગવાન મરે નહીં હે. વે આજ બી જીવિત હે.” લડકે ને કહા:-“ પર મેં તો ઉ-હેં નહીં દેખ પાતા. ” તમ માતા કહતી હે:-“ યદિ તુમ ઉ-હેં દેખના ચાહતે હો તો તુમહેં સાધના કરતી પડેગી.” ઉસને કહા:-“ મેં તૈયાર હું. તુમ મુઝે ઉસ સાધના કી ખાત ખતલાઓ.” માતાને કહા:-“ ખારે પુત્ર ! યદિ તુમ શ્રીકૃષ્ણ કે દર્શન કરના ચાહતે હો, તો અપને હૃદય મેં સમ્યા વિશ્વાસ ઓર પૂર્ણ ભક્તિ રખતે હુએ નિલ ઉનસે યહી પ્રાર્થના ક્રિયા કરો, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યોંછાવર હો જાને દો. ”

ખારે યુવકો ! મેં બી આપસે યહી પુરાની પ્રાર્થના કરતે રહને કી પ્રાર્થના કરતા હું. અપની આત્મશુદ્ધિ કર લીજીએ ઓર અપને જીવન કો ઇસી પ્રાચીન ભાવના સે જીવિત કર લીજીએ, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યોંછાવર હો જાને દો.

ઇસકે બાદ આપ દેશ કે અસંખ્ય પ્રાણિયોં કે નિકટ ભારત કા-ભારત કે ધર્મ કા સંદેશ લેકર જાઇયે. જાકર ઉનસે કહિયે, કિ ભારત એક અકુત ખડે ઉદ્દેશ કી પૂર્તિ કે લિયે જી રહા હે. કાર્થેજ ઓર બેબીલોનિયા નષ્ટ હો ગયે, પર ભારત અખતક જીવિત હે. રામ-વલ્લ રામ, જો સદૈવ વિશ્વ-વિજય ઓર સંસાર-શાસન કે હી સપને દેખ રહા થા, ચક્ષા ગયા; પરંતુ ભારત જીતા ખયા હે. સખ્યતા કી શૈશવ-ભૂમિ યૂનાન-કક્ષા ઓર દર્શન કા મંદિર-યૂનાન ચક્ષા ગયા; પર ભારત જીવિત હે, પરંતુ વિના પ્રયોજન કે હી નહીં. ભારત જીતા હે, સંસાર કે સભી રાષ્ટ્રોં કો એક પરમ દિવ્ય સંદેશ સુનાને કે લિયે. ફિર એસે ભારત કી સેવા મેં જીવન-પાત કર દેના બી કિતને સુખ કી ખાત હે ? જાઇયે, ગાંવ-ગાંવ ઓર નગર-નગર મેં યહી સંદેશા જાકર સુનાઇયે ઓર સારે હિંદુસ્તાન કો પ્રાચીન આદર્શોં કે સૌંદર્ય સે મંત્ર-મુગ્ધ કર દીજીયે.x

ઉપવાસ કી અવધિ

(“ સરસ્વતી ” માસિકના એક અંકમાંથી)

મનુષ્ય બિના ભોજન કિયે કિતને દિન જી સકતા હે, યહ હીક હીક નહીં ખતલાયા જી સકતા. કહા જાતા હે કિ વાયુ કા અભાવ હોને સે મનુષ્ય પાંચ મિનટ, જલ ન મિલને સે સાત દિન ઓર નિદ્રા કે અભાવ સે દસ દિન મેં મર જાતા હે; કિંતુ અનાહારાવસ્થા મેં મનુષ્ય કિતને દિનોં તક ખય સકતા હે, યહ નહીં કહા જી સકતા. કુજ લોગ દો દો તીન તીન મહીને તક યા ઇસસે બી અધિક સમય તક બિના કુજ ભોજન કિયે રહ જાતે હે; કિંતુ ઔસત દર્જોં કા મનુષ્ય બિના ભોજન કિયે સિર્ફ બારહ દિન તક ખય સકતા હે. ઇસ વિષય મેં વલ્લ પક્ષી સે કુજ અચ્છા હે, કયોંકી પક્ષી ભોજન ન મિલને સે ૯ દિનોં સે જ્યાદા નહીં ખય સકતા. સચ પૂછિએ તો કુત્તે ઇસ વિષય મેં હમસે અચ્છે હે, વે બિના ખાયે ૨૦ દિન તક રહ સકતે હે. જો ખટમલ હમેં તંગ કરતે હે ઓર અનેક પ્રકાર કી બિમારિયોં ફેલાતે રહતે હે ઉનસે રક્ષા પાને કા અખ તક કોઈ અચ્છા ઓર સરલ સાધન નહીં નિકાલા જી સકા હે. ઉ-હેં ભૂખોં મારને કી ચેષ્ટા કરના તો વ્યર્થ હી હે, કયોંકિ વે ૧,૨૦૦ દિન તક બિના ભોજન કિયે રહ સકતે હે. મછ-લિયોં ઓર સાપ બી બહુત દિનોં તક અનાહાર રહ સકતે હે. મછલિયાં એક હજાર દિન ઓર સાપ ૬૦૦ દિન તક ઉપવાસ કર સકતે હે. મેંદક પ્રાય: સાલ ભર તક ઉપવાસ કરતે હે ઓર કછુએ ૫૦૦ દિનતક. ઇસ સંબંધ મેં ઇસ સમગ્રી તુલના મેં મનુષ્ય કિતના નિરીહ જાનવર હે, યહ સ્પષ્ટ હી હે. ઇસી સે તો મનુષ્યોં મેં ભોજન કે લિએ સંગ્રામ ચલતા રહતા હે. “ **बुभुक्षितः किं न करोति पापम्** ”

પ્રજાસેવક-સમિતિ

(“હિંદુપંથ” ના તા. ૧૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉક્ત નામ કી એક સંસ્થા લાહૌર મેં શ્રીયુત લાલા લાજપતરાય કે ઉદ્યોગ સે ગત ૧૯૨૦ કે ડીસેમ્બર મહીને મેં સ્થાપિત હુધ થી. ઇસકા પ્રધાન ઉદ્દેશ નવયુવકોં કે સાર્વજનિક જીવન કે લિયે ઉપયુક્ત શિક્ષાપ્રદાન કરના હે. ઇસમેં કિસી પ્રકાર કા ધાર્મિક ભેદભાવ નહીં રખા જતા. હર જાતિ ઔર ધર્મ કે લોગ ઇસમેં યોગ-દાનકર સકતે હેં. રાજનીતિક વિચારોં મેં કોઇ સહ-યોગી હો યા અસહયોગી, નરમ હો યા ગરમ, સ્વરાજ હો યા પ્રતિયોગી-સભી ઇસમેં શામિલ હો સકતે હેં.

અસહયોગ કે જમાને મેં ઇસ સમિતિ કે સદસ્યોં ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષા કે લિયે બહુ હી સ્તુત્ય પ્રયત્ન કિયા યા. લાહૌર કે ‘તિલક સ્કૂલ ઑફ પોલિટિક્સ’ ઇસીકે સદસ્ય ચલા રહે હે. ઇસકે ઉદ્યોગ સે ઉર્ફ કા સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર “વહેમાતરમ્” ઔર અંગ્રેજી કા ઉચ્ચકોટિ કા સાપ્તાહિક “ધી પીપલ” નિકલતા હે. આજકલ લાલાજી ઇસીકા સંપાદન કરતે હેં.

અખતક ઇસ સમિતિ કો દો લાખ સે ઉપર કા ચંદા મિલા હે ઔર સમય-સમય પર કોહાટ કે ફોજે કે પીડિતોં ઔર ઉડીસે કે અકાલ-પીડિતોં કી સહાયતા કે લિયે બી લોગોં ને ઇસે સહાયતા પ્રદાન કી હે. ઇન દોનોં પ્રદેશોં મેં સમિતિ ને બહુ સંતોષજનક રીતિ સે કાર્ય કિયા હે.

ગત ૩ વર્ષોં સે યહ સમિતિ અછૂતોહાર કા કાર્ય બી બહુ મુસ્તેદી સે કર રહી હે. યહ કામ કેવલ પંજાબ મેં હી નહીં, ચૂં પીં મેં બી હો રહા હે. ઉડીસે મેં બી ઇસકી એક શાખા હે, જો કઇ પ્રકાર સે જન-સેવા કા કાર્ય કર રહી હે. ઇસને પુરી મેં એક વિધવાશ્રમ બી ખોલા હે.

ઇસ સમિતિ કે મેમ્બર પંજાબ મેં જીશિક્ષા કે પ્રચાર કા કાર્ય બહુ તત્પરતા સે કર રહે હે ઔર પંજાબ-પ્રાંતીય હિંદી સાહિત્ય-સંમેલન તો ઇન્હીં કે ઉદ્યોગ સે ચલ હી રહા હે. ઇસકે એક સદસ્ય બંબાલ ઔર અહમદાબાદ મેં રહકર મજદૂર-સંઘ કા કાર્ય સીખ રહે હે. બાબૂ ગોપ-બંધુ દાસ ઉડીસે મેં મજદૂરોં કે હિત કા કાર્ય બહુત કુજ કર રહે હેં.

સમિતિ કી આર્થિક દશા અચ્છી હી હે. ઇસકે દો લાખ રૂપયે બેંક મેં જમા હે, અપના મકાન હે, પુસ્તકાલય હે; પરંતુ ઇસે એક દો મંજૂલે વ્યાખ્યાન-લવન ઔર પાઠાગાર કી બહુત આવશ્યકતા હે. ઇસમેં ૮૦ હજાર રૂપયે કા ખર્ચ ગીતા ગયા હે, જીસમેં ૧૧ હજાર સમિતિ કો મિલ ચૂકે હે. શેષ ૫૦ હજાર કે લિયે અપીલ કી જ રહી હે.

હમેં ઇસ સમિતિ સે પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હે ઔર હમ આશા કરતે હેં, લોગ ઇસકી ઉચિત સહાયતા કરેંગે.

ગીતાજ સાચો માર્ગ બતાવશે.

(નાલાનરેશ શ્રી રિપુદમનસિંહજીના ઉદ્દગાર-“વિશ્વામિત્ર” ના દીપાવલીઅંક ઉપરથી)

પ્રત્યેક ભારતવાસીએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ-અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગીતા એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. સર્વ ધર્મોંનું વાસ્તવિક તત્ત્વ તેમાં આવી જાય છે. સઘળા ભારતવાસીઓ સાચા મનથી ગીતાને કંઈસ્થ કરી તેમાં કહેલા ધર્મોંનું આચરણ કરે, તો આ ચાલુ લડાઈટાંઓ આપોઆપ નાશુદ થાય અને આપણે આપણાં કર્તવ્ય-કાર્યોમાં રોકાઈ જઈએ, તેથી આપણું કલ્યાણ થશે. મારા સ્વધર્મ મતાનુસાર ત્રય સાહેબની કોઈ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી અને પૂજ્ય સાધુસંતો મારી શંકાનું સમાધાન કરી શકતા નથી, ત્યારે હું ગીતાજીનો આશરો લઉં છું. તે ઉપરાંત જ્યારે વ્યાવહારિક અડચણો તેમજ રાજનૈતિક ચિંતાઓ મને કર્તવ્યશૂન્ય બનાવી દે છે, ત્યારે હું ગીતાજીને શરણે જઈને શાંતિ પ્રાપ્ત કરું છું. ગીતાના ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સમસ્ત સંસારના ગુરુ હતા. અનેક યુગોથી તેમનીજ દિવ્ય વાણીથી ભારતનો ઉદ્ધાર થતો આવ્યો છે અને તેનાથી ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષનું કલ્યાણ થશે.

નિર્બળતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો

(લેખકો:—સ્વામી શિવાનંદજી અને પરમાનંદજી સરસ્વતી-સં. ૧૯૮૧)

રાગ—સોહિણી—કવાલી

ક્યોં નિર્બલ બન ગઇ હૈ, હાલત તુમહારી ઇન દિનોં;
 ૧ ગૌર કરકે દેખ લો તુમ, સેહત ૨ તુમહારી ઇન દિનોં.
 ઉમરેં કમતી હો ગઇ, તાકત નહીં હૈ નામ કો;
 સબસે દબને લગ ગયે, હાલત તુમહારી ઇન દિનોં.
 યાદશક્તિ કુછ નહીં, ડાયરી રહે હૈ જબ મેં ૩;
 કમર ટેઢી હો ગઇ ઔદ, સિર હૈ ભારી ઇન દિનોં.
 ધન તો સારા લુટ ગયા થા, અબ આબરૂ બતી રહી;
 કિસપે નાજ ૪ અબહો ફિરતે, શર્મ સારી ૫ ઇન દિનોં.
 પહિલે બુબુગોં ને તુમહારે, કામ કૈસે હું કરેં;
 અબ નષ્ટ સારી હો ગઇ હૈ, યાદગારી ઇન દિનોં.
 યહ વીર્યહી કી નષ્ટતા સે, હો ગઇ હૈ દુર્દશા;
 ઇસકી રક્ષા ખૂબ કર લો, દેગી યારી ઇન દિનોં.
 લગ્ન છોટી ઉમર કા હી, દોષ ગિનતે હું સબી;
 ઇસસે બઢકર હસ્તક્રિયા ૬, હૈ બિમારી ઇન દિનોં.
 અબ તો તાકત કો બઢાકર, કુછ કામ લે લો અકલ સે;
 હૈ સ્વતંત્રતા કી ખ્વાહિશ ૭, અબ તુમહારી ઇન દિનોં.
 બ્રહ્મચર્ય ખૂબ પાલો, વીર્ય કી રક્ષા કરો;
 સુધર જાવેગી ઇસસે, હાલત તુમહારી ઇન દિનોં.
 અબ વ્યસન સોર છોડકર, કસરત કરો તુમ શૌકસે;
 હોગી પુરી ઇસસે આશા, અબ તુમહારી ઇન દિનોં.
 કદમ રખના દેખકર, પડના ન તુમને આહ ૮ મેં;
 ઔરતેં અબ બન રહી હૈ, નેતા તુમહારી ઇન દિનોં.
 અમલ કરના કુછ ભી તુમને, પઢકે સબ ઇસ લેખ કો;
 તો હિન્દ મેં આ જાવેગી, પ્રસ્લેખહારી ૯ ઇન દિનોં.
 ગર યે સ્વામી કી નસીહત, તુમ ન માનોંગે જરી;
 તો ખાક મેં મિલ જાવેગી, કૌમ ૧૦ સારી ઇન દિનોં.

૧ ગૌર=વિચાર ૨ સેહત=તંદુરસ્તી ૩ જબ=જબુ ૪ નાજ=અભિમાની ૫ શર્મસારી=સજ્જન

૬ હસ્તક્રિયા=મારટરખેશન ૭ ખ્વાહિશ=ઇચ્છા ૮ આહ=કૂવો-પ્રેમ ૯ પ્રસ્લેખહારી=ખુશાલીની

મોસમ ૧૦ કૌમ=ઝાતિ

ભારતવર્ષના યુવકો અને યુવતીઓ કે જેમના ઉપર ભારતવર્ષના આધાર રહેલો છે, તેમનો રંગ ગુલાબના ફૂલ જેવો હોવો જોઈએ તે ફિક્કો ફક જેવો દેખાય છે. ગુલાબના ફૂલ ઉપર જેમ દિમ પડવાથી જે અસર થાય છે, તેવીજ અસર આ લવિષ્યના આધારરૂપ જુવાનીઆ વર્ગ ઉપર જેવામાં આવે છે, તેનું કારણ માત્ર વીર્યની નષ્ટતાજ છે.

નબળાઇ તમામ રોગોનું મૂળકારણ હોય છે. નબળા માણસ ધનાઢ્ય છતાં બળવાન નોકર-થી અંદરથી દબાતો રહે છે. નિર્બળ પુરુષ સ્ત્રીને આધીન હોય છે. કમજોર બાપ છોકરાઓની સંભાળ લેવામાં અશક્ત હોય છે. દુર્બળ મનુષ્ય આપતિસભે કોઇને ઉપયોગી થઇ શકતો નથી. કમજોર પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળતા મેળવે છે. બળહીન રેલ્વેની મુસાફરીમાં દુઃખી થાય છે, તેને કોઈ ડબ્બામાં બેસવા દેતું નથી. એક શીખ કે પઠાણને માટે એની મેળે જગ્યા ખાલી થાય છે. કમજોર ધનાઢ્ય છતાં ખાવાપીવામાં આનંદ લઇ શકતો નથી. નિર્બળ પોતાના દેવ-ધર્મની રક્ષા કરી શકતો નથી વગેરે, વગેરે. આ તમામ વાતો અમે જાણીએ છીએ પણ બળવાન થવાના યત્ન અમે કરતા નથી.

જુવાનીઆ વર્ગમાંથી લાગ્યેજ કોઇ એવો જેવામાં આવશે કે જેણે પોતાના વીર્યની યથાવિધિ રક્ષા કરી હોય. વિદ્વાનવર્ગ તો વીર્યની નષ્ટતાનું કારણ બાળલગ્ન બતાવે છે; અને તે વિષય ઉપર મોટાં મોટાં લાપણો અને લાંબા લાંબા અનેક લેખો કરી ચુક્યા છે. જે કે બાળલગ્ન વીર્ય નષ્ટ થવાનું એક કારણ છે; પણ તેના કરતાં એક મોટું કારણ બીજું છે, જેની તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તે કારણ અથવા દોષ હસ્તક્રિયા છે. આ રોગ એટલો બધો પ્રસરી ગયો છે કે કોઇપણ ઉછરતા છોકરાને લાગુ પડ્યાવિના રહેતોજ નથી અને તે એટલા બધા પ્રમાણમાં વધી ગયો છે કે છોકરાઓના લગ્નનો વખત આવે તે પહેલાં તો તેઓના શરીરની પાયમાલી થઇ ચૂકી હોય છે. અમારી વૈદ્યકીય લાઇન હોવાને લીધે અમને અનુભવસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, લણેલા વર્ગમાં આશરે નવ્વાણું ટકા છોકરાઓ આ ક્રિયામાં ઓછાવધતા સપડાયેલા હોય છે; અને ઉગતી જુવાનીમાંજ આ ઉધછરૂપી ટેવથી કાન્તિ, શક્તિ, ઉત્સાહ વગેરે નાશ પામે છે. યકૃત ક્રિયાહીન થઈ રંગ પીળો પડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થઇ ભૂખ નષ્ટ થાય છે, આંતરડાંની ક્રિયા શૂન્ય થવાથી કબજાઆતનો રોગ લાગુ પડે છે અને માથાનું દરદ થયા કરે છે. મગજ નબળાં પડવાથી યાદશક્તિ જતી રહે છે, કોઈની સાથે વાત કરવી પશુ ગમતી નથી. તે એકલો રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. હૃદયારની ટેવ વધી જવાથી અંતે પથારીવશ થઇ થોડી મુદતમાંજ પરલોક-ગમન કરી જાય છે; અને કદાચ જે જીવતો પણ રહે તો છાપાંઓમાં જાહેરખબરો વાંચી તેમાંથી શક્તિની દવાઓ અને લગાડવાના લેપો શોધી વાંચી દવાઓમાં ધનનો નાશ કરી દિવસ વ્યતીત કરે છે. હવે આપણે વિચાર કરીશું કે બાળલગ્નવિધેનાં મોટાં મોટાં લાપણો તથા લેખો કાંઇ પણ કામમાં આવી શકે ખરાં કે? કારણ કે ચોર આવે તે પહેલાં તો સર્વ નષ્ટ થઇ ગયું હોય છે, હવે રક્ષા શાની કરવી?

બાળલગ્ન કરો યા ન કરો તે બરાબરજ છે. હસ્તક્રિયા કરતાં પહેલાં અજ્ઞાનતાને લીધે ખબર નથી હોતી કે વીર્ય એજ શરીરમાં તેજ, શક્તિ, કાન્તિ અને અસ્ત્રાનું કારણ હોય છે. રૂપ અને તંદુરસ્તી વગેરે જે કંઇ છે, તે આનેજ પ્રતાપે છે, એ જ્ઞાન વીર્ય નષ્ટ થઇ ગયા પછી આવે છે; પણ ફિર પછતાય કયા હોત હૈ જબ ચિડીયોં ચુગ ગઈ રહેત?

હસ્તક્રિયાથી બચી જઈ કદાચ જે થોડું વીર્ય રહી ગયું હોય તો બાળલગ્નના ભોગ થઇ પડે છે ખરા, જેથી વખત બે વખત સ્ત્રીસમાગમમાં લુપ્ત થઇ શારીરિક શક્તિનો અંત આણે છે. જેમ જેમ માણસ દુર્બળ થતો જાય છે, તેમ તેમ વિષયવાસના વધતી જાય છે. દુર્બળતાને લીધે વિષયભોગ કરી શકતો નથી, તોપણ સ્ત્રીસંગનો યત્ન રાતમાં અનેકવાર કરે છે; પરંતુ કંઇ ન વળી શકવાને લીધે સ્ત્રીની નજરમાં હમેશને લીધે હલકો અને માનહીન થઇ તેની ઇચ્છાને આધીન થઈ જાય છે. સ્ત્રીની તૃપ્તિ ન થવાથી તે બિચારી સારા કુટુંબની હોય તો દુઃખી થાય છે, જેના પરિણામે તે પ્રદેર વગેરે અનેક રોગ આદિમાં સપડાઇ જાય છે; અને દિવસે દિવસે ક્ષીણ થઈ ઉછરતી જુવાનીમાંજ મૃત્યુનો ભોગ થઇ પડે છે. આ બધી ક્રિયા એક ક્ષણમાત્રના આનંદને માટે થાય છે અને તે આનંદ પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી. તે પ્રાપ્ત થાય

પણ કેવી રીતે ? જ્યાંસુધી કુદરતી નિયમાનુસાર કોઇ કાર્ય કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કાર્ય-સિદ્ધિ થતીજ નથી. કાર્યસિદ્ધિ જ્યાંસુધી થાય નહિ ત્યાંસુધી આનંદ પ્રાપ્ત થાયજ કેમ ?

થાકેલા માણસને ઉંઘનો આનંદ ઘણોજ આવે છે. ઉંઘ્યા પછી તે હલકો ફૂલ જેવો જણાય છે. ખૂબ ભૂખ લાગવાથી અનાજમાં મીઠાશ અને સ્વાદ લાગે છે; અગર થાક વગર એક મશરૂ કે મખમલની ગાદીપર પણ ઘણીવાર સુધી આઠોટવું પડે છે. અંતે ઉંઘ તો આવે છે, પણ તે તો આઠોટવાના થાકથીજ. ભૂખવગર ખાય તો ગળામાં તો ઉતરશે, પણ સ્વાદવગર. લહેને તેઓ ગમે તેવા પકવાન્ન અને મિષ્ટ પદાર્થો ન હોય ? અને ખાધા પછી ગુણુને બદલે અવગુણુજ કરશે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીલોગની હકીકત છે. કુદરતી ઇચ્છા થયા સિવાય સ્ત્રીસંગ કરવો તે અતિશય હાનિકારક છે.

બે બાળુ આવી સ્થિતિ હોવાથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી; અને કદાચ જો ગર્ભ રહી જાય તો એક-બે માસમાંજ સ્ત્રાવ થઇ જાય, અગર નવ માસ થયા પહેલાંજ ગર્ભપાત થાય; અને કદાચ જો ગર્ભના દિવસો આશરે ૨૮૦ પૂરા થઇ જાય તો પ્રસૂતિ કરાવવા જેટલી પણ શક્તિ હોતી નથી, જેથી દવા અગર શસ્ત્રક્રિયા વગેરેના આધારે પ્રસૂતિ કરાવવી પડે છે. તે વખતે બાળક અને માતા બેમાંથી એક પણ સહીસલામત પાર ઉતરે તો ઇશ્વરનો પાડ. દિલગીરી એ છે કે આ આપણા ભણેલા વર્ગમાંજ આવી ભુંડી દશા થાય છે. અલણુ ગામડીઆ આપણા શહેરીઓ કરતાં કંઇક સારા. જેમ જેમ મોટાં શહેરોમાં જોશો, તેમ તેમ શારીરિક સ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં ખરાબ જોવામાં આવશે. તેનું કારણ નાટક, સિનેમા અને પ્રેમરસમય નોવેલો છે. આ ત્રણ વાનાંએ આપણા ભારતવર્ષની જે અધોગતિ આણી છે, તે વર્ણવવા યોગ્ય નથી. આ ત્રણના પ્રતાપે નાના યુવકો અને યુવતીઓ પ્રેમરસમાં પડી મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ઘડી અનેક રોગોનાં ભોગ થઇ પડે છે. ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ વસ્તુઓના પ્રતાપે નવજુવાન છોકરા અને છોકરીઓ કલ્પિત પ્રીતિપાત્ર પોતાના મનમાં કદંપી રાતદિવસ તેમની કલ્પના કરી કરી ઝુપાં કરે છે, જેના પ્રતાપે વીર્ય અને રજ પાતળું થઇ સ્ત્રાવ થયા કરે છે. પછી તેનું ભયંકર પરિણામ જે આવે છે, તે જગપ્રસિદ્ધ છે. વીર્ય પાતળું થવાથી હમેશાં સ્વપ્ન કે પેસાજમાં સ્ત્રાવ થયા કરે છે, જેથી સ્ત્રીસમાગમ કરતી વખતે તરત સ્ખલિત થઇ શીતળ થઇ જઇ શરમિંદા થાય છે; અને સુભાગ્યે જે કોઇ આવાં દુર્ઘસનોથી બચી ગયેલો હોય તે પરણ્યા પછી સ્ત્રીને એટલો બધો દુરુપયોગ કરે છે કે અનેકવાર રતિક્રિયા કર્યાજ કરે છે, જેથી બન્ને બાળુ શરીરની હાનિ થયા સિવાય બીજું કંઇ પરિણામ આવતું નથી. કોઈના સમજાવ્યાથી આ ટેવ મૂકવાને બદલે જવાબ આપે છે કે, અમારી પોતાની સ્ત્રી છે, ગમે તેટલી-વાર તેને વાપરી શકીએ; પણ તેને ખબર નથી કે પોતાની સ્ત્રી તો શું પણ પોતાના શરીરને નષ્ટ કરવું તે કુદરતે અને સરકારે ગુન્હો ઠરાવ્યો છે. પોતાની કોઇ પણ વસ્તુ ઉપયોગ કરવામાટે હોય છે, દુરુપયોગ કરવામાટે હોતી નથી. સરકારના કાયદાથી બચી જવાનો સંભવ છે, પણ કુદરતના કાયદા લાગુ પડ્યાવિના રહેશેજ નહિ; અને તે ભોગવ્યાવગર છુટકોજ નથી.

અમે જગતમાં કેવળ ક્ષણિક સુખને માટેજ ઉત્પન્ન થયેલા નથી. અમારે માથે અનેક જોખમદારીઓ છે. બાળબચ્ચાંને ઉછેરવાં, માબાપની સેવા કરવી, પાડોશીઓને મદદ આપવી, ભારતભૂમિની સેવા બજાવવી અને પરલોકની તૈયારી કરવી વગેરે. આ તમામ અમારા માથે છે. જ્યારે અમારાં પોતાનાંજ શરીર નિર્બળ કરી નાખીશું, પોતાની શક્તિ ખોઈ બેસીશું, તો બીજાના કાર્યમાં શું મદદ આપી શકીશું ? ધારો કે તમારી પાસે પુષ્કળ ધન છે તેથી શું ? જ્યારે શરીરથી કાયર થઇ તમારામાં બોલવાની પણ ઇચ્છા નહિ હશે અને બોલોની સામે આવતાં દાજ આવશે ત્યારે તમારાં ધન વગેરે કંઇ કામ આવી શકશે નહિ.

જ્યારે સ્ત્રીપુરુષની સામાન્યતાવિષે વાત ચાલે છે, તે વખતે તો પુરુષ પોતાને એક મોટો ખાં, બુદ્ધિશાળી અને ડહાપણના ભંડારરૂપ માની દરેક વાતના આરોપ સ્ત્રીજાતિપર ટેળી પાડે છે. પુરુષને કામાંધ, નિર્બળ, વિષયાસક્ત વગેરે બનાવવાના તેનામાંજ અવગુણો છે; પરંતુ જો ઇન્સાફદષ્ટિથી પક્ષપાતરહિત થઇ જોઇએ તો સ્ત્રી જેને પુરુષ કમબક્કલ, મૂર્ખ અને વિષયનો ભંડાર માને છે, તે કોઇ દિવસ પોતાના મોટેથી પોતાની કામચાસનાને બ્યક્ત કરતી નથી; અને

પુરુષજ એવો અધીરો અને ઉતાવળીઓ હોય છે કે જે વારંવાર કામોંધ થઈ સ્ત્રી આગળ યાચના કર્યાંજ કરે છે. જે પુરુષે પણ પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખી કુદરત ફરજ પાડે ત્યાં સુધી અટકાવ કર્યો હોત તો પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો એક જૂદોજ આનંદ આવતો. પોતાના મન ઉપર કાબુ ન રાખવો, વારંવાર કામોંધ વિષયવાસનાને આધીન થવું, સ્ત્રીઓ આગળ રતિકીડાની યાચન કરવી, એનુંજ નામ જો અક્કલ, ડહાપણ અને શુદ્ધિ હોય તો પુરુષજ આવા ચાંદ લેવાને અધિકારી છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીમાં વિષયવાસનાજ નથી. સ્ત્રીમાં તે યુરુષ કરતાં પણ અધિક હોય છે; પરંતુ તેની સાથે તેના મન ઉપર કાબુ અને લજ્જા પણ અધિક હોય છે. જ્યારે પુરુષ તરફથી આરંભ અથવા છેડછાડ થાય છે, ત્યારેજ સ્ત્રી પોતાના મન ઉપરનો કાબુ ખોલ નાખે છે. પછી અરસપરસ લુપ્ત થઈ કુદરત રોકવાની ફરજ પાડે છે ત્યારેજ તેઓ બંધ થાય છે.

જેમ પશુ, પક્ષી, ઝાડ આદિમાટે કુદરતે રતિકાળ નિયત કરેલો છે, તેમ પુરુષોમાટે પણ છે. પુરુષસિવાય બધા વર્ગ કુદરતના નિયમેને વળગી રહ્યા છે; અને પુરુષોએ તો કુદરતના નિયમેને તિશ્નજાલિ આપેલી છે, જેના પરિણામે દિવસે દિવસે આયુષ્ય, બળ, શુદ્ધિ અને સંતતિ ઓછી થતી આવે છે. કુદરતનો નિયમ એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાધર્મથી સ્વચ્છ થાય, ત્યારે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે એકાંતી સંખ્યા એટલે ચોથ, છઠ્ઠ, આઠમ વગેરેના રાત્રિએ પોતાના શરીરે ધી મર્દન કરી દૂધ, ધીયુક્ત ભાત વગેરે વસ્તુઓનું સેવન કરવું; અને સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરી તે વખતે અડવાળા પદાર્થો ભોજન કર્યાપછી અડધી રાત્રિ વ્યતીત થયા બાદ પરસ્પર પ્રેમથી સમાગમ કરવો; તથા કન્યાપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા દંપતીએ એકાંતી સંખ્યા પાંચમ, સાતમ, નોમ વગેરેની રાત્રિએ સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરવું અને પુરુષે ધી મર્દન કરી ઉપવ્રતાવેલા પદાર્થો ભોજનમાં લેવા, તો અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ થાય.

અહીં પ્રજ્ઞેત્પત્તિની ટુંક સમજ આપવી આવશ્યક છે. પુરુષનું શુદ્ધ વીર્ય અને સ્ત્રીનું શુદ્ધ રજ મળવાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે સ્ત્રીનો રજ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો કન્ય જન્મે છે; અને પુરુષનું વીર્ય વધારે અને બળવાન હોય તો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે ઉપજો તિથિઓ બતાવી છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીપુરુષનું રજવીર્ય ઓછુંવધતું હોય છે; અને જે ધી-તેલનું મર્દન અને ખાવાના પદાર્થો બતાવ્યા છે, તે અનુક્રમે વીર્ય અને રજની વૃદ્ધિ કરવાનાં કારણો છે. જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પંદર દિવસસુધી વધતાઓછા પ્રમાણમાં તેમાં વિષયવાસના રહ્યા કરે છે; અને કમળગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લું હોવાથી તેજ દિવસોમાં ગર્ભ પણ રહી શકે છે. રજસ્વલા બંધ થયા પછી ગર્ભાશયનું મુખ બંધ થવા માંડે છે અને પંદર દિવસ થતે થતે બંધ થઈ જાય છે. આયુર્વેદ(વેદકશાસ્ત્ર)ની આજ્ઞા કહે છે નિયમ કહે તો એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રીને ગર્ભ રહી જાય અને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી બાળા ધાવતું હોય ત્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરવો નહિ. આ નિયમાનુસાર ચાલવાથી સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું આરોગ્ય સચવાય છે. પ્રજા પણ બળવાન, સુંદર અને આરોગ્ય રહી શકે છે. આ નિયમ કેટલેક અંશે પશુ વગેરેમાં સચવાય છે; પણ ધન્ય છે મનુષ્યજાતિને કે ગર્ભ રહ્યા પછી ભક્ષે પૂરા નવ માસ થવા આવ્યા હોય અગર બાળક ધાવતું હોય, કે સ્ત્રી રજસ્વલામાં હોય તેની કાંઈપણ દરકાર રાખ્યા વગર તે તો ભોગ ભોગવવામાંજ મગ્યા રહે છે! સરકારના કાયદા ભંગ કરવાર્થ સરકાર શિક્ષા આપે છે, પણ ચોરીથી કાયદાનો ભંગ કરવામાં આવે અગર સાક્ષીઓ લૂલા પડ જાય તો બચી પણ જવાય છે; પણ કુદરતનો એવો અટલ નિયમ છે કે, તેમાંથી કાંઈપણ રીતે નિયમભંગ કર્યા પછી શિક્ષા ભોગવ્યાવગર કાંઈપણ બચી શકતોજ નથી. દિવસે દિવસ જે અધો ગતિ થાય છે, તેનું આ પણ એક કારણ છે.

સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરતી વખતે પરસ્પર પ્રેમ, શુદ્ધ ભાવના અને ઉત્તમ વિચાર રાખવો જોઈએ; કારણ કે તે વખતે જેવા વિચાર અને આચરણ હોય છે, તેવીજ પ્રજા ઉપર અસર થાય છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ખાતર યથાવિધિ એક માસપર્યંત જે સ્ત્રીપુરુષે બ્રહ્મચર્ય પાળવું હોય અને ઉપર બતાવેલી વિધિપ્રમાણે સમાગમ કરવામાં આવે, તો અવશ્ય આયુષ્યવાન, તંદુ-

રસ્ત, સુંદર અને સારા વિચારવાળી તેની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. આજકાલ તો કેવળ વિષય-વાસનાની નિવૃત્તિ અને કામાગ્નિને શાંત કરવા અર્થે રતિકીડા થાય છે; અને સમાગમ કરતી વખતે એકબીજાને છેતરવાની-ખોટા પ્રેમ દેખાડવાની ખિલત્સ વાતોસિવાય બીજું કંઈપણ હોતું નથી. જેના પ્રતાપે આજકાલની પ્રજા વિષયમયજ્ઞ જન્મે છે અને નાની ઉંમરમાંજ નાની વયનાં છોકરાંઓ એજ રમત રમે છે. આવી પ્રજાએ સ્વતંત્રતાની આશા રાખવી તે તો આકાશ-પુષ્પ, સસલાનાં શિંગ, ચકલીનાં દૂધ અને વાંઝણીના પુત્ર જેવું છે.

એક પૈસો કે પાંચ ખોવાઈ જાય અગર હિસાબમાં મેળ ન આવતો હોય તો તેને માટે ઘણી દિલગીરી, ખેદ અને વિચાર થયા કરે છે; પરંતુ દિલગીરી આટલી છે કે ઘીનાં સો ટીપાં પચ્યા પછી એક ટીપું લોહી થાય છે; અને તે લોહીનાં સો ટીપાંનું એક વીર્યનું ટીપું બંધાય છે. તે વીર્યનાં અનેક ટીપાં જ્યારે પુખ્ત ઉંમર થયા પહેલાં વ્યર્થ નકામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે લેશમાત્ર પણ દિલગીરી થતી નથી; અને જ્યારે તેની સમજણ અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ત્યારે તે ખોયેલી વસ્તુ મેળવવામાં અનેક ફાંફાં મારવાં પડે છે. જાડ ઉપરથી ફળ પાકાં થયા પહેલાં તોડી ખાવામાં આવે તો ખાટાં, તુરાં અગર ખેસ્વાદ લાગે છે. રાંધવા મૂકેલા કોઈપણ પદાર્થ રાંધ્યા વગર ખાવામાં આવે તો ખેસ્વાદ લાગશે; અને શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરશે. ઘરનાં ગટર કે મોરીને ગમે તેટલું સીમેન્ટનું પ્લાસ્ટર કરાવેલું હોય; પરંતુ તે પાકું થાય તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પ્લાસ્ટર ઉખડી, પાણી ધરમાં ઉતરશે, જેથી આખી ઇમારત ડગમગી જશે. તેજ પ્રમાણે જો યથાવિધિ વીર્ય પરિપક્વ થયા પહેલાં વાપરવામાં આવશે, તો સ્વાદ આપ્યા વગર શરીરરૂપી ઇમારતને ધક્કો લાગ્યાવિના રહેશે નહિ.

સંસારમાં છોકરાંઓ એ એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. જે ઘરમાં તે ન હોય તે દીવાવગરનું કહેવાય છે; પરંતુ છોકરાંઓ પ્રમાણમાં હોય તોજ ઠીક. મારા ખ્યાલમાં તો મજબૂત તંદુરસ્ત એ છોકરા અને એવીજ એક છોકરી બસ છે. વધારે પ્રમાણમાં પ્રજા એ પણ એક દરિદ્રતાની નિશાની છે. વધારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ઉછેરવામાં સ્ત્રીની તંદુરસ્તીનો તો અંતજ આવી જાય છે. પુરુષ તો વધારે છોકરાંથી કંટાળી ધરથી બહાર પણ જતો રહે; પણ સ્ત્રી ખિચારીને ભોગવ્યાવગર છુટકોજ નથી.

આજકાલના સુધરેલા જમાનામાં દરેક પ્રકારની સ્કુલો, કોલેજો વગેરે ઉઘાડવામાં આવી છે; પણ કોઈ સ્કુલ કે કોલેજમાં ખેટા થવું, બાપ થવું, ધણી થવું, એવું સ્ત્રીખવાડવામાં આવતું નથી. લગભગ દરેક માણસને આ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે. દરેક અવસ્થામાં આકાશ-પાતાળ જેટલો અંતરાય છે.

કાયદાની અજ્ઞાનતાથી આરોપીને લાલ મળી શકતો નથી. આ નિયમ કાંઈ એકલા રાજ્ય-કર્તાના કાયદાનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ કુદરતના નિયમને પણ લાગુ પડે છે. આયુર્વેદના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી કુદરત તરત શિક્ષા આપે છે, તેમાં બહારના પૂરાવાની પણ જરૂર હોતી નથી.

છોકરાઓની કેટલીએક ખરાબ ટેવો માખાપની નાની બૂલોનાં ગંભીર પરિણામો હોય છે. જેમકે નાની વયના છોકરાને રમાડતી વખતે વારંવાર તેની ઉપસ્થિતિ ઈંદ્રિયને હલાવી રમાડે છે; અથવા તો તેને એવી રીતે તેડવામાં આવે છે કે તેનો તે ભાગ તેડનારના શરીર સાથે ધસાયા કરે છે. ધસારાથી અગર તો હલાવવાથી ઈંદ્રિય જાગૃત થાય છે; પરંતુ અંડકોશમાં વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે તેમાંથી કંઈ નીકળી શકતું નથી, પણ જેમ જેમ છોકરાઓ મોટા થાય છે અને નાનપણની કુટેવોને લીધે કોઈ કોઈ વખત સરખી ઉંમરનાં બાળકો રમતમાં પણ તે ક્રિયા આણુ રાખે છે, જેના પરિણામે ધસારાથી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ અંડકોશ પરિપક્વ થયેલા હોવાથી વીર્ય બહાર નીકળી પડે છે; અને તે ક્ષણિક આનંદને લીધે પછી જો કુટેવ પડે છે, તો તે સર્વસ્વ-નાશ કરીનેજ જાય છે.

અગર તો માખાપને એવી ખરાબ ટેવ હોય છે કે, બાળકોને નાના ધારી તેના રૂબરૂ અનેક એજાઓ કરી તેના સામેજ રતિકીડા પણ કરે છે; પણ તેઓ જાણતા નથી કે અચ્ચાંની યાદશક્તિ, નકલ કરવાની ટેવ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લઇને તીવ્ર હોય છે. માખાપને જોઈ તે પણ રમતમાં તેજ રમત રમે છે; અને એ રમત અંતે તેમની પાપમાલીનું કારણ થઈ પડે છે.

હવે લક્ષસંબંધી થોડાક વિચાર કરવા જેવો છે; કારણ કે આજકાલના વિવાહ એ પણ નબળાઈનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. તેમાં એક દોષ તો બાળલક્ષ છે, જેના જવાબદાર માબાપ અને ભોક્તા બાળકો છે. તે સંબંધી ઘણીજ ચર્ચાઓ થયા કરે છે. તેનું પિષ્ટપેપણું કરવું વ્યર્થ છે.

ઘોડી, ગાય, ભેંસ અગર તો વૃક્ષો માટે માણસ હંમેશ સારી જોડની તપાસ કર્યા કરે છે. ગમે ત્યાંથી સારી જોડ લાવી સંબંધ કરાવે છે; પરંતુ પોતાનાં બાળકો માટે આટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

કુદરતે દરેક વસ્તુની જોડ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમાં જો ન્યૂનાધિક થાય છે, તો તે કેટલીક આપણી બુદ્ધતુંજ પરિણામ છે. સ્ત્રી પુરુષની જાતિ ઉપર પણ ઘણો આધાર રહેલો છે. પ્રાચીન ગ્રંથ અનુસાર તો ચાર જાતિ સ્ત્રીની અને ચાર જાતિ પુરુષની હોવી જોઈએ. પદ્મિની, ચિત્રણી, હસ્તિની અને શંખિની—એ સ્ત્રીની જાતિઓ; અને તેજ પ્રમાણે શશક, મૃગ, વૃષભ અને અશ્વ—એમ ચાર જાતિ પુરુષની છે. તેમાં પદ્મિની નારી અને શશક પુરુષનાં શરીર, અવયવ અને સ્વભાવ આપસમાં મળતાં આવે છે; તે બન્ને કામળ, સુંદર, દેખાવડાં, ગાયન અને ગંવપ્રિય હોઈ વિષય-વાસના મંદવાળાં હોય છે. તે બેઉનાં જો આપસમાં લગ્ન કરવામાં આવે, તો તે જોડું ઘણાજ સુખી દિવસો વ્યતીત કરી શકે. તે પછીની ઉત્તરોત્તર જાતિમાં શરીરના બાહ્ય અને ગુપ્ત અવયવો મોટા અને વિષયવાસનાથી ભરેલા હોય છે. તેમાં હસ્તિની સ્ત્રી અને અશ્વજાતિના પુરુષની વિષય-વાસના અને અવયવો એવી રીતના ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે કે તેઓ એકબીજાથીજ સંતોષ પામી શકે. હવે વિચાર કરવાનો છે કે જો પદ્મિની અશ્વ સાથે અને હસ્તિની શશક સાથે શરીરસંબંધમાં જોડાય તો બેમાંથી એકને સુખી થવાનું હોઈ શકેજ નહિ. આ વિષય બહુજ લાંબો છે. એમાં તો આ ટુંક લખાણથીજ સાર લેવાનો છે.

પરણ્યા પછી રતિકીડા કયા આસને અને કેવી રીતે થાય છે, એ વિધિ લખવાથી દીર્ઘ-આયુષ્યવાળી સુંદર બળવાન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તે સિવાય અન્ય હેતુ છેજ નહિ; પરંતુ બીજાઓની સંગતથી એટલી બધી કુટેવો પડી ગયેલી છે કે તેનું ટુંક વર્ણન આખાવગર છુટકોજ નથી. ઉભા ઉભા આસને રતિકીડા કરવાથી પુરુષને પક્ષાઘાત થવાનો સંભવ છે તથા વીર્ય ગર્ભસ્થાનમાં ન જતાં બહાર નીકળી પડે છે; અને કદાચ ગર્ભ રહી પણ જાય તો પ્રજા લૂલી-લંગડી થાયજ. વળી સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિ જે આપણો મુખ્ય હેતુ છે, તે પાર પડતો નથી. પુરુષ નીચે અને સ્ત્રી ઉપર રહીને જો સમાગમ કરવામાં આવે તો પ્રમેહ થવાનો સંભવ છે. વાસણનું મુખ જો નીચે હોય તો તેમાં નાખેલી વસ્તુ કયાંથી રહી શકે ? અને કદાચ જો પ્રજા થાય તો દુર્બળ અને કદરૂપી થાય. બે જણ જો બેસીને રતિકીડા કરે તો તેમાંથી આંતરડાંની વ્યાધિમાં સપડાઈ દુઃખી થાય છે. તેમાં જો ગર્ભ રહી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પેટની અનેક વ્યાધિઓવાળી થશે. આ પ્રમાણે આવા ઘણાં વિચિત્ર આસનોમાં હાનિઓજ રહેલી છે; માટે રતિકીડા કરતી વખતે એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, સમાગમ એવા સમયમાં કરવો જોઈએ કે જે વખતે સુવાવડ થાય તે વખતે અતિશય ગરમી કે અતિશય શરદી ન હોવી જોઈએ. પુરુષ તો સમાગમ કરી વેગળો રહે છે, પણ બિચારી સ્ત્રીને આશરે એક માસપર્યંત સુવાવડ-પથારીએ કેદ રહેવું પડે છે. કેવળ પોતાનોજ સ્વાર્થ સાંચવો અને સ્ત્રીનો ખ્યાલ ન રાખવો, એ પણ એક અનર્થ નહિ તો બીજું શું ?

સગપણ કરતાં પહેલાં છોકરા તથા છોકરીના જન્મભક્ષર જોઈ અહ મેળવવામાં આવે છે, અને તેના ઉપરજ મુખ્ય આધાર રખાય છે. તેજ પ્રમાણે એકબીજાની પ્રકૃતિ મેળવવી એ પણ જરૂરનું છે. ધારો કે એક કુટુંબમાં કંઈ પ્રધાન છે તથા દરેકને કંઈનો રોગ થયા કરે છે, તો સ્વાભાવિક રીતે તે કુટુંબના છોકરાને પણ કંઈ વિશેષ હોવાજ જોઈએ; અને બીજું કુટુંબ જો કંઈ પ્રકૃતિવાળું હોય તથા તે કુટુંબની કન્યા સાથે જો પેલા છોકરાનો શરીરસંબંધ જોડાય અને જો તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રજાની શી વસ્તુ ? તે તો હમેશાં ઉધરસ, સસધૂં, દમ્બ આદિ અનેક રોગોમાંજ સપડાવાતી; માટે આવાં બે કુટુંબોએ કદી લગ્નસંબંધમાં જોડાવુંજ નહિ. કંઈપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા પુરુષે પિત્ત અગર વાતપ્રધાન કુટુંબમાં લગ્નસંબંધ જોડાવાથી તેમની

જે પ્રજા થશે તો તે આવા રોગથી મુક્ત રહેશે, માટે લગ્નસંબંધ થતાં પહેલાં બંને બાબતથી વૈદ્યકીય સલાહ લેવી જરૂરી છે.

મોટાં શહેરોવાળા, નાનાં ગામડાંઓમાં લગ્નસંબંધ જોડે તો કેટલાક અંશે ઠીક થઈ પડે; અને જગતનું બહુ ઇચ્છનાર માબાપે ક્ષય, ગદતકુષ્ઠ, હરસ, દમ અને ગરમીના ચેપી રોગોવાળાં બાળકોને તો પરણાવવાંજ નહિ.

સુંદરતા, તંદુરસ્તી અને બળ દરેકને ગમે છે, તે જોઈ મન લલચાય છે, તેવા થવાની ઇચ્છા થાય છે; પણ તેમ બનવામાં યત્ન કરવામાં આવતો નથી. કદાચ પોતાને પૂરો લાભ નજ મળી શકે પણ તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ સંભવિત છે. બગીચાના માળી ઝાડોનાં બીજમાં સુધારાવધારા કરી, ખાતરમાં ફેરફાર કરી વખત-એ વખત પાણી આપી જમીનને વિધિસર ખોદી ફળફૂલમાં એટલો અઘો ફેરફાર કરી નાખે છે કે જોનારને આશ્ચર્ય થયાવિના રહેતુંજ નથી; તેજ પ્રમાણે પોતાની પ્રજા જેના ઉપર માબાપના ભવિષ્યનો આધાર રહેલો છે, તેને નિર્બળ, કદરૂપી અને અનેક રોગથી પીડાતી જોઈ માબાપના મનમાં કંઈ નહિ થતું હોય એમ નથી. તેમને તો ધણુંજ લાગી આવતું હશે; પણ કુદરતને માથે દોષ મૂકી પ્રારબ્ધનો આશ્રય લઈ બેસી રહે છે. તેઓ નથી જાણતા કે કોઈ બનાવનાર કોઈ વસ્તુ કોઈ દિવસ ખરાબ બનાવતોજ નથી; અને પ્રારબ્ધ તો અમારું પોતાનુંજ બનાવેલું છે. ફરીને તેવું પ્રારબ્ધ ન બંધાય તે આપણા હાથમાં છે. છોકરાંઓને મૂર્ખ-ગાંડાં જોઈ માબાપ દુઃખી થાય છે, પણ છોકરાં શું કરે ? તેઓ તો માબાપની ભૂલોના ભોગ થઈ પડેલાં છે. આજકાલ કટાકટીનો વખત આવી ગયો છે. આખું જગત આગળ વધવાના યત્નમાં અને સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઇચ્છામાં રોકાયેલું છે. આવા પ્રસંગમાં નિર્બળ, રોગી, ઉત્સાહહીન અને મંદ બુદ્ધિવાળી પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ ઉત્પન્ન કરવી તેના કરતાં જે બાળક અને બાળકીઓ ઉત્પન્ન થયેલાં છે તેઓને યથાવિધિ બ્રહ્મચર્ય પગાવી, બળવાન બનાવી, કસરતનો શોખ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન કરાવી, ઉત્સાહી બનાવી પુખ્ત ઉંમર થયા પછી પરણાવાય તો તેનાથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થશે તે તમારી આશાઓમાં કાંઈ સહાયતા કરશે; અને એજ કમ જો ચાલુ રહેશે તો વખત વીત્યે એવી પ્રજા પાકશે કે સ્વતંત્રતા માગ્યાવગરજ લેશે.

આજકાલના છોકરાંઓને વિષયવાસના કે હસ્તક્રિયાથી છોડાવવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે કસરતનો શોખ એજ ખસ છે. કસરતનો શોખ લાગ્યા પછી છોકરો તમામ કુટેવો ભૂલી જાય છે અને કેવળ પોતાનું શરીર સુધારવાનીજ ચિંતામાં રહે છે. કસરત કર્યાથી શરીરમાં બળ, ક્રાંતિ, વીર્ય અને ઉત્સાહ વધે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જે આજકાલ હિંદુ-મુસલમાનના અધડા ચાલી રહ્યા છે, જેના માટે દિલ્લીમાં મોટી ચર્ચા ચાલી હતી અને કાગળીઆં ઉપર ઠરાવ પણ થયા હતા, તે સર્વે અધડા એની મેળેજ મટી જઈ શાંતિ પ્રસરશે.

વાદ સાથે વાદની મિત્રાચારી નબે છે. વાદ અને બકરાની મિત્રાચારી હોઈ શકતી નથી; કદાચ હોય તો એમજ સમજવું કે બકરો તો વાદની દયા ઉપરજ જીવે છે.

તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ બહારથી લાવવું પડે તેમ નથી. છોકરાંઓએ ૨૪ વર્ષ અને છોકરીઓએ સોળ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, કસરત કરવી, ખુદ્દી હવામાં ફરવું, ખૂબ ચાવીને ખાવું, દરેક પ્રકારનાં વ્યસન-જેવાં કે ચા, કૌશી, બીડી અને દારૂ આદિથી દૂર રહેવું, એક પથારીમાં સ્ત્રીપુરુષે સૂવું નહિ, પ્રેમરસનાં નાવેદ્ય, નાટક અને સિનેમાનો ત્યાગ, સારા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન, મળમૂત્ર આદિનો વખતસર ત્યાગ, નખળાં આચરણ વગેરેથી દૂર રહેવું, આ તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો છે. માબાપ જો પોતે આ નિયમ પાળશે તો છોકરાંઓને અનુકરણ કરતાં વાર લાગશે નહિ.

અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે ?

કાશીમાં શંકરાચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો વગેરેએ ભેગા મળી, ધર્મશાસ્ત્રો તપાસી અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોને શાળામાં, કૂવા ઉપર, સભાઓમાં અને તીર્થમંદિરોમાં એકસરખા ગણવા જણાવ્યું હોવાનું પંડિત જગતનારાયણ જણાવે છે. ('એકાવર્તમાન' તા. ૬-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

કયા યહ કૂર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ?

મહન્ત બૈકુંઠદાસ કી લીલા ખુલી !

('અર્જુન' ના એક અંકમાંથી)

પુષ્કર નંદાપ્રાચી સરસ્વતી કે કિનારે કાનવાય નામ કા પવિત્ર તીર્થસ્થાન હૈ, જહાં જન્મા-
ધમી કા મેલા લરાતા હૈ. કુછ સમય સે યહાં કે મહંત બૈકુંઠદાસ બાબા હૈ જન પર અજમેર કે
કષ સેઠાં કી પૂરી શ્રદ્ધા હૈ. કહતે હૈં કે બાબાજી કી ચેલી ધનડી ને એક લડકી જની જે જંગલ
મેં ડાલ દી ગઈ. પાપ કા લડા ફૂટા, પુલિસ પહુંચી. કહતે હૈં કે બંદ મકાન મેં ગડ્ડે કે અંદર
જસપર મટકા ઢકા થા ધનડી ખૂન સે ભરે હુએ કડાં સહિત મિલી. ઉસને ખયાન દિયા. ખતાતે
હૈં કે બાબાજી કા ગર્ભ થા. મામલા પુલિસ મેં હૈ. હિંદુસલા કે પ્રધાન બી વહાં પહુંચે. લડકી
અબી જંદી હૈ, જે ઉન્હોંને અપને સુપુર્વગી મેં રકખી હૈ.

તીર્થો મેં ઐસી ઘટના હિંદુજાતિ કે મુખ પર કાલિખ પોત રહી હૈં. હિંદુ અખ બી ચેતે
ઔર ઢાંગી પાપ કે ટેકેદારોં કો મહંતી સે પરે કરેં. ન જને ઐસે આચારહીન પુરુષોં કો ગૃહસ્થી
કયોં કર અપના દેવ ખતાયે રહતે હૈં ? ફૂસરે યદિ કામવેગ નહીં રૂકા તો ખેર, પર પાપ કો છિપાને
કે લિએ યે ફૂર દુધમુહોં પર ઘટના અત્યાચાર કેસે કર લેતે હૈં ઔર સાથ હી ઇન પાપિયોં ને
અપની સંગતિ મેં ગર્ભ મેં ૯ માસ તક બાલક કો પાલનેવાલી માતા કો ઘટના ફૂર કયોં કર ખના
લિયા ! કયા યહી ફૂર કર્મ સનાતન ધર્મ હૈ ?

અખલાયે સખલા બનેગી, તલી દેશોદ્ધાર હોગા.

('અર્જુન' ના એક અંકમાંથી)

દિલ્લી સે એક દેવી ને હમેં લખ્યા પત્ર લિખા હૈ, જસકા આવશ્યક લાગ નીચે ઉઠ્ઠત
કિયા જના હૈ:—

“મેં દિલ્લી.....મુહલ્લે કી રહનેવાલી હૂં. ઇસી મંગલ કો યાની ૨૪-૫-૨૭ કો અપની
બહિન સે મિલને જ રહી થી, પરંતુ જખ મૈં બિસ્તી મારાન સે જને લગી ઇસી સમય અનેક
મુસલમાનોં કે બડે અપમાનિત શબ્દ સુનતી ગઈ. મુઝે યાદ નહીં કે ઉન્હોંને કયા કયા કહા ?
પરંતુ કુછ યે હૈં ‘શાઆશ પઢી’ ‘કયા ખની હૈ’ ‘કિયર જ રહી હૈ’ ‘મૈં તો યે રહી ?’ ‘માર ડાલા’
ઈત્યાદિ. મુઝે ઠીક ઠીક માલૂમ નહીં કે મૈં કિસ સ્થાન પર થી જખ કે એક મુસલમાન ને જન
ખૂઝ કર કુહની મારી. મૈં યદ કેવલ ઇસ લિએ લિખતી હૂં કે હરેક હિંદુ આખેં ખોલ કર પઢે,
કે ઉનકી સ્ત્રિયોં કી યહ કેસી ખેદજનકી કરતે હૈં. કૃપા કર કે અપની સ્ત્રિયોં કો અંકલા ન
જને દિયા કરેં; જખતક કે ઉનકે સાથ કોઇ આદમી ન હો.” ઇસ પત્ર કો પઢ કર હમેં બડા
રંજ હુઆ. કયા હમારા શહર ઇસ યોગ્ય નહીં રહા કે ઇસમેં લલે ઘરોં કી સ્ત્રિયોં બાબરોં મેં
સે ગુજર સકેં ? કયા ધર્મ ઇસીકા નામ હૈ કે મનુષ્યતા કો તિલાંજલિ દી જાય ? કયા મુસલમાન
નેતા ઔર ધર્મપ્રચારક અપને અનુયાયિયોં કો ઇતની ખાત સમજાને કી કૃપા ન કરેંગે કે વહ
સ્ત્રીજાતિ કો આદર કરના સીમેં—ફિર વહ સ્ત્રી કિસી ધર્મ યા જાતિ કી હો.

હમ હિંદુ સ્ત્રિયોં સે બી કુછ નિવેદન કરના ચાહતે હૈં. અખ ઝુડી શર્મ સે કામ ન ચલેગા.
અપને આપકા દુપટે મેં લપેટ કર ઔર ગાલિયાં સુનકર કાન દબાયે ચલાયે જના બી કયા શીલ
મેં શામિલ હૈ ? કયા યહ હિંદુનારી કા ધર્મ હૈ ? કયા યહ હિંદુનારી કા ધર્મ નહીં હૈ
કે પાપી પુરુષ કે લિએ ચંડી કા રૂપ ધારણ કરેં ? હમ કઈ વાર પ્રસ્તાવ કર ચૂકે હૈં કે પ્રત્યેક
હિંદુ સ્ત્રી કો કૃપાણુ ધારણ કરની ચાહિયે. યદિ ઇસ પ્રસ્તાવ કો સ્વીકાર કિયા જાય, કિસી યુઝે
કી યહ શક્તિ નહીં હો સકતી કે વહ આખેં ઉઠાકર દેખે યા મળક કરે. સ્ત્રિયોં કી માનરક્ષા
કા કેવલ ઇતના હી ઉપાય નહીં હૈ કે ઉન્હેં મકાન મેં યા છુર્કે મેં બંદ કરકે રકખા જાય.
રક્ષા કા યહી અર્થ હૈ કે વહ આબહી સે ઘૂમેં ફિરે ઔર ફિર બી ઉન્હેં ઊડને કા કોઇ
સાહસ ન કરેં. ઇસકે લિએ આવશ્યક હૈ કે હિંદુ અખલાયે અખલાત ઊડ કર સખલા બનેં.
તલી દેશ કા ઉદ્ધાર હોગા, અન્યથા નહીં.

હિંદુસમાજ ! તને સમર્પણુ ! ધૂળ પડો તારા હિંદુપણા ઉપર !!

એક હિંદુ અખળાનો પુકાર ! અને હિંદુસમાજ ! સાંભળ. કાં તો હવે તું
જઈને દરિયામાં પડ કે કાં તો ઋષિમુનિઓ તરફ વળ !!

(“પ્રતાપ” પત્રમાં પ્રગટ થયેલી હૃદયદ્રાવક હકીકત)

હું બ્રાહ્મણ જાતની ઉંચા ખાનદાનની ગરીબ અનાથ સ્ત્રી છું. કેટલાંએક વર્ષો થયાં પ્રભુની મારા ઉપર કરી નજર છે. મારા પતિ દિવાના બની મને ત્યજી પરદેશ ચાલ્યા ગયા છે. બે વર્ષ થયાં તેનો કંઈ પત્તો નથી. હાલ મારી ઉંમર લગભગ ૧૮-અઠાર વર્ષની છે અને મારે ચાર વર્ષનું અભાગીડું બાળક છે. દળણું દળી અને ચરખો કાંતી હું માંડું અને મારા અભાગી બાળકનું પોષણ કંઈ છું; પરંતુ કેટલાંએક દિવસ થયાં મારા ઉપર નવી આફત આવી પડી છે. અહિંયાંના પોલિસના કોઈ મુસલમાન અધિકારીઓ મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. (આ અધિકારીઓનાં નામ ‘પ્રતાપ’ના સંપાદક મહાશય પાસે આવી ગયાં છે. જે યોગ્ય સમયે તે પ્રગટ કરશે.) પહેલાં તો તે લોકોએ મારી પાસે એક હલકી સ્ત્રીને મોકલી. એ સ્ત્રીએ મને અનેક લોભ-લાલચથી ફસાવવા ચાલું. મને કહે કે શામાટે દુઃખો સહન કરે છે ? પોલિસના એક અમલદારનું ખાવાનું કરવું અને બેઠાં બેઠાં મોજ ઉડાવવી. એને તારા ઉપર દયા આવી છે, માટે તારી પાસે મને મોકલી છે. મેં એ બાઈને ચોખ્ખો ધનકાર સંભળાવ્યો. કેટલાંએક દિવસ બાદ ફરી તે સ્ત્રી મારી પાસે બત્તી વખતે આવી અને કહ્યું કે, અમલદાર સાહેબને તારા ઉપર દયા આવી છે; માટે તને કંઈ ખેરાત આપવા બોલાવેલ છે. ઉભાં ઉભાં પાછું આવવું છે, ચાલ હું તારી સાથે આવું. મેં વિચારીને રાત્રિને વખતે જવાની ના પાડી. એજ રાત્રે લગભગ અગી-આર વાગે બે માણસ સફેદ પાયજામા પહેરી મારા મકાનમાં ઘુસી આવ્યા અને મને હરકત કરવા લાગ્યા. ડરતી મારી મેં જૂમ પાડવી શરૂ કરી અને પાડોશનાં માણસો બેળાં થઈ ગયાં; એટલામાં તો તેઓ બંને ગસ્તના માણસ છે, એમ બતાવું બતાવી છટકી ગયા. પાડોશીઓએ પણ પોલીસનાં માણસો ધારી ડરથી કાંઈ ન કહ્યું. એ વખતે એમ માલમ પડી ગયું કે, એ બંને માણસ એક થાણાના અધિકારી છે. પોલિસના મુસલમાનો હજીસુધી મને તગ કયાં કરે છે. કેટલાક દિવસમાં ૩૪ મી કલમ મુજબ માંડું ચલાવું કર્યું. એક કેસ તો હાલ પણ લાગેલો છે. મેં મારા સર્વ હાલ-હવાલના ખર્ચ અરજદાર પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને મોકલ્યા છે અને મથુરા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ ઉપર પણ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યું છે; પરંતુ હજીસુધી સુનવાઈ થઈ નથી અને પોલિસવાળા હજીસુધી ઠેકાણે આવ્યા નથી. અગર સરકાર કે હિંદુ જનતા મારી કષ્ટકથા ઉપર ધ્યાન નહિ દે તો હું અખળા મારો ધર્મ નહિ છોડતાં કોઈ ફૂલા કે તળાવમાં ડૂબી મારો પ્રાણ તજીશ ! શું હું આશા રાખું કે સરકાર તથા હિંદુજનતા મારી ધર્મરક્ષાનો કંઈ પ્રયત્ન કરશે ?

અભાગી અમેલી

x

x

x

x

હે લગવાન ! આ આર્થદેવીનો પુકાર તારાપ્રત્યે પણ ન થયો હોય તો જરૂર થાઓ, તને સંભળાઓ અને તેનો ઉદ્ધાર થાઓ; પણ હે દીનાનાથ ! રોજ સેંકડો આવા રાક્ષસી દુરાચાર થઈ રહ્યા છે અને હિંદુઓ પોતે પણ તેમાં સામેલ છે ! હે દીનાનાથ ! કાં તો હવે અમે હિંદુ-જાતિને દરિયામાં ડૂબાવી દો, કે કાં તો અમારા ધનના કે ધનવાનોના યુદ્ધામ રાષ્ટ્રસેવકોને અક્ષય આપો.

દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ !

વોટફર્ડ ખાતેની એક કંપની દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ પ્રકટ કરે છે. દરરોજ આ કંપનીના મકાનમાં ૨૦ ટન કાગળો દાખલ થાય છે અને પુસ્તકોના આકારમાં તે બહારની દુનિયામાં જાય છે.

(‘બેડાવર્તમાન’ તા. ૬-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ગુલામીની ભાવના છોડો

(લેખક:-સંત પૌલ રિશાર-‘દલિતકોમ’ તા. ૧૨-૧૦-૨૬ના અંકમાંથી)

હિંદમાં ક્યાંયે સ્વતંત્રતા નજરે પડતી નથી. હરેક ઠેકાણે સ્વતંત્રતાને દબાવી દેવામાં આવેલી છે. જીવનના હરેક વ્યવહારમાં તેને ગુંગળાવી નાખવામાં આવી છે. બાળકોની સ્વતંત્રતા પર માઆપોની એકદંથ્ય સત્તાનો સોટો ધુમ્પા કરે છે. સ્ત્રીઓના પર પુરુષો રાજ્ય કરે છે અને સમાજ ન્યાતમ્મત અને રૂઢિનાં બંધનોમાં જકડાયેલો છે. દેશનાંજ બાળકો એકબીજાને ગુલામ બનાવતાં હોય, ત્યારે પ્રજા તે કેવી રીતે મુક્ત-સ્વતંત્ર થઇ શકે?

તમારે હિંદને સ્વતંત્ર બનાવવું છે? તો પહેલાંજ તમે તમારી જાતને મુક્ત કરો! તમારી પરવશતાનું કારણ તમારી અંદર રહેલી ગુલામીની ભાવના છે. આ ગુલામીની ભાવના તમારા પોતાના મકાનમાં બાળપણથીજ શરૂ થઇ જાય છે. એ મકાનોમાં નાનપણમાંજ તમારા મગજ પર કેમ તાબે થવું, એ ભાવનાઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. કેવી રીતે મક્કાન થવું, એ ભાવના ત્યાં શીખવવામાં આવતી નથી.

બીજાને તાબે થવું-આજ્ઞાપાલક બનવું એ પણ ખરેખર એક મોટી ફરજ છે-મક્કાન ધર્મ છે; પણ ક્યાં અને ક્યારે આજ્ઞાનું પાલન કરવું, એ સમજવું જોઈએ. હિંદની પ્રજાનો આર્થ આદર્શ, પ્રાચીન ધર્મ એ કંઈ વડીલોની આજ્ઞા-હુકમને આંખ મીંચીને પાળ્યા જવાનું કહેતો નથી. પ્રાચીન ધર્મ તો કહે છે કે, માતા-પિતાને માન આપો, ગુરુના હુકમને તાબે થાઓ. આ જમાનામાં તો આખા દેશને દોરનાર ગુરુ હોઇ શકે. તેના હુકમને માથે ચઢાવવો એ પ્રકૃતિના હુકમને માન્યા બરાબર છે. ફરજનો સવાલ આવી તમારી સામે ખડો રહે, ત્યારે તમે તમારી જાત કરતાં કુટુંબની, કુટુંબ કરતાં દેશ અને દેશ કરતાં માનવજાતિના હુકમ ઉઠાવી લેજો-તે હુકમની બજાવણી કરજો. આ રીતેજ તમે ખરેખરા સ્વતંત્ર બની શકશો; પણ તેની સાથે વિષ્ણુભગવાને ભરેલાં પેલાં ત્રણ ડગલાંની કથા હમેશાં યાદ રાખજો! એ ત્રણ કદમ તે સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં છે.

સામાજિક સુધારણા માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી પડશે. લગ્નના નવા કરારો અને આદર્શ રાખવા પડશે-લાકડેમાંકડું વળગાડી દેવા સરખા હાલના રિવાજ નહિ ચાલી શકે; અને જે સઘળી બનાવટી દિવાલો ખડી કરી છે તેને તોડી તોડી જમીનદોસ્ત કરવી પડશે. આ દિવાલો તે ખાસ કરીને આજ રસકસવિનાની મુઠ્ઠાવ બનેલી અને માણસને કચડી નાખનારી ન્યાતમ્મતની છે.

નાણાંની બાબતમાં સમજાને હાથે નિર્બંજની અને ધનવાનને હાથે ગરીબની થતી બરબાદીનો અંત આણવો જોઈશે. કારખાનાં અને નરકાગાર સરખાં શહેરોના વેપારધંધાને વેગળા ફેંકવા માટે ધર-ઉદ્યોગ અને ગામડાંના કસબોનો વિકાસ કરવો પડશે. આ ઉપરાંત પુખ્ત ઉંમરનો પુત્ર બાપકમાઇપર જીવે અને બાપ છોકરાના ગુજરાન માટે અનેક અટકળો બાંધતો રહે, એ બંને શરમભરેલું છે.

ધર્મની બાબતમાં તેનું નવેસરથી મંડાણ કરવું પડશે. ધર્મમાંથી મગજની અને સ્વાર્થનું જડમૂળ ખોદી કાઢવું જોઈએ.

આ રીતેજ તમે સ્વતંત્ર બની શકશો. સાચી મુક્તિ-સ્વતંત્રતા આ રીતેજ મળશે.

ગઉમાતા કી મહત્તા

(લેખક:-કવિવર હરિશંકર શર્મા-‘વિશ્વમિત્ર’ના તા. ૨૮-૬-૨૭ના અંકમાંથી)

ભેદ-ભાવ જૂનકર સખકો સમાનતા સે, દૂધ, દહી, ધૂત, માવા, માખન ખિલાતી હૈ-
બોતે જોતતે હૈ બૈલ, સિંચતે હૈ ખેતીયાંકો, ખીંચતે હૈ ગાડી અન્ન-પટ લી દિલાતી હૈ-
હાડ મલ-મૂત, ચામ-ચર્ખી ચલાતે કામ, વ્યય કો બચાતી, તુચ્છ તિનકે ચખાતી હૈ-
જીવન મેં જગ કી ભલાઇ કરતી હૈ ગાય, મરને પૈ જનતા કી જૂતી બન જાતી હૈ.

જ્ઞાતિના નારાયણ

(લેખક:—રા. પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણી-‘લોહાણા હિતેચ્છુ’ તા. ૨૩-૬-૨૭ના માંથી)

ઉપાએ આજાં અજવાળાંના અંબારનાં મંડાણ માંડ્યાં છે. તેનાં અમીઝરણાંની ઝીણી સરો પુટી રહી છે. કુદરતના કિલ્લોલના ગુંબર ગુંબઘ રહ્યા છે.

પ્રભુના પ્રેરણાત્મક ભજનોના ધોષ ગાજી રહ્યા છે; મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુ-ઘટ વાગી રહ્યા છે; છતાં જેમ મૃત્યુદેવની મહેરબાની ઉપરજી જીવતા માનવીને જીવનની તૃણા ફૂટતી નથી, તેમ મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુઘટ વાગ્યા છતાં ઉંઘનાં આળસ ફૂટતાં નથી.

“...નારાયણ, નારાયણ” નો ધોષ એકાએક કણગોચર થયો. થતાંની સાથેજ હું ઉઠ્યો. આસપાસ કોઇયે નહોતું. ઉઠ્યા પછી નહોતો સંભળાતો “નારાયણ, નારાયણ” નો મર્મસ્પર્શી ધોષ કે નહોતો સંભળાતો કોઇનેયે શબ્દમાત્ર. સર્વત્ર શાંતિ હતી, છતાં મને આશ્ચર્ય જેવું કશુંયે નહોતું. ઉઠતું એક પ્રકારના આનંદની-તેજની છાયાના આજા પ્રકાશ પડતા હોય નહિ તેમ લાગતું હતું.

પ્રકાશ આજો હતો, પરંતુ તેમાંથી સરતી તેજની સરો અનેરી હતી; અને તેમાંથી નીત-રતી આનંદની છોળ તો અતૌકિક હતી.

પછી એક પ્રકારનું પરિવર્તન ધસી આવ્યું. એ અજબ પત્રો હતો. “નારાયણ” ને સપડાવી લીધો. તે પણ વશ થઇ ગયો.

હુંયે તેને નારાજ થવા ન દેતો, ઉઠતું તેને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્નશીલ હતો. આથી ઉભય વચ્ચે મિત્રતા જન્મી અને મિત્રતાની આ ગાંઠે તો એવું સ્વરૂપ પકડ્યું કે જાણે તેને છોડવાના યુગયુગના પ્રયત્નોયે નિષ્ફળ નીવડે એમ મને તે વેળા જણાયું.

પરંતુ પછી તો બાજી બદલાઇ ગઈ. તેણે નારાયણ વૈષ્ણવ અને વિદ્યાસનગર વસાવ્યાં. વચ્ચે ચેતનાના ચેતનવંતા અગ્નિની ચીણુગારીના નવવંત પ્રકાશ પ્રકટાવ્યા. વૈષ્ણવ-વિદ્યાસના વિષયદુર્ગમાંયે આ પ્રાણુવંત અગ્નિની શીખો ભજુકતી; મૃત્યુદેવની સામેયે આ ચીણુગારીઓ પોતાનાં અજેય આયુધ માંડતી અને વિજયવંતાજ સંમેટતી.

પરંતુ પછી ? પછી તો તેણે દાવના પાસા ફેરવી નાખ્યા. સાથે રમતની રેખાએ બદલાવી દીધી. ધીમે ધીમે અગ્નિનો આત્મા ઉડવા લાગ્યો. ચીનગારીનાં ચેતન ચાલવા લાગ્યાં. આત્મા-વિનાનો અગ્નિ એલવાવા મંડ્યો. ચેતન્યરહિત ચીનગારીઓ ખુઝાવા લાગી.

આ અંધારામાંયે અવશેષો આશાને આશ્વાસન આપતા કે, બાજી હજુયે હાથમાંજ છે, લગામ હાથમાંથી ગયેલ નથી. ખરેખર, બાવો પાતાળમાં હતો અને ચોટી મારા હાથમાં હતી. જો આશ્વાસન જેવી કોઈ ચીજ હોય તો તેમાંની આ પ્રકારનીજ હતી. ચોટલી ઝાલીને બાવાને ઉપર આણવાના મારા સઘળા પ્રયત્નો મિથ્યા હતા, કારણ દેખીતુંજ છે. કોઇએ ચોટલી ઝાલીને બાવાને ફૂવામાંથી કાઢ્યાનું સાંભળ્યું છે ?

અને આજે ? આજેયે ચોટલી-ઘગામનો એક છેડો હાથમાં હોવાનું મને લાન છે. મારી આ નિરાશામાંથીયે આશાનાં અમર ફિરણો પુટશે એવી માન્યતાને આધારે હું એક છેડો પકડી રહ્યો છું. નીચું જોતાં તો નાખી નજર સરખીયે પડતી નથી; હું હતાશ થઇ ગયો છું. જ્યારે હું મારી વર્તમાનદશાનો વિચાર કરૂ છું, ત્યારે મારી દૃષ્ટિએ દુઃખના ડુંગરો દેખાય છે અને મારા ઉપર આવાં આક્રમણો થતાં જોઇને સહેજજ પ્રશ્ન નીકળે છે કે, “નારાયણનું” નારાયણ-તેજ જતાં મારી આ સ્થિતિ ?

અને વાચકબંધુ ! તનેયે આપણી સાંપ્રત સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં જ્ઞાતિમૈયાનું તેજ જાંખું ચડેલું જોઇને શંકા નથી થતી કે, “આપણાંયે તેજ ઓસરી ગયાં છે ?”

અરીઠાનો ઉપયોગ

(લેખક:-ડૉક્ટર ટી. મોતીવાલા-ગોપીપુરા, સુરત-‘હિંદુસ્થાન’ ના એક અંકમાંથી)

હિંદુસ્તાનના જંગલની વનસ્પતિ અને તેના ગુણદોષવિષેના લેખો કે જેની હારમાળા આપણા પ્રખ્યાત ‘ગુજરાતી કેસરી’ માં શરૂ થઈ હતી, જેનો લાલ સેંકડો ગરીબ-ગુરખાંએ તેમજ ધણીક સદ્ગૃહસ્થોએ લીધો હતો. ત્યારબાદ કમનસીબે અમેને લેખ બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. લેખ બંધ કરવાનું કારણ એ હતું કે, ધણીક માણસો નાહકના કાગળો લખી અમને ધણીજ તકલીફ આપતા હતા. તેને અનુસરીને અમેએ લેખ આપવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું. હાલમાં ધણી સદ્ગૃહસ્થો તરફથી અમને એવી ફરમાસ થઈ છે કે, તમારા વનસ્પતિના લેખો પાછા શરૂ કરો; કારણ કે તમારા લેખો વાંચી દુઃખી માણસો લાલ લે અને આપને આશીર્વાદ મળે. ખેર...! અમેએ તેઓનું સુકન રાખી હાલમાં આ સેવકે વળી પાછી પોતાની કલમ લાઇ ધરી છે. હવે આજે અરીઠાવિષેનો લેખ શરૂ કરું છું. અરીઠા છે તો એક અદની વનસ્પતિ, પણ તેના ગુણો ધણીજ બળવાન છે. અરીઠાને સંસ્કૃતમાં અરીષ્ટ, ફેનીલા, ગુચ્છફળ અને ગર્ભપાતન કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં અરીઠા અને હિંદુસ્તાનીમાં રીઠા કહેવામાં આવે છે. અરીઠાના ઝાડની દરેકે દરેક વસ્તુઓ ઉપયોગી છે. એનું સેવન કરવાથી દુકળ વખતમાં ખરેખરો ફાયદો બતાવે છે; પણ મૂળ સવાલ એ છે કે, આ વીસમી સદીને અનુસરીને તેમજ કેટલાક વૈદ્યોની આજ્ઞાને લઈને લોકોને દેશી દવાપરથી મોહ ઓછો થયો છે. અમે હિંમતથી કહીએ છીએ કે, જેવો ગુણ આવા ઝાડપાલામાં સમાયેલો છે, તેવો ગુણ બીજી રકમ-ધકમપર નથી. ન્યાં સો સો રૂપિયે તોલાની કિંમતી દવાઓ નિષ્ફળ જાય છે, ત્યાં આ એક પાઇની વનસ્પતિ ફતેહમંદ નીવડે છે. અરીઠાનાં ઝાડ વીસથી પચીસ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં ધણી ડાળીઓ નીકળેલી ચોતરફ ફેલાયેલી જેવામાં આવે છે. ફૂલ ફિક્કા ઘોળા રંગનાં આસો-કારતક માસમાં આવે છે અને ફળ પોષ-મહાસુધીમાં તૈયાર થાય છે. મૂળનું લાકડું ફિક્કા ભુરા-પીળા રંગનું રસભર્યું હોય છે, પણ કાપ્યા પછી તે પરની જાલ પીળા રંગની થઈ જાય છે. વાસ જરા તીખો ખુશબોદાર અને સ્વાદ કડવાશ લેતો મીઠો તથા ચીરપરો લાગે છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ દાહક અને ઉષ્ણ લાગે છે. ફળ કાચાં હોય છે, ત્યારે પીળાશ પડતાં લીલા રંગનાં હોય છે; પણ પાકીને સૂકાય છે, ત્યારે તે પરની રંગાળ ધીમે ધીમે ખરી જાય છે. ગમે તેવો પેટનો દુઃખાવો-પેટમાં થતી ચુંકના ઉપર અરીઠાનાં ફળની જાલનો ગળ ર થી ૩ ઘઉંભાર સરખત અને આસવામાં આપવાથી આરામ થાય છે. અરીઠાનો ગુણ જંતુનાશક, ગરમ, મેલને સાફ કરનાર તથા ઉત્તેજક છે. અરીઠાનું મૂળીયું કફન ગળાય છે. અરીઠાનું લાકડું બટકણું હોય છે, તેથી તે વિશેષ કરીને કામમાં આવતું નથી; તોપણ તે થાંભલા, કોદાળી વગેરેના હાથાઓ, કાંસકી વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. સપ્તમાં સપ્ત અર્ધા તેમજ આખા માથાનો દુઃખાવો હોય તો નાસાવીરેચનતરીકે અરીઠાના શીણનું નાકમાં ટીપું નાખવું; તેથી નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી નીકળે છે. અરીઠાના ઠળીઆની માળા બનાવવામાં આવે છે, જે પહેરવાથી સાપ આવી શકતો નથી એવી ધણી લોકોની માન્યતા છે. માથામાં જી પડી હોય અથવા તો ટોરના શરીરમાં જી પડી હોય તો અરીઠાનું ફીણ ચોળવાથી જી નો નાશ થાય છે. સાપ વીંછુ વગેરે ઝેરી જનાવરનાં કરડવાથી અથવા અફીણના ઝેરથી પીડા થતી હોય અથવા ઝેર ચઢ્યું હોય તો અરીઠાનું પાણી ઉલટી કરાવવા માટે આપવું. અરીઠાની જાલ અને સરગવાનાં પાન આ બે વનસ્પતિને લસણની સાથે વાટી તેમાં હળદર, મીઠું અને મરી મેળવી કૂતરાના કરડવા ઉપર બહારથી લગાડવામાં આવે છે. સરગવાનું મૂળ અને જાલ ધણાં દંભક છે, તેથી કરીને તે ગર્ભસ્થાન ઉપર બાહ્યોપચારથી પણ ધણી ઝેરી અસર કરે છે અને તેથી ગર્ભનો પાત થાય છે. તે વિષે લંબાણ હેવાલ કર્નલ કે. આર. કીર્તિકરે પોતાના ‘પોષક-સ પ્લેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા’ વો. ૧ માં આપેલો છે, તે જાણવા જેવો છે. અરીઠાની અસર ગર્ભસ્થાન ઉપર થાય છે અને તેથી ગર્ભપાત કરવામાં તે વપરાય છે. માથે લોહી ચઢી જવાના રોગમાં, મૂર્ચ્છા અને બેશુદ્ધિમાં પણ તે વપરાય છે. ઝેરી જનાવર

કરડેલું હોય અથવા ઝાડા કે કેલેરા થયેલ હોય તેની સુસ્તી ઉડાડવા માટે અરીઠાનું પાણી આપવામાં આવે છે. હિસ્ટીરિયા જેવા દરદમાં તેનો ધુમાડો આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અરીઠાના ફળનું અંજન કરવાથી સર્પના ઝેરનો નાશ થાય છે. ઉલટી કરાવવાને માટે અરીઠાનું પાણી લગભગ પાંચ રૂપિયાભાર આપવું. અરીઠાનાં બી ઝેરી છે એમ નહિ સમજવું જોઈએ. અમુક એક વનસ્પતિનો એક ભાગ ખોરાકતરીકે વપરાતો હોય તો તેનો બીજો ભાગ ઝેરી ન હોય. ઝેર શબ્દથી લાંબો વિચાર કરી જોતાં માણસના શરીરને જે જે વસ્તુ હરકતકતાં હોય તે સમજવું. એવા દાખલાઓ બનેલા છે કે કેટલીક વનસ્પતિનો જ્યારે એક ભાગ સલામતીભરેલી રીતે શાક વગેરે કરવામાં વપરાય છે, ત્યારે તેનો બીજો ભાગ ઝેરી પૂરવાર થયેલો હોય છે. ગુજરાતમાં ફણુસીની શીંગો ઘણી જાણીતી છે, અને તેથી કરીને તેનું શાક ઘણું માણસો ખાય છે; પણ તેનું મૂળ ખાવામાં આવે તો તેથી ઝેરની અસર ઉત્પન્ન થાય છે. રતાળુના મૂળનું શાક તમામ લોકો ખાય છે, તેમ તેને ખાશીને તથા તેનાં ભજીયાં આપણે ખાઈએ છીએ; પણ એના વેલાની કુમળી ડાંડી-ઓના પાનનું શાક થાણાના તુરંગમાં કેદીઓએ ખાધું હતું, તેથી તેઓને ઝેરની અસર થતાં ઉલટી ને ઝાડો થયો હતો. શરીરે ફેલ્લા થયા હોય અને તે પાકપર આવતા ન હોય તો અરીઠાના શીણનાં પોતાં મૂકવાથી પાકપર આવી જાય છે. મગજ ભ્રમિત થયું હોય, મગજપર વાયુની અસર હોય એવાં દરદમાં અરીઠાનો ભૂકો સુંઘાડવામાં આવે છે. અરીઠા ગર્ભને પાડી નાખે છે, ત્રિદોષને મટાડે છે અને અરીઠાના અંદરનો ગર્ભ પાચનશક્તિ વધારે છે. અરીઠાનું શીણ રેશમી કપડાં ધોવામાટે સાબુ કરતાં પચાસગણું વધારે સરસ છે; તેમજ માથાના વાળ, દાંડીના તથા કપડાં સાફ કરવામાં ખાસ કરીને વપરાય છે.

શિવાજીનો સંદેશો-તેમના આત્માસાથે વાતચીત

(‘હિંદુસ્થાન’ના તા. ૬-૫-૨૭ના અંકમાંથી)

ગયા રવિવારે મૃત આત્મા સાથે વાત કરવાના કાર્યમાં પ્રવીણ એવા સ્પીરીટ્યુલીસ્ટોની એક બેઠક મળી હતી. શિવાજીના ત્રિશત સાંવત્સરિક જન્મોત્સવની શરૂઆત થવા પહેલાં એ લોકોએ શિવાજી તરફથી સંદેશો મેળવ્યો હતો. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં રહેતા ડૉ. જેકબ ઇઝાકીએલ, જેઓ એક જુ છે અને રીટાયર્ડ આઈ. એમ. એસ. હોઈ ઉપલી વિદ્યામાં પ્રવીણ છે, તેમણે શિવાજી તરફથી મળેલો સંદેશો કાગળ ઉપર લખી લીધો હતો. સંદેશ દરમિયાન દેખાયું હતું કે, શ્રી શિવાજી હમણાં સત્યલોકમાં છે. ઉપલી સલા તરફથી શ્રી શિવાજીનો નીચે મુજબ સંબળાયેલો સંદેશો પ્રગટ કરવામાં આવે છે:-

“દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. સ્વદેશસેવા કરનારાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; અને દંભીઓ દેશને વધુ નુકસાન કરતા જાય છે. હાલની ચળવળો દેશને વધારે ને વધારે ગુલામીમાં જકડતી જાય છે. સંગઠનની ચળવળ હજી વધુ જોરમાં ચલાવવાની જરૂર છે. આટલું થયા પછીજ બીજાઓ તમને માન આપશે. શુદ્ધિની ચળવળ ચલાવી દેશને એકત્ર કરો, આ કાર્યક્રમ જે થોડાં વર્ષ ચાલશે તો હિંદુસમાજ વધુ બળવાન થશે અને ભવિષ્યમાં જે જરૂર પડશે તો એમ થયા પછીજ સમાજ ટકી રહેશે.”

જ્યારે મી. જેકબે ‘સ્વરાજ્ય ક્યારે મળશે?’ એવો સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “જ્યારે દેશસેવકો સ્વરાજ્ય લેવાને પૂરતા તૈયાર થશે ત્યારે સ્વરાજ્ય મળશે.”

આગળ ચાલતાં શ્રી શિવાજીએ કહ્યું કે, “જે શુદ્ધિ અને સંગઠનની ચળવળો ચાલુ હોય તોજ આવા સમારંભો ફતેહમંદ ગણી શકાય. શુદ્ધિ અને સંગઠનમાંજ તમારા બધા સમારંભો આરંભજો. મારા સંદેશને લોકો માને યા ન માને તોપણ તમે તમારું કાર્ય કરજો. આજે એ કરતાં બીજો સંદેશ હું આપતો નથી.”

“તમારા જન્મમહોત્સવનો સમારંભ કયા ચોક્કસ દિવસે થવો જોઈએ?” એ સવાલ જ્યારે ડૉ. જેકબે પૂછ્યો ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “આ દિવસ ખરો હોય યા ખોટો હોય તે વિષે મને કશું લાગતુંવળગતું નથી.”

ધર્મને નામે અધર્મ !

‘દેવદાસીઓ’ તરીકે રહેતી જુવાન બાળાઓની વેશ્યાઓ જેવી

દશા—એક કુમારિકાનું બલિદાન—આપઘાત કરતાં તેણે

કરેલો એકરાર—શ્રીમતી મુથુલક્ષ્મીની અરજ

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

દેવદાસીતરીકે દેવને અર્પણ કરવામાં આવેલી, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં વેશ્યાનું જીવન ગાળવાને સરખાવેલી લોકોથી મનાતી શંપકાવલી નામની ૧૩ વર્ષની મદ્રાસી કુમારિકાએ આપ-ઘાત કરીને પોતાની જીંદગીનો છોડો આપ્યો છે.

એ છોકરીએ “ તામોલ નાડુ ” પત્રના અધિપતિ અને જાણીતા પ્રજાકીય આગેવાન ડૉ. વરદરામલુ નાયડુપર એક ઘણો દયાજનક પત્ર લખી કલંકિત જીંદગી કરતાં મોતને પોતે શા માટે પસંદ કર્યું, તેનો ચિતાર આપ્યો છે. એ કુમારિકા લખે છે કે:—

“ મારા ખરાબ કર્મના સંજોગે એક “ દાસી ” માતાને પેટે હું જન્મી હતી. મારી ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામી. પછી મારી દાદીમા મારાપર બહુ હેત રાખતી. તેણે મને મોટી કરી. રામાયણની વાતો હું બહુ પ્રેમથી સાંભળતી અને દરરોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી કે, તે મને રામ જેવો પતિ આપે અને હું સીતા જેવી સુખી થાઉં.

એક દહાડો મારી મોટીમાએ મને પણ “ દાસી ” થવા કહ્યું, જેથી કરીને હું વેશ્યાના વંધામાં પડું.

મેં તેની ખરાબ સલાહ માનવાની ના પાડી અને તેને ભક્તી અને સહયુક્તી થવા કહ્યું.

એ પછી હું ૧૩ વર્ષની થતાં ઉંમરલાયકની થઈ. બીજવાર પણ તેણે મને દેવને અર્પણ કરવાને જણાવ્યું; કારણ કે હવે હું સ્ત્રી થઈ હતી. થોડા સમયમાં (દેવ સાથે) મારાં લગ્ન કરવાંજ જોઈએ.

સગાંઓનો બળાત્કાર

તે સમયે પણ, મેં તેને ઘણી સમજાવી કે, હું લગ્નની પવિત્ર ક્રિયાથી એક કૂતરા સાથે પણ લગ્ન કરીશ; પરંતુ “ દાસી ” તરીકે વેશ્યા તો થઈશજ નહિ.

એ પછી, મારાં સગાંઓએ પોતાનું ધાર્યું કરવા, મારાપર બળાત્કાર કર્યો; પણ હું ઘણી મક્કમ રહી. ૭ દિવસસુધી મને ભૂખે મારવામાં આવી. તેમ કરતાં ૧ મહીનો નીકળી ગયો. મેં આપઘાત કરવાની પણ ધમકી આપી.

દાદીમાનું તરકટ

એક દહાડો એક શ્રીમંત માણસ મારી દાદીમા પાસે આવ્યો અને તેઓ વચ્ચેની લાંબી વાતચીત દરમિયાન, મેં દાદીમાના ફક્ત નીચલા શબ્દો સાંભળ્યા:—

“ ...તે ઉંઘી જાય, પછી તમારે ફાવે તેમ મોજ ઉડાવજો. ”

આ શબ્દોથી મને સખ્ત આંચકો લાગ્યો. મધરાતસુધી હું જાગતીજ પડી રહી. પછી દાદીમા આવીને જોઈ ગઈ અને મને સૂતેલી ધારીને ચાલી ગઈ.

આખાદ બનાવ્યો !

“ તરતજ મેં બેડી થઈને પથારીમાં ઓશીકાને ઉભું સુવાડ્યું અને તેનાપર મારી સાડી ઓઢાડી ! ”

હું બહાર જઈને ઉભી અને બારીમાંથી જોવા લાગી.

તરતજ પેસેા શ્રીમંત માણસ ઘરમાં દાખલ થયો અને ઓશીકાને જોસથી આલિંગન દીધું !

પુરુષવેશમાં નાડી

આ પછી હું ગુપ્તગુપ્ત મરદનો પોષાક પહેરીને અને રૂ. ૨૦૦, ના દાગીના લઈને ઘરમાંથી નાઠી.

પછી હું કલાદીના પવિત્ર તીર્થે ગઈ અને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની કુંબકાનમ ખાતે મુલાકાત લીધી.

પોતાના મરણ અગાઉ લખેલા પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી લખે છે કે:— “ હે પ્રભુ ! દેવ-દાસીઓને બચાવ ! ”

“ હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, હાલ મારે જે સહન કરવું પડે છે, તેવા દુઃખમાંથી

મારા જેવી બીજી નિર્દોષ બાળાઓને જીગર ! તેઓને પરણેલી જીદગી ગણવા દે ! જો કે મેં માઈ ધર છોડી મારી પવિત્રતા જાળવી રાખી છે, છતાં દુનિયાની નિંદાથી બચવા ખાતર, મેં આ જીદગીને છોડી લાવવા ઠરાવ કીધો છે.”

“મેં ડાં વરદરાજાનું નાચકું મારા કેસથી વાકેફ કીધા છે અને તે તેમને પોતાના પત્રમાં છાપવાને અરજ કરી છે.”

મારો પત્ર વાચકો વાંચશે, તે અગાઉ તો હું આ દુનિયા છોડી બીજી દુનિયામાં ચાલી ગઈ હોઈશ; જેથી કરીને મારા પેદા કરનાર પ્રભુને હું આજીવ કંઈ કે, તે મારી રાંક બહેનોને કલંકા “દાસી” ની જીદગીમાંથી બચાવે. મને આશા છે કે, મારા મોતથી મારી દાદીમાને ધડો મળશે.

લીંડુ કુમારી શંપકાવલી”

મદ્રાસની ધારાસભાની જાણીતી બાહુ સભાસદ, શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મી આ લયંકર રિવાજ નાબુદ કરવાની દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરતાં ‘હિંદુ’ માં પત્ર લખી જણાવે છે કે:—

“ગઈ તા. ૧૭ મીના “તામીલ નાડુ” પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી નામની “દાસી” કન્યા, કે જેણે વેશ્યાતરીકેનું લયંકર અને ત્રાસદાયક જીવન ગુજરવામાંથી મુક્તિ મેળવવા આપ-ધાત કર્યો છે, તેના હૃદયભેદક પત્ર પ્રગટ થયો છે. તે જીવાન અને બીનઅનુભવી હતી અને આપધાતસિવાય તેને બીજો કોઈ માર્ગ સૂઝ્યો ન હતો.

પોતાના જેવી હાલતમાં આવી પડેલી નિર્દોષ “દાસી” કુમારિકાઓમાટે તેણે સચોટ દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરી છે.

આપધાત કરતાં તેણે એવી ઉમદા અભિલાષા રાખી હતી કે, તેના જેવી છોકરીઓની જે કમકમાટીભરી હાલત થાય છે, તે તરફ સમાજનું ધ્યાન ખેંચાય તે માટે કંઈક સચોટ પગલાં ભરવાને પ્રજા જાગૃત થશે.

તેના સદ્ગુણ, આત્મભોગ અને પવિત્રતાના રક્ષણમાટેની કાળજીએ દુનિયાને ખતાવી આપ્યું છે કે, જીદગી કરતાં પણ પોતાના શિયળને વડાનું ગણનાર સ્ત્રીઓ ધરાવવાનો, હજી આ દુનિયામાં દરેક કોમ દાવો કરી શકે છે. પછી તે કોમ, ગમે તેટલી પછાત કાં ન હોય !

એ રિવાજ નાબુદ કરો !

આ લયંકર અનીતિને ધર્મની સંમતિ હોવાનો લોકોમાં ભ્રમિત ખ્યાલ પેસી ગયો છે. મંદિરના દ્રશ્યો હઠ અને દુરાગ્રહથી તેને પોષી રહ્યા છે. “કોઈમ્મતુર સેનગુલુતર મહાજન સંઘ” ની આ રિવાજ નાબુદ કરાવવાની કોશીષ ઉપદ્રા કારણસર નિષ્ફળ ગઈ છે; છતાં હિંદુ કોમે જાગૃત થઈને પોતાના સમાજમાં પેડેલી આ લયંકર બીને નાબુદ કરવી જોઈએ.

કહેવાતા ધાર્મિક રિવાજના ખોટા ધર્તીંગ હેઠળ, લાખો નિર્દોષ બાળકોઓને અનીતિના લયંકર ખાડામાં હોમી દેવામાં આવે છે, જ્યારે ધર્મોચાર્યો થઈ ખેડેલાઓ એ લયંકર “વેશ્યા”—સમૂહ તરફ મુંગે મોટે જોયા કરે છે. સ્ત્રીકેળવણી નહિ હોવાથી, હિંદુસમાજ આવા અનર્થો જડ-મૂળથી દૂર કરવાને તૈયાર થતો નથી, એ શોચનીય છે. સ્ત્રીઓના એક મોટા વર્ગની આવી પતિત દશાથી હિંદુઓની નૈતિક, ધાર્મિક, શારીરિક અને સામાજિક અધમ સ્થિતિ થતી જાય છે. ઘણા સુખી સંસારનું નખોદ વળે છે. આ જીવાન સ્ત્રીઓ પુરુષોનું મન ચલિત કરવા જીદગીભર સર-જાયેલી હોવાથી સમાજનો સડો વધતો જાય છે.

“દેવદાસીઓ” માં ઘણી વાંઝીયણો રહે છે; તેઓ પૈસા આપીને કુમળી બાળાઓ ખરીદે છે અને તેઓને “દેવદાસી” બનાવીને અનીતિના જીવનમાં સમજાવે છે. એવી હજારો બાળાઓ, હિંદુકોમમાં પરણીને પરણેલું સુખી જીવન નહિ ગાળી શકે ? પણ હિંદુસમાજ આવા લયંકર અનર્થો હજી પણ ચલાવી લે છે, તે અફસોસની વાત છે.

છેલ્લે શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મી, આ રિવાજ નાબુદ કરવાનો સુધારો મદ્રાસની ધારાસભામાં હાલ રજુ થયેલા “રીલીજીયસ એન્ડોનમેન્ટસ એક્ટ” (હિંદુ ધર્મોદ્ધાર કંડોને લખતા કાયદા) માં આમેજ કરવાની મજબૂત હીમાયત કરે છે.”

આ તે પુરુષવર્ગનાં પરાક્રમ કે કૂર કાળાં કર્મો !!

(લેખિકા:-કુમારી જયવતી દશાઈ-“હિંદુસ્થાન” તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

લગ્નગણો શરૂ થયો છે. એ વેદીમાં અનેક બાળાઓનાં બલિદાનો લેવાવાં શરૂ થયાં છે. હિંદુસંસારમાં ઠામ ઠામ અજ્ઞાનનાં અંધારાં વ્યાપી ગયાં છે. તેમાં કુરુદિઓની અંધભક્તિથી હોળીઓ સળગી રહે છે અને તે ભડભડતી હોળીમાં, જીવદયાના હિમાયતી હિંદુઓ પોતાનાંજ પુત્રપુત્રીઓને હોમી રહ્યા છે !

આ ભડભડતી હોળીઓમાં અપાતાં બલિદાનોનાં થોડાંક ઉદાહરણો નેહએ.

(૧) વર કે કન્યા પૂરું બોલતાં કે ચાલતાંએ શીખ્યાં ન હોય, તેમને માઆપોની કમરે ચઢાવીને અંધરૂદિ શ્રદ્ધાની ભડભડતી હોળીમાં લગ્નને નામે હોમવામાં આવે છે !

(૨) બાર વર્ષની બાલિકાને કુળ નામની રાક્ષસિણીની અંધભક્તિને નામે બાસક વર્ષના ચુદ્ધાની પાંચમી પત્નીતરીકે ગોડવણ કરવા નીકળેલા પોતાની જાતેજ પોતાને અકુલીન માની લેવાની શુદ્ધામી મનોદશાથી પોતાની પુત્રીના હૈયામાં ભડભડતી હોળી સળગાવે છે !

(૩) એજ કુલરાક્ષસિણીની અંધભક્તિથી સાનભાન ભૂલી કંઈક કાળજનાં બનેલાં હિંદુ માઆપો સોળ વર્ષની પોતાની કુમારિકાને દશ વર્ષના કહેવાતા કુલીન ગમરૂની ‘બાયડી’ બનાવવાની રાક્ષસી રમતમાં, લગ્ન નામની હોળીમાં પેટના ફરજંદનું બલિદાન હસતે મુખે ચઢાવી, “મૂછો છોકરાને આવશે કંઈ છોકરીને ઓછીજ આવવાની છે ?” એવી શબ્દબાણાવળીથી દઝાડેલાને ઉપરથી ડામવાની શૈનાની કૂરતા બતાવે છે !

(૪) ભણીગણી કન્યાને કોઈ અભણ, એદી, વ્યસની કે રોગી વરની સાથે ‘હાથેવાળો’ મેળવવાને બદલે સળગતા સંસારનો ભોગ બનાવવામાં આવે છે !

(૫) દમડાનાં લાલચુડાં માતાપિતા કે સગાંવહાલાં કાગડાની કોટે દહીયરૂં બાંધી, ધરની તિબેરી તર કરવામાં કસાઈ કરતાંએ અધર્મ કામ કરી મલકાય છે. કસાઈ બકરાને રહેંસે છે, આ લોકો મનુષ્યજાતિમાં કામળ ગણાતી સ્ત્રીજાતિની પોતાનીજ પુત્રીને રહેંસે છે. કસાઈ મુએલા પશુના માંસનું વેચાણ કરે છે, આ લોકો જીવતા મનુષ્યના માંસનું વેચાણ કરે છે !

‘લગ્ન’ નામની આવી હોળીઓ આ મહીનામાં ઠામ ઠામ સળગવી શરૂ થશે. તેની જવાબાઓથી હિંદુસંસાર હજીપણ વધુ ને વધુ સળગતો જશે.

અત્યારની લગ્નપ્રથા એટલે રાક્ષસી પ્રથા. પરણનારની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેની ઇચ્છા જાણવામાં ન આવે અને તેમ છતાં નક્કી થયેલા સાટાને જીવનજર વફાદારીથી વળગી રહેજો એવો ‘મારશક્ષ-લો’ નો પડકાર કરવામાં આવે તેનું નામ ‘લગ્ન’ આવી રાક્ષસી રમતોને ‘લગ્ન’ નામ આપવું, તે ‘લગ્ન’ ની પુણ્યમય અને પવિત્ર ભાવનાઓને કલંકિત કરવા જેવું છે.

આવાં લગ્નથી હિંદુ ‘વરવહુ’ ધરસંસાર ચલાવે છે, પ્રજોત્પત્તિ કરે છે; પણ તેથી સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતરતું નથી. સમાજ સશક્ત, ઉજ્જવલ અને આર્થિક બળવાન નથી. નિર્માલ્ય રૂદિઓ બલવત્તર બનતી જાય છે, દેશ વધારે ને વધારે પરતંત્ર થતો જાય છે ! આવાં લગ્ન એટલે અંધન, પડતી નીસરણી !

આ નીસરણીથી અધઃપતનને માર્ગે ઉછરતી ચૌદ, પંદર અને સોળ વર્ષની બાળાઓને પેટે પાકતી નિર્માલ્ય પ્રજા નથી તો તેના માતાપિતાને મદદ કરતી, નથી તો તેની યાત્રિ, ગામ કે દેશને મદદ કરતી, પણ ખુદ પોતાની જાતને પણ તે મદદ કરી શકતી નથી. હતભાગી ભારતની પરતંત્રતા અને પડતીનું મોટામાં મોટું કારણ એજ છે.

જ્યાં આવી પ્રજા પાકે ત્યાં જગજગનનીઓને માટે જેલખાનાં અને ગુલામી ખતો તૈયાર થાય, માનુષ્યની ઠામ ઠામ અવગણના થાય, સ્વયંશક્તિ અને દેવીઓને અપમાન, ભેગમ એવાં અપમાનજનક વિશેષણો લગાડવામાં આવે. અરે એટલુંજ નહિ પણ

માતા રક્ષતિ કૌમારે, મર્તા રક્ષતિ યૌવને । પુત્રા રક્ષતિ વાર્ધક્યે, ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥
જેવા 'લોકો રચાય અને પોતાનીજ માતાઓની સ્વતંત્રતા હરી લઈ, પ્રજા જાતે સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસે ! આવી રીતે પતન પામેલી પ્રજાની ઉન્નતિમાટેનો સાચો માર્ગ ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું તે છે. સમાજના આ સુધારકો અને નેતાઓ ! સાવધાન થાઓ અને આ લગ્નમહીનામાં લગ્નની ભડભડ હોળીઓ અટકાવી 'પરણવું' એ તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં 'લગ્ન એટલે સ્વર્ગવું' સોપાન' એ વ્યાખ્યાઓ સાચી પાડી ખતાવવા મથો.

જૂની પુરાણી થઈ ગયેલી રૂઢિઓને આંધળી રીતે અનુસરવા જતાં પ્રજા મુડાલ અને અચેતન બની જાય છે. જે સમયે જે કારણસર રૂઢિ યોજવામાં આવી હોય તે સમય અને કારણ બન્નેનો નાશ થઈ જવા છતાં રૂઢિઓના ભૂતને પકડી રાખનાર પ્રજા જાતે ભૂત જેવી બની જાય છે. રૂઢિલક્ષ પ્રજા અને ઘેટાના ટોળામાં ફરક રહેતો નથી. 'ચાલ્યું' આવે છે, માટે તેને ચલાવ્યા કરવું' એજ એ મુડાલ પ્રજાનું જીવનસૂત્ર અને છે. એ વહેમભરી રૂઢિઓના ડરથીજ પછી તો તે પ્રજા નીતિ અને ધર્મનું પણ પાલન કરે છે. પરિણામે પ્રજાનું પતન થાય છે. રૂઢિની ગુલામી એજ તે પ્રજાનું લક્ષ્ય બને છે.

સ્ત્રીઓને પડદા પાછળ ગોંધી રાખવાની પ્રથા એ જાતની રૂઢિની ગુલામીનું સુસ્મૃતિચિહ્ન છે. તુર્કસ્તાન સ્વતંત્ર થયું ને એ ગુલામીને તોડી ફેડી નાખી. ઇજિપ્તમાં ચેતન આવ્યું અને સ્ત્રીઓના મુખ ઉપરથી પરતંત્રતાના, ગુલામીના, અપમાનના પડદા હટવા લાગ્યા ! પણ અચેતન હિંદમાં તો હિંદુ અને મુસલમાનોમાં પડદાનાં પ્રાબલ્ય હજી જેમનાં તેમ કાયમ છે.

એ પડદા સ્ત્રીઓમાટે અપમાનની પરાકાષ્ટા છે. પડદા પાછળ રહેવાથીજ સ્ત્રીજાતિ પવિત્ર રહી શકે એવી કૂર કલ્પનાનું એ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ સ્ત્રીજાતિને હીણપત લગાડનાર છે; અને શું સ્ત્રીઓ એ અપમાનને-એ હીણપતને પસંદ કરે છે ? કદી નહિ. નવા યુગની સ્વતંત્રતાને ચલાનારી સ્ત્રી કદી પણ એ માનભંગ દશાને લઈ ચલાવવા તૈયાર નથીજ.

એનું ઉદાહરણ બંગાળની સ્ત્રીકેળવણી પરિષદમાંનું મીસીસ આર. એસ. હુસેનના હેયાનો પુકાર પૂરું પાડે છે. એ બહેન સામાન્ય બાઈ નથી. સોળ સોળ વરસથી તો એ સખાવત સ્મારક શાળા ચલાવી રહેલ છે. નથી તો એ ઉછાંછળાં કે નથી તો વગરવિચારે એક અક્ષર પણ બોલનાર. એ બહેન દરદભરી ચીસ પાડતાં કહે છે:—

“પડદાની રૂઢિને જીવલેણ કારખોનીક ઍસીડ ગેસની સાથે સરખાવવી જોઈએ. જે તે ગેસની સામે સાવચેતીના ઉપાય લેવામાં ન આવે તો તેનાથી દુઃખવિનાનું મરણ થાય છે. તેજ રીતે પડદા પાછળ અમારી બહેનોનું, એ પડદાને લીધે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણસંહારક વાયુને લીધે દુઃખવિના ધીરે ધીરે મરણ થાય છે—અર્થાત્ ધીરે ધીરે મરણ લાવનાર વિષ અથવા તો ગેસના જેવીજ પરદાની અસર વૈદ્યકીય નજરે થાય છે.”

પરંતુ મનુષ્યત્વની નજરે એના આત્મા ઉપર જે ખરાબ અસર થાય છે, તેની તો સીમાજ નથી ! કુદરતે મનુષ્યને સરજીને ખુલ્લા હવાઅજવાળાની તેને ભેટ કરી ! પણ મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીજાતિને માટે પડદો સરજીને એ નૈસર્ગિક ભેટ ઉપર લૂંટ ચલાવી ! એથી સ્ત્રીજાતિના આત્માનું દેખીતી રીતે જહનતજ થાય છે !

મીસીસ હુસેન એવી ફરીઆદ કરે છે કે, “હિંદમાં આ બહેનોની ફરીઆદ સાંભળનાર કોઈ

નથી. ગાંધીજીએ અત્યંતે અને ત્રીજા વર્ગના રીખાતા મુસાફરોની રાડ સાંભળી, જનવરો ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણું અટકાવવા માટે પણ ધણી સરચાઓ સ્થપાયેલી છે, એકાદા કૂતરા ઉપર ગાડી ફરી વળે તો એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રકારો ભારે હોહા મચાવી મૂકતા જણાય છે; પરંતુ ઝનાના-માં પૂરી મૂકવામાં આવેલી અમારા જેવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓની દયા ખાનાર સમસ્ત હિંદમાં એકે વીરસો પુરુષ જણાતો નથી. ”

એ બહેન હૈયાની વરાળ કાઢતાં કહે છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એ સમાજનાં બે અંગ છે; છતાં કેટલાય વખતથી પુરુષો અમે સ્ત્રીજાતિને છેતરી રહ્યા છે અને અમે એ બધું મુંગે મોઢે સહન કરી રહ્યા છીએ. એટલે જૂના જમાનાથી પુરુષજાતિ આમ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વિજય મેળવવાને મત્તકાઇ રહી છે ! ” પરંતુ એમનો આ વિજય પક્ષીની પાંખો કાપી તેને ઉડવા કહેવું અને તે ઉડી ન શકે એમાં પોતાનો વિજય માનવો તેના જેવો છે. સહુદય બંધુઓએ આ વાત વિચારવા જેવી છે.

સ્ત્રી અને પુરુષની ખેડડી સંસાર-રથનાં બે ચક્ર છે. એમાંના એક ચક્રે મોટરનું ટાયરવાળું પૈડું જોડ્યું હશે અને બીજા ચક્રે જૂનામાં જૂના સમયના ગાડાનું પૈડું જોડ્યું હશે તો કદી પણ એ રથ ચાલી શકવાનો નથી. હિંદનો સંસાર-રથ અત્યારે ખોળાંબે પડ્યો છે, તેનું મૂળકારણ આજ છે; પરંતુ વર્ષોના વિજયથી મસ્ત બનેલા મરદોને આપણે જ્યાંસુધી બરાબર શુદ્ધિ ઉપર આવીશું નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ આપણા લક્ષ સ્વીકારવા તૈયાર થવાના નથી. લક્ષ અને અધિકાર બીજા ભાગવાથી કદી પણ મળ્યા જણ્યા નથી. બહેનો ! ઉઠો અને જ્યાંસુધી લક્ષસિદ્ધિએ ન ચહોતો ત્યાંસુધી લગારે જાવો નહિ.

“ ચન્દા ”

(લેખક:-રામનાથ શર્મા “ કમલેશ ” ‘ વિધિમિત્ર ’ ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)
નોકરી તિજરત કૃષી કે કર્મ કરિ દેખા, સારે રોજગારન કા ભાવ હુઆ ચન્દા હૈ;
યાતે છોડિ કામ સારે ત્યાગિ કે આરામ બસ, સેવક સમાજ દેશ કા કહાયા બન્દા હૈ.
સેવા મેં લગા હૈ દેશપ્રેમ મેં પગા હૈ, જાતિ-ધર્મ મેં રંગા હૈ ખૂબ દૂસરા ન બન્દા હૈ;
ઔર કછુ ચાહતા નહીં કસમ ખુદા કી યાર ! “ કમલેશ ” માંગતા પ્રકત એક ચન્દા હૈ.

ભારત ભારત કી આરત

(લેખક:-નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિન્ધ્યક્ષેત્ર-‘ વિધિમિત્ર ’ ના તા-૨૮-૬-૨૫ ના અંકમાંથી)
અફસોસાં કિસી વક્ત થા ગુલજર ચે ભારત, અબ રોના નજર આ રહા જો, યાર એ ભારત.
અજુન વ લીમ, કર્ણુ, દ્રોણ, લીખપિતામહ, અભિમન્યુ સે વીરોં કા થા ભંડાર ચે ભારત. ૧
ચે ધર્મરાજ સે યહાં ધર્માત્મા મહીપ, ભગવાન કૃષ્ણ કા થા પ્રાણાધાર ચે ભારત. ૨
નીતિજ રામચંદ્ર સે સીતા સી પતિવ્રતા, ભાઈ ભરત સે પ્રેમ કા આગાર ચે ભારત. ૩
આતે ચે સીખનેઠા ગૈર મુલકસે યાં લોગ, સખ ઇલ્મો હુનર કા રહા ચટસાર ચે ભારત. ૪
પરવા ન કિસીકી બી કમી રખતા થા જરા, હર એક બરતુ કા થા ભંડાર ચે ભારત. ૫
સખ દેશોં કા શિરતાજ થા કુછ થી કબી નહીં, ચોં થા કબી બના ન ખાકસાર ચે ભારત. ૬
હે કૃષ્ણ કર્મવીર કહાં હો બત આ તો-કબતક સહેગા ગૈરોં કી પ્રટકાર ચે ભારત. ૭
અબ કરકે કૃપા આઓ ફિર એક બાર ‘ નરાયણ ’, કબસે તુમહારી કરતા ઈન્તબર ચે ભારત. ૮

બુદ્ધિમાન દેશભક્તોપ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના

(‘લોહાણા હિતેચ્છુ’ તા. ૭-૭-૨૭ના અંકમાંથી સાબાર ઉદ્ધૃત)

એ કચ્છી લોહાણા બહાદુર શિવદાસભાઈ! તમને ખારોટના અભિનંદનજ છે. તમારી જ્ઞાતિની લાજ રાખવાની ભક્તિ સર્વવિદિત છે. તમારી નાડીમાં શરવીરતાનાં લોહી ફરે છે, તમે વીર-રસના રસિયા છો, તમે જ્ઞાતિને શોભાવવા સારી રીતે સેવા કરો છો. એવાં કામ કરનાર શિવદાસભાઈને જ્ઞાતિ સાથે મીઠો સંબંધ જળવાઈ રહે એ જોઈને ખારોટ રાજ થાય છે.

પણ શિવદાસભાઈ ! મુંબઈમાં મળેલા ડાયરામાં તમે હાજર હતા કે ? જો હાજર હો તો ખારોટની મટુલી આગળ એક લાઈ જે સૂચના કરી ગયા, એ સૂચના ખારોટ તમારી આગળ મૂકે છે. એ સૂચના હિંદુવટ જળવનારી ઉંચી સૂચના છે. તમે તો હિંદુવટ જીવતી રાખવા માટે કમરે ભેટ બાંધી છે, એટલે એ સૂચના જરૂર ઝીલજો, ઝીલીને અમલી બનાવજો.

સૂચના એવી છે કે, જે ચારણોએ મુંબઈમાં ડાયરા જમાવ્યો હોય એવા ચારણોની એક સંસ્થા સ્થાપવી. એવા ચારણોને એમાં પગારદારતરીકે રાખવા અને એ ચારણોનો સંઘ ગામડે ગામડે ફરે, ગામડે ગામડે ડાયરા જમાવી એમાં રામાયણ અને મહાભારતની વીરરસની કથાઓ કહે. જુઓ તો ખરા, તમે જે વીરરસને માટે આંખ લાલ કરો છો એવો વીરરસ સર્વ સ્થળે જામી જાય અને સૌની આંખ તમારા જેવી મર્દાનગીભરી લાલ થઈ જાય. અખતરો છે કરવા જેવો હો !

ખારોટ તો માને છે કે એ માત્ર અખતરો નથી, પણ એક ખરી બીના છે. જો આવા ચારણોને રોકવામાં આવ્યા હોય તો જે હિંદુવટ સાચવવા માટે આજે હિંદે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે એ કાર્યનાં ખૂબ સંગીન પરિણામ આવે. દશ વક્તાઓનાં શરવીરતાવિષે ભાષણો થાય એને બદલે કવિ મેઘાણુંદ જેવો એક ગદ્યી જે મહાભારત અને રામાયણની શરવીરતાનો પ્રસંગ કહે તો લોકોને ઉભા કરી દે, એમાં ખારોટને જરાય શંકા લાગતી નથી. ભાષણો કરતાં આમવર્ગ ઉપર વાર્તાઓ સારી અસર કરી શકે છે. શિવદાસભાઈ ! આ કામ (જરૂર) કરવા જેવું છે.

જો વિધવાઓમાટે શિવદાસભાઈનો એક મિત્ર હજારો રૂપિયા આપવાને તૈયાર હોય તો વિધવા થતી વીરતામાટે તો જરૂર હજારો રૂપિયા શિવદાસભાઈના મિત્રો આપેજ. ત્રણ ચારણોને પગારદારતરીકે રોકવા જેટલું ફંડ શિવદાસભાઈને કરવું, એ એક ચપટી વગાડે તેટલામાં થઈ જાય, એમ ખારોટને લાગે છે.

ખારોટ તો ઘણાંય ગામડાંમાં ફરે છે અને ગામડાંઓને ગોંદરે પ્રાતઃકાળે જ્યારે જાણુના સુંડલા લઈને ઉભેલી કન્યાઓને જુએ છે, ત્યારે એને આ યુગના જુવાનીઓ યાદ આવે છે. શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનામાં ઉડતા યુવાનની ભવિષ્યની અર્ધાગના જાણુના સુંડલા ભરવા અહીં તહીં દોડે છે, એ વિચારજ તમને કદંગો લાગતો નથી ? સંસ્કારભૂખ્યા કંઈક જુવાનોની જીંદગી બગડે એમાં ખારોટને કંઈ નવાઈ લાગતી નથી.

તંદુરસ્તી હોય પણ સંસ્કાર ન હોય, શરીર ગોરું હોય પણ અક્કલનો છાંટો ન હોય, હાથ-પગ મજબૂત હોય પણ હૈયું કાચું હોય એવી છોકરીઓને પરણી પેલી શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનાવાળો જુવાન માથે પોક મૂકીને રૂએ તો એમાં જરાય આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી !

ધનાદયો આ કન્યાઓને સંસ્કાર આપવા પોતે એ કન્યાઓના પિતા અને તો કેટલું બધું પુણ્ય હાંસલ થાય ! એ કન્યાઓની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે, એ કન્યાઓની શરીરની કાંતિ કાયમ રહે પણ સાથે સાથે થોડું શિક્ષણ એ કન્યાઓને મળે એ ઉદ્દેશથી ઠામઠામ કન્યા-

શિક્ષણની પાઠશાળા ખુલ્લી મૂકવાની જરૂર છે.

x

x

x

x

ખરી રીતે તો મહાજને આ વાત ઉપાડી લેવી જોઈએ. મહાજન એટલે માત્ર તકરારો પ વવાનું પંચ; એટલેજ અર્થ થતો હોય તો એ વાત તદ્દન ખોટી છે. મહાજને તો જ્ઞાતિ વિકાસનાં સર્વ સાધનો તૈયાર કરી આપવાં જોઈએ. જ્ઞાતિ કેમ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચે એ વિચાર, એની યોજનાઓ અને એનો અમલી કાર્યક્રમ યોજવો એ મહાજનનું મુખ્ય કત છે. સ્થળસ્થળનાં મહાજનો કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન હાથ ધરે એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ?

x

x

x

x

જગતમાં એના પણ પડ્યા છે કે જેઓ છોકરીઓને લણુવરી એટલે એમાં એક પ્રકાર મોટું નુકસાન માને છે. લણુવરી છોકરીઓ વરને છુપા કાગળો લખે, લણુવરી છોકરીઓ પિય દુઃખના સમાચાર મોકલે, આવી આવી દલીલો કરનારાઓનો દેશમાં તોટો નથી; પણ એ દલ પોકળ છે. લણુવરી સ્ત્રી દેશને, જ્ઞાતિને અને સમાજને તારો શકે છે. લણુવું એટલે માત્ર પરી ઓ પાસ કરવી એટલું ન સમજવું. લણુવું એટલે સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા. એવી સંસ્કાર નારી કેળવણીનો પ્રમંથ જ્ઞાતિઓ કરે તો જરૂર ગૃહે ગૃહે દેવીઓના કલ્લોલ થાય. આજે તો ગૃહે શું થાય છે, એ સૌ કોઈ જાણે છે ?

x

x

x

x

તા. ૧૦ ક૦—આ લજ્જામણ અગત્યની દેશસેવા બળવનારા અને બળવવા માગનારા સજ્જનને માટે સમજવાની છે. લજ્જામણ માત્ર આ એકજ મહિ પણ એવી ને એવી ૨ અગત્યની બીજી અનેક બાબતોમાટે કરી શકાય તેમ છે અને કરવી પણ છે; પણ એ તો બ રોકાણોમાંથી સમય મળવા ઉપર આધાર છે. દેશોન્નતિના ઘણા આબાદ આવા ઉપાયો દેશભક્તોનું ધ્યાન અભ્યારસુધી ન જાય, એ તે ભુદ્ધિનું મોટુંજ ભોખાણું કે કુંડાળું દર્શો !

લી. મેસો-ધેસો-ખાઉધરો-૪૦ અનેક અવગુણોનો સાગર લિશ્નુ-અખંડા

અધૂત ભી હૈ હરિ હી કે દુલારે

(લેખક:-અણવરસ્થ કવિ જયદેવ-“વિશ્વમિત્ર” ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈ મતિમાન ગુણી બલવાન, સુજન સ્વકારજ સમ્પતિ વારે;
માનુષ હી કે સ્વભાવ પ્રભાવ, બનાવ નહીં વપુ કે કષ્ટ ન્યારે.
ઈશ્વર કે સખ જાતિ સમાન હૈ, અંત્યજ ભક્ત અનેક ઉંચારે;
યાતે ઘૂણા કરનો નહીં યોગ્ય, અધૂત ભી હૈ હરિહી કે દુલારે.

સ્વામી વિવેકાનંદની ૨૫ મી સંવત્સરી

દેવ કરતાં પણ દેશને વધારે ગણુનાર સંત—

વિશ્વવ્યાપકસંસ્કૃતિના ઉપદેશક—

એમનાં કટલાંક બોધવચનો

(લેખક:—દેશભક્ત-‘હિંદુસ્થાન’ તા-૪-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

ધણાને ખચર પણ નહિ હશે કે આજથી બરાબર ૨૫ વર્ષ પહેલાં આજે હિંદુધર્મ અને હિંદી રાષ્ટ્રત્વનો કીર્તિધ્વજ યુરોપ-અમેરિકા સુધી ઉરાડનાર અને ઉપનિષદના અપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારની પશ્ચિમને ઝાંખી કરાવનાર વીર વિવેકાનંદ સ્વર્ગે સીધાગ્યા હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ ભગવાં વસ્ત્રધારી સંન્યાસી હતા; પરંતુ તેઓ આજના સાધુ સંન્યાસીઓ કરતાં જૂદી જાતના સંન્યાસી હતા. તેઓ વિશ્વવ્યાપક સંસ્કૃતિના સ્થાપક અને ઉપદેશક હતા. ધર્મના ઉપદેશદ્વારા તેમણે હિંદીઓના છુટાઈ ગયેલા રાષ્ટ્રપ્રેમના અગ્નિને નવી આહુતિઓ આપીને સળગાવ્યો અને આજે રાષ્ટ્રવાદની જે જ્વલંત ભાવનાઓ હિંદમાં જાગી છે, તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદનો હિસ્સો પણ જેવો તેવો નથી. જ્યારે હિંદની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ આલેખાશે, ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનું તેમાં અપૂર્વ સ્થાન રહેશે.

અત્યારે હિંદમાં ચારે તરફથી જાગૃતિનું મોળું ફરી વળેલું છે, એટલે સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યની ભવ્યતા કોઈ સમજી શકે નહિ; પરંતુ તેમના કાર્યની મહત્તા સમજવાને તેમના કાર્યમાં દૃષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદના સમયનું હિંદ એટલે વિનીતોનો સમય અને એક રીતે કહીએ તો તે હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળ પહેલાંનો કાળ. રાજદારી આગેવાનો આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆત બંગલાંગના વખતથી આંકે છે; અને તે સમય ઇ. સ. ૧૮૦૫ ની સાલથી શરૂ થાય છે; જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ ૧૮૦૨ માં જુલાઈની ચોથી તારીખે સ્વર્ગવાસી થયા, એટલે તેમના જીવનકાળમાં તો હિંદમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ જેવું કંઈજ નહોતું. પ્રજા સંકુચિત ધાર્મિક ભાવનામાં ડૂબેલી હતી. કેળવણીનો પ્રચાર જુજગળ હતો. બ્રીટીશ સરકારના રાજતંત્રને સૌ સુવર્ણયુગની ઉપમા આપતા અને તે અમલ અમર તપે એવી અનેક શુભાશિષો ઉચ્ચારાતી. સ્વરાજ્યની ચળવળનું તો જરાયે નામ-નિશાન હતું નહિ. રાષ્ટ્રીય કૌંઝેસનો જન્મ થયો હતો ખરો, પરંતુ તેની બેઠકો એટલે કોઈ શાળા કે કોલેજની ડીમેટીંગ સોસાયટી. તેમાં જે ભાષણો અને ઠરાવો થતા તે માત્ર પાર્લામેન્ટને વિનતિતરીકે હતા, જે કાંઈપણ ચળવળ ચાલતી હતી તે સામાજિક સુધારાની ચળવળ હતી.

તેવા નરમ અને ઠંડા વાતાવરણમાં સ્વામી વિવેકાનંદને પ્રખર રાષ્ટ્રવાદના મંત્રો હિંદીઓના કાનમાં ડુંકવાના હતા. વળી તે સ્વામી હોવાથી તેમની ગણુના પણ તે વખતે બહુ થતી નહોતી; પણ તે વખતે એક બનાવ બન્યો, જેણે સ્વામી વિવેકાનંદની શક્તિઓનો પરચો બતાવ્યો અને ત્યારથીજ સ્વામી વિવેકાનંદની જ્વલંત દેશભક્તિ અને માતૃપ્રેમની ધગશ જોઈને હિંદીઓ અંબયા. ઇ. સ. ૧૮૦૦ કે તેની આસપાસ શીકાંગોમાં દુનિયાના સર્વ ધર્મોની પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. ત્યાં દરેક દેશમાંથી ધર્મના પ્રતિનિધિઓને બોલાવવામાં આવેલા. હિંદ તરફથી શ્રી મઝમુદાર અને બીજા આગેવાન ગયેલા. સ્વામી વિવેકાનંદને પ્રતિનિધિતરીકે આમંત્રણ નહોતું મળ્યું; પરંતુ તેનો પ્રભાવશાળી આત્મા એ પરિષદમાં જઈને હિંદની ઝગકતી સંસ્કૃતિનો સંદેશ જગતને સુણાવવા તલસતો હતો; પરંતુ અમેરિકા શી રીતે જવું અને જાય તોપણ કોની સીફારસથી શીકાઓ પરિષદમાં દાખલ થવું, એ બધી પારાવાર મુશ્કેલીઓ વિવેકાનંદના માર્ગમાં ખડકની માફક ઉભી હતી; પરંતુ દેહ અને આત્માનાં બલિદાન આપનાર તપસ્વીઓને કયું કાર્ય અસાધ્ય હોય છે? સ્વામી

× અરે ! આણું તે શામટિ લખ્યું હશે ? આખા જગતભરનું મહાનપણું હોઈયાં કરવા ઈચ્છનાર હાલના કોઈ મહાન દેશભક્ત કે જે આવા આવા સંતોની પણ નિંદામાં મગા માણે છે, તેમના જીવ તો આણું તેડું વાંચીને બસ બળીને કાયલા જેવાજ બની જવાના ! કેમકે પોતે કોના પાયા ઉપર ઉભો છે તેનું તો બાઈને જ્ઞાન પણ નહિ ! પ્રભુ એવાઓ પર દયા કરે એજ યાચના.

વિશ્વ-અખંડનંદ

વિવેકાનંદ એ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવીને અમેરિકા ગયા અને શીકાગો પરિષદમાં પ્રેક્ષક તરીકે સ્થાન મેળવી શક્યા. તેઓ આ બધી મુશ્કેલીઓમાં કેમ તરી ગયા અને તેમાં તેમને કેટલાં જોખમો અને અગવડો વેઠવી પડી, એ ઇતિહાસ ધણો રમુજી છતાં તે અસ્થાને હોઈ અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, તેમણે શીકાગોની પરિષદમાં હિંદુધર્મ બોલવાને ત્રણ મીનીટનો સમય મેળવ્યો; પરંતુ તેમની વક્તૃત્વકળાની અજબ શૈલીથી તેમના જ્ઞાનભંડારથી તેમણે પશ્ચિમના લોકોને એવો તો મોહપાશ નાખ્યો કે ત્રણ મીનીટને જ ત્રણ કલાક લાખણ કર્યું અને પરિષદના દિવસે પછી લાખણોની પરંપરાથી અમેરિકાને તેમણે : કર્યું. આજે અમેરિકા અને યુરોપમાં તેમના અનેક અનુયાયીઓ છે. વિવેકાનંદની આ કૃતિ તેમણે હિંદુ ગૌરવ વધાર્યું અને સારપછીજ હિંદુમાંટે પશ્ચિમના દેશોને નવીન માન નવીન ગૌરવની ભાવના જગી.

પરંતુ સ્વામી વિવેકાનંદનો હેતુ હિંદુની ગૌરવતા વધારીને ખેતી રહેવાનો નહોતો. તેમને નવીન સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવી હતી અને સાથે સાથે હિંદીઓના સૂતેલા રાષ્ટ્રવાદને જગાડતો; એટલે તેમણે હિંદમાં પણ લાખણો, લેખો અને પુસ્તકોદ્ધારા ઉપદેશ આપવા માંડ્યો; જે કે તેમનો આશય રાજકીય જાગૃતિનો નહોતો-કારણ કે તે વખતે રાજકીય ચળવળ જેવું નહોતું-છતાં દેશાભિમાન જાગૃત કરવાને તેમણે અનેક ઉપદેશો કર્યા છે. હિંદીઓને તેમનો શા સંદેશો એ હતો કે, “ ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્યવરાણ્ણિબોધત ” આ એકજ મંત્રમાં તેમની દેશભિમાનની લાગણી સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદની જાગૃતિમાંટે તેમણે એક સ્થળે ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે, “ જ્યારે હિંદનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો સર્વ ઈચ્છાઓ અને વૈભવોને છોડીને તેમ દુઃખી થતા લાખો દેશબંધુઓની સેવા કરવાને જીવન સમર્પણ કરશે ત્યારે હિંદ જાગૃત થઈ આવતાં પચાસ વર્ષ સુધી આપણે એકજ મંત્રની ધૂત મચાવવી પડશે કે, “ભારત હમારા દેશ હૈ તે સમય દરમ્યાન બીજા દેવ-દેવીઓને તમારા મગજમાંથી વિસારી દો. “ ભારત ” એજ આ પ્રજાનો મહાન પ્રભુ છે. ભારતના વિરાટ સ્વરૂપને મૂકીને બીજા મિથ્યા અને અચોક્કસ દેવોની રાધના કરવા ભારતવાસીઓ શામાંટે જાય છે ? હિંદીઓ ભારતની પૂજા કરી શકશે, ત્યાં બીજા દેવોની પૂજા કરવાને તેઓ લાયક થશે; માટે હિંદના સંતાન ! તું શરવીર બન ! હિંદી છે, તે માટે અભિમાન ધર અને દુનિયાને અભિમાનથી જાહેર કર કે, હું હિંદી છું. હિંદી મારો ભાઈ છે; પછી તે અબણ હો, બીખારી હો, બ્રાહ્મણ હો કે લંગી હો; છતાં મારો ભાઈ છે. એ ભાવના કેળવ અને તેનો પ્રચાર કર; તથા દેશને ખાતર એક લંગ પહેરીને ભારતને અને જગતને એવો સંદેશો મુલાવ કે હિંદી મારો ભાઈ છે, તે મ પ્રાણ છે, ભારત મારું સ્વર્ગ છે, ભારતની ભૂમિ મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે અને ભારતનાં શ્રેયમાંજ મારું શ્રેય સમાયું છે. ”

આ મહામંત્રો આજે ૨૫ વર્ષ પછી પણ કેટલા સત્ય અને ઉપયોગી છે! દેશાભિમાન માતૃપ્રેમ તેમના વાક્યે વાક્યે નીતરી રહ્યો છે; અને આજે જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાનો કોમીવા અનુનથી એકબીજાનાં ગળાં કાપી રહ્યા છે તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કક્ક લગાડી રહ્યા છે, તે વખતે બધાજ ધર્મેણે અને દેવોને છોડીને ભારતનેજ પરમ પ્રભુ ગણીને તેની આરાધના કરવાનો દરેક જણે હિંદનાજ સંતાન હોવાની ભાવના કેળવવાનો સ્વામી વિવેકાનંદનો આ ઉપદેશો પોતાના જીવનમાં ઉતારવો કેટલો જરૂરી છે ? આજે જો દરેક હિંદી સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશનું પ્રખર વ્રત લઇને ભારતની સેવા કરવાને બહાર પડે તો સ્વરાજ્ય અસંકેપ અને ? વંદન હો એ ભારતની મહાન વિભૂતિને કે જેણે ભારતનું ગૌરવ જગતમાં વધાર્યું છે.

મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન

(લેખક:—શ્રીયુત રામવચન દ્વિવેદી ‘અરવિન્દ’—“હિંદુપંથ” ના એક અંકમાંથી)

ગઢામણડલા થા ક્ષત્રિય કા, સુખદ મનોરમ રાજ્ય વિશાલ;
સભી ભાંતિ સંતુષ્ટ પ્રજા થી, લોગ સભી થે માલામાલ.
અકબર કી સેના ને જાકર, તહસ—નહસ કર દિયા તમામ;
તખ રાના બોલી વાયકવર ! વીરોચિત યહ વચન લલામ. ૧

“માતૃભૂમિપર સંકટ અખ હૈ, પડા અહો ક્ષત્રિય—સંતાન !
અસ્ત્ર—શસ્ત્ર સે સન્નિજત હોકર, લિઠો યુદ્ધ—હિત કરો પ્રયાન.
કાયરતા કી ખાતે છોડો, છોડો વનિતાઓ સી ખાન;
દિખલા દો અરિગણુ કો વીરો ! અપના ગૌરવ, અપની શાન. ૨

“યાદ કરો ચાણુક્ય—વીરતા, નાશ કિયા જો નંદ વિરાટ;
પરશુરામ કા વહ કુઠાર જો, ધરા પાટ કી ક્ષત્રિય કાટ.
ચક્રવ્યૂહ કે ખીચ યુવકવર, અર્જુનસુત કા સુભગ વિહાર;
ભીષ્મ પિતામહ કી કઠોરતા, ઔર ભીમ કા ગદા—પ્રહાર. ૩

“આઓ રણ—કંકણુ તુમ ખાંધો, ચલો યુદ્ધ કા ધરકર સાજ;
અગર નહીં ચૂડી ખનકાઓ, પહનો સખ સાડી તુમ આજ.
બેટી—મહન હરી જાતી હૈ, આતી નહીં જરા ભી લાજ;
હૃદય—હીન ઐસે હિંદુપર, હે ઈશ્વર ! ગિર જાવે ગાજ. ૪

“ધાયે—ધાયે ખંદૂક—નાદ હો, છપ—છપ શબ્દ કરે તલવાર;
તનમેં જા કટાર ‘ગપ’ બોલે, તેગા—ભાલે કા હો વાર.
ખાજ ખજા જુઝાગી રણ મેં, હોવે સુખદ શંખ કા નાદ;
લગે યુદ્ધ મેં ચૌદાગણુ અખ, ‘મૌ દુર્ગે’ કા કર જય—વાદ. ૫

“હે સખકી રગ—રગ મેં અખ ભી, ખૌલ રહા ક્ષત્રિયકા ખૂન;
દશો—દિશાઓ મેં વીરો ! હૈ, ગૂંજ રહી રણભેરી—દૂન.
કાયરતા કો દૂર લગાઓ, સ્વાભિમાન કી છોડો તાન;
સાહસ અખ અપને મેં લાઓ, કરો ઝોજમય હૃદય મહાન. ૬

“દૌડ ધર્મકી વેદીપર બલિદાન ચઢાઓ અપના શીસ;
કર્મવીર ‘અરવિન્દ’ બનો અખ માતા કી તુમ હર લો ટીસ.
હલ્લ ઉઠે દિલ દાનવગણુ કા, હોવે રણ—ચંડી કા નાય;
ઉથલ—પુથલ મય જાવે જગ મેં, બઢે યુદ્ધ કી અવિચલ ઔચ.”*

* શ્રી કેશરવાની—હિંદી—પુસ્તકાલય, ગયા કે ચતુર્થ વાર્ષિકોત્સવ મેં પ્રકાશિત તથા રૌપ્ય—પદક સે પુરસ્કૃત.

તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ*

(લેખક:-રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી, વૈશાખ-૧૯૮૩ ના “વસંત” માંથી)

‘એન્સાઈક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકા’ જેવા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, હિંદના ઇતિહાસમાં કે કાળે હિંદદેશ વિદ્યાના સંસ્કારથી રહિત નહોતો. દેવનાગરી લિપિનું મૂળ પ્રાચીનતામાં લુપ્ત થ છે. શિલાલેખ, તામ્રપટ અને તાડપત્રપરના લેખો તથા ઉત્તરકાળમાં કાગળના વિશાળ ઉત્પાદન (મેન્યુફેક્ચર) પરથી જણાય છે કે, હિંદમાં સામાન્ય કેળવણી હતી; એટલુંજ નહિ પણ લખવાનું કળાનો પણ એ દેશમાં સર્વસાધારણ પ્રચાર હતો. વળી પુરાતનતા અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાગ્રાહ્યોએ સાચવેલું હિંદનું સાહિત્ય અપ્રતિમ છે. રાજ્યોની અનેક ઉચ્ચપાઠશાળાઓ ગામડાંના શિષ્ટવર્ગોને માતૃભાષાદ્વારા અતિસરળ પ્રકારનું શિક્ષણ સર્વકાળે આપવામાં આવ્યું છે. કાશી અને નદીઆનાં સરસ્વતીમંદિરો, એથેન્સ અને ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાં વિદ્યાલયોનું સ્મરણ કરાવે છે; અને ગણિત શિક્ષણ હારેસે વણુવેલી રોમની કેળવણીનું સ્વરૂપ સંભારી આપે છે.

આપણા દેશમાં અતિપ્રાચીન કાળથી તે અદ્યતન સદીના મધ્યભાગસુધી સાહિત્ય અને કલાનો અદ્ભુત સ્રોત વહ્યા કર્યો છે. ‘યુનિવર્સિટી ઓ વિદ્વજ્જનોનું’ મંડળ હોવી જોઈએ’ : ન્યુમેને બાંધેલું લક્ષણ તક્ષશિલા, નાલન્દા અને વિક્રમશિલા જેવાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોને સુચારીતે લાગુ પડે છે. તક્ષશિલાના મહાન વિદ્યાપીઠનું વર્ણન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. રાવલ પીંડીની વાયવ્યમાં એકવીસ માઇલને અંતરે વિદ્યાનું આ સુપ્રસિદ્ધ કેંદ્રસ્થાન આવેલું હતું. હમણાંજ તક્ષશિલાનાં પૌરાતનિક અવશેષો સર જૉન માર્શલના પ્રયાસથી બહાર કાઢવા આવ્યાં છે. એક અત્યંત મનોહર ખીણમાં ટેકરીઓની વચ્ચે તક્ષશિલા નગર હતું. પૂર્વે મધ્ય એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયાને હિંદ સાથે જોડનાર મહાન વ્યાપારી માર્ગ પર આ શહેર સ્થિતિ હતી. સીકંદરના સમયમાં તે અતિસમૃદ્ધ નગર હતું. નગરની વસ્તી ઘણી હતી. આ પાસનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ હતો. પ્રસિદ્ધ ચીનના પ્રવાસી હ્યુએનસંગે એ પ્રદેશની રમણીયતા અને ફળદ્રુપતાનું વર્ણન કર્યું છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં આ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસારિત હતી, એવાં પ્રમાણો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. મહાભારતમાં તક્ષશિલાના એક શિક્ષાર ધૌમ્યનો ઉલ્લેખ છે.

સમકાલીન જીવનની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ બૌદ્ધ જાતકોમાં પડેલું છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના વાતાવરણથી કેટલાંક જાતકો ભરપૂર છે. ખાસ કરીને તત્કાલીન કેળવણીની પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાવિષે આ ગ્રંથો ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે.

કાશીના એક રાજાને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો. જૂના વખતમાં પોતાની પડોશમાં કે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાગુરુ હોય, તથાપિ રાજકુમારોની કેળવણીની પરિપૂર્ણતામાટે રાજાઓ તેમને દૂર દેશો મોકલતા. આમ કરવામાં એમનો હેતુ એ હતો કે, કુમારોનું અભિમાન ગળી જાય, ટાઢતલ વેઠતાં શીખે અને જગતના વ્યવહારથી પરિચિત થાય. કાશીરાજે પણ સોળ વર્ષના બ્રહ્મદત્ત પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એક તળિયાવાળા ચંપલની જોડ, પાંદડાંની એક છત્રી અને એક હજાર દામ આપીને તેને કહ્યું:- ‘પુત્ર! તક્ષશિલા જા અને ત્યાં અભ્યાસ કરી આવ.’

રાજકુમારે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. માતા-પિતાને વંદન કરીને યોગ્ય સમયમાં તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આચાર્યના નિવાસની તપાસ કરી અને અધ્યયન પૂરું થયા પછી પોતાના ગૃહના દાર પાસે આચાર્ય આમતેમ આંટા મારતા હતા ત્યાં તે જમ પહોંચે આચાર્યને જોતાંવેંતજ કુમારે ચંપલ કાઢી નાખ્યાં, છત્રી બંધ કરી અને પ્રણામ કરી ગુરુ સમક્ષ શાંતિથી ઉભો રહ્યો. કુમાર થાકી ગયો છે, એમ વિચારી ગુરુએ તેનું તત્કાલ સ્વાસ્થ્ય કર્યું. કુમારે ભોજન કર્યું અને થોડીવાર આરામ લીધો. પછી તે ગુરુ પાસે પાછો આવ્યો અને અદ્ભુત વાણી એમની સમીપ ઉભો.

‘તમે ક્યાંથી આવો છો ?’

* હસ્તલિખિત ‘અંજલિ’ માંનો મારો લેખ થોડોક ફેરફાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. (લેખક:)

‘કાશીથી.’

‘કોના પુત્ર છો?’

‘કાશીરાજનો પુત્ર છું.’

‘અહીંઆં કેમ આવવું થયું છે?’

‘અધ્યયનાર્થે આવ્યો છું.’

‘વાર, તમે કાંઈ રકમ સાથે લાવ્યા છો કે અધ્યયનના ખર્ચામાં મારી પરિચર્યા કરવા માંગો છો?’

‘જી, હું મારી સાથે રકમ લાવ્યો છું.’

આમ કહીને બ્રહ્મદત્તે ગુરુસમક્ષ એક હજાર દામની કેથળી મૂકી.

આ અવતરણ ઉપરથી તે સમયની કેળવણીનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો આપણને પરિચય થાય છે.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સુવિખ્યાત સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા અને દૂર દૂરના ભાગો-માંથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરવા આવતા. રાજગૃહ, મિથિલા, ઉજ્જયિની, કોસલ અને મધ્યપ્રાંતમાંથી તે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા. તક્ષશિલાની પ્રસિદ્ધિ ત્યાંના અધ્યાપકોને લીધે હતી. તેઓ ‘જગપ્રસિદ્ધ’ કહેવાતા; કારણકે પોતપોતાના વિષયમાં તેઓ નિપુણતા અને પ્રમાણુ-ભૂત ગણાતા. દેશનાં વિવિધ વિદ્યાલયો તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલાં હતાં.

વિદ્યાનો આરંભ કરવામાટે નહિ પણ વિદ્યા પરિપૂર્ણ કરવામાટે વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા જતા. સામાન્ય રીતે ત્યાં જવાને માટે સોળ વર્ષની ઉંમર યોગ્ય ગણાતી. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે, શિષ્યોએ અધ્યાપકોને પરિપૂર્ણ કેળવણીના ખર્ચામાં એકહજાર દામ આપવા પડતા. જે રોકડ રકમ ન આપી શકાય તો વિદ્યાર્થીએ ગુરુની સેવા કરવાની હતી. આવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ દિવસે કાળસંચય ઇત્યાદિ ગુરુનું કામ કરતા અને રાત્રે જ્ઞાન મેળવતા. કેટલીકવાર કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થી પોતાનો બધો સમય અધ્યયનમાં ગાળતો અને તેથી ગુરુની સેવા કે ખીજું કામ કરી શકતો નહોતો. આવી બાબતમાં પોતાની કેળવણી પૂરી કર્યા પછી શ્રીની રકમ આપવાનું વિદ્યાર્થી વચન આપતો. તક્ષશિલામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ ગંગાની પારના પ્રદેશમાં યાત્રા કરીને ગુરુદક્ષિણા આપી. અતિદરિદ્ર વિદ્યાર્થીઓને માટે દાન-પીરો તેમનું ખર્ચ પૂરું કરતા. કેટલીકવાર પરાપકારી ગૃહસ્થોને ત્યાં શિષ્યમંડળસહિત અધ્યાપકોને ભોજનનું નિમંત્રણ થતું. કોઈ કોઈ વાર આખા વિદ્યાલયને માટે કમવાર ભોજન આગળથી નિર્મિત થતું.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. ધણુખંડે આવા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી લેવા માટે પોતપોતાના દેશના રાજકુમારોના સાથીઓતરીકે મોકલવામાં આવતા. કાશી અને રાજગૃહના રાજકુમારો સાથે રાજગુરુના પુત્રોને તક્ષશિલામાં મોકલ્યા હતા, એમ જાતકોમાં ઉલ્લેખ છે. કેવળ ઉચ્ચ કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી રાજ્યના ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓ મોકલવામાં આવતા એવા પણ ધણા દાખલાઓ મળી આવે છે. કાશીના એક બ્રાહ્મણના પુત્રને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે રાજ્યે જાતે તેને તક્ષશિલા મોકલ્યો હતો.

અધ્યાપનની શી ખર્ચના પ્રમાણમાં ધણી ઓછી લેવાતી. વિદ્યાર્થીને ખાવાપીવાનું તથા રહેવાનું મફત મળતું અને તે ઉપરાંત અન્ય જરૂરીઆતો પણ પૂરી પાડવામાં આવતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકો સાથે એકજ ગૃહમાં રહેતા અને કેટલાક નગરમાં સ્વતંત્ર મકાન રાખીને વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લેવા જતા. કેટલાક પરણેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્ત્રીસહિત સ્વતંત્ર ઘર રાખીને રહેતા અને દિવસે વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા.

ઓછામાં ઓછા પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એક અધ્યાપક લાણાવતો. અનેક વર્ગના અને વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલામાં ભેગા થતા; તેમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું પ્રમાણ વધારે રહેતું. દૂર દેશાવરથી રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો અધ્યયન કરવા અત્રે આવતા. વ્યાપારીઓ, દરજીઓ અને માછીમારના પુત્રોનો પણ જાત્રદંડમાં સમાવેશ થતો. માત્ર ચાંડાલોને દાખલ કરવામાં નહોતા આવતા. પોતાના જન્મનું દુર્ભાગ્ય વિચારીને જે ચાંડાલ-કુમારો પોતાની જાતિ છુપાવીને,

બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓનો વેષ ધારણ કરીને તક્ષશિલા ગયા અને ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક પાંતેઓએ અભ્યાસ કર્યો. એકે તો અભ્યાસમાં સફળતા સંપાદન કરી, પણ એકવાર કોઈ ગ્રામ વાસીએ વિદ્યાલયમાં ભોજન આપ્યું હતું ત્યાં અગ્નિજ્વલતાં ચાંડાલની ખોલીમાં બંને વાતચિત કરત પકડાઈ ગયા અને પરિણામે તેમને વિદ્યાપીઠમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા.

ચાંડાલસિવાય બધી જાતિઓને અધ્યયન કરાવવામાં આવતું, એ આપણે જોયું. બધે જાતિઓ વંશપરંપરાના બંધાને માટે તૈયારી કરતી એવું ખાસ નહોતું. કેટલાક બ્રાહ્મણો જાદુને અભ્યાસ કરતા અને કેટલાક ધનુર્વિદ્યામાં પ્રાવીણ્ય મેળવતા. કોઈ બ્રાહ્મણ વિજ્ઞાન શીખતો અંક કોષ વેદત્રયી તથા અદાર કલાનો અભ્યાસ કરતો. બધા પ્રકારના અને બધી સ્થિતિના યુવાને વિદ્યાના ઉપાર્જનમાં નાન-જાતના ભેદો દૂરથી દેતા. રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો, વ્યાપારીઓ અને દરજીઓ, પોતાની શી ન આપી શકે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ-સર્વે-સમાનતાદ પરસ્પર વર્તતા. એકજ વિદ્યાલય અને વિદ્યાગુરુના શિષ્યોત્તરંકે બંધુભાવની ગાંઠથી તેઓ બંધાતા. પ્રામાણિક શ્રમનું ગૌરવ તેઓ સ્વીકારતા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સેવકની પેઠે સેવ કરવી પડતી; પરંતુ ઉચ્ચ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેઓ સમાનતાના ધોરણે રહી શકતા. વળ વિદ્યાલયમાં સાદાઈ અને નિયમનનાં કેટલાંક ધોરણો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો, તેથી બધે ભેદ આપોઆપ દૂર થઈ જતા.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, કાશીના રાજકુમારને એના પિતાએ માત્ર એક ચંપલની નેત્ર પાંદડાંની છત્રી અને એકદળર દામ આપ્યાં હતાં. એમાંથી પોતાના ખાનગી ખર્ચમાટે રસ્તામાં તે એક પાછ પણ વાપરી શકે તેમ નહોતું. આ પ્રમાણે એક રાજકુમાર એક નિર્ધન મનુષ્ય તરીકે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરે છે. કાશીના રાજકુમાર જીવંતની વાત પણ કાંઈક આવીજ છે એક વખત અંધારામાં અથડાવાથી એનાથી એક બ્રાહ્મણનું 'લિક્ષાનું' કમંડળ લાગી ગયું. એ બદલામાં એક ટંકના ભોજનની કિંમત આપવાનું એ બ્રાહ્મણે એને કહ્યું, ત્યારે રાજકુમારે ઉત્તર વાળ્યો:-'અત્યારે હું ભોજનની કિંમત આપી શકું તેમ નથી. હું કાશીના રાજાનો પુત્ર છું, મા જ્યારે હું મારા રાજ્યમાં પાછો જઈ ત્યારે તું મારી પાસે આવજે.' આ ઉપરથી જણાય છે ? રાજાના પુત્રો પણ વિદ્યાલયમાં પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખી શકતા નહિ. વળી રાજપુત્ર અપરાધ કે તો સામાન્ય વિદ્યાર્થીના જેટલોજ તેને દંડ થતો.

વિદ્યાર્થીઓને સાદો ખોરાક આપવામાં આવતો. ચોખ્ખાની ઘેંશ નાસ્તામાં અપાતી. ભોજનન નિમંત્રણોમાં શેરડી, ગોળ, દહીં અને દૂધ પીરસાતાં. બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીનું જીવન આકર્ષક હતું આ અનેકરંગી જાત્રાનાં વિદ્યાલયો ઉપરાંત તક્ષશિલામાં બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયના વિશિષ્ટ વર્ગને માટે પણ વિદ્યાલયો હતાં. કોઈ ગુરુને ત્યાં પાંચસો બ્રાહ્મણ-વિદ્યાર્થીઓજ હોય તો કોઈ ત્યાં માત્ર ક્ષત્રિયોજ હોય.

પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એકીસાથે શિક્ષણ આપવું, એ એક ગુરુને માટે અવશ્ય ધણું કઠું હતું. ઉંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને શિક્ષણકાર્યમાં ખાસ સહાયતા આપતા. કેટલીક વાર વિદ્ય ગુરુ પોતેજ 'વડા વિદ્યાર્થી'ને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાનું કામ સંભાળવાનું કહેતા. તક્ષશિલા-એક વિદ્યાગુરુ એકવાર કાંઈ કામને માટે કાશી ગયા અને વડા વિદ્યાર્થીને કહેતા ગયા કે, 'પુત્ર હું બહારગામ જઈ છું; મારી ગેરહાજરીમાં આ શિષ્યોનું શિક્ષણ તારે સંભાળવાનું છે.' આ પ્રમાણે આ મોટા વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકના કાર્યમાટે તુરંતજ લાયક બનતા.

હમેશાં વિદ્યાલયોમાં રાત્રે અને દિવસે જૂદે જૂદે સમયે ધણા વર્ગો લેવાતા. વિદ્યાર્થીઓ અનુકૂળ આવે એવા સમયો ગોઠવી અધ્યાપન થતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દિવસે પરિચર્યોગ રોકાતા તેઓ ગુરુઓ પાસે રાત્રે લખતા. રાજકુમાર જીવંત અધ્યાપક પાસેથી શિક્ષણ લઈ મો. રાત્રે અંધારામાં પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો હતો. જે જે વિદ્યાર્થીઓ શી આપીને લખતા તેમ જ્યેષ્ઠપુત્રસમાન ગણવામાં આવતા અને જ્યારે તેઓ ઇચ્છે ત્યારે તેમને શીખવવામાં આવતું.

હવે આપણે તક્ષશિલાના અભ્યાસક્રમ ઉપર આવીએ. જાતકોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે, તક્ષશિલામાં વેદત્રયી અને અષ્ટાદશ કલામાં કૃતવણી પરિપૂર્ણ કરવાને વિદ્યાર્થીઓ

આવતા. કેટલીકવાર વેદ અથવા કલાઓ એમાંથી એક વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરતા.

જાતકના સમયમાં અથર્વવેદનો સામાન્ય કેળવણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નહિ. વેદ કંઈ કરવા પડતા. તક્ષશિલાના ગુરુઓના મુખેથી પાંચસો વિદ્યાર્થીઓ વેદાધ્યયન કરતા. તક્ષશિલાનાં કેટલાંક વિદ્યાલયોમાં હસ્તિશિક્ષા, મૃગયા, ધનુર્વિદ્યા, આયુર્વેદ વગેરે શીખવવામાં આવતાં. આમાંથી એક વિદ્યામાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ણાત થતા.

પ્રત્યેક વિષયનું શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ગુરુની દેખરેખ નીચે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. તક્ષશિલામાં વનસ્પતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાટે પ્રત્યેક છોડના ગુણો વૈદ્યક દૃષ્ટિથી તપાસવા પડતા. બીજા વિષયોમાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો પછી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓ પ્રવાસ કરતા. એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની કળાના વ્યવહાર ઉપયોગને માટે છેક આંધ્રદેશ સુધી પ્રવાસ કર્યો. મગધનો રાજપુત્ર, તક્ષશિલામાં બધી કળાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વ્યાવહારિક જ્ઞાનાર્થે ગામેગામે ફર્યો. કેટલાક તો સ્થાનિક રીતરિવાજો સમજવાના હેતુથી પ્રવાસ કરતા. શિક્ષણ પૂરું કરીને વ્યાપારીના બે પુત્રો અને એક દરજ્જો પુત્ર ગામડાંના રીતરિવાજ જાણવાને માટે પ્રવાસે ગયા. કાસલનો રાજકુમાર વેદ અને કળાઓનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યા પછી વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મેળવવાને દેશપરદેશ વિચર્યો.

આ પ્રમાણે આ સમયની કેળવણીનું અગત્યનું સ્વરૂપ એ હતું કે, સ્નાતક અથવા નિષ્ણાત થયા પછી વૃદ્ધ વૃદ્ધ દેશના રીતરિવાજ, મનુષ્યસ્વભાવ ઇત્યાદિ પારખવાને વિદ્યાર્થી પ્રવાસે જતો. આથી એની દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી અને જીવનને માટે એ બહુ સારી રીતે તૈયાર થતો.

તક્ષશિલામાં આયુર્વેદની ઉત્તમોત્તમ ક્ષેત્રે હતી. પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય જીવક ત્યાંના વિદ્યાર્થી હતા. વળી ધર્મશાસ્ત્રનું પણ અહીંનાં સરસ જ્ઞાન અપાતું. તક્ષશિલાની ‘લસ્કરી શાળાઓ’ કાંઈ એાછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. એવી એક શાળા તો હિંદના એકસોત્રણ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યાનું વાસ્તવિક અભિમાન લેતી.

મધ્યકાલીન હિંદમાં જે ઉચ્ચ પદ નાલંદાનું હતું, તેવુંજ ઉન્નત સ્થાન પ્રાચીન હિંદમાં તક્ષશિલાનું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ આ મહાન વિદ્યાપીઠનો નાશ અત્યંત સ્વચ્છંદી અને નિર્દય રીતે કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૪૫૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં જંગલી હાથે લોકોએ તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠનો વિનાશ કર્યો.^x

પ્રભુપ્રાર્થના

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

ભારતના લોક મોહસિંધુમાં નિમગ્ન થયા, દમ્ભ ગીતાજ્ઞાન તેને દુઃખથી છોડાવજો;
પાપીઓથી પૃથ્વી છે પૂર્ણ પરાધીન બની, પ્રાણીઓની વિષમ વિભિન્નતા હઠાવજો.
ભૂલી પંથ ભટકી રહ્યા છે બધા ભારતીઓ, સત્વર સુમાર્ગ કર્મયોગનો ખતાવજો;
દિવ્ય દર્શાવે જ્યોતિ મુક્તિની ખતાવી યુક્તિ, દાસની સુણીને રાડ, વાર ન લખાવજો.

^x આ લેખ લખવામાં નીચેનાં સાધનોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે:-

૧ ડૉ. એની બેઝન્ટનું ‘ઇડિયન એન્સાયક્લોપીડિયા-પાર્ટ એન્ડ પ્રેજન્ટ.’

૨ પ્રો. રાધાકૃષ્ણનું મુકર્જીનો વિશ્વભારતી, આક્રોબર, ૧૯૨૩માંનો ‘ઇડિયન એન્સાયક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટસ’ નામનો લેખ.

પાણીના અનુભવી ઉપાયો

(લેખક-પં. મહાવીરપ્રસાદ શર્મા વૈદ્ય. “કૈલાસ”ના તા. ૨૮-૩-૨૭ના અંકમાંથી)

અપ્સ્વન્તર મૃતમપ્સુ મેષજમ્ । અપ્સુ સોમો અબ્રવીદન્તર્વિશ્વાનિમેષજા ॥ આપઃ પ્રણીત મેષજં વહ્ન્ય તન્વે મમઃ । શં ન આપો, ધન્યયા, શંમુસન્તવનપ્યાઃ ॥ શં નઃ સ્વનિત્રયા આપઃ શંમુયાઃ કુમ્ભ અમૃતાઃ । શિવા નઃ સન્તુ વાર્ષિકી ॥ (વેદ)

અર્થાત્-જળમાં અમૃત છે, જળ ઔષધિ છે, જળમાં સૌ ઔષધો છે. હે જળ! તું અમારા શરીરમાં રોગ નિવારનાર ઔષધિરૂપ થાઓ. અમને મરુશ્મિ તથા અનુપદેશનું જળ હિતકારક થાઓ. દૂવાનું જળ, વડામાં ભરેલું જળ સુખદાયક થાઓ. વરસાદનું જળ કલ્યાણદાયક હો. વગેરે.

પણ આજ જળ કોઈ જગ્યાએ અમૃત અને કોઈ જગ્યાએ ઝેરનું કામ કરે છે. જુઓ, ગોસાંધજીએ પણ એ વિષે કેવું લખ્યું છે કે:-

શુદ્ધ લેષજ જલ પવનપર, પાય કુયોગ સુયોગ;

હોત કુવસ્તુ સુવસ્તુ જગ, લખાહિં સુલચ્છન લોગ.

પયઃ કીલાલમમૃતં જીવનં મુવનં વનમ્ ।

(અમરકોશઃ)

અમૃત અને જીવન વગેરે શબ્દો ગોચર છે.

ગંગા, ત્રિવેણી વગેરેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા ધણોજ છે; કેમકે ત્યાંનાં પાણીમાં અનેક ગુણ રહેલા હોય છે. તેમાં સ્નાન કરવાથી અથવા ખીજ કોઈ પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાથી રોગ નાશ પામે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે! લૂછ કોટનીની જળચિકિત્સા-કટિસ્નાન અને બાળ્ય વગેરેનાં સ્નાનથી રોગ નાશુદ થવાનું મૂળકારણ એજ છે. નીચે લખેલા પ્રયોગો કેવળ જળ-દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. તે ધણોજ ઉપકારક, આશ્ચર્યકારક તથા અદ્ભુત પરિણામ આપનારા અને અનેકવાર અનુભવાયલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) જે માણસ હમેશાં ત્રણ વાર દંડા પાણીથી કોગળા કરે છે, મુખ ધુએ છે, આંખોએ પાણી છોટે છે અને શુદ્ધ જળમાં આંખો ઉઘાડે છે, તેને આંખનાં દર્દો કદી થતાં નથી.

(૨) ભોજન બાદ બીના હાથ એકબીજા સાથે ધરીને આંખોએ લગાવવાથી આંખોમાં અંધારો આવતાં નથી.

(૩) જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં અર્થાત્ ઉપકાળમાં આઠ અંજલિ શીતળ જળ પીએ છે, તે વાતપિત્તાદિ રોગો ઉપર જય મેળવી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

(૪) પ્રાતઃકાળે જળ મુંઘવાથી વાળ ધોળા થવા, સળેખમ, સ્વરજંગ, ખાંસી અને શોષ-રોગ નાશુદ થાય છે તથા આંખોનું તેજ વધે છે.

(૫) સૂતી વખતે પગ ધોઈને સૂવાથી ઉંઘ સારી આવે છે, આંખોનું તેજ વધે છે અને ખરાબ સ્વપ્નો આવતાં નથી.

(૬) પ્રાતઃકાળમાં લોટે લોટે પાણી રેડી સ્નાન કરવાથી રૂપ, તેજ, બળ, બુદ્ધિ, પવિત્રતા, યશ, મેધાશક્તિ, આયુષ્ય અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. મળવૃદ્ધિ અને ખરાબ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે.

(૭) વહેતા પાણીમાં સ્નાન કરતી વખતે અંડકોષો ધોવાથી કેટલાક માણસોનો અંડવ્રાદનો રોગ મટી ગયો છે.

(૮) સાપના ઝેર અને અશીલુના ઝેરમાં રોગીમાં ચેતન ના આવે ત્યાંસુધી માથા ઉપર ઘડેઘડા પાણી રેડવું. આથી ચમત્કારિક લાલ થાય છે.

(૯) પૈત્તિક (પિત્તથી થયેલા) ઉન્માદના રોગીને ૧૦૮ ઘડા પાણીથી સ્નાન કરાવવું ધણુંજ ફાયદાકારક છે.

(૧૦) અગ્નિ ઉપર ઉકાળીને ડૂંભાગનું પાણી રહે તે પીવાથી પિત્ત, અધુરું રાખીને પીવાથી કફ અને ચોથા ભાગનું રહે તેટલું ઉકાળેલું પાણી પીવાથી વાતરોગનું શમન થાય છે.

(૧૧) બત્રીસ દીપક (કોડીયાં) પાણીને ઉકાળીને તેમાંથી એક કોડીઆ જેટલું પાણી બાકી રહે તે પાણી સહેજ ગરમ ગરમ કેટલીક વાર જરૂર પ્રમાણે પાવાથી લયંકર સન્નિપાત્ત જ્વરમાં અવશ્ય ફાયદો થાય છે.

(૧૨) કફ અથવા લોહી સૂકાઈ જવાથી કે રોકાઈ જવાથી થયેલી આધાશીશી કોષપક્ષ્

પ્રકારે મટતી નથી, તે ઉપર પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે થોડું થોડું પાણી પીવાનો અભ્યાસ પાડવાથી હમેશમાટે સારું થઈ જાય છે.

(૧૩) પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે પાણી પીવાથી શળેખમ મટી જાય છે.

(૧૪) અત્યંત વ્યાયામ કરવાથી શરીરમાં ગરમી ઘણી વધી ગઈ હોય તો તરતાં તરતાં કેટલોક વખત હંમેશાં સ્નાન કરવાથી તે શાંત થઈ જાય છે.

(૧૫) પગે ચાલવાની મુસાફરીમાં કેટલેક અંતરે પાણીથી પગ ધોતા રહેવાથી મુસાફરીને તાપ અને થાક બહુ જણાતો નથી.

(૧૬) પાણીમાં ખેસીને ખસ્તીપ્રદેશને ધસી ધસીને ધોતા રહેવાથી ખસ્તીપ્રદેશના કેટલાય રોગ નાશ પડે છે.

(૧૭) દાંતના દુખાવામાં વહેતા પાણીમાં (જેમકે યમુનાજળમાં) વારંવાર ડોગળા કરવાથી અને આંગળીવડે ધીમે ધીમે ખૂબ ધસવાથી અવાળાં ફૂલવાં તથા બીજાં રોગો નાશ પડે છે.

વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી

(વૈશાખ-૧૯૮૩ ના “શુદ્ધલક્ષ્મી”ના અંકમાંથી)

૩ વર્ષ હુએ કાશી કી આર્યસમાજ ને એક વિધવા આશ્રમ સ્થાપિત ક્રિયા થા. સ્થાપિત હોતે સમય ઇસમેં કેવલ ૪ વિધવાએં થી. ૩૫એ કી તંગી ઔર કાર્યકર્તાઓં કી કમી હોને પર બી ઇસ આશ્રમ ને આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ કી હૈ. યદ્યપિ ઇસ આશ્રમ કા નામ વિધવા આશ્રમ હૈ પર ઇસમેં પ્રત્યેક અસહાય નારી કી રક્ષા કી વ્યવસ્થા કી જતી હૈ. ૧ હી ઇસખર સન ૧૯૨૫ સે ૩૦ નવમ્બર સન ૧૯૨૬ તક પ્રવિષ્ટ હુઇ સ્ત્રિઓં કી સંખ્યા વિધવા ૧૦૩, સધવા ૩૬, કુમારી ૫, કુલ સંખ્યા ૧૪૪ હૈ.

પાંદક દેએં કિ વિધવાઓં કે અલાવા ૩૬ સધવાઓં ઔર ૫ કુમારિયોં બી અનાથાવસ્થા મેં ઇસ આશ્રમ મેં પહુંચી હૈ. આશ્રમ કે તૃતીય વાર્ષિક વિવરણ સે પતા ચલતા હૈ કિ યે સધવાઓં ઔર કુમારિકાએં અધિકતર અપને સંબંધી લોગોં સે હી બલાત્કારપૂર્વક બ્રૂટ કી ગઈ હૈ, ઔર ભેદ ખુલને પર ઘર સે નિકાલ દી ગઈ હૈ. વિધવાઓં કે પતિત હોને મેં બી સંબંધી લોગોં કા હી અધિક હાથ રહા હૈ. જગ ઘર કે હી લોગ અપને આશ્રમ મેં પડી હુઇ અસહાય વિધવાઓં પર પાશવિક અત્યાચાર કરને લગેં તો ઉનકી રક્ષા કૌન કરે? ઇન વિધવાઓં ને બે અપની આત્મકથાએં છપવાઈ હૈં ઉનકો પદ કર રોંગટે ખડે હો જતે હૈં. કિસી પર સમુર ને, કિસી પર જોડ ને, કિસી પર મામા ને ઔર કિસી પર દેવર ને બલાત્કાર ક્રિયા હૈ. સમજ મેં નહીં આતા કિ એસે લોગોં કો ભેદ ખુલને પર વિધવાઓં કો ઘર સે બાહર કર દેને કા ઔર વિધવાવિવાહ કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાને કા કયા હક્ક હૈ! ઇસ આશ્રમને ૬૦ વિધવાઓં કે વિવાહ કરાયે હૈ. ૪ કો નૌકરી દિલાઈ હૈ. ૪૩ ગર્ભવતી વિધવાઓં હી હૈં. આશ્રમ મેં ૩૩ બચ્ચે પૈદા હુએ હૈં. યદિ યહ આશ્રમ ન હોતા તો યે બચ્ચે જન્મતે હી મૌત કે મુંહ મેં ચલે જતે.

ઇસ આશ્રમ કા કાર્ય બહુત સંતોષજનક ઔર સુચારુ રૂપ સે ચલતા હુઆ નજર આતા હૈ. પ્રત્યેક ભાઇબહિન કો ઇસ આશ્રમ કી સહાયતા કરની ચાહીએ.

સૂચના:-ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં પણ સ્ત્રીજાતિપર આવી દુષ્ટતા ચાલે છે, તે વર્તમાન-પત્રોમાં આવતી હકીકતો કહી આપે છે. કાશી તો આવું હિંદના હૃદયપ્રદેશમાં, એટલે આવા પ્રસંગોમાં સાચા હૃદયથી સેવા કરનારા આશ્રમો નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ગુજરાત તો આવ્યો મળપ્રદેશમાં, એટલે આ તરફના લોકો તો ધનપ્રાપ્તિ ને પોલી કીર્તિમાટે કોઇ વળી ઉપર ઉપરથી મોટાં મોટાં નામધારી આશ્રમના બડેખાં બને તો બને. બાકી અંદરથી કેને પડી હોય કે આવી તેવી સેવાઓ પાછળ સમય અને ધનનો છૂટથી ઉપયોગ કરે! જાંખું સ્મરણ છે કે, કેટલાક આર્યસમાજ બંધુઓ આ તરફ પણ એવો યત્ન કરી રહ્યા છે. શ્રીહરિ તેમને અધિકાધિક ઉત્સાહ, આયુષ્ય અને સફળતા આપો.

લી. ભિશુ-અખંડાનંદ

જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો.

(“દલિતકોમ” ના તા. ૭-૧૨-૨૬ ના અંકમાંથી)

આજ આપણે કટોકટીના જમાનામાંથી પસાર થઇએ છીએ. આથી કરીને આજથી ત્રણ-ચાર જમાના પહેલાં આપણે જે જાતની જીંદગી ગુજારતા, તે જાતની જીંદગી ગુજારવાથી આપણું કામ નહિ ચાલી શકે. આપણે પ્રજાઓ અને સામ્રાજ્યોની ચઢતી અને પડતી નિહાળી છે. જપાનના ઉત્થાન અને વિકાસ તમે જોયા. અર્ધી સદી પહેલાંનું જપાન કેવું હતું તે તમે જાણ્યું છે. તેણે પોતાના આજસને દૂર ફેંટી દીધું, નમાલાપણાને હાવી દીધું અને આજ તે પ્રજાસંઘની વચમાં જઈ ખડું છે. તે પ્રગતિ અને કૌર્તિના માર્ગ ઉપર આગળ ધપી રહ્યું છે; અને આપણે જમાનાઓ થયાં ઉંઘમાં પડ્યા છીએ. એ ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં આપણે પાછળ પડતા ગયા છીએ.

બ્રિટિશ હિંદમાં આપણી આજની હાલત કાળે રાજકર્તાવર્ગને માથે સઘળો દોષ દાલવામાં આવે છે; પણ તેજ વખતે આપણે એક બાબત ભૂલીએ છીએ. એ બાબત એ છે કે, આપણે ફરજ ચૂક્યા છીએ; અને આ ભૂલનો દોષ ખીજને માથે દોળવાના બદનાની સગવડ આપણે શોધી કાઢી છે, પણ માનુભૂમિના સાચા પુત્રતરીકેની આપણી ફરજ જો આપણે અદા ન કરીએ તો રાજકર્તા ગમે તેટલો ભલો હોય તોય શું કરી શકવાનો ?

સમસ્ત હિંદી પ્રજાને એકજ ધર્મ છે. એ ધર્મ તે રાષ્ટ્રધર્મ, માનુભૂમિપ્રત્યે અનન્ય પ્રેમધર્મ. રસો-જપાનીસ યુદ્ધસમયે જપાનની પ્રજા એજ પ્રેમધર્મથી ઘેલી બની હતી. દેશની ભૂમિપ્રત્યેના એ અનન્ય પ્રેમને કારણે એ યુદ્ધમાં કેટલીક માતાઓએ આપઘાત કરવાનું બહેતર માન્યું હતું; કારણ તેમનાં બાળકો લડાઈના કાયદાની રૂએ સૈન્યમાં ભરતી થઈ શક્યાં ન હતાં. જપાનીસ માતાઓનો એ અપૂર્વ જુસ્સો હતો. રાજપુત વીરત્વના દિવસોમાં આપણા દેશમાં પણ એવી માતાઓ હતી અને અત્યારે પણ ફાંસીને લાકડે લટકતા પોતાના પુત્રને જોઈ દસનારી કોઈ કોઈ માતાઓ હયાત છે. પોતાની જાત-પેટની પૂજાને સ્થાને રાષ્ટ્રપૂજાની સ્થાપના કરવી પડશે. એ તત્ત્વ જ્યારે આપણી માતાઓ સમજશે, ત્યારે તે ક્ષણ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયક પાન લેખાશે. તમારા દેશપ્રત્યેના તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે, તમે તમારી માતાઓ, બહેનો, સ્ત્રીઓ અને પુત્રોને સમજાવો કે વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પામી બહાર આવવામાં સરકારી કે ખાનગી ગુલામી કરવા કરતાં કોઈ ઔરજ હેતુ રહેલો છે. તમારાં બાળકોને સ્નાતક બન્યા પછી વકીલાત કાળે ધકેલતા નહિ. રાષ્ટ્રની શક્તિના ગર્વનો ખ્યાલ રાખજો. આપણો દેશ વકીલોથી ઉભરાય છે. આજ આપણે દેશભરમાં કામ કરનારાઓની જરૂર છે. આજ દેશના ખૂણે ખૂણામાં, ગામડે ગામડે, દૂર દૂરના ઝુંપડે ઝુંપડે, એ અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલાં હરેક સ્થાનમાં જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવવાની જરૂર છે.

આપણા દેશના વાનપ્રસ્થ થયેલા અમલદારો પણ દેશકાર્યમાં સારી સેવા બજાવી શકે; પણ હાલ તો તેઓ પણ નોકરીપરથી ઉતર્યા પછી નકામો સમય બરબાદ કરે છે. આ અમલદારોમાંના કેટલાક તો પોતાના અમલદારમ્યાન “સ્વદેશ”-વિલાયતયાત્રા કરવા પાછળ હજારો રૂપિયા ખર્ચી કાઢે છે. આ હજારો રૂપિયામાંથી જો તેઓ થોડી પણ રકમ તેમના આ દેશવાસી અજ્ઞાન ભાઈઓને કેળવણી આપવા પાછળ ખર્ચે તોય દેશપ્રત્યે અગણિત સેવા બજાવી શકે. તેઓ ભલે રાજકારણમાં ભાગ ન લે! પણ દેશની સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક સુધારણા કાળે તેમણે શું કયું છે ? “૦” તેઓ ગામડાંઓના પુનર્ગઠનની બાબતમાં લાંબી-ચોટી વાતો ફેંકે છે.

આપણા કાર્યનું કેન્દ્ર ગામડાંઓ છે. કેળવણીના વર્ગને કોઈ ને કોઈ દિવસ ગામડાંઓમાં પાછા જવુંજ પડશે, તો પછી આજેજ તે કામ શા સાર કરતા નથી ?

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ

દેશનું યૌવન પ્રખર અને મજબૂત બનાવવાનો નિશ્ચય

(દૈનિક “ હિંદુસ્તાન ” ના એક અંકમાંથી)

અમરાવતીના “ શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ ” તરફથી “ શારીરિક શિક્ષણવર્ગ ” નો દરરોજનો બહાર પડેલો હેવાલ અત્રે વિગત વાર આપવામાં આવ્યો છે. તે પ્રત્યે અમે ગુજરાતી યુવકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી આવતા મે મહીનામાં આ વર્ગનો અવસ્ય લાભ લેવાની અતિ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. દેશભરમાં અંગ્રામળ કેળવવા વ્યાયામ શાળાઓ સ્થાપન થી જોઈએ, એવી આ મંડળની ઉમેદ છે; અને તેથી તેઓ ઉપરોક્ત વર્ગ શરૂ કરી એક મહીનાના શિક્ષકો તૈયાર કરે છે. અમે આશા રાખીશું કે, આવતા ઉનાળામાં ગુજરાતના શહેરો હેરમાંથી થોડા ઘણા પણ યુવાનો અમરાવતી જઈ આ વર્ગનો લાભ લેશે. તંત્રી

દેશના યુવાનવર્ગની શારીરિક ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી સન ૧૯૧૪ માં અમરાવતીમાં શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ મંડળ મારફતે ૧૩ એકલા વરાડ પ્રાંતમાંજ સો વ્યાયામશાળાઓ ચાલતી હોઈ તે સર્વેમાં મળી આશરે ત્રણ હજાર યુવકો અંગ્રામળ કેળવી રહ્યા છે. આ સો શાળામાંનું હનુમાન વ્યાયામ મંદિર મુખ્ય હોઈ ત્યસો યુવાનો તેનો લાભ લે છે; એટલુંજ નહિ પણ પૂના, નાગપુર, જયલપુર, મીરજ, હૈદરાબાદ વગેરે જેવાં દૂરનાં સ્થળોએથી પણ કેટલાક વ્યાયામપ્રેમી યુવકો આવી અહીંથી તાલીમ લેવાની ગયા છે; અને પોતપોતાનાં શહેરોમાં વ્યાયામપ્રચાર કરી રહ્યા છે.

મંડળના શિક્ષકવર્ગ

આજની સ્થિતિમાં દેશભરમાં વ્યાયામનો પ્રસાર થવો અત્યંત અગત્યનો છે; પણ તે માટે ઇ બહારના શહેરમાં જઈ પાંચ-છ વર્ષ સુધી રહીને તાલીમ મેળવવી અશક્ય થઈ પડવાથી આ મંડળે દરસાલ ઉનાળાના રમના દિવસોમાં ખાસ શિક્ષકવર્ગ ખાલ્યા છે, જેમાં દોઢ મહીનાના શિક્ષક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પહેલે વર્ષે આ વર્ગનો માત્ર ૧૩ વિદ્યાર્થીઓએજ લાભ લીધો હતો; પણ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષમાંજ આ સંખ્યા ૨૦૦ જેટલી વધી પડી અને છેલ્લા ઉનાળામાં તો મદ્રાસ, કર્નાટક, હારાણ, પૂના, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બીહાર, યુક્તપ્રાંત, ખાનદેશ જેવાં દૂરનાં શહેરોમાંથી શિક્ષકપત્રોસહ લગલગ ૩૫૦ યુવાનો તાલીમ મેળવવા આવી ચઢ્યા હતા; જેમાં હાઇસ્કૂલના સ્તરો, હેડમાસ્તરો, વકીલો, ડાક્ટરો, સ્કાઉટ કમીશ્નરો વગેરે પણ હતા. આથી “ નાટ્યમિત્ર-વેરજનસ્ય બહુધાપ્યકં સમારાધનમ્ ” એ કવિવર્ય કાલિદાસની ઉક્તિ આ વર્ગને બરાબર યુ પડે છે.

લશ્કરી કેમ્પની શિસ્ત

આ વર્ગની રહેવાની તથા ખાવાની વ્યવસ્થા શ્રીમાન શેઠ પન્નાલાલજીના બંસીબાગમાં ગલગ ૧૫ તંત્રી કોઠી કરવામાં આવી હતી. આ તંત્રીઓને ‘શિવાજીશિબિર’ ‘તાનાજીશિબિર’ જેરે નામે આપવામાં આવ્યાં હતાં. આથી કેમ જાણે લશ્કરી કેમ્પમાં આપણે ફરતા ન હોઈએ એ જોનારને લાસ થયા વિના રહેતો નહિ. આ કેમ્પપર દેખરેખ રાખવા ચાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો આપવામાં આવ્યા હતા. રાત્રે પહેરો રાખવામાં આવતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પરવાનગીસિવાય કેમ્પ-હાર જવાની મનાઈ હોય છે. વાંચવામાટે સર્વે પ્રમુખ પત્રો રાખવામાં આવે છે. આ વર્ગનો લાભ લેનાર મહેમાનોમાટે ૧૫૦ કાર્યકર્તાઓ કોઈપણ જાતની ધનિક અપેક્ષાવિના કામ કરતા હતા.

કેમ્પનું કામકાજ

પ્રાતઃકાળે બરાબર પાંચ વાગે જ્યુગલ થતાંની સાથેજ સર્વે યુવકોએ ઉડીને પોતાના પ્રાતઃ-ધિ આટોપી લઈ યુનિફોર્મ ચઢાવીને પોણા છ વાગે મેદાનમાં હાજર થઈ જવું જોઈએ. બાદ થમ રાષ્ટ્રીય ભાવવાહી પ્રાર્થનાઓ ગાવામાં આવે છે. તે પછી છ વાગ્યાથી અભ્યાસક્રમ શરૂ થાય છે. આખા શિક્ષણક્રમના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યાં છે. પહેલા વર્ગના સાત વિભાગ

છે. સવારના ૬ થી ૮ા સુધીમાં ચાર વિષય અને સાંજે ૫ા થી ૭ા સુધીમાં ત્રણ વિષય; એમ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સવારના ૧૦ થી ૧૨ દરમિયાન ન્હાઇ-ઘોઇ જમણુ કરવાનું હોય છે. ૧૨ થી ૩ા સુધીમાં આરામ, વાંચન, શીખી ગયેલા વિષયોની નોંધ અને ડાયરી લખવાની હોય છે. આમાં માનસિક પ્રગતિવિષે પણ લખવું પડે છે. ૩ા થી ૪ા ના કલાકમાં 'ફર્સ્ટ એઇડ' (તાત્કાલિક સુત્રપા), પ્રકૃતિસ્વાસ્થ્ય, અંગબળ વગેરે વિષયોપર લાપણો થતાં ૫ા થી ૬ સુધીમાં ભોજન પતાવી રાત્રે ૧૦ વાગે બચુગણ થતાં આરામ કરવો એવો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. રવીવારે રજા આપવામાં આવતી, જ્યારે આબુઆબુનાં પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવા વિદ્યાર્થીઓને લઇ જવામાં આવતા.

પહેલા વર્ગના અભ્યાસક્રમ

પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને કુસ્તી, મલખમ, લાડી, સ્કાઉટીંગ, બોથાટી, યૌગિક વ્યાયામ, લાલા, તલવાર, લેઝીમ, મગદળ, ડ'એક્સ, એ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બીજા વર્ગને ઉપલા ઉપરાંત જખીયા, દાંડપટો, ડગ્ગ બાર એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; જ્યારે ત્રીજા વર્ગમાં આ વિષયોની વધુ તાલીમ એટલે લાડીના હુમલા, મારામારી, ફરી ગદગા, પરશુના ઉપયોગ વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવતી.

કેમ્પમાં દાખલ કરતાં પહેલાં દરેક ઇચ્છુકને દાક્ટરો પાસેથી તપાસવામાં આવે છે; તેમજ વચ્ચે વચ્ચે મીજબાની, કેમ્પ-ડાયર જેવા પ્રસંગો ગોઠવવામાં આવે છે. આથી શિસ્તની કઠોરતા ન લાસતાં વિવિધતા, નવીનતા અને મનોરંજકતાનો લાભ મેળવી વિદ્યાર્થી કદી કંટાળતા નથી.

એ રીતે એક મહીનાનો અભ્યાસક્રમ થતાં ત્રણ દિવસ તેની પુનરાવૃત્તિ (રિવિઝન) કરવામાં પસાર થાય છે. તે પછી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ગઇ વખતે ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા, જેમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં ૧, બીજામાં ૧૭ અને પહેલામાં ૧૭૨ જણા પસાર થયા. તેમને અનુક્રમે વ્યાયામવિશારદ, વ્યાયામપટુ અને વ્યાયામપ્રવેશ એવાં પ્રશંસાપત્રાં (સર્ટીફિકેટો) આપવામાં આવ્યાં હતાં.

x

x

x

x

ઉપર અમે ખાસ હેતુસર વિગતવાર માહિતી આપી છે, જે પરથી આ પ્રયંડ વ્યાયામ-પ્રચારનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વાચક મેળવી શકશે. ત્યાં પ્રાંતિક કે જાતીય ભેદ ન હોવાથી કેઇ પણ ગુજરાતી તેનો લાભ લઇ શકે છે. ગઈ સાક્ષના વિદ્યાર્થીઓનાં અમે નામ મેળવી તપાસી જોયાં, જેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હતી. વાસ્તવિક પૈસેટકે ગુજરાત સમૃદ્ધ છે, એટલે અમરાવતી જવા-આવવાનું રેલ્વે ભાડું ખર્ચી શકે છે; પરંતુ આપણા ગુજરાતી યુવકોમાં અંગ-બળમાટે હજીય લાગણી પેદા થતી નથી, એ અતિશયનીય છે. જે ગુજરાતી વ્યાપારાર્થી આખું જગત પાદાકાંત કરે છે, યુનિવર્સિટીની મોટી પદવીઓ (ડીગ્રી) મેળવે છે, તે શું ખરા હૃદયથી નિશ્ચય કરે તો મજબૂત ન બને? ગુજરાતના યુવકોએ હવે આ દિશામાં મનોનિઘ્રહ કરી ઝંપલાવવું જોઈએ અને 'ગાંડી ગુજરાત' એવા અપમાનકારક શબ્દોથી બીજા લોકો સંબોધે છે તે સંબોધન પ્રત્યક્ષ કૃતિથી ધોઈ નાખવું જોઈએ.

જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ !

(લેખક:—જમનાદાસ નારાયણ અઢિયા—“લોહાણાહિતેશ્વ” તા. ૭-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ ! જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ !

જળહળ જીવન-જયોત જગાવે ! અજ્ઞ-તિમિરને શીઘ્ર હઠાવે !

વિચલિત-મનને સુપથ બતાવે ! વિપદ કરીદે ચૂર ! જગતમાં ૦ ૧

સુખ સમૃદ્ધિનો પૂરો સાધક ! અધટિત ઘટનાઓનો બાધક !

જીવન-રણમાં પ્રબલ-સહાયક ! અડગ ટેકીલો શૂર ! જગતમાં ૦ ૨

રત્ન-સંમો ઉજ્જવલ પવિત્ર એ ! પ્રેમ-દયાનું રમ્ય-ચિત્ર એ !

લવમાં લાગ્યે મળે મિત્ર એ ! સાચો, પ્રિય, અનુકૂલ ! જગતમાં ૦ ૩

સર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલવીઆ-સ્મૃતિ

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૬-૬-૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અનેક સામાજિક કુશલિઓથી જર્જરિત થયેલ હિંદુધર્મના અશક્ત શરીરને બહારના હુમલાઓએ વધારે કમજોર બનાવી દીધું છે. આ દશા જોઈને હિંદુદેવી રડી ઉઠી છે, પોતાના વડાલા બાળક હિંદુધર્મની રક્ષા થાય તે માટે સનાતનધર્મના નેતા પં. મદનમોહન માલવીઆને તે પૂછે છે:-

ભારતદેવી—હે નરશ્રેષ્ઠ ! ભારતવર્ષ આર્યસંસ્કૃતિનો જૂનો પોષક છે-આર્યસંસ્કૃતિના પૂર્વને અહીંથીજ ઉદય થાય છે. આજે આ સંસ્કૃતિ નાશ પામી રહી છે, ઠેરઠેર હિંદુમંદિરો તોડી નાંખાય છે, ગુંડાઓ હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉડાવી લઇ જાય છે, હજારો લોકો પરધર્મી, ખ્રિસ્ત અને મુસલમાન બને છે; હિંદુઓ અંદર અંદર લડી રહ્યા છે. આવી દશામાં હિંદુધર્મની રક્ષા અને તેના પ્રાણ કેમ બચે ? તે કહો.

માલવીઆ—હૃદયદ્રાવક કરુણાપૂર્ણ સ્વરે કહે છે કે, આ દશાની ઔષધિ માતાજી ! આ રહી:-

સંઘે શક્તિઃ કલૌ યુગે ।

અર્થાત્ કલિયુગમાં તો એકતામાંજ શક્તિ છે.

તાય સર્વલોકાનાં નિગ્રહાય ચ દુષ્કૃતામ્ । ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય પ્રણમ્ય પરમેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

મે ગ્રામે સમા કાર્યો ગ્રામે ગ્રામે કથા શુભા । પાઠશાલા મહ્તશાલા પ્રતિપર્વ મહોત્સવઃ ॥૨॥

પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને પ્રાણિમાત્રના કલ્યાણને માટે, દુષ્ટોનું તાડન અને નિયમન કરવામાટે તથા ધર્મની સ્થાપનાને માટે ધર્માનુસાર સંગઠન-મિલાપ કરી ગામેગામે સભાઓ સ્થાપવી જોઈએ, ગામે ગામે કથા-ઉત્સવો યોજાડવા જોઈએ, પાઠશાળા અને મહ્તશાળાઓ ઉઘાડવી જોઈએ, દરેક પર્વોએ મહોત્સવો ઉજવવા જોઈએ. ૧-૨

નાથાઃ વિધવાઃ રક્ષ્યા મન્દિરાણિ તથા ચ ગૌઃ । ધર્મ્યં સંઘટનં કૃત્વા દેયં દાનં ચ તદ્વિતમ્ ૩

સર્વેએ એકત્ર થઈને અનાથો, વિધવાઓ, મંદિરો અને ગાયોની રક્ષા કરવી જોઈએ અને તે માટે દાન આપવું. ૩

ત્રીણાં સમાદરઃ કાર્યો દુઃસ્થિતેષુ દયા તથા । અહિંસકા ન હન્તવ્યા આતતાયી વધાર્હણઃ ॥૪॥

સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ; દુઃખીઓપર દયા રાખવી જોઈએ; અહિંસકોનું હનન કરવું નહિ; આતતાયીનો તો વધજ કરવો. (એટલે કે જે બીજાપર હુમલા કરતો નથી તેને મારવો નહિ; પરંતુ જે પાપી-દુષ્ટ હોય, સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર કરતો હોય, અથવા પારકું ધન પચાવી પડતો હોય અને બીજાના ઘરને બાળી મૂકતો હોય તેનેજ મારવો. જો આવા લોકોને માર્યાવગર પોતાના અથવા બીજાના પ્રાણ કે ધન ન બચી શકતાં હોય તો તેમને મારી નાખવા એજ ધર્મ છે.) ૪

ભયં સત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યં ધૃતિઃ ક્ષમા । સેવ્યં સદાઽમૃતમિવ સ્ત્રીમિથ્ર પુરુષૈસ્તથા ॥ ૫ ॥

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ અભય, સત્ય, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, ધૃતિ અને ક્ષમાનું અમૃતની પેઠે સેવન કરવું જોઈએ. ૫

ર્મણાં ફલમસ્તીતિ વિસ્મર્તવ્યં ન જાતુ ચિત્ । મર્વેત્પુનઃ પુનર્જન્મ મોક્ષસ્તદનુસારતઃ ॥૬॥

સારાં કર્મોનું ફળ સાઝું અને નિંદા કર્મોનું ફળ ખરાબ મળે છે, એ ન ભૂલવું જોઈએ. કર્મો પ્રમાણેજ પ્રાણીઓને વારંવાર જન્મ લેવા પડે છે અને તેજ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે. ૬

મર્તવ્યઃ સતતં વિષ્ણુઃ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતઃ । એક એવાઽદ્વિતીયો યઃ શોકપાપરઃ શિવઃ ॥૭॥

વિવિધાનાં પવિત્રમ્ યો મંગલાનાઞ્ચ મંગલમ્ । દૈવતં દેવતાનાં ચ લોકાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા ૮

ઘટઘટમાં રહેવાવાળા-સર્વવ્યાપક ઇશ્વરનું સદૈવ સ્મરણ કરવું જોઈએ, કે જેના સમાન બીજું કંઈ નથી, જે એક અદ્વિતીય છે અને દુઃખ તથા પાપને હરણ કરવાવાળો શિવ-

સ્વરૂપ છે, જે પવિત્રોમાં પવિત્ર છે, જે મંગલોમાં મંગલ છે, દેવતાઓનું દૈવત છે અને સર્વ પ્રદાહનો અવિનાશિ પિતા છે. ૭,૮

સનાતનીયઃ સામાજાઃ સિક્ષાઃ જૈનાશ્ચ સૌગતાઃ। સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ ભાવયેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥૧૥॥

સનાતનધર્મી, આર્યસમાજી, બ્રહ્મસમાજી, શીખ, જૈન અને જૌદોએ પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં એકબીજાની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તવું જોઈએ. ૯

વિશ્વાસે દૃઢતા સ્વીયે પરનિન્દા વિવર્જનમ્। તિતિક્ષા મતભેદેષુ પ્રાણિમાત્રેષુ મિત્રતા ॥૧૦॥

પોતાના ધર્મવિશ્વાસમાં દૃઢતા, બીજાઓની નિંદાનો ત્યાગ, મતભેદોમાં (પછી તે ભલે ધર્મસંબંધી કે સાંસારિક વિષયોસંબંધી હોય) સહનશીલતા અને પ્રાણિમાત્રમાં મિત્રતા રાખવી જોઈએ. ૧૦

‘શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચાપ્યવધાર્યતામ્। આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ॥૧૧॥

આ ધર્મસર્વસ્વને સાંભળો, સાંભળી તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જેવું આચરણ પોતા-પ્રત્યે થવાથી ગમે નહિ તેવું આચરણ તમે પણ બીજા પ્રત્યે કરશો નહિ. ૧૧

યદન્યૈર્વિહિતં નેચ્છેદાત્મનઃ કર્મ પૂરુષઃ। ન તત્પરસ્ય દુઃખં વા જ્ઞાનન્નાપ્રિયમાત્મનઃ ॥૧૨॥

જે આચરણને મનુષ્ય પોતામાટે ઇચ્છે નહિ, તેવું આચરણ તેણે અન્યપ્રત્યે પણ કરવું નહિ; કારણકે પોતાને ન રુચે તેવી વાત કોઈ કરે તો કેટલું દુઃખ થાય છે? ૧૨

ન કદાચિદ્ધિમેત્વન્યાન્ન કંચન વિમીષયેત્। આર્યવૃત્તિં સમાલંબ્ય જીવેત્સજ્જન જીવનમ્ ॥૧૩॥

પોતે કોઈથી ન ડરે અને કોઈને ન ડરાવે. આર્યવૃત્તિનું અવલંબન કરીને સજ્જન પુરુષનું જીવન જીવે. ૧૩

સર્વે ચ સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ। સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃખભાગ ભવેત્ ॥

સર્વ સુખી રહો, સર્વ નિરોગી રહો, સર્વનું કલ્યાણ હો, કોઈ દુઃખી ના હો. ૧૪

इत्युक्तलक्षणा प्राणिदुःखध्वंसनतत्पराः। दया बलवतां शोभा न त्याज्या धर्मचारिभिः ॥१५॥

પ્રાણીઓનાં દુઃખ અને ચિંતા દૂર કરવામાં તત્પરા દયા એ બળવાનોની શોભા છે. એનો ત્યાગ યોગ્ય નથી. ૧૫

पारसीयैर्मुसलमानैरार्साइर्ययहूदीभिः। देशभक्तैः मिलित्वा च कार्या देश समुन्नतिः ॥१६॥

દેશોન્નતિનાં કામો દેશભક્ત પારસીઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિઓ અને યાહુદીઓની સાથે મળીને કરવાં જોઈએ. ૧૬

पुण्योऽयं भारतो वर्षो हिंदुस्थानः प्रकीर्तितः। वरिष्ठः सर्व देशानां धनधर्मसुखप्रदः ॥ १७ ॥

આ પુણ્યરૂપ ભારતવર્ષ હિંદુસ્થાન નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પવિત્ર છે. ધન, ધર્મ અને સુખને આપનારો આ દેશ સર્વ દેશોમાં ઉત્તમ છે. ૧૭

‘गायंति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमि भागे।

स्वर्गापवर्गस्य च हेतुभूते भवान् भूयः पुरुषाः सुरत्वात्’ ॥ १८ ॥

દેવતાઓ ગાય છે કે, જેમનો જન્મ આ ભારતભૂમિમાં થાય છે તેઓ ધન્ય છે, કે જ્યાં જન્મીને મનુષ્ય સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષ બંને મેળવે છે. ૧૮

मातृभूमिः पितृभूमिः कर्मभूमिः रजन्मनाम्। भक्तिमर्हति देशोऽयं सेव्यः प्राणैर्धनैरपि ॥१९॥

આ અમારી માતૃભૂમિ છે, અમારી પિતૃભૂમિ છે, સુજન્મોમાંની કર્મભૂમિ છે. આ દેશની ખૂબ સેવા કરવી જોઈએ. પ્રાણો પાથરીને અને ધન ખર્ચીને એની સેવા કરવી જોઈએ. ૧૯

उत्तमः सर्वधर्माणां हिन्दू धर्मोऽयमुच्यते। रक्ष्यः प्रचारणीयश्च सर्वलोकहितैषिभिः ॥२०॥

સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ધર્મને હિંદુધર્મ કહે છે, સમગ્ર સંસારનું હિત ઇચ્છનારાઓએ આ ધર્મની ખૂબ રક્ષા અને પ્રચાર કરવો ધટે છે. ૨૦

વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ?

(લેખક:-મ૦ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી-'નવજીવન' તા. ૧૦-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

અવિચારી માઆપે જેને બચપણમાં પરણાવી દીધી હતી, જેણે પતિને કદી જોયો કે ઓળખ્યો ન હતો તે આળા 'વિધવા' થઈ એ ખીનાને વિષે મેં મત આપ્યો હતો કે, તેનો વિવાહનું હું થયો ગણું નહિ; પણ વિવાહ થયો ગણાય કે નહિ એ ચર્ચા બાબતે મેલીને તે આળાને ફરી પરણાવવાનો માઆપનો ધર્મ છે. આ મારો અભિપ્રાય છાપે ચઢ્યો જોઈ એક સજ્જનને મને લાંબો કાગળ લિંદીમાં લખ્યો છે તેની મતલબ આ છે:-

‘જે કારણે તમે બાળવિધવાનાં પુનર્લગ્નને સારૂ યોજશો, તે બધાં ખીજી વિધવાઓને લાગુ પાડી શકાશે; તો પછી તમે વિધવામાત્રના પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપશો ? હું તો કહું છું કે, પુરુષોનાંજ પુનર્લગ્ન રોકવાં જોઈએ, ને વિધવાવિવાહની છૂટ તો નજ આપવી જોઈએ.

આવા પ્રકારની દલીલથી મનુષ્ય ઘણાં પાપ કરતો આવ્યો છે. ઉત્તરધ્રુવમાં જ્યાં બારે માસ બરફ જમણેલો રહે છે, ત્યાં મનુષ્યને માંસાહાર કરવો પડે છે; તેથી અહીં ગરમીમાં પણ માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી દલીલ કરનારા માંસાહારીઓને હું ઓળખું છું.

જ્યાં ત્યાંથી પાપને પોષવાની વાત આપણને તુરત જાડી આવે છે. પુરુષ પુનર્લગ્ન કરતો રોકાવાનો નથી, પણ એને આડે ધરીને વિધવાને ન્યાય ચૂકવવાનું મુક્તતરી રાખો. સ્વરાજ્યને સારૂ આપણને નાલાયક બનાવનાર કહે છે, ‘લાયક બનો ને સ્વરાજ્ય લ્યો.’ અસ્પૃશ્યને દબાવી તેની અધોગતિ કરનાર આપણે કહીએ છીએ: ‘અસ્પૃશ્યો સારા થાય ને ભલે આપણી સાથે ભળે.’

મનુષ્ય પોતાની પાસે ખોટા વાણિયાની જેમ બે ત્રાજવાં રાખે છે. એકથી લે છે અને ખીજીથી દે છે. પોતાના પર્વત જેવડા દોષ રાખીને દાણા જેટલા ઝીણા જીણા જીણા છે ને ખીજાના રાષ્ટ્ર જેટલા દોષને પર્વત જેવડા જીણા છે.

જે ન્યાયશુદ્ધિથી પુરુષ વિચારે તો જાણે કે, વિધવાને દબાવવાનો તેને અધિકાર નથી. બળાત્કારે પળાવેલું વૈધવ્ય ભૂષણ નથી, પણ દૂષણ છે. એ ગુપ્ત રોગ છે ને સંગ્રસંગે ફૂટી નીકળે છે. ઉમ્મરે પહોંચેલી સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરી પરણવાની ઇચ્છા સરખી ન કરે તે જગદંધા છે—તે ધર્મનો સ્તંભ છે; પણ જેને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થઈ છે, ને જે સમાજના ભયથી કે કાયદાના અંકુશથી રોકાય છે, તે તો મનથી ફરી પરણી ચૂકી છે. તે વંદના કરવા લાયક નથી, તે દયાને પાત્ર છે ને તેને ફરી વિવાહ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પૂર્વે હતી. રૂઢિને વશ થઈને ઉંચ વણના ગણાતા હિંદુઓએ આ ઐશ્વિક ધર્મને કાયદો કરી મેલી ધર્મમાં બળાત્કાર દાખલ કર્યો છે.

ન્યાય એમ કહે છે કે, જ્યાંલગી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક્ક છે, ત્યાંલગી વિધવાને તેજ શરતે હોવાજ જોઈએ. સમાજની રક્ષાને સારૂ અમુક પ્રતિબંધોની આવશ્યકતા રહે છે. તે પ્રતિબંધ બંને વર્ગને સારૂ સરખા હોવા જોઈએ; ને તેમાં જેમ આખા સમજી પુરુષવર્ગની તેમ સમજી સ્ત્રીઓની સંમતિ હોવી જોઈએ.

બાળવિધવા અને ખીજી વિધવા વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાવો ન જોઈએ, બાળવિધવાને ફરી પરણાવી દેવાનો માઆપનો ને સમાજનો ધર્મ છે; પણ ખીજી વિધવાને વિષે તેવો ધર્મ નથી. તેમની ઉપર તો અત્યારે રૂઢિનો કે કાનૂનનો જે બળાત્કાર છે, તે દૂર કરવાનીજ આવશ્યકતા છે. એટલે કે તેવી વિધવા ખીજી વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલાં વિધુર કે વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ઉપર તો કેવળ પ્રજામતનો અંકુશ જ હોઈ શકે. અત્યારે તો પ્રજામત ઉલટી દિશામાં વહી રહ્યો છે; પણ જ્યાં ધર્મનું, મર્યાદાનું, સંયમનું પાલન વ્યાપક હોય, ત્યાં થોડાંજ સ્ત્રીપુરુષો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે. અત્યારે તો જે પાળે તેનો ધર્મ છે. સાઠ વર્ષના ધનિક બુદ્ધા દશ કે બાર વર્ષની કન્યાની સાથે ત્રીજી વિવાહ કરતાં શરમાતા નથી ને સમાજ તેને સાંખે છે; અને જ્યારે ગરીબ વીસ વર્ષની વિધવા સંયમ જાળવવાનો યત્ન કરતાં છતાં નથી જાળવી શકતી તેથી ફરી વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે સમાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! આ ધર્મ નહિ પણ અધર્મ છે.

આ બળાત્કારને, અધર્મને દૂર કરવાની સામે બીજા દેશોની અનીતિ ઇલાદિ ટાંકવાં નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે. બાળવિધવાથી માંડીને છુટ્ટી વિધવાપર્યંત સૌ સતી સીતા જેવી પવિત્ર હોય તોપણ હું કહું કે, તેઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય તો તેમને બળાત્કારે રોકવાનો કોઇને અધિકાર નથી. તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું સમાજનું કામ છે, તેમને દબાવવાનો સમાજને અધિકાર નથી.

પોતાને વિષે જે ગજ આપણે વાપરીએ છીએ તે બીજાને વિષે વાપરતા થઇ જઇએ તો દુનિયાના ત્રણે તાપ ટળે, ને ધર્મની સંસ્થાપનાં ફરી એકવાર થાય.

ઉદ્બોધન

(લેખક:-ડા. અનુરૂપસિંહ 'અમર'-'વિશ્વમિત્ર' ના એક અંકમાંથી)

ઉઠો ! બગો પુત્રો હમારે, હુએ કૈસે પ્રખત હૈં રિપુ તુમહારે;
હમેં નિત પદ-દક્ષિત વે કર રહે હૈં, કઠિન અતિશય હમેં દુઃખ દે રહે હૈં. ૧
અહહ તુમ પર હૈં કૈસી નિંદ છાયી, નહીં પડતા હૈં તુમહેં કુછ બી દિખાયી;
તુમહારા ધન વિદેશી હર રહે હૈં, તુમહારે સાથ છલ નિત કર રહે હૈં. ૨
ગુલામી મેં પડે કબ તક રહોગે, કઠિન પારતંત્ર-દુઃખ કબતક સહોગે;
ઉઠો બૈઠો જરા આંખેં તો ખોલો, કરોગે જગ મેં તુમ બી કુછ તો ખોલો. ૩
રહે પરતંત્ર જગમેં દેશ જિતને, સમ્હલતે જ રહે ઉનમેંસે કિતને;
જગે હૈં મિશ્ર, ટકીં ઔર કાબુલ, હુઆ હૈં ચીન બી જગનેકા વ્યાકુલ. ૪
મચી બગતિ કી હલચલ વિશ્વમર મેં, હુઆ હૈં બગરણ પ્રત્યેક ધર મેં;
લગી હૈં કાંપને બગતિ સે ધરણી, તમેંગે નિંદ નહીં કયા કુંભકરણી? ૫
સુનો સ્વાતંત્ર્ય વીણા બજ રહી હૈં, ગુલામી એશિયા કો તજ રહી હૈં;
મૃદુલ ઉષા છટા નવ છા રહી હૈં, સ્વયં સ્વાધીનતા જનુ આ રહી હૈં. ૬
સહી સ્વાધીન હોંગે દેશ જગકે, હટેંગે શૂલ નહીં કયા મેરે મગકે;
બગતકે લોગ બખ જગ રહે હૈં, તો અવસર આપ યહ ક્યોં તજ રહે હૈં? ૭
ઉઠો પુત્રો ! નિશા વીતી હૈં કાલી, છાઇ ઉષા કી પ્રાચી દિશિ મેં લાલી;
કરો સ્વાધીનતા કા અખ તો સ્વાગત, સ્વયં જો આજ દેવી હૈં સમાગત. ૮
જરા સોચો તો મન મેં કૈન હો તુમ, નહીં કયા વીર વંશજ આર્ય હો તુમ;
તુમહીં સંતાન અર્જુન ભીખ કે હો, તુમહીં અવતંશ લક્ષ્મણ, કર્ણ કે હો. ૯
ઉઠો પુત્રો ! કરો હુકાર તુમ બી, 'બહાદુર' હો કહે સંસાર તુમ બી;
ગુલામી કી કડીકો અખ બી તોડો, ધૃષ્ટિ નિદ્રા સે અખ બી મુખ તો મોડો. ૧૦
હરો પારતંત્ર-રજની શીઘ્ર કાલી, દિખાઓ વીરતા અપની નિરાલી;
અમર સ્વાતંત્ર્ય-રણ મેં નામ હોગા, તુમહારા શ્રદ્ધાંજલિ જગ મેં કામ હોગા. ૧૧
યહાં સ્વાતંત્ર્ય-ઝંડા ફિર ગડેકા, પુનઃ ભારત સમુન્નતિ પર ચડેગા;
'અમર' જગ મેં તુમહારા નામ હોગા, તુમહારા દેશ ફિર સુખધામ હોગા. ૧૨

મુસ્લીમ ખિરાદરોને લાલામણ

(લેખક:-સલામ અલેકુમ. 'હિંદુસ્થાન' તા. ૯-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

ખિરાદરો! આજે તમારો વરસમાંનો એક મહત્વનો તહેવાર છે. આ તહેવારનું મૂળ સ્વરૂપ ખ્યાનમાં આણો. હિંદુઓના પિતૃપક્ષ, પારસીઓનાં ડોસલાં તેવોજ તમારા મોહરમનો તહેવાર છે. દરેક તહેવાર સાથે ભૂતકાળના ઇતિહાસની દાહક કે ઉલ્લાસક સ્મૃતિ રહેલી હોય છે; તેમ તમારા યુઝરગોના દુઃખદાયક અંતનું સ્મરણ કરાવનારો આ તહેવાર હોવાથી અત્યારે તમારે મનની એકાગ્રતા અને શાંતિ જાળવવી જોઈએ.

લીલાપર લાલ ઠાધા

હાલ તો કેમી રમખાણોના અમિકુડમાં દેશ હોમયલો છે, રોજ રોજ કંઈ ને કંઈ ખરાં ને ખોટાં તોફાનો, મારામારી, ગંભીર ઇજ્જતો અને ખૂનના ચોંકાવનારા સમાચાર મળ્યાજ કરે છે. મોહરમનો તહેવાર શરૂ થયો એટલે તો ઉત્તરહિંદમાંથી તોફાનના સમાચાર આવી પહોંચ્યા! ખિરાદરો! તમારા ધાર્મિક ઝંડાનો રંગ લીલો છે. ઇસ્લામ એટલે શાંતિધર્મ, એ તમારો ધર્મ છે. લીલો રંગ એ તો સૃષ્ટિની લીલાતરી જેવો નજરને દંડક અને આર્દ્રાદ આપનારો તેમ મનને પ્રસન્નતા અને સોજાવલતા આપનારો છે; પણ કંઈક કારણસર ઉપરાછાપરી તેપર માનવી લોહીના છાંટા ઉડે છે અને તેની આર્દ્રાદકતા તથા પ્રસન્નતા ઝાંખી પડી જાય છે. ધર્મનું નિશાન લોહીથી ખરડાવવું એજ યુઝરગોનો આદેશ હોત, તો તેમણે તે લાલ રંગનું બનાવ્યું હોત, લીલા રંગનું નહિજ; પરંતુ જ્યારે સૃષ્ટિની અનુપમ પ્રસન્નતા દર્શાવનાર લીલા ઝંડાપર વારેવારે નજરને ત્રાસ આપનાર અને હૃદયમાં કમકમાટ ઉપજાવનાર લાલ લોહીના છાંટા ઉડાવવામાં આવે, ત્યારે સહેજે વિચાર કરવો પડે છે કે, શું આખા જગતને આનંદમય બનાવવાના હેતુએ ધરાવનાર યુઝરગોની આપણે આવીજ કદર કરતા હોઈશું?

તોફાનો કેમ થાય છે?

તો પછી આપણે વિચારવું જોઈએ કે, આ તોફાનો કેમ થતાં હશે? ઉપરટપકે જણાવવામાં આવે છે તે શું ખરું હશે કે તોફાનમાં ભાગ લેનારા બધાજ હિંદુઓ અને બધાજ મુસલમાનો યુગા હોય? તેમને બસ ખાટકીની માફક મારફાડમાંજ મઝા લાગતી હોય? ના, ના! મનુષ્ય પ્રાણી આવું હલકટ અને નીચ મનોદશાવાળું તો નજ હોય. તો પછી તોફાનો શાને થતાં હશે? એકજ દેશમાં સદીઓથી વસતા અને એકજ ભૂમિના ખોળામાં ઉછરેલા ભાઈ ભાઈઓ આમ વેરીલા બની લોહીનું છંટાણુ શાને કરતા હશે?

આનાં બે કારણો છે. એક તો પ્રથમ સંપીલી પ્રજાના વિનાશમાંજ પોતાનું જીવન નલાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખતી સરકાર આપણામાંનાં સાદાં બોળાં માણસોને બોળવી કંકાસ કરાવે છે. તેઓ એ વાત બરાબર સમજી ગયા છે કે, હિંદુમુસલમાનોની એકસંપીમાં, આ મહાન દેશની આઝાદી છે, તેમ તેમનો વિનાશ છે. તે માટે તેઓ આપણને લડાવી મારે છે; અને ખીજું કારણ એ કે, આપણામાંના જે માલેતુજર નેતાઓ છે; તે અંગ્રેજોના હાથમાં બાહુલા બની નાચી રહ્યા છે. ખિરાદરો! દિનભર મહેનત ખેડી પસીનો ઉતારનારા તમારા મારા જેવા ગરીબોના આ કહેવાતા નેતાઓ દુસ્મન છે. અંગ્રેજો તેમને માનચાંદની કે હોદ્દા શીરપાવની કે ખીજી આર્થિક લાલચો આપે છે અને તેના બદલામાં તેઓ જમાતના અને દેશના દુસ્મન બની આપણી ગરદનો કપાવે છે! આજના આખા રાજતંત્રનું રહસ્યજ એ છે કે, તેમાં એક અમુક માલદાર વર્ગનોજ લાલ રહ્યો છે અને આ વર્ગ પોતાનો લાલ જાળવી રાખવા સરકાર સાથે ધારાસભાઓમાં તેમ વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં સહકાર કરી આપણને લૂંટે છે. ખિરાદરો! તમે જ્યારે તેમની ભયંકર પ્રપંચજળ સમજતા થશો, તમારા ને મારા જેવા ગરીબ પણ પ્રમાણિક કામદારોને પણ નીચે અગદી રાખી લૂંટવાના તેમના અનેરા પ્રયાસો તમે બરાબર જાણી લેશો તો તમને આગેવાનો કહેવાતા સેતાનો સામે પૂરેપૂરો દ્વેષ ચઢશે. આજે હિંદુ અને મુસલમાન કામદારોને તેમના માલદાર નેતાઓ જાણીજીજને લડાવી રહ્યા છે, તેનું રહસ્યજ એ છે કે, આપણી સ્થિતિ કેમ પણ રીતે ના સુધારતાં, આપણને બીખારી રાખીનેજ તેમને માડીધોડા ને મોટરો દોડાવવી છે.

આ દાખલો જુઓ

દાખલાતરીકે એક વાત કહું. ધર્મને નામે બોળા ભાઈઓના દિલમાં ખોટી ઝૂન પેદા

કરી આપણા નેતાઓ આપણને લડાવી મારે અને આપણે મારામારી કરી પોલીસના પંખમાં સપડાઈ જેલ જઈએ. આ બધું આપણે આ નેતા કહેવાતાં પ્રાણીની ઉશ્કેરણીથી કર્યું, પણ આપણા જેલભોગવટા પછી આપણાં જે કુટુંબીઓ પાછળ રહ્યાં તેમનું આ નેતાઓને જરાય ભાન છે ? બડા નેતાઓના ભોળવવાથી અત્યાર સુધીમાં જેઓ રમખાણ કરી જેલમાં ગયા, તેમનાં ભાઈભાંડું કે બાલબચ્ચાંની બરદાસ્ત આ નેતા કહેવાતા પ્રાણીએ કદી લીધી છે ? કે તેમણે પોતાના મોંમાંનો કોળીઓ તમારા આક્રમણ અવસરમાં તમારી આગળ ધર્યાનું તમને યાદ છે ? કદીજ નહિ; કેમકે તમને લડાવી માર્યા કે તેમનો અર્થ સરી ગયો !

બાળબચ્ચાં તરફ જુઓ

એજ રીતે સહેજ સહેજમાં મારામારીપર ઉતરી પડી પોલીસમાં સપડાઓ અને જેલ જવું પડે તો તમારાં બાળબચ્ચાંઓની શી વહે થશે ? તેમને ખાવા કોણ આપશે ? તમારી ગેરહાજરીમાં ધરનું ભાડું ચઢે ને ધરવાળો તેમને ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો તેઓ બિચારાં કેનો આશરો કરશે ? મહીનાના પૈસા ચઢતાં દૂધવાળો દૂધ આપવાની ના પાડે તો તમારું વહાલું બાળક બૂખ્યું ટળવશે તેનું શું ? આવે વખતે કદી તવંગરોએ ગરીબોને મદદ આપી છે ? ૧૯૨૧ની સાલમાં મુંબઈમાં રમખાણ થયું તે અંગે જે બિરાદરો જેલમાં પૂરાયા તેમની જેલમાં કેવી હાલત થઈ છે, તે મેં નજરે નીહાળી છે; અને વળી તેમનાં બાળબચ્ચાંઓની ત્યારે કાંઈએ કદર કરી હતી ? આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ જગતના ભોળા કામદાર બિરાદરો ! નેતા કહેવાતા માલદારોના પ્રપંચ સમજી લો, અને ભાઈ ભાઈની ગરદન ઉતારવાની ઘેલછા છોડી દઈ ભાઈચારો વધારો. હિંદબારના દરેક દેશમાં જે નવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખો તુટી ને અફઘાનીસ્તાન ને ઇરાનનું નાવ કપી દિશાએ વહી રહ્યું છે તેનું નિરીક્ષણ કરો અને જગતની નજરમાં હાંસીને પાત્ર થતા અટકી ખરી આઝાદીનું સેવન કરો. આમીન ! !

ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસીઓને સમર્પણ !

ચક્રવર્તી મહારાજ અશોક શિલાલેખદ્વારા શું કહે છે ?

(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૧૫-૭-૨૭ નું મુખપૃષ્ઠ)

“દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ (અશોક) સર્વ ધર્મના સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોને દાનવડે તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારે પૂજે છે; પણ રાજ દાન અને પૂજાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ પંથની સારવૃદ્ધિને. સારવૃદ્ધિ અનેક પ્રકારની છે; પણ તેનું મૂળ તો વાણીનો સંયમ એજ છે. વાણીનો સંયમ એટલે શું ? આપણે આપણી ભાષા ઉપર એવો કાણુ રાખવો જોઈએ કે જેથી પોતાના પંથનીજ સ્તુતિ અને પારકાના ધર્મની નિંદા ન થાય. ધર્મચર્યા જેવા ગંભીર પ્રસંગસિવાય ગમે તે વખતે પોતાના ધર્મની સુંદરતા અને બીજાના ધર્મની એજ બતાવવા એસવાથી આપણને હીણપત લાગે છે. જે વખતે જેવો પ્રસંગ હોય તે વખતે તે તે પ્રકારે પરધર્મની આદરજ કરવો ઘટે છે. આમ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને ખૂબ વધારે છે અને બીજાના ધર્મની પણ સેવા કરે છે. એમ નહિ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને પણ તોડે છે અને બીજાના ધર્મને પણ નુકસાન પહોંચાડે છે.

માણસ પોતાના ધર્મનાં વખાણ કરે છે અને પરધર્મની નિંદા કરે છે, તે તો પોતાના ધર્મની ભક્તિથીજ કરવા જાય છે. તેને થાય છે કે, ચાલો આપણે આપણા ધર્મને સુંદર કરી બતાવીએ; પણ તેમ કરતાં તે પોતાના ધર્મનેજ ભારેમાં ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે, પોતાના ધર્મનોજ ભારે ઘાત કરે છે. બધા ધર્મોમાં પ્રેમભાવ હોય, બધા હળીમળીને રહે, જાણે કુટુંબ એજ સારું છે, એટલે જૂઠાજૂઠા પંથવાળા લોકો ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળે અને તેનું પાલન કરે.

અશોક રાજની ખાસ ઇચ્છા છે કે સર્વ પંથના લોકો બહુશ્રુત થાઓ અને તેમનું જ્ઞાન કલ્યાણકારી નીવડે. (ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝગડા ત્યારેજ શમે જ્યારે બહુશ્રુત થવાથી માણસના વિચારની અંધતા મટી જાય છે અને માણસની વિદ્વત્તા સમાજને કલ્યાણ તરફ દોરે.) આ વાત જેમને પસંદ હોય તેમણે લોકોને સમજાવવું જોઈએ કે, અશોક રાજ દાન કે પૂજાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ ધર્મોની સારવૃદ્ધિને એટલે કે કલ્યાણ કરવાની શક્તિને. એટલા માટેજ તેણે ધર્મ-મહામાત્રો નીમ્યા છે. સ્ત્રીઓને માટે ઉપદેશકો નીમ્યા છે, વ્રાત્યભૂમિકો નીમ્યા છે અને બીજી સલાઓ પણ સ્થાપી છે. આનું ફળ એ છે કે, દરેકના ધર્મની પણ વૃદ્ધિ થઈ જાય અને ધર્મનો વિજય થાય.”

—અશોક-શિલાલેખ—

ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને

[ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીના એક અત્યંત મનનીય વ્યાખ્યાનમાંનો આ મુખ્ય ભાગ અદામ્બરના “હિંદુ” પત્ર ઉપરથી તા. ૩૦-૭-૨૭ના સૌરાષ્ટ્રમાં છપાયેલો તેનો આ ઉતારો છે.]

પ્રૌદ્ધસર કૃષ્ણરાવના આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ જે નમુનેદાર અને તાજુબ કરનારા શારીરિક ખેલો આપણી સમક્ષ ભજવી બતાવ્યા છે, તે જોઈને મને એમજ થઈ જાય છે કે એ ખેલો પોતેજ, મારા શબ્દો કરતાં વધારે છઠ્ઠાદાર રીતે હિંદી જીવાનોને તેમનાં શરીર લઠ્ઠા બનાવવાનો બોધ કરી રહ્યા છે. શરીરને તાલીમ આપવાથી તેનો કેટલેસુધી વિકાસ સાધી શકાય છે અને શરીરવિકાસને મનુષ્યના જીવનમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે; એ હું માનું છું કે, આજનાં યોગાવડાથી અહીં હાજર રહેલા સૌ કોઈને બરાબર સમજાયું હશે. આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના એક વિદ્યાર્થી ગોવિંદરાવને જ્યારે આપણે ભારે વજનો ઉંચકતો અને શરીર-બળના આશ્ચર્યજનક ખેલો કરતો જોતા હતા, ત્યારે મારા એક મિત્રના દિલમાં સંદેહ જાગ્યો કે, શરીરને આટલી હદસુધી ખીલવવાની શી જરૂર છે ? પણ એ વખતેજ મને મહાભારતના ગદાધર ભીમનું સ્મરણ થયું અને જ્યારે પાંચ પાંડવબંધુઓ અને દ્રૌપદીજી જીવ બચાવવા લાક્ષાગૃહમાંથી સુરંગવાટે નાસતાં નાસતાં થાકી ગયાં હતાં, ત્યારે એ સૌને પીઠ ઉપર ઉપાડી એકલો ભીમ આગળ ચાલ્યો હતો; એ આખી કથા મનોરમજી સમીપ ખડી થઈ. એ કથાનું સ્મરણ થતાં મને મારા મિત્રના સંદેહનો જવાબ મળી ગયો. આપણા જીવાનો ભીમ જેવું અદ્ભુત શરીરબળ જમાવે એ, તેમના નિર્બળ બાંધવાને અને તેમની સુકુમાર ભગિનીઓને, વિપદની વેળાએ, પીઠ ઉપર સવારી કરાવી આક્રમકી ગડીમાંથી બહાર લઈ જવાને માટે હું હિંદી જીવાનોને ભીમ અને હનુમાનસરખા બલવંત જોવાને તલસું છું, એટલેજ શરીરવિકાસની સંસ્થાની મુલાકાત લેવી એ મારે માટે એક મહામૂલી જીવનલક્ષણ છે. આપણે આ ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે જે જે કાર્યો કરવાનાં છે, તેમાં આ કાર્ય-ભારતીય જીવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવાનું કાર્ય-કાંઈ ઓછું મહત્ત્વનું નથી. આપણા પૂર્ણ જાહેજલાલીભર્યા ભૂતકાળમાં આપણા પૂર્વજો શારીરિક શિક્ષણની કિંમત બરાબર સમજતા. હિંદુ ઇતિહાસના ઉત્તમોત્તમ સમય દરમિયાન તમે જોઈ શકશો કે, વ્યાયામનું શિક્ષણ ઉચ્ચ કે નીચ-સૌ કોઈને એકસરખું ફરજિયાત હતું. હિંદુ ઇતિહાસ કહે છે કે, કૃષ્ણ અને બળરામ વ્યાયામ કરતા; પાંડવો નિલ ફરજિયાત શારીરિક તાલીમ લેતા; મહાભારતનો વાયક જાણે છે કે, ભીમ અને દુર્યોધન એ બન્ને પિતરાઈ બંધુઓ તેમની જીવાનીના કાળમાં ગદાયુદ્ધની સ્પર્ધા ખેલતા. એવી રીતે ગદાની ઉત્તમ તાલીમ પામેલા ભીમ અને જરાસંધ વચ્ચે કુસ્તી થઈ, ત્યારે કેવી જોડી જમી હતી ? એ દંડ અઢાવીસ દિવસસુધી ચાલ્યું હતું અને આખરે એકલા ભીમે પોતાના અનર્ગળ બળના પ્રતાપે જરાસંધને જમીનદોસ્ત કર્યો અને તેના કારાવાસમાં ગાંધાયેલા નૃપતિઓને મુક્તિ અપાવી. તમે મહાભારત વાંચો તો આ ભીમ અને જરાસંધ વચ્ચે મચેલી કુસ્તીના અનેક દાવપેચનું સુંદર વર્ણન તમને મળી શકે. ત્યારેજ તમને ખાત્રી થાય કે, મહાભારતના યુગમાં પણ કુસ્તીની કળા ટોચે પહોંચી હતી.

જેવું ભીમ અને જરાસંધનું દંડયુદ્ધ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે, તેવુંજ-બલ્કે એથી પણ ચઢી જાય એવું, દંડયુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ અને તેના મામા કંસ વચ્ચે ખેલાયું હતું. જ્યારે કૃષ્ણ અને બલરામને કંસે દંડયુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું, ત્યારે તે પડકાર એમણે ખૂબજ આનંદથી સ્વીકારી લીધો. જો કૃષ્ણ અને બલરામે તાલીમ ન લીધી હોત તો તેઓ એ બીકું સ્વીકારી શકત ખરા ? જો એમનાં શરીર એમણે કસરત કરીને મજબૂત ન બનાવ્યાં હોત તો તેઓ એ બીકું સ્વીકારી શકત ખરા ? પણ કૃષ્ણ અને બલરામ તો મદદ હતા; એટલે તેમણે એ પડકાર વધાવી લીધો અને પછી તો કંસનો સંહાર કર્યો. આ બધું પદ્ધતિસરની શારીરિક તાલીમનુંજ પરિણામ છે.

આપણા સમયમાં પણ તમે પાછી નજર કરશો તો જણાશે કે, માત્ર ત્રીસ વર્ષ ઉપરજ આપણા લોકોનો મોટો ભાગ, અત્યારે આપણે થોડુંક થયાં જે શારીરિક તાલીમ લઈએ છીએ, તેવીજ તાલીમ અતિ મોટા પ્રમાણમાં લેતા. અત્યારે પણ મેં એવા કેટલાયે ઉંચા દરજ્જાના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો-રાજવંશીઓ અને સરદારો-જેવા છે, કે જે નિત્ય નિયમિત કસરત કરેજ છે.

આપણા કેટલાય પંડિતો અને અધ્યાપકો પોતાની પ્રાતઃસંધ્યામાંથી પરવાર્યા પછી નિયમિત વ્યાયામ કરે છે, એ મારો જાત અનુભવ છે; પણ એ બધું છતાં એક રાષ્ટ્રતરીકે, એક પ્રજા-તરીકે, આપણે શારીરિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ ભૂલ્યા છીએ અને પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણી પ્રજાની વર્ષો થયાં અધોગતિ થઈ રહી છે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓએ બ્રહ્મચર્યનો ઉચ્ચ આદર્શ ગુમાવ્યો છે, એ જોઈને મને અનહદ ગ્લાનિ થાય છે. જીવનનાં પ્રથમ પચીસ વર્ષો તનના અને મનના વિકાસમાં વ્યતીત થવાં જોઈએ, એ પુરાતન ભાવનાને આજના વિદ્યાર્થી-જીવનમાં સ્થાન નથી રહ્યું. એ બ્રહ્મચર્યદીક્ષાની ભાવના સર્વસંમાનિત જીવનધર્મતરીકે જીવંત નથી રહી શકી. આપણા પૂર્વજો બ્રહ્મચર્યની જે કિંમત આંકતા, તે કિંમત આપણે નથી આંકતા. અહા! ઋષિઓના તપોવનમાં વેદની ઋચાઓના મૂળ-પાઠથી ગુંજી રહેતાં ગુરુકુળોમાં વિદ્યાર્થીઓને મૂકવામાં આવતા, ત્યારે તેઓ કેવો સર્વદેશીય વિકાસ પામતા? ત્યારે તેઓ કેવી અજબ શરીરશક્તિ સંપાદન કરતા? ત્યારે આર્યાવર્તના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કુટુંબોના પુત્રોને-રાજવંશીઓ સુદાને-શિક્ષણાર્થે તે દરિદ્ર બ્રાહ્મણ ગુરુઓને ઘેર મોકલતા; અને ત્યાં સુકુમાર અને વિલાસી જીવન જીવવાનું શિક્ષણ નહિ પણ કંકોર, કષ્ટમય અને તપસ્વી જીવન જીવવાની તાલીમ અપાતી. એ રીતે તાલીમ પામી તેઓ ગૃહસ્થજીવનને માટે લાયક બનતા.

આપણે હવે એ પુરાણી બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થી-જીવનની પ્રથાને પુનર્જન્મ આપવાનો છે. બ્રહ્મચર્ય એજ સર્વશ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે. જ્યારે અર્જુને પોતાના એક પ્રતિસ્પર્ધીને હાર દીધી, ત્યારે એ પરાજિત પ્રતિસ્પર્ધીએ અર્જુનને કહેલું કે, “તમે મને આ પરાજય આપો છો એ તમારા બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ છે.” બ્રહ્મચર્ય તેના દીક્ષાધારીમાં એવી અજબ તાકાત પૂરે છે. આ હેતુથીજ આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે પુનિત બ્રહ્મચારી જીવનની ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે. એ ભાવનાના પુનરુદ્ધારની સાથે શારીરિક તાલીમની ભાવનાને પણ જીવંતી કરવાની જરૂર છે. જેમ આપણે એક ધાર્મિક ફરજતરીકે, સવાર અને સાંજ, નિયમિત સંધ્યા કરીએ છીએ, તેમ દરેક સ્ત્રીપુરુષે પ્રતિદિન નિયમિત શારીરિક કસરત કરવીજ જોઈએ.

આજે જ્યારે ભારતવર્ષની પ્રજા તેના બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ અને તેના શરીરવિકાસના ધર્મને ભૂલી છે, ત્યારે એ દિશામાં, પશ્ચિમની પ્રજાઓએ કેવી અજબ પ્રગતિ કરી છે એ તમે જાણો છો? પશ્ચિમની અર્વાચીન પ્રજાઓએ શારીરિક તાકાતની કિંમત બરાબર આંકી લીધી છે અને તેમનો એક એક જીવાન બીમ અને હનુમાન બને તે અર્થે, તેઓ લગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મને પારાવાર અફસોસ તો એ થાય છે કે, જેમ આપણે જીવનની બધી દિશાઓમાં પાશ્વિમાત્ર્ય પ્રજાઓથી ક્યાંય પછાત પડી ગયા છીએ, તેમ આ શરીરવિકાસની દિશામાં પણ આપણે તેમના કરતાં ક્યાંય પાછળ છીએ. અમેરિકનોએ અને અંગ્રેજોએ, ફ્રેન્ચોએ અને જર્મનોએ, ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવી, શરીર-આયામની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે. માત્ર પચાસ વર્ષ પહેલાં માયકાંગ્રા સમા લાગતા આપણા એશિયાઈ બાંધવ જાપાનીઓએ પણ, આ અર્ધ સદીમાં તો કાંઈ વિસ્મયજનક પરિવર્તન સાધી લીધું છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં જે જાપાનને લરખી જવા યુરોપીય પ્રજાઓ આપસઆપસમાં હરિદ્રાઈ ખેલી રહી હતી, તેજ જાપાન સામે ખુરી નજર માંડવાની પણ આજે કાંઈ યુરોપીય પ્રજા હિંમત કરી શકતી નથી. એટલી તાકાત અને શક્તિ આજે જાપાનીઓએ જમાવી લીધાં છે. આમ જાપાનીઓ વખતસર જાગી ઉઠ્યા અને કોમ, જાતિ અને ધર્મના ભેદો ભૂલી તેમણે સ્વદેશપ્રેમનેજ એક સર્વોપરિ જીવનધર્મ બનાવ્યો અને પછી તેમણે તેમના જીવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી. આ રીતે સ્વદેશપૂજાની દીક્ષા લીધા પછી, માત્ર બે દશકામાં તો તેમણે કેટલી સિદ્ધિ સંપાદન કરી, એ તમે કાંઈ જાણો છો? તેમણે વીસ વર્ષમાં તો તેમના જીવાનોને એવા તૈયાર કરી દીધા કે, ૧૮૯૫ માં જ્યારે ચીન સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું, ત્યારે તેઓ ચીનને સખ્ત હાર આપી શક્યા. પછી તો ૧૯૦૫ માં રશિયાને પણ પરાજિત કર્યું. આમ જાપાને જ્યારે રશિયા જેવી બળવાન યુરોપીય પ્રજાની સામે ટક્કર ઝીલી; એટલુંજ નહિ પણ તેને સખ્ત હાર દીધી, ત્યારે યુરોપની અન્ય પ્રજાઓની આંખો આડેનાં પડળ ખુલી ગયાં. તેમને જ્ઞાન થયું કે, એશિયાઈ પૃથ્વી ઉપર એક એવી નવી પ્રજાનો જન્મ

થયો છે, કે જેને પૃથ્વીના મહાપ્રજ્ઞઓના મંડળમાં સ્થાન આપ્યા વિના છુટકોજ નથી. આ અધી શારીરિક તાલીમનો પ્રતાપ. જપાને તેની તમામ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી અને જપાની જુવાનોને લક્ષ્મી સિદ્ધાન્ત આપવા માંડ્યું, તેનુંજ આ પરિણામ. હિંદુસ્થાને પૃથ્વીની મહાપ્રજ્ઞઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવું હોય, યુરોપનાં ગીધ અને ગરુડ તેને લક્ષ માનવાની જૂઠ્ઠા ન કરે એવા પ્રતાપી બનવું હોય, તો જપાને માત્ર અર્ધાંજ સદીમાં જે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યું તે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યા વિના છુટકો નથી. તમે તાકાત ન બતાવો, તમે બાવડાંના બળનો પરિચય ન કરાવો, ત્યાંસુધી માનનીય પ્રજાતરીકે તમારો કોઈ સ્વીકાર કરવાનું નથી.

નવયુવકો ! તમારા પૂર્ણ આરોગ્યથી પ્રકાશના ચહેરા જેઝ મને ખૂબ આનંદ થાય છે. તમને સુખી, સ્મિત ફરકાવતા જેઝને મને ભારે હર્ષ થાય છે; પણ એ છતાં, તમને આથીયે વધારે પ્રતાપી અને પાણીદાર બનવાની પ્રાર્થના કરવાની મારી અંતરેચ્છાને નથી રોકી શકતો. જુવાનો ! આ વૃદ્ધની તમારી પાસે આગ્રહભરી માગણી છે કે, પ્રતિદિન નિયમિત વ્યાયામ-ઉપાસના કરજો, પવનસુત હનુમાનજીની મૂર્તિ મનસમક્ષ કહ્વી, તેના જેવા બળવાન બનવાને બરાબર જહેમત ઉઠાવજો અને આ દીન, દરિદ્ર, વિદેશીપીડિત ભારતવર્ષના ઉદ્ધારનો સંદેશ લઇને તમારા માતૃદેશને ગામડે ગામડે ઘૂમજો.

ભારતવર્ષની જનનીઓને

(તા. ૩૦-૭-૧૯૨૭ ના “સૌરાષ્ટ્ર” ના મુખપૃષ્ઠપરથી)

દરેક યુવકે અભ્યાસી વિદ્યાર્થી-જીવનનું વ્રત લઇને નિયમિત વ્યાયામનું સેવન કરવું જેઝએ, એમ હું જ્યારે કહું છું ત્યારે એકલા યુવકોને-એકલા કુમારોને ઉદ્દેશીનેજ નથી બોલતો; પણ ત્યારે હું ભારતવર્ષની કુમારીઓને પણ કસરત કરવાનું કહું છું.

પુરાતનકાળમાં આર્ય નારી આજના જેવી નિર્બળ નહોતી. જેને ઉચકવા જતાં લંકાપતિ દશાનનના ગર્વના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા, એ શિવધનુષ્યને પોતાની એક આંગળીએ સાવ સહેલાઈથી ફેરવતાં માતા સીતાદેવીમાં કેટલું અગાધ સામર્થ્ય હતું, તેની તમને કલ્પના આવી શકે છે ? પોતાને ઉચકી જતા બળશાળી જયદ્રથરાજને ધક્કો લગાવી પાતાળમાં હડસેલી દેનારાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીજી કેટલી અતુલ તાકાત ધરાવતાં હતાં, તેનો તમને ખ્યાલ આવી શકે છે ? યુદ્ધમાં એકચિત્ત બનેલા દશરથરાજના રથની ધરી એકાએક તૂટી ગઈ ત્યારે, પોતાની આંગળી ધરીને રથને ઝોલવીને, દશરથ મહારાજને વિજયી બતાવનારાં કૈકેયીની શક્તિનું તમે માપ કાઢી શકો છો ? ભૂતકાળમાં આર્ય નારી એવી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતી અને શક્તિમાતાનું ગર્વદાયી નામ પામીને પૂજાતી.

આજે, એક ભારતવર્ષ સિવાય, આખી દુનિયાની નારીઓ ‘શક્તિમાતા’ બનવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. માત્ર ભારતવર્ષની મહિલાજન અખળા બની ગઈ છે. એક પ્રજાતરીકે આપણે સ્વમાનપ્રિય બનવું હોય તો, આપણા પુત્રા અને પુત્રીઓને, દુનિયાના કોઈ પણ દેશનાં પુત્ર-પુત્રીઓ સાથે શારીરિક તાકાતમાં સ્પર્ધા કરી શકે એવાં બળશાળી બનાવ્યા વિના છુટકોજ નથી. હું વૃદ્ધ છતાં, પ્રભુધામ તરફ પ્રયાણ માંડું એ પહેલાં, આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર એવો રૂંડો દિવસ જેવા તલસું છું, કે જ્યારે મારી પાસે એકેલી આ બાળાઓમાંથી કૈકેયીઓ, દ્રૌપદીઓ અને સીતાદેવીઓ પ્રગટ થઈ ભારતવર્ષના અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિજયની ગાથાઓ ગાતી હોય.... આજે બાળજનની દૂર રૂંડિએ આપણાં નવજીવાન કુમાર અને કુમારીઓનાં તેજ હરી લીધાં છે; અને બીજી અનેક રીતે, હિંદી પ્રજાના-ખાસ કરીને હિંદુ કોમના પ્રાણનો વધ થઈ રહ્યો છે. એ બધું છતાં, હું આશા રાખું છું કે, મારી પાસે એકેલા આ પ્રવૃદ્ધ વદનવાળા જુવાનો એ દૂર રૂંડિઓને જોતજોતામાં દફનાવી દેશે અને ભાવિ ભારતવર્ષની જન્મદાત્રીઓને એવી પ્રતાપી, એવી પ્રાણુવાન, અને એવી શક્તિવાળી બનાવશે કે તેમના પ્રતાપે આ ભારતવર્ષ પ્રાચીનકાળમાં જેવું હતું તેવું, જગતભરનું પુનિત તીર્થધામ બની રહેશે ! —પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી

हिंदु-जाति के आदर्श पुरुष श्रीकृष्ण

(लेखक:—श्रीयुत यदुर्वेदी द्वारिकाप्रसादलाल शर्मा 'हिंदुपंथ' ना श्रीकृष्णोंकभांथी)

जब लोगों ने श्रीकृष्ण-चरित्र संघर्षी संस्कृत भाषा के ग्रंथों का अनुशीलन किया है, वे समझ सकते हैं, कि श्रीकृष्ण में लोकतंत्र गुणों का समावेश था तथा वे ज्ञान, विज्ञान और यावत नीतियों के आश्रय-स्थल थे। वे धर्मोपदेशा दी न थे, किंतु स्वयं धर्म का पावन करने-वाले थे। वे दुष्टों के दमन-कर्ता थे और शिष्टों का सहाय्य प्रदान किया करते थे।

श्रीकृष्ण एक आदर्श पुरुष थे। धर्म का छोड़ अन्य कोई भी उनका अपना न था। उस यदुवंश में वे स्वयं उत्पन्न हुए थे, उस वंश के लोग जब धर्म परित्याग कर उदंड बन गये, भद्रिपान में भस्त्र रहने लगे और पूज्य एवं श्रेष्ठ महर्षियों से भी हंसी-द्विष्टगी करने लगे, तब वे उनका नाश करने में ली न हिंसे। जे अपने मामा कंस तथा उसके धार अत्याचारी ससुर नरासंध के अधर्मी होने के कारण भार सका था, वह पापपरायण यदुवंशियों का क्या छोड़ने लगा !

श्रीकृष्ण का उद्देश्य था—मनुष्यत्व का आदर्श उपस्थित करना। आरंभ ही से उन्हें पडे-पडे हलारों से काम पडा था आरंभ में उनका उचित शासन भी किया था। जब वे पहुँच छोटे थे, तब ही उनके मामा कंस ने उनका विनष्ट कर डालने में काष्ठ पात नहीं उड़ा रभी थी। वे धन दुष्टों की दृष्टि से अज्ञान के लिये गोप-गोपों में रहे गये थे। गाल-गालों के साथ जेल-कूँडे मिस वे कसरत कर अपने तथा अपने साथियों के शरीर का पत्रवान बनाने में काष्ठ पात उड़ा नहीं रभते थे। उनके अभानुषिक कार्यों का देख, अनेक लोगों का उनमें श्रद्धा और अनुराग उत्पन्न हो गया था।

जब श्रीकृष्ण समुद्रमंथन-वेष्टित सुद्धवर्तिनी द्वारकापुरी में रहते थे, तब भी वे भारत-वर्ष के प्रायः समस्त राज्यों का शासन किया करते थे। पडे-पडे लुद्धिमान और राजनीति-विशारद राज, उनके चरणयुगल में सीस नचाते थे। पडे-पडे ऋषिमुनि तथा पडे-पडे प्रसिद्ध ज्ञानी एवं विज्ञानी तपस्वी उन्हें लोकतंत्र गुणों का आकर प्रतिभा की साक्षात् भूर्ति मान, एवं अथाह पांडित्य-पूरुष और निर्दोष कृपालु जन, सभसे अधिक मानते थे। साधारण जनोपर उनका विलक्षण आधिपत्य था। वे लोग श्रीकृष्ण के अपने प्राणों से भी अधिक चाहते थे।

उस प्रकार पापी उनसे थरथर कांपते थे, उसी प्रकार पुण्यात्मा उनकी लक्ष्मी में विद्धल रहा करते थे। उनके समय में नये विचारों, नवीन धार्मिक योजनाओं एवं अलिनव आनंदों का साम्राज्य छाया हुआ था। कंस, दुर्योधन, नरासंध, शिशुपाल जैसे महा अत्याचारी एवं दुष्ट राज्यों का आधिपत्य नष्ट कर, श्रीकृष्ण ने धर्मोत्तम एवं प्रगतिप्रिय महाराज युधिष्ठिर का भारत के सम्राटपद पर प्रतिष्ठित किया था।

श्रीकृष्ण एक वीर योद्धा थे। वे किसी से कभी पराजित नहीं हुए। पडे-पडे पत्रवान वरियों का उन्होंने परास्त कर दिया था। उनके अधीनस्थ गालों की एक पड़ी लारी सेना थी। उनसे पडकर राजनीतिविशारद न आनतक काष्ठ हुआ है और न आगे हो ही सकता है। वे केवल महाराज युधिष्ठिर के ही नहीं, आर्यावर्त के राज्यों के परामर्शदाता थे। वे जैसे कूट राज-नीतिज्ञ थे कि, उन्होंने इस देश की छिन्न-भिन्न एवं परस्पर विरोधिनी राज-सक्तियों का एक धार्मिक एवं पुण्यात्मा सम्राट की छत्रछाया के नीचे लाकर पडा कर दिया था। चिर-काल से अत्याचारी नरेशों के अत्याचारों से पीडित भारतीय प्रगति-सुख से कलयापन करने लगी थी। श्रीकृष्ण की दूरदर्शिता और सुव्यवस्था से सभन्न निर्धनों पर अत्याचार नहीं करने पाते थे।

श्रीकृष्ण की विद्वत्ता का नमूना श्रीमद्भगवद्गीता है, उसमें उन्होंने आर्यजाति के लिये एक ऐसे उपयुक्त धर्म की प्रतिष्ठा की है, उसके मानने से आर्यजाति इस लोक और पर-लोक में सुख-शांति की अधिकारिणी हो गछ है।

શ્રીકૃષ્ણ યાવત્ સદ્ગુણો કે કેન્દ્રસ્થલ છે. વે અપરાજ્ય, અપરાજિત, વિશુદ્ધ, પુણ્યમય, પ્રેમમય, દયામય, દૃઢકર્મી, ધર્માત્મા, વેદજ્ઞ, નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, લોકહિતૈષી, ન્યાયશીલ, ક્ષમાવાન, નિરપેક્ષ, શાસ્ત્રજ્ઞ, નિર્મલ, નિરહંકારી, યોગી ઔર તપસ્વી છે. ઇસી સે ઉનકો લોગ યોગેશ્વર કી કહા કરતે છે. માનવી શક્તિ સે કામ કરતે હુએ હી, ઉનકે યાવત્ ચરિત્ર અમાનુષિક છે. યહી કારણ હૈ, કિ ઉનકે ઇન અમાનુષિક કર્મોં કા રહસ્ય ન સમજ, આજકલ કે અનેક જ્ઞાનદુર્વિદ્ધ જન, ઉનકે ચરિત્રોં કો દુર્દૃષ્ટિ સે દેખા કરતે હૈ; કિંતુ વાસ્તવ મેં એસે દુર્લભ ગુણોં કા જો આધાર હો, વહ કયા માનવકોટિ મેં રખને યોગ્ય હૈ? કદાપિ નહીં. ઇસી સે ચિરકૃતજ્ઞ આર્યજાતિ શ્રીકૃષ્ણ કો ઇશ્વરાવતાર માનકર તથા ઉનકી પ્રતિમા બનાકર ઉનકે ઉપકારોં કો ઇશ્વરજ્ઞ કરતી ઔર પ્રતિવર્ષ ઉનકે જન્મદિવસ કો વિશેષ ઉત્સાહ કે સાથ મનાતી હૈ. યદિ વિચારપૂર્વક દેખા જાય તો યહી મનુષ્યોચિત ધર્મ હૈ. કયા કોઇ બીજા સકતા હૈ કિ, સંસાર મેં કોઇ એસી હી સભ્ય જાતિ હૈ, જો અપની જાતિ કે કિસી વીર ઔર ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષ કા સખ પ્રકાર સે સન્માન કરને ઔર ઉસકે પ્રતિ મનસા, વાચા, કર્મણા સે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરને મેં પરાજન્ય હો? યદિ નહીં, તો આર્યજાતિ કો હી અપને શ્રીકૃષ્ણ જૈસે મહાપુરુષ કે પ્રતિ કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરના પરમાવશ્યક હૈ ઔર હર્ષ કી બાત હૈ, કિ વહ અપને ઇસ કર્તવ્ય કે પાલન મેં, અપના સર્વસ્વ ગંવાકર હી, પશ્ચાત્પદ નહીં હુઈ.

હિંદુસમાજ માટે લાલાજીના ઉદ્ગાર

(લાલા લજપતરાય-‘રાષ્ટ્રશક્તિ’ તા. ૨૬-૮-૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુજાતિ આ સમયે અત્યંત સંકટમયી અવસ્થામાં છે. કારણ એ છે કે, જાતિમાં ફાટકુટ છે યાને ઐક્યનો અભાવ છે. હરેક સમૂહ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મર્યો છે; તથાપિ મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, જ પ્રમાણે હિંદુસમાજ પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરીને વિપત્તિઓનાં વાદળોંઓ વીખેરીને પણ જીવિત રહેલ છે, તેવીજ રીતે હિંદુજાતિની રક્ષામાટે-હિંદુત્વના રક્ષણ કાજ કર્તવ્યપરાયણ બનશે. આ જગતમાં હિંદુધર્મથી ઉચ્ચ એવો અન્ય કોઇ ધર્મ નથી. હિંદુધર્મની ઉત્તમતા તો એ છે કે, આપણો ધર્મ અન્ય કોઇ ધર્મમાં ડબલ કરતો નથી. હિંદુ બાળકોમાં અને યુવાનોમાં નવીન રસ રેડવાનો અદ્ભુત પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. તેઓમાં આશાના અંકુરો મૂકી ‘તેઓ આગળ વધી શકે તેમ છે’ એ વાતથી બાણીતા કરવા. હું ઇચ્છું છું કે, હિંદુ પ્રજા મજબૂત અને તંદુરસ્ત બને, મહત્વાકાંક્ષી બને અને પ્રગતિના પથે આગળ ધપે. હું હિંદુરાજ્ય કે મુસ્લીમ રાજ્યની ખૂમોને હાનિકારક સમજું છું.....હિંદુઓ મુસ્લીમો ઉપર ઉપરિપણું નથી ચાહતા, પરંતુ તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાના અને દેશના લાલમાટેજ પ્રયત્નો કરે છે.

શુદ્ધિ અને સંગઠન, જ્યાંસુધી હિંદુમાં વિધર્મીઓ હિંદુઓને વટલાવવાનું ચાહુ રાખશે, ત્યાંસુધી અન્યધર્મીઓને હિંદુધર્મમાં લાવવાનો એટલે કે શુદ્ધ કરવાનો હિંદુઓને સંપૂર્ણ હક્ક છે. સંગઠનની હિલચાલને પરિણામે હિંદુસમાજ-હિંદુધર્મ ઉપર ચોતરફથી હુમલાઓ થાય છે. આ હુમલાઓમાં હું ક્યાંએ વ્યાજબીપણું નથી જોઈ શકતો. હિંદુઓએ એકત્ર થવું-સંગઠિત બનવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે.

छंदार में अहल्याभाष का स्मृति-दिवस

('हिंदुपंथ' ना एक अंकमांथी)

अब लक्ष्मी की यात है, कि भारतवासियों का ध्यान अपने देश के महापुरुषों तथा देवियों के आदर्श चरित्रों की ओर आकर्षित होता जाता है और वे उनकी जयंति तथा स्मृतिदिवस मनाकर अपने हृदय के भाव उन स्वर्गीय आत्माओं के प्रति प्रकट करते हैं; जिनके चरित्र-पाठसे हम अपनी इस वर्तमान पतित अवस्था से मुक्त होने में सहायता मिले, हम अपने हितों और अधिकारों की रक्षा कर सकें, हमसे देश, जाति और धर्म का उपकार हो और हम भी आनेवाली सन्तान के लिये कांछा जैसा ही आदर्श रथ जन्मों, जिसका अनुकरण कर वे भी अपना सुधार करते रहें।

गत २५ अगस्त सन १९२७ का हिंदु-संसार ने देवी श्री अहल्याभाष का स्मृति-दिवस मनाया। छंदार-राज्यने यह "अहल्योत्सव" जड़ी ही धामधूम से मनाया। उत्सव का जडा अच्छा आयोजन किया गया था। अहल्याभाष छंदार की रानी तो थीं ही, पर उनसे प्रत्येक हिंदु का संबंध है और प्रत्येक हिंदु उन्हें उसी दृष्टि से देखता और उतना ही आदर करता है, जितना की छंदार राज्य की प्रजा। भारत-माता की पवित्र गोद में अवतीर्ण हो कर जिन देवियों ने अपने उज्ज्वल चरित्र से विश्व का अपनी ओर आकर्षित कर लिया है, उन मढ़िवा-रत्नों में अहल्याभाष भी एक है।

सन १७२५ में औरंगाबाद के योंट नामक ग्राम में इनका जन्म हुआ। इनके पिता का नाम भानकाजी सिंधिया था। आस्थावस्था में ही ये जड़ी सुशील और कुशाग्रबुद्धि थीं। इनका विवाह श्रीमंत महाराज होकर के एकमात्र पुत्र श्री अउराव के साथ हुआ। विवाहोपरान्त छंदारने अपनी सेवा से सास-ससुर का प्रसन्न रथा और अपने कर्तव्य से पराङ्मुख न हुआ। सन १७४५ में इनके एक पुत्र तथा तीन वर्ष बाद एक पुत्री भी हुई। अहल्याभाष, दाम्पत्यजवन का सुख अधिक दिनों तक न भोग सकीं। उनके पति श्रीअउराव, कुम्भलगढ़ के घेरे में जटों से युद्ध करते करते वीरलोक को सिधार गये। इनका पुत्र महाराज गद्दीपर बैठा; पर वह भी शीघ्र ही परलोक सिधार गया। विपत्ति में भी अहल्याभाष ने अपना धीरज न छोड़ा; पर विपत्ति कभी अकेली नहीं आती। सन १७६६ में इनकी पुत्री सहसा विधवा हो अपने पति के साथ सती हो गयी। अज राजसिंहासनपर बैठने और प्रजा का आदर्शरूप से पालन करनेवाला अगर कांछा था तो वह अहल्याभाष ही थीं। अतः छंदारने शासनभार ले, उत्तम रीति से प्रजा का पालन किया। इनके सुशासन से प्रजा संतुष्ट थी और उसने अपनी अहुत कुछ उन्नति ली की।

रानी होनेपर भी छंदारने जडा परिश्रम किया। ये प्रातःकाल उठ, लज्जन-पूजन करतीं तथा विद्वानों से धर्मशास्त्र सुनती थीं। ब्राह्मणों और कंगालों का इनके राज्य में कभी कष्ट नहीं हुआ। इनकी दानशीलता आज तक विख्यात है। इनका संपूर्ण समय राज-काज, प्रजापालन, उपवास तथा धर्माचरण में ही बीता। एक आदर्श राज्य की रानी होनेपर भी इनका वेश-भूषण सदैव सादा ही रहा।

परोपकार-वृत्ति और धर्मनिष्ठा में ये जड़ी-बूटी थीं। इनका दृढ़ धारणा थी, कि धर्म और पुण्य-जल की शक्ति से ही संसार वशीभूत हो सकता है। हिमालय से सेतुबंध रामेश्वर तक कांछा जैसा तीर्थस्थान नहीं, जहां इनका द्रव्य पुण्यकार्य में न व्यय हुआ हो। इनके अनाथे दुखे भदिर, घाट, धर्मशालाओं, तालाब, कुओं आदि आज भी प्रत्येक तीर्थ में इनकी धर्मनिष्ठा तथा परोपकार-वृत्ति की पताका झहरा रहे हैं।

वर्तमान छंदार का, जो पहले एक छोटा सा नगर था, छतना विस्तृत कर देने का श्रेय अहल्याभाष का ही है। महेश्वर के रेशमी और जरी के कारखाने अहल्याभाष के ही स्थापित कराये दुखे हैं। अहल्याभाष जैसी उच्च कोटि की आदर्श, सरल एवं नीतिनिपुण देवी महाभारत के बाद शायद ही कांछा उत्पन्न हुई है।

अपने आदर्श जवन, परोपकार-वृत्ति, दानशीलता एवं धर्म-प्रेम के कारण ही ये न केवल छंदार के लिये बल्कि समस्त भारतवर्ष के लिये प्रातःस्मरणीय हो गई हैं। ७० वर्ष की आयु में अतुल वैभव और अक्षय कीर्ति-पताका छोड़ती हुई इस पुण्यभोजा देवी ने स्वर्गारोहण किया।

હન્દી દેવી કી સ્મૃતિ હન્દૌર રાજ્ય ને રૂપ અગરત કો વિશેષ રૂપ સે મનાયી. હમ પ્રત્યેક હિંદુ નામધારી વ્યક્તિ સે આશા કરતે હે, કિ વહ ઇન પ્રાતઃસ્મરણીયા દેવી કા ગુણગાન કર ઉનકે અરિત સે શિક્ષા ગ્રહણ કર અપના જીવન સફલ કરે. હમ બી પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કરતે હે, કિ વહ હમારે દેશ મેં એસી હી આદર્શ દેવિયાં ઉત્પન્ન કરે, જિસસે હમેં અપની મા-બહિનોં કી દશા સુધારને કા અવસર પ્રાપ્ત હો.

ગૌવધની ચેળ ઉપર રામબાણુ દવા—ડુક્કરનું તેલ

(“શ્રદ્ધાનંદ” ઉપરથી ‘આર્યપ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

ડુક્કરનું તેલ અનેક પ્રકારના વાતવિકાર વગેરે રોગો ઉપર ઉત્તમ છે, એમ આપણા વૈદક-શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે; પણ એ તેલમાં ખીજ અસાધ્ય રોગોને પણ સારા કરવાનો ગુણ છે. ઉત્તરહિંદુસ્થાનના કેટલાક વૈદ્યોએ હવે જાહેર કર્યું છે કે, હાલમાં આપણા મુસલમાન ભાઈઓમાં ગૌવધલાલસાની ચેળનો વિકાર ઘણો વધી પડ્યો છે. એ ચેળ મટાડવાને કરવામાં આવેલા કેટલાક ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે; પણ તે રોગ ઉપર ડુક્કરનું તેલ ચોળતાંજ—નહિ માત્ર ડુક્કરના તેલની વાસથીજ—એ ચેળ કેટલેક દેકાણે મટી ગઈ છે. નમુનાતરીકે કલકત્તાનેજ દાખલો લ્યો. ગઈ બકરી દંદને દિવસે એક મરજદમાં ગૌવધની લાલસા તીવ્ર થઈ પડવાથી મુસલમાનોએ કાપવા માટે ગાય લાવી બાંધી. તેને છોડાવવા માટે મારામારી, કોર્ટના ઝગડા અને તોફાનના ગાંડા ઉપાયો કરી નાહક સેંકડો માણસોનાં માથાં ફેડવા કરતાં કેટલાક હિંદુઓએ સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. મરજદની સામેજ શીખોનું ગુરુદ્વાર હતું. એ ગુરુદ્વારમાં શીખોએ એક ડુક્કર લાવી બાંધ્યું અને જણાવ્યું કે, તમે સુખેથી ગાય કાપો; પણ જેવી તમે અમારી સામે ગાય કાપશો કે તરતજ તેજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની જીરીવડે અમે આ ડુક્કરને કાપી તમારી આંખો ઉઘાડીશું. આ ઉપાય રામબાણુ નીવડ્યો. તે ડુક્કરના તેલની વાસની કદપનાથીજ ગૌવધલાલસાની ખંજવાળ ઠંડી પડી ગઈ. અત્યારસુધી પોલીસ પાસે મોટે ભાગે હિંદુઓનેજ રોદણાં રડવાં પડતાં હતાં કે, જુઓ મુસલમાનો! ગાય મારીને અમને ચીઢવે છે, પણ એવું કાંઈ ન કરતાં કલકત્તાના હિંદુઓએ માત્ર વરાહ ભગવાનનીજ આરાધના કરી. આ રામબાણુ ઉપાયને લીધે મુસલમાનોનેજ પોલીસ પાસે રડતાં જવું પડ્યું કે, જુઓ, હિંદુઓ અમને ચીઢવવા માટે અમારી સામે ડુક્કરનું લોહી રેડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. છેવટે પોલીસે આવી ગાય અને ડુક્કર બન્નેને છોડી મૂક્યાં અને ઝગડો મટાડ્યો.

અયોગ્ય સમાલોચકો

(‘હિંદુપંચ’ ના એક અંકમાંથી)

પુસ્તકોં કી સમાલોચના પક્ષપાતરહિત હોગી. આજકલ જે દ્વેષપૂર્ણ સમાલોચના હોને લગી હે, ઉસકા રાસ્તા બંદ હોના ચાહિયે તથા પુસ્તકે યોગ્ય વ્યક્તિયોં કે હાથ મેં જાની ચાહિયે. પિછલે વર્ષ માધુરી મેં પંડિત લજ્જનરામ મહતા કી “વિપત્તિ કી કસોટી” કી સમાલોચના શ્રીમતી કમલાદેવી શર્મા ને કી થી. શ્રીમતીજ કા નામ, ન તો લેખિકા કી ન સમાલોચિકા કી હૈસિ-યત સે હિંદી-સંસાર મેં અભીતક પ્રખ્યાત હુઆ હૈ. અતઃ યહ બાત વિચારણીય હૈ, કિ મહતાજ જૈસે વયોષ્ઠ તથા સિદ્ધહસ્ત લેખક કી કૃતિ કે સાથ શ્રીમતીજ કહાંતક ન્યાય કર સકતી થીં જૌર સંપાદક કે લિયે યહ પુસ્તક શ્રીમતીજ કે હાથોં મેં સમાલોચના કે લિયે દેના કહાં તક ઉપયુક્ત થા.

ઝેલેસ્ટનનાં કેટલાંક બોધવચનો

(ભાવાર્થરૂપે અપાયાં છે.)

શરીરનો રોગ મટાડનારા અનેક મળે, પણ મનનો રોગ (અજ્ઞાન-લોભ ઇત્યાદિ) સારો કરે એવો વેદ જગતમાં દુર્લભ છે.

જગતમાં હવે પાપનો ભય ઓછો થતો જાય છે, એ વર્તમાન સમયની મોટી ન્યૂનતા છે.

હું સમસ્ત જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થી હતો અને હજી પણ વિદ્યાર્થીજ છું.

જેમ આકાશ પૃથ્વીની દશે દિશાએ ફેલાયલું છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્ર પણ મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારમાં ફેલાયલું છે.

સહવાસ, આવડત, પ્રકૃતિ, નવી નવી વાતો વગેરે સાથે ધર્મને ધણે ઝઘડો કરવો પડે છે.

ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું બળ ધણું મોટું અને દુર્નિવાર છે. એની આડે કોઇથી પણ અવાવાનું નથી.

હમણાંના કાળના નહિ રોડી શકાય તેવા અને અતિ ગંભીર એવા ધર્મસ્વાતંત્ર્યના પ્રવાહ આડે કોઇથી પણ હાથ દઇ શકાય તેમ નથી.

મનુષ્ય પેસાવડેજ સુખ સંપાદન કરી શકે છે, એમ સમજીને જે આપણે ચાલીએ તો તે આપણી મોટી ભૂલ છે.

પાણી ઉપર હજાર શબ્દો લખવા કરતાં ખડકપર માત્ર એકજ શબ્દ લખવો અધિક શ્રેયસ્કર છે.

પોતાની સુધારણાને માટે મનુષ્ય પોતાના ખરા અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કરે છે, એજ તેનામાં તેની યોગ્યતાને વધારનારો મોટો ગુણ છે.

પુસ્તકો એ પરલોકવાસી મહાન મનુષ્યોના શબ્દ છે અને તેમના આત્માસાથે વાતચીત કરવામાં તે સર્વોત્તમ સાધનો છે.

સંપત્તિ અને સુખસાધનો વધતાં જાય છે, તેમ તેમ સામાજિક વ્યવહારમાં પણ ફરક પડતો જાય છે.

‘જ્ઞાન’ જેમને સુખના ભંડારરૂપ લાગતું હોય, એવાં માણસો જગતમાં થોડાંજ હોય છે.

ઇંગ્લાંડના અનુભવમાં આવશે કે, રાષ્ટ્રીય અન્યાયથી રાષ્ટ્રીય પતન અવશ્ય થવાનું છે, અને તે કદી દૂર થવાનું નથી.

અનુભવથી મને જણાયું છે કે, વિશ્વાસ રાખવામાં મોટું ઝહાપણ છે અને ન રાખવામાં મોટી મૂર્ખતા છે.

ઉન્નતિના જે જે ખરેખરા તથા મનમાં વસી રહેલા પ્રયત્નો છે, તે સર્વ-જે તેની સાથે નમ્રતા જોડાયેલી હોય તો-અન્ય મનુષ્યોને માટે અત્યંત બોધપ્રદ થાય છે.

‘ધર્મ’ એ એક મહાન શક્તિ છે. તેની આગળ રાજ્યોએ તથા રાજ્યપ્રકરણી પુરુષોએ પણ પોતાનાં કામોની ઝડતી કાઢીપણ વખતે આપવીજ પડશે.

જે રાષ્ટ્રની સંઘળા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં તેમજ કાર્યોમાં અભિવૃદ્ધિ જોવામાં આવે, તે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થતી ચાલે છે, એમ સમજવું.

આપણે પોતાનું કર્તવ્ય બળવવામાં કદી પાછી પાની કરવી જોઈએ નહિ; તેમ તેમાંની અડચણો પ્રત્યે દુર્લ્લેખ પણ કરવું જોઈએ નહિ.

ધાપના સંબંધમાં ઈશ્વરનો ભય રાખીને વર્તવું, એટલે તેમાં સઘળુંજ આવી જાય છે.

પરમાર્થની વાતો ધણીજ આડંબરથી કહેવી અને રહેણી તેનાથી ઉઘટી રાખવી, એના જેવું સહેલું કામ બીજું નથી.

એકાદ જોયેલી વાત ઉપરથી અંતરાત્માની પ્રેરણાને ખોટી માનવાને મનુષ્ય મોહિત થાય છે; આ પ્રકારનો પ્રસંગ ખરેખર અત્યંત ભયંકર અને ઘણા સંકટનો છે.

એકાદ મહાન માણસના વિચારોને પોતે વિચાર નહિ કરતાં કબૂલ કરવા, એ જેટલું ખોટું છે; તેટલુંજ મહાન માણસોના વિચારોને યોગ્ય માન ન આપવું એ પણ ખોટું છે.

મનુષ્ય ગ્રાણી, એ આ સૃષ્ટિમાં સર્વ સારી વસ્તુઓનો કળશ છે. મનુષ્યજાતિ, મનુષ્યસ્વભાવ, મનુષ્યકર્તવ્ય તથા મનુષ્યનું ભવિતવ્ય એ સર્વ અભ્યાસના અત્યુત્તમ વિષયો છે.

ચિરકાળની કીર્તિની ઇચ્છા એ સત્કાર્યો કરવાને ઉત્તમ પ્રકારની વૃત્તિ છે; પરંતુ તેને આપણા અંતરાત્માની અને પરમાત્માની આજ્ઞા નીચેજ રાખવી.

મારો અંતકાળ પાસે આવતો જાય છે, તેમ તેમ મને મતભેદ ઓછો દેખાતો જાય છે અને એકંચ અત્યંત મોટું જણાય છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અને કોઈ પણ યુગના મનુષ્યોનો ઉદ્ધોગ અને પરસ્પરનો પ્રેમ તેમની ઈશ્વર-ભક્તિના પ્રમાણપર આધાર રાખે છે.

અસત્ય અને દંભના પ્રકાશ કદાચ થોડો સમય કાયમ રહેશે; પરંતુ પરિણામે તો તે ખુલ્લું પડી જઈને અપકીર્તિ અને વિપત્તિ આવ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ.

પરમેશ્વરપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો તરફ આપણું લક્ષ્ય પુષ્કળ હોવું જોઈએ; અને તે જેટલા પ્રમાણમાં હશે તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણી ભવિષ્યત્ ઉન્નતિ થનાર છે.

માત્ર ક્ષણિક પશ્ચાત્તાપથીજ કાંઈ અપરાધ ટળી જતો નથી; પરંતુ પશ્ચાત્તાપનો ક્રમ એક-સરખો ચાલવો જોઈએ તથા પદ્ધિપૂર્ણ થવો જોઈએ. તે સિવાય પાપશુદ્ધિ-ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી.

અંધસંગ્રહ કરવામાં અંધાવલોકનની આવડત, સમય, પૈસા, જ્ઞાન, સારાસાર-વિચાર અને દૃઢ નિશ્ચય એટલા ગુણોની જરૂર છે. એમાંના આવડત અને નિશ્ચય એ બે ગુણો મારામાં છે.

અનુભવ થવા પહેલાં પુષ્કળ વાતોપર વિશ્વાસ મૂકવો એ ડહાપણ છે.

શિક્ષણના હેતુઓમાં એક હેતુ એવો પણ છે ખરા કે, તેની સહાયથી મનુષ્ય કાંઈ પણ ધંધો કરી શકે; પણ આ હેતુ ગૌણ હોઇને મુખ્ય હેતુ તો એજ છે કે, પવિત્ર વિષયોથી અંતઃકરણને ઉન્નત કરવું.

કાંઈ પણ કારણથી કિંવા હેતુથી મનુષ્ય જે દિવસે પોતાના અંતરાત્માની આજ્ઞા-પ્રેરણાનું અપમાન કરે છે, તે દિવસ તેને માટે ઘણાજ ખરાબ અને મહા અનર્થકારી છે.

શરીરશ્રમ લગ્નસ્પદ હોવાની સમજ લોકોમાંથી દૂર કરવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ જાતે શરીરશ્રમ કરીને તેથી થયેલી પોતાની શારીરિક ઉન્નતિનું દષ્ટાંત એવી સમજ ધરાવનારાઓને દર્શાવી આપવું જોઈએ.

તમે જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવતા જશો, તેમ તેમ તમને જણાશે કે, આપણે જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બહુજ થોડું છે અને જે મેળવવાનું છે તે અગાધ છે.

આપણે જેટલું જાણતા હોઈએ છીએ, તેનેજ આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે આપણી જીભ આપણે સ્વાધીન હોવાથીજ કહીએ છીએ; નહિ તો જ્ઞાન કહ્યું એટલે તેમાં સદજ પણ અજ્ઞાન હોવું જોઈએ નહિ, પરંતુ એવું ક્યાં હોય છે?

ગુરુએ આપણું કામ જે અંતઃકરણપૂર્વક કર્યું છે, તે જોનાં તમે તેમને કાંઈ માન અથવા પદાર્થ આપો, તેથી કાંઈ તમે તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી.

ધર્મી સત્ય સમજવાનાં જે સાધનો આપણા હાથમાં છે, તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણીજ સત્તામાં છે. તે જ્ઞાનનું (તન, મન કે ધન ઉપર) જે કાંઈ શુભ પરિણામ આવે તે ધર્મીનેજ અર્પણ કરવું જોઈએ.

કર્તવ્યકર્મ પ્રત્યે મનુષ્યના હૃદયમાં જે અગાધ શ્રદ્ધા અને તે શ્રદ્ધામાંથી અલંત લીનતા તથા દઢ નિશ્ચયનું જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આ મનુષ્યપર પરમેશ્વરની કૃપા ઉતારવાનું અને તે કૃપાને કાયમ રાખવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે.

દુકાનમાં માલ પુષ્કળ ભર્યો હોય, પરંતુ ધરાડી ખિલકુલ ન હોય તો એવી દુકાન જેમ નિર્દુષ્ટ છે, તેમ મનમાં અનેક સારી વાતો સમાઈ રહેલી હોવા છતાં તે પ્રમાણે ક્રિયા ન થતી હોય એવું શિક્ષણ પણ નિષ્ફળ છે.

આપણી મનોવૃત્તિપરજ આપણી સત્તા ચાલતી ન હોય, તો પછી બાહ્યસૃષ્ટિ ઉપર અર્થાત્ જગતના પદાર્થો ઉપર આપણી સત્તા વધતી જાય છે અથવા તો 'આપણે અધિકાધિક જ્ઞાની થતા જઈએ છીએ' એવો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થજ છે.

આ પાપમય જગતમાં અનેક સ્થળે સત્યને ઓથેજ અસત્ય અને ધર્મશ્રદ્ધાને ઓથેજ અશ્રદ્ધા અને અધાર્મિકતા છુપાઈ રહેલાં હોય છે, માટે સાવધ રહેવું.

મનુષ્યના મનપર સત્તા ચલાવવાને પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની જે લાઠી ચાલી રહી છે, તેના

પરિણામે જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષાર્થની સત્તા વધતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધની સત્તા ઓછી થતી જાય છે.

એકબીજાથી વિરુદ્ધ કાર્યો કરવાનો સમય આવે એ મોટું સંકટ લાગે છે ખરું, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોતાંજ નથી; કેમકે સઘળાં કર્તવ્ય એક અગાધ પરમાત્મામાંથીજ નીકળેલાં છે. પછી દેશ-કાળ ઇત્યાદિ પરત્વે તેના પ્રકારમાં ફેરફાર હોય તેમાં કાંઈ મોટી વાત નથી.

ધર્મનાં તત્ત્વો સઘળાં એકજ છે અને તે સર્વને એકસરખાં માન્ય હોવાથી તેનાવડે સર્વનું એકય થવું સાહજિકજ છે. આ એકય સુખાણુ અને અજાણુ વચ્ચે પણ એકસરખું થઈ શકે છે; પરંતુ જ્ઞાનનો ગર્વજ તેમાં અંતરાય પાડે છે અને તેથીજ પંથ-પરંપરા વધી છે.

જે જ્ઞાન અંતરની શુભ વૃત્તિને ખીણવી શક્યું નહિ, તે જ્ઞાનનો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થ છે. જે જ્ઞાનવડે આપણે આપણી આંતરવૃત્તિનેજ જીતી શક્યા નહિ, તે જ્ઞાનવડે આપણે જગતના પદાર્થો જીતતા ચાલીએ છીએ, એવો ગર્વ રાખવો એ મૂર્ખતાજ છે.

ખાધેલા અન્નનું મુખ્ય કામ જેમ શરીરને બળવાન અને ચપળ બનાવવાનું છે, તેમ શિક્ષણનું કામ એ છે કે, તે આપણા મનને ભોગ ભોગવવામાં સંયમી, ધારણાશક્તિમાં મજબૂત અને સંકટો ખમવામાં ધીર અને સહનશીલ બનાવે.

અંધસહવાસ અત્યંત આનંદકારક છે. અંધો ગોઠવી રાખ્યા હોય એવી ઓરડીમાં ગયા પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તો તે અંધોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને તેનો ઉપયોગ કરો; એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?

પાપી વિચારો મનને ખાઇ જાય છે; કેમકે તે એક જખરદસ્ત રોગ છે. તેનું ઔષધ સમસ્ત પૃથ્વીમાં મળી શકતું નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, પાપની પાછળ દુઃખ પણ અવશ્ય આવશેજ. અન્યાયની લડાઈ એ પણ એક ભયંકર પાપ હોવાથી તેની પાછળ પણ ભયંકર દુઃખ આવવાનુંજ છે.

પોતાના આયુષ્યનો ઉપયોગ જો તમે બહુજ સાવધાનતાથી કરશો, તો ભવિષ્યમાં તે તમને વ્યાજસહિત મળશે અને એટલું બધું ઉપયોગી થઈ પડશે કે, હાલ તો તેનું અનુમાન પણ તમે કરી શકશો નહિ; પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરતાં આયુષ્યને જો તમે વ્યર્થ જવા દેશો તો તે તમને નુકસાન પણ તમે ધારી શકો તે કરતાં ઘણુંજ વધારે કરશે.

દેશમાં શાંતિ હોવી એ મોટું સુખ છે; પરંતુ તે સુખને લીધે નીચ વૃત્તિ ધરાવનારા મનુષ્યોને મોહ વ્યાપે છે. આ વાત જેમ સર્વ પ્રકારના સુખને લાગુ પડે છે, તેમ આ વાત પણ તેટલીજ ખરી છે કે, યુદ્ધના તેમજ સંકટના પ્રસંગોને લીધે મનુષ્યોમાં અમૂલ્ય સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થઈને વધે છે અને મનુષ્યોને હાથે મોટાં મોટાં કાર્યો થાય છે.

એ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણને પ્રથમથી પડેલી ટેવોને રોકવાથી આપણી જીવિ અને નીતિની વૃત્તિઓ પણ ફેરવાતીજ જાય છે.

એ કદી ભૂલવું જોઈએ નહિ કે, મનુષ્યને આ જગતમાં જે કાર્યો કરવાં પડે છે, તે કરવાના યોગ્ય પ્રકારો શીખવવા જેટલું ત્રાસદાયક અને મનુષ્યની શક્તિ ક્ષીણ કરનારું બીજું એક પણ કાર્ય નથી; છતાં પણ આ કાર્ય કેટલાકો એવું ઉત્તમ સાધી શકે છે કે, તેમની પાછળ તેમને

વિદ્યાર્થી-સેનાપતિની પાછળ સિપાઇઓ યુદ્ધમાં જાય તેમ-જાય છે; પરંતુ આવા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બહુજ થોડા હોય છે.

આજસુધીમાં ઉત્તરિના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢેલાં રાષ્ટ્રો પૈકી કોઇ પણ રાષ્ટ્રના લોકોએ-સૌએ મળીને-પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો નથી. તેમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે એ કે, પોતામાંથી શ્રેષ્ઠ લોકોને પસંદ કરવા તથા તેમનાં કાર્યોપર પોતાનો દાખ રાખીને તેમને હાથે રાષ્ટ્રનો કારભાર ચલાવવો. આ કાર્ય કરવામાં તેમને કેટલી બધી અડચણો પડતી હતી તે ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ જગતનો અને આપણો યોગ કોઇ પણ રીતે આપોઆપ બનેલો નથી. એ સઘળા દૃષ્ટિરની રૂતિ છે. પૃથ્વી મનુષ્યત્વ આવવાને માટે આ જગત ઉત્તમ સ્થાન છે અને તે આવ્યા સિવાય તેનાથી દેવલોકમાં જઈ શકાતું નથી-અર્થાત્ આ લોકમાં જીવવું એ પરલોકના જીવનની તૈયારી કરવા જેવું છે.

અમુક કાર્ય કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે અથવા તે ન કરવું એજ કર્તવ્ય છે, એમ સારી રીતે સમજવા છતાં પણ જો તે કર્તવ્યથી વિરુદ્ધ વર્તવામાં આવે તો તે પાપ છે. એ પાપ માણસના અંતરને ખાય છે; તેથી તેના મૂળ સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું તોફાન થાય છે અને તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે, અંતઃકરણમાં કુવાસનાનું પ્રાપ્ત્ય વધીને સદાસનાનો નાશ થાય છે અને એજ તેના આત્માનો નાશ છે.

સઘળાં રાષ્ટ્રોને સમાન સમજવાં-તેમાં કોઇને ઓછું વધતું ન માનવું એ ખ્રિસ્તીસુવારણાનું મૂળ ખીજ છે. એ તત્ત્વ જો છોડ્યું તો તેની સાથેજ સર્વત્ર જગતની શાંતિ અને ઉત્તરિની આશા ઉડી જશે. મારો મત એવો છે કે, જે કોઇ આ સમતાનું તત્ત્વ છોડી દે છે કિંવા તેને બગાડે છે, તેનો હેતુ ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ તે પોતાના રાષ્ટ્રપર મહાન સંકટ લાવે છે, શાંતિનો નાશ કરે છે અને ખ્રિસ્તીધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત ઉપર શસ્ત્રપ્રહાર કરે છે.

હું બદલાયો છું; કેમકે હું જ્યારે પ્રથમ સાર્વજનિક કામમાં પડ્યો, ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ખરું મૂલ્ય અને તેની અત્યંત આવશ્યકતા હું સમજી શક્યો ન હતો. સ્વાતંત્ર્ય પણ અન્ય ગુણોની પેઠેજ શુભ કાર્યમાં તેમજ અશુભ કાર્યમાં-ઉલ્લપમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત હું પ્રથમ જાણતો ન હતો, તેમ પ્રત્યેક સાર્વજનિક સંસ્થાની ઉન્નતિ સ્વાતંત્ર્યપરજ અવલંબીને રહેલી છે એ પણ મારા લક્ષ્યમાં આવ્યું ન હતું. એ સઘળું હવે હું સમજી શક્યો છું તથા તેને અનુસરીનેજ હું હમેશાં વર્તું છું.

સર્વસામાન્ય લોકોની સલા એક ઉત્તમ શાળા છે. એ શાળાની શક્તિ વિલક્ષણ છે. ત્યાં શુદ્ધિનું સામર્થ્ય તથા મનની ઉચ્ચતા ઘણી વધે છે. તે સિવાય નીતિ શીખવાની પણ એ સર્વોત્તમ શાળા છે. શાંતિ શીખવાનું પણ એ ઉત્તમ સ્થાન છે. ત્યાં દુર્દૈવથી જો કોઇને હાથે કાંઈ ભૂલ થાય છે તો તે સમજવાને પાંચ મિનિટ પણ લાગતી નથી. ત્યાં સહનશીલતા તો મૂર્તિમંતજ છે. તે મનુષ્યમાં આપોઆપ આવે છે; તેજ પ્રમાણે એ એક મોટું ન્યાયસ્થાન છે.

મનમાં પુષ્કળ વાતો ભરી રાખવી એ મનુષ્યનું શિક્ષણ નથી. કેટલાક લોકો મનને કોઈ જેવું સમજે છે અને તેમાં જ્ઞાનનાં પોટલાં ભરી રાખવાનો વિચાર કરે છે; પરંતુ આ સમજ બરાબર નથી. આ સંબંધી એ લક્ષ્યમાં રાખવું કે, મનુષ્યના જીવિતનો હેતુ, મનુષ્યની સુધારણા-ઉન્નતિ કરવી એજ છે; માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેની સહાયતાથી પોતાનાથી બીજી શકે તેટલાં માણસોનું કલ્યાણ કરવું એજ અને તેમ કરવાથીજ આ જગતપરનું પાપ અને દુઃખ ઓછું થાય છે.

ટેનિસનની કારકીર્દી ધણુખરે અંશે મારી કારકીર્દીને મળતીજ છે; પરંતુ તેની જે કૃતિ છે તે મારી કૃતિ કરતાં ધણીજ શ્રેષ્ઠ પંક્તિની છે. તેના ઉદ્યોગ મારા ઉદ્યોગ કરતાં સર્વોત્તમ પ્રકારનો થયો છે તથા તે મારા ઉદ્યોગ કરતાં વિશેષ ચિરસ્થાયી છે. મારા જેવા પુરુષો સાર્વજનિક હિતના વિષયો ઉપર બોલે છે, એટલે લોકો કૃપા કરીને તેમને યોગ્યતા કરતાં પણ વિશેષ માન આપે છે અને તેથી તેઓ પુલાવ છે એ ખરું છે; પણ બોલવું એજ અમારું કામ છે. તેમાં ઉપાયજ નથી, પરંતુ શબ્દોને પાંખો હોવાને લીધે તેઓ ઝપાટામાં ઉડી જાય છે અને હતા ન હતા થઈ જાય છે. ટેનિસનની કૃતિ આથી વિશેષ ઉચ્ચ યોગ્યતાવાળી છે. તેના ઉપર કાળનું કાળ ચાલવાનું નથી. તેણે પોતાનું ચરિત્ર પોતાના દેશબાંધવોના હૃદયપટ પર લખ્યું છે, તે કદી પણ ભૂંસાઈ જનાર નથી.

દરિદ્રતામાંજ રત્નમાનવો વધારે પાકે છે.

(લેખક:—શ્રીયુત “કુમાર” ‘હિંદુપંચ’ના એક અંકમાંથી)

એક બાર ઇમર્સન કે કિસી મિત્રને હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય મેં એક અત્યંત પ્રતિભાશાલી તથા હોનહાર વિદ્યાર્થી કે સંબંધ મેં ઉસકી સંમતિ પૂછી ! ઇમર્સન ને તુરંત હી જો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર દિયા, વહ ઇસ પ્રકાર થા:—

“બસ, ઉસે અબ અગર કિસી વસ્તુ કી આવશ્યકતા હૈ તો વહ ‘દરિદ્રતા’ હી હૈ.”

ઇમર્સન કે ઇસ અદ્ભુત ઉત્તર કો સુનકર ઉસકા મિત્ર એકદમ ચકરા ગયા ઓર ઉસકે ચેહરે કો બડી ઉત્સુકતા સે દેખને લગા.

ઇમર્સન તુરંત હી ઉસકે હૃદય મેં ઉડતે હુએ લાવ કો તાડ ગયા. ઉસને અપને મિત્ર કે સંબુધ મુસ્કરાતે હુએ દરિદ્રતા કી ઇસ પ્રકાર વ્યાખ્યા કર ડાલી:—

“દરિદ્રતા કો બહુધા લોગ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ સમજતે હૈ; પર વાસ્તવ મેં ઐસી ખાત નહીં હૈ. વહ તો પરમાત્મા કો સર્વશ્રેષ્ઠ વરદાન હૈ.”

“સંસાર મેં જીતને બટે-બટે મહાપુરુષ હો ગયે હૈ; ઉનમેં સે ઐસી વ્યક્તિ બહુત હી કમ હૈ, જો દરિદ્રાવસ્થા મેં ન પૈદા હુએ હો યા જીનકા ઉત્થાન પતિતાવસ્થા સે ન હુઆ હો.”

“દરિદ્રાવસ્થા મેં રહ, ફટે-પુરાને કપડે પહિન, પેટ-ભર અન્ન ન પા તથા સુખ-સાધન-રહિત અવસ્થા મેં હી મનુષ્ય અપને સચ્ચે સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન-શક્તિ કો પહચાનતા હૈ.”

“કિસી પ્રકાર કે સાજ સામાન સે રહિત, સનસાન કમરે મેં હી ઉસકી આત્મા સે વહ જ્યોતિ પ્રજ્વલિત હોતી હૈ, જીસકા પ્રકાશ કિસી દિન સારે સંસાર મેં ફૈલ જતા હૈ ઓર વહ વ્યક્તિ મહત્તા કો પ્રાપ્ત હો ગૌરવ પાને લગતા હૈ.”

“પ્રકૃતિ ને મનુષ્ય કો ઇસ પ્રકાર બનાયા હૈ, કિ વહ સ્વભાવતઃ કાર્ય ઓર ઉદ્યોગ સે જુલુા કરતા હૈ. ઐસે મનુષ્ય ઇસ સંસાર મેં થોડે હી હેંગે, જીનમેં ઇસ પ્રાકૃતિક નિયમ કે ઉલ્લંઘન કરને કે યોગ્ય આત્મિક શક્તિ હો.”

“દરિદ્રતા હી વહ શક્તિ હૈ, જીસસે મનુષ્ય કાર્ય ઓર ઉદ્યોગ કરને લગતા હૈ. કેવલ ઇતના હી નહીં, ઇસમેં એક વિશેષ ગુણ બી હૈ—વહ મનુષ્ય કો વાસ્તવિક ‘મનુષ્ય’ બનાતી હૈ.”

“દરિદ્રતા સે મનુષ્ય કો ઉન હજારોં, લાખોં વ્યક્તિયોં સે સંપર્ક હો જતા હૈ, જીનકો આવશ્યકતાઓં ઓર દુઃખ-દર્દ, સ્વાર્થપરતા ઓર ઉસકી આત્મા કો વિશ્વાત્મા કી મધુર સંગીત ધ્વનિ સે અનુલિપ્ત કર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કો સંસાર કે સ્વાર્થ મેં વિત્રીન કર દેતી હૈ, જીસસે વહ સમસ્ત સંસાર કો અપના સમજને કા મહાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ.”

“દરિદ્રતા આત્મ-શક્તિ પ્રદાન કરતી હૈ ઓર શિષ્ટાચાર કી સુંદર શિક્ષા દેતી હૈ. અતએવ દરિદ્રતા કોઇ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ નહીં, બલકિ પરમ પિતા પરમાત્મા કો સર્વોચ્ચ આશીર્વાદ હૈ.”

પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર

(“સાહિત્ય” માસિકના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

તમે સાંભળો સખી એક વાર્તા રે, મને સાંભર્યું તે કાંઈક સંભારતાં રે. (૮૬)
 હું તો હરજીને જોવા નિસરી રે, મુજને સંસારની વાત વિસરી રે. તમે૦ ૧
 મુજને ખોળતાં કંઈ એક લાધ્યું રે, લાધ્યું અખંડ બ્રહ્માંડ આખાધું રે. તમે૦ ૨
 હું તો હરજીને જોતાં હું ટળી રે, જ્યમ સાગરમાં સરિતા ભળી રે. તમે૦ ૩
 હું તો જ્યાં જોઈ ત્યાં રે તેજ ને રે; મેં તો મનથું વિચાર્યું એજ રે. તમે૦ ૪
 સર્વ વસ્તુ તણો વેરો ટળ્યો રે, જોને જોતી'તી તે મુજને મળ્યો રે. તમે૦ ૫
 સર્વ પરબ્રહ્મ ઠરાં પૂતળાં રે, રૂપે એક થકી એક આગળાં રે. તમે૦ ૬
 કશે દિશા સન્મુખ હરજી થયા રે, મારા રૂદેકમળમાં વસી રહ્યા રે. તમે૦ ૭
 એક હરિ વિના બીજું દીસે નહિ રે, મારી દોષની દૃષ્ટિ ટળી ગઇ રે. તમે૦ ૮
 મારાં અનંત લોચન ઉઘડ્યાં રે, સર્વ રામજીનાં રૂપ દૃષ્ટે પડ્યાં રે. તમે૦ ૯
 હું તો હરખે હીંડું ને જોતી ફરું રે, મુજને પ્રપંચનું વૈકુંઠ વિસર્યું રે. તમે૦ ૧૦
 બાધું અખંડ મંડળ નિહાળતાં રે, થઇ તન તદ્રૂપ સંભાળતાં રે. તમે૦ ૧૧
 નખ શિખ લગી હરિ વ્યાપી રહ્યો રે, જોવો વેદે કહ્યો તેવો લહ્યો રે. તમે૦ ૧૨
 ભૂદ્યું હતું તે ધન ધરમાં જડ્યું રે, મહા આનંદ ઉપજ્યો મનડું ઠર્યું રે. તમે૦ ૧૩
 હવે જન્મ સફળ થયો માહરો રે, મળ્યો બાવન અક્ષર બાહરો રે. તમે૦ ૧૪
 સર્વ ઠામથો અળગો ન થાય રે, અણું માંહે તે અણું માંચ રે. તમે૦ ૧૫
 હવે પ્રપંચ પુરાણના પરા થયા રે, દાસગોપાળના પ્રભુ જ્યારે લહ્યા રે. તમે૦ ૧૬

અનુરોધ

(“હિંદુપંચ” ના એક અંકમાંથી)

સુનતા હું સર્વેશ વિશ્વ મેં સત્તર આને વાલે હો,
 અનય નશાને વાલે જગ મેં શાન્તિ ખસાને વાલે હો.
 યદિ આતે હો તો અપને હી નિજગૃહ મેં આના ભગવન્,
 યદુકુલભૂષણ, ઐર કહીં મત ભારત તજ જના ભગવન્. (૧)
 સર્વ પ્રથમ તેરી પદપૂજ કરને કા અધિકાર હમેં,
 તેરે પદ ગહિ પતન સિંધુ સે, તરને કા અધિકાર હમેં.
 પ્રગટિત કરકે અપની પ્રતિમા, જગ દેઠા આલોકિત કર દો,
 ભારત કી કમનીય કીર્તિ, હે કૃષ્ણ ! ભુવનભર મેં ભર દો. (૨)

આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી.

પરંતુ યુવામીનાં બંધનોને મજબૂત કરનાર એક ભયંકર યંત્ર છે.

(લેખક:—મૂળશંકર જાદવજી વ્યાસ—‘શબ્દશક્તિ’ તા. ૧૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

આપણી નિશાળો અને વિદ્યાલયો દેશોન્નતિનાં અમીઝરણાં હોઈ શકે, આપણો સમાજ અને ધર્મ ઇતિહાસના દુર્ગમમાં હોઈ શકે, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજના રથચક્કસમાં ખની શકે; પરંતુ એ બધું ક્યારે? જ્યારે એ શિક્ષણ—કારોબાર આપણા મત મુજબ ચલાવાય ત્યારેજ.

અંગ્રેજો પૂરા વિચક્ષણ છે, એમણે ભારતવર્ષનો યશસ્વી ઇતિહાસ નિહાળ્યો, એમણે આર્ય સંસ્કૃતિની ઝમક તથા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના પવિત્ર સંસ્કારો જોયા, પ્રાચીન શરવીરોના વીરત્વનાં ગુણગાન સાંભળ્યાં, બ્રહ્મર્ષિઓની ગૃહે ગૃહે વ્યાપી રહેલી બ્રહ્મદીક્ષાઓનું સચરાચર તેજ ભાળ્યું, ગ્રીસ અને સ્પાર્ટાના કેસરીઓથી પણ અધિક ક્ષત્રિયોની ભરમમાં છુપાયેલી દૈવી શક્તિની ચીન-ગારીઓ ભાળી, વૈશ્યોનાં વાણિજ્યશક્તિનાં સાહસો માખ્યાં, શૂદ્રોની ભક્તિપરાયણ નિઃસ્વાર્થ સેવાઓ જોઈ, આકાશમાંથી ઉતરતા વજ્રસામે ટટાર ઉભા રહેનાર વીરકેસરીઓની સુકાર્તિઓ સાંભળી અને રણમેદાને જતા કંથને કુમકુમતિલક કરીને કમરે સમશેર બાંધનારી અને મૃત પતિની સાથે ચિતામાં હસતે મોટે ‘જય માતૃભૂમિ, જય માતૃભૂમિ’ ‘જય પતિદેવ, જય પતિદેવ’ની જયગર્જના કરતી સળગી જનારી ભારતી સતીઓનો અપાર મહિમા સાંભળ્યો.

જે દેશમાં આવી અજબ સંસ્કૃતિ, આવું અહ્મુત શરાતન, અનેરું ઓજસ અને અપૂર્વ શક્તિ હોય; આ ક્ષણભંગુર દેહને ફેડીને યશસ્વી દેહને ચિરંજીવી કરવાની હોંશ જે દેશમાં હોય; એવા દેશની વિરાટ પ્રગ્નને વશ કરવાવાળું—તેને યુક્તિમ બનાવવાવાળું આ જગતમાં કોઈ જન્મ્યું નથી. એ સનાતન સત્ય અંગ્રેજોની વિચક્ષણ બુદ્ધિએ પારખી લીધું. ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ સંસ્તનનના પાયા ઉંડા નાખવા એ વિદેશીઓએ લિંદના બાળદૈયા ઉપર જૂદીજ છાપ ચીતરવા માંડી. લિંદની અગાધ શક્તિને મુઠ્ઠીમાં પકડી અને આ દેશમાં ટેક, સ્વમાન અને પવિત્ર કીર્તિ-માટે મરી શીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ મળતું, તેજ દેશમાં આજે અમારા યુવાન લિંદીઓને કૉલેજો-માં ખ્રિટિશો સમા કોઈ બહાદુરો પાક્યા નથી, લિંદના ઇતિહાસમાં યુરોપના ઇતિહાસસમું દૈવત નથી, વેલિંગ્ટન અને નેપોલેયન તો ઇંગ્લાંડમાંજ પાકે, નેપોલિયન અને ક્રોમવેલ તો યુરોપમાંજ જન્મે, ઇલીઝાબેથ અને સમ્રાજી વિક્ટોરીઆ જેવી સ્ત્રીવિમૂતિઓ તો લંડનની યશસ્વી ગાદીએજ હોય!

વાચક! ભારતીય ઇતિહાસનો પટ્ટો જરા ઉઘો કર. ઇંગ્લાંડ કે યુરોપની વિભૂતિઓનાં નામો તો ત્યાંજ અમર હશે અને ત્યાંજ રહેશે.

પરંતુ જગતના દોહસો કરોડ માનવલોકના ઇતિહાસમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રતાપી રામચંદ્ર કેટલા થયા છે? જગતમાંથી ગર્વનો નાશ કરનાર પરશુહારી રુદ્રના અવતારસમા ભગવાન પરશુરામ કેટલા છે? દ્રૌપદી અને સીતા જેવી અડગ ટેકીલી, દમયંતી અને તારામતી જેવી આદર્શ સતીઓ કેટલી છે? રણમેદાને ઝઝુમનારી દુર્ગાના અવતારસમા બ્રાહ્મણસમાજના રત્નસમી લક્ષ્મીબાઈ કેટલી છે? મહાન સિકંદર જેની અપૂર્વ શક્તિથી શરમાયો તેવા બ્રાહ્મણ-સમ્રાટ પૌરસ કેટલા છે? મરણીયા પ્રતાપ અને વીર દુર્ગાદાસ કેટલા છે? દેહદિવાલો ખડી કરીને શત્રુઓની સામે માતૃભૂમિની રક્ષા માટે કિશ્કા રચનારા બ્રહ્મતેજથી દેદીપ્યમાન બ્રહ્મર્ષિઓ અને ક્ષાત્રતેજથી સૂર્યસમા ક્ષત્રિયો કેટલા છે? ૨૫-૩૦ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં જગતની એક મહાન જળરદસ્ત સંસ્તનનના પાયા હચમચાવી મૂકી તેના ચૂરા કરનારા શિવાજી મહારાજ કેટલા છે?

વિશ્વમાં જે શોધ્યું ન મળે તેવું ધણુંએ આપણા આ પવિત્ર લિંદમાં છે, પણ એ ભાન કરાવનાર શાળાઓ અને કૉલેજો તો આજે અમારા ભારતના ભાવી સંચાલકોને યુવામી પ્રથાનુંજ શિક્ષણ દે છે.

ભૂખે મરતી માતાઓ—બહેનો અને બચ્ચાંઓના દુઃખભર્યા પોકારો સાંભળીને માતૃભૂમિનો ઉપહાસ થતી જોઈને જે વિદ્યાર્થીઓનાં હૈયાં નથી દુઃખતાં તે વિદ્યાર્થીઓ, તે શિક્ષણ લિંદને

ભારત્રપ છે, બોળત્રપ છે. જે વિદ્યા, જે શિક્ષણ નવયુવાનોમાં સ્વાતંત્ર્યજીવસે: ઉત્પન્ન ન કરી શકે, માતૃભૂમિની ભક્તિ, સ્વમાન અને સ્વધર્મ માટે મરી શીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ ન આપી શકે; તે વિદ્યા, તે શિક્ષણ, તે શાળા અને કોલેજો ભારતીય ઉન્નતિ અને સ્વરાજ્ય તેમજ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિમાં અડચણ અને વિઘ્નરૂપ છે. આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી, પરંતુ ગુલામીનાં બંધનોને મજબૂત કરનારું એક ભયંકર યંત્ર છે. રાજ્યકારોનામાં સહેલાઈથી સસ્તાપણે ચલાવવામાં સહાયભૂત થનારું ગુલામીને પોષનારું એક યંત્ર છે. જે દેશમાં સ્વરાજ સ્થાપવું હોય, તો વિદ્યાર્થીઓને સ્વમાન, સ્વધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યના સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયાસો આદરો. રાષ્ટ્રોન્નતિ એજ જીંદગીનું સાર્થક્ય. એ પવિત્ર મંત્ર વિદ્યાર્થીઓના કાનમાં જ્યારે ગુંજાર કરતો થાય, ત્યારેજ આપણો પવિત્ર ધર્મ, આપણો વહાલો દેશ ઉન્નત થાય, સ્વતંત્ર થાય અને જગતમાં ત્યારેજ આપણે ભારતવર્ષનો વિજયડંકો વગડાવી શકીએ.

નેવનાં પાણી મોભે ચઢ્યાં !!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ નો દિવસ જરૂર યાદગાર બની જશે ! દિલ્હીમાં તે દિવસે ગોસ્વામી શ્રી ગંગાપ્રસાદજી મહારાજે પોતાના કટરાનીસ મંદિરમાં અત્યંતજેને દાખલ થવા દીધા ! સાંજના છ વાગે મોટો જલસો કરવામાં આવ્યો અને સંખ્યાબંધ અત્યંતજેએ યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને, અને કપાળમાં તિલક લગાવીને મહારાજશ્રીની મંજૂરીથી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો ! હિંદુભાઈઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને પ્રસાદ વહેંચવામાં આવ્યો ! દિલ્હીના “અર્જુન” પત્રના તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટના અંકમાં આ ખુશખબર પ્રગટ કરવામાં આવી છે; અને આવાં આવકારદાયક પગલાંનું દેશભરમાં અનુકરણ કરવામાં આવે, અને હિંદુધર્મ ઉપરના કલંકને ટાળવાની સાથે, ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓમાં અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં, એ હિંદીઓના હક્કો લૂંટનારા તુદ્ધમીજી ગોરાઓ જે મેણાંટાણાં મારે છે, તેનો પણ સદાને માટે અંત આવે; એવું આખા દેશનો નીતિપરાયણ, ધર્મપ્રેમી, વિચારશીલ વર્ગ ઇચ્છે છે !! હિંદુ માન્યતા મુજબ ગંગાનદીમાં નહાવાથી જેમ પવિત્ર થવાય છે, તેમ મહારાજશ્રી ગંગાપ્રસાદજીએ પોતાની ઉદાર બુદ્ધિના ઉદ્ધિમાં સ્નાન કરાવી અસ્પૃશ્ય મનાતા અત્યંતજેને પાવન કરીને, પોતાના સુચરણે સદાને માટે અમર બનાવ્યો છે ! પરમાત્મા અમારા ધર્મચાર્યોના સકળ સંધને આવી સન્મતિ અર્પો !!!

*

*

*

*

દૂધમાં સાકર ભળી !!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“દૂધમાં સાકર અને છાશમાં મીઠું હોય” એ વાત સાચી છે ! હિંદુ મહાજાતિને પીઠી રહેલા અસ્પૃશ્યતાના મહા ખુરા રોગનાં પાછાં પગલાંની વાત સંભળાવનારા “અર્જુને” એક બીજી પણ ખુશ વધાઈ આપી છે ! ઝાંસી જીલ્લાના મહા ગામમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ એક કરાર કર્યો છે; અને તેમાં બંને કોમોની સારી સમજ, દોસ્તી અને ખિરાદરીનાં અચ્છાં દર્શન થતાં જણાય છે ! આ કરારની જે મંતલબ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, તે એવી છે કે, ગમે તે વખતે, રસ્તે, રાત ને દિવસ, ૨૪ કલાક, ચ્હાય તે મંદિર પાસે મુસલમાનોને અને ચ્હાય તે મસ્જિદ પાસે હિંદુઓને વાગ્ગ વગાડવાની છુટ છે ! સામાજિક, ધાર્મિક કે ગમે તે પ્રકારનાં સરખસો કે જલસા હોય, અને ગમે તેવા નાચરંગ કે ગાનતાન-તમાશા થતા હોય, તોપણ મંદિરો આવળ હિંદુઓએ કે મસ્જિદો આવળ મુસલમાનોએ કોઈ જાતની કાંઈ દખલ કરવાની નથી !! વાહ ! આના કરતાં વધારે ખુશખબર બીજી કયી હોઈ શકે ? અને વળી જ્યારે કોમી કલહના વેરાન રણમાં એકસંપીનો આવો સુંદર બગીચો દશ્યમાન થાય છે, ત્યારે તો ખરેખર આનંદના ઓષ્ઠ ઉછળવા લાગે છે !! મહિની અસર દેશભરમાં થાય તો “સ્વરાજ્ય” કેવું જલદી દોડ્યું આવે ? હિંદુ-મુસ્લીમ આગેવાનો આ કરારનું ઉદાર અને આવકારદાયક અનુકરણ કરશે ? ખુદા માલૂમ !!!

હિંદ હજી પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે.

હિંદના સંગીતવેત્તા શ્રી દિલીપ રાય

એમના અનુપમ સંગીતથી યૂરોપમાં દઢ થતી જતી એ છાપ

(‘ હિંદુસ્થાન અને પ્રભુમિત્ર ’ના એક અંકમાંથી)

(મહાન બંગાળી નાટકકાર શ્રી. દિનેન્દ્રલાલ રાયના ચિરંજીવી શ્રી. દિલીપકુમાર રાય એક ઉસ્તાદ સંગીત-શાસ્ત્રી છે અને હિંદના સંગીતને ઉદ્ધાર તેમના દિલમાં નિરંતર રમી રહ્યા છે. એજ કામને માટે તેઓ હમણાં થોડાજ સમય હપર હિંદને કિનારો છોડીને યૂરોપ-અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા; અને હમણાંજ તેમને અમેરિકામાં અપૂર્વ સત્કાર મળ્યાના સમાચાર અત્રે આવ્યા છે. તેમનું સંગીત સાંભળવું એ માનવજીવનની અનંતરી મોજ છે. ‘મને ચાકર રાખોજી’ ના ભજનથી એઓ ગુજરાતને જાણીતા છે.)

પશ્ચિમની પાસેથી શિક્ષણ લેવા જવાને બદલે તેને શિક્ષણ આપવા માટે પૂર્વમાંથી ધણી ઓછી વ્યક્તિઓ ત્યાં ગઇ છે. એવી થોડી વ્યક્તિઓમાંની એક તે જાણીતા બંગાળી સંગીતવેત્તા બાલુ દિલીપકુમાર રાય છે. ધણી બાબતમાં પશ્ચિમને આમ શિક્ષણ આપવા ધણા પુરુષોને હિંદ ત્યાં મોકલી શકે તેમ છે, પરંતુ ઇંગ્લેંડની સફરે જતા હિંદને ખરેખરા એકનિષ્ઠ એવા પુત્રો ધણાજ ઓછા છે, કે જેઓ પશ્ચિમની સફરે જવા અગાઉ અથવા તો ત્યાં પહોંચ્યા પછી ‘સાહેબ-શાહી’ બની ગયા ન હોય. આ નાનકડા બેટમાં (ઈંગ્લેંડમાં) જે હજારો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા રહે છે, તેઓ ‘સાહેબશાહી’ બની ગયા છે, એ સાચેજ દિલગીર થવા જેવું છે.

હિંદની સંસ્કૃતિમાટે અભિમાન

એવા હિંદીઓ તો આપણને માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યાજ મળે છે, કે જેમને એવી પૂરેપૂરી આત્મ-શ્રદ્ધા બેસી ગઇ હોય કે, હિંદની પાસે પોતાની તેમજ યુગયુગથી પોતાનામાં પચાવી દીધેલી એવી પરની સંસ્કૃતિમાંથી પશ્ચિમને ધણુંય આપવા જેવું છે. જો કે થોડાં વર્ષો પહેલાંજ હિંદ માત્ર ધરને ચાહનારાઓનોજ દેશ ગણાતો, માણસો ભાગ્યેજ દરિયાપાર જતા; છતાંપણ તેના ઉદાત્ત હૃદયને લીધે, તે દેશવાસીઓ પોતાનીજ ભૂમિમાં અનેક જાતિ અને સંસ્કૃતિના સમાગમમાં આવેલા છે.

શ્રી દિલીપ બાલુ

શ્રી. દિલીપ બાલુ એવી આત્મશ્રદ્ધાઓ ધરાવનારામાંના એક છે, કે જેઓ એમ માને છે કે, હિંદમાં ‘આપવા’ ની શક્તિ છે. તેઓ સંકુચિત નજરના માનવી નથી. તેમણે દરિયાપારની સફરો ખેડેલી છે અને તેમનું દષ્ટિબિંદુ વિશાળ છે, તેમજ પશ્ચિમની ધણી જાતિઓના જીવનમાં તે બેળાબલા પણ છે. આ બધાને સાર એમના દિલમાં સ્થાન છે, તોપણ હિંદના આદર્શ સંગીતની દેશીયતા મટી જાય તે એમને ગમતું નથી, અને તેથી તેમને એજ એક વિચાર હમેશાં રહે છે.

હિંદનું આદર્શ સંગીત

હિંદનું સંગીત આદર્શ છે, એ વાત હજી પશ્ચિમને સમજવાની છે. એ વાત શ્રી દિલીપ બાલુ પાસેથી જાણી શકાય છે. જેમણે સર જગદીશચંદ્રના ભાષણમાંનો “કેટલાક રોપાઓ હિંદુઓ કરતાં ચારગણી વધુ લાગણીવાળા હોય છે, પરંતુ સામાન્ય યૂરોપીયન કરતાં હિંદુ વિદ્યાર્થી બમણી લાગણી ધરાવે છે” એ ખુલાસો સાંભળ્યો છે, તેઓ દિલીપ કુમારની કદર કરી શકશે તેમજ તેમને સમજી શકશે.

હિંદી સંગીતમાંનું સત્ય

આમાં રહેલું સત્ય કદાચ હિંદી સંગીતમાંથી પણ તરી આવે છે; કારણ આપણે વાંચીએ છીએ કે: “પશ્ચિમના સંગીતની સ્વરમાલિકામાં અર્ધસપ્તકથી કમી સૂર નથી, જ્યારે હિંદી સંગીતમાં પાસપીકના સૂર પણ છે અને તેને લીધે યૂરોપીયનો હિંદી સૂરોની નકલ કરી શકતા નથી.” વળી પ્રાચીન હિંદુ રાગો ધણાજ થોડા યૂરોપીયનો જાણે છે અને એ રાગોનાં સ્વરૂપ એવાં છે કે, આપણે પશ્ચિમની ‘જન્ટેશન’ની પદ્ધતિમાં ઉતરી શકતા નથી.

હિંદી સંગીતનું ઉચ્ચ વાતાવરણ

ડૉ૦ ખેસરે એક વખત લાખણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સંગીત ખરાબર સમજવા-માટે યુરોપીયનોના કાનો કેળવવા જોઈએ. બન્ને સંગીતોમાં તફાવત એ છે કે, જ્યારે પશ્ચિમનું સંગીત મનુષ્યના મૂળ વિકારો અને લાવેને ઉત્તેજિત કરે છે, ત્યારે હિંદી સંગીત નિર્મળ લાવવાળું હોઈ ગાનારને ઉન્નત વાતાવરણમાં લઈ જાય છે અને એ વાતાવરણમાંથી પછી ગાનાર અને સાંભળનાર પવિત્ર ધાર્મિક જગતમાં પ્રવેશ કરે છે.

સદીઓ લાગશે

ડૉ૦ રૉયે થોડા વખત ઉપર “હિંદી સંગીતમાં રાગો” એ વિષયપર લાખણ આપ્યું હતું, જેણે હિંદી સંગીતની સુંદરતાપ્રત્યે આપણી આંખો ઉઘાડી હતી. આ સંબંધમાં એક જાણીતા લેખકના શબ્દો અત્રે યાદ કરવાની જરૂર છે. તે એ કે, “જ્યારે એંગ્લો-સેક્સન જાતના વડવાઓ જંગલો અને ગુફામાં રહેતા હતા, પોતાનાં નાગાં બદનો રંગોથી ચીતરતા હતા, કાચું માંસ ખાતા અને વસ્ત્રોમાં જાનવરોનાં ચામડાં પહેરતા હતા, તે વખતે હિંદના ગગનમાં સંસ્કૃતિનો સૂર્ય પૂર્ણ પ્રકાશી રહ્યો હતો અને તેથી હિંદી સંગીત સમજવામાટે આપણા કાનો પૂરતા ‘સેન્સીટીવ’ થવા માટે જમાનાઓ જોઈશે.

પૂર્વના ગુપ્તવાદ

પશ્ચિમ સાથે સરખાવતાં ધાર્મિક વિચારણાના ક્ષેત્રમાં હિંદે ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને આપણા લોકો પૂર્વના ગુપ્તવાદ અને ધર્મ શું છે, તે હવે રહી રહીને સમજવા લાગ્યા છે. હિંદી સંગીતની મીઠાશ અનુભવવા માટે આ ગુપ્તવાદનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે.

મી૦ રૉયની પદ્ધતિ

અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો, જે સંગીત તેમની આગળ રજુ થાય તેનો રાગ અને આલાપ સાંભળતાં પહેલાં તેનો અર્થ જાણવાને આતુર હોય છે. મી૦ દિલીપકુમાર આ ખાસિયત જાણતા હોઈ જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો સમક્ષ લાખણ કરે છે કે પોતાનાં ગાયનો રજુ કરે છે, ત્યારે જે રાગો ગાવાના હોય તેના અર્થનો અંગ્રેજ તરજુમો તે પ્રેક્ષકોને પૂરો પાડે છે. અને આ અર્થ ઘણોજ સુંદર હોય છે. રાગની મીઠાશની સાથે ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાંત તેમાં સમાયલું હોય છે. વળી રાગની અંદર જે શબ્દો હોય છે, તે પણ જાણે મોતીના દાણાને ચુંટી ચુંટીને મૂકવામાં આવ્યા હોય છે અને તેથી સંગીતની અસર ઘણી બળવત્તર થાય છે.

ભીખારીએ શીખવ્યું

એક વાતથી હું ખરેખર છક્ક થઈ ગઈ. એક મેળાવડામાં એક ઘણોજ અચ્છો રાગ રજુ કરતાં મી૦ દિલીપકુમારે એ નવાઈ જેવી ખબર આપી કે, એ રાગ તેમને કલકત્તામાં તેમના દ્વારે માગવા આવેલા એક ભીખારીએ શીખવ્યો હતો. મી૦ રૉયને બદલે કોઈ પશ્ચિમનો સંગીતવેત્તા હોત તો એમ જાહેર કરત કે, આંરેબલ ફલાણા ટીંકણા કે લૉડ પેન્ના કે લેડી પેન્નાએ જેમની મિત્રતાનું પોતાને માન છે, તેમણે એ રાગ શીખવ્યો હતો.

મી૦ રૉયની દેશપ્રીતિ

મી૦ દિલીપકુમાર રૉયની દેશપ્રીતિ, તેમનાં વર્તન અને તેમના પોશાકમાં તરી આવે છે; પણ તે સાથે મી૦ રૉયમાં વધુ ગુણ તો એ છે કે, પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવા સાથે બીજી સંસ્કૃતિઓમાં સારું તત્ત્વ દેખાય તેને ગ્રહણ કરવા તેઓ તત્પર અને આતુર રહે છે.

મી૦ રૉયનો ડ્રેસ શુદ્ધ હિંદી છે, અને તે કેવો સુંદર લાગે છે? અંગ્રેજો પરદેશમાં જાય ત્યારે પોતાનો સ્વદેશી પોશાક જાગવા રાખે છે, પણ તેમના પોશાકમાં રંગોની અચ્છી મેળવણીની ખુબી હોતી નથી. જ્યારે હિંદી પોશાકમાં રંગોની સુંદર મિલાવટથી આંખને હંડક લાગે છે, ઉપરાંત તંદુરસ્તી માટે પણ તે ઇચ્છવાજોગ છે. વિજ્ઞાને પણ હવે તો સાબીત કર્યું છે કે, ચોક્કસ રંગોથી ચોક્કસ દુઃખ-દરદો દર્દે થાય છે. મી૦ રૉય યુરોપ અને ઇંગ્લેંડમાં ધૂમતાં પોતાના હિંદી પોશાકને ઓડતા નથી.

મી૦ રૉય કદી પણ કહેવાતા મોટા શોકોને ખુશ કરવા મથતા નથી. તેમનો પેગામ ઇંગ્લેંડ-

ના સામાન્ય વર્ગમાંજ અને તેમને મોજ ચખાડવામાં તેમને પોતાને આનંદ આવે છે. વળી મીઠાઈમાં બીજો ધ્યાન ખેંચનારો ગુણ તેમની સ્વમાનની તીવ્ર લાગણી છે.

ઈંગ્લેંડમાં વસતા બીજા હિંદીઓની માફક તેઓ 'પોતે જીતાયલી પ્રજા છે અને અંગ્રેજો રાજ્ય કરતી પ્રજા છે' એમ કદી માનતા નથી. પોતાના સ્વમાનનો સવાલ આવે ત્યાં તે અડગ હોય છે.

ઈંગ્લેંડમાં સત્કાર

જો કે મીઠાઈ આ વખતે ખાસ ગોઠવણથી ઇંગ્લેંડ નથી આવ્યા; છતાં પણ અત્યારસુધીમાં ઇંગ્લેંડ અને રકૉટલેંડમાં તેમનો સારો સત્કાર થયો છે. થીઓસોફીકલ સોસાયટીની ફેલોશીપલ કક્ષામાં તેમણે લાખણ અને સંગીત રજુ કર્યું હતું. ત્યાં તેમને દિલ્લોગ્ગન આવકાર મળ્યો હતો. લંડન યુનિયન સોસાયટીની કેન્સર્ટ, અને રામ્પેલ એન્ડ નેશનલ ઇન્ડિઅન એસોસિએશનના મેળાવડામાં પણ તેમને ઘણું માન મળ્યું હતું. એક ઇમેટિક સોસાયટી સમક્ષ ખરદવાનનરેશે મીઠાઈની ઓળખાણ આપી હતી, ઑક્સફર્ડમાં તેમના માનમાં એક મોટો મેળાવડો કરી તેમને આજીવન આપવામાં આવ્યું હતું. પારીસમાં સોસાયટી ડી સાવા, અનેનાસ આગળ કાઉન્ટેસ પ્રોસો-ડસના સાલોમાં તેમણે સંગીત રજુ કર્યું હતું. 'ફેલોશીપ ઑફ ફ્રેન્ડ્સ' એટલે સર્વધર્મની પરિષદમાં મીઠાઈની પકુમાર લાખણ આપવાના છે, અને ત્યાર પછી અમેરિકા જવાના છે. અમેરિકામાં સ્વામી દિવેકાનંદે જે છાપ પાડી હતી, તેવીજ છાપ રાંધ પાડશે તેમાં નવાઇ નથી.

સૂર્યનો સાચો ઉપાસક

(લેખક:-કનૈયાલાલ જી. કોઠારી બી. એ. 'હિંદુસ્તાન' તા. ૧૨-૮-૨૭ ના અંકમાંથી)

સૂર્ય પ્રાણદાતા છે, જીવનદાતા છે; કારણ કે ગરમી, પ્રકાશ અને વિજળી, એ ત્રણે વસ્તુઓનો તે આપનાર છે. પ્રાણીમાત્રને જીવન સમર્પનાર અને વનસ્પતિમાત્રનો તે આધાર છે. તેનાજ આકર્ષણવડે પૃથ્વી આકાશમાં ફરી રહી છે અને ગ્રહોસાથે ફરતું સૂર્યમંડળ, આ અનંત કોટી અક્ષાંડોમાં જગ-દીશ્વરની અગમ્ય કળા દર્શાવી તેનો કામ મદાન હેતુ સિદ્ધ કરી રહેલો છે! સૂર્ય જડ વસ્તુ છે, એ આગનો ગોળો છે; છતાં ઉપર જણાવેલા તેના અનેકવિધ ગુણોને લીધે, આપણા લાઇઓ તે સવિતાદેવની શ્રી સૂર્યનારાયણ ભગવાનતરીકે પૂજા અને ઉપાસના કરે છે! જડ વસ્તુની પૂજા-ઉપાસના કરવી એ ભ્રમ છે, પણ ધર્મદોંગીઓને આવી વહેલી વાતો નફાકારક થઇ પડતી હોવાથી, તેમને ખરી વાત નહિ સમજાવતાં ભોળા ભાવિકોને આડે માર્ગેજ દોરે છે! જેવી રીતે દુસ્મનનું માથું ઉડાવી કેનાર તલવાર નહિ પણ તે વાપરનાર કાંડુ-પરાક્રમી પુરુષ પૂજનીય ગણાય, તેવી રીતે ગરમી, પ્રકાશ અને વિદ્યુત (વિજળી) પૂરાં પાડનારો જડ સૂર્ય નહિ, પણ તેની મારફતે જીવન આપનારા પ્રભુજી ઉપાસના કરવા યોગ્ય ગણાવા જોઇએ. જેમ તલવારની પૂજાનો અર્થ તેને સાફસુદ્ધ રાખી નીક્ષણ ધારવાળી બનાવવા જેવો થવો જોઇએ, તેમ સૂર્યની ઉપાસનાનો સમાવેશ, તડકામાં ફરી, સૂર્યનાં કિરણોનો જેટલો અને તેટલો લાભ લેવામાંજ થઇ જવો જોઇએ! આજે તો આવા ખરા રસ્તા ઉપર ચાલવાને બદલે રવીવારનાં અપવાસ કે એકટાણાં કરવાની, બ્રાહ્મણોને દાન દેવાની અને ત્રાંબા કે રૂપાનાં પતરાં ઉપર સૂર્યનાં કપોલકલ્પિત મો'રાં કરીને તેની ઉપર ચંદન-અક્ષત ચઢાવી, તેની પાસે ધૂપદીપ કરવાની 'લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલા'ની અવનવી લીલા ચાલી રહી છે! આ અધા મિથ્યા વર્લ્ડ અને ખાલી ઢોંગ હોવાથી, ત્રિચારા ભોળા અજ્ઞાન લોકો બ્રાહ્મણોની સ્વાર્થાં જીજ્ઞા અને ખોટી આજીવંપાળમાંથી વહેલા છુટે, એજ ઇચ્છવાયોગ્ય થઇ પડે છે!

થોડા વખત પહેલાં માર્લબરોમાં મીઠાઈ કેન્સલર નામના "ધી સનઆથ એડવોકેટ" (સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવાના હિમાયતી) તરીકે જાણીતા અંગ્રેજ ઉપર 'પબ્લીક ડેકેન્સી' (લૌકિક સભ્યતા)નો ભંગ કરવા બદલ કેસ માંડવામાં આવ્યો હતો. આ માણસ નદીને કિનારે શરીરનો ચણાખરો લાગ ખુદ્દો રાખીને, સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવા માટે પડ્યો હતો. હજારો લોકો તેનાં પાસેથી પસાર થયાં હતાં, અને ઘણાં બાળકો તેની આજુબાજુ રમતાં હતાં; પણ તે અસભ્ય રીતે જાહેર રસ્તા ઉપર પડ્યો છે અને તેથી મર્યાદાનો ભંગ થાય છે, એવી કોમ્પ્લેન્ટ ફરિયાદ કરી નહોતી; છતાં પોલીસે તેને પકડ્યો અને ઉપર જણાવ્યું તેમ 'લૌકિક સભ્યતા'નો ભંગ કરવાના

ગુન્હા બદલ મેજસ્ટ્રેટ પાસે ખડો કર્યો ! બચાવ માટે પૂછવામાં આવતાં તેણે તિરસ્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે, મારા ઉપર ખોટું બહોતાન ચલાવવામાં આવ્યું છે. સર હર્બર્ટ આર્કરના લેખમાંથી ઉતારો ટાંકીને તેણે જણાવ્યું કે:—“પીપલ મસ્ટ ગો બેક ટુ ધી સન ફોર હેલ્થ” (તંદુરસ્તીને માટે લોકોએ સૂર્યોત્તર પાછું વળવું જોઈએ.)

સૂર્યનાં કિરણો ખરી તંદુરસ્તી આપનારાં હોવાથી હું સૂર્યનો ઉપાસક બન્યો છું, અને તમે ગમે તે કરો તેની પરવા કર્યાવગર હું આ લડત ચાલુ રાખીશ; અને મારા દેશને “મૉક્રેસ્ટ્રી” (કૃત્રિમ ઢોંગી સભ્યતા) ના ખોટા ખ્યાલોમાંથી મુક્ત કરીશ. સૂર્યના તાપથી પોતાના હાથ-પગાદિ અવયવો ઉપર થયેલી અસરનાં ચિહ્નો બતાવી, મીંડ કેન્સર પોતાને નિર્દોષ જાહેર કર્યો હતો, અને પોતાની સત્ય લડત ચાલુ રાખવાનો પણ તેણે પૂરેપૂરો આગ્રહ બતાવ્યો હતો; તેને પાંચ પાઉંડ દંડ અથવા ૨૧ દિવસની કેદની સજા કરવામાં આવતાં, તે ગુસ્સાથી ખોટી ઉઠ્યો કે:—

“હું દંડ આપવાનો નથી, હું જેલમાં જાઉં છું.”

આનું નામ તે સૂર્યદેવતાનો ખરો ઉપાસક. જે માણસ સૂર્યનારાયણ શું વસ્તુ છે અને તેની ખરી પૂજા શું કહેવાય, તે સમજીને તેની સનઆથ-સૂર્યના તાપમાં-તેનાં પ્રાણક્રાંતિ કિરણોમાં સ્નાન કરવારૂપી ઉપાસના કરે તેજ સાચો સૂર્યોપાસક ગણાય ! બાકી તો બધા વહેમ અને ઢોંગ !! સ્વાર્થી પોપજીઓનાં પેટ ભરવાનાં પાંપરાં !!! કેટલાક હંબગસોશીવાળાઓ, આપણા દેશને અજ્ઞાનાંધકારમાં અટવાતોજ રાખવા માટે, પશ્ચિમ દેશે પૂર્વદેશની પાસેથી ‘ધર્મ’ શીખવાનો છે, એવી ગલીપચી કરે તેવી વાતો કરે છે; પણ ઉપરના કેસથી તો વહેમી, ખાત્રી અને ઢોંગી સૂર્યોપાસના કરનારા પૂર્વના દેશે, પશ્ચિમના મીંડ કેન્સર પાસેથી સૂર્યોપાસનાનો ખરો ધર્મ શીખવાનો છે, એ વાત નક્કી થાય છે !

ઐ વીર હિંદુઓ ! હોશ કરો.

(લેખક:—શ્રીયુત પ્રો. મણિરામ ગુપ્ત “હિંદુ પંચ” ના એક અંકમાંથી)

આપત્તિ હર તરફસે આવી, દુઃખ કી ધનધોર ઘટા છાવી,
હૈ ગુજર ગયા સરસે પાની, ગફલત હોગી અબ નાદાની; ઐ વીર૦ ૧
ક્યા દેખો હાલ તુઝારા હૈ, લુટ રહા ધામ, ધન સારા હૈ,
બેવશ હો તુમ ક્યા ચારા હૈ, ઈશ્વરકા એક સહારા હૈ; ઐ વીર૦ ૨
તુમ માર નિત્યપ્રતિ ખાતે હો, કાયર, નિર્બળ કહલાતે હો,
ઈસપર ભી નહીં લાજતે હો, વીરત્વ હોના કહલાતે હો; ઐ વીર૦ ૩
તુમ મૌત-શ્વાન કી મરતે હો, ઔરોં કા પાની ભરતે હો,
આગે બઢને સે ડરતે હો, કુછ સોચો યહ ક્યા કરતે હો; ઐ વીર૦ ૪
તુમ દુનિયા સે મિટ જાઓગે, ફિર હાથ મીંજ પછતાઓગે,
ક્યા નશા ભાઇયો ! પાઓગે, જગમેં નિજ નામ ધરાઓગે; ઐ વીર૦ ૫
મત દેખ વિદ્ધ સાહસ છોડો, મત કુલ કી મર્યાદા તોડો,
અપને ઊપર વિશ્વાસ કરો, મત કભી કિસી કા ત્રાસ કરો; ઐ વીર૦ ૬
હૈ નહીં સમય અબ સોનેકા, ધર હાથ શીસપર રોનેકા,
આસૂસે મુંહકા ધોનેકા, રોનેસે હૈ ક્યા હોનેકા ? ઐ વીર૦ ૭
આપસમેં મિલકર કામ કરો, દુનિયામેં પૈદા નામ કરો,
અપને સુંદર ગુણ-ગ્રામ કરો, તુમ અર્જન કીર્તિ-લક્ષમ કરો; ઐ વીર૦ ૮
ભીરત્વ છોડ આગે આઓ, અબ હુંસી ન અપની કરવાઓ,
નિજ જયકા ઝંડા ફેલાઓ, અપમાન સહો મત, મરજાઓ; ઐ વીર૦ ૯

કુલીનતાનો કાળો નામ

(એક બળતી બાળાની સાચી કરુણ કથા)

(લેખક:-શ્રી સુધાકાન્ત ભટ્ટ-‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૧૨-૮-૨૭ના અંકમાંથી)

(કુલીનતાને નામે સમાજમાં ચાલી રહેલાં પારાવાર પાપની હવે અવધિ થતી જાય છે. નીચેની કરુણ આત્મકથા ગુજરાતના હિંદુસમાજમાં ખરેખરી બનેલી છે. ઓ હિંદુસમાજ ! મૃત્યુશય્યાપર સૂતેલી બાઈના રડતા હૃદયની કારમી ચીસ સાંભળ. અને સાવચ થા !)

“ બા, પુષ્પા કાકી, ચંપા લાભી ! તમે બધાં અહીં આવો, બહાર બીજાં ને કોઈ બેઠું હોય તેને પણ લેતાં આવો. ભલે મારી બા ગમે તે કહે. હવે હું તમારી ધડી બે ધડીની મહેમાન છું. ”

“ શ્રદ્ધા ! તારું સો વર્ષનું આયુષ્ય હો. એવું અમંગળ ન બોલીએ. ” પુષ્પા કાકીએ તેની પાસે જતાં કહ્યું.

“ બેટા ! ડૉક્ટરે કહ્યું છે કે, તું વધારે બોલીશ તો મગજ ઉપર દબાણ વધશે, માટે આજનો દહાડો શાંત રહે. ” શ્રદ્ધાની બા વિદ્યાએ દયામણું મોઢું કરીને કહ્યું.

“ બા ! મારે આજેજ બોલવું છે, કાલે તો પછી હું અહીં બોલવા કે તને સતાવવા રહેવાની નથી. ” મંદસ્વરે શ્રદ્ધાએ “વાસ ખાતાં ખાતાં કહ્યું.

ગુલાબની ખીલતી કળીને લટ્ટીમાં નાખી હોય, તેવી શ્રદ્ધાની દશા હતી. એના શરીરનું વાન, એના ચહેરાનો ડોળ, એનું સપ્રમાણ નાક અને એનાં દીર્ઘ ભ્રુકુટીવાળાં નેત્રો જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે, તંદુરસ્ત હાલતમાં શ્રદ્ધા ખુબસુરત ગણાતી કન્યાઓમાંની એક હશે; પરંતુ સુકોમળ વેલીને વિઘ્નના આઘા આઘા તાપે કરમાવી નાખવામાં આવી હોય, તેવી તેની દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. માંદગીએ તેના શરીરને જેટલું નહોતું તાવી નાખ્યું, તેટલું માનસિક વ્યથાએ તાવી નાખ્યું હતું.

પુત્રીનાં કરુણ વચન સાંભળીને વિદ્યાનાં નેત્રોમાંથી મોતી જેવાં અશ્રુઓ ટપકી રહ્યાં. તેણે સાડી પાછળ મુખને ઢાંકવાના ધણાએ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ચતુર શ્રદ્ધા તે જોઈ ગઈ. માતાને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું:-“બા ! આમ શોક કર્યે શું વળવાનું છે ? જો હું તને વહાલી હોઉં તો મારી મૃત્યુશય્યા ઉપરની છેલ્લી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કર-બધાને અંદર આવવા દે.”

શ્રદ્ધાના શબ્દોથી સર્વને દયા આવી. પુત્રીના આગ્રહ આગળ ડૉક્ટરની આજ્ઞા માતાને માલ-વિનાની લાગી. તેણે બહાર બેઠેલાં સર્વને માનપૂર્વક અંદર બોલાવ્યાં.

માંદા માણસની પાસે આવી, તેને અનેક તરેહના પ્રશ્નો પૂછી કંટાળો આપી, માંદગીમાં વધારો કરવા જેવું હિંદુસંસારમાં નિત્ય બને છે. ડૉક્ટરોની ગમે તેવી સલાહ હોય કે દરદીને ખુશ્ખામાં રાખવો, તેની પાસે વધારે ગરદી થવા ન દેવી, તેની સાથે તો કોઈને પણ વાતસરખીએ ન કરવા દેવી; પરંતુ હિંદુસમાજમાં સોમાં પંચાણ્ડ કેકાણે તેનાથી ઉલટુંજ વર્તન કરવામાં આવે છે.

પરંતુ વિદ્યાએ આજમુઘી ડૉક્ટરની દરેક સૂચનાઓનો કડક અમલ કર્યો હતો. આજે પુત્રીનાં કરુણ વચનોએ તેની એ દહતોને પીગળાવી દીધી.

(૨)

બહારથી બધાં અંદર ગયાં. શ્રદ્ધાએ ધીરે રહીને પડખું બદલ્યું. સૌનો સત્કાર કરતાં તેણે કહ્યું:-“ આવો. ”

તેને લાગુ પડેલી ખાંસીથી તેનો અવાજ બદલાઈ ગયો હતો, છતાં પણ એક વખતે એના ગળામાં કોયલ કે બુલબુલનો વાસો હશે, એવું જણાતું હતું. વિનય અને વિવેકની તો તે શ્રદ્ધામૂર્તિજ હશે એવું અત્યારે પણ તેની વાતચીતની દબ ઉપરથી લાગતું હતું; અને હતું પણ તેમજ.

“ બહેન ! બધાં આવ્યાં છે, પણ હવે તું વધારે ન બોલે તો સાઈ. ” પુષ્પાએ સૌની વતીથી કહ્યું.

“ પુષ્પા કાકી ! તમારી મારા ઉપરની મમતા એમ કહેવડાવે છે; પરંતુ મારો અંતરાત્મા કહે છે કે, હવે હું બહુ બહુ તો એકાદ દિવસનીજ મહેમાન છું. હું પણ સમજું છું કે, વધારે બોલવાથી મારી પ્રકૃતિ ખગડશે; પરંતુ હવે મને જીવાડવાના તમારા બધા ઉપાયો વ્યર્થ જવાના છે. મારી

બા, બાપુ, ભાઈ તથા ભાભીએ મારેમાટે થાય તેટલું બધું કર્યું છે, પરંતુ એ બધું પાણી વહી જવા પછીથી પાળ બાંધવા જેવું છે.”

શ્રદ્ધા ચઢેલા શ્રમને લીધે લગાર વિસામો લેવા થોભી. તે વખતે તેણે જોયું તો સાંભળનારા- માંથી કોઈની પણ આંખ કોરી નહોતી.

ધીરે રહીને વળી શ્રદ્ધા બોલી:-“ મારે આજે તમને સર્વને આ મૃત્યુશય્યા ઉપરથી એક શિખામણ આપવી છે. એ મારો જ્ઞાતઅનુભવ છે, મારા હુંકા જીવનની એ કરુણ કથા છે. હું ઇચ્છું છું કે, એ કથા સાંભળી તમારાં હૃદય દ્રવો! તમે બધાં અત્યારે મારી કાળજી રાખો છો, તેટલી કાળજી મારાં લગ્ન ગોઠવતાં કેમ ન રાખી? બા! પુખ્ત કાકી! માફ કરજો. જીવનસુધી તમારી શરમ પાળી છે, હવે મરણને કાંઠે આવી પહોંચી છું, એટલે જેટલું કહેવું છે તે કહેવા દો. કદાચ એમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જણાય તો માફ કરજો.”

“શ્રદ્ધા! એ શું બોલી? તારા જેવી દીકરીઓ બહુ ઓછી થશે.” સજ્જન નયને વિદ્યાએ કહ્યું.

“મારા પિતાજીએ મોટાઈ મેળવવા માટે મારાં લગ્ન સરખાં સરખાંઓમાં નહિ કરતાં, પોતે આની લીધેલા કુળવાનને ઘેર કર્યાં, એ તો તમે સૌ જાણો છો. મારા સસરા આખી નાતને સુધારવાનો મોટો બોલે માથે લઈને ફરે છે. મારાં સાસુ દેશમાંથી ચ્હાની બદી દૂર કરાવવા બહાર ભાષણો કરે છે. મારા પતિ કંલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે. તમે બધાં એમને કુલીન માનો છો. એ લોકો પણ પોતાને કુલીન ગણાવે છે; પરંતુ અનુભવે મને શીખતું છે કે, તેમનામાં સાચી કુલીનતાનો જાંટો પણ નથી. તેમનું હૃદય કુલીનને જાજતા સહગુણોથી વિભૂષિત નથી; પરંતુ નાતમાં એમનું ગામ કુલીન ગણાય છે, એનું માત્ર મિથ્યાભિમાન છે. મારાં માબાપે એ મોટાઈના યજ્ઞમાં માફ બલિદાન આપ્યું છે. માફ અકાળ મરણ મિથ્યા કુલીનતાનેજ આભારી છે. તમે બધાં એ સમજો અને તમારી બાળાઓને એવા ઉંડે દૂવે ન ઉતારો મારેજ હું આ બધું કહી લઉં છું.”

વિદ્યાથી ન રહેવાયું. તેનાથી મોટેથી ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી જવાયું. સૌ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં.

વિસામો ખાઈને માંદી શ્રદ્ધા બોલી:-“ બા! હવે બધો શોક નકામો છે. કુલીનને ઘેર દીકરી દઈ બોટી મોટાઈ મેળવવાની તમારી લાલસાએ તમારી દીકરીનો ભોગ લીધો છે. કુલીનતાને પગથીયું બનાવી મોટાઈના મંદિરે ચઢવાની કંપના તમારો ભ્રમમાત્ર હતી. ત્યાં તો પોલો દૂવો હતો, તમારી દીકરીને તમે એમાં ધકેલી મૂકી હતી. બા! માફ કરજો. તારા ગુણોનો પાર નથી, હું ભવોભવની તમારી ઋણી છું; પરંતુ સત્ય વાત કહેવામાં શામાટે અચકાઉં?”

“દીકરી! અરેરે, અમે તે વખતે આમ જાણ્યું નહોતું.” વિદ્યાએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

“બા! બેશરમી માફ કરજો, પરંતુ આ તારી અઢાર વર્ષની પુત્રી જે વર્ષની પરણેતર જીંદગી ગાળી, અખંડ અક્ષયર્થ સાથેજ ચિતાએ ચઢશે. તારો જમાઈ દુનિયાની નજરમાં ભણેત્રો ગણાતો હોવા છતાં, મારી તેને લગારે કિંમત નહોતી. એનાં માબાપ એના કાનમાં એજ વિષ રેડતાં કે, આપણે કુલીનને તે વળી સ્ત્રીઓનાં માન શાં? બા! મારી સામે ઉભા રહીને તે કદી હસ્યા પણ નથી. મારી સાથે કદી વાત પણ કરી નથી. જ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો દંભ કરનારા મારા સસરા અને દેશને સુધારવાનો દાવો કરનાર સાસુ આ પુત્રવધૂને સદૈવ નળ, ધંડી અને એઠવાડમાંજ દાટી રાખતાં, ખાવાનું પણ ઠંડું, વાસી અને ઠરેલું. જસો રૂપીઆ તમે આપો તોજ સાસુ મને રસોડું બતાવે કે પરપ્ત્યાને મારી સાથે વાત કરવાની પરવાનગી આપે! ઓ પુખ્તકાકી! ચંપાલાબી! જોજો, આ તમારાં કુલીન સગાંની કુલીનતા! ડૉક્ટર કહે છે કે નહિ, પરંતુ મને ક્ષયરોગ લાગ્યું પડ્યો છે. જેને પૂરેપૂરું ઓઢવા-પાથરવા કે ખાવા ન મળે અને હમેશાં દંરણું દળવાં, પાણી ભરવાં, એઠવાડ કાઢવા, કપડાં ધોવાં એમાંજ રોકાઈ રહેવું પડે અને રાત્રિઓના અખંડ ઉજાગરા થાય, સાસરવાસમાં વિધવાથી પણ વધારે ખરાબ જીવન છતાં સૌભાગ્ય ગાળવાનું થાય, તેને ક્ષયરોગ ન થાય તો બીજું શું થાય? કુલીન સસરાજીની પણ મેં કેટલીએ ગાળો સહી છે, ખાનદાન સાસુજીના હાથના મીઠા મેથીપાક પણ આરોગ્યા છે! વધારે કેટલું કહું?”

શ્રદ્ધાની વંતક વાતો સાંભળી સૌ રડી રહ્યાં હતાં. તેના પિતા તથા ભાઈ પણ તે દરમિયાન અહારથી આવી વાત સાંભળી રહ્યા હતા અને પોતાને મનમાં ધિક્કારી રહ્યા હતા.

શ્રદ્ધાએ તો આજે બોલવાનો નિર્ધારણ કર્યો હતો, તે ફરીથી બોલવા લાગી. આ વખતે તેનાં નેત્રામાં અનેક તેજ-મુખમંડળ ઉપર દેવી ઓજસ-ચમકી રહ્યું હતું. કેા યોગિની મૈયાસખી તે દીપી રહી હતી. “ શું કામ રડો છો? હાથનાં કયાં હૈયે વાગ્યાં છે, પણ તમારી દીકરી દુઃખી થાય તેમાંએ દેવી હેતુજ રહ્યો છે. જે ઘેર પારકી પુત્રીઓ દુઃખી થઇ હોય, તે ધરની પુત્રીઓને સ્વપ્ને પણ સુખ નજ મળે. પિતાજી! બોલો, તમારાજ કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓને હીંચકાની સાંકળે ચોટલાઓ બાંધી હીંચકવામાં આવી નથી? તેમને ઘોડાઓની ચાણુકે ફટકાવવામાં આવેલ નથી? તેમના મુખમાં શ્વાનવી...ભરવામાં આવેલ નથી? નરકયાતના આથી વધારે શું હશે? જગતના લોકો! કાન હોય તો આ મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળજો. જે ધરની પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ પડે છે, તે ધરની દીકરીઓ કદી સુખી નહિ થાય. જે ધરમાં પુત્રવધૂઓ પીડાય છે, તે ધરની લક્ષ્મી, સુખ, ઉન્નતિ, વિદ્યા, સદાચાર સઘળું હરાય છે! ઓ ખોટી મોટાઇ માટે મરતાં, સાચી ખાનદાની સિવાયના કહેવાતા કુલીનોને ઘેર રહેંસાવા માટે તમારી દીકરીઓ દેનારાં માખાપો! આંખો હોય તો જુઓ, કુલીન કુટુંબનો ભોગ થઇ પડેલ આ સ્ત્રીને!”

(૩)

શ્રદ્ધાની જ્ઞાતિમાં એક વર્ષ પોતાને કુલીન મનાવતો હતો, બીજા વર્ગને તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા ગણતા. તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નહિ; પરંતુ જેમને તેઓ ઉતરતા માનતા તેમની દીકરીઓ ચાંદલાવિના લેતા પણ નહિ. બીજા વર્ગમાં પોતાની જાતને માટે શ્રદ્ધા અને આત્મ-ભાન કશુંએ નહોતું. ધીરે ધીરે અધુરું લુપ્ત થઇ ગયું હતું, એટલે એવું અપમાન પણ રાજ થઇને કબૂલ કરવામાંજ પોતાને મોટાઇ મળેલી ગણતા. પરિણામે કુલીનો એમની દીકરીઓ(પોતાની સ્ત્રીઓ)ને અપાર કષ્ટ આપતાં. તેમને પેટપૂરતું ખાવા કે પહેરવા વસ્ત્રો પણ આપતા નહિ. વસ્ત્રો તો એના બાપેજ પૂરાં પાડવાં જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ રસોડાપ્રવેશ માટે તથા બીજી વિધિઓ માટે પણ કન્યાના પિતાએ મોટી રકમ આપવીજ જોઇએ, એવો હક્ક એ વર્ગે સ્થાપિત કરી દીધો હતો.

ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઇએ કે, નોકરશાહીનો ખરાબમાં ખરાબ સભ્ય પણ એ કહેવાતા કુળવાનો જેવો સંગદિલ નથી હોતો; જનરલ ડાયરની કૂરતા પણ એમની કૂરતા આગળ કુચ્છ ખિસાતમાં ન ગણાય. જેની પુત્રીને તેઓ પત્નીતરીકે સ્વીકારે, તે માણસે એમનું તમામ ખર્ચ નીભાવવુંજ જોઇએ, એવી તેમની માન્યતા હતી. એ વર્ગના શિક્ષિત યુવકો સુદ્ધાં એજ મતને માનનારા અને સ્ત્રીઓને ધરની ઉંડરડી કરતાં પણ તુચ્છ ગણનારા હતા. આમ છતાં શ્રદ્ધાના પિતા જેવા અનેક પિતાઓ એમની ન્યાતમાં હતા, કે જેઓ કરગરીને પણ તેમને કન્યાઓ આપતા અને એથી પોતાના કુળને આકાશમાં ચઢાવેલું ગણતા! જે વર્ગમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્વાભિમાન અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો હોય, તે વર્ગની શ્રદ્ધા જેવી નિર્દોષ બાળાઓ અકાળે મૃત્યુમુખે પડે તેમાં શી નવાઈ? એ વર્ગનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય?

શ્રદ્ધા જન્મથીજ કેમળ હૃદયની, સંસ્કારી આત્માવાળી અને દુઃસ્મનને પણ વહાલી લાગે તેવા સ્વભાવવાળી હતી. એનાં માતાપિતાની તે એકની એક પુત્રી હોવાથી કુટુંબની લાડખી હતી. એ લાડને પરિણામે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં કે ગૃહવ્યવહારના કાર્યનાં યોગ્ય શિક્ષણમાં લગારે દાતિ આવવા દીધી નહોતી.

શ્રદ્ધાના પિતા એના ગામમાં ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા, પાંચ પૈસે સુખી અને પોતાના વિભાગમાં કુલીન ગણાતા; એટલે શ્રદ્ધાને કહેવાતા કુલીનને ઘેર દેવામાંજ તેઓ મોટાઇ માનતા હતા. એને લીધેજ તેમણે પોતાના કુટુંબના રિવાજની સામે થઇને, ન્યાતમાં વધારે ખાનદાન ગણાતા કુટુંબમાં શ્રદ્ધાને દીધી; પરંતુ એમની ન્યાતમાં ચારિત્ર્ય કે વિદ્યાની કસોટીથી ખાનદાની નહોતી અંકાતી. અમુક ગામમાં અને તેમાં પણ અમુક કુટુંબમાં જન્મે તે-પછી ભલે ચોરી કરતો હોય, મરીઓનાં ગળાં રહેંસતો હોય, ખરાબ કર્મો કરી જેલ સેવી આવ્યો હોય, બીખ માગતો હોય છતાં પણ તે-ખાનદાન ગણાતો. પોતાને હલકા ગણાવનારાઓ એ રીતે ખાનદાનીની કસોટી કરતા; એટલે એ કહેવાતા કુલીનો વધારે મજબૂત બની પોતાની જોડુકમી વધાર્યેજ જતા. એ ન્યાતનો યુવક-

વર્ગ આ નીતિની સામે ચતો, પરંતુ શ્રદ્ધાના પિતા જેવાઓ તેમને હસી શકતા. પરિણામે કુશીનો વધારે ખાંડ ખાતા. આજે મુત્રીની વાત સાંભળી એજ પિતા પસ્તાઈ રહ્યો હતો!

(૪)

“બહેન! શાંત થા, તારી વાત ખરી છે; અમે હવે અમારી બૂલ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રભુ તને આરામ કરશે.” શ્રદ્ધાના પિતાએ એની શય્યા આગળ આવીને કહ્યું.

ખાનુમાંજ શ્રદ્ધાનો જીવાન લાઈ અવનીશ ચોધાર આંસુ વરસાવી રહ્યો હતો. પોતાની બહેનની વીતક વાર્તા આજે તેણે પહેલીજ વખત સાંભળી હતી. તેનો આત્મા હિંદુસમાજ અને ખાસ કરીને કહેવાતા કુશીનો સામે ખંડ ઉઠાવવા કકળી રહ્યો હતો.

“પિતાજી! હવે આરામ તો પ્રભુ પોતાની પાસે બોલાવીનેજ આ પશે, પરંતુ તમે મારા દષ્ટાંતને બૂલશો નહિ. મારા ભોગે પણ ન્યાતમાં આટલો સુધારો થાય કે ખીજ બાળાઓના ભોગો લેવાતા બચે તોપણ ક્યાં?”

શ્રદ્ધા વધુ બોલવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ શ્રમ એટલો જણાતો હતો કે બોલી શકાતું નહોતું. એના પિતાએ કપાળપર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“બહેન! વિશ્રાંતિ લે, હવે બહુ બોલવા જતાં તબિયત બગડશે.”

શ્રદ્ધાના મુખમંડળ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું, કોઈક અકલ્પ્ય બળે તે ખેડી થઈ ગઈ. તેને જ્ઞાન નહોતું, હવામાં હાથ ફેરવતાં તે પોકારી ઉઠી:—“હિંદુસમાજ! મૃત્યુશય્યામાં સુનારીનાં વચનો સાંભળી લે! હજી જો તારા પીશાચી યંત્રમાં સ્ત્રીવર્ગને આમજ છુદાવા દઈશ તો હાક્ષના કરતાં પણ તારો વધુ અધઃપાત થશે! પ્રભુની નજરમાં પણ હવે આ જીવન ખુંચી રહ્યો છે. નિર્દોષ બાળાઓની ચિતામાં બળી ન મરવું હોય તો એ સમાજ! ચેત.”

છેલ્લા શબ્દો બોલતાંજ શ્રદ્ધા ગળડી પડી, તેનાં નેત્રો વિકસિત થઈ ગયાં, મોં સહેજ પહોળું થઈ ગયું; તે હમેશને માટે ગઈ.

સંતસમાગમનો મહિમા

(‘નવવજન’ તા. ૧૧-૯-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

વિપત્ સંપદિવામાતિ મૃત્યુશ્ચાપ્યમૃતાયતે । શત્યમાપૂર્ણતામેતિ મગવજ્જનસક્કમાત્ ॥

અર્થાત્ હરિજનોનો સંગમ (મેળાપ) થવાથી વિપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી લાસે છે, મૃત્યુ પણ અમૃત બની જાય છે અને શૂન્યતા પણ પૂર્ણતા જેવી થઈ રહે છે.

નવું કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

રસાયણી પ્રયોગોમાં વધારે ઉપયોગી અને ખીજે બધે સ્થળે પણ વધારે કિંમતી, કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ કે જેનું પ્રમાણ ઉત્તમ પીગણી જાય તેવું ગણાય છે, તે વસ્તુની બનાવટ મેસર્સ ક્વર્થ કંપનીએ હમણાં કરી છે અને બજારમાં વધારે કિંમતે વેચે છે. આ પોલાદ પતરાં, સળિયા, ખારો, નળાઓ, તારો વગેરે દરેક જાતના આકારમાં મળે છે; અને ઉપરાંત હવાના ફેરફારની સામે ટકર ઝીલે છે, કાટ ખાતું નથી, ભેજ લાગતો નથી, દરિયાનું પાણી અસર કરતું નથી તેમજ તેમજ પણ આ પોલાદનું મુદ્દત ૩૫ ફેરવતું નથી. દર ચોરસ ઇંચે ૧૫ ટનની આ પોલાદની પેદાશ છે અને સ્ટેઆઇટ સિસ્વર સ્ટીલને નામે વિદ્યાયતના બજારમાં વેચાય છે.

દેશોદ્ધારની સાચી જુદી આવેલી ક્યારે ગણ્યાય ? પરોપદેશે પાંડિત્ય કરવાથી નહિ પણ આચરણ થાય ત્યારે

(લેખિકા:-કુમારી જયવતી દશાઈ# 'હિંદુસ્થાન' તા ૨૪-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતમાં જુઓ તો સામાન્ય રીતે સંસારભરનો અને વિશેષ કરીને હિંદુસમાજનો સુંદરી-સંઘ સંયમ અને આપભોગની મૂર્તિસમો લાગશે.

x x x x x

લક્ષ્મીના સંસ્કારથી એ સમાન આત્માઓનું જોડાણ થાય, સ્નેહલગ્નની પરાકાષ્ઠા અનુભવાય, ત્યાં પણ સ્ત્રીનેજ ભોગ તો આપવાનો. પતિને ત્યાં એ રહેવા આવે, જ્યાં જીવનનાં ઉદ્ધાસભર્યાં વર્ષો ગાળ્યાં હોય તે મીઠું મહિયર, જેમની મીઠી મમતા જીવનભર ભૂલી ન શકાય તે મમતાળુ માતાપિતા, જેમનાથી છુટાં પડે ન પાલવે એવું બાલ્યકાળનું સખીમંડળ, જીવન સાથે જડાઈ ગયેલાં મહિયરનાં ઉષ્માભર્યાં સરોવર, સરીતા, ફૂવા, વૃક્ષલતાઓ, મંદિરો અને પરિચિત માનવ-મંડળ એ બધાનો ત્યાગ એકલા પતિના સ્નેહની ખાતરજ જગતસુંદરીઓ કરે છે.

x x x x x

આ ત્યાગ કરતાં અને પતિસિવાય બીજાં બધાં અગ્નિજ્વાળાં માણસો, એટલુંજ નહિ પણ, ઘણા પ્રસંગોમાં તો મોટે ભાગે પ્રતિકૂળ સંજોગો અને વાતાવરણમાં આવીને વસવું, એ કેટલું દુઃખદાયી છે, તે તો અનુભવથીજ સમજી શકાય.

x x x x x

અને પછી તો જ્યાં ઉછર્યા તે સ્થાનને જીવનની લાંબી યાત્રાના એકાદ વિશ્રાંતિસ્થાનસમું માનીને કેાઠક સમયેજ આવવાનું. આ આપભોગમાં હિમાલય જેવડો સમય જોઈએ અને વજ્ર જેવું હૃદય જોઈએ.

x x x x x

પુરુષોમાંથી કેાઠકજ ધરજમાઈતરીકે રહેવા જતા-જાય છે, છતાં તેને ત્યાંરહેવું કેટલું કપરું લાગે છે તે તો પુરુષવર્ગે ધરજમાઈમાટે દરાવેલી વ્યાખ્યા ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે !

x x x x x

હિંદુસમાજની હાલની રચના પ્રમાણે, એકજ ગામ કે શહેરમાં પરણીને રહેવાનું બહુ ઓછી બહેનોના નશીબમાં હોય છે. કેટલીક ન્યાતોમાં તો પચાસ પચાસ માઈલને અંતરે બાર, ચૌદ કે પંદર વર્ષની કુમારિકાને, તદ્દનજ લિપ્ત સંસ્કૃતિ, લિપ્ત વિચાર અને ભાષાનાયે પ્રાંતિક ભેદમાં આવીને વસવું પડે છે. આ દશામાં તે બાલિકાની કેવી સ્થિતિ હશે, તે કલ્પનાથી સમજવી શકાય તેમ નથી.

અને સંયુક્ત કુટુંબોમાં પરણ્યો પતિ પણ જ્યાં અગ્નિજ્વાળી વ્યક્તિ હોય, સાસરીઆં કુલીનતા કે બીજી કેાઠ માની લીધેલી મોટાઈને લીધે, પોતાના કુળમાં નવી આવેલી વહુવાર તરફ વિના-કારણે, છતાં એમ કરવાથી કુળની મોટાઈ સચવાશે એવી માની લીધેલી અજ્ઞાનમૂલક પ્રણાલીને લીધે, બેતમા અને મીઠજથી વર્તતાં હોય, પતિ કાં તો પત્નીનો અર્થ સમજતો ન હોય કે માતા-પિતાની દોરીએ નાચતો હોય, અથવા તો પગનાં પગરખાં જેવી સ્ત્રીને ગણવામાં પોતાની કુલીનતા ચોખાતી માનતો હોય, તે દશામાં પેલી શરમાળ, એકલવાયી, અખોલ બાળાનું શું ?

x x x x x

ઓ દુનિયાના ડાહ્યાઓ ! હૈયાની કામળ બારી ફાળુલર ઉઘાડીને કદી આ વિચાર કર્યો છે ? ન કર્યો હોય તો એજ નારીજાતિના ઉદ્ધરથી તમારો જન્મ થયો છે. એજ નારીજાતિની ભગિની-ઓ તરફથી તમને મીઠો અને મમતાભર્યો પ્રેમ મળ્યો છે, અને એજ નારીજાતિમાંથી તમારી

અધોગતિ આવી છે. એટલું વિચારીને પણ ધડીભર એ જાતિને માટે તમારા હૈયાને હુકાળું બનાવીને ચિંતન-મનન કરજો.

એટલો વિચાર કરીને હવે આગળ વધો. સંસારસાગરમાં, તમારી ઉપર મોટે ભાગે જેણે આધાર રાખીને સફર આરંભી છે, તે સ્ત્રી પુરુષવર્ગ માટે પદે પદે કેટલી સેવા અને આપભોગની મૂર્તિતરીકે દર્શન દે છે, તેનોએ વિચાર કરો. તમારી દાસી, રસોયણ, ઘાટણ, ધોબણ એ બધા વેશ ભજવવા ઉપરાંત, જે સારું, તાણું તે તમને સમર્પણ કરે, ઉતરતી રોટલી તે તમને આપે, પોતે ઠંડી જમે, તમારો વિચાર થાય તેટલી વખત તે ચૂસા બનાવે, ભજ્યાં તળી આપે, ચેવડો વધારી આપે અને તે પણ ‘હું’ આટલું કંઈ છું, એવી સહેજ પણ ભાવનાવિના માત્ર પ્રેમથી, સ્નેહથી, ખુશીથી ! એ તો એકલી હિંદુ બાળાજ કરી શકે !

પુરુષો કમાઈ લાવે તે પણ સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઉપકાર કરતા હોય એમ મનાવે. સ્ત્રીને કપડાં કે ખાવાનું આપતા હોય તે પણ જાણે કે કેવળ ઉદારતાની ખાતર ! સિવાય કાયદાની નજરે એને કશા અધિકાર નહિ. મરજી પડે ત્યારે એક પત્ની જીવતી હોવા છતાં પુરુષ તેની પરવા કર્યાવિના બીજી લાવે, કે તેને કોઈક ત્રીજાના વાંકે છોડી દે ! બહુ બહુ તો તેને પેટિયાની અધિકારી ગણવામાં આવે, અને સમાજ તેમજ કાયદો તેને મદદ કરે; અરે ! એટલુંજ નહિ પણ પુરુષોએ રચેલાં શાસ્ત્રો પણ સ્ત્રીઓની સારેજ !

કાળાપાણીની કરુણકથાઓ વાંચીને કંપનારા ઓ યુવાનો અને પુરુષો ! ધનવાનો અને સત્તાવાનોની હેવાનિયતોને અનેકમુખે નિંદનારા ઓ બહાદુર જવાંમદો ! પૃથ્વી ઉપરજ, તમારાં ગુરુ-મંદિરોમાંજ, નિરાધાર નારીજાતિ ઉપર, તમારા સમાજ, શાસ્ત્રો અને કાયદાના જોરે, સીતમતી આતસબાજી સળગાવવામાં આવે છે; અને તેમાં તમે પરોક્ષ અથવા તો પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગીદાર બનો છો, એનો ખ્યાલ ક્યારે કરશો ?

સુંદરીસંધનો આપભોગ તો હજીએ ઉજ્જવળ અને અમર નામનાવંતો ગણાવવો બાકી છે; સુંદરીએ તો પુરુષજાતિને ચરણે સર્વોંગ સમર્પણ કરી દીધું છે. પોતાની તંદુરસ્તીના ભોગે પણ તે તમારી વંશની વેડને વાધતી રાખે છે. તમારા એ ભાવિ વંશજને ઉછેરવા અનેક તપ એજ તપે છે. જે તપ આગળ ઋષિમહર્ષિઓનાં તપ પણ પાછાં પડે; અરે, એટલુંજ શું કામ, વાધતી વયે તે તમારાં સંતાનોનાં સંતાનને પણ પોતાના વૃદ્ધ બોળામાં ઉછેરી આપે છે. સદાય તે કર-કસર કરતી, પોતાનાં સુખ-સગવડને છેલ્લ દેતી, તમારુંજ બલુ ચાહતી છેલ્લા શ્વાસ એએ છે.

સ્ત્રીજાતિના સંયમ અને આપભોગ આગળ તો દેવોનેય માથાં નમાવવાં પડે. પુરુષજાતિએ ઘડેલાં ફરજયાત બંધનોને મુંગે મોઢે તાપે થતી, મૃત પતિના નામસ્મરણ ઉપરજ અનેક પ્રકારની યાતનાઓ, કષ્ટ, અપમાન અને તપથી જીવન ગાળતી, હિંદુ વિધવાની પવિત્ર મૂર્તિને કોઈ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કલ્પી શકે છે ? કલ્પી શકે તે તો નારીજાતિનો પૂજક, ભક્ત બન્યાવિના નજ રહે !

ઓ હિંદુજાતિના—અરે સમસ્ત માનવજાતિના મદો ! આવી નારીજાતિને તેના વાસ્તવિક અર્થમાં સમજો, સમજીને સત્કારો અને સત્કારીને તમારી ઉન્નતિ સાધો !

જીવતાં જે તમારા વંશની વૃદ્ધિમાટે પોતાના રક્તમાંસમાંથી સંતાનો સરજીને, પિતા કરતાંયે સવાયો બનાવીને કુટુંબને સમર્પે છે, તેજ સ્ત્રીના સંયમ તો જુઓ ! કોઈક રોગનો ભોગ બનવાથી—અને સંતાનોત્પત્તિ એ મોટે ભાગે હિંદુસમાજની લાક્ષણિકતા હોવાથી, તે જાતેજ સાસરીયાંને કે પતિને (સ્ત્રી તરફ કંઈક માન રાખતા) સમજાવીને, પોતાને શિરે શોકયનું સાલ સ્વેચ્છાએ સરજવામાં સંતોષ માને છે. પતિ જીવતાં તે તેની સેવામાં જન્મનું સાર્થક્ય ગણે છે. (અત્યારે તો

આજ લાવના મોટે ભાગે પ્રવર્તે છે. તેના મૃત્યુ પછી એનું નામસ્મરણ કરતી, સાદું અને સંયમી જીવન ગાળી જગતના લોકો તરફથી મળતાં તમામ અપમાનો અને કબ્જોના ધુંટડા ગળી જાય છે !

x x x x x

આવી સ્ત્રીજાતિમાં સહીષ્ણુતા પણ કેટલી ? અનેક રૂપસુંદરીઓ અને ગુણસુંદરીઓને બેડોળ તેમજ જડભરત પુરુષો સાથે પરણાવી દીધેલી જણાય છે; છતાં લાખો અને કરોડો કુમુદસુંદરીઓ (સરસ્વતીચંદ્રની) પ્રમાદધનોને પનારે પડ્યા છતાં, કદાચ કાળજી કરીને ‘પડયું પાનું નલાવી લે’ એમ કહી કહીને, ઉછાળા મારતા દિવસે ડામી ડામીને પણ, જગતના સરસ્વતીચંદ્રોને માનસ-પટલ પરથી ભુંસી નાખતી, દૂર કરતી

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા એ વીણ ખીજું અન્ય નહી.

એ મંત્રને જીવનસૂત્ર બનાવીને, અનિષ્ટમાંથી ઇષ્ટ શોધતી તે જીવે છે. સીઝાતી, શેકાતી, બળતી, જગતી પણ તે જીવે છે. એવી સ્ત્રીજાતિ તો સ્વર્ગગંગાથી નિર્મળ ધરિત્રીસમી, સંયમ, સહીષ્ણુતા અને આપભોગની જીવંત પ્રતિમા જેવી જગત ઉપર આજે માનવસમાજની વચ્ચે, પુરુષજાતિની મમતા, માન અને સહીષ્ણુતા તથા સમલાવ યાચી રહી છે, માગી રહી છે.

x x x x x

ત્યારે પુરુષજાતિ તેનો કેવો બદલો આપે છે ? સ્ત્રીને બેવકુફ, અક્ષત્રહીણી, અબળા, પાનીયે-મતિ રાખનારી, બે-ગમ જેવી ગણીને પુરુષો તેને અપમાને છે; તો પોતાનાં અનેક પાપો ઉપર સત્તાના દોરથી ઢાંકપીછેડો પાથરી રાખી, સ્ત્રીજાતિને દુષ્ટ, ન સમજી શકાય તેવા ચારિત્ર્યવાળી, દગાબાજ કલ્પી કલ્પી, તેની કથાઓ અને કવિતાઓ રચે છે. સ્ત્રીને શાસ્ત્રનો અધિકાર નહિ, પતિની માલમીલકતની અધિકારિણી બનવાનો હક્ક નહિ, ગમે તેવા જીવનની ધાણીમાં પીલાવા છતાં અરે-કાર કરવાનીયે છુટ નહિ ! એને તો માત્ર દોર, પશુ અને ગમારની માફક કેવળ ‘તાડનની અધિકારિણી’ ગણવામાંજ પુરુષજાતિ પોતાની મરદાષ માને છે !

x x x x x

સ્ત્રીજાતિને કેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ઉછરવું પડે છે તેનો જરાકે ખ્યાલ કર્યા વિના, કેટલાક પોતાની ખુબસુરતીના જોર ઉપર, તો કેાઈકે પોતાના લજ્જતર અને ડીઝીઓના મદમાં, તો કેટલાક પોતે બેડેલી દેશપરદેશની સફરોની ખુમારીમાં, પોતાને લગ્નથી સોંપેલી સ્ત્રીને અલણ, અચાન, ગામડીઅણ, બદસુરત કલ્પી કલ્પીને ‘લાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ત્યારે આછવું ચિત્ત ચૂલામાંય’ એમ માની માનીને, તેને પોતાને યોગ્ય બનાવવાના પ્રયાસ કરવા જેટલી ધીરજ બતાવ્યા સિવાય, માનવતા માગી લે તેટલી સહીષ્ણુતામાંનો શતાંશ પણ તેની તરફ બતાવ્યા સિવાય એકદમ તેનો ત્યાગ કરી બેસવામાં, કે બીજી કોઈ, જેને પોતાને યોગ્ય માની લીધી હોય તેને અપનાવી, પોતાની હરી ચૂકેલી પત્નીને દગો દેવામાંજ મદાઈ માને છે !

x x x x x

અને છતાં પોતાનાથી અનેક દરજ્જે ચઢિયાતી કોમ અને જાતિની પાસેથી, તેવાઓ પોતાને માટે સમાનતા અને સ્વતંત્રતા માગે છે-અભિમાનપૂર્વક માગે છે. આ કયી જાતનો ન્યાય ?

x x x x x

હું મારી એક બહેનપણીને ત્યાં મુંઝાઇના એક આગળ વધેલા પરામાં ગયા રવીવારે ગયેલી. ત્યાં સ્વાભાવિક રીતેજ સરસ્વા-ત્રિવેદી લગ્નની વાત નીકળતાં, નિર્મળા જેવીની દશા સમાજમાં ચાલતાં બાળલગ્નને લીધે તેમજ કાયદો, રૂઢિ અને શાસ્ત્ર સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂળ હોવાથીજ વિચિત્ર થાય છે; એ વાત બે સુશિક્ષિત, યુનીવર્સિટીના બેવડી પદવીઓ ધરાવનારા પુરુષોના દિવસમાં ઉતરી શકતી નહોતી, એ જોઇને મને પારાવાર અજયખી થઇ.

x x x x x

એ પુરુષ-બેલડીમાં એક યુવાન અને ખીજા પ્રૌઢ વયના છે. જીવદયા અને કૃણ્ણલક્ષિમાં એમની અચળ શ્રદ્ધા છે; છતાં નિર્મળા જેવી સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા જેવી સહેલી ને સાદી વાત

પણ એમના અહિંસક અને અકતહદય ઉપર દસી ચડી નહિ ! આ વાતાવરણ અને શક્તિ કેવી સંજ્ઞા છે !

x x x x x

મારો પ્રશ્ન એટલેજ હતો:-આ દશામાં મૂકાયેલી કોઈક બાબતે સંસારસુખ માણવાની અને માનભરી રીતે પોતાનાં સ્વજનોની વચ્ચે રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તે કયી રીતે રહી શકે ? કારણ-એ બાબતે કંઈ દોષ નથી. તેના પતિની સાથે માત્ર હાથ ઝાલોને લગ્નમંડપમાં ફરવાનોજ માત્ર તેણે લહાવો લીધો છે. તો પછી સમાજે તેને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવીને ઇચ્છા હોય તો સંસારસુખ ભોગવવાની સમગ્ર શું કામ ન આપવી ?

પેલા બંને ભાઈઓ આ વાત સ્વીકારેજ નહિ. એમની તો એકજ હઠ “એવી સ્ત્રીઓને કોણ રોકે છે ?”

અર્થાત્ કાં તો તેણે ગુપ્ત પાપ કરવું કે પોતાનાં હાડમાંસ વેચનાર દુર્ભાગી સ્ત્રીઓનું જીવન ગાળવું !

x x x x x

આ બંને ભાઈઓને મુખે મને હિંદુસમાજના મતનો પડથો સંભળાય છે ! એક નિર્દોષ બાળાને, તેના કશા પણ ગુન્હાવિના દંડ દેવો એ કેટલી ક્રૂરતા છે, તે વાતજ જીવદયાની વાતો કરનારાઓને સમજાતી નથી. આવી દશામાં મૂકાયેલ જે સ્ત્રીને માન અને પ્રતિષ્ઠાથી રહીને સંસાર જોવો હોય, તેને માટે અત્યારે તો કશો માર્ગ છેજ નહિ !

x x x x x

અને એ માર્ગ બંધ છે એમ કોણ કહે છે ? પચાસમે વર્ષે પણ મુછે ને માથે કલપ લગાવી પાંચમી વખત પરણવા નીકળનાર છુટ્કાના વરધોડામાં ખુશીથી મદાલવા જનારાઓ !

x x x x x

વળી આવું એકજ ન્યાતમાં કે સમાજમાં છે, એમ પણ કોઈ રખેમાની લે. મ. ગાંધીજીએ હમણાં યુવાનોને સલાહ આપી કે, તમે પરણો તો બાળવિધવાઓ સાથેજ પરણજો. તુરતજ એમના વડીલ પુત્રે એમને પડકાર આપ્યો કે, આપે એક પુત્રને પરણાવ્યો અને બીજાને પરણાવવાની તૈયારીમાં છો. શામાટે તેને કોઈ બાળવિધવા જોડે વરાવતા નથી ? અને આપનાજ કુટુંબમાં કયાં બાળવિધવાઓ નથી ? તેમનું શું ?

x x x x x

એટલે કે-ગાંધીજી પણ આવી બાબતોમાં માત્ર પરાપદેશેજ પંડિતપણું બતાવી રહ્યા છે.

x x x x x

એટલેજ સ્ત્રીઓએ પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર મેળવવા માટે બહાર પડવાની જરૂર છે. બીજા કોઈની પણ સહાયતાથી આપણો ઉદ્ધાર થાય એમ નથી, એ વાત આપણે બરાબર લક્ષમાં લેવી જોઈ છે; અને સમાજ તેમજ કાયદામાંથી સ્ત્રીજાતિ માટેની અસમાનતા કહાડી નંખાવવા સામાજિક બળવો કરવો પડે તોપણ ગભરાવું જોઈતું નથી.

x x x x x

પશ્ચિમની બહેનોએ બાળમયમાં પણ સુધારો કરાવ્યો છે, અને લગ્નનાં વ્રતો પણ ત્યાંનાં ચિદરક્ષક બ્રાહ્મણો (પાદરીઓ) પાસે ફેરવાવ્યાં છે. આપણે પણ એમની માફક સ્વાથ્યથી ઝુઝવું જોઈએ છે; કારણ આપ મુઆ વિના સ્વર્ગે કદી પણ જવાતું નથીજ.



ધર્મની અંતિમ પરીક્ષા*

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૨૫-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

મુગલસરાયના સ્ટેશન ઉપર અસંખ્ય મનુષ્યોથી ભીડ જામી હતી. સૂર્યઅદ્વલ-સ્નાનનું મહા-પુણ્ય મેળવવાના હેતુથી સેંકડો ગામના યાત્રાળુઓ દૂર દૂરથી આવેલા હતા. અર્ધી રાત્રિના સમયે મુગલસરાયના સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ મધમાખોની પેડે યાત્રાળુઓથી ઉભરાઇ ગયું હતું. એટલી બધી ભીડ હતી કે નંબળા પોચા માણસને તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. શોરબકોર પણ એટલો હતો કે, કોઇ કોઈની વાત સ્પષ્ટ સાંભળી શકાતી નહોતી. કેટલાક એકબીજાને હાથ પકડીને કંપોર્ડિંગ બહાર જવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાક એક સ્થળે ઉભા રહી ભીડ ઓછી થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કેટલાક ગભરાયેલી હાલતમાં પોતાનાથી છૂટા પડી ગયેલાને ખૂંચી પાડી રહ્યા હતા.

આ ભયંકર ભીડમાંથી એક બાળા છટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણા ઉપર ઉભી ઉભી કાંપતી હતી. તેનું વય આશરે ૨૨ વર્ષનું હશે. તેણે બે-ત્રણ વર્ષનું એક નાનું બાળક તેડેલું હતું. તેનાં વસ્ત્ર વગેરે જોઈ તે કોઇ કુલીન ઘરની વિધવા હશે, એમ સહજ અનુમાન થઇ શકતું હતું; અને ખરેખર તે વિધવાજ હતી. તેનું નામ શાંતા. ૧૮ વર્ષની ભરપૂરાનીમાં સગર્ભાવસ્થામાં પ્રભુએ તેને વૈધવ્ય આપ્યું હતું. ઉગતી જુવાનીમાં પતિવિહીન બનેલી શાંતા પોતાના નાના બાળકનું મુખ જોઈ વૈધવ્યદુઃખને વિસરી જવા મથતી હતી. આ બાળકને તે પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી. તેનાં સાસુ-સસરા તેના ઉપર ઘણીજ માયા રાખતાં હતાં. પોતાની પુત્રી પ્રમાણે પુત્ર-વધૂપ્રત્યે વર્તતાં હતાં, અત્યંત ધાર્મિક હતાં. તેઓ આજે સૂર્યઅદ્વલપ્રસંગે નદીસ્નાન કરવા માટે શાંતાને લઇને મુગલસરાય આવ્યા હતા. અત્યંત ભીડમાં શાંતા તેમનાથી છૂટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણામાં ઉભી રહી સાસુ-સસરાને શોધી રહી હતી.

અર્ધી રાત્રે અગ્નિપ્રસ્થા સ્થળે આમ એકાએક વડીલોથી જૂદી પડી જવાથી તે ગભરાઇ ગઈ હતી. તેણે બે હાથમાં ગોપાલને (તેનો પુત્ર) તેડ્યો હતો. સાસુ-સસરાને જોવા માટે તે વ્યાકુળ હૃદયે ઉઘી થઇ થઇને ચારે બાજુ દૃષ્ટિ ફેરવી રહી હતી. એવામાં એક આધેડ વયની સ્ત્રી તેની બાજુમાં આવીને ઉભી. થોડીવારે તેણે શાંતાને પૂછ્યું-“બહેન! ક્યાં જવાનાં છો?” શાંતા તેના સામું જોઈ રહી. કંઈ જોડી નહિ. થોડીવારે વળી પેલી સ્ત્રીએ અતિનમ્રતા અને મીઠાશથી પૂછ્યું:-

‘તમે ક્યાં જવાનાં છો? કોઇ તમારી સાથે છે કે એકલાં છો?’

શાંતાએ કહ્યું:-“મારી સાથે મારાં વડીલો છે, તેઓ મારાથી છૂટાં પડી ગયાં છે. તેમની શોધમાં હું અહીં ઉભી છું.”

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-“બહેન! તમે ગભરાશો નહિ. હમણાં તેઓ આવી પહોંચશે, નહિ તો હું તેમને શોધી કાઢીશ.”

શાંતા:-“પણ આટલી ભારી ભીડમાં તેઓ શી રીતે હાથ લાગશે?”

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-“હાં, ભીડ તો ઘણી છે. મને લાગે છે કે કદાચ તેઓ સ્ટેશનની બહાર પણ નીકળી ગયાં હોય! તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે બહાર નીકળીને તેમની તપાસ કરીએ!”

કદી પણ ઘરની બહાર નહિ નીકળેલી ભોળા શાંતા ગભરાયેલી હાલતમાં ગોપાલસહિત તે અગ્નિપ્રસ્થાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. સ્ટેશનની બહાર ઘેર અંધારું હતું. અહીં તો નજીક ઉભેલું માણસ પણ હાથ લાગે તેમ નહોતું. પેલી અગ્નિપ્રસ્થા સ્ત્રીએ શાંતાને કહ્યું કે, અહીંથી થોડે દૂર સામે એક મોટી ધર્મશાળા છે. ત્યાં સઘળા જાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે, માટે આપણે ત્યાં જઈશું તો જરૂર તમારાં વડીલો મળી જશે.

શાંતાની હૃદય ગુમ થઇ ગઇ હતી. તેને આ સૂચના ઠીક લાગી. આગળ પેલી સ્ત્રી અને પાછળ બાળકને તેડી શાંતા ચાલવા લાગી. અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઈ હતી. સ્ટેશન સામેના જનશૂન્ય મેદાનમાં થોડુંક આગળ ચાલ્યાં તેટલામાં એક મોટા વૃક્ષ પાછળથી ત્રણ પુરુષો નીકળી આવ્યા. તેમાંના એક જણે પ્રશ્ન કર્યો-“કોણ અમીના?”

* હિંદી ઉપરથી ભાષાનુવાદિત

પેલી અળણી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જી હાં, હજુર! હું છું. આજે તો એક કાફર ગુલામડીને આપની સેવામાટે પકડી લાવી છું. ”

શાંતા આ અણુધારી ઘટનાથી અત્યંત ગભરાઈ ગઈ. લયભીત બનીને ધૂનવા લાગી.

અમીનાએ તેને કહ્યું:—“ અત્યારે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે, માટે હમણાં મારી સાથે સામેના મકાનમાં ચાક્રો અને થોડીવાર વિશ્રાંતિ લ્યો. સવારે ધર્મશાળામાં જઈ, તમારાં વડીલોને મળીશું ! ”

શાંતાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. શું કરવું તે વિચારવા લાગી ! નાસીને અળણ્યા સ્થળે ક્યાં જવું ? ખૂબ મારું તો કેણુ સાંભળે ? વગેરે તર્ક-વિતર્કથી તેનું મગજ લમી ગયું. તેને ચક્કર આવતા હતા, તોપણુ એક વરતુનું તેને પૂર્ણ ભાન હતું, તેનું શિયળ લયમાં હતું. તેણે દૃઢતાથી પેલી કુલ્લટાને ઉત્તર આપ્યો: “ મારે કોઈ કેકાણે આવવું નથી. મને પાછી રોશન ઉપર પહોંચાડી દો. ”

આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાંજ પાછળથી એક દુષ્ટ મુસલમાને તેને પાથમાં પકડી લીધી, બીજાએ મુખ ઉપર લુગડાનો કુચો દબાવી દીધો, ત્રીજાએ તેના બાળકને ઉપાડી લીધો. શાંતાને પણ ઉચકી લીધી. શાંતાએ પાપીઓના હાથમાંથી છૂટવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ચમદૂત જેવા મ્લેચ્છોના બળ આગળ તે સમગ્ર વ્યર્થ હતું.

આ દુષ્ટોની એક ટોળી હતી. તેમાં અમીના પણ મળેલી હતી. તે નિત્ય રોશન ઉપર પ્રત્યેક ગાડીના સમય ઉપર હાજર રહેતી અને કોઈ અણુમાણી ભૂલેલી કિંદુ અબળા હાથ લાગી જાય તો તેને ફસાવીને આ ટોળીવાળાને સોંપી દેતી. ટોળીવાળા પાપી મુસલમાનો તે સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરી બળાત્કારે મુસલમાન બનાવી દેતા. અહીં સપડાયેલી કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યેજ પુનઃ પોતાના મૂળ કેકાણે જવા યત્ન કરતી; કારણ કે આવા સ્થળમાંથી પાછી ફરેલી સ્ત્રીને તેના કુટુંબમાં સ્વીકાર થવો પણ અસંભવિત હતો.

શાંતાને આ દુષ્ટો એક ઘરમાં ગુપ-ચૂપ લઇ ગયા. ત્યાં એકાંત ઓરડામાં તેને તથા તેના ગોપાલને પૂરવામાં આવ્યાં ! તે પછી બાળુના ઓરડામાં સઘળા યવનો એકઠા થયા અને શાંતાનું શિયળ લાંગ કરી તેને મુસલમાન બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પેલી દુષ્ટ અમીના બહારના દરવાજે ચોકી કરતી બેઠી.

અહીં કેદ પકડાયેલી શાંતા અળણ્યા એકાંત સ્થળમાં લયભીત હાલતમાં ગોપાલને બોળામાં લઇને મુક્ત થવા માટે અનેક તર્ક-વિતર્ક કરવા લાગી. તેને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નહોતો. નાનકડા ગોપાલ અને પોતાનું લવિષ્ય અતિભયંકર જણાવા લાગ્યું. તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો. જાનર જવાનું બહાનું કાઢી નાસી છૂટવું; પણ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રનું શું થાય ? પુત્રને લઇને જાનર જવાનું બાનું કાઢી શકાય નહિ. જો નાસી છૂટાય નહિ, તો જેના માટે ભારતની રમણીઓ ભડભડતી આગમાં ઝુકાવીને પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી દેતી, તે મહામૂલ્ય શિયળનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનો સંભવ હતો. પવિત્ર આર્યકુળનું ધાવણ ધાવેલી શાંતા પણ સર્વસ્વનો—એકના એક પુત્રનો પણ નાશ થાય તોપણુ ધર્મબ્રષ્ટ થવા તૈયાર નહોતી. શિયળ માટે પુત્રપ્રેમને તુચ્છ સમજનારી આર્યજનની આ પૃથ્વીમાં એકજ અને અજોડ છે. શાંતાએ પુત્રને છાતીસરસો ચોંપી આંસુભરી આંખે તેને પ્રભુના બોળે મૂકી ઓરડાના દાર પાસે જઈ, “ ઓ બાઈ ! ઓ બાઈ ! ” એમ કહી પેલી દુષ્ટા અમીનાને બોલાવવા લાગી. તેનો અવાજ સાંભળી અમીના અને બે-ત્રણ યવનો બારણું ઉઘાડી અંદર આવ્યા. શાંતાએ તેમને નમ્રતાથી જાનર જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પ્રથમ તો આ પાપીઓ વહેમાયા, પરંતુ શાંતાનો બાળક ઓરડામાંજ હતો, એટલે તેને છોડીને તે નાસી નહિ જાય એમ જાણીને અમીના સાથે તેને ઘરબહાર જાનર જવાની રમ આપી. શાંતાએ કંઠેર હેયું કરીને પુત્રને છેવટનો નીરખી લીધો. તેનાં નેત્રોમાં આંસુ છલકાઈ ગયાં. નીચું મુખ કરીને તે અમીના સાથે ઓરડા બહાર નીકળી. પેલા પાપીઓ પાછા પોતાના ઓરડામાં જઈ બેઠા.

શાંતાએ હવે ચંડિકાનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેના રોમરોમમાં પવિત્રતા-સતીત્વના જોશથી ઉજ્જ્વલ રહિર વહેવા લાગ્યું. પેલા પાપી યવનો પોતાના બાનગી ઓરડામાં જઈ બેઠા કે તરતજ શાંતાએ તે ઓરડાનાં અંદરથી બંધ કરેલાં દારને બહારની સાંકળ ચડાવી દીધી, અને વિકરાળ વાઘણની

ચેઠે કૂદીને નીચ અમીના ઉપર તૂટી પડી ! અમીના આ પ્રસંગમાટે ખીલકુલ તૈયાર નહોતી. તે ખીલકુલ અસાવધ હોવાથી શાંતાએ કંઈ પણ હરકતવગર તેનો ચોટસો પકડી જમીન ઉપર ચતાપાટ પછાડી અને છાતી ઉપર ચઢી બેઠી ! અમીના ખૂબો મારવા લાગી. પેલા યવનો તેની ખૂમ સાંભળી એકદમ બહાર આવવા માટે ઉઠ્યા; પરંતુ ઓરડાના દારની બહારથી સાંકળ વાસેલી હતી. બધા આંચકા મારવા લાગ્યા, પરંતુ મજબૂત દાર અને મજબૂત સાંકળ જરા પણ મચક આપે તેમ નહોતું. તેઓ દાર તોડવા માટે અંદરથી લાઠીઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બહાર શાંતા અને અમીતાનું ઢંઢુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું. અમીનાની છાતી ઉપર ચઢી બેઠેલી શાંતાને એકદમ કંઈ પ્રેરણા થઇ આવી હોય તેમ તેણે મહાકાળીનું રૂપ ધારણ કરી પાપિણી અમીનાના કંઈ ઉપર બંને લાયના અંગુઠા જોરથી દબાવી દીધા. અમીનાનો પ્રાણ રૂંધાવા લાગ્યો અને તેના લાય-પગ તરફડવા લાગ્યા.

આ બાજુ લાડીના પ્રહારથી ઓરડાનું મજબૂત દાર તૂટે એમ નહિ લાગવાથી યવનોએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે જોરથી ખૂમ મારી શાંતાને ધમકી આપી કે, “ જો દાર નહિ ઉઘાડે તો તારા છોકરાને કાપી નાખીશું ! ” શાંતા તો ગાંડી બની ગઇ હતી, તેને દેહનું પણ પૂરું ભાન નહોતું; તે તો અમીનાના કંઈમાં બંને અંગુઠા ધુસાડી દેવામાટે જોર કરી કરીને આંચકા દઇ રહી હતી. યવનોએ શાંતાના બાળકને સોડીવડે મારવા માંડ્યો. બાળક ખૂબો ખૂમ પાડવા લાગ્યો. શાંતા આ કંઈ સાંભળતી નહોતી. થોડીવારમાં તો પાપીએ દરવાજા ઉપરની જાળીમાંથી બાળકનો કાંડામાંથી કાપી નાખેલો પંજો બહાર ફેંક્યો. રુધિરથી લાલચોળ રંગાઇ ગયેલો પંજો બરાબર શાંતાની સમક્ષ આવી પડ્યો. પડતાંજ તેના રુધિરના છાંટા શાંતાના મુખ ઉપર પડ્યા. શાંતા ચમકી. આંખો ફાડીને પંજા સામું જોઇ રહી. કુમળી કળી જેવી પુત્રની આંગળીઓ ઓળખી. કાન ફાડી નાખે તેવી ચીસ પાડીને તેણે અમીનાનો કંઈ દબાવી દીધો ! અમીનાની આંખો ફાટી ગઇ. અંતે જીદંગીભર કરેલાં પાપોનો હિસાબ આપવા તેનો અધમ આત્મા કિરતારના દરવાજામાં ઉડી ગયો !

શાંતા અર્ધધેલી જેવી હાલતમાં તે દુષ્ટાની છાતી ઉપરથી ઉઠીને બહાર માર્ગ ઉપર દોડી આવી, ખૂબો મારવા લાગી. થોડીવારમાં પાંચ-પચીસ માણસોનું ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પોલીસના બે-ત્રણ સિપાઇઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે શાંતાને શાંત પાડી, વસ્તુસ્થિતિ જાણી બીજા વધારે પોલીસોને બોલાવીને તેઓએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. સર્વને પકડી લીધા. બહાર અમીનાનું મુઠકું પડ્યું હતું. શાંતા “ મારો પુત્ર ક્યાં ? ” એવી ખૂમ પાડી જ્યાં પોતાને પૂરવામાં આવી હતી તે ઓરડામાં દોડી. પાપીઓએ તેના પુત્રનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાખ્યું હતું. તેણે છાતી-માથું ફૂટ્યાં નહિ. તેની માનસિક અવસ્થા દિવ્ય બની ગઇ હતી. પુત્રના મસ્તકને લાયમાં ઉપાડી લીધું અને છાતી સરસું ચોંપીને નાચવા લાગી-ગાવા લાગી

મં તો દીકરો વેચી સત લીધું રે, મં તો ધન્ય જીવન આજ કીધું રે.

પેલા યવન-પાપીઓને પ્રાણદંડ મળ્યો, તેમાંના માત્ર બે જણ કાળા પાણીની સજા પામ્યા. શાંતાને સરકારે શાખાશી આપીને સાસરાને ઘેર પહોંચાડી દીધી. તેના માટે ગામમાં વાત ચાલી:— “ દીકરો ગુમાવ્યો, પણ શિયળ-ધર્મ ન ગુમાવ્યો ! ”

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

રાજ વૃથા, ગજરાજ વૃથા, વનિતા સો વૃથા, સખ સાજ વૃથા તે;
ગર્વ વૃથા, ગુણ સર્વ વૃથા, અસ દ્રવ્ય વૃથા, ગયે દાન દયાતે;
યાર વૃથા, પરિવાર વૃથા, સંસાર વૃથા, ગુરુ નિત્ય ચેતાતે;
એક રામદેનામ વિના જગમે, ધિક્કાર, સભી ચતુરાઈ કી ખાતે.

રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉ. રાવની શોધ

(“ ગુજરાતી ” ના તા. ૧૮-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

દેશમાં હાલની પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે અને એટલા મહત્વના સવાલો દિનપ્રતિદિન ઉભરાતા જાય છે કે, ઘરને આંગણે કહો કે ખુદ ઘરમાંજ કેટલીક નાની દેખાતી પણ અવશ્ય ધ્યાન આપવા અને કદર કરવા જેવી બાબતો, જાણે બની કે બનતીજ ન હોય તેમ તે તરફ લક્ષ આપાતું નથી. કોઈ વિદેશી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે શારીરશાસ્ત્રીએ નવી શોધ કરી હોય તો તેનાં ગુણગાન માવાની પુરસદ આપણને મળે છે, પણ કમનસીમે હિંદીમાંથી એ તો કંઈ કંઈ હોય તે જાણવાની પણ આપણને ન પડી હોય એવી અક્ષમ્ય બેદરકારી આપણમાં જણાય છે. મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. રાધવેન્દ્ર રાવની રક્તપિત્ત અને ક્ષયની દવાને લગતી શોધના સંબંધમાં આવી ઉપેક્ષા થઈ છે; અને તે તરફ થોડા સમય ઉપર અત્રેના “ ઇન્ડિયન સોસાયટી રીફોર્મર ” નીચેની નોંધથી લક્ષ્ય બેચું છે:—

“ મુંબઈના નામાંકિત ડૉક્ટર રાધવેન્દ્ર રાવ કેટલાક વખતથી રક્તપિત્તના ઉપાયની શોધખોળમાં રોકાયેલા છે, એ વાત સારી રીતે જાણવામાં આવેલી છે. તેમની આ શોધનાં પરિણામોની ભારે કદર આઝીલમાં થઈ છે. ત્યાંના એક વિશેષ નામાંકિત વૈદ્યશાસ્ત્રી એમની શોધની અજમાશ્ય લઈ રહ્યો છે. આઝીલની રીએ ડી જેનીરીઓની, વૈદ્યક ખાતાની નેશનલ એકેડેમી આગળ ડૉ. જે. ડી. આલીવીઅરા બોટેલહોએ એક નિબંધ એ સંબંધમાં વાંચ્યો છે; અને તેમાં ડૉ. રાવની શોધને નિષ્ણાત અને જ્વલંત જણાવી છે. તે કહે છે:—“ રાવની રસી એ એક સચ્ચી અને યથાર્થ વ્રણ તથા ક્ષયની રસી છે. એ એવી પરિપૂર્ણ છે અને એવી સારી રીતે તૈયાર થઈ છે તથા તેની માત્રા એવી સારી રીતે નિયમિત થયેલી છે, કે હું જેમ જાણું છું, તેમ દુનિયાના ડૉક્ટરોના જાણવામાં આવશે તે દિવસે તે દુનિયાના સઘળા સુધરેલા ભાગોમાં રક્તપિત્ત અને ક્ષયના નિદાનની પહેલી પસંદગી આપવા યોગ્ય રસી સિદ્ધ થશે.” વળી તે જણાવે છે:—“ આ રસીનો ઉપયોગ પૂરતી રીતે જાણવામાં આવશે અને પ્રસરશે ત્યારે મને લાગે છે કે, રક્તપિત્તિયાં અને ક્ષયવાળાં રોગીઓના નિદાનસંબંધમાં દુનિયાના સઘળા ડૉક્ટરોને તે જ્વલંત પરિણામ આપનારી નીવડશે. મુંબઈની યુનીવર્સિટી શોધખોળને આગળ વધારવાનાં પગલાં લેવા માગે છે. અહીં આજે તેના પોતાના એક સભ્યનું મહાન કાર્ય તેની સમક્ષ પડેલું છે. અમને આશા છે કે, ડૉ. રાવને તેમાં જોડતો સઘળો ટેકો મુંબઈ સરકાર અને યુનીવર્સિટી તરફથી મળશે.”

હિંદના ખંગાળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. બોઝ આદિની કદર કરવામાં જેવી બેદરકારી હિંદી સરકાર તરફથી બતાવાઈ હતી, તેવી ડૉ. રાવના સંબંધમાં નહિ બતાવાય, એવી આશા અમે રાખીએ છીએ; અને હિંદમાં પ્રકાશમાં નહિ આવેલાં ગુપ્ત રત્નોને વિશ્વવિખ્યાતજ નહિ પણ વિશ્વોપયોગી થવામાં પૂરતી સરળતા હિંદી અને મુંબઈની સરકારો તથા યુનીવર્સિટી પણ કરી આપશે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

તુલસી સોહી ચતુરતા, જોરામનામ લવલીન; પરધન પર-મન-હરન ઠા, વેશ્યા બડી પ્રવીન.
ધન્ય ધન્ય માતા પિતા, ધન્ય પુત્રવર સોધ; તુલસી જો રામહિં ભજ, જૈસેહુ કૈસેહુ હોધ.
એક ભરેસો એક બલ, એક આશ વિશ્વાસ; સ્વાતિ-પુલક ધનશ્યામ હૈ, ચાતક તુલસીદાસ.
કલિયુગસમયુગઆનનહિ, જોનરકરતવિશ્વાસ; ગાઘરામગુણગુણવિમલ, ભવતરુખિનહિ પ્રયાસ.
રામ નામ મણિ દીપ ધર, જીહ દેહરી દ્વાર; તુલસી ભીતર બહિરહુ, જો ચાહસિ ઉજ્યાર.
સકલ કામના-હીન જો, રામભક્તિ રસલીન; નામ સુપ્રેમ પીયૂષ દદ, તિનહું કિયે મન મીન.
રામચંદ્રકે ભજનખિનુ, જો ચહે પદનિર્વાણ; જ્ઞાનવંતઅપિસોનર, પશુ ખિન પૂંછ વિખાણ.

તુલસી ચતુરમયણનો ૪૦૦ આવૃત્તિઓ!

(સસ્તા સાહિત્યની તુલસીકૃત રામાયણના નિવેદન ઉપરથી)

અન્ય સર્વ રામાયણો કરતાં વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રાચીન છે, સર્વ રામાયણોની માતા છે તથા સર્વ કોઈ માટે ઉપકારક પણ ઓછી નથી; છતાં પણ આજથી સાડાત્રણસો વર્ષ પર રચાયેલી તુલસીકૃત રામાયણનો પ્રચાર હિંદી ભાષામાં આટલો બધો-લગભગ ચારસો આવૃત્તિ જેટલો-શાથી થયો? અને તે ઘેરેઘેર ધરગતુ વસ્તુ શાથી બની રહી?

કારણકે-મહાત્મા તુલસીદાસજી પણ વાલ્મીકિ જેવા મહર્ષિ અને પરોપકારી હતા.

કારણકે-તે પણ વાલ્મીકિ પેરે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ગોસ્વામીજીએ રચેલી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે અનેક જમાના જોયા પછી એંશી વર્ષની પાકટ વયે રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે શ્રીહરિ સાથે ઘાડા સંબંધમાં રહીને રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે પૂર્ણપ્રેમે, ઉભરાતા હૃદયે અને વહેતાં ચક્ષુએ રચી છે.

કારણકે-તેથી તે પણ જાણે વેદની પેઠે શ્રીહરિએ પોતેજ રચી હોય એવી બની છે.

કારણકે-તુલસીદાસજીનાં નિરભિમાન અને લઘુતા પણ એવુંજ દર્શાવી રહ્યાં છે.

કારણકે-તે હિંદીભાષામાં રચાવાથી કોટચવધિ માનવો માટે સમજાવી સુગમ થઈ છે.

કારણકે-તે આબાદ ઔષધિરૂપે અને દિવ્ય કાવ્યમાં રચાવાથી તળસ્પર્શી પિચકારી બની છે.

કારણકે-એમાં હિંદુજાતિના પિતામહ અને કુશળ મહાવૈદ્ય એવા ગોસ્વામીજીએ અવદશાનાં મૂળકારણ, આબાદ ઉપાય અને પથ્યાપથ્યની સમજણ સમાવેલાં છે.

કારણકે-એ પિચકારી વાપરી જાણવાથી, તેમાં કહેલા-સર્વ દુઃખના ઔષધરૂપ સાત્ત્વિક આચારવિચાર-સીધે સીધા હૃદયમાં પ્રવેશી રોમેરોમ વ્યાપી જાય તેવા છે.

કારણકે-તેના બનાવનારે તેને કુશળતાથી, એકાગ્ર ચિત્તથી, અનન્ય નિષ્ઠાથી, સર્વભાવથી તથા એકાન્ત અને મૌન સેવીને તૈયાર કરવાથી એવી ઉત્તમ, લોકપ્રિય અને સર્વોપયોગી થઈ પડી, કે જેથી સ્વાર્થબ્રધ ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી ગોસ્વામીજીને ખરાબ નિંદાઓ તથા જીવ લેવાનાં કાવત્રાંરૂપે પણ પુષ્કળ ઇનામ મળ્યું હતું.

કારણકે-તે એવી થવાથી સીયારામજીનાં સ્મરણ અને હિંદુજાતિની હયાતિ રહી શક્યાં.

કારણકે-તે એવી હોવાથીજ ધર્મનીતિનાં સેંકડો ઉત્તમોત્તમ વચન કરોડો હિંદી સ્ત્રી-પુરુષોની જાણે વસી જઈને સેંકડો વર્ષથી વદાતાં અને ગવાતાં આવ્યાં છે.

કારણકે-ગુરુઓના ગુરુ, વૈદ્યોના વૈદ્ય અને સકળ જ્ઞાનશક્તિના સાગર એવા શ્રીહરિએ વિદેશીઓ અને વિધર્મીઓના ડાચામાં જઈ પડેલાં હિંદુસંતાનોનો સમૂહો નાશ થતો અટકાવવા સાફજ ગોસ્વામીજીને સવાસો વર્ષની વયસુધી વાપર્યાં.

કારણકે-શ્રી ગોસ્વામીજીની વાણી આજે પણ પામર વિષયી પ્રાણીઓની અને સર્વ કોઈની હલકાઈ તથા તોછડાઈને કતલ કરવામાં સોંસરી ઉતરી જાય એવી તીણી તલવારનું અને પાણીદાર ખરછીનું કામ બજાવવા સમર્થ છે.

કારણકે-સ્વાર્થસાધક ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી છોડાતાં કટાક્ષ, નિંદા વગેરેનાં તીવ્ર બાણો-વડે માનવોનાં હૃદય લેદાઈ જાય, ત્યારે તેના ઉપર શાન્તિ અને આશ્વાસનનું સુંદર ઔષધ આપવામાં રામાયણમૈયાના જેવું હૃદય અન્યત્ર દુર્લભ છે.

કારણકે-ગોસ્વામીજીએ માનવબંધુઓના સમર્થ વૈદ્યતરીકે ઉંડામાં ઉંડાં નિદાન સમજવામાં તથા ઉંચામાં ઉંચા અને સાદાસીધા ઉપાય દર્શાવવામાં હૃદ વાળી છે.

કારણકે-તેઓ બાહ્યભાવે માનવસમાજથી અલગ-એકાન્તવાસી-રહી શક્યા, મૂર્ખ માનવો અને ચેલાચેલી તરફની ખુશામતરૂપી મદિરાથી, તથા સ્તુતિ-પ્રતિષ્ઠારૂપી શ્વાનવિષાથી બચી શક્યા; તેથીજ શ્રીહરિનું સામીપ્ય અધિક સેવી શક્યા; અને તેથીજ હિંદુજાતિની ઉંચામાં ઉંચી અને વધુમાં વધુ સેવા બળવવાની સુગમતા, સખળતા, સહૃદયતા અને અવકાશ મેળવી શક્યા.

આવાં આવાં કારણોને લીધે તેમજ હિંદીભાષાભાષી માનવો ગુજરાતીભાષાભાષી માનવો કરતાં ધનધામના લોભપ્રપંચાદિમાં ઉતરતા હોઇને માનવસંખ્યામાં, હૃદયશુદ્ધિમાં તથા પ્રભુપ્રેમમાં ચઢિયાતા હોવાથી પણ તેઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ લગભગ ચારસો આવૃત્તિ જેટલાં પ્રચલિત થઇ શક્યાં; તથા રંકથી રાજસુધીના સર્વ માનવોનો અપાર આદર અને પ્રેમભર્યા પૂજન-વંદન પામી શક્યાં; એ સ્વાભાવિકજ છે.

હિંદીભાષાના પ્રેમી અને રામાયણના ભક્ત એવા વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. ગ્રિયર્સન તો એટલે સુધી લખે છે કે:-“ગંગાચરિત્રના પ્રદેશમાં આ મહાન ગ્રંથ-તુલસીકૃત રામાયણનો જેટલો પ્રચાર છે, તેટલો પ્રચાર ઇંગ્લેંડમાં બાઇબલનો પણ નથી.”

વાંચનાર બંધુ ! આ સર્વ ઉપરથી તને આ તુલસીકૃત રામાયણ તરફ પણ સહભાવ અને આકર્ષણ બળે, તો ગમે તેમ કરીને પણ ખરીદજેજ. હા, તારી પાસે ખરીદવા જેટલી સગવડ ન હોય તો શ્રીમાનો પાસે માગી લીખીને પણ મેળવજે. અમુક કોટીવાળાથી તેમ પણ ન અને તો ભગવાન પાસે પણ ઉંડા હૃદયથી માગવાનો માર્ગ ક્યાં નથી ! હા, જેની પાસે ખરેખર સૂકા રોટલા જેટલી પણ સગવડ કે માલીકિ ન હોય, તેને માટેજ આ રસ્તો છે. કારણકે સર્વજ્ઞ પ્રભુ કાંઈ છેતરાઈ જાય તેવો નથી. કેમકે રોટલાની સગવડવાળો તો આખા રોટલાને બદલે અર્ધો ખાઇને પણ ગ્રંથ ખરીદવાની સગવડ ઉભી કરી શકે છે. આ સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થામાં તો લેખધારીએ પણ મુક્ત માગવા, અને ‘ના’ કહેવરાવવા માટે આવવાની મહેરબાની જરાય કરવી નહિ. અત્ર તરફથી કોઈ કોઈને વિનામૂલ્યે પણ મોકલાય છે, પણ તે સામાના માગવાથી નહિ, પરંતુ અંતર્યામીની પ્રેરણાથી મોકલાય છે. પછી તે નિર્ધન પણ હોય, લેખધારી પણ હોય અને ધનવાન પણ હોય. જે કોઈ રૂબરૂમાં કે પત્રથી મક્ત કે ઓછા મૂલ્યે માગશે તેણે નકારજ સાંભળવો પડશે. માટે આતુર બંધુએ શ્રીહરિ પાસેજ પ્રાર્થના કરવી. કેમકે તે જો યોગ્યતા જોશે તો તો હરકોઈને પ્રેરી-મેળવીને અપાવશેજ અપાવશે. ॐ તત્ સત્ !

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ તેયર છે.

ઉત્તમ ટીકા અને બોધપ્રદ સુંદર ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા-ચોપાઇ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

વળી ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં આપી છે. તુલસીદાસ ૬૦ મહાત્માઓનાં અસરકારક ચરિત્રો, રામાયણના સંબંધમાં ખાસ જાણવા જેવી અનેકાનેક હકીકતો

અને વિચારો, મળ્યૂત પાકાં પૂઠાં, કદ ઈંચ ૬૧૧×૧૦ અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૦૦

હોઇને મૂલ્ય ૬) તથા બે પૂઠાંના ૬૧૧ છે. પોષ ૧૯૮૪ સુધી ૦૧૧ કમી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

આર્થોના પરમહિતકારી ધાર્મિક-ઐતિહાસિક મહાન ગ્રંથ

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ૩૬ ચિત્ર, પાકાં પૂઠાં,

મૂલ્ય માત્ર ૬, બે ભાગમાં ૬।।

ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં:-
હનુમાન ઇત્યાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં
દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર ક્ષેત્રે ગયેલા કે તરીને?
વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા
રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા
દર્શાવનારા અનેક લેખો બોડાયેલા છે.

સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ કહે છે કે:-“ આપણાં પુરાણ વગેરે
અનેકાનેક ચરિત્રાથી ભરપૂર છે; પરંતુ રામકથા આપણામાં
જે વિશુદ્ધિ પ્રેરે છે, નિલ દષ્ટિએ આવના પ્રસંગોનું
વર્ણન કરી રાગના માહાત્મ્યદ્વારા શુદ્ધ નિયમનો
માર્ગ દર્શાવે છે અને એમ છેક પરમજ્ઞાનસુધીનો
માર્ગ બોધે છે, તે બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં
સમગ્રરૂપે મળી આવવું મુશ્કેલ નથી. ”

આર્થોની પરમહિતકારી ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક રામાયણ

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

આમાં ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાંતર હોવા સાથે હરકોષ વાંચી શકે તે
માટે મૂળ દોહા-ચોપાઈ પણ મોટા ગુજરાતી અક્ષરમાં લીધા છે.
વળી આટલું પેપરમાં છપાવેલાં ૪૦ બોધપ્રદ ચિત્રો, ખાસ
જાણુવા જેવા રામાયણમંજી વિચારો, સુંદર છપાઈ,
સ્વદેશી કાગળ, ૧૪૨૪ પૃષ્ઠ, ૬।।।x૧૦ નું કદ તથા
પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૬), પોસ્ટેજ વી. પી. રૂ. ૧।

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરોમાં શુદ્ધ આવૃત્તિ તૈયાર છે.
પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫।।।x૮, પાકું પૂઠું તથા ચિત્રો સાથે રૂ. ૨।
આ ગ્રંથ કવિ ગિરધરદાસના હાથદસ્કતની પ્રત ઉપરથી, શુદ્ધિપૂર્વક
તથા કઠીએ કઠી છૂટી પાડીને છપાવા ઉપરાંત આમાં રામાયણનો
મહિમા સમજાવનારા મનનીય વિચારો પણ આપ્યા છે.

ચિત્રાવલિઓ તથા છૂટાંચિત્ર

દરેક ચિત્રનું કદ ૬x૬ ઇંચ ૬।।।x૧૦ છે.

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ- ચિત્રો ૩૬, મૂલ્ય ૦।।, પાકું ૧)

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલિ- ” ૨૬, મૂલ્ય ૦।।, ”

પાકાપૂઠા સાથે એ દરેક ચિત્રાવલિ રૂ. ૧) થી મળશે.”

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

નવી આવૃત્તિ-વેદાન્તના મહાસાગર! સર્વોત્તમ છતાં અતિ સરળ !

શ્રીયં ગર્વા ૫૪-મ ગારામાયણ

બે મોટા ભાગમાં-પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, મજબૂત કાગળ અને પાકું પૂઠું

સાથે મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૦, પરંતુ ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી રૂ. ૮)

વેદાંતપ્રેમીઓ માટે આ ગ્રંથની ઉપકારકતા અનુપમ છે. સ્વામી રામતીર્થે તે આ ગ્રંથમાટે ખાસ બાર દહને ભક્ષામણ કર્યા કરતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ ખુદ આ ગ્રંથ-માંજ તેની ઉપકારકતા વર્ણવી છે કે:—

“ આ સંહિતા પોતાની મેળેજ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા બીજા કોઈના મુખથી સાંભળી હોય તે ગંગાજીની પેઠે તુરંતજ સધળા તાપેની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે. જમ રજઝુ(દોરડી)નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે. ”

“ જમ શરદ્ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનું મલિનપણું ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછું થવા લાગે છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે. સધળી કદપનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ ગ્રંથને વિચારનારનું જીવન્મુક્તપણું એવું થાય છે કે જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદ્ઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે. ”

“ આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે તે માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ”

શ્રીમદ્ મ ગવત્ ભાષાંતર

છટ્ટી સુંદર સચિત્ર આવૃત્તિ

આમાં વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર, સુંદર ૧૫ ચિત્રો,

મજબૂત કાગળ, પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૫)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આ તે મહાન ગ્રંથ ! કે વીરતાનો પંથ ! વીર-વીરાંગનાઓનાં ચરિત્રચિત્ર ! કે જ્ઞાનેશ્વરોનાં પવિત્ર મિત્ર ! વીર કથાઓનો સાગર ! કે ગુણુરત્નોની ગાગર ! જે ઉચ્ચ-તાની હોય આરત, તો હોયો આ બીજું ભારત !

રજથનના ઇતિહાસ

નવી આવૃત્તિ, મોટા બે ગ્રંથમાં હોઈ પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૬૦૦
પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડ અને બીજામાં બીજા ૭ રાજ્યોનો

ઈતિહાસ છે. પાકાં પૂઠાં સાથે દરેકના રૂ. ૫

આમાં રાજ-રાણા ઇ. સ. સેંકડો વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર, મૂળલેખકની ભૂતો ઉપર સેંકડો ટિપ્પણ, મેવાડ, મારવાડ ઇ. સ. રાજપૂતાનાનાં મુખ્ય રાજ્યોમાં પ્રથમથી હાલ-સુધીમાં થઈ ગયેલા સેંકડો ધીરવીર રાજ-મહારાજો, શૂરવીર સામંત-સરદારો તથા પરાક્રમી ક્ષત્રિય વીર-વીરાંગનાઓનાં અદ્ભુત પરાક્રમો અને ચરિત્રોનું વર્ણન એવી તો રસિક તથા છટાદાર રીતે અપાયલું છે કે જાણે એકાદ ઉત્તમ અને છટાદાર નવલકથા વાંચતા હોઈએ, અથવા તો ભાટ-ચારણની એકાદ લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હોઈએ તેવોજ ભાસ સ્થળે સ્થળે થાય છે. વળી મૂળ ગ્રંથમાંની લગભગ સર્વ બાબતો આમાં લેવાયલી હોવાથી ગુજરાતીમાં અન્યત્ર રૂ. ૧૦-૧૦ માં નીકળેલાં રાજસ્થાનો કરતાં આ રાજસ્થાનમાંનું લખાણ બમણું તથા પૃષ્ઠસંખ્યા પણ દોઢી થઈ છે. ભાષાંતર પણ અન્ય કરતાં આમાં ઘણુંજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

આર્યાઃ પક્ષ્વિં નો વૈદ્યરજ સુધારા વધારા સાથે આવૃત્તિ છઠ્ઠી

પાકાં પૂઠાં અને મજબૂત કાગળ સાથે રૂ. ૪

આ ગ્રંથમાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાની મેળે બની શકે એવા હજારો સામાન્ય અને ઘરગતુ ઉપાયો આપેલા છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા બીજી મળી સુમારે ૬૦૦ વસ્તુઓના ગુણ-દોષ, ઓળખાણ તથા જૂદા જૂદા વ્યાધિઓપર તેને વાપરવાની વિધિઓ આપેલી છે. સુમારે ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુઓનું શોધન, મારણ, ગુણ-દોષ તથા જૂદા જૂદા રોગોપર વાપરવાનાં અનુપાનો આપેલાં છે. વળી જૂદા જૂદા સુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓના પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય આપેલા છે. જૂઠી જૂઠી ખતના પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવલેહ ઇ. સ. સેંકડો બનાવટો આપેલી છે. ઔષધિક્રિયા, નાડીપરીક્ષાનો નિબંધ, તેમજ બીજા અનેક બાબતોના વધારાસુધારા ઉપરાંત સેંકડો નવીન ઉપાયો તથા બીજા બાબતો દીપણીરૂપે ઉમેરાવાથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા બહુજ વધી છે. ઔષધિક્રિયા નામનો મૂળ ગ્રંથકારે રચેલો એક નવોજ ભાગ ઉમેરાવાથી આ ગ્રંથ આ વખતે સાતને બદલે આઠ ભાગનો થયો છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

શ્રીમદ્ ભગવતી ભગવત

અથવા 'દેવીભગત' કાગળમાં નીકળશે.

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર

આમાં આવડા મોટા અક્ષર, પ્રત્યેક શ્લોકના અંક, પાકાં પૂઠાં, મજબૂત કાગળ, મોટાં ૬૦૦ પૃષ્ઠ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૫) રહેશે. નામ ઉપરથી આ ગ્રંથ વાંચના-

ગીઓના બ્રહ્માચારનો સમજવાનો નથી, પણ અનેક બોધપ્રદ આખ્યાનો

અને ઉત્તમ વિષયોની મુખ્યતાને લીધેજ તે પસંદ કરાયો છે.

'વેદધર્મસભા' જવી કાળજીથી પસંદગી કરનારી સંસ્થાએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવીને પ્રથમ છપાવ્યો હતો; અને અનેક સજ્જનો તથા વિદ્વાનો આ ગ્રંથને વિષ્ણુ-ભાગવત કરતાં ચઢિયાતો માને છે. મહાન સંસ્કૃત ટીકાકાર નીલકંઠ તો કહે છે કે, ૧૮ મહાપુરાણોમાંનું જે ભાગવત તે આજ ભાગવત છે.

આ પુરાણના વાચનથી શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને જગતના અતિપ્રાચીન ઇતિહાસ-સંબંધી વિચારણીય સામગ્રી મળી શકે તેમ છે; ભક્ત અને જિજ્ઞાસુ જનોને આમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો સરળ રૂપમાં ગોઠવાયેલા જણાશે; સર્વ સજ્જનોને એમાંથી નીતિ, ધર્મ, સદાચાર ઈવં ઉત્તમ વિષયોથી ભરપૂર પુષ્કળ સુબોધક કથાઓનો લાભ મળી શકશે; અને સ્ત્રીવર્ગ માટે મહાન સતીઓનાં બોધદાયક તથા અસરકારક આખ્યાનો પણ આવેલાં જણાશે.

દરેક ભારતસંતાને અવશ્ય વાંચવાયોગ્ય ઉત્તમ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર

શ્રી ઝોવાજી છત્રપતિ



હિંદુધર્મના મહાબળવાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરમ પરાક્રમી સંસ્થાપક પુરુષનું આ મોટું જીવનચરિત્ર દરેક ગૃહમાં અવશ્ય રહેવું જોઈએ. ગુજરાતીમાં અગાઉ કદી પ્રકટ નહિ થયેલા એવા પુષ્કળ જણવાયોગ્ય બનાવો અને બીજી ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર આ ગ્રંથ હોય રસિક અને અસરકારક ભાષામાં લખાયેલો છે. પૃષ્ઠ ૫૨૮, મજબૂત પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૨.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય {

ડૉ. કાલ્યાદેવીરાડ, હનુમાન ગલી—મુંબઈ-૨
અને ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ

આ સંસ્થાના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

સ્વામી મ.ત્વના ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદઘંચ	મૂલ્ય પાસ્ટેજ
સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં	૫૦૦૦	,,૩૬)....	૬)
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-ખીલ આવૃત્તિ	૧૩૩૬	૬૧૧×૧૦	૬).... ૧૧
તુલસીકૃત રામાયણ-ગુજરાતી ટીકા સાથે	૧૪૨૪	,, ૬)....	૧૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ખીલ આવૃત્તિ	૬૨૮	,, ૫)....	૧)
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં	૨૦૦૦	,,૧૦)....	૨)
છોટમની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૨૬૪	૫×૬ ૧)....	૦)≡
પ્રીતમદાસની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦....	,,૧૧....	૦૮
અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ-પુષ્કળ વધારા સાથે	૫૦૦....	૫×૮૧૧....	૦૮
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૭૦૦....	૫૧૧×૬....૨૧૧	૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦....	૮×૧૧....૫)....	૧)
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત-ખંડે ભાગ લેગા	૬૫૦....	૫૧૧×૮....૨૧૧	૦૮
શ્રી દાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૬૨૦....	,,૨૧....	૦૮
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ થી ૪-ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૪૦૦....	,,૮૧....	૧૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧-૨-૩	૫૭૫....	,,૨૧....	૦૮
,, ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫	૬૦૦....	,,૨૧....	૦૮
,, ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦-નોખા નોખા છે.	૨૦૦૦....	૫×૬૧૧ ૭)....	૦૧૧≡
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ-ખાસ શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૮૪....	૫૧૧×૬....૨૧	૦૧
ધર્મતત્ત્વ-સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ	૨૪૮....	૫૧૧×૮....૦૧૧	૦)≡
યોગતત્ત્વ-રામચરકના ગ્રંથો ઉપરથી	૩૮૪....	,,૧૧	૦૮
શ્રીભજનસાગર-બહોળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ....	૨૨૮....	૫×૬૧૧ ૦૧૧....	૦)≡
સ્વર્ગનું વિમાન { આ પુસ્તકો સ્વ.અ.સુ. પઢિયારકૃત	૩૮૪....	૫×૬....૧૧	૦૮
સ્વર્ગની કુંચી { હોઈ એમાં અનેક દાખલાદષ્ટાંતપૂર્વક	૩૭૮....	,,૧૧	૦૮
સ્વર્ગનો ખજાનો { ભક્તિમાર્ગનો ઉત્તમ અને અસર-	૩૨૪....	,,૧૧	૦૮
સ્વર્ગનો પ્રકાશ { કારક સદ્બોધ સંગ્રહાયેલો છે.	૩૩૬....	,,૧૧	૦૮
મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો	૨૦૦....	૬૧૧×૧૦,૦૧૧	૦)≡
મહાભારતવિષે અનેક વિદ્વાનોના વિચાર	૩૨૮....	૬૧૧×૧૦,૧૧,....	૦૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-હિંદી,મરાઠી કે ગુજરાતીટીકાસાથે	૨૬૦....	૩૧૧×૫૧ ૦૧૧....	૦)≡
ભગવદ્ગીતા-મૂળ મૂળ	મધ્યમ અક્ષર ૦૧ મોટા અક્ષર ૦૧
પંચરત્ન ગીતા-મૂળ મૂળ	નાના અક્ષર ૦૧, મધ્યમાક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧
છળીઓ-રામાયણ, મહાભારતની તથા અનેક પ્રકારની છુટી પાણી મળશે. દરેકનો	૦)૦૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો	૩૩૬....	૫૧૧×૮.... ૧)≡....	૦૧
બંકિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વસાથે નવી આવૃત્તિ	૫૬૦....	,, ૧૧૧....	૦૮
ભાગ્યના સૂઝાઓ (સાદું પૂઠું)	૭૨૦....	૫×૬૧૧ ૧૧	૦૧
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨....	,, ૧૧	૦)≡
પ્રજુભય જીવન-અંગ્રેજીમાં લખેલો પ્રત નીકળેલી છે.	૨૧૬....	,, ૦૧	૦)≡

આગળ ધસો-(નવી આવૃત્તિ)	૪૬૮....	૫x૬....	૧૧૧....	૦૮
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૬૨....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦)
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ લો	૭૦૦....	૬૧૧x૧૦	૨)....	૦૧૧

ઉત્તમ અને બોધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સીરતો-ત્રણ અંશોમાં	૨૧૦૦....	૫૧૧x૮૧	૬)	૧૧
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા-(ચોથા અંશરૂપે)	૬૪૦....	,,	૨)	૦૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણ ચરિત્ર (ભાગ ૬ માં રૂપે)	૭૪૦....	૫x૬૧૧....	૨૧....	૦૧
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ	૫૨૮....	૫૧૧x૬....	૨૧	૦૧
મહાન સૈન્ય અકબર	૩૫૨....	૫૧૧x૮૧....	૧૧	૦૧
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય	૬૨૦....	,,	૨૧....	૦૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦....	,,	૩)....	૦૧
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦....	૫x૭	૦૧૧	૦)
શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮....	૫x૬	૧૧....	૦૧
દાનવીર કાર્નેગી	૩૮૪....	૫૧૧x૮....	૧૧....	૦૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	૩૫૦....	,,	૦૧૧	૦)

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા અંશોમાં	૧૫૩૦....	૬૧૧x૧૦ ૧૦)....	૧૧
આર્યભિષક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦....	,, ૪)....	૦૧૧
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત....	૧૪૦....	૫x૬૧૧ ૦૧- ૦)	

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુંડીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ લેગા	૬૦૦....	૫x૬....	૨)....	૦૧
દુંડીવાર્તાઓ-ભાગ ૫મો-૨૮ સાંસારિક વાર્તા	૩૦૪....	૫x૬૧૧	૦૧૧	૦)
દુંડીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ થી-બોધપ્રદ ૨૭ વાર્તા	૩૬૦....	,,	૧)....	૦)
દુંડીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-શેષ સાદી ૬૦ની અનેક વાર્તા	૩૫૦....	,,	૧૧....	૦)
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	...	૧૨૮....	,,	૦૧....	૦)

બાલકોમાટે સ્વાસ્થ્ય ઉપગ્રંથ પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-નવી આવૃત્તિ	૧૨૮....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦)
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ....	૧૨૮....	,,	૦૧....	૦)
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ	૬૬....	,,	૦૧....	૦)
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દર્શાવે....	૬૦....	૫૧૧x૮....	૦૧....	૦)
સુબોધક નીતિકથા	૧૮૪....	૫x૭....	૦૧	૦)

સુસહજ મહાત્માઓ, ભારતના સંત અને વીર પુરુષો, સંતવાણીના બીજા ભાગો- તેમજ બીજા અનેક અંશો બનતી સગવડે બહાર પડશે. સર્વ પુસ્તકોમાટે પોસ્ટલ ઓર્ડર તથા પી. એચ. પલ્લુ રૂ. ૧૦) સુધી રૂ. ૦૧ બીજું ચક્ર છે. મહાભારત સાથે રૂ. ૧૦૦)નાં, અથવા મહાભારત-સિવાયનાં રૂ. ૨૫)નાં પુસ્તકો લેનારને અમદાવાદમાં ૧૨૧૧ ટકા કમીશન મળશે અને મહાભારતસાથે ૪૦૦)નાં અથવા તે સિવાયનાં ૧૦૦)નાં લેવાથી ૧૫ ટકા મળશે. રેલવે સ્ટેશનનાં મુલાવનારે મૂલ્ય પ્રથમજો મોકલવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { સુબોધક-કાલ્યાણદેવીના મંદિર સામે
અમદાવાદમાં-નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે

